

THE
CHARAKASAMHITĀ

BY
AGNIVESA

REVISED BY
CHARAKA AND DRIDHABALA
With the Āyurveda-Dīpikā Commentary
OF
CHAKRAPĀNIDATTA.

7766
EDITED
BY
VAIDYA JĀDAVAJI TRIKAMJI ĀCHĀRYA.

Sa 6V
C. D. Ach.

Third Edition.

PUBLISHED
BY
SATYABHĀMĀBĀI PĀNDURANG,
FOR THE NIRṆAYA SĀGAR PRESS,
BOMBAY.

1941.

891.2073

Price 10 Rupees.

[All rights reserved by the publisher.]

Publisher:—Satyabhamabai Pandurang, } "Nirnaya Sagar" Press,
Printer:—Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Street, Bombay 2.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

No. 7766
Date..... 29.10.56
Call No..... Sa 6N/ C. 9/ Act

महर्षिणा पुनर्वसुनोपदिष्टा, तच्छिष्येणाग्निवेशेन प्रणीता,
चरकदृढबलाभ्यां प्रतिसंस्कृता

चरकसंहिता ।

श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितया आयुर्वेददीपिकाव्याख्यया संवलिता ।

आचार्योपाह्वेन त्रिविक्रमात्मजेन यादवशर्मणा संशोधिता ।

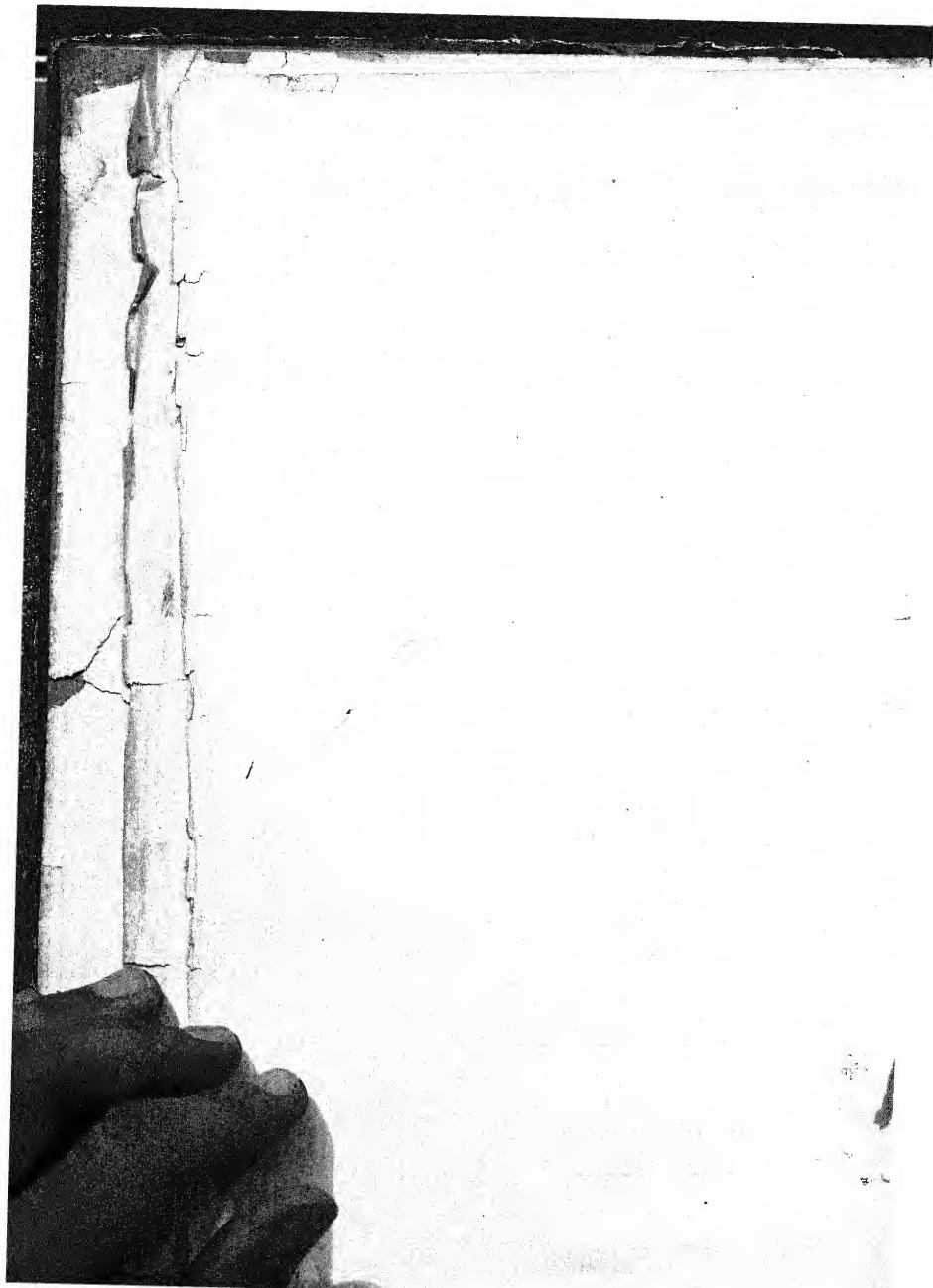
(तृतीयावृत्तिः)

मुम्बय्यां

सत्यभामाबाई पाण्डुरङ्ग इत्येताभिः

निर्णयसागरमुद्रणालयस्य कृते तत्रैव मुद्रापयित्वा प्रसिद्धिं नीता ।

शकाब्दः १८६३, ख्रिस्ताब्दः १९४१.

चरकसंहितायास्तृतीयावृत्तेरुपोद्घातः ।

भूमण्डले इतरदेशेभ्यः पूर्वमेव भारतवर्षे चिकित्साशास्त्रमासीत् समुन्नतिपथारूढमितीतिहासविदः मतम् । अतिप्राचीनेषु वेदेष्वपि समुपलभ्यन्ते बहवश्चिकित्साशास्त्रविषयाः । कायचिकित्सा-शल्य-शालाक्य-कौमारभृत्यागदतन्त्र-भूतविद्या-रसायन-वाजीकरणाख्यैरष्टभिः प्रधेनानां प्रविभज्यायुर्वेदं बहूनि तन्त्राणि विरचितान्यासन् परोपकारैकव्रतैरासतमैर्महर्षिभिः । आयुर्वेदस्याष्टस्वप्यङ्गेषु एकैकाङ्गे विशेषज्ञा (Specialists) आसंश्चिकित्सका इति समुपलभ्यमानायुर्वेदग्रन्थेभ्यः, तथा भारतवर्षे यवन-चीनदेशादिभ्य आगतैर्यात्रिकैः स्वग्रन्थे लिखिताद्भारतवृत्तान्ताच्च प्रतीयते । संप्रति समुपलभ्यमानेषु भारतवर्षे महम्मदीयानां राज्यारम्भकालात् पूर्वं विरचितेषु डल्हणचक्रपाणिदत्तप्रभृतीनां व्याख्याग्रन्थेषु समुपलभ्यन्ते प्रमाणतयोपन्यस्तानां बहूनां तन्त्राणां तन्त्रकर्तृणां च नामानि । परमस्मार्कं दैवदुर्विपाकवशात्तानि तन्त्राणि संप्रति नाममात्रशेषाणि संवृत्तानि । तेभ्यः कायचिकित्साप्रधानं चरकतन्त्रं, शल्यचिकित्साप्रधानं सुश्रुततन्त्रं चेति तन्त्रद्वयमेव संप्रति संपूर्णं समुपलभ्यते । मेल(ड)तन्त्रमप्यधुना समुपलभ्यते कलकत्ताविश्वविद्यालयद्वारा प्रसिद्धीभूतं, परं तद्बहुषु स्थलेषु खण्डितं मुद्रणदोषबहुलं च । संप्रति कौमारभृत्ये भगवता कश्यपेनोपदिष्टं, तच्छिष्येण वृद्धजीवकेन विरचितं, तद्वन्धेन वात्स्येन प्रतिस्सकृतं वृद्धजीवकीयं तन्त्रं समुपलब्धं नेपालदेशात् नेपालराजगुरुणां पण्डितवर्याणां श्रीहेमराजशर्मणां ग्रन्थसंग्रहात् । इदमपि तन्त्रमर्षाधिकं खण्डितमेव । तथाऽपि तस्य यावान् भाग उपलब्धस्तावानेव मुद्रितः प्रसिद्धीभूतश्च नेपालसंस्कृतग्रन्थमालायाः प्रथमसप्तकरूपेण ।

वाग्भटसमये उपलभ्यमानेष्वपि बहुष्वायुर्वेदतन्त्रेषु पठनपाठनयोश्चरकसुश्रुतयोरेवासीद्विशेषतः प्रचार इति

“ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेन्मुक्त्वा चरकसुश्रुतौ ।

मेडा(ल)द्याः किं न पठ्यन्ते तस्माद्वाचं सुमाषितम् ॥”

इत्यस्माद् वाग्भटवचनादुच्यते । श्रीहर्षकविरपि स्वविरचिते नैषधचरितारूपे महाकाव्ये

“कन्यान्तःपुरवाधनाय यदधीकारान्न दोषा नृपं

द्वौ मन्त्रिप्रवरश्च तुल्यमगदङ्कारश्च तावृचतुः ।

देवाकर्णय सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलं

स्यादस्यां नलदं विना न दलने तापस्य कोऽपि क्षमः ॥”

(नै. च. स. ४, श्लो० ११६)

इत्यस्मिन् पद्येऽधीतचरकसुश्रुतयोरेवागदङ्कारत्वं (सुवैद्यत्वं) कथयन् चरकसुश्रुतयोरेव स्वसमये पठनपाठनप्रचाराधिक्यं ख्यापयति ।

१ गलराजगुरुपण्डितवर्यश्रीहेमराजशर्मेलिखिते कश्यपसंहिताया उपोद्घाते ७-१२ पृष्ठेषु द्रष्टव्यः ।

२ नान्यन्यान्युपाह्वानि; यथा चरके, गुल्मचिकित्से—“क्षारप्रयोगे भिषजां क्षारतन्त्रविदां, बलम्” (च० वि० २, ५) इति ।

३ चरकेऽपि बहुष्वायुर्वेदतन्त्राणि प्रचलितान्यासन् भारतवर्षे; यदुक्तं चरके विमानस्थाने रोगभिषजिजतीयाध्याये “विधिषाणि हि क्षात्राणि भिषजां प्रचरन्ति लोके” (च० वि० ५, ८) इति ।

४ तानि नामानि चरकसंहिताया अस्मिन्नेव संस्करणे उपोद्घातस्यानन्तरं, मत्स्यपारिते सुश्रुतसंहितायास्तृतीये संस्करणे तथा मधुकोशव्याख्यासमेतमाध्वनिदाने, महामहोपाध्यायकविराजश्रीगणनाथसेनविरचितप्रत्यक्षधारीरोपोद्घाते, वैद्यक्य-श्रीहरिशास्त्रिपराङ्करलिखिते अष्टाङ्गहृदयोपोद्घाते, कविराजश्रीविराजचरणगुप्तविरचितवनौषधिदर्पणस्य वृत्तमात्रलिखितोपोद्घाते च द्रष्टव्यानि ।

अधुना चरकतन्त्रस्य निर्माणकालादिकमधिकृत्य किंचिल्लिख्यते । चरकतन्त्रं चैतद्भगवता आत्रे
पुनर्वसुनोपदिष्टं, तच्छिष्येणाग्निवेशेन प्रणीतं, चरकदृढबलाभ्यां प्रतिसंस्कृतमिति मूलग्रन्थत एवोपल-
भ्यते । आत्रेयश्चायं महर्षिर्भरद्वाजस्य शिष्यः, अग्निवेशमेलादीनां गुरुरिति दीर्घजीवितयोक्तादायुर्वेदाव-

१ “आत्रेयः—“इन्द्र ऋषिभ्यश्चतुर्भ्यः कश्यपवसिष्ठानिष्युभ्यः, ते पुत्रेभ्यः शिष्येभ्यश्च प्रदुहितार्थम्” इति
(घृ. ४२) काश्यपसंहितायां पूर्वसंप्रदायोल्लेखेन आयुर्वेदविद्यायामत्रेरन्यतमः संप्रदायः प्रवृत्तोऽवगम्यते । यत्र गोत्रनाम्ना
आत्रेयाख्या मिथुरात्रेयः, कृष्णात्रेयः, पुनर्वसुरात्रेयश्च आचार्यों अवगम्यन्ते । अन्येऽप्यनेके अत्रिपरम्परागता आचार्यों
भवेयुः । यथा कश्यपपरम्परायां मारीचशब्देन विरोधितः कश्यपः कौमारश्रुत्यसंहितायाम्, एवमेवात्रेयपरम्परायां पुनर्वसुनाम्ना
विरोधित आत्रेयः अग्निवेशादीनामुपदेशकश्चरकसंहितामूलोपदेशक आचार्यः । स एवायं पुनर्वसुरात्रेयश्चन्द्रभागया मातुर्नान्ना
चरके “यथाप्रश्नं भगवता व्याहृतं चान्द्रभागिना” (सू. अ. १३) इति, मेढसंहितायां “सुश्रोता नाम मेधावी चान्द्रभागा-
मुवाच ह” (घृ. ३९) इति चान्द्रभागः चान्द्रभाभिः पुनर्वसुरित्यपि व्यवहृतो दृश्यते । चरके “त्रित्वेनाद्यौ समुद्रिहः” इति
कृष्णात्रेयेण धीमता” (सू. अ. ११) इति एकद्वस्थाने, मेढसंहितायामपि “कृष्णात्रेयं पुरस्कृत्य कथाश्रुकुर्महर्षयः” इति
कचन कृष्णात्रेयनाम्ना व्यवहारस्य दर्शनेन पुनर्वसुरात्रेय एव कृष्णात्रेयशब्देनापि व्यवहियते इत्यपि केषाधिन्मतम् ।
अपरे तु श्रीकण्ठदाशिवदासादिभिः कृष्णात्रेयनाम्ना शालाक्यविषयकवचनान्तराण्युल्लेखेन आत्रेयपुनर्वसोरेभ्य एव
कृष्णात्रेय इत्यपि वदन्ति । चरकसंहितायामादिस्तोस्तपर्यन्तमात्रेयनाम्नाऽऽत्रेयपुनर्वसुनाम्ना वा प्रायो व्यवहरणेन, मेढ-
संहितायामपि पुनर्वसुनाम्नाऽऽत्रेयस्य व्यवहरणस्य प्रायिकतया, आत्रेयपरम्परायां वर्तमानस्य कृष्णात्रेयनाम्ना आचार्यान्तरस्यापि
मतसुपुदाय कचन तर्हिर्देशनस्य चरकमेढसंहितयोः सम्भवितया, कृष्णात्रेयपुनर्वसोरेभ्यश्चरकसंहितायोरुक्तं सहप्रयोगस्यानुपलम्भेन
च कृष्णात्रेयः पुनर्वसुरात्रेयश्च विभिन्नावाचार्यों इत्यपि वक्तुं शक्यते ॥” (का. उ. घृ. ७७) ।

२ “अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्वसुः । शिष्येभ्यो दत्तवान् षड्भ्यः सर्वभूतालुक्पण्या ॥ अग्निवेशश्च मेढ(उ)श्च
जतुकर्णः पराशरः । हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहस्तन्मुनेर्वचः । बुद्धेर्विशेषस्तत्रासीशोपदेशान्तरं मुनेः । तन्त्रस्य कर्ता प्रथम-
मग्निवेशो यतोऽभवत् ॥” (चं. सू. स्था. अं. १) ।

३ “अस्मिन् सप्तदशाध्यायाः कस्याः सिद्धय एव च । नासाधन्तेऽग्निवेशस्य तत्रैव चरकसंस्कृते ॥ तानेतान् कापिलबलिः
शेवान् दृढबलोऽकरोत् । तन्त्रस्यास्य महार्थस्य पूर्णार्थं यथातथम् ॥” (चं. चिं. स्था. अं. ३०) । तथा—“विस्तारयति
लेशोर्धं संक्षिपयति विस्तारम् । संस्कर्ता कुरुते तच्च पुराणं च पुनर्वचम् ॥ अतस्तज्जोतममिदं चरकेणातिबुद्धिना । संस्कृतं
तत्त्वसंपूर्णं त्रिभागोनेपलक्ष्यते । तद्विद्वद्भिरभूतपतिं संप्रसाद्य समापयत् । अखण्डार्थं दृढबलो जातः पञ्चनेष्टे पुरे ॥ कृत्वा
बहुभ्यस्तन्त्रेभ्यो विशेषोऽच्छिष्योऽब्रवीत् । सप्तदशौषधाभ्यायसिद्धिकपैरपूरयत्” (चं. सिं. स्था. अं. १२) इति ॥

चरकसंहितायाः प्रतिसंस्कारविषये नेपालराजगुरुभिः पण्डितवर्यैः श्रीहेमराजशर्मभिः काश्यपसंहिताया उपोद्घाते
१०४ तमपृष्ठदारभ्य १११ तमपृष्ठपर्यन्तं यद्विस्तरेण लिखितमस्ति ततः साररूपमत्र किञ्चिदुद्ध्रियते—

“तत्रात्रेयसंहितावीरुपुदाय निबद्धानामग्निवेशतन्त्रादीनां चरकाचार्योंदिभिः किरूपं संस्करणं व्यधायीति विमर्शं चरकस्य
संस्करणे दृढबलेन संस्करणकिया एवमुपवर्णिता दृश्यते—

“विस्तारयति लेशोर्धं संक्षिपयति विस्तारम् ।

संस्कर्ता कुरुते तच्च पुराणं च पुनर्वचम् ॥” इति ।

अनेन संक्षिप्तस्य विस्तारः, विस्तृतस्य संक्षेपश्च चरकीयनिबन्धनस्य प्रकियाद्वयं समीक्ष्यते । तच्च संक्षिप्तस्य
पूर्वग्रन्थस्य स्थाने विस्तृतलेखान्तरस्य, विस्तृतस्य पूर्वग्रन्थस्य स्थाने संक्षिप्तलेखान्तरस्य यथोचितं रचनमिति आवागोद्वाप-
प्रकिययाऽपि सम्भवति । किं वा पूर्वग्रन्थस्य संक्षिप्तस्य नातिविशदतया तदुत्तरं पुनस्तस्य विशदीकरणेन विस्तृतलेखान्तरं,
पूर्वग्रन्थस्य विस्तृतस्य ग्रहणधारणयोः सौकर्याय सारांशमादाय सङ्ग्रहणेन संक्षिप्तलेखान्तरमपीति सङ्ग्रहविग्रहप्रकियाया
पौनस्तत्यप्रकियाया वाऽपि संभवति । अनयोः प्रक्रियायोः प्रथमा आवागोद्वापप्रकिया यदि गृहीताऽभविष्यत्, तदा आत्रेय-
संहिताअग्निवेशतन्त्रारूपस्य मूलग्रन्थस्य स्वरूपं बहुनाऽनेन विपर्ययसमापस्यत् । तथात्वे नवमेव विरचनमुपजातमिति चरकसंहितायां
ग्रन्थान्तरं आत्रेयाग्निवेशप्रतिवचनप्रश्नाद्युपन्यासस्यापि किं वा प्रयोजनं स्यात् ? तद्विषये वक्तव्यं सामान्यविशेषात्मना
शङ्कोरकृत्यास्तुत्या संक्षेपविकाररूपेण वक्तव्यमेवेन च पुनः पुनः कथं चरकसंहितायामुपलभ्यमानं किद्विदुर्लभं स्यात्, इति
मूलसंहितायाः केवलमावागोद्वापप्रकियाया संस्करणेन नवनिबन्धानामकथं न चरकसंहितायाः, अपि तु मूलग्रन्थे कचन
संक्षिप्तस्य विषयस्य विशदीकरणाय च विस्तृतलेखस्य कचन विस्तरेणोक्तस्य विषयस्य लघुनोपपत्तिं तदर्थग्रहणधारणोपयोगिनः
संक्षिप्तलेखस्यापि विन्यासेन पौनस्तत्यप्रकियायाऽपि संस्करणं चरकाचार्येण विहितं संभाव्यते ॥”

तरणवृत्तान्तादेव ज्ञायते । स चाय-मत्रेय-पुनर्वसु-कृष्णात्रेयै-चान्द्रभोगी-चान्द्रभोगनामभिरुल्लिखितो

“चरकसंहिताविषये चरकनाम्ना प्रसिद्धेयं संहिता चरकाचार्यस्य कृतिरिति, लघुरूपस्य पूर्वतन्त्रस्य सर्वांशतः परिवर्तन-परिवर्धनादिना चरकाचार्येण नवमेव निबन्धनं कृतमिति, आयुर्वेदविद् महावीर्यं समवाये तत्र तत्रोपजातार विमर्शनाकर्ण्य सङ्गृह्य चरकाचार्येण चरकसंहिता न्यबध्यतेति च नानाविधा विचारवितर्क इत्यन्ते । परं पूर्वोक्तदिशा मूलभूताया अभिषेकसंहितायास्तन्मूलकस्याभिषेकतन्त्रस्य च पूर्वतन्त्रस्य स्पष्टावगमेन “अभिषेककृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते” इति स्पष्टया चरकोक्त्या च तन्त्रनिबन्धाऽभिषेक एव, चरकस्तु तन्त्रान्तरेभ्यः समुच्चितैः स्वविचारारूढैश्च विषयान्तरेः समुपबृंह्य अन्यानपि संस्कारोचितविधीन् विधाय अभिषेकतन्त्रस्य प्रतिसंस्कृतैव । चरक एवास्य रचयिता यथमविष्यत् तदा किमिति स आचार्यः स्वं नाम कथं तथारूपेण नोदलेखित्वत् । अभिषेकस्य नामानि ग्रन्थाभ्यन्तरे सम्बोधनादिरूपेण बहुशो लभ्यन्ते, नैवं चरकस्य नाम ‘चरकप्रतिसंस्कृते’ इत्युल्लेखवर्जं क्वापि ग्रन्थान्तस्फुल्लभ्यते । उत्तरग्रन्थपूरको दृढबलोऽपि—

“अतस्तन्त्रोत्तममिदं चरकेणतिष्ठुदिना ।

संस्कृतं तत्त्वसंपूर्णं त्रिभागेनोपलक्ष्यते ॥”

यस्य द्वादशासाहस्री हृदि तिष्ठति संहिता ।

चिकित्सा बह्विधेशस्य स्वस्यातुरहितं प्रति ॥”

इति षडैश्वरकस्य केवलं संस्कृत्यं, द्वादशासाहस्रसंहिताया अभिषेकीयत्वं च स्पष्टं निर्दिष्टम् । चरकस्य विशेषनिबन्धभावे तुदुत्तरस्तदुपजीवी तथीयग्रन्थपूरको दृढबलोऽपि कथमेवमभिषेकं कर्तुंयोग्यित्वं चरकं संस्कृतत्वेनैव लिखेत् । सर्वतः सञ्चरणशीलतयाऽन्यथा चरकसंज्ञां बहुताऽऽचार्येण सर्वतोऽस्य ग्रन्थस्य संस्करणेन प्रचारणेन प्रवचनेन प्रयोगकौशलेन उपकार-पथस्य प्रवर्तनेन च चरकसंहितेति तन्नाम्ना प्रसिद्धिः प्रवृत्ता स्यात् । सेयं प्रसिद्धिश्चरकाचार्यस्य कर्तृत्वभ्रान्तयेऽजायतेति मन्ये ॥

तेन पूर्वोपदर्शितदृढबलीयसंस्करणपरिभाषोक्तरीत्या कचन पदविशेषा वाक्यविशेषाः सन्दर्भविशेषा वा संस्कृतेश्वरका-चार्यस्य लेखनीतो निर्गलानुप्रविष्टा भवेयुः । सामान्यतोऽनुसन्धाने केचनेदृशा विषयाश्चरकाचार्यस्य लेखनीसम्बन्धविवादाभास-यन्ति—चरकसंहितायां निर्दिष्टं वादन्त्याविषये दृश्यमानस्य पश्चात्तनविषयविकासस्य चरकसामयिकत्वसम्भावना पूर्वं प्रदर्शितेव ॥”

“अभिषेकनाम्ना चक्रपाणिशिवदासादिभिरुक्तानां वचनानां दर्शनेन तावत्समयपर्यन्तमभिषेकतन्त्रस्योपलब्धिरासीत् किलेसपि सम्भावयितुं शक्यते । परं तथात्वे दृढबलसमयेऽपि तदवस्थितिसम्भवेन अभिषेकतन्त्रस्यैव शेषभागयोगेनेन पूर्णसुपेक्ष्य शिलेच्छद्वयत्वा बहुभ्यस्तन्त्रान्तरेभ्यो विषयान् समुच्चित्वा चिकित्सास्थानान्तसदस्याप्यायान् सिद्धिकल्पस्थाने च निबद्धय पूर्णे दृढबले किमिति प्रवर्तते । अभिषेकतन्त्रतः पूर्णमनुल्लिख्य तन्त्रान्तरेभ्यः पूर्णं स स्वसुखेन वणयति । उपसहस्रवर्षपूर्वेल्लिखितपुस्तकोपलम्भेन ततोऽपि प्राचीनतयाऽवगतो ज्वरसमुच्चये चरकस्य वचनोद्धारे सत्यमभिषेकवचनो-द्धाराभावेन, वाग्मटादिभिरपि चरकस्यैवलेखेन, हारुन् रसीदृष्टपुसमयेऽऽजस्या एव चरकसंहिताया अनुवादेन च वाग्मटदृढ-बलादिसमयात् पूर्वमेवाभिषेकतन्त्रस्य विलुप्तिरनुमीयते । चक्रपाणिशिवदासादिपर्यन्तमप्यभिषेकतन्त्रोपलम्भेऽभिषेकस्य चरकस्य च तत्र तत्र विषये साम्ये वैषम्ये च बहुशः प्रदर्शयितव्ये कतिपयानामेवाभिषेकवचनामुद्धारदर्शनं प्राचीननिबन्धेषु टीकासु विहितेभ्य उद्धारेभ्यस्तदुपलम्भं द्योतयति ॥”

१ “वृत्तं तदपि चात्रेयः सदैवाभ्यनुमन्यते” (च० सू० स्था० अ० ८) । “तत्र मेल आत्रेयमिदमुवाच” (मेलसं० पृ० ८१) । “त्रिगुणः परिहारः, चतुर्गुणं ब्रह्मचर्यमित्याह भगवानात्रेयः” (नावनीतकं, भागः २, पृ० २२) ।

२ “तच्छ्रुत्वा काण्वको भागवतः पुनर्वसुत्रायैव उवाच” (च० सू० अ० १२, सू० १३) । “एतेषां दन्तधवनं श्रेष्ठमाह पुनर्वसुः” (मेलसं० पृ० ६) । “अप्यान्तरत्वाज्ज्याह तमात्रेयः पुनर्वसुः” इति बृहज्जीवकीये तन्त्रे राजपुत्रीयायां सिद्धौ ।

३ “त्रित्वेनाद्यौ समुद्दिष्टाः कृष्णात्रेयेण धीमता” (च० सू० स्था० अ० ११) । “कृष्णात्रेयं पुरस्कृत्य कथाश्च-कुर्मर्हथः” (मेलसं० पृ० २८) ; “असीतिकं नरं विधात् कृष्णात्रेयवचो यथा” (मेल० पृ० ९८) । केचित्तु श्रीकण्ठ-दत्त-शिवदासादिसनादिभिः शालाक्यविषये उद्धृतेभ्यः कृष्णात्रेयवचनेभ्यः कृष्णात्रेयपुनर्वसोर्मेदं मन्यन्ते ; अस्तु शालाक्यतन्त्र-प्रणेता कृष्णात्रेयोऽन्यः, परं पुनर्वसोरपि आसीत्, ‘कृष्णात्रेय’ इति नामेल्यत्र नास्ति संदेहलेशोऽपि, चरकप्रतिसंस्कारे मेलतन्त्रे च तस्य कृष्णात्रेयनाम्नोल्लेखात् ।

४ “यथाप्रश्नं अगवता व्याहृतं चान्द्रभागिना” (च० सू० स्था० अ० १३) ।

५ “सुश्रोता नाम मेवावी चान्द्रभागमुवाच ह” (मेलसं० पृ० ३९) । चन्द्रभागाया अपत्वं चान्द्रभागी, चान्द्रभागो वा, इति व्युत्पत्त्या पुनर्वसोर्मातुर्नाम ‘चन्द्रभागा’ आसीदिति ज्ञायते । बाह्वादेराकृतिगणत्वात् ‘बाह्वादि-ग्रन्थ’ (पा. अ. ४।१।६६) इत्यपत्त्यायै इत्था चान्द्रभागी, शिवादेराकृतिगणत्वात्, ‘शिवादिभ्योऽण’ (पा. ४।८।१९२) इत्यपत्त्यायै अणा चान्द्रभाग इति च रूपमिति ।

भेल-चरक-बृद्धजीवकीय-नावनीतकेषु प्राचीनायुर्वेदतन्त्रेषु । भगवता व्यासेनापि आयुर्वेदप्रवर्तकतया निर्दिष्टोऽयं महर्षिर्नैमागवते शान्तिपर्वणि २१० तमेऽध्याये; यथा—

“गान्धर्व नारदो वेद भरद्वाजो धनुर्ग्रहम् । देवर्षिचरितं गार्ग्यः कृष्णात्रेयश्चिकित्सितम्” इति ॥

का जन्मभूमिर्भगवत आत्रेयस्येति यद्यपि निश्चयेन वक्तुं न शक्यते तथाऽपि—

“गान्धारदेशे राजर्षिर्नम्रजित् स्वर्णमार्गदः । संगृह्य पादौ पप्रच्छ चान्द्रभागं पुनर्वसुम् ॥

न च स्त्रीभ्यो न चास्त्रीभ्यो न भृत्येभ्योऽस्ति मे भयम् । अन्यत्र विषयोगेभ्यः सोऽत्र मे शरणं भवान् ॥

एवमुक्तस्तथा तस्मै महर्षिः पार्थिवर्षये । विषयोगेषु विज्ञानं प्रोवाच वदतां वरः ॥” इति

(भेलसं० पृ० ३०) ।

असाद्वैलवचनाद् गान्धारदेशस्तस्य महर्षेर्जन्मभूमिर्निवासभूमिर्वा आसीत्, तथा भगवान् पुनर्वसुः गान्धारदेशाधिपते राजर्षेर्नम्रजितो राजवैद्य आसीदिति वक्तुं शक्यते । गान्धारदेशवास्तव्योऽपि भगवान् पुनर्वसुः सहान्तेवासिभिः पञ्चालक्षेत्र-चैत्ररथर्वेन-पञ्चगङ्गा-धनेशायतन-कैलास-हिमवदुत्तरपार्श्व-त्रिविष्टपदिषु परोपकारार्थमायुर्वेदप्रचारार्थं वनौषधिज्ञानार्थं च विहरति स्म ।

स चायं पुनर्वसुरात्रेयः कस्मिन् समये समजनीत्येतद्विषये किञ्चित्तिर्चायते । बौद्धग्रन्थेषु समुपलभ्यते यत्—भगवतो बुद्धस्य जन्मसमये तत्पूर्वं चासीद्भारतवर्षे विद्यापीठद्वयं, यत्र प्रायेण सर्वाण्यपि शास्त्राण्यध्याप्यन्ते स्म । तत्रैकः पूर्वभारते काश्याम्, अपरश्च पश्चिमभारते तक्षशिलाग्रामासीत् । तत्र तक्षशिला-विद्यापीठे बुद्धजन्मसमये ततः किञ्चित्पूर्वं वा आसीदात्रेयनामा महर्षिरायुर्वेदप्रधानाध्यापक इति । स एव

१ भेलसंहिताया मुद्रिते पुस्तके ‘नम्रजित् स्वर्णमार्गदः’ इति पाठो मुद्रितोऽस्ति, परं स न समीचीनः, नया ताजोर-पुस्तकालयात् प्रतिलिपीकृत्यासादिते पुस्तके ‘नम्रजित् स्वर्णमार्गदः’ इत्येव पाठ उपलभ्यते ।

२ राजर्षिणा नम्रजिता आयुर्वेदे कश्चिद्ग्रन्थोऽपि विरचित आसीदिति अरुणदत्तेन अष्टाङ्गहृदयव्याख्यायामुद्धृता तद्वचनाज्ज्ञायते । तथा हि अष्टाङ्गहृदये शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये “रसाद्रक्तं ततो मांसं” (श्लो० ६२) इत्यादिश्लोकव्याख्यायामरुणदत्तः—“नम्रजिद्व्याह-तत्राहाररसात् पूर्वं रसधातुर्विबर्धते । रक्तधातु रसाच्चैव रक्ताख्यान्मांसमेव च ॥ मेदोधातुस्ततो मांसादस्थ्याख्यो मेदस्तथा । मज्जाधातुस्ततोऽस्थ्याख्यान्मज्जाः शुक्राख्य एव च ॥ शुक्रात् परं च गर्भस्य संभवः परिकीर्तितः” इति । अष्टाङ्गसंग्रहे उत्तरस्थाने चत्वारिंशत्तमेऽध्याये नम्रजितो मतं प्रमाणतयोपन्यस्तम् । यथा—“दुष्यति प्रथमे रक्तं द्वितीये क्षयश्चन्द्रवः । तृतीयेऽङ्गे निमिचिमा चतुर्थे ऽप्यमूर्च्छना ॥ पञ्चमे पाण्डुजिह्वाऽस्थशोः षष्ठे हृदि व्यथा ॥ सप्तमे मरणं वेग इति नम्रजितो मतम्” इति । “नम्रजितो दाहवाहिनोऽप्यत्र ‘दुष्यति प्रथमे रक्तं’ इत्यादिक्रमेण सप्त वेगा इति मतम्” इति तद्याख्यायामासिन्दुः ।

३ “जनपदमण्डले पञ्चालक्षेत्रे द्विजातिवराभ्युषितायां काम्पिल्यराजधान्यां भगवान् पुनर्वसुरात्रेयोऽन्तेवासिगण-परिवृतः पश्चिमे धर्ममते गङ्गातीरे वनविचारमनुविचरन् शिष्यमग्निवेशमवतीत्” (च० वि० स्था० अ० ३, सूत्र ३) इति ।

४ यदुक्तमात्रेयभद्रकापीये—“आत्रेयो भद्रकाप्यश्च” इत्यारभ्य “वने चैत्ररथे रम्ये समीयुर्विजिहीषवः” (च० सू० अ० २६) इति ।

५ “विहरन्तं जितात्मानं पञ्चगङ्गे पुनर्वसुम्” (च० चि० अ० ४) इति ।

६ “कृतक्ष्णं शैलवरस्य रम्ये स्थितं धनेशायतनस्य पार्श्वे” (च० सि० अ० ३) इति ।

७ यदुक्तं विसर्पचिकित्साराम्भे “कैलासे किचराकीर्णे” इत्यारभ्य “विहरन्तं जितात्मानमात्रेयस्यविन्दतम्” (च० चि० अ० २१) इति ।

८ अतिसारचिकित्सिते “भगवन्तं खल्वात्रेयं कृताहिकं हुताग्निहोत्रमासीनमृषिगणपरिवृतमुत्तरे हिमवतः पार्श्वे” (च० चि० अ० १९) इति ।

९ यदुक्तं नावनीतके (The Bower manuscript) “देवर्षिसिद्धगणकिन्नरागयक्षविद्यावराभ्युषितसानुर-नन्तरजः । पुण्यस्त्रिविष्टपतलेऽनुदेवर्ष्यः” इत्यारभ्य “आत्रेयहारितपराशरभेलगार्ग्यशास्त्रव्यसुश्रुतवशिष्टकरालकाव्याः । सत्रौषधीरसगुणकृतिवीर्यनामजिज्ञासवः समुदिताः शतशः प्रचेरुः” (भा. १, प. १) इति ।

अग्निवेशादीनां गुरुरिति डॉ. हर्नरेमभृतीनां पौश्चात्यविदुषां मतम् । अन्ये तु नायमात्रेयः तक्षशिला-
विद्यापीठायुर्वेदप्रधानाध्यापकः, परं चरकतन्त्रे पुनर्वसुसमकालीनतया वर्णितो भिक्षुरात्रेयः स्यात् तक्षशिला-
विद्यापीठे आयुर्वेदाध्यापक इति वदन्ति । महाभारते “कृष्णत्रेयश्चिकित्सितम्” इत्युक्तत्वात् महाभारतरच-
नाकालादात्रेयस्य पूर्वभवत्वे नास्ति संदेहलेशोऽपि । सौतेर्महाभारतरचनाकालस्तु ख्रिष्टाब्दात् २५० वत्सर-
पूर्वतन इति भारताचार्याणां श्रीमतां “चिन्तामणराव विनायक वैद्य” इत्येतेषां मतं, तथैतदेव मतमन्येषां
पाश्चात्यविदुषामपि । पूर्वोद्धृते भेलवचने गान्धाराधिपते राजर्षेर्नमजितः समकालत्वमात्रेयस्य पुनर्वसोरुप-

१ Studies in the Medicines and Aneical India Part 1 by pages 7-8.

२ “तिब्बतीयोपकथायां तक्षशिलास्थितादात्रेयाजीवकस्याध्ययनोल्लेखोपलभ्यते बुद्धकालीनजीवकस्य गुरुरात्रेय एव
पुनर्वसुरात्रेय इति मत्वा चरकसंहितामूलाचार्यस्य पुनर्वसोरात्रेयस्य स एव बुद्धकालीनः समय इति बहुभिविधैकैर्वैपश्चिद्रिः
सन्धार्यते । परं जीवकस्य विषये तिब्बतदेशीया इव सिंहलदेशीया ब्रह्मदेशीया अपि उपकथा दृश्यन्ते । मिथः कथाशेष्णै-
कात्म्यमासु दृश्यते । जीवकस्याध्ययनोपवर्णने महावग्गलेखतस्तक्षशिलयां कस्माच्चिदेव दिशाप्रमुखादाचार्याजीवकस्याध्ययन-
मायाति, न तु तद्गुरोरात्रेयत्वं ततः परिच्छेत्तुं शक्यते । जुल्लकसेट्टिजातकेऽपि तक्षशिलायां पञ्चशतमाणवकाचार्यस्य दिक्प्रमुखस्य
बोधिसत्त्वस्य निर्देशः, तत्कथायां पापकस्य जीवकस्य च नामनिर्देशोऽप्यस्ति । सिंहलोपकथायां तु शक्रेण विशेषमहिमानं
प्रापितात् कपलक्ष्यं (कपिलाक्ष?) गुरोर्जीवकस्याध्ययनमुल्लिख्यते । ब्रह्मदेशीयोपकथायां तु न तक्षशिलायाम्, अपि तु
वाराणस्यां गत्वा जीवकस्याध्ययनं निर्दिश्यते । इत्येवमुपकथानां मिथो विरोधेन कस्या उपकथायाः प्रमाणविषयाऽङ्गीकरणं
विधीयते । विरोध्युपकथान्तरैः सह विवदमानायास्ति त्वन्तीयकथायाः केवलमुक्तिसुपादाय आत्रेयस्यार्वागवतरणमर्वाभाव-
साधनबद्धपरिकरेभ्य एव रोचताम् । ईदृशदुर्बलप्रमाणसुपादाय चरकसंहितामूलाचार्यस्यात्रेयपुनर्वसोः समयनिर्धारणं दुःसाहसं
मन्ये । आत्रेयस्य जीवकगुरुत्वे जीवकेन स्वीयतन्त्रे आत्रेयस्य गुरुभावेन निर्देशनं किमिति न विधीयते ॥”

“किञ्च—आत्रेयपुनर्वसुनाऽभिवेशस्योपदेशनस्थानं “जनपदमण्डले पाञ्चालक्षेत्रे काम्पिल्यराजधान्याम्” इति निर्देशेन
काम्पिल्यप्रदेश इति स्पष्टमेव । यदि नाम बुद्धसामयिकजीवकरीयतिष्ठते तिब्बतीयकथाजातकादिषु तक्षशिलायामात्रेयाध्ययनो-
ल्लेखेन तक्षशिलाध्यापक आत्रेयोऽभिवेशस्योपदेशकः स्यात्तदा तक्षशिलया उल्लेखोऽभिवेशसंहितायां कथं न दृश्यते ।
तक्षशिलाप्रदेशे भृगुर्भर्निगतप्रत्नाचीननगरत्रये दक्षिणभागस्थो विर्माण्डसंज्ञको भागः पूर्वकालिकः B. C. १०००-१२००
समयात् प्रसिद्ध आसीदिति ऐतिहासिका वदन्ति । पाणिनिनाऽपि तक्षशिलयाः सूत्रे निर्देशः कियते । बुद्धसमयादपि पूर्वसमये
तक्षशिलयां विद्याप्रचार आसीदिति ऐतिहासिकैरप्युपवर्ण्यते । मागधस्य काशीराजब्रह्मदत्तस्यापि तक्षशिलायां
वैद्यशिक्षाध्ययनायोपगमनोल्लेखेन तदात्वे तक्षशिला विद्यान्तराणांमिव आयुर्वेदविद्याया अपि प्रधानं विद्यापीठमासीदिति
महावग्गजातकादिखेभ्योऽपि व्यक्तमेव । पुनर्वसोरात्रेयस्य तदन्तेवासिनोऽभिवेशस्य च तत्सामयिकत्वे आत्रेयसंहिताकर्त्रा
अभिवेशसंहिताकर्त्रा वा तादृश्याः प्रसिद्धविद्यापीठरूपायास्तक्षशिलया नामोपादानं किमिति न कियेत । तस्यामभिवेशसंहिताया-
मात्रेयपुनर्वसोरुपदेशस्थानानि यावन्ति कीर्तितानि तत्र नैकत्रापि तक्षशिलाऽनुसृत्यते । एवंरूपां तक्षशिलामनुपादायं
काम्पिल्यादायुपदेशनस्योल्लेखेन तक्षशिलायास्तत्समये प्रसिद्धिरेव नासीत् । तस्या विद्यापीठभावसमयात् पूर्वमेव काम्पिल्ये
आत्रेयपुनर्वसुनाऽभिवेशस्योपदेशनं प्रतीयते । काम्पिल्यदेशो हि वेदसमयात् प्रच्युति प्रसिद्धः । शुक्लयजुर्वेदतैत्तिरीयमैत्रायणीय-
काठकसंहितासु च काम्पिल्यशब्दो लभ्यते । पाञ्चालशब्दोऽपि वेदेषु ब्राह्मणेषु उपनिषत्सुपि दृश्यते । नैवं तक्षशिलया वेदेषु
ब्राह्मणेषु उपनिषत्सु वा प्राचीनग्रन्थेषु उल्लेखोऽस्ति × × × । बुद्धसामयिकजीवकचार्याः केवलमात्रेयशब्देन तक्षशिलागतत्वेन
च निर्दिश्यते । चरकीयात्रेयाचार्यो हि आत्रेयपुनर्वसुशब्देन काम्पिल्यस्थानीयत्वेन निर्दिश्यते इति स्पष्टो विशेषः ।
एकस्यैवात्रेयस्यान्तेवासिनो एतौ जीवकाभिवेशौ यथमविष्यतां तदा जीवककथायां तादृशप्रधानसतीर्थस्याभिवेशस्य नाम, अभि-
वेशशब्दे वा तादृशविशिष्टबुद्धिमत्तया प्रसिद्धस्य जीवकस्य नाम किमिति न निरुद्देश्यत । एवं दर्शनेन तक्षशिलाभ्युत्थानात्
पूर्वतनोऽयं कार्यपत्रायाभिवेशभेदविदोदासीनमायुर्वेदविद्योपदेशनग्रहणधारणसमय इति कथं वक्तुं न शक्यते ॥”

“एवं च तिब्बतीयोपकथायाः प्रामाण्याभ्युपगमेन तदाचार्यस्यात्रेयत्वाभ्युपगमेऽपि गोत्रबोधकेनात्रेयशब्देन नानाव्यक्तीनां
व्यवहारस्य दर्शनेन, गोत्रवाचकात्रेयशब्दमात्रसुपादाय सोऽयमेवात्रेयपुनर्वसुरिति न निश्चेत्तुं शक्यते । किन्तु बौद्धग्रन्थोक्त-
जीवकाध्ययनस्थानत्वेन निर्दिष्टायास्तक्षशिलयां अध्यापकत्वेन तिब्बतीयकथातोऽवगम्यमान आत्रेयः आत्रेयपुनर्वसोः पश्चाद्भूवो
बुद्धकालोऽप्यत्र एव गोत्रनाम्ना व्यवहृत आत्रेयः कोऽपि स्यादिति सम्भाव्यते ॥” (का. उ. पृ. ७९-८२) ॥

वर्णितम् । गान्धारदेशवासिनो नम्रजितो नाम दृश्यते शतपथब्राह्मणे, ऐतरेयब्राह्मणे च । शतपथब्राह्मण-
रचनाकालस्तु ख्रिष्टाब्दाब्दिसहस्रवत्सरपूर्वतन (३००० B. C.) इति श्रीशङ्करबालकृष्णदीक्षितैर्भारतीय-
ज्योतिषशास्त्रेतिहासनाभि ग्रन्थे १२८ तमे पृष्ठे गणितरतीत्या निर्णीतः । अतो नम्रजितः तत्समकालवर्तिनः
पुनर्वसोरात्रेयस्य च पञ्चसहस्रवत्सरभ्यः पूर्वं प्रादुर्भावकाल इति प्रतीयते । प्रतीयविद्वद्भिस्तु ऐतरेय-
शतपथब्राह्मणयो रचनाकालः ख्रिष्टाब्दादष्टशतवत्सरपूर्वतन इति निर्णीतम् । तेषां मतेऽपि पुनर्वसोरात्रिर्भाव-
कालस्त्रिसहस्रवत्सरादवर्द्धनायाति । आत्रेयशिष्येणाभिवेशेनाभिवेशतत्तर्चं रचितमिति तस्यापि स एव समर्थः ।

१ “अथ ह स्माह खर्जिन्नाम्रजितः नम्रजिद्धा गान्धारः—प्राणो वै समञ्जनप्रसारणं, यस्मिन् वाऽङ्गे प्राणो भवति तत्
सं चान्नाति प्र च सारयति,***तदुवाच राजन्वन्धुरिव त्वेव तदुवाच” शतपथब्राह्मणे ८-१-४-१० ।

२ “तमेवमेतं भक्षं प्रोवाच रामो भार्गवो विश्वन्तराय सौषधनाय,.....एतमुहैव प्रोवाच तुरः कावषेयो
जनमेजयाय पारीक्षिताय.....नम्रजिते गान्धाराय.....ते ह ते सर्वे एव महज्जमुदतं भक्षं भक्षयित्वा, सर्वं ह वै
महाराजा आशुवादित्व इव ह स्म श्रियं प्रतिष्ठितास्तपन्ति सर्वदिग्भ्यो बलिमावहन्तः,.....उग्रं हास्य राष्ट्रमन्यथं भवति
य एवमेतं भक्षं भक्षयति क्षत्रियो यजमानः” (ए. बा. ७-३५) ।

३ “अष्टाङ्गसङ्ग्रहोत्तरस्थाने विषवेगविषये पुनर्वसुनम्रजिद्धेहालभ्यायनधन्वन्तरिमतविशेषोल्लेखदर्शनेन नम्रजिन्नाम-
कोऽपि वैद्याचार्योऽवगम्यते । तदीयेन्दुव्याख्यायां “नम्रजितो दासुवाहिनः” इति नम्रजिद्दासुवाहिसब्दो सामानाधिकरण्यानोपातो ।
अत्रैवन्तशब्देनोपादानेऽपि चरकचक्रपाणिग्याख्यायां दासुवाहनाम्ना वचनोद्धारस्य दर्शनेन काश्यपीयायामपि दासुवाहनाम्ना
मतोल्लेखेन चान्यवर्णनामात्रविमिषा एकैवेयं व्यक्तिः प्रतिभाति । अन्यत्र कचन निर्दिष्टो दासुकोऽपि नामैकदेशन्यायेनायमेव
दासुवाहः किमु ? । दासुवाहेन सहैक्यमनुसन्धाय नम्रजितोऽनुसन्धाने मेळसंहिताया मुद्रितपुस्तके—

‘गान्धारभूसौ राजर्षिमम्रजित् खर्गमार्गदः ।

सङ्ग्रहा पादौ पञ्चल चान्द्रभागं पुनर्वसुम् ॥

एवमुक्तस्तथा तस्मै महर्षिः पार्थिवर्षये ।

विषयोगेषु विज्ञानं प्रोवाच वदतं वरः ॥ (पृ. ३०)

इति राजर्षिमम्रजिदिष्ये पाठदर्शनेऽपि श्रीमद्भिर्यदवजीमहाभारिस्तजोऽपुस्तकालयगतपुस्तकात् “राजर्षिमम्रजित्खर्गमार्गदः”
इति पाठस्योपलम्भेन, पूर्वापरवाक्यानुसारतः प्रथमान्तरराजर्षिशब्दपाठस्यैवौचित्येन च तत्पाठानुसारेण नम्रजिन्नाम मेडसम-
कालिकः कोऽपि गान्धारपार्थिवः चन्द्रभागाया मातुःसम्बन्धमादाय किल चान्द्रभागसंज्ञितस्य पूर्वापरसन्दर्भसिद्धस्य पुनर्वसो-
रात्रेयस्य सकाशे विषविषयकं प्रश्नं चकारेति ज्ञायते । अष्टाङ्गहृदये “रसाद्रफे” इत्यस्यारुणतदव्याख्यायां नम्रजितो वचनोद्धारस्य
दर्शनेन, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे विषविषये “इति नम्रजितो मतम्” इत्युल्लेखेन, मेडेऽपि विषविषये एतत्प्रश्नस्य दर्शनेन च सोऽयमेवेति
संवादो दृढीभवति । दासुवाहस्य नम्रजितश्च पार्थिवत्वेनोपलम्भात्, इन्दुलेखतो द्वयोः सामानाधिकरण्याच्चानयोर्विषये तत्तत्राजोप-
लम्भ्यमाना विशेषा गुणोपसंहारन्यायेन समन्वयं प्राप्तुवन्तोऽस्य गान्धारराजर्वर्णे केवलं विषविषय एव, अपितु वैद्यविद्यायामाचार्य-
मैत्रयमगमयन्ति । पूर्वनिर्दिष्टे (पृ. २३) शालिहोत्रोक्तोपाश्लोकाऽन्यायुर्वेदकर्मणाम् मध्ये विनम्रजिनो नाम दृश्यते, सोऽन्यथमेव
भावः । मातस्य वास्तुशास्त्रोपदेशकत्वेनापि नम्रजित उल्लेखोऽस्ति, स नम्रजित् गान्धारो राजा दास्यो वेति न ततोऽप्यर्थते ॥

किञ्च—ऐतरेयब्राह्मणे क्षत्रिययज्वानां फलचमसभक्षणस्य साम्प्रदायिकत्वप्रदर्शने नम्रजितो गान्धारस्योल्लेखोऽस्ति ।
ततः सर्वैर्दिग्विजयराष्ट्रसम्पददेः फलस्य क्षत्रिययजमानत्वं चोल्लेखेन नम्रजिन्नाम क्षत्रियो गान्धारमहाराजः फलचमसभक्षणेन
प्रतिष्ठितश्रीकः सर्वैराजुविजयी चासीदिति लभ्यते । एवमत्र निर्दिष्टो गान्धारमहाराजो नम्रजिदेव देशनामाहिसाम्येन मेडेन
संसमानं ‘राजर्षितया निर्दिष्टो गान्धारराजो नम्रजिद्धविजयमर्हति । शतपथब्राह्मणेऽपि चित्यां प्राणमुदुपधाने नाम्रजितः
(नम्रजितुप्रत्यस) खर्जितः, गान्धारस्य नम्रजितश्चोल्लेखोऽस्ति । तत्र प्राणमहिमचक्रत्वस्य राजन्वन्धुत्वस्य च निर्दिशेन
शारीरविद्याचार्यो गान्धारराजर्षिर्नम्रजिदेवानेनापि निर्दिष्टः प्रतीयते । अत्र तदीयपुत्रस्य खर्जिन्नामोल्लेखो मेडलेखे खर्गमार्गद
इति नम्रजितो विशेषोपार्ण च कश्चन तदीयविजयवृत्तान्तं साम्येन सूचयति किमु ? । एवं संवादेन नम्रजित ऐतरेयशतपथकाला-
दनर्वाचीनत्वेऽनुसन्धीयमाने ‘नम्रजितो दासुवाहिनोऽप्यत्र’ इति इन्दुलेखे अपिशब्दव्यस्तथा व्यक्तित्वकल्पनेऽपि औपदेशिकेन
सम्बन्धेन नम्रजितसम्बन्धस्य पुनर्वसोरात्रेयस्य तदन्तेवासिनो मेडाचार्यस्यापि ऐतरेयशतपथब्राह्मणकालादनर्वाचभाव आयाति ।”
इति काश्यपसंहिताया उपोद्घाते (पृ. ९५-१००) नेपालराजगुरुवः पण्डितवर्याः श्रीहेमराजशर्माणः ।

४ अग्निवेशः—चरकसंहितायामात्रेणपुनर्वसोः प्रधानान्तेवासितया निर्दिष्टोऽग्निवेशः, तत्ततीर्थ्या भेदादयश्च तत्सामयिका
एव भवितुमर्हति । अग्निवेशसंहितायां तक्षशिलाया अनुल्लेखेन पाणिनीयसूत्रे तक्षशिलाया उल्लेखे, पाणिनिना गर्गादिगणे जट-

अग्निवेशतन्त्रस्य स्थूलकालनिर्णयेऽन्यदप्यस्ति साधनम् । भारतवर्षे रवि-सोम-भौमादिवारगणनाप्रवृत्ति-कालात् पूर्वमग्निवेशसंहिताया रचनाकाल इति वक्तुं शक्यते । यतोऽस्मिन्त्रे यथा तिथि-नक्षत्र-करणादिकं शुभाशुभपुर्वणितां न तथा वारगतम् । यथा सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये—“इष्टे तिथिकरणमुद्घर्तनक्षत्रे” इति, तथा विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये—“उदगयने शुक्लपक्षे प्रशस्तेऽहनि तिष्यहस्तश्रवणाश्वयुजामन्यतमेन नक्षत्रेण योगमुपगते भगवति शशिनि कल्याणे करणे भैत्रे मुहूर्ते” इति, तथा इन्द्रियस्थाने द्वादशेऽध्याये—“अदारुणेषु नक्षत्रेष्वनुग्रेषु शुभेषु च । विना चतुर्थीं नवमीं विना रिक्तां चतुर्दशीम् ॥ मध्याह्नमर्धरात्रं च भूकम्पं राहुदर्शनम् ।.....दूतं प्रशस्तमव्यग्रं निर्दिशेदागतं भिषक् ।” इत्यादौ तिथिनक्षत्रादय एवोप-वर्णिता न तु वाराः । यदि वारगणनाप्रचारस्तत्समये स्यात् तदा अर्वाचीनग्रन्थेषु यथा “न वैद्यो बुधसोमयोः” इत्यादौ वारगतं शुभाशुभत्वमुपवर्णितं, तथाऽग्निवेशतन्त्रे (तत्प्रतिसंस्काररूपे चरके वा) अवश्यमेवोपवर्णितं स्यात् । भारतवर्षे वारगणनाप्रवृत्तिस्तु शकारम्भकालात् सहस्रवत्सरेभ्यः पूर्वं संजातेति भारतीयज्योतिःशास्त्रेतिहासनाभिन्न ग्रन्थे (१३९ तमे पृष्ठे) श्रीशङ्कर बालकृष्ण दीक्षितः । वारगत-शुभाशुभवर्णनाभावोऽपि अग्निवेशतन्त्रस्य त्रिसहस्रवत्सरात् पूर्वभवत्वमेव रूपापयति ।

कोऽयं चरकः ? इति विमर्शं नेपालराजगुभिः पण्डितवर्यैः श्रीहेमराजशर्मभिः काश्यपसंहिताया उपोद्धते (८७ तमे पृष्ठे) सुनिरूपितमेवात्रोद्भियते—

“तेन गोत्रनाम्नाऽत्रेयस्येव शाखानाम्नाऽप्यस्य चरक इति प्रसिद्धिरपि सम्भवति । किंवा तद्वक्त्र-श्चरकः इति रूढमेव संकेतनाम स्यात् । अथवा पश्चिमविभागे पूर्वं नागजातीनामिति वृत्तोपलभेन तज्जातीयो विद्वान् सन् भावप्रकाशोक्तरीत्या शेषावतारश्चरकः कीर्तितः किल ? । बृहज्जातकव्याख्याकृतो रुद्रस्य लेखानुसारेण वैद्यविद्याया विशेषविद्वानसौ लोकोपकारदृशा मिश्रवृत्त्या ग्रामे ग्रामे चरित्वा वैद्यविद्याया उपदेशेन भैषज्येन च लोकोपकारं विदधान आसीत्; अतः किल सञ्चरणशीलमिश्ररूपार्थमादाय चरकनाम्ना प्रसिद्धः स्यादित्यपि बहुशः सम्भवति । अस्तु नाम यथातथाऽपि अस्य चरकनाम्ना ख्यातिः, सोऽयं चरकाचार्य आत्रेयसंहितोपदेशमुपादायाग्निवेशनिबद्धस्य तन्त्रस्य प्रतिसंस्कृत्य प्रकाशनेन आयुर्वेदीय-भैषज्यविद्यायामतिनिष्णाततया पूर्वसमयादेवाचार्यकुशौ संमानित आसीदित्यवगम्यते, येन वाग्भटादयोऽपि चरकाचार्यं विशेषतः कीर्तयन्ति । जयन्तभट्टोऽपि न्यायमञ्जरी—“प्रत्यक्षीकृतदेशकालपुरुषदशाभेदानुसारी-

कर्णपराशराग्निवेशशब्दानामुल्लेखेन च अग्निवेशस्य पाणिनितोऽपि पूर्वः समयः प्रतीयते । यद्यपि पाणिनीयेषु तेषु तेषु गणेषु समानवर्गाया एव शब्दा उद्दिश्यन्ते इति न नियमः, तथाऽपि भाषाप्रगतिदृशा प्रायः एकजातीयेषु शब्देषु प्रत्ययवैकल्येन शब्दानां प्रायिकी एकाकारता दृश्यते । येन पाणिनीयगणेषु ऋषिदेशनरीनगरप्राण्यादिवर्गायाः शब्दाः सह गृहीताः प्रायशो दृश्यन्ते । अस्मिन् वर्गादिगणे जतुकर्णपराशरभिषजचिकित्सितशब्दानां पाठेन सन्निधिपाठमवाप्तः पराशरशब्दो वैद्याचार्यस्य पराशरस्य बोधकः स्यात् । तस्मिन् गणे प्रविष्टोऽग्निवेशशब्दोऽपि समानन्यायेन आत्रेयशिष्यस्य वैद्याचार्यस्याभि-वेशस्य बोधको बहुशः सम्भवति । तथात्वेऽग्निवेशस्य पाणिनेरपि प्राक्तनत्वमायाति ॥”

“युर्वेदं ऋषयो वेदवेदाङ्गविषयेष्विव केचन आयुर्वेदविषयेष्वपि ज्ञानवन्त आसन्निजं तत्र तत्र गतैर्विषयैरवगम्यते ।” (का. उ. घृ. ८२) ।

“मन्त्रायुर्वेदप्राप्तामयवच तत्प्राप्ताम्यम्, आसप्राप्ताम्यात्” (न्यायदर्शन अ. २, आ. १, सू. ६८) इत्यस्य भाष्ये “य एवाता वेदार्थानां द्रष्टारः प्रवकाश्च त एवायुर्वेदप्रवृत्तीनाम्” इति वात्स्यायनः । संपादकः ।

१ वराहमिहिरेण बृहज्जातके (१५-१) प्रव्रज्यायोगवर्णने “शाक्या जीविकमिश्रबुद्धचरका निप्रैथ्वन्याशनाः” इत्युपास्य चरकशब्दस्य अष्टोत्पलेन “चरकश्चक्रधरः” इति, रूढेण “चरका योगाभ्यासकुशलं मुद्राधारीणश्चिकित्सानिपुणः पाखण्डभेदाः” इति व्याख्यानं विक्रितमास्ति ।

समस्तव्यस्तपदार्थशक्तिनिश्चयाश्चरकादयः' इति सबहुमानमेनमाचार्यमनुसरति ॥ इति ।

“कठचरकाच्च (४-३-१०९)” इति पाणिनिना चरकशब्दस्य निर्देशाच्चरकाचार्यस्य पाणिनेरपि प्राक्तनत्वमिति कैश्चन विद्वद्भैः प्रतिपादितम् । परमस्मिन् सूत्रे निर्दिष्टश्चरकः कठसाहचर्यचरणव्यूहोक्तिसंवादाच्च संहिताद्वय, किंवा तत्सांप्रदायिकोऽन्य एव प्राचीनो महर्षिरिति निश्चीयते । चरकशाखासंहिताऽप्यद्यत्वे मुद्रितोपलभ्यते । “माणवकचरकाभ्यां खञ्” इति सूत्रान्तरे (५-१-१४) उपात्तश्चरकशब्दोऽपि जित्वस्य स्वरार्थतया निर्देशेन स्वरस्य विशेषतो वैदिक्यां प्रक्रियायामुपयोगाच्च लौकिकैकचरकव्यक्तिपरत्वकल्पनापेक्षया चरकशास्त्रीयपर एव कल्पयितुमुचितः प्रतिभाति ॥

याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्यायां विश्वरूपाचार्येण “तथा च चरकाः पठन्ति” इत्युद्धृते वाक्ये अश्विनोर्भैषज्योपदेशदर्शनेन आपाततो वैद्यविषयत्वप्रतिभासेऽपि मधुन आपदि ब्रह्मचर्याप्रतिपातकत्वे साधकतया निर्दिष्टत्वेन एतत्समश्रेण्या वाजसनेयिनामपि वचनोद्घारेण तत्साहचर्याच्च चरका इति चरकशास्त्रीया एव निर्दिष्टा इति स्पष्टमवबुध्यते । काशिकावृत्तेर्लखानुसारेण वैशम्पैयानान्तेवासिनश्चरकत्वेन व्यवहारोऽपि चरकशाखाप्रवर्तकत्वेनैव दृश्यते” ॥

कैः कालश्चरकस्य? अत्रैके भगवान् पतञ्जलिरिव चरक इति प्राचां प्रवादमवलम्ब्य पतञ्जलिचरकयोरैक्यं मन्यमाना य एव कालः पतञ्जलेः स एव चरकस्येति विनिश्चिन्वन्ति । पतञ्जलेः प्रादुर्भावसमयस्तु यवनराजस्य मिलिन्द(मिनेन्डर)स्य तथा आर्यराजस्य पुण्यमित्रस्य च राज्यशासनकाले शताधिकद्विसहस्रवत्सरात् पूर्वमासीदितिहासविदां मर्तम् । परं पतञ्जलिचरकयोरैक्यं संदेहास्पदमेव । चरके प्रत्य-

१ ख्रिष्टीयाष्टतमे शतके (७०५-७६२ वत्सरयोरन्तरे) संभूतेन बौद्धाचार्येण शान्तिरक्षितेन उक्त्याख्यप्रमाणविचारे चरकमतमुपस्थापितं; यथा—

“अस्मिन् सति भवत्येव न भवत्यसतीति च ।

तस्मादतो भवत्येव युक्तिरेषाऽभिधीयते ।

प्रमाणान्तरमेवेयमित्याह चरको मुनिः ।

नानुमानमियं यस्माद्बुद्धान्तोऽन न विद्यते ॥” इति ।

(तत्त्वसंग्रहे १६९२-१६९३ तमे कारिके)

२ “तथाच चरकाः पठन्ति-श्वेतकेतुं हारणेयं ब्रह्मचर्यं किलासो जग्राह । तमश्विनावृचतुः-मधुमांसौ किल ते भैषज्यमिति । सहोवाच-ब्रह्मचर्यमानी कथं मन्वश्चायामिति । तौ होचतुः-यदा चात्मना पुरुषो जीवति अथान्यत्सुकृतं करोमीत्यात्मनं सर्वतो गोपायेत् । अथ खत्वाहुर्वाजसनेयिनः...इत्यादि” (याज्ञवल्क्यटीका बालक्रीडा १-२-३२) ॥

३ चरक इति वैशम्पायनस्याख्या, तत्संबन्धेन सर्वे तदन्तेवासिनश्चरका इत्युच्यन्ते ॥ (काशिकावृत्तिः ४-३-१०४)

४ पतञ्जलिचरकयोरैक्यसाधकानि प्राचां वचनानि यथा-“पातञ्जलमहाभाष्यचरकप्रतिस्कृतैः । मनोवाक्यादयोषाणां हर्षेऽहिपतये नमः” इति चरकसंहिताया आयुर्वेददीपिकाव्याख्यायाः प्रारम्भे चक्रपाणिः । “योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन । योऽपाकरोतुं प्रवरं सुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि” इति योगवार्तिकारम्भे विश्वानभिधुः । “सूत्राणि योगशास्त्रे वैद्यकशास्त्रे च वार्तिकानि ततः । कृत्वा पतञ्जलिमुनिः प्रचारयामास जगदिदं ब्राह्मणं” (सर्गः ५, श्लो. २५) इति पतञ्जलिचरिते रामभद्रदीक्षितः । “यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः । तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साक्षमावाप्तवान् ॥ अथवान्तर्यामिं सन्मगायुर्वेदं स लब्धवान् । एकदा स महीवृत्तं द्रष्टुं चर इवागतः ॥ तत्र लोकान् गदप्रैस्ताम् व्यथया परिपीडितान् । स्थलेषु बहुषु व्यग्रान् म्रियमाणान् दृष्टवान् ॥ तांस्तु दृष्ट्वा दयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः । अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम् ॥ संचिन्त्य स खयं तत्र मुनेः पुत्रो भभूव ह । प्रसिद्धस्य विशुद्धस्य वेद-वेदाङ्गवेदेनः ॥ यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिद्यतः । तस्माच्चरकनाम्नाऽसौ विल्ल्यातः क्षितिमण्डले ॥ स भाति चरकाचार्यो देवाचार्यो यथा दिवि ॥ सहस्रवदनस्यांशो येन ध्वंसो कृजां कृतः । आत्रेयस्य मुनेः शिष्या अभिवेशादयोऽभवन् ॥ मुनयो बहवस्तैश्च कृतं तत्रैकं खकम् । तेषां तन्त्राणि संकृत्य समाहृत्य विपश्चिताः ॥ चरकेणात्मनो नाम्ना प्रन्थोऽयं चरकः कृतः । (भावप्रकाशः १ अ.) ॥

५ महामहोपाध्याय पं. श्रीगौरीशंकरजी ओझाकृत राजपूतानेका इतिहास. भाग १, पृष्ठ ५९ ।

ध्वनयमध्यायसमाप्तिवाक्ये 'इत्यभिवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते' इत्येव पठ्यते, न तु कापि 'पतञ्जलि-प्रतिसंस्कृते' इति । दृढबलेनापि चिकित्सास्थानान्ते "अस्मिन् समदशाध्यायाः कल्पाः सिद्धय एव च । नासाद्यन्तेऽभिवेशस्य तन्ने चरकसंस्कृते" इत्यत्र, तथा सिद्धिस्थानान्ते "अतस्तत्रोक्तमभिदं चरकेणाति-बुद्धिना । संस्कृतं तत्त्वसंपूर्णं त्रिभागेनोपलक्ष्यते" इत्यत्र च चरकनाम्नैव प्रतिसंस्कृतुर्निर्देशः कृतः, न तु पतञ्जलिनाम्ना । चरकसंहिताया उपलभ्यमानासु व्याख्यासु भट्टारहरिचन्द्रस्य व्याख्यैव सर्वाभ्यः प्राचीने-त्यत्र नास्ति कस्यापि विप्रतिपत्तिः । भट्टारहरिचन्द्रेणापि चरकव्याख्यारम्भे "लोकोपकार(मतये) कवि-सत्तमाय भक्त्या प्रणम्य महते चरकाय तसै" इत्यत्र चरकस्यैव नामोपात्तं न तु पतञ्जलेः । वाग्भटेनापि "ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेन्मुक्त्वा चरकसुश्रुतौ" (वा. उ. अ. ४०) इत्यत्र चरकनाम्नैव तन्निर्देशः कृतः, न तु पतञ्जलिनाम्ना । यदि दृढबल-भट्टारहरिचन्द्र-वाग्भटानां काले चरकस्य पतञ्जलिनाम्ना प्रसिद्धिः स्यात्, पतञ्जलिप्रतिसंस्कृतत्वं च चरकतन्त्रस्य, तदा तैरवश्यमेव कचिदपि तथा लिखितं स्यात् । अतोऽभिवेशतन्त्रप्रति-संस्कृतां चरकोऽयं पतञ्जलेर्भिन्न एव । व्याकरणमहाभाष्यप्रणेता पतञ्जलिः योगसूत्रप्रणेतुः पतञ्जलेः चरकाच्च भिन्न एवेति अन्येषामपि विदुषां मतम् । तथाहि निरुक्तालोचने श्रीसत्यव्रतसामश्रमीभट्टाचार्यः— "अयमेव पतञ्जलिः वैद्यशास्त्रप्रणेताऽपि, योगशास्त्रप्रणेताऽपि, इत्येवं प्रवादः सुप्रचलितः श्रूयत एव । परमस्य नामैक्यमेव बीजमनुगच्छामो नान्यत् किञ्चनेत्यग्राह्य एवैष प्रवादः" इति । "पातञ्जल-महाभाष्य-चरकप्रतिसंस्कृतैः । मनोवाक्यादयोषाणां हर्त्रेऽहिपतये नमः" इति पद्यस्य, तथा "योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्य-केन" इत्यादिवचनानां च इदमेव तात्पर्यं ज्ञायते यत्—एक एव भगवान् शेषः अवतारमेवेन व्याकरणमहा-भाष्यं, योगसूत्राणि, चरकप्रतिसंस्कारं च चकारेति । भावमिश्रोपवर्णिते चरकाविर्भावेषु चरकस्य शेषा-वतारत्वमेवोपवर्णितं, न तु पतञ्जलित्वमित्यप्यवश्यं द्रष्टव्यमेव । महाभाष्यकर्तुः पतञ्जलेरपि शेषावतारत्वसुपवर्णितं काश्मीरकराजानकमहामाहेश्वरजयद्रथविरचिते हरचरितचिन्तामणौ सप्तविंशे शब्दशस्त्रावतारे—

"अनया कथया किंवा प्रसङ्गोदितया मया ।

ऐन्द्रं व्याकरणं हित्वा पाणिनीयं व्यधाच्छिवः ॥

ततः प्रभृति निःशेषशब्दज्ञानप्रकाशकम् ।

दिव्यं व्याकरणं भूमौ पाणिनीयं प्रसिध्यति ॥

पाणिनिर्भगवानेव स्वयं चन्द्रार्धशेखरः ।

..... ।

कालान्तरेण सर्वज्ञस्याज्ञया सुजगेश्वरः ।

स्वजिह्वाः सफलीचक्रे बह्वीर्भाष्योपदेशतः ॥" इति ।

पातञ्जलमहाभाष्य-योगसूत्र-चरकतन्त्रप्रणेतृणां त्रयाणां शेषांशत्वेऽपि ऐतिहासिकमेकत्वं न साधयितुं शक्यम् । तेषामेकताभ्युपगमे भगवतः श्रीकृष्णस्य ज्येष्ठभ्रातुः श्रीबलरामस्यापि भागवतपुराणादिषु शेषांशत्वेनोपवर्णितत्वात् पतञ्जलित्वं समापद्येत । अतः सत्यपि शेषांशत्वे योगसूत्रप्रणेता पतञ्जलिः, व्याक-रणमहाभाष्यरचयिता पतञ्जलिः, चरकश्चेति त्रयोऽपि भिन्ना एव । महाभाष्यप्रणेतुः पतञ्जलेर्योगसूत्र-प्रणेतुश्च पतञ्जलेः कश्चित्सिद्धेऽप्येक्ये पतञ्जलिचरकयोरैक्यं दुःसाधमेव ।

अन्ये तु वर्णयन्ति यत्—चरकाचार्यः कुंशानवंशीयस्य महाराजस्य कनिष्कस्य प्रसिद्धो राजवैद्य आसीत्, अश्वघोषनागार्जुनावपि महाराजस्य कनिष्कस्य राजपण्डिताविति, लिखितं चैतच्चीनदेशे समुपलब्धे संयुक्त-

रत्नापिटकसूत्राख्ये तथा श्रीधर्मपिटकसंप्रदायनिदानाख्ये च बौद्धग्रन्थे । महाराजस्य कनिष्कस्य राज्ञः शासनकालस्तु ख्रिस्तীয় ८३ तमाब्दादारभ्य ११९ तमाब्दपर्यन्तः ।

चरके ज्वरचिकित्सिते “विष्णुं सहस्रमूर्धानं चराचरपतिं विभुम् । स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वान-पोहति” इत्यनेन ज्वरस्य दैवव्यपाश्रया चिकित्साऽभिहिताऽस्ति । अत्र ‘स्तुवन्नामसहस्रेण’ इत्यनेन महाभारतोक्तं विष्णुसहस्रनामस्तोत्रमेवाभिप्रेतम् । अतश्चरकप्रतिसंस्कारस्य महाभारतपरकालभवत्वे नास्ति संदेह-लेशोऽपि । महाभारतरचनाकालस्त्वत्रैव पूर्वमुक्तः ।

एवं ये पतञ्जलिमेव अग्निवेशतन्त्रप्रतिसंस्कारतारं मन्यन्ते तन्मते चरकप्रतिसंस्कारः २१०० वत्सरात् पूर्वमासीदिति, ये तु कनिष्कराजवैद्यं चरकमग्निवेशतन्त्रप्रतिसंस्कारतारं मन्यन्ते तन्मते १८५० वत्सरात् पूर्वमासीच्चरकप्रतिसंस्कार इति समायाति ।

असन्मते तु वैदिकसाहित्ये बौद्धसाहित्ये वा यावत्पर्यन्तमन्यस्य चरकनाम्नः प्रसिद्धस्य भिषजोऽवगमो न भवेत्, तावत्पर्यन्तं बौद्धेतिहासप्रसिद्धः कनिष्कराजवैद्यश्चरक एव अग्निवेशतन्त्रप्रतिसंस्कर्तेति निर्णये न काऽपि विप्रतिपत्तिर्दृश्यते ।

चरकप्रतिसंस्कारपूरयिता दृढबलः कस्मिन् देशे कस्मिंश्च समये समजनीत्येतद्विषये किञ्चिद्विचार्यते । दृढबलोऽयं कपिलबलस्य पुत्रः, पञ्चनदपुरजातश्चेति तेनैवोक्तात् “तानेतान् कपिलबलिः शेषान् दृढबलोऽकरोत्” (च० वि० अ० ३०) इत्यस्मात्, तथा “अखण्डार्थं दृढबलो जातः पञ्चनदे पुरे” (च० सि० अ० १२) इत्येतस्माच्च वचनाज्ज्ञायते । पञ्चनदपुरं तु कश्मीरदेशे आसीदिति श्रीकल्हण-विरचितराजतङ्गिणीतो ज्ञायते । तथा हि राजतरङ्गिण्याश्चतुर्थे तरङ्गे—

Notes on the Indo-Scythians by Sylvian Levi, Indian Antiquary, vol XXXIII, pages 281-389.

२. महामहोपाध्याय पण्डित श्रीगौरीशंकर हीराचंद ओझाविरचित राजपूतानेका इतिहास भाग १, पृ. १११ ॥ कनिष्कराज्यकालस्तु ख्रिष्टाब्दात् शतवर्षपूर्वतन इति पं. भगवद्भक्तमहोदयानां मतम् । (भारतवर्षका इतिहास पृ. ३२९, ३३०) ।

३ “बौद्धविपिटकस्य चीनभाषातुवादे कनिष्करूपते राजकुलवैद्यश्चरको नाम रास्या बुद्धिकित्सं रोगं न्यवारयदिति वर्णनोल्मभेन चरकाचार्यस्य कनिष्कसामयिकबलाभादुपप्रथमशतान्दीभवश्चरकाचार्य इति पाश्चात्यपण्डितसिलवान्लेन्ही-महाशयानामभ्युपगमः । तदात्वे दार्शनिकार्यनागार्जुनस्येतिहासिकोपल्मभेन नागार्जुनीये-उपायहृदये इव चरकीयलेखेऽपि विग्रहसंभाषीयविषयोपन्यासेन च आर्यनागार्जुनचरकाचार्ययोः कनिष्कसामयिकत्वं संवदति । परं शिलालेखेतिवृत्तादिभिः कनिष्करूपतेबौद्धत्वस्य, नागार्जुनाचार्ये कनिष्कसामयिकत्वस्य च बहुशः सिद्धावपि तन्त्रप्रतिसंस्कर्तृश्चरकस्यैव कनिष्कराजकुल-वैद्यलोलेखे प्रामाण्यविषये मतविभेदोऽस्ति । श्रीयुक्तीधूमहाशयस्यापि तथैव मतं वर्तते । चरकस्य कनिष्कसामयिकत्वे तद्विराजकुलवैद्यत्वे च कथं नैतदीयलेखे कापि बौद्धसंप्रदायच्छायातुवेषो दृश्यते, कथं वा वैदिकमन्त्रादीर्निर्दिश्य श्रौतप्रक्रियैवैव्यवहरणं चरकसंहितायां संगच्छेत, इत्यपि व्याघातकं निर्दिशन्ति । आत्रेयाभिवेशप्रथमस्य चरकाचार्येण केवलं प्रतिसंस्करणोत्पत्त्या पूर्वाचार्यलेखे सांख्यदर्शनस्य श्रौतप्रक्रियायांश्च विद्यमानतयां चरकीयतत्संस्करणेऽपि न बौद्धच्छायानु-प्रवेशः, नैतावता प्रतिसंस्कर्तृश्चरकस्यातिप्राचीनत्वं साधयितुं शक्यते, इत्यपि केचन वदन्ति । केचन कवित्वभाववादाद्युल्लेख-स्थले ‘बौद्धमतमाह’ इति टीकाकृता चक्रपाणिना व्याख्यानादत्र बौद्धमतस्यान्यंशतः प्रवेशोऽस्तीत्यपि वदन्ति । केचित्तु स्वभाव-वादो हि न बौद्धानामेव, ततः प्राक्कालापि प्रवृत्त इति नैतावता बौद्धमतानुप्रवेश इति वक्तुं शक्यते इत्यपि प्रतिवदन्ति ॥

चरकस्य कनिष्कवैद्यत्वे उपायहृदये वैषयविषयप्रसङ्गेन सुश्रुतमतनुसरचार्यनागार्जुनः स्वसामयिकबौद्धतरपतेः कनिष्कस्य राजकुलवैद्यं तादृशं प्रसिद्धविद्वांसं चरकाचार्यं किमिति नात्रोल्लिखितुं विस्मृतवान् स्यादित्यपि व्याचष्ट्यति चेत्तः ॥” (का. उ. पृ. ९६) ॥

“तेन कङ्कणवर्षस्य रससिद्धस्य सोदरः ।

चङ्कुणो नाम भुःखारदेशानीतो गुणोन्नतः ॥

स रसेन समातन्वन् कोशे बहुसुवर्णताम् ।

पद्माकर इवाब्जस्य भूमृतोऽमृच्छुभावहः ॥

रुद्धः पञ्चनदे जातु दुस्तरैः सिन्धुसङ्गमैः ।

तटे स्तम्भितसैन्योऽमृद्भाजा चिन्तापरः क्षणम् ॥

ततोऽमृततरणोपायं तस्मिन् पृच्छति मन्त्रिणः ।

अगाधेऽम्मसि रोधस्थश्चङ्कुणो मणिमक्षिपत् ॥

तत्प्रभावाद्दिवाभूतं सरित्रीरं ससैनिकः ।

उत्तीर्णो नृपतिसूर्णं परं पारं समासदत्” ॥ (श्लो० २४६-२५०) इति ।

अत्रोक्तं पञ्चनदपुरं वितस्ता-सिन्धुसरितोः सङ्गमसमीपस्थं संप्रति पञ्चनोर(पञ्चनीर)इति नाम्ना प्रसिद्धं स्थानमिति राजतरङ्गिण्या आङ्ग्लभाषानुवादे डॉ. स्टीनमहोदयः । अतो दृढबलोऽयं काश्मीर-देशसमुत्पन्न इति वक्तुं शक्यते ।

दृढबलस्य कालनिर्णये यद्यपि न किञ्चिद्दलवत्तरं प्रमाणमुपलभ्यते, तथाऽपि वाग्भट-जेज्जटाभ्यामयं पूर्वभव इति वक्तुं शक्यते । यतो वाग्भटेन बहवो विषया दृढबलप्रतिसंस्काराद्वहीताः, जेज्जटेन दृढबल-संस्कारोपर्यपि कृता निरन्तरपदव्याख्यानाञ्ची चरकटीका; सा च संप्रति समुपलब्धा मद्रासनगरस्थराजकीय-प्राच्यपुस्तकागारात् । वाग्भटसमयस्तु ख्रिस्टस्य चतुर्थीं शताब्दी, जेज्जटस्य वाग्भटशिष्यत्वात्त्यापि स एव काल इति अग्रे प्रतिपादयिष्यामः । अतोऽयं ख्रिस्टस्य तृतीयायां शताब्द्यां प्रादुर्बभूवेत्यनुमीयते ।

साम्प्रतं समुपलभ्यमाने चरकतन्त्रे चिकित्सास्थाने सप्तदशाध्यायाः कल्पस्थानं सिद्धिस्थानं च दृढबलप्रति-संस्कृतमिति दृढबलेनैव चिकित्सास्थानान्ते सिद्धिस्थानान्ते च लिखितम् । तत्र चिकित्सास्थाने के त्रयोदशाध्यायाश्चरकाचार्यप्रतिसंस्कृताः, के च सप्तदशाध्याया दृढबलप्रतिसंस्कृता इत्यत्र दृश्यन्ते टीकाकाराणां विप्र-तिपत्तयः, उपलभ्यमानेषु हस्तलिखितमुद्रितपुस्तकेषु अध्यायक्रमभेदश्च । तथाहि—“अस्मिन् सप्तदशाध्यायाः कल्पाः सिद्धय एव च” इति श्लोकस्य व्याख्यायां ‘अस्मिन् चिकित्सितस्थाने, सप्तदशाध्यायाः शेषाः’ इति जल्पकल्पतरुव्याख्याने गङ्गाधरकविराजः । अतो गङ्गाधरमते तदुक्तक्रमानुसारेण प्रारम्भतत्त्वयोदशाध्याया रसायन-वाजीकरण-ज्वर-रक्तपिच-गुल्म-प्रमेह-कुष्ठ-राजयक्ष्मोन्मादापसार-क्षतक्षीण-श्वेत्युदर-चिकित्सिताख्याश्चरकप्रतिसंस्कृताः; शेषास्तु अशो-ग्रहणी-पार्श्वरोग-हिकाश्वास-कासातिसोर-च्छर्दि-विसेपे-तृष्णा-विषे-मदाल्सेय-द्वित्रिणीय-त्रिमूर्त्योरुल्लेख-वातव्याधि-वातरक्त-योनिव्याधौ चिकित्सिताख्या दृढबलप्रतिसंस्कृता ज्ञेयाः । चक्रपाणिदत्तस्तु आयुर्वेददीपिकायां योनिव्यापचिकित्सिते ‘अस्मिन् सप्तदशाध्याया इति चिकित्सास्थाने सप्तदशाध्यायाः, ते च यक्ष्मचिकित्सितान्तान्त्रावध्यायान् तथा अशोऽंतीसार-विसेप-मदाल्सेय-द्वित्रिणीयोक्तान् विहाय ज्ञेयाः’ इति, तथा उन्मादचिकित्सितारम्भे च ‘इदानीमुपोद्घातितं राजयक्ष्मचिकित्सितमभिधाय क्रमप्राप्तमुन्मादचिकित्सितं ब्रूते, अयं च क्रमश्चरकप्रतिसंस्कृतो पञ्चाध्यायीमशोऽंतीसारवीसर्पमदाल्सेयद्वित्रिणी-यरूपां परित्यज्य ज्ञेयः’ इति लिखति । चिकित्सास्थानाध्यायक्रमस्तु चक्रपाणिमतेऽपि गङ्गाधरतुल्य एव ।

१ अत्र भुःखारशब्देन संप्रति ‘बुखारा’ इति प्रसिद्धो देशः कश्मिरस्थानिमतो भवेत् ।

2 Vol 2 Caps 329, 418, 419. । “संप्रति ‘पञ्चनोर’ इति प्रसिद्धं पञ्चनदपुरं काश्मीरराजधानी-श्रीनगरादुत्तरतः सार्धत्रिकोशोपरि त्रिगाम-वितस्ता (जिल्हम)-सिन्धु-क्षीरभवानी-आञ्चार-इति ख्यातानां पञ्च-नदीनां सङ्गमस्यो नातिदूरस्थितम्” इति श्रीनगर(काश्मीर)निवासिनो वैद्यवर्धः पं. श्रीजीयालालशर्माः ।

३ चरक०

अतश्चक्रपाणिदत्तमते चिकित्सास्थाने आरम्भतोऽष्टावध्याया अग्रे च १४-१९-२१-२४-२५ तमा अध्यायाश्चक्रप्रतिसंस्कृताः, शेषास्तु दृढबलप्रतिसंस्कृता ज्ञेयाः ।

पूर्वं कलकत्तानगरे श्रीजीवानन्दविद्यासागरमुद्रापिते चरकमूलपुस्तके तथा मया अहमदाबादनगरात् ख. वा. वैद्य रणछोडलाल मोतीलाल बोधा इत्येतेषां सकाशादासादिते हस्तलिखितपुस्तके च दृश्यतेऽन्य एव अध्यायक्रमश्चिकित्सास्थाने; यथा—रसायन-वाजीकरण-ज्वर-रक्तपित्त-गुल्म-प्रमेह-कुष्ठ-राजयक्ष्माशौंस्ती-सार-विसर्प-मर्दात्यय-द्वित्रिणीयोन्मादापसंग-क्षतक्षीण-शोथोर्दर-ग्रहणी-पाण्डुरोग-हिकाम्नास-कास-च्छर्दि-तृ-ष्णा-विष-त्रिमर्मीयोस्तम्भ-वातव्याधि-वातरक्त-योनिव्यापचिकित्सितानीति । अनयोरुभयोरपि क्रमयोरारम्भतो राजयक्ष्मचिकित्सितान्ता अष्टावध्यायाः, अन्ते च त्रिमर्मीयोस्तम्भ-वातव्याधि-वातरक्त-योनिव्यापचिकित्सिता-ख्याः पञ्चाध्यायाः समाना एव । राजयक्ष्मानन्तरं चक्रपाणिदत्तेन या पञ्चाध्यायी अशौंतीसारविसर्पमदा-त्ययद्वित्रिणीयरूपा १४-१९-२१-२४-२५ तमाध्यायत्वेन पठिता, सैव जीवानन्दमुद्रापिते मूल-पुस्तके तथा अहमदाबादनगराल्लब्धे हस्तलिखितपुस्तके च ९-१०-११-१२-१३ तमाध्यायत्वेन पठिता । तत्र जेज्जटाचार्यप्रणीतायाश्चक्रसंहिताया निरन्तरपदव्याख्याख्यटीकायाः समालोचनेन चक्र-पाणिदत्तस्वीकृतः क्रम एव बृद्धपरंपराप्राप्ततया सम्यगिति प्रतीयते । तथाहि मदात्ययचिकित्सितारम्भे “विषचिकित्सितानन्तरं मदात्ययचिकित्सितस्य संबन्धः” इत्यारभ्य “चक्राचार्यसंस्कृतश्चायमध्यायो भट्टार-हरिचन्द्रेणैव सुविबुधः” इति, तथा द्वित्रिणीयचिकित्साध्यायान्ते च “आचार्यप्रणीतश्चायमध्यायः” इति जेज्जटेन लिखितं दृश्यते । यदि मदात्यय-द्वित्रिणीयचिकित्सिताध्यायौ प्रारम्भतो द्वादशत्रयोदशौ स्यातां, तदा जेज्जटस्य तद्विषये ‘चक्राचार्यसंस्कृतश्चायमध्यायः’, ‘आचार्यप्रणीतश्चायमध्याय’ इति लेखने न किञ्चिदपि प्रयोजनं प्रतिभाति । पूर्वोक्तजेज्जटचक्रपाणिदत्तव्याख्यापर्यालोचनया भट्टारहरिचन्द्रजेज्जटचक्रपा-णिदत्तानां समये अशौंतीसारविसर्पमदात्ययद्वित्रिणीयाध्यायरूपा चक्राचार्यसंस्कृता पञ्चाध्यायी १४-१९-२१-२४-२५ तमाध्यायरूपा, न तु ९-१०-११-१२-१३ अध्यायरूपेति आसीत् परंपराप्राप्तो निर्णयः । तदनन्तरं चक्रपाणिदत्तेन चरकप्रतिसंस्कृतत्वेनोक्तानशौंतीसारविसर्पमदात्ययद्वित्रिणीयचिकित्सिता-ख्यान् पञ्चाध्यायान् क्रमविच्छेदेनान्तराऽन्तरा पतितान् दृष्ट्वा केनचित्संशोधकमन्येनैतेऽध्याया ९-१०-११-१२-१३ त्वेन पठिताः, परिवर्तितश्च तथा पाठत्वेन सूत्रस्थानस्यान्तिमेऽध्यायेऽध्यायानुक्रमणिकाया-मपि । गङ्गाधरेण तु चक्रपाणिदत्तोक्तमध्यायक्रमं स्वीकृत्यापि उन्मादापसारक्षतक्षीणश्वयथूदरचिकित्सिताख्याः पञ्चाध्यायाश्चक्रप्रतिसंस्कृतत्वेन स्वीकृता इति तु बृद्धवैद्यपरंपराऽज्ञानमूलको अत्र एव । पूर्वोक्तसंदर्भोदितदपि निश्चेतुं सुशक्तं यत्—चक्राचार्येण संपूर्णमेवाभिवेशतन्त्रं प्रतिसंस्कृतं, दृढबलेन स्वसमये ततः कालवशाद्भुषा एव पूर्वोक्ता अध्यायाः संपूर्णानां नीता इति । अत एव दृढबलेन ‘नासाद्यन्तेऽभिवेशस्य तत्र चरकसंस्कृते’ इत्यत्र ‘नासाद्यन्ते’ (अधुना न प्राप्यन्ते) इत्येवोक्तं, न तु चरकेण न प्रतिसंस्कृता इति । मया तु निर्णयसागर-यन्त्रालयार्थं संपादिते चरकमूलपुस्तके अस्मिंश्च सटीके पुस्तके चक्रपाणिदत्तस्वीकृत एवाध्यायक्रमोऽङ्गीकृतः ।

चरकतन्त्रस्य प्राचीनव्याख्यासु सांप्रतमधोलिखिता व्याख्याः (संपूर्णा अपूर्णा वा) समुपलभ्यन्ते ।

१ भट्टारहरिचन्द्रविरचिता चरकन्यासनाम्नी व्याख्या । अस्या एकं पुस्तकमारम्भतः सूत्रस्थानस्या-ध्यायत्रयपर्यन्तं मद्रासनगरस्थे राजकीयप्राच्यपुस्तकागारे समुपलभ्यते । पुस्तकं चेदं सांप्रतं मुद्राप्यते रावल-पिण्डी (पंजाब) नगरस्थैरस्मिन्मैत्रैः पं. मंस्तरामशास्त्री आयुर्वेदाचार्य इत्येतेः ।

२ जेज्जटाचार्यविरचिता निरन्तरपदव्याख्यानाम्नी टीका । अस्या एकं पुस्तकं चिकित्सास्थानादा-रभ्य सिद्धिस्थानपर्यन्तमन्तराऽन्तरा वृद्धितांशमत्रुं समुपलब्धं मद्रासनगरस्थराजकीयप्राच्यपुस्तकागारात् ।

३ चक्रपाणिदत्तविरचिता आयुर्वेददीपिकाख्या व्याख्या ।

४ शिवदाससेनविरचिता तत्त्वचन्द्रिकाख्या व्याख्या । अस्या व्याख्याया एकं पुस्तकमारम्भात् सूत्रस्थानस्य सप्तविंशतितमाध्यायपर्यन्तं समुपलब्धं मुंबईनगरस्थ रॉयल एशियाटिकसोसायटीपुस्तकालयात् । करिष्यमाणे यत्ने इयं व्याख्या संपूर्णाऽप्युपलब्धुं शक्येतेति मे विश्वासः ।

समुपलब्धानां पूर्वोक्तव्याख्याग्रन्थानां निर्माणकालविषये किंचिदुक्तिर्नास्थाने भविष्यतीति मत्वा किंचिन्निवेद्यते ।

भट्टारहरिचन्द्रस्य नामोल्लेखो दृश्यतेऽधोलिखितेषु ग्रन्थेषु—

यथा महाकविश्रीवाणभट्टविरचिते हर्षचरिते—

“पदबन्धोज्ज्वले हारी कृतवर्णक्रमस्थितिः । भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यबन्धो नृपायते ॥”

(हर्षचरितं, प्रथमोच्छ्वासः; श्लो० १२) ।

तथा वाक्पतिविरचिते गौडवहाख्ये प्राकृतकाव्ये च्छायायां—

“भासे ज्वलनमित्रे कुन्तिदेवे च यस्य रघुकारे । सौबन्धवे च बन्धे हारीचन्द्रे च आनन्दः ॥”

तथैव तीसटाचार्यविरचितचिकित्साकलिकाव्याख्यारम्भे तत्सुतुश्चन्द्रटः—

“व्याख्यातरि हरिश्चन्द्रे श्रीजेजटनाम्नि सति सुधीरे च । अन्यस्यायुर्वेदे व्याख्या धार्ष्ट्यं समावहति ॥”

तथैव विश्वप्रकाशकोषारम्भे भट्टारहरिचन्द्रान्वयो महेश्वरः—

“श्रीसाहसाङ्कनृपतरनवद्यवैद्य-विद्यातरङ्गपदमद्वयमेव विभ्रत् ।

यश्चन्द्रचारुचरितो हरिचन्द्रनामा स्वव्याख्यया चरकतन्त्रमलञ्चकार ॥”

(विश्वप्रकाशकोषः, प्रथमः कान्तवर्गः, ५ श्लोकः) ।

अत्रोक्तः श्रीसाहसाङ्कनृपतिः विक्रमापरपर्यायो द्वितीयश्चन्द्रगुप्त इतीतिहासविदां मतम् । तस्य राज्यकालस्तु ख्रीस्तीय ३७५तमाद्वर्षादारभ्य ४१३तमवत्सरपर्यन्तमासीदिति विन्सेन्टसिथमहोदयस्य मतम् । अतो भट्टारहरिचन्द्रस्यापि स एव कालः । भट्टारहरिचन्द्रश्चायं वाग्भटात् पूर्वमेव इति वाग्भटपौत्रेण तीसटसूनुना चन्द्रटेन कृतायाः सुश्रुतपाठशुद्धेरनुमीयते । तत्र ग्रन्थान्ते

“सौश्रुते चन्द्रटेनेह भिषक्तीसटसूनुना । पाठशुद्धिः कृता तत्रे टीकामालोक्य जैजटीम् ॥”

इति लिखितं दृश्यते । तीसटश्च वाग्भटसूनुरिति ‘कॅटलोगस् कॅटलोगोरम्’ नाम्नि ग्रन्थे डॉ० औफ्रेकट महोदयः । अस्मात् प्रमाणात् तथा मद्रासनगरस्थराजकीयप्राच्यपुस्तकालयादन्वयालब्धे चरकस्य

१ लहोरनगरस्थः पं० भगवद्भक्तमहोदयैः श्रीसाहसाङ्कनृपतेः समयः ख्रीष्टाब्दात् ५७ वत्सरपूर्वतन इति बहुभिः प्रामाण्यनिमित्तम् (‘भारतवर्षका इतिहास पृ. ३४०’) ॥

२ “भाण्डारकरप्राच्यसंशोधनमन्दिरे चिकित्साकलिकाख्यस्य ग्रन्थस्य हस्तलिखितं (१८३३-४४) इत्यङ्कितमेकं पुस्तकं संगृहीतं वर्तते । ग्रन्थस्यास्यावसाने ‘इति वाग्भटसूनुना तीसटदेवेन रचितं चिकित्साशास्त्रम्’ इति लिखितमस्ति । एतद्व्याधारेणैव “वाग्भटस्य तीसटो नाम पुत्र आसीत्, तेन च चिकित्साकलिकाख्यो ग्रन्थो निर्ममे” इति डॉक्टर ऑफ्रेकट महोदयेन ग्रन्थकारस्यार्थो लिखितम् ॥

किन्तु कियान् खलु सत्यांशोऽत्र भवेदिति विषये महान् संशयो वर्ततेऽस्माकम् । मन्यामहे वयं यद्-यदि नाम वाग्भटस्तीसटस्य पिताऽभविष्यत्, तीसटो निजग्रन्थे पितुर्वाग्भटस्य स्पष्टतया नाम निरदेक्ष्यत् । तत्तु तेन कृतं नावलोक्यते । खोपनिबद्धायाश्चिकित्साकलिकाया आरम्भे तीसटो लिखति—

“सूर्याधिपन्वन्तरिसुश्रुतादीन् भक्त्या नमस्कृत्य पितुश्च पादान् ।

कृता चिकित्साकलिकेति योगैर्माला सरोजैवेरिय तीसटेन ॥” इति श्लो. १ ।

अस्याश्चिकित्साकलिकायाश्चन्द्रटेन कृता व्याख्या वर्तते । तस्यां व्याख्यामस्यैव श्लोकस्य व्याख्यानावसरे ‘पितुश्च पादान्’ इत्यर्थं व्याकुर्बन्धुश्चन्द्रटो लिखति—“तदनु आयुर्वेदाभिप्रतरणपोतपात्राणां पितुः पादानां नमस्कृतिरियमेव कामेन नमस्कारं कृत्वा” इति । एवं न चायं चन्द्रटोऽपि तीसटसूनुः वाग्भटं नाम्ना निर्दिशति । तथा च चिकित्साकलिकायां—

जेज्जटकृते व्याख्याने चिकित्सास्थानस्य प्रथमाध्यायान्ते (अन्यत्र च) “इति वाग्भटशिष्यस्य जेज्जटस्य कृतौ निरन्तरपदव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने रसायनाध्यायः समासिमगमत्” इत्यसाद्वाक्याच्च जेज्जटस्य वाग्भट-समकालीनत्वं सिध्यति । जेज्जटेन निरन्तरपदव्याख्याख्यायां चरकटीकायां मदात्ययचिकित्सितारम्भे “आचार्यप्रणीतश्चायमध्यायो भट्टारहरिचन्द्रेणैव सुविवृतः” इत्युक्तत्वाद् भट्टारहरिचन्द्रस्य वाग्भटसमकालीन-जेज्जटपूर्वमेव सिद्धमेव । आसीच्च चक्रपाणिदत्तसमयेऽपि परंपराप्राप्तये ख्यातिः यत्—भट्टारहरिचन्द्रो वाग्भटपूर्वमेव इति । तथाहि—आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थाने सप्तमेऽध्याये “माषवप्रथमे मासि” इत्यादि-श्लोकव्याख्यायां चक्रपाणिः—“हरिचन्द्रेण तु ‘सहशब्दोऽयमकारान्तो मार्गशीर्षवचनः, तस्य सहस्य प्रथमे कार्तिके’ इति व्याख्यातम् । तन्मतानुसारिणा वाग्भटेन चोक्तं—“श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात्” (वा. सू. अ. १३) इत्यादि ।

भट्टारहरिचन्द्रेण खरनादसंहितायाः प्रतिसंस्कारः कृत इत्यासीत् परंपराप्राप्ता जनश्रुतिरष्टाङ्ग-संग्रहव्याख्यातुरिन्दोः समये । तथाहि अष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याने कल्पस्थानेऽष्टमेऽध्याये “निर्यहे मेघजपल-मुदकार्षप्रस्थेऽधिश्चिप्य पादशेषितमवतारयेत्” इत्यस्य व्याख्याने इन्दुः—“या च खरनादसंहिता भट्टार-हरिचन्द्रकृता (प्रतिसंस्कृता) श्रूयते, सा च चरकप्रतिविम्बरूपैव लक्ष्यते, तत्रापि पठितं—“कषायात् षट्पलं पिबेत्” इति । खरनादसंहिता चेयमष्टाङ्गहृदयव्याख्यातुररुणदत्तस्य हेमाद्रेश्च समये आसीत् समुपलब्धेति ताभ्यामुद्धृतैः खरनादसंहितायाः शतशो वचनैरनुमीयते ।

जेज्जटस्तु भट्टारहरिचन्द्रादवर्चीन इति मदात्ययचिकित्सिते “चरकाचार्यप्रणीतश्चायमध्यायो भट्टार-हरिचन्द्रेणैव सुविवृतः” इत्यत्र भट्टारहरिचन्द्रस्य नामग्रहणादेव प्रतीयते । वाग्भटस्य चायं समकालीन इत्युपरि प्रदर्शितमेव । अतो यः कालो वाग्भटस्य स एव जेज्जटस्येति वक्तुं पार्यते । जेज्जटेन सुश्रुततत्रो-पर्यपि व्याख्या विरचितेति डल्हणमधुकोशकाराबुद्धृतैः शतशस्तद्वचनैर्ज्ञायते ।

प्रसङ्गवशाद् वाग्भटसमयादिविषयेऽपि किंचिल्लिख्यते । अष्टाङ्गसंग्रहः, अष्टाङ्गहृदयं चेति ग्रन्थद्वयं वाग्भटविरचितत्वेन प्रसिद्धं समुपलभ्यते । तत्रैके अष्टाङ्गसंग्रहकारमष्टाङ्गहृदयकर्तारं च वाग्भटं भिन्नमेव मन्यन्ते । असन्मते तु अष्टाङ्गसंग्रहकर्ता अष्टाङ्गहृदयकर्ता च वाग्भट एक एव । स च पूर्वं नानातन्त्रेभ्यो वचनानि संगृह्य अष्टाङ्गसंग्रहं निर्ममे, तदनन्तरं तत एव सारमादाय अष्टाङ्गहृदयं चकार । एतच्च स्पष्टमेवोक्तं वाग्भटेनैवाष्टाङ्गहृदयस्यान्ते—

“अष्टाङ्गवैद्यकमहोदधिमन्यन्तेन योऽष्टाङ्गसंग्रहमहाभूतराशिरासः ।

तस्मादनल्पफलमल्पसमुच्चमानां प्रीत्यर्थमेतदुदितं पृथगेव तन्म ॥”

(उ. तं. अ. ४०, श्लो. ८०) इति ॥

सुकलितपदैर्नानाविधवृत्तेषु ग्रन्थविरचनसमर्थो वाग्भटः, येन चरकसुश्रुतपद्यान्यपि प्रायः परिवर्त्यैव गृहीतानि हृदये, स अविकलान्येव शतशः पद्यानि समुद्वेददष्टाङ्गसंग्रहात् स्वग्रन्थे इति कल्पयितुमप्यश-

हारीतसुश्रुतपराचारभोजमेलभूगवशिवेशचरकादिकित्सकोक्तैः । एभिर्गणैश्च गुणवद्विरतिप्रसिद्धैर्नन्तररीयरचनारुचिप्रपञ्चैः” (श्लो. २) इति श्लोके सुप्रसिद्धभिषगाचार्याणां हारीतसुश्रुतादीनां नामानि संकीर्तयन् नासौ तीसरो वाग्भटमुल्लेखयति । चन्द्र-दोऽपि पद्येऽस्मिन् विद्यमानस्य आदिपदस्य व्याख्याने “आदिग्रहाणाद् वैतरणौरत्रपुष्कलावतक्षारपाणिजत्कणैचक्षुष्येणविदेह-निमिप्रभृतयो गृह्यन्ते” इति वैतरणौरभ्रात्रीनं संगृह्यन्तपि वाग्भटमतिचारयति । अष्टाङ्गसंग्रहाष्टाङ्गहृदयव्यातृभ्यां वाग्भटशिष्या-भ्यामिन्दुजेज्जटाभ्यामपि वाग्भटपुत्रस्तीसरो न कुत्रापि निर्दिष्टो दृश्यते । तस्मात् प्रत्ययजनकप्रमाणभावाज्ज्ञैतत्किणेतुं सुसर्क-तीसरो वाग्भटपुत्रो वा नवेति” इति निर्णयसारग्रन्थग्रन्थालये मुद्रितसाष्टाङ्गहृदयषट्चरकप्रकरणसोपेक्षाते वैद्यवयवीहरी-शस्त्रिपरडकरमहोदयाः ।

कथमेव । अष्टाङ्गसंग्रहस्य अष्टाङ्गहृदयस्य च प्रणेता एक एव वाग्भट इति अष्टाङ्गसंग्रहटीकाकारसेन्दोः, अष्टाङ्गहृदयटीकाकारस्यारुणदत्तस्यापि च मतम् ।

वाग्भटोऽयं सिन्धुदेशोद्भव इति तेनैव लिखितमष्टाङ्गसंग्रहस्यान्ते—

“मिषग्वरो वाग्भट इत्यभून्मे पितामहो नामधरोऽस्मि यस्य ।

सुतोऽभवत्तस्य च सिंहगुप्तस्तस्याप्यहं सिन्धुषु लब्धजन्मा ॥

समधिगम्य गुरोरवलोकितेश्वराद्गुरुतराच्च पितुः प्रतिभां मया ।

सुबहुभेषजशास्त्रविलेचनात् सुविहितोऽङ्गविभागविनिर्णयः ॥” इति ।

अतः परं वाग्भटस्य समयविषयेऽपि किञ्चिद्विचारः क्रियते । अष्टाङ्गसंग्रहे उत्तरतन्त्रस्य ४९ तमेऽध्याये पलाण्डुरसायनप्रकरणेऽवल्लिखितं पद्यद्वयं दृश्यते—

“रसनानन्तरं वायोः पलाण्डुः परमौषधम् ।

साक्षादिव स्थितं यत्र शकाधिपतिजीवितम् ॥

यस्योपयोगेन शकाङ्गनानां लावण्यसारादिव निर्मितानाम् ।

कपोलकान्त्या विजितः शशाङ्को रसातलं गच्छति निर्विदेव ॥” इति ।

एतच्च वर्णनं वाग्भटस्य भारतवर्षे शकराज्यशासनकालभवं ततः किञ्चिदनन्तरवर्तितं वा सूचयति । भारतवर्षे शकानां राज्यकालस्तु ख्रिस्तस्य द्वितीयशताब्दीमारभ्य चतुर्थशताब्दीपर्यन्तमासीत् । ख्रिस्तस्य चतुर्थशताब्द्या अन्ते पञ्चमशताब्द्याः प्रारम्भे वा संभूताद् भट्टारहरिचन्द्राद् वाग्भटस्य परकालभवत्वात्, ख्रिस्तस्य सप्तमशताब्द्यां समयातेन इस्सिगनाम्ना चीनदेशीयपरिव्राजकेन स्वीयभारतभ्रमणवृत्तान्ते अष्टाङ्गसंग्रहस्य स्वसमये भारतवर्षे सर्वत्र पठनपाठनप्रचारस्योक्तत्वात्, ख्रिस्तस्य सप्तमशताब्द्यां संभूतेन माधवकरणे वाग्भटपाठोद्धाराच्च ततोऽयं प्राचीनः ख्रिस्तस्य चतुर्थशताब्द्या अन्ते पञ्चमशताब्द्याः प्रारम्भे वा बभूवेत्यनुमीयते ।

श्रीचक्रपाणिदत्तो गौडदेशे वैद्यजाती लोभ्रवलीसंज्ञकदत्तकुले समुत्पन्नः, गौडाधिपतेः श्रीनयपालदेवस्य रसवत्या(महानसा)धिकारिणो मन्त्रिणश्च श्रीनारायणदत्तस्य तनयः, गौडाधिपतितो नयपालदेवा-ल्लब्धान्तरङ्गपदवीकस्य श्रीमानुदत्तस्य कनिष्ठो बन्धुः, श्रीनरदत्तस्य च शिष्य आसीदिति तद्वचनादेव प्रतीयते । तथा च आधुर्वेददीपिकायास्तथा चिकित्सासंग्रहस्य चान्ते तेनैवोक्तं—

“गौडाधिनाथरसवत्यधिकारिपात्रनारायणस्य तनयः सुनयोऽन्तरङ्गात् ।

मानोरु प्रथितलोभ्रवलीकुलीनः श्रीचक्रपाणिरिह कर्तृपदाधिकारी ॥” इति ॥

१ प्रमाणविस्तारस्तु निर्णयसागरयन्त्रालयसुद्वितेऽष्टाङ्गहृदयस्य षष्ठे संस्करणे उपोद्धाते २ पृष्ठे द्रष्टव्यः ।

२ श्रीनीलमेघमिषग्वरस्थिते तच्चयुक्तिविचारे ग्रन्थारम्भश्लोके वाग्भटपितुर्नाम ‘सङ्गुप्त’ इति, वाग्भटस्य च ‘रामगुप्त’ इति नाम प्रदत्तं; यथा—“आप्तबुद्धिरवलोकितेश्वरात् सङ्गुप्तकुलसिन्धुचन्द्रमाः । रामगुप्त इति वाह(राम)-टाल्यया ख्यातिमात् स मिषगाविरस्तु नः” इति ।

३ प्रमाणविस्तारस्तु महामहोपाध्यायश्रीगणनाथसेनविरचितप्रत्यक्षशरीरोपोद्धाते माधवकरणकालनिर्णये द्रष्टव्यः ।

४ प्रमाणविस्तारस्तु निर्णयसागरयन्त्रे सुद्वितस्य अष्टाङ्गहृदयस्य षष्ठे संस्करणे श्रीहरिशालिपर्वाङ्कमहोदयलिखिते उपोद्धाते १०-१५ पृष्ठेषु द्रष्टव्यः ।

५ एतच्च चक्रपाणिदत्तेनैवोक्तं चरकव्याख्याया आरम्भे—“नरदत्तगुरुद्विष्टचरकार्थानुगामिनी । क्रियते चक्रदत्तेन टीकाऽऽधुर्वेददीपिका” इति ।

व्याख्यातं चैतत्पद्यं चिकित्सासंग्रहव्याख्यायां शिवदाससेनेन; यथा—“गौडाधिनाथो नयपाल-
देवः, तस्य रसवती महानसं, तस्या अधिकारी; तथा पात्रमिति मन्त्री, ईदृशो यो नारायणस्तस्य तनयः;
सुनयः नीतिमान् । अन्तरङ्गादिति लब्धान्तरङ्गपदवीकात् भानोरनु नारायणस्य तनय इति योज्यं, तेन
भानोरनुज इत्यर्थः । विद्याकुलसंपन्नो हि मिषक् ‘अन्तरङ्ग’ इत्युच्यते । लोभ्रवलीकुलीन इति लोभ्रवलीसंज्ञक-
दत्तकुलोत्पन्नः” इति । श्रीनयपालदेवराज्यशासनकालस्तु ख्रिस्टीयैकादशशताब्देर्मध्यभाग इतीतिहासविदां
मतम् । चक्रपाणिदत्तविरचिताः चरकसंहिताया आयुर्वेददीपिकाव्याख्या, सुश्रुतसंहिताया भानुमत्याख्या
व्याख्या, चक्रदत्तसंग्रहापरपर्यायचिकित्सासंग्रहः, तथा द्रव्यगुणसंग्रहश्चेति चत्वारो ग्रन्थाः समुपलभ्यन्ते ।

श्रीशिवदाससेनस्तु वैद्यजातौ समुत्पन्नः गौड(वङ्ग)देशान्तर्गतमालश्विकाग्रामनिवासी, अनन्त-
सेनस्य तनयः, बार्बकशाहाख्यस्य गौडावनिपतेः समाश्रित इति तेनैव चक्रदत्तयोगसंग्रहव्याख्याया द्रव्य-
गुणसंग्रहव्याख्यायाश्चान्ते लिखितादात्मवृत्तान्तात् प्रतीयते; तथाहि—

“आसीत् समायां शिखरेश्वरस्य लब्धप्रतिष्ठः किल साहिसेनः ।

वाणीविलासं कविसार्वभौमं विजित्य यः प्राप यशो दुरापम् ॥

काकुत्स्थसेनस्तनयस्ततोऽभूत्तस्यापि लक्ष्मीधरसेननामा ।

तस्मादभूदुद्धरणस्तनूजस्ताप्यनन्तस्तनयोऽथ जज्ञे ॥

मालश्विकाग्रामनिवासभूमेर्गौडावनीपालमिषग्वरस्य ।

अनन्तसेनस्य सुतो विधत्ते टीकामिमां श्रीशिवदाससेनः ॥”

शिवदाससेनविरचितद्रव्यगुणसंग्रहव्याख्यायां तु

“योऽन्तरङ्गपदवीं दुरवापां छत्रमप्यतुलकीर्तिरवाप ।

गौडभूमिपतिवार्बकसाहात् तत्सुतस्य सुकृतिनः कृतिरेषा ॥”

इति पद्यमधिकं पठ्यते । अत्रोक्तो बार्बकशाहः १४५७ तमात् ख्रीस्त्यब्दादारभ्य १४७४ तमा-
ब्दपर्यन्तं बङ्गदेशं शाशेति ‘हिस्टरी ऑफ बंगाल’ नाम्नि ग्रन्थे स्टुअर्टमहोदयः । शिवदासपितोरनन्त-
सेनस्य बार्बकशाहस्य राजवैद्यत्वात् शिवदाससेनस्यापि स एव काल इति प्रतीयते । शिवदाससेनविरचिताः
चरकसंहितायास्तत्त्वप्रदीपिकाव्याख्या, चक्रपाणिदत्तकृतचिकित्सासंग्रहोपरि विरचिता तत्त्वचन्द्रिकाव्याख्या,
चक्रपाणिदत्तविरचितद्रव्यगुणसंग्रहोपरि कृता द्रव्यगुणसंग्रहव्याख्या, अष्टाङ्गहृदयोत्तरतन्त्रस्य अष्टाङ्ग-
हृदयतत्त्वबोधोद्या व्याख्या चेति चत्वारो ग्रन्थाः समुपलभ्यन्ते ।

१ सुश्रुतसंहितायाः सूत्रस्थानस्य भानुमतीव्याख्या ख० वा० स्वामिश्रीलक्ष्मीरामनिधिग्रन्थमालायाः प्रथम-
स्तबकरूपेण मुद्रिता प्रसिद्धिभूता च ।

२ “मालश्विकाग्रामः वारेन्द्रभूमौ पवनामण्डलान्तर्गतः । चक्रदत्तसंग्रहस्य शिवदाससेनव्याख्यायां मण्डकपर्यायः
‘मानामानी’ इति नाम दत्तः राठे वङ्गे च या ‘थलकुडि’ वा ‘थानकुनि’ इति ख्याता, सैव कोचविहार-रंगपुर-
राजशाहीप्रदेशेषु ‘मानामानि’ इति प्रसिद्धा । अतोऽपि शिवदाससेनस्य वारेन्द्रभूमिनिवासित्वं प्रमाणीभवति” इति
कनौषधिदर्पणस्य वङ्गभाषया लिखिते उपोद्घाते कविराजश्रीविराजचरणगुप्ताः ।

३ कलकत्तानगरवास्तव्यैर्वैद्वद्भ्यैः कविराजश्रीज्योतिषचन्द्रसरस्वतीमहोदयैरष्टाङ्गहृदयस्य उत्तरतन्त्रोपरि
शिवदाससेनविरचिता अष्टाङ्गहृदयतत्त्वबोधोद्या तालपत्रोपरि १४४८ तमे शकाब्दे लिखिता व्याख्या संप्राप्ता । व्याख्येय-
मधुना ख० वा० स्वामिश्रीलक्ष्मीरामनिधिग्रन्थमालाया द्वितीयस्तबकरूपेण मुद्रापथितुमारब्धा एकवत्सराभ्यन्तरमेव
प्रसिद्धिमेत्यति

आयुर्वेददीपिकाव्याख्यासंवलितयाश्चरकसंहिताया द्वितीयाहुतेः संशोधनावसरे अधोलिखितानामादर्श-
पुस्तकानां साहाय्यमवलम्बितम् ।

१ आयुर्वेददीपिकाव्याख्यायाः सूत्र-निदान-विमानस्थानात्मकं हस्तलिखितपुस्तकं स्वर्गवासिनामसत्सु-
हदां वैद्य जयशङ्कर हरजीवन नाथद्वारावाळा इत्येतेषां सकाशात् प्राप्तम् ।

२-१ शारीरस्थानम्, आयुर्वेददीपिकाव्याख्यासमेतं हस्तलिखितं प्रायः शुद्धम् ।

२ आयुर्वेददीपिकाव्याख्यायाश्चिकित्सास्थानस्य सप्तमाध्यायादारभ्य पञ्चदशाध्यायपर्यन्तं हस्तलि-
खितपुस्तकं ३५ पत्रात्मकम्, अन्तराखण्डितपत्रमशुद्धिबहुलं च ।

३ मूलस्य काश्मीरपाठानुयायि संपूर्णं हस्तलिखितपुस्तकं प्रायः शुद्धम् ।

एतत्पुस्तकत्रयं लाहोरनगरस्थश्रीदयानन्दएङ्ग्लोवैदिकमहाविद्यालयस्थितश्रीलालचन्दपुस्तका-
लयात् श्रीदयानन्दायुर्वेदमहाविद्यालयप्रधानाध्यापककविराजश्रीसुरेन्द्रमोहन बी.ए. महोदयद्वारा प्राप्तम् ।

३ जर्मनदेशस्थितटिबिजनुनिवर्सिटीपुस्तकालयात् प्राप्तमायुर्वेददीपिकाव्याख्यायाः संपूर्णं हस्तलि-
खितपुस्तकमशुद्धिबहुलम् । (चिकित्सास्थाने आरम्भतः सार्धद्वयाध्यायपर्यन्तमेव ।) अस्य पुस्तकस्य इन्द्रिय-
कल्प-सिद्धिस्थानव्याख्यायाः संशोधने उपयोगो जातः ।

४ बीकानेरराजप्रासादपुस्तकालयादायुर्वेददीपिकाया हस्तलिखितं पुस्तकं चिकित्सास्थान-(आर-
म्भतोऽध्यायचतुष्टयं, शेषे च कासचिकित्सातदारभ्य समाप्तिपर्यन्तं) कल्पस्थान-सिद्धिस्थानात्मकं बीकानेर-
नगरस्थैः भिषग्ब्रह्म श्रीकेवलरामस्वामिमहोदयैरेल्लयित्वा प्रेषितम् ।

५-१ आयुर्वेददीपिकाव्याख्यासहितं प्रारम्भत इन्द्रियस्थानपर्यन्तं कलकत्तानगरस्थैः स्वर्गवासिभिः
कविराजश्रीहरिनाथविशारदमहोदयैः संपादयित्वा प्रसिद्धीकृतं मदीयपुस्तकालयस्थम् ।

२ उपर्युक्तपुस्तकस्यैव चिकित्सास्थानस्यारम्भतोऽध्यायत्रयं, कल्पस्थानं संपूर्णं, सिद्धिस्थानस्या-
रम्भतो दशमाध्यायपर्यन्तं नागपुरनगरस्थानामसत्सुहदां वैद्यभूषण पं. गोवर्धनशर्मा
छांगाणी इत्येतेषां सकाशालब्धम् ।

६ आयुर्वेददीपिकाव्याख्यासमेतं संपूर्णं निर्णयसागरयन्त्रालये मुद्रितं, नासिकक्षेत्रस्थैरसत्सुहद्भिः
वैद्यभूषण पं. श्रीवामनशास्त्री दातार इत्येतेः संपादितम् ।

७ स्वर्गवासिभिः कविराजश्रीगङ्गाधरकविरत्नमहोदयैर्विरचितया जल्पकल्पतरुव्याख्यया तथा
श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायुर्वेददीपिकाव्याख्यया च समेतं संपूर्णं कलकत्तानगरवास्तव्याभ्यां कविराजश्री-
नरेन्द्रनाथसेनगुप्त-बलाईचन्द्रसेनगुप्ताभ्यां मुद्रापयित्वा प्रसिद्धीकृतम् ।

८ स्वर्गवासिभिः वैद्यरत्नकविराजश्रीयोगीन्द्रनाथसेनमहोदयैर्विरचितया चरकोपस्कारव्याख्यया
समेतं प्रारम्भतश्चिकित्सास्थानस्य त्रयोदशाध्यायपर्यन्तम् ।

९ मूलमात्रं हस्तलिखितं प्रारम्भतः कल्पस्थानपर्यन्तम्, अहमदाबादनगरवास्तव्यानां स्वर्गवासि-
नामसत्सुहदां वैद्य रणछोडलाल मोतीलाल बोधा इत्येतेषां पुस्तकसंग्रहात् प्राप्तम् ।

१० मूलमात्रं हस्तलिखितं चिकित्साकल्पसिद्धिस्थानात्मकं वाराणसेयानामसत्सुहदां पं. रामशङ्कर-
शर्मा आयुर्वेदशास्त्राचार्य इत्येतेषां पुस्तकसंग्रहात् प्राप्तम् ।

११ श्रीशिवदाससेनविरचिततत्त्वप्रदीपिकाव्याख्याया हस्तलिखितं पुस्तकं प्रारम्भतः सूत्रस्थानस्य
सप्तविंशतितमाध्यायपर्यन्तं मुंबईनगरस्थार्यल एशियाटिक सोसायटी पुस्तकालयात् प्राप्तम् ।

यैरुपरिनिर्दिष्टैर्महोदयैरादर्शपुस्तकप्रदानेन बहूपकृतमस्मिन् कार्ये तेषां तं महान्तमुपकारं स्मारं स्मारं परः शतैर्धन्यवादैरभिनन्दयामि तान् ।

पूर्वोक्तानामादर्शपुस्तकानां साहाय्येन संदेहस्थले च तन्त्रान्तराणां व्याख्यानान्तराणां च साहाय्येन पुस्तकस्यास्य संशोधने यथामतिं कृतो यत्नः । तथाऽपि चरकतन्त्रस्यातिगहनत्वात् आयुर्वेददीपिकायाः समुप-
लब्धानामादर्शपुस्तकानामशुद्धिबाहुल्यात् चिकित्साकार्यव्याघृतस्य ममैतत्कार्ये यथेष्टसमयालाभात् अमप्रमादा-
दिदोषाच्च जातानि स्वल्पानि गुणैकपक्षपातिभिः सुधीभिः क्षन्तव्यानि, सफलवितव्यश्च ममायं प्रयासो
ग्रन्थास्यास्य पठनपाठनादिनेत्यभ्यर्थयते—

डॉ. विगास स्ट्रीट,
मुंबई, स. १९४१

}

मिषजामनुग्राह्यो
यादवशर्मा ।

चरकसंहितायाः विषयानुक्रमणिका ।

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१ स्रवस्थानम् ।		६६ दोषाणां प्रशमनाः प्रकोपकाश्च		१७-३३ अष्टाविंशतिर्विषयानवः	२५-२६
१ दीर्घजीवित्योऽध्यायः ।		रसाः	१८	३४-३५ अव्यायार्थसंग्रहः ...	२७
१-२ दीर्घजीवित्याध्यायोपक्रमः	१-३	६७ प्रभावभेदेन द्रव्यभेदः ...	१९	३६ चिकित्साहो वैद्यः ...	२८
३-२२ आयुर्वेदाध्ययनार्थं भरद्वा-		६८ उत्पत्तिभेदेन ,, ...	२०		
जस्येन्द्रसकाशे गमनम् ...	४-६	६८-६९ जाङ्गमद्रव्यसंग्रहः...	२१		
३३-२६ इन्द्रेण भरद्वाजाय आयु-		७० पार्थिवद्रव्यसंग्रहः ...	२२		
र्वेदस्य प्रवचनम् ...	६-७	७१-७२ चतुर्विधमौद्धिद्रव्यम्	२३		
२७-४० आयुर्वेदस्य भूतले प्रव-		७३ औद्धिद्रव्यसंग्रहः ...	२४		
र्तनम्	७-८	७४-७६ जङ्गमादिषु प्रशस्तानां			
४१ आयुर्वेदस्य लक्षणम् ...	८	द्रव्याणां संग्रहः	२५		
४२ आयुषो लक्षणं पर्यायाश्च	११	७७-७९ षोडशमूलिनीनां नामकमेणी	२६		
४३ अन्यवेदेभ्य आयुर्वेदस्य प्रकर्षः	१२	८०-८५ एकोनविंशतिफलिनीनां,	२७		
४४-४५ सामान्यविशेषयो-		८६-८७ चतुर्विधमहाज्ञेहानां	२८		
र्लक्षणम्	९-१०	८८-९१ पञ्चविधलवणानां	२९		
४६-४७ आयुर्वेदस्याधिकरणम्	११	९२-१०४ अष्टविधमृत्पाणां	३०		
४८ द्रव्यसंग्रहः	१२	१०५-११३ अष्टविधक्षीराणां	३१		
४८ चेतनाचेतनभेदेन द्रव्यस्य		११४-११५ क्षीराश्रयास्त्रयो वृक्षा-			
द्वैविध्यम्	१३	स्तेषां कर्म च...	३२		
४९ गुणाः कर्माणि च ...	१३	११६-११९ त्वगाश्रयास्त्रयो वृक्षा-			
५० समवायस्य लक्षणम् ...	१४	स्तेषां कर्म च ...	३३		
५१ द्रव्यस्य ,, ...	१४	१२०-१२३ औषधीनां नामरू-			
५१ गुणस्य ,, ...	१४	पयोगज्ञाने गुणाः			
५२ कर्माणाः ,, ...	१४	१२४-१३२ औषधानां नामरू-			
५३ आयुर्वेदस्य कार्यं (प्रयोजनं)	१४	पयोगज्ञाने दोषाः	२३		
५४ व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः	१५	१३३ मिषगृभुषोः कर्तव्यम्	२४		
५५ व्याधीनां द्विविध आश्रयः	१५	१३४ युक्तस्य भैषज्यस्य लक्षणम्	२५		
५५ आरोग्यस्य हेतुः ...	१५	१३५ मिषक्तमस्य लक्षणम्...	२५		
५६ आत्मनो लक्षणम् ...	१५	१३६-१४० अध्यायार्थसंग्रहः	२६		
५७ त्रिविधः शारीरदोषसंग्रहः	१६				
५७ द्विविधो मानसदोषसंग्रहः	१६				
५८ दोषाणां प्रशमनोपायाः...	१६				
५९ वायोर्गुणास्तत्प्रशमनानि च	१६				
६० पित्तस्य गुणास्तत्प्रशमनानि च	१६				
६१ श्लेष्मणो गुणास्तत्प्रशमनानि च	१७				
६२-६३ विकाराणां विनिवर्तने					
उपायाः	१७				
६४ रसस्य लक्षणं, विशेषे प्रत्ययाश्च	१८				
६५ रसानां संग्रहः	१८				

३ आरग्वधीयोऽध्यायः ।

१-२ आरग्वधीयाध्यायोपक्रमः	२७
३-१७ पञ्चदश कुष्ठहराः	
प्रदेहाः २७-२८	
१८-२० वातहराः पञ्च ,, २८	
२१-२२ वातरक्तहराश्चयः ,, २८-२९	
२३-२४ शिरोरुजाहरी द्वौ प्रदेहौ	२९
२५ पार्श्वरुजाहरे एकः प्रदेहः	२९
२६-२७ निर्वापणौ द्वौ प्रदेहौ	२९
२८ सीतहर एकः प्रदेहः...	२९
२८ एको विषहरः ,, ...	२९
२९ त्वग्दोषसंस्लेधहरः ,, ...	२९
२९ शरीरदौर्गन्ध्यहरः ,, ...	२९
३० अध्यायार्थसंग्रहः ...	३०

४ षड्विरेचनशतीयोऽध्यायः ।

१-२ षड्विरेचनशतीयाध्यायोपक्रमः	२९
३ षड्विरेचनशतीदीनां संग्र-	
हेण कथनम्	३०
४ षड्विरेचनशतानि ...	३०
५ षड्विरेचनश्रयाः ...	३०
६ पञ्च कषाययोनयः ...	३१
७ पञ्चविधं कषायकल्पनम्	३१
७(१-३) खरसादीनां लक्षणानि	३१
७ खरसादीनां चलत्कारतन्म्यम्	३१
८ पञ्चाशन्महाकषायार्णां	
संग्रहेण विवरणम्	३१
८ पञ्चकषायशतानां विवरणम्	३१
९ जीवनीयो दशको महाकषायः	३२
९ वृंहणीयो ,, ,, ,,	३२
९ लेखनीयो ,, ,, ,,	३२
९ भेदनीयो ,, ,, ,,	३२
९ सन्धानीयो ,, ,, ,,	३२
९ वीपनीयो ,, ,, ,,	३२
१० बल्यो	३२

२ अपामार्गतण्डुलीयोऽध्यायः ।

१-२ अपामार्गतण्डुलीयाध्यायोपक्रमः	२४
३-६ शिरोविरेचनद्रव्याणि ...	२४
७-८ वमनद्रव्याणि	२४
९-१० विरेचनद्रव्याणि ...	२४
११-१३ आस्थापनद्रव्याणि...	२५
१४ अनुवासनद्रव्याणामास्था-	
पनद्रव्येष्वतिदेशः	२५
१५ पञ्चकर्मतः प्राक्तव्यम् ...	२५
१६ युक्तिज्ञानस्य गुणाः ...	२५

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१० वण्यो	दशको महाकषायः ३२	२० भेषजानामसंख्येत्येव नास्ति		५७-६२ अणुतैलसेवने गुणाः	४१
१० कण्व्यो	" " "	संक्षेपविस्तरे युक्तिः	३४	६३-६८ अणुतैलनिर्माणविधिः	४१
१० हृष्यो	" " "	२१-२२ केषाभिदृष्टानामेकाधिकेषु		६९-७० अणुतैलस्य प्रयोगविधिः	४२
११ तुमिद्रो	" " ३३	कषायान्तरेषु संख्यनेऽपि		७१-७२ दन्तधावनविधिर्गुणाश्च	"
११ अयौद्रो	" " "	पञ्चसतीलपूरणे युक्तिः	३५	७३ दन्तपवने योग्या हुमाः	"
११ कुष्ठग्रो	" " "	२३-२९ अध्यायार्थसंग्रहः ...	"	७४ जिह्वानिलैखनानि	"
११ कण्डूग्रो	" " "	इति भेषजचतुष्कः ।		७५ जिह्वानिलैखनस्य गुणाः	"
११ कुमिद्रो	" " "			७६-७७ आस्येन धार्याणि द्रव्याणि	"
११ विषग्रो	" " "			७८-८० तैलमण्डूधारणस्य गुणाः	"
१२ स्तन्यजननो	" " "	५ मात्राशित्तीयोऽध्यायः ।		८१-८३ शिरसि तैलनिषेवणस्य	"
१२ स्तन्यशोधनो	" " "	१-२ मात्राशित्तीयोऽध्यायोपक्रमः	३६	८४ कर्णपूरणस्य	"
१२ शुक्रजननो	" " "	३ मात्राशानं कर्तव्यम् ...	"	८५-८९ अभ्यङ्गस्य	"
१२ शुक्रशोधनो	" " "	३ आहारमात्राया अभिवला-		९०-९२ पादाभ्यङ्गस्य	"
१३ श्लेधपगो	" " "	पेक्षित्वम्	"	९३ शरीरपरिमार्जनस्य	४३
१३ श्लेधोपगो	" " "	४ आहारस्य मात्राप्रमाणम्	"	९४ स्नानस्य	"
१३ वमनोपगो	" " "	५ प्रकृतिलघूनि प्रकृतिशुरूणि		९५ निर्मलम्बरधारणस्य	"
१३ विरेचनोपगो	" " "	च द्रव्याणि मात्रयैवो-		९६ गन्धमात्यनिषेवणस्य	"
१३ आस्थापनो	" " "	पयोज्यानि	३७	९७ रत्नाभरणधारणस्य	"
१३ अनुवासनो	" " "	६ मात्राविचारं गौरवलाघवयो-		९८ पादादिशोचाधानस्य	"
१३ शिरोविरेचनो	" " "	रूपयोगिकत्वम्	"	९९ केशादिकल्पनस्य	"
१४ कर्द्विनिग्रहणो	" " "	७ सुखदुःखेदेन आहारस्य मात्रा		१०० पादत्रधारणस्य	"
१४ तुष्णानिग्रहणो	" " "	८ मात्रावदाहारस्य गुणाः ...	३८	१०१ छत्रधारणस्य	"
१४ हिक्कानिग्रहणो	" " "	९ पिष्टमयादिशुद्धद्रव्याणां		१०२ दण्डधारणस्य	"
१५ पुरीषसंग्रहणीयो	" " "	भोजने मात्रा	"	१०३ स्वस्थविधाववहितेन	"
१५ पुरीषविरजनीयो	" " "	१०-११ कीटशानाहाराश्चाभ्यसेत्		भवितव्यम्	"
१५ मूत्रसंग्रहणीयो	" " "	१२ कीटशानाहाराभ्यसेत्		१०४ स्वस्थस्यान्यत्कर्तव्यम्...	"
१५ मूत्रविरजनीयो	" " "	१३ सूत्रमात्रेण स्वस्थवृत्तोपदेशः		१०५-१११ अध्यायार्थसंग्रहः	"
१५ मूत्रविरेचनीयो	" " "	१४-१९ अञ्जनविधिः ... ३८, ३९			
१६ कासहरो	" " ३४	२०-२२ प्रायोगिकधूमवर्तिद्रव्याणि	३९		
१६ क्षासहरो	" " "	२३-२४ धूमवर्तेर्निर्माणविधिः	"		
१६ शोथहरो	" " "	२५ जैद्विकधूमवर्तिद्रव्याणि ...	"		
१६ ज्वरहरो	" " "	२६ मूर्धविरेचनधूमवर्तिद्रव्याणि	"		
१६ श्रमहरो	" " "	२७-३२ धूमपानस्य गुणाः ...	४०		
१७ दाहप्रशमनो	" " "	३३-३७ धूमपानेऽष्टौ कालाः	"		
१७ शीतप्रशमनो	" " "	३७ सम्यक्पीतस्य धूमस्य लक्षणम्	"		
१७ उदरप्रशमनो	" " "	३८ अविविधीपीतस्य धूमस्य दोषाः	"		
१७ अश्लमर्दप्रो	" " "	३९-४० तत्र प्रतीकारः ...	"		
१७ शूलप्रशमनो	" " "	४१-४५ धूमपानानद्भौः ...	"		
१८ शोणितास्थापनो	" " "	४६-४८ धूमपानविधिः ...	४१		
१८ वेदनास्थापनो	" " "	४९-५१ धूमनेत्रनिर्माणविधिः	"		
१८ संज्ञास्थापनो	" " "	५२ सुपीतस्य धूमस्य लक्षणम्	"		
१८ प्रज्ञास्थापनो	" " "	५३ अपीतस्य " " "	"		
१८ वयःस्थापनो	" " "	५४-५५ अतिपीतस्य " " "	"		
१९ पञ्चाशन्महाकषायोपसंहारः	" " "	५६ अणुतैलस्य प्रयोगकालः	"		

६ तस्याशित्तीयोऽध्यायः ।

१-२ तस्याशित्तीयोऽध्यायोपक्रमः	४४
३ ऋतुसार्वभ्ये विहिते फलम्	"
४ ऋतुसाधिविभागेन संवत्सर-	
विभागः	"
५ अयनयोः सख्यम् ...	"
६ आदाने नृणां दौर्बल्ये हेतुः	४५
७ विदर्गे नृणां बलोपचये हेतुः	"
८ आदानविसर्गयोर्बलस्य	
हासवृद्धिक्रमः	"
९-१० हेमन्तचर्या ... ४५, ४६	"
११-१२ शिशिरचर्या ... ४६	"
१३-१४ वसन्तचर्या ... ४६, ४७	"
१५-१६ ग्रीष्मचर्या ... ४७	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
३३-४० वर्षाचर्या ...	४८	४६-५० निजविकाराणामनुत्पत्तौ		२८ आत्मनः शुभाशंसनप्रकारः	६१
४१-४८ धारचर्या ...	"	विधिः	५३	२९ ब्रह्मचर्यादिपरेण भवितव्यम्	"
४९-५० साम्यस्य लक्षणम्	"	५१-५२ आगन्तुरोगाणामनुत्पत्तौ		३०-३३ अध्यायार्थसंग्रहः	"
५१ अध्यायार्थसंग्रहः ...	४९	प्रज्ञापराधस्य कारणत्वं	५४	३४ अनुक्तसङ्गतोपसंग्रहः	"
		५३-५४ आगन्तुविकाराणामनुत्पत्तौ		इति स्वस्थवृत्तचतुष्कः	"
		विधिः	"		
७ नवेगान्धारणीयोऽध्यायः ।					
१-२ नवेगान्धारणीयाध्यायोपक्रमः	४९	५५ रोगाणामनुत्पत्तौ उत्पन्नानां		९ खुड्वाकचतुष्पादोऽध्यायः ।	
३-४ येषां वेगाश्च धारयेत् ...	"	च शान्तये कारणम् ...	"	१-२ खुड्वाकचतुष्पादाध्यायोपक्रमः	६१
५-७ मूत्रनिग्रहे दोषास्तच्चिकित्सा च	"	५६-५७ के नरा वज्याः ...	"	३ चिकित्सायाः पादचतुष्टयम्	"
८-९ पुरीषवेगविधारणे	"	५८-५९ के नराः सेव्याः ...	"	४ रोगारोग्ययोर्लक्षणम्	६२
१०-११ शुके प्रतिवृत्ते	"	६० हितसेवने प्रयतितव्यं ...	"	५ चिकित्सायां लक्षणम्	"
१२-१३ अघोवातनिग्रहे	"	६१ दधिसेवने नियमाः ...	"	६ वैद्यस्य गुणाः	६३
१४-१४ छर्दिनिग्रहे	"	६२ दधिसेवनविधीनामपालने दोषाः	"	७ द्रव्याणां	"
१६-१७ क्षवक्षुविधारणे	"	६३-६६ अध्यायार्थसंग्रहः ...	५५	८ परिचारकस्य	"
१८ उद्गारनिग्रहे	"			९ आतुरस्य	"
१९ जृम्भानिग्रहे	"	८ इन्द्रियोपक्रमणीयोऽध्यायः ।		१०-१४ पादचतुष्टये वैद्यस्य प्रधानत्वे	
२० क्षुद्रगनिग्रहे	"	१-२ इन्द्रियोपक्रमणीयाध्यायोपक्रमः	५५	हेतुः	"
२१ पिपासानिग्रहे	"	३ पक्षेन्द्रियादीनां परिगणनम्	"	१५-१७ अन्नचिकित्सकस्य दोषाः	"
२२ बाष्पनिग्रहे	"	४ मनसो लक्षणम्	"	१८-२३ सदैवस्य लक्षणम्	६३, ६४
२३ निद्राविधारणे	"	५ एकस्मिन् पुरुषे मनसोऽनेकत्र-		२४-२५ वैद्यस्य कर्तव्यम्	६४
२४ श्रमनिःश्वासधारणे	"	दासासे कारणम् ...	"	२६ भूतेषु चतुर्विधा वैद्यवृत्तिः	"
२५ पूर्वोक्तवेगधारणनिषेधः	"	६ पुरुषस्य सार्वत्रिकादिव्य-		२७-२८ अध्यायार्थसंग्रहः ...	"
२६-२९ येषां वेगाः सर्वथा		पदेशे हेतुः	५६		
धारणीयाः	"	७ मनःपुरःसराणामिन्द्रियाणा-		१० महाचतुष्पादोऽध्यायः ।	
३० साहस्यदीनां वेगधारणे गुणाः	"	मर्थग्रहणे सामर्थ्यम् ...	"	१-२ महाचतुष्पादाध्यायोपक्रमः	६४
३१ व्यायामस्य लक्षणम्	"	८ पक्षेन्द्रियाणि	"	३ चतुष्पादं भेषजमलमारो-	
३२ व्यायामस्य गुणाः	"	९ पक्षेन्द्रियद्रव्याणि ...	"	ग्यायेलात्रेयकृता स्थापना	"
३३ अतिव्यायामे दोषाः	५१	१० पक्षेन्द्रियाधिष्ठानानि	"	४ मेत्रेयकृता भेषजाभेषजयो-	
३४ अन्यानपि यानतिमात्रं न सेवेत	"	११ पक्षेन्द्रियार्थाः	"	स्तुत्यत्वप्रतिपादने चेष्टा	६४, ६५
३५ तेषामतिमात्रसेवने दोषाः	"	१२ पक्षेन्द्रियबुद्धयः	"	५ तत्र समाधानमात्रेयकृतम्	६५
(१-२) व्यायामानर्हाः ...	"	१३ अध्यात्मद्रव्यगुणानां संग्रहः	५७	६ चिकित्सासूत्रम्	६६
३६-३७ हिताहितसेवनवर्जनक्रमः	"	१४ पाश्चात्तौक्तिकानामपि चक्षुरादीनां		७ चिकित्सायां यशोलाभे	
३८ कसेण हितसेवनाहित-		तैजसत्त्वादिव्यपदेशे हेतुः	"	कारणम्	"
स्वागे गुणाः	५२	१५ समनस्कानामिन्द्रियाणां		८ असाध्यरोगचिकित्सायां हानिः	"
३९-४० सदा आतुरा अनातुराश्च		प्रकृतिविकृतिहेतवः ...	"	९-१० रोगाणां साध्यासाध्यत्वेऽपि	
मानवाः	"	१६ मनसो ग्राह्यविषयाः ...	"	पुनर्विभागः	"
४० देहप्रकृतौलक्षणम्	"	१७ समनस्कानामिन्द्रियाणां		११-१३ सुखसाध्यस्य लक्षणम्	"
४१ स्वस्थस्य समसवैरसं साम्यं		प्रकृतिभावे स्थापने		१४-१६ कृच्छ्राध्यस्य	"
प्रशस्तं	"	उपायाः	५८	१७-१८ याप्यस्य	६७
४२ मलयनानि	५३	१८ सङ्घातानुष्ठाने हेतुर्लभश्च	"	१९-२० प्रत्याक्येयस्य	"
४३ मलानां क्षयवृद्धौलक्षणम्	"	१८ अनुष्ठेयानि सङ्घातानि	"	२१-२२ रोगस्य साध्यासाध्यज्ञान-	
४४ तज्जानां व्याधीनां क्रियाक्रमः	"	१९-२० अननुष्ठेयान्यसङ्घातानि	५९, ६०	प्रयोजनं	"
४५ स्वस्थवृत्तसेवने हेतुः	"				

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२३-२४ अध्यायार्थसंग्रहः ...	६७	६४-६५ अध्यायार्थसंग्रहः...	७८	१३ सर्पिषः सर्वज्ञेहोत्तमत्वं	८२
११ तिलैषणीयोऽध्यायः ।		१२ वातकलाकलीयोऽध्यायः ।		१४ घृतस्य गुणाः ...	...
१-२ तिलैषणीयाध्यायोपक्रमः	६७	१-२ वातकलाकलीयाध्यायोपक्रमः	७८	१५ तैलस्य ,, ...	...
३ तिक्त एषणाः ...	...	३ वायुमधिकृत्य महर्षीणां	...	१६ वसायाः ,, ...	...
४ प्रथमा प्राणैषणा ...	६८	परस्परं प्रश्नाः ...	...	१७ मज्जायाः ,, ...	...
५ द्वितीया धनैषणा ...	...	४ वायोऽगुणाः ...	७९	१८ सर्पिरावीनीं पानकालः...	...
६ तृतीया परलोकैषणा ...	...	५ वायोः प्रकोपणानि ...	...	१९ ज्ञेहपाने कालभेदोऽधिकारि-	...
७-१६ आत्मपरलोककालित्व-	...	६ वायोः प्रशमनानि ...	...	भेदश्च ...	...
प्रतिपादनं ...	६९, ७०	७ प्रकोपणप्रशमनानि कथं वायुं	...	२०-२१ तज्जिमापालने दोषाः	८३
१७ परीक्षायाश्चातुर्विध्यम् ...	७०	प्रकोपयन्ति प्रशमयन्ति च	...	२२ ज्ञेहस्यागुपानम् ...	...
१८-१९ आसत्त्व लक्षणम् ...	...	८ शरीरचरसाकुपितस्य वायोः	...	२३-२८ ज्ञेहस्य चतुर्विंशतिः	...
२० प्रत्यक्षस्य ,, ...	७१	कर्माणि ...	...	प्रविचाराणाः ...	...
२१-२२ अनुमानस्य ,, ...	...	८ शरीरचरस्य कुपितवायोः	...	२९-३० ज्ञेहस्य त्रिविधा मात्राः	...
२३-२५ युक्तैर्लक्षणम् ...	७१, ७२	कर्माणि ...	...	३१-३२ उत्तमज्ञेहमात्रार्हाः पुरुषाः	...
२६ प्रमाणप्रकरणोपसंहारः...	७२	८ प्रकृतिभूतस्य लोकेषु चरतो	...	३३-३४ उत्तमज्ञेहमात्राया गुणाः	...
२७-२९ आप्तवाक्यद्वारा	...	वायोः कर्माणि ...	...	३५-३६ मध्यमज्ञेहमात्रार्हाः पुरुषाः	८४
पुनर्भवस्य प्रतिपादनम्	...	८ लोकेषु चरतः कुपितवायोः	...	३७ मध्यमज्ञेहमात्राया गुणाः...	...
३० प्रत्यक्षेण ,, ,, ...	७३	कर्माणि ...	...	३८-३९ ह्रस्वज्ञेहमात्रार्हाः पुरुषाः	...
३१ अनुमानेन ,, ,, ...	...	८ वायोः प्रभावः ...	७९-८०	४० ह्रस्वज्ञेहमात्राया गुणाः ...	...
३२ युक्त्या ,, ,, ...	...	९ अत्र मरीचिकृता विप्रतिपत्तिः	८०	४१-४२ घृतपानार्हाः ...	...
३३ सिद्धे पुनर्भवे धर्माचरणम-	...	१० वायौविदकृतं तत्र समाधानं	...	४४-४६ तैलपानार्हाः ...	...
वर्धय कर्तव्यं ...	...	११ शरीरान्तर्गतस्य कुपिताकुपि-	...	४७-४९ वसापानार्हाः ...	...
३४ सप्त त्रिकाणि ...	७४	तस्य पित्तस्य शुभाशुभ-	...	५० मज्जापानार्हाः ...	...
३५ त्रय उपस्तम्भाः ...	...	करत्वम् ...	...	५१ ज्ञेहनस्य प्रकर्षः...	...
३६ त्रिविधं बलं ...	...	१२ शरीरान्तर्गतस्य कुपिताकु-	...	५२ के ज्ञेह्याः ...	...
३७ त्रीण्यातनानि रोगस्य ...	...	पित्तस्य श्लेष्मणः शुभाशुभ-	...	५३-५६ के न ज्ञेह्याः ...	८४-८५
३८ असात्त्व्येन्द्रियार्थसंयोग-	...	करत्वम् ...	...	५७ अक्षिगधस्य लक्षणम् ...	८५
स्यैकरूपत्वे युक्तिः ...	७५	१३-१५ सर्वेषामेव वातपित्तश्ले-	...	५८ क्षिरघस्य ,, ...	...
३९-४१ अयोगातिरोगसिंध्ययोग-	...	ष्मणां प्रभुत्वमिति आत्रेयकृतं	...	५९ अतिक्षिरघस्य ,, ...	...
युक्तस्य कर्मणो लक्षणम्	७६	समाधानम् ...	८०, ८१	६० ज्ञेहपाने पूर्वकर्म ...	...
४२ ,, कालस्य ,, ...	...	१६-१७ अध्यायार्थसंग्रहः ...	८१	६१ संशोधनसंशमनज्ञेहयोः	...
४३ रोगायतनोपसंहारः ...	...	इति निर्देशचतुष्कः ।	...	पानकालः ...	...
४४ सर्वेषामेव वस्तुनां भावा-	...	१३ ज्ञेहाध्यायः ।		६२-६४ ज्ञेहपीते हिताहितम्	...
भावौ योगावपेक्षितौ ...	...	१-२ ज्ञेहाध्यायोपक्रमः ...	८१	६५-६९ मृदुदूतकोष्ठयोर्लक्षणम्	...
४५ त्रयो रोगाः ...	...	३-८ ज्ञेहमधिकृत्याभिवेक्षस्य प्रश्नाः	...	७०-७३ ज्ञेहपाने तृष्णोपद्रव-	...
४६-४७ मानसव्याधेः प्रतिकारः	७७	९ ज्ञेहस्य द्विविधा योनिः	...	चिकित्सा ...	८५, ८६
४८-४९ त्रयो रोगमार्गाः ...	...	१० स्थावरज्ञेहस्याशयाः ...	...	७४-७६ ज्ञेहविभ्रमजा दोषाः	८६
५०-५३ त्रिविधा निषजः ...	...	११ जलमज्ञेहस्याशयाः ...	८२	७७-७८ तत्र चिकित्सा ...	...
५४-५५ त्रिविधनीषधम् ...	७७, ७८	१२ तिलतैलस्य गुणाः ...	...	७९ ज्ञेहव्यापत्तौ हेतवः ...	...
५६-६३ प्राज्ञाह्नरोगिणोर्लक्षणम्	७८	(१२) एरण्डतैलस्य ,, ...	...	८० संशोधने ज्ञेह वृत्तिः ...	...
				८१ संशमने ज्ञेह वृत्तिः ...	...
				८२ ज्ञेहविचारणाय विषयाः	...
				८३-९० ज्ञेहानां प्रविचारणविधिः	...

विषयः	पृष्ठङ्कः	विषयः	पृष्ठङ्कः	विषयः	पृष्ठङ्कः
११ कुष्ठघादीनां लेहने वर्जनीय- द्रव्याणि ६७		६१-६३ होलकसेदस्य कल्पना	९२	१६ होहादिकर्मस्य विधिना विहितेषु साधनम्	
१२-३५ कुष्ठघादीनां लेहनप्रकारः	"	६४ निरभिलेदो दशविधः ...	"	२७-२८ भावानां स्वभावोपर- मेऽपि चिकित्सायाः प्रयोजनं १७	
१६-१७ अतिमात्रया त्वरया च लेहसेवने दोषाः	"	६५-६६ प्रकान्तरेण पञ्चविधः खेदः	"	२९-३० चिकित्सायाः प्रयोजनविषये अभिप्रेतस्य प्रमाणः १८	
१८ लघ्वाणोपहितलेहगुणाः ...	"	६७ स्विषेन यत् कार्यं ...	"	३१-३३ आत्रेयकृतं तत्समाधानं	
१९ लेहलेदघादीनां कमाः ...	"	६८-७१ अध्यायार्थसंग्रहः ...	"	३४ चिकित्सायां लक्षणम् ... १८	
१०० अध्यायार्थसंग्रहः ...	"	१५ उपकल्पनीयोऽध्यायः ।		३५-३६ चिकित्सायाः प्रयोजनं	"
		१-२ उपकल्पनीयाध्यायोपक्रमः १२		३७-३८ चिकित्साप्राप्तस्य गुणाः	"
		३-५ वमनादिकर्मणः प्राक् संभारो- पकल्पनस्य प्रयोजनम् १२, १३		३९-४१ अध्यायार्थसंग्रहः ... १९	
		६-७ उपकल्पनीयाः संभारोः १३		इति कल्पनाचतुष्टयः ।	
		८ वमनस्य पूर्वकर्म ... १४			
		९ वमनविधिः			
१-२ खेदाध्यायोपक्रमः ...	"	१० संशोधन(वमन)स्य मात्रा			
३-५ खेदगुणाः ...	"	११, १२ पीते वमनोपपे कर्तव्यं			
६ खेदो यथा कार्यकरः ... ८८		१३ वमनस्यायोगसम्यग्योगाति- योगलक्षणानि ...		१७ कियन्तःशिरसीयोऽध्यायः ।	
७-१० रोगाद्यपेक्षिणी खेदकल्पना		१३ वमनाध्यायोपयोगजा		१-२ कियन्तःशिरसीयाध्यायोपक्रमः १९	
११-१२ हृदयवर्षक्षणादीनां खेदे रक्षणविधिः	"	१३ वमनाध्यायोपयोगजा		३-४ शिरोरोगाद्विषये अस्तिवे- शस्य प्रश्नाः	
१३ सम्यक्स्विन्नस्य लक्षणम्		१३ वमनाध्यायोपयोगजा		५-७ अत्रियस्य उत्तरम् ...	
१४ अतिस्विन्नस्य ...	"	१४-१५ वमनस्य योगे पक्षा- हर्त्म		८-११ शिरोरोगाणां निदानं संप्राप्तिश्च	
१५ अतिस्विन्नस्य चिकित्सा ...	"	१६ वमितास्राजसंज्ञकममः ...		१२ अश्लुषि शिरसः प्राधान्यम्	
१६-१९ संश्लेषाः ...	"	१७-१८ विरेचनविधिः ... १५-१६		१३-१४ शिरोरोगाणां नामानि ... १९-१००	
२०-२४ खेदाध्याया विकाराः ८९		१९-२१ संभारोपकल्पनासमर्थानां संशोधनप्रकारः ... १६		१५-२१ वातजशिरोरोगस्य निदानलक्षणं १००	
२५-२६ पिण्डखेदस्य द्रव्याणि		२२ संशोधनकरणे गुणाः ...		२२-२३ पित्तजशिरोरोगस्य	
२७ प्रस्तरखेदस्य	"	२३-२५ अध्यायार्थसंग्रहः ...		२४-२५ कफजशिरोरोगस्य	
२८ भ्रूकुटीजेन्ताकखेदाणां	"	१६ चिकित्साप्राप्तयोऽध्यायः ।		२६ त्रिदोषजशिरोरोगस्य	
२९-३३ नाडीखेदस्य	"	१-२ चिकित्साप्राप्तयोऽध्या- योपक्रमः १६		२७-२९ किमिजशिरोरोगस्य	
३४ अवगाहपरिषेकखेदयोः	"	३ त्रिभिन्नप्रयुक्ते विरेचने गुणाः		३०-३१ वातजहृद्रोगस्य	
३५-३६ उपनाहखेदस्य	"	४ अक्षप्रयुक्ते विरेचने दोषाः		३२-३३ पित्तजहृद्रोगस्य	
३७ उपनाहखेदे बन्धनद्रव्याणि		५-६ विरेचनस्य सम्यग्योगलक्षणम्		३४-३५ कफजहृद्रोगस्य	
३८ " बन्धमोक्षविधिः		७-८ विरेचनस्यायोगलक्षणम् १६-१७		३६ संनिपातजहृद्रोगस्य	
३९-४० त्रयोदश खेदाः ...	"	९-१० विरेचनस्यातियोगलक्षणं		३७-४० किमिजहृद्रोगस्य	
४१ संकरखेदस्य कल्पना ...	"	११-१२ वमनस्यातियोगलक्षणानि		४१-४४ दोषमानविकल्पना द्विषड्विधाः ... १००, १०१	
४२ प्रस्तरखेदस्य	"	१३-१५ संशोधनयोग्याः पुत्राः		४५-६१ दोषाणां वृद्धिक्षय- कृतविकल्पलक्षणानि १०१, १०२	
४३ नाडीखेदस्य	"	१६-१९ संशोधनस्य गुणाः		६२ दोषाणां वृद्धिक्षयसाध्य- लक्षणानि १०२	
४४ परिषेकखेदस्य	"	२०-२१ संशोधनसाध्या संशोधनस्य ज्यायस्त्वे युक्तिः ...		६३ अष्टादशक्षयाणां वर्णना	
४५ अवगाहखेदस्य	"	२२-२३ संशोधनानन्तरं पथ्यम्		६४-६९ रसादिधानां क्षय- लक्षणानि १०२	
४६ जेन्ताकखेदस्य ... ९०, ९१		२४-२५ संशोधनसाध्या संशोधनस्य योग्याः प्रतिकाः ... १७			
४७-४९ अन्नघनखेदस्य, ... ९१					
५०-५१ कर्तूखेदस्य	"				
५२-५४ कुटीखेदस्य	"				
५५ मुखेदस्य	"				
५६-५८ कुम्भीखेदस्य, ...	"				
५९-६० कूपखेदस्य	"				

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
७०-७२ पुरीषादिमलानां क्षयलक्षणानि	१०३	११५-११९ दोषाणां प्राकृती वैकृती च गतिः	१०५	३६ रोहिण्याः साध्यत्वासाध्य- त्वनिर्देशः	१०८
७३ योजःक्षयलक्षणम्	"	१२०-१२१ अध्यायार्थसंग्रहः	"	३७ कृच्छ्रसाध्यस्य लक्षणं	"
७४-७५ योजसो लक्षणम्	"			३८ सुखसाध्यस्य "	"
७६-७७ सामान्येन क्षयाणां हेतवः	"	१८ त्रिशोथीयोऽध्यायः ।		३९ याप्यस्य "	"
७८-८० मधुमेहस्य निदानं	"	१-२ त्रिशोथीयाध्यायोपक्रमः	१०६	४० प्रत्याख्येयस्य "	"
संप्राप्तिश्च	"	३ शोथानां भेदाः	"	४१ रोगाणां साध्यादिभेदाः...	"
८१ मधुमेहस्य लक्षणम्	"	४ आगन्तोः शोथस्य निदानम्	"	४२-४३ रुजादिभेदाद्वारोगाणाम- नेकरवेऽप्यत्र यथास्थूलं संग्रहः	"
८२ मधुमेहस्य उपेक्षणे पिडकानां समुद्भवः	"	५ आगन्तुशोथस्य प्रतिकारः	"	४४-४७ कुपितस्यैकस्यैव दोषस्य विविधरोगकरत्वे रोगाणामपत्ति- संख्येयत्वे च तेषां चिकित्सिते सामान्योपदेशः	"
८३ सप्तपिडकानां नामानि ...	१०४	६ निजस्य शोथस्य सामान्य- निदानम्	"	४८ विकृताः प्रकृतिस्था वा दोषा अवश्यं हेवाः	१०९
८४ शराविकाया लक्षणम्	"	७(१) वातजशोथस्य निदानं लक्षणं च	"	४९-५१ प्रकृतिस्थानां वाता- दीनां कर्म	"
८५ कच्छपिकाया "	"	७(२) पित्तजशोथस्य " " "	"	५२ वातादीनां क्षयलक्षणम्...	"
८६ जालिन्या "	"	७(३) कफजशोथस्य " " "	"	५३ वृद्धिलक्षणम्	"
८७ सपेक्षा "	"	७ द्रव्यसंनिपातजशोथानां निदानं लक्षणं च	"	५४-५५ अध्यायार्थसंग्रहः	"
८८ अलज्या "	"	८ शोथानां पृथक्पृथक्प्रका- रेण भेदाः	"		
८९ विनताया "	"	९-१५ वातजादिशोथलक्षणानां श्लोकेन पुनरभिधानम्...	१०७	१९ अष्टोदरीयोऽध्यायः ।	
९० बाह्याभ्यन्तरभेदेन विद्वधि- द्विविधा	"	१६-१७ शोथानां स्थानविशेषकृतम- साध्यत्वम्	"	१-२ अष्टोदरीयाध्यायोपक्रमः	१०९
९१-९२ विद्वध्या निदानम्	"	१८ शोथस्योपद्रवाः	"	३ उदरद्विरोगाणां संख्यानां निर्देशः	१०९-११०
९३ " संप्राप्तिः	"	१९ उपजिह्विकायाः संप्राप्तिः लक्षणं च	"	४(१) अष्टो उदराणि	११०
९४ " स्थानानि	"	२० गलगुण्डिकायाः " " "	"	४(१) " मूत्राघाताः	"
९५ " निश्चितिः	"	२१ गलगण्डस्य " " "	"	४(१) " क्षीरदोषाः	"
९६-९७ वातजादिभेदेनान्तर्विद्वधि- लक्षणानि	"	२२ गलग्रहस्य " " "	"	४(२) सप्त कुष्ठानि	"
९८ विदाहं प्राप्ताया विद्वध्या लक्षणं	"	२३ विसर्पस्य " " "	"	४(२) " पिडकाः	"
९९-१०० विद्वधीनां स्त्रावलक्षणम्	"	२४ पिडकायाः " " "	"	४(२) " विसर्पाः	"
१०१-१०२ अन्तर्विद्वधीनां स्थान- विशेषकृतं लक्षणम्	"	२५ तिलकादीनां " " "	"	४(३) षडतीक्ष्णाः	"
१०३ अन्तर्विद्वधीनां साध्यत्वासाध्य- त्वनिर्देशः क्रियाक्रमश्च	"	२६ शङ्खकस्य " " "	"	४(३) षड्दावर्ताः	"
१०४-१०५ प्रमेहं विनाऽपि पिड- कानां संभवः	"	२७ कर्णमूलशोथस्य " " "	"	४(४) पञ्च गुल्माः	"
१०६-१०७ पिडकानां साध्यत्वा- साध्यत्वनिर्देशः	१०५	२८ छिदाभिदृष्टेः " " "	"	४(४) " कासाः	"
१०८-११० उक्ताभ्योऽन्याः पिडकाः	"	२९ गुल्मस्य " " "	"	४(४) " श्वासाः	"
१११ पिडकानामुपद्रवाः	"	३० वृद्धेः " " "	"	४(४) " हिकाः	"
११२-११३ दोषाणां त्रिविधा गतिः	"	३१ उदरस्य " " "	"	४(४) " तृष्णाः	"
११४ दोषाणां चयप्रकोपप्रशमकालाः (कालकृता गतिः)	"	३२ ध्वानाहस्य " " "	"	४(४) " छर्दयः	"
		३३ अधिमांसादुर्वादीनामपि शोथेऽन्तर्भावः	"	४(४) " भक्षस्थानशानस्थानानि (अरुचयः)	"
		३४-३५ रोहिण्याः संप्राप्तिः १०७, १०८	"	४(४) " शिरोरोगाः	"
				४(४) " हृद्दोगाः	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
४(४) पञ्च पाण्डुरोगाः ...	११०
४(४) ,, उन्मादाः ...	”
४(४) चत्वारोऽपस्माराः ...	”
४(५) चत्वारोऽक्षिरोगाः ...	”
४(५) चत्वारः कर्णरोगाः ...	”
४(५) ,, प्रतिश्यायाः ...	”
४(५) ,, मुखरोगाः ...	”
४(५) ,, ग्रहणीदोषाः ...	”
४(५) ,, मदाः ...	”
४(५) ,, सूक्ष्मायाः ...	”
४(५) ,, शोषाः ...	”
४(५) चत्वारिंशैक्यानि ...	”
४(६) त्रयः शोषाः ...	”
४(६) त्रीणि क्लिप्तासनि ...	”
४(६) त्रिविधं रक्तपित्तम् ...	”
४(७) द्विविधो ज्वरः ...	”
४(७) ,, व्रणः ...	”
४(७) द्विविध आशयामः ...	”
४(७) द्विविधा ग्रन्थी ...	”
४(७) ,, कामला ...	”
४(७) द्विविधनामम् ...	”
४(७) द्विविधं वातरक्तम् ...	”
४(७) द्विविध अश्वरोगः ...	”
४(८) एकः ऊदस्तम्भः ...	”
४(८) ,, संन्यासः ...	”
४(८) ,, महागदः ...	”
४(८) विंशतिः किमिजातयः ...	”
४(९) ,, प्रमेहाः ...	”
४(९) विंशतिर्योनित्यापदः ११०-१११	”
५-६ सर्वेषामेव विकाराणां वातादि- जत्वनिर्देशः ...	१११
७ निजागन्तोः परस्परानुबन्धित्वं ११२	”
८-९ अध्यायार्थसंग्रहः ...	”

२० महारोगाध्यायः ।

१-२ महारोगाध्यायोपक्रमः...	११२
३ चत्वारो रोगाः ...	”
३ रुक्साभ्यान्नात्तपामेकत्वम्	”
३ आगन्तुनिजविभागद्वैविध्यम्	”
३ द्विविधं रोगाणामधिष्ठानम्	”
३ रोगाणामपरिसंख्येयत्वम्	”
४ आगन्तुविकारस्य कारणानि	”
४ निजविकारस्य	”

विषयः	पृष्ठाङ्कः
५ सर्वेषामपि विकाराणां प्रेर- णम् (प्रयोजकनिमित्तम्) ११२	”
६ सर्वे रोगाः परस्परमनुब- न्धिनः ...	११३
७ आगन्तुनिजयोल्लेखणतो मेदः ...	”
८ शरीरे दोषाणां स्थानविभागः	”
९ वातपित्तश्लेष्मणां प्रकृति- भूतानां विकृतानां च कर्म	”
१० सामान्यजा नानात्मजाश्च विकाराः ...	”
११ अशीतेर्वातविकाराणां गणना	”
१२ वायोरात्मरूपस्वलक्षण- कर्माणि ...	११४
१३ कुपितस्य वायोरुपक्रमः...	”
१४ चत्वारिंशतः पित्तविकाराणां गणना ...	”
१५ पित्तस्यात्मरूपस्वलक्षण- कर्माणि ...	११४-११५
१६ कुपितस्य पित्तस्योपक्रमः	११५
१७ विंशतेः श्लेष्मविकाराणां गणना	”
१८ श्लेष्मण आत्मरूपस्वलक्षण- कर्माणि ...	”
१९ कुपितस्य श्लेष्मण उपक्रमः	”
२०-२२ चिकित्सायां रोगभेषजादि- ज्ञानस्योपयोगिता	”
२३-२५ अध्यायार्थसंग्रहः ११५, ११६ इति रोगचतुष्टकः ।	”

२१ अष्टौनिन्दितयोऽध्यायः ।

१-२ अष्टौनिन्दितयाध्या- योपक्रमः ...	११६
३ अष्टौ निन्दिताः पुरुषाः	”
४ अतिस्थूलस्य दोषाः	”
५-८ तेषामेव पुनराख्यानं श्लोकेन	”
९ अतिस्थूलस्य लक्षणम्	११७
१०-१२ अतिकार्षस्य निदानम्	”
१३-१४ अतिकृशस्य दोषाः	”
१५ अतिकृशस्य लक्षणम्	”
१६ अतिस्थूलातिकृशयोश्चिकि- त्साक्रमः ...	”
१७ स्थूलकृशयोः कृशस्य प्राधान्ये युक्तिः ...	”

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१८-१९ समर्मासप्रमाणस्य प्रशस्तता ...	११७
२० स्थूलकृशयोः कर्षणवृंहणे यथा कार्यं ...	”
२१-२८ अतिस्थूलस्योपक्रमः	”
२९-३३ अतिकार्षेयं प्रतिकारः	११८
३४ संक्षेपेण स्थौल्यकरा भावाः	”
३५ निद्रायाः कारणम्	”
३६ ,, फलम्	”
३७-३८ अकालेऽतिप्रज्ञाच्च सेवि- ताया निद्राया दोषाः ...	”
३९-४३ येषां दिवानिद्रा हिता	”
४४ श्रोत्रमेतरेषु ऋतुषु दिवानि- द्रायाः प्रतिषेधः ...	”
४५ केषां दिवानिद्रा सर्वदा अहिता	”
४६-४९ अहितदिवानिद्राया दोषाः	”
५० रात्रिजागरणदिवास्वप्नासी- नप्रचलवितानां गुणाः	११८
५१ स्थौल्यकार्श्ययोः स्वप्नाहार- हेतुत्वम् ...	”
५२-५४ निद्रानाशे प्रतिकारः	”
५५-५६ अतिनिद्रायां	”
५७ निद्रानाशस्य हेतुः	”
५८-५९ निद्राया मेदाः	”
६०-६२ अध्यायार्थसंग्रहः ११९, १२०	”

२२ लङ्घनवृंहणीयोऽध्यायः ।

१-२ लङ्घनवृंहणीयाध्यायोपक्रमः	१२०
३-४ लङ्घनवृंहणादयः षडुपक्रमाः ...	”
५-८ लङ्घनादीन्यधिकृत्य अग्नि- वेशस्य प्रश्नाः ...	”
९ लङ्घनस्य लक्षणम्	”
१० वृंहणस्य	”
१० कृशणस्य	”
११ जेहनस्य	”
११ खेदनस्य	”
१२ स्तम्भनस्य	”
१२-१३ लङ्घनद्रव्याणि	”
१३-१४ वृंहणद्रव्याणि	”
१४-१५ कृशणद्रव्याणि	”
१५ जेहनद्रव्याणि	”
१६ खेदनद्रव्याणि	”

[illegible]

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२८ रसानुरसयोर्लक्षणम् ...	१४१
२९-३० परावीनीं गुणानां निर्देशः ..	१४२
३१-३५ परादिगुणानां लक्षणम् ..	१४२
३६ द्रव्यगुणानां रसेषूपचारः ..	१४२
३७ प्रकरणादिकं बुद्ध्याऽर्थमादिशेत् ..	१४२
३८-३९ रसानां पञ्चभूत- प्रभावत्वम्...	१४२, १४३
४० यद्भूतगुणातिरेकाद्यस्य रसस्य निष्पत्तिस्तन्निर्देशः ...	१४३
४१ भूतविशेषकृत्तो रसानां गुणविशेषः,,	१४३
४२ घण्णां रसानामेकैकस्य गुण- कर्मव्याख्यानप्रतिज्ञा ...	१४३
४३(१) मधुररसस्य गुणकर्मणि तस्या- वियोगे दोषाश्च ..	१४३-१४४
४३(२) अम्लरसस्य, ,, ,, ..	१४४
४३(३) लवणरसस्य, ,, ,, ...	१४४
४३(४) कटुरसस्य ,, ,, ...	१४४
४३(५) तिक्तारसस्य ,, ,, ...	१४४
४३ कषायरसस्य ,, ,, ...	१४५
४४ रसानां मात्रामात्राभ्यामुप- गुण्यमानानां गुणदोषौ ...	१४५
४५-४७ रसद्वारेण द्रव्याणां वीर्योपदेशः ...	१४५
४८-५२ रसोपदेशेनैव सर्वद्रव्यगुणो- पदेशस्त्यागैकिकत्वम् १४५-१४६	१४५
५३-५६ रसानां वीर्येणात्पमध्यवर- त्वप्रदर्शनम् ...	१४६
५७-५८ रसानां विपाकनिर्देशः ..	१४६
५९-६२ मधुरादीनां विपाकानां कार्यम् ...	१४६
६३ द्रव्यगुणवैशेष्याद्विपाकस्याल्प- मध्य-भूयस्त्वप्रदर्शनं ...	१४७
६४-६५ वीर्यस्य भेदाः लक्षणं च ..	१४७
६६ रसवीर्य-विपाकानामेकस्मिन् द्रव्ये सह वसतां भेदेन ज्ञानार्थं लक्षणम् ...	१४८
६७ प्रभावस्य लक्षणम् ...	१४८
६८-७२, उदाहरणानि ..	१४८
७३-७९ घण्णां रसानां विज्ञानम् ..	१४९
८०-८१ वैरोधिकाणामाहारविका- राणां संक्षेपेण लक्षणं ...	१४९
८२-८४ केषांचिद्वैरोधिकाणामाहार- रचनं संबन्धम्	१४९

विषयः	पृष्ठाङ्कः
विकाराणामुपदेशः स- मुक्तिकः ..	१४९, १५०
८५-१०१ अद्विहितस्याहारस्य लक्षणम् ..	१५०-१५१
१०२-१०३ विरुद्धाहारनिमित्तानां व्याधीनां निर्देशः ..	१५१
१०४-१०५ विरुद्धाद्यानजानां व्याधीनां प्रतीकारः ..	१५१
१०६ कदाचिद्विरुद्धस्य वितथत्वे कारणम् ...	१५१
१०७-११३ अध्यायार्थसंग्रहः ..	१५१
२७ अन्नपानविध्यध्यायः ।	
१-२ अन्नपानविध्यध्यायोपक्रमः ..	१५२
३ विधिविहितस्यान्नपानस्य प्रा- णिनां प्राणत्वम् ...	१५२
४ तत्रोदकादीनां केषांचिद्द्रव्याणां स्वाभाविकगुणकीर्तनम् ...	१५२
४ रसानां स्वाभाविकगुणानां सम्यग्मिचारं निर्देशः ...	१५२
५ वर्गसंग्रहेण द्रव्याणां तद्वृणानां चोपदेशो प्रतिज्ञा ...	१५३
६-७ वर्गाणां संक्षेपेण निर्देशः ..	१५३
१ शूकधान्यवर्गः ।	
८-१० शालीनां सामान्यगुणाः...	१५३
११-१२ रक्तशाल्यादीनां विशेषगुणाः ...	१५४
१३ षष्टिकस्य गुणाः ...	१५४
१४ वरकोद्दालक-चीन-शारदोज्ज्वल- दुर्दुर-गन्धल-कुरुविन्दानां गुणाः ...	१५४
१५ मीर्हगुणाः ...	१५४
१५ पाटलस्य गुणाः ...	१५४
१६-१८ कोरद्वृक्षद्वयमाकावितुण- धान्यानां गुणाः ...	१५४
१९ यवस्य ,, ...	१५४
२० वेणुयवस्य ,, ...	१५४
२१ गोधूंसस्य ,, ...	१५४
२२ नान्वीमुखीमधूल्योगुणाः ...	१५४
२ शमीधान्यवर्गः ।	
२३ मुद्गस्य गुणाः ..	१५५
२४ माषस्य ,, ...	१५५
२५ रावमाषस्य ,, ...	१५५

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२६ कुल्लथस्य गुणाः ..	१५५
२७ मङ्गलस्य ,, ...	१५५
२८-२९ चणक-सर्-खाण्डिका-हरे- णूनां साधारणगुणाः ...	१५५
२९ तत्र मसूरकलाययो- विशेषगुणाः ...	१५५
३० तिलगुणाः ...	१५५
३१-३२ शिम्बीजातीनां गुणाः ..	१५५
३३ आढक्या ,, ...	१५५
३३ अवलुगुजैडगजनिष्पावानां,,	१५५
३४ काकाण्डोलात्मगुणयोः ,,	१५५
३ मांसवर्गः ।	
३५-३६ प्रसहानां निर्देशः ...	१५६
३७-३८ भूमिशयानां ,, ...	१५६
३९ मृगानां ,, ...	१५६
४० वारिशयानां ,, ...	१५६
४१-४४ वारिचारिणां ,, ...	१५६
४५-४६ जाङ्गलानां ,, ...	१५६
४७-४९ विकिरणां ,, ...	१५६
५०-५२ प्रतुदनां ,,	१५७
५३-५५ प्रसहद्विर्ज्ञानां निरुक्तिः ..	१५७
५६-५७ प्रसह-भूशयानूप-वारिज- वारिचराणां साधारणगुणाः ..	१५७
५८ प्रसहानां विशेषगुणाः ..	१५७
५९-६० लावादि विकिर-प्रतुद-जाङ्ग- लानां साधारणगुणाः ...	१५७
६० वर्तिकादिविकिराणां ,, ...	१५७
६१ आजमांसस्य ,, ...	१५७
६२ आविकमांसस्य ,, ...	१५७
६३-६४ बर्हिमांसस्य ,,	१५८
६५ हंसमांसस्य ,, ...	१५८
६६ कुङ्कुटमांसस्य ,, ...	१५८
६७ तित्तिरिमांसस्य ,, ...	१५८
६८ कपिजलमांसस्य ,, ...	१५८
६९ लावमांसस्य ,, ...	१५८
७० गोधामांसस्य ,, ...	१५८
७१ शालकमांसस्य ,, ...	१५८
७२ शृङ्गकपीतमांसस्य ,, ...	१५८
७३ वनकपीतमांसस्य ,, ...	१५८
७४ शुकमांसस्य ,, ...	१५८
७५ चटकमांसस्य ,, ...	१५८

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
७६ शशमांसस्य गुणाः ... १५८		कूष्माण्डावल्गुज-जातुक-		५ फलवर्गः ।	
७७ एणमांसस्य ” ... ”		शालकल्याणी-त्रिपर्णी-		१२५-१२६ चूडीकाया गुणाः ... १६०	
७८ वराहमांसस्य ” ... ”		पीलुपर्णिका-शाकानां		१२७ खर्जूरस्य ” ... ”	
७९ गोमांसस्य ” ... ”		सामान्यगुणाः ... १५९		१२८ फल्गोः ” ... ”	
८० माहिषमांसस्य ” ... ”		१०४ शण-शालमली-कोविदार-		१२९ पशुपदमधूकयोः ” ... ”	
८१ मत्स्यमांसस्य साधारणगुणाः	”	कर्तुदाराणां पुष्पशा-		१२९ आमातकस्य ” ... ”	
८२ रोहितमांसस्य गुणाः ... ”		कगुणाः ... ”		१३० पक्तालशस्य-नारिकेल-	
८३ कूर्ममांसस्य ” ... ”		१०५ न्यमोघोदुम्बराश्वत्थलक्षपद्मादि-		फलयोगुणाः ... ”	
८४ खड्गिमांसस्य ” ... ”		पल्लवानां गुणाः ... ”		१३१ भव्यस्य गुणाः ... ”	
८५-८६ हंसादीना-		१०६ वत्सादनीगुणाः ... ”		१३२ अम्लपुरुषक-द्राक्षा-वद्वाराक-	
मण्डानां ” ... ”		१०६ गण्डीर-चित्रकयोगुणाः ... ”		कर्कन्धु-लकुचानां गुणाः ... ”	
८७ शरीरवृद्धये मांसस्य		१०७ श्रेयसी-विल्वपर्णी-विल्वपत्राणां		१३३ आरुकस्य ” ... ”	
प्राधान्यम् ... ”		गुणाः ... ”		१३४ पारावतस्य ” ... ”	
४ शाकवर्गः ।		१०७ भण्डी-शतावरी-बला-जीवन्ती-		१३५ काश्मर्यफलस्य ” ... ”	
८८ पाठ-शुषा-शटी-वास्तुक-सुनि-		पर्वणी-पर्वगुणीणां		१३५ तदस्य ” ... ”	
वर्णकानां गुणाः ... ”		गुणाः ... ”		१३६ टङ्कस्य ” ... ”	
८९ काकमात्र्या ” ... ”		१०८ लाङ्गलिखसुखकयोगुणाः ”		१३६-१३७ कपित्थस्य ” ... ”	
९० राजश्वकस्य ” ... ”		१०९ तिल-वेतस-पद्माहलशाकानां		१३८ विल्वस्य ” ... ”	
९१ कालशाकस्य ” ... १५९		गुणाः ... ”		१३९ आमस्य ” ... ”	
९२ कलायशाकस्य ” ... ”		११० कौसुम्भशाकस्य गुणाः ... ”		१४० जम्बूफलस्य ” ... ”	
९३ अम्लचात्रेया ” ... ”		११०-१११ त्रयुर्वैरुकयोगुणाः ”		१४१ बदरस्य ” ... ”	
९३ उपोदिकाया ” ... ”		११२ अलाबुगुणाः ... ”		१४२ तिबित्तिकाया ” ... ”	
९४ तण्डुलीयकस्य ” ... ”		११२ चिर्मटैवैरुकयोगुणाः ... ”		१४२-१४३ गात्रेशकी-करीर-विम्बी-	
९५-९७ मण्डकपर्णी-वेत्राप्र-कुचेल-		११३ कूष्माण्डस्य गुणाः ... ”		तोदन-धन्वनानां	
वनतिपाक-कक्रोटकाव-		११४ केळट-कदम्ब-नवीमाषकैन्दु-		गुणाः ... ”	
ल्गुज-पटोल-शकुलादनी-		कानां गुणाः ... १६०		१४३-१४४ संप्रपन्नस-मोच-राजा-	
वृषपुष्प-शाङ्गैष्टा-केम्बूक-		११५ उत्पलस्य ” ... ”		दनफलानां गुणाः ... ”	
कटिलक-नाडी-कलाय-		११५ तालप्रलम्बस्य ” ... ”		१४४ लवलीफलस्य ” ... ”	
गोजिह्वा-चातौक-तिल-		११६ खर्जूरतालशस्ययोगुणाः ”		१४५ नीप-शताह्वक-पीलु-तृणशून्य-	
पर्णिका-कुलक-कर्कश-		११६-११७ तरुट-विस-शाखक-कौ-		विकटत-प्राचीनामल-	
निम्ब-पर्वटक-शाकानां		श्चादन-कसेरक-शृङ्गा-		कानां गुणाः ... १६१	
सामान्यगुणाः ... ”		टकाङ्गुल्योनां		१४६ इक्षुरीफलस्य ” ... ”	
९८-१०३ स्युषशाक-फञ्जी-बिल्ली-		गुणाः ... ”		१४७ तिन्दुकस्य ” ... ”	
कुतुम्बकाङ्गुल-कुटिञ्जर-		११७-११८ सपुष्पफलकुसुतोत्पल-		१४७ आमलकस्य ” ... ”	
शाणशालमलीपुष्प-		नालानां गुणाः ... ”		१४८ विसीतकस्य ” ... ”	
कर्तुदार-खुबचैका-निष्याव-		११८ पुष्करजीजस्य गुणाः ... ”		१४९-१५१ दाडिमस्य ” ... ”	
कोविदार-पत्त-चुचुपर्णिका-		११९ सुजातकस्य ” ... ”		१५१ वृक्षाम्लस्य ” ... ”	
कुमारजीव-लोष्टाक-पालङ्का-		१२० विदारीकन्दस्य ” ... ”		१५२ अम्लीकाफलस्य ” ... ”	
मारीष-कलम्बी-नालिका-		१२१ अम्लीकाकन्दस्य ” ... ”		१५२ अम्लवेतसफलस्य ” ... ”	
ऽऽसुरी-कुसुम्भ-वृकधूमक-		१२२ सापैषाकस्य ” ... ”		१५३-१५४ मातुलङ्गस्य ” ... ”	
लक्ष्मणा-प्रपुष्पाड-नलिनी-		१२२ पिण्डालकस्य ” ... ”		१५५ कर्नूरस्य ” ... ”	
कुठेरक-लेणिका-यवशाक-		१२३-१२४ छत्रकजातीनां ... ”		१५६ नागरहफलस्य ” ... ”	
				१५७-१५८ वातामाशिषुका-	
				शोऽसुकुल-निको-	
				नोदमाणानां गुणाः ... ”	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१५८ प्रियालस्य गुणाः ... १६१	
१५९ श्लेष्मातकस्य ” ... ”	
१५९ अङ्कोटस्य ” ... ”	
१६० क्षमीफलस्य ” ... ”	
१६० करञ्जफलस्य ” ... ”	
१६१ आभ्रातक-दन्तशठ-करमर्दरा- वतकानां गुणाः ... ”	
१६२ वार्ताकफलस्य ” ... ”	
१६२ पर्कटकीफलस्य ” ... ”	
१६३ आक्षिपीफलस्य ” ... ”	
१६३-१६४ अश्वत्थोदुम्बरलक्ष- न्यग्रोषफलानां गुणाः ... ”	
१६५ भग्नतकस्य ” ... ”	
६ हरितकवर्गः ।	
१६६ आर्द्रकस्य गुणाः ... १६२	
१६७ जम्बीरस्य ” ... ”	
१६८ मूलकस्य ” ... ”	
१६९ सुरसस्य ” ... ”	
१७० यवान्यजैक-क्षिप्रु-शालेय- शृङ्गकानां गुणाः ... ”	
१७१ गण्डीर-जलपिप्पली-तुम्बरु-शृङ्ग- वेरिकाणां गुणाः ... ”	
१७२ भूस्त्वणस्य ” ... ”	
१७२ खराह्याया ” ... ”	
१७३ धान्यकाजगन्धासुखानां गुणाः ... ”	
१७४ गुञ्जनस्य ” ... ”	
१७५ पलाण्डोः ” ... ”	
१७६-१७७ लशुनस्य, ... ”	
७ मद्यवर्गः ।	
१७८ मद्यानां सामान्यगुणाः ... ”	
१७९ सुरायाः गुणाः ... ”	
१८० मदिरायाः ” ... ”	
१८१ जगलस्य ” ... ”	
१८२ अरिष्टस्य ” ... ”	
१८३ शार्करस्य ” ... ”	
१८४ पकरसस्य ” ... ”	
१८५ शीतरसिकस्य ” ... ”	
१८६ गौडस्य ” ... १६३	
१८६ आक्षिप्याः ” ... ”	
१८७ सुरावधस्य ” ... ”	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१८७ वैरेयस्य गुणाः १६३	
१८८ घातकीपुष्पकृतसवस्य ” ”	
१८८ सूद्रीकेशुरसासवस्य ” ”	
१८९ मध्वासवस्य ” ... ”	
१९० यवकृतधुरायाः, ... ”	
१९० मधूलिकासुरायाः, ... ”	
१९१ सौवीरकृतपोद- कयोः ” ... ”	
१९२ अम्लकाजिकस्य, ... ”	
१९३ अभिनवमद्यस्य ” ... ”	
१९३ जीर्णमद्यस्य ” ... ”	
१९४-१९५ विधिना पीतस्य मद्यस्य गुणाः ... ”	
८ जलवर्गः ।	
१९६-१९७ जलस्यैकविधत्वेऽपि गुणभेदे हेतुः ... ”	
१९८ दिव्यजलस्य गुणाः ... ”	
१९९-२०० पात्रभेदेन जलस्य गुणभेदः १६३, १६४	
२०१-२०२ दिव्योदकालाभे उपादेयस्य जलस्य लक्षणम् ... १६४	
२०३-२०६ ऋतुभेदेन जलस्य गुणाः ... ”	
२०७ अकालवृष्टजलस्य निन्दा ... ”	
२०८ शारदजलस्य प्रशंसा ... ”	
२०९-२१२ विभिन्नपर्वतप्रभ- वाणां नदीनां जल- गुणाः ... ”	
२१३ वर्षाजलवहानां नदीनां जलगुणाः ... ”	
२१४ वापीकूपतडागादीनां जलस्य गुणदोषाः ... ”	
२१५ अहितानि जलानि ... ”	
२१६ सामुद्रजलस्य गुणाः ... ”	
९ गोरसवर्गः ।	
२१७-२१८ गव्यदुग्धस्य गुणाः १६५	
२१९ माहिषदुग्धस्य ” ”	
२२० उष्ट्रीदुग्धस्य ” ”	
२२१ ऐकशफदुग्धस्य ” ”	
२२२ छागदुग्धस्य ” ”	
२२३ आबिकदुग्धस्य ” ”	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२२३ हस्तिनीदुग्धस्य गुणाः ... १६५	
२२४ मात्स्यदुग्धस्य ” ... ”	
२२५ दध्नः साधारणगुणाः ... ”	
२२६ रोगभेदे दध्नः प्रशस्तता ”	
२२७ ऋतुभेदे रोगभेदे च दध्नो- ऽहितत्वं ... ”	
२२८ मन्दक-दधिसर-दधि- मस्तूनां गुणाः ... ”	
२२९ तकस्य ” ... १६६	
२३० नवनीतस्य ” ... ”	
२३१-२३४ घृतस्य ” ... ”	
२३४-२३५ पीयूष-मोरट-कि- ल्याणां गुणाः ... ”	
२३६ तकपिण्डकानां ... ”	
१० इक्षुवर्गः ।	
२३७ भक्षितस्यैको गुणाः ... ”	
२३७ याभिकस्यैकुरसस्य गुणाः ... ”	
२३८ वंशकात् पीण्डकस्यैकोः श्रेष्ठत्वे हेतुः ” ... ”	
२३८-२३९ गुडानां गुणाः ... ”	
२४० मत्स्यपिण्डकायाः, खण्डस्य, शर्करायाश्च गुणाः ... ”	
२४१ गुडशर्कराया ” ... ”	
२४१ यासशर्कराया ” ... ”	
२४२ मधुशर्करायाः ” ... ”	
२४२ शर्करायाः साधारण- गुणाः ” ... ”	
२४३-२४४ मधुनो जातिभेदाः १६७	
२४५ मधुनः साधारणगुणाः ... ”	
२४६ उष्णेन सार्धं मधुनो विरोध- कथनम् ... ”	
२४७-२४८ मध्वात्मस्य कष्टतमत्वे हेतुः ... ”	
२४९ मधुनो योगबाहिलम् ... ”	
११ कृताञ्चवर्गः ।	
२५० पेयाया गुणाः ... ”	
२५१ विलेप्या ” ... ”	
२५१-२५३ मण्डस्य ” ... ”	
२५३-२५६ लाजपेया- लाजमण्डयोः, १६७-१६८	
२५७ लाजसक्तोः ” ... १६८	
२५७-२५८ ओदनस्य, ... ”	

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२५९ मांसादिविशिष्टद्रव्यसंयोगसाधितानामोदनानां गुणाः १६८		२८९ एरण्डतैलस्य गुणाः ... १७०		३२७-३२८ येषां जलानुपानं प्रतिषिद्धम् ... १७२	
२६०-२६१ कुलमाषादीनां ,, ,,		२९० सर्षपतैलस्य ,, ... ,,		३२९ द्रव्याणां कारकैरेन नामनिर्देशस्यावश्यकत्वादिक- देशेन कथनम् ... ,,	
२६२ यूष-रस-सूपानां संस्कारविशेषेण लाघवगौरवे ... ,,		२९१ प्रियालतैलस्य ,, ... ,,		३३०-३३१ अनुक्तानां द्रव्याणां गुणकर्मादीनां ज्ञाने उपायाः ... ,,	
२६३ यवसक्तोः गुणाः ... ,,		२९२ अतसीतैलस्य ,, ... ,,		३३२-३३३ प्राणिनां देश-भक्ष्य-विशेषेण गुरुलाघवम् १७३	
२६४ शालिसक्तोः ,, ... ,,		२९३ कुसुम्भतैलस्य ,, ... ,,		३३४-३३५ शरीरावयवेषु गुरु-लाघवम् ... ,,	
२६५ यवापूप-यवक-वाङ्मयानां ,, ... ,,		२९४ अनुक्ततैलगुणसंग्रहः ... ,,		३३६ खभावाहुगुरुलाघवम् ... ,,	
२६६ धानानां ,, ... ,,		२९५ वसामज्जोगुणाः ... ,,		३३७ धातूनां गुरुलाघवम् ... ,,	
२६७ विरूढधाना-वाष्कुली-मधुकोट-पिण्डक-पूप-पूपलिकानां गुणाः ... ,,		२९६ विश्वभेषजस्य गुणाः ... ,,		३३८ क्षीपुंसभेदेन ,, ... ,,	
२६८ फलमांसादिभिः संस्कृतानां भक्ष्याणां गुणाः ... १६९		२९७ पिप्पल्या ,, ... ,,		३३९ संस्कारापेक्षे ,, ... ,,	
२६९ वेसवारस्य ,, ... ,,		२९८ मरिचस्य ,, ... ,,		३४०-३४१ गुरुलाघवे मात्रायाः कारणत्वम् ... ,,	
२६९ क्षीरेक्षुरसपूपानां ,, ... ,,		२९९ हिङ्गुनो ,, ... ,,		३४२ मात्राया अग्निबला-पेक्षित्वम् ... ,,	
२७० भक्ष्याणां गुडादिभिः संस्काराद्गुरुत्वं ... ,,		३०० सैन्धवस्य ,, ... ,,		३४३-३४४ गुरुलाघवविन्ता यैः कार्या, यैश्च न कार्या १७४	
२७१ गौधूमिकभक्ष्याणां गुणाः ... ,,		३०१ सौवर्चलस्य ,, ... ,,		३४५-३४६ हिताक्षपानसेवायाः फलम् ... ,,	
२७२ संस्काराद् गौधूमपैठिकानां लघुत्वं ... ,,		३०२ विडस्य ,, ... ,,		३४७-३५० अन्नप्रशंसा ... ,,	
२७३ पृथुकानां गुणाः ... ,,		३०३ औद्भिदलवणस्य ,, ... ,,		३५१-३५२ अध्यायार्थसंग्रहः ,,	
२७३ यवविपिटिकानां ,, ... ,,		३०३ कालवणस्य ,, ... ,,			
२७४ सूप्यान्नविपिटिकानां भक्ष्याणां गुणाः ... ,,		३०४ सामुद्रलवणस्य ,, ... ,,			
२७५-२७६ उक्तानुक्तभक्ष्याणां गुणसंग्रहः ... ,,		३०४ पांशुजलवणस्य ,, ... ,,			
२७७ विमर्दकस्य गुणाः ... ,,		३०४ लवणानां सामान्य-गुणाः ... ,,			
२७८ रसालायाः ,, ... ,,		३०५ यवक्षारस्य गुणाः ... ,,			
२७८ सगुडस्य दग्धो गुणाः ... ,,		३०६ सर्जिकाक्षिराणां ,, ... ,,			
२७९-२८० पानकस्य ,, ... ,,		३०७-३०८ कारवीर-कुष्ठिकाज-जी-यवानी-धान्य-तुम्बुरूणां गुणाः १७१			
२८१ रागपाडवानां ,, ... ,,		३०९-३११ द्वादशवर्गेषूक्तानां हेयोपादेयतानिर्देशः ,,			
२८२ आम्रामलकलेहानां ,, ... ,,		३१२-३१५ मांसरसस्य गुणाः ,,			
२८३ उक्तानुक्तलेहानां द्रव्यमाना-द्यपेक्षिणो गुणाः ... ,,		३१६ वर्जनीयशकानां निर्देशः ,,			
२८४ शुकस्य गुणाः ... ,,		३१७ वर्जनीयफलानां ,, ... ,,			
२८४ शुकसंश्लितकन्दावीनां गुणाः ,,		३१८ वर्जनीयहरितानां ,, ... ,,			
२८५ कालाम्लस्य क्षिण्डाक्षीप्रसूते-गुणाः ... ,,		३१८ वर्जनीयमद्याम्बुगोरसादीनां निर्देशः ... ,,			
		३१९-३२० कीदृशवन्नानुपानं युक्तं			
		३२१ वातादिप्रकोपेषु युक्तमनुपानम्			
		३२१ क्षये मांसरसस्यानुपानत्वम्			
		३२२ उपवाससादिषु पयसोऽनुपान-त्वम् ...			
		३२३ कृशानां सुखाऽनुपानम् ... १७२			
		३२३ स्थूलदेहानां मधूदकमु-पानम् ... ,,			
		३२४ मथानुपानस्याधिकारिणः ,,			
		३२५-३२६ अनुपानस्य गुणाः ,,			
१२ आहारयोगिवर्गः ।				२८ विविधाशितपीतीयोऽध्यायः ।	
२८६-२८८ तैलस्य सामान्य-गुणाः ... १७०				१-२ विविधाशितपीतीयोऽध्याय-प-क्रमः ... १७४	
				३ अशितपीतीयाणां फलम् ,,	
				४ घातव एव धातूनामाहारः ,,	
				४ आहारस्य परिणामः ... १७५	
				४ किट्स्य कार्यम् ... ,,	
				४ आहाररसस्य ,, ... ,,	
				४ रसमलयोः ,, ... ,,	
				५ शरीरस्य व्याधीनां च अशित-लीडादिप्रभवत्वम् ... १७७	
				६ अत्राभिव्यक्तस्य प्रश्नः ... ,,	
				७ अहिताहारोपयोगादन्या रोगप्रकृतयः ... १७८	
				७ हिताहारोपयोगिनोऽपि व्याधिमत्त्वे हेतुः ... ,,	
				७ अहिताहारोपयोगिनोऽपि आरोप्यदर्शने हेतुः ... ,,	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
७ व्याधिग्रहशरीरस्य लक्षणम् १७८	
७ व्याधिग्रहशरीरस्य " "	
७ व्याधीनां मृदुदाहणत्वादौ हेतुः ... "	
८-१० रसप्रदोषजा रोगाः ... १७९	
११-१३ रक्तदोषजा " ... "	
१३-१५ मांसप्रदोषजा " ... "	
१५ मेदःसंश्रया " ... "	
१६ अस्थिप्रदोषजा " ... "	
१७ मज्जप्रदोषजा " ... "	
१८-१९ शुक्रदोषजा " ... "	
२० इन्द्रियगतदोषजा " ... "	
२१ स्नाय्वादिगतदोषजा " ... "	
२२ मलाश्रितदोषजा " ... "	
२३-२४ हिताशितादीनां गुणाः ... "	
२५ रसजविकाराणां चिकित्सा... "	
२५ रक्तजविकाराणां " ... "	
२६ मांसजविकाराणां " ... १८०	
२६ मेदोदोषजकाराणां " ... "	
२७ अस्थिजानां व्याधीनां चिकित्सा ... "	
२८ मज्जशुक्रसमुत्थानां " ... "	
२९ इन्द्रियजानां " ... "	
२९ स्नाय्वादिजानां " ... "	
३० मलजानां " ... "	
३१-३२ कोष्ठश्रयाणां दोषाणां शाखागमने हेतुः ... "	
३३ शाखाश्रयाणां दोषाणां कोष्ठ-गमने हेतुः ... "	
३४-३५ स्वस्थानुरहितो विधिः ... "	
३६-४२ राज्ञाज्ञयोर्विरोधः १८०-१८१	
४३-४४ अपथ्यपरिहारैः फलम् १८१	
४५-४८ अध्यायार्थसंग्रहः ... "	
२९ दशप्राणायतनीयोऽध्यायः ।	
१-२ दशप्राणायतनीयाध्यायो-पक्रमः १८१	
३-४ दश प्राणायतनानि ... "	
५-६ द्विविधा मिषजः १८१-१८२	
७ प्राणामिसरमिषजां लक्षणम् १८२	
८-९ रोगामिसरमिषजां " १८३	
१०-१२ रोगामिसरमिषजां वर्जने हेतुः ... "	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१३ कीदृशो मिषक् प्रशस्तः ... १८३	
१४ अध्यायार्थसंग्रहः ... "	
३० अर्थेदशमहामूलीयोऽध्यायः ।	
१-२ अर्थेदशमहामूलीयाध्यायो-पक्रमः १८३	
३ हृदयपर्यायाः ... "	
४-७ हृदयस्य महत्त्वे अर्थत्वे च हेतुः १८३-१८४	
८ दश महामूला धमन्यः ... १८५	
९-११ ओजसः कर्माणि ... "	
१२ सिराधमनी-स्रोतसां निरुक्तिः ... "	
१३-१४ महादावीनि परिरक्षता यत् परिहार्यं यच्च सेव्यं तस्योपदेशः ... "	
१५ प्राणवर्धनादीनामेकैकस्य उत्कृष्टतमत्वं ... १८६	
१६ आयुर्वेदविदो लक्षणम् ... "	
१७-१९ तन्त्रस्य वाक्ययो वाक्यार्थ-शोऽर्थव्यवशयोक्तिः ... "	
२० आयुरादीन्यधिकृत्य प्रश्नाः ... "	
२१ आयुर्वेदस्याथर्ववेदेऽन्तर्भावः ... "	
२२ आयुःशब्दस्य पर्यायाः ... "	
२३ आयुर्वेदस्य निरुक्तिः ... १८७	
२४ सुखस्यायुषो लक्षणम् ... "	
२४ असुखस्यायुषो " ... "	
२४ हितस्यायुषो " ... "	
२४ अहितस्यायुषो " ... "	
२५ प्रमाणमायुषः ... "	
२५ आयुषोऽप्रमाणम् ... "	
२६ आयुर्वेदस्य प्रयोजनम् ... "	
२७ आयुर्वेदस्य साधनतत्वे प्रमाणम् १८७-१८८	
२८ आयुर्वेदस्याष्टावज्ञानि ... १८९	
२९ आयुर्वेदोऽध्ययनेऽधिकारिणः ... "	
२९ आयुर्वेदस्य त्रिविधपुरुषार्थ-साधनत्वम् ... "	
३० तन्त्रादीन्यधिकृत्य प्रश्नाः ... "	
३१ तन्त्रस्य पर्यायाः ... "	
३२ तन्त्रार्थाः ... "	
३३ तन्त्रस्याष्टौ स्थानानि ... १९०	
३४-३५ प्रतिस्थानमध्यायानां संख्या, ३६-४५ सूत्रस्थानस्याध्यायसंग्रहः ... "	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
४६ श्लोकस्थाननिरुक्तिः ... १९०	
४७-४८ निदानस्थानस्याध्यायसं० ... "	
४८-५० विमानस्थानस्याध्यायसंग्रहः ... "	
५०-५२ शरीरस्थानस्याध्यायसंग्रहः ... "	
५३-५५ इन्द्रियस्थानस्याध्याय-संग्रहः १९०-१९१	
५६-६१ चिकित्सास्थानस्याध्याय-संग्रहः ... १९१	
६२-६४ कल्पस्थानस्याध्यायसंग्रहः ... "	
६५-६८ सिद्धिस्थानस्याध्यायसंग्रहः ... "	
६९-७१ तन्त्रादीनां निरुक्तिः... "	
७२-८३ परावरवैद्यपरीक्षा ... १९२	
८४-८५ शास्त्रस्य ज्ञानाज्ञाने गुणदोषौ ... "	
८६-८९ अध्यायार्थसंग्रहः ... "	
इति सूत्रस्थानस्य विषयानु-क्रमणिका ।	

२ निदानस्थानम् ।

१ ज्वरनिदानम् ।

१-२ ज्वरनिदानाध्यायोपक्रमः १९३	
३ निदानपदपर्यायाः ... "	
३ निदानत्रैविध्यं ... "	
४ व्याधेर्येदाः ... "	
५ व्याधेः पर्यायाः ... १९४	
६ रोगाणां ज्ञानोपायाः ... "	
७ निदानस्य लक्षणम् ... "	
८ पूर्वैकपक्ष ... "	
९ रूपस्य लक्षणं पर्यायाश्च ... १९५	
१० उपशयस्य लक्षणम् ... "	
११ संप्राप्तेर्लक्षणं भेदाश्च ... १९६	
१२ तेषां पृथग्लक्षणानि १९६-१९७	
१३-१४ निदानपञ्चकवर्णनोप-संहारः १९७-१९८	
१५ असिन्स्थाने वक्तव्या व्याधयः १९८	
१६ आदौ ज्वरनिर्देशे कारणम् ... "	
१७ ज्वरस्याष्टौ काराणानि ... "	
१८-२१ वातज्वरस्य हेतुः, संप्राप्तिः, लक्षणानि च १९९-२००	
२२-२४ पित्तज्वरस्य हेतुसंप्राप्ति-लक्षणानि ... "	
२५-२७ श्लेष्मज्वरस्य हेतुसंप्राप्ति-लक्षणानि ... २०१	

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२८-२९ द्वन्द्वज-त्रिदोषज्वराणां हेतुसंप्राप्तिरूपानि... २०१		३ गुल्मसंख्या ... २०८		३८ वातमेहानामसाध्यत्वे हेतुः २१५	
३० आगन्तुज्वरस्य चातुर्विध्यं, कारणभेदेन दोषानु- बन्धश्च ... ”		४-५ निदानादिविशेषेभ्यो गुल्म- स्यान्येषां च रोगाणां विशेषविज्ञानं ... २०८		३९ वातमेहानामानि ... ”	
३१ आगन्तुज्वरस्य वैशिष्ट्यम् २०२		६-७ वातगुल्मस्य निदानसंप्राप्ति- लक्षणानि ... २०९		४०-४६ तेषां लक्षणानि ... ”	
३२ ज्वरस्यैकत्वेऽपि कारणभेदा- द्भेदप्रदर्शनं ... ”		८ वायुना सह पित्तप्रकोपे हेतुः ”		४७ प्रमेहानां पूर्वरूपाणि ... ”	
३३-३४ ज्वरस्य पूर्वरूपाणि ... ”		९ पित्तगुल्मस्य संप्राप्तिः लक्षणानि च ... ”		४८ ” उपद्रवाः ... ”	
३५ ज्वरस्याद्युत्पत्तिः, प्रभावश्च २०२-२०३		१० मारुतेन सह श्लेष्मप्रकोपे हेतुः ... २१०		४९ प्रमेहचिकित्सासूत्रं ... ”	
३६-४० ज्वरचिकित्सासूत्रं ... २०३		११ श्लेष्मिकगुल्मस्य संप्राप्तिः लक्षणानि च ... ”		५०-५१ केषां प्रमेहः सहसा भवति ”	
४१ गद्योक्तविषयस्य पदैः पुनः कथने न द्विरुक्तिः ... २०४		१२ सान्निपातिकगुल्मस्य निदानादि, असाध्यत्वं च ... ”		५२ केषां प्रमेहो न भवति ... ”	
४२-४४ अध्यायोक्तविषयाः ... ”		१३ शोणितगुल्मस्य क्षिया एव संभवे हेतुः ... ”		५३-५५ अध्यायोक्त- विषयाः २१५-२१६	
२ रक्तपित्तनिदानम् ।		१३-१४ रक्तगुल्मस्य निदान- संप्राप्ति-लक्षणानि ... ”		५ कुष्ठनिदानम् ।	
१-२ रक्तपित्तनिदानाध्या- योपक्रमः ... २०५		१५ गुल्मानां पूर्वरूपाणि ... २११		१-२ कुष्ठनिदानाध्यायोपक्रमः २१६	
३-४ रक्तपित्तस्य निदानपूर्विका संप्राप्तिः ... ”		१६ सर्वेषु गुल्मेषु वातस्यावश्य- म्भावित्वम् ... ”		३ कुष्ठानां दोषद्वयसंग्रहः ... ”	
५ यस्मात् पित्तस्य रक्तपित्त- मिति संज्ञालभः ... ”		१६-१७ गुल्मस्य चिकित्सासूत्रं ... ”		४ समानप्रकृतीनामपि कुष्ठानां दोषांशविकल्पादिभिर्वेद- नादिविशेषाः ... ”	
६ रक्तपित्तस्य पूर्वरूपाणि ... २०६		१८ अध्यायार्थसंग्रहः ... ”		४ कुष्ठानां बहुत्वेऽपि सप्तस्वेवा- न्तर्भावो कृत्योपदेशः ... ”	
७ ” उपद्रवाः ... ”		४ प्रमेहनिदानम् ।		५ दोषाधिक्यविशेषेण सप्तविधः कुष्ठविशेषः ... २१७	
८ दोषभेदेन रक्तपित्तस्य मार्गभेदः ”		१-२ प्रमेहनिदानाध्यायोपक्रमः ”		६ समसेन सर्वकुष्ठनिदानम् ... ”	
९ रक्तपित्तस्य साध्यासाध्य- विनिश्चयः ... ”		३ प्रमेहसंख्या ... ”		७ कुष्ठानां पूर्वरूपाणि ... २१८	
१० रक्तपित्तस्य प्राशुपत्तिः ... ”		४ निदान-दोष-द्वयविशेषेभ्यो विकारविघातभावाभाव- प्रतिविशेषाः ... २१२		८(१) कपालकुष्ठस्य लक्षणम् ... ”	
११ ” चिकित्सासूत्रं ... ”		५-६ कफप्रमेहस्य निदानम् ... ”		८(२) उदुम्बरकुष्ठस्य ” ”	
१२-१४ ऊर्ध्वगररक्तपित्तस्य साध्यत्वे हेतुः ... ”		७ कफप्रमेहस्य दूष्याः ... ”		८(३) मण्डलकुष्ठस्य ” ”	
१५-१७ अधोगररक्तपित्तस्य याप्यत्वे हेतुः ... २०७		८-९ कफप्रमेहस्य संप्राप्तिः ... २१३		८(४) ऋज्यजिह्वस्य ” ”	
१८-२० उभयगररक्तपित्तस्या- साध्यत्वे हेतुः ... ”		१० कफजन्यदशप्रमेहनामानि ”		८(५) पुण्डरीककुष्ठस्य ” ”	
२१-२३ रोगाणामसाध्यतापत्ति- कारणानि ... ”		११ तेषां साध्यत्वे उपपत्तिः ... ”		८(६) सिध्मकुष्ठस्य ” ”	
२३-२६ रक्तपित्तस्यासाध्यता- लक्षणानि ... २०८		१२-२३ दशविधश्लेष्मप्रमेहानां लक्षणानि २१३-२१४		८(७) काकणकुष्ठस्य ” ”	
२७ असाध्य-याप्य-साध्येषु मिषयः कर्तव्यं ... ”		२४ पित्तप्रमेहस्य निदानं संप्राप्तिश्च ... २१४		९ तेषां साध्यासाध्यत्वम् ... ”	
२८-२९ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः ... ”		२५-२६ पित्तप्रमेहनामानि ... ”		१० साध्यकुष्ठेषु न्युपेक्षमाणेषु कृमिसंभवः २१८-२१९	
३ गुल्मनिदानम् ।		२७ तेषां याप्यत्वे हेतुः ... ”		११ कृमिकर्तृककुष्ठोपद्रवाः ... २१९	
१-२ गुल्मनिदानाध्यायोपक्रमः ”		२८-३५ पित्तप्रमेहानां लक्षणानि ”		१२ रोगाणां तरुणावस्थायां खल्वसाध्यत्वम् ... ”	
		३६-३७ वातमेहानां निदानं संप्राप्तिश्च ... २१५		१३-१५ रोगणामतिप्रबुद्धानाम- साध्यतागमनम् ... ”	
				१६ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः ... ”	
				६ शोषनिदानम् ।	
				१-२ शोषनिदानाध्यायोपक्रमः ”	
				३ चत्वारि शोषस्यायतनानि ... ”	
				४ साहसाद्यथा शोषः संभवति तद्वर्णनम् ... ”	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
५ साहसकर्मत्यागोपदेशः ...	२१९
६-७ वेगसंधारणाद्यथा शोषः	
संभवति तद्वर्णनं ...	२२०
८-९ धातुक्षयाद्यथा शोषः	
संभवति तद्वर्णनं ...	"
१०-११ विषमाशनाद्यथा शोषः	
संजायते तद्वर्णनं ...	२२१
१२ शोषस्य राज्यक्षमेतिसंज्ञायां हेतुः	"
१३ शोषस्य पूर्वरूपाणि ...	"
१४ " एकादशरूपाणि ...	२२२
१५-१६ " साध्यासाध्यलक्षणानि	"
१७ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः ...	"
७ उन्मादनिदानम् ।	
१-२ उन्मादनिदानाध्यायोपक्रमः	"
३ उन्मादसंख्या ...	"
४ उन्मादस्य निदानपूर्विका संप्राप्तिः	"
५ " प्रत्यात्मलक्षणम् ...	२२३
६ " पूर्वरूपाणि ...	"
७(१) वातोन्मादस्य लक्षणम्	"
७(२) पित्तोन्मादस्य	"
७(३) श्लेष्मोन्मादस्य	"
७(४) सान्निपातिकोन्मादस्य	"
८-९ साध्यानां चिकित्सितम् ...	२२४
१० आगन्तुन्मादनिदानं	"
११ आगन्तुन्मादस्य पूर्वरूपाणि	"
१२ उन्मादकराणां भूतानामुन्मादस्थित्यात्मरम्भ-विशेषः	"
१३ भूतोन्मादस्य रूपाणि ...	"
१४ आगन्तुन्मादस्याघातकालः	"
१५ उन्मादकराणां भूतानामुन्मादने त्रिविधं प्रयोजनम्	२२४-२२५
१५ आगन्तुकोन्मादानां साध्या-साध्यविभागः ...	२२५
१६-१७ आगन्तुकोन्मादस्य चिकित्सासूत्रं	"
१८ आगन्तुनिजो परस्परमनु-बध्नीतः	"
१८ तयोर्हेतुसंसर्गात् संसृष्टपूर्व-रूपलिङ्गानि	"
१९-२० भूतोन्मादेऽपि कर्मैव कारणम्	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२१ भूतोन्मादे देवपितुराक्षसा-वीक्षाभिसेत्	२२५
२२-२३ आत्मानमेव सुखदुःखयोः कर्तारं मत्वा श्रेयस्करो मर्गं प्रपद्येत	"
२४ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	"
८ अपस्सारनिदानम् ।	
१-२ अपस्सारनिदानाध्यायोपक्रमः	२२६
३ अपस्सारणां संख्या	"
४ अपस्सारस्य निदानपूर्विका संप्राप्तिः	"
५ अपस्सारस्य प्रत्यात्मिकं लक्षणम्	"
६-७ अपस्सारस्य पूर्वरूपाणि	"
८(१) वातापस्सारस्य लक्षणम्	"
८(२) पित्तापस्सारस्य	"
८(३) श्लेष्मापस्सारस्य	"
८(४) सन्निपातापस्सारस्य	"
९ अपस्सारैवागन्तुबन्ध-निर्देशः	२२७
१० अपस्सारस्य चिकित्सासूत्रं	"
११ निदानस्थानोक्ताष्टरोगाणां प्रागुत्पत्तिः	"
१२-१४ गद्योक्तार्थस्य श्लोकेन कथनं	"
१५ निदानस्थानोक्तोरोगज्ञानफलं	"
१६-२२ रोगोऽपि रोगान्तराणां निदानार्थकरो भवति	२२७-२२८
२३ अष्टाष्टाष्टचिकित्साप्रयोग-लक्षणम्	"
२४-२६ व्याधीनां हेतुसांकेयनिर्देशः	"
२७-२९ व्याधीनां लिङ्गसांकेयं	"
३०-३२ व्याधीनां चिकित्सासूत्र-निर्देशः	"
३३-३५ व्याधीनां सुखसाध्यत्वादि-विवरणं	२२९
३६-३७ व्याध्यवस्थानविशेषज्ञान-फलम्	"
३८-३९ तिर्यग्गतदोषचिकित्सासूत्रं	"
४० लिङ्गत्वेनोक्तानां व्याधीनां पृथ-गव्याधित्वमपि संभवति	"
४१ विकारप्रकृत्योः स्वहेतुवशात्त्वम्	"
४२-४४ निदानस्थानोक्तार्थसंग्रहः	"
इति निदानस्थानानुक्रमणिका ।	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
३ विमानस्थानम् ।	
१ रसविमानम् ।	
१-२ रसविमानाध्यायोपक्रमः	२३०
३ रसादिमानज्ञानार्थं विमान-स्थानोपदेशः	२३१
४ सम्यग्गुण्युज्यमानानां षण्णां रसानां शरीरयापकत्वं	"
४ तेषामेव मिथ्योपयुज्यमानानां दोषप्रकोपकत्वं	"
५ प्रकृतिभूतानां दोषाणां शरीरोप-कारकत्वं	"
५ विकृतिमापन्नानां तेषां शरीरोप-घातकत्वं	"
६ त्रयलभ्यो रसा दोषमेकैकं जनयन्ति, त्रयलभ्यश्चोप-शमयन्ति, तेषां विवरणम्	"
७ रसदोषसन्निपाते व्यवस्था	"
८ रसदोषसंसर्गप्रधानमभिधाने हेतुः	२३२
९-१२ अनेकसेतुं द्रव्येष्वनेक-दोषात्मकविकारेषु च द्रव्यविकारप्रभावतत्त्वं कथं व्यवस्येदिति कथ-नम्	२३२-२३३
१३-१४ तैलस्य वातशमकत्वं सोपपत्तिकं	२३३
१४ सर्पिषः पित्तशमकत्वं	"
१४ मधुनः श्लेष्मशमकत्वं	"
१४ वातादिभ्यो गुणतो विपरीतं ताजयति	"
१५ पिप्पली-आम्र-लवणानामतिमात्र-सेवननिषेधः	२३४
१६ पिप्पल्या गुणाः, तस्या अति-मात्रसेवने दोषाश्च	"
१७ क्षारस्य गुणाः, तस्यातिमात्र-सेवने दोषाश्च	"
१८ लवणस्य गुणाः	"
१९ तेषां तत्त्वान्यतः क्रमेणापगमनं श्रेयः	"
२० सात्म्यस्य लक्षणं भेदाश्च	२३५
२१ अष्टावाह्यारविधिविशेष-यतनानि	"
२२(१) प्रकृतेः विवरणं	"
२२(२) करणस्य	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२२(३) संयोगस्य विवरणं ...	२३५
२२(४) राशेः ,,	२३५-२३६
२२(५) देशस्य ,,	२३६
२२(६) कालस्य ,,	...
२२(७) उपयोगसंस्थाया ,,	...
२२(८) उपयोक्तुः ,,	...
२३ आहारविधिविशेषायतन- ज्ञानफलं	...
२४ हिततमाहारविधिविधान- रूपणम्	...
२५(१) उष्णभोजनगुणाः	...
२५(२) श्लिथभोजनगुणाः	...
२५(३) मात्रावतो भोजनस्य गुणाः	२३७
२५(४) जीर्णे भुक्तवतो गुणाः	...
२५(५) वीर्यविरुद्धं ,,	...
२५(६) इष्टे देशे ,,	...
२५(७) नातिदुतं ,,	...
२५(८) नातिविलम्बितं ,,	...
२५(९) अल्पलवतोऽदृष्टतस्मान्मनसश्च भुक्तवतो गुणाः	...
२५ आत्मानमभिसन्दीक्य ,,	...
२६ रसादिज्ञातुर्भिषजः प्रशंसा	...
२७-२८ अध्यायार्थसंग्रहः	...
त्रिविधकुक्षीयविमानम् ।	
१-२ त्रिविधकुक्षीयविमाना- ध्यायोपक्रमः	२३८
३ कुक्षौ त्रिविधावकाशांश- विभागः	...
४-५ आहाराशिमधिकृत्य मात्रा- मात्रावत्त्वविचारः	...
६ मात्रावतो भोजनस्य गुणाः	...
७ हीनमात्रस्य ,,	दोषाः
७ अतिमात्रस्य ,,	...
८-९ अतिमात्रभोजनादन्येऽप्याम- प्रकोपस्य हेतवः	...
१० आमप्रदोषभेदौ	२३९
११ विसृचिकायाः लक्षणं	...
१२ अलसकस्य ,,	...
१२ आमविषस्य ,,	...
१३-१४ अलसक-विसृचिकाम- दोषेषु चिकित्सा- क्रमः	२३९-२४०
१५-१८ भोजनपरिराकस्थानं	२४०
१९ अध्यायार्थसंग्रहः	...

विषयः	पृष्ठाङ्कः
३ जनपदोद्धृंसनीयविमानम् ।	
१-२ जनपदोद्धृंसनीया- ध्यायोपक्रमः	२४०
३-४ प्रागेव जनपदोद्धृंसनीयद्विष- जोद्धरणोपदेशः	...
५ असमानप्रकृत्यादीनां जनानां कथं युगपदेकैव व्याधिना- द्धृंसनमित्यविवेचयत्य	...
प्रश्नः	२४०-२४१
६ तत्रान्यैकतं समाधानं	२४१
७(१) अनारोग्यकरस्य वातस्य लक्षणम्	...
७(२) उदकस्य ,,	...
७(३) देशस्य ,,	...
७(४) कालस्य ,,	...
८ तत्र सामान्यप्रतीकारः	...
९-११ वैगुण्यमापन्नानां देशादीना- मुत्तरोत्तरं गरीयस्त्वं	...
१२-१८ जनपदोद्धृंसे साधारणी चिकित्सा	२४१-२४२
१९-२० वात्स्यादीनां वैगुण्योपत्तौ हेतुः	२४२
२१-२२ शस्त्रादिप्रभवस्य जनप- दोद्धृंसस्याधर्म एव हेतुः	...
२३ अभिज्ञापप्रभवस्याप्यधर्म एव हेतुः	...
२४-२८ कृतत्रेताद्व्यापरकलिषु क्रमेण धर्मस्य मनुष्याणामायुषश्च हासः	२४२-२४३
२९-३५ आयुषो नियतत्वे अनिय- तत्वे च युक्तिः	२४३
३६ आयुषोऽनियतत्वसाधनं	२४४-२४५
३७-३८ कालमूल्योः अकालमूल्योश्च विवरणम्	२४५
३९-४० उपरितेभ्य उष्णपानी- यदाने हेतुः	२४५-२४६
४१-४२ सर्वेषां व्याधीनां निदान- विपरितमौषधं कार्यं	२४६
४३-४४ अपतपैणभेदाः, तेषां प्रयोगावस्था च	...
४५ स्वभावतः प्रतिकारानर्हाः	...
४६ अशुभफलं कर्म न कर्तव्यं	...
४७-४८ जाह्नलादिदेशलक्षणं	...
४९-५३ अध्यायोक्तविषयाः	२४६, २४७

विषयः	पृष्ठाङ्कः
४ त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं विमानम् ।	
१-२ त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीया- ध्यायोपक्रमः	२४७
३ त्रिविधं रोगविशेषविज्ञानम्	...
४ आतोपदेशप्रत्यक्षानुमानानां लक्षणम्	...
५ आतोपदेशादिभिः सर्वै रोगं परीक्ष्य निर्णयो विधेयः	...
६ आतोपदेशाज्ज्ञातव्या विषयाः	२४८
७ प्रत्यक्षतः पक्षेन्द्रियैर्ज्ञेया विषयाः	...
८ अनुमानज्ञेया विषयाः	...
९-१२ आतोपदेशादिभिः सर्वै रध्य- वसानममोहकरं भवति	२४९
१३-१४ अध्यायोक्तविषयाः	...
५ स्रोतोविमानम् ।	
१-२ स्रोतोविमानाध्यायोपक्रमः	२४९
३-४ स्रोतसां सामान्यवर्णनं	२४९-२५०
५-७ स्रोतसां भेदाः	२५०
८ प्राणवहस्रोतसां मूलं तदुद्दिष्टलक्षणं च	...
८ उदकवहस्रोतसां ,,	...
८ अन्नवहस्रोतसां ,,	...
८ रस-शोणित-मांस-मेदो-ऽस्थि- मज्जा-शुक्रवहस्रोतसां मूलं तदु- द्दिष्टलक्षणं च	...
८ मूत्रवहस्रोतसां ,,	...
८ पुरीषवहस्रोतसां ,,	२५०-२५१
८ खेदवहस्रोतसां ,,	२५१
९ स्रोतसः पर्यायाः	...
९ प्रदुष्टस्रोतसां धातुदूषकत्वम्	...
९ सर्वेषां प्रदुष्टा वातपित्तश्लेष्माणो दूषयितारः	...
१०-२२ प्राणादिवहस्रोतसां दुष्टि- हेतवः	२५१-२५२
२३ सर्वस्रोतसां साधारणं प्रकोप- कारणम्	२५२
२४ स्रोतसां सामान्यं दुष्टिलक्षणं	...
२५ स्रोतसां स्वरूपं	...
२६-२८ प्रदुष्टस्रोतसां चिकित्सासूत्रं	...
२९-३१ अध्यायोक्तविषयाः	...

विषयः	पृष्ठाङ्कः
६ रोगानीकं विमानम् ।	
१-२ रोगानीकविमानाध्यायोपक्रमः	२५२
३ प्रभावादिभेदेन रोगानीकभेदाः	"
४ रोगानीकस्य संख्येयत्वे असंख्येयत्वे च युक्तिः	२५३
५ व्याधीनामपरिसंख्येयत्वं दोषाणां परिसंख्येयत्वं च	"
५ मानसदोषौ तच्चा विकाराश्च	२५४
५ शारीरदोषाः	"
६ तयोर्द्वयोः त्रिविधं प्रकोपकारणं	"
७ दोषत्रयादपरिमितविकारोत्पत्तौ युक्तिः	"
८-९ रोगाणां परस्परानुबन्धकत्वं	"
१० शारीरदोषाणां	"
११ अनुबन्ध्यानुबन्धभेदकृतौ दोषभेदः	"
१२ जाठराग्निश्चतुर्विधो भेदः	२५५
१३ वातादिप्रकृतिः संज्ञाविचारः	"
१४ वातादिप्रकृतीनां चत्वार्यनु(च)-प्रणिधानानि	"
१५ वातलघ्वीनामातुरत्वम्	"
१६ वातलस्य वातप्रकोपे कारणं तस्यावजयनं च	२५६
१७ पित्तलस्य पित्तप्रकोपे कारणं तस्यावजयनं च	"
१८ क्लेमलस्य क्लेमप्रकोपे कारणं तस्यावजयनं च	"
१९ राजाह्वैचलक्षणम्	"
२०-२२ अध्यायोक्त-विषयाः	२५६-२५७
७ व्याधितरूपीयं विमानम् ।	
१-२ व्याधितरूपीयविमानाध्यायोपक्रमः	२५७
३ द्वौ व्याधितरूपौ	"
४-७ व्याधेरुल्लाघवज्ञाने विप्रतिपत्ताधिकृतसायामपि विप्रतिपद्यन्ते	"
८ पुरुषसंश्रयकृमिविषयेऽभि-वेशस्य प्रश्नः	"
९ कृमीणां भेदाः	२५८
१० मलजानां कृमीणां समुत्थानादि	"
११ शोणितजानां	"
१२ श्लेष्मजानां	"
३ च० सं० अनु०	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१३ पुरीषजानां कृमीणां समुत्थानां	२५८
१४ कृमिजरोगाणां संक्षेपेण चिकित्सा	"
१५-२० कृमीणामपकर्षणं	२५८-२५९
२१-२७ कृमीणां प्रकृति-विघातः	२६०-२६१
२८-३० कृमिघ्नसंषेधविधेरन्य-प्राप्त्यतिदेशः	२६१
३१-३२ अध्यायोक्तविषयाः	"
८ रोगभिषग्जित्तीयं विमानम् ।	
१-२ रोगभिषग्जित्तीयविमानाध्यायोपक्रमः	२६१
३ ग्रन्थपरीक्षा	"
४ आचार्यपरीक्षा	२६२
५-६ शास्त्रज्ञानोपायाः	"
७ अध्ययनविधिः	"
८ शिक्ष्यपरीक्षा	"
९-१२ शिक्ष्योपनयनविधिः	२६२-२६३
१३-१४ शिक्ष्यं प्रत्याचार्यस्यो-पदेशः	२६३-२६४
१५ तद्विद्यसंभाषायाः प्रशंसा	२६४
१६ " भेदाः	"
१७ अनुलोमसंभाषाविधिः	"
१८-२५ विगृह्यसंभाषा-विधिः	२६५-२६६
२६ वादमर्यादालक्षणं	२६६
२७ वादमर्यादज्ञानार्थमधिगम्यानि पदानि	"
२८ वादस्य लक्षणम्	"
२९ द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायानां लक्षणातिदेशः	२६७
३० प्रतिज्ञायाः लक्षणम्	"
३१ स्थापनायाः	"
३२ प्रतिष्ठापनायाः	"
३३ हेतोः	"
३४ दृष्टान्तस्य	"
३५ उपनयननिगमनयोः	"
३६ उत्तरस्य	"
३७ सिद्धान्तस्य	२६८
३८ सार्वदस्य	"
३९ प्रत्यक्षस्य	"
४० अनुमानस्य	"
४१ ऐतिह्यस्य	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
४२ औपम्यस्य लक्षणम्	२६८-२६९
४३ संशयस्य	"
४४ प्रयोजनस्य	"
४५ सव्यभिचारस्य	"
४६ जिज्ञासायाः	"
४७ व्यवसायस्य	"
४८ अर्थप्राप्तिः	"
४९ संभवस्य	"
५० अनुयोज्यस्य	"
५१ अननुयोज्यस्य	"
५२ अनुयोगस्य	२७०
५३ प्रत्यनुयोगस्य	"
५४ वाक्यदोषाणां	"
५५ वाक्यप्रशंसायाः	"
५६ छलस्य	"
५७ बह्वैतोः	२७१
५८ अतीतकालस्य	"
५९ उपालम्भस्य	"
६० परिह्वारस्य	"
६१ प्रतिज्ञाहानेः	"
६२ अभ्यनुज्ञायाः	२७२
६३ हेत्वन्तरस्य	"
६४ अर्थान्तरस्य	"
६५-६६ निग्रहस्थानस्य	"
६७ मिषजाऽऽयुर्वेद एव वादः कर्तव्यः	"
६८ मिषजा ज्ञातव्यानि कानि-चित्प्रकरणानि	"
६९ कारणस्य लक्षणम्	"
७० कारणस्य	"
७१ कार्ययोनेः	२७३
७२ कार्यस्य	"
७३ कार्यफलस्य	"
७४ अनुबन्धस्य	"
७५ देशस्य	"
७६ कालस्य	"
७७ प्रवृत्तेः	"
७८ उपायस्य	"
७९ मिषजैतत्सर्वं परीक्ष्य कार्या-रम्भः कर्तव्यः	"
८० परीक्षाया विषये मिषजां प्रश्नाः	"
८१-८२ तेषामुत्तरम्	२७३-२७४

विषयः	पृष्ठाङ्कः
८३ द्विविधा परीक्षा	२७४
८४-८५ दशविधं परीक्ष्यं ...	"
८६ कारणस्य परीक्षा	"
८७ करणस्य	२७५
८८ कार्ययोगेन	"
८९ कार्यस्य	"
९० कार्यफलस्य	२७६
९१ अनुबन्धस्य	"
९२-९३ देशस्य (भूमेः) परीक्षा	"
९४ बलदोषप्रमाणज्ञानहेतुरा- तुरपरीक्षा	"
९५ प्रकृतितः आतुरपरीक्षा	२७७
९६ श्लेष्मलस्य लक्षणम्	"
९७ पित्तलस्य	"
९८ वातलस्य	"
९९ संसर्गजप्रकृतेः	"
१०० समप्रकृतेः	२७८
१०१ विकृतितः देहपरीक्षा	"
१०२-११५ सारतः	"
११६ संहननतः	२७९
११७ प्रमाणतः	"
११८ साम्यतः	"
११९ सत्त्वतः	२७९-२८०
१२० आहारशक्तितः	२८०
१२१ व्यायामशक्तितः	"
१२२ वयसः	"
१२३ बलविशेषं दृष्ट्वा भैषज्य- मवचार्यम्	"
१२४ आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोः शरीरपरीक्षा	२८१
१२५ ऋतुभेदेन कालविभागः	"
१२६-१२७ केतुं ऋतुषु वमनाधीनां प्रवृत्तिः, केतुं च निवृत्तिः	"
१२८ आतुरावस्थास्वरूपि काला- कालनिर्देशः	२८२
१२९ प्रवृत्तेः विवरणं	"
१३०-१३१ उपायस्य	"
१३२ परीक्षायाः प्रयोजनं	"
१३३-१३४ वमनादीनां प्रवृत्ति- निवृत्तिविषयातिदेशः	"
१३५ वमनद्रव्याणां कल्प- संग्रहः	२८२-२८३
१३६ विरेचनद्रव्याणां	२८३
१३७-१३८ असंख्येयद्रव्याणां	"
रसत एवास्थापनद्रव्योपदेशः	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१३९ आस्थापनोपयुक्तः मधुर- स्कन्धः	२८३-२८४
१४० " अम्लस्कन्धः	२८४
१४१ " लवणस्कन्धः	"
१४२ " कटुकस्कन्धः	"
१४३ " तिक्तस्कन्धः	२८४-२८५
१४४ " कषायस्कन्धः	२८५
१४५-१४८ अत्रोक्तपद्व्याख्यां सर्व- यौगिकत्वम्	"
१४९ ऊहापोहसमर्थेन भिष- जाऽत्रोक्तस्कन्धेष्वपकर्ष- प्रक्षेपावपि कार्या	२८६
१५० अनुवासनद्रव्याणि	"
१५१ शिरोविरेचनद्रव्याणि	"
१५२-१५७ अध्यायोक्त- विषयाः	"
इति विमानस्थानस्य विषया- नुक्रमणिका ।	
४ शारीरस्थानम् ।	
१ कतिधापुरुषीयं शारीरम् ।	
१-२ कतिधापुरुषीयाध्यायोपक्रमः	२८७
३-१५ पुरुषाधीनपित्तश्लेष्माश्रितविशेष कतिपये प्रश्नाः	"
१६-१७ धातुभेदेन पुरुषस्य भेदः	२८७-२८८
१८ मनसः लक्षणं	२८८
१९ " द्वौ गुणौ	"
२० " अर्थाः	"
२१ " कर्म	"
२२-२३ बुद्धेलक्षणं	२८९
२४-२६ दशेन्द्रियाणि	"
२७-२८ पञ्चमहाभूतानि तेषां गुणाश्च	"
२९-३१ भूतानामसाधारणं लक्षणं	२८९-२९०
३२-३४ बुद्धेर्विवरणं	२९०
३५-३८ चतुर्विंशतितत्त्वात्मकस्य राशिपुरुषस्य लक्षणम्	"
३९-५२ पुरुषस्य कारण- त्वम्	२९१-२९२
५३ पुरुषस्य प्रभवः	२९२
५४-५८ " ज्ञानाज्ञत्वविचारः	"
५९ " नित्यत्वानित्यत्व- विचारः	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
६०-६२ व्यक्ताव्यक्तयोर्निर्देशः	२९३
६३ अष्टप्रकृतयः	"
६४ षोडशविकाराः	"
६५ क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागः	"
६६-६८ अव्यक्तान्महदाद्युत्पत्तिक्रमः	"
६९ उदयप्रलयौ केनां भवतः	"
७०-७४ परमात्मनो लिङ्गानि	२९४
७५-७६ निष्क्रियस्य पुरुषस्य क्रिया- निर्देशः	"
७७ स्वतन्त्रस्यापि पुरुषस्यानिष्टयो- निषु जन्मग्रहेण हेतुः	२९५
७८ वक्षिनोऽपि पुरुषस्यासुखैर्भावै- राक्रमणे कारणम्	"
७९ सर्वगतस्यापि पुरुषस्य सर्व- वेदनाज्ञानाभावे हेतुः	"
८०-८१ विभोरप्यात्मनः शैल्यदिति- रस्कृतस्याज्ञाने हेतुः	"
८२ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः किं पूर्वमिति प्रश्नस्योत्तरं	"
८३ आत्मनः साक्षिभूतत्वसाधनम्	"
८४-८५ राशिपुरुषस्यैव वेदनाविशेष इति निरूपणम्	"
८६-९७ कथं भिषक् त्रिकालं वेदानं निश्चित्यति	२९६
९८ दुःखहेतवः	"
९९ बुद्धिविभ्रंशस्य वर्णनं	२९७
१०० धृतिविभ्रंशस्य	"
१०१ स्मृतिविभ्रंशस्य	"
१०२-१०९ प्रज्ञापराधस्य	"
११०-११६ व्याधिहेतोः कालस्य वर्णनं	२९७-२९८
११७ व्याधिहेतोः कर्मणो वर्णनं	२९८
११८-१२९ असात्म्येन्द्रियायर्थ- योगस्य वर्णनं	२९८-२९९
१३०-१३१ चतुर्विधयोगस्यैव सुखदुःखहेतुत्वं	२९९
१३२-१३५ सुखदुःखहेतवः	"
१३६ वेदनानामभिधानम्	"
१३७ वेदनानां सर्वथा निवृत्तेरुपायः	३००
१३८-१३९ योगस्य लक्षणम्	"
१४०-१४१ योगिनामष्टविध- मैश्वर्यम्	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१४२ मोक्षस्य लक्षणं ... ३००	
१४३-१४६ ,, उपायाः ... ,,	
१४७-१४९ तत्त्वस्मृतेर्हेतवः... ,,	
१५०-१५४ तत्त्वस्मृतेर्मोक्षसाधनत्वम् ... ३०१	
१५५ सुकात्मनो लक्षणम् ... ,,	
१५६ अध्यायोक्तविषयाः ... ,,	
२ अतुल्यगोत्रीयं शारीरम् ।	
१-२ अतुल्यगोत्रीयाध्यायोपक्रमः ३०१	
३-४ गर्भस्य कारणम् (प्रभवः) ३०२	
५-६ यो गर्भः संपूर्णदेहः, समये सुखं च जायते तस्य कारणं ... ,,	
७ अवन्ययाया अपि चिराद्गर्भ-प्रवृत्ते हेतुः ... ,,	
८-१० जातस्य गर्भस्य विनाशो हेतुः ... ,,	
११-१४ कन्या-पुत्र-यम-बहुसंतानोत्पत्तौ कारणम् ... ३०३	
१५ सुचिराद्गर्भप्रवृत्ते हेतुः ... ,,	
१६ यमे एकस्यामिबुद्धौ कारणं ... ,,	
१७-२१ क्लीबभेदाः, तेषामुत्पत्तौ हेतुश्च ... ,,	
२२-२३ सद्योऽर्होतगर्भाया लिङ्गं ३०४	
२४-२५ पुंग्वर्भायाः क्लीगर्भाया नपुंसकगर्भायाश्च लक्षणानि ... ,,	
२६-२७ गर्भस्य पित्रोः सदृशत्वे कारणम् ... ,,	
२८-३० गर्भस्य संस्थानवर्णान्द्रियवैकृतानां हेतुः ... ३०५	
३१-३६ आत्मा कथं देहादेहेतुतरं यातीति निरूपणम् ३०५-३०६	
३७-३८ आत्मनोऽनुबन्धाः ... ३०६	
३९-४० रोगाणां हेतुः शमनं च ३०६	
४१ हर्षस्य शोकस्य च निमित्तं ३०७	
४२-४४ प्रक्षान्तानां विकाराणामुपनरागमनोपायः ... ,,	
४५ ऋतुजा विकाराः कथं न भवन्ति ... ,,	
४६-४७ नरः कथमरोगो भवति ... ,,	
४८ अध्यायोक्तविषयाः ... ,,	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
३ खुडुकिगर्भावकान्तिशारीरम् ।	
१-२ खुडुकिगर्भावकान्तिशारीरोपक्रमः ... ३०८	
३ गर्भस्याभिनिर्दूतैः, अमिबुद्धैः, सुखप्रसवस्य च कारणं ... ,,	
४ गर्भो हि मातृजः पितृज आत्मजो रसजः साम्यजश्च, परलोकादेव सर्वं गर्भमवकामतीति आत्रेयकृता प्रतिज्ञा ... ,,	
४ भरद्वाजकृतं तत्र दृष्टं ३०८-३०९	
५ आत्रेयेण कृतं तत्समाधानं ३०९	
६ गर्भस्य मातृजत्वप्रतिपादनं मातृजा भावाश्च ... ३१०	
७ गर्भस्य पितृजत्वप्रतिपादनं पितृजा भावाश्च ... ,,	
८-१० गर्भस्यात्मजत्वप्रतिपादनं आत्मजा भावाश्च ३१०-३१२	
११ गर्भस्य साम्यजत्वप्रतिपादनं साम्यजा भावाश्च ... ३१२	
१२ गर्भस्य रसजत्वप्रतिपादनं रसजा भावाश्च ... ,,	
१३ सत्त्वस्य (मनस) औपपादुक्तत्वप्रतिपादनं सत्त्वजाश्च भावाः ... ,,	
१४ गर्भस्य समुदायप्रभवत्वसाधनोपसंहारः ... ३१३	
१५ आत्रेयकृते सिद्धान्ते भरद्वाजस्य दोषारोपः ३१३-३१४	
१६-२५ आत्रेयकृतं तत्खण्डनं ३१४-३१५	
२६-२७ अध्यायोक्तविषयाः ३१६	
४ महतीगर्भावकान्तिशारीरम् ।	
१-२ महतीगर्भावकान्तिशारीरोपक्रमः ... ३१६	
३-४ अस्मिन्नध्याये व्याख्यास्यमाना विषयाः ... ,,	
५ शुक्रशीणितजीवसंयोगस्य गर्मसंज्ञत्वं ... ,,	
६ गर्भस्य पञ्चभूतविकारचेतनाधिष्ठानभूतत्वसाधनम् ... ,,	
७ कुक्षौ गर्भोत्पत्तिप्रकारः ३१६-३१७	
८ गर्भे भूतप्रवृत्तकमः ... ३१७	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१ प्रथमे मासि गर्भस्य स्वरूपं ३१७	
१० द्वितीये ,, ,, ,, ,, ३१८	
११ तृतीये ,, ,, ,, ,, ३१८	
१२ गर्भस्य महाभूतप्रभवा भावाः ,,	
१३ लोकादुपशोस्तुल्यत्वदर्शनं ,,	
१४ गर्भस्येन्द्रियाण्यज्ञावयवाश्च यौगपथेनोत्पद्यन्ते ... ,,	
१४ जातस्योत्तरकालजा भावाः ,,	
१४ क्लीपुरुषयोर्वैशेषिका भावाः ,,	
१५ इन्द्रियोत्पत्तिप्रथमकालमेव गर्भस्य चेतसि वेदनानिबन्धः ... ३१९	
१५ तृतीये मासि गर्भे द्वैहृदयोत्पत्तिः ... ,,	
१५ तद्विमानने दोषाः ... ,,	
१६ गर्भिण्या लिङ्गानि ... ३२०	
१७ गर्भोपघातकराद् भावान् विहाय गर्भिणी यदिच्छेततस्यैव दद्यात् ... ,,	
१८ गर्भोपघातकरा भावाः ... ,,	
१९ गर्भिण्यास्त्रीव्रथायामाहि-तमपि हितोपसंहितं दद्यात् ... ,,	
१९ प्रार्थनासंधारणे दोषाः ... ,,	
२० चतुर्थे मासि गर्भस्य स्वरूपं ,,	
२१ पञ्चमे ,, ,, ,, ,, ,,	
२२ षष्ठे ,, ,, ,, ,, ,,	
२३ सप्तमे ,, ,, ,, ,, ,,	
२४ अष्टमे मातृगर्भयोः परस्परमोक्षप्रवृत्तिः ३२०-३२१	
२५ प्रसवकालः ... ३२१	
२६ प्रकरणोपसंहारः ... ,,	
२७ कुक्षौ गर्भस्य वृद्धेहेतुः ... ,,	
२८ गर्भस्याजन्मनि हेतुः ... ,,	
२९ गर्भस्य व्यापतेहेतुः ... ,,	
३०-३२ गर्भस्य बीजदोषादिप्रभवा विवृतयः ३२१-३२२	
३३ आत्मनो निर्विकारत्वनिर्देशः ३२२	
३४ शारीरा मानसाश्च दोषाः ... ३२३	
३५ शरीरभेदाः ... ,,	
३६ सत्त्वभेदाः ... ,,	
३७ (१) ब्राह्मसत्त्वस्य लक्षणम् ... ,,	
३७ (२) आर्षसत्त्वस्य ... ,,	
३७ (३) ऐन्द्रसत्त्वस्य ... ,,	

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
३७(४) व्याम्यसत्त्वस्य लक्षणम्	३२३	१-११ शरीरघातवो हि समानै- र्वर्धन्ते	३२०-३३१	८ एकं हृदयं	३३७
३७(५) वारुणसत्त्वस्य	...	१२ कात्स्न्येन शरीरवृद्धिकरा भावाः	...	९ दश आणायतनानि	३३८
३७(६) कौबेरसत्त्वस्य	...	१३ बलवृद्धिकरा भावाः	...	१० पञ्चदश कोष्ठाज्ञानि	...
३७(७) गान्धर्वसत्त्वस्य	...	१४-१६ आहारपरिणामकरा भावाः	...	११ षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि	...
३७ शुद्धसत्त्वानां मध्ये ब्राह्म- स्वात्म्यन्तशुद्धत्वम्	...	१७ शरीरघातानां मूलप्रसाद- भेदेन द्वैविध्यं, मूलप्रसा- दयोः कार्यं च	३३३	१२-१३ नवद्वाराणि	...
३८(१) आधुरसत्त्वस्य लक्षणम्	...	१८ वातपित्तकफा एव सर्वघातु- वृत्तकाः	...	१४ स्नायु-सिरा-धमनी-पेशी-सर्मा- सन्नि-केश-रश्म्यु-लोष्टां संख्याकथनं	...
३८(२) राक्षससत्त्वस्य	३२३-३२४	१८ वातादयः प्रकृतिभूता आरोग्यकराः	...	१५ शरीरे अज्ञत्वा परिमेयानि द्रव्याणि	...
३८(३) पैशाचसत्त्वस्य	३२४	१९ शरीरज्ञानफलम्	...	१६ पार्थिवादिभेदेन शरीराज्ञ- विभागः	...
३८(४) सार्षपसत्त्वस्य	...	२० गर्भस्याज्ञानिनिर्वृत्यादिविषये अग्निवेशस्य कतिपये प्रश्नाः	...	१७ परमाणुभेदेन शरीरावयवा- नामसंख्येयत्वं	...
३८(५) प्रेतसत्त्वस्य	...	२१ किमङ्गं गर्भस्य कुक्षौ प्रथम- मुत्पद्यते इत्यत्र महर्षणां मतानि	३३४	१८-२० शरीरावयवसंख्याज्ञान- फलं	३३९-३४०
३८(६) शाकुन्तसत्त्वस्य	...	२२ कुक्षौ यथा गर्भस्तिष्ठति	...	८ जातिसूत्रीयं शारीरम् ।	
३८ एषां षड्विधानां राजसत्त्वं	...	२३ " गर्भोऽभिवर्धते	...	१-२ जातिसूत्रीयशारीरोपक्रमः	३४०
३९(१) पाशवसत्त्वस्य लक्षणम्	...	२४-२५ गर्भः कथं प्रवृत्तये	३३५	३-४ स्त्रीपुरुषयोरसीष्टप्रजानिर्दृष्टि- करकर्मोपदेशः	...
३९(२) मात्स्यसत्त्वस्य	...	२५-२६ जातः कथमभिवर्धते सद्यो हन्यते च	...	५ ऋतुकाले स्त्रियाः कर्तव्यं	...
३९(३) वानस्पत्यसत्त्वस्य	...	२७ गर्भस्य देवादिप्रकोपनिमित्त- विकारोपलब्धौ प्रमाणं	...	५ युग्मेषु दिनेषु पुत्रकामौ, अयुग्मेषु दुहितुकामौ संसेताम्	...
३९ एषां त्रिविधानां तामसत्त्वं	...	२८ कालाकालमुत्पत्त्योर्निर्णयः	...	६ न्युज्जपार्थगतस्त्रीसेवन- निषेधः	...
४०-४१ सत्त्वभेदोपसंहारः	...	२९ अस्मिन् काले आयुषः प्रमाणम्	३३६	६ गर्भग्रहणविधिः	...
४२-४५ अभ्यायोक्तविषयाः	...	३० संपूर्णायुषो निमित्तं	...	६ मैथुने अयोग्या स्त्री पुरुषश्च	३४१
५ पुरुषविचयशारीरम् ।		३१-३४ अध्यायोक्तविषयाः	...	७ कथंभूतौ स्त्रीपुरुषौ मैथुनसु- पेयाताम्	...
१-२ पुरुषविचयशारीरोपक्रमः	३२५	७ शरीरसंख्याशारीरम् ।		८ तत्र मन्त्रः	...
३ पुरुषस्य लोकसंमितत्वं	...	१-२ शरीरसंख्याशारीरोपक्रमः	३३६	९-१४ यादृशस्य पुत्रस्येच्छा ता- दृशः पुत्रीयो विधिः	३४१-३४२
४-५ उक्तस्यार्थस्य विस्तारेण व्याख्यानम्	...	३ शरीरावयवसंख्याविषयेऽग्नि- वेशस्य प्रश्नः	...	१५ शरीरस्य शुद्धादिवर्णवैशेष्ये हेतुनन्तरं	३४२
६-८ लोकपुरुषयोः सामान्योपदे- शास्य प्रयोजनम्	३२५-३२६	४ षण्णां लनां विवरणम्	३३७	१६ सत्त्वविशेषोत्पत्तौ हेतुः	...
९-१० प्रवृत्तेर्मूलम्	३२६	५ शरीरस्याज्ञविभागः	...	१७ यथोक्तविधिनोपचरतोरवयवं गर्भोत्पत्तिः	...
११ निवृत्तेः स्वरूपं	३२७	६ अस्थ्रां विवरणं	...	१८ गर्भस्य स्त्रीपुरुषत्वे हेतुः	३४२-३४३
१२ भोक्षोपायाः	...	७ पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि	...	१९ वेदोक्तः पुंसवनो विधिः	३४३
१३-१५ शुद्धसत्त्वस्य लक्षणम्	...	७ पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि	...	२० गर्भोत्थापनानि	...
१६-२१ शुद्धाया बुद्धेः फलम्	३२८	७ " कर्मेन्द्रियाणि	...	२१ गर्भोपघातकरा भावाः	३४३-३४४
२२ सुकस्य लक्षणम्	...				
२३-२४ सुक्तेः पर्यायाः	...				
२५-२६ अध्यायोक्तविषयाः	...				
६ शरीरविचयशारीरम् ।					
१-२ शरीरविचयशारीरोपक्रमः	३२८				
३ शरीरविचयप्रयोजनं	...				
४ शरीरलक्षणम्	३२९				
४ शरीरघातानां वैषम्यस्य फलं लक्षणं च	...				
५-६ घातानां योग्यपथेन वृद्धिहासौ भवतः	३२९-३३०				
७-८ घातानां साम्यार्थं कर्तव्यम्	३३०				

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२२ गर्भिण्याः समासेनोपचार- विधिः ... ३४४	
२३ द्वितीयतृतीयमासयोः पुष्प- दर्शने गर्भस्त्रासंभवं ... "	
२४-२५ चतुष्टयतिष्ठ पुष्पदर्शने चिकित्सा ३४४-३४५	
२६ उपविष्टकनागोदरयोर्लक्षणं ३४५	
२७ तथोच्चिकित्सितम् ... "	
२८ गर्भोत्पन्दने चिकित्सा ... "	
२९ गर्भिण्या उदावर्तविवन्धे सति तच्चिकित्सा ... "	
३० कुक्षौ गर्भमरणे हेतुः ... "	
३० मृतगर्भाया लक्षणानि ... "	
३१ मृतगर्भाह्वरणविधिः ... "	
३१ व्यपगतगर्भशालयायाः स्त्रिया उपचारः ३४५-३४६	
३२ निर्विकारमाध्यामानस्य गर्भस्य मासे मासे कर्म ... ३४६	
३३ सूतिकागारनिर्माणविधिः ... "	
३४ तत्रोपह्वरणीयाः संभाराः ३४६-३४७	
३५ गर्भिण्याः सूतिकागारप्रवे- शविधिः ... ३४७	
३६ आसन्नप्रसवाया लिङ्गानि ... "	
३७-४० आवीप्रादुर्भावे कर्तव्यो विधिः ३४७-३४८	
४१ प्रजातया अपराऽपतने उप- चाराः ... ३४८	
४२-४३ जातमात्रस्य कुमारस्य कार्याणि कर्माणि ... "	
४४ बालस्य नाडीकल्पनविधिः ... "	
४५ नाड्या असम्यक्छेदे दोषा- स्तच्चिकित्सा च ३४८-३४९	
४६ कुमारस्य जातकर्मविधिः ... ३४९	
४७ " रक्षाविधिः ... "	
४८-४९ सूतिकाया दशदिवसा- वस्थुपचारः ... "	
५० कुमारस्य नामकरणसंस्कारः ३५०	
५१ आयुष्मतां कुमारानां लक्षणानि ... "	
५२ धात्रीपरीक्षा ३५०-३५१	
५३ धात्र्याः स्तनसंपत् ... ३५१	
५४ " स्तन्यसंपत् ... "	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
५५ व्यापन्नस्तन्यस्य लिङ्गानि ... ३५१	
५६ " चिकित्सा ... "	
५७ क्षीरजननानि ... "	
५८ स्तनपानविधिः ... "	
५९ कुमारगारविधिः ... "	
६० कुमारस्य शयनादीनि कीदृशानि स्युः ३५१-३५२	
६१ कुमारस्य वस्त्रादीनां धूपनानि ३५२	
६२ " धारणीया मणि- मञ्जौषधयः ... "	
६३ " क्रीडनकानि ... "	
६४ " विज्ञानसं न कार्यं ... "	
६५-६७ रोगप्रादुर्भावे उप- चाराः ... "	
६८ अध्यायोक्तविषयोपसंहारः ३५२	
६९ शारीरस्थाननिरुक्तिः ... "	
इति शारीरस्थानस्य विषया- क्रमणिका ।	

५ इन्द्रियस्थानम् ।

१ वर्णस्त्रीयमिन्द्रियम् ।

१-२ वर्णस्त्रीयमिन्द्रियोपक्रमः ३५३	
३ आयुषः प्रमाणविशेषज्ञा- नार्थं परीक्षया आतुरगता वर्णस्त्रीदयो भावाः ... "	
४ परीक्षयाणां द्विविधो भेदः, तयोः परीक्षणोपायश्च ... ३५४	
५ प्रकृतेर्भेदाः ... "	
६ विकृतेर्भेदाः ... "	
७ लक्षणनिमित्ता विकृतिः ... "	
७ लक्ष्यनिमित्ता " ... "	
८ निमित्ताणुरुपा " ... "	
९-१३ शरीरस्य प्राकृता वैकृ- ताश्च वर्णाः ... ३५५	
१४ रिष्टरूपा वर्ण- विकृतयः ३५५-३५६	
१४ प्राकृताः खराः ... ३५६	
१४ वैकृताः " ... "	
१५-१६ रिष्टरूपाः खरविकृतयः ... "	
१७-२५ रिष्टरूपवर्णखरविकृतीनां श्लोकेः पुनः कथनम् ... "	
२६ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः ... "	

२ पुष्पितकमिन्द्रियम् ।

१-२ पुष्पितकमिन्द्रियोपक्रमः ... ३५६	
३-५ यथा फलात् पूर्वं पुष्पोत्पत्तिः, एवं मरणात् आगरिष्ठो- त्पत्तिः ३५६-३५७	
६ प्रज्ञापराधाङ्गुल्युक्तस्यारिष्ठस्या- ज्ञानम् ... ३५७	
७-१६ अरिष्टभूतं गन्धविज्ञानं ... "	
१७-१९ " रसविज्ञानं ... ३५८	
२०-२२ आतुरशरीरगतसंज्ञानुमानेन ज्ञानम् ... "	
२३ अध्यायोक्तविषयाः ... "	

३ परिमर्शनीयमिन्द्रियम् ।

१-३ परिमर्शनीयमिन्द्रियोपक्रमः ३५८	
४ परिमर्शनविधिः ... "	
४-५ स्पर्शविज्ञेया आतुरशरीरगता विकृतयः ... "	
६ उच्छ्वास-मन्या-दन्त-पक्ष्म-चक्षुः- केश-लोमोदर-नखाल्लुल्या- श्रितं रिष्टं ... ३५९	
७ अध्यायोक्तविषयाः ... "	

४ इन्द्रियानीकमिन्द्रियम् ।

१-२ इन्द्रियानीकमिन्द्रियोपक्रमः ३५९	
३-४ इन्द्रियाणां परीक्षणोपायः ... "	
५-६ आतुरस्यानिमित्त इन्द्रियज्ञान- विषयांसो मरणलक्षणम् ... "	
७-१८ अरिष्टभूताः दर्शनेन्द्रिय- विकृतयः ... ३६०	
१९-२० " श्रोत्रेन्द्रियविकृतयः ... "	
२१ " घ्राणेन्द्रियविकृतयः ... "	
२२ " रसनेन्द्रियविकृतयः ... "	
२३ " स्पर्शनेन्द्रिय- विकृतयः ... ३६१	
२४-२६ " सर्वेन्द्रियविकृतयः ... "	
२७ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः ... "	

५ पूर्वरूपीयमिन्द्रियम् ।

१-३ पूर्वरूपीयमिन्द्रियोपक्रमः ... ३६१	
३-५ ज्वराणामन्येषां च व्याधी- नामरिष्टभूतपूर्वरूपानि ... "	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
६-८ राजयक्ष्मणः अरिष्टभूतानि पूर्वरूपाणि ... ३६१	
९ ज्वरस्य ” ” ”	
१०-११ रक्तपित्तस्य ” ” ”	
१२-१३ गुण्मस्य ” ” ” ३६२	
१४-१५ कुष्ठस्य ” ” ”	
१६-१७ प्रमेहस्य ” ” ”	
१८-२१ उन्मादस्य ” ” ”	
२२-२३ अपस्मारस्य ” ” ”	
२४ वहिरायामस्य ” ” ”	
२५ छर्दः ” ” ”	
२६ पूर्वरूपारिष्टज्ञानफलं ” ” ”	
२७-४० अरिष्टभूताः स्वप्नाः ...	
४१-४२ स्वप्नदर्शनं कथं भवति ३६३	
४३ स्वप्नभेदाः ... ” ”	
४४-४६ अल्पफला महाफलाश्च स्वप्नाः ... ” ”	
४७ अध्यायोक्तविषयाः ... ” ”	

६ कतमानि शरीरीयमिन्द्रियम् ।

१-२ कतमानि शरीरेन्द्रियोपक्रमः ३६३	
३-२४ यानि व्याधिमन्ति शरीराणि वैधैरसाध्यत्वात् परिहृतं- व्यानि ३६३-३६४	
२५ अध्यायार्थसंग्रहः ... ३६४	

७ पञ्जरूपीयमिन्द्रियम् ।

१-२ पञ्जरूपीयेन्द्रियोपक्रमः ... ३६५	
३-७ अरिष्टभूताः प्रतिच्छायाः ” ”	
८-९ ” छायाः ... ” ”	
१०-१३ खादीनां पञ्जभूतानां विविध- लक्षणाद्व्यायाः ... ” ”	
१४-१५ प्रसाधितं क्षुमाक्षुमत्वम् ” ”	
१६-१७ छायाप्रभयोर्विशेषः ३६५-६६	
१८-१९ समुर्ध्वाणां कानि- चिद्विज्ञानानि ... ३६६	
२० पूर्वोक्तान्यरिष्टलक्षणानि जानन् आयुर्वेदविदिराख्यां लभते ... ” ”	

८ अवाकृशिरसीयमिन्द्रियम् ।

१-२ अवाकृशिरसीयेन्द्रियोपक्रमः ३६६	
३ प्रतिच्छायाश्रयमरिष्टं ” ”	
४-५ पक्ष्मवर्माश्रयमरिष्टं ... ” ”	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
६-९ केशाश्रयमरिष्टं ... ३६७	
१०-११ नासिकाश्रयमरिष्टं ... ” ”	
१२ ओष्ठाश्रयमरिष्टं ... ” ”	
१३ दन्ताश्रयमरिष्टं ... ” ”	
१४ जिह्वाश्रयमरिष्टं ... ” ”	
१५ श्वासाश्रयमरिष्टं ... ” ”	
१६-२६ अपराणि कानिचिन्मुमूर्षो- लक्षणानि ... ” ”	
२७ पूर्वोक्तलिङ्गज्ञानफलं ... ” ”	

९ यस्य श्यावनिमितीय- मिन्द्रियम् ।

१-२ यस्य श्यावनिमित्तेन्द्रियोपक्रमः ३६७	
३-५ कतिपयान्यरिष्टानि ... ३६८	
६-७ राजयक्ष्मणोऽरिष्टानि ... ” ”	
८-९ बलमांसक्षये येऽन्विक्रिस्ताः ” ”	
१० आनाहिनोऽरिष्टं ... ” ”	
११ यः पेयं पातुं न शक्नोति स म्रियते ... ” ”	
१२-१७ अपराण्यरिष्टलक्षणानि ... ” ”	
१८-१९ यस्य निष्ठपूत-पुरीष-रेतांसि अभ्रमसि सज्जन्ति स न जीवति ... ” ”	
२० शङ्खकशिरोरोगखिरात्रादन्ति ... ” ”	
२१-२२ अपराण्यरिष्टानि ... ” ”	
२३-२४ अरिष्टज्ञाने सर्वथा यत्नो विधेयः ... ” ”	

१० सद्योमरणीयमिन्द्रियम् ।

१-३ सद्योमरणीयेन्द्रियोपक्रमः ३६९	
४-२० सद्योसमुर्ध्वाणां लक्षणानि ... ” ”	
२१ एतलिङ्गज्ञानफलं ... ” ”	

११ अनुज्योतीयमिन्द्रियम् ।

१-२ अनुज्योतीयेन्द्रियोपक्रमः ३६९	
३-६ संवत्सरेण मरिष्यतो लिङ्गानि ... ” ”	
७-९ षड्भिर्मासैः ” ” ”	
१०-१२ मासात् ” ” ”	
१३-२६ कतिपयान्यरिष्टानि ३७०-३७१	

२७ गतायुषो गुणवन्तुत्पादेऽपि न गुणोदयः ... ३७१	
२८ आयुःपरीक्षायाः प्रशंसा ... ” ”	
२९ अरिष्टस्य लक्षणम् ... ” ”	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१२ गोमयचूर्णीयमिन्द्रियम् ।	
१-२ गोमयचूर्णीयेन्द्रियोपक्रमः ३७१	
३-४ मासान्मरिष्यतो लिङ्गानि ... ” ”	
५ अर्धमासात् ” ” ”	
६-८ औषधाहारविषयकमरिष्टम् ... ” ”	
९-२४ समुर्ध्वतामातुराणां दूताः ३७१-३७२	
२५-३१ आतुरग्रहं गच्छतो वैद्यस्य यात्रायामनुभानि निमित्तानि ... ३७२	

३२-३९ समुर्ध्वतामातुराणां ग्रहावस्था ... ” ”	
४०-६१ द्वादशाध्यायोकानामरिष्ट- लक्षणानां संक्षेपतः पर्यायेण कथनं, ६२-६६ जानताऽपि वैद्येनातुरस्य मरणं कुत्र न वक्तव्यं ३७३-३७४	
६७-७० प्रशस्तदूतलक्षणं ... ३७४	
७१-७९ प्रशस्तानि शकुनानि ... ” ”	
८०-८१ प्रशस्ता आतुरग्रहावस्थाः ” ”	
८२-८६ ; आतुरस्वप्नाः ३७४-३७५	
८७-८८ आरोग्यलक्षणं ... ३७५	
८९-९० अध्यायोक्तविषयाः ... ” ”	

इतीन्द्रियस्थानस्य विषयानु- क्रमणिका ।

६ चिकित्सास्थानम् ।

प्रथमो रसायनाध्यायः ।

१ रसायनपादः ।

१-२ अभ्यामलक्रीयरसायन- पादोपक्रमः ... ३७६	
३ भेषजस्य पर्यायाः ... ” ”	
४ भेषजभेदाः ... ” ”	
५ अक्षेपजभेदाः ... ” ”	
५-६ द्विविधभेषजलक्षणं ... ” ”	
७-८ रसायनसेवनगुणाः ... ” ”	
८ रसायनलक्षणं ... ” ”	
९-१२ वाजीकरणस्य लक्षणं गुणाश्च ... ३७७	
१३-१४ चिकित्सार्थाः ... ” ”	
१५ अभेषजलक्षणं ... ” ”	
१६ द्विविधो रसायनप्रयोगः ... ” ”	
१७-२४ कुटीप्रावेशिकस्य विधिः ... ” ”	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२५-२८ रसायनप्रयोगात् पूर्व	
कोष्ठशोधनविधिः	३७७
२९-३४ हरीतकीगुणाः	३७७-३७८
३५ हरीतकीसेवनानर्हाः	... ३७८
३६-३७ आमलकगुणाः	... "
३८-४० भेषजग्रहणविधिः	... "
४१-५७ ब्राह्मरसायनं प्रथमं	... "
५८-६१ ,, द्वितीयं	३७९
६२-७४ च्यवनप्राशः	... "
७५ आमलकरसायनं	३७९-३८०
७६ हरीतक्यादियोगः	... ३८०
७७ ,, अपरः	... "
७८-८० रसायनसेवनगुणाः	... "
८१ प्रथमरसायनपादोक्तविषयाः	..

२ प्राणकामीयो रसायनपादः ।

१-२ प्राणकामीयरसायनपादोप-	
कमः	... ३८०
३ रसायनविधानस्य फलं	३८०-३८१
३ शरीरदोषनिमित्तानि परिहरन्	
रसायनसुपुञ्जीत	... ३८१
४-६ आमलकघृतं	... "
७ आमलकावलेहः	... "
८ आमलकचूर्णं	३८१-३८२
९ विटङ्गावलेहः	... ३८२
१० अपर आमलकावलेहः	... "
११ नागबलारसायनं	... "
१२ बलादिरसायनानि	... "
१३ भञ्जतकशीरं	... "
१४ भञ्जतकशीर्द्रं	... ३८३
१५ भञ्जतकतेलं	... "
१६ भञ्जतकविधानं	... "
१७-१९ भञ्जतकगुणाः	... "
२०-२२ रसायनसेवाफलं	... "
२३ द्वितीयरसायनपादोक्तविषयाः	..

३ करप्रचितीयो रसायनपादः ।

१-२ करप्रचितीयरसायनपादोप-	
कमः	... ३८३
३-८ आमलकायसरसायनं	३८३-३८४
९-१४ केवलामलकरसायनं	... ३८४
१५-२३ लोहरसायनं	... "

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२४-२९ ऐन्द्ररसायनं	३८४-३८५
३०-३१ मेथ्थरसायनानि	... ३८५
३२-३४ पिप्पलीरसायनं	... "
३६-४० पिप्पलीवर्धमानं रसायनं	... "
४१-४२ त्रिफलारसायनं प्रथमं	..
४३-४४ ,, द्वितीयं	..
४५ ,, तृतीयं	..
४६-४७ ,, चतुर्थं	..
४८-६५ शिलाजतुरसायनं	... ३८६
६६ तृतीयरसायनपादोक्तविषयाः	..

४ आयुर्वेदसमुत्थानीयो रसायनपादः ।

१-२ आयुर्वेदसमुत्थानीय-	
रसायनपादोपक्रमः	... ३८६
३ रसायनज्ञानार्थसूचीणामिन्द्र-	
समीपे गमनं	... ३८७
४-५ तान् प्रतीन्द्रस्वोपदेशः	... "
६ इन्द्रोक्तं रसायनं	... "
७-१२ द्रोणीप्रावेशिक-	
रसायनं	३८७-३८८
१३-२६ अपरमिन्द्रोक्तरसायनं	३८८
२७-२८ केषां कुडीप्रावेशिकः	
केषां च वातातपिको	
विधिर्हितः	... "
२९ रसायनविधिभ्रंशे कर्तव्यं	... "
३०-३५ आचाररसायनं	३८८-३८९
३६-३८ मनःशरीरखुब्धानामेव	
रसायनसिद्धिर्भवति	... ३८९
३९-५० मलैर्भिषजोऽवर्धं	
पूजनीयाः	... "
५१-५४ प्राणाचार्यप्रशंसा	... "
५५ भिषजं प्रत्यातुरस्य कर्तव्यम्	..
५६ वैद्यः खडुतानिवातुरान्	
चिकित्सेत्	... "
५७-५९ आयुर्वेदोपदेशो महर्षीणां	
धर्मार्थमेव	... "
६०-६२ जीवितदातुर्भिषजः	
प्रशंसा	३८९-३९०
६३-६४ चतुर्थपादोक्तविषयाः	३९०

विषयः	पृष्ठाङ्कः
द्वितीयो वाजीकर-	
पाऽध्यायः ।	
१ संप्रयोगशरमूलीयो वाजी-	
करणपादः ।	
१-२ संप्रयोगशरमूलीयवाजी-	
करणपादोपक्रमः	... ३९०
३-४ वाजीकरणस्यावश्यकता	..
४-६ वाजीकरणेषु स्त्रियाः श्रेष्ठत्वं,	
तत्र हेतुश्च	... "
७-१६ गमनाद्यो जी	३९०-३९१
१६-१९ निरपलस्य निन्दा	... ३९१
१९-२३ बहुप्रजस्य प्रशंसा	... "
२४-३३ बृंहणी मुक्तिका	... "
३३-३८ वाजीकरणं घृतं	... "
३८-४१ वाजीकरणः पिण्ड-	
रसः	३९१-३९२
४२-४३ वृष्यो माहिपरसः	... ३९२
४४-४५ वृष्यरसाः	... "
४६ वृष्यो मांसयोगः	... "
४७ ,, माषयोगः	... "
४८ वृष्यः कुकुटमांसप्रयोगः	... "
४९ वृष्या अण्डरसाः	... "
५०-५१ पूर्वं संशोधिते एव शरीरे	
वृष्ययोगा उपयोक्तव्याः	..
५२-५३ प्रथमपादोक्तविषयाः	..

२ आसक्तक्षीरीयो वाजीकरणपादः ।

१-२ आसक्तक्षीरीयवाजीकरण-	
पादोपक्रमः	... ३९२
३-९ अपत्यकरो षष्टिकादियु-	
टिका	... ३९२-३९३
१०-१३ वृष्या भक्ष्ययोगाः	... ३९३
१४-१७ अपत्यकरो रसः	... "
१८-२० वृष्यं क्षीरं	... "
२१-२३ वृष्यघृतं	... "
२४-२६ वृष्यो दधिसरयोगः	... "
२७ वृष्यः षष्टिकोदनयोगः	... "
२८-२९ वृष्याः पूषलिकाः	... "
३०-पूर्वोक्ताद्ययोगानां फलं	... "
३१ वृष्यो विहारः	... ३९४
३२ द्वितीयपादोक्तविषयाः	..

विषयः पृष्ठाङ्कः
३ माषपर्णभृतीयो वाजीकरण-
पादः ।

१-२ माषपर्णभृतीयवाजीकरण- पादोपक्रमः	... ३९४
३-५ गोक्षीरवाजीकरण	... "
६-७ क्षीरयोगः प्रथमः	... "
८-१० ,, द्वितीयः	... "
११ ,, तृतीयः	... "
१२-१३ वृष्यः पिप्पलीयोगः	... "
१४ ,, पायसयोगः	... "
१५-१७ वृष्याः पूपलिकाः	... "
१८ वृष्यं सातवरीभृतं	... ३९५
१९ वृष्यो मधुकयोगः	... "
२०-३० वाजीकराः केचन भावाः	... "
३१ तृतीयपादोक्तविषयाः	... "

४ पुमाजातबलादिको वाजी-
करणपादः ।

१-२ पुमाजातबलादिकवाजी- करणपादोपक्रमः	... "
३-९ स्त्रीषु विषये न सर्वेऽपि समबलाः, अतः सर्वोपयो- गिनां वाजीकरणयोगानां- सुपदेश आवश्यकः	३९५-३९६
१० वृष्या वस्तयः	... ३९६
११-१४ वृष्या मांसगुडिका	... "
१५-१६ वृष्यो माहिषरसः	... "
१७ ,, मत्स्ययोगः	... "
१८ ,, रोहितमत्स्ययोगः	... "
१९-२२ वृष्यौ पूपलिकायोगौ	... "
२३-२४ वृष्या माषादिपूपलिकाः	... "
२५-२७ वृष्ययोगः	... "
२८-२९ अपत्यकरं भृतं	... "
३०-३२ वृष्यगुटिकाः	३९६-३९७
३३-३५ वृष्योक्तकारिका	... ३९७
३६-३८ अनुक्तवृष्यसंग्रहः	... "
३९ शुक्रविक्षोभे दृष्टान्तः	... "
४०-४२ अतिबालवृद्धयोर्मैथुननिषेधः	... "
४३-४५ शुक्रकषयहेतुः	... "
४६-४९ स्त्रीसंप्रयोगे शुक्रं कथं प्रवर्तते	... "
५० विशुद्धशुक्रलक्षणं	... "
५१ वाजीकरणशब्दनिश्चयः	... "
५२-५३ चतुर्थपादोक्तविषयाः	३९८

३ ज्वरचिकित्सितम् ।

१-२ ज्वरचिकित्सितोपक्रमः	३९८
३-९ पुनर्वसुसमीपेऽग्निवेशस्य ज्वरविषये प्रश्नाः	... "
१० आज्ञेयस्योत्तरं	... "
११ ज्वरपर्यायाः	... "
१२-१३ ज्वरस्य प्रकृतिः	... ३९९
१४-२५ ,, प्रवृत्तिः (आद्युत्पत्तिः)	... "
२६ ,, प्रभावः	... "
२७ ,, कारणानि	... ४००
२८-२९ ,, पूर्वरूपं	... "
३० ,, अधिष्ठानं	... "
३१ ,, प्रसात्मिकं लक्षणं	... "
३२-३५ ,, भेदाः	... "
३६-३७ मनोदेहसंतापलक्षणं	४०१
३७-३९ ज्वरस्य सौम्याग्नेयभेद- योर्विवरणम्	... "
३९-४० अन्तर्वेगज्वरलक्षणं	... "
४१ बहिर्वेगज्वरलक्षणं	... "
४२-४९ प्राकृतवैकृतज्वरयो- लक्षणं	४०१-४०२
५०-५३ ज्वरस्य साध्यासाध्य- लक्षणं	४०२-४०३
५३-६१ संततज्वरलक्षणं	... ४०३
६१-६२ संततज्वरलक्षणं	... ४०४
६३ अन्येषुज्वरस्य लक्षणं	... "
६४-७२ तृतीयकचतुर्थकज्वरयोः	... "
७३ चतुर्थकविपर्ययलक्षणं	... ४०५
७४ विषमज्वरानां सम्भिपातजत्वं	... "
७५ ऋत्वादिबालबालज्वरका- लस्यान्यथात्वम्	... "
७६-८३ रसादिस्त्रिधातुगतज्वरानां लक्षणानि	४०५-४०६
८४-८८ द्वन्द्वज्वरलक्षणं	... ४०६
८९-१०२ त्रयोदशविधसंनि- पातज्वरानां लक्षणं	... "
१०३-१०८ सन्निपातज्वरस्य सामान्यलक्षणं	४०६-४०७
१०९-११० ,, साध्यासाध्यलक्षणं	४०७
११०-१११ संसर्गसन्निपातज्वरा- णामतिदेशेन लक्षणकथनम्	... "
१११ आगन्तुज्वरभेदाः	... "
११२-११४ अभिघातज्वरलक्षणं	... "
११४-११७ अभिषिक्तज्वरलक्षणं	... "

११८-१२१ अभिचारामिश्राप- जयोर्लक्षणं	... ४०७
१२२-१२४ काम-शोक-भय-क्रोध- भूतावेश-विषजज्वरानां लक्षणं	... "
१२५ आगन्तुज्वरलक्षणानाम- न्येष्व्वागन्तुरोगेष्वतिदेशः	... "
१२६-१२८ आगन्तुज्वरेषु दोषादिविचारः	... "
१२८-१२९ आगन्तोर्निजा- द्भेदको धर्मः	... ४०८
१२९-१३१ ज्वरसंप्राप्तिः	... "
१३२ ज्वरे खेदाप्रवृत्तिहेतुः	... "
१३३-१३६ आमज्वरलक्षणं	... "
१३६-१३७ पच्यमानज्वरलक्षणं	... "
१३७ निरामज्वरलक्षणं	... "
१३८ नवज्वरे निषिद्धानि	... ४०९
१३९-१४१ ज्वरे लङ्घनविचारः	... "
१४२ अविषकानां दोषाणां तरुण- ज्वरे पाचनानि	... "
१४३ कसिसु ज्वरे लङ्घनं जलं देयं	... "
१४४ ,, ,, श्वेतशीतं ,, ,,	... "
१४५ पिपासाज्वरशान्तये षडङ्गपानार्थं	... ४१०
१४६ ज्वरे वमनं कदा देयं	... "
१४७-१४८ अनुपस्थितदोषाणां वमनदाने दोषाः	... "
१४९-१५० ज्वरे यवागूप्रयोगः	... "
१५१-१५२ यवागूगुणाः	... "
१५४ येषां यवागूर्न हिता	... "
१५५ तर्पणाहो नराः	... ४११
१५६ जीर्णतरुणस्य ज्वरितस्य भोजनविधानं	... "
१५७-१५९ अन्नकाले ज्वरिताय दन्तधावनं	... "
१६० ज्वरे कषायविधानं	... "
१६१-१६२ तरुणज्वरे कषायस- निषेधः	... ४१२
१६३ ज्वरे यूपविधानं	... "
१६४-१६५ ,, सर्पिर्विधानं	४१३
१६६ ,, मांसरसप्रयोगः	... "
१६७ ,, पशुप्रयोगः	... "
१६८ ,, मिरचनं	... "
१६९-१७१ ,, निरुद्धवस्ति- प्रयोगः	... "

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१७२ ज्वरे अनुवासनप्रयोगः	४१३
१७३ " शिरोविरचन- प्रयोगः ... "	"
१७४-१७६ जीर्णज्वरेऽभ्यङ्गादि- विधानं ... ४१३-४१४	"
१७७-१७८ ज्वरितानां यवाग्न्याद्यर्थे प्रशस्त्रानि धान्यानि ४१४	"
१७९-१८० ज्वरे यवाग्न्योगः	"
१८० ज्वरितानां यवायै हितान्य- न्नानि ... ४१५	"
१८९ ज्वरितानां हितानि शाकानि	"
१९०-१९३ " " मांसानि	"
१९४ ज्वरे हितं पानं	"
१९५-१९६ नवज्वरे अपथ्यानि	"
१९७-१९९ ज्वरन्नाः कषायाः	"
२००-२०३ पक्वसु विषमज्वरेषु हितः पक्व कषायाः ४१७	"
२०४-२०५ ज्वरे वत्सकादि- कषायः ... ४१८	"
२०६ " मधूकादिभिः	"
२०७-२०९ " अनुलोमनाः कषाययोगाः	"
२१० सन्निपातज्वरे बृहत्सादियोगः	"
२११-२१२ " शल्यादिगणः	"
२१३-२१४ " बृहत्सादिगणः	"
२१५ विपासाज्वरानांशन- कषाययवाग्न्यामतिदेशः	"
२१६-२१७ जीर्णज्वरे घृतयोगे युक्तिः ...	"
२१८-२२६ " कतिपयघृत- योगाः ४१९-४२०	"
२२७ ज्वरे संशोधनयोग्या अवस्था ... ४२०	"
२२८-२२९ " वमनयोग्याः	"
२३०-२३३ " विरेचनयोग्याः	"
२३४-२३९ " क्षीरयोग्याः ...	"
२४०-२४३ " निरुद्धानुवासन- योग्याः ४२०-४२१	"
२४४-२४५ " शिरोविरचन- धूमवर्त्यतिदेशः ४२१	"
२४६-२४७ " अभ्यङ्ग-प्रदेह- परिषेकाः	"
२४८ " चन्दनार्थं तैलं	"
२४९-२६६ " दाहप्रशमना उपचाराः ... ४२२	"
४ च०सं०अनु०	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२६७ ज्वरे अनुवाहितैलं ४२२, ४२३	"
२६८-२७१ " शीतप्रशमना उपचाराः ... ४२३	"
२७२ येषां ज्वरे लङ्घनं न हितं	"
२७३-२७६ ज्वरे लङ्घनाधिक्रम- करणे युक्तिः ...	"
२७६-२७७ ज्वरस्याष्टमेऽहनि निरामत्वे हेतुः	"
२७७-२७८ ज्वरे गुरुभोजनस्य निषेधः ...	"
२७९-२८० वातजे ज्वरे आदा- वप्यभ्यङ्गादयः कार्याः	"
२८१-२८२ सप्ताहनापि परिपाकम- प्राप्ते ज्वरे चिकित्सा	"
२८३-२८६ ज्वरेषु दोषापेक्षिणि चिकित्सा ४२३-४२४	"
२८७-२८८ कर्णमूलशोध- चिकित्सा ... ४२५	"
२८९ ज्वरे रक्तावसेकावस्था	"
२९० विसर्पोभिघातविस्फोटक- ज्वराणां चिकित्सा ...	"
२९१ जीर्णज्वरे चिकित्साविशेषः	"
२९२ तृतीयकचतुर्थकयोः	"
२९३-२९५ विषमज्वरे चिकित्सकमः ...	"
२९६-३०९ विषमज्वरनाशना योग्याः ... ४२५-४२६	"
३१०-३१४ ज्वरे दैवव्यपाश्रयं कर्म ४२६	"
३१५-३१६ रसादिघातगतज्वराणां चिकित्सा ...	"
३१७-३२३ अभिघात-क्लाम-कोध- शोक-भयज्वराणां चिकित्सा ...	"
३२४-३२८ ज्वरप्रसोक्षे लिङ्गानि ४२७	"
३२९ मुक्तज्वरलक्षणानि	"
३३०-३३२ ज्वरे वज्रनीयानि	"
३३३-३३८ ज्वरस्य पुनरावर्तने हेतुः ...	"
३३९-३४३ पुनरावृत्ते ज्वरे चिकित्सा ...	"
३४४ उक्तानुक्तचिकित्सापरिग्रहः	"
३४५ मिषक ज्वरप्रशमने विशेषतो यतेत ...	"
३४६ अध्यायोक्तविषयाः ...	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
४ रक्तपित्तचिकित्सितम् ।	
१-२ रक्तपित्तचिकित्सितोपक्रमः ४२८	"
३-४ रक्तपित्तविषयेऽभिप्रेक्षास्य प्रश्नाः ...	"
५ रक्तपित्तस्य शीघ्रप्रतिकार्यत्वं	"
६ " हेतुः ...	"
७-८ " संप्राप्तिः ...	"
९ रक्तपित्तसंज्ञानिमित्तं	"
१० रक्तपित्तस्य स्थानं ...	"
११-१२ " दोषाधिक्यवशाच्छ- णानि ...	"
१३-१४ " साध्यासाध्यलक्षणानि ४२९	"
१५-१७ " द्विधा गतिः ...	"
१८-२१ " असाध्यलक्षणानि	"
२२ साध्यरक्तपित्तलक्षणानि ...	"
२३ रक्तपित्तस्य हेतुः ...	"
२४ रक्तपित्ते दोषाधिक्यवशा- न्मार्गानुबन्धविशेषः ...	"
२५-२८ रक्तपित्ते आदौ स्तम्भन- निषेधः ४२९-४३०	"
२९-३० " मार्गाधीनवैष्यं लङ्घनं तर्पणं वा विषेयं ४३०	"
३१ " पिपासायां हीनरादि- जलं ...	"
३२ " तर्पणपेयायोग्याऽ- वस्था ...	"
३३-३५ " तर्पणयोग्याः ...	"
३६-३७ " हितान्यन्नानि	"
३८-४० " हितं शार्कं ...	"
४१-४२ " " मांसं ...	"
४३-४८ " यवाग्न्योग्याः ...	"
४९-५० " मांघरस- योग्याः ४३०-४३१	"
५१-५२ " हितं पानं ... ४३१	"
५३ " निदानवर्जनं ...	"
५४-६१ " संशोधनं ...	"
६२-६४ " संशमनी चिकित्सा	"
६५-८४ रक्तपित्तसंशमनाः कतिपय- योग्याः ४३१-४३३	"
८५ मूत्रमार्गप्रतप्तस्य रक्तपित्तस्य चिकित्सा ... ४३३	"
८६-८७ विदूषयप्रवृत्तस्य	"
८८-९० रक्तपित्ते श्रुतयोग्याः ...	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
३५-४० द्वन्द्वज्ञासिपातिकमेह- चिकित्सा	४४७-४४८
४१-४५ लोघ्रासवः (मध्वासवः)	४४८
४६ प्रमेहिणामनुपापानानि	...
४७-५० संतपणोत्थप्रमेहचिकित्सा	...
५१ प्रमेहेऽवतर्पणं	...
५२ वातोद्वणमेहचिकित्सा	४४९
५३ प्रमेहनिदानसेवननिषेधः	...
५४ प्रमेहरक्षितपयोर्विशेषनिर्णयः	...
५५ मधुमेहस्य विशेषनिर्णयः	...
५६ प्रमेहार्णो साध्यासाध्य- विचारः	...
५७ कुल्लप्रमेहस्यासाध्यत्वं	...
५८ प्रमेहपिडकाचिकित्सा	४५०
५९-६० अघ्यायोक्तार्थसंग्रहः	...

१-३	कुष्ठचिकित्सितोपक्रमः	...	४५०
४-८	कुष्ठानां निदानं	...	३३
९-१०	,, दोषदृश्यसंग्रहः	...	३३
११-१२	,, पूर्वरूपं	...	४५१
१३	अष्टादशकुष्ठनामानि	...	३३
१४	कपालकुष्ठस्य लक्षणं	...	३३
१५	लघुम्बरस्य	३३	३३
१६	मण्डलस्य	३३	३३
१७	ऋष्यजिह्वस्य	३३	३३
१८	पुण्डरीकस्य	३३	३३
१९	सिन्धस्य	३३	३३
२०	काकणस्य	३३	३३
२१	एककुष्ठस्य	३३	३३
२१	चर्मकुष्ठस्य	३३	३३
२२	किटिभस्य	३३	३३
२२	विपादिकायाः	३३	३३
२३	अलसकस्य	३३	३३
२३	दद्रोः	३३	३३
२४	चर्मदलस्य	३३	३३
२५	पापयाः	३३	३३
२५	विस्फोटकानां	३३	३३
२६	शतारूपः	३३	३३
२६	विचर्चिकायाः	३३	३३
२७-३०	दोषाधिक्यवशात् कुष्ठ- विशोषोत्पत्तिः	...	३३

विषयः	पृष्ठाङ्कः
३१-३२ दोषाधिक्यमवेक्ष्य कुष्ठ- चिकित्सा कार्या	४५१
३३ दोषकुष्ठयोः परस्परबोधकत्वं	"
३४-३६ कुष्ठेषु दोषलिङ्गानि	४५२
३७-३८ कुष्ठानां साध्यासाध्य- विचारः	४५३
३९-४२ कुष्ठेषु चिकित्साक्रमः	"
४३ " वसनयोगाः	"
४४-४५ " विरेचनयोगाः	"
४६ " आस्थापनं	"
४७ " अनुवासनं	"
४८ " नस्यं	"
४९ " धूमपानं	"
५०-५३ " रक्तमोक्षः	४५२-४५३
५४ " क्षारः	४५३
५५ " विषप्रलेपः	"
५६-५७ " लेपात् पूर्व घर्षण- विधानं	"
५८-५९ " दोषनिशेषेण चिकित्सा	"
६०-६४ कुष्ठहराः कतिपययोगाः	"
६५-६७ कुष्ठे सुस्तादिचूर्णं	४५३-४५४
६८-६९ " त्रिफलादिचूर्णं	४५४
७०-७२ " गन्धक-सुवर्ण- साक्षिक-पारदानां प्रयोगाः	"
७३-८१ " आसवयोगाः	"
८२-८३ " पथ्यमन्नपानं	"
८४-१०१ " विविधा लेप- योगाः	४५४-४५५
१०२-११६ " अभ्यङ्गार्थं तैल- योगाः	४५५-४५६
११७-११८ सिन्धुकुष्ठे लेपयोगाः	४५६
११९ कुष्ठेष्वन्नपानसाधनार्थं हितानि तैलानि	"
१२०-१२१ निपादिकादौ लेपयोगाः	"
१२२-१२३ मण्डलकुष्ठे लेपौ	"
१२४-१२५ कुष्ठेषु कतिपयले- पोद्घातनैः	"
१२६-१५६ कुष्ठेषु धृतयोगाः	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१५७-१६१ कुष्ठेषु कतिपय- योगाः	४५७-४५८
१६२-१७२ श्वित्रचिकित्सा	४५८
१७३-१७४ श्वित्रस्य नामानि भेदाश्च	"
१७५-१७६ " साध्यासाध्य- लक्षणं	"
१७७ " निदानं	"
१७८-१८० अध्यायोक्तार्थ- संग्रहः	४५८-४५९
८ राजयक्ष्मचिकित्सितम् ।	
१-२ राजयक्ष्मचिकित्सितोपक्रमः	४५९
३-१२ राजयक्ष्मण आधुत्पत्तिः	"
१३ " कारणचतुष्टयं	"
१४-१९ साहसप्रभवस्य राजयक्ष्मणो निदानसंप्राप्तिलक्षणानि	"
२०-२३ वेगसंचारणजस्य राजय- क्ष्मणो निदानसंप्राप्ति- लक्षणानि	४६०
२४-२७ धातुक्षयजस्य राजयक्ष्मणो निदानसंप्राप्तिलक्षणानि	"
२८-३२ विषमाहारजस्य राजय- क्ष्मणो निदानसंप्राप्ति- लक्षणानि	"
३३-३७ राजयक्ष्मणः पूर्व- रूपाणि	४६०-४६१
३८-४० राजयक्ष्मा कथं प्रवर्तते	४६१
४१-४२ राजयक्ष्मिणो विद्वबलं हि बलं	"
४३-४६ एकादशव्याधीनां संघातो हि राजयक्ष्मा	"
४७ राजयक्ष्मणः साध्यासाध्यत्व- विचारः	"
४८-५० प्रतिदयायाद्राजयक्ष्मा कथं प्रवर्तते	"
५१ कासरूपं राजयक्ष्मलक्षणम्	"
५२ राजयक्ष्मणकीणि रूपाणि	"
५३-५५ राजयक्ष्मिणः स्वरभेद- लक्षणं	४६२
५६ " पार्श्वशूललक्षणं	"
५७ " शिरःशूललक्षणं	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
५७-५८ राजयक्ष्मिणः कण्ठात्सरक्त- कफप्रवृत्तौ हेतुः	४६२
५९ " क्षासलक्षणं	"
५९ " अतिसारलक्षणं	"
६०-६१ " अरुचिलक्षणम्	"
६२ " छर्देलक्षणम्	"
६३ राजयक्ष्मणस्त्रिदोषजत्वं	"
६३-६४ राजयक्ष्मणि आवश्यकी चिकित्सा कार्या	"
६५-७० " पीनसचि- कित्सा	४६२-४६३
७१-७६ " शिरःपार्श्वसंश्लेषु खेदविधिः	४६३
७७-८६ " लेपादि	"
८७-८८ " मृदु संशोधनं	"
८९-१०२ " सिद्ध- योगाः	४६३-४६४
१०३-१०४ " सितोपलादिचूर्णं	४६४
१०५ " हस्तपादाद्विदाह- चिकित्सा	"
१०६-११० " दुरालम्बादिघृतं	"
१११-११३ " जीवन्म्लादिघृतं	"
११४-११५ " बलादिघृतं	४६४-४६५
११६ " अक्षं	४६५
११७ " शमनीयो विधिः	"
११८-११९ " कफप्रसेकचिकित्सा	"
१२० " छर्दश्चिकित्सा	"
१२१-१२३ " अतिसारचिकित्सा	"
१२४-१४० " अरोचकचिकित्सा	"
१४०-१४४ " यवानीपाडवचूर्णं	"
१४५-१४८ " तालीसाद्यं चूर्णं	४६६
१४९-१६३ क्षीणमांसस्य शोषिणः प्रशस्तानि मांसानि	"
१६४-१६६ राजयक्ष्मणि प्रशस्तानि मद्यानि	"
१६७-१७२ " कतिपयवृंहणयोगाः	"
१७३-१७४ " अवगाहनं	४६६-४६७
१७५-१७८ " उत्सादनं ज्ञानं च	४६७
१७९-१८३ " अन्नपानम्	"
१८४-१८८ " प्रशस्तो विहारः	"
१८९ " वैदिकी इष्टिः	"
१९०-१९१ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	
९ उन्मादचिकित्सितम् ।		१० अपस्मारचिकित्सितम् ।		३५-४३ उरःक्षते अच्युतप्राश-		
१-३ उन्मादचिकित्सितोपक्रमः	४६७	१-२ अपस्मारचिकित्सितोपक्रमः	४७४	घृतम्	४७९-४८०	
४ उन्मादस्य सामान्यनिदानं	"	३ अपस्मारनिदानं	"	४४-४७	" श्वदंष्ट्रादिघृतम्	४८०
५ " संप्राप्तिः	४६८	४-५ अपस्मारस्य संप्राप्तिः	४७४-४७५	४८-४९	" मधुकादिघृतम्	"
६-७ " सामान्यलक्षणम्	"	६-८ " सामान्यरूपं	४७५	५०-७७	" सर्पिर्गुड-	"
८ उन्मादव्युत्पत्तिः	"	८ " वेदाः	"		योगाः	४८०-४८१
९-१० वातोन्मादस्य निदानलक्षणम्	"	९-११ अपस्मारस्य वातजादिभेदेन लक्षणानि	"	७८-८०	" आवस्थिकी चिकित्सा	४८१
११-१२ पित्तोन्मादस्य	"	१२ अपस्मारस्य साध्यलक्षणम्	"	८१-८४ क्षीणे अन्नपानम्	"	
१३-१४ कफोन्मादस्य	"	१३ अपस्मारस्य वेगकालः	"	८५-८८ उरःक्षते सैन्यवादि-	"	
१५ त्रिदोषोन्मादस्य	"	१४-१६ अपस्मारे चिकित्साकमः	"	चूर्णं	४८१-४८२	
१६ क्षाणन्मोन्मादस्य निदानम्	४६९	१७ " पञ्चगव्यं घृतं	"	८८-९०	" घाढवः	४८२
१७ भूतोन्मादस्य सामान्यलक्षणं	"	१८-२४ " मद्धापञ्चगव्यं	"	९१-९२	" नागबलादियोगाः	"
१८-१९ देवादयो यथा पुरुषस्य देहं विद्वान्ति	"	२५-३१ " कर्तृपयसिद्ध- त्वानि	४७५-४७६	९३-९४	" पथ्यं	"
२० देवोन्मादस्य लक्षणम्	"	३२-३६ " अम्भश्चार्थं सिद्धत्वैलानि	४७६	९५ उरःक्षतस्य शीघ्रप्रतिकर्तव्यता	"	
२० गुर्वोद्युन्मादस्य	"	३७-३८ अपस्माराताशकाः	"	९६-९७ अध्यायोक्तविषयाः	"	
२० पितृभिस्सन्मादस्य	"	प्रदेहवृणाः	"	११ श्वयथुचिकित्सितम् ।		
२० गन्धर्वोन्मादस्य	"	३९-४० अपस्मारे उत्सादनं	"	१-४ श्वयथुचिकित्सितोपक्रमः	४८२	
२० यक्षोन्मादस्य	"	४१-४५ " नल्यानि	"	५-६ निजस्य श्वयथोनिदानम्	४८३	
२० राक्षसोन्मादस्य	"	४६-५२ " अञ्जनानि	४७६-४७७	७ क्षाणन्मुजस्य	"	
२० ब्रह्मराक्षसोन्मादस्य	"	५३ " आगन्वसुबन्ध- चिकित्सा	४७७	८-९ श्वयथोः संप्राप्तिः	"	
२० पिशाचोन्मादस्य	"	५४-६३ अतत्त्वाभिनवेशस्य निष्काराणि चिकित्साः	"	१० " पूर्वकूपं	"	
२१ यादृशं यस्मिन् काले देवादयः अभिधर्षयन्ति	४७०	६४-६५ अपस्मारे रसायनयोगाः	"	११ " सामान्यलक्षणम्	"	
२२ उन्मादस्यासाध्यलक्षणानि	"	६६ येभ्यो अपस्य रीरक्ष्यः	"	१२ वातजस्य श्वयथोर्लक्षणं	"	
२३-२३ उन्मादस्य चिकित्साकमः	"	६७-६८ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	"	१३ पित्तजस्य	४८३-४८४	
२३-४२ उन्मादे कल्याणं घृतम्	४७१	११ क्षतक्षीणचिकित्सितम् ।		१४ कफजस्य	"	४८४
४२-४४ " महाकल्याणकं	४७२	१-३ क्षतक्षीणचिकित्सितोपक्रमः		१५-१६ श्वयथोः साध्यासाध्य- लक्षणम्	"	
४५-४८ " महापैशाचिकं	"	४-८ क्षतक्षीणस्य निदानं		१६-१९ " चिकित्साकमः	"	
५३-५६ " लज्जनाथं	"	९-११ " लक्षणं		२० श्वयथो वज्रनीयानि	"	
५७-५८ " हिङ्गवादिघृतं	"	१२-१३ " पूर्वकूपं		२१-२८ " कतिपय- योगाः	४८४-४८५	
५९-६३ " पुराणघृतं	४७२-४७३	१४ " साध्यासाध्य- विचारः		२९-३१ " गण्डीरावरिष्टः	४८५	
६३-७३ " नस्याञ्जनयोगाः	४७३	१५-२० उरःक्षते लाक्षादि- योगाः		३२-३३ " अष्टशतोऽरिष्टः	"	
७३-७५ " धूमयोगाः	"	२१-२४ " एवादिगुटिका		३४-३८ " पुनर्नवाद्य- रिष्टः	४८५-४८६	
७६-७७ पैतिकोन्मादचिकित्सा	"	२५-२६ " रक्षातिप्रवृत्तौ कति- पययोगाः		३९-४० " फलत्रिकावरिष्टः	४८६	
७८ उन्मादे वृंहणम्	"	२७-३४ क्षतक्षीणे कतिपययोगाः		४१-४२ " कतिपययोगाः	"	
७९-८५ " त्रासनादि	४७३-४७४			४३-४६ " क्षाण्डिका	"	
८६ कामादिजोन्मादचिकित्सा	४७४			४७-४८ " गुडार्द्रकप्रयोगः	"	
८७-९६ भूतोन्मादचिकित्सा	"			४९ " शिलाजतुप्रयोगः	"	
९७ सुकोन्मादलक्षणम्	"					
९८ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	"					

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
५०-५२ श्वयथी कंसहरी- तकी	४८६-४८७	२० दोषजानामुदराणां सामान्य- संप्राप्तिः	४९२	१४६-१५० उदरेषु कतिपययोगाः	४९८
५३-५४ " पटोलमूलादि- कायः ...	४८७	२१ " सामान्यलिङ्गं ...	"	१५१-१५३ " अभयोद्गच्छाग- क्षीर-हरीतीकी-	"
५५-५९ " चित्रकादिघृतं "	"	२२ " भेदाः ...	"	शिलाजतु-गुग्गुलु-	"
६०-६३ " अन्नपानं ...	"	२३-२५ वातोदरस्य निदान- संप्राप्तिलक्षणानि	"	शुद्धवेराणां प्रयोगाः	"
६४-७३ " हिता अभ्यञ्ज- प्रदेहादयः ...	४८८	२६-२८ पित्तोदरस्य "	"	१५४-१५६ वातोदरे तैलानि	"
७४-७५ शिरःशोथलक्षणं	"	२९-३१ कफोदरस्य "	४९२-४९३	१५७ कफोदरे अरिष्टयोगाः	"
७५ शालकलक्षणं	"	३२-३४ सन्निपातोदरस्य "	४९३	१५८-२६४ " क्षारयोगाः	४९६-४९९
७६ विडालिकाया लक्षणं	"	३५-३८ क्षीरोदरस्य "	"	१६५-१६६ उदरे यवाग्नयोगाः	४९९
७७ ताण्डुविप्रधेः	४८९	३९-४१ बद्धगुदोदरस्य "	"	१६७-१६८ " शार्कं	"
७७ उपजिह्विकायाः	"	४२-४४ छिद्रोदरस्य "	"	१६९-१७१ " क्षारतैलं	"
७७ अधिजिह्विकायाः	"	४२-४४ छिद्रोदरस्य "	"	१७२ " पुरण्डतैलं	"
७८ उपकुशस्य	"	४५-४९ जलोदरस्य "	४९४	१७३-१७४ " वस्त्रयः	"
७८ दन्तविप्रधेः	"	५०-५४ उदराणां साध्यासाध्य- विचारः	"	१७५-१८३ " विषप्रयोगाः	"
७९ गलगण्डगण्डमालयोः	"	५०-५४ उदराणां साध्यासाध्य- विचारः	"	१८४-१८८ बद्धशतान्त्रयोः शस्त्र- कर्म	५००
८० पूर्वोक्तरोगाणां सामान्य- चिकित्सा	"	५५-५८ अजातोदकलक्षणम्	"	१८९-१९२ जलोदरे	"
८१-८६ ग्रन्थीनां निदानं चिकित्सा च	"	५९-६७ वातोदरे चिकित्सा- विधिः	४९४-४९५	१९३-१९४ उदरे क्षीरस्य प्रशस्तत्वं	"
८६ अर्जुदचिकित्सादिशः	"	६८-७१ पित्तोदरे	४९५	१९५-१९६ अश्व्यायोचार्यसंग्रहः १४ अश्विचिकित्सितम् ।	"
८८ अलक्ष्य लक्षणं	"	७२-७३ कफोदरे	"	१-२ अश्विचिकित्सितोपक्रमः	५००
८८ अक्षतस्य	"	७४ सन्निपातोदरे	"	३-४ अश्विचिकित्सिते आत्रेयं प्रशस्ति- वैद्यस्य प्रश्नाः	५००-५०१
८९ विदारिकायाः	"	७५-८८ क्षीरोदरे	"	५ अश्वसां द्विविधो भेदः	५०१
८९-९० पूर्वोक्तरोगाणां सामान्य- चिकित्सा	४८९-४९०	८९-९० बद्धगुदोदरे	४९६	६ सहजजानामर्शसां निमित्तं	"
९० विस्फोटकानां लक्षणम्	४९०	९१-९२ छिद्रोदरे	"	६ अश्वसासुत्यतिक्षेपं	"
९१ कक्षायाः	"	९३-९४ जलोदरे	"	६ अश्वसामधिष्ठानभूता धातवः	"
९२ रोमान्तिकायाः	"	९५-९९ उदरेषु अन्नपानं	"	७-८ सहजजानामर्शसां रूपाणि	"
९३ मसुरिकायाः	"	९९-१०० " वर्जनीयानि	"	९ अश्वसां सामान्यो हेतुः	५०२
९३ पूर्वोक्तरोगचिकित्सा	"	१०१-१०६ " तद्विधानं	"	१० अश्वसामाकृतयः	"
९४-९५ ब्रध्नस्य लक्षणचिकित्सिते	"	१०७-१०८ " क्षीरविधानं	४९७	११ वातोत्पन्नजानामर्शसां रूपाणि	"
९६-९७ भग्नन्दरस्य	"	१०८-११० " प्रदेहपरिवेक्षादि	"	१२-१३ " हेतुः	"
९८ श्लेष्मदस्य	"	१११-११७ " घृतयोगाः	"	१४-पित्तोत्पन्नजानामर्शसां रूपाणि	"
९९-१०० जालगर्दमस्य	"	११८ " विरेचनं	"	१५-१६ " हेतुः	"
१०१ अचुकशोथसंग्रहः	४९१	११९-१२३ " पटोलायं चूर्णं	"	१७-श्लेष्मोत्पन्नजानामर्शसां रूपाणि	५०३
१०२ अभिघातत्वे विषजे	"	१२४-१३२ " नारायणचूर्णं	"	१८-१९ " हेतुः	"
च शोथे चिकित्सा	"	१३३-१३६ " हनुप्रार्थं चूर्णं	४९८	२० द्वन्द्वजानां त्रिदोषजानां चार्यसां हेतुलक्षणं च	"
१०३ अश्व्यायोक्तविषयसंग्रहः	"	१३७ " नीलिन्यायं	"	२१-२२ अश्वसां पूर्वरूपाणि	"
१२ उदरचिकित्सितसम् ।	"	१३८-१४५ " कतिपय- घृतयोगाः	"	२३-२५ " सर्वदोषजत्वं	"
१-२ उदरचिकित्सितोपक्रमः	४९१			२६-३१ " साध्यासाध्यविचारः	"
३-८ उदरविषयेऽभिवेद्यसाध्यात्रेयं प्रति प्रश्नाः	"			३२ अश्वसासुपेक्षणे बद्धगुदोदरे	"
९-११ उदराणां संप्राप्तिः	"			संभवः	"
१२-१५ " निदानं	"				
१६-१९ " पूर्वोक्तं	४९२				

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
३३ अर्शसां चतुर्विधं चिकित्सितं ५०३		१८०-१८४ रक्तार्शसि चिकित्सा-		५९-६४ वातग्रहणीगदस्य	
३४-३७ शालक्षारामिकर्मणो विप्रमे		कर्मः ५०९		निदानलक्षणं ५१८	
बहोऽनर्थाः ... "		१८५-२११ रक्तार्शसां प्रशमना		६५-६६ पित्तग्रहणीगदस्य	" "
३८ शुष्कप्रसाविभेदांशसां		औषधयोगाः ५०९-५१०		६७-७० कफग्रहणीगदस्य	" "
द्विविधो भेदः ... ५०४		२१२-२२३ रक्तातिप्रवृत्तौ		७१ विषमाम्नादीनां ग्रहणीरोगो-	
३९-४४ शुष्कार्शःसु खेदाभ्यङ्गपूर्वकं		बाह्योपचाराः ... ५१०		ऽन्तर्भावः ... "	
स्वेदनं ... "		२२४-२२९ रक्तार्शसि पिच्छावस्तिः		७२ साक्षिपातिकग्रहणीगदस्य	
४५-४७ " अवगाहविधानं		२३०-२३३ " हीनैरादिघृतं		निदानलक्षणं	" "
४८-५१ " धूपनं ... "		२३४-२४२ " सुनिषण्णकचा-		७३-७६ आमग्रहण्याधिकित्सा	" "
५२-५८ " प्रलेपनयोगाः		ज्ञेरीघृतं ... ५११		७७-८१ वातग्रहण्याधिकित्सा-	
५९-६१ " रक्तसावर्णं ... "		२४३-२४८ अर्शःसु सामान्य-		कर्मः ५१८-५१९	
६२-६४ " त्र्युषणादिचूर्णं		चिकित्सा ... "		८२-८६ वातग्रहण्यां दशमूलार्थं	
६५-७० " कतिपययोगाः ५०४-५०५		२४९-२५५ अध्यायोन्मार्थसंग्रहः		घृतं ५१९	
७१-७५ " तकारिष्टः ५०५				८७ " त्र्युषणाद्यं	" "
७६-८८ " तक्रप्रयोग-				८८-९३ " पञ्चमूलार्थं	" "
विधानं ... "				९३-९४ आमपकयोर्मेलयोर्लक्षणं	" "
८९-९५ शुष्कार्शसामञ्जन-				९६-९७ वातग्रहण्यां चित्रकादि-	
विधानं ५०५-५०६				गुदिका ... ५२०	
९६-१०२ गदसकृतामर्शसां				९८-१०५ " कतिपययोगाः	
चिकित्साकर्मः ... ५०६				१०६-१०७ " पिप्पल्याद्यं चूर्णं	
१०३-१२० " मलवातानुलेमना				१०८-११० " मरिचाद्यं	" "
योगाः ... "				१११-११२ " पादवः ... "	
१२१-१२९ गदसकृत्स्वर्शःसु				११२-११४ " यवामूः ... "	
अञ्जपानविधिः ५०६-५०७				११५-११६ " मांसरसः ... "	
१३०-१३४ शुष्कार्शःसु अनुवास-				११७-१२१ " तक्र-	
नानि ५०७				विधानं ५२०-५२१	
१३५-१३६ " प्रलेपनं				१२२-१२४ पित्तग्रहण्याधिकि-	
१३७ " निरुहवस्तिः				त्साकर्मः ... ५२१	
१३८-१४३ " अभयारिष्टः				१२५-१२८ पित्तग्रहण्यां बन्दनार्थं	
१४४-१४७ " दन्त्यारिष्टः				घृतं ... "	
१४८-१५२ " फलारिष्टः				१२९-१३१ " नागराद्यं चूर्णं	" "
१५३-१५७ " द्वितीयः फला-				१३२-१३३ " भूमिम्बाद्यं	" "
रिष्टः ५०७-५०८				१३४-१४० " किरातार्थं	" "
१५८-१६० " कनकारिष्टः ५०८				१४१-१४५ क्लेष्मग्रहण्याधिकि-	
१६१ " गुदचौर्यं ... "				त्साकर्मः ५२१-५२२	
१७०-१७४ रक्तार्शसि वातानुबन्ध-				१४६-१५१ कफग्रहण्यां मधु-	
लक्षणानि ... "				कासवः ... ५२२	
१७३-१७४ " कफानुबन्ध-				१५२-१५५ " दुरालभासवः	" "
लक्षणं ... "				१५६-१५९ " मूलासवः	" "
१७५-१७६ " कोषानुबन्ध-				१६०-१६२ " पिण्डासवः	" "
विशेषाधिकित्सा-				१६२-१६७ " मन्थारिष्टः	" "
विशेषः ... "				१६८-१७० " पिप्पल्याद्यं चूर्णं	" "
१७७-१७९ आरौ दुष्टरक्तमिष्टे				१७१-१७२ " शार्वटं ... ५२३	
दोषाः ५०८-५०९				१७३-१७३ " कतिपयशार-	
				योगाः ... "	

१५ ग्रहणीचिकित्सितम् ।

१-२ ग्रहणीचिकित्सितोपक्रमः ५११

३-५ अविकृतस्य जाठराग्नेः कर्म ५१२

६-११ अञ्जपरिपाककर्मः ... "

१२ अञ्जलेन्द्रिययोषकत्वं ... ५१३

१३-१५ भौतिकघातवर्जनां कर्म... ५१३-५१४

१६-१७ रसादुत्तरोत्तरं रसादिधातु-
पोषणकर्मः ... ५१४

१८-१९ सप्तधातूनां किटानि... ५१५

२०-२१ वृष्यादीनामाशुबलपोषकत्वं,

२२-२६ रसादिधातुत्पत्तिविषये

अभिव्यक्तस्य कतिपये प्रश्नाः,

२७-३५ तन्नात्रेयस्य समाधानं

३६ रसस्य सर्वदेहव्यापित्वं ... ५१६

३७ शरीरैकदेशे रोगोत्पत्तौ हेतुः

३८-४१ जाठराग्नेः श्रेष्ठत्वं, तत्पा-

लनोपदेशश्च ... "

४२-४३ जाठराग्नेर्दुष्टिहेतवः ... ५१७

४४ दुष्टमेर्लक्षणं ... "

४५-४६ अन्नविषयस्य लिङ्गानि...

४७-४९ पितादिदोषसंख्येयस्य तस्य

लिङ्गानि ... "

५० विषम-तीक्ष्णान्गयोः कर्म ... "

५१ समाग्नेः दुर्बलाग्नेश्च कर्म

५२-५४ ग्रहणीगदस्य सामान्यलक्षणं,

५५ " पूर्वरूपं ... "

५६-५७ ग्रहण्याः स्थानं कर्म च

५८ ग्रहणीरोगस्य भेदाः ... ५१८

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१९४-१९५ साक्षिपातिकग्रहण्या- धिक्रित्साक्रमः ...	५२३
१९६-१९७ ग्रहणीदोषभेषजस्य संलक्षण्य कथनं	५२३-५२४
१९८-२०५ ग्रहण्यामावस्थिकी चिकित्सा ...	५२४
२०६-२१० हेतुविशेषान्मन्त्रेऽसौ चिकित्साविशेषः ...	"
२११-२१६ अन्नसम्पयोगस्याभि- जनकत्वं ...	"
२१७-२३३ अन्नभेदिनानां, लिङ्गं, चिकित्सा च ...	५२५
२३४ समामेर्णुणाः ...	"
२३५-२३६ समविषयमाध्यशानानां लक्षणं ...	"
२३७-२४० आतराशेऽजीर्णेऽपि सायमाशस्य न दूषणत्वं	"
२४१-२४३ नैरो आहारेऽजीर्णे प्रातर्भोजननिषेधः	५२५-५२६
२४४-२४९ अथाय्योकार्थसंग्रहः	५२६
१६ पाण्डुरोगचिकित्सितम् ।	
१-२ पाण्डुरोगचिकित्सितोपक्रमः	५२६
३ पाण्डुरोगस्य भेदाः ...	"
४-६ " संप्राप्तिः ...	"
७-११ " निदानं ...	५२७
१२ " पूर्वरूपं ...	"
१३-१६ पाण्डुरोगसामान्यलक्षणं	"
१७-१८ वातजपाण्डुरोगस्य निदान- लक्षणे	"
१९-२२ पित्तजपाण्डुरोगस्य	"
२३-२५ श्लेष्मजपाण्डुरोगस्य	"
२६ साक्षिपातिकपाण्डुरोगस्य	"
२७-३० मूत्रजपाण्डुरोगस्य	५२८
३१-३३ पाण्डुरोगसाधारण्यलक्षणं	"
३४-३६ कामलाया निदानं लक्षणं च	"
३७ कुम्भकामलाया लक्षणं	"
३८ कामलाया असाध्यलक्षणं	"
३९-४० कामलापाण्डुरोगयोः संशोधनं ...	"
४१-४२ " अन्नपानं ...	"
४३ " ज्वरं ...	"
४४-५४ पाण्डुरोगे सिद्ध- वृत्तयोगाः ...	"
५५-५९ " संशोधनं	५२९
६० " कतिपययोगाः	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
७०-७१ पाण्डुरोगे नवायसचूर्णं	५३०
७२-७७ " मण्डूरवटकाः	"
७८-८६ " योगराजः	"
८७-९२ " शिलाजतुवटकाः	"
९३-९६ " पुनर्वनामण्डूरः	"
९७-९९ " लोहयोगाः	५३१
१००-१०१ पाण्डुरोगे धान्यवलेहः	"
१०२-१०४ " मण्डूरवटकाः	"
१०५ " गौडोऽरिष्टः	...
१०६-११० " बीजकारिष्टः	"
१११-११३ " धान्यरिष्टः	"
११४ पाण्डुकामलयोः पानाहारे तोयं	"
११५-११६ " दोषापेक्षिणी चिकित्सा ...	"
११७-१२३ मूत्रपाण्डुरोगस्य चिकित्सा	५३१-५३२
१२३-१३१ कामलायामावस्थिकी चिकित्सा ...	५३२
१३२-१३३ हृत्तमकस्य लक्षणं	"
१३४-१३७ " चिकित्सा ...	"
१३८-१३९ अथाय्योक्तविषयाः	"
१७ हिकाश्वासचिकित्सितम् ।	
१-५ हिकाश्वासचिकित्सितोपक्रमः	५३३
६-९ हिकाश्वासयोः शीघ्रं प्राण- हरत्वं, तत्र हेतुश्च	"
१०-१७ " निदानं संप्राप्तिश्च	"
१८-२० " पूर्वरूपाणि	...
२१-२६ महाहिकाया लक्षणं	५३३-५३४
२७-३० गम्भीराख्यहिकायाः	५३४
३१-३३ व्यपेक्षाख्यहिकायाः	"
३४-३७ क्षुद्राख्यहिकायाः	"
३८-४१ अवजहिकायाः	"
४२-४४ हिकायाः साध्यासाध्य- विचारः	...
४५ श्वासानां संप्राप्तिः	५३५
४६-४८ महाश्वासस्य लक्षणं	...
४९-५१ ऊर्ध्वश्वासस्य	"
५२-५४ छिन्नश्वासस्य	"
५५-६२ तमकश्वासस्य	"
६३-६४ प्रतमकसंतमकयोः	"
६५-६७ क्षुद्रश्वासस्य	५३६
६८-६९ श्वासानां साध्यासाध्य- विचारः	...

विषयः	पृष्ठाङ्कः
७०-७६ हिकाश्वासयोः सामान्य- चिकित्साक्रमः	५३६
७७-८० " कतिपयधूमयोगाः	"
८१ अनुबन्धहिकाश्वासचिकित्सा	"
८२-८४ असेया हिकाश्वासाधुराः	"
८५-८७ हिकाश्वासयोरवस्थिकी चिकित्सा	५३७
८८-९३ हिकाश्वासयोः शोधन- विचारः	...
९४-१२२ " कतिपय- योगाः	५३७-५३८
१२३-१२४ " शब्दाय चूर्णं	५३८
१२५-१२८ " सुफार्यं	"
१२९-१३९ हिकायां कतिपय- योगाः	५३८-५३९
१४० " दशमूल्यं घृतं	५३९
१४१-१४४ " तेजोवत्यादिघृतं	"
१४५-१४६ " मनःशिलादिघृतं	"
१४७-१५० " चिकित्सासूत्रं	"
१५१ अथाय्योक्तविषयाः	...
१८ कासचिकित्सितम् ।	
१-३ कासचिकित्सितोपक्रमः	५३९
४ कासस्य भेदाः	५४०
५ " पूर्वरूपं	...
६-८ " संप्राप्तिः	...
९ " भेदे हेतुः	...
१०-१३ वातकासस्य निदानलक्षणं	"
१४-१६ पित्तकासस्य	"
१७-१९ श्लेष्मकासस्य	"
२०-२३ क्षतकासस्य	"
२४-२८ क्षयकासस्य	५४०-५४१
२९-३१ कासानां साध्यासाध्य- लक्षणं	५४१
३२-३४ वातकासे चिकित्साक्रमः	"
३५ " कण्टकारीघृतं	...
३६-३८ " पिप्पल्यायं घृतम्	"
३९-४२ " त्र्युषणायं	"
४३-४६ " राज्ञा घृतम्	...
४७-५२ " कतिपययोगाः	५४१-५४२
५३-५६ " चित्रकादिहृदः	५४२
५७-६२ " अगस्त्यहरीतकीहृदः	"
६३-६४ " कतिपययोगाः	...
६५-७५ " धूमपानम्	५४२-५४३

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१३९-१४० गलगण्डचिकित्सा	५६६	७-८ वर्षासु विषस्य तीक्ष्णत्वं,		११६-१२० सविषदन्तपवन-शिरो-	
१४१-१४३ विलेपं रक्तमोक्षण-		शरदि मन्दवीर्यत्वं च ...	५७१	भ्यज्ञाञ्जन-ज्ञानोदको-	
प्रशंसा ...	"	९-१० जङ्गमविषस्य भेदाः ...	"	त्सादन-वज्रालङ्कार-व-	
१४४-१४६ अध्यायोक्तविषयाः	"	११-१३ स्थावरविषस्य ...	"	णैक-भू-पादुकाक्षयज-	
		१४ गरविषलक्षणानि ...	"	वर्म-कैतु-चायनासन-	
		१५ जङ्गमविषलिङ्गानि ...	"	माल्यलक्षणम् ...	५७६
२२ तृष्णारोगचिकित्सितम् ।		१६ स्थावरविषलिङ्गानि ...	"	१२० सविषधूमलक्षणम् ...	"
१-३ तृष्णाचिकित्सितोपक्रमः	५६६	१७ जङ्गमस्थावरोभयविषप्रभावः	"	१२१ सविषजललक्षणम् ...	"
४-७ तृष्णानां निदानं		१८-२१ मनुष्यशरीरे विषस्य		१२२-१२३ स्थानविशेषगो विषे	
संप्राप्तिश्च	५६६-५६७	सप्तवेगानां घृथरलक्षणानि	५७२	चिकित्सा ...	"
८ " पूर्वैकपं सामान्य-		२२-२३ पशुपक्षिशरीरे विषवेगस्य		१२४-१२६ सर्पभेदाः, तेषां	
लक्षणं च ...	५६७	लक्षणानि ...	"	चिकित्सा च ...	५७७
९-१० तृष्णानामुपद्रवाः		२४-२७ विषस्य दश गुणाः ...	"	१२७ दर्वीरकृतदंशलक्षणम् ...	"
११-१२ वाततृष्णायाः संप्राप्तिलक्षणं च,		२८-३० दोषस्थानप्रकृतीः प्राप्य		१२८ मण्डलिकृतदंशलक्षणम् ...	"
१३-१४ पित्ततृष्णायाः " " "		विषं यत् करोति ...	"	१२९ राजिलङ्कृतदंशलक्षणम् ...	"
१५ आमजतृष्णायाः " " "		३१ दूषीविषस्य लक्षणं ...	५७३	१३०-१३३ सर्पानां पुंस्त्रीनपुंसक-	
१६ क्षयजतृष्णायाः " " ५६८		३२ विषं यथा मारयति ...	"	भेदेन लक्षणानि	"
१७ उपसर्गजतृष्णायाः " " "		३३-३४ विषमृतस्य लिङ्गानि ...	"	१३३ गर्भिण्या सुतया च दृष्टस्य लक्षणं,	
१८ असाध्यतृष्णाया लक्षणं	"	३५-३७ विषस्य चतुर्विंशत्युपक्रमाः	"	१३४ गौधेरकलक्षणं ...	"
१९-२१ तृष्णानां वातपित्त-		३८ विषे वेणिकाबन्ध-निष्पीडनो-		१३५ सर्पदंशानामाकृतिभेदेन	
गोहेतुत्वं ...	"	त्कर्तनानि ...	"	सदुदाहरणं	"
२२ तृष्णायां शीतजलं देयं ...	"	३९ " चूषणम् ...	"	१३६ सर्पानामवस्थाभेदेन शीघ्र-	
२३ उष्णकान्तस्य सहसा शीतजल-		३९-४१ " रक्तलावणम् ...	"	विषत्वं ...	"
दाननिषेधः ...	"	४२-४५ " प्रदेह-सेक-दंशच्छेदा-		१३७-१३९ सर्पविषं कस्यां दंष्ट्रायां	
२४ सर्वतृष्णानामनिल-		चूषणारिष्टा-दाह-विज्ञा-		तिष्ठति ...	"
पित्त-क्षयजत्वं ...	"	वण-वमन-विरकाः	"	१४० सर्पविषमृज्जाः कीटाः ...	"
२५-३९ तृष्णायाः सामान्य-		४६-५० सप्तविषवेगानां चिकित्सा	५७४	१४१-१४३ सविषकीटदृष्ट-	
चिकित्सा ५६८-५६९		५१-६० विषहरा अगद्योगाः	"	लक्षणम् ५७७-५७८	
४० तृष्णाया वैशेषिकी चिकित्सा ५६९		६१ विषे मन्त्रयोगः ...	"	१४४-१४५ लुताददृष्टलक्षणम् ...	५७८
४१-४६ पित्तजतृष्णायाः चिकित्सा		६१-६४ दोषस्थानभेदेन विष-		१४६-१४८ सूषिकविषलक्षणम्	"
४७-४९ कफजतृष्णायाः " ...	"	चिकित्सा ...	"	१४९ कृकलासकदृष्टलक्षणम् ...	"
५० क्षयजतृष्णायाः " ... ५७०		६५-६७ विषसंक्रमणार्थमुप-		१५०-१५१ द्रुविकदृष्टलक्षणम्	"
५१ मयजतृष्णायाः " ...	"	धानम् ५७४-५७५		१५२ कणभदृष्टलक्षणम् ...	"
५२-५६ तृष्णायाः हेत्वपेक्षिणी		६८ विषे नस्यं ...	५७५	१५३ दन्डिदृष्टलक्षणम् ...	"
चिकित्सा ...	"	६९ " अञ्जनं	"	१५४ सविषमण्डकदृष्टलक्षणम्	"
५७-६१ शीतमुष्णं च जलं कुत्र देयं,		७०-७६ " गन्धहस्तिनामाऽगदः,	"	१५५ सविषमस्त्य-जलीकोदृष्ट-	
कुत्र वा वर्ज्यम् ...	"	७७-९४ " महागन्धहस्तिनामा-		लक्षणम् ...	"
६२ तृष्णायाः शीघ्रप्रतिकार्यत्वं	"	ऽगदः ...	"	१५६ गृहगोघिका-शतपदीदृष्ट-	
६३ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः ...	"	९५-९७ " त्रयोऽगदाः ५७५-५७६		लक्षणम् ...	"
		९७-१००, धूमागदाः ...	५७६	१५७ मशकदृष्टलक्षणम् ...	"
२३ विषचिकित्सितम् ।		१०१-१०४, क्षारागदः ...	"	१५८ मक्षिकादृष्टलक्षणम् ...	"
१-३ विषचिकित्सितोपक्रमः ... ५७०		१०५-१०७ विषप्रदातुलक्षणानि	"	१५९-१६० स्थान-काल-स्वभाव-	
४-५ विषस्य प्रागुत्पत्तिः, तिहकिश्च,		१०८-११५ सविषाचलक्षणम् ...	"	प्रदेशैः सर्वदृष्टानामसाध्यत्वं	"
६-७ " योनिप्रभावाद ५७१					
५ न० सं० अनु०					

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
५३-५४ पक्वप्रणयोपभेदना		४९-५३ पित्तजमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा	६००	१३२ खालिखस्य लक्षणम्	६०६
भेषजगणः ... ५९४		५४-५७ कफजमूत्रकृच्छ्र-		१३२ पलितस्य	"
५५-६० ग्रणे षड्विधं शास्त्रकर्म	"	चिकित्सा	६००-६०१	१३३ ऊर्ध्वजन्तुरोगनिदानोपसंहारः	"
६१-६२ " पीडनविधिः	"	५८ साक्षिपातिसूत्रकृच्छ्र-		१३४-१५७ पीनस-नासारोग-	
६३-६५ " निर्वापणविधिः	"	चिकित्सा	... ६०१	चिकित्सा	६०६-६०७
६५-७२ " सम्पान-		५९-६८ अश्मरीजमूत्रकृच्छ्र-		१५८-१६२ वातिकशिरोरोग-	
विधिः ५९४-५९५		चिकित्सा	...	चिकित्सा	... ६०७
७२-७९ " खेदनविधिः ५९५		६९-७२ रेतोमिधातजमूत्रकृच्छ्र-		१६३-१६५ शिरोरोगे मायूरधृतं	"
८०-८२ " एषणविधिः ...	"	चिकित्सा	...	१६६-१७५ " महामायूरधृतं ६०८	
८३-८५ " शोधनविधिः	"	७३-७५ रक्तजमूत्रकृच्छ्र-		१७६-१७९ पैतिकशिरोरोगस्य	
८६ शुद्धप्रणलक्षणम्	...	चिकित्सा	... ६०२	चिकित्सा	"
८७-९४ ग्रणे रोपणविधिः		७६ मूत्रकृच्छ्रेऽपथ्यानि	...	१८०-१८२ कफजशिरोरोगस्य	"
९५ " पत्रदानम् ... ५९६		७७-८० हृद्रोगस्य निदानसंप्राप्ति-		१८३ सज्जिपातजशिरोरोगस्य	"
९६ " हितः पटः ...	"	लक्षणानि	...	१८३-१८६ कृमिजशिरोरोगस्य	"
९७-९८ " अहितं हितं		८१-८९ वातजहृद्रोगस्य		१८७-२०५ मुखरोगस्य	
चाक्षपानम् ...	"	चिकित्सा	६०२-६०३	चिकित्सा	६०८-६०९
९९ " उत्सादनविधिः	"	९०-९५ पित्तजहृद्रोगस्य	...	२०६-२१४ मुखरोगे खदिरादि-	
१०० " अवसादनविधिः	"	९६-९९ कफजहृद्रोगस्य	...	शुदिका	... ६०९
१०१-१०६ " अमिकर्मविधिः	"	१०० त्रिदोषजहृद्रोगस्य	...	२१५-२२० अरोचकानां	
१०७ " शारकर्मविधिः	"	१०१-१०३ शूलस्य	...	चिकित्सा	६०९-६१०
१०८-१०९ " धूपनविधिः	"	१०३ कृमिजहृद्रोगस्य	...	२२१-२३० कर्णरोगचिकित्सा	६१०
११०-११२ " ग्रलेपविधिः	"	१०४-१०६ प्रतिश्यायस्य निदान-		२३१-२३६ नेत्ररोगे बिडालकाः	"
११३ " अवचूर्णनम्	"	संप्राप्ति लक्षणानि ...	"	२३७-२३९ " आश्वेतनानि	"
११४ " त्वनिशुद्धिकरो		१०७-१०९ दुष्टप्रतिश्यायजा रोगाः	"	२४०-२५१ " अज-	
लेपः ...	"	११० दुष्टप्रतिश्यायस्य लक्षणं	"	नानि	६१०-६११
११५-११७ " सवर्णाकरणविधिः	"	१११ क्षवयोः	...	२५२-२५३ " सुखावती	
११८ " लोमसंजननम्	"	१११ नासाशोषस्य	...	वर्तिः	... ६११
११९ ग्रणोपद्रवचिकित्सा	...	११२ प्रतिनाहस्य	...	२५४-२५५ " दृष्टिप्रदा वर्तिः	"
१२०-१२१ अध्यायोक्त-		११२ नासास्त्रावस्य	...	२५६-२६१ " अन्धान्यब्रजनानि	"
विषयाः ५९६-५९७		११३-११४ अपीनसस्य	...	२६२-२६७ खालिखादि-	
		११५ प्राणपाकस्य	...	चिकित्सा	...
		११५ नासाश्वयथोः	...	२६८-२७५ खालिखपलितयोः	
		११६ नासाहुँदस्य	...	महानीकृतैर्ल	"
		११६ पूयरक्तस्य	...	२७६-२८२ " अन्ये कतिपय-	
		११७ अरुषिकायाः	...	योगाः	६११-६१२
		११७ वीरस्य	...	२८३-२९० स्वरभेदचिकित्सा	६१२
		११८ शिरोरोगस्य वातजादिभेदेन		२९१ दोषाणां स्थानसानीप्याद्वरण-	
		लक्षणानि	"	मुचितं	...
		११९-१२३ मुखरोगस्य	"	२९२-२९३ विरुद्धगुणा अपि योषाः	
		१२४-१२६ अरोचकस्य	"	परस्परं नोपश्रान्ति	"
		१२७-१२८ कर्णरोगस्य	"	२९४ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	... ६१३
		१२९-१३१ नेत्ररोगस्य	"		
२६ त्रिमर्मीयचिकित्सितम् ।					
१-२ त्रिमर्मीयचिकित्सितोपक्रमः ५९७					
३-४ मर्मेणां संख्या, तत्र त्रयाणां					
प्राधान्यम् ...	"				
५-१० उदावर्तस्य निदानसंप्राप्ति-					
लक्षणानि ...	"				
११-३१ " चिकित्सा ५९७-५९९					
३२-४४ मूत्रकृच्छ्रस्य निदानसंप्राप्ति-					
लक्षणानि ५९९-६००					
४५-४८ वातजमूत्रकृच्छ्रस्य					
चिकित्सा	६००				

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२७ ऊरुस्तम्भचिकित्सितम् ।		४६-४८ बहिरावामस्य लक्षणम्	६१८	१०६-१०८ वातरोगे मांसरसाः	६२१
१-२ ऊरुस्तम्भचिकित्सितोपक्रमः	६१३	४९ हनुग्रहस्य	"	१०९-११७ " खेदाः	६२१-६२२
३-१४ ऊरुस्तम्भस्य निदानं		५० आक्षेपकस्य	६१९	११८-१४१ वातरोगहराः	
संप्राप्तिश्च ...	"	५१ दण्डकस्य	"	ब्रह्मयोगाः	६२२-६२३
१५ " पूर्वरूपानि ...	"	५२ अर्दितादीनां समानं लक्षणं	"	१४२-१५६ वातरोगे बलतैलं	६२३
१६ ऊरुस्तम्भे ज्वरप्रयोगजा		५३-५५ एकाङ्गयोगस्य लक्षणं...	"	१५७-१६४ " अमृतार्थं तैलं	"
दोषाः	"	५६ शुभ्रस्याः	"	१६५-१८१ " अन्ये तैलयोगाः	६२४
१७-१८ ऊरुस्तम्भस्य लक्षणानि		५७ खड्ग्याः	"	१८२-१८३ " तैलप्रशंसा	"
१९ " साध्यासाध्यलक्षणं	६१४	५८-६० पिप्तादिसंसर्गज्ञानं	"	१८४-१९९ दोषान्तरादिसंछेदे	
२०-२७ " चिकित्सासूत्रं	"	६१-६२ कफपित्तरावृतस्य		वाते चिकित्सा	६२४-६२५
२८-३८ ऊरुस्तम्भहराः		वायौलक्षणानि	"	१९९-२४८ पञ्चानां माहृतानाम-	
कतिपययोगाः	६१४	६३-६८ रक्तादिधातुभिरावृतस्य		न्योन्यावरणे लिङ्गानि	
३९-४१ ऊरुस्तम्भे आविस्थिकी		वायौलक्षणानि	"	तेषां चिकित्सा च	६२५-२७
चिकित्सा	६१४-६१५	६९ अन्नावृतस्य	"	२४९-२५० अध्यायोपनिषयाः	६२७
४२-४७ " तैलयोगाः	६१५	६९ मूत्रावृतस्य	"		
४८-६० " बाह्यचिकित्सा	"	७०-७१ पुरीषावृतस्य	"		
६०-६१ ऊरुस्तम्भचिकित्सासूत्रं	"	७२-७४ वातरोगाणां साध्यासाध्य-			
६२ अध्यायोकार्यसंग्रहः	"	विचारः	६२०		
		७५-७७ वातरोगेषु ज्वरविधिः	"		
२८ वातव्याधिचिकित्सितम् ।		७८-८२ " खेदविधिः	"		
१-२ वातव्याधिचिकित्सितोपक्रमः	६१६	८३-८५ " संशोधनं	"		
३-४ वायोः स्वभावः	"	८६-८८ " सानान्यचिकित्सा	"		
५-११ " पञ्चभेदाः, तेषां		८९ कोष्ठस्य वाते चिकित्सा	६२१		
स्थानानि कर्म च	"	९० गुदपकाशयस्ये	"		
१२-१४ विगुणवातानां कार्यम्	"	९१ आमशयस्ये	"		
१५-१८ वातरोगाणां सामान्यनिदानं		९१ सर्वाङ्गकुपिते	"		
संप्राप्तिश्च	६१७	९२ त्वगाश्रिते	"		
१९ वातरोगाणां पूर्वरूपम्	"	९२ रक्तस्ये	"		
२०-२३ कुपितस्य वायोः रूपानि	"	९३ मांसभेदःस्ये	"		
२४ कोष्ठे प्रकुपितस्य वातस्य लक्षणं	"	९३ अस्थिमज्जयते	"		
२५ सर्वाङ्गे	"	९४-९५ शुक्रस्ये	"		
२६ गुदे	"	९६ हृदि प्रकुपिते	"		
२७ आमशये	"	९७ वायुना यात्रे वेद्यमाने चिकित्सा,	"		
२८ पकाशये	"	९८ " " संकुचिते	"		
२९ श्रोत्रादीन्द्रियेषु	"	९८ बाहुशीर्षगते वाते	"		
३० लम्बि	"	९९ नाभिरधोवाते प्रकुपिते	"		
३१ अशुजि	"	९९-१०० अर्दितस्य चिकित्सा	"		
३२ मांसभेदोः	"	१०० पक्षाघातस्य	"		
३३ मज्जाश्रोः	"	१०१ शुभ्रस्याः	"		
३४ शुक्रस्यस्य	"	१०१ खड्ग्याः	"		
३५ स्नायुगतस्य	"	१०२-१०३ हनुग्रहस्य	"		
३६ सिरागतस्य	"	१०४-१०५ वातरोगिणां यत्प्रशस्तं	"		
३७ सन्निधगतस्य	"				
३८-४२ अर्दितस्य लक्षणम्	"				
४३-४५ अन्तरायामस्य	"				

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
११५-११८ वातरक्ते मधुकर्तुलं	६३२	३२ शुष्कयोन्या लक्षणम्	६३६	१५३-१५७ क्लैब्यस्य निदानं	
११९-१२०, बल्यतेलम्	"	३३ वामिन्या	" "	सामान्यलक्षणं च	६४१
१२१-१२३, पिण्डतेलम्	"	३४ पण्ड्या	" "	१५८-१६१ बीजोपघातजक्लैब्यलक्षणं,	
१२४-१२७, झुलावि- चिकित्सा ...	६३३	३५-३६ महायोनेर्लक्षणं	...	१६२-१७५ ध्वजमङ्गकृतक्लैब्यलक्षणं,	
१२८-१३४, दाहचिकित्सा	"	३७-३८ व्यापन्नयोनेरुपद्रवाः...	"	१७६-१८० जरासंभव- क्लैब्यलक्षणं	६४१-६४२
१३५-१४४ वाताधिकवातरक्त- चिकित्सा ...	"	३९-४० योनिव्यापस्तु दोषाधि- क्यनिरूपणं	...	१८१-१८७ शालुक्षयजक्लैब्यलक्षणं	६४२
१४५-१४८ कफाधिकवातरक्त- चिकित्सा ...	"	४१-४६ योनिरोगाणां चिकित्सासूत्रं	६३६-६३७	१८८-१९० एकीयमतेन क्लैब्य- निदानम्	"
१४९-१५३ वातकफाधिकवातरक्त- चिकित्सा ...	"	४७-४८ वातिकयोनिरोगाणां चिकित्सा	६३७	१९१-२०३ क्लैब्यचिकित्सा ...	"
१५४-१५५ साञ्जिपातिकवातरक्त- चिकित्सा ...	"	४९-५२ वातिके योनिरोगे बलाघृतं	"	२०४-२११ प्रदरस्य निदानं संप्राप्तिश्च	६४२-६४३
१५६-१६२ वातरक्ते आवस्थिकी चिकित्सा	६३३-६३४	५२-६०, " " काश्मर्यादिघृतं,	"	२११-२१३ वातप्रदरस्य निदान- लक्षणं	६४३
१६३-१६५ अष्यायोकार्थसंग्रहः	६३४	६१-६२, " " कतिपययोगाः,	"	२१४-२१६ पित्तप्रदरस्य	" "
३० योनिव्यापचिकित्सितम् ।		६३ पैत्तिकयोनिरोगाणां चिकित्सा	"	२१७-२१८ कफप्रदरस्य	" "
१-२ योनिव्यापचिकित्सितो- पक्रमः	६३४	६४-६८ पैत्तिके योनिरोगे शतावरी- घृतं	...	२१९-२२४ साञ्जिपातिकप्रदरस्य,	"
३-६ योनिव्यापद्विषयेऽभिवेशस्य प्रश्नाः	...	६९, " " जीवनीयघृतम्	"	२२५-२२६ शुद्धातवर्तलक्षणं	...
७ योनिव्यापप्लेदाः	...	७०-८५ क्लैब्यिकयोनिरोगाणां चिकित्सा	...	२२७-२२८ प्रदरचिकित्सा ...	"
८ योनिव्यापदं सामान्यहेतुः	"	८६-८९ अक्षरदरचिकित्सा	...	२२९-२३६ क्षीरदोषाणां निदानं संप्राप्तिश्च	६४३-६४४
९-११ वातजयोनिव्यापत्तेर्निदानं लक्षणं च	...	९०-९५ अक्षरदरे पुष्यायुगं सूर्यं	"	२३७-२३८ वातजादिभेदेन क्षीर- दोषस्य लिङ्गानि...	६४४
११-१२ पित्तजयोनिव्यापत्तेर्निदानं लक्षणं च	...	९६-९९, कतिपययोगाः	६३८-६३९	२३८-२५१ वातादिघृष्टं क्षीरं पिबतो बालस्य यानि लिङ्गानि भवन्ति...	"
१३-१४ कफजयोनिव्यापत्तेर्निदानं लक्षणं च	...	१००-११४ विविधयोनिरोगाणां चिकित्सा	...	२५१-२५६ क्षीरदोषे धात्र्याः संशोधनं	"
१४-१५ त्रिदोषयोनिव्यापत्तेर्लक्षणं	"	११५ योनिरोगेष्व्वादा वातशमनं कार्यं,	"	२५७-२६०, " " हितमजपानं,	"
१६ साक्षजाया योनेर्लक्षणं	"	११६-११९ पाण्डुरप्रदरचिकित्सा	"	२६०-२८१ स्तन्यशुद्धिकराः कतिपययोगाः	६४४-६४५
१७ अरजस्कया	"	१२०-१२६ योनिरोगेष्व्वावस्थिकी चिकित्सा	...	२८२-२८७ बालरोगाणां चिकित्सा	६४५
१८ अचरणया	"	१२६ शुक्रदोषचिकित्सा	६४०	२८८-२९० चरकप्रति संस्कृत- स्यानिवेशातन्त्रस्य	
१९ अतिचरणया	"	१२७-१३२ शुक्रदोषादिविषये आत्रेयं प्रलम्बिवेशस्य प्रश्नाः	"	दृढबलकृता संप्रतिः	"
२० आशुचरणया	"	१३३-१३४ दुष्टस्य शुक्रस्याबीजत्वं	"	२९१-२९२ उक्तानुक्तानां रोगाणां चिकित्साविदेशः	६४५-६४६
२१-२२ उपहृताया	"	१३५-१३८ शुक्रदुष्टेर्निदानं संप्राप्तिश्च	...	२९३ भेषजसम्यग्योगलक्षणं	६४६
२३-२४ पतिहृताया	"	१३९ शुक्रदोषभेदाः	...	२९४-२९५ शरीरापेक्षसम्यग्यो- गोदाहरणं	"
२५-२६ उदावर्तिन्या	"	१४० वातदूषितशुक्रस्य लक्षणं	"	२९६-२९७ चिकित्सायां कालविचारः	"
२७-२८ कर्णिन्या	"	१४१ पित्तदूषितशुक्रस्य	"	२९८-३०१ भेषजप्रहणकालः	"
२८ पुत्रघ्न्या	"	१४२ श्लेष्मदूषितशुक्रस्य	"		
२९-३० अन्तर्मुख्या	"	१४३ रुधिरान्वितशुक्रस्य	"		
३१ सूचीमुख्या	"	१४४ अवसादिनः शुक्रस्य	"		
		१४५ शुद्धस्य	"		
		१४६-१५२ शुक्रदोषाणां चिकित्सा	६४०-६४१		

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
३०२ ज्वरे पेया-कषाय-क्षीर-सर्पि- विरेचनानां कालः ... ६४६		११ औषधद्रव्याणि कथं स्थाप्यानि ६५३		१० इक्ष्वाकोः मस्तौ एको योगः ६५७	
३०३ भेषजग्रहणयोग्यः कालः "		१२ वमनविरेचनद्रव्याणां भावनार्थ- मालोहनार्थं च द्रव्याणि "		११ " तके " "	
३०४-३०८ कृत्वावपेक्षः कालविचारः ६४६-६४७		१३ वमनद्रव्याणां मदनफलस्य श्रेष्ठत्वं "		११ " एको प्रेययोगः ... ६५८	
३०९-३१० कस्मिन् काले कस्य दोषस्य प्रकोपः ६४७		१३ मदनफलानां ग्रहणस्थापन- विधिः ६५३-६५४		१२ " एकः पल्लवयोगः "	
३११ " वयसि " " " "		१४ वमनौषधपानविधिः ... ६५४		१३ " " तैलयोगः ... "	
३१२ आहारपाकापेक्षो दोषप्रकोपः "		१४ वमनायोगे कर्तव्यं ... "		१३ " " घृतयोगः ... "	
३१३-३१४ चिकित्सायां मात्रा- विचारः ६४८		१५ सर्वेषु वमनयोगेष्वनुक्रममपि मधुसन्धर्वं देयं ... "		१३ " इक्ष्वाकुबीजस्यैको वर्धमानयोगः ... "	
३१५-३१९ " देशसामान्यविचारः ६४८		१५ छर्दनयोगसु कस्य मधुन लण्णाविरोधित्वं ... "		१४ इक्ष्वाकोः कषायेषु पञ्चदशयोगाः "	
३२० देशादिपरीक्षाम्यतिरेकेण केवलं योगैरेव चि- कित्सां कुर्वतो दोषः "		१६ मदनफलानामष्टौ मात्रायोगाः ६५५		१५ " अष्टौ वार्तियोगाः ... "	
३२१-३२५ दोषाणां कदाचि- द्विरुद्धमिमताऽपि क्रिया कार्या भवति "		१७-१८ मदनफलानां पञ्च पयोमुखा योगाः ... "		१५-१८ " पञ्च लेहयोगाः ... "	
३२६ दोषौषधादीनि परीक्ष्यैव चिकित्सा विधेया ... ६४९		१९ मदनफलानामेको प्रेययोगः "		१९ " एको मन्थयोगः ... "	
३२७-३३० निवृत्तेऽपि व्याधौ दोषशेषापनुत्थयितुमपा- यिप्रयोगस्य सेवनं विधेयं "		२० मदनफलानामेकः फाणितयोगः "		२० " मांसरसयोगः "	
३३१ द्वेष्यमपि पथ्यं कल्पनाविधिभिः भित्त्यं गमयेत् ... "		२१ मदनफलानां षड्वर्तियोगाः "		२१-२३ अग्न्यायुक्तकार्य- संग्रहः ६५८-६५९	
३३२-३३३ मनोऽर्थानामानु- कूल्यस्य फलं ... ६५०		२२ " विंशतिर्लेहयोगाः "		४ धामार्गवकल्पः ।	
३३४-३४० अध्यायोक्तविषयाः "		२३ " विंशतिरुत्तरा- कायोगाः ६५५-६५६		१-२ धामार्गकल्पोपक्रमः ... ६५९	
		२३ " विंशतिर्मौदकयोगाः ६५६		३ धामार्गवपर्यायाः ... "	
		२४-२५ " षोडश शकुली-पूपयोगाः		४-५ धामार्गवगुणाः ... "	
		२६ " दश घाडवादियोगाः "		६ धामार्गवस्य पल्लवानां नवयोगाः ... "	
		२७ मदनफलपर्यायाः ... "		७ " चत्वारः क्षीरयोगाः ... "	
		२८-३० अध्यायोक्तकार्यसंग्रहः ...		७ " एकः सुरायोगः "	
		२ जीमूतककल्पः ।		७-८ " नव कषाययोगाः "	
		१-२ जीमूतककल्पोपक्रमः ... ६५६		९ " एकोऽन्नयोगः "	
		३ जीमूतकपर्यायाः ... "		१० " एको प्रेययोगः "	
		४ जीमूतकगुणाः ... "		११-१२ " द्वादश शङ्खद्रवयोगाः "	
		५-७ जीमूतकानां षट् क्षीरयोगाः		१३-१४ " दश लेहयोगाः "	
		८ " एकः सुरामण्डयोगः ६५७		१५ " एकः कल्कयोगः ६६०	
		९-१० " एकोनविंशतिः कषाययोगाः "		१६-१७ " अन्ये एकादश कषाययोगाः ... "	
		११ " अष्टौ मात्रायोगाः "		१८ " एको घृतयोगः "	
		१२ " चत्वारः खरसयोगाः "		१९-२० अध्यायोक्तकार्यसंग्रहः "	
		१३ " एको घृतयोगः "		५ वत्सककल्पः ।	
		१४-१५ अध्यायोक्तकार्यसंग्रहः		१-२ वत्सककल्पोपक्रमः ... ६६०	
		३ इक्ष्वाकुकल्पः ।		३-४ वत्सकस्य पर्यायाः ... "	
		१-२ इक्ष्वाकुकल्पोपक्रमः ... "		५ " भेदौ ... "	
		३ इक्ष्वाकोः पर्यायाः ... "		६ " गुणाः ... "	
		४ " गुणाः ... "		७-८ " नव कषाययोगाः "	
		५-६ " पयोमुखा अष्टौ एकश्च सुरामण्डयोगः "		९-१० " पञ्च चूर्णयोगाः "	
				११ " त्रयः सलिलयोगाः "	
				११ " एकः कृशरायोगः "	
				१२ अध्यायोक्तकार्यसंग्रहः ... "	

७ कल्पस्थानम् ।

१ मदनकल्पः ।

- १-२ मदनकल्पोपक्रमः ... ६५१
- ३ कल्पस्थानस्य विषयः ... "
- ४ क्षीरमलविरेचनभेदाः ... "
- ५ वमनं विरेचनं च द्वयं कथं
वामयति विरेचयति च "
- ६ अपरिसंख्येयसंयोगानामपि
विरेचनद्रव्याणां षट्सु क्षाते-
जन्तमौर्वं कृत्वोपदेशः ... ६५२
- ७ विरेचनद्रव्याणि कथं क्रिया-
समर्थतमानि भवन्ति ... "
- ८ देशभेदाः ६५२-६५३
- ९ कथंभूते देशे जातानि द्रव्या-
ण्युपादेयानि ... ६५३
- १० औषधद्रव्याहरणविधिः ... "

विषयः	पृष्ठाङ्कः
६ कृतवेधनकल्पः ।	
१-२ कृतवेधनकल्पोपक्रमः ...	६६१
३ कृतवेधनस्य पर्यायाः ...	॥
४ ,, गुणाः ...	॥
५ ,, चत्वारः क्षीरयोगाः ...	॥
५ ,, एकः सुरायोगः ...	॥
५-७ ,, द्वाविंशतिः कषाययोगाः ...	॥
८ ,, दश पिच्छायोगाः ...	॥
८ ,, षड्विंशत्योगाः ...	॥
८ ,, एको घृतयोगः ...	॥
९-१० ,, अष्टौ लेहयोगाः ...	॥
११-१२ ,, सप्त मांसरसयोगाः ...	॥
१२ ,, एक इक्षुरसयोगः ...	॥
१३-१४ अध्यायोक्तविषयाः ...	॥
७ श्यामात्रिवृत्कल्पः ।	
१-२ श्यामात्रिवृत्कल्पोपक्रमः ...	६६२
३ विरेचने त्रिवृन्मूलस्य श्रेष्ठत्वं	॥
४ त्रिवृतायाः पर्यायाः ...	॥
५-६ ,, गुणाः ...	॥
७ ,, भेदाः ...	॥
८-९ येषामरूपा येषां च	॥
श्यामा हिता ...	॥
१०-११ श्यामात्रिवृत्तयोः	॥
उद्धरणविधिः ...	॥
१२-१३ ,, अम्लादिभिर्नव-	॥
कल्कयोगाः ...	॥
१४ ,, सैन्धवादिभिर्द्वादश	॥
चूर्णयोगाः ...	॥
१५-१६ ,, गोमूत्रेण सहाष्टा-	॥
दश योगाः ...	६६३
१७ ,, मधुकैनेको योगः ...	॥
१८-१९ ,, जीवकादिभिश्चतु-	॥
र्दश योगाः ...	॥
२० ,, क्षीरादिभिः सप्तयोगाः ...	॥
२१-२२ ,, अष्टौ लेहयोगाः ...	॥
२३ ,, पानकादिषु पञ्च योगाः ...	॥
२४-२५ ,, प्रथमस्तर्पणयोगः ...	॥
२६-५५ ,, पञ्च मोदक-	॥
योगाः ६६३-६६४	॥
५६-६० ,, षट्सु ऋतुषु	॥
षड्योगाः ...	६६४
६१-६४ ,, द्वौ चूर्णयोगौ ...	॥

विषयः	पृष्ठाङ्कः
६५-६६ श्यामात्रिवृत्तयोः द्वौ तर्पण-	
योगौ ६६५	
६६-६७ ,, घृतयोगौ ...	॥
६८ ,, क्षीरयोगौ ...	॥
६९-७१ ,, मद्ययोगौ ...	॥
७२-७३ ,, काञ्जिकयोगौ ...	॥
७४ ,, षाडवादिभिर्दश-	॥
योगाः ...	॥
७५-७६ विरेचनयोगानां वान्ति-	॥
निरासार्यमुपायाः ...	॥
७७-८० अध्यायोक्तविषयाः ...	॥
८ चतुरङ्गलकल्पः ।	
१-२ चतुरङ्गलकल्पोपक्रमः ...	॥
३ आरम्भस्य पर्यायाः ...	॥
४-५ ,, गुणाः ...	६६६
६-७ ,, उपयोगविधिः ...	॥
८-९ ,, द्राक्षारसेन एको योगः ...	॥
९ ,, सुरामण्डेन ,,	॥
९ ,, सीधुना ,,	॥
१० ,, दधिमण्डेन ,,	॥
१० ,, आमलकरसेन ,,	॥
१० ,, सौवीरकेण ,,	॥
११ ,, त्रिवृत्कषायेण ,,	॥
११ ,, बिल्वकषायेण ,,	॥
१२ ,, एको लेहयोगः ...	॥
१३-१४ ,, द्वौ घृतयोगौ ...	॥
१५ ,, एकोऽरिष्टयोगः ...	॥
१६ ,, अमुक्तविरेचन-	॥
योगोपदेशः ...	॥
१७-१८ ,, अध्यायोक्तविषयाः ...	॥
९ तिल्वकलकल्पः ।	
१-२ तिल्वकल्पोपक्रमः ...	६६६
३ तिल्वकस्य पर्यायाः ...	॥
३-५ ,, उपयोगविधिः ६६६-६६७	॥
६ ,, दध्यादिभिः पञ्च योगाः ६६७	॥
७ ,, एकः सौवीरकयोगः ...	॥
८ ,, सुरायोगः ...	॥
९-१० ,, अरिष्टयोगः ...	॥
१०-११ ,, कम्पिलकेन एको योगः ...	॥
११-१३ ,, त्रयो लेहयोगाः ...	॥
१४-१६ ,, चत्वारो घृतयोगाः ...	॥
१७-१८ ,, अध्यायोक्तार्थसंग्रहः ...	॥

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१० सुधाकल्पः ।	
१-२ सुधाकल्पोपक्रमः ...	६६७
३ सुधागुणाः ...	॥
४ सुधाप्रयोगानां नराः ...	॥
५-७ सुधाप्रयोगानां नराः ...	६६८
७-८ सुधाभेदाः ...	॥
९ सुधाया उपयोगविधिः ...	॥
१०-१२ ,, सौवीरकादिभिः	॥
सप्तयोगाः ...	॥
१३ ,, सर्पिषा मांसरसेन	॥
चैकैको योगः ...	॥
१४ ,, एकः पानकयोगः ...	॥
१५-१७ ,, त्रैययोगः ...	॥
१८ ,, लेहयोगः ...	॥
१९ ,, यषादिभिश्चो योगाः ...	॥
१९ ,, शुष्कमस्त्येन एको योगः ...	॥
१९ ,, मांसेन ,,	॥
२० ,, एकः सुरायोगः ...	॥
२० ,, द्वौ घृतयोगौ ...	॥
२१-२२ ,, अध्यायोक्तार्थ-	॥
संग्रहः ६६८-६६९	॥
११ सतलाशङ्किनीकल्पः ।	
१-२ सतलाशङ्किनीकल्पोपक्रमः ६६९	॥
३ सतलाशङ्किन्योः पर्यायाः ...	॥
४ ,, गुणाः ...	॥
५ ,, ब्राह्ममज्जं ...	॥
६-८ ,, षोडश कल्कयोगाः ...	॥
९-११ ,, षट् तैलयोगाः ...	॥
१२-१६ ,, अष्टौ घृतयोगाः ...	॥
१६ ,, त्रयो लेहयोगाः ...	॥
१६ ,, कम्पिलकेनैको योगः ...	॥
१७ ,, पञ्च संधानयोगाः ...	॥
१८-१९ ,, अध्यायोक्तविषयाः ६७०	॥
१२ दन्तीद्रवन्तीकल्पः ।	
१-२ दन्तीद्रवन्तीकल्पोपक्रमः ६७०	॥
३ दन्तीद्रवन्त्योः पर्यायाः ...	॥
४ ,, ब्राह्ममज्जं ...	॥
५ ,, प्रयोगविधिः ...	॥
६ ,, गुणाः ...	॥
७ ,, सप्त कल्कयोगाः ...	॥
८ ,, मांसरसैश्चो योगाः ...	॥
९-१० ,, त्रयः लेहयोगाः ...	॥
११-१५ ,, षड् लेहयोगाः ...	॥
१६ ,, एकचूर्णयोगः ...	॥

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१७ दन्तीद्रव्यस्योः इष्टुषौ को योगः ६७०		६५ यो दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन		१०-११ वमनविरचनयोः कर्तव्यः	
१८ " सुद्राहिसिद्धयो		स्वयमेव विरिच्यते तत्र कर्तव्यं ६७४		क्रमः ६७८	
रसयोगाः ... ६७१		६६ दोषोपशमनोपायः ... "		११-१३ संशोधनानन्तरं कर्तव्योः	
१९ " त्रयो यवान्वाद्योगाः "		६७-६९ केषां सुद्रोषधं प्रयोज्यं "		ऽनसंज्ञनक्रमः ६७८-६७९	
२० " एक उत्कारिकायोगः "		७० यस्य विरेचनमूर्ध्वं याति		१३-१४ हीनमध्यप्रवरयोर्वमनविर-	
२१ " एको मोदकयोगः "		तस्य चिकित्सा ... "		चनयोर्लक्षणानि ... ६७९	
२१ " मधयोगः "		७१-७२ दोषाप्रवृत्तौ कर्तव्यं ... "		१५-२० वमनविरचनयोः सम-	
२२ " भक्षयोगः "		७३ दोषातिप्रवृत्तौ ... "		हीनातियोगलक्षणानि ६८०	
२३-२६ " एकोऽपरश्चूर्णयोगः "		७४-७५ विरेचनस्याविक्रमत्वे हेतुः		२०-२६ निरुहानुवासन-	
२७-२९ " एको मोदकयोगः "		तच्चिकित्सा च ... "		विधानं ६८०-६८२	
३० " कषाययोगः "		७६ जीर्णैर्लोषधे यदि तृप्नोह-		२७-४० बस्तेर्गुणाः ६८२-६८३	
३१ " कल्कयोगः "		मूर्च्छाः स्युस्तदा कर्तव्यं "		४०-४६ बस्तेः समहीनातियोग-	
३२-३४ " पद्मासवयोगाः "		७७ कफावृत्ते भेषजे यदा लाला-		लक्षणानि ... ६८३	
३५ " एकैकः सौवीरक-		दयः स्युस्तदा चिकित्सा "		४६-४७ उचितस्नेहप्रसागमनकालः "	
तुपोदकसुरा-		७८ सुनिगधे क्रूरकोष्ठे च कर्तव्यं "		४७-५० कर्मवस्ति-कालवस्ति-योग-	
कम्पिष्ठकयोगः "		७९-८० येषामविरिच्यैव भेषजं		बस्तीनां विवरणं ६८४-६८५	
३६-४० अध्यायोक्त्यर्थ-		जीर्यति तेषां चिकित्सा ६७५		५०-५१ शिरोविरेचनस्य विधिः ६८५	
संग्रहः ६७१-६७२		८१-८२ येषां संशोधनं विनैव		५१-५२ " समहीनातियोग-	
४१-४२ पञ्चदशद्रव्याण्यश्रित्य		कर्मवातातपशिभिर्दोषाः		लक्षणानि ... "	
वमने विरेचने च यावन्तो		क्षयं यान्ति तेषां कर्तव्यं "		५३ तेषु चिकित्सा ... "	
योगो उक्तास्तत्रिदंशः ६७२		८३ केषां स्निग्धं केषां च रुधं		५४ बस्त्रादिषु परिहारकालः ... "	
४३ योगसंज्ञा कथं भवति "		विरेचनं प्रयोज्यं ... "		५४-५५ " परिहरणीयानि ... ६८६	
४४ शुणभूतानां सुरादीनां फला-		८४-८५ विधिपूर्वकं संशोधनं		५५-५६ प्रणीयमानो बस्तिर्यैहेतु-	
दिप्रधानद्रव्यानुवर्तित्वं ... "		प्रयोज्यं ... "		भिर्न याति ... "	
४५ तेषां विरुद्धवीर्यत्वेऽन्यबाधकत्वं "		८६ अन्नोक्तमात्राविचारः ... "		५६-५७ " बस्तिर्यैहेतुभिः शीघ्रं	
४६ विरुद्धवीर्योणां प्रयोगे हेतुः "		८७-९७ मानपरिभाषा ... "		सुचिराच्च याति ... "	
४७-४८ द्रव्याणां बलाधानार्थं खर-		९८-९९ द्रव्याणां सद्य उद्धृतानां		५७-६० येषु साध्येष्वपि रोगेषु	
समावना कार्या ... "		द्रवणां च द्विगुणं मानं		कर्म न सिद्धिमेति ... "	
४८ तुल्यातुल्यवीर्यसंयोगादिकार्यं "		ग्राह्यं ... ६७६		६० अध्यायोक्त्यर्थसंग्रहः ... "	
४९-५० अन्नोक्तवीजेनान्ययोगा-		१००-१०४ स्नेहपाकपरिभाषा ... "		२ पञ्चकर्मयसिद्धिः ।	
नामपि कल्पना कार्या ... "		१०५ मानस्य द्वैविध्यम् ... "		१-३ पञ्चकर्मयसिद्धयुपक्रमः ... ६८७	
५१-५३ तीक्ष्णस्य विरेचनस्य		१०६-१०७ कल्पस्थानोक्त्यर्थसंग्रहः "		४-७ सामान्यतः पञ्चकर्मनहोः "	
लक्षणं ६७२-६७३				८ अच्छर्दनीयाः ... "	
५३-५६ कथं भेषजं तीक्ष्णत्वं मध्यत्वं				९ अच्छर्दनीयानां वमनाद्या	
मन्दत्वं च याति ६७३				व्यापदो भवन्ति ... "	
५७-५८ तीक्ष्णादीनि भेषजानि				९ तत्रापवादः ... "	
केषु योज्यानि ... "				१० वमनार्हाः ६८७-६८८	
५९ आपितददर्शनाद्वमनार्थं भेषजं				११ अविरिच्यः ... ६८८	
प्रयोज्यं ... "				१२ तेषां विरेचनाद्या व्यापदो	
६० दोषादिबलमवैक्ष्य ... "				भवन्ति ... "	
६१ अन्यद्वेषजं कदा प्रयोज्यं "				१३ विरेचनार्हाः ... "	
६२ वमने पाकप्रतीक्षा किमर्थं				१४ अनास्थाप्याः ... "	
न कार्या ... "				१५ तेषामास्थापनाद्या व्यापदो	
६३-६४ कदा पुनः संशोभनौषधं देयं,				भवन्ति ६८८-६८९	
				१६ आस्थापनार्हाः ६८९	
				१७ अनुवासनानहोः ... "	

८ सिद्धिस्थानम् ।

१ कल्पनासिद्धिः ।

१-२ कल्पनासिद्धयुपक्रमः ... ६७७	
३-६ पञ्चकर्मकल्पनाविषयेऽभिप्रेतस्य	
कतिपये प्रश्नाः ... "	
६-७ स्नेहकर्मणः कार्यावधिः ... "	
७-८ स्नेहस्यद्वयोर्गुणाः ... "	
८-९ वमने विरेचने च दोषोत्कृष्टान-	
विधिः ... "	
१० वमनविरचनयोः प्रतिलोमग-	
मने हेतुः ... "	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१८ तेषामनुवासनाद्या व्यापदो भवन्ति ... ६८९	
१९ अनुवासनार्हाः ... ”	
२० अशिरोविरेचनार्हाः ... ”	
२१ तेषां शिरोविरेचनाद्या व्यापदो भवन्ति ६८९-६९०	
२२ शिरोविरेचनार्हाः ... ६९०	
२३ कस्मिन्नृतौ कदा नावनं विषेयं ”	
२४ अध्यायोक्तविषयाः ... ”	
२५-२८ उक्तेषु विधिनिषेधेषु वैयेन स्वयमप्युहो विषेयः ”	
३ वस्तिस्त्रीया सिद्धिः ।	
१-२ वस्तिस्त्रीया सिष्ट्युपक्रमः ६९१	
३-५ वस्तिविषयेऽग्निवेशस्य कतिपयप्रश्नाः ... ”	
६ किमपेक्ष्य दत्तो वस्तिः सम्यक् सिद्धिमेति ... ”	
७ वैद्वैर्बस्तिनेत्रं विषेयं ... ”	
८-१० वस्तिनेत्रप्रमाणं वस्तिनेत्राकृतिश्च ... ”	
१०-११ वस्तिव्यनिर्माणविधिः ६९२	
१२ वस्तिद्वारेऽनुकल्पविधिः ... ”	
१२-२० वस्तिप्रयोगविधिः... ”	
२०-२३ असम्यक्कृपणीते वस्तौ व्यापदः ... ६९३	
२३ वस्तौ द्वयनिक्षेपक्रमः ... ”	
२४ सर्वशयानस्य वस्तिदाने हेतुः ... ”	
२५ वस्तिदानसमये आवस्थिकं कर्म ... ”	
२६ प्रथमद्वितीयतृतीयवस्तीनां फलं ... ”	
२७ प्रत्यागते वस्तौ पश्चात्कर्म... ६९४	
२८-२९ निरुहानन्तरमनुवासनं देयं, ३० निरुहे कषायलेहयोर्मोत्रा ... ”	
३१-३२ वयोभिदेन निरुहमात्राः ६९५	
३३ वस्तिदानसमये प्रशस्तं शयनं ... ”	
३४ वस्तिदानानन्तरं देयं भोजनं ... ”	
३५-६८ कतिपये निरुह-योगाः ६९५-६९८	
६९ दोषापेक्षिणी निरुहकल्पना ६९८	
७० निरुहे प्रतिभोजनं ... ”	
७१ अध्यायोक्तविषयाः ... ”	
४ लेहव्यापदिकी सिद्धिः ।	
१-३ लेहवस्तिव्यापत्ति-द्वयुपक्रमः ... ६९८	
६ च० सं० अनु०	

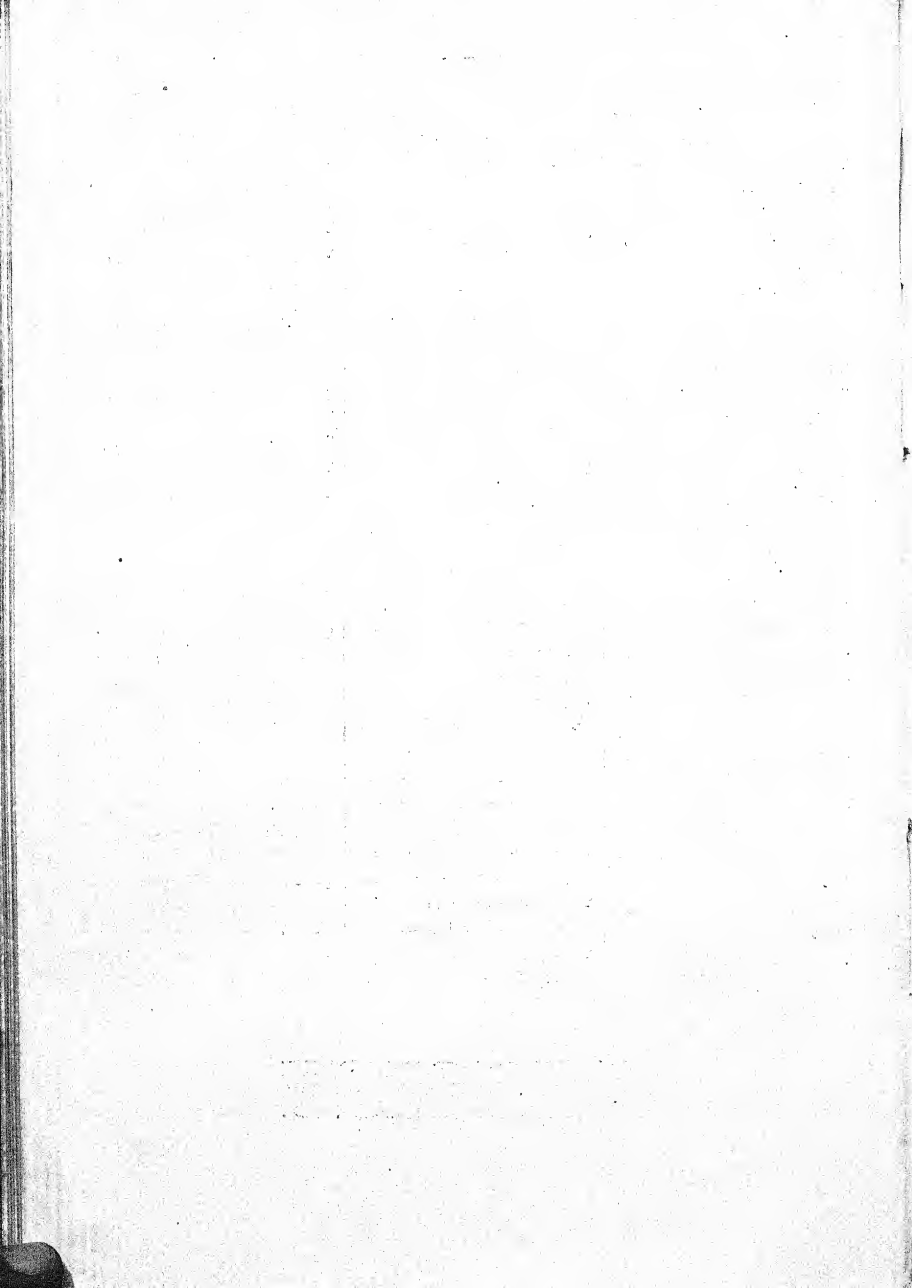
विषयः	पृष्ठाङ्कः
४-२४ कतिपयेऽनुवासन-लेहयोगाः ६९८-६९९	
२५ लेहवस्तेः षडपदः ... ६९९	
२६-२७ षडव्यापदां हेतुः ... ”	
२८-३० वातावृतलेहस्य लक्षणं चिकित्सा च ६९९-७००	
३१ पित्तावृतलेहस्य ... ” ७००	
३२-३३ कफावृतलेहस्य, ... ”	
३४-३५ अत्यशनावृत-लेहस्य ... ”	
३६-३७ विडावृतलेहस्य, ... ”	
३८-४० ऊर्ध्वं गच्छतः लेहस्य लक्षणं चिकित्सा च ... ”	
४१ रौक्ष्यादनागतः लेह उपेक्ष्यः ... ”	
४२ अनुवासनात् पूर्वं कीदृशं भोजनं देयं ... ”	
४३-४५ अनुवासितायोष्णं जलं देयं, तदुष्णाश्च ... ”	
४६-४७ के नित्यमनुवासाः ... ७०१	
४८ अनुवासने धामलेहनिषेधः ... ”	
४९ गुदकण्ठाभ्यां युगपत्लेहदान-निषेधः ... ”	
५०-५१ अनुवासननिरुहयोरैकान्ततः सेवननिषेधः ... ”	
५२ केषां मात्रावस्तिर्हितः ... ”	
५३-५४ मात्रावलेर्गुणाः ... ”	
५५-५६ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः ... ”	
५ नेत्रवस्तिव्यापदिकी सिद्धिः ।	
१-३ नेत्रवस्तिव्यापत्तिद्वय-क्रमः ७०१-७०२	
३-५ वर्ज्यानि वस्तिनेत्राणि, तेषां दोषाश्च ... ७०२	
६-७ वर्ज्या वस्तयः, तेषां दोषाश्च ... ”	
८ वस्तिप्रणेतुर्दोषाः ... ”	
९ अनुच्छ्वासस्य दत्ते निःशेषं वा दत्ते वस्तौ दोषाः ... ”	
१० तत्र चिकित्सा ... ”	
१०-११ वृत्तप्रणीतादिवस्तिदोषाः, तेषां चिकित्सा च ... ”	
१२ वस्तेरूर्ध्वमगमने हेतुः, तच्चिकित्सा च ... ”	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१३-१४ पीज्वमाने वस्तानन्तरा मुक्ते दोषाः, तच्चिकित्सा च ७०२	
१४ नेत्रकम्पनाभिहते गुदे दोषाः, तच्चिकित्सा च ... ”	
१५-१६ अतिमात्रप्रणीतनेत्रदोषाः, तच्चिकित्सा च ... ”	
१७ मन्दं प्रणीते बाधे वा लेहे दोषाः, तच्चिकित्सा च ... ७०३	
१८ अतिप्रपीडनदोषाः, तच्चिकित्सा च ... ”	
१९ अध्यायोक्तविषयाः ... ”	
६ वमनविरेचनव्यापत्तिः ।	
१-३ वमनविरेचनव्याप-त्तिद्वयुपक्रमः ... ७०३	
४-६ साधारणेषु प्रावृद्धशरद्वसन्तेषु संशोधनोपदेशः ... ”	
७ वमनादीनामादौ अन्तरा अन्ते च लेहलेहद्वययोगः ... ७०४	
८ कान् नातिस्निग्धान् विरेचयेत् ... ”	
९ केषां लेहविरेचनं केषां च रुक्षं विरेचनं देयं ... ”	
१०-१३ कथं पीतमौषधं सम्यग्योगाय कल्पते ... ”	
१४ अजीर्णस्य संशोधनौषधस्य लिङ्गानि ... ”	
१५-१६ मात्रावतः संशोधनौषधस्य गुणाः ... ”	
१७ कथंभूतसना औषधं पिबेत् १८-१९ क्षो वमनं पाता किं मुञ्जीत,, १९-२० सम्यक्कुक्षस्य लिङ्गानि ७०५	
२१ शुद्धिलक्षणदर्शनेऽपि सावधौष-धेषु वमनोपदेशः ... ”	
२२ यथोक्तवमनफलम् ... ”	
२३ सम्यग्वमनस्य पश्चात्कर्म २४ पेयादिकमाचरणे हेतुः ... ”	
२५ तर्पणादिकमः कुत्र योज्यः ... ”	
२६ जीर्णौषधस्य लिङ्गानि ... ”	
२७ अजीर्णौषधस्य ... ”	
२८ कथंभूतमौषधं व्यापयते ... ”	
२९-३० वमनविरेचनयोर्दोषव्यापदः, ३१-३४ वमनविरेचनयोर्गोपाति-योगाद्योगानां लक्षणम् ... ७०६	

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
३५-३६ पीतेऽप्यौषधेऽशुद्धस्य कर्तव्यम् ... ७०६		८ प्रास्तुतयोगिका सिद्धिः ।		११-२० अपतन्त्रकस्य निदानलक्षण-चिकित्सितानि ... ७१८	
३७ तुर्वमने वमनं कूरकोष्ठे विरेचनं च न देयम् ... ”		१-३ प्रास्तुतयोगिकीसिद्ध्युपक्रमः ७१३		२१-२४ तन्त्राया निदानलक्षण-चिकित्सितानि ... ७१९	
३८-४१ अयोगजन्या व्यापदः ... ”		४ वातघ्नो बलवर्णकृच्च निरुहः ... ”		२५-२६ त्रयोदशमूत्रदोषाणां नामतो निर्देशः ... ”	
४२-४४ तत्र चिकित्सा ... ”		५ वातनुचिरुहः ... ”		२७-२८ मूत्रकसादस्य निदान-लक्षणचिकित्सितानि ... ”	
४५-४६ अतियोगजन्या व्यापदः ... ”		६ द्वितीयो वातनुचिरुहः ... ”		२९-३१ मूत्रजठरस्य ... ”	
४६-५७ तासां चिकित्सा ७०६-७०७		७ शुक्रकृच्छ्रनिरुहः ... ”		३२ मूत्रकृच्छस्य निदानलक्षणं ... ”	
५८-६० आध्मानव्यापदः वर्णनं चिकित्सा च ७०७		८ पञ्चतिक्तो निरुहः ... ”		३३-३४ मूत्रोत्सङ्गस्य ... ”	
६१-६७ परिकर्तिकाव्यापदः ... ”		९-१० किसिनाशनो ... ”		३४ मूत्रसंक्षयस्य ... ”	
६८-७० परिस्त्राव-व्यापदः ... ”		११ वृषलकृत् ... ”		३५ मूत्रातीतस्य ... ”	
७१-७५ हृद्ग्रहव्यापदः ... ”		१२ मेदनः ... ”		३६ मूत्राष्टौलायाः ... ”	
७६-७७ अङ्गमहव्यापदः ... ”		१३-१४ मूत्रकृच्छ्रहृत् ... ”		३७ वातबलः ... ”	
७८-८४ जीवादानव्यापदः ... ”		१५ मृदुवस्तिजडीभूते तीक्ष्णो निरुहः ... ”		३८ उष्णवातस्य ... ”	
८५-८७ विमंशव्यापदः ... ”		१५ तीक्ष्णवस्तिविकर्षिते प्रत्या-स्थापनम् ... ”		३९-४० वातकुण्डलािकायाः ... ”	
८८-८९ स्तम्भव्यापदः ... ”		१६-१७ गुददाहदादौ द्रव्यादियोगः ... ”		४१-४२ रक्तग्रन्थेः ... ”	
९०-९१ उपद्रवाख्यव्यापदः ... ”		१७ वस्तिशुद्धस्य यवागूविधानं ... ”		४२-४३ विड्विधातस्य ... ”	
९२-९३ क्लृमाख्यव्यापदः ... ”		१८ क्षीणविदकस्य चिकित्सा ... ”		४४-४९ वस्तिकुण्डलस्य ... ”	
९४-९५ अध्यायोक्तविषयसंग्रहः ... ”		१९-२१ अतिसारस्य षट्त्रिं-शद्भेदाः ७१४		४९-५० मूत्राघातानां चिकित्सा ७२०	
७ वस्तिव्यापत्तिसिद्धिः ।		२२ अतिसारोपद्रवाः ... ”		५०-६१ उत्तरवस्तेर्विधिः ... ”	
१-४ वस्तिव्यापत्तिसिद्ध्युपक्रमः ७०९		२३-३३ तेषां नाशना योगाः ... ”		६२-७० स्त्रीणामुत्तरवस्तिदाने विशेषः ७२०-७२१	
५-६ वस्त्यसम्पन्नयोगजन्यद्वादश-व्यापदां निर्देशः ... ”		३४ अतिसारोक्तकमस्यान्यत्रा-प्यतिदेशः ... ”		७०-७३ शङ्कुस्य निदानलक्षण-चिकित्सितानि ... ७२१	
७-११ अयोगव्यापदः वर्णनं चिकित्सा च ७०९-७१०		३५ आमादिषट्कसंसर्गचिकित्सा ७१५		७४-७८ अर्धावमेदकस्य ... ”	
१२-१४ अतियोगव्यापदः ... ”		३६-३७ अतिसारहरं द्रुतं ... ”		७९-८३ सूर्यावर्तकस्य ... ७२१-७२२	
१५-२० क्लृमाख्यव्यापदः ... ”		३८-४२ अतिसारहरा यवागवः ... ”		८४-८६ अनन्तवातस्य ... ७२२	
२१-२६ आध्मानव्यापदः ... ”		४३-४५ अतिसारचिकित्सासूत्रं ... ”		८६-८७ शिरःकम्पस्य ... ”	
२७-२९ हिक्काव्यापदः ... ”		४६ अध्यायोक्तविषयाः ... ”		८८ नस्तःकर्मगुणाः ... ”	
३०-३१ हृत्प्राप्तिव्यापदः ... ”		९ त्रिमर्माया सिद्धिः ।		८९-९२ नस्यकर्मभेदाः ... ”	
३२-३९ ऊर्ध्वताख्यव्यापदः ... ”		१-२ त्रिमर्मायसिद्ध्युपक्रमः ... ७१६		९३-९५ नस्यकर्म केषु रोगेषु कार्यं ... ”	
४०-४२ प्रवाहिकाव्यापदः ... ”		३ मर्माणां संख्या ... ”		९६ विरेचनं नस्यं कैत्रव्यैः कल्पनीयं ७२३	
४३-४६ शिरःशूलव्यापदः ... ”		३ तत्र त्रयाणां प्राधान्यं ... ”		९७ तर्पणं ... ”	
४७-५३ अङ्गशूल-व्यापदः ... ”		४ प्रधानमर्माणां हृदयशिरो-वस्तीनां वर्णनम् ... ”		९८-१०७ अवपीडनस्य दानविधिः ... ”	
५४-५७ परिकर्तिकाव्यापदः ... ”		५ प्रधानमर्माणामुपघाते सामान्य-लक्षणानि ... ”		१०७-१०८ प्रध्मापनस्य प्रयोगविधिः ... ”	
५८-६२ परिलम्बव्यापदः ... ”		६ विशेषलक्षणानि ... ७१७		१०९-११५ नस्यकर्मणो व्यापदः, तच्चिकित्सा च ... ”	
६३ वस्तेर्द्रुत्वं तीक्ष्णत्वं च कथं विधेयं ... ”		७ सर्वाणि मर्माणि वाताद्विरो-धता रक्षायि ... ”		११६ प्रतिमर्शगुणाः ... ”	
६४-६५ वस्तेः सर्वेशरीरमलहरत्वे दृष्टान्तद्वयम् ... ”		८ वातोपहतेषु मर्मसु चिकित्सा ७१७-७१८		११८ प्रतिमर्शप्रयोगविधिः ... ”	
६६ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः ... ”		९-१० मर्माणां परिपालनं कथं कर्तव्यं ... ७१८		११८-११९ अध्यायोक्तविषयाः ७२४	

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१० वस्तिसिद्धिः ।		पहरतीत्यमिवेशप्रश्नः ... ७२८		१६ स्थिराद्यो यापनवस्तिः ... ७३२	
१-३ वस्तिस्त्रिपुष्पकमः ... ७२४		१७-१८ तत्रात्रेयकृतं समाधानं ...		१७ शिखिगोनर्दादिषु पूर्वोक्तकल्पा- तिदेशः ...	
४ बलादीन् प्रविभज्य दत्तो वस्तिः		१९-२६ पशूनां वस्तिकर्मविधिः ...		१८(१)तिक्तियाद्यो यापनवस्तिः ...	
सर्वैरोगाच्चिवर्तयति ...		२७ सदातुरा नराः ... ७२९		१८(२)द्विपञ्चमूलाद्यो ...	
५ वस्तेगुणाः ...		२८-३६ तेषां सदातुरत्वे हेतुः ...		१८(३)ममूराद्यो ...	
६-८ विरेचनाद्यपेक्षया वस्तेः		चिकित्सा च ...		१८(४) विष्किरादिषु पूर्वोक्तकल्पा- तिदेशः ... ७३३	
श्रेष्ठवप्रतिपादनम् ...		३७ अध्यायोऽकविषयाः ...		१८(५) गोधाद्यो यापनवस्तिः ...	
८ वस्तेर्मेधाः ...		३२ उत्तरवस्तिसिद्धिः ।		१८(६) कूर्माद्यो ...	
९-१० कुत्र कीदृशो वस्तिर्गोत्र्यः ...		१-२ उत्तरवस्तिस्त्रिपुष्पकमः ... ७२९		१८(७) कर्कटरसाद्यः ...	
११ बृंहणीयवस्त्यनर्हाः ...		३-५ वमनादिभिः शुद्ध आतुरो		१८(८) गोबुधाद्यो ...	
१२ शोथनीयवस्त्यनर्हाः ...		यथा परिपालनीयः ... ७३०		१८(९) दशमूलाद्यो ...	
१३-१७ कार्यविशेषापेक्षया वस्तीनां		६-८ तस्यामिसंशुक्षणार्थं पेयादिक्रमः,,		१८(१०) मृगादिषु पूर्वोक्तकल्पातिदेशः,,	
संस्कारविशेषः ... ७२५		९ प्रकृतिमापन्नस्य लक्षणानि ...		१८(११) मध्वाद्यो यापनवस्तिः ...	
१८-२० वातरोगे शक्ताः त्रयो वस्तयः,,		१०-१२ प्रकृतिमप्राप्तस्य वर्ज्यानि ...		१८(१२) सद्यो घृताद्यः ...	
२१-२२ पित्तरोगे ,, ,, ,, ,,		१३ तेषां विस्तरतो व्याख्यानप्रतिज्ञा,,		१८(१३) मधुतैलाद्यः ,,	
२३-२४ कफरोगे ,, ,, ,, ,,		१४(१) उच्चैर्भाष्यातिभाष्यजा व्यापदः,,		१८(१४-१५) मधुघृताद्यो यापन- वस्ती ...	
२५-२७ पक्षाघातशोथनाश्वरवारो,,		१४(२) रथशोभजा ,,		१८(१६) सुराद्यो यापनवस्तिः ...	
२८-२९ शुक्रमांसदाहत्वारो ,, ७२६		१४(३) अतिचङ्क्रमणजा ,, ७३१		१८(१७) द्विपञ्चमूलाद्यो ...	
३०-३१ स्राग्मादिकाश्चत्वारो ,,		१४(४) अल्पाशनजा ,,		१९ कृत्र्यतमाः ज्ञेहवस्तयः ७३३-७३४	
३२ परिस्त्रवे द्वौ वस्ती ...		१४(५) अजीर्णाध्यशनजा ,,		२०-२२ पूर्वोक्तवस्तीनां गुणाः ७३४	
३३ दाहे एको वस्तिः ...		१४(६) विषमाशनजा ,,		२३ तत्र वर्ज्यानि ...	
३४-३५ परिकर्तौ द्वौ वस्ती ...		१४(७) दिवास्त्रप्रजा ,,		२५-२५ अध्यायोऽकविषयाः ...	
३६ प्रवाहणे ,, ...		१४(८) व्यवायजा ,,		२९-३० यापनावस्त्यप्रवृत्तौ कर्तव्यं ७३५	
३७-३८ अतियोगे ,, ...		१५ पूर्वोक्तव्यापदां चिकित्सा ...		३० यापनावस्त्यरतिसेवने दोषाः ...	
३८-४२ जीवादाने वस्तयः ...		१६(१) मुक्ताद्यो यापनवस्तिः...		३१-३२ तत्र चिकित्सा ...	
४३ रक्तपित्ते प्रमेहे च वस्तिः...		१६(२) एरण्डमूलाद्यः,, ७३१-७३२		३३ सिद्धिस्थाननिर्दिष्टः ...	
४४-४८ अध्यायोऽकविषयाः ...		१६(३) सहचराद्यः ,, ... ७३२		३४-३५ एतत्तन्त्रपठनफलं ...	
११ फलमात्रासिद्धिः ।		१६(४) बृहत्याद्यः ,,		३६ प्रतिस्फूर्तुः कर्म ...	
१-२ फलमात्रास्त्रिपुष्पकमः ... ७२७		१६(५-६) बलाद्यो यापनवस्ती		३७-४१ चरकहृदबलाभ्यां कृतो- ऽमिवेशातन्त्रप्रतिस्फूर्तः ...	
३-१० व्याख्यापने कतमरफलं		१६(७) हृषुषाद्यः यापनवस्तिः		४१-४५ षट्त्रिंशत्तन्त्रयुक्तिनिरूपणं ७३६	
श्रेष्ठमिष्यन् सुनीनां मतानि ,,		१६(८) लघुपञ्चमूलाद्यः ,,		४५-६० तन्त्रयुक्तिज्ञानफलं ... ७३७	
११-१४ तत्रात्रेयकृतो निश्चयः ,,		१६(९) द्वितीयो बलाद्यः ,, ...		५१-५५ एतच्छास्त्रज्ञानफलम् ७३७-७३८	
१५-१६ शुद्धगो वस्तिः सर्व- शरीरस्थान् दोषान् कथम्-		१६(१०) तृतीयो ,, ,, ...			
		१६(११) शालिपर्ण्याद्यो यापनवस्तिः,,			

चरकतन्त्रे निर्दिष्टानां महर्षीणां नामानि तत्स्थानोद्धेखनम् ।

अङ्गिराः सू. स्था. अ. १; चि. स्था. अ. १, पा. ४ इत्यत्र ।

जमदग्निः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

वसिष्ठः सू. स्था. अ. १; चि. स्था. अ. १, पा. ४ इत्यत्र ।

कश्यपः सू. स्था. अ. १; चि. स्था. अ. १, पा. ४ इत्यत्र ।

भृगुः सू. स्था. अ. १; चि. स्था. अ. १, पा. ४; ति. स्था.

अ. ११ इत्यत्र ।

औत्रेयः (पुनर्वसुः) सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. १२;

सू. स्था. अ. २५; सू. स्था. अ. २६; शा. स्था. अ. २

इत्यादौ ।

गौतमः सांख्यः सू. स्था. अ. १; चि. स्था. अ. १, पा. ४;

ति. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।

पुलस्त्यः सू. स्था. अ. १; चि. स्था. अ. १, पा. ४;

ति. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।

नारदः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

अतितः सू. स्था. अ. १; चि. स्था. अ. १, पा. ४; ति. स्था.

अ. ११ इत्यत्र ।

अगस्त्यः सू. स्था. अ. १; चि. स्था. अ. १, पा. ४ इत्यत्र ।

वामदेवः सू. स्था. अ. १; चि. स्था. अ. १, पा. ४ इत्यत्र

मार्कण्डेयः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

आश्वलायनः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

पारि(री)क्षिः (मौद्गल्यः) सू. स्था. अ. १; सू. स्था.

अ. २५ इत्यत्र ।

भिषुरात्रेयः सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. २५ इत्यत्र ।

भरद्वाजः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

कपिञ्जलः (कपिष्ठलः) सू. स्था. अ. १, इत्यत्र ।

विश्वामित्रः सू. स्था. अ. १, इत्यत्र ।

आश्वरथ्यः सू. स्था. १, इत्यत्र ।

भार्गवकश्यपः सू. स्था. अ. १; चि. स्था. अ. १, पा. १

इत्यत्र ।

अभिजित् सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

गार्ग्यः सू. स्था. अ. १, इत्यत्र ।

शाण्डिल्यः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

कौण्डिन्यः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

वाक्षिः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र

देवलः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

गालवः सू. स्था. अ. १, इत्यत्र ।

साङ्क्यः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

वैजनापिः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

कुशिकः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

वादरायणः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

वडिशः (धामार्गवः) सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. १२;

सू. स्था. अ. २६; शा. स्था. अ. ६; ति. स्था. अ. ११

इत्यत्र ।

शरलोमा सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. २५ इत्यत्र ।

काप्यः सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. १२; ति. स्था. अ. ११

इत्यत्र ।

कालायनः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

काङ्कयनः (बाह्मीकभिषक्) सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. १२;

सू. स्था. अ. २५; सू. स्था. अ. २६; शा. स्था. अ. ६

इत्यत्र ।

कैकश्येयः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

धौम्यः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

मारीचिः का(क) श्यपः सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. १२;

शा. स्था. अ. ६ इत्यत्र ।

शर्कराक्षः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

हिरण्यक्षः (कुशिकः) सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. २५;

सू. स्था. अ. २६ इत्यत्र ।

१. गङ्गाधरस्तु 'काश्यपो भृगुः' इति पठित्वा 'काश्यपगोत्रो भृगुर्नाम कृषिः, न तु सप्तर्षिषु भृगुर्नाम वः' इति व्याख्याति ।

२. 'आत्रेयोऽत्र कृष्णात्रिपुत्रः पुनर्वसुः' इति गङ्गाधरः । पुनर्वसुः कृष्णात्रेयनाम्ना निर्दिष्टः सन्स्थानस्यैकादशेऽध्याये अध्यायोक्ताथ-

सङ्ग्रहे 'त्रिलोनाष्टौ समुद्रिष्टाः कृष्णात्रेयेण धीमता' इति । ३. गौतमः

सांख्य इति बौद्धविशेषगौतमव्यावृत्तये सांख्य इति, इति गङ्गाधरः ।

'सांख्यशब्देन सांख्यदर्शनमकृतं कपिल उच्यते' इति योगीन्द्रनाथ-

सेनः । ४. 'भिषुरिति आत्रेयविशेषणं, पुनर्वसुतो भिन्नोऽयं भिन्न-

रात्रेयः' इति योगीन्द्रनाथसेनः । ५. 'भरद्वाजः कपिष्ठलः न तु

कुमारशिरःप्रभृतिभरद्वाजः' इति गङ्गाधरः ।

१. 'वर्तमानप्रतिषु 'मारीचिकाश्रयणौ' इति, 'मारीचकाश्रयणौ' इति

वा द्विवचनान्तः पाठ उपलभ्यते । शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये 'तुक्षिपरो-

क्षुत्वाऽन्विन्त्यमिति मारीचिः काश्यपः' इति काश्यपविशेषणतया

मारीचिशब्दः पठ्यते ।

लौकाक्षः (लोकाक्षः) सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

पैत्रिः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

शौनकः सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. २५; सि. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।

शाकुनेयः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

मैत्रेयः मैमतायानिः सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. १० इत्यत्र ।

वैखानसाः सू. स्था. अ. १; चि. स्था. अ. १, पा. १ इत्यत्र ।

वालखिल्याः सू. स्था. अ. १; चि. स्था. अ. १, पा. १ इत्यत्र ।

भद्रशौनकः शा. स्था. अ. ६; सि. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।

कुशः साङ्ख्यायनः सू. स्था. अ. १२ इत्यत्र ।

कुमारशिरा भरद्वाजः सू. स्था. अ. १२; सू. स्था. अ. २६; शा. स्था. अ. ६ इत्यत्र ।

वायर्वेदो राजर्षिः सू. स्था. अ. १२; सू. स्था. अ. २५; सू. स्था. अ. २६ इत्यत्र ।

वामकः (काशिपतिः) सू. स्था. अ. २५; सि. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।

शाकुन्तेयो ब्राह्मणः सू. स्था. अ. २६ इत्यत्र ।

पूर्णाक्षो मौद्गल्यः सू. स्था. अ. २६ इत्यत्र ।

निमिर्वेदेहः सू. स्था. अ. २६ इत्यत्र ।

भद्रकाप्यः सू. स्था. अ. २५; सू. स्था. अ. २६; शा. स्था. अ. ६ इत्यत्र ।

भरद्वाजः सू. स्था. अ. २५; शा. स्था. अ. २ इत्यत्र ।

धन्वन्तरिः शा. स्था. अ. ६ इत्यत्र ।

अत्रिः चि. स्था. अ. १, पा. ४ इत्यत्र ।

जनको वेदेहः शा. स्था. अ. ६ इत्यत्र ।

कौशिकः सि. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।

चरकसंहिताव्याख्यायामार्युर्वेददीपिकायां श्रीचक्रपाणिदत्तेन प्रमाणतयोपन्य- स्तानां ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तृणां चैकद्विस्थानोल्लेखपूर्वकं नामानि ।

व्याकरणमहाभाष्यम् २(पृष्ठ)-१(पार्श्व)-३७(पंक्तिः) इत्यत्र ।
वैशेषिकसूत्रम् २-१-३८; ९-१-२९ इत्यादौ ।
पाणिनीयव्याकरणम् २-२-१५; ३-१-६ इत्यादौ ।
सुश्रुतः (शल्यतन्त्रप्रणेता) ३-२-२६; १६-१-९ इत्यादौ ।
जसुकर्णः (कायचिकित्सातन्त्रप्रणेता) ३-२-४०; ९-२-२९;
२६-२-२४ इत्यादौ ।
हरिवंशः (महाभारतस्य खिलपर्व) ४-१-८ इत्यत्र ।
व्यासः (महाभारतपुराणादिकर्ता) ४-२-१६; २४३-१-२२
इत्यादौ ।
हारीतः (कायचिकित्सातन्त्रकर्ता) ७-२-३५; २०-२-१;
११८-२-२६ इत्यादौ ।
धामभट्टः (अष्टाङ्गसंग्रहाष्टहृदययोः कर्ता) ७-२-३८;
१९-१-१ इत्यादौ ।
भंडारहरिचन्द्रः (चरकव्याख्याकारः) १०-२-८; ५३-२-
२८ इत्यादौ ।
मनुस्मृतिः (धर्मशास्त्रम्) १२-१-२४ इत्यत्र ।
न्यायदर्शनम् १२-२-१; ३६७-२-३० इत्यादौ ।
पदार्थधर्मसंग्रहः (वैशेषिकम्) १३-१-११ इत्यत्र ।
अगस्त्यः (कायचिकित्सातन्त्रकारः) १७-२-२० इत्यत्र ।
शालाक्यम् (विदेहप्रणीतम्) २४-२-६; ३७-२-४०;
३९-१-२५ इत्यादौ ।
अग्निवेशः (कायचिकित्सातन्त्रकारः) २६-१-४; ४१४-२-
१६; ४५३-२-१७; ४३२-१-६ इत्यादौ ।
सूदशास्त्रम् (पाकशास्त्रम्) २६-१-२०; १८९-१-७ इत्यादौ ।
शौनकः ३१-१-२६; ४१७-२-२१ इत्यादौ ।
हस्तिवैद्यकं (पालकाप्यप्रणीतम्) ४६-१-२४ इत्यत्र ।
अश्ववैद्यकम् ५२-२-२२ इत्यत्र ।
कपिलबलः (कायचिकित्सातन्त्रप्रणेता) ५३-२-२६ इत्यत्र ।
क्षारपाणिः (कायचिकित्सातन्त्रप्रणेता) ५८-२-२५; ११८-
२-२३ इत्यादौ ।
शान्तिरक्षितः (तत्त्वसंग्रहकारः) ७२-१-२३ इत्यत्र ।
कमलशीलः (तत्त्वसंग्रहव्याख्याकारः) ७२-१-२८ इत्यत्र ।
चन्द्रिका (चरकव्याख्या) १६१-२-७ इत्यत्र ।
विश्वामित्रः १६४-२-८; ४३९-२-३२ इत्यादौ ।
नलः (पाकशास्त्रप्रणेता) १६८-२-३५ इत्यत्र ।
विशाखी (नाट्यशास्त्रकारः) २२३-२-३३ इत्यत्र ।
काश्यपः २८१-१-३४
सांख्यकारिका २८८०-१-१९; २९०-१-१२ इत्यादौ ।
निघण्टुः ३५४-१-१७ इत्यादौ ।
बराहमिहिरः (बृहत्संहिताप्रणेता) ३७४-१-३१ इत्यादौ ।
भरतः (नाट्यशास्त्रप्रणेता) ३९१-१-९ इत्यत्र ।
खरनादः (कायचिकित्सातन्त्रकारः) ४०५-१-३०; ४०८-

२-३४ इत्यादौ ।
दारुवाहः ४०५-१-३४ इत्यत्र ।
भाळुकिः (शल्यतन्त्रकारः) ४०७-१-२०; ४०७-१-३१
इत्यत्र ।
काश्मीराः ४०८-१-८; ५९४-१-६
पुष्कलावतः (शल्यतन्त्रप्रणेता) ४१२-१-१५; ४९०-२-२७;
५५६-२-२६ इत्यादौ ।
अग्निवेशसंहिता (कायचिकित्साग्रन्थः) ४१४-२-१८ इत्यत्र ।
कुष्माण्ठः ४१६-१-३१; ४१७-२-१६ इत्यत्र ।
दारुकिः ४१६-२-३२ इत्यत्र ।
अग्निः (कायचिकित्सातन्त्रकारः) ४१७-१-६ इत्यत्र ।
चक्षुष्येणः ४५३-२-२० इत्यत्र ।
आषाढवर्मा (चरकव्याख्याकारः) ४१९-१-२०; ५७७-२-
२८; ६७३-२-२७ इत्यत्र ।
भासदत्तः (चरकव्याख्याकारः) ४१९-१-२० इत्यत्र ।
स्वामिदासः (चरकव्याख्याकारः) ४१९-१-२० इत्यत्र ।
ब्रह्मदेवः (चरकव्याख्याकारः) ४१९-१-२१ इत्यत्र ।
भेलः (कायचिकित्सातन्त्रप्रणेता) ४२४-२-३२ इत्यत्र ।
क्षीरस्वामिदत्तः (चरकवार्तिककारः) ४३४-१-१४ इत्यत्र ।
भीमदत्तः । (चरकव्याख्याकारः) ४७७-१-३२ इत्यत्र ।
चरककाश्मीरपाठः ४९७-१-२६; ८२-२-२७ इत्यत्र ।
पराशरः (कायचिकित्सातन्त्रकारः) ५१६-१-३; ६८३-१-
११ इत्यादौ ।
भोजः (शल्यतन्त्रप्रणेता) ५१५-१-५; ५१९-२-२५ इत्यादौ ।
ईश्वरसेनः (चरकव्याख्याकारः) ५१९-२-२७; ६८०-२-३५
(ति. स्था.) इत्यत्र ।
वृद्धकाश्यपः (अगदतन्त्रकारः) ५७१-२-२६ इत्यत्र ।
काश्यपः (अगदतन्त्रकारः) ५७३-१-२५ इत्यत्र ।
परिहारवार्तिकम् ५७७-२-३३; ५८५-२-३४ इत्यत्र ।
करालः (शालाक्यतन्त्रप्रणेता) ६०६-२-१ इत्यत्र ।
सालुकिः (शालाक्यतन्त्रकारः) ६०६-२-१ इत्यत्र ।
विदेहः (शालाक्यतन्त्रप्रणेता) ६०६-१-३९; ६०७-१-१८
इत्यत्र ।
गन्धशास्त्रम् ६२३-२-२० इत्यत्र ।
भरद्वाजः ६७७-१-३३ इत्यत्र ।
भद्रशौनकः ६८०-२-३१ इत्यत्र ।
अग्निरिः (चरकव्याख्याकारः) ६८०-३-३४ इत्यत्र ।
सैन्धवः (चरकटीकाकारः) ६८०-३-३५ इत्यत्र ।
जेजुटः (चरक-सुश्रुतव्याख्याकारः) ६८०-२-३५ इत्यत्र ।
१ बृद्धजीवकीयतले (कीमारगुले) दृश्यते दारुवाहस्य नामः
यथा सूत्रस्याने वेदनाध्याये—“उपासमानमुषिभिः कश्यपं बृद्ध-
जीवकः । कोपितो दारुवाहेन वेदनार्थेभ्यश्चोदयत्” इति; तथा
सूत्रस्याने रोगाध्याये “पञ्चरोषा आगन्तुवातिपक्वकनिदोषना
इति दारुवाहो राजर्षिः” इति ।

1870-1871

1871-1872

1872-1873

1873-1874

1874-1875

1875-1876

1876-1877

1877-1878

1878-1879

1879-1880

श्रीः ।

चरकसंहिता

श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितया

आयुर्वेददीपिकाख्यव्याख्यया संवलित ।

सूत्रस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो दीर्घजीवितयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

गुणत्रयविभेदेन मूर्तित्रयमुपेयुषे ।

त्रयीभुवे त्रिनेत्राय त्रिलोकीपतये नमः ॥ १ ॥

सरस्वत्यै नमो यस्याः प्रसादात् पुण्यकर्मभिः ।

बुद्धिदर्पणसंकान्तं जगद्व्यक्ष्मनीक्ष्यते ॥ २ ॥

ब्रह्मदक्षाधिपेवेशभरद्वाजपुनर्वसु-

हुताश्वेसाचरकप्रभृतिभ्यो नमो नमः ॥ ३ ॥

पातञ्जलमहाभाष्यचरकप्रतिस्फुरते ।

मनोवाक्कायदोषाणां हैत्रेऽहिपतये नमः ॥ ४ ॥

नरदत्तगुरुहिष्ठचरकार्यसुगामिनी ।

क्रियते चकदत्तेन टीकाऽऽयुर्वेददीपिका ॥ ५ ॥

सभ्याः सद्गुरुवाक्सुधासुतिपरिस्फुटश्रुतीनसि वो
नारलं तोषयितुं पयोदपयसा नाम्मोनिधिस्तुष्यति ।

व्याख्याभासारसप्रकाशनमिदं त्वस्मिन् यदि प्राप्यते

क्वापि क्वापि कणो गुणस्य तदसौ कर्णे क्षणं धीयताम् ॥ ३ ॥

इह हि धर्माधिक्यमोक्षपरिपन्थिरोगोपशमाय ब्रह्मप्रभृतिभिः प्रणीतायुर्वेदतन्त्रेष्वतिविस्तारत्वेन संप्रति वर्तमानाल्पायुर्मेधसां पुरुषाणां न सम्यगर्थधिगमः, तदनधिगमाच्च तद्विहितार्थानामननुष्ठाने तथैवोपलब्धो रुजामिति मन्वानः परमकारुणिकोऽत्रैभवानभिवेशोऽप्यायुर्मेधसामपि सुखोपलम्भार्थं नातिसङ्क्षेपविस्तरं कायचिकित्साप्रधानमायुर्वेदतन्त्रं प्रणेतुमारब्धवान् । तस्मिंश्च श्लोकनिदानविमानशारीरेन्द्रियचिकित्सितकरूपसिद्धिस्थानात्मकेऽभिधातव्ये निखिलतन्त्रप्रधानार्थाभिधाय-

कतया श्लोकस्थानमेवाग्रे वक्तव्यममन्यत । वक्ष्यति हि—“श्लोकस्थानं समुद्दिष्टं तन्त्रस्यास्य शिरः शुभम् । चतुष्काणां महार्थानां स्थानेऽस्मिन् संप्रहः कृतः” (सू. अ. ३०) इति । तत्र च सूत्रस्थानेऽयुत्तमचरोगग्रहणे त्वरया रोगोपघातिभेषजाभिधायि-चतुष्केऽभिधातव्ये निखिलतन्त्रबीजभूतहेतुलिङ्गौषधार्थस्य तथा तन्त्रप्रवृत्त्यङ्गप्रयोजनवदायुर्वेदागमादेरभिधायकं दीर्घजीवितयमध्यायमभिधातुमारब्धवान् । श्रोतृजनप्रवृत्तिहेतुत्वमिधेयप्रयोजनसंबन्धोपदर्शकं श्रोतृबुद्धिसमाधानाय व्याख्यानप्रतिज्ञापरमष्टपदमष्टसंख्यायां भङ्गलवेनादौ सूत्रं निवेशितवान्—अथातो दीर्घजीवितयमध्यायं व्याख्यास्याम इति । यतो निरभिधेये कचटतपादौ सामिधेये वा निष्प्रयोजने काकदन्तपरीक्षादौ प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते, तेनादावभिधेयप्रयोजने अभिधातव्ये । यदुक्तं—“अभिधेयफलज्ञानविरहस्मितोदमाः । श्रोतुमल्पमपि ग्रन्थं नाद्रियन्ते हि साधवः”—इति । अभिधेयवत्त्वप्रयोजनवत्त्वनिर्वाहार्थं चाभिधेयशास्त्रयोरभिधानाभिधेयलक्षणः संबन्धः, प्रयोजनशास्त्रयोश्चाप्यसाधनभावलक्षणोऽभिधातव्यः । तत्रैहामिधेयं हिताहितादिरूपेणायुः वक्ष्यति हि—“हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् । मानं च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते” (सू. अ. ३०) इति । अत्र च सर्वोपेयवरोधो यथास्थानमेव व्याकरणीयः । प्रयोजनं च धातुसाम्यम् । यथोक्तं—“धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्”—(सू. अ. १) इति । संबन्धोऽप्यायुःशास्त्रयोरभिधानाभिधेयलक्षणः, प्रयोजनेन च धातुसाम्येन सममस्य शास्त्रस्य हेयोपादेयज्ञानावान्तरव्यापारस्य साध्यसाधनभावलक्षणः । तदेतत्सर्वं दीर्घजीवितयमित्यनेन पदेन दीर्घजीवितशब्दमधिकृत्य कृतप्रयोजनाभिधायकं धातुसाम्यक्रिया चो-

१ ‘समितो नमः’ इति पा० । २ ‘हैत्रे’ इति । ३ ‘दीयताम्’ इति पा० । ४ ‘तद्विहिताननुष्ठाने’ इति पा० । ५ ‘तत्रभवान्’ इति च पा० । ६ ‘निखिलतन्त्रार्थाभिधायकतया’ इति पा० ।

१ ‘दीर्घजीवितमित्यधिकृत्य’ इति पा० ।

का' इत्यादिवाक्याभिधायकेन दर्शितं मन्तव्यम् । ननु, प्रयोजनाभिधानं शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति यदुक्तं तत्र युक्तं, यतो न प्रयोजनाभिधानमात्रेण प्रयोजनवत्तावधारणं, विप्रलम्भकसंसारमोचनप्रतिपादकादिशास्त्रेषु प्रयोजनाभिधानेऽपि निष्प्रयोजनत्वदर्शनात् । अथ मन्यसे, आसप्रयोजनाभिधानमैतदतोऽत्र यथार्थत्वं; ननु भो कथमयं प्रयोजनाभिधायी आसः ? तदभिहितशास्त्रस्य यथार्थत्वादिति चेत्, हन्त न यावच्छास्त्रस्य प्रयोजनवत्तावधारणं न तावच्छास्त्रप्रवृत्तिः, न यावच्छास्त्रप्रवृत्तिर्न तावच्छास्त्रस्य यथार्थत्वावधारणं, न यावच्छास्त्रस्य यथार्थत्वावधारणं न तावच्छास्त्रस्य कर्तुरासत्वमवधार्यते, आसत्त्वानवधृतौ च कुतस्तदभिहितप्रयोजनवत्तावधारणमिति चैकक्रमापद्यते; अथ मन्यसे, मा भवतु प्रयोजनवत्तावधारणम्, अर्थरूपप्रयोजनवत्तासन्देह एव प्रवर्तको भविष्यति, कृष्यादावपि हि प्रवृत्तिरर्थसन्देहादेव; नहि तत्र कृषीवलानां फललाभावधारणं विद्यते, अन्तराऽवप्रधादेरपि संभाव्यमानत्वात्; नन्वेवमसत्यपि प्रयोजनाभिधाने सप्रयोजननिष्प्रयोजनशास्त्रदर्शनाच्छास्त्रत्वमेव प्रयोजनवत्तासन्देहोपदर्शकमस्तु, तथाऽप्यलं प्रयोजनाभिधानेन । नैवं, नहि सामान्येन प्रयोजनसन्देहः प्रयोजनविशेषार्थं तथा प्रवर्तयति यथाऽभिप्रेतप्रयोजनविशेषविषयः सन्देहः; अभिप्रेतविशेषविषयश्च सन्देहो न विशेषविषयस्मरणमन्तरा भवति, अतो ये तावदनवधृताभिधेयप्रामाण्यास्तेषां धातुसाम्यसाधनमिदं शास्त्रं न वेत्येवमाकारविशेषसन्देहोत्पादनार्थं प्रयोजनविशेषाभिधानं; ये पुनः परमर्षेः निवेद्यस्याद्यत एवावधृतप्रामाण्यास्तेषां तदभिहितप्रयोजनवत्तावधारणेनैव प्रवृत्तिरिति युक्तं प्रयोजनाभिधानम् । प्रयोजनाभिधायावाक्ये तु स्वल्पप्रयत्नोद्ये प्रयोजनसामान्यसन्देहादेव प्रवृत्तिरुपपन्ना, न पुनरनेकसंवत्सरक्रेडावोद्ये शास्त्रे । तदेवं यदुच्यते—‘प्रयोजनाभिधायावाक्यप्रवृत्तावपि प्रयोजनमभिधातव्यं, तथा न्वानवस्था’ इति, तन्निरस्तं भवति । अधेस्यादिसूत्रेऽथशब्दो ब्रह्मादिप्रणीततन्त्रेष्वल्पानुर्भेदसामर्थ्यानवधारणस्य, तथाऽभीष्टदेवतानमस्कारशास्त्रकरणार्थं गुर्वीशालाभयोरानन्तर्ये प्रयुक्तोऽपि शास्त्रादौ स्वरूपेण मङ्गलं भवत्युक्ताहरणप्रवृत्तोदकुम्भदर्शनमिव प्रस्थितानाम् । ग्रन्थादौ मङ्गलसेवानिस्तान्तरायाणां ग्रन्थकर्तृश्रोतृणामविप्रेनेष्टलाभो भवतीति युक्तं मङ्गलोपादानम् । अथशब्दस्य मङ्गलत्वे स्मृतिः—‘ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कैष्ठं मित्रा विनिर्यातो तेन माग्नलिकावुभौ’—इति । शास्त्रान्तरे चादौ मङ्गलत्वेन दृष्टोऽयमथशब्दः । यथा—‘अथ शब्दानुशासनम्’ (व्या. म. भा. अ. १ पा० १ आ. १), ‘अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः’ (वै. अ. १

आ. १ सू. १) इत्यादौ । अभीष्टदेवतानमस्कारस्तु ग्रन्थादौ शिष्टाचारप्राप्तः परमशिष्टनामिवेशेन कृत एव, अन्यथा शिष्टाचारलङ्घनेन शिष्टत्वमेव न स्याद् व्याख्यानान्तरायभयश्च; तथा ग्रन्थाविनिवेशितस्यापि नमस्कारस्य प्रत्यवायापहृत्वाच्च न ग्रन्थनिवेशनम् । यथा च गुर्वीशालाभानन्तरमेतत्तन्त्रकरणं तथा ‘अथ मैत्रीपरः पुण्यम्’ (सू. अ. १) इत्यादौ स्फुटमेव । ग्रन्थकरणे च गुर्वीशमिति प्रतिपादनेन ग्रन्थस्योपादेयता प्रदर्शिता भवति । यत् पुनः शिष्यप्रश्रान्तन्तर्यार्थैलमथशब्दस्य वर्ण्यते तत्र मां धिनोति, नहि शिष्यान् पुरो व्यवस्थाप्य शास्त्रं कियते; श्रोतृबुद्धिस्थीकारे तु शास्त्रकरणं युक्तं, न च बुद्धिस्थीकृताः प्रशारो भवन्ति । अतःशब्दोऽधिकारप्रागवधुपदर्शकः, अत ऊर्ध्वं यदुपदेश्यामो रीर्षजीवितवीत्यं तदिति; यदि वा हेतौ, येन ब्रह्मादिप्रणीतायुर्वेदतन्त्राणायुकेन न्यायेनोत्संभवत्वमिव, अतो हेतोर्वीर्षजीवितवीत्यं व्याख्यास्याम इति योजनीयम् । रीर्षजीवितवीत्यमिलत्र रीर्षजीवितशब्दोऽस्मिन्नस्तीति मत्वर्थे ‘अभ्यायायुवाक्योर्लुक् च’ (पा. अ. ५. पा. २ सू. ६०) इति छप्रत्ययः । यदि वा रीर्षजीवितशब्दमधिकृत्य कृतो ग्रन्थोऽध्यायरूपतन्त्ररूपो वा, इत्यस्यां विवक्षायाम् ‘अधिकृत्य कृते ग्रन्थे’ (पा. अ. ४. १. ८७) इत्यधिकारात् ‘शिष्टुकन्दयमसम्’ (पा. अ. ४. पा. ३ सू. ८८) इत्यादिना छः । एवमन्यत्राप्येवंजातीयो मन्तव्यम् । अत्र च सत्यपि शब्दान्तरे रीर्षजीवितशब्देनैव संज्ञा कृता, रीर्षजीवितशब्दस्यैव प्रवचनादौ निवेशात् प्रशस्तत्वाच्च । ‘रीर्षजीवितशब्दोऽस्मिन्नस्ति’ इति, ‘रीर्षजीवितशब्दमधिकृत्य कृतो वा, इत्यनया व्युत्पत्त्या रीर्षजीवितवीत्यशब्दस्तच्चेऽध्याये च प्रवर्तनीयः । तेन रीर्षजीवितवीत्यं व्याख्यास्याम इत्यनेन तैस्त्रं प्रति व्याख्यानप्रतिज्ञा लब्धा भवति, पुनर्द्वीर्षजीवितवीत्यमिति पदमावर्त्यध्यायपदसमभिव्याहृतमध्यायव्याख्यानप्रतिज्ञा लभ्ययति । दृष्टं चावृत्त्य पदस्य योजनं, यथा—अपामार्गतण्डुलीये ‘गौरवे शिरसः शूले पीनसे’ (सू. अ. २) इत्यादौ ‘शिरसः’ इति पदं ‘गौरवे’ इत्यनेन युज्यते, आहृत्य ‘शूले’ इत्यनेन च । अतश्च यदुच्यते—अकृततन्त्रप्रतिज्ञास्याध्यायप्रतिज्ञा ऊनकायमानेति, तन्निरस्तं भवति । यदि वा, अध्यायप्रतिज्ञैवास्तु, तथैव तन्त्रप्रतिज्ञाऽप्यर्थलब्धैव, न ह्यध्यायस्तान्त्रव्यतिरिक्तः, तेनावयवव्याख्याने तन्त्रस्याप्यवयविनो व्याख्या भवत्येव; यथा—अङ्गुलीग्रहणेन देवदत्तोऽपि गृहीतो भवति । अवयवान्तरव्याख्यानप्रतिज्ञा तु न लभ्यते, तां तु प्रत्यव्यायमेव करिष्यति । अध्यायमिति अधिपूर्वादिङ्—‘इहश्च’ (पा. अ. २. पा. ४ सू. ४७) इति कर्मणि घञा साध्यम् । तेन अधीयते इत्यध्यायः ।

१ ‘संसारमोचकादिशास्त्रेषु’ इति पा० । २ ‘भेत्तुं, तत्कुतौऽप्यापेक्षम्’ इति पा० । ३ ‘चक्रकमापतितं’ इति पा० । ४ ‘गण्डं’ इति पा० ।

१ ‘व्याख्यानान्तरायभयात्’ इति पा० । २ ‘जसत्त्वमिव’ इति पा० । ३ ‘तन्त्रव्याख्यानप्रतिज्ञा’ इति पा० । ४ ‘तु लभ्यते’ इति पा० । ५ ‘जयीयतेऽसावित्यध्यायः’ इति पा० ।

न चानया व्युत्पत्त्या प्रकरणचतुष्कस्थानादिष्वतिप्रसङ्गः, यतो योगरूढेयमध्यायसंज्ञाऽध्यायस्य प्रकरणसमूहविशेष एव दीर्घ-
जीवित्यादिद्विलक्षणे पङ्कजशब्दवद्भवति न योगमात्रेण वर्तते ।
वक्ष्यति हि—“अधिकृत्येयमध्यायनामसंज्ञा प्रतिष्ठिता” (सू. अ. ३०) इति; नामसंज्ञा योगरूढसंज्ञेत्यर्थः । यदि वा करणा-
धिकरणयोरर्थयोः “अध्यायन्यायोवाच्यसंहाराश्च” (पा. अ. ३, पा. ३, सू. ११२) इतिसूत्रेण निपातनादध्यायपदसिद्धिः ।
अधीयतेऽस्मिन्नेन वाऽर्थविशेष इत्यध्यायः । अतिप्रसक्तनिषे-
धस्तुक्तन्यायः । व्याख्यास्याम इति व्याहृपूर्वात् ख्यातेर्लटा-
साध्यम् । चक्षिषो हि प्रयोगेऽनिच्छतोऽपि व्याख्यातुः क्रिया-
फलसंबन्धस्य दुर्निवारत्वेन “स्वरितञित” (पा. अ. १ पा. ३ सू. ७२) इत्यादिनाऽऽत्मनेपदं स्यादिति । ‘वि’ इति विशेषे,
विशेषाश्च व्याससमासादयः । आढ्यं क्रियायोगे, ये तु मर्या-
दायामभिविधौ वा आह्वययोगं मन्यन्ते तेषामभिप्रायं न विद्मः ।
यतो मर्यादायामभिविधौ चाहः प्रातिपदिकेन योगः स्यात्;
यथा—“आसमुद्रक्षितिशानां” (र. वं. अ. १.) “आपाट-
कीपुत्राद्द्वयो देव” इत्यादौ, इहापि च तथा । क्रियायोगविरहे
“उपसर्ग” (पा. अ. १ पा. ४ सू. ५९) इति
नियमादाह उपसर्गत्वं न स्यात्, तत्श्चातुपसर्गगणा व्यवहा-
नाद् वेरुपसर्गस्य प्रयोगो न स्यात् । येनाव्यवहितः सजातीय-
व्यवहितो वा धातोरुपसर्गो भवति । व्याजोरभयोरप्यनुप-
सर्गत्वे तत्संबन्धोचितभूरिप्रातिपदिककल्पनागौरवप्रसङ्गः स्यात्;
तस्मात् क्रियायोगित्वेनाहो व्याप्यम् । अथ, अतः, दीर्घ,
जीवित्यम्, अध्यायं, वि, आ, ख्यास्याम इत्यष्टपद-
त्वम् ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

ननु कथमभिवेशः सकलपदार्थशेषविशेषज्ञानव्याख्येयमा-
शुर्वेदं व्याख्यास्यति; यतो न तावद्भेषजाशीनामशेषविशेषः
प्रत्यक्षज्ञेयः, सर्वपदार्थानां विशेषार्णानां प्रत्यक्षाविषयत्वात्;
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तु सर्वपदार्थोपधारणं दुष्करमेव, यत एक-
मेव मनुष्यस्वरूपेण जीयति, मारयति चोष्णं समष्टृतं च,
कफप्रकृतेर्हितमहितं वातप्रकृतेः, अनूपे साम्यमसाम्यं मरौ,
शीते सेव्यमसेव्यं ग्रीष्मे, हितमउद्धे दृद्धे चाहितम्, अल्पं गुण-
करमावाधकरमत्युपयुक्तम्, आमतो गतमुदरे उपक्रमविरोधित्वा-
दतिविभ्रमकरं, काकमाचीयुक्तं पक्वमिकुचेन च सहोपयुक्तं मर-
णाय अथवा बलवन्वीर्यतेजउपधाताय भवति, इत्येवमादि तत्त-
द्युक्तं तत्तत्तत्तदः करोति; अत एवैकस्यैव मनुष्यो रूपं यदाऽ-
नेन प्रकारेण दुरधिगमं, तदाऽत्र कैव कथा निखिलपदार्थशेष-
विशेषज्ञानस्य; अजानंश्च व्याचक्ष्णः कथमुपादेयवचन इति
कृत्वा शुरोरासात् प्रतिपन्नं प्रतिपादयिष्याम इति दर्शयन् तामिमां
शाङ्कां निरापिचोर्गुरुकानुवादरूपतां स्वप्रत्यक्ष दर्शयन्नाह—

१ ‘सर्वपदार्थविशेषार्णानां’ इति पा० १ २ ‘दृढशकमेव’ इति पा० १

इति ह स्माह भगवानात्रेय इति । अत्र इतिशब्दो वक्ष्यमाणा-
र्थपरामर्शकः, इतिशब्दोऽवधारणे; यथा—“न ह वै सशरीरस्य
प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति” इति, अत्र न हेति नैवेत्यर्थः ।
अत्र ‘स्माह’ इति स्वशब्दप्रयोगेण भूतमात्र एव लिङ्गं “लट्
स्ये” (३।२।११८) इति लट्; न भूतानयतनपरोक्षे, आत्रेयोप-
देशस्याभिवेशं प्रत्यपरोक्षत्वात् । यथा च भूतमात्रे लिङ् भवति
तथाच दर्शयिष्यामः । भगं पूजितं ज्ञानं, तद्वाच्यं; यथोक्तम्—
“उत्पत्तिं प्रलम्बं चैव भूतानामागतं गतिम् । वेति विद्याम-
विद्यां च स वाच्यो भगवानिति”; यदि वा भगवशब्दः समस्त-
श्वर्यमाहात्म्यादिवचनः; यथोक्तम्—“ऐश्वर्यस्य समप्रस्य वीर्यस्य
यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव घर्णानां भग इतीज्जनाः”
इति । अत्रेपरममात्रेयः; अनेन विबुद्धवंशत्वं दर्शितं भवति ।
अत्रान्ये वर्णयन्ति—“चतुर्विधं सूत्रं भवति—गुरुसूत्रं, शिष्य-
सूत्रं, प्रतिसंस्कर्तृसूत्रम्, एकीयसूत्रं चेति । तत्र गुरुसूत्रं यथा—
“नैतद्बुद्धिमता द्रष्टव्यमभिवेशः” (सू. स्था. अ. ४) इत्यादि, प्रति-
संस्कर्तृसूत्रं यथा—“तमुवाच भगवानात्रेयः” (सू. अ. ४)
इत्यादि, शिष्यसूत्रं यथा—“नैतानि भगवन् पद्मकथाय-
शतानि पुर्यन्ते” (सू. स्था. अ. ४) इत्यादि, एकीयसूत्रं
यथा—“कुमारस्य शिरः पूर्वमभिनिर्यतेत इति कुमारशिरा
भरद्वाजः” (शा. स्था. अ. ६) इत्यादि । तेनार्थं व्याख्यात-
प्रतिज्ञासूत्रं शुरोरेव, शिष्यस्याभिवेशस्य व्याख्यानेऽनधिकार-
त्वात् । द्वितीयं च सूत्रं प्रतिसंस्कर्तृः । इतिशब्देन च प्रकार-
वाचिना ‘दीर्घजीवित्यं व्याख्यास्याम’ इति पराश्रयते; तेनाहो-
स्मेति भूतानयतनपरोक्ष एव भवति, प्रतिसंस्कर्तारं प्रत्यानेयो-
पदेशस्य परोक्षत्वात् । अनेन च न्यायेन तमुवाच भगवानात्रेय
इत्यादावपि लिङ्गिधिरुपपन्नो भवति । सुश्रुते च “यथोवाच
भगवान् धन्वन्तरिः” (सू. सू. स्था. अ. १) इति प्रतिसं-
स्कर्तृसूत्रमिति कृत्वा टीकाकृता लिङ्गिधिरुपादितः” इति । अत्र
ब्रूमः—यत्तावदुक्तं शिष्यस्याभिवेशस्य व्याख्यानानधिकारादि-
शुरोः सूत्रं; तत्र, नहि जाला गुरुत्वमस्ति, यतः स एवात्रेयः
स्वगुरुमपेक्ष्य शिष्यः, अभिवेशादीनपेक्ष्य गुरुः; एवमभिवे-
शोऽपि ग्रन्थकरणकाले खड्गद्विस्त्रीकृता च शिष्यान् प्रति गुरु-
रिति न कश्चिद्दोषः । यत्तुनर्द्वितीयसूत्रस्य प्रतिसंस्कर्तृसूत्रतया
भूतानयतनपरोक्षे लिङ्गिधिरुपायते, तत्र विचार्य—किमिदं
द्वितीयं सूत्रं पूर्ववदव्येकतापन्नं न वा ? यथेकवाक्यतापन्नं
तदा सुश्रुते—तथा व्याख्यास्यामो यथोवाच धन्वन्तरिदिति
योजनीयं, तथाच तथा व्याख्यास्याम इति किम्येकावाक्यतापन्न-
मुवाचेति पदं न भिन्नकर्तृकं भवितुमर्हति, तथाच कुतो लिङ्गिधिरः
अथ नैकतापन्नं, तदा गौरवः पुरुषो हस्तीतिवार्थश्चास्ति ।
किंच जतृकर्णौदौ प्रतिसंस्कर्तृश्रुतिगन्धोऽपि नास्ति, तत्
कथं “नानाश्रुतपरिपूर्णकण्ठः शिष्यो जतृकर्णः प्राज्ञलिङ्ग-

१ ‘कारणं’ इति पा० १ २ ‘माहात्म्ययशसः’ इति पा० १

३ ‘कामस्याथ प्रयत्नस्य’ इति पा० १

विगम्योवाच” इत्यादौ लिङ्गिभिः । अनेन न्यायेन चरकेऽपि प्रतिस्कर्तृसूत्रपक्षे लिङ्गिभिर्नास्ति, तस्माच्चरकेऽभिवेशः ब्रुशुते सुश्रुत एव सूत्राणां प्रणेता, क्वचित् किंचिदर्थं स्तोत्रं निन्दितं वाऽऽख्यायिकारूपं पुराकथं दर्शयन् किमपि सूत्रं गुरुक्तानुवादरूपतया किमप्येकीयमतानुवादरूपतया लिखति; प्रतिस्कर्ता त्वयं ग्रन्थं पूरयति तदाद्यग्रन्थकर्तृतयैव । लिङ्गिभिस्तु भूतानयचतनमात्र एव छन्दोविहितो भाषायामपि वर्णनीयः, अन्यथा उवाचेति पदं जटुकर्णोदी न स्यात्; तथा च हरिवंशे धन्योपाख्याने “मासुवाच” इति, तथा “अहमुवाच” इति च न स्यात्; यथा “स मासुवाचाम्बुचरः कूर्मो मानुषवतं स्वयम् । किमाश्चर्यं मयि मुने धन्यश्चाहं कथं विभो” (हरिवंशे, विष्णुपर्व २, अ. ११०) इति, तथा “स्वयम्युवचनात् सोऽहं वेदान् वै समुपस्थितः । उवाच चैनान्ध्रतुरः”-इति । यदपि “इति ह स्माह” इत्यत्र इतिशब्देन पूर्वसूत्रं परासृज्यते; तन्न, येन दीर्घजीवितोपादयत्तन्मात्रस्य तदर्थस्य वा गुरुक्तव-प्रतिपादने सति नैवोत्तरत्राभिधेयाभिधानेन निखिलतन्त्रस्य गुरुक्तानुवादरूपतया करणं श्रोतृश्रद्धाकरणं प्रतिपादितं भवति । भवति तु भावयितुं यथा पुरा व्याख्यातं, तस्मात्तदेव व्याख्यामिति । अभिवेशस्य व्याख्यास्याम इति बहुवचनमेकस्मिन्नप्यसदः प्रयोगाद्बहुवचनप्रयोगस्य साधुत्वात्; साधु हि वदन्ति वक्तारो—“वयं कश्चिद्यामः” इति । भगवानात्रेय इत्यत्र त्वेकवचननिर्देशः कृतः, भगवानित्यनेनैवात्रेयस्य शुरोर्गौरवस्य दर्शितत्वात् ॥ २ ॥

दीर्घं जीवितमन्विच्छन्भरद्वाज उपागमत् ।

इन्द्रमुग्रतपा बुद्धा शरण्यममरेश्वरम् ॥ ३ ॥

ननु यथाऽभिवेशस्यायुर्वेदस्य दुराधिगमत्वेन प्रत्यक्षतो वाऽन्वयव्यतिरेकाद्वा ज्ञानं न संभाव्यते, एवमात्रेयस्यापि कथमायुर्वेदज्ञानं स्यात्, यन्मूलमभिवेशस्यायुर्वेदज्ञानं समीचीनमुच्यते, इत्याशङ्क्यायुर्वेदस्याविदुतागमत्वं दर्शयन्नाह—दीर्घं जीवितमित्यादि । जीवितं शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः । तच्च दीर्घमिति दीर्घकालसंनिधि, कालशब्दोऽप्यत्र छुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः । यत्तन्त्रशैली चैर्वेदमात्रस्य यत् आदिमध्यान्तलोपात्त करोति, ये छुप्ता अपि गम्यन्त एव । यथा “ग्राम्यान्पौदकरसा”-(सं. अ. २१) इत्यत्र मांसशब्दो छुप्तः, तथा “दग्धबद्धि” इत्यत्र विषशब्दो छुप्त इत्यादि । अन्विच्छन्निति अत्रुत्पन्नं दीर्घमिच्छन् । भरद्वाज इति गोत्रनाम । “उग्रतपा” इति विशेषणेन भरद्वाजस्य मातुषस्यापिन्द्राभिगमनशक्तिः, तथा शरण्यत्वप्रतीतिशक्तिश्चोपदर्शयते; अन्विष्यो हि तपसां प्रभावो येनागस्त्यो महोदधिमपि चुल्लकनिपेयमकरोत् । नच वाच्यमुग्रतपस्त्वेनैव किमिष्ययमायुर्वेदमपि न बुध्यते, यतस्तपःप्रभावोऽपि प्रतिनियतविषयत्वाच्च सर्वत्र शक्तिमान्, शक्तिश्चास्य कार्योभेया; तेन शुरुनिपेक्षा-युर्वेदज्ञानलक्षणकार्योदर्शनाच्च तत्तपस्तत्र समर्थमित्यवधारयामः;

१ “चैवमाचार्यस्य” इति पाठः ।

किंवा गुरुपूर्वकमेवेवायुर्वेदज्ञानं फलतीतीन्द्रमुपागमद्भरद्वाजः । अथ कथं ब्रह्मादिष्वायुर्वेदपूर्वगुरुषु विद्यमानेभ्यन्त्रमेवायु-मुपागमत् १ युक्तं च प्रधानगुरोरेव श्रवणं, यतः शिष्यपरम्परासंचारिणी विद्याऽसम्प्रभृद्व्यादिदोषात् । पात्रपरम्परासंचार्यमाणमधुवत् क्षीणाऽपि संभाव्यते; अत आह—बुद्धा शरण्यममरेश्वरमिति । यस्मादयमेवेन्द्रोऽप्यायुः, स एव भयत्रस्तानां यथा शरण्यो रक्षणहितो न तथा ब्रह्मादयः, तेन तमेवोपागमत् । अमरेश्वर इत्यनेन चेन्द्रस्य रक्षणोपयुक्ततां दर्शयति; राजा हि प्रजारक्षणे प्रयत्नातिशयवान् भवति । ननु दीर्घं जीवितमन्विच्छन्नित्यत्र दीर्घस्याव्यवस्थितत्वेन कियत्कालं तदीर्घमभिप्रेतं ? तत्र युगागुरुषु वर्षशतं, यदुक्तं—“वर्षशतं खल्वुपायुः प्रमाणमस्मिन् काले” (वि. स्या. अ. ३) इति । एतच्च कल्पा-लादौ परमायुःकालस्य यथा यथा क्षयस्तथाऽऽयुषः क्षयः । यदाह—“संवत्सरयते पूर्णं याति संवत्सरः क्षयम् । देहिनामायुषः काले यत्र यन्मानमिष्यते” (वि. स्या. अ. ३) इति । एतदनुसारेण पूर्वयुगेष्वायुःप्रकर्षः । यदाह भगवान् व्यासः—“गुरुषाः सर्वसिद्धाश्च चतुर्वैषैशतायुषः । कृते त्रेतादिकेऽप्येवं पादशो हसति क्रमात्”-इति । कर्मानुरूपं चायुर्नियतं वा, अनियतं वा भवति । तत्र बलवत्कर्मारब्धं नियतं, यथाऽयमस्मिन् काले त्रियत एव परम्; अबलवत्कर्मारब्धं त्वनियतं, तद्यदा दृष्टं विषादि मारकं प्रत्ययमासादयति तदा संजातबलं मारयति, यदा न प्राप्नोति दृष्टं मारकं कारणं तदा युगात्तुल्यतायुःप्राप्तौ युगप्रभावजर्जरीकृतशरीरं मारयति । अत्र दृष्टान्तश्चाचार्येण दर्शितः “यथा ह्यक्षः स्वगुणोपपन्नो बाह्यमानो यथाकालं स्वप्रमाणक्षया-देवावसानं गच्छति, स एवाक्षोऽतिभाराधिष्ठित, इत्यारभ्य यावत् ‘अन्तरा व्यसनमापद्यते; तथाऽनियतायुषोऽन्तरा प्राणा अपराधाच्चिरुच्यन्ते” (वि. स्या. अ. ३) इत्यन्तेन । यदा त्वनियतायुषो रसायनमाचरन्ति तदा तत्प्रभावाद्युगप्रभावानियतायुर्लङ्घनं भवति । यदाह—“तानि यावन्ति भक्षयेत् । जीवे-द्वैषसहस्राणि तावन्त्यागतयौवनः” (चिं. स्या. अ. १) इत्यादि । न तु बलवत्कर्मेनियतस्यायुषो लङ्घनमस्ति, यदाह—“कमे किंचित् क्वचित्काले विपाकनियतं महत् । किंचित्त्वकाल-नियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते”-(वि. स्या. अ. ३) इति । हन्त यथेवं तदा सर्वत्र कमेव कारणं मरणे जीविते वा तथा व्याधौ व्याध्यपगमे वा, तत् किमनेनायुर्वेदेन कर्मेजनितफलानु-विधाभिना; तथाहि—यत्तावदुच्यते—नियतं कमे, तत्र तावदा-युर्वेदव्यापारो नास्ति, येन नियतेनैव कर्मणा मिलितमपि दृष्टं तत्र विफलीकियते; यथाबलवत्कर्मारब्धत्वेनानियतमायुरुच्यते तदपि न श्रद्धाधीनं, येनादृष्टशक्तिपराभवेन दृष्टस्य कार्यका-रितं दृष्ट्वाऽपि विवादाध्यासिते विषयेऽदृष्टमेव कारणमवधार-यामः, दृष्टं त्वदृष्टादृष्टमेव तत्र भवति । नैवम्, एवं सति सर्वा-

गुणानस्योपरमप्रसङ्गः; किंच केवलकर्मवादिनो दृष्टमपवदतोऽ-
दृष्टोत्पत्तिरेव न प्राप्नोति, अदृष्टं हि दृष्टाभिष्टोमादिजन्यं, दृष्टं
च कारणं कर्मवादिनोऽभिमतम्; अथादृष्टकारणं दृष्टमिच्छन्ति
हन्त तर्हि तेनैव न्यायेन दृष्टनादीनामपि किमिति शीताप-
हृत्वस्फोटोटादिजनकत्वादि न स्वीकृत्यते; किंच केवलकर्मवादिनो
दृष्टे कारणे व्याप्तिग्रहणाभावाददृष्टानुमानमेव न स्यात्, तस्मा-
दृष्टमदृष्टं च कारणम् । तत्र कश्चिददृष्टं दृष्टेन बाध्यते, कश्चिच्च
दृष्टमदृष्टेनेति; तेन यत्र पुरुषे बलवत्स्थितमरणकारणमदृष्टं,
तत्र जीवितमरणयोरैकित्वकरोऽयमायुर्वेदः, किंतु तत्रापि नि-
यतमरणकालादबोधुःखजनकव्याधिप्रधानमे व्याप्नियत एव यदि
व्याधिरपि तस्य नियतकर्मजन्यो न स्यात्; यत्तु कर्मनियत-
विपाकं भवति तत्प्रति सर्वथा प्रयोजनवदायुर्वेदोपादानम् ।
यत्तु युगनियतमायुः, तत्प्रातिबलवता कर्मणा नियमितं; येन
रसायनप्रयोगात्तद्वाधनं दृष्टत्वादनुमन्यन्ते, न तु स्वस्थहितातु-
रहितचिकित्साभ्याम् । अयं च वादः शास्त्रकारेण स्वयमेव
प्रपञ्चेन निर्लोचनीय इति नेह प्रतप्यते ॥ ३ ॥

ब्रह्मणा हि यथाप्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः ।

जग्राह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः ॥ ४ ॥

अश्विभ्यां भगवाच्छ्रुकः प्रतिपेदे ह केवलम् ॥

ऋषिप्रोक्तो भरद्वाजस्तस्माच्छ्रुकमुपागमत् ॥ ५ ॥

कथमिन्द्र एव शरण्यो न ब्रह्मादय इत्याह—ब्रह्मणा ही-
त्यादि । हि यस्मादर्थे । प्रजापतिर्देवनामा । प्रोक्तमिति प्रकर्ष-
णोक्तं, प्रकर्षश्चानवशेषेणाभिधानम् । यथेखनेन तथाशब्दस्य
नित्यसंन्यस्तस्याकर्षणाद्यादृष्टं प्रोक्तं तादृशमेव जग्राह । निखि-
लेनेति अनवशेषेण । अश्विनौ तु ततः प्रजापतेर्जैरहृतुः । अ-
त्रापि यथाप्रोक्तं निखिलेन चेतिपदं लैवैव योजनीयम् । एवम-
श्विभ्यां भगवाच्छ्रुकः प्रतिपेदे हेत्यत्रापि यथाप्रोक्तमित्यादि
योजनीयम् । ह्रशब्दस्त्ववधारणे, तेन प्रतिपेदे एव परं शक्तो
नतु कस्यैविदायुर्वेदं दत्तामित्यर्थः । अनेन च ग्रन्थेनान्युना-
धिकायुर्वेदागमोपदर्शकेन यथा ब्रह्मण आयुर्वेदज्ञानं तथेन्द्र-
स्यापीति दर्शितम् । तेन ब्रह्मणो वाऽऽयुर्वेदः श्रूयते इन्द्रादेरिति
न किञ्चिदर्थतो विशेषः । इन्द्रे त्विदमधिकं—यदयमसंक्रामित-
विद्यत्वेन शिष्यार्थः । यदुक्तं—“यो हि गुरुभ्यः सम्प्रगादाय
विद्यां न प्रयच्छत्यन्तेवाभिभ्यः स खल्वृषी गुरुजनस्य मह-
द्देनो विन्दन्ति” इति, अतोऽकृतशिष्यत्वेन शिष्यार्थित्वविशेष-
योगाद्ब्रह्मादिभ्यो विशेषेणेन्द्र एव शरण्य इति । ब्रह्मणस्तु परम-
गुरोर्विदितसैकलवेदस्य सर्वत्रातिरोहितमतेरायुर्वेदज्ञानं खतःसि-
द्धमेवेति न गुर्वन्तरुपेक्षा । एतच्च ब्रह्मादिगुरुपरम्परोपदर्शन-
मायुर्वेदस्याबिज्ञातगमोपदर्शनार्थं तथा महापुरुषसेवितत्वेनोपा-
देयत्वोपदर्शनार्थं च । वचनं हि,—“तत्र यन्मन्येत महद्यश-

स्त्रिधुधीरपुरुषासेवितम्” इत्यादि यावत्, “तदभिप्रपञ्चेत शा-
स्त्रम्” (वि. स्या. अ. ८) इति । ऋषिप्रोक्त इति वक्ष्यमा-
णवृत्तान्तेन ऋषिप्रोक्तः । तस्मादिति यस्मादिन्द्र एव विशेषेण
शरण्यः ॥ ४ ॥ ५ ॥

विर्भूता यदा रोगाः प्रादुर्भूताः शरीरिणाम् ।

तपोपवासाध्ययनब्रह्मचर्यव्रतायुषाम् ॥ ६ ॥

तदा भूतेष्वनुकोशं पुरस्कृत्य महर्षयः ।

समेताः पुण्यकर्माणाः पार्श्वं हिमवतः शुभे ॥ ७ ॥

अथ कथमयमृषिप्रोक्त इत्यायुर्वेदस्य मर्त्यलोकागमे हेतु-
माह—विभ्रभूता इत्यादि । विभ्रभूता इत्यन्तरायस्वरूपाः ।
रजन्तीति रोगाः । प्रादुर्भूता इत्याविर्भूताः । अयं च रोगप्र-
दुर्भावः कृतयुगान्ते बोद्धव्यः । वक्ष्यति हि—“अश्रयति तु कृत-
युगे” (वि. स्या. अ. ३) इत्यादिना रोगप्रादुर्भावं जनयेदु-
क्तं सनीये । प्रादुर्भावश्च पूर्वसिद्धसैवाविर्भावः । तेन रोगसन्तान-
नित्यताऽप्यविरुद्धा भवत्युर्वेदसमग्रामुल्लेखे (सू. अ. ३०) व-
क्तव्या । शीर्यत इति शरीरं, तदस्मात्कीति शरीरी । एतेन शरीरं
खत एव शीर्यमाणं रोगसंबन्धात्तु नितरां शीर्यत इति सूच-
यति । केषां विभ्रभूता इत्याह—तपोपवासाध्ययनेत्यादि ।
रोगग्रस्ता हि शरीरिणस्तपःप्रयुक्तीनि कर्तुं न पारयन्ति विकृत-
त्वात्; तथा, आयुषश्च मारकत्वेन केचिद्वादा विरोधका भ-
वन्ति । अत्र तपश्चान्द्रायणादि, उपवासः क्रोधादिपरिहायः
सत्यायुपादानं च, वचनं हि—“उपावृत्तस्य पन्तराः सहवासो
गुणे हि यः । उपवासः स विज्ञेयो न शरीरस्य शोषणम्”
इति; अध्ययनं वेदाध्ययनं, ब्रह्मणे मोक्षाय चर्यं ब्रह्मचर्यमुप-
स्थनिग्रहादि, व्रतमौचित्यकामो नियमः, आयुष्कर्म । तपोप-
वासेति प्रयोगः पूर्वत्रासिद्धविधेरनित्यत्वेन तपःसकारस्थानिभू-
तयुलोपस्य सिद्धत्वाज्ज्ञेयः, यथा “नोपधायाः”—(पा. अ. ६
पा. ४ सू. ७) इति । भूतेषु प्राणिषु । अनुकोशमिति अनु-
कर्म्मां, कस्मात् ? अनेकार्थत्वाद्वात्तुमा । पुरस्कृत्य आह्वय ।
एतेन प्राणिरोगहरणमेव प्रधानमायुर्वेदोपगममे महर्षीणां फलम्;
आयुःप्रकर्षस्त्वयुषसिद्धिस्तर्षोर्मा महात्मनामिति भावः । नरेष्विति
वक्तव्ये यदयं भूतेष्विति सामान्यशब्दं करोति, तेन न समानैः
जीवप्रयुक्तैरनुकर्म्मा, किंतु प्राणिमात्रप्रयुक्तेति समदर्शितासृ-
धीणां दर्शयति । महान्तश्च ते ऋषयश्चेति महर्षयः; अनेन
चतुर्विधा अपि ऋषयः—ऋषिका, ऋषिपुत्रा, देवर्षयो, महर्ष-
यश्च रहन्ते; महर्षेयुनामित्वादिषिकादीनामपि ग्रहणम् । पुण्यं
पावनं कर्म येषां ते पुण्यकर्माणाः । पृथक्कामिस्तुतं पार्श्वं, तेन
पार्श्वमिव (ततं) पार्श्वम् । शुभे इति पदं कर्तव्यसामर्थ्ययुगुणो-
पदर्शनार्थं, यतः शुभे हि देशे समाधयः प्रवीदन्ति ॥ ६ ॥ ७ ॥

१ ‘तदुपादाच्छास्त्रम्’ इति पा० । २ ‘विभ्रभूता इत्यत्राभूततः
ज्जावे च्चिन्नं संभवति, रोगाणांस्तत्पत्तिर्यत्र विभ्रस्वरूपत्वेनाविर्भ-
स्वरूपत्वाभावाद’ इति गङ्गाधरः । ३ ‘व्रतायुषाम्’ इति, यथा ‘उप-
वासतपःपाठब्रह्मचर्यव्रतायुषाम्’ इति च पा० । ४ ‘सज्जतीयस्त्र-
युक्तैर्यमनुकर्म्मा’ इति पा० ।

१ ‘बलवत्त्वात्’ इति पा० । २ ‘न कश्चिदर्थतो विशेषः’ इति
पा० । ३ ‘स्वयमेव बुद्धसकलवेदस्य’ इति पा० ।

अङ्गिरा जमदग्निश्च वसिष्ठः कश्यपो भृगुः ।
 अत्रेयो गौतमः साङ्ख्यः पुलस्त्यो नारदोऽसितः ॥८॥
 अगस्त्यो वामदेवश्च मार्कण्डेयाश्चलायनौ ।
 पतिश्रिर्मिशुरात्रेयो भरद्वाजः कपिञ्ज(ष्ट)लः ॥ ९ ॥
 विश्वामित्राश्मरथ्यो च भार्गवश्चयनोऽभिजित् ।
 गार्ग्यः शाण्डिल्यकौण्डिल्यौ(त्यौ)वाश्विंदेवलगालवौ
 साङ्कृत्यौ बैजवापिश्च कुशिको बादरायणः ।
 बडिशः शरलोमा च काप्यकात्यायनात्रुभौ ॥११॥
 काङ्कायनः कैकशेयो धौम्यो मारीचकाश्रयपौ ।
 शर्कराक्षो हिरण्याक्षो लोकाक्षः पैङ्गिरेव च ॥ १२ ॥
 शौनकः शाकुनेयश्च मैत्रेयो मैमतायनिः ।
 वैखानसा वालखिल्यास्तथा चान्ये महर्षयः ॥ १३ ॥
 ब्रह्मबानस्य निधयो द(य)मस्य नियमस्य च ।
 तपसस्तेजसा दीप्ता ह्ययमाना इवाग्रयः ॥ १४ ॥
 सुखोपविष्टास्ते तत्र पुण्यां चक्रुः कथामिमाम् ।

के ते महर्षय इत्याह—अङ्गिरा इत्यादि । बहुषीणामत्र
 कीर्तनं ग्रन्थादौ पापक्षयहेतुत्वेन, तथाऽऽयुर्वेदस्यैवविधमहापु-
 रुषसेवितत्वेन सेव्यत्वोपदर्शनार्थं चेति । एषु च मध्ये केचिदा-
 धावराः, केचिच्छालीनाः, केचिदयोनिजाः, एवंप्रकाराश्च सर्वे
 मिलिता बोद्धव्याः । मिशुरित्यात्रेयविशेषणं, वक्ष्यति हि—“तत्रेति
 मिशुरात्रेयः (सू. स्था. अ २५)” इति । वैखानसा इति कर्म-
 विशेषप्रयुक्ता संज्ञा । वालखिल्यास्तु खलपप्रमाणाः केचिद्वषयः ।
 निधय इव निधयोऽक्षयस्थानत्वेन । दमो दान्तत्वम् । इमामि-
 ति ज्ञेये वक्ष्यमाणम् ॥ ८-१४ ॥ —

धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ॥ १५ ॥
 रोगास्तस्यापहर्तारः श्रेयसो जीवितस्य च ।
 प्रादुर्भूतो मनुष्याणामन्तरायो महानयम् ॥ १६ ॥
 कः स्यात्तेषां शमोपाय इत्युक्त्वा ध्यानमास्थितः ।
 अथ ते शरणं शकं ददृशुर्ध्यानचक्षुषा ॥ १७ ॥
 स वक्ष्यति शमोपायं यथावदमरप्रभुः ।

धारणाद्धर्मः स चात्मसमवेतः कार्यदर्शनानुमेयः, अर्थः
 सुवर्णादिः, काम्यत इति कामो वनितापरिष्कारादिः, मोक्षः
 संसारविमोक्षः । आरोग्यं रोगाभावाद्वात्साम्यम् । मूलं कार-
 णम् । उत्तममिति प्रधानं; तेनारोग्यं चतुर्विधं प्रधानं कारणं,
 रोगग्रहीतस्य कश्चिदपि पुरुषार्थोऽसमर्थत्वादित्युक्तम् । तस्याप-
 हर्तार इति आरोग्यस्यापहर्तारः; इदमेव च रोगाणामारोग्याप-
 हरणं यदनर्थलाभः; न पुनरुपशो रोगः पश्चादारोग्यमपहरति,
 भावाभावयोः परस्परभावात्मकत्वात् । श्रेयसो जीवितस्य
 चेति श्रेयोवजीवितं हितत्वेन सुखत्वेन चार्थेदशमहामूल्ये (सू.
 अ. ३०) वक्ष्यमाणं, तस्य जीवितस्यापहर्तार इति योजनायम् ।
 अश्रेयोजीवितमहितत्वेन दुःखहेतुतया चातुषादेयमिति कृत्वा
 तदपहरणमिह नोक्तम् । अत्र सुखहितजीवितोपघातो धर्माद्यु-

पघातेनैव लब्धः; तेन वयं पश्यामः—श्रेयःशब्देन सामान्ये-
 नाभ्युदयवाचिना धर्मादयोऽभिधीयन्ते, जीवितशब्देन च जी-
 वितमात्रं, यतो जीवितं स्वरूपेणैव सर्वप्राणिनां निरुपाध्यायार्थं;
 वचनं हि, “आचक्रमे च ब्रह्मण इयमात्मा आशीः—आयुष्मान्
 भूयासम्—” इति । यत्त्वयस्तन्तुः खण्डीतस्य जीवितं जिहा-
 सितं, तत्र दुःखस्यात्यन्तजिहासितस्यान्यथाहातुमशक्यत्वात्
 प्रियमपि जीवितं त्यक्तुमिच्छति न स्वरूपेण । अन्तराय इति
 धर्मादिसाधने बोद्धव्यः । अयमिति रोगप्रादुर्भाववरूपः । तेषा-
 मिति रोगाणाम् । शरणमिति रक्षितारम् । शक्तत्वाच्छक उ-
 च्यते । ध्यानं समाधिविशेषः, तदुपलब्धिसाधनत्वाच्चक्षुरिव
 ध्यानचक्षुः, तेन ‘स वक्ष्यति शमोपायं यथावदमरप्रभुः’ इति
 ध्यानचक्षुषा ददृशुरिति योजना ॥ १५-१७ ॥ —

कः सहस्राक्षभवनं गच्छेत् प्रष्टुं शचीपतिम् ॥ १८ ॥
 अहमर्थं नियुज्येयमत्रेति प्रथमं वचः ।
 भरद्वाजोऽब्रवीत्तत्सादृषिमिः स नियोजितः ॥ १९ ॥
 स शक्रभवनं गत्वा सुरार्षिगणमध्यगम् ।
 ददर्श बलहन्तारं दीप्यमानमिवानलम् ॥ २० ॥
 सौऽसिगम्य जयाशीर्मिरभिनन्द्य सुरेश्वरम् ।
 प्रोवाच विनयाढीमान्पूणीनां वाक्यमुत्तमम् ॥ २१ ॥
 व्याधयो हि समुत्पन्नाः सर्वप्राणिभयङ्कराः ।
 तद्ब्रूहि मे शमोपायं यथावदमरप्रभो ॥ २२ ॥
 तस्मै प्रोवाच भगवानायुर्वेदं शतक्रतुः ।
 पदैरल्पैर्मति बुद्ध्या विपुलां परमर्षये ॥ २३ ॥

अथैतेषु मध्ये भरद्वाजः कथमिन्द्रमुपागमदित्याह—क
 इत्यादि । शचीपतिमित्यनेन शचीर्भोगव्यासक्तमप्यहमुपासितुं
 क्षम इति भरद्वाजो दर्शयति । अर्थे प्रयोजने । नियुज्येयं
 व्यापारयेयम् । अत्रेति प्रकृतप्रयोजन एव, अत्रेतिशब्दो यस्मा-
 दर्थः । यथा—सुमिश्रमित्यागतः; यस्मात् सुमिश्रं तस्मादागत
 इत्यर्थः । नियोजित इति चौरादिको णिच्, न हेतौ । अनेन प्रक-
 रणेन भरद्वाजस्यायुर्वेदगमे विशेषेणाथित्वाच्च प्रेरणमिति दर्शितं
 भवति । प्रोवाचेति सम्यगुवाच; न तु प्रशब्दः प्रपञ्चायः,
 पदैरल्पैरित्युक्तत्वात् । कस्मात् पदैरल्पैरुवाचेत्याह—मतिं बुद्ध्या
 विपुलमिति; यस्माद्विपुलमतिं भरद्वाजं प्रतिपन्नवान् तस्मात् पदै-
 रल्पैरुवाचेति भावः; मतिश्च बहुविषयत्वेनोपचाराद्विपुलेत्युच्यते,

१ ‘सुरार्षिगणसेवितम्’ इति पा० । २ ‘बलहन्तारं बलनामाशु-
 रारिं’ शक्रमिति यावत् इति गङ्गाधरः । ३ ‘विनयेनाभिगम्येनं
 द्र(प्र)ष्टुंकामो महायशः । द्वैव च सुनि प्राह भगवान् पाकशासनः॥
 स्वागतं चेति धर्मज्ञो मुनिस्तसाद्यथेस्तिनत् । अचित्तश्च यथान्यायमु-
 पविष्टः समागतः । तत्रोपायं विकाराणां पप्रच्छ हरिवाहनम् । ब्रूहि
 नः प्रशमोपायं तेषाममरतत्तम् ॥ श्रुतेति वचनं तस्य सर्वभूतहित-
 वद्भूम् । तस्मै प्रोवाच’ इत्यधिकः पाठः उपलभ्यते कनिष्ठस्तलिखि-
 तपुस्तके । ४ ‘भगवान् धीमान्’ इति पा० ।

सा च मतिः शुभ्रवाश्रवणग्रहणधारणोद्वापोहृतत्वाभिविश्व-
तीह विपुला बोद्धव्या । अत्र चेन्नेषा दिव्यदशा भरद्वाजामि-
प्रायमप्रत एव बुद्धाऽऽयुर्वेद उपदिष्टः ; तेन भरद्वाजस्येन्द्र-
च्छादीह न दर्शितं, किंवा भूतमपीन्द्रपृच्छादि ग्रन्थविस्तरभ-
यादिह न लिखितम् ॥ १८-२३ ॥

हेतुलिङ्गोपध्वनानं स्वस्थानुरपरायणम् ।

त्रिसृजं शाश्वतं पुण्यं बुबुधे यं पितामहः ॥ २४ ॥

यादृशोऽसावल्पपदैरुपदिष्ट आयुर्वेदस्तमाह—हेतुव्यादि ।
हेतुलिङ्गोपध्वनानमिति हेत्वादीनि ज्ञान्यन्तेऽन्नेनेति हेतुलिङ्गोपध-
नानं, यावत्वायुर्वेदवाच्यं तावदेत्वाद्यन्तर्भूतमित्यर्थः । हेतु-
ग्रहणेन सत्किञ्चिद्विप्रकृतव्याधिहेतुग्रहणं ; लिङ्गग्रहणेन च व्याधे-
रारोग्यस्य च कृत्स्नं लिङ्गमुच्यते, तेन व्याध्यायोग्ये अपि लिङ्ग-
शब्दवाच्ये, यतस्त्वाभ्यामपि हि तल्लिङ्गं लिङ्ग्यत एव; वक्ष्यति हि
“विषमारम्भमूलानां ज्वर एको हि लक्षणम् । विषमारम्भमूला-
द्यैर्ज्वर एको निगद्यते” (नि. अ. ८) इत्यादि; औषध-
ग्रहणेन च सर्वपथ्यावरोधः । शरीरं चात्र हेतौ लिङ्गे चान्तर्भ-
षति । स्वस्थानुरयोः परसुल्लभयनं मार्ग इति स्वस्थानुरपराय-
णम् । किमन्योऽयं हेतुलिङ्गोपध्वनानरूप आयुर्वेदो ग्रन्थबुद्धादयु-
र्वेदादुत्तमान्य इत्याह—त्रिसृजमित्यादि । पितामहोऽपि यं
त्रिसृजं बुबुधे तस्मिन् प्रोवाच । त्रीणि हेत्वादीनि सूच्यन्ते
यस्मिन् येन वा तत्रिसृजम् । तत्र सूचनात् सूत्रणाच्चा-
र्थसन्ततेः सूत्रम् । एतेन तं यथा ब्रह्मा त्रिसृजं बुबुधे तथैव
हेतुलिङ्गोपध्वनानमिन्द्रः प्रोवाचेत्यविद्वत्तामगमं दर्शयति । बुबुध
इति न कृतवान् । अत्र एषोक्तं—शाश्वतं; नित्यमित्यर्थः । तच्च
नित्यत्वं सूत्रस्थानान्ते व्युत्पादनीयम् ॥ २४ ॥

सोऽनन्तपारं त्रिस्कन्धमायुर्वेदं महामतिः ।

यथावदचिरात् सर्वं बुबुधे तन्मना मुनिः ॥ २५ ॥

तेनायुरमितं लेभे भरद्वाजः सुखान्वितम् ।

ऋषिभ्योऽनधिकं तच्च शशंसानवशेषयन् ॥ २६ ॥

अथोद्दिष्टमायुर्वेदं कथं गृहीतवान् भरद्वाज इत्याह—सोऽन-
न्तोत्यादि । अविद्यमानावन्तपारी यत्सासावनन्तपारः, अत्र पार-
शब्देन गोबलीवर्दन्त्यायेनादिरुच्यते; पारशब्दो ह्युभयोरपि नवी-
कूलयोर्विवक्षावशाद्भूतः; किंवा अनन्तो मोक्षः, पारसुल्लभं फलं
यस्यायुर्वेदस्यासावनन्तपारः । वक्ष्यति हि—“चिकित्सा तु
नैष्ठिकी या विनोपधाम” (वा. स्या. अ. १) इति । अत्र
नैष्ठिकी मोक्षसाधनहेतुः । त्रयो हेत्वादयः स्कन्धरूपा यस्य स
त्रिस्कन्धः; स्कन्धश्च स्थूलावयवः प्रविभागो वा । तत्रैवायुर्वेदग्र-
हणेनो यस्य स तन्मना । मननात् ज्ञानैकप्रकषैशालिखान्मुनिः ।

१ ‘शब्दाक्षरपदव्यासच्छब्दोच्चरसकर्मः । श्रुत्वा सहस्रवर्षाणा-
मारोग्यार्थं विनिश्चयम् ॥ तेनायुरमितं’ इत्यधिकः पाठः कश्चित्पु-
स्तके दृश्यते । २ ‘तं च’ इति पा० । ३ ‘मोक्षसाधना’ इति पा० ।
४ ‘ज्ञानप्रकर्षणनिधौलिवान्मुनिः’ इति पा० ।

एतेन यस्यादयं महामतिस्तन्मनाः मुनिश्च तेनानन्तपारमप्या-
युर्वेदं हेत्वादिसकन्धत्रयमालम्बनं कृत्वा यथावदचिरादेव प्रति-
पन्नवानित्याशयः । अचिरादिति अचिरेण । अत्र च यथा ब्रह्मा
त्रिसृजं बुबुधे यथा चेन्द्रो हेतुलिङ्गोपध्वनानं प्रोवाच तथैव भर-
द्वाजोऽपि त्रिस्कन्धं तं बुबुधे इत्यनेनायुर्वेदस्याविद्वत्तामगम-
मुपदर्शयते; तेन त्रिसृजत्रिस्कन्धयोर्न पुनरुक्तिः । तेनेति इन्द्रा-
दृहीतेनायुर्वेदेन । अमितमिति अमितमिवामितम्, अतिवीर्य-
त्वात् । आयुःशब्दश्चायुःकारणे रसायनज्ञाने बोद्धव्यः; येनोत्तर-
कालं हि रसायनोपयोगादयं भरद्वाजोऽमितमायुरवाप्स्यति (नै-
ऋषिभ्य आयुर्वेदकथनात् पूर्वं रसायनमाचरति स्म); किंवा
सर्वप्राण्युपकारार्थोधीतायुर्वेदजनितधर्मवशात्तत्कालमेवामितमा-
युर्वेदेन भरद्वाज इति बोद्धव्यम् । तच्चेति श्रुतं; यदा तमिति
पाठः, तदा तमायुर्वेदम् । अनवशेषयन्निति कात्स्न्येनेत्यर्थः ।
आयुर्वेदमधीतानन्तरेमेवायं तस्मिन्भ्यो दत्तवान् ॥ २५ ॥ २६ ॥

ऋषयश्च भरद्वाजज्ञगृह्णन्ते प्रजाहितम् ।

दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो वेदं वर्धनमायुषः ॥ २७ ॥

महर्षयस्ते ददृशुर्यथावज्ज्ञानचक्षुषा ।

सामान्यं च विशेषं च गुणान् द्रव्याणि कर्म च २८

समवायं च तज्ज्ञात्वा तन्त्रोक्तं विधिमास्थिताः ।

लेभिरे परमं शर्म जीवितं चाप्यनित्यरम् ॥ २९ ॥

दीर्घमायुश्चिकीर्षन्त इति प्राणिनामात्मनश्च । ज्ञानार्थं ज्ञान-
रूपं वा चक्षुर्ज्ञानचक्षुः, तेन ज्ञानचक्षुषा । गृहीतेन तेनायुर्वेदेन
किं ददृशुरित्याह—सामान्यं चेत्तादि । एषां चोत्तरत्र लक्षणं
पष्णां पदार्थानां विवरूपार्ण भविष्यति; तेनैतत्तत्रैव व्याकरणी-
यम् । तदिति सामान्यादि । तन्त्रोक्तं विधिमिति अपथ्यपरिहारप-
थ्योपादानरूपम् । शर्म सुखम् । परमिति दुःखानाकान्तम् ।
अनित्यरमिति अगलरम् ॥ २७-२९ ॥

अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्वसुः ।

शिष्येभ्यो दत्तवान् पटभ्यः सर्वभूतानुकम्पया ३०

अश्विश्वेशश्च भेल(ड)श्च जत्कर्षः परादारः ।

हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्वचः ॥ ३१ ॥

अथैत्यादिना भरद्वाजशिष्यान्नात्रेयस्य पुनर्वसुरनाम्नोऽ-
भिषेक्षादिगुणतं दर्शयति । अत्र केचिद्भरद्वाजात्रेययोरेक्यं
मन्यन्ते, तच्च; भरद्वाजसंज्ञया आत्रेयस्य कश्चिदपि तत्त्वग्रहणोऽ-
कीर्तनात्; हारीते चात्रेयादिगुणतया भरद्वाज उक्तः—“शक्ना-
दहमधीतवान्” इत्यादिना “मत्तः पुनरसंख्येयास्त्रिसृजं त्रिप्रयो-
जनम् । अत्रात्रेयादिपुन्यन्ता विदुः सप्त महर्षयः ॥ आत्रेयाद्वारी-
तत्राभिः”—इत्यन्तेन । वाग्भटेन तु यदुक्तं—“ब्रह्मा स्मृत्याऽऽ-
युषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत् । सोऽश्विनौ तौ सहस्रांश्च सोऽत्रिषु-
त्रादिकान् सुनीन” (वा. सू. अ. १) इत्यनेनात्रेयस्येन्द्रशि-
ष्यत्वं, तदायुर्वेदससुत्पादानीयरसायनपादे आदिशब्देन वक्ष्य-

१ अयं पाठो हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते । २ ‘अनवशेष’
इति पा० ।

भागेन्द्रशिक्ष्यतायोगात् समर्थनीयम् । तत्र हीन्द्रेण पुनर्महर्षी-
णामायुर्वेद उपदिष्ट इति वक्तव्यम् । मैत्रीपरो मैत्रीप्रधानः;
मैत्री च सर्वप्राणिष्वात्मनीय बुद्धिः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

बुद्धेर्विशेषस्तत्रास्तीन्द्रोपवेशान्तरं मुनेः ।
तन्त्रस्य कर्ता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत् ॥ ३२ ॥
अथ मेलोदयश्चक्रः खं खं तन्त्रं कृतानि च ।

श्रावयामासुरात्रेयं सर्षिसङ्घं सुमेधसः ॥ ३३ ॥

श्रुत्वा सूत्रगमर्थानामृषयः पुण्यकर्मणाम् ।

यथावत्सूत्रितमिति प्रहृष्टास्तऽनुमेनिरे ॥ ३४ ॥

सर्वे एवास्तुवंस्तांश्च सर्वभूतहितेपिणः ।

साधुं भूतेष्वनुकोश इत्युच्चैरब्रुवन् समम् ॥ ३५ ॥

तं पुण्यं शुश्रुवुः शब्दं विवि देवर्षयः स्थिताः ।

सामराः परमर्षीणां श्रुत्वा मुमुदिरे परम् ॥ ३६ ॥

अहो साध्विति निर्घाषो लोकांस्त्रीनन्ववा(ना)दयत् ।

नभसि क्षिग्धगम्भीरो हर्षाद्भूतैरुदीरितः ॥ ३७ ॥

शिवो वायुर्वैचै सर्वो भामिरुन्मीलितो दिशः ।

निपेतुः सजलाश्चैव दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ ३८ ॥

अथाग्निवेशप्रमुखान् विविशुर्ज्ञानदेवताः ।

बुद्धिः सिद्धिः स्मृतिर्मैधा धृतिः कीर्तिः क्षमा दया ॥

तानि चानुमतान्येषां तन्त्राणि परमर्षिभिः ।

भ(भा)वाय भूतसङ्गानां प्रतिष्ठां भुवि लेभिरे ॥ ४० ॥

बुद्धेर्विशेष उत्कर्षः । यत इति बुद्धेर्विशेषात् । खं खं तन्त्र-

मिति स्वस्वनामाङ्कितं मेलतन्त्रं, जन्तूकर्णतन्त्रमित्यादिकम् ।

कृतानि चेत्त्रय 'तन्त्राणि' इति शेषः । पुण्यमायुर्वेदतन्त्रकरणल-

क्षणं कर्म येषामग्निवेशादीनां ते पुण्यकर्मणः, तेषां पुण्यकर्मणाम् ।

सर्वभूतहितेपिण इत्यग्निवेशादिविशेषणः, किंवा ऋषिसङ्घविशेष-

णम् । साधुशब्दोऽजहल्लिङ्गतया नपुंसकलिङ्ग एव; यथा—वेदाः

प्रमाणमिति । केचित्तु साध्विति विशेषणस्य नपुंसकलिङ्गतानु-

रोपादानुकोशमित्यपि नपुंसकलिङ्गं पठन्ति । अहो इति साध्विति

प्रशंसायाम् । क्षिग्ध इति अनुत्कर्षत्वेनाह्लादकत्वेन च । शिवो

वायुर्वैवावित्यादिनां शुभलक्षणैः प्रकृततन्त्रकरणस्य देवैरप्यर्थतो-

ऽनुमतत्वमुपदर्शयते । ज्ञानदेवता इति ज्ञानाभिमानिन्यो देवताः ।

तेन ग्रन्थकरणत्वं पूर्वमेवाग्निर्वैवादीनां बुद्ध्यादयो व्यवस्थिताः,

तन्त्रकरणोत्तरकालं त्वादरेण बुद्ध्यादिदेवतानुपवेश इति । सिद्धिः

साध्यसाधनज्ञानम् । कीर्तिः कीर्तनं वक्तुं ज्ञानमित्यर्थः; ननु कीर्ति-

र्थशोरूपं, तस्या अज्ञानरूपत्वात्; ज्ञानदेवताश्चेहोच्यन्ते । भवाय

स्थितये, रोगानुपहतजीवितायैति यावत् । प्रतिष्ठा जनोपादेय-

तयाऽवस्थानम् ॥ ३९-४० ॥

१ 'भूतेषु साधु यथा स्वात्तथाऽनुकोश' इति गङ्गाधरः ।

हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् ।

मानं च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते ॥ ४१ ॥

संप्रत्यायुर्वेदव्युत्पत्तिं कुर्वन्नायुर्वेदामिधेयं दर्शयति—हिता-

हितमित्यादि । हितं चाहितं च हिताहितं, तथा सुखयुक्तत्वात्

सुखं, दुःखयुक्तत्वाद्दुःखं; एतच्च चतुष्टयकारमप्यायुर्वेददशमहामू-

लीये "तत्र शरीरमानस्याभ्यासम्" इत्यादिना ग्रन्थेन "अहितमतो

विपर्ययेण" (सू. अ. ३०) इत्यन्तेन वक्ष्यति । तस्य हिता-

हितमिति आयुषः पथ्यापथ्यम् । मानं चेत्सायुष एव, तच्च प्रमाणं

मासिकदिमासिकत्वादिभिर्विकृतिलक्षणैरिन्द्रियस्थाने तथा प्रकृति-

लक्षणैः "इदमायुष्मतां कुमारानां लक्षणं भवति" (शा. अ. ८)

इत्यादिना शरीरे वक्तव्यम् । तच्चैति आयुः स्वरूपेण "शरी-

रेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः" इत्यादिना वक्ष्यमाणम् । तेन हिताहि-

तमित्यादिना 'आयुर्वेदयतीत्यायुर्वेद' इत्युक्तं भवति । विदधातु-

श्चेह ज्ञानार्थ एवाभिप्रेतः । यद्वक्ष्यत्यर्थं दशमहामूलीये—

दायुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः" (सू. अ. ३०) इति । ज्ञानादय-

स्त्वर्था विदेरिह नोक्ताः, तेषां साक्षादायुर्वेदाजन्यत्वादिति

भावः ॥ ४१ ॥

शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितम् ।

नित्यगश्चातुर्वन्धश्च पर्यायैरायुरुच्यते ॥ ४२ ॥

आयुर्वेदपदे पूर्वपदवाच्यमायुराह—शरीरेत्यादि । शरीरं

पञ्चमहाभूतविकारात्मकमात्मनो भोगायतनम्, इन्द्रियाणि चक्षु-

रादीनि, सत्त्वं मनः, आत्मा ज्ञानप्रतिस्वभावात्, एषां सम्यग्दृष्ट-

यन्त्रितो योगः संयोगः । यद्यपि शरीरग्रहेणैव इन्द्रियाण्यपि

लभ्यन्ते, तथाऽपि प्राधान्यात्तानि पुनः पृथगुक्तानि । अयं च

संयोगः संयोगिनः शरीरस्य क्षणिकत्वेन यद्यपि क्षणिकस्तथाऽपि

सन्तानव्यवस्थितोऽयमेकतयोरुच्यते । तस्यायुषः पर्यायानाह—

धारीत्यादि ।—धारयति शरीरं प्रतितां गन्तुं न ददातीति

धारि । जीवयति प्राणान् धारयतीति जीवितम् । नित्यं शरीरस्य

क्षणिकत्वेन गच्छतीति नित्यगः । अनुब्रवात्यायुरपरपरशरीरा-

दिसंयोगरूपतयेत्यनुबन्धः । पर्यायैरायुरुच्यत इति एकाशीभिः

धात्रिभिः शब्दैरुच्यते । यद्यपि च नित्यगानुबन्धशब्दाभ्यां

न क्वचिदप्यायुरमिधीयते, तथाऽपि नित्यगत्वातुर्वन्धत्वधर्म-

ख्यापनार्थमेतत्तत्संज्ञाद्वयं बोद्धव्यं, धारिसंज्ञा त्वर्थेदशमहामूलीये

भविष्यति । ननु, उत्तरत्र "चैतन्यानुवृत्तिरायुः" (सू. अ.

३०) इत्याल्लक्षणं करिष्यति, इह तु शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसं-

योग इति किमर्थमुक्तम् ? । ब्रूमः—शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसं-

योगजन्या चैतन्यानुवृत्तिर्यथोक्तसंयोगाव्यभिचारित्वेन व्यक्त-

त्वेन चार्थेदशमहामूलीये लक्षणत्वेनोक्ता; शरीरादिसंयोगरूप-

मेव त्वायुः परमार्थतः; एवंभूतसंयोगाभावे मरणमायुरपरम-

रूपं भवति, सृष्टशरीरे तु चैतसोऽभावादायुरूपसंयोगा-

भावः ॥ ४२ ॥

तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः ।

वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितम् ॥ ४३ ॥

१ 'हितः' इति पा० ।

तस्येत्यादि । वेदयसीति वेदः । वेदविदां मत इति वेदविद्भिः पूजितः । अथ कस्मादयुर्वेदलक्षणो वेदः पुण्यतमो वेदविदां च पूजित इत्याह—वक्ष्यत इत्यादि । यदिति यस्मात् ; एवमुक्तं भवति—यदन्ये ऋग्वेदादयः प्रायः परलोकाहितमेवायं वदन्ति तेन पुण्याः, पुण्यतमश्चायमायुर्वेदो यद् यस्मान्मनुष्याणामुभयोरपि लोकयोर्द्विजितमायुरारोग्यसाधनं धर्मसाधनं च तद्वक्ष्यते, तेनातिशयेन पुण्यतमस्तथा वेदविदां च पूजित इति । केचित् ‘वक्ष्यते यः’ इति पठन्ति, तत्रापि हेतुगर्भमिति व्याख्येयम् । जीवितप्रदातृत्वादयुर्वेदस्य पुण्यतमत्वं बोद्धव्यं, यतश्चतुर्वर्गसाधनीभूतजीवितप्रदमेव सर्वोत्तमं भवति । उच्यते च—“न हि जीवितदानाद्धि दानमन्यद्विशिष्यते” (वि. अ. १) इति ॥ ४२ ॥

सर्वेदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणम् ।

हासहेतुर्विशेषश्च, प्रवृत्तिरभयस्य तु ॥ ४४ ॥

संप्रत्यायुर्वेदाभिधेयतया सूत्रिते सामान्यादौ सामान्यस्य अथ-मसूत्रितत्वात्तथा सामान्यज्ञानमूलत्वाच्चयुर्वेदप्रतिपाद्यस्य हेत्वादेः सामान्यमेवात्र निर्दिशति—सर्वेदेत्यादि । सर्वेदा सर्वेस्मिन् काले निरूपे चावस्थिके च । सर्वभावानामित्यत्र सर्वशब्दः कृत्ववाच्यः, भवन्ति सत्तामुभवन्तीति भावा द्रव्यगुण-कर्माण्यस्य, ननु भवन्त्युत्पद्यन्त इति भावाः ; तथा सति पृथिव्यादिपरमाणूनां नित्यानां सामान्यस्य पार्थिव्यगुणादिदृढं कार्यमसंश्रुतं स्यात् । सामान्यं च “सामान्यमेकत्वकरं” इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणम् । वृद्धिः आधिक्यं, तत्कारणं वृद्धिकारणम् । एतच्च सामान्यं सामान्यवतो मांसद्रव्यादे-वृद्धिकारणस्य लक्षणत्वेन वृद्धिकारणमित्युक्तम् । यतो न सामान्यं मांसत्वादिचारुपं वृद्धौ कारणं भवति, तथाहि सति सामान्यं मांसस्वरूपं यथा वर्षके भोज्यरूपे मांसं सति तथा शरीरधातुरूपे वर्षनीयेऽप्यस्ति, ततश्च नित्यं मांसत्व-संबन्धादमांसादानामपि मांसेन वर्धितव्यं ; तस्माद्वृद्धिकारण-लक्षणत्वेन सामान्यं वृद्धिकारणमित्युक्तम् । अत एव वैशेषिकेऽप्युक्तं—“त्रयाणामकार्यत्वमकारणत्वं च” इति । अत्र त्रयाणामिति सामान्यविशेषसमवायानाम् । ये तु समानमेव सामान्यमिति कृत्वा द्रव्याद्येव सामान्यशब्देनाभिदधति, तेषां मते “सामान्यं च विशेषं च” (सू. स्था. अ. १) इत्यादिप्रत्योक्तस्य सामान्यस्य नै किञ्चिदनेनोक्तं स्यादित्यसंबन्धा-श्रित्वं प्रकरणस्य स्यात् । एतच्च वृद्धिकारणत्वं सामान्यस्य न लक्षणं, किं तस्यायुर्वेदोपयोगिना धर्मेण निर्देशः ; लक्षणं तु “सामान्यमेकत्वकरम्” इति करिष्यति । एवं द्रव्यादावपि चोद्देशानन्तरं निर्देशं करिष्यति “खाद्यान्यान्मां” इत्यादिना, ततो

१ योगीन्द्रनाथसेनस्तु चरकोपरकारे ‘सत्त्वमात्मा शरीरं च’ इत्याद्यायुर्वेदाधिकरणप्रतिपादकं ग्रन्थं प्राक् पठित्वानन्तरं ‘सर्वेदा सर्वभावानां’ इत्यादिग्रन्थं पठति । २ ‘मांसत्वं सामान्यरूपं’ इति पा० । ३ ‘न किञ्चिदनेन ग्रन्थेनोच्यते इति’ इति पा० ।

न. सं. २

लक्षणं “यत्राश्रिताः कर्मगुणा” इत्यादिना करिष्यति । सामान्यस्य च वृद्धिकारणत्वं हासति विरोधिकारणे बोद्धव्यं, तेनामलकादिगतानाममलत्वादीनां पित्तगतमलत्वाद्यवर्कत्वमामल-कगतशिशिरत्वप्रभावविरोधित्वादुपपन्नम् । एवमन्यत्रापि त्रिदो-षहरद्रव्ये बोद्धव्यम् । इह च सामान्यस्य वृद्धिकारणत्वमित्युच्यते, ननु सामान्यमेव वृद्धिकारणमित्युच्यते, तेनासमानादपि घृता-न्मेवाया वद्वेह वृद्धिः प्रभावादेवोपपन्ना, यदुक्तं—“घृतमग्नि-मेधे करोति”—इति ; तथा चिन्तया वातवृद्धिः, तथा सङ्ख्या-द्व्यपादगुलेपाच्च शुक्रवृद्धिरित्यादि प्रभावादुपपन्नम् । सामान्यं चेह वृद्धिकारणमित्युच्यमाने समानस्येति गम्यते, न हि शो-णितं प्रति मांसत्वं सामान्यं, किंतु व्यावृत्तवृद्धिजनकत्वादिशेष एव । अथ वैशेषिकोक्तानामन्यविशेषाणामिह शास्त्रे चिकित्सा-यामनुपयुक्तत्वात्तद्विशेषधर्मव्यावर्तकत्वयोगात् सामान्यविशेषा-नेव हासकारणत्वेनाह—हासहेतुरित्यादि । अत्रापि सर्वेदा सर्वभावानामिति योजनीयम् । हासः अपचयः । विशिष्यते व्यावर्तत इति विशेषः । सामान्यमेव गवेधुक्तत्वं मांसादीन् प्रति विशेषः ; गवेधुको हि गवेधुक्तत्वेन गवेधुक्तव्यस्यन्तरापेक्षया समानः, मांसापेक्षया व्यावृत्तत्वादिशेषः ; न हि मांसे गवेधुक्त-त्वमस्ति । एवं मांसत्वं मांसान्तरापेक्षयाऽनुगतत्वात् सामान्यं, शोणितत्वापेक्षया तु मांसानां व्यावृत्तत्वादिशेष एव । अत्रापि हासहेतुत्वं हासहेतुद्रव्यादिलक्षणत्वेन सामान्यवच्छेयं ; तथा हासहेतुत्वमन्यसति विरोधके सामान्योक्तव्यानेन हेतुः ; तेन मन्दकानिकुचारीनां वातादिविद्वानामपि स्निग्धत्वादीनां वा-ताद्यशमकत्वं द्रव्यस्यापथ्यत्वप्रभावादेव हेतुः । विशेषश्चेह वि-रुद्धविशेषोऽभिप्रेतः ; ते(वे)नोत्तरत्र विरुद्धविशेषमेव हासहेतु-तया तत्र तत्रोपदेश्यति ; यथा—“वृद्धिः समानैः सर्वेषां विप-रीतैर्विपर्ययः” (वा. सू. अ. १) इति, तथा “विपरीतगुणैर्देश-मात्राकालोपपादितैः” (सू. अ. १) इत्यादि, तथा “विपरीत-गुणैर्द्रव्यैर्मांसैः संप्रशाम्यति” (सू. अ. १) इत्यादि, तथा जतूक्तंऽप्युक्तं—“समानैः सर्वभावानां वृद्धिर्होमिर्विपर्ययात्” इति । अविरुद्धविशेषस्तु यद्यपि हासे वृद्धौ द्वाऽप्यकारणं, यथा-पृथिव्या अनुणाशीतस्पशो वातस्य शैत्यं न वर्धयति नापि हा-सयति, तथाऽप्यग्निश्लिषमाणानां धातूनामसमानत्वेनाजनकत्वा-द्भासकारणमि(मे)व भवति ; यतोऽसमानद्रव्योपयोगे सति हासो विनश्यरणं भावानामापूर्कहेत्वभावादुपलभ्यत एव ; यथा-वहतो जलस्य पूर्वदेशसेतुनोत्तरदेशजलस्य हासः । एवंभूतं चावि-रुद्धविशेषोपयोगेऽपि हासं पश्यताऽऽचार्येण सामान्येनैवोक्तं-हासहेतुर्विशेष इति । चशब्दः सर्वभावानामिति समुच्चिनोति । अथ किमसंबन्धावपि सामान्यविशेषोः वृद्धिहासकारणं ने-त्यौह—प्रवृत्तिरभयस्य त्विति । ‘कारणं’ इति शेषः । उभयस्य सामान्यस्य विशेषस्य च, प्रवृत्तिः प्रवर्तनं शरीरेणाभिर्भवञ्च

१ ‘वृष्यापादलेपाद’ इति पा० । २ ‘इत्याह’ इति पा० ।

इति यावत्; एवंभूता प्रवृत्तिः धातुसामान्यविशेषयोर्वृद्धिहासे कारणमित्यर्थः । तुशब्दोऽवधारणे; तेन नासंबद्धौ सामान्य-विशेषौ स्वकार्यं कुरुत इति दर्शयति । किंवा प्रवृत्तिः उचिता धातुप्रवृत्तिर्धातुसाम्यमिति यावत्, सा उभयस्य सामान्यस्य विशेषस्य च 'कार्या' इति शेषः । तेन केवलसमानोपयोगा-द्धातुवृत्त्या धातुवैषम्यं, केवलविशेषोपयोगाच्च धातुक्षयाद्धातु-वैषम्यं, युगपत्समानविशिष्टद्वयोपयोगात् प्रवृत्तिर्धातुसाम्यरूपा भवतीत्युक्तं भवति । तुशब्दः पूर्वपक्षादेकद्वयोपयोगलक्षणा-द्यावर्तयति ॥ ४४ ॥

सामान्यमेकत्वकरं, विशेषस्तु पृथक्त्वकृतम् ।

तुल्यार्थता हि सामान्यं, विशेषस्तु विपर्ययः ॥४५॥

अथ किलक्षणं तत् सामान्यं किलक्षणे वा स विशेष इत्याह— सामान्यमित्यादि । एकत्वकरमिति एकत्वबुद्धिकरं, सामान्यं यदनेकासु भिन्नदेशकालासु गवादिव्यक्तिषु 'अयं गौरयं गौः' इत्यादिप्रकारा एकाकारा बुद्धिस्तत् सामान्यम् । न हि भिन्नासु व्यक्तिष्वभिन्नं सामान्यमेकरूपं विनाऽभ्रान्ता एकाकारा बुद्धिर्भवतीति भावः । यत्रापि च 'अयं पाचकोऽयं पाचकः' इति, तथा 'अयं शुक्रोऽयं शुक्रः' इत्यादौ क्रियागुणादिसामान्यादेकरूपा बुद्धिस्तत्रापि सामान्यमेकक्रियागुणादिगतमेकरूपाव्यवसाये हेतुः । न ह्येकस्मिन् पाचके या क्रिया सा पाचकान्तरेऽपि, किंतिहिं तज्जातीया । अतः क्रियासामान्यं तत्राप्येकत्वाव्यवसाये कारणम् । विशेषलक्षणं—पृथक्त्वकृदिति ।—व्यावृत्तबुद्धिकृतः; तेन यद्व्यवस्थान्तरापेक्ष्येकबुद्धिकर्तृतया गोवं सामान्यं, तदेव गोत्वमन्वयपेक्षया व्यावृत्तबुद्धिकर्तृत्वादवधार्य प्रति विशेष इत्युक्तं भवति । तेन मांसत्वं मांसं प्रति मांसान्तरापेक्षया समानत्वाद्विद्वत्कारणं भवति, तदेव तु मांसत्वं वातं प्रति विशेषरूपतया हासहेतुर्भवति; शोणितानीन् प्रीति त्वविरोधिविशेषत्वेन च तथा हासकारणं, गुणसामान्यासु वर्षकमपि मांसं शोणितानीनां भिन्नं । कथमेनेकासु व्यक्त्यु सामान्यमेकबुद्धिमव्यभिचारिणीं करोतीत्याह—तुल्यार्थता हीत्यादि । तुल्यार्थता एकसामान्यरूपाध्यानुयोगिता । एतेन यस्माद्विन्नासु व्यक्त्यु सामान्यमेकरूपसंबन्धमस्ति, तत्सदनेकार्थावलम्बा सत्यपि व्यक्तिभेदे एकबुद्धियुक्तेति भावः । विशेषस्तु विपर्यय इति अनुल्लार्थता हि विशेषत्व, तेन गोगजयोरुत्प्लवगत्वगत्वरूपाध्यायोः पृथग्बुद्धियुक्तेति दर्शितं भवति । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति यत्—त्रिविधं सामान्यं, विशेषश्च त्रिविधः; यथा—द्रव्यगो-

चरः, गुणगोचरः, कर्मगोचरश्च; तत्र सर्वदेखादिना द्रव्यसामान्यस्युच्यते; सामान्यमेकत्वकरमित्यनेन गुणसामान्यं; यथा—पथःशुक्रयोर्भिन्नजातीययोरपि मधुरत्वादियुगसामान्यं तत्रैकतां करोति, एवं विशेषेऽप्युदाहार्यः; तुल्यार्थतेत्यादिना तु कर्मसामान्यं निगद्यते, आस्यारूपं हि कर्म न श्लेष्मणा समानमपि तु पानीयादिकफसमानद्रव्यार्थक्रियाकारित्वात् कफवर्षकस्यतया आस्याऽपि कफसमानेत्युच्यते; एवं खप्रादावपि कर्मणि बोद्धव्यम् । तदेतद्भ्रूहरिचन्द्रेणैव दूषितं; यतः सर्वदेखादिनैव लक्षणेन त्रिविधमपि सामान्यं लभ्यते, तेनास्मिन् पक्षे सामान्यमेकत्वकरमित्याद्यवाच्यं स्यादिति कृत्वा । अन्ये तु पश्यन्ति—यत्रिविधं सामान्यम्—अत्यन्तसामान्यं, मध्यसामान्यम्, एकदेशसामान्यं च; तत्र सर्वदेखादिनाऽत्यन्तसामान्यस्युच्यते, सामान्यमेकत्वकरमित्यनेन मध्यसामान्यं, तुल्यार्थता हीत्यादिनैकदेशसामान्यम्; एतदपि त्रैविध्यकथनं नातिप्रयोजनमसंगतलक्षणं चेति नातिश्रद्धाकरम् । केचित् सामान्यं द्विविधमिच्छन्ति—उभयवृत्ति, तथैकवृत्ति च; तत्र मांसं मांसवर्षकम्, उभयवृत्तिसामान्यात्; मांसत्वं हि पोष्ये पोषके च गतत्वात् उभयवृत्तिः, एकवृत्ति तु यथा—घृतमभिकरं, तथा धावनादिकर्म वातकरं, तथाऽऽस्यादि कफकरम्; एतद्वि सर्वं न वर्धनीयेन समानं, किंतु प्रभावाद्वर्षकं; प्रभावश्च घृतत्वधावनत्वादिरैव; स चैकवृत्तिसामान्यरूपः, तेनात्रापि सामान्यमेव वृद्धिकारणमिति श्रुवते । अस्मिन् पक्षेऽनुभयवृत्तिसामान्यं विशेष एवै भवति, तथा समानमसमानं च वृद्धिकारणं भवतीति न किञ्चित् सामान्यस्योक्तं स्यात् । अस्मन्मते तु सामान्यं वृद्धौ कारणमेव भवतीति सामान्यं वृद्धिकारणत्वेन नियम्यते; न तु वृद्धिः सामान्यकारणिकैवेति नियम्यते, तेनासमानादपि वृद्धिर्भवति निर्दोषा । यत्तुच्यते—कर्मसामान्यं नेह तन्ने वृद्धिकारणमस्ति, यतो न धावनेन वायुः समान इति; अत एवाचार्येण द्रव्यसामान्यमुक्तं 'मांससामान्यायते मांसेन' (शा. स्था. अ. ६) इत्यादिना, तथा 'समानगुणानामाहारविकाराणामुपयोगः' (शा. अ. ६) इत्यादिना गुणसामान्यमुक्तं; नैवं कर्मसामान्यमुक्तं, वचनं हि 'कर्मपि च यथस्य धातोर्वृद्धिकरं तत्तदासेव्यम्' (शा. अ. ६) इति; न तत्र सामान्योपग्रहः कृतः । अत्र ब्रूमः—कर्मणां प्रायः प्रभावैव वृद्धिहेतुत्वात् सामान्यानुपग्रहः कृतः; न तु कर्मसामान्याभावात्; यतः क्रियावतो वातस्य क्रियावता व्यायामादियुक्तेन शरीरेण वृद्धिः क्रियते, निष्क्रियतया चास्य वातस्य हासः । खप्रादयस्तु 'संयोगे च विभागे च' इत्यनेन वक्ष्यमाणलक्षणेनानुक्ता अपि शास्त्रव्यवहारात् कर्मशब्देनोच्यन्ते । तत्र खप्राः खकारणादेव चैयमानस्य कफस्य क्षयकारणशरीरपरिस्पन्दान्निरोधकत्वेन वृद्धिकर उच्यते, न तु खप्राः साक्षाच्छ्लेष्मण्वृद्धि

१ 'सामान्यविशेषयोः' इति पा० । २ 'वैषम्यं' इति पा० ।

३ 'इत्येवमापेक्षाकारा' इति पा० । ४ 'अभ्रान्तैकरूपा' इति पा० ।

५ 'सामान्यमेव क्रियागुणादिगतं' इति पा० । ६ 'प्रत्यङ्गवृद्धिविशेषत्वेन' इति पा० । ७ 'मेकरूपं संबद्धमस्ति' इति पा० । ८ वि-

शेषः' इति पा० ।

१ 'स्वरूपत' इति शेषः । २ 'एवेति' इति पा० । ३ 'सामान्यकारणत्वेनैवेति' इति पा० ।

करोति । एवमास्यादावपि चिन्तनीयम् । यत्र त्वेवं कारणं चिन्तयितुं न पार्यते तत्र प्रभाव एव वर्णनीयः । ननु मांसं मांसं वर्धयति सामान्यात्, विशेषाच्च वातं क्षययति, तत् कथं युगपद्विरुद्धार्थद्वयकर्तृत्वं मांसस्य; न हि देवदत्तो यदैव कुम्भं करोति तदैव काण्डमपि । नैवं, किंवातमास्यं धर्मो नाक्रियामावतामिति; तथाहि—शब्दो युगपदनेकानेव शब्दानेककालमारभते, तथाऽग्निः प्रकाशदाहौ युगपत् करोति; अत एवोक्तमाचार्येण—“तस्माद्वैषजं सम्यगवधार्यमाणं युगपदूनतितिरिक्तानां धातूनां साम्यकरणं भवति; अधिकमपकर्षति, न्यूनमाप्याययति” (शा. अ. ६) इति । यद्युच्यते—क्षीयमाणधातोर्वृद्धस्य तथा बहुदोषस्य समानगुणोऽप्याहारो न वृद्धिहेतुः, तथा श्रोत्रे च मधुरादिना समानेनापि न कफामिष्टद्विरित्यादि; तत्र प्रतिबन्धकानां जरा-बहुदोषत्व-श्रीष्माणत्वादीनां विद्यमानत्वाच्च सामान्यं वर्धकम्; असति च विरोधके सामान्यं वृद्धिकारणमिति सिद्धान्तः; तेन न काचित् क्षतिः । किंवा वृद्धादीनां समानेनाहारेण कियत् एव वृद्धिः; परमतिबलवता क्षयहेतुनाऽऽधीयमानक्षये पुरुषे सा वृद्धिर्नोपलभ्यते । अत्र च द्रव्यसामान्यमेव धातूनां द्रव्यरूपाणां वर्धकं न गुणसामान्यं, गुणानां श्रव्यानारम्भकत्वात् । गुणसामान्यान्तु तद्गुणाश्रयं द्रव्यमनुमीयते; तच्च द्रव्यं धातुवर्धकं भवति, यथा—रूक्षादीन् गुणान् दृष्ट्वा चित्रकौ वाय्वधिको योऽनुमितः, स च चित्रक उपयुक्तो वातं वर्धयति, गुणास्तु गुणानेव जनयन्तोऽभिवर्धयन्ति । सामान्यं च वृद्धिकारणलक्षणं न साक्षाद्वृद्धिकारणमिति प्रागेवोक्तम्; एवं विशेषेऽपि । अयं च सामान्यविशेषपवादो ग्रन्थविस्तारभयादायुर्वेदोपयुक्तधर्मनाम्नेषोक्तः; विस्तरस्त्वस्य वैशेषिके बोद्धव्यः ॥ ४५ ॥

सत्त्वमात्मा शरीरं च त्रयमेतद्विदण्डवत् ।

लोकस्तिष्ठति संयोगात्तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ४६ ॥

स पुमान्श्चेतनं तच्च तच्चाधिकरणं स्मृतम् ।

वेदस्यास्य, तदर्थं हि वेदोऽयं संप्रकाशितः ॥ ४७ ॥

संप्रति सामान्यविशेषविधाय, उद्देशकमातुरोधाहुणेऽभिधातव्ये, गुणेषु प्रधानभूतमायुर्वेदोपकार्यं सत्त्वात्मशरीरसंयोगं वक्तुमाह—सत्त्वमित्यादि; किंवा सामान्यविशेषाभ्यामेव हेतुलक्षणविधानं दर्शितानि, सामान्यविशेषवत् एव सर्वत्र कारणत्वाल्लिङ्गत्वाच्चैतावदेव विचार्यमाणं तत्रं भवति, अधिकरणं च नोक्तम्, अतः सत्त्वादिलोकं हेत्वाद्यधिकरणमाह—सत्त्वमित्यादि । सत्त्वं मनः । चशब्दः समुच्चये । संख्येयनिर्देशादेव संख्यायां लब्धायां त्रयमिति पदं मिलितानामेव ग्रहणार्थम् । एतद्विन्यस्तनुरोक्तनिर्देशः । त्रिदण्डः परस्परसंयोगविधृतः कुम्भमिधारकस्तद्वत् । एतेन यथा त्रिदण्डेऽन्यतमापाये नावस्थानं, तथा

१ ‘नाक्रियाणां’ इति पा० । २ ‘चित्रके बायुरधिको योऽनुमितः स च चित्रके उपयुक्तः’ इति पा० । ३ ‘त्रिदण्डानामन्यतमापायेऽपि’ इति पा० ।

सत्त्वादीनामन्यतमापायेऽपि न लोकस्थितिरित्युक्तं भवति । लोकत आलोकत इति लोकः; तेनेह जङ्गमो भूतमात्र उच्यते । संयोगात्तिष्ठतीति परस्पररोपग्राहकात् संयोगात् स्वार्थक्रियां कुर्वन्न विशकलितं भवति । अत्र तु पृथगग्निद्रव्यग्रहणं न कृतं, शरीरग्रहणेनैव गृहीतत्वात् । तत्र सर्वं प्रतिष्ठितमिति तस्मिन्लोकं कर्म-फलादि व्यवस्थितं; यद्वक्ष्यति—“अत्र कर्मफलं चात्र ज्ञानं चात्र प्रतिष्ठितम् । अत्र मोहः सुखं दुःखं जीवितं मरणं स्वता” (शा. अ. १) इति । स पुमानिति तत् सत्त्वादित्रयं पुमानिति भण्यते । तत्र यद्यपि सत्त्वादित्रयं नपुंसकलिङ्गं, तथाऽपि पुमानिति वक्ष्यमाणलिङ्गग्रहणात् ‘स’ इति पुलिङ्गनिर्देशः; यथा—“णेरणौ यत् कर्म णौ चेत् स कर्ता” (पा. अ. १ पा. ३ सू. ६७) इत्यादौ । किंचैतदिति यद्यपि वर्तमाननिर्देशः कृतस्तथाऽपि तस्यैव ‘स’ इत्यतीतनिर्देशोऽपि सर्वनाम्नां सर्वकालनिर्देशादेवैविरुद्धो मन्तव्यः । वदन्ति हि लक्षणिकाः—“प्रत्यक्षे च परोक्षे च सामीप्ये दूर एव च । एतेष्वर्थेषु विद्वद्भिः सर्वनामं प्रयुज्यते”—इति । चेतनमिति ज्ञानवत् । तच्चाधिकरणं स्मृतं तन्नास्येत्यत्र हेतुमाह—तदर्थं हीत्यादि । तदर्थमिति तदुपकारार्थम्; एतेन तैदुद्दिश्य प्रवृत्तिरधिकरणार्था नाधारार्थेति दर्शयति । अत्र सत्त्वमादौ कृतं, तदधीनत्वादात्मशरीरक्रियायाः; यदुक्तं—“अचेतनं किंवाच मनश्चेतयिता परः । युक्तस्य मनसा तस्य निर्दिशंस्यात्मनः क्रियाम्” (शा. अ. १) इति । पूर्वं शरीरेत्यादिनाऽऽयुक्तं, सत्त्वमात्मेत्यादिना तु तन्नाधिकरणभूतपुरुष उच्यत इति न पौनरुक्त्यम् । अत्र चात्मग्रहणेन बुध्यहङ्कारादीनां ग्रहणं, शरीरग्रहणेनेन्द्रियाणामर्थानां च शरीरसंबन्धानां ग्रहणं व्याख्येयम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

खादीन्यात्मा मनः कालो दिशश्च द्रव्यसंग्रहः ।

सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं, निरिन्द्रियमचेतनम् ॥ ४८ ॥

संप्रति गुणाभिधानं क्रमप्राप्तसुल्लङ्घ्य द्रव्याणि निर्दिशता गुणाधारतया द्रव्यस्य प्राधान्यमुच्यते; सूत्रे च “सामान्यं च विशेषं च” इत्यादौ गुणानादौ निर्दिशता गुणानामेव रसादीनां प्रायः शाल्ने कार्शुकत्वमुपदर्शयते; अत एवात्रेयभद्रकापीये (सू. २६) मधुरादिरसद्वारा सर्वगुणान् कर्माणि च द्रव्यस्य वक्ष्यति; किंच सर्वप्रधानं यजीवितं तदेव संयोगगुणरूपमित्यत्र तत्र गुणग्रहणं, स च संयोगगुणः सत्त्वमात्मेत्यादिना प्रथममुक्त एव; विशेषं गुणेषु तु द्रव्यं प्रधानमिति द्रव्यमुच्यते—खादीनीत्यादि । खादीनीत्यादावात्मा कस्मात् प्रधानभूतोऽपि प्रथमं नोक्तः? उच्यते—शरीरस्यैव व्याख्यायोग्याधिकरणतया प्रधानत्वात्तदारम्भकानि खादीन्येवोच्यन्ते नात्मा, तस्य निर्विकारत्वात्; वचनं हि “निर्विकारः परस्त्वात्मा” (सू. अ. १) इत्यादि; खादीनि च “महा-

१ ‘विशकलितं’ इति पा० । २ ‘वायुरधिको’ इति पा० । ३ ‘तद्दुष्टप्रवृत्तिरधिकरणार्था नाधारार्थः’ इति पा० । ४ ‘निर्दिश्यन्ते विभोः क्रियाः’ इति पा० । ५ ‘तदधिकरणभूतपुरुषः’ इति पा० ।

भूतानि खं वायुरग्निरापः क्षितिस्त्रया” (शा. अ. १) इत्यनेन क्रमेणोक्तानि भूतान्यनौगतावशेनोच्यन्ते । आत्मादीनां च यै-
थाभ्याहृतस्य पूर्वनिर्देशः । द्रव्यसंग्रह इति करचक्रगहरीतकीनिवृ-
त्ताद्यसंख्येयभेदभित्तस्य कार्यद्रव्यस्य कारणद्वारा संक्षेप इत्यर्थः ।
सर्वकार्यद्रव्याणामपि व्यवस्थासाह—सेन्द्रियमित्यादि । निरिन्द्रि-
यमित्यत्र निःशब्दोऽभावे, निर्मक्षिकमितिवत् । अत्र सेन्द्रियं
चेतनमित्येवार्थः । निरिन्द्रियमचेतनमितिलब्धेऽपि पुन-
स्तद्वचनमेवभूतार्थोपपत्तेरनैकान्तकत्वाद्वोदव्यम् । यथा नवज्वरे
दिवास्वप्नादि निषिद्धं, अर्थाजीर्णं ज्वरे तदैवाप्येत, न चैवं; तत्र
तेषां दिवास्वप्नादीनां निषिद्धत्वात्; तस्मान्निविशिशिष्यबुद्धिहित-
तयोद्यमपि साक्षादेवोच्यते; वदन्ति हि न्यायविदो—“व्या-
ख्यानाद्वरं करणम्” इति । यद्यपि चास्मैव चेतनो न शरीरं,
नापि मनः, यदुक्तं—“चेतनावान् यत्थात्मा ततः कर्ता निरु-
च्यते” (शा. अ. १) इति, तथाऽपि सलिलोष्णवत् संयुक्तमवा-
येन शरीराद्यपि चेतनम् । इदमेव चाल्मनश्चेतनत्वं यदिन्द्रिययोगे
ज्ञातं ज्ञानशालित्वं, न केवलं स्यात्तन्चेतनत्वं; यदुक्तं—“आत्मा
ज्ञः, करणैर्योनाज्ज्ञानं त्वस्य प्रवर्तते” (शा. अ. १) इति । अत्र
सेन्द्रियत्वेन वृक्षादीनामपि चेतनत्वं बोद्धव्यं; तथाहि—सूयभ-
क्ताया यथा यथा सूर्यो भ्रमति तथा तथा भ्रमणाद्गुणुमीयते,
तथा लवली मेघस्तनितश्रवणात् फलवती भवति, वीजपूरकमपि
शृगालादिवशागन्वेनातीव फलवद्भवति, चूतानां च मत्स्यवसा-
वेकात् फलोद्भवतया रसनमनुमीयते, अशोकस्य च कामिनीपा-
दतलाहृतिमुखितः स्तब्धकितस्य सार्वभानुमानं; स्मृतिश्चानुमानं
ब्रह्मयति, यथा—“योऽभिभादितविप्रस्तु नाशिशं प्रयच्छति ।
इमंशाने जायते वृक्षो यश्चक्रोपसेवितः” इति; तथा “वृक्षकुलं
बहुविधं तत्रैव तृणजातयः । तमसाऽधर्मरूपेण च्छादिताः कर्म-
हेतुना ॥ अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखस्तमन्विताः । एतद-
न्ताश्च गतयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः” (समुद्रयुति अ. १) इति ।
तथा तन्त्रकारश्च बानस्पत्यानुकान् प्राणिनो वक्ष्यति; तेनागमसं-
वलितया युक्त्या चेतना वृक्षाः ॥ ४८ ॥

सार्था गुर्वादयो बुद्धिः प्रयत्नान्ताः परादयः ।

गुणाः प्रोक्ताः

संप्रति गुणानिर्देष्टुमाह—सार्था इत्यादि । अनेन त्रिविधा
अपि वैशेषिकाः सामान्या आत्मगुणाश्चोद्दिष्टाः । तत्रार्थाः शब्द-
स्पर्शरूपरसगन्धाः । यदुक्तम्—“अर्थाः शब्दादयो ज्ञेया गोचरा
विषया गुणाः” (शा. अ. १) इति । एते च वैशेषिकाः;
यत् आकाशस्यैव शब्दः प्राधान्येन, वायोरेव स्पर्शः प्राधान्येन,
एवमन्यादिषु रूपादयः । अन्यगुणानां चान्यत्र दर्शने भूतान्त-

रानुपवेशात् । वचनं हि—“विष्टं ह्यपरं परेण” (न्या. द. अ. ३
आ. १ सू. ६६) इति । गुर्वादयस्तु गुरुलक्षणीतोष्णस्निग्धरक्षक-
मन्दतीक्ष्णस्थिरसरसमुक्तगतिविशदपिच्छलक्ष्णखरस्थलसूक्ष्म-
सान्द्रवा विंशतिः । एते च सामान्यगुणाः, पृथिव्यादीनां साधा-
रणत्वात् । एते यजःपुरुषीये प्राय आयुर्वेदोपयुक्तत्वात् परादिभ्यः
पृथक् पठिताः । बुद्धिः ज्ञानम्; अनेन च स्मृतिचेतनाप्यल-
ङ्कारादीनां बुद्धिविशेषाणां ग्रहणम् । प्रयत्नोऽन्ते येषां निर्देशे ते
प्रयत्नान्ताः; एतेन चेच्छादेषसुखदुःखप्रयत्नानां ग्रहणम् । वचनं
हि—“इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नश्चेतना द्युतिः । बुद्धिः स्मृति-
रहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः” (शा. अ. १) इति । इह चेत-
नादीनां बुद्धिग्रहणेनैव ग्रहणं, शरीरे तु चेतनादीनामपि पृथ-
गात्मगमकत्वेन पृथक् पाठः । एतच्च तत्रैव व्याकरणीयम् । परा-
दयो यथा—“परापरत्वे युक्तश्च संख्या संयोग एव च । विभा-
गश्च पृथक्त्वं च परिमाणमथापि च ॥ संस्कारोऽभ्यास इत्येते
गुणाः प्रोक्ताः परादयः” (सू. अ. २६) इति । एते च सामा-
न्यगुणा अपि नात्युपयुक्तत्वात्था बुद्धिप्राधान्यान्वाते प्रोक्ताः ।
प्रोक्ता इति प्रैकर्वेण विशेषगुणत्वादितोक्ताः ॥

प्रयत्नादि कर्म चेष्टितमुच्यते ॥ ४९ ॥

कमागतं कर्म निर्दिशति—प्रयत्नादीत्यादि । प्रयतनं प्रयत्नः
कर्मैवाद्यमात्मनः; यथा—“तुल्यासप्रयत्नं सवर्णम्” (पा. अ. १
पा. १ सू. ९) इत्यत्र व्याख्यातम् । आदिशब्दः प्रकाशवाची । तेन
संस्कारगुरुत्वादियन्मृकलक्रियावरोधः । यद्यपि चेष्टितं प्राणि-
व्यापार उच्यते, तथाऽपीह सामान्येन क्रिया विवक्षिता । चेष्टि-
तपदेनैव सर्वकर्मलाभे सिद्धे वमनादिकर्मनिषेधे च सिद्धे प्रयत्ना-
दीति पदं सूक्ष्मप्रयत्नरूपकर्मव्यापित्वद्योतनार्थम् । अन्ये तु
प्रयत्नादीति प्रयत्नकारणमिति भ्रुवते, प्रयत्नग्रहणं च कारणोपल-
क्षणं वदन्ति; तेन गुरुत्वादिकार्यस्यापि कर्मणे ग्रहणमिति ।
प्रयत्नशब्दश्चायुर्वेदेऽपि कर्मवचनो दृश्यते; “प्रवृत्तिस्तु चेष्टा
कार्यार्था, सैव क्रिया प्रयत्नः कार्यसमारम्भश्च” (वि. अ. ८)
इति वचनात् ॥ ४९ ॥

समवायोऽपृथग्भावो भूम्यादीनां गुणैर्मतः ।

स नित्यो यत्र हि द्रव्यं न तत्रानियतो गुणः ॥ ५० ॥

समवायमाह—समवाय इत्यादि । समवायस्य चायं निर्देश
एव लक्षणम् । तेनोत्तरत्र द्रव्यादिलक्षणे पुनरस्य लक्षणं न
कर्तव्यम् । समवाय इति लक्ष्यनिर्देशः, अपृथग्भाव इति लक्ष-
णम्; अपृथग्भावः अयुतसिद्धिः, सहैवावस्थानमिति यावत् ।
यथा—अवयवावयविनोः, गुणगुणिनोः, कर्मकर्मवतोः, सामा-
न्यसामान्यवतोः; नक्षत्रयवादीन् विरहव्यावयवाद्य उपल-

१ ‘अनागतावेक्षणोच्यन्ते’ इति पा० । २ ‘यथाऽयुतितस्य’
इति ‘तथाऽव्यवहितस्य’ इति च पा० । ३ ‘तथाप्येत’ इति पा० ।
४ ‘निकृष्टस्यात्मनः’ इति पा० । ५ ‘तमसा बहुलुपेण’ इति पा० ।
६ ‘बानस्पत्यानु सूकान्’ इति पा० ।

१ ‘भूतान्तरप्रेवेशकृतम्’ इति पा० । २ पूर्व भूतं परे भूते
स्वगुणसहितं प्रविष्टं; यथा—अकाशो वायौ, तौ बहो, ते जले, तानि
पृथिव्याम् । ३ ‘प्रकारेण’ इति पा० । ४ ‘सूक्ष्मरूपकर्मव्यापित्व-
द्योतनार्थम्’ इति पा० ।

भ्यन्ते । अपृथग्भावमेव विशेष्यत्वाद्—भूम्यादीनां गुणैर्मैत इति । भूम्यादीनां भूमिप्रकाराणां; भूमिश्च भूयसामाधेयानामाधारा, तेनाधारत्वोदाहरणार्थमुक्ता; यतो भूमेरथाः सर्वे गुर्वादिपराद्याश्च गुणास्तथा चावयविसामान्यक(ध)र्माण्यध्याधेयानि, नेतरद्रव्ये यथोक्तसर्वाधेयसंपत्तिः । एतेन भूम्यादीनामित्याधाराणां, गुणैरिति अप्रधानैराधेयैः; आधेयो ह्याधारापेक्षयाऽप्रधानम्, अप्रधाने च गुणशब्दो यथा—गुणीभूतोऽयमिति, अप्रधानमित्यर्थः; तेनाधाराणामाधेयैर्गोष्ठ्यभवावः स समवायः इति । तेन पृथिवीत्वगन्धवत्त्वयोरपृथक्सिद्धयोरप्याधारधेयभावामाभावाच्च समवाय इत्युक्तं भवति । अत एवोक्तं वैशेषिके यत्—“अयुतसिद्धानामाधारार्थधारभूतानां यः संबन्ध इहेतिप्रत्ययहेतुः स समवायः” (प. ध. सं. द्रव्यपदार्थनिरूपण) इति । स नित्य इति समवायोऽविनाशी । सत्यपि समवायिनां द्रव्याणां नाशे समवायो न विनश्यति । अत्र हेतुमाह—यत्र हीत्यादि । यत्र द्रव्यं नियतं नित्यं, यथा—आकाशं, न तत्र नित्य आकाशेऽनियतो विनाशी गुणः, ‘कश्चित्’ इति शेषः । एवं मन्यते—नित्यं व्योम्नि परिमाणमपि तावन्नित्यं, तथा द्रव्यत्वमप्याकाशगतं नित्यं, तथा नित्ययोराकाशतद्गुणयोः समवायलक्षणः संबन्धोऽपि नित्य एव । एवं तत्र समवायस्य नित्यत्वे सिद्धे एकपत्वात् समवायस्यान्यत्रापि नित्यत्वमेव । न औश्रयद्रव्यनाशे समवायविनाशः । यथा—गोष्ठ्यकिंविनाशेऽपि गोत्वस्य सामान्यस्य न विनाशः । नित्यस्यैव समवायस्य ते ते पार्थिवद्रव्यादयस्तत्र तत्र व्यञ्जका भवन्ति समवायस्यैव व्यक्तयः । अनैस्तु नित्याः नित्यभेदेन द्विविधः समवायो व्याख्यातः; अयं च ग्रन्थो भूम्यादीनां गुणैरेव यः संबन्धस्तस्यैव यथाश्रुतस्य प्रतिपादक इति व्याख्यातः, तत्तु न व्यापकं नापि वैशेषिकमतानुयायीति नेह प्रपञ्चितम् ॥ ५० ॥

यत्राश्रिताः कर्मगुणाः कारणं समवायि यत् ।

तद्रव्यं

द्रव्यलक्षणमाह—यत्रेत्यादि । यत्राश्रिता यत्र समवेताः, कर्म च गुणाश्च कर्मगुणाः । कारणं समवायि यदिति समवायि कारणं यत्, द्रव्यमेव हि द्रव्यगुणकर्मणां समवायिकारणम् । समवायिकारणं च तद् यत् स्वसमवेतं कार्यं जनयति; गुणकर्मणी तु न स्वसमवेतं कार्यं जनयतः, अतो न ते समवायिकारणे । एतत्कर्मवत्त्वं हि द्रव्यस्य गुणादिपञ्चपदार्थव्यावृत्तिमात्रलक्षणकथनं, न तु सजातीयव्यापकविजातीयव्यावृत्तिलक्षणकथनं; येन कर्मसमवायो नाकाशादीनां वैतते, तेन लक्षणगुणगतं विजातीयव्यावृत्तं द्रव्यस्य लक्षणं गुणवत्त्वं समवायिकारणत्वं च बोद्धव्यम् । यदु(त्तु)पञ्चमात्रं द्रव्यं प्रथमक्षणे निर्गुणं, तदपि

द्वितीयक्षणावश्यंभाविगुणवत्तया तद्योग्यत्वाद्गुणवदेवेति मन्तव्यम् । वैशेषिकेऽप्युच्यते—“क्रियावद्गुणवत् समवायिकारणं द्रव्यम्” (वै. द. अ. १., सू. १५) इति । तत्रापि च यथेह व्याख्यातं तथैव व्याख्यातम् ॥—

समवायी तु निश्चेष्टः कारणं गुणः ॥ ५१ ॥

गुणलक्षणमाह—समवायीत्यादि । समवायीति समवायाधेयः; तेन व्यापकद्रव्येभ्यो निष्क्रियेभ्य आकादिभ्यो गुणस्य व्यावृत्तिः; नष्टाकाशादयः समवायाधेयाः । निर्गतश्चेष्टायाः निश्चेष्टः; चेष्टानिर्गत्या चेह चेष्टाशून्यत्वं तथा चेष्टाव्यतिरिक्तत्वं चोच्यते; तेन चेष्टारूपात् कर्मणो व्यावृत्तिः, तथा क्रियाधारत्वयोगेभ्यो मूर्तद्रव्येभ्यो व्यावृत्तिः सिद्धा; गुणस्य कारणमित्यनेन चाकारणेभ्यः सामान्यविशेषसमवायेभ्यो व्यावृत्तिः सिद्धा । कारणत्वं तु विभुद्रव्यपरिमाणान्त्वावयविरूपादिषु लक्षणेयेषु गुणेषु नास्ति, तेन भागासिद्धं लक्षणं स्यात्, अतः कारणत्वेनेह भावरूपकारणाव्यभिचारि सामान्यवत्त्वं लक्षणतया बोद्धव्यम् । तच्च सामान्यवत्त्वं सर्वगुणव्यापकं सामान्यादिव्यावृत्तं च, सामान्यादीनां सामान्यवत्त्वाभावात् । अथैवा विभुद्रव्यपरिमाणान्त्वावयविरूपाद्यन्तराणां कारणलक्षणेनाद्रिभुद्रव्यपरिमाणान्त्वावयविरूपादावपि कारणत्वयोग्यत्वमस्त्येवेति न भागासिद्धता कारणत्वस्य; किंवा योगिप्रत्यक्षज्ञानहेतुतया विभुद्रव्यपरिमाणानीनामपि कारणत्वं बोद्धव्यम् । एवंभूतं च कारणत्वं यद्यपि सामान्यादिष्वपि क्वचिदनुगम्यते, तथाऽपि ‘समवायी तु’ इति पदेन समवायाधारता तथा समवायाधेयता च गुणपद्विधिता; तेन समवायकेवलधारस्य विभुद्रव्यस्य तथा समवायकेवलाधेयस्य सामान्यादेश्च व्युदासः सिद्धो भवति ॥ ५१ ॥

संयोगे च विभागे च कारणं द्रव्यमाश्रितम् ।

कर्तव्यस्य क्रिया कर्म कर्म नान्यदपेक्षते ॥ ५२ ॥

कर्मलक्षणमाह—संयोग इत्यादि । संयोगे च विभागे च गुणपत् कारणम् । तेन संयोगे उत्तरदेशसंयोगकारके विभागाकारणे, तथा विभागे च विभागजविभागमात्रकारणे संयोगाकारणे व्यावृत्तिः सिद्धा । द्रव्यमाश्रितमित्ति स्वरूपमात्रकथनं व्याख्येयं, द्रव्यव्यावृत्तिस्तु ‘कर्म नान्यदपेक्षते’ इत्यनेनेव सिद्धा । अस्याः सार्थो यत्—कर्म उत्पन्नं स्थाश्रयस्य द्रव्यस्य पूर्वदेशविभागे उत्तरदेशसंयोगे च कर्तव्ये नान्यत्कारणं पश्चात्कालभाव्यपेक्षते; द्रव्यं तु यद्यपि संयोगविभागकारणं गुणपद्भवति, तथाऽपि तदुत्पन्नं सदा कर्मयुक्तं भवति तदेव संयोगविभागकारणं स्यात्; कर्म उत्पन्नं करोलेव परं संयोगविभागो न तु कारणान्तरं पश्चाद्भाव्यपेक्षते, संयोगविभागाश्रयप्रत्यासत्तिं त्वपेक्षते,

१ ‘लक्षणया’ इति पा० । २ ‘किंवा’ इति पा० । ३ ‘सामान्यादिषु केचिदनुगम्यते’ इति पा० । ४ ‘द्रव्यव्यावृत्तेस्तु’ इति पा० ।

५ ‘सिद्धत्वात्’ इति पा० । ६ ‘भवति’ इति पा० । ७ ‘कारणं’ इति पा० ।

१ ‘द्रव्यादीनां’ इति पा० । २ ‘यथा’ इति पा० । ३ ‘आश्रयनाशे’ इति पा० । ४ ‘इत्यादि’ इति पा० । ५ ‘विधते’ इति पा० । ६ ‘लक्ष्यार्थ’ इति पा० ।

सा च पूर्वसिद्धेवेति न चैरमभावि कारणान्तरापेक्षता कर्मणः । अथ कर्मशब्देन वसनादीनां तथाऽदृष्टस्य तथा क्रियायाश्चामिधीयमानत्वात् कस्य कर्मण इदं लक्षणमिलत् आह—कर्तव्यस्य क्रिया कर्मेति । एतेन क्रियारूपस्य कर्मण इदं लक्षणं नादृष्टादेरिति ॥ ५२ ॥

इत्युक्तं कारणं,

प्रकरणमुपसंहरति—इतीत्यादि । इति समाप्तिः; तेनैतावदेव सामान्यादिष्वेकं सर्वस्यैव कार्यजातस्य कारणं, नान्यत् कारणमस्ति ॥—

कार्यं धातुसाम्यमिहोच्यते ।

धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्वस्यास्य प्रयोजनम् ॥ ५३ ॥

कारणं सामान्येनाभिधायायुर्वेदोपयुक्तं कार्यमाह—कार्यमित्यादि । धातुसाम्यम् आरोग्यं; वक्ष्यति हि—“विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते । सुखसंज्ञकमारोग्यम्” (सू. स्था. अ. ९) इत्यादि । इहेत्यायुर्वेदे; तेनान्यत्रान्यदपि घटादि कार्यमुच्यते । इह तु किमिति तत् कार्यं नोच्यत इत्याह—धातुसाम्येत्यादि । चकारो हेतौ । धातुसाम्यक्रियैव अस्मादायुर्वेदप्रयोजनं, तस्मादायुर्वेदे धातुसाम्यमेव कार्यमुच्यते प्रयोजनं कथ्यते; अन्यत्त्वविवक्षितत्वात्तथाऽप्रधानत्वाच्च नेह कार्यत्वेनोच्यते ॥ ५३ ॥

कालबुद्धीन्द्रियाथानां योगो मिथ्या न चाति च ।

द्वयाश्रयाणां व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः ॥ ५४ ॥

संप्रति सामान्येन कारणमुक्तं तदायुर्वेदोपयुक्तद्वारेण वक्तव्यं; तत्र व्याधिकारणमेव तावदग्रेऽभिधीयते—कालेत्यादिना सूत्रक्रमानुरोधतः । सूत्रं हि “हेतुलिङ्गवैषम्यज्ञानम्” (सू. स्था. अ. १) इति । कालः शीतोष्णवर्षलक्षणः, बुद्धिः प्रज्ञा, इन्द्रियायाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्त्वहचरितानि द्रव्यगुणकर्माणीन्द्रियद्वारोपयुज्यमानानि च; तेषां कालादीनाम् योगः संबन्धः । तस्य विशेषणत्रयं—मिथ्या न चाति चेति । तेन कालादीनां मिथ्यायोगः, न च योगः अयोग इत्यर्थः, अति च योगः अतियोग इत्यर्थः । द्वयाश्रयाणामिति मनःशरीराश्रयाणाम् । एतच्च मनःशरीराधिष्ठानत्वं पृथक् मिलितं च बोद्धव्यम् । त्रिविध इत्ययोगातिशयोक्तिमिथ्यायोगरूपः । हेतुसंग्रहः हेतुसंज्ञेः । एते च कालादीनामितियोगायोगमिथ्यायोगास्तिस्रैषण्ये “तत्रातिप्रभावता” (सू. अ. ११) इत्यादिना ग्रन्थेन सुव्यक्तं वाच्या इति नैह विव्रियन्ते । कालग्रहणं विहादौ कृतं, कालस्य दुष्परिहारत्वात् । तत्र बुद्धिरुच्यते, बुद्ध्यापराधस्यैवेन्द्रियार्थातिशयोक्तिहेतुत्वात्; वक्ष्यति हि—“प्रज्ञापराधाच्च्यहितावर्थात् षष्ठं निषेवते” (सू. अ. २८) इति; एवं च यद्यप्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधे प्रविशति, तथाऽपि प्रज्ञासङ्गकारणत्वादसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगेनैवायं पृथक् तन्ने

१ ‘चरमभाविनिमित्तान्तरापेक्षा कर्मणः’ इति पा० । २ ‘असात्म्येन्द्रियार्थसंयोग एवायं’ इति पा० ।

सूच्यते, प्रज्ञापराधस्त्वसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगव्यतिरिक्तकायवाह्यनःक्रियापराधे वर्तते । अत्र चाधर्माऽपि व्याधिहेतुरस्ति, यदुक्तं—“क्रियाघ्नः कर्मजा रोगाः” (शा. अ. १) इत्यादि; तस्य चाधर्मस्य कालग्रहणेनैव ग्रहणं केचिन्मन्यन्ते; तच्च, तिस्रैषण्ये प्रज्ञापराधेनैवाधर्मग्रहात् । तत्र हि, अतृप्तवचनाभिध्यादिवाङ्मनोमिथ्यायोगरूपः प्रज्ञापराधविशेष उक्तः; नत्व-तृप्तवचनादीनां स्वरूपेण व्याधिकर्तृत्वं, किन्त्वधर्मोत्पादावान्तरव्यापाराणामेव; तेन प्रज्ञापराध एवाधर्मोत्पादावान्तरव्यापारः कर्मजरोषेण कारणं, याग इव धर्मोत्पादावान्तरव्यापारः स्वर्गः । यत्तुच्यते—कालपरिणामजायमानत्वात् कर्मजविकाराणां कालजत्वं, यदुक्तं—“कालस्य परिणामेन जरासृत्युनिमित्तजाः । रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वाभावो निष्प्रतिक्रियः” (शा. अ. १) इति; तच्च, तथा तस्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगस्यापि किञ्चित्कालपरिणामजायमानस्य कालजत्वं स्यात् । नच कालातिशयोक्त्याभिधाप्रियन्ते तिस्रैषण्ये कर्मावरोधः कथमपि प्रतिभाति । कतिधापुरुषीये तु “धीवृत्तिस्मृतिविश्रंशः संप्रतिः कालकर्मणाम् । असात्म्येन्द्रियसंयोगा विज्ञेया रोगहेतवः” (शा. अ. १) इत्यभिधाय स्वाभाविकानां रोगाणां तथा कर्मजानां च कालज एवावरोधः कृतः । उक्तं हि तत्र—“कालस्य परिणामेन जरासृत्युनिमित्तजाः । रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वाभावो निष्प्रतिक्रियः” (शा. अ. १) इति, तथा “निर्दिष्टं वैदसंज्ञं तु कर्म यत् पौर्वैदैहिकम् । हेतुस्तदपि कालेन रोगाणामुपलभ्यन्ते” (शा. अ. १) इति । अत्रापि बुद्धिमिथ्यायोगरूपः प्रज्ञापराध एव रोगजनककर्मकारणम् । कैवल्यविशेषप्राप्त्या तु येषां व्याधीनामागमो भवति, ते कालमिथ्यादियोगादिव्या वा भवन्तु, असात्म्येन्द्रियार्थप्रज्ञापराधजन्या वा; सर्व एवाविशेषेण कैलकुताभिव्यक्तिमात्रपरिग्रहणात्तत्र कालसंप्रतिज्ञान्या इत्युक्ता गदाः । तथाहि—तत्र सन्तताविज्वरा अपि कालजन्या एवोक्ताः । वचनं हि—“सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ । स्वे स्वे काले प्रवर्तन्ते काले ह्येषां बलागमः” (शा. अ. १) इति । नच सन्ततादौ कालस्य मिथ्यायोगादयः कारणत्वेनोपलभ्यन्ते, किंतुसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधावेव; तथा स्वाभाविकेषु च रोगेषु न कालमिथ्यायोगादयः कारणत्वेनोपलभ्यन्ते; तस्माच्च तत्र कालमिथ्यायोगादियोगाः कालजत्वेनाचार्यस्याभिप्रेताः, किंतु कालाभिव्यक्तीयाः कालजाः; अत एव च तत्र “संप्रतिः कालकर्मणाम्” (शा. अ. १) इति पठितं ननु “कालो मिथ्या न चाति च” इति पठितम् । किंच तत्रापि कालमभिधायपि कर्मणामिति पदं पृथक् पठित्वा काले जातः कर्मजः

१ ‘कालाभिधाप्रियन्ते’ इति पा० । २ ‘कालविशेषं प्राप्य’ इति पा० । ३ ‘कालकुताभिव्यक्तिमात्रपरिग्रहात्तत्र’ इति पा० । ४ ‘अन्येद्युक्तौ ब्रह्मग्राही तृतीयकचतुर्थकौ’ इति कतिधापुरुषीये पाठः । ५ ‘कृतम्’ इति पा० । ६ ‘कृत्वा’ इति पा० ।

पृथगेव सूचितः । किंच, उन्मादनिदाने साक्षादेवाचार्येण कर्म-
जस्य प्रज्ञापराधजन्यमुक्तम् । वचनं हि—“प्रज्ञापराधात् संभूते
व्याधौ कर्मज आत्मनः । नाभिसंसेदुधो देवाश्च पितृषु च राक्ष-
सान्” (नि. अ. ७) इति । जनपदोद्धंसनोऽप्युक्तं—“तस्य
मूलमधर्मः, तन्मूलं चासत्कर्म पूर्वकृतं, तथोयोनिः प्रज्ञापराध
एव” (नि. अ. ३) । (तदेवं कर्मपेक्षद्वयमुपदर्शितं,) बला-
बलं तु विदांसः स्वयमेव निर्लक्षयिष्यन्ति । इदं त्वत्र चिन्त्यतां-
स्वाभाविकानां क्षुत्पिपासादीनां तथा कालसम्यग्योगेऽपि जाय-
मानानां दोषचयप्रकोपाणां प्र अवेशो भवतु । न तावत् कालजे,
यतः कालो हि तत्र सम्यग्युक्त एव, कालसम्यग्योगश्च न
व्याधिकाणामिति सिद्धान्तः; अथ कालप्रतिनियतस्तत्रासात्म्ये-
न्द्रियासंयोग एव कारणमिष्यते, तथाऽप्येवं सति कालमिथ्या-
योगादावप्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोग एव कारणमिति वक्तुं पार्यते;
तस्मादस्मिन्नागं एवं ब्रुहि वैलते—यत्-सहजानां विकाराणां
निष्पत्तिक्रियत्वेनेहायोगादिजन्यत्वेनावरोधो न कृत एव, काल-
स्वभावजा अपि सहजा एव; या त्वत्र प्रतिक्रिया कालस्वभा-
वजानामनागतानां भवानां सत्त्वगुणद्वयसेवादिरूपा तथा स्वा-
भाविकानां च क्षुत्पिपासाजारीदीनां कालभोजनरसायनादिरूपा,
तस्या अकरणे सति कालस्वभावजस्य रोगस्य प्रादुर्भावः प्रज्ञा-
पराधजन्य एव, उच्यते हि काले कर्तव्याकरणं प्रज्ञापराध एव;
उक्तं हि कतिधापुरुषीयेऽपि प्रज्ञापराधसंग्रहे—“कर्मकालाति-
पातश्च मिथ्यारमन्मथ कर्मणम्” (शा. अ. १) इति । अन्ये
तु मिथ्यायोगादिद्वयकालविद्यमानत्वेन काल एवावरोध एषां
विकाराणामिति कतिधापुरुषीये वक्ष्यमाणप्रत्यक्ष यथातुल्यार्थपे-
त्रहाद्वर्णयन्ति । नचेति चकारादीनयोगेण शृङ्गाति । वक्ष्यति हि—
“मिथ्यातिहीनलिङ्गेभ्यो यो व्याधिरुपजायते” (शा. अ. १)
इति । हीनयोगस्य तु साक्षादपठनमयोगप्रभेदेत्वात्; खलपयोगे-
(गो)ऽप्ययोगो भवति, यथैकपटलाभ्यवहारेऽनशनमुच्यते ॥५४

शरीरं सत्त्वसंबन्धं च व्याधीनामाश्रयो मतः ।

तथा सुखानां, योगस्तु सुखानां कारणं समः ॥५५॥

द्वयाश्रयाणामित्यनेनोक्तमाश्रयं दर्शयति—शरीरमित्यादि ।
अत्र शरीरमादौ कृतं, शरीररोगाधिकारैणैवायं तज्जस्य प्रवृत्त-
त्वात् । सत्त्वसंज्ञाशब्देन मन उच्यते; किंवा सत्त्वशब्देनैव मन-
सि लब्धे संज्ञाशब्देनात्मशरीरसंबन्धं मन उच्यते, शरीराय-
संबन्धस्य मनसो व्याध्यानाश्रयत्वात् । असमासेन च पृथगपि
शरीरमनसोभ्यां व्याश्रयत्वं दर्शयति । यतः कुँष्टादयः शारीरा
एव, कामादयस्तु मानसाः, उन्मादादयश्च द्वयाश्रयाः । आरो-
ग्यस्याश्रयं हेतुं चाह—तथा सुखानामित्यादि । सुखानामिति आ-
रोग्यमागम् । वचनं हि—“सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव

तु” (सू. अ. १) इति । तथेति शरीरं मनश्च, तत्र शरीररोगा-
भावरूपस्यारोग्यस्य शरीरमाश्रयः, मानसरोगाभावस्य तु मनः ।
योगस्तु समः कालबुद्धिन्द्रियार्थानां सम्यग्योगरूपस्तथा सुखा-
नामारोग्याणां कारणम् । सुखानामिति सुखपदमिष्येयानां च
रोगाभावानां बहुत्वं निरर्थयोगवद्बहुत्वदेव बोद्धव्यम् । इदमेव
ह्याभावानां बहुत्वं यमिष्येभ्यभाववद्बहुत्वम् । ननु “आयुर्वेदागमी
हेतुः” (सू. अ. १) इत्यादावध्यायार्थसंग्रहे व्याख्याश्रयो न
संयुहीतः, तत् किमिदमनाश्रयः? न, हेतवश्चैत्यनेन व्याध्याश्रय-
रूपस्यापि हेतोस्तत्र संग्रहम् ॥ ५५ ॥

निर्विकारः परस्त्वात्मा सत्त्वभूतगुणेन्द्रियैः ।

चैतन्ये कारणं नित्यो द्रष्टा पश्यति हि क्रियाः ॥५६॥

सत्त्वमात्मा शरीरं चेति वचनेन त्रयमुपात्तम्, अत्र शरीर-
मनसी व्याध्याश्रयतयोक्ते, आत्मनस्तु का व्यवस्थेऽसाह—निर्वि-
कार इत्यादि । निर्विकारो निर्विकृतिः, तेन नीरोगत्वमात्मनः ।
पर इति सूक्ष्मः श्रेष्ठो वा, तेन सत्त्वशरीरात्मत्वलेकरूपो अ-
आत्मशब्देनोच्यते तं व्यावर्तयति; श्रुतं—“संयोगपुरुष-
स्थेष्टो विशेषो वेदनाकृतः” (शा. अ. १) इति । संयोगेऽपि
आत्मादीनां मनस्येव वेदना भवति, सा तु मनःसंयुक्ते आत्म-
न्यपि संबद्धेऽप्युच्यते, तेन “निर्व्यथे नान्तरात्मनि” (पू.,
अ. २२) इति वचनं निर्व्यथे मनसीति स्मृतं; तथा शरी-
रादावप्यात्मशब्दो वर्तते, तथैवच्छेदाय पर इति पश्यतम् ।
उक्तं ह्यन्यत्र—“ब्रह्मेन्द्रव्याप्तमिमोऽध्वीनां धर्मस्य कीर्तयैशसः
श्रियश्च । तथा शरीरस्य शरीरिणश्च स्याद्ब्रह्मशक्तिरिति
आत्मशब्दः” इति । ननु, यथात्मा निर्विकारस्तत् किं
ज्ञानरूपोऽप्यस्य विकारोऽस्ति वा नास्तीत्याह—सत्त्वत्वेत्यादि ।
सत्त्वं मनः, भूतगुणाः शब्दादयः, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि,
एतैः कर्णभूतैश्चैतन्ये कारणं भवत्यात्मा । चैतन्यं चात्मनि
जायते व्यञ्जते वा । अत एव च सत्त्वादीनां ज्ञानकारणानां
सर्वत्रासंबन्धात् सर्वगतेऽप्यात्मनि न सर्वत्र प्रदेशे ज्ञानं भवति ।
ननु यदि चैतन्यवानात्मा, तदा कदाचिज्ज्ञानवान् कदाचिदज्ञ-
इत्यनित्यः स्यादित्याह—नित्य इति । नित्यस्याप्यात्मनो ज्ञानम-
नित्यं; नच धर्मानित्यत्वे धर्मिणोऽप्यनित्यत्वं, नह्यथाशुण्णश-
ब्दानित्यत्वेऽप्यकाशस्यानित्यत्वमिति भावः । नित्यत्वं चात्म-
नः पूर्वोपरावस्यातुभूतार्थप्रतिस्पर्शमात्मातः । नह्यनित्ये ज्ञातारि पूर्वा-
नुभूतमर्थमुत्तरो ज्ञाता प्रैतिस्पर्शते; नहि देवदत्तबुद्धमर्थं यशद-
त्तोऽवगतत्वेन प्रतिस्पर्शयति । ननु, इदमेतं ज्ञानवतः सुखोप-
लब्धवन्नुरागलक्षणो विकारस्तथा दुःखोपलब्धौ च द्वेषलक्षणः,
तत् कथं सुखदुःखोपलब्धावयमात्मा निर्विकार इत्याह—द्रष्टा
पश्यति हि क्रिया इति ।—द्रष्टा साक्षी; तेन यतिर्यथा परमज्ञान-
साक्षी सज्जगतः क्रियाः सर्वो पश्यन् रागद्वेषादिना मुच्यते, त-
थाऽस्माऽपि सुखदुःखाद्युपलभमानोऽपि न रागादिना मुच्यते;

१ अयं पाठो हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते । २ ‘ब्रुहिर्वर्णयति’

इति पा० । ३ ‘भावितावनुगुणद्वयसेवाधिरूपा’ इति पा० ।

४ ‘संज्ञाशब्देन शरीरसंबन्धं’ इति पा० । ५ ‘शरीरसंबन्धस्य’ इति

पा० । ६ ‘राजयक्ष्मादयः’ इति पा० ।

१ ‘व्याध्याश्रये प्रोक्ते, तत्का आत्मनो व्यवस्था’ इति पा० ।

२ ‘भवति’ इति पा० । ३ ‘प्रतिस्पर्शानुभूतम्’ इति पा० ।

इद्व्यमानरागादिविकारस्तु मनसि, प्राकृतबुद्धौ वा सांख्यदर्शन-
परिमहद्भवतीति भावः । सांख्यमते च मनःशब्देन बुद्धिरन्तः-
करणं च गृह्यते ॥ ५६ ॥

वायुः पित्तं कफश्चोक्तः शारीरो दोषसंग्रहः ।

मानसः पुनरुद्दिष्टो रजश्च तम एव च ॥ ५७ ॥

संग्रति विकाराश्रयं तथा विकारस्य व्यवहितं च हेतुमभि-
धाय प्रपञ्चसं दोषरूपहेतुमाह—वायुरित्यादि । अत्र प्रधान-
त्वाद्ये वायुरुक्तः, प्राधान्यं चाशुभ्रिदारुणविकारकर्तृत्वात्;
वचनं हि—‘आद्यकारी मुहुश्चारी’ (सु. नि. अ. १) इति; तथा
अशीतिं वातजारं विकारान्, चत्वारिंशत् पित्तविकारान्, विंशतिं
तत्र कफजान् वक्ष्यति हि महारोगाभ्याये (सु. अ. २) । वा-
तमनु पित्तं प्रधानं, शरीरमूलभूताग्निहेतुत्वात् तथा कफाधिकवि-
कारकर्तृत्वात् तथा कफापेक्षया चाशुकारित्वात् । असमासकरणं तु
पृथगपि बाह्यादीनां रोगकर्तृत्वोपदर्शनार्थम् । शारीर इति
मानसदोषव्यवच्छेदार्थम् । संग्रह इति “बुल्लवणेकोलवणेः घट्ट-
स्फुटीनमभ्याधिकैश्च घट्ट” (सु. अ. १७) इत्यादिवक्ष्यमाण-
प्रपञ्चस्य संक्षेपः । ननु, शोणितस्यापि दोषत्वाच्चायं संग्रहः साधुः,
यतो रक्तस्यापि वातादिविद्विशिष्टहेतुलक्षणविकारचिकित्सितनि-
र्देशः कृतः; तत्र हेतुनिर्देशो यथा—“काले चानवसेचनात्”
(सु. अ. २४, श्लो. ९) इत्यादि, लक्षणं च यथा—“तपनी-
येन्द्रगोपाभं पद्मालक्तकसज्जिमम्” (सु. अ. २४, श्लो. २२)
इत्यादि, रक्तविकाराश्च रक्तार्शःप्रदररक्तपित्तादय उक्ताः, उप-
क्रमश्च “स्त्रावणं शोणितस्य तु” (सु. अ. २४, श्लो. १८)
इत्यादिनोक्तः, तथा दोषसंज्ञा च चरके कृता, यदुक्तं,—“कफे
वाते जित्प्रत्यये पित्तं शोणितमेव वा । यदि कुप्यति वातस्य कि-
मप्यपे चिकित्सते ॥ यथोल्बणस्य दोषस्य तत्र कार्यं भिषग्जि-
तम्” (चि. अ. ५, श्लो. २७) इति; तथा च तन्त्रान्तरेऽपि
श्लेष्म्ये शोणितं दोषत्वेनोक्तं—“तैरेतैः शोणितचतुर्भ्यः” (सु. अ.
२१) इति वचनात् । नैवं, दोषो हि स्वतन्त्रदूषणात्मक
उच्यते; यतो न वातादयो वृद्धाः किञ्चिदपेक्ष्य दूषयन्ति किंतु
स्वत एव, शोणितं तु दुष्टवातादिसंसर्गमपेक्ष्यैव दूषकं भवति;
न हि शोणितं विकृतवातादिसंसर्गवन्मन्तरेण विकृतं भवति,
सर्वदा वातादिजनकैरेव शोणितदुष्टैः; तथा सर्वदा वातादिल-
क्षणदुष्कलैरेव शोणितस्य दुष्टत्वात्; यश्च हेत्वादिविशेष उक्तः
स वातादियुक्तैरेव शोणितस्य भवति; तेन वातादय एव
तत्रापि दूषणात्मकाः, शोणितं तु स्वप्रमाणातिरिक्तमपि
दूष्यमेव; न च दूष्यस्य हेत्वादयो विशिष्टा न भवन्ति, यतो
मांसादीनामपि हेत्वादिविशेषोऽस्ति; यथा मांसदुष्टौ—“मांसवा-
हीनि दुष्यन्ति भुक्त्वा च स्वपातं दिवा” (चि. अ. ५) इत्यादि
वक्ष्यति; मांसदुष्टिलक्षणं “शृणु मांसप्रदोषजान्” (सु. अ.
२८) इत्यादिना विविधाशितपीतीये वक्ष्यति आन् विकारास्ते
ज्ञेयाः, यत् एतान्वेव मांसदोषविकारान् स्रोतोविमाने मांसदुष्टि-
लक्षणत्वेनातिदेशादभिधास्यति, दुष्टमांसविकाराश्चापिमांसार्ध-

१ ‘सर्वत्र’ इति पा० ।

दादय उक्ताः; उपक्रमश्च “मांसजानां तु संशुद्धिः शब्दक्षारा-
मिकर्म च” (सु. अ. २८) इत्युक्तः । तस्माद्दूष्याधिकारे दोष-
कृते कार्ये दूष्येण व्यपदेशः—रक्तजोऽयं, मांसजोऽयमित्यादि-
यथा—स्नेहाधारेण वह्निना दग्धे स्नेहदग्ध इति व्यपदेशः । दो-
षसंज्ञा तु पीडाकर्तृत्वसामान्याददोषेऽपि स्यात्; यथा—“स्वयं
प्रवृत्तं तं दोषमुपेक्षेत हितान्नैः”—(चि. अ. ५ श्लो.
४६) इत्यत्र पुरीषमेव दोषत्वेनोक्तम् । सुश्रुते तु शोणितस्य
दोषत्वं व्रणेषु प्रायः शोणितदुष्टिदर्शनादुपचरितमेवोक्तम् । यतः
प्रदेशान्तरे व्रणप्रश्ने वातादयस्त्रय एव तत्राप्युक्ताः—“वातपि-
तश्लेष्माण एव देहसंभवहेतवो भवन्ति” (सु. अ. २१)
इत्यादिना । किंच यदि शोणितं दोषः स्यात्तदा वातादिवत्पृष्-
त्यारम्भकं स्यात्, न चारभते; तस्मान्नय एव दोषा इति
सिद्धम् । मानसदोषमाह—मानसः पुनरित्यादि । पुनःशब्दोऽ-
वधारणे, तेन मानस उद्दिष्ट एव परं न शारीरदोषवत् प्रपञ्चितः,
मानसदोषाणामस्मिन्नात्र कायचिकित्सारूपेऽप्रास्ताविकत्वादिति
भावः । आदौ रज उक्तं प्राधान्यात्; वचनं हि—“नारजस्कं तमः
प्रवर्तते” (चि. अ. ६) इति । एवमशब्देन सत्त्वाख्यगुणसा-
दोषत्वमवधारयति, सत्त्वं ह्यविकारि ॥ ५७ ॥

प्रशाम्यत्यौषधैः पूर्वो दैवयुक्तिव्यापारभ्यैः ।

मानसो ज्ञानविज्ञानधैर्यस्मृतिसमाधिभिः ॥ ५८ ॥

संग्रति दोषप्रशमकारणमाह—प्रशाम्यतीत्यादि । पूर्व इति
शारीरः । दोषग्रहणेन तज्जन्या व्याधयोऽपि गृह्यन्ते, विकृततो-
पादनन्यत्वात्प्राधान्यामीनाम् । दैवमहत्, तदाश्रित्य यस्मापिप्रतीकारं
करोति तदैवव्यापारभ्यं बलिमहत्त्वादि; एतच्च प्रथममुक्तं सन्तोऽ-
क्लेशेन च व्याधिप्रशमकत्वात् । युक्तिः योजना; शरीरमेधजयो-
र्हिंतो यो योगस्तदपेक्षं संशोधनसंशमनादि युक्तिव्यापारभ्यमु-
च्यते । ज्ञानम् अभ्यात्मज्ञानं, विज्ञानं शास्त्रज्ञानं, धैर्यम्
अनुचरतिश्चेतसः, स्मृतिः अनुभूतार्थस्मरणं, समाधिः निषेधभ्यो
निवर्त्यात्मनि मनसो नियमनम् ॥ ५८ ॥

रुक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽथ विशदः खरः ।

विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मारुतः संग्रशाम्यति ॥ ५९ ॥

संक्षेहमुष्णं तीक्ष्णं च द्रवमम्लं सरं कटु ।

विपरीतगुणैः पित्तं द्रव्यैराणु प्रशाम्यति ॥ ६० ॥

१ ‘दूष्याधिष्ठाने’ इति पा० । २ ‘भवति’ इति पा० । ३ ‘शा-
स्त्राध्यक्षानम्’ इति पा० । ४ ‘संक्षेहमुष्णमिति वचनेन स्नेहस्यार-
त्वमुष्णत्वस्य चातिशयत्वं तथोगादिति सूचितम् । तेन पैत्तिके व्याधौ
शतदुग्धादिहेतुशोतेमेधजविभिर्न निरुध्यते । अतिशीतश्लेष्मत्वयोश्च
पित्तस्याख्यस्नेहात्यन्तोष्णत्वविपर्ययात् प्रशान्तिः स्यात् । उष्णतीक्ष्ण-
द्रवसरतिक्तत्वविपरीतैः शैल्यमान्यसाग्न्यस्त्रिकषायमाधुर्यगुणैः पक्षस्य
पित्तस्य प्रशमनम् । आमस्याम्लस्य विपरीतेन तित्केन प्रशमः । कटुति
तिक्तं, तेन तिक्तारसस्य पित्तस्य विद्रव्यावस्थायामम्बरसत्त्वे तद्विपरीत-
त्वेन तिक्तारसः पित्तप्रकोपनाशकत्वेनोपपद्यते । उक्तं हि सुश्रुते—
“पित्तं तीक्ष्णं द्रवं पूति नीलं पीतं तथैव च । उष्णं कटुं सरं चैव
विदग्धं चाम्लमेव च”—इति गङ्गाधरः ।

गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छलाः ।

श्लेष्मणः प्रशमं यति विपरीतगुणैर्गुणाः ॥ ६१ ॥

संप्रति शरीररोगाधिकारप्रवृत्तत्वादस्य तन्त्रस्य शरीररोगजनकवातादिलक्षणं भेषजं चाह—रूक्ष इत्यादि । प्रधानत्वाद्देवायोरभिधानम् । रूक्षादीनां ज्यायस्त्वादभिधानं, तेन दाहणादयोऽपि गुणा बोद्धव्याः; रूक्षत्वं च वायावधिकं, स्नेहसाध्यत्वाद्वायोः; अतो रूक्षत्वमग्रेऽस्मिहितम् । यद्यपि वैशेषिकेऽमुष्णाशीतो वायुः, तथाऽपीह शीतेन श्रुतिदर्शनादुष्णेन च प्रशमदर्शनात्तथा केवलवातारब्धे रोगे शीतदर्शनाच्च शीत एव वायुः; यच्च पित्तयुक्तोष्णत्वं, तथोग्वाहित्वात्; यथा पाषाणस्य येन द्रव्येण शीतेनोष्णेन वा योगो भवति तद्वगुणानुविधानं, तथा वायोरपि । विपरीता वातगुणप्रतिपक्षा गुणा यस्य तद्विपरीतगुणः; गुणशब्देन चेह धर्मवाचिना रसवीर्यविपाकप्रभावाः सर्वे एव गृह्यन्ते, तेन प्रभावादपि यद्वातविपरीतं तदपि गृह्यते । अन्ये त्वेकविपरीतशब्दलोपाद्विपरीतं विपरीतगुणं च ग्राहयन्ति; तेन विपरीतप्रहणात् प्रभावविपरीतं गृह्यते, गुणवैपरीत्याद्विपाकादयो गृह्यन्ते । ननु विपरीतगुणभूयिष्ठैरपि वातादीनां प्रशमो भवति, यतो न हि सर्वं भेषजं वातादीनां सर्वात्मना विरुद्धं भवति; उक्तं हि—“विरुद्धगुणसन्निपाते हि भूयसाऽलमभवजीवते” (वि. अ. १) इति; तत् किमिति विरुद्धगुणभूयिष्ठस्य ग्रहणम्? उच्यते—विरुद्धगुणभूयिष्ठस्यापि विपरीतगुणशब्देनैव ग्रहणात् । विपरीतगुणभूयिष्ठेऽपि ये विपरीता अल्पा अबला वा गुणास्ते स्वकार्याकर्तृत्वाद्व्यवशेदया एव; किंवा सर्वथा विपरीतगुणैर्गुणास्तथा प्रशमं च शान्तिर्भवति, अत एव संप्रशब्दौ शीतसम्यक्प्रशमार्थाभिधायकौ कृतौ; विपरीतगुणभूयिष्ठैर्न तथा शान्तिर्भवति, अत एव संप्रशब्दार्थानां न तत् साक्षादुक्तम् । एवं च व्याख्यानं पित्तश्लेष्मणोरपि कर्तव्यम् । सन्नेहमिति द्वैषत्वेन, तेन पित्ते सर्पिषः स्निग्धस्य भेषजत्वमुपपन्नम् । अम्लरसता चेह पित्तस्योच्यते, अंतिजः समारब्धत्वात् पित्तस्य; सुश्रुते तु कटुत्वमेव पित्तस्योक्तम्, अम्लता च विदग्धस्य पित्तस्योक्ता । यदुक्तं—“विदग्धं चाम्लमेव च” (सु. सू. अ. २१) इति । एवं सन्नेहतायामपि पित्तस्य सुश्रुतस्वरसो नास्ति । एतच्च स्निग्धत्वमम्लत्वं च जलानलारब्धत्वात् पित्तस्योपपन्नमेव, दुश्रुते तु तेजोरूपपिप्ताभिप्रायेणैव तन्निरस्तं भवति । श्लेष्मणो विपरीतगुणैर्गुणानां प्रशम उच्यते, न पुनः श्लेष्मणः प्रशमोऽभिधीयते; कस्मादेवमुच्यते? गुणप्रशमनेन च गुणिप्रशमो गुणवृद्धा च गुणितृद्धिर्भवतीति सूचनार्थम् । यत् उष्णेन शीतप्रशमे क्रियमाणे शीताधारस्योदकभागस्यावश्यमेव प्रशमः कियते ॥ ६१ ॥

विपरीतगुणैर्देशमात्राकालोपपादितैः ।

भेषजैर्विनिवर्तन्ते विकाराः साध्यसंमताः ॥ ६२ ॥
साधनं न त्वसाध्यानां व्याधीनामुपदिश्यते ।

विपरीतगुणैरप्यल्पमात्रैस्तथाऽविपरीतदेशकालादिति बद्धं न प्रशमो भवतीत्याह—विपरीतेत्यादि । देशो भूमिवातुरक्ष, मात्रा अनपाविपरिमाणं, कालो नित्यः ऋतुवादिवास्थिको बाल्यादिश्च; देशायपेक्षया यथोचितत्वेन कल्पितो देशमात्राकालोपपादितः । उपपादितैरिति चौरादिको गिच्; किंवा वेधेनोपपादितैः । अत्र देशग्रहणाद्वलशरीराहारसाम्यसत्त्वप्रकृतीनां ग्रहणं, कालग्रहणाद्वयसोऽपि ग्रहणं, दोषस्तु प्रशमनीयतयेव गृहीतः, भेषजं तु साहाय्योक्तम्; एवं दोषभेषजदेशकालवलशरीराहारसाम्यसत्त्वप्रकृतिवयसां परीक्ष्याणां दशविधानां सर्वेषामेव ग्रहणं भवति । साध्यत्वेन प्रामाणिकानां संमताः साध्यसंमताः; एतेनान्नेनाज्ञानाथे साध्यत्वेन गृहीतास्ते निराक्रियन्ते । यत्तु सम्यग्रहणेन याव्ययापनमुच्यते तन्नातिमुन्दरं, विनिवर्तन्त इति वचनात्; न च याव्ययापनं विनिवृत्तिः । असाध्ये भेषजनितृप्तिमाह—साधनमिहादि । नन्वसाध्यानामपि साधनं हेतुं, यतोऽरिष्टावांस्तदवश्यं मृत्युगृहीतत्वेनासाध्यः; यदुक्तं—“अरिष्टं चापि तन्नास्ति यदिना मरणं भवेत् । मरणं चापि तन्नास्ति यच्चारिष्टपुरःसरम्” (इं. अ. २); उत्पन्नारिष्टसाधनं च सुश्रुते प्रोक्तं—“ध्रुवं त्वरिष्टे मरणं ब्रह्मणैस्तु किलमलैः । रसायनतमोजयन्त्यतैर्यो निवार्यते” (सु. सू. अ. २८) इति; तथा चाह भगवानगस्त्यः—“रसायनतमोजयन्त्ययोगसिद्धैर्मात्रभिः । कालमृत्युरपि प्राज्ञैर्जीयते नालसैर्वैः” इति; तथाऽन्यत्राप्युक्तं—“जाताऽरिष्टोऽपि जीवति” इति । अत्राहुरेके—द्विविधमरिष्टं नियतमनियतं च; तत्र सन्नियतं तदसाध्यमेव, अत एवोक्तं “न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादते” (इं. अ. २); अत्र जातसेति वचनान्नियतस्येति गम्यते; यत्कतिपयतमरिष्टं तदप्रति सुश्रुतागस्त्यवचनयोरन्यथा । चरकेऽप्यनियतमरिष्टमुक्तं; यथा—“संशयप्राप्तमात्रेणो जीवितं तस्य मन्यते” (इं. अ. ९) इति । अन्ये तु ब्रुवते—संशयप्राप्तमिति उक्तिर्मेदमात्रमत्र; तेन सर्वरिष्टं मारकमेवासति रसायनादौ, रसायनतपःप्रभृतयस्तु प्रभावातिशययोगादितरक्रिययाऽसाध्यमपि साध्यन्ति; तच्चारिष्टनिवारणं विरलेष्वेव पुरुषातिशयेषु नन्दिनैर्बरादिषु दृष्टं, न सर्वेषु त्वेच्छक्यमतो जातारिष्टानमसाध्यतैव तन्त्रे प्रोच्यते । यत्तु कैश्चिदुच्यते—नित्यतायुषो मृत्युररिष्टपूर्वं भवति, अनियतायुषस्त्वरिष्टं निवैव मृत्युर्भवति । तच्च, “मरणं चापि तन्नास्ति यच्चारिष्टपुरःसरम्” (इं. अ. २) इति वचनात् । यदुच्यते—अनियतायुषः सत्तापि रिष्टाद्गुर्भावे सम्यक्क्रियोपपादनाजीवितेन भवितव्यं, यतोऽनियतायुषः पुरुषकारापरधादेव परं मृत्युर्भवति, सम्यक्क्रियायां च पुरुषकारापरधो नास्ति । तच्च, नहानियतायुषः सर्वदैव पुरुषकारसाध्याः, किन्तु यथोचितकालक्रियमाणस्येतादृशहितवैवारूपपुरुषकारसाध्याः; तेन यथोचितकाले हितासेवनादसा-

भ्यत्वयुक्ते व्याधौ रिष्टे जाते किं मेघजर्मतीतकालक्रियमाणमप-
क्रान्ते सलिल इव सेतुबन्धः करिष्यतीति । तस्मादसाध्यानां
साधनं नोपदिश्यत इति साधु ॥ ६२ ॥—

भूयश्चातो यथाद्रव्यं गुणकर्माणि वक्ष्यते ॥ ६३ ॥

किमेतान्मेव गुणकर्माणि, उतापराप्प्याह—भूयश्चे-
त्यादि । गुणानां कर्माणि गुणकर्माणि । यथाद्रव्यमिति यस्मिन्
यस्मिन् द्रव्ये यद्यङ्गणकर्म तत्तत्संस्तस्मिन् द्रव्येऽवधानादौ
कृत्स्ने वा तत्रे वक्ष्यते ‘आचार्य’ इति शेषः; वक्ष्यते इति ब्रूवो
वचिरादेशात् प्रयोगः । किंवा यथाद्रव्यमिति यथाहेतुः
तद्यथा—गुरुखरकठिनादिगुणबहुलं पार्थिवद्रव्यं, तेषां च पार्थि-
वानां गुणानां कर्म उपचयसङ्घातगौरवादीति ॥ ६३ ॥

रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा ।

निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः ॥ ६४ ॥

संप्रति दोषानभिधाय तत्प्रशमनप्रधानान् रसान् वक्तुमुच्यते
रसलक्षणपूर्वकं रसोत्पत्तिक्रममाह—रसनार्थं इत्यादि । रस्यत
आख्यात इति रसः । रसनार्थं इति जिह्वाग्राह्यः । एतच्च षण्णा-
मपि रसानामनुगतं रूपादिषु च व्यावृत्तत्वात् साधुलक्षणम् ।
तुल्येति रसस्य । द्रव्यमिति आधारकारणम् । द्रव्यशब्दो ह्याधार-
कारणवाची; यथा—“पथेन्द्रियद्रव्याणि” (सू. अ. ८) इति ।
क्षितिस्तथेति यथा आप आधारकारणं तथा क्षितिरपि । ‘अक्षि-
ती’ इति वक्तव्ये क्षितिरस्यैवतिवचनात् क्षितेराधारकारणत्वमसु-
ख्यमिति दर्शयति । येनापो हि निरर्गण रसवत्यः । तथा ह्यापे-
यमद्रकापीये “सौम्याः खलवापः” (सू. अ. २६) इत्यादिना
जल एव रसस्य व्यैकितिरिति दर्शयति । सुस्थुत्तेऽप्युक्तं—“तस्मा-
दाप्यो रसः” (छ. सू. स्था. अ. ४२) इति । क्षितिस्त्वपामेव
रसेन नित्यानुपेक्षेन रसवतीत्युच्यते । यतो नित्यः क्षितिजलसं-
बन्धः; वचनं हि—“विष्टं ह्यपरं परेण” (न्या. द. ३।१।६०)
इति । अस्यार्थः—खवाप्यमिजलक्षितानीनामुत्तरोत्तरे भूते पूर्वपू-
र्वभूतस्य नित्यमनुप्रवेशः, तत्कृतश्च खादितुं गुणोत्कर्षः । रसस्य
किं व्याकाङ्क्षितं कारणं किंवा विशेषे इत्याह—निर्वृत्तावित्यादि ।
निर्वृत्तौ चेति अभिव्यक्तौ । एतेन रसोऽभिव्यज्यमानो जलक्षित्या-
धार एव व्यज्यत इति दर्शयति । चकारादिशेषेऽपि मधुरादिलक्षणे
अक्षितौ प्रत्ययौ । तेन “सोमगुणातिरेकान्मधुरः, पृथिव्यमि-
गुणातिरेकादम्लः” (सू. अ. २६) इत्यादिना जलपृथिव्योरपि
विशेषकारणत्वं वक्ष्यमाणमुपपन्नम् । विशेषे च प्रत्ययाः खादय
इति मधुरादिविशेषनिर्वृत्तौ निमित्तकारणं खवाप्यनलाः, न
त्वाधारकारणभूताः । खादय इत्यनेनैव त्रित्वे लब्धे पुनस्तय
इति वचनं तेषामेव व्यस्तमस्तानामपि प्रत्ययत्वदर्शनार्थम्;
अत एव व्यस्तमस्तकाशादिसंसर्गभेदाद्रसानां मधुरतरमधुरत-

मायवान्तरभेद उपपन्नः । विशेषे चेति चकारादभिव्यक्तावप्या-
काशादीनां निमित्तकारणत्वं दर्शयति । वक्ष्यति हि—“तास्त्व-
न्तरीक्षाद्भ्रमयमानां भ्रष्टाश्च पञ्चमहाभूतविकारगुणसमन्विता ज-
ह्मस्थावराणां भूतानां मूर्तारमिप्रीणयन्ति; तासु षडभिमूर्च्छन्ति
रसाः” (सू. अ. २६) इति । अन्ये तु विशेषे चेति चकार
खादयश्चेत्यत्र योजयन्ति; तेन चकारात् कालोऽपि विशेषेऽभि-
व्यक्तौ च कारणं लभ्यते । साक्षात् कालस्यावचनेन खादिभ्यो-
ऽप्यपकृष्टं कालस्य कारणत्वं दर्शयते । किंवा रसस्यापो द्रव्यं
क्षितिस्तथेति पूर्ववदेव; निर्वृत्तौ चेति क्षितिरेव निर्वृत्तावभि-
व्यक्तौ प्रत्ययो नापः; यत आपो ह्यव्यक्तरसा एव, क्षितिसं-
न्धादेव च रसोऽभिव्यक्त उपलभ्यते । उक्तं च—“जह्मस्था-
वराणां भूतानां मूर्तारमिप्रीणयन्ति, तासु षडभिमूर्च्छन्ति
रसाः” (सू. अ. २६) इति । तेन पार्थिवद्रव्यसम्बन्धादेवापां
रसो व्यज्यते, नान्यथा । विशेषे चेति चकारादक्षितौ
विशेषे कारणे । यथैपि चाश्वितौ विशेषे कारणे, तथाऽपि
“सोमगुणातिरेकान्मधुरः”—(सू. अ. २६) इत्यादौ तु खादय
एव तथा सन्निविशन्ति यथा सोमोऽतिरिक्तो भवति, तेन
तैनाप्युत्तरेण सन्निविष्टाः खादय एव विशेषहेतव इति ।
यद्यपि चाभिव्यक्तिसंभुरादिविशेषरहिता कश्चिद्वचति, तथाऽपि
सामान्येन सर्वत्र यदभिव्यक्त्येऽनुगतं कारणमुपलभ्यते क्षिति-
रूपं जलक्षितिरूपं वा तदभिव्यक्तिकारणं; यदनुगमात्
मधुरादिविशेषोपलब्धिस्तद्विशेषकारणमुच्यते ॥ ६४ ॥

खादुरम्लोऽथ लवणः कटुकस्तिक एव च ।

कषायश्चेति षट्कोऽयं रसानां संग्रहः स्मृतः ॥ ६५ ॥

रसविशेषानाह—खादुरित्यादि । अत्र सर्वप्राणिनामिष्टत्वा-
दादौ मधुर उक्तः; तदनु च प्राण्यमीष्टोत्कर्षकमेणैवाम्लादिनि-
र्देशकमो बोद्धव्यः; षट्क इति पुनः संख्याकरणं परवादिमत-
सप्तसंख्यत्वादितिषेधार्थम् । अयं संग्रह इत्यनेनावान्तरभेदव-
हुत्वं तथा वक्ष्यमाणरससंसर्गबहुत्वं च दर्शयति ॥ ६५ ॥

खाद्वम्ललवणा वायुं, कषायखादुत्तिककाः ।

जयन्ति पित्तं, श्लेष्माणं कषायकटुत्तिककाः ॥ ६६ ॥

(कटुम्ललवणाः पित्तं, खाद्वम्ललवणाः कफम् ।

कटुत्तिककषायाश्च कोपयन्ति समीरणम् ॥ १)

रसानामुपपुक्ततरं कार्यमाह—खाद्वम्लेत्यादि । अत्र च वायो-
नारसस्यापि रससहचरितस्त्रिगुत्वादिगुणैर्विपरीतेः प्रशमो ज्ञेयः ।
एवं मधुररसस्यापि श्लेष्माणोऽम्ललवणाभ्यां स्त्रिगुत्वाभिव्यन्दि-
त्वादिसहचरितगुणयोगादेव वृद्धिः । अत्र च ये प्रशमकत्वेन

१ ‘अतीतकालमपक्रान्तसलिलस्येव’ इति पा० । २ ‘क्षितैस्त्वमे
प्रतिवचनान्’ इति पा० । ३ ‘व्याकृतं’ इति पा० । ४ ‘न प्रधान-
कारणभूताः’ इति पा० ।

१ ‘यदि वा अक्षितौ विशेषेण कारणे, सोमगुणातिरेकान्मधुर
इत्यादौ तु’ इति पा० । २ ‘तथोचितेन’ इति पा० । ३ योगीन्द्र-
नाशनेनसमोऽयं पाठः; स त्वेतदनन्तरं ‘भूयश्चातो यथाद्रव्यं
गुणकर्माणि वक्ष्यते’ इत्यर्थकोकं पठति ।

रसा वातादीनां नोक्तोऽसौ वर्धका बोद्धव्याः । यदाह वाग्भटः—
 “तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्त्रिकादयः कफम् । कषायतिक्तम-
 धुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते” (वा. सू. अ. १) इति । रस-
 कर्मातिदेशेनैव गुणवीर्यविपाकानामपि कर्मनिर्देशः कृत एव ।
 यतो मधुरादिरसैव सर्वगुणान् वीर्यविपाकांश्च निर्देक्ष्यत्यात्रेय-
 भद्रकाप्यीये—“तत्र स्वादुः” (सू. अ. २६) इत्यादिना; तथा
 “कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः” (सू. अ. २६);
 तथा “अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा” (सू.
 अ. २६); तथा “शीतं वीर्येण यद्रव्यं मधुरं रसपाकयोः ।
 तयोस्मलं यदुष्णं च यच्चोष्णं कटुकं तयोः”—(सू. अ. २६)
 इत्यादिना ॥ ६६ ॥

किंचिदोषप्रशमनं किंचिद्धातुप्रदूषणम् ॥

स्वस्थवृत्तौ मतं किंचिन्निविध्यं द्रव्यमुच्यते ॥ ६७ ॥

अतोऽविशिष्टं द्रव्यार्थं प्रभावकृतं वक्तुं प्रभावभेदेन द्रव्य-
 भेदमाह—किंचिदित्यादि । किंचिदिति न सर्वम् । दोषस्य दोष-
 योर्दोषाणां वा प्रशमनं दोषप्रशमनम् । दोषग्रहणेन दुष्टा रसा-
 दयोऽपि गृह्यन्ते । तेन द्रव्यमहिम्ना यदोषाणां दुष्टानां रसादीनां
 धातूनां वा शमकमालकदुःखलाभादि तद्गृह्यते । आमलकं हि
 शिवव्यात्रिदोषहरः; दुरालभा चापि वातपित्तश्लेष्महरी । यद्यपि
 चामलकस्य “हन्ति वातं तदम्लत्वात्” (सु. सू. अ. ४६)
 इत्यादिना गुणद्वारा त्रिदोषहरत्वमुच्यते, तथाऽपि तत्प्रभाववृद्धि-
 तमेव बोद्धव्यम् । यतस्तत्राम्लत्वादिना पित्तादिकोऽपि युज्यते,
 स त्वामलकप्रभावाच्च भवति । धातुप्रदूषणमिति वातादीनां
 समत्वेन शरीरधारणात्मकानां तथा रसादीनां च दूषणं किंचित्,
 यथा—यवकमन्दकविषादि । सुष्ठु अवतिष्ठते नारीगतत्वेनेति
 स्वस्थः, तस्य वृत्तिः स्वस्वरूपतयाऽनुवर्तनं, तत्र स्वस्थवृत्तौ
 मतममिमत् पृजितमिति यावत् । संख्येयनिर्देशादेव त्रित्वे
 लब्धे त्रिविधग्रहणं नियमार्थम् । तेन संशोधनसंशमनादीनाम-
 नेकविधानामप्यत्रैवावरोधः । रसायनसार्वाङ्करणे तु स्वस्थवृत्ति-
 मात्र एव । यदुक्तं—“स्वस्थस्योजस्करं यतु तद्वध्यं तद्रसायनम्”
 (वि. अ. १ पा. १) इति । प्रतिपादे किंचिद्ग्रहणं दोषहरत्वादिक-
 र्मेणां विभिन्नद्रव्याश्रयित्वोपदेशनार्थम् ; एककिंचिद्ग्रहणे त्वेक-
 मेव द्रव्यं दोषहरं धातुप्रदूषकं स्वस्थवृत्तिमतं च स्यात्, न च
 तदभिमतम् । ननु, स्वस्थवृत्तिमतानां रक्तशालिश्लेष्मिकरवादीनां
 दोषप्रशमनत्वमपि दृश्यते, यतो वक्ष्यति तत्र तत्र रक्तशाल्या-
 दीनां ज्वरादौ प्रयोगः; तथा प्रकृतिशरीरदेशकाल्मात्राभि-
 (दि-) युक्तं दोषप्रशमनमपि दोषकरं भवति, यथा-आमलकमति-
 मात्रमभिमान्यायेत्यादि ज्ञेयं; तथा धातुप्रदूषणमपि दोषशमनं
 दृश्यते, यथा—विषमुदरहरं, तथा यदेव मन्दकादि दोषकरं तदेव
 क्षीणदोषं प्रति दोषवृद्ध्या साम्यापादनेन दोषप्रशमनं भवति;

तदेवमव्यवस्थितत्वात् किंचिदोषप्रशमनमित्यादि विरुद्धम्! अत्रो-
 च्यते—स्वस्थवृत्तिमतं रक्तशाल्यादि दोषप्रशमनमपि भवति,
 परं तत् प्रायः स्वस्थवृत्तिहितत्वात्, स्वस्थवृत्तिमतत्वेन गृह्यते ।
 वचनं हि—“स्वस्थस्योजस्करं यतु तद्वध्यं तद्रसायनम् । प्रायः,
 प्रायेण रोगाणां द्वितीयं शमने हितम् ॥ प्रायःशब्दो विशेषार्थं
 उभयं ब्रुमयार्थकृत” (वि. अ. १) इति । दोषप्रशमनापि
 द्रव्याणि विगुणप्रकृत्यादिप्रतिबन्धकाभावे दोषप्रशमनमाचर-
 न्त्सेव, प्रतिबन्धकसद्भावे तु न कुर्वन्ति, न चैतावता तेषां सै स्व-
 भावो न भवति; नह्यभिन्नादिप्रतिबन्धात् कदाचिच्च दहतीति
 दाहकत्वेन नोपदिश्यते; एवं धातुप्रदूषकस्यापि कदाचिद्धातुप्र-
 शमकत्वं निमित्तान्तरयोगाद्भवच्च धातुप्रदूषकस्वरूपतां हन्ति,
 यथा सलिलस्याग्निस्मबन्धादुष्णत्वम् । तस्माद्यद्यस्य प्रायिकमन-
 न्योपाधिष्ठतं च रूपं, तेनैव व्यपदेशो युक्तः । यच्च मन्दका-
 दीनां क्षीणदोषवर्धकत्वेन दोषप्रशमकत्वं तद्विद्यमानमपि कदा-
 चित्कत्वात्तथा ह्युत्तरकालं दोषावहत्वाच्च न व्यपदिश्यते दोष-
 प्रशमकत्वेन । ननु, यद्यप्येवं तथाऽपि यदेकदोषहरमपरदो-
 षकरं यथा मरिचं श्लेष्महरं पित्तकरं चेत्यादि बहुद्रव्यजातं
 तत् कुत्र प्रविशतु । अत्रैके वदन्ति—यदुभयार्थकं ततोऽपरं दोष-
 करं च, नचैतावता द्रव्यत्रित्वक्षतिः; यतो न वातादिसंसर्गज-
 व्याधिसद्भावे वातादिजन्यत्वेन यत्रैविध्यं रोगानामुच्यते तत्
 खण्डितं भवति; किंवा मरिचादीनां यदुभयकर्तृत्वं न तत्र व्य-
 भावकृतं, किं तर्हि रसादिकृतं, तेन न द्रव्यप्रभावप्रस्तावे तदुदा-
 हरणीयं; नच किंचिद्द्रव्यं तादृशमस्ति यत् प्रभावादेव किंचिदोषं
 करोति किंचिच्छमयतीति न दोषप्रशमनत्वादिप्रभावं प्रति नि-
 यमः; अयमेव च पक्षः साधुः । ननु ‘किंचिदोषप्रशमनं किंचिदो-
 षप्रदूषणम्’ इति वा कियतां, ‘किंचिद्धातुप्रशमनं किंचिद्धातुप्रदू-
 षणम्’ इति वा । नैवं, तथा सति दोषशब्दस्य मुख्यवृत्त्या वाता-
 दिष्वेव वृत्तित्वात्तथा धातुशब्दस्य च रसादिवृत्तित्वात्तुभयग्रहणं
 न प्राप्यते; उभयपदोपादानेन द्वयं निगुणकारी तत्रकारो दूष-
 णत्वधारणत्वयोगपरिग्रहादोषप्रशमनेन दुष्टरसादिप्रशमनमपि
 भेषजं विविधाशितपीतीयादिवक्ष्यमाणं, तथा धातुप्रदूषणेन
 वातादिप्रदूषकमपि निदानादिवक्ष्यमाणं प्रादुश्यति । प्रशब्दोऽत्र
 प्रकारे; तेन प्रकारेण यदुभयव्यादिना प्रकोपणं, तथा प्रकारेण
 संशोधनसंशमनादिना शमनमुच्यते; किंवा धातुवर्धकवृत्तावेव
 इमौ प्रशब्दौ, यथा—“च्युतांशः परिधावति” इत्यत्र धावती-
 लर्थः । आदौ दोषप्रशमनग्रहणं तस्यैवेहाभिहितत्वात् । ननु स्वस्थ-
 वृत्तिमतं द्रव्यं भाविदोषहरत्वेन दोषप्रशमनमेव । नैवं, नहि
 स्वास्थ्यानुवृत्तिजनकत्वादोषनिवृत्तिकरं दोषहरणमुच्यते, किं तर्हि
 समधातुतामवर्धकत्वेनास्वयकरत्वेन च रसादिस्रोततां चानुगुण-

१ ‘प्रतिबन्धकसर्वे’ इति पा० । २ ‘स्वभावो’ इति पा० ।

३ ‘वृत्तत्वात्’ इति पा० । ४ ‘रसादिवृत्तित्वात्’ इति पा० ।

५ ‘धातुवर्धकवृत्तिरेवास्ति प्रशब्दः’ इति पा० । ६ ‘स्वास्थ्यानु-

वृत्तित्वात्’ इति पा० ।

१ ‘रसादीनाम्’ इति हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते ।

त्वेन धातुसाम्यानुवृत्तिकमुच्यते । वचनं हि—“पथ्यं पथोऽन-
पेतं यत्” (सू. अ. २५) इति ॥ ६७ ॥

तत् पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं जङ्गमौद्भिद्वदार्थिवम् ।
मधूनि गोरस्ताः पित्तं वसा मज्जाऽस्तृणामिषम् ॥६८॥
विष्णूमूत्रचर्मरेतोस्थिन्नायुश्चङ्गनखाः खुराः ।
जङ्गमेभ्यः प्रयुज्यन्ते केशा लोमानि रोचनाः ॥६९॥
सुवर्णं समलाः पञ्च लोहाः सलिकताः सुधा ।
मनःशिलाले मणयो लवणं गैरिकाञ्चने ॥ ७० ॥
भौममौषधमुद्भिदमौद्भिदं तु चतुर्विधम् ।
वनस्पतिस्तथा वीरुद्भानस्पत्यस्यौषधिः ॥ ७१ ॥
फलैर्वनस्पतिः पुष्पैर्वानस्पत्यः फलैरपि ।
ओषध्यः फलपाकान्ताः प्रतानैर्वीरुधः स्मृताः ॥७२॥
मूलत्वक्सारनिर्यासनल(ड)स्वरसपल्लवाः ।
क्षाराः क्षीरं फलं पुष्पं भस्म तैलानि कण्टकाः ॥७३॥
पत्राणि शुङ्गाः कन्दाश्च प्ररोहाश्चौद्भिदो गणः ।

संप्रत्यन्यथा द्रव्यमेदमाह—तत् पुनरित्यादि । तदिति द्रव्यम् ।
गच्छतीति जङ्गमम्, उद्भिज्जं पृथिवीं जायत इति औद्भिदं
वृक्षादि, उक्तप्रकारद्रव्यातिरिक्तः पृथिवीविकारः पार्थिवम् ।
संखदजलेह किम्यादेवेज्जमेऽवरोधः, कुकुण्डकादेश्च औद्भिदे ।
इह च द्रव्यशब्देन पार्थिवद्रव्यमेवोच्यते; तेन जलानिलाभ्यादी-
नामग्रहणादव्यातिर्न बाध्या । जङ्गमशब्देन जङ्गमप्रभवं गोरस-
मन्वाद्यपि ग्राह्यम् । एवमौद्भिदपार्थिवयोरपि ग्रहणं बाध्यम् ।
रोचना गोररोचना । एतच्च मन्वादि प्रायः उपयोगित्वात् प्राधा-
न्याहुक्तं; तेनाप्यवस्थादीनां च ग्रहणं बोद्धव्यम् । यद्यपि जङ्ग-
मानन्तरं बहुप्रपञ्चत्वेन प्रधानत्वादौद्भिदमुपदिष्टं, तथाऽप्यबहु-
वक्तव्यत्वात् पार्थिवमेव जङ्गमानन्तरं विमियते; तदनु बहुवक्त-
व्यमौद्भिदम् । सुवर्णमित्यादि । पञ्च लोहा इति ताम्ररजतत्रपुशी-
सकृष्णलोहानां ग्रहणम् । समला इति मलशब्देन शिलाजतूनि
लोहमलरूपाणि गृह्यन्ते, तच्च सुश्रुतदर्शनात् सुवर्णरजतादिभवं
षड्विधमेव गृह्यते; सुश्रुते हि षड्विधमेव शिलाजतूकम्, इह
तु रसायने चतुर्विधमुक्तं—“चतुर्भ्यो धातुभ्यस्तस्य संभवः ।
हेतोऽथ रजतात्ताम्राद्रे कृष्णायसादपि” (वि. अ. १) इति
वचनात् । एतच्च वचनं रसायनाधिकारितां चतुर्विधस्य शिला-
जतूने दर्शयति, ननु षड्विधशिलाजतुप्रतिषेधपरमिति न सुश्रु-
तेन समं विरोधः । किंवा सुवर्णं निर्मलं, समलास्तु रजतात्तम्र-
त्रपुशीसलोहाः (इति मिलित्वा पञ्च लोहाः १) शिलाजतुपाषाण-
पङ्कप्रभृतीनां तु ग्रहणमुद्भिदशब्देन सचितम्; उद्देशो ह्यल्पक-
थनम् । सुधा गाक्षेयिका । आलं हरितालम् । अञ्जनं सौवीरा-
ञ्जनम् । फलैर्वनस्पतिरिति विनापुष्पैः फलैर्युक्ता वटोदुम्बरा-

दयः । यदुक्तं हारीते—“तेषामपुष्पाः फलिनो वनस्पतय इति
स्मृताः” इति । पुष्पैर्वानस्पत्यः फलैरपीति पुष्पानन्तरं फलमात्र-
इत्यर्थः । फलस्य पाकादन्तो विनाशो येषां तिलमुद्गादीनां ते
फलपाकान्ताः; अत्र केचित् फलपाकान्ताः पाकान्ताश्चौषध्य-
इति वदन्ति; तेन विनाऽपि फलं पाकनैवान्तो येषां दूर्वादीनां
तेऽपि गृह्यन्ते । प्रतानशब्देन लता गुल्माश्च गृह्यन्ते । यदुक्तं
हारीतेन—“लता गुल्माश्च वीरुधः” इति । मूलवनित्यादौ
निर्यासो लाक्षासर्जरसादिः । औद्भिदो गण इत्यौद्भिदसमुद्भूतो
गणः ॥ ६८-७३ ॥—

मूलिन्यः षोडशैकोना फलिन्यो विंशतिः स्मृताः ७४
महाज्ञेहाश्च चत्वारः पञ्चैव लवणानि च ।
अष्टौ मूत्राणि संख्यातान्यष्टावेव पयांसि च ॥ ७५ ॥
शोधनार्थाश्च षड् वृक्षाः पुनर्वैसुनिदर्शिताः ।
य एतान् वेति संयोकुं विकारेषु स वेदवित् ॥ ७६ ॥

संप्रत्यत्रैव जङ्गमौद्भिदपार्थिवद्रव्ये यत् प्रशस्तं तदाह—मू-
लिन्य इत्यादि । मूलं प्रशस्ततमं यासां ता मूलिन्यः; एवं फलि-
न्योऽपि । षोडशेति छेदः । महाज्ञेहा इति क्षीरमांसादीनामपि
ज्ञेहतया ज्ञेहाभ्याये वक्ष्यमाणत्वेन तेषु सर्पिरादीनां भूरिज्ञेहव-
त्त्वेन महत्त्वम् । पञ्चैव लवणानीति विमाने (अ. ८) वक्ष्यमाण-
लवणबहुत्वे पञ्चानामेव प्रशस्तत्वेन दर्शनार्थम् । एवं मूत्रा-
दिष्वपि प्राधान्यमुक्तेयं सजातीयेषु । वेदविविति आयुर्वेदवित्
॥ ७४-७६ ॥

हस्तिदन्ती हैमवती श्यामा त्रिवृदधोगुडा ।
सप्तला श्वेतनामा च प्रत्यक्षश्रेणी गवाक्षयपि ॥ ७७ ॥
ज्योतिष्मती च बिम्बी च शणपुष्पी विषाणिका ।
अजगन्धा द्रवन्ती च क्षीरिणी चात्र षोडशी ॥ ७८ ॥
शणपुष्पी च बिम्बी च च्छर्दने हैमवत्यपि ।
श्वेता ज्योतिष्मती चैव योज्या शीर्षविरेचने ॥ ७९ ॥
एकादशावशिष्टा याः प्रयोज्यास्ता विरेचने ।
इत्युक्ता नामकर्मभ्यां मूलिन्यः,

हस्तिदन्तीत्यादि । हस्तिदन्ती बृहत्फला गोडुम्बा, ‘इयमेव
नागदन्ती भण्यते’ इत्येके । हैमवती वचा । श्यामा श्याममूला
त्रिवृत् । अधोगुडा प्रददारकः । सप्तला चर्मकषा । श्वेत-
नामा श्वेताऽपरजिता । धूलक्ष्रेणी वन्ती । बिम्बी ओष्ठोपम-
फला । शणपुष्पी घण्टारका । विषाणिका आवर्तनी । अज-
गन्धा ‘फोकावन्ती’ इति ख्याता । द्रवन्ती दन्त्येव चरितरपत्रा ।
क्षीरिणी दुग्धिका । मूलिनीनां वमनादिविनियोगमाह—शण-
पुष्पीत्यादि ॥ ७७-७९ ॥—

१ ‘जङ्गमं भौममौद्भिदम्’ इति पा० । २ ‘तेनाणुवंशादीनां’
इति पा० । ३ अर्थ पाठो हस्तलिखितपुस्तके न पश्यते ।

१ ‘फलान्ताः’ इति पा० ।

फलिनीः शृणु ॥८०॥

शङ्खिन्यथ विडङ्गानि त्रपुपं मदनानि च ।
धामार्गवमयेक्ष्वाकु जीमूतं कृतवेधनम् ।
आनूपं स्थलजं चैव क्लीतकं द्विविधं स्मृतम् ॥ ८१ ॥
प्रकीर्यां चोदकीर्यां च प्रत्यक्षपुष्पा तथाऽभया ।
अन्तःकोटरपुष्पी च हैस्तिपण्याश्च शारदम् ॥ ८२ ॥
कम्पिल्लकारग्वधयोः फलं यत् कुटजस्य च ।
धामार्गवमयेक्ष्वाकु जीमूतं कृतवेधनम् ॥ ८३ ॥
मदनं कुटजं चैव त्रपुपं हस्तिपर्णिनी ।
एतानि वमने चैव योज्यान्यास्थापनेषु च ॥ ८४ ॥
नस्तः प्रच्छर्दने चैव प्रत्यक्षपुष्पा विधीयते ।
दश यान्यवशिष्टानि तान्युक्तानि विरेचने ॥ ८५ ॥
नामकर्मभिरुक्तानि फलान्येकोनविंशतिः ।

शङ्खिनी श्वेतबुहा (प्र.) क्लीतकं यष्टीमधुः अस्य तु यद्यपि सुश्रुते मूलं प्रशस्तं, मूलेनैव व्यवहारः, तथाऽपि विरेचनं प्रति यष्टीमधुद्वयस्यापि फलमेव प्रशस्तं ज्ञेयम् । धामार्गवः पीतघोषकः । इक्ष्वाकुः तिकाकालुः । जीमूतो घोषकभेदः । कृतवेधनं ज्योतिष्का । प्रकीर्यादुदकीर्यं कर्जद्वयम् । प्रत्यक्षपुष्पा अपामार्गः । अन्तःकोटरपुष्पी नीलजुष्टा । हस्तिपर्णा मोरटः, अस्याश्च शारकालभवमेव फलं प्राह्यं; अत उक्तं—हस्तिपर्ण्याश्च शारद-मिति । कम्पिल्लकं गुँडारोचनिका । आरग्वधस्य यद्यपि सुश्रुते पत्रं प्रधानमुक्तं, तथाऽपीह फलं गृह्यते प्रधानतमत्वात् । धामार्गवमित्यादिना पञ्चकर्मविनियोग उच्यते । नस्तः प्रच्छर्दनं इति शिरोविरेचने ॥ ८०-८५ ॥—

सर्पिस्तैलं वसा मज्जा स्नेहो दिष्टश्चतुर्विधः ॥ ८६ ॥
पानाभ्यञ्जनवस्त्यर्थं नस्यार्थं चैव योगतः ।
स्नेहना जीवना वर्ण्या वलोपचयवर्धनाः ॥ ८७ ॥
स्नेहा ह्येते च विहिता वातपित्तकफापहाः ।

महास्नेहेषु सर्पिरादौ पठितं, प्राधान्यात्; वचनं हि,—
“नात्यः स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्तते । यथा सर्पिरतः
सर्पिः सर्वस्नेहोत्तमं मतम्” (नि. अ. १) इति ॥ ८६ ॥ ८७ ॥—

सौवर्चलं सैन्धवं च विडमौद्भिदमेव च ॥ ८८ ॥
सामुद्रेण सहैतानि पञ्च स्थूलवणानि च ।
स्निग्धान्युष्णानि तीक्ष्णानि दीर्घनीयतमानि च ॥ ८९ ॥
आलेपनार्थं युज्यन्ते स्नेहस्वेदविधौ तथा ।
अधोभागोर्ध्वभागेषु निरुहेष्वनुवासने ॥ ९० ॥
अभ्यञ्जने भोजनार्थं शिरसश्च विरेचने ।
शस्त्रकर्मणि वर्त्यर्थमञ्जनोत्सादनेषु च ॥ ९१ ॥
अजीर्णनाहयोवाते गुल्मे शूले तथोदरे ।

उक्तानि लवणा(नि)-

लवणेषु यद्यपि सैन्धवं प्रधानं, यतो वक्ष्यति—“सैन्धवं लव-
णानाम्” (सू. अ. २५) इत्यध्याधिकारे, तथाऽपि सौवर्च-
लस्य रोचनत्वप्रकर्षात्तथा सैन्धवमस्य प्राधान्यख्यापनार्थमग्रे
पाठः । औद्भिदम् औत्कारिकालवणं, केचिच्छाम्भरिलवणमाहुः ।
सामुद्रं दक्षिणसमुद्रमेवं ‘करकच’ इति ख्यातम् । अभ्यञ्जन इति
स्नेहाभ्यञ्जे । वर्त्यर्थमिति फलवर्त्यर्थम् ॥ ८८-९१ ॥—

न्यू(ऊ)र्ध्वं मूत्राण्यष्टौ निबोध मे ९२ ॥
मुख्यानि यानि दिष्टानि सर्वाण्यत्रेयशासने ।
अविमूत्रमजामूत्रं गोमूत्रं माहिषं च यत् ॥ ९३ ॥
हस्तिमूत्रमथोष्टस्य हयस्य च खरस्य च ।
उष्णं तीक्ष्णमथोऽरुक्षं कटुकं लवणान्वितम् ॥ ९४ ॥

मूत्रमुत्सादने युक्तं युक्तमालेपनेषु च ।
युक्तमास्थापने मूत्रं युक्तं चापि विरेचने ॥ ९५ ॥
स्वेदेष्वपि च तद्युक्तमानाहेष्वग्रेषु च ।
उदरेष्वथ चार्शःसु गुल्मिकुष्ठिकिलासिषु ॥ ९६ ॥
तद्युक्तमुपनाहेषु परिषेके तथैव च ।

दीपनीयं विषघ्नं च किमिघ्नं चोपदिश्यते ॥ ९७ ॥
पाण्डुरोगोपसृष्टानामुत्तमं शर्म चोच्यते ।
श्लेष्माणं शमयेत् पीतं मारुतं चानुलोमयेत् ॥ ९८ ॥
कर्पेत् पित्तमधोभागमित्यसिन् गुणसंग्रहः ।

सामान्येन मयोक्तस्तु पृथक्त्वेन प्रवक्ष्यते ॥ ९९ ॥
अविमूत्रं सतिक्तं स्यात् स्निग्धं पित्ताविरोधि च ।
आजं कषायमधुरं पथ्यं दोषान्निहन्ति च ॥ १०० ॥
गन्धं समधुरं किञ्चिदोषघ्नं किमिकुष्ठनुत् ।

कण्डू च शमयेत् पीतं सम्यग्दोषोदरे हितम् ॥ १०१ ॥
अशोःशोफोदरं तु सक्षारं माहिषं सरम् ।
हास्तिकं लवणं मूत्रं हितं तु किमिकुष्ठिनाम् ॥ १०२ ॥
प्रशस्तं बद्धविण्मूत्रविषश्लेष्माणमथार्शसाम् ।
सतिक्तं श्वासकासघ्नमर्शोघ्नं चोष्टमुच्यते ॥ १०३ ॥
वाजिनां तिककटुकं कुष्ठव्रणविषापहम् ।

खरमूत्रमपसारोन्मादग्रहविनाशनम् ॥ १०४ ॥
हतीहोक्तानि मूत्राणि यथासामर्थ्ययोगतः ।

अविमूत्रमित्यादौ क्रीमूत्रमेव प्रशस्तमिति लिङ्गपरिग्रहादर्थ-
यति; यतः क्रीणां लब्धवत्त्वान्मूत्रमपि लघुः वचनं हि—“लाघवं

१ ‘हस्तिपर्णां च शारदा’ इति पा० । २ ‘दृष्टः’ इति पा० ।
३ ‘दीपनीयलघूनि च’ इति पा० ।

१ ‘दृष्टानि’ इति पा० । २ ‘तथा’ इति पा० । ३ ‘अरुक्षं
स्निग्धं’ इति गङ्गाधरः । ४ ‘योगीन्द्रनाथस्य’ इति पाठः ।
४ ‘गुल्मकुष्ठिकिलासिषु’ इति पा० । ५ ‘सर्वेभ्योच्यते’ इति पा० ।

जातिसामान्ये स्त्रीणां पुंसं च गौरवम्” (सू. अ. २७) इति । यत्तूच्यते पुंसं-मूत्रं शुक्रसंबन्धाद्गुरुः तच्च, शुक्रसम्बन्धस्य स्त्रीणामपि शुक्रवत्त्वेन तुल्यत्वात्; वचनं हि—“यदा नारी हि नार्या तु मैथुनायोपपद्यते । सुखतः शुक्रमन्योऽन्यमनस्थिस्तत्र जायते” इत्यादि; नपुंसकमूत्रं त्वमङ्गलत्वाच्च गृह्यते । अगदेध्विलने-नागदप्रयोगयोगिकत्वं, विषममिलनेन च केवलस्यैव विषहन्तृत्वमिति न पौनरुक्त्यम् । शर्मोच्यत इति आरोग्यरूपसुखकर्तृत्वात् । अशोभागमिति अशोमार्गेण पित्तं कर्षेत; किंवा यदे-बाधोगतं पित्तं तदेव विरेचयति नोर्ध्वगम् । यथासामर्थ्ययोगत इति यादशः शक्तियोगो मूत्राणां तथा ॥ १२-१०४ ॥—

अतः क्षीराणि वक्ष्यन्ते कर्म चैषां गुणाश्च ये ॥१०५॥
अविक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माद्विषं च यत् ।

उष्ट्रीणामथ नागीनां वडवायाः स्त्रियास्तथा ॥१०६॥
प्रायशो मधुरं स्निग्धं शीतं स्तन्यं पयो मतम् ।

प्रीणनं बृंहणं वृष्यं मेध्यं वल्यं मनस्करम् ॥ १०७ ॥
जीवनीयं श्रमहरं श्वासकासनिवहणम् ।

हन्ति शोणितपित्तं च सन्धानं विहतस्य च ॥१०८॥
सर्वप्राणभृतां साम्यं शमनं शोधनं तथा ।

तृष्णाघ्नं क्षीपनीयं च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च ॥ १०९ ॥
पाण्डुरोगेऽम्लपित्ते च शोषे गुल्मे तथोदरे ।

अतीसारे ज्वरे दाहे श्वयथौ च विशेषतः ॥ ११० ॥
योनिशुक्रप्रदोषेषु मूत्रेष्वंघ्र्येषु च ।

पुरीषे प्रथिते पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् ॥ १११ ॥
नस्यालेपावागहेषु वमनास्थापनेषु च ।

विरेचने स्नेहने च पयः सर्वत्र युज्यते ॥ ११२ ॥
यथाक्रमं क्षीरगुणानेकैकस्य पृथक् पृथक् ।

अन्नपानादिकेऽध्याये भूयो वक्ष्याम्यशेषतः ॥११३॥
प्रायशो मधुरमिति प्राधान्येन मधुरम् । तेन क्षीरमुष्ट्रीणा-

सीषल्लवणं तथा छागं कषायमिलान्दौ रसान्तरस्याप्राधान्येना-
मुबन्धोऽपि क्षीरे भवतीति दर्शयति । प्रायश इति बृंहणं
स्निग्धमित्येताभ्यां तथा शीतमित्यनेन च संबध्यते; तेनौष्ट्रस्य
रूक्षोष्णत्वमिधानं न विरोधि । स्तन्यमिति स्तन्यवृद्धिकरम् ।
मनस्करमिति प्रभावाद्येवस्करत्वाच्च; ओजोबुद्ध्या हि तदनु-
विधायिनो मनसोऽपि स्वर्कर्मसामर्थ्यं भवति । एतदेव च
नित्यस्येह मनसः करणं यन्मनसः प्रकर्षवृत्त्युत्कर्षादिरुणकर-
णम् । हन्ति शोणितपित्तमिति अवस्थाविशेषापात्रमेव शोणित-
पित्तं हन्ति । वचनं हि—“कषाययोगैर्विभिन्नैथोक्तैर्दासिऽनले

श्लेष्मणि निजिते च । यद्रक्तपित्तं प्रशमं न याति तत्रानिलः
स्वादनु, तत्र कर्मम् ॥ छागं पयः स्नात परमं प्रयोगे गव्यं शृतं
पञ्चगुणे जले वा” (चि. अ. ४) इति । एवं च यदुच्यते—
अधोभागे रक्तपित्ते सरत्वात् क्षीरमयौगिकम्, ऊर्ध्वगे च कफक-
र्तृत्वाऽयौगिकमिति, तस्मिन् रक्तम् । सर्वप्राणभृतां साम्यमित्यत्र
सर्वशब्दश्चिकित्सतया प्रकृतसर्वमनुष्येष्वेव वर्तते, तेन क्षीरस्य
संस्लेदजादिप्राण्यसाम्यत्वं नोद्भावनीयं; किंवा सर्वशब्दोऽयं
भूरिवचनः ॥ १०५-११३ ॥

अथापरे त्रयो वृक्षाः पृथग्ये फलमूलिभिः ।
सुहृत्कार्दमन्तकास्तेषामिदं कर्म पृथक् पृथक् ॥११४॥

वमनेऽश्मन्तकं विद्यात् सुहीक्षीरं विरेचने ।
क्षीरमर्कस्य विज्ञेयं वमने सविरेचने ॥ ११५ ॥

फलमूलिभिरिति पृथक्शब्दयोगादपदाने तृतीया । अश्म-
न्तको माण्ड्यासदृशपत्रो वृक्षः ॥ ११४॥११५ ॥

इमांस्त्रीनपरान् वृक्षानाहुर्वेषां हितास्त्वचः ।
पृतीकः कृष्णगन्धा च तिल्वकश्च तथा तदः ॥११६॥

विरेचने प्रयोक्तव्यः पृतीकस्तिल्वकस्तथा ।
कृष्णगन्धा परीसर्पे शोथेष्वर्शःसु चोच्यते ॥११७॥

ददुविद्रधिगण्डेषु कुष्ठेष्वप्यलजीषु च ।
पङ्कजवृक्षाञ्जोधनानेतानपि विद्याद्विचक्षणः ॥११८॥

इत्युक्ताः फलमूलिन्यः स्नेहाश्च लवणानि च ।
मूत्रं क्षीराणि वृक्षाश्च वैद्य ये दिष्टपयस्त्वचः ॥११९॥

पृतीकः कण्टकीकरजः । तिल्वको लोभ्रः; तस्य तरुति
विशेषणेन पट्टिकालोभ्रं व्युदस्यति, शावरलोभ्रं च महाप्रमाणं
तरुशब्दयोग्यं ग्राहयति; किंवा तरुविशेषणेन बालं लोभ्रं व्युद-
स्यति । पङ्कजवृक्षाश्च शोधनानित्यत्र यद्यपि कृष्णगन्धायाः पञ्चक-
र्मन्थनमिधानाच्च शोधनत्वं, तथाऽपि बाह्यालेपनेन बहिःस्थित-
दोषसंशोधनत्वं बोद्धव्यं; किंवा अपिशब्दात् कृष्णगन्धाया
अशोधनत्वमपि सूच्यते ॥ ११६-११९ ॥

ओषधीनांमरूपाभ्यां जानते ह्यजपा वने ।
अविपाश्चैव गोपाश्च ये चान्ये वनवासिनः ॥ १२० ॥

न नामज्ञानमात्रेण रूपज्ञानेन वा पुनः ।
ओषधीनां परां प्राप्तिं कश्चित्तेदितुमर्हति ॥ १२१ ॥

योगैर्वित्स्वरूपपञ्चस्तासां तत्त्वविदुच्यते ।
किं पुनर्यो विजानीयादोषधीः सर्वथा भिषक् ॥१२२॥

योगमासां तु यो विद्याहेशकालोपपादितम् ।
पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य स ज्ञेयो भिषगुत्तमः ॥ १२३ ॥

१ ‘यदा नार्यादुपेयातां वृषसन्त्यौ कथंचन । सुखन्त्यौ शुक्रम-
न्योन्यमनस्थिस्तत्र जायते’ इति सुश्रुते (शा. अ. २) पाठः ।
२ ‘अथ’ इति पा० । ३ ‘जीवीयते’ इति पा० । ४ ‘मूत्रेषु प्रदरेषु’
इति पा० ।

१ अश्मन्तकः अश्वत्थसदृशपत्रः क्षीरिवृक्षो महाराष्ट्रभाषायां
‘अस्ता’ इति ख्यातः । २ ‘वेषां दिष्टाः पयस्त्वचः’ इति पा० ।
३ ‘योगविज्ञानरूपज्ञः’ इति पा० । ४ ‘स विज्ञेयो भिषक्तमः’
इति पा० ।

उक्तानामोषधीनां योगज्ञानस्य प्राधान्यं दर्शयन्नाह—ओषधीरित्यादि । परां प्राप्तिमिति उक्तं च व्याधिशरीराद्यपेक्षं सम्यग्योगम् । योगो व्याधिशरीराद्यपेक्षा सम्यग्योजना भेषजस्य । सर्वथेति नामरूपयोगैः । योगमेव विशिष्टं दर्शयन्नाह—योगमित्यादि । देशकालोपपादितमिति देशकालकृतम् । पुरुषं पुरुषं वीक्ष्येति वीक्षायां, प्रतिपुरुषं प्रकृत्यादिभेदेन योगस्य प्रायो भेदो भवतीति दर्शयति । पुरुषशब्देन चेह संयोगपुरुषोऽभिप्रेतः ॥ १२०-१२३ ॥

यथा विषं यथा शस्त्रं यथाऽग्निरशनिर्यथा ।

तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥ १२४ ॥

औषधं ह्यनभिज्ञातं नामरूपगुणैस्त्रिभिः ।

विज्ञातं चापि दुर्युक्तमनर्थयोग्योपपद्यते ॥ १२५ ॥

योगलौघघज्ञानाधीनत्वादौषघज्ञानस्य महानर्थकारितां बहु-भिर्दृष्टान्तैर्दर्शयति—यथा विषमित्यादि । विषादिबहुदृष्टान्तेनाज्ञातं भेषजं किञ्चिद्विषवत् संज्ञानाशं कृत्वा मारयति, किञ्चिच्च शस्त्रवन्मस्तेच्छेदं कृत्वा मारयति, किञ्चाग्निवत् स्फोटदिकं कृत्वा मारयति, किञ्चाज्ञानिवत् सद्यो मारयतीति दर्शयति । नामरूपगुणैरित्यनेन त्रित्वे लब्धे पुनस्त्रिभिरिति वचनमेकैकज्ञानप्रतिषेधार्थः, तेन त्रिभिरेव मिलितैर्ज्ञातं भेषजं प्रशस्तमिति दर्शयति ॥ १२४ ॥ १२५ ॥

योगादपि विषं तीक्ष्णमुत्तमं भेषजं भवेत् ।

भेषजं चापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं संपद्यते विषम् ॥ १२६ ॥

तस्मान्न भिषजा युक्तं युक्तिबाह्येन भेषजम् ।

धीमता किञ्चिदादेयं जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा ॥ १२७ ॥

कुर्यान्निपतितो मूर्खश्च शशेषं वासवाशनिः ।

सशेषमातुरं कुर्यान्नत्वन्नमतमौषधम् ॥ १२८ ॥

दुःखिताय शयानाय श्रद्धानाय रोगिणे ।

यो भेषजमविज्ञाय प्राह्ममानी प्रयच्छति ॥ १२९ ॥

त्यक्तधर्मस्य पापस्य मृत्युभूतस्य दुर्मतेः ।

नरो नरकपाती स्यात्तस्य संभाषणादपि ॥ १३० ॥

वरमाशीविषविषं कथितं तात्रमेव वा ।

पीतमत्यश्लिषन्तस्त भक्षिता वाऽप्ययुगुडाः ॥ १३१ ॥

ननु श्रुतवतां चेदां विभ्रता शरणगतात् ।

गृहीतमन्नं पानं वा विक्तं वा रोगपीडितात् ॥ १३२ ॥

भिषग्वुभूषुर्मतिमानतः खगुणसम्पदि ।

परं प्रयत्नमातिष्ठेत् प्राणदः स्याद्यथा नृणाम् ॥ १३३ ॥

योगं स्त्रौति—योगादपीत्यादि । विषं च सम्यग्योगाद्भेषजं भवतीति “तिलं दद्याद्विषस्य तु” (चि. अ. १) इत्यादिप्रयोगे बोद्धव्यम् । न केवलमातुरेणैवाभिषजो भेषजं नादेयं, किन्तु

भिषजाऽपि युक्तिबाह्येन भेषजमातुराय न देयमित्याह—दुःखितायेत्यादि ॥ १२६-१३३ ॥

तदेव युक्तं भेषज्यं यदारोग्याय कल्पते ।

स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥ १३४ ॥

अथ सम्यग्युक्तस्य भेषजस्य किं लक्षणं किंवा उपादेयस्य श्रेष्ठवैद्यस्य लक्षणमित्याह—तदेवेत्यादि । रोगेभ्यो यः प्रमोचयेदित्यनेन च ज्ञानपूर्वं भेषजप्रयोगेण रोगहारकत्वमुच्यते; तेन यादृच्छिकसिद्ध्या कुवैद्यव्यवहारो न वाच्यः; यादृच्छिकसिद्धौ हि वैद्यो न रोगप्रमोक्षे कारणं, किन्तु युगाक्षरस्यायनेन दैवागतो भेषजस्य सम्यग्योग इति ॥ १३४ ॥

सम्यक्प्रयोगं सर्वेषां सिद्धिराख्याति कर्मणाम् ।

सिद्धिराख्याति सर्वैश्च गुणैर्युक्तं भिषकमम् ॥ १३५ ॥

कथमारोग्यात् सम्यग्योगो भेषजस्य ज्ञायते इत्याह—सम्यक्-प्रयोगमित्यादि । सर्वेषामित्यनेनान्येषामपि कर्मणां प्रतिमाकरणादीनां सिद्धिः सम्यग्योगं तत्कारणतां ख्यापयति; न ह्यसम्यक्प्रयुक्ते कारणे सम्यक् कार्यं भवति । सिद्धिराख्यातीति उक्ता प्रातिनियमिकी सिद्धिः, न यादृच्छिकी । सर्वैर्युगेरिति श्रुते पर्यवदातत्वादिभिः सुद्धाकचतुष्पाद (सू. अ. १०) वक्ष्यमाणैः ॥ १३५ ॥

तत्र श्लोकाः—

आयुर्वेदागमो हेतुरागमस्य प्रवर्तनम् ।

सूत्रणस्याभ्यनुज्ञानमायुर्वेदस्य निर्णयः ॥ १३६ ॥

संपूर्णं कारणं कार्यमायुर्वेदप्रयोजनम् ।

हेतवश्चैव दोषाश्च भेषजं संग्रहेण च ॥ १३७ ॥

रसाः सप्रत्ययद्रव्यास्त्रिविधो द्रव्यसंग्रहः ।

मूलिन्यश्च फलिन्यश्च स्नेहाश्च लवणानि च ॥ १३८ ॥

मूत्रं क्षीराणि वृक्षाश्च पद्मे क्षीरत्वगाश्रयाः ।

कर्माणि चैषां सर्वेषां योगायोगगुणगुणाः ॥ १३९ ॥

वैद्यापवादो यत्रस्थाः सर्वे च भिषजां गुणाः ।

सर्वमेतत् समाख्यातं पूर्वाध्याये महर्षिणा ॥ १४० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने दीर्घजीवितियो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

तत्र श्लोका इति तन्त्रकारस्य रीतिरियं यत्—यत्रोक्तमर्थं संग्रहेणाभिधत्ते तत्र ‘तत्र श्लोका’ इति करोति; यत्र तूक्तादनधिकमुच्यते तत्र ‘भवति चात्र’ इति करोति; न चास्य निष्प्रयोजनत्वं, तन्त्रधर्मत्वात् । अध्यायोक्तमर्थमध्यायान्ते संग्रहेणाभिधत्ते—आयुर्वेदागमं इत्यादिना । संग्रहकथनं च पूर्वोक्तार्थस्य संक्षेपेण ग्रहणार्थं तथा दुर्ज्ञानप्रतिषेधार्थं च । यतो यत्किञ्चिद्दुर्ज्ञानं स्यात्तद्विह प्रतिपादितार्थसंवादेनावधार्यते । वचनं हि—‘मद्योक्तो यः पुनः श्लोकैरर्थः समनुगीयते । तद्यत्किञ्चिदसंगतार्थं द्विरुक्तिः सा न गर्ह्यते’ (नि.अ. १) इति । अत्र च गद्योक्त इति

विस्तरोक्तोपलक्षणम् । तेन श्लोकोक्तस्याप्यारवधीयाद्यर्थस्य पुनः श्लोकेन संग्रहणमविकटम् । व्यक्तिः स्पष्टता, व्यवसायः अवधारणम् । आगम इति “दीर्घजीवितमन्विच्छन्” इत्यादिना, हेतुरिति आयुर्वेदागमहेतुः, स च “विघ्नभूता यदा रोगा” इत्यादिना रोग-प्रादुर्भाव उक्तः; किंवा “दीर्घजीवितमन्विच्छन्” इत्यादिश्लोको विशेषणायुर्वेदागमस्य तथाऽऽयुर्वेदागमहेतोश्च पिण्डसूत्ररूपः, “ब्रह्मणा हि” इत्यादिग्रन्थस्त्वायुर्वेदागमप्रतिपादकः, हेतुप्रतिपादकस्तु “विघ्नभूता” इत्यादिग्रन्थो यथोक्त एव । आगमस्य प्रवर्तनमिति इन्द्रादानीय भरद्वाजेन मर्त्यलोके प्रवर्तनमायुर्वेद-ग्रहणपर्यन्तम् । सूत्रणमित्यायुर्वेदतन्त्रकरणमग्निवेशादीनाम् । अभ्यनुज्ञानमिति “तानि चानुमतानि” इत्यादि । शेषं सुगमम् ॥ १३६-१४० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकाख्यायां
चरकतात्पर्यटीकायां सूत्रस्थाने दीर्घजीवित्यो
नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातोऽपामार्गतण्डुलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानाश्रयेयः ॥ २ ॥

अपामार्गस्य बीजानि पिप्पलीर्मरिचानि च ।

विडङ्गान्यथ शिशूणि सर्षपांस्तुम्बुरुणि च ॥ ३ ॥

अजार्जो चाजगन्धां च पीलून्येलां हरेणुकाम् ।

पृथ्वीकां सुरसां श्वेतां कुटेरकफणिज्झकौ ॥ ४ ॥

शिरीषबीजं लघुनं हरिद्रे लवणद्वयम् ।

ज्योतिष्मतीं नागरं च दद्याच्छीर्षविवरेचने ॥ ५ ॥

गौरवे शिरसः शूले पीनसेऽर्धौवभेदक ।

किमिव्याधावपसारं घ्राणनाशं प्रमोहकं ॥ ६ ॥

दीर्घजीवित्ये मूलिन्यश्च फलिन्यश्च पक्वकर्मज्ञभूता उक्ताः, अपराप्यपि च पिप्पलीमरिचप्रभृतीनि पक्वकर्मसाधनानि सन्ति, तथा पक्वकर्मप्रभृतिविषयोऽपि तत्र नोक्तः, तेनानन्तरं शेषपक्वकर्मोपयोगिद्रव्यपक्वकर्मप्रभृतिविषयाभिधायकोऽपामार्गतण्डुलीयोऽभिधीयते । पूर्वोक्तान्यपि चापामार्गादीनि यत् पुनरिहाभिधीयन्ते तदाचार्य एवाध्यायान्ते “पूर्वं मूलफल” इत्यादिना श्लोकद्वयेन समाधायति । अपामार्गबीजीय इति संज्ञायां प्रांतायामपामार्गतण्डुलीय इति संज्ञाकरणमपामार्गादीबीजानां निस्तुषाणामेव ग्रहणार्थम् । अध्यायसंज्ञां तण्डुलेन कृत्वाऽपामार्गस्य बीजानीति यद्वीजशब्दं करोति तदङ्कुरजननसमर्थबीज-संज्ञानामेव तण्डुलानां ग्रहणार्थम् । यद्यपि चेद्दोस्तर्गतः पक्वकर्मप्रभृतिवैमनपूर्विकैव भवति, यदुक्तं—“साधारणेष्वप्यु वमनादीनां प्रभृतिर्वैमन” (वि. अ. ८) इत्यादि, तथा सुस्थितेऽप्युक्तं—“अवान्तस्य हि सम्यग्विरेकस्याप्यधःक्षस्तः श्लेष्मा ग्रहणीमा-

च्छादयति” (सु. वि. अ. ३३) इत्यादि; तथाऽपि क्वचित् प्रबलदोषापेक्षयाऽन्यथाऽपि क्रमो भवति, यथा शरशुद्धिके पित्ते विरेचनादि, तथा प्राश्रुषि प्रबलवाते बस्यादिरित्यनियमा-र्थमिह शिरोविरेचनमादावभिहितं; यदि वा, प्रधानाङ्गशिरः-शोधनत्वाच्छिरोविरेचनमादौ कृतम् । यदुक्तं—“यदुत्तमाङ्गम-ज्ञानां शिरस्तदभिधीयते” (सू. अ. १७) इति । शालक्येऽप्युक्तं—“अनामये यथा मूले बृक्षः सम्यक् प्रवर्धते । अनामये शिरस्येवं देहः सम्यक् प्रवर्धते” इति । अपामार्गाभिधानमादौ शिरोविरेचनप्राधान्यात् । यदुक्तं—“प्रत्यक्षपुष्पा शिरोविरेचना-नाम्” इति (सू. अ. २५) । अजगन्धा अजमोदा, ‘फोफा-न्धी’ इति केचित् । पीलु औत्तरापथिकं फलम् । लवणद्वयं लव-णवर्गादिपठितं सौवर्चलं सैन्यवर्चं च । अयं वर्गो वस्तुः समस्तश्च शिरोविरेचने प्रयोज्यो गणत्वात् । यदुक्तं—“परिसंख्यातमपि हि यद्रव्यमयौगिकं मन्येत तदपहरेत्” (वि. अ. ८) इति । अन्यत्राप्युक्तं—“समस्तं वर्गमर्थं वा यथालाभमथापि वा” (सु. सू. अ. ३७) इति । शिरस इति गौरव इत्यनेन शूल इत्यनेन च संबध्यते । किमिव्याधिरेह शिरोगत एव बोद्धव्यः, तत्रैव शिरोविरेचनस्य समर्थत्वात् । प्रमोहको मूर्च्छा, इन्द्रिया-पटुवं वा ॥ १-६ ॥

मदनं मधुकं निम्बं जीमूतं कृतवेधनम् ।

पिप्पलीकुटजेष्वाक्यूलेलां धामार्गवाणि च ॥ ७ ॥

उपस्थिते श्लेष्मपित्ते व्याधौवामाशयाश्रये ।

वमनार्थं प्रयुज्जीत भिषग्देहमदूषयन् ॥ ८ ॥

वमनद्रव्ये आदौ मदनमुक्तं प्राधान्यात्; उक्तं हि—“वम-नद्रव्येषु मदनफलानि श्रेष्ठतमान्याचक्षतेऽनपाशित्वात्” इति (क. अ. १) । उपस्थित इति आमाशयोर्ध्वभागे श्लेष्मणः स्थानं गत्वोत्क्षेपं गत इति व्याख्येयम् । श्लेष्मपित्त इति श्लेष्मपित्ते श्लेष्मणि पित्ते च । पित्तं च यद्यपि साक्षात् वमनविषयं तथाऽपि श्लेष्मस्थानगतत्वेन श्लेष्मसंबन्धाद्गमनविषयम् । यदुक्तं—“दोष-स्थानगतं दोषं स्थानिवत् समुपाचरेत्” इति । देहमदूषयन्निति यद्यपि वमने प्रोक्तं तथाऽपि विरेचनादिष्वपि बोद्धव्यं, तत्राप्य-तियोगायोगमित्यायोगैर्देहदुष्टिश्चाख्याः समानत्वात् । उच्यते च न्यायविद्विदैर्यत्—“समानेष्वर्ध्वेष्वेकत्राभिहितो विधिरन्यत्राप्यनु-पञ्चनीयः” इति ॥ ७ ॥ ८ ॥

त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं नीलीनीं सप्तलां वचाम् ।

कम्पिल्लकं गवाक्षीं च क्षीरिणीमुदकीर्यकाम् ॥ ९ ॥

पीलून्याख्यं वं द्राक्षां द्रवन्तीं निचुलानि च ।

पकाशयगते दोषे विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ १० ॥

वमनमु विरेचनाभिधानं शिरःपूर्वकदेहशोधनाभिधानानु-क्रमेणाशयोर्ध्वभागशोधनान्तरमाशयाधोभागस्थितपित्त-हरत्वेन । एवं विरेचनानन्तरं बस्यभिधानेऽपि वाच्यम् । त्रिवृ-

दादाबुध्यते, विरेचनद्रव्येषु श्रेष्ठत्वात् । उक्तं हि—“निवृत्त-
बुद्धविरेचनानाम्”-(सू. अ. २५) इति । नीलिका नीलबुद्धा ।
क्षीरिणी दुग्धिका । द्रवन्ती दन्तीभेदः । निवृत्तं हिजलमिति
प्रसिद्धम् । पक्वश्वासावाशयगतश्चेति पकाशयगतः । तेन पित्ता-
शये एवमाशयाधोभागलक्षणे दोषो विरेचनविषयो भवति, न
पकाशयगतः । दोषाशब्देन चेद् विरेचननिर्हरणयोग्यत्वात् पित्तं
कफपित्तं वा गृह्यते । यदुक्तं—“पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताशय-
गतं हरेत् । ब्रंसं, त्रीन मलान् बलिहरेत् पकाशयस्थितान्”-
(नि. अ. ३) इति । यदि वा पकाशयसमीपगतत्वेनाशयः प्रवृत्त्युत्पन्नो
दोषः पकाशयगत इत्युच्यते; यथा-गङ्गायां घोष इति ॥१॥१०॥

पाटलां चाग्निमन्थं च विद्वंश्चोनाकमेव च ।

काश्मर्यं शालपर्णी च पृश्निपर्णी निदिग्धिकाम् ॥११॥

बलां श्वदंष्ट्रां बृहतीमेरुण्डं सपुनर्नवम् ।

यवान् कुलत्थान् कोलानि गुडूचीं मदनानि च ॥१२॥

पलाशं कचणं चैव स्नेहांश्च लवणानि च ।

उदावर्तं विवण्धेषु युष्यादास्यापनेषु च ॥१३॥

अत एवौषधगणात् संकल्प्यमनुवासनम् ।

मारुतप्रसिति प्रोक्तः संग्रहः पाञ्चकर्मिकः ॥ १४ ॥

पाटलामिलादिनाऽनुवासनात् प्राङ्निहृदामिधानं, निरुहस्य दो-
षहरणप्रधानत्वात् । कतुणं गन्धतृणम् । स्नेहाः सर्पिलैलवसा-
मजानः । लवणानि सैन्धवादीनि रोगमिषिजतीये (वि. अ. ८)
वत्स्यैर्मुख्यान्मुक्तानि गणैः । अत एवेति निरुहोष्णपाटल-
दिगणात् । संकल्प्यमनुवासनमित्यनेन स्नेहाधानं कृतं; अनुवा-
सनं हि स्नेह एव भवति । अनुवासनार्थं स्नेहाधानद्रव्यं पृथक्पूर्वकं,
निरुहार्थोष्णकामेषजगणैर्न तस्मिन्नेव । मारुतप्रसिल्लेनानुवासन-
प्रवृत्तिविषयं दर्शयति; मारुते हन्तव्येऽनुवासनं प्रकल्प्यमित्यर्थः ।
यदि वा पाटलादेर्मारुतहराद्राग्न्यामारुतप्रमनुवासनं प्रकल्प्यम्;
अन्यत्र तु पित्तराग्न्यात् पित्तं, तथा श्लेष्महराद्राग्न्यच्छ्लेष्म-
मिति सूचयति । संग्रह इत्यनेन रोगमिषिजतीये (वि. अ. ८)
कृते सिद्धौ च वक्ष्यमाणपञ्चकर्मप्रबंधं सूचयति ॥११-१४॥

तान्युपस्थितदोषाणां स्नेहस्वेदोपपादनैः ।

पञ्चकर्मणि कुर्वीत मात्राकालौ विचारयन् ॥ १५ ॥

पञ्चकर्म यथा कर्तव्यं तथा तानीत्यादिना दर्शयति । तानीति
पूर्वोक्तानि । स्नेहस्वेदोपपादनैरिति बहुवचनं नामविधेस्नेहस्वेदोप-
पादनार्थम् । उपस्थितदोषाणामिति शाखां स्वल्वा कोष्ठगमनेन
तथा लीनत्वपरिहागेन प्रधानैवस्थाप्राप्तदोषाणाम् । तत्र पञ्च-
कर्मप्रवृत्तावुपस्थितदोषत्वमेव हेतुः, तथादि स्नेहस्वेदोपपादनम-
न्तराऽपि स्यात्, यथा-उज्ज्वरे “कफप्रधानात्कुष्ठिष्ठान् दोषाना-
माशयस्थितान् । बुद्धौ ज्वरकरान् काले वम्यानां वमनैर्हरेत्”-

(नि. अ. ३) इति; तत्र स्नेहस्वेदाजन्तरेणापि वमनप्रवृत्तिर्भ-
वत्येव । स्नेहस्वेदोपपादनं तु प्रायिकत्वेन तथाऽन्यथोपस्थित-
दोषेऽपि स्त्रोकात्राया पञ्चकर्मप्रवृत्तिस्त्रोमजन्मवातजगर्भ क्रिय-
माणत्वेनोक्तम् । मात्राकालोर्विचार्यत्वेन ग्रहणं प्राधान्यात्; तेन
दोषभेषजदोषेऽपि विचार्यत्वेनेह बोद्धव्याः; यदि वा पूर्व-
वत् कालग्रहणादेव शेषाणां दोषादीनामवरोधो व्याख्येयः ।
तानीत्युक्तेऽपि पुनः पञ्चग्रहणं पञ्चानामनुपस्थितदोषत्वेन सति
प्रवृत्त्युपदेशार्थम् । इह वमनादिषु कर्मलक्षणं बहिर्गतिकृत्यता-
योगिनिर्दोषनिर्हरणशक्त्यायस्यम् । तेन तन्मान्तरे स्नेहस्वेदौ
प्रक्षिप्य सप्तकर्माणीति यदुच्यते तत्र भवति, नहि स्नेहस्वेदौ
दोषबहिर्निःसृणं कुरुतः, दोषसंशसनं तु तौ कुरुतः पञ्चकर्मा-
श्रवणेन व्याप्रियमाणौ तु स्नेहस्वेदौ दोषोपस्थान एव परं व्याप्ति-
येते, न दोषनिर्हरणे वमनादिप्रसंगे । अनुवासनं तु यद्यपि वम-
नादिवचनं बहुदोषनिर्हरणकारणं भवति, तथाऽपि पुरीषस्य प-
काशयगततावत्स्य च बहिर्निर्हारकत्वात् कर्मलक्षणप्राप्तमेव ।
निष्ठीवननेत्राश्रयादौ तु न स्नेहस्वेदादिबद्धादित्येवमन्यथायोगो
नञ् बहुदोषनिर्हारकत्वं, तेन न तत् कर्मशब्दवाच्यम् । उत्तर-
वस्तिस्तु स्नेहस्वेदौ निरुहः स्नेहवस्तिवैजान्तर्भवति । यदि वेह
वमनादिषु पञ्चकर्मसु पञ्चग्रहणव्यवयोगलक्ष्ये संज्ञाः तेन स्नेह-
स्वेदिनिष्ठीवनादिषु न प्रवर्तते ॥ १५ ॥

मात्राकालाश्रया युक्तिः, सिद्ध्युक्तौ प्रतिष्ठिता ।

तिष्ठत्युपरि युक्तिको द्रव्यज्ञानवतां सदा ॥ १६ ॥

मात्राकालविचारफलमाह-मात्राकालेत्यादि । युक्तिः योजना
भेषजस्य देहदोषाद्यपेक्षया । युक्तिः सौति—सिद्धिरित्यादिना ।
सिद्धिरिह विकारोपशमस्य साध्यस्य निष्पत्तिः ॥ १६ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यवागूर्विविधौषधाः ।

विविधानां विकाराणां तत्साध्यानां निवृत्त्ये ॥१७॥

इदानीं वमनादीनामयोगान्मन्मीभूतस्य बहेः सन्धुक्षणां
तथा व्रैमनादिष्वप्रयोजनितस्य श्लाघाः प्रथमार्थं प्रतिष्ठापूर्वकं
यवागूर्विभिधौ—अत ऊर्ध्वमित्यादि । उक्तं हि “यथाऽग्निरग्नि-
स्तृणगोमयायैः सन्धुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण । महान् स्थिरः
सर्वपंचलक्षणे शुद्धस्य पैयादिविरतरग्निः” (सि. अ. १)
इति । पिप्पल्यादियवागूर्विदेशे उपसाधितेति वचनं भेषजपानी-
यतर्ण्डुलादिप्रकृतिद्रव्याणामुच्चितपरिमाणग्रहणार्थम् । साक्षाद्विष-
जादीनां प्रमाणमिह नोक्तं, मात्राया आश्रयादिभेदानामवस्थित-
त्वात् । यदुक्तं—“मात्राया नास्त्ववस्थानं दोषमग्निं बलं वयः ।
व्याधिं द्रव्यं च कोष्ठं च वीक्ष्य मात्रां प्रयोजयेत्” इति ।
यद्यप्येवं तथाऽपि परिभाषादर्शनाद्वैजैव्यवहारदर्शनाच्च
यथा कर्तव्यं तदुच्यते—यवागूर्वासनद्रव्यं-सावद्विधेयं—वीर्य-

१ ‘नीलबुद्धा’ इति पा० । २ ‘पाटलि’ इति पा० । ३ ‘प्रवा-
ह्यावस्थाप्राप्तदोषाणां’ इति पा० ।

४ ‘वमनादिप्रयोजनितस्य’ इति पा० । २ ‘भेषजपानीय-
ण्डुलादिद्रव्याणां’ इति पा० । ३ ‘दोषादिभेदेन’ इति पा० ।

प्रधानमौषधद्रव्यं, तथा रसप्रधानमाहारद्रव्यं च । तत्राप्यौषध-
द्रव्यं त्रिविधं, वीर्यभेदात्; तीक्ष्णवीर्यं यथा क्षुण्णवादि, मध्य-
वीर्यं विल्वाभिमान्यादि, मृदुवीर्यं चामलकादि; तत्र तीक्ष्णानां
कषैः, मध्यानामर्धपलं, मृदूनां पलमित्युत्तराः । यदुक्तमश्वि-
शेन—“कर्षार्थं वा कणाक्षुण्णोः कल्कद्रव्यस्य वा पलम् । विनीय
प्राचयेयुक्त्वा वारिप्रस्थेन चापराम्” इति । अत्र मध्यवीर्या-
नामर्धपलमात्रा नोक्ता सा मध्यप्रमाणप्रहणाद्बोद्धव्या । तथा
“जीवन्यजाजीशडीपुष्कराह्वः” (वि. अ. १२) इत्यादिकायां
पेयायां नवभिर्द्रव्यैः कोलप्रमाणैर्मिलित्वा पलमदूरान्तरं भवति,
तच्च मृदुवीर्याभिप्रायेणैव; “क्वाथ्यद्रव्याष्टालं क्षुण्णं श्रप-
यित्वा जलाढके । अर्धं शृतेन तेनाथ यवागवावुपकल्पयेत्”
इत्यत्र चतुष्पलद्रव्याभिधानं रसप्रधानद्रव्याभिप्रायेणैव; तेन
“सिद्धा वराहनिर्यूहे यवागवूर्ध्वहणी मता” इत्यादावियं परिभाषा
बोद्धव्या । षडङ्गसाधनपरिभाषायां “यदपसु शृतशीतासु षड-
ङ्गादि प्रयुज्यते । कर्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि॥
अर्धशृतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ” इत्यत्र पेयां प्रति कर्ष-
द्रव्याभिधानं मध्यवीर्यस्यापि षडङ्गस्य मन्दानलपुरुषाभिप्रायेण
बोद्धव्यम् । वारिमानं तु षडङ्गार्धपरिभाषायां कर्षद्रव्ये वारि-
प्रस्थोऽभिहितः, तदनुसारेणान्यत्रापि जलोत्कर्षो बोद्धव्यः ।
कल्कसाध्या तु यवागवूर्ध्वं भवति, तत्र सूदृशाखोक्तपरिमाण-
ज्जलं प्राह्यम् । यदुक्तं—“अन्नं पशुगुणे साध्यं विलेपी च चतुर्गुणे ।
मण्डश्चतुर्दशगुणे यवागुः षडगुणेऽम्भसि” इति । एतच्च पशुगुणे
इत्यादि तण्डुलपत्रजसमुदायाद्बोद्धव्यम् । यवागुप्रकृतिभूततण्डु-
लमानं तु सुश्रुतवचनाद्बोद्धव्यम् । यदुक्तं—“विलेपीसुखिताङ्ग-
कचतुर्मासगृह्णां भिषगुः” (सू. वि. ध. ३९) इत्यादि । तथा—
“यवांगुः स्वपतण्डुला” इति ॥ १७ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।

यवागुर्दीपनीया स्याच्छूलमी चोपसाधिता ॥ १८ ॥

दधित्यविल्वचङ्गेरीतकदाडिमसाधिता ।

पाचनी ग्राहिणी, पेया सवाते पाञ्चमूलिकी ॥ १९ ॥

शालपर्णीबलाविल्वैः पृश्निपर्ण्या च साधिता ।

दाडिमाम्ला हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् २०

पयस्यधौदके च्छागे ह्रीवरोत्पलनागरैः ।

पेया रक्तातिसारमी पृश्निपर्ण्या च साधिता ॥ २१ ॥

दद्यात् सातिविषां पेयां सौमे साम्लां सनागराम् ।

श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां मूत्रकृच्छ्रे सफाणिताम् ॥ २२ ॥

विडङ्गपिप्पलीमूलशिग्रुभिर्मरिचेन च ।

तकसिद्धौ यवागुः स्यात् किमिमी ससुवर्चिका २३

मृद्रीकासारिवालाजपिप्पलीमधुनागरैः ।

पिपासाम्नी, विषमी च सोमराजीविपाचिता ॥ २४ ॥

सिद्धा वराहनिर्यूहे यवागवूर्ध्वहणी मता ।

गवेषुकानां भृष्टानां कर्शनीया समाक्षिका ॥ २५ ॥

सर्पिष्मती बहुतिला स्नेहनी लवणान्विता ।

कुशामलकनिर्यूहे श्यामाकानां विरुक्षणी ॥ २६ ॥

दशमूलीभृता कासहिक्काभ्यासकफापहा ।

यमके मदिरासिद्धा पकाशयरुजापहा ॥ २७ ॥

शाकैर्मांसैस्तिलैर्माषैः सिद्धा वचो निरस्यति ।

जम्बवाप्रास्थिदधित्याम्लविल्वैः साङ्गहिकी मता २८

क्षारचित्रकिहङ्गमलवेतसैर्भेदिनी मता ।

अभयापिप्पलीमूलविल्वैर्वैवातानुलोमनी ॥ २९ ॥

तकसिद्धा यवागुः स्याद्भूतव्यापत्तिनाशिनी ।

तैलव्यापदि शस्ता स्यात्तकपिण्याकसाधिता ॥ ३० ॥

गव्यमांसरसैः साम्ला विषमज्वरनाशिनी ।

कण्ठ्या यवानां यमके पिप्पल्यामलकैः भृता ॥ ३१ ॥

ताम्रचूडरसे सिद्धा रेतोमार्गरुजापहा ।

समापविदला वृष्या घृतक्षीरोपसाधिता ॥ ३२ ॥

उपोदिकादधिभ्यां तु सिद्धा मदविनाशिनी ।

धुधं हन्यादपामार्गक्षीरगोधारसैः भृता ॥ ३३ ॥

पञ्चकोलसाधिता यवागुरादावुच्यते, पञ्चकर्मक्षीणासिद्धिहे-
तुत्वेन । दधित्यः कपित्थः । तकमिह जलार्थकारकम् । ग्राहि-
णीति छेदः । सवाते इति सवातेऽतीसारे । पञ्चमूलमत्र स्थिरादि-
पञ्चमूलं; यदुक्तं जतूकर्णे—“ध्रुवायैर्वाग्वतीसारे” इति; ध्रुवादिः
विदारिगन्धादिः । पृश्निपर्णी वृत्तुलपत्रा सिंहपुच्छी । शङ्खि-
माम्लेति वचनेन यावता दाडिमैकाम्लत्वं स्यात्तावन्मानं दाडिमं
दर्शयति । पयस्यधौदके इत्यादौ नागरं सुखं; यदुक्तं जतू-
कर्णे—“रक्तातीसारेऽजाक्षीरजले घनजलोत्पलैः” इति । पृश्नि-
पर्ण्या चेति रक्तातीसारप्रयवागवामेव । साम्लमिति दाडिमाम्ला-
मिति बोद्धव्यम् । श्वदंष्ट्रेत्यादौ जतूकर्णः—“पृश्निगोक्तकण्टकु-
र्मृत्रातिबन्तिश्लेष्मलुत्” इति । सुवर्चिका सर्जिकाक्षारः । पिपासा-
घ्नीति छेदः । सोमराजी वैवल्युजः । गवेषुको घुलुब्धः; गवेषुकाश्च
तण्डुलस्याने । श्यामाकः तृणविशेषः; तस्य च बीजतण्डुला
ग्राह्याः । यमके घृततैले । मदिरा द्रवस्थाने । शाकादिभिः समानै-
र्यवागुर्मन्तव्या । दधित्याम्लशब्देन कपित्थस्याम्लवस्थायामेव
ग्रहणं दर्शयति । क्षारो यवक्षारः । तकसिद्धेति तककृतोदक-
कायां । पिण्याकः तिलकल्कः । यमक इत्यनेन यमकेन परिभर्जेन
दर्शयति । समापविदलेत्यादौ तण्डुलेन माषविदलस्य तुल्यमा-
नता, क्षीरं च जलस्थाने, घृतं च परिभर्जेन; किंवा माषप्रकृतिरै-

१ ‘षडङ्गपरिभाषायां’ इति पा० । २ ‘पेयामासै’ इति पा० ।

३ ‘अत्र तर्कं जलस्थाने बोध्यं’ इति गङ्गाधरः ।

१ अत्र श्यामाकबीजतण्डुलास्तण्डुलस्याने बोध्याः । २ ‘विल्वै’
इति पा० । ३ ‘अवन्तिजः’ इति पा० ।

वेद्यम् । मदशब्देन विषज-रौधिर-मद्यमदानां प्रयाणामपि ग्रह-
णम्, अविशेषाभिधानात् । छुषं हन्यादित्यादावपामार्गगतण्डुला-
स्तण्डुलस्थाने; क्षीरोगोधामांसरसौ तु जलस्थाने ॥ १८-२३ ॥

तत्र श्लोकः—

अष्टाविंशतिरित्येता यवागवः परिकीर्तिताः ।

पञ्चकर्मणि चाश्रित्य प्रोक्तो भैषज्यसंग्रहः ॥ ३४ ॥

प्रतिलेमतन्त्रयुक्त्याऽध्यायसंग्रहं करोति—अष्टाविंशतिरि-
त्यादि ॥ ३४ ॥

पूर्वं मूलफलज्ञानहेतोरुक्तं यदौषधम् ।

पञ्चकर्मश्रयज्ञानहेतोस्तत् कीर्तितं पुनः ॥ ३५ ॥

वीर्यजीवितये मूलनीफलनीगणपठितानामपामार्गजीमूता-
दीनां पुनर्वचने उपपत्तिमाह—पूर्वमित्यादि । मूलफलज्ञा-
नहेतोरिति अस्य मूलेन व्यवहारः, अस्य फलेन व्यवहारः,
इति ज्ञातमित्यर्थः । पञ्चकर्मणांमध्यः, आश्रयशब्दश्च भाव-
प्रधानः; तेन पञ्चकर्मश्रयत्वे ज्ञानार्थमिति फलति । यद्यपि
मूलन्यश्च फलन्यश्च वीर्यजीवितयेऽपि “शणपुष्पी च बिम्बी-
च” (सू. अ. १) इत्यादिना ग्रन्थेन पञ्चकर्मश्रयत्वेनाप्युक्ताः,
तथाऽपीह मुख्यप्रपञ्चेनाभिधीयमानपञ्चकर्मश्रयद्रव्यगणेश्च निमि-
धानात् पञ्चकर्मश्रयत्वेनाप्राधान्यं वाऽपामार्गदीनां शङ्केत, अत
उक्तं—पञ्चकर्मश्रयज्ञानहेतोस्तत् कीर्तितं पुनरिति ॥ ३५ ॥

स्मृतिमान् हेतुयुक्तिबो जितात्मा प्रतिपत्तिमान् ।

भिषगौषधसंयोगैश्चिकित्सां कर्तुमर्हति ॥ ३६ ॥

इत्यश्विवेशकृते तच्चे चरकप्रतिस्फुटे श्लोकस्थाने-
ऽपामार्गगतण्डुलीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

एतदध्यायप्रतिपादितायाः पञ्चकर्मप्रवृत्तेर्दुर्ज्ञेयत्वेन यथाभूतेन
वैधेन चिकित्सा कर्तव्या तादृशं वैधमाह—स्मृतिमानित्यादि ।
प्रतिपत्तिरुत्पन्नायामपि स्मृतिरिति यथाकर्तव्यताज्ञानं, तद्वान्
प्रतिपत्तिमान् ॥ ३६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामा-

युर्वेदवीर्यपिकायां सूत्रस्थाने प्रथमे भेषजचतुष्टयेऽप-

मार्गतण्डुलीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथात आरग्वधीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

द्विविधं हि भेषजमन्तःपरिमार्जनं बहिःपरिमार्जनं च; तत्रा-
पामार्गतण्डुलीयेन पञ्चकर्मयवागवमूलमन्तःपरिमार्जनमभिधाया-
वशिष्टं बहिःपरिमार्जनं प्रलेपाधारग्वधीयेनाह—अथात आर-
ग्वधीयमित्यादि । यद्यपि कुष्ठचिकित्सात् प्रथमेव चिकित्सा-
स्थाने भविष्यति, तत्रैव चावसरप्राप्ता एते आरग्वधादयो वक्तु-

मुचिताः; तथाऽपीह पृथक् कुष्ठयोगानामभिधानेन कुष्ठस्यानु-
बन्धित्वेन च महारोगत्वं ख्यापयति; अन्यार्हितो ह्यर्थः पुनः
पुनरभिधीयते । इयं च कुष्ठचिकित्साऽऽनागतावेक्षणतन्त्रयुक्त्या
निदानस्थाने हेतुलक्षणदिभिर्लक्षितं कुष्ठमुद्दिश्योक्ता; तेनाल-
क्षितस्य चिकित्साऽभिधीयमानाऽज्ञातविषयत्वेन न युज्यत इति
यदुच्यते तन्निरस्तं भवति । यद्यपि राजयक्ष्मप्रभृतयोऽपि
महारोगाः सन्ति, तथाऽपि न ते भूरिबहिःपरिमार्जनविषया
यथा कुष्ठमिति कुष्ठविषया एव बहिःपरिमार्जनयोगा अभिधी-
यन्ते । कुष्ठहरबहिःपरिमार्जेनोपोद्धातेन च वातापहाः “कोलं
कुलत्वा” इत्यादयोऽभिधास्यन्ते । किंच कुष्ठहरबहिःपरिमार्ज-
नप्रयोगागामिदं स्वल्पं यच्छोधनानन्तरं प्रयुज्यमानाः सिद्धि-
भाजो भवन्ति; यदुक्तं—“ये लेपाः कुष्ठानां प्रयुज्यन्ते निर्ह-
तास्तदोषाणाम् । संशोधिताशयानां सयः सिद्धिर्भवेत्तेषाम्”
(चि. अ. ७) इति; तत् पूर्वोप्याये संशोधनमभिधायेह कुष्ठ-
प्रयोगानवसरप्राप्तानभिधत्ताऽऽचार्येण साधु ग्रन्थनिवेशः कृतः ।
यद्यपि च “खदिरः कुष्ठहराणाम्” (सू. अ. २५) इति वच-
नेन खदिरः कुष्ठहरभेषजेषु प्रधानं, तथाऽपि खदिरं परिलज्जा-
रग्वधमादायुर्वेदश्रुति, कुष्ठहरबहिःपरिमार्जेन भेषजेष्वारग्वध-
स्यैव प्रधानत्वख्यापनार्थम् ॥ १ ॥ २ ॥

आरग्वधः सैद्गजः करजो

वासा गुडूची मदनं हरिद्रे ।

श्यावः सुराहः खदिरो धवश्च

निम्बो विडङ्गं करवीरकत्वक् ॥ ३ ॥

ग्रन्थिश्च भौजौ लघुनः शिरीषः

सलोमशो गुग्गुलुकृष्णगन्धे ।

फणिष्णको वत्सकसप्तपर्णी

पीलूनि कुष्ठं सुमनःप्रवालाः ॥ ४ ॥

वचा हरेणुखिवृता निकुम्भो

भल्लातकं नैरिकमज्जनं च ।

मनःशिलाले गृहधूम एला

काशीसलोभ्राजुनमुत्सर्जाः ॥ ५ ॥

इत्यर्धरूपैर्विहिताः षडेते

गोपित्पिताः पुनरेव पिष्टाः ।

सिद्धाः परं सर्पपतैलयुक्ता-

भृशंप्रदेहा भिषजा प्रयोज्याः ॥ ६ ॥

कुष्ठानि कृच्छ्राणि नवं किलासं

सुरेशलुतं किटिभं सदद्गु ।

भगन्दराशीस्यपर्वी सपामां

हन्त्युः प्रयुक्तास्त्वचिचक्षुराणाम् ॥ ७ ॥

कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं

निम्बाश्वगन्धे सुरदाक्षिशृ ।

ससर्पं तुम्बुह्रुधाव्यन्-

चण्डां च चूर्णानि समानि कुर्यात् ॥ ८ ॥

तैलकपिष्टैः प्रथमं शरीरं

तैलाकमुद्रतैयितुं यतेत ।

तेनास्यकण्डूः पिडकाः सकोटाः

कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजन्ति ॥ ९ ॥

कुष्ठामृतासङ्गकटुट्टेरी-

कासीसकम्पिलकमुस्तलोध्राः ।

सौगन्धिकं सर्जरसो विडङ्गं

मनःशिलाले करवीरकत्वक् ॥ १० ॥

तैलाकगात्रस्य कृतानि चूर्णा-

न्येतानि दद्याद्वचूर्णनार्थम् ।

दद्रूः सकण्डूः किटिमानि पामा

विचर्चिका चैव तथैति शान्तिम् ॥ ११ ॥

मनःशिलाले मरिचानि तैल-

मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।

तुथं विडङ्गं मरिचानि कुष्ठं

लोध्रं च तद्वत् समनःशिलं स्यात् ॥ १२ ॥

रसाञ्जनं सप्रपुनाडबीजं

युक्तं कपित्थस्य रसेन लेपः ।

करञ्जबीजैडगजं सकुष्ठं

गोमूत्रपिष्टं च परः प्रदेहः ॥ १३ ॥

उभे हरिद्रे कुटजस्य बीजं

करञ्जबीजं सुमनःप्रवालान् ।

त्वचं समर्थ्या हयमारकस्य

लेपं तिलक्षारयुतं विदध्यात् ॥ १४ ॥

मनःशिला त्वक् कुटजात् सकुष्ठान्

सलोमशः सैडगजः करञ्जः ।

ग्रन्थिश्च भौजः करवीरमूलं

चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥ १५ ॥

पलाशनिर्दाहरसेन चापि

कर्षाद्वुतान्याढकसमितेन ।

दवीप्रलेपं प्रवदन्ति लेपः

मेतं परं कुष्ठनिस्सृदनाय ॥ १६ ॥

पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य

तत्रेण पर्णान्यथ काकमाचयाः ।

तैलाकगात्रस्य नरस्य कुष्ठ-

स्युद्रतैयैदश्वहनच्छदैश्च ॥ १७ ॥

तानेव कुष्ठहरयोगानाह-आरम्बध इत्यादि । श्रयाहो 'नव-

नीतखोडिः' इति प्रसिद्धः । ग्रन्थिश्च भौज इति भूर्जपत्रग्रन्थिः ।

सलोमशो धातुकासीसम् । फणिज्जकः पर्णासमेदः । सुमनः-

प्रवाला जातीपल्लवाः । निकुम्भो दन्ती । आलं हरितालम् ।

अर्धरूपैरिति अर्धश्चोदैः । गोपित्तपीता इति पीतगोपित्ताः,

मयूरव्यंसकादित्वेन पूर्वनिपातनियमात् ; यदि वा गोपित्त-

भावनया पीतवर्णा गोपित्तपीताः । परमत्यर्थं सिद्धाः ; यद्यपि

सर्वप्रयोगा महर्षिप्रणीताः स्वविषये सिद्धास्तथाऽपीह बहूनां

दुष्कित्स्यानां रोगाणामाशुहरणात् परं सिद्धा इत्युच्यन्ते ।

चूर्णानि च प्रदेहाश्च चूर्णप्रदेहाः ; यदि वा चूर्णाकृतानां

प्रदेहाश्चूर्णप्रदेहाः ; प्रदेहो लेपः, प्रदेहताकरणं चैषां योगानां

कुष्ठहरगोमूत्रगोपित्तादिना बोद्धव्यम् । छुरेशलसम् इन्द्रलसम् ।

कुष्ठग्रहणेन लब्धानामपि किटिभदद्वपामावीनां पुनरभिधानं

प्रयोगाणां विशेषेण तद्वरणशक्तित्वापनार्थम् । तुम्बुरु खना-

मप्रसिद्धम् । वन्यं कैवर्तमुस्तकम् । चण्डा चोरपुष्पी । प्रथ-

ममिति तैलाकमित्यनेन संबध्यते । तैलं चेह कुष्ठहर-

प्रकरणे सार्पं बोद्धव्यम् । अमृतासङ्गः तुल्यकम् । कटुट्टेरी

द्राक्षहरिद्रा । सौगन्धिकं गन्धतृणं गन्धको वा । आर्कः पयः

अकैशीरम् । तद्वदिति प्रदेहः कुष्ठहरः । प्रपुच्छाड एडगजः ।

हयमारकः करवीरः ; तस्य त्वग् ग्राह्या, मय्यं च पृथग्भावेन

ग्राह्यम् । तुषोदकं सतुषैर्यैः सन्धानविशेषात् कृतं काजिकम् ।

पलाशस्य निर्दाहेन गृहीतो रसः पलाशनिर्दाहरसः ; स च

पलाशस्य प्रधानमूलं छिन्नेऽधः कुम्भं दत्तोपरि वृक्षदाहाद्यो

गलति खरसः स गृह्यते । चतुरङ्गुलः खर्णहालिः । अश्वहनः

करवीरः । चतुरङ्गुलकाकमाच्यश्चहनच्छदैरेकः प्रयोगः, द्वित्वे

हस्य द्वात्रिंशत्संख्या वक्ष्यमाणा विरुध्यते ॥ ३-१७ ॥

कोलं कुलत्थाः सुरदाशराक्षा-

मापातसीतैलफलानि कुष्ठम् ।

वचा शताह्वा यवचूर्णमम्ल-

मुष्णानि वातामयिनां प्रदेहः ॥ १८ ॥

आनूपमत्स्यामिषवेसवारै-

रुणैः प्रदेहः पवनपहः स्यात् ।

क्षौटैश्चतुर्भिर्दशमूलमिश्रै-

र्गन्धौषधैश्चानिलहः प्रदेहः ॥ १९ ॥

तत्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं

सक्षारमर्तं जठरे निहन्यात् ।

कुष्ठं शताह्वां सबचां यवानां

चूर्णं सतैलाम्लमुशन्ति वाते ॥ २० ॥

उभे शताह्वे मधुकं मधुकं

बलां प्रियालं च कशेरुकं च ।

घृतं विदारी च सितोपलां च
कुर्यात् प्रदेहं पवनं सरके ॥ २१ ॥

रास्ना गुडची मधुकं बले ह्ये
सजीवकं सर्पभक्तं पथ्यक्ष ।

घृतं च सिद्धं मधुशेषयुक्तं
रक्तानिलातिं प्रणुदेत् प्रदेहः ॥ २२ ॥

वाते सरके सघृतं प्रदेहो
गोधूमचूर्णं क्षमलीपथ्यक्ष ।

तैलयोनिकलान्चैरुण्डफलतिलादीनि । अम्लमिति कञ्जिका-
दियोगात् । आनूपानां खट्वादीनां मत्स्यानां चाभिषं मांसमानूप-
मत्स्यामिषम् । वेसवारः—“निरस्थि पिशितं पिष्टं खिन्नं गुड-
घृतान्वितम् । कृष्णामरिचसंयुक्तं वेसवारं इति स्मृतः” ।
गन्धप्रधानान्यौषधानि गन्धौषधानि, तानि चागुर्वीनि उवरा-
ध्याये प्रतिपाद्यानि; गन्धौषधैश्च सिद्धैरिति योजनीयं; तेन दश-
मूलगन्धौषधान्यां हेहाः साधनीयाः (किंवा गन्धौषधैर्दशमूल-
सिद्धैः श्रेष्ठपृक्तैर्यं प्रदेहेः) । उशन्ति कथयन्ति । विदारी विदा-
रीकन्दः । सितोपला सितशर्करा । मधुशेषः सिक्थकम् । सिद्ध-
मिति घृतदुग्धयुक्तं सत् किञ्चिदेवामौ साधितम् ॥ १९-२२ ॥—

नतोत्पलं चन्दनकुष्ठयुक्तं
शिरोरुजायां सघृतं प्रदेहः ॥ २३ ॥

प्रपौण्डरीकं सुरदारं कुष्ठं
यष्ट्याहमेला कमलोत्पले च ।

शिरोरुजायां सघृतः प्रदेहो
लोहैरकापन्नकचोरकैश्च ॥ २४ ॥

रास्ना हरिद्रे नलदं शताहे
दे देवदारुणि सितोपला च ।

जीवन्तिमूलं सघृतं सतैल-
मालेपनं पार्श्वरुजासु कोणम् ॥ २५ ॥

शैवालपद्मोत्पलवेत्तुङ्ग-
प्रपौण्डरीकाण्यमृणाललोध्रम् ।

प्रियङ्गुकालेयकचन्दनानि
निर्वापणः स्यात् सघृतः प्रदेहः ॥ २६ ॥

सितालतावेतसपन्नकानि
यष्ट्याहमेन्द्री नलिनानि दूर्वा ।

यवासमूलं कुशकाशयोश्च
निर्वापणः स्याज्जलमेरका च ॥ २७ ॥

शैलेयमेलगुरुणी सकुष्ठे
चण्डा नतं त्वक् सुरदारं रास्ना ।

शीतं निहन्त्यादचिरात् प्रदेहो
विषं शिरीषस्तु ससिन्धुवारः ॥ २८ ॥

शिरीषलामज्जकहेमलोध्रे-
स्त्वग्दोषसंस्नेदहरः प्रवर्षः ।

पत्राम्बुलोध्रामिषचन्दनानि
शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदेहः ॥ २९ ॥

नतं तगरपादिका, तदभावे शीउलीनोपपङ्को गृह्यते । प्र-
पौण्डरीकः पुण्डरीकम् । लोहम्-अगुरु । एरका हीरगलः । अयं
प्रपौण्डरीकादिभिश्चोरकैश्चैत्यन्त एकः प्रयोगः । चोरकः चोर-
पुष्पिका खनामप्रसिद्धः । नलदं मांसी । शताहे इति शतपुष्पा-
मधुरिके । तुङ्गः पुचागः । अमृणालम् उशीरम् । कालेयं कान-
लियाकाष्ठम् । लता मज्जिष्ठा । ऐन्द्री गोरक्षकन्दी । नलिनं कम-
लम् । यवासमूलं दुरालमामूलम् । कुशकाशयोश्च मूलम् । अयं
सितादिरैरका चैत्यन्त एको योगः । जलं बालकम् । सिन्धु-
वारः निर्गुण्डी । विषमिल्लादिरपरः प्रयोगः । लामज्जकम् उशीर-
म् । हेन नागकेशरम् । अभयम् उशीरम् ॥ २३-२९ ॥

तत्र श्लोकः—

इहात्रिजः सिद्धतमानुवाच
द्वात्रिंशतं सिद्धमहर्षिपूज्यः ।

चूर्णप्रदेहान् विविधामयघ्न-
नारग्वधीये जगतो हितार्थम् ॥ ३० ॥

इत्यग्निवेशशक्तौ तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
आरग्वधीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अध्यायार्थसंग्रहः—इहात्रिज इत्यादि । चूर्णप्रदेहानिति पू-
र्वव्याख्येयम् । द्वात्रिंशतमिति संख्याकरणं न्यूनाधिकसंख्या-
दुर्बोधनिकारणार्थम् ॥ ३० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायां मातुर्वेद-
दीपिकायां सूत्रस्थाने प्रथमे मेघजन्तुक्ते आरग्वधीयो
नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः षड्विरेचनशताश्रित्यमध्यायं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानत्रेयः ॥ २ ॥

इह खलु षड्विरेचनशतानि भवन्ति, षड्विरे-
चनाश्रयाः, पञ्च कषाययोनयः, पञ्चविधं कषायक-
ल्पनं, पञ्चाशन्महाकषायाः, पञ्च कषायशतानि,
इति संग्रहः ॥ ३ ॥

अपामार्गतण्डुलीयेऽन्तःपरिमार्जनमुक्तम्, आरग्वधीये च
बहिःपरिमार्जनमुक्तं, संप्रति पूर्वाध्यायद्वयप्रतिपादितमेघज-

चतुष्कावश्यवक्तव्यमवशिष्टमुभयपरिमाणनभेषजमभिधातुं षड्विरेचनशताश्रितयोऽभिधीयते । आश्रीयत इत्याश्रितमाश्रय इत्यर्थः । षट्संख्यावच्छिन्नामि विरेचनशताभ्याश्रितामि चाधिकृत्य कृतोऽभ्यायः षड्विरेचनशताश्रितयः, एतेनैतदुक्तं— षड्विरेचनशतानि, षड्विरेचनाश्रयाः, एतद्व्ययमधिकृत्य संज्ञेयं प्रणीतेति मन्तव्यम् । यद्यपि चाभ्यायादाविह खल्विति पदं श्रूयते, तथाऽपि तदप्रधानत्वाच्चाभ्यायसंज्ञाप्रणयने निवेशितम् । इहेति अभिवेशतश्चेन्नतिसंज्ञेयविस्तरे । एतेन वक्ष्यमाणविरेचनषट्शतानां तथा पञ्चाशन्महाकषायार्णां तथा पञ्चकषायशतानां विस्तरकल्पनायामधिकत्वमपि भवतीति सूच्यते । अत एव वक्ष्यति कल्पे—“उद्देशमात्रमेतावद्द्रष्टव्यमिह षट्शतम् । खडुधैर्यं सहसाणि कोटिर्वा संप्रकल्पयेत्”—(क. अ. १२) इति । तत्राऽत्रैव वक्ष्यति—“न हि विस्तरस्य प्रमाणमस्ति” इत्यादि । खडुशब्दः प्रकाशने । विरेचनशब्देनेह वमनं विरेचनं च गृह्यते । यतो वक्ष्यति कल्पे—“उभयं वा दोषमलविरेचनाद्विरेचनशब्दं लभते” (क. अ. १) इति । न च वाच्यं दोषमलविरेचनाच्चेद्विरेचनसंज्ञा, तेन बन्तिशिरोविरेचनयोरपि विरेचनसंज्ञाप्रवृत्तिः, यतस्तत्कारणसिद्धेयं संज्ञा न पाचकवद्योगमात्रप्रवृत्ता; तत्रकारश्च वमनविरेचनयोरेव योगरूढां संज्ञां विदधाति नान्यत्र, तत् कृतोऽन्यत्र प्रसक्तिः । षड्विरेचनशतानीत्यादि स्वयमेवाचार्यो व्याख्यास्यति । पञ्च कषायशतानीत्यत्र कषायशब्देन मधुरादीनां लवणवर्जानां रसानां कषायत्वेन परिभाषितानामाश्रयत्वेनौषधद्रव्यमुच्यते । कषाययोनयः कषायजातयः । कषायार्णां यथोक्तद्रव्याणां कल्पनमुपयोगार्थं संस्करणं कषायकल्पनम् । महाकषाया इति दशसंख्यावच्छिन्नस्यैककार्यं संस्करणं यौपातसौषधगणस्य संज्ञा; यद्वक्ष्यति—“दशोमानि जीवनीयानि” इत्यादिना ॥ १-३ ॥

षड्विरेचनशतानि, इति यदुक्तं तदिह संप्रहेणोदाहृत्य विस्तरेण कल्पोपनिषदि व्याख्यास्यामः; (तत्र) त्रयस्त्रिंशद्योगशतं प्रणीतं फलेषु, एकोनचत्वारिंशज्जीमूतकेषु योगाः, पञ्चचत्वारिंशदिहृषाकुषु, धामागवः षड्विधा भवति योगयुक्तः, कुटजस्त्वष्टादशधा योगमेति, कृतवेधनं षड्विधा भवति योगयुक्तः, श्यामात्रिवृद्योगशतं प्रणीतं दशापरे चात्र भवन्ति योगाः, चतुःकुलो द्वादशधा योगमेति, लोभं विधौ षोडशयोगयुक्तः, महावृक्षो भवति विंशतियोगयुक्तः, एकोनचत्वारिंशत् सप्तलशङ्खिन्यो योगाः, अष्टचत्वारिंशदहन्तीद्रवन्त्योः, इति षड्विरेचनशतानि ॥ ४ ॥

संप्रहेण उद्देशमात्रेण । कल्प एवोपनिषत् कल्पोपनिषत्; उपनिषदित्युपयुक्तद्रव्यविशेषदेशस्थानमुच्यते वेदे; तद्विद्वद्भिः कल्पस्थाल्युपयुक्तत्वेन रहस्यमनविरेचनप्रयोगोपदेशक-

त्वात् कल्प एवोपनिषदित्युच्यते । न च वाच्यं कल्प एव विस्तरेण षड्विरेचनशताभ्यामभिधास्यन्ते, तेन तदेवास्तु, अलमनेन संक्षेपाभिधानेन सम्यगवबोधोपायत्वात्; यतस्तत्रार्थोऽर्थ—यत् प्रथमं सूत्रणं भवति, तदनु तद्विवरणं प्रपञ्चनं; उच्यते च न्यायविद्विः—“ते वै विषयाश्च सुसंगृहीता भवन्ति येषां समासो व्यासश्च” इति । त्रयस्त्रिंशताऽधिकं योगशतं त्रयस्त्रिंशद्योगशतम् । कृतवेधनयोगान्ता योगा वमनस्य, शेषा विरेचनस्य । अत्रेति श्यामात्रिवृत्तौरेव । श्यामेति श्याममूला त्रिवृत्, त्रिवृदिति अरुणमूला त्रिवृत् ॥ ४ ॥

षड्विरेचनाश्रया इति क्षीरमूलत्वकपत्रपुष्पफलानीति ॥ ५ ॥

षड्विद्यादि । षड्वेव विरेचनाश्रया विरेचनाधिकरणानि । अत्र हि क्षीरमादौ कृतं तीक्ष्णविरेचनत्वात्; उक्तं हि—“लुक्पयस्तीक्ष्णविरेचनानाम्” (सू. अ. २५) इति । त्वगिह्यनेन लोप्तावगृह्यते । पत्रमित्यनेन इक्ष्वाकादिपत्रम् । यद्वक्ष्यति कल्पे—“अपुष्पस्य प्रवालानां मुष्टिं प्रादेशसंमिताम् । क्षीरप्रस्थे शृङ्गं दद्यात् पित्तोद्विक्ते कफज्वरे” (क. अ. ३) इति । यद्यपि चैरुण्डतैलतान्नपारदादीनां क्षीराद्यधिकानामपि विरेचनाश्रयत्वं संभवति, तथाऽपि तेषामिह तत्रैव कल्पस्थाने विरेचनाश्रयत्वेनानभिधानादभ्यायादिप्रतिपादितेनेहशब्देन योगाविह षडाश्रया इत्यविरुद्धमेव ॥ ५ ॥

पञ्च कषाययोनय इति मधुरकषायोऽम्लकषायः कटुकषायस्तिक्तकषायः कषाघकषायश्चेति तत्रे संज्ञा ॥ ६ ॥

पञ्च कषायशतानि महाकषायव्याख्याया व्याख्यातव्यानि, अतस्तदुल्लङ्घ्य पञ्च कषाययोनयोऽभिधीयन्ते । मधुराश्वासौ कषायश्चेति मधुरकषायः, एवं शोषेऽपि । तत्रे संज्ञेत्यनेन लवणरसं वजैस्त्रिंशत्वा मधुरादयो रसाः कषायसंज्ञया व्यवहित्यन्ते इत्ययं स्वतन्त्रसमय इति सूच्यति, नात्र परतन्त्रव्यवहार इति । अथ किमर्थं पुनराचार्येण कषायसंज्ञाप्रणयने लवणस्य मधुरादेरिव गुणादिभिरुद्दिष्टस्य तथा प्रयोगेषु चित्रकमुष्णिकादौ “द्वौ क्षारौ लवणानि च” (चि. अ. १५) इत्यादिनोद्दिष्टस्य रोगभिषज्जीतये (चि. अ. ८) च स्कन्धेनोपदिष्टस्य रसाधिकारेषु च तेषु तेषु मधुरादिवदुपदिष्टस्य परित्यागः क्रियते ? उच्यते—कषायसंज्ञेयं मेषजत्वेन व्याप्रियमाणेषु रसेष्वाचार्येण निवेशिता । अत्र च केवलस्य लवणस्य प्रयोगो नास्ति, मधुरादीनां तु केवलानामपि प्रयोगोऽस्ति, लवणं तु द्रव्यान्तरसंयुक्तमेवोपयुज्यते । मधुरादिषु स्वरसकलादिलक्षणा कल्पना संभवति, न लवणे । यतो न तावलवणस्य स्वरसोऽस्ति; कल्कोऽपि द्रव्यस्य द्रवेण

पेषणात् क्रियते, तच्च न संभवति लवणे, लवणं हि पानीययो-
गात् पानीयमेव भवति; यद्यपि कल्कस्यैव भेदधूर्णं, चूर्णता च
लवणस्य संभवति, तथाऽपि लवणस्य चूर्णरूपता न पूर्वस्माच्चूर्ण-
रूपात् किञ्चिच्छक्तिविशेषमापादयति, शक्तिविशेषकल्पनार्थं च
कल्पना क्रियत इत्युत्तरत्र प्रतिपादयिष्यामः, तस्माच्चूर्णत्वमपि
लवणस्य कल्पनकल्पनमिव; श्रुतशीतफाण्टकषायान्तु द्रव्यस्य
कार्त्स्न्येनानुपयोग्यस्य तत्तत्संस्कारवशाद्बुधे द्रव्यस्य स्तोका-
वयवानुपवेशार्थमुपदिश्यन्ते; लवणे चैतन्न संभवति, लवणं हि
द्रवसंबन्धे सर्वात्मनैव द्रवमनुगतं भवति; तस्माद्वर्णं पृथक्प्रयो-
गमाभावात् कल्पनाऽसंभवाच्चाचार्येण कषायसंज्ञाप्रणयने निरस्त-
मिति न निष्प्रयोजनेयमाचार्यप्रवृत्तिः ॥ ६ ॥

पञ्चविधं कषायकल्पनमिति तद्यथा—खरसः,
कल्कः, शृतः, शीतः, फाण्टः, कषाय इति ।
(यन्त्रनिष्पीडिताद्रव्याद्रसः खरस उच्यते ।
यः पिण्डो रसपिष्टानां स कल्कः परिकीर्तितः ॥
घट्टौ तु कथितं द्रव्यं शृतमाहुश्चिकित्सकाः ।
द्रव्यादापोत्थितात्तोये प्रतप्ते निशि संस्थितात् ॥
कषायो योऽभिनिर्वाति स शीतः समुदाहृतः ।
क्षिप्तोष्णतोये मृदितं तत् फाण्टं परिकीर्तितम् ॥)

तेषां यथापूर्वं बलाधिक्यम्; अतः कषायकल्पना
व्याध्यातुरबलापेक्षिणी; न त्वेवं खलु सर्वाणि सर्व-
त्रोपयोगीनि भवन्ति ॥ ७ ॥

कल्पनमुपयोगार्थं कल्पनं संस्करणमिति यावत् खरसादि-
बहुलक्षणं; यथा—“स्रो रसः खरसः प्रोक्तः, कल्को दृषदि
पेषितः । कथितस्तु शृतः, शीतः शर्वरीमुषितो मतः ॥ क्षितोष्ण-
तोये मृदितः फाण्ट इत्यभिधीयते” इति । अत्र शौनकवचनं
तु “द्रव्यादापोत्थितात्तोये प्रतप्ते निशि संस्थितात् । कषायो
योऽभिनिर्वाति स शीतः समुदाहृतः” इति । फाण्टः कषाय इति
कषायशब्दोऽयं खरसादिभिरपि संबध्यते, तेन खरसः कषायः,
कल्कः कषायः, इत्याचार्य बोद्धव्यम् । तेषां खरसादीनां यथापूर्वं
बलाधिक्यमिति फाण्टाच्छीतो गुरुः, शीताच्छृतो गुरुरित्यादि ।
यतो यथापूर्वं गुर्वी कषायकल्पना, अत एव व्याध्यातुरबलापे-
क्षिणी; व्याध्यातुरस्य च बलमपेक्षत इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिमाह
—न त्वेवमित्यादि । बलवति पुरुषे व्याधौ च द्रव्यसारभागमय-
त्वेनालस्यं गुरुर्बहुकार्यकरः खरसो युज्यते, नायमल्पबले पुरुषे
रोगे वा योगवान् भवति, बलैरंशभेज्जातियोगोपकर्तृत्वादिति
भावः; एवमन्यत्रापि व्याख्येयम् । तथा न सर्वाणि खरसा-
दीनि सर्वत्र पुरुषे योग्यानि भवन्ति; यतः केचित् खरसाद्विष-
केचित् खरसप्रिया इतरकल्पनाद्विष एवमादि । न चालस्यं द्विष्टभे-
षजस्य प्रयोग इष्यते, तत्क्षणवमनाख्यादिदोषैर्कर्तृत्वात् । तथा

कषायकल्पना व्याध्यातुरबलापेक्षिणीत्वेतद्बुदाहरणार्थं, तेन द्र-
व्यापेक्षिणीत्यतदपि बोद्धव्यम् । यतो द्रव्याभियमेन कल्पना-
नियमं वक्ष्यति रसायने; यथा—“मण्डूकपर्णः खरसः प्र-
योज्यः, क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् । रसो गुड्यास्तु समूल-
पुष्पाः, कश्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्पाः” (चि. अ. १)
इति । चूर्णं कश्क एवान्तर्भावनीयं, द्विविधो हि कश्कः सद्रसो-
ऽद्रवश्चेति कृत्वा; तेन “निशि स्थिता वा खरसीकृता वा कल्की-
कृता चूर्णमथो श्रुता वा (चि. अ. ४)” इत्यादौ पृथक् चूर्ण-
पाठेनाधिककल्पनाप्रसङ्गो नोद्भावनीयः ॥ ७ ॥

‘पञ्चाशान्महाकषायः’ इति यदुक्तं तदनुव्याख्या-
स्यामः; तद्यथा—जीवनीयो वृंहणीयो लेखनीयो
भेदनीयः सन्धानीयो दीपनीय इति षट्कः कषा-
यवर्गः; बल्यो वर्ण्यः कण्ठ्यो हृद्य इति चतुष्कः
कषायवर्गः; तृप्तिग्नोऽर्शोन्नः कुष्ठघ्नः कण्डूघ्नः कि-
मिग्नो विषघ्न इति षट्कः कषायवर्गः; सन्त्यजननः
सन्त्यशोधनः शुक्कजननः शुक्कशोधन इति चतुष्कः
कषायवर्गः; ज्वेहोपगः खेदोपगो वमनोपगो विरे-
चनोपग आस्थापनोपगोऽनुवासनोपगः शिरोविरे-
चनोपग इति सप्तकः कषायवर्गः; क्षुर्दिनिग्रहणस्तृ-
ष्णानिग्रहणो हिक्कानिग्रहण इति त्रिकः कषायवर्गः;
पुरीषसंग्रहणीयः पुरीषविरजनीयो मूत्रसंग्रहणीयो
मूत्रविरजनीयो मूत्रविरचनीय इति पञ्चकः कषा-
यवर्गः; कासहरः श्वासहरः शोथहरो ज्वरहरः
श्रमहर इति पञ्चकः कषायवर्गः; दाहप्रशमनः शी-
तप्रशमन उर्द्वप्रशमनोऽङ्गमर्दप्रशमनः शूलप्रशमन
इति पञ्चकः कषायवर्गः; शोणितस्थापनो वेदना-
स्थापनः संज्ञास्थापनः प्रज्ञास्थापनो वयःस्थापन
इति पञ्चकः कषायवर्गः; इति पञ्चाशान्महाकषाया
महतां च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता
भवन्ति । तेषामेकैकस्मिन् महाकषाये दश दशाव-
यविकान् कषायाननुव्याख्यास्यामः; तान्येव पञ्च
कषायशतानि भवन्ति ॥ ८ ॥

महाकषायादाहरति—पञ्चाशदित्यादि । जीवने हितो
जीवनीयः; एवमन्यत्रापि । षट्मिनिप्रापितः षट्कः, एवं चतु-
ष्कादिष्वपि बोध्यम् । अत्र च षट्कादिर्महाकषायाणां परि-
च्छेदः कस्यचिदर्थस्यानुगमेन बोद्धव्यः; यथा—जीवनीयादौ
षट्कं ईयान्तत्वं, बल्यदौ यप्रत्ययान्तत्वं, तृप्तिग्नौ घ्रातत्वं,
सन्त्यजननादौ सन्त्यशुक्कविषयत्वम्, एवमाद्युक्तम् । एतच्च
इयप्रत्ययान्तत्वादिनां बहुभेदकथनं वैचित्र्येण ग्रन्थस्य पुष्कलां-
भिधानात्कारणार्थम् । एतच्च शाल्लेऽवश्यं कर्तव्यम् । यदुक्तमिहैव
शास्त्रगुणकथने यथा—“अनवपतितशब्दमकष्टशब्दं पुष्कला-

१ अयं पाठश्चासंमतः । २ “बलंशेषभेज्जातियोगे दोषकर्तृ-
त्वात्” इति पा० । ३ “वमनारुच्यादिकर्तृत्वात्” इति पा० ।

१ ‘पञ्चमायुक्तम्’ इति पा० । २ ‘इयप्रत्ययान्तत्वादिनां’
इति पा० ।

मिधानम्" (वि. अ. ८) इत्यादि । जीवनीयशब्देनेहापुण्यत्वमभि-
प्रेतम् । यत्र च मधुरसंगुणे "आयुषो जीवनीयः" (सु. अ. २६)
इति च करिष्यति तत्र मूर्च्छितस्य संज्ञाजनकत्वेन जीवनीयत्वं
व्याख्येयम् । वृत्तिः श्लेष्मविकारो येन वृत्तिविात्मानं मन्यते,
तद्धं तुषिमम् । श्लेहोपगानीति श्लेहस्य सर्पिरादेः श्लेहनक्रियायां
सहायत्वेनोपगच्छन्तीति श्लेहोपगानि, मृद्वीकादिज्ञेहोपगुणस्य
सर्पिरादेः श्लेहने प्रकषैवती शक्तिर्भवतीत्यर्थः ; तथा वमनो-
मगानीत्यत्र मदनफलादीनां वमनद्रव्याणां मधुमधुकादीनि
सहायानि भवन्तीति; एवं श्लेहोपगादी व्याख्येयम् । शिरोविरे-
चनोपगो तु शिरोविरेचनप्रधानान्येव द्रव्याणि बोद्धव्यानि ।
पुरीषस्य विरजनं दोषसंबन्धनिरासं करोतीति पुरीषविरज-
नीयः । एवं मूत्रविरजनीये व्याख्येयम् । मूत्रस्य विरेचनं करो-
तीति मूत्रविरजनीयः । उदरौ वरदीदृशकारः शोथः, तदप्रश-
मेन उदरप्रशमनः, न पुनरिह महारोगाध्याये पठितो वातवि-
कारो गृह्यते, तिन्दुकादीनामुदरप्रशमनानां वातं प्रत्यनकुल-
त्वात् । शोणितस्य दुष्टस्य दुष्टिमपहस्य प्रकृतौ शोणितं स्थापय-
तीति शोणितस्थापनम् । वेदनायां संभूतायां तां निहत्य शरीरं
प्रकृतौ स्थापयतीति वेदनास्थापनम् । संज्ञां ज्ञानं च स्थापय-
तीति संज्ञास्थापनम् । प्रजोपघातकं दोषं हत्वा प्रजां स्थापय-
तीति प्रजास्थापनम् । वयस्तरुणं स्थापयतीति वयःस्थापनम् ।
उपसंहृतिः—इतीत्यादि । 'महतां कषायाणां पक्षाशन्महाक-
षाया भवन्तीत्यनेनोद्दिष्टानां, लक्षणं स्वरूपं जीवनीयादि, तस्यो-
दाहरणं प्रश्नेन कथनं, तदर्थं व्याख्याता निर्देशेन कथिता
इत्यर्थः ; यदि वा महतां कषायाणां यल्लक्षणमनेकैः कषायेमिलि-
त्वैकाजीवनीयादिसंपादनं, तस्योदाहरणार्थं दृष्टान्तायम् ।
एतेनान्याप्यपि महाकषायाणि वातप्रशमनपित्तप्रशमनादीन्येक-
कार्यसंपादकानेकद्रव्यमयानि भवन्तीति सूचयति । महतां चेति
संकार उदाहरणार्थं चेत्यत्र बोद्धव्यः, तेनात्यबुद्धीनां व्यवहारार्थं
चेति समुच्चिनोति; एतच्चोत्तरत्र स्फुटं भविष्यति । उत्तरत्र
यद्वक्ष्यति—“महतां च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता
भवन्ति” इति, तत् तथ्येत्थादिप्रत्ययस्यार्थं व्याकुरुः; किंवाऽत्र
व्याख्याता इति पदं संज्ञामात्रेण महाकषायकथने वर्तते, तत्र
ता व्याख्याता इति पदं प्रति प्रति जीवकादिद्रव्यकथने वर्तते,
तेन न पौनरुक्त्यम् । अवयवा एवावयविकाः, तान्येव पक्षा-
शन्महाकषायाणि दशवयवगुणितान्यैकैकद्रव्यरूपाणि पक्ष कषा-
यशतानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

तद्यथा—जीवकर्षमकौ मेदा महामेदा काकोली
क्षीरकाकोली मुद्रपर्णीमापपर्णी जीवन्ती मधुक-
मिति दशोमानि जीवनीयानि भवन्ति (१), क्षीरिणी
राजक्षवकाश्वगन्धाकाकोलीक्षीरकाकोलीवाध्याय-

१ 'श्लेहप्रकषैवती' इति पा० १ । २ 'मुद्रमापपर्णी' इति पा० १
'पूणीशब्दो मुद्रमापपर्णी शोच्यः; तेन मुद्रपर्णी मापपर्णी च' इति
गङ्गाधरः । ३ 'वल्का' इति पा० ।

नीमद्रौदनीभारद्वाजीपयस्यर्ष्यगन्धा इति दशोमानि
बृंहणीयानि भवन्ति (२), मुस्तकुष्ठहरिद्रावराहरि-
द्रावचातिविषाकटुरोहिणीचित्रकचिरबिल्वहैमवल्
इति दशोमानि लेखनीयानि भवन्ति (३), सुवहा-
कौबुककाशिमूखीनित्राचित्रकचिरबिल्वशङ्खिनीश-
कुलानीस्वर्णक्षीरिण्य इति दशोमानि भेदनीयानि
भवन्ति (४), मधुकमधुपर्णीपृश्निपर्ण्यमृष्टकीसमङ्गा-
मोचरसघातकीलोध्रप्रियङ्गुकटफलानीति दशोमानि
सन्धानीयानि भवन्ति (५), पिप्पलीपिप्पलीमू-
लचव्यचित्रकभृङ्गवेराम्लवेतसमरिचाजमोदाभला-
तकास्थिहृङ्गनिर्यासा इति दशोमानि दीपनीयानि
भवन्ति (६), इति षट्कः कषायवर्गः ॥ ९ ॥

जीवनीयमादावुच्यते सर्वेषां जीवनहितसैवात्यर्थमभिप्रेत-
त्वात् । मुद्रमापपर्ण्येत् सुगमम् । जीवन्ती खनामख्याता
सुवर्णपर्णाभा, मधुकं यष्टीमधुकम् (१) । क्षीरिणी क्षीरलता,
राजक्षवको दुषिका, वाध्यायनी श्वेतबला, भद्रौदनी पीतबला,
भारद्वाजी वनकार्पासी, पयस्या विदारीकन्दः, ऋष्यगन्धा ऋष्य-
जाङ्गलकः (२) । कटुका कटुरोहिणी, चिरबिल्वः करजः, हैम-
वती श्वेतवचा (३) । सुवहा त्रिवृत्, अशिमूखी 'लाङ्गलिया' इति
ख्याता, चित्रा दन्ती, शङ्खिनी श्वेतदुर्वा, शंकुलदानी
कटुरोहिणी, स्वर्णक्षीरिणी अङ्गुष्ठप्रभा (४) । अम्बष्ठकी अकर्ण-
विद्धा, समज्ञा वराहकान्ता, कदफलं खनामप्रसिद्धं, सन्धानीयः
संग्रहणः सामान्येन; पुरीषस्य संग्रहणस्तु भिन्नमूलमात्रसंग्रहणः
(५) । शृङ्गवेरः छुण्डी, हिङ्गुनिर्यासो हिङ्गु ॥ ९ ॥

पेन्शृषभ्यतिरस्यर्ष्यप्रोकापयस्याश्वगन्धाश्चिरारो-
हिणीबलातिबला इति दशोमानि बल्यानि भवन्ति
(७), चन्दनतुङ्गपत्रकोशीरमधुकमञ्जिष्ठासारिवापय-
स्यासितालता इति दशोमानि वृण्णीनि भवन्ति (८),
सारिवेश्ममूलमधुकपिप्पलीद्राक्षाविदारीकैटयहंस-
पादीबृहतीकण्टकारिका इति दशोमानि कण्ठ्यानि
भवन्ति (९), आम्राप्रातकलिकुचकरमंदवृक्षास्मल-
म्लवेतसकुलवदरदाडिममंतुलङ्गानीति दशोमानि
हृद्यानि भवन्ति (१०), इति चतुष्कः कषायवर्गः ॥ १० ॥

ऐन्द्री गोरक्षकर्कटी, ऋषभी शृङ्गशिम्बा, अतिरसा शतावरी
ऋद्धिर्वा, ऋष्यप्रोक्ता मापपर्णी, अतिबला पीतबला, पयसेहृक्षीर-
विदारी काकोली वा (७) । तुङ्गः पुचागः, सिता श्वेतदुर्वा, लता
श्यामदुर्वा (८) । सारिवा अनन्तमूलम्, इक्षुमूलमनेक्षुमूलं मोरटो
वा, विदारी विदारीकन्दः, कैटय कदफलं, हंसपादी खनामप्रसिद्धा
(९) । आम्रातक आम्राजकः, वृक्षास्मलं बृहदमूलम् (१०) ॥ १० ॥

१ 'सरला' इति पा० । २ 'सरला' इति पा० । ३ 'कटुष-
प्रभा' इति पा० । ४ 'नित्रमात्रमसंग्रहणः' इति पा० ।

नागरचव्यचित्रकविडङ्गमूर्वागुड्वीवचामुस्तपि-
पलीपटोलानीति दशेमानि तृप्तिमानि भवन्ति (११),
कुष्ठजविल्वचित्रकनागरातिविषामयाधन्व्यासकदा-
रहरिद्रावचाचव्यानीति दशेमान्यशोषाणि भवन्ति
(१२), खदिराभयामलकहरिद्राश्फरसप्तपर्णारग्व-
धकरवीरविडङ्गजातीप्रवाला इति दशेमानि कुष्ठ-
घ्नानि भवन्ति (१३), चन्दननलद्वकृतमालनक्तमाल-
निम्बकुष्ठजसर्पपमधुकदारहरिद्रामुस्तानीति दशे-
मानि कण्डूघ्नानि भवन्ति (१४), अक्षीवमरिचगण्डी-
रकेयुकिविडङ्गनिर्गुण्डीकिण्णीश्वदंष्ट्रावृषपर्णीकालु-
पर्णिका इति दशेमानि किमिघ्नानि भवन्ति (१५),
हरिद्रामञ्जिष्टासुवहासूक्ष्मैलापालिन्दीचन्दनकतक-
शिरीषसिन्धुवारश्लेष्मातका इति दशेमानि विष-
घ्नानि भवन्ति (१६), इति षट्कः कषायवर्गः ॥११॥

तृप्तिघ्नो व्यक्तः (११) । धन्व्यासो दुरालभा (१२) । अरु-
फरो भलातकः (१३) । नलदं मांसी, कृतमालः सुवर्णहलिः,
नक्तमालः करजः (१४) । अक्षीवोऽब्दकः शोभाजनो वा,
गण्डीरः शमदशाकः, निर्गुण्डी सिन्धुवारः, किण्णी कटमी,
आवृषपर्णी मूषिकपर्णी, वृषपर्णी च तद्वैरः 'फजिपत्रिका' इति
ख्याता (१५) । सुवहा राक्षा हाफरमाली वा, पालिन्दी इयाम-
लता, श्लेष्मातको बहुवारः (१६) ॥ ११ ॥

वीररणाशलिपथिकेभ्रुवालिकादर्भकुशकारागुन्दे-
त्कटकचृणमूलानीति दशेमानि स्तन्यजननानि भ-
वन्ति (१७), पाठामहौषधसुरदारामुस्तमूर्वागुड्वीव-
चत्सकफलकिराततितककडुरोहिणीसारिवा इति
दशेमानि स्तन्यशोधनानि भवन्ति (१८), जीवकर्ष-
भककाकोलीक्षीरकाकोलीमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदावृद्ध-
रुहाजटिलाकुलिङ्गा इति दशेमानि शुक्रजननानि
भवन्ति (१९), कुष्ठैलवालुककटफलसमुद्रफेनकद-
म्बनिर्यासेक्षुकाण्डेक्षिवशुरकवसुकोशीराणीति दशे-
मानि शुक्रशोधनानि भवन्ति (२०), इति चतुष्कः
कषायवर्गः ॥ १२ ॥

इक्षुवालिका खागालिका, दर्भ उल्लवर्ण, गुन्दा गुल्लव (१७) ।
स्तन्यशोधनो व्यक्तः (१८) । कृद्धरुहा शतावीर, वृक्षरुहापाठपक्षे
बन्दाकः, जटिला उच्चटा, कुलिङ्ग उच्चटामेदः (१९) । कदम्बो
बहुफलस्तस्य निर्यासः, इक्षुरकः कोकिलक्षः, वसुको वसुहटकः,
अत्र जतूकर्णः पटलेवालुकं कदफलस्थाने (२०) ॥ १२ ॥

सृष्टीकामधुकमधुपर्णीमेदाविदारीकाकोलीक्षीर-
कालोलीजीवकीवन्तीशालपर्ण्य इति दशेमानि
ब्रूहोपगानि भवन्ति (२१), शोभाजनकैरण्डाकं वृ-
श्चीरपुनर्नवायवतिलकुलत्थमाषवदराणीति दशे-
न. सं. ५

मानि खेद्रोपगानि भवन्ति (२२), मधुमधुककोवि-
दारकवृन्दारनीपविडुलविम्बीशणपुष्पीसदापुष्पाप्र-
त्यकुपुष्पा इति दशेमानि वमनोपगानि भवन्ति (२३),
द्राक्षाकार्मर्यपरूपकाभयामलकविभीतककुलवद-
रकैन्धुपीलूनीति दशेमानि विरेचनोपगानि भव-
न्ति (२४), विष्टुद्विषपिप्लीककुष्ठसर्पपचवावत्सक-
फलशतपुष्पामधुकमदनफलानीति दशेमान्यास्था-
पनोपगानि भवन्ति (२५), राक्षासुरदारहिल्वम-
दनशतपुष्पावृश्चीरपुनर्नवाश्वदंष्ट्राशिमन्थश्योनाका
इति दशेमान्यनुवासनोपगानि भवन्ति (२६), ज्यो-
तिष्मतीक्ष्वकमरिचपिप्लीविडङ्गशिथुसर्पपापामा-
गैतण्डुलश्वेतामहाश्वेता इति दशेमानि शिरोविरे-
चनोपगानि भवन्ति (२७), इति सप्तकः कषाय-
वर्गः ॥ १३ ॥

ब्रूहोपगो व्यक्तः (२१) । वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा (२२) ।
कोविदारः खनमप्रसिद्धः, कर्बुदारः श्वेतकाञ्चनः, विडुलो
हिज्जलः, शणपुष्पी घण्टारवा, सदापुष्पा अर्कः, प्रलकुपुष्पा
अपामार्गः (२३) । बदरीत्रयम् (२४) । व्यक्तः (२५) ।
व्यक्तः (२६) । क्ष्वकः छिक्कारकः, श्वेता अपराजिता, महा-
श्वेता तद्वैरः कटमी वा (२७) ॥ १३ ॥

जम्बाम्रपल्लवमातुलङ्गाम्लवदरादभिमयवयष्टि-
कोशीरमृल्लजा इति दशेमानि छर्दिनिग्रहणानि
भवन्ति (२८), नागरधन्वयवासकमुस्तपट्टकच-
न्दनकिराततितकगुड्वीववैरिध्यान्यकपटोलानीति
दशेमानि तृष्णानिग्रहणानि भवन्ति (२९), शटीपु-
ष्करमूलवदवीजकण्टकारिकावृहतीवृक्षरुहाभया-
पिप्पलीदुरालभाकुलीरष्टङ्गा इति दशेमानि हिका-
निग्रहणानि भवन्ति (३०), इति त्रिकः कषाय-
वर्गः ॥ १४ ॥

व्यक्तः (२८) । व्यक्तः (२९) । व्यक्तः (३०) ॥ १४ ॥

प्रियङ्गवन्तनाप्रास्थिकद्वल्लोभ्रमोचरससमङ्गा-
धातकीपुष्पपद्मापद्मकेशराणीति दशेमानि पुरीषसं-
ग्रहणीयानि भवन्ति (३१), जम्बुशङ्खकीवकच्छु-
रामधुकशालमलीश्रीवैष्टकभृष्टमृत्यस्योत्पलतिलक-
णा इति दशेमानि पुरीषविरजनीयानि भवन्ति
(३२), जम्बाम्रपल्लवकण्टकीतनोदुम्बराश्वत्थमल्लत-
कादमन्तकसोमभवका इति दशेमानि मूत्रसंग्रहणी-
यानि भवन्ति (३३), पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धि-
कपुण्डरीकशतपत्रमधुकप्रियङ्गुधातकीपुष्पाणीति
दशेमानि मूत्रविरजनीयानि भवन्ति (३४), वृक्षाद-
नीश्वदंष्ट्रावसुकवशिरपाषाणमेददर्भकुशकारागुन्दे-
त्कटमूलानीति दशेमानि मूत्रविरेचनीयानि भव-
न्ति (३५), इति पञ्चकः कषायवर्गः ॥ १५ ॥

अनन्ता अनन्तमूलं, कद्वहः श्योनाकः, मोचरसः शालमली-
वेष्टकः, पद्मा ब्राह्मणयष्टिका (३१) । शलकी खनामप्रसिद्धा,
कच्छुरा शुकशिम्बा, शालमलीवेष्टकः शिमलीआठा, श्रोवेष्टको
नवनीतखोटी (३२) । कपीतनो गन्धमुण्डः, अश्मन्तकः अम्ल-
लोष्टः, सोमवलकः खदिरः (३३) । पद्मभेदाश्चत्वारः, सौग-
न्धिकः शुन्धी (३४) । वृक्षादनी वन्दको विदारिकन्दो वा,
वशिरः सूर्यावर्तः (३५) ॥ १५ ॥

द्राक्षाभयामलकपिप्पलीदुरालभाशुङ्गीकण्टकारि-
कावृश्चीरपुनर्नवातामलक्य इति दशोमानि कास-
हराणि भवन्ति (३६), शटीपुष्करमूलाम्लवेतसैला-
हिङ्गवगुरुसुतामलकीजीवन्तीचण्डा इति दशो-
मानि श्वासहराणि भवन्ति (३७), पाटलाग्निमन्थ-
श्योनाकविल्वकाश्मर्यकण्टकारिकावृहतीशालपर्णापु-
श्रिपर्णागोक्षुरका इति दशोमानि श्वयथुराणि
भवन्ति (३८), सारिवाशर्करापाठमज्जिष्टाद्राक्षापी-
लुपरूपाभयामलकविभीतकानीति दशोमानि ज्व-
रहराणि भवन्ति (३९), द्राक्षाखर्जूरप्रियालवदरदा-
डिमफल्गुपरुषकेशुयवयष्टिका इति दशोमानि श्रम-
हराणि भवन्ति (४०), इति पञ्चकः कषायवर्गः ॥ १६ ॥

तामली भूम्यामली (३६) । चण्डा चोरहुली (३७) ।
व्यक्तः (३८) । व्यक्तः (३९) । फल्गुः काष्ठोदुम्बरकः
(४०) ॥ १६ ॥

लाजाचन्दनकाश्मर्यफलमधुकशर्करानीलोत्पलो-
शीरसारिवागुडूचीह्रीवेराणीति दशोमानि दाहप्रश-
मनानि भवन्ति (४१), तगरागुरुधान्यकशुङ्गवेर-
भृतीकवचाकण्टकार्यैश्मिन्थश्योनाकपिप्पल्य इति
दशोमानि शीतप्रशमनानि भवन्ति (४२), तिन्दुक-
प्रियालवदरखदिरकदरसप्तपर्णाश्वकर्णाजुनासनारि-
मेदा इति दशोमान्युद्वर्दप्रशमनानि भवन्ति (४३),
विदारीगन्धापुश्रिपर्णावृहतीकण्टकारिकैरण्डकाको-
लीचन्दनोशीरैलामधुकानीति दशोमान्यङ्गमर्दप्रश-
मनानि भवन्ति (४४), पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्य-
चित्रकशुङ्गवेरमरिचाजमोदाजगन्धाजाजीगण्डीरा-
णीति दशोमानि शूलप्रशमनानि भवन्ति (४५),
इति पञ्चकः कषायवर्गः ॥ १७ ॥

लाजादौ जतुकर्णपाठा गुडूचीस्थाने पञ्चकः, यदि वा
“अर्कागुरुगुडूचीनां तिक्तानां चौष्ण्यमिष्यते” (सू. अ. २६),
इति वचनाद्यद्यप्युष्णा गुडूची, तथाऽपि तस्या दाहप्रशमकत्वं
प्रभावद्वेदव्ययम् (४१) । भृतीको यवातिका (४२) । तिन्दुकः
‘केन्दुः’ इति प्रसिद्धः, कंदरो विद्वखदिरः, अरिभेदः खदिरभेदः
(४३) । व्यक्तः (४४) । अजगन्धा फोकाण्डी (४५) ॥ १७ ॥

मधुमधुकशरधिरमोचरसमृत्कपाललोध्रगैरिकप्रि-
यङ्गुशर्करालाजा इति दशोमानि शोणितस्थापनानि
भवन्ति (४६), शालकट्फलकदम्बपद्मकतुम्बमोच-
रसशिरीषवज्जुलैवालुकाशोका इति दशोमानि वेद-
नास्थापनानि भवन्ति (४७), हिङ्गुकैटयारिमेदावचा-
चोरकवयस्थागोलोमीजटिलपलङ्कषाशोकोहिष्य
इति दशोमानि संज्ञास्थापनानि भवन्ति (४८), ऐन्द्री-
ब्राह्मीशतवीर्यासहस्रवीर्याऽमोघाऽव्यथाशिवाऽरि-
ष्टावाट्यगुष्पीविष्वक्सेनकान्ता इति दशोमानि
प्रज्ञास्थापनानि भवन्ति (४९), अमृताऽभयाधात्री-
मुक्ताश्वेताजीवन्त्यतिरसामण्डकपर्णीस्थिरापुनर्नवा
इति दशोमानि वयःस्थापनानि भवन्ति (५०), इति
पञ्चकः कषायवर्गः ॥ १८ ॥

रुधिरं कुङ्कुम (४६) । वज्जुलो वेतसः (४७) । कैटयः
पर्वतनिम्बः, वयःस्था ब्राह्मी, गोलोमी भूतकेशी, पलङ्कषा
गुग्गुलुः जटामांसी वा (४८) । शतवीर्यासहस्रवीर्यं द्वैतं,
अमोघा पाटला, आमली वा, लक्ष्मणा वा; अव्यथा कदली,
गुडूची वा, हरीतकी वा; अरिष्टा कटुरोहिणी; विष्वक्सेनकान्ता
प्रियङ्गुः (४९) । मुक्ता राक्ता; श्वेतास्थाने ‘श्रेयसी’ इति केचित्,
सा राक्ताभेदः (५०) ॥ १८ ॥

इति पञ्चकषायशतान्यभिसमस्य पञ्चाशन्महा-
कषाया महतां च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं
व्याख्याता भवन्ति ॥ १९ ॥

संप्रत्येतान्येव जीवकादीन्युक्तानि प्रत्येकशो ब्रव्यगणनया
पञ्चकषायशतानि स्युः, दशकगणनया च पञ्चाशन्महाकषायाः
शृङ्गाहिकयोक्ता भवन्तीति दर्शयन्नुपसंहरति—इतीत्यादि ।
अभिसमस्येति दशकसंख्ययैकवर्गीकृत्य । लक्षणस्योदाहरणं
(लक्षणोदाहरणं), पूर्वं जीवनीयैदिसंज्ञा लक्षणमभिप्रेत्योक्ताः,
लक्षणोदाहरणार्थमिति संप्रति जीवकषमकादीन्युदाहरणार्थं
व्याख्यातानि; जीवकादिभिर्दशभिर्लक्ष्यते ज्ञायते जीवनीयो
महाकषायः । महतां चेति चकारः पञ्चकषायशतानां च
लक्षणस्योदाहरणार्थमिति समुच्चिनोति । तत्र जीवकादयः प्रत्येकं
पञ्चकषायशतानामेकैकद्रव्यरूपाणां लक्षणस्वरूपा भवन्ति ।
यदि वा लक्षणार्थमुदाहरणार्थं चेति; तत्र मन्दबुद्धीनां लक्ष-
णार्थं पञ्चकषायशतपञ्चाशन्महाकषायज्ञानार्थमित्यर्थः, बुद्धिमतां
तूदाहरणार्थं दृष्टान्तार्थम् ॥ १९ ॥

नहि विस्तरस्य प्रमाणमस्ति, न चाप्यतिसंक्षेपो-
ऽल्पबुद्धीनां सामर्थ्यायोपकरूपते, तस्मादनतिसं-
क्षेपेणानतिविस्तरेण चोपदिष्टाः । एतावन्तो ह्यलम-
ल्पबुद्धीनां व्यवहाराय, बुद्धिमतां च खालक्षणपानु-
मानयुक्तिकुशलानामनुक्तार्थज्ञानायेति ॥ २० ॥

१ अयं पाठो हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते । २ ‘जीवनीय-
संज्ञा’ इति पाठः ।

ननु कषायद्रव्याणि यावन्ति सन्ति तावन्ति वाऽभिधी-
यन्तां, दृष्टान्ताथै द्वित्राणि वा; तत् किमर्थमयं नातिविस्तरो
नातिसंक्षेप इत्यत्राह—नहीत्यादि । न हि विस्तस्य प्रमाणमि-
यत्तापरिच्छेदोऽस्ति, तेन विस्तरो नामिधीयत इत्यर्थः । अति-
संक्षेपोऽपि द्वित्रलक्षणविधानरूपो नात्यबुद्धिनामनुमानाकुश-
लानां सामर्थ्याय चिकित्साव्यवहारयोपकल्पते । एतावन्तो
यथोक्ताः । अलं समर्थाः । व्यवहारयेति चिकित्साव्यवहाराय ।
खलक्षणस्य भावः खलक्षण्यं, तेनानुमानं, तत्र कुशला अभिज्ञा
इत्यर्थः । बुद्धिमन्तो हि, जीवकार्दयो हि क्षिप्रधीतमधुर-
वृष्यादिगुणयुक्ताः सन्तो जीवनं कुर्वन्तीति भूयोदर्शनादवधार्य
तद्गुणयुक्तेऽन्यत्रापि द्राक्षापयोविदार्यादौ तज्जातीयत्वेन जीव-
नानीखलुमिमेते, यथा जीवकादीनामेकजीवनकार्यकर्तृत्वेन
महाकषायत्वं, तद्वत् पाठासमज्ञप्रच्युतीनामप्यतीसारहराणामती-
सारहरमहाकषायत्वमित्यनुमानेन कृत्स्नमेव कषायं प्रतिपद्यन्त
इति भावः ॥ २० ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
नैतानि भगवन् ! पञ्च कषायशतानि पूर्यन्ते, तानि
तानि होवाङ्मन्युपप्लवन्ते तेषु तेषु महाकषाये-
ष्विति ॥ २१ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—नैतदेवं बुद्धिमता द्रष्ट-
व्यमग्निवेश । एकोऽपि ह्येकां संज्ञां लभते कार्य-
न्तराणि कुर्वन्, तद्यथा—पुरुषो वद्वानां कर्मणां करणे
समर्थो भवति, स यद्यत् कर्म करोति तस्य तस्य
कर्मणः कर्तृकरणकार्यसंप्रयुक्तं तत्तद्वौणं नामवि-
शेषं प्राप्नोति, तद्वदौषधद्रव्यमपि द्रष्टव्यम् । यदि
चैकमेव किञ्चिद्द्रव्यमासाद्यामस्तथागुणयुक्तं यत् स-
र्वकर्मणां करणे समर्थं स्यात्, कस्ततोऽन्यदिच्छेदु-
पधारयितुमुपदेष्टुं वा शिष्येभ्य इति ॥ २२ ॥

पूर्वपक्षमुत्थापयति—एवमित्यादि । तानि तानीति जीवक-
क्षीरकाकोलीप्रच्युतीनि, तेषु तेषु जीवनीयवृंहणीयशुक्लजनना-
दिषु, उपप्लवन्ते पुनः पुनस्तान्येव पच्यन्ते; एकं द्रव्यमनेकेषु
पच्यमानमेकमेव, ततश्च न संख्या पूर्वत इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्त-
यति—नैतदेवमित्यादि । एकस्यानेकत्वेनाविधाने दृष्टान्त-
माह—यथेत्यादि । एकः पुरुषः कर्मणां व्यापारणामोदनपच-
नकुम्भकरणखनित्रकरणभूमिखननानां करणे समर्थो भवति,
यं इत्यध्याहार्यं, स इत्युक्तगुणं पुरुषं प्रत्यववृषति; यद्यत् कर्मेति
ओदनपाकादि, यद्यत् कर्म करोति तस्य तस्य कर्मणः कर्तृसं-
प्रयुक्तं 'पाचक' इति, करणसंप्रयुक्तं 'खानित्रिक' इति, कार्यसं-
प्रयुक्तं 'कुम्भकार' इति नामविशेषः; गुणयोगप्रवृत्तं गौणं;
गुणयोगश्च 'पाचक' इत्यत्र पचिक्रियायां कर्तृत्वं, 'खानित्रिक'

इत्यत्र खनित्रकरणखननं प्रति कर्तृत्वं, कुम्भकार इत्यत्र
कुम्भोपहितं कर्तृत्वमित्येकैकभिर्गुणैरभिज्ञो भिज्ञोऽभिधीयते
व्यवहितये चेति भावः । तद्वत् पुरुषवदौषधद्रव्यमपि; एकमपि
सत् क्षीरकाकोलीद्रव्यं जीवनवृंहणशुक्लजननलक्षणानागुणयो-
गात्तानाजीवनीयादिशब्देनाविधीयते व्यवहितये चेत्यर्थः ।
अथ किमर्थं पुनरेकमेव द्रव्यं बहुजीवनीयादिगुणयोगात्तत्र
तत्र पच्यते, सन्ति तावद्बहुनि द्रव्याण्येकैकजीवनीयादिगुणानि
स्वरूपतो भिज्ञानि, तान्येव पृथक्स्माच्च पच्यन्त इत्याह—यदि
चैकमेवेत्यादि । यथा बहुद्रव्याण्येकैकजीवनीयादिकार्यकरणसम-
र्थानि भवन्ति, तथैकमेव द्रव्यमनेकजीवनीयादिकार्यकरणसम-
र्थमस्ति, तथैकमेव द्रव्यं बहुकार्यकर्तृ शिष्येभ्य उपदेष्टुमुप-
धारयितुं च युज्यतेऽत्यप्रयत्नबोध्यत्वादत्यप्रयत्नार्थात्वाच्च; न
बहून्येककार्यनियतानि, बहुप्रासोपपाद्यत्वाद्वहुप्रासबोध्यत्वा-
द्बहुप्रासार्थात्वाच्च; कार्यं च जीवनवृंहणाद्युभयोरपि पक्षयोर-
विशिष्टमिति वाक्यार्थः । तथागुणयुक्तम् अनेकजीवनीयादिकार्यत-
मर्थम् । तथागुणैर्युक्तत्वमेव विद्युगोति—यत् सर्वकर्मणां जीवनी-
यादीनां करणे समर्थं स्यात्, ततो बहुकार्यकारकादेकस्मात्,
अन्यद्बहु प्रतिनियतकर्मकारकं, क इच्छेत् ? न कोऽपीच्छेदि-
त्यर्थः । उपधारयितुम् आवर्तनेन स्पष्टीकारं कर्तुम् । कस्तत
इत्यस्यादौ 'तदा' इत्यध्याहार्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

तत्र श्लोकाः—

यतो यावन्ति यैर्द्रव्यैर्विरेचनशतानि पट् ।
उक्तानि संप्रहेणेह तथैषां पञ्चाश्रयाः ॥ २३ ॥
रसा लवणवर्ज्याश्च कषाय इति संज्ञिताः ।
तस्मात् पञ्चविधा योनिः कषायाणामुदाहृताः ॥ २४ ॥
तथा कल्पनमप्येषामुक्तं पञ्चविधं पुनः ।
महतां च कषायाणां पञ्चाशत् परिकीर्तिता ॥ २५ ॥
पञ्च चापि कषायाणां शतान्युक्तानि भागशः ।
लक्षणार्थं, प्रमाणं हि विस्तस्य न विद्यते ॥ २६ ॥
न चालमतिरसंक्षेपः सामर्थ्योपपक्षरूपते ।
अल्पबुद्धेरयं तस्मात्तातिसंक्षेपवित्तरः ॥ २७ ॥
मन्दानां व्यवहाराय, बुधानां बुद्धिवृद्धये ।
पञ्चाशत्को ह्ययं वर्गः कषायाणामुदाहृतः ॥ २८ ॥
तेषां कर्मसु बाह्येषु योगमाभ्यन्तरेषु च ।
संयोगं च प्रयोगं च यो वेद स भिषग्वरः ॥ २९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते
श्लोकस्थाने पट्विरेचनशताश्रितियो
नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अध्यायार्थसंग्रहमाह—यत इत्यादि । यतः मदनफलादेः ।
यावन्ति त्रयस्त्रिंशदशोपप्लवन्तीनां यैर्द्रव्यैर्विरेचनशतानि

षडिति वैरेव मदनफलादिभिर्लिखितानि विरेचनशतानि षडिति । लक्षणार्थमित्यादिप्रयोगेन तिसंक्षेपविस्तरेणोक्तपञ्चाशन्महाकषायोपपत्तिः प्राहः । अलमिति समर्थः । अल्पबुद्धेरयमित्यायमिति पदमति संक्षेप इत्यनेन संबध्यते; यद्यपि चेहाति संक्षेपो नास्ति, तथाऽपि बुद्धिस्फुरितः प्रत्यवष्टयते । पञ्चाशत्को ह्ययमित्यायमिति; पदं सुषट्मेव । बाधेषु प्रलेपादिषु । आभ्यन्तरेषु वमनपाचनादिषु । संयोगं ब्रह्माणुमुचितं मेलन-
(क)म् । प्रयोगं कालप्रकृत्यापेक्षा योजना ॥ २३-२९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायाम-
युर्वेददीपिकायां सूत्रस्थाने प्रथमे भेषजचतुष्के षड्-
विरेचनशताश्रितयश्वतुर्थाऽध्यायः ॥ ४ ॥

इति भेषजचतुष्कः ॥ १ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो मात्राश्रितयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवान्तात्रेयः ॥ २ ॥

द्वितयमिह शास्त्रप्रयोजनं यदातुल्याधिहरणं स्वस्थस्य खा-
स्वस्थरक्षणं च; यदाह—“स्वात्थातुरपरायणम्” (सू. अ. १)
इति; तेनोत्पन्नव्याधिप्रतीकारादाऽऽतुररक्षणं भेषजचतुष्क-
मभिधाय स्वस्थचतुष्कोऽभिधातव्यः; तत्रापि ‘स्वास्थ्यपरिपाल-
नहेतुषु मात्रावदक्षं प्रधानं; यदाह—“प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो
बलवर्णजसां च” (सू. सू. अ. १) इति; तच्चेह मात्रावदक्षं विधी-
यत इत्यादौ मात्राश्रितयः एवाभिधीयते । मात्राश्रितमधिकृत्य
कृत्योऽध्यायो मात्राश्रितयः । यद्यप्यध्यायादौ, ‘मात्राशी’ इति
पदमनुश्रूयते, तथाऽपि ‘मात्राशीयः’ इति संज्ञाप्रणयने कष्टो-
च्चारणभयात्तदर्थपरपर्यायशब्देनैवं संज्ञा कृता; यथा “नवेगा-
न्धारणीय” (सू. अ. ७) इत्यादिका संज्ञा ॥ १ ॥ २ ॥

मात्राशी स्यात् । आहारमात्रा पुनरभिवलपेक्षिणी ३

मात्रां मात्रावदक्षमशितुं भोक्तुं शीलं यस्यासौ मात्राशी,
यदि वा मात्रायाऽशितुं भोक्तुं शीलं यस्य स तथा । तत्रेह
मात्रा अनपायिपरिमाणम् । अशिरयमिहाविशेषेण खाद्यप्राश्यले-
हापेयानामभ्यवहारे वर्तते । तेन मात्राशी स्यादित्युक्तं खाद्यप्रा-
श्यलेहापेयानां मात्रायाऽभ्यवहर्णं नोक्तमिति यथोच्यते, तस्मि-
न् भवति । दृष्टव्यमसिः खाद्याद्यभ्यवहारे; यथा—दशामू-
लहरीतक्यां—“एकाभयां प्राश्य ततश्च लेहाच्छुक्तिं निहन्ति
श्वयं प्रवृद्धम्” (चि. अ. १२); तथा—“क्षीराशी तत्

प्रयोजयेत्” (चि. अ. १) इति । इतश्चावगन्तव्यमशिरयं
सर्वभ्यवहारे वर्तते, येनैतद्विवरणं सामान्येव कृतम्—
आहारमात्रा पुनरिति, न पुनरशितमात्रा पुनरिति ।
मात्रां व्याकरोति—आहारेत्यादि । अत्रैव लमुकृष्टं मध्य-
मल्पं वाऽपेक्षोक्तृष्टा मत्वाऽल्पा वा मात्रा भवतीत्यभिवलपे-
क्षिणी । पुनःशब्दो भेषजादिमात्रां व्यायाममात्रां च व्यावर्त-
यति; तेन न सर्वमात्राऽभिवलपेक्षिणी; यतो भेषजमात्रा
व्याध्यातुरबलपेक्षिणी वक्तव्या, व्यायामस्य तु दोषक्षयामिच्छा-
द्युत्पाद-श्रमकृमयानुत्पादपेक्षिणी व्यवस्थापयितव्या । यदि वा
पुनःशब्दः पौनःपुन्ये, तेनाहारमात्रा पुनः पुनरभिवलमपेक्षते ।
एतदुक्तं भवति—यदेकस्मिन् पुरुषे एकदा याऽभिवल्लेन व्यव-
स्थापिता मात्रा सा न सर्वकालं भवति, यत ऋतुभेदेन वयोभे-
देन च तस्येवमिः कदाचिद्विद्वदो भवति, यथा—हेमन्ते यौ-
वने च, कदाचिन्मन्दो भवति, यथा—वर्षासु वार्षिक्ये च; तेना-
भिवलभेदान्मात्राऽप्येकरूपा न भवति, किंतु तत्कालमवमभिवल-
मपेक्ष्य पुनः पुनर्मात्राऽपि भिद्यत इति ॥ ३ ॥

यावच्चस्याशनमशितमनुपहस्य प्रकृतिं यथा-
कालं जरां गच्छति तावदस्य मात्राप्रमाणं वेदि-
तव्यं भवति ॥ ४ ॥

अभिवलपेक्षितमेव विवृणोति—यावद्धीत्यादि । यावदिति
यावत्परिमाणम् । हिशब्दो हेतौ । अस्तेति भोक्तुः । अशनं चतु-
र्विधमपि भोज्यम् । अशितं भुक्तम् । प्रकृतिं वातादीनां रसादीनां
च साम्यावस्थाम् । अनुपहस्य विकारमकृत्वैत्यर्थः । यथाकाल-
मिति निशाशेषे । तावदिति पूर्वप्रमाणवच्छिन्नमशनं प्रत्यवमू-
शति । द्वितीयमस्येति ग्रहणमन्यत्र प्रतिषेधार्थम् । तेन यत्स्यैव
यावती मात्रा निर्विकारा, तस्यैव सा मन्त्रव्या नान्येषां, प्रति-
पुरुषमभिवलस्य भिन्नत्वात् । यद्यपि चैकस्मिन्पि पुरुषे काला-
दिभेदेनाभिवलभेदो भवति, तथाऽप्येकपुरुष एकमात्रामवधार्य
कियन्तमपि कालं तथैव मात्रया अभिवलभेदहेत्वभावे सति
व्यवहारो भवत्येव । मात्राप्रमाणं मात्रियुक्ता; मात्राप्रमाणशब्देन
चेह मात्राप्रमाणवदिति बोद्धव्यम्; अन्यथा, तावच्छब्देनाव-
च्छिन्नाशनवाचिना मात्राप्रमाणशब्दस्य गुणवाचिनः सामाना-
धिकरण्यं न स्यात् । ननु, प्रकृतिमनुपहस्येति न कर्तव्यं विशेषे-
षणं; न ह्यहारो यो यथाकालं जरां याति स मात्रादोषाद्विकारं
करोति, करोति तु द्रव्यस्वभावसंस्कारादिदोषात्; यथा मन्दकल-
कुचादयो यथाकालं जरां गच्छन्तोऽपि दोषजनका भवन्त्येव; न
तावताऽपि तत्र मात्रा दुष्यति, यथा वक्ष्यति त्रिविधकुक्षीये—
“न च केवलं मात्रावत्तदेवाहारस्य कृत्स्नमाहारफलौष्ठम-
वातुं शक्यं, प्रकृत्यादीनामपानाहाराविधिविशेषायतनानां भिन्न-
फलत्वात्” (चि. अ. २) इति । नैनं, द्विविधा हि मात्रा रसवि-
माने वक्तव्या—सर्वग्रहरूपा, परिग्रहरूपा च; तत्र समुदितस्या-
हारस्य परिमाणं सर्वग्रहः, मधुराम्लवीर्यमाहारावयवानां प्र-

१ ‘बुद्धिस्फुरितः’ इति पा० । २ ‘युष्टमेव’ इति पा० ।

३ ‘उत्पन्नव्याधिप्रतिकारताया’ इति पा० । ४ ‘अभिधीयते’ इति
पा० । ५ ‘मात्रावन्तमशितुं’ इति पा० ।

लेकं मात्रया ग्रहणं परिग्रहः; तेन यत्राहारसमुदायपरिमाणं समुचितमेव गृह्यते, आहारावयवानां तु मधुरादीनां स्वभावहितानामप्यवशेषोक्तमानं स्यात्, तत्राहारावयवमात्रवैषम्याद्वातु-वैषम्यं भवत्येव, अयथाकालं जरागमनं च स्यात्; तदुक्तं—
प्रकृतिमनुपलभ्येति विशेषणम् । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—
'अस्य' इति, 'अशनम्' इति, 'अशितम्' इति च पदत्रयं प्रकरणादेव लभ्यते; यत् पुनः क्रियते तद्विशेषप्रतिपादनार्थम् । तेन, अख्येयनेन परीक्षको भोक्ताऽधिक्रियते, अशनमित्यनेन च प्रशस्तमशनं प्रकृतिकरणसंयोगदेशकात्याविरुद्धमुच्यते, अशितमित्यनेन च यथाविधिभोजनमुच्यते; तदेवं सर्वगुणसंपन्न आहारो मात्रावानुच्यते ॥ ४ ॥

तत्र शालिपष्टिकमुद्रलावकपिञ्जलेणशशशरभ-
शम्बरदीन्याहारद्रव्याणि प्रकृतिलघून्पि मात्रापे-
क्षीणि भवन्ति । तथा पिष्टेक्षुक्षीरविकृतितिलमाषा-
नूपौदकपिशितादीन्याहारद्रव्याणि प्रकृतिगुरुण्यपि
मात्रामेवापेक्षन्ते ॥ ५ ॥

मात्रालक्षणमुपदिश्य व्यवहारोपयोगिनं द्रव्यभेदेन मात्रा-
भेदं दर्शयति—तत्र शालीत्यादि । तत्र लघुवर्ग एव प्रथमं
पठ्यते, पथ्यतमत्वात्; तत्राप्यादौ रक्तशालिराहारद्रव्यप्रधा-
नत्वात् । कपिञ्जलो गौरतिसिरिः, एणः कृष्णसारः, शरभो
महाशृङ्गी हरिणः, शम्बरस्तद्विशेषः । अन्नपानविधौ "शीतः
स्निग्धोऽगुरुः स्नादुः" (सू. अ. २७) इति षड्विक्रियुगकथने
"अगुरुः" इत्यकारप्रक्षेपो द्रष्टव्यः, तेनैव षड्विक्रियु-
गलघुत्वप्रतिपादनं च विरुध्यते । अपि समुच्यते, तेन प्रकृतिलघूनि कर-
णलघूनि च लाजादीनि मात्रापेक्षीणि भवन्तीति लभ्यते । एवं
प्रकृतिगुरुण्यपीत्यत्रापि संस्कारगुरुशक्तुपिण्डादिग्रहणं वाच्यम् ।
आदिशब्दोऽत्र प्रकारवाची, शालिषट्कादिगणभावात् । विकृ-
तिशब्दः पिष्टेक्षुक्षीरैः संबध्यते, क्षीरविकृतिः क्षीरकृता भक्षः;
पिशितमानूपौदकाभ्यां संबध्यते ॥ ५ ॥

न चैवमुक्तं द्रव्ये गुरुलाघवमकारणं मन्येत, ल-
घूनि हि द्रव्याणि वाय्वग्निगुणवहुलानि भवन्ति;
पृथ्वीसौमगुणवहुलानीतराणि, तस्मात् खगुणादपि
लघून्पि सन्नुक्षणस्वभावान्यल्पदोषाणि चोच्य-
न्तेऽपि सौह्योपयुक्तानि, गुरुणि पुनर्नाशिस-
न्नुक्षणस्वभावान्यसामान्यात्, अतश्चातिमात्रं दोष-
वन्ति सौह्योपयुक्तान्यन्यत्र व्यायामाशिवलात्;
सैषा भवत्यश्विबलापेक्षिणी मात्रा ॥ ६ ॥

ननु, यदि लघु हितमपि खगुणकरणे मात्रामपेक्षते, गुरु
चाहितमपि मात्रापरिग्रहीतं हितमेव स्यात्, तत् किं गौरवलाघ-
वोपदेशेनेत्याशङ्क्याह—न चैवमित्यादि । लघूनि यद्यप्यकाश-
वाय्वग्निगुणवहुलानि भवन्ति, तथाऽप्याकाशस्याग्निदीपनं प्रति

तथाविधसामर्थ्याभावात् वाय्वग्न्योस्त्वग्निदीपकत्वाद् वाय्व-
ग्निगुणवहुलानीत्युक्तम् । तस्मात् कारणाद्धूनि मात्रया ताव-
दग्निं दीपयन्ति; खगुणादपि वाय्वग्निगुणवहुल्यादग्निं सन्नुक्ष-
णस्वभावानि स्युः । मात्राव्यतिकमे समानेऽपि लघुगुरुद्रव्ययो-
र्लघुद्रव्यस्य विशेषं दर्शयति—अल्पदोषाणि चोच्यन्तेऽपि
सौह्योपयुक्तानि; सौह्यं मात्रातिक्रमेण तृतिः । गुरुणीत्यादौ
पुनःशब्दो व्याहृत्यर्थः । असामान्यादिति विरोधाथं ननु,
असितमिति यथा; तेनासामान्यादिति अग्निविरुद्धवृत्तीत्युगु-
णवाहुल्यादित्यर्थः । 'अन्यसामान्यात्' इति पाठपक्षेऽप्यन्यशब्दो
विरुद्धवचन एव, तेन तथाऽपि स एवार्थः । अतश्चेत्यादिना
मात्राव्यतिकमे गुरौ गरीयांसं दोषं दर्शयति । ननु, दृश्यन्ते
केचन भारिकादयः पुरुषाः सौह्योपयुक्तगुरुद्रव्याहारेऽपि नि-
दोषाः, तत् किमुच्यतेऽतिमात्रं दोषवन्तीत्याशङ्क्याह—अन्यत्रे-
त्यादि । व्यायामकृतमग्निबलं व्यायामाग्निबलम् । यद्यपि काल-
हितबलोऽग्निर्मात्राऽधिकगुरुद्रव्यक्षमो भवति, यदुक्तं—
"पक्ता भवति हेमन्ते मात्राद्रव्यगुरुक्षमः" (सू. अ. ६) इति, तथाऽपि
व्यायामाहितबलो वह्निर्नितरां बलवान् भवतीत्ययमेव प्रधानप-
रिग्रहादुक्तं । ये तु व्यायामादिति चाग्निबलादिति हेतुद्वयं वर्ण-
यन्ति, तेषामेवं सति व्यायामापेक्षिण्यशनमात्रा स्यादिति प्रक-
रणविरुद्धोऽर्थः स्यात् । प्रतिज्ञातमर्थं न्यायसंपादितमुपसंहरति—
सैषेत्यादि । सैति अग्निबलापेक्षिणी प्रतिज्ञाता मात्रा, एषेति
न्यायेनाग्न्यपेक्षित्वेन निर्वाहिता ॥ ६ ॥

न च नापेक्षते द्रव्यं; द्रव्यापेक्षया च त्रिभागसौ-
ह्यमित्यर्थसौह्यं वा गुरुणामुपदिश्यते, लघूनामपि
च नातिसौह्यमग्रेयुक्त्यर्थम् ॥ ७ ॥

ननु, यद्यप्यग्निबलापेक्षिणी मात्रा, तत् कस्मादेकरूप एवाग्नौ
लघूनां द्रव्याणां भूयसी मात्रा भवति, गुरुणां तत्स्त्रिभागेचित्तां
अर्धो वेत्याह—न चेत्यादि । द्रव्यमपेक्षत इत्यर्थः । त्रिभागसौ-
ह्यं मनागुरुभिः । एवं गौरवप्रकर्षाप्रकर्षादन्यदपि कल्पनी-
यम् । लघूनामपि नातिसौह्यमित्यत्र सौह्यशब्दस्त्वुचितमात्रे
वर्तते, तेन लघूनि तृत्यतिक्रमेण न भोक्तव्यानि, एवं हि तेषां
मात्रातिक्रमो न स्यात् । अग्रेयुक्तिः स्वमानावस्थितिः, तदर्थम् ।
ननु, गुरुणां तावदतिमात्रोपयोगोऽग्निपरिपालनार्थं निषिध्यतः,
येन गुरुण्यश्नसमानानि, लघूनि पुनरग्निमानानि, ततोषां
कथमतिमात्रोपयोगो वह्निमान्यभावहतीति ? ब्रूमः—लघूनां
द्रव्याणां सामान्यमभिभूयतिमात्रत्वमेवातिमान्यं करोति;
यथा—चक्षुस्तैजसं, तेजःसहकृतं च पश्यति, तदेव तेजोतियो-
गादुपहन्यते; तथा, शस्त्रमश्वसंभवम्, अस्मयोगाच्च तीक्ष्ण-
संपद्यते, अस्मन्येव च मिथ्यायोगात् प्रतिहतं भवति; इदं चोक्तं
शालाक्ये—
"यत्तेजो ज्योतिषां दीप्तं शरीरे प्राणिनां च यत् ।

१ 'लघुद्रव्यं सविशेषः' इति पा० ॥ २ 'सौह्योपयुक्तगुरुद्रव्यं'
अपि' इति पा० । ३ 'भवति' इति पा० ।

संयुक्तं तेजसा तेजस्तद्वि रूपानि पश्यति ॥ तदेव चक्षुस्तान्येव ज्योतीष्यति तु पश्यतः । विकारं भजतेऽत्यर्थमथवाऽपि निन्दयति ॥ शकस्यास्मा यथा योनिर्निश्चितं च तदस्मिन् । तीक्ष्णं भवत्यतियोगात्तत्रैव प्रतिहृत्यते” इति ॥ ७ ॥

मात्रावच्चानमशितमनुपहत्य प्रकृतिं वलवर्णसुखायुषा योजयत्युपयोक्तारमवश्यमिति ॥ ८ ॥

एवं तावद्युत्पादिताऽम्बिवलवर्णापेक्षिणी मात्रा, मात्रान्वितं च भोज्यं भोक्तव्यमित्युक्तं, मात्राशितत्वे को गुण इत्याह—मात्रावद्धीत्यादि । इहावश्यमिति नियमो विरोधिकारणान्तराभावे सति बोद्धव्यः । यतो यद्यपि पूर्ववदशानशितोपयोक्तृपदैः प्रशस्तभोजनादिवाच्यिभिः प्रकृतिकरणदिगुणसंपन्नमन्नं लभ्यते, तथाऽपि कालविर्ययप्रज्ञापराधासात्म्यशब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः सन्त्येवाहारावश्यमवलादिनिरोधकाः । यदाह—“सन्ति ह्युतेऽन्य-हिताहारादन्या रोगप्रकृतयः” (सू. अ. २८) इति; तेन मात्रापरिग्रहीताः शुभा अपि प्रकृत्यादयः प्रायो बलादिहेतवो भवन्तीति मात्रावदाहारस्तुल्यार्थमवश्यमिति कृतम् । सुखयुक्तमायुः सुखायुः, यदि वा सुखं चायुर्बेति मन्तव्यं; स्वरूपेणापि चायुर्गम्यमिति प्राक् प्रतिपादितमेव ॥ ८ ॥

भवन्ति चात्र—

गुरु पिष्टमयं तस्मात्तण्डुलान् पृथुकानपि । न जातु भुक्तवान् खादेन्मात्रां खादेद्भुक्षितः ॥ ९ ॥

भवन्ति चात्रेति । तच्चकारस्य समयोऽयं—यत् पूर्वाख्या-ख्यंतांथसंग्रहार्थं यदा श्लोकेन वक्तुमारभते तदा ‘भवति चात्र’ इति करोति । पिष्टमयं पिष्टविकारः । तस्मादिति गुरुत्वात् । पृथुकाः ‘विपिपयः’ इति लोकप्रसिद्धाः । न जातु न कदापि । मात्रां खादेदिति अनपशिपरिमाणवन्तं खादेत् ॥ ९ ॥

वल्लरं शुष्कशकानि शालूकानि विसानि च । नाभ्यसेद्गौरवान्मांसं कृशं नैवोपयोजयेत् ॥ १० ॥ कूर्चिकांश्च किलाटांश्च शौकरं गम्यमाहिषे । मत्स्यान् दधि च माषांश्च यवकांश्च न शीलयेत् ॥ ११ ॥

वल्लरं शुष्कमांसम् । नाभ्यसेज निरन्तरमुपयुज्यात् । अनभ्यासेहेतुमाह—गौरवादिति । मांसं कृशम् अपुष्टं रोगैरुपगतमुगादिसंभवमित्यर्थः । एतच्चैवप्यथादेव निषिद्धं, न गौरवादिति श्रुतत्वे । कूर्चिकः क्षीरेण समं दधि तर्कं वा पक्वं; किलाटः कूर्चिकपिण्डः, नष्टक्षीरस्य दैनो भाग इत्यन्ये । शौकरमिति शकरमांसं, शौकरसाहचर्याद्व्यमाहिषे अपि मांसे एव बोद्धव्ये । यवकः शक्रधान्यविशेषः । वक्ष्यति हि—“यवकः शक्रधान्यानामप्यन्तमत्वे प्रकृष्टतमो भवति” (सू. अ. २५) इति ॥ १० ॥ ११ ॥

१ ‘गुणाः’ इति पा० । २ ‘मांशस्तुल्यं’ इति पा० । ३ रोगोपपहतमुगादिसंभवम् इति पा० । ४ ‘एतच्चैवप्यथादेव’ इति पा० । ५ ‘सरो भागः’ इति पा० ।

पष्टिकाञ्छालिमुद्गंश्च सैन्धवामलके यवान् ।

आन्तरीक्षं पयः सर्पिर्जङ्गलं मधु चाभ्यसेत् ॥ १२ ॥

अभ्यस्यान् दर्शयति—पष्टिकानित्यादि । इह पष्टिक आदौ पठ्यते रक्ताश्लिमनु प्रधानत्वख्यापनार्थम् । आन्तरीक्षमिति आन्तरीक्षं पानीयम् । पयः क्षीरम् । जङ्गलमिति जङ्गलदेशमन्तमुगादिमांसम् । इह सैन्धवाभ्यासोऽन्नसंस्कारत्वेन मात्रायाऽभिप्रेतः; तेन, “त्रीणि द्रव्याणि नात्युपयुज्जीत पिप्पल्यो लवणं क्षारः” (वि. अ. १) इति यद्वक्ष्यति तेन समं विरोधो न भवति, तत्र लवणातियोगस्य प्रतिषिद्धत्वात् ॥ १२ ॥

तच्च नित्यं प्रयुज्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्तते ।

अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरं च यत् ॥ १३ ॥

मात्राशीलादिना स्वास्थ्यपरिपालनोपाय उच्यते, अतिबहु च स्वस्थपरिपालनं तन्त्रे वक्तव्यं, तच्चेहामिधीयमानं ग्रन्थगौरवमावहति, अनभिधीयमानं च ग्रन्थस्य न्यूनतामापादयति; अतस्तत्सूत्रमात्रेणोद्दिष्टमाह—तच्चेत्यादि । सुष्ठु निर्विकारत्वेनावतिष्ठत इति स्वस्थः, तस्य भावः स्वास्थ्यम्; उद्वेजकधातुवैषम्यविरहितधातुसाम्यमित्यर्थः । तच्च स्वास्थ्यमुभया परिपाल्यते विशुद्धाहाराचाराभ्यां सदा क्षीयमाणशरीरपोषणेन, प्रत्ययहेतुपरिहारेण च; यथा—क्षीयपरिपालनं श्लेहवर्दितानात् पोषणेन कियते, तथा श्लम्भवातादिनिर्वापकहेतुपरिहारेण च । शरीरप्रत्ययहेतुश्च द्विविधः—दुःखिदोषाद्विषमशरीरन्यासादिर्वातादिकारकः, दुष्परिहरश्च कालविशेषः स्वभावादिह हेमन्तादिः कफचयादिकारकः । तत्र श्लोकपूर्वार्धेन स्वास्थ्यपोषकहेतुमाह, उत्तरार्धेन तु अजातानामित्यादिना स्वास्थ्यविधातकहेतुपरिहारमाह । यद्यपि चाजातानां विकाराणामनुत्पत्तिः स्वभावसिद्धा विद्यत एव, विद्यमाने च करोत्यर्थं मुख्यो नास्ति, तथाऽपीदमेवजातविकाराणामनुत्पत्तिकरणं यत्तद्विकारहेतुपरिहरणं तथा दुष्परिहरकालविशेषैर्जनितदोषहरणं, यथा वक्ष्यति—“माधवप्रथमे मांसि नमस्यप्रथमे पुनः । सहस्यप्रथमे चैव वैहृयेदोषसंचयम्” (सू. अ. ७) इति; तथा हेत्वन्तरनिरपेक्षोत्पद्यमानचक्षुःश्लेष्महरणार्थमज्जनम्; एवमादि ॥ १३ ॥

अत ऊर्ध्वं शरीरस्य कार्यमक्षयजननादिकम् ।

स्वस्थवृत्तिमभिप्रेत्य गुणतः संप्रवक्ष्यते ॥ १४ ॥

अत ऊर्ध्वमित्यादि । अतः सास्थ्यानुवृत्तिकारणकथनादूर्ध्वं, कार्यम् अवश्यकार्यं, स्वस्थवृत्तिमभिप्रेत्य स्वस्थवृत्तानुष्ठाने, अक्षयजननाद्यवश्यं कार्यमित्यर्थः; अजनाशब्दोऽभ्यजनेऽपि वर्तते, तदर्थमक्षयजनमित्युक्तम् । अजनेमेवादातुपाहितं प्रधानावयवचक्षुःपरिपालकत्वात् । उक्तं च—“चक्षुः प्रधानं सर्वेषामिन्द्रियाणां

१ ‘दुर्बलवाराश्च, कालविशेषस्वभावादिहेमन्तादिः’ इति पा० । २ ‘विषमानाया’ इति पा० । ३ ‘कालविशेषजन्यः’ इति पा० । ४ ‘हारयैः’ इति पा० ।

विदुर्बुधाः । घनबीहारीयुक्तानां ज्योतिषामिव भास्करः” इति ।
यदि वा स्वस्थवृत्तमधिकृत्य यदज्ज्ञानं, तदुच्यते; रोगेषु तु
यदज्ज्ञानं, तद्भोगचिकित्सासु वक्तव्यम् । यद्यपि चैतदज्ज्ञानादि
रोगहरमपि वक्तव्यं, तथाऽपि प्रायः स्वस्थवृत्तमतमेतदिति
स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्युक्तम् ॥ १४ ॥

सौवीरमज्जनं नित्यं हितमक्ष्णोः प्रयोजयेत् ।

पञ्चरात्रेऽष्टरात्रे वा स्नावणार्थं रसाज्जनम् ॥ १५ ॥

सौवीरमिलादि । सुवीरानवीभव सौवीरम् । नित्यं प्रत्यहम् ।
अक्ष्णोरिति द्विवचनमक्षिणोलकद्वयेऽप्यज्जनविधानार्थम् । पञ्च-
राष्ट्राष्टराष्ट्रग्रहणमभूराष्ट्रान्तरकाले नियमदर्शनार्थम् । तेन दोष-
कालमपेक्ष्यार्वाञ्छाये ऊर्ध्वं च कर्तव्यं स्नावणमज्जनमिति
भवति ॥ १५ ॥

चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषाकृष्टेष्मतो भयम् ।

ततः श्रेष्महरं कर्म हितं दष्टेः प्रसादनम् ॥ १६ ॥

दिवा तत्र प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्णमज्जनम् ।

विरेकदुर्बला दृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ॥ १७ ॥

तस्मात् स्नाव्यं निशायां तु ध्रुवमज्जनमिष्यते ।

स्नावणाज्जनप्रकरणोपपत्तिमाह—चक्षुरित्यादि । चक्षुरिन्द्रि-
यस्य तैजसस्य श्रेष्मत् आप्तातैजसविहृदत्वेन हेतुना, विशेषा-
दिति वातापित्तभयादधिकर्त्तव्यं भयं भवति । श्रेष्मजये च
स्नावणं प्रधानं, तस्मात् स्नाव्यमित्यर्थः । स्नावणाज्जनकालं निय-
मयति—निशायामित्यादि । ध्रुवमवश्यं निशायामेव, अज्जनं
प्रत्यासन्नत्वात् स्नावणाज्जनम् । जतूकर्णेनापि स्नावणरसाज्जनं
निशायामेव विहितं; यदुक्तं—“सप्ताह्वासाज्जनं नक्तम्” इति ।
शालाक्येऽप्युक्तं—“विरेकदुर्बला दृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ।
रात्रौ सप्तगुणाञ्चाक्षि पुष्यलज्जनकर्षि(शि)तम्” इति । सौवी-
राज्जनं तु विरेचनं न भवति, चक्षुःप्रसादमात्रं करोति, तेन तद्दि-
वाक्रियमाणं न विरोधि । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—ध्रुवं नि-
त्यकर्तव्यं सौवीराज्जनं यत्तज्जिज्ञास कर्तव्यं, स्नावणाज्जनं तु श्रेष्मो-
द्रेकविषये(षि) वननद्वत् पूर्वाह्न एव कर्तव्यम् ॥ १६-१७ ॥—

यथा हि कनकादीनां मल्लिनां विविधात्मनाम् १८

धौतानां निर्मला शुद्धिसैलचेलकचादिभिः ।

एवं नेत्रेषु मर्त्यानामज्जनाश्रयोतनादिभिः ॥ १९ ॥

दृष्टिर्निराकुला भाति निर्मले नभसीन्दुवत् ।

अज्जनगुणमाह—यथा हीत्यादि । शुद्धिः स्वाभाविकी; साऽऽ-
गन्तुभूत्याद्यपनयनेन निर्मला सति भाति । आश्रयोतनं नेत्रवि-
रेकार्यं ब्रवौषधदानं, तच्चेहानमिहितमपि फलैक्यादमिहितम्,
आदिशब्देन पुटपाकादीनां ग्रहणम् ॥ १८ ॥ १९ ॥—

१ ‘दूष्यति’ इति पा० । २ ‘मणीनां’ इति पा० ।

हरेणुकां प्रियङ्गुं च पृथ्वीकां केशरं नखम् ॥ २० ॥

ह्रीवैरं चन्दनं पत्रं त्वगेलोदीरपद्मकम् ।

ध्यामकं मधुकं मांसी गुग्गुलुवृक्षद्वारम् ॥ २१ ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षलोध्रत्वचः शुभाः ।

वन्यं सर्जरसं मुस्तं शैलेयं कमलोत्पले ॥ २२ ॥

श्रीविष्टकं शङ्खकीं च शुक्रवर्हमथापि च ।

पिष्ट्वा लिप्सेच्छरेणीकां तां वर्ति यवसन्निभाम् ॥ २३ ॥

अङ्गुष्ठसंमितां कुर्यादष्टाङ्गुलसमां भिषक् ।

शुष्कां निगमां तां वर्ति धूमनेत्रापितां नरः ॥ २४ ॥

स्नेहाक्तमग्निसंक्षुष्टां पिबेत् प्रायोगिकीं सुखाम् ।

इहैवाज्जनान्ते धूमपानं विधास्यति—“नावनाज्जननिदान्ते”

इत्यादिना; अतोऽज्जनानन्तरं धूमोऽभिधीयते; उक्तं च

शालाक्ये—“तीक्ष्णाज्जनेनाजितलोचनस्य यः संप्रदुष्टो न

निरिति नेत्रात् । श्रेष्मा शिरःस्थः स तु पीतमात्रे धूमे प्रक्षान्ति

लभते क्षणेन” इति । हरेणुकामित्यादि । हरेणुका रेणुका ।

पृथ्वीका कृष्णजीरकम् । केशरं नागकेशरम् । पद्मकं पद्माका-

ष्ठम् । ध्यामकं गन्धतृणम् । न्यग्रोधादीनां प्लक्षान्तानां त्वचः,

तासां विशेषणं शुभा इति । वन्यं कैवर्तमुखकम् । शुक्रवर्हं

ग्रन्थिपर्णकम् । शरेणीका शरपुष्पस्य नाली ‘शरिका’ इति

प्रसिद्धा । अत्र विधानं—पिष्टेर्भेषजैः शरिका तथा वेष्टयित्वा

यथा अष्टाङ्गुल्यता अङ्गुष्ठपरिणाहा च वर्तिः स्यात्, तस्यां च

शुष्कायां सर्षपां शरेणीकामाकृत्य स्नेहेनायज्यज्यामिनेकस्मिन्प्रेऽ-

वदक्ष वक्ष्यमाणधूमपाननलिकायामग्रैरन्ध्रे निवेद्यतो धूसः

पेयैः । प्रायोगिकी च नित्यपेयधूमवर्तिसंज्ञा । सुखामित्यनेनाक-

ट्टकत्वमन्ययत्वं च दर्शयति ॥ २०-२४ ॥—

वसाघृतमधूच्छिष्टेषुक्तियुक्तैर्वैरौषधैः ॥ २५ ॥

वर्ति मधुरकैः कृत्वा स्नेहिकीं धूममाचरेत् ।

स्नेहिकधूमवर्तिमाह—वसेत्यादि । मधूच्छिष्टं सिक्वकम् । वरौ-

षधैरेति मधुरकाविशेषणं; मधुरकाणि जीवनीयानि जीवकषैभ-

कादीनि । युक्तियुक्तैरित्यनेन तथा वसादिग्रहणं कर्तव्यं, यथा

वर्तिः कर्तुं पर्याप्त इति दर्शयति । वर्तिकरणं च पूर्ववत् । स्ने-

हिकी स्नेहनकारिका ॥ २५ ॥—

श्वेता ज्योतिष्मती चैव हरितालं मनःशिला ॥ २६ ॥

गन्धाश्चागुरुपत्राद्या धूमं मूर्धविरेचने ।

१ ‘अङ्गुष्ठोदरा’ इति पा० । २ ‘मूलरन्ध्रं’ इति पा० । ३ ‘तां

वर्ति यवकारादिरूपां शुष्कां शुष्कीकृत्य शरेणीकामाकृत्य विगमां

कृत्वा स्नेहेनाभ्यज्य वक्ष्यमाणधूमनेत्रे धूमपाननलिकायां पदत्रिदश-

ङ्गुलमितायां त्रिकोपाकलितायामपितां तच्छिष्टे प्रविष्टमेकमयं वसा-

क्षामग्निसंक्षुष्टमन्यसिन्धुऽग्निना दक्षमानां सुखां सुखजनिकां मावी-

गिकीं पिबेत्” इति गङ्गाधरः । ४ ‘धूमः शीघ्रविरेचनः’ इति पा० ।

वैरेचनिकधूमपानवर्तिं दर्शयति—श्वेतोऽपरा-
जिता । गन्धाः सुगन्धद्रव्याणि, तेषां विशेषणमगुरुपत्राद्याः, अगुरु
च पत्राद्याश्च अगुरुपत्राद्याः; अगुरुपत्राद्याश्च ज्वरे वक्ष्यमाणः
“अगुरुकुष्ठतगरपत्र” (वि. अ. ३) इत्यादिगणो मन्तव्यः । अगु-
र्वाद्या इति न कृतं, कुष्ठतगरयोरतितीक्ष्णत्वेन मस्तुलङ्गकसाव-
भयात् परिहारार्थम् । वक्ष्यति च त्रिमसीये—“धूमवर्तिं पिबेद्-
नवैरकुष्ठतगरैस्तथा (सि. अ. ९)” इति, शालाक्येऽप्युक्तं—
“नतकुष्ठे सावयतो धूमवर्तिं प्रयोजिते । मस्तुलङ्गं विशेषेण तस्याते
नैव योजयेत्” इति; सुश्रुतेऽप्युक्तं—“एलादिना तगरकु-
ष्ठवज्जैनं” (सू. वि. अ. ४०) इति ॥ २६ ॥—

गौरवं शिरसः शूलं पीनसार्धवभेदकौ ॥ २७ ॥
कर्णाक्षिशूलं कासश्च हिक्राश्वसौ गलग्रहः ।
दन्तदौर्वैत्यमात्रावः श्रोत्रघ्राणाक्षिदोषजः ॥ २८ ॥
पूतिघ्राणास्यगन्धश्च दन्तशूलमरोचकः ।
हनुमन्याग्रहः कण्ठः क्रिमयः पाण्डुता मुखे ॥ २९ ॥
श्लेष्मप्रसेको वैष्यं गलशुण्डपुपुजिह्विका ।
खालित्यं पित्रारत्नं च केशानां पतनं तथा ॥ ३० ॥
क्षवथुश्चातितन्द्रा च बुद्धेर्मोहोऽतिनिद्रता ।
धूमपानात् प्रशाम्यन्ति बलं भवति चाधिकम् ॥ ३१ ॥
शिरोरुहकपालानामिन्द्रियाणां स्वरस्य च ।
न च वातकफात्मानो बलिनोऽप्यूध्वैजनुजाः ॥ ३२ ॥
धूमवक्रकपालानस्य व्याधयः स्युः शिरोगताः ।

धूमपानशुण्डां दर्शयति—गौरवमिष्यादि । शिरोरुहाः
केशाः; कपालाश्च शिरस एव । बलिनोऽपीति बलवत्कारणा
अपीत्यर्थः । ऊध्वैजनुजत्वेनैव शिरोगता अपि लब्धास्ते पुन-
रभिधीयन्ते विशेषविधानार्थम् ॥ २७-३२ ॥—

प्रयोगपाने तस्याष्टौ कालाः संपरिकीर्तिताः ॥ ३३ ॥
वातश्लेष्मसमुल्लेखः कालेष्वेषु हि लक्ष्यते ।
स्नात्वा भुक्त्वा समुल्लिख्य ध्रुत्वा दन्ताभिषृष्य च ॥
तावनाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान् धूमपो भवेत् ।
तथा वातकफात्मानो न भवन्त्यूध्वैजनुजाः ॥ ३५ ॥
रोगास्तस्य तु पेयाः स्युरापानास्त्रिखयस्त्रयः ।

धूमपानकालं दर्शयति—प्रयोगेऽप्यादि । प्रयोगपाने प्रायो-
गिकधूमपाने एतेऽष्टौ कालाः, जैहिकपाने तु वातवृश्चुपलक्षितः
कालः, वैरेचनिकपाने तु श्लेष्मवृश्चुपलक्षितो मन्तव्यः । प्रायो-
गिक एव प्रायः स्वस्थवृत्ताधिकारे; तेन तत्काल एव कण्ठरवेण-
भिधीयते; यदि वा प्रयोगपाने सततपाने स्वस्याधिकार इति

यावत्; तेन धूमत्रयस्याप्येते काला भवन्ति । वातकफास्तस्य-
ब्देन वातात्मानः कफात्मानो वातकफात्मानश्च गृह्यन्ते । पेयाः
स्युरिष्यादावापाना धूमाभ्यवहारमोक्षाः; एकैकस्मिन् ज्ञानादि-
धूमपानकाले त्रिरिति आवृत्तित्रयं कर्तव्यं; ते चावृत्तित्रयेऽपि
त्रिधा त्रिधा कर्तव्याः; एकैकस्मिन् धूमपानकाले नव धूमाभ्य-
वहारमोक्षाः कर्तव्याः; त्रींशीन्भ्यवहारान् कृत्वा विश्रामोऽ-
न्तरा कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३३-३५ ॥—

परं द्विकालपायी स्यादहः कालेषु बुद्धिमान् ॥ ३६ ॥
प्रयोगे, जैहिके त्वेकं, वैरेच्यं त्रिचतुः पिवेत् ।
हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिलक्ष्यं शिरसः शमः ॥ ३७ ॥
यथेरितानां दोषाणां सम्यक्पीतस्य लक्षणम् ।

अष्टसु कालेष्वेकस्मिन्नेकस्मिन् दिवसे यस्मिन् धूमे यावान्
यावान् पानकालनियमस्तं दर्शयति—परमिष्यादि । कालेषु
ज्ञात्वेत्यादिकालेषु । प्रयोगे प्रायोगिकधूमे । जैहिके त्वेकमिति
जैहिकधूमे एकमेव कालं व्याप्य धूमं पिवेदिति योज्यम् ।
त्रिचतुरिति वैरेच्ये दोषबलापेक्षो विकल्पः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥—
वाधिर्यमान्यमूकत्वं रक्तपित्तं शिरोभ्रमम् ॥ ३८ ॥
अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्यादुपद्रवम् ।
तत्रेष्टं सर्पिषः पानं नावनाञ्जनतर्पणम् ॥ ३९ ॥
जैहिकं धूमजे दोषे वायुः पित्तानुगो यदि ।
शीतं तु रक्तपित्ते स्याच्छ्लेष्मपित्ते विरुक्षणम् ॥ ४० ॥

वाधिर्येऽप्यादि । धूमज इत्यविधिप्रयुक्तधूमकृते यदि वायुः
पित्तानुगो वृद्धस्तदा नावनाञ्जनतर्पणं जैहिकं जैहिकत्वं कर्तव्यं,
शीतं शीतद्रव्यकृतं कर्तव्यं नावनायेव, विरुक्षणमपि नावनायेव
॥ ३८-४० ॥

परं त्वतः प्रवक्ष्यामि धूमो येषां विगर्हितः ।
न विरिक्तः पिबेद्धूमं न कृते वस्तिकर्मणि ॥ ४१ ॥
न रक्ती न विषेणातौ न शोचैत्र च गर्भिणी ।
न श्रमे न मदे नामे न पित्ते न प्रजागरे ॥ ४२ ॥
न मूर्च्छाभ्रमदृष्टानसु न क्षीणे नापि च क्षते ।
न मद्यदुष्टेषु पीत्वा च न स्नेहं न च माक्षिकम् ४३
धूमं न भुक्त्वा दैधा च न रुक्षः कुड्म एव च ।
न तालुशोषे तिमिरे शिरस्यभिहिते न च ॥ ४४ ॥
न शङ्खके न रोहिण्यां न मेहे न मदात्यये ।
एषु धूममकालेषु मोहात् पिवति यो नरः ॥ ४५ ॥
रोगास्तस्य प्रवर्धन्ते दारुणा धूमविभ्रमात् ।

१ ‘धूमे’ इति पा० । २ ‘अधिकप्रयुक्तधूमकृते’ इति पा० ।

३ ‘शोपी’ इति पा० । ४ ‘न मद्यं न पयः’ इति पा० । ५ ‘न
चापि भुक्त्वान् दधा’ इति पा० ।

१ ‘मस्तुलङ्गद्रव्यकपीः’ इति पा० । २ ‘पालिलं’ इति पा० ।

३ ‘धूमरक्तकपालस्य’ इति । ‘धूमरक्तकपालस्य’ इति च पा० ।

न विरिक्त इत्यादौ प्रतिनिषेध्यं नकारकरणं निषेधगौरवदर्शनार्थम् । धूमं न भुक्त्वेति पुनर्धूमग्रहणं दध्ना भुक्त्वतो विशेषप्रतिषेधार्थम् ॥ ४१-४५ ॥—

धूमयोग्यः पिबेद्दोषे शिरोघ्राणाक्षिसंश्रये ॥ ४६ ॥
घ्राणेनास्येन कण्ठस्थे मुखेन घ्राणपो वमेत् ।
आस्येन धूमकवलान् पिबन् घ्राणेन नोद्धमेत् ॥ ४७ ॥
प्रतिलोमं गतो ह्यंशु धूमो हिंस्याद्धि चक्षुषी ॥

धूमयोग्य इत्यादौ घ्राणेनेति छेदः । प्रतिलोमं गत आस्यपीतो घ्राणं गत इत्यर्थः । हिशब्दद्वयं च हेतौ । तेनायमर्थः—यस्मात् प्रतिलोमं विमार्गं गतो धूमस्तस्याचक्षुषी हिंस्यात्, यस्याद्धिंस्यात् तस्मात् घ्राणेन नोद्धमेदिति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥—
ऋज्वङ्गचक्षुस्तथेताः सूपविष्टस्त्रिपर्ययम् ॥ ४८ ॥
पिबेच्छिद्रं पिधायैकं नासया धूममात्मवान् ।

सम्यगुपविष्टः सूपविष्टः । त्रिपर्ययमिति तु यद्यपि पूर्वमेवोक्तम् 'आपानास्त्रिष्वयस्त्रयः' इत्यनेन, तथाऽपि त्रिपर्ययधूमपानपर्यन्तमुज्ज्वङ्गचक्षुरादि कर्तव्यं नोपक्रममात्र एवेति पुनरभिधानेन दर्शयति । नासिकयाऽपि रन्ध्रैकच्छिद्रं पिधाय पिबेज्ज पुनर्नासिकयैव पिबेदिति नियमः ॥ ४८ ॥—

चतुर्विंशतिकं नेत्रं स्वाङ्गुलीभिर्विरेचने ॥ ४९ ॥
द्वात्रिंशदङ्गुलं स्नेहे प्रयोगेऽध्यर्धमिष्यते ।
ऋजु त्रिकोषाफलितं कोलास्थ्यग्रप्रमाणितम् ॥ ५० ॥
वस्तिनेत्रसमद्रव्यं धूमनेत्रं प्रशस्यते ।

नेत्रं नलिका । चतुर्विंशतिकं चतुर्विंशत्यङ्गुलम् । अध्यर्धं सार्धमिष्यत्यर्थः । इह वैरेचनिकनेत्रमेव चतुर्विंशत्यङ्गुलप्रमाणं सार्धं सत् षट्त्रिंशदङ्गुलप्रमाणं प्रायोगिकधूमपाने; तत्तु जतुकर्णप्रत्यङ्गोद्धव्यम् । यदाह—“सार्धकृत्यंशयुतः पूर्णो हस्तः प्रायोगिकादिषु” इति । त्रिकोषाफलितमिति त्रिभिः पर्वभिर्मिश्रैः समन्वितम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥—

दूराद्विनिर्गतः पर्वच्छिद्रो नाडीतनुकृतः ॥ ५१ ॥
नेन्द्रियं बाधते धूमो मात्राकालनिषेवितः ।

यथाभिहितनलिकया पाने गुणं दर्शयति—दूरादित्यादि ॥ ५१ ॥—

यदा चोरश्च कण्ठश्च शिरश्च लघुतां व्रजेत् ॥ ५२ ॥
कफश्च तनुतां प्रातः सुपीतं धूममादिशेत् ।
अविशुद्धः स्वरः यस्य कण्ठश्च संकफो भवेत् ॥ ५३ ॥

१ 'ह्यस्य' इति पा० । २ 'ऋजु त्रिकोषमच्छिद्रं' इति योगीन्द्रनाथसेनः पठति, “ऋजु अकुटिलं, त्रीणि कोषाणि पर्वणि यस्य तत्रिकोषम्, अच्छिद्रं छिद्ररहितं, यथा तेन मार्गेण न निर्गच्छेत्” इति च व्याख्यानयति । “कोषः पर्वः, ऋजुमिश्रिभिः कोषाफालितम् आसम्बुक् सन्निवसानेऽनुकुरूपेणोत्तरमुखेन सन्धानेन निष्पादितं त्रिमङ्गमिष्यत्यर्थः । त्रिकोषस्य ऋजुत्वेन समुदायस्य त्रिवक्त्रव्याप्यताम्” इति गङ्गाधरः ।

च. सं. ६

स्तिमितो मस्तकश्चैवमपीतं धूममादिशेत् ।
तालु मूर्ध्ना च कण्ठश्च शुष्यते परितप्यते ॥ ५४ ॥
तृष्यते मुह्यते जन्तु रक्तं च स्रवतेऽधिकम् ॥
शिरश्च भ्रमतेऽत्यर्थं मूर्च्छा चास्योपजायते ॥ ५५ ॥
इन्द्रियाण्युपतप्यन्ते धूमेऽत्यर्थं निषेविते ।

केपिद्वसमस्यकृपानादिलक्षणं ग्रन्थं पठन्ति । तत्र, यदा चोरश्चेत्यादि सम्यग्धूमपानलक्षणम्, अविशुद्ध इत्याद्योगलक्षणं, ताल्विलासितयोगलक्षणम् ॥ ५२-५५ ॥—

वर्षे वर्षेऽणुतैलं च कालेषु त्रिषु ना चरेत् ॥ ५६ ॥
प्रावृट्शरद्वसन्तेषु गतमेघे नभस्तले ।
नस्यकर्म यथाकालं यो यथोक्तं निषेवते ॥ ५७ ॥
न तस्य चक्षुर्न घ्राणं न श्रोत्रमुपहन्यते ।
न स्युः श्वेता न कपिलाः केशाः श्मश्रूणि वा पुनः ॥
न च केशाः प्रमुच्यन्ते वर्षन्ते च विशेषतः ।
मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितं हनुसंग्रहः ॥ ५९ ॥
पीनसार्धोपमेदौ च शिरःकम्पश्च शाम्यति ।
सिराः शिरःकपालानां सन्धयः क्षायुकण्डराः ॥ ६० ॥
नावनप्रीणिताश्चास्य लभन्तेऽभ्यधिकं बलम् ।
मुखं प्रसन्नोपचितं स्वरः क्षिण्डः स्थिरो महान् ६१
सर्वेन्द्रियाणां वैमल्यं बलं भवति चाधिकम् ।
न चास्य रोगाः सहसा प्रभवन्त्यूर्ध्वजनुजाः ॥ ६२ ॥
जीर्यतश्चोत्तमाङ्गेषु जरा न लभते बलम् ।

धूमनस्ययोर्नासाद्वारसामान्यादुप्तमनु नस्यं व्रते—वर्ष इत्यादि । अपूर्णां कोतसां हितमित्यणुतैलं, तच्चापे वक्ष्यमाणम् । शिरःकपालानामेव सिराः सन्धयः क्षायुकण्डराश्च । उत्तमाङ्गेष्विति बहुवचनं शिरसोऽभ्यर्हितत्वात्; यदि वा जरा बलीपलित्यादिलक्षणा या सा उत्तमा प्रकर्षप्राप्ताऽङ्गेषु मस्तकादिषु निषिध्यते ॥ ५६-६२ ॥—

चन्दनागुरुणी पत्रं दार्विल्वङ्गधुकं बलम् ॥ ६३ ॥
प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मैलं विडङ्गं विव्वमुत्पलम् ।
ह्रीबेरमभयं वन्यं त्वङ्गुस्तं सारिवां स्थिराम् ॥ ६४ ॥
जीवन्तीं पृश्निपर्णीं च सुरदारुं शतावरीम् ।
हरेणुं बृहतीं व्याघ्रीं सुरभीं पद्मकेशरम् ॥ ६५ ॥
विपाचयेच्छतगुणे माहेन्द्रे विमलेऽम्भसि ।
तैलादृशगुणं शेषं कषायमवतारयेत् ॥ ६६ ॥
तेन तैलं कषायेण दशकृत्वो विपाचयेत् ।
अथास्य दशमे पाके समौंशं छागलं पयः ॥ ६७ ॥
दद्यादेपोऽणुतैलस्य नावनीयस्य संविधिः ।
अस्य मात्रां प्रयुज्जीत तैलस्यार्धपलोमितम् ॥ ६८ ॥

१ 'वर्षे वर्षे' इति पा० । २ 'प्रलुच्यन्ते' इति पा० । ३ 'श्वोक्तमिह' इति पा० । ४ 'सुराहं पृश्निपर्णीं च जीवन्तीं च' इति पा० । ५ 'समानं' इति पा० ।

स्निग्धस्निग्धोत्तमाङ्गस्य पितुना नावनैस्त्रिभिः ।

त्र्यहाड्यहाच्च सप्ताहमेतत् कर्म समाचरेत् ॥ ६९ ॥

निवातोष्णसमाचारी हिताशी नियतेन्द्रियः ।

तैलमेतद्विदोषघ्नमिन्द्रियाणां बलप्रदम् ॥ ७० ॥

प्रयुञ्जानो यथाकालं यथोक्तानश्नुते गुणान् ।

चन्दनेत्यादौ दार्यास्त्वक् दार्यास्त्वक्, जीवन्ती सुवर्णनाला खनामप्रसिद्धा, सुरभी शृङ्गस्निग्धा, पद्मस्य केशरं पद्मकेशरम् । माहेन्द्रे आन्तरिक्षे । शतगुणे तैलदिति योज्यम् । दशगुणमित्येतदपि तैलदिति योजनीयम् । अत्र तु काथ्यमेषजं तावन्मानं प्राढं यावता काथार्थोपात्तं पानीयं मेषजचतुर्गुणं भवति, “काथ्याचतुर्गुणं वारि” इत्यस्यावाधितत्वात्, न तु मेषजाच्छतगुणोष्मसीत्येवं व्याख्येयं, यदाह जतुकर्णः—“पक्वाऽथाश्नुतप्रस्थे दशमागस्थितेन तु । तैलग्रस्थं पचेत्तेन छाणीक्षीरेण संयुतम्” इति । यदि वा, तैलग्रमाणानुमानेनैव “स्नेहाचतुर्गुणं काथ्यं” इति परिभाषया काथ्यद्रव्यपरिमाणं व्यवस्थापनीयम् । पितुनेति तुलकपिण्डकया । नावनैस्त्रिभिः वारत्रयेणैल्यर्थः । त्र्यहाड्यहादिति एकैकं दिनमन्तरीकृत्य, सप्ताहमिति अन्तरितदिनानि वर्जयित्वा; तेनैकैकस्मिन् ऋतौ त्रयोदशाहान्नस्यप्रयोगः समाप्यते ॥ ६३-७० ॥—

आपोधिताग्रं द्रौ कालौ कषायकटुतिक्तकम् ॥ ७१ ॥

भक्ष्येदन्तपवनं दन्तमांसाज्यवाधयन् ।

निहन्ति गन्धं वैरस्यं जिह्वादन्तास्यजं मलम् ॥ ७२ ॥

निष्कृष्य रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम् ।

करञ्जकरवीरार्कमालतीककुभासनाः ॥ ७३ ॥

शस्यन्ते दन्तपवने ये चाप्येवंविधा द्रुमाः ।

सुवर्णरूपताम्राणि त्रपुरीतिमयानि च ॥ ७४ ॥

जिह्वानिलैखनानि स्युरतीक्ष्णान्यनुजृनि च ।

जिह्वामूलगतं यच्च मलमुच्छ्वासरोधि च ॥ ७५ ॥

दौर्गन्ध्यं भजते तेन तस्माज्जिह्वां विनिलिंखेत् ।

स्थानप्रत्यासत्त्या दन्तकाष्ठगुणान् दर्शयति—आपोधितेत्यादि । द्विकालं सायं प्रातरिति । दन्तान् पुनातीति दन्तपवनं दन्तकाष्ठम् । निष्कृष्य मलमिति संबन्धः । ककुभः अर्जुनः । एवंविधा एवैरसा इत्यर्थः ॥ ७१-७५ ॥—

धार्याण्यास्थेन वैशाद्यरुचिसौगन्ध्यमिच्छता ॥ ७६ ॥

जातीकटुकपूमानां लवङ्गस्य फलानि च ।

ककोलस्य फलं पत्रं ताम्बूलस्य शुभं तथा ।

तथा कर्पूरनिर्यासः सूक्ष्मैलायाः फलानि च ॥ ७७ ॥

कटुकं लताकस्तुरी । यद्यपि लवङ्गस्य दन्तमभिप्रेतं तथाऽपि बहुनां फलस्य ग्राह्यत्वाच्छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायेन सामान्येन फलमित्युक्तम् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

१ ‘निवातोष्णसमाचारी’ इति पा० ।

हन्वोर्बलं स्वरबलं वदनोपचयः परः ।

स्यात् परं च रसज्ञानमन्त्रे च रुचिरुत्तमा ॥ ७८ ॥

न चास्य कण्ठशोषः स्यान्नोद्योः स्फुटनाद्भयम् ।

न च दन्ताः क्षयं याति दृढमूला भवन्ति च ॥ ७९ ॥

न शूल्यन्ते न चाप्लेन हृष्यन्ते भक्षयन्ति च ।

परानपि खरान् भक्ष्यांस्तैलगण्डपङ्कधारणात् ॥ ८० ॥

नित्यं स्नेहाद्रिशिरसः शिरःशूलं न जायते ।

न खालित्यं न पालित्यं न केशाः प्रपतन्ति च ॥ ८१ ॥

बलं शिरःकपालानां विशेषेणाभिवर्धते ।

दृढमूलाश्च दीर्घाश्च कृष्णाः केशा भवन्ति च ॥ ८२ ॥

इन्द्रियाणि प्रसीदन्ति सुत्वग्भवति चाननम् ।

निद्रालाभः सुखं च स्यान्मूर्ध्नि तैलनिषेवणात् ॥ ८३ ॥

न कर्णरोगा वातोत्था न मन्याहनुसंह्रः ।

नोच्चैः श्रुतिर्न वाधिर्न स्यान्नित्यं कर्णतर्पणात् ॥ ८४ ॥

स्नेहाभ्यङ्गाद्यथा कुम्भश्चर्म्म स्नेहविमर्दनात् ।

भवत्युपाङ्गादश्वश्च दृढः केशसहो यथा ॥ ८५ ॥

तथा शरीरमभ्यङ्गाद्बुद्धं सुत्वक् च जायते ।

प्रशान्तमारुतावाधं क्लेशव्यायामसंसहम् ॥ ८६ ॥

स्पर्शनेऽभ्यधिको वायुः स्पर्शने च त्वगाश्रितम् ।

त्वचश्च परमभ्यङ्गस्तस्मात्तं शीलयेन्नरः ॥ ८७ ॥

न चाभिघाताभिहतं गात्रमभ्यङ्गसेविनः ।

विकारं भजतेऽत्यर्थं बलकर्मणि वा कचित् ॥ ८८ ॥

सुस्पृशोपचिताङ्गश्च बलवान् प्रियदर्शनः ।

भवत्यभ्यङ्गनित्यत्वाच्चरोऽल्पजर एव च ॥ ८९ ॥

हन्वोरित्यादि स्नेहगण्डपङ्कगुणाः । नित्यमित्यादि निषेवणादित्यन्तं शिरस्तैलगुणाः । मूर्ध्नि तैलनिषेवणादित्युक्तेऽपि स्नेहाद्रिशिरस इति यत् करोति, तेन यावता तैलेनाद्रिशिराः स्यात्तावन्मूर्ध्नि तैलं सेव्यमिति दर्शयति । स्नेहाभ्यङ्गादित्यादि । उपाङ्गस्नेहदानात्, अक्षो रश्मस्य चकनिबन्धनकाष्ठम् । बहुदृष्टान्तकरणं तु कस्यचित् किञ्चित् प्रसिद्धं भविष्यति न हि सर्वं सर्वत्र प्रसिद्धमित्यभिप्रायेण; यदि वा स्नेहस्य नासाकार्यकरणशक्त्युपदर्शनायैव । स्पर्शने स्पर्शनेन्द्रिये वायुपरिधकः; वैद्यकदर्शने पाञ्चभौतिकत्वादिन्द्रिय-सेल्यर्थः । त्वचश्च परमभ्यङ्ग इति चकाराद्वातहितश्च, एतेनाश्रितस्य वाताधिकस्य स्पर्शनेन्द्रियस्य, आश्रयस्य च त्वनो हित इत्युक्तं भवति । बलेन संपार्थ कर्म बलकर्मं गुरुभारहरणदि ॥ ८८-८९ ॥

खरत्वं स्वस्थतां सौख्यं ध्रमः सुस्तिष्ठ पादयोः ।

सद्य एवोपशाम्यन्ति पादाभ्यङ्गनिषेवणात् ॥ ९० ॥

जायते सौकुमार्यं च बलं स्थैर्यं च पादयोः ।

दृष्टिः प्रसादं लभते मारुतश्चोपशाम्यति ॥ ९१ ॥

१ ‘चामलम्’ इति पा० । २ ‘परमोऽभ्यङ्गः’ इति पा० ।

३ ‘शुष्कता’ इति पा० ।

न च स्याद्भ्रंसीवातः पादयोः स्फुटनं न च ।
न सिरास्त्रायुसंकोचः पादाभ्यङ्गेन पादयोः ॥ ९२ ॥

खरत्वमित्यादि पादाभ्यङ्गगुणाः । प्रथमं पादयोरिति पदं
खरत्वादिविशेषणार्थं, द्वितीयं तु बलादेः कालान्तरोत्पादसूच-
नार्थं, तृतीयं तु स्फुटनविशेषणार्थं, चतुर्थं तु सिरास्त्रायुविशेष-
णार्थं, शिष्टं तु पादाभ्यङ्गेनेति पदं दूरान्तरितस्य पादाभ्यङ्गस्य
स्मरणार्थम् ॥ ९०-९२ ॥

दौर्गन्ध्यं गौरवं तन्द्रां कण्ठं मलमरोचकम् ।
खेदबीमत्सतां हन्ति शरीरपरिमार्जनम् ॥ ९३ ॥
पवित्रं वृष्यमायुष्यं श्रमखेदमलापहम् ।
शरीरबलसन्धानं स्नानमोजस्करं परम् ॥ ९४ ॥

अभ्यङ्गपूर्वकत्वादुद्धर्तनस्य तमनु परिमार्जनमुद्धर्तनं ब्रूते—
दौर्गन्ध्यमित्यादि । खेदेन बीमत्सता खेदबीमत्सता । शरी-
रस्य बलेन सन्धानं योजनं करोतीत्यर्थः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीघ्नं प्रहर्षणम् ।
श्रीमत् पारिषदं शस्तं निर्मलाम्बरधारणम् ॥ ९५ ॥
वृष्यं सौगन्ध्यमायुष्यं काम्यं पुष्टिवलप्रदम् ।
सौमनस्यमलक्ष्मीघ्नं गन्धमाल्यनिषेवणम् ॥ ९६ ॥
धन्यं मङ्गल्यमायुष्यं श्रीमद्भस्मसूदनम् ।
हर्षणं काम्यमोजस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥ ९७ ॥
मेध्यं पवित्रमायुष्यमलक्ष्मीकलिनाशनम् ।
पादयोर्मलमागीणां शौचाधानमभीक्ष्णशः ॥ ९८ ॥
पौष्टिकं वृष्यमायुष्यं शुचि रूपविराजनम् ।
केशादमश्रुनखादीनां कल्पनं संप्रसाधनम् ॥ ९९ ॥
चक्षुष्यं स्पर्शनहितं पादयोर्व्यसनापहम् ।
बल्यं पराकमसुखं वृष्यं पादत्रधारणम् ॥ १०० ॥
ईतेः प्रशमनं बल्यं गुह्यावरणशङ्करम् ।
धर्मानिलरजोऽमुष्णं छत्रधारणमुच्यते ॥ १०१ ॥
स्खलतः संप्रतिष्ठानं शत्रूणां च निषूदनम् ।
अवष्टम्भनमायुष्यं भयघ्नं दण्डधारणम् ॥ १०२ ॥

श्रीमदिति शोभायुक्तम् । परिषदि शस्तं पारिषदम् । शस्तं
मङ्गल्यम् । व्यसनं सर्पपिशाचाद्यभिघातः । रत्नवदाभरणानि,
रत्नं तु विशुद्धमाणिक्यहीरकमुक्ताफलसुवर्णादि । शौचाधानं
पानीयेन मृदा च । अभीक्ष्णशः पुनः पुनः । शुचि शुचि-
ताकारकम् । कल्पनं छेदनं, संप्रसाधनं मण्डनम् ; एतच्च यथायो-
ग्यतया योजनीयं ; केशानां प्रसाधनं सम्यग्बन्धनादि, श्मश्रूणां
कल्पनमेव, नखस्य तु कल्पनमलकादिदानेन प्रसाधनं च ।

१ 'न तस्य गृध्री वाताः' इति पा० । २ 'काम्यं पुष्टि-
वल्प्रदम् । सौमनस्यमलक्ष्मीघ्नं स्नानमोजस्करं परम् ॥' इति पा० ।
३ 'ईतेविधमनं' इति पा० ।

आदिग्रहणेन नासालोमकल्पनादि गृह्यते । पादयोरिति स्पर्शन-
हितमित्यनेन व्यसनापहमित्यनेन च संबध्यते । पादघ्नं पादघ्नी,
पादुकेति यावत् । अत्र च वृष्यत्वचक्षुष्यत्वे प्रभावात् ; यदि वा
पादसंबन्धनेत्रपोषिकानादीप्रत्यवायहरणाच्चक्षुष्यम् । इती रोगा-
दिदुर्दैवम् । गुतिः पिशाचादिभ्यो रक्षा, शङ्करं कल्याणकरम् ।
अवष्टम्भनं बलप्रदम् । भयघ्नं सर्पादिभ्यः ॥ ९५-१०२ ॥

नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी यथा ।
खशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ १०३ ॥

संप्रत्यनुकूलस्थविश्रुपसंग्रहार्थं तथोपदिष्टस्यावधानेन कर-
णार्थमाह—नगरीत्यादि । कृत्येषु करणीयेष्वनुकूलेषु च ।
नगरदृष्टान्तेनान्तरप्रत्यवायहेतुविघातकारिणि कृत्येष्वधानं द-
र्शयति, रथदृष्टान्तेन च बाह्यस्पर्शादिपरिहारके कृत्येष्वधानं
दर्शयति । नगरोच्छेदे ह्यन्तरो दृष्टजनसंबन्ध एव हेतुः प्रायो
भवति, रथमग्रे तु बाह्यद्वयविषयमपतनादिः ॥ १०३ ॥

भवति चात्र—
वृत्त्युपायान्निषेवेत ये स्युर्धर्माविरोधिनः ।
शममच्ययनं चैव सुखमेवं समश्नुते ॥ १०४ ॥

प्रधानभूतां शरीरप्रत्यवेक्षां कृत्वा स्वस्येन सता यदन्यच्च
कर्तव्यं तदाह—वृत्त्युपायानित्यादि । वृत्तिः वर्तनं, तत्सोपायाः
कृत्यादयो धनैषणायां तिस्रैषणीये वाच्याः । शमः शान्तिः,
अच्ययनं वेदाध्ययनं, निषेवेतेति संबन्धः । एवं सति सुखं
समश्नुते प्राप्नोति । एतेन कृत्यादिभ्योऽर्थः, शान्त्यध्ययनाभ्यां
धर्मैः, अर्थधर्माभ्यां च सुखलक्षणः कामः, इति त्रिवर्गानुष्ठानं
दर्शितं भवति ॥ १०४ ॥

तत्र श्लोकाः—
मात्रा द्रव्याणि मात्रां च संश्रित्य गुरुलाघवम् ।
द्रव्याणां गर्हितोऽभ्यासो येषां, येषां च शस्यते १०५
अञ्जनं धूमवर्तिश्च त्रिविधा वर्तिकल्पना ।
धूमपानगुणाः कालाः पानमानं च यस्य यत् ॥ १०६ ॥
व्यापत्तिक्लृप्तं भैषज्यं धूमो येषां विगर्हितः ।
पेयो यथा यन्मयं च नेत्रं यस्य च यद्विधम् ॥ १०७ ॥
नस्यकर्मगुणा नस्तःकार्यं यच्च यथा यदा ।

भक्षयेदन्तपवनं यथा यद्यहणं च यत् ॥ १०८ ॥
यदर्थं यानि चास्येन धार्याणि कवलग्रहे ।
तैलस्य ये गुणा दिष्टाः शिरस्तैलगुणाश्च ये ॥ १०९ ॥
कर्णतैले तथाऽभ्यङ्गे पादाभ्यङ्गेऽङ्गमार्जने ।
स्नाने वाससि शुद्धे च सौगन्ध्ये रत्नधारणे ॥ ११० ॥
शौचे संहरणे लोष्ट्रां पादचञ्चलधारणे ।
गुणा मात्राशित्तीयेऽस्मिस्तथोक्ता दण्डधारणे ॥ १११ ॥

१ 'दृष्टाः' इति पा० । २ 'यथोक्ताः' इति पा० ।

इत्यग्निवेशाकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्कृते श्लोकस्थाने मात्राशित्तीयो नाम पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

मात्रेत्यादि अध्यायार्थसंग्रहः । मात्रोक्ता यावज्ज्यादानमि-
त्यादिना । तथा द्रव्याणि तत्र शालीत्यादिना । मात्रां चाश्लिष्य
शुक्लाध्वमिति प्रकृतिलघूय्यपि मात्रामेवापेक्षन्ते इत्येवंप्रकारे-
णोक्तम् । पानस्य मानं पानमानम्, आपानास्त्रिखयत्रय इत्यादि ।
नस्तःकार्यं यदिति अणुतैलम् । यथेति पितृनेत्यादि । यदेति
प्राबुद्धशरदित्यादि । शेषं सुगमम् ॥ १०५-१११ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायुर्वेद-
दीपिकायां द्वितीये स्वस्थवृत्तचतुष्के मात्राधि-
तीयो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातस्तस्याशित्तीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

मात्राशित्तीये मात्रावदाहारस्य बलादिहेतुत्वं प्रतिपादितं,
तच्च ऋतुसाम्यमपेक्ष्य कृतस्याहारस्य भवति; तेन, ऋतुप्रवि-
भागपूर्वकमृतुसाम्याभिधायकं तस्याशित्तीयं ब्रूते ॥ १ ॥ २ ॥

तस्याशिताद्यादाहाराद्वलं वर्णश्च वर्धते ।

यस्तुर्नुसाम्यं विदितं चेष्टाहारव्यप्राश्रयम् ॥ ३ ॥

अशिताद्यादिति अशितपीतलीडजघात् । बलं वर्णश्चेति च-
कारेण पूर्वाध्यायोक्तमुखायुषी अपि गृह्येते; यदि वा बलवर्णा-
भ्यामेव नान्तरीयकं कृत्वा धातुसाम्यकार्यं सुखादि गृह्यते ।
विदितमित्यनेन सम्यक्ज्ञानपूर्वकमृतुसाम्यानुष्ठानं दर्शयति ।
चेष्टाप्रहर्षेण व्यायामव्यायामाभ्यासादीनां ग्रहणम् । चेष्टाहारव्य-
प्राश्रयं चेष्टाहारगोचरम् ॥ ३ ॥

इह खलु संवत्सरं षडङ्गमृतुविभागेन विद्यात् ।
तत्रादित्यस्योदगयनमादानं च व्रीहृत्तृच्छिशिरादीन्
ग्रीष्मान्तान् व्यवस्येत्, वर्षादीन् पुनर्हेमन्तान्तान्
दक्षिणायनं विसर्गं च ॥ ४ ॥

ऋतुज्ञानमन्तरा ऋतुसाम्यज्ञानं न संभवतीत्युक्ततासुपुक्त-
स्वरूपज्ञानार्थमाह—इहेत्यादि । ऋतुप्रतिपादनप्रस्तावे संवत्सरं
विद्यादिति संवत्सरप्रतिपादनमृत्तुमेव मिलितानां संवत्सरव-
प्रतिपादनार्थम् । मेलकश्च बुद्ध्या व्यवहियैते, तु परमार्थतः
ऋतुनां मेलकोऽस्ति । ऋतुनां संवत्सरात्मकत्वं पुनः पुनस्त
एवतवः परावर्तन्त इति ज्ञानार्थमवश्यं प्रतिपादनीयम् । इहेति
इह प्रकरणे, षडङ्गं विद्यात्; अन्यत्र तु रोगमिषजितीयादौ
तत्कार्यवशादव्यासाऽपि । उक्तं च—“शीतोष्णवर्षलक्षणः
कालः” इत्यादि । षडङ्गमिति समाहारे द्विगुः, ऋतुव्यतिरेकेण
संवत्सरस्याविद्यमानत्वात्; यदि वा समुदायिभ्योऽन्यः समुदाय

इत्याश्लिष्य बहुव्रीहिः कार्यः । तत्रेति ऋतुविभागकथने । उदग-
उत्तरां दिशं प्रति, अयनं गमनमुदगयनम् । आददाति क्षपयति
प्रथिव्याः सौम्यैरां प्राणिनां च बलमित्यादानम् । व्रीहृत्तृ-
शिशिरादीनित्यनेनैव लब्धेऽपि ग्रीष्मान्तत्वे ग्रीष्मान्तानिति शिशिर-
स्यादिरिति विग्रहस्य तथाऽदिसिद्ध्यस्य प्रकारवाचितायाः प्रति-
षेधार्थम् । एवं हेमन्तान्तानिति च व्याख्येयम् । दक्षिणं दिशं
प्रति अयनं दक्षिणायनम् । विरुजति जनयति आप्यमंशं
प्राणिनां च बलमिति विसर्गः । संज्ञाप्रणयनं च व्यवहारार्थं,
निश्चितप्रतीयमानार्थप्रतिपादनार्थं च ॥ ४ ॥

विसर्गे पुनर्वायवो नातिरूक्षाः प्रवान्ति, इतरे पुन-
रादाने; सोमश्चाव्याहृतबलः शिशिराभिर्भाभिराप्-
रयज्जगदाप्याययति शश्वत्, अतो विसर्गः सौम्यः ।
आदानं पुनराग्रेयं; तावेतावर्कवायू सोमश्च काल-
स्वभावमार्गपरिगृहीताः कालतुरसदोषदेहबलनिवृ-
त्तिप्रत्ययभूताः समुपदिश्यन्ते ॥ ५ ॥

विसर्गधर्मं निर्दिशति—विसर्गे पुनरित्यादि । यद्यपि चादा-
नमादौ पठितं, तथाऽपि प्रतिलोमतन्त्रयुक्त्याऽदौ विसर्गगुणक-
थनं; यदि वा प्रथममादानस्योत्तरायणरूपस्य प्रशस्तत्वादप्रेऽभि-
धानम्, इह तु विसर्गस्य बलजनकत्वेनाभिप्रेतत्वादप्रेऽभिधान-
म् । नातिरूक्षा इति सौम्यविसर्गकालसंबन्धेन मन्वीकृतरोक्ष्याः
प्रवान्तीति । इतरे पुनरादान इति अशशान्तातिरूक्षाश्च, वाग्वि-
दानसंबन्धाद्विदितैकत्वात् । सोमश्चेत्यादि प्रकृतेन विसर्गेण संब-
ध्यते । अव्याहृतबल इति कालमार्गमेवभावतामिस्तदा सूर्यस्य
सोमपरिपन्थिनो हृतबलत्वात् । शिशिराभिः शीताभिः । शश्वदिति
छन्दः । सौम्यः सोमगुणप्रधानः । आग्नेयम् अग्निगुणप्रधानम्,
अप्रतिहृतबलत्वेनेत्यर्थः । नन्वेतावतैवादिष्यचन्द्रवातानां बलव-
त्त्वमबलवत्त्वं च कथं भवतीत्याह—तावेतावित्यादि । कालो
देवतारूपः, स च नित्यरूपोऽपि प्राणिनामदृष्टेन नानारूपेण
गृहीतः सन् कदाचित् सूर्यबलवायुबलसोमबलादीन् करोति;
स्वभावः सूर्यस्य सौम्यांश्चाक्षयकतृत्वादिवर्जोविरूक्षणादिः सोम-
स्याप्यायनादिः; मार्गो दक्षिण उत्तरश्च, तत्र दक्षिणः कर्क-
टादथो धनुरन्ताः, मकरादिः उत्तरः । एते च कालस्वभावमार्गपरि-
ग्रहा यथासंभवं बोद्धव्याः; न हि सोमे मार्गपरिग्रहः कर्क-
शिद्विशेषभाववद्, वायोश्च मार्गपरिग्रह एव नास्ति । परिगृ-
हीताः संबद्धाः । कालव्रीह्यादीनां निर्धृतिप्रत्ययभूता निष्पत्तिकारण-
भूताः, उपदिश्यन्ते ‘आचार्यैः’ इति शेषः; कालः संवत्सरोऽ-
यनद्वयं च, ऋतवः शिशिरादयः, देहस्य बलं देहबलम् । अन्ये
तु ब्रुवते—संवत्सरस्यायनद्वयस्य च ऋतुमेलकरूपत्वादनुग्रहणे-
नैव ग्रहणं लब्धं, तेन कालग्रहणमृतुविशेषणं, तेन कालरूपः
ऋतुरिति ज्ञानामेवार्तवदर्शनं यदुक्तसद्भाववर्त्यते । प्रत्ययभूता

इत्यत्र भूतशब्द उपमाने । केचिद्वाक्यानायनन्ति—‘अर्कवायू’ इत्येतया पठित्वा ‘सोमश्च’ इति यत् पृथक् पठति, तेनार्कवायो-मिलित्योरादानं प्रति कारणत्वं, विसर्गं प्रति पृथगेव सोमस्य कारणत्वमिति दर्शयति । एवं बलहरणबलकरणादिष्वपि बोद्धव्यम् ॥ ५ ॥

तत्र रविर्भाभिराददानो जगतः स्नेहं वायवस्तीव्र-रूक्षाश्चोपशोषयन्तः शिशिरवसन्तग्रीष्मेषु यथा-कर्म रौक्ष्यमुत्पादयन्तो रूक्षान् रसांस्तिककषाय-कटुकांश्चाभिवर्धयन्तो नृणां दौर्बल्यमावहन्ति ॥६॥

तत्रेत्यादि । आददान उच्छोषयन् । जगतः स्थावरजङ्गमस्य । स्नेहं सारं सौम्यभागमित्यर्थः । न केवलं रविः, वायवश्च शोषयन्तः स्नेहमिति संबन्धः । तीव्राश्च रूक्षाश्च तीव्ररूक्षाः; यदि वा तीव्रं रौक्ष्यं येषां ते तीव्ररूक्षाः; एतच्चादाने तीव्रेण रविणा संबन्धाद्वायोर्भवति योगवाहित्वाद्वायोः । उक्तं हि—“योगवाही (हः) परं वायुः संयोगादुभयार्थकृतः” (चि. अ. ३) इत्यादि । यथाक्रममिति शिशिरे रौक्ष्यमल्पं तित्कं रसमल्पं च दौर्बल्यं, तथा वसन्ते मध्यं रौक्ष्यं कषायं रसं मध्यं दौर्बल्यं, तथा ग्रीष्मे प्रकृष्टं रौक्ष्यं कटुकं रसं महच्च दौर्बल्यं दर्शयति । यद्यपि च कषायो रसो रूक्षतमः कटुकश्च रूक्षतरः, यदुक्तं—“रौक्ष्यात् कषायो रूक्षाणां प्रवरो मध्यमः कटुः” (सू. अ. २६) इत्यादि; रौक्ष्यप्रकर्षश्च ग्रीष्मे, मध्यबलं च रौक्ष्यं वसन्ते, तथाऽपि वाय्वग्निगुणवाहुत्वात् कटुकस्य वाय्वग्निगुणबहुले ग्रीष्मकाल एवोत्पत्तिः, पवनपृथिव्युत्कर्षवत् तु वसन्ते पवनपृथिव्युत्कर्षजन्यस्य कषायस्योत्पत्तिः । यदुक्तं—“वाय्वग्निगुणभूयिष्ठत्वात् कटुकः, पवनपृथिव्यतिरेकात् कषायः” (सू. अ. २६) इति । पृथिव्याद्युत्कर्षश्च कालविशेषप्रभावकृतः कार्यदर्शना-दुज्ज्वेयः । अभिवर्धयन्त इति वचनाद्यथास्वकाले तिकादीनामभिवृद्धिः स्यूयते, तेन न तदैकरसत्वम् । अत्र च क्रमवद्ग्री-क्ष्योत्पत्तिस्तिकाद्युत्पत्तौ अपि दौर्बल्योत्पत्तौ कारणं, यतो रौक्ष्यस्य-त्पादयन्त इति तिककषायकटुकानाभिवर्धयन्त इति च हेतुगर्भ-विशेषणद्वयं कृत्वा दौर्बल्यमावहन्तीत्युक्तम् ॥ ६ ॥

वर्षाशरद्धेमन्तेषु तु दक्षिणाभिमुखेऽर्के कालमा-गर्भेघवातवर्षाभिहतप्रतापे, शशिनि चाव्याहतबले, माहेन्द्रसलिलप्रशान्तसन्तापे जगति, अरूक्षा रसाः प्रवर्धन्तेऽम्ललवणमधुरा यथाक्रमं तत्र बलमुप-चीयते नृणामिति ॥ ७ ॥

वर्षेत्यादि । तृशब्दः पूर्वपक्षव्याघातः । दक्षिणाभिमुखे दक्षि-णाशां गन्तुमुद्यत एवाकं, तेन विषुवदुदयोपलक्षितमध्यदेशार्द्ध-तरेण वर्तमानोऽपि रविर्षदैव दक्षिणाशां गन्तुमुद्यतो भवति तदैव क्षीयमाणबलो भवति, उत्तराशागमनप्रकर्षाद्विहतबलप्रकर्ष-

तया तु स्तोकस्तोकक्रमापचीयमानबलोऽपि तथा दुर्बलो न लक्ष्यते । एवमुत्तरावर्गेऽपि व्याख्येयम् । कालः पूर्व व्याख्यातः, मार्ग इह दक्षिणाभिमुखः, मेघस्य वातो मेघघातः, वर्षणं वर्षः, एतैरभिहतप्रतापेऽर्क इति संबन्धः । वातस्त्वह मेघसंबन्धाहि-तशैत्योऽर्केतापपरिपन्थी भवति, शशिनीऽव्याहतबलत्वं सूर्यस्य परिपन्थिनोऽभिहतप्रतापत्वादनुगुणमेघघातवर्षणयोगात् । जगति स्थावरजङ्गमे । अत्र च “पृथिव्याग्निभूयिष्ठत्वादम्लः”, सलि-न्याग्निभूयिष्ठत्वालवण” (सू. अ. २६) इत्युक्तं, तत् कथं सम्ये विसर्गे तयोश्चाभियोगरूपाद इति न वाच्यम्, यतो बलप्र-कर्षवतोऽर्कस्य क्षीयमाणबलस्यापि विषुवपर्यन्तं बलवत्त्वमस्से-वेति व्युत्पादितमेव ॥ ७ ॥

भवति चात्र—

आदावन्ते च दौर्बल्यं विसर्गादानयोर्नृणाम् ।

मध्ये मध्यबलं, त्वन्ते श्रेष्ठमग्रे च निर्दिशेत् ॥ ८ ॥

संप्रति शिशिरादौ बलहासः प्रतिपादितो वर्षादी च बलो-त्कर्षः; तत्र शिशिरे दुर्बला वर्षासु बलवन्तः प्राणिनो भवन्ती-त्यादिदुर्ग्रहं निषेद्धमाह—आदावन्ते चेत्यादि । विसर्गस्यादौ वर्षासु, आदानस्यान्ते ग्रीष्मे, दौर्बल्यं प्रकर्षं प्राप्तं निर्दिशेदिति संबन्धः; तथा मध्ये विसर्गस्य शरदि, आदानस्य मध्ये वसन्ते, मध्यं नातिशीघ्रं नातिवृद्धं बलं विनिर्दिशेदिति योज्यं; तथाऽन्ते विसर्गस्य हेमन्ते, अग्रे च प्रथमे आदानस्य शिशिरे, श्रेष्ठं बलं विनिर्दिशेदिति योजना । एवं मन्यते—विसर्गप्रकर्षा-हितबलप्रकर्षः पुरुष आदानस्यादौ शिशिरे स्तोकक्षीयमाण-बलोऽपि बलवान् भवति, यथा—ग्रीष्मास्यान्ताद्विहृद्धिप्रकर्षो निशा माघफाल्गुनयोः क्षीयमाणाऽपि दिवसान्महत्त्वो भवति । अनेन न्यायेन वर्षासु दौर्बल्यं, वसन्तशरदोश्च मध्यमं बलं बोद्धव्यम् । एवं कालगुणरसदेहबलकारणत्वमर्कादीनां व्यवस्था-पितं, दोषकारणत्वं त्वं क्रतुविधाननिर्देशोऽभिधास्यते ॥ ८ ॥

शीते शीतानिलस्पर्शसंरुद्धो बलिनां वली ।

पक्ता भवति हेमन्ते मात्राद्व्यगुरुक्षमः ॥ ९ ॥

स यदा नेन्धनं युक्तं लभते देहजं तदा ।

रसं हिनस्यतो वायुः शीतः शीते प्रकुप्यति ॥ १० ॥

तस्मात्तुषारसमये स्निग्धोऽम्ललवणान् रसान् ।

ओदकानूपमांसानां मेघानामुपयोजयेत् ॥ ११ ॥

विलेशयानां मांसानि प्रसहानां भृतानि च ।

भक्षयेन्मदिरां शीथुं मधु चातुषिवेन्नरः ॥ १२ ॥

गोरसानिधुविकृतीषैसां तैलं नवौदनम् ।

हेमन्तेऽभ्यस्यतस्तोयमुष्णं चायुर्न हीयते ॥ १३ ॥

अभ्यङ्गोत्सादनं मूर्ध्नि तैलं जेन्ताकमातपम् ।

भजेद्भूमिगृहं चोष्णमुष्णं गर्भेगृहं तथा ॥ १४ ॥

शीतेषु संवृत्तं सेव्यं यानं शयनमासनम् ।
 प्रावारजिनकौषेयप्रवेणीकुथकास्तुतम् ॥ १५ ॥
 गुरुण्णवासा दिग्धाङ्गो गुरुणाऽगुरुणा सदा ।
 शयने प्रमदां पीनां विशालोपचितस्तनीम् ॥ १६ ॥
 आलिङ्गागुरुदिग्धाङ्गीं सुप्यात् समदमन्मथः ।
 प्रकामं च निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे ॥ १७ ॥
 घर्जयेदन्नपानानि वातलानि लघूनि च ।
 प्रचातं प्रमिताहारमुदमन्थं हिमागमे ॥ १८ ॥

वर्धमानबलप्रकर्षवत्तया हेमन्तस्याभिप्रेतवात्सत्तासाम्यमेवाग्रे
 प्राह—शीत इत्यादिना । शीते शीतगुणयुक्ते हेमन्ते, यद्यपि
 चातुके शीत इति विशेषणे हेमन्तः शीत एव लभ्यते, तथाऽपि
 न पूर्वं कश्चिदेमन्ते शीतत्वं प्रतिपादितमिति प्रतिपाद्यते; यदि वा
 यदैव हेमन्ते शीतं महद्भवति तदैव विशेषेण वृद्धिर्बली भवति,
 नोपक्रममात्रेणापि, ऋतुव्यापत्तौ शीतायोगे इति च शीत इति
 पदेन लभ्यते । हिमसंबन्धादिशेषेण शीतोऽनिलः शीतानिलः;
 विशेषेण शीतत्वं वायोर्योगवाहित्वाच्छीतकालसंबन्धादेव लब्धं
 पुनरभिधीयतेऽग्निंसंरोधहेतुत्वात् । वायुर्हि हिमसंबन्धादेव
 बहिर्निर्गच्छच्छरीरोष्मणो रोधं कृत्वा कुम्भकारपवनादितपङ्क-
 लेप इवान्तरस्य वहेद्विदिमावहति । एतेन यदुच्यते—असमाना-
 च्छीतवातात्, कथमभिद्विदिरेत्येतदपास्तम् । नद्यत्र शीतो वातोऽ-
 मित्वेन परिणमते, किं तर्हि निर्गच्छतेजःप्रतीपीभूतः । शीता-
 निलस्य स्पर्शः शरीरसंबन्ध इत्यर्थः । बलिनां प्राणिनां हेमन्त-
 स्वभावाद्बली भवति; अनेन प्राणिबलवत्त्वमभिवलैवत्ये हेतुरिति
 दर्शयति । उक्तं च हस्तिवैद्यके बालगजानां नीरोगत्वप्रति-
 पादने; यथा—“अव्याहृतादभिप्रायात् प्रीतिः, प्रीतेर्बलं, बलात् ।
 अभिरमेव धातुतां बलं, नाशस्ततो रुजाम्” इति । मात्रया
 यद् गुरु अतिमात्रमित्यर्थः, द्रव्यतश्च द्रव्यस्वभावतश्च यद्
 गुरु नवधान्यादि, तत्क्षमः । एवंभूतो बली वृद्धिर्धातुं युक्तं गुरु-
 भूतं चाबलं न लभते, तदा देहजं रसं दिनस्ति क्षयं नयति;
 देहार्थं देहजातं वा देहजं धातुरूपं रसमित्यर्थः । अत इन्धना-
 भावे सति रसधातुक्षयाद्वायुः प्रकुप्यति हेमन्ते । हेल्न्तरमाह
 वातकोपे—शीतः शीत इति; यस्मादयं शीतगुणो वायुः,
 तस्माच्छीतकाले हेमन्तलक्षणे समानं कारणमासाद्य कुप्यती-
 त्यर्थः । अत्र वृद्धो वायुर्देहदक्षिणो यथाऽमिद्विदि करोति, न तु
 वैषम्यमनतिवृद्धत्वात्, तथाऽमिद्विदिमेव करोति । यदुक्तं—
 “मेदसाऽऽवृत्तमार्गात्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः । चरन् सन्धुक्षय-
 त्वमिमाहारां शोषयत्वपि” (सू. अ. २१) इत्यादिनाऽष्टीनिन्दि-
 तीये । तस्मादिति देहजरसक्षयमयात् । प्रकरणलब्धेऽपि तुषार-
 समय इति यत् पुनः करोति, तद्विशेषेण तुषारपाते विशेषेण स्नि-

ग्धादीनां भोजनार्थम् । मेधानां मेदुराणाम् । औदकानूपमांसाद-
 यश्च हेमन्तकालकफचयसंबन्धका अपि महालययवातविकारप्रति-
 पक्षत्वेन व्यावयादिकफचयप्रतिपक्षयुक्तत्वाच्चाभिप्रेताः । औदकाः
 कूर्मादयोऽन्नपाने वक्ष्यमाणाः, अन्वाः समरक्षज्ञादयः, बिले-
 शया गोधाप्रभृतयः, प्रसह गोबरादयः । भृत्तं भट्टिमिति प्रसि-
 द्धम् । हेमन्तेऽभ्यस्यत इति पुनर्हेमन्तग्रहणं हेमन्तं व्याप्ये-
 वोष्णोदकसेवोपदर्शनार्थम् । जेन्ताकः स्वेदविशेषो वक्ष्यमाणः ।
 गर्भग्रहं गृहकोष्ठकम् । हेमन्त इत्यनेनार्थलब्धेऽपि शीते शीते-
 ज्विति पदं वर्षाकालादावपि शीतप्राप्तौ संवृतयानादिसेवोपदर्श-
 नार्थम् । प्रावारो गुरुषावरणं कम्बलादि, अजिनं व्याघ्रादिचर्म,
 कौषेयं कोषकारक्रीटतन्तुमयं, प्रवेणी गोपीति प्रसिद्धा, कुथक-
 श्वित्रकम्बलः । गुरुणाऽगुरुणिति अगुरुघनप्रलेपनेत्यर्थः । विशाला-
 वायामेन, उपचितौ परिणहेन । मैथुनसेवोपदेशश्चेह प्राणिनां
 बलवत्त्वेन शीतप्रतीकारकरत्वेन चीयमानकफविरुद्धत्वेन च;
 सुशुत्तेऽपि हेमन्ते मैथुनसेवोक्ताः यदुक्तं—“तत्रापनीतहा-
 राश्च प्रिया नायः खलङ्कृताः । रमयेयुर्थेयाकामं बलादपि मदो-
 कटाः” इति ॥ १-१८ ॥

हेमन्तशिशिरौ तुल्यौ शिशिरेऽल्यं विशेषणम् ।
 रौक्ष्यमादानजं शीतं मेघमास्तवर्षजम् ॥ १९ ॥
 तस्माद्धैमन्तिकः सर्वः शिशिरे विधिरिष्यते ।
 निवातमुष्णं त्वधिकं शिशिरे गृहमाश्रयेत् ॥ २० ॥
 कटुतिक्तकषायाणि वातलानि लघूनि च ।
 वर्जयेदन्नपानानि शिशिरे शीतलानि च ॥ २१ ॥

शिशिरविधिमाह—हेमन्तेत्यादि । विशेषणं विशेषः;
 शिशिरस्यादानारम्भत्वेन रौक्ष्यं, तथा मेघमास्तवर्षाः शिशिरेऽ-
 धिका भवन्ति तज्जं च शीतमधिकं हेमन्तादस्तीत्यर्थः ।
 तस्मादिति हेमन्ततुल्यत्वादिशिष्टरौक्ष्यशीतयुक्तत्वाच्च हेमन्त-
 को विधिः । निवातमुष्णं त्विति तुशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहार्थः;
 हेमन्तोक्तनिवातोष्णगृहाच्छिशिरे रूक्षातिशीतेऽधिकमुष्णं गृह-
 माश्रयेदित्यभिप्रायः । केचिदन्नास्येतिप्रतिपादकं ग्रन्थं पठन्ति,
 स त्वनार्थः ॥ १९-२१ ॥

वसन्ते निश्चितः श्रेष्ठा दिनकृद्भूमिरीरितः ।
 कायाग्निं वाधते रोगांस्ततः प्रकुरुते बहून् ॥ २२ ॥
 तस्माद्वसन्ते कर्माणि वमनादीनि कारयेत् ।
 गुर्वम्लस्निग्धमधुरं दिवास्वप्नं च वर्जयेत् ॥ २३ ॥
 व्यायामोद्वर्तनं धूमं कवलग्रहमञ्जनम् ।
 सुखाम्बुना शौचविधिं शीलयेत् कुसुमागमे ॥ २४ ॥
 चन्दनागुरुदिग्धाङ्गो यवगोधूमभोजनः ।
 शारभं शाशमैणेयं मांसं लावकपिञ्जलम् ॥ २५ ॥

१ ‘शीते सुसंवृत्तं’ इति पा० । २ ‘अग्निंसंरोधहेतुत्वात्’ इति
 पा० । ३ ‘प्राणिबलवत्त्वमभिवलैव’ इति पा० । ४ ‘साम्यं’ इति पा० ।

१ ‘प्रतिपक्षयुक्तिद्वारा’ इति पा० । २ ‘हेमन्ते’ इति गङ्गाधर-
 संमतः पाठः ।

भक्षयेन्निगदं सीधुं पिबेन्माध्वीकमेव वा ।

वसन्तेऽनुभवेत् स्त्रीणां काननानां च यौवनम् ॥२६॥

वसन्त इत्यादिना वसन्तविधिमाह । निश्चितः संचितो वसन्तपूर्वकाले, ईरितो विलायितो वसन्ते । कायामिमिति कायनिर्वर्तकमपि जातं, न तु धात्वभिनिवेशमात्रम् । तत इत्यत्र चकारो वृत्तनिर्दिष्टो बोद्धव्यः, तेन ततोऽभिवधानाच्चेत्यर्थः; यदि वा ततोऽभिवधानन्तरम् । वमनादीनि वमनप्रधानानि; तेन, आदानमध्यत्वेन यदि वातपित्तप्रकोपस्तथाविधो भवति तदा विरेचनास्थापनानुवासानामपि प्रवृत्तिर्भवति, शिरोविरेचनं तु कफजयार्थं कर्तव्यमेव । वसन्तशब्देन वमनं प्रति चैत्र एव बोद्धव्यः; येन, दोषचयाद्यर्थं पञ्चकर्मप्रवृत्त्यर्थं चाभिधातव्य-प्राप्त्युत्पत्तिक्रमेण फाल्गुनचैत्री वसन्तो भवति, न वैशाखः । अनेनैवाभिप्रायेण पूर्वश्लोकेऽपि सामान्येन निश्चित इति कृतं, न तु हेमन्ते निश्चित इति; हेमन्त इत्युक्ते हि रसोत्पत्तिक्रमाभिहितमार्गशीर्षौषात्मके हेमन्ते प्रकृतत्वादोषचयो दुष्यते, स च नाभिप्रेतः; उक्तस्तु दोषचयादिकमोक्तपौषमाधात्मके हेमन्ते श्लेष्मचयः । सुखाम्बुना सुखोष्णाम्बुना । लावकपिञ्जलं मांसमिति संबन्धः । भक्षयेदिति च्छेदः । अनुभवेदिति भाषया श्लेष्मक्षयार्थं स्तोत्रं मैथुनमनुजानाति ॥ २१-२६ ॥

मयूखैर्जगतः स्नेहं ग्रीष्मे पेपीयते रविः ।

खादु शीतं द्रवं क्षिग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥ २७ ॥

शीतं सशर्करं मन्थं जाङ्गलान्मृगपक्षिणः ।

घृतं पयः सशाल्यभं भजन् ग्रीष्मे न सीदति ॥ २८ ॥

मद्यमल्यं न वा पेयमथवा सुबहुदकम् ।

लवणाम्लकटुष्णानि व्यायामं च विवर्जयेत् ॥ २९ ॥

दिवा शीतगृहे निद्रां निशि चन्द्रांशुशीतले ।

भजेच्चन्दनदिग्धाङ्गः प्रवाते हर्म्यमस्तके ॥ ३० ॥

व्यजनैः पाणिसंस्पर्शैश्चन्दनोदकशीतलेः ।

सेव्यमानो भजेदास्यां मुक्तामणिविभूषितः ॥ ३१ ॥

काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च ।

ग्रीष्मकाले निषेवेत मैथुनाद्विरतो नरः ॥ ३२ ॥

मयूखैरित्यादिना ग्रैष्मविधिमाह । मयूखैः तेजोभिः । स्नेहः सार इत्यर्थः । पेपीयते अल्यर्थं पिबति । मन्थः—“सक्तावः सर्पिणा युक्ताः शीतवारिपरिहृताः । नाल्यच्छा नातिसान्द्राश्च मन्थ इत्यभिधीयते” । मद्यमल्यमिति एकान्तमद्यसात्म्येन; नवेति मद्यस्य खभावपाकाभ्याममलस्य ग्रीष्मविरुद्धत्वेन; सुबहुदकमिति मद्यसात्म्यस्यैव, मद्यस्योष्णाम्लत्वाद्यपवादार्थं बहुतरं पानीयं प्रक्षिप्य पातव्यमिति दर्शयति; तेनैतत् फलति—यस्मात् ग्रीष्मे न पातव्यमेव तावदः मद्यसात्म्यानां सात्म्यमद्य-स्वागे सात्म्यस्यागजा रोगा भवन्ति, तेन तस्याल्यं वा सुबहुदकं

वा देयमित्यर्थः । सुचैव मणिमुक्तामणिः । ग्रीष्मकाले चण्डा-तपे मध्याह्न इत्यर्थः । मैथुनोपरतिस्तु दिवाविशं बोद्धव्यम् ॥ २७-३२ ॥

आदानदुर्बले देहे पक्ता भवति दुर्बलः ।

स वर्षास्वनिलादीनां दूषणैर्बाध्यते पुनः ॥ ३३ ॥

भूवाष्पान्मेघनिस्स्यन्दात् पाकादम्लजलस्य च ।

वर्षास्वन्निले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः ॥ ३४ ॥

तस्मात् साधारणः सर्वो विधिविर्षासु शस्यते ।

उदमन्थं दिवास्त्रममवश्यं नदीजलम् ॥ ३५ ॥

व्यायाममातपं चैव व्यायामं चात्र वर्जयेत् ।

पानभोजनसंस्कारान् प्रायः क्षौद्रान्वितान् भजेत् ३६

व्यकाम्ललवणस्नेहं वातवर्षाकुलेऽहनि ।

विशेषशीते भोक्तव्यं वर्षास्वनिलशान्तये ॥ ३७ ॥

अग्निस्तरक्षणावयवा यवगोधूमशालयः ।

पुराणा जाङ्गलैर्मसैर्मोक्ष्या यूपैश्च संस्कृतैः ॥ ३८ ॥

पिबेत् क्षौद्रान्वितं चाल्यं माध्वीकारिष्टमम्बु वा ।

माहेन्द्रं तप्तशीतं वा कौपं सारसमेव वा ॥ ३९ ॥

प्रघर्षोद्धर्तनक्षानगन्धमाल्यपरो भवेत् ।

लघुशुद्धाम्बरः स्थानं भजेदक्लेदि वार्षिकम् ॥ ४० ॥

वर्षाविधिमाह—आदानेत्यादि । देहस्य दुर्बलत्वे पक्ताऽपि दुर्बलो भवति, देहबलानुविधायित्वाद्देहः । एतच्च बलिनां बली भवतीत्यत्र व्युत्पादितम् । स दुर्बलो बलिः । अनिलादीनामिति अनिलप्रधानानाम् । वर्षासु वातादयः कुतः कुप्यन्तीत्याह—भूवा-ष्पादित्यादि । भूवाष्पः प्रभावादेव त्रिदोषकोपकः । मेघनिस्स्यन्दो वातश्लेष्मकारकः । अम्लपाकता जलस्य वर्षास्वभावकृता पित्त-श्लेष्मकरी । अग्निबले क्षीणे इत्यनेनादानाहितमभिमागन्धमपि दोषप्रकोपकमिति दर्शयति । अभिमन्थं चापाकविदाहाभ्यां कफपित्तकारि, धातुपोषकरसानुत्पादाच्च धातुक्षयेण वातकारि । एतेन वर्षासु वह्निमान्येन वातादिकोपः, वातादिकोपेन च वह्निमान्यमिति दर्शितम् । यदुक्तं **वाग्भटे**—“भूवाष्पेणाम्लपाकेन मल्लेन च वारिणा । वह्निनैव च मन्देन तेविल्लन्योऽप्यदूषिषु ॥ साधारणो विधिः कार्यन्निदोषज्ञोऽभिविषयः” (वा. सू. अ. ३) इति । उदकप्रधानो मन्थ उदमन्थः । पानम् उदकादि, भोजनं रक्तशाल्यादि, तयोः संस्काराः संस्कारवन्त्यन्नपानानितीत्यर्थः । क्षौद्रं च यद्यपि वातप्रकोपि, तथाऽपि वार्षिककृद्दशमार्गं खल्य-मात्रया क्षौद्रान्वितपदेन विहितम् । विशेषशीत इति हेतुगर्भ-विशेषणः; तेनाल्यर्थशीते दिवसे यस्मान्माहालयस्य वातस्य कोपो भवति तत्तत्सज्जयार्थं वर्षाकालप्रभावक्रियमाणपित्तच-यानुपशोथोरत्यम्ललवणयोः रूपयोगः कर्तव्य इति दर्शितं भवति ॥ ३३-४० ॥

वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैवाकर्दमिभिः ।
 तप्तानामाचितं पित्तं प्रायः शरदि कुप्यति ॥ ४१ ॥
 तत्रात्रपानं मधुरं लघु शीतं सत्तिककम् ।
 पित्तप्रशमनं सेव्यं मात्रया सुप्रकाङ्क्षितैः ॥ ४२ ॥
 लावान् कपिज्वलानिपानुरभ्राञ्छरभान् शशान् ।
 शालीन् सयवगोधूमान् सेव्यानाहुर्धनात्यये ॥ ४३ ॥
 तिक्तस्य सर्पिषः पानं विरेको रक्तमोक्षणम् ।
 धाराधरात्यये कार्यमातपस्य च वर्जनम् ॥ ४४ ॥
 वसां तैलमवश्यायमौदकानूपमामिषम् ।
 श्वारं दधि दिवास्वप्नं प्राग्वतं चात्र वर्जयेत् ॥ ४५ ॥
 दिवा सूर्याशुसंततं निशि चन्द्राशुशीतलम् ।
 कालेन पक्कं निर्दोषमगस्त्येनाविषीकृतम् ॥ ४६ ॥
 हंसोदकमिति ख्यातं शारदं विमलं शुचि ।
 स्नानपानावगाहेषु हितैमम्बु यथाऽमृतम् ॥ ४७ ॥
 शारदानि च माल्यानि वासांसि विमलानि च ।
 शरत्काले प्रशस्यन्ते प्रदोषे चेन्दुरदमयः ॥ ४८ ॥

शरद्विधिमह—वर्षेत्यादि । उचितम् अभ्यस्तम्, ‘उच सम-
 वाये’ इत्यस्माद्धातोः; शीतमुचितान्यज्ञानि येषां, तेषाम् । सह-
 सैवेति पदेनाक्रमेणे शरदि तीव्रातपसंबन्धादनभ्यस्तात् पित्तप्र-
 कोपो न्याय्य इति दर्शयति । आचितमिति वर्षाशु । प्राय
 इत्यनेन वर्षाशु पित्तचयप्रतिकूलं विधिं प्रयत्नेनाचरतो न
 भवत्यपि पित्तचयः, शरदि तु प्रकोपो न भवतीति दर्शयति;
 एतच्च सामान्यन्यायेन श्लेष्माणो वातस्य च चयप्रकोपयोर्बोद्ध-
 व्यः; यदि वा, प्रायः पित्तं प्रकुप्यति श्लेष्मा चानुबलत्वेने-
 त्यर्थः । यदुक्तं—“तस्य चानुबलः कफः” (चि. अ. ३) इति ।
 लघ्विति अभिसन्धुक्षणार्थम् । अत्र वहेः समानेनापि पित्तो न
 द्रवांशसंबन्धेनाभिमान्यं क्रियते । यदुक्तं ग्रहण्यध्याये—“आ-
 ग्रावयद्धन्यलनं जलं तप्तमिवानलम्” (चि. अ. १५) । उत्स-
 र्गसिद्ध एव भोजनस्य मात्रावच्छेदमात्रयेति वचनं मात्रातिक्रमे-
 णैव विशेषतो भूरिदोषवदशेनार्थम् । सुप्रकाङ्क्षितैः सुदुमुक्षितैः ।
 उर्रो मेषः । घनात्यय इति पुनर्वचनं शरत्प्रवेश एवैतदुक्त-
 विधिकरणं ग्रन्थाधिक्यात् सूचयतीति व्याख्यानयन्ति; वयं तु
 पश्यामः—पर्यायशब्दानां पुनः पुनः करणे यत्र तात्पर्यं शास्त्रे
 प्रतीयते तत्र तदेव वाच्यं, यत्र तु तात्पर्यान्तरं न प्रतीयते
 तत्र वाक्यभेदेनैव पुनरभिधानमिति । धाराधराणां मेधानाम-
 त्ययोऽदर्शनम् । तेन, प्रव्यक्तार्था शरदि तिक्तसर्पिःपानं विरे-
 कादि च कार्यम् । क्रमश्चात्रार्च्यस्याभिप्रेतः, तेन प्रथमं तिक्त-
 सर्पिष्वपानं, तेन पित्ताप्रशान्तौ विरेकः, तेनायश्वान्तौ शोणित-
 द्रुष्टौ च ससां रक्तमोक्षणं; रक्तं चात्र कालस्वभावाद्ब्रूयत्येव
 प्रायः; यदाह—“शरत्कालस्वभावाच्च शोणितं संप्रदूष्यति”

१ ‘शस्यते तथथाऽमृतम्’ इति पा० ।

(सू. अ. २४) इति । दिवेत्यादि ।—सूर्याशुतापादेव दिवेति
 लब्धे दिवेति सकलदिनव्याप्त्यर्थम् । सूर्यतप्तमिति वक्तव्येऽशु-
 ग्रहणं मेघावरणरहितं शुसूर्यग्रहणार्थम् । संतप्तमित्यत्र संशब्दः
 परितस्तापोपदर्शनार्थः । एवं निशीत्यादि च व्याख्येयम् । चन्द्रा-
 शुग्रहणेन च निशि सौम्यांशसंबन्धं लक्षयति । कालेनेति शर-
 त्कालस्वभावेन । पक्कमिति वर्षास्नानवभूमिसंबन्धजनितवै-
 च्छिल्यव्यमलत्वाददिदोषरहितम् । यतः पक्कं ततो निर्दोषं दोषा-
 जनकमित्यर्थः । अगस्त्येनाविषीकृतमित्यगस्त्योदयेन प्रभावा-
 द्रषासु मेघसंबन्धोरगलत्वादिसेबन्धात्सविषमविषं भवतीति
 वाच्यम् । हंसोदकमिति एवम्भूतोदकस्य संज्ञा; हंसशब्देन सूर्या-
 चन्द्रमसावमिषीयेते, तान्यां शोधितमुदकं हंसोदकं; यदि
 वा हंससेवायोग्यं हंसोदकं, हंसाः किल विशुद्धमेवोदकं भजन्ते ।
 अवगाहः चिरं जलावस्थानम् । शारदानीति माल्यविशेषमना-
 तैवकुसुमनिषेधार्थम् । प्रदोष इति निशाप्रवेश एव परं चन्द्र-
 र्दमसेवा; नोपरि, शिशिरमयात् । अत्र पूर्वैर्तुसात्म्यपरित्यागो
 भविष्यद्भुतसात्म्याभ्यासश्च पूर्वैर्वन्तससाहागाम्युत्वादिससाहयोः
 कर्तव्यः । यदुक्तं वाग्भटे—“श्वरौनत्यादिससाहाद्भुतसन्धिरिति
 स्मृतः । तत्र पूर्वं विधिस्त्याज्यः सेवनीयः परः क्रमात्” (वा.
 सू. अ. ३) इति ॥ ४१-४८ ॥

इत्युक्तभुतसात्म्यं यच्चेद्वाहारव्यप्राश्रयम् ।

उपशते यदौचित्यादोक्तसात्म्यं तदुच्यते ॥ ४९ ॥

उपसंहरति—इत्युक्तमित्यादि । ऋतुसात्म्यप्रज्ञेनाभ्यास-
 सात्म्यं दर्शयति । उपशते इत्यादि । उपशते सुखयति, अपथ्य-
 मपि सङ्गिकारं न जनयति । कुत इत्याह—औचित्यात् अभ्या-
 सादित्यर्थः; अपथ्यमपि हि निरन्तराभ्यासाद्विषमिवाशीविषस्य
 नोपघातकं भवतीति भावः ॥ ४९ ॥

देशानामामयानां च विपरीतगुणं गुणैः ।

सात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यज्ञाश्चेष्टितं चाद्यमेव च ५०

देशसात्म्यं रोगसात्म्यं च दर्शयति—देशानामित्यादि ।
 देशानामनूपादीनां, गुणैः ज्ञेहगौरवादभिः सह विपरीतगुणं
 ज्ञेहगौरवविपरीतगुणरैरुच्यलवचुक्तं जाङ्गलमांसच्चादि; अद-
 नीयमाद्यं, चेष्टितं च व्यायामादि, देशसात्म्यमिच्छन्त्यायुर्वे-
 दविद इत्यर्थः । एवमामयानां च विपरीतगुणमित्यादि व्याख्ये-
 यम् । गुणशब्दश्चेह धर्ममात्रवचनः, यद्योच्यते—द्रव्यगुणो
 द्रव्यधर्म इत्यर्थः । तेन विपरीतप्रभावादीनामपि ग्रहणं भवति ।
 आमयशब्देन चामयहेतुरपि गृहीतव्यः । तत आमयविपरीता-
 नाम, आमयहेतुविपरीतानां, तथा प्रभाववैपरीत्यात्विपरीता-
 र्थकारिणां च ग्रहणं भवति । तदुदाहरणानि यथावसरं निदानं
 करिष्यामः । आद्यग्रहणेनौषधाहारयोर्ग्रहणं, चेष्टितग्रहणेन
 स्वप्नाभ्यासादीनां ग्रहणं व्याख्येयम् ॥ ५० ॥

१ ‘मेघावराहतांशुसूर्यग्रहणार्थम्’ इति पा० । २ ‘सौम्याशुस-
 वन्धं’ इति पा० । ३ गङ्गाधरस्तु ‘ओक्तसात्म्यं’ इति पठति,
 ‘ओकादौचित्यात् सात्म्यमित्योक्तसात्म्यमित्युच्यते’ इति च व्याख्या-
 नयति ।

तत्र श्लोकः—

ऋतावृतौ नृभिः सेव्यमसेव्यं यच्च किंचन ।

तस्याशितौ निर्दिष्टं हेतुमत् सात्म्यमेव च ॥ ५१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तत्र चरकप्रतिस्संस्कृते श्लोकस्थाने
तस्याशितौ नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

उक्तमध्यायार्थमुपसंहरति—ऋताविलादि । अत्र हेमन्ते
असेव्यं कण्ठरवेण यद्यपि न प्रतिपादितं तथाऽपि 'स यदा नेन्धनं
युक्तं लभते' इत्यभिधानादल्पभोजनपरिहार उक्त एव भवति;
तेन, ऋतावृताविति वीप्सा कृताऽर्थवती भवति; यदि वा
छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायाद्वीप्सोक्ता । हेमन्तपरिहारविधिष्वच
शिशिरपरिहारविधिर्व्याख्येयः । हेतुमदिति उपपत्तिम्, औचि-
त्यादिहेतुनिर्देशोपपन्नमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचित्वाचार्य चरकतात्पर्यटीकायामु-
र्वेदरीपिकायां सूत्रस्थाने स्वस्थचतुष्के तस्या-
शितौ नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो नवेगान्धारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

न वेगान् धारयेद्दीमाज्ञातान् मूत्रपुरीषयोः ।

न रेतसो न वातस्य न र्छर्द्याः क्षवथोर्न च ॥ ३ ॥

नोद्गारस्य न जुम्भाया न वेगान् क्षुत्पिपासयोः ।

न बाष्पस्य न निद्राया निःश्वासस्य श्रमेण च ॥ ४ ॥

पूर्वाध्यायाभ्यां स्वस्थहित आहारः प्राधान्येनोक्तः, तस्य
चाहारस्य स्वस्थहितत्वमाहारपाकजमूत्रपुरीषाणामविधारितवे-
गानां बहिर्गमने सति भवतीति मूत्रदिवेगाविधारणोपदेशकं न-
वेगान्धारणीयमाह । इहापि नवेगधारणशब्दस्याभावान्मात्रा-
शितौयवत् पर्यायशब्देन संज्ञा बोद्धव्या । जातानिति जातमा-
त्रान् । वेगः प्रवृत्त्यनुसृतं मूत्रपुरीषादीनाम् । मूत्रग्रहणमादौ
मूत्रस्य पुरीषाद्यपेक्षया बहुवेगत्वात् । मूत्रपुरीषयोरिति क्षुत्पि-
पासयोरिति च समासकरणं प्रायशोऽनयोः सहोत्पाददर्शना-
र्थम् । प्रतिनिषेध्यं नकारकरणं निषेध्यगीरवोपदर्शनार्थम् ।
निःश्वासस्य श्रमेण चेति श्रमोत्थस्य निःश्वाससाविधार्यत्वं दर्श-
यति, यतोऽनन्तरं वक्ष्यति—“अमनिःश्वासधारणात्” इति;
सुश्रुतेऽयुक्तं—“अन्तस्य निःश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमूच्छं
अपवाऽपि शुभम्” (सू. उ. अ. ५५) इति ॥ १—४ ॥

एतान् धारयतो जातान् वेगान् रोगा भवन्ति ये ।

पृथक्पृथक्चिकित्सायै तान्मे निगदतः शृणु ॥ ५ ॥

१ 'वम्याः' इति पा० ।

च. सं. ७

बस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा ।
विनामो वंक्षणानाहः स्याल्लङ्घं मूत्रनिग्रहे ॥ ६ ॥

खेदावगाहनाभ्यङ्गान् सर्पिषश्चावपीडकम् ।

मूत्रे प्रतिहते कुयीत्रिविधं बस्तिकर्म च ॥ ७ ॥

पक्काशयशिरःशूलं वातवर्चोऽप्रवर्तनम् ।

पिण्डकोद्वेष्टनाध्मानं पुरीषे स्याद्विधारिते ॥ ८ ॥

खेदाभ्यङ्गावगाहाश्च वर्तयो बस्तिकर्म च ।

हितं प्रतिहते वर्चस्यन्नपानं प्रमाथि च ॥ ९ ॥

मेढ्रे वृषणयोः शूलमङ्गमदौ हृदि व्यथा ।

भवेत् प्रतिहते शुके विबद्धं मूत्रमेव च ॥ १० ॥

तत्राभ्यङ्गोऽवगाहाश्च मदिरा चरणायुधाः ।

शालिः पयो निरुहश्च शस्तं मैथुनमेव च ॥ ११ ॥

संज्ञो विण्मूत्रवातानामाध्मानं वेदना क्लमः ।

जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥ १२ ॥

क्षेहखेदविधिसूत्रं वर्तयो भोजनानि च ।

पानानि बस्तयश्चैव शस्तं वातातुलोमनम् ॥ १३ ॥

कण्डूकोठावचिच्यङ्गशोथपाण्ड्वामयज्वराः ।

कुष्ठहृल्लासवीसर्पाश्छर्दिनिग्रहजा गदाः ॥ १४ ॥

भुक्त्वा प्रच्छर्दनं धूमो लङ्घनं रक्तमोक्षणम् ।

रूक्षाक्षपानं व्यायामो विरेकश्चात्र शस्यते ॥ १५ ॥

मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितार्थावभेदकौ ।

इन्द्रियाणां च दौर्बल्यं क्षवयोः स्याद्विधारणात् ॥ १६ ॥

तत्रोर्ध्वजनुकेऽभ्यङ्गः खेदो धूमः सनावनः ।

हितं वातघ्नमाद्यं च घृतं चैतत्तरमक्तिकम् ॥ १७ ॥

हिक्का श्वासोऽरुचिः कम्पो विबन्धो हृदयोरसोः ।

उद्गारनिग्रहात्तत्र हिक्कायास्तुल्यमौषधम् ॥ १८ ॥

विनामाक्षेपसंकोचाः सुतिः कम्पः प्रवेपनम् ।

जुम्भाया निग्रहात्तत्र सर्वं वातघ्नमौषधम् ॥ १९ ॥

काश्यदौर्बल्यवैवर्ण्यमङ्गमदोऽरुचिर्भ्रमः ।

क्षुद्रेगनिग्रहात्तत्र स्निग्धोष्णं लघु भोजनम् ॥ २० ॥

कण्ठास्यशोभो बाधिर्यं श्रमः सौदो हृदि व्यथा ।

पिपासानिग्रहात्तत्र शीतं तर्पणमिच्छते ॥ २१ ॥

प्रतिश्यायोऽक्षिरोगश्च हृद्रोगश्चावचिर्भ्रमः ।

वाँष्पनिग्रहात्तत्र खमो मद्यं प्रियाः कथाः ॥ २२ ॥

१ 'शिरोरुक्कृच्छ्रमूत्रता' इति पा० । २ 'मूत्रजेषु तु पाने च प्रा-
ग्भक्तं शस्यते घृतम् । जीर्णान्तिकं चोत्तमया मात्रया योजनाद्वयम् ॥
अवपीडकमेतच्च संज्ञितं' इति वाग्भटः (सू. अ. ४) । ३ 'वातक-
चोनिरोधनम्' इति पा० । ४ 'वातमूत्रपुरीषाणां संज्ञो ध्मानं क्लमो
रुजा' इति पा० । ५ 'कासोऽरुचिः' इति पा० । ६ 'श्वासः' इति
पा० । ७ 'वाँष्पस्य निग्रहात्तत्र' इति पा० ।

जुष्माऽङ्गमर्दस्तन्द्रा च शिरोरोगोऽक्षिगौरवम् ।
निद्राविधारणात्तत्र स्वप्नः संवाहनानि च ॥ २३ ॥
गुल्महृद्गोशंसंमोहाः श्रमनिःश्वासधारणात् ।
जायन्ते तत्र विश्रामो वातघ्न्यश्च क्रिया हिताः ॥ २४ ॥
वेगनिप्रहृजा रोगा य एते परिकीर्तिताः ।
इच्छंस्तेषामनुत्पत्तिं वेगानेताश्च धारयेत् ॥ २५ ॥

यद्वेगविधारणे ये रोगास्तेषां यच्चिकित्सितं तदल्पवक्तव्यत्वात् प्रकरणगतत्वाच्च ब्रूते—वस्तिमेहनयोरित्यादि । मेहनं शिष्टैः । विनमनं शरीरस्य विनामः । अवपीडको बहुमात्रप्रयोगः, मात्राधिकत्वेन हि भेषजं दोषान् पीडयतीति कृत्वा; अन्यत्राप्युक्तम्—“अवपीडकसर्पिर्भिः कोष्णैर्धृततैलैकैस्तथाऽभ्यङ्गैः” इति । त्रिविधमिति निरुहानुवासनोत्तरवस्थात्मकम् । पिण्डका जानुहृत्तामध्यमांसपिण्डका । वतीयः फलवतीयः । प्रमाथि अनुलोमनम् । चरणयुधः कुकुटः । रुजा जठर इति संबन्धः । ‘भोजनानि’ ‘पानानि’ ‘वस्तय’ इति त्रयं वातानुलोमनं शस्त्रमिति योज्यम् । कोदो वरदीदृशकारः शोधः । व्यङ्गः श्यामवर्णं मण्डलं मुखे । हृल्लासः उत्कृष्टः । अर्धावभेदः अर्धमस्तकवेदनम् । आद्यं खाद्यं भोजनमित्यर्थः । चकारात् खेदादयोऽपि वातघ्ना इति सूचयति । यद्यपि सुश्रुते मूत्रादीनां त्रयोदशानां विधारणाच्च योदशोदावर्ता अभिधीयन्ते, तथाऽपीहाद्योदरीये मूत्रपुरीषवातशुक्लमिक्ष्वधुविघातजा एव परं षड्दावर्ता अभिधातव्याः; उद्गारादिनिरोधजानां वातनिरोधज एवोदावर्तंऽन्तर्भावाभिप्रायात्; यदि वा मूत्रादिविघातज एव विकारे चरकाचार्यस्य उदावर्तसंज्ञाऽभिप्रेता, नान्यत्रेति न विरोधः । सुहृदुर्दुर्द्वारानामाक्षेपणमाक्षेपः; पवणामाकुब्धनं संकोचः । सुतिः स्वशान्तिरिति । श्रमणं श्रमो येन चक्रस्थितमिवात्मानं मन्यते । सादः अज्ञावसादः । तर्पयतीति तर्पणम् । संवाहनं पाणिना पादादिप्रदेशे सुखमभिहननमुन्मर्दनं च ॥ ५—२५ ॥

इमांस्तु धारयेद्वेगान् हितार्थी प्रेत्य चेह च ।

साहसानामशस्तानां मनोवाक्कायकर्मणाम् ॥ २६ ॥

वेगानामविधायित्वेनोक्तवाहोभावीनामपि वेगा अविधार्थाः स्तुरित्याह—इमांस्तिवत्यादि । प्रेत्य जन्मान्तरे । इहेति इह जन्मनि । सहसा आत्मशक्तिमनलोच्छ्रियत इति साहसं, तत्तु गजामिमुखधावनानि । अशस्तानाम् अप्रशस्तानामनिष्ठफलानामिति यावत् । मनोवाक्कायकर्मणामित्यत्र कर्मशब्दो व्यापारवचनः ॥ २६ ॥

लोभशोकभयक्रोधमानवेगान् विधारयेत् ।

नैर्लज्ज्येर्ष्यातिरागणामभिध्यायाश्च बुद्धिमान् ॥ २७ ॥

अशस्तं मनसः कर्म दर्शयति—लोभेत्यादि । लोभः विषयेऽनुत्तिता प्रार्थना, शोकः पुत्रादिविनाशजं दैन्यम्, भयम् अपकारकावसंधानजं दैन्यम्, क्रोधः प्रद्वेषो येन प्रज्वलितमिवा-

त्मानं मन्यते, मानः सदसद्गुणाध्यारोपेणात्मन्युक्तवैप्रत्ययः । जुगुप्सितगोपनेच्छा लज्जा, तदभावो नैर्लज्ज्यः; समाने द्रव्ये परसंबन्धप्रतिषेधेच्छा ईर्ष्या; अतिराग उचित एव विषये पुनः पुनः प्रवर्तनेच्छा । अभिध्या मनसा पराभिद्रोहचिन्तनं, यदि वा परद्रव्यविषये स्तुष्ट्या ॥ २७ ॥

परुषस्यातिमात्रस्य सूचकस्यानुत्पत्तयः च ।

वाक्यस्याकालयुक्तस्य धारयेद्वेगमुत्पितम् ॥ २८ ॥

अशस्तं वचनकर्माह—परुषत्वेत्यादि । परुषं परोद्वेजकं वचनम् । अतिमात्रं बहु । सूचकं परानिष्ठजनकाभिधायकम् । अच्युतम् अपार्थक्यम् । अकालयुक्तम् अप्रस्तावागतम् ॥ २८ ॥

देहप्रवृत्तिर्या काचिद्विद्यते परपीडया ।

स्त्रीभोगस्तेयहिंसाद्या तस्यावेगाविधारयेत् ॥ २९ ॥

अशस्तं देहकर्माह—देहेत्यादि । परपीडया परपीडानिमित्तमित्यर्थः । स्त्रीभोगः परस्त्रीभोगः, स्तेयं परद्रव्यग्रहणं, हिंसा विधिरहिता प्राणिपीडा; आदिग्रहणादुर्बाधिमिमुखपादप्रसारणादि गृह्यते ॥ २९ ॥

पुण्यशब्दो विपापत्वान्मनोवाक्कायकर्मणाम् ।

धर्मार्थकामान् पुरुषः सुखी भुङ्क्ते चिन्तोति च ॥ ३० ॥

एवं कृते यद्वति तदर्थंयति—पुण्येत्यादि । पुण्यः पाननः शब्दो यस्यासौ पुण्यशब्दः । भुङ्क्ते चिन्तोति चेति उत्पन्नादविरोधतः फलोपयोगेन भुङ्क्ते; चिन्तोति चोत्पादयति चापरानित्यर्थः ॥ ३० ॥

शरीरचेष्टा या चेष्टा स्वैर्यार्थां बलवर्धिनी ।

देहव्यायामसंख्याता मात्रया तां समाचरेत् ॥ ३१ ॥

अविधार्थप्रवृत्तीन्मूत्रादीन् विधार्थप्रवृत्तीन् साहसार्थांश्च दर्शयित्वा विधार्थविधार्थप्रवृत्तिं व्यायाममाह—शरीरेत्यादि । देहस्य व्यायामो देहव्यायामः, देहग्रहणान्मनोव्यायामं चिन्तनादि निराकरोति; संख्याता संज्ञिता । या च इष्टा अभिप्रेता, एतेन भारहरणाद्याऽनिष्टा कार्यवैशान् क्रियमाणा चेष्टा निरस्त्यते, चङ्क्रमणरूपा तु क्रिया प्राप्यते । स्वैर्य स्थिरता शरीरस्य, तदर्थः । मात्रया अनपयिपरिमाणेन; एतावती चेयं शरीरचेष्टा मात्रावती यावत्वा लाघवादयो वक्ष्यमाणा भवन्ति, चेष्टातियोगवक्ष्यमाणाश्च श्रमश्रमौदायो न भवन्ति । सुश्रुतेऽप्युक्तं—“यत्तु चङ्क्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत् । तदायुर्वैलम्बेधाभिप्रदमिन्द्रियोधनम्” (सु. नि. अ. २४) इति ॥ ३१ ॥

लाघवं कर्मसामर्थ्यं स्वैर्यं दुःखसहिष्णुता ।

दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते ॥ ३२ ॥

१ ‘परायामाभिधायकं’ इति पा० । २ ‘उत्पन्नानविरोधतः फलभोगेन’ इति पा० । ३ ‘अमरकामादयः’ इति पा० । ४ ‘हेतुसहिष्णुता’ इति पा० ।

१ ‘शोकः’ इति पा० । २ ‘हितैषी’ इति पा० । ३ ‘निष्फलता’ इति पा० ।

श्रमः क्लमः क्षयस्तृष्णा रक्तपित्तं प्रतामकः ।
अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ॥ ३३ ॥
(स्वेदगमः श्वासवृद्धिर्गात्राणां लाघवं तथा ।
हृदयाद्युपरोधश्च इति व्यायामलक्षणम् ॥ १ ॥)

यथोक्तव्यायामगुणानाह—लाघवमिलादि । दोषक्षयोऽत्र
श्लेष्मक्षयोऽभिप्रेतः; यदि वाऽत्रिकर्तृत्वेन त्रिदोषक्षयोऽपि । उक्तं
हि—“श्रमप्रकोपी दोषाणां सर्वेषामभिप्रेतः” इति । व्याया-
मातिप्रवृत्तिदोषमाह—श्रम इत्यादि । क्लम इह मनह्निद्रिय-
ग्लानिः । क्षयो धातुक्षयः । प्रतामक एव प्रतामकः श्वासवि-
शेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

व्यायामहास्यभाष्याध्वग्रास्यधर्मप्रजगरान् ।
नोचितानपि सेवेत बुद्धिमानतिमात्रया ॥ ३४ ॥

इदानीं व्यायामतुल्यत्वेनान्यान्यतिमात्रत्वेन निषेद्धमाह—
व्यायामेत्यादि । यद्यप्यतिव्यायामो निषिद्धस्तथाऽपीह पुनरभि-
धीयते अतिभाष्यादिष्वपि तद्दोषश्रमकृमादिप्राप्त्यर्थः; यदि वा
पूर्वमनभ्यस्तव्यायामातिसेवा निषिद्धा, इह तु अभ्यस्तस्यापि
निषेधः । यदाह—नोचितानपि; उचितानप्यभ्यस्तानपीत्यर्थः ।
अपिशब्दादनभ्यस्तानां नितरां निषेधो लभ्यते । भाषणं भा-
ष्यम्, अध्वशब्देनाध्वगमनं, ग्रास्यधर्मो मैथुनम् ॥ ३४ ॥

एतानेवंविधांश्चान्यान् योऽस्तिमात्रं निषेवेत ।
गर्ज सिंह इवाकर्षन् सहसा स विनययति ॥ ३५ ॥
(अतिव्यायामभाराच्चकर्ममिश्रातिकर्तिताः ।
क्रोधशोकमयायासैः क्रान्ता ये चापि मानवाः ॥ १ ॥
बालवृद्धप्रवाताश्च ये चोच्चैर्वहुभाषकाः ।
ते वज्रयेयुर्युग्ययामं क्षुधितास्तृप्तिताश्च ये ॥ २ ॥)

एवंशब्देन गुरुभारदुर्गणदुर्गुणालानादि शृङ्खले । सिंहः किल
खल्वप्रमाणः खबलोद्रेकाज्जं कर्षन् पाटयन् स्वेहादनुचित-
व्यायामात् पश्चाद्वातशोभेण विपद्यते, तेनायं दृष्टान्तः सङ्गतार्थः;
यदि वा सिंहोऽष्टापदोऽभिप्रेतः, स च किल गर्जं व्यापाद्य षष्ठे
क्षिपति, ततस्तत्कोवादिप्रच्यते, तेन दृष्टान्तो ग्राह्येयः ॥ ३५ ॥

उचितादहिताजीमान् क्रमशो विरमेन्नरः ।
हितं क्रमेण सेवेत क्रमश्चात्रोपदिश्यते ॥ ३६ ॥
प्रक्षेपापचये ताभ्यां क्रमः पादांशिको भवेत् ।
एकान्तरं ततश्चोर्ध्वं ह्यन्तरं व्यन्तरं तथा ॥ ३७ ॥

हितस्य सेवनमहितस्य परित्यागः कर्तव्य इति पूर्वशुक्तिं, तच्च
हितसेवनमहितपरिवर्जनं चाक्रमेण क्रियमाणमक्रमचरितव्याया-
मादिवत् प्रत्यवायकरं परं भवति, अतस्तत्क्रममाह—उचितादि-
त्यादि । उचितात् अभ्यस्तात् । क्रमशो वक्ष्यमाणेन क्रमेण । हि-
तम् अनभ्यस्तहितम् । कोऽसौ क्रम इत्याह—क्रमश्चेत्यादि । प्रक्षेपो
हितस्य, अपचयोऽहितस्य, ताभ्यां हिताहिताभ्याम् । पादः च-
तुर्धौ भागः, तदूर्ध्वोऽंशः पादांशः, तेन कृतः क्रमः पादांशिकः;

अन्ये तु पादसांशः पादांश इति षोडशं भागं वर्णयन्ति । स च
हिताहितयोर्युगपत्प्रक्षेपापचये पादांशिकः क्रमः, प्रथममेकान्तर-
मेकाहमन्तरा कृत्वैत्यर्थः; ततः प्रथमहितपादप्रक्षेपाहितपादा-
पचयाभ्यासादूर्ध्वं द्वितीयपादप्रक्षेपापचये व्यन्तरं बृहमन्तरीकृत्य
क्रमो भवेत्; तथा द्वितीयपादाभ्यासादूर्ध्वं तृतीयपादप्रक्षेपाप-
चये बृहमन्तरीकृत्य क्रमो भवेत्; चतुर्थपादप्रक्षेपापचये तु
कालनियमो नास्ति, अत ऊर्ध्वं प्रक्षेपापचयाभावाच्चतुष्पाद-
संपूर्णस्य पथ्यस्तानवधिसेव्यत्वात् । अयं पिण्डार्थः—अपथ्या
यवकादयोऽभ्यस्तास्ते लाज्याः, रक्तशाल्यादयः पथ्या अनभ्य-
स्तास्ते सेव्याः; तत्र प्रथमदिने यवकापादत्रयं रक्तशालीनामेकः
पादैः; द्वितीये दिवसे द्वौ पथ्यस्य पादौ द्वावपथ्यस्य, एवं तृतीये,
एवं द्वितीयपादाभ्यासो व्यन्तरो भवति; चतुर्थे त्रयः पादाः
पथ्यस्य एकोऽपथ्यस्य, एवं पञ्चमे षष्ठे च, एवं तृतीयपादा-
भ्यासकथ्यन्तरो भवति; सप्तदिनप्रवृत्तिं तु चतुष्पादपथ्याभ्यासः ।
यैदि वाऽन्तरशब्दो व्यवधिवचनः, तथाशब्दाच्चतुरन्तरमिति च
लभ्यते; तेनायमर्थः—प्रथमे दिवसेऽपथ्यपादत्रयं पथ्यस्यैकः
पादः, द्वितीये सर्वमपथ्यं, तृतीये द्वौ पथ्यस्य द्वावपथ्यस्य, एवं
चतुर्थे; पञ्चमे तु दिने पथ्यस्य भाग एकल्लयोऽपथ्यस्य, एवं

१ “पादेनापथ्यमभ्यस्तं पादपादेन वा लजेद्” इति वागमटः

(च. अ. ७) । “यदि तु तदपथ्यमभ्यस्तं तथा सालीभूतं यस्मिन्
तुर्धांशेनापि लज्जमाने शरीरवाधा शक्यते वह्निमाप्यं वा, तथा
पादपादेन वा षोडशानि लजेदिति वाशब्दार्थः” इत्यरुणदत्तः ।
२ “रक्तशालीनामेकपादयोगवज्जोजनं” इति पा० । ३ “यदि पुन-
रन्तरशब्दो व्यवधिवचनस्तदाऽयमर्थः—प्रथमदिने अपथ्यस्य त्रयः
पादाः पथ्यस्य चैकः । द्वितीयदिने सर्वमपथ्यं, पञ्चमेदिने अर्द्धा
पथ्यपादसहितोऽपथ्यपादोऽन्तरीकृतः । तत्तत्तृतीयदिने अपथ्यस्य
द्वौ पादौ, द्वौ च पथ्यस्य । तत्तत्तुर्थादिदिने च सर्वमपथ्यं, एवं
पथ्यपादद्वयसहितमपथ्यपादद्वयं द्वाभ्यामर्द्धाभ्यामन्तरीकृतम् । ततः
पुनः षष्ठे दिवसे अपथ्यस्य एकः पादः, त्रयश्च पथ्यस्य । सप्तमे अष्टमे
नवमे च सर्वमपथ्यम् । एवं त्रिभिरोहिभिः पथ्यपादत्रयसहितोऽप-
थ्यस्य च एकः पादोऽन्तरीकृतो भवति । ततो दशमदिने सर्वं पथ्यं
सेवनीयम्” इति चरकोपस्कारे योगीन्द्रनाथसेनः । “तत्त्वन्तरश-
ब्दस्य व्यवधानात्तेन प्रथमदिने पथ्यपादापथ्यविपादमानेन भो-
जनेन, ततः परमेकदिने न तथा भोक्तव्यं, किन्त्वपथ्यमभ्यस्तं यत्तदेव
भोक्तव्यं, तदेकदिने व्यवधाय तृतीयदिने पथ्यपादद्वयापथ्यपादद्वयं
भोक्तव्यं, तदुत्तरं दिनद्वयं न तथा युक्तत्वा किन्त्वभ्यस्तमपथ्यमेव
भोक्तव्यं, तदिदं पथ्यं व्यवधाय षष्ठे दिने पथ्यपादत्रयापथ्यैकपादमा-
नेन भोज्यं, तदुत्तरं दिनत्रयं न तथा भोक्तव्यं, किन्त्वपथ्यमात्रमेवेति,
तदिदं पथ्यं व्यवधाय दशमे दिने पथ्यचतुष्पादभोजनमपथ्यपादचतु-
ष्टयलागः सुतरामिति व्याख्यायते; षोडशशिक्रमवादेऽप्येवं च भो-
ध्यमिति; तदसम्भूतं, अहितस्याभ्यासात्तुष्टयः” इति जल्यकथ्यतो वा-
ङ्गाधरः । अत्राष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां चत्वारि मतानि प्रदर्शितानि,
तानि तत्रैव द्रष्टव्यानि; चक्रदत्तव्याख्यानां तु तत्र प्रदर्शितेन तृती-
यमतेन समानम् ।

१-२ योगीन्द्रनाथसेनसंमतोऽयं पाठः ।

घनतरीकृतौ भवतः; षष्ठे पथ्यभागप्रथमपथ्यभाग एकः, एवं सप्तमेऽष्टमे च; ततो नवमे भागद्वयं पथ्यस्य चापथ्यस्य च, एवं त्रीण्यहान्यन्तरीकृतानि भवन्ति; ततो दशमे सर्वं पथ्यम्, एवमेकादशे द्वादशे त्रयोदशे च, चतुर्दशे तु पथ्यभागत्रय-मेकोऽपथ्यभागः; एवं चतुरन्तरता तथाशब्दसूचित्वा भवति; पञ्चदशाहान् प्रभृति संपूर्णपथ्यतैव ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः ।

सन्तो यान्यपुनर्भावमप्रकम्प्या भवन्ति च ॥ ३८ ॥

एवं कृते किं स्यादित्याह—क्रमेणेत्यादि । क्रमेणेति क्रमेणैव । दोषा इति दोषजनकान्यभ्यस्तान्यपथ्यानि । गुणा इति गुणजनकानि पथ्यानि । अपुनर्भावं यान्ति दोषा इति संबन्धः । अक्रमेण तु सहसाऽपथ्यस्यागे दोषा भवन्त्येव । यदुक्तम्—“असत्म्यजा हि रोगाः स्युः सहसा स्यागशीलनात्” (वा. सू. अ. ३) इति । अप्रकम्प्या अप्रचाल्या भवन्ति गुणा इति संबन्धः । पथ्यमपि ह्यनभ्यस्तं सहसोपपुज्यमानमरुच्यन्निवधारीजनयति ॥ ३८ ॥

समपित्तानिलकफाः केचिद्गर्भादि मानवाः ।

दृश्यन्ते चातलाः केचित्पित्तलाः श्लेष्मलास्तथा ३९

तेषामनानुराः पूर्वं वातलाद्याः सदानुराः ।

दोषानुशयिता ह्येषां देहप्रकृतिरुच्यते ॥ ४० ॥

इह स्वस्थहितं सामान्यनैव रक्तशाल्यादि प्रतिपादितं, स्वस्थ प्रकृतिभेदेन नानाप्रकारः, अतस्तेषां हितमपि नानाप्रकारमेव, तेन तत्प्रतिपादनार्थं प्रकृतिभेदेमेव तावदाह—समपित्तानिलेष्टादि । समा अवैकारिकमानावस्थिताः पित्तानिलकफा यस्य स तथा । गर्भादि गर्भाधानादि, शुक्रशोणितजीवसंमूर्च्छनादीति यावत् । वातला वातप्रधानाः, एवं पित्तलाः श्लेष्मलाश्च । सर्वत्र गर्भीर्येति योज्यम् । अत्र पित्तप्रहणमादौ छन्दोऽनुरोधात्, यदि वा पित्तसमानस्य वेदगैरवप्रदर्शनार्थः, यदि वा प्रकल्याणमे वातस्याप्राधान्यरूपानार्थं, वातप्रकृतिर्हि सर्वत्र प्रत्यवरो भवति । इह च प्रत्येकदोषप्रकृतिप्रहणेनैव द्वन्द्वप्रकृतिरपि प्राह्यः, संयोगस्य संयोगिनामान्तरियकत्वात्, निदान इव वातादिज्वराभिधानेन द्वन्द्वज्वराभिधानं, तेन रोगभिषजितयोक्ता द्वन्द्वजा अपि तिस्रः प्रकृतयो गृहीता भवन्ति; अन्ये तु द्वितीय-केचिद्गुणाद्रन्याधिक्येन तद्गुह्यं वर्णयन्ति । तेषामिति समवातपित्तश्लेष्मकृत्यादीनां च मध्ये । पूर्वं इति समप्रकृतयः । सदानुरा इति स्वस्थव्यवहारभाजोऽपि स्फुटिताङ्गत्वविषमामित्रादियुक्ता यस्यादित्यर्थः । स्वस्था अन्येते कस्माद्रोगिणि इत्याह—दोषानुशयितेत्यादि । दोषानुशयिता उत्पन्नावातादिमाधिताऽव्यभिचारीणिति यावत् । देहप्रकृतिः देहस्वास्थ्यमिति यावत् । एते-

नैतेषां वातलादीनां मुख्यं स्वास्थ्यं नास्ति, किं तर्हि उपचारस्वस्था एत इति दर्शयति । ननु, गर्भीर्यत्वेन शुक्रशोणितजीवानां संसर्गे यथाभूता वातादयः समा विकृता वा तथाभूतैव प्रकृतिर्भवति, सा च प्रकृतिर्यावज्जीवमनुवर्तते रिष्टं विना, यदुक्तं सुश्रुते—“प्रकोपो वाऽन्यभावो वा क्षयो वा नोपजायते । प्रकृतीनां स्वभावेन, जायते तु गतायुषि” (सु. शा. अ. ४) इति; तत्र यदा समप्रकृतेर्वातप्रकृतेर्वाऽऽक्षेपाकारिर्वातविकारो भवति, तदा वातस्य प्रकृतिभूतस्याधिक्यं भवत्येव; यदा च वातप्रकृतेः पित्तविकारो भवति, तदा वातप्रकृतेरन्यथाभावः पित्तप्रकृतिर्लवं भवति; यदा तु समप्रकृतेरन्यतरदोषक्षयो भवति प्राकृतस्वकर्महानिलक्षणस्तदाऽसौ प्रकृतिक्षयो भवति; यदुक्तं दोषक्षयलक्षणे—“कर्मणः प्राकृताहानिर्दृष्टिर्वाऽपि विरोधिनाम्” (सु. अ. १८) इति । अत्रोच्यते—प्रकृतिमानुरोगोत्पत्तौ न प्रकृतिभूतस्य बुद्धिः, किं तर्हि हेतुन्तरजनितस्य वातादेस्तत्र विकारकारित्वं, प्रकृतिभूतस्तु दोषस्तत्रोपदर्शको भवति, यदुक्तं—“कालदृश्यप्रकृतिभिर्दोषस्तु लो हि सन्ततम् । निष्प्रयत्नीकः कुर्वते तस्माज्ज्ञेयः सुदुःसहः” (चि. अ. ३) इति; वातप्रकृतेस्तु पित्तविकारोत्पत्तौ वातः प्रकृतिभूतस्त्वैव करचरणस्फुटनादिकं कुर्वन्नास्ते, न तस्यागन्तुना पित्तविकारेण किञ्चित् क्रियते; वातादीनां तु स्वमानात् क्षयः प्राकृतकर्महानिलक्षणो न शुक्रशोणितसंसर्गकालजस्य प्रकृतिभूतस्य दोषस्य बीजभूतस्य क्षयमावहतीति न प्रकृतिभूतदोषक्षयः; यदि वा, प्रकृतेः प्रकोपान्यथाभावक्षया न भवन्तीति प्रकृतिव्येनेति न्यूनः; तेन समप्रकृतिर्वातप्रकृतिर्भवति, वातप्रकृतिः पित्तप्रकृतिर्न भवति समप्रकृतिर्वा; विकारावस्था तु हीनाधिकवातत्वादिलक्षणा भवतीत्यर्थः । न च वाच्यं—प्रकृतिभूतानां वातादीनां दूषणात्मकानां कथं न शरीरबाधकत्वं, संहजातत्वेन तथाविधविनाशकविकाराकर्तृत्वात्; यदुक्तं सुश्रुते—“विषजातो यथा कीदो विषेण न विषयते । तद्वत्प्रकृतिर्निर्देहस्त्वजातत्वाच्च बाध्यते” (सु. शा. अ. ४) इति; न बाध्यते नातिबाध्यत इति बोद्धव्यं, वातादिप्रकृतेर्नित्यवातादिविकारगृहीतत्वात् । तदुक्तमिह “वातलाद्याः सदानुराः” इति । उक्तं चाश्ववैद्यके—“सर्वान् प्राणश्रुतो हन्ति नूनं कायगतं विषम् । अस्मिन्वापि समुत्पन्ना दृश्यन्ते ह्रमयो यथा ॥” तथा च विषमो दोषः प्रकृतिं नातिबाध्यते” इति । न च वातादयो दृढाः शुक्रशोणितसंसर्गे यथा दुष्टत्वाद्वातविकारवन्तं गर्भं कुर्वन्ति तथा गर्भजनकत्वमेव शुक्रशोणितयोः कस्मान्न निग्नन्तीति वाच्यं, वातादिप्रकोपाणामेव हीनमध्योत्तमानां नानाशक्तित्वात्; प्रबला वातादयो विनाशयन्ति, हीनास्तु विकृतिमात्रं जनयन्ति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

विपरीतगुणस्तेषां स्वस्थवृत्तेर्विधिर्हितः ।

समसर्वैरसं सात्यं समधातोः प्रशस्यते ॥ ४१ ॥

१. ‘हितानामपि नानाप्रकारत्वमुच्यते’ इति पा० । २. ‘शुक्रशोणितजीवसंमूर्च्छनात् प्रभृतीति यावत्’ इति पा० ।

१. ‘विकारित्वं’ इति पा० । २. ‘सहजत्वेन’ इति पा० ।

तेषामिति सदातुराणां वातलावीनाम् । विपरीतगुणो वाता-
दिगतरोक्ष्यादिविपरीतज्ञेर्हादिगुण इत्यर्थः । समाः सर्वे रसा
यत्र तत्तथा; समत्वं चेद्वातुरूपत्वमभिप्रेतं, नतु तुल्यमानत्वं; न
हि स्वस्थभोजने यावान्मधुर उपयुज्यते, तावन्मानाः कद्वाद्ययोऽ-
पीति; यदि वा समशब्दोऽविरुद्धवचनः, तेनोपोदिकामत्स्यादि-
प्रतिपादनीयविरुद्धरसवर्जितं सर्वरसमित्यर्थः । एवं च प्रकृत्यपेक्षः
समधातुं प्रति सर्वरसोपयोगः ऋतुविहितेन “तत्सात्तुषारसमये
स्निग्धाम्ललवणान् रसान्” (सू. अ. ६) इत्यादिना विशेष-
विधानेन युक्तः सन् सर्वरसमेवांम्ललवणरसोक्तदं भोजनं हेमन्ते
फलति; वातप्रकृतेस्तु कटुतिक्तकाषायवर्जितं प्रभूतमैशुराम्ललवण-
भोजनं हेमन्ते भवति; एवमन्यत्रापि देहप्रकृत्युत्पन्नभावपर्या-
लोचनयाऽऽर्तुणं तर्कणीयम् । यदुक्तं वाग्भटेन—“नित्यं सर्वरसा-
भ्यासः स्वसाधिक्यमृतावृत्तौ” (वा. सू. अ. ३) इति ॥४१॥

द्वे अधः सप्त शिरसि खानि खेदमुंखानि च ।

मलायनानि बाध्यन्ते दुष्टैर्मात्राधिकैर्मलैः ॥ ४२ ॥

मलवृद्धिं गुरुतया लाघवान्मलसंक्षयम् ।

मलायनानां बुध्येत सङ्कोत्सर्गादतीव च ॥ ४३ ॥

सास्थ्योत्पत्तिकारणमभिधाय सास्थ्यप्रतिबन्धकदोषसंचय-
निर्हरणमभिधातुं दोषसंचयस्य लक्षणान्येव तावद्वक्तुमाह—द्वे
अध इत्यादि । द्वे शुद्धिज्ञे । खानि छिन्नैर्गुणि । सप्त शिरसीति
द्वे श्रोत्रे, द्वौ नासापुटौ, द्वे अक्षिणी, मुखं च; खेदमुखानीति
लोमकूपानि; एतानि सर्वाणि मलस्यायनानि । दुष्टैरिति गोबली-
वर्दन्यायेन क्षणैः, मात्राधिकैरिति दृढैः; येनोत्तरत्र क्षयवृद्धयो-
रपि लक्षणं वदति । मलवृद्धिं गुरुतया मलायनगुरुतयेत्यर्थः,
लाघवान्मलस्यायनानां संक्षयं मलस्य खमानादपि क्षयमित्यर्थः;
यदि वा दुष्टैरिति मात्राधिकैरित्यस्य विशेषणम्, एवं सति लाघ-
वान्मलसंक्षयमिति प्रकृतिस्थान्नाघवान्मलक्षयमित्याधिकस्य मलस्य
क्षयं प्रकृतिस्थत्वमित्यर्थो व्याख्येयः । सङ्कोत्सर्गादतीव चेति
अतीवसङ्गादप्रवृत्तैर्मलक्षयम्, अतीवोत्सर्गान्मलवृद्धिं जानीया-
दित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

तान् दोषलङ्घनैरादिभ्य व्याधीन् साध्यानुपाचरेत् ।
व्याधिहेतुप्रतिद्वन्द्वैर्मात्राकालौ विचारयन् ॥ ४४ ॥

तानिति मलवृद्धिक्षयतामकान् मलवृद्धिक्षयजनितानिति यावत्,
दोषाणां वातादीनां, लङ्घनैः क्षयवृद्धिसंबन्धैः, आदिभ्य उक्त्वा,
ये साध्यास्तानुपाचरेत् । व्याधिप्रतिद्वन्द्वैः व्याधिप्रत्यन्तीकैः,
हेतुप्रतिद्वन्द्वैः हेतुप्रत्यन्तीकैः; प्रतिद्वन्द्वशब्देन च विपरीताथै-
कारिणामपि ग्रहणम् । मात्राकालग्रहणं च प्राधान्यात्; तेन,
दोषभेषजादीनामपि ग्रहणं बोद्धव्यं; यदि वा कालग्रहण एव
दोषादीनामवरोधो व्याख्येयः ॥ ४४ ॥

विषमस्वस्थवृत्तानामेते रोगास्तथाऽपरे ।

जायन्तेऽनातुरस्तस्मात् स्वस्थवृत्तपरो भवेत् ॥४५॥

माधवप्रथमे मासि नभस्यप्रथमे पुनः ।

सहस्यप्रथमे चैव हारयेदोषसंचयम् ॥ ४६ ॥

स्निग्धस्निग्धशरीराणामूर्ध्वं चाधश्च नित्यशः ।

वस्तिकर्म ततः कुर्यान्नैस्यकर्म च बुद्धिमान् ॥ ४७ ॥

यथाक्रमं यथायोग्यमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।

रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालचित् ॥४८॥

रोगास्तथा न जायन्ते प्रकृतिस्थेषु धातुषु ।

धातवश्चाभिवर्धन्ते जरा मान्द्यमुपैति च ॥ ४९ ॥

विधिरेव विकाराणामनुपत्तौ निर्दिशतः ।

निजानामितरेषां तु पृथगेवोपदेक्ष्यते ॥ ५० ॥

विषमेत्यादि । अनातुरशब्देनातुर्यात् प्रागेवानागताबाधेन
स्वस्थपरेण भवितव्यमिति शिक्षयति । माधवो वैशाखस्तस्य प्रथ-
मश्चैत्रः, एवं नभस्यस्य भाद्रपदः प्रथमः श्रावणः, तथा सहस्यस्य
पौषस्य प्रथमो मार्गशीर्षः; एते च मासाश्चैत्रश्रावणमार्गशीर्षा
रोगभिषग्जितीये विमाने (वि. अ. ८) शोधनार्थं वक्ष्यमाणप्रावृ-
डावृत्तुकमेण वसन्तप्रावृद्धशरद्वर्गता भवन्ति । दृढबलसं-
स्कारेऽपि पठ्यते—“प्रावृद्धं शुक्रमनौ ह्येयो शरद्वर्गसहौ पुनः ।
तपस्यश्च मधुश्चैव वसन्तः शोधनं प्रति” (सि. अ. ६) इति,
सुश्रुतेऽपि ऋतुचर्याध्याये दोषोपचयप्रकोपोपशमनमितिसमी-
क्षा एव ऋतुकर्मः पठितः । तेन, शोधनमभिधीयमानं चोधना-
र्थोक्तुकमेणैव व्याख्येयम् । वसन्तादीनामन्तमासेषु तु वमना-
द्यभिधानं संपूर्णप्रकोपे भूते निर्हरणेपदेशार्थः; प्रथमेषु हि मासेषु
फाल्गुनाषाढकार्तिकेषु प्रकोपः प्रकर्षप्राप्तो न भवति, चित्तस्य ह्यस-
म्यक्प्रकृतिस्थत्वाविलीनस्य सम्यग्निर्हरणं न भवतीति । अत एव
कपिलबलेऽपि पठ्यते—“मधौ सहै नभसि च मासि दोषान्
प्रवाहयेत् । वमनैश्च विरेकैश्च निरुहैः सासुवासनैः” इति ।
हरिचन्द्रेण तु, सहशब्दोऽयमकारान्तो मार्गशीर्षवचनस्तस्य
सहस्य प्रथमे कार्तिके इति व्याख्यातम् । तन्मतानुसारिणा वाग्भ-
टेन चोक्तं—“श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् । व्री-
ष्मवर्षाहिमचित्वात् वाय्वादीनाञ्च निर्हरेत्” (वा.सू. अ. ३) इति ।
“कार्तिके श्रावणे चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् । वर्षादिसंचितान्
दोषान् त्रिमासान्तरितान् हरेत्”—इत्यस्य तु श्लोकस्य केनापि
पठितस्याविरुद्धान्वेषणे बुद्धिमतां न व्यापारः । ऊर्ध्वं चेति वम-
नेन, अध इति विरेकेण, वस्तिकर्मशब्देनास्थापनानुवासनैः; एतच्च
सर्वं वमनादि यथायोग्यतया, न यथासंख्येन; तेन वमनं मधौ
प्रधानं, सहस्यप्रथमे विरेकः, नभस्यप्रथमे वस्तिकरिति भवति ।
यथाक्रमं यथानुपूर्व, यथायोग्यं यद्यस्य युज्यते; एतच्च पूर्वव
वमनादिना, उत्तरेण च रसायनादि प्रयोजयेदित्यनेन योज्यम् ।

१ “क्षोहादिकर्मप्रयुक्तः” इति पा० । २ “अंमलवणरसातिरिक्तं”
इति पा० । ३ “प्रभूततत्त्वलवणभोजनं” इति पा० । ४ “आत्मगुणं”
इति पा० । ५ “स्वेदवह्निः” इति पा० । ६ “स्रोतांसि” इति पा० ।

१ “नस्तःकर्म” इति पा० । २ “चरितम्” इति पा० ।

सिद्धान्तीति दृष्टकलानि । रोगास्तथा न जायन्त इति बमनादी-
नाचरतः ; धातवश्चाभिवर्धन्त इति रसायनवृष्ययोगातुपयोजयत
इति योजनीयम् । निजानामिति छेदः । इतरेषामित्यागन्तुनाम् ।
आगन्तव्यश्चेद् भूतविषवातादिजन्यास्तथा मानसाश्चामिप्रेताः ;
येनैतद्विषयमप्यभिधायाऽऽगन्तुनामनुत्पत्तावित्याद्युपसंहारमाग-
न्तुकत्वेनैव करिष्यति ॥ ४५—५० ॥

ये भूतविषवायुश्लिषं प्रहारादिसंभवाः ।

नृणामागन्तवो रोगाः प्रज्ञा तेष्परप्राध्यति ॥ ५१ ॥

ईर्ष्याशोकभयक्रोधमानद्वेषादयश्च ये ।

मनोविकारास्तेऽप्युक्ताः सर्वे प्रज्ञापरप्राधजाः ॥ ५२ ॥

ये भूतेत्यादि । भूताः पिशाचादयः, आदिग्रहणात् पातव-
न्धनादीनां ग्रहणम् । प्रज्ञा बुद्धिस्तदपराधोऽज्ञानदुर्ज्ञाने, एतन्मू-
लाश्चैते भूतामिषज्ञादय ईर्ष्यादयश्च । यद्यपि च निजा अपि
प्रज्ञापरप्राधमूला एव; यदुक्तं—“प्रज्ञापरप्राध्याहितातथार्थं पञ्च
निषेवते” (सू. अ. १८) इति, तथाऽपि ते प्राधान्यात्
प्रज्ञापरप्राधजनितवाह्यवातादिरूक्षभोजनादिजन्यत्वेन तथाऽन्तरा
वातादिजन्यत्वेन वृष्यकृत्वेनोच्यन्ते ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

त्यागः प्रज्ञापरप्राधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ।

देशकालात्मविज्ञानं सहृत्तस्यानुवर्तनम् ॥ ५३ ॥

आगन्तूनामनुत्पत्तावेप मार्गो निदर्शितः ।

प्राज्ञः प्रागेव तत् कुर्याद्वितं विद्याद्यदात्मनः ॥ ५४ ॥

आगन्तूनामनुत्पत्तिरहितैरेतुमाह—त्याग इत्यादि । इन्द्रियो-
पशमः इन्द्रियाणां स्वविषयेऽलम्पतत्वं, स्मृतिः पुत्रादीनां विनश्व-
रत्वस्वभावाद्यनुस्मरणं; यदुक्तम्—“स्मृत्वा स्वभावं भावानां
स्मरन् दुःखाद्विसृज्यते” (शा. अ. १); एतच्च द्वयं मानस-
रोगप्रतिघातकम् । देशज्ञानाच्चक्षुर्यद्वाटव्युपसर्गग्रहीतदेशवर्ज-
नादि भवति, कालज्ञानात् पौर्णमास्यादिवक्ष्यमाणभूताद्यभिघात-
कौलादिवर्जनम्, आत्मज्ञानात् स्वशक्तिपर्यालोचनया प्रचरतो
बलवदभिघातादिपरिवर्जनादि व्याख्येयम् । सद्बुतमिन्द्रियोपश-
मणीये वक्ष्यमाणम् । प्रागेवेति अनुत्पत्तेष्वेव रोगेषु ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

आतोपदेशप्रज्ञानं प्रतिपत्तिश्च कारणम् ।

विकाराणामनुत्पत्तावुत्पत्तानां च शातये ॥ ५५ ॥

अथ किं हितमित्याह—आतोपदेश इत्यादि । आत्मा ज्ञान-
वन्तो रागद्वेषरहिताः पुरुषाः, यद्वक्ष्यति—“रजस्तमोभ्यां
निर्मुक्ताः” (सू. अ. ११) इत्यादि; प्रतिपत्तिरुपदिष्टार्थस्य
सम्यगवबोधः; एतद्वयं कारणं विकाराणामनुत्पत्तौ हेतुवर्जनेन,
उत्पत्तानां च शान्तये कारणं तत्किंकितामुद्यननेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

१ ‘प्रपञ्चेनोच्यते’ इति पा० । २ ‘आगन्तुमूलकारणपरिहारे’
इति पा० । ३ ‘विषातादिवर्जनम्’ इति पा० । ४ ‘आतोपदेशः
प्रज्ञानं’ इति पा० ।

पापवृत्तचवः सत्त्वाः सूचकाः कलहप्रियाः ।

मर्मोपहसिनो लुब्धाः परवृद्धिद्विषः शठाः ॥ ५६ ॥

परापवादस्तयश्चपला रिपुसेविनः ।

निर्घृणास्त्यक्तधर्माणः परिचर्या नराधमाः ॥ ५७ ॥

बुद्धिबिधावयःशीलधैर्येस्मृतिसमाधिभिः ।

वृद्धोपसेविनो वृद्धाः स्वभावज्ञा गतव्ययाः ॥ ५८ ॥

सुमुखाः सर्वभूतानां प्रशान्ताः शंसितव्रताः ।

सेव्याः सन्मार्गवक्तारः पुण्यश्रवणदर्शनाः ॥ ५९ ॥

आतोपदेशग्रहणार्थमनाहान् वर्ज्यान् पापवृत्तेत्यादिना,
सेव्यांश्चाहान् बुद्धीत्यादिना दर्शयति । वृत्तं चेष्टितं शरीरव्या-
पारः, सर्वं मनः; एषां पापत्वं पापहेतुत्वात् । शठाः क्रूराः ।
निर्घृणा निष्कृपाः । बुद्ध्यादिभिर्बुद्धाः प्रभूतप्रशस्तबुद्ध्यादियुक्ता
इत्यर्थः । गतव्यथा गतशोकादयं इत्यर्थः । सुमुखाः प्रसन्नमुखः ।
शंसितव्रताः कथितव्रताः ॥ ५६—५९ ॥

आहाराचारचेष्टासु सुखार्थी प्रेत्य चेह च ।

परं प्रयत्नमातिष्ठेद्बुद्धिमान् हितसेवने ॥ ६० ॥

आहाराचारचेष्टासिद्धिं निर्धारणे सप्तमी, तेनाहाराचार-
चेष्टानां मध्ये यद्वितं तस्य सेवने प्रयत्नमातिष्ठेदिति फलति;
आचारः शास्त्रविहितमनुष्ठानम् ॥ ६० ॥

न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यघृतशर्करम् ।

नामुद्रयूर्पं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना ॥ ६१ ॥

ज्वरासृक्पित्तवीर्यसर्पकुष्ठपाण्डूभयधर्मान् ।

प्राशुयात्कामलां चोत्रां विधिं हित्वा दधिप्रियः ॥ ६२ ॥

द्रोऽनेकप्रकारनिषिद्धत्वादिह्यात्रोदाहरणार्थं दधिभोजन-
विधिमाह—न नक्तमित्यादि । अत्र न नक्तमित्यत्र नोष्णमित्यत्र
च नकारः कियथा संबध्यते, तेन निशि उष्णं दधि सर्वथैव न
सेव्यम् । अघृतशर्करमित्यादी च निषेधो नञा संबध्यते, तेनो-
भयप्रतिषेधात् सशर्करं भुञ्जीतेत्यादि वाक्यार्थो भवति । तेन
घृतादीनां मध्येऽन्यतमसंबन्धेनापि दध्युपयोज्यं भवति । न
नक्तमित्यादिविद्वहापि नकारस्य कियसंबन्धे सुद्रूपसहितस्या-
प्यघृतशर्करैरत्यमस्येव दध्न इत्यनुपादेयत्वं स्यात् । जतूकर्णे-

१ ‘परनारीप्रवेशिनः’ इति पा० । २ ‘अवलम्बितनिषयाः’
इति पा० ।

३ ‘अस्यये’—“अलक्ष्मीदोषयुक्तत्वात्तत्र तु दधि वर्जितम् ।

ऋणलं स्यात् सर्वापि दधि मारुतघटनम् ॥

न च सन्मुख्येत् पित्तमाहारं च विपाक्येत् ।

शर्करासंयुतं दद्यात्पुण्ड्रादाहनिवारणम् ॥

सुद्रुसंयुतं संयुक्तं दद्यात्कानिनालपहम् ।

दूरसं चात्यदोषं च क्षौद्रयुक्तं भवेदधि ॥

उष्णं पिच्छाक्षुद्रोपाधौ भात्रीयुक्तं तु निहरेत् ॥”

इति कनिधधिकः पाठ उपलभ्यते ।

नापि घृतादीनां मिलितानामयोगाद्ध्यसेव्यमुक्तम् । यदुक्तं—
“नाश्रीयाद्भि नक्तुष्णं वा न घृतमधुशर्करासुद्रामलकैर्विना
वा” इति ॥ ६१-६२ ॥

तत्र श्लोकाः—

वेगा वेगसमुत्थाश्च रोगास्तेषां च भेषजम् ।
वेषां वेगा विधायीश्च यदर्थं यद्विद्वद्विद्वत् ॥ ६३ ॥
उचिते चाहिते वर्ज्यं सेव्ये चातुचिते क्रमः ।
यथाप्रकृतिं चाहारो मलायनगदौषधम् ॥ ६४ ॥
भविष्यतामनुत्पत्तौ रोगाणामौषधं च यत् ।

वर्ज्याः सेव्याश्च पुरुषा धीमताऽऽत्मसुखार्थिना ६५
विधिना दधि सेव्यं च येन यस्मात्तद्विजः ।
नवेगान्धारणेऽध्याये सर्वमेवावदन्मुनिः ॥ ६६ ॥
इत्यग्निवेशश्रुते तच्चे चरकप्रतिस्फुटे श्लोकस्थाने
नवेगान्धारणीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अध्यायार्थसंग्रहे हिताहितमिति सेव्यासेव्यं व्यायामहा-
स्यादि । भविष्यतामनुत्पत्तौ भेषजमिति माधवप्रथमे मासी-
स्यादिनोत्पन्नानां च शान्तय इत्यन्तेन ॥ ६३-६६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्य टीका-
युर्वेदरीपिकाख्यायां द्वितीये खस्थचतुष्के नवे-
गान्धारणीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथात इन्द्रियोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

स्वस्थाधिकारे आहाराचारचेष्टासु परं प्रयत्नमातिष्ठेदित्युक्तं,
तत्राहारचेष्टाः काश्चित् पूर्वाध्यायत्रयेण प्रतिपादिताः, तेनावशि-
ष्टसाधारण्यमिधानार्थं तथेन्द्रियमनसामतियोगायोगमिध्यायोग-
परिहाररूपचेष्टोपदर्शनार्थं चेन्द्रियोपक्रमणीयमाह । तत्रापि वक्ष्य-
माणचेष्टाचारयोः प्रायेणेन्द्रियादिविषयत्वेनेन्द्रियादीन्येव ताव-
दाह । इन्द्रियस्योपक्रमं व्याकुर्तुमारम्भः, तमिन्द्रियोपक्रममि-
न्द्रियव्याकरणमिच्छत्युक्तोऽध्याय इन्द्रियोपक्रमणीयः ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु पञ्चेन्द्रियाणि, पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि, पञ्चे-
न्द्रियाधिष्ठानानि, पञ्चेन्द्रियार्थाः, पञ्चेन्द्रियबुद्ध्यो
भवन्ति, इत्युक्तमिन्द्रियाधिकारे ॥ ३ ॥

इहेति इह प्रकरणे पञ्चेन्द्रियाणि, तेन प्रकरणान्तरे दर्शनान्तर-
परिग्रहेण वक्ष्यमाणैकादशेन्द्रियाभिधानेन समं न विरोधः; यतः
सर्वेपारिषदमिदं शास्त्रं, तेनायुर्वेदाविरुद्धवैशेषिकसांख्यादिदर्शन-
भेदेन विरुद्धार्थमिधीयमानो न पूर्वापरविरोधमावहतीत्यर्थः ।

१ ‘इन्द्रियादीन्येवादावाह’ इति पा० ।

मनस्तु यद्यपि वैशेषिकमतेऽपीन्द्रियं, शास्त्रकारेणापि मधुर-
सप्रसावे “षडिन्द्रियप्रसादनः” (सू. अ. २६) इत्यभिधाना-
दनुमतमेव, तथाऽपीह प्रकरणे चक्षुरादिभ्यो वक्ष्यमाणधिक-
धर्मयोगितया नेन्द्रियत्वेन पठितम् । इन्द्रियादीनि स्वयमेव
व्याकरिष्यति—तत्र चक्षुरित्यादिना । इत्येतावदेवोक्तमिन्द्रिया-
धिकारे, ‘पूर्वाचार्यैः’ इति शेषः; एतेनान्यशास्त्रेऽपीन्द्रियाधिकारे
एतावदेवोक्तमिति फलति ॥ ३ ॥

अतीन्द्रियं पुनर्मनः सत्त्वसंज्ञकं, ‘चेतः’ इत्याहु-
रेके, तदर्थोऽत्मसंप्रदायतत्तच्छ्रेष्ठं चेष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रि-
याणाम् ॥ ४ ॥

चक्षुरादिभ्यो विशिष्टेन धर्मेण मनो दर्शयति—अतीन्द्रिय-
मित्यादि । अतिक्रान्तमिन्द्रियमतीन्द्रियं; चक्षुरादीनां यदिन्द्रि-
यत्वं बाह्यज्ञानकारणत्वं, तदतिक्रान्तमित्यर्थः; यद्यपि मनोऽपि
सुखादिज्ञानं प्रति कारणत्वेनेन्द्रियं, तथाऽपीन्द्रियचक्षुराद्याधि-
ष्टायकत्वविशेषादतीन्द्रियमित्युक्तं; यदि वाऽतीन्द्रियमिति चक्षु-
रादिभ्योऽप्यतीन्द्रियेभ्यः सूक्ष्मतरं, दुर्बलबोधात् । सत्त्वमित्येषा
संज्ञा यस्य तत्तथा । चेत इत्याहुरेक इति परमतस्याप्रतिषेधात्
स्वयमप्यनुमतम् । पर्यायकथनं शास्त्रे व्यवहारार्थम् । तदिति
मनः, ऊर्थो मनोऽर्थः, स च सुखादिबिन्ध्यविचार्यादिश्च, आत्मा
चेतनप्रतिस्पर्धाता, अनयोः सम्पत् तदर्थोऽत्मसम्पत्, एतदाद्यत्ता
चेष्टा व्यापारो यस्य तत्तथा; तत्रार्थसम्पत् सुखादीनां सञ्चिकर्ष-
बिन्ध्यादीनामाभिसुख्यं च, आत्मसम्पदग्रहणे प्रयत्नशालित्वं,
मनश्चेष्टा च सुखादिज्ञानं तथा बिन्ध्यचिन्तनादि तथा चक्षुरा-
दीन्द्रियप्रेरणं च । इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां या चेष्टा स्वविषय-
रूपादिज्ञानलक्षणा, तत्र प्रत्ययभूतं कारणभूतं मन इति योज्यम् ।
एतेनैतदुक्तं भवति—यदा सुखादयश्चिन्त्यादयोऽपि विषया
भवन्त्याऽऽत्मा च प्रयत्नवान् भवति तदा मनः स्वविषये प्रव-
र्तते, इन्द्रियाणि चाधिचिच्छति, इन्द्रियाणि च मनोऽधिष्ठितान्येव
स्वविषयज्ञाने प्रवर्तन्ते ॥ ४ ॥

स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्पव्यभिचरणाच्चात्तकमेकस्मिन्
पुरुषे सत्त्वं, रजस्तमःसत्त्वगुणयोगाच्च; न चाति-
कृत्वं, नहोक्तं होक्तकालमनेकेषु प्रवर्तते; तस्माच्चै-
ककाला सर्वेन्द्रियप्रवृत्तिः ॥ ५ ॥

इदानीं तन्मन एकस्मिन् पुरुषे उपाधिभेदादनेकं परमार्थ-
तत्त्विकमिति दर्शयति—स्वार्थेत्यादि । सत्त्वं मनः । अनेकम्
अनेकमिव, स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्पव्यभिचरणात् तथा रजस्त-
मःसत्त्वगुणयोगाच्च । चकारः परस्परसमुच्चये । स्वार्थस्य मनो-
ऽर्थस्य चिन्त्यस्य व्यभिचरणदिकं बिन्ध्यमर्थं परित्यज्यान्त्या-
र्थस्य ग्रहणादित्यर्थः; एतेनैतदुक्तं भवति—यदेकमेव मनो यदा

१ ‘नेन्द्रियमिन्द्रियत्वेन न पठितम्’ इति पा० । २ ‘तस्माद्यो’
इति पा० । ३ ‘नापेक्षे’ इति पा० । ४ ‘च चात्तकं होक्तकाले
प्रवर्तते’ इति पा० ।

धर्मं चिन्तयेत्तदा धर्मचिन्तकं, यदा धर्मं परिख्यञ्च्य तदेव कामं चिन्तयति तदा कामचिन्तकम्, इत्येवमादिना धर्मभेदेनाभिन्नमपि भिन्नमभिधीयते; एवमिन्द्रियार्थव्यभिचरणेऽपि यदा रूपं गृह्णाति तदा रूपग्राहकं, यदा गन्धं गृह्णाति तदा गन्धग्राहकमिच्छादि वाच्यम्; एवं सङ्कल्पव्यभिचरणेऽपि व्याख्येयं, तत्र सङ्कल्पः प्रतिपन्नानां भावानामुपकारकं ममेदमपकारकं ममेदमिति वा गुणतो दोषतो वा कल्पनम्; एतद्यभिचरणे च कदाचिद्गुणकल्पकं कदाचिद्दोषकल्पकमिति मनोभेदो व्याख्येयः । तथा एकपुरुषे एकमेव मनो यदा बहुरजोयुक्तं भवति तदा कोधादिमद्भवति, यदा बहुतमोयुक्तं भवति तदाऽज्ञानभयादिमद्भवति, यदा सत्त्वयुक्तं भवति तदा सत्यशौचादिभूयुक्तं भवति, तत्त्वानेकमिव मनो भवति । तदेतत् प्रतिपादितमनेकत्वं परमाश्रितं न भवतीत्याह—न चेत्यादि । न चानेकत्वं मनस इत्यर्थः । चकारादमहत्त्वं च मनस इति समुच्चिनोति । यदुक्तम्—“अणुत्वमथ चैकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृतौ” (शा. अ. १) इति । कुतो नानेकत्वमिच्छाह—न हीत्यादि । अनेकमेककालमनेकेषु प्रवर्तते; अनेकं यन्मनः देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रेषु शरीरेषु दृष्टं तदेककालं युगपदनेकेषु रूपज्ञानशब्दज्ञानगन्धज्ञानेषु वर्तते एवं दृष्टं, तद्यदि एकपुरुषेऽपि बहूनि मनांसि स्युस्तदा तान्यपि युगपदेकपुरुष एव रूपादिज्ञानेषु प्रवर्तन्ते, न तु प्रवर्तन्ते, तस्मादेकमेवैकपुरुषे मन इत्यर्थः । दीर्घां शङ्कुलीं भक्षयतो युगपत् पञ्चज्ञानान्युपलभ्यत इति तु ज्ञानं युगपदुत्पलपत्रशतव्यक्तिभेदज्ञानवद्भ्रान्तम् । परमार्थतो युगपज्ज्ञानोत्पत्तौ हि सति विषयसन्निकर्षे सर्वदैव हि युगपज्ज्ञानानि स्युः । अत एव हि कारणान्महत्त्वमपि मनसो नास्ति, महत्त्वे हि सति युगपत्पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानाज्ज्ञानोत्पत्तिः स्यात्, न च भवति, तस्मादेकमणु च मन इति । यस्माच्चैकपुरुषे एकं मनोऽणुपरिमाणं च, तस्मात् कारणज्ञैककाला सर्वेन्द्रियप्रवृत्तिः न युगपदिन्द्रियाणि स्वविषयोपलब्धौ प्रवर्तन्ते इत्यर्थः । इन्द्रियाणि मनोऽधिष्ठितानि प्रवर्तन्ते, तेन यदा मनश्चक्षुरधिष्ठितिं तदा न घ्राणादीनि, एवं यदा घ्राणमधिष्ठितिं तदा न चक्षुरादीनि ॥ ५ ॥

यद्गुणं चाभीक्ष्णं पुरुषमनुवर्तते सत्त्वं तत्सत्त्वमेवोपदिशन्ति मुनयो बाहुल्यानुशयात् ॥ ६ ॥

ननु यथेकस्मिन्नेव पुरुषे कदाचिदजोयुक्तं कदाचित्तमोयुक्तं कदाचित् सत्त्वयुक्तं मनो भवति, तत् कथमर्थं सार्विकोऽयं राजस इत्यादिव्यपदेशो भवतीत्याह—यद्गुणमिच्छादि । ज्ञेयगुणेन सत्त्वादिना युक्तं यद्गुणम्, अभीक्ष्णं पुनः पुनः, सत्त्वं मनः, अनुवर्ततेऽनुवप्राप्ति, तत्सत्त्वं सार्विकं राजसं तामसं वा उपदिशन्ति, बाहुल्यानुशयात् भूरिस्वबन्धादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—सत्यपि गुणान्तरान्वये सत्त्वं बाहुल्यात् सत्त्वकार्याणि सत्यशौचादीनि यस्य भवन्ति स ‘सार्विकं’ इति व्यपदिश्यते; एवमपरमपि व्याख्येयम् ॥ ६ ॥

१ गुणान्तरादये सत्त्वबाहुल्येन’ इति पा० । २ ‘एवमपरमपि’ इति पा० ।

मनः पुरःसराणीन्द्रियाण्यर्थग्रहणसमर्थानि भवन्ति ॥ ७ ॥

उक्तं मैनश्वेष्टाप्रख्यभूतमिन्द्रियाणां तथाकरोति—मन इत्यादि । मनःपुरःसराणि मनोधिष्ठितानि ॥ ७ ॥

तत्र चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं रसनं स्पर्शनमिति पञ्चेन्द्रियाणि ॥ ८ ॥

पञ्चेन्द्रियाणीत्युक्तं तद्विद्वद्विज्ञोति—तत्र चक्षुराद्यादि । चैष्टे रूपं रूपवन्तं च प्रकाशयतीति चक्षुः । तच्चोभयनयगोलकाधिष्ठानमेकमेव । शृणोत्यनेनेति श्रोत्रम् । जिप्रत्यनेनेति घ्राणम् । रसस्वास्वादयत्यनेनेति रसनम् । स्पृशत्यनेनेति स्पर्शनम् ॥ ८ ॥

पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि—खं वायुर्ज्योतिरापो भूरिति ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणां प्राधान्येनारम्भकं द्रव्यमिन्द्रियद्रव्यम्; इन्द्रियेषु चक्षुरादौ निर्दिष्टं, प्राधान्यात् । यदुक्तं शालाक्ये—“श्रोत्रत्वकृष्णारसनैः श्रेष्ठैरपि सैमन्वितः । बलवर्णाद्युपेतोऽपि नष्टहृक् कुञ्जसज्जितः” इति । इन्द्रियद्रव्यनिर्देशे तु उदितत्वेन निर्देशः कुतो वक्ष्यमाणेन “महाभूतानि खं वायुरग्निरापः क्षितिस्तथा” (शा. अ. १) इति ग्रन्थकमानुरोधेन ॥ ९ ॥

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि—अक्षिणी कर्णौ नासिके जिह्वा त्वक् चेति ॥ १० ॥

इन्द्रियाधिष्ठानमिन्द्रियाश्रयः । यद्यपि चाक्षिणी कर्णौ नासापुटे द्वे तथाऽप्येकेन्द्रियाधिष्ठानत्वेनैकमेवेति कृत्वा “पञ्च” इत्युक्तम् ॥ १० ॥

पञ्चेन्द्रियार्थाः—शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ॥ ११ ॥

इन्द्रियार्था इन्द्रियविषयाः । अत्र च स्पर्शग्रहणेन स्पर्शस्य स्पर्शश्रयस्य च द्रव्यस्य स्पर्शकार्यसमवेतस्य च परिमाणोदः स्पर्शप्राप्त्यस्य ग्रहणम् । एवं रूपादिष्वपि वाच्यम् ॥ ११ ॥

पञ्चेन्द्रियबुद्ध्ययः—चक्षुर्बुद्ध्यदिकाः; ताः पुनरिन्द्रियेन्द्रियार्थसत्त्वात्मसन्निकर्षजाः, क्षणिका, निश्चयात्मिकाश्च, इत्येतत् पञ्चपञ्चकम् ॥ १२ ॥

असाधारणेन कारणेनेन्द्रियेण व्यपदिष्टा बुद्ध्य इन्द्रियबुद्ध्ययः । चक्षुषा असाधारणेन कारणेन जनिता बुद्धिश्चक्षुर्बुद्धिः; एवं श्रोत्रादिवुद्धिषु वाच्यम् । इह चक्षुर्बुद्धिरादावुपदिश्यते, चक्षुर्बुद्धेरेव बहुविषयत्वात् । इन्द्रियबुद्ध्युत्पादसामग्रीमाह—ताः पुनरित्यादि । सन्निकर्षः संबन्धः; स च क्वचित् संयोगः, क्वचित् समवायः; तेन चक्षुर्बुद्ध्यादावात्मा मनसा संयुज्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमधेनः; श्रोत्रबुद्धौ तु श्रोत्रशब्दयोः समवाय इति विशेषः । क्षणिका इति आशुतारविनाशिन्यः, न तु बौद्धिसिद्धान्त-

१ हस्तलिखितपुस्तके ‘मनः’ इति नोपलभ्यते । २ ‘चष्टे आचष्टे’ इति पा० । ३ ‘समर्थितः’ इति पा० । ४ ‘खादितत्वेन’ इति पा० ।

वदेकक्षणवक्ष्यामिः । निश्चयात्मिका वस्तुस्वरूपपरिच्छेदात्मिका । क्षणिकत्वेऽपि वस्तुपरिच्छेदकत्वं प्रदीपार्चिर्विलनव-
हुद्दीनामविरुद्धमित्यर्थः ॥ १२ ॥

मनो मनोर्थो बुद्धिरात्मा चेत्यध्यात्मद्रव्यगुण-
संग्रहः शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुश्च, द्रव्याश्रितं
च कर्म; यदुच्यते क्रियेति ॥ १३ ॥

मनोर्थो वक्ष्यमाणो 'मनसस्तु चिन्त्यमर्थः' इत्यनेन । बुद्धि-
रिह मनोबुद्धिर्विवक्षिता, इन्द्रियबुद्धीनां पञ्चपञ्चकेनैव ग्रहणात् ।
आत्मानमधिकृत्याध्यात्मम्; आत्मानमधिकृत्य यानि द्रव्याणि ये
च गुणाः, तेषां संग्रहोऽध्यात्मद्रव्यगुणसंग्रहः । तत्र गुणा रूपा-
दिबुद्धयः, शेषं द्रव्यम् । एतदुक्तं भवति—आत्मनोऽपकारकोप-
कारकाणां द्रव्यगुणानामयं संग्रह इति । योऽयं संग्रहः शुभस्य
धर्मस्य सुखस्य च प्रवृत्तौ हेतुर्भवति, अशुभस्याधर्मस्यासुखस्य च
निवृत्तौ हेतुर्भवति; तन्नोक्तसंग्रहस्य सम्यग्गोः शुभस्य प्रवृत्ता-
वशुभस्य निवृत्तौ हेतुर्भवति, अयोगातिरयोगमिथ्यायोगास्तु अशु-
भस्य प्रवृत्तौ हेतवः; यदि वा शुभस्य पूर्वव्याकृतस्य, अशुभस्य
च पूर्वव्याकृतस्य प्रवृत्तेः संसारस्य, निवृत्तेर्मोक्षस्य यथोक्त-
संग्रहो हेतुरिति व्याख्येयः; तत्र संग्रहस्य शुभाशुभहेतुत्वं
पूर्ववदेव व्याख्येयं; दुर्ज्ञातस्तु संग्रहः संसारस्य हेतुर्भवति,
तत्त्वतो ज्ञातस्तु मोक्षहेतुरिति व्याख्येयम् । अध्यात्मद्रव्यगुणा-
दधिकमनुक्तं शुभादिहेतुमाह—द्रव्याश्रितं चेत्यादि । कर्मेत्युच्य-
माने वमनादिष्वपि तथाऽऽत्मासम्प्रादिष्वपि कर्मशब्दवाच्येषु
प्रसक्तिः स्यात्, अतस्त्वानुक्तस्य द्रव्याश्रितमिति पदं; तथाऽपि
धर्मावयवयोः कर्मशब्दवाच्ययोः प्रसक्तिः स्यादित्यत उक्तं—
यदुच्यते क्रियेति । कर्मणः प्रथकृत्वाऽभिधानं पञ्चकर्मादिषु
कर्मणोऽप्रविष्टत्वात् ॥ १३ ॥

तत्रानुमानगम्यानां पञ्चमहाभूतविकारसमुदा-
यात्मकानामपि सतामिन्द्रियाणां तेजश्चक्षुषि, खं
श्रोत्रे, घ्राणे क्षितिः, आपो रसने, स्पर्शनेऽनिलो
विशेषणोपपद्यते । तत्र यद्यदात्मकमिन्द्रियं विशेषे-
णात्तत्तात्मकमेवार्थमनुगृह्णाति, तत्स्वभावाद्भि-
त्वाच्च ॥ १४ ॥

संप्रति वैयकसिद्धान्तेन पाञ्चभौतिकानामपि चक्षुरादीनां यथा
तैजसत्वादिष्वपदेशो भवति तदाह—तत्रैत्यादि । अनुमानेन
प्रतीयते इत्यनुमानगम्यानि; अनुमानं च—चक्षुर्बुद्ध्यादयः
करणकार्याः, क्रियात्वात्; छिदिक्रियावत् । महाभूतानि खादीनि,
तेषां विकारः परिणामविशेषः, समुदायो मेलकः, स आत्मा
समवायिकारणं येषां तानि । विशेषेण अधिकत्वेन । एतदुक्तं
भवति—पाञ्चभौतिकत्वेऽपि तेजोधिकत्वाच्चक्षुस्तेजसं व्यपदि-

श्यते; एवं प्राणादिष्वपि पृथिव्याद्यधिकत्वेन पार्थिवत्वादि-
पदेशः । अथ कथं चक्षुस्तेजोधिकं, प्राणं पृथिव्यधिकमित्याद्य-
वधार्यत इत्याह—तत्रैत्यादि । यदिन्द्रियं विशेषाद्भूतत्वेन यदा-
त्मकं यद्भूतारब्धं, तदिन्द्रियं तदात्मकमेव तद्भूतात्मकमेव, अर्थ
विषयमनुगृह्णाति अनुधावति; यत्तेजःप्राधानं तत्तेजःप्राधानमेव वि-
षयं गृह्णातीत्यर्थः, एवं पार्थिव्यादिष्वपि वाच्यम् । तत्र हेतु-
माह—तत्स्वभावाद्भिमुत्वाच्च । तत्स्वभावादिति ग्राह्याणां रूपा-
दीनां यः स्वभावस्तैजसत्वादिः, चक्षुरादीनामपि तत्स्वभावा-
देवेत्यर्थः; विभुत्वादिति शकत्वात्, समानजातीयतेजसादिग्र-
हण एव चक्षुरादीनां शकत्वादित्यर्थः । तदनेन ग्रन्थेनैतदनु-
मानमुपदिश्यते—यत्—चक्षुस्तेजसं, रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव
प्रकाशकत्वाद्वाह्यलोकावत्; रसनामप्यं, रूपादीनां मध्ये रसस्यैव
प्रकाशकत्वाद्भूतोदकावत्; तथा गन्धः स्वाजातीयगुणोक्तैष्वदि-
न्द्रियग्राह्यः, भूतविशेषगुणत्वाद्व्यपदिश्यादि ॥ १४ ॥

तदर्थमिति योगायोगमिथ्यायोगात् समनस्कमि-
न्द्रियं विकृतिमापद्यमानं यथास्य बुद्धयुपघाताय सं-
पद्यते, समर्थयोगात् पुनः प्रकृतिमापद्यमानं य-
थास्य बुद्धिमाप्याययति ॥ १५ ॥

शुभाशुभप्रवृत्तिहेतुरिति यदुक्तं तदुपपादयति—तदर्थेऽस्यादि ।
तत् इन्द्रियम्, अर्थस्य रूपदिरतिरयोगो रूपाद्यतिदर्शनम्, अयोगो
हीनमात्ररूपादिदर्शने सर्वेशो रूपाद्यदर्शने च, मिथ्यायोगो विकृ-
तबीभस्तत्त्वादित्यर्थम् । समनस्कं मनसा सहितं, विकृतिं विका-
रमापद्यमानं; समनस्कमिति विशेषणं कुर्वन् चक्षुराद्युपघातान्म-
नसोऽप्युद्भिदमन्वेद्यादिलक्षणे विकारो भवतीति दर्शयति । य-
थास्य या यस्यास्तीत्या बुद्धिः । सामर्थ्ययोगात् समयोगात् । पुनः-
शब्दः पूर्वपक्षाच्चावर्तयति । प्रकृतिं स्वभावम्, आपद्यमानम्
अनुविधीयमानम्; 'इन्द्रियम्' इति शेषः । यथास्य बुद्धिमाप्या-
ययतीति आत्मीयमात्मीयो बुद्धिः सातत्येन जनयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

मनसस्तु चिन्त्यमर्थः । तत्र मनसो मनोबुद्धेश्च
त एव समानातिहीनमिथ्यायोगाः प्रकृतिविकृतिहे-
तवो भवन्ति ॥ १६ ॥

पूर्वं मन उक्तं, तस्य ग्राह्यं विषयमाह—मनसस्तु चिन्त्य-
मर्थ इति । इन्द्रियनिरपेक्षं मनो यद्गृह्णाति तच्चिन्त्यं
(यदि वा, इन्द्रियगृहीतमेवार्थं यत् पुनरिन्द्रियनिरपेक्षं मनो
गृह्णाति तच्चिन्त्यम्) । एतच्च प्राधान्यादुक्तं; तेन मनो-
र्थानां सुखानीनामुपपादानं दोषत्वेन नैवोद्भावनीयम् । त एवे-
त्यादि मनोविषयस्य चिन्त्यस्य समयोगस्तथाऽतिहीनमिथ्यायो-
गाश्च । प्रकृतिः अविकारः स्वभाव इति यावत्; विकृतिः वि-
कारः । तत्र चिन्त्यस्य सम्यगयोगो मनसो मनोबुद्धेश्च प्रकृतिहे-
तुर्भवति, अतिरयोगादयस्तु चिन्त्यस्य मनसो मनोबुद्धेश्च चिन्तन-

१ 'वस्तुस्वरूपपरिच्छेदात्मिका' इति पा० । २ 'प्रदीपार्चिर्वत्'
इति पा० । ३ 'शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुश्च द्रव्याश्रितं कर्म यदु-
च्यते सा क्रियेति' इति योगीन्द्रनाथसेनसंमतः पाठः ।

१ 'समयोगात्' इति पा० । २ अयं पाठो हस्तलिखितपुस्तके
नोपलभ्यते । ३ अस्यापि 'मनसा समं' इति हस्तलिखितपुस्तकेऽ-
धिकं पठ्यते ।

ध्यानादिलक्षणया विकृतेहेतवो भवन्तीति वाच्यम् । अचिन्तनातिचिन्तनभयानकचिन्तनैर्मनोऽपि विकृतं मनोबुद्धिर्मात्रं विकृतां जनयतीति भावः ॥ १६ ॥

तत्रेन्द्रियाणां समनस्कानामनुपत्तानामनुपत्तापाय प्रकृतिभावे प्रयतितव्यमेभिर्हेतुभिः; तद्यथा—सात्त्विकेन्द्रियार्थसंयोगेन बुद्ध्या सम्यगवेक्ष्यावेक्ष्यकर्मणां सम्यक् प्रतिपादनेन, देशकालात्मगुणविपरीतोपासनेन चेति । तस्मादात्महितं विकीर्षता सर्वेण सर्वं सर्वदा स्मृतिमास्थाय सद्बुद्धमनुष्ठेयम् ॥ १७ ॥

तरीदृशे कर्तव्यमाह—तत्रेत्यादि । अनुपत्तापाय अनुपधाताय; उपधातकहेतुवर्जनेनेत्यभिप्रायः । प्रकृतिभावे निर्धारकत्वकरणे; भेषजोपयोगेनेत्यभिप्रायः । सात्त्विकेन्द्रियार्थसंयोगेनेति इन्द्रियार्थसमयोगेन । बुद्ध्या सम्यगिदं नम हितमिदं ममाहितमित्यवेक्ष्यावेक्ष्य । कर्मणां प्रवृत्तीनां सम्यक्प्रतिपादनेनेति अहितकर्मपरित्यागेन हितकर्मचरणेन च । एतेन प्रज्ञापरामृष्टाहितप्रवृत्तिनिषेधेन हितार्थप्रवृत्त्युपदेशः कृतो भवति । एतेन चासात्त्विकेन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापरामृष्टाभ्यामनागताबाधप्रतिषेधरूपा चेष्टोक्ता भवति । उत्पन्नविकारप्रतिषेधोपायस्तु देशकालेत्यादिना कथ्यते; गुणशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, आत्मशब्देन प्रकृतिविकारोऽग्रेहणम् । तस्मात् कर्मणां क्रियारूपाणां शास्त्रविहितत्वेन प्रतिपादितानां सम्यगनुष्ठानमारोप्यहेतुः । तच्च कर्म हितं सद्बुद्धानुष्ठानरूपम् । तस्मात् कारणादात्महितं कर्तुमिच्छता, स्मृतिमास्थायवाधानेन सद्बुद्धोपदेशं स्मृत्यलेश्यः, सतां श्रुतमनुष्ठानं देहवाङ्मनःप्रवृत्तिरूपं सद्बुद्धमनुष्ठेयम् । इह जन्मनि जन्मान्तरे च शान्तिशीलाचारादियोगजनितधर्मप्रभावात्त्रिवर्गमव्याकुलमुपयुजानास्तिष्ठन्तीति 'सन्त' इत्युच्यन्ते, आधार्मिकास्तु विद्यमाना अप्यप्रशस्तावस्थानत्वेन । 'असन्त' इत्युच्यन्ते ॥ १७ ॥

तद्व्यनुतिष्ठेन्न युगपत् संपादयत्यर्थद्वयमारोग्यमिन्द्रियविजयं चेति; तत् सद्बुद्धमखिलेनोपदेक्ष्यामोऽग्निवेद्यैः । तद्यथा—देवगोब्राह्मणगुरुबुद्धसिद्धाचार्यानांचयेत्, अग्निमुचरेत्, ओषधीः प्रशस्ता धारयेत्, द्वौ कालावुपस्थेयेत्, मलायनेष्वभीक्ष्णं पादयोश्च वैमल्यमादध्यात्, त्रिः पक्षस्य केशशस्त्रशुभोमनखानुसंहारयेत्, नित्यमनुपहतवासाः सुमनाः सुगन्धिः स्यात्, साधुवेशाः, प्रसिद्धकेशैः, मूर्धश्चोत्रप्रणपादतैलनित्यः, धूमसः, पूर्वाभिभाषी, सु-

मुखः, दुर्गन्धश्च्युपपत्ता, होता, यथा, दाता, चतुष्पथानां नमस्कृता, वलीनामुपहर्ता, अतिथीनां पूजकः, पितृभ्यः पिण्डदः, काले हितमितमधुरार्थवादी, वक्ष्यात्मा, धर्मात्मा, हेतावीर्ण्यः, फले नेर्ण्यः, निश्चिन्तः, निर्भीकः, ह्रीमान्, धीमान्, महोत्साहः, दक्षः, क्षमावान्, धार्मिकः, आस्तिकः, विनयवृद्धि-विद्याभिजनवयोवृद्धसिद्धाचार्याणामुपासिता, छत्री दण्डी भौली सोपानत्को युगमात्रदग्विचरेत्, मङ्गलाचारशीलः, कुचेलास्थिकण्टकामेध्यकेशतुपोत्करभस्मकपालह्वानवलिभूमीनां परिहर्ता, प्राक् श्रमाद् व्यायामवर्जी स्यात्, सर्वप्राणिषु वन्द्यभूतः स्यात्, क्रुद्धानामनुनेता, भीतानामाश्वासयिता, दीनानामभ्युपपत्ता, सत्यसन्धः, सामप्रधानः, परपरवचनसहिष्णुः, अमर्षघ्नः, प्रशमगुणदर्शी, रागद्वेषहेतूनां हन्ता च ॥ १८ ॥

सद्बुद्धानुष्ठानं दर्शयति—तदित्यादि । सद्बुद्धानुष्ठानेन नात्यश्रियमभिलषेदित्याद्यनुष्ठानेनेन्द्रियं यद्यन्यते, यन्मग्न्यासात्तदिन्द्रियं जीयत इत्युक्तमिन्द्रियविजयं चेति; यस्मादेवं गुणं सद्बुद्धानुष्ठानं तत् तस्मात् सद्बुद्धमुपदेक्ष्यामः; अखिलेन कारक्येन । द्वौ कालौ सायं प्रातः, उपस्थेयेत् स्नायात्; यदि वा उपस्थेयेत् सन्ध्यामुपासीत । त्रिः पक्षसेति पञ्चभिः पञ्चभिर्दिनैः, यदि वा क्षारपाणिवचनग्रामाभ्यात् पक्षशब्दोऽयं मासे ववैते, पतति पक्षदशाह्मां पक्षरूपाभ्यां मास इति पक्षदशाहः पक्षोऽभिधीयते, एवं पतति ऋतुर्मासभ्यां पक्षरूपाभ्यामिति मासोऽपि पक्षभिधेयः; उक्तं च क्षारपाणी—“त्रिमासस्य रोमनखानुसंहारयेत्” इति । अनुपहतवासा अम्लानवासाः । प्रसिद्धकेशः प्रसाधितकेशः; इह केशप्रसाधनाभिधानात् पूर्व केशसंहरणे वचनं तीर्थादिप्राप्तमित्येतेन कृतमुपडन्नात्कादिविषयम् । पूर्वाभिभाषी प्रथमसंभाषणशीलः । दुर्गन्धश्च्युपपत्ता दुर्गतिपतितानां रक्षिता । यथा यज्ञकारकः । वक्ष्यात्मा वक्ष्येन्द्रियः, आत्मशब्दोऽयमिन्द्रियवचनः । हेतावीर्ण्येति येन हेतुनाऽयं धनवान् विद्यावान् वा जातः स हेतुर्न कथं भवेदिति प्रयत्नवता अविद्यमयिति दर्शयति । फले नेर्ण्येति खनेन परस्य न धनादिफलसंबन्धविचारणेच्छा कर्तव्येति दर्शयति । निर्भीक इति उपस्थितेऽपरिहार्यं भय-हेतौ बोद्धव्यं, शक्यपरिहारेषु तु दृष्टादृष्टप्रत्यवायहेतुषु मेतव्यमेव । अभिजनों विज्ञादकुलम् । सर्वप्राणिषु वन्द्यभूत इति तु यद्यपि राजद्विष्टपतितारीनामधर्मभयाच्चिकित्सां न करोति, तथाऽपि तेवपि करुणाद्रिहृदयत्वेन मन्तव्यम् । अभ्युपपत्ता उपकारार्थं स्वीकर्ता । सत्यसन्धः प्रतिज्ञातार्थनिर्वाहकः ।

१ 'विपरीतोपदेवनेन' इति पा० । २ 'शास्त्रे हितत्वेन' इति पा० । ३ 'तद्व्यनुष्ठानं' इति पा० । ४ 'अग्निवेद्यैः' इति न पठ्यते क्वचिदुपसक्तं । ५ 'नित्यमनुपहतवासाः' इति पा० । ६ 'योगीन्द्रनाथसेनस्तु 'सुमनःसुगन्धिः स्यात्' इति पठति, 'सुमनोभिः पुष्पैः पुष्पलज्जैर्लघुः, सुगन्धिः स्यात्' इति च व्याख्यायति । ७ 'प्रसाधितकेशः' इति पा० ।

१ 'विनयवृद्धि-विद्याभिजनवतामुपासिता' इति पा० । २ 'मोहिमान्' इति, 'भीती' इति च पा० । ३ 'नक्तं युगमात्रदग्विचरेत्' इति पा० । ४ 'शमप्रधानः' इति पा० । ५ 'अहतवासा अचिद्धवासाः' इति पा० ।

अमर्षैः अक्षमा, तां हन्तीति अमर्षतः । प्रशमं शान्तिं गुणत्वेन
ब्रह्मं शीलं यस्य स प्रशमगुणदर्शी ॥ १८ ॥

नानृतं ब्रूयात्, नान्यस्त्रियमाददीत्, नान्यस्त्रियम-
भिलषेन्नान्यश्रियं, न वैरं रोचयेत्, न कुर्यात् पापं,
न पापेऽपि पापी स्यात्, नान्यदोषान् ब्रूयात्,
नान्यरहस्यमागमयेत्, न भूमिकैर्न नरेन्द्रद्विष्टैः
सहासीत् नोन्मत्तैर्न पतिभिर्न भूषणहन्तृभिर्न क्षुद्रैर्न
दुष्टैः, न दुष्टयानान्यारोहेत्, न जैनसमं कठिन-
मासनमध्यासीत्, नानास्तीर्णमनुपहितमविशालम-
समं वा शयनं प्रपद्येत, न गिरिविषममस्तकेष्वनु-
चरेत्, न दुग्ममारोहेत्, न जलोप्रवेगमवगाहेत्, न
कुलच्छायायुपासीत्, नाश्रुत्पातमभितश्चरेत्, नो-
च्चैर्हसेत्, न शब्दवन्तं मारुतं मुञ्चेत्, नानावृत्त-
मुखो जुम्भां श्वयुं हास्यं वा प्रवर्तयेत्, न नासिकां
कुष्णीयात्, न दन्तान् विघट्टयेत्, न नखान् वादयेत्,
नान्योन्यमिहन्त्यात्, न भूमिं विलिखेत्, न छिन्द्या-
त्तृणं, न लोष्टं मृद्रीयत्, न विगुणमङ्गैश्चेत्, ज्यो-
तींष्यनिष्टमैमैध्मशस्तं च नाभिबीजेत्, न हुंकुर्या-
च्छब्दं, न चैत्यध्वजगुरुपूज्याशस्तच्छायामाक्रामेत्,
न क्षपास्मरसदनचैत्यचत्वरचतुष्पथोपवनश्मशाना-
नाघातैरन्यासेवेत्, नैकः शून्यगृहं न चाटवीमनु-
प्रविशेत्, न पापवृत्तान् स्त्रीमित्रभृत्यान् भजेत्,
नोत्तमैर्विरुध्येत्, नावरानुपासीत्, न जिह्वं रोच-
येत्, नानार्यमाश्रयेत्, न भयमुत्पादयेत्, न
साहसतिस्त्रप्रजागरक्षानपानाशनान्यासेवेत्, नो-
ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेत्, न व्यालानुपसर्पेण दंष्ट्रिणो न
विषाणिनः, पुरोवातातपावश्यायातिप्रवाताञ्जह्यात्,
कलिं नारमेत्, नासुनिभृतीऽग्निमुपासीत् नोच्छिष्टः,
नाधः कृत्वा प्रतापयेत्, नाविगतकृमो नानाहुत-
वदनो न नग्न उपस्पृशेत्, न स्नानशाल्या स्पृशेदुत्त-
माङ्गं, न केशाग्राण्यमिहन्त्यात्, नोपस्पृश्य ते एव
वाससी विश्रूयात्, नास्पृष्टा रत्नाज्यपूज्यमङ्गलसु-

१ 'पापः' इति पा० । २ योगीन्द्रनाथसेनस्तु 'नानासमं
कठिनासनमध्यासीत्' इति पठति, 'जानुप्रमाणत्वेन' जानुसमं तादृशं
न भवतीति अजानुसमं; कठिनम् अनारुजोत्तरप्रच्छन्नम्, आसनं पी-
ठादिकं नाध्यासीत्' इति च व्याख्यायति । ३ 'सक्तुलोषप्रानां स्व-
शोचप्रानां वा छायां नोपासीत्, पञ्चामिति शेषः' इति गङ्गाधरः ।
योगीन्द्रनाथसेनस्तु 'कुलच्छायां' इति पठित्वा कुलस्य (नदीतटस्य)
छायां नोपसेवेत्, तत्र तिष्ठतस्तत्पातात् भयं स्वात्' इति च व्याख्या-
यति । ४ 'नासंघृतमुखः' इति पा० । ५ 'ज्योतींष्यनिष्टमशस्तं
च' इति पा० । 'ज्योतींष्यनिष्टं चाभिमैध्मशस्तं च' इति गङ्गाधरसमतः
पाठः । ६ 'शिवं' इति पा० । ७ 'बतना' इति पा० । ८ 'ना-
भिभृती' इति पा० ।

मनसोऽभिनिष्क्रामेत्, न पूज्यमङ्गलान्यपसव्यं ग-
च्छेन्नैतराण्यनुदक्षिणम् ॥ १९ ॥

नानृतं ब्रूयादित्यस्य राजयक्ष्मणि "काकांस्तिस्तिरिशब्देन"
(चि. अ. ८) इत्याद्ययथाभाषणोपदेशेन विरोधो न वाच्यः, यतः
परापकारफलमसत्तथाभाषणमरुतव्याहारदोषेण स्पृश्यते, ननु
परस्य जीवनाथमन्यथाभाषणम्; उक्तं च— "प्राणस्येव सर्वध-
नापहारेः पञ्चाष्टतान्मादुरपातकानि" । आगमयेत् बुध्येत ।
अधार्मिकसङ्गनिषेधेनैव पतितादिसङ्गनिषेधे लब्धे पुनस्तदभिधानं
विशेषप्रतिषेधार्थम् । भूषणं गर्भघातकः । अनुपहितम् अनुप-
धानं गण्डकादिरहितम् । न दृममारोहेदिति सामान्यो विधिः,
अस्य च विशेषेण रसायनवक्ष्यमाणामलकीदृशारोहणोपदेशेन
महाफलेन बाधा भवत्येव । कुष्णीयात् विघट्टयेत् । इह सद्वृत्तो-
पदेशो यत्र न नखान् वादयेदित्यादौ साक्षादुद्धमच्छेदं वा फलं न
दृश्यते तत्राप्यदृष्टफलं वचनप्राप्त्यादेव बोद्धव्यम् । न शवं
हुंकुर्यादित्यत्रागमः— "यः शवं हुंकरोति तेन सोमो बहिरिति खो
भवति" इति । चैत्यो ग्रामप्रधानतः, आघातं न वधस्थानम् ।
अवरा नीचाः । जिह्वं कुटिलम् । आराहूरात् पापेभ्यो यात आर्यः,
तद्विपरीतोऽनार्यः । अतिशब्दः स्वप्रादिभिः सह प्रत्येकमभिर्सेव-
ध्यते । इह च प्रकरणे साहसकद्विभोजनादीनां येषां प्रकर-
णान्तर एव निषेधः कृतस्तानि पुनरिषिष्यन्ते प्रकरणवशादेव,
प्रकरणप्राप्तौ ह्यर्थः प्रागुक्तोऽपि पुनरभिधीयमानः प्रकृतप्रत्यक्ष-
न्यूनतासुदस्यति, पुनरभिधीयमानार्थगौरव च दर्शयति, न पुन-
रुक्तदोषमावहति । यदुक्तम्— "अधिकरणवशाद्वाङ्मातृगुणदोष-
प्राप्तितोऽर्थसंबन्धात् । सुखार्थं संशयतः शिष्यधियां चाभिः
वृध्यर्थम् ॥ तत्रैव स्यात् पुनरुक्तं पुनरुक्तं नैवेत्ये तद्धि" इति ।
ऊर्ध्वजातुः दण्डायमानः । व्यासः सर्पाः । असुनिभृताः असमा-
हितः, नाधःकृत्वा अभिमिति संबन्धः । ते एव वाससी स्नानवास-
सीत्यर्थः, यदि वा स्नानकालात् पूर्वं भृते । अपसव्यं वामम् ॥ १९ ॥

नारत्नपाणिर्नास्नातो नोपहतवासा नाजपित्वा
नाहुत्वा देवताभ्यो नानिरूप्य पितृभ्यो नादत्त्वा
गुरुभ्यो नातिथिभ्यो नोपाश्रितेभ्यो नापुण्यगन्धो
नामाली नाप्रक्षालितपाणिपादवदनो नाशुद्धमुखो
नोदङ्मुखो न विमना नाभक्ताशिष्टाशुचिभूषित-
परिचरो न पात्रीष्वमेध्यासु नादेशे नाकाले
नाकीर्णो नादत्त्वाऽग्रमग्नये नाम्रोषितं प्रोक्षणादौ नैकै-
नम्रैरनभिमुखितं न कुत्सयन्न कुत्सितं न प्रतिकुलो-
पहितमन्नमाददीत्, न पर्युषितमन्यत्र मांसहरितक-
शुष्कशाकफलभक्ष्येभ्यः, नाशोपभुक् स्यादन्यत्र
दधिमधुलवणसक्तुसर्पिभ्यः, न नक्तं दधि भुञ्जीत्,
न सक्तूनकानश्रीयाच्च निशि न भुक्त्वा न बह्व-
द्विनादौ कान्तरितात्, न छित्त्वा द्विजैर्मिक्षयेत् ॥ २० ॥

१ 'अयथार्थभाषणोपदेशेन' इति पा० । २ 'तत्रैव' इति पुनरुक्तं
इति पा० ।

अनिरूप्य अनिवेद्य । आकीर्णं बहुजनकीर्णं । अन्नस्य प्रोक्ष-
णभिमन्त्रणानि वेदे बोद्धव्यानि । कुत्सितं खरूपत एव कदर्थ-
त्वेन निन्दितम् । हरितकम् आर्द्रकादि, शुष्कशार्कं शुष्कपत्रादि,
भक्ष्या मोदकादयः । नाशेषयुक्तं स्यात् निःशेषभोजी न स्यादि-
त्यर्थः । नक्तं दधिभोजननिषेधे आगमः—“दिवा कपित्थे
वसति रात्रौ दधि च सक्तुषु । अलक्ष्मीः कलहाधारा कोविदारो
हृतात्मा” इति । एकामिति घृतशर्कराहितान् । नोदकान्त-
रितान् नोदकमन्तरा पीत्वेत्यर्थः ॥ २० ॥

नानुजुः क्षुयान्नाद्यान्न शयीत, न वेगितोऽन्य-
क्रायः स्यात्, न वाय्वग्निसलिलसोमार्कैर्द्रिजगुरु-
प्रतिमुखं निष्ठीविका(वात)वर्चोभूत्राण्युत्सृजेत्, न
पन्थानमवमूत्रयेच्च जनवति नाचकाले, न जप-
होमाध्ययनबलिमङ्गलक्रियासु श्लेष्मसिङ्घाणकं मु-
ञ्चेत् ॥ २१ ॥

नाद्यादनुजुः, न शयीतानुजुरिति च योज्यम् ॥ २१ ॥

न स्त्रियमवजानीत, नातिविश्रम्भयेत्, न गृह्य-
मनुश्रावयेत्, नाधिकुर्यात् । न रजस्रलां नातुरां
नामिध्यां नाशस्तां नानिष्टरूपाचारोपचारां नादक्षां
नादक्षिणां नाकामां नान्यकामां नान्यस्त्रियं नान्य-
योनिं नायोनौ न चैत्यचत्वरचतुष्पथोपवनश्मशा-
नाघातनसलिलौषधिद्रिजगुरुसुरालयेषु न सन्ध्य-
योर्नातिथिषु नानुचिर्नाजन्मभेषजो नाप्रणीतस-
ङ्कल्पो नानुपस्थितप्रहर्षो नाभुक्वाच्चात्यशितो न
विषमस्थो न मूत्रोच्चारपीडितो न श्रमव्यायामोप-
वाससङ्कमामिहतो नारहसि व्यवयं गच्छेत् ॥ २२ ॥

नातिविश्रम्भयेत् नातिप्रश्रयवर्तं कुर्यात् । नाधिकुर्यान् न सर्व-
त्राधिकृतां कुर्यात् । अशस्तां कुष्टादिस्वबन्धेन । नान्ययोनिमिल-
यन्तरे ‘अभिगच्छेत्’ इति शेषः, अन्ययोनिः असवर्णा । ओषध्या-
दिभिरालयशब्दः संबध्यते । नातिथिष्विति न तिथिद्वाष्टु मैथुनं
प्रतिपत्तुर्गुणमात्रसंतिष्ठ । अजन्मभेषजः अनुपयुक्तव्यभेषजः ।
अनुपस्थितप्रहर्षः अजातशत्रोश्चक्राय । अरहसि अविजने ॥ २२ ॥

न सतो न गुरुन् परिवदेत्, नाशुचिरभिचार-
कर्मचैत्यपूज्याध्ययनमभिनियतंयेत् ॥ २३ ॥

न विशुत्वनातैवीषु नाभ्युदितासु दिक्षु नाग्नि-
संस्तुवे न भूमिकल्पे न महोत्सवे नोदकापाते न
महाग्रहोपगमने न नष्टचन्द्रायां तिथौ न सन्ध्ययो-
र्नामुखाद्गुरोर्नावपतितं नातिमात्रं न तान्तं न विस्व-
र्नामवस्थितपदं नातिदुतं न विलम्बितं नातिह्रीवं
नात्युच्चैर्नातिनीचैः स्वरैरव्ययनमभ्यसेत् ॥ २४ ॥

अभ्युदितासु दिक्षु दाहवतीषु दिक्षु । महाग्रहोपगमनं चन्द्र-
सूर्यग्रहणम् । अवपतितं हीनवर्णम् । तान्तं रूक्षस्वरम् । अति-
ह्रीमम् अतिविलम्बितोच्चारणम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

१ ‘नाति, न निषिद्धतिथिषु’ इति पा० ।

नातिसमयं जहात्, न नियमं भिन्धात्, न नक्तं
नादेशं चरेत्, न सन्ध्यास्वभ्यवहाराध्ययनस्त्रीस्वप्न-
सेवी स्यात्, न वालवृद्धलुब्धमूर्खद्विष्टकीर्णैः सह
सख्यं कुर्यात्, न मद्यवृत्तवेद्याप्रसङ्गरुचिः स्यात्,
न गुह्यं विवृणुयात्, न कश्चिदवजानीयात्, नाहमानी
स्यान्नादक्षो नादक्षिणो नासूयकः, न ब्राह्मणान् परि-
वदेत्, न गवां दण्डरुचिच्छेत्, न वृद्धान् गुरुन्
गणान् नृपान् वाऽधिकृषेत्, न चातित्रयात् २५

अतिसमयो मिलित्वा बहुभिः कृतो नियमः । न सन्ध्या-
स्त्रियादौ पुनः स्त्रीनिषेधः सन्ध्यासु यावदकर्तव्यस्य न्यूनता-
परिहारार्थमुक्तः, पूर्वं तु स्त्री यथा न सेव्या तन्निखिलेनोपदि-
शता न सन्ध्योरित्युक्तम्, इति प्रकरणमेदाच्च पौनरुक्त्यम् ।
ह्रीवो हीनसखः । द्विष्टो निन्दितो रोगादिना । गणान् मिलि-
तान् । कृच्छ्रद्वितीय आपदि सहायः । बहिष्कुर्यात् अवजानी-
यात् ॥ २५ ॥

नाधीरो नात्युच्छ्रितसत्त्वः स्यात्, नाभूतभृत्यः,
नाविश्रब्धस्वजनः, नैकः सुखी, न दुःखस्त्रीलाचा-
रोपचारः, न सर्वविश्रम्भी, न सर्वोभिराङ्गी, न सर्व-
कालविचारी ॥ २६ ॥

नैकः सुखी स्यादिति न सुखहेतुन्याप्रफलादीन्येक एवाभि-
ज्योपयुष्यादित्यर्थः । शीलं स्वाभाविकं वृत्तम्, आचारः शालोप-
देशानुरूपो व्यवहारः, उपचारः परिच्छदः, एतेषां च दुःखत्वं
दुःखहेतुत्वात् । सर्वविश्रम्भी सर्वेषु विश्वाम्नी ॥ २६ ॥

न कार्यकालमतिपातयेत्, नापरीक्षितमभिनवि-
शेत्, नेन्द्रियवशागः स्यात्, न चञ्चलं मनोऽनुश्रा-
मयेत्, न बुद्धीन्द्रियाणामतिभारमादध्यात्, न
चातिदीर्घसूत्री स्यात्, न क्रोधहर्षावनुविदध्यात्,
न शोकमनुवसेत्, न सिद्धावृत्तेर्कं यच्छेत्तसिद्धौ
दैर्घ्यं, प्रकृतिमभीष्टां सरेत्, हेतुप्रभावनिश्चितः
स्याद्धेत्वारम्भनित्यश्च, न कृतमित्यावसेत्, न वीर्यं
जहात्, नापवादमनुसरेत् ॥ २७ ॥

चञ्चलमिति क्रियाविशेषणं, यदि वा मनोविशेषणम् । बुद्धे-
रिन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणाम् । अतिदीर्घसूत्री शतैकविनिपाता-
शङ्की, किंवा दीर्घसूत्री चिरक्रियः । न शोकमनुवसेदिति न
चिरं शोकवशागः स्यात् । उत्तेकम् अतिगर्वम् । प्रकृतिम् उत्प-
त्तिकारणं सरेत्; प्रकृतिं पञ्चभूतसमुदायलक्षणामनिलां सरञ्च
रागद्वेषादिभिरभिभूयेत् । हेतुप्रभावनिश्चित इति अस्ति शुभा-
शुभहेतूनां शुभाशुभफलसंबन्ध इति निश्चयमुपेयात्, नात्र
कथं तावान् स्यादित्यर्थः । हेत्वारम्भनित्यः शुभहेतुयो(या)भावा-
रम्भपरः ॥ २७ ॥

१ ‘दक्षिणान्’ इति पा० । २ ‘औत्सुक्यं’ इति पा० । ३ ‘अति-
हर्षन्’ इति पा० ।

नाशुचिरुक्तमाज्याक्षततिलकुशसर्पपैराक्षि जुहु-
याद्वात्मानप्राप्तीर्भिराशासानः, अग्निर्मे नाप-
गच्छेच्छरीराद्वायुर्मे प्राणानादधातु विष्णुर्मे बल-
मादधातु इन्द्रो मे वीर्यं शिवा मां प्रविशन्वाप
आपोहिष्टल्पः स्पृशेत्, छिः परिमृज्योष्ट्री पादौ
चाप्युक्ष्य मूर्धनि खानि चोपस्पृशेदद्भिरात्मानं
हृदयं शिरश्च ॥ २८ ॥

उत्तमाज्यं गोसर्पिः । आशीर्भिराशासान इति छेदः । 'अ-
ग्निर्मे' इत्यादिना 'आपोहिष्टा' इत्यन्तः ज्ञानमन्त्रः ॥ २८ ॥

ब्रह्मचर्यज्ञानदानमैत्रीकारुण्यहर्षोपेक्षाप्रशमपरश्च
स्यादिति ॥ २९ ॥

मैत्री सर्वभूतेभ्यस्तैनीवाप्रतिकूल प्रवृत्तिः । ननु मैत्रीपरः
स्यादिति विरुद्धमेतत्, येन शास्त्रकार एवायं दिग्बन्धस्वयंश्रु-
तादिर्मांसपरित्यागेन वयस्थत्वादियुग्युक्तानां मृगादीनां सद्यस्कं
मांसं सेव्यत्वेनोपदिशन् साक्षान्मैत्रीविरुद्धं हिंसामेवाहः नैवं,
रागत एव प्राणिनां हिंसापूर्वकमांसभक्षणं प्राप्तेऽयमायुर्वेदोप-
देष्टा मांसस्य क्वचिद्भोगे कस्यचिद्वित्तत्वं क्वचिन्नाहितत्वमुपदि-
शति, ननु मांसभक्षणं हिंसा वा विदधाति; न ह्ययं मदिराया
अपि स्तब्धरुद्रे रोमिषेते वा हितत्वमुपदिशन् मदिरापानं प्रत्यु-
पदेष्टा भवति; एवं च रोगाधिकारे राजयक्ष्मादौ मांसोपदेश-
स्तथा शरद्वतुचर्यादौ "लावान् कजिजालेनान्" (सू. अ. ६)
इत्यादिप्रश्नो लावादिर्मांसहितत्वोपदेशार्थो न हिंसाविधायकः;
तेन रोमिणः स्वस्थाश्च हिंसाफलभाजो भवन्त्येव यथा—
"श्येनेनाभिचरन् यजेत" इत्यत्राभिचारस्य कामत एव प्राप्त-
त्वाच्छेनेनास्मिभिरास्राधनत्वमात्रमेव विधिर्भूते, तेन श्येनेना-
भिचारकथनेऽधर्मो भवत्येव; अयं त्वत्र विशेषः—यदि हिंसो-
पाजितमांसोपयोगं विना पुरुषो न जीवति, अतो हिंसां करोति,
तदा "सर्वत्रात्मानं गोपायीत" इति वेदवचनविहितत्वात्तथा-
विधहिंसा न प्रत्यवायहेतुः, जीवोपायान्तरसंभवे तु पुष्ट्या-
दिप्रयोजना हिंसा प्रत्यवायहेतुरेव; किंच भवतु वाऽऽयुर्वेद-
विहिता हिंसा, तथाऽपि हिंसा दोषार्थमुच्यते, न ह्यायुर्वेदवि-
धयो धर्मसाधनमेवोपदिशन्ति, किं तर्ह्यारोग्यसाधनं "धातु-
साम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्" (सू. अ. १)
इत्युक्ते ॥ २९ ॥

तत्र श्लोकाः—

प्रञ्चपञ्चकमुदिष्टं मनो हेतुचतुष्टयम् ।
इन्द्रियोपक्रमेऽध्याये सहृत्तमखिलेन च ॥ ३० ॥
स्वस्थवृत्तं यथोदिष्टं यः सम्यगनुतिष्ठति ।
स समाः शतमव्याधिरायुषा न विजुग्यते ॥ ३१ ॥

१ 'मागाच्छरीरात्' इति पा० । २ 'मूर्धनि' शिरसि स्थितानि
खानि सप्त आंसं, नासापुटे, चक्षुषी, श्रोत्रे च' इति योगीन्द्रना-
थसेन । ३ 'आत्मनीवाप्रतिकूल्येन' इति पा० ।

नृलोकमापूरयते यशसा सायुर्ममन्तः ।
धर्मीथोवेति भूतानां बन्धुतामुपगच्छति ॥ ३२ ॥
परान् सुकृतिनो लोकान् पुण्यकर्म प्रपद्यते ।
तस्माद्वृत्तमनुष्ठेयमिदं सर्वेण सर्वदा ॥ ३३ ॥

संग्रहे हेतुचतुष्टयं समातिहीनमिध्यायोगाः । समाः शतं
वर्षशतं; यद्यपि सहृत्तानुष्ठेनेऽपि दैवविपर्येणान्तरा मरणं
व्याधयो वा भवन्ति, तथाऽपि प्राधान्यादैववृत्त्यध्वेः पुरुषा-
पराधाविषयत्वादुक्तं समाः शतमित्यादि; यदुक्तं—“परिहा-
र्याणि यन्नेन सदा परिहरन्नरः । भवत्यनुगतां प्राप्तः साधूना-
मिह पण्डितः” (सू. अ. २८) इति ॥ ३०-३३ ॥

यच्चान्यदपि किञ्चित् स्यादनुकमिह पूजितम् ।
वृत्तं तदपि चात्रेयः सर्वदाभ्यनुमन्यते ॥ ३४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
इन्द्रियोपक्रमणीयो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति स्वस्थचतुष्को द्वितीयः ॥ २ ॥

अनुक्तसहृत्तोपसंग्रहार्थमाह—यच्चान्यदपीत्यादि । वृत्तम् आ-
चारः । इहायुर्वेदेऽनुक्तमप्याचारोपदेशकेषु धर्मशास्त्रेषु पूजितं,
यथा—“नाकसाद्रिको भवेन्न परशस्त्रेषु गन्तव्यं धाव-
न्ती वा परस्य नृयात्” इत्यादि, सर्वमात्रेयस्यानुमतं साक्षादायु-
र्वेदाविषयत्वेन ग्रन्थवित्तरभयाच्च न प्रोक्तमित्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेदटीकायां सूत्रस्थाने द्वितीये स्वस्थचतुष्के
इन्द्रियोपक्रमणीयो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातः खुड्वाकचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

स्वस्थचतुष्कानन्तरं स्वस्थातुरयोरुमयोरपि हितत्वेन निर्देश-
चतुष्कोऽभिधीयते । स्वस्थातुरहितं वैधमेष्टजादि निर्दिशतीति
निर्देशचतुष्कः, तत्रापि स्वस्थातुरहितेषु प्रधानभूतानि किंत्वाह-
वैद्यादिपादचतुष्टयमिधायकत्वेन खुड्वाकचतुष्पादोऽभिधीयते ।
खुड्वाकशब्दोऽल्पवचनः; यथा—खुड्वाका गर्भावकान्तिः, अल्पे-
त्यर्थः । वैद्येष्वपरिचारकरोमिणश्चिकित्सायाश्चत्वारः पादाः,
चतुष्पादं तं खुड्वाकमभिधेयतयाऽधिकृत्य कृतोऽध्यायः खुड्वाक-
चतुष्पादः । अत्रोत्पन्नस्य तु प्रत्ययस्य “अध्यायानुवाकयोर्लुक्
च” (पा. अ. ५ । २ । ६०) इति लृक् । खुड्वाकत्वं चास्य
वक्ष्यमाणमहाचतुष्पादमपेक्ष्य ॥ १ ॥ २ ॥

भिषग्द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।

गुणवत् कारणं ज्ञेयं विकारव्युपशान्तये ॥ ३ ॥

अत्र भिषगादायुक्तः प्रधानत्वात्, वक्ष्यति हि—“प्रधानं धिक्

ग्रह तु” इति; तदनु भेषजं, चिकित्सायां प्रधानकारणभूत-
त्वात्; तदनु परिचारकः, भेषजप्रयोगस्य कल्पकथादिस्थाप्यस्य
तदधीनत्वात् । यथाप्यातुराधिकरणमारोग्ये पादैः संपाद्यते, स
एव च वैद्यादीनामुपकारिणः उपकार्यश्च प्रधानं भवति, तथाऽ-
पीह व्याधिप्रभमे साध्यं यथा वैद्यादिपादत्रयस्य व्यापारो न
तथाऽऽतुरस्येष्टाप्रधान्याविवक्षया पश्चादुक्तः । पादश्चतुर्थो भागः,
श्लोकादिपादद्वयादिषु पादसंज्ञाकरणेनान्यतरवैकल्येनापि चिकि-
त्सा न भवतीति दर्शयति । गुणवदिति वक्ष्यमाण-श्रुतेपर्यवदा-
तत्वादित्युपपन्नम् । इह च वैद्यादयो व्याधिप्रवर्माण एव विका-
रप्रबंधनो कारणं भवन्ति, यतः कारणत्वं कार्यं व्यापारवतामेव
भवति; तथा हि—देवदत्तः पाचक इत्युक्ते तुषुसुप्रक्षेपादि-
कियैव पाकं करोतीति गम्यते; एतेन यदुच्यते—“चतुर्णां
मिषगादीनां” इत्यादिना श्लोकेन वैद्यादीनां प्रवृत्तिचिकित्सा
व्याधिप्रबन्धहेतुरभिधातव्या, इह तु वैद्यादय एवेति पूर्वापरवि-
रोधः; तच्च भवति, इह वैद्यादिप्रवृत्तैर्वैद्यादिप्रहणेनैव ग्रहणात् ।
चतुर्णामिलादी श्लोके वैद्यादीनां धर्मिणां धर्मरूपायाश्च प्रवृत्ते-
र्भेदं पुरस्कृत्य चिकित्सायाः किरारूपायाः कथनम् । एते वैद्या-
दयो विकारशमने कारणमेवेति नियमः, न पुनरेतरेव विका-
रप्रशमनमिति नियमः, यतो वैद्यादीन् प्रत्याख्यायापि रोगशा-
न्तिर्भवति; वक्ष्यति हि महाच्युतपादे—“ये ह्यातुराः केवला-
न्नेषजादृते समुत्तिष्ठन्ते” (सू. अ. १०) इत्यादिना ॥ ३ ॥

विकारो धातुवैषम्यं, साम्यं प्रकृतिरुच्यते ।

सुखसंज्ञकारोग्यं, विकारो दुःखमेव च ॥ ४ ॥

अत्र विकारव्युत्पन्नान्त्य इत्युक्तं, तेन विकारस्वरूपज्ञानार्थमाह
—विकारो धातुवैषम्यमिषादि । धातवो वातादयो रसादयश्च
तथा रजःप्रभृतयश्च, तेषां वैषम्यं व्यवहियमाणस्यास्थ्यहेतोः
स्वमानाक्युत्पन्नमधिकत्वं वा । साम्यं धातुसाम्यं; प्रकृतिः आरो-
ग्यम् । उच्यतेग्रहणाद्वैयक्यसिद्धान्ते हीनं प्रकृतिविकारव्यवस्था,
अन्यदर्शनसिद्धान्तपरिग्रहे तु विकारः षोडशकः, प्रकृतिगुणानां
साम्यावस्था भवतीति दर्शयति । ननु, रात्रिदिनभोजनानां
ताप तापवस्थाषु श्लेष्मप्रकोपादिना निर्लं धातुवैषम्यमस्ति,
तत्कुतो धातुसाम्यमिलाह—सुखसंज्ञकमिलादि । सुखहेतुः
सुखम्, एवं दुःखहेतुर्दुःखं; यतो न दुःखं व्याधिः, तथा हि
सति न ज्वरादीनां व्याधिर्लं स्यात्; अत एव सुश्रुतेऽप्युक्तं—
“तनु सप्तविधे व्याधातुपनिपतति” (सु. सू. अ. २४) इति;
संज्ञकग्रहणात् परमार्थतोऽसुखमपि लोके सुखमिति यद् व्यव-
हियते, तदिह यथात इति दर्शयति; तेन, दिवारात्रिभोजना-
वस्थादिजनितं धातुवैषम्यमुद्वेजकविकैराराकृत्येन सुखमिति
व्यवहियते, तेन यो ह्यल्पः स नास्तेवेति कृत्वाऽप्येव धातु-
वैषम्ये धातुसाम्यव्यवहारः सिद्धो भवति; तथा संज्ञकग्रह-

१ ‘संपद्यते’ इति पा० । २ ‘धातुवैषम्यं स्वस्थमुद्वेजकं विकारा-
कृत्येन’ इति पा० ।

णेन लोकेकमुखं न परमार्थतः सुखमिति दर्शयति, यतो
वक्ष्यति “सर्वं कारणवदुःखं” (शा. अ. १) इत्यादि; ‘एव
च’ ग्रहणेन दुःखं परमार्थतोऽपि दुःखमेवेति दर्शयति, न
सुखमिव व्यवहारमात्रेण । अत्र च धातुवैषम्येण कारणेनोप-
चारास्तत्कार्यज्वरादयोऽभिधीयन्ते, यतो धातुवैषम्यजो हि
विकारो न धातुवैषम्यमात्रं, यद्वक्ष्यति—“स्वाधातुवैषम्यनिमि-
त्तजा ये विकारसंघा बहवः शरीरे” (सू. अ. १९) इत्यादि,
तथा “विकृतिमापन्ना नानाविधैर्विकारैः शरीरसुपतपन्ति”
(वि. अ. १) इत्यादि, तथा सुश्रुतेऽप्युक्तं—“वातपित्तकफ-
शोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः” (सू. अ. १) इति । अत्र
पक्षे धातुवैषम्यजोद्वेजकारस्तदा जनितविकारं धातुवैषम्यं क
प्रविशतु; किं विकारो, उत आरोगे? न तावदारोगे, यतः
“इत्युक्तं कारणं कार्यं धातुसाम्यमिहोच्यते । धातुसाम्यक्रिया
चोक्ता तन्त्रस्थस्य प्रयोजनम्” (सू. अ. १) इत्येन ग्रन्थेना-
रोग्यं धातुसाम्यमित्युक्तं; न च रोगे प्रविशति, रोगहेतुत्वेनैव क-
थितत्वात्; अथ मत्तं धातुवैषम्यं भवति, विकारो न भवतीति;
एषा दशानास्तेव; यतोऽवश्यं प्रमाणविको दोषः खल्लिङ्गविको
भवति, क्षीणो वा क्षीणखल्लक्षण इति; इह तर्हि धातुवैषम्यमेव
विकारोऽस्तु, एवमर्थं ग्रन्थोऽपि सुखो भवति; धातुवैषम्यज-
विकारप्रतिपादकस्तु ग्रन्थ आविष्कृततमज्वरादिप्रतिपादकत्वेन
व्यवस्थाप्यतां, तेन धातुवैषम्यं च धातुवैषम्यजाश्च ज्वरादयो
विकारा भवन्ति; धातुवैषम्यजोऽप्यपि हि ज्वरादिषु धातुवै-
षम्यरूपताऽस्तेव; किंच स्वमानक्षीणा दोषाः किंचिद्विकारं न
जनयन्ति, क्षीणलक्षणं वैषम्यमेव परं यान्ति; वचनं हि—
“क्षीणा जहति लिङ्गं सं समाः कर्म कुर्वते” (सू. अ. ७)
इति; नात्र धातुवैषम्यमानं विकार इति श्रवणसमं पन्थाः;
ये तु धातुवैषम्यजो विकार इति व्यवस्थिताः, ते त्वजनित-
व्यपदेश्यविकारं धातुवैषम्यं रात्रिदिनावस्थादिद्रुतधातुवैषम्य-
वदल्पत्वेनाव्यपदेश्यतया धातुसाम्य एव प्रक्षिपन्तीति; तिलका-
लकमषकप्रभृतीनां तु धातुवैषम्यजत्वेनेह चरके रोगात् स्व-
कमेव, दुःखहेतुत्वं च तेषां शतानां मनोदुःखकृत्येन ॥ ४ ॥

चतुर्णां मिषगादीनां शस्तानां धातुवैकृते ।

प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्थं चिकित्सेत्यभिधीयते ॥ ५ ॥

विकारलक्षणानन्तरं विकारप्रशमहेतोश्चिकित्साया लक्षण-
माह—चतुर्णामिलादि । चतुर्णामिति पदं वैद्यादीनां मिलिता-
नामेव ग्राहकम् । शस्तानामिति वक्ष्यमाणश्रुते पर्यवदात्यमि-
त्यादिगुणयोगेन प्रशस्तानाम् । धातुवैकृते रोगे चिकित्साधिक-
रणभूते । धातुसाम्यार्था आरोग्यकरणार्थैल्लयः । धातुवैकृत-
इति पदं स्पष्टार्थं, येन धातुसाम्यार्था प्रवृत्तिर्धातुवैकृते एव
वैद्यादीनां भवति । प्रवृत्तिर्वायस इदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्य-

१ ‘वातपित्तकफशोणितसन्निपातनिमित्ता’ इति पा० । २ ‘वि-
कारादयो भवन्ति’ इति पा० ।

मिलादिकोपदेशरूपा, द्रव्यस्य तुपयोगे सति स्वकार्यारम्भ-
रूपा, परिचारकप्रवृत्तिर्भेषजसंस्करणानुरूपपरिचर्यादिरूपा, आतुर-
प्रवृत्तिर्वैद्योक्तानुष्ठानव्याधिरूपकथनादिका ॥ ५ ॥

श्रुते पर्यवदातत्वं बहुशो दृष्टकर्मता ।

दाक्ष्यं शौचमिति ज्ञेयं वैद्ये गुणचतुष्टयम् ॥ ६ ॥

पूर्वसंज्ञितवैद्यगुणान् दर्शयति—श्रुत इत्यादि । श्रुतमादौ
श्रेष्ठवैद्यगुणत्वात्, एवमन्यत्रापि व्याख्येयम् । पर्यवदातत्वं
विशुद्धज्ञानवत्त्वं गुरुशास्त्रसेवनादिना । शौचमदृष्टद्वारोपकारकम् ।
जितहस्तात्वादयोऽपरेऽपि वैद्यगुणा अत्रैव गुणचतुष्टयेऽन्तर्भाव-
नीयाः ॥ ६ ॥

बहुता तत्रयोग्यत्वमनेकविधकल्पना ।

संपञ्चेति चतुष्कोऽयं द्रव्याणां गुण उच्यते ॥ ७ ॥

बहुता भेषजगुणः, अल्पं हि भेषजं गुणवदप्यविद्यमानमिव,
असाधकत्वात् । तत्र प्रतिकर्तव्ये व्याधौ योग्यत्वं तत्रयोग्य-
त्वम् । अनेकविधकल्पना नानाप्रकारस्वरसाद्युपयुक्तकल्पना-
योग्यत्वमित्यर्थः; यतः प्राणिनः केचित् स्वरसद्विवः, केचित्
कल्कद्विष एवमादि; एवं व्याधिसमावादापि काचित् कल्पना
हिता भवति, यथा—ज्वरे कषाय इत्यादि; तेनानेककल्पनायो-
ग्यत्वाद्यद्यत्र युज्यते तत्तत्र क्रियते । संपदिति किमिसलिलाद्य-
नुपहतत्वेन रसादिसंपत् ॥ ७ ॥

उपचारज्ञता दाक्ष्यमनुरागश्च भर्तरी ।

शौचं चेति चतुष्कोऽयं गुणः परिचरे जने ॥ ८ ॥

उपचारज्ञता धूरसादिकरणसंवाहसंस्त्रापनादिज्ञता ॥ ८ ॥

स्मृतिनिर्देशकारित्वमीरुत्वमथापि च ।

ज्ञापकत्वं च रोगाणामातुरस्य गुणाः स्मृताः ॥ ९ ॥

निर्देशकारित्वं वैद्योपदिष्टार्थकर्तृत्वम् । मीरुत्वं गुणः,
मीरुत्वस्य रोगकर्तृत्वात्; यदुक्तं—“विषादो रोगवर्धनानां”
(सू. अ. २५) इति । अथापि चेतिशब्देन कचिद्मीरुत्वमप्य-
स्मृतिरपि गुणे भवतीति दर्शयति; यद्येनादि “सर्वेणोद्धृत-
दंष्ट्रेण” इत्यादिना त्रासनमुक्तं चिकित्सायां, तत्र यद्यप्यमीरुः
स्याद्रोगी तदा चिकित्सा न फलति; अस्मृतिस्तु ज्वरवेगागमन-
कालास्मरणेऽभिप्रेता, यदुक्तं—“ज्वरवेगं च कालं च चिन्त-
यन्वर्षते तु यः । तस्यैवैव निचित्रैश्च प्रयोगैर्नाशयेत् स्मृतिम्”
(चि. अ. ३) इति ॥ ९ ॥

कारणं षोडशगुणं सिद्धौ पादचतुष्टयम् ।

विज्ञाता शासिता योक्ता प्रधानं भिषगत्र तु ॥ १० ॥

एवं वैद्यादीनां चतुर्णामपि कारणत्वे सिद्धे वैद्यस्य प्राधान्यं
दर्शयति—कारणमित्यादि । विज्ञाता औषधस्य । शासिता परि-
चारकस्य—एवं कुर्वेत् मा कुर्विति । योक्ता आतुरस्य । एतेन
वैद्यपराधीना भेषजादीनां प्रवृत्तिः, वैद्यस्तु स्वतन्त्रः, ततश्च
वैद्यः प्रधानमिति वाक्यार्थः ॥ १० ॥

पक्तौ हि कारणं पक्ष्यर्थया पात्रेन्धनानलाः ।

विजेतुर्विजये भूमिश्चमूः प्रहरणानि च ॥ ११ ॥

आतुराद्यास्तथा सिद्धौ पादाः कारणसंज्ञिताः ।

वैद्यस्यातश्चिकित्सायां प्रधानं कारणं भिषक् ॥ १२ ॥

एतदेवाभ्यर्हितत्वाद्गुणान्तद्वयेन दर्शयति—पक्तामित्यादि ।
पक्तौ पाके कर्तव्ये, पात्रस्थानीय आतुरः, परिचारक इन्ध-
नरूपः, अनलो भेषजरूपः । कारणमिति उपकरणम् । भूमिः शु-
द्धानुगुणो देशः । अत्रापि पूर्ववदेवातुरादिस्थानीयत्वं भूम्या-
दीनाम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

मृद्वण्डचक्रसूत्राद्याः कुम्भकारादृते यथा ।

नावहन्ति गुणं वैद्यादृते पादत्रयं तथा ॥ १३ ॥

संप्रति व्यतिरेकदृष्टान्तेन वैद्यप्राधान्यं दर्शयति—मृद्वण्डे-
त्यादिना । नावहन्ति न निष्पादयन्ति । गुणं साध्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

गन्धर्वपुरवृत्तायां यद्विकाराः सुदुर्गुणाः ।

यान्ति यच्चतरे वृद्धिमाशूपायप्रतीक्षिणः ॥ १४ ॥

सति पादत्रये ज्ञाज्ञौ भिषजायत्र कारणम् ।

अन्येन व्यतिरेकेण च पृथग्दृष्टान्तं दर्शयित्वा कौशलेनैक-
त्रैव दृष्टान्ते गन्धर्वपुरेत्यादिनाऽन्ये गुणं व्यतिरेके च दोषं
दर्शयति । एकत्रपक्षे नाशमाशू यान्तीति संबन्धः, इतरे अप-
रेऽनभिज्ञवैद्योपक्रान्ता गन्धर्वपुरवृत्ता वृद्धिं यान्तीति संबन्धः ।
उपायप्रतीक्षिण इति वृद्धौ शान्तौ च । आशू विकारशान्तौ ज्ञौ
भिषक्कारणम्, आशूवृद्धौ चाज्ञः ॥ १४ ॥—

वरमात्मा हुतोऽज्ञेन न चिकित्सा प्रवर्तिता ॥ १५ ॥

पाणिचाराद्यथाऽचक्षुरज्ञानाद्धीतभीतवत् ।

नौर्मास्तवशेषाज्ञौ भिषक् चरति कर्मसु ॥ १६ ॥

अज्ञवैद्यस्य चिकित्साप्रवृत्तिं निषेधयति—वरमित्यादि । न
वरम् अनुचितमेव । प्रवर्तितेतिभाषया अज्ञवैद्येन बलत् कृतेति
दर्शयति । पाणिचारात्, हस्तपरामर्शात् । कर्मसु चिकित्सासु
॥ १५ ॥ १६ ॥

यदच्छया समापन्नमुत्तार्य नियतायुषम् ।

भिषङ्गान्नी निहन्त्याशु शतान्यनियतायुषाम् ॥ १७ ॥

यदच्छयेति वैद्यसम्यग्ज्ञानपूर्वकप्रवृत्तिं विना कर्मवशादि-
त्यर्थः । समापन्नं सम्यगुपक्रान्तम् । नियतायुषमिनेनायुर्वैद्येनैव
व्याधियुतीर्यमाणमित्यर्थः । आत्मानमभिषजं भिषक्त्वेन म-
न्यत इति भिषङ्गानी । अनियतायुषामिति यत्रायुःकारणं बल-
वत् कर्म नास्ति, तत्र पुरुषकारापराधेन वैद्यदोषान्मरणं भव-
तीति दर्शयति ॥ १७ ॥

तस्माच्छास्त्रेऽर्थविज्ञाने प्रवृत्तौ कर्मदर्शने ।

भिषक् चतुष्टये युक्तः प्राणाभितर उच्यते ॥ १८ ॥

शास्त्रे शास्त्रावधारणे । अर्थविज्ञाने शास्त्रार्थावबोधे । प्रवृत्तौ स्वयं कर्मकरणे । युक्त उद्युक्त उद्योगनिष्पादितगुणप्रकर्ष इति यावत् । प्राणात् गच्छतो व्यावर्तयतीति प्राणाभिसरः ॥ १८ ॥

हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ।
ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजाहो भिषक्कमः ॥ १९ ॥
शस्त्रं शास्त्राणि सलिलं गुणदोषप्रवृत्तये ।
पात्रापेक्षीण्यतः प्रज्ञां चिकित्सार्थं विशोधयेत् ॥ २० ॥
विद्या वितर्कौ विज्ञानं स्मृतिस्तत्परता क्रिया ।
यस्यैते षड्गुणास्तस्य न साध्यमतित्वते ॥ २१ ॥
विद्या मतिः कर्मदष्टिरभ्यासः सिद्धिराश्रयः ।
वैद्यशब्दामिनिष्पत्तावलम्बैककमप्यतः ॥ २२ ॥
यस्य त्वेते गुणाः सर्वे सन्ति विद्यादयः शुभाः ।
स वैद्यशब्दं संज्ञितमहैव प्राणिमुखप्रदः ॥ २३ ॥

पात्रापेक्षीणीति गुणवति पात्रे सगुणानि, दोषवति पात्रे दोषवन्ति भवन्तीत्यर्थः । विशोधयेत् सङ्घर्षच्छास्त्रसेवादिति-
रित्यर्थः । विद्या वैद्यकशास्त्रज्ञानम् । वितर्कः शास्त्रमूल ऊहा-
पोहः । विज्ञानं शास्त्रान्तरज्ञानं; किंवा सहजं विशुद्धं ज्ञानम् ।
तत्परतेह व्याधिचिकित्सायां प्रयत्नातिशयत्वम् । क्रिया पुनः पुनः-
श्विकित्साकरणम् । मतिः सहजविशुद्धमतिः । अभ्यासः कर्मा-
भ्यासः । सिद्धिः प्रायशो व्याधिप्रशमनत्वम् । आश्रयः सङ्घ-
र्षक्षय इत्यर्थः । वैद्यशब्दामिनिष्पत्तावित्यनेन पारमार्थिकवैद्य-
त्वनिष्पत्ताविति दर्शयति । एत इत्यनेनैव लब्धेऽपि विद्यादय
इति वचनं पूर्वोक्तगुणव्युदासार्यं, तद्युदासश्च विद्यादिष्वेवान्त-
र्भावनीयः; एतच्च प्रबन्धेन पृथक् पृथगुणकथनं वैद्यस्य गुणो-
त्पादने यत्नातिशयं कारयितुं तथा द्रव्यादिभ्यः पादैर्भ्यो वैद्य-
स्यैव प्रधानतोपदर्शनार्थः; वैद्यो हि पादत्रयं विगुणमपि कल्पनया
शिक्षया मन्त्रणेन च संपाद्य चिकित्सितुं पारयति, नतु गुणव-
द्वैथं विना द्रव्यादयः पादा गुणवन्तोऽपि क्षमाः ॥ १९-२३ ॥

शास्त्रं ज्योतिः प्रकाशार्थं दर्शनं बुद्धिरात्मनः ।
ताभ्यां भिषक् सुयुक्ताभ्यां चिकित्सन्नापराध्यति २४
चिकित्सिते त्रयः पादा यस्माद्वैद्यव्यपाराधयः ।
तस्मात् प्रयत्नमतिष्ठेद्विषक् स्वगुणसंपदि ॥ २५ ॥

शास्त्रशब्देन शास्त्राभ्यासकृता मतिः, सा हि ज्योतिः बा-
ह्यलोक इव, प्रकाशार्थं कस्तूनां ग्रहणयोग्यतां कर्तुमित्यर्थः ।
दर्शनेतिव दर्शनं चक्षुरित्येवार्थः । यद्यपि बुद्धिरात्मन एव भवति,
तथाऽस्मिन् इत्यनेन सहजां बुद्धिं दर्शयति, यतः सहजां बुद्धिं
विना शास्त्रज्ञा बुद्धिर्या वैनायकीत्यभिधीयते, सान सम्य-
क्चिकित्सासमर्था भवतीति । ताभ्यामिति सहजविशुद्धबुद्धि-
शास्त्राभ्यां सहजवैनायकबुद्धिर्भ्याम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

१ 'शास्त्रधारणे' इति पा० । २ 'संज्ञितमहैव' इति पा० ।

३ 'यन्त्रणेन च' इति पा० ।

मैत्री कारुण्यमातेंषु शक्ये प्रीतिरुपेक्षणम् ।

प्रकृतिस्थेषु भूतेषु वैद्यवृत्तिश्चतुर्विधेति ॥ २६ ॥

वैद्येन च यादस्या बुद्ध्या व्यवहर्तव्यं, तां दर्शयति—मैत्री-
त्यादि । मैत्री पूर्वमेव व्याकृता । आतेंषु आर्तिबुक्तेषु । कारुण्यं
परदुःखप्रहाणेच्छा । शक्ये साधयितुं शक्ये, साध्यव्याधिग्रहीत
इति यावत् । प्रकृतिरिह मरणं, प्रकृतिरुच्यते स्वभावः; तथा—
“इदमस्मान्मुहूर्तात्... स्वभावमापत्यते” (सू. अ. ३०),
मरणमित्यर्थः; मरणसमीपगतत्वादुच्यते ‘प्रकृतिस्थे’ इति ।
तस्मिन्नुपेक्षा कर्तव्या; न तत्र भेषजदानादि कर्तव्यं, यशोहा-
न्यादिभयात् ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकौ—

भिषग्जितं चतुष्पादं पादः पादश्चतुर्गुणः ।

भिषक् प्रधानं पादेभ्यो यस्माद्वैद्यस्तु यद्गुणः ॥ २७ ॥

ज्ञानानि बुद्धिर्ब्राह्मी च भिषजां या चतुर्विधा ।

सर्वमेतच्चतुष्पादे खुड्वाके संप्रकाशितमिति ॥ २८ ॥

इत्यश्विवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते

श्लोकस्थाने खुड्वाकचतुष्पादो नाम

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

संग्रहे ब्राह्मी बुद्धिः चतुर्विधा मैत्रीकारुण्यदिका ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तभिरवितायां चरकतात्पर्यटीकायामा-

युर्वेददीपिकायां सूत्रस्थाने तृतीये निदेशचतुष्के

खुड्वाकचतुष्पादो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो महाचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

चतुष्पादं षोडशकलं भेषजमिति भिषजो भा-
षन्ते, यदुक्तं पूर्वोऽध्याये षोडशगुणमिति, तद्वेषजं
युक्तियुक्तमलमारोपयायेति भगवान् पुनर्वैसुरा-
त्रेयः ॥ ३ ॥

पूर्वोऽध्याये वैद्यादयो व्याधिप्रशमकारणमित्युक्तं, तदिहा-
स्त्रिप्य व्यवस्थायत इत्यनन्तरं महाचतुष्पादोऽभिधीयते ।
महत्त्वं चास्य पूर्वोऽध्यायापेक्षया, बहुप्रस्थत्वेन पूर्वपक्षसिद्धान्त-
रूपबहुप्रमेयाभिधायकत्वेन च । षोडशकलं षोडशगुणं, कला-
शब्दो गुणवचनः । भिषजो भाषन्त इति श्रुते । प्रकृतेऽर्थे
शास्त्रान्तरसंमतिं दर्शयति—युक्तियुक्तमिति । युनकीति युक्तिः
प्रवृत्तिरुच्यते; युक्तियुक्तं प्रवृत्तिमदित्यर्थः; प्रवृत्तिश्च वैद्यादीनां
चिकित्सास्वा पूर्वाध्याये व्याकृता । अलं सर्वमर्थः इति भगवा-
नात्रेयो ‘भूते’ इति शेषः ॥ १-३ ॥

नेति मैत्रेयः, किं कारणं ? इदं ह्यन्ते ह्यातुराः केचि-
दुपकरणवन्तश्च परिचारकसंपन्नश्चात्मवन्तश्च कु-
शलैश्च भिषग्भिरनुष्ठिताः समुत्तिष्ठमानाः, तथायु-

१ 'भिषग्भिरनुष्ठिताः' इति पा० ।

काश्चापरे भ्रियमाणाः; तस्माद्भेषजमकिञ्चित्करं भवति, तद्यथा—श्वश्रे सरसि च प्रसिक्तमल्पमुदकं, नद्यां वा स्यन्दमानायां पांसुधाने वा पांसुमुष्टिः प्रकीर्ण इति; तथाऽपरे दृश्यन्तेऽनुपकरणाश्चापि-चारकाश्चानात्मवन्तश्चाकुशलैश्च भिषिभिरनुष्ठिताः समुत्तिष्ठमानाः, तथायुक्ता भ्रियमाणाश्चापरे । यतश्च प्रतिकुर्वन् सिध्यति, प्रतिकुर्वन् भ्रियते; अप्रतिकुर्वन् सिध्यति, अप्रतिकुर्वन् भ्रियते; ततश्चिन्त्यते भेषजमभेषजेनाविशिष्टमिति ॥ ४ ॥

उक्तमाक्षिपति—नेतीत्यादि । उपकरणं भेषजम् । अनुष्ठिताः चिकित्सितानुपकरणान्ताः । तथायुक्ताः पूर्ववचिकित्सितानुपकरणान्ता इत्यर्थः । अकिञ्चित्करमिति भेषजे सत्यपि यदाऽऽरोग्यं न भवति; तेन, यत्रापि सति भेषजे आरोग्यं भवति, तत्रापि भेषजव्यतिरिक्तं कर्मैव दैवसंज्ञकं कारणं, भेषजं तु तत्र दैवागत-सन्निधानमकारणमेवेत्यर्थः । अत्रैवायं दृष्टान्तद्वयं दर्शयति—तद्यथेलादि । श्वश्रे गते यथाऽल्पं जलमकिञ्चित्करमेवं भ्रियमाणेऽपि भेषजं, यथा च सरसि अन्यत एव पूर्णंऽल्पमुदकमकिञ्चित्करं भवत्येवमन्यत एवारोग्यहेतोः कर्मणो रोगप्रशमने जायमाने भेषजमकिञ्चित्करं भवतीति सरोदृष्टान्तेन दर्शयति; एवं नद्यां स्यन्दमानायां वहमानायां पांसुमुष्टिरिति निदर्शनं श्वश्रवत्, पांसुधाने पांडुरागौ पांडुमुष्टिरिति सरोदृष्टान्तबद्धान्तेषु । अत्र च तोयदृष्टान्तः संशोचनभेषजाभिप्रायेण, पांडुदृष्टान्तस्तु संश्रमनभेषजाभिप्रायेण; यदि वा जलं संतर्पणभेषजाभिप्रायेण, पांडुमुष्टिस्त्वपतर्पणाभिप्रायेण बोद्धव्या । भेषजान्वयव्यभिचारं दर्शयित्वा तद्यतिरेकव्यभिचारं दर्शयति—तथाऽपरे इत्यादि । प्रतिकुर्वन्सिद्ध्यन्तर्भातिवर्ण्यत्वात् प्रतिकारयित्वमर्थः; यदि वाऽऽतुर एव वैवाहीनुत्यायात्मानं प्रतिकुर्वन्सिद्धिं मन्तव्यम्; एतेन वैवाह्यकर्मवशादेवायं जीवति भ्रियते वा, रोगी भवत्यरोगो वा, न दृष्टभेषजमत्र किञ्चित्करमिति पूर्वपक्षाथः ॥ ४ ॥

मैत्रेयै! मिथ्या चिन्त्यत इत्यात्रेयः; किं कारणं, ये ह्यातुराः षोडशगुणसमुदितेनानेन भेषजेनोपपद्यमाना भ्रियन्त इत्युक्तं तदनुपपन्नं, न हि भेषजसाध्यानां व्याधीनां भेषजमकारणं भवति; ये पुनरातुराः केवलान्नेषजहते समुत्तिष्ठन्ते, न तेषां संपूर्णभेषजोपपादनय समुत्थानविशेषो नैसित्यथा हि पतितं पुरुषं समर्थमुत्थानायोत्थापयन् पुरुषो बलमस्योपादध्यात्, स क्षिप्रतरमपरिक्लिष्ट एवोत्तिष्ठेत्, तद्वत् संपूर्णभेषजोपपत्तिर्भादातुराः; ये चातुराः केवलान्नेषजादपि भ्रियन्ते, न च सर्वे एव ते भेषजोप-

पन्नाः समुत्तिष्ठन्, न हि सर्वे व्याधयो भवन्त्युपायसाध्याः; न चोपायसाध्यानां व्याधीनानमुपायेन सिद्धिरस्ति, न चासाध्यानां व्याधीनां भेषजसमुदायोऽयमस्ति, न ह्यलं ज्ञानवान् भिषक्कुर्मूर्खमातुरमुत्थापयितुं; परीक्ष्यकारिणो हि कुशला भवन्ति, यथा हि योगब्रह्मोऽभ्यासनिवृत्ति इष्वासो धनुरादायेषुमस्यन्नातिविप्रकृष्टे महति काये नापराधवान् भवति, संपादयति चेष्टाकार्यं, तथा भिषक् स्वगुणसंपन्न उपकरणवान् वीक्ष्य कर्मात्ममाणः साध्यरोगमनपराधः संपादयत्येवातुरमारोग्येण; तस्माद्भेषजमभेषजेनाविशिष्टं भवति ॥ ५ ॥

सिद्धान्तयति—मिथ्येलादि । केवलान् संपूर्णात् । न नास्तीत्युभयनकारकरणादस्ति समुत्थानविशेष इत्यर्थः । तद्वदिति क्षिप्रतरमक्लिष्ट एवोत्तिष्ठन् इत्यर्थः । एवं मन्यते—यद्यप्यदृष्टमेवोत्थाने कारणं, तथाऽपि यदि दृष्टमपि तत्रातुरलं भवति, तदा दृष्टदृष्टोभयबलाच्छीघ्रमेवारोग्यं भवति । सर्वे एवेति साध्यव्याधयोऽसाध्यव्याधयश्च; संपूर्णभेषजोपपत्तावपि सत्यामसाध्यव्याधयो नोत्तिष्ठन्ते, साध्यव्याधय उत्तिष्ठन्त इति भावः । यद्यप्यसाध्यव्याधिं प्रति संपूर्णभेषजोपपत्तिरेव नास्ति, यदुक्तं—“न चासाध्यानां व्याधीनां भेषजसमुदायोऽयमस्ति, न ह्यलं ज्ञानवान् भिषक्कुर्मूर्खमातुरमुत्थापयितुम्” इति, तथाऽपीह किञ्चिदसंपूर्णभेषजव्यतिरिक्तं संपूर्णभेषजोपपत्तिरुक्तम् । ये तु साध्यव्याधयस्ते सत्यामेव भेषजसंपत्तौ जीवन्ति, असत्यां तु भेषजसंपत्तौ बलवज्जीवनकर्माभावे भ्रियन्त एवेति दर्शयन्नाह—न चोपायेलादि । उपायेनैव दृष्टार्थेन साध्या उपायसाध्याः । इदमन्नाकूतं—यत्—द्विविधं कर्म बलवद्वलवच्च; तत्र बलवन्नियतविपाककालं, यथेदं कर्मास्मिन्नेव काले मारयति; अवलवच्च मारकं कर्म मारयत्येव परं कालानियमेन, तद्यदा दृष्टसामग्रीमनुगुणामपथ्यसेवाकृष्णमौषधमात्ररूपां च प्राप्नोति तदा मारयति, यदा तु न प्राप्नोति तदा न मारयति । यदुक्तं जनपदोद्भङ्गसंगीये—“कमे किञ्चित् क्वचित् काले विपाकनियतं महत् । किञ्चित् कालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते” (वि. अ. ३) इति । अस्य त्वर्थं प्रबलेन तत्रैव दर्शयिष्यामः । न च वाच्यम्—अदृष्टमेव सर्वत्र कारणं, तच्च नियतकालविपाकमेव, यदुच्यते—“नाकाले जायते कश्चिन्नाकाले म्रियते तथा । जगत् कालवशं सर्वं कालः सर्वत्र कारणम्”—इति; यतः, यदेवाहं तदेव दृष्टयादित्रयव्यवधादिजन्यं किञ्चित् । यदुष्टेनानुपपन्नं, तत्रादृष्टकल्पना प्रामाणीकी, यत्तु दाहादि दृष्टेनैवामिंसंभवेनोपपद्यते तत्र का कथाऽदृष्टस्य दृष्टकार्यान्वयानुपपत्तिरिक्लपनीयस्य; तेन य इमे दुर्बलेन कर्मणा दृष्टवदपथ्यसेवाजनितदोषबलादारब्धा व्याधयस्ते बलवता चतुष्पादसंपन्नेन भेषजेन दोषक्षयकेनोपायेन परं साध्याः, तदभावे

१ 'इति मैत्रेयः' इति पा० । २ 'मिथ्या चिन्त्यते' इति पा० ।

३ 'सममुत्थानविशेषोऽस्ति' इति गङ्गाधरसंततः पाठः ।

तु दुर्बलेनापि कर्मणा दृष्टदोषबलादारब्धा व्याधयो न निवर्तन्त इति । यदुक्तं—“देवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते । दैवेन चेतरेतत् कर्म विशिष्टेनोपहन्यते” (वि. अ. ३) इति । अनुपायेन अभेषजेन । अयं भेषजसमुदायः सर्वगुणसंपन्न इत्यर्थः; असाध्यै व्याधौ चिकित्सां कुर्वन् वैद्य एव यथोक्तगुणो न भवतीत्यर्थः । नह्यलं न समर्थः; यद्यसाध्यतां जानाति तदा न प्रवर्तत एव, अथ न जानाति तदा ज्ञानवानेव न भवतीति भावः । चतुष्पादसंपदाऽवश्यं व्याधिप्रशमो भवतीति दृष्टान्तेनाह—यथा हीलादि । इत्यासो धातुष्कः । अस्वन् क्षिपन् । नातिविप्रकृष्टे सक्षिहिते । अनपराध इति लक्ष्यभ्रंशरहितः । इष्टं कार्यं लक्ष्य-वैधल्लक्षणम् ॥ ५ ॥

इदं चै नः प्रत्यक्षं—यदनातुरेण भेषजेनातुरं चिकित्सामः, क्षाममक्षामेण, कृशं च दुर्बलमाप्याय-यामः, स्थूलं मेदस्विनमपतर्पयामः, शीतेनोष्णमिभू-तमुपचरयामः, शीताभिभूतमुष्णेन, न्यूनान् धातून् पूरयामः, व्यतिरिक्तान् ह्रासयामः, व्याधीन् मूल-विपर्ययेणोपचरन्तः सम्यक् प्रकृतौ स्थापयामः; तेषां नस्तथा कुर्वतामयं भेषजसमुदायः कान्ततमो भवति ॥ ६ ॥

भेषजस्य रोगप्रशमकर्तृत्वे उपपत्त्यन्तरमाह—इदं चेत्यादि । अनातुरेणेति आतुरगुणविपरीतेन । आतुरमनातुरेण चिकित्साम इति यदुक्तं, तस्यैव विवरणं—क्षाममक्षामेणेत्यादि । क्षामो निर्द्वैवः । कृशं च दुर्बलमाप्याययाम इति संतर्पयामः । व्यतिरि-क्तानिति अतिरिक्तानित्यर्थः । मूलविपर्ययेणेति कारणविपर्ययेण, तच्च प्रभावादिनि चोद्धृत्य; तेन विषविकारस्य विषेणोपचरणमे-तत् प्रत्यक्षं चाप्यदुपपद्यतीति भवति । कान्ततमो विकारप्रशमक-त्वेनाभीष्टतमः; अन्येऽर्थधर्मोपायाः कान्ताः कान्ततराश्च, अयं तु भेषजसमुदायः सर्वोच्छेदकरोहरत्वेन कान्ततमः ॥ ६ ॥

भवन्ति चात्र—

साध्यासाध्यविभागज्ञो ज्ञानपूर्वं चिकित्सकः ।

काले चारभते कर्म यत्तत् साधयति ध्रुवम् ॥ ७ ॥

अर्थविधायशोहानिमुपकोशमसंग्रहम् ।

प्रागुपान्रियतं वैद्यो योऽसाध्यं समुपाचरेत् ॥ ८ ॥

ज्ञानपूर्वमिति भेषजादिज्ञानपूर्वं, यत् कर्मरभते तत् कर्म चिकित्सितरूपं, साधयति ‘साध्यं’ इति शेषः । असाध्यव्याधौ न प्रवर्तितव्यमिति शिक्षयति—अर्थेऽस्यादि । अर्थः अर्थलभः, हानिः क्षतिः । उपकोशो जनापवादः । असंग्रहः चिकित्सार्थमनुपादानं; यदि ‘वा असङ्ग्रह’ इति पाठः, तदा चासङ्ग्रहो राजदण्डेनासत्य-सूत्रेणाङ्गालादिभिर्ग्रहणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

१ ‘नापरोधवान्’ इति पा० । २ ‘इदं चेदं च’ इति पा० ।

३ ‘उपचरामः’ इति पा० । ४ ‘न्यूनान् व्यतिरिक्तान् चिकित्सार्थः’

इति पा० । ५ ‘स्थाप्य’ इति पा० । ६ ‘समसङ्ग्रहम्’ इति पा० ।

सुखसाध्यं मतं साध्यं कृच्छ्रसाध्यमथापि च ।

द्विविधं चाप्यसाध्यं स्याद्याद्यं यच्चानुपक्रमम् ॥ ९ ॥

साध्यानां त्रिविधश्चाल्पमध्यमोत्कृष्टां प्रति ।

विकल्पो, न त्वसाध्यानां नियतानां विकल्पना ॥ १० ॥

साध्ये प्रवृत्तिरुक्ता, असाध्ये निवृत्तिश्च, तेन साध्यासाध्य-योर्भेदकथनपूर्वकं लक्षणं वक्तुमाह—सुखसाध्यमित्यादि । अकि-ञ्चित्करत्वेनाविद्यमान उपक्रमो यस्य तदनुपक्रमः; याप्यं त्वनुप-क्रमं न भवति, यापनाकर्तृत्वेन किञ्चित्करत्वात् । ततोपक्रमस्या-ल्पमध्यमोत्कृष्टां प्रतिती अल्पमध्यमोत्कृष्टयोगादित्यर्थः; तेनाल्पसाध्यमलोपायसाध्यं, मध्यसाध्यं मध्योपायसाध्यम्, उत्कृष्टसाध्यमुत्कृष्टोपायसाध्यमिति भेदत्रयं साध्यानां भवति । असाध्यानां तु नियतानामिति याप्यव्यतिरिक्तानामनुपक्रमानां, विकल्पना विकल्पः; नास्तीति एवंभूताऽप्यासाध्यादिरूपा नास्ति; प्राणहर-वैकल्यकर-सद्यःप्राणहर-कालान्तरप्राणहरत्वादिक्ल्पना त्वसाध्यानामरुहेव; यदसाध्यं तदल्पेन मध्येन चोत्कृष्टेन चोपायेनासाध्यमेव; याप्यरूपासाध्यानां त्वलोपाययाप्यत्वादि-भेदोऽस्त्येव ॥ ९ ॥ १० ॥

हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्यल्पानि यस्य च ।

न च तुल्यगुणो दृष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत् ॥ ११ ॥

न च कालगुणस्तुल्यो न देशो दुरुपक्रमः ।

गतिरेका नवत्वं च रोगस्योपद्रवो न च ॥ १२ ॥

दोषश्चैकः समुत्पत्तौ देहः सर्वौषधक्षमः ।

चतुष्पादोपपत्तिश्च सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥ १३ ॥

न दोषः प्रकृतिर्भवेदिति व्याथारम्भको यो दोषः स तत्प्र-कृतात्कृतो न भवेदित्यर्थः । देशो भूमिरातुरश्च । देशो दुरुप-क्रमो यथा—वातव्याधौ तुल्यगुणो मरुः, तथा श्लेष्मव्याधा-वन्पः । देहश्च दुरुपक्रमो यथा—यवव्याधीनामेव मर्मलक्ष्णो देशः, तथा वातव्याधेः पकाशय इत्यादि । गतिरेका एको मार्ग इत्यर्थः, मार्गाद्व्यतिरिक्तैषणीये वक्तव्याः—“शाखा मर्मास्थि-सन्धयः कोष्ठश्च” (सू. अ. ११) इति । एतच्चोत्सर्गन्यायेनोक्तं, तेन क्वचिद्व्याधिप्रभावादप्यथाऽपि सुखसाध्यत्वादिलक्षणमि-धानेन विरोधो न वक्तव्यः । यदुक्तं—“उजरे तुल्यतुंदोषत्वं प्रमेहे तुल्यध्रुवता । रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम्”— इति ॥ ११-१३ ॥

निमित्तपूर्वरूपाणां रूपाणां मध्येमे बले ।

कालप्रकृतिदृष्याणां सामान्येऽन्यतमस्य च ॥ १४ ॥

गैर्भिणीवृद्धबालानां नात्युपद्रवपीडितम् ।

शस्त्रक्षाराप्रिकृत्यानामनवं कृच्छ्रदेराजम् ॥ १५ ॥

विद्यादेकपथं रोगं नातिपूर्णचतुष्पदम् ।

द्विपथं नातिकालं वा कृच्छ्रसाध्यं द्विदोषजम् ॥ १६ ॥

१ ‘यदनुपक्रमम्’ इति पा० । २ ‘गुर्विणीवृद्धबालानां’ इति पा० ।

कालप्रकृतिदृष्ट्याणामिति निर्धारणे षष्ठी । सामान्य इति दोषेण समम् । गर्भिणीवृद्धबालानां सर्व एव व्याधिः कृच्छ्र-साध्यो बोद्धव्यः । नात्युपद्रवपीडितमिति पूर्वेण न योजनायं, किंतु स्वतन्त्रमेव । शङ्खक्षारामिश्रकृत्वाः शङ्खक्षारामिसाध्याः, एषां यो व्याधिस्तं कृच्छ्रसाध्यं विधादिति संबन्धः । कृच्छ्रदे-शजं मर्मसन्ध्यादिजम् । एकपथस्य विशेषणं—नातिपूर्णेचतुष्प-दमिति । द्विपथमित्यस्य विशेषणं—नातिकालमिति ॥ १४-१६ ॥

शेषत्वादायुषो याप्यमसाध्यं पथ्यसेवया ।
लब्धाल्पसुखमल्पेन हेतुनाऽऽशुप्रवर्तकम् ॥ १७ ॥
गम्भीरं बहुधातुस्थं मर्मसन्धिसमाश्रितम् ।
नित्यानुशासितं रोगं दीर्घकालमवस्थितम् ॥ १८ ॥
विधाद्विदोषजं, तद्वत् प्रत्याख्येयं त्रिदोषजम् ।
क्रियापथ्यमतिक्रान्तं सर्वमार्गानुसारिणम् ॥ १९ ॥
औत्सुक्यारतिसंमोहकरमिन्द्रियनाशनम् ।
दुर्बलस्य सुसंवृद्धं व्याधिं सारिष्टमेव च ॥ २० ॥

साप्यत्वेनैवासाध्यत्वे लब्धे यदसाध्यमिति पदं तद्याप्यया-पनार्थं क्रियमाणमेषजतया साध्यत्वशङ्कानिरासार्थम् । शेषत्वा-दायुष इति वचनमातुःशेषे विद्यमान एव साप्यव्याधिप्रादु-र्भावो भवतीति दर्शनार्थम् । पथ्यसेवया मेषजसेवया, लब्ध-मर्म्भं सुखं यस्मिन् तल्लब्धाल्पसुखम् । प्रवर्तनं प्रवर्तः, अल्पेन हेतुनाऽऽशु तीव्रं प्रवर्तनं यस्य तदाऽशुप्रवर्तकः, स्वायं अणु । गम्भीरं मेदःप्रवृत्तिधातुगतम् । नित्यानुशासि-तबन्धः । विधाद्विदोषजमित्यन्तेन साप्यलक्षणम् । तद्वदित्यादि तु प्रत्याख्येयलक्षणम् । तद्वदित्यनेन गम्भीरादियाप्यलक्षणयुक्तं सत्रिदोषजं प्रत्याख्येयमित्यर्थः । औत्सुक्यं हृषीर्द्रिकः, अरतिर-नवस्थानलक्षणा, संमोहो मनसो मोहः ॥ १७-२० ॥

मिषजा प्राक् परीक्ष्यैवं विकाराणां खलक्षणम् ।
पश्चात्कर्त्तुमसमात्मः कार्यः साध्येषु धीमता ॥ २१ ॥
साध्यासाध्यविभागो यः सम्यक्प्रतिपत्तिमान् ।
न स मैत्रेयतुल्यानां मिथ्याबुद्धिं प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥

न स मैत्रेयतुल्यानां मिथ्याबुद्धिं प्रकल्पयेदिति एवंगुणो वैद्यः प्रतिनियमेन यं व्याधिसुषुप्तकमेतं साध्यस्यैव परं, ततो मेषजस्य व्याधिप्रशमनं प्रति करणत्वावधारणे सति मेष-जममेषजैन समानमिति मैत्रेयसदृशानां कर्मवादिनां मिथ्या-बुद्धेरनुपाद इति भावः ॥ २१ ॥ २२ ॥

सत्र श्लोकौ—

इहौषधं पादगुणाः प्रभवो मेषजाध्रयः ।
आत्रेयमैत्रेयमती मतिर्द्वैविध्यनिश्चयः ॥ २३ ॥
चतुर्विधविकल्पाश्च व्याधयः स्वखलक्षणाः ।
उक्ता महाचतुष्पादे येन्यायतं मिषजितम् ॥ २४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तच्चे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
महाचतुष्पादो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

संग्रहे इहेति इह्याध्याये । औषधमिति चतुष्पादम् । पाद-गुणा इति यदुक्तं पूर्वाध्याये षोडशगुणमिति । प्रभावो मेषजा-ध्रय इति तद्वैषजं युक्तियुक्तमलमारीभ्यायेति ॥ २३ ॥ २४ ॥
इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामाहुर्वैद-दीपिकायां सूत्रस्थाने तृतीये निवेदशचतुष्के महा-चतुष्पादो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिसैषणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये चतुष्पादमारोग्यकारणं व्यवस्थापितं, ततश्चतु-ष्पादसंपत्त्या प्राप्तिारोग्येण सता यदनुष्ठेयं प्राणपरिपालनसाधनं, तथा धनार्जनसाधनं, तथा धनार्जनसाधनं, तदिहैषणात्रयरूपम-भिधीयत इत्यनन्तरं तिसैषणीयोऽभिधीयते । तिसैषणाश-ब्दोऽस्मिन्नस्तीति मत्वर्थीयदृष्टा, अत्रार्तुकार्यानुकरणयोर्मैदावि-बक्षया यलोपासिद्धैरभावात् संहितया 'तिसैषणीयः' इति संज्ञा-यते, अध्यायान्ते "तिसैषणीये मार्गाश्च" इति श्लोकपदं करि-ष्यति; यद्यप्यन्येऽप्यत्र शब्दाः सन्ति, तथाऽपि प्रधानत्वे-नायं शुद्धते ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु पुरुषेणानुपहतसत्त्वबुद्धिपौरुषपरक-मेण हितमिह चामुष्मिश्च लोके समनुपपद्यता तिस्र एषणाः पर्येष्टव्या भवन्ति । तद्यथा—प्राणेषणा, ध-नैषणा, परलोकैषणेति ॥ ३ ॥

इहेति भोगार्थिपुरुषाधिकारे, यतो भोगार्थिपुरुषं प्रति धनैषणा सर्वैषेवानुपयुक्ता । पुरुषेणेति पदं कुर्वन् य एव पुरुष एषणात्रयमन्विष्यति स एव पुरुषो भव्यते नान्यः, पशुतुल्यत्वादिति दर्शयति । पौरुषं शरीरं बलं, परमकामस्तु शौर्याख्यं मानसं बलम् । इहेति इह जन्मनि, अमुष्मिन्नि ज-न्मान्तरे । इष्यतेऽन्विष्यते साध्यतेऽनयेत्येषणा । प्राणो जीवितं, तस्य साध्यते दीर्घत्वेन रोगानुपहतत्वेन जानयेति प्राणेषणा । एषं धनैषणा । परलोकोपकारकस्य धर्मसैषणा परलोकैषणा । कामेषणा तु प्राणेषणाधनैषणयोरन्तर्भावनीया, शरीरसंपत्ति-धनसंपत्तिसाध्यत्वात् कामस्य; यदि वा कामेषणायां स्वत एव पुरुषः प्रवृत्तो भवति नोपदेशमपेक्षत इति तदेषणोपदेशो न कृतः ॥ ३ ॥

१ 'तिस्र एषणाः पर्येष्टव्या इत्यस्यानुकार्यस्यानुकरणे तिसैषणा इत्यनेन शब्देन सद्यमैदविवक्षया रोः स्थाने कृतयलोपासिद्धो भवति पुनः संहिता' इति गङ्गाधरः ।

आसां तु खल्वेषणानां प्राणेषणां तावत् पूर्वतर-
मापद्येत । कस्मात्? प्राणपरित्यागे हि सर्वत्यागः ।
तस्यानुपालनं—स्वस्थस्य स्वस्थवृत्तानुवृत्तिः, आतु-
रस्य विकारप्रशमनेऽप्रमादः, तदुभयमेतदुक्तं वक्ष्य-
ते च; तद्यथोक्तमनुवर्तमानः प्राणानुपालनादीर्घमा-
युरवामोतीति प्रथमेषणा व्याख्याता भवति ॥ ४ ॥

प्राणेषणायाः प्रथमानुष्ठाने उपपत्तिमाह—आसां त्वित्यादि ।
त्रयाणां मध्ये द्वे पूर्वं भवतः, तृतीयायाः सर्वोत्तरत्वेनापूर्वत्वात्;
तेन द्वयोस्तर इति न्यायात् पूर्वतरं प्राणेषणंति साधुस्तरप्रयोगः ।
प्राणशब्दो जीवितवचनं एकवचनान्तोऽप्यस्ति; यदुक्तं—
“दशैवायतनान्याहुः प्राणो येषु प्रतिष्ठितः” (सू. अ. ३०)
इति; तेन प्राणप्रत्यवमर्शकं ‘तस्य’ इति पदमेकवचनेन
युक्तमेव । विकारान् प्रशमयतीति विकारप्रशमनं चिकित्सा,
तस्मिन् । अप्रमादः अवधानेनानुष्ठानम् । वक्ष्यते चेति निखिलेन
शास्त्रेण । प्राणानुपालनादिति प्राणानुपालनसाधनात्; तेन
प्राणानुपालनशीर्षोयुद्धमोर्थाभेदात् साध्यसाधनसाधनो नास्तीति
यच्चोच्यते तन्निरस्तं भवति । प्रथमेति प्राधान्यात् प्राणेषणा ॥४॥

अथ द्वितीयां धनैषणामापद्येत, प्राणेश्यो ह्यन-
न्तरं धनमेव पर्यैष्टव्यं भवति; न ह्यतः पापात्
पापीयोऽस्ति यदनुपकरणस्य दीर्घमायुः, तस्मादुप-
करणानि पर्यैष्टुं यतते । तत्रोपकरणोपायाननुव्या-
ख्यास्यामः; तद्यथा—कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यराजो-
पसेवादीनि, यानि चान्यान्यपि सतामविगर्हितानि
कर्माणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यान्तान्यारभेत कर्तुं;
तथा कुर्वन् दीर्घजीवितं जीवत्यनवमतः पुरुषो भव-
ति । इति द्वितीया धनैषणा व्याख्याता भवति ॥५॥

अथेति प्राणेषणानन्तरम् । द्वितीयामिति हेतुगर्भं विशेषणं,
यस्मादियमेव द्वितीया प्राणेषणानन्तरमवश्योपादियत्वेन, तत्
इयमेवोच्यत इत्यर्थः । प्राणेषणामनु चास्याः प्राधान्यं दर्श-
यति—प्राणेश्यो हीत्यादि । पापशब्देन पापकार्यं दुःखमुच्यते ।
उपकरणम् आरोग्यभोगधर्मसाधनीभूतो धनप्रपञ्चः, स यस्य
नास्त्वसावनुपकरणः । धनोपायानिति वक्तव्ये उपकरणोपाया-
निति यतः करोति, तेन धनस्य भोगधर्मसाधनार्थमेवोत्पाद-
मिच्छन्ति, न पुनः कृपणस्येव विनियोगश्चान्यस्य सुसंवर्धितमात्र-
करणार्थम् । अन्यान्यपीति प्रतिग्रहाध्यापनापीनि । वृत्तिः वर्तनं,
पुष्टिः धनसंपत्तिः । अनवमतः अनवज्ञातो बहुमानगृहीत इति
यावत् । शीर्षं जीवितं जीवितं धारयतीत्यर्थः, अनेकार्थवाद्वा-
त्तानां; यदि वा शीर्षजीवितं यथा स्यात्साधा जीवतीति क्रियावि-
शेषणत्वेन व्याख्येयम् ॥ ५ ॥

१ अस्याग्निं किमर्थमिति चेत् उच्यते इत्यर्थः पाठ उपस्कारे
उपलभ्यते । २ ‘दीर्घजीवितमनवमतः पुरुषो जीवति’ इति पा० ।
३ ‘सुसंवर्धितमात्राकरणार्थं’ इति पा० । ४ ‘पुष्टिर्बलसंपत्तिः’
इति पा० ।

अथ तृतीयां परलोकैषणामापद्येत । संशयश्चात्र,
कथं? भविष्याम् इतश्च्युता नवेति; कुतः पुनः सं-
शय इति, उच्यते—सन्ति ह्येके प्रत्यक्षपराः परोक्ष-
त्वात् पुनर्भवस्य नास्तिक्यमाश्रिताः, सन्ति चागम-
प्रत्ययादेव पुनर्भवमिच्छन्ति; श्रुतिभेदाच्च—
‘मातरं पितरं चैके मन्यन्ते जन्मकारणम् ।

स्वभावं परनिर्माणं यदृच्छां चापरे जनाः ॥ इति ।’
अतः संशयः—किं नु खल्वस्ति पुनर्भवो न वेति ॥६॥

परलोकैषणां व्याकरोति—अथेत्यादि । अत्र च परलोकस्य
दुर्ज्ञेयत्वेन चार्वाकादिनास्तिकासमतत्वेन च परलोकं प्रमाणेन
व्यवस्थापयितुं निर्णयार्थं प्रमाणप्रवृत्तिविषयं संशयमेव तावत्
परलोके दर्शयति—संशयश्चात्रेत्यादि । इतश्च्युता इह जन्मनि
युताः, भविष्यामो जन्मान्तर इत्यर्थः । संशयहेतुं दृच्छति—
कुतः संशयः पुनरिति । वादिविप्रतिपत्तिं संशयहेतुमाह—
उच्यत इत्यादि । प्रत्यक्षपरा अनुमतप्रत्यक्षैकप्रमाणाः । परो-
क्षत्वात् प्रत्यक्षाविषयत्वात् । पुनर्भवस्य जन्मान्तरस्य । नास्ति
पुनर्भवो नास्ति कर्मफलं नास्यात्मेत्यादिनास्तित्वा प्रचरतीति
नास्तिकः, तस्य भावो नास्तिक्यम् । यत् प्रत्यक्षप्रमाणेनोपल-
भ्यते घटपटादि, तदेव परमस्ति; नोपलभ्यते च प्रत्यक्षेण पर-
लोकः, तस्मान्नास्ति परलोक इति नास्तिकाभिप्रायः । अस्ति
पुनर्भव इति येषां यतं तां दर्शयति—सन्तीत्यादि । सन्ति चे-
त्यत्र ‘अपरे’ इति वाक्यशेषः । आगमप्रत्ययात् आगमप्रामा-
ण्यात् । आगमं च पुनर्भवप्रतिपादकं दानतपोयज्ञेत्यादि दर्शयिष्य-
त्यत्रे । इच्छन्तीत्यत्र ‘ये’ इति वाक्यशेषः । एवं तावद्वादिविप्रति-
पत्तिरेका संशयकारणं दर्शिताः; संशयहेत्वन्तरमाह—श्रुति-
भेदाच्चेत्यादि । श्रूयत इति श्रुतिः; प्रतिवादिवचनमेवप्रत्यभि-
वदम् । एतानि च मातापितरावेव जन्मकारणमित्यादीनि
पुनर्भवप्रतिक्षेपकाणि वचनानि । आगमप्रत्ययादस्ति पुनर्भव
इति यो ब्रूते, तद्वचनेन समं वादिविप्रतिपत्तिरूपतयैव संशय-
कारणं भवतीत्यत उक्तसुसंहारे ‘अतः संशयः’ इति । एके
मन्यन्ते जन्मकारणमिति जन्मकारणमिति पदं मातरं पितरं
तथा स्वभावं तथा परनिर्माणमिति पदत्रयेण संबध्यते; यदृच्छां
चाऽपरे जना इत्यत्र मन्यन्ते जन्मकारणमिति पदं संबध्यते ।
मातापितरावेवात्मान्तरनिरपेक्षावस्योत्पादने कारणं, तेन
पूर्वशरीरं परित्यज्य शरीरान्तरपरिग्रहरूप आत्मनः परलोको
नास्तीति प्रथमवादिनः पक्षः । परिरुद्ध्यमानपृथिव्यादिभार्वाना-
मेवायं स्वभावो—यत्—संयोगविशेषाभिमिलिताः सन्तश्चेतनं पुं-
षादिलक्षणं कार्यविशेषमारभन्ते, यथा सुराबीजादीनि प्रत्येक-
ममदकराण्यपि मदकरं मद्यमारभन्ते, नात्र कश्चिदात्मा वि-
द्यते यस्य परलोकः स्यादिति स्वभावादिनो भावः । पर ऐश्व-
र्यादिगुणयुक्त आत्मविशेषः, तेन संसार्यात्मनिरपेक्षिणा निर्माणं

१ ‘भूतानाम्’ इति पा० ।

परनिर्माणं, तत्रापि परस्वैश्वर्यादिगुणयुक्तस्यात्मविशेषस्य प्रभावाद्भूतानि चेतयन्ते नात्मान्तरस्तीति परलोकाभावः । यदच्छा कारणप्रतिनियमेनोत्पादः; न कारणप्रतिनियमेन कार्योत्पादोऽवधारयितुं शक्यते, अवधारकप्रमाणानां प्रामाण्यान्वधारणात्; तस्मादात्मैव पुनर्भवमनुभवतीति न वाच्यमिति यादृच्छिकस्याभिप्रायः ॥ ६ ॥

तत्र बुद्धिमात्रास्तिस्र्यबुद्धिं जह्याद्विचिकित्सां च । कस्मात् ? प्रत्यक्षं ह्यल्पम्; अनल्पमप्रत्यक्षमस्ति, यदागमानुमानयुक्तिभिरुपलभ्यते; यैरेव तावद्विन्द्यैः प्रत्यक्षमुपलभ्यते, तान्येव सन्ति चाप्रत्यक्षाणि ॥ ७ ॥

पुनर्भवास्तत्पक्षं गृहीत्वा ग्राह—तत्रेत्यादि । बुद्धिमानिति प्रत्यक्षबुद्धियुक्तः । नास्त्येव परलोक इति विपर्ययज्ञानं नास्तिक्यबुद्धिः, तां जह्यात् । परलोकविषयो विपर्ययो यथा धर्मातुष्टानं प्रति विरोधकः, तथा श्लोकक्रमेणास्ति परलोको न वेति संशयोऽपि धर्मातुष्टानं प्रति विरोधक इत्याह—विचिकित्सां चेति; विचिकित्सां जह्यादिति संबन्धः, विचिकित्सा सन्देहः, सा चेह प्रकृतत्वात् परलोकविषयैव । अत्रैव हेतुप्रभूपूर्वकं हेतुमाह—कस्मादित्यादि । अप्रत्यक्षत्वात् परलोको नास्तीति प्रथमवादिसमं दूषयति—प्रत्यक्षमित्यादि । यथा, प्रत्यक्षं प्रमाणमन्यभिचारिप्रमाणजनकत्वेन; तथाऽऽगमादीन्यपि तथाभूतप्रमाणजनकत्वात् प्रमाणाभ्येव; ततश्च प्रत्यक्षाविषयत्वेनैव यत् पुनर्भवस्य नास्तित्वं व्यवस्थाप्यते तत्र युक्तमिति प्रकरणार्थः । पुनर्भवसाधकानि चागमादीन्यपेक्ष्य प्रमाणानि सन्त्येवेति भावः । आगमादीनि लक्षणतोऽप्रेक्ष्यमाध्यासते । प्रत्यक्षाविषयत्वे सत्यपि यान्यन्यप्रमाणसिद्धानि सन्ति तास्याह—यैरेवेत्यादि । प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षविषयं घटादि । सन्तीति इन्द्रियोपक्रमणीयोक्तानुमानगम्यत्वादिति बोद्धव्यम् ॥ ७ ॥

सतां च रूपाणामतिसञ्चिकर्षादतिविप्रकर्षाद्वारणात् करणदौर्बल्यान्मनोनवस्थानात् समानाभिहारादभिभवादि तिसौक्ष्म्याच्च प्रत्यक्षानुपलब्धिः; तस्मादपरीक्षितमेतदुच्यते—प्रत्यक्षमेवास्ति, नान्यदस्तीति ॥ ८ ॥

इत्थं प्रत्यक्षानुपलब्धिर्न वस्तुभावनिश्चयकारिकेत्याह—सतामित्यादि । सतामित्यपेक्ष्य वक्ष्यमाणानि सञ्चिकर्षादभावे प्रत्यक्षेणैव गृह्यमाणत्वेन सतामित्यर्थः । प्रत्यक्षानुपलब्धिरेतिसञ्चिकर्षादिभिः सह प्रत्येकमसिंबन्ध्यते । अतिसञ्चिकर्षादनुपलब्धिर्व्यथा—नयनगतकजलादेः, अतिविप्रकर्षाद्यथा—दूराकाशगतस्य पक्षिणः, आवरणाद्यथा—कुब्जादिपिहितस्य घटादेः, करणदौर्बल्याद्यथा—कामलाद्युपहतस्य चक्षुषः पटशौक्ल्याद्यप्र-

१ 'स वैह' प्रकृतत्वात् परलोकाविषये 'एव' इति पा० । २ 'नया-दिपिहितस्य' इति पा० ।

तिमानं, मनोनवस्थानाद्यथा—कान्तामुखनिरीक्षणप्रद्वितमनसः पार्श्वगतवचनानवबोधः, समानाभिहाराद्यथा—विल्वराशिप्रविष्टस्य विल्वस्येन्द्रियसंबन्धस्यापि भेदेनाग्रहणम्, अभिभवाद्यथा—सन्ध्यन्दिने उत्क्रापातस्य, सौक्ष्म्याद्यथा—त्रिचतुर्हस्तप्रमाणदेशवर्तिनः किमिविशेषलिल्यादेरग्रहणम् ॥ ८ ॥

श्रुतयश्चेत्ता न कारणं, युक्तिविरोधात् ।

आत्मा मातुः पितुर्वा यः सोऽपत्यं यदि संचरेत् ।

द्विविधं संचरेदात्मा सर्वेवाऽवयवेन वा ॥ ९ ॥

सर्वश्चेत् संचरेन्मातुः पितुर्वा मरणं भवेत् ।

निरन्तरं, नावयवः कश्चित्सूक्ष्मस्य चात्मनः ॥ १० ॥

संप्रति श्रुतिभेदवादिसमं दूषयति—श्रुतयश्चेत्यादि । न कारणमिति न पुनर्भवप्रतिषेधे कारणमित्यर्थः । युक्तिविरोधात् उपपत्तिविरोधात् । अपत्यस्यरीत्या मातापित्रोः कारणत्वमुत्तमेव, यतस्तथाविधे मातापित्रोः कारणत्वे सत्यपि चैतन्यहेतोरात्मनः परलोकादागमने प्रेक्ष्यमानोऽङ्गण्डित एवेति । चैतन्यमपत्यस्य मातापित्रोरपि चैतन्यहेतुर्वा आत्मा तत एव भवतीति यो मन्यते तं प्रत्याह—आत्मा मातुरित्यादि । द्विविधं द्विप्रकारम् । सर्व इति मातरं पितरं परित्यज्यापत्यं गच्छेत्; अवयवेनेति एकोऽवयवो वाऽऽत्मनो मातरि पितरि वा तिष्ठेत्, अन्यश्चैकदेश आत्मनोऽपत्यं गच्छेत् । प्रथमपक्षे दूषणमाह—सर्वश्चेत्यादि । निरन्तरमिति च्छेदः, निरन्तरं तत्कालमेव, यदि मातुरात्माऽपत्यं संचरेत्तदा तत्कालमेव मातुर्मरणं, यदि तु पितुरात्माऽपत्यं संचरेत्तदा तत्कालमेव पितुर्मरणं स्यादिति । द्वितीयं पक्षं दूषयति—नावयव इत्यादि । सूक्ष्मस्येति अस्थूलस्य; स्थूलानां पृथिव्यादीनामवयवा भवन्ति, न तु सूक्ष्माणामाकाशकालमनोबुद्धिप्रभृतीनां; ततश्चावयवाभावादात्मनोऽवयवेन संचरणं दूषमपास्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

बुद्धिर्मनश्च निर्णति यथैवात्मा तथैव ते ।

येषां चैवा मतिस्तेषां योनिर्नास्ति चतुर्विधा ॥ ११ ॥

अथ शङ्कते—माऽऽत्मा मातापित्रोः संचरतु, बुद्धिस्तु तयोर्मनो वाऽपत्यं संचरतु, अत एवापत्यस्य चैतन्यं भविष्यतीत्याह—बुद्धिर्मनश्चेत्यादि । निर्णति व्यवस्थापिते प्रमाणेन, किमूतेनेत्याह—यथैवात्मा निरवयवत्वेनावयवसंचरणक्षमस्तथा तत्कालमेव मातापितुः परित्यागप्रसङ्गेन काल्येनापि संचरितुमक्षमः, तथा ते अपि बुद्धिमनसो निरवयवत्वाच्चैकदेशेन संचरेयातां, मातापित्रोस्तत्कालमेवाबुद्धिमत्त्वमनस्कत्वप्रसङ्गाच्च न काल्येन संचरेयातामिति भावः । दूषणान्तरमाह—येषामित्यादि । येषां मतिरिति मातापितरावेवाप्ये चैतन्यकारणमित्येवरूपा । चतुर्विधा योनिरिति जरयुजाण्डजसंसेदकोद्भिजलक्षणा । एवं मन्यते—संसेदजानां भगवतीनां तथोद्भिजलानां गण्डपदादीनां चेतनानां मातापितरौ न विद्येते; ततस्त्वैवामचैतन्यं स्यात्, मातापित्रोश्चेतनकारणयोरभावादि ॥ ११ ॥

विद्यात् स्वाभाविकं षण्णां धातूनां यत् खलक्षणम् ।
संयोगे च वियोगे च तेषां कर्मैव कारणम् ॥ १२ ॥

स्वाभाविकवादिनो भूतचैतन्यपक्षं दूषयति—विद्यादित्यादि ।
स्वाभाविकत्वं स्वाभाविकम् । षण्णां धातूनामिति पृथिव्यतेजोवा-
य्वाकाशात्मनम्, एषां च धातुत्वं शरीरधारणाजगद्धारणाच्च ।
खलक्षणम् आत्मीयमव्यभिचारी लक्षणं; तच्च पृथिव्याः कठि-
न्यादि, अर्णां द्रवत्वादि, तेजस उष्णत्वादि, वायोस्तिर्यग्गमनादि,
आकाशस्याप्रतिघातादि, आत्मनो ज्ञानादि; एतेन, एतदेव
परमेष्ठो लक्षणं स्वाभाविकं, न तावदात्मरहितानामेषां चैतन्य-
मपि स्वाभाविकमस्तीति दर्शयति । ततश्च यत् प्रत्येकं भूतानां
न संभवति तन्मिलितानामपि न संभवति चैतन्यं; यतो भूता-
नामपि संयोगाच्चैतन्यसंभवे बहूनि चेतनानि स्युर्बात्याद्यवस्था-
भेदात्, ततश्च ज्ञातुभेदात् प्रतिबंधानुपपत्तिरिति भावः;
आत्मसंबन्धेन तु चैतन्यं संमतमेव, परं तत्रापि गमोत्पत्तौ
भूतानामात्मसंबन्धे तथा मरणे भूतानामात्मनो वियोगे कर्मैव
जन्मान्तरकृतं कारणं, नान्यत् । तैत् भूतसंयोगविभागकार-
णजन्मान्तरकृतकर्मस्वीकारात् प्रेक्ष्यभावः स्वीकृतो भवतीति
भावः ॥ १२ ॥

अनाद्रेश्चेतनाधातोर्नैष्यते परनिर्मितिः ।

पर आत्मा स चेद्धेतुरिष्टोऽस्तु परनिर्मितिः ॥ १३ ॥

परनिर्माणपक्षं दूषयति—अनादेरित्यादि । अत्र परनि-
र्माणपक्षे शरीरस्यात्मरहितस्य परेण निर्माणं वाऽभिप्रेतं स्यात्,
आत्मनो वाऽपि परेण निर्माणमभिप्रेतं स्यात्; आत्मनः परनिर्माणं
दूषयति—अनादेरित्यादि । नित्यस्य चेतनाधातोरिति आत्मनः;
मेष्यते नित्यस्योत्पादकारणमाभावादिति भावः; नित्यत्वं चात्मनः
शरीरे प्रतिपादयिष्यति । अथ शरीरमात्रस्य परनिर्माण-
मभिप्रेतं, तदनुमतमेव; परेणाऽऽत्मना धर्माधर्मसहायेन तस्य
क्रियमाणत्वादित्याह—पर इत्यादि । हेतुरिष्ट इति शरीरोत्पादे
हेतुरिष्ट इत्यर्थः; अस्तु परनिर्मितिरीदृशी प्रेक्ष्यभावाविरोधिनिति
भावः । एवं मन्यते—परेणैश्वर्यादिगुणयुकेनात्मविशेषणैतत्चे-
त्तनं शरीरं क्रियमाणं चेतनाहेतुभूततिरिकात्मसंबन्धमन्तरा
(चेतनानुक्तं) कर्तुं न पायैत, घटादिवदचेतनत्वप्रसङ्गात्;
चेतनाहेतुस्यात्मा नित्यत्वेन न कियते, तस्माच्चेतनाहेतुनित्यत्वेन
जन्मान्तरसंबन्धिनमात्मानं गृहीत्वा शरीरं चेतनं परः करोतीति
स्वीकरणीयम्; एवमपि चेधरदरिद्रादिजगद्वैविच्यदर्शनादात्मनो
धर्माधर्मयोगवैचित्र्यं कल्पनीयं; तथाच सत्यात्मन एव धर्माध-
र्मसहायताऽवयवं स्वीकरणीया, तस्मात् स एव शरीराद्युत्पत्तौ
कारणमस्तु किमपरेणैवात्मविशेषकल्पनेन; यदि वा, एवमात्म-
न्यनेकजन्मसंबन्धनि संसारहेतुधर्माधर्मगुणशालिनि सिद्धे अस्तु

१ 'विमानो' इति पा० । २ 'उद्भूततद्भूतसंयोगकारण०' इति
पा० । ३ 'इष्टास्तु' इति पा० । ४ अर्थ पाठो ब्रह्मलिखितपुस्तके
नोपलभ्यते ।

सोऽप्यात्मविशेषः कारणम्, अतो न कश्चित् क्षतिरिति ॥ १३ ॥

न परीक्षा न परीक्ष्यं न कर्ता कारणं न च ।

न देवा नर्षयः सिद्धाः कर्म कर्मफलं न च ॥ १४ ॥

नास्तिकस्यास्ति नैवात्मा यदृच्छोपहतात्मनः ।

पातकेभ्यः परं चैतत् पातकं नास्तिकग्रहः ॥ १५ ॥

यदृच्छावादिमतं दूषयति—न परीक्षेत्त्यादि । यदृच्छावादी
खल्वेकमपि प्रमाणं नानुमन्यते, ततश्च तस्याप्रामाणिकत्वात्
प्रमाणं विनैव यत्किञ्चिद्भवतो न श्रद्धेयं वचनं भवति, तस्मादुपे-
क्षणीय एवायमिति प्रकरणाभिप्रायः । यदृच्छया अपरिस्थितपक्ष-
तया, उपहृत इहलोकपरलोकानुपयुक्त आत्मा यस्य स यदृच्छोप-
हतात्मा; तस्य परीक्षा नास्तीति परीक्षाहेतुनां प्रमाणानामभावा-
दित्यर्थः; न परीक्ष्यमपि नास्ति, परीक्षकप्रमाणभावादेव; एवं
कर्ताऽपि नास्ति तत्कारणमपि नास्ति, प्रमाणस्वीकारादिति
भावः; तथा सर्वजनसिद्धा देवादयोऽपि न सन्तीत्यभिधानेन
नास्तिकस्य वर्जनीयत्वं दर्शयति । पातकेभ्यो ब्रह्मवधादिभ्यः;
परं श्रेष्ठं; नास्ति परलोके इत्यादिको ग्रहो नास्तिकग्रहः; नास्ति-
कबुद्ध्या बुद्ध्युद्भूतः पुरुषः सर्वमपि पातकं करोतीति भावः
॥ १४ ॥ १५ ॥

तस्मान्मर्ति विमुच्यैताममार्गप्रसृतां बुधः ।

सतां बुद्धिप्रदीपेन पश्येत्सर्वं यथातथम् ॥ १६ ॥

नास्तिकतापरित्यागेन यथाकतव्यतामाह—तस्यादित्यादि ।
एतामिति नास्तिकबुद्धिम् । अमार्गे अधर्मे प्रसृता अमार्गप्रसृता ।
बुद्धिरेव प्रवीणो बुद्धिप्रवीणः, तेन प्रत्यक्षादिप्रमाणेन पश्येदि-
त्यर्थः । यथातथमिति यथास्वरूपम् ॥ १६ ॥

द्विविधमेव खलु सर्वं सच्चासच्च, तस्य चतु-
र्विधा परीक्षा—आतोपदेशः, प्रत्यक्षम्, अनुमानं,
युक्तिश्चेति ॥ १७ ॥

संप्रति परपक्षं दूषयित्वा स्वपक्षपरलोकसाधनानि प्रमाणा-
न्यवतारयति—द्विविधमित्यादि । सर्वमिति यत्किञ्चित् प्रमाणप्र-
तीयमानं, तद्विविधं, तद्वैविध्यमाह—सच्चासच्च; सदिति विविध-
विषयप्रमाणगम्यं भावरूपम्, असदिति निषेधविषयप्रमाणग-
म्यमभावरूपम् । परीक्ष्यते व्यवस्थाप्यते वस्तुस्वरूपमनयैति
परीक्षा प्रमाणानि, आतोपदेशादय उत्तरग्रन्थे स्फुटा भवि-
ष्यन्ति ॥ १७ ॥

आप्तास्तावत्—

रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तास्तपोज्ञानबलेन ये ।

येषां त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहतं सदा ॥ १८ ॥

आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंशयम् ।

सत्यं, वक्ष्यन्ति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमैः ॥ १९ ॥

१ 'सोऽप्यात्मा विशेषकारणं' इति पा० । २ 'कस्मान्नीरजस्त-
मसो मृषा' इति पा० ।

आतोपदेशं दर्शयितुमाप्तमेव तावदाह—आप्ता इत्यादि । निःशेषेण युक्ता निर्मुक्ताः । तपोज्ञानबलेनेति रजस्तमोनिर्मुक्तौ कारणत्वेन योजनीयम् । त्रिकालमिति अतीतानागतवर्तमानविषयम् । अमलमिति यथार्थमाहित्वेन । अव्याहृतमिति क्वचिदपि विषयेऽङ्गुष्ठतश्चित्तेन । आती रजस्तमोरूपदोषक्षयः, तद्युक्ता आप्ताः ; शासति जगत्कृत्स्नं कार्याकार्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशेनेति शिष्टाः ; बोद्धव्यं विशेषेण बुद्धमेतैरिति विबुद्धाः ; आप्ताः, शिष्टाः, विबुद्धा इति संज्ञात्रयेणाप्तानां लोके प्रसिद्धिं दर्शयति ; तेषामाप्तानां वाक्यमसंशयं निश्चितं सत्यं यथार्थमित्यर्थः । तद्वाक्यसत्यत्वे हेतुमाह—वक्षन्ति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमा इति । नीरजस्तमा इति तमप्रत्ययान्तः शब्दः, तेन नीरजस्त्वप्रकरणं तमोऽपि व्युत्सवं भवति ; न हि सर्वथा नीरजस्ते पुरुषे तमो भवति ; यदुक्तं—“नीरजस्कं तमः” (वि. अ. ६) इति । वक्षन्ति ते कस्मादसत्यं न कस्मादपीत्यर्थः ; असत्यं मिथ्याज्ञानाद्वाऽऽभिधीयते, सम्यग्ज्ञानेन सत्यपि रागद्वेषाभ्यां वाऽऽभिधीयते, तच्च त्रितयमपि मिथ्याज्ञानरागद्वेषरूपं रजस्तमोनिर्मुक्तं सत्त्वगुणोदेकादमलविज्ञानेन न संभवतीत्यर्थः ; यदि वा ‘नीरजस्तमसो मृधा’ इति पाठः सुगमः । एतच्चासलक्षणं सहजातब्रह्माद्यभिप्रायेण, लौकिकानां तु पुरुषाणामाप्तत्वं प्रतिविषयसम्यग्ज्ञानसंभवेन तद्विषयरागद्वेषासंभवेन च बोद्धव्यम् ; एतेन, आतोपदेश इति शब्दरूपप्रमाणलक्षणमुक्तं भवति ; बुद्धिप्रमाणपक्षे तु, आतोपदेशजनिता बुद्धिः प्रमाणमिति बोद्धव्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

आत्मेन्द्रियमनोर्थानां सन्निकर्षात् प्रवर्तते ।

व्यक्ता तदात्वे या बुद्धिः प्रत्यक्षं सा निरुच्यते ॥२०॥

प्रत्यक्षलक्षणमाह—आत्मेन्द्रियेत्यादि । सन्निकर्षादिति सम्बन्धनात् ; स च सम्बन्धः—संयोगः, समवायः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवेतसमवायः, विशेषणविशेष्यभावलक्षणो बोद्धव्यः । व्यक्ता इत्यनेन व्यभिचारिणीमय-थार्थबुद्धिं संशयं च निराकरोति । तदात्वे तत्क्षणम् ; अनेन च प्रत्यक्षज्ञानानन्तरोत्पन्नानुमानज्ञानं स्मरणं च परम्परयाऽऽत्मेन्द्रियमनोर्थसन्निकर्षेण व्यवच्छिन्नमिति ; आत्मादिचतुष्टयसन्निकर्षाभिधानं च प्रत्यक्षकारणाभिधानपरं ; तेन, ‘इन्द्रियार्थसन्निकर्षात् प्रवर्तते या’ इत्येतावदेव लक्षणं बोद्धव्यम् ; एतेन सुखादिविषयमपि प्रत्यक्षं गृहीतं भवति ; तत्र हि चतुष्टयसन्निकर्षो नास्ति, आत्मसन्निकर्षस्तु प्रमाणज्ञानसाधारणत्वेनैव लक्षणानुपयुक्तः । इह च प्रत्यक्षफलरूपापि बुद्धिः प्रत्यक्षशब्देनाभिधीयते,

१ ‘आप्तः खलु साक्षात्कृतमर्थं यथादृष्टस्वार्थं निरूपयपिषया प्रयुक्त उपदेष्टा । साक्षात्करणसर्वसाक्षिः, तदा प्रवर्तत इत्यादि । कथार्थलक्षणां सप्तानं लक्षणं, तथा च सर्वेषां व्यवहारः प्रवर्तते’ इति न्यायदर्शनाभाये वात्स्यायनः । २ ‘आत्मेन्द्रियमनोर्थसन्निकर्षेण’ इति पा० । ३ ‘लक्षणार्थमुपयुक्तः’ इति पा० ।

तथैव लोकव्यवहारात् ; परमार्थतस्तु यतो भवतीन्द्रियादेरीदृशी बुद्धिस्तत् प्रत्यक्षम् ॥ २० ॥

प्रत्यक्षपूर्वं त्रिविधं त्रिकालं चानुमीयते ।

यद्विनिर्गूढो धूमने मेथुनं गमेदर्शनात् ॥ २१ ॥

एवं व्यवस्थान्यतीतं बीजात् फलमनागतम् ।

दृष्ट्वा बीजात् फलं जातमिहैव सदृशं बुधाः ॥ २२ ॥

अनुमानस्वरूपमाह—अत्यश्लेयादि । प्रत्यक्षग्रहणं व्याप्तिग्राहकप्रमाणोपलक्षणार्थं, तेन प्रत्यक्षपूर्वमिति व्याप्तिग्राहकप्रमाणपूर्वकम् । त्रिविधमित्यनेनानुमानत्रैविध्यं दर्शयति ; तेन, कार्यात् कारणानुमानं, यथा—गर्भदर्शनात्मेथुनानुमानं ; तथा कारणत्, कार्यानुमानं, यथा बीजात् सहकारिकारणान्तरयुक्तात् फलमानुमानं ; तथा—कार्यकारणभूतानां च सामान्यतो दर्शनादनुमानं, यथा—धूमाद्वर्तमानक्षणसंबन्धादभ्यनुमानम् ; एतद्विधमनुमानं गृहीतं भवति । त्रिकालमित्यनेन त्रिकालविषयत्वमनुमानस्य दर्शयति । अनुमीयते इत्यत्र ‘येन तदनुमानम्’ इति वाक्यशेषः । तेन, व्याप्तिग्रहणादनु अनन्तरं मीयते सम्यङ्निश्चीयते परोक्षार्थो येन तदनुमानं, व्याप्तिस्मरणसहायलिङ्गदर्शनेमित्यर्थः । त्रिविधमिति यदुक्तं तस्योदाहरणं दर्शयति—वहिरिष्यादि । एतच्च व्याकृतमेव । निगूढः अदृश्यमानः । एवं व्यवस्थान्यतीतमिति व्यवच्छेदः । बीजादिति सहकारिकारणान्तरजलकर्षणादियुक्तादिति बोद्धव्यम् । अनागतं फलं सदृशं व्यवस्थान्यतीति सम्बन्धः । दृष्ट्वा बीजात् फलं जातमित्यनेन बीजफलयोः कारणकार्यलक्षणां व्याप्तिं दर्शयति ; यद्यपि च कारणं कार्यं व्यभिचरति, यतो नावश्यं बीजसद्भावे फलं भवति, तथापि सहकारिकारणान्तरयुक्तं बीजं फलं न व्यभिचरतीत्यभिप्रायो बोद्धव्यः ; कारणसामग्री च कार्यं न व्यभिचरत्येव ॥ २१ ॥ २२ ॥

जलकर्षणबीजजुर्तुसंयोगात् सस्यसंभवः ।

युक्तिः पृथ्वातुसंयोगाद्गद्गर्भाणां संभवस्तथा ॥ २३ ॥

मथ्यमन्थन(क)मन्थानसंयोगादग्निर्भवः ।

युक्तियुक्ता चतुष्पादसंप्रदायिनिवर्हणी ॥ २४ ॥

युक्तेः प्रमाणस्यान्यत्राहर्षप्रसिद्धत्वेनोदाहरणान्येव तावदर्शयति, उदाहरणे ज्ञाते युक्तेर्लक्षणं सुखेन ज्ञायते इत्यभिप्रायेण—जलकर्षणेत्यादि । कर्षणशब्देन कर्षणसंस्कृता भूमिपृष्ठते, जलकर्षणबीजजुर्तुसंयोगात् सस्यस्य संभवे भवतीति यज्ज्ञानं तद्युक्तिरिति योजनीयम् । पृथ्वातुसंयोगात् पद्ममहाभूतात्मसंयोगात् । तथाशब्दो युक्तिरित्याकषेति । मथ्यं मन्थनकाष्ठयन्त्रकं, काष्ठं मन्थनं, मन्थानं काष्ठप्राग्मणः किंवा ‘मन्थक’ इति पाठः, तत्र मन्थानं ग्राम्यमाणकाष्ठं संयोगान्मेलकादिति बोद्धव्यं, यतो मन्थनस्य कियारूपस्य संयोगो न सङ्गच्छते ; किंवा मन्थनशब्देन मन्थनचतुर्चर्यते । युज्यते संबध्यतेऽनेयति युक्तिः, तथा

१ ‘व्यक्तमेव’ इति पा० । २ ‘अनुश्रुताकप्रसिद्धत्वेन’ इति पा० ।

युक्ता युक्तियुक्ता । चतुष्पाद इति वक्तव्ये संपन्नहणं गुणवच-
तुष्पादग्रहणार्थम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

बुद्धिः पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान् ।

युक्तिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्षाः साध्यते यया ॥२५॥

संप्रति युक्तेर्लक्षणमाह—बुद्धिरित्यादि । या बुद्धिर्भावात् पश्यति
विषयीकरोति, बहुकारणयोगो बहुपत्तियोगः, जनिध्यायं
ज्ञानार्थं, तेन बहुपत्तियोगज्ञायमानार्थान् या बुद्धिः पश्यति
ऊहलक्षणं सा युक्तिरिति प्रमाणसहायीभूता । एवमनेन भवित-
व्यमित्येवंरूप ऊहोऽत्र युक्तिशब्देनाभिधीयते; सा च परमार्थ-
तोऽप्रमाणभूताऽपि वस्तुपरिच्छेदे प्रमाणसहायत्वेन व्याप्रिय-
माणत्वात्, तथा तथैव ऊहस्यैवा प्रायो लोकानां व्यवहारादिह
प्रमाणत्वेनोक्ता । अत एव प्रदेशान्तरे युक्तिं विना यथोक्तं प्रमा-
णत्रयं दर्शयिष्यति—“त्रिविधा वा (परीक्षा) सहोपदेशेन”
(वि. अ. ४) इति वचनात् । तथा, उपमानं गृहीत्वा
रोगभिषिज्जतीये शब्दादीनि चत्वारि प्रमाणान्याभिधास्यति ।
त्रिकाला वर्तमानातीतानागतविषया; त्रिकालविषयत्वं चास्यास्त्रि-
कालानुमानविषयोपदेशकत्वेनैव । त्रिवर्गसाधकत्वं च त्रिवर्गसा-
धनादेव, ऊहनैव हि प्रायस्त्रिवर्गानुष्ठाने प्रवृत्तिर्भवति; (प्रमाण-
परिच्छेदेन तु प्रचारो विरल एव ।) यत्तु बहुकारणजलक्षण-
धीजर्तुर्योगाद्भाविसस्यज्ञानं युक्तिवच्च्यते, तच्चानुमानाद्यर्थान्त-
रभूतं; तत्रानुमानाद्भेदो दुष्कर इति नाद्रियामहे; किंच कार-
णभ्यः कार्यं प्रतीयमानं न कदाऽपि वर्तमानं प्रतीयते, ततश्च
त्रिकालेति पराहृतं स्यात् । अत्र शान्तरक्षितकमलश्रीलाभ्यां
युक्तिप्रमाणान्तरस्वीकारे पूर्वपक्षसिद्धान्तानुक्तौ—“यस्मिन् सति
अवलेखे न भवत्यसतीति च । तस्मादतो भवत्येतद्युक्तिरेषाऽभि-
धीयते ॥ प्रमाणान्तरमेवेदमित्याह चरको मुनिः । नानुमान-
मियं यस्मादुद्यन्तोऽत्र न विद्यते” (त. सं. का. १६९२-९३)
इति । एतच्छान्तरक्षितवचनं **कमलश्रीलेन** व्याख्यातं—
“तद्भावभावित्वेन या तत्कार्यताप्रतीतिरियं युक्तिः; इयं च सवि-
कल्पत्वात्सं प्रत्यक्षं; नाप्यनुमानं दृष्टान्ताभावात्, तथाहि—दृष्टा-
न्तोऽपि—अत एव तद्भावभावित्वात्कार्यताप्रतिपत्तिः, तत्रापि
दृष्टान्तोऽन्योऽन्वेषणीयः, तत्राप्यपर इत्यनवस्था स्यात्; तस्मात्
प्रमाणान्तरं युक्तिरित्याह चरको वैद्यः; एवं पूर्वपक्षमुत्थाप्य द्र-
ष्टितं यत्—“कार्यकारणभावस्य प्रतिपत्तिर्न सज्जता । तस्मादस्यां
न भेदोऽस्ति साध्यसाधनयोर्यतः ॥ तद्भावव्यवहारे तु योग्यतायाः
प्रसाधने । सङ्केतकालविज्ञातो विद्यतेऽर्थो निदर्शनीम्” (त. सं.
का. १६९६-४८) । एतद्व्याख्यातं **कमलश्रीलेन**—“युक्तौ न
साध्यसाधनयोर्भेदः; तथाहि—अत्र तद्भावभाविता हेतुः, कार्यका-
रणता च साध्या, न चानयोर्भेद उपलभ्यते पर्यायत्वात्तत्त्वात्पद-
वत्; अथ मत्—न कार्यकारणता साध्यते किंतिहि तद्भावव्य-

वहार इति, तत्राह—तद्भावव्यवहारे इत्यादि; तस्या हेतुफल-
ताया भावस्तद्भावः, तत्र व्यवहारो यः स तद्भावव्यवहारः
ज्ञानाभिधानप्रवृत्तिर्लक्षणमनुष्ठानं, तस्मिन् योग्यता मूढं प्रति
साध्यते; ये यथापारानन्तरनियतोपलम्भस्वभावास्ते तत्कार्यव्य-
वहारयोग्याः, तथा—सङ्केतकालानुभूताः कृतादिव्यापारान-
न्तरनियतोपलम्भस्वभावा घटादयः; तथा च तात्वादिव्यापारानन्त-
रनियतोपलम्भस्वभावाः शब्दा इति स्वभावो हेतुः; ततश्च स
दृष्टान्तत्वादनुमानादभेदो युक्तः” । एतौ च पूर्वपक्षसिद्धान्तौ
एवंभूतयुक्त्यस्वीकारादेवाप्रतिविधेयौ ॥ २५ ॥

एषा परीक्षा नास्त्यन्या यया सर्वं परीक्ष्यते ।

परीक्ष्यं सदसच्चैवं तथा चास्ति पुनर्भवः ॥ २६ ॥

उपसंहरति—एषेत्यादि । नास्त्यन्येत्यवचनेनार्थापत्त्यसं-
भवादीनामन्यतन्त्रप्रतानां प्रमाणानां निषेधं करोति । प्रस्तुते
परीक्षां प्रयोजयति—तथा चास्ति उपलभ्यते च पुनर्भव
इति ॥ २६ ॥

तत्रासागमस्तावद्वेदः, यश्चान्योऽपि कश्चिद्वेदा-
र्थोद्विपरीतः परीक्षकैः प्रणीतः शिष्टानुमतो लो-
कानुग्रहप्रवृत्तः शास्त्रवादः, स चाऽऽसागमः, आ-
सागमादुपलभ्यतेदानत—पौयस्वसत्याहिंसाव्रजचयी-
ष्यभ्युदयनिःश्रेयसकराणीति ॥ २७ ॥

तत्र शब्दस्य पुनर्भवप्रतिपादकत्वं दर्शयति—तत्राऽऽसा-
गम इत्यादि । प्रथमं वेदं प्रदर्शयन् वेदस्य निरस्तविभ्रमा-
शङ्कं प्रामाण्यं दर्शयति, यश्चान्योऽपीत्यनेन ग्रन्थेन वेदाधी-
विपरीतत्वादिभिर्हेतुभिः परिच्छेदनीयप्रामाण्यायुर्वेदस्मृतिशास्त्रा-
दीनि दर्शयति । शास्त्ररूपो वादः शास्त्रवादः । आसागमादिति
वेदात् । यज्ञः अग्निष्टोमादिः ब्रह्मचर्यम् उपस्थसंयमादि । अ-
भ्युदयः स्वर्गः, निःश्रेयसं मोक्षः; अत्र यथायोग्यतया स्वर्गस्य
मोक्षस्य च कारणमिति बोद्धव्यम् । एतेन जन्मान्तरभोग्यस्व-
र्गानेकजन्मभ्यमोक्षोपदेशोनात्मनः परलोकः कथितो भव-
तीति भावः ॥ २७ ॥

**न चानतिवृत्तसत्त्वदोषाणामदोषैरपुनर्भवो धर्म-
द्वारेषूपदिश्यते ॥ २८ ॥**

आगमान्तरमाह—न चेत्यादि । अनतिवृत्तौ अवसुपशान्तौ
सत्त्वदोषौ मनोदोषौ रजस्तमोरूपी येषां ते तथा, तेषाम्; पुन-
र्भवो मोक्षः, धर्मद्वारेषु धर्मशास्त्रेषु, अदोषैः निर्मनोदोषैर्मह-
र्षिभिः, उपदिश्यते न, इति सम्बन्धः; तेन पुनर्भव उपदिश्यते
इत्यर्थः ॥ २८ ॥

**धर्मद्वारावहितैश्च व्यपगतभयरागद्वेषलोभमोह-
मानैर्ब्रह्मपरैरातैः कर्मविद्धिरनुपहतसत्त्वबुद्धिपरातैः**

१ ‘यच्च प्रतिविधेयौ’ इति पा० । २ ‘आसागमस्तावत्’ इति पा० ।

१ अयं पाठो हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते । २ ‘दृष्टान्तोऽन्वेष-
णीयः’ इति पा० । ३ ‘नाभ्यां’ कार्यकारणताभावो साध्येते,
किं तिहि व्यवहारः’ इति मुद्रिततत्त्वसंग्रहपुस्तके पाठः ।

पूर्वं: पूर्वतरैर्महर्षिभिर्दिव्यचक्षुर्भिर्दृष्टोपदिष्टः पुनर्भव इति व्यवस्येदेवम् ॥ २९ ॥

आगमान्तरशुचिवचनमाह—धर्मद्वारेत्यादि । ब्रह्म अध्यात्मज्ञानं, तत्परैः । कर्मविद्धिः अनुष्ठानव्ययागदिकर्मविद्धिः । अनुपहतसत्त्वगुणो बुद्धिः प्रचरो बोधलक्षणो येषां ते तथा, एतेन विशुद्धबुद्धिर्भवति दर्शयति । दिव्यमतीन्द्रियाधर्षादि चक्षुः समश्चिरुप ज्ञानं येषां ते दिव्यचक्षुषः, तैः । दृष्टोपदिष्टः स्वयमनुभूय कथित इत्यर्थः । इतिशब्दो हेतौ । एवमिति आगमेन ॥ २९ ॥

प्रत्यक्षमपि चोपलभ्यते—मातापित्रोर्विसदृशान्यपत्यानि, तुल्यसंभवानां वर्णस्वराकृतिसत्त्वबुद्धिभाग्यविशेषाः, प्रवरावरकुलजन्म, दास्यैश्वर्यं, सुखासुखमायुः, आयुषो वैषम्यम्, इह कृतस्यावातिः, अशिक्षितानां च रुदितस्तनपानहासत्रासादीनां प्रवृत्तिः, लक्षणोत्पत्तिः, कर्मसाहस्ये फलविशेषः, मेधा कञ्चित् कञ्चित् कर्मण्यमेधा, जातिस्मरणम्—इहागमनमितश्च्युतानामिति, समदर्शने प्रियाप्रियत्वम् ॥ ३० ॥

प्रत्यक्षं च यद्यपि पुनर्भवं न दृक्कति, तथाऽपि तत् पुनर्भवप्राहाकानुमानस्य लिङ्गग्रहणे यथा व्याप्रियते तथा दर्शयति—प्रत्यक्षमपीत्यादि । विसदृशानीति कथितं कुरुषुः, कथितं सुकुरुषुः । तुल्यसंभवानां तुल्योत्पादकारणानां कथितद्वारैः कथितं कृष्णः, एवं स्वरादावपि विशेषो बोद्धव्यः । दास्यैश्वर्यमिति कस्यचिदास्यं कस्यचिदैश्वर्यम् । एवमप्रपञ्चापि विपर्ययः पुरुषभेदेन बोद्धव्यः । सुखासुखमिति आयुषो विशेषणम् । रुदितदयोऽमी अन्वयुपपन्नबालगोचरतया बोद्धव्याः । एते च रुदितदयो यथायोगमिष्टानिष्टस्मरणमन्तरा न भवन्ति, स्मरणं च पूर्वज्ञानं विना न भवतीति पूर्वजन्मज्ञानानुमानात् परलोकांनुमायका भवन्ति । पूर्वप्रतिपादितं च विसदृशत्वादिवैविध्यमुत्पत्तत्र प्रतिपादनीयं च लक्षणोत्पत्त्यादिकारणान्तरादर्शने सति पूर्वजन्मकृतकारणानुमायकमिति परलोकांनुमायकं मन्तव्यम् । लक्षणोत्पत्तिरिति सामुद्रिकलक्षणप्रतिपादितलक्षणोत्पत्तिः । कर्मसाहस्ये सेवादिसाहस्ये । मेधा कञ्चित् कर्मणि चित्रलेखनाल्लवियादौ । जातेरतीतायाः स्मरणं जातिस्मरणं; तदेव स्मरणं दर्शयति—इहागमनमितश्च्युतानामिति; इह कुले जातोऽस्मि, इतश्च कुलदागतोऽस्मीत्येवमाकारं जातिस्मरणमित्यर्थः; यदि वा, इह जन्मनि च्युतानामिह जन्मनि पुनरागमनम्, अनेन च नामभ्रान्त्या यमपुरुषैर्नितस्य पुनरागमनं दृश्यते । समदर्शने तुल्याकारे कञ्चित् पुरुषे प्रियत्वं कञ्चित् पुनरप्रियत्वमिति समदर्शने प्रियाप्रियत्वम् । अत्र चावान्तरानुमानभेदो विस्तारभयाच्च दर्शितः ॥ ३० ॥

१ 'व्यवस्येदेवं पुनर्भवम्' इति पा० । २ 'कर्मसामान्ये' इति पा० । ३ 'मितश्च्युतानां च भूतानां' इति पा० ।

च. सं. १०

अत एवानुमीयते—यत्—स्वकृतमपरिहार्यमविनाशि पौर्वदेहिकं दैवसंज्ञकमानुबन्धिकं कर्म, तस्यैतत् फलम्; इतश्चान्यद्भविष्यतीति; फलाद्वीजमनुमीयते, फलं च बीजात् ॥ ३१ ॥

एवं प्रत्यक्षेण लिङ्गग्रहणं दर्शयित्वाऽनुमानमाह—अत एवेत्यादि । स्वकृतम् आत्मना कृतम् । अविनाशीति उपभोगं विनाऽविनाशि । पौर्वदेहिकं पूर्वदेहकृतम् । जन्मान्तराण्यनुगच्छतीत्यानुबन्धिकम् । एतत्फलमिति विसदृशापत्योत्पादादि फलम्; एतच्च संक्षेपाद्युत्पादितमेव । इतश्चेति इह जन्मनि कृतात् कर्मणः, अन्यदिति भाविजन्मान्तरे, भविष्यतीत्यनुमीयत इति संबन्धः । कथमनुमीयते इत्याह—फलादित्यादि । फलात् फलसदृशापत्यदर्शनात्, बीजं पूर्वजन्मकृतं कर्मादिकारणमनुमीयते; तथा फलं च भाविजन्मान्तरे सुखदुःखादि, बीजादिहजन्मकृतात् कर्मणोऽनुमीयत इति योजना ॥ ३१ ॥

युक्तिश्चैषा—षड्धातुसमुदायाद्भर्जजन्म, कर्तृकारणसंयोगात् क्रिया; कृतस्य कर्मणः फलं नाकृतस्य, नाङ्करोत्पत्तिरबीजात्; कर्मसदृशं फलं, नान्यस्माद्वीजद्वयस्योत्पत्तिः; इति युक्तिः ॥ ३२ ॥

तर्करूपयुक्तिविषयतां परलोकस्य दर्शयति—युक्तिश्चैषेत्यादि । षड्धातुसमुदायाद्भर्जजन्मेति वदता आत्मसंबन्धमन्तराचेतना गर्भस्य नोत्पद्यते, आत्मा च परलोकसंबन्ध एवेति परलोकसद्भावे युक्तिरुपदर्शयते । कर्तृकरणसंयोगात् क्रियेति आत्मानं कर्तारं विना क्रिया परिदृश्यमाना आगदिलक्षणा न भवतीति । आत्मन ऊहं दर्शयति—कृतस्योत्पादिनाऽबीजादित्यन्तेन । परिदृश्यमानादौर्लभ्यादिफलेन जन्मान्तरकृतस्य कर्मणः कारणभावं दर्शयति । कर्मसदृशं फलमिति पूर्वकृतशुभकर्मणः शुभं पुत्रधनादि फलम् । अत्र दृष्टान्तमाह—नान्यस्मादित्यादि । नान्यबीजात् शालित्रीजादन्यस्य यवाङ्कुरस्योत्पत्तिरित्यर्थः । युक्तिमुपसंहरति—इति युक्तिरिति । अत्र बहुवक्तव्ये प्रमेवे तथाविधोपयोगाभावाद्विस्तारभयाच्च विस्तरो न कृतः ॥ ३२ ॥

एवं प्रमाणैश्चतुर्भिर्हृदिष्टे पुनर्भवे धर्मद्वारेष्ववधीयते; तद्यथा—गुरुशुश्रूषायामध्ययने व्रतचर्यायां दारक्रियायामपत्योत्पादने भृत्यभरणेऽतिथिपूजायां दानेऽनभिध्यायां तपस्यनसूयायां देहवाङ्मानसे कर्मण्यङ्किरे देहेन्द्रियमनोर्भुङ्क्ष्यात्मपरीक्षायां मनःसमाधाविति; यानि चान्यान्त्येष्वविधानि कर्माणि सतामविगर्हितानि स्वर्ग्याणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्याचान्यारभेत कर्तुं; तथा कुर्वन्निह चैव यशो लभते प्रेत्य च स्वर्गम् इति तृतीया परलोकैवणा व्याख्याता भवति ॥ ३३ ॥

१ 'विसदृशापत्यफलदर्शनात्' इति पा० ।

संप्रति परलोकं व्युत्पाद्य तदुपयुक्तधर्मसाधनान्याह—एवमित्यादि । धर्मद्वारेषु धर्मसाधनद्वारेषु । इह चातिथिपूजादीनि सदुक्तोक्तान्यपि प्रकरणप्राप्तत्वेनोदाहरणं पुनरभिधीयन्ते । देहादिपरीक्षायांमवधीयेतेति वचनादवधानोपदर्शनेन देहादीनां क्षयित्वादिधर्मनिरूपणेनोपायमानां मतिं विषयानभिषङ्गं च जायमानमिच्छन्ति । विषयेषु प्रसक्तिं मनसो वारयित्वाऽऽत्मनि समाधानं मनःसमाधिः । अत्र च सर्वत्र 'अवधीयेत' इति संबन्धः । स्वर्ग्याणि स्वर्गहितानि स्वर्गकारणीति यावत् । वृतेर्धनस्य पुष्टिः वृत्तिपुष्टिः, धर्मैषणयां च वृत्तिपुष्टिकारमिधानं धर्महेतूनां वृत्तिहेत्वविरोधेनानुपदेशार्थम् । यशो लभते धार्मिकोऽयमित्येवमादिख्यातिरूपम् । परलोकैषणा वृत्तयैव, ततश्च पुनस्तृतीयेति पदं धर्मस्य प्राणधनकारणत्वेन धर्मैषणयाः प्राणधनैषणत्वप्रसक्तिप्रतिषेधार्थम् ॥ ३३ ॥

अथ खलु त्रय उपस्तम्भाः, त्रिविधं बलं, त्रीण्यायतनानि, त्रयो रोगाः, त्रयो रोगमार्गाः, त्रिविधा भिषजः, त्रिविधमौषधमिति ॥ ३४ ॥

संप्रति त्रिसंख्यावच्छिन्नोपोद्धतानेनान्यान्यपि त्रिसंख्यावच्छिन्नानि स्वस्थातुरहितत्वेनेह वक्ष्याम्याह—अथ खल्वित्यादि । प्रथममुपस्तम्भा अभिधीयन्ते मूलभूतशरीरधारकत्वेन, तदनु बलमुपस्तम्भाहारादिजन्यत्वात्, तदनु रोगायतनानि बलविरोधकर्तृत्वेन, तदनु रोगाप्तजन्मत्वेन, तदनु तन्मार्गज्ञानं सुविन्यस्तमेव, तदनु रोगप्रतिषेधार्थं प्रधानकारणवैधानिधानं, तदनु तदुपकरणत्वेन नैषज्यम् ॥ ३४ ॥

त्रय उपस्तम्भा इति—आहारः, स्वप्नो, ब्रह्मचर्यमिति; एभिस्त्रिभिर्गुणैरुपस्तम्भमुपस्तम्भैः शरीरं बलवर्णोपचयोपचितमनुवर्तते यावदायुःसंस्कारात् संस्कारमहितमनुपसेवमानस्य, य इहैवोपदेक्ष्यते ॥ ३५ ॥

अन्येन स्तम्भमानं धार्यमाणस्य समीपं प्रधानकारणस्य गत्वा स्तम्भयति धारयतीत्युपस्तम्भः; यथा गृहधारणनियुक्तप्रधानस्तम्भसमीपवर्ती तद्वलाधारक उपस्तम्भः, तथेहापि शरीरस्यायुःसंप्रवर्तकेन कर्मणा प्रियमाणस्याहारादयो धारकत्वेनोपस्तम्भा इत्युच्यन्ते । आयतनानि कारणानि 'रोगस्य' इति शेषः । ब्रह्मचर्यशब्देन इन्द्रियसंयमसौमनस्यप्रभृतयो ब्रह्मज्ञानानुगुणा गृह्यन्ते । आहारादयश्चेह प्रधानकल्पनया प्रशस्ता एव गृह्यन्ते, तेन विरुद्धाहारादीनां शरीरातुस्तम्भकत्वं नोद्भावनीयम्; अत एव युक्तियुक्तैरिति विशेषणं करिष्यति, युक्त्या प्रशस्तेन योगेन युक्ता युक्तियुक्ताः । ब्रह्मचर्यस्यायुक्तिरनभ्यासादतिमानेन्द्रियसंयमनादिरूपा, सा हि मनःक्षोभादिहेतुर्भवति । उप-

१ 'विषयासङ्गं' इति पा० । २ 'संस्कारः स हितमुपसेवमानस्य' इति योगीन्द्रनाथसेनसमतः पाठः ।

चितं युक्तम् । आयुःसंस्कारात् आयुःकारणं धर्माधर्मावसानं यावदित्यर्थः; संस्कारशब्दः कारणवचनः । आहारादयश्च प्रधानान्येनोक्ताः; तेनाभ्यज्ञादीनां शरीरधारकत्वमविरुद्धमेव । नन्वाहारादीनि सम्यगाचरतोऽपि 'विशेषैरसातेन्द्रियार्थसंयोगादिजन्यैर्व्यभिचिरन्तराऽपि मरणं दृष्टमित्याह—संस्कारमित्यादि । संस्कारं कारणम् । अहितं 'शरीरस्य' इति शेषः । य इहैवोपदेक्ष्यत इति 'त्रीण्यायतनानि' इत्यादिना ग्रन्थेन ॥ ३५ ॥

त्रिविधं बलमिति—सहजं, कालजं, युक्तिकृतं च । सहजं यच्छरीरसत्त्वयोः प्राकृतं, कालकृतमनुविभाजं वयःकृतं च, युक्तिकृतं पुनस्तद्यदाहारचैष्टायोगजम् ॥ ३६ ॥

युक्तिः आहारचैष्टयोः सम्यक् शरीरेण योजना । सत्त्वं मनः, मनसो बलं वा यत् 'उत्साहं' उच्यते । प्राकृतमिति जन्मादिप्रवृत्तं प्राकृतधातुवृद्ध्या हेत्वन्तरनिरपेक्षं बृद्धं, दृश्यन्ते हि केचित् स्वभावादिव बलिनो दुर्बलाश्च केचित् । ऋतुविभागजम् "आश्वानन्ते च दौर्बल्यं" (सू. अ. ६) इत्याद्युक्तम् । आहारस्य मांससर्पिरादयः, चैष्टया उचितविश्रामव्यायामादेर्योग आहारचैष्टयोः; अन्ये तु योगशब्देन रसायनप्रयोगं ग्राहयन्ति ॥ ३६ ॥

त्रीण्यायतनानीति—अर्थानां कर्मणः कालस्य चातियोगायोगमिथ्यायोगाः । तत्रातिप्रभावतां दृष्ट्यानामितिमात्रं दर्शनमतियोगः, सर्वशोऽदर्शनमयोगः, अतिश्रद्धातिविप्रकृष्टरौद्रैरैवाद्भुतद्विष्टवीभत्सनविकृतवित्रासनादिरूपदर्शनं मिथ्यायोगः; तथाऽतिमात्रस्तनितपटहोत्कुष्टादीनां शब्दानामितिमात्रं श्रवणमतियोगः, सर्वशोऽश्रवणमयोगः, परुषेष्टविनाशोपघातप्रधर्षणभीषणादिशब्दश्रवणं मिथ्यायोगः; तथाऽतितीक्ष्णोप्राप्तिष्यन्दिनां गन्धानामितिमात्रं घ्राणमतियोगः, सर्वशोऽघ्राणमयोगः, प्रतिद्विष्टामध्यक्षिन्नविषपवनकुणपगन्धादिघ्राणं मिथ्यायोगः; तथा रसानामत्यादानमतियोगः, सर्वशोऽनादानमयोगः, मिथ्यायोगो राशिवर्ज्येष्वआहारविधिविशेषायतनेषूपदेक्ष्यते; तथाऽतिशीतोष्णानां स्पृष्ट्यानां स्नानाभ्यङ्गोत्सादनदीनां चात्युपसेवनमतियोगः, सर्वशोऽनुपसेवनमयोगः, स्नानादीनां शीतोष्णादीनां च स्पृष्ट्यानामनानुपूर्योपसेवनं विषमस्थानाभिघाताद्युच्चिभूतसंस्पर्शादयश्चेति मिथ्यायोगः ॥ ३७ ॥

अर्थानाम् इन्द्रियार्थानाम् । कर्मणः कायवाक्यनः प्रवृत्तेः । कालस्य शीतोष्णवर्षैलक्षणस्य । अतिप्रभावताम् आतपाभिप्रवृत्तीनाम् ।

१ 'चैष्टैः' इति पा० । २ 'यदीर्यमुच्यते' इति पा० । ३ 'अति-सङ्ख्यातिविप्रकृष्टः' इति पा० । ४ वित्रासनेति जषकल्पतत्प्रातुप्तरि च न पठ्यते ।

अत्र हीनमात्रदर्शनं विकारं न करोति, तेन 'सर्वेश' इत्युक्तम् । अदर्शनं चातिप्रभावतामेव बोध्यम्, अप्रभावात् च घटादीनां दर्शनमित्योगादपि न दोषकम्; एवमन्यत्रापि सर्वेश इति व्याख्येयम् । अतिष्ठितं नयनप्रत्यक्षम्, अतिविप्रकृष्टम् अतिदूरस्थं, रौद्रम् अद्भुतकारणात्मकं भयजनकं, भैरवम् अनद्भुतमपि व्याप्रादि, विष्टं यत्स्य द्वेष्ट्यं, बीभत्सनं मनस उद्वेगकारकं, विकृतं हीनाङ्गादि, विज्ञासनं झटिति भयजनकम्; आदिग्रहणादभेध्यादीनां ग्रहणम् । रौद्रादयो यद्यपि न रूपं किन्वाकृतिविशेषाः, तथाऽपि रूपैकार्थसमवायेन चक्षुरर्था एव; न चेहेन्द्रियार्थग्रहणेन रूपादीनामेव परं ग्रहणमिति पूर्वमेव व्याख्यातं, यतः स्पर्शनरसनयोः सम्यग्योगोऽसम्यग्योगे च बहवः स्पर्शरसव्यतिरिक्ताः ज्ञानाभ्यङ्गादयः प्रकृतिसंयोगसंस्कारादयश्च कारणत्वेन वक्तव्याः । अतिमात्रस्नानं प्रशुद्धो मेघध्वनिः, पटहः पटहशब्दः, उत्कुष्टं दर्पादिमात्रं शब्दितं, प्रधर्षणं तिरस्कारः । तीक्ष्णो गन्धश्चक्षुर्वीचनकारकः, यथा—कृष्णजीरकादीनाम्; उग्रो वमनकारको वचादीनाम्; अभिष्यन्दी स्तैलमिषकारको मस्तुसुरासवादीनां; पृति अल्यर्थक्लिञ्जः विषयुक्तः पवनो विषयवनः; कुणपः शवः । रसानामिति रससहितानां द्रव्याणाम् । इहानादात्मिति कुर्वन् हीनयोगोऽपि रसानां विकारकर इति दर्शयति । आहारविशेषोपायतनानि रसविमाने वक्ष्यमाणानि “प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंश्लेषयोक्तृमानि” (वि. अ. १); तत्र राशिवर्ण्यैकितिवचनेन राशिं पृथक्करोति, राशेराहारस्य परिमाणरूपस्य यो दोषः—हीनमात्रत्वमितमात्रत्वं वा, तस्यातियोगायोगाभ्यामेव गृहीतत्वात्; न मिथ्यायोगो राशेः संभवति; उक्तं हि—“राशिः पुनर्मात्रमात्राफलविनिश्चयाय” (वि. अ. १) इति । प्रकृष्टादीनां तु दोषादाहारस्य मिथ्यायोग एव परं संभवति, यतः प्रकृतिविरुद्धानां माषादीनां भोजनं मिथ्यायोगादाहारस्य भवति; एवं संस्कारविरुद्धशक्तुपिण्डकेऽपि मिथ्यायोग एव, तथा संयोगविरुद्धसमधुमसुषिरुपयोगेऽपि; एवं कालादिविरुद्धोदाहरणमपि रसविमाने प्रतिपादितं सर्वं मिथ्यायोगरूपमेव, तेषामयोगातियोगनिरपेक्षणामेव दोषकर्तृत्वात् । शीतोत्पाणीनामित्यादि । यद्यपि शीतोत्पाणीनामभ्यङ्गादीनां च हीनयोगोऽपि रोगकरस्तथाऽपि सर्वशोऽनुपसेवनमिति वचनं सर्वशोऽनुपसेवस्य भूरिप्रत्यक्षविकारकर्तृत्वाभिप्रायेण । अनानुपपूर्थां यथोक्तकमलङ्घनेन, यथा—स्नात्वा उत्सादनं, तथोष्णपीडितस्य सहसा शीतलपानीयावगहनम्, एवमादि । अभिघातः खड्गहननादि, भूताः प्राणिनः पिशाचप्रभृतयः । आदिग्रहणादतिष्ठितं स्पर्शनसंबद्धं शरीरोपघातकमयोगातियोगव्यतिरिक्तं तद्वद्वये ॥ ३७ ॥

तत्रैकं स्पर्शनमिन्द्रियाणामिन्द्रियव्यापकं, चेतःसमवायि, स्पर्शनव्यातेर्व्यापकमपि च चेतः;

तस्मात् सर्वेन्द्रियाणां व्यापकस्पर्शकृतो यो भावविशेषः, सोऽयमनुपशयात् पञ्चविधस्त्रिविधविकल्पो भवत्यसात्मेन्द्रियार्थसंयोगः; सात्मार्यां ह्युपशयार्थः ॥ ३८ ॥

ननु चक्षुरादीनि पञ्चेन्द्रियाणि, अतस्तेषां प्रतिनियताः पञ्चासात्मेन्द्रियार्थसंयोगाः, तत् कथमेवोऽसात्मेन्द्रियार्थसंयोग इत्याख्यायत इत्याशङ्क्य स्पर्शनेन्द्रियस्य सर्वेन्द्रियव्यापकत्वं दर्शयित्वा सर्वेन्द्रियाणुगतं स्पर्शमर्थग्रहणकारणमेकरूपं दर्शयति, ततश्च तस्यैकसात्मेन्द्रियार्थेन संयोगादुपपन्न एकरूपोऽसात्मेन्द्रियार्थसंयोग इति दर्शयति—तत्रैकमित्यादिना सात्मार्यां ह्युपशयार्थं इत्यन्तेन । एकं स्पर्शनमिति स्पर्शनेन्द्रियमेव, नान्यच्चक्षुरादि । इन्द्रियाणामिति निर्धारणे षष्ठी । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि व्याप्रीतीतीन्द्रियव्यापकः स्पर्शनं हि सर्वेन्द्रियव्यवस्थितं, अत एव स्पष्टैवार्थमिन्द्रियाणि गृह्णन्ति । तर्हि कथं न सर्वेदाऽर्थग्रहणं भवतीत्यत आह—चेत इत्यादिना । श्रोत्रं चास्पर्शने पञ्चभौतिकं कर्णशङ्कुलीगतनभोरूपं, तेन तस्यापि स्पर्शोऽस्ति; चेतःसमवायि मनःसंबन्धिः; मनःसंबन्धकथनेन चार्थग्रहणं प्रति समर्थत्वं स्पर्शस्य दर्शयति, मनोऽधिष्ठितानामिन्द्रियाणामर्थग्रहकत्वात् । तत् किमुपुपरीमाणेन मनसैकत्रस्थितेनैव स्पर्शनस्य सर्वेन्द्रियव्यापकस्य संबन्धात् सर्वेन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते, तथा सति युगपत्पञ्चज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्याह—स्पर्शनेन्द्रियव्यातेर्व्यापकमपि चेत इति । स्पर्शननेन्द्रियाणां व्याप्तिः स्पर्शनेन्द्रियव्यापकः, तस्यास्पर्शोऽपि व्यापकम्; एतदुक्तं भवति—याति प्रदेष्टे स्पर्शनं तिष्ठति तावन्तं देशं मनोऽपि भ्रमति प्रत्यक्षेणार्थग्रहणार्थं, तेन यस्मिन् प्रदेशे यदा मनो वर्तते तदा तेन प्रदेशेन चक्षुरादिरूपेणार्थं गृह्णातीति न युगपज्ज्ञानोत्पत्तिः । प्रकृते योजयति—तस्मादित्यादि । व्यापकश्चासौ स्पर्शश्चेति व्यापकस्पर्शः, तेन कृतस्तान्निवन्धनः; सर्वेन्द्रियाणां भावविशेषः स्वभावविशेषोऽर्थग्रहणकारणीभूतः स्पर्श इत्यर्थः; यथिकृत्योक्तम्—“स्पर्शनेन्द्रियसंस्पर्शः स्पर्शो मानस एव च । द्विविधः सुखदुःखानां वेदानां प्रवर्तकः” (शा. अ. १) इति; अत्र श्लोके स्पर्शनसंबन्धकृतः सर्वेन्द्रियस्पर्शः स्पर्शनेन्द्रियसंस्पर्शशब्देनोक्तः, मानसस्तु स्पर्शश्चिन्त्येन विपर्यये सताऽपि संभवतीति तत्रैव व्याख्येयम् । विशेष इत्यत्र ‘अस्ति’ इति शेषः । सोऽयमेकश्रेन्द्रियव्यापकस्य स्पर्शस्यैकरूपोऽसात्मेन्द्रियार्थसंयोगः, अनुपशयादिति दुःखकर्तृत्वात्, पञ्चविधः चक्षुरासात्मेन्द्रियार्थसंयोगो प्राणासात्मेन्द्रियार्थसंयोग इत्यादिरूपः सन्, पुनस्त्रिविधविकल्पो भवति—अयोगातियोगमिथ्यायोगेनेति भावः । एवं चैकप्रकारस्मिन्नकारस्तथा पञ्चदशप्रकारोऽसात्मेन्द्रियार्थसंयोग उक्तो भवति । अनुपशयशब्देन चक्षुराद्यनुपशयविशेषोऽत्राज्ञा-

स्येन्द्रियार्थसंयोगस्य पञ्चविधहेतुत्वोपदेशाद्बोध्यम्, न ह्येकरूपोऽनुपशयः पञ्चविधत्वमसात्स्येन्द्रियार्थस्य कर्तुं समर्थः, यतश्चक्षुरादीनां प्रतिनियतान्येवोपधातकान्यतिभास्वरूपादीनि, ततश्च स्येन्द्रियव्याख्याऽपि नैकस्पर्शनेन्द्रियत्वं चक्षुरादीनाम्, एकत्वे ह्येकेन्द्रियोपधातकमन्येषामप्युपधातकं स्यादिति मन्थन्यम् । सात्स्येन्द्रिययोर्येकार्थतां दर्शयति—सात्स्यार्थौ ह्युपशयार्थे इति । एतेनानुपशयनेन्द्रियार्थसंयोगं दर्शयित्वासात्स्येन्द्रियार्थसंयोग इति संज्ञाकरणमविरुद्धमिति दर्शितं भवति ॥ ३८ ॥

कर्म वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिः । तत्र वाङ्मनःशरीरतिप्रवृत्तिरतियोगः, सर्वेशोऽप्रवृत्तिरयोगः, वेगधारणेदीरणविषमस्खलनपतनाङ्गप्रणिधानाङ्गप्रदूषणप्रहारमर्दनप्राणोपरोधसंक्लेशनादिः शरीरो मिथ्यायोगः, सूत्रकान्तुताकालकलहाप्रियावद्भानुपचारपरुषवचनदिर्वाङ्मिथ्यायोगः, भयशोकक्रोधलोभमोहमानेर्ष्यामिथ्यादर्शनादिर्मानसो मिथ्यायोगः ॥ ३९ ॥

अर्थानामयोगातियोगमिथ्यायोगानभिधाय कर्मणस्तानाह—कर्मैत्यादि । अत्र यद्यपि भूरिप्रधानशरीररोगकर्तृत्वेन पूर्वं शरीरमेव कर्मासात्स्यमभिधातुं युज्यते, तथाऽप्यल्पत्वेन वाङ्मनसे कर्मणो पूर्वयुक्ते, प्रत्येकमिथ्यायोगकथने तु प्राधान्याच्छरीर एव मिथ्यायोगः अथमं दर्शितः । अत्रातियोगरूपाऽतिप्रवृत्तिस्त्रयाऽयोगरूपाऽप्रवृत्तिर्विहितानां कायवाङ्मनःकर्मणां बोद्धव्या, अहिताचरणस्य तु सर्वस्य मिथ्यायोगत्वेन वक्तव्यत्वात् । वेगोदीरणम् अप्राप्तवेगोदीरणम् । विषमशब्दोऽङ्गप्रणिधानान्तः संबध्यते । अङ्गदूषणम् अतिकण्ठयनादिभिः । संक्लेशेन मयातपजलसेचनादिभिः । अबद्धवचनम् असंबद्धं यावत्तावत्कीर्तनम् । अनुपचारवचनम् अननुकूलवचनम् । इह चाद्यतवचनादयोऽधर्मद्वारेण रोगकराः ॥ ३९ ॥

संप्रहेण चातियोगायोगवर्जं कर्म वाङ्मनःशरीररजमहितमनुपदिष्टं यत्तच्च मिथ्यायोगं विद्यात् ॥ ४० ॥

अनुकमिथ्यायोगवर्धयार्थमाह—संप्रहेणेत्यादि । अहितमिह जन्मनि, अनुपदिष्टमित्यनेन परलोकेऽधर्महेतुतया पापकारकं परदारसेवादि ग्राहयति; एतेन यदुच्यते—अधर्मस्याग्रहणाच्युनमेतदायतनकथनमिति, तत्र भवति । शरीरमानसिकवाचनिककर्ममिथ्यायोगेनैवाधर्मोत्पादावान्तरव्यापारेणाधर्मजन्मानां विकाराणां क्रियमाणत्वात्, यथा—अग्निधौमेन स्वर्गः क्रियते धर्मोत्पादावान्तरव्यापारेणैव; अन्ये तु कालमिथ्यायोगेऽधर्मक्षिपन्ति, अधर्मो हि कालवशादेव फलति न तत्कालमिति कृत्वा; एतच्च प्रथमाध्याय एव प्रपञ्चितम् ॥ ४० ॥

१ 'संक्लेशं त्रयोपवासादिभिः' इति गङ्गाधरः ।

इति त्रिविधविकल्पं त्रिविधमेव कर्म प्रज्ञापराध इति व्यवसेत् ॥ ४१ ॥

संप्रति कर्मासम्यग्योगः प्रज्ञापराधमूलत्वात् प्रज्ञापराध एवोच्यते इति त्रिविधमिहादिना दर्शयन्, यदुक्तं पूर्वं हेतुत्रयकथने “असात्स्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्च” इत्याख्याविरोधं दर्शयति; एवं यदप्रे वक्ष्यति “कालः पुनः परिणाम उच्यते” तत्रापि पूर्वोक्ताविरोधोपदर्शनं व्याख्येयमिति । त्रिविधविकल्पमिहातियोगादिरूपम् ॥ ४१ ॥

शीतोष्णवर्षलक्षणाः पुनर्हेमन्तग्रीष्मवर्षाः संवत्सरः, स कालः । तत्रातिमात्रस्खलक्षणः कालः कालातियोगः, हीनस्खलक्षणः (कालः) कालायोगः, यथास्खलक्षणविपरीतलक्षणस्तु (कालः) कालमिथ्यायोगः । कालः पुनः परिणाम उच्यते ॥ ४२ ॥

कालातिशययोगादीन् दर्शयति—शीतोष्णेत्यादि । अतिमात्रस्खलक्षणः अतिमात्रशीतादिः । यथास्खलक्षणाच्छीतादेर्विपरीतलक्षणो यथा—हेमन्ते वर्षेण, वर्षासु शीतमिहादि ॥ ४२ ॥

इत्यसात्स्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञापराधः, परिणामश्चेति त्रयस्त्रिविधविकल्पा हेतवो विकाराणां, समययोगयुक्तास्तु प्रकृतिहेतवो भवन्ति ॥ ४३ ॥

आयतनान्युपसंहरति—इतीत्यादि । विकाराणां हेतवो भवन्तीति संबन्धः; तथा समययोगयुक्ताः समययोगयुक्ताः प्रकृतिहेतवो भवन्तीति योज्यं; प्रकृतिः आरोग्यम् ॥ ४३ ॥

सर्वेषामेव भावानां भावाभावौ नान्तरेण योगायोगातियोगमिथ्यायोगान् समुपलभ्येते; यथास्वयुक्त्यपेक्षिणौ हि भावाभावा ॥ ४४ ॥

इदानीं धातुसाम्यवैषम्यहेतुत्वेन सम्यगयोगयोगौ च प्रतिपाद्य बाह्यानामपि वृक्षघटादीनां सम्यक्स्थितिविनाशयोः सम्यगयोगयोगावेव कारणमिति दृष्टान्तार्थं भावस्वरूपज्ञानार्थं चाह—सर्वेषामिहादि । भावः सम्यगवस्थानम्, अभावः असम्यगवस्थानं विनाशो वा; योगात् सम्यगयोगाद्भावः, अयोगादिभ्योऽभावः; यथासं युक्तिर्या यस्य भावस्याभावस्य वा युक्तिः स्वरकारणयुक्तिः, तदपेक्षिणौ भवत इति संबन्धः । यथा—वृक्षस्य भाव इवस्थानेऽनस्वल्पपानीययोगादियुक्तिः, अभावे तु वृक्षस्य पानीयातपानतियोगायोगौ तथा वज्रपतादियुक्तिः; ततस्तदपेक्षौ वृक्षस्य भावाभावौ भवत इत्यादि कल्पनीयम् ॥ ४४ ॥

त्रयो रोगा इति—निजगन्तुमानसाः । तत्र निजः शरीरदोषसमुत्थः, आगन्तुर्भूतविषवायुवृद्धिसंप्रहारादिसमुत्थः, मानसः पुनरिष्टस्य लाभालाभानानिष्टस्योपजायते ॥ ४५ ॥

रोगानाह—त्रयो रोगा इत्यादि । इष्टलाभाज्जायते कामहर्षादिः, अनिष्टप्रियवियोगादिलाभाच्च शोकादयः; यदि वा

‘इष्टस्यालामात्राभावादिष्टस्य’ इति पाठः; अत्र तु पाठे चकारा-
दिष्टलभोऽपि हेतुर्बोद्धव्यः ॥ ४५ ॥

तत्र बुद्धिमता मानसव्याधिपरीतेनापि सता
बुद्ध्या हिताहितमवेक्ष्यावेक्ष्य धर्मार्थकामानामहि-
तानामनुपसेवने हितानां चोपसेवने प्रयतितव्यं,
न ह्यन्तरेण लोके त्रयमेतन्मानसं किञ्चिन्निष्पद्यते
सुखं वा दुःखं वा; तस्मादेतच्चानुष्ठेयं—तद्विद्यानां
चोपसेवने प्रयतितव्यम्, आत्मदेशकुलकालबल-
शक्तियाने यथावचेति ॥ ४६ ॥

संप्रति मानसव्याधिकित्ताया अल्पवक्तव्यत्वेनेहैव तच्चि-
कित्तामाह—तत्रेत्यादि । मानसव्याधिपरीतेनापीति अपिशब्देन
शरीरव्याधियुक्तैनापि वक्ष्यमाणमनुष्ठेयमिति सूचयति । त्रयमे-
तद्वर्ग्यकामरूपं मानसं सुखं वा मानसं दुःखं वा निष्पद्यते इति
योज्यम् । तद्विद्य इह मानसव्याधिमेषजवेदी । आत्मदेशेत्यादि ।
—कोऽहं, किं मे हितमित्यात्मज्ञानं; को देशः, अस्मिन् किमु-
चितमिति देशज्ञानम्; एवं कालादावपि ज्ञानं बोद्धव्यम् ॥ ४६ ॥

भवति चात्र—

मानसं प्रति भैषज्यं त्रिवर्गस्यान्ववेक्षणम् ।
तद्विद्यसेवा विज्ञानात्मादीनां च सर्वेशः ॥ ४७ ॥

संप्रत्यनुमेवार्थं सुखग्रहणार्थं श्लोकेनाह—मानसं प्रतीत्यादि ।
—मानसं विकारमिति भावः । त्रिवर्गस्य धर्मादेः ॥ ४७ ॥

त्रयो रोगमार्गा इति—शाखा, मर्मास्थिसन्धयः,
कोष्ठश्च । तत्र शाखा रक्तादयो धातवस्त्वक् च, स
बाह्यो रोगमार्गः; मर्माणि पुनर्वैस्तिहृदयमूर्धादीनि,
अस्थिसन्धयोऽस्थिसंयोगास्तत्रोपनिबद्धाश्च स्नायु-
कण्डूराः, स मध्यमो रोगमार्गः; कोष्ठः पुनरुच्यते
महान्त्रोतः शरीरमध्यं महानिम्नमामपकाशयश्चेति
पर्यायशब्दैस्तन्त्रे, स रोगमार्गो आभ्यन्तरः ॥ ४८ ॥

अत्र रोगमार्गानाह—त्रय इत्यादि । मर्मास्थिसन्धिभ्यामेको
मार्गः । अत्र शाखेति संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं, तथा रक्तादीनां
धातूनां शाखाभिधेयानां वृक्षशाखातुल्यत्वेन बाह्यवस्त्रापनार्थम् ।
त्वक्चेति त्वक्शब्देन तदाश्रयो रसोऽपि गृह्यते; साक्षात्तु रसान-
भिधानं हृदयस्थानि रसस्य शाखासंज्ञाव्यवच्छेदार्थं, तस्य हि
कोष्ठग्रहणेनैव ग्रहणम्; अनेन न्यायेन यद्वृद्धीहाश्रितं च
शोणितं कोष्ठत्वेनैवाभिप्रेतमिति बोद्धव्यं, समानं न्यायत्वात् ।
उक्तं च कोष्ठविवरणे—“स्थानान्यामात्रिपक्वानां मूत्रस्य रुधि-
रस्य च । हृदुण्डुकः फुफ्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते” (सु.

वि. अ. २) इति । अस्थिसन्धिविवरणम्—अस्थिसंयोगा
इत्यादि । तत्रेति अस्थिसन्धौ । कण्डूरा इह तन्त्रे स्थूलमायुः ।
आमस्य पक्षस्य चाशय आमपक्काशयः । एतच्च मार्गमेदकथनं
तदाश्रितव्याधीनां सुखसाध्यत्वादित्यज्ञानार्थम् ॥ ४८ ॥

तत्र, गण्डपिडकालज्यपचीचर्मकीलाधिमांसम-
षककुष्ठवृक्षादयो विकारा बहिर्मार्गजाश्च विसर्पश्च-
यथुगुल्माशोविद्रव्यादयः शाखानुसारिणो भवन्ति
रोगाः; पक्षवधग्रहापतनकादित्तदोषराजयक्ष्मास्थि-
सन्धिशूलगुदभ्रंशादयः शिरोहृद्ब्रुतिरोगादयश्च म-
ध्यममार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः; ज्वरातीसार-
च्छर्द्यलसकविस्त्रिकाकासश्वासहिकानाहोदरद्वीहा-
दयोऽन्तर्मार्गजाश्च विसर्पश्चयथुगुल्माशोविद्रव्याद-
यः कोष्ठानुसारिणो भवन्ति रोगाः ॥ ४९ ॥

संप्रति यन्मार्गाश्रितो यो रोगो भवति तं दर्शयति—तत्र
गण्डेत्यादि । बहिर्मार्गजाश्चेति विसर्पादीनां विशेषणं विसर्पा-
दयो ह्यन्तर्मार्गभाजोऽपि संभवन्त्यतस्तद्व्यापारार्थम् । पक्षशब्दो
वधग्रहाभ्यां संबध्यते, शोषो धातुशोषः । ज्वरो यद्यपि सर्व-
शरीरग एव, तथाऽपि विशेषणमाशयसमुत्पत्तादिहोच्यते ।
अन्तर्मार्गजाश्चेति विसर्पादिविशेषणम् । अशौ बहिर्वेत्याश्रितं
शाखागतम्, अन्यच्च कोष्ठगतम् । बहिर्मार्गजो गुल्मो यो बहि-
रुत्तुण्डित उपलभ्यते बहिश्च पच्यते स ज्वरः, अन्यस्तु सर्वः
कोष्ठगत एव ॥ ४९ ॥

त्रिविधा भिषज इति—

भिषकञ्चचराः सन्ति सन्त्येके सिद्धसाधिताः ।
सन्ति वैद्यगुणैर्युक्तास्त्रिविधा भिषजो भुवि ॥ ५० ॥
वैद्यभाण्डौषधैः पुस्तैः पल्लवैरवलोकनैः ।
लभन्ते ये भिषकशब्दमज्ञास्ते प्रतिरूपकाः ॥ ५१ ॥
श्रीयशोज्ञानसिद्धानां व्यपदेशादतद्विधाः ।
वैद्यशब्दं लभन्ते ये ज्ञेयास्ते सिद्धसाधिताः ॥ ५२ ॥
प्रयोगज्ञानविज्ञानसिद्धिसिद्धाः सुखप्रदाः ।
जीविताभिसरास्ते स्युर्दैद्यव्यं तेष्ववस्थितमिति ५३

भिषकञ्चचरा भिषग्वैशचराः । सिद्धेन प्रसिद्धेन साधिताः
सिद्धसाधिताः । वैद्यभाण्डं बन्तिनेत्रादि । प्रतिरूपका वैद्यस-
दृशाः । व्यपदेशः अन्यसंबन्धेन कीर्तनम् । अतद्विधा ज्ञान-
हीनाः ॥ ५०-५३ ॥

त्रिविधमौषधमिति—दैवव्यापश्रयं, युक्तिव्याप-
श्रयं, सत्त्वावजयश्च । तत्र दैवव्यापश्रयं—मन्त्रौष-
धिमणिमङ्गलबल्युपहारोमनियमप्रायश्चित्तोपवास-
स्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि, युक्तिव्यापश्रयं—पुन-
राहारौषधद्रव्याणां योजना, सत्त्वावजयः—पुनर-
हितेभ्योऽर्थेभ्यो मनोनिग्रहः ॥ ५४ ॥

१ ‘तद्विद्यब्रह्मज्ञानं’ इति पा० । २ ‘स्नायुकण्डूराः सिरादयश्च’ इति
पा० । ३ ‘प्रतिरोगमार्गाश्च’ इति, ‘प्रति प्रति रोगमार्गाश्च’ इति च
पा० । ४ ‘शाखासंज्ञामभिधेयार्थम्’ इति पा० । ५ ‘सामान्य-
न्यायात्’ इति पा० ।

दैवमहर्षे तद्यथाश्रयं, तच्च यदहज्जननेन व्याधिप्रसूतीकं मन्त्रादि; यदि वा दैवशब्देन देवा उच्यन्ते, तानाश्रित्य यदुपकरोति तत्तथा; मन्त्रादयो हि देवप्रभावादेव व्याधिहराः, बल्युपहारादिप्रीताश्च देवा एव प्रभावाव्याधीन् घ्नन्ति । अत्र दैवव्यापाश्रयमादाबुक्तमाशुव्याधिहरत्वेन । प्रणिपातो देवादीनां शारीरो नमस्कारः, गमनं विदूरदेवादिगमनम् ॥ ५४ ॥

शरीरदोषप्रकोपे खलु शरीरमेवाश्रित्य प्रायशः खिविधमौषधमिच्छन्ति—अन्तःपरिमारजनं, बहिःपरिमारजनं, शस्त्रप्रणिधानं चेति । तन्नात्तापरिमारजनं यदन्तःशरीरमनुप्रविश्यौषधमाहारजातव्याधीन् प्रमार्ष्टि, यत्पुनर्वहिःस्पर्शमाश्रित्याभ्यङ्गस्वेदप्रदेहपरिपेकोन्मर्दानाद्यैरामयान् प्रमार्ष्टि तद्वहिःपरिमारजनं, शस्त्रप्रणिधानं पुनश्छेदनभेदनव्यथनदारणलेखनोत्पाटनप्रच्छन्नसीचनैषणक्षारजलौकसश्चेति ॥ ५५ ॥

संप्रति प्रकारान्तरेणोपयुक्तं भेषजत्रैविध्यमाह—शरीरेत्यादि । प्रायःशब्दः शरीरदोषकोप इत्यनेन संबध्यते; तेन, मानसदोषजेऽप्युन्मादापसारादावन्नानादि भवतीति दर्शयति; यदि वा प्रायस्त्रिविधमित्यनेन शरीरेरेऽपि दैवव्यापाश्रयं स्वस्वयनादि दर्शयति ॥ ५५ ॥

भवन्ति चात्र—

प्राज्ञो रोगे समुत्पन्ने बाह्येनाभ्यन्तरेण वा ।
कर्मणा लभते शर्म शस्त्रोपक्रमणेन वा ॥ ५६ ॥
बालस्तु खलु मोहाद्वा प्रमादाद्वा न बुध्यते ।
उत्पद्यमानं प्रथमं रोगं शत्रुमिवाबुध्यते ॥ ५७ ॥
अणुर्हि प्रथमं भूत्वा रोगः पश्चाद्विवर्धते ।
स जातमूलो मुष्णाति बलमायुश्च दुर्मतेः ॥ ५८ ॥
न मूढो लभते संज्ञां तावद्यावच्च पीड्यते ।
पीडितस्तु मतिं पश्चात् कुरुते व्याधिनिग्रहे ॥ ५९ ॥
अथ पुत्रांश्च दारांश्च शार्तांश्चाह्वय भाषते ।
सर्वस्वेनापि मे कश्चिद्विपगानीयतामिति ॥ ६० ॥
तथाविधं च कः शक्तो दुर्बलं व्याधिपीडितम् ।
कृशं क्षीणेन्द्रियं दीनं परित्रातुं गतायुषम् ॥ ६१ ॥
स त्रातारमनासाद्य बालस्त्यजति जीवितम् ।
गोधां लाङ्गलबद्धेवाकृत्यमाणा वलीयसा ॥ ६२ ॥
तस्मात् प्राप्तेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु वा ।
भेषजैः प्रतिकुर्वीत य इच्छेत् सुखमात्मनः ॥ ६३ ॥

वैद्यभेदाभिधानप्रसङ्गेनातुरभेदमाह—प्राज्ञ इत्यादि । शर्म सुखमारोग्यमिति यावत् । प्रमादः बुद्ध्याऽपि रोगमप्रतीकारः । संज्ञा सम्बन्धज्ञानं व्याधिर्यं त्वरया प्रतिकर्तव्य एवमाकारम् । त्रातारं वैद्यमनासाद्य; तथाविधं हि रोगिणं वैद्यो नोप-

सर्पतीति भावः । बालः अज्ञः । गोधाहज्जन्तेन जीवनार्थं यत्नं कुर्वन्नपि विषयत इति दर्शयति । प्रतिकुर्वीत 'यत्नम्' इति शेषः ॥ ५६-६३ ॥

तत्र श्लोकौ—

एषणाः समुपस्तम्भा बलं कारणमामयाः ।

तिस्रैषणीये मार्गाश्च भिषजो भेषजानि च ॥ ६४ ॥

त्रिवेनाद्यै समुद्दिष्टाः कृष्णात्रेयेण धीमता ।

भावा, भावेष्वसक्तेन येषु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ६५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

तिस्रैषणीयो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

संग्रहे धीमता भावा इति छेदः; अष्टौ भावा इति संबन्धः । भावेषु विषयेषु । असक्तेन अप्रसक्तेन । येषु एषणादिष्वह्यु । सर्वमिति धर्मार्थकामाः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्ताविरचितायां चरकतात्पर्यव्याख्यायामाशु-
वेददीपिकाख्यायां सूत्रस्थाने निर्देशचतुष्के, तिस्रैषणीयो
नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो वातकलाकलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये रोगाः स्वरूपमार्गाबाह्यकारणभेषजैरभिहिताः, उप-
युक्तज्ञानास्तत्कारणवातादयो बहुवाच्यत्वान्नोक्ताः, अतः संप्रति
पृथक्प्रकरणे तेऽभिधीयन्ते वातकलाकलीये; तत्रापि प्राधान्या-
द्वायुरेव प्रथममुच्यते । कला गुणः, यदुक्तं—“वोदशकलम्”
(सू. अ. १०) इति; अकला गुणविरुद्धो दोषः; तेन वात-
कलाकलीयो वातगुणदोषीय इत्यर्थः; यदि वा कला सूक्ष्मो
भागः, तस्यापि कला कलाकला; तस्यापि सूक्ष्मो भाग
इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

वातकलाकलाज्ञानमधिकृत्य परस्परमतानि जि-
ज्ञासमानाः समुपविश्य महर्षयः प्रच्छुरन्त्योऽन्यं—
किंशुणो वायुः, किमस्य प्रकोपणम्, उपशमनानि
वाऽस्य कानि, कथं चैनमसङ्घातवन्तमनवस्थितम-
नासाद्य प्रकोपणप्रशमनानि प्रकोपयन्ति प्रशमयन्ति
वा, कानि चास्य कुपिताकुपितस्य शरीराशरीर-
चरस्य शरीरेषु चरतः कर्माणि बहिःशरीरेभ्यो
वेति ॥ ३ ॥

अत्रानेकार्षिण्यवचनरूपतया वातादिगुणवचनं बहुविधमिति-
दर्शनार्थं तत्रधर्मेतिद्वययुक्तवचनार्थं च । असङ्घातमिति पित्त-

श्लेष्मवद्वयवसङ्घातारहितम् । अनवस्थितमिति चलस्वभावम् ।
अनासाचेति चलत्वेनानिबिडायत्येन चेति मन्तव्यम् ॥ ३ ॥

अत्रोवाच कुशः साङ्ख्यत्यायनः—रूक्षलगुशीत-
दारुणखरविशदाः पडिमे वातगुणा भवन्ति ॥ ४ ॥

रूक्षादयो भावप्रधानाः, तेन रूक्षत्वादयो गुणा मन्तव्याः ।
दारुणत्वं चलत्वं चलत्वाद्, एवं दीर्घजीवितीत्योक्तं चलत्वमुक्तं
भवति; यदि वा, दारुणत्वं शोषणत्वाद् काठिन्यं करोतीति ॥ ४ ॥

तच्छ्रुत्वा वाक्यं कुमारशिरा भरद्वाज उवाच—
एवमेतद्यथा भगवानाह, एत एव वातगुणा भव-
न्ति, स त्वेवंगुणैरेवंद्रव्यैरेवंप्रभाविश्च कर्मभिरभ्य-
स्तमानवीयुः प्रकोपमापद्यते, स समानगुणाभ्यासो हि
धातूनां वृद्धिकारणमिति ॥ ५ ॥

कुमारशिरा इति भरद्वाजविशेषणमात्रेयगुरुभरद्वाजनिषे-
धार्थम् । एवंप्रभावरिति प्रभावाद्भौक्ष्यादिकारकैर्धौवनजाग-
णदिभिः, प्रभावाभिधानं च कर्माणां निर्गुणत्वात् । अभ्यसमा-
नैरिति असङ्कल्पमुक्तैः ॥ ५ ॥

तच्छ्रुत्वा वाक्यं काङ्क्षायनो वाह्मीकभिरगुवाच—
एवमेतद्यथा भगवानाह, एतान्येव वातप्रकोपणानि
भवन्ति; अतो विपरीतानि वातस्य प्रशमनानि
भवन्ति, प्रकोपणविपर्ययो हि धातूनां प्रशमकार-
णमिति ॥ ६ ॥

तच्छ्रुत्वा वाक्यं बडिशो धामार्गव उवाच—
एवमेतद्यथा भगवानाह, एतान्येव वातप्रकोपप्रश-
मनानि भवन्ति । यथा ह्येनमसङ्घातमनवस्थितमना-
साद्य प्रकोपणप्रशमनानि प्रकोपयन्ति प्रशमयन्ति
वा, तथाऽनुव्याख्यास्यामः—वातप्रकोपणानि खलु
रूक्षलगुशीतदारुणखरविशदशुषिरकराणि शरी-
राणां, तथाविधेषु शरीरेषु वायुराश्रयं गत्वाऽऽप्या-
यमानः प्रकोपमापद्यते; वातप्रशमनानि पुनः स्निग्ध-
गुरुषुण्णरूक्षणमृदुपिच्छलग्नकराणि शरीराणां,
तथाविधेषु शरीरेषु वायुरसज्यमानश्चरन् प्रशा-
न्तिमापद्यते ॥ ७ ॥

शरीराणामिति शरीरावयवानाम् । शुषिरकराणि रन्प्रकराणि ।
आश्रयमिति समानगुणस्थानम् । आप्यायमानः चीयमानः । दारु-
णविपरीतो मृदुः, शुषिरविपरीतो घनः । असज्यमानः अनव-
तिष्ठमानः, क्षीयमाणवयव इति यावत् । एतेनैतदुक्तं भवति—
यद्यपि वायुना वातकारणानां वातशमनानां वा तथा संबन्धो
नास्ति, तथाऽपि शरीरसंबन्धैस्त्वैवातस्य शरीरचारिणः संबन्धो
भवति, ततश्च वातस्य समानगुणयोगाद्बुद्धिर्विपरीतगुणयोगाच्च
हास उपपन्न एवेति ॥ ६ ॥ ७ ॥

१ 'प्रभावाभिधानं' इति पा० ।

तच्छ्रुत्वा बडिशवचनमवितथमुपिगणैरनुमतमु-
वाच वार्योविदो राजर्षिः—एवमेतत् सर्वमनपवादं
यथा भगवानाह । यानि तु खलु वायोः कुपिता-
कुपितस्य शरीराशरीरचरस्य शरीरेषु चरतः
कर्माणि वहिःशरीरेभ्यो वा भवन्ति, तेषामवयवान्
प्रत्यक्षानुमानोपदेशैः साधयित्वा नमस्कृत्य वायवे
यथाशक्तिं प्रवक्ष्यामः—वायुस्तत्रयन्त्रचरः, प्राणो-
दानसमानव्यानापानात्मा, प्रवर्तकश्चेष्टानामुच्चाव-
चानां, नियन्ता प्रणेता च मनसः, सर्वेन्द्रियाणामु-
द्योजकः, सर्वेन्द्रियार्थानामभिवोदा, सर्वशरीरधातु-
व्यूहकरः, सन्धानकरः शरीरस्य, प्रवर्तको वाचः,
प्रकृतिः स्पर्शशब्दयोः, श्रोत्रस्पर्शनयोर्मूलं, हर्षो-
त्साहयोर्गानि, समीरणोऽग्नेः, दोषसंशोषणः,
क्षेप्ता वहिर्मलानां, स्थूलगुह्योत्तसां भेत्ता, कर्तो
गर्भाकृतीनाम्, आयुषोऽनुवृत्तिप्रत्ययभूतो भवत्यकु-
पितः । कुपितस्तु खलु शरीरे शरीरं नानाविधैर्वि-
कारैरुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय, मनो
व्याहर्षयति, सर्वेन्द्रियाण्युपहन्ति, विनिहन्ति गर्भान्
विकृतिमापादयत्यतिकालं वा धारयति, भयशो-
कमोहद्वैत्यातिप्रलापाञ्जनयति, प्राणांश्चोपहन्ति ।
प्रकृतिभूतस्य खल्वस्य लोके चरतः कर्माणीमानि
भवन्ति; तद्यथा—धरणीधारणं, ज्वलनोज्ज्वालनम्,
आदित्यचन्द्रनक्षत्रग्रहगणानां सन्तानगतिविधानं,
सृष्टिश्च मेघानाम्, अपां विसर्गः, प्रवर्तनं स्रोतसां,
पुष्पफलानां चाभिनिर्वर्तनम्, उद्भेदनं चैद्धिदा-
नाम्, ऋतूनां प्रविभागः, विभागो धातूनां, धातुमा-
नसंस्थानव्यक्तिः, बीजमिसंस्कारः, शस्याभिवर्ध-
नमविकृतेषु दोषशोषणे, अवैकारिकविकारश्चेति । प्रकु-
पितस्य खल्वस्य लोकेषु चरतः कर्माणीमानि भवन्ति;
तद्यथा—शिखरिशिखरावमथनम्, उन्मथनमनोक-
हानाम्, उत्पीडनं सागराणाम्, उद्धर्तनं सरसां,
प्रतिसरणमापगणानाम्, आकम्पनं च भूमेः, आघम-
नमभ्युदानां, नीहारनिर्हावपांशुसिकतामत्स्यभेकोर-
गक्षाररुधिराश्माशनिविसर्गः, व्यापादनं च वण्णा-
मृत्तानां, शस्यानामसङ्घातः, भूतानां चोपसर्गः,
भावानां चाभावकरणं, चतुर्युगान्तकराणां मेघस्य-
र्यानलानिनां विसर्गः, स हि भगवान् प्रभवश्चा-
व्ययश्च, भूतानां भावाभावकरः, सुखासुखयोर्वि-

१ 'संशोषणो दोषाणां' इति पा० । २ 'उपघाताय भवति' इति पा० ।

३ 'व्यावर्तयति' इति पा० । ४ 'योगीन्द्रनाथसेनस्य' 'विद्धेदोषशो-
षणम्, अवैकारिकविकारश्च' इति पठति; 'विद्धेदस्य उपशोषणं; वैका-
रिको वातादिविकृतिजन्यो विकारो मर्यादितः, तदभावेऽवैकारिकवि-
कारः' इति च व्याख्यानयति । ५ 'अवधनमभ्युदानम्' इति पा० ।

धाता, मृत्युः, यमः, नियन्ता, प्रजापतिः, अदितिः, विश्वकर्मा, विश्वरूपः, सर्वगः, सर्वतन्त्राणां विधाता, भावानामणुः, विभुः, विष्णुः, क्रान्ता लोकानां, वायुरेव भगवानिति ॥ ८ ॥

शरीराशरीरचरस्येति वातरूपकथनं, तेन शरीरेषु चरत इति बहिः शरीरेभ्यो वेति च पुनरुक्तं न भवति । अत्रायवयवनिर्णयं वदन् कात्क्षयाभिधानमसाध्यं बहुप्रपञ्चत्वादिति दर्शयति । साधयित्वा प्रतिपाद्य । वातकर्मसु प्रत्यक्षाणि वचनानीनि, मनःश्रेयणाद्युत्तमं, गर्भाकृतिकरणावागमगम्यम् । तच्च शरीरं, यदुक्तं—“तन्त्रयन्त्रेषु भिन्नेषु तमोऽन्त्यं प्रविबिधत्ताम्” (इं. अ. १२) इति, तदेव यन्त्रं; यदि वा, तन्त्रस्य यन्त्रं सन्धयः । प्राणायामा प्राणदिस्वरूपः । चैत्रविशेषणम्—उच्चावचानां, विविधानामित्यर्थः, किंवा शुभाशुभानामित्यर्थः । नियन्ता अनीप्सिते विषये प्रवर्तमानस्य मनसः, प्रणेता च मनस एवेप्सितेऽर्थे । उद्योजकः प्रेरकः; किंवा “उद्योगकारक” इति पाठः, सोऽप्यन्विष्टार्थः । अभिभोदेवाविभोदा सर्वेन्द्रियार्थग्राहकत्वेन; तच्चास्य वायुमयेन स्पर्शनेन्द्रियेण सर्वेन्द्रियाणां व्यापकत्वात् पूर्वाध्याय-प्रतिपादितेन न्यायेन बोद्धव्यम् । व्यूहकरः सङ्घातकरो रचनाकर इति यावत् । प्रकृतिः कारणं, शब्दकारणत्वं च वायोर्नित्यमाकाशादुपवेशात्; उक्तं हि खादीन्यभिधाय—“तेषामेकगुणः पूर्वां गुणद्विः परे परे” (शा. अ. १) इति । तथा पुनरुक्तं खादीन्यभिधाय “विष्टं ह्यपरे परेण” (न्या द. अ. २. आ. १. सू. ६६) इति । ध्रुवणमूलत्वं वायोः कर्णशकुलीरचनाविशेषे व्याप्तिर्यमाणत्वात्; मूलं प्रधानकारणम् । उदाहरः कार्यधुयोगो मनसः । योनिः अभिव्यक्तिकारणम् । दोषसंशोषणः शरीरक्लेशसंशोषणः । भेत्ता कर्ता; एतच्च शरीरोत्पत्तिकाले । भूतशब्दः स्वरूपवचनः । उपधातायेति छेदः । गर्भानिति विकृतिमापादयत्यतिकालं धारयतीत्यनेन च संबध्यते । आदिखादीनां सन्तानेनाविच्छेदेन गतिविधानं सन्तानगतिविधानम् । स्रोतसामिति नवीनाम् । प्रविभागे विभक्त्यर्थम् । चातूनामिति पृथिव्यादीनां, धातवः कार्यद्रव्याणि प्रसरादीनि; मानं परिमाणं, संस्थानमाकृतिः, तयोर्व्यक्तिरभिव्यक्तिः, तत्र कारणमिति यावत् । बीजस्य शाल्यादेः, अभिसंस्कारोऽङ्कुरजननशक्तिः । अविक्लेदः पाककालादवोगविक्लिप्तत्वम्, उपशोषणं च पाकेन यावदीनामाद्राणमेव, अविक्लेदोपशोषणे शाल्यामेव । अवैकारिकविकारेण सर्वस्मिन्नेव जगति प्रकृतिरूपे कारणत्वं ब्रूते । शिखरी पर्वतः । अनेकहो वृक्षः । ऊर्ध्वं वर्तनमुद्वर्तनम् । प्रतिसरणं प्रतीपगमनम् । विसर्जने विसर्गः, स च पृथङ्नीहारादितिः संबध्यते; नीहाराः शिशिरसमूहः, निर्हृदो मेघं विना गर्जितम्, अशनिः वज्रमेदोऽग्निः । असङ्घातः अनुत्पादोऽनुपजयो वा । उपसर्गः मरकादिप्रादुर्भावः । मेघसूर्येत्यादौ विसर्गः

१ ‘वचनं’ इति पा० । २ ‘व्यूहः संघातो रचनेति यावत्’ इति पा० । ३ ‘विभागलक्षणं’ इति पा० ।

सृष्टिः । वायुरिह देवतारूपोऽभिप्रेतः, तेन तस्य भूतरूपचतुर्गुणान्तराणिलक्षणविहङ्गः; एवं यदस्य दृश्यरूपपञ्चमानं बायोस्त्वपि देवतारूपत्वेनैव समाधेयम् । संप्रति सामान्येन पुनः कुपिताकुपितस्य बायोः स्वरूपमुच्यते—स हि भगवानित्यादि । प्रभवः कारणम् । अव्ययः अक्षयः । भूतानामित्युत्तरेण संबध्यते । मृत्युयमादिभेदाध्यागमे ज्ञेयाः । सर्वतन्त्राणां सर्वकर्मणो; तन्त्रशब्दः कर्मवचनोऽप्यस्ति, यदुक्तं—“वस्तिस्तन्त्राणां” (स. अ. २५); कर्मणामित्यर्थः ॥ ८ ॥

तच्छ्रुत्वा वार्योविदवचो मरीचिर्वाच—यद्यप्येवमेतत्, किमर्थस्यास्य वचने विज्ञाने वा सामर्थ्यमस्ति भिपत्विद्यायां; भिपत्विद्यामधिकृत्येयं कथा प्रवृत्तेति ॥ ९ ॥

वार्योविद उवाच—भिषक् पवनमतिबलमतिपरममतिशीघ्रकारिणमात्ययिकं चेन्नानुनिश्चयेत्, सहसा प्रकुपितमतिप्रयतः कथमग्रेऽभिरक्षितुमभिधास्यति प्रागेवैनमत्ययमयातः; वार्योयथायौ स्तुतिरपि भवत्यारोग्याय बलवर्णविवृद्धये वर्चस्वित्वायोपचयाय ज्ञानोपपत्त्ये परमायुःप्रकर्षाय चेति ॥१०॥

तच्छ्रुत्वेत्यादि सुगमम् । वर्चस्वित्वं तेजस्वित्वम् ॥ ९ ॥ १० ॥

मरीचिर्वाच—अग्निरेव शरीरे पित्तान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति; तद्यथा—पक्वमपक्वं दर्शनमदर्शनं मात्रामात्रत्वमूष्मणः प्रकृतिविकृतिवर्णौ शौर्यं भयं क्रोधं हर्षं मोहं प्रसादमित्येवमादीनि चापराणि द्वन्द्वानीति ॥ ११ ॥

पित्तान्तर्गत इति वचनेन शरीरे ज्वालादिशुक्लवह्निनिषेधेन पित्तोष्मरूपस्य बहेः सद्भावं दर्शयति; न तु पित्तादमेदं, पित्तेनाभिमान्यस्य ग्रहण्यध्याये वक्ष्यमाणत्वात्, तथा पित्तहरस्य सर्पिषोऽग्निवर्धनत्वेनोक्तत्वात् । पक्वमपक्वमिति अविकृतिविकृतिभेदेन पाचकस्याग्नेः कर्म, दर्शनादर्शने नेत्रगतस्यालोककस्य, ऊष्णो मात्रामात्रत्वं वर्णभेदौ च त्वगतस्य आजकस्य, भयशौर्यादयो हृदयस्थस्य साधकस्य, रजकस्य तु बहिःस्फुटकार्यादर्शनादुदाहरणं न कृतम् ॥ ११ ॥

तच्छ्रुत्वा मरीचिर्वचः काप्य उवाच—सोम एव शरीरे स्तेष्मान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति; तद्यथा—दाढ्यं शैथिल्यमुपचयं काश्यं मुत्साहमालस्यं वृषतां क्रीवतां ज्ञानमज्ञानं बुद्धिं मोहमेवमादीनि चापराणि द्वन्द्वानीति ॥ १२ ॥

सोमो जलदेवता, यद्वि वा चन्द्रः ॥ १२ ॥

तच्छ्रुत्वा काप्यवचो भगवान् पुनर्वसुरात्रेय उवाच—सर्व एव भवन्तः सम्यगादुरन्यत्रैकान्तिकच-

१ ‘यदप्यनुपपन्नानां’ इति पा० । २ सामर्थ्यमिति प्रयोजनम् । ३ ‘प्रवर्तते’ इति पा० ।

चनात्; सर्व एव खलु वातपित्तश्लेष्माणः प्रकृति-
भूताः पुरुषमव्यापन्नैन्द्रियं बलवर्णसुखोपपन्नमा-
युषा महतोपपादयन्ति सम्यगोवाचरिता धर्मार्थ-
कामा इव निःश्रेयसेन महता पुरुषमिह चासुखिश्च
लोके; विकृतास्त्वेन महता विपर्ययेणोपपादयन्ति
ऋतवत्त्वय इव विकृतिमापन्ना लोकमशुभेनोपधात-
काल इति ॥ १३ ॥

तद्वचनः सर्व एवानुमेनिरे वचनमात्रेयस्य भग-
वतोऽभिननन्दुश्चेति ॥ १४ ॥

भवति चात्र—

तदात्रेयवचः श्रुत्वा सर्व एवानुमेनिरे ।
ऋणयोऽभिननन्दुश्च यथेन्द्रवचनं सुराः ॥ १५ ॥

ऐकान्तिकवचनादिति अवधारणादित्यर्थः । निःश्रेयसेन सुखेन ।
ऋतवत्त्वय इति शीतोष्णवर्षलक्षणश्चतुर्मासेन ऋतुना । उपधात-
काल इति देशोच्छेदकाले ॥ १३-१५ ॥

तत्र श्लोकौ—

गुणाः षड् द्विविधो हेतुर्विविधं कर्म यत् पुनः ।
वायोश्चतुर्विधं कर्म पृथक् च कफपित्तयोः ॥ १६ ॥
महर्षीणां मतिर्या या पुनर्वैसुमतिश्च या ।
कलाकलीये वातस्य तत् सर्वं संप्रकाशितम् ॥ १७ ॥

इत्यश्विवेशकृते तच्चे चरकप्रतिस्फुरते श्लोक-
स्थाने वातकलाकलीयो नाम द्वाद-
शोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥

इति निर्देशचतुष्कः ॥ ३ ॥

संग्रहे गुणाः षड्विधे रूपादयः । द्विविधो हेतुरिति वातप्र-
कोपहेतुर्वातप्रशमहेतुश्च । विविधं नानाप्रकारं सन्निखिलमेव
वायोः कर्म, यत् पुनश्चतुर्विधं कुपिताकुपितघरीराशरीरचर-
भेदेन भवति, तदुक्तमिति योजनीयं; न हि चतुर्विधव्यतिरेकेण
वायोः पृथग्विधं कर्मोक्तम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतारपर्यटीकायामासु-
वैदर्भीपिकायां सूत्रस्थाने निर्देशचतुष्के वातक-
लाकलीयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इति निर्देशचतुष्कः ॥ ३ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातः स्नेहाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

निर्देशवातकलाकलीये वातादयोऽभिहिताः, तेषां भेषजं
यथा कल्पनीयं तदुपदेष्टुं कल्पनाचतुष्कोऽभिधीयते । भेषजानां
कल्पना भेषजकल्पना, सा च कल्पना आश्रयद्रव्याभिधानं विना
च. सं. ११

न पार्यते कैल्पयितुम्; अतः स्नेहादिद्रव्यगोचरा स्नेह-स्नेद-वमन-
विरचनकल्पनेहामिधीयते, वस्तिकल्पना त्विह बहुलकव्यवहा-
सोक्ता । अत्रापि वमनादिप्रवृत्तौ स्नेहस्यैव प्रथमं विधीयमा-
नतया तथा दोषप्रधानस्य वातस्य प्रधानभेषजत्वाच्च तत्प्रति-
पादक एव स्नेहाध्यायोऽभिधीयते । स्नेहस्य प्रतिपादकोऽध्यायः
स्नेहाध्यायः ॥ १ ॥ २ ॥

सांख्यैः संख्यातसंख्येयैः सहस्रीनां पुनर्वैसुम् ।
जगद्धितार्थं प्रपञ्चं वह्निवेशः स्वसंशयम् ॥ ३ ॥

संख्या सम्यग्ज्ञानं, तेन व्यवहरन्तीति सांख्याः । संख्यातं
ज्ञातं संख्येयं ज्ञेयं यैस्ते तथा; यदि वा 'संख्यातसंख्येयम्'
इति पाठः, तदा पुनर्वैसुविशेषणमेतत्; अर्थस्तु समानः ।
सांख्यैः सहस्रावस्थानोपदर्शनेनमात्रेयस्य कर्तव्यप्रश्नानुगुणमनःसमा-
धानोपदर्शनार्थम् । संशयमिति संज्ञेयेन विषयिणा विषयं लक्ष-
यति, तेन संशयमिति संशयविषयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

किंयोनयः कति स्नेहाः के च स्नेहगुणाः पृथक् ।
कालानुपाने के कस्य कति काश्च विचारणाः ॥ ४ ॥

कति मात्राः कथंमानाः का च केषूपदिश्यते ।
कश्च केभ्यो हितः स्नेहः प्रकर्षः स्नेहने च कः ॥ ५ ॥
स्नेहाः के के न च स्निग्धास्निग्धातिस्निग्धलक्षणम् ।
किं पानात् प्रथमं पीते जीर्णे किंच हिताहितम् ॥ ६ ॥
के मृदुकूरकोष्ठाः का व्यापदः सिद्धयश्च काः ।
अच्छे संशोधने चैव स्नेहे का वृत्तिरिष्यते ॥ ७ ॥
विचारणाः केषु योज्या विधिना केन तत् प्रभो ॥
स्नेहस्यामितविज्ञानं ज्ञानमिच्छामि वेदितुम् ॥ ८ ॥

कोऽसौ संशय इत्याह—किंयोनयः इत्यादि । किंयोनयः
किमाधारकारणाः । कालश्चानुपानं च कालानुपाने । विचारणा
द्रव्यान्तरासंयुक्तस्नेहपानं वर्जयित्वा स्नेहोपयोगः । कथंमाना
कीदृजाना । का चेति मात्रा । प्रकर्षः कालप्रकर्षः । स्नेहने स्नेह-
युक्तिक्रियायाम् । के नचेति के न च स्नेहाः । किं पानात् स्नेह-
पानात् प्रथमं पूर्वं हिताहितं; किंच पीते स्नेहे तथा जीर्णे च
स्नेहे हिताहितमिति योज्यम् । सिद्धयो व्यापत्ताधनानि भेषजानि ।
अच्छे इति संशोधनपृथक्निर्देशाज्ञोबलीवर्दस्यायेन संशयन इति भ-
वति । वृत्तिरिति वृत्तिः उपचारविधानम् । ज्ञानं शास्त्रम् ॥ ४-८ ॥

अथ तत्संशयच्छेत्ता प्रत्युवाच पुनर्वैसुम् ।
स्नेहानां द्विविधा सौम्य योनिः स्थारजङ्गमा ॥ ९ ॥

तिलः प्रियालाम्बिकौ बीभीतक-
श्चित्राभयैरण्डमधूकसर्पपाः ।

कुसुम्भविस्वाहकमूलकातसी-
निकोचकाक्षोडकरञ्जशिशुकाः ॥ १० ॥

१ 'कयिणु' इति पाठः । २ 'संशयविषयेण विप्रविणं'
इति पाठः ।

स्नेहाशयाः स्थावरसंज्ञितास्तथा
स्युर्जङ्गमा मत्स्यमुगाः सपक्षिणः ।

तेषां दधिक्षीरघृततामिषं वसा
स्नेहेषु मज्जा च तथोपदिश्यते ॥ ११ ॥

अभिषुक्त औत्तरापथिकः । चित्रा गोरक्षकर्कटी, तद्बीजमिह;
यदि वा चित्रा लोहितेरण्डः । अतसी 'उमा' इति ख्याता ।
आरुक्निचकोचकाक्षोषा औत्तरापथिकाः । स्नेहाशयाः स्नेहस्थानानि । एते चाविष्कृततमत्वेनोक्ताः, तेन निम्बतैलादयो बोद्धव्याः । आमिषं मांसम् ॥ ९-११ ॥

सर्वेषां तैलजातानां तिलतैलं विशिष्यते ।
बलार्थं स्नेहने चाग्न्यमैरण्डं तु विरेचने ॥ १२ ॥
(कटूष्णं तैलमैरण्डं वातश्लेष्महरं गुरु ।
कषायखादुतिकैश्च योजितं पित्तहृत्पित्त ॥ १ ॥)

तैलजातानामिति जातशब्दः प्रकारवचनः; यथा—“यदाहारजातमग्निवेश” (सू. अ. २५) इत्यादि । अत्र यद्यपि योगातिबलमेव तैलं, तथाऽपि रूढ्येह सर्व एव स्थावरस्नेहास्त्वमित्युच्यन्ते । यदुक्तं सुश्रुते—“निष्पत्तेस्तद्गुणत्वाच्च तैलत्वमितरेष्वपि” (सू. सू. अ. ४५) इति । विशिष्यते अतिरिच्यते । अग्न्यमितैरण्डेन संबध्यते ॥ १२ ॥

सर्पिस्तैलं वसा मज्जा सर्वस्नेहोत्तमा मताः ।
एषु चैवोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्तनात् ॥ १३ ॥

सर्वस्नेहोत्तमा इत्यत्र सर्वशब्देन दधिक्षीरादयो गृह्यन्ते; सर्वस्नेहोत्तमत्वं च सर्पिरादीनां स्नेहगुणप्रकर्षवत्त्वेन । संस्कारो गुणान्तरारोपणं, तस्यानुवर्तनमनुविधानं स्वीकरणमिति यावत् । एतदुक्तं भवति—यद्-न तथा तैलादयो द्रव्यान्तरसंस्कृताः संस्कारगुणान् वहन्ति यथा सर्पिरिति । अत एवोक्तं—“नान्यः स्नेहस्तथा कश्चिद् संस्कारमनुवर्तते । यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्वस्नेहोत्तमं मतम्” (नि. अ. १) । अत एव संस्कारकद्रव्यचित्रकादिगुणानुविधानेऽपि सर्पिर्न खगुणान् स्नेहशैत्यादीन् जहाति, किंच खगुणान् तद्गुणांश्च वहति, यतोऽनुशब्देन पश्चाद्वापिना खगुणवर्तनस्य पश्चात् संस्कारकगुणवर्तनमुच्यते । अत एवोक्तं—“स्नेहाद्वातं शमयति पित्तं माधुर्यंशैत्यतः । घृतं तु ल्यगुणं दोषं संस्कारान्तु जवेद कफम्” (नि. अ. १) इति । न च वाक्यं रूक्षोष्णचित्रकादिस्ंस्काराद्द्रव्येषां सर्पिभूतं, ततश्च सर्पिषः स्नेहशैले तद्विरुद्धे कथं तिष्ठतः ? इति; यतः सर्पिः संबद्धचित्रकावयवानुगतं हि रूक्षोष्णत्वं, सर्पिर्गते च स्नेहशैले इति भिन्नाश्रयत्वाच्च विरोधः; इदमेव च सर्पिषः संस्कारानुवर्तनं यद्-खगुणविरुद्धस्यापि तस्यानुपघातेन धारणं; संस्कारकचित्रकादिगुणवहनेऽपि सर्पिषः शैलादयः कदाचिदभिमुख्यन्ते संस्कारकगुणैरुष्णदिग्भिर्न पुनः स्नेहगुणः, तस्य स्नेहेषु सर्वोत्तमा व्यवस्थितस्य प्रबलत्वात्; अत एव सर्पिरादयः स्नेहप्रधानत्वात्

१ 'सीढनीति प्रसिद्धा' इति पा० ।

‘स्नेहा’ इत्युच्यन्ते । अन्ये तु संस्कारानुवर्तनं खगुणोपघातेन संस्कारकगुणवहनं ब्रुवन्, एतच्च तैले तिष्ठति न सर्पिर्धीति वदन्ति; सर्पिषि तु संस्कारानुवर्तनमुक्तं यत् तत् सर्पिषि सर्वथा कस्यचिद्गुणस्य संस्कारगुणेनानुपघाताद्भवति; तथाहि—दाहप्रशमनार्थं ज्वरे चन्दनादिशीतद्रव्यसाधिततैलमुक्तं, यतः शीतेन साधितं तैलमुष्णम् । खमावाच्छीतमेव भवतीति ॥ १३ ॥

घृतं पित्तानिलहरं रसशुक्रौजसां हितम् ।
निर्वापणं मृदुकरं स्वरवर्णप्रसादनम् ॥ १४ ॥
मारुतघ्नं न च श्लेष्मवर्धनं बलवर्धनम् ।
त्वच्यमुष्णं स्थिरकरं तैलं योनिविशोधनम् ॥ १५ ॥
विद्धमग्नाहृतभ्रष्टयोनिकर्णशिरोरुजि ।
पौरुषोपचये स्नेहे व्यायामे चेप्यते वसा ॥ १६ ॥
बलशुकरसश्लेष्ममेदोमज्जाविवर्धनः ।
मज्जा विशेषतोऽस्थानं च बलकृत् स्नेहने हितः ॥ १७ ॥

स्नेहगुणानभिधत्ते-घृतमिलादि । निर्वापणं दाहप्रशमनम् । मारुतप्रमिलादि तैलगुणः । स्थिरकरम् अङ्गस्थैर्येकरम् । विदेत्यादि वसागुणः । पौरुषोपचयः शुक्रोपचयः । स्नेहे शरीरस्नेहने कर्तव्ये । बलशुकेत्यादि मज्जगुणः ॥ १४-१७ ॥

सर्पिः शरदि पातव्यं वसा मज्जा च माधवे ।
तैलं प्रावृषि नात्युष्णशीते स्नेहं पिबेन्नरः ॥ १८ ॥

सर्पिरादिपानकालमाह—सर्पिः शरदीत्यादि । माधवे वैशाखे । प्रावृषापादश्रावणौ, यदुक्तं—“प्रावृद्ध शुक्लनभौ ज्येष्ठी” (सि. अ. ६) इति । शरदि बहुपित्तत्वेन पित्तविरुद्धं घृतमेव यौगिकं, नान्यत्सैलादिः । वसामज्जोस्तु नातिशीतोष्णत्वात् साधारणैः यतस्त्रयोऽनुपाने शीतत्वेन बोष्णत्वेन वा निर्देशो न कृतः; “यथासर्वं तु शैलौष्ण्ये वसामज्जोर्विनिर्दिशेत्” (सू. अ. २७) इति तु वचनेन शैलौष्ण्यभिधानं सामान्येन, तैलसर्पिर्वैदौष्ण्यशैल्यानभिधानाच्च प्रकर्षप्राप्तशैलोष्णत्वप्राप्तकम् । अत एवोक्तं—“तैलवसामज्जसर्पिषां तु यथापूर्वं श्रेष्ठत्वं वातश्लेष्मविकारेषु भवति, यथोत्तरं पित्तविकारेषु” (वि. अ. ८) इति । अत्रोत्तरस्य सर्पिषः शैल्यात् पित्तहरत्वं, तैलस्य सृणत्वान्नातश्लेष्महरत्वं, वसामज्जोस्तु साधारणत्वेन मध्यगतत्वमिति स्थितम् । एवं वसामज्जोः साधारणत्वेन तथा वल्यत्ववातुवृद्धिकरत्वाभ्यामनतिशीतोष्णे तथा बलशयघातुक्षययुक्ते माधवे प्रयोगो युक्तः । चैत्रस्तु मुख्यसाधारणगुणोऽपि प्रभूतश्लेष्मतया न स्नेहविषय इत्युक्तः । सामान्येन स्नेहोपयोगे शस्तं कालमाह—नात्युष्णोऽपि । नात्युष्णे ग्रीष्मे, नातिशीते हेमन्ते शिशिरे च तथा वर्षजनितशैले वर्षाकाले । अयं चानालयिकविकारे सति कालनियमो ज्ञेयः, अग्रे उष्णे शीते च काले स्नेहोपदेशात् ॥ १८ ॥

वातपित्ताधिको रात्रावृष्ये चापि पिबेन्नरः ।
श्लेष्माधिको दिवा शीते पिबेच्चामलभास्करे ॥ १९ ॥

१ 'संस्कारगुणेन खगुणोपघाताद्भवति' इति पा० ।

कालविशेषे दोषविशेषे च पानकम् दर्शयति—वातेत्यादिना । वातश्च पित्तं च वातपित्तं, तदधिको वातपित्ताधिकः । राज्ञाविति सायम् । उष्णे ग्रीष्मे । श्लेष्माधिकग्रहणमस्त्यन्तशीतविकारग्रहीतपुरुषोपलक्षणार्थं, तेन वातश्लेष्माधिकः श्लेष्माधिकश्च ग्रहते; अत एव सुश्रुतेऽप्युक्तं—“वातपित्ताधिको राज्ञौ वातश्लेष्माधिको दिवा” (सु. चि. ३१) इति । केवलवाताधिकस्य तथा पित्ताधिकस्य श्लेष्माधिकस्य च साधारणे शरदादौ काले उत्सर्गसिद्ध एव पानकालो वक्ष्यमाणो भवति । वक्ष्यति हि—“पिबेत् संशमनं स्नेहमक्षकाले” इत्यादि । अन्ये तु श्रुवते—वाताधिकग्रहणेन केवलवातस्यापि ग्रहणं, श्लेष्माधिकव्यपदेशाच्च वातश्लेष्म-पित्तश्लेष्मणोरपि ग्रहणमिति । शीते हेमन्तादौ । असलः प्रबलरश्मिर्यस्मिन् दिनस्य भागे भास्करः सोऽमलभास्करो मध्याह्न इति यावत् ॥ १९ ॥

अत्युष्णे वा दिवा पीतो वातपित्ताधिकेन वा ।
मूर्च्छां पिपासामुन्मादं कामलां वा समीरयेत् ॥२०॥
शीते राज्ञौ पियन्नं स्नेहं नरः श्लेष्माधिकोऽपि वा ।
आनाहमरुचिं शूलं पाण्डुतां वा समृच्छति ॥ २१ ॥

उक्तकालनियमविपर्यये दोषमाह—अत्युष्णे वेत्यादि । अत्युष्णे काले दिवा पीतः स्नेहः श्लेष्मिकस्यापि यथोक्तविकारकरः, तथा वातपित्ताधिकेन पीतः शीतकालेऽपि यथोक्तविकारकरः; एवं निशापानेऽपि वाक्यार्थः; परं निषिद्धस्य कालस्य दोषस्य च मेलकेऽस्यैव चोक्तविकारप्रकर्षप्रकर्षौ तर्कणीयौ ॥ २० ॥ २१ ॥

जलमुष्णं घृते पेयं यूपसैलेऽनु शस्यते ।
वसामज्जोस्तु मण्डः स्यात् सर्वेषूपणमयान्मु वा २२

अनुपानमाह—जलमिषादि । तैलेऽन्विति अनुपाने । अनुपानपरिमाणं तु सम्यग्भेषजपाकार्थं क्रियमाणं भेषजावैकारिकपाकेनैवोपेयं, वृद्धवैयव्यवहाराच्च ॥ २२ ॥

ओदनश्च विलेपी च रसो मांसं पयो दधि ।
यवाग्नः सूपशकौ च यूपः काम्बलिकः खडः ॥२३॥
सक्तवस्तिरुपिष्टं च मद्यं लेहास्तथैव च ।
मध्यमभ्यञ्जनं वस्तिस्तथा चोत्तरवस्तयः ॥ २४ ॥
गण्डूषः कर्णतैलं च नस्तः कर्णाक्षितर्पणम् ।
चतुर्विंशतिरित्येताः स्नेहस्य प्रविचारणाः ॥ २५ ॥

विचारणाः संख्यायां खरूपेण चैकग्रन्थेनाह—ओदनश्चेत्यादि । विलेपी विरलद्रवा यवागूर्बहुसिक्थसमन्विता ज्ञेया । सशाकपल्लवेन कृतो यूपः खडः । काम्बलिको दधिलवणस्नेहितलाघिष्ठत द्वैषदम्लः । एतयोश्चदाहरणं यथा—“तर्क कपित्थ-चैत्रिरीमरिचाजाजिचित्रकैः । सुपकः खड्युषोऽयमयं काम्बलिको मतः ॥ दध्यम्बो लवणस्नेहितलाघान्वितः श्वेतः” इति ।

१ कल्पनापूर्वकमेता इत्यर्थः । २ ‘उक्तोका’ इति पा० ।

लेहः शर्करादीनां पाकात् कृतः लिङ्घत इति लेहः । प्रविचार्यते अवयवार्थेऽनुकल्पेनोपयुज्यतेऽनयेति प्रविचारणा ओदनादयः; ओदनादयश्च स्नेहप्रविचारणार्थं स्नेहयुक्ता एव बोद्धव्याः; अभ्यञ्जनादयस्तु यद्यपि शुद्धस्नेहसंपादास्तथाऽपि जठराग्निसंबन्धे न व्यभिच्यन्त इति तत्रे विचारणाशब्देनोच्यते ॥ २३-२५ ॥

अच्छपेयस्तु यः स्नेहो न तामाहुर्विचारणाम् ।
स्नेहस्य स भिषग्दृष्टः कल्पः प्राथमकल्पिकः ॥ २६ ॥

केवलस्नेहपानं तु स्नेहेन शस्यतिशयवत्त्वेन न विचारणा-संज्ञयोच्यते, एतदेवाह—अच्छपेय इत्यादि । अच्छश्च पेयश्च अच्छपेयः, ओदनाद्यसंबन्धे सति पेय इत्यर्थः । न तामाहुर्विचारणामिति वचनेन वैद्यपरम्परासिद्धोऽयं व्यवहार इति दर्शयति । भिषगिर्महोऽयं भिषग्दृष्टः । प्रथमे श्रेष्ठे कल्पे पक्षे भवतीति प्राथमकल्पिकः, श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ २६ ॥

रसैश्चोपहितः स्नेहः समासव्यासयोगिभिः ।
षड्भिक्षिपथिधा संस्थां प्राप्नोत्येकश्च केवलः ॥२७॥
एवमेताश्चतुःपथिः स्नेहानां प्रविचारणा ।
ओकर्तुंव्याधिपुरुषान् प्रयोज्या जानता भवेत् ॥२८॥

प्रकारान्तरेण विचारणामेदमाह—रसैश्चेत्यादि । समासो रसानामन्योन्यमेलकः, व्यासोऽमेलकः; समासव्यासवन्निः षड्भिक्षी रसैरोदनादिगतेरुपहितो युक्तः सन् स्नेहविषादिसंख्यां प्राप्नोति । एकश्च केवल इत्यच्छपेयं वर्जयित्वाऽभ्यञ्जनादिप्रयोज्यः । त्रिषष्टी रसमेदा आग्नेयभद्रकाप्येयं “खादुर्मलदिभिर्भोग्यं” (सु. अ. २६) इत्यादिवाक्ये वक्ष्यमाना बोद्धव्याः । एवं स्नेहानां रसयुक्तानां चतुःपथिः प्रविचारणा भवन्ति । चतुःपथिरिति स्नेहानामित्यनेन संबध्यते, तेन प्रविचारणेत्येकवचनमुपपन्नं भवति । न सर्वविचारणा सर्वत्र कर्तव्या, किन्तु सात्म्यवृत्त्याधिदोषपुरुषान् परीक्ष्य या यत्र युज्यते सा तत्र कर्तव्येत्याह—ओकर्तव्या इति । ओकः अभ्यासः । पुरुषग्रहणेन कस्मिन् देशेऽयं पुरुषो वर्तते इति परीक्षया देशोऽप्यवरुद्धो बोद्धव्यः, वयोबलप्रसृतयश्च बोद्धव्याः ॥ २७ ॥ २८ ॥

अहोरात्रमहः कृत्स्नमर्धाहं च प्रतीक्षते ।
प्रधाना मध्यमा ह्रस्वा स्नेहमात्रा जरां प्रति ॥ २९ ॥
इति तिस्रः समुद्दिष्टा मात्राः स्नेहस्य मानतः ।
तासां प्रयोगान् वक्ष्यामि पुरुषं पुरुषं प्रति ॥ ३० ॥
प्रभूतस्नेहिनित्या ये क्षुत्पिपासासहा नराः ।
पावकश्चोत्तमबलो येषां ये चोत्तमा बले ॥ ३१ ॥
गुल्मिनः सर्वपेदाश्च विसर्पोपेदाश्च ये ।
उन्मत्ताः कृच्छ्रमूत्राश्च गाढवर्चस एव च ॥ ३२ ॥
पिबेयुरुत्तमां मात्रां तस्याः पाने गुणाञ्जुषु ।
विकाराञ्छमयलेपा शीघ्रं सम्यक्प्रयोजिता ॥ ३३ ॥
दोषानुकारिणी मात्रा सर्वमार्गानुसारिणी ।
बल्या पुनर्नवकरी शरीरेन्द्रियचेतसाम् ॥ ३४ ॥

१ ‘भिषग्दृष्टः’ इति । २ ‘प्रविचारणाः’ इति पा० ।

अरुष्कस्फोटपिडकाकण्डूपामाभिरर्दिताः ।
कुष्ठिनश्च प्रमीढाश्च वातशोणितिकाश्च ये ॥ ३५ ॥
नातिबह्वाशिनश्चैव मृदुकोष्ठास्तथैव च ।
पिबेयुर्मध्यमां मात्रां मध्यमाश्चापि ये बले ॥ ३६ ॥
मात्रेषा मन्दविभ्रंशा न चातिबलहारिणी ।
सुखेन च स्नेहयति शोधनार्थं च युज्यते ॥ ३७ ॥
ये तु वृद्धाश्च बालाश्च सुकुमाराः सुखोचिताः ।
रिक्तकोष्ठत्वमहितं येषां मन्दाग्नयश्च ये ॥ ३८ ॥
ज्वरातीसारकासाश्च येषां चिरसमुत्थिताः ।
स्नेहमात्रां पिबेयुस्ते हृत्वां ये चावरा बले ॥ ३९ ॥
परिहारे सुखा चैषा मात्रा स्नेहनबृंहणी ।
वृथ्वा बल्या निराबाधा चिरं चाप्यनुवर्तते ॥ ४० ॥

मात्रायाः संख्यां प्रमाणं चाह—अहोरात्रमित्यादि । अहो-
रात्रशब्दोऽष्टप्रहरोपलक्षणः, एवमहःशब्दार्थहस्त्यादौ चतुःप्रह-
रद्विप्रहरोपलक्षणौ, तेन प्रहराद्यतीतेऽप्यहनि पीता मात्रा यथो-
क्तप्रहरकालप्राप्त्या दिनान्तरे राज्ञौ वा जीर्यमाणा मन्तव्याः
अन्ये त्वहोरात्रशब्देन न्यूननाप्यह्ना युक्ता रात्रिहोरात्रशब्देनो-
च्यन्ते, कृत्स्नार्धाहौ तु प्रहरोपलक्षणाविति वदन्ति । अत्र यदा
अहोरात्रपरिणामिनी मात्रा क्रियते, तदा तदहाराहो न कर्तव्यः;
अत एवैतत्पानं पुरुषविशेषविषयकधने उक्तं—“क्षुतिपासासहा
नराः” इति । प्रभूतस्नेहनित्याः प्रभूतस्नेहसात्म्याः । सम्यग्यो-
जितेतिवचनेन महाव्यापित्वमस्याः सूचयति । सर्वमार्गाः
कोष्ठसन्निधमर्मशाखाः । पुनर्नवकरी निःशेषदोषहरत्वेन । अरुष्के-
त्यादि मध्यममात्रागुणः; अरुष्का अरुणिका । शोधनार्थं इति शोध-
नार्थं (ज्ञे)हृत्करणे; एतेन उत्तममात्रा संश्रमेने एव परं, न तु
शोधनाङ्गज्ञेहृत् कर्तव्येति दर्शयति । ये त्वित्यादि ह्रस्वमात्रा-
गुणः । परिहारे सुखेति अल्पपरिहारत्वेन ॥ २९-४० ॥

वातपित्तप्रकृतयो वातपित्तविकारिणः ।
चक्षुःकामाः क्षताः क्षीणा वृद्धा बालास्तथाऽबलाः ॥
आयुःप्रकर्षकामाश्च बलवर्णस्वरार्थिनः ।
पुष्टिकामाः प्रजाकामाः सौकुमार्यार्थिनश्च ये ॥ ४२ ॥
दीप्त्योजःस्मृतिर्मेधाग्निबुद्धीन्द्रियबलार्थिनः ।
पिबेयुः सर्पिरातीश्च दाहशस्त्रविषाग्निभिः ॥ ४३ ॥

यः स्नेहो यत्र कार्यस्तमाह—वातपित्त्यादि । वातपित्त-
विकारग्रन्थेनैव वातपित्तप्रकृतिषु लब्धेषु पुनस्तदभिधानं वात-
पित्तप्रकृतीनां श्लोकलम्भाविकारोऽपि धृतपानोपदेशार्थम्; एवं
वातव्याधिभिराविष्टा वातप्रकृतयश्च य इत्यत्र व्याख्येयम् ।
बलार्थिन इत्यत्र बलशब्दः स्मृत्यादिभिः संबध्यते । आर्ताः
पीडिताः, दाहादिभिरिति संबन्धः ॥ ४१-४३ ॥

प्रवृद्धस्त्वप्ममेदस्काश्चलस्थूलगलोदराः ।
वातव्याधिभिराविष्टा वातप्रकृतयश्च ये ॥ ४४ ॥

बलं तनुत्वं लघुतां दृढतां स्थिरगात्रताम् ।
स्निग्धरूक्षणतनुत्वंतां ये च काङ्क्षन्ति देहिनः ॥ ४५ ॥
कृमिकोष्ठाः कूरकोष्ठास्तथा नाडीभिरर्दिताः ।
पिबेयुः शीतले काले तैलं तैलोचिताश्च ये ॥ ४६ ॥
तैलविषयमाह—प्रवृद्धत्यादि । शीतले काल इति तैलसो-
णत्वेन शीतलेऽपि काल इत्यर्थः; तेन सामान्यप्रतिषेधः
‘नात्युष्णशीते स्नेहं पिबेन्नरः’ इति न विरुध्यते; यदि वा
सर्पिःपानकालपेक्षया शीतत्वं बोद्धव्यम् ॥ ४४-४६ ॥
वातातपसहा ये च रुक्षा भाराध्वकर्षिताः ।
संशुष्करेतोरुधिरा निष्पीतकफमेदसः ॥ ४७ ॥
अस्थिसन्धिर्सिरास्त्रायुर्मर्मेकोष्ठमहारुजः ।
बलवान्मारुतो येषां खानि चावृत्य तिष्ठति ॥ ४८ ॥
महच्चाशिवलं येषां वसासात्माश्च ये नराः ।
तेषां स्नेहयितव्यानां वसापानं विधीयते ॥ ४९ ॥

वसाविषयमाह—वातातपेयादि । संशुष्कनिष्पीतशब्दै
क्षीणार्थोवेव । महारुज इत्यस्थ्यादिभिः संबध्यते । खानि
क्षोतांसि ॥ ४७-४९ ॥

दीप्ताग्नयः क्लेशशया घसराः स्नेहसेविनः ।
वाताताः कूरकोष्ठाश्च स्नेह्या मज्जानमाप्नुयुः ॥ ५० ॥
येभ्यो येभ्यो हितो यो यः स्नेहः स परिकीर्तितः ।

दीप्ताग्नय इत्यादि मज्जपानविषयः । घसरा बहुभक्षकाः ।
आप्नुयुः उपयुजीरन् ॥ ५० ॥—

स्नेहनस्य प्रकर्षौ तु सप्तरात्रिन्नात्रकौ ॥ ५१ ॥

प्रकर्षाविति अल्पप्रकर्षभूयःप्रकर्षौ; तेन, अल्पत्वेन त्रैरा-
त्रिकः प्रकर्षः, भूयस्त्वेन साप्तरात्रिक इति च भवति । एतच्च
वक्ष्यमाणसद्यःस्नेहप्रयोगातिरिक्तप्रयोगे बोद्धव्यः; यदि वा, सद्यः-
स्नेहप्रयोगा अपि त्र्यहर्गैव स्नेहयन्ति, स्तुत्यर्थं तु तेषु सद्य
इत्युक्तम् । यदुक्तं—“त्र्यहर्गैव सप्तदिनं परं तु स्निग्धो नरः
स्नेदयितव्य इष्टः । नातः परं स्नेहनमादिशन्ति सात्मीयभवेत्
सप्तदिनात् परं तु” (सि. अ. १) इति ॥ ५१ ॥

स्वेद्याः शोधयितव्याश्च रुक्षा वातविकारिणः ।

व्यायाममद्यक्षीनित्याः स्नेह्याः स्युर्यं च चिन्तकाः ॥

सामान्येन स्नेह्यानाह—स्वेद्या इत्यादि । स्वेद्याः स्वत-
न्त्रस्नेदसाध्या वातरुगातादयः, शोधनाङ्गस्नेदसाध्यानां तु
शोधयितव्या इत्यनेनैव गृहीतत्वात् । चिन्तका इति चिन्ता-
बहुलाः ॥ ५२ ॥

संशोधनादते येषां रुक्षणं संप्रवक्ष्यते ।

न तेषां स्नेहनं शस्तमुत्सन्नकफमेदसाम् ॥ ५३ ॥

अभिष्यन्णाननगुदा नित्यमन्दाग्नयश्च ये ।

तृष्णामूर्च्छांपरीताश्च गर्भिण्यस्तालुशोषिणः ॥ ५४ ॥

अन्नद्विषश्चर्दयन्तो जठरामग्रादिताः ।
तुर्वलाश्च प्रतान्ताश्च स्नेहग्लाना मदतुराः ॥ ५५ ॥
न स्नेहा वर्तमानेषु न नस्तोवस्तिकर्मसु ।
स्नेहपानात् प्रजायन्ते तेषां रोगाः सुदारुणाः ॥ ५६ ॥

अस्नेहानाह—संशोधनादत इत्यादि । येषां रूक्षं वक्ष्यते लङ्घनवृद्धणीये—“अभिष्यन्दा महादोषा मर्मस्था व्याधयश्च ये । ऊरुस्तम्भप्रसृतयो रूक्षणीया निदर्शिताः” (सू. अ. २२) इत्यनेन, तेषां शोधनादते स्नेहनं न शस्तं, यदा तु शोधनेन विरूक्ष्यन्ते तदा परं शोधनाद्ध(र्ष)स्त्रप्र स्नेहः कर्तव्य इति भावः । उत्सवो वृद्धः कफो मेदश्च येषां ते तथा; एतच्च विशेषणं विरूक्षणीया एवंभूता एव भवन्तीति दर्शयति । अभिष्यणः द्रवप्रधानश्लेष्मविकारी । गरः कृत्रिमं विषम् । अतिप्रताप्तः अतिक्षीणद्रवचातुः । वर्तमानेषु कियमाणेष्वित्यर्थः ॥ ५३-५६ ॥

पुरीषं प्रथितं रूक्षं वायुरप्रगुणो मृदुः ।
पक्वा खरत्वं रौक्ष्यं च गात्रस्यास्निग्धलक्षणम् ॥ ५७ ॥
वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वैद्यः स्निग्धमसंहतम् ।
मार्दवं स्निग्धता चाङ्गे स्निग्धानामुपजायते ॥ ५८ ॥
पाण्डुता गौरवं जाड्यं पुरीषस्याविपकता ।
तन्द्रीरश्चिरुत्केशः स्यादतिस्निग्धलक्षणम् ॥ ५९ ॥

अस्निग्धलक्षणमाह—पुरीषमित्यादि । मृदुरिति पलुर्विशेषणम् । वातानुलोम्यमित्यादि स्निग्धलक्षणम् । पाण्डुतेत्यादि अतिस्निग्धलक्षणम् । जाड्यम् इन्द्रियजडत्वम् ॥ ५७-५९ ॥

द्रवोष्णमनभिष्यन्द् भोज्यमचं प्रमाणतः ।
नातिस्निग्धमसंकीर्णं श्वः स्नेहं पातुमिच्छता ॥ ६० ॥
पिबेत् संशमनं स्नेहमन्नकाले प्रकांक्षितः ।
शुद्ध्यर्थं पुनराहारे नैवो जीर्णं पिबेन्नरः ॥ ६१ ॥
जेहात् पूर्व यत् पथ्यं तदाह—द्रवोष्णमित्यादि । असंकीर्णम् अविरुद्धवीर्यम् । श्व इत्यागामिदिने । अन्नकाले द्विप्रहरादिलक्षणे बुभुक्षा कदाचिच्च स्यादपि तदर्थं विशेषणं—प्रकांक्षित इति । शुद्ध्यर्थं तु स्नेहं नैवो दिनान्तरकृते आहारे जीर्ण एव प्रातरेव पिबेदित्यर्थः । संशमनार्थं स्नेहो यदि जरणान्ते प्रातरेव कियते तदा कोष्ठोपलेपकदोषस्याक्षयत्वेन दोषेण संबद्धो दोषोत्क्रेणं कुर्याच्च संशमनं, संशोधनार्थस्तु दोषोत्क्रेणं करोतीत्यपेक्षणीय एवेति भावः । एतच्च कालकथनमुत्तरार्गेण, तेन “वातपित्ताधिको रात्रौ” इत्युक्तकालविरोधो न भवति ॥ ६० ॥ ६१ ॥
उष्णोदकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाशयः ।
शक्नुमन्नानिलोद्गारादुदीर्णश्च न धारयेत् ॥ ६२ ॥
व्यायाममुच्चैर्वचनं क्रोधशोको हिमातपौ ।

१ ‘दर्शनार्थ’ इति पा० । २ ‘सदनं’ इति पा० । ३ ‘न भव-
लपि’ इति पा० । ४ ‘ब्रह्मचारी क्षपाशय इत्यनेन मैथुनदिवास्व-
प्नरात्रिजागरणानां निषेधः’ इति शिवदाससेनः । ५ ‘उदीर्णाश्च
न धारयेदित्यत्र चकारादुदीर्णाश्च नोदीरयेदित्यर्थो ज्ञेयः’ इति
शिवदाससेनः ।

१ ‘दर्शनार्थ’ इति पा० । २ ‘सदनं’ इति पा० । ३ ‘न भव-
लपि’ इति पा० । ४ ‘ब्रह्मचारी क्षपाशय इत्यनेन मैथुनदिवास्व-
प्नरात्रिजागरणानां निषेधः’ इति शिवदाससेनः । ५ ‘उदीर्णाश्च
न धारयेदित्यत्र चकारादुदीर्णाश्च नोदीरयेदित्यर्थो ज्ञेयः’ इति
शिवदाससेनः ।

वर्जयेत्प्रवातं च सेवेत शयनासनम् ॥ ६३ ॥
स्नेहं पीत्वा नरः स्नेहं प्रतिभुञ्जान एव च ।
स्नेहमित्योपचाराद्धि जायन्ते दारुणा गदाः ॥ ६४ ॥

क्षपाशयमेव खपितेति क्षपाशयः । अप्रवातं चेति शयना-
सनविशेषणम् । स्नेहं प्रतिभुञ्जान इति स्नेहं जीर्णोऽपि स्नेहप्रयो-
गानुगुणमन्त्रेस्नेहमविरुद्धवीर्यादिगुणयुक्तं भुञ्जानः । एतेन स्नेहे
पीते जीर्णे किंच हिताहितमिति प्रश्नद्रव्यस्रोतरमिदम्—उष्णो-
दकोपचारी स्यादित्यादि भवति ॥ ६३-६४ ॥

मृदुकोष्ठस्त्रिगुणैश्च स्निग्धलक्षणोपसेवया ।
स्निग्धति कूरकोष्ठस्तु सत्रात्रेण मानवः ॥ ६५ ॥
गुडमिश्रुरसं मस्तु क्षीरमुल्लोडितं दधि ।
पायसं कुशरां सर्पिः काश्मर्यैश्चिफलासरसम् ॥ ६६ ॥

द्राक्षारसं पीलुरसं जलमुष्णमथापि वा ।
मद्यं वा तरुणं पीत्वा मृदुकोष्ठो विरिच्यते ॥ ६७ ॥
विरिचयन्ति नैतानि कूरकोष्ठं कदाचन ।
भवति कूरकोष्ठस्य ग्रहण्यत्युत्पन्नानिला ॥ ६८ ॥
उदीर्णपित्ताऽल्पकफा ग्रहणी मन्दमाहता ।
मृदुकोष्ठस्य तस्मात् स सुविरेच्यो नरः स्मृतः ॥ ६९ ॥

मृदुकोष्ठालक्षणमाह—मृदित्यादि । अभ्यहितत्वात् कोष्ठ-
ज्ञानस्यान्यथाऽपि तल्लक्षणमाह—गुडमित्यादि । उल्लोडितं दधि-
सरः । कुशरा तिलतण्डुलमाषकृता यवागूः वचनं हि—“तिल-
तण्डुलमाषैस्तु कुशरा त्रिसरेति च” । कूरकोष्ठविरिचनहेतु-
माह—भवतीत्यादि । ग्रहणी कोष्ठस्याप्यधिष्ठानभूता नाडी;
यदुक्तम्—“अप्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता” (चि.
अ. १५) इति । उदीर्णपित्तेत्यादि मृदुकोष्ठस्वरूपकथनम् ।
कूरकोष्ठस्य ग्रहणीगतो वायुगुडादीनां सरत्वं प्रतिबध्नाति,
मृदुकोष्ठस्य हि ग्रहण्यां विरोधको वायुर्नास्ति, स्तम्भकोऽपि
श्लेष्माऽल्पः, उद्धृतसरत्वरुणं च पित्तं प्रवल्गं तेन गुडादिभिः
सुखं विरेचनं भवतीति भावः ॥ ६५-६९ ॥

उदीर्णपित्ता ग्रहणी यस्य चाग्निबलं महत् ।
भस्मीभवति तस्याशु स्नेहः पीतोऽग्नितेजसा ॥ ७० ॥
स जग्ध्वा स्नेहमात्रां तामोजः प्रक्षारयन् बली ।
स्नेहाश्चिरुत्तमां तृष्णां सोपसर्गामुदीरयेत् ॥ ७१ ॥

१ गङ्गाधरस्तु ‘स्नेहं पीत्वा नरे स्नेहं प्रतिभुञ्जान एव च’ इति
पठति, ‘स्नेहं पीत्वा त्वपरं स्नेहं प्रतिभुञ्जाने नरे स्नेहमित्योपचारा-
द्धारुणा गदा जायन्ते’ इति व्याख्यानवति । योगीन्द्रनाथसेनस्तु
‘स्नेहं पीत्वा नरः स्नेहं प्रतिभुञ्जान एव च । उष्णोदकोपचारी स्यात्’
इत्यादि ‘सेवेत शयनासनम् । स्नेहमित्योपचाराद्धि जायन्ते दारुणा
गदा’ इत्येवं किञ्चिन्नौर्वापर्यं कृत्वा पठति, ‘पीते हिताहितमाह—स्नेहं
पीत्वेत्यादि । स्नेहं पीत्वा तथा स्नेहं प्रतिभुञ्जानः तस्मिन्नेव दिने स्नेहं
पिबन् स्नेहं पीतवान् स्नेहं विषंश्लेष्मैः, नर उष्णोदकोपचारी स्यात्’
इत्यादि व्याख्यानवति च ।

नालं स्नेहसमुद्भूतस्य शमायाञ्च सुगुर्वैपि ।
 स चेत् सुशीतं सलिलं नासादयति दहते ।
 यथैवाशीविषः कक्षमध्यगः खविषाग्निना ॥ ७२ ॥
 अजीर्णं यदि तु स्नेहे तृष्णा स्याच्छर्दयेद्विपक्व ।
 शीतोदकं पुनः पीत्वा भुक्त्वा रुक्षाश्चमुल्लिखेत् ७३
 न सर्पिः केवलं पित्ते पेयं सामे विशेषतः ।
 सर्वं ह्यनुस्नेहेह हत्वा संज्ञां च मारयेत् ॥ ७४ ॥
 तैन्द्रा सोत्केश आनाहो ज्वरः स्तम्भो विर्सहता ।
 कुष्ठानि कण्डूः पाण्डुत्वं शोफाशीस्यरुचिरुत्था ७५
 जठरं प्रहणीदोषाः सैमित्यं वाक्यनिग्रहः ।
 शूलमामप्रदोषाश्च जायन्ते स्नेहविभ्रमात् ॥ ७६ ॥
 तन्नाप्युल्लेखनं शस्तं स्नेदः कालप्रतीक्षणम् ।
 प्रति प्रति व्याधिवलं बुद्ध्वा संसनमेव च ॥ ७७ ॥
 तत्कारिष्टप्रयोगश्च रुक्षपानान्नसेवनम् ।
 मूत्राणां त्रिफलायाश्च स्नेहव्यापत्तिमेवजम् ॥ ७८ ॥
 संप्रति स्नेहव्यापदो दर्शयति—उरीर्णैत्यादि । ओजः
 सर्वधातुसामूतं हृदि स्थितं, प्रशारयन् स्थानाङ्गशयनं क्षप-
 यञ्च । बलीत्यनेन स्नेहेऽप्यनो बह्निवितरां बलवान् भवतीति
 दर्शयति । वचनं हि—“नालं स्नेहसमुद्भूतस्य शमायाञ्च सुगुर्वैपि”
 इति । उत्तमां महतीं मात्राम् । तोपसर्गां सोपद्रवाम् । कक्षः काष्ठ-
 समूहः । छर्दयेदिति प्रथमं स्नेहमेव तृष्णाकारकं छर्दयेत्थत्वा
 पुनः शीतोदकं पीत्वा रुक्षां च भुक्त्वा उल्लिखेदिति योजनी-
 यम् । न सर्पिरित्यादि ।—न सर्पिः सामे पित्ते पेयं, केवलं त्वसं-
 स्कृतं विशेषतो न पेयं सामपित्त एवेति योजना; एवं मन्यते—
 संस्कृतं तित्कदादिभिर्गुणैः सामे पित्ते तित्कदादिपाचनगुणानु-
 योगाद्योग्यं कैदापिद्वयव्यपि, असंस्कृतं तु सर्वथा विरुद्धमेव;
 यदिया, केवलमसंस्कृतं सर्पिः पित्ते सामान्येन सामे निरामे
 वा न पेयं, सामे पित्ते विशेषत इति योजना । एतेन, यत्रापि
 सामान्येन घृतं विहितं, यथा—“अत ऊर्ध्वं कफे मन्दे वात-
 पित्तोत्तरे ज्वरे । परिपक्वेषु दोषेषु सर्पिःपानं यथाऽमृतम्”
 (चि. अ. ३) इत्यादौ, तन्नाप्युत्तिमेवजसंस्कृतमेव बोद्ध-
 व्यम् । यदिया, न केवलं पित्ते सामे सर्पिर्विशेषतो न पेयं,
 किंतुहि तैलादीन्यपि वातश्लेष्माविहितानि तयोः सामयोर्न पेया-
 नीत्यर्थः । अस्मिन् व्याख्यानेऽप्येवमित्यकारप्रस्थेयो द्रष्टव्यः ।
 अनुस्नेदो पित्तवर्णं कुर्यात् । संज्ञा स्मृत्यः, तदनन्तं चेह व्या-
 पिप्रभावात् । सैमित्यम् आर्द्रवन्नागुणित्ववमिव । आमप्रदोषा
 अलसकविस्फिकादयः । कालप्रतीक्षणं स्नेहज्ज्वनितदोषक्षयं याव-
 दभोजनम् । तत्कारिष्टाणां च चिकित्सावश्यकामाणां प्रयोगः ।
 मूत्राणां त्रिफलायाश्च सेवनमिति संबन्धः ॥ ७०-७८ ॥
 अकाले चाहितश्चैव मात्रया न च योजितः ।
 स्नेहो मिथ्योपचाराच्च व्यापयेतातिसेवितः ॥ ७९ ॥

१ 'यानुचरेदेह' इति पा० । २ 'तन्नीरुत्केश' इति पा० ।
 ३ 'योयं शक्येतापि' इति पा० ।

मिथ्योपचारात् यथोक्तविध्यननुष्ठानात् । अतिसेवितः काल-
 प्रकर्षणं सेवितः ॥ ७९ ॥

स्नेहात् प्रस्कन्दनं जन्तुस्त्रिग्रात्रोपरतः पिबेत् ।
 स्नेहवद्रवमुष्णं च ज्वहे भुक्त्वा रसौदनम् ॥ ८० ॥

संशोधनस्नेहपाने वृत्तिप्रचारमाह—स्नेहादित्यादि । स्नेहात्
 स्नेहप्रयोगात् । त्रिग्रात्रोपरतः त्रिग्रात्रं परित्कक्षस्नेहपान इत्यर्थः ।
 प्रस्कन्दनं विरेचनम् । स्नेहोपरसत्रिग्रात्र एव भोजनं दर्शयति—
 स्नेहवदित्यादि । रसप्रधानमोदनं रसौदनम् ॥ ८० ॥

एकाहोपरतस्तद्भुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिबेत् ।

वमनं स्नेहवृत्तिमाह—एकैत्यादि । एकाहोपरतः स्नेहादिति
 योजना । तद्वदिति स्नेहवद्रवमुष्णं च रसौदनं स्नेहोपरमदिवस
 एव ॥—

स्यात्त्वसंशोधनार्थं वृत्तिः स्नेहे विरिक्तवत् ॥ ८१ ॥

संशमनविधिमाह—स्यात्स्निह्यादि । असंशोधनार्थं संशमने ।
 वृत्तिः उपचारः । विरिक्तवदित्यनेनागता वैक्षण्येनोपकल्पनीयव-
 क्ष्यमाणं “सम्यग्विरिक्तं चैनं” (सू. अ. १५) इत्यादिग्रन्थ-
 प्रतिपादनीयमुपचारमाह, नतु पेयैविरिक्तममात्रम् । यद्यपि वम-
 नोक्ता एव तत्रोच्चैर्भाष्यादयो विरेचनवृत्तावप्यतिदिष्टास्तथाऽपीह
 वमनविधिं परित्यज्य विरेचनविध्यतिदेशो धूमपानप्रतिषेधार्थः,
 विरेचने हि तत्र “धूमपानवर्जं” (सू. अ. १५) इति कृतं,
 स्नेहपाने च धूमपानं निषिद्धं मात्राशितौ—“न मधुहृदये
 पीत्वा च न स्नेहं” (सू. अ. ५) इत्यादिना ॥ ८१ ॥

स्नेहद्विषः स्नेहनित्या मृदुकोष्ठाश्च ये नराः ।
 क्लेशसह्य मद्यनित्यास्तेषामिष्टा विचारणा ॥ ८२ ॥

लावतैरिरमायूरहंसावाराहकोकुट्टाः ।
 गव्याजौरभ्रमात्स्याश्च रसाः स्युः स्नेहने हिताः ॥ ८३ ॥

यवकोलकुलत्याश्च स्नेहाः समुडशकैराः ।
 दाडिमं दधि सस्योर्ध्वं रससंयोगसंग्रहः ॥ ८४ ॥

स्नेहयन्ति तिलाः पूर्वं जग्धाः सस्नेहफाणिताः ।
 कृशाराश्च बहुस्नेहास्तिलकाम्बलिकास्तथा ॥ ८५ ॥

फाणितं शृङ्गेरं च तैलं च सुरत्या सह ।
 पित्रेद्रुक्षो भृतेर्मांसैर्जिर्णंऽशीयाच्च भोजनम् ॥ ८६ ॥

तैलं सुराया मण्डेन वसां मज्जनमेव वा ।
 पित्रन् सकाणितं क्षीरं नरः स्निह्यति वातिकः ॥ ८७ ॥

धारोष्णं स्नेहसंयुक्तं पीत्वा सशर्करं पयः ।
 नरः स्निह्यति पीत्वा वा सरं दध्मः सकाणितम् ॥ ८८ ॥

पाश्वरस्युत्तिकी पेया पायसो माषमिश्रकः ।
 क्षीरसिद्धो बहुस्नेहः स्नेहयेदचिरात्तरम् ॥ ८९ ॥

सर्पिस्तैलवसामजातण्डुलप्रसृतेः शृङ्गता ।
 पाश्वरस्युत्तिकी पेया पेया स्नेहनमिच्छता ॥ ९० ॥

१ 'स्नेहोपरतस्य त्रिग्रात्र एव' इति पा० । २ 'विरिक्तवदिति
 यथा विरिक्तं पेयादिनामस्तथाऽस्निह्यति' इति योगीन्द्रनाथसेनः ।

(शौकरो वा रसः स्निग्धः सर्पिल्वणसंयुतः ।

पीतो द्वित्र्यसरे यन्नात् स्नेहयेदचिराच्चरम् ॥ १ ॥)

विचारणाविषयमाह—स्नेहद्विष इत्यादिना । लवादि रसाना-
मुक्तानां संस्कारमाह—यथैत्यादि । रसे स्नेहार्थोकरस उचितः
संयोगो येषां ते रससंयोगाः, तेषां संग्रहणं संग्रहः ।
पूर्वमिति भोजनात् पूर्वम् । तिलप्रधानः कामबलिकस्तिलकाम्ब-
लिकः । फाणितामिसादौ शृङ्गवेरमिति शृङ्गवेररसम् । भूतैः भट्टि-
त्रीकृतैः । पात्रप्रसूतिकी अये वक्ष्यमाणः । माषमिश्रको माषत-
ण्डुलकृतमधम् । पेया पातव्या ॥ ८२-९० ॥

प्राभ्यान्पौदकं मांसं गुडं दधि पयस्तिलान् ।

कुष्ठं शोथी प्रमेही च स्नेहने न प्रयोजयेत् ॥ ९१ ॥

स्नेहैर्यथार्हं तान् सिद्धैः स्नेहयेदविकारिभिः ।

पिप्पलीभिर्हीरतक्या सिद्धैस्त्रिफलयाऽपि वा ॥ ९२ ॥

द्राक्षामलकयूषाभ्यां दग्धा चास्नेन साधयेत् ।

व्योषगर्भं भिषक् स्नेहं पीत्वा क्षिरादिति तं नरः ॥ ९३ ॥

यवकोलकुलत्थानां रसाः क्षारः सुरा दधि ।

क्षीरसर्पिश्च तत् सिद्धं स्नेहनीयं घृतोत्तमम् ॥ ९४ ॥

यथार्हमिति यो यत्र स्नेहो युज्यते सर्पिरादिः । सिद्धैरिति
पिप्पलीभिस्तथा हीरतक्या तथा त्रिफलया चेति पृथग्योजनीयं;
पिप्पल्यादिसिद्धस्नेहश्च कुष्ठादिषु यथासंख्यमिति केचित् ।
यूषाच्चन्द्रः काथवचनः । व्योषगर्भं व्योषकलम् । अत्र त्रिभि-
र्द्रव्यैर्मिलित्वा चातुर्यम् । यवकोलादौ षड्व्यङ्गि स्नेहसमानः ।
क्षारो यवक्षारः कल्कः ॥ ९१-९४ ॥

तैलमज्जवासासर्पिर्बदरत्रिफलारसैः ।

योनिशुक्रप्रदोषेषु साधयित्वा प्रयोजयेत् ॥ ९५ ॥

तैलमज्जलादि ।—चतुःस्नेहोऽकल्क एव, तैलमज्जवासासर्पि-
रित्येकवक्त्रावात्रितीयान्तः प्रयोगः ॥ ९५ ॥

गृह्णात्यम्बु यथा वस्त्रं प्रस्त्रवत्यधिकं यथा ।

यथाग्निं जीर्यति स्नेहस्तथा स्रवति चाधिकः ॥ ९६ ॥

यथा वाऽऽक्लेश्य मृत्पिण्डमासिकं त्वरया जलम् ।

स्रवति संसते स्नेहस्तथा त्वरितसेवितः ॥ ९७ ॥

संप्रति स्नेह उपयुक्तो यथा शरीरं संस्नेहाधिको दृश्यते,
तदाह—गृह्णातीत्यादि । तच्च शिष्येणाध्यायादावष्टममपि शिष्य-
हिततयाऽस्मितीयते । यथाग्नीति अग्न्यनधिक इत्यर्थः । नन्व-
अधिकश्चेत् स्रवति, तदवधि च स्नेहलक्षणसूक्तं, यदुच्यते—
“अधस्तात् स्नेहदर्शनम्” इति, तेनैकदिन एवाधिकस्नेहपानं

१ “इदानीमुपयुक्तः स्नेहः शरीरं संस्नेहाधिकश्चेद्भवति तदा
स्रवति, अन्यथा तु जीर्यत्येवेत्याह—गृह्णातीत्यादि । यथाग्नीति अग्न्य-
नरूपम् । ननु स्नेहपानं हि स्निग्धलक्षणावधि कार्यं, तेनैकदिनं प्रव
तथा स्नेहपानं क्रियतां यथा शीघ्रमेव स्नेहलक्षणं स्यादित्याह—यथा
चेत्यादि । आक्लेश्य ईषत्स्नेदयित्वा, पर्व त्वरितसेवितोऽपि स्नेहो धातुस्ने-
हयित्वैव संसते अथो याति, तथा च सति सम्पृक्स्नेहं न भवतीति
भावः” इति शिवदाससेनः ।

क्रियतामिह—यथा चेत्यादि । आक्लेश्य ईषत्स्नेदयित्वा ।
त्वरितसेवितः स्नेहो धातुस्नेहयित्वैव संसतेऽथो याति यावान्,
न तावता स्नेहं भवतीति भावः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

लवणोपहिताः स्नेहाः स्नेहयन्त्यचिराच्चरम् ।

तद्वद्यमिष्यन्धरूक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवाधि च ॥ ९८ ॥

स्नेहने सर्वेस्नेहेषु लवणप्रयोगमाह—लवणोपहिता इत्यादि ।
तदिति लवणम् । अमिष्यन्दि दोषसङ्घातविच्छेदकम् । व्यवाधि
अखिलदेहव्याप्तिपूर्वकपाकगामि ॥ ९८ ॥

स्नेहमग्रे प्रयुज्जीत ततः स्वेदमनन्तरम् ।

स्नेहस्वेदोपपन्नस्य संशोधनमयेतरत् ॥ ९९ ॥

अतो वक्ष्यमाणस्वेदोपकल्पनाध्याययोः संबन्धसूचकं स्वेदा-
दिषु स्नेहस्य प्रागभावमाह—स्नेहमिह्यादि ॥ ९९ ॥

तत्र श्लोकः—

स्नेहाः स्नेहविधिः कृत्स्नव्यापत्सिद्धिः समेषजा ।

यथाप्रश्नं भगवता व्याहृतं चान्द्रभाणिना ॥ १०० ॥

चान्द्रभागी पुनर्वैद्यः ॥ १०० ॥

इत्यश्विदेशकृते तच्चे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
स्नेहाध्यायो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविचित्रार्था चरकतात्पर्यव्याख्यायामा-
यु-
वैदशीपिकायां सूत्रस्थाने कल्पनाचतुष्के स्नेहाध्यायो
नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातः स्वेदाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्नाह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

स्नेहपूर्वकत्वात् स्वेदस्य स्वेदाध्यायोऽभिधीयते । स्वेद-
प्रतिपादकोऽध्यायः स्वेदाध्यायः ॥ १ ॥ २ ॥

अतः स्वेदाः प्रवक्ष्यन्ते यैर्यथावत्प्रयोजितैः ।

स्वेदसाध्याः प्रशस्यन्ति गदा वातकफात्मकाः ॥ ३ ॥

स्नेहपूर्वं प्रयुक्तेन स्वेदेनावजितेऽनिले ।

पुरीषमूत्रेतांसि न सज्जन्ति कथंचन ॥ ४ ॥

शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः ।

नमयन्ति यथान्यायं किं पुनर्जीवतो नरान् ॥ ५ ॥

वातकफात्मका असंछन्नवातकफजाः, वातकफजत्वेऽप्युदरा-
दयः स्वेदेन न शाम्यन्ति, अत आह—स्वेदसाध्याः एतेनोद-
रादयोऽस्त्रेया व्यावर्त्यन्ते । स्नेहपूर्वमिति क्रियाविशेषणम् । न
सज्जन्ति अप्रवृत्तानि न भवन्ति । यथान्यायं यथागमम्, एतच्च
स्नेहस्वेदोपपादनैरिल्लेन संबध्यते; यदि वा यथान्यायं यथा-
सहजं नमयन्तीति संबन्धः ॥ ३-५ ॥

१ “संशोधनमनन्तरम्” इति पा० । २ “यथान्यायं यथाशास्त्रं
स्नेहस्वेदोपपादनैरित्यन्वयः, शास्त्रोक्तस्नेहस्वेदविधिरित्यर्थः” इति
शिवदाससेनः ।

रोगर्तुव्याधितापेक्षो नात्युष्णोऽतिमृदुर्न च ।
द्रव्यवान् कल्पितो देशे खेदः कार्यकरो मतः ॥ ६ ॥

रोगमृदुं व्याधितं च बलवत्त्वादिनाऽपेक्षत इति रोगर्तुव्या-
धितापेक्षः । नात्युष्णो नातिचण्डतापः । द्रव्यवानिति स्निग्ध-
रूक्षदिद्रव्यवान् । कल्पित इति रोगार्थनपेक्ष्य यथोचितेन
द्रव्येण देशो चामाशयादौ यथायोग्यतया संपादित इति मन्त-
व्यम् ॥ ६ ॥

व्याधौ शीते शरीरे च महान् खेदो महाबले ।
दुर्बले दुर्बलः खेदो मध्यमे मध्यमो हितः ॥ ७ ॥
वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा खेद इष्यते ।
स्निग्धरूक्षस्तथा स्निग्धो रूक्षश्चागुपकल्पितः ॥ ८ ॥

रोगाद्यपेक्षयोक्तकल्पनां दर्शयति—व्याधावित्यादि । व्याधौ
महाबले तथा शीते कालकृते महाबले । महानिति चण्डताप
एव पुनः पुनः कियमाणत्वेन मृदुखेदापेक्षयाऽधिकताप-
त्वेन हेयः । दुर्बल इति तथा मध्यम इति च व्याध्यादिषु
पूर्वव्योजनीयम् । स्निग्धरूक्षप्रव्यकृतः स्निग्धरूक्षः, स्निग्धरूक्ष-
द्रव्यादयो वातश्लेष्मादिषु यथासंख्यं मन्तव्याः; एतच्च स्निग्ध-
रूक्षादिकथनं द्रव्यापेक्षकल्पनोदाहरणं; वाते स्निग्धः, कफे
रूक्षः ॥ ७-८ ॥

आमाशयगते वाते कफे पकाशयाश्रिते ।
रूक्षपूर्वो हितः खेदः स्नेहपूर्वस्तथैव च ॥ ९ ॥

तं देशविशेषसंबन्धेन व्यभिचारयन् देशापेक्षां कल्पना-
माह—आमाशयेत्यादि । आमाशयगते वाते रूक्षपूर्वः स्थाना-
पेक्षया पूर्व रूक्षं कृत्वा पक्वाद्वातापेक्षः स्निग्धः कार्यः, एवं पक्वा-
शयगते कफे स्नेहपूर्वो व्याख्येयः; आमाशयशब्देन कफस्थानं
ज्ञेयं, कफस्थानापेक्षया हि प्रथमं रूक्षः कियते, यदुक्तं—
“स्थानं जयेदि पूर्वं तु स्थानस्थस्याविरुद्धतः” इति ॥ ९ ॥

वृषणौ हृदयं दृष्टी खेदेन्येष्टु नैव वा ।
मध्यमं वंक्ष्णौ शेषमङ्गावयवमिष्टतः ॥ १० ॥

मृदु नैव वेति खेदेकस्याथे वृषणादिगते व्याधौ मृदुखेदः,
खेदव्यतिरिक्तोपायान्तरसंभवे तु न वेति बोद्धव्यम् । इष्टत
इत्यातुरेच्छातो वैधेच्छातश्च । इष्टत इति भावत्वादिच्छा-
वचनः ॥ १० ॥

सुशुद्धैर्नक्तकैः पिण्ड्या गोधूमानामथापि वा ।
पथोत्पलपलारौर्वा खेदः संवृत्य चक्षुषी ॥ ११ ॥

खेदे कियमाणे चक्षुषः खेदपरिहारोपायमाह—सुशुद्धैरि-
त्यादि । नक्तकः कर्पटोवयवैः ॥ ११ ॥

मुक्तावलीभिः शीताभिः शीतलैर्भाजनैरपि ।
जलद्रवैर्जलजैस्तैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत् ॥ १२ ॥

खेदे कियमाणे हृदयरक्षणार्थमाह—मुक्तावलीभिरित्यादि ।

१ कर्पटावयवः पटावयवः ।

जलजानि पङ्कजादीनि । एवमखेद्यत्वसामान्यत्वाद्बृषणरक्षाऽप्यु-
च्येतव्या, प्राधान्याद्बुद्धयचक्षुःपालनमुक्तम् ॥ १२ ॥

शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।
संजते मार्दवे खेदे खेदनाद्धिरतिर्मता ॥ १३ ॥

शीतशूलेत्यादि । खेद इति खेदभवे धर्मः । खेदनाद्धिरतिर्म-
तेत्युपदिशन् शीतादिब्युपरमे सति खेदो निवर्तनीयः, शीता-
द्युपरमे च (खेदः कर्तव्य इति द्वयमुपदिशति; ततश्च इत एव
खेदनिवृत्तिविषयशीतादिब्युपरमोत्पादश्च खेदनिवृत्तिविषयोऽयोग-
लक्षणमुक्तं भवतीति नायोगलक्षणानभिधानमुद्भावनीयम् ॥ १३ ॥

पित्तप्रकोपो मूर्च्छा च शरीरसदनं तृषा ।
दाहः खराङ्गद्वैर्वैल्यमतिस्निग्धस्य लक्षणम् ॥ १४ ॥
उक्तस्तस्याश्रिते यो ग्रैभिन्नः सर्वेशो विधिः ।
सोऽतिस्निग्धस्य कर्तव्यो मधुरः स्निग्धशीतलः ॥ १५ ॥

अतिसिक्तिसिक्तिसतमाह—उक्त इत्यादि । ग्रैभिको विधि-
रिखनेन लब्धे पुनर्मधुरः स्निग्धशीतल इत्यादिवचनं “मद्यमलं
न वा पेयं” (सू. अ. ६) इत्यत्रोपदिष्टमद्यपानस्य प्रतिषेधार्थं,
मधुरशीतादियोगविशेषविधानार्थं च ॥ १४-१५ ॥

कषायमद्यनित्यानां गर्भिण्या रक्तपित्तानाम् ।
पित्तिनां सात्तिसारणां रूक्षणां मधुमेहिनाम् ॥ १६ ॥
विदग्धभ्रष्टप्रधानां विषमद्यविकारिणाम् ।
श्रान्तानां नष्टसंज्ञानां स्थूलानां पित्तमेहिनाम् ॥ १७ ॥
तृष्यातां क्षुधितानां च कुड्दानां शोचतामपि ।
कामव्युदरिणां चैव क्षतानामाढ्यरोगिणाम् ॥ १८ ॥
दुर्बलातिविशुष्काणामुपक्षीणौजसां तथा ।
मिषक् तैमिरिकाणां च न खेदमवतारयेत् ॥ १९ ॥

अखेयानाह—कषायेत्यादि । कषायव्यकृतं मद्यं कषा-
यमद्यः; किंवा कषायशब्दोऽमधुरवचनः, न तेन यदुच्यते—
कषायनित्यस्य वातप्रधानता स्यात् कषायस्य वातकारित्वात्,
वाते च खेदो विहित एव, तत्र कथं कषायनित्यं प्रति खेदनि-
षेध इति, तन्निरस्तं भवति । किंवा, कषायनित्या रूक्षातिस्त-
ब्धगात्रा भवन्ति, कषायस्य विरूक्षकस्तम्भकत्वेन; ततश्च तेषां
खेदः पूर्वमेहमावहतीत्यतः कषायनित्यनिषेधः । रक्तपित्तिनां
मविधानादेव खेदे निषिद्धे, पुनः खेदनिषेधो रक्तपित्तिनां
यद्यन्योऽपि खेदसाध्यो वातश्लेष्मयो विकारो भवति तत्रापि
खेदनिषेधार्थं, तथा रक्तपित्तिनां वमनविरेचनाङ्गतया प्राप्तखे-
दप्रतिप्रसवनिषेधार्थं च; एवं पित्तमेहिकामत्यादिध्वपि व्याख्ये-
यम् । पित्तनामिति पित्तप्रकृत्यानाम् । मधुमेहशब्देन सर्व एव
मेहा गृह्यन्ते, मधुमेहशब्दो हि सर्वेष्वेव मेहेषु वर्तते इति
कियन्तःशिरसीये दर्शनीयं, मेहेषु च सर्वेष्वेव शरीरसैथिल्य-
प्रवृत्तेषु विशेषतः शरीरसैथिल्यहेतुत्वेन खेदो न युज्यते;

१ ‘क्षुप्रीतानां’ इति पा० ।

पित्तमेहिनामिति तु पुनरभिधानं पित्तसंबन्धेन विशेषप्रतिषेध-
तादर्शनार्थम् । ब्रध्नः गुदः । मयविकारिणामिति मयनिलस्य
वातकफजमदात्यये स्वेदनिषेधार्थम् । आढ्योरोर्गीह वातरक्तौ ।
एषु नास्वेदविषयेषु यदि स्वेदकसाम्यः सन्त्यासादिर्भवति तदा
महाप्रत्यवायभयादल्पप्रत्यवायसुपेक्ष्यापि स्वेदो विषय इति
न्यायसिद्धमेव; यदाहुर्न्यायविदः—“भूयोविरोधे स्वल्पमन्या-
यम्” इति ॥ १६-१९ ॥

प्रतिश्याये च कासे च ह्रिकाश्वसेष्वलाघवे ।
कर्णमन्याशिरःशूले स्वरभेदे गलग्रहे ॥ २० ॥
अर्दितैकाङ्गसर्वाङ्गपक्षाघाते विनामके ।
कोष्ठानाहविवन्धेषु मूत्रार्घाते विजृम्भके ॥ २१ ॥
पार्श्वपृष्ठकटीकुक्षिसंग्रहे ग्रन्थसीषु च ।
मूत्रकृच्छ्रे महत्त्वे च मुष्कयोर्ह्रमर्दके ॥ २२ ॥
पादजानूरुजङ्घातिरसंग्रहे श्वयथावपि ।
खलीष्वाभेषु शीते च वेपथौ वातकण्ठके ॥ २३ ॥
संकोचायामशूलेषु स्तम्भगौरवसुनिष्ठौ ।
सर्वाङ्गेषु विकारेषु स्वेदनं हितमुच्यते ॥ २४ ॥

प्रतिश्याये चेलादिना स्वेदान् दर्शयति । विनामकः शरीर-
विनमनकारी वातः । विजृम्भको बहिरायामः, जृम्भाबहुलं
वा । पादजानूरुजङ्घाभिरर्तिः संग्रहश्च पृथक् संबध्यते । खली
हस्तपदावमोतनम् । वातकण्ठको गुल्फाश्रितो वातः । अलाघव
इति पूर्वमुक्तेऽपि पुनर्गौरवचमनङ्गानां गुरुतरत्वप्रतिपादनार्थम्,
अलाघवचमनं तु लाघवप्रतिषेधमात्रप्रयोजनं नातिगुरुत्वं भूते,
यतः सर्वत्र नञ् विरुद्धे न वर्तते, यथा “अरूक्षमनमिष्यन्दि-
त्वासीनप्रचलायितम्” (सू. अ. ११) इत्यत्र न हारूक्षश-
ब्देन स्निग्धत्वमभिप्रेतं, किं तर्हि रूक्षताप्रतिषेधमात्रमेव
॥ २०-२४ ॥

तिलमाषकुलत्थाम्लघृततैलामिषौदनैः ।
पायसैः कुशरैर्मसैः पिण्डस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥
गोखरोष्ट्रवराहाश्वशकृद्भिः सतुषैर्यवैः ।
सिकतापांशुपाषाणकरीपायसपूटकैः ॥ २६ ॥
श्लैष्मिकान् स्वेदयेत् पूर्वैर्वार्तिकान् समुपाचरेत् ।
द्रव्याण्येतानि शस्यन्ते यथास्वं प्रस्तरेष्वपि ॥ २७ ॥

वक्ष्यमाणानां सङ्करादिस्वेदानां द्रव्याण्याह—तिलमाषेलादि ।
पिण्डरूपः स्वेदः पिण्डस्वेदः । करीषः शुष्कगोमयः; आयसः
अयोविकारः, स चेह पुटकरणयोग्यो बोद्धव्यः । पूर्वैरिति
तिलमाषादिभिः । यथास्वमित्यनेन तिलमाषादयो वाते, गोख-
रादिप्रत्योकाश्च श्लेष्मणि, प्रस्तारस्वेदे कर्तव्या इति दर्शयति
॥ २५-२७ ॥

१ ‘शुक्राघाते’ इति पा० । २ ‘स्तम्भस्य गौरवं बहुत्वमित्यस्तम्भ-
वेलर्थाः; न तु गौरवमित्यर्थः, ‘अलाघवे’ इति पूर्वमुक्तत्वात्’ इति
शिवदाससेनः ।

च. सं. १२

भृगुहेषु च जेन्ताकेषूष्णगर्भगृहेषु च ।
विधुमाङ्गारतप्तेषु स्वभ्यक्तः स्विद्यते सुखम् ॥ २८ ॥

भृगुहेष्विति भृगुदेवायैषु गृहेषु । उष्णगर्भगृहेष्विति कुटी-
स्वेदं दर्शयति । स्वभ्यक्त इति सम्यगभ्यक्तः ॥ २८ ॥

प्राभ्यान्पौदकं मांसं पयो वस्तशिरस्तथा ।
वराहमध्यपिचासृक् स्नेहवतिलतण्डुलाः ॥ २९ ॥
इत्येतानि समुक्ताथ्य नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ।
देशकालविभागज्ञो युक्त्यपेक्षो भिषक्तमः ॥ ३० ॥
वारुणामृतकैरण्डशिमुमूलकसर्वपैः ।
वासावंशशकरज्वाकपत्रैरश्मन्तकस्य च ॥ ३१ ॥
शोभाञ्जनकसैरैयमालतीसुरसार्जकैः ।
पत्रैरुक्ताथ्य सलिलं नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ३२ ॥
भृतीकपञ्चमूलाभ्यां सुरया दधिमस्तुना ।
मूत्रैरस्लेश्च स्नेहेनोडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥

वस्तशिरः छागमलकम् । स्नेहवन्तश्चैरण्डवीजादयः तिलाश्च
तण्डुलाश्च स्नेहवतिलतण्डुलाः । प्राभ्यान्पौदकादिना वातापहो नाडी-
स्वेद उक्तः, वारुणेलादिना कफापहः, भृतीकेलादिना वातश्ले-
ष्मापहः । वारुणो वरुणः, अमृतका गुडची, सर्वपैरित्यत्र पत्रै-
रिति संबध्यते । वंशो वेणुः । पुनः शोभाञ्जनग्रहणाद्वितीयो
विटपशोभाञ्जो गृह्यते, सैरयः सिण्डी ॥ २९-३३ ॥

एत एव च निर्यूहाः प्रयोज्या जलकोष्ठके ।
स्वेदनार्थं घृतक्षीरतैलकोष्ठांश्च कारयेत् ॥ ३४ ॥

एत एवेति नाडीस्वेदोकाश्चयोऽपि । जलकोष्ठः अवगाहार्थं
कृतं महज्जलापात्रम्; एवं घृतक्षीरतैलकोष्ठाश्च व्याख्याताः ॥ ३४ ॥
गोधूमशकलैश्चूर्णैर्यवानामम्लसंयुतैः ।
सस्नेहकिण्वलवणैरुपनाहः प्रशस्यते ॥ ३५ ॥
गन्धैः सुरायाः किण्वेन जीवन्त्या शतपुण्या ।
उमया कुष्ठतैलाभ्यां युक्तया चोपनाहयेत् ॥ ३६ ॥
चर्मभिश्चोपनद्धव्यः सलोमभिरपूतिभिः ।
उष्णवीर्यरत्नाभे तु कौशेयाविकशाटकैः ॥ ३७ ॥

गोधूमशकलैः गोधूमचूर्णैः । किण्वः सुरावीजम् । उपनाहः
बहलं लेपं दत्त्वा चर्मोदिसिराश्च व्याधियुक्तस्याहस्य बन्धनम्;
चर्मभिश्चोपनद्धव्य इत्यत्र उपनाहोऽनभिस्वेदो ग्राह्यः । गन्धैः
सुगन्धिद्रव्यैरुपनाहो बन्धनीयः । उष्णवीर्यैरिति जैष्णवीर्य-
सुगन्धिप्राणिप्रभैः । आविकशाटकः कम्बलः ॥ ३५-३७ ॥
रात्रौ बद्धं दिवा मुञ्चेन्मुञ्चेद्वात्रौ दिवा कृतम् ।
विदाहपरिहारार्थं, स्यात् प्रकर्षस्तु शीतले ॥ ३८ ॥

१ ‘वराहमेदः’ इति पा० । २ ‘देशकालविकारज्ञः’ इति, ‘देश-
कालविकारः’ इति च पा० । ३ ‘‘शैरीषः’ इति पा० । ४ ‘अयं
चानसिरस्वेदोऽस्निग्धहल्लेन शरीरोष्मरोषं कृत्वा स्वेदयति’ इति
शिवदाससेनः । ५ ‘आनुपप्राणिमवनि चर्माणि प्रायेणोष्णवीर्याणि
भवन्ति’ इति शिवदाससेनः ।

उपनाहस्वेदे बन्धनोक्षावधिं दर्शयति—रात्रौ बद्धमित्यादि । दिवाकृतमित्यत्र 'बन्ध' इति शेषः । विदाहः रक्षादिविदाहः । शीतले इत्यत्र 'काले' इति शेषः । प्रकपे उक्ताद्वन्धनकालादधिककालत्वं बन्धनस्य ॥ ३८ ॥

सङ्करः प्रस्तरो नाडी परिषेकोऽवगाहनम् ।
जेन्ताकोऽश्मघनः कर्पूः कुटी भूः कुम्भिकैव च ३९
कूपो होलाक इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश ।
तान् यथावत् प्रवक्ष्यामि सर्वानेवानुपूर्वशः ॥ ४० ॥

संप्रति सामिखेदानां सङ्करादीनां लक्षणमभिधातुं सङ्करादीन् स्वेदान् नामतस्तावदुद्दिशति—सङ्कर इत्यादि । सङ्करादि-शब्दाश्चायुर्वेदपरम्परासिद्धाः; तत्र क्वचिन्नाडीस्वेदादौ नाड्या प्रणीयत इत्यन्वयोऽप्यनुसरणीयः, जेन्ताकादयश्चान्वयनिरपेक्षा एव ॥ ३९ ॥ ४० ॥

तत्र वृषान्तरितैरवृषान्तरितैर्वा पिण्डैर्यथोक्तै-
रुपस्वेदनं सङ्करस्वेद इति विधात् ॥ ४१ ॥

पिण्डैर्यथोक्तैरिति तिलमाषादिपिण्डैस्तथा गोखरादिग्रन्थो-
क्तपुटकरूपैश्च पिण्डैः; स्वेदनमेवोपस्वेदनम् ॥ ४१ ॥

शूकशमीधान्यपुलाकानां वेशवारपायसकृशरो-
त्कारिकादीनां वा प्रस्तरे कौशेयाविकोत्तरप्रच्छदे
पञ्चाङ्गुलोरुवृकार्कपत्रप्रच्छदे वा स्वभ्यक्तसर्वगा-
त्रस्य शयानस्योपस्वेदनं प्रस्तरस्वेद इति वि-
धात् ॥ ४२ ॥

पुलाकः तुच्छधान्यम् । उत्कारिका माषादिकृतोत्कारा-
कृतियज्ञनविशेषः । प्रस्तर्यत इति प्रस्तरः शयनप्रमाणेन
स्वेदवस्तूनां विस्तरणं, तस्मिन् प्रस्तरे । कौशेयाविकोत्तरप्रच्छदे
कौशेयाविकपिहित इत्यर्थः । पञ्चाङ्गुल एरण्डभेदः ॥ ४२ ॥

स्वेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रशुष्कादीनां मृगश-
कुनपिशितशिरस्पदादीनामुष्णस्वभावानां वा य-
थार्हमल्लवणक्षेहोपसंहितानां मूत्रक्षीरादीनां
वा कुम्भ्यां बाष्पमनुद्रमन्यामुत्कथितानां नाड्या
शरैर्षीकांशदलकरञ्जार्कपत्रान्यतमकृतया गजाग्र-
हस्तसंस्थानया व्यामदीर्घया व्यामार्धदीर्घया वा
व्यामचतुर्भागाष्टभागमूलाग्रपरिणाहस्रोतसा सर्व-
तो वातहरपत्रसंवृतच्छिद्रया द्वित्रिर्वा विनामि-
तया वातहरसिद्धक्षेहाभ्यक्तगात्रो बाष्पमुपहरेत्;
बाष्पो ह्यनुजुगामी विहतचण्डवेगस्त्वचमविद-
हन् सुखं स्वेदयतीति नाडीस्वेदः ॥ ४३ ॥

स्वेदनेत्यादिना नाडीस्वेदमाह । स्वेदनद्रव्याणि स्वेदोपग-
णोकानि इह च नाडीस्वेदकाथार्थमुक्तानि । शिरःपदं मस्त-

१ 'शयानस्योपरि स्वेदनं' इति पा० । २ 'मांसादिकृतं' इति
पा० । ३ 'अनुजुगामी' इति पा० ।

कम् । बाष्पमनुद्रमन्यामित्यनेन कथनकाले बाष्पो यथा न
निर्याति तथा कर्तव्यमिति दर्शयति । उत्कथितानां बाष्पं क्षेहा-
कैगात्रः सन् नाड्या उपहरेदिति संबन्धः । नाडीकरणविधि-
माह—शरैर्षीकेत्यादि । वंशद्वयो बंधाविदैलः । गजाग्रहस्तसं-
स्थानत्वं नाड्या अग्र एव बोद्धव्यम् । व्यामः तिर्यग्विस्तृतवाहु-
द्वयप्रमाणः; व्यामदीर्घत्वं नाड्या बहलस्वेदे कर्तव्यम् । व्याम-
चतुर्भागेन व्यामाष्टभागेन च मूले अग्रे च यथासंख्यं मानं
नाड्या वेदितव्यं; परिणाहेन वेष्टनेन स्रोतो रन्ध्रं यस्याः सा
तथा । यथोक्तनाडीकरणे गुणमाह—बाष्पो हीत्यादि । विहतच-
ण्डवेगत्वं नाडीकाया दीर्घत्वेन वक्रत्वेन च बोद्धव्यम् ॥ ४३ ॥

वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलदीनामुत्कथैः
सुखोष्णैः कुम्भीवैषेणिकैः प्रनाडीर्वा पूरयित्वा
यथार्हसिद्धक्षेहाभ्यक्तगात्रं वज्रावच्छेदं परिषेचये-
दिति परिषेकः ॥ ४४ ॥

परिषेकविधिमाह—वातिकेत्यादि । वातिकानि वातहराणि,
उत्तरवातिकानि उत्तरवाते प्रधानवाते वातक्षेपणि हितानीह
ग्राह्याणि । वैषेणिका अल्पघटी, 'सहस्रघाटा' इत्यन्ये; प्रणाडी
वेगुनलनाड्यायाः ॥ ४४ ॥

वातहरोत्काथक्षीरतैलघृतपिशितरसोष्णसलिल-
कोष्ठकावगाहस्तु यथोक्त एवावगाहः ॥ ४५ ॥

यथोक्त एवेति लोकप्रसिद्ध एव । अवगाहः अवगाह-
स्वेदः ॥ ४५ ॥

अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत—तत्र पू-
र्वस्यां दिश्युत्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे
कृष्णमधुरमृत्तिकां सुवर्णमृत्तिकां वा परीवापपु-
ष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे
पश्चिमे वा सुपतीर्थे समसुविभक्तभूमिभागे सप्ताष्टौ
वाऽरत्नीरुपक्रम्योदकात् प्राञ्चुखमुदञ्चुखं वाऽभि-
मुखतीर्थं कूटागारं कारयेत्, उत्सेधविस्तारतः पर-
मरत्नीः षोडश, समन्तात् सुवृत्तं मृत्कर्मसंपन्नमने-
कवातायनम्; अस्य कूटागारस्यान्तः समन्ततो
मिस्रमरत्निविस्तारोत्सेधां पिण्डकां कारयेदाकपा-
टात्, मध्ये चास्य कूटागारस्य चतुष्किङ्कुमात्रं पुरु-
षप्रमाणं मृन्मयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रमङ्गार-
कोष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत्; तं च खादिरा-
णामाश्वकर्णदीनां वा काष्ठानां पूरयित्वा प्रदीप-
येत्; स यदा जानीयात् साधु दग्धानि काष्ठानि
गतधूमान्यवततं च केवलमग्निना तदग्निगृहं

१ 'क्षेहाकागत्रस्य' इति पा० । २ 'वंशपत्रं' इति पा० ।
३ 'वापुलिकाः' इति, 'वपुलिका' इति च पा० । ४ 'उत्तरः
प्रधानो वातो यत्र ईदृशो यो वातकफसंसर्गस्तत्र हितानि' इति
सिधदाससेनः ।

स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति, तत्रैवं पुरुषं वातहराभ्यक्तगात्रं वस्त्राच्छन्नं प्रवेशयेत्, प्रवेश-
योग्येनमनुशिष्यात्—सौम्यः । प्रविश कल्याणाया-
रोगाया चेति, प्रविश्य चैनौ पिण्डिकामधिरुह्य
पार्श्वपरपार्श्वभ्यां यथासुखं शयीथाः, न च
त्वया स्वेदमूर्च्छांपरीतेनपि सता पिण्डिकैषा वि-
मोक्तव्याऽऽप्राणोच्छ्वासात्, अश्रयमानो ह्यतः पि-
ण्डिवकावकाशाद्वारमनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छांप-
रीततया सद्यः प्राणाञ्जहाः, तस्मात् पिण्डिका-
मेनां न कथंचन मुञ्चेथाः; त्वं यदा जानीयाः—वि-
गताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक्प्रसृतस्वेदपिच्छं सर्व-
स्रोतोविमुक्तं लघूभूतमपगतविवन्धस्तम्भमुतिवे-
दनागौरवमिति, ततस्तं पिण्डिकामनुसरन् द्वारं
प्रपद्येथाः, निष्कम्य च न सहसा चक्षुषोः परि-
पालनार्थं शीतोदकमुपस्पृशेथाः, अपगतसन्तापहृ-
मस्तु मुहूर्तात् सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परि-
षिकोऽश्नीयाः; इति जेन्ताकस्वेदः ॥ ४६ ॥

जेन्ताकविधिमाह—अथेखादि । अधश्चन्दो मङ्गले आन-
न्तर्त्ये वा । पूर्वस्यामुत्तरस्यां वेति ग्रामाद्बोद्धव्यम् । गुणवतीति
सत्यप्ररोहादियुक्तत्वेन; प्रशस्तभूमिभागत्वं तुपाहारिदहित-
त्वेन । परीषापः दीर्घिका । सुष्ठु उप सनीपे तीर्थं यस्य तस्मिन्
सूतार्थे । अरणिः हस्तः । प्राञ्चुखमिति पश्चिमे, उदहमुखमिति
दक्षिणे; एवं ह्यभिमुखं तीर्थं भवति । कूटागारमिति वर्तुलगा-
रम् । आकपाटादिलेनेन द्वारपर्यन्तं लक्षयति । किष्कः हस्तः ।
पुरुषप्रमाणमिति ऊर्ध्वतः । कन्दः कन्दुकारमिस्थानम् । अङ्ग-
रार्थं कोष्ठोऽवकाशो विद्यते यस्मिन् सोऽङ्गारकोष्ठकः, स एव
स्तम्भ इत्यङ्गारकोष्ठकस्तम्भः । खादिराणामिति पूरणे षष्ठी । स
इत्यत्र 'त्वं' इत्यध्याहार्यं, जानीया इत्यर्थः; किंवा, जानीयात्
इति पाठः, उत्तरत्रापि 'प्रवेशयेत्' इति पाठः; एवं च सुग-
मम् । पिच्छा स्वेदस्यैव पिच्छलो भागः । सर्वेषु स्रोतःषु विमुक्तं
सर्वस्रोतोविमुक्तम् अपगतविवन्धस्तु अपगतमलविवन्धो बोद्ध-
व्यः । चक्षुषोः परिपालनार्थमिति अत्रोपतैस्य सहसा शीत-
जलप्रवेशे शीतजलपराहतं कृष्णा नयनोपघातं करोतीत्यभि-
प्रायः । अत्र च जेन्ताके भूमिविशेषपरिग्रहजलसाञ्जिव्यादयो
मङ्गलार्थाः; जलसाञ्जित्यं तु खियमानस्य दर्शनेन दृष्टेः परिपाल-
नार्थं च, तथा स्वेदादियोगप्रतिक्रियार्थं कूटागारस्य जलसाञ्जित्यं
सुखेन करणार्थं च ॥ ४६ ॥

शायनस्य प्रमाणेन घनामश्ममर्ष्यं शिलाम् ।
तापयित्वा मास्तत्रैर्दीर्घमिः संप्रदीपितैः ॥ ४७ ॥
व्यपेक्ष्य सर्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा ।
तां शिलामथ कुर्वीत कौषेयाविकसंस्तराम् ॥ ४८ ॥

१ 'अज्ञोत्पत्तस्य' इति पा० ।

तस्यां स्वभ्यक्तसर्वाङ्गः स्वप्नं स्विद्यति ना सुखम् ।
कौरवाजिनकौषेयप्रावाराद्यैः सुसंवृतैः ॥ ४९ ॥
इत्युक्तोऽमघनस्वेदः,

कौरवं कार्पासम् ॥ ४७-४९ ॥—

कर्पूस्वेदः प्रवक्ष्यते ।

खानयेच्छयनस्याधः कर्पू स्थानविभागवित् ॥ ५० ॥
दीतैरधूमैरङ्गारैस्तां कर्पू पूरयेत्ततः ।

तस्यामुपरि शय्यायां स्वप्नं स्विद्यति ना सुखम् ५१

कर्पूः अभ्यन्तरविस्तीर्णः स्वल्पमुलो गतः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अनत्युत्सेधविस्तारं वृत्ताकारामलोचनाम् ।
घनमिर्चितं कुटीं कृत्वा कुष्ठद्यैः संपलेपयेत् ॥ ५२ ॥

कुटीमध्ये भिषक् शय्यां स्वास्तीर्णमुपकल्पयेत् ।

प्रावाराजिनकौशेयकुथकम्बलगोलकैः ॥ ५३ ॥

हसन्तिकामिरङ्गारपूर्णाभिस्तां च सर्वशः ।

परिवार्यान्तरारोहेदभ्यक्तः स्विद्यते सुखम् ॥ ५४ ॥

य एवाश्मघनस्वेदविधिर्भूमौ स एव तु ।

प्रशस्तायां निवातायां समायामुपदिश्यते ॥ ५५ ॥

अनत्युत्सेधविस्तारमिति स्वल्पप्रमाणोच्छ्रायविस्तारम् । अलो-
चनां निर्जलकाम् । कुष्ठद्यैरेति अत्रादिशब्दः प्रकारचर्चनः,
तेनोष्णमुगन्धद्वयैरिति भवति । हसन्तिका अङ्गारपानि(रि)का,
परिवार्येति हसन्तिकामिरलेनेन संबध्यते । तामिति उपकल्पि-
तशय्यां कुटीम्, आरोहेदिति संबन्धः ॥ ५२-५५ ॥

कुम्भीं वातहरकाथपूर्णां भूमौ निखानयेत् ।

अर्धभागं त्रिभागं वा शयनं तत्र चोपरि ॥ ५६ ॥

स्थापयेदासनं वाऽपि नातिसान्द्रपरिच्छदम् ।

अथ कुम्भ्यां सुसन्तप्तान् प्रक्षिपेदयसो गुडान् ॥ ५७ ॥

पापाणान् चोष्मणा तेन तत्स्थः स्विद्यति ना सुखम् ।

सुसंवृताङ्गः स्वभ्यक्तः स्नेहैरनिलनाशनैः ॥ ५८ ॥

शयनं तत्र चोपरीति अत्र कुम्भीकोपरि शयनं खट्वादि तथा
कर्तव्यं यथा कुम्भीका न भज्यते । तत्स्थ इति यथोक्तशयना-
सनस्थः ॥ ५६-५८ ॥

कूपं शयनविस्तारं द्विगुणं चापि वेधतः ।

देशे निवाते शस्ते च कुर्यादन्तःसुमारजितम् ॥ ५९ ॥

हस्त्यश्वगोखरोष्ट्राणां करीषैर्दग्धपूरिते ।

स्ववच्छन्नः सुसंस्तीर्णोऽभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ॥

कूपमिति कूपमिव कूपं गभीरत्वेन । द्विगुणमिति विस्ताराद्बो-
द्धव्यम् । वेधत इत्यधःखननप्रमाणेन । सुसंस्तीर्ण इति सुष्ठु सं-
स्तीर्णं आच्छादिते, शय्यया खट्वोपरिस्थितया आच्छादिते कूपे
इति बोद्धव्यम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥

१ 'रौरवाजिन' इति पा० । २ 'कुलं वृत्तः' इति पा० ।

धीतीकां तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् ।
शयनान्तःप्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च ॥ ६१ ॥
सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तमुपकल्पयेत् ।
स्ववच्छन्नः स्वपस्तत्राभ्यक्तः सिद्यति ना सुखम् ६२
होलाकस्वेद इत्येष सुखः प्रोक्तो महर्षिणा ।
इति त्रयोदशविधः स्वेदोऽग्निगुणसंश्रयः ॥ ६३ ॥

धीतीकामिलादिना होलाकस्वेदः । धीतीका शुष्कगोमयादि-
कृतोऽभ्याश्रयविशेषः । यथोक्तानामिति पूर्वोक्तहस्त्यन्वादिभवा-
नाम् । शयनान्तःप्रमाणेन धीतीकां 'कृत्वा' इत्याध्याहार्यो
योज्यम् । यथोक्तमिति नातिसान्द्रपरिच्छदाम् । उपसंहरति—
इतीत्यादि । साक्षादग्नेर्गुणसुगुणत्वमाश्रित्य स्वेदयतीत्यग्निगुणसं-
श्रयः ॥ ६१-६३ ॥

व्यायाम उष्णसदनं गुरुप्रावरणं क्षुधा ।
बहुपानं भयक्रोधोपनाहाहवातपाः ॥ ६४ ॥
स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादते ।

संप्रत्यग्निस्वेदानाह—व्यायाम इत्यादि । उष्णसदनमिति
अभिसन्तापव्यतिरेकेण निर्जालकतया घनमित्तितया च यद्गृहं
स्वेदयति तद्गोद्व्यम् । बहुपानमिति बहुमद्यपानम् । उपनाहो
द्विविधः—सामिरनमिधः, तत्र यः सामिरुपनाहः स सङ्कर एव
बोद्धव्यः, यदुक्तं—“कोलं कुलत्याः सुरदारारत्नाः” (सू. अ.
३) इत्यादिनाऽऽरग्वधीये; यस्त्वनमिर्बहलत्वेन शरीरोष्मरोधं
कृत्वा स्वेदयति स इह बोद्धव्यः । आतपश्च यद्यप्युष्णः, तथाऽ-
प्यमित्कृतं तस्योष्णत्वं न भवतीत्यनमिस्वेद उक्तः । अग्निगुणादते
इति साक्षादग्निसंबन्धेन कृतादुष्णत्वादित्ता ॥ ६४ ॥—

इत्युक्तो द्विविधः स्वेदः संयुक्तोऽग्निगुणैर्न च ॥ ६५ ॥
एकाङ्गसर्वाङ्गगतः स्निग्धो रूक्षस्तथैव च ।
इत्येतद्विविधं द्वन्द्वं स्वेदमुद्दिश्य कीर्तितम् ॥ ६६ ॥

सर्वस्वेदमुपसंहरति—इत्युक्त इत्यादि । एकाङ्गगताः सङ्करना-
ज्यादयः, सर्वाङ्गगताः प्रस्तरेजेन्ताकादयः । स्निग्धो वातविहितः
स्वेदः । रूक्षः कफविहितः । स्निग्धरूक्षस्तु वातलेप्थविहितोऽन-
योर्न भिद्यत इति पृथङ्ज्ञोक्तः । द्वन्द्वं परस्परं विरुद्धं
युग्मम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

स्निग्धः स्वेदैरुपक्रम्यः खिन्नः पथ्याशानो भवेत् ।
तदहः खिन्नाग्रास्तु व्यायामं वर्जयेन्नरः ॥ ६७ ॥

खिन्नेन यथा कर्तव्यं तदाह—स्निग्ध इत्यादि । पथ्याशानो
भवेदित्यत्र यद्यपि श्चन्द्राहिकया पथ्यं नोक्तं, तथाऽपि स्वेद-
प्रवृत्तिविषयदोषस्य यत् पथ्यं तदैव बोद्धव्यम् ॥ ६७ ॥

तत्र श्लोकाः—

स्वेदो यथा कार्यकरो हितो येभ्यश्च यद्विधः ।
यत्र देशे यथा योग्यो देशो रक्ष्यश्च यो यथा ॥ ६८ ॥

१ 'धौतीका' इति पा० ।

खिन्नातिखिन्नरूपाणि तथाऽतिखिन्नमेषजम् ।
अस्वेद्याः स्वेदयोग्याश्च स्वेदद्रव्याणि कल्पना ॥ ६९ ॥
त्रयोदशविधः स्वेदो विना दशविधोऽग्निना ।
संग्रहेण च पदं स्वेदाः स्वेदाध्याये निदर्शिताः ॥ ७० ॥
स्वेदाधिकारे यद्वाच्यमुक्तमेतन्महर्षिणा ।
शिष्यैस्तु प्रतिपत्तव्यमुपदेष्टा पुनर्वैसुः ॥ ७१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्कृते श्लोकस्थाने
स्वेदाध्यायो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

संग्रहे स्वेदो यथा कार्यकर इति हेतुपूर्वं प्रयुक्तेनेत्यादि ।
येभ्यश्च यद्विध इति वाते स्निग्ध इत्यादि संग्रहाति । यत्र देशे
यथा योग्य इति आमाशयगते वाते रूक्षपूर्वं इत्यादि । शेषं
सुगमम् ॥ ६८-७१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तकृतायां चरकतात्पर्यटीकायामु-
र्वेददीपिकाख्यायां सूत्रस्थाने निदेशचतुष्टये स्वेदा-
ध्यायश्चतुर्दशः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथात उपकल्पनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

हेहस्वेदोपपन्नस्य संशोधनमन्तरिमित्यनेनोक्तात् संबन्धात्
स्वेदाध्यायानन्तरं शोधनविधेरभिधायकमुपकल्पनीयमाह । उप-
कल्पनीयमिति शोधनोपकल्पनामधिकृत्य कृतोऽध्याय उपक-
ल्पनीयः ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु राजानं राजमात्रमन्यं वा विपुलद्रव्यं
वमनं विरेचनं वा पात्ययितुकामेन मिषजा प्रागे-
वौषधपानात् संभारा उपकल्पनीया भवन्ति सम्य-
क्चैव हि गच्छत्यौषधे प्रतिभोगार्थः, व्यापन्ने
चौषधे व्यापदः परिसंख्याय प्रतीकारार्थः; न हि
सन्निवृत्ते काले प्रादुर्भूतायामापदि सत्यपि कया-
क्रये सुकरमाशु संभरणमौषधानां यथावदिति ॥ ३ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—ननु
भगवन्! आदावेव ज्ञानवता तथा प्रतिविधातव्यं
यथा प्रतिविहिते सिध्येदेवौषधमेकान्तेन, सम्य-
क्प्रयोगनिमित्ता हि सर्वकर्मणां सिद्धिरिष्टा, व्या-
पन्नासम्यक्प्रयोगनिमित्ता; अथ सम्यगसम्यक् च
समारब्धं कर्म सिद्ध्यति व्यापद्यते वाऽनियमेन,
तुल्यं भवति ज्ञानमज्ञानेनेति ॥ ४ ॥

राज्ञ इव मात्रा परिच्छदो यस्य स राजमात्रः । विपुलद्रव्यस्य

१ 'यद्वाच्यमुक्तमिति स्वेदाध्याये यद्वाच्यं योऽर्थ उक्तः, तच्छिष्यैः
प्रतिपत्तव्यं, यतः पुनर्वैसुर्गुणदेष्टा' इति शिवदाससेनः ।

वणिगादिः । परिसंख्यायेति ज्ञात्वा । कथं पण्यम्, आकरो मूल्यम् । अनियमेनेति सम्यगारब्धं सिध्यति व्यापद्यते च ॥३॥४॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—शक्यं तथा प्रतिविधा-
तुमस्माभिरसद्विधैर्वाऽप्यग्निवेश । यथा प्रतिविहिते
सिद्ध्येदेवौषधमेकान्तेन, तच्च प्रयोगसौष्टवमुपदेष्टुं
यथावत्, नहि कश्चिदस्ति य एतदेवमुपदिष्टमुपधा-
रयितुमुत्सहेत, उपधार्य वा तथा प्रतिपत्तुं प्रयोक्तुं
वा; सूक्ष्माणि हि दोषभेषजदेशकालबलशरीराहार-
सात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि, यान्यनु-
चिन्त्यमानानि विमलविपुलबुद्धेरपि बुद्धिमाकुली-
कुर्युः किं पुनरल्पबुद्धेः; तस्मादभयमेतदयथावदुपदे-
क्ष्यामः—सम्यक्प्रयोगं चौषधानां, व्यापन्नानां च
व्यापत्साधनानि सिद्धिपूर्वककालम् ॥ ५ ॥

प्रयोगसौष्टवं प्रयोगसुष्ठुत्वं, यथावदुपदेष्टुं शक्यमस्माभि-
रसद्विधैर्वैति योजना । एतदिति प्रयोगसौष्टवम् । एवमिति
यथावद् । उपधारयितुमिति ग्रन्थेन धारयितुम् । प्रतिपत्तुमिति-
अर्थतो गृहीतुम् । सूक्ष्माणीत्यादि सूक्ष्माणीव सूक्ष्माणि दुर्बोध-
त्वेन; तत्र दोषस्यावस्थान्तराणि—क्षयस्थथा वृद्धिस्थथा समत्वं,
एवमूर्ध्वदेहगमनं तथाऽधोदेहगमनं तिर्ग्रगमनं वा, तथा शा-
खाश्रयित्वं कोष्ठाश्रयित्वं मध्यमार्गाश्रयित्वं, तथा स्वदेशगमनं
परदेशगमनं, तथा खतन्नत्वं परतन्नत्वं, तथाऽंशोऽश्विकल्पः,
तथा धातुविशेषाश्रयित्वं, तथा कालप्रकृतिद्वयानुगुणादिकृत्स्न-
तन्त्रप्रतिपादितानि ज्ञेयानि; एवं भेषजस्यावस्थान्तराणि—तरु-
णत्वं, वृद्धत्वम्, आर्द्रत्वं, शुष्कत्वं, द्रव्यान्तरसंयुक्तत्वं, खरसादि-
कल्पनायोगित्वं, रसवीर्यविपाकैः प्रभावैश्च तस्मिन् देहे दोषादौ
तत्तत्कार्यकर्तृत्वेवमादीनि; देशस्वानुपाङ्गलसाधारणप्रशस्ता-
दिभेदभिन्नः; कालावस्थान्तराणि तु ऋतुभेदाः, पूर्वाह्नादिश्च
तथा व्याधयवस्था ज्वराद्याहादय इत्येवमादीनि; बलं तु सहजं
युक्तित्वं तथा कालकृतसुकृष्टापकृष्टमादिभेदभिन्नः; शरीरे तु
स्थूलतृकृशत्वसारवत्त्वनिःसारवत्त्वादि, तथा परिपालनीयदृष्टि-
मर्माद्यवयवविशेषादिभिश्च भिन्नम्; आहारस्तु प्रकृतिकरणसं-
योगाश्लिभेदादिभिर्भिन्नः; सात्त्व्यं तु देशतः कालतो व्याधितः
प्रकृतितः स्वभावतोऽभ्यासतश्च भिन्नं भवति; सत्त्वं तु भयशौ-
र्यविषादहर्षादियोगभिन्नं भवति; प्रकृतिभेदास्तत्त्वेनकप्रकारभिन्ना-
वाताहारव्यत्वेन बोद्धव्याः; वयोभेदास्तु बाल्ययौवनवार्धक्यतद-
न्तर्भेदाः; एतानि दोषाद्यवस्थान्तराणि चिकित्साप्रयोगे यथा-
यथाऽपेक्ष्यन्ते, तदुदाहरणं शाब्देऽनुसरणीयम्, इह लिख्यमानं
तु विस्तारत्वं ग्रन्थस्यावहतीति नोक्तम् । अभयमेतदुत्तरकालं
सिद्धिपूर्वदेक्ष्याम इति योजना ॥ ५ ॥

इदानीं तावत् संभारान् विविधानपि समासे-

१ 'अनियमेनेति कदाचित् सम्यगारब्धं व्यापद्यति, असम्यगारब्धं
च सिध्यतीति' इति शिवदाससेनः । २ 'वार्धक्यावयवा' ।

नोपदेक्ष्यामः; तद्यथा—दृढं निवातं प्रवातैकदेशं
सुखप्रविचारमनुपलक्ष्य धूमात्तपजलरजसामनभिग-
मनीयमनिष्टानां च शब्दस्पर्शरसरूपगन्धानां
सोदपानोद्बलमुसलवचैः स्थानस्थानभूमिमहानसं-
वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं गृहमेव तावत्
पूर्वमुपकल्पयेत् ॥ ६ ॥

विविधानपीति अपिशब्दः समासेनापील्यैर्वरूपो ज्ञेयः; तेन
गृहादयोऽपि विस्तरेणोच्यन्ते, संग्रहणीयादयश्च समासेनेति
द्वयमपि सुखं स्यात्; यदि वा 'द्विविधानपि' इति पाठः, तेन
भोगार्थानि तथा व्यापत्साधनानि गृह्यन्ते । अनुपलक्ष्यं यद् विदू-
रमन्यस महतो गृहस्य । उदकं पीयते येन तदुदपानम् ॥ ६ ॥

ततः शीलशौचाचारानुरागदाक्ष्यप्रादक्षिण्योप-
पन्नानुपचारकुशलान् सर्वैकमसु पर्यवदातान् सुषौ-
दनपाचकस्नापकसंवाहकोत्थापकसंवेशकौषधपेष-
कांश्च परिचारकान् सर्वैकमस्वप्रतिकूलान्, तथा
गीतवादिबोलापकश्लोकगाथाख्यायिकेतिहासपुरा-
णकुशलानभिप्रायज्ञाननुमतान्श्च देशकालविदः पा-
रिषद्याश्च, तथा लावकपिञ्जलशशहर्षिणैककालपु-
च्छकसृगमातृकोरन्धान्, गां दोगध्रीं शीलवतीम-
नानुरां जीवद्वस्तां सुप्रतिविहिततृणशरणपानी-
यां, पायान्चमनीयोदकोष्ठमणिकघटपिठरपर्यौग-
कुम्भीकुम्भकुण्डशरावद्वर्धकटोदञ्चनपरिपचनम-
न्यानचर्मचेलसूत्रकार्पासोर्णादीनि च, शयनासना-
दीनि चोपन्यस्तबुङ्गारप्रतिग्रहाणि सुप्रयुक्तास्तर-
णोत्तरप्रच्छदोषधानानि सौपाश्रयाणि संवेशनोप-
वेशनस्नेहस्वेदाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेकानुलेपनवमनविरे-
चनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनमूत्रोच्चारकर्मणा-
मुपचारसुखानि, सुप्रशालितोषधानाश्च सुसु-
क्ष्णखरमध्यमा दृष्टाः, शस्त्राणि चोपकरणार्था-
नि, धूमनेत्रं च, वस्तिनेत्रं चोत्तरवस्तिनं च, कुश-
हस्तकं च, तुलां च, मानभाण्डं च, घृततैलवसाम-
ज्जक्षौद्रफाणितलवणैरन्योदकमधुसीधुसुरासौवीर-
कतुपोदकमैर्यमेदकदधिदधिमण्डोदस्निहान्यामल-
मूत्राणि च, तथा शालिषष्ठिकमुद्रमाषयवतिल-
कुलत्थद्वरमुद्रीकाकाशमर्यपरूपकाभयामलकवि-
भीतकानि, नानाविधानि च स्नेहस्वेदोपकरणानि
द्रव्याणि, तथैवोर्व्वेहरानुलोमिकोभयभाजि, संग्र-
हणीयदीपनीयपाचनीयोपशमनीयवातहरादि स-
माख्यातानि चौषधानि; यच्चान्यदपि किञ्चिद्भाण्डं

१ 'सह उपश्रयेण वतमानानि सोपाश्रयाणि, उपाश्रव उपश्र-
नभेदः' इति योगीन्द्रनाथसेनः । 'स्वापाश्रयाणि' इति पाठः ।

परिसंख्याय प्रतीकारार्थमुपकरणं विद्यात्, यच्च प्रतिभोगार्थं, तत्तदुपकल्पयेत् ॥ ७ ॥

प्रादक्षिण्यम् आनुकूल्यम् । उल्लापकं स्त्रोत्रम्, इतिहासः अज्ञायमानकर्तृकासीपदेशः । मृगमातृका पृथुदूरो हरिणः । शरणं यष्टम् । आचमनीयोदकोष्ठम् आचमनार्थमुदकोष्ठं; किंवा आचम्यते येन पात्रेण तदाचमनं; मणिको गोलकं, पिठरः स्थाली, पर्योणः कटाहः, कुम्भो दृढावयवोऽल्पमुखो घटः, कटः तृणादिरचितमासनम्, उद्वहनं पिधानशरावः, परिपचनं तैलपाचनिका । ऊर्णो गङ्गारोमाणि । सुप्रक्षालितेऽलादौ उपधानः शिलापुत्र इति प्रसिद्धः, दृषदः पाषाणपट्टकाः । शस्त्राणि चोपकरणार्थानीति कुडालकर्तरीप्रभृतीनि । कुशहस्तं संमार्जनी; अन्ये तु आग्नेय्यपरिपचनमभिधत्ति । मानमार्ण्डं प्रतिमानम् ॥ ७ ॥

ततस्तं पुरुषं यथोक्ताभ्यां स्नेहस्वेदाभ्यां यथाहं मुपपादयेत्, तं चेदसिन्नन्तरे मानसः शारीरो वा व्याधिः कश्चिच्चीव्रतरः सहसाऽभ्यागच्छेत्तमेव तावदस्योपावर्तयितुं यतेत, ततस्तमुपाचर्य तावन्तमेवैनं कालं तथाविधैवैव कर्मणोपाचरेत् ॥ ८ ॥

ततस्तं पुरुषं स्नेहस्वेदोपपन्नमुपहतमनसमभिसमीक्ष्य सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तं शिरःस्नातमनुलितगात्रं स्रग्विमणमुपहतवस्त्रसंवीतं देवताश्रितजगुरुवृद्धवैद्यानर्चितवन्तमिष्टे नक्षत्रतिथिकरणमुद्धर्ते कारयित्वा ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचनं प्रयुक्ताभिराशीर्भिरभिमन्त्रितां मधुमधुकसैन्धवफाणि-तोषहितां मदनफलकषायमात्रां पालयेत् ॥ ९ ॥

तं चैलादौ अस्मिन्नन्तर इति स्नेहस्वेदकरणसमये । तावन्तमेव कालमिति यावता कालेनागतव्याधिप्रशमः कृतस्वावन्तम् । इष्ट इति शोधनकर्तृपुरुषनक्षत्रायचतुरण्ये औषधप्रयोगार्थं विहितं इत्यर्थः; यदुक्तं ज्योतिषे—“पुष्यो हस्तस्तथा ज्येष्ठा रोहिणी श्रवणाश्विनौ । स्वाति सौम्यं च भैषज्ये कुर्यादभ्यञ्ज नर्जयेत्” इत्यादि । कारयित्वेति स्वस्तिवाचनं कारयित्वा ॥ ८ ॥ ९ ॥

मदनफलकषायमात्राप्रमाणं तु खलु सर्वैरसंशोधनमात्राप्रमाणानि च प्रतिपुरुषमपेक्षितव्यानि भवन्ति; यावद्धि यस्य संशोधनं पीतं वैकारिकदोषहरणाद्योपपद्यते न चातियोगायोगाय, तावदस्य मात्राप्रमाणं वेदितव्यं भवति ॥ १० ॥

१ मणति गमीरत्वाञ्जलापणे शब्दावते इति मणिकः । २ ‘मानमार्ण्डं घृततैलादि परिमाणार्थं मार्ण्डम्’ इति शिवदाससेनः । ३ ‘वपश्मयितुं’ इति पा० ।

पीतवन्तं तु खल्वेनं मुहूर्तमनुकांक्षेत, तस्य यदा जानीयात् स्वेदप्रादुर्भावेण दोषं प्रविलयनमापद्यमानं, लोमहर्षेण च स्थानेभ्यः प्रचलितं, कुक्षिसमाध्मापनेन च कुक्षिमनुगतं, हृद्वासायस्त्रवणाभ्यामपि चोर्ध्वमुखीभूतम्, अथास्ते जानुसममसंबाधं सुप्रयुक्तास्तरणोत्तरप्रच्छदोपधानं सौपाश्रयमासनमुपवेष्टुं प्रयच्छेत्, प्रतिग्रहांश्चोपचारयेत्, ललाटप्रतिग्रहे पाश्र्वोपग्रहणे नाभिप्रपीडने पृष्ठोन्मर्दने चानपत्रपणीयाः सुहृदोऽनुमताः प्रयतेरन् ॥ ११ ॥

प्रतिपुरुषमपेक्षितव्यानीत्यनेन प्रतिपुरुषं शोधनमात्राभेदं दर्शयति । यावद्धीत्यादि मात्राशित्योक्तः ‘यावच्च स्वाशनं’ (सू. अ. ५) इत्यादिग्रन्थव्याख्यानानुसारेण व्याख्येयम् । अनुकांक्षेतेति परीक्षयन् धारयेत् । असंबाधमिति असंकीर्णम् । प्रतिगृह्णन्तीति प्रतिग्रहाः पत्रग्रहाः । ललाटप्रतिग्रहादय अनपत्रपणीया अलजाविषयाः ॥ १० ॥ ११ ॥

अथैनमनुशिष्यात्—विद्युतोष्टतालुकण्ठो नातिमहता व्यायामेन वेगानुदीर्णानुदीरयन् किञ्चिद्वनस्य श्रीवामूर्ध्वशरीरमुपवेगमप्रवृत्तान् प्रवर्तयन् सुपरिलिखितनखाभ्यामङ्गुलिभ्यामुपलकुमुदसौगन्धिकनलैर्वा कण्ठमभिस्पृशन् सुखं प्रवर्तयस्वेति, स तथाविधं कुर्यात्; ततोऽस्य वेगान् प्रतिग्रहगतानवेक्षेतावहितः, वेगविशेषदर्शनाद्धि कुशलो योगायोगातियोगविशेषानुपलभेत, वेगविशेषदर्शी पुनः कृत्यं यथाहंमवबुध्येत लक्षणैः; तस्माद्विगानवेक्षेतावहितः ॥ १२ ॥

उपवेगं वेगसमीपम्; एतेन सर्वथाऽप्रवृत्ते वेगे प्रवर्तनं निषेधयति । वेगविशेषदर्शनाद्धीत्यादिग्रन्थस्य भाविनो योगायोगादीन् वेगविषयाणुपलभ्य तर्कयतीत्यर्थः; किंवा, सिद्धौ वैगिकी शुद्धिरभिधातव्या “जन्ममध्यप्रवरे तु वेगाश्चत्वार इष्टा वमने षड्भ्यै” (सि. अ. १) इत्यादिना, तामनेन दर्शयति ॥ १२ ॥

तत्रामून्ययोगयोगातियोगविशेषज्ञानानि भवन्ति; तद्यथा—अप्रवृत्तिः कुतश्चित् केवलस्य वाऽप्यौषधस्य विभ्रंशो विबन्धो वेगानामयोगलक्षणानि भवन्ति; काले प्रवृत्तिरनतिमहती व्यथा यथाकर्म दोषहरणं स्वयं चावस्थानमिति योगलक्षणानि भवन्ति, योगेन तु दोषप्रमाणविशेषेण तीक्ष्णमुदुमध्यविभागो ज्ञेयः; योगाधिक्येन तु फेनिलरक्तचन्द्रिकोपगमनमित्यतियोगलक्षणानि भवन्ति । तत्राति-

१ ‘स्वापाश्रयं’ इति गङ्गाधरसमतः पाठः । निद्राकरणोपयोगीत्यर्थः । २ ‘अनुकूलाः’ इति पा० ।

योगायोगनिमित्तानिमानुपद्रवान् विद्यात्-आध्मानं
परिकर्तिका परिखावो हृदयोपसरणमङ्गग्रहो जीवा-
दानं विभ्रंशः स्तम्भः क्लमश्चेत्युपद्रवाः ॥ १३ ॥

अप्रवृत्तिः कुतश्चिदिति सर्वसैवाप्रवृत्तिः; तथा केवलस्य
क्लृप्तस्य शोधनीयदोषस्याप्रवृत्तिः; तथैषधस्य विभ्रंशः प्राति-
लोम्भेन गमनं; यथा—वमनस्याध ऊर्ध्वं च विरेचनस्य, एत-
देव सिद्धावुक्तं—“अयोगः प्रातिलोम्भेन नचाऽल्पं वा प्रवर्त्त-
नम्” (सि. अ. ६) इति । किंवा, कुतश्चिद्वाऽप्रवृत्तिः स्लोक-
दोषप्रवृत्तिरित्यर्थः; तथा केवलस्य चाप्यैषधस्य प्रवृत्तिरिति
योजना । यथाक्रममिति वमने प्रथमं श्लेष्मा, तदनु पित्तं, तदनु
वायुः; यदुक्तं—“क्रमात् कफः पित्तमथानिलश्च यस्यैति सम्यग्-
मितः स इष्टः” (सि. अ. १) इति । सम्यग्योगोऽपि हर्त-
व्यदोषस्यास्त्वमभ्यस्तोऽकृष्टत्वेन त्रिविधो भवतीति दर्शय-
त्वाह—योगेन त्विलादि । तुयाब्दोऽवधारणे, तेन योगेनैव यः
प्रमाणविशेषोऽल्पादिस्तेन, न त्वयोगातियोगाभ्यामित्यर्थः; अयं
च तीक्ष्णौदयोगविभागः पेयाक्रमोत्कर्षार्थः; तथाहि वक्ष्यति
सिद्धौ—“पेयां विलेपी” (सि. अ. १) इत्यादि । तत्राति-
योगेत्यादौ आध्मानादयः शोधनसिद्धौ “बहुदोषस्य रुक्षस्य”
(सि. अ. ६) इत्यादिना ग्रन्थेन प्रपञ्चेन वक्तव्याः, अतस्त-
त्रैषां योगातियोगजन्यो यश्चायोगजन्यः स स्फुटो हेयः ॥ १३ ॥

योगेन तु स्वत्वेन छर्दितवन्तमभिसमीक्ष्य सुप्र-
क्षालितपाणिपादास्यं मुहूर्तमाश्वस्य, स्नैहिकचैरे-
चनिकोपशमनीयानां धूमनानामन्यतमं सामर्थ्यतैः
पाययित्वा, पुनरेवोदकमुपस्पर्शयेत् ॥ १४ ॥

उपस्पृष्टोदकं चैनं निवातमागारमनुप्रवेश्य सं-
वेद्य चानुशिष्यात्—उच्चैर्भीष्यमत्याशनमतिस्थान-
मतिचङ्क्रमणं क्रोधशोकहिमातपावश्यायातिप्रवा-
तान् यानयानं प्राथमधर्ममस्वपनं निशि दिवा स्वप्नं
विरुद्धाजीर्णासात्म्याकालप्रमितातिहीनगुरुविषम-
भोजनवेगसन्धारणोदीरणमिति भावानेतान्मन-
साऽप्यसेवमानः सर्वमहो गमयैत्वेति । स तथा
कुर्यात् ॥ १५ ॥

स्नैहिकादिधूसमानविकल्पः पुरुषप्रकल्पपेक्षः; अत एव साम-
र्थ्यत इत्युक्तं, यद्यस्य युज्यत इत्यर्थः । अतिस्थानमिति अत्यर्थं

१ ‘हृदयोपसरणं हृद्ग्रहः, किंवा हृद्ग्रहोत्पादनार्थं हृदये दोषाणा-
मुपसरणम्; अत एव वक्ष्यति—“कुपिता हृदयं गावा दोषाः कुर्वन्ति
हृद्ग्रहम्” इति । जीवादानमिति जीवनहेतुधातुरूपशोणितनिर्गमः,
यदुक्तं—“अतियोगाच्च भैषज्यं जीवं हरति शोणितम् । तज्जीवादान-
मिषुत्कामादस्ते जीवन्ति यतः”—इति । विभ्रंशः संश्रान्तिरूपक-
मित्यर्थः, स च सिद्धौ वक्ष्यमाणः” इति शिवदाससेनः । २ ‘तीक्ष्णादि-
विभागः’ इति पा० । ३ ‘सामर्थ्यं योग्यता’ इति शिवदाससेनः ।
४ ‘सर्वमाहारमेषाः’ इति पा० ।

दण्डायमानत्वेनावस्थितिः । प्रमितभोजनम् एकरसाभ्यासः ।
अतिहीनं नष्टशक्तिकं धान्यादि । गुरुवाब्देन स्वभावगुरुलक्ष्ण-
पित्तकारिदर्थोक्तमात्रयाऽपि भोजननिषेधः ॥ १४ ॥ १५ ॥

अथैनं सायाह्ने परे वाऽह्नि सुखोदकपरिषिक्तं पु-
राणानां छोहितशालितपण्डुलानां खविक्षिन्नां मण्ड-
पूर्वां सुखोष्णां यवागूं पाययेदश्विबलमभिसमीक्ष्य,
एवं द्वितीये तृतीये चान्नकाले, चतुर्थे त्वन्नकाले
तथाविधानामेव शालितपण्डुलानामुत्खिन्नां विलेपी-
मुष्णोदकद्वितीयामन्त्रेहलवणामल्पस्नेहलवणां वा
भोजयेत्, एवं पञ्चमे षष्ठे चान्नकाले, सप्तमे त्वन्न-
काले तथाविधानामेव शालीनां द्विप्रसृतं सुखिन्न-
मोदनमुष्णोदकानुपानं तनुना तनुस्नेहलवणोपपचेन
सुद्रव्युषेण भोजयेत्, एवमष्टमे नवमे चान्नकाले,
दशमे त्वन्नकाले लावकपिञ्जलादीनामन्यतमस्य मां-
सरसेनोदकलावणिकेन नातिसारवता भोजयेदु-
ष्णोदकानुपानम्; एवमेकादशे द्वादशे चान्नकाले;
अत ऊर्ध्वमन्नगुणान् क्रमेणोपभुञ्जानः सप्तरात्रेण
प्रकृतिभोजनमागच्छेत् ॥ १६ ॥

सायाह्ने इत्यादौ सम्यगग्निशुद्धिलक्षणभूते सायाह्ने, किं-
न्त्वविशुद्धावपरेऽह्नि । यदुक्तं सिद्धौ—“वर्षितं लङ्घयेत् सम्य-
ज्जीणद्विज्ञान्यवेषयन् । तानि दृष्ट्वा तु पेयादिकमं कुर्याच्च
लङ्घनम्” (सि. अ. ६) इति । मण्डपूर्वा मण्डप्रधा-
नाम् । अयं च द्वादशकालनिवर्तनीयः क्रमः प्रधानशुद्धिश्च
हेयः, मध्ये त्वष्टानुकालिकः, तथाऽल्पे चतुरनुकालिकः; उक्तं
हि—“पेयां विलेपी” (सि. अ. १) इत्यादि । अन्नगुणान्
मधुरादीन् गुरुकठिनादीन् । एतच्च संसर्जनक्रमादूर्ध्वं सप्तरात्रेण
प्रकृतिभोजनगमनं तदा कर्तव्यं यदि वमनानन्तरं विरेचनं
न कर्तव्यं भवति, तत्करणे तु संसर्जनक्रमादूर्ध्वमेव स्नेहपानं;
यदुक्तं—“संसृष्टभक्तं नवमेऽह्नि सर्पितं पाययेद्वाऽप्यनुवास-
येद्वा” (सि. अ. १) इति । तथा सुशुक्तेऽप्युक्तं—“पक्षादि-
रेको वान्तस्य” (सु. चि. अ. ३६) इति । यदि संसर्जनक्रमं
तथाऽनुगुणाभ्यासं च कृत्वा स्नेहः क्रियते, तदा पक्षाद्विरेको
वान्तस्य न स्यात् ॥ १६ ॥

अथैनं पुनरेव स्नेहसेवाभ्यामुपपाद्यानुपहतमन-
समभिसमीक्ष्य सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तं कृतहोम-
बलिमङ्गलजपप्रायश्चित्तमिष्टे तिथिनक्षत्रकरणमुहूर्ते
ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा त्रिवृत्कल्कमक्षमात्रं
यथार्हालोडनप्रतिविनीतं पाययेत् प्रसमीक्ष्य दोष-
भेषजदेशकालबलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयं-

१ ‘औदकलावणिकेनोदकलवणाभ्यां संस्कृतेन’ इति शिवदास-
सेनः ।

सामवस्थान्तराणि विकारांश्च, सम्यक् विरिक्तं चैनं वमनोक्तेन धूमवर्जैर्न विधिनापपादयेदावलवर्णप्रकृतिलाभात्, बलवर्णोपपन्नं चैनमनुपहतमनसमभिसमीक्ष्य सुखोपितं सुप्रजीर्णभक्तं शिरःस्नातमनुलिप्तगात्रं स्वग्विणमनुपहतवस्त्रसंवीतमनुरूपालङ्कारालङ्कृतं सुहृदां दर्शयित्वा ज्ञातीनां दर्शयेत्, अथैनं कामेष्ववसृजेत् ॥ १७ ॥

भवन्ति चात्र—

अनेन विधिना राजा राजमात्रोऽथवा पुनः ।

यस्य वा विपुलं द्रव्यं स संशोधनमर्हति ॥ १८ ॥

अथैनमिति कृतसंसर्जनक्रमम् । प्रतिविनीतम् आलोडितम् ।

दोषादयः पूर्ववद्याख्यायाः । विकारांश्चेति कुष्ठज्वरादीन् विरेचनसाध्यान्; पूर्व तु “सूक्ष्माणि हि” इत्यादौ विकारो नोक्तः, तस्य परीक्ष्यत्वेनैव ग्रहणात्; किंवा दोषग्रहणेनैव तत्र विकारग्रहणम् । कामेषु ईप्सितेषु, अवसृजेत्, निर्यन्त्रं कुर्यात् ॥ १७-१८ ॥

दरिद्रस्त्वापदं प्राप्य प्राप्तकालं विशोधनम् ।

पिबेत् काममसंभृत्य संभारानपि दुर्लभान् ॥ १९ ॥

न हि सर्वमनुष्ठायानां सन्ति सर्वे परिच्छेदाः ।

न च रोगा न बाधन्ते दरिद्रानपि दारुणाः ॥ २० ॥

यद्यच्छक्यं मनुष्येण कर्तुमौषधमापदि ।

तत्तत् सर्वं यथाशक्ति वसनाम्यशानति च ॥ २१ ॥

संप्रति दरिद्रस्य यथोक्तं संभारमकृत्वाऽपि संशोधनकरणमाह—दरिद्र इत्यादि । दुर्लभानिति वचनेन सुलभानि दरिद्रेणाऽप्युत्पादनीयानि ॥ १९-२१ ॥

मलापहं रोगहरं बलवर्णप्रसादनम् ।

पीत्वा संशोधनं सम्यगायुषा युज्यते चिरम् ॥ २२ ॥

संशोधनकरणगुणमाह—मलापहमित्यादि ॥ २२ ॥

तत्र श्लोकाः—

ईश्वराणां वसुमतां वमनं सविरेचनम् ।

संभारा ये यदर्थं च समानीय प्रयोजयेत् ॥ २३ ॥

यथा प्रयोज्या मात्रा या यद्योगस्य लक्षणम् ।

योगातियोगयोर्थञ्च दोषा ये चाप्युपद्रवाः ॥ २४ ॥

यदस्यैवं विशुद्धेन यश्च संसर्जनक्रमः ।

तत् सर्वं कल्पनाध्याये व्याजहार पुनर्वसुः ॥ २५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने उपकल्पनीयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

संप्रह—ईश्वराः सविलासाः; तेन राज्ञो राजमात्रस्य च ग्रहणम् । प्रयोजयेदिति ‘संभारा’ इति शेषः ॥ २३-२५ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामु-
र्वेददीपिकायां सूत्रस्थाने निर्देशचतुष्के

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातश्चिकित्साप्राभृत्यमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायोक्तवमनविरेचनयोर्विस्तरेण सम्यग्योगादिलक्षणं, तथा तत्प्रवृत्तिविषयबहुदोषपुच्छाद्यभिधातुं चिकित्साप्राभृत्योऽभिधीयते । चिकित्सा प्रभृतरूपा सदा यत्नेन आतुरोपदौकनी-यत्वेन च यस्य विद्यते स चिकित्साप्राभृत्यः ॥ १ ॥ २ ॥

चिकित्साप्राभृतो धीमान् शास्त्रवान् कर्मतत्परः ।

नरं विरेचयति यं स योगात् सुखमश्नुते ॥ ३ ॥

यं वैद्यमानी त्वबुधो विरेचयति मानवम् ।

सोऽतियोगादयोगाच्च मानवो दुःखमश्नुते ॥ ४ ॥

योगात् सम्यग्योगात् । सुखम् आरोग्यम् । विरेचयतीत्यत्र वामयतीत्यपि बोद्धव्यं, विरेचनशब्दस्य वमनेऽपि प्रवृत्तेः । सोऽतियोगादित्यादि । दुःखं विकारं; यदुक्तं—“विकारो दुःखमेव तु” (सू. अ. ९) । ननु वमनादौ कस्मान्मिथ्यायोगो नोच्यते, यावता यस्य वस्तुन उचितो योगः स योगः, तस्य स्वल्पो वा योगः सर्वथा वा अयोगो अयोग उच्यते, तस्मात्प्रातिमात्रयोगो विकारकरोऽतियोगः, अनुचितसंबन्धेन तु वस्तुनो मिथ्यायोगः; तेनैवाप्युत्क्रिष्टछेष्टेष्वादिधर्मप्रयुक्ते पुरुषे विरेचनं सर्वथाऽयोगिकमेव, तच्च प्रयुक्तं प्रतीपगमनेनैव याति, विरेचने मिथ्यायोगोऽयमुचितः, एवं वमनादिष्वपि ज्ञेयम् । नैवम्, एवंभूतमिथ्यायोगस्यायोगेनैव ग्रहणात्, उक्तं हि—“प्रातिरोम्येन दोषाणां हरणार्ते ह्यकृत्स्नाः । अयोगसंज्ञे कृच्छ्रेण यदा गच्छति चालपशः” (सि. अ. ६) इति । दुष्टविरेचनौषधस्य रसनयोप-युज्यमानस्य हीनमात्रत्वात्प्रातिमात्रत्वाभ्यां विना सद्याधिकरणत्वं तन्मिथ्यायोगादेव परं भवति; यदुक्तं तिसैषणीये—“मिथ्यायोगो राशिवर्जेष्वहाराविधिविशेषायतनेषूपदेक्ष्यते” (सू. अ. ११) इति । सर्वं भेषजस्य मिथ्यायोगोऽयं, वमनस्य तु दोषहरणरूपस्यायोग इति; एवं च विरेचनादावपि ज्ञेयम् । यद्यप्यत्रापि मिथ्यायोगः कथंचित् पार्यते कल्पयितुं, तथाऽपि प्रयोजन-शून्यत्वादाचार्येण पृथङ् कृतः, शब्दादिषु तु मिथ्यायोगिनां संबन्धमात्रस्यापि परिहारार्थं पृथङ् कृत इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

दौर्बल्यं लाघवं ग्लानिर्व्याधीनमणुता रुचिः ।

हृर्गणशुद्धिः क्षुत्तृष्णा काले वेगप्रवर्तनम् ॥ ५ ॥

बुद्धीन्द्रियमनःशुद्धिर्मास्तस्यानुलोमता ।

सम्यग्विरक्तलिङ्गानि कार्याग्नेश्चानुवर्तनम् ॥ ६ ॥

छीवनं हृदयाशुद्धिरुत्कृष्टशः श्लेष्मपित्तयोः ।

आध्मानमरुचिश्छर्दिर्दौर्बल्यमलाघवम् ॥ ७ ॥

१ ‘चातुर्वर्षनश्’ इति पाठः ।

जङ्घोरुसदनं तन्ना सौमिल्यं पीनसागमः ।
लक्षणान्यविरक्तानां मारुतस्य च निग्रहः ॥ ८ ॥
विद्विपित्तकफवातानामागतानां यथाक्रमम् ।
परं स्त्रवति यद्रक्तं मेदोमांसोदकोपमेव ॥ ९ ॥
निःश्लेष्मपित्तमुद्रकं शोणितं कृष्णमेव वा ।
तृप्यतो मारुतातस्य सोऽतियोगः प्रमुह्यतः ॥ १० ॥

दौर्बल्यमिच्छादीनि विरेचनस्य सम्यग्युक्तायुक्तातियुक्तस्य लक्षणानि । अदौर्बल्यं स्थौल्यनपगमः । यथाक्रममिति पठन् क्रमेणैवेति दर्शयति; यदुक्तं—“प्रातिश्रियं विद्विपित्तकफानिलाणां सम्यगविरक्तस्य भवेत् क्रमेण” (सि. अ. १) इति । आगतानां परमुध्वमिति योजना ॥ ५-१० ॥

वमनेऽतिवृत्ते लिङ्गान्येतान्येव भवन्ति हि । ऊर्ध्वगा वातरोगाश्च वाग्रहश्चाधिको भवेत् ॥ ११ ॥ चिकित्साप्राभृतं तस्मादुपेयाच्छरणं नरः । युक्त्याद्य एनमत्यन्तमायुषा च सुखेन च ॥ १२ ॥

अतियोगालक्षणं वमनेऽतिदिशति—वमन इत्यादि । वमनातियोगे विद्विपित्तकफवातानामिति न योजनीयं, येन वमनप्रयोगे कफपित्तानिलागमरूपः क्रमो भवेत् । यदुक्तं—“कमात् कफः पित्तमथानिलश्च यस्यैति सम्यग्वमितः स इष्टः” (सि. अ. १) इति ॥ ११ ॥ १२ ॥

अविपाकोऽरुचिः स्थौल्यं पाण्डुता गौरवं क्लमः ।
पिडकाकोष्ठकण्डूनां संभवोऽरतिरेव च ॥ १३ ॥
आलस्यश्चमदौर्बल्यं दौर्गन्ध्यमवसादकः ।
श्लेष्मपित्तसमुत्क्रेशो निद्रानाशोऽतिनिद्रता ॥ १४ ॥
तन्ना क्लेश्यमबुद्धित्वमशस्तस्वप्नदर्शनम् ।
बलवर्णप्रणाशाश्च तृप्यतो बृंहणैरपि ॥ १५ ॥
बहुदोषस्य लिङ्गानि तस्यै संशोधनं हितम् ।
ऊर्ध्वं चैवानुलोमं च यथादोषं यथाबलम् ॥ १६ ॥
एवं विशुद्धकोष्ठस्य कायाग्निरभिवर्धते ।
व्याधयश्चोपशाम्यन्ति प्रकृतिश्चानुवर्तते ॥ १७ ॥
इन्द्रियाणि मनोबुद्धिर्वर्णश्चास्य प्रसीदति ।
बलं पुष्टिरपत्यं च वृषता चास्य जायते ॥ १८ ॥
जरां कुच्छ्रेण लभते चिरं जीवत्यनामयः ।
तस्मात् संशोधनं काले युक्तियुक्तं पिवेन्नरः ॥ १९ ॥

संशोधनविषयबहुदोषलक्षणमाह—अविपाक इत्यादि । अनाशासकृतः श्रमः क्लमः; श्रमस्तिवह खल्वेनायासेन ज्ञेयः । अवसादको मनोऽवसादः । निद्रानाशो वातप्रधानेन दोषेण; अतिनिद्रता श्लेष्मप्रधानेन ॥ १३-१९ ॥

दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।
जिताः संशोधनैर्यं तु न तेषां पुनरुद्भवः ॥ २० ॥
दोषाणां च द्रुमाणां च मूलेऽनुपहते सति ।
रोगाणां प्रसवानां च गतानामागतिर्ध्रुवा ॥ २१ ॥

१ ‘स्थौल्यनपचयः’ इति पा० ।

च. सं. १३

सैमूलदोषापहारकत्वं संशोधनस्य, लङ्घनपाचनयोस्तु दोषापहरत्वे सत्यपि न संशोधनवदोषहन्त्वमित्याह—दोषा इत्यादि । कदाचिदिति अन्यहेतुप्राप्त्या । न तेषां पुनरुद्भव इति बलवद्दोषकारणत्वं विनेति मन्तव्यम् । उक्तोऽर्थः दृष्टान्तमाह—दोषाणामित्यादि । लङ्घनपाचनार्थ्यां रोगकारणीभूतदोषप्रकोपहरणमात्रे कृते रोगो यो निवृत्तः स मूलभूताशयव्यवस्थितदोषानुच्छेदाद्यत्किंचिदनुगुणकालादिप्राप्त्या पुनः कुपितदोषेण भवतीति भावः ॥ २० ॥ २१ ॥

भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैरेव बृंहणम् ।
घृतमांसरसक्षीरहृद्यूपोपसंहितैः ॥ २२ ॥
अभ्यङ्गोत्सादनैः स्नानैर्निरुहैः साधुवासनैः ।
तथा स लभते शर्मं युज्यते चायुषा चिरम् ॥ २३ ॥

संप्रति शोधनेन यथा दोषक्षयस्तथा धातुक्षयोऽपि भवति, तेन तत्र प्रतीकारमाह—भेषजेत्यादि । आहारैरेवेति एवावधारणे; तेन भेषजेन बृंहणं निषेधति, भेषजस्य वीर्यप्रधानस्य तदा दुःसहत्वात् । साधुवासनैरित्यत्र चकारो बोद्धव्यः, तेनाभ्यङ्गादिभिश्च बृंहणं पथ्यम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

अतियोगानुबद्धानां सर्पिःपानं प्रशस्यते ।
तैलं मधुरकैः सिद्धमथवाऽप्यनुवासनम् ॥ २४ ॥
यस्य त्वयोगस्तं स्निग्धं पुनः संशोधयेन्नरम् ।
मात्राकालचलापेक्षी स्मरन् पूर्वमनुक्रमम् ॥ २५ ॥
स्नेहेन स्वेदने शुद्धौ रोगाः संसर्जने च ये ।
जायन्तेऽमार्गविहिते तेषां सिद्धिषु साधनम् ॥ २६ ॥

अतियोगादिचिकित्सामाह—अतियोगेत्यादि । स्मरन् पूर्वमनुक्रममित्यनेन यः पूर्वमयोगे हेतुभूतस्तं परिहरन्ति शिक्षयति । अमार्गविहिते अविविधिविहिते । साधनमित्यत्र ‘वक्ष्यते’ इति शेषः ॥ २४-२६ ॥

जायन्ते हेतुवैषम्याद्विषमा देहधातवः ।
हेतुसाम्यात् समास्तेषां स्वभावोपरमः सदा ॥ २७ ॥
संप्रति यदेतत् सिद्धौ वक्ष्यमाणं रोगाणां साधनं तदनुग्रहेण च सर्वभेषजानामेव क्षणमात्राभावे पक्षेऽपि रोगशमकत्वं प्रतिपादयितुं प्रकरणमारभते—जायन्त इत्यादि । तेषामिति विषमणां धातूनां समानां च । स्वभावात् विनाशकारणनिरपेक्षादुपरमो विनाशः स्वभावोपरमः । सदेति अविलम्बेन; तेनोत्पन्नमात्रा एव विनश्यन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रवृत्तिहेतुर्भावानां न निरोधेऽस्ति कारणम् ।
केचित्तत्रापि मन्यन्ते हेतुं हेतोरवर्तनम् ॥ २८ ॥

१ ‘समूलदोषापहारकत्वेन’ इति पा० । २ ‘संप्रति रोगाणां क्षणिकत्वेन यदुपशमार्थं चिकित्साभिधानं तत्रिष्कलमिति सोगतपक्षे चिकित्सायाः प्रयोजकत्वमभिधातुं तन्मतमुपन्यसति—जायन्त इत्यादि ।’ इति शिवदाससेनः । ३ ‘केचित्तत्रापि’ इति पा० ।

अत्रैवायं उपपत्तिमाह—प्रवृत्तीत्यादि । प्रवृत्तिहेतुः उत्पत्ति-
हेतुर्भावानामस्ति, निरोधे विनाशो हेतुर्भावानां कारणं नास्ति;
यस्मात् सर्वे एव भावाः प्रदीपाच्चैवेदुत्पत्तौ कारणापेक्षिणः,
विनाशो तु द्वितीयक्षणविद्यमानत्वलक्षणे सहजसिद्धे न हेत्व-
न्तरमपेक्षन्ते; यतो न स्वाभाविकरूपे हेत्वन्तरापेक्षा भवति,
नष्टुपस्थाः खड्गः स्वाभाविके लौहमयत्वे कारणान्तरमपेक्षते;
तदेवं सर्वेषामेव भावानां स्वाभाविके नाशे विषमधातूनामपि
नाशः स्वाभाविक एवेति भावः । व्याधिप्रशमे च चिकित्सापेक्षकं
पक्षान्तरमाह—केचिदित्यादि । तत्रापि विनाशोऽपि, हेतुं कारणं,
हेतोरवर्जनमिति उपादकहेतोरभावं, मन्यन्त इति योजना ।
एवमपि हेतुपरंपरायाः क्षणिकत्वेन तत्कार्याणामपि स्वभावादेव
नित्यं संहितित्वहेतुविनैशरूपविनाशहेतूनां न विनाशहेतु-
चिकित्सापेक्षेति भावः ॥ २८ ॥

एवमुक्तार्थमाचार्यमन्निवेशोऽभ्यभाषत ।

स्वभावोपरमे कर्म चिकित्साप्राभृतस्य किम् ॥ २९ ॥

भेषजैर्विषमान् धातून् कान् समीकुरुते मिषक् ।

का वा चिकित्सा भगवन् । किमर्थं वा प्रयुज्यते ॥ ३० ॥

एवमुक्तित्यादां शङ्कायां गुरुं पृच्छति—एवमित्यादि । किमिति
आक्षेपे । कर्म साध्यं; स्वभावोपरमे सति न किमपि साध्यं
वैश्यामीति भावः । कान्, समीकुरुते इति विषमाणमस्थिरत्वेन
साध्यं तत्र कर्तुं न पार्यत इत्याशयः । का वा चिकित्सेति रोग-
प्रशमं प्रत्यकारणत्वेन चिकित्सा नास्तीत्यर्थः । किमर्थं वा प्रयु-
ज्यत इति यन्निवृत्त्यर्थं चिकित्सा प्रयुज्यते तद्वातुवैषम्यं खत
एव निवृत्तमिति चिकित्साप्रयोजनं नास्ति ॥ २९ ॥ ३० ॥

तच्छिष्यवचनं श्रुत्वा व्याजहार पुनर्वसुः ।

श्रूयतामत्र या सोम्य । युक्तिर्दृष्टा महर्षिभिः ॥ ३१ ॥

न नाशकारणाभावाद्भावानां नाशकारणम् ।

ज्ञायते नित्यगस्येव कालस्यात्ययकारणम् ॥ ३२ ॥

शीघ्रगत्वाद्यथा भूतस्तथा भावो विपद्यते ।

पूर्वोक्तहेतुविनाशो दृष्टान्तेन हेतुमन्तमाह—न नाशोऽपि ।
भावानां नाशकारणं न ज्ञायते, तत्तु किमाभावादेव, यथा—
शराविषाणम्, उत वा ज्ञानायोग्यत्वात् पृथिव्यै निष्कातमूलक्री-
लकादिवत् सदपि न ज्ञायते, इत्याह—नाशकारणाभावादिति;
न ज्ञानायोग्यत्वेन, किंतु भावादेवेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—
नित्यगस्येत्यादि । निषेधादिरूपत्वेन नित्यगस्य । एवं मन्यते—
नित्यगः कालो यथा विनश्वरत्वेन न हेत्वन्तरं विनाशोऽपेक्षते,
तथा सर्वे एव भावाः; यद्धि यस्य हेत्वन्तरापेक्षं न तस्य तदव-
श्यंभावि, यथा—पटस्य रागः; हेत्वन्तरापेक्षी चेद्विनाशः स्यात्,
नावश्यंभावी स्यात्; एतद्विपर्ययाच्चापेक्षत्वं विनाशस्य सिद्धम् ।
संप्रत्यहेतुको विनाशोऽत्यन्तान्तरमेव भवति, पश्चादस्थिरत्वेन

१ देहधातूनामपि इति पा० । २ 'सहेतुविनाशहेतूनां' इति,
'सहेतुविनाशहेतूनां' इति च पा० । ३ 'तास्तीत्यर्थः' इति
पा० । ४ 'स्वभावाच्चिकित्समिति' इति पा० ।

संस्काराधानमपि भावेषु न पार्यते कर्तुमित्याह—शीघ्रगत्वा-
दित्यादि । यथा भूत इति यावद् उत्पन्नः, तथेति तावद् एव
विपद्यते; कुतः? शीघ्रगत्वात् अस्थिरत्वात् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥—
निरोधे कारणं तस्य नास्ति नैवान्यथाक्रिया ॥ ३३ ॥

पूर्वसाधितमहेतुविनाशित्वं तथा शीघ्रगत्वं हेतुसाधितं वा-
संस्कार्यत्वमुपसंहरति—निरोध इत्यादि । तस्मिन् भावस्य ।
अन्यथाक्रिया अन्यथाकरणं, संस्काराधानमिति यावत्; एतेन
विषमे धातौ साम्यं संस्कार आधीयतामिष्येवंपाऽपि चिकित्सा
निरस्ता मन्व्यता ॥ ३३ ॥

योमिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।

सा चिकित्सां विकाराणां कर्म तद्विषजां स्मृतम् ३४
कथं शरीरे धातूनां वैषम्यं न भवेदिति ।

समानां चातुबन्धः स्यादित्यर्थं क्रियते क्रिया ॥ ३५ ॥

त्यागाद्विषमहेतूनां समानां चोपसेवनात् ।

विषमा नातुबध्नन्ति जायन्ते धातवः समाः ॥ ३६ ॥

एवं व्यवस्थिते पूर्वाक्षितं चिकित्सितं समादधति—यामि-
रित्यादि । 'सा चिकित्सा' इत्यनेन 'का वा चिकित्सा' इत्याक्षेपः
परिहृतः । 'कर्म तद्' इत्यनेन प्रथमोद्दिष्ट आक्षेपः परिहृतः ।
'इत्यर्थं क्रियते क्रिया' इत्यनेन 'किमर्थं वा' इत्याक्षेपः परि-
हृतः । 'कान् समीकुरुते' इत्याक्षेपस्तु 'समैस्तु हेतुभि-
र्यस्माद्' इत्यादिना परिहृतः । विषमेषु धातुषु यामिः क्रि-
याभिः समा धातवो जायन्ते सा चिकित्सा । एवं मन्यते—य-
द्यपि धातुवैषम्यं क्षणिकत्वेन विनश्वरं, तथाऽपि विनश्यदपि
तद्वातुवैषम्यं स्वकार्यं विषममेव धातुमारभते, एवं सोऽप्यपरं
विषममिति न धातुवैषम्यसन्ताननिवृत्तिर्धातुसाम्यजनकहेतुं
विना; यदा तु धातुसाम्यहेतुरुपयुक्तो भवति, तदा तेन सहितं
वैषम्यमनन्ततः पतितमपि कारणं सममेव धातुसन्तानमारभते,
यथा—मुद्गरप्रहारसहितो घटपरमाणुसन्तानो विसदृशं कपाल-
सन्तानमारभते; एवं व्यवस्थिते 'कथं शरीरे' इत्यादिप्रत्यो-
व्याख्येयः । वैषम्यं न भवेत् नोत्पद्यत इत्यर्थः । समानां चातु-
बन्ध इति सन्तत्योत्पादः । विषमा नातुबध्नन्तीति हेत्वभावा-
द्विषमसन्तानस्योत्पादो न भवति । समानां चोपसेवनादिति
समहेतूनां सेवनात् ॥ ३४-३६ ॥

समैस्तु हेतुभिर्यस्माद्धातून् संजनयेत् समान् ।

चिकित्साप्राभृतस्तस्मादाता देहसुखायुषाम् ॥ ३७ ॥

धर्मस्यार्थस्य कामस्य नृलोकस्योभयस्य च ।

दाता संपद्यते वैद्यो दानादिहसुखायुषाम् ॥ ३८ ॥

१ 'यद्यप्युक्तक्षणमङ्गवादिमतमेतदश्रमागिकं, तथा तस्मिन्क्षणम-
नन्तिप्रयोजनमित्युपेक्ष्य तुष्यतु दुर्जन इति तन्मतेऽपि चिकित्सितस्य
प्रयोजकत्वं समर्थयति—यामिरित्यादि । एतेन यद्यपि विषमा धातवः
क्षणिकत्वेनैव विनश्यन्ति तथाऽपि समधातुत्वतः चिकित्सितं क्षणम-
ङ्गिनामप्यभ्युपेक्ष्य, यतस्तन्मतेऽपि उपपत्तौ हेत्वपेक्षा विषयतः ध्वेति
भावः' इति शिवदाससेनः । २ अस्याभि 'क्षणमङ्गवादिनाऽप्यभ्यु-
पेक्षं' इति शिवदाससेनव्याख्यायामधिकः पाठ उपलभ्यते ।

देहसुखायुषां दानात् धर्मावीनां दाता भवति, देहसंपत्ति-
साधत्वाद्धर्मावीनामिति भावः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

तत्र श्लोकाः—

चिकित्साप्राभृतगुणो दोषो यश्चेतराश्रयः ।
योगायोगातियोगानां लक्षणं शुद्धिसंश्रयम् ॥ ३९ ॥
बहुदोषस्य लिङ्गानि संशोधनगुणाश्च ये ।
चिकित्सासूत्रमात्रं च सिद्धिव्यापत्तिसंश्रयम् ॥ ४० ॥
या च युक्तिश्चिकित्सायां यं चायं कुरुते भिषक् ।
चिकित्साप्राभृतेऽध्याये तत् सर्वमवदन्मुनिः ॥ ४१ ॥
इत्यश्विनेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
चिकित्साप्राभृतीयो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

समाप्तः कल्पनाचतुष्कः ॥ ४ ॥

संग्रहे सिद्धिसंश्रयं च व्यापत्तिसंश्रयं च सिद्धिव्यापत्तिसंश्रयं;
तत्र सिद्धिसंश्रयं सिद्धिस्थानसंश्रयेण, व्यापत्तिसंश्रयं 'अति-
योगानुबन्धानां' इत्यादिनोक्तम् ॥ ३९-४१ ॥
इति श्रीचक्रपाणिदत्तविश्वनाथायां चरकतात्पर्यटीकायामयुर्वेद-
दीपिकायां सूत्रस्थाने चतुर्थे कल्पनाचतुष्के चिकित्सा-
प्राभृतीयो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातः कियन्तः शिरसीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्याद् भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वचतुष्कचतुष्टयेन भेषजमभिहितं, संप्रति तद्विषययोगा-
भिधानार्थं रोगचतुष्कोऽभिधातव्यः, चिकित्सा च विषयत्वेनैव
प्रधानमतः प्रथममुक्ता, किंच दर्शितश्चायं प्रथमाध्याय एव
संबन्धः, एवं चाज्ञेषु ममसु च प्रधानभूतशिरोहृदयरोगाभिधा-
यकत्वेन कियन्तः शिरसीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

कियन्तः शिरसि प्रोक्ता रोगा हृदि च देहिताम् ।

कति चाप्यनिलादीनां रोगा मानविकल्पजाः ॥ ३ ॥

क्षयाः कति समाख्याताः पिडकाः कति चानघा ॥

गतिः कतिविधा चोक्ता दोषाणां दोषसूदनः ॥ ४ ॥

हुताश्वेशस्य वचैस्तच्छुद्धा गुह्यब्रवीत् ।

पृष्ठवानसि यत् सौम्य । तन्मे शृणु सविस्तरम् ॥ ५ ॥

दृष्टाः पञ्च शिरोरोगाः पञ्चैव हृदयामयाः ।

व्याधीनां ह्यधिका पष्टिदोषमानविकल्पजा ॥ ६ ॥

दशाष्टौ च क्षयाः सप्त पिडका माधुमेहिकाः ।

दोषाणां त्रिविधा चोक्ता गतिर्विस्तरतैः शृणु ॥ ७ ॥

क्षयस्थानशुद्धयो दोषमानं, तस्य विकल्पो दोषान्तरसंबन्धा-
संबन्धकृतो भेदः । माधुमेहिका इत्यत्र मधुमेहशब्दः सामान्येन
प्रमेहवचनः । यतोऽत्रैव सामान्येन ब्रूते—“विना प्रमेहमन्येता

१ 'सिद्धितमानसंश्रयेण' इति पा० । 'सिद्धिसंश्रयं भेषजज्ञपित
हस्यादिनोक्तं' इति योगीन्द्रनाथसेनः । २ 'हुताश्वेशवचनं' इति
पा० । ३ 'गतिर्विधायामि विस्तरम्' इति पा० ।

जायन्ते दुष्टमेदसः" इति; अन्यथा हि 'विना मधुमेहं' इति
कृतं स्यात्; तथा चिकित्सिते वक्ष्यति सामान्येनैव यत्—
“प्रमेहिणां याः पिडका मयोक्ता रोगाधिकारे प्रथमेव सप्त”
(चि. अ. ६) इत्यादि । तथा मधुमेहपिडकानां चिकित्सितो-
पदेशाच्च सर्वमेहभवत् पिडकानां, मधुमेहभवत् हि मधुमेह-
स्यैवासाध्यत्वाच्च तद्वैपिडकानामुपक्रमणीयत्वमस्ति; किंच
प्रदेशान्तरेऽपि मधुमेहशब्देनायं सर्वप्रमेहानुक्तवान्, यथा—
“गुल्मी च मधुमेही च राजयक्ष्मी च यो नरः । अचिकित्सा
भवन्त्येते बलमांसपरिक्षये” (अ. अ. ९) इति । अत्र हि
यदि वातिको मधुमेहोऽभिप्रेतः स्यात्तदा तस्य स्वरूपत एवासा-
ध्यत्वेन 'बलमांसपरिक्षये सति' इति विशेषणमनर्थकं स्यात् ।
सुश्रुतेनापि च सामान्येन प्रमेहे एवैताः पिडका दर्शिताः,
यदुक्तं—“तत्र वसामेदोभ्यामभिपन्नशरीरस्य त्रिभिर्दोषैश्चातु-
गताधतोः प्रमेहिणो दश पिडका जायन्ते” (सु. नि. ६)
इत्यादि । सर्वे एव प्रमेहा यस्मादेहं मधुरीकृत्य जायन्ते तस्मा-
न्मधुमेहा इत्युच्यन्ते, वचनं हि—“षट्पदपिपीलिकाभिश्च
शरीरमूत्राभिसरणम्” (नि. अ. ४) इति, तथा च वाग्भटः—
“मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो मध्विव मेहति । सर्वे हि मधुमेहाख्या
माधुर्याच्च तनोरतः” (वा. नि. अ. १०) इति । विस्तरत
इति शृण्वित्यनेन संबध्यते ॥ ३-७ ॥

संधारणादिवाय्वस्राद्रात्रौ जागरणान्मदात् ।

उच्चैर्माध्यादवश्ययात् प्राग्वतादतिमैथुनात् ॥ ८ ॥

गन्धादसात्प्यादाध्रताद्रजोभूमिहमातपात् ।

गुर्वम्लहरितादानादति शीताम्भुसेवनात् ॥ ९ ॥

शिरोऽभिधैतादुद्युधामाद्रोदनाद्वाष्पनिग्रहात् ।

मेघागमान्मनस्तापादिशकालविपर्ययात् ॥ १० ॥

वातादयः प्रकुप्यन्ति शिरस्यसं च दुष्यति ।

ततः शिरसि जायन्ते रोगा विविधलक्षणाः ॥ ११ ॥

संधारणादिति वेगसंधारणात् । हरितम् आर्द्रकादि । अतीति
पूर्वेण परेण च शीताम्भुसेवनादित्यनेन संबध्यते । दुष्टादामात्
दुष्टामात्; किंवा 'उष्णामात्' इति पाठः, तत्रोष्णाबाभाच्चैत्यर्थः ।
देशकालविपर्ययादित्यत्र देशविपर्यय उपसर्गगृहीतत्वं देशस्य ।
असं च प्रदुष्यतीत्यभिधानः सर्वेशिरोरोगेषु रक्तदुष्टिं दर्श-
यति ॥ ८-११ ॥

प्राणाः प्राणभृतां यत्र श्रिताः सर्वेन्द्रियाणि च ।

यदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिरस्तदभिधीयते ॥ १२ ॥

प्राणा इत्यादिनाऽङ्गेषु शिरःप्राधान्यं दर्शयन् प्रकृतशिरोरो-
गाणामेवात्यहितैव दर्शयति; तेन नोत्सृजं शिरःप्राणान्याभि-
धानम् । श्रिता इव श्रिताः, शिरउपधाते उपधातात् । उपरि-
ष्टादङ्गमुत्तमाङ्गम् ॥ १२ ॥

अर्धवभेदको वा स्यात् सर्वं वा रुज्यते शिरः ।

प्रतिश्यामुखनासाक्षिकर्णरोगशिरोभ्रमाः ॥ १३ ॥

१ 'शिरोभितापात्' इति पा० । २ 'अन्यद्विस्तृतं' इति पा० ।

अर्वितं शिरसः कम्पो गलमन्याहुतुग्रहः ।
विविधाश्चापरे रोगा वातादिकिमिसंभवाः ॥ १४ ॥
प्रकृताच्छिरोरोगानाह—अर्थेत्यादिना किमिसंभवा इत्यन्तेन ।
एतच्च 'जायन्ते रोगा विविधलक्षणानः' इत्यस्य विवरणम् १३-१४
पृथग्निघास्तु ये पञ्च संग्रहे परमर्षिभिः ।
शिरोगदास्ताञ्जल्यु मे यथाखैर्हेतुलक्षणैः ॥ १५ ॥
उच्चैर्भाष्यातिभाष्याभ्यां तीक्ष्णपानात् प्रजागरात् ।
शीतमास्तसंस्पर्शाद्वायाद्दिगनिग्रहात् ॥ १६ ॥
उपवासादभीघाताद्विरेकाद्रमनादति ।
वाष्पशोकभयत्रासाद्भारमार्गातिकर्शनात् ॥ १७ ॥
शीरोगताः सिरा वृद्धो वायुराविश्य कुप्यति ।
ततः शूलं महत्तस्य वातात् समुपजायते ॥ १८ ॥
निस्तुघेते भृशं शङ्खौ घाटौ संभिद्यते तथा ।
संभ्रमम्यं ललाटं च तपतीवातिवेदनम् ॥ १९ ॥
वैष्येते स्वनतः श्रोत्रे निष्कृष्येते इवाक्षणी ।
घूर्णतीव शिरः सर्वं संभिध्य इव मुच्यते ॥ २० ॥
स्फुरत्यति सिराजालं स्तम्भ्यते च शिरोधरा ।
स्निग्धोष्णमुपरोते च शिरोरोगोऽनिलात्मके ॥ २१ ॥
शिरोगतत्वेन नासादिरोगेऽपि प्राप्तेषु तान् विहायैवाद्येद-
रीये प्रोक्तानि च शिरःशूललक्षणान् रोगान् प्रपन्नं वक्तु-
माह—तृथगिवादि । संग्रहे अष्टोदरीयेः तेन नासिकादयोऽत्र
प्रकरणे शिरोरोगशब्देनोच्यन्ते; शिरोरोगशब्दस्य शूल एव
रुजाकरं वृत्तत्वात् । तीक्ष्णपानं तीक्ष्णमद्यपानं; किंवा, तीक्ष्णं मरि-
चादि । वष्येते इव वष्येते, अत्यर्षीढाकुपत्वेन ॥ १५-२१ ॥
कटुम्ललवणक्षारमद्यक्रोधातपानलैः ।
पिचं शिरसि संदुष्टं शिरोरोगाय कल्पते ॥ २२ ॥
दह्यते रुज्यते तेन शिरः शीतं सुषूयते ।
दह्येते चक्षुषी तृष्णा भ्रमः स्वेदश्च जायते ॥ २३ ॥
शीतं सुषूयते शीतमिच्छति ॥ २२ ॥ २३ ॥
आस्यासुखैः स्वप्नसुखैर्गुरुस्निग्धातिभोजनैः ।
श्लेष्मा शिरसि संदुष्टः शिरोरोगाय कल्पते ॥ २४ ॥
शिरो मन्दरुजं तेन सुप्तं स्तिमितभारिकम् ।
भवत्युत्पद्यते तन्द्रा तथाऽऽलस्यमरोचकः ॥ २५ ॥
वाताच्छूलं भ्रमः कम्पः पिचाद्वाहो मदस्तृषा ।
कफाद्गुरुत्वं तन्द्रा च शिरोरोगे त्रिदोषजे ॥ २६ ॥
स्वप्नसुखमनुविदिवास्वप्नेन त्रैयम् । सुप्तमिव सुप्तं, प्रबोध-
रहितत्वेन । भारकान्तमिव भारिकम् ॥ २४-२६ ॥
तिलक्षीरगुडाजीर्णपूतिसङ्कीर्णभोजनात् ।
क्लेशोऽसृक्कफमांसानां दोषलस्योपजायते ॥ २७ ॥
१ 'तीक्ष्णप्राणाद' इति पा० । २ 'शिरोगता वै धमनीर्वायुरा-
विश्य कुप्यति' इति पा० । ३ घाटा जीवायाः पश्चाद्भागाः, 'घाट'
इति यस्याप्रभंशः । ४ 'भ्रुवोर्मैर्ध' इति पा० । ५ 'वाष्येते' इति
पा० । ६ वृत्तत्वाद् प्रसिद्धत्वात् । ७ 'सुखायते' इति पा० ।

ततः शिरसि संक्लेशात् किमयः पापकर्मणः ।
जनयन्ति शिरोरोगं जाता बीभत्सलक्षणम् ॥ २८ ॥
व्यधच्छेदरुजाकण्डूशोफदौर्गत्यदुःखितम् ।
किमिरोगतुरं विधात् किमीषां दर्शनेनै च ॥ २९ ॥
संकीर्णभोजनं विरुद्धाहारः । दोषलस्य बहुदोषस्य । पाप-
कर्मण इत्यनेनाधमवत एवायमतिदुःखकिमिरोगो भवतीति दर्श-
यति । बीभत्सलक्षणमिति प्राणादिभ्यः पूयादिप्रवृत्तेः ॥ २८-२९ ॥
शोकोपवासव्यायामरुक्ष्यैष्कादपभोजनैः ।
वायुराविश्य हृदयं जनयत्युत्तमां रुजम् ॥ ३० ॥
वेपथुर्वैष्टनं स्तम्भः प्रमोहः शून्यता दैरः ।
हृदि वातातुरे रूपं जीर्णं चात्यर्थवेदना ॥ ३१ ॥
उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनैः ।
मद्यक्रोधातपैश्चाशु हृदि पिचं प्रकुप्यति ॥ ३२ ॥
हृदाहस्तिकता वक्त्रे तिकामलोद्विगणं क्लमः ।
तृष्णा मूर्च्छा भ्रमः स्वेदः पित्तहृद्रोगलक्षणम् ॥ ३३ ॥
अत्यादानं गुरुस्निग्धमचिन्तनमचेष्टनम् ।
निद्रासुखं चाभ्यधिकं कफहृद्रोगकारणम् ॥ ३४ ॥
हृदयं कफहृद्रोगे सुप्तं स्तिमितभारिकम् ।
तन्द्रासुचिपरीतस्य भवत्यदमावृतं यथा ॥ ३५ ॥
हेतुलक्षणसंसर्गादुच्यते साक्षिपातिकः ।
(हृद्रोगः कष्टः कष्टसाध्य उक्तो महर्षिभिः)
त्रिदोषजे तु हृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते ॥ ३६ ॥
तिलक्षीरगुडादिनि ग्रन्थिस्तस्योपजायते ।
मर्मैकदेशे संक्लेशं रसश्चास्योपगच्छति ॥ ३७ ॥
संक्लेशात् किमयश्चास्य भवत्युत्पद्यतात्मनः ।
मर्मैकदेशे ते जाताः सर्पन्तो भक्षयन्ति च ॥ ३८ ॥
नुद्यमानं स हृदयं सूचीभिरिव मन्यते ।
लुच्यमानं यथा शङ्खैर्जातकण्डूं महारुजम् ॥ ३९ ॥
हृद्रोगं किमिजं त्वेतैलैर्बुद्ध्या सुदारुणम् ।
त्वरत जेतुं तं विद्वान् विकारं शीघ्रकारिणम् ॥ ४० ॥
शोकोपवासेत्यादि हृद्रोगलक्षणम् । वेष्टनम् उद्वेगनिमित्तम् । दरः
दरदरिका । अचिन्तनम् अल्पचिन्तनम् । अदमावृतम् अस्मा-
कान्तम् । ग्रन्थिरिव ग्रन्थिः, स च रसदोषकृतः । मर्मैकदेशे
हृदयैकदेशे । द्वितीयं मर्मैतिपदं कर्मतापञ्चम् ॥ ३०-४० ॥
द्रव्यलवणैकोलपणैः षट् स्युर्हीनमव्याधिकैश्च षट् ।
समैश्चैको विकारास्ते सञ्चिपातास्त्रयोदश ॥ ४१ ॥
संसर्गं नव षट् तेभ्यो एकवृद्ध्या समैक्यः ।
पृथक् त्रयश्च तैर्वृद्धैर्व्याधयः पञ्चविंशतिः ॥ ४२ ॥

१ 'हृदव्यधनरुक्ष्यशोफदौर्गत्यदुःखितम्' इति पा० ।
२ 'लक्षणं च' इति पा० । ३ 'शीतलक्षणापभोजनैः' इति पा० ।
४ 'योगीन्द्रनाथसेनसु 'द्रवः' इति पठति, 'द्रवः' इत्यलं इति
च व्याख्यानयति । ५ 'संसर्गं नवैते षट्कृद्भा' इति पा० ।

यथा वृद्धैस्तथा क्षीणैर्दोषैः स्युः पञ्चविंशतिः ।
वृद्धिक्षयकृतश्चान्यो विकल्प उपदेक्ष्यते ॥ ४३ ॥
वृद्धिरेकस्य समता चैकस्यैकस्य संक्षयः ।
द्वन्द्ववृद्धिः क्षयश्चैकस्यैकवृद्धिर्द्वयोः क्षयः ॥ ४४ ॥

‘कति चाप्यनिलादीनाम्’ इत्याद्युक्तस्योत्तरं—युल्लग्नैरित्यादि ।
हीनमध्याधिकैरिति वृद्धवृद्धतरवृद्धतमैः । संसर्गे नवेति च्छेदः ।
अस्यैव विवरणं—षट् तमेव इत्यादि । समेक्षय इति वृद्धैः समैः ।
वृद्धिक्षयकृत इत्यस्य विवरणं—वृद्धिरेकस्येत्यादि । अत्र च यद्यपि
समताऽपि वृद्धिक्षयविकल्पे पठ्यते, तथाऽपि समतायाः स्वात-
न्त्र्येण विकाराकर्तृत्वात् ‘वृद्धिक्षयकृत’ इत्युक्तम् । वृद्धिरेकस्य
समता चैकस्यैकस्य संक्षय इत्यनेन पञ्चकाराः । द्वन्द्ववृद्धिः

१ ‘व्याधीनां यपिका षष्टिरित्युक्तं विवृणोति—युल्लग्नैकोल्लग्नैरिति ।
वृद्धेर्दोषैः पञ्चविंशतिर्व्याधयो भवन्ति । तथथा—संनिपाते त्रयोदश,
संसर्गे नव, पृथक् त्रयश्चेति; युल्लग्नैकोल्लग्नैर्दोषैः षट्, संनिपतितानां
दोषाणां मध्ये द्वयोरतिशये त्रयः, एकस्यातिशये त्रयः, इति युल्लग्नै-
कोल्लग्नैः षट्; हीनमध्याधिकैः संनिपतितैः षट्; समैः तुल्यवृद्धेर्दोषै-
श्चैकः, इति संनिपाताः त्रयोदश; तथाच—कफः वृद्धः वातपित्ते अधि-
कवृद्धे १, पित्तं वृद्धं वातकफाधिकवृद्धौ २, वातो वृद्धः पित्त-
कफाधिकवृद्धौ ३, इति युल्लग्नैस्त्रयः; पित्तकफौ वृद्धौ वातोऽधिक-
वृद्धः १, वातकफौ वृद्धौ पित्तमधिकवृद्धं २, वातपित्ते वृद्धे कफौ-
ऽधिकवृद्धः ३, इति पकोल्लग्नैस्त्रयः; वातो वृद्धः पित्तं वृद्धतरं श्रेष्ठा
वृद्धतमः १, वातो वृद्धः श्रेष्ठा वृद्धतरः पित्तं वृद्धतमं २, पित्तं वृद्धं
श्रेष्ठा वृद्धतरः वातो वृद्धतमः ३, पित्तं वृद्धं वातो वृद्धतरः श्रेष्ठा
वृद्धतमः ४, श्रेष्ठा वृद्धो वातो वृद्धतरः पित्तं वृद्धतमं ५, श्रेष्ठा
वृद्धः पित्तं वृद्धतरं वातो वृद्धतमः ६, इति हीनमध्याधिकैः षट्;
तुल्यवृद्धा वातपित्तश्रेष्ठमपि इति समैरेकः । संसर्गेण नव । तत्र एक-
वृष्णा षट्, समैश्च त्रयः । संतुष्टयोर्दोषयोर्मध्ये एकस्य वृष्णा अति-
शयेन षट् । तथथा—वातो वृद्धः पित्तं वृद्धतरं १, पित्तं वृद्धं वातो वृद्ध-
तरः २, श्रेष्ठा वृद्धः पित्तं वृद्धतरं ३, पित्तं वृद्धं श्रेष्ठा वृद्धतरः ४, वातो
वृद्धः श्रेष्ठा वृद्धतरः ५, श्रेष्ठा वृद्धो वातो वृद्धतरः ६, इति एक-
वृष्णा षट् । समैर्दोषयोः समानवृष्णा त्रयः; तथथा—वातपित्तान्यां
वृद्धान्यामेकं, वातश्रेष्ठम्यां वृद्धान्यां द्वितीयं, पित्तश्रेष्ठम्यां वृद्धान्यां
तृतीयं, इति संसर्गेण नव । पृथक् व्यसंवेद्वैस्त्रयः; तथथा—वातो
वृद्धः, पित्तं वृद्धं, श्रेष्ठा वृद्धः, एवं वृद्धैः पञ्चविंशतिः ।

वृष्णा पञ्चविंशतिस्तुल्ला क्षयेऽपि पञ्चविंशतिं दर्शयति—यथेत्यादि ।
यथा वृद्धेर्दोषैः पञ्चविंशतितस्तथा क्षीणेऽपि पञ्चविंशतिर्विकाराः स्युः ।
संनिपाते त्रयोदश, संसर्गे नव, पृथक् त्रयश्चेति । तथथा—वातः क्षीणः
पित्तश्रेष्ठमाणावतिक्षीणी १, पित्तक्षीणं वातश्रेष्ठमाणावतिक्षीणी २, श्रेष्ठा
क्षीणः वातपित्ते अतिक्षीणे ३ इति क्षीणानां संनिपतितानां मध्ये द्वयो-
रतिशये त्रयः । वातपित्ते क्षीणे श्रेष्ठा अतिक्षीणः १, पित्तश्रेष्ठमाणी क्षीणी
वातोऽतिक्षीणः २, वातश्रेष्ठमाणी क्षीणी पित्तमतिक्षीणम् ३, इति एकस्य-
तिशये त्रयः । श्रेष्ठा क्षीणः पित्तं क्षीणतरं वातः क्षीणतमः १, वातः
क्षीणः श्रेष्ठा क्षीणतरः पित्तं क्षीणतमं २, पित्तं क्षीणं श्रेष्ठा क्षीणतरो
वातः क्षीणतमः ३, श्रेष्ठा क्षीणो वातः क्षीणतरः पित्तं क्षीणतमं ४, वातः
क्षीणः पित्तं क्षीणतरं श्रेष्ठा क्षीणतमः ५, पित्तं क्षीणं वातः क्षीणतरः
श्रेष्ठा क्षीणतमः ६, इति हीनमध्याधिकैः षट् । क्षीणा वातपित्तश्रेष्ठमाणा
इति समैः क्षीणैरेकः । षट् त्रयोदश संनिपाताः । संसर्गेण नव । तत्र

क्षयश्चैकस्येत्यनेन त्रयः । एकवृद्धिर्द्वयोः क्षयः, तेन त्रयः । एवं
द्विषष्टिप्रकारा भवन्ति ॥ ४१-४४ ॥

प्रकृतित्थं यदा पित्तं मातृतः श्लेष्मणः क्षये ।
स्थानादादाय गात्रेषु यत्र यत्र विसर्पति ॥ ४५ ॥
तदा भेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितः ।
गात्रदेशे भवत्यस्य श्रमो दीर्घव्यमेव च ॥ ४६ ॥
प्रकृतित्थं कफं वायुः क्षीणे पित्ते यदा बली ।
कर्षेत कुर्याच्चदा शूलं सशैत्यस्तम्भगौरवम् ॥ ४७ ॥
यदाऽनिलं प्रकृतिगं पित्तं कफपरिक्षये ।
संरुणद्धि तदा दाहः शूलं चास्योपजायते ॥ ४८ ॥
श्लेष्माणं हि समं पित्तं यदा वातपरिक्षये ।
सन्निरुध्यात्तदा कुर्यात् सतन्द्रागौरवं ज्वरम् ॥ ४९ ॥
प्रवृद्धो हि यदा श्लेष्मा पित्ते क्षीणे समीरणम् ।
रुध्यात्तदा प्रकुर्वीत शीतकं गौरवं रुजम् ॥ ५० ॥
समीरणे परिक्षीणे कफः पित्तं समत्वगम् ।
कुर्वीत सन्निरुध्यान्ते मृदुश्चित् शिरोग्रहम् ॥ ५१ ॥
निद्रां तन्द्रां प्रलप्य च हृद्गो गात्रगौरवम् ।
नखादीनां च पीतत्वं धीवंतं कफपित्तयोः ॥ ५२ ॥
हीनवातस्य तु श्लेष्मा पित्तेन सहितश्चरत् ।
करोत्यरोचकापाकौ सदनं गौरवं तथा ॥ ५३ ॥

क्षीणयोरैकस्यातिशये षट्; तथथा—वातः क्षीणः पित्तं क्षीणतरं १, पित्तं
क्षीणं वातः क्षीणतरः २, वातः क्षीणः श्रेष्ठा क्षीणतरः ३, श्रेष्ठा
क्षीणः वातः क्षीणतरः ४, श्रेष्ठा क्षीणः पित्तं क्षीणतरं ५, पित्तं
क्षीणं श्रेष्ठा क्षीणतरः ६ । तुल्यक्षीणान्यां त्रयः; तथथा—क्षीणे वात-
पित्ते १, क्षीणो पित्तश्रेष्ठमाणी २, क्षीणो वातश्रेष्ठमाणी ३, इति
संसर्गेण नव । पृथक् त्रयः—वातः क्षीणः १, पित्तं क्षीणं २, श्रेष्ठा
क्षीणः ३, एवं क्षीणैः पञ्चविंशतिः ।

संनिपतितानां दोषाणां युगपद्वृद्धिक्षयकृतोऽन्यो विकल्पो भेद उप-
दिश्यते । तमेव विकल्पं दर्शयति—वृद्धिरिति । एकस्य वृद्धिः, एकस्य
समता, एकस्य च संक्षयः । वातो वृद्धः पित्तं समं श्रेष्ठा क्षीणः १, वातो
वृद्धः श्रेष्ठा समः पित्तं क्षीणं २, पित्तं वृद्धं वातः समः श्रेष्ठा क्षीणः
३, पित्तं वृद्धं श्रेष्ठा समः वातः क्षीणः ४, श्रेष्ठा वृद्धः वातः समः
पित्तं क्षीणं ५, श्रेष्ठा वृद्धः पित्तं समं वातः क्षीणः ६ । द्वन्द्ववृद्धिः द्वयो-
र्वृद्धिः, एकस्य च क्षयः, एकस्य वृद्धिर्द्वयोश्च क्षयः, अत्रापि षट्; तथथा—
श्लेष्मपित्ते वृद्धे वातः क्षीणः १, श्लेष्मवातो वृद्धो पित्तं क्षीणं २, वात-
पित्ते वृद्धे श्लेष्मा क्षीणः ३, इति द्वन्द्ववृष्णा एकस्य क्षयेण त्रयः । श्रेष्ठा
वृद्धः वातपित्ते क्षीणे २, पित्तं वृद्धं श्रेष्ठमाणी क्षीणे २, वात-
वृद्धः पित्तश्रेष्ठमाणी क्षीणी ३, इति एकवृष्णा द्वयोः क्षयेण त्रयः ।
वृद्धैः पञ्चविंशतिः क्षीणैः पञ्चविंशतिरिति पञ्चाशद्व, वृद्धिक्षयसमता-
कृताः षट्, वृद्धिक्षयकृताश्च षट्, एवं द्विषष्टिः । इति चरकोपरकारे
योगीन्द्रनाथसेन ।

१ ‘एकवृद्धिरित्यादिनाऽपि त्रयः’ इति पा० । २ ‘साम्ये स्थितं’
इति पा० । ३ ‘प्रकृतित्थं यदा वातं’ इति पा० । ४ ‘प्रकृतित्थं
कफं’ इति पा० । ५ ‘प्रकृतित्थं यदा वातं श्लेष्मा पित्तपरिक्षये ।
सन्निरुध्यात्तदा कुर्मोच्छीतकं गौरवं ज्वरम्’ इति पा० । ६ ‘प्रकृ-
तित्थं यदा पित्तं श्लेष्मा मातृतं क्षये । सन्निरुध्यात्तदा कुर्मोच्छ-
चित् शिरोग्रहम्’ इति पा० ।

हृत्क्षामास्यस्ववर्णं पाण्डुतां दूयनं मदम् ।
 विरेकस्य च वैषम्यं वैषम्यमनलस्य च ॥ ५४ ॥
 हीनपित्तस्य तु श्लेष्मा मारुतेनोपसंहितः ।
 स्तम्भं शैल्यं च तोदं च जनयत्यनवस्थितम् ॥ ५५ ॥
 गौरवं मृदुतामश्रेष्ठैकाश्रद्धां प्रवेपनम् ।
 नखादीनां च शुक्लत्वं गात्रपारुष्यमेव च ॥ ५६ ॥
 मारुतस्तु कफे हीने पित्तं च कुपितं द्वयम् ।
 करोति यानि लिङ्गानि शृणु तानि समासतः ॥ ५७ ॥
 भ्रममुद्वेष्टनं तोदं दाहं स्फुटनवेपने ।
 अङ्गमदं परीक्षोषं दूयनं धूपनं तथा ॥ ५८ ॥
 वातपित्तक्षये श्लेष्मा स्रोतास्यपिदधञ्जशम् ।
 चेष्टाप्रणाशं मूर्च्छां च वाक्स्फूर्जं च करोति हि ॥ ५९ ॥
 वातश्लेष्मक्षये पित्तं देहौजः संसयच्चरेत् ।
 ग्लानिमिन्द्रियदौर्बल्यं तृष्णां मूर्च्छां क्रियाक्षयम् ६०
 पित्तश्लेष्मक्षये वायुर्मर्माण्यतिनिपीडयन् ।
 प्रणाशयति संज्ञां च वेपयत्यथवा नरम् ॥ ६१ ॥

वृद्धिरेकसेत्यादेरुदाहरणम्—प्रकृतिस्य यथा पित्तमित्यादि ।
 अत्र केचिदेतदेव परमुदाहरणं दृष्टान्तार्थं पठन्ति, शेषोदाहरणं
 तु कृत्वे तत्रे बोद्धव्यं; केचित्तु वृद्धिक्षयविकल्पस्य दुर्बो-
 धत्वेन सर्वेषामेव द्वादशानामपि विकल्पानामाचार्येण लक्षणं
 कृतमिति कृत्वा सर्वमेव पठन्ति । ननु प्रकृतिस्ये पित्ते कथं
 तदा दाहश्चेति सङ्गतं भवति, न हि प्रकृतित्येषो दोषो विकारकारी,
 न च वायोदोहः संभवति । उच्यते—यैत्र यत्रेति वचनाद् यत्र
 कूपितेन वायुना पित्तं नीतं, तत्र शरीरावयवे प्रकृतिमानस्थित-
 मपि पित्तं वृद्धमेव, यत्तत्सिन्धुं प्रवेशे तावान् पित्तसंबन्ध उ-
 च्यते न भवत्येवैत्यधिकेन तत्र पित्तेन दाह उपपन्न एव, एव-
 मन्व्यत्रापि प्रकृतितस्थस्यापि दोषस्य विकारे व्याख्येयम् । अन्ये
 तु युवते—प्रकृतिस्थानामपि दोषाणां दुष्टदोषसंबन्धाद्विकारका-
 रित्वं भवति; यथा—रक्षादीनाम् । हीनवातसेत्यादि “द्रन्द्बुद्धिः
 क्षयश्चैकस्य” इत्यस्योदाहरणम् । देहौजो देहसारः; किंवा देहश्च
 औजश्च देहौजः ॥ ५४-६१ ॥

दोषाः प्रवृद्धाः खं लिङ्गं दर्शयन्ति यथाबलम् ।
 क्षीणा जहति लिङ्गं खं, समाः खं कर्म कुर्वते ॥ ६२ ॥

दोषाणां वृद्धिमाश्रयलक्षणाति प्रथगाह—दोषा इत्यादि ।
 खं लिङ्गमिति वैकारिकम् । यथाबलमिति अतिवृद्धैरतिवृद्धं, मध्य-
 वृद्धैर्मध्यवृद्धमित्यादि । लिङ्गं खं जहतीत्यनेन क्षीणाणां प्रकृति-
 लिङ्गक्षयव्यतिरिक्तं विकारकर्तृत्वं नास्तीति दर्शयति; यतो वृद्धा
 लन्मार्गागमिनो दोषा दूष्यं दूषयन्तो ज्वरादीन् कुर्वन्ति न
 क्षीणाः, स्वयमेव दुःस्थितात्वात् । खं कर्मेति प्राकृतं कर्म । एते
 च द्विषष्टिर्मेदां आविष्कृततमत्वेनोक्ताः; तेनैकदोषक्षये द्विदो-
 षवृद्धौ च वृद्धवृद्धतरमेदादिभ्योऽधिकत्वमुद्भावनीयम् । ननु
 भवत्वैवं संख्या यदि सञ्चिपातो दोषाणां स्यात्, स तु न

भवितुमर्हति, यतो वातादीनां परस्परं विरुद्धाः सन्ति गुणाः,
 विरुद्धगुणानां तु परस्परपरोधातो भवति, यथा—वह्नितीययोः ।
 नैवं, विरोधो हि भावानां कार्योच्चेयः, नान्यतो दृष्टमात्रेण कल्प-
 यितुं पार्यते; यतोऽन्यत्र तोयदहनयोर्मेदं उपलब्धः, तत् किं
 पाश्चात्तैकद्वयस्यैवोपपत्तिरिति तयोर्विरोधात् पाश्चात्तैकिकं द्रव्यं न
 स्यात्, तोयामिगुणतिरेकाद्वाऽऽस्पर्शो न स्यात्, तस्मादनुपल-
 ब्धत्वाद्दोषसंसर्गं विरोधस्य स्वाभाव्यनुयोगो न युज्यते । अथ
 मन्यसे—एवं विरुद्धगुणानामपि दोषाणामविरोधं “विरुद्धगुण-
 सञ्चिपातो भूयसाऽल्पमवजीयते” (वि. अ. १) इति, तथा
 “हासहेतुर्विशेषस्तु” (सू. अ. १) इति वचने तर्हि निरर्थके ।
 न, अनयोः प्रभावात् प्रतिपादितविषयव्यतिरेके चरितार्थत्वात् ।
 प्रभावात् तयोर्विरोधको भवत्येव; यथा—त्रिदोषकरनिकृचगता
 गुणाः समान् दोषान् कुर्वन्ति परं, न तु विरुद्धत्वेन दोषहरणं कु-
 र्वते त्रिदोषकर्तृत्वप्रभावात्; तथा आमलकेऽम्लत्वं वातं हन्ति,
 माधुर्यशैले तु पित्तं, श्लेष्माणं च कटुत्वतिक्तत्वे; निकृचे त्वम्लत्वं
 कषायशैल्याभिभूतं वातं न निहन्ति, माधुर्यशैले चाम्लत्वाभिभूते
 पित्तं न जयत एवमादि । तस्माद्दोषाणां प्रभावोऽयं दृष्टत्वादवधार्य-
 ते—यत्—न ते परस्परमुपघ्नन्ति । एवंभूतप्रभावात्वे तु तेषामदृ-
 मेव कारणं, प्राणिनां दुःखजनकेन हृद्येन तेऽविरोधेन निवेद्यन्ते,
 अत एव वक्ष्यति—“विरुद्धैरपि न त्वेते गुणैर्मेति परस्परम् ।
 दोषाः सहजसामान्यत्वाद्दोरे विषमहीनिव” (वि. अ. २६) इति ।
 सहजं देवचक्षात् सामाविकं सामान्यत्वं सहजसामान्यत्वम् । अनेन
 च व्याख्यानेन “यथा दोषा अन्योन्यं नोपघ्नन्ति, तथा रसरक्ता-
 दीनपि नोपहन्युः” इत्यादि यदुच्यते कैश्चित्, तत् सर्वं निरस्तम् ।
 ननु, “कालदूष्यप्रकृतिर्दोषस्तुल्यो हि संततम्, निष्पन्नलीकः
 कुरुते” (वि. अ. ३) इति चिकित्सिते वक्ष्यति, तेन प्रकृ-
 तिर्दोषस्य प्रतिपक्षा भवतीत्युक्तं, प्रकृतिश्च जन्मप्रवृत्तिवृद्धौ
 वातादिरुच्यते, “दोषानुशयिता ह्येषां देहप्रकृतिरुच्यते” (सू.
 अ. ७) इत्यादिवचनात्; तदयं प्राकृतेन दोषेण दोषस्य
 विरोधः कथं तर्ह्युपपन्नः ? उच्यते—तत्र प्रकृतेः प्रत्यनीकता
 अननुगुणत्वेन मन्तव्या, समानां हि प्रकृतिं प्राप्य दोषः प्रवृद्ध-
 बलो भवति, असमानां तु प्राप्य तथा बलवान् भवति, नासमा-
 नाना प्रकृत्या हन्यते; एवमन्यत्राप्युच्यते । अतिवृद्धेन वायुना
 श्लेष्माणो दुर्बलस्य दुष्टव्यतिरोधो भवत्येव क्वचित्, नैतावता
 संसर्गसञ्चिपातासंभवः ॥ ६२ ॥

वातादीनां रसादीनां मलानामोजसस्तथा ।

क्षयास्तत्रानिदादीनामुक्तं संक्षीणलक्षणम् ॥ ६३ ॥

मेदेन रसरधिरादिसंसर्गमेदेन अगण्यत्वमेव ज्ञेयं, उक्तं हि—“संसर्गा-
 द्रसरधिरादिभित्तयैषां दोषास्तु क्षयसमताविद्विभेदात् । आनन्यं
 तरतमयोगतश्च याताजानीयादवहितमानतो यथास्वम्” (वा. सू.
 अ. १२) इति शिवदाससेनेन व्याख्यातत्वात् ।

१ ‘विरोधः’ इति पा० । २ ‘भवति’ इति पा० । ३ ‘प्रभावोत्पा-
 दितविषयव्यतिरेके’ इति पा० । ४ ‘न क्षीणलक्षणम्’ इति पा० ।

१ ‘वेपयत्यथ मानवम्’ इति पा० । २ ‘तत्र तत्रेति’ इति पा० ।
 ३ नोद्भावनीयमिति पाठस्तु न समीचीनः; ‘नैवेतेषां’ तरतमादि-

घट्टते सहते शब्दं नोच्चैर्द्रवति शूल्यते ।
हृदयं ताम्यति स्वल्पचेष्टस्यापि रक्षक्षये ॥ ६४ ॥
परुषा स्फुटिता म्लाना त्वभ्रक्षा रक्तसंक्षये ।
मांसक्षये विशेषेण सिग्मग्रीवोदरशुष्कता ॥ ६५ ॥
सन्धीनां स्फुटन्तं ग्लानिरक्षणोपरायास एव च ।
लक्षणं मेदसि क्षीणे तनुत्वं चोदरस्य च ॥ ६६ ॥
केशलोमनखरमथुद्विजप्रपतनं श्रमः ।
ज्ञेयमस्थिक्षये लिङ्गं सन्धिश्चैथिल्यमेव च ॥ ६७ ॥
शीर्यन्त इव चास्थीनि दुर्बलानि लघूनि च ।
प्रेततं वातरोगीणि क्षीणे मज्जनं देहिनाम् ॥ ६८ ॥
दौर्बल्यं मुखशोषश्च पाण्डुत्वं सदनं श्रमः ।
क्षेत्र्यं शुक्राविसर्गश्च क्षीणशुक्रस्य लक्षणम् ॥ ६९ ॥
क्षीणे शकृति चान्त्राणि पीयूषत्रिव मासतः ।
रूक्षस्योन्नमयन् कुक्षिं तिर्यगुर्ध्वं च गच्छति ॥ ७० ॥
मूत्रक्षये मूत्रकृच्छ्रं मूत्रवैवर्ण्यमेव च ।
पिपासा बाधते चास्य मुखं च परिशुष्यति ॥ ७१ ॥
मलायनानि चान्यानि शून्यानि च लघूनि च ।
विशुष्काणि च लक्ष्यन्ते यथाखं मलसंक्षये ॥ ७२ ॥

संप्रत्यष्टादशक्षयानामह—वातादीनामित्यादि । अत्र मलानामि-
त्यनेन मूत्रपुरीषयोः पक्षेन्द्रियबलानां च ग्रहणम् । विशेषेणति-
वचनान्दन्त्याग्राणामपि शुष्कता लभ्यते । सन्धीनामित्यादि मेदः-
क्षयलक्षणम्, केशोत्यादि अस्थिक्षयस्य । बाधते चास्येति कर्मणि
शोषलक्षणा षष्ठी । मलायनानीत्यनेन पक्षेन्द्रियाधिष्ठानानां मुख-
नासिकाकण्ठः कर्णानां त्वगिन्द्रियाधिष्ठानभूतानां च लोमकूपप्र-
जननानां यथाखं मलायनानि गृह्यन्ते । यदुक्तं जतूकर्णे—“दो-
षाणां धातूनामोजोमूत्रशकृदिन्द्रियमलानाम् । अष्टादशक्षयास्ते
लक्ष्याः खगुणक्रियानाशात्” इति ॥ ६३-७२ ॥

विभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्ययितेन्द्रियः ।
दुःश्लायो दुर्मेना रूक्षः क्षामश्चैवौजसः क्षये ॥ ७३ ॥
हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीपत्सपीतकम् ।
ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशात्ता विनश्यति ॥ ७४ ॥
प्रथमं जायते ह्योजः शरीरेऽसिञ्चरीरिणाम् ।
सर्पिर्वर्णं मधुरसं लाजगन्धिं प्रजायते ॥ ७५ ॥
(भ्रमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा संश्रियते मधु ।
तद्रदोजः स्वकर्मभ्यो गुणैः संश्रियते नृणाम् ॥ १ ॥)

ओजःक्षयलक्षणमाह—विभेतीत्यादि । दुर्मेना मनोबलवि-
हीनः । ओजसो दुर्ज्ञेयत्वेन लक्षणमाह—हृदीत्यादि । शुद्धमिति
शुद्धं, रक्तमीपदिति किञ्चिद्रक्तं, सपीतकमिति ईषत्पीतकं; तेन
शुक्लवर्णमोजः, रक्तपीती तु वर्णावत्रात्रागतौ; किंवा, ईषदित्यल्प-

प्रमाणं, तेनाष्टविन्दुक्रमोज इति दर्शयति । यदुक्तं तन्नाशतरे—
“प्राणाश्रयस्यौजसोऽष्टौ विन्दवो हृदयाश्रयाः” इति । एत-
च्चाष्टविन्दुर्कं प्रमोजो ज्ञेयम्, अर्धाङ्गलिपरिमाणं तु यदोज-
सस्तदप्रधानं; यच्छरीरे वक्ष्यति—“तावच्चैव श्लैष्मिकस्यौजसः
प्रमाणम्” (शा. अ. ७) इत्यनेन; तस्माद्विषयमिहोक्तः ।
अत एवायं दशमहामुलीये वक्ष्यति—“तत् प्रस्यौजसः स्थानं”
(सु. अ. ३०) इति; परस्य श्रेष्ठस्याष्टविन्दुकरालेख्यः । इह
च क्षयलक्षणमर्धाङ्गलिमानस्यैव ज्ञेयम्, अष्टविन्दुकस्य त्ववयव-
नाशेऽपि स्युर्भवतीति हृदीत्यादिना ग्रन्थेन दर्शयति । एतच्चौजः
सर्वधातुसमुदायरूपं, तेन सप्तधातुष्वेवावबुद्धमिति नाष्टमधातु-
त्वातिप्रसक्तिः; अत एव सुश्रुतेऽयुक्तं—“रसादीनां शुक्रा-
न्तानां धातूनां यत् परं तेजस्तत् खल्वेव” (सु. अ. १५)
इति । अन्यथायुक्तं—“भ्रमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा संश्रियते
मधु । तद्रदोजः शरीरेभ्यो गुणैः संश्रियते नृणाम्” इति ।
“प्रथमं जायते” इत्यादिपाठस्तु नातिप्रसिद्धः । एते चाष्टादश
क्षया आविष्टततमत्वेनोक्ताः; तेन उदकक्षयस्वरक्षयाद्यनभि-
धानं नोद्भावनीयम्; उक्तं हि—“स्वरक्षयसुरोरोरगं” इति; तथो-
दकक्षयलक्षणं यथा—“जिह्वाताल्वोदकण्ठलोमसंशोषं पिपासां
चातिवृद्धां दृष्ट्वा उदकवहान्यस्य श्रोतसि प्रदुशनीति जानीयात्”
(वि. अ. ५) इति ॥ ७३-७५ ॥

व्यायामोऽनशनं चिन्ता रूक्षाल्पप्रमिताशनम् ।
वातातपौ भयं शोको रूक्षपानं प्रजागरः ॥ ७६ ॥
कफशोणितशुक्राणां मलानां चातिवर्तनम् ।
कालो भूतोपघातश्च ज्ञातव्यः क्षयहेतवः ॥ ७७ ॥
सामान्येन क्षयाणां हेतुमाह—व्यायाम इत्यादि । प्रमिताश-
नम् एकरसाम्भ्यासः । अतिवर्तनम् अतिप्रवृत्तिः, बहिर्गमनमिति
यावत् । कालो वार्धक्यमादानं च । भूतोपघातः पिशाचाद्युप-
घातः । अत्र वातक्षयहेतुर्नौको विलक्षणत्वात्, स चाचिन्तन-
दिवास्वपनादिर्ज्ञेयः; किंवा, अनशनात् किंवाभावः, ततश्च किं-
रूपस्य वातस्याप्यनुयादात् क्षयो ज्ञेयः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

गुरुस्निग्धाभ्यल्लवणान्यतिमानं समश्रतम् ।
नवमचं च पानं च निद्रामास्यासुखानि च ॥ ७८ ॥
त्यक्तव्यायामचिन्तानां संशोधनमकुर्वतम् ।
श्लेष्मा पित्तं च मेदश्च मांसं चातिप्रवर्धते ॥ ७९ ॥
तैरावृतगतिर्वायुरोज आदाय गच्छति ।
यदा बर्त्सि तदा कृच्छ्रो मधुमेहः प्रवर्तते ॥ ८० ॥
स मारुतस्य पित्तस्य कफस्य च मुहुर्मुहुः ।
दर्शयत्यारुतिं गत्वा क्षयमाप्नोत्यते पुनः ॥ ८१ ॥
उपेक्षयाऽस्य ज्ञायन्ते पिडकाः सप्त दारुणाः ।
मांसलेष्मवकाशेषु मर्मस्वपि च संधिषु ॥ ८२ ॥

१ “द्रवति इति हृदयं युगयुगिति करोति” इति शिवदाससेनः ।
२ “तनुत्वं तोदनं त्वचः” इति पा० । ३ “विशुष्काणि च लक्ष्यन्ते”
इति पा० ।

१ “नाष्टाह्वदादिप्रसक्तिः” इति पा० । २ तैरावृतः प्रसर्दं
च गृहीत्वा याति मारुतः इति पा० । ३ “भवन्त्युपेक्षया तस्य”
इति पा० ।

शराविका कच्छपिका जालिनी सर्पपी तथा ।
 अलजी विततास्या च विद्रधी चेति सप्तमी ॥ ८३ ॥
 अन्तोन्नता मध्यनिम्ना इयावा क्लेदरुगन्विता ।
 शराविका स्यात् पिडका शरावाकुलसिंस्थिता ॥ ८४ ॥
 अवगाढार्तिनिस्तोदा महावास्तुपरिस्थिता ।
 श्लक्ष्णा कच्छपपृष्ठभा पिडका कच्छपी मता ॥ ८५ ॥
 स्तब्धा सिराजालवती स्निग्धास्त्रावा महाशया ।
 रुजानिस्तोदबहुला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी ॥ ८६ ॥
 पिडका नातिमहती क्षिप्रपाका महारुजा ।
 सर्पपी सर्पपाभाभिः पिडकाभिश्चिता भवेत् ॥ ८७ ॥
 दहति त्वचमुत्थाने तृष्णाभोहृच्चरप्रदा ।
 विसर्पस्यनिशो दुःखादहत्यग्निरिवालजी ॥ ८८ ॥
 अवगाढरुजाक्लेदा पृष्ठे वाऽप्युदरेऽपि वा ।
 महती वितता नीला पिडका वितता मता ॥ ८९ ॥

संप्रति सप्तपिडका वक्तव्याः, अतस्त्रासां प्रधानहेतुत्वेन प्रमेहानेव तावन्निदानादिक्रमेणाह—गुर्विसादि । नवं पानमिति नवं मद्यम् । निद्रासास्यासुखानि चेलग्रान्ते 'भजतां' इति शेषः । ओजः प्रसादो धातुनामिति यावत् । कृच्छ्र इति कृच्छ्रसाध्यः । उपेक्षया अन्विकितस्या । शराविकादि संज्ञान्वयो विवरणे स्फुटः । अलजी संज्ञा लब्धा । एताश्च प्राधान्यादुक्ताः । तेन सुश्रुतेऽपि पिडकाविष्यमुक्तं यत्, तत्र विरोधः । सिराजालं सिरासमूहः । चिता अधिष्ठिता ॥ ७८-८९ ॥

विद्रधिं द्विविधामाहुर्बाह्यामाभ्यन्तरीं तथा ।
 बाह्या त्वक्त्वायुमांसोत्था कण्डराभा महारुजा ॥ ९० ॥
 शीतकाचविदाह्युष्णरुक्षशुष्कातिभोजनात् ।
 विरुद्धाजीर्णसंक्लृष्टविषमासात्प्रभोजनात् ॥ ९१ ॥
 व्यापन्नबहुमद्यत्वाद्वेगसंधारणाच्छ्रमात् ।
 जिह्वव्यायामशयनादतिभाराध्वमेथुनात् ॥ ९२ ॥
 अन्तःशरीरे मांसासृगविशन्ति यदा मलाः ।
 तदा संजायते ग्रन्थिर्गम्भीरस्थः सुदारुणः ॥ ९३ ॥
 हृदये क्लोमि यदति ग्रीहि कुक्षौ च वृक्त्रयोः ।
 नाभ्यां वंक्षणयोर्वोऽपि वस्ती वा तीव्रवेदनः ॥ ९४ ॥
 दुष्टरक्तातिमात्रत्वात् स वै शीघ्रं विदह्यते ।
 ततः शीघ्रविदाहिह्वाविद्रधीत्यभिधीयते ॥ ९५ ॥
 व्यधच्छेदभ्रमानाहशब्दस्फुरणसर्पणैः ।
 वातिकीं, पैत्तिकीं तृष्णादाहमोहमद्वचरैः ॥ ९६ ॥
 जृम्भोत्क्लेशाहस्तिस्मश्रीतकैः श्लैष्मिकीं विदुः ।
 सर्वांसु च महच्छूलं विद्रधीपूजयते ॥ ९७ ॥

शस्त्रास्त्रैर्भिद्यत इव चोत्सुकैरिव दह्यते ।
 विद्रधी व्यम्लता याता वृश्चिकैरिव दह्यते ॥ ९८ ॥
 तनु रूक्षारुणं इयावं फेनिलं वातविद्रधी ।
 तिलमाषकुलत्थोदसन्निभं पिचविद्रधी ॥ ९९ ॥
 श्लैष्मिकी स्रवति श्वेतं पिचच्छलं बहलं बहु ।
 लक्षणं सर्वमेवैतद्भजते सान्निपातिकी ॥ १०० ॥

विद्रधिं द्विविधामित्यनेनाभ्यन्तरविद्रधेरपि विद्रधित्वेन पिडकानां सप्तत्वेऽविरोध इति दर्शयति । कण्डराभा स्थूलस्त्राव्याकारा । अन्तर्विद्रधेरगैरीयस्त्वेन निदानान्याह—शीतकैसादि । संक्लिष्टं दोषलम् । व्यापन्नं च बहु च मद्यमुपयुक्ते यः स व्यापन्नबहुमद्यः । अन्तःशरीर इति कोष्ठे । मला दोषाः । ग्रन्थिरिव ग्रन्थिः । स इति ग्रन्थिः । व्याधदयो व्याधाप्रकाराः । शीतमेव शीतकम् । व्यम्लतां याता विदाहं प्राप्ता । तमकः श्वासमेदः ॥ ९०-१०० ॥

अथासां विद्रधीनां साध्यासाध्यत्वविशेषज्ञानार्थं स्थानकृतं लिङ्गविशेषमुपदेक्ष्यामः—तत्र प्रधानमर्मजायां विद्रध्यां हृद्भट्टतमकप्रमोहकासश्वासाः, क्लोमजायां पिपासामुक्षशोषगलग्रहाः, यकृजायां श्वासः, ग्रीहजायामुच्छ्वासोपरोधः, कुक्षिजायां कुक्षिपार्श्वान्तरांसशूलं, वृक्जायां पृष्ठकटिग्रहः, नाभिजायां हिक्का, वंक्षणजायां सन्थिसादः, वस्तिजायां कृच्छ्रपूतिमूत्रवर्चस्वं चेति ॥ १०१ ॥

पक्षप्रभित्रासूर्ध्वजासु मुखान् स्त्रावः स्रवति, अधोजासु गुदात्, उभयतस्तु नाभिजासु ॥ १०२ ॥

आसां हृन्नाभिवस्तिजाः परिपक्वाः सान्निपातिकी च मरणायः शोषाः पुनः कुशलमाशुप्रतिकारिणं चिकित्सकमासाद्योपशाम्यन्ति । तस्मादचिरोत्थितां विद्रधीं शस्त्रसर्पविशुद्धमित्युक्त्यां स्नेहविरचेचनैराश्वेवोपकमेत् सर्वेशो गुल्मवच्चति ॥ १०३ ॥

कुक्षिपार्श्वान्तरांसशूलमिति कुक्षिपार्श्वान्तरांसेषु शूलम् । हृन्नाभिवस्तिजासु सान्निपातिकीं पृथक् पठन् सान्निपातिकीं पक्वामपकां चासाध्यां दर्शयति । शब्बादिदृष्टान्तत्रयाच्छब्दवन्ममच्छेदकत्वं, सर्पवदाहुसंज्ञाहारित्वं, विषुदभिवदाहुमारकत्वं ज्ञेयम् ॥ १०१-१०३ ॥

भवन्ति चात्र—

विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।
 तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहः ॥ १०४ ॥
 शराविका कच्छपिका जालिनी चेति दुःसहताः ।
 जायन्ते ता ह्यतिबलाः प्रभूतश्लेष्ममेदसः ॥ १०५ ॥

१ 'ततैः श्लैषैर्यथा मध्येतोत्सुकैरिव दह्यते' इति पा० । उत्सुकमन्त्रारम् । २ 'कृच्छ्रमुत्रता, पूतिवर्चस्वं च' इति पा० । ३ व्यापन्नम् अत्यम्लसन्धानादिना विकृतिमापन्नम् । ४ 'व्याधविशेषाः' इति पा० । ५ 'कुक्षिपार्श्वमप्येते शूलं' इति पा० ।

१ 'शराविकादि संज्ञा स्वयोनिविवरणे स्फुट्या' इति पा० ।

२ 'मांसासृग् प्रविशन्ति' इति पा० । ३ 'सर्वांस्त्रासु' इति पा० ।

सर्षपी चालजी चैव विनता विद्रधी च याः ।
साध्याः पित्तोल्बणास्तास्तु संभवन्त्यल्पमेदसः १०६
मर्मस्वसे गुदे पाण्योः स्तने सन्धिषु पादयोः ।
जायन्ते यस्य पिडिकाः स प्रमेही न जीवति ॥१०७॥

प्रमेहं विनाऽयुक्तपिडकासंभवं दर्शयति—विनेत्यादि ।
एतेन च पिडकानां माधुमेहिकत्वं यत् पूर्वसक्तं तत् प्रायिकत्वेन
ज्ञेयम् । वास्तु स्थानम् । विद्रधी चेति बाह्यविद्रधी ॥१०४-१०७

तथाऽन्याः पिडकाः सन्ति रक्तपीतासितारुणाः ।
पाण्डुराः पाण्डुवर्णाश्च भस्माभा मेचकप्रभाः ॥१०८॥
मृद्वाश्च कठिनाश्चान्याः स्थूलाः सूक्ष्मास्तथाऽपराः ।
मन्दवेगा महावेगाः स्वल्पशूला महारुजः ॥ १०९ ॥
ता बुद्ध्या मारुतादीनां यथावैर्हतुलक्षणैः ।
त्रयादुपचरेच्चाशु प्रागुपद्रवदर्शनात् ॥ ११० ॥
तृद्वास्मांससंकोथमोहद्विक्रामदृजराः ।
वीसर्पमर्मसंरोधाः पिडकानामुपद्रवाः ॥ १११ ॥

प्रमेहपिडकाप्रसङ्गेनान्यासामपि पिडकानामाविष्कृतानां
लक्षणं ब्रूते—तथाऽन्या इत्यादि । पाण्डुरा धूसराः, पाण्डुव-
र्णास्तु रूपापाण्डुवर्णा ज्ञेयाः । मेचकप्रभाः स्निग्धकृष्णवर्णाः ।
उपचरेच्चेति मारुतादीनां भेषजैरित्यर्थोद्भवति । प्रागुपद्रवदर्शना-
दित्यनेन उपद्रवयुक्ता पिडका असाध्येति दर्शयति । संकोथः
पूतिभावः ॥ १०८-१११ ॥

क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च दोषाणां त्रिविधा गतिः ।
ऊर्ध्वं चाधश्च तिर्यक्च विज्ञेया त्रिविधाऽपरा ११२
त्रिविधा चापरा कोष्ठशाखामर्मस्थिसन्धिषु ।
इत्युक्ता विधिमेदेन दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥११३॥

संप्रति दोषाणां गतिं विवृणोति—क्षय इत्यादि । स्थानं
स्वमानावस्थानम् । गतिः प्रकारोऽवस्था वा । चय इत्यत्र प्रशब्दो
लुप्तनिर्दिष्टः, तेन प्रकृष्टचयः, एवं प्रकृष्टः कोपः प्रकोपः, एवं
प्रशमोऽपि । एतेन वर्षादिषु पित्तादीनां प्रकृष्टक्षयो भवतीति
दर्शयति, इतरदोषस्यापि च स्त्रोक्तमात्रेण चयो यथासंभवं सू-
च्यते; तेन शरश्चतुलत्वेन कफप्रकोपो भवतीत्यादि शहीतं
भवति ॥ ११२ ॥ ११३ ॥

चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथाक्रमम् ।
भवन्त्येकैकशः पदसु कालेष्वभ्रागमादिषु ॥ ११४ ॥
गतिः कालकृता चैवा चयाद्या पुनरुच्यते ।

यथाक्रममिति वर्षाशरद्धमेन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृद्धक्रमेण; किंवा
यथाक्रममिति यथायोग्यतया । पित्तादीनामिति पित्तश्लेष्मवाता-
नाम् । एकैकश इति अयोग्यपथेन । एतच्च प्राधान्येनैव ज्ञेयं,
तेन प्रावृषि श्लेष्मपित्तकोपेनाप्रधानेन न व्यभिचारः । यदुक्तं—
“वर्षास्त्रिबले हीने कुप्यन्ति पवनादयः” (सू. अ. ६) इति ।
अत्र हि पवनादय इति पवनप्रधानाः; एवं वसन्ते वातपित्तप्र-

कोपे व्याख्येयम् । अत्र च षट्सु ऋतुषु पित्तश्लेष्मवातानां प्रव-
लचयादयो विभज्यमानत्वेन; तेन पित्तचयकाले वातस्य कोपः,
शरदि पित्तस्य प्रकोपकाले वातप्रशमः, हेमन्ते पित्तप्रशमः
कफस्य चयः, वसन्ते तु कफप्रकोप एव परं, तथा कफप्रशमके
ग्रीष्मे वातचय इति च स्यात् । वातं परित्यज्य पित्तादीनामि-
त्यभिधानं विसर्गस्याभिप्रेतत्वेनाग्रे वक्तव्यत्वात् कृतं, विसर्गं च
पित्तचय एव भवतीति कृत्वा ॥ ११४ ॥—

गतिश्च द्विविधा दृष्टा प्राकृती वैकृती च या ॥११५॥
पित्तादेवोष्मणः पक्तिर्नराणामुपजायते ।
तच्च पित्तं प्रकुपितं विकारान् कुरुते बहून् ॥ ११६ ॥
प्राकृतस्तु बलं श्लेष्मा विकृतो मल उच्यते ।
स चैवौजः स्मृतः काये स च पाप्मोपदिश्यते ११७
सर्वा हि चेष्टा वातेन स प्राणः प्राणिनां स्मृतः ।
तेनैव रोगा जायन्ते तेन चैवोपरुध्यते ॥ ११८ ॥

गतिभेदान्तरमाह—गतिश्चेत्यादि । अत्र पित्तमादौ कृतं
शरीरस्थितित्वमित्युक्तत्वेन । पक्तिः पाकः । बलमिति बलहे-
तुत्वेन । मल इति शरीरमलिनिकरणात् । ओज इति सारभूतः
यदि वा द्वितीयश्लेष्मिको जोहेतुत्वेनौजः । वक्ष्यति हि शरीरे—
“तावच्चैव श्लेष्मिकस्यौजसश्च प्रमाणम्” (शा. अ. ७) इति ।
दुःखहेतुत्वात् पाप्मा । सर्वा हि चेष्टा इति अविकृतगमनाद्याः ।
उपरुध्यते त्रियते ॥ ११५-११८ ॥

नित्यं सचिहितामित्रं समीक्ष्यात्मानमात्मवान् ।
नित्यं युक्तः परिचरेदिच्छन्नायुरनित्यवर्म् ॥ ११९ ॥

आत्मवानिति ग्रंथसार्थं मनुष्यस्यः । युक्त इत्युक्तः ।
अनित्यवर्म् अगन्तव्यम् ॥ ११९ ॥

तत्र श्लोको—

शिरोरोगाः सहद्रोगा रोगा मानविकल्पजाः ।
क्षयाः सपिडकाश्चोक्ता दोषाणां गतिरेव च ॥१२०॥
क्रियन्तःशिरसीयेऽस्मिन्नध्याये तत्त्वदर्शिना ।
ज्ञानार्थं भिज्जानं चैव प्रजानां च हितैषिणा ॥१२१॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
क्रियन्तःशिरसीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥१२७॥

तत्र श्लोकावित्यादि ॥ १२० ॥ १२१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितार्थां चरकतात्पर्यटीकायामा-
नुवंशदीपिकायां सूत्रस्थाने रोगचतुष्टके क्रियन्तः-
शिरसीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिशोऽथीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह्य भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये पिडका उक्ताः, ताश्च शोथरूपाः, अतः शोथा-
विकारास्त्रिशोऽथीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

त्रयः शोथा भवन्ति वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः, ते
पुनर्द्विविधा निजागन्तुभेदेन ॥ ३ ॥

वक्ष्यमाणद्विविधादिभेदे विद्यमानेऽपि वातादिकृतवित्वाभि-
धानमत्र वातादिकृतस्यैव प्राधान्यख्यापनार्थम् ॥ ३ ॥

तत्रागन्तवश्छेदनभेदेनक्षणनभञ्जनपिच्छनोत्पेष-
णप्रहारवधवन्धनवेधनव्यधनपीडनादिभिर्वा भङ्गा-
तकपुष्पफलरसात्मगुप्ताशूककिमिश्राहितपत्रल-
तागुल्मसंस्पर्शनैर्वा स्वेदनपरिस्पर्णामृत्रणैर्वा
विषिणां सविषप्राणिदंष्ट्रादन्तविषाणनखनिपातैर्वा
सागरविषवातहिमदहनसंस्पर्शनैर्वा शोथाः समुप-
जायन्ते ॥ ४ ॥

भेदनम् आशयविदारणं, क्षणनम् अस्थिचूर्णनं, भञ्जनं जर्ज-
रीकरणं, पिच्छनम् अलघ्वरीपीडनम्, उत्पेषणं शिलोत्पेषणमिव,
वेधनम् अप्रतिबन्धनं सर्पादिभिः । शूकवतां किमीणां शूकः
शूककिमिश्रकः । स्वेदनादिभिर्विषिणामिति योज्यम् ॥ ४ ॥

ते पुनर्यथास्वं हेतुव्यञ्जनैरादातुपलभ्यन्ते निज-
व्यञ्जनैकदेशविपरीतैः । बन्धमन्त्रागदप्रलेपप्रतापनि-
र्वापणादिभिश्चोपक्रमैरुपक्रम्यमाणाः प्रशान्तिमाप-
द्यन्ते ॥ ५ ॥

आदातुपलभ्यन्त इति वचनादुत्तरकालमागतोरपि निजतु-
ल्यतां ब्रूते । यदुक्तम्—“आगन्तुर्नवेति निजं विकारं” (सू. अ. १९) इति । निजव्यञ्जनैकदेशविपरीतैरिति निजलक्षणभ्य
आगन्तूनामेकदेशो विपरीतो भवति, स च वातादिजन्यश्यावा-
दिवर्णविकारत्वाज्ज्ञेयः । किंवा आगन्तुर्यथापूर्वं भवति पश्चाद्वा-
तादिभिरनुचक्ष्यते, निजस्तु पूर्वं वातादिलक्षणैर्युज्यते पश्चाद्देह-
नावान् भवतीत्येकदेशवैपरीत्यम् । बन्धः अरिष्टबन्धो ब्रणव-
न्धश्च । बन्धादयश्च यथायोग्यतया बोद्धव्याः ॥ ५ ॥

निजाः पुनः स्नेहस्वेदवमनविवेचनास्थापनापुवा-
सनशिरोविरेचनानामयथावत्प्रयोगान्मिथ्यासंसर्ज-
नाम्ना छर्द्यलसकविस्फुचिकाश्वासकासातिसारशोष-
पाण्डुरोगोदरज्वरप्रदरमगन्दराशौविकारातिकर्श-
नैर्वा कुष्ठकण्डूपिडकादिभिर्वा छर्दिक्षवयूद्धारशूक-
वातमूत्रपुरीषवेगधारणैर्वा कर्मरोगोपवासाध्वक-
र्तितस्य वा सहसाऽतिगुर्वल्लवणपिष्टान्नफलशा-
करागदधिहरितकमधमन्दकविरूढनवशूकशमीधा-

न्यानूपादकपिशितोपयोगान्मुत्पङ्कलोष्टभक्षणाह्व-
णातिभक्षणाहर्भक्षपीडनादामगमप्रपतनात् प्रजा-
तानां च मिथ्योपचारादुदीर्णदोषत्वाच्च शोफाः
प्रादुर्भवन्ति; इत्युक्तः सामान्यो हेतुः ॥ ६ ॥

छर्द्यादयः स्वरूपत एव शोथहेतवः । कर्मायततिकर्तितस्य तु
सहसाऽतिगुर्वदित्सेवनं शोथहेतुः, कर्मैति पञ्चकर्म । विरूढन-
वशब्दो शूककर्मोपाध्यविशेषणो । प्रजातानामिति अचिरप्रसू-
तानाम् ॥ ६ ॥

अयं त्वत्र विशेषः—शीतरूक्षलघुविशदश्रमोप-
वासातिकर्शनक्षपणादिभिर्वायुः प्रकुपितस्त्वङ्मांस-
शोणितादीन्यभिभूय शोफं जनयति; स क्षिप्रोत्थान-
प्रशमो भवति, तथा श्यामारुणवर्णः प्रकृतिवर्णो
वा, चलः स्पन्दनः खरपरुषभिन्नत्वग्रोमा छिद्यत
इव मिद्यत इव पीड्यत इव सूचीभिरिव तुष्यते
पिपीलिकाभिरिव संसृष्यते सर्पपकलकावलित
इव त्विमिचिमायते संकुच्यत आयस्यत इवेति
वातशोथः (१) ;

उष्णतीक्ष्णकटुकक्षारलवणाग्न्याजीर्णभोजनैर-
श्यातप्रतापैश्च पित्तं प्रकुपितं त्वङ्मांसशोणिता-
न्यभिभूय शोथं जनयति; स क्षिप्रोत्थानप्रशमो
भवति, कृष्णपीतनीलताम्रावभास उष्णो मृदुः
कैपिलताम्रोमा उच्यते द्रुयते धूयते ऊष्मायते
स्विद्यते क्लिद्यते न च स्पर्शमुष्णं च सूक्ष्मत् इति
पित्तशोथः (२) ;

गुरुमधुरशीतस्निग्धैरतिस्रमाव्यायामादिभिश्च
श्लेष्मा प्रकुपितस्त्वङ्मांसशोणितादीन्यभिभूय शोथं
जनयति; स कृच्छ्रोत्थानप्रशमो भवति, पाण्डुध्वता-
वभासो गुरुः स्निग्धः रूक्षक्षणः स्थिरः स्थानः शुक्ला-
ग्रोमा स्पर्शोष्णसहश्चेति श्लेष्मशोथः (३) ;

यथास्वकारणाकृतिसंसर्गाद्विदोषजास्त्रयः शोथा
भवन्ति; यथास्वकारणाकृतिसन्निपातात् साक्षिपा-
तिक एकः; एवं सप्तविधो भेदः ॥ ७ ॥

प्रकृतिभिस्ताभिस्ताभिर्मिथ्यमानो द्विविधस्त्रिवि-
धश्चतुर्विधः सप्तविधोऽष्टविधश्च शोथ उपलभ्यते,
पुनश्चैक एवोत्सेधसामान्यात् ॥ ८ ॥

क्षपणं वमनादिभिः । प्रकृतिवर्णः देहसमानवर्णः । चलः
संक्रमणवान् । स्पन्दनः कम्पनः । उच्यते पार्श्वेऽनेन वहिना

१ “वृषोपवात” इति पा० । २ “कपिलपिङ्गलाग्रोमा” इति
पा० । ३ “सहते” इति पा० । ४ “एवं सप्तविधो भेदः” इति कच्चि-
तुल्लेकं न पश्यते । ५ “एवं भेदप्रकृतिभिस्ताभिस्ताभिर्मिथ्यमानः”
इति पा० । ६ “स पुनश्चैकः” इति पा० ।

दृष्टते । धूम्यते धूममिवोद्भवति । ऊर्ध्वार्यते बहिः परैरप्युष्णत्वे-
नोपलभ्यते । स्त्रियते खेदवान् भवति । न सुप्रीयते न सहते;
स्पर्शनं च न सहते, उष्णं च न सहते । स कृच्छ्रोत्थानप्रशम
इति चिरोत्थानप्रशमः । प्रकृतिभिरिति कारणैः । उत्पेध उन्न-
तत्वम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

भवन्ति चात्र—

शूयन्ते यस्य गात्राणि स्वपन्तीव रुजन्ति च ।
पिष्टितान्युन्नमन्त्याशु वातशोथं तमादिशेत् ॥ ९ ॥
यश्चाप्यरुणवर्णाभः शोथो नक्तं प्रणश्यति ।
स्नेहोष्णमर्दनाभ्यां च प्रणश्येत् स च वातिकः ॥ १० ॥
यः पिपासाज्वरार्तस्य दूयतेऽथ विदह्यते ।
स्त्रियति क्लिद्यते गन्धी स पैतः श्वयथुः स्मृतः ॥ ११ ॥
यः पीतनैत्रवक्त्रत्वक् पूर्वं मध्यात् प्रशूयते ।
तनुत्वक् चातिसारी च पित्तशोथः स उच्यते ॥ १२ ॥
शीतैः सक्तगतिर्यस्तु कण्डूमान् पाण्डुरेव च ।
निर्पीडितो नोन्नमति श्वयथुः स कफात्मकः ॥ १३ ॥
यस्य शस्त्रकुशंश्छिन्नाच्छोणितं न प्रवर्तते ।
कृच्छ्रेण पिच्छा स्रवति स चापि कफसंभवः ॥ १४ ॥
निदानाकृतिसंसर्गाच्छ्वयथुः स्याद्विदोषजः ।
सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छोथो व्यामिश्रहेतुजः ॥ १५ ॥

शूयन्त इत्यादि । पुनः श्लेकेन लक्षणाभिधानं प्रायोभा-
विलक्षणवर्णनार्थम् । स्वपन्तीवेति निर्वेदनः । एतेनैवायोध-
लत्वेन क्षणाच्च रुक्, क्षणाच्च तदभाव इति ज्ञेयम् । मध्यादिति
शरीरमध्यात् । सक्तगतिः अविसारी । शस्त्रकुशच्छिन्नादिति
शस्त्रकुशच्छेदात् ॥ ९-१५ ॥

यस्तु पादामिनिर्वृत्तः शोथः सर्वाङ्गो भवेत् ।
जन्तोः स च सुकष्टः स्यात् प्रसृतः स्त्रीमुखाच्च यः १६
यश्चापि गृह्यप्रभवः स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।
स च कष्टतमो ज्ञेयो यस्य च स्वरुपद्रवाः ॥ १७ ॥

पादामिनिर्वृत्तः शोथः पुरुषाणां लघावधोदेशे जातः सन्
यदा न जीयते तदा शुल्म्वेदसां गतः स न पार्यते जेतुं, यो
हि लघौ प्रदेशे जेतुं न पार्यते स पुरुषप्रदेशगतो नितरामेव न
पार्यते; एवं प्रसृतः स्त्रीमुखाच्च य इत्यपि ज्ञेयम् । वचनं हि—
“अधोभागो गुरुः स्त्रीणामूर्ध्वः पुंसं गुरुस्तथा” (सु. सू.
अ. ४६) इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

१ ‘उष्णायते’ इति पा० । २ ‘स्वपन्तीव’ इति पा० । ३ ‘पीत-
मुखनेत्रत्वक्’ इति पा० । ४ ‘यः शीतलः सक्तगतिः पाण्डुः कण्डू-
यवेडपि च’ इति पा० । ५ ‘पीडितो नोन्नमन्त्यः’ इति पा० ।
६ ‘छिन्नादित्यन्नन्तरं’ अङ्गात् इति शेषः इति शिवदाससेनः ।
‘शस्त्रकुशच्छेदात्’ इति पा० । ७ ‘प्रतच्च’ इति पा० ।

छर्दिः श्वासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरोऽतीसार एव च ।
सप्तकोऽयं सर्ववैद्यः शोफोपद्रवसंग्रहः ॥ १८ ॥

उच्चागुपद्रवानाह—छर्दिरित्यादि ॥ १८ ॥

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो जिह्वामूलेऽवतिष्ठते ।
आशु संजनयेच्छोथं जायतेऽस्योपजिह्विका ॥ १९ ॥
यस्य श्लेष्मा प्रकुपितः काकले व्यतिष्ठते ।
आशु संजनयेच्छोफं करोति गलशुण्डिकाम् ॥ २० ॥
यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो गलबाह्येऽवतिष्ठते ।
शनैः संजनयेच्छोफं गलगण्डोऽस्य जायते ॥ २१ ॥
यस्य श्लेष्मा प्रकुपितस्तिष्ठत्यन्तर्गले स्थिरः ।
आशु संजनयेच्छोफं जायतेऽस्य गलग्रहः ॥ २२ ॥
यस्य पित्तं प्रकुपितं सरक्तं त्वचि सर्पति ।
शोफं सरागं जनयेद्विषसर्पस्तस्य जायते ॥ २३ ॥
यस्य पित्तं प्रकुपितं त्वचि रक्तेऽवतिष्ठते ।
शोथं सरागं जनयेत् पिडका तस्य जायते ॥ २४ ॥
यस्य प्रकुपितं पित्तं शोणितं प्राप्य शुष्यति ।
तिलका पिण्डवो ब्रह्मा नीलिका तस्य जायते ॥ २५ ॥
यस्य पित्तं प्रकुपितं शङ्खयोरवतिष्ठते ।
श्वयथुः शङ्खको नाम दारुणस्तस्य जायते ॥ २६ ॥
यस्य पित्तं प्रकुपितं कर्णमूलेऽवतिष्ठते ।
ज्वरान्ते दुर्जयोऽन्ताय शोथस्तस्योपजायते ॥ २७ ॥
वातः झीहानमुद्भूय कुपितो यस्य तिष्ठति ।
शनैः परितुदन् पार्श्वं झीहा तस्याभिवर्धते ॥ २८ ॥
यस्य वायुः प्रकुपितो गुल्मस्थानेऽवतिष्ठते ।
शोफं सशूलं जनयन् गुल्मस्तस्योपजायते ॥ २९ ॥
यस्य वायुः प्रकुपितः शोफशूलकरश्चरन् ।
वङ्कणाहवणौ याति वृद्धिस्तस्योपजायते ॥ ३० ॥
यस्य वातः प्रकुपितस्त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः ।
शोथं संजनयेत् कुक्ष्यावुदरं तस्य जायते ॥ ३१ ॥
यस्य वातः प्रकुपितः कुक्षिमाश्रित्य तिष्ठति ।
नाथो व्रजति नाप्यूर्ध्वमानाहस्तस्य जायते ॥ ३२ ॥
रोगाश्चोत्सेधसामान्यदधिमांसाद्वादायः ।
विशिष्टा नामरूपाभ्यां निर्देयाः शोथसंग्रहे ॥ ३३ ॥
वातपित्तकफा यस्य युगपत् कुपितास्त्रयः ।
जिह्वामूलेऽवतिष्ठन्ते विदहन्तः समुच्छ्रिताः ॥ ३४ ॥

१-२-३-४ ‘संजनयेच्छोथं’ इति पा० । ५-६ ‘जनयन्’ इति
पा० । ७ ‘शूलैः परितुदन्’ इति पा० ।

जनयन्ति भृशं शोथं वेदनाश्च पृथग्विधाः ।
तं शीघ्रकारिणं रोगं रोहिणीति विनिर्दिशेत् ॥ ३५ ॥
त्रिरात्रं परमं तस्य जन्तोर्भवति जीवितम् ।
कुशलेन त्वनुक्रान्तः क्षिप्रं संपद्यते सुखी ॥ ३६ ॥

संप्रत्युत्प्रेषसामान्यात् प्रादेशिकाच्छोथानाह—यस्येत्यादि ।
काकलं तालुमूलम् । शनैरिति वचनेन गलगण्डकारिणो दोषाश्चि-
रक्रिया भवन्तीति दर्शयति; गलगण्डहादौ चाशुकारिणो दोषा
भवन्ति । विसर्पस्य पिडकायाश्च तुल्यकारणत्वेऽपि विसर्पे
सर्पणशीलो दोषः, पिडकायां च स्थिरो ज्ञेयः; अत एव पिडका-
संप्राप्तौ ‘अवतिष्ठते’ इत्युक्तम् । यस्य पित्तमिल्लादो पित्तं प्राप्य
शोणितं कर्तुं श्रुयतीति योजनीयम् । पिडवः ‘जटुल’ इति
प्रसिद्धः । दारुणः अनुपक्रमदाशुमारकः । दुर्जयोऽन्तायेति
दुर्जयो वा यथाक्रमसुपक्रम्यमाणः, अन्ताय वा मिथ्योपक-
माद्वेति मन्तव्यम् । अयमेव शोथोऽन्यत्राप्युक्तः—“सत्पिपात-
ज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः । शोथः संजायते तेन कश्चिदेव
प्रमुच्यते” इति । गुल्मादयो वित्तरवक्तव्या अपि इहोत्प्रेषसा-
मान्याल्लेशत उच्यन्ते । शोथसंप्रह इति शोथत्वेनोत्प्रेषधरूपेण
संप्रहः शोथसंप्रहः ॥ समुच्छिन्ना अतिरिक्तप्रमाणाः । शृशम्
अस्यर्धदुःखकारिणम् । क्षिप्रमित्यनुक्रान्त इत्यनेन संबध्यते,
तेन त्रिरात्राघातित्वं यस्य तस्य कथं शीघ्रप्रशम इति चोच्यं
नोतिष्ठते; किंवा क्षिप्रं संपद्यते सुखीति व्याधिमहिम्ना भवति ।
व्याधिरैवेतत् स्वरूपं यच्छीघ्रं हन्ति, शीघ्रं प्रशाम्यतीति ।
यदुक्तं—“स शीघ्रं शीघ्रकारित्वात् प्रशमं याति हन्ति वा”
(चि. अ. ३) इति ॥ १९-३६ ॥

सन्ति ह्येवंविधा रोगाः साध्या दारुणसंमताः ।
ये हन्युरनुपक्रान्ता मिथ्याचारेण वा पुनः ॥ ३७ ॥
साध्याश्चाप्यपरे सन्ति व्याधयो मृदुसंमताः ।
यत्तायत्नकृतं येषु कर्म सिध्यत्यसंशयम् ॥ ३८ ॥
असाध्याश्चाप्यपरे सन्ति व्याधयो याप्यसंज्ञिताः ।
सुसाध्वपि कृतं येषु कर्म यात्राकरं भवेत् ॥ ३९ ॥
सन्ति चाप्यपरे रोगा येषु कर्म न सिध्यति ।
अपि यत्नकृतं बालैर्न तान् विद्वानुपाचरेत् ॥ ४० ॥
साध्याश्चैवाप्यसाध्याश्च व्याधयो द्विविधाः स्मृताः ।
मृदुदारुणभेदेन ते भवन्ति चतुर्विधाः ॥ ४१ ॥

एतदेव शीघ्रकारित्वमन्येष्वपि उर्वरान्तकर्णशोधवलयदि-
ष्ण्णतीत्याह—सन्तीत्यादि । दारुणा इति संमता दारुणसं-
मताः । दारुणत्वप्रसङ्गेन मृद्वद्विभेदानप्याह—साध्याश्चेत्यादि ।

१ ‘क्षिप्रमनुक्रान्त इति शीघ्रं चिकित्सित इत्यर्थः’ इति शिव-
दाससेनः । २ ‘यथाक्रममनुपक्रम्यमाणः’ इति पा० । ३ ‘मि-
थ्यारम्भेण’ इति पा० । ४ ‘साध्याश्चाप्यपरे’ इति पा० ।

यात्राकरं यापनाकरम् । बालैः अज्ञैः, असाध्या अज्ञा एवोत्साहात्
प्रवर्तन्त इत्यर्थः । असाध्यस्य मृदुदारुणत्वं याप्यप्रत्याख्येयभे-
देन, तथा सद्यःप्राणहरकालान्तरप्राणहरत्वादिना च ॥ ३७-४१ ॥

त एवापरिसंख्येया भिद्यमाना भवन्ति हि ।
रुजावर्णसमुत्थानस्थानसंस्थाननामभिः ॥ ४२ ॥
व्यवस्थाकरणं तेषां यथास्थूलेषु संप्रहः ।
तथा प्रकृतिसामान्यं विकारेषूपदिश्यते ॥ ४३ ॥

त एवेत्यादि । समुत्थानभेदाः हेतुभेदाः; रक्षभोजनरात्रि-
जागरणादिभिन्नहेतुजन्यो हि वातो भिन्नोपक्रमसाध्यश्च भव-
तीति भावः । स्थानभेदा अमाशयादयो रसादयश्च । संस्था-
नम् आकृतिः, यथा—गुल्मादुदादिः । नामभेदो यथा—एकस्मिन्नैव
राज्यक्ष्मणि राज्यक्ष्मशोषादिसंज्ञा । नन्वेवमपरिसंख्येयत्वे
कथं व्यवहार इत्याह—व्यवस्थेत्यादि । व्यवस्थाकरणं चिकित्सा-
व्यवहारार्थं संख्याकथनम् । यथास्थूलेष्विति ये ये स्थूला उद्-
रमूत्रकृच्छ्रादयस्तेषु; संप्रहः अश्लेष्मदीयोरोगसंप्रहो (उदिस्यते) इ-
त्यर्थः । अस्थूलेषु विकारेषु अश्लेष्मदीये संज्ञयाऽनुक्तेषु कथं व्यव-
स्थाकरणमिल्लाह—तथेत्यादि । प्रकृतिसामान्यं समानकारणता;
तेनानुक्तेषु साक्षाध्याधिषु वातजोऽयं श्लेष्मजोऽयमिति, तथा
रसजोऽयं रक्तजोऽयमिल्लादिका चिकित्साव्यवहारार्थं व्यवस्था
कर्तव्येति भावः । अत एवाश्लेष्मदीये वक्ष्यति—“सर्वे विकारा
वातपित्तकफाघातवर्तन्ते” (सू. अ. १९) इति ॥ ४२-
॥ ४३ ॥

विकारानामाकुशलो न जिह्वीयात् कदाचन ।
न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ४४
स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ।
स्थानान्तरगतश्चैव जनयत्यामयान् बहून् ॥ ४५ ॥
तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च ।
समुत्थानविशेषांश्च बुद्ध्वा कर्म समाचरेत् ॥ ४६ ॥
यो ह्येतन्नितयं ज्ञात्वा कर्माण्यारभते भिषक् ।
ज्ञानपूर्वं यथार्थं स कर्मसु न मुह्यति ॥ ४७ ॥

उर्वररूपपितादिवशाभाज्ञानेऽपि वातादिजन्यत्वज्ञानेनैव
प्रचरितव्यमिल्लाह—विकारेत्यादि । स्थानान्तरगतश्चैव
चकार एकस्थानगतोऽपि बहुविकारं करोतीति समुच्चिनोति ।
यतो वक्ष्यति—“करोति गलमाश्रितः । कण्ठोर्दुर्लभं च कासं च
खरेभेदमरोचकम्” (चि. अ. ८) इति । अधिष्ठानान्तराणि
आशयान्तराणि । ज्ञानपूर्वेमिति चिकित्साज्ञानपूर्वकम् । यथा-
न्यायं यथागमम् । एवं मन्यते—यद्वातारुण्यत्वादिज्ञानमेव कारणं

१ ‘निदानवेदानावर्णस्थानसंस्थाननामभिः’ इति पा० । २ ‘व्य-
वस्थाकरणं’ इति योगीन्द्रनाथसेनसंमतः पाठः । ३ ‘स्थानान्तर-
गतश्चापि विकारान् कुरुते बहून्’ इति पा० । ४ ‘यथाज्ञानं’
इति पा०

रोगाणां चिकित्सायामुपकारि, नामज्ञानं तु व्यवहारमात्रप्रयोजनार्थं न स्वरूपेण चिकित्सायामुपकारीति ॥ ४४-४७ ॥

नित्याः प्राणभृतां देहे वातपित्तकफाश्रयः ।

विकृताः प्रकृतिस्था वा तान् बुभुत्सेत पण्डितः ४८

संप्रति वातादिज्ञानेन रोगज्ञानमुद्दिष्टं तेनोपोद्धातेन वातादीनां प्रकृतिस्थानामप्रकृतिस्थानां च लक्षणं वक्तुमाह—नित्या इत्यादि । बुभुत्सेत ज्ञातुमिच्छेत् ॥ ४८ ॥

उत्साहोच्छ्वासनिःश्वास्त्रचेष्टा धातुगतिः समा ।

समो मोक्षो गतिमतां वायोः कर्माविकारजम् ॥ ४९ ॥

दर्शनं पक्तिरूपमा च क्षुन्ण्णा देहमार्दवम् ।

प्रभा प्रसादो मेधा च पित्तकर्माविकारजम् ॥ ५० ॥

स्नेहो बन्धः स्थिरत्वं च गौरवं वृषता बलम् ।

क्षमा धृतिरलोभश्च कफकर्माविकारजम् ॥ ५१ ॥

चेष्टेति अविकृता चेष्टा । धातुगतिति रसादीनां पोष्यं धातुं प्रति गमनम् । गतिमतामिति पुरीषादीनां बहिर्गिःसरताम् । प्रसादः मनःप्रसादः । बन्धः सन्निधबन्धः । स्थिरत्वम् अयैषित्यम् । गौरवं प्राकृतं शरीरगौरवम् । क्षमा सहिष्णुता । धृतिः मनसोऽप्रायत्नम् । क्षमादयश्चेष्टा भक्षणः प्रभावात् क्रियन्ते; एवमन्यत्रापि हेयम् ॥ ४९-५१ ॥

वाते पित्ते कफे चैव क्षीणे लक्षणमुच्यते ।

कर्मणः प्राकृताद्धानिर्बुद्धिर्वाऽपि विरोधिनाम् ॥ ५२ ॥

क्षयलक्षणमाह—वाते इत्यादि । कर्मणः प्राकृतादिति वातादिप्रकृतिकर्मत्वेनोक्तानुसाहदेः । हानिः अपचयः । बुद्धिर्वाऽपि विरोधिनामिति उक्तप्राकृतलक्षणविरोधिनां कर्मणां बुद्धिः; यथा वातक्षये उत्साहविरोधिनां विषादस्य बुद्धिः, पित्तक्षयेऽदृशेनापक्वत्वादीनां, श्लेष्मक्षये रौक्ष्यादीनां बुद्धिः । इह प्राकृतकर्मज्ञानौ सत्यां नावश्यं विरोधिकर्मबुद्धिरत उक्तं—बुद्धिर्वैत्यादि; न ह्यवश्यमुत्साहहान्यावलम्बनात्रायां सत्यां विषादो वर्धते, अलोभन्यूनत्वे वा मनाग्लोभो वर्धते; किंवा, उत्साहाद्यभावानामावयुक्तेन ज्ञानार्थं 'कर्मणः प्राकृताद्धानि' इत्युक्तं, विषादादिदृष्ट्या तु विधियुक्तेन ज्ञानार्थं 'बुद्धिर्वाऽपि विरोधिनाम्' इत्युक्तम् । यदुच्यते—बुद्धिर्वाऽपि विरोधिनामिति विरोधिदोषाणां, यथा—पित्तबुद्धौ श्लेष्मक्षयो जायते, इत्येवमर्थः; तत्र, यतोऽन्यदोषबुद्ध्यावन्यस्यावश्यं न ह्यपयो भवति, तथाहि सति पित्तबुद्धौ सत्यां सबैदा श्लेष्मक्षयः स्यात्; न च दोषाः परस्परघातका इति प्रागेव प्रतिपादितं; प्रदेशान्तरेऽपि दोषाणां स्वरूपज्ञानानिरेव परं क्षयलक्षणं—'क्षीणा जहति लिङ्गं स्वं' (सू. अ. १७) इत्यनेनोक्तम् ॥ ५२ ॥

दोषप्रकृतिवैशेष्यं नियतं बुद्धिलक्षणम् ।

दोषाणां प्रकृतिर्हानिर्बुद्धिश्चैवं परीक्ष्यते ॥ ५३ ॥

बुद्धिलक्षणमाह—दोषेत्यादि । प्रकृतिः स्वभावः, तस्य वैशे-

ष्यमाधिक्यं; श्लेष्मणः स्नेहसौख्यमाधुर्यादिर्या प्रकृतिस्तस्या अति-स्निग्धातिशेयातिमाधुर्यादिवैशेष्यं बुद्धिलक्षणम् । नियतमिति प्रतिनियतं, यद्यस्य प्रकृतिलक्षणं तद्वद्वत् सत्तत्त्वैव बुद्धिलक्षणमित्यर्थः; अन्ये तु निश्चितमित्याहुः ॥ ५३ ॥

तत्र श्लोकाः—

संख्यां निमित्तं रूपाणि शोथानां साध्यतां न च ।

तेषां तेषां विकाराणां शोथानां स्तांश्च पूर्वज्ञान् ॥ ५४

विधिमेदं विकाराणां त्रिविधं बोध्यसंग्रहम् ।

प्राकृतं कर्म दोषाणां लक्षणं हानिबुद्धिषु ॥ ५५ ॥

वीतमोहरजोदोषलोभमानमद्रूपहः ।

व्याख्यातवांश्चिशोथीये रोगाध्याये पुनर्वसुः ॥ ५६ ॥

इत्यग्निवेशशक्तौ तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोक-

स्थाने त्रिशोथीयो नामाष्टाद-

शोऽध्यायः ॥ १८ ॥

संग्रहे शोथानां साध्यतामिति भेषजविशेषसाध्यत्वम्, उपशय इत्यर्थः; तच्च 'हेतुद्विषयमर्दान्भ्यां च प्रणयेत्' स च वातिक' इत्युक्तं हेयम् । न चेति न च साध्यतां, यथा—'यश्च पादामिनिर्हृत्तः' इत्यादि । तेषां तेषामिति उपजिह्वादिनाम् । शोथान् पूर्वज्ञानित्यभिप्रेतवान् उपजिह्वादेषु पूर्वं शोथो भवति, पश्चादुपजिह्वादिरोगव्यक्तिरिति दर्शयति । अत एव 'शाब्द संजनयेच्छब्धं' इत्युक्त्वा 'जायतेऽस्योपजिह्विका' इत्युक्तम् । बोध्यः बोद्धव्यो विकारप्रकृत्यादिः । तस्य त्रिविधं संग्रहमिति 'तत्साद्विकारप्रकृतीः' इत्याद्युक्तं त्रयम् ॥ ५४-५६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तचिरवितार्ता चरकतात्पर्यटीका-
मायुर्वेद्रीपिकाख्यायां सूत्रस्थाने रोगचतुष्टके त्रिशो-
थीयो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

ऊनविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽष्टोदरीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये प्रोक्तं "व्यवस्थाकरणं तेषां यथास्थूलेषु संग्रहः" (सू. अ. १८) इति, तदनु जिज्ञासायामष्टावुदराणीत्यादि यथास्थूलं संग्रहोऽभिधीयते । अष्टोदरीय इति चार्थपरं संग्रहं ॥ १ ॥ २ ॥

इह खल्वष्टावुदराणि, अष्टौ मूत्राघाताः, अष्टौ क्षीरदोषाः, अष्टौ रेतोदोषाः; सप्त कुष्ठानि, सप्त पिडकाः, सप्त वीसर्पाः, पडतीसाराः, षडुदावर्ताः, पञ्च गुल्माः, पञ्च ह्रीहदोषाः, पञ्च कासाः, पञ्च श्वासाः, पञ्च हिकाः, पञ्च तृण्णाः, पञ्च छर्दयः, पञ्च भक्त्यानशनस्थानानि, पञ्च शिरोरोगाः, पञ्च हृद्रोगाः, पञ्च पाण्डुरोगाः, पञ्चोन्मादाः, चत्वारोऽ-

पस्माराः, चत्वारोऽक्षिरोगाः, चत्वारः कर्णरोगाः, चत्वारः प्रतिश्यायाः, चत्वारो मुखरोगाः, चत्वारो ग्रहणीदोषाः, चत्वारो मदाः, चत्वारो मूर्च्छयाः, चत्वारः शोषाः, चत्वारि क्लैब्यानि; त्रयः शोफाः, त्रीणि किलासानि, त्रिविधं लोहितपित्तं, द्वौ ज्वरौ, द्वौ व्रणौ, द्वावायामौ, द्वे गृध्रस्यौ, द्वे कामले, द्विविधमामं, द्विविधं वातरक्तं, द्विविधान्यशोसि; एक ऊरुस्तम्भः, एकः संन्यासः, एको महागदः; विंशतिः किमिजातयः, विंशतिः प्रमेहाः, विंशतिर्योनित्यापदः; इत्यष्टचत्वारिंशद्रोगाधिकरणान्यस्मिन् संग्रहे समुद्दिष्टानि ॥ ३ ॥

उदराभिधानमादौ पूर्वाध्यायेक्तशेषसामान्यात्; उदराण्युत्प्रेषसामान्याच्छेषप्रमेदा एव ॥ ३ ॥

एतानि यथोद्देशमभिनिर्दिश्यामः—

अष्टावुदराणीति वातपित्तकफसन्निपातह्रीहवर्द्धच्छिद्रद्रकोदराणि, अष्टौ मूत्रावाता इति वातपित्तकफसन्निपातादस्मरीशर्कराशुकशोणितजाः, अष्टौ क्षीरदोषा इति वैषण्यं वैगन्ध्यं वैरस्यं पैच्छिल्यं फेनसङ्घातो रौक्ष्यं गौरवमतिस्नेहश्च, अष्टौ रेतोदोषा इति तनु शुष्कं फेनिलमश्चेतं पूत्यतिपिच्छलमन्यधातूपहितमवसादि च (१);

सप्त कुष्ठानीति कपालोदुम्बरमण्डलर्षजिह्वपुण्डरीकसिध्मकाकणानि, सप्त पिडका इति शराविका कच्छपिका जालिनी सर्वव्यलजी विनता विद्रधी च, सप्त विसर्पा इति वातपित्तकफाश्रिकर्दमकग्रन्थिसन्निपाताख्याः (२);

षडतीसारा इति वातपित्तकफसन्निपातभयशोकजाः, षड्दावर्ता इति वातमूत्रपुरीषशुकच्छर्दिश्वथुजाः (३);

पञ्च गुल्मा इति वातपित्तकफसन्निपातशोणितजाः, पञ्च ह्रीहदोषा इति गुल्मेर्व्याख्याताः, पञ्च कासा इति वातपित्तकफक्षतक्षयजाः, पञ्च श्वासा इति महोर्ध्वच्छिन्नतमकशुद्धाः, पञ्च हिक्का इति महती गम्भीरा व्यपेता शुद्धाऽऽजजा च, पञ्च वृष्णा इति वातपित्तमक्षयोपसर्गात्मिकाः, पञ्च छर्दय इति द्विष्टार्थसंयोगजा वातपित्तकफसन्निपातोद्रेकोत्थाश्च, पञ्च भक्तस्यानशनस्थानानीति वातपित्तकफसन्निपातद्वेषाः, पञ्च शिरोरोगा इति पूर्वोद्देशमभिसमस्य वातपित्तकफसन्निपातकिमिजाः, पञ्च

हृद्रोगा इति शिरोरोगैर्व्याख्याताः, पञ्च पाण्डुरोगा इति वातपित्तकफसन्निपातमृद्वक्षणाः, पञ्चोन्मादा इति वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्ताः (४);

चत्वारोऽपस्मारा इति वातपित्तकफसन्निपातनिमित्ताः, चत्वारोऽक्षिरोगाश्चत्वारः कर्णरोगाश्चत्वारः प्रतिश्यायाश्चत्वारो मुखरोगाश्चत्वारो ग्रहणीदोषाश्चत्वारो मदाश्चत्वारो मूर्च्छया इत्यपस्मारिव्याख्याताः, चत्वारः शोषा इति साहससन्धारणक्षयविषमशनजाः, चत्वारि क्लैब्यानीति वीजोपघाताद्भुजभङ्गाजरायाः शुक्क्षयाच्च (५);

त्रयः शोथा इति वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः, त्रीणि किलासानीति रक्ततान्म्रशुक्लानि, त्रिविधं लोहितपित्तमिति ऊर्ध्वभागमधोभागमुपयभागं च (६);

द्वौ ज्वराविति उष्णामिष्रायः शीतसमुत्थश्च शीताभिप्रायश्चोष्णसमुत्थः, द्वौ व्रणाविति निजश्चागन्तुजश्च, द्वावायामाविति बाह्याश्चान्तरश्च, द्वे गृध्रस्याविति वाताघातकफाच्च, द्वे कामले इति कोष्ठाश्रया शाखाश्रया च, द्विविधग्राममिति अलसको विस्फुचिका च, द्विविधं वातरक्तमिति गम्भीरमुत्तानं च, द्विविधान्यशोसीति शुष्काण्यार्द्राणि च (७);

एक ऊरुस्तम्भ इत्यामविदोषसमुत्थः, एकः संन्यास इति त्रिदोषात्मको मनःशरीराधिष्ठानः, एको महागद इति अतत्त्वाभिनिवेशः (८);

विंशतिः किमिजातय इति यूका पिपीलिकाश्चेति द्विविधा वहिर्मलजाः, केशादा लोमादा लोमद्वीपाः सौरसा औदुम्बरा जन्तुमातरश्चेति षट् शोणितजाः, अन्वादा उदरावेष्टा हृदयादाश्चुरवो दर्भपुष्पाः सौगन्धिका महागुदाश्चेति सप्त कफजाः, कर्करुका मकरुका लेलिहाः सशूलकाः सौसुरादाश्चेति पञ्च पुरीषजाः; विंशतिः प्रमेहा इत्युदकमेहश्चेत्तुवालि-कारसमेहश्च सान्द्रमेहश्च सान्द्रप्रसादमेहश्च शुक्लमेहश्च शुक्रमेहश्च शीतमेहश्च शनैर्मेहश्च सिकतामेहश्च लालामेहश्चेति दश श्लेष्मनिमित्ताः, क्षारमेहश्च कालमेहश्च नीलमेहश्च लोहितमेहश्च मज्जिष्ठमेहश्च हरिद्रामेहश्चेति षट् पित्तनिमित्ताः, वसामेहश्च मज्जामेहश्च हस्तिमेहश्च मधुमेहश्चेति चत्वारो वातनिमित्ताः, इति विंशतिः प्रमेहाः; विंशतिर्योनित्यापद इति वातिकी पैत्तिकी श्लेष्मिकी सान्निपातिकी चेति चतस्रो दोषजाः, दोषद्वयसंसर्गप्रकृतनिर्दिशैरवशिष्टाः षोडश निर्दिश्यन्ते, तद्यथा—रक्तयोनिश्चारजस्का चाचरणा चातिचरणा च प्राक्चरणा चोपश्रुता च परिश्रुता चोदावर्तिनी च

कारिणी च पुत्रघ्नी चान्तर्मुखी च सूचीमुखी च शुष्का च वामिनी च षण्ढयोनिश्च महायोनिश्चेति विंशतिर्योनिव्यापदो भवन्ति (९);

केवलश्चायमुद्देशो यथोद्देशमभिनिर्दिष्टो भवति।३।

इहैकादिसंख्यापरित्यागादष्टसंख्याग्रहणमादौ कृतम्, अष्टसंख्याया बहुत्वेन प्राधान्यात्; विंशतिसंख्येवैहादीनामूतविंशत्यायष्टसंख्यानुपूर्वप्राप्त्यभावात् कृतः प्रथमं निवेशः। यद्यपि चिकित्सितेऽष्टादश कुष्ठानि, तथाऽपीह महाकुष्ठमभिप्रायेण सतोच्यन्ते। षडुदावर्ता इत्यत्र नवेगान्धारणीयोक्त्यायेनोच्चारदिनरोधजादय उदावर्ता इहोच्यन्ते। गुल्मेर्न्याख्याता इति यथा गुल्मभेदास्तथा ह्रीहृदोषाः। पञ्च तृण्येति संभोजनक्षेहादिजनितानामपि वातादिजास्त्रेवावरोधात्। स्थानमिव स्थानं कारणं; तेन, अनशनस्थानान्यरोचकानि; अनेन कारणेन कार्याण्यरोचकानि लक्ष्यन्ते; तेन रोगसंग्रहे कारणाभिधानमन्याभ्यमिति न भवति। पूर्वोद्देशमभिसमस्येति कियन्तःशिरसीये विस्तरोक्तान् संक्षिप्य; किंवा कियन्तःशिरसीय एव “अर्धोवभेदको वा स्यात्” (घृ. अ. १.७) इत्याहुदिष्टानभिसमस्य परित्यज्य शिरस्त्रेव रुजारूपा ये पञ्च त उच्यन्ते। ‘साहसं सन्धारणं क्षयो विषमाशनम्’ इति पाठे कारणेन कार्यं चतुर्विधः शोष उच्यते। द्वौ ज्वराविलादौ शीतसमुत्पत्त्येवैवोष्णमभिप्रायता लब्धा, यतो निदानमपिरीतमिच्छति ज्वरी; तदिहोष्णमभिप्रायताविशेषणं शीतर्तुसमुत्पत्त्येन पैतृकस्यापि ज्वरस्य शीतसमुत्पत्त्यनिरासार्थम्; एवं शीताभिप्रायेऽपि वाच्यम्। द्विविधमाममिति आमविषस्य त्रिविधकुक्षीये वक्ष्यमाणसालसक एवान्तर्भावात्; अन्ये त्वामविषस्य विषत्वेनान्यविषतन्त्रविषयत्वादिहाग्रहणमिति ब्रुवते। अतत्त्वामिनिवेशो मानसो विकारः, स च सर्वसंसारिदुःखहेतुतया गद इत्युच्यते। किमीणां संज्ञा प्रायो रुद्धा ज्ञातव्या। पिपीलिका लिख्याः। दोषस्य दूष्येण रक्तादिना संसर्गो दोषदूष्यसंसर्गः, प्रकृतिः कारणम्; तत्र दोषदूष्यसंसर्गनिर्देशेन रक्तयोन्यादयः, प्रकृतिनिर्देशेन प्राक्चरणादयो योनिव्यापत्तिचित्सितं वीक्ष्य व्याकर्तव्याः। अत्र मदा एव मदास्यरूपतां यान्तीति कृत्वा मदास्ययाः प्रथमोक्ताः। इह चोक्तानां रोगाणां यद्यपि प्रकारान्तरेणान्याऽपि संख्या भवति; तथा हि—अष्टौ ज्वराः, द्वातुन्मादौ निजगन्तुकभेदेनेत्यादि, तथाऽपि प्रधानविषयता एव भेदा गृहीताः; प्राधान्यं च साधिकारे रोगाणामनुसरणीयम् ॥ ४ ॥

सर्वे एव निजा विकारा नान्यत्र वातपित्तकफेभ्यो निर्धर्तन्ते, यथाहि—शकुनिः सर्वं दिवसमपि परितप्तन् खां छायां नातिवर्तते, तथा खधातुवैषम्यनिमित्ताः सर्वे विकारा वातपित्तकफाच्चातिवर्त-

न्ते। वातपित्तश्लेष्मणां पुनः स्थानसंस्थानप्रकृतिविशेषानभिसमीक्ष्य तदात्मकानपि च सर्वविकारांस्तानेवोपदिशन्ति बुद्धिमन्तः ॥ ५ ॥

संप्रत्यष्टोदरादीनां तथा वक्ष्यमाणानां महारोगे तथाऽनुकानामिह तन्त्रे रोगाणां निजानां वातपित्तश्लेष्माण एव व्यक्ताः समस्ता वा कारणं भवन्तीत्येतद्वृत्तं रोगाणां चिकित्सोपयोगि सूत्रं दर्शयितुमाह—सर्वे इत्यादि। सर्वे इत्युक्ता अनुक्ताश्च। यद्यप्यागन्तुष्वपि दोषसंबन्धो न व्यभिचरति, तथाऽप्यागन्तौ रोगे दोषापेक्षया न चिकित्सेत्यागन्तुष्वुदासार्थं निजा इत्युक्तम्। स्वशब्देनागन्तुकृतं धातुवैषम्यं निराकरोति। ननु, यदि वातादिजन्या एव सर्वविकारास्तत् किमर्थमन्यथाऽप्युदासदयः ह्रीहृजत्वादिभिर्निर्दिश्यन्त इत्याह—वातपित्तेत्यादि। स्थानं रसादयो वस्त्यादयश्च, संस्थानम् आकृतिलक्षणमिति यावत्, प्रकृतिः कारणम्, एषां विशेषानभिसमीक्ष्य तांस्तु उपदिशन्तीति ‘अष्टातुदराणि’ इत्येवमाद्युपदिशन्ति। तदात्मकानपीति वातादिजनितानपि। तत्र, स्थानविशेषादुपदेशो यथा—ऊरुस्तम्भभक्तयोनिनामलाप्रभृतयः; संस्थानविशेषात् पिङ्गागुल्मप्रभृतयः; प्रकृतिविशेषाच्छ्लेष्मह्रीहृदरप्रभृतयः। अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—यतस्तां नेवेति वातादिजानेवेति व्यपदिशन्ति; तदात्मकानपीति यथोक्ताष्टादिसंख्यायुक्तानपि। यद्यपि ह्रीहादिकारणान्तरेण निजा अपि रोगास्तथाऽपि वातादिस्थानजन्यत्वेन तथा वातादिलक्षणयुक्तत्वेन तथा वातादिकारणजातत्वेन वातादिजा एव सर्वविकारा इति वाक्यार्थः ॥ ५ ॥

भवतश्चात्र—

खधातुवैषम्यनिमित्ता ये

विकारसंज्ञा बहवः शरीरे।

न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्य

आगन्तवस्त्वेव ततो विशिष्टाः ॥ ६ ॥

अमुमेवार्थं श्लोकेनाह—खधातुव्यादि। स्वशब्दोऽत्र वक्ष्यमाणशरीरप्रेक्षः; तेन शरीरधातुवैषम्यं गृह्यते, मानसं तु प्रतिक्षिप्यते। धातवश्च न खरूपेण रोगकारणमिति वैषम्यपदं कृतम्। आगन्तवो हि रोगा अभिघातज्वरादयो धातुवैषम्यजा भवन्ति, अतस्तद्युदासार्थं निमित्तपदम्; आगन्तुषु वैषम्यं विद्यमानमपि कारणत्वेन न व्यपदिश्यते, अप्रधानत्वात्; किंवागन्तुरेव लघु-खादिप्रहारस्तत्र चिकित्साविशेषप्रयोजकः कारणं, निजे तु वैषम्यमेव चिकित्साप्रयोजकम्। निमित्ता इति च खधातुवैषम्यपदस्य कर्मधारयत्वेन, बहुव्रीहिपक्षे त्वनर्थकमेव स्यात्। विकारसंज्ञा इति ‘अष्टातुदराणि’ इत्यादयः। बहुवचनेनैव बहुत्वे लब्धे पुनः ‘बहवः’ इति वचनं बहुवचनस्य त्रिवचनान्नैव चरि-

१ ‘समुत्थानस्थानसंस्थानवेदानावर्णनामप्रभावचिकित्सितप्रकृतिविशेषानभिसमीक्ष्य’ इति पा०।

१ ‘गृह्यन्ते’ इति पा०। २ ‘सर्वा दिशोऽपि’ इति पा०।

तार्थत्वनिषेधार्थम् । न ते पित्तकफानिरेभ्यः प्रथगिति पित्तकफानि एव ते दूष्यादिविशेषभाज इत्यर्थः । इह पित्तमादौ कृतं छन्दोऽनुरोधात्; किंवा प्राधान्यानिबन्धप्रतिपाद्यं कृतम् । अत्र च धातुवैषम्यमात्रं विकारो मोक्षः, तस्य वातादिवैषम्यरूपत्वेन सिद्धत्वादेव; यस्तु धातुवैषम्यविशेषो धातुवैषम्यजातो ज्वरादिरूपः, स इह शिष्यं प्रति विद्वत्तवात्तार्थभेदेन प्रतिपाद्यते । तत इति पूर्वोक्तविकारसंघातः । विशिष्टा इति पित्तकफानिलव्यतिरिक्ताः ॥ ६ ॥

आगन्तुरन्वेति निजं विकारं
निजस्तथाऽऽगन्तुमपि प्रवृद्धः ।

तत्रानुबन्धं प्रकृतिं च सम्यग्
ज्ञात्वा ततः कर्म समारम्भेत ॥ ७ ॥

संप्रति मिश्रयोजिजागन्तव्योः संबन्धमाह—आगन्तुरित्यादि । निजं प्रथमसमुत्पन्नं विकारमागन्तुर्भूतादिजन्यो विकारः अन्वेति अनुगतो भवति, यथा—दोषज एव ज्वरं उन्मादे वा पश्चाद्भूतनिवेशोऽपि भवति; तथाऽऽगन्तुमुत्पन्नमभिधातजं ज्वरं भूतजं चोन्मादं पश्चाद्भूतमासाद्य निजोऽपि तत्र दोषलक्षणलक्षितो गदो भवति । ‘अपि प्रवृद्धः’ इति वचनेन आगन्तव्यवस्थायामपि निजदोषो दृढोऽस्त्येव, परं प्रवृद्धोऽसौ न भवति खलक्षणकर्तृत्वेनेति दर्शयति । अपिशब्देन निजस्य निजेन तथाऽगन्तोरप्यागन्तुनाऽनुबन्धः सूच्यते । अत्र निजागन्तोरनुबन्धे कार्यमाह—तत्रैत्यादि । अनुबन्धः पश्चात्कालजातः । प्रकृतिः मूलभूतः । सम्यग्ज्ञातव्येति बलवत्त्वाबलवत्त्वादिसाधना; किंवा, अनुबन्धः अप्रधानः, प्रकृतिः अनुबन्धः प्रधानमित्यर्थः । शङ्कृतं—“खतञ्जो व्यक्तिलो यथोक्तसमुत्पन्नप्रशमो भवत्यनुबन्धः, अतो विपरीतस्त्वनुबन्धः” (वि. अ. ६) इति ॥ ७ ॥

तत्र श्लोकौ—

विंशकाश्चैककाश्चैव त्रिकाश्चोक्तास्त्रयस्त्रयः ।
द्विकाश्चाष्टौ, चतुष्काश्च दश, द्वादश पञ्चकाः ॥ ८ ॥
चत्वारश्चाष्टका वर्गाः, पदकौ द्वौ, सप्तकास्त्रयः ।
अष्टोदरीये रोगाणां रोगाध्याये प्रकाशिताः ॥ ९ ॥
इत्यश्विवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने-
ऽष्टोदरीयो नामोऽविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितार्थां चरकतात्पर्याख्यायामा-
युर्वेददीपिकायां सूत्रस्थाने रोगचतुष्केऽष्टोदरीयो
नामोऽविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अथातो महारोगाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्याह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वं सामान्येन वातादिजन्या गदा उक्ताः, ‘संप्रत्यवशिष्टान् केवलवातादिजन्यान्भिधातुं महारोगाध्यायोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

चत्वारो रोगा भवन्ति—आगन्तुवातपित्तश्लेष्म-
निमित्ताः; तेषां चतुर्णामपि रोगाणां रोगत्वमेकविधं
भवति, रक्तसामान्यात्; द्विविधा पुनः प्रकृतिरेषाम्,
आगन्तुनिजविभागात्; द्विविधं चैवामधिष्ठानं,
मनःशरीरविशेषात्; विकाराः पुनरपरिसंख्येयाः,
प्रकृत्यधिष्ठानलिङ्गायतनविकल्पविशेषपरिसंख्येय-
त्वात् ॥ ३ ॥

आगन्तोरुक्तस्यापि त्रिसोधीये पुनरिह विशेषेण लक्षणाद्यभि-
धानार्थमभिधानम् । प्रकृतिरिह स्वभावः । मनःशरीरविशेषादिति
आगन्तोरपि मनः शरीरं चाधिष्ठानम्, एवं निजस्यापि; आग-
न्तुग्रहेण च मानसोऽपि कामादिर्गृह्यते । एवं चतुर्विधत्वादि
प्रतिपाद्य पुनः प्रकारान्तरेणापरिसंख्येयतां रोगाणामाह—
विकारा इत्यादि । पुनरिति वक्ष्यमाणप्रकारान्तरेण । प्रकृतिः
प्रत्यासन्नं कारणं वातादि, अधिष्ठानं दृष्यं, लिङ्गानि लक्षणानि,
आयतनानि बाह्यहेतवो दुष्टाहाराचाराः; एषां विकल्परूपो विशेषो
विकल्पविशेषः, तेषामपरिसंख्येयत्वात्ति । अत्र दोषाः संसर्गा-
शांशविकल्पादिभिरसंख्येयाः, दूष्यास्तु शरीरावयवा अणुशः
परस्परमेलकेन निबज्जमाना असंख्येयाः, लिङ्गानि कृत्स्नविकार-
गतान्त्यसंख्येयानि च, आविष्कृतानि तु तन्त्रे कथितानि, हेत-
वश्चावान्तरविशेषादसंख्येयाः प्रव्यक्ता एव । केचित्तु पुनः ‘एषां
विकाराः’ इति पठन्ति, स तु पाठो नातुमतस्तान्तरः; यदि च
स्यात्तदा देहमनःप्रत्ययमर्शकम् ‘एषाम्’ इति पदं, बहुवचनं तु
मनःशरीरयोर्बहुत्वविक्षया ॥ ३ ॥

मुखानि तु खल्वगन्तुर्नोऽखदशनपतनाभिचारा-
भिशापामिषप्लवाभिघातव्यध्वन्धनवेधेन पीडनरज्जु-
दहनशस्त्रास्त्रनिभूतोऽपसर्गोदीनि, निजस्य तु मुखं
वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यम् ॥ ४ ॥

मुखानि कारणानि; यथा ‘रजस्खलगमनमलक्ष्मीमुखानाम्’
(सू. अ. २५) इति ॥ ४ ॥

द्वयोस्तु खल्वगन्तुर्निजयोः प्रेरणमसत्येन्द्रि-
यार्थसंयोगः, प्रज्ञापरधाः, परिणामश्चेति ॥ ५ ॥

१ ‘महत्त्वं चास्य पूर्वोभ्यावापेक्षया, न तु महावासाध्यानां रोगा-
णामभिधायकोऽध्यायो महारोगाध्यायः’ इति शिवदाससेनः ।
२ ‘मनःशरीरभेदात्’ इति पा० । ३ ‘प्रकृत्यधिष्ठानलिङ्गायतनवेद-
नाविकल्पानामपरिसंख्येयत्वात्’ इति पा० । ४ ‘मनःशरीरभेदादिति’
इति पा० । ५ ‘पुनःशब्दः पूर्वोक्तभेदापेक्षया’ इति शिवदाससेनः ।

प्रेरणमिति कारणम्, अनेकार्थत्वाद्वात्तुम् ॥ ५ ॥

सर्वेऽपि तु खल्वेतेऽभिप्रवृद्धाश्चत्वारो रोगाः परस्परमनुवध्नन्ति, न चान्योन्येन सह सन्देहमापद्यन्ते ॥ ६ ॥

अनुवध्नन्ति अनुगच्छन्ति । न सन्देहमापद्यन्त इति न सन्देहविषयतामापद्यन्ते; मिथीभूता अपि प्रतिलिखितैर्लक्षणैर्भेदेन ज्ञायन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

आगन्तुर्हि व्याध्यापूर्वं समुत्पन्नो जघन्यं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यमापद्यति; निजे तु वातपित्तश्लेष्माणः पूर्वं वैषम्यमापद्यन्ते जघन्यं व्ययामभिनिवैर्तयन्ति ॥ ७ ॥

आगन्तुनिजयोर्भेदं लक्षणमाह—आगन्तुर्ह्यस्यादि । आगन्तुपक्षः सन्, व्याध्यापूर्वमिति पीडां प्रथमं कृत्वा, पश्चाद्दोषाणां वैषम्यमिति दोषवैषम्यलक्षणमुक्तं; खल्वक्षणकारकं तु वैषम्यमागन्तोरदितः प्रवृत्तिं विद्यमानमप्यङ्कितिकरमिति भावः ॥ ७ ॥

तेषां त्रयाणामपि दोषाणां शरीरे स्थानविभाग उपदेक्ष्यते; तद्यथा—वस्तिः पुरीषाधानं कटिः सक्थिनी पादावस्थीनि पक्षाशयश्च वातस्थानानि, तत्रापि पक्षाशयो विशेषेण वातस्थानं; स्वेदो रसो लसीका रुधिरमासाशयश्च पित्तस्थानानि, तत्राप्यामाशयो विशेषेण पित्तस्थानम्; उरः शिरो ग्रीवा पर्वाण्यामाशयो मेदश्च श्लेष्मस्थानानि, तत्राप्युरो विशेषेण श्लेष्मस्थानम् ॥ ८ ॥

आगन्तुनिजयोर्भेदं लक्षणमभिधाय निजविकारकराणां वातादीनां भेदज्ञानार्थमाह—तेषामित्यादि । पुरीषाधानं पक्षाशयः । यद्यपि प्राणादिभेदमिच्छस्य प्रायोः पृथगेव स्थानानि वक्ष्यति; यथा—“स्थानं प्राणस्य शीर्षोरःकैण्डजिह्वास्यनासिकाः” (चि. अ. २८) इत्यादि; तथाऽपीदं वैशेषिकं स्थानं हेतुं, यतोऽत्र प्रायो वातविकारा भवन्ति, भूताश्च दुर्ज्ञेयाः; अत्र च विजिते वाते सर्ववातविकारावजय इति । लसीका उदकस्य पिच्छाभागः । पित्तस्थानेषु आमाशय इति आमाशयाधोभागः, श्लेष्मस्थानेष्वामाशय आमाशयोर्ध्वभागः ॥ ८ ॥

सर्वेशरीरचरास्तु वातपित्तश्लेष्माणः सर्वेऽस्मिच्छरीरे कुपिताकुपिताः शुभाशुभानि कुर्वन्ति—प्रकृतिभूताः शुभान्युपचयबलवर्णप्रसादादीनि, अशुभानि पुनर्विकृतिमापन्ना विकारसंज्ञकानि ॥ ९ ॥

१ ‘एते चागन्तवो दोषजाश्च परस्परं संसृज्यन्त इत्याह—सर्वेऽपीत्यादि । अनुवध्नन्ति अनुगच्छन्ति । ननु, यदा येषां परस्परसंसृज्यता संसृज्योः क्षीरनीरयोरिव भेदेन ज्ञानं न स्यात्, तथा च तद्विशेषज्ञाननिवन्धनञ्चिकित्साविशेषोऽपि न संभवतीत्याह—न चेत्वादि’ इति शिवदाससेनः । २ ‘स्थानविभागमनुव्याख्यास्यामः’ इति पा० । ३ ‘कर्णजिह्वास्यनासिकाः’ इति पा० ।

तत्र विकाराः सामान्यजा, नानात्मजाश्च । तत्र सामान्यजाः पूर्वमेष्टोदरीये व्याख्याताः, नानात्मजांस्त्विहाध्यायेऽनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—अशीति-वातविकाराः, चत्वारिंशत् पित्तविकाराः, विंशतिः श्लेष्मविकाराः ॥ १० ॥

तत्रादौ वातविकारानुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—नखमेदश्च, विपादिका च, पादशूलं च, पादभ्रंशश्च, पादसुप्तता च, वातखुट्टता च, गुल्फग्रहश्च, पिण्डकोद्वेष्टनं च, गृध्रसी च, जानुमेदश्च, जानुविस्त्रेषश्च, ऊरुस्तम्भश्च, ऊरुसादश्च, पाङ्गुल्यं च, गुदभ्रंशश्च, गुदातिष्ठ, वृषणाक्षेपश्च, शोफस्तम्भश्च, वङ्गुणनाहश्च, श्रोणिमेदश्च, विट्मेदश्च, उदावर्तश्च, खञ्जत्वं च, कुञ्जत्वं च, वामनत्वं च, त्रिकग्रहश्च, पृष्ठग्रहश्च, पादावर्धमेदश्च, उदरावेष्टश्च, हन्मोहश्च, हृद्रवश्च, वक्षःउद्वर्षश्च, वक्षःउपरोधश्च, वक्षस्तोदश्च, बाहुशोषश्च, ग्रीवास्तम्भश्च, मन्यास्तम्भश्च, कण्ठोद्वंसश्च, हँसुमेदश्च, ओष्ठमेदश्च, अक्षिमेदश्च, दन्तमेदश्च, दन्तशैथिल्यं च, मूकत्वं च, वाक्सङ्गश्च, कपायास्यता च, मुखशोषश्च, अरसज्ञता च, घ्राणनाशश्च, कर्णशूलं च, अशब्दश्रवणं च, उच्चैःश्रुतिश्च, बाधिर्यं च, वर्तस्तम्भश्च, वर्तस्तङ्कोचश्च, तिमिरं च, अक्षिशूलं च, अक्षिव्युदासश्च, भ्रूव्युदासश्च, शङ्खमेदश्च, ललाटमेदश्च, शिरोरुक् च, केशभूमिस्फुरत्वं च, अर्दितं च, एकाङ्ग-रोगश्च, सर्वाङ्गोरगश्च, पक्षवधश्च, आक्षेपकश्च, दण्डकश्च, तमश्च, भ्रमश्च, वेपथुश्च, जुम्भा च, हिक्का च, विषादश्च, अतिप्रलापश्च, रौक्ष्यं च, पारुष्यं च, श्यावारुणावभासता च, अस्त्रपश्च, अनवस्थितचित्तत्वं च; इत्यशीतिवातविकारा वातविकाराणामपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याताः ॥ ११ ॥

सामान्यजा इति वातादिभिः प्रत्येकं मिलितैश्च ये जन्यन्ते । नानात्मजा इति ये वातादिभिर्दोषान्तरासंयुक्तैर्जन्यन्ते । विपादिका पाणिपादस्कुटनम् । पादभ्रंशः पादस्यारोपविषये-शादन्यत्र पतनम् । छुतिः पादयोर्निष्क्रियत्वं स्पष्टाज्ञता वा । वातखुट्टता ‘चाङ्ग’ इति प्रसिद्धः । गृध्रसीशब्देन गृध्रसीशूलं गृह्यते । ऊरुस्तम्भेन च ऊरुस्तम्भनमात्रं वातजन्यत्वेन गृह्यते ।

१ ‘तत्रादित एव’ इति पा० । २ ‘वृषणाक्षेपश्च’ इति पा० ।

३ ‘कुञ्जत्वं’ इति पाठः केषुचित्सुक्तकेषु नोपलभ्यते । ४ ‘उन्मादश्च’ इति पा० । ५ ‘वक्षोवर्षश्च’ इति पा० । ६ ‘हनुस्तम्भ’ इति अष्टाङ्गसंग्रहे पाठः । ७ ‘ताडमेद’ इति अष्टाङ्गसंग्रहे पाठः । ८ मूकत्वं च, गदरत्वं च’ इति पा० । ९ ‘उच्चैःश्रवणं’ इति पा० । १० ‘पक्षवधश्च’ इति केषुचित्सुक्तकेषु नोपलभ्यते । ११ ‘भ्रम’ इति पा० । १२ ‘ग्लानिः’ इति अष्टाङ्गसंग्रहे पा० ।

एवं कर्णाक्षिशूलयोः शूलमात्रम् । वातजातीसारोऽपि विद्वमेदो वातजः । एवं च न ग्रन्थस्यादीनां सामान्यजत्वं, यथोक्तांशस्य केवलवातजन्यत्वात् । उदरस्यापेष्टनमिषोदरावेष्टः । अशब्द-श्रवणं शब्दभावेऽपि शब्दश्रवणम् । जघैःश्रुतिः तारस्वरमा-श्रवणम्, अल्पशब्दस्य तु सर्वथैवाश्रवणम् । बाधिर्यं शब्द-मात्रस्यैवाश्रवणम् । तिमिरं तु वातजमेव, दोषान्तरसंबन्धस्त-त्रानुबन्धरूपः । एकाङ्गरोगः सर्वाङ्गरोगश्चेति ज्वरादिषु उष्णत्व-शीतत्वादीनां कदाचिदेकाङ्गव्यापकत्वेनैकाङ्गरोगः, तेषामेव कदाचित् सर्वाङ्गव्यापकत्वेन सर्वाङ्गरोगः; दोषान्तरसंबन्धेऽपि व्याप्त्यव्याप्ती वातकृते एव, “वायुना यत्र नीयन्ते तत्र वर्षन्ति मेघवत्” इति वचनात् । तथा भ्रमश्च वातिकः स्मृतिमोह-रूपः । अत्र कस्यचिद्वृक्षस्य पादादेः शृङ्गादयोऽभिहिता न हस्तादीनां; तत्र येऽभिहितास्ते प्रधानभूताः प्रायोभाविन्वेन, अनुकास्तु वातविकाराणामपरिसंख्येयत्वेन ग्राह्याः ॥ १-११ ॥

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु वातविकारेषुकेष्वन्येषु चा-नुकेषु वायोरिदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च ख-लक्षणं, यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसन्देहा वा-तविकारमेवाध्यवस्यति कुशलाः; तद्यथा—रौक्ष्यं शैत्यं लाघवं वैशद्यं गतिरमूर्तत्वमनवस्थितत्वं चेति वायोरात्मरूपाणि; एवंविधत्वाच्च वायोः कर्मणः खलक्षणमिदमस्य भवति तं तं शरीरावयवमावि-शतैः; तद्यथा—क्षंस्रंस्रस्यवाससङ्गमेदादहर्षत-र्षकपैर्वर्तचालतोदयथाचेष्टादीनि, तथा खरपरुष-विशदसुषिरारुणवर्णकषायविरसमुखवशोषशूल-सुप्तिसङ्कोचनस्तम्भनखजतादीनि च वायोः कर्माणि; तैरन्वितं वातविकारमेवाध्यवस्येत् ॥ १२ ॥

वायोरिदमिलादौ वायोरिदमात्मरूपं स्वरूपम् । अपरिणा-मीति सहजसिद्धं नान्योपाधिकृतमित्यर्थः । कर्मणश्चेति विकृ-तस्य वायोः कर्मणः । खलक्षणमिति आत्मीयं लक्षणम् । अत्राप्य-परिणामीति संबन्धते; अपरिणामीति पित्तकेष्वसंबन्धनिरपेक्षं, न तु शरीरावयवानपेक्षमिति; यतः ब्रूते—“तं तं शरीरावय-वमाविशतः” इति; अत एव च संसादीनां शरीरावयवापेक्ष-त्वेन न सर्वदा भावः । एवं च पित्तकेष्वणोरपि चात्मरूपादि व्याख्येयम् । अमूर्तत्वमिति अदृश्यत्वम् । एवंविधत्वादि रौक्ष्या-

१ ‘एवंविधत्वाच्च कर्मणः स्वालक्षण्यमिदमस्य भवति’ इति पा० ।

२ ‘यनु वायोरहश्यत्वेन तत्र रौक्ष्यादयो गुणास्तथा वक्ष्यमाणसंसा-दीनि च कर्माणि प्रत्यक्षेण नोपलभ्यन्ते, तत् कथमेतानि वायोरात्म-रूपाणि ? इत्यत आह—“तं तं शरीरावयवमाविशत इति । एतेन यद्यपि वायोरेते गुणास्तथा यतानि कर्माणि प्रत्यक्षेण नोपलभ्यन्ते तथाऽपि यं यं शरीरावयवमाविशति विकृतो बाहुपक्षत्र तत्र रौक्ष्यादिकं संसा-दिकं च दृष्ट्वा वायोऽपि तद्वर्णकर्मयोगित्वमवधार्यते, तत्तदवयवगतैरौ-क्ष्यादीनां विकृतवायुसंबन्धान्यन्यतिरेकाधिष्ठानादिति भावः’ इति शिवदाससेनः । ३ ‘कम्पावमर्द’ इति पा० ।

दियुक्तत्वाद्वायोरिति संबन्धः । संसः किञ्चित्स्थानचलनम्, अंशस्तु दूरगतिः । व्यासः विस्तारणम् । हर्षः वायोऽनवस्थि-तत्वेन प्रभावश्चाति कथ्यते । वर्तुलीकरणं वर्तः । चालः स्पन्दः । रसवर्णौ वायुना रसवर्णरहितेनापि प्रभावात् कथ्येते ॥ १२ ॥

तं मधुरास्त्वलक्षणस्निग्धोष्णैरुपक्रमैरुपक्रमेत, क्षे-हस्वेदास्थापनानुवासननस्तःकर्मभोजनाश्रयोत्साद-नपरिषेकादिभिर्वातहरैर्मात्रां कालं च प्रमाणीकृत्य; तत्रास्थापनानुवासनं तु खलु सर्वत्रोपक्रमेभ्यो वाते प्रधानतमं मन्यन्ते मिषजः, तद्व्यादित एव पक्काशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं वातमूलं छिनत्ति; तत्रावजितेऽपि वाते शरीरान्तर्गतं वात-विकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथा वनस्पतेर्मूले छिन्ने स्कन्धशाखाप्ररोहकुसुमफलपल्लाशादीनां नि-यतो विनाशस्तद्वत् ॥ १३ ॥

प्रस्तावागतत्वेन किञ्चित्सासूत्रमाह—तं मधुरेखादि । आदित एवेति शीघ्रमेव । केवलं वैकारिकमिति सकलविकार-कारकम् ॥ १३ ॥

पित्तविकारांश्चत्वारिंशतमत ऊर्ध्वमनुव्याख्या-स्यामः—ओषश्च, द्रोणश्च, दाहश्च, दवयुश्च, धूम-कश्च, अम्लकश्च, विदाहश्च, अन्तर्दाहश्च, अंसदाहश्च, ऊष्माधिक्यं च, अतिस्वेदश्च (अङ्गस्वेदश्च), अङ्ग-गन्धश्च, अङ्गवद्वर्णं च, शोणितकृद्दश्च, मांसकृ-दश्च, त्वगदाहश्च, (मांसदाहश्च), त्वगवद्वर्णं च, च-र्मद्वर्णं च, रक्तकोटश्च, रक्तविस्फोटश्च, रक्तपित्तं च, रक्तमण्डलानि च, हरितत्वं च, हारिद्रवं च, नीलिका च, कक्षा(क्षय)च, कामला च, तिकास्यता च, लोहितगन्धास्यता च, पृतिमुखता च, तृष्णा-धिक्यं च, अतृप्तिश्च, आस्यविपाकश्च, गलपाकश्च, अक्षिपाकश्च, गुदपाकश्च, मेढूपाकश्च, जीवादानं च, तमःप्रवेशश्च, हरितहरिद्रनेत्रमूत्रवर्चस्वं च, इति चत्वारिंशत्पित्तविकाराः पित्तविकाराणा-मपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याताः ॥ १४ ॥

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु पित्तविकारेषुकेष्वन्येषु चा-नुकेषु पित्तस्येदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च ख-लक्षणं, यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसन्देहाः पि-त्तविकारमेवाध्यवस्यति कुशलाः; तद्यथा—औ-ष्ण्यं तैक्ष्ण्यं द्रवत्वमनतिस्नेहो वर्णश्च शुक्लारुणवर्जौ

१ ‘सकलशरीरविकारकारणं’ इति पा० । २ ‘अङ्गदाहश्च’ इति पा०, ‘अवदाहश्च’ इति केपुनियुक्तकेषु न पठ्यते । ३ ‘अवयवसदनं’ इति अष्टाङ्गसंग्रहे पा० । ४ ‘मांसदाहश्च’ इति केपुनियुक्तकेषु न पठ्यते । ५ ‘चर्मोवद्वर्णं च’ इति पा० । ६ ‘जीवादानं जीवन-हेतुपादुरूपशोणितनिर्गमः’ इति शिवदाससेनः ।

गन्धश्च विज्ञो रसौ च कटुकाम्लौ सरस्वं च पित्त-
स्यात्मारूपाणि; एवंविधत्वाच्च पित्तस्य कर्मणः खल-
क्षणमिदमस्य भवति तं शरीरावयवमाविशतः;
तद्यथा—दाहौष्ण्यपाकस्वेदक्लेदकोथकण्डूस्त्रावरगा
यथाश्च च गन्धवर्णरसामिनिर्वर्तनं पित्तस्य कर्मा-
णि; तैरन्वितं पित्तविकारमेवाध्यवस्येत् ॥ १५ ॥

तं मधुरतिकृपायशीतैरुपक्रमैरुपक्रमेत स्नेह-
विवेकप्रदेहरपिषेकाभ्यङ्गादिभिः पित्तहरैर्मात्रां कालं
च प्रमाणीकृत्य; विरेचनं तु सर्वोपक्रमेभ्यः पित्ते
प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः; तद्ध्यादित एवामाश-
यमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं पित्तमूलमपकर्षति,
तत्रावजिते पित्तेऽपि शरीरान्तर्गताः पित्तविकाराः
प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथाऽग्नौ व्यपोहे केवलमग्निगृहं
शीतीभवति तद्वत् ॥ १६ ॥

श्लोषः पार्श्वस्थितेन वह्निना पीडा । श्लोषः किञ्चिद्हन-
मिव । दाहः सर्वाङ्गदहनमिव । दवधुः 'धक्धकिका' इति लोके
ख्याता । धूमकः धूसोद्गमनमिव । त्वगवदरणं बाह्यत्वन्नात्राव-
दरणं; चर्मावदरणं तु घण्णामपि त्वचां दरणम् । रक्तपित्तं
दोषान्तरासृष्टकं रक्तपित्तं वैतनिकं हेयम् । एवं तृष्णायां च
तृष्णामात्रम् । कक्षा कक्षदेशगतमांसदरणाः स्कीराः तत्रापि सुश्रुतछ-
द्ररोगोक्ताः । गन्धो विज्ञ आसगन्धः । यथास्मिति आत्मगन्ध-
वर्णरससदृशम् । अग्निमदूहमग्निगृहम् ॥ १४-१६ ॥

श्लेष्मविकाराश्च विंशतिमत ऊर्ध्वं व्याख्या-
स्यामः; तद्यथा—तृप्तिश्च, तन्द्रा च, निद्राधिक्यं च,
स्तैमित्यं च, गुरुग्रात्रता च, आलस्यं च, मुखमा-
धुर्यं च, मुखस्त्रावश्च, श्लेष्मोद्विरणं च, मलस्या-
धिक्यं च, बैलासकश्च, अपक्तिश्च, हृदयोपलेपश्च,
कण्ठोपलेपश्च, धमनीप्रति(वि)चयश्च, गलगण्डश्च,
अतिस्थूल्यं च, शीताग्निता च, उदरद्वश्च, श्वेतावभा-
सता च, श्वेतमूत्रनेत्रवर्चस्त्वं च; इति विंशतिः
श्लेष्मविकाराः श्लेष्मविकाराणामपरिख्येयाना-
माविष्कृततमा व्याख्याता भवन्ति ॥ १७ ॥

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु श्लेष्मविकारेषूक्तेष्वन्येषु चा-
नुक्तेषु श्लेष्मण इदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च
खलक्षणं यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसंवेदाः
श्लेष्मविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः; तद्यथा—स्ने-
हशैत्यशौक्लघगौरवमाधुर्यस्थैर्यपैच्छिल्यमात्सर्यानि
श्लेष्मण आत्मरूपाणि; एवंविधत्वाच्च श्लेष्मणः क-

र्मणः खलक्षणमिदमस्य भवति तं शरीराव-
यवमाविशतः; तद्यथा—श्वैत्यशैत्यकण्डूस्थैर्यगौरवस्ने-
हसुतिक्लेदोपदेहवन्धमाधुर्यचिरकारित्वानि श्लेष्म-
णः कर्माणि; तैरन्वितं श्लेष्मविकारमेवाध्यव-
स्येत् ॥ १८ ॥

तं कटुकतिकृपायतीक्ष्णोष्णरूक्षैरुपक्रमैरुपक-
मेत स्नेदवमनशिरोविरेचनव्यायामादिभिः श्लेष्म-
हरैर्मात्रां कालं च प्रमाणीकृत्य; वमनं तु सर्वोपक-
मेभ्यः श्लेष्मणि प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः; तद्ध्या-
दित एवामाशयमनुप्रविश्यो रोगतं केवलं वैकारिकं
श्लेष्ममूलमूर्ध्वमुत्तिक्षपति, तत्रावजिते श्लेष्मण्यपि
शरीरान्तर्गताः श्लेष्मविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते,
यथा भिषे केदारसेतौ शालियवपट्टिकादीन्यनभि-
ष्यन्धमानान्यम्भसा प्रशोषमापद्यन्ते तद्वदिति ॥ १९

तृप्तिर्हेन तृप्तिमात्मानं सर्वदा मन्यते । बलासकः बलक्षयः;
किंवा श्लेष्मोद्विरणमन्दस्वरित्वं, स्थूलज्ञता वा बलासकः ।
धमनीप्रतिचयो धमन्युपलेपः । शीताग्निता मन्दाग्निता ।
मात्सर्यं मल्लगता । श्लेष्मकर्मसु दुस्तिर्निष्क्रियत्वेन, वाते तु
रुपशान्तिज्ञाने । अत्रामाशयमनुप्रविश्येति वचनेन श्लेष्मस्थाने-
ष्वाभाशयस्य प्राधान्यं, पूर्वं तु 'तत्रापि उरो विषेषेण' इति
वचनेनोः प्रधानम्; एवमुभयमपि तुल्यं हेयम् ॥ १७-१९ ॥

भवन्ति चात्र—

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ २० ॥
यस्तु रोगमविज्ञाय कर्माण्यारभते भिषक् ।
अप्यौषधविधानज्ञस्तस्य सिद्धिर्यदृच्छया ॥ २१ ॥
यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वमौषज्यकोविदः ।
देशकालप्रमाणज्ञस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ २२ ॥

संप्रति रोगज्ञानस्य चिकित्सायामुपयोगमाह—रोगमि-
त्यादि । औषधं परीक्षेतेति संबन्धः । औषधपरीक्षा रोगपे-
क्षिणी, तेन तदनन्तरमेव सा भवतीति भावः । ततः कर्मेति
चिकित्सा । ज्ञानपूर्वमेति कर्मदर्शनजनितज्ञानपूर्वम् २०-२२

तत्र श्लोकाः—

संग्रहः प्रकृतिदेशो विकारमुखमीरणम् ।
असन्वेदोऽनुबन्धश्च रोगाणां संप्रकाशितः ॥ २३ ॥
दोषस्थानानि रोगाणां गणा नानात्मजाश्च ये ।
रूपं पृथक् च दोषाणां कर्म चापरिणामि यत् २४

१ 'एवंविधत्वाच्च कर्मणः खलक्षणमिदमस्य भवति' इति पा० ।
२ 'बलासकश्च' इति पा० । ३ 'एवंविधत्वाच्च कर्मणः खलक्षण-
मिदमस्य भवति' इति पा० ।

१ 'धमन्युपलेपेन धमनीनां घृष्टता' इति गङ्गाधरः । 'धमनीनां
प्रतिचयः अतिपूर्णः' इति योरीन्द्रनाथसेनः । २ 'देशकालविभा-
गश्च' इति पा० । ३ 'विकारो मुखमीरणश्च' इति पा० ।

पृथक्त्वेन च दोषाणां निर्दिष्टाः समुपक्रमाः ।
सम्यङ्ग्रहिते रोगाणामध्याये तत्त्वदर्शिना ॥ २५ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
महारोगाध्यायो नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥
समातो रोगचतुष्कः ॥ ५ ॥

संग्रहे संग्रह इति 'चत्वारो रोगा' इत्यादिप्रक्षेपोक्तिः । प्रकृ-
तिरिति 'द्विविधा पुनः' इत्यादिना । देश इति 'द्विविधं वैषा-
मधिष्ठानम्' इत्यादिना । विकाराश्च मुखं च विकारमुखं, तत्र
'विकाराः पुनः' इत्यादिना विकाराः, 'मुखानि' इत्यादिना
मुखम् । 'द्वयोस्तु' इत्यादिना ईरणम् । असन्देहः 'न चा-
न्योन्य' इत्यादिना । 'सर्वेषु' इत्यादिना अनुबन्धः । नाना-
त्मजाः सर्वे इति दोषान्तरासंभूतदोषजन्ता उक्ताः ॥ २३-२५ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यव्याख्याया-
मायुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थाने रोगचतुष्के महा-
रोगाध्यायो विंशतितमः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽष्टौनिन्दितयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्याद् भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

रोगचतुष्के रोगा उक्ताः, भेषजं च भेषजचतुष्के, रोगभेष-
जयोस्तु योजना यथा कर्तव्या तद्वृत्तं योजनाचतुष्कोऽभिधी-
यते । सा च योजना रोगेण समं भेषजानां प्रायः शरीरमेवा-
पेक्षत इति शरीरमेव प्रतिपादकोऽष्टौनिन्दितयोऽभिधीयते
॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु शरीरमधिकृत्याष्टौ पुरुषा निन्दिता भ-
वन्ति; तद्यथा—अतिदीर्घश्च, अतिह्रस्वश्च, अतिलो-
मा च, अलोमा च, अतिकृणश्च, अतिगौरश्च, अति-
स्थूलश्च, अतिकृशश्चेति ॥ ३ ॥

शरीरमधिकृत्येतिवचनेन मनोऽधिकृत्य ये निन्दिता अथा-
र्मिककदर्यादयः, तानिहायपुण्याभिराकरोति; अतिदीर्घादयश्च
षडिह निन्दितप्रस्तावादुच्यन्ते; निन्दितत्वं च तेषां लोकविगा-
नादैर्वा । अतिदीर्घश्चेत्यादिचकारः कुञ्जादिनिन्दितग्रहणा-
र्थम् ॥ ३ ॥

तत्रातिस्थूलकृशयोर्भूय एवापरे निन्दितविशेषा

१. 'ज्ञानार्थं भिषजां चैव प्रजानां च हितैषिणा' इति पा० ।
२. 'चातिशैतश्चातिकृणश्च' इति पा० । ३. 'एषां च निन्दितत्वे
वैकृत्यमेव हेतुः । प्रत्येकं चकारकरणमेषां परस्परसांकेतिकशयितनि-
न्यत्वं बोधयति, तेन अतिदीर्घोऽतिह्रस्वो वा पुरुषो यद्यतिलोमादिर्भ-
वति, तदा विशेषाभिन्दिता भवतीत्यर्थः' इति शिवदाससेनः ।

भवन्ति । अतिस्थूलस्य तावदायुषो हासो जैवोपरो-
धः कृच्छ्रव्यायता दौर्बल्यं दौर्गन्ध्यं स्वेदाबाधः
क्षुदतिमात्रं पिपासातियोगश्चेति भवन्त्यष्टौ दोषाः ।
तदतिस्थौल्यमतिसंपूर्णाद्द्रुमभुरशीतस्निग्धोपयो-
गादव्यायामादव्यायार्थाहिवास्वप्राद्वर्षनित्यत्वादचित्त-
नाद्रीजस्वभावाच्चोपजायते । तस्य ह्यतिमात्रमेदै-
स्त्रिनो मेद एवोपचीयते न तथेतरे धातवः, त-
स्मादव्यायुषो हासः; शैथिल्यात् सौकुमार्याद्द्रु-
त्वाच्च मेदसो जैवोपरोधः, शुकावहुत्वान्मेदसाऽऽ-
वृतमार्गत्वाच्च कृच्छ्रव्यायता, दौर्बल्यमसमत्वाद्वा-
तूनां, दौर्गन्ध्यं मेदोदोषान्मेदसः स्वभावात् स्वेदन-
त्वाच्च, मेदसः श्लेष्मसंसर्गाद्विष्यन्दिताद्द्रुत्वाद्वा-
रुत्वाद्यायामासहत्वाच्च स्वेदाबाधः, तीक्ष्णाग्नि-
त्वात् प्रभूतकोष्ठवायुत्वाच्च क्षुदतिमात्रं पिपासा-
तियोगश्चेति ॥ ४ ॥

तत्रातिस्थूलकृशयोश्चित्तोपयुक्तं विशेषं वक्तुमाह—
तत्रेत्यादि । भूय एवेति अतिदीर्घादितुल्यलोकविगानादधिकः ।
निन्दिताश्च ते विशेषाश्चेति निन्दितविशेषाः । अतिस्थौल्यस्य
हेतुमाह—तदिह्यादि । अतिसंपूर्णम् अतिभोजनम् । बीजस्व-
भावादिति स्थूलमातापितृजन्मत्वात् । संप्रति स्थूलस्य साधारण-
दप्याहाराद्भूतेमेदोजन्माह—तस्य हीत्यादि । मेदश्चिन् इति
हेतुगर्भविशेषणं; तेन यस्मादतिस्थूलं शरीरे मेदो देहव्यापक-
त्वेन लब्धवृत्ति, अतस्तेदेव प्रायो वर्धते नान्ये रसादयः,
तदभिभूतत्वादित्यर्थः । तस्मादिति विषमभातुत्वात् । मेदोदो-
षादिति दुर्घं मेदो दुर्गन्धं भवति । स्वभावादिति स्वभावादपि
मेद आमगन्धित्वेन दुर्गन्धम् । स्वेदनत्वाच्चेति सति च स्वेदे
दुर्गन्धताऽनुभवसिद्धैवेत्यर्थः । श्लेष्मसंसर्गादिभ्यो हेतुभ्यः
स्वेदाबाधो ज्ञेयः ॥ ४ ॥

भवन्ति चात्र—

मेदसाऽऽवृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।
चरन् संभुक्षयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि ॥ ५ ॥
तस्मात् स शीघ्रं जरयत्याहारं चातिकाङ्क्षति ।
विकारांश्चाश्रुते घोरान् कांश्चित्कालव्यतिक्रमात् ६
एतावुपद्रवकरी विशेषादग्निमाहूतौ ।
एतौ हि दहतः स्थूलं वनदावो वनं यथा ॥ ७ ॥
मेदस्यतीव्रं संभुद्धं सहसैवानिलादयः ।
विकारान् दाहणान् कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितम् ८

१-२ 'जरोपरोधः' इति पा० । ३ 'अतिमात्रं मेदस्त्रिनो' इति
पा० । ४ 'दुर्गन्धेत्यर्थः' इति पा० । ५ 'विकारान् दाहणानिति
प्रमेहपिडकाज्वरभगन्दरवित्रभिषातारोगाणामन्यतमाम्' इति शिवदा-
ससेनः ।

मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः ।

अयथोपचयोस्ताहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥ ९ ॥

इति मेदस्त्रिनो दोषा हेतवो रूपमेव च ।

निर्दिष्टं,

मेदस्त्रेयादौ वायोरनतिवृद्धत्वेनाभिसन्धुक्षकत्वं न वैषम्या-
पादकत्वं, यतोऽतिवृद्धो हि वैषम्यं बहेः करोति वायुः । स इति
मेदस्त्रि । कालव्यतिकमादिति भोजनकालातिक्रमात् । अतिस्थू-
लक्षणमाह—मेदोमांसेत्यादि ॥ ५-९ ॥—

वक्ष्यते वाच्यमतिकार्ष्यं त्वतः परम् ॥ १० ॥

सेवा रुक्षान्नपानानां लङ्घनं प्रमिताशनम् ।

क्रियातियोगः शोकश्च वेगनिद्राविनिग्रहः ॥ ११ ॥

रूक्षस्योद्धतनं स्नानस्याभ्यासः प्रकृतिर्जरा ।

विकारानुशयः क्रोधः कुर्वन्त्यतिकृशं नरम् ॥ १२ ॥

व्यायाममतिस्त्रैहृत्यं क्षुत्पिपासामयौषधम् ।

कृशो न सहते तद्वदतिशीतोष्णमैथुनम् ॥ १३ ॥

ह्रीहा कासः क्षयः श्वासो गुल्मोऽर्शास्युदराणि च ।

कृशं प्राप्योऽभिधौवन्ति रोगाश्च ग्रहणीगताः ॥ १४ ॥

शुष्कस्फिगुदरग्रीवो धमनीजालसन्ततः ।

त्वगस्थिशोषोऽतिकृशः स्थूलपर्वो नरो मतः ॥ १५ ॥

वाच्यम् अभिषेयं; किंवा वाच्यमिति निन्दितमवयमिति या-
चत् । प्रमितस्य स्तोकरसाशनं प्रमिताशनम् । क्रियातियोगः वम-
नाथतियोगः । प्रकृतिः देहजनकं बीजम् । अनुशयः अनुबन्धः ।
कृशस्य लक्षणं—शुष्केत्यादि । त्वगस्थिशोष इति 'दृश्यत' इति
शेषः । स्थूलपर्वो स्थूलग्रन्थिः ॥ १०-१५ ॥

सततं व्याधितावेतावतिस्थूलकृशौ नरौ ।

सततं चोपचर्यौ हि कर्शनैर्बृहणैरपि ॥ १६ ॥

स्थौल्यकार्ष्यं वरं कार्ष्यं समोपकर्णौ हि तौ ।

यद्युभौ व्याधिरागच्छेत् स्थूलमेवातिपीडयेत् ॥ १७ ॥

कर्शनैर्बृहणैरिति यथावद्व्ययम् । वरमिति मनागिष्टम् ।
स्थूलमेवातिपीडयेदिति स्थूलस्य दुरुपक्रमत्वात् । यतः स्थूलस्य
संतर्पणमितिस्थौल्यकरम्, अपतर्पणं चायं प्रवृद्धाभित्वाज सोढुं
क्षमः; दुर्बले तु संतर्पणं योग्यमेवेति भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥

सममांसप्रमाणस्तु समसंहननो नरः ।

दृढेन्द्रियो विकाराणां न बलेनाभिभूयते ॥ १८ ॥

क्षुत्पिपासातपसहः शीतव्यायामसंसहः ।

समपक्वा समजरः सममांसचयो मतः ॥ १९ ॥

१ 'अयथोपचयोस्ताह' इति शरीरोपचयानुरूपवन्नरहित इत्यर्थः
इति शिवदाससेनः । २ '०महौषधम्' इति पा० । ३ 'अभिवापन्ते'
इति पा० । ४ 'समोपकर्णमिति सममुपकर्णं चिकित्साविधानं
यथोक्तौ, तथाच चिकित्स्यत्वेन तुल्यावपीत्यर्थः' इति शिवदाससेनः ।
५ 'दृढेन्द्रियत्वाभाषीनां' इति पा० ।

संप्रति प्रशस्तपुरुषमाह—समेत्यादि । मांसशब्देनेहोपचयो
विवक्षितः, तेन सममुपचयस्य प्रमाणं यस्य स तथा । संह-
ननं मेलकः । अपरानपि सममांसप्रमाणगुणानाह—क्षुदित्यादि
॥ १८ ॥ १९ ॥

गुरु चातर्पणं चेष्टं स्थूलानां कर्शनं प्रति ।

कृशानां बृंहणार्थं च लघु संतर्पणं च यत् ॥ २० ॥

एवं स्थूलकृशौ प्रतिपाद्य तयोर्जीवनीयं भेषजमाह—गुर्वि-
त्यादि । गुरु चातर्पणं च यथा—मधु; एतद्धि गुरुत्वाद्बुद्धमिति
यापयति, अतर्पणात्वाच्च मेदो हन्ति । एवं प्रशक्तिकाप्रभृतीना-
मतर्पणानां संस्कारादिना गुरुत्वं कृत्वा भोजनं देयम् । कृशानां
तु लघु तर्पणं च देयं; तद्धि लाघवाद्भिष्टुद्धिकरं संतर्पणत्वाच्च
पुष्टिकृत् । एतच्च द्वितीयमप्यपीष्टतमत्वेनोक्तं; तेन, मेदस्त्रिनो
यद्धु चातर्पणं प्रशक्तिकाप्रियङ्गुवादि तच्च कर्तव्यं; तथा
कृशस्यापि नवाजादि गुर्वपि संतर्पणं कर्तव्यं; परं लाघवं
गौरवं च तत्र संस्कारादिना प्रतिकर्तव्यम् ॥ २० ॥

वातघ्नान्यन्नपानानि श्लेष्ममेदोहराणि च ।

रूक्षोष्णा वस्त्यस्तीक्ष्णा रूक्षाप्युद्धतनानि च ॥ २१ ॥

गुडूचीभद्रमुस्तानां प्रयोगैर्फलस्तथा ।

तकारिष्टप्रयोगश्च प्रयोगो माक्षिकस्य च ॥ २२ ॥

विडङ्गं नागरं क्षारः काललोहरजो मधु ।

यवामलकचूर्णं च प्रयोगः श्रेष्ठ उच्यते ॥ २३ ॥

विन्वादिपञ्चमूलस्य प्रयोगः क्षौद्रसंयुतः ।

शिलाजतुप्रयोगश्च साग्निमन्थरसः परः २४ ॥

प्रशक्तिका प्रियङ्गुश्च श्यामाका यवका यवाः ।

जूर्णाह्वाः कोदवा मुद्गाः कुलत्थाश्चकमुद्रकाः ॥ २५ ॥

आढकीनां च बीजानि पटोलाफलकैः सह ।

भोजनार्थं प्रयोज्यानि पानं चानु मधूदकम् ॥ २६ ॥

अरिष्टांश्चानुपानार्थं मेदोमांसकफापहान् ।

अतिस्थौल्यविनाशाय संविभज्य प्रयोजयेत् ॥ २७ ॥

प्रजानैरं व्यवयं च व्यायामं चिन्तनानि च ।

स्थौल्यमिच्छन् परित्यक्तुं क्रमेणाभिप्रवर्धयेत् ॥ २८ ॥

माक्षिकस्येति मधुनः; न च मधुनो वृष्यप्रयोगेण दृढत्वाद्
बृहणत्वं वाच्यं, यतो योगवाहि मधु यदा वृष्येण युज्यते तदा
वृष्यत्वं करोति, लेखनयुक्तं तु लेखनकरं, तथा स्वरूपेणापि
रूक्षादिगुणयोगाद् कर्शनं; वचनं हि—“नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च
योगवाहि परं मधु (सु. सू. अ. ४५) इति” । विडङ्गादिप्रयोगो
गौरवनिर्पेक्ष एवातिस्थौल्यहरः, प्रभावात् । प्रशक्तिका 'उडिका'
इति प्रसिद्धा । यवकाः स्वल्पयवाः । चकमुद्रकः 'क्रपिमुद्रक'
इति प्रसिद्धः । आढकी तुवरी ॥ २१-२८ ॥

१ 'समकुष्ठकाः' इति पा० । २ 'अस्मिन् च' इति पा० ।

स्वप्नो हर्षः सुखा शय्या मनसो निर्बुद्धिः शमः ।
चिन्ताव्यवयव्यायामविरामः प्रियदर्शनम् ॥ २९ ॥
नवाच्चा निचं मद्यं श्राम्यान्पौदका रसाः ।
संस्कृतानि च मांसानि दधि सर्पिः पयांसि च ॥ ३० ॥
इक्ष्वचः शालयो माषा गोधूमा गुणवैकृतम् ।
वस्त्यः क्षिग्धमधुरास्तैलाभ्यङ्गश्च सर्वदा ॥ ३१ ॥
क्षिग्धमुद्धतं स्नानं गन्धमाल्यनिषेवणम् ।
शुक्लं वासो यथाकालं दोषाणामवसेचनम् ॥ ३२ ॥
रसायनानां वृष्याणां योगानामुपसेवनम् ।
हृत्वाऽतिकार्यमाधत्ते नृणामुपचर्य परम् ॥ ३३ ॥
अचिन्तनाच्च कार्याणां ध्रुवं स्तर्पणेन च ।
स्वप्नप्रसङ्गाच्च नरो वराह इव पुन्यति ॥ ३४ ॥

कार्ष्णिचिकित्सामाह—स्वप्न इत्यादि । शमः शान्तिः । ननु
नवाच्चादीनां गुणानां संस्कारादिना गौरवं प्रतिकर्तव्यमभिमा-
न्दभयात्, तत् किमिति लघुत्वेव रक्ताश्ल्यादीनि तत्र न
धीयन्ते, तानि हि प्रकृत्वा लघुनि तर्पणानि च मधुरयोगात् ।
न, उभयस्याप्यभिन्नतत्वात्, प्रकृतिलघु च तर्पणं रक्ताश्ल्यादि,
संस्कारादिलघु च नवाच्चादि स्तर्पणकरमिति । एवं पूर्वोक्त-
प्रशातिकादावप्यनुसर्तव्यम् । अचिन्तनाच्छेद्यादिना प्रकृष्टं बृंह-
णकारणमुच्यते । स्वप्नप्रसङ्गो निलं स्वप्नमित्यात्र च ॥ २९-३४ ॥

यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमन्विताः ।
विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वप्निति मानवः ॥ ३५ ॥

संप्रति प्रस्तावगतं सौल्यकार्ष्णिचिकित्साप्रधानभूतं स्वप्नं
निद्रारूपं सर्वतो निरूपयति—यदा विस्वादि । मनसीति अन्तः-
करणे; किंवा मनोयुक्तं आत्मा मन इत्युच्यते, तस्मिन् क्लान्त
इति निष्क्रिये । कर्मात्मान इति इन्द्रियाणि । क्लमन्विताः क्रिया-
रहिताः । विषयेभ्यः रूपादिभ्यः । मनसोऽप्रवृत्त्येन्द्रियाण्यपि
न प्रवर्तन्त इति भावः । तदा स्वप्नतीति स्वप्नगुणुक्तो भवति;
स्वप्नश्च निरिन्द्रियप्रदेशे मनोवस्थानम् । किंवा कर्मात्मान
इति संसार्योत्थानः । मनसि क्लान्ते आत्मानः क्लान्ता भवन्ति,
मनोधीनप्रवृत्तिव्यादात्मनां; ततश्च मनोनिवृत्त्या आत्मानोऽपि
न विषयान् गृह्णन्ति, इन्द्रियाणि चाल्मनोऽप्रवृत्त्यैव न प्रव-
र्तन्ते ॥ ३५ ॥

निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्यं बलाबलम् ।
वृषता क्लीवता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥ ३६ ॥
अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ।
सुखायुपी पैराकुर्वात् कालरात्रिरिवापरा ॥ ३७ ॥
सैव युक्ता पुनर्युक्ते निद्रा देहं सुखायुषा ।
पुरुषं योगिनं सिद्ध्या सत्या बुद्धिरिवागता ॥ ३८ ॥

१ 'क्लमं गताः' इति पा० । २ 'निद्रायावत् काळरात्रिरिवागता',
इति पा० ।

संप्रति विधिना सेविताया निद्राया गुणमविधिना च दोष-
माह—निद्रायत्तमित्यादिना न चेत्यन्तेन । अत्र च सुखादि
विधियेवेति निद्राफलं, दुःखादि त्वविधिनिद्राफलम् । एतदेव
विमज्जे—अकाल इत्यादि । अकाल इति दिनादौ निद्रा प्रति
निषिद्धे काले; अनेन च मिथ्यायोगो निद्राया उक्तः । काल-
रात्रिः कालोपा । सत्या बुद्धिः तत्त्वज्ञानम् ॥ ३६-३८ ॥

गीताध्ययनमद्यस्त्रीकर्मभारभक्त्यारिः ।
अजीर्णिनः क्षताः क्षीणा वृद्धा बालास्तथाऽबलाः ३९
तृष्णातीसारशूलार्ताः श्वासिनो हिक्रिनः कुशाः ।
पतिताभिहतोन्मत्ताः क्लान्ता यानप्रजारात्रैः ॥ ४० ॥
कोधशोकभयक्लान्ता दिवास्वप्नोचिताश्च ये ।
सर्वे एते दिवास्वप्नं सेवेरन् सार्वकालिकम् ॥ ४१ ॥
धातुसाम्यं तथा ह्येषां बलं चाप्युपजायते ।
श्लेष्मा पुष्पाति चाङ्गानि श्लेष्मं भवति चायुषः ॥ ४२ ॥
श्रीभ्यो त्वादानरूक्षाणां वर्धमाने च मारुते ।
रात्रीणां चातिसंक्षेपादिवास्वप्नः प्रशस्यते ॥ ४३ ॥

संप्रति दिनेऽपि यैर्निद्रा सेव्या तानाह—गीतेत्यादि । इह
गीतकर्शितानां दिवास्वप्नाद्वातुष्टौ सत्यामारोग्यम् । अतीसा-
रादिषु च प्रभावादिवाऽपि निद्रा हिता । अजीर्णिनस्तस्त्रीर्णपा-
कार्ष्णि दिवानिद्रा; निद्रा हि सोतोऽनरोधेनाग्निबलं कृत्वा शीघ्र-
माहारं पचति । दिवास्वप्नसार्वभ्यानां सहसा तत्परिहारो दोष
एव स्यात् । रात्रौ जागरितानां च तज्जनितवातशोभशमार्थं
दिवास्वप्नः, स च क्षारपाणिवचनेन कर्तव्यः; यदुक्तं—“आव-
त्कालं न क्षुप्तः स्याद्रात्रौ स्वप्नश्चोचितात् । ततोऽर्धमात्रं
तत्कालं दिवास्वप्नो विधीयते” इति; अन्यं च दिवास्वप्नोऽमु-
क्त्वतामेव; यदुक्तं हारीते—“भुक्त्वा स्वप्नं न सेवेत् सुस्थोऽ-
प्यसुखितो भवेत्” इति; अन्यत्राप्युक्तं व्यायामादिषु दिवा-
स्वप्नविधाने—“नराशिरशानान् कामं दिवा स्वापयेत्” इति ।
सार्वकालिकमिति श्रीभ्यं परिलज्जयापि । ‘रात्रीणां चातिसंक्षेपा-
दिति अनेनारूपनिद्रत्वं च सूचयति ॥ ३९-४३ ॥

श्रीभ्यमवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वप्नात् प्रकुप्यतः ।
श्लेष्मपित्ते दिवास्वप्नस्तस्मात्तेषु न शस्यते ॥ ४४ ॥
मेदस्विनः स्नेहनित्याः श्लेष्मलाः श्लेष्मरोगिणः ।
दूषीविषार्ताश्च दिवा न शयीरन् कदाचन ॥ ४५ ॥
हलीमकः शिरःशूलं सैमित्यं गुरुमावता ।
अङ्गमर्दोऽग्निनाशश्च ग्लेपो हृदयस्य च ॥ ४६ ॥
शोफारोचकहृल्लासपीनसार्धावभेदकाः ।
कोठारुःपिडकाः कण्डूस्तन्द्रा कासो गलामयाः ४७
स्थितिबुद्धिप्रमोहश्च संरोधः स्रोतसां ज्वरः ।
इन्द्रियाणामसमार्थ्यं विषवेगप्रवर्त(र्धे)नम् ॥ ४८ ॥

१ 'स्रोतोवर्धनेन' इति पा० ।

भवेच्छृणां दिवास्वप्नस्याहितस्य निषेवणात् ।

तस्माद्धिताहितं स्वप्नं बुद्ध्वा स्वप्यात् सुखं बुध्यः ४९

न शरीरं कदाचनेतिवचनाद्वीप्सेऽपि दिवास्वप्नं भेदस्ति-
प्रभृतीनां निषेधति । गीतकषेणादौ तु बलाबलं निरूप्य दिवा-
स्वप्नप्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा विधेया । विषवेगप्रवर्तनमिति दूषीवि-
षातानां बोद्धव्यम् । स्वप्यात् सुखमिति सुखं यथा भवति
तथा स्वप्यात् ; तच्चाहितस्वप्नपरित्यागेन हितस्वप्नसेवया च
॥ ४४-४९ ॥

रात्रौ जागरणं रुक्षं स्निग्धं प्रखपनं दिवा ।

अरुक्षमनभिष्यन्दि त्वासीनप्रचलायितम् ॥ ५० ॥

रात्राविलादिना जागरणस्य स्वप्नस्य च रुक्षत्वं स्निग्धत्वं च
तत्कार्यकर्तृत्वाद्युपचर्यते । किंच जागरणं रात्रौ दिने वा रुक्ष-
मेव ; परं दिवा जागरणं न विरुक्ष्य शरीरे करोति रात्रिस्व-
प्नस्निग्धत्वात् ; रात्रौ जागरणं तु रौक्ष्यं करोति, तेन तद्रुक्ष-
मुच्यते ; एवं दिवास्वप्नेऽपि वाच्यम् । स्वप्नप्रसङ्गेन स्वप्नभेद-
गुणमाह—अरुक्षमिलादि । अनभिष्यन्दि अस्तिग्धमित्यर्थः ।
आसीनप्रचलायितम् उपविष्टस्य किञ्चिद्दिवासेवनं ; यदाहुर्जनाः
प्रधानं विहारेषु ॥ ५० ॥

देहवृत्तौ यथाऽऽहारस्तथा स्वप्नः सुखो मतः ।

स्वप्नाहारसमुत्थे च स्थौल्यकाश्यं विशेषतः ॥ ५१ ॥

स्वप्नप्राधान्ये हेतुमाह—देहवृत्ताविलादि । सुख इति सुख-
हेतुः ॥ ५१ ॥

अभ्यङ्गोत्सादनं स्नानं ग्राम्यानुपौदका रसाः ।

शाल्यन्नं सदधि क्षीरं ज्वेहो मधं मनःसुखम् ॥ ५२ ॥

मनसोऽनुगुणा गन्धाः शब्दाः संवाहनानि च ।

चक्षुषोस्तपेण लेपः शिरसो वदनस्य च ॥ ५३ ॥

स्वास्तीर्णं शयनं वेदम् सुखं कालस्तथोचितः ।

आनयन्त्यचिराद्भिद्रां प्रनष्टा या निमित्ततः ॥ ५४ ॥

स्वप्नजनकं हेतुमाह—अभ्यङ्गैस्त्रैसादि । कालस्तथोचित इति
यस्मिन् काले निद्रा पुरुषेणाभ्यस्ता स कालस्तथोचितः ।
निमित्ततः प्रनष्टेतिवचनमरिष्टजनितनिद्राप्रतिषेधाधर्मः ; अरिष्टं
ह्यनिमित्तमुच्यते शास्त्रे ॥ ५२—५४ ॥

कायस्य शिरसश्चैव विरेकशूदनं भयम् ।

चिन्ता क्रोधस्तथा धूमो व्यायामो रक्तमोक्षणम् ५५

उपवासोऽसुखा शय्या सत्त्वौदार्यं तमोजयः ।

निद्राप्रसङ्गमहितं वारयन्ति समुत्थितम् ॥ ५६ ॥

एत एव च विज्ञेया निद्रानाशस्यं हेतवः ।

कार्यं कालो विकारश्च प्रकृतिर्वायुरेव च ॥ ५७ ॥

१ 'क्रोधः कथा धूमो व्यायामो' इति पा० । २ 'निद्रानाशस्येति
हितनिद्रानाशस्येत्येत एव सुखेनातिप्रसङ्गेन क्रियमाणा हेतवो मन-
न्तीत्यर्थः' इति शिवदाससेनः ।

अत्र निद्राप्रतिषेधहेतुमाह—कायसेत्यादि । सत्त्वौदार्यं
सत्त्वगुणभूरित्वम् । तमोजयः तमोगुणजयः, स च योगाभ्या-
सादिना भवति । एत एव चेति स्वस्थे क्रियमाणा इति बो-
द्धव्यं ; निद्राप्रतिषेधे तु सति क्रियमाणा अतिप्रसङ्गनिषेधका भ-
वन्ति । अपरानपि निद्रानाशहेतूनाह—कार्यमिलादि । कार्य-
मिति कार्यासक्तो न निद्रां याति । काल इति वार्धक्यं, बुद्धा
हि स्वभावत एव जागरूक भवन्ति । विकारः व्याधिः शूल्लादिः ।
प्रकृतिः स्वभावः, स्वभावादेव केचिदनिद्रा भवन्ति । विकार-
ग्रहणेनैव वाते लब्धे पुनर्वातग्रहणं विशेषेण वायोनिद्रापहारक-
त्वप्रतिपादनार्थम् ॥ ५५—५७ ॥

तमोभवा श्लेष्मसमुद्भवा च

मनःशरीरश्रमसंभवा च ।

आगन्तुकी व्याध्यनुवर्तिनी च

रात्रिस्वभावप्रभवा च निद्रा ॥ ५८ ॥

निद्राविशेषानाह—तमोभवेत्यादि । तमोभवा इति तमोगु-
णोद्रेकभवा । मनःशरीरश्रमसंभवा तु निद्रा मनःशरीरयोः श्र-
मेण क्रियोपरमे सति नेन्द्रियाणि न च मनो विषयेषु प्रव-
र्तन्ते, ततश्च निद्रा भवति ; श्रमशायमनतिबुद्धौ भूरिवाताप्रको-
पकोऽभिप्रेतः, तेन श्रमस्य वातजनकत्वेन निद्रानाशः किमिति
न भवतीति न वाच्यं, दृष्टं चेत्यच्छ्रान्तानां निद्रा भवतीति ।
आगन्तुकी रिष्टभूता । व्याध्यनुवर्तिनी सन्निपातज्वरादिकार्या ।
रात्रिस्वभावात् प्रभवतीति रात्रिस्वभावप्रभवा । दिवा प्रभवन्ती
तु निद्रा तमःप्रवृत्तिभ्य एव भवति ॥ ५८ ॥

रात्रिस्वभावप्रभवा मता या

तां भूतधार्मी प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।

तमोभवामाहुरघस्य मूलं

शेषाः पुनर्व्याधिषु निर्दिशन्ति ॥ ५९ ॥

आहु निद्रासु प्रशस्तां निन्दितां चाह—रात्र्यासादि । भू-
तानि प्राणिनो दर्शयति पुष्पातीति भूतधार्मी, धार्मीव धार्मी ।
अघस्य पापस्य मूलमिति कारणं ; तमोगृहीतो हि सदा निद्रा-
त्मकत्वेनासुषुप्तं सद्गतिं न करोति, ततश्चाधर्मोत्पादः । व्याधि-
ष्विति शारीरव्याधिषु ; श्लेष्मादयो व्याधय एव, तेषु च भूता
निद्रा व्याधिरूपैव । आगन्तुकी चासाध्यव्याधिभवा च स्वर्गम-
प्यसाध्यभूता व्याधिरूपा, तेन तां च व्याधिषु मध्ये निर्दिशन्ति ;
किंवा व्याधिष्वाधारेषु निर्दिशन्तीत्यर्थो ज्ञेयः ॥ ५९ ॥

तत्र श्लोकाः—

निन्दिताः पुरुषास्तेषां यौ विशेषेण निन्दितौ ।

निन्दिते कारणं दोषास्तयोर्निन्दितमेपजम् ॥ ६० ॥

१ 'दधातीति भूतधार्मी' इति पा० । २ 'महानिद्राकुलेन' इति
पा० । ३ 'यद्यपि तमोभवाऽपि व्याधिरेव, तथाऽपि सा मानसदो-
षजन्येति न तस्याः शारीरव्याधिष्वन्तर्भाव इत्यर्थः' इति शिवदास-
सेनः । ४ 'द्वयमप्यसाध्यव्याधिरूपा' इति पा० ।

येभ्यो यदा हिता निद्रा येभ्यश्चाप्यहिता यदा ।
अतिनिद्रायानिद्राय भेषजं यद्भवा च सा ॥ ६१ ॥
या या यथाप्रभावा च निद्रा तत् सर्वमत्रिजः ।
अष्टौनिन्दितसंख्याते व्याजहार पुनर्बसुः ॥ ६२ ॥
इत्यभिवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
ऽष्टौनिन्दितीयो नामैकविंशतितमोऽध्यायः ॥२१॥

संश्रये अनिद्रायेति अविविचमाननिद्राय पुरुषाय । यथाप्रभा-
वा चेति भूतवाजीत्यादिवर्णितप्रभावा ॥ ६०—६२ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यव्याख्यायामायु-
र्वेददीपिकायां सूत्रस्थाने योजनाननुष्केऽष्टौनि-
न्दितीयो नामैकविंशोऽध्यायः ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातो लङ्घनबृंहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

योजनापेक्षिणीयं शरीरमभिधाय लङ्घनादिविषयवायोज-
नाया लङ्घनीयान्वेष्य विषयतः स्वरूपतश्च वक्तुं लङ्घनबृंहणी-
योऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

तपःस्वाध्यायनिरतानात्रेयः शिष्यसत्तमान् ।

पञ्चभिवेशप्रमुखानुक्त्वान् परिचोदयन् ॥ ३ ॥

लङ्घनं बृंहणं काले रूक्षणं ज्ञेहन् तथा ।

स्वेदनं स्तम्भनं चैव जानीते यः स वै भिषक् ॥ ४ ॥

तमुक्त्वन्तमत्रेयमभिवेश उवाच ह ॥ ५ ॥

भगवँलङ्घनं किञ्चिँलङ्घनीयाश्च कीदृशाः ।

बृंहणं बृंहणीयाश्च रूक्षणीयाश्च रूक्षणम् ॥ ६ ॥

कं ज्ञेहः ज्ञेहनीयाश्च स्वेदाः स्वेद्याश्च के मताः ।

स्तम्भनं स्तम्भनीयाश्च वक्तुमर्हसि तद्वरो ॥ ७ ॥

लङ्घनप्रभृतीनां च पण्णामेपां समासतः ।

कृताकृतातिवृत्तानां लक्षणं वक्तुमर्हसि ॥ ८ ॥

परिचोदयन्निति ज्ञानार्थं प्रेरयन् । कृतेत्यादौ कृतं सम्म-
कृतम् ॥ ३—८ ॥

१ 'अतिनिद्रानिद्रयोश्च' इति पा० । २ 'पूर्वाध्याये तर्पणैर्हृद्-
गैरित्युक्तम्, अतस्त्रादभिधायकं लङ्घनबृंहणीयमाह—अथात इत्यादि'
इति शिवदाससेनः । ३ 'लङ्घनमित्यादि । रूक्षादीन्यपि लङ्घनबृंहण-
योरन्तर्यावन्ति, यदुक्तं "ज्ञेहन् रूक्षणं कर्म स्वेदनं स्तम्भनं च यत् ।
भूतानां तच्च द्वैविध्याद्विषयं नातिवर्धते" इति (वा. सू. अ. १४) ;
तथाऽन्यशेषविशेषज्ञानार्थं तेषामनीहृद् ज्ञेवेनोपादानं मन्तव्यम्' इति
शिवदाससेनः । ४ 'किं तत्' इति पा० । ५ 'ज्ञेहन्' इति पा० ।
६ 'कृताकृतारित्त्वानां' इति पा० ।

तदभिवेशस्य वचो निशम्य गुरुप्रवीत् ।

यत् किञ्चिल्लघवकरं देहे तल्लङ्घनं स्मृतम् ॥ ९ ॥

बृहत्त्वं यच्छरीरस्य जनयेत्तच्च बृंहणम् ।

रौक्ष्यं खरत्वं वैशद्यं यत् कुर्यात्तद्वि रूक्षणम् ॥ १० ॥

ज्ञेहन् ज्ञेहविष्यन्दमार्दवकृदकारकम् ।

स्तम्भगौरवशीतघ्नं स्वेदनं स्वेदकारकम् ॥ ११ ॥

स्तम्भनं स्तम्भयति यद्व्रतिमन्तं चलं ध्रुवम् ।

लघूष्णतीक्ष्णविशदं रूक्षं सूक्ष्मं खरं सरम् ॥ १२ ॥

कठिनं चैव यद्रव्यं प्रायस्तल्लङ्घनं स्मृतम् ।

गुरु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं स्थूलपिच्छिलम् ॥ १३ ॥

प्रायो मन्दं स्थिरं श्लक्ष्णं द्रव्यं बृंहणमुच्यते ।

रूक्षं लघु खरं तीक्ष्णगुणं स्थिरमपिच्छिलम् ॥ १४ ॥

प्रायशः कठिनं चैव यद्रव्यं तद्वि रूक्षणम् ।

द्रवं सूक्ष्मं सरं स्निग्धं पिच्छिलं गुरु शीतलम् ।

प्रायो मन्दं मृदु च यद्रव्यं तत्क्षेहन् मतम् ॥ १५ ॥

उष्णं तीक्ष्णं सरं स्निग्धं रूक्षं सूक्ष्मं द्रवं स्थिरम् ।

द्रव्यं गुरु च यत् प्रायस्तद्वि स्वेदनमुच्यते ॥ १६ ॥

शीतं मन्दं मृदु श्लक्ष्णं रूक्षं सूक्ष्मं द्रवं स्थिरम् ।

यद्रव्यं लघु चोद्दिष्टं प्रायस्तत् स्तम्भनं स्मृतम् ॥ १७ ॥

रौक्ष्यमित्यादौ रौक्ष्यमेव प्रधानं बोद्धव्यं, खरत्ववैशद्ये तु
तदनुगते । विष्यन्दः विलयनम् । स्वेदकारकं घर्षकारकम् ।
स्तम्भयतीति निरुद्धि । चलमिति किञ्चिद्व्रतिमन्तम् । गतिमन्त-
मिति प्रत्यक्गतिमन्तम् । एतच्चातिसारशोणितद्युतिविषदाह-
वेदनादियु बोद्धव्यं न केवलवाते, गतिमन्तं प्रति स्तम्भ-
कस्य वर्षकत्वात् । शुर्वित्यादौ बहलं घनम् । मन्दमिति निर-
कारि । स्थूलं संहतावयवं लङ्घुकपिष्टकादि । विरूक्षणद्रव्य-
कथने यद्गुणमेव लङ्घनद्रव्यमुक्तं तद्गुणमेव विरूक्षणं यद्यप्युक्तं,
तथाऽपि रूक्षगुणस्यात्र प्राधान्यं, लङ्घने तु लघुगुण-
प्राधान्यं ज्ञेयं; तथा लङ्घनमद्रव्येणोपवासोनापि कियते,
विरूक्षणं तु द्रव्यकार्यतयैव प्राधान्याहुकं; तेन लङ्घनवि-
रूक्षणयोर्वैकल्यात् । यत्तु वक्ष्यति—'कृतातिकृतलिङ्गं यल्लङ्घिते
तद्विरूक्षिते' इति, तत् प्रायोवादात् । विरूक्षणस्य हि मुख्यः
ज्ञेहाभावः साध्यः, लङ्घनस्य तु गौरवाभाव इति स्फुट एव
भेदः प्रतिभाति । स्वेदनगुणकथने स्निग्धं रूक्षमिति स्निग्धं वा
रूक्षं वेत्यर्थः । एवं सरस्थिरावपि विकल्पेन ज्ञेयो । पिपासेति
पिपासानिग्रहः । मासतो यद्यपि सोमसंबन्धात्तथा लङ्घनं न
भवति, तथाऽपि स्वरूपेण लङ्घनमेव । पचन्तमग्निं प्रतिपक्ष-
क्षणेन बलदानेन च यत् पाचयति तत् पाचनं; तच्च वाय्वग्नि-
गुणभूषिष्टम् ॥ ९—१७ ॥

१ 'मार्दवकृदकृदमन्दम्' इति पा० ।

चतुष्पकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातयौ ।

पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥ १८ ॥

चतुष्पकारा संशुद्धिरिति अनुवासनं वर्जयित्वा, तस्य बृंहणत्वात् ॥ १८ ॥

प्रभूतश्लेष्मपित्ताक्षमलाः संसृष्टमाहताः ।

बृहच्छरीरा बलिनो लङ्घनीया विशुद्धिमिः ॥ १९ ॥

येषां मध्यबला रोगाः कफपित्तसमुत्थिताः ।

वम्यतीसारहृद्रोगविसृज्यलसकज्वराः ॥ २० ॥

विवन्धगौरवोद्गारहृल्लासरोचकादयः ।

पाचनैस्तान् भिषक् प्राज्ञः प्रायेणादातुपाचरेत् ॥ २१ ॥

एत एव यथोद्दिष्टा येषामल्पबला गदाः ।

पिपासानिग्रहैस्तेषामुपवासैश्च ताञ्जयेत् ॥ २२ ॥

रोगाञ्जयेन्मध्यबलान् व्यायामात्तपमारुतैः ।

बलिनो किं पुनर्येषां रोगाणामवरं बलम् ॥ २३ ॥

त्वग्दोषिणां प्रसीढानां स्निग्धाभिष्यन्दिबृंहिणाम् ।

शिशिरे लङ्घनं शस्तमपि वातविकारिणाम् ॥ २४ ॥

उक्तस्य दशप्रकारलङ्घनस्य भिन्नं विषयमाह—प्रभूतेत्यादि । आदाविति वचनमन्ते चर्च्छादीनां निरामाणां संशमनीयत्वात् । रोगानिति लङ्घनीयरोगान् । बलिनमिति पदं बलवतामेव व्यायामादिषोषाविधानार्थम् । मध्यबलानिति मध्यबलानपि; एतेनाजसा अल्पबला एव गदा व्यायामादिविषया इति भावः । बृंहिणां बृंहणयुक्तानाम् । लङ्घनं शस्तमिति दशविधमपि । शिशिर इति शिशिरगुणयुक्ते हेमन्ते शिशिरे च; अत्र च लङ्घनं बलवत्त्वात् प्राणिनां कार्यम् ॥ १९—२४ ॥

अदिग्धविद्वद्भिर्यथैव सात्त्व्यचारिणाम् ।

मृगमत्स्यविहङ्गानां मांसं बृंहणमुच्यते ॥ २५ ॥

क्षीणाः क्षताः कृशा बुद्धा दुर्बला नित्यमध्वगाः ।

स्त्रीमद्यनित्या ग्रीष्मे च बृंहणीयानराः स्मृताः ॥ २६ ॥

शोषाशौग्रहणीदोषैर्व्याधिभिः कर्षिताश्च ये ।

तेषां कव्यादमांसानां बृंहणा लघवो रसाः ॥ २७ ॥

स्नानमुत्सादनं स्वप्नो मधुराः स्नेहवस्तयः ।

शर्कराक्षीरसर्पौषि सर्वेषां विद्धि बृंहणम् ॥ २८ ॥

अदिग्धविद्वदिति विषाक्तस्त्राविद्वद् । सात्त्व्ये देशे चरन्तीति सात्त्व्यचारिणः । लघव इति संस्कारेण लघवः; किंवा कव्यादानां ये लघवः श्येनादयः, तन्मांसरसा इत्यर्थः ॥ २५—२८ ॥

कटुतिक्तकषायानां सेवनं स्त्रीष्वसंयमः ।

खलिपिण्याक्तकाणां मध्वादीनां च रूक्षणम् ॥ २९ ॥

१ 'दोषान्' इति पा० । २ 'दोषाणां' इति पा० । ३ 'प्रमूढानाम्' इति पा० ।

च. सं. १६

अभिष्यण्णा महादोषा मर्मस्था व्याध्यश्च ये ।

ऊरुस्तम्भप्रभृतयो रूक्षणीया निदर्शिताः ॥ ३० ॥

स्नेहाः स्नेहयितव्याश्च स्वेदाः स्वेदाश्च ये नराः ।

स्नेहाध्याये मयोकास्ते स्वेदाख्ये च सविस्तरम् ॥ ३१ ॥

मध्वादीनां च सेवनमिति संबन्धः । खलिः सपेखलिः; पिण्याक्तं तिलखलिः, किंवा पिण्याक्तशाकम् । प्रभृतिप्रहणादाव्यवातप्रमेहादयो प्राज्ञाः ॥ २९ ॥ ३१ ॥

द्रवं तन्वसरं यावच्छीतीकरणमौषधम् ।

खादु तित्कं कषायं च स्तम्भनं सर्वमेव तत् ॥ ३२ ॥

पित्तक्षाराग्निदग्धा ये वम्यतीसारपीडिताः ।

विषस्वेदातियोगार्ताः स्तम्भनीया निदर्शिताः ॥ ३३ ॥

तनु अबलहम् । सरति गच्छतीति सरं, न सरमसरं, स्थिरमित्यर्थः ॥ ३२—३३ ॥

वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गं गात्रलाघवे ।

हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥ ३४ ॥

स्वेदे जाते रुचौ चैव क्षुत्पिपासासहोदये ।

कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥ ३५ ॥

पर्वमेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुखस्य च ।

क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥ ३६ ॥

मनसः संभ्रमोऽभीक्ष्णमूर्ध्ववातस्तमो हृदि ।

देहाग्निबलनाशश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत् ॥ ३७ ॥

क्षुत्पिपासयोरसहः पीडाकरत्वेनोदयः क्षुत्पिपासासहोदयः, न तु क्षुत्पिपासयोर्युगपदुदयः । अत एवोक्तं सुश्रुते—“सृष्टमास्तविष्मूत्रं क्षुत्पिपासासहं लघुम्” (सु. उ. त. अ. ३९) इत्यादि । अन्तरात्मनीति मनसि । मनसः संभ्रमो भ्रान्तिरेव । ऊर्ध्वं काये वात ऊर्ध्ववातः ॥ ३४—३७ ॥

वलं पुष्ट्युपलम्भश्च कार्श्यदोषविवर्जनम् ।

लक्षणं बृंहिते स्थौल्यमिति चात्यर्थबृंहिते ॥ ३८ ॥

कृतातिकृतलिङ्गं यल्लङ्घिते तैश्च रूक्षिते ।

कार्श्यदोषविवर्जनमिति कार्श्यं ये दोषाः शीतोष्णासहत्वादयः, तेषां वर्जनम् ॥ ३८ ॥—

१ 'स्तम्भनीयास्तथाविधाः' इति पा० । २ 'क्षुत्पिपासयोरसहः पीडाकरत्वेनोदयः क्षुत्पिपासासहोदयः, न क्षुत्पिपासयोर्युगपदुदय इति, सुश्रुते—“सृष्टमास्तविष्मूत्रं क्षुत्पिपासासहं लघुम्” इत्युक्तत्वादिति चक्रः । किंतु, “क्षुत्पिपासासहोदयः शुद्धहृदयोद्गारकण्ठा । व्याधिमार्दवमुत्साहस्तन्द्रानाशश्च लङ्घिते” (यु. अ. १४) इति वाग्भटवचनाद्युपपदुदय इत्यर्थोऽपि प्रमाणसिद्ध एव इति शिवदाससेनः । ३ 'ऊर्ध्वं काये वात ऊर्ध्ववातो हिक्कायास्तकण्ठस्वनजम्भादिः; न पुनरुद्गारविशेषः, तस्यावरुचिकफज्वरज्वरत्वात्; प्रकृते तु लङ्घनेन कफसंक्षयात्, स च कफकोपात्; यदुक्तं “अथःप्रतिहोतो बायुः क्लमणा कुपितेन च । करोति निलमुद्गारमूर्ध्ववातः स उच्यते” इति शिवदाससेनः । ४ 'तद्विरूक्षिते' इति पा० ।

स्तम्भितः स्याद्वले लब्धे यथोक्तैश्चामयैर्जितैः ॥ ३९ ॥
 इयावता स्तब्धगात्रत्वमुद्वेगो हनुसंग्रहः ।
 दृढर्चोनिग्रहश्च स्यादतिस्तम्भितलक्षणम् ॥ ४० ॥

बले लब्धे इति बलवान् यदा पुरुषो भवति । यथोक्तिरिति
 “पित्तक्षाराग्निदग्धा ये” इत्याद्यभिधेयैः । उद्वेग ऊर्ध्ववातवेगः;
 किंवा मैषज्यानिमिषः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

लक्षणं चाकृतानां स्यात् षण्णामेषां समासतः ।
 तदौषधानां धातूनामशमो वृद्धिरेव च ॥ ४१ ॥
 इति षट् सर्वरोगाणां प्रोक्ताः सम्यगुपकमाः ।
 साध्यानां साधने सिद्धा मात्राकालानुरोधिनः ॥ ४२ ॥

तदौषधानामिति लङ्घनादिसाध्यानाम् । वृद्धिरेव चेति
 स्तोकरात्रकृतलङ्घनादिक्रियया दोषशोभमात्रस्य कृतत्वात् ।
 धातूनामिति दोषाणां, “दोषा अपि धातुशब्दं लभन्ते” इति
 वचनात् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

भवति चात्र—

दोषाणां बहुसंसर्गात् सङ्कीर्णन्ते ह्युपकमाः ।
 षट्त्वं तु नातिवर्तन्ते त्रित्वं वातादयो यथा ॥ ४३ ॥

संप्रत्युक्तलङ्घनाद्युपकमाणां विकारपेक्षया संसर्गमाह—
 दोषाणामित्यादि । दोषाणां यस्यात् संसर्गा बहवः, तस्मात्तत्सा-
 धनार्थमुपकमा अपि सङ्कीर्णन्ते मिश्रतां यान्ति । यथा—कचि-
 द्द्वेगसंवेदने, कचिद्दृढगन्धेदेने, एवमादि । षट्त्वं तु नातिवर्तन्त
 इति संसृष्टा अपि लङ्घनादिसंरूपं न जहति; न लङ्घनादयः
 परस्परयुक्ता मधुसर्पिःसंयोगवत् प्रकृतिगुणानपेक्षिकार्यान्तरमा-
 रमन्त इति भावः । अत्रैव दृष्टान्तमाह—त्रित्वमित्यादि । अयं
 च दृष्टान्तः संसर्गिसंख्याऽपरित्यागमात्रैकः ॥ ४३ ॥

तत्र श्लोकाः—

इत्यसिंलङ्घनाध्याये व्याख्याताः षडुपकमाः ।
 यथाप्रश्नं भगवता चिकित्सा यैः प्रवर्तते ॥ ४४ ॥
 इत्यग्निवेशश्रुते तत्रे चरकप्रतिस्फुटते श्लोकस्थाने
 लङ्घनबृंहणीयो नान द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतत्पर्यव्याख्यायामायुर्वे-
 ददीपिकायां सूत्रस्थाने योजनाचतुष्टके लङ्घनबृंहणीयो
 नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथातः संतर्पणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
 इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

व्याख्यातषडुपकमाणामेव संतर्पणापतर्पणभेदेन द्विविधानां
 द्विविधविषये प्रवृत्तिं दर्शयितुं संतर्पणीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

संतर्पयति यः क्षिगैर्मैथुनैरुपचिच्छलैः ।
 नवानैर्नवमैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः ॥ ३ ॥
 गोरसैर्गौडिकैश्चात्रैः पृष्टिकैश्चातिमात्रशः ।
 चेष्टाद्वेपी दिवास्त्रप्रशय्यासनमुखे रतः ॥ ४ ॥
 रोगास्तस्योपजायन्ते संतर्पणनिमित्तजाः ।
 प्रमेहपिडकाकोठकण्डूपाण्ड्वामयज्वराः ॥ ५ ॥

कुष्ठान्यामप्रदोषाश्च मूत्रकृच्छ्रमरोचकः ।
 तन्द्रा क्लेश्यमतिस्थौल्यमालस्यं गुरुगात्रता ॥ ६ ॥
 इन्द्रियस्रोतसां लेपो बुद्धेर्मौहः प्रमीलकः ।
 शोफाश्चैवंविधाश्चान्ये शीघ्रमप्रतिकुर्वतः ॥ ७ ॥

संतर्पयति संतर्पणमाचरति । क्षिगैरित्यादिवचनमक्षिगधा-
 दिभिरपि शक्नुप्रवृत्तिमित्त्वसिमात्रकारकत्वेन संतर्पणनिषे-
 धार्थः, भवति हि वृत्तिकारके संतर्पणशब्दप्रयोगः, यथाऽ-
 त्रैव संतर्पणप्रयोगे—“शक्नुनां षोडशगुणो भागः संतर्पणं
 पिबेत्” इति । शय्यासनमुखे रतत्वेनैव चेष्टाद्विष्ये
 लब्धे पुनस्तद्वचनं शय्यासनस्थितस्यापि गीताङ्गचालनादिचेष्टा-
 निषेधार्थम् । आमप्रदोषा विसृष्टिकादयः । प्रमीलकः सततं
 प्रधानम् ॥ ३-७ ॥

शस्तमुल्लेखनं तत्र विरेको रक्तमोक्षणम् ।
 व्यायामश्चोपवासश्च धूमाश्च स्वेदनानि च ॥ ८ ॥
 सक्षौद्रश्चाभयाप्राशः प्रायो रूक्षान्नसेवनम् ।
 चूर्णप्रदेहा ये चोक्ताः कण्डूकोटविनाशनाः ॥ ९ ॥
 त्रिफलारग्वधं पाठां सप्तपर्णं सवत्सकम् ।
 मुस्तं समदनं निम्बं जलेनोत्कथितं पिबेत् ॥ १० ॥
 तेन मेहादयो यान्ति नाशमभ्यस्यतो ध्रुवम् ।
 मात्राकालप्रयुक्तेन संतर्पणसमुत्थिताः ॥ ११ ॥
 मुस्तमारग्वधः पाठा त्रिफला देवदारु च ।
 श्वर्दघ्ना खदिरो निम्बो हरिद्रे त्वक्चक्र वत्सकात् ॥ १२ ॥
 रसमेवां यथादोषं प्रातः प्रातः पिबन्नरः ।
 संतर्पणकृतैः सर्वैर्व्याधिभिः संप्रमुच्यते ॥ १३ ॥

१ ‘पूर्वाध्याये षडुपकमा उक्तास्ते संतर्पणापतर्पणभेदेन द्विविधाः,
 तदुक्तम्, “उपक्रमस्य हि द्वित्वाद्विधैवोपक्रमो मतः । एकः संतर्पणः
 प्रोक्तो द्वितीयश्चापतर्पणः” (वा. सू. अ. १४) इति । अतस्तेषां
 द्विविधविषये प्रवृत्तिं दर्शयितुं संतर्पणीयोऽभिधीयते—अथात इत्यादि’
 इति शिवदाससेनः । २ ‘अन्यैः’ इति पा० ।

एभिश्चोद्धर्तनोद्धर्षस्नानयोगोपयोजितैः ।
 त्वग्दोषाः प्रशमं यान्ति तथा स्नेहोपसंहितैः ॥ १४ ॥
 कुष्ठं गोमेदको हिङ्गु क्रौञ्चश्चि त्र्यृषणं वचा ।
 वृषकैले श्वदंष्ट्रा च खराह्वा चाश्ममेदकः ॥ १५ ॥
 तक्नेण दधिमण्डेन बदराभ्लरसेन वा ।
 मूत्रकृच्छ्रं प्रमेहं च पीतमेतद्व्यपोहति ॥ १६ ॥
 तक्रामयाप्रयोगैश्च त्रिफलायास्तथैव च ।
 अरिष्टानां प्रयोगैश्च यान्ति मेहादयः शमम् ॥ १७ ॥
 त्र्यृषणं त्रिफला क्षौद्रं किमिन्नमजमोदकः ।
 मन्थोऽयं सकवस्तेलं हितो लोहोदकाहृतः ॥ १८ ॥
 व्योषं विडङ्गं शिग्रूणि त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
 बृहत्सौ द्वे हरिद्रे द्वे पाठामतिविषां स्थिराम् ॥ १९ ॥
 हिङ्गु केवुकमूलानि यवानीधान्यचित्रकान् ।
 सौवर्चेलमजार्जी च हृषुपां चेति चूर्णयेत् ॥ २० ॥
 चूर्णतेलघृतक्षौद्रभागाः स्युर्मानतः समाः ।
 सकूर्नां षोडशगुणो भागः संतर्पणं पिबेत् ॥ २१ ॥
 प्रयोगादस्य शाम्यन्ति रोगाः संतर्पणोत्थिताः ।
 प्रमेहा मूढवाताश्च कुष्ठान्यर्शांसि कामलाः ॥ २२ ॥
 घृहीहा पाण्ड्यामयः शोफो मूत्रकृच्छ्रमरोचकः ।
 हृद्रोगो राजयक्ष्मा च कासः श्वासो गलग्रहः ॥ २३ ॥
 किमयो ग्रहणीदोषाः श्वैत्र्यं श्लोथमतीव च ।
 नराणां दीप्यते चाग्निः स्मृतिवुद्धिश्च वर्धते ॥ २४ ॥
 व्यायामनित्यो जीर्णाशी यवगोधूमभोजनः ।
 संतर्पणकृतैर्दोषैः स्त्र्यौर्लैयं मुक्त्वा विमुच्यते ॥ २५ ॥
 उक्तं संतर्पणोत्थानामपतर्पणमौषधम् ।

सक्षौद्रश्चाभयाप्राश इति क्षौद्रेण सह हरीतकीप्राशः किंवा
 जगत्सहरीतक्यादिप्राशः । ये चोक्ता इति आरम्बधीये
 (सू. अ. ३) । तेनेति काथेन करणभूतेन, अभ्यस्यतोऽभ्यासं
 कुर्वन्त्यः किंवा तेन काथेन त्रिफलादीन्यभ्यस्यत इति योजना ।
 यथादोषमिति दोषप्रमाणपेक्षया गृहीतमात्रम् । उद्धर्तनमभ्यङ्ग-
 पूर्वकम्, उद्धर्षस्त्वनभ्यङ्गपूर्वकः । स्नेहोपसंहितैरिति स्नेहसाध-
 नोपयुक्तैः । गोमेदकः मणिविशेषः । क्रौञ्चः पक्षी, 'क्रौंच' इति
 ख्यातः । खराह्वा अजमोदः । लोहोदकाहृत इति अगुरुदकाहृतः ।
 उदककरणं च षडङ्गजलविधानेन । इह प्रयोगे वक्ष्यमाणव्यो-
 षाद्युक्तप्रमाणेन साहचर्याचूर्णादिमानं ज्ञेयम् । संतर्पणमिति जला-
 लोडितशक्करूपतया, तेन संतर्पणसंश्लेषस्याप्यपतर्पणता ज्ञेया ।
 श्वैत्र्यं श्वित्रित्वं, 'श्वैल्यं' इति पाठे श्वेतावभासता ॥ ८-२५ ॥—

१ 'व्योषमिलादि' । अत्र तैलघृतक्षौद्राणां म्लेकं मिलितचूर्णसम-
 स्त्वं, समुदितचूर्णमपेक्ष्यैव सकूर्नां षोडशगुणो भागः इति शिव-
 दाससेनः । २ 'लौक्यं' इति पा० ।

वक्ष्यन्ते सौषधाश्चोर्ध्वमपतर्पणजा गदाः ॥ २६ ॥
 देहाशिवलवर्णोजःशुक्रमांसपरिक्षयः ।
 ज्वरः कासानुबन्धश्च पार्श्वशूलमरोचकः ॥ २७ ॥
 श्रोत्रदौर्बल्यमुन्मादः प्रलापो हृदयव्यथा ।
 विण्मूत्रसंग्रहः शूलं जङ्घोरुक्त्रिकसंश्रयम् ॥ २८ ॥
 पर्वास्थिसन्धिमेदश्च ये चान्ये वातजा गदाः ।
 ऊर्ध्ववातादयः सर्वे जायन्ते तेऽपतर्पणात् ॥ २९ ॥
 तेषां संतर्पणं तज्ज्ञैः पुनराख्यातमौषधम् ।
 यत्तदावे समर्थं स्यादभ्यासे वा तदिष्यते ॥ ३० ॥

ऊर्ध्ववातादय इति पूर्वार्ध्यायोक्ताः "ऊर्ध्ववातस्तमो हृदि"
 (सू. अ. २२) इत्यादयः । ऊर्ध्ववातः श्वासादिर्यत्रोर्ध्वं वायु-
 र्याति, किंवा तन्त्रान्तरोक्तो रोगविशेष एव, यथा—"अधः
 प्रतिहतो वायुः स्लेष्मणा कुपितेन च । करोत्यनिशमुद्गारमूर्ध्व-
 वातः स उच्यते" इति ॥ २६-३० ॥

सद्यःक्षीणो हि सद्यो वै तर्पणेनोपचीयते ।
 नतं संतर्पणाभ्यासाच्चिरक्षीणस्तु पुष्यति ॥ ३१ ॥
 देहाग्निदोषभैषज्यमात्राकालानुवर्तिना ।
 कार्यमत्वरमाणेन भेषजं चिरदुर्बले ॥ ३२ ॥
 हिता मांसरसास्तस्मै पयांसि च घृतानि च ।
 स्नानानि वस्त्योऽभ्यङ्गस्तर्पणास्तर्पणाश्च ये ॥ ३३ ॥
 ज्वरकासप्रसक्तानां कुशानां मूत्रकृच्छ्रणाम् ।
 वृष्यतामूर्ध्ववातानां वक्ष्यन्ते तर्पणा हिताः ॥ ३४ ॥
 शर्करापिण्णलीतैलघृतक्षौद्रैः समांशकैः ।
 सकृद्विगुणितो वृष्यस्तेषां मन्थः प्रशस्यते ॥ ३५ ॥
 सकवो मदिरा क्षौद्रं शर्करा चेति तर्पणम् ।
 पिबेन्मासुतविण्मूत्रकफपित्तागुलोमनम् ॥ ३६ ॥

फाणितं सकवः सर्पिर्दधिमण्डोऽभ्लकाञ्जिकम् ।
 तर्पणं मूत्रकृच्छ्रमुद्रावर्तहरं पिबेत् ॥ ३७ ॥
 मन्थः खर्जूरसुदीकावृश्माभ्लालीकदाडिमैः ।
 परुषकैः सामलकैर्गुक्तो मधविकारनुत् ॥ ३८ ॥

सद्यस्तर्पणतर्पणाभ्यासयोर्लक्ष्योर्विषयमेदमाह—सद्य इत्या-
 दि । अत्वरमाणेनेति वचनेन चिरदुर्बले त्वरया क्रियमाणं
 तर्पणमभिवाधादिदोषं करोतीति सूचयति । तर्पणास्तर्पणाश्चेति
 संतर्पणकारका मन्थादयः, तेन, इहै संशामत्रेण ये तर्पणा
 अपतर्पणकारका व्योषादयस्ते न प्राह्याः, किंतु 'शर्करापिण्णली'
 इत्यादिग्रन्थाव्याः । शर्करादिमन्थोक्तमानेनापरेऽपीह मन्था
 प्राह्याः ॥ ३१-३८ ॥

१ 'संतर्पणस्य द्वैविध्यमाह—यत्तदाव इत्यादि । तदावे इति
 सद्यः, समर्थमिति अपतर्पणजव्याधिनिराकरणसमर्थः, तेन सद्यःसंतर्पण-
 मेकम्, अभ्यासवशात् संतर्पणमपरमित्यर्थः' इति शिवदाससेनः ।
 २ 'हि' इति पा० । ३ 'तेन' इति पा० ।

स्वादुरम्भो जलकृतः सन्नेहो रूक्ष एव वा ।

सद्यः संतर्पणो मन्यः स्थैर्यवर्णलप्रदः ॥ ३९ ॥

स्वादुरम्भ इत्यादिना सद्यस्तर्पणमाह । अम्भ इति अम्भ-
दाडिमादियोगात् । अत्र रूक्षसुकुतस्यापि मन्यस्य द्रव-
त्वशैत्यदेहासुरारिः सद्यःसंतर्पकत्वं भवत्येव, अत एव
‘सद्य’ इत्युक्ते, ‘नेहादिवृंहणद्रव्ययोगात्तु कालान्तरतर्पकत्वमपि
भवति ॥ ३९ ॥

तत्र श्लोकः—

संतर्पणोऽस्या ये रोगा रोगा ये चापतर्पणात् ।

संतर्पणीये तेऽध्याये सौवधाः परिकीर्तिताः ॥ ४० ॥

इत्यग्निवेशश्रुते तच्चे चरकप्रतिस्संश्रुते श्लोकस्थाने
संतर्पणीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामा-
युर्वेददीपिकाख्यायां सूत्रस्थाने योजनाचतुष्के संत-
र्पणीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथातो विधिशोणितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानाज्येयः ॥ २ ॥

संप्रति वातादिवद्रुविकारकर्तृत्वेन शोणितस्य शोणितवि-
काराणां पूर्वोक्तान्येवोपक्रमान् लङ्घनवृंहणादीन् विशेषेण दर्शयितुं
विधिशोणितोऽपिधीयते । इयमन्यथैषा संज्ञा ॥ १ ॥ २ ॥

विधिना शोणितं जातं शुद्धं भवति देहिनाम् ।

देशकालौकसात्म्यानां विधिर्यः संप्रकाशितः ॥ ३ ॥

विधिनेति सम्यगाहारचारविधिना । शुद्धं भवतीत्यत्र
भवति विद्यत इत्यर्थः, उत्पादस्य जातशब्देनैवोक्तत्वात् । केन
विधिनेत्याह—देशेत्यादि । सात्त्विकसन्धस्य देशादिभिः प्रत्येक-
मन्वयः । ओक्तासात्म्यम् अभ्यासासात्म्यम् । संप्रकाशित इति
तत्साक्षितीयम् (सू. अ. ६), संप्रकाशित इत्यत्र ‘तेन’ इति
शेषः ; अतो यः संप्रकाशितो विधिस्तेन विधिनेति संबन्धः ।
अन्ये व्याख्यानयन्ति—शोणितं जातं तावद्भवति, तच्च कारणा-
न्तरबुद्धं सद्बिधिना यथोचैत पुनः शुद्धं भवतीति योजनीयम् ॥ ३ ॥

तद्विशुद्धं हि रुधिरं बलवर्णसुखलुप ।

युनक्ति प्राणिनं प्राणः शोणितं ह्यनुवर्तते ॥ ४ ॥

१ ‘यद्यपि शोणितविकारा अपि वातादिजन्या एव, तथाऽपि धातु-
बहुविकारकर्तृत्वेन प्राधान्यसूचनार्थं प्रथमाध्यायेऽभिधानं हेयम्’ इति
शिवदाससेनः । २ ‘इयमन्यथैषा संज्ञा; किंवा विधिना शोणित-
मिति शब्दमधिकूल्य कृतोऽध्यायो विधिशोणितोऽध्यायः; “वर्णागमः”
इत्यादिना ‘ना’ शब्दलोपः’ इति शिवदाससेनः ।

विशुद्धं शोणितं किं करोतीत्याह—तद्विशुद्धमित्यादि । तेन
विधिना विशुद्धं तद्विशुद्धं; किंवा तदिति शोणितम् । प्राणः
शोणितं ह्यनुवर्तते इति शोणितान्वयव्यतिरेकमनुविधीयते ।
यदुक्तं—“दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः । शङ्खौ
मर्मत्रयं कण्ठो रक्तं शुकौजसी गुदम्”—(सू. अ. २९)
इति ॥ ४ ॥

प्रदुष्टबहुतीक्ष्णोष्णैर्मद्यैरन्यैश्च तद्विधैः ।

तथाऽतिलवणक्षारैरम्भैः कटुभिरेव च ॥ ५ ॥

कुलत्थमापनिष्पावतिलतैलनिषेवणैः ।

पिण्डालुमूलकादीनां हरितानां च सर्वैश्च ॥ ६ ॥

जलजानूपवेलाणां प्रसहानां च सेवनात् ।

दध्यम्भमस्तुसुकानां सुरासौवीरकस्य च ॥ ७ ॥

विरुद्धानामुपक्लिन्नपूतीनां भक्षणेन च ।

भुक्त्वा दिवा प्रसृपतां द्रवक्षिग्धगुरुणि च ॥ ८ ॥

अत्यादानं तथा क्रोधं भजतां चातपानलौ ।

छर्दिवेगप्रतीघातात् काले चानवसेचनात् ॥ ९ ॥

श्रमाभिघातसंतापैरजीर्णाध्यशूनैस्तथा ।

शरत्कालस्वभावाच्च शोणितं संप्रदुष्यति ॥ १० ॥

शुद्धिहेतुमभिधाय दुष्टिहेतुमाह—प्रदुष्टेत्यादि । प्रदुष्टं स्र-
कृतिविपरीतम् । अन्यैश्च तद्विधैरिति प्रदुष्टपानकादिभिः; किंवा
‘अन्यैः’ इति पाठः । तथाऽतिलवणक्षारैरित्यादि केचिद्वेषज-
विषयं वर्णयन्ति, तद्विधैरिति वचनेनान्नपानस्यातिलवणादेर्यद्दी-
तत्वात् । निष्पावः श्वेतशिशिरः । अत्यादानं वृत्तिमतिक्रम्य
भोजनम् । काले चेति शोणितदुष्टियुक्ते शरत्काले । अजीर्णोऽ-
ध्यशनमजीर्णाध्यशनः; किंवा अजीर्णस्यापक्वसाशनमजीर्णश-
नम्, अध्यशनं तु पूर्वाचक्षेपे यदुच्यते, यदाह—“भुक्त्वो-
परि यदुक्तं तदध्यशनमुच्यते” (नि. अ. १५) ॥ ५-१० ॥

ततः शोणितजा रोगाः प्रजायन्ते पृथग्विधाः ।

मुखपाकोऽक्षिरागश्च पूतिघ्राणास्यगन्धिताः ॥ ११ ॥

गुरुमोपकुशवीसर्पकपित्तप्रमलीक्याः ।

विद्रुधी रक्तमेहश्च प्रदरो वातशोणितम् ॥ १२ ॥

वैषण्यमग्निसादश्च पिपासा गुरुगात्रता ।

संतापश्चातित्तिदीर्घव्यमरुचिः शिरस्सश्च रुक् ॥ १३ ॥

विदाहश्चाक्षपानस्य तिकाम्भोद्विरणं क्लमः ।

कोधप्रचुरता बुद्धेः संमोहो लवणास्यता ॥ १४ ॥

खेदः शरीरदौर्गन्ध्यं मदः कम्पः खरक्षयः ।

तन्द्रानिद्रातियोगश्च तमसश्चातिदर्शनम् ॥ १५ ॥

कण्डूहः कोष्ठपिडाकाकुष्ठचर्मदलादयः ।

विकाराः सर्वे एवैते विज्ञेयाः शोणिताश्रयाः ॥ १६ ॥

१ ‘अक्षिणाक्ष’ इति पाठः ।

शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ।

सम्यक् साध्यान् सिध्यन्ति रक्तजांस्तान् विभावयेत् ॥

उपकुशः मुखरोगविशेषः; यदुक्तं सुश्रुते—“वेष्टेषु दाहः पाकश्च तेभ्यो दन्ताश्चलन्ति च । यस्मिन् उपकुशो नाम पित्तरक्त-
कृतो गदः” (सु. नि. अ. १६) इति । कुष्ठ इत्युक्तेऽपि चर्म-
दलभिधानं विशेषार्थम् । शोणितश्रया इति भाषया शोणितस्य
वातादिवत् स्वातन्त्र्येण रोगकर्तृत्वं निराकरोति । अनुक्तभूरिशो-
णितरोगग्रहणार्थमाह—शीतोष्णेत्यादि । आद्यग्रहणात्तद्विषयस्य-
दीनां ग्रहणम् । सम्यगिति पूर्वेण योजनायाम् । तत्र शीतोष्ण-
स्निग्धरूक्षाद्यैरिति शोणितवृद्धिमनपेक्ष्य वातादिजयार्थमात्रप्रयु-
क्तैरिति मन्तव्यम् । येन शोणितव्याधेरपि शान्तिवैक्यमाणर-
क्तपित्तहरकियादिभिः शीतोष्णस्निग्धादिक्रियाप्रविष्टैव, ततश्च
शोणितरोगस्यापि शीतादिक्रियाभिरैव शोणितप्रतिकूलभिः
प्रशमो भवति; प्रवृद्धशोणिताश्रयास्तु वातादय आश्रयप्रभावाच्च
स्वचिकित्सामात्रेण प्रशाम्यन्ति ॥ ११-१७ ॥

कुर्याच्छोणितरोगेषु रक्तपित्तहरिं क्रियाम् ।

विरेकमुपासं च स्नावणं शोणितस्य च ॥ १८ ॥

शोणितरोगचिकित्सामाह—कुर्यादित्यादि । रक्तपित्तहरकि-
यादयो यथायोग्यतया बोद्धव्याः ॥ १८ ॥

बलदोषप्रमाणाद्वा विशुद्ध्या रुधिरस्य वा ।

रुधिरं स्नावयेज्जन्तोरार्थं प्रसमीक्ष्य वा ॥ १९ ॥

उक्तशोणितस्नावणप्रमाणमाह—बलेत्यादि । बलदोषप्रमाणा-
दिति बलस्य तथा दोषस्य शोणितव्याधिरूपस्य प्रमाणं वीक्ष्य;
दोषबन्धो ह्ययं रोगे वर्तते । विशुद्ध्या रुधिरस्य चेति यावता
स्नावणेन शोणितं विशुद्धं भवति । आचार्यं स्थानं दुष्टशोणिताश-
(श्र)यमिति यावत् । यथा—स्वल्पे कुष्ठे स्तोकमेव विशुद्ध्यर्थमु-
पादेयं, महति कुष्ठे बहु स्नावणीयम् । यदुक्तं—“प्रच्छन्नमल्पे
कुष्ठे महति च शस्तं सिराव्यधनम्” (नि. अ. ७) इति । एषु
च पक्षेषु यथानुरूपं भवति तत्तत्र ग्राह्यम् ॥ १९ ॥

अरुणामं भवेद्वातादिशदं फेनिलं तनु ।

पित्तात् पीतासितं रक्तं स्थाययौष्ण्याच्चिरेण च २०

ईवत्पाण्डु कफादुष्टं पिच्छिलं तन्तुमद्वनम् ।

संस्त्रलिङ्गं संसर्गात्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ २१ ॥

दुष्टरक्तलक्षणमाह—अरुणाममित्यादि । स्थाययति घनं
भवति ॥ २० ॥ २१ ॥

तपनीयेन्द्रगोपां पद्मालक्तकसन्निभम् ।

गुञ्जाफलसवर्णं च विशुद्धं विद्धि शोणितम् ॥ २२ ॥

तपनीयं लोहितसुवर्णम्, इन्द्रगोपः खनामप्रसिद्धः कीट-

१ ‘सम्यग्रुपक्रान्ता इत्यन्वयः’ इति शिवदाससेनः । २ ‘रामयं’
इति पा० । ३ ‘द्विदोषलिङ्गं’ इति पा० ।

विशेषः । विशुद्धरक्तलिङ्गे नानावर्णता वातादिप्रकृतित्वान्मु-
ष्याणाम् ॥ २२ ॥

नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं

रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।

तदा शरीरं ह्यनवस्थितासु-

गमिविशेषेण च रक्षितव्यः ॥ २३ ॥

नात्युष्णादिभोजने हेतुमाह—तदेत्यादि । अतिशीतमग्नि-
मान्यं करोति, अत्युष्णं च प्रचलस्यासृजे नितरां प्रचलतां
करोति, तस्मात्तात्युष्णशीतम् । लघु दीपनीयं चामिरीत्य-
र्थमेव ॥ २३ ॥

प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्था-

निच्छन्तमव्याहतपक्ववेगम् ।

सुखान्वितं तु(पु)ष्टिवलोपपन्नं

विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ २४ ॥

संप्रति शोणितादर्शनेनापि विशुद्धरक्तज्ञानार्थं लक्षणमाह—
प्रसन्नेत्यादि । अव्याहता पक्विश्च वेगश्च पुरीषादीनां यस्य
स तथा ॥ २४ ॥

यदा तु रक्तवाहीनि रससंज्ञावहानि च ।

पृथक् पृथक् समस्ता वा स्तोतांसि कुपिता मलाः ॥ २५ ॥

मलिनाहारशीलस्य रजोमोहाद्युत्तमनः ।

प्रतिहत्यावतिष्ठन्ते जायन्ते व्याधयस्तदा ॥ २६ ॥

मदमूर्च्छायासंन्यासास्तेषां विद्याद्विचक्षणः ।

यथोत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥ २७ ॥

दुर्बलं चेतसः स्थानं यदा वायुः प्रपद्यते ।

मनो विशोभयज्जन्तोः संज्ञां संमोहयेत्तदा ॥ २८ ॥

पित्तमेवं कफश्चैवं मनो विशोभयनृणाम् ।

संज्ञां नयत्याकुलतां विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ २९ ॥

संप्रति रक्तवाहिधमनीदुष्टा ये व्याधयो भवन्ति तानमाह—
यदा इत्यादि । संज्ञावहानीनि संज्ञाहेतुमनोवहानि, मन-
सस्तु केवलमेव शरीरमयनीभूतं; यदुक्तं—“सर्वादीनां पुनः
केवलं शरीरमयनीभूतम्” (वि. अ. ५) इत्यादि; किंवा
रससंज्ञं धातुमावहन्तीति रससंज्ञावहानी । रसवहधमनीनां
तु हृदयं स्थानं, तदुपधाताव मोह उपपन्न एव । मला
इति दुष्टदोषसंज्ञाः; यदुक्तं—“मलिनीकरणमलाः” इति ।
यथोत्तरं लिङ्गाधिक्यं मदमूर्च्छायासंन्यासेषु मोहरूपं हेतयः
मदेऽपि हि स्तोको मोहोऽस्ति, उत्तरयोस्तु व्यक्त एव
मोहः ॥ २५-२९ ॥

१ ‘अन्ये तु रससंज्ञं धातुमावहन्तीति रससंज्ञावहानीत्याहः; किंतु
“रसाक्षयचेतनावाहितोत्तरोधसमुद्भवाः । मदमूर्च्छायासंन्यासा यथो-
त्तरलोत्तराः” इति तन्त्रान्तरे मनोवहधमनीदुष्टिर्व्यक्ता, सा चास्मिन्
व्याख्याने नोपपद्यते, इति पूर्वव्याख्यैव युक्ता’ इति शिवदाससेनः ।

सक्तानल्पद्रुताभापं चलस्खलितचेष्टितम् ।
विद्याद्वातमदाविष्टं रूक्षस्यावाहणाकृतिम् ॥ ३० ॥
सकोधपरुषाभापं संप्रहारकलिप्रियम् ।
विद्यात् पित्तमदाविष्टं रक्तपीतासिताकृतिम् ॥ ३१ ॥
खल्पासंबद्धवचनं तन्द्रालस्यासमन्वितम् ।
विद्यात् कफमदाविष्टं पाण्डुं प्रथानतत्परम् ॥ ३२ ॥
सर्वाण्येतानि रूपाणि सन्निपातकृते मदे ।

परुषं द्रुत इति परुषाभापः ॥ ३०-३२ ॥—

जायते शाम्यति क्षिप्रं मदो मयमदाकृतिः ॥ ३३ ॥

मदस्वरूपमाह—जायत इत्यादि ॥ ३३ ॥

यश्च मयकृतः प्रोक्तो विषजो सौधिरश्च यः ।
सर्व एते मदा नर्ते वातपित्तकफत्रयात् ॥ ३४ ॥

मदप्रसङ्गेन मयविषजशेरपि मदयोश्चातुर्विध्यमाह—यश्चे-
त्यादि । वातपित्तकफत्रयादिति वातात् पित्तात् कफाद्वात-
पित्तकफाच्च; एतेन तेषामप्येतदेव लक्षणं वातादिकृतं भवतीति
भावः ॥ ३४ ॥

नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवाऽरुणम् ।
पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते^१ ॥ ३५ ॥
वेपथुश्चाङ्गमर्द्धश्च प्रपीडा हृदयस्य च ।
काश्यं श्यावाहणाच्छया मूर्च्छाये वातसंभवे ॥ ३६ ॥
रक्तं हरितवर्णं वा विद्यत् पीतमथापि वा ।
पश्यंस्तमः प्रविशति सखेवः प्रतिबुध्यते ॥ ३७ ॥
सपिपासः ससंतापो रक्तपीताकुलेक्षणः ।
संभिन्नवर्चाः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसंभवे ॥ ३८ ॥
मेघसङ्काशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः ।
पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥ ३९ ॥
गुरुभिः प्रावृत्तैरङ्गैर्यैवार्द्रैर्गन्धैश्चर्मणः ।
सप्रसेकः सहल्लासो मूर्च्छाये कफसंभवे ॥ ४० ॥
सर्वाकृतिः सन्निपातादपसार इवागतः ।
स जन्तुं पातयत्याशु विना वीमत्सचेष्टितैः ॥ ४१ ॥

मूर्च्छायलक्षणमाह—नीलं वेत्यादि । तत्र वातमूर्च्छाये
श्यावाहणा छाया रिच्छपत्वान्मरणाय स्याद्वायव्यत्वादिति बोधं
कुर्वन्ति; उक्तं हि—“वायव्या सा विनाशाय क्लेशाय महते-
ऽपि वा” (इ. अ. ७) इति । तत्र, अनिमित्ता हि छाया रिष्टं
न तु इदमयमाननिमित्ता, इह च वातसंबन्धो इत्यत एव
निमित्तः किंवा “क्लेशाय महतेऽपि वा” इति वचनादेव वाय-

१ ‘सक्तानल्पद्रुताभापमिति सक्तं विच्छिन्नवर्णम्, अनल्पं द्रुतं, द्रुतं
शीघ्रं भाषते यः स तथा, द्रुतं परुषाभासमिलयि व्याख्येयम्’ इति शिव-
दाससेनः । २ ‘तमः प्रविशति मूर्च्छादीत्यर्थः, शीघ्रं च प्रतिबुध्यते
इति वान्योः शीघ्रकारित्वाद्’ इति शिवदाससेनः ।

व्यच्छायाया मारकत्वं व्यभिचरितम् । तमोभिर्घनैश्चेति तमोघनैः;
किंवा तमोभिरेव घनैः । विना वीमत्सचेष्टितैरिति दन्तखादना-
ङ्गविक्षेपणादिकं विना ॥ ३५-४१ ॥

दोषेषु मदमूर्च्छायाः कृतवेगेषु देहिनाम् ।
खयमेवोपशाम्यन्ति संन्यासो नौषधैर्विना ॥ ४२ ॥
वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।
संन्यस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनसंश्रिताः ॥ ४३ ॥

स ना संन्याससंन्यस्तः काष्टीभूतो मृतोपमः ।
प्राणैर्वियुज्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यःफलाः क्रियाः ४४
दुर्गोऽम्भसि यथा मज्जद्भजनं त्वरया बुधः ।
गृह्णीयात्तलमप्राप्तं तथा संन्यासपीडितम् ॥ ४५ ॥

अङ्गानान्यवपीडाश्च धूमाः प्रधमनानि च ।
सूचीभिस्तोदनं शस्तं दाहः पीडा नखान्तरे ॥ ४६ ॥

लुञ्जनं केशलोम्नां च दन्तैर्दशनमेव च ।
आत्मगुप्तावघर्षश्च हितं तस्यावबोधने ॥ ४७ ॥
संमूर्च्छितानि तीक्ष्णानि मद्यानि विविधानि च ।
प्रभूतकटुयुक्तानि तस्यास्ये गालयेन्मुहुः ॥ ४८ ॥

मातुलुङ्गरसं तद्वन्महौषधसमायुतम् ।
तद्वत्सौघचर्चलं दद्याद्युक्तं मद्यामलाक्षिकैः ॥ ४९ ॥

हिङ्गुपणसमायुक्तं यावत् संज्ञप्रबोधनम् ।
प्रबुद्धसंज्ञमप्येष्ट लघुभिस्तमुपाचरेत् ॥ ५० ॥

विस्मापनैः स्मारणैश्च म्रियश्चुत्तिमिरेव च ।
पटुभिर्गोतवादित्रशब्दैश्चित्रैश्च दर्शनैः ॥ ५१ ॥
संसनोलेखनैर्धूमैरञ्जनैः कवलग्रहैः ।

शोणितस्यावसेकैश्च व्यायामोद्धर्षैस्तथा ॥ ५२ ॥
प्रबुद्धसंज्ञं मतिमाननुबन्धमुपक्रमेत् ।
तस्य संरक्षितव्यं हि मनः प्रलयहेतुतः ॥ ५३ ॥

संन्यासस्य मूर्च्छादिभ्यो भेदकं लक्षणमाह—दोषेणिव्यादि ।
कृतवेगेष्विति वेगं कृत्वा क्षीणबलेषु, वेगो हि दोषाणां बलक्ष-
यकारणं भवति; यदुक्तं विषमञ्जरे—“कृत्वा वेगं गतबला”
(वि. अ. ३) इत्यादि । संन्यस्यन्ति अचेष्टं कुर्वन्ति । प्राणाय-
तनमिति हृदयम् । मुक्त्वेति अप्राप्य । सद्यःफला इति सद्यःप्रबो-
धनकारिकास्तीक्ष्णजनादिकाः । सूचीभिरिति च तोदनेन संब-
ध्यते । संमूर्च्छितानीति मिलितानि । गालयेदिति यन्नेन मुखे
प्रक्षिपेत् । सौघचर्चल्याने केचित् सौघरकमाहुः । अनुबन्धं
सततम् । प्रलयहेतुत इति मोहहेतुतः ॥ ४२-५३ ॥

स्नेहस्वेदोपपन्नानां यथादोषं यथाबलम् ।
पञ्च कर्माणि कुर्वीत मूर्च्छायेषु मदेषु च ॥ ५४ ॥

१ ‘कृतवेगेषु’ इति पा० । २ ‘प्रभूतकटुतिकाणि’ इति पा० । ३ ‘ततः
स रक्षितव्यो हि मनःप्रलयहेतुतः’ इति पा० । ४ ‘संन्यस्यन्ति
मोहयन्ति’ इति शिवदाससेनः । ५ ‘अनुबद्धं’ इति पा० ।

अष्टाविंशलौषधस्य तथा तिकस्य सर्पिषः ।
 प्रयोगः शस्यते तद्वन्महतः षट्पलस्य वा ॥ ५५ ॥
 त्रिफलायाः प्रयोगो वा सघृतक्षौद्रशर्करः ।
 शिलाजतुप्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥ ५६ ॥
 पिप्पलीनां प्रयोगो वा पयसा चित्रकस्य वा ।
 रसायनानां कौम्भस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते ॥ ५७ ॥
 रक्तावसेकाच्छास्त्राणां सतां सत्त्ववतामपि ।
 सेवनान्मदमूर्च्छायाः प्रशस्यन्ति शरीरिणाम् ॥ ५८ ॥

अष्टाविंशलौषधस्येति पानीयकल्याणस्य । तिकस्य महतस्तथा
 तिकस्य षट्पलस्य तथा महतस्तिकस्येति संबन्धः; एते च तिक-
 षट्पलमहातिककधृते कुष्ठचिकित्सिते वक्तव्ये । कौम्भस्य सर्पिर्द-
 शाब्दिकम् ॥ ५४-५८ ॥

तत्र श्लोकौ—

विशुद्धं चाविशुद्धं च शोणितं तस्य हेतवः ।
 रक्तप्रदोषजा रोगास्तेषु रोगेषु चौषधम् ॥ ५९ ॥
 मदमूर्च्छायासंन्यासहेतुलक्षणभेषजम् ।
 विधिशोणितकेऽध्याये सर्वमेतत् प्रकाशितम् ॥ ६० ॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
 विधिशोणितयो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितयां चरकतत्पर्यटीकायामुर्वेद-
 दीपिकायां सूत्रस्थाने योजनाचतुष्टके विधिशोणितयो
 नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समाप्तो योजनाचतुष्टकः ॥ ६ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथातो यज्ञः पुरुषीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

य इमे योजनाचतुष्टके षड्भक्त्या अभिहितास्तेऽन्नपानापे-
 क्षयैव व्याधिरूपेण समर्थाः, अतोऽन्नपानचतुष्टकोऽभिधीयते ।
 तत्रापि संक्षेपेणान्नपानगुणामिधायको यज्ञः पुरुषीयोऽभिधीयते ।
 तत्रादौ पुरुषव्याधिकारणनिश्चायकप्रकरणं त्वाहारगुणप्रश्नावता-
 रार्थं तथा पूर्वोक्तषड्भक्तमणीयरोगकारणज्ञानार्थं च 'यज्ञः पुरु-
 ष' इति प्रश्नं प्राधान्येनाधिकृत्य कृतोऽध्यायो यज्ञः पुरुषीयो
 ज्ञेयः । यद्यपि 'पुरुषो यज्ञः' इति प्रश्नक्रमः, तथाऽपि प्रश्ना-
 र्थोऽत्र गृहीतः ॥ १ ॥ २ ॥

पुरा प्रत्यक्षधर्माणां भगवन्तं पुनर्वैसुम् ।
 समेतानां महर्षीणां प्रादुरासीदियं कथौ ॥ ३ ॥

१ 'उपासतां' इति पा० । २ 'महर्षय उपासीनाः प्रादुश्चक्रिमां
 कथाम्' इति पा० ।

आत्मेन्द्रियमनोर्थानां योऽयं पुरुषसंज्ञकः ।
 राशिरस्यामयानां च प्रागुत्पत्तिविनिश्चये ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षधर्मत्वं तत्प्रभावात् । इयमिति अत्रे वक्ष्यमाणा ।
 कथा तत्त्वजिज्ञासार्थमन्योन्यपृच्छा । राशिः मेलकः, आत्मेन्द्रि-
 यमनोर्ध्वसमुदाय इत्यर्थः । अथ राशोरामयानां चोत्पत्तिविनि-
 श्चये उत्पत्तिविनिश्चयविषयिणी कथा प्रादुरासीदिति संबन्धः
 ॥ ३ ॥ ४ ॥

तदन्तरं काशिपतिर्वामको वाक्यमर्थवर्धितम् ।
 व्याजहारर्षिसमितिमुपसृत्याभिवाद्य च ॥ ५ ॥
 किन्तु भोः पुरुषो यज्ञस्तज्जास्तस्यामयाः स्मृताः ।
 न वेत्युक्ते नरेन्द्रेण प्रोवाचर्षीन् पुनर्वैसुम् ॥ ६ ॥

तामेव परस्परप्रश्नरूपां कथां दर्शयति—तदन्तरमित्यादि ।
 अन्तरशब्दः कालवचनः; यथा—'अपस्माराय ऊर्ध्वन्ति वेपं
 किंचिदथान्तरम्' (चि. अ. १०) इति; किन्तिकात्मिल्यर्थः;
 तेन तदन्तरमिति कथारम्भकालं इत्यर्थः । काशी वाराणसी
 तस्याः पतिः, तेषां बहुत्वाद्विशेषणं—वामक इति । यस्याजातो
 यज्ञः; तत एव पुरुषजनकात् कारणाज्जातास्तज्जाः । न वेति
 अन्यतः पुरुषो जायतेऽन्यतश्च तस्य रोगा इत्यर्थः । नरेन्द्रे-
 णेति काशिपतिनाम्ना राजर्षिणा ॥ ५ ॥ ६ ॥

सर्व एवमितज्ज्ञानविज्ञानच्छिन्नसंशयाः ।
 भवन्तश्छेतुमर्हन्ति काशिराजस्य संशयम् ॥ ७ ॥

अमिताभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां छिन्नः संशयो येषां ते तथा ।
 "भवन्तश्छेतुमर्हन्ति काशिराजस्य संशयम्" इति पाठः सुगमः ।
 "भवन्तोऽर्हन्ति नश्छेतुं काशिराजे च संशयम्" इति तु पाठे,
 नोऽस्माकं काशिराजेऽस्मन्मध्यगत इत्यर्थः । एतेन स्वपक्षे काशि-
 राजे न व्यामोहवचनं वक्तव्यमिति शिक्षयति । चकारेणान्येषां
 च ऋषीणां संशयं समुच्चिनोति । अन्ये तु, नोऽस्माकं संशयं
 काशिराजे च संशयमिति व्याख्यानयन्ति । संशयद्वये चैकोऽत्र
 ऋषीणामात्मेन्द्रियेलादिना श्लोकेन दर्शितः संशयः, स च
 पुरुषस्यामयानां च प्रागुत्पत्तिं प्रथमोत्पत्तिं प्रतीति व्याख्यान-
 यन्ति; द्वितीयस्तु काशिपतेर्यथोक्त एव ॥ ७ ॥

पारीक्षिस्तत्परीक्ष्याये मौद्गल्यो वाक्यमब्रवीत् ।
 आत्मजः पुरुषो रोगाश्चात्मजाः कारणं हि सः ॥ ८ ॥
 स निनोत्युपमुक्ते च कर्म कर्मफलानि च ।
 नद्युते चेतनाधातोः प्रवृत्तिः सुखदुःखयोः ॥ ९ ॥

आत्मजः पुरुष इत्यादिप्रश्नद्वयस्योत्तरं; तत्र पूर्वप्रश्नस्य पुरु-
 षस्यामयानां च कुत उत्पत्तिरित्येवंरूपस्य प्रश्नस्योत्तरं आत्मजः
 पुरुषो रोगाश्चेति, काशिपतिप्रश्नात्त्रेऽनुत्तरमेतत् यत एवा-
 त्ततः पुरुषो जायते तत एव रोगा इत्यर्थरूपमेव । प्रश्नोत्तरात्

१ 'अथ काशिपतिर्वामकं वामकोऽर्थवदन्तरा' इति पा० । २ 'काशि-
 रम्भ एव' इति पा० । ३ 'इत्यनुत्तरमेव' इति पा० ।

त्वस्य ग्रन्थस्य सुगमैव । कारणत्वे हेतुमाह—स चिनोतीत्यादि । चिनोति कर्म, कर्मफलानि च शरीरास्यविकाराधीनि शुद्ध इति योजना । कर्मसहायस्यात्मनः शरीरविकारादिकर्तृत्वात् कारणत्वमिति भावः । एतदेव व्यतिरेकेणाह—नष्टुत इत्यादि । चेतनाधातुः आत्मा । सुखदुःखयोरिति सुखदुःखसाधनयोः नीरक्षशरीरविकारयोरित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

शरलोमा तु नेत्याह न ह्यात्माऽऽत्मानमात्मना ।

योजयेद्वाधिभिर्दुःखैर्दुःखेऽपि कदाचन ॥ १० ॥

रजस्तमोभ्यां तु मनः परीतं सत्त्वसंज्ञकम् ।

शरीरस्य समुत्पत्तौ विकाराणां च कारणम् ॥ ११ ॥

वार्योविद्वस्तु नेत्याह न ह्येकं कारणं मनः ।

नतं शरीराच्छरीररोगा न मनसः स्थितिः ॥ १२ ॥

रसजानि तु भूतानि व्याधयश्च पृथग्विधाः ।

आपो हि रसवत्यस्ताः स्मृता निर्बृत्तिहेतवः ॥ १३ ॥

मन इत्युक्ते मन्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्याऽऽस्माऽपि शङ्कोत, लङ्क—सत्त्वसंज्ञकमिति । नतं शरीराच्छरीरा वातादिजन्याः शोषादयस्तिष्ठन्ति; तथा न मनसः स्थितिः, ऋते शरीरादिति योज्यम् । रजस्तमःपरीतस्य हि मनसो नित्यं शरीर एव स्थितिः; यत्तु निर्दोषं मनस्तत्तु न पुरुषस्य नापि च व्याधेः कारणमिति भावः । रसजानीत्यादौ स्मृता निर्बृत्तिहेतव इति व्याधिपुरुषयोः । एतेन व्याधिपुरुषजनकरसकारणवेनापः कारणकारणतया पुरुषविकारयोः कारणं भवन्ति । किंवा आपो निर्बृत्तिहेतव इति रसानां; किंवा यस्माद्रसवत् आपस्तस्मात्ता निर्बृत्तिहेतव इति योजना ॥ १०—१३ ॥

हिरण्याक्षस्तु नेत्याह न ह्यात्मा रसजः स्मृतः ।

नातीन्द्रियं मनः सन्ति रोगाः शब्दादिजास्तथा १४

१ 'न ह्येकं कारणं मनः' इति 'व्याधिमार्त्रं प्रति' इति शेषः । व्याधिमार्त्रं प्रति मनसः कारणत्वं कथं नास्तीत्याह—नतं इत्यादि । मानसरोपेक्षेव मनसः कारणत्वं, शरीरा वातादिजन्या व्याधयः पुनः शरीरादृष्टे न तिष्ठन्तीति शरीरस्यैव कारणत्वं, न तु मनस इति भावः । शरीरोत्पत्तावपि मनसः कारणत्वं नास्तीत्याह—न मनसः स्थितिदिति । अत्रापि शरीरादृत इति योज्यं, शरीरमन्तरेण रजस्तमःसंबन्धस्य मनसः स्थितिरिव नास्ति, मनसि रजस्तमःसंबन्धस्य शरीराधीनत्वात्; तथा रजस्तमःसंबन्धे सति शरीरोत्पत्तिः, शरीरसंबन्धे च मनसि रजस्तमःसंबन्ध इति परस्परश्रव्यप्रसङ्गाच्छरीरोत्पत्तिं प्रति रजस्तमःपरीतस्य मनसः कारणत्वं नास्तीति भावः । रसजानीत्यादि । भूतानि पृथग्विधादिनि; एतेन तेषां रसजत्वेन तन्मे-लकस्य पुरुषस्यापि रसजत्वमिति भावः' इति शिवदाससेनः ।

२ 'शरीररोगाणां मनसः स्थितिः' इति पा० । ३ 'अतीन्द्रियमिति हेतुगर्भविशेषणम्', अतीन्द्रियं सक्षमं निद्रव्यमिति यावत्, यस्यादतीन्द्रिय आत्मा मनोऽप्यतीन्द्रियं तस्माच्च रसजम्' इति शिवदाससेनः ।

पट्धातुजस्तु पुरुषो रोगाः पट्धातुजास्तथा ।

राशिः पट्धातुजो ह्येष सांख्यैराद्यैः प्रकीर्तितः १५

नह्यात्मेत्यादौ नातीन्द्रियं मनो रसजं स्मृतमिति योजना; यस्मादतीन्द्रियं मन आत्मा चातीन्द्रियः, तस्मान्न रसजो; रसादि जायमानं कारणगुणानुविधानादतीन्द्रियकं सादित्यर्थः । हेत्वन्तरमाह—सन्तीत्यादि । अद्वितशब्दरूपादिजन्ये विकारे न रसः कारणमित्यर्थः । आत्मा पृथिव्यादीनि च पञ्च पट् धातवः । यदुक्तं—'खादयश्चेतनापष्टा धातवः पुरुषः स्मृतः' (शा. अ. १) इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

तथा ब्रुवाणं कुशिकमाह तत्रेति कौशिकः ।

कस्मान्मातापितृभ्यां हि विना पट्धातुजो भवेत् १६

पुरुषः पुरुषाद्गौर्गोर्वाद्वाश्वः प्रजायते ।

पित्र्या मेहादयश्चोक्तौ रोगास्तावन्न कारणम् ॥ १७ ॥

कुशिक इति हिरण्याक्षस्य नाम । कस्मादिति आक्षेपे । मातापित्रनपेक्षित्वे सवैप्राणिषु पट्धातुसमुदायस्य विद्यमानत्वेन नरगोऽश्वादिभेदो न स्यादिति भावः । हेत्वन्तरमाह—पित्र्या मेहादयश्चोक्ता इति । पितृतोऽपर्यं गच्छन्तीति पित्र्याः आदिशब्देन कुष्ठार्शःप्रभृतयो ग्राह्याः । स्वपक्षं दर्शयति—तावन्न कारणमिति; तौ मातापितरौ ॥ १६ ॥ १७ ॥

भद्रकाप्यस्तु नेत्याह नह्यन्धोऽन्धात् प्रजायते ।

मातापित्रोरपि च ते प्रागुत्पत्तिर्न युज्यते ॥ १८ ॥

कर्मजस्तु मतो जन्तुः कर्मजास्तस्य चामयाः ।

नष्टुते कर्मणो जन्म रोगाणां पुरुषस्य वा ॥ १९ ॥

न ह्यन्ध इत्यादि । मातापितृकारणत्वेऽन्धेन जातोऽन्धः सादित्यर्थः । हेत्वन्तरमाह—मातापित्रोरपीत्यादि । ते तव मातापितृकारणवादिनः, प्रागिति सर्गादौ मातापित्रोरुत्पत्तिर्न स्यात्; सर्गादौ निःशरीरिणि आदिभूतयोर्मातापित्रोरभावादु-त्पादो नोपपन्न इति भावः ॥ १८ ॥ १९ ॥

भरद्वाजस्तु नेत्याह कर्ता पूर्वं हि कर्मणः ।

दृष्टं न चाकृतं कर्म यस्य स्यात् पुरुषः फलम् ॥ २० ॥

भावहेतुः स्वभावस्तु व्याधीनां पुरुषस्य च ।

खरद्रवचलोष्णत्वं तेजोन्तानां यथैव हि ॥ २१ ॥

कर्ता पूर्वं हीत्यादि । कर्मणः पूर्वं कर्ता 'भवति' इति शेषः । येन कर्मणा स पुरुषः कर्तव्यः, तस्य कर्मणः पुरुषैर्पूर्वभावित्वात् कारणत्वं स्वीकर्तव्यं; ततश्च स चेद्विना कर्म पुरुषोऽभूत्, तत् कथं पुरुषस्य कर्म कारणमिति भावः । अथ शङ्कते अकृतमेवादौ पुरुषजनकं कर्म भविष्यतीत्याह—दृष्टं न चेत्यादि । अकृतं कर्म न दृष्टं, प्रमाणेन नोपलब्धमित्यर्थः । यस्माच्छुभाशु-

१ 'परीक्षितः' इति पा० । २ 'मातापितृव्यश्चोक्ता' इति पा० ।

३ 'पुरुषपूर्वभाविकारणं' इति पा० । ४ 'भूतः' इति पा० ।

भक्तं क्रियान्यमेव धर्माधर्मरूपं सर्वं भवतीति भावः ।
भावहेतुः उत्पत्तिहेतुः । स्वाभाविकत्वे ह्यन्तमाह—खरेखादि ।
तेजोऽन्तानामिति “खरद्रवचलोष्णत्वं भूजलानिलतेजसाम्”
(शा. अ. १) इत्यादिवक्ष्यमाणक्रमेण भवेत् ॥ २० ॥ २१ ॥
काङ्कायनस्तु नेत्याह न ह्यारम्भफलं भवेत् ।
भवेत् स्वभावाद्भावानामसिद्धिः सिद्धिरेव वा ॥ २२ ॥
स्रष्टा त्वमितसङ्कल्पो ब्रह्मापत्यं प्रजापतिः ।
चेतनचित्तनस्यास्य जगतः सुखदुःखयोः ॥ २३ ॥
तत्रेति भिन्नुरात्रेयो न ह्यपत्यं प्रजापतिः ।
प्रजाहितैषी सततं दुःखैर्युज्यादसाधुवत् ॥ २४ ॥
कालजस्त्वेव पुरुषः कालजास्तस्य चामयाः ।
जगत् कालवशं सर्वं कालः सर्वत्र कारणम् ॥ २५ ॥

स्वभावादित्यत्र आदौ ‘यदि’ इत्यध्याहर्तव्यं; तेन यदि
स्वभावादेव भावानां विकारशरीरादीनां सिद्ध्यसिद्धी भवतः,
तदा आरम्भफलं न भवेत्, स्वाभाविकत्वाद्भावानां; य
इमे लोकयाज्ञसिद्धा यागकृष्यध्ययनाधारम्भास्ते निष्प्रयोजना
भवेयुः, अकौरणत्वादित्यर्थः । स्रष्टेत्यादौ जगतः सुखदुःखयोश्च
स्रष्टा प्रजापतिरिति योजना । स च ब्रह्मणोऽपत्यम् । अमित-
सङ्कल्प इति युगपदपरमितस्यावरज्ज्वमरूपकार्यकर्तृत्वेनापरि-
मिततज्जननसङ्कल्प इत्यर्थः । असाधुवदिति असाधुः अपत्यद्रोह-
कारी ॥ २२-२५ ॥

तथर्षीणां विवदतामुवाचेदं पुनर्वैसुः ।
मैवं वोचत तत्त्वं हि दुष्प्रापं पक्षसंश्रयात् ॥ २६ ॥
वादान् सप्रतिवादान् हि वदन्तो निश्चिन्तानिव ।
पक्षान्तं नैव गच्छन्ति तिलपीडकवद्गता ॥ २७ ॥
मुक्तत्वेनैव वादसङ्गद्वयमध्यात्ममनुचिन्त्यताम् ।
नाविधूते तमःस्कन्धे ज्ञेये ज्ञानं प्रवर्तते ॥ २८ ॥
येषामेव हि भावानां संपत् संजनयेन्नरम् ।
तेषामेव विपद्वाधीन्विपधान्समुदीरयेत् ॥ २९ ॥

पक्षसंश्रयादिति रागतः पक्षसंग्रहात् । निश्चितानिवेति पर-
मार्थतोऽनिश्चिता एव, परं पक्षरागाद्धिप्रकर्षाभिश्चिता इवा-
भिधीयन्ते पक्षा इत्यर्थः । पक्षान्तमिति सम्यगर्थवादधारणरूपं
पक्षान्तम् । तिलपीडकस्तैलार्थं सज्जोपरि स्थितो मनुष्यः;
तिलपीडको यथा गतौ गमने सति, गम्यदेशाग्राप्ता चान्तं
नासादयति, पुनस्तत्रैव भ्रमणात्; तथा पक्षसंश्रयाद्वादिनोऽपी-
त्यर्थः । सङ्गद्वयः अन्योन्यपीडको मेलकः । अध्यात्मं तत्त्वम् ।
स्कन्धः समूहः । पक्षरागश्चेह तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वेन तम-
स्कन्ध लज्यते । सिद्धान्तमाह—येषामित्यादि । येषामिति

यजातीयानां, ते च महाभूतादयः । तेन महाभूतत्वेनैव
वातादीनां ग्रहणम् । संपदिति प्रशस्तगुणता । नरमिति संयो-
गिपुरुषम् । विपदिति वैगुण्यम् । समुदीरयेदिति जनयेत् । एतेषां
च ऋषिवादानां कथनं पूर्वपक्षसिद्धान्तश्रवणेन शिष्यसन्देह-
निवृत्त्यर्थम् ॥ २६-२९ ॥

अथात्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिशम्य पुन-
रेव वामकः काशिपतिरुवाच भगवन्तमात्रेयं—भ-
गवन् । संपन्नमित्तजस्य पुरुषस्य विपन्नमित्तजानां
च रोगाणां किमभिवृद्धिकारणमिति ॥ ३० ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—हिताहारोपयोग एव
एव पुरुषवृद्धिकरो भवति, अहिताहारोपयोगः पुन-
र्व्याधिमिति संसिति ॥ ३१ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमश्विदेश उवाच—क-
थमिह भगवन् । हिताहितानामाहारजातानां लक्षण-
मनपवादमभिलाषीमहे; हितसमाख्यातानामाह-
रजातानामहितसमाख्यातानां च मात्राकालक्रिया-
भूमिदेहदोषपुरुषावस्थान्तरेषु विपरीतकारित्वमुप-
लभामह इति ॥ ३२ ॥

हिताहारोपयोग एव एवेत्यवधारणेनाहै प्राधान्यं दर्शयति
नान्यप्रतिषेधम्, आचारस्य स्वप्रदेष्टावा शब्दादीनामपि कार-
णत्वेनोक्तत्वात् । व्याधिमिति संसिति व्याध्यभिन्नवृद्धिमिति सं-
व्यपदलोपाज्ज्ञेयम्, अभिवृद्धिकारणस्यैव पृष्ठत्वात्; तथाऽहि-
ताहारस्य यथाधिमिति संसिति, तस्य ‘तेषामेव विपद्वाधीन्
विविधान् समुदीरयेत्’ इत्यनेनैवोक्तत्वात् । किंवा व्याधिमि-
तशब्देन सामान्येन जनको वर्षकश्च हेतुवृत्त्यते । अनपवादमिति
अव्यभिचारि । हिताहिताहारदुर्ज्ञानताहेतुमाह—हितसमाख्या-
तानामित्यादि । विपरीतकारित्वमिति पथ्यस्यापथ्यत्वं तथा अ-
पथ्यस्य पथ्यत्वं मात्रादिवशाद्भवति । तत्र पथ्या रक्षसात्यादयोऽ
तिमात्रा हीनमात्रा वा मात्रादोषादपथ्या भवन्ति । तथा काल-
वशात् एव रक्षसात्यादयो लघुत्वाद्बलवदमीनां हेमन्ते न
हिताः; कालशब्देन चेह नित्य एव कालो गृह्यते, आवस्थिकस्य
पुरषावस्थाशब्देन गृहीतत्वात् । क्रिया तु संस्करणं, तेन च
रक्षशालिरसम्यक्कृत्स्नप्राप्नुतत्वादिसा ओदनदोषेणाहितो भवति,
तथा स एव भूमिसंबन्धादानूपदेशजः सन्नपथ्यो भवति । तथा
देहापेक्षया मेदस्त्रिनो रक्षशालिल्लघुतया न हितो भवति,
तदुक्तं—“गुरु चातपत्रं चेष्टं स्थूलानां कर्षणं प्रति” (सु.
अ. २१) इति । तथा स एव दोषे वायावहितः, दोषशब्देन
व्याधिरपि गृहीतव्यः । तथा—पुरुषस्य बाह्यावस्थायां श्लेष्मप्रधा-
नयां तिकादि पथ्यं, तसु वार्धक्ये वृद्धत्वे न पथ्यम् । अव-
स्थान्तरशब्दश्च मात्रादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । एवमहितस्यापि
मात्रादिपरिग्रहेण हितत्वमुज्जयेत् ॥ ३०—३२ ॥

१ ‘शिष्यकथं तानि वृत्त्यर्थम्’ इति पा० । २ ‘व्याधीनमिति’
इति पा० । ३ ‘पथ्यवधारणेनाप्याप्राधान्यं’ इति पा० ।

१ ‘तेजोऽन्तानामिति भूजलानिलतेजसां क्रमात् खरद्रवचलोष्णत्वं
यथा स्वभावसिद्धं, तथा व्याधिपुरुषयोपरि स्वभावसिद्धेत्यर्थः’ इति
शिवदाससेनः । २ ‘चेतनाचेतनस्वार्थं’ इति पा० । ३ ‘स्वर्गादि-
फलस्यापि स्वभावादेव जायमानत्वेन यागादीनां निष्प्रयोजनत्वात्’
इति शिवदाससेनः । ४ ‘प्रोवाचर्षीन्’ इति पा० ।

तमुवाच भगवानात्रेयः—यदाहारजातमश्वेश !
समाश्र्वेय शरीरधातुन् प्रकृतौ स्थापयति विषमांश्च
समीकरोतीत्येतद्विद्वि विद्वि, विपरीतं त्वहितामिति;
इत्येतद्विदाहितलक्षणमनपवादं भवति ॥ ३३ ॥

एवंवादिनं च भगवन्तमात्रेयमश्वेश उवाच—
भगवन् ! न त्वेतदेवमुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्वैर्मि-
षजो विज्ञास्यन्ति ॥ ३४ ॥

सिद्धान्तयति—यदाहारजातमिषादि । अनेन च ग्रन्थेन
हिताहितत्वं न स्वरूपेण भावानां, किंतु मात्रादिसव्यपेक्षमिति
दर्शितं भवति । न त्वेतदित्यादि । एतदिति हिताहितम् । एवमु-
पदिष्टमिति यदाहारजातमिषादिलक्षणेपिष्टम् । विज्ञास्यन्ति न
विति संबन्धः । एतस्मिन् हिताहितलक्षणे मात्राद्यवस्थान्तर-
ज्ञानं विना न हितत्वमहितत्वं वा हितानां रक्तशाल्यादीनामहि-
तानां यवकायीनां च ज्ञातुं पार्यते, मात्राद्यवस्थायाश्च दुर्ज्ञान-
त्वेन सर्वैरेवा ज्ञातुमशक्यं इति भावः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—येषां हि विदितमाहार-
तत्त्वमश्वेश ! गुणतो द्रव्यतः कर्मतः सर्वावयवशश्च
मात्रादयो भावाः, त एतदेवमुपदिष्टं विज्ञातुमुत्स-
हन्ते । यथा तु खल्वेतदुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्वै-
र्मिषजो विज्ञास्यन्ति, तथैतदुपदेक्ष्यामो मात्रादीन्
भावाननुदाहरन्तः; तेषां हि बहुविधविकल्पा भव-
न्ति । आहारविधिविशेषास्तु खलु लक्षणतश्चावय-
वतश्चानुव्याख्यास्यामः ॥ ३५ ॥

एतदेवासर्वैर्मिषजैर्यत्वं लक्षणस्याह—येषां हीत्यादि । गु-
णत इति इह प्रकरणे गुरुलघुत्वादियुगतः । द्रव्यत इति कार-
णतः, यथा—इदमाभ्यमिदमात्रेयमिषादि; किंवा द्रव्यत इत्याहा-
रद्रव्याद्रक्तशाल्यादेः । कर्मतः कार्यतः; यथा—इदं जीवनमिदं
दुष्टमिषादि । सर्वावयवशश्चेति रसवीर्यविपाकप्रभावेभ्यः ।
मात्रादयश्चानन्तरोक्ताः पुरुषान्ता ज्ञेयाः । आहारतत्त्वं च गुणा-
दिभ्यो विदितं मात्रादयश्च विदित्वा इति योजना । किंवा गुण-
शब्देन रसवीर्यदीर्घानामपि ग्रहणं, सर्वावयवशश्चेति मात्रादि-
ज्ञानेन संबध्यते । यथेसादौ एतदिति हिताहितम् । भूयिष्ठ-
कल्पा नामाप्रकारा उत्तमावयवमध्यमा इत्यर्थः, भूयिष्ठकल्पा इति
कृत्वा सर्वैग्रहणसुत्तमावीर्यान्मेव श्रेष्ठश्रेष्ठतरेष्ठतमादिभेदग्रह-
णार्थः; किंवा शाल्याद्यष्टाश्वीधिवैद्यग्रहणार्थः; किंवा भूयिष्ठ-
कल्पा इति विज्ञातमूर्तिहिताहिततोदाहरणतः; आधाधिकारे हि
बहु हिताहितं वक्तव्यं, तथाप्यनुद्विनीनां व्यवहाराय भवति, प्रकृ-

१ 'मात्राद्यवयवज्ञानं' इति पा० । २ 'मात्रादीन् सर्वांनुदाह-
रन्तु' इति गङ्गाधरसमतः पाठः । 'मात्रादीन् सर्वांनुदाहरन्तः'
इति योगीन्द्रनाथसेनसमतः पाठः । 'मात्रादीन् भावाननुदाहरन्त'
इति गुरुलघुत्वादियुगवदपरिगणयन्तः, अत्र हेतुमाह—तेषामिषादि'
इति शिवदाससेनः । ३ 'शाल्याद्यष्टाश्वीधिवैद्यग्रहणार्थे'
इति पा० ।

ष्टद्विनीनां चानुकक्षानयेति भावः । लक्षणतः इति लक्षणमाहार-
त्वं स्वावरजङ्गमात्मकत्वादि, एतच्च 'तद्यथा—आहारत्वं' इत्या-
दिना 'करणबाहुल्यात्' इत्यन्तेन वक्ष्यति । अवयवत इति
एकदेशतः, एकदेशाश्च लोहितशाल्यादयः; ते तु 'तद्यथा लोहि-
तशालयः' इत्यादिना वक्ष्यन्ते ॥ ३५ ॥

तद्यथा—आहारत्वमाहारस्यैकविधमर्थोभेदात्;
स पुनर्द्वितीयोनिः, स्वावरजङ्गमात्मकत्वात्; द्विविध-
प्रभावः, हिताहितोदकैर्विशेषात्; चतुर्विधोपयोगः,
पानाशनमध्यस्थलोपोपयोगात्; षडास्वादः, रसभेदतः
षड्विधत्वात्; विंशतिगुणः, गुरुलघुशीतोष्णक्लि-
ग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णस्थिरसरसमुदकठिनविशदपिच्छि-
लश्लक्ष्णखरसूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवावुगमात्; अपरि-
संख्येयविकल्पः, द्रव्यसंयोगकरणबाहुल्यात् ॥ ३६ ॥

अर्थोभेदादिति अभ्यवहियमाणत्वाथोभेदात् । द्वितीयोनिरिति
द्विप्रभवः । हितरूपोऽहितरूपो नोदकौ हिताहितोदकः, स एव
विशेषः; उदकं उत्तरकालीनं फलम् । गुरुलघादयो गुणाः
परस्परविरोधिनो ज्ञेयाः; अनुपमादिति अनुगतत्वात् । आत्रेय-
भद्रकाम्येयै (सू. अ. २६) वक्ष्यमाणाः परत्वादयो गुणा न
तथाऽन्योपकारका इति नैहोच्यन्ते । ये तु तत्र संयोगकरणे आ-
हारविधौ भूयुपयोगिनी, ते बहुविधत्वेन त्वपरिसंख्येयविकल्प-
हेतुत्वेनैव निवेशिते । परिमाणं तु मात्रा, सा चेद्द्वानुदाहरणी-
यत्वेन प्रतिज्ञाता 'मात्रादीन् भावाननुदाहरन्तः' इति वचनेन ।
द्रव्यसंयोगकरणबाहुल्यादिति द्रव्यं शूकधान्यादिकं, संयोग
आहारद्रव्याणां मेलकः, करणं संस्कारः ॥ ३६ ॥

तस्य खलु ये ये विकारावयवा भूयिष्ठमुपगुज्यन्ते,
भूयिष्ठकल्पानां च मनुष्याणां प्रकृत्यैव हिततमाश्चा-
हिततमाश्च, तांस्तान् यथावदुपदेक्ष्यामः ॥ ३७ ॥

विकारावयवा इति विकारैकदेशाः । भूयिष्ठकल्पानामिति
किंचिद्भूतैवबहूनां, कल्पशब्दो ह्ययमीपदसमास्यर्थः; यथा—
राजकल्पः । एतेन प्रायशो बहूनां ये हिता अहिताश्च
त उच्यन्त इत्यर्थः । अन्ये तु भूयिष्ठकल्पानामिति समान-
श्रातुप्रकृतीनामिति श्रुते । प्रकृतेरिति न संयोगकरणादित्वा,
किंतु स्वभावेन ॥ ३७ ॥

तद्यथा—लोहितशालयः शूकधान्यानां पथ्यत-
मत्वे श्रेष्ठतमा भवन्ति, मुद्राः शमीधान्यानाम्,
आन्तरिक्षमुदकानां, सैन्धवं लवणानां, जीवन्ती-
शाकं शाकानाम्, पेणेषं सुगमांसानां, लावः पक्षि-
णां, गोधा विलेशयानां, रोहितो मत्स्यानां, गव्यं
सर्पिः सर्पिणां, गोक्षीरं क्षीराणां, तिलतैलं स्थावर-
जातानां स्नेहानां, वराहवसा आनूपमृगवसानां,

१ 'लक्ष्यत इति लक्षणमाहारत्वं स्वावरजङ्गमात्मकत्वात्' इति
शिवदाससेनः । २ 'किंचिद्भूतैवबहूनां' इति पा० । ३ 'इषद-
समाप्तौ' इति पा० ।

चुलुकीवसा मत्स्यवसानां, पाकहंसवसा जलचर-
विहङ्गवसानां, कुकुटवसा विष्करशकुनिवसानां,
अजमेदः शाखादमेदसां, शृङ्गेरं कन्दानां, मृद्रीका
फलानां, शर्करेश्चुविकाराणाम्, इति प्रकृत्यैव हित-
तमानामाहारविकाराणां प्राधान्यतो द्रव्याणि
व्याख्यातानि भवन्ति ॥ ३८ ॥

लोहितशाली रक्तशालिः । शूकधान्यानामिलादौ निर्धारणे
पष्ठौ । पथ्यतमत्व इति तमप्रयोगः सञ्जातीयेभ्यः प्रकृष्टत्वेन
श्रेष्ठतमा इति, यथा—श्रेष्ठतम इति प्रशस्यः; किंवा तमप्यहणं
स्वार्थिकं, यथा—“शुधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरुणाम्” इति, तथा “अन्य-
तमं जिह्वावैषयिकम्” (सू. अ. २६) इति । यद्यपि काकमाची
त्रिदोषघ्नी रसायनी च, तथाऽपीह जीवन्ती स्वस्थहितत्वप्रकर्षा-
दुच्यते, स्वस्थहितत्वप्रकर्षेणैव वचनादेव लभ्यते । एवमन्य-
त्रापि व्याख्येयम् । काकमाच्यो त्वयं विशेषः—यत्—काकमाची
पर्युषिता मरणाय । यद्यपि गोघाहोहितौ कफपित्तवर्धनौ, वचनं
हि—“भूशया वारिजाताश्च कफपित्तविवर्धनाः” इति, तथाऽपीह
सञ्जातीयेषु पथ्यत्वप्रकर्षेणैवोच्यते; तथा किञ्चिद्वैषयिकस्यापि
शृङ्गेरुमेदेन पथ्यत्वं भवत्येव; किञ्चित् स्वस्थहितत्वं द्रव्यस्य
पृथगेव गुणः न दोषकर्तृत्वं दोषहरत्वं वाऽपेक्षते; यदुक्तं—
“किञ्चिद्वैषयिकं प्रशमनं किञ्चिदातृप्रदूषणम् । स्वस्थवृत्तौ मत्तं किञ्चि-
द्द्रव्यं त्रिविधमुच्यते” (सू. अ. १) इति । चुलुकी ‘सुगृह’
इति ख्यातः । पाकहंसः श्वेतहंसः ॥ ३८ ॥

अद्वितमानप्युपदेक्ष्यामः—यवकाः शूकधान्या-
नामपथ्यतमत्वेन प्रकृष्टतमा भवन्ति, माषाः शमी-
धान्यानां, वर्षानादेयमुदकानाम्, ऊपरं लवणानां,
सर्पपशाकं शाकानां, गोमांसं मुगमांसां, काण-
कपोतः पक्षिणो, मेको विलेशयानां, चिलिचिमो
मत्स्यानाम्, अविकं सर्पिः सर्पिणाम्, अविक्षीरं
क्षीराणां, कुसुम्भस्त्रेहः स्थावरस्त्रेहानां, महिषवसा
आनूपमृगवसानां, कुम्भीरवसा मत्स्यवसानां, का-
कमहवसा जलचरविहङ्गवसानां, चटकवसा विष्कि-
रशकुनिवसानां, हस्तिमेदः शाखादमेदसां, निकुञ्चं
फलानाम्, आलुकं कन्दानां, फाणितमिश्रविकारा-
णाम्, इति प्रकृत्यैवाहिततमानामाहारविकाराणां
प्रकृष्टतमानि द्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति; (इति)
हिताहितावयवो व्याख्यात आहारविकाराणाम् ॥ ३९ ॥

प्रकृष्टतमा इति तमप्रयोगः पूर्ववत् स्वार्थिकः । यद्यप्य-
पथ्यतम इति तमप्रयोगेणैव प्रकृष्टत्वं प्रतिपादितं, तथाऽप्य-
पथ्यतमानां बहूनां मध्ये प्रकर्षव्यापनार्थं प्रकृष्टतम इति
पदम् । वर्षाण्डु नादैर्यं वर्षानादेयम् । ऊपरं देशमवमूर्ध्वरम् ।
काणकपोत इत्यत्र काणशब्दोऽलव्यवचनः; यथा—काणो मेघ
इति । चिलिचिमो महाशकली मत्स्यो रोहितमेदः, अत्रैव ह्यपे

१ ‘तञ्जातीयेभ्यः’ इति पा० । २ ‘पातुमेदेन’ इति पा० ।

३ ‘श्रेष्ठतमा’ इति पा० ।

रोहितमेदमेव चिलिचिमं वक्ष्यति । काकमहुः पानीयकाकिका ।
चटकः प्रसिद्धः । हिताहितावयव इत्यादि । अत्रादौ ‘इति’
शब्दोऽव्याहार्यः, तेन इति हिताहितावयव आहारविकाराणां
व्याख्यातो भवतीति पूर्वैरेव योजनीयम् ॥ ३९ ॥

अतो भूयः कर्मौषधानां च प्राधान्यतः सातु-
वन्धानि द्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—अन्नं
वृत्तिकराणां श्रेष्ठम्, उदकमाश्वासकराणां (सुरां
श्रमहराणां), क्षीरं जीवनीयानां, मांसं बृहणी-
यानां, रसस्तर्पणीयानां, लवणमन्नद्रव्यचिकरा-
णाम्, अम्लं हृद्यानां, कुकुटो बल्यानां, नक्र-
रेतो वृष्याणां, मधु श्लेष्मपित्तप्रशमनानां, सर्पि-
वातपित्तप्रशमनानां, तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानां,
वमनं श्लेष्महराणां, विरेचनं पित्तहराणां, व-
स्तिर्वातहराणां, स्वेदो मार्दवकराणां, व्यायामः
स्थैर्यकराणां, क्षारः पुंस्त्वोपघातिनां, (तिन्दुकमन-
न्नद्रव्यरुचिकराणाम्), आमं कपित्थमकण्ड्यानाम्,
आविकं सर्पिर्हृद्यानाम्, अजाक्षीरं शोषघ्नस्तन्या-
त्ययरक्तस्राहिकरूपितप्रशमनानाम्, अविक्षीरं
श्लेष्मपित्तजननानां, महिषीक्षीरं स्त्रजजननानां, म-
न्दकं दध्यभिम्यन्दकराणां, गवेयुकां कर्शनीयाना-
म्, उद्दालकाक्षं विरुक्षणीयानाम्, इक्षुर्वृजजननानां,
यवाः पुरीषजननानां, जाम्बवं वातजननानां, शङ्कु-
ल्यः श्लेष्मपित्तजननानां, कुलत्था अम्लपित्तजनना-
नां, माषाः श्लेष्मपित्तजननानां, मदनफलं वमनास्था-
पनानुवासनोपयोगिनां, त्रिधृतं सुखविरेचनानां, च-
तुरङ्गुलो मृदुविरेचनानां, सुकपयस्तीक्ष्णविरेचनानां,
प्रत्यक्पुष्पा शिरीविरेचनानां, विडङ्गं कर्शनीयानां,
शिरीषो विषघ्नानां, खदिरः कुष्ठघ्नानां, राक्षा वातह-
राणाम्, आमलकं वयःस्थापनानां, हरीतकी पथ्या-
नाम्, परण्डमूलं वृष्यवातहराणां, पिप्पलीमूलं
दीपनीयपाचनीयानाहप्रशमनानां, चित्रकमूलं दीप-
नीयपाचनीयगुदशोथार्शःशूलहराणां, पुष्करमूलं
हिक्राश्वासकासपार्श्वशूलहराणां, मुस्तं सांघ्रा-
हिकदीपनीयपाचनीयानाम्, उदीच्यं निर्वाणदीप-
नीयपाचनीयच्छद्यैतीसारहराणां, कद्वङ्गं सांघ्राहिक-
पाचनीयदीपनीयानाम्, अनन्ता सांघ्राहिकरूपि-
तप्रशमनानाम्, अमृता सांघ्राहिकवातहरदीपनी-
यश्लेष्मशोणितविवन्धप्रशमनानां, विष्वं सांघ्राहिक-
दीपनीयवातकफप्रशमनानाम्, अतिविषा दीपनी-
यपाचनीयसांघ्राहिकसर्वदोषहराणाम्, उत्पलकुसु-
दपद्मकिञ्जल्कः सांघ्राहिकरूपितप्रशमनानां, तुरा-
लमा पित्तश्लेष्मप्रशमनानां, गन्धप्रियङ्गुः शोणित-

१ ‘आप्यायनकराणाम्’ इति पा० । २-३ अर्थे पाठं कवि-

सुस्तके नोपलभ्यते ।

पित्तातिथोगप्रशमनानां, कुटजत्वक् श्लेष्मपित्तक-
सांघ्राहिकोपशोषणानां, काशमर्यफलं रक्तसांघ्राहि-
करक्तपित्तप्रशमनानां, पुश्रिपर्णी सांघ्राहिकवातहर-
दीपनीयवृष्याणां, विदारिगन्धा वृष्यसर्वदोषहराणां,
बला सांघ्राहिकव्यवातहराणां, गोक्षुरको मूत्ररु-
च्छानिहराणां, हिङ्गुनिर्यासश्छेदनीयदीपनीयानु-
लोमिकवातकफप्रशमनानाम्, अम्लवेतसो भेदनी-
यदीपनीयानुलोमिकवातश्लेष्महराणां, यावशूकः
संस्ननीयपाचनीयाशोघ्नानां, तक्राभ्यासो ग्रहणीदो-
षशोफाशौघृतव्यापत्प्रशमनानां, क्रव्यान्मांसरसा-
भ्यासो ग्रहणीदोषशोफाशौघ्नानां, क्षीरघृताभ्यासो
रसायनानां, समघृतसकुप्राशाभ्यासो वृष्योदावर्त-
हराणां, तैलगण्डूपाभ्यासो दन्तवलरुचिकराणां,
चन्दनं दुर्गन्धहरदाहनिर्वापणलेपनानां, रास्नागु-
रुणी शीतापनयनप्रलेपनानां, लामज्जकोशीरं दाह-
त्वदोषस्वेदापनयनप्रलेपनानां, कुष्ठं वातहराभ्यङ्गो-
पनाहोपयोगिनां, मधुकं चक्षुष्यवृष्यकेदयकण्ठव-
र्णविरजनीयरोपणीयानां, वायुः प्राणसंज्ञाप्रदान-
हेतूनाम्, अग्निरागस्तम्भशीतशूलोद्वेपनप्रशमनानां,
जलं स्तम्भनीयानां, मृदूधूलोद्वनिर्वापितमुदकं
तृष्णाच्छर्द्यतिथोगप्रशमनानाम्, अतिमात्राशनमा-
मप्रदोषहेतूनां, यथाज्ञयभ्यवहारोऽग्निस्नन्धुक्षणानां,
यथासात्म्यं चेष्टाभ्यवहारौ सेव्यानां, कालभोजन-
मारोग्यकराणां, तृप्तिराहारगुणानां, वेगसन्धारण-
मनारोग्यकराणां, मधं सौमनस्यजननानां, मद्याक्षेपो
धीधृतिस्मृतिहराणां, गुहभोजनं दुर्विपाककरा-
णाम्, एकाशनभोजनं सुखपरिणामकराणां, स्त्रीष्व-
तिप्रसङ्गः शोषकराणां, शुक्रवेगनिग्रहः पाण्ड्यकरा-
णां, परावतनमज्ञाश्रद्धाजननानाम्, अनशनमायुषो
हासकराणां, प्रमिताशनं कर्शनीयानाम्, अजीर्णाध्य-
शनं ग्रहणीदूषणानां, विषमाशनमशिवैषम्यकराणां,
विहृद्वीर्योशनं निवृत्तव्याधिकराणां, प्रशमः प-
थ्यानां, आयासः सर्वपथ्यानां, मिथ्यायोगो व्या-
धिकराणां, रजस्वलाभिगमनमलक्ष्मीमुखानां, ब्रह्म-
चर्यमायुष्याणां, परद्वाराभिगमनमनायुष्याणां, स-
ङ्कषो वृष्याणां, दौर्मनस्यमवृष्याणाम्, अयथाबल-
मारम्भः प्राणोपरोधिनां, विषादो रोगवर्धनानां,
स्नानं श्रमहराणां, हर्षः प्रीणनानां, शोकः शोषणानां,
निवृत्तिः पुष्टिकराणां, पुष्टिः स्वप्नकराणाम्, अतिस्वप्न-
स्तन्द्राकराणां, सर्वरसाभ्यासो बलकराणाम्, एकर-
साभ्यासो दौर्बल्यकराणां, गर्भशय्यमाहार्योणाम्,
अजीर्णमुद्रायाणां, बालो मुहुभेषजीयानां, वृद्धो
याप्यानां, गर्भिणी तीक्ष्णौषधव्यवायव्यायामवर्जनी-
यानां, सौमनस्यं गर्भधारणानां, सन्निपातो दुश्चिकि-

त्स्यानाम्, आमो विषमचिकित्स्यानां, ज्वरो रोगाणां,
कुष्ठं दीर्घरोगाणां, राजयक्ष्मा रोगसमूहानां, प्रमेहोऽ-
नुषङ्गिणां, जलौकसोऽनुशङ्खाणां, वस्तिस्तब्बाणां,
हिमवानौषधिभूमीनां, सोम ओषधीनां, मरुभूमिरा-
रोग्यदेशानाम्, अनूपोऽहितदेशानाम्, निर्देशकारि-
त्वमातुरगुणानां, भिषक् चिकित्सज्ञानां, नास्तिको
वज्यानां, लौल्यं क्लेशकराणाम्, अनिर्देशकारित्वम-
रिष्टानां, अनिवेदो वार्तलक्षणाणां, वैद्यसमूहो
निःसंशयकराणां, योगो वैद्यगुणानां, विज्ञानमौष-
धीनां, शास्त्रसहितस्पर्कः साधनानां, संप्रतिपत्तिः
कालज्ञानप्रयोजनानाम्, अव्यवसायः कालातिपत्ति-
हेतूनां, दृष्टकर्मता निःसंशयकराणाम्, असमर्थता
भयकराणां, तदिष्टसंभाषा बुद्धिवधनानाम्, आ-
चार्यः शास्त्राधिगमहेतूनाम्, आयुर्वेदोऽमृतानां,
सद्वचनमनुष्ठेयानाम्, असद्वद्गृहं सर्वाहितानां,
सर्वसव्यासः सुखानामिति ॥ ४० ॥

अतो भूय इति अत इति हेतौ, यस्माद्विज्ञाहिताद्युक्तं न तु तेषां
कर्मैत्यर्थः । भूयःशब्दः पुनरर्थः, कर्मेति कार्यम्; तेन, अतो भूय
आहारविकाराणां कर्म । यथा—‘अन्नं वृत्तिकराणाम्, ‘उदकमाधा-
सकराणाम्’ इत्यादि; तथौषधानां च कर्म, यथा—‘त्रिवृतं सुखवि-
रेचनानाम्’ इत्यादि वक्ष्यामः । प्राधान्यत इत्यनेन न सर्वेषामा-
हारविकाराणामौषधानां च कैर्माभिधानं, किंतु वधाप्रधानमिति
दर्शयति । सातुबन्धानीति सप्रयोजनानि, यथा—अजीर्णमु-
द्रायाणामित्यादि; अजीर्णज्वरादिकर्मकथनं हि चिकित्सोपयोगि
व्यक्तमेव । द्रव्याणीति महाभूतानि, यथा—जलं स्तम्भनानां, वायुः
प्राणसंज्ञाप्रदानहेतूनाम्, इत्यादि । द्रव्याणीत्युपलक्षणं; तच्च सातु-
बन्धानीत्यस्य विशेषणं, तेनाद्रव्यमपि सातुबन्धमुच्यते; यथा—
‘शास्त्रसहितस्पर्कः साधनानाम्’ इत्यादि । किंवा, हिताहिताव-
यवमिति कर्मविशेषणं; तेन, हिताहितैकदेशरूपं कर्माहार-
विकाराणामिति भवति; तत्र हितां कर्म ‘अन्नं वृत्तिकराणाम्’
इत्यादि, अहितां कर्म ‘आविकं सर्पिरह्यधानाम्’ इत्यादि ।
औषधानां कर्म ‘त्रिवृतं सुखविरेचनानाम्’ इत्यादि व्याख्यानं पूर्व-
वदेव । वृत्तिकराणामिति शरीरस्थितिकराणाम् । अन्नद्रव्यरुचिक-
राणामिति लवणमधेन संयुक्तं सद्वेधं रुचिं करोतीत्यर्थः । अम्लं
हृद्यानामिति रुच्यानाम्, अम्लं तु स्वयमेव रोचते । मधु
श्लेष्मपित्तप्रशमनानामिति द्रवद्रव्येषु, दुरालभा त्वौषधद्रव्येषु;
तेन दुरालभाया मधुनश्च श्लेष्मपित्तप्रशमनश्रेष्ठत्वावधारणं
न विरोधि । बस्तिरिति अविशोषादास्थापनानुवासने । अविक्षीरं

१ ‘आमविषमचिकित्स्यानां’ इति पा० । २ ‘असंबन्धवचनं’,

‘असद्वचनम्’ इति च पा० । ३ ‘कर्माभिधातव्यं’ इति पा० ।

४ ‘ज्वरादिकथनं’ इति पा० । ५ ‘औषधानां कर्मैत्यादि’,

व्याख्यानं पूर्ववदेव’ इति पा० । ६ ‘शरीरस्थितिकारणत्वात्’

इति पा० ।

पित्तश्लेष्मजननानामिति पेष्येषु मध्ये, माषाः पित्तश्लेष्मजनना-
नामिति भोज्येषु, शङ्कुल्यः पित्तश्लेष्मजननानामिति भक्ष्येषु
मध्ये; किंवा, त्रयमप्येतत् पित्तश्लेष्मजननं प्रति समानमिति
त्रितयमप्युच्यते; एवमन्यत्रापि तुल्यश्रेष्ठताभिधानं तज्जातीय-
श्रेष्ठताप्रियायेण तथा तुल्यत्वेन च ज्ञेयम् । मन्दकमिति मन्द-
जातम् । उद्दालको वनकोद्रवः । गुदशोथः अर्शः । गन्धप्रियङ्गुः
प्रियङ्गुरेव । कर्ण्यं मांसमत्तीति कण्वाद् व्याघ्रादिः । समष्टत
इत्यत्र समशब्दः सहार्थः । उद्वेपनमिति वेपनम् । उदकमाश्वा-
सनस्तम्भनानामिति वक्तव्ये, यत् पृथक् 'उदकमाश्वासकराणां',
तथा 'जलं स्तम्भनानां' इति करोति, तेन कर्मद्वयेऽपि
जलसानन्यसाधारणतां दर्शयति; मिलित्वा गुणपाठे ह्युभयकं-
मैकतृत्वेव प्राधान्यं स्यात्; एवमन्यत्राप्यनेककर्मकर्तृत्वे यस्य
प्राधान्यमुक्तं पिप्पलीमूलादौ, तत्र तथाभूतानेककर्मकर्तृत्वेवैव
प्राधान्यं ज्ञेयं, न पृथक्कर्मणि । लामजकोशीरमुशीरद्वयं सग-
न्धमगन्धं च गृह्यते । एकाशनभोजनमिति एककालभोजनम्;
अनेनैकाशनस्य सुखपरिणामतामात्रमुच्यते, न द्वितीयात्रप्रतिषेधः
क्रियते; एतेन द्विभोजनेऽप्यव्याहृताभिधानिद्रादयः सुखपरि-
णामकारणत्वेन ज्ञेयाः । शोषद्वाराणामिति शोषकारणानाम् ।
पराघातनं वधस्थानं, वध्यमानप्राणिदर्शनादि दृणया नाचे
श्रद्धा स्यात् । 'यथाऽशितं' इति केचित् पठन्ति, तच्चाति-
साधु । प्रमिताशनम् अतीतकालभोजनं, स्तोकभोजनं वा ।
विषमाशनं प्रकृतिरक्षणदिविषमाशनम् । निन्दितव्याधिः
श्वितकुष्ठान्दिः अलक्ष्मीमुखानाम् अलक्ष्मीकारणानाम् । मिथ्या-
योगः सम्यग्योगाद्यन्वस्त्रिविधो योगः । सङ्कल्पः क्लृप्तसङ्क-
ल्पः । उज्वरो रोगाणामिति रुजाकर्तृणाम् । अनुषङ्गी पुनर्मावी ।
तन्त्राणामिति कर्मणाम् । सोम ओषधिराजः पञ्चदशपर्वो ।
वातलक्षणांमिति आरोग्यलक्षणांमिति । ज्ञानमिति औषधादि-
विज्ञानम् । साधनानामिति ज्ञानसाधनानाम् । संप्रतिपत्तिः यथा-
कर्तव्यतानुष्ठानम् । तृप्तिराहारगुणानामित्यत्र गुणशब्दः प्रश-
स्तधर्मेवचनः । एकरसाभ्यासः कर्शनानामिति अपवादं वर्ज-
यित्वा, तेन दृष्टाभ्यासो रसायनानामिति न विरुध्यते । अमृतता-
नामिति जीवितप्रधा(दा)नहेतुताम् । सर्वसंन्यासः सर्वक्रिया-
त्यागः, स हि परमसुखमोक्षहेतुः शारीरे वक्तव्यः । ४० ॥

भवन्ति चात्र—

अध्याणां शतमुद्दिष्टं यद्विप्रश्नाशुत्तरम् ।

अलमेतद्विकाराणां विघातायोपदिश्यते ॥ ४१ ॥

अध्याणामित्यादौ अध्यशब्दः श्रेष्ठवचनः । अलमिति स-
मर्थम् । अत्र उज्वरमेतद्वाद्योऽपि स्वरूपेणातिपीडाकरत्वानुष-

१ 'अव्याहृतायैतानिद्रादयः' इति पा० । २ 'कालानतिक्रमेण
कार्यकरणं संप्रतिपत्तिः, अव्यवसायः अनुयोगः, 'अध्यवसाय' इति
पाठे अध्यवसायः कर्तव्यतामात्रेण ज्ञानम्' इति शिवदाससेनः ।
३ 'सर्वेन्द्रियार्थत्यागः' इति पा० । ४ 'अध्याणां बलवत्कर्मकारिणां'
इति शिवदाससेनः ।

ज्ञिकत्वादिना ज्ञाताः सन्तश्चिकित्सावासुपुक्ता भवन्ति,
अतो उज्वरादिज्ञानमपि विकाराणां विघाताय समर्थं भवति ।
अध्याणां च विकारशमकत्वाभिधानं प्राधान्यादुच्यते, स्तुत्यर्थ-
वा; तेन यदुच्यते—एत एव चैदध्याधिकारे विहिता विका-
राच्छमयन्ति, तत् किमपरचिकित्साभिधानेनेति; तन्निरस्तं
भवति । विकारविघातश्रेष्ठोत्पन्नानौषधोपयोगेन, तथाऽनुत्प-
न्नानां स्वास्थ्यपरिपालनेन ज्ञेयः ॥ ४१ ॥

समानकारिणो येऽर्थोत्पत्तिं श्रेष्ठस्य लक्षणम् ।

ज्यायस्त्वं कार्यकर्तृत्वे वरत्वं चाप्युदाहृतम् ॥ ४२ ॥

वातपित्तकफानां च यद्यत् प्रशमने हितम् ।

प्राधान्यतश्च निर्दिष्टं यद्वाधिहरमुत्तमम् ॥ ४३ ॥

एतन्निद्राश्च निपुणं चिकित्सां संप्रयोजयेत् ।

एवं कुर्वन् सदा वैदो धर्मकामौ समश्नुते ॥ ४४ ॥

अध्याधिकारोक्तं संग्रहेण कथयति—समानेत्यादि । समा-
नकारिणः तुल्यकर्माणः । श्रेष्ठस्य लक्षणमिति प्रशस्तस्य लक्षणं;
लक्षणं त्विह पाठ एव, पाठेन हि श्रेष्ठं लक्ष्यते ज्ञायत इत्यर्थः ।
ज्यायस्त्वं बृहत्त्वं, तदप्रशस्तगुणबृहत्त्वं ज्ञेयम्; अत एवाधि-
ताधिकारकथने श्रेष्ठतमशब्दं त्यक्त्वा 'अपथ्यतमत्वे प्रकृष्टतमा
भवन्ति' इत्युक्तं, तेन श्रेष्ठस्य लक्षणमिति रक्तशाल्यादीनां हिता-
हाराणां ज्ञेयं, ज्यायस्त्वं चाहिताहाराणां यवकादीनामपथ्यत-
मत्वे प्रकथयताल्लम् । कार्यकर्तृत्वे वरत्वं चेति कर्मणि चोक्त-
ष्टत्वं, तच्च 'अञं वृत्तिकराणाम्' इत्यादिनोक्तं ज्ञेयम् । वातपि-
त्तकफानां चेत्यादौ 'वसित्वातहराणां,' 'विरेचनं पित्तह्रा-
णां,' 'वमनं श्लेष्महराणाम्,' 'आस्थापनं वाताहराणाम्' इत्यादि
ज्ञेयम् । यद्वाधिहरमिति 'खदिरः कुष्ठहराणां,' 'पुष्करमूलं
ह्रिक्वाश्वासकासपार्थशूलनाहराणाम्' इत्यादि ज्ञेयम् । किंवा
'अवरत्वम्' इति पाठः; तदा अवरत्वम् अन्ध्या अनभिप्रेतकर्तृ-
त्वं, तच्च 'रजस्त्यागमनमलक्ष्मीमुखानाम्' इत्यादि ज्ञेयम् ।
श्रेष्ठत्वज्यायस्त्वभ्यां प्रशस्ताप्रशस्तकर्मणामपि ग्रहणं व्याख्ये-
यम् ॥ ४२-४४ ॥

पथ्यं पथोऽनपेतं यद्यच्चोक्तं मनसः प्रियम् ।

यच्चाप्रियमपथ्यं च नियतं तत्र लक्ष्येत् ॥ ४५ ॥

मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषगुणान्तरम् ।

प्राप्य तत्तदिदं दृश्यन्ते ते ते भावास्तथा तथा ॥ ४६ ॥

तस्मात् स्वभावो निर्दिष्टस्तथा मात्रादिराश्रयः ।

तदपेक्ष्योभयं कर्म प्रयोज्यं सिद्धिमिच्छता ॥ ४७ ॥

संप्रत्यक्षस्य पथ्यस्य हितापरनाशो लक्षणमाह—पथ्यमित्यादि ।

पथः शरीरमागतो श्रोतोहृषादनपेतम्; अपेतम् अपकारकम्,

अनपेतम् अनपकारकमित्यर्थः । पथोग्रहणेन पथोवाह्या दोषा

धातवश्च, तथा पथोनिर्वर्तका धातवो गृह्यन्ते; तेन क्लृप्तमेव

१ 'अत्र उज्वरादीनामपि पीडाकरत्वादि शाल्वा भिषगाणुरात्र तत्त-
न्मोऽनविहो भवतीति उज्वरादिज्ञानमपि विघाताय समर्थं भवति' इति
शिवदाससेनः । २ 'कार्यकारित्वेऽवरत्वं' इति पा० । ३ 'वृद्धत्वं'
इति पा० । ४ 'तदप्रशस्तगुणबृहत्त्वं' इति पा० । ५ किंवा संस्कारः ।

शरीरं गृहीतं भवति, ततश्च शरीरानुपघाति पथ्यमिति भवति । किंवा, स्वस्थस्वास्थ्यरक्षणमातुरव्याधिपरिमोक्षश्चेति पन्थाः, तस्मादनपेतं पथ्यम् । एवमपि मनोऽनुपघातित्वं न लभ्यत इत्याह—यच्चोक्तं मनसः प्रियमिति । मनसोऽतिप्रियाऽभिलषितं, तेन मनसो हितमिति प्रियार्थः; तेन प्रथमज्ञानातीक्ष्णत्वादयो गृह्यन्ते । एतेन, 'मनःशरीरानुपघाति पथ्यं' इति पथ्यलक्षणमनपवौदमुक्तं भवति । अन्ये तु पथ्यलक्षणद्वयमेतत् पठन्ति, वदन्ति च—'यथैकं लक्षणं स्यात्तदा ज्वरादिषु तिकं भेषजं मनसोऽप्रियत्वेन न पथ्यं स्यात्; एतच्चातुमतमैव, यद् ज्वरे तिकप्रयोगस्य तदात्वे न मनसोऽनुकूलत्वं, न चैतावता शरीरं प्रत्यपथ्यत्वं भवति, अतो यन्मात्रं मनोऽनुकूलत्वं मानसविकाराकर्तृत्वात् तद्यपदेश्यमेव; किंवा तावन्मात्रमनोऽनुकूलत्वं मानसविकाराकर्तृत्वादप्यपदेश्यमेव । तदेतद्रपथ्यत्वं किमाहाराचाराणां नियतमस्ति नेत्याह—यच्चैत्यादि । नियतं निश्चितमिदमप्रियमेव सर्वदेदमपथ्यमेव सर्वदेलेवैरूपं किञ्चिन्नास्तीत्यर्थः । कुतो नास्तीत्याह—मात्रेत्यादि । गुणान्तरशब्दो मात्राविभिः संबध्यते । तत्तदिति मात्रादिगुणान्तरम् । ते ते इति हिताहिताहाराचाराः । तथा तथेति हितोक्ता अपि हितावाहिताश्च, तथा अहितोक्तावाहिता हिताश्च । एवं प्रियमपि मधुराप्रियं, तिक्ताप्रियमपि प्रियम् । अत्रोदाहरणं यथा—पथ्यं तावद्धृतं; तदतिमात्रमपथ्यं भवति, काले च वसन्तेऽपथ्यं, संस्कारेण च विरुद्धद्रव्यसंस्कृतमपथ्यं, भूमी ज्ञानप्रयोगमपथ्यम्, एवं देहेऽतिस्थूले दोषे च कफेऽपथ्यम् । आपथ्यमपि विषं मात्रादिना हितं भवति, यथा रसायने—'विषस्य तिलं दद्यात्' (चि. अ. १) इत्यादि । एवमन्यदप्युक्तम् । यस्मादेवमेकान्तमपथ्यत्वमनिश्चितं, प्रायोवादपथ्यता तु निश्चिता; तस्मात् स्वभावो निर्दिष्ट इति पथ्यानां रक्तशालादीनामपथ्यानां च यवकादीनामित्यर्थः; स्वभावः प्रकृत्या पथ्यता अपथ्यता च । तथा मात्रादिराश्रय इति निर्दिष्ट इति संबन्धः । मात्रादिः मात्राकालक्रियादिः । आश्रय इति पथ्यत्वापथ्यत्वयोः । मात्रादीन्याश्रित्य भावानां पथ्यत्वापथ्यत्वं च पारमार्थिकं भवतीत्यर्थः । उभयमिति स्वभावं मात्रादिं च ॥ ४५-४७ ॥

तदात्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिशम्य पुनरपि भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—यथोद्देशमभिनिर्दिष्टः केवलोऽयमर्थो भगवता श्रुतश्चास्माभिः । आसवद्रव्याणामिदानीमनपवौदं लक्षणमनतिसंक्षेपेणोपदिश्यमानं शुश्रूषामह इति ॥ ४८ ॥

१ 'प्रथमज्ञानातीक्ष्णत्वादयो' इति पा० । २ 'असत्सितुचरणास्तु' इत्याक्षते—आयुर्वेदोदितमार्गः पन्थाः, तस्मादनपेतमायुर्वेदविरुद्धं यदाहारादि तदेव पथ्यमिति, तेन न कश्चिदोपः' इति शिवदाससेनः । ३ 'एतच्चातुमतमैव' इति पा० । ४ केवल इति संपूर्णः ।

तमुवाच भगवानात्रेयः—धान्यालकमूलसारपुष्पकाण्डपत्रत्वचो भवन्त्यासवयोनयोऽग्निवेश ! संप्रहेणाष्टौ शर्करातन्वमीकाः । तास्वैव द्रव्यसंयोगकरणतोऽपरिसंख्येयास्तु यथापथ्यतमानामासवानां चतुरशीतिं निबोध । तद्यथा—सुरासौवीरतुपोदकमैरेयमेदकधान्याम्लाः पञ्च धान्यासवा भवन्ति, मृद्धीकाखजूरकाश्मर्यधन्वनराजादनतृणशून्यपरुषकाभ्यामलकमृगलिण्डिकाजाम्बवकपिथ्यकुचलवदरकर्कन्धुपीलुप्रियालपनसन्त्यग्रोधाश्वत्थमुक्षकपीतनोदुम्बराजमोदशृङ्गटकशङ्खिनीफलासवाः पञ्चविंशतिर्भवन्ति, विदारिगन्धाश्वगन्धाकृष्णगन्धाशतावरीश्यामात्रिवृदन्तीद्रवन्तीविस्वोरुवृक्चक्रिकमूलैरेकादश मूलासवा भवन्ति, शालप्रियकाश्वकर्णचन्दनस्यन्दनखदिरकदरसप्तपर्णजुनासनाग्निमेदतिन्दुककिणिहीशमीशुकिशिंशापाशिरीपवज्रलधन्वनमधूकैः सारासवा विंशतिर्भवन्ति, पञ्चोत्पलनलिकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रमधूकप्रियङ्गुधातकीपुष्पेर्दश पुष्पासवा भवन्ति, इक्षुकाण्डेश्विक्षुवालिकापुण्ड्रकचतुर्थाः काण्डासवा भवन्ति, पेटोलताडकपत्रासवौ द्वौ भवतः, तिस्वकलोध्रैलवालुककमुकचतुर्थोत्पल्गासवा भवन्ति, शर्करासव एक एवेति । एवमेवमासवानां चतुरशीतिः परस्परेणासंस्कृताणामासवद्रव्याणामुपनिर्दिष्टा भवति । एवमासवानामासुतत्वादासवसंज्ञा । द्रव्यसंयोगविभागवित्सारस्वेषां बहुविधकल्पः संस्कारश्च । यथास्वं संयोगसंस्कारसंस्कृता ह्यासवाः स्वं कर्म कुर्वन्ति । संयोगसंस्कारदेशकालमात्रादयश्च भावास्तेषां तेषामासवानां ते ते समुपदिश्यन्ते तत्तत्कार्यमभिसमीक्ष्येति ॥ ४९ ॥

इदानीमग्न्याधिकादासवेष्वनन्तेषु य आसवा अग्न्यास्त उच्यन्ते । धान्यादीन्येकत्वेन पठित्वा पृथक् शर्करां पठति, धान्यादीनामवान्तरजातिमत्त्वात्; शर्करायास्तवान्तरजातिनोस्ति, या तु यासशर्करा सा नासवकारणतया श्रूयते, मधुशर्करा तु मध्वन्तर्निविष्टैव । मधु तु नासवयोनितया पृथक्पठितं, येन तत्कृतस्यासवस्य धान्यसंबन्धाद्धान्यासवैवैव महर्णम् । एवं गौडासवादिष्वपि बोद्धव्यम् । द्रव्यं च संयोगकरणं च द्रव्यसंयोगकरणं, ततोऽपरिसंख्येयाः स्युः । सौवीरं निस्तुषयवृद्धं, मैरेयं सुराकृतं सुरा, मेदकः खेतसुरा जगलाख्या, धान्याम्बु काञ्चिकम् । तृणशून्यं केतकी, मृगलि-

१ करणतः संस्कारतः । २ 'धान्याम्बुवृद्धा' इति पा० । ३ '०मधूकसारासवा' इति पा० । ४ 'पेटोलगाडकी पत्रासवौ' इति पा० । ५ 'द्रव्यसंयोगविभागस्तु द्रव्याणामावापोदापप्रपञ्चः' इति शिवदाससेनः । ६ 'अग्रणात्' इति पा० ।

पिडका विभीतकं, कुबलमिति स्थूलबदरी, कर्कशुः शृगालबदरी । कदरः श्वेतखदिरः, अश्वकणः शालभेदः, अरिसेदो विद्वखदिरः, किण्णिही आपामार्गः, शुक्तिः बदरी । पर्शुं सरक्तमण्डलपशुं, नलिनं श्वेतमण्डलपशुं, पुण्डरीकं श्वेतशतपत्रपद्मं, शतपत्रं त्वरणम् । इक्षुशब्दप्राप्तस्यापि पुण्ड्रकस्य पुनरभिधानमासर्वं प्रति तस्य प्राधान्यख्यापनार्थम् । कमुकं शुवाकम् । तिल्वकः शावरलोध्रः । आधुतत्वादिति सन्धानरूपत्वात् । द्रव्यसंयोगविभाग इत्यादौ 'एषाम्' इति पदेन प्रत्येकं धान्यादिद्रव्यकृता आसवा उक्ताः । तेषां च विभागोऽनुपपन्न एकरूपत्वादिति चेत्? तत्र, तेषामपि सजातीयद्रव्यविभागस्य विद्यमानत्वात् । किंच संस्कारकद्रव्यविभागस्यापि तत्र शक्यत्वात्; नहि केनैव द्रव्येण सुरादयः कियन्ते, प्राधान्यात्तु धान्यादयोऽभिधीयन्ते । संस्कारश्च बहुविधविकल्प इति योजना । संयोगसंस्कारकरणप्रयोजनमाह—यथास्वमित्यादि । यथास्वमिति यथुज्यते; देशो भस्मराशिधान्यारग्यादिः सन्धानेनोपपन्नः, कालस्तु पक्षमासादिस्थापनं, मात्रा सन्धानद्रव्यमात्रा । आदिग्रहणाद्रव्यस्वभाववितर्कतव्यासम्बन्धम् । तत्तत्कार्यमिति देशकालशरीरदोषादिभिर्ज्ञेयं हितव्यम् ॥ ४९ ॥

भवति चात्र—

मनःशरीराशिवलप्रदाना-

मस्यप्रशोकारचिन्ताशनानाम् ।

संहर्षणानां प्रवरासवाना-

मशीतिरुक्ता चतुरस्रैः ॥ ५० ॥

मनःशरीरेत्यादिना गुणकथनं युक्त्या पीतस्यासवस्य हेयम् ॥ ५० ॥

तत्र श्लोकः—

शरीररोगप्रकृतौ मतानि^१

तत्त्वेन चाहारविनिश्चयं च ।

उवाच यजःपुरुषादिकेऽस्मिन्

मुनिस्तथाऽध्यापि वरासवांश्च ॥ ५१ ॥

इत्यशिवैराकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

यजःपुरुषीयो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितार्था चरकतात्पर्यव्याख्या-

यामाद्युर्वेदवीपिकाख्यायां सूत्रस्थानेऽध्यापनचतुष्टके

यजःपुरुषीयो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथात आत्रेयभद्रकाप्पीयूमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

हिताहितैकदेशमभिधाय कृत्स्नद्रव्यहितहितत्वशार्तार्थं रस-

१ 'तत्तत्कार्यमिति तत्तद्दोषप्रशमनरूपं कार्यम्' इति शिवदास-
सेनः । २ 'शरीररोगप्रकृतौ मतानीति शरीररोगयोः कारणे ये
मुनीनां मतभेदास्तानीत्यर्थः' इति शिवदाससेनः ।

वीर्यविपाकाभिधायक आत्रेयभद्रकाप्पीयोऽभिधीयते । तत्रापि
विपाकादीनामपि रसेनैव प्रायो लक्षणीयत्वादप्रकरणमादौ
कृतम् ॥ १ ॥ २ ॥

आत्रेयो भद्रकाप्यश्च शाकुन्तेयस्तथैव च ।

पूर्णाक्षश्चैव मौद्गल्यो हिरण्यक्षश्च कौशिकः ॥ ३ ॥

यः कुमारशिवा नाम भरद्वाजः स चानघः ।

श्रीमान् वार्योविदश्चैव राजा मतिमतां वरः ॥ ४ ॥

निमिश्च राजा वैदेहो वडिशश्च महामतिः ।

काङ्कान्यनश्च बाह्लीको बाह्लीकमिषजां वरः ॥ ५ ॥

एते श्रुतवयोबुद्धा जितात्मानो महर्षयः ।

वने चैत्ररथे रम्ये समीयुर्विजिहीषवः ॥ ६ ॥

तेषां तत्रोपविष्टानामियमर्थवती कथा ।

बभूवार्थविदां सम्यग्रसाहारविनिश्चये ॥ ७ ॥

मुनिमतेः पूर्वपक्षं कृत्वा सिद्धान्तव्यवस्थापनं शिष्यव्युत्पत्त्यर्थम् । रसेनाहारविनिश्चयो रसाहारविनिश्चयः; किंवा अयं रसविनिश्चयः, तथा 'परं चातो विपाकानां' इत्यादिआहारविनिश्चयः ॥ ३-७ ॥

एक एव रस इत्युवाच भद्रकाप्यः, यं पञ्जाना-
मिन्द्रियार्थानामन्यतमं जिह्वावैषयिकं भावमाचक्षते
कुशलाः, स पुनरुदकादनस्य इति । द्वौ रसाविति
शाकुन्तेयो ब्राह्मणः, छेदनीय उपशमनीयश्चेति ।
त्रयो रसा इति पूर्णाक्षो मौद्गल्यः, छेदनीयोपशम-
नीयसाधारणा इति । चत्वारो रसा इति हिरण्यक्षः
कौशिकः, स्वादुरहितश्च स्वादुरहितश्चास्वादुरहितश्चा-
स्वादुरहितश्चेति । पञ्च रसा इति कुमारशिवा भर-
द्वाजः, भौमौदकाग्नेयवायव्यान्तरिक्षाः । षड् रसा इति
वार्योविदो राजर्षिः, गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरुक्षाः ।
सप्त रसा इति निमिवैदेहः, मधुराम्ललवणकटुति-
क्तकषायक्षाराः । अष्टौ रसा इति वडिशो धामार्गवः,
मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायक्षाराव्यक्ताः । अपरि-
संख्येया रसा इति काङ्कान्यनो बाह्लीकमिषक्, आश्र-
यगुणकर्मसंस्वादविशेषाणामपरिसंख्येयत्वात् ॥ ८ ॥

एक एवैत्यादि । इन्द्रियार्थानामिति निर्धारणे षड्भौ । अन्यत-
ममिति एकम्; अन्यशब्दो ह्यथमेकवचनः, यथा—अयं यो दक्षि-
णेन गतोऽन्त्य उत्तरेण; एक इत्यर्थः; तमप्रत्ययश्च स्थायिकः ।
जिह्वावैषयिकमिति जिह्वाप्रागम् । रसाभावोऽपि जिह्वया गृह्य-
तेऽत आह—भावमिति । उदकादनस्य इति रसोदकोर-
क्तवख्यापनार्थं, पूर्वपक्षत्वाददुष्टम् । पूर्वपक्षश्च कपिलमतेन, ते

१ 'रसाहारविनिश्चय इति रसविनिश्चयपूर्वक आहारविनिश्चयो
रसाहारविनिश्चयः' इति शिवदाससेनः । २ तत्र, 'पाको नास्ति विना
वीर्यं वीर्यं नास्ति विना रसात्' इति वीर्यविपाकयो रसावीनत्वात्
प्रथमं रसविनिश्चयप्रकरणमाह—एक एवेत्यादि' इति शिवदाससेनः ।

हि रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रमिति दिवचनेन गुणायतिरिक्तं द्रव्य-
मिति ज्ञेयते । छेदनीय इति अपतर्पणकारकः । उपशमनीय इति
बृंहणः । साधारण इत्याग्रेयसौम्यसामान्यादुभयोरपि लङ्घनवृंह-
णयोः कर्ता, परस्परविरोधादकर्ता वा । स्वादुरिति अमीष्टः, हित
इति आपागवानपकारी । आश्रयत इत्याश्रयो द्रव्यं, गुणाः
स्निग्धगुणैर्द्वयः, कर्म धातुवर्धनक्षणादि, संस्वादः रसाना-
मवान्तरभेदः, एषां विशेषाणां भेदानामित्यर्थः । तत्र द्रव्य-
भेदादाधारभेदेनाश्रितस्यापि रसस्य भेदो भवति, आश्रयो हि
कारणं, कारणभेदाच्च कार्यभेदोऽवश्यं भवतीत्यर्थः । गुर्वादियु-
ग्मभेदास्तथा कर्मभेदाश्च रसकृता एव । ततश्च कार्यभेदादवश्यं
कारणभेद इति पूर्वपक्षमभिप्रायः । संस्वादभेदस्तु एकस्या-
नपि मधुरजाताविष्णुक्षीरगुडादिगतः प्रत्यक्षमेव भेदो दृश्यते,
स तु संस्वादभेदः स्वसंवेद्य एव; यदुक्तं—“इक्षुक्षीरगुडादीनां
मायुर्यस्यान्तरं महत् । भेदस्तादाऽपि नाख्यातुं सरस्वत्याऽपि
शक्यते” इति ॥ ८ ॥

षडेव रसा इत्युवाच भगवानात्रेयः पुनर्यसुः,
मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाः । तेषां षण्णां
रसानां योनिरुदकं, छेदनोपशमने द्वे कर्मणी, तयो-
र्मिश्रीभावात् साधारणत्वं, स्वाद्वसादुता भैक्तिः,
हिताहिता प्रभावौ, पञ्चमहाभूतविकारास्त्वाश्रयाः
प्रकृतिविकृतिविचारदेशकालवशाः, तेष्वश्रयेषु
द्रव्यसंज्ञकेषु गुणा गुह्यलुप्यशीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्याः;
क्षरणात् क्षारः, नासौ रसः, द्रव्यं तदनेकरससमु-
त्पन्नमनेकरसं कटुकलवणभूयिष्ठमनेकेन्द्रियार्थस-
मन्वितं करणमिनिर्वृत्तम्; अयत्कीमावस्तु खलु
रसानां प्रकृतौ भवत्युरुरसेऽनुरससमन्विते वा द्रव्ये;
अपरिसंख्येयत्वं पुनस्तेषामाश्रयादीनां भावानां वि-
शेषापरिसंख्येयत्वाच्च युक्तम्, एकैकोऽपि होषामा-
श्रयादीनां भावानां विशेषानाश्रयते विशेषापरि-
संख्येयत्वात्, न च तस्मादन्यत्वमुपपद्यते; परस्पर-
रससंभूयिष्ठत्वाच्च चैषामभिनिवृत्तेर्गुणप्रकृतीना-
मपरिसंख्येयत्वं भवति; तस्माच्च संसृष्टानां रसानां
कर्मोपदिशन्ति बुद्धिमन्तः । तच्चैव कारणमपेक्ष-

१ ‘यथा तैलं; यदुक्तं वाग्भटे,—“क्षानां बृंहणायलं स्थूलानां
कशेनाव च” इति शिवदाससेनः । २ ‘एकं ध्रुव रस इत्यादि
यदुक्तं तन्निराकरोति-नेषामित्यादि । षण्णां रसानामित्यनेन रससैक-
त्वावधारणं प्रत्युक्तं, रसभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति भावः । योनिराधा-
रकारणम्, यत्तेन ‘स पुनरेवकारण्यः’ इति प्रत्याख्यातं, कार्यकारणयो-
र्भेदस्य दुरुपपन्नत्वादिति भावः; छेदनोपशमने कर्मणी, तयोर्मिश्रीभा-
वाच्च साधारणत्वमित्यनेन द्वितीयवृत्तीयपक्षो निराकृतौ । सक्तिरिच्छायाः,
तेन यो यमिच्छति स तस्य स्वादुरितः पुनरस्वादुरिति पुरुषापेक्षौ
धर्मौ, न रसभेदकारिण्यविलयः इति शिवदाससेनः । ३ ‘भक्ति-
देवौ’ इति पा० । ४ ‘अन्यक्तमावस्तु’ इति पा० ।

माणाः षण्णां रसानां परस्परैणासंसृष्टानां लक्षण-
पृथक्त्वमुपदेक्ष्यामः ॥ ९ ॥

सिद्धान्तं पुनर्विबुधचनेनाह—षडेवेत्यादि । पूर्वपक्षोक्तसै-
कत्वादिव्यवस्थामाह—तेषां षण्णामित्यादि । योनिः आधारका-
रणं, कार्यकारणयोश्च भेदात् सिद्ध उदकाद्रसभेदः प्रत्यक्ष-
एवेति भावः । श्रितिव्यतिरिक्तमुदकमेव यथा रसयोगित्तया
“रसानां रसस्त्वय” (सू. अ. १) इत्यादौ विवृत्तमेव दीर्घ-
जीवित्ये । तयोर्मिश्रीभावादिति कर्मणोरमूर्त्योर्मिश्रीभावानुप-
पत्तौ तदाधारयोर्मिद्वययोर्मिश्रीभावादिति बोद्धव्यम् । साधारण-
मिति साधारणकार्ययोगित्वम् । भक्तिः इच्छेत्यर्थः । तेन, यो
यमिच्छति स तस्य स्वादुरस्वादुरितर इति पुरुषापेक्षौ धर्मौ, न
रसभेदकार्याविलयः । पञ्चमहाभूतेत्यादौ ‘तु’शब्दोऽवधारणः;
तेन आश्रया एव, न रसा इत्यर्थः । किमूता भौमादयो भूतवि-
कारा आश्रया इत्याह—प्रकृतिविकृतिविचारदेशकालवशा इति;
वशाशब्दोऽधीनार्थः, स च प्रकृत्यादिभिः प्रत्येकं योज्यः । तत्र
प्रकृतिवशा यथा—मुद्गाः कषायाम मधुराश्च सन्तः प्रकृत्या
लघवः; एतद्धि लाघवं न रसवशं, तथाहि सति कषायमधुर-
त्वादुक्तत्वं स्यात्; विकृतिवशं च प्रीहेर्लाजानां लघुत्वं, तथा
सकुसुमिदपिण्डकानां च गुरुत्वम्; विचारणा विचारो द्रव्यान्त-
रसंयोग इत्यर्थः, तेन विचारणावशं यथा—मधुरसर्पिणी संयुक्ते
विषं, तथा विषं चागदसंयुक्तं स्वकार्यव्यतिरिक्तकार्यैर्कारि; देशो
द्विविधो भूमिरातुरश्च, तत्र भूमौ श्वेतकापोती बल्मीकाधिखुडा
विषहरी, तथा “हिमवति भेषजानि महागुणानि भवन्ति”,
शरीरदेशे यथा—“सक्थिमांसान्द्रुतरं स्कन्धकोडशिरस्पदाम्”
(सू. अ. २७) इत्यादि; कालवशं तु यथा मूलकमधिकृ-
ल्लोक्तं—“तद्गालं दोषहरं द्रव्यं त्रिदोषम्” (सू. अ. २७), तथा
“यथर्तुपुष्पफलमादरीत” (क. अ. १) इत्यादि । अत्र
चैकप्रकरणोक्ता येऽनुज्ञास्ते चकारात् स्वभावादिव्येवान्तर्भाव-
नीयाः । यदुक्तं—“चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः
क्रियाः । लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते”
(सू. अ. २७) इति । तत्र, चरशरीरावयवधातूनां देशेन
ग्रहणं, मात्रा विचारे प्रविशति, शेषं स्वभावे; तथा रसवि-
माने वक्ष्यमाणं चान्नाप्रविष्टमाहारविशेषायतनमन्तर्भावनियं
यथासंभवम् । स्निग्धरूक्षाद्या इत्यत्रादिग्रहणेनानुक्ता अपि तीक्ष्ण-
सूत्रादयो न रसाः, किंतु द्रव्यगुणाः प्रथमेवेति दर्शयति । क्षर-
णात् अधोगमनक्रियायोगात् क्षारो द्रव्यं नासौ रसः, रसस्य हि

१ ‘साधारणकर्मयोगित्वं’ इति पा० । २ ‘एतद्धि लाघवं स्वाभा-
विकमेव, न तु रसवशं, तथा सति कषायमधुरत्वादुक्तत्वं स्यात्, वक्ष्यते
च—“स्वादुरस्वाद्विशिष्टः कषायालवणोऽनुरः” इति शिवदाससेनः ।
३ ‘विचारणा विचारो द्रव्यान्तरसंयोग इत्यर्थः; तदर्थं यथा—उष्णवी-
र्यस्यापि तैलस्य चन्दनोशीरादिशीतवीर्यद्रव्यसंस्काराच्छैलं तथा
शीतवीर्यस्यापि धृतस्य तप्तद्रव्यसंयोगादुष्णता, तथा मांसरससिद्धस्य
रक्तशालेयुक्त्वमित्यादि’ इति शिवदाससेनः ।

निक्रियस्य क्रियाऽनुपपन्नैत्यर्थः । क्षरणं च क्षारस्य पानीययुक्त-
स्याभोगमनेन, वदन्ति हि लौकिकाः—“क्षारं खावयामः” इति;
शास्त्रं च—“छित्त्वा छित्त्वाऽऽशयात् क्षारः क्षरत्वात् क्षारय-
त्यधः” (चि. अ. ५.) इति । हेत्वन्तरमाह—द्रव्यं तदनेकर-
सोत्पन्नमिति; अनेकरसेभ्यो युक्तकामार्गादिभ्य उपपन्नमनेकर-
सोत्पन्नं; यतश्चानेकरसोत्पन्नमत एवानेकरसे, कारणगुणानुविधा-
यित्वात् कार्यगुणस्येति भावः । अनेकरसत्वमेवाह—कटुकल-
वणभूयिष्ठमिति ।—भूयिष्ठशब्देनाप्रधानरसान्तरसंबन्धोऽस्तीति
दर्शयति । हेत्वन्तरमाह—अनेकेन्द्रियार्थसमन्वितमिति । क्षारो
हि स्वाधेन गन्धेन चान्वितः, तेन द्रव्यं, रसे हि गुणे न
स्पर्शो नापि गन्ध इति भावः । हेत्वन्तरमाह—करणभि-
निर्वृत्तमिति; करणेन भस्मपरिखावणादिनाऽभिनिर्वृत्तं कृतमि-
त्यर्थः । न रसोऽनेन प्रकारेण क्रियत इति भावः । अव्य-
क्तसपक्षं निषेधयति—अव्यक्तोभाव इत्यादि । अव्यक्तोभाव
इत्यभूततद्भावे चिप्रत्ययेन रसानां मधुरादीनां व्यक्तानामेव
कचिदाधारेऽव्यक्तत्वं, नान्यो मधुरादिभ्योऽव्यक्तरस इत्यर्थः ।
रसानामिति मधुरादीनां णणाम् । प्रकृतावित्यादि । प्रकृतौ
कारणे जल इत्यर्थः । अव्यक्तत्वं च रससामान्यमात्रोपलब्धि-
मधुरादिविशेषशून्या, सा च जले भवति; यत उक्तं जलगुणक-
थने सुष्ठु—“व्यक्तरसता रसदोषः” (सू. सू. अ. ४५.)
इति, इहापि च “अव्यक्तरसं च” इति वक्ष्यति, लोकेऽपि चाव्य-
क्तरसं द्रव्यमाखाद्य वक्तारो वदन्ति—जलसेवात्स रसो न
कश्चिन्मधुरादिर्यक्त इति । विशेषमधुराद्यनुपलब्धिश्चातुर्दूत-
त्वेन । यथा—दूरादविज्ञायमानविशेषवर्गे वस्तुनि रूपसामान्यप्र-
तीतिर्भवति, न शुक्रत्वादिविशेषयुक्तः, तथाऽनुरसंसेऽव्यक्तोभावो
भवति; प्रधानं व्यक्तं रसमनुगतोऽव्यक्तत्वेनेत्यनुरसः, यथा
वेणुयवे मधुरे कषायोऽनुरसः । यदुक्तं—“लक्षः कषायानुरसो
मधुरः कफपित्ताह” (सू. अ. २७) इति । अनुरससमन्वित
इति सर्वानुरसयुक्ते, यथा—विषे; वचनं हि—“उष्णमनिर्देश्यरसं”
(चि. अ. २३) इत्यादि । किंवा, “अणुरससमन्विते” इति
पाठः; तेन, अणुरसेनैकेन मरिचेन शर्करापौनिके कटुत्वमव्यक्तं
स्यात् । अपरिसंख्येयपक्षं दूषयति—अपरीत्यादि । तेषामिति

१ ‘मधुरादियुक्तः’ इति पा० । २ ‘शर्करापले’ इति पा० ।

३ ‘अपरिसंख्येयपक्षं दूषयति—अपरिसंख्येयत्वमित्यादि । आदिश-
ब्देन गुणकर्मसंखादानां ग्रहणम्, आश्रयगुणकर्मसंखादानां ये वि-
शेषा भेदास्तामपरिसंख्येयत्वाविशेषां रसानामपरिसंख्येयत्वं यदुच्यते
तत्र युक्तं; तत्र हेतुमाह—एकैकोपीत्यादि । एषामाश्रयगुणकर्मसं-
खादानां विशेषानेकैकोऽपि मधुरादिराश्रयते, न त्वसादाश्रयाद्भेदाद-
न्वत्वमाश्रितस्य मधुरादेर्भवति । एतेन, आश्रयादय एव परं भिन्नाः,
मधुरादिस्त्वेकं पक्षेत्यर्थः । तथाहि—यद्यपि शालिमृद्भृत्क्षीरादयो
मधुरस्याश्रया भिन्नाः, तथाऽपि तत्र मधुरत्वजालाकान्त एक एव रसो
भवति, बलाकाक्षीरादिषु शुक्लवर्णवत् । एवं गुणानां गुरुपिच्छलादी-
नामन्यत्वेऽपि तथा कर्मेणां रसादिबन्धनवर्णनकर्णादीनां भिन्नत्वेऽपि
तथा मधुरस्यानाखादाभेदेऽपि न मधुररसस्यान्वयः, मधुरत्वजा-
लनक्तमादिति भावः” इति शिवदाससेनः ।

च. सं. १८

रसानाम्, अपरिसंख्येयत्वं न युक्तम्; आश्रयादीनां भावाना-
मिति आश्रयगुणकर्मसंखादानाम्; विशेषापरिसंख्येयत्वादिति
आश्रयाद्भेदास्पापरिसंख्येयत्वात् । अत्र हेतुमाह—एकै-
कोऽपि हीत्यादि । एषामाश्रयगुणकर्मसंखादानां विशेषानेकै-
कोऽपि मधुरादिराश्रयते, न च तस्मादाश्रयाद्भेदादन्वत्वमा-
श्रितस्य मधुरादेर्भवति । एवं मन्यते—यद्यपि शालिमृद्भृत्क्षी-
रादयो मधुरस्याश्रया भिन्नाः, तथाऽपि तत्र मधुरत्वजालाकान्त
एक एव रसो भवति बलाकाक्षीरकार्पासादिषु शुक्लवर्ण इव ।
तथा गुणानां गुरुपिच्छलान्निधावीनामन्यत्वेऽपि कर्मेणां वा
रसादिबन्धनानुजननवर्णनकरत्वादीनां भिन्नत्वे सत्यपि न मधुर-
रसस्यान्यत्वं, यत एक एव मधुरस्त्वानुपपन्नो भवति तत्कर्मेकारी
चेति को विरोधः । तथा मधुरस्यावान्तराखाद्भेदेऽपि मधुरत्व-
जालनतिक्रमः, कृष्णवर्णवान्तरभेदे यथा कृष्णत्वानतिक्रमः ।
ननु, मैवं भवत्वपरिसंख्येयत्वं रसानां, परस्परसंयोगान्नु य आ-
खादविशेषः स कार्यविशेषकरोऽपि; नहि यन्मधुरान्तेन क्रियते,
तन्मधुरेण वाऽन्तेन वा शक्यम्; अतस्तेन परस्परसंयोगेनाप-
रिसंख्येयत्वं भविष्यतीत्याह—परस्पररेत्यादि । संछट्टमिति भावे
क्तः, तेन परस्परसंसर्गभूयिष्ठत्वादिषां मधुरादीनामभिनिर्वृत्तेन
गुणप्रकृतीनामसंख्येयत्वमिति योजना; अयमर्थः—यद्यपि रसाः
परस्परसंसर्गाणिभिभूयसा युक्ताः सन्तोऽभिनिर्वृत्ता द्विरसादौ द्रव्ये
भवन्ति, तथाऽपि न तेषां गुणा गुरुलब्धादयः, प्रकृतयो वा
मधुरादीनां या आद्युप्यत्वरसानिवर्धकत्वाद्यस्ता असंख्येया
भवन्ति, किन्तु य एव मधुरादीनां प्रत्येकं गुणाः प्रकृतयश्च
उद्दिष्टा एव मिश्रा भवन्ति । किंवा गुणप्रकृतीनामिति
मधुरादिष्वङ्गुणखरूपणामित्यर्थः; तेन, रसस्य रसान्तरसंसर्गे
दोषणामिदं दोषान्तरसंसर्गे रसानां नापरिसंख्येयत्वमित्यर्थः ।
प्रकृतिशब्देन कर्म बोध्यते, तेन गुणकर्मणामित्यर्थः । मधुरा-
दीनामवान्तराखादिविशेषोऽपि परस्परसंसर्गकृतो ज्ञेयः । यत
एव हेतो रसानां संछट्टानां नान्ये गुणकर्मणि भवतः, अत एव
संछट्टानां रसानां पृथक्कर्म शास्त्रान्तरेऽपि नोक्तमित्याह—तस्मा-
दित्यादि । कर्मशब्देनेह गौरवलाघवादिकारका गुरुत्वादयो
रसरकादिजननाद्यध्यापि बोद्धव्याः । न केवलमन्यशाबकारै
रसानां संछट्टानां कर्म नोपदिष्टं, किंतु वयमपि नोपदेक्ष्याम
इत्याह—तच्चैवेत्यादि । तच्चैव कारणमिति परस्परसंसर्गोऽपि
रसानामधिकगुणकर्मत्वम् । लक्षणैः पृथक्त्वं लक्षणपृथक्त्वम् ।

१ ‘गुणप्रकृतीनामिति परस्परसंसर्गहेतुत्वान्मधुरादिगुणा एव प्रकृ-
तयः, तासां मधुरादिष्वङ्गुणखरूपणामित्यर्थः । तथा च, परस्परसं-
सर्गभूयिष्ठत्वादिषां रसानामभिनिर्वृत्तेः प्रकृतिभूतानां मधुरादिगुणाना-
मसंख्येयत्वं न चेति योजना । तेन, रसानां रसान्तरसंसर्गे रसान्-
तरेभ्यःसंसर्गे वा तत्संसर्गाणामेवापरिसंख्येयत्वं, न पुनः प्रकृतिभूतमधु-
रादिष्वङ्गरसानां पद्धत्यातिक्रमः, यथा—दोषाणां परस्परसंसर्गभूयस्त्वेऽपि
त्रिव्रानतिक्रम इत्यर्थः । यतः संछट्टानां रसानां मधुरादिष्वङ्गुणप्रकृति-
कत्वात् रसान्तरत्वम्, अत एव संछट्टसानां पृथक्कर्म शास्त्रान्तरेऽपि
नोक्तमित्याह—तस्मात् संछट्टानामित्यादि । इति शिवदाससेनः ।

तत्र लक्ष्यते येन तद्वक्ष्यम्; अतस्तु 'मधुरो रसः' इत्यादिना ग्रन्थेन, तथा 'स्नेहनाश्रिणनहादन' इत्यादिना च यद्वान्न्यं, तत् सर्वं गृह्यते; किंवा, लक्षणशब्देन 'मधुरो रसः' इत्यादिग्रन्थाच्च लक्षणमुच्यते, पृथक्त्वे च रसमेतदज्ञानार्थं यद्वक्ष्यति 'स्नेहनाश्रिणन' इत्यादि तद्गृह्यते ॥ ९ ॥

अत्रे तु तावद्ब्रह्मभेदमभिप्रेत्य किञ्चिदभिधास्यामः । सर्वं द्रव्यं पाञ्चभौतिकमसिञ्चर्य; तच्चेतनावदचेनं च, तस्य गुणाः शब्दादयो गुर्वादयश्च द्रवान्ताः, कर्म पञ्चविधमुक्तं वमनादि ॥ १० ॥

अत्रे त्विलादि । रसेषु वाच्येषु द्रव्यभेदमभिप्रेत्य प्रतिपादनीयतया परिरुद्ध रसानां द्रव्यज्ञानाधीनज्ञानत्वाद्ब्रह्मविधानमभेदकृतमित्यर्थः । किञ्चिदिति आयुर्वेदोपयोगिद्रव्यस्वरूपं न सर्वम्, अप्रसङ्गोपादिति भावः । सर्वद्रव्यमिति कार्यद्रव्यम् । असिञ्चर्यं असिञ्च प्रकरणे । द्रवान्ता इति वचनेन पूर्वोक्तान् विंशतिगुणानाह । अत्र च परत्वापरत्वादीनामिहानभिधानेन किञ्चित्सायां परत्वादीनामप्राधान्यं दर्शयति; येऽपि तत्रापि युक्तिसंयोगपरिमाणसंस्काराभ्यासा अत्यर्थकिंस्तोपयोगिनोऽपि न ते पार्थिवादिद्रव्याणां शब्दादिवत् सांख्यिकाः कितव्याः; अत इह नैसर्गिकगुणकथने नोक्ताः । उक्तमिति अपामार्गतण्डुलीये । एतच्च प्राधान्यादुच्यते, तेन बृंहणायपि बोद्धव्यम् ॥ १० ॥

तत्र द्रव्याणि गुरुखरकठिनमन्दस्थिरविशदसान्द्रस्थूलगन्धगुणबहुलानि पार्थिवानि, तान्युपचयसङ्गतगौरवस्थैयकराणि; द्रवस्निग्धशीतमन्दमृदुपिच्छिलरसगुणबहुलान्याच्यानि, तान्युपक्लेदहवन्धविष्यन्दमार्दवप्रह्लादकराणि; उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मलघुरुक्षविशदरूपगुणबहुलान्यग्नेयानि, तानि दाहपाकप्रभाप्रकाशवर्णकराणि; लघुशीतरूक्षखरविशदसूक्ष्मस्पर्शगुणबहुलानि वायव्यानि, तानि रौक्ष्यरलानि विचारवैराद्यलघवकराणि; मृदुलघुसूक्ष्मश्लक्ष्णशब्दगुणबहुलान्याकाशमकानि, तानि मार्दवसौषिर्यलघाघवकराणि ॥ ११ ॥

बहुलशब्दो गुर्वादिसिः प्रलेखं संबध्यते; किंवा गन्धेनैव, यतो गन्धगुणबहुला प्रथिव्येव भवति; अत एव द्रव्यान्तरलक्षणेऽपि वैशेषिकगुणोऽन्त एव पठ्यते 'रसगुणबहुलानि' इत्यादि; तेन तत्रापि रसादिभिरेव बहुलशब्दो योज्यः । सर्वकार्यद्रव्याणां पाञ्चभौतिकत्वेऽपि पृथिव्याद्युत्कर्षेण पार्थिवत्वादि ज्ञेयम् । सङ्गतः काठिन्यं, स्थैर्यम् अविचात्यम् । बन्धनं परस्परयोजनं, प्रह्लादः शरीरेन्द्रियतर्पणम् । सूक्ष्मं सूक्ष्मस्रोतोऽ-

१ 'असिञ्चर्य' इत्यसिञ्च प्रकरणे, तेन पाञ्चभौतिकत्वं यद्ब्रह्मणां वदायुर्वेदसिद्धान्तः, न तु शास्त्रान्तरस्थैर्यः; नैवाधिकादिभिः पाञ्चभौतिकत्वानभ्युपगमात् इति शिवदाससेनः । २ 'पार्थिवानीति पृथिवीभूतबहुलानीत्यर्थः । पञ्चमाप्यानीत्यादि बोध्यम्' इति शिवदाससेनः ।

नुसारि । प्रभा वर्णप्रकाशिनी वीतिः; यदुक्तं—“वर्णमाकामतिच्छाया प्रभा वर्णप्रकाशिका” (इं. अ. ७) इत्यादि । विचरणं विचारो गतिरित्यर्थः । सौषिर्यं रन्ध्रबहुलता । अत्राकाशबाहुल्यं द्रव्यस्य पृथिव्यादिभूतान्तरालपत्वेन भूरित्यक्ताकाशात्वेन च ज्ञेयं, यदेव भूरिच्छिषिरे तन्नाभसं; किंवा आकाशगुणबहुलत्वेन नाभसं द्रव्यमित्युच्यते ॥ ११ ॥

अनेनोपदेशेन नानौपधिभूतं जगति किञ्चिद्ब्रह्ममुपलभ्यते तां तां युक्तिमर्थं च तं तमभिप्रेत्य ॥ १२ ॥

अनेनेति प्रतिनियतद्रव्यगुणोपदेशेन; यत् पार्थिवादि द्रव्यं यद्गुणं तद्गुणे देहे संपाद्ये तद् भेषजं भवतीत्यर्थः । तच्च पार्थिवादि द्रव्यं न सर्वथा न च सर्वस्मिन् व्याधौ भेषजमित्याह—तां तां युक्तिमित्यादि—युक्तिमिति उपायम्, अर्थमिति प्रयोजनम्, अभिप्रेत्येति अधिकृत्य; तेन केनचिदुपायेन क्वचित् प्रयोजने किञ्चिद्ब्रह्मसौषधं भवति न सर्वत्र । तेन यदुच्यते—वैरोधिकानां सर्वदाऽपथ्यत्वेन 'नानौषधं द्रव्यम्' इति वचो विरोधि; तच्च भवति, वैरोधिकानि हि संयोगसंस्कारदेशकालघपेक्षाणि भवन्ति, वैरोधिकसंयोगाद्यभावे तु पथ्यान्यपि क्वचित् स्युः । यान्यपि (सर्वदाऽपि) स्वभावादेव विषममन्दकादीन्यपथ्यानि, तान्यप्युपाययुक्तानि क्वचित् पथ्यानि भवन्ति; यथा उदरे—“विषस्य तिलं दद्यात्” (चि. अ. १३) इत्यादि । यत्तु तृणाण्डप्रसृतीनि नोपयुज्यन्ते, अतो न तानि भेषजानीत्युच्यते; तथा, तेषामपि भेषजत्वेदाद्युपायत्वेन भेषजत्वात् ॥ १२ ॥

न तु केवलं गुणप्रभावादेव द्रव्याणि कार्मुकाणि भवन्ति; द्रव्याणि हि द्रव्यप्रभावाद्गुणप्रभावाद्ब्रह्मगुणप्रभावाच्च तस्मिंस्तस्मिन् काले तत्तदधिकरणमासाद्य तां तां च युक्तिमर्थं च तं तमभिप्रेत्य यत् कुर्वन्ति, तत् कर्म; येन कुर्वन्ति, तद्वीर्यं; यत्र कुर्वन्ति, तदधिकरणं; यदा कुर्वन्ति, स कालः; यथा कुर्वन्ति, स उपायः; यत् साधयन्ति, तत् फलम् ॥ १३ ॥

पार्थिवादिद्रव्याणां गुरुखादिगुणयोगाद्भेषजत्वमुक्तं, तेन गुणप्रभावादेव भेषजं स्यादिति शङ्कां निरस्त्याह—न तु केवलमित्यादि । द्रव्यप्रभावाद्यथा—दन्त्या विरेचकत्वं, तथा मणीनां विषादिहन्तुत्वमित्यादि । गुणप्रभावाद्यथा—उज्वरे तिकको रसः, शीतेऽमिरित्यादि । द्रव्यगुणप्रभावाद्यथा—कृष्णाजिनस्योपरीति, अत्रापि कृष्णत्वं गुणोऽस्ति च द्रव्यमभिप्रेतं; यथा वा—“मण्डलैर्जातरूपस्य तस्या एव पयः शृतम्” (चि. अ. २. पा. ३); तत्र मण्डलगुणयुक्तस्यैव जातरूपस्य कार्मुकत्वं । कथं कुर्वन्तीत्याह—तस्मिंस्तस्मिन्नित्यादि । तां तां युक्तिमासाधिति तां तां योजनां प्राप्य । यत् कुर्वन्तीत्यादायुदाहरणं यथा—शिरोविरेचनद्रव्याणि यच्छिरोविरेचनं कुर्वन्ति, तच्छिरोविरेचनं

१ 'सर्वदाऽपि' इति क्वचित् पुस्तके नोपलभ्यते । २ 'गुणकारित्वम्' इति पा० ।

कर्म; येनोष्णादिकारणेन शिरोविरेचनं कुर्वन्ति, तद्वीर्यं, वीर्यं शक्तिः, सा च द्रव्यस्य गुणस्य वा; यत्र शिरोविरेचनं कुर्वन्ति तदधिकरणं शिरः, नान्यत्राधिकरणे शिरोविरेचनद्रव्यं प्रभवतीत्यर्थः; यदेति वसन्तादौ शिरोगौरवादिभ्युक्तिं च काले, एतेनाकाले शीते शिरोविरेचनं सत्त्वत्वाच्च कर्मुक्तं, किन्तु स्वकाल एव; यथा येन प्रकारेण प्रथमानवपीडनादिना तथा “प्रसारिताङ्गमुत्तानं शयने संस्तारास्तुते । ईषत्प्रलम्बशिरसं संवेद्य चावृत्तेश्चणम्” —इत्यादिना विधिना कुर्वन्ति, स उपायः; यत् साधयन्ति शिरोगौरवश्लाघुर्परमं, तत् फलं; फलम् लक्ष्येयम् । कर्म कार्यं साधनम्, लक्ष्यं फलं साध्यं; यथा—यागनिष्पाद्यो धर्मः कार्यतया कर्म, तज्जन्त्यस्तु स्वर्गादिर्लक्ष्यः फलम्; एवं वमनादिष्वपि कर्माधिकरणद्युक्त्येयम् ॥ १३ ॥

भेदश्चैषां त्रिषधिविधविकल्पो द्रव्यदेशकालप्रभावाद्भवति, तमुपदेक्ष्यामः ॥ १४ ॥

संप्रति द्रव्यमभिधाय विवृतानां रसानामेव भेदमाह—भेदश्चैषामित्यादि । प्रभावशब्दो द्रव्यदेशकालः प्रत्येकं युज्यते; तत्र द्रव्यप्रभावाद्यथा—‘सोमगुणातिरेकान्मधुरः’ इत्यादि; देशप्रभावाद्यथा—हिमवतः द्राक्षादादिमाषीनि मधुराणि भवन्त्यन्यत्राम्लानीत्यादि; कालप्रभावाद्यथा—बालान्नं सकषायं तरुणमम्लं पक्वं मधुरं, तथा हेमन्ते ओषधो मधुरा वर्षास्मल्ला इत्यादि । अमिसंयोगादयो येऽन्ये रसहेतवस्तैस्मिन् काले द्रव्ये वाऽन्तर्भावनीयाः १४ स्वादुरम्लादिभिर्योगं शेषैरम्लादयः पृथक् । यान्ति पञ्चदशैतानि द्रव्याणि त्रिरसानि तु ॥ १५ ॥

भेदमाह—स्वादुरित्यादि । तत्र स्वादुरम्लादियोगात् पञ्च, शेषैरिति आदित्वेनोपयुक्तादन्यैः; तेनाम्लस्य लवणदियोगाच्चत्वारि, एवं लवणस्य कट्टादियोगात्रीणि, कटुकस्य तिक्तकषाययोगाद्वै, तिक्तस्य कषाययोगादेकम्, एवं पञ्चदश त्रिरसानि ॥ १५ ॥ पृथगम्लादियुक्तस्य योगः शेषैः पृथग्भवत् । मधुरस्य तथाऽम्लस्य लवणस्य कटोस्तथा ॥ १६ ॥ त्रिरसानि यथासंख्यं द्रव्याण्युक्तानि विंशतिः ।

त्रिरसमाह—पृथगित्यादि । मधुरस्याम्लादिरसचतुष्टयेन पृथगित्येकैकशो युक्तस्य शेषैर्लवणादिभिर्योगो भवति; तत्र मधुर-

१ “शिरोगौरवश्लाघुपशमम्” इति पा० । २ “द्रव्यभेदमभिधाय रसभेदमाह—भेदश्चैषामित्यादि” इति शिवदाससेनः । ३ “एतच्चोपलक्षणं, तेनामिसंयोगादयोऽपि रसभेदहेतवो ब्रूयाः, इति शिवदाससेनः । ४ “स्वादुरम्लादियोगात् पञ्च, तद्यथा-मधुराम्लं १, मधुरलवणं २, मधुरकटुकं ३, मधुरतिक्तं ४, मधुरकषायम् ५ इति । शेषैरित्यादित्वेनोपयुक्तादन्यैरम्लादयः पृथग्योगं यान्ति, तेनापरे दश; तथाहि—अम्लस्य प्रत्येकं लवणादिचतुष्कयोगाच्चत्वारः—अम्ललवणम् १, अम्लकटुकम् २, अम्लतिक्तम् ३, अम्लकषायम् ४, इति; तथा लवणस्य कट्टादियोगाच्चत्वारः—लवणकटुकं १, लवणतिक्तं २, लवणकषायम् ३, इति; कटुकस्य तिक्तकषाययोगाद्वै भेदा—कटुतिक्तं १, कटुकषायम् २, इति; तिक्तस्य कषाययोगादेकः—तिक्तकषायम् १; १५३ हि त्रिरसानि द्रव्याणि पञ्चदश भवन्ति” इति शिवदाससेनः ।

स्याम्लयुक्तस्य शेषलवणादियोगाच्चत्वारि, तथा मधुरस्य लवणयुक्तस्य कट्टादियोगात्रीणि, तथा कटुकयुक्तस्य तिक्तकषाययोगादेकम्, एवं मधुरेणादित्येन दश । एवमम्लस्यादित्येन तस्य लवणयुक्तस्य कट्टादियोगात्रीणि; तथा कटुकयुक्तस्य शेषाभ्यां योगाद्वै, एवं तिक्तयुक्तस्य कषाययोगादेकम्, एवमम्लस्य षट् । अनेनैव न्यायेन लवणस्य त्रीणि, कटोश्चैकमेव; एवं मिलित्वा त्रिरसानि विंशतिः ॥ १६ ॥ वैश्यकन्ते तु चतुष्केण द्रव्याणि दश पञ्च च ॥ १७ ॥ स्वाद्वम्लौ सहितौ योगं लवणायैः पृथगन्तौ ।

१ “इदानीं त्रिरसद्रव्याणां विंशतिभेदानाह—पृथगम्लेत्यादि । मधुरस्य अम्लादिरसचतुष्टयेन पृथगित्येकैकशो युक्तस्य शेषैर्लवणादिभिर्योगो भवेत्, तत्र मधुरस्याम्लयुक्तस्य शेषैर्लवणादिभिर्योगाच्चत्वारो भेदाः—मधुराम्ललवणं १, मधुराम्लकटुकं २, मधुराम्लतिक्तं ३, मधुराम्लकषायम् ४ इति; तथा मधुरस्य लवणयुक्तस्य शेषैः कट्टातिक्तकषायैः योगाच्चत्वारः—मधुरलवणकटुकं १, मधुरलवणतिक्तं २, मधुरलवणकषायम् ३ इति; तथा मधुरस्य कटुकयुक्तस्य तिक्तकषाययोगाद्वै—मधुरकटुतिक्तं १, मधुरकटुकषायम् २ इति; एवं मधुरस्य तिक्तयुक्तस्य कषाययोगादेकः—मधुरतिक्तकषायम् ३ इति; एवमम्लस्य लवणयुक्तस्य प्रत्येकं कट्टातिक्तकषाययोगाच्चत्वारः—अम्ललवणकटुकम् १, अम्ललवणतिक्तम् २, अम्ललवणकषायम् ३ इति; तथा तस्यैव कटुकयुक्तस्य तिक्तकषाययोगाद्वै—अम्लकटुतिक्तम् १, अम्लकटुकषायम् २ इति; तथाऽम्लस्य तिक्तयुक्तस्य कषाययोगादेकः—अम्लतिक्तकषायम् ३ इति; एवं लवणस्य कटुकयुक्तस्य तिक्तकषाययोगाद्वै—लवणकटुतिक्तं १, लवणकटुकषायम् २ इति; तथा लवणस्य तिक्तयुक्तस्य कषाययोगादेकः—लवणतिक्तकषायम् ३ इति; तिक्तयुक्तस्य कषाययोगादेकः—कटुतिक्तकषायः १ इति; मिलित्वा त्रिरसानि द्रव्याणि विंशतिर्भवन्ति” इति शिवदाससेनः ।

२ “चतुष्कसंयोगेन पञ्चदशभेदानाह—वश्यकन्ते इत्यादि । सहिताविति मिलितौ स्वाद्वम्लौ लवणापैश्वर्यभिः पृथगेकैकशो योगं गतौ शेषैः कटुतिक्तकषायैः पृथग्योगं चतुष्परससंख्यया यातो गच्छतः; तेन पञ्च भेदाः—मधुराम्ललवणकटुकं १, मधुराम्ललवणतिक्तं २, मधुराम्ललवणकषायं ३, मधुराम्लकटुतिक्तं ४, मधुराम्लकटुकषायं ५, मधुराम्लतिक्तकषायम् ६ इति । अम्लपरित्यागात्प्राशुतरो भेदानाह—सहितविति इत्यादि । मिलितौ स्वादुलवणौ कट्टादिभिः कटुतिक्तकषायैः पृथग्युक्तौ, शेषैरिति यथाक्रमं तिक्तकषायकटुभिः पृथग्योगं यातो गच्छतः; तेन त्रयो भेदाः—स्वादुलवणकटुतिक्तं १, स्वादुलवणतिक्तकषायं २, स्वादुलवणकषायकटुकम् ३ इति । अत्रापेक्षया शेषाणां बहुत्वाद्बहुवचनमुपपन्नम् । लवणपरित्यागात् पुनश्चतुर्धा भेद इत्याह—स्वादूणी तथेति; स्वादूष्णावपि शेषाभ्यां तिक्तकषायाम्नां योगं यातः—स्वादुकटुतिक्तकषायम् १, एवं चतुर्धा मधुरयोगेन दश भेदाः । मधुराम्लपरित्यागात् पञ्च भेदानाह—कट्टापैरित्यादि । अम्ललवणौ कट्टाद्यैः कटुतिक्तकषायैः पृथग्युक्तौ यथाक्रमं शेषैस्तत्तिक्तकषायकटुभिः पृथग्योगं यातो गच्छतः; तेन त्रयो भेदाः—अम्ललवणकटुतिक्तम् १, अम्ललवणतिक्तकषायम् २, अम्ललवणकषायकटुकम् ३ इति । लवणपरित्यागाच्चतुर्थं भेदमाह—शेषैरम्लकटू तथेति; अम्लकटू शेषैरिति शेषाभ्यां तिक्तकषायाम्नां योगं यातो गच्छतः; अत्र शेषैरिति जातौ बहुवचनम्; अम्लकटुतिक्तकषायम् १ । मधुराम्लपरित्यागात् पञ्चमो भेद इत्याह—युज्येते त्वित्यादि । लवणकटुतिक्तकषायम् १ । तद्वै चतुष्के पूर्व दश निमित्तित्वा पञ्चदश भेदा उक्ताः” इति शिवदाससेनः ।

योगं शेषैः पृथग्यातश्चतुस्करससंख्यया ॥ १८ ॥
 सहितौ स्वादुलवणौ तद्वत् कट्वादिभिः पृथक् ।
 युक्तौ शेषैः पृथग्योगं यातः स्वादुषणौ तथा ॥ १९ ॥
 कट्वाद्यैरम्ललवणौ संयुक्तौ सहितौ पृथक् ।
 यातः शेषैः पृथग्योगं शेषैरम्लकटू तथा ॥ २० ॥
 युज्यते तु कषायेण सतिक्तौ लवणोषणौ ।

चतुस्ते स्वादुम्लवादित्थितौ लवणादिभिरैकैकयेन युक्तौ
 शेषैः कट्वादिभिर्योगात् षड् भवन्ति । स्वादुलवणौ सहितौ
 आदित्थितौ, कट्वादिभिरिति कटुतिक्ताभ्यां पृथग्युक्तौ, शेषैरिति
 तित्तकषायभ्यां, तेनैव बहुवचनं जातौ बोद्धव्यम्; एवं त्रीणि ।
 स्वादुषणौ तथेत्यनेन स्वादुकटुतिक्तकषायरूपमेकम् । कट्वा-
 द्यैरेखादावपि बहुवचनं जातौ । अम्ललवणौ संयुक्तौ कटुना
 सहितौ शेषाभ्यां योगाद्, तथा अम्ललवणौ तित्तयुक्तौ शेषयोगा-
 देकम् । अम्लकटू तथेत्यनेनाम्लकटुतिक्तकषायरूपमेकम् ।
 युज्यते त्विलादिना चैकम् । एवं पञ्चदश चतुर्-
 सानि १७-२० ॥—

पट् तु पञ्चरसान्याहुरेकैकस्यापवर्जनात् ॥ २१ ॥

पट् चैवैकरसानि स्युरेकं पञ्चसमेव तु ।

अपवर्जनादिति^१ लागात् । अत्र च रसानां गुणत्वेनैकस्मिन्
 द्रव्ये समवायो योगशब्देनोच्यते ॥ २१ ॥—

इति त्रिषष्टिर्द्रव्याणां निर्दिष्टा रससंख्यया ॥ २२ ॥

त्रिषष्टिः स्यात्ससंख्येया रसानुरसकल्पनात् ।

रसांस्तरतमाभ्यां तां संख्यामतिपतन्ति हि ॥ २३ ॥

रससंसर्गस्य प्रकारान्तरेणासंख्येयतामाह—त्रिषष्टिः स्या-
 दित्यादि । अनुरसोऽपि वक्ष्यमाणः । अत्र च त्रिषष्ट्यात्मक-
 रसे रसानुरसकल्पना नास्ति, केचले मधुरादौ तदभावात्; तेन
 यथासंभवं सप्तपञ्चाशत्संयोगविषयं रसानुरसकल्पनं हेयम् ।
 किंवा, एकरसेऽप्यनुरसोऽस्त्येवाव्यपदेशः । प्रकारान्तरेणा-
 प्यसंख्येयतामाह—रसास्तरतमाभ्यामित्यादि । मधुरमधुरतर-
 मधुरतमादिभेदादसंख्येयता रसानां भवतीति भावः । किंवा,
 रसानुरसत्वेनैव षाडसंख्येयता तत्रैवायं हेतुः—रसास्तरतमा-
 भ्यामित्यादि ॥ २१ ॥ २३ ॥

१ “पञ्चके षड्भेदानाह—षष्टित्यादि । अपवर्जनादिति लागात्;
 यथा—मधुरत्यागादिम्ललवणकटुतिक्तकषायम् १, एवमम्लत्यागान्मधु-
 रलवणकटुतिक्तकषायं २, लवणपरित्यागान्मधुराम्लकटुतिक्तकषायं ३,
 कटुकल्यागान्मधुराम्ललवणतिक्तकषायं ४, तित्तल्यागान्मधुराम्ललवण-
 कटुकषायं ५, कषायत्यागान्मधुराम्ललवणकटुतिक्तम् ६” इति शिव-
 दाससेनः । २ “अपवर्जनादिति स्फोटनात्” इति पा० । ३ “रसा-
 नां रसकल्पनात्” इति पा० । ४ “रसास्तरतमाभ्यस्ता” इति पा० ।

संयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिषष्टिषा ।

रसानां तत्र योग्यत्वात् कल्पिता रसचिन्तकैः ॥ २४ ॥

एवमसंख्येयत्वेऽपि त्रिषष्टिविधैव कल्पना चिकित्साव्यव-
 हारार्थमिहाचार्यैः कल्पितेत्याह—संयोगा इत्यादि । तत्र योग्य-
 त्वादिति तत्र स्वस्यातुरहितचिकित्साप्रयोगेऽनतिसंक्षेपविस्तर-
 रूपतया हितत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥

कचिदेको रसः कल्प्यः संयुक्ताश्च रसाः कचित् ।

दोषौषधादीन् संचिन्त्य भिषजा सिद्धिमिच्छता २५

द्रव्याणि द्विरसादीनि संयुक्ताश्च रसान् बुधाः ।

रसानेकैकशो वाऽपि कल्पयन्ति गदान् प्रति ॥ २६ ॥

तमेव चिकित्साप्रयोगमाह—कचिदित्यादि । अत्रापिग्रह-
 णाद्देशकालबलादीनामनुक्तानां ग्रहणम् । एतदेव संयुक्तासंयुक्तर-
 सकल्पनं भिन्नरसद्रव्यमेलकाद्वाऽनेकरसेकद्रव्यप्रयोगादेकरसद्र-
 व्यप्रयोगाद्वा भवतीति दर्शयन्नाह—द्रव्याणीत्यादि । द्विरसा-
 दीनि उत्पत्तिसिद्धिद्विरसत्रिरसादीनि; द्विरसं यथा—कषायमधुरो
 मुद्रः; त्रिरसं यथा—“मधुराम्लकषायं च विष्टम्भि गुरु शीत-
 लम् । पित्तलेप्यमहं भव्यं” (सू. अ. २७) इत्यादि; चतु-
 रसस्तिलः, यदुक्तं—“स्निग्धोष्णमधुरस्तिक्तः कषायः कटुक-
 स्तिलः” (सू. अ. २७); पञ्चरसं त्वामलकं हरीतकी च,
 “शिवा पञ्चरसा” इत्यादिवचनात्; व्यक्तषड्सं तु द्रव्यमिहा-
 नुक्तं, विषं त्व्यक्तषड्संसंयुक्तं; हारीते त्वेणमांसं व्यक्तषड्सं-
 संयुक्तमुक्तम् । एवं द्विरसादिद्रव्ययोगाद्विरसाद्युपयोगः । तथा
 संयुक्ताश्च रसानिति एकैकरसादिद्रव्यमेलकात् संयुक्ताश्च रसाने-
 कैकशः कल्पयन्ति प्रयोजयन्ति । गदान् प्रतीतिं प्राधान्येन,
 तेन स्वस्थवृत्तेऽपि बोद्धव्यं; किंवा, द्विरसादिभेदो गद एव,
 स्वस्थे तु सर्वैरसप्रयोग एव; यदुक्तं—“समसर्वैरसं सामर्थ्यं
 समधातोः प्रशस्यते” (सू. अ. ७) इति । एवं च व्याख्याने
 सति ‘कचिदेको रसः’ इत्यादिना समसस्य न पौनरुक्त्यम् ।
 किंवा, ‘कचिदेको रसः’ इत्यादिना खमतमुक्तम्, अत्रैवार्थं
 ‘द्रव्याणि द्विरसादीनि’ इत्यादिनाऽऽचार्योन्तरसंमतिं दर्शयति;
 अत एवान्याचार्यान्तराभिप्रायेण कल्पयन्तीत्युक्तं, तेन न
 पौनरुक्त्यम् ॥ २५-२६ ॥

यः स्याद्रसविकल्पकः स्याच्च दोषविकल्पवित् ।

न सुहेन्द्रिकाराणां हेतुलिङ्गोपशान्तिर्बु ॥ २७ ॥

रसज्ञानफलमाह—यः स्यादित्यादि । अत्र रसविकल्पज्ञाना-
 देव व्याधिहेतुद्रव्यज्ञानं कृत्स्नमवर्द्धं, रसज्ञानेनैव प्रायः
 सकलद्रव्यगुणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । दोषविकल्पज्ञानाच्च लिङ्ग-
 ज्ञानं, यावद्धि लिङ्गं तत् सर्वं दोषविकल्पसंबद्धम् । रसदो-
 षविकल्पज्ञानात्तु भेषजज्ञानं, यतो रसतः स्वरूपज्ञानं भेष-
 जद्रव्यस्य, दोषतश्च भेषजप्रयोगविषयविज्ञानम् । किंवा, रसवि-
 कल्पाच्च तथा दोषविकल्पाच्च हेत्वादिज्ञानं पृथगेव वक्तव्यं;
 रसभेदादि तत्कार्यं लिङ्गमपि ज्ञायते, हेतुभेषजविज्ञानं तु

१ तत्र योगित्वात् इति पा० । २ उपशान्तिः चिकित्सा ।

रसभेदविज्ञानादेव वक्तव्यं, यतो रसभेदवद्भवमेव विकाराणां हेतुर्मेव च भवतीति; एवं दोषभेदं ज्ञात्वा च तस्य समानं हेतुं प्रत्येति, दोषविरोधि च द्रव्यं भेषजमिति । तद्युक्तमुक्तं-न स मुख्यद्विकाराणां हेतुर्लक्षणोपशान्तिरिति ॥ २७ ॥

व्यक्तः शुष्कस्य चादौ च रसो द्रव्यस्य लक्ष्यते । विपर्ययेणानुरसो रसो नास्ति हि सप्तमः ॥ २८ ॥

पूर्वोक्तसामानुरसलक्षणमाह—व्यक्त इत्यादि । शुष्कस्य चेति चकारादादस्य च, आदौ चेति चकारादन्ते च; तेन शुष्कस्य वाऽऽदस्य वा प्रथमजिह्वासंबन्धे वाऽऽस्वादान्ते वा यो व्यक्तात्वेन मधुरोऽयमम्लोऽयमित्यादिना विकल्पेन गृह्यते, स व्यक्तः; यस्तत्कावस्थाचतुष्टयेऽपि व्यक्तो नोपलभ्यते, किंतु ह्यव्यपेक्षयतया छायामात्रेण कार्यदर्शनेन वा गीयते, सोऽनुरस इति वाक्यार्थः । यतश्च मधुरादय एव व्यक्ताव्यक्तत्वाभ्यां रसानुरसत्वाः, अतोऽव्यक्तो नाम सप्तमो रसो नास्ति । अयं चार्थः पूर्व प्रतिषिद्धोऽप्यनुगुणस्पष्टहेतुप्राप्त्या पुनर्निषिध्यते । अन्ये त्वाहुः—शुष्कस्य चेत्यनेन यस्य द्रव्यस्य शुष्कस्य चार्द्रस्य चोपयोगः, तत्र शुष्कावस्थायां योऽव्यक्तः स रस उच्यते; यस्तत्कावस्थायां व्यक्तः सन् शुष्कावस्थायां नैतुयाति, नासौ रसः, किन्त्वनुरसः । यथा—पिप्पल्या आर्द्राया मधुरो रसो व्यक्तः, शुष्कावास्तु पिप्पल्याः कटुकः; तेन कटुक एव रसः पिप्पल्याः, मधुरस्त्वनुरसः; यस्तु ब्राह्मदीना-मार्द्रावस्थायां शुष्कावस्थायां च मधुर एव, तत्र विप्रति-र्यैतिपि नास्ति, तेन तत्र मधुर एव रसः; नित्यादप्रयोज्यानां तु काजितकदाचीनामादौ व्यक्तो य उपलभ्यते रसः, अनु चोपलभ्यते यः सोऽनुरसो युक्तस्तत्कावधिः; तथा, आर्द्रावस्थायां शुष्कावस्थाविपरीतो यः पिप्पल्या इव मधुरः, सोऽनुरस इति । किंत्वाद्रोऽपि पिप्पली मधुररसैवेति पश्यामः, यतो वक्ष्यते—“लेष्मला मधुरा चार्द्रा गुर्वी खिराघा च पिप्पली” (सू. अ. २७) इति; मधुरस्य तत्रानुरसत्वे गुरुत्वलेष्मकर्तृत्वान्यनुपपन्नानि; तेन, आर्द्रा पिप्पली व्यक्तमधुररसैव, शुष्का तु मधुरानुरसेति युक्तम् ॥ २८ ॥

परापरत्वे युक्तिश्च संख्या संयोग एव च । विभागश्च पृथक्त्वं च परिमाणमथापि च ॥ २९ ॥ संस्कारोऽभ्यास इत्येते गुणा ज्ञेयाः परादयः । सिद्धयुपायाश्चिकित्साया लक्षणेस्तान् प्रवक्ष्महे ३० देशकालवयोमानपाकवीर्यरसादिषु । परापरत्वे, युक्तिश्च योजना या तु युज्यते ॥ ३१ ॥ संख्या स्यादणितं, योगः सह संयोग उच्यते । द्रव्याणां द्रव्यसर्वैककर्मादित्यस्य एव च ॥ ३२ ॥ विभागस्तु विभक्तिः कर्मज्ञेययोगो भागशो ग्रहः । पृथक्त्वं स्यादसंयोगो वैलक्षण्यमनेकता ॥ ३३ ॥

१ ‘रसभेदविज्ञाने’ इति पा० । २ ‘शुष्कावस्थां न याति’ इति पा० । ३ ‘विप्रतिपत्तिरेव’ इति पा० ।

परिमाणं पुनर्मोतं, संस्कारः करणं मतम् । भावाभ्यसनमभ्यासः शीलनं सततक्रिया ॥ ३४ ॥ इति स्वलक्षणैकता गुणाः सर्वे परादयः । चिकित्सा यैरविदितैर्न यथावत् प्रवर्तते ॥ ३५ ॥

संप्रति पूर्वोक्तगुणादिगुणातिरिक्तान् परत्वापरत्वादीन् दश-गुणात् रसभेदविरोधेदृश्यानाह—परेत्यादि । तत्र परत्वं प्रधानत्वम्, अपरत्वंम् अप्रधानत्वम् । तद्विवरणं—देशकालेत्यादि । तत्र देशो महः परः, अनूपोऽपरः; कालो विसर्गः परः, आदानमपरः; वयस्तरुणं परम्, अपरमितरतः; मानं च शरीरस्य यथा वक्ष्यमाणं शरीरे परं, ततोऽन्यदपरं; पाकवीर्यरसास्तु ये यस्य योगिनस्ते तं प्रति पराः, अयोगिकास्त्वपराः । आदिग्रहात् प्रकृतिबलवीर्यान् ग्रहणम् । किंवा, परत्वापरत्वे वैशेषिकेति ज्ञेये; तत्र देशापेक्षया सन्निकृष्टदेशसंबन्धिनमपेक्ष्य विदूदेश-संबन्धिनं परत्वं, सन्निकृष्टदेशसंबन्धिनं चापरत्वं भवति; एवं सन्निकृष्टविप्रकृष्टकालापेक्षया च स्थविरे परत्वं, द्यूति चापरत्वं भवति । वयःप्रसृतिषु परत्वापरत्वं यथासंभवं कालदेशकृतमेवं-होपयोगादुपचरितमप्यभिहितं, यतो न गुणे मानादौ गुणान्त-रसंभवः । युक्तिश्चेत्यादौ योजना दोषापेक्षया भेषजस्य समीचीनकल्पना, अत एवोक्तं—या तु युज्यते; या कल्पना यौगिकी भवति सा तु युक्तिरुच्यते, अयोगिकी तु कल्पनाऽपि सती युक्तिर्नोच्यते पुत्रोऽप्युपुत्रवत् । युक्तिश्चैवं संयोगपरिमाण-संस्काराद्यन्तर्गतस्याप्यनुपयुक्तत्वात् पृथगुच्यते । संख्यां लक्ष-यति—संख्येत्यादि । गणितमिहैकद्वित्रयादि । संयोगमाह—योग इत्यादि । सहेति मिलितानां द्रव्याणां योगः प्रसिद्धः, सहेत्यनेनेहाकिंचित्करं परस्परसंयोगं निराकरोति । तद्वेदमाह—द्रव्हेत्यादि । तत्र द्रव्यकर्मजो यथा—युध्यमानयोर्मैवयोः, सर्व-कर्मजो यथा—भाण्डे प्रक्षिप्यमाणानां भाषाणां बहुलमाषक्रिया-योगजः, एककर्मजो यथा—वृक्षवायसयोः । अनिल इति संयो-गस्य कर्मजत्वेनानिलत्वं दर्शयति । विभागमाह—विभागस्तिव-त्यादि । विभक्तिः विभजनम् । विभक्तिमेव विवृणोति—वियोग इति; संयोगस्य विगमो वियोगः । तैत् किं संयोगाभाव एव वियोग

१ ‘संयोगमाह—योग इत्यादि । द्रव्याणां योगः संबन्ध इत्युक्ते अवयवावयविसंबन्धस्यापि संयोगत्वं स्यात्, अत आह—सहेति । साहिल्यरूपो योगः, स च पृथक्स्थितयोरेव भवतीति भावः । ननु विमुनोरपि संयोगः कुतो न स्यादित्याह—द्रव्यसर्वैककर्मज इति । द्रव्यकर्मजो यथा—युध्यमानयोर्मैवयोः, सर्वकर्मजो यथा—भाण्डे प्रक्षिप्यमाणानां भाषाणां बहुलमाषक्रियासंयोगजः, एककर्मजो यथा—वृक्षवायसयोः; पततोपलक्षणं, तेन संयोगोऽपि बोध्यः, यथा—अङ्गुलीतरुसंयोगादस्तासत्संयोगः, एतेन विमुद्रययोरुक्तका-रणमावादेव संयोगो नास्तीति भावः । ननु, संयोगोऽनिल एव कारणापेक्षः, विमुनोस्तु संयोगो निल एव भविष्यतीत्याह—अनिल एतेति । एतेत्यवधारणे । निलः संयोगो न संबन्धेव, अस्मिन्पूर्विकायाः प्राप्तेः संयोगत्वात्; नित्यत्वे च तद्विरोधाच्च इति शिवदा-ससेनः । २ ‘स’ इति पा० ।

इत्याह—भागशो ग्रह इति ।—विभागशो विभक्तत्वेन ग्रहणं यतो भवतीति भावः; तेन विभक्तिरिषोभा भावरूपा प्रतीतिः, न संयोगाभावात्त्रां भवति, किंतिर्हि भावरूपविभागगुणयुक्ता ईत्यर्थः । पृथक्त्वं तु 'इदं द्रव्यं पटलक्षणं, घटात् पृथग' इत्यादिका बुद्धिर्यतो भवति, तत् पृथक्त्वं भवति । तच्चाचार्यैर्नैवियेनाह—पृथक्त्वमित्यादि । तत्र यत् सर्वथाऽसंयुज्यमानयोरिव नेरुहिमाचलयोः पृथक्त्वम्, एतदसंयोग इत्यनेनोक्तम् । तथा संयुज्यमानानामपि पृथक्त्वं विजातीयानां मण्डिपचराहारीनां, तदाह—वैलक्षण्यमित्यादि ।—विशिष्टलक्षणयुक्तत्वलक्षितं विजातीयानां पृथक्त्वमित्यर्थः । तथैकजातीयानामप्यविलक्षणानां भाषाणां पृथक्त्वं भवतीत्याह—अनेकतेति । एकजातीयेषु हि संयुक्तेषु न वैलक्षण्यं नाप्यसंयोगः, अथ चानेकता पृथक्त्वरूपा भवतीति भावः । किंवा, पृथक्त्वं गुणान्तरमिच्छन् लोकव्यवहारायैव संयोगवैलक्षण्येनैकतारूपमेव यथोदाहृतं पृथक्त्वं दर्शयति । मानं प्रत्याहकादितुलादिमेवम् । कर्णं गुणान्तराधायकत्वं संस्करणमित्यर्थः; यद्वक्ष्यति—“संस्कारो हि गुणान्तराधानमुच्यते” (वि. अ. १) इति । भावस्य षष्टिकदिव्यान्ध्यामादेश्वाभ्यसनमभ्यासः । अभ्यसनमेव लोकप्रसिद्धाभ्यां पर्यायाभ्यां विवृणोति—शीलनं सततक्रियेति; यं लोकाः शीलनसततक्रियाभ्यामभिदधति सोऽभ्यास इति भावः । अयं च संयोगसंस्कारविशेषरूपोऽपि विशेषेण चिकित्सोपयुक्तत्वात् पृथगुच्यते । न यथावत् प्रवर्तत इति वचनेन शब्दादिषु च गुणविद्विषु च परादीनामप्राधान्यं सूचयति ॥ २९—३५ ॥

**गुणा गुणाश्रया नोक्तास्तस्याद्रसगुणान् मिषक् ।
विद्याद्रव्यगुणान् कर्तुरभिप्रायाः पृथग्विधाः ॥ ३६ ॥**

संप्रति रसानां परस्परसंयोगो गुण उक्तः, तथाऽग्रे च स्निग्धत्वादित्थं वाच्यः, स च गुणरूपसे न संभवतीति यथा रसानां गुणनिर्देशो बोद्धव्यस्तदाह—गुणा इत्यादि । गुणा गुणा-

१ 'विभागलक्षणमाह—विभागस्त्वित्यादि । विभक्तिरिति विभक्तिप्रतीतिहेतुविभाग इत्यर्थः । ननु विभाग एव न प्रमाणं, संयोगाभावात्सैव विभक्तिप्रतीतिहेतुत्वादित्याह—विभागशो ग्रह इति । 'तु' शब्दो वियोग इत्यनन्तरं द्रष्टव्यः; तेन वियोग एव विभागशो विभक्तत्वेन प्रतीतिहेतुः, न च तत्र विभागव्यवहारः । न च द्रव्ययोर्वैतमानः संयोगात्स्वभावतो विभक्तिप्रतीतिहेतुति वाच्यम्, अवयवव्यवहारोपि प्रसङ्गात्; नापि संयोगध्वंसो वियोगः, एकसंयोगानन्तरं पुनः संयुक्तयोर्बदरामलकयोः संयोगदशायामपि विभक्तिप्रत्ययप्रसङ्गादिति दिक्' इति शिवदाससेनः । २ 'सर्वदा' इति पा० । ३ 'गुणान्तरमन्विच्छन्' इति पा० । ४ 'पृथक्त्वं लक्षयति—पृथक्त्वं स्यादित्यादि । इदमस्मात् पृथगन्यर्थान्तरमित्यादिव्यवहारो यतो भवति, तत् पृथक्त्वं' इति शिवदाससेनः । ५ 'गुणा गुणाश्रया नोक्ता' इति सगुणत्वे द्रव्यत्वेप्रसङ्गादिति भावः, तस्मादसनिर्दिष्टान् गुणान् द्रव्यगुणानेव विधात्, एकास्मैतमवायेनोपचारादिति भावः' इति शिवदाससेनः । 'गुणद्वयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादी रसाश्रये । रसेषु ध्वपदित्यन्ते साहचर्योपचारतः' (वा. सू. अ. ९) इति वामभट्टः ।

श्रया नोक्ता इति दीर्घञ्जोवित्तीयं "समवायी तु निश्चेष्टः कारणं गुणः" (सू. अ. १) इत्यनेन । रसगुणानिति रसे स्निग्धवादीन् गुणाभिर्दिष्टान् तद्वशाधारद्रव्यगुणानेव विधात् । ननु, यदि द्रव्यगुणा एव ते, तत् किमिति रसगुणत्वेनोच्यन्त इत्याह—कर्तुरित्यादि; कर्तुरिति तत्त्वकर्तुः । अभिप्राया इति तत्र तत्रोपचारेण तथा सामान्यशब्दादिप्रयोगेण तत्त्वकरणबुद्धयः; सामान्यशब्दोपचारादिप्रयोगश्च प्रकरणादिवशादेव स्फुटत्वात् तथा प्रयोजनवशाच्च क्रियते । तच्च प्रकरणादि 'अतश्च प्रकृतं बुद्ध्वा' इत्यादौ दर्शयिष्यामः । इह च द्रव्यगुणानां रसेषु येषुपचरणं तस्यायमभिप्रायो—यत्—मधुरादिनिर्देशेनैव स्निग्धशीतादिगुणा अपि प्रायो मधुराद्यव्यभिचारिणो द्रव्ये निर्दिष्टा भवतीति न मधुरत्वं निर्दिश्य स्निग्धत्वादितिप्रतिपादनं पुनः पृथक् क्रियत इति ॥ ३६ ॥

अतश्च प्रकृतं बुद्ध्वा देशकालान्तराणि च ।

तत्त्वकर्तुरभिप्रायानुपायाश्चार्थमदिशेत् ॥ ३७ ॥

अभिप्रायपृथक्त्वे सति यथा ग्रन्थो बोद्धव्यस्तदाह—अतश्चेत्यादि । तत्र प्रकृतं तु बुद्ध्वा, यथा—“क्षाराः क्षीरं फले पुष्पम्” इत्यश्लोद्धिद्वगणस्य प्रकृतत्वात् क्षीरमिति लुब्धादिक्षीरेष्वक्षीरशब्देन वदेत् । देशान्तरं बुद्ध्वेति यथा—शिरसि शोधनेऽभिधीयमाने “किमिव्याधौ (सू. अ. २)” इति, तच्छिखरोक्तकिमिव्याधावेव भवति । कालान्तरं यथा—वसनकालेऽभिहितं “प्रतिग्रहाक्षोपहारयेत्” (सू. अ. १५) इति, तत्र प्रतिग्रहशब्देन पात्रमुच्यते, न तु ग्रहणं प्रतिग्रहः । तत्त्वकर्तुरभिप्रायानिति यथोक्तं रसेषु गुणारोपणं तद्वोद्धव्यम् । उपायानिति शास्त्रोपायान् तत्त्वमुक्तिरूपम् । अर्थम् अभिधेयम् । यद्यपि प्रकृतादयोऽपि तत्त्वकर्तुरभिप्राया एव, तथाऽपि यत्र प्रकृतत्वादि न स्फुटं प्रतीयते तत्र तत्त्वकर्तुरभिप्रायत्वेन बोद्धव्यम् ॥ ३७ ॥

पञ्चविभक्तीः प्रवक्ष्यामि रसानामत उत्तरम् ।

पदं पञ्चभूतप्रभवाः संख्याताश्च यथा रसाः ॥ ३८ ॥

पञ्चविभक्तीरिति मधुरादिष्वविभागानित्यर्थः । पदं पञ्चभूतप्रभवा इति पञ्चभूतप्रभवाः सन्तो यथोक्तेन प्रकारेण 'सोमगुणातिरेकात्' इत्यादिना यथा पदं संख्याताः पदसंख्यापारिच्छिन्ना भवन्ति, तथा वक्ष्यामीति योजना ॥ ३८ ॥

सौम्याः खल्वापोऽन्तरिक्षप्रभवाः प्रकृतिशीता लघ्वश्चाव्यक्तरसाश्च, तास्वन्तरिक्षाद्भक्ष्यमाना भ्रष्टाश्च पञ्चमहाभूतगुणसमन्विता जङ्गमस्यावराणां

१ प्रकृतं प्रकरणम् । २ गङ्गाधरसु 'पञ्चमहाभूतविकारगुणसमन्विताः' इति पठित्वा 'तत्काले पञ्चमहाभूतानां विकारभूता पृतादाकाशपवनवायुर्वायुः तथा सततमाकाशे समुद्ध्रियमाना भोमाक्षरसेनवसेषां गुल्फादिगुणसमन्विताः सत्यसद्व्योमानां सेनिक्याणां प्राणिनां मनुष्यादीनां स्थावराणां च वृक्षादीनां सूतीरभिप्रायन्ति' इति व्याख्यानयति ।

भूतानां मूर्तारमिणीयन्ति, तासु मूर्तिषु पडमि-
मूर्च्छन्ति रसाः ॥ ३९ ॥

संप्रति रसानामादिकारणमेव तावदाह—सौम्या इत्यादि ।
सौम्याः सोमदेवताकाः । अश्वमाना इति वदता भूमिसंबन्ध-
व्यतिरेकेणान्तरीक्षेतिः पृथिव्यादिरसमाणादिभिः संबन्धो रसौ-
रम्भको भवतीति दर्शयते । मूर्तारिति व्यक्तीः । अभिमिणीयन्तीति
तर्पयन्ति, किंवा जनयन्ति । अभिमूर्च्छन्ति रसा इति व्यक्तिं
यान्ति । अत्र चान्तरीक्षमुदकं रसकारणत्वे प्रधानत्वादुक्तं, तेन
क्षितित्थमपि स्थावरजङ्गमोत्पत्तौ रसकारणं भवत्येव ॥ ३९ ॥

तेषां षण्णां रसानां सौमगुणातिरेकान्मधुरो
रसः, पृथिव्यग्निभूयिष्ठत्वादम्लः, सलिलाग्निभूयि-
ष्ठत्वाल्लवणः, वाय्वग्निभूयिष्ठत्वात् कटुकः, वाय्वाका-
शातिरिक्तत्वात्तिक्तः, पवनपृथिवीव्यतिरेकात् क-
पाय इति । एवमेषां रसानां पदत्वमुपपन्नं न्यूनाति-
रेकविशेषान्महाभूतानां भूतानामिव स्थावरजङ्ग-
मानां नानावर्णाकृतिविशेषाः, पट्टुकत्वाच्च काल-
स्योपपन्नो महाभूतानां न्यूनातिरेकविशेषः ॥ ४० ॥

सौमगुणातिरेकादिति अतिरेकशब्देन सर्वेष्वेव रसेषु सर्व-
भूतसाधिव्यमस्ति, क्वचित् कस्यचिद्भूतगुणस्यातिरेकाद्रसविशेषो
भवतीति दर्शयति; एतच्च मधुरं प्रति अनुगुणातिरिक्तत्वं विशेष-
णोत्पत्तौ कारणत्वेन हेतुः, यच्चाधारकारणत्वमर्था, तत् सर्वसा-
धारणम् । एवं लवणेऽप्यप्यं कारणत्वं हेतुम् । लवणस्तु सुश्रुते
पृथिव्यग्रयतिरेकात् पठितः, अस्मिन् विरोधे कार्यविरोधो
नास्त्येव । ननु, उष्णशीताभ्यामग्निमिसलिलाभ्यां कृतस्य लवण-
स्याप्युष्णशीतत्वेन भवितव्यं, तद्वर्णं कथमुष्णं भवति ? नैवं,
यतो भूतानामयं स्वभावः—यत्—केनचित् प्रकारेण सजि-
विष्टाः कश्चिद्गुणमारभन्ते, न सर्वम् । यथा—मङ्गुष्ठकेऽङ्गिर्मधुरो
रसः क्रियते, न ज्ञेहः; तथा सैन्धवे वह्निनाऽपि नोष्णत्वमार-
भ्यते । अयं च भूतानां सजिविशेषोऽदृष्टप्रभावकृत एव, स च

१ 'वायु' इति पा० । २ 'पट्टरसम्भक्तः' इति पा० । ३ 'पृथ्वी-
सौमगुणातिरेकान्मधुरो रसः' इति पा० । यदाह वाग्भटः—“क्षमा-
न्मोक्षिष्माम्बुतेजःस्वभाव्यग्रयनिलो निलः । द्वयोर्लवणैः क्रमाद्वैतैर्मधु-
रादिरसोद्भवाः” (वा. सू. अ. १०) इति । 'पृथ्वीसौमगुणातिरेकान्म-
धुरो रसः, भूम्यग्निगुणभूयिष्ठत्वादम्लः, तोयाग्निगुणभूयिष्ठत्वाल्लवणः,
वाय्वग्निगुणभूयिष्ठत्वात् कटुकः, वाय्वाकाशगुणातिरेकात्तिक्तः, पवन-
पृथ्वीगुणातिरेकात् कपायः” इति योगीन्द्रनाथसेनसंमतः पाठः ।
४ 'ननु कारणाणां भूतानां पञ्चविधत्वेन कार्यस्यापि रसस्य पञ्चवि-
धत्वमेव युक्तमित्येवमेव पदत्वमुपपादयति—सौमगुणातिरेकादित्यादि ।
सोमो जलदेवता, तेन जलगुणातिरेकादित्यर्थः; किंवा सोमशब्देन
पृथिवीजलसंयोगेव ग्रहणम्, यमयोरपि सौमत्वात्; अत एव सुश्रु-
तेऽपि 'पृथिव्यम्बुगुणाद्भवत्यमधुर' इत्यादि । तथा तत्रैव 'पृथिव्य-
ग्निगुणाद्भवत्यल्लवणः, तोयाग्निगुणाद्भवत्यम्लः' इति यदुक्तं तदपि न
विरुध्यते, भूमिजलयोः सौम्यत्वेनैकरूपतया कार्यविरोधाभावात् इति
शिवदाससंमतः । ५ 'तच्च' इति पा० ।

सजिवैवाः कार्यदर्शनेनोद्देशः । तेन यत्र कार्यं दृश्यते तत्र
कल्प्यते, यथा—लवणे उष्णत्वादमिष्यन्तिदत्वाच्च जलमनु-
मीयते । आगमवेदनौघश्चायमर्थो नात्रास्मद्विधानां कल्पनाः
प्रसरन्ति । एतेन यदुच्यते—तोयवत् पृथिव्यादयोऽपि किमिति
पृथग्रसान्तरे न कुर्वन्ति, तथा तोयवातादिसंयोगादिभ्यः
किमिति रसान्तराणि नोत्पद्यन्त इति, तदपि भूतस्वभावापर्य-
युयोगादेव प्रत्युक्तम् । इह च कारणत्वं भूतानां रसस्य मधुर-
त्वादिविशेष एव निमित्तकारणरूपमुच्यते, तेन नीरसानामपि
हि दहनशीनां कारणत्वमुपपन्नमेव व्युत्पादितम् । रसभेदं
दृष्टान्तेन साधयन्नाह—एवमित्यादि । रसानां पदत्वं महाभूतानां
न्यूनातिरेकविशेषात् सौमगुणातिरेकपृथिव्यग्रयतिरेकादेः पट्ट-
त्वादकारणादुपपन्नं, पट्टभ्यः कारणभ्यः पट्टं कार्याणि भव-
न्तीति युक्तमेवेति भावः । भूतानां यथा नानवर्णाकृतिविशेषा
महाभूतानां न्यूनातिरेकविशेषात्, तथा रसानामपि । भूतानां
यथोक्तानामतिरेकविशेषहेतुमाह—पट्टुकत्वादित्यादि । पट्टु-
कत्वेन कालो नानाहेमन्तादिरूपतया कश्चिद्भूतविशेषं कश्चिद्-
धेयति, स चात्मकार्यं रसं पुष्टं करोति, यथा—हेमन्तकाले
सौमगुणातिरेको भवति, शिशिरे वाय्वाकाशातिरेकः, एवं तस्या-
क्षितौ योक्तोरसोत्पादक्रमेण वसन्तादावपि भूतोत्कर्षो हेतुः;
पट्टुकत्वाच्चैति चकारेणाहोरात्रकृतोऽपि भूतोत्कर्षो हेतुः, तथाऽ-
दृष्टकृतश्च; तेन हेमन्तादावपि रसान्तरोत्पादः कश्चिद्भूत-
न्युपपन्नो भवति । यद्यपि च, ऋतुभेदेऽपि भूतोत्कर्षविशेष
एव कारणं, यदुक्तं—“तावेतावर्कवायू” (सू. अ. ६) इत्यादि,
तथाऽपि बीजाङ्कुरकार्यकारणभाववत् संसारानादितयैव भूतवि-
शेषत्वाः कार्यकारणभावो वाच्यः ॥ ४० ॥

तत्राग्निमास्तत्मात्मका रसाः प्रायेणोर्ध्वभाजः,
लाघवाद्गत्यवनत्वाच्च वायोरूर्ध्वज्वलनत्वाच्च चङ्गेः;
सलिलपृथिव्यात्मकास्तु प्रायेणाधोभाजः, पृथिव्या
गुस्तत्वाभिन्नगत्वाच्चोदकस्य; व्यामिश्रात्मकाः पुन-
रभयतोभाजः ॥ ४१ ॥

भूतविशेषकृतं रसानां धर्मान्तरमाह—तत्रेत्यादि । प्राये-
णेति न सर्वं । रसा इति रसयुक्तानि द्रव्याणि । हवनत्वादिति
गतिमत्त्वात्; यद्यपि गतिरधोऽपि स्यात्, तथाऽपि लघुत्वपरि-
गतगतिरिह वायोरूर्ध्वमेव गमनं करोति, यथा—शाल्मलीतु-
लानाम् । हेत्वन्तरमाह—ऊर्ध्वज्वलनत्वाच्चाग्नेरिति; अग्नेरयू-
र्ध्वगतिर्तादित्यर्थः । निम्नगत्वमधोगत्वमेव ॥ ४१ ॥

तेषां षण्णां रसानामेकैकस्य यथाद्रव्यं गुणकर्मो-
पयन्युत्पात्तस्यासामः ॥ ४२ ॥

यथाद्रव्यमिति यद्यस्य रसस्य द्रव्यमाधारस्तदनतिक्रमेण । ए-
तेन रसानां गुणकर्मणि रसाधारे द्रव्ये बोद्धव्ये इति दर्शयति ४२

तत्र, मधुरो रसः शरीरसात्म्याद्रसहरधिरमांसमे-

१ 'हवनत्वात् तिर्यगूर्ध्वगतिमत्त्वात्' इति शिवदाससंमतः ।

दोऽस्थिमज्जोऽशुकाभिवर्धन आयुष्यः षडिन्द्रियप्रसादनो बलवर्णकरः पित्तविषमारास्तद्वस्त्रुणादाहप्रशमनस्त्वच्यः केदयः कण्ठ्यो बल्यः प्रीणनो जीवन्तस्तर्पणो बृंहणः स्त्र्यैकरः क्षीणक्षतसन्धानकरो घ्राणमुखकण्ठौष्ठजिह्वाप्रह्लादनो दाहमूर्च्छाप्रशमनः पदपदपिपीलिकानामिष्टतमः स्निग्धः शीतो गुरुश्च । स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः स्थौल्यमर्दवमालस्यमतिस्त्रमं गौरवमनन्नाभिलाषमशेदैर्बल्यमास्यकण्ठयोर्मांसाभिवृद्धिं श्वासकासप्रतिश्रयायलसकशीतज्वरानाहास्यमाधुर्यवमयुसंस्वास्त्रप्रणादागलगण्डगण्डमालाकृतीपदगलशोफवस्तिथमनीगलोपलेपाह्वयामयाभिष्यन्दानित्येवंप्रभृतीन् कफजान् विकारानुपजनयति (१) ;

तत्रेत्यादि । मधुर आदावुच्यते प्रशस्तायुष्यादियुगता प्रायः प्राणिभियतया च । षडिन्द्रियाणि मनसा समम् । जीवनः अभिघातादिमूर्च्छितस्य जीवनः । आयुष्यस्तु आयुःप्रकर्षकारित्वेन । क्षीणस्य सन्धानकरो धातुपोषकत्वेन; किंवा क्षीणश्वासो क्षतश्चेति, तेन क्षीणक्षतस्य उरःक्षतं संदधति । पदपदाद्यमीष्टत्वगुणकथनं प्रमेहपूर्वरूपादिज्ञानोपयुक्तम् । यदुक्तं—“मूत्रेऽभिघातान्ति पिपीलिकाश्च” (वि. अ. ६) इति, तथा रिष्टे वक्ष्यति—“यस्मिन् यन्ति मक्षिकाः” (इ. अ. ५) इति, अनेन च मधुरत्वं ज्ञायते । अक्ष्यामयेनैवाभिष्यन्दे लब्धे विशेषोपादानार्थं पुनर्बचनं; किंवा अभिष्यन्दो नासादिष्वपि हेयः ॥ (१) ॥

अम्भो रसो भक्तं रोचयति, अग्निं दीपयति, वेहं बृंहयति ऊर्जयति, मनो बोधयति, इन्द्रियाणि दृढीकरोति, बलं वर्धयति, वातमनुलोमयति, हृदयं तर्पयति, आस्यमास्त्रावयति, भुक्मपकर्षयति क्लेदयति जरयति, प्रीणयति, लघुरुष्णः स्निग्धश्च । स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो दन्तान् हर्षयति, तर्पयति, संमीलयत्यक्षिणीं, संवेजयति लोमानि, कफं विलापयति, पित्तमभिवर्धयति, रक्तं दूषयति, मांसं विदहति, कार्यं शिथिलीकरोति, क्षीणक्षतकृशदुर्बलानां श्वयथुमापादयति, अपि च क्षताभिहतदृष्टदग्धमग्नशून्यप्रच्युतावमृचितपरिसर्पितमर्दितच्छिन्नमभिविभ्रिष्टोद्वेष्टितोत्पिष्टादीनि पाचयत्यग्निस्त्वभावात्, परिदहति कण्ठमुरो हृदयं च (२) ;

हृदयं तर्पयतीति हृद्यो भवति । भुक्मपकर्षयतीति सारयति; क्लेदयति तथा जरयति भुक्मेव । अवमृज्जितं सूत्रविषैर्बन्तुभिः, परिसर्पितं च स्पर्शविशेषैः कारण्णादिभिः ॥ (२) ॥

लवणो रसः पाचनः क्लेदनो दीपनश्चावन्च्छेदनो भेदनस्तीक्ष्णः सरो विकास्यधः संस्यवकाशकरो घातहरः स्तम्भवन्धसङ्घातविघ्नमनः सर्वरसप्रत्यनीकभूतः, आस्यमास्त्रावयति, कफं विष्यन्धयति, मार्गान् विशोधयति, सर्वशरीरावयवान् मृदूकरोति, रोचयत्याहारम्, आहारयोगी, नाल्यर्थं गुरुः स्निग्ध उष्णश्च । स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः पित्तं कोपयति, रक्तं वर्धयति, तर्पयति, मूर्च्छयति, तापयति, दारयति, कुण्ठाति मांसानि, प्रगालयति कुष्ठानि, विषं वधयति, शोफान् स्फोटयति, दन्ताश्चावयति, पुंस्त्वमुपहन्ति, इन्द्रियाण्युपहृद्वि, वलिपलितखालित्यमापादयति, अपि च लोहितपित्ताम्बुपित्तवीसर्पवातरक्तविचर्चिकेन्द्रलुप्तप्रभृतीन्विकारानुपजनयति (३) ;

विकाही क्लेदच्छेदनः । अघः संसी विष्यन्दनशीलः । सर्वरसप्रत्यनीकभूत इति यत्र मात्रातिरेको लवणो भवति तत्र नान्यो रस उपलक्ष्यते । आहारयोगीति आहारे सदा युज्यते । मोहयति वैचित्त्यं कुरुते । मूर्च्छयतीति संज्ञानाशं करोति ॥ (३) ॥

कटुको रसो वक्रं शोधयति, अग्निं दीपयति, भुक्तं शोधयति, घ्राणमास्त्रावयति, चक्षुर्विरेचयति, स्फुटीकरोतीन्द्रियाणि, अलसकभ्वययूपचयोद्धोऽभिष्यन्दस्नेहस्वेदक्लेदमलानुपहन्ति, रोचयत्यशनं, कण्ठर्विनाशयति, वणानवसादयति, किमीन् हिनस्ति, मांसं विलिखति, शोणितसङ्घातं भिनत्ति, बन्धादिघ्ननत्ति, मार्गान् विवृणोति, श्लेष्माणं शमयति, लघुरुष्णो रुक्षश्च । स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो विपाकप्रभावात् पुंस्त्वमुपहन्ति, रसवीर्यप्रभावान्मोहयन्ति, ग्लापयति, सादयति, कर्शयति, मूर्च्छयति, नमयति, तमयति, अमयति, कण्ठं परिदहति, शरीरतापमुपजनयति, बलं क्षिणोति, तृष्णां जनयति; अपि च वाय्वग्निगुणबाहुल्याज्जमदबधुकमपतोदभेदैश्चरणभुजपाश्वरूपप्रभृतिषु मारुतजान् विकारानुपजनयति (४) ;

तिक्तो रसः स्वयमरोचिष्णुरव्यरोचकघ्नो विषघ्नः किमिधो मूर्च्छादाहकण्डूकुष्ठतृष्णाप्रशमनस्त्वब्धांसयोः स्थिरकरणो ज्वरघ्नो दीपनः पाचनः स्तन्यशोधनो लेखनः क्लेदमेदोवसामजलसीकाप्यस्वेदमूत्रपुरीषपित्तश्लेष्मोपशोषणो रुक्षः शीतो लघुश्च । स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो रौक्ष्यात्खरविषदस्वभावाच्च रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जशु-

काण्युच्छोषयति, श्रोतसां खरत्वमुपपादयति, बलमादत्ते, कर्शयति, ग्लपयति, मोहयति, भ्रमयति, वदनमुपशोषयति, अपरांश्च वातविकारानुपजनयति (५);

कपायो रसः संशमनः संग्राही सन्धानकरः पीडनो रोपणः शोषणः स्तम्भनः श्लेष्मरक्तपित्तप्रशमनः शरीरक्लेशोपयोका रुक्षः शीतोऽलघुश्च । स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमान आस्यं शोषयति, हृदयं पीडयति, उदरमाध्मापयति, वाचं निगृह्णाति, श्रोतांस्वबध्नाति, श्यावत्वमापादयति, पुंस्त्वमुपहन्ति, विष्टभ्य जरां गच्छति, वातमूत्रपुरीषरेतांस्वगृह्णाति, कर्शयति, ग्लपयति, तर्पयति, स्तम्भयति, खरविशदरुक्षत्वात् पक्षवधग्रहापतानकार्दितप्रभृतींश्च वातविकारानुपजनयति ॥ ४३ ॥

विपाकस्य प्रभावो विपाकप्रभावः, विपाकश्च कटुनां कटुरेव; रसस्य वीर्यस्य च प्रभावो रसवीर्यप्रभावः; अयं च वक्ष्यमाणे सर्वत्र हेतुः । चरणवीर्यानां साक्षाद्ग्रहणं तत्रैव प्रायो वातविकारभावात् । अत्र च विपाकप्रभावादिकथनमुदाहरणार्थं, तेन मधुरादिषु विपाकादिकार्यसूत्रेणम् । ग्लपयति हृषिकथं करोति । पीडनो व्रणपीडनः । शरीरक्लेशोपयोक्तिरित्याचक्षः । 'शीतोऽलघुश्च' इत्यकारश्लेषादलघुः । अवगृह्णातीति बद्धानि करोति ॥ ४३ ॥

इत्येवमेते पट्टसाः पृथक्त्वैकैकत्वेन वा मात्रशः सम्यगुपयुज्यमाना उपकाराय भवन्त्युपयुज्यमानाः; अपकारकराः पुनरतोऽन्यथा भवन्त्युपयुज्यमानाः; तान् विद्वानुपकारार्थमेव मात्रशः सम्यगुपयोजयेदिति ॥ ४४ ॥

पृथक्त्वैति एकैकशो मात्रशः । एकत्वमेति एकीकृत्य समुदायमात्रश इत्यर्थः । मात्रश इति मात्रया । तच्चैकीकरणं द्वित्र्यादिभिः सर्वत्रैवम् । अध्यात्मलोकरूपेति सर्वप्राणिजनस्य । अन्यथेति अमात्रया ॥ ४४ ॥

भवन्ति चात्र—

शीतं वीर्येण यद्रव्यं मधुरं रसपाकयोः ।

तयोरेमलं यदुष्णं च यद्रव्यं कटुकं तयोः ॥ ४५ ॥

संप्रति रसद्वारेणैव द्रव्याणां वीर्यमाह—शीतमिलादि^३ । यद्रव्यं रसे पाके च मधुरं तच्छीतं वीर्येण हेतुः; तथा तयोरेति

१ 'शीतोऽलघुश्चैत्यलघुः, उक्तं च वाग्भटे—'कपायः पित्तकफहा गुरुरसविशोषनः (वा.सू. अ. १०)' इति । यत्तु सुश्रुते 'कपायो रतो लघुवादात् वर्षयति' (सू. सू. अ. ४२) इत्युक्तं तत्तस्य लघुपाकतयेति विरोधः' इति शिवदाससेनः । गङ्गाधरस्तु 'शीतो शुद्धश्च' इत्येव पठति । २ 'मात्रश इति मात्रया, तेन पृथक्त्वैकैकशो मात्रया सम्यगुपयुज्यमानास्तथैकत्वेन समुदितत्वेनैकीकृत्य मात्रया सम्यगुपयुज्यमाना रसा अध्यात्मलोकरूप सर्वप्राणिजनस्योपकारका भवन्तीत्यर्थः; अतोऽन्यथेति अमात्रया । तत्र मात्रयोपयोगं निगमयतीतिमिलादि' इति शिवदाससेनः । ३ 'श्रद्धानां रसविशेषादिपाकाविशेषाच्च वीर्यविशेषो ज्ञातव्य इत्याह—शीतमिलादि' इति शिवदाससेनः ।

च. सं. १९

रसपाकयोरेमलं द्रव्यं तदुष्णं वीर्येण; तथा यच्च द्रव्यं तयोरेति रसपाकयोः कटुकमुक्तं तच्चोष्णं वीर्येण, 'भवति' इति शेषः । किंवा 'यच्चोष्णं कटुकं तयोः' इति पाठः । तत्र यत्रसतो मधुरं तद्वीर्यतः शीतमिति वक्तव्ये यत्रतपाकयोरेति करोति, तन्मधुररसोचितपाकस्यैव मधुरद्रव्यस्य शीतवीर्यताप्राप्त्यर्थम्; एवमलकटुकयोरेपि वाच्यम् ॥ ४५ ॥

तेषां रसोपदेशेन निर्देश्यो गुणसंग्रहः ।

वीर्यतोऽविपरीतानां पाकतश्चोपदेक्ष्यते ॥ ४६ ॥

यथा पयो यथा सर्पिर्यथा वा च व्यचित्रक्रौ ।

एवमादीनि चान्यानि निर्दिशेद्रसतो भिषक् ॥ ४७ ॥

तेषामिति मधुरपाकादीनां, रसोपदेशेनेति रसमात्रकथनेनैव, यतो विपाकोऽपि रसत एव प्रायो ज्ञायते; यद्रव्यति—'कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः' इत्यादि । एतच्च न सर्वत्रेत्याह—वीर्येण इत्यादि । वीर्यतोऽविपरीतानां रसद्वारा वीर्यज्ञानं, न तु रसविरुद्धवीर्याणां महापक्षमूलादीनां; न केवलं रसेन किंतिहि पाकतश्च य उपदेक्ष्यते गुणसंग्रहः 'शुक्रहा बद्धसिन्धुतो विपाको वातलः कटुः' इत्यादिना, स च वीर्यतोऽविरुद्धानां विज्ञेयः; यदि तत्र वीर्यं विरोधि भवति तदा विपाकोऽपि यथोक्तगुणकारी न स्यात् । किंवा, पाकतश्चाविपरीतानां रसोपदेशेन गुणसंग्रहः शीतोष्णलक्षणे निर्देश्यः, यस्यास्तु पिप्पल्याः कटुकाया अपि विपरीतमधुरपाकित्वं, न तत्र कटुरसत्वेनोष्णत्वमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे 'उपदेक्ष्यते' इति 'यथा पयः' इत्यादिना संबध्यते । तावन्वाविपरीतवीर्यविपाकान्याह—यथा पय इत्यादि । पयःप्रसूतीनि हि द्रव्यगुणकथनेऽविरुद्धवीर्यविपाकान्युपदेष्टव्यानि ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

मधुरं किंचिदुष्णं स्यात् कषायं तिक्तमेव च ।

यथा महत्पञ्चमूलं यथाऽज्जानूपमामिषम् ॥ ४८ ॥

लैवणं सैन्यध्वं नोष्णममलममलकं तथा ।

अर्कगुरुगुडूचीनां तिकानामुष्णमुच्यते ॥ ४९ ॥

संप्रति यत्र विरुद्धवीर्यत्वेन रसेनोष्णत्वादि न निर्देश्यं तदाह—मधुरमिलादि । किंचित् कषायं चोष्णं तिक्तं चोष्ण-

१ 'संप्रति मधुरतिक्तकषायाणां शीतत्वं, तथा कटुमूलवगणानां चोष्णत्वं, तथा कटुतिक्तकषायाणां चाद्रव्यत्वमित्यादयो रसद्वारेण द्रव्याणां ये गुणा उक्तास्तदपवादमाह—तेषामिलादि । रसोपदेशेन रसगुणकथनद्वारेण द्रव्याणां यः शीतोष्णादिगुणसंग्रहः कृतः, स वीर्यतः पाकतश्चाविपरीतानां तेषां वक्ष्यमाणक्षीरादिद्रव्यगुणामेव निर्दिष्टं शक्यः, न तु रसविपरीतवीर्यविपाकानामित्यर्थः । तेषां विपरीतवीर्यविपाकानुपदिशति—उपदेक्ष्यत इत्यादि । उपदेक्ष्यत इति यथा पय इत्यादिभिः संबध्यते । यतानि हि द्रव्यगुणकथनमसंज्ञे रसाविपरीतवीर्यविपाकतयैवोपदेष्टव्यानीति रसानुरूपगुणत्वनेषां ज्ञातव्यमित्यर्थः । इदं तदाहरणैकदेशमात्रं, तेनापराप्यन्येवंजातीयानुदाहृतव्यानीत्याह—एवमादीनीत्यादि । एवमादीनि प्लवङ्गकाराणि गोधूमादीनीत्यर्थः' इति शिवदाससेनः । २ 'संप्रति विरुद्धवीर्यत्वेन विरुद्धविपाकत्वेन वा रसद्वारेण येषां गुणा न निर्देश्यमास्तानाह—मधुरमिलादि' इति शिवदाससेनः । ३ 'लवणमपि न किंचिदुष्णं यथा सैन्यध्वं, अमलमपि न किंचिदुष्णं यथाऽऽमलक' इति शिवदाससेनः ।

मिति योजना, कषायतिकलवणानामुदाहरणमस्त्रितानामपि प्रकरणात् कृतम् । महत्पञ्चसूत्रं विवादिपञ्चसूत्रमिह । एतच्च तिकस्य कषायस्य चोष्णतायामुदाहरणम्, अञ्जानूपामिषं तु मधुरस्योष्णवीर्यत्वे ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

किंचिद्वल्लं हि संग्राहि किंचिद्वल्लं भिनत्ति च ।

यथा कपित्थं संग्राहि मेदि चामलकं तथा ॥ ५० ॥

पिप्पली नागरं वृष्यं कटु चावृष्यमुच्यते ।

कषायः स्तम्भनः शीतः सोऽभयायामतोऽन्यथा ५१

तस्माद्रसोपदेशेन न सर्वं द्रव्यामादिशेत् ।

दृष्टं तुल्यरसेऽप्येवं द्रव्ये द्रव्ये गुणान्तरम् ॥ ५२ ॥

वीर्यप्रसन्नादन्यमप्यम्लादीनां विरुद्धगुणमाह—किंचिद्वि-
त्यादि । अभयायामतोऽन्यथेति अभयायां कषायो रसो भेदन-
क्षोणक्षेयार्थः ॥ ५०-५२ ॥

रौक्ष्यात् कषायो रूक्षणाणामुत्तमो मध्यमः कटुः ।

तिक्तोऽवरस्तयोष्णानामुष्णत्वाद्भवणः परः ॥ ५३ ॥

मध्योऽम्लः कटुकश्चान्त्यः क्षिग्धानां मधुरः परः ।

मध्योऽम्लो लवणश्चान्त्यो रसः स्नेहातिरुच्यते ॥ ५४

मध्योत्कृष्टावराः शैत्यात् कषायस्यादुतिक्रमैः ।

स्वादुर्गुत्वाद्दधिकः कषायाल्लवणोऽवरः ॥ ५५ ॥

अम्लात् कटुस्ततस्तिक्तो लघुत्वादुत्तमोत्तमः ।

केचिद्भूतानमवरमिच्छन्ति लवणं रसम् ॥ ५६ ॥

गौरवे लाघवे चैवं सोऽवरस्तुभयोरपि ।

रौक्ष्यादित्यादि । रौक्ष्येण कषाय उत्तम इति रक्षतमः,
तिक्तो रक्षः, कटुश्च मध्यो रक्षतरः, एवमन्यत्रापि । कटुकश्चा-
न्य इति अवर इत्यर्थः । एवं लवणश्चान्त्य इति अवर इत्यर्थः ।
लवणोऽवर इति गुरुत्वेनेत्यर्थः । अम्लात् कटुरित्यादौ अम्लात्
कटुर्लघुः, ततः कटुकादुत्तमात्तिक्तो लघुत्वेनोत्तमोत्तमः,
उत्तमात् कटुकादुत्तम उत्तमोत्तमः । एकीयमतमाह—केचि-
दित्यादि । एकीयमतं वचनमञ्जया स्त्रीकुर्वेच्चाह—गौरव
इत्यादि । एतेन, गौरवे लाघवे चावरत्वं लवणस्य स्त्रीकुर्वेच्
गौरवेऽवर इत्यनेनाम्लकटुतिक्तमयो गुरुत्वं स्त्रीकरोति लव-
णस्य, लाघवे चावर इत्यनेनाम्लादपि लघुनोऽर्लवं लाघवं
लवणस्य स्त्रीकरोति । न च वाच्यम्—अम्ले पृथिवी
कारणं लवणे तु तोर्यं, ततः पृथिव्यपेक्षया तोयजन्यस्य लव-
णस्यैव लाघवमुचितमिति; यतो न भूतनिवेशेन गौरवला-
घवे शक्येतेऽवधारयितुं, तथाहि तोयातिरेककृतो मधुरः
पृथिव्यातिरेककृतात् कषायान्द्रुग्भवेति ॥ ५३-५६ ॥—

१ 'पिप्पलीत्यादि । अत्र पिप्पलीनागरयोः कटुकयोरपि तद्विप-
रीतमधुरविपाकित्वेन नोणात्वं हेयम्' इति शिवदाससेनः । २ 'त-
सादित्यादि । उक्तीत्या तुल्यरसेऽपि द्रव्ये यतो गुणान्तरं दृष्टं,
तसादित्यर्थः' इति शिवदाससेनः । ३ 'तित्तात् कषायो मधुरः
शीताच्छीततरः परः' इति पा० । ४ 'मतान्तरमाह—केचिदित्यादि ।
प्रतिस्कर्तान् उभयोरपि मतयोरवबोधार्थं मतद्वयं सङ्कल्प्य दर्श-
यति—गौरव इत्यादि । उभयोरपीति मतद्वयेऽपि स लवणोऽवरः;
अग्निवेशेनो गौरवेऽवरः, मानान्ते लाघवेऽवरः । यदेन गौरवेऽवर
इति येनोच्यते तेनापि किंचिद्वल्लं स्वीकृत्य पक्व, तथा लाघवेऽवर
इति मतेऽपि किंचिद्वल्लं स्वीकृत्य तेनापि न काश्चिदर्थेनैव इत्यर्थः' इति
शिवदाससेनः । ५ 'चैवं' इति पा० । ६ 'अल्पमिति अवरम् ।

परं चातो विपाकानां लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥ ५७ ॥

कटुतिककषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ।

अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा ॥ ५८ ॥

संप्रति विपाकस्यापि रसरूपत्वाल्लक्षणमाह—परमित्यादि ।
प्रायोग्रहणात् पिप्पलीकुलत्वादीनां रसानुगुण्यापत्तिनां दर्श-
यति । कटुकादिशब्देन च तदाधारं द्रव्यमुच्यते, यतो न रसाः
पच्यन्ते किंतु द्रव्यमेव । लवणस्तथेति लवणोऽपि मधुरविपाकः
प्राय इत्यर्थः । विपाकलक्षणं तु—जठराग्निगोमादाहारस्य निष्ठा-
काले यो गुण उत्पद्यते स विपाकः; वचनं हि—'जाठरेणा-
ग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरम् । आहारपरिणामान्ते स विपाकः
प्रकीर्तितः' (वा. सू. अ. ९) ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

मधुरो लवणाम्लो च क्षिग्धभावावत्रयो रसाः ।

वातमूत्रपुरीषाणां प्रायो मोक्षे सुखा मताः ॥ ५९ ॥

कटुतिककषायास्तु रूक्षभावावत्रयो रसाः ।

दुःखाय मोक्षे दृश्यन्ते वातविण्मूत्ररतिसाम् ॥ ६० ॥

संप्रति वक्ष्यमाणविपाकलक्षणे मधुराम्लपाकयोर्वीर्यमूत्रपुरी-
षानवरोधकत्वे तथा कटोर्विपाकस्य वातमूत्रपुरीषविबन्धकत्वे
हेतुमाह—मधुर इत्यादि । अत्र मधुराम्ललवणानां निष्ठापाकं गता
अपि सन्तः स्नेहगुणयोगाद्वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गं सुखेन कुर्व-
न्तीति वाक्यार्थः । तेन मधुराम्लपाकयोरितत् समानं लक्षणम् ।
एवं कटुतिककषायेष्वपि विपर्ययेऽपि वाक्यार्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

शुक्रहा वद्विण्मूत्रो विपाको वातलः कटुः ।

मधुरः सृष्टविण्मूत्रो विपाकः कफशुक्रलः ॥ ६१ ॥

पित्तकृत् सृष्टविण्मूत्रः पाकोऽम्लः शुक्रनाशनः ।

तेषां गुरुः स्यान्मधुरः कटुकाम्लावतोऽन्यथा ॥ ६२ ॥

संप्रति विपाकलक्षणं हेतुयुत्पादितं शुक्रहत्वादिविशेषयुक्तं
वक्तुमाह—शुक्रहेत्यादि । अतोऽन्यथेति लघुः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

विपाकलक्षणस्याल्पमध्यभूयिष्ठानां प्रति ।

द्रव्याणां गुणवैशेष्यात्तत्र तत्रोपलक्ष्येत् ॥ ६३ ॥

संप्रति यथोक्तविपाकलक्षणां नानां द्रव्यभेदे क्वचिदल्पत्वं क्वचि-
न्मध्यत्वं क्वचिच्चोत्कृष्टत्वं यथा भवति तदाह—विपाकेत्यादि ।
विपाकलक्षणस्याल्पमध्यभूयिष्ठतामुपलक्ष्येत्, प्रति प्रति द्रव्याणां
गुणवैशेष्यादितोरित्यर्थः । एतेन, द्रव्येषु यद्वर्णवैशेष्यं मधुरत्व-
मधुरतरत्वमधुरतमत्वादि, ततो हेतोर्विपाकानामल्पत्वादयो
विशेषा भवन्तीत्युक्तं भवति । अत्र केचिद्वदन्ते—प्रतिरसं पाको

१ 'विपाकस्यापि रसरूपत्वादानन्तरं विपाकलक्षणमिधानं प्रति-
जानीते—परं चात इत्यादि । आहारपरिणामाख्योऽन्यथापाकाः; ते
च ग्रहणीविक्रितिते—'अन्नस्य मुक्तमात्रस्य पडसस्य प्रपाकतः' (वि.
अ. १५) इत्यादिना वक्ष्यमाणाः, तेषामवसाने पुनर्जठराग्निसंयोगे
सति यद्रसान्तरं रसविशेष उदेति स तद्विधिः पाको कश्चिद्वदन्ते ।
इति शिवदाससेनः । २ 'रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्वतः'
इति वाग्भटे पाठ उपलभ्यते । ३ 'पुरीषावरोधकत्वे' इति पा० ।
४ '०ल्पमध्यमपुस्त्यमेव च' इति पा० ।

भवति, यथा मधुरादीनां घण्णां घण्मधुरादयः पाका इति; केचि-
द्वृत्ते—बलवतां रसानामवलम्बन्तो रसा वशात् यान्ति, तत-
श्चान्वयस्थितः पाकः । तत्रैतद्विषयमपि पाके व्यवस्थाकरणमा-
ह्य सुश्रुतेन द्विविधः पाको मधुरः कटुश्चाद्विभक्तः । द्वैविध्यं
च पञ्चभातात्मके द्रव्ये गुरुभूतपृथिवीतोयातिरेकान्मधुरः पाको
भवति, सौषल्लभूतातिरेकात् कटुकः पाको भवति; यदुक्तं—“द्र-
व्येऽपि पच्यमानेषु श्वेदमधुपृथिवीगुणाः । निर्वर्तन्तेऽधिकास्तत्र
पाको मधुर उच्यते ॥ तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु
तु । निर्वर्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते” (सु. सू. अ. ४०)
इति । प्रतिसरपाके तथाऽनवस्थितपाके च द्रव्यं रसगुणेनैव
तुल्यं पाकावस्थायामपि भवति, तेन न कश्चिद्विशेषो विपाकेन
तत्र बोध्यत इति सुश्रुतेन तत्पक्षद्वयमुपेक्षितमिति साङ्ख्यकम् ।
तृतीयोपाकातिरसस्तु दोषमावहति, यतो ग्रीहीहल्लाघवीना-
मम्लपाकतया पित्तकर्तृत्वमुपलभ्यते; अथ मन्थसे—ग्रीहादिरु-
ष्णवीर्यत्वेन तत्र पित्तकर्तृत्वं; तच्च, मधुरस्य ग्रीहेहलन्मते
मधुरविपाकस्योष्णवीर्यतायामपि सत्यां न पित्तकर्तृत्वमुपपद्यते,
रसविपाकाभ्यामेकस्य वीर्यस्य बाधनीयत्वात् । किंच, अम्लपा-
कत्वाद्ग्रीहादेः पित्तमम्लगुणमुत्पद्यते, यदि तु तदुष्णवीर्यताकृतं
स्यात्तदा कटुगुणभूयिष्ठं पित्तं स्यात्; दृश्यते च ग्रीहीभक्षणपाद-
म्लोद्गारादिनाऽम्लगुणभूयिष्ठैवेति । किंच, पृथिवीसोमगुणातिरे-
कान्मधुरः पाको भवति, वाय्वग्न्याकाशातिरेकाच्च कटुर्भवतीति
पक्षे यदा व्यामिश्रगुणातिरेकता भवति तदा सोमायात्मकस्या-
म्लसोत्पादः कथं प्रतिक्षेपणीयः । अथवा, तत्रकाशयोः किमन-
योरनेन वचनमात्रविरोधेन कर्तव्यं; यतो यस्मिन्पाके चरको
भूते, तत् सुश्रुतेन वीर्योष्णमिति कृत्वा समाधीयते; तेन न कश्चि-
द्व्यगुणो विरोधः । यत्तु सुश्रुतेऽम्लपाकानिरासार्थं दूषणमुच्यते
“पित्तं हि विदग्धमम्लतामुपैति” (सु. सू. अ. ४०) इत्यादिना,
तदनभ्युपगमादेव निरस्तम् । ननु, लवणस्य मधुरपाकित्वे
पित्तराकादिकर्तृत्वमनुपपन्नं, तथा तिक्तकषाययोः कटुपाकित्वे
पित्तहन्तृत्वमनुपपन्नं ? नैवं, सत्यपि लवणस्य मधुरपाकित्वे तत्र
लवणरस उष्णं च वीर्यं यदस्ति तेन तत् पित्तराकादिकारकं,
विपाकस्तु तत्र पित्तरकहरणलक्षणे कार्यं बाधितः सन् ‘सृष्ट-
विमूत्र’ इत्यादिना लक्षणेन लक्ष्यत एव । एतेन यदुच्यते—
लवणे मधुरो विपाकश्चेद्रसवीर्याभ्यां बाधितः सन् स्वकार्यकरो
न भवति तत् किं तेनोपदिश्येतेति, तन्निरस्तं भवति । यतोऽस्त्येव
सृष्टविमूत्रतादिना तत्र लवणे मधुरविपाकित्वं लक्षणीयम् ।
अनया दिशा तिक्तकषाययोरपि पूर्वपक्षपरिहारः । अन्ये त्वे-
होषमयालवणोऽयमम्लं पच्यत इति व्याख्यायन्ति, लवणस्तथे-
त्यत्र तथाशब्देन विप्रकृष्टस्याम्लमिलस्य कषणमिति । तच्च,
“कदाचीनां कटुर्विपाकोऽम्लोऽम्लस्य शेषयोर्मधुरः”—इति
जतुकृषीवचनात् । नच वाच्यं, कस्माच्च एव विपाका भवन्ति
न पुनस्तिकादयोऽपीति; यतो भूतस्वभाव एवैषः, येन मधुराद-
यश्च एव भवन्ति, भूतस्वभावाधार्थपर्युतोऽप्येव । ननु, यश्च
रसविपाकतः पाको यथा—लवणस्य मधुरः, तिक्तकषाययोश्च

कटुः, स उच्यतां; यस्तु समानगुणो मधुरस्य मधुरोऽम्लस्यम्लः
कटुकस्य वा कटुकः, तत्कथने किं प्रयोजनं ? यतो रसगुणैरेव
तत्र विपाकगुणोऽपि ज्ञास्यते । नैवं, येन लवणादिवद्विषद्वार-
सान्तरोत्पादशङ्कानिरासार्थमपि तत्रातुगुणोऽपि विपाको वक्तव्य-
एव; विपाकजश्च रस आहारपरिणामान्ते भवति; प्राकृतस्तु रसो
विपाकविरुद्धः परिणामकालं वर्जयित्वा हेयः; तेन पिप्पल्याः
कटुकरसत्वमादौ कण्ठस्थरुग्धमक्षपणमुखशोधनादिकर्तृत्वेन सप्र-
योजनं, मधुरविपाकत्वं तु परिणामेन दृष्टत्वाद्विज्ञापनेन सप्र-
योजनम् । तथा, यत्र विपाकस्य रसाः समानगुणतयाऽतुगुणा
भवन्ति तत्र बलवत् कार्यं भवति, परिपूर्यते तु दुर्बलमिति
हेयम् । एतच्च पाकत्रयं द्रव्यनियतं, तेन ग्रहण्यध्याये वक्ष्यमा-
णाहारावस्थापाकाद्विज्ञमेव; तत्र ह्यविशेषेण सर्वेषामेव रसाना-
मवस्थावशाभ्यः पाका वाच्याः “अथस्य भुक्तमात्रस्य पङ्कसस्य
प्रपाकतः” (चि. अ. १५) इत्यादिना ग्रन्थेन ॥ ६३ ॥

मुदुतीक्ष्णगुरुलघुस्निग्धरुक्षोष्णशीतलम् ।

वीर्यमष्टविधं केचित्, केचिद्विषयमास्थिताः ॥ ६४ ॥

शीतोष्णमिति, वीर्यं तु क्रियते येन या क्रिया ॥

नारीर्यं कुरुते किञ्चित् सर्वा वीर्यकृता क्रियते ॥ ६५ ॥

एकीयमतेन वीर्यलक्षणमाह—सृष्टिादि । एतच्चैकीयमत-
द्रव्यं पारिभाषिकीं वीर्यसंज्ञां पुरस्कृत्य प्रवृत्तम् । वैद्यके हि रस-
विपाकप्रभावव्यतिरिक्तो भूतकार्यकारिणि गुणे वीर्यमिति संज्ञा,
तेनाष्टविधवीर्यवादितमे पिच्छिलविज्ञादादयो गुणा न रसादिवि-
परीतं कार्यं प्रायः कुर्वन्ति, तेन तेषां रसाद्युपदेशेनैव ग्रहणं;
सृष्टादीनां तु रसाविभावाकत्वमस्ति, यथा—पिप्पल्यां कटुस-
कार्यं पित्तकोपनमभिभूय तद्वत्ते मधुरोऽतवीर्यं पित्तमेव शमयत
इति, तथा कषाये तिकागुरुसे महति पञ्चमूले तत्कार्यं वातको-
पनमभिभूयोष्णेन वीर्येण तद्विरुद्धं वातशमनमेव क्रियते,
तथा मधुरेऽपीक्षो शीतवीर्यत्वेन वातवृद्धिरित्यादि । यदुक्तं
सुश्रुते—“एतानि खलु वीर्याणि खलुगुणोत्कर्षाद्रसमभिभूया-
त्मकमर्देशयन्ति” (सु. सू. अ. ४०) इत्यादि । शीतोष्णवीर्य-
वादिमतं त्वमीषोमीयलाजगताः शीतोष्णयोरेव प्राधान्याज्जे-
यम् । उक्तं च “नानाऽऽत्मकमपि द्रव्यममीषोमी महाबलौ ।
व्याकाव्यकं जगदिव नातिक्रामति जातुचित्” (वा.सू. अ. ९) इति ।
एतच्च मतद्रव्यमप्याचार्यस्य परिभाषासिद्धमनुमतमेव, येनोत्तरत्रै
“रसवीर्यविपाकानां सामान्यं यत्र लक्ष्यते” इत्यादौ पारिभा-
षिकमेव वीर्यं निर्देशयति । पारिभाषिकवीर्यसंज्ञापरिचारेण तु
शक्तिपर्यायस्य वीर्यस्य लक्षणमाह—वीर्यं त्विवादि । वीर्यमिति

१ ‘कुर्वन्ति’ इति पा० । २ ‘तेनोत्तरत्र’ इति पा० । ३ ‘पारि-
भाषिकवीर्यसंज्ञापरिचारेण शक्तिपर्यायस्य वीर्यस्य लक्षणमाह—वीर्यं
त्वित्यादि । येनेत्यादि येन रसेन विपाकेन वा प्रभावेन वा पुनर्दि-
भिर्गुणैर्वा या क्रिया ह्यदनतर्पणशमनादिकुरा क्रियते, तस्यां क्रियायां
तदसादि वीर्यमुच्यते इत्यर्थः । नचैवं द्रव्यस्यापि वीर्यत्वप्रसङ्गः; ये-
नेति करणे तृतीया, करणत्वेन शक्तित्वात्, द्रव्यस्य तु कर्तृत्वात्;
एतेन द्रव्यकर्तृके रसादिकरणे कार्ये रसादीनां वीर्यत्वमित्यर्थः । सुश्रु-
तेऽयुक्तं—“येन कुर्वन्ति तदीर्यम्” (सु. अ. अ. ४०) इति शिवदा-
ससेनः ।

शक्तिः । येनेति रसेन वा विपाकेन वा प्रभावेण वा गुर्वादिरपरादिभिर्वा गुणैर्वा क्रिया तर्पणद्वादनसमानादिरूपा क्रियते, तस्यां क्रियायां तद् रसादि वीर्यम् । अत एवोक्तं सुश्रुते—“येन कुर्वन्ति तद्वीर्यम्” (सु. सू. अ. ४०) इति । अत्रैव लोकप्रसिद्धासुषुपत्तिमाह—नावीर्यमिलौह । अवीर्यम् अशक्तमित्यर्थः । वीर्यकृतेति वीर्यवता कृता वीर्यकृता ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

रसो निपाते द्रव्याणां, विपाकः कर्मनिष्ठया ।

वीर्यं यावद्धीवासास्त्रिपाताञ्चोपलभ्यते ॥ ६६ ॥

रसादीनामेकद्रव्यनिष्ठानां भेदेन ज्ञानार्थं लक्षणमाह—रसो निपात इत्यादि । निपात इति रसानयोगे । कर्मनिष्ठयेति कर्मणो निष्ठा निष्पत्तिः कर्मनिष्ठा क्रियापरिसमाप्तिः, रसोपयोगे सति योऽस्याहारपरिणामकृतः कर्मविशेषः कफशुक्राभिवृद्ध्यादिलक्षणः, तेन विपाको निश्चीयते । अधीवासः सहावस्थानं, यावद्धीवाससिद्धिं यावच्छरीरनिवासयत्, एतच्च विपाकात् पूर्वं निपाताच्चोर्ध्वं हेयम् । निपाताच्चैति शरीरसंयोगेनामात्रात्, तेन किंचिद्वीर्यमधीवासोपलभ्यते, यथा—आनूपमांसादेरुत्पत्तयः, किंचिच्च निपातादेव लभ्यते, यथा—मरीचादीनां तीक्ष्णत्वादिति; किंचिच्च निपाताधीवासभ्यां, यथा—मरीचादीनामेव । एतेन रसः प्रत्यक्षेणैव; विपाकस्तु नित्यपरोक्षः, तत्कार्येणानुमीयते; वीर्यं तु किंचिदनुमानेन, यथा—सैन्यधरातं शैत्यमानूपमांसगतं वा औष्ण्यं, किंचिच्च वीर्यं प्रत्यक्षेणैव, यथा—राजिकागतं तैक्ष्ण्यं प्राणेन, पिच्छिलविशदक्षिणरुक्षादयः चक्षुःस्पर्शनाभ्यां निश्चीयन्त इति वाक्यार्थः । एतच्च वीर्यं सहजं कृत्रिमं च हैयम् । एतच्च यथासंभवं गुरुलघादिषु वीर्येषु लक्षणं हेयम् । द्रव्याणामिति उपपुज्यमानद्रव्याणाम् । एतच्च वीर्यलक्षणं पारिभाषिकवीर्यविषयमेव ॥ ६६ ॥

रसवीर्यविपाकानां सामान्यं यत्र लक्ष्यते ।

विशेषः कर्मणां चैव प्रभावस्तस्य स स्मृतः ॥ ६७ ॥

प्रभावलक्षणमाह—रसवीर्यादि । सामान्यमिति तुल्यता । विशेषः कर्मणामिति दन्त्याद्याश्रयाणां विरेचनत्वादीनाम् । सामान्यं लक्ष्यत इत्यनेन रसादिकार्यत्वेन यावत्प्रधारयितुं शक्यते कार्यं तत् प्रभावकृतमिति सूचयति, अत एवोक्तम्—प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते; रसवीर्यविपाककार्यतयाऽचिन्त्य इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

कटुकः कटुकः पाके वीर्याण्यश्विचक्रो मतः ।

तद्वहन्ती प्रभावाचु विरेचयति मानवम् ॥ ६८ ॥

१ ‘कृत्वा क्रियत इत्युपदिश्यते’ इति पा० । २ ‘अत्रैव लोकसिद्धासुषुपत्तिमाह—नावीर्यमित्यादि । अवीर्यम् अशक्तमित्यर्थः । एतेन रसादयः सर्वं यत्र स्वकार्यकरणसमर्थाः सन्तो द्रव्यशक्तिपर्यायरूपवीर्यशब्दाच्चा भवन्तीत्यर्थः’ इति शिवदाससेनः । ३ ‘एतच्च वीर्यं सहजं कृत्रिमं च हैयं; तत्रापि माषाणां गौरवं मुद्राणां लाघवमित्यादि, कृत्रिमं तु लाजादीनां लघुत्वमित्यर्थः’ इति शिवदाससेनः । ४ ‘सामान्यं तुल्यता । कर्मणां पुनर्विशेषः, न तुल्यतेत्यर्थः । एतेन द्रव्ययो रसादिसामान्ये सत्त्वादि द्रव्ये जायते कार्यविशेषः, अन्यस्मिन् जायते, इत्यत्र यत् कारकतया वाच्यं तत् प्रभाव इत्यर्थः’ इति शिवदाससेनः । ५ ‘सा नरम्’ इति पा० ।

विषं विषमसुक्तं यत् प्रभावस्तत्र कारणम् ।

ऊर्ध्वानुलोमिकं यच्च तत् प्रभावप्रभावितम् ॥ ६९ ॥

मणीनां धारणीयानां कर्म यद्विधात्मकम् ।

तत् प्रभावकृतं तेषां प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते ॥ ७० ॥

सम्यग्विपाकवीर्याणि प्रभावश्चाप्युदाहृतः ।

किंचिद्रसेन कुरुते कर्म वीर्येण चापरम् ॥ ७१ ॥

द्रव्यं गुणेन पाकेन प्रभावेण च किंचन ।

रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तानुपोहति ॥ ७२ ॥

बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ।

अस्यैव दुरभिमगत्वाद्युदाहरणानि बह्व्याह—कटुक इत्यादिना । तद्वदिति चित्रकसमानगुणौ । विषमसुक्तमिति “तस्माद्द्विविधं मौलं” (सि० अ० २३) इत्यादिना । ऊर्ध्वानुलोमिकमिति गुणपदभ्युपगमहरं, किंवा ऊर्ध्वहरं तथाऽनुलोम-

१ ‘तस्य’ इति पा० । २ ‘ननु विषमण्यादौ रसवीर्यादिनिश्चयो दुर्घटस्तत् कथमत्र प्रभाव उच्यते, उक्तप्रभावलक्षणस्यासंभवादित्याह—प्रभावोऽचिन्त्य उच्यत इति । रसवीर्यविपाकाजन्यतयाऽचिन्त्य इत्यर्थः । एतेन रसादिकन्यत्वेन यत् कार्यं नावधारयितुं शक्यते, तदपि प्रभावकृतमिति मन्तव्यमित्यर्थः’ इति शिवदाससेनः । ३ ‘किंचिदित्यादि । द्रव्यं रसेन किंचिच्छुभाशुभं कर्म कुरुते । यथा—मधु कषावरत्नत्वात् पिच्छं धामयति । वीर्येण वीर्यं शक्तिमन्तो गुर्वादयो गुणाः, वेनापरमन्यत्वं कर्म कुरुते । यथा—कषावर्तितं महत्स्रस्त्रमूलं वातं जयति न तु पिच्छम्, उष्णवीर्यत्वात् । गुणेन किंचित् कर्म कुरुते । यथा—मधु रौध्याच्छुष्माणं जयति । पाकेन विपाकेन किंचित् कर्म कुरुते । यथा—शुष्ठी कटुकादि मधुरविपाकतया वातं धामयति । प्रभावेणापि किंचन किंचित् कर्म कुरुते । यथा—दन्ती कटुरसविपाका उष्णवीर्यां चापि विरेचयति प्रभावात् । तदुक्तं सुश्रुतेन—“तद्द्रव्यमात्मना किंचित् किंचिद्वीर्येण सेवितम् । किंचिदसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति वा” इति (सु. सू. अ. ४०) । सह वसन्ता रसादीनां मध्ये यद्यपि बलवत्तरं भवति तत्तदितरदभिभूय कर्म कुरुते, तदुक्तं बृहदारण्यके—“यद्यहमे रसादीनां बलवत्त्वेन वसेति । अभिभूयेतरांस्तत्र कारणत्वं प्रपद्यते” इति (अ.सं.ग्रह. सू. अ. १७) । ननु यत्र रसादीनां बलसाम्यं तत्र कस्य कार्यनिष्पत्त्यै कारणत्वं सादित्यत आह—रसमिति । रसं मधुरादिकं षड्विधं तुल्यबलमपि विपाकः अपोहति कार्यकरणे कुरुष्यति । यथा—मधुनि मधुरः रसः कटुना विपाकेन अभिभूयते । तस्मान्मधु मधुररसहेतुर्न केनैव जननं कर्तुं न करोति । तौ रसविपाको समबले वीर्यं कर्तुं अपोहति । यथा—औदकानुपपिष्ठिते मधुररसविपाके उष्णेन वीर्येण अभिभूयते, तस्मात् अनुपीदकपिष्ठितं मधुररसविपाकतया शीतमपि पिच्छं न जयति, किन्तु उष्णवीर्यत्वात् पिच्छं जयति । प्रभावः पुनः तान् वीर्यं समबलान् अपोहति । यथा—अम्लरसविपाका उष्णवीर्यादि सुरा क्षीरं जनयति प्रभावात्, कटुरसविपाका उष्णवीर्यां चापि दन्ती विरेचयति प्रभावात् । अत्र प्रभावेण रसवीर्यविपाकाः अभिभूयन्ते । इति ईदृशं रसादीनां बलसाम्ये नैसर्गिकं बलं स्वाभाविकी शक्तिः’ इति योगीन्द्रनाथसेनः । अनयोः श्लोकयोश्चक्राणिकृता व्याख्या लुप्तते प्रतीयते । ४ ‘तद् चित्रकतुल्यरसवीर्यविपाका । एतेन विपाकस्य रसावैरुत्पत्त्यायामपि दन्त्या यद्विकेतरूपं विशिष्टकर्म, तत् स्वकारणं प्रभावमनुमायतीति भावः’ इति शिवदाससेनः । ५ ‘विषमिति स्वावरजस्रविवयोः परस्परहन्तृत्वम्’ इति शिवदाससेनः ।

हर्षं च । कर्म यद्विधात्मकमिति विषहरणशुद्धहरणादि । एत-
च्चोदाहरणमात्रं, तेन जीवनमेध्यादिविषयस्य रसाद्यन्विन्यं सर्वं
'प्रभाव' इति ज्ञेयम् । प्रभावश्चेह द्रव्यशक्तिरभिप्रेता, सा च
द्रव्याणां सामान्यविशेषः दन्तीत्यादियुक्ता व्यक्तिरेव, यतः
शक्तिर्हि स्वरूपमेव भावानां, नातिरिक्तं किंचिदस्मान्त-
रम् ; एवं प्रदेशान्तरोक्तगुणप्रभावादिविषयि वाच्यम् ;
यथोक्तं—'द्रव्याणि हि द्रव्यप्रभावाद्गुणप्रभावात्' इत्यादि । न
च वाच्यं दन्त्यादिः स्वरूपत एव विरेचयति, तेन किमिति
जलद्युपहृता दन्ती न विरेचयतीति ; प्रतिबन्धकाभावविशिष्ट-
स्यैव प्रभावस्य कारणत्वात्, जलोपहृतायां दन्त्यां जलोपघातः
प्रतिबन्धक इत्याद्यनुसरणीयम् । नैयायिकशक्तिवादे या च
विषय विषयत्वे उपपत्तिरुक्ता ऊर्ध्वोद्योगमितिविरोधक्षलणा
साऽन्तर्भागत्वात् प्रभावादेव भवति । एवमुर्ध्वोलोभेकत्वादौ
पार्थिवत्वादिकथनेऽपि वाच्यम् ॥ ६८ ॥ ७२ ॥—

पण्णां रसानां विज्ञानमुपदेक्ष्याम्यतः परम् ॥ ७३ ॥

स्नेहनपीणनाह्लादमादेवैरुपलभ्यते ।

मुखस्थो मधुरश्चास्यं व्यासुर्बुद्धिमत्पती च ॥ ७४ ॥

दन्तहर्षान्मुखास्त्रावात् स्वेदनान्मुखबोधनात् ।

विदाहाच्चास्यकण्ठस्य प्रादयैवास्लं रसं वदेत् ॥ ७५ ॥

प्रलीयन् क्लेदविष्यन्मादार्धं कुरुते मुखे ।

यः शीघ्रं लवणो ज्ञेयः स विदाहान्मुखस्य च ॥ ७६ ॥

संवेजयेद्यो रसानां निपाते तुदतीव च ।

विदहन्मुखनासाक्षि संस्त्रावी स कटुः स्मृतः ॥ ७७ ॥

प्रतिहन्ति निपाते यो रसनं खदते न च ।

स तिको मुखवैशद्यशोपग्रह्लादकारकः ॥ ७८ ॥

वैशद्यस्तम्भजाड्यैर्वै रसनं योजयेद्रसः ।

बध्नातीव च यः कण्ठं कषायः स विकास्यपि ॥ ७९ ॥

विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं लक्षणमित्यर्थः । प्रलीयन्निति
विलीनो भवति । संस्त्रावयतीति संस्त्रावी । त्रिकोऽतीति हृदयवि-
कसनशीलः ; उक्तं हि मुश्रुते—'हृदयं पीडयति' (सु० सू०
अ० ४२) इति ॥ ७४-७९ ॥

एवमुक्तवन्तं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
भगवन् ! श्रुतमेतद्वितथमर्थसंप्रयुक्तं भगवतो
यथावद्ब्रव्यगुणकर्माधिकारे वचः, परं त्वाहारवि-
काराणां वैरोधिकानां लक्षणमनतिसंक्षेपेणोपदि-
श्यमानं शुश्रूषामह इति ॥ ८० ॥

संप्रति विरुद्धाहारं वक्तुमाह—एवमित्यादि । शरीरधातुवि-
रोधं कुर्वन्तीति वैरोधिकाः, लक्ष्यते वैरोधिकमनेनेति लक्षणं
१ अन्तर्भागत्वादिति कर्मविशेषान्तर्भूतत्वादित्यर्थः । २ 'तिको
मुखस्य प्रह्लादकारकोऽश्निहन्तृत्वात्' इति शिवदाससेनः । ३ 'प्रली-
यन्निति, रसनेन्द्रियसंबन्धादेव विलीनो भवतीत्यर्थः' इति शिवदास-
सेनः । ४ 'त्रिकोऽतीति धातूनां त्रिकः, तदुक्तं—'त्रिकोऽतीति विकसन-
धातून्' इति, अन्ये तु हृदीषाडजक इत्याहुः' इति शिवदास-
सेनः । ५ 'विकाराः पञ्चभूतप्रकृतिकानि द्रव्याणि, तेनाहारद्रव्या-
णमित्यर्थः' इति शिवदाससेनः ।

वैरोधिकाभिधायको ग्रन्थ एव । 'यत् किंचिद्वैषम्यासाध्य'
इत्यादि वैरोधिकलक्षणं ज्ञेयम् ॥ ८० ॥

तमुवाच भगवानत्रेयः—देहधातुप्रत्यनीकभू-
तानि द्रव्याणि देहधातुभिर्विरोधमापद्यन्ते; परस्पर-
गुणविरुद्धानि कानिचित्, कानिचित् संयोगात्,
संस्कारादपरानि, देशकालमात्रादिभिश्चापरानि,
तथा स्वभावादपरानि ॥ ८१ ॥

देहधातुप्रत्यनीकभूतानीति देहधातूनां रसादीनां वातादीनां
च प्रकृतिस्थानां प्रत्यनीकस्वरूपाणि । विरोधमापद्यन्त इति
देहधातूनां विरोधमाचरन्ति, दूषयन्तीति यावत् । यथाभूतानि
द्रव्याणि देहधातुभिर्विरोधमापद्यन्ते तदाह—परस्परविरुद्धानि
कानिचिदित्यादि । तत्र परस्परगुणविरुद्धानि यथा—'न
मत्स्यान् पयसाऽभ्यवहरेत्, उभयं ह्येतत्' इत्यादिनोक्तानि ।
संयोगविरुद्धं यथा—'तदेव निकुचं पक्वं न माष' इत्यादि-
नोक्तं ; यत् संस्कारादिविरुद्धगुणकथनं विना साहित्यमात्रेण
विरुद्धमुच्यते, तत् संयोगविरुद्धम् । मत्स्यपयोस्तु यद्यपि
सहोपयोगो विरुद्धत्वेनोक्तः, तथाऽप्यस्य गुणविरुद्धत्वेन कथितं
इति गुणविरोधकस्यैवोदाहरणम् । विरोधश्च विरुद्धगुणत्वे
सत्यपि कचिदेव द्रव्यप्रभावाद्भवति ; तेन षड्साहारोपयोगे मधु-
राम्लयोर्विरुद्धशीतोष्णवीर्ययोर्विरोधो नोद्भवातीत्यर्थः । संस्कारतो
विरुद्धं यथा—'न कपोतान् सर्पपतैलमुद्यम' इत्यादि । देशो
द्विविधः—भूमिः, शरीरं च । तत्र भूमिविरुद्धं यथा—'तदेव
भस्मपांशुपरिष्वस्तुम्', किंवा यत् किंचिदगोचरयन्तं तद्देशवि-
रुद्धं ; शरीरविरुद्धं यथा—ऊष्णार्तस्य मधु मरणाय । काल-
विरुद्धं यथा—पृथुषिता काकमाची मरणाय । मात्राविरुद्धं
यथा—समधृते मधुसर्पिषी मरणाय । आदिप्रहणादौषप्रकृत्या-
दिविरुद्धानां ग्रहणम् । स्वभावविरुद्धं यथा—विषम् ॥ ८१ ॥

तत्र यान्याहारमधिकृत्य भूयिष्ठमुपयुज्यन्ते तेषा-
मेकदेशं वैरोधिकमधिकृत्योपदेक्ष्यामः—न मत्स्यान्
पयसा सहाभ्यवहरेत्, उभयं ह्येतन्मधुरं मधुरवि-
पाकं महाभिष्यन्दि शीतोष्णत्वाद्विरुद्धवीर्यं विरुद्ध-
वीर्यत्वाच्छोणितप्रदूषणाय महाभिष्यन्दिद्वान्मागो-
परोधाय च ॥ ८२ ॥

तत्रिशब्दोपयवचनमनु भद्रकाप्योऽग्निवेशमु-
वाच—सर्वानेव मत्स्यान् पयसा सहाभ्यवहरेद-
न्यत्रैकसाच्चिलिचिमात्, स पुनः शकली लोहितन-
यनः सर्वतो लोहितराजो रोहिताकारः प्रायो भूमौ
चरति, तं चेत् पयसा सहाभ्यवहरेन्नः संशयं शो-
णितजानां विबन्धजानां च व्याधीनामन्यतममथवा
मरणं प्राप्नुयादिति ॥ ८३ ॥

वैरोधिकमधिकृत्यैति वैरोधिकमुद्दिश्य । शीतोष्णत्वादिति
पयः शीतगुणवीर्यश्च मत्स्याः, शोषं मधुरत्वादि समानम् ।
एतच्च द्रव्यप्रभावादेव विरोधि । 'स पुनः शकली' इत्यादिनां
'नान्दिनिः' इति ख्यातो मत्स्य उच्यते ॥ ८३ ॥ ८३ ॥

१ 'गुणविरोधेन' इति पा० ।

नेति भगवानात्रेयः—सर्वोत्तमं मत्स्यान् पयसा
सहाभ्यवहरेद्विशेषतस्तु चिलिचिमं, स हि महाभि-
ष्यन्दिन्त्वात् स्थूललक्षणतरानेतान् व्याधीनुपजन-
यत्यामविषमुदीरयति च । आस्थानुपौदकपिशितानि
च मधुतिलगुडपयोमाषमूलकविषैर्वैरुद्धाद्यायैर्वा
नैकच्यमद्यात्, तन्मूलं हि बाधिर्योन्म्यैवपथुजाब्-
धकमूकतामैषिमप्यमथवा मरणमाप्नोति । न पौष्करं
रोहिणीकं शाकं कपोताम् वा सर्वपतैलध्रष्टान्मधुप-
योभ्यां सहाभ्यवहरेत्, तन्मूलं हि शोणिताभिष्य-
न्धमनीप्रवि(ति)चयापसारशङ्ककगलगण्डरोहि-
णीतामन्यतमं प्राप्नोत्यथवा मरणमिति । न मूलक-
लशुनकृष्णगन्धार्जकसुमुखसुरसदीनि भक्षयित्वा
पयः सेव्यं, कुष्ठावाधमयात् । न जातुकशाकं न
निकुचं पक्वं मधुपयोभ्यां सहोपयोज्यम्, एतद्धि
मरणयाथवा बलवर्णतेजोवीर्योपरोधायालघुव्या-
धये षण्ढ्याय चेति । तदेव निकुचं पक्वं न मापस्-
पगुडसर्पिर्भिः सहोपयोज्यं वैरोधिकत्वात् । त-
थाऽऽघ्राप्तातकमातुलुङ्गनिकुचकरमर्दमोचदन्तशठ-
वदरकोशाश्रमव्यजाम्बवकपिथतित्तिन्डीकपाराव-
ताशोडपनसनालिकेरुडाडिमा(मलकान्येवंप्रकाराणि
चान्यानि द्रव्याणि सर्वं चान्लं द्रवमद्रवं च पयसा
सह विरुद्धम् । तथा कङ्कर्वैनकमकुष्ठककुलत्थमा-
पनिष्पावाः पयसा सह विरुद्धाः । पद्मोत्तरिकाशाकं
शाकरो मेरैर्यो मधु च सहोपयुक्तं विरुद्धं वातं चा-
तिकोपयति । हारिद्रकः सर्वपतैलभृष्टो विरुद्धः
पित्तं चातिकोपयति । पायसो मन्थातुपानो विरुद्धः
श्लेष्माणं चातिकोपयति । उपोदिका तिलकल्क-
सिद्धा हेतुरतीसारस्य । बलाका वारुण्या सह कु-
ल्मावैरपि विरुद्धा, सैव शूकरवसापरिभृष्टा सद्यो
व्यापादयति । मयूरमांसमेरुण्डसीसकावसकमेरु-
ण्डाश्रिष्टुष्टमेरुण्डतैलयुक्तं सद्यो व्यापादयति । हा-
रिद्रकमांसं हारिद्रसीसकावसकं हारिद्राश्रिष्टुष्टं
सद्यो व्यापादयति, तदेव मरणापशुपरिध्वस्तं स-
श्वौद्रं सद्यो मरणाय । मत्स्यनिस्तालनसिद्धाः पिप्प-
ल्यस्तथा काकमात्री मधु च मरणाय । मधु कोष्ण-
शुण्णतस्य च मधु मरणाय । मधुसर्पिणी समधूते,
मधु वारि चान्तरिक्षं समधूतं, मधु पुष्करवीजं,
मधु पीत्वोष्णोदकं, भल्लातकोष्णोदकं, तकसिद्धः
कम्पिलकः, पथुपिता काकमात्री, अङ्गारशूलयो भा-
सश्चेति विरुद्धानि । इत्येतद्यथाप्रश्नमभिनिर्दिष्टं भव-
तीति ॥ ८४ ॥

१ 'मूलकारिषैः' इति पा० । २ 'बाधिर्योन्म्यैवपथुजाब्धकमूकतामैषिमप्य' इति पा० । ३ 'वरक' इति प्रा० ।

आम्यपिशितादीनि मन्वादीनामन्यतराणापि विरुद्धानि ।
कलमूकतेति कलमूकता अव्यक्तवचनता । पौष्करादीनां मधुप-
योभ्यां सहाभ्यवहारो विरुद्धः, पौष्करं पुष्करत्रयरूपं शाकं,
रोहिणी कटुरोहिणी । (धमनीप्रतिचयः सिराजप्रतिचयः)
जातुशाकं वंशपत्रिका । वैरोधिकत्वादित्यनेन प्रकरणलब्धस्यापि
वैरोधिकत्वस्य पुनरभिधानं सामान्योक्तषाण्ड्यादिव्याधिकर्तु-
तोपदर्शनार्थम्, एवमन्यत्रापि सामान्येऽपि वैरोधिकत्वमात्रा-
भिधाने वक्तव्यम् । तथाऽम्लेसादीं भस्मप्रहणेन लब्धानाप्य-
म्लस्रातकादीनामभिधानं विशेषविरोधसूचनार्थम् । सर्वप्रहणेनैव
द्रवाद्वाम्ले प्राप्ते पुनर्द्रवाद्वचनं 'सर्वै' शब्दस्य द्रवाद्वाम्ल-
कार्ल्यार्थताप्रतिषेधार्थं, भवति हि प्रकरणादेकदेशेऽपि सर्व-
व्यपदेशः, यथा सर्वान् भोजयेदिति; किंवा सर्वप्रहणमम्लवि-
पाकानां द्रोहादीनां ग्रहणार्थम् । पयसेति तृतीयस्यैव सहाय-
लब्धे पुनः सहेत्यभिधानं केवलम्लादियुक्तस्यैव विरोधितोप-
दर्शनार्थं; तेन, भस्मपयःसंयोगे गुडादिसंयोगे सति विरुद्धत्वं
न दुग्धाम्नादीनाम् । वनको वनकोद्रवः । पद्मोत्तरिका कुक्षुम्भः ।
शाकैर इति मेरैर्यविशेषणम् । वातं चातिकोपयतीति वचनेन
पित्तकफावर्णं कोपयतीति बोधयति; एवं पित्तं चातिकोपयति
कफं चातिकोपयतीत्येतयोपरि बध्यम् । हारिद्रको 'हरिताल'
इति ख्यातः पक्षी । बलाका वारुण्या सह विरुद्धा, तथा कुल्मा-
वैश्च बलाका विरुद्धा । एरण्डीसीसकावसकमिति एरण्डकाष्ठाव-
सकं, सीसको हि भट्टिकरणकाष्ठमुच्यते । तदेवेति हारिद्रक-
मांसम् । मत्स्या निस्ताल्यन्ते पचन्ते यस्मिन् तन्मत्स्यनिस्ता-
लनं; किंवा निस्तालनं वसा, जतुकर्णोऽप्युक्तं—'मत्स्यवसा-
सिद्धाः पिप्पल्यः' इति । काकमात्री मधु चेति संयोगविरु-
द्धम् । भासो गोष्ठकुङ्कुः ॥ ८४ ॥

भवन्ति चात्र श्लोकाः—
यत् किञ्चिदोषमास्त्रार्थं न निर्हरति कायतः ।
आहारजातं तत् सर्वमहितायोपपद्यते ॥ ८५ ॥

अनुक्तवैरोधिकसंग्रहार्थमाह—यत् किञ्चिदित्यादि । आहि-
यत इत्याहारो मेघजमपि । दोषमास्त्राव्येति दोषानुक्तिरुपान्न
जनयित्वा न निर्हरतीति । अनेन वमनविरचनद्रव्याणि निराक-
रोति, तानि हि दोषानास्त्राव्ये निर्हरन्ति ॥ ८५ ॥

यथापि देशकालाश्रमात्रासात्व्यानिलादिभिः ।
संस्कारतो वीर्यतश्च कोष्ठावस्थाकमैरपि ॥ ८६ ॥
परिहारोपचाराभ्यां पाकात् संयोगतोऽपि च ।
विरुद्धं तच्च न हितं हृत्संपन्निधिभिश्च यत् ॥ ८७ ॥
विरुद्धं देशात्सावद्रुक्षतीक्ष्णादि धन्वनि ।
आनूपे स्निग्धशीतादि भेषजं यन्निषेव्यते ॥ ८८ ॥
कालतोऽपि विरुद्धं यच्छीतारुक्षादिसेवनम् ।
शीते काले, तथोष्णे च कटुकोष्णादिसेवनम् ॥ ८९ ॥

१ अयं पाठः कश्चित्पुस्तके नोपलभ्यते । २ 'दोषमु-
च्छेदय' इति पा० ।

विरुद्धमनले तद्वद्वचनं चतुर्विधं ।
 मधुसर्पिः समधृतं मात्रया तद्विरुध्यते ॥ ९० ॥
 कटुकोष्णादिसात्म्यस्य स्वादुशीतादिसेवनम् ।
 यत्तत् सात्म्यविरुद्धं तु विरुद्धं त्वनिलादिभिः ॥ ९१ ॥
 या समानगुणाभ्यासविरुद्धाचौषधक्रिया ।
 संस्कारतो विरुद्धं तद्यद्गोच्यं विषयद्वयेत् ॥ ९२ ॥
 परण्डसीसकासकं शिखिमांसं यथैव हि ।
 विरुद्धं वीर्यतो ज्ञेयं वीर्यतः शीतलात्मकम् ॥ ९३ ॥
 तत् संयोज्योष्णवीर्येण द्रव्येण सह सेव्यते ।
 क्लृकोष्ठस्य चात्यल्पं मन्दवीर्यमभेदनम् ॥ ९४ ॥
 मृदुकोष्ठस्य गुरु च भेदनीयं तथा बहु ।
 एतत् कोष्ठविरुद्धं तु, विरुद्धं स्यादवस्थया ॥ ९५ ॥
 श्रमव्यवायव्यायामसक्तस्यानिलकोपनम् ।
 निद्रालसस्यालसस्य भोजनं श्लेष्मकोपनम् ॥ ९६ ॥
 यच्चानुत्सृज्य विष्णुमूत्रं भुङ्क्ते यश्चातुमुक्षितः ।
 तच्च क्रमविरुद्धं स्याद्यच्चातिशूद्रशानुगः ॥ ९७ ॥
 परिहारविरुद्धं तु वराहादीन्निषेव्य यत् ।
 सेवेतोष्णं घृतादींश्च पीत्वा शीतं निषेवते ॥ ९८ ॥
 विरुद्धं पाकतश्चापि दुष्टदुर्दाससाधितम् ।
 शंपकतण्डुलात्यर्थपक्वदग्धं च यद्भवेत् ।
 संयोगतो विरुद्धं तद्यथाऽल्लं पयसा सह ॥ ९९ ॥
 अमनोरुचितं यच्च हृद्विरुद्धं तदुच्यते ।
 संपद्विरुद्धं तद्विद्यादसंजातरसं तु यत् ॥ १०० ॥
 अतिक्रान्तरसं वाऽपि विपन्नरसमेव वा ।
 ज्ञेयं विधिविरुद्धं तु भुञ्ज्यते निश्चये न यत् ।
 तदेवंविधमन्नं स्याद्विरुद्धमुपयोजितम् ॥ १०१ ॥

यच्चापि देशकालाम्नीत्यादिग्रन्थं केचित् पठन्ति, स च व्यक्त
 एव ॥ ८६-१०१ ॥ —

पाण्ड्यान्ध्यवीसर्पदकोदराणां
 विस्फोटकोन्मादभगन्दराणाम् ।
 मूर्च्छामवाध्मानगलग्रहाणां
 पाण्ड्यामयस्यामविषस्य चैव ॥ १०२ ॥
 किलासकुष्ठप्रग्रहणीगदानां
 शैथाल्यपित्तज्वरपीनसानाम् ।
 सन्तानदोषस्य तथैव मृत्यो-
 विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् ॥ १०३ ॥

पाण्ड्यं नपुंसकता । सन्तानदोषो मृतवत्सत्वादिः । एतच्च
 वैरोधिककथनं विशेषवचनेन बाध्यते; तेन लघुनस्य क्षीरेण
 पानं कृत्वा विरोधि; यदुक्तं—“साधयेच्छुद्धशुष्कस्य लघुनस्य
 चतुष्पलम् । क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशेषं च पायेत्” (चि.
 अ. ५) , तथा “मूलकस्वरसं क्षीरं” इत्यादिप्रयोगोबूधेयम् ।

१ ‘शोषालपित्त’ इति पा० ।

किंवा, अनेकद्रव्यसंयोगाद्वा विरोधिनामविरोधः; विरोधिसा-
 त्रसंयोग एव विरोधी भवति । यत्तु मधुन लघ्णेन वमनेन संयु-
 क्तस्य सत्यपि भदनफलादिद्रव्यसंयोगेऽविरोधार्थसुकमपक्वगम-
 नादि, तन्मधुनो द्रव्यान्तरसंयोगेऽप्युष्णसंबन्धत्वे विरोधित्वो-
 पदर्शनार्थः; यतो विषान्वयं मधु, विषस्य चोष्णविरोधि । लघु-
 नादीनां तु द्रव्यान्तरसंयोगे सलेख मेलको विरुद्ध इति शास्त्र-
 वचनादुशीयते ॥ १०२-१०३ ॥

एषां खल्वपरेषां च वैरोधिकनिमित्तानां व्याधी-
 नामिमे भावाः प्रतिकारा भवन्ति । तद्यथा—वमनं
 विरेचनं च, तद्विरोधिनां च द्रव्याणां संशमनार्थमु-
 पयोगः, तथाविधैश्च द्रव्यैः पूर्वमभिसंस्कारः शरी-
 रस्येति ॥ १०४ ॥

भवतश्चात्र—

विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विवेचनम् ।
 वमनं शमनं चैव पूर्वं वा हितसेवनम् ॥ १०५ ॥
 सात्म्यतोऽल्पतया वाऽपि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च ।
 स्निग्धव्यायामबलिनं विरुद्धं वितर्धं भवेत् ॥ १०६ ॥

तद्विरोधिनामिति पाण्ड्यादिहराणाम् । तथाविधैरिति विरु-
 द्धाहारजव्याधिविरुद्धैः । अभिसंस्कार इति सततोपयोगेन
 शरीरभावनम् । किंवा तथाविधैरिति रसायनप्रयोगैः । एतच्चा-
 नागताबाधचिकित्सितं ज्ञेयम् ॥ १०४-१०६ ॥

तत्र श्लोकाः—

मतिरासीन्महर्षीणां या या रसविनिश्चये ।
 द्रव्याणि गुणकर्मभ्यां द्रव्यसंख्या रसाश्रया ॥ १०७ ॥
 कारणं रससंख्याया रसानुरसलक्षणम् ।
 परादीनां गुणानां च लक्षणानि पृथक्पृथक् ॥ १०८ ॥
 पञ्चात्मकानां पदत्वं च रसानां येन हेतुना ।
 ऊर्ध्वानुलोमभाजश्च यदुणातिशयाद्रसाः ॥ १०९ ॥
 घण्णां रसानां पदत्वे च सविभक्तौ विभक्तयः ।
 उद्देशाश्रयपदाश्च द्रव्याणां गुणकर्मणि ॥ ११० ॥
 प्रवरावरमध्यत्वं रसानां गौरवादिषु ।
 पाकप्रभावयोर्लिङ्गं वीर्यसंख्याविनिश्चयः ॥ १११ ॥
 घण्णामास्वाद्यमानानां रसानां यत् स्वलक्षणम् ।
 यद्यद्विरुध्यते यस्माद्येन यस्मादि चैव यत् ॥ ११२ ॥
 वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामौषधं च यत् ।
 आत्रेयभद्रकापीये तत् सर्वमवदन्मुनिः ॥ ११३ ॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
 आत्रेयभद्रकापीयो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

१ ‘प्रतीवातका’ इति पा० । २ ‘विरुद्धाशनजानि’त्यादौ प्रति-
 हन्तीति प्रतिपक्षं हन्तीति, तेन कुडादिप्रतिपक्षं विरेचनादि कुडादि
 हन्ति, एवं वमनशमनपरोषि प्रत्यर्थं व्याख्येयः । पूर्वं वा हितसेवनं
 पूर्वं सहाप्रभावरसायनादिसेवया न अवश्येवंभूता व्याधयः इति
 शिवदाससेनः । ३ ‘सामुक्तः’ इति पा० ।

संग्रहे द्रव्यसंख्या रसाश्रया इति 'भेदधैषां' इत्यादिना; रससंख्या हि परमार्थतो द्रव्यसंख्यैव, निर्गुणवाद्रसानामिति भावः। कारणं रससंख्याया इति 'रसानां तत्र योग्यत्वात्' इत्यादिना। विभक्तयो भेदः 'तत्र मधुर' इत्यादिना। उद्देशो द्रव्याणां 'शीतं वीथेण' इत्यादिना, अपवादो द्रव्याणां 'मधुरं किंचित्' इत्यादिना ॥ १०७-११३ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामु-
र्वेददीपिकायां सूत्रस्थाने अन्नपानचतुष्टके आत्रेयमन्त्र-
कापीयो नाम षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽन्नपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

संग्रति सामान्येनोक्तानां गुणकर्मभ्यां प्रतिव्यक्त्यनुक्तानां प्रतिव्यक्तिप्रायउपयोगिद्रव्यस्य विशिष्टगुणकर्मकथनार्थमन्नपानविधिप्रध्यायोऽभिधीयते । अत्रोत्पन्नस्य छप्रत्ययस्य लुक् । अत्रास्ते काठिन्यसामान्यात् खाद्यं, पाने च द्रवत्वसामान्यल्लेखमवरोद्धं हेयम् । अन्नपानं विधीयते विशिष्टगुणकर्मयोगितया प्रतिपाद्यतेऽनेनेत्यन्नपानविधिः; द्रव्याणां गुणकर्मकथनमेव चान्नपानविधिः, यत्सखिद् ज्ञात्वाऽन्नपानं विधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

इष्टवर्णगन्धरसस्पर्शं विधिविहितमन्नपानं प्राणिनां प्राणिसंज्ञकानां प्राणमाचक्षते कुशलाः, प्रत्यक्षफलदर्शनात्; तदिन्धना ह्यन्तरग्नौ स्थितिः; तत् सत्त्वमूर्जयति, तच्छरीरधातुस्यूहबलवर्णान्द्रियप्रसादकरं यथोक्तमुपसेव्यमानं, विपरीतमहिताय संपद्यते ॥ ३ ॥

किं तदन्नपानं करोतीत्याह—इष्टेत्यादि । इष्टमिति अभिमतं हितं च; किंवा इष्टं प्रियं, हितं तु विधिविहितशब्देनैव प्राप्यते । विधिबैक्ष्यमाणरसमिमाने "तदेतदाहारविधानम्" (वि० अ० १) इत्यादिग्रन्थवाच्यः, तथेन्द्रियोपक्रमणीये च "नारत्नपाणिः" (सू. अ. ८) इत्यादिनोक्तं विधानं; तेन विधिना विहितं विधिविहितम् । अत्र वर्णोदितु शब्दाद्ग्रहणमन्नपाने प्रायः शब्दस्याविवक्षानत्वात् । वर्णोदितु यद्यत् प्रथममन्नपाने गृह्यते, तत्तत् पूर्वमुक्तम् । रसस्तु स्पर्शस्य पश्चाद्ग्रहमाणोऽपि प्राधान्यरूपपापनार्थं स्पर्शस्याग्रे कृतः । प्राणिनामित्यनेनैव लब्धेऽपि 'प्राणिसंज्ञकानाम्' इति वचनं स्थावरप्राणिप्रतिषेधार्थं; इक्ष्वाद्यो हि वनस्पतिसत्त्वात्क्रोरोपदेशाच्छास्त्रे प्राणिन उक्ताः; नतु लोके प्राणिसंज्ञकाः, किंतिह जङ्गमा एव । इह च मनुष्यस्यैवाधि-

कृतत्वेऽपि सामान्येन सकलप्राणिप्राणहेतुतयाऽऽहारकथनं मनुष्यव्यतिरिक्तेऽपि प्राणिन्याहारस्य प्राणजनकत्वोपदर्शनार्थम् । प्राणमिति प्राणहेतुत्वात्; यथा—आयुर्धृतम् । अथ कथं तत् प्राणमाचक्षते इत्याह—प्रत्यक्षफलदर्शनादिति ।—प्रत्यक्षेणैव ह्याहारं विधिना कुर्वतां प्राणा अनुवर्तन्त इति, तथा निहाराराणां प्राणा नष्टवतिष्ठन्त इति दृश्यत इत्यर्थः । प्रत्यक्षशब्दश्चेद् स्फुटप्रमाणे वर्तते, यतः प्राणानामन्नकार्यत्वमनुमानगम्यमेव । अन्नकार्यत्व एव प्राणानां हेतुमाह—तदिन्धना हीत्यादिना । यस्मादन्तरमिस्थितिश्चान्नपानहेतुना, अमिस्थितिश्च प्राणहेतुः, ततोऽन्नं प्राणा इति भावः; उक्तं हि—“बलमारोग्यमायुश्च प्राणाश्चामौ प्रतिष्ठिताः” । किंवा, पूर्वमन्नपानस्य प्राणहेतुत्वमुक्तं, तदिन्धना हीत्यादिनाऽग्निहेतुत्वं वर्ण्यते । सत्त्वमूर्जयतीति मनोबलं करोति । धातुस्यूहो धातुसङ्घातः । विपरीतम् अविविधेति तत् ॥ ३ ॥

तस्माद्विहितहितावबोधनार्थमन्नपानविधिर्मखिलेनोपदेक्ष्यामोऽभिषेदाः । तत् स्वभावावुदकं क्लेदयति, लवणं विष्यन्दयति, क्षारः पाचयति, मधु संदधाति, सर्पिः स्नेहयति, क्षीरं जीवयति, मांसं बृंहयति, रसः प्रीणयति, सुरा जर्जरीकरोति, शी-धुरवधमति, द्राक्षासवो दीपयति, फाणितमाचिनोति, दधि शोफं जनयति, पिण्याकशाकं ग्लपयति, प्रभूतान्तर्मलो मापसूपः, दृष्टिशुक्रः क्षारः, प्रायः पित्तलमम्लमन्यत्र दाडिमामलकात्, प्रायः श्लेष्मलं मधुरमन्यत्र मधुनः पुराणाच्च शालिपष्टिकयवगोधूमात्, प्रायस्तित्कं वातलमवृष्यं चान्यत्र वेणाग्रामृतापटोलपत्रात्, प्रायः कटुकं वातलमवृष्यं चान्यत्र पिप्पलीविश्वमेषजात् ॥ ४ ॥

अन्नपानं विधीयते येन तं विधिं द्रव्यगुणकर्मरूपं, तथा चरशरीरावयवादिरूपं चाखिलेन कार्त्तव्येनोपदेक्ष्यामः । यद्यपि चेह द्रव्यं प्रति प्रति गुणकर्मभ्यां न निर्देशयति, वक्ष्यति हि—“अन्नपानेनैकदेशोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः” इति, तथाऽप्यनुक्तानामपि द्रव्याणां चरशरीरावयवाद्युपवेशेन, तथा पूर्वाध्यायोक्तपार्थिवादिव्रव्यगुणकर्मकथनेन च तद्विधानमप्युक्तं भवतीत्यत उक्तम्—अखिलेननेति; वक्ष्यति हि—“यथा नानौषधं किं चिद्देशजानां वचो यथा । द्रव्यं तु तत्तथा वाच्यमनुकमिह यद्रूवेत्”, तथा “चरः शरीरावयवाः” इत्यादि; किंवा, विविधशब्दोऽशितपीतलीढखादितप्रकारवाची, तेन चाशितादयः सर्व एवाखिलेन वाच्यः, तत्कारणभूतानि तु द्रव्याणि रक्ताशालान्येकदेशेनोक्तानि, अतो वक्ष्यति—“अन्नपानेनैकदेशोऽयमुक्तः”

१ 'प्राणहेतुत्वे हेतुमाह—प्रत्यक्षफलदर्शनादिति । अन्यव्यतिरेकसङ्कल्पेन प्रत्यक्षेण विधिविहितहारस्य प्राणरूपफलदर्शनात् प्राणहेतुत्वमित्यर्थः' इति शिवदाससेनः । २ 'विधिमिति तत्तद्विहितकर्मनिबन्धनं प्रकारम्' इति शिवदाससेनः ।

१ 'अन्नपानकथने उपपत्तिमभिधातुं तत्स्वरूपमाह—इष्टवर्णेत्यादि' इति शिवदाससेनः ।

इति । अन्नपाने च वक्तव्ये यद्व्ययं प्राय उपयुज्यते, तस्य सामान्यगुणमभिधाय वर्गसंग्रहेण गुणसुपेक्षयति । उदकाभिधानं चाग्ने कृतम्, उदकस्याग्ने पाने च व्याप्रियमाणत्वात् । तदित्युदाहरणं; किंवा स स्वभावो यस्य स तत्स्वभावः, तस्मात् क्लेदनस्वभावादित्यर्थः । यद्यपि 'उदकमाश्वासकरणां, जलं स्वम्भनानाम्' (सू० अ० २६) इत्युक्तं, तथाऽपीहाहुक्लेदनकर्मभिधानार्थं पुनरुच्यते । इह जललवणादीनां यत् कर्मोच्यते तत्तत्पामितरकमभ्यः प्रधानं ज्ञेयम्, अभ्याधिकारे तु तत्कर्मैकर्तुद्रव्यान्तरप्रशस्तता ज्ञेया । क्षारः पचन्तमग्निं पाचयति, तेन पाचयतीति हेतौ णिच् । क्लेदयतीत्यादौ तु 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच् । संदधातीति विच्छिष्टानि त्वङ्मांसादीनि संश्लेषयति । रसः मांसरसः । प्रीणयतीति क्षीणान् पुष्णाति, नक्तियुद्धत्वं करोति; तेन मांसकर्मणा बृंहणेन समं नैक्यम् । जर्जरीकरोतीति श्लथमांसाद्युपचयं करोति; यदुक्तं हारीते—'सुरा जर्जरीकरोत्यलुब्धोदोबाहुत्वात्' इति, तथा क्षत्रवैचो—'सुरा कृशानां पुष्कर्यम्' इति । अवधमयतीति विलिखतीत्यर्थः, अनेकार्थत्वाद्वात्तां; वचनं हि—'लेखनः शीतरसिकः' इति, तथा हारीतेऽप्युक्तं—'शीधुरवधमयति वाय्वग्निप्रबोधनात्' इति । आचिनोति 'दोषान्' इति शेषः, तच्चान्तरवचनं हि—'वातपित्तकफांस्त्रासादाचिनोति च फणितम्' इति । पिण्याकः तिलकल्कः; निघण्टुकारस्वाह—पिण्याको हरितश्मिः । ग्लपयति हृष्ययं करोति । प्रभूतान्तर्मलस्य पुरीषस्य कर्ता प्रभूतान्तर्मलः; यद्यपि 'माषो बहुमलः' इति वक्ष्यति, तथाऽपि माषविकृतेः सूपस्येह गुणकथनं, तेन न पुनरुक्तं; न चावश्यं प्रकृतिधर्मो विकृतिमनुगच्छति, यतः सकूनां सिद्धपिण्डका गुर्वी एव भवति, तस्मान्माषविकृतावपि मलयद्धिदर्शनार्थमेतदभिधानम् । क्षारस्य पाचनत्वं गुणोऽभिहितः, इह तु दृष्टिगुणत्वं दोष इति पृथगुच्यते । प्रायः पित्तलमिति विशेषणान्येभ्यो लवणकदुर्लभेभ्योऽम्लं पित्तलम् । एवमन्यत्रापि प्रायःशब्दो विशेषार्थो वाच्यः; किंवा प्रायःशब्दोऽम्लेन संबध्यते । अत्र पित्तमात्रमलान्यतयोक्तं, दोषप्राधान्यस्यानित्यत्वात्; उक्तं हि—'न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्यः' (सू० अ० १९) इति, तथा 'समपित्तानिलकफा' (सू० अ० ७) इति; किंवा पित्तोष्मा वह्निः, स चेद्वाज्रपापनपचने प्रधानं; यदुक्तं—'यदर्थं देहधातो-जोबलवर्णादिगोषकम् । तत्राग्निर्हेतुराहारराक्षप्रासादयः' (चि० अ० १५) इति; तेनेह वह्निकारणपित्तजनकमेवादावुच्यते; यतश्च पित्तजनकमपे वक्ष्यम्, अतो रसप्रधानमपि मधुरो नादाबुक्तः । मधुन इति विच्छेदपाठेन नवानवस्य मधुनः कफाकर्तृत्वं दर्शयति । इह च बद्धसस्यैव कथनमेतद्वयेणैव, अनुक्तानां लवणतिकाषायामपि पाकद्वारा ग्रहणात्; यतो

१ 'जर्जरीकरोतीति मांसादि शिथिलीकरोतीत्यर्थः' इति शिवदासलेनः ।

च. सं. २०

लवणः पाकात् प्रायो मधुरः, तित्कपायौ कटुकौ पाक्तो भवतः । 'प्रायः सर्वं तित्कं' इत्यादिस्तु ग्रन्थो हारीतीयः, इह केनापि प्रमादाल्लिखितः ॥ ४ ॥

परमतो वर्गसंग्रहेणाहारद्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः ५
शूकधान्यशमीधान्यमांसशाकफलाश्रयान् ।
वर्गान् हरितमद्याम्बुगोरसेक्षुविकारिकान् ॥ ६ ॥
दश द्वौ चापरो वर्गौ कृताच्चाहारयोगिनाम् ।
रसवीर्यविपाकैश्च प्रभावैश्च प्रचक्ष्महे ॥ ७ ॥

वर्गेण शूकधान्यादीनां आहारद्रव्याणां संग्रहो वर्गसंग्रहः । रसवीर्येत्यादौ प्रभावोऽल्पविषयतया पृथक्पठितः । रसादिनिर्देशश्च यथायोग्यतया ज्ञेयः; तेन न सर्वद्रव्ये सर्वरसाद्यभिधानं भविष्यति । अत्र शूकधान्यमादावाहारप्रधानत्वात्; शूकवन्ति धान्यानि शूकधान्यानि ॥ ५-७ ॥

अथ शूकधान्यवर्गः—

रक्तशालिर्महाशालिः कलमः शकुनाहृतः ।
तूर्णको दीर्घशूकश्च गौरः पाण्डुकलाङ्गुलौ ॥ ८ ॥
सुगन्धको लोहवालः सारिवाख्यः प्रमोदकः ।
पतङ्गस्तपनीयश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥ ९ ॥
शीता रसे विपाके च मधुराश्चाल्पमास्तः ।
वज्राल्पवर्चसः क्षिग्धा बृंहणाः शुक्रमूत्रलाः ॥ १० ॥
रक्तशालिवैरस्तेषां तूर्णां प्रक्षिप्तमलापहः ।
महास्तस्यानु कलमस्तस्याप्यनु ततः परे ॥ ११ ॥
यवका हायनाः पांसुवाप्यनैषधकादेयः ।
शालीनां शालयः कुर्वन्त्यनुकारं गुणागुणैः ॥ १२ ॥

इह च द्रव्यनामानि नानादेशप्रसिद्धानि, तेन नामज्ञाने सामर्थ्यं तथाभूतं नास्तेवान्येषामपि टीकाकृतां, तेन देशान्तरिभ्यो नाम प्रायशो ज्ञेयं, यत्तु प्रचरति गौडं तल्लेखिष्यमोऽन्यदेशप्रसिद्धं च किञ्चित् । कलमो वेदाग्रहारेषु खनामप्रसिद्धः । शकुनाहृतः श्रीवस्त्रां वक्रनाम्ना प्रसिद्धः । रक्तशालिः प्रसिद्ध एव । महाशालिमगधे प्रसिद्धः । अत्र च शालिर्हैमन्तिकं धान्यं, पण्डिकादयश्च प्रैमिकाः, व्रीहयः शारदा इति व्यवस्था । रक्तशाल्यादीनां मधुरप्राप्तित्वेऽपि बद्धवर्चस्त्वं प्रभावादिव ।

१ 'वर्गसंश्रयेण' इति पा० । २ 'शकुनाऽहृतः उत्तरकुक्ष्मण्यो हं-सैरानीतः, अवस्थां वक्रनाम्ना प्रसिद्धः, मगधदेशे तु पाशक इति । बृद्धवैशास्तु—'क्षीपान्तरात् समानीतो गरुडेन महात्मना । शकुनाऽहृतः स शालिः स्याद्रक्ष्वापरनामकः' इत्याहुः' इति सुष्ठुतटीकायां दङ्गुणः । अरुणदत्तस्तु अष्टाङ्गहृदयटीकायां "शकुनाहृतो यो मगधेषु बुद्धोत्पादकाले उत्तरकुक्ष्मण्यो हंसैरानीतो मृगारिमात्रा विशाखा-ख्यया वापितो विस्तारं गतः, अत एव शकुनाहृत इत्यन्वर्थोऽस्य संज्ञा" इत्याह । ३ 'चूर्णको' इति पा० । ४ 'पण्डिकाश्च मलापहः' इति पा० । ५ 'पांसुवाप्यनैषधकादयः' इति पा० । ६ 'अवस्था' इति पा० ।

महास्तस्यान्विति रक्ताश्लेरु, तेन रक्ताश्लिगुणा महाशालैर्भना-
गल्पाः एवं तस्यानु कल्म इत्यत्रापि वाच्यम् । तलेति महा-
शालेः । ततः परे इति शकुनाहृतादयः, उत्तरोत्तरमल्पगुणा
इत्यर्थः । गुणागुणैरिति शालीनां रक्ताशल्यादीनां ये गुणास्तृष्णा-
न्त्रत्रिमलापहत्वादयः, तेषामगुणैस्तद्गुणविपरीतैर्दोषैर्वकादयो-
ऽनुकारं कुर्वन्ति, ततश्च यवकास्तृष्णात्रिमलादिकरा इति ।
गुणशब्दश्चेह प्रशंसायाम् ॥ ८-१२ ॥

शीतः स्निग्धोऽगुरुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरात्मकः ।
पथिकः प्रवरो गौरः कृष्णगौरस्ततोऽनु च ॥ १३ ॥
वरकोहालकौ चीनशारदोज्ज्वलदुर्दुराः ।
गन्धनाः कुश्वन्दिनाश्च पथिकालपान्तरा गुणैः ॥ १४ ॥
मधुरश्चाग्लपाकश्च व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।
बहुभृशपुरीषोष्मा त्रिदोषस्त्वेव पाटलः ॥ १५ ॥

पथिकगुणैः शकारप्रश्लेषादयुरगिति बोद्धव्यं, मात्राश्रित्यै (सु.
अ. ५) पथिको लघुः पठितः । ततोऽनु चेति गौरपथिकादल्पा-
न्तरगुणः । वरकोहालकादयः पथिकविशेषाः; केचित् कुधान्यानि
वरकादीनि वदन्ति । व्रीहिरिति शारदाशुधान्यस्य संज्ञा । पाटलो
व्रीहिविशेषः । तन्त्रान्तरेऽपि पठ्यते—“त्रिदोषस्त्वेव पाटलः”
इति, सुश्रुते पाटलशब्देनैतद्यतिरिक्तो धान्यविशेषो ज्ञेयः, तेन
तद्गुणकथनेन नेह विरोधः ॥ १३-१५ ॥

सकोरदूपः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः ।
वातलः कफपित्तघ्नः शीतः संश्रादिरोगघ्नः ॥ १६ ॥
हस्तिश्यामाकनीवारतोयपर्णाग्रेषुकाः ।
प्रशान्तिकाम्भः श्यामाकलोहित्याग्रेषुभिषङ्गवः ॥ १७ ॥

१ ‘ननु, शाश्वतीनामुपयोगस्तण्डुलभक्षपेयादिप्रकारेण परं भ-
वति, ते च प्रकाराः पृथगेव गुणतो निर्देष्टव्याः, प्रकृतिगुणसहिता एव
विकृतिगुणाः कार्यकाराः, यतस्तण्डुलभक्षपेयादयो रक्ताश्ल्यादिप्रकृ-
तिगुणगुणा एव, नहि रक्ताश्लिमक्षपेयालाजादयो यथा लब्धादि-
गुणास्तथा व्रीहिकृतभक्षपेयादयः, किंतु प्रकृतिगुणगुणरक्ताश्लि-
कृतभक्षपेयादयः, तेन यत्र प्रकृतिसमानो विकृतिगुणस्तत्र
गुणोत्कर्षः, यत्र प्रकृतिगुणविपरीतो विकृतिगुणस्तत्र गुणापकर्षः;
यथा व्रीह्युरोलेखो लाजः, अत्र लाजकणेनाल्पमेव लघुत्वं क्रियते ।
यत्र तु प्रकृतिगुणैर्न समानो नापि विपरीतो विकृतेर्गुणः, यथा
द्रोष्णस्त्वं मण्डस्य वा दीपनत्वं, तत्र द्वयोरपि प्रकृतिविकृतिगुणयोः
पृथगेव कार्यकारित्वमुत्पन्नं । क्वचित् यदि विकृतेर्बलीयस्त्वेन प्रकृतिगु-
णाभिमतत्वं, यथा शुक्लसुताद्रैकरीरादिषु, तत्र ‘तद्वत्तदाहृतं’ इति
विशेषागमादेव प्रतीयते; तेन तत्र प्रकृतिगुणानां दुर्बलत्वम् । यदपि
प्रकृतिगुणोपमर्देन तद्विरुद्धकार्यकर्तृत्वं विकृतेः, यथा कांस्यभाजने
दुग्धस्य स्थितस्य सपिणो मारकवमिस्यादि, तदपवादरूपागमवैयर्थ्येव;
तेन यत्रोत्सर्गभूतशाखाणां पार्श्वदक्षप्रपदेशं करोत्येव शाखकार इति
प्रकृतिविकृतिप्रथगाभिधानं युक्तमेव, अयं च न्यायः पृथजातीयेषु सर्वत्र
मासादिषु ज्ञेयः इति शिवदाससेनः । २ ‘गन्धनाः’ इति पा० । ३ ‘अ-
गुधीनः, ‘विना’ इति लोके; ‘लोहियास्यः’ भिषङ्गवः इति पा० ।

मुकुन्दो झिष्टिगर्भुदी वरुका वरकास्तथा ।

शिविरोकटजूर्णोद्भाः श्यामाकसदृशा गुणैः ॥ १८ ॥

कोरदूषादयः कुधान्यविशेषाः । कोरदूषः कोद्रवः, कोरदूषस्य
केवलस्य श्लेष्मपित्तघ्नत्वं, तेन यदुक्तं रक्तपित्तनिदाने—“यदा
जन्तुर्यवकोहालककोरदूषप्रपायाप्यनिति भुङ्क्ते” (नि. अ. २)
इत्यादिना पित्तकर्तृत्वं कोरदूषस्य, तत्तत्रैवोक्तनिष्पावकाशिका-
दियुक्तस्य संयोगमहिम्ना बोद्धव्यम् । श्यामाकादयोऽपि तृणधा-
न्यविशेषाः । हस्तिश्यामाकः श्यामाकभेद एव; नीवार उडिका;
गवेधुको बुद्धचः, स आश्रयार्णभेदेन द्विविधः । प्रशातिका
उडिकैव स्थलजा रक्ताश्लका; अम्भः श्यामाका जलजा ओडिका
लोके ‘डे’ इत्युच्यते; प्रियङ्गुः ‘काञ्चनी’ इति प्रसिद्धा । मुकुन्दो
‘वाकस्तृण’ इति; वरुकाः शयनीजः, वरकः शयनीजः, शिवि-
र-स्तोरभुको ‘सिद्ध(का)क’ इत्युच्यते; जूर्णोद्भा ‘जोनार’ इति
ख्यातः ॥ १६-१८ ॥

रूक्षः शीतोऽगुरुः स्वादुर्बहुवातशङ्कघ्नः ।

स्थैर्यकृत् सकैषायश्च बल्यः श्लेष्मविकारानुत् ॥ १९ ॥

रूक्षः कषायानुरसो मधुरः कफपित्तहा ।

भेदः किमिविषघ्नश्च बल्यो वेणुयवो मतः ॥ २० ॥

यवस्य गुरोरपि बहुवातत्वं रूक्षत्वात्; किंवा सुश्रुते यवो
लघुः पठितः, तेनात्राप्ययुरगिति मन्तव्यं; बल्यश्च क्षोतः-
शुद्धिकरत्वात् प्रभावाद्वा । अथ च शीतमधुरकषायत्वेनानुक्त-
मपि पित्तहन्तृत्वं लभ्यत एव, तेन सुश्रुते “कफपित्तहन्ता”
(सु. सू. अ. ४६) इत्युक्तमुपपन्नम् ॥ १९ ॥ २० ॥

सन्धानकृद्वातहरो गोधूमः स्वादुशीतलः ।

जीवो नो बृंहणो वृष्यः स्निग्धः स्थैर्यकरो गुरुः ॥ २१ ॥

नान्दीमुखी मधूली च मधुरस्निग्धशीतले ।

इत्ययं शूकधान्यानां पूर्वा वर्गः समाप्यते ॥ २२ ॥

गोधूमस्य स्वादुशीतस्निग्धादिगुणोपयोगाच्छ्लेष्मकर्तृत्वं भव-
त्येव, अत एव सुश्रुते “श्लेष्मकर” (सु. सू. अ. ४६) इत्यु-
क्तम् । यत्तु वसन्ते कफप्रधाने “यवगोधूमसंभोजनः” (सु. अ. ६)
इत्युक्तं तत् पुराणगोधूमाभिप्रायेण; पुराणश्च गोधूमः कफं न
करोतीत्युक्तेनैव ‘प्रायः श्लेष्मलं मधुरम्’ इत्यादिना ग्रन्थेनात्रै-
वाध्याये । नन्दीमुखी यविका, मधूली गोधूमभेदः । इत्ययमत्र

१ ‘झिष्टिगर्भुः’ इति पा० । २ तीरभुक्तौ विदेहदेशे ‘तिरुद्ध’
इति प्रसिद्धे मण्डले । ३ ‘सकषायश्चेति कषायस्य स्वादुत्वापेक्षया हीन-
तादुषोधाथेयुपसर्जनार्थं सदृशशब्दः प्रयुक्त इति ज्ञेयम्’ इति शिवदास-
सेनः । ४ ‘किंवा, सुश्रुते यवो लघुः पठितः; तेन, आश्रयार्णभेदेन
‘अगुरुः’ इति पाठो मन्तव्यः; गुरुत्वप्रतिज्ञानार्थमीषदर्थे नञ् प्रश्लेष-
यन्ति, अत एव लघुरित्यसिद्धिरपि न पठितम् । अन्ये तु गुरुगु-
णापि यवस्य कट्विपार्कित्वं द्रव्यप्रभावादेव समर्थनीयमित्याहुः ।
सकषाय ईषलकायः । बल्यत्वं च क्षोतोविशुद्धिकरत्वेन सन्त्यग्रसंस-
चारेणैष्टं, न तु देहस्योपचयकारकत्वेन रौक्ष्यादिभेदयोगावयवस्य’ इति
शिवदाससेनः ।

‘इति’ प्रकार्थः । समाप्त इति वक्तव्ये समाप्यत इति यत् करोति, तेन ज्ञापयति—यत्-बहुद्रव्यत्वाच्चायं समाप्तो गणः, किंतु यथाकथंचित् प्रसिद्धगुणकथनेन समाप्यते । एवमन्यत्रापि षष्ठो वर्गः समाप्यत इत्यादौ व्याख्येयम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

इति शुकधान्यवर्गः प्रथमः ॥ १ ॥

अथ शमीधान्यवर्गः—

कषायमधुरो रूक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः ।
विशदः श्लेष्मपित्तघ्नो मुदः सूप्योत्तमो मतः ॥ २३ ॥
वृष्यः परं वातहरः स्निग्धोष्णो मधुरो गुरुः ।
बल्यो बहुमलः पुंस्त्वं माषः शीघ्रं ददाति च ॥ २४ ॥
राजमाषैः सरो रुच्यः कफशुकाम्लपित्तनुत् ।
तत्स्वादुर्वातलो रूक्षः कषायो विशदो गुरुः ॥ २५ ॥
उष्णाः कषायाः पाकेऽम्लाः कफशुकाम्लापहाः ।
कुलत्था ग्राहिणः कासहिक्काश्वासार्शसां हिताः २६
मधुरा मधुराः पाके ग्राहिणो रूक्षशीतलाः ।
मकुष्टकाः प्रशस्यन्ते रक्तपित्तज्वरादिषु ॥ २७ ॥
चणकाश्च मसूराश्च खण्डिकाः सहरेणवः ।
लघवः शीतमधुराः सकषाया विरूक्षणाः ॥ २८ ॥
पित्तश्लेष्मणि शस्यन्ते सूपेष्वालेपनेषु च ।
तेषां मसूरः संग्राही कलायो वातलः परम् ॥ २९ ॥
स्निग्धोष्णो मधुरस्तित्तः कषायः कटुकस्तिलः ।
त्वच्यः केश्यश्च बल्यश्च वातघ्नः कफपित्तकृत् ॥ ३० ॥
मधुराः शीतला गुर्व्यौ बलघ्नौ रूक्षणात्मिकाः ।
सस्नेहा बलिभिमौज्या विविधाः शिम्बजातयः ॥ ३१ ॥
शिम्बी रूक्षा कषाया च कोष्ठे वातप्रकोपिनी ।
न च वृष्या न चक्षुष्या विष्टभ्य च विपच्यते ॥ ३२ ॥
आढकी कफपित्तघ्नी वातला, कफवातनुत् ।
अवसृगजः सैडगजो, निष्पावा वातपित्तलाः ॥
काकाण्डोमा(ला)त्मगुप्तानां माषवत् फलमादिशेत् ।
द्वितीयोऽयं शमीधान्यवर्गः प्रोक्तो महर्षिणा ॥ ३३ ॥

१ ‘श्लेष्मपित्तप्रशमनो’ इति पा० । २ ‘रूक्षश्चैव कषायश्च वातलः श्लेष्मपित्तहा । विष्टम्भी चाप्यवृष्यश्च राजमाषः प्रकीर्तितः’ इति पाठा-
न्तरम् । ‘राजमाषगुणमाह—राजमाष इत्यादि । सरति जलक्षिप्तैर्लव-
दाशयं व्यामोतीति सरः, सरत्वं हि स्मिन्विपरीतगुणः, अयं च गुणो
जलबहुलस्यैव द्रव्यस्य भवति; तदुक्तं—“शीतस्निग्धसृष्टिस्मिन्सरपि-
च्छिक्कमाप्यम्” इति । तत्स्वादुरिति तयो रसपाकयोः स्वादुः; उक्तं हि
सुश्रुते—“कषायभावाच्च पुरीषभेदी न सूत्रो नैव कफस्य कर्ता ।
स्वादुर्विपाके मधुरोऽम्लसाम्प्रः संपतंगः सान्यरुचिप्रदश्च” (सु. सू.
अ. ४६) । अलसाम्नो राजमाष इति चक्रादयः । अस्य च विपाके
मधुरस्यापि प्रभावादेव बद्धविष्णुत्वमन्त्रं कफहारित्वमनृष्यत्वं चेति
गद्यदासः । अन्ये तु तत्स्वादुरिति माषवत्स्वादुरित्याहुः । ये तु सर
इत्यस्य वचनं भेदाधीनं वर्णयन्ति, तन्मते सुश्रुतविरोधोऽपरिहार्यः इति
शिवदाससेनः ।

धान्यत्वेन शमीधान्यवर्गोऽभिधातव्ये प्रधानत्वान्मुद्रो निर-
च्यते । सूप्यं सूपयोग्यं शमीधान्यं, ततोत्तमः सूप्योत्तमः ।
वृष्य इत्यादिमाषगुणे स्निग्धोष्णसुखरादिगुणयोगादेव वात-
हरत्वे लब्धे पुनस्तदभिधानं विशेषवातहन्त्वप्रतिपादनार्थम्,
एवमन्यत्राप्येवजातीये व्याख्येयम् । पुंस्त्वं शुक्रम् । शीघ्रप्रसि-
वचनेन शुक्रसुतिकरत्वलक्षणमपि वृष्यत्वं माषस्य दर्शयति,
शुक्रसुतिकरं च वृष्यशब्देनोच्यत एव, वचनं हि—“शुक्रसुति-
करं किञ्चित् किञ्चित् शुक्रविवर्धनम् । सुतिशुद्धिकरं किञ्चि-
विधं वृष्यमुच्यते” इति; तदेवं संपूर्णवृष्यत्वं माषे बोद्धव्यम् ।
राजमाषगुणकथने तत्स्वादुरिति माषवत्स्वादुः; किंवा रूक्षत्वादौ
पाठान्तरम् । उष्ण इत्यादिना कुलत्थगुणः, कुलत्थश्च-शुक्रकृ-
ष्णचित्रलोहितभेदेन चतुर्विधो भवति, तथा ग्राम्यवन्मभेदेन च
द्विविधोऽपि; अत एव तन्नाम्नरे “वन्मः कुलत्थस्तद्वच विशेषाच्चे-
त्रोगुनुत्” इत्युक्तम् । मकुष्टको ‘मोठ’ इति ख्यातः । चणकः
प्रसिद्धः । खण्डिका त्रिपुटकलायः, हरेणुः वर्तुलकलायः । कलायो
वातल इति त्रिपुटकलायः । तिलगुणो यद्यपि विशेषेण नोक्तः,
तथाऽपि प्रधाने कृष्णतिले हेयः; उक्तं हि सुश्रुते—“तिलेषु
सर्वेष्वसितः प्रधानो, मध्यः सितो, हीनतरास्ततोऽन्ये” (सु.
अ. अ. ४६) इति । विविधाः शिम्बीजातय इति कृष्णपीत-
रक्तश्चेतकुशिशिम्बीभेदा इत्यर्थः । ‘शिम्बी रूक्षा’ इत्यादि केचित्
पठन्ति । आढकी तुवरी वातलेति च्छेदः । कफवातसुखित्व-
ल्युजैडगजयोर्बीजस्य गुणः । निष्पावो बल्लः । काकाण्डः शूकर-
शिम्बी, उमा अतसी, ऊर्णापाठपक्षे तस्यैवोर्णा । शमीधान्यवर्ग
इत्यत्र शमी शिम्बिः, तदन्तर्गतं धान्यम् ॥ २३-३४ ॥

इति शमीधान्यवर्गो द्वितीयः ॥ २ ॥

१ ‘अस्य च कषायरूक्षत्वादिना किञ्चिद्वातप्रकोपकत्वं हेयम्; अत
एव वामभेदेऽपि “मुद्रोऽल्पचलः” (वा. सू. अ. ६) इत्युक्तम्,
अल्पचलोऽल्पवात इत्यर्थः, सुश्रुतेऽपि “नाल्यर्थं वातल” (सु. सू.
अ. ४६) इत्युक्तम्’ इति शिवदाससेनः । २ ‘स्निग्ध
इत्यादिना तिलगुणाः । मधुर इति रसेन पाकेन च हेयः; उक्तं
हि—“ईषकषायो मधुरः सतिक्तः संग्राहकः पित्तकरस्तथोष्णः ।
तिलो विपाके मधुरो बलिष्ठः स्निग्धो ज्वाललेपन एव पथ्यः”
(सु. सू. अ. ४६) इति । यद्यपि तन्नाम्नरे “स माधुर्यात्तथैवौ-
ष्यादौ स्नेहाच्चात्मानाशनः । कषायभावान्माधुर्यात्तित्वाच्चापि मि-
चनुत् ॥ औष्यादौ कषायभावाच्च तित्वात्वाच्च कफे हितः” (सु. वि.
अ. १) इत्यनेन तिलस्य त्रिदोषहरत्वमेवोक्तं, तथाऽपि ज्वगविषय-
प्रेषाभिप्रायेण लघ्वचनं व्याख्येयम्; अत एव सुश्रुते “ज्वाललेपन
एव पथ्यः” इत्यत्र एवकारेण ज्वणे तिलानामालेपन एव पथ्यत्वम्,
अभ्यवहारे पुनः कफपित्तकरत्वेनापथ्यत्वमेवेति नोचयति । अत एव
तत्र ज्वगविषयवर्गे नवधान्यादौ तिलः पठितः । सेयं स्वभावोपजनि-
तैवाधारश्चरित्स्य । यदुक्तं सुश्रुते—“यत्र कुर्वन्ति तदधिकरणम्”
(सु. सू. ४१) इति, धान्यालस्य गहिरन्तःप्रयोगे दाहहरणकर-
णत्ववत् इति शिवदाससेनः । ३ ‘शूकशिम्बीसदृशशिम्बः कां-
काण्डः शूकरशिम्बीति लोके, उमा अतसी, आत्मगुप्ता शूकशिम्बी,
अन्ये तु “फलानि माषवदिष्यात् काकाण्डोलात्मगुप्तायाः” (वा. सू.
अ. ६) इति वामभेदे द्विवचनं दृष्ट्वा काकाण्डोला कदम्बीति व्याचक्षते
इति शिवदाससेनः ।

अथ मांसवर्गः—

गोखराश्वतरोद्ग्राश्वद्वीपिसिंहक्षेवानराः ।
वृको व्याघ्रस्तुरशुश्च बहुमाजोरमृषिकाः ॥ ३५ ॥
लोपाको जम्बुकः श्येनो वान्तादश्चापवायस्यौ ।
शशानी मधुहा भासो गृध्रोऽलूककुलिङ्गकाः ॥ ३६ ॥
धूमिका कुररश्चेति प्रसह्य मृगपक्षिणः ।

स्यानन्तरं मांसस्य व्यञ्जनत्वेन प्राधान्यान्मांसवर्गमिवा-
नम् । खरः गर्दभः, अश्वतरः वेगसरः, स चाश्वार्थं खरा-
जातः, द्वीपिः चित्रव्याघ्रः, ऋक्षः भल्लूकः । वृकः कुङ्कुरातुकारी
पशुशत्रुः, तरुश्चः व्याघ्रमेव 'तरच्छ' इति ख्यातः, बभ्रुः अति-
लोमशः कुङ्कुरः पर्वतोपकण्ठे भवति, केचित्द्रुहचकुलमाहुः ।
लोपाकः खल्पशृङ्गालो महालाभूलः । श्येनः पक्षी प्रसिद्धः ।
वान्तादः कुङ्कुरः । वासः (घः) 'कनकवायस्य' इति ख्यातः ।
शशानी 'पाक्षिः' इति ख्याता । भासः भस्मवर्णः पक्षी शिलावान्
प्रसह्यवर्गः । कुलिङ्गः कालचटकः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥—

श्वेतः श्यामश्चित्रपृष्ठः कालकः काकुलीमृगः ॥ ३७ ॥
कूर्चिका चिल्लटो मेको गोधा शल्लकगण्डकौ ।
कदली नकुलः श्वाविदिति भूमिशयाः स्मृताः ३८

काकुलीमृगः 'माध्यातर्प' इति ख्यातः, तस्य श्वेत इत्यादय-
श्चत्वारो भेदाः । कूर्चिका सङ्कुचः । चिल्लटः चियारः । शल्लकः
महाशकली, 'शल्लक' इति ख्यातः, गण्डकः गोधाभेदः ।
कदली 'कदलीहृद' इति ख्यातः । श्वावित् 'सेजक' इति
ख्यातः । भूमिशया विलेशयाः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

सुमरश्चमरः खड्गो महिषो गवयो गजः ।
न्यङ्कुर्वेराहश्चानूपा मृगाः सर्वे रुहस्थाः ॥ ३९ ॥

सुमरः महाशकरः । चमरः केशचतुलः । खड्गः गण्डकः ।
गवयः गवाकारः । न्यङ्कः न्यङ्कुशो हरिणः । रुहः बहुशृङ्गो
हरिणः ॥ ३९ ॥

कुर्मः कर्कटको मत्स्यः शिशुमारस्तिमङ्गिलः ।
शुक्तिशङ्खोद्रकुम्भीरचुलकीमकरादयः ॥ ४० ॥
इति वारिशयाः प्रोक्ता

शिशुमारः गोतुण्डनकः । तिमङ्गिलः सामुद्रो महामत्स्यः ।
शुक्तिः मुक्ताप्रभवो जन्तुः, ऊदः जलविडालः, कुम्भीरः घटि-
कावान्, चुलकी 'शुशु' इति ख्यातः । शिशुमारीनां मत्स्य-
प्रहणेन प्रहणे प्राप्ते विशेषव्यवहारार्थं पुनरभिधानम् ॥ ४० ॥

वक्ष्यन्ते वारिचारिणः ।

हंसः क्रौञ्चो बलाका च वकः कारण्डवः प्लवः ॥ ४१ ॥

शरारिः पुष्कराद्भ्यः केशरी मणितुण्डकः ।
मृणालकण्ठो महुश्च कादम्बः काकतुण्डकः ॥ ४२ ॥

उत्क्रोशः पुण्डरीकाक्षो मेघरावोऽम्बुकुङ्कुदी ।
आरा नन्दीमुखी वादी सुमुखाः सहचारिणः ॥ ४३ ॥
रोहिणी कामकाली च सारसो रक्तशीर्षकः ।
चक्रवाकस्तथाऽन्ये च खगाः सन्त्यम्बुचारिणः ४४

हंसश्चतुर्विधोऽपि राजहंससिद्धिर्प्रायः । क्रौञ्चः 'कोभ' इति ख्यातः ।
वकः पाण्डुरपक्षः । बलाका शुक्रा । कारण्डवः काकवक्त्रः । प्लवः
खनामप्रसिद्धः प्रसेवगलः । शरारिः 'शराली' इति लोके । मडुः
पानीयकाकः । कादम्बः कलहंसः । काकतुण्डकः श्वेतकारण्डवः ।
उत्क्रोशः 'कुरल' इति ख्यातः । पुण्डरीकाक्षः पुण्डरः । मेघरावः
मेघनादः, मेघरावश्चातक इत्यनेन, तत्र तस्य वारिचरत्वाभा-
वात् । अम्बुकुङ्कुदी जलकुङ्कुदी । आरा खनामख्याता । नन्दी-
मुखी पत्रादी । सारसः प्रसिद्धः । रक्तशीर्षकः सारसभेदो लोहित-
शिः । अम्बुचारिण इति जले गृह्यन्त इत्यर्थः ॥ ४१-४४ ॥

पृषतः शरभो रामः श्वदंष्ट्रो मृगमातृका ।
शशोरणी कुरङ्गश्च गोकर्णः कोट्टकारकः ॥ ४५ ॥
चारुष्को हरिणैषौ च शम्बरः कालपुच्छकः ।
ऋष्यश्च वरपोतश्च विशेषेया जाङ्गला मृगाः ॥ ४६ ॥

पृषतः चित्रहरिणः । शरभः अष्टपद उष्ट्रप्रमाणो महाशृङ्गः
पृष्ठगतचतुष्पादः काश्मीरे प्रसिद्धः । रामः हिमालये महाशृङ्गः ।
श्वदंष्ट्रः चतुर्दंष्ट्रः कालिकपुरे प्रसिद्धः । मृगमातृका खल्पा पृथ-
्वरा हरिणजातिः । कुरङ्गः हरिणभेदः । गोकर्णः गोमुखहरिणवि-
शेषः । हरिणः ताम्रवर्णः, एणः कृष्णसारः । ऋष्यः नीलाण्डो
हरिणः । चारुष्कादयोऽपि हरिणभेदा एव । शशस्तु स्मृते
विलेशयेषु पठितः, तद्वृत्तान्तरार्थम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

लावो वर्तीरकश्चैव वार्तीकः सकपिञ्जलः ।
चकोरश्चोपचक्रश्च कुकुभो रक्तवर्मकः ॥ ४७ ॥

लावाद्या विष्किरास्त्वेते वक्ष्यन्ते वर्तकादयः ।
वर्तको वर्तिका चैव बर्ही तित्तिरिक्कुटौ ॥ ४८ ॥
कङ्कशारपदेन्द्रभगोनर्दमिरिवर्तकाः ।
ऋकरोऽवकरश्चैव वारैडश्चेति विष्किराः ॥ ४९ ॥

लावः प्रसिद्धः । वर्तीरः कपिञ्जलभेदः । कपिञ्जलः गौरति-
त्तिरिः । वार्तीकः चटकभेदः सङ्घातचारी । उपचक्रः चकोरभेदः ।
कुकुभः प्रसिद्धः । रक्तवर्मक इति कुकुभविशेषणं, तेन स्थूलकुकुभो
गृह्यते । वर्तकः 'वट्टही' इति ख्यातः । वार्तिका खल्पप्रमाणा
जात्यन्तरमेव, केचित्तु वर्तकमित्यं वर्तिकां वदन्ति; अस्याश्च
प्रहणं क्षीरिङ्गभेदेऽपि विशेषलाघवप्रतिषेधार्थम्, अन्यथा क्षी-
त्वेन वर्तिकाद्रतिताया लाघवं सात् । बर्ही मयूरः । शारपदे-
न्द्रासः मल्लकः । गोनर्दो 'गोडाकङ्क' इति ख्यातः । ऋकरोः
प्रसिद्धः । लावादिवार्तिकादिविष्किरागणद्वयकरणं गुणभेदकथ-
नार्थम् ॥ ४७-४९ ॥

शतपत्रो भृङ्गराजः कोयष्टिर्जीवजीवकः ।

कैरातः कोकिलोऽत्यूहो गोपापुत्रः प्रियात्मजः ॥५०॥

लट्ठा लट्ठ(ट्ट)पको बभ्रुर्वट्टहा डिण्डिमानकः ।

जटी दुन्दुभिपाकारलोहपृष्ठकुलिङ्गकाः ॥ ५१ ॥

कपोतशुकशारङ्गाश्विरटीकङ्कुयष्टिकाः ।

सारिका कलविङ्कश्च चटकोऽङ्गारचूडकः ॥ ५२ ॥

पारावतः पाण्ड(न)विक इत्युक्ताः प्रतुदा द्विजाः ।

शतपत्रः काष्ठकुडुकः । भृङ्गराजः प्रसिद्धो भ्रमरवर्णः ।

कोयष्टिः 'कोडा' इति ख्यातः । जीवजीवकः विषदर्शनमृत्युः ।

अत्यूहः डाहुकः, 'दात्यूह' इति वा पाठः, स च प्रसिद्धः । लट्ठा फेन्डाको रक्तपुच्छाद्योभागः, लट्ठपकोऽपि तद्भेदः । डिण्डिमानकः डिण्डिमवदुत्कटध्वनिः । कुलिङ्ग इति वनचटकाकारः पी-
तमस्तकः 'बापे' इति लोके । कलविङ्कः ग्राम्यचटकः । चटकस्तु
देवकुलचटकः खल्पप्रमाणः । सान्यत्रानुक्तान्यप्रसिद्धानि तानि
तद्विद्वांसो देशान्तरिभ्यश्च ज्ञेयानि ॥ ५०-५२ ॥—

प्रसह्य भक्षयन्तीति प्रसहास्तेन संक्षिताः ॥ ५३ ॥

भृशया बिलवासित्वादानूपानूपैसंश्रयात् ।

जले निवासाज्जलजा जलेचर्याज्जलेचराः ॥ ५४ ॥

स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता मृगा जाङ्गलचारिणः ।

विकीर्य विष्किराश्चेति प्रतुद्य प्रतुदाः स्मृताः ॥ ५५ ॥

योनिरष्टविधा त्वेषा मांसानां परिकीर्तिता ।

प्रसहादिसंज्ञानिस्तया लक्षणमाह । प्रसहेति हठात् । आनु-
पानूपसंश्रयादिति पूर्वत्रासिद्धविधेरनिलत्वेनानूप इत्यत्र यलो-
पस्य सिद्धत्वेनैव संहिता ज्ञेया । जलेचर्यादिति जलवासिना-
मेव हंसादीनां जले चरणमात्रत्वं बोद्धव्यम् । 'स्थलजा' इत्युक्ते
गजादिष्वपि स्थलजातेषु प्रसक्तिः स्यादित्याह-जाङ्गलचारिण
इति । विकीर्यैव 'भक्षयन्ति' इति शेषः; एवं प्रतुयेत्यत्रापि,
प्रतुयेति बहुधाऽभिहृत्य ॥ ५३-५५ ॥—

प्रसहा भृशयानूपवारिजा वारिचारिणः ॥ ५६ ॥

गुरुष्णक्षिग्धमधुरा वलोपचयवर्धनाः ।

वृष्याः परं वातहराः कफपित्तविवर्धनाः ॥ ५७ ॥

हिता व्यायामनित्येभ्यो नरा दीप्ताग्नयश्च ये ।

प्रसहानां विशेषेण मांसं मांसाशिनां भिषक् ॥ ५८ ॥

जीर्णाशौग्रहणीदोषशोषातीनां प्रयोजयेत् ।

लावाद्यो वैष्किरो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला मृगाः ॥ ५९ ॥

लघवः शीतमधुराः सकपाया हिता नृणाम् ।

पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥ ६० ॥

विष्किरा वर्तकाद्यास्तु प्रसहात्पान्तरा गुणैः ।

प्रसहा द्विविधा मांसादा व्याघ्रयेनादयः, तथा अमांसा-
दाश्च गवादयः; तेन मांसादानां विशेषमाह-प्रसहानामि-
त्यादि । जीर्णत्वेनार्शःप्रभृतीनां चिरानुबन्धं दर्शयति । प्रतुदा
इत्यत्र तथा जाङ्गला इत्यत्र चक्राग्रे लुप्तनिर्दिष्टः । कफानुगे
इति च्छेदः ॥ ५६-६० ॥—

नांतिशीतगुरुक्षिग्धं मांसमाजमदोषलम् ॥ ६१ ॥

शरीरधातुसामान्यादनभिव्यन्दि बृंहणम् ।

मांसं मधुरशीतत्वाद्गुरु बृंहणमाविकम् ॥ ६२ ॥

योनावजाविके मिश्रगोचरत्वादिनिश्चिते ।

शरीरधातुसामान्यादिति मनुष्यमांसमानत्वात् । एतेन
शीतगुरुक्षिग्धत्वेन युक्तमप्याजमांसं शरीरधातुसाम्यात् कफं
न करोतीत्युक्तं भवति । आविकं मांसं मधुरशीतत्वेन पित्त-
हरमपि बोद्धव्यम्, अत एव शरद्विधावप्युक्तम्—“उरभ्रशर-
भाय” (सु. अ. ६) इति । रक्तपित्तनिदाने (नि. अ. २)
तु वराहमहिषेयादिना द्रव्यान्तरसंयुक्तसैवाविकमांसस्य रक्तपि-
तकर्तृत्वं ज्ञेयम् । योनाविति प्रसहायष्टविधजातौ । मिश्रगोच-
रत्वादिति कदाचिदनूपसेवनात्, कदाचिद्वनसेवनात्, कदा-
चिदुभयसेवनादजाव्योरनिश्चितयोनिवमित्यर्थः । अत्र,
'अनिश्चिते' इति योनिविशेषणं, किंवा अजा च अवै च एते
अनिश्चिते । ननु यथेवं तथा तित्तिरिरपि धन्वानूपसेवनाच्च
विष्किरगणे पठनीयः । नैवं, तित्तिरिजातिविशेषस्य धन्वानूप-
योर्नियमेन निषेधणादुपनियमः पार्यते कर्तुम्; अव्यज्योस्तु
नियमोऽयं नास्ति, यतः केचिदाजवी धन्वमात्रचरे, केचिचा-

१ 'नातिशीतेत्यादि । अदोषलमिति यथपि सुधुते "अतिशीतगु-
रुक्षिग्धो मन्दपित्तकः स्मृतः । छागलस्त्वनभिव्यन्दी तेषां पीनस-
नाशनः" (सु. अ. अ. ४६) इति कथितः, तथाऽप्यव्यपदेदयपि-
त्तकफजनकत्वाददोषलमित्युक्तम् । यत्तु हारीते "त्रिदोषनुद्देहातु-
सामान्याच्छागलं लघु" इत्युक्ते, तदपि ग्राम्यत्वेन कफजननयोग्य-
स्यापि छागलस्य तदनजकत्वात् समाधेयं, यथा मधुरस्य दाडिमस्य
मधुरद्रव्यान्तरवत्कफजनकत्वेन त्रिदोषहरत्वं, यथा वा सहकारैरस्य
रूक्षत्वं सजातीयापेक्षया तथाविधलोहनाकर्तृत्वात्, यथा वा "चतु-
र्भागावशिष्टं तु तोयं कफहरे स्मृतम्" इत्यत्र कफं प्रतीतरपानीयव-
दनजनकत्वेन कफहरत्वं स्मृत्यते । अन्यत्राप्येवंजातीये प्रतुदविष्किरव-
सामज्जादौ श्लेष्महरत्वादि व्याख्येयम् । शरीरसामान्यादिति मनु-
ष्यमांसस्यापि नातिशीतगुरुक्षिग्धत्वादित्यादि । अयं च बृंहणत्वे
हेतुः । एतेन, यथपि मांसान्तरमपि मांस्त्वेन शरीरमांससुबुध्यं,
तथाऽपि तत्र गुणसामान्याभावादजमांसवन्न सर्वरूपेण बृंहणमित्यर्थः ।
एतेन, भक्ष्या नृमांसस्यापि गुणा आचार्येणोक्ता इत्यवधेयम् । अन्ये
तु, शरीरधातुसामान्यादित्यनभिव्यन्दत्वे हेतुमाहुः; तत्र, अप्रयोज-
कत्वात्; स्वमते तु ग्राम्यस्य बृंहणस्याप्यजमांसस्यानभिव्यन्ति-
प्रभावादिव वक्तव्यम् । यदेव हि द्रव्यगुणद्वारा नोपपद्यते, तदेव
प्रभावकत्वेनोच्चोक्तत्वात् इति शिवदाससेनः । २ 'योनिष्वजावौ
व्यामिश्रगोचरत्वादिनिश्चिते' इति पाठः ।

१ 'धाङ्को' इति पाठः । २ 'ग्राम्यत्रोक्तान्यप्रसिद्धानि' इति पाठः ।

३ 'विलशाम्बिलादानूपोऽनूपसंश्रयात्' इति पाठः ।

नूपमात्रचरे, केचिबोभयमात्रचरे; तेन तयोर्मियमचरकृतो
योनिभेदः कर्तुं न पार्यते ॥ ६१ ॥ ६२ ॥—

सामान्येनोपदिष्टानां मांसानां खगुणैः पृथक् ॥ ६३ ॥
केषांचिद्गुणवैशेष्याद्विशेष उपदेक्ष्यते ।
दर्शनश्रोत्रमेधाग्निवयोवर्णस्वरायुषाम् ॥ ६४ ॥
वर्णो हिततमो बल्यो वातघ्नो मांसशुक्लः ।
गुरुष्णस्निग्धमधुराः स्वरवर्णबलप्रदाः ॥ ६५ ॥
बृंहणाः शुक्लाश्चोक्ता हंसा मास्तनाशनाः ।
स्निग्धाश्चोष्णाश्च वृष्याश्च बृंहणाः स्वरबोधनाः ॥ ६६ ॥
बल्याः परं वातहाराः स्वेदानाश्चरणायुधाः ।
गुरुष्णो मधुरो नातिधन्वानूपनिषेवणात् ॥ ६७ ॥
तित्तिरिः संजयेच्छीर्षं वीनं दोषाननिलोद्वयान् ।
पित्तश्लेष्मविकारेषु सरक्तेषु कपिज्जलाः ॥ ६८ ॥
मन्दवातेषु शस्यन्ते शैत्यमाधुर्यलाघवात् ।
लावाः कषायमधुरा लघवोऽग्निविवर्धनाः ॥ ६९ ॥
सन्निपातप्रशमनाः कटुकाश्च विपाकतः ।
गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे ॥ ७० ॥
वातपित्तप्रशमनी बृंहणी बलवर्धनी ।
शङ्को मधुराम्लश्च विपाके कटुकः स्मृतः ॥ ७१ ॥
वातपित्तकफघ्नश्च कासश्वासहरस्तथा ।
कषायविशदाः शीता रक्तपित्तनिवर्हणाः ॥ ७२ ॥
विपाके मधुराश्चैव कपोता गृहवासिनः ।
तेभ्यो लघुतराः किञ्चित् कपोता वनवासिनः ॥ ७३ ॥
शीताः संग्राहिणश्चैव स्वल्पमूत्रकराश्च ते ।
शुक्रमांसं कषायाम्लं विपाके रूक्षशीतलम् ॥ ७४ ॥
शोषकासक्षयहितं संग्राहि लघु दीपनम् ।
चटका मधुराः स्निग्धा बलशुक्रविवर्धनाः ॥ ७५ ॥
सन्निपातप्रशमनाः शमना मास्तस्य च ।
कषायो विशदो रूक्षः शीतः पाके कर्दुलघुः ॥ ७६ ॥
शशः स्वादुः प्रशस्तश्च सन्निपातेऽनिलावरे ।
मधुरा मधुराः पाके त्रिदोषशमनाः शिवाः ॥ ७७ ॥
लघवो बलविष्णुमूत्राः शीताश्चैषणाः प्रकीर्तिताः ।
क्षेहनं बृंहणं वृष्यं श्रमघ्नमनिलापहम् ॥ ७८ ॥
वराहपिशितं बल्यं रोचनं स्वेदनं गुरु ।
गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे ॥ ७९ ॥
शुष्कास्रमाम्बुशिरमांसक्षयहितं च तत् ।
स्निग्धोष्णं मधुरं वृष्यं माह्विं गुरु तर्पणम् ॥ ८० ॥

१ 'कषायमधुराः' इति पा० । 'कपोता वनवासिन इति वन-
वासिनो घारावता इत्यर्थः; न तु वनवासिपाण्डुकपोताः, तेषां काण-
कपोतत्वेनाप्यर्थत्वात्' इति शिवदाससेनः ।

दाढ्यं बृहत्स्वमुत्साहं स्वप्नं च जनयत्यपि ।
गुरुष्णा मधुरा बल्या बृंहणाः पवनापहाः ॥ ८१ ॥
मत्स्याः स्निग्धाश्च वृष्याश्च बहुदोषाः प्रकीर्तिताः ।
शैवालशपभोजित्वात्मस्वस्य च विवर्जनात् ॥ ८२ ॥
रोहितो दीपनीयश्च लघुपाको महाबलः ।
वर्ण्यो वातहरो वृष्यश्चक्षुष्यो बलवर्धनः ॥ ८३ ॥
मेधास्मृतिकरः पथ्यः शोषघ्नः कूर्म उच्यते ।
खड्गमांसमभिष्यन्दि बलघ्नमधुरं स्मृतम् ॥ ८४ ॥
क्षेहनं बृंहणं वर्ण्यं श्रमघ्नमनिलापहम् ।
धातैराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ॥ ८५ ॥
चटकानां च यानि स्युरण्डानि च हितानि च ।
क्षीणरेतःसु कासेषु हृद्दोगेषु क्षतेषु च ॥ ८६ ॥
मधुराण्यविदाहीनि सद्योबलकराणि च ।
शरीरबृंहणे नान्यत् खाद्यं मांसाद्विशिष्यते ॥ ८७ ॥
इति वर्गस्तृतीयोऽयं मांसानां परिकीर्तितः ।

केषांचिदिति वक्ष्यमाणमयूरादीनाम् । गुणवैशेष्यादिति
विशिष्टगुणशालित्वात् । मयूरस्य गुरुवस्निग्धत्वं वर्तकादिगणप-
ठितत्वेनैव लब्धं सत् पुनरुच्यते विशेषार्थम् । एवमन्यत्रापि
गणोक्तगुणकथनेन लब्धस्य पुनः कथने व्याख्येयम् । चरणा-
युधः कुङ्कुटः । धन्वानूपनिषेवणादिति हेतुकथनेन य एव धन्वा-
नूपनिषेवी तित्तिरिः स एव यथोक्तगुण इति ज्ञेयम् । एवमन्ये-
ऽपि ये गवाद्यो धन्वानूपनिषेविणस्तेऽपि तित्तिरिसमानगुणा
भवन्ति, तित्तिरिस्तु विशेषेणेति तित्तिरिः साक्षादुक्तः । किंवा,
तित्तिरेरेव एवंगुणत्वे धन्वानूपनिषेवणं हेतुः, नान्यत्र गवादेर-
नूपदेशादेरिति ज्ञेयम् । कपोता गृहवासिन इति पारावताः ।
चटका मधुरा इत्यादि केचित् पठन्त्येव, ये तु न पठन्ति तेषां
मते चटकस्य प्रतुदसामान्यगुणलब्धं वृष्यत्वं "तृप्तिं चटकमां-
सानां गत्वा योऽनुपिब्रेत पयः" (वि. अ. २) इत्यादिबृष्य-
प्रयोगादेव लभ्यते । मयूरादीनां तु बहवो गुणा गणोक्तगुणा-
धिका इति पृथक् पाठः कृतः । "मांसं बृंहणानाम्" (सू. अ.
२५) इत्यनेनैवाभ्याधिकावचनेन मांसस्य बृंहणत्वे लब्धं
'शरीरबृंहणे नान्यत्' इत्यादिवचनं प्रकरणप्राप्तत्वेन तथा तस्यै-
वार्थस्य दाढ्यार्थं च ज्ञेयम् ॥ ६३-८७ ॥—

इति मांसवर्गस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ शाकवर्गः—

पाठाशुषाशदीशकं वास्तुकं सुनिषण्णकम् ॥ ८८ ॥
विद्याद्वाहि त्रिदोषघ्नं मित्रवचस्तु वास्तुकम् ॥
त्रिदोषशमनी वृष्या काकमाषी रसायनी ॥ ८९ ॥
नात्युष्णशीतवीर्या च मेदिनी कुष्ठनाशिनी ।
राजश्वकशकं तु त्रिदोषशमनं लघु ॥ ९० ॥

ग्राहि शस्तं विशेषेण ग्रहण्यशौविकारिणाम् ।
 कालशाकं तु कटुकं दीपनं गरशोफजित् ॥ ९१ ॥
 लघूष्णं वातलं रुक्षं कालायं शाकमुच्यते ।
 दीपनी चोष्णवीर्या च ग्राहिणी कफमास्ते ॥ ९२ ॥
 प्रशस्यतेऽम्लचाङ्गेरी ग्रहण्यशौहिता च सा ।
 मधुरा मधुरा पाके मेदिनी श्लेष्मवर्धनी ॥ ९३ ॥
 वृष्या स्निग्धा च शीता च मद्ग्री चाप्युपोदिका ।
 रुक्षो मदविषमश्च प्रशस्तो रक्तपित्तिनाम् ॥ ९४ ॥
 मधुरो मधुरः पाके शीतलस्तण्डुलीयकः ।
 मण्डूकपर्णी वेत्राग्रं कुचेला वनतित्ककम् ॥ ९५ ॥
 कर्कोटकावल्युजकौ पटोलं शकुलादनी ।
 वृषपुष्पाणि शार्ङ्गेष्टा केम्बुकं सकटिलकम् ॥ ९६ ॥
 नाडी कलायं गोजिह्वा वार्ताकं तिलपर्णिका ।
 कौलकं कार्कशं नैम्बं शाकं पार्यटकं च यत् ॥ ९७ ॥
 कफपित्तहरं तित्कं शीतं कटु विपच्यते ।

शकानामपि व्यञ्जनत्वेनानन्तरमुपदेशः । शुषा कासमर्दः ।
 शरी खनामप्रसिद्धा । वास्तुकं टङ्कवास्तुकम् । नात्युष्णशीतवी-
 र्येति नोष्णत्वं प्रकर्षप्राप्तमस्या नापि शीतत्वमित्यर्थः । यत्तु
 सुश्रुते "तिक्ता काकमाची वातं शमयति, उष्णवीर्यत्वात्" (सु.
 सू. अ. ४०) इत्युक्तं तद्वीर्यादिमतेन, अत एव द्रव्यगुणे सुश्रु-
 तेऽपि "नात्युष्णशीता" (सु. सू. अ. ४६) इत्येवमेव पठितम् ।
 राजश्वकः दुविधका । कालशाकं 'कालिया' इति ख्यातं, काला-
 ख्यमिति कालशाकमेवोच्यते पुनः; अन्ये तु 'कालायं' इति
 पठन्ति । मण्डूकपर्णी मैथिमणीति ख्याता । कुचेला अकर्णविदि-
 काभेदः । वनतित्ककं पथ्यसुन्दरम् । अवल्युजो वाल्युजी । शकु-
 लादनी कटुरोहिणी । शार्ङ्गेष्टा काकतिक्ता । कटिलकः पुनर्नवा ।
 नाडी नाडीचः । कलायो वर्तुलकलायः । तिलपर्णिका हुलहुलिका ।
 गोजिह्वा दार्विपत्रिका । कुलकः कारवेलकः, केचित्तु कुलकं
 पटोलभेदमाहुः । कर्कशः खलपकर्कोटकः ॥ ८८-९७ ॥—

सर्वाणि सृष्यशकानि फजी चिह्नी कुतुम्बकः ॥ ९८ ॥
 आलुकानि च सर्वाणि सपत्राणि कुटिज्वरम् ।
 शणशास्त्रमलिपुष्पाणि कर्बुदारः सुवर्चला ॥ ९९ ॥
 निष्पावः कोविदारश्च पत्तुरश्चुपुर्णिका ।
 कुमारजीवो लोद्वाकः पालङ्का मारिपस्तथा ॥ १०० ॥
 कलम्बनालिकासूर्यः कुसुम्बकधूमकौ ।
 लक्ष्मणा च प्रपुत्राडो नलिनीका कुठेरकः ॥ १०१ ॥
 लोणिका यवशाकं च कुम्भाण्डकमवल्युजम् ।
 यातुकः शालकल्याणी त्रिपर्णी पीलुपर्णिका ॥ १०२ ॥

१ 'कालाख्यं' इति पा० । २ 'मानवती' इति 'थानकुनी' इति च
 पा० । ३ 'कुटिज्वरं ताम्रमूलकम्' इति अरुणदत्तः; 'कुटिज्वरं'
 इति पा० ।

शाकं गुरु च रुक्षं च प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ।
 मधुरं शीतवीर्यं च पुरीषस्य च मेदनम् ॥ १०३ ॥
 खिन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाब्जं तत् प्रशस्यते ।
 शणस्य कोविदारस्य कर्बुदारस्य शालमलेः ॥ १०४ ॥
 पुष्पं ग्राहि प्रशस्तं च रक्तपित्ते विशेषतः ।
 न्यग्रोधोदुम्बराभ्यत्प्लक्षपश्चादिपल्लवाः ॥ १०५ ॥
 कषायाः सत्सम्भवाः शीता हिताः पित्तातिसारिणाम् ।
 वायुं वत्सादनी हन्यात् कफं गण्डीरचित्रकौ ॥ १०६ ॥
 श्रेयसी विल्वपर्णी च विल्वपत्रं तु वातनुत् ।
 भण्डी शतावरीशाकं बला जीवन्तिकं च यत् ॥ १०७ ॥
 पर्वण्याः पर्वपुष्पाश्च वातपित्तहरं स्मृतम् ।
 लघु भिन्नशक्तित्तं लाङ्गलक्युखकयोः ॥ १०८ ॥
 तिलवेतसशाकं च शाकं पञ्जाङ्गुलस्य च ।
 वातलं कटुतिक्ताम्लमधोमार्गप्रवर्तनम् ॥ १०९ ॥
 रुक्षाम्लमुष्णं कौसुम्भं कफघ्नं पित्तवर्धनम् ।
 त्रपुसैवार्कं स्वादु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥ ११० ॥
 मुखप्रियं च रुक्षं च मृदालं त्रपुसं त्वति ।
 एर्वाशकं च संपकं दाहवृष्णाङ्गमार्तिनुत् ॥ १११ ॥
 वर्चोमेदिन्यल्लवूनि रुक्षशीतगुरुणि च ।
 चिर्मटैवार्कं तद्वद्वर्चोभेदहिते तु ते ॥ ११२ ॥
 सक्षौरं पक्कूष्माण्डं मधुराम्लं तथा लघु ।
 सृष्टमृत्पुत्रीयं च सर्वदोषनिवर्हणम् ॥ ११३ ॥

सृष्यशकानि माषपर्ण्यादीनि । फजी ब्राह्मणयष्टिका । चिह्नी
 गौडवास्तुकः । कुतुम्बकः द्रोणपुष्पिका । आलुकानि पिण्डालका-
 दीनि । कर्बुदारः काश्चनः । सुवर्चला सूर्यभक्तिका, केचित् फल्गु-
 कमाहुः । पत्तुरः शालिष्ठः । चुपुपर्णिका नाडीचभेदः ।
 कुमारजीवः जीवशाकम् । लोद्वाकः लोद्दामारिषः । नालिका गोना-
 डीचः । आङ्गुरी राजिका मण्डको वा । कृकधूमकः भूमिशिरीषः ।
 लक्ष्मणा खनामख्याता । नलिनी पद्मसृणालं, नीलिनीतिपाठपक्षे
 बुद्धा । यवशाकं क्षेत्रवास्तुकम् । कुम्भाण्डः सर्पच्छत्रम् । अवल्यु-
 जमिति अवल्युजभेदः । यातुकः शुद्धा शालपर्णी । शालकल्याणी
 शालिष्ठभेदः । त्रिपर्णी हंसपादिका । पीलुपर्णी मोरटकः । गण्डीरः
 शमठः । विल्वपर्णी विल्वार्जकम् । भण्डी खनामख्याता । पर्वणी
 पर्वशाकम् । पर्वपुष्पी कुकुटी । पञ्जाङ्गुलः चित्रैरण्डः । एर्वाशकं
 राजकर्कटी । कुम्भाण्डकं सुश्रुते बाल्याद्यवस्थाभेदेन पठितं तदप्य-

१ 'भिन्नवर्चसालवूनि' इति पा० । २ 'सक्षारमिलादि पक्कूष्मा-
 ण्डगुणः, बालमध्ययोः क्षारत्वाभावात्; अत एव तन्नान्तरे 'पित्तघ्नं
 तेषु कुम्भाण्डं बालं मध्यं कफावहम् । पक्कं लघूष्णं सक्षारं दीपनं
 वसिशोषणम् ॥ सर्वदोषहरं हृद्यं पथ्यं चेतोविकारिणाम्' (सु.
 सू. अ. ४६) इति शिवदाससैनः ।

विशदमेव, यतो बालमध्योस्त्र पित्तहरत्वं कफकरत्वं चोक्तं,
तदपीह पित्तोत्तरे कफोत्तरे सजिपाते बोद्धव्यम् ॥ १८-११३ ॥

केलटं च कदम्बं च नदीमाषकमैन्दुकम् ।
विशदं गुरु शीतं च समभिष्यन्दि चोच्यते ॥११४॥
उत्पलानि कपायाणि रक्तपित्तहराणि च ।
तथा तालप्रलम्बं स्वादुराक्षतरुजापहम् ॥ ११५ ॥
खर्जूरं तालशस्यं च रक्तपित्तक्षयापहम् ।
तरुटविसशालूककौश्यादनकशेरुकम् ॥ ११६ ॥
शृङ्गाटकाङ्गुलोड्यं च गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
कुमुदोत्पलनालास्तु सपुष्पाः सफलाः स्मृताः ॥११७॥
शीताः स्वादुकपायास्तु कफमारुतकोपनाः ।
कपायमीषद्विष्टम्भि रक्तपित्तहरं स्मृतम् ॥ ११८ ॥
पौष्करं तु भवेद्वीजं मधुरं रसपाक्यते ।
बल्यः शीतो गुरुः क्षिग्धस्पर्षो बृंहणात्मकः ॥११९॥
वातपित्तहरः स्वादुवृष्यो मुञ्जातकः परम् ।
जीवनी बृंहणो वृष्यः कण्ठ्यः शस्तो रसायने ॥१२०॥
विदारिकन्दो बल्यश्च मूत्रलः स्वादुशीतलः ।
अम्लिकायाः स्मृतः कन्दो ग्रहणशोहितो लघुः ॥१२१॥
नात्युष्णः कफवातघ्नो हारी शस्तो मदात्यये ।
विदोषं बद्धविष्मूत्रं मधुरं रसमुच्यते ॥ १२२ ॥
(तैद्वत् स्याद्रक्तनालस्य रुक्ममलं विशेषतः ।)
तद्वत् पिण्डालुकं विद्यात् कन्दत्वाच्च मुखप्रियम् ।
सर्पच्छत्रकवर्ज्यास्तु बह्व्योऽन्याश्छत्रजातयः ॥१२३॥
शीताः पीनसकर्व्यश्च मधुरा गुर्व्य एव च ।
चतुर्थः शाकवर्गोऽयं पत्रकन्दफलाश्रयः ॥ १२४ ॥

केलटं हारीतवचनं—“केलटं स्वादु विटपं तत्कन्दः स्वादु-
शीतलः” इति । कदम्बं कदम्बिकां वदन्ति, केचित्तु खल्प-
कदम्बकमाहुः । नदीमाषकः ‘उद्दीमानक’ इति ख्यातः । ऐन्दुकं
निशारः । तालप्रलम्बः तालाङ्कुरः । शस्यशब्देनेह मत्स्यकमजा
गृह्यते । तरुटः कङ्कारकन्दः । कौश्यादनं शिबुलिका । कशेरुक-
शब्देन चिचोडका राजकशेरुकश्च गृह्यते । अङ्गुलोड्यं हस्तो-
त्पलकन्दः । मुञ्जातक औत्तरापथिककन्दः । अम्लिका खल्प-
विटपा प्रायः कामरूपादौ भवति । सर्पच्छत्रं सर्पफणाकारं
छत्रकम् । अन्याश्छत्रजातयः करीषपलालादिजा बहुला ज्ञेयाः ।
पत्रकन्दफलाश्रय इति प्राधान्येन, तेन पुष्पाद्याश्रयत्वमपि
शाकवर्गस्य ज्ञेयम् ॥ ११४-१२४ ॥

इति शाकवर्गश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

अथ फलवर्गः—

तृष्णादाहज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ।
वातपित्तमुदावर्तं स्वरभेदं मदात्ययम् ॥ १२५ ॥

१ अयं पाठो हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते । २ ‘वर्तुला’
इति पाठः ।

तिक्तास्यतामास्यशोषं कासं चाशु व्यपोहति ।
सुद्धीका बृंहणी वृष्या मधुरा क्षिग्धशीतला ॥१२६॥
मधुरं बृंहणं वृष्यं खर्जूरं गुरु शीतलम् ।
क्षयेऽभिघाते दाहे च वातपित्ते च तद्धितम् ॥१२७॥
तर्पणं बृंहणं फल्गु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
परूषकं मधूकं च वातपित्ते च शस्यते ॥ १२८ ॥
मधुरं बृंहणं बल्यमाप्रातं तर्पणं गुरु ।
सन्नेहं श्लेष्मलं शीतं वृष्यं विष्टभ्य जीर्यति ॥१२९॥
तालशस्यानि सिद्धानि नारिकेलफलानि च ।
बृंहणक्षिग्धशीतानि बल्यानि मधुराणि च ॥ १३० ॥
मधुराम्लकपायं च विष्टम्भि गुरु शीतलम् ।
पित्तश्लेष्मकरं भव्यं ग्राहि वक्रविशोधनम् ॥ १३१ ॥
अमलं परूषकं द्राक्षा बदराण्यारुकाणि च ।
पित्तश्लेष्मप्रकोपीणि कर्कन्धुनिकुचान्यपि ॥ १३२ ॥
नात्युष्णं गुरु संपकं स्वादुप्रायं मुखप्रियम् ।
बृंहणं जीर्यति क्षिप्तं नातिदोषलमारुकम् ॥ १३३ ॥
द्विविधं शीतमुष्णं च मधुरं चाम्लमेव च ।
गुरु पारावतं ज्ञेयमरुच्यत्यग्निनाशनम् ॥ १३४ ॥
भव्यादल्पान्तरगुणं काश्मर्यफलमुच्यते ।
तथैवाल्पान्तरगुणं तूदमलं परूषकात् ॥ १३५ ॥
कपायमधुरं टङ्कं वातलं गुरु शीतलम् ।
कपित्थमामं कण्ठघ्नं विषघ्नं ग्राहि वातलं ॥१३६॥
मधुराम्लकपायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
पैरिपकं च दोषघ्नं विषघ्नं ग्राहि गुर्वैपि ॥ १३७ ॥
विल्वं तु दुर्जरं पकं दोषलं पूतिमारुतम् ।
क्षिग्धोष्णतीक्ष्णं तद्वालं दीपनं कफघातजित् ॥१३८॥
रक्तपित्तकरं बालमापुष्णं पित्तवर्धनम् ।
पक्वमात्रं जयेद्वायुं मांसशुक्लबलप्रदम् ॥ १३९ ॥
कपायमधुरप्रायं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
जाम्बवं कफपित्तघ्नं ग्राहि वातकरं परम् ॥ १४० ॥
बदरं मधुरं क्षिग्धं भेदनं वातपित्तजित् ।
तच्छुष्कं कफवातघ्नं पित्ते न च विरुध्यते ॥ १४१ ॥
कपायमधुरं शीतं ग्राहि सिम्भि(त्रि)त्तिकाफलम् ।
गाङ्गेरुकी करीरं च बिम्बी तोदनघनवनम् ॥ १४२ ॥
मधुरं सकपायं च शीतं पित्तकफापहम् ।
संपकं पनसं मोचं राजादनफलानि च ॥ १४३ ॥
स्वादूनि सकपायाणि क्षिग्धशीतगुरुणि च ।
कपायविशदत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ॥ १४४ ॥

१ ‘शीतलम्’ इति पाठः । २ ‘तदेव सिद्धं’ इति पाठः ।

अवदंशक्षमं हृद्यं वातलं लवलीफलम् ।
 नीपं शीताह्वकं पीलु तृणशून्यं विकङ्कतम् ॥ १४५ ॥
 प्राचीनामलकं चैव दोषघ्नं गरहारि च ।
 ऐङ्कुदं तित्कमधुरं क्षिगधोष्णं कफवातजित् ॥ १४६ ॥
 तिन्दुकं कफपित्तघ्नं कषायं मधुरं लघु ।
 विद्यादामलकं सर्वान् रसाल्लवणवर्जितान् ॥ १४७ ॥
 रुक्षं स्वादु कषायाम्लं कफपित्तहरं परम् ।
 रसास्त्रुद्धासमेदोजान्दोषान् हन्ति विभीतकम् ॥ १४८ ॥
 खरभेदकफोत्क्लेदपित्तरोगविनाशनम् ।
 अम्लं कषायमधुरं वातघ्नं ग्राहि दीपनम् ॥ १४९ ॥
 क्षिगधोष्णं दाडिमं हृद्यं कफपित्ताविरोधि च ।
 रुक्षाम्लं दाडिमं यत्तु तत् पित्तानिलकोपनम् ॥ १५० ॥
 मधुरं पित्तनुत्तेषां पूर्वं दाडिममुत्तमम् ।
 वृक्षाम्लं ग्राहि रुक्षोष्णं वातश्लेष्मणि शस्यते ॥ १५१ ॥
 अम्लिकायाः फलं पक्वं तस्मादल्पान्तरं गुणैः ।
 गुणैस्तेरेव संयुक्तं भेदनं त्वम्लवेतसम् ॥ १५२ ॥
 श्लेष्मलं चैव मन्देऽग्नौ मद्यं विप्रुधे ।
 हिक्काश्वासे च कासे च वम्यां वर्चोगदेष्टु च ॥ १५३ ॥
 वातश्लेष्मसमुत्प्रेषु सर्वेष्वेवोपदिश्यते ।
 कैसरं मातुलुङ्गस्य लघु शोषमतोऽन्यथा ॥ १५४ ॥
 रोचनो दीपनो हृद्यः सुगन्धिस्त्वग्निवर्जितः ।
 कर्चूरः कफवातघ्नः श्वासहिक्कार्शसां हितः ॥ १५५ ॥
 मधुरं किञ्चिदम्लं च हृद्यं भक्तप्ररोचनम् ।
 दुर्जरं वातशमनं नागरङ्गफलं गुह्यं ॥ १५६ ॥
 वातामामिषुकाक्षोतमुकूलकनिकोचकाः ।
 गुरुष्णक्षिगधमधुराः सोढमाणा बलप्रदाः ॥ १५७ ॥
 वातघ्ना घृंहणा वृष्याः कफपित्ताभिवर्धनाः ।
 त्रियालमेघां सदृशं विद्यादौष्ण्यं विना गुणैः ॥ १५८ ॥
 श्लेष्मलं मधुरं शीतं श्लेष्मातकफलं गुरु ।
 श्लेष्मलं गुरु विष्टम्भि चाङ्कोतफलमग्निजित् ॥ १५९ ॥
 गुरुष्णं मधुरं रुक्षं केशघ्नं च शमीफलम् ।
 विष्टम्भयति कारजं वातश्लेष्माविरोधि च ॥ १६० ॥
 आम्रातकं दन्तशटमम्लं सकरमर्दकम् ।
 रक्तपित्तकरं विद्यादैरावतकमेव च ॥ १६१ ॥
 वातघ्नं दीपनं चैव वार्ताकं कटु तित्कम् ।
 वातलं कफपित्तघ्नं विद्यात् पप्टकीफलम् ॥ १६२ ॥
 पित्तश्लेष्मघ्नमम्लं च वातलं चाक्षिकीफलम् ।
 मधुराण्यम्लपाकीनि पित्तश्लेष्महराणि च ॥ १६३ ॥
 अव्यथोदुम्बरप्लक्ष्यग्रोधानां फलानि च ।
 कषायमधुराम्लानि वातलानि गुरुणि च ॥ १६४ ॥

मल्लतकास्थमिसमं तन्मांसं स्वादु शीतलम् ।
 पञ्चमः फलवर्गोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः ॥ १६५ ॥
 फलानामपि केषांश्चिच्छाकवदुपयोगात् फलवर्गमाह । शूरी-
 काऽग्नेऽभिधीयते श्रेष्ठगुणत्वात् । फल्गु औदुम्बरम् । मधुक-
 शब्देन समानगुणत्वात् फलं लुप्तमं च ज्ञेयम् । परुषकं चेह
 मधुरपरुषकं ज्ञेयम् । आम्रातकं 'आम्रवत्' इति ख्यातामात्रफ-
 लसदृशमिति चन्द्रिका; एतच्च द्विविधं मधुरमम्लं च; अत्र
 मधुरस्यैव गुणः, अम्लस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तालशस्यानीति
 तालफलानि, यथा "हरीतकीनां शस्यानि" (चि. अ. १)
 इत्यत्र फलमेव शस्यमुच्यते । सिद्धानि पकानि; तेन पक्वतास्य
 ग्रहणम् । भवत्यं कर्मरङ्गफलं; केचित्त्वक्कंसदृष्टिमात्रफलं वदन्ति ।
 आरकं कार्तिकेयपुरे प्रसिद्धम् । कर्कन्धूः शृगलाबदरी, कर्कन्धू-
 निकुचयोर्विच्छिद्य पाठेन नित्यं पित्तश्लेष्मकर्तृत्वं तयोर्दर्शयति ।
 परुषकादीनां तु मधुराम्लभेदेन द्विरूपाणां य एव परुषकाद-
 योऽम्लस्य एव पित्तश्लेष्मकरा इति । पारावतः कामरूपप्रसिद्धः ।
 अत्र यो मधुरः स शीतः, यश्चाम्लः स लघु इति ज्ञेयम् ।
 एवं रसनिर्देशेनैव वीर्यं लब्धेऽपि पुनर्वीर्यख्यानामम्लस्या-
 मलकस्य शीतातदार्शगाढोद्धव्यम् । टङ्कं काश्मीरप्रसिद्धम् ।
 सिद्धमिति कालवशात् पक्वम् । कपित्थविल्वाम्राणामवस्था-
 भेदेन गुणकथनं सर्वोपस्थाद्यु तेषामुपयोग्यत्वात् । बदरं
 मध्यप्रमाणं; तद्धि मधुरमेव भवति । गाङ्गेरुसं नागबला-
 फलम् । करीरो मरुजो द्रुमः । तोदनं धन्वनभेदः । राजादनं
 क्षीरी । अवदंशक्षममिति लवलीफलं प्राश्य द्रव्यान्तरे रुचि-
 र्भवति । नीपं कट्वम्बकम् । शताह्वकफलं 'सिंह' इति ख्यातम् ।
 पीलु औत्तरापथिकम् । तृणशून्यं केतकीफलम् । प्राचीनामलकं
 पानीयामलकम् । तिन्दुकं केन्दुः । दाडिमगुणे कफपित्ताविरो-
 धीति अम्लदाडिमं पित्ताविरोधि, मधुरं तु कफाविरोधि, एवं च
 त्रिदोषहरत्वमस्योपपन्नं; यदुक्तं सुश्रुते—“द्विविधं तत्तु विज्ञेयं
 मधुरं चाम्लमेव च । त्रिदोषघ्नं तु मधुरमम्लं वातकफापहम्”
 (सु. सू. अ. ४६) इति । वृक्षाम्लं महार्द्रकम् । अम्लिका
 तित्तिडी । शोषमिति त्वक्षासम्, अतोऽन्यथेति गुरु; किंवा,
 श्लेष्मलत्वाविद्यादुष्केशरगुणविपरीतम् । वातामादय औत्तरा-
 पथिकाः । त्रियालोऽयं मरगधप्रसिद्धः । दन्तशटः जम्बीरः केनि-
 द्मल्लोऽतं वदन्ति । इहाम्रातकमम्लं आद्यं, पूर्वं तु मधुराम्रात-
 कमुक्तम् । करमर्दं द्विविधं ग्रामर्जं वनर्जं च । ऐरावतम् अम्ल-
 तकं; किंवा नागरङ्गम् । वार्ताकं दक्षिणापथे फलवत् खाद्यते
 यद्गोष्ठवार्ताकसंज्ञकं, तस्येह गुणः; किंवा फलवदसिद्धस्यैव वार्ता-
 कस्योपयोग्यत्वायं गुणः । आक्षिकी लता तस्याः फलमाक्षिकम् ।
 अनुपाकि 'अनुया' इति ख्याता । अमिसममिति स्फोटादिजन-
 कत्वात् ॥ १२५-१६५ ॥
 इति फलवर्गः ॥ ५ ॥

१ 'तमाग्निकं' इति प्रा० । २ 'मद्यविप्रुधो मदालयः' इति शिव-
 दाससेनः । ३ 'सुगन्धि मधुरं ताम्लं विशदं भक्तरोचनम् । गुरु
 वातप्रशमनं विद्यादौर्गन्धकम्' इति प्रा० ।

१ 'परुषकमिह पक्वम्, आमस्य पित्तजनकत्वात्, उक्तं च वाम्भ-
 टे—'वातघ्नं पित्तजननमांसं विद्यात् परुषकम् । तदेव पक्वं मधुरं
 वातपित्तनिवर्हणम्' इति शिवदाससेनः ।

अथ हरितवर्गः—

रोचनं दीपनं वृष्यमाद्रकं विश्वमेघजम् ।
वातश्लेष्मविबन्धेषु रसस्तस्योपदिश्यते ॥ १६६ ॥
रोचनो दीपनस्तीक्ष्णः सुगन्धिर्मुखशोधनः ।
जम्बीरः कफवातघ्नः किमिदो भक्तपाचनः ॥ १६७ ॥
बालं दोषहरं, वृद्धं त्रिदोषं, मास्तानाहम् ।
स्निग्धसिद्धं, विशुष्कं तु मूलकं कफवातजित् ॥ १६८ ॥
हिक्काकासविषश्वासपार्श्वशूलविनाशनः ।
पित्तकृत् कफवातघ्नः सुरसः पूतिगन्धहा ॥ १६९ ॥
यवानी चार्जकश्चैव शिशुशालेयमुष्टकम् ।
हृद्यान्यास्वादनीयानि पित्तमुत्क्रेशयन्ति च ॥ १७० ॥
गण्डीरो जलपिप्पल्यस्तुम्बरः शृङ्गवेरिका ।
तीक्ष्णोष्णकटुरुक्षानि कफवातहराणि च ॥ १७१ ॥
पुंस्तम्बः कटुरुक्षोष्णो भूस्तृणो वक्रशोधनः ।
खराह्वा कफवातघ्नी बस्तिरोगरुजापहा ॥ १७२ ॥
धान्यकं चाजगन्धा च सुमुखश्चेति रोचनाः ।
सुगन्धा नातिकटुका दोषानुत्क्रेशयन्ति च ॥ १७३ ॥
ग्राही शुञ्जतस्तीक्ष्णो वातश्लेष्मारोसां हितः ।
खेदनेऽभ्यवहारे च योजयेत्तमपित्तनाम् ॥ १७४ ॥
श्लेष्मलो मास्तघ्नश्च पलाण्डुर्न च पित्तनुत् ।
आहारयोगी वल्यश्च गुरुर्वृष्योऽथ रोचनः ॥ १७५ ॥
किमिदुष्णकिलासघ्नो वातघ्नो गुल्मनाशनः ।
स्निग्धश्चोष्णश्च वृष्यश्च लघुनः कटुको गुरुः ॥ १७६ ॥
शुष्काणि कफवातघ्नान्येतान्येषां फलानि च ।
हरितानामयं चैव षष्ठो वर्गः समाप्यते ॥ १७७ ॥

हरितानामप्यार्द्राकादीनां फलवद्विपाकमन्तरेण भोजनस्य प्राक् पश्चाच्चोपयोगात् फलमनु हरितकथनं, फलेभ्यस्तु पश्चादभिधानं हरितस्य तुल्यनाथायकत्वात् । आर्द्रकमिति विशेषणं शुष्मीत्याहुत्यर्थं, शुष्मीगुणश्चाहारसंयोगिवर्गे भविष्यति । जम्बीरः पर्णासंभेदः, जम्बीरफलं सुगन्धि । बालं दोषहरमिति तरुणावस्थायामव्यक्तसार्थां त्रिदोषहरम् । तन्वान्तरवचनं हि—“यावद्धि चाव्यक्तरसान्वितानि नवप्रकृष्टानि च मूलकानि । भवन्ति तावद्गुह्यदीपनानि पित्तानिलश्लेष्महराणि चैव” । वृद्धं त्रिदोषमिति तदेव प्रकृष्टम्, एतामेव मूलकावस्थामसिन्धेयं चोक्तं—“मूलकं कन्दानामपथ्यत्वे प्रकृष्टतमम्” (सू. अ. २५) इति । मास्ततापहं स्निग्धसिद्धमिति सामान्येन बालं वृद्धं च । “शुष्काणि कफवातघ्नान्येतानि” इति वक्ष्यमाणग्रन्थेनैव शुष्कमूलकस्य कफवातहन्तृत्वे लब्धे पुनर्वचनं प्रकर्षप्राप्त्यर्थम् । पूतिगन्धहेति शरीरस्य तथा व्यञ्जनार्थं मांसस्य च पूतिगन्धतां हन्ति । अजैकः श्वेतपर्णासः । शिशुः विटपशोभाजनः; शालेयश्चाणक्यमूलं मरौ प्रसिद्धं, किंवा शालेयमिति मिलेयं पाटकप्रसिद्धं, वचनं हि—“चाणक्यमूलमिश्रेयं शालेयमिष्यया जगुः” इति; सुष्टकं

१ ‘नच पित्तनुदिति नातिपिच्छलः, किंचित्पिच्छं करोलेव, इति शिवदाससेनः ।

राजिका । गण्डीरो द्विविधो रक्तः शुक्रश्च; तत्र यो रक्तः स हि कटुत्वेन हरितवर्गे पठ्यते, यस्तु शुक्रो जलजः स शाकवर्गे पठित इति नैकस्य वर्गद्वये पाठः । जलपिप्पली जले पिप्पल्याकारा भवति । शृङ्गवेरी गोजिहिका, किंवा आर्द्रकाकृतिः शृङ्गवेरी; यदुक्तं—“शृङ्गवेरवद्वृक्षा शृङ्गवेरीति भाषिता । कस्तुम्बुसमाकृत्वा तुम्बुरुणि वदन्ति च” इति । भूस्तृणो गन्धतृणः । खराह्वा कृष्णजीरकम् । अजगन्धा वनयवानी । सुमुखः पर्णासभेदः । अयं च धान्यकादीनामाद्राणां गुणः, शुष्काणां स्वाहारयोगिगणे “कारवी कुञ्जिका” इत्यादिना गुणं निर्देष्टयति । शुञ्जनकः खलपनालपत्रः पलाण्डुरेव । एतानीति हरितवर्गोक्तानि । शुष्काणीत्यादिना यद्यपि शुष्काणामपि शुष्मीप्रभृतीनां गुण उक्तो भवति, तथाऽपि विशेषगुणान्तरकथनार्थं पुनस्तद्विधानमाहारसंयोगिवर्गे भविष्यतीति न पौनरुक्त्यम् ॥ १६६-१७७ ॥

इति हरितवर्गः ॥ ६ ॥

अथ मध्यवर्गः—

प्रकृत्या मध्यमलोष्णममलं चोक्तं विपाकतः ।
सर्वं सामान्यतस्तस्य विशेष उपदेक्ष्यते ॥ १७८ ॥

अन्नमभिधाय पानं वक्तव्यं, तत्रापि पानप्रधानमपि पानीय-सुलङ्घ्य हर्षादिकर्तृत्वाजनानां सुखपेयत्वाच्च मध्यमाह । प्रकृत्येति स्वभावात् । यद्यपि च मये पीयमाने नाम्लरसता प्रतीयते व्यक्ता, तथाऽपि दन्तहर्षसुखस्वावायम्लकार्यकर्तृत्वादमलमेव । वचनं हि—“मधुराणि मधुप्रभावाणि मधुराण्येव कृत्वोपदेक्ष्यामः, तथेतराण्यपि” (वि. अ. ८) इति । तेन, अम्लप्रभावस्य मधव्याम्लरसत्वमेव; अत एवोक्तं—“सर्वेषां मध्यमम्लानामुपपुंरि वतैते” (वि. अ. २४) इति । विपाकत इति तृतीयायां तसिः ॥ १७८ ॥

कृशानां सक्तमूत्राणां ग्रहण्यशौविकारिणाम् ।
सुरा प्रशस्ता वातघ्नी स्तन्यरक्तक्षयेषु च ॥ १७९ ॥
हिक्काश्वासप्रतिश्यायकासवर्चोपहाराहृत् ।
वम्यानाहविबन्धेषु वातघ्नी मदिरा हिता ॥ १८० ॥
शूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हितः ।
जगलो ग्राहिरुक्षोष्णः शोफघ्नो भक्तपाचनः ॥ १८१ ॥
शोषाशौग्रहणीदोषपाण्डुरोगारुचिज्वरान् ।
हन्त्यरिष्टः कफकृतान् रोगाघ्नोचनदीपनः ॥ १८२ ॥
मुखप्रियः सुखमदः सुगन्धिर्वस्तिरोगनुत् ।
जरणीयः परिणतो हृद्यो वर्ण्यश्च शार्करः ॥ १८३ ॥
रोचनो दीपनो हृद्यः शोषघ्नोपाशोसां हितः ।
श्लेहश्लेष्मविकारघ्नो वर्ण्यः पक्रसो मतः ॥ १८४ ॥
जरणीयो विबन्धघ्नः स्ववर्णविशोधनः ।
लेखनः शीतरसिको हितः शोफोदार्शसाम् ॥ १८५ ॥

१ ‘जलादल्यर्थं प्रियत्वाच्च मध्यमाह—’ इति पा० । २ ‘पाचनः’ इति पा० । ३ ‘वस्तिदोषनुत्’ इति पा० ।

सुष्टुभिन्नशकृद्वातो गौडस्तपनदीपनः ।
पाण्डुरोगव्रणहिता दीपनी चाक्षिकी मता ॥ १८६ ॥
सुरासवस्तीव्रमदो वातघ्नो वदनप्रियः ।
छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मैरेयो मधुरो गुरुः ॥ १८७ ॥
धातक्याऽभिभुतो हृद्यो रूक्षो रोचनदीपनः ।
मौष्ठीकवन्न चात्युष्णो मृद्वीकेशुरासवः ॥ १८८ ॥
रोचनं दीपनं हृद्यं बल्यं पित्ताविरोधि च ।
विवन्धघ्नं कफघ्नं च मधु लघ्वल्पमासृतम् ॥ १८९ ॥
सुरा समण्डा रूक्षोष्णा यवानां वातपित्तला ।
गुर्वी जीर्यति विष्टभ्य श्लेष्मला तु मधूलिका ॥ १९० ॥
दीपनं जरणीयं च हृत्पाण्डुकमिरीगनुत् ।
ग्रहण्यशोहितं मेदि सौवीरकतुपोदकम् ॥ १९१ ॥
दाहज्वरापहं स्पर्शात् पानाद्वातकफापहम् ।
विवन्धघ्नमवलंसि दीपनं चाम्लकाजिकम् ॥ १९२ ॥
प्रायशोऽभिनवं मद्यं गुरुदोषसमीरणम् ।
स्रोतसां शोधनं जीर्णं दीपनं लघु रोचनम् ॥ १९३ ॥
हर्षणं प्रीणनं मद्यं भयशोकश्रमापहम् ।
प्रागल्भ्यवीर्यप्रतिभातुष्टिपृष्टिवलप्रदम् ॥ १९४ ॥
सार्विकैर्वैधिवद्युक्त्या पीतं स्यादमृतं यथा ।
वर्गोऽयं सप्तमो मद्यमधिकृत्य प्रकीर्तितः ॥ १९५ ॥

सुरा अनुद्धुतमण्डा । मदिरा तु सुरामण्डः । जगलः भक्ताकि-
ण्वकला सुरा । अरिष्ट औषधकायमध्वादिसंपादितो वक्ष्यमाणो
दन्त्यभयारिष्टादिः । शार्करः शर्कराप्रकृतिक आसवः । पक्करसः यः
क्षयितेनक्षुरसेन कियते । शीतरसिकस्तु शीतेक्षुरसकृतः । गौडः
गुडप्रकृतिकः । सुरासवः यत्र सुरयैव तोयकार्यं कियते । मधू-
कपुष्पकृतो मध्वासवः । मैरेयलक्षणं यथा—“आसवस्य सुरा-
याश्च द्वयोरेकत्र भाजने । सन्धानं तद्विज्ञानीयान्मैरेयसुभया-
श्रयम्” इति । धातक्याऽभिभुतो धातकीकलासवः । माष्ठीकं
मधुप्रधानं ‘रोचनं दीपनं’ इत्यादिना वक्ष्यमाणं; तद्वन्मृद्वीकेशु-
रसाभ्यां मिलिताभ्यां कृत आसवो ह्येव । मध्विति मधुप्रधान
आसवः । सुरा समण्डेति यवतप्लुलकृता बोद्धव्या । विष्टभ्येति
विच्छेदः । मधूलकः गोधूममेदः, तत्कृतं मद्यं मधूलकम्;
अन्ये तु मेदकमाहुः । दीपनमिषादि सौवीरगुणोदकगुणः ।
अम्लकाजिकमिति काजिकमेवांम्लगुणम् ॥ १७९-१९५ ॥

इति मद्यवर्गः सप्तमः ॥ ७ ॥

अथ जलवर्गः—

जलमेकविधं सर्वं पतत्यैन्द्रं नभस्तलात् ।

संप्रति पानप्रधानस्य जलस्य गुणमाह—जलमिषादि । सर्वमिति
सुश्रुतप्रतिपादितधारकारहेमतोषारमपि । एकविधमिति “शिवाः
खत्वापः” (सू. अ. २६) इत्यादिनोक्तगुणं, तथा ‘शीतं शुचि’
इत्यादिवक्ष्यमाणगुणम् । ऐन्द्रमिति प्राण्यदृष्टवशेनैन्द्रप्रेतम् ॥—

१ ‘आक्षिकी विभीतककृता सुरा’ इति शिवदाससेनः ।
२ ‘जीर्णः’ इति पा० । ३ ‘माद्रीकवत्’ इति पा० ।

तत् पतत् पतितं चैव देशकालावपेक्षते ॥ १९६ ॥

एकविधत्वेऽपि तस्य मेदहेतुमाह—तत् पतदित्यादि ।
पतद् देशमाकाशगतभूतरूपं, कालं च शीतोष्णादिरूपं; तथ-
पतितं च भूमिविशेषरूपं देशं, कालं च तथैवापेक्षते; ‘गुणैर्दोषा
संबन्धे’ इति शेषः ॥ १९६ ॥

खातं पतत् सोमवाय्वर्कैः स्पृष्टं कालानुवर्तिभिः ।
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्यथासन्नं महीगुणैः ॥ १९७ ॥

एनमेव देशकालसंबन्धमाह—खादित्यादि । सोमग्रहणेन
सौम्यत्वात् पृथिव्या अपि गगनगतधूलिरूपायास्तथा मेघसहच-
रितल्लादिविषादिरूपायाश्च ग्रहणं वक्तव्यं; किंवा वायुग्रहणदेव
वायुना नीयमानायाः पृथिव्या ग्रहणम् । स्पृष्टं ‘भवति’ इति-
शेषः । कालानुवर्तिभिरिति कालपराधीनैः एतेन कालकृत एव
सोमादिसंबन्धविशेषो जले विशेषं करोति, तेन न कालस्याकि-
न्तिकरता । पतितजलस्य देशकालसंबन्धमाह—शीतोष्ण-
त्वादिति । यथासन्नमिति यस्मिन् काले यस्यां मद्यां ये गुणाः
शीतादय उद्विक्ता भवन्ति, तैः स्पृष्टं जलं भवति । एतेन सु-
श्रुते प्रतिपादितगङ्गासामुद्रभेदो गुणदोषसंबन्धमात्रकृत एव
दिव्यजलस्येति दर्शयति । तेन, यद्विषादिषु तत् सामुद्रसमान-
गुणत्वात् सामुद्रं, यद्वत्त्वादिना विषादिना च रहितं तत्तद्वृणत्वा-
द्वाप्तमित्युक्तं सुश्रुते । आधिने तु मासि दिव्यजलस्य धूलीवि-
षादिसंबन्धो न भवत्येव, कालमहिद्रा भवन्नपि वा न जलं तथा
दूषयति; अत उक्तं सुश्रुते—“सामुद्रं तत्र पातय्यं मासादाश्च-
युजाद्दिना” (सू. सू. अ. ४५) इति । अत्र हारीतरवचनात्
कार्तिकाप्रहायणयोर्पश्चान्तरिक्षं जलं प्राह्यमेव भवति; यथाह—
“प्रभृतायां शरदसात् पश्चाद्वाते प्रवति च । हेमन्ते चापि
गृहीयात्तज्जलं मृन्मयैर्घटेः” इति । तेन ‘आश्चयुजाद्दिना’ इति
वचनं आश्चयुजात् प्रभृति जलोपादेयतोपदर्शनायै, न त्वाधिने
एवोपादेयतोपदर्शनपरम् । अन्ये त्वाहुः—आधिने एव परमा-
न्तरिक्षं प्राह्यमिति । जत्कर्णवचनं हि—“वर्षासु चरन्ति
घनेः सहोराग वियति कीटल्लाताश्च । तद्विषजुष्मपेयं खजलम-
गस्त्योदयात् पूर्वम्” इति ॥ १९७ ॥

शीतं शुचि शिवं मृष्टं विमलं लघु पङ्गुणम् ।
प्रकृत्या दिव्यमुदकं,

दिव्यजलस्य प्राकृतगुणमाह—शीतमिषादि । शिवमिति
कल्याणकरत्वेन । मृष्टमिति वदनप्रियत्वेन ॥—

अष्टं पात्रमपेक्षते ॥ १९८ ॥

श्वेते कषायं भवति पाण्डरे स्यात् तित्कम् ।

१ ‘ननु एकविधत्वे किञ्चिज्जलं सदोषं किञ्चित् सगुणमिति यो
मेद उपलभ्यते तस्य का मतिरित्याह—तत् पतदित्यादि’ इति शिवदा-
ससेनः । २ ‘गुणदोषोत्पादेषु’ इति पा० । ३ ‘एनमेव देशकालसं-
बन्धविशेषं दर्शयति—खात् पतदित्यादि’ । सोमवाय्वर्कैरित्युपलक्षणं, तेन
वायुनीयमानानां गगनगतधूलिनां तथा मेघसहचरितल्लादीनां च
ग्रहणं बोध्यम् इति शिवदाससेनः ।

कपिले क्षारसंयुष्टमधुरे लवणान्वितम् ॥ १९९ ॥
 कटु पर्वतविस्तारे मधुरं कृष्णमुत्तिके ।
 एतत् बाह्यगुण्यमाभ्यान् महीस्थस्य जलस्य हि ॥
 तथाऽप्यक्षरसं विद्यादैन्द्रं कारं हिमं च यत् ॥ २०० ॥
 यदन्तरीक्षात् पततीन्द्रसृष्टं
 चोक्तैश्च पर्वैः परिगृह्यतेऽस्मिन् ।
 तदैन्द्रमित्येव वदन्ति धीरा
 नरेन्द्रपेयं सलिलं प्रधानम् ॥ २०१ ॥
 ईषत्कषायमधुरं सुसूक्ष्मं विशदं लघु ।
 अरूक्षमन्नमिष्यन्दि सर्वं पानीयमुत्तमम् ॥ २०२ ॥
 गुर्वमिष्यन्दि पानीयं वार्षिकं मधुरं नवम् ।
 तनु लव्ध्वनमिष्यन्दि प्रायः शरदि वर्षति ॥ २०३ ॥
 तत्तु ये सुकुमाराः स्युः स्निग्धभूषिष्ठभोजनाः ।
 तेषां भोज्ये च भक्ष्ये च लेह्ये पेये च शस्यते २०४
 हेमन्ते सलिलं स्निग्धं धृष्यं बलहितं गुरु ।
 किञ्चित्ततो लघुतरं शिशिरे कफवातजित् ॥ २०५ ॥
 कषायमधुरं रूक्षं विद्याद्वास्तनिकं जलम् ।
 त्रैभिर्गन्धैः त्वनमिष्यन्दि जलमित्येव निश्चयः ॥
 ऋतावृताविहास्याताः सर्वे पचाम्भसो गुणाः २०६
 विश्रान्तेषु तु कालेषु यत् प्रयच्छन्ति तोयदाः ।
 सलिलं तत्तु दोषाय युज्यते नात्र संशयः ॥ २०७ ॥
 राजभी राजमात्रैश्च सुकुमारैश्च मानवैः ।
 सुगृहीताः शरचापः प्रयोक्तव्या विशेषतः ॥ २०८ ॥

वक्ष्यमाणगुणविशेषहेतुमाह—अष्टमिलादि । पात्रमपेक्षत इति नद्यादिपात्रविशेषसंबन्धमपेक्ष्य गुणविशेषवद्भवति । एतच्च यद्यपि 'दिशकालावपेक्षते' इत्यनेन पूर्वमेवोक्तं, तथाऽपि कालापेक्षया देशविशेषस्य प्रकर्षेण गुणविशेषे हेतुताप्रदर्शनार्थं पुनरुक्तम् । केचित्तु "क्षेते कषायं भवति" इत्यादिग्रन्थं पठन्ति, स तु नातिप्रसिद्धः ॥ १९८-२०८ ॥

नद्यः पाषाणविच्छिन्नविष्णुब्रह्माभिहतोदकाः ।
 हिमचयप्रभवाः पथ्याः पुण्या देवार्षिसेविताः ॥ २०९ ॥
 नद्यः पाषाणसिकताबाहिन्यो विमलोदकाः ।
 मलयप्रभवा याश्च जलं तास्त्वमृतोपमम् ॥ २१० ॥
 पश्चिमाभिमुखा याश्च पथ्यास्ता निर्मलोदकाः ।
 प्रायो मृदुवहा गुर्व्यां याश्च पूर्वसमुद्रगाः ॥ २११ ॥
 पारियात्रप्रभवा याश्च विन्ध्यप्रभवाश्च याः ।
 शिरोहृद्गोणकुण्डानां ता हेतुः स्त्रीपदस्य च ॥ २१२ ॥

आधारविशेषे गुणविशेषमाह—नद्य इत्यादि । पाषाणैर्विच्छिन्नं विष्णुब्रह्माभिहतं चोदकं यासां तास्तथा; एतेन, अधिष्ठाताप्रभवा एवं हिमालये नद्यः पथ्या उक्ता भवन्ति नोपलब्धकप्रभवाः, यतोऽधिकलक्षणप्रभवास्तेव पाषाणविच्छिन्नत्वादि;

१ 'पर्वतविलास' इति पा० । २ 'सलिलप्रधानम्' इति पा० ।

३ 'विष्णुब्रह्माभिहतोदकाः' इति पा० ।

अतश्च सुश्रुते यदुक्तं—“हिमवत्प्रभा हृद्गोणीन् जनयन्ति” (सु. सू. अ. ४५) इति, तदुपलक्षाप्रभवामिप्रायेणेति न विरोधः । यत्तु तत्रोक्तं “मलयप्रभवाः किनीजनयन्ति” (सु. सू. अ. ४५) तदपाषाणसिकताबाहिन्यमिप्रायेण, इह पाषाणसिकताबाहिन्येष्वमृतोपमिति न विरोधः । यत्तु, पारियात्रप्रभवानां शिरोरोणादिकर्तृत्वं, तत् पारियात्रप्रदरीभवनवीजलमिप्रायेण, सुश्रुते तु पारियात्रतडागभवनवीजलमिप्रायेणोक्तं—“पारियात्रप्रभवाः पथ्याः” (सु. सू. अ. ४५) इति । तदुक्तं विश्वामित्रेण—“तडागजं दरीजं च तडागाद्यत् सरिजलम् । बलारोभयकरं तत् स्यादरीजं दोषलं मतम्” इति । प्रायोग्रहणात् पूर्वसमुद्रगमनेऽपि गात्रं पथ्यं भवति; किंवा यथोक्तलक्षणहिमालयभवादेव गात्रं जलं पथ्यम् । पारियात्राद्यः पर्वताः खनामप्रसिद्धाः ॥ २०९-२१२ ॥

वसुधाकीटसर्पाखुमलसंक्षुषितोदकाः ।
 वर्षाजलवहा नद्यः सर्वदोषसमीरणाः ॥ २१३ ॥
 वापीकूपतडागोत्ससरः प्रस्रवणादिषु ।
 आनूपशैलधन्वानां गुणदोषैर्विभावयेत् ॥ २१४ ॥
 पिच्छिलं क्रिमिलं क्लिन्नं पर्णशैवालकदम्बैः ।
 विषर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं न हितं जलम् ॥ २१५ ॥
 विरसं त्रिदोषं लवणमम्बु यद्वह्मणालयम् ।
 इत्यम्बुवर्गः प्रोक्तोऽयमष्टमः सुविनिश्चितः ॥ २१६ ॥

वर्षाखु जलं वहन्तीति वर्षाजलवहाः; यदुक्तमस्याधिकांरे “वर्षानादेयमुदकानाम्” (सु. अ. २५) इति, तस्येहाप्यन्त्ये उपपत्तिवर्णनमिति न पौनरुक्त्यम् । प्रस्रवणादिष्वित्यत्र ‘जलं’ इति शेषः । वाप्यादयोऽनूपदेशे धन्वनि हिमालियादिपर्वतेषु च भवेयुः, ततश्चानूपपादितलगुणैरेव तद्वगुणनिर्देशः कर्तव्यः; पश्चिमाभिमुखनदीजलपूर्वाभिमुखनदीजलानूपजलसम्बन्धजलपर्वतजलगुणाश्चोक्ता एव, तेन तद्वगुणनिर्देशो वाप्यादिषु बोद्धव्यः । उक्तं च हारीतेन—“अनूपदेशे यद्वारि गुरु तच्छेषावर्धनम् । विपरीतमतो मुख्यं जाज्ञलं लघु चोच्यते” इति । सुश्रुतेऽपि वाप्यादीनां प्रथमेव गुण उक्तः; स चेह कूपादीनां संक्षारत्वादिः प्रत्यक्षदृष्टो ग्रन्थविस्तरभयाच्चोक्त इति भन्तव्यम् । वापी इहकादिवदतीर्था दीर्घिका; कूपः प्रसिद्धः; तडागो गतिर्यस्य स तडागः; स पुनरुचदेशादागच्छजलबन्धनाद्भवति, अन्ये तु पुष्करिणी तडागमाहुः; उक्ता निम्नादुत्तिष्ठजलस्थानाः सरो दिव्यखातं पुरुषप्यापारं विना, तत्पुनः पम्पादिः प्रस्रवणः निष्करः । अन्ये तु ‘हृद्धारजालादिषु’ इति पठन्ति; तत्र हृद्ः नदीस्थजलप्रदेशो गम्भीरो जलाशयः; धारा तु पर्वतादेव जलधारारूपा पतन्ती; आदिग्रहणात् केदारतुण्डादीनां ग्रहणम् । क्लिन्नं पर्णादिभिर्गुतं सदित्यर्थः । बह्मणालये समुद्रे । विरसम् आमगन्धि । सुविनिश्चित इति सर्वजलगुणकथनात् ॥ २१३-२१६ ॥

इति जलवर्गोऽष्टमः ॥ ८ ॥

१ 'पर्वतादेवजलधारारूपा' इति पा० ।

अथ गोरसवर्गः—

स्वादु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं श्लक्ष्णपिच्छिलम् ।
गुरु मन्दं प्रसन्नं च गन्धं दशगुणं पयः ॥ २१७ ॥
तदेवंगुणमेवौजः सामान्यादभिवर्धयेत् ।
प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥ २१८ ॥
महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।
क्षोहान्न्यूनमनिद्राय हितमल्पग्रये च तत् ॥ २१९ ॥
रूक्षोष्णं क्षीरमुद्गीणामीषत्सलवणं लघु ।
शस्तं वातकफानाहकिमिश्रोफोदराशेसाम् ॥ २२० ॥
बल्यं श्लैशैकरं सर्वमुष्णं चैकशफं पयः ।
साम्लं सलवणं रूक्षं शाखावातहरं लघु ॥ २२१ ॥
छागं कपायमधुरं शीतं प्राहि पयो लघु ।
रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरपहम् ॥ २२२ ॥
हिक्काश्वासकरं तूष्णं पित्तश्लेष्मलमाविकम् ।
हस्तिनीनां पयो बल्यं गुरु श्लैशैकरं परम् ॥ २२३ ॥
जीवनं बृंहणं साल्यं स्नेहं मातुषं पयः ।
नावनं रक्तपित्ते च तर्पणं चाक्षिशूलिनाम् ॥ २२४ ॥

जीवनीयसामान्याजलम् शीरमुच्यते^१, क्षीरजत्वाद्बद्धादय-
श्चोच्यन्ते । प्रसन्नमिति निर्दोषं, निर्दोषता तु प्रशस्तत्वेन गुण
इत्युच्यते; किंवा गुणानामसंख्येयत्वेन प्रसन्नत्वं गुर्वाद्यपठित-
मपि गुण एवेति ज्ञेयम् । एवंगुणमेवेति स्वादादिदशगुणम् ।
सामान्यादिति समानत्वात् । महिषीक्षीरगुणे क्षोहादुपमिति महि-
षीक्षीरं गव्यक्षीरात् स्नेहोऽनं, गौरवशैश्याभ्यां तु तदधिकमिति के-
चिद्वृत्ते; तन्न, प्रत्यक्षमेव हि महिषीक्षीरादधिकमेव घृतं ददयते;
तथा जातुकर्णोऽप्युक्तं—“गुरु शीतं स्निग्धतरं माहिषमति-
बल्यं बृंहणं चाग्र्यम्” इति, सुश्रुतेऽप्युक्तं—“गव्यात् स्निग्ध-
तरं” (सू. अ. ४. ५) इति; तस्मात् “क्षोहान्न्यूनं” इति पाठः;
तेन क्षोहादधिकमित्यर्थः; किंवा क्षोहान्न्यूनमिति क्षोहपूर्णमि-
त्यर्थः । उद्गीक्षीरादीनां सलवणत्वादि मधुरासुरसत्वेन बोद्धव्यं;
मधुरासुर रसः प्रधान एव, वीर्यजीवितौ प्रयशो मधुरे^२
(सू. अ. १) इत्युक्तं, न तु सर्वथा मधुरमेव । ऐकशफमिति
वैडवायाः । केचित्तु सर्वशब्देन खरवेगसरयोरपि क्षीरसाल्यं

१ ‘पयःक्षीरसंज्ञासामान्यात् पयस इव जीवनीयादिगुणयोगाच्च
तोषवर्गानन्तरं क्षीरवर्गः प्रस्तुते । तत्र श्लेष्मत्वात् प्रथमं गव्य-
क्षीरगुणमाह—स्वादुस्निग्धं’ इति शिवदाससेनः । २ ‘एकः
शफः खुरो यासां ता एकशफाः; अत्राभावा इति वक्तव्ये
यदैकशफमिति सामान्यशब्दप्रयोगं करोति, तदेव सरपशुतीनामप्येक-
शफानां ग्रहणार्थम् । शाखावातहरमित्यत्र केचिच्छाखाशब्देन बाहू
सन्निधनी चाहुः, अन्ये तु रक्तादीनाहुः । धान्याम्ललैवोभयत्राधारश-
क्तिप्रभावेण परस्परविरुद्धकार्यद्वयं भवति, तथार्थ—बाहिःपित्तहरत्वं
मन्ताःपित्तकरत्वं; एवं शाखागतवातहरत्वं, कुक्षिगतवातकरत्वं
चास्याधाराशक्तिप्रभावेण मन्तव्यमित्याहुः’ इति शिवदाससेनः ।

गुण इति वदन्ति । लघ्णमिति क्षीरान्तरापेक्षया, तेन सामान्य-
गुणे शीतत्वमुक्तमविरुद्धं भवति, यतो लघूत्तमातिरसाद्वरुपि
कटु लघुरेवोच्यते मधुराद्यपेक्षया, एवं शीततामादितरक्षीरादुष्ण-
मपि बडवायाः क्षीरं शीतमेव मूत्रमश्वत्थपेक्षया भवति; एवं
रूक्षमितेतदपि व्याख्येयम् । यद्यपि च हस्तिनीक्षीरादीनि शास्त्रे
प्रयोगेषु नोक्तानि, तथाऽपि कथितगुणं बुद्ध्वा तत्र तत्र प्रयो-
ज्यानि ॥ २१७-२२४ ॥

रोचनं दीपनं वृष्यं स्नेहं नवनं बलवर्धनम् ।
पाकेऽम्लमुष्णं वातघ्नं मङ्गल्यं बृंहणं दधि ॥ २२५ ॥
पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।
अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च काश्यं च दधि शस्यते ॥ २२६ ॥
शरद्वीध्वमसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ।
रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेष्वहितं च तत् ॥ २२७ ॥

दधिगुणमाह—रोचनमित्यादि । अत्र रोचनमित्युक्त्वाऽपि
अरुचाविति वचनमरुचिरोगहरत्वेन, रोचनता तूपयोगकालं एव
द्रव्यान्तररुचिकरत्वेनोक्ता । बृंहणमिति रोगादिकृशस्य बृंहणं,
काश्यं चेति सहजं काश्यं शस्यत इति बोद्धव्यं; तेन न पौनरु-
क्त्यम् । पीनसे चतुर्विधेऽपि प्रभावाद्धितं; किंवा पीनसपाचक-
त्वात् सर्वत्र हितम् । यच्च दध्यश्वीतकहितत्वादि दधिगुणपर्या-
लोचनयाऽनुपपद्यमानमिह दृश्यते, तत् प्रभावाद्बोद्धव्यम् । यच्च
गुणान्तरविषमाल्लोषणत्वमित्येवमाल्लभ्यमानमपि वातघ्नत्वं पुन-
रुच्यते तत् प्रकर्षार्थं, तथा अम्लत्वादियुक्तस्यापि वातघ्नत्वात्-
दिव्यमिचारदर्शनादिति बोद्धव्यम् । व्यभिचारोदाहरणानि च
मन्दकमन्दजातभावादीन्यनुसर्तव्यानि । न्यायश्चायं सर्वावपान-
गुणकथने यथासंभवं वर्णनीयः, ग्रन्थप्रचुरतरतामीत्या सर्वं वस्तुं
वयमत्र नोद्भावयामः । प्रायश इति वचनात् कालान्तरेऽपि
गर्हितत्वं शरदादावपि च प्रकृत्वादिवशाद्धितत्वं दर्शयति
॥ २२५-२२७ ॥

त्रिदोषं मन्दकं, जातं वातघ्नं दधि, शुक्लः ।
सरः, श्लेष्मानिलघ्नस्तु मण्डः स्तोतोविशोधनः २२८
मन्दकं यदा क्षीरं विक्रियामापन्नं घनत्वं न याति तदा
तन्मन्दकम् । जातं वातघ्नमिति यदा तु मन्दकावस्थानुत्पन्नं
घनतया जातं सम्यग्गुणीभवद्भलं च भवति, तदा वातघ्नं विशेषे-
षेण भवतीत्यर्थः । पूर्वं तु दधिगुणाः सुजातस्य व्यक्तमलस्य
बोद्धव्याः । शुक्लः सर इति च्छेदः । सरो दध्युपरिक्षेहः,
शुक्लः शुक्लुतिर्बुद्धिकरः; अत एव सुश्रुतेः सरणे “दध्यः
शुक्लवर्धनः” (सू. सू. अ. ४. ५) इति पदद्वयोपादानं कृतम् ।
मण्ड इति प्रकरणाद्धिमण्डो मस्तिवत्यर्थः ॥ २२८ ॥

१ “मिब” इति पाठः । २ ‘त्रिदोषं मन्दकमिति क्षीरावस्थामतिरूप्य
संप्राप्तदध्यवस्थं मन्दकमुच्यते, तत् पुनस्त्रिदोषं दोषकोपकं; जातं वात-
घ्नमिति यदा तु तदेव मन्दकं मन्दकावस्थानुत्पन्नं कालवशाद् घन-
तया जातं सम्यग्गुणीभवद्भलं भवति तदा वातघ्नं विशेषेण भवती-
त्यर्थः’ इति शिवदाससेनः ।

शोफाशौग्रहणीदोषमूत्रग्रहोदरारुचौ ।

स्नेहव्यापदि पाण्डुत्वे तक्रं दद्याद्रेषु च ॥ २२९ ॥

शोफेत्यादिना तक्रगुणः । मूत्रग्रहो मूत्रकृच्छ्रादि । गरोऽत्र कृत्रिमविषम् ॥ २२९ ॥

संग्राहि दीपनं हृद्यं नवनीतं नवोद्धतम् ।

ग्रहण्यशौविकारप्रमर्दितारुचिनाशनम् ॥ २३० ॥

संग्राहीत्यादि नवनीतगुणः । नवोद्धतं सद्यस्कं; नवोद्धतमिति वचनादभिनवस्यैव नवनीतस्य यथोक्तगुणाः प्रकल्पन्तो भवन्ति, पुराणस्य तु नैते बलवन्तो गुणा भवन्तीति ॥ २३० ॥

स्मृतिबुद्ध्यग्निगुक्रौञ्चः कफमेदोविषवर्धनम् ।

वातपित्तविषोन्मादशोपालक्ष्मीज्वरापहम् ॥ २३१ ॥

सर्वस्नेहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।

सहस्रवीर्यं विधिभिर्भृतं कर्मसहस्रकृतम् ॥ २३२ ॥

मदापस्मारमूर्च्छां यशोपोन्मादगरज्वरान् ।

योनिर्गुणेशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति ॥ २३३ ॥

सर्पीप्यजविमहिषीक्षीरवत् खानि निर्दिशेत् ।

उत्पादकमागतस्य घृतस्य गुणमाह—स्मृतीत्यादि । सहस्रवीर्यमिति भूरिशक्तिकम् । कथं सहस्रवीर्यमित्याह—विधिवदिति । विधिवद् विधियुक्तं सदित्यर्थः, विधिश्च नानाकर्मकारिभिर्द्वयैः संस्कारः संयोगश्च, अत एवोक्तं—“नान्यः ज्ञेयस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्तते” (नि. अ. १) इति, तथा तन्त्रान्तरे “घृतं योगवाहि” इति; तस्मात् सहस्रवीर्यतः कर्मसहस्रकृदिति योज्यम् । यत्तु सुश्रुतटीकाकृतः सुश्रुतोक्तघृतगुणेषु “त्रिदोषापकर्षणं” इति पठन्ति, तत् संस्कारेण कफहरणादिति ज्ञेयम् । मदेत्यादि । जीर्णं तु दशवर्षतीतं; वचनं हि—“पुराणं दशवर्षं स्यात् प्रपुराणमतः परम्” इति । यथा यथा च जीर्णत्वप्रकर्षस्तथा तथा गुणोत्कर्षो ज्ञेयः । उक्तं हि हारीते—“यथा यथा जरां याति गुणवत् स्यात्तथा तथा” इति । अनुक्तसर्पिर्गुणानतिदिशति—सर्पीधीत्यादि । सर्पीति खानीति संबन्धः; तेन, अजाक्षीरवदजासर्पिर्निर्दिशेदिति । एवं शेषयोरपि वाच्यम् । अनेन च न्यायेन हस्तिन्यादिसर्पिरपि बोद्धव्यं, हस्तिन्यादिसर्पिर्व्यवहाराभावात् साक्षात्कोक्तम् ॥ २३१-२३३ ॥—

पीयूषो मोरटं चैव किलाटा विविधाश्च ये ॥ २३४ ॥

दीताक्षीनामनिद्राणां सर्वे एव सुखप्रदाः ।

गुरवस्तर्पणा वृष्या वृंहणाः पवनाग्नाः ॥ २३५ ॥

विशदा गुरवो रूक्षा ग्राहिणस्तक्रपिण्डकाः ।

गोरसानामयं वर्गो नवमः परिकीर्तितः ॥ २३६ ॥

—पीयूषः सद्यःप्रसूतायाः क्षीरम् । तदेव यावज परतः प्रस-

१ ‘अत्र घृतस्य स्मृत्यादिकर्तव्यं तथातल्क्ष्मीप्रशमकत्वं च गुणपथोलोचनयाऽनुपपन्नमानं प्रभावादेव ज्ञेयम्, एतन्मन्त्रापि गुणद्वाराऽनुपपन्नमानकार्यस्य प्रभावजनकत्वं व्याख्येयम्’ इति शिवदाससेनः ।

वतां याति तावत् ‘मोरट’ इत्युच्यते । किलाटो नष्टक्षीरभागः, यं लोकाः क्षीरसामिलाहः । विशद इत्यादिस्तक्रपिण्डकगुणः, तक्रपिण्डः तक्रकूर्चिकाया एव सुतद्रवो घनो भागः । गोरसानामित्यत्र आदिशब्दो ह्रस्वनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः, तेन महिषीक्षीरादीनामपि ग्रहणं; किंवा प्राधान्याद्गोरसनिर्देशः; गोरसभाषया गोरसनिष्पन्नाः सर्वे एव क्षीरश्वितकादयो गृह्यन्ते; लोके हि सर्वेष्वेवैषु गोरससंज्ञा ॥ २३४-२३६ ॥

इति गोरसवर्गो नवमः ॥ ९ ॥

अथेश्वरगः—

वृष्यः शीतः सरः स्निग्धो वृंहणो मधुरो रसः ।

श्लेष्मलो भक्षितस्नेहो र्यान्त्रिकस्तु विदह्यते ॥ २३७ ॥

शैल्यात् प्रसादान्माधुर्यात् पौण्ड्रकाद्वंशको वरः ।

माधुर्यसामान्यादिभिरुक्तित्वाद्ये वर्ग उच्यते । भक्षितसेति दन्तपीडितस्य । यान्त्रिक इति यन्त्रपीडितः । विदाहश्चास्य प्रायशः स्वप्नग्रन्थियुक्तस्य यन्त्रेण पीडनान्, तथा कालान्तरावस्थानाच्च । वचनं हि—“मूलवग्न्यन्त्रिसंयोगाद्यान्त्रिकस्तु विदह्यते”; उक्तं च हारीते—“व्यापित्वात् सुकुमारो हि रसो यन्त्रनिपीडितः । सौक्ष्म्यात् स्पृष्टोऽनिलाक्रोभ्यां भृशं काये विदह्यते” इति । अत्र व्यापित्वादिति त्वगादियुक्तेश्चकण्डभवात् । यदुच्यते—विदाहित्वे यान्त्रिकस्य रक्तपित्तहन्तृत्वमुक्तं विरुध्यते, यथा “मधूदकस्येश्वरस्य चैव पानकच्छमं गच्छति रक्तपित्तम्” (चि. अ. ४) इति; तत्र, यतो दन्तनिपीडितस्यैवाविदाहिनो रक्तपिते ग्रहणं भविष्यति, किंवा यान्त्रिकेऽपि विदाहकारकवगादि संयोगस्य तथा कालान्तरावस्थानस्य च खागं कृतोपयोगः कर्तव्यः; “यान्त्रिकस्तु विदह्यते” इति वचनं प्रायोवादमाश्रित्य बोध्यम् । अन्ये त्वेतदोभयवादिदह्यत इति शीघ्रं पच्यत इति व्याख्यानयन्ति ॥ २३७ ॥—

प्रभूतकिमिमज्जासृग्नेदोमांसकरो गुडः ॥ २३८ ॥

क्षुद्रो गुडश्चतुर्भागात्रिभागाधोवशेषितः ।

रसो गुरुर्यथापूर्वं धौतः खलपमलो गुडः ॥ २३९ ॥

ततो मत्स्यण्डिकाखण्डशर्करा विमलाः परम् ।

यथा यथैषां वैमल्यं भवेच्छैत्यं तथा तथा ॥ २४० ॥

वृष्या क्षीणक्षतहृता सन्नेहा गुडशर्करा ।

कषायमधुरा शीता सतिक्ता यासशर्करा ॥ २४१ ॥

रूक्षा वम्यतिसाध्नी च्छेदनी मधुशर्करा ।

तृष्णास्त्वृष्यपित्तदाहेषु प्रशस्ताः सर्वशर्कराः ॥ २४२ ॥

प्रभूतकिम्यादिकारणत्वात् प्रभूतकिम्यादिकरो गुड उच्यते । क्षुद्रगुडस्तथा चतुर्भागात्रिभागाधोवशेषितो रस इत्यत्र चकारलोपो द्रष्टव्यः; तेन क्षुद्रगुडश्चतुर्भागाधोवशेषिताप्रसादुहः, तथा त्रिभागाचतुर्भागाधोवशेषितो गुरुरित्यादि ज्ञेयम् । क्षुद्रगुडोऽस्तिगुड

१ ‘मूलाग्रजन्तुजगधादिपीडनान्मलसंकरात् । किञ्चित्कालं विधृत्य च विकृतिं याति यान्त्रिकः’ (वा.च.अ. ५) इति वातभटः ।

श्रुतिपासापहः पथ्यः शुद्धानां च मलापहः ।

श्रुतः पिप्पलिशुण्ठीभ्यां युक्तो लाजाश्लदाहिमैः २५६
कषायमधुराः शीता लघवो लाजसक्तवः ।

संप्रति शूद्रकधान्यादिर्वर्गैर्यथासंभवं संपादितस्य कृताश्लस्य पेयादिगुणान् वक्तुं कृताश्लवर्गं उच्यते । ते च पेयादीनां गुणाः केचित् संस्कारसंयोगादिजाः, केचित् प्राकृता अपि ज्ञेयाः । न च वाच्यं—पेयादीनामेव गुणेन बाधितत्वाच्छूद्रकधान्यादीनां पृथग्गुणो न वाच्य इति; यतः पेयादयो हि प्रकृतिगुणानुविधानिनः सन्तः स्वगुणमावहन्ति, तेन कृताश्लस्य यो गुण उच्यते स यदि रक्तशाल्यादिप्रकृतावपि भवति तदा बलवान् भवति, अथ प्रकृतौ विपरीतो गुणो भवति तदा कृताश्लगुणस्यात्यल्पं भवतीति मन्तव्यम् । अत्र स्वस्थानुरहितत्वेनादौ पेयोच्यते; पेया बहुदद्रवा यवान्; विलेपी विरलद्रवा यवान् । पेयादिक्रमेणाज्ञे वक्तव्ये अत्रातः प्रथमोत्पद्यमानत्वेन मण्डगुणकथनम् । दीपनलघुत्वान्भ्यामग्निं यस्मात् करोति, तस्माच्छ्रुतिवादीनां प्राणधारण इति ज्ञेयम् । सुसंस्कृत इति धान्यकपिप्पल्यादिषुसंस्कृतः । शुद्धानां मलापह इति सम्यक्शुद्धानामपि कोष्ठोपलेपकदोषापहरत्वेन; यदुच्यते—शुद्धानामिति ईषच्छुद्धानां; तेन, ईषच्छुद्ध्यशेषदोषसंबन्धान्मलापह इत्युपपन्नं, सुश्रुतेर्नैषि (सु. सू. अ. ४६) “लाजमण्डोऽविशुद्धानां” इत्यकारप्रेषादीषद्विशुद्धानामिति बोध्यम् । तत्र सतः, ईषद्विशुद्धे पेया निषिद्धैव, वचनं हि—“कफपित्ते विशुद्धेऽल्पे मध्ये वातपैतिके । तर्पणादिक्रमः कार्यः पेयाऽमिष्यन्दयेदिति तान्” (सि. अ. ६) इति ॥ २५०—२५६ ॥—

सुधौतः प्रस्रुतः खिन्नः संतप्तश्चौदनो लघुः ॥२५७॥
भृष्टतण्डुलमिच्छन्ति गरश्लेष्मामयेष्वपि ।
अधौतोऽप्रस्रुतोऽखिन्नः शीतश्चाप्यौदनो गुरुः २५८
मांसशाकवसतिललघुतमज्जफलीदनाः ।
बल्याः संतर्पणा हृद्या गुरवो बृंहयन्ति च ॥२५९॥
तद्वन्माषतिलक्षीरमुद्गसंयोगसाधिताः ।

खिन्न इत्युत्खिन्नधान्यतण्डुलकृतः, किंवा सम्यक्खिन्नत्वेन स्रुभूतः । संतप्त इति सहजेनोष्णता, न तु पुनस्तापनेन; वचनं हि—“विवर्जयेत् स्थिरं शीतमजसृणीकृतं पुनः” इति । भृष्टतण्डुलकृत औदनो स्रुततण्डुलः । अधौतः अधोततण्डुलकृतः । अत्र सुधौतत्वादिगुणविशिष्टस्यौदनस्य लघुत्ववचनेन तद्विपरीतानामधौतादीनां गुरुत्वमर्थतः सिद्धमपि यत् पुनरुच्यते तत् स्पष्टार्थम् । संतर्पणा इति तदात्वेऽपि बलकराः । मांससंयोगसाधिताश्चौदना एव बोद्धव्याः । अत्र रक्षाभ्यां शाकमुद्गाभ्यामपि

संयुक्तस्यौदनस्य बल्यत्वादि संयोगमहिम्ना तथा घृतादिसंस्काराच्च लोकव्यवहारक्रियमाणव्याद्बोद्धव्यम् ॥ २५७—२५९ ॥—

कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला मिश्रवर्चसः ॥ २६० ॥
खिन्नभक्ष्यास्तु ये केचित् सौम्यगोधूमयाविकाः ।
मिषक् तेषां यथाद्रव्यमादिशेद्रूक्षा लाघवम् ॥ २६१ ॥

यवपिष्टगुणोदकसिक्किमपित्तिखिन्नमपूपीकृतं कुल्माषमाहुः । खिन्नभक्ष्या इत्युत्सेदनमात्रकृता हृण्डरिकादयः । यथाद्रव्यमिति वदता नाम प्रकृतिगुणोपमर्देन लाजादाविष गुणान्तरोदय इति दर्शयति ॥ २६० ॥ २६१ ॥

अकृतं कृतयूषं च तनुं सांस्कारिकं रसम् ।

स्वप्नमलमनमलं च गुरुं विद्याद्यथोत्तरम् ॥ २६२ ॥

अकृतकृतयूपलक्षणम्—“अश्लेहलवणं सर्वमकृतं कटुकैर्विना । विज्ञेयं लवणश्लेहकटुकैः संस्कृतं कृतम्” (सु. सू. अ. ४६) इति । तनुमिति स्वप्नमांसत्वेनापनं, सांस्कारिकमिति बहुमांससंज्ञादिसंस्कृतत्वाद्बन्धम् ॥ २६२ ॥

सक्तवो वातला रूक्षा बहुवर्चोऽनुलोमिनः ।

तर्पयन्ति नरं सद्यः पीताः सद्योबलाश्च ते ॥ २६३ ॥

मधुरा लघवः शीताः सक्तवः शालिसंभवाः ।

ग्राहिणो रक्तपित्तप्लास्टृष्णान्छर्दिज्वरापहाः ॥ २६४ ॥

सक्तूनां रूक्षत्वेऽपि वातलवाग्निधानं तत्रस्य रूक्षस्यापि वातहारित्वदर्शनात् । पीता इत्यनेन सक्तूनां पिण्डोपयोगे निषेधं दर्शयति । तर्पयन्ति सुप्तिं जनयन्ति । सद्योबलाः तदात्वेनैव वाजीकरणवद्बलकराः; एतेन परिणामे बलापहत्वमप्युक्तं भवति ॥ २६३ ॥ २६४ ॥

हन्याद्याधीनं यवापूपो यावको वात्र्य एव च ।

उदावर्तप्रतिश्यायकासमेहगलग्रहान् ॥ २६५ ॥

धानासंज्ञास्तु ये भक्ष्याः प्रायस्ते लेखनात्मकाः ।

शुष्कत्वात्तर्पणाश्चैव विष्टम्भित्वाच्च दुर्जराः ॥ २६६ ॥

विरूढधाना शङ्कुल्यो मधुकोडाः सपिण्डकाः ।

पूपाः पूपलिकाद्याश्च गुरवः पैष्ठिकाः परम् ॥ २६७ ॥

यवकृतो वात्र्यो यावको वात्र्यः, वात्र्यश्च भृष्टयवौदनः । धाना भृष्टयवाः । अङ्कुरितस्य यवस्य धाना विरूढधानाः । शङ्कुल्यः शालिपिण्डः सतिलसैल्यकाः कियन्ते । मधुकोडाः पाकघनीभूतमधुगुर्भाः । सपिण्डका इति मधुकोडा एव सपिण्डकपिण्डाः; नलस्वाह—“विमर्षं समिताचूर्णं मधुपाकं गुडान्वितम् । घृतावगाहे गुडिकां कृतां पक्वां सकेशराम् ॥ सौगन्धिकथाविषासं च कुयीत् पूपलिकां बुधः । स एव खण्डसंयावः सिताम्रातकपुरितः ॥ मातुलुहवचचा चैव वेष्टितो मधुशीर्षकः” इति । मधुशीर्षक एव मधुकोडाः । पूपाः पिण्डिकाः । पूपलिका चापिण्डकैति ख्याता ॥ २६५—२६७ ॥

१ “लाजमण्डोऽश्लदाहिमैः” इति पा० । २ “धान्यादीनां संस्कारविशेषाहितं गुणमभिधातुं कृताश्लवर्गं उच्यते” इति शिवदाससेनः ।

१ “लोकव्यवहारक्रियमाणव्यवहारत्वाद्बोद्धव्यम्” इति पा० ।

२ “पिण्डोपयोगं निषेधयति” इति पा० ।

फलमांसवसाशाकपल्लक्षौद्रसंस्कृताः ।

भक्ष्या वृष्याश्च बल्याश्च गुरवो बृंहणात्मकाः ॥२६८॥

वेशवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्धनः ।

गुरुवत्तर्पणा वृष्याः क्षीरेक्षुरसपूपाः ॥ २६९ ॥

सगुडाः सतिलाश्चैव सक्षीरक्षौद्रशर्कराः ।

भक्ष्या वृष्याश्च बल्याश्च परं तु गुरवः स्मृताः २७०

पललं तिलवर्णम् । वेशवारः सुदशाले—‘मांसं निरस्थि सुखिन्नं पुनर्देषदि पेषितम् । पिप्पलीशुण्ठिमरिचगुडसर्पि-
समन्वितम् ॥ ऐक्यं विपचेत् सम्यग्वेशवार इति स्मृतः’ ।
क्षीरप्रधानाः पूपाः क्षीरपूपाः । सगुडा इत्यादौ ‘सक्षीराः’ इति
क्षीरयोगमात्रं, न क्षीरप्रधानतेति न पौनरुक्त्यम् ॥ २६८-२७० ॥

सस्नेहाः स्नेहसिद्धाश्च भक्ष्या विविधलक्षणाः ।

गुरुवत्तर्पणा वृष्या हृद्या गौधूमिका मताः ॥ २७१ ॥

संस्कारालघवः सन्ति भक्ष्या गौधूमपैष्टिकाः ।

धानापर्यटपूपाद्यास्तान् बुद्धा निर्दिशेत्तथा ॥ २७२ ॥

सस्नेहा इति पित्रावस्थायामेव स्नेहयोगात् । गुरुत्वेनोक्ताना-
मपि भृगुमिसंयोगादिना संस्कारालाघवं भवतीत्याह—संस्कारा-
लघव इत्यादि । बुद्धा निर्दिशेदिति संस्कारगुणं तथा प्रकृतिगुणं
च बुद्धा यथोचितं गुणं निर्दिशेत् ॥ २७१ ॥ २७२ ॥

पृथुका गुरवो भृशान् भक्षयेदल्पशस्तु तान् ।

यावा विष्टभ्य जीर्यन्ति सरसा भिन्नवर्चसः ॥२७३॥

पृथुकाः चिपिटाः । यावा इति यवचिपिटाः, अन्ये तु गान्धा-
रदेप्रसिद्धान्, संपिष्टैश्चानाम् ॥ सरसा अमृताः ॥ २७३ ॥

स्यूयान्नविकृता भक्ष्या वातला रुक्षशीतलाः ।

सकटुस्नेहलवणानल्पशो भक्षयेत्तु तान् ॥ २७४ ॥

स्यूयविकृता इति मुद्रमाषादिविकाराः ॥ २७४ ॥

मृदुपाकाश्च ये भक्ष्याः स्थूलाश्च कठिनाश्च ये ।

गुरुवस्ते व्यक्तिकान्तपाकाः पुष्टिबलप्रदाः ॥ २७५ ॥

मृदुपाकाः स्त्रोकाभिसंयोगसाध्याः । व्यक्तिकान्तपाका इति
चिरेण जरां गच्छन्ति ॥ २७५ ॥

द्रव्यसंयोगसंस्कारं द्रव्यमानं पृथक् तथा ।

भक्ष्याणामादिशेद्बुद्धा यथासं गुरुलाघवम् ॥ २७६ ॥

अनुक्तभक्ष्यगुणातिदेशार्थमाह—द्रव्यसंयोगेत्यादि । द्रव्यमानं
पृथगिति भक्ष्यकरणे संयुक्तानां द्रव्याणां मध्ये कस्य कियन्मान-
मिति बुद्धा । यथासमिति यस्य द्रव्यस्य गौरवं लाघवं वा बल-
वद्धवति तं निर्दिशेत् ॥ २७६ ॥

(नैानाद्रव्यैः समायुक्तः पकाभिन्नभोजितैः ।

विमर्दको गुरुहृद्यो वृष्यो बलवतां हितः ॥ २७७ ॥)

१ ‘क्षीरेक्षुरसपूपा इति क्षीरे श्वस्तरे च भाविताः पूपाका इत्यर्थः’
इति शिवदाससेनः । २ ‘बल्याः’ इति पा० । ३ ‘सपिष्टकसंज्ञानाहुः’
इति पा० । ४ ‘अनुक्तभक्ष्यातिदेशार्थमाह—द्रव्यसंयोगेत्यादि ।
यस्मिन् भक्ष्ये गुरुद्रव्यसंयोगस्तत्र गुरुत्वमन्यथा लघुत्वं । तथा
बलवत्याभिसंयोगादिसंस्कारस्तत्र गुरुत्वमन्यथा लघुत्वम् । द्रव्यमा-
नमिति यत्र भक्ष्ये लघुगुरुबुद्धद्रव्यसंयोगस्तत्र कस्य द्रव्यस्य किय-
न्मानमिति बुद्धा, यथाधिक्यं तद्वत् गौरवं लाघवं वा निनिर्दिशे-
दित्यर्थः’ इति शिवदाससेनः । ५ ‘संयुक्तद्रव्यादेः’ इति पा० ।
६ ‘नानाद्रव्यसमायुक्तः पक्वा वहिषु भोजितः’ इति पा० ।

रसाला बृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ।

स्नेहनं तर्पणं हृद्यं वातघ्नं सगुडं दधि ॥ २७८ ॥

रसालालक्षणं—‘सचतुर्जातकाजिजि ससितार्द्रकनागरम् ।

रसाला स्याच्छिखरिणी संघट्टे ससरं दधि’ इति । रसालप्रसङ्गेन

सगुडदधियुगमाह—स्नेहनमित्यादि ॥ २७७ ॥ २७८ ॥

द्राक्षाशर्कराकोलानां गुरु विष्टभिम पानकम् ।

परुषकाणां क्षौद्रस्य यक्षेक्षुविकृतिं प्रति ॥ २७९ ॥

तेषां कट्फलसंयोगान् पानकानां पृथक् पृथक् ।

द्रव्यं मानं च विज्ञाय गुणकर्माणि चादिशेत् ॥ २८० ॥

कट्फलखादुलवणा लघवो रागषाडवाः ।

मुखप्रियाश्च हृद्याश्च दीपना भक्तरोचनाः ॥ २८१ ॥

आम्रामलकलेहाश्च बृंहणा बलवर्धनाः ।

रोचनास्तर्पणाश्चोक्ताः स्नेहमाधुर्यगौरवात् ॥ २८२ ॥

बुद्धा संयोगसंस्कारं द्रव्यमानं च तच्छिरेत्तम् ।

गुणकर्माणि लेहानां तेषां तेषां तथा वदेत् ॥ २८३ ॥

पानकानामपि कृताभवेत्वातद्वुगमाह—द्राक्षेत्यादि । यक्षे-
क्षुविकृतिं प्रति पानकमिति संबन्धः । रागषाडवं केचिदेवं
वदन्ति—‘क्षितिं तु गुडोपेतं सहकारफलं नवम् । तैलनाग-
रसंयुक्तं विष्टेयो रागषाडवः’ इति; किंवा, ‘सितारुचकसि-
न्धैर्यैः सद्यस्फारलपरुषकैः । जम्बूफलरसंयुक्तो रागो राजिकया-
न्वितः’ इति । षाडवस्तु मधुराम्लद्रव्यकृतः । आम्रामलकले-
हास्तु तयोः पृथक्कायेन सशर्करेण घनाः कियन्ते । अनुक्त-
पानकगुणातिदेशार्थमाह—बुद्धेत्यादि । अस्य द्रव्यसंयोगेत्यादि-
वव्याख्यायाम् ॥ २७९-२८३ ॥

रक्तपित्तकफोत्केदि शुक्लं वातानुलोमनम् ।

कन्दमूलफलाद्यं च तद्रद्विद्यात्तदासुतम् ॥ २८४ ॥

शिण्डाकी चासुतं चान्यत् कालाम्लं रोचनं लघु ।

विद्याद्वयं कृताज्ञानामेकादशतमं भिषक् ॥ २८५ ॥

शुक्ललक्षणं—‘यन्मस्त्वादि शुचौ भाण्डे’ सगुडक्षौद्राक्षि-
कम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्लं पुक्तं तदुच्यते’ इति । तदा-

सुतमिति शुक्लमस्थितं मूलककूष्माण्डादि । शिण्डाकी खनाम-
प्रसिद्धा तीरशुक्लौ । आसुतं चान्यदिति सन्धानान्तरम् । काला-
म्लमिति त्रिककालावस्थानादम्लं, नवम्लद्रव्यसंयोगात् । कृता-
ज्ञानमिति करणनिष्पादितमण्डपेयादीनाम् ॥ २८४ ॥ २८५ ॥

इति कृताज्ञानं एकादशः ॥ ११ ॥

कैपायानुरसं खादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवयि च ।

पित्तलं बद्धविष्णुं न च श्लेष्मामिववर्धनम् ॥ २८६ ॥

१ ‘कट्फलसंयोगात्’ इति पा० । २ अस्याये ‘यथाऽऽह नलाः’
इत्यधिकं पठ्यते कल्पिपुस्तके । ३ ‘सितारुचकसिद्धैर्यैः’ इति पा० ।
४ ‘सूक्ष्ममिति सूक्ष्मलोतोऽनुसारि । व्यवयायिती अपकमेवाखिलदेह-
व्यापकम् । त्वचमिति अभ्यङ्गात् । यत्तु वागभटे त्वपदेपरतत्त्वयुक्तं
तैलस्य, तद्वक्षणाभिप्रायेणेति न विरोधः । अन्ये तु तन्नामि त्वव्योप-
हृत्’ इति पठन्ति, तज्जु न टीकाकृद्भिर्विरोध्यात् । तैलमिति तैलमव-
खेहः’ इति शिवदाससेनः ।

वातघ्नपूतम् बल्यं त्वच्यं मेधाशिवर्धनम् ।
तैलं संयोगसंस्कारात् सर्वरोगापहं ममम् ॥ २८७ ॥
तैलप्रयोगादजरा निर्विकारा जितश्रमाः ।
आसन्नतिबलाः संख्ये दैत्याधिपतयः पुरा ॥ २८८ ॥
पेरण्डतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्धनम् ।
वातासृग्गुल्महृद्गोणजीर्णज्वरहरं परम् ॥ २८९ ॥
कटूष्णं सारपं तैलं रक्तपित्तप्रदूषणम् ।
कफशुक्रानिलहरं कण्डूकोष्ठविनाशनम् ॥ २९० ॥
प्रियालतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्धनम् ।
हितमिच्छन्ति नात्यौष्ण्यात्संयोगे वातपित्तयोः २९१ ॥
आतस्यं मधुराम्लं तु विपाके कटुकं तथा ।
उष्णवीर्यं हितं वाते रक्तपित्तप्रकोपणम् ॥ २९२ ॥
कुसुम्भतैलमुष्णं च विपाके कटुकं गुरु ।
विदाहि च विशेषेण सर्वदोषप्रकोपणम् ॥ २९३ ॥
फलानां यानि चान्यानि तैलौन्याहारसंविधौ ।
युज्यन्ते गुणकर्मभ्यां तानि ब्रूयाद्यथाफलम् ॥ २९४ ॥

आहारमभिधाय तथोक्तिद्वयं ब्रूते । तत्र सर्पिष उक्तत्वात्तै-
लमेवात्रसंस्कारप्रधानत्वादाह—कषायेत्यादि । संयोगाच्च
संस्काराच्चित संयोगसंस्कारात्; संस्कारश्लेष्मस्य मेपजैः पाकः,
संयोगस्त्वचारणार्थं जैवः । संख्ये युद्धे । आतस्यम्
उमातैलम् । अनुक्ततैलगुणनिर्देशार्थाह—फलानामित्यादि ।
फलानामित्युपलक्षणं; तेन सारजैश्च अपि सुशुतोका बोद्धव्याः ।
यथाफलमिति यादृशगुणं फलं तादृश एव तत्तैलौष्णी-
स्यैः ॥ २८६-२९४ ॥

१ 'कण्डूकोष्ठनिवारणम्' इति पा० । २ 'ननु तैलपदं तैल-
त्वप्रवृत्तिनिमित्तं; तच्च न तावत्तिलोद्भवत्वं, सर्वपतैलादव्याप्तिः;
नापि बीजप्रभवत्वं, तद्वतरूपादावतिव्याप्तिः; नापि बीजप्रभवत्वे-
हत्वं, सारतैलादव्याप्तिः; अपि च बीजप्रभवत्वेहत्वं न तावत् केह-
रूपगुणवृत्तिः, तैलं गन्धवदिति प्रत्यक्षस्य सर्वजनसाधारणस्य आन्तिका-
पत्तेः; नापि केहाश्रयद्रव्यवृत्तिः, बीजद्रवमात्रस्यैव तैलापत्तेः; इत्यनु-
पपत्तिं हृदि मिधाय सर्वपादिलेहेत्वपि तैलशब्दं व्युत्पादयन्नाह—
निष्पत्तेःसाद्रूपत्वाच्च तैलत्वमितरेष्वपि (सु.सू.अ.४.४५) इति । निष्पत्ते-
रिति तिले यथा तैलं निष्पद्यते चूर्णीकरणवद्वादिना तथा सर्वपादावपि
लेहापकर्षणात् । भवति च समानमिष्पत्तिकतया तच्छब्दता; यथा—
वितुपे धान्ये तण्डुलशब्दो वृत्तः, स वितुपे विडङ्गेऽपि वर्तते, यथा
विडङ्गतण्डुला—इति । तद्वगत्वेन च तच्छब्दता, यथा—गौर्वाहीक इति ।
तद्वगत्वं च सुश्रुतेनोक्तं यथा—'यामनः स्वावराः केहाः समासात् प-
रिमीतिताः । सर्वे तैलगुणा ज्ञेयाः सर्वे ज्ञानिलानाशनः' (सु.सू.अ.४.४५)
इति । एतेन 'तिलस्य विकारस्तैलम्' इति योगे बाधकाभावाच्चिह्न-
प्रभवत्वेह एव तैलपदप्रयोगात्, केहत्वेऽपि शक्ते तैलपदं योगरूढं, सर्व-
पादौ तैलपदप्रयोगो भाक्त इति भावः । अन्ये तु गन्धरसविशेषाणां
तैलत्वं जातिः, अत एव द्रवतैलसंज्ञेयं गन्धविशेषनिश्चयात्तैलत्वनिश्चय
इति सर्वपलेहादीनामपि तैलत्वमित्याहुः । इति शिवदाससेनः ।

मधुरो बृंहणो वृच्यो बल्यो मज्जा तथा वसा ।
यथासत्त्वं तु शैत्योष्णे वसामञ्जोर्विनिर्दिशेत् २९५ ॥
यथासत्त्वमिति यः प्राणी आनूपादिरुष्णसोष्णः, यस्तु
प्राणी जाह्नलादिः शीतसत्त्वा शीत इत्यर्थः । सामान्यतस्तु
वसामञ्जोरनुष्णाशीतत्वं यथा भवति तथा जेहाध्याये एव
श्रीकम् ॥ २९५ ॥
सन्नेहं दीपनं वृध्यमुष्णं वातकफापहम् ।
विपाके मधुरं हृद्यं रोचनं विश्वमेवजम् ॥ २९६ ॥
श्लेष्मला मधुरा चार्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ।
सा शुष्का कफवातघ्नी कटूष्णा वृध्यसंमता ॥ २९७ ॥
नात्यर्थमुष्णं मरिचमवृच्यं लघु रोचनम् ।
छेदिवाच्छोषणत्वाच्च दीपनं कफवातजित् ॥ २९८ ॥
वातश्लेष्मविबन्धघ्नं कटूष्णं दीपनं लघु ।
हिङ्गु शूलप्रशमनं विद्यात् पाचनरोचनम् ॥ २९९ ॥
रोचनं दीपनं वृच्यं चक्षुष्यमविदाहि च ।
त्रिदोषघ्नं समैधुरं सैन्धवं लवणोत्तमम् ॥ ३०० ॥
सौक्ष्म्यादौष्ण्यालघुत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
सौवर्चलं विबन्धघ्नं हृद्यमुद्गारशोधि च ॥ ३०१ ॥
तैक्ष्ण्यादौष्ण्याद्यवापित्वादीपनं शूलनाशनम् ।
ऊर्ध्वं चाद्यश्च वातानामानुलोम्यकरं विडम् ॥ ३०२ ॥
सत्तिकटु सक्षारं तीक्ष्णमुल्हेदि चौद्रिदम् ।
न काललवणे गन्धः सौवर्चल्लगुणाश्च ते ॥ ३०३ ॥
सामुद्रकं समधुरं, सत्तिकं कटु पांशुजम् ।
रोचनं लवणं सर्वं पाकि संस्यनिलापहम् ॥ ३०४ ॥

सौक्ष्म्यादित्यादिना सौवर्चलगुणः । तैक्ष्ण्यादित्यादिना विड-
गुणः । औद्रिदम् उत्कारिकालग्नयम् । काललवणं सौवर्चल-
मेवागन्धम् । दक्षिणसमुद्रसमीपे भवतीति सामुद्रं करकचम् ।
पांशुजं पूर्वसमुद्रजम् ॥ २९६-३०४ ॥

हृत्पाण्डुरग्रहीरोगगृहीहानाहलग्नप्रहान् ।
कासं कफजमशोषि यावश्शुको व्यपोहति ॥ ३०५ ॥
तीक्ष्णोष्णो लघुरुक्षश्च क्लेदी पक्वा विदारणः ।
दाहानो दीपनश्छेत्ता सर्वैः श्लैरोऽग्निसन्निभः ३०६ ॥
क्षाराणामपि लवणस्त्वात् क्षारागुणमाह—हृदिह्यादि ।—
यवक्षारगुणः । सर्वैः क्षार इति सर्जिकाक्षारतद्वन्क्षारादिः
॥ ३०५ ॥ ३०६ ॥

१ 'आर्द्रपिप्पलीगुणे' केमलेति सजातीयद्रव्यान्तरवच्छ्लेषाणं न
शमयतीति क्लैवं केमलत्वमस्या इति केनित् । सा शुष्का कफवात-
श्लेयनेन पित्ताविरोधित्वमस्या इति बोधवति, अत एव सुश्रुते—'पि-
त्तप्रसादनी' (सु. सू. अ. ४६) इत्युक्तम् इति शिवदाससेनः ।
२ 'नात्यर्थमुष्णमित्यादिना शुष्कमरिचगुणः; आर्द्रमरिचं तु कफप्र-
कोपकम्, उक्तं च सुश्रुते—'साद्रुपाकारमरिचं गुरु केमप्रकोपि
च' (सु. सू. ४६) इति' शिवदाससेनः । ३ 'सैन्धवगुणे स-
मधुरम् ईषमधुरम्' इति शिवदाससेनः । ४ 'विडं कृत्रिमं स-
नामख्याताम् । उच्चरेश्वरमसुकारिकालग्नवर्णीन्द्रियम्' इति शिवदा-
ससेनः । ५ 'पक्वी' इति पा० । ६ 'स्वर्वाक्षारो' इति पा० ।

कारवी कुञ्चिकाऽजाजी यवानी धान्यतुम्बुरु ।

रोचनं दीपनं वातकफदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ३०७ ॥

कारवी कृष्णजीरकम् । कुञ्चिका स्थूलजीरकम् । अजाजी जीरकम् ॥ ३०७ ॥

आहारयोगिनां भक्तिनिश्चयो न तु विद्यते ।

समाप्तो द्वादशश्चायं वर्ग आहारयोगिनाम् ॥ ३०८ ॥

उक्तास्तैलादेरन्यदप्याहारसंस्कारकत्वेनाहारयोगि भवतीत्याह—आहारेत्यादि । भक्तिः विभाग इत्येतेति यावत् ; किंवा भक्तिः इच्छा ; तेन पुरुषेच्छानामनियमादुक्तमपि किञ्चित् प्राय आहारयोगि न भवति, तथा अनुक्तमपि रसोनाम्नपेषिकाद्याहारसंयोगि भवतीत्युक्तं भवति ॥ ३०८ ॥

इत्याहारयोगिवर्गो द्वादशः ॥ १२ ॥

शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते ।

पुराणं प्रायशो रूक्षं प्रायेणामिनं गुरुं ॥ ३०९ ॥

यद्यदागच्छति क्षिप्रं तत्तल्लघुतरं स्मृतम् ।
निस्तुपं युक्तिभृष्टं च सूर्यं लघु विपच्यते ॥ ३१० ॥

संप्रत्युक्तानां शूकधान्यादीनां यदनुक्तगुणं तद्वक्तुमाह—शूकधान्यमित्यादि । समातीतमिति एकवर्षातीतम् । प्रशस्यत इति लाघवात् ; हेमन्ते नवधान्यविधानं त्वपवादः । आगच्छति क्षिप्रमिति उप्तं सच्छीघ्रं भवति ; तेन षष्टिकाः सर्वधान्येषु लघवः, ते हि षष्टिरात्रेण भवन्ति । अस्मिन् व्याख्याने, व्रीहेः शारदस्य च हैमन्तं शालिं प्रत्यल्पकालत्वेन लघुत्वं प्राप्नोति, तस्मात् सजातीय एव शीघ्रगमनं लाघवहेतुरिति वाच्यम् । किंवा, आगच्छति क्षिप्रमिति भुक्तं सत् क्षिप्रं पच्यते । युक्तिभृष्टम् ईषद्भृष्टमिति यावत् । सूर्यं सूपाय योग्यं सुद्रवमाणादि ॥ ३०९ ॥ ३१० ॥

मृतं कृशं चातिमेघं बृद्धं बालं विषैर्हतम् ।

अगोचरभृतं व्यालसूदितं मांसमुत्सृजेत् ॥ ३११ ॥

अतोऽन्यथा हितं मांसं बृंहणं बलवर्धनम् ।

मृतमिति स्वयं मृतम् । मेघं मेदुरम् । कृशप्रहणेन शुष्कमपि ग्राह्यम् । अगोचरभृतं यथा—आनूपं धन्वेदेशे पुष्टम् । व्याला व्याघ्रादयः ; किंवा व्यालः सर्पः । विषहतं तु विषदिग्धशाल्विद्रुम् ॥ ३११ ॥—

प्रीणनः सर्वभूतानां हृद्यो मांसरसः परम् ॥ ३१२ ॥

शुष्यतां व्याधिसुक्तानां कृशानां क्षीणरेतसाम् ।

बलवर्णार्थिनां चैव रसं विद्याद्यथामृतम् ॥ ३१३ ॥

१ 'पूर्वते' इति पा० । २ 'प्रायशो रूक्षमिति प्रायःशब्दो विशेषार्थः ; तेन पुराणं वर्षद्वयातीतमतिशयेन रूक्षं भवतीति तत्र प्रशस्तमित्यर्थः ; एवं प्रायेणामिनं गुरुं विषमपि व्याख्येयम्' इति शिवदाससेनः । ३ 'प्रञ्जरा' याति शीघ्रं तु' इति पा० । ४ 'अगोचरभृतमिति गोचरो देशः, तेन यत्स्य ब्रह्महत्यादिभ्यो देशोऽनुपादिस्तत्र न पुष्टं ; किन्तु आनूपं धन्वेदेशे पुष्टं, जाङ्गलं वाऽनूपे पुष्टम्' इति शिवदाससेनः ।

सर्वरोगप्रशमनं यथास्वं विहितं रसम् ।

विद्यात् स्वयं बलकरं वयोबुद्धीन्द्रियायुषाम् ॥ ३१४ ॥

व्यायामनित्याः स्त्रीनित्या मद्यनित्याश्च ये नराः ।

नित्यं मांसरसाहारा नातुराः स्युर्न दुर्बलाः ॥ ३१५ ॥

मांसरसगुणाः—प्रीणन इत्यादि । सर्वरोगप्रशमनमिति सर्वशब्दो भूरिवचनः ; एतेन उन्मादादौ मांसनिषेधो न विरोधवान् भवति ; उक्तं हि उन्मादे—“निवृत्तामिषमयो यः” (वि. अ. ९) इत्यादि । यथास्वमिति यस्य व्यतिरेको विहितः, तादृशं रसम् ॥ ३१२ ॥ ३१५ ॥

किमिवातातपहतं शुष्कं जीर्णमनार्तवम् ।

शाकं निःश्लेहसिद्धं च वर्ज्यं यन्नापरिस्मृतम् ॥ ३१६ ॥

पुराणमामं संक्षिप्तं किमिव्यालहिमातवैः ।

अदेशकालजं क्लिष्टं यत्स्यात्फलमसाधु तत् ॥ ३१७ ॥

हरितानां यथाशाकं निर्देशः साधनादृते ।

मद्याम्बुगोरसादीनां स्वे स्वे वर्गे विनिश्चयः ॥ ३१८ ॥

क्लेशेन विना सिद्धं निःश्लेहसिद्धम् । आममिति अपक्वम् ; एतच्च बिल्वादीन् विहाय बोद्धव्यम् । अदेशजमिति अनुचितदेशशभवम् । अकालजम् अनार्तवम् । साधनादृते इति हरितानामार्द्रैकपलाण्डप्रभृतीनां निःश्लेहसिद्धानामपि तथा अपरिस्मृतानामपि निर्दोषत्वमित्यर्थः । विनिश्चयः “कृत” इति शेषः ; तथाच मद्यानां ‘प्रायशोऽमिनवम्’ इत्यादिना गुणदोषकथनं कृतमेव, एवं जलेऽपि ‘पिच्छिलं किमिलम्’ इत्यादिना, गोरसकृताब्जाहारयोगिवर्गेषु तु यथोक्तकर्तृगुणवद्विपरीते विपरीतगुणमनुमेयमिति भावः ॥ ३१६-३१८ ॥

यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तद्विष्यते ।

अद्यानुपानं धातूनां दृष्टं यन्न विरोधि च ॥ ३१९ ॥

आसवानां समुद्दिष्टमशीतिं चतुरत्तराम् ।

जलं पेयमपेयं च परीक्ष्यानुपिबेदितम् ॥ ३२० ॥

निर्गन्धोष्णं मारुते शस्तं पित्रे मधुरशीतलम् ।

कफेऽनुपानं रूक्षोष्णं क्षये मांसरसः परम् ॥ ३२१ ॥

उपवासाध्वमाप्यस्त्रीमारुतेततपकर्मभिः ।

क्लान्तानामनुपानार्थं पयः पथ्यं यथाऽस्मृतम् ॥ ३२२ ॥

१ 'सर्वरोगप्रशमनमित्यत्र सर्वशब्दो भूरिवचनः, तेन कुश्यादी मांसनिषेधो न विरोधमावहति, यथा “वज्रैश्चेद्देहं शूलैः, कुक्षी मांसं, क्ष्वी क्षियम्” इति शिवदाससेनः । २ 'हरितानामित्यादि । हरितानां पलाण्डप्रभृतीनां यथाशाकं निर्देशः, तेन हरिता अपि किमिवातातपहतास्तथा शुष्कजीर्णा अनार्तवाश्च न ग्राह्याः । साधनादृते इति साधनं संस्कारः, तेन हरितानां निःश्लेहसिद्धानामपि तथा अपरिस्मृतानामपि निर्दोषत्वमित्यर्थः' इति शिवदाससेनः । ३ 'आहारमभिषाय तस्यैव सुखपाकार्थमनुपानमुपयुज्यत इत्यनन्तरमनुपानं वाच्यं, तत्र समासेनानुपानमाह—यदाहारित्यादि' इति शिवदाससेनः । ४ 'सामान्येनानुपानमभिषाय विशेषेणानुपानेऽपि सामान्ये दोषविशेषेऽनुपानमाह—निर्गन्धोष्णमित्यादि' इति शिवदाससेनः ।

सुरा कृशानां पुष्ट्यर्थमनुपानं विधीयते ।
कार्श्यार्थं स्थूलदेहानामनु शस्तं मधूकम् ॥ ३२३ ॥
अल्पाग्नीनामनिद्राणां तन्मृशोक्तमयङ्गमैः ।
मधमसोचितानां च मधमेवानुशस्यते ॥ ३२४ ॥

संप्रति येषां यदनुपानं कर्तव्यं तदेवाह—यदित्यादि । आहार-
रगुणैरिति शीतलेहमधुरादिभिः; विपरीतमिति विपरीतगुणमनुपे-
यम् । एवं च दध्नाऽम्लस्य मधुरं क्षीरं तथा पायसस्य कालिका-
नुपानं स्यादित्याह—धातूनां यत्र विरोधि चेति । एवं चाम्ले
पयोऽनुपीयमानं विरुद्धत्वाद्वातुविरोधेन प्रत्युक्तं भवति, एवम-
न्यदपि विरुद्धं बोद्धव्यम् । समुद्दिष्टमिति यज्ञः पुरुषीये (सू. अ.
२५) । पेयमपेयं चेति सहजगुणदोषवत्त्वात् तथोपयुक्तमोजना-
पेक्षया । क्षिप्रधोष्णमिलादिना दोषभेदेनानुपानमाह । अनु
शस्तमिति अनुपानं शस्तम् ॥ ३१९-३२४ ॥

अथानुपानकर्मगुणान् प्रवक्ष्यामः—अनुपानं तर्प-
यति, प्रीणयति, ऊर्जयति, बृंहयति, पर्याप्तिमभि-
निर्वैतयति, भुक्तमवसादयति, अन्नसङ्घातं भिनत्ति,
मार्दवमापादयति, क्लेदयति, जरयति, सुखपरिणा-
मितामाशुव्यवथिति चाहारस्योपजनयतीति ॥ ३२५ ॥
भवति चात्र—

अनुपानं हितं युक्तं तर्पयत्याशु मानवम् ।
सुखं पचति चाहारमाशुषे च बलाय च ॥ ३२६ ॥

अनुपानगुणानाह—अथेत्यादि । पर्याप्तिः वृष्टिः ॥ ३२५ ॥
॥ ३२६ ॥

नोर्ध्वाङ्गमारुताविष्टा न हिक्काश्वासकालिनः ।
न गीतभाष्याध्ययनप्रसक्तः नोरसि क्षताः ॥ ३२७ ॥
निषेययुद्धकं भुक्त्वा भूयो दोषाय कल्पते ॥ ३२८ ॥

लेहमाहारजं हृत्वा भूयो दोषाय कल्पते ॥ ३२८ ॥
अनुपानं न कर्तव्यं तानाह—नोर्ध्वाङ्गित्यादि । कण्ठोरसि
स्थितमिति अनेनोर्ध्वाङ्गमारुतादीनामनुपानं कण्ठोरसि स्थितमेव
भवति, नापो यातीति दर्शयति । लेहमाहारजं हृत्वेति आहार-
जातं लेहमभिभूय भूयो दोषाय कल्पते, वातलक्षणं दोषं करो-
तीत्यर्थः । आहारलेहेन यो वातप्रशमनः कर्तव्यस्तं शैत्यप्रकर्षात्
पानीयमभिभवतीत्यर्थः । एतेन यदुच्यते—अपानं क्षिप्रधवेन
लेहनमुपपन्नमिति, तन्न भवति । ये तु श्रुवते—‘हन्’हिंसागस्यो-
रिति वचनात् लेहं हृत्वेति लेहं गत्येत्यर्थः; तदपि न भवति,
यतः लेहमुक्त्वैनोर्ध्वाङ्गमारुतादिहेननयेन युक्तं, न तु कारणम् ।
किंवा लेहमिति सारं, यथा—‘देहः लेहपरिक्षयात्’ (चि. अ. ८)

१ ‘अथेत्यादि । तर्पयतीति चक्षुरादिप्रसादं जनयति । प्रीणयतीति
मनःप्रसादं जनयति । ऊर्जयतीति उत्साहं जनयति । पर्याप्तिम् अलोलु-
पताम्, अभिनिर्वैतयतीति जनयति । युक्तमवसादयतीति आमाशया-
दधोभागं नयति । अन्नस्य सङ्घातं काटिष्यन् । अव्याधितं व्यापकत्वम्
इति शिवदाससेनः । २ ‘गत्वा’ इति प्रा० ।

इति देहसारपरिक्षयादित्यर्थः, सारहनं च जलेनाहारलेहं
गृहीत्वा कण्ठोरस्यवस्थानादपाकात् क्रियते ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥
अन्नपानकदेशोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः ।
द्रव्याणि न हि निर्देष्टुं शक्यं कार्त्स्न्येन नामभिः ३२९
यथा नानौषधं किञ्चिद्देशज्ञानां वचो यथा ।
द्रव्यं तत्तत्स्थाना वाच्यमनुक्तमिह यद्भवेत् ॥ ३३० ॥

अन्नपानद्रव्यकदेशकथनं सहेतुकरमाह—अथेत्यादि । अन्न-
पानकदेशः प्रायोपयोगिक इति बाहुल्येन यदुपयुज्यते; एतेन
यद्बाहुल्येनोपयुज्यते तस्य श्रद्धान्नाहिकया कथनं, प्रायोऽनुपयु-
ज्यमानानां श्रद्धान्नाहिकयाऽकथनमल्पदोषमिति दर्शयति; तथा
अल्पदोषस्यापि परिहारार्थं तदपि किमिति नोच्यत इत्याह—
द्रव्याणीत्यादि । द्रव्याणि कार्त्स्न्येनैते साकल्येन निर्देष्टुं नाम-
भिरिति नामभिरपि न शक्यं, ‘केनचित्’ इति शेषः; हिशब्दो
यस्मादर्थं, एतेन यस्मात्, सर्वानि द्रव्याणि नाममात्रेणापि वक्तुं
कश्चिच्च पारयत्यतिबहुत्वात्, तत् का कथा अशेषान्नपानद्रव्यस्य
श्रद्धान्नाहिकया गुणकथनं प्रसीति भावः । किंवा, नामभिर्निर्दिष्टा-
नि कार्त्स्न्येन निर्देष्टुमिति गुणतः कथयितुं न शक्यं केनचिदिति
योजना । अथ कथं ह्यत्राकीर्तिताक्षपानस्य तर्हि गुणा निर्देष्टव्या
इत्याह—यथेत्यादि । यथा येन प्रकारेण “नानौषधं किञ्चित्”
(सू. अ. २६) इति पूर्वोच्यते श्रोक्तं तथा तेन प्रकारेणाशुक्तं द्रव्यं
वाच्यं; ‘गुणतः’ इति शेषः । पक्षाभ्याये हि “तत्र द्रव्याणि गुरु-
खर” (सू. अ. २६) इत्यादिना ग्रन्थेन पार्थिवानिद्रिभेन विधि-
धेन च कर्मणा प्रोक्तानि द्रव्याणि, तत्तन्नाशुक्तं द्रव्यं तेनैव गुरुख-
रदिना गुणेन पार्थिवत्वादि प्रतिपद्यथोक्तोपचयादिकर्मकवृत्त-
तया व्यपदेष्टव्यमित्यर्थः । तदेवानिर्दिष्टद्रव्यस्य गुरुखरत्वादि कथं
ज्ञेयमित्याह—देशज्ञानां वचो यथेति; देशज्ञा देशान्तरीयाः,
तद्देशीयवचनात्ते तु गुरुखरत्वादयो ज्ञेया इत्यर्थः; किंवा, देशज्ञा
यथा तत्तद्रव्यं यैवहरन्ति ‘इदं मधुरम्, इदमम्लम्’ इत्यादि,
तत् प्रतिपद्य मधुरत्वाम्लत्वादिसिद्धिपन्नपृथिव्यावयस्य कारणमिति
पृथिव्यादीनां गुणविशुद्धगुणनेन कर्मणा च रसोक्तेन तद्वक्तव्यमि-
त्यर्थः ॥ ३२९ ॥ ३३० ॥

चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया ।
लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ३३१
अपरमप्यनुक्ताक्षपानगुणज्ञानकारणमाह—चर इत्यादि ।

१ ‘आहारलेहेन यो वातप्रशमनः कर्तव्यस्तं शैत्यप्रकर्षात् पानीय-
मभिभवतीत्यर्थं इति केचित्; तन्न, यदि हि पानीयस्य शैत्यप्रकर्षं
पनाहारलेहहनने हेतुस्तदा कण्ठोरसि स्थितमिति विशेषणं व्यर्थं,
कण्ठोरस्यनवस्थितस्यपि जलस्य शैत्यप्रकर्षेण लेहोपपातकत्वात्;
तत्सादयमर्थः—उद्धर्कं हि आहारसङ्घातं भूलैव क्षिप्रत्वादाहारलेहं
जनयति, तथाहि कण्ठोरसि स्थितं भवति तदा आहारेण सहातं वक्ष्य-
दाहारलेहं न जनयतीति ह्रस्वैव लेहोपपातकत्वं जलसेत्त्यर्थैः
यथा—अवग्रहप्रतिबन्धना वृष्टेः सम्यगजनकत्वेनैव शालोपपातकत्वम्
इति शिवदाससेनः । २ ‘व्याहरन्ति’ इति प्रा० ।

चर्यत इति चरो देशः भक्ष्यश्च सामान्येन गृह्यते । क्रिया व्यापारः । प्रमाणं मानम् । अत्रेति अन्नपानगुणाधिकरणे ॥३३१॥

चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्ष्यसंविधिः ।

जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥ ३३२ ॥

गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्वे ते गुरवः स्मृताः ।

लघुभक्ष्यास्तु लघवो धन्वजा धन्वचारिणः ॥३३३॥

चरं विवृणोति—चरोऽनूपेलादि । भक्ष्यस्य संविधिः भक्ष्य-भक्षणम् । तत्रानूपजलाकाशधन्वाद्य इत्यनेन गतिरूपश्चर उच्यते, भक्ष्यसंविधिवचनेन च भक्ष्यरूपश्चर उच्यते । अत्रै-वोदाहरणमाह—जलजेत्यादि । अत्र जलजत्वेनानूपजत्वेन च जले वाऽनूपे वा गतिरेव दृश्यते, न हि जलादौ ये जातास्ते प्रायोऽन्यत्रावतिष्ठन्ते; ये त्वन्यत्र जाता अप्यन्यत्र तिष्ठन्ते प्रायः काकमडुप्रभृतयस्तद्ग्रहणार्थमाह—जलानूपचराश्च ये इति । एतेन सामान्येन जले प्रायोऽवस्थानादिह जलचरत्वम्; एवमनूपचरत्वाद्यपि हेतुम् । भक्ष्यरूपचरकृतं गुणमाह—गुरु-भक्ष्या इत्यादि । धन्वजा धन्वचारिण इत्यत्र चकारो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः; तेन, आकाशचारिणामपि श्येनादीनामुक्तमपि लाघवं खजातिप्रसहान्तरापेक्षया बोद्धव्यम्, आकाशस्य लघुत्वात् । ये तु भ्रुवते—आकाशचारिणां गौरवलाघवानियमादकथनमिति; तत्र, तथा सस्याकाशस्याप्रयोजकत्वेन ‘चरोऽनूपजलाकाशधन्वा-द्यः’ इत्यत्राकाशकथनं निष्प्रयोजनं स्यात् ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥

शरीरावयवाः सक्थिशिरःस्कन्धाद्यस्तथा ।

सैक्थिमांसाहुरुः स्कन्धस्ततः क्रोडस्ततः शिरः ३३४

वृणोषी चर्म मेढ्रं च ध्रोणी वृको यकृद्वदम् ।

मांसाह्रुतरं विद्याद्यथास्वं मध्यमस्थि च ॥ ३३५ ॥

मांसाह्रुतरं विद्यादिति गुरुत्वेन प्रतिपादितसकथ्यादिमांसा-द्वृषणादि गुरुतरं विद्यादिति । यथास्वमिति एकशरीरसकथ्यादी-नामेवैतद्वैरावादि, नत्वन्यशरीरापेक्षया । मध्यमिति अन्तराधिः । अस्थि इति अस्थिस्थितं मांसम् । अन्ये तु मध्यमिति अस्थिमध्य-गतं मज्जानं भ्रुवते; तत्रातिशुद्धं, तस्योत्तरोत्तरधातुगौरवकथ-नेनैव लब्धत्वात् ॥ ३३४ ॥ ३३५ ॥

खभावाह्रुवयो मुद्रास्तथा लावकपिञ्जलाः ।

खभावाह्रुवो माषा वराहमहिषास्तथा ॥ ३३६ ॥

१ चर्यत इति चरो देशो भक्ष्यश्च, ‘चर’ गतिभक्षणयोरित्यतो लि-प्पञ्जत्वात् सामान्येन गृह्यते; कस्मिन् देशेऽयं विहरति यन्वन्यनूपे जले विद्यते वा, किं पुनर्यमाहरति गुरु लघु शीतमुष्णं सिग्धं रुक्षं वा, फलद्विहारादिगुणमतिवशीरभातोऽङ्गस्य पक्षिणो वा तत्तद्वृणोषेव मांस-मिति प्रतिपत्तव्यमिति भावः । शरीरावयवाः सक्थ्यादयः । खभावः तत्तद्रव्यप्रतिबद्धः स्वभाविको धर्मः । धातवः शोणित्वादयः । क्रियेति क्रिया चेष्टा । लिङ्गं श्रोत्रादि । प्रमाणं मानम् । संस्कारो गुणान्तरा-धानम् । मात्रा चेति चकारेण बहिरुक्तोऽपि मात्रायाः कारणभूतः ससृज्योवत्; तेन मात्राया भूयस्त्वास्तीयस्त्वेनातिरिपि परीक्ष्य इत्यर्थः । इति शिवदाससेनः । २ ‘सक्थिमांसाह्रुतरं स्कन्धक्रोडशिरस्पदाद्य’ इति पा० ।

धातूनां शोणितादीनां गुरुं विद्याद्यथोत्तरम् ।

अलसेभ्यो विशिष्यन्ते प्राणिनो ये बहुक्रियाः ३३७

खभावादिति प्रकृत्या । क्रियोदाहरणम्—अलसेभ्य इत्यादि; अलसेभ्य इति अल्पक्रियेभ्यः । विशिष्यन्त इति विशिष्टा भवन्ति, लघवो भवन्तीत्यर्थः ॥ ३३६ ॥ ३३७ ॥

गौरवं लिङ्गसामान्ये पुंसां स्त्रीणां तु लाघवम् ।

महाप्रमाणा गुरवः खजातौ लघवोऽन्यथा ॥ ३३८ ॥

लिङ्ग्यन्ते ज्ञायन्ते गवाद्योऽनेनेति लिङ्गं जातिः, तेन लिङ्ग-सामान्ये जातिसामान्ये; एतच्च चतुष्पादाभिप्रायेण बोद्धव्यं, पक्षिषु विपर्ययः; यदाह हारीतः—“चतुष्पादिषु लघ्वी स्त्री विहरोषु लघुः पुमान्” इति, अत्रायुक्तं—“स्त्रियश्चतुष्पात्यु पुमान् विहरोषु लघुः” इति । पुंसां च गौरवे अत्यर्थगुरोः शुक्रस्थारम्भकस्य भूयस्त्वं हेतुं भ्रुवते; किन्तु खभावस्तत्र हेतुरपवाद इति पदयाम्; विहरेषु विपर्ययदर्शनादिति ॥ ३३८ ॥

गुरुणां लाघवं विद्यात् संस्कारात् सविपर्ययम् ।

प्रीहेर्लाजा यथा च स्युः सक्तूनां सिद्धपिण्डकाः ॥

सविपर्ययमिति संस्काराल्लघूनामपि गौरवं विद्यादित्यर्थः । तदेव संस्कारजन्यं लाघवं गौरवं चाह—प्रीहेरित्यादि । गुरोरपि प्रीहेः संस्काराल्लघु लाघवं इत्यर्थः । सक्तूनां च लघूनां सिद्ध-पिण्डका गुरुः, सिद्धपिण्डका अग्निप्राप्तिनाः पिण्डाः ॥ ३३९ ॥

अल्पादाने गुरुणां च लघूनां चातिसेवने ।

मात्रा कारणमुद्दिष्टं द्रव्याणां गुरुलाघवे ॥ ३४० ॥

गुरुणामल्पमादेयं लघूनां तृतिरिष्यते ।

मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते मात्रा चाग्निमपेक्षते ॥ ३४१ ॥

अल्पादान इत्यादि । गुरुणां द्रव्याणामल्पस्य स्तोक्रमानस्या-दाने यक्षाघवं, तस्मिन् लाघवे मात्रा कारणं; न द्रव्यं, तस्य गुरुत्वात् । एवं लघूनामतिसेवने गौरवं मात्राकृतम् । उद्दि-ष्टमिति मात्राशितोये (सू. अ. ५), अस्माभिरपि च तत्रैवैतत् सप्रपञ्चं व्याख्यातम्; प्रकरणागतत्वेन अभ्यहितत्वाच्च पुन-रुक्तम् । द्रव्याणि मात्रामपेक्षन्ते इति यथोचितमात्रावन्ति सुखं पच्यन्त इत्यर्थः । मात्रा चाग्निमपेक्षत इति प्रतिपुरुषं प्रतिदिनं चाग्निमेदमपेक्ष्य मात्रा सहती खल्ला वा भवति, न प्रतिनियता मात्रा विद्यत इति भावः ॥ ३४० ॥ ३४१ ॥

बलमारोप्यमायुश्च प्राणाश्चासौ प्रतिष्ठिताः ।

अन्नपानेभ्यश्चैवाग्निज्वलति न्येति चान्यथा ॥ ३४२ ॥

कृतः पुनरभ्यपेक्षा मात्रा कियत इत्याह—बलमित्यादि । अग्निमपेक्ष्य मात्राया प्रयुक्त्याऽन्यनाशहृदाद्यो भवन्तीति भावः । अग्नौ प्रतिष्ठिता इति अभ्यधीनाः; यथा—राजा-श्रिताः प्रजा इति । प्राणा इति वायवः; किंवा, प्राणाध्याः

१ ‘मात्रामपेक्षते द्रव्यं’ पा० । २ अस्याग्नि ‘मात्राया द्रव्या-पेक्षणीयत्वं मात्रायाश्चाभ्यपेक्षिततुक्तत्वमिति’ इत्यधिकः पाठ उष-भ्यते हस्तालिखितपुस्तके । ३ ‘दीप्यते शान्त्येत्यन्यथा’ इति पा० ।

शङ्कादयो दश प्राणाः । इन्धनं काष्ठम्, इन्धनसिवेन्धनं, तैः किंवा अग्निदाहसिन्धनमुच्यते । अन्यथेति अनिन्धनम् ३४२

गुरुलाघवचिन्तेयं प्रायेणाल्यबलान् प्रति । मन्दक्रियाननारोग्यान् सुकुमारान्सुखोचितान् ३४३

इयं चरादिकृता गुरुलाघवचिन्ताऽप्याग्निं प्रति प्राय इति दर्शयकाह—गुर्वित्यादि । अत्राप्यबलत्वेन मन्दकायैरपि वृद्धिमान्धमेव लक्षणीयम् ३४३ ॥

वीर्याश्रयः खराहाराः कर्मनित्या महोदराः । ये नराः प्रति तांश्चिन्त्यं नावश्यं गुरुलाघवम् ३४४

खराहारा इति कठिनाहारसाम्याः । महोदरत्वेनापि मेदो-वरोधान्माहमित्वं दर्शयति । नावश्यं चिन्त्यमिति अनेन वीर्या-श्रीनामपि प्रति स्रोतप्रयोजना गुरुलाघवचिन्ता विद्यत एवेति दर्शयति । यतो वीर्याश्रयाश्रीनामपि शुद्धव्यमग्नेः प्रतिपक्षमावह-त्येव, सभावतोऽग्निविरुद्धत्वात् ॥ ३४४ ॥

हिताभिर्जुहुयाच्चित्यमन्तराग्निं समाहितः । अन्नपानसमिद्धिना मात्राकालौ विचारयन् ३४५ ॥

आहिताग्निः सदा पथ्यान्यन्तराग्नौ जुहोति यः । दिवसे दिवसे ब्रह्म जपत्यथ ददाति च ॥ ३४६ ॥

नरं निःश्रेयसे युक्तं सात्त्विकं पानभोजनम् । भजन्ते नामयाः केचिद्भगिनोऽप्यन्तरादते ॥ ३४७ ॥

अन्नं समिध इव समिधः । आहिताग्निरिति सात्त्विकेन व्यव-स्थापिताग्निः; किंवा आहिताग्निरिवाहिताग्निः; तेन आहिता-ग्निमेधा प्रातः सायं जुहोति, तथाऽयमपि प्रातः सायं च पथ्या-न्यन्तराग्नौ जुहोति । ब्रह्म जपतीति प्रणवादिनमन्त्रमावर्तयति । ददाति चेति यथाशक्ति दानमाचरति । तं नरं निःश्रेयसे कल्याणे युक्तमायथा न भजन्ते । भाविनोऽपीति जन्मान्तरेऽपि; इह जन्मनि पथ्याशित्वाच्च भवन्ति गदाः, जन्मान्तरेऽपि ब्रह्मजप-द्वावाभ्यामर्जितधर्मप्रभावादेव न भवन्ति । अत एवाह—अन्त-राहंत इति; अन्तराधिति कारणात्, ऋते विना; अपथ्यस्य तथा अयुर्मेक्ष्य रोगकरणस्याभावाद्वाहंत न भवन्तीति भावः ३४५—३४७

पञ्चविंशतं सहस्राणि रात्रीणां हितभोजनम् । जीवत्यनातुरो जन्तुर्जितात्मा संमतः सताम् ३४८ ॥

वर्षशतायुष्टमपि हिताद्भोजनाद्भवतीत्याह—पञ्चविंशतमि-त्यादि । एतावतीमी रात्रिभिर्वर्षशतमेव भवति । जितात्मा जितेन्द्रियः । संमतः पूजितः ॥ ३४८ ॥

प्राणाः प्राणभूतमन्नमज्जं लोकोऽभिधावति । वर्षः प्रसादः सौख्यं जीवितं प्रतिभा सुखम् ३४९

तुष्टिः पुष्टिर्वैलं मेधा सर्वमग्ने प्रतिष्ठितम् । लौकिकं कर्म यदुत्तौ स्वर्गतौ यच्च वैदिकम् ॥ ३५० ॥

कर्मोपवर्गं यच्चोक्तं तच्चान्यञ्च प्रतिष्ठितम् । किमर्थमन्नपानविधावेतत् परीक्ष्यसित्याह—प्राणा इत्यादि । अभिधावतीति प्रार्थयति । प्रतिभा ब्रह्म । मेधा धारणावती धीः ।

लौकिकमिति अपरीक्षकलोके भवम्; अपरीक्षका एव हि वर्तमानमात्रे प्रवर्तन्ते, परीक्षकास्तु जन्मान्तरोपकारिण्येव । कर्म यदुत्ता-विति वर्तमाने साध्ये यत् कर्म कृष्यादि । स्वर्गाविति स्वर्गप्राप्तये । वैदिकमिति यज्ञादि । अपवर्ग इति मोक्षे । एताश्च निमित्तसप्तम्यः । यच्चोक्तमिति मोक्षशास्त्रे सत्यब्रह्मचर्यादि । अञ्च प्रतिष्ठितमिति निरवश्यं देहस्थित्यभावेन सवर्गम्भावात् । यस्मादन्नं सर्वत्र कारणं, ततस्त्वान्नधातव्यमिति ॥ ३४९ ॥ ३५० ॥—

तत्र श्लोकः—

अन्नपानगुणाः साध्या वर्णा द्वादश निश्चिताः ३५१

सगुणान्यनुपानानि गुरुलाघवसंग्रहः ।

अन्नपानविधायुक्तं तत् परीक्ष्यं विशेषतः ॥ ३५२ ॥

इत्यग्निवेशाकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते श्लोक-

स्थानेऽन्नपानविधिर्नाम सप्तविं-

शोऽध्यायः ॥ २७ ॥

संग्रहेऽन्नपानगुणा इति 'इष्टवर्ण' इत्यादिनोक्ताः । साध्या इति 'उदकं क्लेदयति' इत्यादिनाः; उदकादयो हि क्लेदानादिषु अभ्याः श्रेष्ठा इत्यर्थः ॥ ३५१ ॥ ३५२ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यव्याख्यायामनु-वेददीपिकायामन्नपानचतुष्केऽन्नपानविधिर्नाम

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातो विविधाशितपीतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः १

इति ह साह भगवाननुरेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये 'अन्नं प्राणाः' (सू. अ. २७) इत्युक्तं, तथेन प्रका-रेणाञ्च प्राणहेतुर्भवति तदभिधानार्थं विविधाशितपीतीयोऽभि-धीयते । इयमप्यर्थपरा संज्ञा ॥ १ ॥ २ ॥

विविधमशितं पीतं लीढं खादितं जन्तोर्हितमन्तर-श्रिसन्धुक्षितबलेन यथास्तेनोष्मणा सम्यग्विपच्य-मानं कालवदनवस्थितसर्वधातुपाकमनुपहतसर्व-

धातुष्ममास्तस्योतः केवलं शरीरमुपचयबलवर्णसु-खायुषा योजयति शरीरधातुर्जयति च । धातवो हि धात्वाहाराः प्रकृतिमनुवर्तन्ते ॥ ३ ॥

विविधमित्यादि । विविधमिति अनेनाशितावीर्यानामवान्तरभेदं दर्शयति; अशितादिषु यो यः प्राय उपयुज्यते स पूर्वमुक्तः । जन्तोर्हितमिति वचनमहितयाशितादेर्वैलवर्णादिकर्तृत्वाभावात् । अन्तरमिना जाटरेण बहिना सन्धुक्षितं बलं यस्य तेनान्तरमिस-न्धुक्षितबलेन । यथास्तेनोष्मणेति पृथिव्यादिरुपाशितादेर्यस्य य कृष्मा पार्थिवान्यादिरुपस्तेन; वचनं हि—'मौमाप्यामेयवा-

१ 'तत् परीक्ष्य विशेषतः' इति पा० । २ 'पूर्वाध्यायत्रयेणाञ्च-पानस्वरूपविशेषाणामनुक्तानामभिधानाय विविधाशितपीतीयोऽभिधी-यते' इति शिवदाससेनः ।

यव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः । पञ्चाहारगुणान् खान् खान्
पार्थिवादीन् पचन्ति हि” (चि. अ. १५) इति । सम्यक्वि-
पच्यमानमिति अशितादि । किंवा यथाखेनोष्णजेति यस्य रुधिरा-
देर्य ऊष्मा धात्वभिरुपस्तेन सम्यक्विपच्यमानमशितादि रस-
तामापद्यं यदा रक्तादिधातुर्न प्रतिपद्यते तदा रक्ताद्युष्मणैव
पच्यते; एवं विपच्यमानमशितादि शरीरमुपचयादिना योज-
यत्युच्यते वर्धयतीति योजना । किंविशिष्टं शरीरमित्याह—
कालवदित्यादि ।—यथा कालो नित्यगत्वेनानवस्थितः, तथाऽ-
नवस्थितः अविश्रान्तः सर्वधातूनां पाको यस्मिन् शरीरे तत्तथा;
एतेन सर्वदा स्वाग्निपाकक्षीयमाणधातोः शरीरस्याशितादिनो-
पचयादियोजनमुपपन्नमिति दर्शयति, यदि हि पाकक्षीयमाणं
शरीरं न स्यात्तदा स्वतः सिद्धे उपचयादौ लभ्यशितादि कुर्वा-
दिति भावः । किंवा कालवदित्यशितादिविशेषणं; तेन यथोक्त-
कालकृतमशितादीत्यर्थः, अकालभोजनस्योपायकारकत्वात् ।
तथा, अतवस्थितसर्वधातुपाकमित्येतदपि अशितादिविशेषणं,
तेन अनवस्थितः सर्वधातुः पाको यस्याशितादेस्तत्तथा; एतेन
कच्चिदपि धातौ स्थगितस्याशितादे रसरूपस्य पाकविगमनाञ्चो-
पचयादिर्भवतीति दर्शयति । एतच्च व्याख्यानं नातिशुन्दरम्,
अस्यार्थस्य अनुपहृतेत्यादिशरीरविशेषणैव लभ्यत्वात् पुनः
शरीरविशेषणमनुपपन्नम् । अनुपहृतेत्यादि अनुपहृतानि सर्व-
धातूनामसमाहृतस्रोतांसि यस्य तत्तथा; यदा हि एकोऽपि
धातुपाचकोऽभिरुपहतः, मारुतो वा धातुपोषकरसवाही व्यान-
रूपः कश्चिदुपहतो भवति, तथा स्रोतो वा धातुपोषकरसवहसु-
पहतं स्यात्, तदा अशितादिकं धातूनामवधेयत्वाच्चोपचयादि-
कारकमिति भावः । केवलमिति कुल्लं शरीरं; किंवा केवलमिति
अधर्मरहितम्, अधर्ममुक्तं हि शरीरे विकलमशितादि ।
ननु शरीरधातूनां प्रकृतिस्थितानां स्वत एवोपचयायस्ति, तत्
किमशितादिना क्रियत इत्याह—धातवो हीत्यादि । धातुराहारो
येषां ते धात्वाहाराः; धातवो रसादयो निर्जं क्षीयमाणा अशि-
तादिजनितधात्वाहारा एव सन्तः परं खास्थ्यमनुवर्तन्ते,
नान्यथेत्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्राहारप्रसादाख्यो रसः किं च मलाख्यमभि-
निर्वर्तते । किंहात् खेदमूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्माणः
कर्णाक्षिनासिकास्थलोमक्षूपप्रजननमलाः केशश्मथु-
लौमन्खादयश्चावयवाः पुष्यन्ति । पुष्यन्ति त्वाहा-
ररसाद्रसधरिणमांसमेदोश्चिमज्जशुक्रौजसि पञ्चे-
न्द्रियद्रव्याणि धातुप्रसादसंज्ञकानि शरीररसन्धिव-
न्धपिच्छादयश्चावयवाः । ते सर्वे एव धातवो म-
लाख्याः प्रसादाख्याश्च रसमलाभ्यां पुष्यन्तः स्वं
मानमनुवर्तन्ते यथावयवशरीरम् । एवं रसमलौ
स्त्रप्रमाणवस्थितावाध्रयस्य समधातोर्धातुसाम्यमुनु-

१ “यद्येचित्कालकृतं” इति पा० । २ “कच्चिदशिशितादेः” इति
पा० । ३ “धातुपोषकरसमार्गैरूपः” इति पा० । ४ “धातूनामवधे-
नात्” इति पा० । ५ “तत्राहारः प्रसादाख्यं रसं किं च मलाख्य-
मभिनिर्वर्तयति” इति पा० ।

वर्तयतः । निमित्ततस्तु क्षीणवृद्धानां प्रसादाख्यानां
धातूनां वृद्धिक्षयाभ्यामाहारमूलाभ्यां रसः साम्यमु-
त्पादयत्यारोपयति, किं च मलानामेवमेव । स्वमाना-
तिरिक्ताः पुनरुत्सर्गिणः शीतोष्णपर्यायगुणैश्चोपच-
र्यमाणा मलाः शरीरधातुसाम्यकराः समुपलभ्यन्ते ४

योऽसौ धातूनामाहारस्तमाह— तत्रेत्यादि । तत्रेति अशि-
तादौ । रसः किं चामिनिर्वर्तत इत्यन्वयः । आहारप्रसाद इत्या-
ख्या यस्य स तथा; प्रसादः सारः । किंरुम् असारभागः । किंहा-
दिति किंहात्; तेन अत्रायः किंहात्स्रोतो मूत्रपुरीषे भवतो वातु-
श्च, रसात् पच्यमानान्मलः कफः, एवमादि ग्रहण्यथाये वक्ष्यमा-
णमनुवर्तयति; वक्ष्यति हि—“किंरुमन्त्रस्य विभूजं रसस्य तु ककोऽ-
सृजः । पित्तं मांसस्य खमलो मलः खेदरुद्र मेदसः ॥ स्यात् किं
केशलोमास्तो मज्जः केहोऽक्षिविद्र त्वचाम्” (चि. अ. १५) इति ।
आदिग्रहणादक्षिहेहादि ग्राह्यम् । यद्यपि च वातोऽनसना-
दप्युपलभ्यते, तथाऽपि रक्षकिंहादिभोजनमलं स्यादप्युपलभ्यते
एवेति किंहात्तोत्पत्तिरुच्यते; न चायं नियमो यन्मलो देवात्प-
द्यत इति, व्यायामादवगाहादपि च वातादिसद्भावात् । प्रजननं
लिङ्गम् । रसपोष्यमाह—पुष्यन्ति त्वित्यादि । पञ्चेन्द्रियद्रव्या-
णीति पृथिव्यादीनि प्राणादीन्द्रियकारणानि । धातुप्रसादसंज्ञकानि
निति अत्यर्थशुद्धेनैव धातुप्रसादेनेन्द्रियाण्यारभ्यन्त इति
दर्शयति । शरीरं वज्रातीति शरीरबन्धः ज्ञातुसिरादिः । आ-
दिग्रहणादातिरिक्तस्यादिग्रहणम् । औत्राहाररसाद् रकादिपोषणे
केचिद्बुधते—यत्—रसो रसरूपतया परिणमति, रक्तं च मांस-
रूपतया, एवं मांसदयोऽप्युत्तरोत्तरधातुरूपतया परिणमति ।

१ “मलाख्यात्” इति पा० । २ “पञ्चेन्द्रियद्रव्याणीति प्राणादि-
पञ्चेन्द्रियाणां द्रव्याणि समवायिकारणानि पृथिव्यादीनि, कीदृशानि-
धातुप्रसादसंज्ञानि” इति शिवदाससेनः । ३ “अत्र च रसद्रव्य-
शुल्कादने केचिदेदं वदन्ति—यत्—रसोऽस्मिन्पच्यमानः (सर्वात्मना)
रक्तात् याति, रक्तं च मांसतामिस्यदिपूर्वपूर्वधातुपरिणामादेव उत्तरो-
त्तरधातुत्वादः; यथा—(सर्वात्मना) क्षीरादपि भवति, दध्मो नवनीतं
नवनीताद्भूतमित्येकः पक्षः । किंवा रस एव रक्तं प्रथमं ग्राहयति,
तत्र रक्तस्थानसंबन्धाद्रक्तसादृश्यं रक्तभ्यपदेशं चातुभवति, रक्तं च
रक्तसमानेन स्तोकेनांशेन पोषयति; ततो रक्तमाग्राह्य मांसमाग्राह-
यति, तत्रापि मांससमानेनांशेन मांसपोषणं करोति, मांससादृश्यं
मांसशब्दादिष्वपि धातुभवति; यद्युत्तरोत्तरधातुत्वं रसं सर्वमाग्राह-
यति, यथा—केदारनिषिक्तं जुलयाजलं प्रत्यासन्नं केदारीमाग्राहय-
तीति द्वितीयः पक्षः । पक्षदेनोक्तं हारीते—यत्—“रसः सप्ताहा-
दवाक् परिवर्तमानः श्वेतकपोतवदितहादिद्रव्यमांशिकुशालककरसमरूप-
श्चायं यथाक्रमं दिवसपरिवर्ताद्वर्णपरिवर्तमापन्नमानः पित्तोष्णोत्तरगाना-
च्छोणितत्वमापद्यते” इत्यादि, अत्रापि “तत्रैषां धातूनां” (सु. स.
अ. १४) इत्यादिना तथा “स खलु मीणि” (सु. स. अ. १४)
इत्यादिना रसेनैव रकादिपोषणमनेनैव न्यायेनोक्तम् । किंवा आहा-
ररस उत्तरो मीश्वरेव मांसः स्यादित्यस्य परिणामातीत्येव रसवर्धन-
समानांशेन तर्पयति; तत्र यः प्रत्यासन्नो धातुस्तत्पोषको मंगरसः शीघ्रं
पुष्यति, यस्तु विदूरधातुसस्य सूक्ष्मविदूरमागतया चरित्रेण पोषयति

अत्रापि च पक्षे केचिद्व्युत्ते—क्षीराद्यथा सर्वात्मना दधि भवति, तथा कृत्स्नो रसो रक्तं भवति; एवं रक्तादयोऽपि मांसादिरूपा भवन्ति । अन्ये त्वाहुः—केदारीकुल्यान्यायेन रसस्य धातुपोषणं; तत्रात्राहुषणो रसो धातुरूपं रसमभिगम्य क्रिय-

भवति । एवं भिन्नैरपि मार्गैर्धातुपोषणं भवति । तेन रक्तपोषणकालादुत्तरकालं मांसपोषको रसभागो मांसं पोषयति, तथा मांसपोषणकालादुत्तरकालं मेदःपोषको रसभागो मेदः पोषयतीत्यदि । तेन रसाद्रक्तमिषादिरयमर्थो—यत्—रसपुष्टिकात्तदुत्तरकालं रक्तं प्रवर्तते, रक्तपुष्टिकादुत्तरकालं मांसं प्रवर्तते, इत्यादि । अस्मिन् पक्षे यदुक्तं—“विष्णुस्माहारमलः सारः प्राणीरितो रसः । स तु ब्यानेन विक्षितः सर्वान् धातून् प्रतर्पयेत्” (सु. सू. अ. ४६) इति, तथा “तस्मिन् धातुमालुत्तारिणि रसे” (सु. सू. अ. १४) इति च मुख्यार्थो भवति, तथा चरकैऽपि—“स्रोतसा च यथासेन धातुः पुण्याति धातुना” (च. वि. अ. ८) इति च मुख्यार्थो भवति । तेन यथा—खले उत्पतितानां कपोतानां भिन्नदिगामिनां स्वीयस्वीयमार्गैरेव गच्छतां गम्यदेशस्य प्रत्यासन्नत्वमिन्द्रकृत्वादिभेदेन शीघ्रं विरेण वा गमनं भवति, तद्वत् । इति क्षीरदिन्याय-केदारिकुल्यान्याय-खलेकपोतन्यायात् त्रिधा धातुपोषणकम् । तत्रैतेषु पक्षेषु सर्वात्मपरिणामे त्रिचतुरोपवासेन नीरसत्वं देहस्य स्यात्, मांसोपवासाच्च शुक्रमयं शरीरं स्यादिति (स पक्षः) नेष्यते । केदारीकुल्यापक्षे तु रसाद्रक्तादिपोषणं मुख्यार्थतया भवति । यदपि रक्तादेर्मांसादिपोषणं तदपि रसादेव रक्तादिपरिणामात् तथा रक्तादिव्यपदेशमार्जो भवतीति व्युत्पादितमेव । यत्तु रसस्य सर्वधातुरोषणमात्रयानुसारित्वमुक्तं तदपि रक्तादिपोषणतया, तथा हृदयस्याभिरसस्य च कृत्स्नदेहव्यापकतया चोपपन्नम् । एवं चरकैऽमुक्तं—“व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोन्निकर्मणा । यद्यपि सर्वतोऽञ्जलं देहे विक्षिप्यते सदा” (च. वि. अ. १५) इत्यादि, तत्पुस्तकन्यायादेरुपोषणम् । यदपि रसादिना समासेन मांसादेरेव पोषणं, तदपि श्रौत्याल्लवणन्यायेन गच्छतादपि रसेन तदातुसमानेशेनेन तदातुपोषणादुपपन्नम् । कृत्स्नं तु प्रभावाद्यथा खलेकपोतन्यायेन विदूरमपि शुक्रं प्रभावाच्छीघ्रं याति तथाऽत्रापि शीघ्रमेव वृष्योत्पन्नो रसो रक्तादिधातून् शीघ्रमाह्लावयतीति सुवदम् ; एवमनया दिशोऽप्यत्र दुष्णमुन्मार्गं, तेनायं पक्षः स्थाप्य साहः । खलेकपोतपक्षेऽपि, यथा रसाद्रक्तमिषादि-गौतमया भवति तद्विशिष्टमेव । यत्तु चरके “रक्तं विबद्धमार्गत्वान्मांसादीन् प्रतिपद्यते” (च. वि. अ. ८) इति तत् कृत्स्नदेहचारिणोतिभिम्रायेण, न पोषकरक्ताभिम्रायेण इति व्यवस्थाप्यते । यत्तु “एकैकस्मिन् धातौ त्रीणि” (सु. सू. अ. ४३) इत्यादिना धाताववसानकाल उक्तः, स पूर्वपूर्वरक्तादिधातुलङ्घनकालो विदूरगामिरसस्येति व्यवस्थाप्यते । एवमनयोः पक्षयोर्महाजनोंपगीतयोर्गतिरपदक्षिता भवति । स्रस्त्वस्याक्तं केदारीकुल्यान्याये । यच्चन्यैः खलेकपोतन्यायस्वीकारेण चरके संततज्वरस्य द्वादशाश्रयत्वं शुक्रमित्युक्तं तत्र बुध्यमाने, येन संततस्य द्वादशाश्रयत्वं दोषमहिम्ना कृत्स्नदेहव्यापकतया, “यथाधातुस्तथा मूत्रं पुरीषं चानिन्द्राद्वनः” (च. वि. अ. ३) इत्यादिनोक्तं; दोषाणां च कुपितानां संप्राप्तिसिद्धेर्वा किमगम्यमित्यदि देहे, येन यावद्गतमेव परं सर्वधात्वादिव्यापकं सर्वधातुदूषणे अपेक्ष्यते” इति सुष्ठुतदीकार्या भानुमत्यां सूत्रस्याने १४ अध्याये चक्राणि । “अत्राहारेण रसादिपोषणमेव” इति पा० ।

१ ‘मष्ये’ इति पा० । २ ‘कृत्स्नाद्रसत्’ इति पा० ।

ताऽप्यंशेन तं रसं वर्षयति; अपरश्च रसराशिसात्र गतः सन् शोणितगन्धवर्णयुक्तत्वाच्छोणितमिव भूत्वा क्रियतादपि शोणितसमानेनांशेन धातुरूपं शोणितं पुष्पाति, शेषश्च भागो मांसं याति, तत्रापि शोणितव्यवस्था; तथा मेदःप्रभृतिष्वपि । अत एव च मुख्यार्थोऽयं प्रथमो भवति; यथा—“रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च । अस्मै मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्रंभः प्रसादजः” (च. वि. अ. १५) इति; तथा हारीतेऽप्युक्तं—“रसः सप्ताहादवक् पर्वितरमानः श्वेतकपोतहरितहारिद्रिपत्राकिशुकालकरसप्रकृत्यायं यथाक्रमं दिवसपरिवर्तोद्भूतपरिवर्तमापद्यमानः पितोष्मोपरागाच्छोणितत्वमापद्यते” इति; तथा सुश्रुतेऽप्युक्तं—“स खल्व्याप्यो रस एकैकस्मिन् धातौ त्रीणि त्रीणि कलासहस्राणि पञ्चदश च कला अवतिष्ठते, एवं मासेन रसः शुक्रमिवति” (सु. सू. अ. १४) इति । अन्ये त्वाहुः—खलेकपोतन्यायेनायमभारसः प्रथमपुष्ट्यधधातुमार्गं गतः सन् रसादीन् पोषयति, न तस्य धातुपोषको रसभागो धात्वन्तरेण समं संबन्धमप्यनुभवति, रसादिपोषकाणि स्रोतांस्युत्तरोत्तरं सूक्ष्ममुखानि वीर्षाणि च, तेनैव रसपोषकरसभागो रसमार्गचारित्वाद्रसं पोषयति, एवं रसपोषणकालादुत्तरकालं (रक्तपोषकमार्गचारित्वात्) रक्तपोषको रसभागो रक्तं पोषयति, तथा शोणितपोषणकालादुत्तरकालं मांसपोषको रसभागो मांसं पोषयति, विद्वत्सूक्ष्ममार्गचारित्वात्; एवं मेदःप्रभृतिपोषणेऽपि हेयम् । तेन, “रसाद्रक्तं ततो मांसं” इत्यादिरयमर्थः—यत्—रसपुष्टिकात्तदुत्तरकालं रक्तं जानते, तथा रक्तपुष्टिकात्तदुत्तरकालं मांसं प्रजायते इत्यादि । एवं शुश्रुताहारीतवचने अपि व्याख्येये । यच्च “रक्तं विबद्धमार्गत्वान्मांसादीन् प्रपद्यते” (च. वि. अ. ८) इति राजयक्षमपि वक्ष्यति, तद्वदयचारिशोणिताभिम्रायेण, न तु पोषकशोणिताभिम्रायेण । किंच, परिणामपक्षे वृष्यप्रयोगस्य रक्तादिरूपतापत्तिकमेणातिविरेण शुक्रं भवतीति, क्षीरादयश्च सद्य एव वृष्या दहन्यन्ते; खलेकपोतपक्षे तु वृष्योत्पन्नो रसः प्रभावाच्छीघ्रमेव शुक्रेण संबद्धः सन् तत्पुष्टिं करोतीति युक्तं; तथा रसदुष्टौ सत्यौ परिणामपक्षे तज्जन्मानं शोणितानीनां सर्वभावेव दुष्टिः स्यात्, दुष्टकारणजातत्वात् । खलेकपोतपक्षे तु यदातुपोषको रसभागो दुष्टः स एव दुष्यति न सर्वं, तदितरेषामेव दुष्टकारणत्वात्; तथा मेदोद्वहौ सत्यौ भूरिकारणत्वेनास्त्रादपि भूयसा भवितव्यं, दृश्यते च भूमिमेदस इतरधातुपरिक्षयः; वचनं च—“मेदस्त्रिनो मेद एवोपोच्यते, न तथेतरे धातवः” (सु. सू. २१) इति; एवमपि परिणामवादे दूषणम् । एषु च पक्षेषु सर्वात्मपरिणामवादो विरुद्ध एव, येन सर्वात्मपरिणामे त्रिचतुरोपवासेनैव नीरसत्वाच्छरीरस्य मरणं स्यात्, मांसोपवासे च केवलं शुक्रमयं शरीरं स्यात् । केदारीकुल्यान्यायास्तु तुल्यत्वं एव खलेकपोतन्यायेन; यतो

१ ‘प्रजायते’ इति पा० । २ अयं पाठो हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते । ३ ‘कृत्स्नदेहचारिशोणिताभिम्रायेण’ इति पा० ।

यदुक्तं वृष्यप्रभावं प्रति तत् केदारीकुल्यापक्षेऽपि प्रभावादेव शीघ्रं रक्तादिधातुनमिगम्य शुक्रं जनयिष्यति वृष्यं, यथा खलेकपोतपक्षेऽपि प्रभवदिति । यत्तु रसदुष्टौ शोणितदूषणं; तत्र भवति, धातुभूतशोणितांशोषकस्य रसभागस्यादुष्टत्वात्; इति समानं पूरणं । अत्रापि हि पक्षे न सर्वो रसो धातुरूपशोणिततामापद्यते, किं तर्हि कश्चिदेव शोणितसमानो भागः; शेषस्तु शोणितस्थानगतत्वेन किञ्चिच्छोणितसमानवर्णादित्वाच्च शोणितमुच्यते; अनेन न्यायेन मेदोवृद्धौ सत्यामस्मिद्विद्विपरि निरस्ता, यतो न मेदसा अस्थि पोष्यते, अपि तर्हि मेदःस्थानगतेनैव रसेन मेदोनुकारिणः । एवमनयोः पक्षयोर्महाजनहतत्वेन तुल्यन्यायत्वेन च नैकमपि निश्चितं ब्रूमः, बुद्धिविभावश्च पक्षबलाबलम्, अत्र न कश्चित् कार्यविरोध इत्युपरम्यते । नन्वाहाररसाद्रसादयः पुष्यन्तीति वदता धातुरसादाहाररसोत्पत्तयः पृथक् स्वीक्रियते, ततश्च तस्य किं स्थानं किंवा प्रमाणमिति किमिति नोक्तम्? उच्यते—न तस्याहारोत्कर्षापकर्षावेवंविधौ, उत्कर्षापकर्षस्य निश्चितप्रमाणत्वाभावात्; स्थानं तु धमन्य एव । पोषकाहाररसस्य तस्य च पृथ्वप्रसादिधातुभ्यः प्रदेशान्तरग्रहणं न क्रियते, रसाद्विकारणरूपतया रसादिग्रहणेनैव ग्रहणात् । अत्र यद्यप्योजः सप्तधातुसाररूपं, तेन धातुग्रहणेनैव लभ्यते, तथाऽपि प्राणधारणकर्तृत्वेन पृथक् पठितं; ये तु शुक्रजन्यरोगे इच्छन्ति, तेषामग्नौ धातुरोजः स्यादिति पक्षे चातिदेशं कृत्वा वक्ष्यति—“रसादीनां छुक्रान्तानां यत् परं तेजः, तत् खल्लोचः”—(छु. सू. अ. १५) इति । उपपादितपोषणानां धातुमलानां प्रकृत्यनुविधानमुपसंहरति—ते सर्वे इत्यादि । मलाख्या अपि स्वेदमूत्रादयः स्वमानवस्थिता देहधारणाद्वतवो भवन्तीत्युक्तं—धातवो मलाख्या इति । यथावयःशरीरमिति यस्मिन् वयसि बात्यादौ यादृशं मानं धातूनां तादृशं पुष्यन्तः, तथा यस्मिन् शरीरे प्रकृत्वा दीर्घं हृत्वे क्रुरो वा स्थूले वा यादृशं मानं धातूनां तादृशं पुष्यन्त इति योजना । एवमित्यादौ स्वप्रमाणवस्थिताविति अनतिरिक्तावन्यूनौ च । आश्रयस्येति शरीरस्य; यथावत्पक्षौ सर्वोभ्रयं पश्चाद्वननीमिः प्रपद्येते, सर्वेशरीरमित्यर्थः । समधातोरेति समरसादेः समस्वेदमूत्रादेश्च । निमित्तत इत्यादि । निमित्तत इत्यनेनानिमित्ते अरिष्टरूपे क्षयवृद्धौ निराकरोति । वृद्धिक्षयाभ्यामाहारमूलाभ्यामिति यथासंख्यं वृद्धक्षीणाहारकृताभ्याम्, एतेनाहारविशेषकृतवृद्धिक्षयो रसः साम्यं करोतीत्यर्थः । धातुसाम्यस्यारोग्यत्वे सिद्धेऽपि यदारोग्यायेति ब्रूते तेन प्राकृतधातूनां क्षयेण वाऽतिदृष्ट्या वा साम्यं निराकरोति, अस्य साम्यस्य रोगकर्तृत्वादेव । किं च मलानामेवमेवेति यथा रसस्तथा किंमप्यारोग्याय मलानां साम्यं प्रतिपा-

१ ‘वृद्धिक्षयाभ्यामिति यथासंख्यमन्वयः, पञ्चमी च व्यञ्जोपे; तेन क्षीणानां धातूनां वृद्धिं विधाय साम्यमापादयति, अतिवृद्धानां च धातूनां क्षयं विधाय साम्यमापादयतीत्यर्थः । आहारमूलाभ्यामिति यथासंख्यं वृद्धक्षीणाहारकृताभ्यामित्यर्थः’ इति शिवदाससेनः ।

च. सं. २३

दितरसकं करोति । वृद्धमलानां चिकित्सान्तरमाह—स्वमानेत्यादि । उत्सर्गो बहिर्निःसर्गं संशोषनरूपमेघां शास्त्रोक्तमस्ति, उत्सर्गं वा बहन्तीत्युत्सर्गैः । वृद्धानां मलानां चिकित्सान्तरमाह—शीतोष्णेत्यादि । पर्ययः विपर्ययः; तेन शीतोष्णविपरीतगुणैरित्यर्थः; तेन, शीतसमुच्चै मले उत्तो तपोष्णसमुच्चै शीतमुपचारो भवति । आदिशब्दश्चात्र छतनिर्दिष्टः; तेन स्निग्धरूक्षादीनामपि विपरीतगुणानां ग्रहणम् । किंवा पर्ययगुणा द्वन्द्वगुणाः स्निग्धरूक्षसुदुर्नीक्षगादयः, तैश्च यथायोग्यतयोपचर्यमाणा इति ज्ञेयम् । एतेन, वृद्धमलानां त्रिविधोऽप्युपक्रमो निदानवर्जनशोधनशमनरूप उक्तो भवति; तत्र निदानवर्जनं वृद्धमले मलवृद्धिहेत्वाहारभरित्यागादल्पमलाहरोपयोगाद्वा बोद्धव्यं, संशोधनं च उत्सर्गिण इत्यनेनोक्तं, शमनं च शीतोष्णेत्यादिग्रन्थेनोक्तम् ॥ ४ ॥

तेषां तु मलप्रसादाख्यानां धातूनां स्रोतांस्यनमुखानि । तानि यथाविभागेन यथासं धातूनांपूरयन्ति । एवमिदं शरीरमशितपीतलीढखादितप्रभवम् । अशितपीतलीढखादितप्रभवाश्चास्मिन् शरीरे व्याधयो भवन्ति । हितहितोपयोगविशेषास्त्वत्र शुभाशुभविशेषकरा भवन्तीति ॥ ५ ॥

अयनानि च तानि मुखानि चेत्यनमुखानि, अत्र आयान्त्यनेनेत्यनानि मार्गाणि, मुखानि तु यैः प्रविशन्ति; एतेन मलानां धातूनां च यदेवायनं तदेव प्रवेशमुखमिति नान्येन प्रवेशो नान्येन च गमनमित्युक्तं भवति । रसादीनां यथास्वनाम स्रोतोमुखं चायनं च । किंवा, अयनस्य गमनस्य मुखानि मार्गाणि; तेन, अयनमुखानि गतिमार्गाणीत्यर्थः । तानि च स्रोतांसि मलप्रसादपुरितानि धातून् यथास्वमिति यद्यस्य पोष्यं तच्च तत् पूरयति । यथाविभागेनेति यस्य धातोर्यो विभागः प्रमाणं तेनैव प्रमाणेन पूरयति, तादृक्प्रमाणान्येव पुष्यन्ति, नाधिकन्यूनानीत्यर्थः । एतच्च प्रकृतिस्थानां कर्म, विकृतानां तु न्यूनगतिरिक्ताधातुकरणमस्त्येवेति बोद्धव्यम् । उक्तं चान्यत्र—“स्रोतसा च यथास्वेन धातुः पुष्यति धातुना” (नि. अ. ८) इति । उपसंहरति—एवमित्यादि । कथमशितदेर्विद्वदयोः शरीरतदुपघातकरोगयोऽस्याद इत्याह—हितहितेत्यादि । हितरूपोऽशितादिविशेषः शुभरूपविशेषकारकः, अहितरूपस्त्वशितादिविशेषोऽशुभरूपविशेषकरो भवति; तेन नैकरूपात् कारणाद्विद्वदकार्योदय इति भावः ॥ ५ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—इत्यन्ते हि भगवन् । हितसमाख्यतममप्याहारमुपशु-
ज्जाना व्याधिमन्तश्चागदाश्च, तथैवाहितसमाख्यतमः; एवं दृष्टे कथं हितहितोपयोगविशेषात्मकं शुभाशुभविशेषमुपलभामह इति ॥ ६ ॥

१ ‘प्रतिपादितं रसक्रमेण’ इति पा० । २ ‘उत्सर्गिणः संशोषनार्हा इत्यर्थः’ इति शिवदाससेनः ।

दृश्यन्ते हि भगवन्निष्ठावौ तथैवाहितसमाख्यातौप्युज्जाना
व्याधिमन्तस्त्रागदाश्वेति संबन्धः । विशेषात्मकमिति विशेषोद्भ-
वम् ॥ ६ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—न हिताहारोपयोगि-
नामग्निवेशः । तन्निमित्ता व्याधयो जायन्ते, न च
केवलं हिताहारोपयोगादेव सर्वव्याधिभयमति-
क्रान्तं भवति, सन्ति ह्युतेऽप्यहिताहारोपयोगादन्या
रोगप्रकृतयः, तद्यथा—कालविपर्ययः, प्रज्ञापरार्थः,
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्चास्तास्या इति । ताश्च रोग-
प्रकृतयो रसान् सम्यगुप्युज्जानमपि पुरुषमनुमेनो-
पपादयन्ति; तस्माद्विहाहरोपयोगिनोऽपि दृश्यन्ते
व्याधिमन्तः । अहिताहारोपयोगिनां पुनः कारणतो
न सद्यो दोषवान् भवत्यपचारः । न हि सर्वाण्यप-
थ्यानि तुल्यदोषाणि, न च सर्वे दोषास्तुल्यबलाः,
न च सर्वाणि शरीराणि व्याधिक्षमत्वे समर्थानि
भवन्ति । तदेव ह्यपथ्यं देशकालसंयोगवर्षीयप्रमा-
णतिथ्योगाद्भ्यस्तरमपथ्यं संपद्यते । स एव दोषः
संख्ययोनिरिविद्वदोपक्रमो गम्भीरातुगतश्चिरस्थितः
प्राणायतनसमुत्थो मर्मोपघाती कष्टतमः क्षिप्रकारि-
तमश्च संपद्यते । शरीराणि चातिस्थूलान्यतिकृशा-
न्यनिविष्टमांसरोगितास्त्रीनि दुर्बलान्यसात्म्याहा-
रोपचितान्यल्पाहाराण्यल्पसत्त्वानि च भवन्त्यव्या-
धिसहानि, विपरीतानि पुनर्व्याधिसहानि । एष्य-
श्चैवापथ्याहारदोषशरीरविशेषेभ्यो व्याधयो मृद्वो
दारुणाः क्षिप्रसमुत्थाश्चिरकारिणश्च भवन्ति । त
एव वातपित्तश्लेष्माणः स्थानविशेषे प्रकुपिता
व्याधिविशेषानभिनिर्वैतपन्त्यग्निवेशः ॥ ७ ॥

तन्निमित्ता इति हिताहारनिमित्ताः । न केवलमिति न
परम् । रोगप्रकृतय इति रोगकारणानि । अहिताहारोपयोगिना-
मिह्यादि । कारणत इति निमित्तान्तरात् प्रतिबन्धकात्;
तच्च कारणं 'तदेव ह्यपथ्यं' इत्यादिवक्ष्यमाणप्रश्नविपरीतं बोध-
व्यम् । सद्य इति तात्कालिकम् । अनेनापथ्यस्य रोगजननं
प्रति कालान्तरविकारत्वैर्नैव प्राप्नो भवतीति दर्शयति; अन्यथा
सद्य इत्यनर्थकं स्यात्, कालान्तरेऽपि दोषाकर्तृत्वात् । दोष-
वानिति व्याधिजनकः । अपचार इति अहिताहारोपयोगः ।
उक्ते कारणमाह—नहीत्यादि । तुल्यदोषाणीति तुल्यदोष-
काराणि । व्याधिक्षमत्वं व्याधिलविरोधित्वं व्याप्युत्पादप्रति-
बन्धकत्वमिति यावत् । तदेवापथ्यतुल्यदोषतादि विवृणोति—
तदेवेत्यादि । अत्र यद्यपि प्रस्तुतत्वादपथ्यप्रतिबन्धकानि
कारणानि वक्तव्यानि, तथाऽपि समानन्यायतयाऽपथ्यशक्तिर्धै-

कान्युच्यन्ते । तत्र देशादीनां योगादिति अनुगुणदेशादियो-
गात्; यथा—ग्रीहिः पित्तकर्तृत्वेनापथ्यः, स चानुपदेशयोगा-
द्भ्यस्तरमपथ्यो भवति, धन्वंदेशे तु हीनबलो भवति; तथा
शरत्कालस्यानुगुणस्य योगाद्वलवान् भवति, हेमन्ते दुर्बलः; संयो-
गाद्यथा—स ग्रीहिर्द्विधाणितादियुक्तो बलवान्, मन्थादियुक्तश्च
दुर्बलः; वीरीयथा—स एषोष्णीकृतो बलवान्, शीतस्तु दुर्बलः;
स एव च प्रमाणतिथ्योगाद्वली, हीनमात्रस्त्वबलः; इत्याद्यनुसर्त-
व्यम् । दोषतुल्यबलतामाह—स एव दोष इत्यादि । संख्य-
मिलिता बहवो योनयः कारणानि यस्य स तथा, किंवा संख्य-
योनिरिति अनुगुणद्वयः; यथा—पित्तस्य रक्ते दृश्यमासाद्य कष्टत्वं
क्षिप्रकारित्वं च भवति । विरुद्धोपक्रमो यथा—पित्तं मेहारम्भकं,
वचनं हि—“पित्तमेहाः सर्वे एव याप्याः, विरुद्धोपक्रमत्वात्”
(नि.अ.४) इति; विरुद्धता चोपक्रमस्यात्र यत् पित्तहरं मधुरादि त-
न्मेहप्रधानदृश्यमेदसो विरुद्धं, मेदोऽनुगुणं तु कट्टादि पित्तं विरुद्ध-
मिति । गम्भीरातुगत इति गम्भीरमज्जादिधातुगतं; वचनं
हि—“त्वन्मासाश्रयमुत्तानं गम्भीरं त्वन्तराश्रयम्” (चि.
अ. ३९) इति । चिरस्थित इति देहे चिरकालवस्थानेन कृत-
मूलत्वात् कष्टताप्यः । प्राणायतनसमुत्थ इति अग्नेत्रयाये (सू.
अ. २९) वक्ष्यमाणशङ्खादिदशप्राणायतनाश्रयी । मर्मोपघातीति
प्राणायतनव्यतिरिक्तक्षिप्रतल्लब्धयदिमर्मोपघातकारी । मर्मेघाति-
त्वेनैव मर्मेविशेषप्राणायतनसमुत्थत्वे लब्धे पुनस्तद्वचनं प्राणाय-
तनमर्माश्रयिणो विशेषेण कष्टत्वप्रतिपादनार्थम् । कष्टतम इति ब-
हुदुःखकर्तृत्वेनासाध्यत्वेन च । क्षिप्रकारितम इति आद्यविकार-
कारितमः । चकारात् संख्ययोनित्वादिहेतूनामल्पत्वेन कष्ट-कष्ट-
र-क्षिप्रकारि-क्षिप्रकारितरादिविशेषाश्च भवन्तीति दर्शयति; यथो-
क्तसर्वहेतुनेल्लेके कष्टतमः क्षिप्रकारितमश्च भवतीति हेतयः, कष्टतम-
त्वादिव च यथायोग्यतया हेतयः; विरुद्धोपक्रमो दोषः कष्ट एव भवति
न क्षिप्रकारी । व्याध्यक्षमशरीराण्याह—शरीराणि चेत्यादि । अनि-
विष्टानि स्थानानि मांसादीनि येषां शरीराणां तानि तथा; किंवा,
अनिविष्टानीति विषमाणि । उपचितानीति संवर्धितानि; असा-
त्म्यपुष्टं हि शरीरं भूरिदोषभावितमेव भवतीति भावः । विप-
रीतानीति अगतस्थूलत्वादियुक्तानि । व्याधिसहानीति व्याप्युत्पादक-
प्रतिबन्धकानि । एतच्च शरीरमधिकृत्य वैपरील्यं व्याधिसहत्वे
उदाहरणार्थमुपपत्त्यस्तं, तेन यथोक्तापथ्यबलवैपरील्यं दोषबलवै-
परील्यं च न सद्यो व्याधिकापकं भवतीत्येतदप्युक्तं बोधव्यम् ।
एतदेवापथ्याहारदोषशरीराणामेवावलम्बितवत्त्वबलवत्त्वान्मां लक्षण-
विशेषं यथायोग्यतया मृदादिव्याधिकारणत्वेनोपसंहराह—ए-
ष्यश्चैवेत्यादि । विशेषा यथोक्ता उक्तविपरीताश्च; तत्रोक्तविपरीत-
विशेषान्मृद्ववस्था चिरकारिणश्च भवन्ति, यथोक्तापथ्यादिवि-
शेषास्तु दारुणाः क्षिप्रकारिणश्च भवन्तीति मन्तव्यम् । अनेन
प्रसङ्गेन वातादीनां रसादिस्थानविशेषेषु कुपितानां ये व्याधयो
भवन्ति तान् दर्शयितुमाह—त एवेत्यादि ॥ ७ ॥

१ 'कारणविशेषतः' इति पा० । २ 'ह्लादिग्रन्थवक्ष्यमाणविप-
रीतं' इति पा० । ३ 'कालान्तरप्रतिबन्धमानसाकालान्तरविकारक-
र्तृत्वं' इति पा० । ४ 'व्याधिलविरोधप्रकृतं' इति पा० ।

तत्र रसादिषु स्थानेषु प्रकुपितानां दोषाणां य-
स्मिन् स्थाने ये ये व्याधयः संभवन्ति तांस्तान्
यथावदनुव्याख्यास्यामः ॥ ८ ॥

तत्र रसेत्यादौ प्रकुपितानां दोषाणामिति अनियमेन रसे कु-
पितो वायुर्वा पित्तं वा श्लेष्मा वा संसृष्टा वा अश्रद्धादीनि कुर्वन्ति ।
सख्यपि दोषभेदेऽत्राश्रयस्याभेदादाश्रयप्रभावेणैवाश्रद्धादयो
भवन्ति, परं दोषभेदे अश्रद्धादावेव वातादिलङ्घि विशिष्टं भव-
ति । किंवा यथायोग्यतया रसाश्रयिणा वातादिना अश्रद्धादिक-
रणं बोद्धव्यं, यतो न गौरवं वातदुष्टरसे भवितुमर्हति; एतच्च
नातिसुन्दरं, तेन पूर्वं एव पक्षो ज्ञायान् ॥ ८ ॥

अश्रद्धा चारुचिश्चास्यवैरस्यमरसन्नता ।
हृष्टासो गौरवं तन्त्रा साङ्गमर्दो ज्वरस्तमः ॥ ९ ॥
पाण्डुरत्वं स्रोतसां रोधः क्लेश्यं सादः कुशाङ्गता ।
नाशोऽश्रेयथाकालं वलयः पलितानि च ॥ १० ॥
रसप्रदोषजा रोगा,

अश्रद्धायां मुखप्रविष्टाहारस्याभ्यवहरणं भवत्येव परं त्वै-
निच्छा, अरुचौ तु मुखप्रविष्टं नाभ्यवहरतीति भेदः । आस्य-
वैरस्यम् उचितादास्यसादन्यथात्वम् । अरसन्नता रसाप्रति-
पत्तिः । सादः अङ्गावसादः ॥ ९ ॥ १० ॥—

वक्ष्यन्ते रक्तदोषजाः ।

कुष्ठवीसर्पपिडका रक्तपित्तमस्त्रुन्दरः ॥ ११ ॥
गुदमेद्रास्यपाकश्च ह्रीहा गुदमोऽथ विद्रधिः ।
नीलिका कामला च्छक्काः पिप्लवस्तिलकालकाः ॥ १२ ॥
द्वदूर्ध्वमदलं श्वित्रं पामा कोठास्त्रमण्डलम् ।
रक्तप्रदोषाज्जायन्ते,

रक्तप्रदोषजेषु कुष्ठग्रहणादेव दद्वादिलभे सिद्धे पुनस्तद्वचनं
विशेषप्रादुर्भावप्रदर्शनार्थम् । तिलकालकाः तिलाकृतयः । अस्त्र-
मण्डलं लोहितमण्डलम् ॥ ११ ॥ १२ ॥—

शृणु मांसप्रदोषजान् ॥ १३ ॥

अधिमांसारुर्दं कीलं गलशालूकशुण्डिके ।

पूतिमांसालजीगण्डगण्डमालोपजिह्विकाः ॥ १४ ॥

विद्यान्मांसश्रयान्,

कीलशब्देनात्रार्थ उच्यते ॥ १३ ॥ १४ ॥—

भेदःसंश्रयांस्तु प्रचक्ष्महे ।

निन्दितानि प्रमेहाणां पूर्वरूपाणि यानि च ॥ १५ ॥

निन्दितानि प्रमेहपूर्वरूपाणीति केशजटिलखादीनि, तेषा-
मेव निन्दितत्वात्; नत्वास्यवैरस्यमरस्रुत्वादीनि । किंवा, नि-
न्दितानीति अतिस्थूलगतान्यायुर्होसादीन्यष्टौनिन्दितोक्तानि,
तेषां च निन्दितत्वं निन्दितातिस्थूलसंबद्धत्वेन । एवं पूर्वस्मिन्
व्याख्याने 'यानि च' इति चकारो नियमे, उत्तरव्याख्याने तु
समुच्चये ॥ १५ ॥

१ 'अङ्गमर्दो ज्वरस्तन्त्रा हृष्टासो गौरवं तमः' इति पा० ।

२ 'प्रथमं स्मिन्निक' इति पा० । ३ 'उचितादाहारस्य सादन्यथा-
त्वम्' इति पा० ।

अध्यस्थिदन्तौ दन्तास्थिभेदशूलं विवर्णता ।

केशलोमनखश्मश्रुदोषाश्चास्थिप्रदोषजाः ॥ १६ ॥

अध्यस्थिदन्तशब्देन अध्यस्थ्यधिदन्तयोर्महणम् । शूल-
मिति अस्थिशूलमेव बोद्धव्यम् ॥ १६ ॥

रक्तं पर्वणां भ्रमो मूर्च्छा दर्शनं तमसस्तथा ।

अरुणां स्थूलमूलानां पर्वजानां च दर्शनम् ॥ १७ ॥

मज्जप्रदोषात्,

रुगित्वादि मज्जदोषाज्ज्ञेयम् । अरुणीति व्रणानि ॥ १७ ॥—

शुक्लस्य दोषात् क्लेश्यमहर्षणम् ।

रोगि वा क्लीबमल्पयुर्विरूपं वा प्रजायते ॥ १८ ॥

न चास्य जायते गर्भः पतति प्रस्रवत्यपि ।

शुक्रं हि दुष्टं सापत्यं सदारं बाधते नरम् ॥ १९ ॥

क्लेश्यमिति ध्वजानुच्छ्रायः । अहर्षणं च सख्यपि ध्वजोत्थाने
मैथुनाशक्तिः । शुक्रं हि दुष्टं सापत्यं सदारं बाधते नरमिति
अत्रापत्यबाधा रोगिक्लीबापत्यजनकत्वेन, दारबाधा तु स्त्रावि-
गर्भादिजनकत्वेन ॥ १८ ॥ १९ ॥

इन्द्रियाणि समाश्रित्य प्रकुप्यन्ति यदा मलाः ।

उपघातोपतापाभ्यां योजयन्तीन्द्रियाणि ते ॥ २० ॥

उपघातोत्सादौ उपघातो विनाशः, उपतापस्तु किन्तद्वैक-
ल्यम् ॥ २० ॥

स्त्रायौ सिराकण्डराभ्यो दुष्टाः क्लिश्नन्ति मानवम् ।
स्तम्भसंकोचखल्लीभिर्ग्रन्थिस्थस्फुरणसुप्तिभिः ॥ २१ ॥

कण्डराभ्य इति सप्तम्यर्थे पक्ष्मी । खल्ली करपदावमोठ-
नम् । ग्रन्थिः स्त्रायवादिप्रस्थिरेव ॥ २१ ॥

मलानाश्रित्य कुपिता भेदशोषप्रदूषणम् ।

दोषा मलानां कुर्वन्ति सङ्कोत्सर्गावतीव च ॥ २२ ॥

मलानित्यादौ भेदशोषप्रदूषणमिति यथासंभवं ज्ञेयं; तत्र
भेदः पुरीषस्य, शोषस्तु विशेषेण सर्वमलेषु संभवति, प्रदूषणं तु
प्रदुष्टवर्णादियुक्तत्वेन प्राकृतवर्णाद्युपघातः । संगोत्सर्गावतीव
चेति अतीव सङ्गः अप्रवृत्तिः, अत्युत्सर्गस्तु अतिप्रवृत्तिः ॥ २२ ॥

विविधादशितात् पीतादहिताह्रीढखादितात् ।

भ्रन्त्येते मनुष्याणां विकारा य उदाहृताः ॥ २३ ॥

तेषामिच्छन्ननुत्पत्तिं सेवेत मतिमान् सदा ।

हितान्येषां शितादीनि न स्युस्तज्जास्तथाऽऽमयाः २४
रसजानां विकाराणां सर्वं लङ्घनमौषधम् ।

विधिशोणितिकेऽध्याये रक्तजानां भिषग्जितम् २५

१ अधिशब्दस्या'स्यदन्ताभ्यां प्रत्येकमन्ययः, एवं भेदशब्दस्यापि

दन्तास्थिमयम्' इति शिवदाससेनः । २ 'स्थूलमूलानां गम्भीरप-
रिणाहानम्' इति शिवदाससेनः । ३ 'क्लेश्यमिति सख्यपि ध्वजो-
त्थाने मैथुनाशक्तिः, अहर्षणं तु ध्वजानुच्छ्रायः' इति पा० ।

४ 'सिराकण्डरयोर्दुष्टा' इति पा० ।

मांसजानां तु संशुद्धिः शस्त्रक्षाराग्निकर्म च ।
अष्टौनिन्दितिकेऽप्युद्ये मेदोजानां चिकित्सितम् २६
अस्थ्याश्रयाणां व्याधीनां पञ्चकर्मणि शेषजम् ।
वस्त्यः क्षीरसर्पिषि तिककोपहितानि च ॥ २७ ॥
मज्जशुक्रसमुत्थानामौषधं स्वादुतिककम् ।
अन्नं व्यवायव्यायामौ शुद्धिः काले च मात्रया ॥ २८ ॥
शान्तिरिन्द्रियजानां तु विमर्मीये प्रवक्ष्यते ।
स्त्र्यावदिजानां प्रशमो वक्ष्यते वातरोगिके ॥ २९ ॥
नवेगान्धारणेऽप्युद्ये चिकित्सान्नसंग्रहः कृतः ।
मलजानां विकाराणां सिद्धिश्चोक्तः कच्चिकचित् ३०

संप्रत्यहिताहारजनितान् दोषान् दर्शयन् यथाकर्तव्यमुपदि-
शति—विविधादिसादि । भिषग्भित्तम् 'उक्तम्' इति शेषः ।
पञ्चकर्माणीत्यभिधायिपि वस्त्य इति वचनं तिकोपहितवस्ते-
र्विशेषेण हितत्वोपदर्शनार्थम् । शुद्धिरिति वमनादिना । सिद्धिः
प्रोक्ता कच्चिदिति अतीसारग्रहण्यादौ ॥ २३-३० ॥
व्यायामादूष्मणस्तैष्ण्यसिद्धिस्त्यासवचनार्थानां ।
कोष्ठच्छाखला मला यान्ति द्रुतत्वान्मारुतस्य च ३१
तत्रस्थाश्च विलम्बन्ते कदाचिन्न समीरिताः ।
नादेशकाले कुप्यन्ति भूयो हेतुप्रतीक्षणः ॥ ३२ ॥

संप्रति रसादीनां शाखारूपत्वात् कोष्ठाश्रयिणो दोषा यथा
शाखां यान्ति तदाह—व्यायामेत्यादि । तत्र व्यायामशोभात्
कोष्ठं परित्यज्य शाखां मला यान्ति, ऊमणो वहेत्क्षिण्यत्वाद्दि-
क्षितस्तथा दोषाः शाखां यान्ति, हितस्थानवचनार्थाऽहितसेवया-
ऽतिसेवयाऽस्तिमात्रद्वयो दोषो जलापूरवद्बुद्धः स्वस्थानमाह्वय
स्थानान्तरं यातीत्युक्तम् । द्रुतत्वान्मारुतस्येति चलत्वाद्वायो-
र्वायुना क्षितो यातीत्यर्थः । वाय्वन्तरेण च वायोराक्षेपणमुपपन्न-
मेवेति, अन्यथा मला इति बहुवचनमसाधु । अथ शाखा-
गताः किं कुर्वन्तीत्याह—तत्रस्थाश्चेत्यादि । विलम्बन्ते कदा-
चिदिति कदाचिन्नाधिकरणे विलम्बं कुर्वन्ति । कुतो विलम्बन्त
इत्याह—न समीरिताः । ये दोषा अल्पत्वेनाबलवन्तस्ते हत्व-
न्तरेण समीरिताः सन्तः कुप्यन्ति; तथा त एव नादेश इत्यन-
नुपुणदेशे, तथा नाकाल इत्यननुगुणकाले कुप्यन्तीति योजना ।
अत्रब हेतुमाह—भूय इत्यादि । यस्माद्भूयो हेतुप्रतीक्षणसेऽ-
प्यबला दोषास्तस्याधीरणायपेक्षन्ते; एतेन भूयो येऽहेतुप्र-
तीक्षिणो भवन्ति बलवत्त्वाज ते ईरणायपेक्षन्ते, अत एवोक्तं
कदाचिदिति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

बुद्ध्या विष्यन्दनात् पाकात् सोतोमुखविशोधनात् ।
शाखा मुक्त्वा मलाः कोष्ठे यान्ति वायोश्च निग्रहात् ॥

संप्रति शाखाभ्यः कोष्ठामगतेषु दोषाणामाह—बुध्येत्यादि ।
विष्यन्दनादिति विलयनात्, विलीनस्य प्रवत्वादेव कोष्ठे निग्नं
याति । पाकादिति पको दोषोऽबद्धत्वेनैव निग्नं कोष्ठं याति ।

१ 'अष्टौनिन्दितसंख्याने' इति पा० । २ 'शाखा' इति रसादि-
धातुर्' इति शिवदाससेनः । 'शाखां' इति पा० । ३ 'पाकादिति
पाकजनितलघवात्, पको हि दोषो लघुः सन् कोष्ठं याति' इति
शिवदाससेनः ।

सोतोमुखविशोधनादिति अवरोधकापगमात् । वायोनिग्रहादिति
क्षेमुर्यानिग्रहात् प्राकृतं स्थानं कोष्ठं याति ॥ ३३ ॥

अजातानामनुत्पत्तौ जातानां विनिवृत्तये ।
रोगाणां यो विधिर्दृष्टः सुखार्थांस्तं समाचरेत् ॥ ३४ ॥
सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।
ज्ञानाज्ञानविशेषात् मार्गामार्गप्रवृत्तयः ॥ ३५ ॥

इदानीं संक्षेपेणाखिलव्याधिप्रतीकारं सूत्रयति—अजाता-
नामित्यादि । यो विधिर्दृष्ट इति कृत्स्ने तन्ने । ननु, यदि
सुखार्थां सर्वप्राणिनां प्रवृत्तिस्तत्कथं कोऽपि अमार्गं प्रवर्तत
इत्याह—ज्ञानेत्यादि । अज्ञानादेव सुखसाधनमिदमिति कृत्वा
अपरीक्षकाः प्रवर्तन्ते, न तु दुःखकर्तृतासन्धानादिति भावः
॥ ३४ ॥ ३५ ॥

हितमेवानुरुध्यन्ते प्रपरीक्ष्य परीक्षकाः ।
रजोमोहादुत्तात्मानः प्रियमेव तु लौकिकाः ॥ ३६ ॥
श्रुतं बुद्धिः स्मृतिर्दाश्रयं धृतिर्हितनिषेवणम् ।
वाग्विशुद्धिः शमो धैर्यमाश्रयन्ति परीक्षकम् ॥ ३७ ॥
लौकिकं नाश्रयन्त्येते गुणा मोहहर्जः श्रितम् ।
तन्मूला बह्वेवो यान्ति रोगाः शारीरमानसाः ॥ ३८ ॥

हितमेवेति आयतिविशुद्धमेव तदावेदुःखकरमपि । प्रियमे-
वेति तदावे सुखकरमायतिविरुद्धम् । लौकिका अपरीक्षकाः ।
परीक्षकं स्तौति—श्रुतमित्यादि । परीक्षकमाश्रयन्तीति परी-
क्षके भवन्ति; किंवा, बुद्ध्यादिदेवताः परीक्षकमाश्रयन्ते,
यदुक्तं—“विशुद्धज्ञानदेवताः” (सू. अ. १) इति । तन्मूला
इति रजस्तमोमूलाः ॥ ३६ ॥ ३८ ॥

प्रक्षारपरिधास्यहितानर्थान् पञ्च निषेवते ।
संधारयति वेगांश्च सेवते साहसनि च ॥ ३९ ॥

१ 'विधिर्दृष्टः' इति पा० । २ 'इदानीं संक्षेपेण निखिलव्याधि-
प्रतीकारं सूत्रयति—अजातानामित्यादि । यो विधिर्दृष्ट इति कृत्स्ने तन्ने ।
सुखार्थां आरोग्यार्थां । सुखस्य स्वतः पुरुषार्थत्वं दर्शयति—सुखार्था
इत्यादि । एतेन निषेवपरीच्छाविषयत्वेन सुखस्य स्वतः पुरुषार्थत्वमि-
त्यर्थः । ननिवदमसङ्गतम्, अनुसूताधनेऽप्यसन्मार्गे जनप्रवृत्तिदर्श-
नादित्याह—ज्ञानाज्ञानेत्यादि । अत्र यथासंख्यमन्वयः; एतेन, अनुसू-
साधनेऽसन्मार्गे 'सुखसाधनेऽप्यसम्' इति असाधनाद्वा प्रवर्तते, न तु
दुःखकर्तृतानुसन्धानादिति भावः' इति शिवदाससेनः । ३ 'हित-
मेवेत्यादि । परीक्षकाः सदसद्विवेकाः प्रेक्षापूर्वककारिणः, हितमाय-
तिविशुद्धमेवेति प्रपरीक्ष्य सम्यग् शाखां, अनुरुध्यन्ते कामयन्ते; अन्-
पपदको हि रुचराशुः कामे वर्तते, वचनं हि 'अनुरुधः कामे' इति' इति
शिवदाससेनः । ४ 'मोहतमः श्रितम्' इति पा० । ५ 'बहवश्चैव'
इति पा० । ६ 'कथं पुनरपरीक्षके रजस्तमोमूला रोगा भवन्तीत्या-
ह—प्रक्षारपरिधादित्यादि । हि यस्माद्भोऽपरीक्षकः प्रक्षारपरिधास्यज-
मोऽभिभूतबुद्धित्वादिहेतुनिद्र्यायैवैवादि करोति, अतस्तन्मूला व्याधयो
भवन्तीति भावः' इति शिवदाससेनः ।

तदात्वसुखसंज्ञेषु भावेष्वाज्ञोऽनुरज्यते ।
रज्यते न तु विज्ञाता विज्ञाने ह्यमलीकृते ॥ ४० ॥

यथा अपरीक्षके रजस्तमोमूला रोगा भवन्ति तदाह—प्रज्ञाप-
राधादित्यादि । अहिताग्निदेवादि च रोगं करोतीति भावः ।
तदात्वसुखेति वक्तव्ये, यत् 'सुखसंज्ञेषु' इति करोति, तत्त-
दात्वसुखस्यापथ्यस्य दुःखानुबन्धसुखकर्तृतया परमार्थतस्तदा-
त्वेऽप्यसुखत्वं दर्शयति; यथा 'सुखसंज्ञकमारोग्यं' (सू. अ. ९) इत्यत्रोक्तम् । विज्ञातेति परीक्षकः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

न रागान्नाप्यविज्ञानादाहारानुपयोजयेत् ।
परीक्ष्य हितमश्नीयाद्देहो ह्याहारसंभवः ॥ ४१ ॥

न रागादित्यादि । अहितत्वेन जानन्नपि रागादेव कश्चिदुदुः-
प्रवर्तते, अज्ञानाच्चाहितत्वाज्ञानादेव कश्चिद्विज्ञाप्यवसायेन प्रव-
र्तते; एतद्वयमपि निविध्यते ॥ ४१ ॥

आहारस्य विधावष्टौ विशेषा हेतुसंज्ञकाः ।
शुभाशुभसमुत्पत्तौ तान् परीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥

कथमाहारः परीक्ष्य इत्याह—आहारस्थेत्यादि । आहारस्य
विधौ विज्ञानेऽष्टौ विशेषाः प्रकृतिकरणसंयोगादयो रसविमाने
(वि. अ. १) वक्तव्या हेतुसंज्ञकाः; क हेतुसंज्ञका इत्याह—
शुभेत्यादि । शुभाशुभसमुत्पत्तौ इति ते च प्रकृत्यादयः शुभाः
शुभकराः, अशुभा अशुभकराः, इति ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥

परिहारार्ण्यपथ्यानि सदा परिहरन्तरः ।
भवत्यनुगतां प्रातः साधूनामिह पण्डितः ॥ ४३ ॥
यत्तु रोगसमुत्थानमशक्यमिह केनचित् ।
परिहर्तुं न तत् प्राप्य शोचितव्यं मनीषिभिः ॥ ४४ ॥

ननु पथ्यसेवायां क्रियमाणायामपि बलवत्प्राकानाधर्मवशादपि
व्याधयो भवन्ति, तत् किमनेन पथ्यसेवनेनेत्याह—परिहारार्ण्य-
पीत्यादि । अच्युतामिव प्राप्नोऽनृणतां प्रातः; एतेन परिहारार्ण्य-
परिहारेण पुष्यकारेऽनपराधः पुरुषो भवतीति दर्शयति । यस्तु
देवागतस्तथा व्याधिसूत्र साधवो नैवं पथ्यसेविनं गर्हयन्ति,
एतदेवाह—यत्किंवादि । अशक्यं परिहर्तुमिति बलवत्कर्म-
जन्यत्वादित्यर्थः । न शोचितव्यमिति पुष्यकारस्य दैवजन्येऽव-
श्यंभाविनि व्याधावकिञ्चित्करत्वादित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तत्र श्लोकाः—

आहारसंभवं वस्तु रोगाश्चाहारसंभवाः ।
हिताहितविशेषाच्च विशेषः सुखदुःखयोः ॥ ४५ ॥
सहत्वे चासहत्वे च दुःखानां देहसत्त्वयोः ।
विशेषो रोगसङ्घाश्च धातुजा ये पृथक्पृथक् ॥ ४६ ॥
तेषां चैव प्रशमनं कोष्ठाच्छाखा उपेत्य च ।
दोषा यथा प्रकुप्यन्ति शाखाभ्यः कोष्ठमेव च ४७

१ 'दुःखानां व्याधीनाम्' इति शिवदाससेनः ।

प्राज्ञान्नयोर्विशेषश्च स्वस्थानुरहितं च यत् ।
विविधाशितपीतीये तत् सर्वं संप्रकाशितम् ॥ ४८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने
विविधाशितपीतीयो नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

इत्यन्नपानचतुष्कः ॥ ७ ॥

संग्रहे वस्तिवति शरीरम् । सहत्वे चासहत्वे चेत्यादिना
'शरीराणि चातिस्थूकानि' इत्यादि 'विपरीतानि पुनर्व्याधिसहायि'
इत्यन्तं ग्रन्थं ज्ञापयति ॥ ४५—४८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामानुवंदवीपिकायां चरकताप-
र्यव्याख्यायां सूत्रस्थाने अन्नपानचतुष्के विविधाशित-
पीतीयो नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

ऊनत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो दशप्राणायतनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

संप्रत्यध्यायद्वयेऽवशिष्टे वक्तव्ये पूर्वार्ध्याये 'प्राणायतन-
समुत्थः' इति प्राणायतनशब्दकीर्तनाह्मप्राणायतनीय उच्यते;
किंवा, अयं दशप्राणायतनीयः सूत्रस्थानोपसंग्रहः, शेषाध्या-
यस्तु सर्वतन्त्रसंग्रह इति पश्चादुच्यते । इयमप्यर्थपरा संज्ञा, न
शब्दातुकारिणी । आयतनानीय आयतनानि, तदुपघाते प्राणोप-
घातात्, तत्तांशे च प्राणनाशादित्यर्थः । न प्राणस्य जीवित्वावस्थस्य
शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगरूपस्य शङ्कादय एव परमाद्याः,
तस्य कृत्स्नशरीराव्याभ्रयत्वात् ॥ १ ॥ २ ॥

दशौवायतनान्याहः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः ।
शङ्खौ मर्मत्रयं कण्ठो रक्तं शुक्रौजसी गुदम् ॥ ३ ॥
तानीन्द्रियाणि विज्ञानं चेतनहेतुमायान् ।
जानीते यः स वै विद्वान् प्राणाभिसर उच्यते ॥ ४ ॥

मर्मत्रयमिति हृदयवस्तिशिरांसि । तानीतं शङ्खादीनि ।
विज्ञानं बुद्धिः । चेतनहेतुः आत्मा, चेतनासमवायिकारणत्वात्;
किंवा चेतनाशब्देनात्मा, हेतुशब्देन तु व्याधीनां जनको हेतु-
निदानरूपस्तथा शमको हेतुर्भेषजरूप उच्यते; आमयशब्देन
च लिङ्गमुच्यते । तेन, आध्यात्मिकानीन्द्रियादीनि बाह्यानि
च हेतुलिङ्गौषधानि यो जानीत इत्युक्तं भवति; एतावच्चैतच्छास्त्रं
यत्—आध्यात्मिकानीन्द्रियाणि तथा हेतुलिङ्गौषधानि च ।
प्राणाभिसरा महाचतुष्पादे उक्ताः ॥ ३ ॥ ४ ॥

द्विविधार्तु खलु भिषजो भवन्त्यग्निवेश । प्राणा-

१ 'इत्युक्तं' इति पा० । २ 'प्रतिष्ठिता नित्याः' इति शिवदास-
सेनः । ३ 'विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं निदानपूर्वरूपोपशयसं-
प्राप्तिरूप' इति शिवदाससेनः । ४ 'संप्रति सूत्रस्थानार्थसंग्रहं
दर्शयितुं भूमिकां रचयति—द्विविधा इत्यादि । अ. भिसराः प्रत्या-
वर्तकाः' इति शिवदाससेनः ।

नामेकैऽभिसरा हन्तारो रोगाणां, रोगाणामेकैऽभिसरा हन्तारः प्राणानामिति ॥ ५ ॥

सर्वविक्रिस्ताया वैद्याधीनत्वेन यादशो वैद्य उपादेयो यादशश्चानुपादेयस्तद्दर्शनकौशलात् सूत्रस्थानार्थसंग्रहं दर्शयति—द्विविधा इत्यादि । रोगाणामभिसरा इति रोगाणामन्वितारः ॥ ५ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमश्विदेश उवाच—भगवंस्ते कथमस्माभिर्वैदितव्या भवेयुरिति ॥ ६ ॥

भगवानुवाच—य इमे कुलीनाः पर्यवदतश्रुताः परिदृष्टकर्मणो दक्षाः शुचयो जितहस्ता जितान्मानः सर्वोपकरणवन्तः सर्वेन्द्रियोपपन्नाः प्रकृतिज्ञाः प्रतिपत्तिज्ञाश्च ते ज्ञेयाः प्राणानामभिसरा हन्तारो रोगाणां; तथाविधा हि केवले शरीरज्ञाने शरीराभिनिवृत्तिज्ञाने प्रकृतिविकारज्ञाने च निःसंशयाः, सुखसाध्यकृच्छ्रसाध्ययात्रप्रत्याख्येयानां च रोगाणां समुत्थानपूर्वरूपलिङ्गवेदनोपशयविशेषज्ञाने व्यपगतसंवेदाः, त्रिविधस्यायुर्वेदसूत्रस्य ससंग्रहव्याकरणस्य सत्रिविधौषधग्रामस्य प्रवक्तारः, पञ्चत्रिंशतो मूलफलानां चतुर्णां च स्नेहानां पञ्चानां च लवणानामष्टानां च मूत्राणामष्टानां च क्षीराणां क्षीररत्नवृक्षाणां च पण्णां शिरोविरेचनादेश्च पञ्चकर्मश्रयस्यौषधगणस्याष्टाविंशतेश्च यवागूनां द्वात्रिंशतश्रृणुप्रदेहानां पण्णां च विरेचनशतानां पञ्चानां च कषायशतानां प्रयोक्तारः, स्वस्थवृत्तिवहितभोजनपाननियमस्थानचङ्क्रमणशयनासनमात्राद्व्याञ्जनधुमनावनाभ्यञ्जनपरिमार्जनवेगाविधारणविधारणव्यायामसात्व्येन्द्रियपरीक्षोपक्रमणसद्वृत्तकुशलाः, चतुष्पादोपगृहीते च भेषजे षोडशकले सविनिश्चये सत्रिपर्येषणे सवातकलकलज्ञाने व्यपगतसंवेदाः, चतुर्विधस्य च स्नेहस्य चतुर्विंशत्युपनयस्योपकल्पनीयस्य चतुःषष्टिपर्यन्तस्य च व्यवस्थापयितारः, बहुविधविधानयुक्तानां च स्नेहस्नेहचम्यविरेच्यविविधौषधोपचाराणां च कुशलाः, शिरोरोगादिदोषांशविकल्पजस्य च व्याधिसंग्रहस्य सक्षयपिडकाविद्वेधेखयाणां च शोफानां बहुविधशोफानुबन्धानामष्टचत्वारिंशतश्च रोगाधिकरणानां चत्वारिंशदुत्तरस्य च नाना-

१ 'छतं शास्त्रं ज्ञानं वा, जितहस्ता लघुहस्ताः, जितान्मान इति त्रिविधयोः, प्रकृतिः काण्ठन' इति शिवदाससेनः । २ 'सत्रिविधौषधग्रामस्येति ग्रामशब्दः समूहवचनः, प्रवक्तार इत्यस्य सर्वैः पठ्यन्तेः प्रत्येकमन्वयः' इति शिवदाससेनः । ३ 'स्वस्थवृत्तावपि च भोजनं' इति पा० । ४ 'चतुर्विंशत्युपनयस्येत उपनयो विचारणाः' इति शिवदाससेनः । ५ 'चतुःषष्टिपर्यन्तस्येति रसभेदेन चतुःषष्टिसंख्यापर्यन्तोऽपविनैस, चतुःषष्टिसंख्याकसंख्येत्वं' इति शिवदाससेनः ।

त्मजस्य व्याधिशतस्य तथा विगर्हितततिस्थूलतित्तुशानां सहितुलक्षणोपक्रमणां स्वप्रस्य च हिताहितस्यास्मप्रतित्सप्रस्य च सहेतूपक्रमस्य पण्णां च लङ्घनादीनामुपक्रमणां संतर्पणापवर्पणजानां च रोगाणां सरूपप्रशमनानां शोणितजानां च व्याधीनां मदमूर्च्छासंन्यासानां च सकारणरूपौषधोपचाराणां कुशलाः, कुशलाश्चाहारविधिविनिश्चयस्य प्रकृत्या हिताहितानामाहारविकारणामश्रयसंग्रहस्यास्वाद्यां च चतुरशीतेन्द्रियगुणकर्मविनिश्चयस्य रसानुरससंश्रयस्य सविकल्पवैरोधिकस्य द्वादशवर्गश्रयस्य चाक्षपानस्य सगुणप्रभावस्य सानुपानगुणस्य नवविधस्यार्थसंग्रहस्याहारगतेश्च हिताहितोपयोगविशेषात्मकस्य च शुभाशुभविशेषस्य धात्वाश्रयाणां च रोगाणां सौषधसंग्रहणां दशानां च प्राणायतनानां यं च वक्ष्याम्ययंदशमहामूलीये त्रिंशत्तमाध्याये तत्र च कृत्स्नस्य तत्रोद्देशलक्षणस्य तन्त्रस्य च ग्रहणधारणविज्ञानप्रयोगकर्मकार्यकालकर्तृकरणकुशलाः, कुशलाश्च स्मृतिमतिशास्त्रयुक्तिज्ञानस्यात्मनः शीलगुणैरविस्मृतादनेन च संपादनेन सर्वप्राणिषु चेतसो मैत्रस्य मातापितृभ्रातृवन्धुवत्, एवंयुक्ता भवन्त्यश्विदेश । प्राणानामभिसरा हन्तारो रोगाणामिति ॥ ७ ॥

प्रतिपत्तिज्ञा इति तदात्वे कर्तव्यज्ञाः । शरीराभिनिवृत्तिज्ञानं यथा शरीरे शुक्रशोणितसंयोगादिभ्य उपजायते, तथा ज्ञानम् । प्रकृतिविकारज्ञानं सांख्यनयेन शरीरे वक्ष्यमाणम् । त्रिविधस्यायुर्वेदसूत्रस्येति "हेतुलिङ्गौषधज्ञानं" (सू. अ. १) इत्यस्य । इतः प्रयुति च तत्रोद्देशलक्षणसेल्यन्तेन सूत्रस्थानार्थसंग्रहो यथाकममसुसारणीयः । ससंग्रहव्याकरणस्येति "सामान्यं च विशेषं च" (सू. अ. १) इत्यादिना दीर्घजीवितेयस्य संग्रहः, व्याकरणं वै "सामान्यमेकत्वकरं" (सू. अ. १) इत्यादि । सत्रिपर्येषण इति एषणात्रययुक्ते । नवविधस्येति "नरः शरीरावयवाः" (सू. अ. २७) इत्यादेः । आहारगतैरिति "विविधमशितं पीतं" (सू. अ. २८) इत्यादिना । तत्रोद्देशलक्षणस्येति तत्र तत्रोद्देशः "अथै स्थानानि" (सू. अ. २०) इत्यादिना, तन्त्रलक्षणं तु आयुषो वेदस्य च यशिरुक्तौ लक्षणं वक्ष्यति । अत्र स्थानार्थज्ञाने कौशलमभिधायन्यायाह—तन्त्रसेत्यादि । गृहीतस्योत्तरकालस्मरणं धारणं, विज्ञानम् अर्थतो ज्ञानं, प्रयोगः चिकित्साप्रयोगः, कर्म अनेकधा चिकित्साकरणं, कार्यं धातुसाम्यं, कालः क्रियाकालः, कर्तृह भिषक्, करणं भेषजम् । शास्त्रयुक्तिः शास्त्रयोजना । युक्तिज्ञानस्येति कुशलयोगात् करणे षष्ठी । आत्मन इत्यादि ।—आत्मनः शीलगुणैः करणभूतैः

१ 'श्रवणग्रहणविज्ञानं' इति पा० । २ 'धवसुक्ताः' इति पा० ।

३ 'संग्रहः सकूलस्य कथनं, व्याकरणं च विवरणम्' इति शिवदाससेनः ।

मातृपितृबन्धुवत् सर्वप्राणिषु चेतसो मेत्रस्य संपादनेन तथा
अविवसानेन च कुशला इति ग्रन्थसंबन्धो बोद्धव्यः ॥६॥७॥

अतो विपरीता रोगाणामभिसरा हन्तारः
प्राणानां, भिष्यच्छ्रप्रतिच्छन्नाः कण्ठकभूता
लोकस्य प्रतिरूपकसधर्मणो राज्ञां प्रमादाच्चरन्ति
राष्ट्राणि ॥ ८ ॥

तेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति—अत्यर्थं वैद्यवे-
शेन श्लाघमाना विशिखान्तरमनुचरन्ति कर्मलो-
भात्, श्रुत्वा च कस्यचिदातुर्यमभितः परितपन्ति,
संश्रवणे चास्यात्मनो वैद्यगुणानुचैवदन्ति, यथास्य
वैद्यः प्रतिकर्म करोति तस्य च दोषान्मुहुर्मुहुर्ददा-
हरन्ति, आतुरमित्राणि च प्रहर्षणोपजापोपसेवादि-
भिरिच्छन्त्यात्मीकर्तुं, स्वल्पेच्छुतां चात्मनः ख्याप-
यन्ति, कर्म चासाद्य मुहुर्मुहुर्बलोकयन्ति दाक्ष्ये-
णाज्ञानमात्मनः प्रच्छादयितुकामाः, व्याधिं चापा-
वर्तयितुमशक्नुवतो व्याधितमेवानुपकरणमपरिचो-
रकमनात्मवन्तमुपदिशन्ति, अन्तगतं चैनमभिस-
मीक्ष्यान्यमाश्रयन्ति देशमपदेशमात्मनः कृत्वा,
प्रकृतजनसन्निपाते चात्मनः कौशलमकुशलवद्व-
र्णयन्ति, अधीरवच्च धैर्यमपवदन्ति धीराणां, विद्व-
ज्जनसन्निपातं (चाभिसमीक्ष्य) प्रतिभयमिव कान्-
तारमध्वगाः परिहरन्ति दूरात्, यश्चैषां कश्चित्
सूत्रावयवो भवत्युपयुक्तस्तमप्रकृते प्रकृतान्तरे वा
सततमुदाहरन्ति, न चानुयोगमिच्छन्त्यनुयोकं वा,
मृत्योरिव चानुयोगादुद्विजन्ते, न चैषामाचार्यः
शिष्यः सन्नह्यचारी वैवादिनो वा कश्चित् प्रज्ञायत
इति ॥ ९ ॥

भिषक्छ्रप्रचरो वक्षनार्थकतमिषावेशः । प्रतिरूपकः अन्य-
थारूपकारी ब्रह्मकारकः (१) इत्युच्यते लोके । राज्ञां प्रमादादिति
राज्ञा हि ते कुबैराः शासनीयाः । विधिखा रथ्या, किंवा कर्म-
मार्गः । संश्रवणे चास्येति आतुरस्य श्रवणयोग्ये प्रदेशे । अन्त-
गतमिति मुमुक्षुम् । अपदेशं व्याजम् । अकुशलवदिति यथा
अकुशलाः परस्परविरुद्धमात्मकौशलं वर्णयन्ति तथैत्यर्थः ।
अधीरवदिति उच्चाट्टराः सन्तः । उपयुक्त इति ज्ञातः । अनु-
योगं वृच्छाम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

भवन्ति चात्र—

भिषक्छ्रप्र प्रविश्यैवं व्याधितांस्तर्कयन्ति ये ।

वीतंसमिव संश्रित्य वने शाकुन्तिका द्विजान् ॥१०॥

१ 'भिषक्छ्रप्रप्र प्रतिच्छन्नाः कण्ठकभूता लोकस्य प्रतिरूपेण, इत्यु-
क्तधर्मणो राज्ञां प्रमादादेव चरन्ति राष्ट्राणि' इति पा० । २ 'अप-
चारिकं' इति पा० । ३ 'प्रतिरूपेण ब्रह्मचायादिवेशेन चरन्तीति
प्रतिरूपका धर्मध्वजिनः' इति शिवदाससेनः ।

श्रुतदृष्टक्रियाकालमात्राज्ञानबहिष्कृताः ।

वर्जनीया हि ते मृत्योश्चरन्त्यनुचरा भुवि ॥ ११ ॥

वृत्तिहेतोर्भिषग्ज्ञानपूर्णां मुखैर्विशारदान् ।

वर्जयेदातुरो विद्वान् सर्पास्ते पीतमास्ताः ॥ १२ ॥

ये तु शास्त्रविदो दक्षाः शुचयः कर्मकोविदाः ।

जितहस्ता जितात्मानस्तेभ्यो नित्यं कृतं नमः ॥ १३ ॥

तत्र श्लोकः—

दशप्राणायतनिके श्लोकस्थानार्थसंग्रहः ।

द्विविधा भिषज्श्लोकाः प्राणस्यायतनानि च ॥ १४ ॥

इत्यश्विदेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
दशप्राणायतनीयो नामोनत्रिशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

वीतंसः पक्षिवन्धनम् । श्रुतं शास्त्रे श्रवणम् । दृष्टं कर्म-
दर्शनम् । क्रिया चिन्तिताज्ञानं, ज्ञानं शास्त्रजन्यं, श्रुतं तु
श्रवणमात्रम् । तेभ्यो नित्यं कृतं नम इत्यनेन प्राणभितरं
स्मृति ॥ १०—१४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायु-
र्वेदपीपिकायां सूत्रस्थाने दशप्राणायतनीयो
नामैकोनत्रिशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातोऽयं दशमहामूलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः १

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पारिषेव्यात् किंवा सूत्रस्थानमभिधाय तन्त्रसंग्रहं वक्तुमर्थे-
दशमहामूलीय उच्यते । अत्र 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' (४१३
। ८७) इत्यनुवर्तमाने "अध्यायानुवाकयोर्दृक् च" (५।२।६०)
इति छः ॥ १ ॥ २ ॥

अर्थे दश महामूलाः समासंका महाफलाः ।

महच्चार्थश्च हृदयं पर्यायैरुच्यते बुधैः ॥ ३ ॥

षडङ्गमङ्गं विज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थपञ्चकम् ।

आत्मा च सगुणश्चेतश्चिन्त्यं च हृदि संश्रितम् ॥४॥

अर्थे इति हृदये, महामूला इति महद्बुद्धयं मूलं यासां धम-
नीनां तास्तथा, समासका इत्याश्रिताः । तस्य हृदयस्य पर्याया-
नाह—महच्छब्दादि । महत्संज्ञा तथा अर्थसंज्ञा च हृदयस्य वैद्य-
व्यवहारसिद्धा न सर्वत्र शास्त्रान्तरेषु । हृदयस्य यथा यन्महत्त्वं
यथा वा अर्थमानत्वेनार्थत्वं तद्वदयस्याभ्याहृतत्वात् । अभ्याहि-
तत्वमाह—षडङ्गमित्यादि । षडङ्गानि बाहुद्वयजङ्घाद्वयशिरोन्त-

१ 'तत्र हृदयाश्रितव्याधीनां शरीरं प्रतिकृत्यतां बोधयितुं सर्वो-
पयवोपेक्षया हृदयस्य प्राधान्यमाह—अर्थे इत्यादि । हृदये समासकाः
प्रसङ्गता महामूला धमन्यो दग्धेऽन्वयः । महद्बुद्धयं मूलं यासां धम-
नीनां तास्तथा, समासका इत्याश्रिताः । तस्य हृदयस्य पर्याया-
नाह—महच्छब्दादि । महत्संज्ञा तथा अर्थसंज्ञा च हृदयस्य वैद्य-
व्यवहारसिद्धा न सर्वत्र शास्त्रान्तरेषु । हृदयस्य यथा यन्महत्त्वं
यथा वा अर्थमानत्वेनार्थत्वं तद्वदयस्याभ्याहृतत्वात् । अभ्याहि-
तत्वमाह—षडङ्गमित्यादि । षडङ्गानि बाहुद्वयजङ्घाद्वयशिरोन्त-

रात्रिरूपानि यस्य तत् षडङ्गमङ्गम् । अङ्गं च षडङ्गाङ्गतिरिक्तं समु-
दायरूपमवयवविरूपं वा । अङ्गमिति वक्तव्ये षडङ्गविशेषणं षण्ण-
मज्ञानामपि हृदयाश्रितत्वप्रतिपादनार्थः किंवा, अङ्गशब्दस्याव-
यववाचिनो निषेधार्थम् । विज्ञानं च यद्यपि 'आत्मा च सगुणः'
इति वचनादेव आत्मगुणत्वेन लब्धं, तथाऽप्यात्मगुणेषु प्राधा-
न्यात् पुनः पृथगुच्यते, वचनं हि "सुखं समग्रं विज्ञानं विसर्गं
च प्रतिष्ठियम्" इति । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि पञ्च । अर्थप-
ञ्चकं शब्दादि । सगुण इत्यनेन सुखादिग्रहणम् । चेतः मनः ।
चिन्तनं मनोविषयः । एते च षडङ्गविज्ञानादयः प्रति प्रति पठिताः
प्रत्येकमेवोपादेयत्वेन; तेनात्र वक्ष्यन्विदलब्धवचनोपादानं वृत्-
त्यमिति नोद्भावनीयम्, अर्थलब्धो ह्यर्थः साक्षादनभिधीयमा-
नत्वादप्रधानं भवति ॥ ३ ॥ ४ ॥

प्रतिष्ठार्थं हि भावानामेव हृदयमिष्यते ।
गोपानसीनामागारकर्णिकेवाथचिन्तकैः ॥ ५ ॥
तत्सोपघातान्मूर्च्छां ये मेदान्मरणमृच्छति ।

अथ कथमनी षडङ्गादयो हृदयाश्रयाः, यावता "हृदयं बृहदुल्लं"
(वि अ. ८) इति वक्ष्यति, अङ्गं च षडङ्गाश्रयं सहृत्, इन्द्रिया-
ण्यपि च स्वाश्रयवधुरादित्यनानि, अर्थाश्च बाह्यद्रव्याश्रयिणः,
आत्मा चानाश्रित एव व्यापकः, तदुपश्रय विज्ञानमात्मन्येवाश्रितं,
मनोऽप्यानाश्रितमात्मगतं, चिन्तनं च चेत्यादि न हृदि, इत्या-
शङ्क्याह—प्रतिष्ठस्यादि । —प्रतिष्ठा कार्यकरणविरोधेनोपावस्थानम् ।
भावानामेषामिति षडङ्गादीनाम् । हृदयमिष्यते 'कारणम्' इति
शेषः । अत्रैव दृष्टान्तमाह—गोपानसीनामित्यादि । गोपानस्यः
गृहाच्छादनधारकैश्छानि । आगारकर्णिका गृहाच्छादनमप्ये
गृहाच्छादनकाष्ठनिबन्धनी लोके 'आलकम्' इत्युच्यते । अर्थ-
चिन्तकैरिति हृदयचिन्तकैः । तेन, षडङ्गादीनां हृदयाश्रितत्वं
नाथाधेयभावेन, किं तां हि तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेनेति
दर्शितं भवति । हृदयाश्रितत्वं हृदये प्रकृतिस्ये षडङ्गादिभा-

१ 'आत्मा च सगुण इत्येव गुणशब्देन विज्ञानातिरिक्त आत्म-
गुणो नोवशीवर्दन्त्यानेनाभिधीयते, यवमिन्द्रियाणीत्यनेनापि मनोभि-
न्नेन्द्रियगुणचयते; एतच्च विज्ञानमनसोः सजातीये । प्राधान्यख्यापनार्थं
पुनश्चोपध्वम्' इति शिबदाससेनः । २ 'श्रुतिप्रतिष्ठा' इति पा० ।
३ 'ननु यद्यथात्मनो विमुक्त्येन नाधेयत्वमुक्तं, तस्यऽपि लिङ्गशरी-
रावच्छिन्नस्य साङ्ख्यसीद्भूतस्य जीवात्मनो हृदयाश्रितत्वमुपचारेण
शक्यते वक्तुम्, यवमात्मगुणस्यापि हृदयाश्रितत्वं परंपरयाऽपि शक्यते-
ऽभिप्रायः, मनसोऽपि प्रापशो हृदय एवावस्थितिरिति तस्यापि हृदया-
श्रितत्वमस्तु, यवमिति चिन्तया हृदयमेव पीड्यते नान्यदङ्गमिति दर्श-
नात्तस्यापि हृदयाश्रितत्वं यथावर्धन्विदुपपन्नतां नाम; षडङ्गादीनां तु
हृदयाश्रितत्वं कथमपि नोपपद्यते, यावता "हृदयं बृहदुल्लम्" इति
वक्ष्यति, षडङ्गाश्रयमङ्गं च महदिति, इन्द्रियाण्यपि चक्षुरादीनि हृद-
याऽश्रया नितरां विप्रदृष्टानि, अर्थाश्च शब्दद्रव्ये बाह्यद्रव्याश्रयिण
इत्याशङ्क्य निराचिकीर्तुमाह—प्रतिष्ठार्थमित्यादि' इति शिबदास-
सेनः । ४ 'कार्यकारणविरोधेन' इति पा० । ५ 'गृहाच्छादनधारक-
काष्ठानि' इति पा० ।

वानां प्रकृतिसंस्थत्वं, हृदयोपघाते तदुपघात इत्यर्थः । यद्यपि
च, आत्मविज्ञानमनसोऽपि हृदयाश्रितत्वमाधाराधेयभावादपि कष्ट-
संख्या पार्थते वक्षुः, तथाऽपि सर्वव्यापकत्वाश्रोपादेयमाधारधेय-
त्वम् । नैवम्, आत्मा ह्यत्र संसारी भोगायतनत्वेनाभिप्रेतः,
स च हृदयप्रदेश एव सुखदुःखादुपपन्नत इत्यनुभवसिद्धं, तेन
हृदयाश्रित इवात्मा । तथा मनोऽपि प्रायेण हृदयेव तिष्ठति, यत
उपरतक्रियं मनो हृदयेव तिष्ठति, तथा ध्याने योगे च हृदिस्थमेव
मनो भवति । यद्ययुक्तम्—'आत्मस्य मनसि स्थिरे' (शा. अ. १)
इति, तदप्यात्मस्थत्वं मनसो हृदयस्थत्वमेव । एवं ज्ञानदुः-
खदुःखानि च हृदयस्थान्येव लक्ष्यन्ते, तथा ह्यतिचिन्तनात्तथा
दुःखावेवाहृदा हृदयमेव पीड्यते, नान्यदङ्गम् । भवत्वेनान्याप-
केनाश्रयाध्याश्रिभावेन व्युत्पादितेन । तमेव हृदयोपघाते षडङ्गा-
दिमात्रोपघातमाह—तत्सोपघातादित्यादि । तस्येति हृदयस्य ।
उपघातः किञ्चिदुपह्वनम् । मेदादिति महोपघातात् । मरणं च
षडङ्गादीनां सर्वेयमेव यथोक्तप्रतिष्ठानाश इति भावः ॥ ५ ॥—

यद्वि तत् स्पर्शविज्ञानं धारि तत्तत्र संस्थितम् ॥ ६ ॥
तत् परस्यौजसः स्थानं तत्र चैतन्यसंग्रहः ।
हृदयं महदर्थश्च तस्मादुक्तं चिकित्सकैः ॥ ७ ॥

कथमेतद्भवतीत्याह—यद्यौलादि । स्पर्शो विज्ञायतेऽनेनेति
स्पर्शो वा विज्ञानातीति स्पर्शविज्ञानं; तस्यैव विशेषणं—धारीति,
धारि तु शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः, यदुक्तं—'शरीरेन्द्रिय-
सत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितम्' (सू. अ. १) इति; एतेन
यः शरीरादिसंयोगः स्पर्शनेन विज्ञानाति सर्वं ज्ञेयं, यश्चायं
शरीरधारणाद्वारोप्युच्यते, स हृदि स्थितः । तेन, तदुपघाता-
न्मूर्च्छा तथा तद्भेदान्मरणं चैतन्यानुवृत्तिलक्षणमुपपन्नम् ।
स्पर्शो हि द्विविध ऐन्द्रियको मानसश्च, एतत्स्पर्शद्वयं विना न
किञ्चिज्ज्ञानं भवति; यदुक्तं—'यथैवैन्द्रियकः स्पर्शः स्पर्शो
मानस एव च । द्विविधः सुखदुःखानां वेदानां प्रवर्तकः'
(शा. अ. १) इति । मानसं च स्पर्शं शरीरे यथा-
स्थानमेव दर्शयिष्यामः । स्पर्शो विज्ञायत इति निरुक्तिपक्षे
तु स्पर्शशब्देन लक्षणया स्पृश्यमानोऽप्याऽभिप्रेतः, तेन सर्वज्ञ-
यावरोधः; यं प्राप्यैवार्थमिन्द्रियाणि स्वैशानार्थं प्रकाशयन्ति,
ननुक्तं—'स्पृश्यते नानुवादानो नाऽस्पृष्टो वेति वेदनाः'
(शा. अ. १) इति । यद्यपि शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः शरी-
रप्रदेशान्तरेऽप्यस्ति, तथाऽपि नादौ शरीरधारणे तथा ज्ञानो-
त्पत्तौ वा प्रधानं, तदुपघातेऽपि शरीरधारणज्ञानयोर्दृष्टत्वात्;
हृदस्तु संयोगः प्रधानं, तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्
स्पर्शज्ञानशरीरधारणयोः; तेन सूक्तं—तत्तत्र संस्थितिमिति ।
हृदयाभ्याहृतत्वे धर्मान्तरमाह—तत् परस्येत्यादि । परस्य

१ 'अलभात्मनो व्यापकस्याश्रयाश्रिभावेन व्युत्पादितेन । यश्चा-
त्मा संसारी हृदयाश्रितो भवति तस्य हृदयनाशान्नाश इति भावः'
इति पा० । २ 'चिकित्सिते' इति पा० । ३ 'इन्द्रियाण्यश्वदर्श-
नार्थे' इति पा० ।

श्रेष्ठस्य । एतेन द्विविधमोजो दर्शयति—परमपरं च; तत्राञ्जलिपरिमाणमपरं, यदुक्तं—“तावदेव परिमाणं क्लैभिकस्यौजसः” (शा. अ. ७) इति; अल्पप्रमाणं तु परं, यदभिप्रेत्योक्तं—“हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीपत्सपीतकम्” (सू. अ. १७) इति, तत्रान्तरेऽप्युक्तं—“प्राणाश्रयस्यौजसोऽष्टो विन्दवो हृदयाश्रिताः” इति; किंच, सति हि परे चापरे चैजसि “परस्य” इति विशेषणं सार्थकं भवति, नत्वेकरूपे । अर्धाञ्जलिपरिमितस्यौजसो धमन्य एव हृदयाश्रिताः स्थानम् । तथा प्रमेहेऽर्धाञ्जलिपरिमितमेवौजः क्षीयते नाष्टविन्दुकम्, अस्य हि किञ्चित्स्थलेऽपि मरणं भवति; प्रमेहे तु ओजःक्षये जीवत्वेव तावत्; ओजःक्षयलक्षणमप्यर्धाञ्जल्योःक्षय एव बोद्धव्यम् । ओजःशब्दश्च यद्यपि रसेऽपि वर्तते, यदुक्तं—“रसश्चौजसंख्यातः” (नि. अ. ४) इति, तथा “मलीभवति तत् प्रायः कल्पते किञ्चिदोजसे” (चि. अ. ८) इति; तथाऽपीह सर्वधातुसारमोजोऽभिधीयते । एतच्चौज उपधातुरूपं केचिदाहुः; धातुर्हि धारणपोषणयोगाद्भवति, ओजस्तु देहधारकं सद्यपि न देहपोषकं, तेन नाष्टमो धातुरोजः । केचित्तु शुक्रविशेषमोजः प्राहुः, तच्च न मनः प्रीणाति । ये तु श्रुवते—सर्वधातूनां सारसमुद्भूतमोजः, ते रसादिसाररूपतया रसादिभ्योऽभिन्नमोज इति पृथग्धातुत्वेनोपधातुत्वेन वा न निर्देशयमिति पश्यन्ति; वचनं च—“धर्मरः फलपुष्पेभ्यो यथा संचीयते मधु । तद्वदोजः शरीरेभ्यो गुणैः संश्रियते दृणाम्” (सू. अ. १७) इति; अत्र शरीरेभ्य इति धातुभ्यः, युगैरिति सारभागैः । तत्र चैतन्यसंग्रह इति तत्र हृदि आत्मा चैतन्यस्य स्वविषये प्रवृत्तस्य संग्रहणं करोति, तेन प्रवृत्तं मनो हृदये निरुद्धं योगज्ञो भवत्यात्मेत्युक्तं भवति; ततश्च योगस्य मोक्षसाधनत्वेनोपादेयस्यापि हृदयमेव स्थानमिति हृदयमभ्यर्हितं भवति । यस्मादेवंगुणं हृदयम्, अतो हृदयं ‘महद्’ इति च, तथा ‘अर्थ’ इति चोच्यते चिकित्सकैः ॥ ६ ॥ ७ ॥

तेन मूलेन महता महामूला मता दश ।

ओजोवहाः शरीरेऽस्मिन् विधमन्यन्ते समन्ततः ॥८॥

संप्रति धमनीनां महामूलत्वं प्रतिपादयति—तेनेत्यादि । तेनेति हृदयेन महता, ‘युक्ताः’ इति शेषः । विधमन्यन्ते विस्फर्णन्ते ॥८॥

यैनौजसा वर्तयन्ति प्रीणिताः सर्वदेहिनैः ।

यद्वत्ते सर्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते ॥ ९ ॥

यत् सारमादौ गर्भस्य यच्चर्म्मरसाद्रसः ।

संवर्तमानं हृदयं समाविशति यत् पुनः ॥ १० ॥

१ ‘संग्रहं संवरणं’ इति पा० । २ ‘विधमन्यन्ते विस्फर्णन्ते, किंवा विधमन्यन्ते पूर्वन्ते ‘वाह्येन धातुना’ इति शेषः’ इति शिवदाससेनः । ३ ‘सर्ववर्तनवः’ इति पा० । ४ ‘योऽजो’ इति पा० । ५ ‘सर्ववर्तमानं’ इति पा० । ६ ‘समाविशति यत् पुनः’ इति कविराजश्रीरामणाथसेनसंग्रहः पाठः, शुक्राचार्यः भेले(डे)ऽपि पठ्यते—‘हृदो रसो निःसरति तत् पुन च संवर्तः । सिरामिहृदयं चैति तसाद्भृत्प्रमवाः सिराः’ (मे. सू. अ. २०) इति ।

च. सं. २४

यस्य नाशान्तु नाशोऽस्ति धारि यद्धृदयाश्रितम् ।

यच्छरीररसस्नेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ॥ ११ ॥

तत्फला वद्भुजो वा ताः फलन्तीव (ति) महाफलाः ।

संप्रति धमनीनासुक्तं महाफलत्वं व्युत्पादयन्नाह—यैनौजसेत्यादि । यैनौजसेति सामान्येन द्विविधमज्योजो ग्राह्यम् । वर्तयन्ति जीवन्ति, वर्तयन्तीति चौरादिको णिच् । प्रीणिता इति तर्पिताः । यत् सारमादौ गर्भस्येति शुक्रशोणितसंयोगे जीवाविष्ठितमात्रे यत् सारभूतं, तत्रापि तिष्ठति । यत्तद्गर्भरसाद्रस इति गर्भरसाच्छुक्रशोणितसंयोगपरिणामेन कललरूपात्, रस इति सारभूतम् । संवर्तमानं हृदयं समाविशति यत् पुरेति यथा हृदयं निष्पद्यमानं, तदैव व्यक्तलक्षणं सद्भृदयमधितिष्ठति यदित्यर्थः । एतेन, गर्भावस्थात्रयेऽपि तदोजस्तिष्ठतीत्युच्यते; परं गर्भादौ शुक्रशोणितसाररूपतया, कललावस्थायाम् तु रससाररूपतया, अवयवनिष्पत्तौ तु खलक्षणयुक्तमेव भवत्योज इत्योजसः सर्वोदस्थान्यापकर्त्वेन महत्त्वमुच्यते । यस्य नाशान्तु नाशोऽस्तीति धावन्तराक्षयेऽपि सत्योजःक्षये मरणमित्यर्थः । धारीति जीवधारकसंयोगिभ्यः प्रधानत्वात् । शरीररसस्नेह इति शरीरसारसारं; रसशब्दः स्नेहशब्दश्च सारवचनः, तेन शरीररसानां धातूनामपि सार इत्यर्थः । एतच्च प्रकारान्तरेणाभ्यर्हितानेककर्मकथनमोजसोऽभ्यर्हितत्वख्यात्यर्थम् । तत्फला ओजःफला ओजोवहा इति यावत् । एतेन, यथोक्तगुणाश्रितत्वेनौजो महत्; एतद्वहनेनैवं फलन्तीवेति महाफला धमन्य उक्ताः । द्वितीयां निरुक्तिमाह—बहुधा वा ताः फलन्तीति, ‘ता हृदयाश्रिता दश धमन्यो बहुधा अनेकप्रकारं फलन्तीति निष्पद्यन्ते; एतेन, मूले हृदये दशरूपाः सन्तो महासंख्याः शरीरे प्रतानभेदाद्भवन्तीत्युक्तम् ॥ ९-११ ॥

ध्माणातु स्रवणात् स्रोतांसि सरणात्सिराः १२

धमनौशब्दादिनिरुक्तिमाह—ध्मानादित्यादि । ध्मानात् पूरणाद् बाह्येन रसादिनेत्यर्थः । स्रवणादिति रसोदेरेव पोच्यस्य स्रवणात् । स्ररणाद् देशान्तरगमनात् ॥ १२ ॥

तन्महत् ता महामूलास्तच्चौजः परिरक्षता ।

परिहायौ विशेषेण मनसो दुःखहेतवः ॥ १३ ॥

हृद्यं यत् स्याद्यदौजस्यं स्रोतसां यत् प्रसादनम् ।

तत्तत् सेव्यं यत्नेन प्रशमो ज्ञानमेव च ॥ १४ ॥

१ ‘यस्यानाशाश्च नाशोऽस्ति’ इति पा० । २ ‘धारीति जीवाविष्ठितं लिङ्गशरीरं, तदेव शरीरधारकत्वाद्धारिशब्देनोच्यते; किंवा, जीवितधारकत्वाद्वाजोऽयं धारिशब्दार्थ उच्यते । यस्या नाशान्तु नाशोऽस्ति धारि यद्धृदयाश्रितमिति एतेन यस्यानिष्ठिलपदार्थानाहेतुभूतं मनो हृदि संश्रितं तिष्ठति, तत्सात्तदुपधातभेदाभ्यां मनोजीवितयोरप्युपधातभेदाविति सूच्यां मरणं चोपपन्नमित्यर्थः । यद्यपि मनोजीविताश्रयत्वेन हृदयस्युक्तमेव, तथाऽपि तदुपधातस्य सूच्यांमरणहेतुत्वप्रदर्शनायै पुनरुक्तिमिति मतवन्त्यम्’ इति शिवदाससेनः । ३ ‘विश्रिताः’ इति पा० । ४ ‘तद्वहने’ इति पा० । ५ ‘रसस्नेह पोषकस्य स्रवणात्’ इति पाठो युक्तः । ६ ‘सरणात् अवयवान्तरगमनात्’ इति पा० ।

संप्रति हृदिस्थस्य मनसः परिपालनहेतुमाह—तन्महद्वि-
त्यादि । तन्महदिति षड्भादित्थानं हृदयम् । ता महागुल्म
इति ओजोवहा धमन्यः । तच्चौज इति येनौजसेत्यादिनोक्तगुण-
सोजः । प्रशमः शान्तिः । ज्ञानं तत्त्वज्ञानम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

अथ खल्वेकं प्राणवर्धनानामुत्कृष्टतममेकं बलव-
र्धनानामेकं बृंहणानामेकं नन्दनानामेकं हर्षणानामे-
कमर्थनानामिति । तत्रार्हिसा प्राणिनां प्राणवर्धना-
नामुत्कृष्टतमं, वीर्यं बलवर्धनानां, विद्या बृंहणा-
नाम्, इन्द्रियजयो नन्दनानां, तत्त्वावबोधो हर्ष-
णानां, ब्रह्मैक्यमयनानामिति; एवमायुर्वेदविदो
मन्यन्ते ॥ १५ ॥

सेव्यप्रस्तावेन प्राणवर्धनामुत्कृष्टान्यर्हिसारीन्याप्याह—अथ
खल्वित्यादि । एकमिति एकमेव, न द्वितीयमुत्कृष्टतममस्तीत्यर्थः ।
अथनानामिति मार्गाणाम् । यद्यप्येवं प्राणवर्धनं तथाऽप्यर्हिसै-
वोत्कृष्टा, अर्हिसया हि धर्मजननैः संस्कृतमविचात्यं भवति ।
यद्यपि मांसं बृंहणप्रधानं, तथाऽपि तच्छरीरमात्रबृंहणं, विद्या
तु शरीरमनोबृंहणीयाऽतिरिच्यते ॥ १५ ॥

तत्रायुर्वेदविदस्तत्रस्थानाध्यायप्रश्नानां पृथक्त्वेन
वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्च प्रवक्तारो म-
न्तव्याः । तत्राह—कथं तच्चादीनि वाक्यशो वा-
क्यार्थशोऽर्थावयवशश्चोक्तानि भवन्तीति ॥ १६ ॥

अत्रोच्यते—तन्मार्गं कात्वेनैव यथाज्ञायमुच्य-
मानं वाक्यशो भवत्युक्तम् ॥ १७ ॥

बुद्ध्या सम्यगणुप्रविश्याथतत्त्वं चाभिर्व्यासस-
मासप्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनियमनैर्युक्तमिस्त्रि-
विधशिष्यबुद्धिगम्याभिरुच्यमानं वाक्यार्थशो भ-
वत्युक्तम् ॥ १८ ॥

तन्मनियतानामर्थदुर्गाणां पुनर्विभावनैरुक्तमर्था-
वयवशो भवत्युक्तम् ॥ १९ ॥

आयुर्वेदश्रवणप्रसङ्गेनायुर्वेदनिरुक्त्याऽऽयुषस्तथाऽऽयुर्वेदस्य च
निरूपकं प्रकरणं ब्रूते—तत्रेत्यादि । वाक्यश इत्यादि स्वयमेव
व्याकरिष्यति । आर्षम् ऋषिकृतम् । तत्रं शास्त्रम् । यथाज्ञाय-

१ 'नियमानाम्' इति पा० । २ 'वीर्यम्' उत्साहः । विद्या योगविद्या ।
नन्दनानामिति श्रेयःसमुद्दिजननानाम् । अथनानामिति मौक्षसाधन-
मार्गाणाम्' इति शिवदाससेनः । ३ 'धर्मजननात्तथाऽऽयुर्वर्धनं' इति
पा० । ४ 'साध्यधर्मवत्त्वेन पक्षकथनं प्रतिज्ञा, यथा—आयुर्वेदो निल
इति । हेतुः तत्साधकवचनं, यथा—अनादित्यादिति । उदाहरणं
दृष्टान्तः, यथा—आसमदिति । उपनयो नाम साधनधर्मवत्त्वेन पुनः
पक्षकथनं, यथा आत्मा अनादिस्तथा चायमिति । निगमनं तु पुनर्हे-
तुतापितस्य साध्यस्य पक्षनिष्ठतायां कथनं, यथा—तस्मादित्यर्थः' इति
शिवदाससेनः । ५ 'एष्वयुषद्विगम्याभिः' इति पा० । 'त्रिविध-
शिष्यबुद्धिगम्याभिरिति उच्यमध्यमाधमशिष्यबुद्धिगम्याभिः' इति
शिवदाससेनः । ६ 'तत्रनिघतार्थानां' इति पा० ।

मुच्यमानमिति यथापाठक्रमेणोच्यमानम् । उदाहरणं दृष्टान्तः;
उपनयः सिद्धान्तोपपादितस्य साधनधर्मस्य साथ्ये पुनः कथनं,
यथा—तथा चायं धूसवानिति; निगमनं हेतुसाधितसाध्यधर्म-
कथनं, यथा—तस्मादग्रिममिति । तन्मनियतानामिति तन्मन्य-
तानाम् । विभावनैरुक्तमिति व्याख्यानैः कथनम्; उक्तमिति भावे
'क्तः' । असोदाहरणं यथा—“शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्यार्था
बलवर्धिनी” (सू. अ. ७) इत्यत्र “इष्टा या चेष्टा” इत्येताव-
न्मात्रमुच्यते, तेन द्वितीयचेष्टापदस्य दुर्गस्य व्याकरणं परं
भवति ॥ १६-१९ ॥

तत्र चेत् प्रष्टारः स्युः—चतुर्णामुक्तसामयजुरथ-
र्ववेदानां कं वेदमुपदिशन्त्यायुर्वेदविदः?, किमायुः?,
कस्मादायुर्वेदः?, किमर्थमायुर्वेदः?, शाश्वतोऽशाश्व-
तो वा?, कति कानि चास्याज्ञानि?, कैश्चायमच्ये-
तव्यः?, किमर्थं च? इति ॥ २० ॥

इदानीमायुर्वेदविदः प्रश्नेनैव निर्णेतव्या इत्यतः प्रश्ना-
नाह—तत्र चेदित्यादि । कं वेदमुपदिशन्ति 'आयुर्वेदम्' इति
शेषः ॥ २० ॥

तत्र भिषजा पुष्टनैवं चतुर्णामुक्तसामयजुरथर्ववे-
दानामात्मनोऽथर्ववेदे भक्तिरादेश्या, वेदो ह्याथ-
र्वणो दानस्वस्त्ययनबलिमङ्गलहोमनियमप्रायश्चि-
त्तोपवासमन्त्रादिपरिग्रहाच्चिकित्सां प्राह; चि-
कित्सा चायुषो हेतायोपदिश्यते ॥ २१ ॥

अथर्ववेदे भक्तिः सेवेत्यर्थः; एतेन भिषक्सेव्यत्वेनाथर्ववे-
दस्यायुर्वेदत्वमुक्तं भवति । आयुर्वेदस्याथर्ववेदमेदहेतुमाह—
वेदो हीत्यादि । एतेनैकप्रयोजनत्वाद्यथर्ववेदकदेश एवायुर्वेद
इत्युक्तं भवति ॥ २१ ॥

वेदं चोपदिश्यायुर्वाच्यं; तत्रायुश्चेतनानुवृत्ति-
र्ज्वितमनुबन्धो धारि चेत्येकोऽर्थः ॥ २२ ॥

प्रश्नक्रमेण वेदं प्रतिपाद्यायुर्वेद प्रतिपादनीयं भवतीत्याह—
वेदं चोपदिश्येत्यादि । चेतनानुवृत्तिरिति चैतन्यसन्तानः; एतच्च
गर्भावधिमरणपर्यन्तं बोद्धव्यं, तद्वच्चैतनानुवृत्तेः; साक्षाद-
नुपलब्धत्वेनैवानुवृत्तिरिति भावः । न च वाच्यं प्रसृतस्य चैत-
न्यविच्छेदो भवतीति, यतस्तत्रापि 'बुद्धमहमस्मात्तमम्' इत्युत्तर-
कालीनप्रतिसन्धानदर्शनात् सूक्ष्मज्ञानमस्त्येव । यद्यपि वीषेर्जी-

१ 'सिद्धान्तव्युत्पादितस्य' इति पा० । २ 'अवयवश इत्यस्यार्थ-
माह—तन्मनियतानामित्यादि । अत्रापि तन्मार्गमिति संबन्धो, तत्र
नियतानां तन्मतानाम् । दुःखेन गम्यन्ते बुध्यन्ते इति दुर्गाः, दुर्गा-
र्थानामिति दुर्गार्थं ते अर्थश्चित्ते तेषां, विभावनेः प्रकाशनैः, तत्र-
स्थितानां दुर्गोपाधानां यत् पुनः प्रकाशनानि तैरुक्तं व्याख्यातं तत्र-
मवयवश उक्तं भवतीत्यर्थः । असोदाहरणं यथा—“शरीरचेष्टा या
चेष्टा”, “इष्टा या चेष्टा” इति विभज्योक्तं सति द्वितीयचेष्टाद्वयस्यार्थः
प्रकाशितो भवतीति, एवमन्यदेष्वच्येवम्' इति शिवदाससेनः ।
३ 'चादिश्य' इति पा० ।

वित्तये शरीरादिसंयोग आयुरित्युक्तं, तथाऽपि तत्कार्यत्वादिह चैतन्यानुवृत्तिः कार्यकारणयोरभेदविवक्षया आयुरुच्यते । अनुबन्धधारिशब्देः प्रथमाध्याये व्याकृतौ ॥ २२ ॥

तदायुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः? कथमिति चेत्? उच्यते—स्वलक्षणतः सुखासुखतो हिताहिततः प्रमाणप्रमाणतश्च; यतश्चायुष्याण्यनायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्माणि वेदयत्यतोऽप्यायुर्वेदः । तत्रायुष्याण्यनायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्माणि केवलेनोपदेक्ष्यन्ते तत्क्षेणे ॥ २३ ॥

कस्मादायुर्वेदः? इत्यस्योत्तरं—तदायुरित्यादि । वेदयति बोधयति । ये त्वत्र तच्चान्तरे विदेर्लभादयोऽर्थो व्याख्याताः, ते न साक्षात्तदर्थजन्या इतीह नोक्ताः । स्वलक्षणत इत्यादि स्वभवेन बोधाहरिष्यति । आयुष्यानायुष्ये आयुःकारणत्वेन आयुःशब्देन वक्तव्ये, तेनायुष्यानायुष्यवेदपक्षे गौणी निरुक्तिः ‘आयुर्वेदः’ इति; अत एवात्र अपिशब्दः कृतः—अतोऽप्यायुर्वेद इति । अनायुष्यमपि च ज्ञातमसेव्यत्वेनैववह्नियमाणमायुःकारणं भवत्वेन, तेनानायुष्यमप्यायुःकारणतया आयुःशब्दवाच्यं, नात्रापराधः ॥ २३ ॥

तत्रायुरुक्तं स्वलक्षणतो यथावदिहैव पूर्वाध्याये च । तत्र शरीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिदुतस्य विशेषेण यौवनवतः समर्थानुगतबलवीर्यशःपौरुषपराक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियेन्द्रियार्थबलसमुदये वर्तमानस्य परमर्द्धिरुचिरविविधोपभोगस्य समृद्धसर्वारम्भस्य यथेष्टविचारिणः सुखमायुरुच्यते; असुखमतो विपर्ययेण; हितैषिणः पुनर्भूतानां परस्मादुपगतस्य सत्यवादिनः शर्मपरस्य परीक्ष्यकारिणः प्रमत्तस्य त्रिवर्गं परस्परेणानुपहतमुपसेवमानस्य पूजार्हसंपूजकस्य ज्ञानविज्ञानोपशमशीलस्य वृद्धोपसेविनः सुनियतरागरोषेष्णामदमानवेगस्य सततं विविधप्रदानपरस्य तपोज्ञानप्रशमनित्यस्याध्यात्मविदस्तत्परस्य लोकमिमं चामु चावेक्षमाणस्य स्मृतिमतिमतो हितमायुरुच्यते; अहितमतो विपर्ययेण ॥ २४ ॥

इहैवेति ‘तत्रायुश्चेतनानुवृत्तिः’ इत्यादिना । तत्र शरीरेत्यादिना सुखमायुरभिधत्ते । पौरुषम् उत्कृष्टं कर्म । ज्ञानविज्ञानेन्द्रियैर्बलशब्दः, इन्द्रियार्थेन च समुदयशब्दः संबध्यते; किंवा ज्ञानादिभिः सर्वैरेव समुदयशब्दः संबध्यते; किंवा ज्ञानादिभिः सर्वैरेव ‘बलसमुदये’ इति योज्यं; बलस्य समुदयो बलसमुदयः । परमा अलर्या ऋद्धिर्यस्य स परमर्द्धिः । समृद्धा निष्पादि-

१ ‘तत्रायुर्वेदयति’ इति पा० । २ ‘असेव्यत्वेन व्यवहियमाणं’ इति पा० । ३ ‘आयुःकारणतानामास्यः शब्दवाच्यमित्येनपराधम्’ इति पा० । ४ ‘यच्च सुखादितस्तत्र’ इति पा० । योगीन्द्रनाथस्तु ‘तत्र’ इति न पठति । ५ ‘सामपरस्य’ इति पा० ।

तस्याध्याः सर्वारम्भा यस्य स तथा । हितैषिणो भूतानामिति संबन्धः । तत्परस्मैति अध्यात्मपरस्य, अध्यात्मम् आत्मादित्युक्तम् । अमुं चेति परलोकम् ॥ २४ ॥

प्रमाणमायुषस्त्वयैन्द्रियमनोबुद्धिचेष्टादीनां विकृतिलक्षणैरेषलभ्यतेऽनिमित्तैः, अयमस्मात् क्षणान्मुहूर्तादिवसात्रिपञ्चसप्तदशद्विंशतिपक्षा-न्मासात् षण्मासात् संवत्सराद्वा स्वभावमापत्यत इति; तत्र स्वभावः प्रवृत्तेरुपरमो मरणमनित्यता निरोध इत्येकोऽर्थः; इत्यायुषः प्रमाणम्; अतो विपरीतमप्रमाणमरिष्टाधिकारे; देहप्रकृतिलक्षणमधिकृत्य चोपदिष्टमायुषः प्रमाणमायुर्वेदः ॥ २५ ॥

प्रयोजनं चास्य स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणमातुरस्य विकारप्रशमनं च ॥ २६ ॥

विकृतिरूपैर्लक्षणैः विकृतिलक्षणैः; तेषामेव विशेषणम्—अनिमित्तैः; आकस्मिकैः अरिष्टैरित्यर्थः; अनिमित्ता हि विकृतिरर्थेन्द्रियाणामरिष्टम् । तत्रार्थविकृतिर्यथा—“नानापुष्पोपमगन्धो यस्य वाति दिवानिशम्” (इं. अ. २) इत्यादि, इन्द्रियविकृतिर्यथा—“यश्च पश्यत्यदृश्यान्” (इं. अ. ४) इत्यादि, मनोविकृतिर्यथा—“यैः पुरा विन्दते भावैः समेतैः परमां रतिम् । तैरेवामरणस्य ग्लानोर्मरणमादिशेत्” (इं. अ. ८) इति, बुद्धिविकृतिर्यथा—“बुद्धिर्बलमहेतुकम्” इत्यादि, चेष्टाविकृतिर्यथा—“विकर्षिणश्च यः पादौ द्युतांसः परिधावति” (इं. अ. १२) इत्यादि । आदिग्रहणात् परिजनविकृतादयो ज्ञेयाः । अत्र च रिष्टप्रस्तावे क्षणादिवर्षान्तकालकथनं वर्षादूर्ध्वं रिष्टजन्मपरणाभावात् । अतो विपरीतमप्रमाणमिति रिष्टहीनं न निश्चितप्रमाणमायुररिष्टाधिकार इत्यर्थः । अन्यदपि चायुःप्रमाणज्ञानमाह—देहप्रकृतौत्यादि । देहश्च प्रकृतिश्च लक्षणं च देहप्रकृतिलक्षणम् । तत्र देहमधिकृत्यायुःप्रमाणं यथा—“सर्वैः सारैरुपेताः” इत्यारभ्य यावत् “चिरजीविनश्च भवन्ति” (वि. अ. ८) इति; प्रकृतितो यथा—“श्लेष्मिका बलवन्तो वसुमन्तो विद्यावन्त ओजस्विनः शान्ता आयुष्मन्तश्च भवन्ति” (वि. अ. ८) इति; लक्षणतो यथा—“तत्रेमान्यायुष्मतां कुमारानां लक्षणानि भवन्ति” (शा. अ. ८) इत्यादि । किंवा, देहस्य सहजलक्षणं देहप्रकृतिलक्षणं, तच्च सर्वं सारप्रकृत्यादिलक्षणं बोद्धव्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादि-

१ ‘प्रमाणाप्रमाणमायुर्वेदः’ इति पा० । २ ‘न केवलमरिष्टाधिकारैरिष्टमात्रमधिकृत्यायुषः प्रमाणमुपदिष्टं, देहादिकमधिकृत्यापि विमाने उपदिष्टमिलाह—देहप्रकृतिलक्षणमिलाह’ इति शिवदाससेनः । ३ ‘इदानीं किमायुर्वेदः शाश्वतोऽशाश्वतो चेति प्रश्नसोत्तरमाह—सोऽयमिलाह’ । शाश्वत इति अपौरुषेयः । अनादित्वादिति संप्रदायाविच्छेदे सत्यसर्वमाणकतुल्यत्वात्, आत्मवदित्यर्थः । न च कल्पादौ हिरण्यगर्भे एवेमं प्रणीतवानित्यसिद्धो हेतुरिति वाच्यं, यतः “यो ब्रह्मणो विदधति

त्वात्, स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्, भावस्वभाव-
नित्यत्वाच्च । न हि नाभूत् कदाचिदायुषः सन्तानो
बुद्धिसन्तानो वा, शाश्वतश्चायुषो वेदिता, अनादि
च सुखदुःखं सद्व्यहेतुलक्षणमपरापरयोगात् । एष
चार्थसंग्रहो विभाव्यते आयुर्वेदलक्षणमिति ।
गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षादीनां द्रव्याणां सामा-
न्यविशेषाभ्यां बुद्धिहासौ, यथोक्तं—गुरुभिरभ्यस्य-
मानैर्गुणामुपचयो भवत्यपचयो लघूनां, एवमेवे-
तरेषामिति, एष भावस्वभावो नित्यः, खलक्षणं च
द्रव्याणां पृथिव्यादीनां, सन्ति तु द्रव्याणि गुणाश्च
नित्यानित्याः । न ह्यायुर्वेदस्याभूवोत्पत्तिरुपलभ्य-
ते, अन्यत्रावबोधोपदेशाभ्याम्; एतद्वै द्वयमधिकृ-
त्योत्पत्तिमुपदिशन्त्येकं । स्वाभाविकं चास्य लक्षण-
मकृतकं, यदुक्तमिहाद्येऽध्याये च; यथा—अग्रेरौ-
ष्ण्यम्, अपां द्रवत्वम् । भावस्वभावनित्यत्वमपि
चास्य, यथोक्तं—गुरुभिरभ्यस्यमानैर्गुणामुपचयो
भवत्यपचयो लघूनामिति ॥ २७ ॥

अनादित्वादिति हेतुत्रयमत्र । प्रथमस्य विवरणं—न हीत्यादि ।
इह व्यवहारनित्यत्वायुर्वेदे साध्यं, तच्चारूपस्यायुर्वेदस्य न
शब्दरूपस्य; किंवा, व्यवहारनित्यायुर्वेदाभाषायकस्यायुर्वेदस्य
पारंपर्ययोगानित्यत्वं साध्यते । तत्रायुषस्तावदायुर्वेदप्रतिपा-
द्यस्य नित्यत्वम् । न हि नाभूत् कदाचिदायुःसन्तान इति सर्वदे-
वायुपरपरसन्तानन्यायेन विद्यते, आयुर्वेदानां प्राणिनामनु-
च्छेदादित्यर्थः । एवं बुद्धिसन्तानोऽपि न हि कदाचिन्नाभूदिति
योजना । एतेन तस्मापि सन्तानेन नित्यस्यायुषो वेदनमपि
नित्यम् । शाश्वतश्चायुषो वेदितेति अनेनायुर्वेदेदितुनित्यत्वमु-
क्तम् । एतेन वैधवेदेनवेदितृणमानादित्वादायुर्वेदस्य नित्यत्वम् ।
न चायुःस्वरूपेणायुर्वेदविषयः, किं तर्हि गुरुदिगृहीतमि-
त्याह—अनादि चेत्यादि । सुखदुःखमिति आरोग्यं सुखं,

पूर्वं यो वै वैदाश्च प्रहिणोति तस्मै” इत्यादिश्रुतेन हिरण्यगर्भेकृतत्वं
वेदस्येति । न च शब्दत्वेन वेदस्यापि पौरोषेयत्वं साध्यं, शब्दस्या-
नित्यत्वात्; किमत्र प्रमाणमिति चेत्, मीमांसका एव पर्युयोऽप्याः,
अस्माकं पुनरादिकवर्णिनां बह्विजलचिन्त्या प्रयोजनं नास्तीति । ये तु
द्वितीयो ह्यायुर्वेदः शब्दरूपोऽयं रूपस्य; तत्रापि कृतकत्वादित्यत्र, एव,
अर्थरूपस्य नित्यत्वेलाङ्घः; तेषामायुर्वेदस्य नित्यत्वमर्थशौचन्यायम-
वगाहते” इति शिवदाससेनः ।

१ ‘नैवाभूत्’ इति पा० । ‘हर्दानी संप्रदायाविच्छेदं दर्शयितु-
मायुर्वेदस्य सन्ताननित्यतामाह—नहीत्यादि । अयं भावः—अनादौ
संसारे आयुर्वेदानां प्राणिनामनुच्छेदात् सर्वदेवायुपरपरसन्तान-
न्यायेन विद्यते, तत्तत्तत्तुर्वेदकार्यस्यायुःसन्तानस्यानादित्वात्तदुपक-
रणाद्युर्वेदमिति तथा भवितव्यं, नष्टप्रकारणभावे उपकार्यत्वं संभव-
तीति । न हि नाभूत् कदाचिदायुःसन्तान इति न्यायेनायुर्वेदाभिषेक-
स्यायुःसन्तानस्य नित्यत्वेन तदभिषेकात्स्यापि नित्यत्वमिति वर्ण-
यन्ति” इति शिवदाससेनः । २ ‘यत् पुनर्युल्लङ्घ्यं’ इति पा० ।

व्याधिर्दुःखम् । सद्व्यहेतुलक्षणमिति सहेतुचिकित्सितलि-
ङ्गम् । हेतुशब्दो हि द्रव्यशब्देनैव व्याधिकारणस्योक्तत्वात् प्रश-
महेतुमाह; केचित्तु ‘सहेतुलक्षणम्’ इति पठन्ति, तत्रापि
हेतुशब्देन जनकः शमकश्च रोगहेतुर्वाच्यः; यदि वा सुखहे-
तुर्मेघजं दुःखहेतुश्च निदानमिति हेतयं, लक्षणं च व्याध्यारोग्य-
योरुभयोरपि; एतेन दुःखं तावत् कदाचिदप्यजिहासितं न
भवति, जिहासितमनुपायं न भवति, उपायश्चायुर्वेद एव, स च
सर्वदुःखपरिहारार्थमुपादेयः; तस्माद्दुःखप्रशमनोपायोपदेशरू-
पायुर्वेदस्यानादितेति भावः । एवं सुखस्य नित्योपादेयस्यानादित्वं
हेतयं, तदुपायस्यायुर्वेदस्य च । कथमनादि सुखदुःखमित्याह—
अपरापरयोगादिति; सन्तानादित्यर्थः । स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वं
द्वितीयं हेतुमाह—एष चेत्यादि । एष इति आयुर्वेदेवेदितु-
सुखदुःखानि । अर्थसंग्रहः अभिषेयसंग्रहः; एतेन आयुरादिरायु-
र्वेदप्रतिपाद्य इति दर्शयति । अयं चायुरादिरत्रायुर्वेदलक्षणमिति
विभाव्यते ज्ञायत इत्यर्थः । आयुरादिनाऽभिषेकेनायुर्वेदो लक्ष्यते,
वचनं हि—‘हिताहितं सुखं दुःखं’ (सु. अ. १) इत्याद्या-
युर्वेदलक्षणम् । एतेन, आयुरादिरर्थस्यायुर्वेदलक्षणस्यानादितया
यथोक्तया स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वं व्याकृतं भवति । स्वभावसं-
सिद्धमिति सर्वदा सन्तानन्यायेन सिद्धत्वमभिप्रेतम् । भावस्व-
भावनित्यत्वादिति तृतीयं हेतुं व्याकरोति—गुर्वेत्यादि । गुरुल-
घुस्निग्धरूक्षाशीतोष्णादीनां द्रव्याणां सामान्यविशेषाभ्यां यथा-
कर्मं बुद्धिहासौ भवतः । तदेव पूर्वोक्तं घटयति—गुरुभिरभ्यस्य-
मानैर्लघूनामुपचयो भवति, अपचयो गुरुणामित्यादि द्रष्ट-
व्यम् । एष इत्येवमकारः; भावस्वभावो नित्य इति नैव सामा-
न्यविशेषाभ्यां बुद्धिहासरूपो भावस्वभावः कदाचिदन्यथा भव-
तीत्यर्थः । न केवलमयं भावस्वभावो नित्यः, कितर्ह्यन्योऽपी-
त्याह—खलक्षणं चेत्यादि । पृथिव्यादीनां खद्रवत्वादिति ।
कथं पृथिव्यादिखलक्षणं नित्यमित्याह—सन्ति त्वित्यादि ।
द्रव्याणि यस्मात् सर्वदा सन्ति, गुणाश्च नित्याः सन्ति सर्वदा,
चकाराद्द्रव्याणि चानित्यानि सन्ति । तत्राकाशादि द्रव्यं नित्यं,
पृथिव्यादि कार्यं चानित्यम् । एवंगुणा आकाशपरिमाणवादयो
नित्याः, अनित्याश्च कार्यगुणा रसादयः, अनित्या अपि च सजा-
तीयपरापरसन्तानन्यायेन सर्वदा तिष्ठन्तीति शुक्मनित्याना-
मपि सन्ताननित्यत्वमिति भावः । अत्र भावस्वभावनित्यत्वेन
हेतुना भावस्वभावस्य व्याधिजनकस्य तथा व्याधिप्रशमकस्य
नित्यत्वेन तत्प्रतिपादकस्यायुर्वेदस्यापि नित्यत्वमुक्तं भवतीति
मन्तव्यम् । अथायुर्वेदस्य यत्र तत्रोत्पत्तिश्रवणात् कथं नित्य-
त्वमित्याह—न ह्यायुर्वेदस्येत्यादि । अभूवोत्पत्तिः पूर्वमसत् उ-
त्पत्तिः । अन्यत्रावबोधोपदेशान्यामिति यत्र यत्रायुर्वेदस्योत्पत्ति-
रस्या, तत्र तत्रावबोधोपदेशाद्; अवबोधोदायुर्वेदार्थितया—ब्रह्मण
आयुर्वेदोत्पत्तिः, उपदेशाच्चोत्पत्तिर्यथा—इन्द्रोपदेशाद्भद्राजानेन

१ ‘स्वभावसंसिद्धं हि सर्वदा सन्तानन्यायेन सिद्धमभिप्रेतम्’ इति
पा० । २ ‘यदेव पूर्वोक्तं द्रव्यति—यदेवेतरेषामिति’ इति पा० ।

मर्त्यलोके आयुर्वेद उत्पादित इत्यादि । एतद्वयमिति अर्वाचो-
पदेशौ । ननु, स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वादिति यो हेतुरुक्तः, तत्र
स्वाभाविकं च लक्षणं भविष्यत्यनित्यं च, यथा—घटे कम्बुघ्री-
वाकारतादि, न हि तत् स्वाभाविकमपि घटस्य नित्यतां साधय-
तीत्याह—स्वाभाविकं चेत्सादि । अकृतकमिति नासदादिनां
कृतम् । यदुक्तमिह—“स्वद्व्यङ्गतः सुखासुखतः” इत्यादिना,
आद्ये चाध्याये दीर्घजीवितीये “हिताहितं सुखं दुःखं” (सु.
अ. १) इत्यादिना । अत्रैवाकृतकत्वे दृष्टान्तमाह—यथाऽग्ने-
रोष्णमिस्यादि । एतेन स्वलक्षणस्याकृतकत्वेन व्यवहारनित्यत्वा-
त्तत्पतिपादकस्यायुर्वेदस्यापि व्यवहारनित्यत्वमिति भावः । न
केवलं स्वाभाविकं लक्षणमकृतकं, किं तर्हि भावस्वभावनित्यत्व-
मपि न केनचिद्विधरादिना कृतमित्याह—भावस्वभावनित्यत्वमपि
चेति; अकृतकमिति चकारेणानुकर्षेति । तदेव भावस्वभावनि-
त्यत्वं दर्शयति—यथोक्तमित्यादि । सामान्यविशेषकृतवृद्धिहास-
कारको(यो)ऽपि भावस्वभावो न केनचित् कृत इत्यर्थः, ततश्चा-
युर्वेदोऽपि नित्यः ॥ २७ ॥

तस्यायुर्वेदस्याङ्गान्यष्टौ; तद्यथा—कायचिकित्सा,
शालाक्यं, शल्यापहर्तृकं, विषगरवैरोधिकप्रशमनं,
भूतविद्या, कौमारभृत्यकं, रसायनं, वाजीकरण-
मिति ॥ २८ ॥

संप्रति कानि चैत्यादिप्रश्नयोत्तरं—तसेत्यादि । कायस्वा-
न्तरेष्वेचिकित्सा कायचिकित्सा । पटलवैद्यशलाकाप्रधानमङ्गं

१ ‘अवबोधमुपदेशं च’ इति पा० । २ ‘नान्येनेश्वरादिना’ पा० ।
३ “कायचिकित्सेति वषधिं सुश्रुते शल्यमेव प्रथमतो निर्दिष्टं, तथा-
ऽप्यस्य वज्रस्य कायचिकित्साप्रधानत्वाद्ये तस्मिन्नेति इति शेषम् ।
कायः सकलं शरीरं, तस्य चिकित्सा, प्रायेण शब्देनः सवाङ्मयापकस्य
दोषादेव ज्वरातीसाररक्तपित्तादयः संभवन्ति; किंवा, कायति शब्दं
करोतीति कायो जाठराग्निः, अङ्गुलीपिहिते कर्णगुह्ये ‘धूक्’ इति श-
ब्दश्रवणात्तात्त्वाद्वा कायशब्देनाग्निरुच्यते, उक्तं च भोजे—“जाठरः
प्राणिनामग्निः काय इत्यभिधीयते । यस्तं चिकित्सेत् सीदन्तं स वै का-
यचिकित्सकः” इति; शुक्रं चैतत्, यतो ज्वरातीसारादयः कायचि-
कित्साविषया रोगा अग्निदोषादेव भवन्ति । शलाका पटलवैधनी, तस्याः
कर्तुं शालाक्यं; ब्राह्मणादित्वात्, पृथक्, शालाक्यप्रधानमङ्गं शालाक्यम् ।
य्तेन चित्ररोगप्रतीकारस्यापि ग्रहणं, प्राधान्यं च शालाक्यस्य प्रधा-
नशङ्कविषयतया; पृथगन्यत्रापि प्राधान्येन व्यवदेशः । शल्यमिति
‘शल’ हिंसायामिति धातुः, तस्माच्चौरादिभ्यन्तादच्, शलः शलनं
हिंसेत्यर्थः, शलस्य निमित्तं संयोग इति विवक्षायाम् “तस्य निमित्तं
संयोगोत्पातौ” (पा. अ. ५।१।३८) इत्यनुवैतमानात् “गोबन्धोऽसं-
ख्यापरिमाणत्वादेर्यत्” (पा. अ. ५।१।३९) इति श्रवणात्, तेन
शल्यं हिंसोत्पित्तसंबन्धः, तदाहरणं तत्रमपि शल्यम् । कौमारभृत्य-
मिति कुमारानां भृतिधोरणं पोषणं च, तस्येदमिति कौमारभृत्यं, “तस्ये-
दम्” (पा. अ. ४।१।२०) इति यत् । रसायनातीति अत्र रसाय-
नं रसकार्यत्वात् सर्वेषामेव धातूनां ग्रहणं, तेन रसादीनां शुक्ला-
न्तानां किंवा रसवीथीविपाकानामयनं लभोपायो रसायनं; वक्ष्यति
च—“लभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम्” (चि. अ.
१) इति । वाजीकरणमिति रवादीनां वाजिनं शुक्रं तदाजीकरणं,
वक्ष्यति च—“येन नारीषु सामर्थ्यं वाजिबलमते नरः । व्यजते

शालाक्यम् । गरः कालान्तरप्रकोपि विषं, वैरोधिकं संयोगवि-
रुद्धम् । भूतानां राक्षसादीनां ज्ञानार्थं प्रशमार्थं च विद्या भूत-
विद्या । कुमारस्य भरणमधिकृत्य कृतं कौमारभृत्यम् ॥ २८ ॥

स चाध्येतय्यो ब्राह्मणराजन्यवैश्यैः । तत्रानुग्र-
हार्थं प्राणिनां ब्राह्मणैः, आरक्षार्थं राजन्यैः, वृ-
त्त्यर्थं वैश्यैः; सामान्यतो वा धर्मार्थकामपरिग्रहार्थं
सर्वैः । तत्र यदध्यात्मविदां धर्मपथस्थानां धर्मप्र-
काशकानां वा मातृपितृभ्रातृवन्धुगुरुजनस्य वा वि-
कारप्रशमने प्रयत्नवान् भवति, यच्चायुर्वेदोक्तमध्या-
त्ममनुध्यायति वेदयत्यनुविधीयते वा, सोऽस्य परो
धर्मः; या पुनरीश्वराणां वसुमतां वा सकाशात् सु-
खोपहारनिमित्ता भवत्यथोवातिरारक्षणं च, या च
स्वपरिरुद्धीतानां प्राणिनामातुर्योदारक्षा, सोऽस्यार्थः,
यत् पुनरस्य विद्वद्ग्रहणयशः शरण्यात्वं च, या च
संमानशुश्रूषा, यच्चेष्टानां विषयाणामारोग्यमाधत्ते
सोऽस्य कामः । इति यथाप्रश्नमुक्तमशेषेण ॥ २९ ॥

आरक्षार्थं राजन्यैरिति शत्रियस्य परिपालनधर्मत्वात् । अनु-
ध्यायति मनसा चिन्तयति । वेदयतीति अन्यस्य प्रतिपादयति ।
अनुविधीयत इति तदनुगुणं देहेनानुतिष्ठति । आरक्षणम् आत्मादि-
रक्षणम् । स्वपरिरुद्धीतानामिति श्रुत्यादीनाम् । विद्वद्ग्रहणमेव यशः
विद्वदुपादेयताजन्यं यश इत्यर्थः । इष्टानामिति वनितादीनाम् ॥ २९ ॥

अथ भिषगादित एव भिषजा प्रष्टव्योऽष्टविधं
भवति—तच्च, तन्त्रार्थान्, स्थानं, स्थानार्थान्,
अध्यायम्, अध्यायार्थान्, प्रश्नं, प्रश्नार्थश्चेति; पृष्टेन
चैतद्वक्तव्यमशेषेण वाक्यशो वाक्यार्थशोऽथोवाय-
वशश्चेति ॥ ३० ॥

भिषकपरीक्षार्थं पृच्छाविधिमाह—अथेत्यादि ॥ ३० ॥

तत्रायुर्वेदः शाखा विद्या सूत्रं ज्ञानं शास्त्रं लक्षणं
तन्त्रमित्यन्योन्तरम् ॥ ३१ ॥

चाधिकं येन वाजीकरणमेव तत्” (चि. अ. १) इति । ‘त्रजेचालसि-
कम्’ इति पाठे पुनः पुनर्नष्टेदित्यर्थः । शब्दतिष्ठित्तु पृष्ठोदरादि-
त्वात् । अन्ये तु, वाजो वेगः प्रस्तावाच्छुक्रस्य, स विद्यते येषां ते वा-
जिनः, ते क्रियन्तेऽग्नेनेति वाजीकरणमित्याहुः । किंवा, वाजः शुक्रं,
सोऽस्यास्तीति वाजी, अवागो वाजी कियते येन तद्वाजीकरणम् । किंवा,
वाजो मैथुनम्, उक्तं हि हारीते—“वाजो नाम प्रकाशत्वाच्च मै-
थुनसंश्लितम् । वाजीकरणसंज्ञाभिः पुंस्यमेव प्रकथ्यते”—इति
शिवदाससेनः ।

१ ‘संयोगविषयम्’ इति पा० । २ ‘आत्मरक्षार्थं’ इति पा० ।
३ ‘विद्वद्ग्रहणं वशः’ इति पा० । ४ ‘तदनुगुणवेदमनुतिष्ठति’ इति
पा० । ५ ‘वक्तव्यमिति वक्ष्यमाणं तत्रादिरूपम् । वाक्यश इत्यादि-
पूर्वव्याख्येयम्’ इति शिवदाससेनः । ६ उक्तानामेव तत्रादीनां
स्वरूपं कमेणाह—तत्रेत्यादि । तत्र तेषु तत्रादिषु मध्ये “तन्त्रस्वरूपं निरु-
च्यते” इति शेषः; अनर्थान्तरमिति अर्थान्तरमर्थमेव; न विषयेऽर्थ-
मेवो यत्र तत्तथा, अभिप्रायैर्मिलतिः । अतएव, यदे शब्दा यस्यार्थस्य-
मेवेन वाचकाः, तच्चमिति तत्रस्वरूपं दर्शितं भवति ॥” इति शि-
वदाससेनः ।

तत्रार्थः पुनः खलक्षणैरपदिष्टः । स चार्थः प्रकरणैर्विभाव्यमानो भूय एव शरीरवृत्तिहेतुव्याधिकर्मकार्यकालकर्तृकरणविधिविनिश्चयाद्दशप्रकरणैः, तानि च प्रकरणानि केवलनोपदेक्ष्यन्ते तन्नेण ॥ ३२ ॥

तत्रेत्यादि । खलक्षणैरिति तदायुर्वेददीपिकायुर्वेदः, इत्यादिनां हिताहितायुर्वेदयुर्वेदः । प्रकरणैरिति आयुर्वेदप्रदेशैः । दशप्रकरणानि दशभेदाः, ते च शरीरादयो दश । तत्र शरीरं पञ्चमहाभूतविकारसमुदात्मकमवयवादिभेदाद्बहुप्रकारं; वृत्तिश्चाहारोऽक्षितपीतादिभेदभिन्ना(न्नः); हेतुस्तु व्याधिहेतुरसाम्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधपरिणामलक्षणः; व्याधिश्च धातुवैषम्यरूपः; कर्म चिकित्सा; कार्यम् आरोग्यं; कारः ऋत्वादिः, क्रियाकालश्च; कर्ता भिषक्; करणं मेघजं; विधिः विधानम् उपकल्पना, सा च कालव्याधिद्वयापेक्षा बोद्धव्या, यथा—“हेमन्तेऽभ्यसतस्तोयमुष्णमायुर्न हीयते” (स. अ. ६) इत्यादि; देशस्त्वत्राहितो हेतुप्रहणेन, हितस्तु देशः करणप्रहणेन गृहीतो मन्तव्यः । शरीरवृत्त्यादिभेदाश्च बहवः कृते तन्ने बुद्धिमता बोद्धव्याः । केवलेनेति समन्त्रेण ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तन्त्रस्यास्याद्यौ स्थानानि; तद्यथा—श्लोकनिदानविमानशरीरेन्द्रियचिकित्सितकल्पसिद्धिस्थानानि । तत्र त्रिंशदध्यायकं श्लोकस्थानम्, अष्टाष्टाध्यायकानि निदानविमानशरीरस्थानानि, द्वादशकमिन्द्रियाणां, त्रिंशकं चिकित्सितानां, द्वादशकं कल्पसिद्धिस्थानं भवतः ॥ ३३ ॥

तन्त्रस्यास्येत्यादि । इन्द्रियाणां चिकित्सितानां चेलुभयत्रापि स्थानमिति शेषः ॥ ३३ ॥

भवति चात्र—

त्रे त्रिंशके द्वादशकं त्रयं च

त्रीण्यष्टकाण्येपु समातिरुक्ता ।

श्लोकौषधारिष्टविकल्पसिद्धि-

निदानमानाश्रयसंज्ञकेषु ॥ ३४ ॥

त्रिंशके इति सूत्रस्थानं चिकित्सितं च । आश्रयसंज्ञकं शरीरस्थानम्, आश्रयो हि शरीरमुच्यते ॥ ३४ ॥

स्वे स्वे स्थाने यथास्वं च स्थानार्थ उपदेक्ष्यते ।

सर्वविंशमध्यायशतं शृणु नामकमागतम् ॥ ३५ ॥

सर्वविंशमिति विंशतिशब्दात् स्वार्थे ‘ङ’, स्वार्थिकश्च ‘ङः’

१ ‘तत्रार्थे’ इति तन्त्रसार्थोऽभिप्रेतं, स च हिताहितादिरूपमायुर्वेदोऽप्याह पदार्थाः । खलक्षणैरिति आयुर्वेदतानुवृत्तिर्जीवितमिलादिना ग्रन्थेनोक्तैरायुःस्वरूपैः’ इति शिवदाससेनः । २ ‘हिताहितादेशौ तु क्रमहेतुशब्दाभ्यां गृहीतो मन्तव्यौ’ इति शिवदाससेनः । ३ ‘तन्त्रमष्टौ स्थानानीत्यादिना स्थानमाह’ इति शिवदाससेनः । ‘तन्त्रमष्टौ स्थानानि’ इति पा० ।

प्रलयो भवति; तेन ललितेश्वरे च—“चतुर्विंशधिकं” इति प्रयोगः सिद्धो भवति; वचनं हि “चतुर्विंशधिकं ज्ञेयं भुवनानां शतत्रयम्” इति । एवं सुश्रुतेऽपि ‘सर्वविंशं’ (सु. सू. अ. १) इति व्याख्येयम् ॥ ३५ ॥

दीर्घजीवोऽप्यपामार्गतण्डुलारग्वधादिकौ । पद्विरेकाश्रयश्चेति चतुको मेघजश्रयः ॥ ३६ ॥ मात्रातस्याशितौ च नवेगान्धारणं तथा । इन्द्रियोपक्रमश्चेति चत्वारः स्वास्थ्यवृत्तिकाः ॥ ३७ ॥ खुड्काश्च चतुष्पादो महास्तिशैषणस्तथा । सह चातकलाख्येन विद्याचैर्देक्षिकान् बुधः ॥ ३८ ॥ स्नेहसखेदनाध्यायाभौ यश्चोपकल्पनः । चिकित्साप्राप्तश्चैव सर्वे पञ्च प्रकल्पनाः ॥ ३९ ॥ कियन्तः शिरसीयश्च त्रिशोकाष्टोदरादिकौ । रोगाध्यायो महाश्चैव रोगाध्यायचतुष्टयम् ॥ ४० ॥ अष्टौनिन्दितसंख्यातस्तथा लङ्घनतर्पणं । विधिशोणितिकश्चैव व्याख्यातास्तत्र योजनाः ॥ ४१ ॥ यज्ञः पुरुषसंख्यातो भद्रकाप्यान्नपानिकौ । विविधाशितपीतीयश्चत्वारोऽन्नविनिश्चयाः ॥ ४२ ॥ दशप्राणायतनिकस्तथाऽयेंदशमूलिकः । द्वावेतौ प्राणदेहाथौ प्रोक्तौ वैद्यगुणाश्रयौ ॥ ४३ ॥ औषधखल्वनिर्देशकल्पनारोगयोजनाः । चतुष्काः षट् क्रमेणोक्ताः सप्तमश्चाक्षपानिकः ॥ ४४ ॥ द्वौ चान्यौ संग्रहाध्यायाविति त्रिंशकमर्थवत् । श्लोकस्थानं समुद्दिष्टं तन्त्रस्यास्य शिरः शुभम् ॥ ४५ ॥ चतुष्काणां महार्थानां स्थानेऽस्मिन् संग्रहः कृतः । श्लोकार्थः संग्रहार्थश्च श्लोकस्थानमतः स्मृतम् ॥ ४६ ॥ ज्वराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्ठयोः । शोषोन्मादनिदाने च स्यादपसारिणां च यत् ॥ ४७ ॥ इत्यध्यायाष्टकमिदं निदानस्थानमुच्यते । रसेषु त्रिविधे कुक्षौ ध्वसे जनपदस्य च ॥ ४८ ॥ त्रिविधे रोगविज्ञाने खोतश्चापि च वर्तने । रोगानीके व्याधिरूपे रोगाणां च भिषग्जिते ॥ ४९ ॥ अष्टौ विमानान्युक्तानि मानार्थानि महर्षिणा । कतिधापुरुषीयं च गोत्रेणानुत्यमेव च ॥ ५० ॥ खुड्का महती चैव गर्भावकान्तिरुच्यते । पुरुषस्य शरीरस्य विचर्यौ द्वौ विनिश्चितौ ॥ ५१ ॥ शरीरसंख्या सूत्रं च जातेरष्टममुच्यते । इत्युद्दिष्टानि मुनिना शरीराण्यविसृजुना ॥ ५२ ॥ वर्णस्त्रीयः पुण्याख्यस्तृतीयः परिमशनः ।

१ ‘षट्प्रेकरशतं’ इति पा० । २ ‘स्वसृष्टिकाः’ इति पा० ।

३ ‘इति त्रिंशकं कोकस्यैव समुद्दिष्टमित्यन्वयः, अथैवदिति स्थानार्थसहितं, शिरं इव शिरः प्रधानत्वात्’ इति शिवदाससेनः । ४ ‘सूत्रं च जातेरिति आहिसृज्यमित्यर्थः’ इति शिवदाससेनः ।

चतुर्थे इन्द्रियानीकः पञ्चमः पूर्वरूपिकः ॥ ५३ ॥
 कतमानिशरीरीयः पञ्चरूपोऽप्यवाकिशराः ।
 यस्यश्वावनिमित्तश्च सद्योमरण एव च ॥ ५४ ॥
 अणुज्योतिरिति ह्यातस्तथा गोमयचूर्णवान् ।
 द्वादशाध्यायकं स्थानमिन्द्रियाणामिति स्मृतम् ५५
 अभयामलक्रीयं च प्राणकामीयमेव च ।
 करप्रचितकं वेदसमुत्थानं रसायनम् ॥ ५६ ॥
 संयोगशरमूलीयमासिकक्षीरकं तथा ।
 माषपर्णभृतीयं च पुमाज्जातबलादिकम् ॥ ५७ ॥
 चतुष्कद्वयमप्येतदध्यायद्वयमुच्यते ।
 रसायनमिति ज्ञेयं वाजीकरणमेव च ॥ ५८ ॥
 ज्वराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।
 शोषोन्मादेऽप्यपसारो दशतोथोदराशिसाम् ॥ ५९ ॥
 ग्रहणीपाण्डुरोगाणां श्वत्सवासतिसारिणाम् ।
 छर्दिवीसर्पटुष्णानां विषमद्यविकारयोः ॥ ६० ॥
 द्वित्रणीयं त्रिमर्मीयमूरुस्तम्भिकमेव च ।
 वातरोगे वातरके योनिव्यापत्सु चैव यत् ॥ ६१ ॥
 त्रिंशच्चिकित्सितायुक्तान्यतः कल्पान् प्रचक्ष्महे ।
 फलजीमूतकेक्षाकुक्करो धामार्गवस्य च ॥ ६२ ॥
 पञ्चमो वत्सकस्योक्तः षष्ठश्च कृतवेधने ।
 श्यामाचिन्तितयोः कल्पस्तथैव कल्पकुले ॥ ६३ ॥
 तिक्वकस्य सुधायाश्च सप्तलशङ्खिनीषु च ।
 दन्तीद्रवन्त्योः कल्पश्च द्वादशोऽयं समाप्यते ॥ ६४ ॥
 कल्पना पञ्चकर्मोऽस्या वस्तिस्त्री तथैव च ।
 स्नेहव्यापदिकी सिद्धिर्नैत्रव्यापदिकी तथा ॥ ६५ ॥
 सिद्धिः शोधनयोश्चैव वस्तिस्तिष्ठस्तथैव च ।
 प्रास्तृती ममेसंख्याता सिद्धिर्बैस्स्याथवा च या ॥ ६६ ॥
 फलमात्रा तथा सिद्धिः सिद्धिश्चोत्तरसंज्ञिता ।
 सिद्धयो द्वादशैवैतास्तन् चानु समाप्यते ॥ ६७ ॥
 स्वे स्वे स्थाने तथाऽध्याये चाध्यायार्थः प्रवक्ष्यते ।
 तं त्रयात् सर्वतः सर्वं यथास्वं ह्यर्थसंग्रहात् ॥ ६८ ॥

१ 'प्रकीर्तितम्' इति पा० । २ 'अतः कल्पान् परं शृणु' इति पा० । 'अतः कल्पानिति अतः परं कल्पान् शृणु, इत्यन्वयः' इति शिवदाससेनः । ३ 'चात्र' इति पा० । ४ 'अध्यायमुक्त्वाऽध्यायार्थमाह—स्वे स्वे स्थाने इत्यादि । स्वे स्वे स्थाने योऽध्यायो वक्तव्यस्तत्र तत्र चाध्याये तस्य तस्याध्यायसार्थसंग्रहो वाच्य इत्यर्थः ; चकारोऽत्र अध्यायार्थे इत्यनन्तरं बोध्यः, तेन 'स्थानार्थः' इति समुच्चीयते ; ततश्च स्थानान्ते स्थानार्थसंग्रहमध्यायान्ते चाध्यायार्थसंग्रहं यथाक्रमेण वक्ष्यतीत्यर्थः । यद्यपि शरीरस्थाने तत्स्थानार्थं विशिष्य न वक्तव्यम्, तथाऽपि शरीरस्थानस्य शरीरनिरूपणरूपो योऽर्थः सः 'शरीरं चिन्त्यते सर्वं दैवमानुषसंपदा' (शा. अ. ८) इत्यादि-शरीरशब्दनिरुक्तिद्वारेणैवोक्त इति ज्ञेयम् । तं त्रयादिति तं सर्वं तत्रार्थं स्थानार्थमध्यायार्थं च । अर्थसंग्रहादिति व्यक्तेर्ये पञ्चमी, तत्रादीनामर्थसंग्रहश्च सिध्येत्यर्थः । सर्वतः अनन्तरैवतः यथास्ममिलनेन यो वक्ष्यतेऽस्य संग्रहं कृत्वा तत्रार्थं स्थानार्थमध्यायार्थं चारोषतो ब्रूयादित्यर्थः' इति शिवदाससेनः । ५ 'यथास्वं अनुसंग्रहात्' इति पा० ।

वीर्षजीवेत्यादिसंज्ञाः श्लोकानुरोधेकदेशलक्षणा बोद्धव्याः । प्राणदेहाधीनविषयास्तु देहशब्देनोक्तोऽभिधीयते । शिरः शुभमिलयत्र शिर इव शिरः । श्लोकार्थे इत्यादौ संग्रहार्थेति चकारात् सुश्रुतोकसूत्रणादिकं, तेन "सूत्रणात् सूचनार्थैव धारणादर्थसंग्रहीतं । सूत्रस्थानं समुद्दिष्टम्" (सु. सू. अ. ३) इत्येतदपि गृहीतं भवति । मानार्थोनीति ज्ञानार्थोनि । इन्द्रियाणामिति रिष्टानां । चतुष्कद्वयमिति रसायनपादचतुष्क एकः, वाजीकरणपादचतुष्कद्वयः ; चतुष्पादश्चाध्यायो भवतीति युक्तमेवाध्यायत्वम् । तत्र चानु समाप्यत इति आनु समाप्तास्तु तच्च समाप्यत इत्यर्थः । चाध्यायार्थ इति चकारो निश्चयः ; तेन अध्यायार्थश्चाध्यायान्ते तथा स्थानार्थश्च स्थानान्ते कृतसंग्रहः । यद्यपि शरीरे स्थानार्थो न व्यक्तः, तथाऽपि शरीरशब्दव्युपपत्त्या बोद्धव्यस्तत्रान्तराद्वा ; यथा—"शरीरं चिन्त्यते सर्वं दैवमानुषसंपदा । सर्वभावेयं तत्संज्ञाचारी स्थानमुच्यते" (शा. अ. ८) इति ॥ ३६-६८ ॥
 पुच्छा तन्त्राद्यध्यायार्थं विधिना प्रश्न उच्यते । प्रश्नार्थो युक्तिमांस्तस्य तन्त्रेणैवार्थनिश्चयः ॥ ६९ ॥ निरुक्तं तन्त्राणात्तन्त्रं, स्थानमर्थप्रतिष्ठया । अधिकृत्यार्थमध्यायनामसंज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ७० ॥ इति सर्वं यथाप्रश्नमष्टकं संप्रकाशितम् ।
 कात्स्न्येन चोक्तस्तन्त्रस्य संग्रहः सुविनिश्चितः ॥ ७१ ॥
 विधिना प्रश्न इत्यत्र विधिनेति पूर्वोपरविरोधादिदोषपक्षेन वाक्येन । तन्त्राणादिति शरीरधारणात् ; किंवा आयुर्वेदाध्यायपालनात् । अर्थप्रतिष्ठयेति प्रधानभूतार्थवस्थानात् । एताश्च योगरूढाः संज्ञाः ; तेन, अतिप्रसङ्गो न वाच्यः । अधिकृत्येति अधिकारिणं कृत्वा । अर्थं वीर्षजीवितादिकम् । अध्यायनामसंज्ञा अध्यायरूपा नामसंज्ञा, नामसंज्ञा च योगरूढा संज्ञोच्यते ; किंवा, 'अध्यायो नाम' इति पाठः, तदा नामशब्दः प्रकाशने, तेन अधिकार इत्यर्थः । अर्थशब्दोऽत्राश्रितोऽन्तरे, तेन युक्ताऽध्यायसंज्ञा, सा च अधिकरणसाधना करणसाधना वा कर्मसा-

१ "प्राणदेहाधीनविषयं देहशब्देन हृदयं तथा तदाश्रितमोक्तोऽप्यभिधीयते" इति शिवदाससेनः । २ "तत्रादिति तन्त्रनामस्य । यथान्त्रार्थं यथाक्रमम् । विधिना सामान्यविशेषप्रकारेण, पूर्वोपरविरोधादिदोषपक्षेन वा पुच्छा प्रश्न उच्यत इत्यर्थः । प्रश्नार्थं विष्णोति—प्रश्नार्थे इत्यादि । तस्य प्रश्नस्य तत्रेण शास्त्रेणार्थनिश्चयो यः स प्रश्नार्थः प्रश्नप्रयोजनमुच्यते । युक्तिमानिति युक्तिमान् उपपत्तिमान्" इति शिवदाससेनः । ३ "तत्रादिशब्दानां निरुक्तिद्वारेणार्थं स्पष्टयति—निरुक्तिमत्त्वात् । तन्त्राणादिति स्थूलतदनात् । अर्थप्रतिष्ठयेति प्रधानभूतार्थवस्थानात् । यदेन तद्वत्ते च्युत्पद्यतेऽनेनेति तत्र शाब्दं, तथा चार्थाः प्रतिष्ठन्त्यसिद्धिः स्थानमिति निरुक्तिर्देहिना भवति" इति शिवदाससेनः । ४ "अधिकृत्येति निरुक्त्यैकदेशप्रकाशनमधिकृतोऽध्यायार्थः ; तद्व्युक्ता नामसंज्ञा अध्यायनामसंज्ञा योगरूढसंज्ञेत्यर्थः । किंवा अधिकृत्येति तृतीयान्तपदम् ; तेन, अधिकृत्येति प्रकृतार्थसंज्ञः ; तेनोपलक्षिताऽध्यायसंज्ञेत्यर्थः" इति शिवदाससेनः ।

धना वा बोद्धव्या । अधीयतेऽस्मिन्, अध्येलनेन वा, अधीयते
वेत्याध्यायः ॥ ६९-७१ ॥

सन्ति पाल्विकोत्पाताः संश्लोभं जनयन्ति ये ।
वर्तकानामिवोत्पाताः सहसैवाविभाविताः ॥ ७२ ॥
तस्मात्तान् पूर्वसंजल्पे सर्वत्राष्टकमादिशेत् ।
परावरपरीक्षार्थं तत्र शास्त्रविदां बलम् ॥ ७३ ॥
शब्दमात्रेण तन्त्रस्य केवलस्यैकदेशिकाः ।
अभन्यल्पबलास्तत्रे ज्याशब्देनेव वर्तकाः ॥ ७४ ॥

प्रश्नाष्टकस्योक्तस्य निराकरणायसंज्ञामाह—सन्तीत्यादि । पाल्व-
विकाः प्रादेशिकाः । वर्तका अकसादुत्पत्तन्तः श्लोभं मनसो
जनयन्तीति लोकप्रसिद्धम् । अष्टकमिति यथोक्तं प्रश्नाष्टकम् ।
परावरी श्रेष्ठाश्रेष्ठी । तत्र शास्त्रविदां बलमिति शास्त्रविद एव
प्रश्नाष्टकं जानन्ति न पाल्विकाः ॥ ७२-७४ ॥

पशुः पशूनां दौर्बल्यात् कश्चिन्मध्ये वृकायते ।
स सत्यं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥ ७५ ॥
तद्वदशोऽज्ञमध्यस्थः कश्चिन्मौल्यसाधनः ।
स्थापयत्यात्ममात्मानमासं त्वासाद्य भिद्यते ॥ ७६ ॥
बभ्रुर्गृहं हवोर्णभिरबुद्धिरवहुश्रुतः ।
किं वै वक्ष्यति संजल्पे कुण्डमेदी जडो यथा ॥ ७७ ॥
सहृत्तैनं विगृह्णीयाद्विषगल्पश्रुतेरपि ।
हन्त्यात् प्रश्नाष्टकेनादावितरांस्वैर्वैतमानिनः ॥ ७८ ॥
दम्भिनो मुखरा ह्यज्ञाः प्रभूतावज्ज्ञभाषिणः ।
प्रायः, प्रायेण सुमुखाः सन्तो युक्ताल्पभाषिणः ॥ ७९ ॥
तत्त्वज्ञानप्रकारार्थमहङ्कारमभिनश्रितः ।
स्वल्पाधाराज्ञमुखरान्मर्षयेच्च विवादिनः ॥ ८० ॥
परो भूतेष्वनुकोशस्तत्त्वज्ञान(ने)परा दया ।
येषां तेषामसद्वादिनग्रहे निरता मतिः ॥ ८१ ॥

प्रकृतिः स्वभावः । बभ्रुरुणां कश्चित् पशुः, स यथा
मेघं युद्धात्मासीयामिनेषां दृष्ट्वा उपसर्पन्नज्ञभङ्गमाप्नोति, तद्वद-
शोऽज्ञास्यै प्राप्य भिद्यत इत्यर्थः किंवा, बभ्रुर्वैदिककुल ऊर्णरा-
क्षिमध्यगो यथा किञ्चिन् प्रतिपद्यते, तथाऽबुद्धिरपि संजल्पे
वादिप्रतिवादिक्तयाम् । कुण्डमेदी अश्वमेतिः, तेन पृच्छा-
दित्वात्मीयनिर्णयित्वातिर्यथाऽवदातजातिः सन् कश्चिद्भूते, तथा-
ऽबुद्धिरपि संजल्पे । विगृह्णीयाद् विगृह्य संभाषां कुर्यात् ।
इतरान् असहृत्तान् । स्वल्पाधाराः स्वल्पश्रुताः । न मर्षयेदिति नो-
पेक्षेत । अज्ञवैयस्यवादप्रतिषेधफलमाह—परो भूतेष्वित्यादि ।
बिरता इति तत्परा ॥ ७५-८१ ॥

असत्पक्षाद्विज्ञानवार्तिदम्भपाह्वसाधनाः ।
अवन्त्यनताः स्वे तन्त्रे प्रायः परविकत्थकाः ॥ ८२ ॥
तान् कालपाशसदृशान् वर्जयेच्छास्त्रद्वयकान् ।
प्रशमज्ञानविज्ञानपूर्णाः सेव्या भिषक्तमाः ॥ ८३ ॥
अज्ञवैयस्यमाह—असत्पक्षेत्यादि । असत्पक्षादि साधनं येषां

ते तथा; असत्पक्षः अनागमपक्षसिद्धः पक्षः । अक्षणित्वं पृच्छा-
र्थमनुक्तस्य 'संप्रति वक्तुं क्षणो नास्ति' इति भाषणम्, अतिः
पृच्छार्थमनुक्तस्य शिरोव्याधादिकमुद्बुध्य भाषणं, दम्भः पुस्त-
कवैद्यभाष्ठादिभिः स्वार्थोक्तवैप्रतिपादनं, पाह्व्यं कृच्छ्रोऽपि
नवाच्यत्वादिपरुषभाषणम् । अनाताः स्वे तन्त्र इति स्वतन्त्रान-
भिज्ञानात् । परविकत्थकाः परदूषकाः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

समग्रं दुःखमायत्तमविज्ञाने द्वयाश्रयम् ।
सुखं समग्रं विज्ञाने विमले च प्रतिष्ठितम् ॥ ८४ ॥
इदमेवमुदारार्थमज्ञानां न प्रकाशकम् ।
शास्त्रं दृष्टिप्रणधानां यथैवादिद्वयमण्डलम् ॥ ८५ ॥

द्वयाश्रयमिति मनःशरीराश्रयम् । समग्रमिति शरीरं मानसं
च सुखमारोग्यादिरूपम् । विज्ञाने विमल इति विशुद्धज्ञाने,
किंवा विज्ञाने विमल इति मोक्षे, मोक्षे हि सुखं खच्छं समग्रं च
दुःखासंनिजत्वात्; किंवा, भट्टदर्शनात् सुसंभवम् । इदमिति
शास्त्रम् । एवमुदारार्थमिति लोकद्वयहिताभाषिकायम् । दृष्टि-
प्रणधानामिति प्रणष्टदृष्टाम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

तत्र श्लोकाः—

अर्थं दशमहामूलाः संज्ञा चासां यथा कृता ।
अयनान्ताः षड्व्याख्या रूपं वेदविदां च यत् ॥ ८६ ॥
सप्तकश्चाष्टकश्चैव परिप्रश्नाः सन्निर्णयाः ।
यथा वाच्यं यदर्थं च पट्विधाश्चैकदेशिकाः ॥ ८७ ॥
अर्थदशमहामूले सर्वमेतत् प्रकाशितम् ।
संग्रहश्चायमध्यायस्तत्रस्यास्यैव केवलः ॥ ८८ ॥
यथा सुमनसां सूत्रं संग्रहार्थं विधीयते ।
संग्रहार्थं तथाऽर्थानामुपिणा संग्रहः कृतः ॥ ८९ ॥
इत्यश्विशेवश्रुते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लो-
कस्थानेऽर्थदशमहामूलीयो नाम

त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अश्विशेवश्रुते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।
इत्याऽवधिना सर्वं सूत्रस्थानं समाप्यते ॥ ९० ॥

संग्रहे संज्ञा चासां यथा कृतेति 'तेन सूत्रेन महता महामू-
ला' इत्यादिना । अयनान्ताः षड्व्याख्याति 'एकं प्राणवर्धना-
नाम्' इत्यादिनोक्ताः । एते चाहिंसादयोऽध्यायधिकारे यज्ञःपुरु-
षीये उक्ता उल्लङ्घ्येहोक्ता अध्यात्मविषयत्वेन, पूर्वोक्तास्त्वम्यरो-
गाधिकारिकाः; उक्तं हि तत्र—“अलमेतद्विकाराणाम्” (सू. अ.
२५) इत्यादि । सप्तकः प्रश्नः किमायुः? कस्मादायुर्वेदः? इत्यादि;
अष्टकः प्रश्नः 'तन्त्रं तन्त्रार्थ' इत्यादि ॥ ८६-८९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यदीपिकायामु-
र्वेदीपिकायां सूत्रस्थानेऽर्थदशमहामूलीयांश-
त्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

इति चरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तकृता-
यामायुर्वेदीपिकायां चरकतात्पर्यदी-
कायां प्रथमं सूत्रस्थानम् ॥ १ ॥

निदानस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

संक्षेपेण हेतुलिङ्गाभिधायकं सूत्रस्थानम् प्रपञ्चेन हेतु-
लिङ्गाभिधायकं निदानस्थानमुच्यते; हेतुलिङ्गज्ञानपूर्विका हि
चिकित्सा साध्वी भवति । यच्च चिकित्सासूत्रमात्रमभिधातव्यं,
तदुपशयान्तर्गतमेवेति कृत्वा; किंवा, हेतुलिङ्गाभिधानस्यापि
चिकित्सार्थत्वाच्चिकित्सासूत्रमात्राभिधानमिह । तत्रापि च शा-
रीरविकारेषु प्रधानत्वाज्ज्वरस्य निदानमादावुच्यते । यथा च
ज्वरः प्रधानं तथाऽत्रैव 'ज्वरस्तु खलु' इत्यादिना वक्ष्यति;
तथा चिकित्सितेऽपि वक्ष्यति—'देहेन्द्रियमनस्तापि सर्वरोगा-
ग्रजो बली' (वि. अ. ३) इत्यादि । यत्तु वक्ष्यति—'पुरा गुल्मो-
त्पत्तिरभूत् (नि. अ. ८)' इति; तत्र पुराशब्द आद्याविमर्शे
गुल्मस्य वर्तते, नतु ज्वरस्य प्रागभावे; दक्षाध्वरोद्धंसे हि ज्वर-
परिग्रहीतानां प्राणिनां दिष्टु विद्रावणादिना गुल्मोत्पत्तिरुक्तत्वात् ।
निदानं कारणमिहोच्यते, तच्चैह व्याधिजनकं व्याधिबोधकं च
सामान्येनोच्यते । तत्र व्याधिजनकं निदानं हेतुः, व्याधिबो-
धकं च कारणं निदानपूर्वरूपरूपपञ्चसंप्राप्तिरूपम् । तत्र हेतु-
रूपं निदानं जनकं च भवति, व्याधेर्बोधकं च भवति । अत
एव प्रथमम् 'इह खलु' इत्यादिना हेतुमभिधाय तस्योपल-
ब्धिनिदानेनोच्यते पुनर्हेतुरप्युक्तः । ज्वरस्य निदानं ज्वर-
निदानम् । किंवा, निदानशब्दो जनककारणवचन एव; तं
ज्वरस्य जनककारणं निदानमधिकृत्य कृतोऽध्यायो ज्वर-
निदानम् । तेन पूर्वैरुपादीनामपि ज्ञातिहेतूनां तथा चिकित्सा-
सूत्रस्य च ग्रहणम् ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु हेतुर्निमित्तमायतनं कर्ता कारणं प्र-
त्ययः समुत्थानं निदानमित्यनर्थान्तरम् । तत्रिवि-
धम्—असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञापराधः, पति-
णामश्चेति ॥ ३ ॥

तदेवं ज्वरनिदाने वक्तव्ये सर्वव्याधिसाधारणमेव निदानं
वक्तुमुद्यतः सामान्यपूर्वकत्वाद्विशेषस्य, तत्राप्युत्पन्नस्य व्याधे-
र्लक्षणं युक्तमिति कृत्वा उत्पत्तिहेतुमेव व्यवहारार्थं लक्षणार्थं च
पर्यायैराह—इह खल्वित्यादि । इहेति इह प्रकरणे कारणमभिधा-
यके हेत्वादयोऽनैर्धान्तरे; प्रकरणान्तरे अर्थान्तरेऽपि हेत्वादि-
शब्दा भवन्तीति दर्शयति; यथा—वक्ष्यति—'हेतुरुक्तकत्वात्'
(वि. अ. ८) इति, तथा 'दक्षैवायतनानि स्युः' (सू. अ.
२९), तथा 'कर्ता, मन्ता, वेदिता, बोद्धा' (शा. अ. ४) इत्यादौ,

प्रत्ययस्य लडादौ, उत्थानस्य उद्गमनादौ । हेत्वादिभूरिपर्याय-
कथनं शास्त्रे व्यवहारार्थं, तथा हेत्वादिशब्दानामर्थान्तरेऽपि
वर्तमानत्वे पर्यायान्तरेणैव समं सामानाधिकरण्यात् कारण एव
वृत्तिर्निगम्यते; तेन, एकस्मिन्नेव यस्मिंस्ते शब्दाः प्रवर्तन्ते
तत् कारणमितरहेत्वाद्यर्थेभ्यो व्यवच्छिद्यते; तेन, लक्षणार्थं च
पर्यायाभिधानं भवति । एवमन्यत्रापि व्याध्यादिपर्यायाभिधा-
नेऽपि व्याख्येयम् । इह चाष्टसंख्याया मङ्गलत्वेन, तथाऽष्टवि-
धैर्व्याधिवज्ज्वराभिधानानुपपन्नाच्चाष्टावेव हेतुपर्याया उक्ताः; तेना-
परेऽपि योगिभूतमुखप्रकृत्यादयो हेतुपर्याया बोद्धव्याः, ते च
तत्त्वविशेषभयाज्ज्ञोक्ताः । एवं रोगपर्यायान्तराभिधानेऽपि
ग्रन्थविस्तारभयाद्यनुसरणीयम् । हेतोर्भेदमाह—तत्रिविधमि-
त्यादि । एतच्चासात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादि द्वैषीवितीये तिस्रैष-
णीये च प्रपञ्चितमिति नेह प्रपञ्च्यते । अत्र पाठादेव त्रित्वे
सिद्धे त्रिविधमितिवचनं बहुव्रणप्रख्याप्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादि-
स्त्रैविध्यानतिक्रमोपदर्शनार्थं, तथा प्रत्येकमयोगातिरिक्तमिध्या-
योगभेदाद्विधिवददर्शनार्थं च । एतच्च हेतुत्रितयसुक्तमपि
पुनः प्रकरणवशाद्युक्त्यमानमिह न पुनरुक्तं दोषमावहति । एत-
च्चासात्म्येन्द्रियार्थोद्वेक्षेयं मूलकारणं प्रति नियामकं, तेन 'ज्व-
रसंतापाद्रक्तपित्तसुदीर्यते' (नि. अ. ८) इत्याद्युक्तोपादिरूप-
प्रत्यासन्नकारणानवैरोधो नोद्भावनीयः । किंवा, रक्तपित्तादिका-
रणे ज्वरादावप्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगाद्येव मूलकारणं, तेन
ज्वरादिकार्यै रक्तपित्तादौ ज्वरादिकारणमेव मूलकारणं भवति ।
'कालबुद्धीन्द्रियार्थानां योगो मिथ्या न चाति च' (सू. अ.
१) इति पूर्वोक्तक्रमभेदेनेहासात्म्येन्द्रियार्थसंयोगस्यादावभिधा-
नेन सर्वेषामेवैषां रोगकर्तृत्वे प्राधान्यं दर्शयति, सा भुक्कान्ता-
भिधानेन प्रधानतातानियमः । यद्यपि च मूलभूतत्वेन प्रज्ञापराधः
प्रधानं भवति, तथाऽपि प्रत्यासन्नकारणत्वेन तथाऽबुद्धिपूर्वक-
स्याप्युक्तशब्दमिध्यायोगादेरपि कारणत्वेनासात्म्येन्द्रियार्थसं-
योगोऽपि प्रधानम् । यद्यपि कालो दुष्परिहरत्वेन प्रधानं, तथा-
ऽपि सोऽपीन्द्रियार्थपराधीनत्वेनाप्रधानं, कालातिरिक्तयोऽप्यो ही-
न्द्रियार्थशीताद्यतिरिक्तयोऽप्येव एव प्रायो भवन्ति ॥ ३ ॥

अतस्त्रिविधा व्याधयः प्रादुर्भवन्ति—आग्नेयाः,
सौम्याः, वायव्याश्च; द्विविधाश्चापरे—राजसाः, ता-
मसाश्च ॥ ४ ॥

१ 'वर्षमानानां' इति पा० । २ पर्यायान्तरेणेति एकार्थवाचकश-
ब्दान्तरेणेत्यर्थः । ३ लक्षणार्थमिति लक्षणप्रयोजनकमित्यर्थः । ४ 'अ-
ष्टविधव्याधिवज्ज्वराभिधानार्थसंज्ञाश्चाष्टसंख्याया' इति पा० । ५ 'वक्ष्य-
माणमिह' इति पा० । ६ 'इत्याद्युक्तोपादेरपि प्रत्यासन्नकारणाव-
बोधो' इति पा० । ७ ज्वरादिकारणमेवेति ज्वरादिमूलकारणमासा-
त्म्येन्द्रियार्थसंयोगाद्येत्यर्थः । ८ 'प्रतिभाति' इति पा० ।

१ चिकित्सार्थत्वादिति चिकित्सासूत्रमप्योजनत्वादित्यर्थः ।

२ 'व्याधिज्ञानजनकं' इति पा० । ३ 'नार्थान्तरे' इति पा० ।

हेतोर्हेतुत्वं कार्यं भवतीति हेतुकार्यं व्याधिमाह—अतस्त्रिविधा इत्यादि । न चात्र यथासंख्यम्, एकस्यापि हेतोस्त्रिविधव्याधुत्पादात् । अत्रापि त्रिविधवचनमानस्येऽपि रोगाणामाग्नेयत्वाद्यनतिक्रमोपदर्शनार्थम् । आग्नेयाः पैंतिकाः, सौम्याः कफजाः, वायव्याः वातजाः । यद्यपि प्रधानत्वेन वायव्या एव प्रथमं निर्दिष्टं मुख्यन्ते, तथाऽपीह ज्वरे पित्तस्य प्रधानत्वाद्वाग्नेयाभिधानम् । आग्नेयसौम्यवायव्या इति समासेनैककसाद्व्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादेस्त्रिविधरोगोत्पत्तिर्वं दर्शयति, अत्रमासे हि यथासंख्यमपि शङ्केत । अन्यथाऽपि व्याधीनुक्तहेतुजानाह—द्विविधाश्चापरे इत्यादि । राजसतामसानां च विच्छिद्य पाठेनेह तच्चे शारीरव्याप्यधिकारप्रवृत्तेऽनधिकारत्वेनाप्रपञ्चनीयत्वं दर्शयति, अभिधानं च राजसतामसयोरेह व्याधिकथनस्य न्यूनतापरिहारायम् । आगन्तव्यश्चाभिघातादिजा रोगा आग्नेयादिष्वेवमन्तर्भवन्ति; यतस्तत्रापि हि दोषप्रकोपोऽव्यपदेश्योऽस्त्वचः किंवा, अपरे इति अप्रधानाः, परो हि श्रेष्ठ उच्यते; अप्रधानत्वे चोक्तोपपत्तिः ॥ ४ ॥

तत्र व्याधिरामयो गद आतङ्को यक्ष्मा ज्वरो विकारो रोग इत्यनर्थान्तरम् ॥ ५ ॥

व्याधीनामग्नेयादिविभागं दर्शयित्वा व्यवहाराय लक्षणार्थं च पर्यायानाह—तत्र व्याधिरित्यादि । अत्रापि पर्यायणामनर्थान्तराणातङ्कादिशब्दानां भयाद्यर्थताव्युदासाध्यायिक्षणत्वं बोध्यम् । आतङ्कशब्देन हि भयमप्युच्यते, विकारशब्देन हि इन्द्रियादोऽपि षोडश विकारा उच्यन्ते । तथा व्याध्यादिशब्दानां व्युत्पत्त्यया रोगधर्मा लक्षणार्थाः । तथा हि—विविधं दुःखमादधातीति व्याधिः; प्रायेणमसमुत्पत्त्येनामय इत्युच्यते; आतङ्क इति दुःखयुक्तत्वेन कृच्छ्रजीवनं करोति, वचनं हि—“आतङ्कः कृच्छ्रजीवने” इति; यक्ष्मशब्देन च राजयक्ष्मवदनेकरोगयुक्तत्वं विकाराणां दर्शयति; ज्वरशब्देन च देहमनःसंतापकरत्वं; विकारशब्देन च शरीरमनसोरन्यथाकरणत्वं व्यापेर्दर्शयति; रोगशब्देन च रजःकर्तृत्वम् ॥ ५ ॥

तस्योपलब्धिर्निदानपूर्वरूपलिङ्गोपशयसंप्राप्तिः ६

इदानीं व्याधेर्जनकहेतुमभिधाय तथा तदेतुजन्यं च व्याधिमुक्त्वा तस्य व्याधेशोपायमाह—तस्येत्यादि । अविज्ञाते हि व्याधौ चिकित्सा न प्रवर्तते, अतः सामान्येन व्याधिज्ञानोपायनिदानपञ्चकामिधानं युक्तम् ॥ ६ ॥

तत्र निदानं कारणमित्युक्तमग्रे ॥ ७ ॥

निदानं विवृणोति—तत्रेत्यादि । अग्रे उक्तमिति ‘इह खलु’ इत्यादिनां ‘परिणामश्च’ इत्यन्तेन । कारणं च व्याधीनां सप्तिकृष्टं वातादि, विप्रकृष्टं चार्थानामयोगादि; पुनर्विप्रकृष्टं कारणं रक्तपित्तस्य ज्वरसंताप इत्यादि; पुनश्च व्याधीनां सामान्येन विप्रकृष्टं कारणमुक्तं यथा—“आरामि चाधर्माद्वेत्ते न

रोगोत्पत्तिरभूत्” (वि. अ. ३) इत्यादि; तदेतत् सर्वमपि कारणशब्देन ग्राह्यम् । तत्रार्थमकार्यत्वेन व्याधीनां दैवव्याधिश्रयायश्चित्तबलिमङ्गलेत्यादिकित्सासाध्यत्वं प्रतीयते, रुद्रकोप-भवत्वेन च ज्वरस्य महाप्रभावत्वं तथाऽऽश्रयत्वं च प्रतीयते; कोधो ह्याग्नेयः, तेन तन्मयो ज्वरोऽप्यग्नेयः । तथाच वचनम्—“ऊष्मा पिसाहते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना । तस्मात् पित्तविरुद्धानि लज्जेत पित्ताधिकेऽधिकम्” (वा. चि. अ. १) इति । वातादिजन्यत्वज्ञानेन च वातादिविपरीतभेषजसाध्यत्वं तथाऽनुद्भूतवातादिविकारान्तरसंबन्धोऽपि भावी कल्प्यते । असात्म्यरूक्षादिहेतुसेवादर्थनेन च भावी व्याधित्तज्जन्य उच्यते । व्याधिपरीक्षायां च सन्देहे जाते यस्य व्याधेर्हेतुसेवा दृश्यते, स परिकल्प्यते; एवमादि हेतुना व्याधिपरीक्षणम् ॥ ७ ॥

पूर्वरूपं प्रागुत्पत्ति लक्षणं व्याधेः ॥ ८ ॥

निदानानन्तरीयकत्वात् पूर्वरूपानीनां निदानानन्तरं पूर्व-रूपादीन्युच्यन्ते, अतः पूर्वरूपलक्षणमाह—पूर्वेत्यादि । उत्पत्तेः प्राक् प्रागुत्पत्तिः । एतेन उत्पत्तेः पूर्वं यद्भवित्वाद्येलेक्षणं तत् पूर्वरूपम् । निदानसेवा तु भाविव्याधिविधिका भवत्यपि निदानशब्दरुहीतत्वादेव तथा लक्षणशब्दानभिधेयत्वाच्च न पूर्वरूपशब्देनोच्यते । उक्तं ह्यन्यत्र—“स्थानसंभ्रमिणः कुद्धा भाविव्याधिप्रयोधकम् । लिङ्गं कुर्वन्ति यद्दोषाः पूर्वैरूपं तदुच्यते” इति । न च वाच्यं यदनुत्पत्तसाविद्यमानस्य व्याधेः कथं लक्षणं भवतीति; यतो मेधादि भाविनी दृष्टिरनुमीयते, तथा रोगेषु यं दृष्ट्वा क्तिकोदयोऽनुमीयते । तच्च पूर्वैरूपं द्विविधम्—एकं भाविव्याध्याव्यक्तारूपं, यदुक्तम्—“अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वैरूपमिति स्मृतम्” (वि. अ. ११) इति, तथा “लिङ्गमव्यक्तमपत्त्वाध्याधीनां तद्यथायथम्” (वा. नि. अ. १) इति; द्वितीयं तु दोषवृत्त्यसंमूर्च्छ-नावस्थान्यमव्यक्तलिङ्गादन्यदेव; यथा—ज्वरे बालप्रद्वेरोम-हर्षादि; नै हेतुतः पूर्वैरूपं ज्वरवत्स्यात्मा नियमेन व्यक्तं भवति, किन्तु ज्वरपूर्वकाल एव; यत्र तु व्यक्तं भवति, स चासाध्यो मतः । अत एवैवंभूतपूर्वरूपमभिप्रायेणैवारिष्टे वक्ष्यति—“पूर्वरूपानि सर्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रया । यं विशन्ति विशत्येनं श्रुज्वरपुरस्सरः” (इ. अ. ५) इति; तथा—“अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्वैरूपाणि यं नरम् । विशन्त्यनेन कल्पेन तैस्यापि मरणं ध्रुवम्” (इ. अ. ५) इति । एतदि यद्यव्यक्तलक्षणपूर्वरूपाभिप्रायेण वचनं स्यात्तदा सर्वज्वराणाम-

१ ‘प्रायेणमाशयसमुत्पत्त्येनामय इत्युच्यते’ इति पा० ।

१ ‘पूर्वरूपाण्युत्पत्तये’ इति पा० । २ अस्याग्रे ‘तथाऽपि’ इत्यर्थिकं पठ्यते हस्तलिखितपुस्तके । ३ ‘लिङ्गं लक्षणम्; अव्यक्तं नात्यव्यक्तम्; अत्र हेतुः—अव्यक्तात् अणुत्वाद, नत्वावरणा-दियोगादव्यक्तमित्यर्थः’ इति मधुकोटो । ४ “नक्षेत्रतत्त्वरूपं ज्वरा-वत्स्यात्मा व्यक्तं भवति, अत एवैवंभूतपूर्वरूपमभिप्रायेणैवारिष्टे वक्ष्यति’ इति पा० । ५ ‘स चासाध्यः प्रकीर्तितः’ इति पा० ।

साध्यत्वं स्यात्, यतः पूर्वरूपावस्थायामव्यक्तानि लक्षणानि ज्वरे जाते व्यक्तानि सर्वाणि सवेत्रैव भवन्ति; तस्मात् पूर्वरूपावस्थानि नित्यतः पूर्वरूपाभिप्रायेणैवैतद्वचनम् । अव्यक्तता च लक्षणानामभिप्रेत—यदल्पवैनास्फुटत्वम् । यत्तु पूर्वरूपं दोषद्वय-संमूर्च्छनावस्थानियतं तद् व्याधिमार्त्रस्य गमकं, न तद्दोषविशेषं गमयति । एतत्पूर्वरूपाभिप्रायेण च वाग्भटेऽप्युक्तं यत्—“प्राभूपं येन लक्ष्यते । उत्पित्तुरामयो दोषविशेषेणानिधितः” (वा. नि. अ. १) इति । यत्तु अव्यक्तलिङ्गं रूपं पूर्वरूपं, तद्दोषविशेषमपि व्याधेरगमयति, यदुक्तं हारीते—“इति पूर्वरूपमग्नानां ज्वराणां सामान्यतः, विशेषतस्तु जुम्भाज्जमर्दभूयिष्ठं हृदयोद्वेगि वातजम्” इत्यादि, तथा सुश्रुतेऽप्युक्तं—“सामान्यतो, विशेषात्तु जुम्भाऽऽस्यर्थं समीरणात् । पित्ताजयनयोर्दाहः कफावाताभिनन्दनम्” (सु. उ. अ. ३९) इति, एतद्वि पूर्वरूपं भाविज्वरलिङ्गमेवाव्यक्तमल्पत्वेनेति ज्ञेयम् । व्यक्ते हि ज्वरे वातादिजे जुम्भादयः पूर्वरूपापेक्षयाऽऽस्यर्थं भवन्ति । एवं पूर्वरूपद्वैविध्ये यत्र विशिष्टं पूर्वरूपमस्ति तत्र साक्षादेवाभिधीयते, यत्र विशिष्टं नास्ति तत्र लिङ्गमार्त्रं वक्ष्यति; तेनाव्यक्तान्येव लिङ्गानि पूर्वरूपमिति तत्र ज्ञातव्यम् ॥ ८ ॥

प्रादुर्भूतलक्षणं पुनर्लिङ्गम् । तत्र लिङ्गमाकृतिर्लक्षणं चिह्नं संस्थानं व्यञ्जनं रूपमित्यनर्थान्तरम् ॥ ९ ॥

लक्षणमाह—प्रादुर्भूतेत्यादि । उत्पन्नव्याधेः स्वरूपं, तथा वातायामपक्वादिविशेषणविशिष्टं व्याधिं निदानोपशयसंप्राप्तिव्यतिरिक्तं यद्दोषयति, तल्लिङ्गम् । अनेन च व्याधिप्रतियोगितं लिङ्गं यथा—ज्वरस्य संतापः, तथा अतिसरणमतीसारस्येत्यादि शृङ्खले; तथा वातादिकृत्तं च वातादिज्वरस्य विषमार्त्रमविसर्गित्वादि शृङ्खले; तथा आमपक्वजीर्णज्वरलक्षणादीनि विशिष्टव्याधिबोधकानि शृङ्खलन्ते; तथा उपद्रवाश्वासाध्यताद्यवस्थापन्नव्याधिबोधकत्वेन लक्षणान्येव । रिष्टं तु मरणस्य पूर्वरूपमेव । निदानादयस्तु यद्यप्युत्पन्नव्याधिगमका अपि भवन्ति, तथाऽपि पृथग्लक्षणानिर्देशात् ते इह लिङ्गशब्देनोच्यन्ते । व्यवहारार्थं तथा लक्षणार्थं च लिङ्गपर्यायानाह—तत्र लिङ्गमित्यादि । असिन्नार्थेऽनर्थान्तरमिति लिङ्गलक्षणेऽर्थेऽभिधेयेऽनर्थान्तरं, प्रकरणान्तरे त्वर्थान्तररेऽपि लिङ्गादयो भवन्ति; यथा—“श्लो लिङ्गं समर्पयेत्” (वि. अ. २) इत्यत्र शोफ उच्यते, तथा “संस्थानमाकृतिर्ज्ञेया सुषमा विषमा च या” (इ. अ. ७) ;

१ ‘अपिस्तुः सामग्रीसाकल्याणदुःखादेच्छुः, आसयो रोगः, दोष-विशेषेण वातादिजन्यासाधारणवेपश्वादिना, अनधिकितोऽसंबद्धः’ इति मधुकोशे । २ प्राभूपं द्विविधं सामान्यं, विशिष्टं च; सामान्यं तु दोषद्वयसंमूर्च्छनावस्थाजनितं, येन भाविज्वरालिङ्गव्याधिमार्त्रं प्रतीयते, ननु वातादिजनितत्वादिविशेषः; विशिष्टं पुनर्भाव्याधिलिङ्गानामव्यक्तत्वम् । अङ्गदत्तेन तु (वाग्भटव्याख्यायां) पूर्वरूपत्रैविध्यं दर्शितं—शारीरं, मानसं, शारीरमानसं च ।

तथा “लक्षणवच्चोदाहरणवच्च” (वि. अ. ८), तथा “तैल-सर्पिर्मयां व्यञ्जानानुपकल्पयेत्”, तथा “रूपस्य सत्त्वस्य च सन्ततिर्या” (शा. अ. २) इत्यादौ । ननु, यथेह ‘असि-न्नार्थे’ इत्युक्तं तथा हेतुव्याधिसंप्राप्तिपर्यायाभिधानेऽपि “असि-न्नार्थे” इति वक्तव्यम् ? । न, हेतुपर्यायाभिधाने तावत् ‘इह खलु’ इत्यनेनैव तदर्थं उक्त एव, संप्राप्तिपर्यायकथने च व्याधेरिति पदेनैव ‘असिन्नार्थे’ इतिपदसार्था लभ्यत एव, गदपयोधेषु तु नार्थान्तरता प्रायो दृश्यते, तेन तत्र ‘असिन्नार्थे’ इति न कृतम् । अयं चाचार्याभिप्रायो यत्—यत्रान्यार्थां शब्दस्य पश्यति, तत्रैव ‘असिन्नार्थे’ इति करोति, यथा—‘समवेतानां पुनर्दोषाणामंशांशविकल्पो विकल्पोऽसिन्नार्थे’ इति । विकल्प-शब्दो ह्ययमन्यत्रापि वर्तते, यथा—“अन्यैश्च विकल्पैर्विकल्पितानां” (वि. अ. १), तथा “विकल्पो न त्वसाध्यानां” (सू. अ. १०) इत्यादि । ननु पूर्वरूपोपशयोः किमिति पर्यायानभिधानम् ? । ब्रूमः—पूर्वरूपस्य तावत् पर्यायाभिधानं यदेव रूपस्य तदेव; यतः, रूपादय एव हि पूर्वरूपशब्द-युक्ताः पूर्वरूपपर्याया भवन्ति; उपशयस्तु चिकित्सा, तस्यास्तु पर्यायाध्विकित्सित एव स्वाधिकारत्वेन वक्तव्या इति नेह पुनरुक्ताः ॥ ९ ॥

उपशयः पुनर्हेतुव्याधिविपरीतानां विपरीतार्थकारिणां चौपधाहारविहाराणामुपयोगः सुखानुबन्धः ॥ १० ॥

उपशयमाह—उपशय इत्यादि । उपशयनमुपशयः सुखानुबन्ध इत्यर्थः । हेतुना, तथा व्याधिना, तथा हेतुव्याधिम्यां च विपरीता हेतुव्याधिविपरीताः; तेषामौषधाहारविहारानां, तथा हेतुव्याधिविपरीतार्थकारिणां चौपधाक्षविहारानां; सुखानुबन्ध इति सुखरूपोऽनुबन्धः, अनुबन्धश्च सुखकारणमित्यर्थः । अयं चौपशयो गूढलिङ्गे च व्याधौ ज्ञानोपायो भवति । यदुक्तं—“गूढलिङ्गं व्याधिसुपशयानुपशयाभ्यां परीक्षेत” (वि. अ. ४) इति; उक्तं च त्रिशोधीये—“क्षोहोष्णमर्दनाभ्यां च प्रणश्येत् स च वातिकः” (सू. अ. १८) । अत्र च विपरीतार्थकारि तदेवोच्यते यद्विपरीततयाऽऽपाततः प्रतीयमानं विपरीतस्यार्थं प्रशमलक्षणं करोति । अत्रोदाहरणानि लिख्यन्ते—हेतुविपरीतमौषधं यथा—शीतकफजे ज्वरे शुष्क्याद्युष्णं मेघजं, हेतुविपरीतमन्नं यथा—श्रमानिलजे ज्वरे रसौदनः, हेतुविपरीतो विहारो यथा—दिव्यास्त्रोत्थकफे रात्रौ जागरणं, व्याधिविपरीतमौषधं यथा—अतीसारे स्तम्भनं पाठादि, व्याधिविपरीतमन्नं यथा—अतीसारे स्तम्भनं मसूरादि, व्याधिविपरीतो विहारो यथा—उदावर्तं प्रवाहणं, हेतुव्याधिविपरीतमौषधं यथा—वातशोथे वातहरे शोथहरे च दशमूलं, हेतुव्याधिविपरीतमन्नं यथा—शीतोत्थज्वरे उष्णा ज्वरघ्नी च

यवागूः, हेतुव्याधिविपरीतो विहारो यथा—क्षिप्रधदिवास्प्रजायां तन्त्रायां रुक्मं तन्त्राविपरीतं च रात्रिजागरणं, हेतुविपरीतार्थकार्यौषधं यथा—पित्तप्रधाने पथ्यमाने शोथे पित्तकर उष्ण उपनाहः, हेतुविपरीतार्थकार्यं यथा—पथ्यमाने पित्तप्रधाने शोथे विदाहश्च, हेतुविपरीतार्थकारी विहारो यथा—वातोन्मादे संप्राप्तं, व्याधिविपरीतार्थकार्यौषधं यथा—छर्द्या वमनकारकं मदनफलादिः व्याधिविपरीतार्थकार्यं यथा—अतीसारे विरेककारकं क्षीरं, उक्तं हि—“बहुदोषस्य वीसामैः संप्राणस्य न तिष्ठति । पैक्तिको यद्यतीसारः पयसा तं विरेचयेत्” (चि. अ. १९) इति; व्याधिविपरीतार्थकारी विहारो यथा—छर्द्या वमनसाध्यायां वमनार्थं प्रवाहणं; हेतुव्याधिविपरीतार्थकार्यौषधं यथा—अग्निना इष्टेऽनुगुणिना लेपः, उष्णं हि हेतावमौ व्याधौ च दाहेऽनुगुणं प्रतिभाति; हेतुव्याधिविपरीतार्थकार्यं यथा—मध्यापानोत्थे मदास्यये मदकारकं मयं; हेतुव्याधिविपरीतार्थकारी विहारो यथा—व्यायामजनितसंभूतवाते जलप्रतरणादिरूपो व्यायामः, अयं हेतौ व्यायामे व्याधौ च संभूतवातेऽनुगुणः प्रतिभाति । ननुपशयवदनुपशयोऽपि व्याधिपरीक्षकोऽस्ति, उच्यते च—“गूढलिङ्गं व्याधिसुपशयानुपशयाभ्यां परीक्षेत” (वि. अ. ४), तथा चारभटेऽप्युक्तं,—“विपरीतोऽनुपशयः स ह्यसात्म्यमिति स्मृतः” (वा. नि. अ. १) इति; सत्यमस्ति च, परं निदानग्रहणैव गृहीतत्वाच्च पृथगुच्यते; अनुपशयोऽपि हेतुसंवेद्यैव भवति ॥ १० ॥

संप्राप्तिर्जातिरागतिरित्यनर्थान्तरं व्याधेः ॥ ११ ॥

यद्यपि संप्राप्त्यनन्तरं लिङ्गप्रादुर्भावः, तथाऽपि संप्राप्तेर्व्याधिनिरूपणं प्रत्यक्षप्रयोजनत्वाच्चेवतः संप्राप्तिमाह—संप्राप्तिरित्यादि । जातिः जन्मः; संप्राप्त्यागतिजातिशब्दयोऽर्थोऽभिधीयते सा व्याधेः संप्राप्तिरित्यर्थः । अतः)त्रैके व्याधिजन्ममात्रमन्त्यकारणव्यापारजन्यं संप्राप्तिमाहुः । इयं च संप्राप्तिर्यद्यपि निदानादिवद् व्याधिवोधिका न भवति, तथाऽपि नातुल्यस्य व्याधेरौषधं भवतीति कृत्वा उपपत्त्युपपलम्भकत्वं वर्णयन्ति । एतन्नाम न मन्यन्ते, यतो नैवं सति संप्राप्तिः कश्चिद्विशेषो व्याधेरधिगम्यते । न चायं नियमः—यदुत्पन्न एव परं व्याधिरुपलभ्यते, यतो निदानपूर्वरूपाभ्यामनुल्लङ्घ्योऽपि व्याधिर्भावित्वेन बुध्यते । तस्माद् व्याधिजनकदोषव्यापारविशेषतुक्तं व्याधिजन्येह संप्राप्तिशब्देन वाच्यम्, अत एव पर्याये ‘आगतिः’ इत्युक्तम् । आगतिर्हि उत्पादकारणस्य व्याधिजननपर्यन्तं गमनम् । इयं च संप्राप्तिर्व्याधिविशेषं बोधयत्येव । यथा ज्वरे—“स यदा प्रकुपितः प्रविक्ष्यामाशयम्” इत्यारभ्य ‘तदा ज्वरमभिनिर्वैयति’ इत्यन्तेन या संप्राप्तिरुच्यते, तथा ज्वरस्यामाशयदूषकत्वाभ्युपपातकलरसदूषकत्वादयो धर्माः प्रतीयन्ते । न च वाच्यं—दोषाणामयमाशयदूषकत्वादि-

धर्मैः, ततश्च कारणधर्माणां निदानग्रहणेनैव ग्रहणं भवतीति; यतः, कारणधर्मोऽप्ययं व्याधिजनकदोषव्यापाररूपः संप्राप्तिशब्देन विशेषबोधनार्थं पृथक् कृतोच्यते; यथा—लिङ्गत्वाविशेषेऽपि भाविव्याधिवोधकत्वविशेषात्, पूर्वरूपं पृथगुच्यते, अत एव चारभटेऽप्येवमेव संप्राप्तिरुपलक्षणमुक्तं—“यथा गृहेन दोषेण यथा चातुर्विपत्ता । निर्घृतिरामयस्यौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः” (वा. नि. अ. १) इति ॥ ११ ॥

सा संख्याप्राधान्यविधिविकल्पबलकालविशेषैर्भिद्यते ॥ (१) ॥

संप्रति संप्राप्तेः प्रतिव्याधिव्यक्तिभिन्नायाः सर्वत्र व्याधौ तत्प्रयोजनाभावाच्च भेदो वक्तव्यः, यस्तुपयुक्तो भवति संप्राप्तिविशेषस्तमभिधास्यसेव, “स यदा प्रकुपितः प्रविक्ष्यामाशयम्” इत्यादिना ग्रन्थेन; अतः सर्वसंप्राप्त्यनभिधानाभ्युपपातदोषपरिहारार्थं सर्वव्याप्तिसाधारणान् संप्राप्तिभेदानाह—सा संख्येत्यादि । —सा संप्राप्तिः संख्यादिभिर्भियते इति संख्यादिभिर्निवृत्तौ व्याधौ भिन्ना भवतीत्यर्थः; यतो न भिन्नानां भावानामभिज्ञोत्पत्तिर्भवति, किन्तार्हि भिन्नैव भवति; यद्यपि च प्रतिव्याधि व्यक्ताऽपि संप्राप्तिर्भिन्नैव भवति, तथाऽपि स भेदः संप्राप्तिरेह प्रयोजनाभावाच्चोच्यते; यतः, संख्याप्राधान्यविधिरुपलब्धत्वात् ज्वरव्यक्तिषु एकरूपनिदानलिङ्गविक्रितिसाधु मेदप्रतिपादने न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, संख्यादिभिर्ने तु ज्वरादौ निदानलिङ्गविक्रितिसाधेदोऽस्ति, अतः संख्यादिमेदजनकायाः संप्राप्तिर्मेदकथनमुचितमेव ॥ (१) ॥

संख्या तावद्यथा—अष्टौ ज्वराः, पञ्च गुल्माः, सप्त कुष्ठान्येवमादिः ॥ (२) ॥

संख्यामेदमुदाहरति—संख्या तावदित्यादि । यद्यपि प्राधान्यादिमेदभिर्नेऽपि व्याधौ संख्याभेदोऽस्त्येव, तथाऽपीह यैव शास्त्रसिद्धा अष्टौद्वीयादिप्रतिपादिता संख्या सैव संख्याशब्देन प्राप्ता । अत एवाष्टौ ज्वरा इत्यभिधाय द्विविधं शोणितपित्तमिति कमात् प्राप्तं रूपपित्तं नोदाहृतं; यतः, द्विविधत्वं हि रक्तपित्तस्य विधिभेदे प्रविशति न संख्यायां, “द्विविधं शोणितपित्तम्” इति विशिष्टशब्देनैवोक्तात् ॥ (२) ॥

प्राधान्यं पुनर्दोषाणां तरतमाभ्यामुपलभ्यते । तत्र द्वयोस्तरः, त्रिषु तम इति ॥ (३) ॥

प्राधान्यं पुनरित्यादौ तरतमाभ्यामिति तरतमशब्दाभिधेयाभ्यां वृद्धिभ्याम् । तरतमशब्दोर्विधं विभजते—द्वयो-रित्यादि ।—द्वयोस्तर इति द्वयोर्दोषयोर्द्वयोस्तरप्रयोगो भवति—बृद्धतर इति । एवं त्रिषु तम इति त्रिषु दोषेषु

१ ‘क्षिप्रधदिवास्प्रजायां’ इति पा० । २ ‘जागरणं’ इति पा० ।

३ ‘दोषाणामयं ज्वरे आमाशयदूषकत्वादिधर्मैः’ इति पा० ।

१ ‘येन प्रकारेण गृहेः कुपितो वाताभ्यन्तरो दोषो यथागृहस्तेन यथागृहेन दोषेण, यथाचातुर्विपत्ता देहमनुपावता सन्निवेशविशेषेण गच्छता, प्रत्यामयं वा निर्घृतिरामयस्यैव इति यावद्विदिष्टा, सा संप्राप्तिः’ इति चारभटेऽप्युक्तम् ॥

वृद्धेषु ससु तमप्रयोगो भवति—वृद्धतम इति । तदेवं द्वन्द्वारब्धे विकारेऽन्यतरदोषस्य तरशब्दलक्षितेन प्राधान्येन संप्राप्तिर्भवति, तथा त्रिदोषारब्धे विकारे तमशब्दलक्षितान्यतमदोषप्राधान्यात् संप्राप्तिर्भवति, इत्युक्तं भवति ॥ (३) ॥

विधिर्नाम—द्विविधा व्याधयो निजागन्तुभेदेन, त्रिविधास्त्रिदोषभेदेन, चतुर्विधाः साध्यासाध्यमृदुदारुणभेदेन ॥ (४) ॥

संप्राप्तिभेदं क्रमागतं विधिमाह—विधिर्नाम द्विविधा व्याधयो निजागन्तुभेदेनेत्यादिना । विधिरिति विधिकृत इत्यर्थः । तेन द्विविधत्वादयो भेदा यतो भवन्ति स विधिः; विधिश्च प्रकारो भेद इत्यर्थः । साध्यासाध्यमृदुदारुणभेदेनेति साध्यासाध्यगतेन मृदुदारुणभेदेन; तेन, मृदुसाध्यं सुखसाध्यं, दारुणसाध्यं कृच्छ्रसाध्यं रोहिणीबलयादि, तथा मृदुसाध्यं यार्घ्यं, दारुणसाध्यं प्रत्याख्येयमिति भेदचतुष्टयम् । यद्यपि च संख्याप्राधान्यादिकृतोऽपि व्याधिर्विधिभेदो भवत्येव, तथाऽपि संख्यादिभेदानां स्वसंशयैव गृहीतत्वाद्गोबलीवर्दन्यायात् संख्याचगृहीते व्याधिप्रकारेऽयं विधिशब्दो वर्तनीयः ॥ (४) ॥

समवेतानां पुनर्दोषाणामंशांशबलविकल्पो विकल्पोऽस्मिन्नर्थे ॥ (५) ॥

क्रमागतं विकल्पमाह—समवेतानामित्यादि ।—समवेतानामिति सर्वेषां; तेन, एकशो द्विशो मिलितानां च दोषाणां ग्रहणम् । अंशमंशं प्रति बलमंशांशबलं, तस्य विकल्प उत्कर्षापकर्षरूपोऽंशांशबलविकल्पः; एवंभूतो दोषाणामंशांशबलविकल्पोऽस्मिन्नर्थे इति अस्मिन् प्रकरणे विकल्प उच्यते । प्रकरणान्तरे तु विकल्पशब्देन भेदमात्रमुच्यते; यथा—“विकल्पो न त्वसाध्यानां” (सू. अ. १०) इत्यादाविति भावः । तत्र दोषाणामंशांशविकल्पो यथा—वाते प्रकृतिपितेऽपि कदाचिद्वातस्य शीतांशो बलवान् भवति, कदाचिद्वृक्षांशः, कदाचिद्वृक्षशः, कदाचिद्वृक्षशः इत्यादि; एवं पित्तकफयोरप्युदाहायोऽंशांशविकल्पः; अयं चांशांशबलविकल्पो दोषाणां शीतादिगुणोद्भूतहेतुभेदाद्भवति ॥ (५) ॥

बलकालविशेषः पुनर्व्याधीनामृत्वहोरात्राहारकालविधिविनियतो भवति ॥ १२ ॥

बलकालविशेषमाह—बलेत्यादि ।—बलस्य कालो बलकालः, तस्य विशेषो वसन्तपूर्वाह्णदिवलकालविशेषः । ऋतवशाहोरात्राहारयोः कालश्च ऋत्वहोरात्राहारकालः, तेषां भेदो विधिः, तत्र विशेषेण नियतो बलकालविशेषः ऋत्वहोरात्राहारकालविधिविनियतः; तत्र ऋतुविनियतो बलकालविशेषो यथा—श्लेष्मज्वरस्य वसन्तः, अहोरात्रविनियतो यथा—श्लेष्मज्वरस्य पूर्वाह्णः प्रदोषश्च, आहारविनियतो यथा—श्लेष्मज्वरस्य भुक्तमात्रकालः, एवमाद्युभेयम् । केचित्तु विधिशब्देन पूर्वकृतं कर्म ब्रुवते,

१ ‘पृथक् समवेतानां च’ इति पा० ।

तत्रापि कर्मनियतो बलकालविशेषः पच्यमानकर्मकाल एव ज्ञेयः । एषु च बलकालेषु यद्यपि व्याधेरभूतप्रादुर्भावस्या संप्राप्तिर्भवति, तथाऽपि व्याधिसन्ताने तत्कालं व्याख्यतौ संप्राप्तिर्भिन्नैव भवतीति मन्तव्यम् । इयं च कालविशेषप्राप्त्या बलव्याधिजनिका संप्राप्तिर्विधिविशेषो स्फुटमेव बोधयति । यतः पूर्वाह्णे बलसंप्राप्त्या ज्वरस्य कफजत्वमुच्यते, मध्याह्ने च बलप्राप्त्या पित्तजत्वमित्यादि । इह च संप्राप्तेरेव विशेषाः संख्यादिकृता उक्ताः, न तु निदानादीनां विशेषाः; यतो निदानादिविशेषाः प्रतिव्याधिविषयमाणभेदेनैवोपयुक्ताः । यतो यादृग् ज्वरे निदानं न तादृग् रक्तपित्तं; ये च पूर्वरूपादिविशेषा ज्वरे, न ते रक्तपित्तादौ, किंतु मिश्रजातीयौ एव । स च भेदो निदानादीनां व्याधिभेदगमकत्वेनोपयुक्तो व्याधिभेदकथन एव वक्तव्यः । संप्राप्तेस्तु संख्यादिभेदः सर्वव्याधिष्वेकजातीयत्वेन न विशेषगमक इति इहैव सर्वव्याधिनिदाने कथ्यते; निदानादिविशेषास्तु प्रतिव्याधिविशिष्टत्वेन मेह प्रपञ्चेनोच्यन्ते । अत एव चात्रैवाध्याये संप्राप्तिः सामान्याभिधानेनैवोक्तत्वात् संप्राप्तिं परिलज्ज निदानादिविशेषं प्रतिजानीते—तस्य निदानपूर्वरूपलिङ्गोपशयविशेषाननुव्याख्यास्याम इति ॥ १२ ॥

तस्माद्व्याधीन् भिषगुणुपहतसत्त्वबुद्धिर्हेत्वादिभिर्भावैर्यथावदनुबुद्धयेत् ॥ १३ ॥

यस्मादिमे निदानादय उक्तेन न्यायेन व्याधिपरीक्षायासुपयुक्ताः, तस्माद्व्याधीन् भिषग् हेत्वादिभिः परीक्षेतेति योजना । न च वाच्यं यन्—निदानादीनां मध्ये चेदन्त्यतैरेनापि व्याधिपरिच्छेदं कर्तुं समर्थस्तद् किं पक्षकामिधानेनेति; यतो शबन्तो ज्ञानोपाया व्याधीनां ते सर्वे एवोपदर्शनीयाः । तत्र यो निदानं विस्मृतवान्, तस्य पूर्वरूपादिमिव्याधिः परीक्ष्यते; तथा यत्र च पूर्वरूपादयो विस्मृताः संदिग्धा वा, तत्रोपशयेन परीक्षा भवति; एवं कफजत्वसंदेहे ज्वरस्य संप्राप्तिरपि पूर्वाह्णे भुक्तमात्रे वा भवन्ती कफजत्वं गमयतीत्यादि प्रयोजनमनुसरणीयम् । तथा पूर्वरूपेणापि लिङ्गसामान्यनिश्चय उक्तः; यदुक्तं—“हारिद्रव्यं रुधिरं च मूत्रं विना प्रमेहस्य हि पूर्वरूपैः । यो मूत्रयेतं न वदेत् प्रमेहं रक्तस्य पित्तस्य हि स प्रकोपः” (चि. अ. ६) इति । तथा लिङ्गनिश्चितेऽपि व्याधौ पूर्वरूपेणासाध्यत्वमुक्तं, यथा—“पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्राया । यं विशन्ति विशलेनं मृदुज्वरपुरःसरः” (ई. अ. ५) इति । तस्माच्चिदानादिपक्षकमभिधातव्यमेव । ननु, लिङ्गेन व्याधिः परीक्षणीय इति वचनाल्लिङ्गव्यतिरिक्तो व्याधिरित्युक्तं भवति; तत्र च न लिङ्गसमुदायव्यतिरिक्तो व्याधिरुपलभ्यते, विषमारम्भविषांसित्वादयो हि संतापसहिता ज्वराः, तथा प्रतिदयायकासाद्येका-

१ ‘पूर्वरूपोपशयविशेषा’ इति पा० । २ ‘निदानादिविशेषाभिधानं, तत्प्रतिजानीते’ इति पा० । ३ ‘अन्यतमेनापि व्याधिं परिच्छेदं समर्थः’ इति पा० । ४ ‘भवतीति’ इति पा० । ५ ‘सामान्यो लिङ्गनिश्चयः’ इति पा० ।

दशरूपमेक एव यक्ष्मा । नैवं, लिङ्गत्वेन शब्दे प्रतिपादितानां तदतिरिक्तव्याप्यभावे लिङ्गत्वानुपपत्तेः, वचनं हि—“विषमारम्भमूलैश्च ज्वर एको निरुच्यते” (नि. अ. ८) इति । विकारश्चेह दोषद्वयमेकविशेषो ज्वरादिशब्देनोच्यते । स च दोषद्वयविशेषात्मा ज्वरोऽप्युच्यते दोषद्वयवैषम्यविशेषेभ्योऽर्थान्तरमेव । न च वाच्यं ज्वरलिङ्गावयवमूलैर्दुर्लभधातुवैषम्यविशेषमेकको ज्वरोऽस्तु, अलं तदतिरिक्तज्वरकल्पना, लिङ्गलिङ्गिभावश्च समुदायसमुदायिभेदाद्भवित्यतीति; यत एवमप्युच्यते ज्वरमूलैर्दुर्लभधातुवैषम्यविशेषो ज्वररूपोऽवयवीति भिन्न एव वक्तव्यः; जङ्घाबाहुशिरोन्तराध्यवयवानतिरिक्तमेव शरीरमवयविरूपम् । दुःखमेव व्याधिरिति पूर्वमेव पराकृतं, तेन दुःखरूपत्वाद्यवयवविवर्त्तनं संभवतीति न वाच्यम् । लिङ्गानि तु स्वरूपेण व्याधयो भवन्ति, ते च बोद्धव्यव्याप्यपेक्षया लिङ्गानि भवन्ति । तदुक्तं—“व्याधयस्ते तदापेक्षे तु लिङ्गानिष्टानि नामयाः” (नि. अ. ८) इति । लिङ्गलिङ्गिभावश्च जिज्ञासावशाद्भवति । यद्वक्ष्यति—“विषमारम्भमूलानां लिङ्गमेकं ज्वरो मतः । विषमारम्भमूलैश्च ज्वर एको निरुच्यते” (नि. अ. ८) इति । अस्य चार्थमप्यारनिदाने प्रकरणागतं व्याख्यास्यामः । तस्मात् सुस्थितं व्याधिगमकत्वं निदानादिपञ्चकस्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

इत्यर्थसंग्रहो निदानस्थानस्योद्दिष्टो भवति । तं विस्तरेणोपदिशन्तो भूयस्तरमतोऽनुव्याख्यास्यामः ॥ १४ ॥

इतीत्यादौ इति परिसमाप्तौ । निदानस्थानस्येति सर्वव्याधिनदानस्य । अर्थसंग्रह इत्यनेनैव संक्षेपार्थाभिधाने लब्धे उद्दिष्ट इति संक्षेपार्थाभिधानेपदकरणेन संक्षेपस्यापि संक्षेपाभिधानमेतदिति दर्शयति । तस्मिन् सामान्यनिदानोद्देशम्, अतो निदानोद्देशमात्रतो भूयस्तरमुपदिशन्तो विस्तरेण व्याख्यास्याम इति योजना । तेनैतदतिरिक्तपञ्चकथनापेक्षया प्रपञ्चकथनमेवेह विस्तारशब्दाश्च इति दर्शयति; तेन निदानादीनां यावद्विस्तारकथनमुत्तरप्रोपपन्नं भवति ॥ १४ ॥

तत्र प्रथमत एव तावदाद्यल्लोभाभिद्रोहकोपप्रभवानष्टौ व्याधीर्निदानपूर्वकं क्रमेण व्याख्यास्यामः, तथा सूत्रसंग्रहमात्रं चिकित्सायाः । चिकित्सिते तु चोत्तरकालं यथोपचितविकाराननुव्याख्यास्यामः ॥ १५ ॥

तत्रेत्यादिना ज्वराद्यष्टविधरोगस्य निदानस्थाने कथनं प्रतिजानीते । प्रथमत एव तावदित्यनेन पञ्चाधिकित्साभिधेयानर्शः प्रयुज्यते सूचयति । आद्यभित्त्यनेन आदौ दक्षाध्वरोद्धंसे उत्पन्ना ये तेषामिह कथनं दर्शयति । यद्यपि च राजयक्ष्मा पृथगेवोत्पन्नः, वचनं हि—“अतिव्याध्यात् पुनर्नक्षत्रराजस्य यक्ष्मा”

(नि. अ. ८) इति, तथाऽप्यस्य प्राधान्यादिहाभिधानम् । यद्यपि च दक्षाध्वरोद्धंसेऽज्ञातानपसाराणान्ताभिधाय पृथगुत्पन्नस्य यक्ष्मणोऽभिधानमुचितं, तथाऽप्युन्मादापसारायोरानुत्पत्तेन बोधमप्यभिधानान्तरेऽभिधानम् । लोभाभिद्रोहप्रभवानित्यनेन जनपदोद्धंसनीये “प्रागपि चाधर्माद्वे न रोगोत्पत्तिरभूत्” (वि. अ. ३) इत्यनेन वक्ष्यमाणानां ज्वरादीनां लोभाभिद्रोहजन्यतां दर्शयति, अनेनाधर्मजन्यत्वं ज्वरादीनामुक्तं भवति । निदानपूर्वेणेति निदानप्रथमेन । क्रमेणेति रोगसामान्योक्तिनिदानपूर्वरूपरूपोपशयसंप्रतिरूपेण । अयं च क्रमः क्वचित् प्रयोजनवशाद्भाव्यते; यथाऽत्रैव ज्वरेऽपि हि रूपमभिधाय पूर्वरूपमभिधातव्यम् । क्रमभेदप्रयोजनं चेह यत्—रूपाण्यत्र प्रतिज्वरमभिधातव्यानि, न तु प्राप्नोष्यति प्रतिज्वरमभिधातव्यानि; तेन सर्वसाधारणत्वात् सर्वमभिधाय प्राप्नोष्यति सामान्यमभिधातव्यम् । तथा, सूत्रसंग्रहमात्रं चिकित्साया व्याख्यास्याम इति संबन्धः । निदाने च चिकित्साभिधानप्रयोजनं प्रागेवोक्तम् । सूत्रमिति कृत्वा यत् संग्रहमिति करोति तेन सूत्रस्यापि संक्षेपेणाभिधानं दर्शयति; तथा चिकित्सासूत्रमपीह किञ्चिन्न वक्तव्यं, यथा—लङ्घनकालयवाग्वादयः । चिकित्सितेभ्यस्त्यनेनैव चोत्तरकालत्वे लब्धे पुनरुत्तरकालमिति वचनं चिकित्सितस्थानेऽपि ज्वराद्यभिधानोत्तरकालमेव यथोपचितविकाराणां निदानादिकथनं दर्शयति । यथोपचितमिति ये ये उपचिता विकाराः शोधादौः प्रवृत्तयस्ताम् । किंवा, “यथाचितम्” इति पाठः, तत्रापि यथाप्रधानमित्यर्थ उज्जये । चिकित्सिते च विकाराणां निदानाद्यभिधानं निदानादिनाऽव्यवधानेन प्रतीते विषये चिकित्सा सम्यक् प्रतीयत इत्यभिप्रायेण । अत एव च ज्वरादीनामपि पुनर्निदानाद्यभिधास्यति, इह तु ज्वरादीनां निदानाद्यभिधानं बहुवक्तव्यत्वेन स्थानभेदं कृत्वा कृतम् । स्थानभेदकरणेन च चिकित्सावदायुर्वेदे निदानस्यापि ज्ञेयत्वेन प्राधान्यं दर्शयति ॥ १५ ॥

इह खलु ज्वर एवादौ विकाराणामुपदिश्यते, तत्प्रथमत्वाच्छारीराणाम् ॥ १६ ॥

इह खल्विति अष्टविधव्याधिनदाने वक्तव्ये । शारीराणामित्यनेन कैमक्रोधादिमानसं रोगं प्रति न ज्वरस्य प्रथमत्वमिति दर्शयति ॥ १६ ॥

अथ खल्वष्टाभ्यः कारणेभ्यो ज्वरः संजायते मनुष्याणां; तद्यथा—वातात्, पित्तात्, कफात्, वातपित्ताभ्यां, वातकफाभ्यां, पित्तकफाभ्यां, वातपित्तकफेभ्यः, आगन्तोरेष्टमात् कारणात् ॥ १७ ॥

ज्वरस्य निरूपणीयस्य कारणकृतं भेदमाह—अथेत्यादि । एतच्च कारणं वातादि सन्निकृष्टम् । मनुष्याणामिति वचनेन

१ “चिकित्सितं चोत्तरकालं यथोद्दिष्टं विकाराणाम्” इति पा० ।

२ “यथाचितं”, “यथाचितं”, “यथोद्दिष्टं” इति च पाठान्तराणि ।

१ “रूपमभिधाय सामान्यं प्राप्नोष्यमभिधातव्यं” इति पा० ।

२ “कामक्रोधादिमनःसंयोगं प्रति” इति पा० ।

मोगजवाकुन्यादीनां नावदयमिदं ज्वराष्टवमनुगामीति दर्शयति; तथाहि—हृस्वादीनां पाकलादयो नाष्टविधाः प्रतिपाद्यन्ते । आगन्तोरेति वक्तव्ये अष्टमादिति वचनमागन्तोरेभिधातादिचतुष्कारणभेदेऽप्येकत्वोपदर्शनार्थम् । आगन्तुर्हि कारणमेदोत्पन्नोऽप्येकरूप एव, यत् आगन्तुः सर्वो व्यापारमेव भवति; यस्तु तत्र, “कामशोकभयाद्वायुः” (चि. अ. ३) इत्यादिना भेदो वक्तव्यः, स वातादिकृत एवेति भावः ॥ १७ ॥

तस्य निदानपूर्वरूपलिङ्गोपशयविशेषाननुव्याख्यास्यामः ॥ १८ ॥

तस्येत्यादौ तस्येति ज्वरस्य । विशेषानिति निदानादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । निदानादिविशेषाश्चेह रोगान्तररूपपित्ताद्यपेक्षया तथा परस्परं वातादिज्वरापेक्षया च यथासंभवं बोद्धव्याः । तेन पूर्वरूपविशेष इह रक्तपित्तादिपूर्वरूपापेक्षया बोद्धव्यः, पूर्वरूपस्य विशेषेणानभिधानात् । उपशयविशेषानभिधानं च निदानविशेषाभिधानादेव लभ्यते, यतो निदानविपर्ययोणोपशयमभिधास्यति । पूर्वरूपं चेह विशिष्टमव्यक्तलिङ्गविशेषरूपमेव ज्ञेयम् । संप्राप्तेस्तु वक्ष्यमाणया इहाप्रतिज्ञानं, तस्याः सर्वरोगे संप्राप्तिभेदाभिधानेन च कथितत्वात्, तथा निदानादिवत् संप्राप्तिव्याधिबोधनं प्रत्यप्रधानत्वाच्च; यश्च संप्राप्तिभेदोऽभिधातव्यः स सर्वरोगसाधारण एव; मेदस्तु तस्या वातादिवोषमात्रकृत एव, वातादिभेदश्च निदानभेद एव । अन्ये तु शुब्धते—संप्राप्तिं नाभिधास्यत्येवायं, यदेतत् ‘स यदा प्रकुपितः’ इत्याद्यभिधास्यति, तस्मिन्निदानरूपवातादिधर्मकथनमिति कृत्वा निदानान्तरगतमेव ॥ १८ ॥

रूक्षलघुशरीरतवमनविरचनास्थापनशिरोविरचनातियोगव्यायामवेगसंधारणानशानाभिघातव्यवायोद्वेगशोकशोणिततपिपैकजागरणविषमशरीरन्यासेभ्योऽस्तिसेवितेभ्यो वायुः प्रकोपमापद्यते ॥ १९ ॥

रूक्षेत्यादि । वातप्रकोपणं प्रति रूक्षस्य प्रधानत्वेनाग्निऽभिधानं, रूक्षो हि युगो वातशुण्डे प्रधानम् । आस्थापनं यद्यपि वातहरसुकम्—“आस्थापनानुवासनं तु खलु सर्वोपक्रमेभ्यो वातविकारेषु प्रधानम्” (सू. अ. २०) इति वचनात्, तथाऽपि पिडास्थापनस्यातियोगो वातहेतुरेव एवेति न दोषः । वचनं हि—“उल्लेशाग्निवधौ ज्ञेहाग्निरूहात् पचनाद्भयम्” (सि. अ. ४) इति । निरूहश्चानुवासनं कृत्वा युक्त एव, मात्राकृतश्च साधारणवातहर इति सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

स यदा प्रकुपितः प्रविश्यमाशयमूष्मणा सह मिश्रीभूयाद्यमाहारपरिणामधातुं रसनामानमन्ववेत्य रसस्वेदवहानि स्रोतांसि पिधायाग्निमुपहृत्य

१ ‘निदानपूर्वरूपलिङ्गोपशयसंप्राप्तिविशेषाननुव्याख्यास्यामः’

इति पा० । २ ‘संप्राप्तिभेदाभिधानेनैव’ इति पा० । ३ ‘सर्वज्वरसाधारणः’ इति पा० । ४ ‘अनुवासनयुक्त एव’ इति पा० ।

५ ‘प्रविश्यामाशयमूष्मणः स्थानमूष्मणा सह’ इति पा० ।

पक्वस्थानादूष्माणं वह्निर्निरस्य केवलं शरीरमनुप्रपद्यते, तदा ज्वरमभिनिर्वर्तयति ॥ २० ॥

स यदेत्यादिना संप्राप्तिमाह । यदेति वचनावेवंकुपितोऽपि वायुर्यदाऽऽमाशयप्रवेशादिसंप्राप्तियुक्तो भवति तदैव ज्वरं करोति, नाप्येदेति दर्शयति । प्रविश्यामाशयमित्यनेन ज्वरकर्तुर्दोषस्यामाशयवृक्षकत्वं दर्शयति । अत एव सर्वज्वरेष्वामाशयविशुद्धयर्थं लङ्घनमुत्सर्गतो वदन्ति । यद्यपि चामाशयप्रवेशादेवोष्माणोऽपि मिश्रवं लभ्यत एव, यत् आमाशय एव वह्निस्थानं, “नामिस्त्रनान्तरं जन्तोरोमाशय इति स्मृतः” (चि. अ. २) इति वचनात्, तथाऽपि वह्निस्थानस्यामाशयेकदेशत्वेनामाशयप्रवेशेऽपि नावश्यं ग्रहीरूपवह्निस्थानदुष्टिविशेषेण लभ्यत इति; अत एवोक्तम्—ऊष्मणा सह मिश्रीभूयेति । रसनामानमित्युच्यमाने आहाररसेऽपि मधुररसादौ प्रसक्तिः स्यात्, अत उक्तम्—आहारपरिणामधातुमिति; आहारपरिणामभवो धातुराहारपरिणामधातुः, तमिति । आहारपरिणामधातुत्वं च परम्परया रक्तादिष्वप्यस्तीत्याह—आद्यमिति; प्रथममित्यर्थः । रसमिति वक्तव्ये रसनामानमिति यत् करोति तेन रसतीति रस इति व्युत्पत्तिमात्रेण रक्तादिषु रससंज्ञां निषेधयति, यत्रैव रससंज्ञा रूढा तं ग्राहयति; एवमन्यत्रापि च यत् पक्वमधिकार्थमिह प्रतीयते तत् स्पष्टार्थमेव, यत्किंविधविशुद्धिद्विहितमेव विस्पष्टार्थं तच्च युज्यते । अन्विति यथोक्तमेण । अथेलेति गत्वा । पिधायेति अवश्यम् । पक्वस्थानात् पाचकार्मिस्थानात् । ऊष्माणमिति पाचकवह्निम् । वह्निरिति पक्वस्थानव्यतिरिक्तशरीरे । यद्यपि चोष्माणं निरलेति वचनादेव पक्वस्थानादिति लभ्यते, तथाऽपि पक्वस्थानादिति वचनेन पक्वस्थानात् कृत्स्नस्य वह्नेर्निरसनं दर्शयति, ईह चोष्माब्देन पाचकार्मि व्यपदिशत् पाचकस्य वह्नेरूपत्वं दर्शयति, बाह्यवह्निदृष्टाज्वालाकरं पित्तं निषेधयति । अत एव च वह्नेर्निरसनादमिमागं ज्वरं दर्शितं भवति । वायुश्चात्रातिवृद्धत्वेन वह्नेर्निरासकः, तेनाग्निवीर्यं न करोति; यत्र हि प्रेरकभावो भवति वायुस्त्वत्र वह्नेर्गोदं करोति; यद्यै—मेदस्विनः कोष्ठे चरन् वायुमिष्टवृद्धिकरो भवति ॥ २० ॥

तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति; तद्यथा—विषमारम्भविसर्गित्वम्, ऊष्मणो वैषम्यं, तीव्रतनुभावावनस्थानानि ज्वरस्य, जरणान्ते दिवसमाने निशान्ते घर्मान्ते वा ज्वरस्याभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा, विशेषेण परप्राणवर्णत्वं नखनयनवदनमूत्रपुरीषवचनामत्यर्थं कूटीभावश्च; अनेकविधोपमाश्चलाचलाश्च वेदनास्तेषां तेषामङ्गावयवानां; तद्यथा—पादयोः सुसता, पिण्डिकयोर्द्वेष्टनं, जानुनोः केवलानां च

१ ‘पक्वस्थानमिति लभ्यते’ इति पा० । २ ‘अत्र च’ इति पा० ।

३ ‘यथा मेदस्विनः, क्षिप्तस्तु वह्निं निर्वापयत्येव’ इति, ‘मेदस्विनस्तमाक्षिपन् वह्निं निर्वापयत्येव’ इति च पा० ।

सन्धीनां विस्तरेषणम्, ऊर्वोः सादः, कटीपार्श्व-
पृष्ठस्कन्धबाह्वोरसां च भग्नरुणमुदितमथितच-
टितावपाटितावैनुन्नत्वमिव, हन्योश्चाप्रसिद्धिः,
खनश्च कर्णयोः, शङ्खयोर्निस्तोदः, कषायास्यता आ-
स्यवैरस्यं वा, मुखतालुकण्डशोषः, पिपासा, हृदय-
ग्रहः, शुष्कच्छर्दिः, शुष्ककासः, क्षवधृद्धारविनि-
ग्रहः, अन्नरसखेदः, प्रसेकारोचकाविपाकाः, विषा-
दजृम्भाविनामवेपथुश्रमभ्रमप्रलापप्रजागररोमहर्ष-
दन्तहर्षाः, उष्णामिप्रायता, निदानोक्तानामनुप-
शयो विपरीतोपशयश्चेति वैतज्वरस्य लिङ्गानि
भवन्ति ॥ २१ ॥

लिङ्गान्याह—तद्यथा विषमेत्यादि । तदिति सामान्येन
क्षीलिङ्गपुलिङ्गनपुंसकलिङ्गवक्ष्यमाणरूपप्रत्ययैर्मर्शकं, सर्वलिङ्ग-
प्रत्ययमर्थं हि तदिति सर्वनाम युक्तम् । यथेति उदाहरणे । आर-
म्भ उत्पादः, विसर्गो मोक्षः, तौ विषमौ यस्य स विषमारम्भ-
विसर्गः, विषमत्वं च कदापिच्छिरो गृहीत्वा भवति, कदाचित्
पृष्ठं, कदाचित्जङ्घे इत्यादि; एवं मोक्षोऽपि कदापिच्छिरोऽग्रे
मुच्यते इत्यादि; किंवा, ज्वरारम्भमोक्षकालानवस्थितत्वमेव
वैषम्यम् । ऊष्मणो वैषम्यमिति क्वचिच्छरीरप्रदेशे महानूष्मा,
क्वचिन्मन्द इत्यादि । तीव्रतनुभावावस्थानानीति तीव्रभावस्त-
नुभावश्च ज्वरस्य कालाप्रतिनियत इत्यर्थः । एतत्सर्वं वायोऽर-
नवस्थितत्वेनोपपन्नम् । यच्च वायोर्जरणान्तदिवसान्तादिषु बलव-
त्कार्यकर्तृत्वमुक्तं, तदपि प्राथिकात्वेन हेतुम् । अन्यथा, एतदे-
वारम्भादिवैषम्यं न स्यात् । यदि कालविशेषे जरणात्तादौ शरी-
रप्रदेशविशेषे च जङ्घादौ प्रतिनियमेन वातकोपः स्यात्, तदा
शरीरप्रदेशविशेषे वातस्थाने जङ्घादौ कालविशेषे जरणान्तादौ
च वातकोपः प्रायिको हेतुः । एतमेव प्रायिकवातकालमाश्रि-
त्याह—जरणान्त इत्यादि । धर्मान्त इति प्रावृषि मुक्तिभाववतो
ज्वरस्य सततकादेरभ्यागमनं, नित्यानुपकस्य त्वतिवृद्धिरिति
व्यवस्था । परुषारुणत्वं च नखादिष्वेव प्रत्यक्षमुपलभ्यत इति
कृत्वा नखादय इहोच्यन्ते । त्वग्रहणेनैव वदनग्रहणे लब्धेऽपि
वदनग्रहणं वदनत्ववि विशेषेण परुषत्वादिदर्शनार्थम् । हृत्तीभा-
वः अप्रवृत्तिः, सा च योग्यतया मूत्रपुरीषयोरेव नखादिपूक्तयो-
र्मेन्तव्या; किंवा, हृत्तीभावो भेदः स्फुटनमिति यावत्; स च
नखादीनाम् । चलाश्च काश्चिद्देना अचलाश्च काश्चित्स्यानुप-
क्तत्वेनेति चलाचलाः; किंवा अलार्थं चलाश्चलाः । पिण्डका
जान्वधो ऽङ्गनामध्यमांसपिण्डका । भग्नं किंचिदवशेषेण चिच्छन्नं,
रुणं किञ्चिच्छिन्नं, सुदितं पाङ्गवमोदितम्, अवपाटितम् एकदे-
शोत्पाटितम्, अवनुञ्चं प्रेरितम्; एषां च भस्मादीनां लोकत एवा-

र्थावगतिः, यतो लौकिकैरेवैते शब्दाः प्रसिद्धत्वेन तत्र तत्र शी-
ल्लेऽभिधीयन्ते । हन्योरप्रतिद्विदिति हन्योः खव्यापाराकरणम् ।
आस्यवैरस्यमिति अरसज्ञता । अन्नरसखेदः अन्नरसे खेदोऽवसा-
दोऽन्नरसखेदः, सर्वरसेष्वभिच्छेदार्थः । अरुचिस्तु वक्ष्यमाण-
वक्त्रे प्रविष्टान्नान्धवहरणद्वोद्व्या । उष्णामिप्रायता उष्णप्री-
यता । निदानोक्तानामनुपशय इति वचनेनैव विपरीत उपश-
योऽर्थलब्धोऽपि स्पष्टार्थमुच्यते; किंवा, अर्थापत्तेर्नैकान्तिक-
त्वेन उच्यते; यथा—नवज्वरे दिवास्त्रमे प्रतिषिद्धेऽर्थापत्त्या
पुराणज्वरे दिवास्त्रमः प्राप्नोति, अथ च तत्र दिवास्त्रमो न वि-
हित इत्यर्थापत्तेरनैकान्तिकत्वं वदन्ति । निदानोक्तानामित्यत्रो-
क्तग्रहणाद्येव निदानत्वेनोक्तं तस्यैवानुपशयित्वं निर्दर्शयति न
पुनर्यस्यापाततो निदानत्वं प्रतिभाति; तेन, मदाख्यायौ मद्या-
देर्निदानत्वेन प्रतीयमानस्यापि उपशयित्वमेव ॥ २१ ॥

उष्णाम्लवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनेभ्योऽतिसे-
वितेभ्यस्तथा तीक्ष्णातपान्निस्तपश्रमक्रोधविषमा-
हारिभ्यश्च भिक्तं प्रकोपमापद्यते ॥ २२ ॥

तद्यदा प्रकुपितमामाशयादूष्माणमुपशुज्याद्यमा-
हारपरिणामधातुं रसनामानमन्ववेत्य रसखेदव-
हानि स्रोतांसि पिधाय द्रवत्वादग्निमुपहस्य पक्ति-
स्थानादूष्माणं वैहिनिरस्य प्रपीडयत् केवलं शरीर-
मनुप्रपद्यते, तदा ज्वरमभिनिर्वर्तयति ॥ २३ ॥

तस्येयानि लिङ्गानि भवन्ति; तद्यथा—युगपदेव
केचले शरीरे ज्वरस्याभ्यागमनमभिमुद्भिर्वा शुष्क-
स्य विदाहकाले मध्यन्दिनेऽधरात्रे शरदि वा विशेषे-
ण, कटुकास्यता, घ्राणमुखकण्ठौष्ठतालुपाकः,
तृष्णा, मदो, भ्रमो, मूर्च्छा, पित्तच्छर्दनम्, अती-
सारः, अचक्षुषः, सदनं, खेदः, प्रलापः, रक्तकोटा-
भिनिर्वृत्तिः शरीरे, हरितहारिद्रवं नखनयनवदन-
मूत्रपुरीषत्वचाम्, अत्यर्थमूष्मणस्तीव्रभावः, अति-
मात्रं दाहः, शीताभिप्रायता, निदानोक्तानुपशयो
विपरीतोपशयश्चेति पित्तज्वरलिङ्गानि भवन्ति २४

उष्णेत्यादिना पित्तज्वरमाह—तद्यथेत्यादि ।—पूर्ववधाख्ये-
यम् । द्रवत्वादग्निमुपहसेतिवचनादुष्णस्यापि पित्तस्य द्रवत्वेना-
ग्निविपरीतेन गुणेनाभिहन्तात् दर्शयति । वक्ष्यति हि ग्रहण्यध्या-
ये—“आग्नावयवद्वन्द्वनलं जलं ततमिवानलम्” (वि. अ. १५)
इति । बहिनिरस्य प्रपीडयदिति वचनेन पित्तज्वरे वातज्वर इव न
सहसा वक्षिषेणं भवति, किंतु शनैः स्तोकक्रमेणेति दर्शयति ।
युगपदेवेति न वैषम्येण । अभ्यागमनमभिमुद्भिर्वाति च पूर्वैण

१ ‘अवपीडितावनुन्नत्वमिव’ इति पा० । २ योगीन्द्रनाथस्तु ‘वा-
तज्वरस्य लिङ्गानि भवन्ति’ इति न पठति । ३ ‘क्षीपुंनपुंसकलिङ्गव-
क्ष्यमाणप्रत्ययमर्थकम्’ इति पा० । ४ ‘जङ्घामध्यपिण्डका’ इति पा० ।

१ ‘शौकरेभिधीयन्ते’ इति पा० । २ ‘प्रकुपितमामाशयं प्रविश-
देवोष्माणोऽपस्त्रजदाहमारपरिणामधातुः’ इति पा० । ३ ‘बहिर्द्वारं
निरस्य’ इति पा० । ४ ‘योगीन्द्रनाथस्येनस्तु ‘पित्तज्वरलिङ्गानि
भवन्ति’ इति न पठति ।

युगपदेवेत्यादिना परेण च विशेषेणेत्यन्तेन च ग्रन्थेन संब-
ध्यते । कोठाभिनिर्युतिः शरीर इति च्छेदः ॥ २२-२४ ॥

स्त्रिगुहमधुरपिच्छलशीताम्ललघणदिवार-
प्रहर्षाव्यायामेभ्योऽतिसेवितेभ्यः श्लेष्मा प्रकोपमा-
पद्यते ॥ २५ ॥

स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयमूष्मणा सह
मिश्रीभूयाद्यमाहारपरिणामधातुं रसनामानमन्व-
वेत्य रसस्वेदवहानि स्रोतोसि पिधायाग्रिमुप-
हृत्य पक्तिस्थानादूष्माणं बहिनिरस्य प्रपीडयन्
केवलं शरीरमनुप्रपद्यते, तदा ज्वरमभिनिर्येत्-
यति ॥ २६ ॥

स्त्रिगेष्यादिना श्लेष्मज्वरमाह । स यदेत्यादि पूर्ववत् कफ-
ज्वरेऽपि व्याख्येयम् । ननु, श्लेष्मण आमाशयः स्थानं, तत्
किं प्रविश्यामाशयमिति वचनेन ? नैवं, श्लेष्मण उरोऽपि
प्रधानं स्थानं, तेनेहोरःस्थस्यापि श्लेष्मण आमाशयप्रवेशं दर्श-
यति । यत्र केवलमाशयेऽद्वि पित्तं, तत्र 'आमाशयं
प्रविश्य' इति न कृतं, किंतु 'आमाशयादूष्माणमुपसृज्य'
इति कृतं; पित्तं ह्यामाशयप्रविष्टमेव भवति, तच्चाशयैक-
देशस्थं ग्रहणीरूपमाशयैकदेशं वहिस्थानं स्वस्थानाद्वच्छतीति
युक्तम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति; तद्यथा—युगपदेव
केवले शरीरे ज्वरस्याभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा भुक्त-
मात्रे पूर्वाह्ने पूर्वाह्ने वसन्तकाले वा विशेषेण, गुरु-
मात्रत्वम्, अनन्नाभिलाषः, श्लेष्मप्रसेकः, मुखमा-
धुर्यं, हृष्टासः, हृदयोपलेपः, स्मितित्वं, छर्दिः,
सृद्धमिता, निद्राधिक्यं, स्तम्भः, तन्द्रा, कासः,
श्वासः, प्रतिश्यायः, शैत्यं, शैत्यं च नखनयनवद-
नमूत्रपुरीषत्वचाम्, अत्यर्थं च शीतपिडका भृशम-
ङ्गेभ्य उत्तिष्ठन्ति, उष्णाभिप्रायता, निदानोक्ताउ-
पशयो विपरीतोपशयश्च; इति (श्लेष्मज्वरलिङ्गानि
भवन्ति) ॥ २७ ॥

युगपदिति एककालम्; एकदैव कफज्वरे सर्वशरीरव्याप्ता
आगमनमभिवृद्धिर्वा भवतीति दर्शयति । शीतपिडकास्तत्रान्-
न्तरे श्वेतपिडका उच्यन्ते । 'तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति'
इत्येतावतैव कफज्वरलिङ्गत्वे लब्धे पुनः श्लेष्मज्वरलिङ्गानि
भवन्ति' इति वचनं किमर्थं ? ब्रूमः—तस्येतिपदेन स्वदोष-
मात्रप्रबलवर्णोऽपि स्यात्, तेन दोषलिङ्गतैवं परं लिङ्गानां
मा स्यादित्येतदर्थं पुनरभिधानम्; किंवा, पूर्वप्रतिज्ञया लिङ्गानां

प्रागवच्छेद उक्तः, उत्तरेण श्लेष्मज्वरलिङ्गानि भवन्तीत्यनेन-
न्यायवच्छेद उच्यते; एवमन्यत्रापि वातज्वरादौ पूर्वैरूपे च
पुनरुक्तिः परिहर्तव्या ॥ २७ ॥

विषमाशानादानशानादक्षपरिवर्तादनुव्यापत्तरेसा-
त्म्यगन्धोपघ्राणाद्विषोपहतस्य चोदकस्योपयोगाद-
रेभ्यो गिरीणां चोपश्लेषात् स्नेहस्वेदवमनविरचना-
स्थापनानुवासनशिरोविरचनानामयथावत्प्रयोगात्
मिथ्यासंसर्जनाद्वा स्त्रीणां च विषमप्रजननात्
प्रजातानां च मिथ्योपचाराद् यथोक्तानां च हेतूनां
मिश्रीभावाद्यथानिदानं द्रव्जानामन्यतमः सर्वे वा
त्रयो दोषा युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते, ते प्रकुपितास्त-
यैवानुपूर्व्या ज्वरमभिनिर्येत्तयन्ति ॥ २८ ॥

विषमाशानादित्यादिना द्वान्द्विकसापिपातिकज्वरानाह । अन-
शनं यद्यपि न पित्तश्लेष्मकरं, तथाऽप्यग्निमान्द्यकरवात्रिदो-
षकरमपि भवति; किंवा एषु विषमाशानादिषु यथायोग्यतया
द्रव्जकारणत्वं त्रिदोषकारणत्वं चोभेयं, तेनानशनं वात-
पित्तकरं बोद्धव्यं; यत्तु पित्तह्रस्वमुक्तमनशनस्य, तत्तु
पित्तद्रावंशक्षयात् । वचनं हि—“कफपित्ते द्रवे धातुं सहेते
लङ्घनं महत्” इति । अक्षपरिवर्तादिति सहसैवाक्रमेण कृता-
भ्यस्तान्नपरिवर्तात् । असात्म्यगन्धो गन्धद्रव्यस्य नासिक्या-
न्तःप्रवेशाद्यथा दोषकरो भवति न तथाऽसात्म्यरूपादयः, ते
हि नावश्यं शरीरं विशन्ति, तेन नेहासात्म्यरूपादय उक्ताः ।
यथानिदानमिति यदा द्वयोर्निदानं सेव्यते तदा द्रव्जः, यदा
त्रयाणां निदानं सेव्यते तदा त्रयो दोषाः; द्रव्जेऽपि यदा वात-
पित्तयोर्निदानं सेव्यते तदा वातपित्तरूपं द्रव्जम्; एवमन्यदपि
कृप्यतीत्यर्थः । सर्वे त्रयो दोषा इत्यनेनैव लब्धेऽपि युगपदिति-
वचनं कमप्रकोपप्रतिषेधार्थं, युगपदेव प्रकोपमापद्यन्ते न कमे-
णेत्यर्थः ॥ २८ ॥

तत्र तथोक्तानां ज्वरलिङ्गानां मिश्रीभावविशेष-
दर्शनाद्वान्द्विकमन्यतमं ज्वरं सान्निपातिकं वा
विद्यात् ॥ २९ ॥

ज्वरलिङ्गानामित्यादौ मिश्रीभावविशेषो वातपित्तलिङ्गं वा,
वातश्लेष्मलिङ्गं वा, पित्तश्लेष्मलिङ्गं वा । अन्यतममिति वातपित्त-
ज्वरादिकम् ॥ २९ ॥

अभिघातामिषङ्गाभिचाराभिशापेभ्य आगन्तुर्हि
व्यथापूर्वोऽष्टमो ज्वरो भवति । स किञ्चित्कालमा-
गन्तुः केवलो भूत्वा पश्चादोषैरनुबध्यते । तत्राभि-
घातजो वायुना दुष्टशोणित्वाधिष्ठानेन, अभिषङ्गजः
पुनर्वातपित्ताभ्याम्, अभिचाराभिशापजो तु सन्नि-
पातेनानुबध्यते ॥ ३० ॥

आगन्तुज्वरमाह—अभिघातेत्यादि । अभिघातो लघु-

१ 'आमाशयस्थितं' इति पा० । २ 'अङ्गे भृशमुत्तिष्ठन्ति' इति
पा० । ३ 'योगीन्द्रनाथसेनस्तु श्लेष्मज्वरलिङ्गानि भवन्ति' इति न
पठति । ४ 'दोषलिङ्गतैव श्लेष्मलिङ्गतैव परं, ननु श्लेष्मज्वरलिङ्गतेति
मायः ।

डाद्यभिघातः, अभिषङ्गः कामाद्यभिषङ्गः, अभिचारोऽथर्वम-
न्त्रादिचरकरः, अभिघातस्तु शुभसिद्धाद्यभिषाणम्; एतत्
प्रधानत्वेन चतुर्विधं कारणमिहोक्तं; तेन, ओषधिगन्धभूता-
भिषङ्गदुष्टग्रहनिरीक्षणदयोऽप्यागन्तुज्वरहेतवो बोद्धव्याः;
किंवा, अभिघातग्रहणेन शरीराभिहननवाचिनाऽसाम्यगन्धादयो
प्राद्याः, अभिषङ्गेण तु भूताभिषङ्गादयः । व्याथापूर्वमिति आगन्तो
प्रथमं व्याथा भवति, पश्चादोषानुबन्धकतानि लक्षणानीति दर्श-
यति; किंवा, व्याथापूर्वमिति वचनादागन्तो ज्वरे व्यथैव पूर्वरूप-
मिति वदन्ति । रूपं तु यदेव ज्वरस्य प्रात्यात्मिकं संतापरूपं
तदेव वातज्वरादिलक्षणरहितं बोद्धव्यं प्रथमतः, उत्तरकालीन-
दोषानुबन्धे तु यथावश्यकमाणदोषलिङ्गान्येव भवन्ति । अष्टम
इतिवचनेनाभिघातादिहेतुचतुष्टययोगप्राप्तं चातुर्विध्यं निषेध्य
व्याथापूर्वकत्वेनैकरूपयोगादेकविधत्वं चतुर्णां दर्शयति; चातु-
र्विध्ये ह्यागन्तोर्नाष्टमत्वं, नवमत्वादयोऽपि स्युः । किञ्चित्काल-
मिति स्तोककालं; केचित् त्र्यहं वदन्ति, अन्ये सप्ताहमाहुः ।
आगन्तो हि सप्ताहापूर्वं दोषलिङ्गानि भवन्तीति दृष्टम् । तत्र
यस्यागन्तोर्नाष्टमत्वं दोषानुबन्धो भवति तमाह—तत्राभिघाते-
त्यादि । वातपित्ताभ्यामिति कश्चिद्वातेन, कश्चित् पित्तेन, कश्चि-
द्वातपित्ताभ्याम् । वचनं हि—“कामशोकभयाद्गुरुः, क्रोधात्
पित्तं, त्रयो मलाः । भूताभिषाज्जलं कृष्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः”
(नि. अ. ३) इति । भूताभिषङ्गे तु यद्यपि त्रिदोषप्रकोप उक्तः,
तथाऽपि तत्र वातपित्तयोरेवैतद्वचनद्वयात् प्राधान्यम् ॥ ३० ॥

स सप्तविधाज्वराद्विशिष्टलिङ्गोपक्रमसमुत्थान-
त्वाद्विशिष्टो वेदितव्यः, कर्मणा साधारणेन चोप-
चर्यते । इत्यष्टविधा ज्वरप्रकृतिरुक्ता ॥ ३१ ॥

आगन्तोर्निजद्विदमाह—स इत्यादि । विशेषलिङ्गता
आगतोर्व्याथापूर्वकव्याख्याने व्याकृता, समुत्थानविशेषो-
प्यभिघातादिरुक्तः, उपक्रमविशेषोऽपि ‘साधारणेन कर्मणा
चोपचर्यते’ इति वचनेनैवात्र कथ्यते । साधारणेनेति दैवयु-
क्तिव्यापश्रेयणः; दैवव्यापश्रेयं हि बलिमल्लहोमादि, युक्ति-
व्यापश्रेयं हि लज्जवनापतर्पणयवागूकषायपानादि । प्रकृतिरु-
क्तेति स्वभावोऽपि वातादिज्वराणां निदानाद्युपहित उक्त
इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ज्वरस्त्वेक एव संतापलक्षणः । तमेवामिप्राय-
विशेषाद्विविधमाचक्षते, निजागन्तुविशेषाच्च । तत्र
निजं द्विविधं त्रिविधं चतुर्विधं सप्तविधं चाहुर्मि-
षजो वातादिविकल्पात् ॥ ३२ ॥

निजागन्तुविशेषाच्च द्विविधमिति संबन्धः । निजं द्विविध-
मित्यादौ द्वैविध्यं (संयुद्धैः संयुज्जन्त्यत्वेन) शीतोष्णाभिप्राय-
भेदात्, त्रिविधं त्रिदोषभेदात्, चतुर्विधं प्रत्येकं वातादिदोष-

१ ‘चोपक्रम्यते’ इति, ‘चोपक्रम्यते’ इति च पा० । २ अयं
पाठो हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते ।

जन्मभेदात् । तत्र चातुर्विध्ये द्वन्द्वज्वराः प्रतिक्षिप्यन्ते, तेषां
प्रत्येकं वातादिज्वरसदृशात्वात्; त्रिदोषज्वरस्तु असाध्यतायोगात्
कृच्छ्रासाध्यतायोगाद्वा पृथगुच्यते ॥ ३२ ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—मुख-
वैरस्यं, गुरुणात्रत्वम्, अनन्नाभिलषाः, चक्षुषोराकु-
लत्वम्, अश्वगामनं, निद्राधिक्यम्, अरतिः,
जुग्मा, विनामः, वेपथुः, श्रमभ्रमप्रलपजगरणरो-
महर्षदन्तहर्षाः, शब्दशीतघातातपसहवासहत्वम्,
अरोचकाविपाकौ, दौर्बल्यम्, अङ्गमर्दः, सदनम्,
अल्पप्राणता, दीर्घसूत्रता, आलस्यम्, उचितस्य
कर्मणो हानिः, प्रतीपता स्वकार्येषु, गुरुणां वाक्ये-
ष्वभ्यसूया, बालेभ्यः प्रद्वेषः, स्वधर्मेष्वचिन्ता,
मात्यानुलेपनभोजनपरिक्लेशनं, मधुरेभ्यश्च भक्षेभ्यः
प्रद्वेषः, अमललवणकटुकप्रियता च, इति ज्वरस्य
पूर्वरूपाणि भवन्ति प्राक्संतापात्; अपि चैनं संता-
पार्तमनुब्रूयन्ति ॥ ३३ ॥

तस्येमानि स्यादिना सर्वज्वरसाधारणं पूर्वरूपमाह । एतानि
च पूर्वरूपाण्यागन्तोरपीत्येके वदन्ति; अन्ये तु निजानामेवै-
तानीति वदन्ति, आगन्तोस्तु व्यथैव पूर्वरूपम् । अत्राप्यनन्ना-
भिलाषारोचकयोः पूर्वरूद्धेदः । दौर्बल्यं शरीरबलहानिः, अल्प-
प्राणता च मानसबलहानिर्बौद्धव्याः; किंवा दौर्बल्यं मांसाप-
चयः । दीर्घसूत्रता विरेण कार्यकतुल्यम् । ज्वरपूर्वरूपाणि
भवन्ति प्राक्संतापादिति च्छेदः, ज्वररूपसंतापात् प्रागेतानि
पूर्वरूपाणि भवन्तीत्यर्थः । अपिच संतापार्तमनुब्रूयन्तीत्यनेन
प्रत्येकेऽपि ज्वरे कानिचित्पूर्वरूपाणि मुखवैरस्यारुच्यादीनि
भवन्तीति दर्शयति । न चैवं पूर्वरूपावृत्तौ रिष्टत्वं वाच्यं;
यतः सर्वपूर्वरूपाणामतिमात्रानुवर्तनं रिष्टमुक्तम् । वचनं हि—
“पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रा यं विशन्ति विश-
लेन मृत्युज्वरपुरःसरः” (इ. अ. ५) इति; किंवा, अस्य
श्लोकस्यान्य एवार्थः, तस्मिन्निद्रे वक्ष्यामः । न चारुच्यादीनां
व्यक्तज्वरभावित्वेन पूर्वरूपत्वं हन्यते, यतो लिङ्गान्तरयुक्तान्य-
रुच्यादीनि लिङ्गानि भवन्ति, लिङ्गान्तरविरहितानि तु पूर्वरू-
पाणि ॥ ३३ ॥

इत्येतान्येकैकशो ज्वरलिङ्गानि व्याख्यातानि भ-
वन्ति विस्तरसमासाभ्याम् ॥ ३४ ॥

एकैकशो ज्वरलिङ्गानीत्यत्र लिङ्गशब्देन निदानपूर्वरूपादी-
न्युच्यन्ते । विस्तरसमासाभ्यामिति विस्तरेण वातादिज्वरा-
उक्ताः, समासेन संसर्गसंज्ञिपातज्वाः; यस्यैव समासेनोक्तः स
चिकित्सितो प्रपञ्चनीय इति भावः ॥ ३४ ॥

ज्वरस्तु खलु महेश्वरकोपप्रभवः, सर्वप्राणभृतां
प्राणहरो, देहेन्द्रियमनस्तापकरः, प्रह्लाबलवर्णहर्षो-
त्साहहासकरः, श्रमक्लममोहहागरोपरोधसंजननः;

१ ‘प्रह्लाबलवर्णहर्षोत्साहासनः’ इति पा० ।

ज्वरयति शरीराणीति ज्वरः, नान्ये व्याधयस्तथा दारुणा बहूपद्रवा दुश्चिकित्स्याश्च यथाऽयम् । स सर्वरोगाधिपतिः, नानातिर्यग्योनिषु च बहुविधैः शब्दैरभिधीयते । सर्वे प्राणभृताः सज्वरा एव जायन्ते सज्वरा एव म्रियन्ते च; स महामोहः, तेनाभिभृताः प्राग्दैहिकं देहिनः कर्म किञ्चिदपि न स्मरन्ति, सर्वप्राणभृतां च ज्वर एवान्ते प्राणा-नादन्ते ॥ ३५ ॥

संप्रति ज्वरस्य महाप्रभावतां दर्शयितुं पूर्वोत्पत्तिप्रकार-माह—ज्वरस्त्वित्यादि । महेश्वरकोपप्रभव इत्यनेन ज्वरचिकित्सिते “द्वितीये हि युगे श्वेमकोधप्रवतास्थितम्” (वि. अ. ३) इत्यादिग्रन्थे वक्ष्यमाणं ज्वरोत्पत्तिमाह । क्रोधमभवत्वेन च श्लेष्मजन्त्यस्याप्याग्नेयत्वं दर्शयति; कोषो ह्यभिरूपः, तेन तन्मयोऽपि ज्वरस्तथैव; अत एवोक्तम्—“ऊष्मा पित्ताद्वते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना । तस्मात् पित्तविरुद्धानि स्यजेत् पित्ताधिकेऽधिकम्” (वा. वि. अ. १) इति । न च रुद्रकोपमभवत्वेन लोभाभिद्रोहप्रभवत्वं ज्वरस्य विरुध्यते; यतो रुद्रकोपोद्भूत एव ज्वरो लोभाभिद्रोहस्वरूपपापाचारप्राप्त्या पुरा मनुष्येषु भूतः । सर्वप्राणिनां ज्वर एव प्राणहर इति मरणकाले सर्वप्राणिनां ज्वर एव प्राणहर इति दर्शयति । देहेन्द्रियमन-स्तापकर इत्यत्र प्रत्येकं तापलक्षणं ज्वरचिकित्सिते बोद्धव्यं “वैचित्थ्यमरतिर्लान्निमैः संतापलक्षणम्” (वि. अ. ३) इत्यादिना । ज्वरयति संतापयति । इतिशब्दो हेतौ; तेन, यस्मादुक्तमहेश्वरकोधप्रभवत्वादियुक्तः, तस्मात् । सर्वरोगाणामधिपति-रिति सर्वरोगाधिपतिः । नानाविधैः शब्दैरिति हस्तिसु पाकलो, गोषु खेरिको^१, मत्स्यानामिन्द्रजालो, विहङ्गानां ग्रामरक इत्यादिशब्दैः । सर्वप्राणभृताः सज्वरा एव जायन्ते सज्वरा एव म्रियन्ते च तत् किमिति तेषां जन्मनि मरणे वा संतापात्मा ज्वरो न लक्ष्यत इत्याह—स महामोह इति; जन्ममरणयोर्महामोहरूपो ज्वरो भवति, न संतापात्मेत्यर्थः । अत एवोक्तं—“ज्वरप्रभावो जन्मादौ निधने च महत्तमः” (वि. अ. ३) इति । जन्मनि महामोहरूपतामाह—तेनेत्यादि । प्राग्दैहिकं जन्मान्तारकृतम् । ननु, शुद्धसत्त्वानुगमात् प्राग्दैहिकं स्मरणं युक्तं; वचनं हि—“यदा तेनैव शुद्धेन मनसा युज्यते, तदा जातिम-तिक्रान्तामपि स्मरति” (शा. अ. ३) इति । न, तस्य शुद्ध-मनःसत्त्वानुवृत्तेरपवादत्वादितत्परित्यज्यान्त्यत्र ज्वरस्य प्राग्दैहि-कविस्मरणकत्वं ज्ञेयम् । मरणे महामोहतामाह—सर्वप्राणभृता-मित्यादि । ज्वर एव महामोहरूप एवेति भावः; तेन त्रिय-माणाः सर्वे महामोहं प्रविशन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तत्र पूर्वरूपदर्शने ज्वरादौ वा हितं लब्धशान-मपतर्पणं वा, ज्वरस्यामाशयसमुत्थत्वात्; ततः

कषायपानाभ्यङ्गस्नेहस्वेदप्रदेहपरिषेकानुलेपनवमन-विरेचनास्थापनानुवासनोपशममनस्तः कर्मधूपधूम-पानाञ्जनक्षीरभोजनविधानं च यथास्वं युक्त्या प्रयो-ज्यम् ॥ ३६ ॥

संप्रति सूत्रितं चिकित्सासूत्रमाह—तत्रेत्यादि । यद्यपि चिकित्सिते ज्वरादौ लङ्घनं वक्ष्यति, तथाऽपीह पाक्षिकलब्धशानविधानं न विरोधि, लब्धशानस्यापि लघवकर्तुं तन्नैव लङ्घनत्वात्; किंवा, यत्र वातादिज्वरे लङ्घनं न कर्तव्यं तत्र लब्धशानं बोद्धव्यम्, अपतर्पणं च लङ्घनमेव । अथ किमिति वातिकेऽपि ज्वरे वातकारकं लब्धशानमपतर्पणं वा कार्यमित्याह—आमाशयसमुत्थत्वादित्यादि । आमाशयसंबन्धेन वातोऽपि मनालङ्घनीयः स्थानापेक्षया भवतीति भावः । वचनं हि—“स्थानं जयेद्दि पूर्वं स्थानस्याविरोधेन” इति ॥ ३६ ॥

जीर्णज्वरेषु तु सर्वेष्वेव सर्पिषः पानं प्रशस्यते यथास्त्रौषधसिद्धस्य; सर्पिर्हि स्नेहाद्वातं शमयति, संस्कारात् कफं, शैत्यात् पित्तमूष्माणं च; तस्माज्जीर्णज्वरेषु सर्वेष्वेव सर्पिर्हितमुदकमिवाग्निहृष्टेषु द्रव्येष्विति ॥ ३७ ॥

भवन्ति चात्र—

यथा प्रज्वलितं वेदम परिषिञ्चन्ति वारिणा ।
नराः शान्तिमभिप्रेत्य तथा जीर्णज्वरे घृतम् ॥ ३८ ॥
स्नेहाद्वातं शमयति, शैत्यात् पित्तं निचच्छति ।
घृतं तुल्यगुणं दोषं संस्कारात् जयेत् कफम् ॥ ३९ ॥
नान्यः स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्तते ।
यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्वस्नेहोत्तमं मतम् ॥ ४० ॥

यथास्त्रौषधसिद्धस्येति वातादिज्वरे वातज्वरादिहरद्रव्यसिद्धस्य । कथं सर्पिः सर्वत्र कार्यमित्याह—सर्पिर्हि स्नेहादित्यादि । संस्कारात् कफमिति कटुतिक्तादिकफहरसंस्कारात् । यद्यपि च “यथास्त्रौषधसिद्धस्य” इति वचनाद्वातेऽपि वातहरसंस्कृतमेव सर्पिर्वहितं, तथाऽपि वाते रुक्षविपरीतेन स्नेहेनापि सर्पिर्वातहरमेव, पित्तेऽयुष्णविपरीतशैलान्धितं, कफे तु सर्पिषः स्नेहशैल्यादिना समानेन कश्चिन्नास्मादिको विरोधिगुणोऽस्ति किंतु संस्कारादितमेवेति दर्शयति । ऊष्माणं चेति ज्वरप्रभावभूतमूष्माणं; न पित्तोष्माणं, तस्य पित्तग्रहणेनैव ग्रहणात् । अनेन ज्वरस्योष्महरणेन सर्पिषो ज्वरव्याधिप्रखलीकर्तृत्वं दर्शितं भवति । अत्र वातशमनं सर्पिषोऽभिधाय पित्तशमनेऽभिधातव्ये कफशमनमुच्यते, शेषतो वक्तव्योष्मरूपव्याधिप्रखलीकर्तृतायाऽपि पित्तशमनहेतोः शैत्यस्य समानगुणत्वात्; यदि विह मध्ये पित्तप्र-

शमनमुच्यते, तदा पुनः संस्कारात् कफमितुल्यत्वा दैत्यादृष्मा-
णमिति वक्तव्यं स्यात् । यत्र तु श्लोकपाठे व्याधिप्रसूनीकत्वं
पृथक्स्य पृथक्नेकः, तत्र, 'लेहाद्वातं शमयति' इत्यादौ वातमनु पि-
त्तमेव कृतमिति साधु कृतम् । तस्मादिति दोषव्याधिप्रसूनीक-
त्वात् । जीर्णज्वरेऽपि वचनेनामज्वरे निषेधयति, सामे हि
समानगुणत्वात् सर्पिरहितम् । शान्तिमिति संतापशान्तिम् ।
अभिप्रत्येति बुद्ध्या स्वीकृत्य, तथा जीर्णज्वरे दृष्टं 'ददाति' इति
शेषः । नन्वत्र, श्लोके सर्पिर्गुणकथने किमिति व्याधिरूपोष्म-
शमनं नोच्यते? ब्रूमः—पित्तोष्माव्यतिरिक्तत्वेन ज्वरोष्मणः
पित्तशमनेनैव लब्धत्वात् । ननु यथैवं गद्यपाठे पृथङ् तर्हि
पठनीय ऊष्मा? ब्रूमः—यानानूष्मा शारीरः स पैत एव,
यतो ब्रूते—“ऊष्मा पित्तादते नास्ति” (वा. वि. अ. १)
इत्यादि, तथा “पित्तादृष्मोष्मणः पक्तिर्नराणामुपजायते” (सू.
अ. १७) इति; किंतु, नासादृष्मा कदाचित् पित्तेन साम्येऽ-
प्येको भवति, यथा—कफज्वरे; कदाचित्त्वधिके पित्ते वह्नि-
रूप ऊष्मा मन्दो भवति, यथा—पित्ताभिमान्ये; तदेवमूष्मा
पित्ताद्विक्रोशमिश्रश्च भवति; तत्र भेदं गृहीत्वा गद्यपाठे पृथग्
ज्वरोष्मा पठितः, श्लोकपाठे त्वमेदविवक्षया नै पृथक् पठितः ।
ज्वरे तु पित्तोष्मा ज्वरप्रभावेण वर्धते, स च प्रभावो ज्वरस्य
दोषद्वयविशेषात्मकस्य, तथा “ज्वरज्वरिपादक्षिराः” इत्या-
द्युक्तप्राणिशेषस्य ज्ञेयः । ननु सर्पिः कथं पित्तं हन्ति? यतः,
यथा पित्तविपरीतवैलं सर्पिषि, तथा पित्तसमानः स्नेहोऽप्यस्ति ।
नैवं, पित्ते “सस्नेहः” (सू. अ. १) इतीषदर्थेन सशब्देनाल्पस्य
स्नेहस्याभिधानात्, उष्णत्वं तु पित्ते प्रधानम् । यद्यपि पित्तं
जलेनाप्यारब्धं, तथाऽपि तत्र शैत्यमभिभूयामिभ्रुतमौष्ण्यमेवा-
धिकं भवति, तथा तेजसो रीक्षेण जलकृतस्नेहोऽपि पित्तेऽभिभू-
यैव, त्रवलं तु जलकृतं तेजसा नाभिभूयते, दृश्यते ह्यभिर्संघुके
जले द्रवत्वमल्पस्नेहता उष्णता चेति । किंवा, किमनेन तत्तजल-
हन्तेन, अदृष्टकृत एवायं भूतानामुत्पादः; तेन, कश्चिदेव गुणः
पाञ्चभौतिकत्वेऽपि द्रव्याणामाविर्भूतो भवति, ननु सर्वे; यथा—
शालिषु तोयकृतं मधुरत्वं, न तु गौरवमित्युक्तं सूत्रस्थाने । उत्स-
र्गतः सस्नेहस्यापि पित्तस्य कदाचित्तेजोभूयस्त्वेन रूक्षत्वमपि
भवति जीर्णज्वरे, तेन क्षिप्रशीतं सर्पिर्हितं तत्र भवतीति न
दोषः । अत एवोक्तं चिकित्सिते—“रूक्षं तेजो ज्वरकरं”
(वि. अ. ३) इत्यादि । न च वाच्यं—यत्-सांतिदिकमपि
चैत्पित्तस्य क्षिप्रत्वमपैति तदा वातस्यापि रौक्ष्यं किमिति नापै-
तीति; यतो विवित्रा एव हि गुणा अप्रतिक्षेपणीयाः प्रतिक्षेप-
णीयाश्च; तत्र ये न सर्वदा दृश्यन्ते वातशैत्य-पित्तस्नेहादयः,

त एव प्रतिक्षेपणीयाः; नान्ये, तथैव दृष्टत्वात् । तुल्यगुणमिति
सर्वथा तुल्यगुणम् । ननु संस्कारात् कफहन्तृत्वे संस्कारेणैव
कफो हन्यते, कस्तत्र सर्पिणो व्यापार इत्याह—नान्य इत्यादि ।
नान्य इति तैलादिः । संस्कारमनुवर्तत इति संस्कारकद्रव्यकार्यं
करोति । एतेनैतद्दर्शयति—यत्—तेनैव द्रव्येण यादृशानेन
घृतं संस्क्रियते, अन्यत्र तैलादिस्नेहस्यैव यदि संस्क्रियते
तदा घृतमेवाव्यस्नेहेभ्यो विशेषेण संस्कारकद्रव्यकार्यं करोति;
अयं घृतप्रभावोऽधिकः, तेन संस्कारात् कफविजये घृतमेव
कतैव्यमित्यर्थः । प्रपञ्चितश्रामर्थः स्नेहाध्याये ॥ ३७-४० ॥

**गयोक्तो यः पुनः श्लोकैरर्थः समनुगीयते ।
तद्यक्तियवसायार्थं द्विरुक्तं तत्र गहीते ॥ ४१ ॥**

ननु स्नेहाद्वातं शमयतीत्यादिग्रन्थो गद्येनैवोक्तः, तत् किमर्थं
श्लोकेनोच्यत इत्याह— गयोक्तो य इत्यादि । तद्यक्तियव-
सायार्थमिलयत्र तद्यक्तिर्गयोक्तार्थस्य व्यक्तिः प्रसन्नतेति यावत्,
व्यवसायः अध्यवसायो ग्रहणमित्यर्थः; यस्मात् पूर्वोक्तार्थस्पष्टी-
करणार्थं पुनः श्लोकेनाभिधानं, तस्मात् प्रयोजनान्तरमुक्तत्वाच्च
पुनरुक्तिदोष इति भावः । गयोक्तापेक्षया श्लोकाभिधानं सुख-
ग्रहणं भवतीति लोकसिद्धमेव । अत्र च गयोक्त इत्युपलक्षणं,
तेन श्लोकोऽपि श्लोकेनोच्यत इति बोद्धव्यं; यथा—आरगव-
धीये । एवं गयोक्तोऽपि गद्येनैति बोद्धव्यं; यथा—प्रपञ्चेन कार-
णायभिधायोक्तम्—“एवमसात्स्नेन्द्रियाद्यर्थसंयोगः प्रशपाराच्च
परिणामश्च” (सू. अ. ११) इत्यादि । तथा श्लोकेनोक्तोऽपि
गद्येनोच्यते, यथा—“ब्रह्मणि हि युना प्रोक्तं” (सू. अ. १)
इत्यादि श्लोकेनाभिधाय आद्येऽध्याये पुनरन्यत्रोक्तं—“वमायु-
र्वेदमग्निर्नो मणं प्रायच्छताम्”—(वि. अ. १. पा. ४)
इत्यादि । अत्र श्लोकाभिधानमेव सुखग्रहणार्थमिति ज्ञेयम् ।
किंवा, तद्यक्तियवसायार्थमिति यथोक्तयन्तया बोद्धव्यम् । तेन,
प्रपञ्चाभिधानमर्थव्यवसायं बोद्धव्यं, संक्षेपाभिधानं तु व्यवसा-
यार्थं; तेन गद्यश्लोकाभिधानाभ्यां व्यक्तियवसायौ कियेते । तत्र
प्रपञ्चाभिधानेऽर्थस्य व्यक्तिः स्फुटैवेति, संक्षेपाभिधानं तु प्रपञ्चा-
पेक्षया सुखग्रहणं भवति ॥ ४१ ॥

तत्र श्लोकाः—

**त्रिविधं नामपर्यायैर्हेतुं पञ्चविधं गदम् ।
गदलक्षणपर्यायान् व्याधेः पञ्चविधं ग्रहम् ॥ ४२ ॥
ज्वरमष्टविधं तस्य प्रकृष्टासन्नकारणम् ।
पूर्वरूपं च रूपं च भेदजं संग्रहेण च ॥ ४३ ॥
व्याजहार ज्वरस्याग्रे निदाने विगतज्वरः ।
भगवानग्निवेशाय प्रणताय पुनर्वसुः ॥ ४४ ॥**

**इत्यग्निवेशश्रुते तत्रे चरकप्रतिस्फुटते निदान-
स्थाने ज्वरनिदानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥**

१ ननु यथैवं ज्वरोष्मणः पित्तोष्माव्यतिरिक्तत्वं स्यात्तर्हि गद्यपाठे
पृथङ् न पठनीय ऊष्मेति योजनम् । २ आद्यपाठे ज्वरोष्मा पठितः
इति पाठः । ३ 'न पठितः' इति पाठः ।

१ 'हन्येत' इति पाठः ।

संग्रहे यद्यपि हेतुपर्यायाः पूर्वमुक्तास्तदनु हेतुत्रैविध्यं, तथाऽपि छन्दोऽनुसारेण तद्विपर्ययकथनम् । नामरूपा योगरूढाः पर्याया नामपर्यायाः । पञ्चविधं गदमिति आग्नेयादिभेदेन । 'गदपर्यायनामानि' इति पाठे यल्लिङ्गपर्यायानिधानं तस्य व्याधि-पञ्चविधग्रहशब्देनैव 'तस्योपलब्धिः' इत्यादिग्रन्थान्तर्गतविष्टसक-लार्थस्य श्रुतीतत्वाद्ग्रहणम् ; 'गदलक्षणपर्यायान्' इति पाठे तु पूर्वपक्षो नास्त्येव, पाठस्तु नायमतिप्रसिद्धः । प्रकृष्टासन्नकारणं ज्वरस्य रूक्षादि प्रकृष्टम्, आसन्नं वातादि; तथा प्रकृष्टं रुद्रकोपः, आसन्नं तु रूक्षादि । यद्यपि रूपात् पश्चात् पूर्ववरूपसुक्तं, तथाऽपि छन्दोनुसारेण पूर्ववरूपमेव कृतं; किंवा, वातादिजविशिष्टज्वर-लक्षणानामव्यक्तानां विशिष्टज्वरपूर्वरूपात् सूचयता पूर्ववरूपं पूर्वं कृतं; वातादिज्वरलक्षणानि ह्यव्यक्तानि पूर्वरूपाणि भवन्ति ॥ ४२-४४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितार्या चरकतत्पर्यटीकाया-

मायुर्वेददीपिकायां निदानस्थाने ज्वरनिदानं

नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह ह्साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पित्तं यथाभूतं लोहितपित्तमिति संज्ञां लभते, तद् व्याख्यास्यामः ॥ ३ ॥

आद्योत्पत्तौ ज्वरसंताप्राद्वक्तपित्तोत्पत्तेर्ज्वरमनु रक्तपित्तनिदानमुच्यते । पित्तं यथाभूतमित्यादिना पित्तमेवावस्थावशाद्लोहितपित्तमित्युच्यते इति दर्शयति, ननु रक्तं च पित्तं च रक्तपित्तमिति ॥ १-३ ॥

यदा जन्तुर्धवकोद्दालककोरद्वृषप्रायण्यन्नानि भुङ्क्ते, भृशोष्णतीक्ष्णमपि चान्यदन्नजातं निष्पावमा-पकुलत्थसुपक्षारोपसंहितं, दृधिदधिमण्डोद्वि-त्कट्ठारम्लकैजिकोपसेकं वा, वाराहमाहिषाविक-मात्स्यगव्यपिशितं, पिण्याकपिण्डालुशुष्कशाकोप-हितं, मूलकसर्पपलशुनकरञ्जशिथुमधुशिथु(खड-यूष)भूस्त्वणसुमुखसुरसकुटेरकगण्डीरकालमाल-कपर्णासक्षवकफणिज्जकोपदंशं, सुरासौवीरनुषोद-कमैरेयमेदकमधूलकशुकुचलवदराम्लप्रायानुपानं वा, पिष्टाच्चोत्तरभूयिष्ठम्; उष्णाभितप्तो वाऽतिमा-त्रमतिवेलं वाऽऽमं पयः पिबति, पयसा समञ्जातिरौहिणीकं, काणकपोतं वा सर्पपतैलक्षारसिद्धं,

१ 'तथाऽनुग्राह्यास्यामः' इति पा० । २ 'काजिकोपहितं' इति पा० । ३ 'खण्डयूष' इति योगीन्द्रनाथसेनो न पठति । ४ 'रौहिणीशाकं' इति पा० ।

कुलत्थपिण्याकजास्रवचलकुचपक्कैः शौक्तिकैर्वा सह क्षीरं पिबेत्युष्णाभितप्तः, तस्यैवमाचरतः पित्तं प्रकोपमापद्यते, लोहितं च स्वप्रमाणमतिवर्तते । तस्मिन् प्रमाणातिवृत्ते पित्तं प्रकुपितं शरीरमनुसर्प-द्वेव यकृत्क्षीरप्रभवानां लोहितवहानां च स्रोतसां लोहिताभिष्यन्दगुरुणि मुखान्यासाद्य प्रतिरुन्ध्यात् तदेव लोहितं दूषयति ॥ ४ ॥

यदा जन्तुरित्यादिना निदानमुच्यते । यवकः ग्रीहिविशेषः; उद्दालः वनकोद्रवः; कोरद्वृषः यद्ययन्नपाने पित्तहर उक्त-थाऽप्यस्य निष्पावावियुक्तस्य संयोगमहिम्ना रक्तपित्तनिदानत्वं ज्ञेयम्, एवमन्यत्रापि रक्तपित्तनिदानत्वेनेहोक्तक्षीरादौ ज्ञेयम् । दधिमण्डः मस्तु, उद्विद्ध अर्धजलं तक्रं, कट्ठरं निर्जलं, किंवा अम्लं तक्रम् । मधुशिथुः खलपशोमाञ्जनकः । खण्डयूषः रागं-कर्पूर इति ख्यातः । सुमुखोदयः फणिज्जकान्ताः पण्यसेभेदाः । उपदंशमिति मूलकादीनि खादयित्वा यावकाद्यर्थं भुङ्क्ते इत्यर्थः । मधूलकः गोधूमविशेषः । शुक्तः सन्धानविशेषः । पिष्टाच्चसुतं-रत्र भोजनस्य भूयिष्ठं यत्र तत् पिष्टाच्चोत्तरभूयिष्ठम् । अतिवेलं-मिति पुनः पुनः । रौहिणीकं रौहिणीशाकम् । शौक्तिकैरिति बदरीफलैः । आममित्युत्प्रेण संबध्यते । स्वप्रमाणमतिवर्तते प्रवर्धत इत्यर्थः । यदेवेत्यनेन एवमपि प्रकुपितस्य पित्तस्य यं एवांश उक्तसंप्राप्तिमान् भवति स एव रक्तं दूषयति नान्य इति दर्शयति । लोहिताभिष्यन्दगुरुणि प्रवृद्धलोहितसन्धेन गुरुणि उत्सन्नानि विवृत्तानीति यावत् । प्रतिरुन्ध्यात् 'वृद्धेन शोणितेन' इति शेषः; 'प्रतिपद्यते' इति पाठपक्षे तु 'शोणितम्' इति शेषः, तेन शोणितं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । यकृत्क्षीरप्रभवानामि-त्यस्य विशेषणं—लोहितवहानामिति । चकारोऽवधारणे । कं-क्षयति च रक्तपित्तमिक्तिसते—'क्षीहानं च यकृच्चैव तदं-धिघ्राय वर्तते । क्षोतांसि रक्तवाहीनि तन्मूलानि हि देहिनाम्' (चि. अ. ४) इति ॥ ४ ॥

संसर्गाद्धोहितप्रदूषणाद्धोहितगन्धवर्णानुविधानं नाच्च पित्तं लोहितपित्तमित्याचक्षते ॥ ५ ॥

एवं रक्तदूषके पित्ते यथा रक्तपित्तसंज्ञा भवति, तदाह—संसर्गादित्यादि । संसर्गात् लोहितसंबन्धात् । लोहितगन्धवर्णानुविधानादिति लोहितसंदर्शगन्धवर्णयुक्तात्वात् । एतेन, 'रक्तयुक्तं पित्तं रक्तपित्तम्' इति प्रथमा निरुक्तिः, 'रक्तं दूष्ये

१ 'क्षीरमामतिमात्रमथवा पिबति' इति पा० । २ 'चाशु प्रमाण-मतिवर्तते' इति पा० । ३ 'यदेव' इति योगीन्द्रनाथसेनसंमतः पाठः । ४ 'प्रतिपद्यते' इति पा० । ४ 'तदेव' इति पा० । ५ 'खण्डो द्विविधः—सतक्रशाकीधान्यं पक्कः, सतक्रशाकश्चापि । तत्रायः—'सशमीधान्यान् सखेदाय् साम्नाय् सांय्राहिकान् खडान्' इत्युक्त-लक्षणः । सतक्रशाकरतु—'तक्रं कपित्थचात्रेरीमरिचं चांजलिजैत्रैः । घृणकः खण्डयूषोऽयम्' इति शिवदाससेनः । ७ 'आमलकादीनि' इति पा० । ८ 'तलोहितसंसर्गात्' इति पा० ।

पित्तम्' इति द्वितीया, 'रक्तवत् पित्तं रक्तपित्तम्' इति तृतीया दर्शयति । उक्तं च चिकित्सिते—“संस्पर्शादृषणात्तु सामान्या-
द्वन्धवर्णयोः । रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं भवतिभिः”—
(नि. अ. ४) इति । एतदेव च रक्तपित्तस्य सामान्यलक्षणं—
यद्—रक्तगन्धवर्णविधानं; विशेषलक्षणं तु ऊर्ध्वादिभेदेन
कैफादिसंवन्धादेवेह बोद्धव्यं; चिकित्सितेऽपि 'सान्द्रं सपाण्डु'
(नि. अ. ४) इत्यादिना लक्षणं वक्ष्यति ॥ ५ ॥

तस्यैवमिति पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—अनन्ना-
मिलापः, भुक्तस्य विदाहः, शुक्राभ्यङ्गवत्खरस उद्गारः,
छर्दिरभीक्ष्णमागमनं, छर्दितस्य बीभत्सता, खर-
भेदो, मात्राणां सदनं, परिदाहः, मुखाद्भूमागम इव,
लोहलोहितमत्स्यामगन्धत्वमिव चास्यस्य, रक्तह-
रितहारितृत्वमङ्गवयवशक्नून्मूत्रखेदलासिङ्गान-
कास्यकर्णमलपिङ्गकोलिकापिङ्गकानाम्, अङ्गवेदना,
लोहितनीलपीतद्वयावानामार्चिष्मतां च रूपाणां स्त्रो-
दर्शनमभीक्ष्णमिति (लोहितैपित्तपूर्वरूपाणि भ-
वन्ति) ॥ ६ ॥

पूर्वरूपे छर्दितस्य बीभत्सता वैषम्यवैगन्ध्यादियोगात् ।
पिङ्गकोलिका नेत्रमलः । अङ्गवेदना अङ्गमर्दः ॥ ६ ॥

उपद्रवास्तु खलु दौर्बल्यारोचकाविपाकश्या-
सकासज्वरातीसारशोफशोषपाण्डुरोगाः खरभे-
दश्च ॥ ७ ॥

व्याधेरसाध्यत्वस्य धर्मस्य ख्यापकात् लिङ्गविशेषानुपद्रवा-
ख्यानाह—उपद्रवास्त्रिधा—एतेनोपद्रवस्य लिङ्गभूतत्वेन
निदानपञ्चकानतिरिक्तत्वम् । रक्तपित्ते चैते उपद्रवाः प्रायो-
भावित्वेन नियता इत्यभिधीयन्ते; ज्वरे तुपद्रवा नियता न
सन्ति, तेन तत्र नोक्ताः; एवं शुल्मादावपि प्रायोभावित्वेनोप-
द्रवकथनं व्याख्येयम् । खरभेदश्चेति पृथक्पाठेन खरभेदस्य
प्रायोभावित्वमाह ॥ ७ ॥

मार्गो पुनरस्य द्वौ ऊर्ध्वं, चाधश्च । तद्वहुश्लेष्मणि
शरीरे श्लेष्मसंसर्गादूर्ध्वं प्रतिपद्यमानं कर्णनासि-
कानेत्रास्थेभ्यः प्रच्यवते, बहुवाते तु शरीरे वातसं-
सर्गादधः प्रतिपद्यमानं मूत्रपुरीषमार्गाभ्यां प्रच्य-
वते, बहुश्लेष्मवाते तु शरीरे श्लेष्मवातसंसर्गाद्वा-
वपि मार्गो प्रतिपद्यते, तौ मार्गौ प्रतिपद्यमानं सर्वेभ्य
एव यथोक्तैभ्यः खेभ्यः प्रच्यवते शरीरस्य ॥ ८ ॥

तत्र यदूर्ध्वभागं तत् साध्यं, विरेचनोपक्रमणी-
यत्वाद्बहुवैषध्याच्च; यदधोभागं तद्याप्यं, वमनोप-

क्रमणीयत्वाद्दलौषधत्वाच्च; यदुभयभागं तदसाध्यं,
वमनविरेचनायोपित्वादनौषधत्वाच्चेति ॥ ९ ॥

साध्यत्वादिविशेषस्य तथा कफादिसंवन्धस्य च मार्गवि-
शेषकृतस्य प्रतिपादनार्थं मार्गमाह—मार्गाविलादि । बहु-
श्लेष्मणि शरीरे श्लेष्मसंसर्गादिति वचनेन ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते
श्लेष्मसंवन्धः कारणान्तरचित्वेनापि श्लेष्मणा भवतीति दर्श-
यति । यत्तु रक्तपित्तनिदानजन्यत्वं कफस्य, तत्रावश्यं भवति;
अत एव 'क्षिण्योष्णमुण्णह्लं च रक्तपित्तस्य कारणम् । अधो-
गस्योत्तरं प्रायः' (नि. अ. ४) इत्यादौ प्रायःशब्दं कृतवान् ।
एवं 'बहुवाते तु' इत्यत्रापि व्याख्येयम् । खेभ्य इति तन्निभ्यः ।
विरेचनोपक्रमणीयत्वादिति एतच्च श्लोकेन खयमेव व्याक्री-
ष्यति ॥ ८ ॥ ९ ॥

रक्तपित्तप्रकोपस्तु खलु पुरा दक्षयज्ञोद्ध्वसे रुद्र-
कोपामर्षाग्निना प्राणिनां परिगतशरीरप्राणानामभ-
वज्ज्वरमनु ॥ १० ॥

रक्तपित्तास्याभेयत्वप्रतिपादनार्थं पूर्वोक्तमिहाह—रक्ते-
त्यादि । कोपयुक्तः अमर्षः, अमर्षः अभिनिवेशः; अन्यत्रापि
च कोपामर्षयोर्मद उक्तः; यथा—“अमर्षसंरम्भमभिनम्रभावाः
संतर्जनाभिद्रवणौष्मरोषाः” (नि. अ. ९) इति ॥ १० ॥

तस्याशुकारिणो दावाग्नेरिवापतितस्यात्यधिक-
स्याशु प्रज्ञास्यै प्रयतितव्यं मात्रां देशं कालं चाभि-
समीक्ष्य संतर्पणेनापतर्पणेन वा मुमुक्षुरक्षिशिर-
त्तिककषायैरभ्यवहार्थैः प्रदेहपरिषेकावगाहसंस्पर्श-
नैर्वमनाद्यैर्वा तत्रावहितेनेति ॥ ११ ॥

संतर्पणेनेति अधोगस्य, अपतर्पणेनेति ऊर्ध्वगस्य । संस्तुद्वयत
इति संस्पर्शं मुक्तादि ॥ ११ ॥

भवन्ति चात्र—

साध्यं लोहितपित्तं तद्यदूर्ध्वं प्रतिपद्यते ।
विरेचनस्य योगित्वाद्बहुत्वाद्भेजस्य च ॥ १२ ॥
विरेचनं तु पित्तस्य जयार्थं परमौषधम् ।
यश्च तत्रान्वयैः श्लेष्मा तस्य चानधमं स्मृतम् ॥ १३ ॥
भवेद्योगावहं तत्र मधुरं चैव भेषजम् ।
तस्मात् साध्यं मतं रक्तं यदूर्ध्वं प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वगस्य विरेचनयोर्यतां विवेचयति—विरेचनमिलादि ।
ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते पित्तं प्रधानमनुबन्धश्च श्लेष्मा, रक्तपित्ताख्य-
व्याधिर्जैतव्यः; तत्र पित्तस्य जयार्थं विरेचनं तावत् पर-
मौषधं, “विरेचनं पित्तहराणाम्” (सू. अ. २५) इति वच-
नादिति भावः, यश्च तत्रान्वयः अनुबन्धस्वरूपः श्लेष्मा, तस्य च

१ 'कफादिसंवन्धादिहोक्तं' इति पा० । २ 'पित्तचिकित्सा' इति
पा० । ३ 'योगीन्द्रनाथसेनस्तु 'लोहितपित्तपूर्वरूपाणि भवन्ति'
इति न पठति ।

१ 'रुद्रकोपाग्निना' इति पा० । २ 'तत्रानुगः' इति पा० ।
३ 'कषायं तित्तमेव च' इति पा० । ४ 'ऊर्ध्वगे विरेचनस्य योष्यतां'
इति पा० ।

जवायै अनघममधमं न भवति मध्यममित्यर्थः; वचनं हि—
“पितं वा कफपितं वा पित्ताशयगतं हरेत् । संसनं” (चि. अ. ३) इति । योगावहं च तत्रेति तत्रोपध्वेगे रक्कपिते तद्वि-
रेचनं योगावहं भवति, प्रतिमार्गहरणरूपत्वादित्यर्थः; अनेन च
व्याधिप्रखलीकत्वमुच्यते । एवं व्याधिप्रधानकारणे पित्ते प्रधा-
नशमक(न)त्वात्, तथा मध्यकुपिते च कफे मध्यभेषजत्वात्,
प्रतिमार्गहरणरूपतया च व्याधिप्रखलीकत्वात् विरेचनमूर्ध्वगे
साधु भेषजम् । मधुरं चैव भेषजमित्यत्र एवशब्दोऽप्यर्थः;
तेन, तिक्तकषायौ तावद्भेषजे भवत एव पित्तकफप्रखलीक-
त्वात्, मधुरमपि लङ्घनादिना कफे जिते भेषजं भवती-
त्यर्थः ॥ १२-१४ ॥

रक्तं तु यदधोभागं तद्याप्यमिति निश्चितम् ।

वमनस्याल्पयोगित्वादल्पत्वाद्भेषजस्य च ॥ १५ ॥

वमनं हि न पित्तस्य हरणे श्रेष्ठमुच्यते ।

यश्च तैत्रान्वयो वायुस्तच्छातौ चावरं स्मृतम् ॥ १६ ॥

तैचायोगावहं तत्र कषायं तिक्तकानि च ।

तस्माद्याप्यं समाख्यातं यदुक्तमनुलोमगम् ॥ १७ ॥

अधोगे वमनस्यायोगितं विवेचयति—वमनं हीत्यादि ।
पित्तस्य रक्कपित्तमूलस्य हरणे न श्रेष्ठं वमनं; वमनं हि कफा-
नुगं पित्तं हरति, न पित्ते प्राधान्येन क्रियते । तच्छान्तौ चाव-
रमिति वातहरणे त्वप्रधानमेव वमनं, वातहरणेऽयुक्तत्वादेव
वमनस्य । तच्चयोगावहमिति तद्वमनं प्रतिमार्गहरणरूपतया
योगावहमपि सत् पित्तावातयोर्द्वेन न्यायेनायौगिकत्वेनायोगाव-
हमित्यर्थः । कषायं तिक्तकानि च योगावहानीति योजना,
कषायतिक्तयोर्वातप्रतिकूलत्वादित्यर्थः; एवं मधुरमेकमवशिष्टम-
धोगे रक्कपित्ते भेषजं भवति; तेनाल्पभेषजं सिद्धम् । अम्ल-
वणकटुकानां तु पित्तविरोधत्वेन रक्कपित्ते प्रसक्तिरपि नास्तीति
भावः ॥ १५-१७ ॥

रक्कपित्तं तु यन्मार्गौ द्वावपि प्रतिपद्यते ।

असाध्यमिति तज्ज्ञेयं पूर्वोक्तादेव कारणात् ॥ १८ ॥

नहि संशोधनं किंचिदस्वस्य प्रतिमार्गगम् ।

प्रतिमार्गं च हरणं रक्कपित्ते विधीयते ॥ १९ ॥

एवमेवोपशमनं सर्वेशो नास्य विद्यते ।

संस्तेषु च दोषेषु सर्वजिच्छमनं मतम् ॥ २० ॥

इत्युक्तं त्रिविधोदकं रक्तं मार्गविशेषतः ।

पूर्वोक्तदिति वमनविरेचनायौगिकत्वादनुपपत्त्याच्च । वमन-
विरेचनायौगिकत्वं व्युत्पादयति—न हीत्यादि । संशोधनमिति

१ ‘जवायै परमौषधम्’ इति पा० । २ ‘तत्रानुगः’ इति पा० ।

३ ‘स्याच्च योगावहं तत्र मधुरं चैव भेषजम्’ इति पा० । ४ ‘वद्र-
क्तमनुलोमगम्’ इति पा० । ५ ‘अनुक्तत्वादेव’ इति पा० ।

६ ‘हितम्’ इति पा० ।

सामान्यवचनेन बस्तिशिरोविरेचनयोरपि प्रतिक्षेपं सूचयति ।
यदधोभागं विरेचनं तदधोभागं रक्कपित्तं कोपयति, यदध्वर्भागं
वमनं तदध्वर्भागं रक्कपित्तं कोपयति; अतो नास्त्युभयमार्गे
रक्कपित्ते शोधनम् । अथानुगुणमेव शोधनं कफच्छर्द्यामिव
वमनं रक्कपित्ते भवतीत्याह—प्रतिमार्गं चेत्यादि । रक्कपित्त-
व्याधिमहिम्ना प्रतिमार्गहरणमेव भेषजं भवति नास्त्यित्यर्थः ।
अथात्रैवं संशोधनं मा भवतु भेषजं, संशमनं भेषजं भवति-
त्याह—एवमेवेत्यादि । उभयमार्गानुसारित्वेन वातकफानु-
बन्धत्वाद् यथा यौगिकं संशोधनं नास्ति तथोपशमनमपि युग-
पद्वातकफशमकत्वाभावाच्चास्तीत्यर्थः । सर्वेशो न विद्यत इति
किंचिदपि न विद्यत इति । एतदेवोपशमनमेवजाभावं स्फोट-
यति—संस्तेष्वित्यादि । संस्तेष्विति सज्जिपातेष्विति बोद्धव्यम् ।
सर्वजिदिति अनुबन्धभूतवातकफमूलभूतपित्तजिदिति; मधुरं हि
कफकारि, तिक्तकषायौ तु वातकरौ, शेषास्तु पित्तकरा एवेति
भावः । किंवा, एवमेवेति विना भेषजं नोपशमनं रक्कपित्तस्य
भवतीति योजनायाम् । त्रिविधोदकमिति त्रिविधायतीयफलं,
तच्च साध्यत्व-याप्यत्व प्रत्याख्येयत्वरूपम् ॥ १८-२० ॥—

अभ्यस्तु खलु हेतुभ्यः किंचित्साध्यं न सिध्यति २१

प्रेष्योपकरणाभावाद्दौरात्म्याद्वैद्यदोषतः ।

अकर्मतश्च साध्यत्वं कश्चिद्रोगोऽस्तिवर्तते ॥ २२ ॥

तत्रासाध्यत्वमेकं स्यात् साध्ययाप्यपरिक्रमात् ।

असाध्यतोपोद्घातेनेतरव्याधिसाधारणान्यप्यसाध्यतापत्तिकार-
णान्याह—अभ्यस्तित्यादि । उपकरणाभावादिति भेषजाभा-
वात् । दौरात्म्यादिति आतुरस्यानात्मवत्त्वात् । अकर्मत इत्यत्र
कुरासायां नञ्, अपुन इति यथा; तेन, अकर्मतः असम्यक्त्रि-
कित्सात इत्यर्थः; किंवा अकर्मत इति अयमोदसाध्यव्याधिजन-
कात् । कश्चिदितिवचनेन अचिकित्सया न सर्वं तिलाकम-
शकादयोऽवश्यमसाध्या भवन्तीति दर्शयति, तेषामचिकित्सा-
यामपि साध्यत्वात् । प्रेष्यादिदोषेण प्रकृते रक्कपित्तेऽसाध्यत्वं
दर्शयन्नाह—तत्रेत्यादि । तत्रेति रक्कपित्ते । असाध्यत्वमेकमिति
असाध्यत्वमेव परं स्यात् । साध्ययाप्यपरिक्रमादिति साध्य-
याप्यमार्गाभ्यां परिक्रमादुभयमार्गानुसारित्वादित्यर्थः; किंवा,
साध्ययाप्ययोः परिक्रमः साध्ययाप्यपरिक्रमः, तस्मात्, तत्र
साध्यपरिक्रमो याप्यमार्गगमित्वम्, एवं याप्यस्य परिक्रमोऽ-
साध्यमार्गगमित्वम् । अयं च मार्गपरिक्रमः मार्गपरित्यागा-
दपरित्यागाद्वाऽसाध्य एव; अपरित्यागे तावदुभयमार्गत्वेनैवा-
साध्यत्वं; परित्यागेऽसाध्यत्वमुक्तं, वक्ष्यति हि चिकित्सिते—
“मार्गान्मार्गं चरेद्यद्वा तच्च रक्तमसिद्धिमत्” (चि. अ. ४)
इति । किंवा, साध्ययाप्यपरिक्रमादिति साध्यस्य याप्यत्वेन
परिक्रमादित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥—

१ ‘साध्यत्वयाप्यातिक्रमादित्यर्थः’ इति पा० ।

रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदिश्यते ॥ २३ ॥

यत् कृष्णमथवा नीलं यद्वा शकधनुश्रमम् ।

रक्तपित्तमसाध्यं तद्वाससो रज्जनं च यत् ॥ २४ ॥

भृशं पूत्यतिमात्रं च सर्वोपद्रववच्च यत् ।

बलमांसक्षये यच्च तच्च रक्तमसिद्धिमत् ॥ २५ ॥

येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।

पश्येद्दृश्यं विद्यच्चापि तच्चासाध्यं न संशयः ॥ २६ ॥

ऊर्ध्वगस्यापि रक्तपित्तस्य व्याक्षिणीकृमिसाध्यतामाह—रक्तपित्तस्येत्यादि । एते च कृष्णादयो वर्णा गम्भीरधातुसंबन्धाद्भवन्ति, ततश्चासाध्यत्वं युक्तमेव । वाससो रज्जनं च यदिति प्रक्षालितमपि सद्वासो रज्जयति, न क्षालनेनापैतीति बोद्धव्यम् । अन्यथा ‘सर्वमेव रक्तं वाससो रज्जनं भवति’ इति वचनमनर्थकं स्यात् । किंवा ‘अरज्जनम्’ इति पाठः; तेन, रक्तस्य वाससो रज्जकस्यारज्जनमेव विकृतिः । भृशं पूतीति धात्वन्तर-संबन्धादतिदुर्गन्धिः । सर्वोपद्रववदिति उक्तदौर्बल्याद्युपद्रवयुक्तम् । दृश्यं घटपटादि । विषद् आकाशम् । रक्तं रक्तवर्णमित्यर्थः । यद्यप्याकाशमपि दृश्यं भवति सीमासकनये, तथाऽपि प्राय आकाशे एवासाध्यरक्तपित्ते रक्तत्वं प्रतीयत इति न पुनरुक्तम् ॥ २३-२६ ॥

तत्रासाध्यं परित्याज्यं, याप्यं यत्नेन यापयेत् ।

साध्यं चावहितः सिद्धैर्भेषजैः साधयेद्भिषक् ॥ २७ ॥

यत्नेनेति वचनाध्याय्यापनं यत्नं विना न भवतीति दर्शयति ॥ २७ ॥

तत्र श्लोकौ—

कारणं नामनिर्वृत्तिं पूर्वरूपाण्युपद्रवान् ।

मार्गो दोषानुबन्धं च साध्यत्वं न च हेतुमत् ॥ २८ ॥

निदाने रक्तपित्तस्य व्याजहार पुनर्वैयुः ।

वीतमोहरजोदोषलोभमानमदस्यूहः ॥ २९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तच्चे चरकप्रतिसंस्कृते

निदानस्थाने रक्तपित्तनिदानं नाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

कारणमित्यादि संग्रहः । नामनिर्वृत्तिमिति लोहितसंसर्गादित्यादिना । न चेति न च साध्यत्वम्; अनेन च याप्यमपि संगृहीतम्, असाध्यमेदो हि याप्यम् । हेतुमदिति विरेचनस्य यौनिकत्वादहेतुवर्णनं संगृह्यति । वीता अपगता मोहादयो यस्य स तथा ॥ २८ ॥ २९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यदीपिकायां

मायुर्वेददीपिकायां निदानस्थाने रक्तपित्तनिदानं

नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो गुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह खलु पञ्च गुल्मा भवन्ति; तद्यथा—घात-गुल्मः, पित्तगुल्मः, श्लेष्मगुल्मो, निचयगुल्मः, शोणितगुल्म इति ॥ ३ ॥

दक्षाध्वरोद्धुंसे रक्तपित्तमनु गुल्म उत्पन्न इति रक्तपित्तमनु गुल्मनिदानम् । इह पद्मेतिवचनाच्चिकित्सितेऽधिकान् गुल्मान् सूचयति; वक्ष्यति हि—“व्याभिप्रलिङ्गानपरोस्तु गुल्मांकीनादिशेदौषधकल्पनार्थम्” (चि. अ. ५) इति । निचयः सन्निपातः, तच्छतो गुल्मो निचयगुल्मः । इह प्रत्येकवातादिगुल्मक्रियाभेदकदेव द्वन्द्वजगुल्माः साध्यन्त इति कृत्वा न पृथगुक्ताः । सन्निपातगुल्मस्तु वातादिगुल्मक्रियाभेदकेन साध्यो न भवत्येव वातादिसंयोगमिहान्नः; तेन, अतिरिक्तासाध्यत्वयोगाजिनयगुल्मः पृथगुक्तः । एतदेव गुल्मेऽस्मिन्नसाध्यत्वं प्रतिपादयितुं सन्निपातशब्दं साध्यज्वरादिसन्निपातेऽपि वर्तमानं परित्यज्य निचयशब्दः कृतः; अस्यर्थं हि असाध्यरूपश्चायं निचयः ॥ १-३ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—

कथमिह भगवन् पञ्चानां गुल्मानां विशेषमभिज्ञानीमहे; नह्यविशेषविद्वोगाणामौषधविदपि भिषक् प्रशमनसमर्थो भवतीति ॥ ४ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—समुत्थानपूर्ववरूपलिङ्गवेदनोपशयविशेषेभ्यो विशेषविज्ञानं गुल्मानां भवत्यन्येषां च रोगाणामग्निवेश ! तत्तु खलु गुल्मेष्वच्यमानं निबोध ॥ ५ ॥

समुत्थानेत्यादौ लिङ्गान्तर्निविष्टा वेदना पृथगुच्यते, गुल्मादिष्वन्तर्गतेषु वेदनाप्रधानविकारेषु प्रायो वेदनयैव विशेषावधारणं भवतीति दर्शयितुम् । संप्राप्तिरित्वाहकथनं गुल्मविशेषागमकवेनैव बोद्धव्यं, गुल्मविज्ञानं चेद्वाहिकृतं; संख्यादिभेदभिन्ना तु सामान्यसंप्राप्तिः सर्वरोगनिदानप्रस्ताव एवोक्तेति भावः । बलकालभिन्ना तु संप्राप्तिर्यथैव वातिकत्वादिविशेषगमयत्यपि, तथाऽव्यक्तवातस्या लिङ्गगृहीतत्वाच्च सा नाद्रियते । दिवसान्तरजगन्तादिवलसंप्राप्तिर्हि वातादेर्लिङ्गमध्य एव पठ्यते तत्र तत्र; तेन लिङ्गग्रहणेनैव तत् सुस्पष्टम् । प्राग्रूपं च यद्यपि पृथक्वातादिगुल्मगमकं साक्षात् पठितं, तथाऽपि विशेषलिङ्गाव्यक्तारूपं विशिष्टं प्राग्रूपं विशेषलिङ्गकथनेनैवोक्तमेव; तेन, वातादिगुल्मविशेषगमकनिदानादिमध्ये पूर्वल्पपाठो न्याय्य एव; किंवा, पूर्वल्पविशेषोऽप्यत्र रक्तपितादिरोगान्तरपेक्षया सामान्योक्तोऽपि विशेषो ज्ञेयः ॥ ४-५ ॥

यदा पुरुषो वातलो विशेषेण ज्वरवमनविरच-
नातीसाराणामन्यतमेन कर्शनेन कर्शितो वातल-
माहारमाहरति, शीतं वा विशेषेणामात्रम्, अस्ते-
हपूर्वं वा वमनविरचने पिबति, अनुदीर्णं वा छर्दि-
मुदीरयति, उदीर्णान् वातमूत्रपुरीषवेगान्निरुणद्धि,
अत्यशितो वा पिबति नवोदकमतिमात्रम्, अतिसं-
क्षोभिणा वा यानेन याति, अतिव्यवायव्यायामम-
द्यशोकचिर्वा, अभिघातमुच्छति वा, विषमासन-
शयनस्थानचङ्क्रमणसेवी वा भवति, अन्यद्वा किञ्चि-
देवंविधं विषममतिमात्रं व्यायामजातमारभते,
तस्यापचारान्नतः प्रकोपमापद्यते ॥ ६ ॥

वातलो विशेषेणैति वचनात् पित्तलदरेपि यथोक्तमाचरो
वातगुल्मो भवति, वातलस्य त्वत्यर्थमिति दर्शयति । शीतं वा
विशेषेणैति अत्यंशीतमित्यर्थः । अतिमात्रमिति च्छेदः । अति-
व्यवायव्यायामादिरुचिर्वा 'भवति' इति शेषः; व्यायादिरुच्या
व्यायाद्याचरणं लक्षयति ॥ ६ ॥

स प्रकुपितो वायुर्महास्रोतोऽनुप्रविश्य रौक्ष्यात्
कठिनीभूतमाहृत्य पिण्डतोऽवस्थानं करोति हृदि
वस्तौ पार्श्वयोर्नाभ्यां वा; स शूलमुपजनयति ग्रन्थी-
श्चानेकविधान्, पिण्डतश्चावतिष्ठते, स पिण्डत-
त्वाद् 'गुल्म' इत्यभिधीयते; स मुहुराधमति, मुहु-
रल्पत्वमापद्यते; अनियतविपुलाग्रेवदनश्च भवति च-
लत्वाद्वायोः, मुहुः पिपीलिकासंप्रचार इयाङ्गेषु, तो-
दमेदस्फुरणायामसङ्कोचसुतिहर्षप्रलयोदयबहुलः;
तदातुरः सूर्येव शङ्कुनेव चाभिर्संविद्धमात्मानं
मन्यते, अपि च दिवसान्ते ज्वर्यते, शुष्यति चास्या-
स्यम्, उच्छ्वासश्चोपरुध्यते, हृष्यन्ति चास्य रोमाणि
वेदनायाः प्रादुर्भावेः स्त्रीहाटोपात्रकूजनाविपाकोदाव-
तोऽङ्गमर्दमन्याशिरः शङ्खशूलबध्नोरोगाश्चैनमुपद्रवन्ति;
कृष्णारुणपट्वत्पङ्कजनयनवदनमूत्रपुरीषश्च भवति,
निदानोकानि चास्य नोपशेरते, विपरीतानि चोप-
शेरत इति वातगुल्मः ॥ ७ ॥

रौक्ष्यात् कठिनीभूतमिति महास्रोतोविशेषणं; तच्च प्रकुपि-
तस्य वायो रौक्ष्येण तथोक्तज्वरकर्शनादिहेतुकृताच्च रौक्ष्यात्
कोष्ठस्य कठिनत्वमुपपन्नम् । आहृत्येति व्याप्य, कोष्ठमेव । अन्यत्रा-
प्युक्तम्—'आहृतं मारुतेनेह शरीरं यस्य केवलम्' (ई. आ. १०)
इति; आहृतं व्याप्तमित्यर्थः । यदा तु 'रौक्ष्यात् कठिनीभूत'
इति पाठस्तदा वातविशेषणं, वातस्य कठिनत्वमस्यैव प्रकोपेण

घनत्वमेव बोद्धव्यम् । पिण्डत इति कुण्डलीभूतः । नाभ्यां
वेति च्छेदः । पिण्डतश्चेति द्वितीयपिण्डतशब्देन मांसा-
द्युत्पुण्डनेन गुल्मप्रदेशस्यापि पिण्डितत्वमुच्यते; पूर्व्वेण
पिण्डितशब्देन तु वायोः पिण्डितत्वमिति न पौनरुक्त्यम् ।
अनेकविधानिति च्छेदः । ग्रन्थीश्चानेकविधानिति दीर्घवृत्तस्थू-
लादिभेदेन भिन्नाः । पिण्डतत्वाद् 'गुल्म' इत्युच्यते इत्यनेन
लतादिगुल्मसाहचर्यनिबन्धनां गुल्मसंज्ञां दर्शयति । आधमति
विस्तारीभवति । अनियतविपुलाग्रेवदन इति कदाचिद्विपुलवे-
दनः कदाचिदल्पवेदनस्थानियमेन भवति । अत्रैव हेतुमाह—
चलत्वाद्वायोरिति । आयामः विस्तरणं, हर्षः रोमहर्षः,
प्रलयः नाशः, उदयः जन्मः स्फुरणादीनां जन्मनाशो बहुधा
भवत इत्यर्थः । अत्रापि चलत्वमेव वायोर्हेतुर्बोद्धव्यः । हृष्यन्ति
चास्य रोमाणीति वेदनाप्रादुर्भावे प्रतिनियमेन, स्फुरणादौ तु
हर्षो विनाऽपि वेदनामिति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

तैरेव तु कर्शनैः कर्शितस्याम्ललवणकटुकक्षा-
रोष्णतीक्ष्णशुक्रव्यापन्नमद्यहरितकफालम्बानां वि-
दाहिनां च शाकधान्यमांसादीनामुपयोगाद्जीर्णा-
ध्यशनाद्रौक्ष्यानुगते चामाशये वमनमतिवेले सं-
धारणं वातातपौ चातिसेवमानस्य पित्तं सह मारु-
तेन प्रकोपमापद्यते ॥ ८ ॥

तत् प्रकुपितं मास्त आमाशयैकदेशे संवैर्यं
तानेव वेदनाप्रकारानुपजनयति, य उक्ता वात-
गुल्मे; पित्तं त्वेनं विदहति कुक्षौ हृष्टुरसि कण्ठे च;
स विदह्यमानः सधूममिवोद्गारमुद्गिरत्यम्लान्वितं,
गुल्मावकाशश्चास्य दह्यते दूयते धूयते ऊमायते
स्थितिः क्लिद्यति क्षिप्यते इव स्पर्शासहोऽल्परो-
माश्च भवति; ज्वरभ्रमदधुपिपासागलतालुमुख-
शोषप्रमोहविद्वेदाश्चैनमुपद्रवन्ति; हरितहारिद्रत्व-
ङ्मनयनयनवदनमूत्रपुरीषश्च भवति; निदानोकानि
चास्य नोपशेरते, विपरीतान्युपशेरत इति पित्त-
गुल्मः ॥ ९ ॥

रौक्ष्यानुगते चामाशये इति रौक्ष्यहेतुर्भा रूक्षीकृते इत्यर्थः;
किंवा रौक्ष्यानुगते चामाशये सति वमनं सेवमानसेति
योजनीयम् । आमाशयैकदेशे संवैर्येति वचनात् पित्तगुल्मस्य
कफगुल्मस्य च बस्तिः स्थानं न भवतीति दर्शयति; वचनं हि
—'नाभिस्तनान्तरे जन्तोरामाशय इति स्मृतः' (वि. अ. २)
इति; वातगुल्मस्य तु बस्तिरपि स्थानं भवति, अत एव तत्र
सामान्येन महास्रोत इति कृतं, महास्रोतोऽग्रहणेन च बस्ति-

१ 'अतिमात्रमस्तेहपूर्वं वा' इति गङ्गाधरसंमतः पाठः । २ 'वि-
पमाशनशयनासनस्थानचङ्क्रमणसेवी' इति पा० । ३ 'तस्य तदप-
चारान्नतः' इति पा० । ४ कठिनीभूत आहृत्य' इति पा० ।
५ 'अवधमति' इति पा० । ६ 'जीर्वति' इति पा० ।

१ 'लतादिकल्पितगुल्मसाहचर्यनिबन्धनां' इति पा० । २ 'वमन-
विरचनमतिवेले' इति पा० । ३ 'संमूर्च्छते' इति पा० । ४ 'धूमा-
यते' इति पा० । ५ 'मुहुःशुक्ल' इति पा० । ६ 'अथरोमा च'
इति पा० । ७ 'रौक्ष्येण हेतुनाऽतीव रूक्षीकृते' इति पा० ।

रपि शुद्धते; तथा वातगुल्म एव 'हृदि बसौ' इत्यादि कृतम् । दाहक्षनादयः पित्तवेदनाविशेषा असकृदाख्याताः । दधुः 'धक्वक्' इति लोके कथ्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥

तैरेव तु कर्शनैः कर्शितस्यात्यशनादतिस्निग्धगु-
रुमधुरशीताशनात् पिष्टेक्षुर्क्षीरतिलमाषगुडविरु-
तिसेवनाम्बुदकमद्यातिपानाद्विरतिकातिप्रणय-
दानूपीदकग्राम्यमांसतिभक्षणात् संधारणादबु-
भुक्षस्य चातिप्रगाढमुदपानात् संक्षोभणाद्वा शरी-
रस्य श्लेष्मा सह मारुतेन प्रकोपमापद्यते ॥ १० ॥

तं प्रकुपितं माहृत आमाशयैकदेशे संवैत्य तानेव
वेदनाप्रकारानुपजनयति य उक्ता वातगुल्मे; श्लेष्मा
त्वस्य शीतज्वरारोचकाविपाकाङ्गमर्दहर्षहृद्रोगच्छ-
र्दिनिद्रालस्यसैमित्त्यगौरवक्षिरोमितापापुपजनय-
ति, अपि च गुल्मस्य स्त्रैर्यगौरवकाठिन्यावगाढसु-
प्तता; तथा कासश्वासप्रतिश्यापान् राजयक्ष्माणं
चातिप्रवृद्धः, श्वैत्यं त्वङ्गुलनयनवदनमूर्धुरीषेषु-
पजनयति, निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते, विप-
रीतानि चोपशेरत इति श्लेष्मगुल्मः ॥ ११ ॥

श्लेष्मगुल्मे अबुभुक्षेति अबुभुक्षितस्य; 'अतिमुहितस्य'
इति वा पाठः । ययपि राजयक्ष्मा त्रिदोषजः, तथाऽपि
कफगुल्म एव रोगमहिम्ना अजनितदोषप्रवृत्तं जन्यत इति
बोद्धव्यम् ॥ १० ॥ ११ ॥

त्रिदोषहेतुलिङ्गसन्निपाते तु सान्निपातिकं गुल्म-
मुपदिशन्ति कुशलाः । स विप्रतिषिद्धोपक्रमत्वा-
दसाध्यो निचयगुल्मः ॥ १२ ॥

विप्रतिषिद्धोपक्रमत्वादिति परस्परं वातादिविरुद्धोपक्रम-
त्वात् । इह च विप्रतिषिद्धोपक्रमत्वं विकृतिविषमसन्निपातेन
बोद्धव्यम् । तेन, साध्यत्रिदोषजरादौ वातादिविरुद्धोपक्रमत्वं
सदपि नासाध्यतामापादयति ॥ १२ ॥

शोणितगुल्मस्तु खलु स्त्रिया एव भवति न पुरु-
षस्य, गर्भकोष्ठार्तवागमनवैरोध्यात् । पारतन्त्र्याद्-
वैशारद्यात् सततमुपचारानुरोधाद्वा वेगानुरीणा-
नुपरुन्धत्या आमगर्भं वाऽप्यचिरपतितेऽथवाऽ-
प्यचिरप्रजाताया क्रतौ वा वातप्रकोपणान्यासे-
वमानायाः क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते ॥ १३ ॥

स प्रकुपितो योनिमुखमनुप्रविश्यात्सुपुरुषण्डि,
मास्ति मास्ति तदार्तवमुपरुध्यमानं कुक्षिमभिवर्ध-
यति । तस्याः शूलकासातीसारच्छद्यैरोचकाविपा-

काङ्गमर्दनिद्रालस्यसैमित्त्यकफप्रसेकाः समुपजा-
यन्ते, स्तनयोश्च स्तन्यम्, ओष्ठयोः स्तनमण्डल-
योश्च काण्ठ्यम्, अत्यर्थं ग्लानिश्चक्षुषोः, मूच्छी,
हृष्टासः, दोहदः, श्वययुश्च पादयोः, ईषचोद्गमो
रोमराज्याः, योन्याश्चाटालत्वम्, अपि च योन्या
दौर्गन्ध्यमास्त्रावधोपजायते, केवलश्चास्या गुल्मः
पिण्डित एव स्पन्दते, तामगर्भा गर्भिणीमित्याहु-
र्मृदाः ॥ १४ ॥

शोणितगुल्मे स्त्रिया एवेति वचनादेव न पुरुषस्येति लब्धे
युनर्न पुरुषस्येति वचनं स्पष्टार्थम् । गर्भार्थः कोष्ठो गर्भकोष्ठ-
स्तस्मिन् गर्भकोष्ठे य आर्तवस्यागमनरूपो विशेषो रक्तगुल्मका-
रणं, स स्त्रिया एव भवति; तेनैवंरूप आर्तवप्रतिबन्धजन्यः
शोणितगुल्मः पुरुषस्य न भवति । सामान्यशोणितदुष्टिजन्यस्तु
पुरुषस्यापि भवति; तथाहि वक्ष्यति—“कफो वाते जितप्राये
पितं शोणितमेव च । यदि कुप्यति वा तस्य क्रियमाणे चिकि-
त्सिते (चि. अ. ५)” इत्यादि; तथा ‘गुल्मोपकुचबोसर्प’
(सू. अ. २४) इत्यादयो ‘रक्तजा गदाः’ इत्युक्तम् । पारतन्त्र्या-
दिहेतुप्रत्ययं वेगविधारणे, पारतन्त्र्यादेव स्त्रियो वेगं विधारयन्ति ।
अवैशारद्यम् अज्ञानं; तेन, वेगविधारणेन महान् व्याधिर्भवतीत्य-
ज्ञानाद्वेगं विधारयन्ति । उपचारानुरोधादिति भ्रमोद्युपचारपरत्वात् ।
योनिमुखमिति गर्भाशयद्वारम् । स्तनयोः स्तन्यमिति रोगप्र-
भावादेव बोद्धव्यम् । आर्तवरोधक्षणास्य व्याधेरयं प्रभावो यत्
स्तन्यं करोति, दृष्टव्यम् । तेन, यदुच्यते—“स्त्रिया वाचन-
सत्त्वायास्त्रिया रसः संपद्यते—स्वशरीरपुष्टये, स्तन्याय, गर्भा-
भिरुद्धये च” (शा. अ. ६) इति वचनाद् गर्भ एव स्तन्यं
भवति” तन्निरस्तं मन्यम् । दोहदशब्देनेह नाशौ उच्चावचभा-
वतृष्णायोगो दोहदाभिधानो ज्ञेयः । यदुक्तं श्वारपाणिना—
“दोहदिनी वा स्यान्मारी शोणितगुल्मिनी” इति । न त्विह द्वैह्य-
कृतो दोहदोऽभिप्रेतः, स हि गर्भहृदस्य मातृहृदयेन संबन्ध-
द्वयतः; वचनं हि—“मातृर्जं ह्यस्य हृदयं, तदस्य मातृहृदयेन
संबद्धं भवति रसवाहिनीभिः संवाहिनीभिः, तस्मात्तयोस्त्रा-
भिर्मक्तिः संपद्यते” (शा. अ. ४) इति; शोणितगुल्मे च
चेतना नास्ति, तेन नैवंरूपमिह द्वैह्यं दोहदम् । तेन गर्भ-
भ्रान्त्या यैकिचिदभ्यवहारेच्छादिलक्षणा दोहदं तस्या भवति,
असत्यपि विषसंबन्धे यथा शङ्काविषाद्विषलिङ्गानि भवन्ति;
वचनं हि—“शङ्काविषेणोपचृताः कुर्वन्ति विषलक्षणम्” इति ।
आटालत्वं विस्तृतत्वं; योनिविस्तारेण च रोमराज्या अपि
विस्तरणं वितन्यमानचर्मरोम्णा चैनोपपन्नम् । केवलः स्पन्दत

१ ‘उच्चावचभावतृष्णाभोगादोहदाभिधानो ज्ञेयः’ इति पा० ।

२ ‘यत्किञ्चिदभ्यवहारेच्छादिलक्षणा दोहदिनी भवति’ इति पा० ।

३ ‘दुर्गन्धकारे निद्रस्य केनचिद्वृत्तक्षणा । विषोद्गो ज्वरच्छादितं मूच्छी
दाहोऽपि वा भवेत् ॥ ग्लानिर्गोहोऽतिसारी वा तच्छङ्काविषमुच्यते ॥’

(वा० उ० अ० ६६.) ।

१ ‘पिष्टेक्षुर्क्षीरतिलमाषविकृतिसेवनामद्यातिपानात्’ इति पा० ।

२ ‘अतिमुहितस्य’ इति पा० । ३ ‘संयुच्यते’ इति पा० ।

४ ‘विरुद्धोपक्रमत्वात्’ इति पा० ।

इति नैकदेशेन; गर्भो ह्येकदेशेनापि स्पन्दते, तेनैतल्लक्षणं गर्भसङ्काव्यावर्तकम् । ननु यदुक्तं रक्तगुल्मे—“समगर्भलिङ्गः” इति, तथा “मासे व्यतीते दशमे चिकित्सः” (चि. अ. ५) इति; तदनुपपन्नं, यतो गर्भाद्विशिष्टं पिण्डितस्पन्दनं विद्यत एव; तथा नवर्षं सुखसाध्यताहेतुत्वेनोक्तम्, इह च कथं कालातिक्रमेणोपक्रमणीयत्वमुच्यते? ब्रूमः—समगर्भलिङ्गत्वं तावद्भूतगर्भसमलिङ्गताभिप्रायेणोक्तं; किंवा, समस्यावैकारिकस्य दशमास्तिकपर्यन्तस्य गर्भस्य लिङ्गानि यस्य स समगर्भलिङ्गः, तेन वैकारिकसुप्तनागोदरादेर्लक्षणं नेह भवतीति दर्शयति । दशममासचिकित्सत्वं चेह व्याधिमहिम्ना बोद्धव्यं, दशममास एवार्थं शिथिलीभूतः सन् चिकित्स्यो भवतीति व्याधिप्रभावः । इहा च व्याधिप्रभावकृता कालापेक्षा—“क्वरे पेयाः कषयाश्च सर्पिः क्षीरे विरेचनम् । षडहे षडहे देयम्” इत्यादिषु । यत्तु समगर्भलिङ्गत्वेन गर्भसङ्कानिरासार्थं रक्तगुल्मस्य दशममासापेक्षणं; तत्र, दशममासादवर्गमपि पिण्डितस्पन्दनेन रक्तगुल्मस्यावधारणम्, तथा दशममासादूर्ध्वमपि गर्भावस्थानस्य दृष्टत्वेन गर्भसङ्कानपगमाच्च; वक्ष्यति हि दशममासादूर्ध्वमवस्थानं गर्भस्य—“वैकारिकमत ऊर्ध्वमवस्थानं” (शा. अ. ४) इति ॥ १३ ॥ १४ ॥

एषां तु खलु पञ्चानां गुल्मानां प्रागभिनिर्वृत्तेरिमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—अनन्नाभिलषणम्, अरोचकाविपाकौ, अग्निवैषम्यं, विदाहो भुक्तस्य, पाककाले चायुक्त्या छर्द्युद्गारौ, वातमूत्रपुरीषवेगानां चाप्रादुर्भावः, प्रादुर्भूतानां चाप्रवृत्तिरीषदागमनं वा, वातशूलाटोपाण्णकूजनापरिहर्षणातिवृत्तपुरीषताः, अबुमुश्रा, दौर्बल्यं, सौह्यस्य चासहत्त्वमिति ॥ १५ ॥

तद्यथेलादिना पूर्वरूपाण्याह । अयुच्येति छर्द्युद्गारकारणमन्तरेण व्याधिप्रभावादेवेत्यर्थः । अतिवृत्तपुरीषता उदावर्तः ॥ १५ ॥

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु गुल्मेषु न कश्चिद्वाताहते संभवति गुल्मः । तेषां साक्षिपातिकमसाध्यं ज्ञात्वा नैवोपक्रमेत, एकदोषजे तु यथास्वरामरमं प्रणयेत्, संसृष्टांस्तु साधारणेन कर्मणोपचरेत् । यचान्यदप्यविरुद्धं मन्येत तदप्यवचारयेद्भिभज्य गुरुलाघवमुपद्रवाणां, गुरुपुद्रवाणांस्त्वरमाणश्चिकित्सैज्जघन्यमितरान् । त्वरमाणस्तु विशेषमनुपलभमानो गुल्मेष्वात्ययिके कर्मणि वातचिकित्सितं प्रणयेत्, स्नेहस्नेदौ वातहरी स्नेहोपसंहितं च मृदु विरेचनं वर्त्तीश्च; अम्ल-

लवणमधुरांश्च रसान् युक्त्याऽवचारयेत् । माहते ह्युपशान्ते स्वल्पेनापि प्रयत्नेन शक्योऽन्योऽपि दोषो नियन्तुं गुल्मेष्विति ॥ १६ ॥

भवति चात्र—

गुल्मिनामनिलशान्तिरुपायैः

सर्वरोगो विधिवदाचरितव्यः ।

माहते ह्यवजितेऽन्यमुदीर्णं

दोषमल्पमपि कर्म निहन्त्यात् ॥ १७ ॥

पित्तादिकृतेष्वपि तु गुल्मेषु संप्राप्तिसिद्धस्य वातस्य प्राधान्यमाह—सर्वेष्वपीत्यादि । साधारणेनेति संसृष्टोभयदोषप्रखनीकेन । यचान्यदपीति संसर्गे एकदोषोपशमकमपि । अविरुद्धमिति उपद्रवाणां गुरुणामविरुद्धम् । विभज्येति गुरुलाघवं विभज्य । तेनैकदोषप्रशमनमपि तदेव कर्तव्यं यद्गुरुपुद्रवप्रशमनं भवतीति भावः । एतदेवाह—गुरुनिष्यादि । सर्वगुल्मानां वातमूलत्वेन वातनिरपेक्षचिकित्साविशेषानुगुल्ममे वातचिकित्सैव त्वरया कर्तव्येत्याह—त्वरमाणस्त्वित्यादि । आत्ययिके कर्मणि ‘क्रियमाणे’ इति शेषः । अल्पमपीति कर्मविशेषणम् ॥ १६-१७ ॥

तत्र श्लोकः—

संख्या निमित्तं रूपाणि पूर्वरूपमथापि च ।

दिष्टं निदाने गुल्मानामेकदेशश्च कर्मणाम् ॥ १८ ॥

इत्यग्निवेशाकृते तत्रे चरकप्रतिस्संस्कृते निदानस्थाने गुल्मनिदानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

संप्रहे एकदेशश्च कर्मणामिति चिकित्सितानाम् ॥ १८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामुर्वेददीपिकायां निदानस्थाने गुल्मनिदानं नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

त्रिदोषकोपनिमित्ता विशंतिः प्रमेहा भवन्ति विकाराश्चापरेऽपरिसंख्येयाः । तत्र यथा त्रिदोषप्रकोपः प्रमेहानभिनिर्वेत्यति तथाऽनुव्याख्यास्यामः ॥ ३ ॥

दक्षाच्चरे गुल्ममनु प्रमेहोत्पादात् प्रमेहाभिधानं; वचनं हि—“हृषिःप्राशान्मेहुकृष्टयोर्जन्म” (नि. अ. ८) इति । त्रिदोषप्रकोपनिमित्ता इति सर्वमेहेष्वेव त्रिदोषाः कारणम्, अधिकत्वाच्च श्लैष्मिकादित्यपदेश इति दर्शयति । सुष्ठुतेऽयुक्तं—“सर्व एव मेहाः सर्वदोषजाः” (नि. अ. ६) इति ।

विकारा इति प्रमेहलिङ्गोपद्रवरूपाः किंवा, अन्येऽपि ये केचन विदोषजास्तैः प्राज्ञाः ॥ १-३ ॥

इह खलु निदानदोषदृष्यविशेषेभ्यो विकारविघातभावाभावप्रतिविशेषा भवन्ति । यदा हेतुं त्रयो निदानादिविशेषाः परस्परं नातुर्वध्नन्त्यथवा कालप्रकर्षादवलीयांसोऽथवाऽनुबध्नन्ति न तदा विकाराभिनिर्वृत्तिः, चिराद्वाऽप्यभिनिर्वर्तते, तनवो वा भवन्त्यथोक्तसर्वेल्लिङ्गा वा; विपर्यये विपरीताः; इति सर्वविकारविघातभावाभावप्रतिविशेषाभिनिर्वृत्तिहेतुर्भवत्युक्तः ॥ ४ ॥

इहेत्यादौ निदानादीनां विशेषाः परस्परानुबन्धित्वादयोऽग्रे वक्ष्यमाणा ज्ञेयाः । विकाराणां विघातस्योत्पत्तिप्रतिबन्धस्य भावो विघातभावः, विकाराणां विघातस्याभावो विकारजननमिति विकारविघातभावाभावौ, तयोः प्रतिविशेषा विकारविघातभावाभावप्रतिविशेषाः । तत्र विकाराणां विघातभावस्य प्रतिविशेषाः—विकाराजननं, तथा चिरेण च जननम्, अणुविकारजननं वा, असर्वेल्लिङ्गविकारजननं वाऽग्रे वक्ष्यमाणम् । विघातभावप्रतिविशेषास्तु विकाराजननादिविपर्ययेणाग्रे वक्ष्यमाणाः । उक्तफक्किर्कार्यं व्याकरोति—यदेत्यादि । परस्परं नातुबध्नन्ति परस्परं प्रतिक्लृप्त भवन्ति, अनुबन्धो ह्यनुक्लृष्टेऽभिप्रेतः । तत्र तदेव निदानं दोषमनुबध्नाति, यद्व्यःसामान्यादविरोधेन दोषं दूषयति । दोषस्य दृष्यानुबन्धित्वं यद्—दूष्यं व्याधिकारणं सामान्यगुणादादिधर्मयोगादविरोधेन दूषयति । तथा दूष्यस्य च दोषानुबन्धित्वं यद्—दोषस्य दूषणं प्रति शिथिलत्वसमानगुणत्वादिनाऽऽनुक्लृष्येनावस्थानम् । तथा दोषस्य चेदमेव निदानानुबन्धित्वं यत्—निदानं दोषजननं प्रति समानगुणत्वं, समानगुणतया हि दोषो निदानस्य व्याधजननं प्रत्यनुक्लृष्टो भवति । एतदुदाहरणानां च विपर्ययेणानुबन्धो बोद्धव्यः । निदानस्य च दोषानुबन्धः समानसमानगुणयोगात्, किञ्चिदोषजनने बोद्धव्यः, सर्वथा दोषवैपरीत्ये तथा दोषजननं प्रत्युदासीनत्वे च निदानस्य निदानत्वमेव न स्यात्; जनकं हि निदानमुच्यते । अथवा कालप्रकर्षादिति अनुबध्नन्तीति संबन्धः; कालप्रकर्षादनुबध्नन्तीति कालप्रकर्षात् परस्परं निदानादयोऽनुगुणा भवन्ति यदा, तदा विकाराचिरादभिनिर्वर्तते इति ज्ञेयम् । यदा परस्परं नातुबध्नन्ति, न तदा विकाराभिनिर्वृत्तिर्भवतीति योजनीयम् । कालप्रकर्षाच्चातुबन्धो निदानस्य दोषेण तदा भवति, यदा हेतुर्विच्छेदं कृत्वा पुनः सञ्च्यते; काल एव वा चिरेण समानगुणतया हेतुरूपः

१ 'नातुबध्नन्ति न तदा विकाराभिनिर्वृत्तिर्भवति; अथाप्रकर्षादवलीयांसोऽनुबध्नन्ति न तदाऽवश्यं विकाराभिनिर्वृत्तिर्भवति, चिराद्वाऽप्यभिनिर्वर्तते विकाराः, तनवो वा भवन्ति, अथोक्तसर्वेल्लिङ्गा वा' इति योगीन्द्रनाथसेनसमतः पाठः ।

प्राप्यत इत्यादि तर्क्यम् । अवलीयांसोऽथवाऽनुबध्नन्तीति निदानं यदाऽल्पं भवति तदा श्लोकदोषं करोति, दोषश्च श्लोकः श्लोकं च दूष्यं दूषयतीत्यादि ज्ञेयम् । यदा चा(वाऽ)वलीयांसोऽनुबध्नन्ति, तदा तनवो वा विकारा भवन्ति, अथोक्तसर्वेल्लिङ्गा वा भवन्तीति योज्यं; तनवः अल्पमात्राः, अथोक्तसर्वेल्लिङ्गा इति येन प्रकारेण लिङ्गान्युक्तानि न तेन प्रकारेण सर्वाणि लिङ्गानि भवन्तीत्यर्थः । एवमेते निदानादीनामनुबन्धविशेषकृता विकारविघातभावस्य प्रतिविशेषा उक्ताः । संप्रति निदानादीनां परस्परानुबन्धविशेषकृताश्च विकाराणां विघाताभावविशेषानाह—विपर्यये विपरीता इति । विपर्यय इति निदानादीनामनुबन्धे तथा शीघ्रानुबन्धे तथा बलवतां चातुबन्धे; विपरीता इति निर्वर्तमाना विकाराः, तथा शीघ्रं निर्वर्तमानाः, तथा महान्तो यथोक्तसर्वेल्लिङ्गाश्चेति यथासंख्यं बोद्धव्यम् । उपसंहरति—इतीत्यादि । एतच्च प्रकरणं सर्वविकारसाधारणमपि प्रमेहस्य परस्परानुबन्धिमेव निदानादिभिर्जन्यत्वं भवतीति ख्यापयितुं प्रमेहनिदानं कृतम् ॥ ४ ॥

तत्रेमे त्रयो निदानादिविशेषाः श्लेष्मनिमित्तानां प्रमेहणामाश्रयभिनिर्वृत्तिकरा भवन्ति; तद्यथा—हायनकयवकचूर्नीनां कोहालकनैपथेत्कटसुकुन्दकमहाव्रीहिप्रमोदकसुगन्धकानां नवानामतिवैलमतिप्रमाणेन चोपयोगः, तथा सर्पिर्मतां नवहरेणुमाषसूप्यानां, ग्राम्यानुपौदकानां च मांसानां, शाकतिलपल्लपिष्टान्नपायसकुशराविलेपीध्रुविकाराणां, क्षीरनवमद्यमन्दकदधिद्रवमधुरतद्वर्णप्रायाणां चोपयोगः, मृज्जाव्यायामवर्जनं, खप्रशयनासनप्रसङ्गः, यश्च कश्चिद्विधिरन्योऽपि श्लेष्ममेदोमूत्रसंजननः, स सर्वो निदानविशेषः ॥ ५ ॥

संप्रति प्रकृते कफजादिमेहे परस्परानुबन्धिनां निदानादिविशेषानाह—तत्रेत्यादि । इह कफ एवमिदं निर्धीयते, भूरिप्रमेहकर्तृत्वात् । हायनकादयो धान्यविशेषाः । अतिवैलमिति पुनः पुनः । हरेणुः वर्तुलकलायः । तिलतण्डुलमाषकृतमग्नं कुशरा । मृज्जा उद्धतनम् । सर्वैः स निदानविशेष इति एवमेतमेव निदानं प्रमेहकर्तुः श्लेष्मणः कारणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

बहुद्रवः श्लेष्मा दोषविशेषः ॥ ६ ॥

बहुद्रवः श्लेष्मा दोषविशेष इति बहुद्रव एव कफो मेहजनको नात्यद्रव इति ॥ ६ ॥

बहुबद्धं मेदो मांसं शरीरजङ्घेदः शुक्रं शोणितं वसा मज्जा लसीका रसश्चौजः संख्यात इति दूष्यविशेषाः ॥ ७ ॥

१ 'योगीन्द्रनाथसेनस्तु 'बहुबद्धं' इति पठति, 'बहुबद्धं चितम्' इति च व्याख्यानयति ।

अबद्धमिति असंहतम् । अत्र तु बहुत्वमवचनत्वं च यथायो-
ग्यतया बोद्धव्यम् । तेन, मेदसि मांसे वसामञ्जोष द्वयमपि,
शेषेषु बहुत्वम् । ओजःसंख्यात इति ओजोरूप एव । वक्ष्यति
हि प्रमेहविक्षिप्तिसते—“मज्जा रसोऽजः पिशितं च दूष्याः”
(चि. अ. ५) इति । इतिशब्दो बहुवचनमेदआदीन् प्रत्यव-
सृशति; किंवा ‘संख्याताः’ इति पाठः युज्यते । ७ ॥

त्रयाणामेषां निदानादिविशेषाणां सञ्चिपाते क्षिप्रं
श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते, प्रागतिभूयस्त्वात्; स
प्रकुपितः क्षिप्रमेव शरीरे विस्फुलि लभते, शरीर-
शैथिल्यात्; स विसर्पञ्च शरीरे मेदसैवादिदो मिश्री-
भावं गच्छति, मेदसश्चैव बहुवद्वत्वात्मेदसश्च गुणैः
समातगुणभूयिष्ठत्वात्; स मेदसा मिश्रीभवन्
दृषयत्येनत्, विकृतत्वात्; स विकृतो दुष्टेन मेद-
सोपहितः शरीरक्लेदमांसाभ्यां संसर्गं गच्छति, क्लेद-
मांसयोरतिप्रमाणमिभुवद्धत्वात्; स मांसे मांसप्र-
दोषात् पृतिमांसपिडकाः शराविकाकच्छपिकाद्याः
संजनयति, अप्रकृतिभूतत्वात्; शरीरक्लेदं पुनर्दूषयन्
मूत्रत्वेन परिणमयति, मूत्रवहानां च स्रोतसां यङ्गणै-
वस्तिप्रभवणां मेदःक्लेदोपहितानि गुरुणि मुख-
ान्यासाद्य प्रतिरुध्यते; ततः प्रमेहांस्तेषां स्थैर्यमसा-
ध्यतां वा जनयति, प्रकृतिविकृतिभूतत्वात् ॥ ८ ॥

सञ्चिपाते मेलके । प्रकोपमापद्यत इति प्रमेहकरणाद्योद्यतो
भवति । कुतः प्रमेहकरणाद्योद्यतो भवतीत्याह—प्रागतिभूय-
स्त्वात् । प्रागिति उत्पत्त्याका एव । यस्मात् प्रमेहकरणं प्रत्यभि-
मुख्यं भूयांश्च कफो भूतस्तत् इत्यर्थः । प्रमेहनिदानेन हि कफो-
ऽयं प्रमेहकरणाभिमुख एव जनितो भूरिश्च; ततो भूरित्वात्
तथा प्रमेहकरणशक्तियोगाच्च तथा प्रकृप्यतीति युक्तम् । विस्फुलिं
विसरणम् । मेदसश्च गुणानां गुणैः समानगुणभूयिष्ठत्वादित्य-
हो—मेदसो गुणानां मधुरस्नेहगौरवादीनां श्लेष्मणो गुणैर्गु-
रुशीतदिभिर्भूरिसामान्यादित्यर्थः; समानं हि समानेन मिल-
तीति भावः । विकृतत्वादितिवचनेन प्रकृतेन श्लेष्मणा संबन्धो
मेदोदूषको न भवति, किन्तार्हं विकृतेनैवेति दर्शयति । अति-
प्रमाणवृद्धत्वादिति अतिशयितप्रमाणयोगेन वृद्धत्वात्; न गुण-
तियोगमात्रेण वृद्धत्वमिह, किन्तार्हं वयवोपचयेनेत्यर्थः । पृतिमां-
सवत्सः पिडकाः पृतिमांसपिडकाः । अप्रकृतिभूतत्वादिति
मांसप्रदोषेण नानाविधशराविकादिजनकत्वशक्तिव्यादिदोहो बोद्ध-
व्यम् । तेन, अप्रकृतभूतत्वादितिवचनं हि विशेषार्थत्वाच्च पुन-
रुक्तम् । आसाद्य प्रतिरुध्यत इति गत्वाऽवतिष्ठते । प्रकृतिविकृ-
तिभूतत्वादिति प्रकृतिभूतैर्गुणैः सर्वैरेव विकृतत्वात्; सर्व एव
यस्माच्छ्लेष्मणो गुणा विकृतास्त्वात् प्रकोपप्रकर्षात्स्थितो भवति,
अतिप्रकर्षात्त्वसाध्य इत्यर्थः । किंवा प्रकृतिभूतः श्लेष्मा समाने

दूष्ये मेदोवसादौ, विकृतिभूतश्वासमाने शोणितादौ; तेन समाना-
समानत्वादित्यर्थः । तथा च समानसूक्ष्मप्राप्त्या बलित्वम्, असमा-
नसूक्ष्मप्राप्त्या च विरुद्धोपक्रमत्वं कफस्य भवति; ततश्च स्थैर्य-
मसाध्यता वा युक्तेति मन्तव्यम् ॥ ८ ॥

शरीरक्लेदस्तु श्लेष्ममेदोमिश्रः प्रविशन् मूत्राद्यं
मूत्रत्वमापद्यमानः श्लेष्मैकैरेभिर्दशमिगुणैरुपसृ-
ज्यते वैषम्ययुक्तैः; तद्यथा—श्वेतशीतमूर्तपि-
च्छिलाच्छक्षिग्धगुरुमधुरसान्द्रप्रसृजमेदः, तत्र
येन गुणेनैकेनानेकेन वा भूयस्तरमुपसृज्यते तत्स-
माख्यं गौणं नामविशेषं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

ते तु खत्विमेव दश प्रमेहा नामविशेषेण भवन्ति;
तद्यथा—उदकमेहश्च, इक्षुवालिकारमेहश्च, सान्द्र-
मेहश्च, सान्द्रप्रसृजमेहश्च, शुक्लमेहश्च, शुक्रमेहश्च,
शीतमेहश्च, सिकतामेहश्च, शनैर्महश्च, आलालमे-
हश्चेति ॥ १० ॥

ते दश प्रमेहाः साध्याः; समानगुणमेदःस्थानक-
त्वात्, कफस्य प्राधान्यात्, समक्रियत्वाच्च ॥ ११ ॥

संप्रति यथा कफमेहाः कफगुणयोगाद्वा भवन्ति तथा
प्राह—शरीरेखादि । वैषम्यमिह वृद्धिकृतमेव बोद्धव्यं, क्षय-
रूपवैषम्यस्थैर्यरूपस्याध्यजनकत्वात् । वैषम्य एव वृद्धवृद्धत-
रत्वादिना हानिवृद्धौ बोद्धव्ये; तेन श्वेतादिगुणवृद्ध्या ये शुक्र-
मेहादय उक्ताः, तेष्वपि तरे श्लेष्मगुणा हानिवृद्धिरूपवैषम्ययुक्ताः
सन्तीत्यर्थः । किंवा वैषम्ये सति कृत्विज्योः कृत्वित्रयाणां कृत्वि-
वर्णानां गुणानां वृद्धिर्भवतीति दर्शयति । तेन गुणसंशुद्धिकर्षो-
पकर्षाद्धानिवृद्धौ हेतुः । नचेह श्वेतादिदशगुणयोगाद्यथासंख्यं
दश प्रमेहाः, किंतु व्यस्तसमस्तगुणयोगाच्च; अत एवाह—
येन गुणेनैकेनानेकेन वेत्यादि । सान्द्रप्रसृजशब्देनैक एव
गुणो गणनीयः; सान्द्रमेहव्यपदेशस्तु सान्द्रप्रसृजगुणैकदेशो-
नोद्भूतेन हेतुः । तत्समाख्यमित्यादौ तत्समाख्यं वा गौणं वा
नामविशेषं प्राप्नोतीति योजनीयम् । तद्वगुण्य समा आह्या
यस्य तत्, तत्समाख्यं नाम, यथा—शीतमेह-शुक्लमेह-सा-
न्द्रमेहेषु; अत्र हि शीतादिगुणाख्ययैव मेहा व्यपदिश्यन्ते,
इतरेषु उदकमेहादिषु न श्वेतादिगुणसंज्ञातुल्यं नाम, किं तर्हि
श्लेष्मणो नैकगुणयुक्तोदकादितुल्यत्वेन गुणयोगप्रवृत्ताद्वैगुण-
सुदकमेह इति; अचक्षितशीतादिकमगुणयोगाद्वैगुणसुदकमेह इति
नाम भवति । एवमन्यत्राप्युत्तरणीयम् । उदकादयस्त्वह
कफगुणमेलकलक्षणाधीस्तत्तत्कफगुणयुक्ता उपाताः संज्ञाकर-
णार्थम् ॥ ९-११ ॥

तत्र श्लोकाः श्लेष्मप्रमेहविशेषविज्ञानार्था भ-
वन्ति—॥ १२ ॥

अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।
 श्लेष्मकोपाचरो मूत्रमुदमेही प्रमेहति ॥ १३ ॥
 अत्यर्थमधुरं शीतमीषण्टिच्छलमाविलम् ।
 काण्डेश्वरसङ्काशं श्लेष्मकोपात् प्रमेहति ॥ १४ ॥
 यस्य पर्युषितं मूत्रं सान्द्रीभवति भाजने ।
 पुरुषं कफकोपेन तमाहुः सान्द्रमेहिनम् ॥ १५ ॥
 यस्य संहन्यते मूत्रं किञ्चित् किञ्चित् प्रसीदति ।
 सान्द्रप्रसादमेहीति तमाहुः श्लेष्मकोपतः ॥ १६ ॥
 शुक्लं पिष्टनिभं मूत्रमभीर्षणं यः प्रमेहति ।
 पुरुषं कफकोपेन तमाहुः शुक्लमेहिनम् ॥ १७ ॥
 शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा मुहुर्महति यो नरः ।
 शुक्रमेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥ १८ ॥
 अत्यर्थमधुरं शीतं मूत्रं मेहति यो भृशम् ।
 शीतमेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥ १९ ॥
 मूर्तान्मूत्रगतान् दोषाननूमेहति यो नरः ।
 सिकतामिहिनं विद्यात्तं नरं श्लेष्मकोपतः ॥ २० ॥
 मन्दं मन्दमवेगं तु कृच्छ्रं यो मूत्रयेच्छनः ।
 शनैर्मेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥ २१ ॥
 तन्तुवद्धमिवालालं पिच्छिलं यः प्रमेहति ।
 आलालमेहिनं विद्यात्तं नरं श्लेष्मकोपतः ॥ २२ ॥
 इत्येते दश प्रमेहाः श्लेष्मप्रकोपनिमित्ता व्याख्या-
 ता भवन्ति ॥ २३ ॥

विशेषविज्ञानार्था भवन्तीति परस्परभिन्नलक्षणप्रतिपादका
 इत्यर्थः । उदकोपममिति उदकवर्णादितुल्यम् । ननु, इक्षुवालि-
 का-मेहे काण्डेश्वरसङ्काशमिति किमित्युच्यते, इक्षुवालि-
 काकाण्डे-
 श्वोरयोन्तरत्वाद् । नैवम्, इक्षुवालि-
 कारस्य तथा काण्डेश्वर-
 सस्य चैकरूपताप्रतिपादनार्थमुभयोरुपादानं; किंवा, काण्डेश्वर-
 सतुल्योऽपि तथेक्षुवालि-
 कारसतुल्यश्चेक्षुवालि-
 कामेहो भवतीत्यु-
 भयोपादानादर्थोयति । संहन्यते स्थानीभवति । मूर्तानिति कलि-
 नान् । दोषानिति जातौ बहुवचनं, येन दोषोऽत्रैक एव प्रभूतः
 कफः । तन्तुवद्धं तन्तुवद्धीमेत्यर्थः । आलालमिवालालं, सम-
 न्तालालरूपमित्यर्थः । प्रति प्रते मेहं च श्लेष्मकोपत इत्या-
 दिवचनं सुखैर्ग्रहणार्थम् । नचेह वाच्यम्—यत्—यथा श्लेष्म-
 गुणा दश प्रमेहाजनयन्ति, तथा किमिलपरानपि गुणसंसर्गा-
 दिकल्पान्तराण न कुर्वन्तीति; यतो भावस्तथावोऽयं—यथा
 दृष्ट एव परं कल्प्यते नादृष्टः; नहि सत्यपि भूतसंसर्गभूयस्त्वे
 रसभूयस्त्वं भवतीति व्यवस्थितमेव ॥ १२-२३ ॥

उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनोपसेविन-
 स्त्वाऽतितीक्ष्णतपस्विस्वतापश्रमकोधविषमाहारो-
 पसेविनश्च तथाविधशरीरस्यैव क्षिप्रं पित्तं प्रकोप-

मापद्यते, तच्च प्रकुपितं तथैवातुपुर्व्या प्रमेहानि-
 मान् षट् क्षिप्रतरमभिवर्धयति ॥ २४ ॥

तेषामपि तु खलु पित्तगुणविशेषेणैव नामविशेषा
 भवन्ति; तद्यथा—क्षारमेहश्च, कालमेहश्च, नील-
 मेहश्च, लोहितमेहश्च, माजिष्ठमेहश्च, हारिद्रमेह-
 श्चेति ॥ २५ ॥

ते षड्विरेव क्षाराम्ललवणकटुकविस्त्रोणैः पित्त-
 गुणैः पूर्ववद्युक्ता भवन्ति ॥ २६ ॥

उष्णोष्णदिना पित्तमेहनिदानम् । षट् क्षिप्रतरमिति श्लेष्मप्र-
 मेहापेक्षया; श्लेष्मणो हि क्षिप्रकारि पित्तं, तेन क्षिप्रतरो-
 ल्यादो युक्तः । पूर्ववद्युक्ता भवन्तीति वैप्रेमहानिद्रिदुष्कैरि-
 त्यर्थः ॥ २४-२६ ॥

सर्वे एव ते याप्याः, संसृष्टदोषमेदःस्थानत्वा-
 द्दिरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ॥ २७ ॥

तत्र श्लोकाः पित्तप्रमेहविशेषविज्ञानार्था भ-
 वन्ति—॥ २८ ॥

गन्धवर्णरसस्पर्शैर्यथा क्षारस्तथाविधम् ।

पित्तकोपाचरो मूत्रं क्षारमेही प्रमेहति ॥ २९ ॥

मसीवर्णमजस्रं यो मूत्रमुष्णं प्रमेहति ।

पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यात् कालमेहिनम् ॥ ३० ॥

चापपश्चान्निभं मूत्रमम्लं मेहति यो नरः ।

पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यात् नीलमेहिनम् ॥ ३१ ॥

विस्त्रं लवणमुष्णं च रक्तं मेहति यो नरः ।

पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यात् रक्तमेहिनम् ॥ ३२ ॥

मज्जिष्ठोदकसंकाशं भृशं विस्त्रं प्रमेहति ।

पित्तस्य परिकोपात्तं विद्यात् माजिष्ठमेहिनम् ॥ ३३ ॥

हरिद्रोदकसंकाशं कटुकं यः प्रमेहति ।

पित्तस्य परिकोपात्तं विद्यात् हारिद्रमेहिनम् ॥ ३४ ॥

इत्येते षट् प्रमेहाः पित्तप्रकोपनिमित्ता व्याख्याता
 भवन्ति ॥ ३५ ॥

संसृष्टदोषमेदःस्थानत्वादिनि संसृष्टं सज्जिष्टं दोषस्य पित्तस्य
 मेदसश्च स्थानं यस्मात्; पित्तस्य ह्यामाशयः स्थानं, तथा
 मेदसोऽपि यत् स्थानं वपावहनं, तदप्यामाशयैकदेश एव; तेन
 दोषद्वययोः स्थानप्रत्यासत्तया दूषणं नित्यं प्रत्यासत्तत्वाद्-
 ज्ञेयमिति भावः । किंवा संसृष्टदोषं मेदोरूपं स्थानं यस्य स
 तथा, एष विरुद्धोपक्रमत्वे हेतुः । तेन, यस्मात् पित्तरूपेण
 दोषेण संबद्धं मेदोरूपं स्थानं, तस्माद्विरुद्धोपक्रमता । यदि
 पित्तस्य मधुरशीतादि पथ्यं, तदपथ्यं मेदसः; यच्च मेदसः
 कटुकादि पथ्यं, तदपथ्यं पित्तस्य । चकाराद्याधिप्रभावाच्च
 याप्यत्वमिति दर्शयति ॥ २७-३५ ॥

कषायकटुतिक्तकृष्णलघुशीतव्यवायव्यायामवमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनातियोगसंधारणानशानभिघातातपोद्विगशोकेशोणिततिषेकजागरणविषमशरीरन्यासानुपसेवमानस्य तथाविधशरीरस्यैव क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते ॥ ३६ ॥

स प्रकुपितस्तथाविधे शरीरे विसर्पन् यदा वसामादाय मूत्रवहानि स्रोतांसि प्रतिपद्यते तदा वसामेहमभिनिर्येत्यति; यदा पुनर्मज्जानं मूत्रवस्तावाकर्षति तदा मज्जमेहमभिनिर्येत्यति; यदा तु लसीकां मूत्राशयेऽभिवहन्मूत्रमनुबन्धं च्योतयति लसीकातिबहुत्वादिक्षेपणाच्च वायोः खल्वस्यातिमूत्रप्रवृत्तिसङ्गं करोति, तदा स मत्त इव गजः क्षरत्यजसं मूत्रमवेगं, तं हस्तिमेहिनमाचक्षते; ओजः पुनर्मधुरस्वभावं, तद् यदा रौक्ष्याद्वायुः कषायत्वेनाभिसंसृज्य मूत्राशयेऽभिवहति तदा मधुमेहं करोति ॥ ३७ ॥

रुक्षेत्यादि वातमेहस्य निदानम् । मूत्रवस्तावाकर्षति मूत्रवस्तौ स्थित आकर्षति, अर्धान्मूत्रवस्तिमेव नयति । लसीका भौसत्वगन्तरे उदकभागः । बध्थति हि शरीरे—“यन्मांसत्वगन्तरे उदकं, तल्लसीकाशब्दं लभते” (शा. अ. ७) इत्यादि । अनुबन्धमिति अविच्छेदेन । च्योतयतीति पातयति । रौक्ष्याद्वायुः कषायत्वेनाभिसंसृज्येति मधुरमप्योजो वायुः प्रभावात् कषायरसयुक्तं कृत्वा रौक्ष्यान्मूत्राशयेऽभिवहति, मूत्राशयं रौक्ष्याच्छेदयित्वा रुक्षं च कृत्वा नयत्योजः; स्वमहिम्ना च वायुरोजः कषायं करोति, यतो वातो हि दृढः प्रभावात् कषायरसं करोति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

इमांश्चतुरः प्रमेहान् वातजानसाध्यानाचक्षते भिषजः, महात्ययिकवादिरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ॥ ३८ ॥

तेषामपि पूर्वबहुणविशेषेण नामविशेषा भवन्ति; तद्यथा—वसामेहश्च, मज्जमेहश्च, हस्तिमेहश्च, मधुमेहश्चेति ॥ ३९ ॥

तत्र श्लोका वातप्रमेहविशेषविज्ञानार्था भवन्ति— ॥ ४० ॥

वसामिश्रं वसामं वा मुहुर्मेहति यो नरः ।

वसामेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ४१ ॥

मज्जानं सह मूत्रेण मुहुर्मेहति यो नरः ।

मज्जमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ४२ ॥

१ “मूत्रातिप्रवृत्तिप्रसङ्गमिति मूत्रस्य प्रवृत्तिश्च सङ्गश्च तयोः समाहारः तदं तथा; समाहारकरणाभिःशेषेण न मूत्रातिप्रवृत्तिं करोति, किंतु सङ्गपूर्वकमूत्रातिप्रवृत्तिं करोति, सावशेषमूत्रातिक्षरणं करोतीत्यर्थः” इति गङ्गाधरः ।

हस्ती मत्त इवाजसं मूत्रं क्षरति यो भृशम् ।

हस्तिमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ४३ ॥

कषायमधुरं पाण्डु रुक्षं मेहति यो नरः ।

वातकोपादसाध्यं तं प्रतीयान्मधुमेहिनम् ॥ ४४ ॥

इत्येते चत्वारः प्रमेहा वातप्रकोपनिमित्ता व्याख्याता भवन्ति ॥ ४५ ॥

एवं त्रिदोषप्रकोपनिमित्ता विंशतिः प्रमेहा व्याख्याता भवन्ति ॥ ४६ ॥

महात्ययिकत्वादिति मज्जप्रवृत्तिसारभूतधातुक्षयकरत्वात् । विरुद्धोपक्रमत्वं तु यद्वायोः क्षिरादि पथ्यं, तन्मेदसोऽपथ्यमित्यादि ज्ञेयम् ॥ ३८-४६ ॥

अयस्तु खलु दोषाः प्रकुपिताः प्रमेहानभिनिर्येत्यिष्यन्त इमानि पूर्वरूपाणि दर्शयन्ति; तद्यथा—जटिलीभावं केशेषु, माधुर्यमास्यस्य, करपादयोः सुप्ततादाही, मुखतालुकण्ठशोषं, पिपासाम्, आलस्यं, मलं काये, कायच्छिद्रेषूपदेहं, परिदाहं सुप्ततां चाङ्गेषु, पदपदपिपीलिकाभिश्च शरीरमूत्राभिसरणं, मूत्रे च मूत्रदोषान्, विषं शरीरगन्धं, निद्रां, तन्द्रां च सर्वकालमिति ॥ ४७ ॥

अयस्त्विति त्रयोऽपीत्यर्थः । तेन, सर्वप्रमेहानामप्येतदेव समानं पूर्वरूपमिति दर्शयति ॥ ४७ ॥

उपद्रवास्तु खलु प्रमेहिणां तृष्णातीसारज्वरदाहदौर्बल्यारोचकाविपाकाः पृतिमांसपिडकालजीविद्रव्याद्यश्च तत्प्रसङ्गाद्भवन्ति ॥ ४८ ॥

तत्र साध्यान् प्रमेहान् संशोधनोपशमनैर्यथाहमुपपादयश्चिकित्सेदिति ॥ ४९ ॥

तत्प्रसङ्गाद्भवन्तीति प्रमेहास्तुवन्याद्भवन्तीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

भवन्ति चात्र—

गृध्रमभ्यवहार्येषु स्नानचङ्क्रमणद्विषम् ।

प्रमेहः क्षिप्रमभ्येति नीडद्रुमसिंघाडजः ॥ ५० ॥

मन्दोत्साहमतिस्थूलमतिस्निग्धं महाशनम् ।

मृत्युः प्रमेहरूपेण क्षिप्रमादाय गच्छति ॥ ५१ ॥

यस्त्वाहारं शरीरस्य धातुसाम्यकरं नरः ।

सेवते विविधाश्चान्याश्लेषाः स सुखमश्नुते ॥ ५२ ॥

यादृशे पुरुषे प्रमेहो भवति प्रायस्तमाह—गृध्रमित्यादि—गृध्रं लब्धम् । नीडद्रुमः पक्षिणां वासवृक्षः । मृत्युः प्रमेहरूपेणैषादिवचनान्मन्दोत्साहादियुक्ते प्रमेहो जातोऽसाध्य एव भवतीति दर्शयति । विविधाश्चान्याश्लेषा इति धातुसाम्यकरा इत्यर्थः ॥ ५०-५२ ॥

तत्र श्लोकाः—

हेतुर्व्याधिविशेषाणां प्रमेहानां च कारणम् ।

दोषधातुसमायोगो रूपं विविधमेव च ॥ ५३ ॥

दश श्लेष्मकृता यस्मात् प्रमेहाः षट् च पित्तजाः ।
यथा च वायुश्चतुः प्रमेहान् कुरुते बली ॥ ५४ ॥
साध्यासाध्यविशेषाश्च पूर्वरूपाण्युपद्रवाः ।
प्रमेहाणां निदानेऽस्मिन् क्रियास्त्रं च भाषितम् ॥ ५५ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदा-

नस्थाने प्रमेहनिदानं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

संग्रहे व्याधिविशेषाणामित्यनेन 'इह खलु' इत्यादिग्रन्थं
संगृह्णाति । साध्यासाध्यविशेषा इत्यत्रासाध्यविशेषत्वेन पित्त-
जानां शाप्यानां ग्रहणम् ॥ ५२-५५ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतत्त्वटीकायामायु-
र्वेददीपिकायां निदानस्थाने प्रमेहनिदानं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

प्रमेहसु प्रागुत्पत्ती कुष्ठोत्पादात् कुष्ठनिदानमुच्यते । वचनं
हि—“हविः प्रायान्मेहकुष्ठयोः” (नि. अ. ८) इति ॥ ११२ ॥

सप्त द्रव्यणि कुष्ठानां प्रकृतिर्विकृतिमापन्नानि
भवन्ति । तद्यथा—त्रयो दोषा वातपित्तश्लेष्माणः
प्रकोपणविकृताः, द्रव्याश्च शरीरधातवस्त्वङ्मांस-
शोणितलसीकण्ड्यतुर्था दोषोपघातविकृता इति ।
एतत् सप्तानां सप्तधातुकमेवङ्गतमाजननं कुष्ठा-
नाम्, अतःप्रभवाण्यभिनिर्वर्तमानानि केवलं शरी-
रमुपतपन्ति ॥ ३ ॥

सप्तद्रव्याणीति त्रयो दोषाश्चत्वारि द्रव्याणि । प्रकृतिरिति कार-
णमित्यर्थः । सप्तद्रव्याणां विशेषणं—विकृतिमापन्नानीति । किंवा
'प्रकृतिविकृतिमापन्नानि' इति पाठः, तदा प्रकृत्या कुष्ठकारणेन
विकृतिमापन्नानीत्यर्थः । एतेन च यदा कुष्ठजनकहेतुव्यतिरेकेण
वातादीनां विकृतिर्भवति न तदा कुष्ठोत्पादो भवति, किन्तु
विसर्पोत्पाद इति दर्शयति; विसर्पे हि “रक्तं लसीका
त्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः । सर्वे एव प्रकृप्यन्ति विस-
र्पाणां समुद्भवे” (नि. अ. २१) इति वचनादेव एव सप्त
विकृताः कारणमित्युक्तम् । यद्यपि कुष्ठविसर्पोदोषद्रव्यकृतं
साम्यमस्ति, तथाऽपि विसर्पणशीलेन रक्तप्रधानेन च दोषेण
विसर्पजन्म, अन्यथा तु कुष्ठजन्मेति व्याधिवेदोत्पत्तिः । अत एव
“विविधं सर्पति यतो विसर्पस्तेन संज्ञितः” (नि. अ. २१)
इत्युक्तम् । तथा, विशिष्टशोणितदुष्टिवशादेव विसर्पे प्रबला

वेदना भवति, तथा रक्तचिकित्सायाः प्राधान्योपदेशाच्च रक्त-
प्राधान्यं विसर्पे ज्ञेयम् । वचनं हि—“एकतस्माति सर्वाणि रक्तमो-
क्षणमेकतः” (नि. अ. २१) इति । अन्ये तु ब्रुवन्ते—विसर्पे नावस्थं
दोषदूष्यसप्तकुष्ठिः, किन्तु सप्तानां तत्र दुष्टिर्न्यवयता दश्यते,
कुष्ठे तु सर्वत्र प्रतिनियमेन सप्तकुष्ठिपतिः । यथा कुष्ठारम्भका
दोषाः कृप्यन्ति यथा च दूष्याणि, तदाह—तद्यथासादि ।
प्रकोपणविकृता इति कुष्ठनिदानप्रकोपणविकृताः; अन्यथा प्रको-
पणवचनमनर्थकं स्यात्, विना प्रकोपणं व्याधिजनकविकृत्य-
भावात् । दोषोपघातविकृता इत्यनेन दोषोपघातादेव धातूनां
विकृतिर्भवतीति दर्शयति, न दोषमन्तरा धातवो दूष्यन्तीत्यर्थः ।
किंवा, कुष्ठकारणानां धातूनां क्षयदृष्टिमान्प्रवृत्तिरिति निरा-
कृत्य दोषाभिसंबन्धरूपां दुष्टिं प्राहयति । सप्तधातुकं सप्त-
धातुमेलकः । एवंगतमिति उक्तकमेण विकृतिं गतम् । आजननं
कारणम् । अतःप्रभवाणीति एतत्कारणभूतानि । अभिनिर्वर्तमा-
नानीति अभितः प्रसर्पमाणानि । केवलं कृत्वं दूष्यचतुष्टयाति-
रिक्तमपीत्यर्थः । एतेन, प्रथमोत्पत्तौ कुष्ठे चतुर्धातुदुष्टिनियमः,
उत्पन्नस्य त्वस्थिसिरादिदूषणमपि भवतीति दर्शयति । तत्र
सुश्रुते कुष्ठस्य प्रथमं त्वगाश्रयस्य पश्चात्तुत्तरोत्तरधातूनामनु-
गमनमुक्तम्—“एवं कुष्ठं सप्तपुच्छं त्वचि कालप्रकर्षतः । क्रमेण
धातून् व्याप्नोति” (सु. नि. अ. ५) इत्यादिना ग्रन्थेन, तदि-
हाप्यविरुद्धमेव । येन, सर्वकुष्ठेषु प्रथमं त्वच्येव वैकृतं भवति
विशेषेण, पश्चाद्देशोषिकी दुष्टिः कालप्रकर्षाद्रकादिषु भवति ।
चतुर्धातुदुष्टिश्चेह कुष्ठोत्पादे सामान्यदुष्ट्यभिप्रायेणोक्ता, वैशे-
षिकी तु दुष्टिलेष्ठां क्रमेणैव भवति । वैशेषिकदुष्टिश्चेह “केवलं
शरीरमुपतपन्ति” इति वचनादप्यव्येया । अत एव सुश्रुते
वैशेषिकदुष्ट्यभिप्रायेणैव—“कण्डूर्विपुसकश्चैव कुष्ठे शोणितसं-
श्रये” (सु. नि. अ. ५) इत्यादिना विशिष्टदुष्टिलक्षणमुक्तम् ।
इह तु या सामान्येन चतुर्धातुदुष्टिरुक्ता न सा तल्लक्षणमुक्ता,
किन्तु कुष्ठोत्पादमात्रज्ञेया; तेन न विरोधः ॥ ३ ॥

न च किञ्चिदस्ति कुष्ठमेकदोषप्रकोपनिमित्तम्,
अस्ति तु खलु समानप्रकृतीनामपि कुष्ठानां दोषांशां-
शविकल्पानुबन्धस्थानविभागेन वेदनावर्णनसंस्था-
नप्रभावनानामचिकित्सितविशेषः । स सप्तविधोऽष्टा-
दशविधोऽपरिसंख्येयविधो वा भवति । दोषा हि
विकल्पनैर्विकल्प्यमाना विकल्पयन्ति विकारान्,
अन्यत्रासाध्यभावात् । तेषां विकल्पविकारसंस्था-
नेऽतिप्रसङ्गमभिसमीक्ष्य सप्तविधमेव कुष्ठविशेष-
मुपदेक्ष्यामः ॥ ४ ॥

संप्रति त्रिदोषजन्यत्वेऽपि सर्वकुष्ठानां यथा वातिकादिव्य-
पदेशो भवति तदाह—न च किञ्चिद्विद्यादि । समानप्रकृतीना-

१ ‘अन्यार्थ’ इति पा० । २ ‘प्रकृतिविकृतिमापन्नानि’ इति पा० ।

३ ‘चतुर्धा चतुर्विधाः’ इति योगीन्द्रनाथसेनः ।

१ ‘सप्तधातुदुष्टिनियमः’ इति पा० ।

मिति अवान्तरविकल्परहिततुल्यवातादिसतकारणानाम्, अवान्तरभेदाभावे हि कारणानां कार्यस्याप्येकरूपत्वमेव स्यात् । दोषांशांशविकल्पस्य तथा स्थानस्य च विभागेन वेदनाविशेषः कुष्ठे भवतीति वाक्यार्थः । दोषाणामंशमंशं प्रति विकल्पोऽंशांशविकल्पः; क्वचिद्वायुः स्वस्य रूक्षांशेन प्रकृपितो भवति, क्वचिच्छ्लेष्मोनेत्यादि । तथा दोषद्वयरूपस्थानविभागेन च वेदनाविशेषो भवति; वचनं हि—“तत्र रसादिस्थानेषु प्रकृपितानां दोषाणां यस्मिन् यस्मिन् स्थाने ये ये व्याधयो भवन्ति” (सू. अ. २८) इत्यादि । स्थानं च यद्यपि चतुर्विधद्वयरूपमिह नियतं, तथाऽप्येष दोषस्यैव द्वैवे व्याप्यादिकृतः स्थानविभागो हेयः । तत्र वेदनाविशेषः—“कापालं तोदयहुलं” (चि. अ. ७) इत्यादि, वर्णविशेषः—“यत् काकणन्तिकावर्णं” (चि. अ. ७) इत्यादि, संस्थानविशेषः—“यद्व्यजिह्वासंस्थानं” (चि. अ. ७) इत्यादि, प्रभावविशेषः—साभ्यतासाभ्यतादि, नामविशेषः—कापाल इत्यादि । यतश्च समानेऽपि हि कारणे दोषांशांशविकल्परूपस्थानविभागेन वेदानादिविशेषः कुष्ठभेदकोऽस्ति, अतः सप्तविध इत्यादि योजनायम् । सप्तविध इति अत्रैव वक्ष्यमाणमहाकुष्ठभेदेन, अष्टादशविधस्तु चिकित्सावक्ष्यमाणभेदेन, अपरिसंख्येयस्तु वेदनाश्वान्तरभेदेन । कुतोऽपरिसंख्याता एव विकल्पा भवन्तीत्याह—दोषा हीत्यादि । विकल्पनैरिति विविधभेदविकल्पनैरंशांशविकल्पादिभिः, विकल्पमाना भिद्यमाना, विकल्पयन्ति भेदयन्ति; व्याधिनादोषभेदात् कार्यस्यापि व्याधेर्भेदो बहुविधो भवतीति भावः । सोऽयं दोषभेदकृतो भेदोऽस्मात्ते व्याधौ नेह कियत इत्याह । असाध्यमिह प्रत्याख्येयमभिप्रेतं, याप्यभेदो ह्यसाध्यस्य कियत एव यापनार्थम् । एवं मन्यते—प्रत्याख्येये व्याधौ सद्यपि दोषभेदकृतो भेदोऽचिकित्स्यत्वेन चिकित्साविशेषाप्रवर्तकत्वाभेद कियते, साध्ये तु चिकित्साभेदार्थं कियत इति युक्तम् । संप्रतीतरप्रकारत्वात् सहेतुकं दृश्यन् सप्तविधाभिधानं प्रतिजानीते—तेषामित्यादि । विकल्पैः सर्वैर्विकाररूपं विकल्पविकारसंस्थानम् । अतिप्रसङ्गमिति अलभिधानंदोषप्रसङ्गम् । ननु, यदि सप्तविधकुष्ठोऽपरिकादश्चिकित्सावक्ष्यमाणकुष्ठान्तर्भावो भवति, तदा सप्तविधत्वं तथाऽष्टादशविधत्वं चेति विधाद्वयं भवति; यथा ज्वराणामेकविधत्वद्विविधत्वादि, अत्र हि सर्वस्वेव विधासु सर्वांतर्भावोऽस्ति; न चेह सप्तमहाकुष्ठे क्षुद्रकुष्ठप्रवेशोऽस्ति, किंचैवं क्षुद्रकुष्ठप्रवेशे कथमसिहाचार्यो निदाने सप्तकुष्ठविधानेन कृती स्यात् ? उच्यते—इह सप्तविधकुष्ठविधानैकदोषजद्विदोषजनिदोषजकुष्ठविधानं कृतं—“वातेऽधिकतरे कापालकुष्ठं” इत्यादिना, न चैतत्प्रकारत्रयात् प्रकारान्तरे क्षुद्रकुष्ठानामप्यस्ति; तेन क्षुद्रकुष्ठेषु यत् कुष्ठं यदोषजं वक्तव्यं तस्यैवोक्तदोषलक्षणयुक्तत्वेनावरोधो व्याख्येयः, परं क्षुद्रकुष्ठे महा-

कुष्ठोक्तदोषलक्षणानामप्येवं भवतीति ज्ञेयम् । अत्र “चर्मख्यमेककुष्ठं तु किटिमं सविपादिकम् । कुष्ठं त्वलसकं ज्ञेयं प्रायो वातकफात्मकम्” (चि. अ. ७) इत्यादि चिकित्सिते वक्ष्यमाणप्रधानुरोधात् क्षुद्रकुष्ठान्तर्भावो व्याख्येयः ॥ ४ ॥

इह वातादिषु त्रिषु प्रकृपितेषु त्वगादींश्चतुरः प्रदूषयस्तु वातेऽधिकतरे कपालकुष्ठमभिनिर्यते, पिप्पे त्वौदुम्बरं, श्लेष्मणि मण्डलकुष्ठं, वातपित्तयोः क्लृप्यजिह्वं, पित्तश्लेष्मणोः पुण्डरीकं, श्लेष्ममारुतयोः सिध्मकुष्ठं, सर्वेदोषाभिवृद्धौ काकणकमभिनिर्यते; एवमेव सप्तविधः कुष्ठविशेषो भवति । संचैष भूयस्तरतमतः प्रकृतौ विकल्प्यमानायां भूयसीं विकारविकल्पसंख्यामापद्यते ॥ ५ ॥

कुष्ठानां कापालादिंश्चाः कपालादिसाहस्यप्रयुक्तास्तथा शास्त्रव्यवहारसिद्धाश्च बोद्धव्याः; नहि सिध्मसंज्ञायामन्यवोऽस्ति, तेन शास्त्रव्यवहारसिद्धेयं सिध्मसंज्ञा । प्रकृतौ विकल्प्यमानायांमिति कुष्ठजनककारणे भिद्यमाने । विकल्पसंख्या भेदरूपसंख्या । इह च क्षुद्रकुष्ठानभिधानमुक्तन्यायेन महाकुष्ठान्तर्गतत्वादिते बोद्धव्यम् ॥ ५ ॥

तत्रेदं सर्वकुष्ठनिदानं समासेनोपदेक्ष्यामः—शीतोष्णव्यात्यासमनानुपूर्व्योपसेवमानस्य तथा संतर्पणापतर्पणाभ्यवहार्यव्यात्यासं, मधुकाणितमत्स्यलकुचमूलककाकामाचीः, सततमतिमात्रमजीर्णं च समश्रुतः, चिलिचिमं च पयसा, हायनकयवनकचीनकोद्वालककोरद्वप्रायाणि चान्नाणि क्षीरदधितक्रकोलकुलत्थमापातसीकुसुम्भस्नेहवन्ति, एतैरेवातिमात्रं सुहितस्य च व्याघ्राव्याध्यामसंतापानत्युपसेवमानस्य, भयश्रमसंतापोपहतस्य च सहसा शीतोदकमवतरतः, विदग्धं चाहारजातमनुल्लिख्य विदाहीन्यभ्यवहरतः, छर्दिं च प्रतिप्रतः, स्नेहांश्चातिचरतः, त्रयो दोषाः युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते; त्वगादियश्चत्वारः शैथिल्यमापद्यन्ते; तेषु शैथिल्येषु दोषाः प्रकृपिताः स्थानमधिगम्य संतिष्ठमानास्तानेव त्वगादीन् दूषयन्तः कुष्ठान्यभिनिर्यतेत्यन्ति ॥ ६ ॥

शीतोष्णव्यात्यासं शीतोष्णपरिवर्तनम् । अनानुपूर्व्येति यथोक्तकमलागेन; कमलागवर्धोर्णं निषेव्य सहसा शीतसेवा, तद्विपर्ययश्च; तथा अत्युत्पिते काले शीतोष्णसेवा । एवं संतर्पणापतर्पणाभ्यवहार्यव्यात्यासमपि अनानुपूर्व्योपसेवमानस्येति ज्ञेयम् । चिलिचिमत्स्यलकुचक्रकाऽऽत्रेयभद्रकापीये वरिंती रोहितभेदः । स्थानमधिगम्येति कुष्ठजननानुरूपं शैथिल्यवगादिस्थानं प्राप्य; किंवा स्थानमिति जनयितव्यकुष्ठशरीरदेवं प्राप्येत्यर्थः । संति-

छमाना इति वचनेन स्थिरा एव दोषाः कुष्ठजनका भवन्ति, न हि सरणशीलास्त इति दर्शयति ॥ ६ ॥

तेषामिमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—अस्वेदनमतिस्वेदने पारुष्यमतिशुष्कणता चैवर्ण्यं कण्डूनिस्तोदः सुप्तता परिदाहः परिहर्षो लोमहर्षः खरत्वमूष्मायणं गौरवं श्वयथुर्वीर्यसर्पोगमनमभीक्ष्णं च काये कायच्छिद्रेषूपदेहः पक्वदग्धदृग्मशक्तोपस्खलितेष्वतिमात्रं वेदना स्वल्पानामपि च द्रणानां दुष्टिरसंरोहणं चेति ॥ ७ ॥

अस्वेदनादिपूर्वरूपं प्रभावात् । परिहर्षो क्षिनक्षिनीका ॥ ७ ॥

ततोऽनन्तरं कुष्ठान्यभिनिर्वर्तन्ते, तेषामिदं वेदनावर्णैर्यसंस्थानप्रभावनामविशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—रूक्षारुणपरुषाणि विषमविस्तृतानि खरपर्यन्तानि तनून्पुटचर्बहिस्तनूनि सुप्तवत्सुप्तानि हृषितलोमाचितानि निस्तोदबहुलान्यल्पकण्डूदाहपूयलसीकान्याशुगतिसमुत्थानान्याशुभेदीनि जन्तुमन्ति कृष्णारुणकपालवर्णानि च कपालकुष्ठानीति विद्यात् (१);

ताप्राणि ताम्रखररोमराजीभिरवनद्धानि बहुलानि बहुबहुलपूरकलसीकानि कण्डूक्लृदकोथदाहपाकवन्त्याशुगतिसमुत्थानभेदीनि रसंतापकिमीणि पक्वोदुग्धरफलवर्णान्यौदुम्बरकुष्ठानीति विद्यात् (२);

स्निग्धानि गुरुण्युत्सेधवन्ति शुष्कणस्थिरपीतंपर्यन्तानि शुक्लरक्तावभासानि शुक्लोभराजीसन्तानानि बहुबहुलशुक्लपिच्छिलस्त्रावीणि बहुक्लृदकण्डूकिमीणि सकृगतिसमुत्थानभेदीनि परिमण्डलानि मण्डलकुष्ठानि विद्यात् (३);

परुषाण्यरुणवर्णानि बहिरन्तःश्यावानि नीलपीतताम्रावभासान्याशुगतिसमुत्थानान्यल्पकण्डूक्लृदकिमीणि दाहभेदनिस्तोद(पाक)बहुलानि शुकोपहतोपमवेदनान्युत्सेधवन्ति तनुपर्यन्तानि कर्कशपिङ्काचितानि दीर्घपरिमण्डलान्युप्यजिह्वाकृतीनि ऋष्यजिह्वानीति विद्यात् (४);

शुक्लरक्तावभासानि रक्तपर्यन्तानि रक्तराजीसिरासन्तान्युत्सेधवन्ति बहुबहुलरक्तपूयलसीकानि कण्डूकिमिदाहपाकवन्त्याशुगतिसमुत्थानभेदीनि पुण्डरीकपलाशसंकाशानि पुण्डरीकाणीति विद्यात् (५);

१ 'सिणसिणिका' इति पा० । २ 'तनूनि' इति पा० । ३ 'सुप्तसुप्तानि' इति पा० । ४ 'पीतपर्यन्तानि' इति पा० । ५ 'शुक्लरक्तपिच्छलावीणि' इति पा० ।

परुषारुणानि विशीर्णवहिसनून्यन्तःस्निग्धानि शुक्लरक्तावभासानि बहून्यल्पवेदनान्यल्पकण्डूदाहपूयलसीकानि लघुसमुत्थानान्यल्पभेदकिमीण्यलघुपुष्पसङ्काशानि सिध्मकुष्ठानीति विद्यात् (६);

काकणन्तिकावर्णान्यौदो पश्चात् सर्वकुष्ठलिङ्गसमन्वितानि पापीयसा सर्वकुष्ठलिङ्गसंभवेनानेकवर्णानि काकणानीति विद्यात् । तान्यसाध्यानि, साध्यानि पुनरितराणि ॥ ८ ॥

उद्वृत्तवहिसनूनीति उच्छलीकृतबाह्यदेहानि । सुप्तवत् सुप्तानि अत्यर्थरुपशर्शानीत्यर्थः । कपालः स्थाल्यादिखण्डः । सक्तानि चिरभावीनि गत्यादीनि येषां ते तथा । ऋष्यजिह्वलक्षणं बहिर्पिति कुष्ठपर्यन्तं, अन्तरपिति विह्वलमध्यमुच्यते । ऋष्यो हरिणविशेषः । पुण्डरीकपलाशशब्देन पद्मपुष्पदलमिह । विशीर्णबहिसनूनीत्यत्र तदुच्चाब्दः प्रदेशे वेदते; तेन विशीर्णपर्यन्तदेशानीत्यर्थः । सिध्मकुष्ठं यथोक्तलक्षणं सिध्मपुष्पिकाव्यतिरिक्तमेव भुवते; सिध्मपुष्पिकाभिप्रायेण च सुश्रुते सिध्मकुष्ठं छद्दकुष्ठे पुठितम् । दृढं तु सुश्रुते महाकुष्ठे पुठितमपीह छद्दकुष्ठे पुठितमुत्तरोत्तरधात्वनुप्रवेशाभावात् तथाऽत्यर्थपीडारहितत्वाच्च, सुश्रुते तु तदनुबन्धित्वप्रकर्षान्महाकुष्ठे पुठितम् । सर्वकुष्ठलिङ्गसमन्वितानीत्येतावतैवार्थं लब्धे पुनः पापीयसा सर्वकुष्ठलिङ्गसंभवेनेतिवचनाद्यदेव पापीयः कुष्ठलिङ्गं, तदेव काकणकं भवति नान्यदिति दर्शयति । पापीयसेति अत्यर्थपीडाकृता । किंवा पापीयसेत्यादिपुनर्वचनेन सर्वकुष्ठलिङ्गानां काकणकं पापारब्धत्वेनासाध्यतामत्यर्थपीडाकर्तव्यं च दर्शयति ॥ ८ ॥

तत्र यदसाध्यं तदसाध्यतां नातिवर्तते, साध्यं पुनः किञ्चित् साध्यतामतिवर्तते कदाचिदपचारात् । साध्यानि हि षट् काकणकवर्णान्यचिकित्स्यमानान्यपचारतो वा दोषैरभिव्यन्दमानान्यसाध्यतामुपयान्ति ॥ ९ ॥

कैदावदित्यनेनाग्रे वक्ष्यमाणसन्धिकित्स्यमानतापक्षान्तरे दर्शयति । अपचारातो वेति उत्पत्तेऽपि कुष्ठे निदानसेवनात् । अभिव्यन्दमानानीति आपूर्वमाणानि ॥ ९ ॥

साध्यानामपि धुपेष्ट्यमाणानां रवङ्गासरोणितलसीकाकोथक्लृदसंस्वेदजाः किमयोऽभिमूर्च्छन्ति; ते भक्षयन्तस्त्वंगादीन् दोषाः पुनर्दूषयन्त इमंनुपद्रवान् पृथक् पृथगुपादयन्ति—तत्र वातः श्यावावर्णवर्णं परुषतामपि च रौक्ष्यशूलशोषतोदवेपथुह-

१ 'परुषारुणविशीर्णानि बहिसनूनि' इति पा० । २ 'पापीयसां सर्वकुष्ठलिङ्गसंभवेन' इति पा० । ३ 'उच्छ्रितवहिसनूनि उच्छलीकृतबाह्यदेहानि' इति पा० । ४ 'विकृतं मध्ये' इति पा० । ५ 'कदाचिद्वचनेनाग्रे' इति पा० । ६ 'दोषान्' इति पा० ।

पसङ्कोचायास्तस्मिन्नुत्तिभेदमङ्गान्, पित्तं दाहस्वे-
दक्लेदकोष्ठस्त्रावपाकरागान्, श्लेष्मा त्वस्य श्वेत्यशै-
त्यकण्डूस्त्रैर्यगौरवोत्सेधोपस्त्रोहोपलेपान्, क्रिययस्तु
त्वगादींश्चतुरः सिराः स्नायूश्चास्थीन्यपि च तरुणा-
न्यार्ददते ॥ १० ॥

अस्यां चैवावस्थायामुपद्रवाः कुष्ठिनि स्पृशन्ति;
तद्यथा—प्रस्रवणमङ्गभेदः पतनान्यङ्गावयवानां
तृष्णाज्वरातीसारदाहदौर्वल्यारोचकाविपाकाश्च,
तथाविधमसाध्यं विद्यादिति ॥ ११ ॥

दोषाः पुनर्दृश्यन्त इति त्वगादीनेव । तरुणानीति कोम-
लानि नासास्थ्यादीनि । आददते भक्षयन्ति ॥ १० ॥ ११ ॥

भवन्ति चात्र—

साध्योऽयमिति यः पूर्वं नरो रोगमुपेक्षते ।
स किञ्चित्कालमासाद्य मृत एवावबुध्यते ॥ १२ ॥
यस्तु प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु वा ।
मेघजं कुरुते सम्यक् स चिरं सुखमश्नुते ॥ १३ ॥
यथा ह्यल्पेन यत्नेन छिद्यते तरुणस्तद्वत् ।
स एवातिप्रवृद्धस्तु छिद्यतेऽतिप्रयत्नतः ॥ १४ ॥
एवमेव विकारोऽपि तरुणः साध्यते सुखम् ।
विवृद्धः साध्यते कृच्छ्रादसाध्यो वाऽपि जायते १५

तत्र श्लोकः—

संख्या द्रव्याणि दोषाश्च हेतवः पूर्वैलक्षणम् ।
रूपाण्युपद्रवाश्चोक्तः कुष्ठानां कीष्टिके पृथक् ॥ १६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्फुटते
निदानस्थाने कुष्ठनिदानं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

किञ्चित्कालमिति असाध्यव्याधिकालम् । मृत एवेति मर-
णोपकण्ठगतः । अवबुध्यत इत्यत्र 'साध्यव्याभ्युपेक्षाफलं
मृत्युम्' इति शेषः ॥ १२-१६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितार्था चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेदबीजिकायां निदानस्थाने कुष्ठनिदानं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः शोषनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

ज्वरनिदानोक्तसंबन्धाद्वाजयक्ष्मनिदानमुच्यते ॥ १ ॥ ३ ॥

इह खलु चत्वारि शोषस्यायतनानि भवन्ति; त-
द्यथा—साहसं संधारणं क्षयो विषमाशनमिति ३
आयतनानीति कारणानि । संख्येयसाहसादिनिर्देशादेव

१ 'नि खादन्ति' इति पा० ।

संख्यायां लब्धायां चत्वारिणि पुनर्वचनं साहसादीनान्वान्तर-
बलद्विप्रहादिभेदेऽप्येकजातीयताप्रतिपादनार्थम् ॥ ३ ॥

तत्र साहसं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनु-
व्याख्यास्यामः—यदा पुरुषो दुर्बलो हि सन् बल-
वता सह विरुद्धाति, अतिमहता वा ध्रुवा व्या-
च्छति, जल्पति वाऽप्यतिमात्रम्, अतिभारं वा
भारमुद्धहति, अप्सु वा प्रवृत्ते चातिदूरम्, उत्साद-
नर्पदाघातने वाऽतिप्रगाढमासेवते, अतिप्रकृष्टं वाऽ-
ध्वानं द्रुतमभिपतति, अभिहन्यते वा, अन्यद्वा
किञ्चिदेवंविधं विषममतिमात्रं वा व्यायामजातमा-
रभते, तस्यातिमात्रेण कर्मणोरः क्षण्यते । तस्योरः
क्षतमुपप्लवते वायुः । स तत्रावस्थितः श्लेष्माणमुरः-
स्थमुपसंगृह्य पित्तं च दूषयन् विहरत्यध्वमधस्त-
र्यक् च । तस्य योऽशः शरीरसन्धीनाविश्रिते तेना-
स्य जुष्माऽङ्गमदौ ज्वरश्चोपजायते, अस्त्वामाशयम-
भ्युपैति तेन रोगा भवन्ति उरस्या अरोचकश्च, यः
कण्ठमभिप्रपद्यते कण्ठस्तेनोद्धृत्यते खरश्चावसीदति,
यः प्राणवहानि श्लोतांस्यन्वेति तेन श्वासः प्रति-
ह्रियश्च जायते, यः शिरस्वतिष्ठते शिरस्तेनोपह-
न्यते, ततः क्षणनाच्चैवरोसो विषमगतित्वाच्च वायोः
कण्ठस्य चोद्धंसनात् कासः सततमस्य संजायते,
स कासप्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं घ्रीवति, शोणि-
तागमनाच्चास्य दौर्बल्यमुपजायते; पच्यते तस्य स-
प्रभवाः साहसिकमुपद्रवाः स्पृशन्ति । ततः स उ-
पशोषणैरैतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति ।
तस्मात् पुरुषो मतिमान् बलमात्मनः समीक्ष्य तद-
नुरूपाणि कर्माण्यारभेत कर्तुं; बलसमाधानं हि
शरीरं, शरीरमूलश्च पुरुष इति ॥ ४ ॥

भवति चात्र—

साहसं वर्जयेत् कर्म रक्षञ्जीवितमात्मनः ।

जीवन् हि पुरुषस्त्विष्टं कर्मणः फलमश्नुते ॥ ५ ॥

पदाघातनं पञ्चामुमर्दनम् । अतिप्रकृष्टमिति अतिदूरम् ।
उरःक्षतमुपप्लवते व्याघ्रोतीत्यर्थः । उरःस्थमिति स्वभावान्वेनोरः-
स्थम् । उरस्या इति उरोगतं हृद्वक्षस्त्रयादयः । आमाशयगतं
वोरस्त्रोरगकरणमुरसोऽप्यामाशयप्रत्यासन्नत्वात् । बलेन सम्य-
गाधीयते धार्यत इति बलसमाधानं शरीरम् । शरीरमूलश्च
पुरुष इति संयोगपुरुष इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

संधारणं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्या-

१ योगीन्द्रनाथसेनरु 'उच्छादनपराघातने' इति पठति,
'उच्छादनं शिलादिभिरसि आवरणं, पराघातनं परैरन्यैः शत्रुभिर्वा
आघातनं च' इति च व्याख्यानयति । २ 'उपसंसृज्य शोषयन्'
इति पा० । ३ 'यस्त्वामाशयमभ्युपैति तेनास्य वनो भिद्यते, यस्तु
हृदयमाविशति तेन रोगा भवन्त्युरस्याः, उरसां तानासारी-
चकः' इति पा० । ४ 'हृद्वक्षस्त्रयादयः' इति पा० ।

व्यास्याम्—यदा पुरुषो राजसमीपे भर्तुः समीपे वा गुरोर्वा पादमूले द्यूतसभमन्यं वा सतां समार्जं स्त्रीमध्यं वा समनुप्रविश्य यानैवोऽप्युच्चावचैरभियानं भयात् प्रसङ्गास्त्रीमत्वाद्गुणित्वाद्वा निरुणद्धागतान् वातमूत्रपुरीषवेगान् तदा तस्य संधारणाद्वायुः प्रकोपमापद्यते, स प्रकुपितः पित्तश्लेष्माणौ समुदीर्योर्ध्वमधस्तिर्यक् च विहरति; ततश्चांशविशेषेण पूर्ववच्छरीरावयवविशेषं प्रविश्य शूलमुपजनयति, भिनत्ति पुरीषमुच्छोषयति वा, पार्श्वं चातिरुजति, अंसाववमुद्गाति, कण्ठमुरश्चावधमति, शिरश्चोपहन्ति, कासं श्वासं ज्वरं स्वरभेदं प्रतिश्यायं चोपजनयति; ततः स उपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति । तस्मात् पुरुषो मतिमानात्मनः शरीरेष्वेव योगक्षेमकरेषु प्रयतेत विशेषेण; शरीरं ह्यस्य मूलं, शरीरमूलश्च पुरुषो भवति ॥ ६ ॥

भवति चात्र—

सर्वमन्यत् परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् । तदभावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिणाम् ॥ ७ ॥

समाजमिति सभाम् । उच्चावचैरिति उच्चनीचैः । अभियानिति गच्छत् । भयादित्यादि राजसमीपादिषु यथायोग्यतया बोद्धव्यम् । योगेन ये क्षेमकराले योगक्षेमकराः, ते चेह मूत्रपुरीषाविधारणदयः । विशेषेणेति वचनाच्छरीरेष्वेव विशेषेण यत् कुर्यान्मानसयोगक्षेमापिक्षयेति दर्शयति । आत्मन इति पदं परशरीरयोगक्षेमापेक्षया स्वशरीरयोगक्षेमकरणस्योपादेयतादर्शनार्थम् । अथ कथं मानसयोगक्षेमापेक्षया तथा परशरीरयोगक्षेमापेक्षया स्वशरीरयोगक्षेमः श्रेष्ठ इत्याह—शरीरमित्यादि । अस्य पुरुषस्य । सर्वपुरुषार्थेषु कर्तव्येषु यस्माच्छरीरं मूलमिति कारणं, तस्मात् स्वशरीरयोगक्षेममेवाचरेद्विशेषेण, यथात् परशरीरमानसयोगक्षेममित्यर्थः । स्वशरीरे क्षुपहते परशरीरोपकारस्तथाऽध्यात्मिकञ्चमिच्छन्ता च व्याकुला भवतीति भावः । किंवा, योगाः शरीरस्य बलवर्णशुक्लवैयोगाः, क्षेमाश्चानागतावाप्रतिषेधाः, तेषु । ननु यथेवमाध्यात्मिकेऽपि भावे शरीरं मूलं, तत् किं पुरुषोऽप्रधानमेव ? नेत्याह—शरीरमूलश्च पुरुष इति । शरीरस्याप्युत्पत्तौ धर्मो धर्मसहायो भोक्ता सुखदुःखानामात्मा मूलं कारणमित्यर्थः । मूलशब्दश्चायं भावप्रधानः; तेन शरीरमूलत्वं यस्यात्मनः स 'शरीरमूलः' इति पुल्लिङ्गनिर्देश उपपन्नः । सर्वोभाव इति धर्मोद्विचतुर्वर्गोभाव इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

१ 'अभिगच्छन्' इति पा० । २ 'ततः' इति पा० । ३ 'स्व-शरीरयोगक्षेमकरणमेव कर्तव्यमित्याह' इति पा० ।

क्षयः शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्याम्—यदा पुरुषोऽतिमात्रं शोकचिन्तापरिगतहृदयो भवति, ईर्ष्यात्कण्ठाभयकोधादिभिर्वा समाविश्यते, क्रुशो वा सन् रूक्षाक्षपानसेवी भवति, दुर्बलप्रकृतिरनाहारोऽल्पाहारो वा भवति, तदा तस्य हृदयस्थायी रसः क्षयमुपैति; स तस्योपक्षयाच्छोषं प्राप्नोति, अप्रतीकाराच्चानुबध्यते यक्ष्मणा यथोपदेक्ष्यमाणरूपेण (१);

हृदयस्थायी रस इति वातुरूपोऽन्तरसोऽप्य इत्यर्थः; अन्ये तु, हृदयस्थायी रस इति ओजो ब्रुवते । यथोपदेक्ष्यमाणरूपेणेति 'सन्धयः शिथिली भवन्ति' इत्यादिप्रत्ययवक्ष्यमाणलक्षणेन ॥ (१) ॥

यदा वा पुरुषोऽतिहर्षादतिप्रसक्तभावः स्त्रीष्वतिप्रसङ्गमारभते, तस्यातिमात्रप्रसङ्गाद्वैतः क्षयमेति । क्षयमपि चोपगच्छति रेतसि यदि मनः स्त्रीभ्यो नैवास्य निवर्तते, तस्य चातिप्रणीतसङ्कल्पस्य मैथुनमापद्यमानस्य न शुक्रं प्रवर्ततेऽतिमात्रोपक्षीणरेतस्त्वात्, तथाऽस्य वायुर्व्यायच्छमानशरीरस्यैव धमनीरनुप्रविश्य शोणितवाहिनीस्ताभ्यः शोणितं प्रच्यावयति, तच्छुक्रक्षयादस्य पुनः शुक्रमार्गेण शोणितं प्रवर्तते वातानुसृतलिङ्गम् । अथास्य शुक्रक्षयाच्छोणितप्रवर्तनाच्च सन्धयः शिथिलीभवन्ति, रौक्ष्यमुपजायते, भूयः शरीरं दौर्बल्यमाविशति, वायुः प्रकोपमापद्यते; स प्रकुपितो वैशिकं शरीरमनुसर्पद्भृदीर्यं श्लेष्मपित्ते परिशोषयति मांसशोणितं, प्रच्यावयति श्लेष्मपित्ते, संरुजति पार्श्वं, अँवमुद्गात्यंसी, कण्ठमुद्धंसति, शिरः श्लेष्माणमुपतक्तेष्य प्रतिपूरयति श्लेष्मणा, सन्धीश्च प्रपीडयन् करोत्यङ्गमर्दमरोचकाविपाकौ च, पित्तश्लेष्मोत्कृष्टात् प्रतिलोमगत्वाच्च वायुज्वरं कासं श्वासं स्वरभेदं प्रतिश्यायं चोपजनयति; स कासप्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं घ्रीवति, शोणितगमनाच्चास्य दौर्बल्यमुपजायते, ततः स उपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति । तस्मात् पुरुषो मतिमानात्मनः शरीरमनुरक्षच्छुक्रमनु रक्षेत् । परा ह्येषा फलनिर्वृत्तिराहारस्येति ॥ ८ ॥

भवति चात्र—

आहारस्य परं धाम शुक्रं तद्रक्ष्यमात्मनः । क्षयो ह्यस्य बहून् रोगान्मरणं वा नियच्छति ॥ ९ ॥

संप्रति क्षयेऽपि शोषकारणेषु प्रायः शोषजनकत्वेन प्रधानं शुक्रक्षयं शोषकारणं यदा वेत्यादिना ग्राह्यं । अतिप्रणीत-

१ 'दौर्बल्यमाविशतीति वायुः प्रकोपमापद्यते' इति पा० ।

२ 'अरसिके' इति पा० । ३ 'अवगृह्णात्यंसी' इति पा० । ४ 'क्षयादस्य बहून् रोगान् मरणं वाऽभिगच्छति' इति पा० ।

सङ्कल्पयेति अतिमहता प्रयत्नेन कृतध्वजोच्छ्वासः । व्यायच्छमानस्येति व्यायामाचरतः । वातामुत्सृज्यमिति वातलिङ्ग्युक्तं दुष्टवातलिङ्गयुक्तमिति यावत् । शरीरं कर्मभूतं, दौर्बल्यं कर्तुंभूतम्, आविशतीति योजना । वशिकमिति शूलं, शुक्रशोणितक्षयद्रिकामिलार्थः ; एतच्च हेतुगर्भविशेषणम् ; एतेन यस्माद्वशिकं शरीरं, तस्मादुत्सृज्यतीत्यर्थः । परा कलनिवृत्तिरिति श्रेष्ठा आहारफलसंपत्तिरित्यर्थः । परं धाम इति उत्कृष्टसारम् ; उत्कृष्टत्वं च शुक्रस्यातिप्रसाररूपत्वात् । एतच्च शोषकारणेषु क्षयेषु केवलशुक्रक्षयोपसंहरणं प्राधान्यात्, नान्यशोषहेत्वभावादिति बोद्धव्यम् । रूक्षाद्यन्नपानसेवाजनिता रक्तादिक्षयोऽपि राजयक्ष्मकारणत्वेनोक्तः ॥ ८ ॥ ९ ॥

विषमाशनं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं, तदनुव्याख्यास्यामः—यदा पुरुषः पानाशनमक्षयलेहोपयोगान् प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपशयविषमानासेवते, तदा तस्य तेभ्यो वातपित्तश्लेष्माणो वैषम्यमापद्यन्ते ; ते विषमाः शरीरमनुसृत्य यदा स्नोतंसामयनमुखानि प्रतिवार्यावतिष्ठन्ते तदा जन्तुर्यद्यदाहताजातमाहुरति तत्तदस्य मूत्रपुरीषमेवोपजायते भूयिष्ठं नान्यस्तथा शरीरधातुः ; स पुरीषोपष्टम्भाद्वैरयति, तस्माच्छुष्यतो विशेषेण पुरीषमनुसृत्यं तथाऽन्येषामति-कृशदुर्बलानां ; तस्मान्नाप्यायमानस्य विषमाशनोपचिता दोषाः पृथक् पृथगुपद्रवैर्युजन्तो भूयः शरीरमुपशोषयन्ति । तत्र वातः शूलमङ्गमदं कण्ठोद्धंसनं पार्श्वसंरजनमंसावमदं स्वरभेदं प्रतिश्यायं चोपजनयति ; पित्तं ज्वरमतीसारमन्तर्दाहं च ; श्लेष्मा तु प्रतिश्यायं शिरसो गुरुत्वमरोचकं कासं च, स कासप्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं निष्ठीवति, शोणितगमनाच्चास्य दौर्बल्यमुपजायते । एवमेते विषमाशनोपचितास्त्रयो दोषा राजयक्ष्माणमभिनिर्वर्तयन्ति । स तैरुपशोषणैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैः शुष्यति । तस्मात् पुरुषो मतिमान् प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपशयाद्विषममाहारमाहरेत् ॥ १० ॥

भवति चात्र—

हिताशी स्यान्मिताशी स्यात्कालभोजी जितेन्द्रियः । पश्यन् रोगान् बहून् कथान् बुद्धिमान् विषमाशनः ॥ ११ ॥

प्रकृतिकरणद्वयो रसविमाने प्रपन्ननीयाः । अत्र चोपशयशब्देन उपयोक्ता यो रसविमाने वक्तव्यः स एव गृह्यते ।

१ 'स्रोतसां मुखानि' इति पा० ।

यतस्तत्रोक्तं—“उपयोक्ता पुनर्यस्मादाहारमाहुरति, यदायत्तमो-कसात्म्यम्” (वि. अ. १) इति । अनेन हि तत्रोपयोक्तापरीक्षया सात्म्यमेव परीक्ष्यत इत्युक्तम् । अयनसुखानीति गतिद्वाराणि ; अयनं गतिः । परिवार्यति अवबध्य । तथा सर्वेषामस्यार्थकृशदुर्बलानां पुरीषमनुसृत्यमिति योजना । एनमेव चार्थं वक्ष्यति—“शोषी मुञ्चति गात्राणि पुरीषसंसनादति(पि) । सर्वधातुक्षयार्तस्य बलं तस्य हि विद्वद्वल्म् (वि. अ. ८)” इति । कासप्रसङ्गादिति कासातिर्षवन्धादित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

एतैश्चतुर्भिः शोषस्यायतनैरुपसेवितैर्वातपित्तश्लेष्माणः प्रकोपमापद्यन्ते । ते प्रकुपिता नानाविधैरुपद्रवैः शरीरमुपशोषयन्ति । तं सर्वरोगाणां कष्टतमत्वाद्वाजयक्ष्माणमाचक्षते मिषजः ; यस्माद्वा पूर्वमासीद्भगवतः सोमस्योदुराजस्य तस्माद्वाजयक्ष्मेति ॥ १२ ॥

कष्टतमत्वादित्यत्र चकारो कृतनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः ; तेन कष्टतमत्वाच्च तथा चन्द्रमसः प्रागुत्पन्नत्वाच्चेति हेतुद्वयं हेतुम् । यदा कष्टतमत्वात्तदा 'राजेव यक्ष्मा राजयक्ष्मेति' निश्चितिर्बोद्धव्या । उदुराजस्येति वचनाद् राजसंश्लेषं सोमस्य दर्शयति ; ततश्च 'राज्ञो यक्ष्मा राजयक्ष्मा' इति निश्चितिर्भवति ॥ १२ ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति ; तद्यथा—प्रतिश्यायः, क्षवधुरभीर्षणं, श्लेष्मप्रसेकः, मुखमाधुर्यम्, अनवाभिलाषः, अन्नकाले चायासः, दोषदर्शनमदोषेष्वल्पदोषेषु वा भावेषु पात्रोदकाक्षसप्तापोपद्रवशपरिवेशकेषु, मुक्तवतश्चास्य हृल्लासः, तथोलेखनमप्याहारस्यान्तरान्तरा, मुखस्य पाथयोश्च शोषः, पाण्योश्चावेक्षणमत्यर्थम्, अक्ष्णोः श्वेतावभासता चातिमात्रं, बाह्वोश्च प्रमाणजिह्वासा, स्त्रीकामता, निर्घृणित्वं, बीभत्सदर्शनता चास्य काये, स्वप्ने चाभीक्ष्णं दर्शनमनुदकानामुदकस्थानानां शून्यानां च ग्रामनगरनिगमजनपदानां शुष्कदग्धभस्त्रानां च वनानां कृकलासः मयूरवानरशुकसर्पकाकोलूकादिभिः संस्पर्शनमधिरोगं यानं वा श्वोर्ध्वखरवराहैः केशास्थिभस्मनुषाङ्गारराशीनां चाधिरोगमिति (शोषपूर्वरूपाणि भवन्ति) ॥ १३ ॥

पूर्वरूपेषु प्रतिश्यायादिः प्रायः कफशुक्रपूर्वरूपोत्पादो वायुनाऽपि प्रयत्नेन क्रियमाणे शोषे उरःस्थश्लेष्मसंसर्गाद्बोद्धव्यः ; यतश्च प्रायेण कफोऽत्र स्थानमहिजा प्रकुपितो भवति, तेन शोषं कफप्रधानलिङ्गत्वेन श्लेष्मरोग इति च ज्ञवते । अदोषे-

१ 'आयतिमुखानीति गतिद्वाराणि, आयतिर्हि गतिः' इति पा० ।

२ 'यक्ष्मणां राजा राजयक्ष्मा' इति पा० । ३ 'शोषः' इति पा० ।

४ 'वराहोद्ध्वैरः' इति पा० । ५ योनीन्द्रनाथसेनसु 'शोषपूर्वरूपाणि भवन्ति' इति न पठति ।

ञ्चिति पात्रादिनिषेधणम् । पाण्योश्वावेक्षणपादिपूर्वरूपं प्रभा-
वाद् । बीभत्सदर्शनात् काय इति कायस्य विवर्णविगन्धत्वादित्ना ।
निगमो नगरविशेषो बहुवचसिः । जनपदं मण्डलम् । अधिरो-
हणं चेति कृकलासादीनामेव शरीराधिरोहणम् । खप्रे श्लोष्ठ-
खराग्रमेन वेदादिद्विष्यमेन बोद्धव्यं, तेन रिष्टं न भवति; यत्तु
वक्ष्यति—“श्वभिरष्टैः खरैर्वाऽपि याति यो दक्षिणां दिशम्”
इत्यादि, तद्दक्षिणदिक्ष्वित्यतत्प्रादिष्टं ज्ञेयम् । यत्र पूर्वरूपं खप्र-
रूपमस्ति राजयक्ष्मोन्मादादौ तत्रोच्यते, ज्वरादौ त्वविष्यमा-
नत्वाबोध्यते । यत्तु रिष्टं रिष्टाधिकारे ज्वरादीनां स्वरूपं पूर्व-
रूपं वक्ष्यति—“प्रेतैः सह पिबेन्न मर्त्य” (ई. अ. ५) इत्या-
दिना, तद्विष्टमेव ॥ १३ ॥

अत ऊर्ध्वमेकादशरूपाणि तस्य भवन्ति; तद्यथा
—शिरसः परिपूर्णत्वं, कासः, श्वासः, स्वरभेदः,
श्लेष्मणश्छर्दनेन, शोणितप्लीवनं, पाथ्यस्त्रोजनम्,
अंसावमर्दः, ज्वरः, अतीसारः, अरोचकश्चेति ॥१४॥

एकादशरूपाणीतिवचनेन एकादशरूपाण्येव संपूर्णराजय-
क्ष्मणि भवन्तीति दर्शयति । कासश्वासादयश्च ये एकादशरूपा
उदाहरणार्थं व्याख्याता न ते प्रतिनियमाय, तेन चिकित्सिते
वक्ष्यमाणमेकादशरूपचतुष्टयं भिन्नलक्षणं न विरोधि ॥ १४ ॥

तत्रपरिक्षीणबलमांसशोणितो बलवान्जातारिष्टः
सर्वैरपि शोषलिङ्गैरुपद्रुतः साध्यो ज्ञेयः । बलवा-
नुपचितो हि सहत्वाद्याभ्यौषधबलस्य कामं सुबहु-
लिङ्गोऽप्यल्पलिङ्ग एव मन्तव्यः ॥ १५ ॥

अपरिक्षीणबलमिधानेऽपि बलवानिति पदं सहजबल्युक्त-
त्वेपदर्शनार्थं; सहजबलो ह्युपक्षीणबलोऽप्यक्षीणबलवद्भव-
तीति भावः । सहत्वाद्याभ्यौषधबलस्येति यस्माद्बलवान् व्याधि-
बलं तथौषधबलं च सत्वे, तेन न ताभ्यामभिभूयत इत्यर्थः ।
अल्पलिङ्ग एवेति अल्पलिङ्ग इव सुखसाध्य इत्यर्थः ॥ १५ ॥

दुर्बलं त्वतिक्षीणबलमांसशोणितमल्पलिङ्गमजा-
तारिष्टमपि बहुलिङ्गं जातारिष्टं च विद्यात्, असह-
त्वाद्याभ्यौषधबलस्य; तं परिवर्जयेत्, क्षणेनैव
हि प्रादुर्भवन्त्यरिष्टानि, अनिमित्तश्चारिष्टप्रादुर्भाव
इति ॥ १६ ॥

तत्र श्लोकः—

समुत्थानं च लिङ्गं च यः शोषस्यावबुध्यते ।

पूर्वरूपं च तत्त्वेन स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

इत्यभिचेदाकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते निदान-
स्थाने शोषनिदानं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

बहुलिङ्गं जातारिष्टं च विद्यादिति बहुलिङ्गमिवासाध्यं तथा
जातारिष्टमिव मारकं विद्यादित्यर्थः । ननु, रिष्टं विना मरणं

नास्ति, वचनं हि—“मरणं चापि तत्रास्ति यशारिष्टपुरःसरम्”
(ई. अ. २) इति, तत् कथमजातारिष्टो जातारिष्ट इवाद्-
मरणत्वेनैव शतव्य इत्याह—क्षणेन हीत्यादि । असाध्यं हि रिष्टं
भवति, असाध्यता च बलमांसक्षयकृताऽस्त्येव; तेन, अवश्यं
रिष्टेन भवितव्यमित्यर्थः । अथाजातारिष्टे कारणासेवयाऽरिष्टं न
भविष्यत्येवेत्याह—अनिमित्ततत्क्षारिष्टप्रादुर्भाव इति । न हि रिष्टं
दृष्टं किञ्चित्कारणान्तरमपेक्षते, किन्त्वनिमित्तत एव भवति ।
तेन हेत्वसेवयाऽप्यरिष्टोत्पादो भविष्यतीति कृत्वा आश्वासः
कर्तव्यः; किञ्चानिमित्तमेवारिष्टं भवति तेन रिष्टानुत्पादे सति
नाश्याः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतार्त्थटीकायाम्-

युर्वेददीपिकायां निदानस्थाने शोषनिदानं

नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथात उन्मादनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानज्ज्ञेयः ॥ २ ॥

औत्प्रादिकं शोषमभिधाया दक्षयज्ञे कुष्ठान्तरितोत्पन्नमुन्मादं
ब्रूते । वचनं हि—“भयत्रासशोकैरुन्मादापसारणम्” (नि.
अ. ८) इति ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु पञ्चोन्मादा भवन्ति; तद्यथा—घात-
पित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्ताः ॥ ३ ॥

तत्र दोषनिमित्ताश्चत्वारः पुरुषाणामेवंविधानां
क्षिप्रमभिनिर्वर्तन्ते; तद्यथा—भीरूणामुपप्लिङ्गस-
त्त्वानामुत्सन्नदोषाणां समलविकृतोपहितान्यनुचि-
तान्याहारजातानि वैषम्ययुक्तानोपयोगविधिनापयु-
ज्जानानां तन्त्रप्रयोगमपि विषममाचरतामन्याश्च
शरीरवैष्टा विषमाः समाचरतामनुपपहतमेहानां
व्याधिबेगसंमुद्गमितानामुपपहतमनसां वा काम-
क्रोधलोभभयमोहायासशोकचिन्तोद्वेगादिभि-
र्भूयोऽभिघाताभ्याहतानां वा मनस्युपहते बुद्धौ
च प्रचलितायामभ्युदीर्णो दोषाः प्रकुपिता हृदय-
मुपसृत्य मनोवहानि श्रोतास्यावृत्य जनयन्त्युन्मा-
दम् ॥ ४ ॥

उपप्लिङ्गसत्त्वानामिति रजस्मोभ्यामुपपहतचेतनाम् । उत्स-
न्नदोषाणामिति प्रबुद्धोद्भूतदोषाणाम् । समलैः अनुचिभिः,
विकृतैः वैरोधिकैः, उपहितानि मिश्रीकृतानीति समलविकृतो-
पहितानि; किंवा समलैः मलिनैः, विकृतैः कुष्ठिव्याजिभिः परि-
जनैः, उपहितानि उपपदोक्तानीति समलविकृतोपहितानि । वैष-
म्ययुक्तानोपयोगविधिनेति यः प्रकृतिकरणद्वाराहोपयोगविधिर्व-

१ ‘कारणमपेक्षते’ इति पा० । २ ‘औत्प्रादिकं’ इति पा० ।

३ ‘व्याधिबेगसंमुद्गमितानोपपहतमनसां’ इति पा० । ४ ‘अभ्युदीर्ण-
त्वादोषाः’ इति पा० ।

१ ‘अपरिक्षीणमांसशोणितः’ इति शोरोन्द्रनाथसेनसमतः
पाठः ।

तोपशयः, तस्य विपर्ययो रुक्षादिः, तेनानुपशयिता अमुखमिल्यर्थः । चकाराद्वातानुगुणक्षेद्युपशयता च श्रूयते । अमर्ष इत्यादि पित्तोन्मादलिङ्गम् । संरम्भ आरभती । खेषामिति आत्मीयानाम् । कफोन्मादलिङ्गे रहो विजनम् ॥ ७ ॥

साध्यानां तु त्रयाणां साधनानि—स्नेहस्वेदवमन-
विरेचनास्थापनानुवासनोपशमनस्तः कर्मधूमधूप-
नाञ्जनवापपीडप्रधमनाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेकानुलेपनव-
धबन्धनान्वरोधनवित्रासनविस्थापनविस्मरणपत-
र्षणसिराव्यधनानि, भोजनविधानं च यथास्वं
युक्त्या, यथान्यदपि किञ्चिन्निदानविपरीतमौषधं
कार्यं तदपि स्यादिति ॥ ८ ॥

भवति चात्र—

उन्मादान् दोषजान् साध्यान् साधयेद्विपगुत्तमः ।
अनेन विधियुक्तेन कर्मणा यत् प्रकीर्तितम् ॥ ९ ॥

अवरोधनं तमोग्रहावरोधनादि । विधियुक्तेनेति उन्मादवि-
कृतिते प्रध्ववक्ष्यमाणविधियुक्तेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

यस्तु दोषनिमित्तेभ्य उन्मादेभ्यः समुत्थानपूर्व-
रूपलिङ्गवेदोपशयविशेषसमन्वितो भवत्युन्माद-
स्तमागन्तुकमाचक्षते । केचित् पुनः पूर्वकृतं कर्माप्र-
शस्तमिच्छन्ति तस्य निमित्तम् । तस्य च हेतुः प्रज्ञा-
पराध एवेति भगवान् पुनर्वसुरात्रेयः । प्रज्ञापरा-
धाख्यं देवर्षिपितृगन्धर्वयक्षराक्षसपिशाचगुरुवृ-
क्षसिद्धाचार्यपूज्यानवमत्याहितान्याचरति, अन्यद्वा
किञ्चिदेवविधं कर्माप्रशस्तमारभते; तमात्मना ह-
तमुपमनन्तो देवादयः कुर्वन्त्युन्मत्तम् ॥ १० ॥

केचित् पुनरित्यादौ 'तस्य निमित्तं' इतिपदमाह्वय पूर्वैण परेण
अथोजनीयम् । तत्र प्रज्ञापराध एव तस्य निमित्तमिति श्रुत्वा
अप्रशस्तप्रार्थनकर्मजन्यत्वं न प्रतिक्षिप्यते, यतः प्रार्थनमपि
हि कर्म प्रज्ञापराधजन्यम् । किंवा, तस्य निमित्तं प्रज्ञापराध
एवैत्यनेन तस्यैवप्रशस्तकर्मणोऽपि प्रज्ञापराध एव कारणमिति
दृश्यते; तेन कर्मजन्य प्रज्ञापराधान्तर्निविष्टत्वमुच्यते । आत्मना
हतमिति आत्मना कृतेनाद्युभयकर्मणा हतम् । उपमनन्त इत्या-
वेवं कुर्वन्तः ॥ १० ॥

तत्र देवादिकोपनिमित्तेनानुक्तोन्मादेन पुर-
स्कृतस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—देवगो-
ब्राह्मणतपस्विनां हिंसारुचित्वं, कोपनत्वं, नृशंसा-
भिप्रायता, अरतिः, ओजोवर्णच्छायाबलवपुषामुप-
तप्तिः, स्मरे च देवादिरभिरभितर्जनं प्रवर्तनं चेति;
ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिवृत्तिः ॥ ११ ॥

पुरस्कृतस्येति अभिशपनीयतया व्यवस्थापितस्य । नृशंसा-

१ 'तत्र' इति पा० ।

भिप्रायता परापकाररुचिष्यम् । ओजस्य उपतप्त्या ओजःकार्यब-
लादिरहितः । प्रवर्तनं प्रेरणम् ॥ ११ ॥

तत्रायमुन्मादकराणां भूतानामुन्मादधिष्यतामा-
रम्भविशेषो भवति; तद्यथा—अवलोकयन्तो देवा
जनयन्त्युन्मादं, गुरुवृद्धसिद्धमहर्षयोऽभिप्रायन्तः,
पितरो दैर्घ्यन्तः, गुरुशन्तो गन्धर्वाः, समाविशन्तो
यक्षाः, राक्षसास्त्वात्मगन्धमात्रापयन्तः, पिशाचाः
पुनरावृष्टा वाहयन्तः ॥ १२ ॥

दर्शयन्त इत्यत्र 'आत्मानम्' इति शेषः ॥ १२ ॥

तस्येमानि रूपाणि भवन्ति; तद्यथा—अत्यात्मैव-
लवीर्यपौरुषपराक्रमग्रहणधारणसरणज्ञानवचनवि-
ज्ञानानि, अनियतश्चोन्मादकालः ॥ १३ ॥

अस्यात्मशब्दो बलादिभिः प्रत्येकमभिगम्यते । आत्मा-
नमतिरिच्येति अस्यात्स; तेनात्मानानुरूपबलादियोगो भवतीत्यर्थः
॥ १३ ॥

उन्मादधिष्यतामपि खलु देवर्षिपितृगन्धर्वयक्ष-
राक्षसपिशाचानां गुरुवृद्धसिद्धानां वा एष्वन्तरेष्व-
भिगमनीयाः पुरुषा भवन्ति; तद्यथा—पापस्य
कर्मणः समारम्भे, पूर्वकृतस्य वा कर्मणः परिणाम-
काले, एकस्य वा शत्रुगृहवासं चतुष्पथाधिष्ठाने
वा, सन्ध्यावेलायामप्रयतभावे वा पर्वसन्धिषु वा
मिथुनीभावे, रजस्वलाभिगमने वा, विगुणे वाऽध्य-
यनबलिमङ्गलहोमप्रयोगे, नियमत्रतग्रहचर्यमङ्गले वा,
महाहवे वा, देशकुलपुरविनाशे वा, महाग्रहोपग-
मने वा, स्त्रिया वा प्रजननकाले, विविधभूतानुभाशु-
चिस्पर्शने वा, वमनविरेचनरुधिरस्त्रावे, अशुचिरे-
प्रयतस्य वा चैत्यदेवायतनभिगमने वा, मांसमधु-
तिलगुडमद्योच्छिष्टे वा, दिग्वाससि वा, निशि नग-
रनिगमचतुष्पथोपवनश्मशानाघातनाभिगमने वा,
द्विजगुरुखरयतिपूज्याभिधर्षणे वा, धर्माख्यानव्य-
तिक्रमे वा, अन्यस्य वा कर्मणोऽप्रशस्तस्यारम्भे,
इत्यभिघातकाला व्याख्याता भवन्ति ॥ १४ ॥

पर्वसन्धिः अमावास्या पूर्णिमासी च । दिग्वाससीति नद्ये ।
निशीत्यादौ पुनश्चतुष्पथवचनं निशि पुनरन्येन सहपि चतुष्पथ-
गमनप्रदर्शनीयम् ; एकस्थेत्यादौ तु दिवाऽप्येकस्य चतुष्पथगमनं
श्रुतेः । धर्माख्यानव्यतिक्रम इति अविधिना धर्मप्रकाशने ॥ १४ ॥

त्रिविधं तु खलून्मादकराणां भूतानामुन्मादेन
प्रयोजनं भवति; तद्यथा—हिंसा, रतिः, अभ्यर्चनं
चेति । तेषां तं प्रयोजनविशेषमुन्मत्ताच्चारविशेष-
लक्षणैर्विद्यात् । तत्र हिंसार्थिनोन्माद्यमानोऽग्निं

१ 'अनोजाः इति' इति पा० । २ 'धर्वयन्तः' इति पा० ।

३ 'अमलैवल' इति पा० । ४ 'निश्चिचतुष्पथोपगमनस्य विशेषेण-
भिघातकालत्वं बोध्यं, पुनरुक्तत्वाद्' इति गङ्गाधरः ।

प्रविशति, अप्सु निमज्जति, स्थलाच्छुभ्रे वा पतति, शस्त्रकशाकाग्रलोष्टमुष्टिभिर्हन्त्यात्मानम्, अन्यच्च प्राणवधार्थमारभते किञ्चित्, तमसाध्यं विधातुं; साध्यौ पुनर्द्विवितरौ ॥ १५ ॥

रतिः क्रीडा । अभ्यर्चनं पूजा । उन्मत्ताचारविशेषलक्षणैर्विधादिति उन्मत्तस्याचारविशेषस्यैलक्षणैर्हिंसार्थाद्युन्मादितं विधातुं । तत्र हिंसार्थिनोन्मादितो हिंसायुगुणमग्निप्रवेशाद्याचरति, रसार्थिना चोन्मादितः क्रीडार्थं प्रचरति, पूजार्थिना गृहीतो पूजां चेत्यते । इह च देवादिवचनेन देवैर्यजुचरा देवादिसधर्माणां ग्राह्याः, देवादयस्तु न मातृपुत्राविशन्ति । उक्तं हि सुश्रुते—“न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति नवा मनुष्यान् कचिदविशन्ति । ये त्वाविशन्तीति वदन्ति सोहाते भूतविद्याविषयापोषाः” (सु. उ. तं. अ. ६१) इत्यादि । हिंसार्थिगृहीतस्यासाध्यत्वेन तद्विज्ञानार्थं सामान्योक्तान्यपि लक्षणानि श्वश्राहिकया ज्ञेयं ॥ १५ ॥

तयोः साधनानि—मन्त्रौपधिमणिमङ्गलबन्धुपहारहोमनियमव्रतप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादीनि ॥ १६ ॥

एवमेते पञ्चोन्मादा व्याख्याता भवन्ति ॥ १७ ॥

तयोः रिखादौ गमनं देवतीर्थादिगमनम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

ते तु खलु निजागन्तुविशेषेण साध्यासाध्यविशेषेण च प्रविभज्यमानाः पञ्च सन्तो द्वावेव भवतः । तौ च परस्परमनुबध्नीतः कदाचिद्यथोक्तहेतुसंसर्गात् । तयोः संसृष्टमेव पूर्वरूपं भवति, संसृष्टमेव च लिङ्गम् । तत्रासाध्यसंयोगं साध्यासाध्यसंयोगं चासाध्यं विधातुं, साध्यं तु साध्यसंयोगम् । तस्य साधनं साधनसंयोगमेव विधादिति ॥ १८ ॥

तामिति तौ निजागन्तु । परस्परमनुबध्नीतः कदाचिदिति न सर्वदा । यथोक्तहेतुसंसर्गादिति निजागन्तुहेतुमेलकात् । तत्रेति निजागन्तुहेतुसंसर्गं । असाध्यसंयोगमिति यदा त्रिदोषजोन्मादे हिंसार्थिना देवादिनाऽनुबन्धो भवति, तदाऽसाध्योः संयोगो भवति । साध्यासाध्यसंयोगादु एकदोषजोन्मादे हिंसार्थोन्मादयोगात्तथा रसार्थोन्मादे त्रिदोषोन्मादादनुबन्धाच्चेदिति हेयम् । साध्यसंयोगस्य साध्यरूपतयैव साध्यतायां सिद्धायां पुनः साध्यमितिवचनं साध्यरूपविकारान्तरसंबन्धे विकारभूयस्त्वेनासाध्यशङ्काप्रतिषेधार्थम् । साधनसंयोगमेवेति निजागन्तुसाधनमेलकमित्यर्थः ॥ १८ ॥

भवन्ति चात्र—

नैव देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।

न चान्ये स्वयमक्लिष्टमुपक्लिञ्चन्ति मानवम् ॥ १९ ॥

१ ‘हिंसार्थाद्युन्मादनं’ इति पा० । २ ‘देवाद्यनुचरातुविधायिनो ग्राह्याः’ इति पा० ।

च. सं. २९

ये त्वेनमनुवर्तन्ते हिंस्यमानं स्वकर्मणा ।

न स तद्धेतुकः क्लेशो न ह्यस्ति कृतकृत्यता ॥ २० ॥

संप्रति देवाद्युन्मादहेतुपरिहारार्थं देवाद्युन्मादेऽपि प्रकृतमेव कर्म कारणं दर्शयति—नैवेत्यादि । अनुवर्तन्त इति वचनाद्दुष्कृतकर्मप्रेरिता एव देवादयोऽनुबन्धकर्माणमभिविशन्तीति दर्शयति; यदि होमेव देवादयः कर्मनिरपेक्षा उन्मत्तं कुर्वन्तदा सर्वानेव कुर्युरिति भावः । न स तद्धेतुकः क्लेश इति नासौ देवादिकृत उन्माद इत्यर्थः । अथ कथं देवाद्यावेशजनितोऽप्ययं न देवादिकृत इत्याह—न ह्यस्ति कृतकृत्यतेति; न यस्मादनुबन्धमणा कृते उन्मादे पुनर्देवादिकृत्यत्वमस्ति, न हि कृतं पुनः क्रियते, देवादयश्च कर्मपराधीना एवेति भावः । किंवा, ‘न ह्यस्य कृतकृत्यता’ इति पाठः । तत्र कृतैनैव प्राक्तनकर्मणा उन्मादितो न कृत्यः करणीयः पुरयो भवति; अन्यथा, सर्वेषामेवाविशेषेण देवाद्युन्मादः स्यात्; तस्माद्येनोन्मादफलजनकं कर्म कृतं, स एव देवादिभिः कर्मपराधीनैरभिगम्यते; अनेनाभिप्रायेणाह—न ह्यस्य कृतकृत्यतेति ।—अकृतपापकर्मणो न देवाद्यभिगमनीयताऽस्तीत्यर्थः । यस्मादेवाद्योऽत्र कर्मपराधीनास्तस्माद्देवादयो नोपालम्भ्याः ॥ १९ ॥ २० ॥

प्रज्ञापराधात् संभूते व्याधौ कर्मज आत्मनः ।

नाभिर्शंसेद्बुधो देवाच्च पितृन्वापि राक्षसान् ॥ २१ ॥

आत्मानमेव मन्येत कर्तारं सुखदुःखयोः ।

तस्माच्छ्रेयस्करं मार्गं प्रतिपद्येत नो त्रसेत् ॥ २२ ॥

देवादीनामपचितिर्हितानां चोपसेवनम् ।

ते च तेभ्यो विरोधश्च सर्वमायत्तमात्मनि ॥ २३ ॥

तत्र श्लोकः—

संख्या निमित्तं प्राग्रूपं लक्षणं साध्यता न च ।

उन्मादानां निदानेऽस्मिन् क्रियासूत्रं च भाषितम् २४

इत्यत्रिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्कृते निदानस्थाने

उन्मादनिदानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

न च देवादिभ्यो भेतव्यमित्याह—प्रज्ञापराधादित्यादि । नाभिर्शंसदिति नोपालभेत । आत्मानमित्यादौ आत्मैव शुभाशुभकर्मकरणात् सुखदुःखयोर्वैधास्यं कारणं भवतीति वाक्यार्थः । नो त्रसेदिति देवादिभ्यः, एवमेवास्मिन् शुभकर्मणामपि शङ्कन्तीति कृत्वा नो त्रसेत् । अपचितिः पूजा । ते चेत्यादौ ते चेति देवापचितिर्हितोपसेवने । तेभ्यो विरोधश्चेति तेभ्यो देवादिभ्यो विरोधो यतो भवत्यशुभकर्मभ्यः, तत् सर्वमात्मन्यायत्तम् । एतेन, आत्माधीनमेवैदमुन्मादकारणस्य परिवर्जनं परिसेवनं च दर्शयति ॥ २१-२४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितयां चरकतात्पर्यटीकाया-

मातुर्वेदटीपिकायां निदानस्थाने उन्मादनिदानं

नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

१ ‘न तन्निमित्तः क्लेशोऽसौ’ इति पा० । २ ‘यत्र’ इति पा० ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातोऽपस्मारनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

उन्मादानन्तरं प्रागुत्पत्तावपारोत्यादादपस्मारनिदानमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु चत्वारोऽपस्मारा भवन्ति घातपित्तकफसन्निपातनिमित्ताः ॥ ३ ॥

चत्वार इति वचनमागन्तुसंबन्धेऽप्यपस्माराणां चतुष्कप्रतिपादनार्थम्; अपस्मारो हि नोन्मादवत् स्वतन्त्रेणागन्तुना क्रियते ॥ ३ ॥

त एवंविधानां प्राणभृतां क्षिप्रमभिनिर्वर्तन्ते; तद्यथा—रजस्तमोभ्यामुपहृतचेतसामुन्मान्तविषमबहुदोषाणां समलविकृतोपहितान्यशुचीन्यभ्यवहारजातानि वैषम्ययुक्तेनोपयोगविधिनोपयुक्तानानां तन्त्रप्रयोगमपि च विषममाचरतामन्याश्च शरीरचेष्टा विषमाः समाचरतामत्युपक्षयाद्वा दोषाः प्रकुपिता रजस्तमोभ्यामुपहृतचेतसामन्तरात्मनः श्रेष्ठतमायतनं हृदयमुपसृत्योपरि तिष्ठन्ते, तथेन्द्रियायतनानि च । तत्र चावस्थिताः सन्तो यदा हृदयमिन्द्रियायतनानि चेरिताः कामकोधभयलोभमोहहर्षशोकचिन्तोद्देगादिभिः सहसाऽभिपूरयन्ति, तदा जन्तुरपस्सरति ॥ ४ ॥

उन्मान्तविषमबहुदोषाणामिति अत्रोन्मान्तत्वेनोन्मार्गित्वं, विषमवेन कदाचिदपस्मारावैषम्यकटुत्वं दर्शयते । समलेखादि उन्मादव्याख्यायुक्त्यम् । अत्युपक्षयाद्देति अत्युपक्षीणदेहत्यादिसर्थः; उन्मादनिदानेऽपि समलविकृतेत्यादिप्रत्यये 'अत्युपक्षीणदेहानां' (नि. अ. ७) इत्युक्तम् । श्रेष्ठतमायतनमिति अनेनान्योऽपि शरीरदेशोऽन्तरात्मनः स्थानं, हृदयं तु श्रेष्ठतमं, तत्रैव चेतनाविशेषनिबन्धनादिति दर्शयति । उपसृज्येति व्याप्य । उपरि तिष्ठन्ते इति हृदयस्योपरि इन्द्रियायतनानि नोपसृज्य तिष्ठन्ते इति योजना । 'पर्यवतिष्ठन्ते' इति पाठो व्यक्त एव । तत्रावस्थिता इति हृदये इन्द्रियायतनेषु च लीनत्वेनावस्थिताः । ते च लीनाः सन्तः कामादिभिरिरिताः पुनर्हृदयमिन्द्रियायतनानि च विशेषेण पूरयन्ति यदा, तदा अपस्सरति अपस्मारावैगयुक्तो भवतीति वाक्यार्थः ॥ ४ ॥

अपस्मारं पुनः स्मृतिबुद्धिरस्वसंयुताद्बीभत्सचेष्टमावस्थिकं तमःप्रवेशमाचक्षते ॥ ५ ॥

अपस्मारप्रत्यात्मलक्षणमाह—अपस्मारं पुनरित्यादि । संलब्धादिति भिन्नविगमनात् । बीभत्सा फेनवमनाज्ञाविरूपा चेष्टा यस्मिन् तद्बीभत्सचेष्टम् । आवस्थिकं तमःप्रवेशमिति कादाचित्कं

तमःप्रवेशः; तमःप्रवेशोऽज्ञानसाधर्म्यात्, अपस्मारावैगवान् हि तमःप्रवेशो ह्येव न किञ्चिदुच्यते ॥ ५ ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—भ्रूयुदासः सततमक्षणेर्विकृतमशब्दश्रवणं लालासिङ्गणप्रस्रवणमनन्नाभिलषणमरोचकाविपाकौ हृदयग्रहः कुक्षेराटोपो दीर्घव्यमस्थिवेदोऽङ्गमदो मोहस्तमसो दर्शनं मूर्च्छा भ्रमश्चाभीक्ष्णं स्वप्ने च मदनर्तनव्यधनव्यथनचेपनपतनादीनीति ॥ ६ ॥

ततोऽनन्तरमपस्माराभिनिर्जृप्तिरेव ॥ ७ ॥

अशब्दश्रवणमिति अविद्यमानशब्दश्रवणशब्दम् । आठोपः युक्तयुगाशब्दविशेषो वातजन्तः श्रूयत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

तत्रेदमपस्मारविशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—अभीक्ष्णमपस्सरन्तं, क्षणेन संज्ञां प्रतिलभमानम्, उत्पिण्डिताक्षम्, असाम्ना विलपन्तम्, उड्गमन्तं फेनम्, अतीवाध्मातग्रीवम्, आविद्धशिरस्कं, विषमविनताङ्गुलिम्, अनवस्थितपाणिपादम्, अरुणपरुषद्यावनखनयनवदनत्वचम्, अनवस्थितचपलपरुषरूपदर्शिनं, वातलानुपशयं, विपरीतोपशयं च वातेनापस्सरन्तं विद्यात् ॥ (१) ॥

अभीक्ष्णमपस्सरन्तं, क्षणेन संज्ञां प्रतिलभमानम्, अवकूजन्तम्, आस्फालयन्तं भूमिं, हरितहार्द्रिताम्रनखनयनवदनत्वचं, रुधिरोक्षितोत्तमैरवादीप्तरुषितरूपदर्शिनं, पित्तलानुपशयं, विपरीतोपशयं च पित्तेनापस्सरन्तं विद्यात् ॥ (२) ॥

चिरादपस्सरन्तं, चिराच्च संज्ञां प्रतिलभमानं, पतन्तम्, अनतिविकृतचेष्टं, लालामुद्रमन्तं, शुक्लनखनयनवदनत्वचं, शुक्लगुरुस्निग्धरूपदर्शिनं, श्लेष्मलानुपशयं, विपरीतोपशयं च श्लेष्मणाऽपस्सरन्तं विद्यात् ॥ (३) ॥

समवेतसर्वैल्लङ्घमपस्मारं सान्निपातिकं विद्यात्, तमसाध्यमाचक्षते ॥ (४) ॥

इति चत्वारोऽपस्मारा व्याख्याताः ॥ ८ ॥

तत्रेदमित्यादि । विशेषविज्ञानं वाताद्यपस्मारलङ्घनित्यर्थः । क्षणेन संज्ञां प्रतिलभमानमिति वातापस्मारे शीघ्रं प्रबोधो भवतीति दर्शयति । आध्मातग्रीवमिति पुरितस्तब्धग्रीवम् । आविद्धशिरस्कमिति वक्रशिरस्कम् । अनवस्थितचपलरूपदर्शनं पतनकाले क्षेयं, पतितस्तु न दुष्यत एव । एवमन्यत्रापि रूपदर्शनं बोद्धव्यम् । सुश्रुतेऽपि पतनकाल एव रूपदर्शनमुक्तं; यथा—'यो नृयाद्विकृतं सत्त्वं कृष्णं मामनु-

१ 'अत्युपक्षीणदेहानां वा' इति पा० । २ 'हृदयमुपसंसृज्य पर्यवतिष्ठन्ते' इति, 'हृदयमुपसंसृज्योपरि तिष्ठन्ते' इति च पा० ।

१ 'वातजत्वमिति ज्ञायते' इति पा० । २ 'क्षणे क्षणे च' इति पा० । ३ 'वातेनापसारितं' इति पा० । ४ 'क्षणे क्षणे च' इति पा० ।

धावति । ततो मे चित्तनाशः स्यात् सोऽपसरोऽनिलत्सकः”
(सु. उ. अ. ६१) इत्यादि । पितापसारे येषुपि विशेषलक्षणे
क्षणेन संज्ञां प्रतिलभमानमित्युक्तं, तथाऽपि वातिकापेक्षया
कालप्रकर्षोऽत्र ज्ञेयः; पितापि हि वायुः शीघ्रकारी भवति ।
उग्रं हितकमिव, भैरवं तु अहिंसकमपि भयजनकं इमं वा-
नादि, आसीतं ज्वलितम् । चिरादपसरन्तमिति भूयसा
कालेनापसारवेगवन्तम् ॥ ८ ॥

तेषामागन्तुरुन्वन्धो भवत्येव कदाचित्, तमुत्त-
रकालमुपदेक्ष्यामः । तस्य विशेषविज्ञानं यथोक्तलि-
ङ्गैर्लिङ्गाधिक्यमदोषलिङ्गानुरूपं च किञ्चित् ॥ ९ ॥

भवत्येवेत्यत्र एवकारोऽस्यन्तायोगव्यवच्छेदे; यथा—नीलं
सरोजं भवत्येव, न च न भवति । कदाचिदिति पदं त्वस्य-
न्तायोगव्यवच्छेदार्थतामेव द्योतयति । एतेन, सर्वापसारे
भूतसंबन्धो भवति, न च स्वतन्त्रोऽपसारो भौतिको भवतीति
दर्शयति । उत्तरकालमिति चिकित्सिते, यद्यपि चापसार-
चिकित्सितेऽपि प्रपञ्चो न वक्तव्यः, तथाऽपि तत्रोन्मादविध्य-
तिदेशादुन्मादोक्तमित्यत्र एवेति कृत्वा इहोक्तं—“तमुत्त-
रकालमुपदेक्ष्यामः” इति; उक्तं हि—“यस्यानुबन्धं त्वागन्तुं दोष-
लिङ्गाधिकाकृतिम् । पश्येत्तस्य भिषकुर्वादागन्तुन्मादभेषजम्”
(चि. अ. १०) इति । यथोक्तलिङ्गैरिति पञ्चमीस्थाने तृतीया, तेन
यथोक्तापसारलिङ्गभ्यो लिङ्गाधिक्यं लिङ्गातिरिक्तत्वं; तच्चा-
दोषलिङ्गाधिरूपं दोषलिङ्गासदृशमित्यर्थः । किंचिदिति न सर्वं,
किंतु स्तोत्रं दोषलिङ्गवित्तक्षणं लिङ्गमागन्तुन्वन्धे भवति ।
एतेन च स्वातन्त्र्येणागन्तुपसारसंभवो न भवतीति दर्शयति;
यदि हि स्वतन्त्र एवागन्तुः स्यात्तदा न स्तोत्रमागन्तुलिङ्गं
स्यात्, किंतु सर्वमेव ॥ ९ ॥

हिताप्यपसारिभ्यस्तीक्ष्णानि संशोधनान्युपश-
मनानि च यथास्वं, मन्त्रादीनि चागन्तुसंयोगे ॥१०॥

हितानीत्यादिना चिकित्सासूत्रमाह । उपशमनानि च हिता-
नीति योजना ॥ १० ॥

तस्मिन् हि दक्षाध्वरध्वंसे देहिनां नानादिक्षु
विद्रवतामभिद्रवणतरणधावनम्लवनलङ्घनाद्यैर्देहवि-
क्षोभणैः पुरा गुल्मोत्पत्तिरभूत्, हविष्पाशात्
प्रमेहकुष्ठानां, भयत्रासशोकैरुन्मादानां, विविधभू-
तादुचिंसंस्पर्शादपसारानां, ज्वरस्तु खलु महेश्व-
रललाटप्रभवः, तस्मात्तापाद्रकपित्तम्, अतिव्य-
वायात् पुनर्नक्षत्रराजस्य राजयश्मेति ॥ ११ ॥

भवन्ति चात्र—

अपसारो हि वातेन पित्तेन च कफेन च ।

१ ‘यद्यपि अविशेषेण संज्ञां प्रतिलभमानमित्युक्तं’ इति पा० ।

२ ‘उन्मादोक्तमित्यत्र उक्तत्वादित्येव’ इति पा० । ३ ‘महेश्वर-
ललाट प्रभवति’ इति पा० ।

चतुर्थः सन्निपातेन प्रत्याख्येयस्तथाविधः ॥ १२ ॥
साध्यास्तु भिषजः प्राज्ञाः साधयन्ति समाहिताः ।
तीक्ष्णैः संशोधनैश्चैव यथास्वं शमनैरपि ॥ १३ ॥
यदा दोषनिमित्तस्य भवत्यागन्तुरुन्वन्धः ।
तदा साधारणं कर्म प्रवदन्ति भिषग्विदः ॥ १४ ॥

संप्रत्युक्तानां गदानामुत्पत्तिमाह—तस्मिन्नित्यादि । यद्यपि
च ज्वर एव तत्र प्रथम उत्पन्नस्तथाऽप्यसौ पृथगेव रुद्र-
क्रोधरूप उत्पन्न इति कृत्वा पश्चादुच्यते, गुल्मादयस्तु यज्ञ-
ध्वंसानन्तरकालभूता एकसामग्रीजातत्वेन प्रथममुच्यन्ते;
ज्वरस्य तु सर्वप्रथमोत्पत्तिर्ज्वरनिदान एवोक्तैति भावः । पुरा
इति आद्युत्पत्तौ । ललाटप्रभव इति ललाटमन्त्रकोष्ठाभिप्रभव
इत्यर्थः । अन्वन्धः अनुबन्धः । साधारणमिति दोषप्रत्यनीकं वम-
नादि, देवादित्प्रत्यनीकं च बलिमहलादि ॥ ११-१४ ॥

सर्वरोगविशेषज्ञः सर्वौषधविशारदः ।

भिषक् सर्वामयानु हन्ति न च मोहं निगच्छति १५

निदानस्थानोक्तसर्वरोगज्ञानफलमाह—सर्वेत्यादि । न च
मोहं निगच्छतीति निदानस्थानाद्युक्तेऽपि प्रमेये सूक्ष्मेऽपि
बहुदृष्टत्वेन न मोहं गच्छति, किंतु तदप्यूषात् इत्यर्थः १५ ॥

इत्येतदखिलेनोक्तं निदानस्थानमुत्तमम् ।

अखिलेनेति यावन्निदानस्थानतया व्याध्यष्टकं प्रतिज्ञातं
तावदखिलेनोक्तम् । तेन चिकित्सास्थानवक्तव्यनिदानाभिधा-
नाश्च न्यूनत्वं; यच्च ज्वरादिनिदानमपि पुनर्वक्तव्यं तदस्यैव
प्रपञ्च इति भावः ॥—

निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपलभ्यते ॥ १६ ॥

तद्यथा—ज्वरसंतापाद्रकपित्तमुदीर्यते ।

रकपित्ताक्षरवस्ताभ्यां शोषश्चाप्युपजायते ॥ १७ ॥

ग्रीहामिबृक्ष्या जठरं जठराच्छीय एव च ।

अशोभ्यो जठरं दुःखं गुल्मश्चाप्युपजायते ॥ १८ ॥

प्रतिश्यायाद्भवेत् कासः कासात् संजायते क्षयः ।

क्षयो रोगस्य हेतुत्वे शोषस्याप्युपलभ्यते ॥ १९ ॥

संप्रति निदानप्रकरणप्रोगाणामपि केषांचिद्वाधिं प्रति
कारणत्वं यत् संभवति, तद्वक्तुमाह—निदानार्थेत्यादि ।
निदानस्यार्थः प्रयोजनं व्याधिजननं, तत् करोतीति निदाना-
र्थकरः; व्याधिजनक इत्यर्थः । निदानरूप इति वक्तव्ये यस्मिन्दा-
नार्थकर इति ब्रूते, तेन व्याधिना व्याध्यन्ते क्रियमाणेऽपि
मूलभूतव्याधिजनक एव हेतुर्वाध्याधिजन्येऽपि व्याधौ मूलव्या-
धिजननावान्तरव्यापारो निदानमिति दर्शयति । तेन, रोग-
जन्येऽपि रोगे मूलभूतास्ताभ्येन्द्रियार्थादि कारणत्रयमेव कारणं

१ ‘समृच्छति’ इति पा० । २ ‘वासश्चाप्युपजायते’ इति पा० ।

भवतीति न चतुर्थकारणान्तरापरितिरिक्तप्रसङ्गो वाच्यः ;
ज्वरकारणान्येव हि उष्णदीन्यतिमात्राणि ज्वरमभिनिर्वर्त्य
रक्तपित्तमपि कारणान्तरवर्धितशक्तीनि जनयन्तीत्याद्युसर-
णीयम् । शुल्मश्चायुपजायते इति अशोभ्य एव । कासात् संजा-
यते क्षय इति कासाद्वातुक्षयो जायते, स च धातुक्षयो रोगस्य
शेषाभिधानस्य हेतुफलभ्यत इति योजना ॥ १६-१९ ॥
ते पूर्वं केवला रोगाः पश्चादेत्वर्थकारिणः ।
उभयार्थकारा दृष्टान्तैवैकार्थकारिणः ॥ २० ॥

ननु यत्र रोगस्य कारणं रोगो भवति, तत्र किं कारणभूत-
रोगोऽप्रधानमेवेत्याह—ते पूर्वमिलादि ।—ते ज्वरा-
दयो रक्तपित्ताद्युत्पादात् पूर्व केवलाः सन्तो रोगा एव रुजाक-
र्तृत्वेन स्वयमेव प्रधाना इति; पश्चादेत्वर्थकारिण इति पश्चाद-
क्तपित्ताद्युत्पादका भवन्तीत्यर्थः । अथैवमपि रक्तपित्तादिकं
जनयित्वा ज्वरादयो हेतुवद्वरोगरूपा भवन्ति न वेत्याह—उभ-
वेत्यादि । उभयार्थकारा इति हेत्वर्थं रक्तपित्तादिजननरूपं,
रोगार्थं च पीडावलक्षणं कुर्वन्ति; न व्याध्यन्तरजननमात्रं
कृत्वा निवर्तन्त इत्यर्थः । प्रकारान्तरमाह—तथैवैकार्थकारिण
इति । एकस्यैव हेतोरर्थं कुर्वन्तीति एकार्थकारिणः ॥ २० ॥

कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ।
न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेत्वर्थं कुचतेऽपि च ॥ २१ ॥

एतदेव पक्षद्वयं प्रतिलोभ्येन विवृणोति—कश्चिद्धीत्यादि ।
अत्र यो हेत्वर्थं व्याधिजननं कृत्वा प्रशाम्यति, स एकार्थ-
कारिः; यस्तु हेत्वर्थं व्याध्यन्तरजननं कृत्वा स्वयमप्यनुवर्तते,
स उभयार्थकारिः; यदा कासं समारम्भापि स्वयमनुवर्तते,
तदा प्रतिश्रयः स्वयं च रुजाकर्तृत्वेन रोगार्थकरः, कासजन-
कपित्तं हेत्वर्थकरश्च भवति; यदा तु कासं जनयित्वा स्वयं
निवर्तते, तदा कासकाले निवृत्तत्वात् हेत्वर्थमात्रं करोतीत्यु-
दाहार्यम् ॥ २१ ॥

एवं कृच्छ्रतमा नृणां दृश्यन्ते व्याधिसङ्काराः ।
प्रयोगापरिशुद्धत्वात्तथा चान्योन्यसंभवात् ॥ २२ ॥

व्याधिसङ्कारा व्याधिमेलकाः । कुतः पुनरेवं भवतीत्याह—
प्रयोगेत्यादि ।—प्रयोगापरिशुद्धत्वं यथा—आमातीसारे स्त-
म्भनं कृतं दोषं संस्तम्भ्य शूलनादाह्वानादि जनयति । हेत्व-
न्तरमाह—अन्योन्यसंभवादिति; परस्परकारणरूपत्वादित्यर्थः ।
प्रतिश्रयायो हि स्वरूपेणैव कासस्य कारणं, स च राज्यक्षमण
इत्यादि ॥ २२ ॥

प्रयोगः शमयेद्वाधिं योऽन्यमन्यमुदीरयेत् ।
नासो विशुद्धः, शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् २३

१ 'तथैकार्थकारिणः' इति पा० । २ 'हेतुत्वं' इति पा० ।
३ 'हेत्वर्थकरो भवतीत्युदाहार्यम्' इति पा० । ४ 'कुतः पुनरेते
भवन्ति' इति पा० ।

प्रयोगापरिशुद्धं विवृणोति—प्रयोग इत्यादि । न कोपयेदिति
व्याध्यन्तरं न कुर्वदित्यर्थः । अन्योन्यसंभवश्च ज्वरसंतापा-
द्वक्तपित्तसुदीर्यत इत्यादिनैवोक्त इति न पुनर्विचिन्त्यते ॥ २३ ॥

एको हेतुरनेकस्य तथैकस्यैव एव हि ।
व्याधेरनेकस्य चानेको बहूनां बहवोऽपि च ॥ २४ ॥
ज्वरभ्रमप्रलपाद्या दृश्यन्ते रुक्षहेतुजाः ।
रुक्षणेकेन चाप्येको ज्वर एवोपजायते ॥ २५ ॥
हेतुभिर्वहुभिश्चैको ज्वरो रुक्षादिभिर्भवेत् ।
रुक्षादिभिर्ज्वराद्याश्च व्याधयः संभवन्ति हि ॥ २६ ॥

हेतुप्रकरणादेतुधर्मान्तरमाह—एको हेतुरित्यादि । एत-
त्पक्षं चतुष्टयोदाहरणान्याह—ज्वरेत्यादि । यद्यपि रुक्षं
बहूनां कारणं, तथाऽपि देशकालादिवशात् कदाचिदेकस्यैव
ज्वरस्य कारणं भवतीति हेतुम् । रुक्षादिभिरिति रुक्षोष्णलव-
णैरिति । ज्वराद्या इति ज्वररक्तपित्तगुल्माद्याः ॥ २४-२६ ॥

लिङ्गं चैकमनेकस्य तथैकस्य लक्ष्यते ।
बहुन्येकस्य च व्याधेर्वहूनां स्युर्वहूनि च ॥ २७ ॥
विषमारम्भमूलानां लिङ्गमेकं ज्वरो मतः ।
ज्वरस्यैकस्य चाप्येकः संतापो लिङ्गमुच्यते ॥ २८ ॥
विषमारम्भमूलैश्च ज्वर एको निरुच्यते ।
लिङ्गैरेतैर्ज्वरैश्चासहिष्काद्याः सन्ति चामयाः ॥ २९ ॥

लिङ्गस्यापि हेतोर्विषममाह—लिङ्गमित्यादि ।
तथैकस्य लक्ष्यत इति एकं लिङ्गमिति संबन्धः । विषमारम्भ-
मूलानामिति विषमारम्भप्रथमानां; विषमारम्भविसर्गित्वमुष्णो
वैषम्यमित्याद्युक्तज्वरलिङ्गानामित्यर्थः । ज्वरं ह्येकं (संतर्पा-
त्मकं) दृष्ट्वा विषमारम्भविसर्गित्वादयोऽस्य भूता भविष्यन्ति
वर्तन्त इति वा लिङ्गत्वे । ज्वर एको निरुच्यत इति ज्ञायत इत्य-
र्थः । लिङ्गैरेतैरित्यादि । एतैर्विषमारम्भविसर्गित्वाद्यैर्ज्वरादयः
सन्ति 'युक्ता' इति शेषः । विषमारम्भादयो हि वातज्वरे तथा
वातश्वासं वातहिक्यायं वा यथासंभवं दृश्यन्त एव ॥ २७-२९ ॥

एका शान्तिरनेकस्य तथैकस्यैकं लक्ष्यते ।
व्याधेरनेकस्य चानेका बहूनां बहव्य एव च ॥ ३० ॥
शान्तिरामाशयोऽथानां व्याधीनां लिङ्गनक्रिया ।
ज्वरस्यैकस्य चाप्येका शान्तिर्लेङ्गनमुच्यते ॥ ३१ ॥
तथा लघ्वशानाद्याश्च ज्वरस्यैकस्य शान्तयः ।
एताश्चैव ज्वरश्चासहिष्कादीनां प्रशान्तयः ॥ ३२ ॥

एतच्चातुर्विध्यं विकृतायामपि ब्रूते—एकेत्यादि
॥ ३०-३२ ॥

१ 'रुक्षोष्णातिसरणादिभिः' इति पा० । २ 'तथैकस्यैकमुच्यते'
इति पा० । ३ 'बहवस्तथा' इति पा० । ४ 'संतापात्मकं' इति
दस्तालिखितपुस्तके नोपलभ्यते । ५ 'तथैकस्य' इति पा० ।

सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाल्पेन साध्यते ।
साध्यते कृच्छ्रसाध्यस्तु यत्नेन महता चिरात् ॥ ३३ ॥
याति नाशेषतां व्याधिरसाध्यो याप्यसंज्ञितः ।
परोऽसाध्यः क्रियाः सर्वाः प्रत्याख्येयोऽतिवर्तते ३४
नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्यताम्
पादापचाराद्देवाद्या याति भवान्तरं गदाः ॥ ३५ ॥

चिकित्साभिधानप्रसङ्गेन चिकित्साप्रवृत्तिविषयं साध्यमेदं
तथा चिकित्सानिवृत्तिविषयं चासाध्यमेदमाह—सुखेत्यादि ।—
सुखोपाय इति सुखलभ्यवैयाधुपायः; किंवा, सुखोपायः सन्
साध्यते अल्पेनैव यत्नेन साध्यत इत्यर्थः । याति नाशेषतामिति न
सर्वथा निवर्तते । परोऽसाध्य इति याप्यापेक्षया उत्कृष्टोऽसा-
ध्यः । अस्यैव विवरणं—प्रत्याख्येय इति । क्रियाः चिकित्साः ।
भावान्तरमिति सुखसाध्यः कृच्छ्रसाध्यो भवति, कृच्छ्रश्च याप्यः,
याप्यश्च प्रत्याख्येय इति ॥ ३३-३५ ॥

बुद्धिस्थानक्षयवस्थां रोगैणामुपलक्ष्यते ।
सुसूक्ष्मामपि च प्राज्ञो देहाग्निबलचेतसाम् ॥ ३६ ॥
व्याध्यवस्थाविशेषान् हि ज्ञात्वा ज्ञात्वा विचक्षणः ।
तस्यां तस्यामवस्थायां चतुःश्रेयः प्रपद्यते ॥ ३७ ॥

व्याधेः सुखसाध्यवस्थाभिधानप्रसङ्गेन बुद्ध्याद्यवस्थान्तरमाह
—बुद्धीत्यादि । न केवलं रोगाणां किंतु देहाग्निबलचेतसामपि
बुद्धिस्थानक्षयवस्थासुपलक्ष्येदिति योजना । एतद्व्याध्यवस्था-
ज्ञानप्रयोजनमाह—व्याध्यवस्थेत्यादि । चतुःश्रेय इति चतु-
श्रेयःकारकं चिकित्सितं, प्रपद्यते बुध्यत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

प्रायस्तिर्यग्गता दोषाः क्लेशयन्यत्यातुराश्चिरम् ।
तेषु न त्वरया कुर्याद्देहाग्निबलवित् क्रियाम् ॥ ३८ ॥
प्रयोगैः क्षपयेद्वा तान् सुखं वा कोष्ठमनयेत् ।
ज्ञात्वा कोष्ठप्रपञ्चास्तान् यथासन्नं हरेद्बुधः ॥ ३९ ॥

व्याधिप्रकारानभिधाय चिकित्सोपयुक्तान् दोषप्रकारानाह—
प्राय इत्यादि । तिर्यग्गताश्च दोषा उन्मार्गगतत्वेन न सम्य-
क् शीघ्रं वा भेषजेन योजयितुं पार्यन्ते, तेन चिरं क्लेशयन्तीति
युक्तम् । देहाग्निबलविदित्वेन तिर्यग्गतदोषे त्वरया भूरि
भेषजप्रयोगेन क्रियमाणा चिकित्सा देहमग्निबलं च हन्तीति
सूचयति । प्रयोगैरिति अल्पमात्रशीर्षकालप्रयोगैः । सुखं
वेति सुखं यथा भवति तथा आसन्नं हरेदित्यर्थः; यच्छोषनं
वमनादि यत्रामाशयादिगते दोषे आसन्नं हरणयोग्यतया भवति,
तेन हरेदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

१ 'सुखोपलभ्यवैयाधुपायः' इति पा० । २ 'दोषाणां' इति
पा० । ३ 'तत्तच्छ्रेयः' इति पा० । ४ 'योगीन्द्रनाथसेनस्तु 'तेषु
तु त्वरया कुर्याद्देहाग्निबलवित्क्रियाम्' इति पठति, 'तेषामातुराणां
देहाग्निबलवित्क्रियां देहाग्निबलवित्क्रियां क्रियां त्वरया आशु कुर्यात्' इति
च व्याख्यायति । ५ 'यथासन्नं तं' इति पा० ।

ज्ञानार्थं यानि चोक्तानि व्याधिलिङ्गानि संग्रहे ।
व्याध्यस्ते तदात्वे तु लिङ्गानीष्टानि नामयाः ॥ ४० ॥

संप्रति निदाने लिङ्गवैचोक्तानां व्याधीनां पृथग्व्याधि-
त्वमपि भवतीत्याह—ज्ञानार्थमित्यादि । संग्रह इति व्याधि-
निदानादिसंग्रहे । ये निदानस्थाने ज्ञानार्थं प्रधानभूतज्वरादि-
ज्ञानार्थं व्याध्यः सन्ति, तेऽविपाकाख्यादयः स्वातन्त्र्येणोत्प-
द्यमाना व्याध्य एव व्याधित्वेनैव व्यपदेष्टव्या इत्यर्थः । तदा-
त्वे तु लिङ्गानीति यदा ज्वरादिपरतन्त्रा जायन्तेऽरुच्यादयः,
तदा पारतन्त्र्यालिङ्गान्येव ते, नामयाः; आमयो हि स्वतन्त्रः
स्वाचिकित्साप्रशमनीयो भवतीत्याद्युपेक्ष्यति, ज्वरलिङ्गरूपा-
स्त्वरुच्यादयो ज्वरचिकित्साप्रशमनीया एवेति भावः ॥ ४० ॥

विकारः प्रकृतिश्चैव द्वयं सर्वं समासतः ।
तद्धेतुवशां हेतोरभावान्नानुवर्तते ॥ ४१ ॥

संप्रति निदानाधिकृतस्य हेतोर्विभवमाह—विकार इत्या-
दि । विकारः वैषम्यम् । प्रकृतिः साम्यम् । सर्वमिति अनेन
शारीरं तथाऽऽध्यात्मिकं चोपसंगृह्यति । हेतुवशांमिति
हेत्वधीनोत्पादम् । एतेन, आरोग्यरूपप्रकृत्यर्थिना साम्यहेतुः
सेवनीयः, तथा विकाररूपरोगपरिहारार्थिना च विकारहेतुर्वैज-
नीयः । न च वाच्यं—यद्—दध्यादिशोथजननहेतोरपरमेऽपि
तज्जनितशोधातुवृत्तिदर्शनामृषैतद्वचनं—'हेतोरभावान्नानुवर्त-
ते' इति, यत उपरतेऽपि दध्यादौ दध्यादिजनितो दोषसन्तानः
शोधादिजनकस्तत्रानुवर्तत एव ॥ ४१ ॥

तत्र श्लोकाः—

हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।
संप्राप्तिः पूर्वमुत्पत्तिः सूत्रमात्रं चिकित्सितात् ४२
ज्वरादीनां विकाराणामष्टानां साध्यता न च ।
पृथगेकैकशब्दोक्ता हेतुलिङ्गोपशान्तयः ॥ ४३ ॥
हेतुपर्यायानामानि व्याधीनां लक्षणस्य च ।
निदानस्थानमेतावत् संग्रहेणोपदिश्यते ॥ ४४ ॥

इत्यभिवेशाकृते तच्चे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
अपसारनिदानं नामाष्टमोऽध्यायः ।

निदानस्थानं समाप्तम् ।

संग्रहे 'सूत्रमात्रं चिकित्सितात्' इत्यनेनोपसाराध्यायाद्य-
संग्रह उक्त इति बोद्धव्यम् । 'ज्वरादीनां' इत्यादिप्रत्ययेन तु
निदानस्थानोक्तौसंग्रहं करोति । यद्यपि ज्वरस्य ज्वरनिदाने-
ऽसाध्यता नोक्ता, तथाऽपि 'अष्टानां' इतिपदं 'छत्रिणो गच्छ-
न्ति' इति न्यायेन बोद्धव्यम् । किंवा, अष्टानां हेतुलिङ्गोपशा-
न्तय इति योजनायाम् । असाध्यता यथायोग्यतयैव बोद्धव्या ।
पृथक्त्वेन चैकैकशब्देति पृथगेकैकशः । तेन, पृथक्त्वेन सर्वसा-

धारणहेत्वादयो निदानस्थानादावुक्ताः, तथैकैकशश्च ज्वरादीनां हेतुलिङ्गोपशान्तयः स्वे स्वे अध्याये उक्ताः । अत्र च लिङ्गग्रहणेन पूर्वलिङ्गग्रहणम्, उपशान्तिग्रहणेन चोपशयग्रहणं, संप्राप्तेस्तु प्रतिरोगमभिधानादग्रहणं व्याख्येयम् । हेतुपर्यायनामान्तीति 'हेतुनिमित्तं' (नि. अ. १) इत्यादिना, व्याधिपर्यायनामान्तीति तथा लक्षणपर्यायनामान्तीति चाद्याध्यायोक्तान्येव ज्ञेयानि; संप्राप्तेस्तु 'संप्राप्तिर्जातिरागतिः' (नि. अ. १) इति नामकथनं लक्षणप्रयोजकमेव प्रायः, तेनेह न संगृहीतम् । किंवा हेतव इत्यादिस्थानसंग्रह एव, अपस्माराध्यायार्थसंग्रहस्तु स्थानसंग्रहेऽप्येवाव्यवहितेन कृतत्वाच्च पुनः पृथक्कृतः । तत्र हेतव इत्यादि

सर्वरोगहेत्वादिसंग्रहणम् । अस्मिन् पक्षे पृथक्त्वेनेति ज्वरादीनामिच्छनेन संबध्यते, एकैकशश्चेति हेतुलिङ्गोपशयशान्तिभिः संबध्यते । संग्रहेणेति वचनाच्चिकित्सितप्रपञ्चनीयं निदानं सूचयति । केचिदत्र निदीयते निबध्यते हेत्वादपिष्यकमनेनेति निदानमिति निदानशब्दव्युत्पत्तिं कुर्वन्ति, निदानशब्देन च गवां दोहनकालनिबन्धनरज्जुरुच्यते इति श्रुतं । ज्वरनिदाने च निदानशब्दो व्याकृत एव ॥ ४२-४४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेददीपिकायां निदानस्थानेऽपस्मारनिदानं
नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

निदानस्थानव्याख्या समाप्ता ।

विमानस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो रसविमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

निदाने ज्ञातहेत्वादिप्रबन्धस्य चिकित्सोपयोगितया दोषभेषजादिविशेषज्ञानमपेक्षितं भवति, अतो वक्ष्यमाणदोषभेषजादिविशेषज्ञापकं विमानस्थानं ब्रूते । तत्रापि च दोषभेषजयोः प्राधान्यात्तद्विशेषज्ञापकं रसविमानं प्रथमं ब्रूते । इमं च स्थानसंबन्धं स्वयमेव दर्शयिष्यति । विशेषण मीयते ज्ञायते दोषभेषजाद्यनेनेति विमानं, दोषभेषजादीनां प्रभावादिविशेष इत्यर्थः; एवंभूतं विमानमभिधेयतया यत्र तिष्ठति तद्विमानस्थानम् । रसविमानमधिकृत्य कृतोऽध्यायो रसविमानम् ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु व्याधीनां निमित्तपूर्वरूपरूपोपशयसंख्याप्राधान्यविधिविकल्पबलकालविशेषाननुप्रविश्यमानन्तरं दोषभेषजदेशकालबलशरीरसाराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसां मानमवहितमनसा यथावज्ज्ञेयं भवति भिषजा, दोषादिमानज्ञानायत्तत्वात् क्रियायाः । न ह्यमानज्ञो दोषादीनां भिषग् व्याधिनिग्रहसमर्थो भवति । तस्माद्दोषादिमानज्ञानार्थं विमानस्थानमुपदेक्ष्यामोऽभिप्रेक्षे ! ॥ ३ ॥

इह खल्वित्यादिना स्थानसंबन्धमाह । इह संप्राप्तिभेदसंख्याप्राधान्यादिग्रहणेनैव संप्राप्तिमुपदिशन् संख्यादिभेदेन सर्वैव संप्राप्तिः कथिता भवतीति दर्शयति । निमित्तादीनां तु न तादृशो भेदोऽल्पप्रत्यवकाव्योऽस्ति, येन भेदेन तेऽपीह कथ्येरन्, अतस्ते सामान्येनैवोक्ताः । अनुप्रविश्येति ब्रूङ्का । दोषादयः सूत्रस्थान एव प्रपञ्चिताः । मानमिति प्रभावादिविशेषः । एतज्ज्ञाने हेतुमाह—दोषादीत्यादि । क्रियाया इति चिकित्सायाः ॥ ३ ॥

तत्रादौ रसद्रव्यदोषविकारप्रभावान् वक्ष्यामः । रसास्तावत् पट्ट—मधुराश्चल्लवणाकटुतिक्तकषायाः । ते सस्यगुणयुज्यमानाः शरीरं यापयन्ति, मिथ्योपयुज्यमानास्तु खलु दोषप्रकोपायोपकल्पन्ते ॥ ४ ॥

अध्यायार्थं बर्तुं प्रतिजानीते—तत्रादावित्यादि । यद्यपि

१ 'अभिमित्रव्य' इति पा० । २ 'रसद्रव्यदोषविकारभेषजदेशकालबलशरीरसाराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसाय' इति गङ्गाधरसंमतः पाठः । ३ 'रसादिमानज्ञानायत्तत्वात्' इति पा० । ४ 'रसादीनां' इति पा० । ५ 'रसादिमानज्ञानार्थं' इति पा० । ६ 'कल्पिता' इति पा० । ७ 'दुष्ठा' इति पा० ।

च दोषभेषजेत्यादौ दोषापेक्षत्वाद्भेषजस्य दोष आदौ कृतः, तथाऽपीह रसद्रव्यरूपभेषजस्यापेक्षितरोगप्रशमकत्वेन तथा दोषस्यापि च रसद्रव्ययोरेव कारणत्वेन भेषजशब्दसंज्ञिते रसद्रव्ये एवाग्ने कृते, पश्चात्तु दोषग्रहणगृहीतौ दोषविकारौ । प्रकृष्टो भावः प्रभावः शक्तिरित्यर्थः; स चेष्टान्वित्यश्विन्यश्च ग्राह्यः । येन, 'तत्र खल्वनेकरसेषु' इत्यादिना द्रव्यविकारयोः प्रभावं रसद्वारा दोषद्वारा च चिन्त्यमपि वक्ष्यति । यापयन्तीति साम्येनावस्थापयन्ति । मिथ्याशब्द इहायोगातिरोगमिथ्यायोगेषु वर्तते ॥ ४ ॥

दोषाः पुनस्त्रयो वातपित्तश्लेष्माणः । ते प्रकृतिभूताः शरीरोपकारका भवन्ति, विकृतिमापन्नास्तु खलु नानाविधैर्विकारैः शरीरमुपतापयन्ति ॥ ५ ॥

दोषा इति शरीरदोषाः । पुनःशब्दो मानसदोषं व्यावर्तयति ॥ ५ ॥

तत्र दोषमेकैकं त्रयस्त्रयो रसा जनयन्ति, त्रयस्त्रयश्चोपशमयन्ति । तद्यथा—कटुतिक्तकषायां वातं जनयन्ति, मधुराश्चल्लवणास्त्वेन शमयन्ति; कटुश्चल्लवणाः पित्तं जनयन्ति, मधुरतिक्तकषायास्त्वेन च्छमयन्ति; मधुराश्चल्लवणाः श्लेष्माणं जनयन्ति, कटुतिक्तकषायास्त्वेन शमयन्ति ॥ ६ ॥

रसानामसंख्यज्ञानं कर्माह—तत्रेत्यादि । अनेन च रसकर्मोपदेशेन दोषाणामपि तत्तद्रसोत्पाद्यत्वं तथा तत्तद्रसोपशमनीयत्वमुक्तं भवति । कटुतिक्तकषाया वातं जनयन्तीति असति परिपन्थिनीति ज्ञेयं, तेनार्कोगुरुद्व्यादीनां तिक्तानामपि वाताजनकत्वे न दोषः । तत्र ह्युष्णवीर्यता परिपन्थिनी विद्यते, तेन न ते वातं जनयन्तीत्याद्यनुसरणीयम् । एनमिति पदेन यथैकद्वयादिषु वायुस्त्वमेव मधुरादयः सर्वात्मवैपरीत्याद्विशेषेण शमयन्तीति दर्शयति; जागरणादिषु हि वायौ जागरणादिविपरीताः खप्रादय एव विशेषेण पथ्याः । एवं पित्तश्लेष्माणोरपि एनैरेव शब्दयोस्तात्पर्यं दर्शयति ॥ ६ ॥

रसदोषसन्निपाते तु ये रसा वैर्दोषैः समानगुणाः समानगुणभूयिष्ठा वा भवन्ति ते तानभिवर्धयन्ति, विपरीतगुणा विपरीतगुणभूयिष्ठा वा शमयन्त्यभ्यस्यमाना इति । एतद्व्यवस्थाहितोः पट्टत्वमुपदिश्यते रसानां परस्परप्राप्तिसंख्यज्ञानं, त्रित्वं च दोषाणाम् ॥ ७ ॥

अथ कथा पुनस्तथा रसा दोषाश्च जनयन्ति शमयन्ति चेत्याह—रसदोषेत्यादि । सन्निपाते इति अन्तःशरीरमेकैकं । तुल्यवन्

१ 'शरीरयोगक्षेमकराः' इति पा० । २ 'यत्र च' इति पा० ।

विशेषे, तेन विपरीतगुणा एव विशेषेण विपरीतगुणभूयिष्ठापेक्षया शमयन्तीति दर्शयति । रसानां तु यथा उपचाराद्गुणो भवन्ति तदभिहितं “गुणागुणाश्रया नोक्तः (सू. अ. २६)” इत्यादिना सूत्रे । अन्यस्यमाना इति न सङ्गुपयुज्यमानाः । अथ कस्मात्प्रसङ्गसंसर्गभूयस्त्वं परित्यज्य रसषट्त्वं दोषत्रित्वं चोच्यते? इत्याह—इत्येतदित्यादि । व्यवस्थेति रसदोषसंसर्गप्रपञ्चक्षेपः । परस्परेणासंसृष्टानामिति पदं दोषाणामित्यनेनापि योज्यम् ॥ ७ ॥

संसर्गविकल्पविस्तरो होवामपरिसंख्येयो भवति, विकल्पभेदापरिसंख्येयत्वात् ॥ ८ ॥

रसदोषसंसर्गप्रपञ्चानभिधाने हेतुमाह—संसर्गस्यादि । यस्मात् संसर्गभेदविस्तरोऽपरिसंख्येयस्तस्मात् षट्त्वं त्रित्वं चोच्यते । विकल्पभेदापरिसंख्येयत्वादिति संसर्गविकल्पस्य भेदो विजातीयप्रकारः, तस्यापरिसंख्येयत्वात् । एतेन, यथा रसानामान्तरव्यक्तिभेदोऽपि मधुरत्वादिसामान्ययोगान्मधुरादिव्यपदेशेन षट्त्वमुच्यते; तथा मधुरात्मलमधुरलवणादिसंसर्गाणामपि सत्त्वव्यापान्तरभेदे सामान्येनोपसंग्रहं कृत्वा त्रिषष्टित्वसंख्यानियमो भविष्यतीति निरूप्यते, यतो मधुरात्मलदिसंसर्गोऽपि विजातीयो मधुरतरमधुरतरमादिभेदकतो भेदोऽपरिसंख्येयो भवति । वचनं हि—“रसास्तरताभ्यां तां संख्यामतिपतन्ति हि” (सू. अ. २६) इति ॥ ८ ॥

तत्र खल्वनेकैरसेषु द्रव्येष्वनेकदोषात्मकेषु च विकारेषु रसदोषप्रभावमेकैकद्रव्येनाभिसमीक्ष्य ततो द्रव्यविकारयोः प्रभावतत्त्वं व्यवस्थेत् ॥ ९ ॥

अथ कथं तर्हि संसृष्टानां रसानां दोषाणां च प्रभावो ह्येव इत्याह—तत्र खल्वित्यादि । तत्र चानेकरसद्रव्यस्यानेकदोषविकारस्य च प्रत्येकरसदोषप्रभावमेलकेन प्रभावं कथयन् रससंसर्गदोषसंसर्गयोरेपि तादृशमेव प्रभावं कथयति, यतो रसदोषसंसर्गप्रभाववन्न द्रव्यविकाराश्रयित्वादिसदोषयोर्द्रव्यविकारप्रभावत्वैनोच्यते । अनेन न्यायेन साक्षादनुक्तोऽपि एकरसद्रव्यैकदोषविकारयोरेपि प्रभावोऽसंसृष्टरसदोषप्रभावकथनादुक्त एव ह्येवः । एकैकद्रव्येनाभिसमीक्ष्येति प्रत्येकमुक्तसद्विप्रभाविणानेकरसं द्रव्यमनेकदोषं च विकारं समुदितप्रभावमभिसमीक्ष्य ॥ ९ ॥

न त्वेवं खलु सर्वत्र । न हि विकृतिविषमसमवेतानां नानात्मकानां परस्परेण चोपहतानामन्यैश्च विकल्पनैर्विकल्पितानामवयवप्रभावानुमानेनैव समुदायप्रभावतत्त्वमध्यवसातुं शक्यम् ॥ १० ॥

अयं च रसदोषप्रभावद्वारा द्रव्यविकारप्रभाविणश्च यो न

१ ‘यथोपचाराद्गुणा भवन्ति, ये च भवन्ति’ इति पा० । २ ‘रसदोषप्रपञ्चक्षेपः’ इति पा० । ३ ‘तत्र खल्वनेकैरसेषु’ इति पा० ।

४ ‘द्रव्यविकारप्रभावाश्रयित्वात्’ इति पा० । ५ ‘चोपहतप्रकृतिकानां’ इति पा० ।

सर्वत्र द्रव्ये विकारे चेत्याह—न त्वेवं खलु सर्वत्रेति । अत्रैव हेतुमाह—नहीत्यादिनाऽध्यवसातुं शक्यमित्यन्तेन । विकृतिविषमसमवेतानामिति विकृतिसमवेतानां तथा विषमसमवेतानां चेति विकृतिविषमसमवेतानाम् । समवेतानामिति मिलितानां रसानां दोषाणां च । तत्र रसस्य विकृतिसमवायो यथा—मधुरे तण्डुलीयके; मधुरो हि प्रकृत्वा लेहदृष्टव्यादिकरः, तण्डुलीयके तु विकृतिसमवेतत्वेन तत्र करोति । विषमसमवेतास्तु सिले कषायकटुतिक्तमधुराः; यदि हीमे रसाः समया मात्रया समवेताः सुस्तुतस्तिलोऽपि पित्तलेष्मरन्निदोषहरो वा स्यात्, पित्तकफकरसत्वं; तेनात्र रसानां कश्चित् कर्तृत्वमकर्तृत्वं च कश्चिदिति वैषम्यमुच्यते । नानात्मकानामित्यादिहेतुत्रयं तु विकृतिसमवायविषमसमवाययोरेवोपलब्धमकम् । तेन, नानात्मकत्वादित्यादिभिर्विकृतिसमवायविषमसमवायौ भवतः । नानात्मकानामिति नानारूपहेतुजनितानां; तेन हेतुभेदवलादेव रसदोषयोर्विकृतौ विषमो वा मेलको भवतीत्यर्थः । किंवा, नानात्मकानामिति नानाप्रमाणानाम् । एवं च नानाप्रमाणत्वं विषमसमवाये हेतुः । परस्परेण चोपहतानामिति अन्योन्यमुपघातितगुणानाम् । परस्परगुणोपघातस्तु यद्यपि दोषाणां प्रायो नास्त्वैव, तथाऽप्यदृष्टवशात् कश्चिद्भवतीति हेतुः; रसानां तु प्रबलेनान्योपघातो भवत्येव । अन्यैश्च विकल्पनैरिति अन्यैश्च भेदैः, तत्र रसस्य भेदकाः खरसकल्कादयः; एकस्यैव हि द्रव्यस्य कल्पनाविशेषेण गुणान्तराणि भवन्ति । दोषस्य तु द्रव्यान्तराण्येवै गुणान्तरयोगाद्भेदकानि भवन्ति । यदुक्तं—“स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः । स्थानान्तरगतश्चैव विषमोऽप्युपघातः कुरुते बह्वन्” (सू. अ. १८) इति । अस्मिन् व्याख्याने रसानां दोषाणां च य उक्तवर्षकर्षकृतौ विषमसमवायः पृथगुच्यते, स न युज्यते; यतो विषमसमवायेऽनुकूलस्य रसस्य तथा दोषस्य चोत्कृष्टा गुणा अपकूलस्य चापकृष्टा गुणा भवन्तीति कृत्वाऽवयवप्रभावाननुमानेनैव समुदायप्रभावानुमानं शक्यम् । अथोच्येत—विषममेलके रसस्य दोषस्य च न त एव गुणा उत्कृष्टा अपकृष्टा वा भवन्ति किंतु गुणान्तरमेव भवति, हन्त तर्हि विकृत एवायं समवायो विसदृशकार्यकारणत्वात् । तदेवं दृष्टेण दर्शनादवयवव्याख्यायते—यत्—द्विविधो मेलको भवति रसानां दोषाणां च प्रकृत्यनुगुणः, प्रकृत्यनुगुणश्च; तत्र यो मिलितानां प्राकृतगुणानुपमर्देन मेलको भवती, स प्रकृतिसमसमवायशब्देनोच्यते; यस्तु प्राकृतगुणोपमर्देन भवति, स विकृतिविषमसमवायोऽभिधीयते; विरुद्धा हेतुभूतया विषमः प्रकृत्यनुगुणः समवायो विकृतिविषमसमवाय इत्यर्थः । अत्रैव विकृतिविषमसमवायो नानात्मकत्वादिहेतुत्रयं यथाविज्ञतमेव योजनीयम् । ये तु विकृतिविषमसमवायौ पृथगेव कुर्वन्ति, विषमसमवायस्य वैषम्यतारतम्येनातिबहुप्रपञ्चितत्वाद् विषमसमवायगुणानुमानं

१ ‘उपपादकं’ इति पा० । २ ‘नानाधैकानामिति नानाहेतुरुपजनितानां’ इति पा० । ३ ‘स्थानान्तराण्येव’ इति पा० ।

दुःशकमिति कृत्वा, तदपि द्रव्यविकारप्रभावेणैव व्यपदि-
शन्ति ॥ १० ॥

तथायुक्ते हि समुदये समुदायप्रभावतत्त्वमेवमेवो-
पलभ्य ततो द्रव्यविकारप्रभावतत्त्वं व्यवस्येत् ॥११॥

अथ कथं तर्हि विकृतिविषमसमवायप्रभावज्ञानमित्याह—
तथायुक्ते हीत्यादि । तथायुक्ते समुदय इति विकृतिविषमसम-
वाये । समुदयप्रभावतत्त्वमिति मेलकप्रभावतत्त्वम् । समधृते
हि मधुसर्पिणि सूर्यावतार्ये वा दोषसमुदये न संयुज्यमानम-
धुधृतयुक्तमागतं मारकत्वं, न च वातादिदोषप्रभावगतं सूर्य-
वृद्ध्या वर्षिष्णुत्वं सूर्यावर्तस्य, किं तु संयोगमहिमकृतमेवेत्यर्थः ।
यच्च गतिद्वयं दोषरसमेलकस्य, तेन प्रकृतिसमसमवायरूपं सन्नि-
पातं ज्वरनिदाने दोषलिङ्गमेलकेनैवोक्तवान् । यदुक्तं—“पृथगु-
क्तलक्षणसंसर्गाद्वाग्निकमन्यतमं सान्निपातिकं वा ज्वरं विधातु”
(नि. अ. १) इति । यस्तु विकृतिविषमसमवेतस्त्रिदोषकृतो ज्वर-
स्तस्य चिकित्सिते—“क्षणे दाहः क्षणे शीतं” (चि. अ. ३)
इत्यादिना लक्षणमुक्तम् । न हि श्यावरक्तकोटोत्पत्त्यादि तत्रोक्तं
वातादिज्वरे क्वचिदस्ति । एवं रसेऽपि यत्रास्मात् मधुरत्वं
प्रकृतिसमसमवेतं, तत्रास्मात् मधुरमेतन्मात्रमेवोक्तं; तेन,
मधुरसामान्यगुणागतं तस्य वातपित्तहृत्त्वमपि लभ्यत एव ।
अत्र वार्ताके कटुतिक्तत्वेन वातकर्तृत्वं प्राप्तमपि च विकृतिवि-
षमसमवायात्तच्च भवति, तथाचार्थेण “वार्ताके वातघ्नं” (सू.
अ. २७) इत्युक्तमेव । एवमित्यादि तत्तदुदाहरणं शास्त्रप्रसूत-
मनुसरणीयम् । यस्तु प्रकृतिसमसमवायकृतैरसदोषगुणद्वारा
प्राप्तमपि द्रव्यगुणं विकारलक्षणं च ब्रूते, तत् प्रकथार्थं स्पष्टार्थं
चेति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

तस्माद्रसप्रभावतश्च द्रव्यप्रभावतश्च दोषप्रभाव-
तश्च विकारप्रभावतश्च तत्त्वमुपदेक्ष्यामः ॥ १२ ॥

उपसंहरति—तस्मादित्यादि । तत्त्वमिति रसादिप्रभाव-
तत्त्वम् । यस्तु पूर्वं “तत्रादौ रसद्रव्यदोषविकारप्रभावानुपदे-
क्ष्यामः” इत्यनेन रसादिप्रभावव्याख्यानप्रतिज्ञानं कृतं, तस्तु
रसप्रभावानुमानेनैव द्रव्यप्रभावकथनात्, तथा दोषप्रभावेण च
विकारप्रभावकथनाच्चरितार्थं स्यात् । इह तु विकृतिविषमसमवा-
यात्मके द्रव्ये विकारे वा रसदोषप्रभावानुमानेन न द्रव्यविकार-
प्रभावानुमानमस्तीति कृत्वा पृथक् पृथग्रसादिप्रभावतत्त्वाविधान-
प्रतिज्ञानमिति न पौनरुक्त्यम् । इह द्रव्याणां वीर्यप्रभाव-विपा-
कप्रभावौ च द्रव्यप्रभावे रसप्रभावे वाऽन्तर्भावनीयौ । तत्र यौ
रसानुगुणौ वीर्यविपाकप्रभावौ, तौ रसे; यौ तु रसकमोक्तौ-
वीर्यविपाकविपरीतौ वीर्यविपाकौ, तौ द्रव्यप्रभावे बोद्धव्यौ ।
उपदेक्ष्याम इति निखिलेन तन्नेत्रेण रसादिप्रभावतत्त्वं पृथगुप-
देक्ष्याम इत्यर्थः; रसादिप्रभावः प्रपञ्चेन निखिले तन्त्र एव
वक्तव्यः ॥ १२ ॥

१ ‘यतश्च द्वयी गतिः’ इति पा० । २ ‘कृत’ इति हस्तलिखित-
पुस्तके न पठ्यते ।

च. सं. ३०

तत्रैव रसप्रभाव उपदिष्टो भवति । द्रव्यप्रभावं
पुनरुपदेक्ष्यामः । तैलसर्पिर्मधुनि वातपित्तश्लेष्मप्र-
शमनार्थानि द्रव्याणि भवन्ति ॥ १३ ॥

संक्षेपाभिधानमेतदेवेति दर्शयन्नाह—तत्रैव इत्यादि । एष
इति ‘रसाः षड्’ इत्यादिना ‘तत्त्वमुपदेक्ष्यामः’ इत्यन्तेन ग्रन्थे-
नोक्त इत्यर्थः । उपदिष्टो भवतीति संक्षेपेण कथितो भवति ।
अन्ये तु ‘तत्रैव रसप्रभाव उद्दिष्टो भवति’ इति पठन्ति ।
अस्मिन् पक्षे द्रव्यदोषविकारप्रभावोऽपि योऽत्र उद्दिष्टः
सोऽपि रसद्वारा, तेन रसस्यैव प्रपञ्चाभिहितत्वात्सैवाभिधान-
मुपसंहरति न द्रव्यादीनामिति ज्ञेयम् । द्रव्यप्रभावमित्यादौ
पुनरिति सामान्येन द्रव्यप्रभावकथनात् पुनः शृङ्गाहद्विकया
तैलादिद्रव्यप्रभावं कथयिष्याम इत्यर्थः । प्रशमनार्थानीति प्रश-
मनप्रयोजनानि ॥ १३ ॥

तत्र तैलं स्नेहौष्ण्यगौरवोपपन्नत्वाद्वातं जयति
सततमभ्यस्यमानं; वातो हि रौक्ष्यशैत्यलाघवोप-
पन्नो विरुद्धगुणो भवति, विरुद्धगुणसन्निपाते हि
भूयसाऽल्पमवजीयते, तस्मात्तैलं वातं जयति सत-
तमभ्यस्यमानम् । सर्पिः खल्वेवमेव पित्तं जयति,
माधुर्याच्छैत्यामन्यत्वाच्च; पित्तं हामधुसमुष्णं तीक्ष्णं
च । मधु च श्लेष्माणं जयति, रौक्ष्यशैत्यप्यात् कषा-
यत्वाच्च; श्लेष्मा हि स्निग्धो मन्दो मधुरश्च । यच्चान्य-
दपि किञ्चिद्रव्यमेवं वातपित्तकफेभ्यो गुणतो विप-
रीतं स्यात्तच्चैताज्जयत्यभ्यस्यमानम् ॥ १४ ॥

सततमभ्यस्यमानमिति अविच्छेदेनोपयुज्यमानम् । विरुद्ध-
गुण इति तैलगुणभ्यो विपरीतगुणः । विरुद्धगुणसन्निपाते इति
विरुद्धगुणयोर्मेलके । ननु विरुद्धगुणयोर्मध्ये भूयसाऽल्पं जीयते,
तत् कथं तैलं वातं जयति ? न ह्यस्य वातं प्रति भूयस्त्वं युक्तमि-
त्याह—सततमभ्यस्यमानमिति । सततोपयोगेन हि तैलं वाता-
दधिकं भवति, तेन वातं जयतीत्यर्थः । सर्पिः खल्वेवमेवेति
सर्पिर्पि सततमभ्यस्यमानमित्यर्थः । अमधुरमिति रौक्ष्यलाघवा-
वृष्यत्वादिना मधुरविपरीतं कटुरसमित्यर्थः । इह च प्रभावश-
ब्देन सामान्येन द्रव्यशक्तिरुच्यते, नाचिन्त्यशक्तिः; तेन तैला-
दीनां स्नेहौष्ण्यादिगुणादपि वातादिशमनं द्रव्यप्रभावोऽेव भवति ।
सर्पिषि च यद्यपि मधुरो रसः पित्तप्रशमने व्याप्रियते, तथाऽपि
माधुर्यशैत्यमन्दत्वैः पित्तशमनं सर्पिःकार्यमेव, तेन द्रव्यप्रभाव
एव वाच्यः । यदा तु रसद्वारा कार्यं द्रव्यस्य चिन्त्यते, तदा
रसप्रभाव इति व्यपदेशो भवति । एवं कषायानुरसे मधुनि च
समाधानं वाच्यम् । अन्ये तु ब्रुवन्ते—यत्-तैलादीनां वातादि-
शमनत्वं प्रत्यचिन्त्य एव प्रभावोऽयमुच्यते; तत्र च तैलवात-

१ ‘वातपित्तश्लेष्मप्रशमनानि’ इति पा० । २ ‘शमयति’ इति पा० ।

३ ‘मन्दवीर्यत्वाच्च’ इति पा० । ४ ‘मधुरश्चेति विपरीतगुणः’ इति
पा० । ५ ‘ज्ययते’ इति पा० ।

योर्विस्मृगुणयोर्मेलके तैलमेव वातं जयति, न तु वातस्त्रैल-
मिति तैलस्याचिन्त्यप्रभावः एवं सर्पिर्मेधुनोरपि पित्तच्छेदप्रह-
रणे प्रभावाच्चैवेति । एतच्चान्ये नेच्छन्ति, यतस्तैलादीनां सत-
तमभ्यसमानमिति पदेनाधिक्यमेव वातादिजयकारणमुक्तं;
तथा यच्चान्यदपि किञ्चिद्द्रव्यमिलादिप्रत्येन द्रव्याचिन्त्यप्रभावं
परित्यज्य सामान्येन गुणवैपरीत्यमेवाभ्यासाद्वातादिजयहेतुर-
च्यते ॥ १४ ॥

अथ खलु त्रीणि द्रव्याणि नात्युपयुजीताधिक-
मन्येभ्यो द्रव्येभ्यः; तद्यथा—पिप्पली, क्षारः, लव-
णमिति ॥ १५ ॥

अभ्यस्यद्वयं प्रभावोदाहरणार्थमभिधानाभ्यस्यानाह—
अथेत्यादि । अधिकमन्येभ्य इति वचनान्वाद्यदपि चित्रकमल्ल-
तकाथेवंजातीयं नात्युपयोक्तव्यं, पिप्पल्यादिद्रव्यं त्वन्येभ्योऽ-
प्यधिकमत्युपयोगे वर्जनीयमिति दर्शयति ॥ १५ ॥

पिप्पल्यो हि कटुकाः सत्यो मधुरविपाका गुर्व्यो
नात्यर्थे स्निग्धोष्णाः प्रकृदिन्यो भेषजाभिमतश्च
ताः सद्यः; शुभाशुभकारिण्यो भवन्ति; आपातभद्राः,
प्रयोगसमसादृश्याः; दोषसञ्चयानुबन्धाः;—स-
ततमुपयुज्यमाना हि गुरुप्रकृदिवाच्येष्माणमु-
पेक्षयन्ति, औष्ण्यात् पित्तं, न च वातप्रशमनायो-
पेक्षयन्तेऽल्पस्नेहोष्णमावातः; योगवाहिन्यस्तु ख-
लु भवन्ति; तस्मात् पिप्पलीनांत्युपयुजीत ॥ १६ ॥

‘कटुकाः सत्यो मधुरविपाकाः’ इत्यादि पिप्पलीगुणकथनमन-
भ्यासप्रयोगे दोषवैपरीत्येन दोषप्रशमनोपदर्शनार्थः; तथा, अल-
भ्यासे ‘गुरुप्रकृदिवाच्येष्माणमुपेक्षयन्ति’ इत्यादिप्रत्यक्षदो-
षकरणयोग्यतोपदर्शनार्थं च । भेषजाभिमतश्च सद्य इति च्छेदः ।
सद्य इति अनभ्यासे । शुभाशुभकारिण्यो भवन्तीति सद्यः शुभका-
रिण्यः, अलभ्यासप्रयोगे त्वशुभकारिण्यः । एतदेव शुभाशुभका-
रित्वं दर्शयति—आपातभद्रा इत्यादिना । प्रयोगसमसादृश्या-
दिति समस्य प्रयोगस्य सद्गुणत्वात्, समेऽल्पकाले, अल्पमात्रे च
पिप्पल्यादिप्रयोगे सद्गुणा भवन्तीत्यर्थः । दोषसञ्चयानुबन्धोऽ-
त्युपयोगो यासां ता दोषसञ्चयानुबन्धाः । एतदेव दोषसञ्चया-
नुबन्धत्वं विवृणोति—सततमित्यादि । पिप्पलीधर्मकथनप्रस्ता-
वाद्गुणान्तरमाह—योगवाहिन्यस्त्वित्यादि । योगवाहित्वेन कटु-
कानामपि पिप्पलीनां वृष्यप्रयोगेषु योगः, तथा ज्वरगुल्मकुष्ठह-
रादिप्रयोगेषु ज्वरादीन् हन्ति पिप्पली । अयं च पिप्पल्यतियो-
गविशेषोऽयवैर्दं परित्यज्य ज्ञेयः । तेन, पिप्पलीरसायनप्रयोग-
स्तथा गुल्मादिषु च पिप्पलीवर्धमानकप्रयोगो न विरोधमाव-
हति । उक्ते हि विषये यथोक्तविधानेन निर्दोषा एव पिप्पल्य
इति प्रतिपत्तवानुदीर्यते । अन्ये तु, अन्नसंस्कारेण पिप्पल्यादी-
नामतिप्रयोगो निषिध्यते, न तु स्वातन्त्र्येणेति श्रुते । सततमु-

१ ‘ताः सद्यः शुभाशुभकारिण्यो भवन्ति’ इति यो० । २ ‘अप-
वादविशेषविधानं’ इति पा० । ३ ‘अन्नसंस्कारेण’ इति पा० ।

पुप्यमाना इति अतिमात्रत्वेन तथा सततप्रयोगेण चेति
ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

क्षारः पुनरौषण्यतैक्ष्ण्यलाघवोपपन्नः क्लृदयत्यादौ
पथ्याद्विरोधयति, स पचनदहनभेदनार्थमुपयुज्यते;
सोऽतिप्रयुज्यमानः केशाक्षिहृदयपुंस्त्वोपघातकरः
संपद्यते । ये ह्येनं ग्रामनगरनिगमजनपदाः सतत-
मुपयुज्यते त आन्ध्यपाण्ड्वखालित्यपालित्यभाजो
हृदयापकर्तिनश्च भवन्ति, तद्यथा—प्राच्याश्चीनाश्च;
तस्मात् क्षारं नात्युपयुजीत ॥ १७ ॥

हृदयापकर्तिन इति हृदयपरिकर्तनरूपवेदनात्तुकाः ॥ १७ ॥

लवणं पुनरौषण्यतैक्ष्ण्योपपन्नम्, अनतिगुरु, अन-
तिस्निग्धम्, उपेक्षेदि, विस्संजनसमर्थम्, अन्नद्रव्यर-
च्यिकम्, आपातभद्रं प्रयोगसमसादृश्यात्, दोषसं-
चयानुबन्धं, तदोचनपाचनोपेक्षेदनविस्संजनार्थमुप-
युज्यते । तदत्यर्थमुपयुज्यमानं ग्लानिशैथिल्यदौर्ब-
ल्याभिनिर्बृत्तिकरं शरीरस्य भवति । ये ह्येनं ग्लान-
मनगरनिगमजनपदाः सततमुपयुज्यते, ते भूषिष्ठं
ग्लान्निवः शिथिलमांसदोषाणि अपरिक्षेपसाहस्य
भवन्ति । तद्यथा—बाह्लीकसौराष्ट्रिकसैन्यवसौ-
वीरकाः; ते हि पयसाऽपि सद्य लवणमश्नन्ति ।
येऽपीह भूमेरन्यूपरा देशस्तेष्वोषधिर्विद्वद्वन-
स्पतिवानस्पत्या न जायन्तेऽल्पतेजसो वा भवन्ति,
लवणोपहतत्वात् । तस्माद्वर्णं नात्युपयुजीत । ये
ह्यतिलवणसाम्याः पुरुषास्तेषामपि खालित्यपालि-
त्यानि वलयश्चाकाले भवन्ति ॥ १८ ॥

ग्लानिः मांसापचयो हृष्यथो वा । न केवलं लवणतियोग-
शरीरोपघातकरः, किंतु भूमेरन्युपघातकर इत्याह—येऽपीहे-
त्यादि । ऊवरा इति लवणप्रधानाः । लवणं नात्युपयुजीतेति
नातिमार्त्रं लवणं सततमुपयुजीत, अन्नद्रव्यसंस्कारकं तु स्त्रो-
कमात्रमभ्यासेनात्युपयोजनीयमेव । बाह्लीकादिव्यतिरिक्तेऽपि देशे
येऽतिलवणमश्नन्ति तेषामपि दोषानाह—ये हीत्यादि । एतेन
चान्यत्रापि देशेऽतिमात्रलवणसाम्यानां लवणात्युपयोगकृत
एव शैथिल्यादिदोष उन्नीयते, न देशस्वभावकृतः ॥ १८ ॥

तस्मात्तेषां तत्सात्म्यतः क्रमेणापगमनं श्रेयः ।
सात्म्यमपि हि क्रमेणोपनिवर्त्यमानमदोषमल्पदोषं
वा भवति ॥ १९ ॥

तेषामिति अतिक्षारलवणसाम्यानाम् । तत्सात्म्यत इति अ-
तिमात्रक्षारादतिमात्रलवणाच्च सात्म्यात् । क्रमेणेति नवेगान्धार-
णीयोक्तसात्म्यपरित्यागक्रमेण । इह च सात्म्यशब्देनोक्तसात्म्य-
मभिप्रेतम् । अल्पदोषमदोषं वेति पक्षद्वयेऽत्यर्थसात्म्यमल्पदोषं
भवति, अन्यत्वंदोषमिति व्यवस्था ॥ १९ ॥

१ ‘पथ्याद्विरोधयति, दहति, पचति, भिनत्ति संघातय’ इति पा०

सात्म्यं नाम तद् यदात्मन्युपशेते; सात्म्यार्थो
हुपशयार्थः । तन्निविधं प्रवरावरमध्यविभागन;
सतविधं तु रसैकैकत्वेन सर्वैरसोपयोगाच्च । तत्र
सर्वैरसं प्रवरम्, अवरमेकरसं, मध्यं तु प्रवरावर-
मध्यस्थम् । तत्रावरमध्याभ्यां सात्म्याभ्यां क्रमेणैव
प्रवरमुपपादयेत् सात्म्यम् । सर्वैरसमपि च सात्म्य-
मुपपन्नः प्रकृत्याहुपयोक्रष्टमानि सर्वाण्याहारवि-
धिविशेषायतनान्यभिसमीक्ष्य हितमेवानुसूच्यते २०

सात्म्यं नामेति ओकसात्म्यं नामित्यर्थः । (ओकादिति औभ्या-
सात् ।) उपशयार्थं इति उपशयशब्दाभिधेय इत्यर्थः । तदिति
ओकसात्म्यम् । त्रिविधमिति प्रवरावरमध्यभेदेन । सतविधं तु—
एकैकरसेन षट्, संछट्टरसोपयोगाच्चिकम्, एवं सतविधम् । संछ-
ट्टशब्देन द्विरसादयः षडसपर्यन्ता गृह्यन्ते । प्रवरावरमध्यस्थ-
मिति द्विरसादिपञ्चरसपर्यन्तम् । अवरमध्यमाभ्यां लक्षितः
पुरुषः । प्रवरमिति सर्वैरसम् । सात्म्यमुपपादयेत् अभ्यसेदित्यर्थः ।
क्रमेणेति यथोक्ताभ्यासक्रमेण । उपपादितसर्वैरससात्म्येनापि
चाहारः प्रशस्तप्रकृत्यादिसंपन्न एव कर्तव्य इत्याह—सर्वैरस-
मित्यादि । अभिसमीक्ष्येति हिताहितत्वेन विचार्य । हितमेवेति
पदेन यदेव प्रकृत्यादिना हितं तदेवानुसूच्यते सेवेत्यर्थः ॥ २० ॥

तत्र खल्विमान्यष्टावाहाराविधिविशेषायतनानि
भवन्ति; तद्यथा—प्रकृतिकरणसंयोगगराशिदेशका-
लोपयोगसंस्थोपयोक्रष्टमानि (भवन्ति) ॥ २१ ॥

आहारस्य विधिः प्रकारो विधानं वा इत्याहारविधिः,
तस्य विशेषो हितत्वमहितत्वं च, तस्यायतनानि हेतूनीत्या-
हारविधिविशेषायतनानि । आहारप्रकारस्य हितत्वमहितत्वं च
प्रकृत्यादिहेतुकमित्यर्थः । उपयोक्ता अष्टमो येषां तान्युपयो-
क्त्रष्टमानि ॥ २१ ॥

तत्र प्रकृतिरुच्यते स्वभावो यः, स पुनराहारौ-
षधद्रव्याणां स्वाभाविको गुर्वादिगुणयोगः; तद्यथा-
माषमुद्रयोः, शूकरैण्योश्च ॥ (१) ॥

उक्तानि प्रकृत्यादीनां विभजते—तत्रेत्यादिना । स्वाभाविक
इति संस्काराद्युक्तः । माषमुद्रयोरिति प्रकृत्या माषे गुरुत्वं, मुद्रे
च लघुत्वं; शूकरे गुरुत्वं, एणे च लघुत्वम् ॥ १ ॥

करणं पुनः स्वाभाविकानां द्रव्याणामभिसं-
स्कारः । संस्कारो हि गुणान्तराधानमुच्यते ।
ते गुणास्तोयाग्निस्त्रिवर्कशौचमन्थनदेशकालैवासा-
नभावनादिभिः कालप्रकर्षभाजनादिभिश्चाधीयन्ते
॥ (२) ॥

द्रव्याणामिति वक्तव्ये स्वाभाविकानामिति यत् करोति, तेनो-
त्पत्तिकाले जनकभूतैः खगुणोरुपेर्ण, संस्कारस्तत्पञ्चस्यैव

१ 'सात्म्यमुपपन्नं सर्वाण्याहारविधिविशेषायतनान्यभिसमीक्ष्य'
इति पा० । २ 'हस्तलिखितपुस्तके पद्यायं पाठ उपलभ्यते ।

३ 'देशकालवशेन भावनादिभिः' इति पा० ।

तोयादिना गुणान्तराधानमिति दर्शयति । तच्च प्राकृतगुणोपम-
हेनैव क्रियते, यथा—तोयाभिसन्धिकर्षशौचैस्तण्डुलत्वं गौरवमुप-
हृत्य लाघवमभे क्रियते । यदुक्तं—“सुधौतः प्रसृतः स्निग्धः
संतप्तश्चौदनो लघुः” (सू. अ. २७) । तथा रक्तशाल्यादेर्ले-
घोरम्यभिसंयोगादिना लाघवं वर्धते । मन्थनाहुणाधानं यथा
“शोधकृद्बिधौ शोधनं सनेहमपि मन्थयतात्” इति । देशेन यथा
“भस्मरशोरधः स्थापयेत्” (चि. अ. १, पा. १) इत्यादौ ।
वासनेन गुणाधानं यथा—अपासुत्पलादिवासनेन सुगन्धानुकर-
णम् । भावनाया च खरसादिकृतया स्थितसैवामलकादेर्गुण-
स्योत्कर्षो भवति । कालप्रकर्षाद्यथा—“पद्माज्जातरसं पिबेत्”
(चि. अ. १५) इत्यादि । भाजनेन यथा—“त्रैफलेनायसीं
पार्श्वीं कल्केनालेपयेत्” (चि. अ. १, पा. ३) इत्यादौ ।
आदिग्रहणात् पेषणाभिमन्त्रणादि गृह्यते । ननु, संस्काराधेयेन
गुणेन कथं स्वाभाविकगुणादाशः क्रियते, यतः “स्वभावो निष्प्र-
तिक्रियः” इत्युक्तं; यदि हि संस्कारेण स्वाभाविकगुरुत्वं प्रति-
क्रियते, तदा “स्वभावो निष्प्रतिक्रियः” इति कथं ? नूनः—
“स्वभावो निष्प्रतिक्रियः” इति स्वभावो भावनामुत्पत्तौ नात्यथा
क्रियते । तेन, जातिप्रतिबद्धं भाषादीनां गुरुत्वं न तज्जातौ
स्फोटयितुं पार्यते, संस्कारेण तु तदन्यथाकरणमनुमतमेव दृष्ट-
त्वात् । कश्चित्तु गुणो द्रव्याणां संस्कारादिनाऽपि नान्यथा क्रियते,
यथा—वह्नौष्ण्यं, वायोश्चलत्वं, तैलस्य लेह इत्यादि । एते हि
यावद्ब्रह्मभाविन एव गुणाः । गौरवादयस्तु पुराणधान्यादिष्व-
प्यपमददर्शनाच्च यावद्ब्रह्मभाविनः । उक्तं हि—“गुणो ब्रह्मवि-
नाशाद्वा विनाशमुपगच्छति । गुणान्तरोपधनाद्वा” इति । यत्र
तु संस्कारेण ब्रीहौर्लज्जक्षणं द्रव्यान्तरमेव जन्यते, तत्र गुण-
ान्तरोत्पादः सुष्ठु ॥ (२) ॥

संयोगः पुनर्द्रव्योर्वह्नौ वा द्रव्याणां संहतीभावः,
स विशेषमारभते, यं पुनर्नैकैकशो द्रव्याभ्यारभन्ते;
तद्यथा—मधुसर्पिषोः, मधुमत्स्यपयसां च संयोगः
॥ (३) ॥

संयोगमाह—संयोगस्त्वित्यादि । स विशेषमारभत इति
संयुज्यमानद्रव्यैकदेशेऽदृष्टं कार्यमारभत इत्यर्थः । यं नैकैकश
इति यं विशेषं प्रत्येकसंयुज्यमानानि द्रव्याणि नारभन्त
इत्यर्थः । मधुसर्पिषो हि प्रत्येकसमारके मिलिते तु मारके
भवतः, क्षीरमत्स्यादिसंयोगश्च कुष्ठान्दिकरो भवति । संयोग-
स्त्वह प्राधान्येनैवोपलभ्यमानद्रव्यभेदको विवक्षितः, तेन
भावनादिष्वपि यद्यपि संयोगोऽस्ति, तथाऽपि तत्र भावनाद्र-
व्याणां प्राधान्येनानुपलब्धेन संयोगेन ग्रहणम् ॥ (३) ॥

राशिस्तु सर्वैर्ग्रहपरिग्रहौ मात्रामात्रफलविनि-
श्चयार्थः । तत्र सर्वैरव्याहारस्य प्रमाणग्रहणमेक-

**पिण्डेन सर्वैग्रहः, परिग्रहः पुनः प्रमाणग्रहणे-
कैकश्येनाहारद्रव्याणाम् । सर्वैस्य हि ग्रहः सर्वैग्रहः,
सर्वतश्च ग्रहः परिग्रह उच्यते ॥ (४) ॥**

राशिः प्रमाणम् । मात्रामात्रफलविनिश्चयार्थं इति मात्रावदा-
हारसौषधस्य च यत् फलं शुभम्, अमात्रस्य हीनस्यातिरि-
क्तस्य वा यत् फलमशुभम् । यदुक्तं—“तस्य ज्ञानार्थमुचितप्र-
माणमनुचितप्रमाणं च राशिसंज्ञं भवति” । सर्वैग्रहं विवृणोति—
तत्रेत्यादि । सर्वैत्येति मिश्रीकृतस्यान्नामांसासृपादेरेकपिण्डेन
मानम् । परिग्रहं विवृणोति—परिग्रहः पुनरित्यादि । एकैकश्ये-
नेति अन्नस्य कुडवः, सूपस्य पलं, मांसस्य द्विपलमित्याद्यवयव-
मानपूर्वकं समुदायमानम् । सर्वैग्रहे प्रत्यवयवमाननियमो नास्ति;
तेन येन केनचित्वाहारेण प्रत्येकमनियतमानेन संपूर्णाहारमात्रा-
नियमनं सर्वैग्रहः । एतदेव शब्दव्युत्पत्त्या दर्शयति—सर्वस्य
हीत्यादि । सर्वत इति प्रत्येकावयवत इत्यर्थः ॥ (४) ॥

**देशः पुनः स्थानं; स द्व्य्याणामुत्पत्तिप्रचारौ
देशसात्म्यं चावधे ॥ (५) ॥**

देशं विभजते—देश इत्यादि । स्थानग्रहणेनाहारद्रव्यस्य
तथा भोक्तुश्च स्थानं दर्शयति । आचष्ट इति द्रव्यस्योत्पत्तिप्र-
चारादिकृतयुगज्ज्ञानहेतुर्भवति । तत्रोत्पत्त्या—हिमवति जातं
गुणैवद्धवति, मरौ जातं लघु भवति, इत्यादि । प्रचारेण लघु-
भक्ष्याणां प्राणिनां तथा धन्वप्रचारिणां बहुकियाणां च
लाघवं, विपर्यये च गौरवं गृह्यते । देशसात्म्येन च देशवि-
परीतयुगं सात्म्यं गृह्यते; यथा—आनूपे उष्णरूक्षादि, धन्वनि
च शीतस्निग्धादि । ओकसात्म्यं तु उपयोग्यग्रहणेन गृही-
तम् ॥ (५) ॥

**कालो हि नित्यगश्चावस्थिकश्च; तत्रावस्थिको
विकारमपेक्षते, नित्यगस्तु ऋतुसात्म्यापेक्षः ॥ (६) ॥**

नित्यग इति अहोरात्रादिरूपः । आवस्थिक इति रोगित्ववा-
ल्याद्यवस्थाविशेषोति इत्यर्थः । विकारमपेक्षत इति बाल्यादि-
कृतं तु रूपाभिविकारं उपवादिक्तं चाहारनियमार्थमपेक्षत इत्यर्थः ।
ऋतुसात्म्यं हि ऋतुमपेक्षत इति ऋतुसात्म्यापेक्षः ॥ ६ ॥

**उपयोगसंस्था तूपयोगनियमः; स जीर्णलक्षणा-
पेक्षः ॥ (७) ॥**

एवमाहारोपयोगः कर्तव्य एवं न कर्तव्य इत्युपयोगनियमः,
स जीर्णलक्षणापेक्ष इति प्राधान्येनोक्तः । तेनेह ‘अजल्पन्नहस-
न्नातिद्रुतं नातिविलम्बितम्’ इत्याद्युपयोगनियममप्यपेक्षत
एव; अजीर्णभोजनं तु महाजिद्वेषोपलक्षणो दोषो भवतीत्य-
यमेवोदाहृतः ॥ (७) ॥

**उपयोक्ता पुनर्व्यस्तमाहारमुपयुज्ये, यदायत्तमो-
कसात्म्यम् । इत्यष्टावाहाराविधिविशेषायतनानि
व्याख्यातानि भवन्ति ॥ २२ ॥**

यदायत्तमो कसात्म्यमिति भोक्तुपुरुषापेक्षं व्याख्यासात्म्यं
भवति; कस्यचिद्विदं किञ्चिदेवाभ्यासात् पथ्यमपथ्यं वा सात्म्यं
भवति ॥ २२ ॥

**एषां विशेषाः शुभाशुभफलाः परस्पररोपकारका
भवन्ति; तान् बुभुस्तेत, बुद्ध्या च हितेष्वरुच-
स्यात् नच मोहात् प्रमादाद्वा प्रियमहितमसुखोद-
कैमुपसेव्यमाहारजातमन्यद्वा किञ्चित् ॥ २३ ॥**

एषामित्यादौ शुभफला विशेषा अशुभफलाश्च परस्पररोपका-
रका भवन्तीति ज्ञेयम् । तत्र प्रकृत्या लाघवादिः शुभफलः,
गुर्वादिश्चाशुभफलः । करणाद्याधेयोऽपि विशेषः शास्त्रोक्तः
शुभः, निषिद्धस्त्वशुभः । देशासात्म्यं निन्दितदेशभवात्वादि च
द्रव्यस्याशुभफलम् । एवं कालासात्म्यमशुभफलं चाजीर्णभो-
जनादि, तथा ओकसात्म्यं चाशुभमशुभफलमिति ज्ञेयं;
विपरीतं तु शुभफलम् । मोहादिति अज्ञानात्, प्रमादादिति ज्ञा-
त्वाऽपि रागादित्यर्थः । प्रियमिति तदायत्तमात्रप्रियम् । अहितमि-
त्यस्य विवरणम्—असुखोदकमिति ।—असुखं दुःखरूपम्, उदकं
उत्तरकालीनं फलं, यस्य स तथा । अन्यद्वेति भेषजविहा-
रादि ॥ २३ ॥

**तत्रेदमाहारविधिविधानमरोगाणामातुराणां चा-
पि केषांचित् काले प्रकृत्यैव हिततमं भुज्जानानां
भवति-उष्णं, स्निग्धं, मात्रावत्, जीर्णं वीर्याविरु-
द्धम्, इष्टे देशे, इष्टसंयोजनं, नातिद्रुतं, नाति-
विलम्बितम्, अजल्पन्, अहसन्, तन्मना भुज्जीत,
आत्मानमभिसमीक्ष्य सम्यक् ॥ २४ ॥**

तत्रेत्यादौ इदमिति वक्ष्यमाणम् । आहारविधिविधीयते
येनोष्णस्निग्धादिना वक्ष्यमाणेन तदाहारविधिविधानम् । आतु-
राणां च केषांचिदिति पदेन रक्तपित्तां शीतमेव, कफरो-
गिणां रूक्षमेव हितमित्यादिविपर्ययं दर्शयति । केषांचिद्भुज्जाना-
नामिदमाहारविधिविधानं हिततमं भवतीति योजना । प्रकृत्यै-
वेति स्वभावैवैव हिततमं हिततममित्युक्तं; तेन यत् प्रकृत्या
हितं तत् कदाचिदेव कंचिदेव पुरुषमासायाहितं भवति, तच्च
कादाचित्कत्वादानादतः; तेन प्राप्तिक्त्वादेन हिततमं वक्ष्याम
इति भावः । उष्णमित्यादौ सम्यगिति छेदः ॥ २४ ॥

**तस्य साह्यमुपदेक्ष्यामः—उष्णमश्नीयात्; उष्णं
हि भुज्यमानं स्वदते, भुक्तं चाग्निमौर्ध्वमुदीरयति,
क्षिप्रं जरां गच्छति, वातमनुलोमयति, रूक्षमाणं
च परिहृषयति; तस्मादुष्णमश्नीयात् ॥ (१) ॥**

स्निग्धमश्नीयात्; स्निग्धं हि भुज्यमानं स्वदते,
भुक्तं चातुदीर्घमग्निमुदीरयति, क्षिप्रं जरां गच्छति,
वातमनुलोमयति, शरीरमुपचिनोति, दृढीकरोती-

न्द्रियाणि, बलाभिवृद्धिमुपजनयति, वर्णप्रसादं चाभिवर्धयति; तस्मात् स्निग्धमश्रीयत् ॥ (२) ॥

तस्येति उष्णादिगुणयुक्तस्याश्वासः । साद्रूप्यमिति प्रशस्तगुण-
योनिताम् । परिह्रासयतीति भिन्नसङ्घातं करोति ॥ (१) ॥ (२) ॥

मात्रावदश्रीयत्; मात्रावद्धि भुक्तं वातपित्तक-
फानपीडयदायुरेव विवर्धयति केवलं, सुखं गुदम-
नुपयति, न चोष्माणमुपहन्ति, अव्ययं च परिपा-
कमेति; तस्मान्मात्रावदश्रीयत् ॥ (३) ॥

मात्रावदिति प्रशंसायां मनुष्यः; तेन प्रशस्तमात्रमित्यर्थः ।
अपीडयदिति अनतिमात्रत्वेन स्वस्थानस्थितं सद्वातावीर्यं स्थाना-
पीडनादप्रकोपयत् । गुदमनुपयतीति परिणतं सदनुपपत्तयामि-
तिःसरतीत्यर्थः । ऊष्माणं वहिम् ॥ (३) ॥

जीर्णश्रीयत्; अजीर्णं हि भुजानस्याभ्यवहत्-
माहारजातं पूर्वस्याहारस्य रसमपरिणतमुत्तरेणा-
हाररसेनोपसृजत् सर्वान् दोषान् प्रकोपयत्यागु, जीर्णं तु भुजानस्य स्वस्थानस्थेषु दोषेष्वग्नौ चोदीर्णं
जातायां च बुभुक्षायाम् विवृतेषु च स्रोतसां मुखेषु
विशुद्धे चोद्वारे हृदये विशुद्धे वातातुलोम्ये विस्-
ष्टेषु च वातमूत्रपुरीषवेगेष्वभ्यवहत्तमाहारजातं स-
र्वशरीरधातूनप्रदूषयदायुरेवाभिवर्धयति केवलं;
तस्माज्जीर्णश्रीयत् ॥ (४) ॥

पूर्वस्येति दिनान्तरकृतस्य । अपरिणतमिति असम्यग्जातम् ।
आहाररसेनेति आहारपरिणामगतेन मधुरादिना; किंवा आहा-
रजेन रसेन । स्वस्थानस्थेषु दोषेष्वित्यादि जीर्णाहारस्य ल-
क्षणम् ॥ (४) ॥

वीर्याविरुद्धमश्रीयत्; अविरुद्धवीर्यमश्नन् हि
विरुद्धवीर्याहारजैर्विकारैर्नोपसृज्यते; तस्माद्वीर्यावि-
रुद्धमश्रीयत् ॥ (५) ॥

विरुद्धवीर्याहारजैरिति कुष्ठान्ध्यविसर्पाद्यैरात्रेयभद्रकापी-
योक्तैः ॥ (५) ॥

इष्टे देशे इष्टसर्वोपकरणं चाश्रीयत्; इष्टे हि
देशे भुजानो नानिष्टदेशैर्मनोविघातकरैर्भावैर्सनो-
विघातं प्राप्नोति, तथैवेष्टैः सर्वोपकरणैः; तस्मादिष्टे
देशे तथेष्टसर्वोपकरणं चाश्रीयत् ॥ (६) ॥

मनोविघातकरैर्भावैरिति त्रिविधकुलीये (वि. अ. २) व-
क्ष्यमाणः कामादिभिश्चितोपतापकरैश्चित्तविकारैरित्यर्थः । तथे-
ष्टैश्च सर्वोपकरणैर्भुजानो मनोविघातं न प्राप्नोतीति योजना;
अनिष्टभोजनादेर्मनोविघातो भवति ॥ (६) ॥

नातिद्रुतमश्रीयत्; अतिद्रुतं हि भुजानस्यो-
त्सेहनमवसादनं भोजनस्याप्रतिष्ठानं च, भोज्यदो-
षसाद्रूप्योपलब्धश्च न नियता; तस्मान्नातिद्रुतम-
श्रीयत् ॥ (७) ॥

उत्सेहनम् उन्मार्गगमनम् । अवसादनम् अवसादः । अप-
तिष्ठानं हृदयस्थत्वेन कोष्ठाप्रवेशः । भोज्यगतानां दोषाणां के-

शावीनां, साद्रूप्यस्य च खादुत्वादेः, उपलब्धिनं नियता
भवति कदाचिद्रुतमश्र्यते कदाचिन्नेति । तत्र दोषानुपलब्ध्या
सदोषस्यैव भक्षणं, साद्रूप्यानुपलब्ध्या च प्रीत्यभावः ॥ (७) ॥

नातिविलम्बितमश्रीयत्; अतिविलम्बितं हि
भुजानो न तृप्तिमधिगच्छति, बहु भुङ्क्ते, शीती-
भवत्याहारजातं, विषमं च पच्यते; तस्मान्नातिवि-
लम्बितमश्रीयत् ॥ (८) ॥

विषमं च पच्यत इति चिरकालभोजनेनाग्निसंबन्धस्य वैष-
म्यादिति भावः ॥ (८) ॥

अजल्पन्नहसन् तन्मना भुञ्जीत; जल्पतो हस-
तोऽन्यमनसो वा भुजानस्य त एव हि दोषा भव-
न्ति, य एवातिद्रुतमश्नतः; तस्माजल्पन्नहसन्त-
न्मना भुञ्जीत ॥ (९) ॥

य एवातिद्रुतमश्नतो दोषा इति उत्सेहनादयः ॥ (९) ॥

आत्मानमभिसमीक्ष्य भुञ्जीत सम्यक्; इदं ममो-
पशेते इदं नोपशेते इत्येवं विदितं ह्यसात्मन आत्म-
सात्म्यं भवति; तस्मादात्मानमभिसमीक्ष्य भुञ्जीत
सम्यगिति ॥ २५ ॥

नोपशेते इतीत्यत्र इतिशब्देन सात्म्यासात्म्यविधानोप-
देशकेन विचारफलमोक्षसात्म्यसेवनं दर्शयति । आत्मन इति
पदेनात्मनैवात्मसात्म्यं प्रतिपुरुषं ज्ञायते, न शास्त्रोपदेशेनेति
दर्शयति ॥ २५ ॥

भवति चा—

रसान् द्रव्याणि दोषांश्च विकारांश्च प्रभावतः ।

वेद यो देशकालौ च शरीरं च स नो भिषक् ॥ २६ ॥

अध्यायोक्तसप्रभावादिविज्ञानं स्तौति—रसानित्यादि । स नो
भिषगिति नोऽस्माकं संमत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकौ—

विमानार्थो रसद्रव्यदोषरोगाः प्रभावतः ।

द्रव्याणि नातिसेव्यानि त्रिविधं सात्म्यमेव च ॥ २७ ॥

आहारायतनान्यद्यौ भोज्यसाहुण्यमेव च ।

विमाने रससंख्याते सर्वमेतत् प्रकाशितम् ॥ २८ ॥

इत्यश्विदेशश्रुते तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्कृते विमानस्थाने
रसविमानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

दोषविकारौ च यद्यपि त्रिविधकुलीये (वि. अ. २) प्रभा-
वविस्तारेण वक्ष्यन्तौ, तथाऽपीह संक्षेपेणोक्तावेव; तेन दोषवि-
कारप्रभावावप्युक्ताविति युज्यते संग्रहे तत् साधु । तैल्यदिद्र-
व्यत्रयकथनं च द्रव्यप्रभावावगृहीतमिति कृत्वा न पृथक् संग्रहे
पठितम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामुर्वेद-

रीपिकायां विमानस्थाने रसविमानं नाम

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१ 'विषमपाकं च गच्छति' इति पा० । २ 'स नो भिषक्' इति
पा० । ३ 'सोऽस्मात्संमतः' इति पा० ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिविधकुक्षीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानत्रेयः ॥ २ ॥

रसविमाने राशिरूकः, तस्य राशेर्मात्रमात्रावतः फलप्रपञ्चं दोषविकारप्रपञ्चं दर्शयितुं त्रिविधकुक्षीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

त्रिविधं कुक्षौ स्थापयेद्वकाशांशमाहारस्याहार-
मुपयुज्जानः; तद्यथा—एकमवकाशांशं मूर्तानामाहार-
विकारणाम्, एकं द्रवाणाम्, एकं पुनर्वीतपित्तश्ले-
ष्मणाम्; एतावतीं ह्याहारमात्रमुपयुज्जानो नामा-
त्राहारजं किञ्चिदशुभं प्राप्नोति ॥ ३ ॥

त्रिविधमिति त्रिप्रकारम् । अवकाशांशमिति कोष्ठवकाशाभा-
गम् । आहारस्येति आहारनिमित्तमित्यर्थः । तेन द्राववकाशावा-
हारस्य वक्तव्यौ, एकस्तु दोषाणामिति त्रिविधं वक्ष्यमाणमुक्तम् ।
दोषावकाशाशेषान् ह्याहारोपकारकत्वादाहारस्येयुष्यते, दोषाव-
काशानवस्थाने ह्याहारो दोषैर्दृश्यत इति वक्तव्यम् । किंवा,
आहारस्यावकाशांशमाशयरूपं कुक्षौ वक्ष्यमाणविभागेन त्रिविधं
स्थापयेदित्यर्थः । कुक्ष्यंशभागं यथाकर्तव्यमाह—तद्यथेत्यादि ।
मूर्तानामिति आदयखाद्यानां, द्रवाणामिति लेखपेयानाम् । इह
चांशशब्दो न समप्रविभागे वर्तते, किंतु यथोचितविभागे; तेन
मूर्तानां वैदुभागो भवतीति ज्ञेयम् । वातपित्तश्लेष्मणां यद्यपि
भिन्नाः इति स्थानानि, तथाऽपि मूर्ताहारादिभागापेक्षया मिलितानां
किञ्चित्स्थानं भवतीत्येकत्वेनाध्यारोप्यात्र एकमिति कृतम् । ननु
कुक्ष्यंशविभागेन कृतेऽप्याहारे प्रकृतिगुणैर्दिदृष्टद्रव्यैर्दोषो द-
र्शयत इत्याह—नामात्राहारजमिति; प्रकृत्यादिदोषकृतं तु प्राप्नो-
त्येवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

न च केवलं मात्रावत्त्वादेवाहारस्य कृत्स्नमाहा-
रफलसौष्टवमवान् शक्यं, प्रकृत्यादीनामध्यानामाहा-
रविधिविशेषायतनानां प्रविभक्तफलत्वात् ॥ ४ ॥

तदेव रसोरयति—नेत्यादि । सौष्ठवं सुष्ठुवं भाद्रक्यमि-
त्यर्थः । प्रविभक्तफलत्वादिति प्रविभिनन्नफलत्वात् ॥ ४ ॥

तत्रायं तावदाहारराशिमधिकृत्य भावामात्राफल-
विनिश्चयार्थः प्रकृतः । एतावानेव ह्याहारराशि-
विधिविकल्पो यावन्मात्रावत्त्वममात्रावत्त्वं च ॥ ५ ॥

तत्र मात्रावत्त्वं पूर्वमुद्दिष्टं कुक्ष्यंशविभागेन, त-
द्भूयो विस्तरेणानुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—कुक्षेर-
प्रपीडनमाहारेण, हृदयस्यानवरोधः, पार्श्वयोरवि-
घातनम्, अनतिगौरवमुदरस्य, पीणनमिन्द्रियाणां,
क्षुप्तिपासोपरमः, स्थानानशयनगमनोच्छ्वासप्र-
श्वासहास्यसंकाशासु सुखानुवृत्तिः, सायं प्रातश्च

सुखेन परिणमनं, बलवर्णोपचयकरत्वं च; इति मा-
त्रावतो लक्षणमाहारस्य भवति ॥ ६ ॥

कुक्ष्यंशविभागेनेति एकमवकाशांशं मूर्तानामिलादिना । उ-
द्दिष्टमिति संक्षेपेण कथितम् । सायं प्रातश्चेतिवचनात् सायं भो-
जने कृते यदि प्रातः, प्रातश्च कृते यदि सायं, सुखेन परिणमनं
तथा स्थानासनादिषु सुखानुवृत्तिर्भवति, तदा मात्रावद्भोजनम-
नेन कृतमिति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

अमात्रावत्त्वं पुनर्द्विविधमाचक्षते—हीनम्, अ-
धिकं च । तत्र हीनमात्रमाहारराशिं बलवर्णोपचय-
क्षयकरमतृत्तिकरमुदावर्तकरमनायुष्यवृथ्वमनौजस्यं
शरीरमनोबुद्धीन्द्रियोपघातकरं सारविधमनमल-
क्ष्म्यावहमशीतेश्च वातविकाराणामायतनमाचक्षते,
अतिमात्रं पुनः सर्वदोषप्रकोपेणमिच्छन्ति कुशलाः ।
यो हि मूर्तानामाहारजातानां सौहित्यं गत्वा द्रवैस्त्व-
त्तिमापद्यते भूयस्तस्यामाशयगता वातपित्तश्लेष्मा-
णोऽभ्यवहारेणान्तिमात्रेणातिप्रपीड्यमानाः सर्वे यु-
गपत् प्रकोपमापद्यन्ते, ते प्रकुपितास्तेवाहारराशि-
मपरिणतमाविश्य कुक्ष्येकदेशमन्नाश्रित्वा विष्टम्भ-
यन्तः सहसा वाऽप्युत्तराधराभ्यां मार्गोभ्यां प्रच्या-
वयन्तः पृथक् पृथगिमान् विकारानभिनिर्वैतयन्त्य-
तिमात्रभोक्तुः । तत्र वातः शूलानाहाङ्गमर्दमुखशो-
षमूर्च्छाभ्रमाश्रितवैषम्यपार्श्वपृष्ठकटिप्रहरसिराकुञ्चन-
स्तम्भनानि करोति, पित्तं पुनर्ज्वरातीसारान्तर्दोह-
तृष्णामदभ्रमप्रलपनानि, श्लेष्मा तु छर्द्यरोचकावि-
पाकशीतज्वरालस्यगात्रगौरवाणि ॥ ७ ॥

सारविधमनमिति रोमभिषग्निजोत्पे (वि. अ. ८) वक्ष्यमा-
णत्वकूसादिविधमनम् । आहारविकाराणामिति करणे सौहि-
त्ययोगात् षष्ठी । द्रवैस्तुमिति भूयःपदविशेषणादतिवृत्तिमि-
त्यर्थः । आमाशयगता इति वचनेनाभिसहाय्य(समान)स्यैवं वायोः
कोपो भवति, न पक्षाशयगतस्येति दर्शयति । कुक्ष्येकदेशमन्ना-
श्रिताः सह दूषितेनाहारेणेत्यर्थः ॥ ७ ॥

न च खलु केवलमतिमात्रमेवाहारराशिमामप्र-
दोषकरमिच्छन्ति, अपि तु खलु गुरुरुक्षशीतशु-
ष्कद्विष्टविष्टम्भविदाहृद्यशुचिर्वृक्षानामकाले चान्न-
पानानामुपसेवनं, कामक्रोधलोभमोहेष्यादींशोक-
मानोद्वेगभयोपतप्तमनसा वा यदन्नपानमुपयुज्यते,
तदप्याममेव प्रदूषयति ॥ ८ ॥

भवति चात्र—

मात्रयाऽप्यभ्यवहत् पथ्यं चाध्नं न जीर्यति ।

चिन्ताशोकभयक्रोधदुःखशय्याप्रजापदैः ॥ ९ ॥

अतिमात्राशनज्यत्वेनामप्रदोषे वक्तव्येऽन्यतश्च यत आ-

१ 'मात्रावत्त्वमात्रावत्स्वरूपस्य' इति पा० । २ 'वतुर्गो न-
वति' इति पा० । ३ 'किञ्चिन्मानस्य' इति पा० । ४ 'दुष्टद्रव्य-
योगो' इति पा० ।

१ 'परिणामगमनं' इति पा० । २ 'कुक्ष्येकदेशमश्रिताः'
इति पा० । ३ 'आमप्रदोषकारणं' इति पा० ।

मप्रदोषो भवति तमाह—न च खल्वित्यादि । कामादिभिर्मानस उपधातः प्रभावादेवात्र दृश्यति । एवमशुच्यप्यन्नमशुचित्वेन ज्ञातं मनस उपधातकत्वादामदूषकं भवति । आमस्यापक्वस्याहारस्य प्रदोष आमप्रदोषः । आममेव प्रदृषयतीति अत्र कर्मकर्तृत्वे 'अच्', दुष्टं भवतीत्यर्थः; किंवा, आममपक्वं सदुष्टदोषसंपर्काच्छरीरं दृषयतीति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

तं द्विविधमामप्रदोषमाचक्षते भिषजः—विस्चिकाम्, अलसकं च ॥ १० ॥

तत्र विस्चिकामूर्ध्वं चाधश्च प्रवृत्तामदोषां यथोक्तरूपां विधात् ॥ ११ ॥

द्विविधमित्यादौ अलसक एव दण्डालसकामविषयोरवरोधो ज्ञेयः; तयोरपि हि दोषोऽप्रवर्तमानत्वादलसीभूत एव भवति ॥ १० ॥ ११ ॥

अलसकमुपदेक्ष्यामः—दुर्बलस्यात्प्राग्बहुश्लेष्मणो वातमूत्रपुरीषवेगविधारिणः स्थिरगुरुबहुरूक्षशीतशुष्काश्चसेविनस्तद्वन्नपानमनिलप्रपीडितं श्लेष्मणा च विबद्धमार्गमितमात्रप्रलीनमलसत्वाच्च बहिर्मुखीभवति, ततश्चर्चतीसारवर्ज्यामामप्रदोषलिङ्गान्यभिदर्शयत्यतिमात्राणि । अतिमात्रप्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टामबद्धमार्गोस्तिर्यग्गच्छन्तः क्रदाचित् देव केवलमस्य शरीरं दण्डवत् स्तम्भयन्ति, ततस्तं दण्डालसकमाध्वं नृवते । विरुद्धाध्यशनाजीर्णशानशीलिनः पुनरामदोषमामविषमित्याचक्षते भिषजः, विषसदृशल्लिङ्गत्वात्; तत् परमसाध्यम्, आशुकारित्वाद्भिरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ॥ १२ ॥

अलसकमुपदेक्ष्याम इत्यादिना पुनर्विशेषहेतुः प्रायोऽभिनिर्वर्तक उच्यते, सामान्येन त्वतिमात्राहाररूप उक्त एवेति ज्ञेयम् । अनिलप्रपीडितं श्लेष्मणा च विबद्धमार्गमिति दोषद्वयव्यापारवचनाद्वातश्लेष्मणोरलसके प्राधान्यमुच्यते, पित्तं तु सामान्यवचनसिद्धमप्रधानमस्त्वैव तुष्णामदभ्रमादिल्लिङ्गमिति ज्ञेयम् । प्रदुष्टामबद्धमार्गा इति अत्रापक्व आहारोऽन्नरसो वा अपक्व आम उच्यते । केवलं कृतम् । विरुद्धाध्यशनाजीर्णशानशीलिन इति विरुद्धाशनम्, अध्यशनम्, अजीर्णशनं च; अजीर्णस्यापक्वस्याशनमजीर्णशनम्, अजीर्णं भोजनस्याध्यशनशब्देन लब्धत्वात् । आमप्रदोषमामविषमाचक्षत इत्यत्र विषसदृशल्लिङ्ग एवामप्रदोषोऽभिप्रेतः, अत एव विषसदृशल्लिङ्गत्वादित्युक्तम् । विरुद्धोपक्रमत्वादिति आमापेक्षया यदुष्णं क्रियते तद्विषविरुद्धं, यच्च विषापेक्षया शीतं क्रियते तदामविरुद्धम् । विषसदृशता चामस्यामजनकहेतुविशेषप्रभावाद्भवति मधुघृतसमर्थयोग इव विषत्वम् ॥ १२ ॥

तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसीभूतमुखेखयेदादौ पाययित्वा सलवणमुष्णं वारि, ततः स्वेदनवर्तिप्रणिधानाभ्यामुपाचरेदुपवासयेच्चैनम् । विस्चिकार्यां तु लङ्घनमेवात्रे विरिक्तवचानुपूर्वी । आमप्रदोषेषु त्वन्नकाले जीर्णाहारं पुनर्दोषावलितामाशयं स्तिमितगुरुकोष्ठमन्नमिलिषामभिसमीक्ष्य पाययेद्दोषशेषपाचनार्थमौषधमग्निर्धुक्ष्णार्थं च, नत्वेवाजीर्णशनम्; आमप्रदोषदुर्बलो ह्यग्निं युगप्रदोषमौषधमाहारजातं च शक्तः पक्नुम् । अपि चामप्रदोषाहारौषधविभ्रमोऽस्तिवल्त्वादुपरतकार्याग्निं सहसैवातुरमवलमतिपातयेत् । आमप्रदोषजानां पुनर्विकाराणामपतर्पणेनैवोपरमो भवति, सति त्वनुबन्धे कृतापतर्पणानां व्याधीनां निग्रहे निमिच्चविपरीतमपास्यौषधमातङ्कविपरीतमेवाचारयेद्यथास्वम् । सर्वविकाराणामपि च निग्रहे हेतुव्याधिविपरीतमौषधमिच्छन्ति कुशलाः, तदर्थकारि वा । विमुक्तमामप्रदोषस्य पुनः परिपक्वदोषस्य दीप्ते चान्नावभ्यङ्गास्थायपनानुवासनं विधिवत् स्नेहपानं च युक्त्या प्रयोज्यं प्रसमीक्ष्य दोषभेदपददेशकालवल्शरीराहारसत्त्वप्रसङ्गप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि विकारांश्च सम्यगिति ॥ १३ ॥

वर्तिरिति फलवर्तिः । आनुपूर्वीति पेयादिकम् इत्यर्थः । जीर्णाहारमिति विस्चिकालसकयोरेवाहारस्य जीर्णतां दर्शयति । दोषावलितामाशयस्तिमितगुरुकोष्ठत्वादि पुरुषविशेषगमनि लक्षणं ज्ञेयम् । न त्वजीर्णशनमिति पुनर्निषेधकरणेन जीर्णशनं प्रमादादजीर्णप्रशमनाभिप्रायेण क्रियमाणभेषजस्य महाखयतां 'दोषदुर्बलो ह्यग्निः' इत्यादिना वक्ष्यमाणां दर्शयति । कृतापतर्पणानामित्यनेन दोषाणाममताक्षयं सूचयति; सम्यक्कृते ह्यपतर्पणे नामानुबन्धोऽस्ति । ततश्च निरामदोषारब्धे विस्चिकालसकव्यवस्थिते शूलज्वरादौ आतङ्कविपरीतं निरामशूलज्वरादिहरमेव युज्यते । यथास्मिति यद्यस्य शूलदेरातङ्कस्य विपरीतं तत् । कार्यमित्यर्थः । आतङ्कविपरीतशब्देन च तदर्थकारि गृहीतं मन्तव्यम् । अत एवोत्तरत्र 'तदर्थकारि वा' इति सर्वविकारभेषजकथने उपपन्नं भवति; अन्यथा कथमिहानभिहितं तदर्थकारि तत्राप्रस्तुतमुच्यते । विमुक्तमामप्रदोषस्येत्यादिनाऽभ्यङ्गादिविधानं व्याधिनितितौर्बल्यादिदोषप्रशमनार्थम् ॥ १३ ॥

भवति चात्र—

आहारविध्यायतनानि चाष्टौ

सम्यक् परीक्ष्यामहि तं विदध्यात् ।

१ 'अतस्समलसकमाध्वं' इति पा० । २ 'पुनरेवं दोषमामविषमित्याचक्षते' इति, 'आमप्रदोषविषमाचक्षते' इति च पा० ।

१ 'अतिवल्त्वादुपहस्य कार्याग्निं' इति पा० । २ 'अनुद्रिकात्मप्रदोषस्य' इति पा० । ३ 'न आमसद्भावोऽस्ति' इति पा० । ४ 'विपरीतार्थकारि' इति पा० ।

अन्यश्च यः कश्चिदिहास्ति मार्गो

हितोपयोगेषु भजते तं च ॥ १४ ॥

अनुकविष्युपग्रहार्थमाह—अन्यश्चेत्यादि । अन्यथेति ग्रह-
ण्यतिसारादिवक्ष्यमाणानामदोषक्षयकरो भेषजस्वरूपो मार्ग इहाम-
प्रदोषे हित इति संबन्धः ॥ १४ ॥

अक्षितं खादितं पीतं लीढं च क विपच्यते ।
एतत्त्वां धीरः । पृच्छामस्तत्र आचक्ष्व बुद्धिमन् ॥ १५ ॥
इत्यग्निवेशप्रमुखैः शिष्यैः पृष्ठः पुनर्वसुः ।
आचक्ष्वे ततस्तेभ्यो यत्राहारो विपच्यते ॥ १६ ॥
नामिस्तनान्तरं जन्तोराभाशय इति स्मृतः ।
अक्षितं खादितं पीतं लीढं चात्र विपच्यते ॥ १७ ॥
आमाशयगतः पाकमाहारः प्राप्य केवलम् ।
पक्वः सर्वाशयं पश्चाद्धमनीभिः प्रपद्यते ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकः—

तस्य मात्रावतो लिङ्गं फलं चोक्तं यथायथम् ।
अमात्रस्य तथा लिङ्गं फलं चोक्तं विभागशः ॥ १९ ॥
इत्यग्निवेशकृते तच्चे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
त्रिविधकुक्षीयविमानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २॥
आमाशयप्रमाणपददर्शनार्थं च गुरुपृच्छोत्तरग्रन्थमाह—
अक्षितमित्यादि । सर्वश्रयमिति सर्वेशरीरम् ॥ १५-१९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेददीपिकायां विमानस्थाने त्रिविधकुक्षीय-
विमानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो जनपदोङ्कसनंयं विमानं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

द्विविधो हेतुव्योधिजनकः प्राणिनां भवति—साधारणः, अ-
साधारणश्च; तत्रासाधारणं प्रतिपुरुषनियतं वातादिजनकमाहारा-
द्यभिधाय बहुजनसाधारणं वातजलदेशकालरूपं साधारणरोग-
कारणमभिधातुं जनपदोङ्कसनंयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

जनपदमण्डले पञ्चालक्षेत्रे द्विजातिवराध्युषिते
काम्पिल्यराजधान्यां भगवान् पुनर्वसुरात्रेयोऽन्तेवा-
सिगणपरिवृतः पश्चिमे धर्ममासे गङ्गातीरे वनवि-
चारमनुविचारश्छिष्यमग्निवेशमब्रवीत् ॥ ३ ॥

जनपदवसत्युपलक्षितं मण्डलं जनपदमण्डलं, 'पञ्चालक्षेत्रे'
इति तस्य विशेषणम् । द्विजातिवराध्युषित इति वचनेन महाज-
नसेवितेऽपि देशेऽधर्मवशाज्जनपदोङ्करो वक्ष्यमाणो भवतीति
दर्शयति । पश्चिमे धर्ममासे इति ज्येष्ठे । वनविचारमनुविचार-
प्रति वनं विचर्य विचर्यानुविचारभिर्यथः ॥ ३ ॥

इद्व्यन्ते हि खलु सौम्यः । नक्षत्रग्रहगणचन्द्रस-
र्यामिलानलानां दिशां चाप्रकृतिभूतानामनुवैका-
रिका भावाः, अचिरादितो भूरपि च न यथावद-
सर्वीर्यविपाकप्रभावमोषधीनां प्रतिविधास्यति, त-
द्वियोगाच्चातङ्कप्रायता नियता । तस्मात् प्रागुङ्कसात्
प्राक् च भूमेर्विरसीभावादुद्धरञ्च सौम्यः । भैष-
ज्यानि यावन्नोपहतरसवीर्यविपाकप्रभावाणि भव-
न्ति । वयं चैषां रसवीर्यविपाकप्रभावानुपयोक्ष्यामहे
ये चास्माननुकाङ्क्षन्ति, यांश्च वयमनुकाङ्क्षामः । न
हि सम्यगुद्भूतेषु सौम्यः । भैषज्येषु सम्यग्विहितेषु
सम्यक् चावचारितेषु जनपदोङ्कसकराणां विका-
राणां किञ्चित् प्रतीकारगौरवं भवति ॥ ४ ॥

ऋतुविकाराय भूता ऋतुवैकारिकाः; ऋतुविकारश्चोपलक्षणं,
तेन जलदेशवातविकाराय भूता इति मन्तव्यं; यतो भूम्यादी-
नामपि विकृतिं वक्ष्यति । किंवा ऋतवननुकृता ऋतुवैकारिकाः;
तेन, ऋतवननुकृपलक्षणमेव नक्षत्रादीनां विकृतिरित्युक्तं भवति;
ग्रीष्मे हि नक्षत्राणि निर्मलानि भवन्ति, तानि यदि तुषारच्छ-
न्नानि ग्रीष्मे भवन्ति, तदा विकृतानि भवन्तीति बोद्धव्यम् ।
भूरपि चेत्यपि वचनाज्जलानिलौ च आह्वयति; तेन, भूत्वावदो-
षधीनां प्रधानं कारणं, सा रसादीश्च प्रतिविधास्यति; जलवाता-
वपि चोषधीनां रसादीश्च प्रतिविधास्यत इत्युक्तं भवति । प्रति-
विधास्यतीति जनयिष्यति । उद्धरश्चमिति बहुवचनं बहुन्तेवा-
सितुच्चाग्निवेशाभिप्रायेण; अग्निवेशस्तु प्रधानत्वेनैक एवेति
'अग्निवेश' इतिपदेन तथा 'सौम्य' इतिपदेन संबोध्यते; भेष-
जोद्धरणं तु बहुभिरैव कर्तव्यमित्यभिप्रायेण बहुवचनम् । भवति
हि प्रधानं संबोध्य गणसंपाद्यक्रियायां बहुवचनं; यथा—सेना-
पते युध्यध्वमिति । अन्ये तु सौम्यपदं भेषजविशेषणं कुर्वन्ति ।
ये चास्माननुकाङ्क्षन्ति ये चास्मान् भिषजोऽनुकाङ्क्षन्तीत्यर्थः,
यांश्च वयमनुकाङ्क्षामधिकित्यत्वेन । एतेन, ये वैद्यमनुकाङ्क्षन्ति
ते वैद्यप्रियत्वेन साध्याः, असाध्या हि वैद्यद्विष उक्ताः; वैद्याश्च
यानिच्छन्ति ते साध्यरोगा एव, असाध्यान् हि वैद्या नेच्छन्ति ।
एतेनान्येषामपि येषां भेषजसाध्या रोगास्ते आसामोषधीनां
रसादीनुपयोक्ष्यन्तीत्यर्थः । यदि च ये असहृताः, यांश्च वयं
प्रयोजनवशादनुगताः, ते उपयोक्ष्यन्तीति व्याख्यायते, तदा
आत्रेयस्य पक्षरागित्वेनाहत्वं न संभवति, "सर्वप्रजानां पितृव-
च्छरण्यः" (वि. अ. ५) इति वचनाच्चास्य तीरागत्वमुक्तम् ॥ ४ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—उ-
द्धृतानि खलु भगवन् । भैषज्यानि, सम्यग्विहितानि,
सम्यगवचारितानि च; अपि तु खलु जनपदोङ्क-

१ 'च प्रकृतिभूतानां' इति पा० । २ 'लक्षणवादीनां' इति पा० ।

३ 'सम्यग्विचारचारितानि' च इति पा० ।

सममेकैकनैव व्याधिना युगपदसमानप्रकृत्याहारदेह-
बलसात्म्यसत्त्ववयसां मनुष्याणां कस्माद्भवतीति ५

उद्धृतानीति वचनमभूते भूतवच्चैति प्रयोगाद्बोद्धव्यं, यथा—
अचिरकूर्तव्ये कृतमिति वदन्ति; न हि वचनकाल एव ओषधी-
नामुद्धरणं संभवतीति । एकेनेति एकजातीयेन । असमानप्रकृ-
त्यादीनां समानकारणाभावाच्च तुल्यरूपो व्याधिर्भविष्यतीति
प्रशस्यते ॥ ५ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—एवमसामान्यावताम-
प्येभिरग्निवेश । प्रकृत्यादिभिर्मन्त्रैर्मनुष्याणां येऽन्ये
भावाः सामान्यास्तद्गुण्यात् समानकालाः समान-
लिङ्गाश्च व्याधयोऽस्मिन्निर्वर्तमाना जनपदमुक्त्वा
यन्ति । ते तु खल्विमे भावाः सामान्या जनपदेषु
भवन्ति; तद्यथा—वायुः, उदकं, देशः, काल इति ॥६॥

समानलिङ्गा इति तुल्यलिङ्गाः ॥ ६ ॥

तत्र वातमेवंविधमनारोग्यकरं विद्यात्; तद्यथा
—यथुर्विषममतिस्तिमितमतिचलमतिपरुषमति-
शीतमत्युष्णमतिरूक्षमत्यभिष्यन्दिनमतिभैरवाराव-
मतिप्रतिहतपरस्परगतिमतिकुण्डलिनमसात्म्यग-
न्धवायुसिकतापाण्डुधूमोपहतमिति (१);

उदकं तु खल्वत्यर्थविकृतगन्धवर्णरसस्पर्शं क्लेद-
बहुलमपकान्तजलचरविहङ्गमुपक्षीणजलेशयमपी-
तिकरमपगतगुणं विद्यात् (२);

देशं पुनः प्रकृतिविकृतवर्णगन्धरसस्पर्शं क्लेदबहु-
लमुपरुष्टं सरीसृपव्यालमशकशालभमक्षिकामूपको-
लूकदमाशानिकशकुनिजम्बूकादिभिस्तृणोल्हूपोपव-
नवन्तं प्रतानादिबहुलमपूर्ववदवपतितशुष्कनष्टरास्यं
धूपप्रपवनं प्रभातपतत्रिगणमुत्कुष्ठश्वगणमुद्गान्त-
व्यथितविविधमृगपक्षिसङ्घमुत्सृष्टनष्टधर्मसत्यलज्जा-
चारशीलगुणजनपदं शश्वत्क्षुभितोदीर्णसलिलाशयं
प्रततोल्कापातनिर्घातभूमिकम्पमतिभयारावरूपं
रूक्षताप्रावरणसिताभ्रजालसंघृताकंचन्द्रतारकम-
भीक्ष्णं ससंभ्रमोद्भेगमिव सत्रासहदितमिव सतम-
स्कमिव गुह्यकाचरितमिवाक्रन्दितशब्दबहुलं चा-
हितं विद्यात् (३);

कालं तु खलु यथतुल्लिङ्गाद्विप्ररीतलिङ्गमतिलिङ्गं
हीनलिङ्गं चाहितं व्यवस्येत् (४);

इमानेवंदोषयुक्ताश्चतुरो भावाञ्जनपदोङ्कसकरान्
वदन्ति कुशलाः; अतोऽन्यथाभूतास्तु हिताना-
चक्षते ॥ ७ ॥

विगुणेष्वपि खल्वेतेषु जनपदोङ्कसकरेषु भा-
वेषु भेषजेनोपपाद्यमानानामभयं भवति रोगेभ्य
इति ॥ ८ ॥

यथुर्विषममिति ऋत्वनुरूपम् । अपगतगुणमिति जीव-
नपिपासाहरत्वाद्युक्तजलगुणरहितम् । प्रकृतिवर्णादेर्विकृता वर्णा-
दयो यस्य देशस्य तं प्रकृतिविकृतवर्णगन्धरसस्पर्शम् । इमाशा-
निकशकुनिः यष्टः । अपूर्ववदिति परिचितमन्युपहतत्वेनापूर्वमिव
दृश्यते । उत्सृष्टाश्च नष्टाश्च धर्मसत्यलज्जागुणा जनैर्यत्र स तथा;
तत्र ये धर्मादियुक्तास्त उत्सृजन्ति धर्मादीनि, ये तु धर्मादीनि
सर्वथा अज्ञानावाचरन्ति तान् प्रति नष्टान्येव धर्मादीनि । गुह्य-
काकान्तो हि देशो यथा आक्रन्दनशब्दबहुलो भवति
तादृशम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

भवन्ति चात्र—

वैगुण्यमुपपन्नानां देशकालानिलाम्भसाम् ।

गरीयस्त्वं विशेषेण हेतुमत् संप्रवक्ष्यते ॥ ९ ॥

वाताजलं जलादेशं देशात् कालं स्वभावतः ।

विद्याहुष्परिहार्यत्वाद्गरीयस्तरमर्थवित् ॥ १० ॥

वाय्वादिषु यथोक्तानां दोषाणां तु विशेषवित् ।

प्रतीकारस्य सौकर्यं विद्याल्लवचलक्षणम् ॥ ११ ॥

वैगुण्यमित्यादिना दुष्टानां वातादीनां यस्य य उत्कर्षो येन च
हेतुना तादृह । स्वभावतो दुष्परिहार्यत्वादिति स्वभावादिव
वातापेक्षया जलं दुष्परिहरं भवति, जलाच्च देशः, देशाच्च
कालः । वातो हि निवातदेशसेवया दुष्टः परिह्रियते, न तथा
जलं, तदिदं देहदृष्ट्यर्थमवश्यं सेव्यं; जलमपि च यदि महता
प्रयत्नेन लज्ज्यते, देशस्तु जलापेक्षया दुष्परिहरो भवति, तथ-
तिरेकेणवस्यालुभशक्यत्वात्; देशोऽपि यदि देशान्तरगमनेन
लज्ज्यते, कालस्तु सर्वथा लज्जुमशक्य इति सर्वेष्वेव गरीयान् ।
'गरीयः परम्' इति पाठे अयतः परं, तत्ततो गरीयो विद्यादिति
योजना । एताद्विपर्ययेण लाघवमाह—वाय्वादिविषयादि ।
प्रतीकारस्य सौकर्यं इति यथोक्तविधया वातादिपरिहागस्य
सुकरत्वेनेत्यर्थः ॥ ९-११ ॥

चतुर्वैपि तु दुष्टेषु कालान्तेषु यदा नराः ।

भेषजेनोपपाद्यन्ते न भवन्त्यातुरास्तदा ॥ १२ ॥

येषां न मृत्युसामान्यं सामान्यं न च कर्मणाम् ।

कर्म पञ्चविधं तेषां भेषजं परमुच्यते ॥ १३ ॥

रसायनानां विधिवच्चोपयोगः प्रशस्यते ।

शस्यते देहवृत्तिश्च भेषजेः पूर्वमुद्धृते ॥ १४ ॥

सत्यं भूते दया दानं बलयो देवतार्चनम् ।

सङ्कतस्यानुवृत्तिश्च प्रशमो गुप्तिरात्मनः ॥ १५ ॥

हितं जनपदानां च शिवानामुपसेवनम् ।

सेवनं ब्रह्मचर्यस्य तथैव ब्रह्मचारिणाम् ॥ १६ ॥

१ 'उपक्षीणजलाशय' इति पा० । २ 'सस्वनक्षुभितोदीर्णसलिल-
लाशय' इति पा० । ३ 'प्रतिभयत्वरूप' इति गङ्गाधरसंमतः पाठः ।

संकथा धर्मशास्त्राणां महर्षीणां जितत्मानाम् ।
धार्मिकैः सार्विकैर्नित्यं सहास्या वृद्धसंमतैः ॥ १७ ॥
इत्येतद्भेषजं प्रोक्तमायुषः परिपालनम् ।
येषामनियतो मृत्युस्तस्मिन् काले सुदारुणे ॥ १८ ॥

येषां न मृत्युसामान्यमिति न मृत्युजनकदैवसाम्यं येषाम-
स्तीत्यर्थः । सामान्यं न च कर्मणामिति न च मारककर्मसामान्यं
येषामस्तीत्यर्थः । केचिद्वि संभूयैव जन्मान्तरे ग्रामदाहादिकर्म
कुर्वते स्म, तत्कर्मबलात् संहतमूल्य एव भवन्ति; किंवा
पृथगपि मारकं कर्म कृतं केषाञ्चिदेककालं विपच्यमानं भवति,
तेऽपि समकालमूल्यो भवन्ति । तत्र, न मृत्युसामान्य-
मिहनेनोत्पन्नरिष्टवादेव केचिदसाध्या इति दर्शयति, न
कर्मसामान्यमिहनेन केचिन्नाजातरिष्टा अपि नियतमारकक-
र्मवशादसाध्या भवन्तीति दर्शयति; किंवा न मृत्युसामान्य-
मिहनेन च मारको व्याधिः साधारण उच्यते, न कर्मसामा-
न्यमिहनेन च मारकव्याधिजनकं कर्मोच्यते । पूर्वमुक्तैरिति
व्याप्तैः पूर्वं गृहीतैः । उक्तिः मन्त्रादिना रक्षा । अनियत इति
वचनेन दुर्बलकर्मारब्धो हि मृत्युः पार्यत एवैवं प्रतिकर्तुमिति
दर्शयति ॥ १२-१८ ॥

इति श्रुत्वा जनपदोद्ध्वंसने कारणानि पुनरपि
भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—अथ खलु भगवन् !
कुतोमूलमेषां वाय्वादीनां वैगुण्यमुत्पद्यते? येनो-
पपन्ना जनपदमुद्ध्वंसयन्तीति ॥ १९ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—सर्वेषामप्यग्निवेश !
वाय्वादीनां यद्गैगुण्यमुत्पद्यते तस्य मूलमधर्मः,
तन्मूलं वाऽस्त्यक्तैर्म पूर्वकृतं, तयोर्थोक्तिः प्रज्ञापराध
एवं । तद्यथा—यदा वै देशनगरनिगमजनपदप्रधानौ
धर्ममुक्तम्याधर्मेण प्रजां वर्तयन्ति, तदाश्रितोपा-
श्रिताः पौरजनपदा व्यवहारोपजीविनश्च तमधर्म-
मभिवर्धयन्ति, ततः सोऽधर्मः प्रसभं धर्ममन्तर्ध-
त्ते, ततस्तैऽन्तर्हितधर्मणो देवताभिरपि त्यज्यन्ते;
तेषां तथाऽन्तर्हितधर्मणामधर्मप्रधानानामपक्रान्त-
देवतानामृतवतो व्यापद्यन्ते; तेन नापो यथाकालं
दैवो वर्षति न वा वर्षति विकृतं वा वर्षति, वाता
न सम्यगभिवान्ति, क्षितिर्व्यापद्यते, सलिलान्युपशु-
ष्यन्ति, ओषधयः स्वभावं परिहायापद्यन्ते विकृतिः;
तत उद्ध्वंसन्ते जनपदाः स्पृष्टव्याभ्यवहार्यदोषात् ॥ २० ॥

कुतोमूलं किमूलमित्यर्थः । तस्य मूलमधर्म इति ऐहिकम-
धर्मं दर्शयति । तन्मूलं वेति तस्य वातादिवैगुण्यस्य मूलं पूर्वकृतं
वा कर्म । तेनैहिको वाऽधर्मो जन्मान्तरकृतो वाऽधर्मो वाता-

१ 'येषां न मृत्युजनकारिण्यस्य सामान्यमस्तीत्यर्थः' इति पा० ।
२ 'वासत्यक्तैः' इति पा० । ३-नगरनिगमजनपदप्रधाना नगरादी-
नामव्यक्षाः । ४ 'स्पृष्टाभ्यवहार्यदोषात्' इति पा० ।

दिवैगुण्यस्य कारणमिति ब्रूते । तद्यदा देशोत्यादिना त्वैहिकमे-
वाधर्मं यद्धश्यति हेतुतया तत् प्रत्यक्षत्वेन स्फुटसिद्धान्तार्थं,
ननु जन्मान्तरकृतधर्मस्याकारणत्वेनेति ज्ञेयम् । तयोरिति ऐहिक-
जन्मान्तरीययोरधर्मयोः । योनिरिति कारणम् । स्पृष्टव्याभ्यव-
हार्यदोषादिति स्पृष्टस्य वा जलादेरभ्यवहार्यस्य च कृतस्य दुष्ट-
त्वात् । एतच्च प्राधान्येन ज्ञेयं; तेन दुष्टपवनगन्धदोषोऽपि ज्ञेयः,
असात्म्यगन्धोऽपि दुष्टत्वात् उक्तः ॥ १९ ॥ २० ॥

तथा शस्त्रप्रभवस्यापि जनपदोद्ध्वंसस्याधर्म एव
हेतुर्भवति । येऽतिप्रवृद्धलोभकोधमोहमानास्ते दुर्ब-
लानवमत्यात्मस्वजनपरोपघाताय शस्त्रेण परस्पर-
मभिक्रामन्ति, परं वाऽभिक्रामन्ति, परैर्वाऽभि-
क्राम्यन्ते ॥ २१ ॥

शस्त्रप्रभवस्यापीति बहुजनमारकस्य शस्त्रप्रभवस्येत्यर्थः । आ-
त्मस्वजनपरोपघातायेति अत्र आत्मनः स्वजनस्य परस्य चोप-
घातो भवति प्राय इत्यर्थः ॥ २१ ॥

रक्षोगणादिभिर्वा विविधैर्भूतसङ्घैस्तमधर्ममन्य-
द्वाऽप्यपचारान्तरमुपलभ्यामिह्यन्ते ॥ २२ ॥

राक्षसाद्युत्सादोऽपि जनानामधर्मकृत एव भवतीत्याह—
रक्षोगणेश्चादि । अन्यद्वा अपचारान्तरमिति यथोक्ताधर्मकारणा-
दन्यदधर्मकारणमशौ चारीत्यर्थः ॥ २२ ॥

तथाऽभिशापप्रभवस्याप्यधर्म एव हेतुर्भवति । ये
लुप्तधर्माणो धर्मादपेतास्ते गुरुवृद्धसिद्धिर्पूज्यानव-
मत्याहितान्याचरन्ति; ततस्ताः प्रजा गुर्वादुर्भिरभि-
शता भस्मतामुपगन्ति प्रागेवानेकपुरुषकुलविना-
शाय, नियतप्रत्ययोपलम्भादनियताश्चापरे ॥ २३ ॥

प्रागेवेति झटिति, अनेकपुरुषकुलविनाशायाभिशासा भस्मतां
यान्तीत्यर्थः । नियतप्रत्ययोपलम्भादनियताश्चापरे भस्मतां
यान्तीति योजना । अनियता अमिलिता इत्यर्थः । प्रतिनियत-
पुरुषाभिशापात् प्रतिनियता एव भस्मतां यान्ति, न सर्वे जना
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रागपि चाधर्मादते नाशुभोत्पत्तिरन्यतोऽभूत् ।
आदिकाले ह्यदितिसुतसमौजसोऽतिविमलविपुल-
प्रभावाः प्रत्यक्षदेवदेवर्षिधर्मयज्ञविधिधिधानाः शी-
लसारसंहतस्थिरशरीराः प्रसन्नवर्णेन्द्रियाः पवन-
समबलजवपराक्रमाश्चास्किंचोऽभिरूपप्रमाणाकृ-
तिप्रसादोपचयवन्तः सत्यार्जवानांशस्यदानदमनिय-
मतपउपवासस्रहचर्यव्रतपरा व्यपगतभयरागद्वेष-
मोहलोभकोधशोकमानरोगनिद्रातन्द्रामश्रमकृमाळ-
स्यपरिग्रहाश्च पुरुषा बभूवुरमितायुषः । तेषामुदा-
रसत्त्वगुणकर्मणामचिन्त्यरसवीर्यविपाकप्रभावगु-

१ प्रागेवेत्यादि पाठो योगीन्द्रनाथसेनेन न पश्यते । २ 'उदा-
रसत्त्वगुणैः कर्मणां धर्माणां चाचिन्त्यत्वादत्त' इति पा० ।

णसमुदितानि प्रादुर्बभूवुः शस्यानि सर्वगुणसमु-
दितत्वात् पृथिव्यादीनां कृतयुगस्यादौ । अश्रयति
तु कृतयुगे केषांचिदस्यादानात् सांप्रदािकानां
सत्त्वानां शरीरगौरवमासीत्, शरीरगौरवाच्छ्रमः,
श्रमादालस्यम्, आलस्यात् संचयः, संचयात्
परिग्रहः, परिग्रहाल्लोभः प्रादुरासीत् कृते । ततस्ते-
तायां लोभादिभिर्द्वोहः, अभिर्द्वोहानुत्तवचनम्, अनु-
त्तवचनात् कामकोधमानद्वेषपारुष्याभिघातभयता-
पशोकिन्तितोद्वेगादयः प्रवृत्ताः । ततस्तेतायां धर्म-
पादोऽन्तर्धानमगमत् । तस्यान्तर्धानात् युगवर्षप्र-
माणस्य पादद्वहस्तः, पृथिव्यादेश्च गुणपादप्रणाशोऽ-
भूत् । तत्प्रणाशकृतश्च शस्यानां स्नेहवैमल्यरसवी-
र्यविपाकप्रभावगुणपादभ्रंशः । ततस्तानि प्रजाश-
रीराणि हीयमानगुणपादैराहारविहारैर्यथापूर्वमुप-
पद्यमानान्यग्निमौलरुतपरीतानि प्राग्व्याधिभिर्ज्वरा-
दिभिराक्रान्तानि । अतः प्राणिनो ह्रासमवापुरायुषः
क्रमश इति ॥ २४ ॥

आद्याविर्भावो च रोगाणामधर्म एव कारणमित्याह—प्रागपि
चेत्यादि । यज्ञः यज्ञदेवता, विधिः यज्ञविधायको वेदः, विधानं
यज्ञकर्म । जवः वेगः । परिग्रहः ममता । अमितमिवातिबहु-
त्वेनायुर्धेयो ते अमितायुषः । सखे हि चतुर्विंशतमायुः यदुक्तं
भगवता व्यासेन—“पुरुषाः सर्वेसिद्धार्थाश्चतुर्विंशतमायुषः ।
कृते” इति । सांप्रदािकानाम् ईश्वराणाम् । कृते इति कृतयुगस्य
शेषे । हीयमानगुणपादैरिति यथा यथा ज्ञेतायाः क्षयो भवति,
तथा तथा आहारविहारगुणपादाह्रासो भवशास्त्व इति दर्शयति ।
विहारोऽपि चाधर्मवतां हीनगुणो भवति, तेन न यथावच्छ-
रीरोपहृन्मानं करोति । उपहृन्मानानानीति धातुसाभ्येन पाल्य-
मानानि ॥ २४ ॥

भवतश्चात्र—

युगे युगे धर्मपादः क्रमेणानेन हीयते ।
गुणपादश्च भूतानामेवं लोकः प्रलीयते ॥ २५ ॥
संवत्सरशते पूर्णे याति संवत्सरः क्षयम् ।
देहिनामायुषः काले यत्र यन्मानमिष्यते ॥ २६ ॥
इति विकाराणां प्रागुत्पत्तिहेतुरुक्तो भवति ॥ २७ ॥

संवत्सरशते पूर्णे इति संवत्सरेण शततमंऽशे पूर्णे । यत्र
यन्मानमिष्यते इति यत्र युगे यन्मानमिष्यते, तस्य शततमं-
ऽशे पूर्णे वर्षे एकः क्षयं याति । तेन, कलौ शतवर्षायुषि यदा
शततमोऽंशो याति क्षयं तदा नवनवतिः परमायुर्भवतीत्याधनु-
सारणीयम् ॥ २५-२७ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमग्निवेश उवाच—किमु खलु
भगवन् । नियतकालप्रमाणमायुः सर्वेन वेति ॥ २८ ॥

१ ‘हीयमानानि हीयमानगुणपादैर्हीयमानगुणैश्चाहारविहारैर्य-
थापूर्वमुपपद्यमानादिभिराकृतपरीतानि’ इति पा० ।

तं भगवानुवाच—

इहाग्निवेश ! भूतानामायुर्युक्तिमपेक्षते ।
दैवे पुरुषकारे च स्थितं ह्यस्य बलाबलम् ॥ २९ ॥
दैवमात्मकृतं विद्यात् कर्म यत् पौर्वदैहिकम् ।
स्मृतः पुरुषकारस्तु कियते यदिहारम् ॥ ३० ॥
बलाबलविशेषोऽस्ति तयोरपि च कर्मणोः ।
दृष्टं हि त्रिविधं कर्म हीनं मध्यममुत्तमम् ॥ ३१ ॥
तयोरुदारयोर्युक्तिदीर्घस्य च सुखस्य च ।
नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चेतरा ॥ ३२ ॥
मध्यमा मध्यमस्येष्टा कारणं शृणु चापरम् ।

युक्तिमपेक्षत इति दैवपुरुषकारयोर्योगमपेक्षते नियतत्वेऽ-
नियतत्वे चेत्तर्यः । बलं चाबलं च बलाबलं; तत्रायुषो नियत-
त्वेन बलम्, अनियतत्वेनाबलं ज्ञेयम् । यद्यपि पौर्वदैहिकं कर्मा-
स्थिरत्वेन गतं, तथाऽपि तज्जनितादृष्टस्य विद्यमानत्वात् तद्वारा
तत्कर्म कारणं भवत्येवैव जन्मन्यपि । पुरुषकारस्त्वह जन्मनि
कृतं कर्म सामान्येनोच्यते । तत्र बलिमङ्गलादि अदृष्टजननत्वाद्
व्याप्रियते, तथा भेषजादि रसरुचिरादिद्वारा ॥ २८-३२ ॥—

दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते ॥ ३३ ॥

दैवेन चेतर्त् कर्म विशिष्टेनोपहन्यते ।

दृष्ट्वा यदेकं मन्यन्ते नियतं मानमायुषः ॥ ३४ ॥

कर्म किञ्चित् कचित् काले विपाके नियतं महत् ।

किञ्चित्स्वकालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते ॥ ३५ ॥

उदारयोरिति प्रशस्तत्वेनोत्तमयोः । दीर्घस्येति रसान्नादिना

१ “आहाराचारप्रायश्चित्तादिपुरुषकारस्त्वैहिकफलं दृष्टम्, अदृष्टं च
प्रायो जन्मान्तरकृतं शुभाशुभं शरीरादिनिर्वैतकं, तदेतद्विगतयमपि
कारणं दृष्टतामर्थ्यात्; तत्र यदा दृष्टमाहारादि शुभमुपपन्नितम्, अदृष्टं
च धर्मरूपं शुभमुपपन्नितं भवति, तदा युगनियतवर्षशतकस्यायुषः
सुखयुक्तस्य च निष्पत्तिः; यदा तु दैवपुरुषकारयोः शुभमध्यम-
योरन्योन्यस्यानुगुणयोर्योगः, तदा मध्यं मध्यमसुखं युगनियतादस्य
भवति; यदा तु हीनयोर्योगः, तदा हि हीनमुखायुर्भवति; एवं
यदा दैवमशुभं, पुरुषकाराशुभम्, तदाऽऽसर्वं दुःखबहुलं चायु-
र्भवति; एवमशुभदैवपुरुषकारयोर्मध्यमतायां हीनतायां वा उदाहर-
णमूह्यम्; एवं यदा दैवं शुभमुत्तमं, पुरुषकारस्तु मध्यो हीनो वा,
तदाऽपि फलविशेष ऊहाः; अत्रार्थे चरकः—“इहाग्निवेश ! भूताना-
मायुर्युक्तिमपेक्षते । दैवे पुरुषकारे च स्थितं ह्यस्य बलाबलम् । दैवमा-
त्मकृतं विद्यात् कर्म यत् पौर्वदैहिकम् । स्मृतः पुरुषकारस्तु किञ्चि-
ते यदिहारम् । बलाबलविशेषोऽस्ति तयोरपि च कर्मणोः । दृष्टं हि
त्रिविधं कर्म हीनं मध्यममुत्तमम् । तयोरुदारयोर्युक्तिदीर्घस्य च सुखस्य
च । नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चेतरा । मध्यमा मध्यमस्येष्टा
विशेषं शृणु चापरम्” (च. वि. अ. ३) इति । अत्र पौर्वदैहिकमिति
प्रायेण जन्मान्तरकृतस्यैव जन्मनि पाकादुत्पन्नत्वं, जन्मान्तरकृतं तु
यागप्रद्वयवादि प्रायो जन्मान्तर एव फलति; नियतस्येति युग-
नियतस्य” इति सू. टी. भा. (सू. अ. १७) चरकः ।

शतादपि वीर्यस्य; सुखस्येति नीरोगत्वेन; नियतस्येति युगनियतस्य, कलौ वर्षशतप्रमाणस्येत्यर्थः; शतादयोऽनियतमपीह नियतशब्देनोच्यते; तेन न तत्र तस्य दैव-पुरुषकारजन्यत्वं घटते, तथाऽपि तस्याप्रशस्तदैवपुरुषकारजन्यत्वात्, दैवपुरुषकारजन्यत्वं भवतीति युक्तं; किञ्चानियतायुष एव पुरुषा रसायनाधिकारिणो भवन्ति, नियतायुषं प्रति रसायनस्याधिकारित्वात्; रसायनाधिकृतं चायुरनियतं प्रशस्त्वेन प्रशस्तदैवपुरुषकारजन्यं भवतीति युक्तम् । किञ्चा, वीर्येवे सति नियतस्यायुषो हेतुरिति योजना; तेन युगनियतं च शतवर्षं, तथा तदधिकं चानियतं महता कर्मणैव क्रियते; पुरुषकारेण तु महताऽस्य सुखित्वं रोगानुपधात्वात् क्रियते; रसायनेन च जरादि-व्याधिप्रतिघातः क्रियते; रसायनलभ्यमप्यायुर्वल्लभकर्मनियतमेवेति भावः । विपरीतस्य वीर्यत्वेनानियतस्य तथा रोगयुक्तत्वेनासुखस्य । इतरेति हीनयोर्दैवपुरुषकारयोर्युक्तिरित्यर्थः । मध्यमा मध्यमस्य वीर्यत्वेनावीर्यत्वेनानियतस्य, तथा सुखासुखत्वेनानियतस्यायुषो मध्यमयोः कर्मणोर्युक्तिरित्यर्थः । कारणमिति दैव-पुरुषकारयोः परस्परवाधाने उपपत्तिमित्यर्थः । दैवमित्यादि । दुर्बलमायुर्जननं दैवं बलवता मारकेण दृष्टापथ्यमोजनानिना विपरीतरमण्यजननानुपहृत्यते; विशिष्टेन बलवता, इतरक्तं कर्म दृष्टं पुरुषकारापथ्यम्, उपहृत्यते पराभूतम् । एतदैवंकर्तृ-कदृष्टपराभवदर्शनाद्दैवनियतमेव सर्वमायुरिति केचिन्मन्यन्त इत्यादि—दृष्टेत्यादि । यदि दृष्टमायुः कारणं स्यात्, न तदा भवैषैः सन्मयुपपादितानां सृष्टः स्यात्; यतश्च सत्यपि चिकित्सा त्सिते कर्मवशात् सृष्टुर्भवति; तेन, यत्रापि चिकित्सा जीव-यतीति मन्यन्ते, तत्रापि कर्मवात्सि जीवनकारणमिति दृष्टश-क्तिवद्वेषवारयाम् इति भावः । दैवपुरुषकारयोर्मयोरपि बाध्यत्वं दर्शयन्नेकान्तेन नियतायुःपक्षं व्युदस्यति—कर्मैत्यादि । न कश्चित् कर्म न भवति; यदुच्यते—“नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि । अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशु-भम्” इति । किञ्चित्कालनियतमिति, यथा—इदं मारकं कर्म न तु कचित्काले पञ्चविंशवारोऽपि नियतं, तेन यस्मिन् काले पुरुषकाराख्यं दृष्टकर्माद्युपगुणं प्राप्नोति तस्मिन् काले सहकारि-साक्षिण्योपहितत्वं मारयति, यदा तु दृष्टमपथ्यत्वेनादि न प्राप्नोति न तदा मारयति; प्रत्ययैः प्रतिबोध्यत इति दृष्टकार-णैरधिकं क्रियते । ये तु भ्रुवते—किञ्चित् कर्म कालनियतं यदा पच्यते, तस्मिन् काले पच्यत एवेति कालनियमः; विपा-कनियतं तु—इदं कर्म विपच्यत एव, न तु विपच्यत इति न; कालविपाकनियतं तु यथा—इदं कर्म अस्मिन्नेव काले विपच्यत एवेति; एतच्च कालविपाकनियतत्वाद्वल्लव्युच्यते; एतदेव दृष्टा-

१ “यदा तु दैवपुरुषकारयोर्विरोधः, तदा दुर्बलं दैवं पुरुषका-रेण बलवता हन्यते, बलवता दैवेन दुर्बलः पुरुषकारो हन्यते; अत एव च दैवेन पुरुषकारं पराभूतं दृष्टा केचिन् कर्मवादिनो दैवनि-यतमेवायुरादिकं वदन्ति, त्वय्यं च पुरुषकारं दैवपुरुषकाराध्याहार-चारुरूपं वदन्ति ।” इति छ. टी. भा. (सू. अ. १) चक्रः ।

बाधनीयमिति; तेषां मते, अभुक्तमपि क्षीयते दुर्बलकर्म प्रायश्चित्तादिनिते बोद्धव्यं, परं विपर्ययेऽपि तदा किञ्चित्त्ववि-पाककालनियतमिति वक्तव्यं स्यात्; किञ्चित्त्वकालनियतमिति वचनात् कालनियतमपि ॥ ३३-३५ ॥

तस्मादुभयदृष्टत्वादेकान्तप्रहणमसाधु । निदर्श-नमपि चाभेदादहिरण्यामः—यदि हि नियतकालप्र-माणमायुः सर्वं स्यात्, तदाऽऽयुष्कामाणां न मन्त्रौ-पथिमणिमङ्गलवद्वयपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोप-वासस्वस्थयनप्रणिपातागमनाद्याः क्रिया इष्टयश्च प्र-योज्येरन्; नोऽन्तचण्डचपलगोगजोष्मरतुरग-महिषादयः पवनोदयश्च दुष्टाः परिहायोः स्युः, न प्रपातगिरिविषमदुर्गात्स्ववेगाः, तथा न प्रमत्तान्म-त्तोऽन्तचण्डचपलमोहलोभाकुलमतयः, नारयः, न प्रवृद्धोऽग्निः, च विविधविवाश्रयाः सरीसृपोरगा-दयः, न साहस्रं, नादेशकालचर्या, न नरेन्द्रप्रकोप इति; एवमादयो हि भावा नाभावकराः स्युः, आयुषः सर्वस्य नियतकालप्रमाणत्वात् । न चानभ्यस्ताकाल-मरणभयनिवारकाणामकालमरणभयमागच्छेत् प्रा-

१ “बलवतोरु तु दैवपुरुषकारयोर्विरोधोयुगेयुगपदुपस्थानं नास्त्वैव, विरोधिनां सुखदुःखादीनां योगपथेनानुपलम्भमादेव; बलवता तु दैवा-ल्लभकर्मणो धर्माधर्मरूपस्य कालविपाकनियमाद्भवति; विपर्यये तु अवलम्ब्य पुरुषकाराधनीयत्वं च भवति; यदाह चरकः—“कर्म किञ्चित् कश्चित् काले विपाकनियतं महत् । किञ्चित्कालनियतं प्रलयैः प्रतिबोध्यते” (च. वि. अ. १) इति; अत्र त्रिविधो नियमः एक-विधश्चानियमः, एवं पक्षचतुष्टयमपि भवति; यथा—“इदं कर्म यदि पच्येत तदा अस्मिन्नेव काले पच्येत, नान्यथेति कालनियमः; तथा—इदं कर्म यत्र कश्चित् काले पच्येतैव, न पच्येतेति न, इति विपा-कनियमः; एतौ पक्षौ पुरुषकाराध्वतया शास्त्रविषयो, पाक्षिकस्य नियमस्यासत्त्वात्; तथा—इदं कर्मास्मिन्नेव काले पच्येतैवेति कालविपाकनियमः; अयमविषयः शास्त्रस्य, पुरुषकारानुपेक्षत्वात्; तथा—इदं कर्म कुत्रचित् काले प्रलयं दृष्टमाप्ताच्च पच्येत, यदि वा न पच्येत, तदपि च प्रायश्चित्तादिपराभूतत्वादेवेति कालविपाकानि-यमः सर्वथा शास्त्रविषयः । अत्र पक्षचतुष्टये केचिन् वदन्ति—“किञ्चित् कालनियतं” (च. वि. अ. ३) इति वदता चरकेण कालनियमो दर्शितः, विपाकानियमस्तु न दर्शितः; कर्मणां विपाकानियमो नास्ति; यदुच्यते—“नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि । अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्” इति; किन्तु प्रायश्चि-त्तानामपि अदत्तफलकर्मक्षयोपदेशात्, तथा “क्षानाभिः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽजुनः” (श. गौ. अ. ४) इति क्षानाशित्वा च कर्मक्षयोपदे-शाद् विपाकानियमपक्षोऽपि संभवत्येव; तथा च—“न हि कर्म महत् किञ्चित् फलं यस्य न मुच्यते (शा. अ. १)” इति वदता चरकेणापि महतः कर्मणः प्रायश्चित्ताबाधनीयस्य विपाकनियमोऽपि दर्शितो भवति; अलम्-तिस्रस्ममनिकर्मविचारेण; शास्त्रस्यारोपस्थापनाद्व्याचारपुरुषकारो-पदेशकत्वेन प्रयोजनवत्त्वमस्येव” इति वृ. टी. भा. (सू. अ. १) चक्रः ।

णिनां, व्यर्थश्चारम्भकथाप्रयोगबुद्धयः स्मृर्हर्षाणां रसायनाधिकारे, नापीन्द्रो नियतायुषं शत्रुं व-ज्रेणमिहम्यात्, नाश्विनावातं भेषजेनोपपादयेतां, न महिषं यथेष्टमायुस्त्वसा प्राप्नुयुः, न च विदित-वेदितव्या महर्षयः समुरेशाः सम्यक् पश्येयुर्दप-दिशेयुश्चारेयुर्वा । अपि च सर्वैश्चक्षुषामेतत् परं यद्वैन्द्रं चक्षुः, इदं चाप्यस्माकं तेन प्रत्यक्षं; यथा— पुरुषसहस्राणामुत्थायोत्थायाहंव कुर्वतामकुर्वतां चातुल्यायुष्टं, तथा जातमात्राणामप्रतीकारात् प्रती-काराच्च, अविषविषप्राशिनां चाप्यतुल्यायुष्टमेव, न च तुल्यो योगक्षेम उदपानघटानां चित्रघटानां चोत्सीदतां; तस्माद्विदोपचारमूलं जीवितम्, अतो विपर्ययान्मृत्युः । अपि च देशकालात्मगुणविप-रीतानां कर्मणामाहारविकाराणां च क्रमोपयोगः सम्यक्, त्यागः सर्वस्य चातियोगायोगमित्थ्यायो-गानां, सर्वतियोगसंधारणम्, असंधारणमुदी-र्णानां च गतिमतां, साहसानां च वर्जनम्, आरोयानुबुद्धौ हेतुमुपलभामहे सम्यगुपदिशामः सम्यक् पश्यामश्चेति ॥ ३६ ॥

अतः परंमुत्तरमुपसंहरति—तस्मादित्यादि । उभयदृष्ट-त्वादिति दैवस्य पुरुषकारेण, तथा पुरुषकारस्य दैवेन बाधदर्श-नात् । एकान्तग्रहणमिति नियतमेवावुदिति तथा अनियतमेवा-युः सर्वमिति चेत्सर्वः । निदृश्यतेऽभिमतः पक्षः साध्यतेऽनेनेति निर्दर्शनं युक्तिरित्यर्थः । अत्रेति अनैकान्तिकपक्षे । यदीत्यादिना प्रक्रमेणानुयोजनकस्य दृष्टस्य हेतोः सेवा तथा आयुर्विघातकस्य हेतोरेवैवा सर्वप्रामाणिकजवाविवादसिद्धा दश्यते । सा च सर्वा यदि नियतमायुः स्यात्तदा अकिंचित्करी स्यात्, अनियते चायुषि किंचित्करी स्यात्; तस्मादनियतमप्यायुर्भवतीति भावः । न च सर्वत्रैवाहमेव कारणं दृष्टमकिंचित्करमेवेति वदतो दृष्टस्यापि त्रिवृतादिवैरैकादिकर्तृत्वं व्यक्तमेव; अदृष्टस्यैव तु कारणत्वं दृष्टे-

१ 'भेषजेनोपचरेताम्' इति पा० । २ सर्वचक्षुषां सर्वप्रमाणा-नामित्यर्थः, एतत्परमभ्रान्तत्वेन श्रेष्ठं, यद्वैन्द्रं चक्षुः प्रत्यक्षप्रमाणमि-त्यर्थः । 'यद्विष्यं' इति पा० । ३ 'आहारं' इति पा० । ४ 'क्रियोप-योगः' इति पा० । ५ सर्वस्येति कालस्य कर्मण इन्द्रियायस्य च । ६ 'संधारणमनुदीर्णानां' इति पा० । ७ 'अतः परमुक्तमुपसंहरति' इति पा० । ८ 'भेषजं तावदाहाराचाररूपं यस्य दोषस्य विकार-स्य वा विपरीतं, तदसति विरोधके तं शमयतीति दृष्टं, यथा— कटुकैरेण्डमक्षयः, अग्निना शीतप्रशमनम्, आहारेण क्षुद्रपशमः, पानीयपानेन पिपासापणमः; एवतादि सामान्येन दृष्टिः, विपरीतेन च हास इति दृश्यते । न चात्रापि दृष्टेनैवोपपन्नमानेऽदृष्टमेव कारण-मिति कल्पना युक्ता; यतो दृष्टेनानुपपन्नमाने कार्ये कारणमदृष्टं कल्प्यते, दृष्टपरामर्शेन तु सर्वत्रादृष्टकल्पनं प्रामाणिकमेव । यतो यदेवादृष्टं कार-णत्वेनाभिहितं तद्दृष्ट्यागादित्यर्थः, तद्वदेव भेषजं दृष्टरूपं तावत्काचि-दस्त्वैवं स्वीकर्तव्यम्' इति सुश्रुतदीक्षायां भालुमत्यां (ध. अ. १) चर्कः ।

कार्यानुपपत्तेः कल्पनीयं; तेनादृष्टस्य कारणत्वं दृष्टकारणम्-लमित्यर्थः; न च दृष्टकारणोच्छेदः कल्पयितुमपि पार्यते । इष्टयः यज्ञाः । अलर्षैःसर्पणशीला उरगाः सरीसृपोरगाः । आचरेयुर्वं 'भेषजम्' इति शेषः । चक्षुषां परमिति अलर्षीभ्रा-न्तत्वेन । अतुल्यायुष्टमिति ये आहवं कुर्वते ते शस्त्रेण म्रियन्ते, ये तु न कुर्वते ते शस्त्रेण न प्राये म्रियन्ते । प्रती-कारादप्रतीकाराच्चातुल्यायुष्टमिति योजना । न च तुल्य इ-त्यादौ चित्रघटो यश्चित्रित इव स्थाप्यते, स हि पानीयवहना-दिप्रत्यवायहेत्वभावाच्चिरं तिष्ठति; उदपानघटस्तु जलसंबन्धात् तथा बहनसमये पतनादिना च शीघ्रमुत्सीदति । हितोपचारम्-लमिति हितोपचारमूलमपि । क्रमोपयोगः सम्यगिति योजना । सर्वतियोगसंधारणं सर्वतियोगानां वर्जनम् ॥ ३६ ॥

अतः परमशिवेश उवाच—एवं सत्यनियतकाल-प्रमाणायुषां भगवन् । कथं कालमृत्युरकालमृत्युर्वा-भवतीति ॥ ३७ ॥

एवं सतीत्यादि । यत्तावत् कालनियतं तस्याकाले मरणाभावादेव नाकालमृत्युरस्ति, यत्त्वकालनियतं तस्याप्यनि-यतत्वात् कथं कालमृत्युरकालमृत्युर्वा भवति ? अनियते ह्यायुषि कालनियमो नास्ति, नियतकालाच्चावर्गाकालमृत्युरुच्यते इति वृत्त्यर्थः ॥ ३७ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—श्रूयतामशिवेश । यथा यानसमायुक्तोऽक्षः प्रकृत्यैवाक्षगुणैरुपेतः स च सर्वगुणोपपन्नो बाह्यमानो यथाकालं स्वप्रमाण-क्षयादेवावसानं गच्छेत्, तथाऽऽयुः शरीरोपगतं बलवत्प्रकृत्या यथावदुपचर्यमाणं स्वप्रमाणक्षयादे-वावसानं गच्छति; स मृत्युः कालः । यथा च स एवाक्षोऽस्तिभाराधिष्ठितत्वाद्दिप्रमपथादपथा-दक्षचक्रभङ्गाद्वाह्यवाहकदोषादणिमोक्षादनुपाङ्गात् पर्यसनाच्चान्तराऽवसानमापद्यते, तथाऽऽयुरप्य-यथाबलमारम्भादयथाभ्यव्यवहरणाद्विपमभ्यवह-रणाद्विषमशरीरान्यासादिति मैथुनादस्तस्मैश्रयादुदी-र्णवेगविनिग्रहाद्विधायैवेगाविधारणाद्भूतविषवाय्व-श्रुपतापादभिधातादाहारप्रतीकारविवर्जनाच्चान्तराऽवसानमापद्यते, स मृत्युरकालः; तथा ज्वरा-दीन्प्यातङ्कान्मिथ्योपचरितानकालमृत्युन् पश्याम इति ॥ ३८ ॥

यथाकालमिति यावता कालेन प्रत्यवायशून्यस्याक्षस्य क्षयो भवति तस्मिन्नेवेत्यर्थः । स्वप्रमाणक्षयादेवेति युगात्तरूपवर्षशता-दिप्रमाणक्षयादित्यर्थः । अपथादिति सर्वथा अभागीगमनात् । अणिमोक्षादिति कीलमोक्षात् । अनुपाङ्गादिति स्नेहादानात् । पर्यसनात् परिक्षेपात् । मिथ्योपचरितानिति असम्यक्प्रवृत्तिरिति तात् । अकालमृत्युर्निति अकालमृत्युकरात् ॥ ३८ ॥

अथाशिवेशः पप्रच्छ—किञ्च खलु भगवन् । यच्चि-

तेभ्यः पानीयमुष्णं प्रयच्छन्ति मिषजो भूयिष्ठं न तथा शीतम्, अस्ति च शीतसाध्योऽपि धातुज्वरकर इति ॥ ३९ ॥

संप्रति मिथ्योपचारश्रुत्या उष्णतोमं ज्वरेऽप्यामेये मिथ्योपचारः स्यादित्याशङ्क्याह—किंन्वित्यादि । शीतसाध्योऽपि धातुः पित्तमुष्णरूपमित्यर्थः । पानीयं यस्मात् सर्वज्वरितेभ्यो दीयते, तस्मात् पानीयमेवात्र पृच्छति ॥ ३९ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—ज्वरितस्य कायसमुत्थानदेशकालानभिसमीक्ष्य पाचनार्थं पानीयमुष्णं प्रयच्छन्ति मिषजः । ज्वरो ह्यामाशयसमुत्थः, प्रायो मेपजानि चामाशयसमुत्थानां विकाराणां पाचनवमनापतर्पणसमर्थानि भवन्ति; पाचनार्थं च पानीयमुष्णं, तस्मादेतज्ज्वरितेभ्यः प्रयच्छन्ति मिषजो भूयिष्ठम् । तद्धि तेषां पीतं वातमनुलोमयति, अग्निं चोदर्यमुदीरयति, क्षिप्रं जरां गच्छति, श्लेष्माणं परिशोषयति, स्वल्पमपि च पीतं तृष्णाप्रशमनायोपकल्पते; तथायुक्तमपि चैतन्नात्यर्थोत्सन्नपित्तं ज्वरे सदाहभ्रमप्रलूपापातिसारे वा प्रदेयम्, उष्णो हि दाहभ्रमप्रलूपापातिसारा भूयोऽभिवर्धन्ते, शीतेन चोपशाम्यन्तीति ॥ ४० ॥

उत्सन्नपित्ते प्रवृद्धपित्ते ॥ ४० ॥

भवति चात्र—

शीतेनोष्णकृतान् रोगाञ्छमयन्ति मिषग्विदः । ये तु शीतकृता रोगास्तेषामुष्णं मिषजितम् ॥ ४१ ॥

न केवलं ज्वरे एव शीतोष्णसमुत्थत्वभेदेन उष्णशीतोपचारः, किंतु सर्वत्रैव व्याधावेवमित्याह—शीतेनेत्यादि । मिषजश्च ते ज्ञानवन्तश्चेति मिषग्विदः ॥ ४१ ॥

एवमितरेषामपि व्याधीनां निदानविपरीतं भेषजं भवति; यथा—अपतर्पणनिमित्तानां व्याधीनां नान्तरेण पूरणमस्ति शान्तिः, तथा पूरणनिमित्तानां व्याधीनां नान्तरेणापतर्पणम् ॥ ४२ ॥

अपतर्पणमपि च त्रिविधं—लङ्घनं, लङ्घनपाचनं, दोषावसेचनं चेति ॥ ४३ ॥

तत्र लङ्घनमल्पबलदोषाणां, लङ्घनेन ह्यग्निमारुतवृद्ध्या वातातपपरीतमिवाल्पमुदकमल्पो दोषः प्रशोषमापद्यते; लङ्घनपाचने तु मध्यबलदोषाणां, लङ्घनपाचनार्थां हि सूर्यसंतापमारुताभ्यां पांशुभस्मावकिरणैरिव चानतिबहूदकं मध्यबलो दोषः

प्रशोषमापद्यते; बहुदोषाणां पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यं, न ह्यभिन्ने केदारसेतो पत्वलाप्रसेकोऽस्ति, तद्वद्दोषावसेचनम् ॥ ४४ ॥

न केवलं शीतोष्णसमुत्थयोरेव परं हेतुविपर्ययेण चिकित्सा, किन्त्वपतर्पणादिजेऽपि हेतुविपरीतेनेत्याह—एवमित्यादि । अपतर्पणसंतर्पणाभ्यां च सर्वं चिकित्सितं गृहीतं, न ह्यपतर्पणसंतर्पणाभ्यां विनाऽन्वद्धिधानान्तरमस्ति चिकित्सायाः; येन सर्वे एवोपक्रमाः संतर्पणापतर्पणभेदा एव । अत एव विशेषज्ञानार्थमपतर्पणभेदानाह—अपतर्पणमित्यादि । लङ्घनपाचनमिति वचनेन यत्र पाचनं क्रियते तत्रावश्यं स्तोकमात्राया लङ्घनमपि क्रियत इति दर्शयति, पाचनकाले हि यदि बृंहणं क्रियते तदा बृंहणेनाग्नेः प्रतिकूलं पाचनं न स्यादित्यर्थः । अवकिरणैरिवेत्यत्र इत्यशब्दोऽनतिबहूदकमिवेत्येवंरूपो ज्ञेयः । अन्यद्वेति लङ्घनादि बृंहणादि च ॥ ४२-४४ ॥

दोषावसेचनमन्यद्वा भेषजं प्रातःकालमप्यातुरस्य नैवंविधस्य कुर्यात् । तद्यथा—अनपवादाप्रतीकारस्याधनस्यापरिचारकस्य वैद्यमानिनश्चण्डस्यासूयकस्य तीव्राधर्मोत्थरतिक्षीणबलमांसशोणितस्यासाध्यरोगोपहतस्य मुमूर्षुल्लिङ्गान्वितस्य चेति । एवंविधं ह्यातुरमुपचरन् मिषक पापीयसाऽयशसा योगमृच्छतीति ॥ ४५ ॥

अनपवादाप्रतीकारो वाच्यप्रतीकारः । अधनस्यानुपकरणत्वेन न चिकित्सा पायेते कर्तुमित्यर्थः । वैद्यमानो दुरभिमानाद्वैद्योपदेशं न करोति । तीव्राधर्मश्चेः प्रतिक्रियायामधर्मो भवति, न च चिकित्सा सिध्यत्यधर्मप्रतिबन्धात् । मुमूर्षुल्लिङ्गान्वितस्येति रिष्टयुक्तस्य । पापीयसेति पापहेतुना पापजनकेनायशसा ॥ ४५ ॥

भवति चात्र—

तदात्वे चानुबन्धे वा यस्य स्यादशुभं फलम् । कर्मणस्तत्र कर्तव्यमेतद्वह्मिनां मतम् ॥ ४६ ॥ (अल्पोदकद्रुमो यस्तु प्रभातः प्रचुरातपः । ज्ञेयः स जाङ्गलो देशः स्वल्परोगतमोऽपि च ॥ ४७ ॥ प्रचुरोदकवृक्षो यो निवातो दुर्लभातपः । अनूपो बहुदोषश्च, समः साधारणो मतः ॥ ४८ ॥)

अनुबन्धे वेति उत्तरकालम् । केचिदल्पोदकद्रुमो यस्त्वित्यादिप्रमथं जाङ्गलादिदेशलक्षणमत्र पठन्ति ॥ ४६-४८ ॥

तत्र श्लोकाः—

पूर्वरूपाणि सामान्या हेतवः सखलक्षणाः । देशोङ्कसस्य भैषज्यं हेतूनां मूलमेव च ॥ ४९ ॥ प्राग्विकारसमुत्पत्तिरायुषश्च क्षयक्रमः । मरणं प्रति भूतानां कालाकालविनिश्चयः ॥ ५० ॥

१ 'विरचनवमनापतर्पणसंश्रमनान्येव' इति पा० । २ 'अल्पदोषाणां' इति पा० । ३ 'लङ्घनपाचनं' इति पा० ।

१ 'अत एव' इति हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते । २ 'अल्पवादाप्रतीकारस्य' इति पा० ।

यथा चाकालमरणं यथायुक्तं च भेषजम् ।
सिद्धिं यात्यौषधं येषां न कुर्याद्येन हेतुना ॥ ५१ ॥
तदात्रेयोऽश्विदेशाय निखिलं सर्वमुक्तवान् ।
देशादुद्गंसनिमितीये विमाने मुनिसत्तमः ॥ ५२ ॥
इत्यश्विदेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्कृते विमानस्थाने
जनपदोद्गंसनीयविमानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
संग्रहे पूर्वरूपाणीति नक्षत्रादिविकाराः । सखलक्षणाः सख-
विकृतलक्षणाः, तच्च लक्षणं तत्र यातमेवंविधमित्यादिना
श्रोक्तम् । यथायुक्तं च भेषजं सिद्धिं यातीति अनेनोष्णपानीय-
दानोपपत्त्या सर्वं संग्रहीतम् ॥ ४९-५२ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तचरितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेदपीपिकायां विमानस्थाने जनपदोद्गंसनी-
यविमानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं विमानं व्या-
ख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

जनपदोद्गंसनीयेऽविशेषेण सर्वेऽपि रोगा उक्ताः, तेषां
विशेषो यथा ज्ञातव्यस्तदुपदेष्टुं त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयोऽ-
भिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

त्रिविधं खलु रोगविशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा-
आप्तोपदेशः, प्रत्यक्षम्, अनुमानं चेति ॥ ३ ॥

रोगाणां विशेषो यथा वक्ष्यमाणो विज्ञायते येन तद्रोगवि-
शेषविज्ञानम्, उपदेशप्रत्यक्षानुमानरूपं प्रमाणत्रयम् । अत्र तु
युक्तेरनुमानान्तर्गतत्वादेव न पृथक्करणम् । एतच्च प्रमाणत्रयं
कचिद्रोगे मिलितं, कचिद्व्यर्थं, कचिदेकं परीक्षायां वर्तते; येन,
नान्तरे वह्निमान्धादौ प्रत्यक्षमवश्यं व्याप्नियते ॥ ३ ॥

तत्राप्तोपदेशो नामाप्तवचनम् । आप्ता ह्यवितर्क-
स्मृतिविभागविदो निष्पीत्युपतापदर्शिनश्च । तेषां
सर्वगुणयोगाद्यद्वयं तत् प्रमाणम् । अप्रमाणं पुनर्म-
तोमत्तमूर्खरक्तदुष्टादुष्टवचनमिति; प्रत्यक्षं तु खलु
तद्यत् स्वयमिन्द्रियैर्मनसा चोपलभ्यते । अनुमानं
खलु तर्को युक्त्यपेक्षः ॥ ४ ॥

तिसैषणीये प्रथममनुमानादिलक्षणान्युक्तानि, पुनरिह
'तत्रोपदेशो नाम' इत्यादिनाऽऽप्तोपदेशादिलक्षणविधानं प्रक-
रणगतत्वात् कियते, प्राकरणिको ह्यर्थोऽनुच्यमानो न्यूनो
भवति । अवितर्कस्यादि — वितर्कः कथंता अनिश्चितज्ञानमिति

१ 'मतोमत्तमूर्खरक्तदुष्टादुष्टवचनम्' इति राज्ञाधरसंमतः
पाठः । २ 'आप्तना' इति पाठः ।

यावत्, स्मृतिः स्मरणज्ञानं, विभाग एकदेशः; एतद्वि-
पर्ययातिशयेनानुभवेन च कात्स्न्येन च ये भावान् जानते,
तेऽवितर्कस्मृतिविभागविदः । वितर्कोदिवेषी तु नास्ति, प्रतिपाद्य-
वस्त्वशेषविशेषविज्ञानात् । स्मृतिज्ञानं च यद्यपि प्रमाणमूल-
मेव, तथाऽपि वर्तमानक्षणे स्मृतिज्ञानविषयार्थस्य नावश्य-
विद्यमानतेति न तत् प्रमाणमिति भावः; किंवा, स्मृतिज्ञानं
स्मृतिश्चाख्यं ज्ञानं गणितज्ञानं च; एतच्च ज्ञानद्वयं साक्षादर्थो-
दर्शकं दुरवगमेन मिथ्याज्ञानत्वसंभवादप्रमाणमपीति नोपा-
देयम् । अथ सम्प्रज्ञानवन्तोऽपि रागादिवशादन्यथा व्याहर-
न्तीत्याह—निष्पीत्युपतापदर्शिन इति ।—निष्पीत्या निरुपतापेन
च ब्रह्मं शीलं येषां ते तथा । एतेन यथार्थदर्शा निर्देशश्चातो
भवतीत्युक्तं भवति । एवंभूतं चातत्वं कस्यचिद्ब्रह्मादेः सर्व-
त्रैव भवति, लौकिकस्य तु यस्मिन्नेव विषये वितर्कादि न
भवति तत्रैवोपदेशः प्रमाणमिति ज्ञेयम् । अप्रमाणमिति नावश्यं
प्रमाणतयाऽवधार्यते, रागादिदुष्टत्वादित्यर्थः । दुष्टद्वयासावदुष्ट-
श्चेति दुष्टादुष्टः, तेन पिता हि पुत्रस्य दुष्टोऽप्यदुष्टत्वादात
एव भवति; किंवा दुष्टो वक्षकः । स्वयमिन्द्रियैर्मनसा चेत्स्वनेन
यदात्मनेन्द्रियैश्चक्षुरादिविषयवधानेन गृह्यते रूपादि तत्
प्रत्यक्षमिति बाह्यं प्रत्यक्षं गृह्णाति; मनसा चेत्स्वनेन च मन-
साऽव्यवधानेन यदुपलभ्यते सुखादि, तच्च मानसं प्रत्यक्षं
गृह्णाति । तर्कोऽत्राप्रत्यक्षं ज्ञानम् । युक्तिः संबन्धोऽविनाभाव
इत्यर्थः; तेनाविनाभावजं परोक्षज्ञानमनुमानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

त्रिविधेन खल्वनेन ज्ञानसमुदायेन पूर्वं परीक्ष्य
रोगं सर्वथा सर्वैर्मयोत्तरकालमध्यवसानमदोषं
भवति, न हि ज्ञानावयवेन कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानमुत्प-
द्यते । त्रिविधे त्वस्मिन् ज्ञानसमुदये पूर्वमाप्तोपदे-
शाज्ज्ञानं, ततः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परीक्षोपपद्यते ।
किं ह्यनुपदिष्टं पूर्वं यत्तत् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परीक्ष-
माणो विद्यात् । तस्माद्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां
प्रत्यक्षम्, अनुमानं च; त्रिविधा वा सहोपदेशेन ॥ ५ ॥

ज्ञानसमुदायेनेति ज्ञानसमुदायः प्रमाणसङ्घातः; तेन ससु-
दायेन 'अयमेवं रोगः' इत्येवंभूतनिश्चयोऽध्यवसानम् । त्रिविधे
त्वित्यादि । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं प्रमाणम् । प्रथमाप्तोप-
देशो व्याधिं बोधयति, तत्तत्ताप्तोपदिष्टं व्याधिं प्रत्यक्षानुमा-
नाभ्यां यथोक्तज्ञादिपरीक्षाया निश्चिनोति; आगमातुपदिष्टं च
व्याधौ अवैद्य इव न प्रत्यक्षेणानुमानेन च व्याधिसुपलभत
इत्याह—किं ह्यनुपदिष्टमित्यादि । एवं मन्यते—व्याधिविशे-
षास्त्वावदुष्टाधिगमनीयाः, नोपदेशमन्तरणं शक्या विज्ञातुं;
येऽधिगतवैद्यकशास्त्रास्ते प्रतिपाद्यन्त्येव व्याधिविशेषान्;
तस्मादागमेन ये व्याधीनां हेत्वादिविशेषाः प्रतिपादितास्तान्

१ 'निरुपतापेन भावान् ब्रह्मं' इति पाठः । २ 'सर्वैर्मयोत्तरकालं'
इति पाठः ।

प्रत्यक्षतुमानाभ्यामुपलभमानो व्याधिं निश्चिनोति; अनुपदेशवा-
स्तामुपलभमानोऽपि हेत्वादिविशेषानशिक्षितरत्नपरीक्षो यथा
रत्नानां विशेषं पश्यन्नपि नावधारयति रत्नविशेषं, तथा नावधा-
रयति व्याधिविशेषमिति भावः । ज्ञानवतामिति आतोपदेशव-
ताम् । त्रिविधा वेत्यनेन व्याधिपरीक्षासमये ह्यतोपदेशोऽपि
व्याप्रियते ग्रहणीमार्दवक्षप्रदर्शनादिप्रतिपत्तौ, तथा दुरधिगम-
स्थानसंश्रयादिप्रतिपत्तौ, तथा कोष्ठसुदुदाहृत्यादिपरीक्षायां चा-
तुरवचनरूपतोपदेशोऽपि व्याप्रियत इति दर्शयति ॥ ५ ॥

तत्रेदमुपदिशन्ति बुद्धिमन्तः—रोगमेकैकमेवंप्र-
कोपणमेवंयोनिमेवमुत्थानमेवमात्मानमेवमधिष्ठा-
नमेवंवेदनेमेवंसंस्थानमेवंशब्दस्पर्शरूपरसगन्धमे-
धमुपद्रवमेवंबुद्धिस्थानक्षयसमन्वितमेवमुदकमेवं-
नामानमेवयोगं विद्यात्; तस्मिन्नियं प्रतीकारार्था
प्रवृत्तिरथवा निवृत्तिरित्युपदेशाज्ज्ञायते ॥ ६ ॥

तत्रेलादिनाऽऽतोपदेशगम्यमाह । प्रकोपणं वायो रूक्षत्वादि-
हेतुः । योनिः वातादयः । आत्मा स्वभावः; यथा—रोहिण्या
दारुणत्वं, संन्यासस्य शीघ्रोपक्रमणीयत्वादि । अधिष्ठानं शरीर-
मवयवा मनुष्य । इयं प्रतीकारार्था प्रवृत्तिः, यथा—ज्वरे
लङ्घनपाचनार्थार्था प्रवृत्तिः । निवृत्तिश्च प्रतीकारार्था यथा—
नवज्वरे दिवास्वप्नानादौ निवृत्तिरित्यादि मन्तव्यम् ॥ ६ ॥

प्रत्यक्षतस्तु खलु रोगतत्त्वं बुभुक्षुः सर्वैरिन्द्रियैः
सर्वाभिमिन्द्रियाधीनातुरशरीरगतान् परीक्षेत, अन्यत्र
रसज्ञानात्; तद्यथा—अन्धकृज्जनं, सन्निधस्फुटनमङ्ग-
लीपर्वणां च, स्वरविशेषांश्च, ये चान्येऽपि केचिच्छ-
रीरोगगताः शब्दाः स्युताञ्छ्रेत्रेण परीक्षेत; वर्ण-
संस्थानप्रमाणच्छायाः, शरीरप्रकृतिविकारौ, चक्षुर्वै-
पथिकाणि यानि चान्यान्यनुकानि तानि चक्षुषा परी-
क्षेत; रसं तु खल्वेतुरशरीरगतमिन्द्रियवैषयिक-
मप्यनुमानादवगच्छेत्, न ह्यस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणमु-
पपद्यते, तस्मादातुरपरिप्रश्नेनैवातुरमुखरसं विद्या-
त्, यूकापसर्पणेन त्वस्य शरीरवैरस्यं, मक्षिकोप-
सर्पणेन शरीरमाधुर्यं, लोहितपित्तसंवेदे तु किं
धारिलोहितं लोहितपित्तं वेति श्वकाकमक्षणाद्धारि-
लोहितममक्षणाद्धोहितपित्तमित्यनुमातव्यम्, एव-
मन्यान्यातुरशरीरगतान् रसाननुमिमीत; गन्धा-
स्तु खलु सर्वशरीरगतानातुरस्य प्रकृतिवैकारिकान्
घ्राणेन परीक्षेत; स्पर्शं च पाणिना प्रकृतिविकृतित्यु-
क्तम् । इति प्रत्यक्षतोऽनुमानादुपदेशतश्च परीक्ष-
णमुक्तम् ॥ ७ ॥

अङ्गुलीपर्वणां च स्फुटनमिति संबन्धः । अन्तेऽपि
चेति कासद्विज्ञाशब्दादयः । यानि चान्यानीत्यनेन लक्षणप्र-
भादीनि गृह्यन्ते । यूकापसर्पणेन शरीरवैरस्यमिति विरसाद्धि
शरीराद्युक्ता अपसर्पन्ति; एवं यूकावनपसर्पणेन प्राकृतसरस्युक्तं
शरीरमनुमातव्यम् । धारिलोहितमिति जीवशोणितमित्यर्थः;
श्वकाकमक्षणादिर्द्वेयं यद्धारि रक्तं तत् पित्तादुद्धत्वेनाविरसं
श्वादयो भक्षयन्ति, नतु पित्तदुष्टं रक्तपित्तमिति भावः । अत्र
एवंशब्दस्पर्शरूपरसगन्धमित्युपदेशं कृत्वा शब्दानन्तरं चक्षु-
ग्रीह्यं रूपं दर्शयन् शब्दादिपरीक्षायाश्च कमनियमाभावं
सूचयति ॥ ७ ॥

इमे तु खल्वन्येऽप्येवमेव भूयोऽनुमानज्ञेया भ-
वन्ति भावाः । तद्यथा—अग्निं जरणशक्त्या परी-
क्षेत, बलं व्यायामशक्त्या, श्रोत्रादीनि शब्दाद्यर्थ-
ग्रहणेन, मनोऽर्थव्यभिचरणेन, विज्ञानं व्यवसायेन,
रजः सङ्गेन, मोहमविज्ञानेन, क्रोधमभिद्रोहेण, शोकं
दैन्येन, हर्षमामोदेन, प्रीतिं तोषेण, भयं विषादेन,
धैर्यमविषादेन, वीर्यमुत्थानेन, अवस्थानमभिभ्रमेण,
श्रद्धामभिप्रायेण, मेधां ग्रहणेन, संज्ञां नामग्रहणेन,
स्मृतिं स्मरणेन, ह्रियमपत्रपणेन, शीलमनुशीलनेन,
द्वेषं प्रतिषेधेन, वैपथिमनुवन्धेन, धृतिमलोल्येन,
वश्यतां विधेयतया, वयोभक्तिसात्म्यव्याधिसमु-
त्थानानि कालदेशोपशयवेदानविशेषेण, गूढलिङ्गं
व्याधिसुपश्यानुपश्याभ्यां, दोषप्रमाणविशेषमप-
चारविशेषेण, आयुषः क्षयमिष्टैः, उपस्थितश्रेयस्त्वं
कल्याणामिनिवेशेन, अमलं सत्त्वमविकारेण, ग्रह-
ण्यास्तु मृदुदारुणत्वं स्वप्रदर्शनमभिप्रायं द्विष्टेष्टसु-
खदुःखानि चातुरपरिप्रश्नेनैव विद्यादिति ॥ ८ ॥

भूयोऽनुमानज्ञेया इत्यनेनानुमानगम्यतया वक्ष्यमाणा केचि-
दभिबलादय आतुरोपदेशगम्या अपि भवन्तीति सूचयति ।
मनोऽर्थव्यभिचरणेनेति सतीन्द्रियाणामर्थसंबन्धे यदिदं कदा-
चित्च्छब्दं प्रलेपति, कदाचिद्वत्समिल्लाभयोगधेन सर्वार्थान् प्रले-
पति, तेनास्ति कारणानन्तरमिन्द्रियैर्प्राहकं मन इत्यनुमीयते ।
ज्ञानं व्यवसायेनेति व्यवसायः प्रवृत्तिः, यथा—पेयजले पाना-
र्था प्रवृत्तिः; तेनानुमीयते जलज्ञानमस्य जातं, कथमन्यथा
ज्ञानकार्यवैकल्यायां प्रवर्तते इति । रजः सङ्गेनेति नायादिसङ्गेन
तत्कारणं रजोऽनुमीयते । अभिद्रोहः परपीडायां प्रवृत्तिः ।
दैन्यं रोदनादि । आमोदः मृगगीतवादित्राद्युत्सवकरणम् ।
तोषः मुखनयनप्रसादादिः; एतेन प्रीतिस्तोषमार्जं, हर्षस्तु प्री-
तिविशेषो मनउद्रेककारक इत्युक्तं भवति । धैर्यं विपथयि मन-

१ 'लङ्घनस्वेदनाद्यर्था' इति पा० । २ 'वर्णसंस्थानप्रमाणच्छाया-
शरीरप्रकृतिविकारौ' इति गङ्गाधरसंमतः पाठः । ३ 'अनुमानैकदे-
क्षतश्च' इति पा० ।

१ 'खल्वन्यतया ये भूयश्चानुमानज्ञेयाः' इति पा० । २ 'वीर्यसु-
त्साहेन' इति पा० । ३ 'उपधिमनुवन्धेन' इति पा० । ४ 'द्विष्टे-
ष्टु सुखास्तुखानि' इति पा० । ५ 'इन्द्रियादिप्राहकं' इति पा० ।

सोऽदैन्यम् । वीर्यम् आरब्धदुष्करकार्येष्वव्यावृत्तिर्मनसः । उत्था-
नेनेति क्रियारम्भेण । अवस्थानं स्थिरमतिवत्तम् । अविभ्रमेणे-
ति अभ्रान्त्या । श्रद्धाम् इच्छाम् । अभिप्रायेणेति अभ्यर्थनेन ।
ग्रहणेनेति ग्रन्थादिधारणेन । स्मृतिमिति स्मृतिजनकं संस्कारं ;
स्मरणेन हि तत्कारणं संस्कारोऽनुमीयते । हियमिति लज्जाम् ।
अपचपेणेति लज्जिताकारेण । शीलमिति सहजं वस्तुषु रागम् ।
अनुशीलनेनेति अनुशीलनं संततशीलनं तेन ; सततं यमर्थं
सेवते तच्छीलोऽयमिच्छानुमीयते । प्रतिषेधेनेति व्यावृत्त्या ।
उपेय धीयते इति उपधिः छद्म इत्यर्थः ; तमनुबन्धेनेत्युत्तर-
कालीनफलेन ; उत्तरकालं हि भ्रात्रादिवधेन फलेन ज्ञायते—
यद्ययमुन्मत्तच्छद्मप्रचारी चन्द्रगुप्त इति । विधेयतयेति विधेयप्र-
चारेण । वयःप्रभृतीनि व्याधिसमुत्थानान्तानि चत्वारि यथा-
संख्यं कालादिविशेषेण ज्ञायन्ते । तत्र कालविशेषेण षोडशव-
र्षादिना वयो बाल्यादि ज्ञायते ; देशेन तु भक्तिरिच्छा ज्ञायते,
यथा हि—अयं मध्यदेशीयस्तेनास्य गोधूममाषादिष्विच्छाऽनुमी-
यते ; यस्माच्चेदमस्योपशेते तेनेदमस्य सात्म्यमिति ज्ञायते ;
वेदनाविशेषेण व्याधिसमुत्थानं ज्ञायते, यथा—यस्मादयं सन्ता-
पवेदनावान् तस्मादस्य ज्वरव्याधिसमुत्थानं भूतमिच्छादि
ज्ञेयम् । गृहलिङ्गमिति विशेषेणानुगृहलिङ्गे व्याधौ लिङ्गैरेवावधा-
रिते नोपशयानुपशयाभ्यां परीक्षा करणीयेति दर्शयति । अप-
चारविशेषेणेति महताऽपचारेण भूरिदोषो भवति, स्वल्पेण स्वल्प
इति । कल्याणमिनिवेशेनेति श्रेयस्करमार्गानुष्ठानेन ; एतद्वि
अचिरमाविश्रेयसामेव भवति । सत्त्वमिति सत्त्वगुणोद्रेकम् ।
अविकारेणेति रागद्वेषविकारामावेन । परिप्रश्नेनैवेतिवचनेन
यद्यपि ग्रहणीमार्दवाद्यनुमानादपि पार्श्वेते ज्ञातुं, तथाऽप्यनुमा-
नस्य बुद्धिप्रयासबहुत्वेनातुरपृच्छयैव सुखोपचाररूपया विद्याद्
ग्रहणीमार्दवादीनीति दर्शयति । अभिप्रायः भोजनादीच्छा ।
द्विष्टेष्टाब्देन तु द्विष्टेष्टितप्रेष्यादिग्रहणम् ॥ ८ ॥

भवन्ति चात्र—

आप्ततश्चोपदेशेन प्रत्यक्षकरणेन च ।
अनुमानेन च व्याधीन् सम्यग्विधाद्विचक्षणः ॥ ९ ॥
सर्वथा सर्वमालोच्य यथासंभवमर्थवित् ।
अथाध्यवस्येत्तत्त्वे च कार्ये च तदनन्तरम् ॥ १० ॥
कार्यतत्त्वविशेषज्ञः प्रतिपत्तौ न मुह्यति ।
अमूढः फलमाप्नोति यदमोहनिमित्तजम् ॥ ११ ॥
ज्ञानबुद्धिप्रदीपेन यो नाविशति तैववित् ।
आतुरस्यान्तरात्मानं न स रोगाश्चिकित्सति ॥ १२ ॥

तत्र श्लोकौ—

सर्वरोगविशेषाणां त्रिविधं ज्ञानसंग्रहम् ।
यथा चोपदिशन्त्याताः प्रत्यक्षं गृह्यते यथा ॥ १३ ॥

ये यथा चानुमानेन ज्ञेयास्ताश्चाप्युदाहरधीः ।
भावांस्त्रिरोगविज्ञाने विमाने मुनिरुक्तवान् ॥ १४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते

विमानस्थाने त्रिविधरोगविशेष-

विज्ञानीयं विमानं नाम

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

यथासंभवमिच्छनेन सर्वत्र परीक्षणीये सर्वप्रमाणासंभव इति
दर्शयति । अथेत्यादि अथ प्रत्येकशब्दादिविषयपरीक्षानन्तरम् ।
तत्त्वे व्याधितत्त्वे, तथा कार्ये च तत्र साध्यै व्याधौ कर्तव्य-
क्षणे, तदनन्तरमध्यवस्येत् ; यद्युक्तं तत्त्वं भवति, यच्च कार्य-
सुक्तं, तत्राध्यवसायं निश्चयं कुर्यादित्यर्थः । अनन्तरमिति अवि-
द्यामानान्तरयोग्यमित्यर्थः । कार्यतत्त्वविशेषाध्यवसायफल-
माह—कार्येत्यादि । प्रतिपत्तिः कर्मणां यथाहेतुयाऽनुष्ठानम् ।
अमूढ इति प्रतिपत्तावमूढ इत्यर्थः । ज्ञानं शालं, तत्कृता बुद्धिः
ज्ञानबुद्धिः । आविष्यति बुद्ध्याऽवगाहत इत्यर्थः । अन्तरात्मान-
मिति वैद्यपक्षे अन्तःशरीरम् ॥ ९-१४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतार्प्यटीकायामा-

युर्वेदरीपिकायां विमानस्थाने त्रिविधरोगविशेषवि-

ज्ञानीयं विमानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः स्रोतसां विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वैस्मिन्नध्याये परीक्षामभिधाय तत्परीक्षणीयं शरीरं दुष्टा-
दुष्टस्रोतोविमानेन वक्तुं स्रोतसां विमानमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

यावन्तः पुरुषे मूर्तिमन्तो भावविशेषास्तावन्तं
एवास्मिन् स्रोतसां प्रकारविशेषाः । सर्वे हि भावा
पुरुषे नान्तरेण स्रोतांस्यभिनिर्वर्तन्ते, क्षयं वाऽप्य-
भिगच्छन्ति । स्रोतांसि खलु परिणाममापद्यमानानां
धातूनामभिवाहीनि भवन्त्ययनाथैर्न ॥ ३ ॥

मूर्तिमन्त इति असर्वगतद्रव्यपरिणामवन्तः, असर्वगतद्रव्यप-
रिमाणं हि मूर्तिरुच्यते । भावविशेषा इति उत्पत्तिमन्तो विशेषाः ।
अत्र हेतुमाह—सर्वे इत्यादि । अभिनिर्वर्तन्ते इति संतानन्या-
येन । स्रोतांसीत्यादि । खलुशब्दो हेतौ । परिणाममापद्यमाना-
नामिति पूर्वपूर्वरसादिरूपतापरिख्यानेनोत्तरोत्तररसादिरूपतामा-
पद्यमानानाम् । अयनाथैर्नैतिवचनाच्च स्थिराणां धातूनामभि-
वाहीनि भवन्ति स्रोतांसि, किंतु देशान्तरप्रापणेनाभिवाहीनि
भवन्ति । एवं मन्यते—रक्तस्य बुद्धिः शोणितरूपतया परिण-

मता रसेन मिलितेन कर्तव्या, स च स्थानान्तरस्थस्य रसस्य रुधिरणे समं मेलको न गमनमार्गं स्रोतःसंज्ञकमन्तरा भवति । अयं तावदभिःसंधिः—स्रोतःकारणिको हि धातूनां प्रायो रक्ता-रीनामुत्तरधातुपोषकभागपरिणामो भवति, तथाप्युत्तरधातु-पोषणं नातरेण स्रोतो भवति; यश्च रक्ते न्यायः, स सर्वत्र शारीरे भावे; न चान्यस्रोतसाऽन्यधातुपुष्टिः संभवति, सर्व-पोष्याणां भिन्नदेशत्वात्; न ह्यभिन्नेन स्रोतसा भिन्नदेशवृक्षयोः सेचनमस्ति । मनस्तु यद्यपि नित्यत्वेन न पोष्यं, तथाऽपि तत्सेन्द्रियप्रदेशगमनार्थं स्रोतोऽस्त्येव । तच्च मनःप्रवृत्तीनाम-तीन्द्रियाणां कृत्स्नमेव शरीरं स्रोतोरूपं वक्ष्यति । दोषाणां तु सर्वशरीरचरत्वेन यथास्थूलस्रोतोऽनभिधानेऽपि सर्वस्रोतांसेव गमनार्थं वक्ष्यन्ते, सूक्ष्मजिज्ञासायां तु वातावीनामपि प्रधान-भूता धमन्यः सन्त्येव; यदुक्तं सुश्रुते—“तासां वातवाहिन्यो दश (सु. शा. अ. ७)” इत्यादि । नच चरके सुश्रुते इव धमनीसिरास्रोतसां मेदो विवक्षितः ॥ ३ ॥

अपि चैके स्रोतसामेव समुदयं पुरुषमिच्छन्ति, सर्वगतत्वात् सर्वैसरत्वाच्च दोषप्रकोपणप्रशमना-नाम् । न त्वेतदेवं, यस्य हि स्रोतांसि, यच्च वहन्ति, यच्चावहन्ति, यत्र चावस्थितानि, सर्वे तदन्यत्तेभ्यः । अतिबहुत्वात् खलु केचिदपरिसंज्ञेयान्याचक्षते स्रोतांसि, परिसंज्ञेयानि पुनरन्ये ॥ ४ ॥

सर्वगतत्वादिति स्रोतसां सर्वशरीरावयवगतत्वादित्यर्थः । सर्वैसरत्वादित्युत्तरेण संबध्यते । दोषप्रकोपणमपथ्यं दोषप्रशमनं वा पथ्यं सर्वसिन्धु शरीरप्रदेशे दोषरूपं सत् तथा भेषज-रूपं सद्वृच्छति; तेन सर्वत्र स्रोतो विद्यते; तेन स्रोतोमथः पुरुष इति पूर्वपक्षः । तं निषेधति—न त्वित्यादि । यस्य हि स्रोतांसि यद्वदितानीत्यर्थः, यच्च वहन्तीति यत्रादि वहन्तीत्यर्थः, यच्चावहन्तीति यच्च पुष्यन्तीत्यर्थः, यत्र चावस्थितानीति यत्र मांसादौ संबद्धानीत्यर्थः, तत् सर्व धमनीभ्योऽन्यत्; तस्माच्च स्रोतोरूप एव पुरुष इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तेषां तु खलु स्रोतसां यथास्थूलं कतिचित्त्वका-रान्मूलतश्च प्रकोपविज्ञानतश्चानुव्याख्यास्यामः; ये भविष्यन्त्यलमनुकार्थज्ञानाय ज्ञानवतां, विज्ञानाय चाज्ञानवताम् । तद्यथा—प्राणोदकावरसरुधिरमांसमेदोस्थिमज्जशुकमूत्रपुरीषस्त्रेदवहानीति; वातपित्तश्लेष्मणां पुनः सर्वशरीरचराणां सर्वाणि स्रोतांस्यनभूतानि, तद्वदतीन्द्रियाणां पुनः सत्त्वादीनां केवलं चेतनावच्छरीरमयनभूतमधिष्ठानभूतं च ।

तदेतत् स्रोतसां प्रकृतिभूतत्वाच्च विकारैरुपसृज्यते शरीरम् ॥ ७ ॥

प्रकोपविज्ञानतश्चेति यथा स्रोतसां प्रकोपो विज्ञायते तथा व्याख्यास्याम इति योजना । अनुकार्थज्ञानायेति अनुक्तस्रोतो-ज्ञानाय । ज्ञानवतामिति अनुकार्थज्ञानसमर्थानाम् । ज्ञानवन्तो ह्यनेन विज्ञेयानुक्तमपि स्रोतोऽनुमिमते । विज्ञानाय चाज्ञानवता-मिति यथोक्तमात्रज्ञानाय च मन्दबुद्धीनामित्यर्थः । तद्वदिति सर्व-शरीरचरणाम् । चेतनावच्छरीरमित्यनेनाचेतनकेशनखादिप्रदेशं सत्त्वादिगमने निषेधति, दोषास्तु तत्रापि यान्तीति । अयनभू-तमिति मार्गभूतम् । अधिष्ठानभूतमिति स्थानरूपम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

तत्र प्राणवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं महास्रोतश्च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—अतिसृष्टप्रतिबद्धं कुपितमल्पाल्पमभीक्ष्णं वा सशब्दश्लमुच्छ्रुतं दृष्ट्वा प्राणवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् । उदकवहानां स्रोतसां तालु-मूलं क्लोम च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषवि-ज्ञानं भवति; तद्यथा—जिह्वाताल्बोष्ठकण्ठक्लोमशोषं पिपासां चातिप्रवृद्धां दृष्ट्वादकवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् । अन्नवहानां स्रोतसामामा-शयो मूलं वामं च पाथ्यं, प्रदुष्टानां तु खल्वेषा-मिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—अनन्नामिल-पणमरोचकविपाकौ छर्द्दि च दृष्ट्वाऽन्नवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् । रसवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं दश च धमन्यः । शोणितवहानां स्रोतसां यकृन्मूलं ग्रीहा च । मांसवहानां च स्रोतसां ह्यायु-मूलं त्वक् च । मेदोवहानां स्रोतसां वृक्को मूलं वपा-वहनं च । अस्थिवहानां स्रोतसां मेदो मूलं जघनं च । मज्जवहानां स्रोतसामस्थीनि मूलं सन्धयश्च । शुकवहानां स्रोतसां वृषणी मूलं शेषश्च । प्रदुष्टानां तु खल्वेषां रसादिवहस्रोतसां विज्ञानान्युक्तानि विविधाशितपीतीये; यान्येव हि धातूनां प्रदोषवि-ज्ञानानि तान्येव यथास्वं प्रदुष्टानां धातुस्रोतसाम् । मूत्रवहानां स्रोतसां वस्तिमूलं वङ्गणौ च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—अतिसृष्टप्रतिबद्धं प्रकुपितमल्पाल्पमभीक्ष्णं वा बह-लं सशूलं मूत्रयन्तं दृष्ट्वा मूत्रवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् । पुरीषवहानां स्रोतसां पक्वा-

शयो मूलं स्थूलं गुदं च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—कृच्छ्रेणाख्याल्यं स-
शब्दशूलमतिद्रवमतिग्रथितमतिवहु चोपविशन्तं
दृष्ट्वा पुरीषवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ।
स्वेदवहानां स्रोतसां मेदो मूलं लोमकूपाश्च, प्रदु-
ष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्य-
था—अस्वेदनमतिस्वेदनं पारुष्यमतिशृङ्खणताम-
ङ्गस्य परिदाहं लोमहर्षं च दृष्ट्वा स्वेदवहान्यस्य स्रो-
तांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ ८ ॥

प्राणवहानामिति प्राणसंज्ञकवातवहानाम् । एतच्च प्राणाख्य-
विशिष्टस्य वायोर्विशिष्टस्रोतः, सामान्येन तु वायोः सर्वो एव
धमन्य इति न विरोधः । मूलमिति प्रभवस्थानम् । अतिदुष्टं
वा अतिबद्धं वेति विकल्पेन बोद्धव्यम्, अतिदुष्टातिबद्धयोरे-
कत्रासंभवात् । अत्याल्यं वा तथाऽभीक्ष्णं वेति च विकल्पः ।
होम हृदयस्थपिपासास्थानम् । वपावहनं वपा उदरस्था क्षिण-
वर्तिका यामाहुर्जनास्तैलवर्तकेति । सुश्रुते तु “मेदोवहानां
मूलं वृक्को कटी च” (छ. शा. अ.) इत्युक्तं; तदत्रातीन्द्रि-
यार्थदर्शिन्ये नासाद्विधानां दुःखयः प्रभवन्ति । अस्थ्यपि द्रव-
रूपमस्तेव स्रोतोबाह्यमिति कृत्वा अस्थिवहानामित्युक्तम् । यद्यपि
विवाधिशितपीतीये रसादीनां दुष्टिलक्षणमुक्तं न रसादिस्रोतसां,
तथाऽपि रसादिदुष्ट्या रसादिवहधमनीनामपि दुष्टेः साधारणत्वे-
नोक्तं—रसादिवहस्रोतसां विज्ञानान्युक्तानीति । ये तु ब्रुवन्ते—
रसादिदुष्टेरभिषैव तद्वहधमनीदुष्टिरिति, तेषां मते पृथग्धमनी-
दुष्टमिधानमनुपपन्नं, तथा धमनीदुष्ट्या यद्वातदुष्टं वक्ष्यति
“तेषां प्रकोपात् स्थानस्थाश्चैव” इत्यादिना तदनुपपन्नम् । धम-
नीदुष्ट्या तु तद्वाह्यदुष्टिरवश्यं भवतीति कृत्वा धातुदुष्टिलक्षणैरे-
वैह धमनीदुष्टिरक्ता, रक्तादिधातुदुष्ट्यतिरिक्तं तु धमनीदुष्टिलक्ष-
णम् “अतिप्रवृत्तिः” इत्यादिनाऽत्रैव वक्ष्यति । अस्वेदनादिकं स्वेद-
वहदुष्टिलक्षणं कुष्ठपूर्वरूपेऽप्यस्ति; तेन यत्रान्यत्कुष्ठपूर्वरूपदर्शनं
भवति तत्र कुष्ठपूर्वरूपता निश्चेतव्या, एतावन्मात्रलक्षणोदये तु
स्वेदवहधमनीदुष्टिरिति । धमनीनामिह मूलज्ञाने यद्यपि साक्षात्
प्रयोजनं नोक्तं, तथाऽपि मूलोपघाताङ्गक्षणाभिव धमनीनां
महानुपघातो भवतीति ज्ञेयम्, अत एव सुश्रुते स्रोतोमूलवि-
द्वलक्षणान्युक्तानि ॥ ८ ॥

स्रोतांसि, सिराः, धमन्यः, रसायन्यः, रसवा-
हिन्यः, नाड्यः, पन्थानः, मार्गाः, शरीरच्छिद्राणि,
संवृतासंवृतानि, स्थानानि, आशयाः, निकेताश्चेति
शरीरधातवकाशानां लक्ष्यालक्ष्याणां नामानि

भवन्ति । तेषां प्रकोपात् स्थानस्थाश्चैव मार्गगाश्च
शरीरधातवः प्रकोपमापद्यन्ते, इतरेषां प्रकोपादित-
राणि च । स्रोतांसि स्रोतांसेव, धातवश्च धातूनेव
प्रदूषयन्ति प्रदुष्टाः । तेषां सर्वेषामेव वातपित्तश्ले-
ष्माणः प्रदुष्टा दूषयितारो भवन्ति, दोषस्वभावा-
दिति ॥ ९ ॥

स्रोतसां व्यवहारार्थं पर्यायानाह—स्रोतांसीत्यादि । संवृता-
संवृतानीत्येका संज्ञा, तत्रापि संवृतानि मूलेऽसंवृतानि । स्थाना-
दिपर्यायान् केचिद्धमनीमूलस्य पर्यायानावक्षते; अन्ये त्वेतादपि
धमनीपर्यायानाहुः, धमन्योऽपि हि रसादिस्थानं भवन्त्येवेति
कृत्वा । स्थानस्था इति आशयस्थाः । मार्गगाश्चैवेति धमनीभि-
र्गच्छन्तः । इतरेषां चेत्यादिनोक्तमर्थं स्रोतांसि चेत्यादिना विवृ-
णोति । स्रोतांसि धातवश्च दुष्टाः प्रत्यासन्नानि स्रोतांसि धात-
न्तराणि च स्वदोषसंकान्द्या दूषयन्तीत्यर्थः । दोषस्वभावादिति
दोषाणसेवायां स्वभावो यैदूषकत्वं, न धातन्तराणां; तेन धातुना
दुष्टिर्धातुदुष्टिः धातुगतदोषतैव ज्ञेया ॥ ९ ॥

भवन्ति चात्र—

क्षयात् संधारणाद्रौक्ष्याद्यायामात् क्षुधितस्य च ।
प्राणवाहीनि दुष्यन्ति स्रोतांस्यन्त्रैश्च दारुणैः ॥१०॥
औष्ण्यादामाद्भ्यात् पानादतिशुष्कात्रसेवनात् ।
अम्बुवाहीनि दुष्यन्ति तृणायान्त्रातिपीडनात् ॥११॥
अतिमात्रस्य चाकालं चाहितस्य च भोजनात् ।
अन्नवाहीनि दुष्यन्ति वैशुष्यात् पावकस्य च ॥१२॥
गुरुशीतमतिस्निग्धमतिमात्रं समश्रताम् ।
रसवाहीनि दुष्यन्ति चिन्त्यानां चातिचिन्तनात् ॥१३॥
विदाहीन्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि द्रवाणि च ।
रक्तवाहीनि दुष्यन्ति भजतां चातपानलौ ॥१४॥
अभिष्यन्दीनि भोज्यानि स्थूलानि च गुरुणि च ।
मांसवाहीनि दुष्यन्ति भुक्त्वा च खपतां दिवा ॥१५॥
अव्यायामादिव्यास्रप्रान्मेघानां चातिभक्षणात् ।
मेदोवाहीनि दुष्यन्ति वाहण्याश्चातिसेवनात् ॥१६॥
व्यायामादतिसंक्षोभादस्त्रामतिविघट्टनात् ।
अस्थिवाहीनि दुष्यन्ति वातलानां च सेवनात् ॥१७॥
उत्पेषादत्यभिष्यन्दादिभिधातात् प्रपीडनात् ।
मज्जवाहीनि दुष्यन्ति विरुद्धानां च सेवनात् ॥१८॥
अकालोनिगमनाभिग्रहादतिमैथुनात् ।
शुकवाहीनि दुष्यन्ति शल्यक्षाराभिभित्तया ॥१९॥
मूत्रितोदकभक्ष्यस्त्रीसेवनामूत्रनिग्रहात् ।
मूत्रवाहीनि दुष्यन्ति क्षीणस्याभिभक्षतस्य च ॥२०॥

संभारणादत्यशनादजीर्णोप्यशनात्तथा ।
वर्चोवाहीनि दुष्यन्ति दुर्बलाग्नेः कृशस्य च ॥ २१ ॥
व्यायामादतिसंतापाच्छीतोष्णाक्रमसेवनात् ।
खेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधशोकप्रमेयैस्तथा ॥ २२ ॥

यथाक्रमं श्रोतसां दुष्टिकारणमाह—क्षयादित्यादि । दारुणै-
रित्यत्र 'कर्मभिः' इति शेषः । गुरुणि च भजतामिति पूर्वो-
क्तेन संबन्धः । मेधानां मेदुराणाम् । अकालयोगनिगमनादिति
अहर्षकालगमनात्, तथाऽनुचितयोनौ गमनात् । निग्रहादिति
शुक्रवेगनिग्रहात् । मूत्रितेत्यादौ मूत्रवेगयुक्तस्य उदकादिसेव-
नादिति ज्ञेयम् ॥ १०-२२ ॥

आहारश्च विहारश्च यः स्यादोषगुणैः समः ।
धातुभिर्विगुणश्चापि श्रोतसां स प्रदूषकः ॥ २३ ॥

आहारश्चेत्यादिना सामान्येन सर्वश्रोतोदुष्टिमाह । दोषगुणैः
सम इत्यनेन दोषातिवर्धकत्वं दर्शयति । क्षीणाश्च दोषा नान्यदुष्टिं
कुर्वन्ति, किं तु स्वयमेव क्षीणखलित्वा भवन्तीत्यादि वेदितव्यम् ।
धातुभिर्विगुण इति धातुविरोधकस्वभाव इत्यर्थः, ननु धातु-
विपरीतगुणो विगुणः दिवास्त्रमेवादयो हि भेदसा समान-
गुणा एव भेदोद्भवा उक्ताः ॥ २३ ॥

अतिप्रवृत्तिः सङ्गो वा सिराणां ग्रन्थयोऽपि वा ।
विमार्गगमनं चापि श्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ॥ २४ ॥

अतिप्रवृत्तिरित्यादिना सामान्येन श्रोतोदुष्टिलक्षणमाह । अति-
प्रवृत्तिरिह श्रोतोवाहस्य रसादेर्बोद्धव्याः एवं सङ्गोऽपि रसादे-
रेव । विमार्गगमनं च यथा—मलस्य मूत्रमार्गगमनमित्यादि २४

खधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यूनानि च ।
श्रोतांसि दीर्घाण्याकृत्या प्रतानसदृशानि च ॥ २५ ॥

खधातुसमवर्णानीति बाह्यधातुल्यवर्णानि । प्रतानः लता-
प्रपञ्चः ॥ २५ ॥

प्राणोदकान्नवाहानां दुष्टानां श्वासिकी क्रिया ।
कार्यां तुष्णोपशमनीं तथैवामप्रदोषिकी ॥ २६ ॥
विविधाशितपीतीये रसादीनां यदौषधम् ।
रसादिश्रोतसां कुर्यात्तद्यथास्वमुपक्रमम् ॥ २७ ॥
मूत्रविट्खेदवाहानां चिकित्सा मौत्रकृच्छिकी ।
तथाऽस्तिसारिकी कार्या तथा ज्वरचिकित्सिकी २८

प्राणोदकेत्यादिना चिकित्सामाह । प्राणवहानां श्वासिकी,
उदकवहानां तुष्णोपशमनी, अन्नवहानामामप्रदोषिकीति बोद्ध-
व्यम् । मूत्रादिवहानामपि त्रयाणां मौत्रकृच्छिकादयो यथा-
संख्यं तिस्रश्चिकित्सा ज्ञेयाः ॥ २६-२८ ॥

तत्र श्लोकाः—

त्रयोदशानां मूलानि श्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ।
सामान्यं नामपयीयाः कोपनानि परस्परम् ॥ २९ ॥

दोषहेतुः पृथक्त्वेन भेषजोद्देश एव च ।
श्रोतोविमाने निर्दिष्टस्तथा चादौ विनिश्चयः ॥ ३० ॥
केचलं विदितं यस्य शरीरं सर्वभावनः ।
शारीराः सर्वरोगाश्च स कर्मसु न मुह्यति ॥ ३१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तच्चे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
श्रोतोविमानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

संग्रहे दुष्टिलक्षणं सामान्यं वाताद्यविशेषितं दुष्टिलक्षण-
मित्यर्थः, श्रोतोदुष्टिलक्षणाणीह वातादिविषयेन नोक्तानी-
त्यर्थः; वातादिविशेषण चेह विस्तरभयादुष्टिर्नोक्ता; तेन
वातादिविशेषलक्षणाधिक्यादुष्टिर्निर्णेतव्या । आदौ विनिश्चय
इति अध्यायादौ पुरुषस्य धननीमयत्वादिवादननिश्चय इत्यर्थः ।
केचलमित्यादिना अत्रोक्तधनन्यादिभेदेन शरीरज्ञानसोपादेय-
तामाह ॥ २९-३१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-

मायुर्वेददीपिकायां विमानस्थाने श्रोतोविमानं नाम

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो रोगानीकं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये श्रोतोव्याधिष्ठानभेदेन रोगानभिधाय प्रभावा-
दिभेदेन रोगानभिधातुं रोगानीकं विमानमुच्यते । रोगानी-
कमिति रोगसमूहः ॥ १ ॥ २ ॥

इे रोगानीके भवतः प्रभावभेदेन-साध्यम्,
असाध्यं च; इे रोगानीके बलभेदेन-मृदु, दारुणं च;
इे रोगानीके अधिष्ठानभेदेन-मनोऽधिष्ठानं, शरी-
राधिष्ठानं च; इे रोगानीके निमित्तभेदेन-खधा-
तुवैषम्यनिमित्तम्, आगन्तुनिमित्तं च; इे रोगानीके
आशयभेदेन—आमाशयसमुत्थं, पक्षाशयसमुत्थं
चेति । एवमेतत् प्रभावबलाधिष्ठाननिमित्ताशय-
भेदाद्द्वैधं सङ्ग्रेदप्रकृत्यन्तरेण मिथ्यमानमथवाऽपि
सन्धीयमानं स्यादेकत्वं बहुत्वं वा । एकत्वं ताव-
देकमेव रोगानीकं, दुःखसामान्यातः; बहुत्वं तु
दश रोगानीकानि प्रभावभेदादिना भवन्ति; बहुत्व-
मपि संख्येयं स्यादसंख्येयं वा । तत्र संख्येयं ताव-
द्यथोक्तमष्टोदरीये, अपरिसंख्येयं पुनर्यथा—महारो-
गाध्याये रुचवर्णसमुत्थानादीनामसंख्येयत्वात् ॥ ३ ॥

बलभेदेनेत्यत्र मृदु अल्पबलं, दारुणं तु महाबलं ज्ञेयम् ।
दारुणं किञ्चित्कालातिपातादेव बलवत्त्वान्मारयति । यदुक्तं—
“सन्ति हेतवविधा रोगाः साध्या दारुणसंमताः । ये हन्युरनुप-

क्रान्ता मिथ्यारम्भेण वा पुनः” (सू. अ. १८) इति । आमाशयसमुत्थत्वेन आमाशयाश्रयाः कफपित्तजाः सर्वे गदा गृह्यन्ते, पक्षाशयसमुत्थग्रहणेन सर्वे वातजाः; एवं सर्वविकारावरोधः । द्वैधं सदिति द्वैविध्यं सत् । भेदप्रकृत्यन्तरेणेति भेदकारणान्तरणे । अथवाऽपि सन्धीयमानमिति एकीक्रियमाणम्, एकबुद्धिकारकानुगतधर्मान्तरेणेति बोद्धव्यम् । दुःखतामान्यादिति दुःखकर्तृत्वेन सर्वरोगानुगतेन साधारणेन रूपेण सर्वे एव रोगा एकरूपा भवन्ति । बहुत्वमपीति उक्तप्रभावभेदादिकृतत्वादपि बहुत्वमित्यर्थः । संख्येयत्वमष्टोदरीये “अष्टचत्वारिंशद्व्योगाधिकरणान्यस्मिन् संग्रहे” (सू. अ. १९) इत्यादिनोक्तम् । असंख्येयत्वं महारोगाध्याये तथा निशोफीये च “त एवापरिसंख्येया भिद्यमाना भवन्ति हि । रजावर्णसमुत्थानस्थानसंस्थाननामभिः” (सू. अ. १८) इत्यनेनोक्तम् ॥ १-३ ॥

न च संख्येयाप्रेषु भेदप्रकृत्यन्तरीयेषु विगीतिरित्यतो दोषवती स्यादत्र काचित् प्रतिज्ञा, न चाविगीतिरित्यतः स्याददोषवती । भेत्ता हि भेद्यमन्यथा भिनत्ति, अन्यथा पुरस्ताद्भिन्नं भेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्दन् भेदसंख्याविशेषमापादयत्यनेकधा, न च पूर्वं भेदाग्रमुपहन्ति । समानायामपि खलु भेदप्रकृतौ प्रकृतानुप्रयोगान्तरमपेक्ष्यम् । सन्ति ह्यर्थान्तराणि समानशब्दाभिहितानि, सन्ति चान्योन्तराणि पर्यायशब्दाभिहितानि । समानो हि रोगशब्दो दोषेषु च व्याधिषु च; दोषा ह्यपि रोगशब्दमातङ्कशब्दं यक्ष्मशब्दं दोषप्रकृतिशब्दं विकारशब्दं च लभन्ते, व्याधयश्च रोगशब्दमातङ्कशब्दं यक्ष्मशब्दं दोषप्रकृतिशब्दं विकारशब्दं च लभन्ते । तत्र दोषेषु चैव व्याधिषु च रोगशब्दः समानः, शेषेषु तु विशेषवान् ॥ ४ ॥

ननु संख्येयत्वमसंख्येयत्वं च विरुद्धावेतौ धर्मौ, तथैकत्वमनेकत्वं चेति विरुद्धौ, तत् कथं विरुद्धत्वेन ख्यातौ धर्माविकेस्मिन् रोगे घटेतामिह—न चेत्सादि । संख्येयाप्रेष्विति संख्येयरोगपरिमाणेषु, अग्रशब्दः परिमाणे वर्तते; यथा—एकैकस्य भेदाग्रमपरिसंख्येयं भवति, भेदसंख्यारूपं परिमाणमित्यर्थः । भेदप्रकृत्यन्तरीयेष्विति भेदकारणान्तरमपेक्षु । विरुद्धा गीतिः विगीतिः कैश्चन; यथा—‘एकं चानेकं च तत्’ इत्यादिकौ विरुद्धा गीतिः । अत इति यथोक्तविगीतियोगात्, न दोषवती काचित् प्रतिज्ञा; यथा—एकानेकरूपान्तरगमनरूपा अत्रोक्ता स्यादिति योजना । विगीतौ दोषाभावं दर्शयित्वा भेदकारणान्तरकृतायामविगीतावपि दोषो भवतीति

दर्शयन्नाह—न चाविगीतिरित्यादि । यदि हि ‘एकं रोगानीकं रजासामान्यात्’ इत्यभिधानं पुनः ‘एकं रोगानीकं प्रभावभेदात्’ इत्यविरुद्धा एकताख्यायिकाऽविगीतिः कियते, सा विरुद्धेव स्यात्; यतो न प्रभावभेदेन रोगाणामेकत्वमुपपन्नं, किंतु द्वैधमेवेति भावः । विगीतौ दोषाभावे हेतुमाह—भेत्ता हीत्यादि ।—भेत्ता पुरुषः, भेद्यं रोगम्, अन्यथा द्वित्वादिना भिनत्ति, अन्यथा एकत्वेन पुरस्ताद्भिन्नं चान्यथा भिनत्सिति । अस्मार्थं व्याकरोति—भेदप्रकृत्यन्तरेणेत्यादिना । अनेकधेति द्वे रोगानीके, तथा दश रोगानीकानीत्यादि । न च पूर्वं भेदाग्रं भेदप्रमाणमुपहन्ति । एवं मन्यते—यद्धर्मयोगविवक्षयेकत्वमुक्तं, तद्धर्मयोगविवक्षयेव यदि बहुत्वमप्युच्यते रोगाणां ततो विरोधो भवति, न हि तदैवैकं चानेकं चैत्युपपन्नं; यदा तु धर्मान्तरयोगविवक्षया बहुत्वमुच्यते, न तदा विरोधः; बहुत्वाभिधानकाले बहुनामेव रोगधर्माणां विवक्षितत्वात्; तेन रोगाणामेकत्वमेकधर्मविषयं, बहुत्वं च बहुधर्मविषयमिति नास्ति विरोधः । ननु यत्रासमानं भेदकारणं तत्र कारणान्तरकृतत्वादुक्त्यायेन विगीतिः साध्वी भवतु, यत्र तु दश रोगानीकानि प्रभावादिद्विविध्यादुच्यन्ते, तत्र कथं द्वे रोगानीके इति द्वित्वकृतं द्वैविध्यमभिधाय पुनर्द्विजादिभेदेनैव दशत्वमुच्यते ? समानो ह्ययं द्विशब्दो द्वित्वे दशत्वे च रोगाणां हेतुरित्याह—समानायामपीति; समानशब्दाभिधेयत्वेनापाततः समानत्वेन प्रतिभासमानाशमित्यर्थः । प्रकृतानुप्रयोगान्तरमपेक्ष्यमिति प्रकृतस्य समानशब्देनाभिहितस्य यद्धेदख्यापकं पञ्चाशद्व्योगान्तरं, तदपेक्षणीयं विगीतिसमाधानार्थमित्यर्थः । एतेनैतददर्शयति—यद्यपि द्विशब्दो रोगप्रभावे तथा रोगबलौ च समानः, तथैऽप्येकत्र ‘प्रभावभेदात्’ इत्यनुप्रयोगान्तरमपेक्ष्य प्रभावद्वैविध्ये वर्तते, तथा ‘बलभेदात्’ इत्यनुप्रयोगान्तरमपेक्ष्य च द्विशब्दो बलद्वैविध्ये वर्तते इत्यादि । तेनार्थान्तराभिधायिभिर्द्विशब्दैर्भियमानस्य दशत्वमप्युपपन्नं तथा द्वित्वं चेति भावः । दृष्टान्तार्थमेकेन शब्देनानेकार्थाभिधानमाह—सन्ति हीत्यादि । अर्थान्तराणि पर्यायशब्दानभिहिता अर्थाः । तत्रोदाहरणमाह—समानो हीत्यादि ।—दोषेषु व्याधिषु च समान उभयवाचकत्वेन तुल्यो रोगशब्दः; तेन रोगदोषसमानत्वेनाभिधेयसमोनानां रोगातङ्कयक्ष्मादिशब्दानां सर्वेषामेव वक्ष्यमाणानां ग्रहणम् । शेषेष्विति हेत्वादिषु । विशेषवानिति अभिधानरूपविशेषवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्र व्याधयोऽपरिसंख्येया भवन्ति, अतिबहुत्वात्; दोषास्तु खलु परिसंख्येया भवन्ति, अनतिबहुत्वात् । तस्माद्यथाचित्रं विकारानुदाहरणार्थम्, अनवदोषेण

१ ‘प्रकृत्यनुप्रयोगान्तरं’ इति गङ्गाधरसमतः पाठः । २ विगीतिः विरुद्धमापणमित्यर्थः । ३ ‘एकं तदनेकं च तद्विजादिका’ इति पाठः ।

१ ‘सामान्यो ह्ययं’ इति पाठः । २ ‘तथाऽप्येका’ इति पाठः ।

३ ‘तदेवोपादायति—सन्तीत्यादि’ इति पाठः । ४ ‘रोगस्य शब्दो रोगशब्दः’ इति पाठः । ५ ‘रोगदोषसमानत्वेनाभिधेयानां’ इति पाठः ।

च दोषान् व्याख्यास्यामः । रजस्तमश्च मानसौ दोषौ । तयोर्विकाराः कामक्रोधलोभमोहेर्ध्यामानमदशोक्चिचो(न्तो)द्वेगमयहर्षादयः । वातपित्तश्लेष्माणस्तु खलु शारीरा दोषाः । तेषामपि च विकारा ज्वरा-तीसारशोफशोषश्वासमेहकुष्ठादयः । इति दोषाः केवला व्याख्याता विकारैकदेशश्च ॥ ५ ॥

तत्र खल्वेषां द्रयानामपि दोषाणां त्रिविधं प्रकोपणं; तद्यथा—असात्त्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञापरिधः, परिणामश्चेति ॥ ६ ॥

तत्रापि रोगशब्दाभिधेयतया समानेऽपि दोषे तथा विकारे च परिसंख्येयापरिसंख्येय(त्वरूपा विगीतिरस्त्यत्र चादोष इत्यभिप्रायेणाह—तत्रेत्यादि । एकैकस्मिन् दोषे बहवो विकारा भवन्तीत्यभिप्रायेण विकारापेक्षया दोषाणामनतिबहुत्वं ज्ञेयम् । यथापित्रमिति यथाविन्यासं, तेन यानेव पुर्याचार्या विकारानधिकतमत्वेनोक्तवन्तस्तानेव व्याख्यास्यामः; ननु सर्वान्, अशक्यत्वात् । किंवा, 'यथोचितैर्म' इति पाठः । अनवशेषेण च दोषानिख्यनेन दोषा अनतिबहुत्वेनानवशेषेणाप्यभिधातुं शक्यन्त इति प्रकाशयति । तत्र मानसदोषविकारयोरनल्पवक्तव्यत्वेनाप्रतिष्ठानम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

प्रकुपितास्तु खलु ते प्रकोपणविशेषाद्व्यविशेषाच्च विकारविशेषानभिनिर्वर्तयन्त्यपरिसंख्येयान् ॥ ७ ॥

ननु परिमितादोषरूपात् कारणात् कथमपरिमिता विकारा भवन्तीत्याह—प्रकुपितास्त्वित्यादि । हेतुविशेषबुद्धौ हि स एव दोषो दूष्यान्तरगतश्च विभिन्नशक्तियोगाद्बहुन् विकारान् करोतीति युक्तमेव । उक्तं च—“स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः । स्थानान्तरगतश्चैव विकारान् कुरुते बहून्” (सं. अ. १८) इति ॥ ७ ॥

ते च विकाराः परस्परमनुवर्तमानाः कदाचिदनुवर्तन्ति कामादयो ज्वरादयश्च ॥ ८ ॥

विकारणां शारीरमानसानां परस्परं संसर्गमाह—ते च विकारा इत्यादि । अनुवर्तमाना इत्यनेन यदैव ज्वरादयः कामादयो वा बलवत्त्वेन चिरकालमनुवर्तन्ते, तदैवानुवर्तन्ति प्रायः; वदा तु श्लोककालवस्थायिनो भवन्ति, न तदा प्रायोऽनुवर्तन्तीत्यर्थः । किंवा, अनुवर्तमानाः परस्परबलमभिवर्धयन्तः । अत्र च परस्परशब्देन शारीराणां शारीरेण, मानसानां मानसेन, शारीराणां मानसेन, मानसानां शारीरेण चानुबन्धो ज्ञेयः ॥ ८ ॥

नियतस्त्वनुबन्धो रजस्तमसोः परस्परं, न ह्यरजस्कं तमः प्रवर्तते ॥ ९ ॥

१ 'विकारानाविभूतवन्तस्तानेव' इति पा० । २ 'यथोचितं,' इति पा० । ३ 'वाऽबलवत्त्वेन' इति पा० । ४ 'प्रायः' इति पा० ।

विकारानुबन्धं दर्शयित्वा दोषानुबन्धमाह—नियतस्त्वित्यादि ॥ ९ ॥

(प्रायः) शारीरदोषाणामेकाधिष्ठानीयानां सन्निपातः संसर्गो वा समानगुणत्वात्; दोषा हि दूषणैः समानाः ॥ १० ॥

शारीरदोषानुबन्धमाह—शारीरेत्यादि । एकाधिष्ठानीयानामिख्यनेनैकशारीराधिष्ठानप्रत्यासत्त्या च संसर्गो दोषाणां भवन्तीति दर्शयति । समानगुणत्वादि हेतुं विवृणोति—दोषा हीत्यादि । दूषणैरिति हेतुभिः; प्रायो हि शारीराणां वातादीनां समान एव हेतुर्भवति; यथा—हृत्संलब्धं कण्ठं च पित्तं कर्तुं; तन्नाभं सकर्षं पित्तं करोति, लवणं च सपित्तं कर्षं करोति, कण्ठं तु सर्वातं पित्तं करोति । तथा वसन्तः श्लेष्मकारकोऽप्यादानत्वेन वातपित्तं च करोति, तथा वर्षाखपि पित्तं चीयमानं शरदि प्रकुप्य कफाद्युगतमेव कुप्यति, तथा शीतो वातचयं रूक्षत्वेन कुर्वन् उष्णत्वेन मनाकं पित्तचयमपि करोतीत्यनुसर्णीयम् ॥ १० ॥

तत्रानुबन्ध्यानुबन्धकृतो विशेषः—स्वतन्त्रो व्यक्तलिङ्गो यथोक्तसमुत्थानप्रशमो भवत्यनुबन्धः, तद्विपरीतलक्षणस्त्वनुबन्धः । अनुबन्धयलक्षणसमन्वितास्तत्र यदि दोषा भवन्ति तन्निकं सन्निपातमाचक्षते, द्वयं वा संसर्गम् । अनुबन्ध्यानुबन्धविशेषकृतस्तु बहुविधो दोषभेदः । एवमेव संज्ञाप्रकृतो भिषजां दोषेषु व्याधिषु च नानाप्रकृतिविशेषव्यूहः ॥ ११ ॥

एनमेव दोषानुबन्धमनुबन्ध्यानुबन्धभेदेन दर्शयितुमनुबन्ध्यानुबन्धलक्षणमेवाह—तत्रेत्यादि । अनुबन्धस्य अनुबन्धस्य च विशेषोऽनुबन्ध्यानुबन्धविशेषः 'स्वतन्त्र' इत्यादिप्रत्यलक्षणः । स्वतन्त्र इत्यस्यैव विवरणं—व्यक्तलिङ्ग इत्यादि । यथोक्तसमुत्थानप्रशम इति स्वहेतुसमुत्थितः स्वचिकित्सयैव प्रशमनीयः । किंवा, स्वतन्त्र इत्यनेनापि स्वविकारकरणे प्राधान्यमुच्यते; स्वतन्त्रो हि दोषः प्रकोपकाले विकारान् करोति, अस्वतन्त्रस्तु स्वतन्त्रप्रकोपकाल एव विकारं प्रधानदोषैरितः सन्न करोति । तद्विपरीतलक्षण इति अनेनाव्यक्तलिङ्गोऽस्वहेतुप्रकुपितः परचिकित्साप्रशमनीयश्चानुबन्ध इति लभ्यते; अनुबन्धो बलवत्त्वेन न लिङ्गं व्यक्तं करोति, तथा परहेतुना किंचिदनुगुणेन कर्तुं परचिकित्सयैव किंचिदनुगुणया शान्तयति । यथा—शरदि श्लेष्मा पित्तहेतुना जलाद्यम्लविपाकेन जन्यते, स च पित्तचिकित्सयैव तिस्रसर्पिरादिकया कफेऽप्यनुगुणया शान्तयति । द्वयं वाऽनुब-

१ 'पित्तं कर्षं वातं च करोति' इति पा० । २ 'अनुबन्ध्यानुबन्धलक्षणसमन्विताः' इति पा० । ३ 'नानाप्रकृतिविशेषाद् व्यूहः' ग. । ४ 'अपारतत्रयमुच्यते' इति पा० । ५ 'विकारं ज्वरातिसारादिरूपं तथाऽनुबन्ध्यानुबन्धरूपं प्रधानदोषैरितः' इति पा० । ६ 'प्रकुपितः' इति पा० ।

न्यलक्षणं प्राप्तं संसर्गमाचक्षत इति योजना । अनुबन्धशब्द-
श्चायं व्यक्तलिङ्गतादिधर्मयुक्ते दोषे वर्तते । तेनाप्रधानानुगम-
नीये सन्निपाते अनुबन्धाभावेऽप्यनुबन्ध इति व्यपदेशो भवत्येव
अनुबन्धानुबन्धरूपसंसर्गविशेषेण कृतः । संज्ञाप्रकृत इति अनुब-
न्धानुबन्धसन्निपातसंसर्गज्वरातिसारादि संज्ञाकृत इत्यर्थः ।
नानाप्रकृतविशेषेष्व्यूह इति यथोक्तनानाकारणविशेषकृतो ज्वरा-
तिसारादिरूपो व्याधीनां दोषाणां च समूह इत्यर्थः । भिषजा-
मितपदेन च वैद्यानामेवेयं समयसिद्धाऽनुबन्धादि संज्ञेति
दर्शयति ॥ ११ ॥

अग्निषु तु शरीरेषु चतुर्विधो विशेषो बलभेदेन
भवति । तद्यथा—तीक्ष्णो, मन्दः, समो, विषम-
श्चेति । तत्र तीक्ष्णोऽग्निः सर्वापचारसहः, तद्विपरी-
तलक्षणस्तु मन्दः, समस्तु खल्वपचारतो विकृति-
मापद्यतेऽनपचारतस्तु प्रकृतावचितिष्ठते, समलक्ष-
णविपरीतलक्षणस्तु विषम इति । एते चतुर्विधा
भवन्त्यग्नयश्चतुर्विधानामेव पुरुषाणाम् । तत्र सम-
वातपित्तश्लेष्माणं प्रकृतिस्थानां समा भवन्त्यग्नयः,
वातलानां तु वाताभिभूतेऽग्नयधिष्ठाने विषमा भव-
न्त्यग्नयः, पित्तलानां तु पित्ताभिभूते ह्यग्नयधिष्ठाने
तीक्ष्णा भवन्त्यग्नयः, श्लेष्मलानां तु श्लेष्माभिभू-
तेऽग्नयधिष्ठाने मन्दा भवन्त्यग्नयः ॥ १२ ॥

दोषभेदविकारभेदमभिधाय शरीरस्थितेः प्रधानकारणस्या-
भेदेऽहमाह—अग्निवित्यादि । शरीरेष्विति सामान्यवचनेन
सर्वशरीरगतान्मीनं ग्राहयति, विकरणे तु जठराग्रेव
'तीक्ष्णोऽग्निः सर्वापचारसहः' इत्यादिना यथातुर्विध्यमुक्तं,
तज्जठराग्नितीक्ष्णतादिमूलकमेव त्वगग्न्यादिति क्षणत्वादिकमिति
ज्ञापयति । वचनं हि—“तन्मूलास्ते हि तद्वद्विषयवृद्धिक्षया-
त्मकाः” (वि. अ. १५) इति । यद्यपि समोऽग्निः शस्त्रत्वे-
नाग्नेऽभिधानं युज्यते, तथाऽपि समतश्च तीक्ष्णस्यैव प्राधान्यो-
पदर्शनार्थमित्याग्नेऽभिधानं; समस्य हि प्राधान्यं निर्विकारत्वेनैव
कुस्थितं, तीक्ष्णस्य तु सर्वापचारसहत्वेन प्राधान्यम् । तद्वि-
परीतलक्षण इति खल्वपचारमपि यो न सहते, स मन्द
इत्यर्थः । समलक्षणविपरीतलक्षण इति कदाचिद्विषयोऽपचारा-
द्विषु न विक्रियते, कदाचिद्विक्रियते । समवातपित्तश्लेष्माण-
मित्युक्तेऽपि प्रकृतिस्थानामिति पदं वृद्धानां समवातपित्तश्लेष्माणं
प्रतिषेधार्थम् । प्रकृतिशब्दस्य कारणवनेकार्थताव्युदासार्थं
समवातपित्तश्लेष्माणमिति कृतम् । वाताभिभूतेऽग्नयधिष्ठाने
इति वचनेन वातलानामपि यदेवाग्नयधिष्ठानोपवातो वातेन
क्रियते, तदेव वैषम्यं भवति । एवं पित्ताभिभूत इत्यादावपि
व्याख्येयम् ॥ १३ ॥

तत्र केचिदाहुः—न समवातपित्तश्लेष्माणो ज-
न्तवः सन्ति, विषमाहरोपयोगित्वात्मनुप्याणां,

तस्माच्च वातप्रकृतयः केचित्, केचित् पित्तप्रकृतयः,
केचित् पुनः श्लेष्मप्रकृतयो भवन्तीति । तच्चानुप-
पन्नं, कस्मात् कारणात्? समवातपित्तश्लेष्माणं ह्य-
रोगमिच्छन्ति भिषजः, यतः प्रकृतिश्चारोग्यम्,
आरोग्यार्थां च भेषजप्रवृत्तिः, सा चेष्टरूपा, तस्मात्
सन्ति समवातपित्तश्लेष्माणः; न खलु सन्ति वात-
प्रकृतयः पित्तप्रकृतयः श्लेष्मप्रकृतयो वा । तस्य
तस्य किल दोषस्याधिक्यत्वात् सा सा दोषप्रकृतिरु-
च्यते मनुष्याणां, न च विकृतेषु दोषेषु प्रकृतिस्त्व-
मुपपद्यते, तस्माच्चेताः प्रकृतयः सन्ति; सन्ति तु
खलु वातलाः पित्तलाः श्लेष्मलाश्च, अप्रकृतिस्थास्तु
ते ज्ञेयाः ॥ १३ ॥

विषमाहरोपयोगित्वादिति नायं पुरुषस्तुलाधारश्चतुर्विधाह-
रुपयुक्ते, तेनावश्यमत्र वातादिष्वन्यतोऽपि दोषो विकृतो
भवतीति भावः । समवातपित्तश्लेष्माणमित्यादिना अस्ति ताव-
दायोग्यं पुरुषेषु वैद्यव्यावरसिद्धमिति दर्शयति । तेन, यादृगिदं
दोषाणां कलाकाष्टादिवैषम्यं परित्यज्याविर्भूतविकाराकारित्वेना-
दूरान्तरं साम्यमिष्यते, तादृगेव प्रकृतावपि साम्यमस्त्येवेति
भावः । अन्ये तु वैषम्यं नाद्रियन्त एव, व्यपदेश्यरोगाजनक-
त्वात् । दोषप्रकृतिरिति दुष्टदोषभाविता प्रकृतिरित्यर्थः ॥ १३ ॥

तेषां तु खलु चतुर्विधानां पुरुषाणां चैतवानुप्र-
णिधानानि श्रेयस्कराणि भवन्ति । तत्र समसर्व-
धातूनां सर्वाकारसम्भू, अधिकदोषाणां तु त्रयाणां
यथास्वं दोषाधिक्यमभिसमीक्ष्य दोषप्रतिकूलयो-
गीनि जीष्यतु (ज्ञ)प्रणिधानानि श्रेयस्कराणि भवन्ति
यावदशेः समीभावात्, समे तु सममेव कार्यम्;
एवं चेष्टा भेषजप्रयोगेणाश्वापरे । तान् विस्तरेणानु-
व्याख्यास्यामः ॥ १४ ॥

दोषे प्रवृद्धे प्रतिकूलतया योगीनि दोषप्रतिकूलयोगीनि ।
जीणि वातपित्तश्लेष्मप्रतिकूलानि । समे त्विति समतां गते वद्वौ,
यथोचितविधानेन (वातप्रकृत्यादीनां) सममेवानुप्रणिधानं
कर्तव्यम् । एवमित्यनेन प्रकारेण चेष्टाभेषजयोरपि प्रयोगा
वातादीनां भवन्ति; ये तु, एवमित्यनेन चतुर्विधेनोक्तेन प्रका-
रेणेति वदन्ति, ते समप्रकृतौनां च समव्यायामादिचेष्टा भेषजं
च ऋतुचर्याविधेयं वमनादिकारकं सूच्यतेऽनेनेति व्याख्यान-
यन्ति ॥ १४ ॥

अयस्तु पुरुषा भवन्त्यातुराः, ते त्वनातुरास्तस्मा-
न्तरीयाणां भिषजाम् । तद्यथा—वातलः, पित्तलः,
श्लेष्मलश्चेति । तेषामिदं विशेषविज्ञानं—वातलस्य
वातनिमित्ताः, पित्तलस्य पित्तनिमित्ताः, श्लेष्म-

१ 'वातः' इति ह. पु. न पठ्यते । २ 'हि' इति पा० । ३ 'त्वा' अर्थः
यत्रप्रणिधानानि' इति पा० । ४ 'तानि' इति पा० । ५ अर्थः पाठः
कश्चित्पुस्तके नोपलभ्यते ।

लस्य श्लेष्मनिमित्ता व्याधयः प्रायेण बलचन्तश्च भवन्ति ॥ १५ ॥

तत्र वातलस्य वातप्रकोपणान्यासेवमानस्य क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते, न तथेतरो दोषौ; स तस्य प्रकोपमापन्नो यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय । तस्यावजयनं—स्नेहस्वेदौ विधियुक्तौ, मृदूनि च संशोधनानि स्नेहोष्णमधुराभ्लवणयुक्तानि, तद्वदभ्यवहार्यणि, अभ्यङ्गोपनाहिनोद्वेष्टनोन्मर्दनपरिषेकावगाहनसंवाहनावपीडनविज्ञानविस्सापनविस्सारणानि, सुरासवविधानं, स्नेहाश्चानेकयोनयो दीपनीयपाचनीयवातहरविरेचनीयोपहितास्तथा शतपाकाः सहस्रपाकाः सर्वशश्च प्रयोगार्थाः, वस्तयः, वस्तिनियमः सुखशीलता चेति ॥ १६ ॥

न तथेतरो दोषाविति सत्याऽपि हेतुसेवयेत्यर्थः; अन्यथा वातप्रकोपणसेवया पित्तश्लेष्मणोर्द्विदिवे नाल्ति । विज्ञासनादयो यद्यपि वातकारकास्तथाऽपि वातजनितोन्मादविनाशकत्वेन चोक्ता इति हेतुम् । उन्मादे हि विज्ञासनादि भेषजमग्निधासोक्तं—“तेन याति शमं तस्य सर्वतो विद्वतं मनः” (वि. अ. ९) इति । सर्वशः प्रयोगार्था इति पानाभ्यङ्गनस्यादिभिः प्रयोजनीया इत्यर्थः । वस्तिनियम इति बलौ यथोक्तनियमसेवयेत्यर्थः; किंवा वस्तिनियमचन्द्रेन सिद्धौ वक्ष्यमाणकर्मकाल-योगरूपं वस्तिसेख्यानियमं कर्तव्यतया दर्शयति । वक्ष्यति हि—“त्रिंशन्मताः कर्मसु वस्तियोगाः कालस्ततोऽर्धेन ततश्च योगः” (वि. अ. १) इति । सुखशीलता सततसुखसेवित्वम् ॥ १५-१६ ॥

पित्तलस्यापि पित्तप्रकोपणान्यासेवमानस्य क्षिप्रं पित्तं प्रकोपमापद्यते, न तथेतरो दोषौ; तदस्य प्रकोपमापन्नं यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय । तस्यावजयनं—सर्पिषानं, सर्पिषा च स्नेहनम्, अधश्च दोषहरणं, मधुर-तिक्तकषायशीतानां चोषधाभ्यवहार्याणामुपयोगः, मृदुमधुरसुरमिश्रीतहृद्यानां गन्धानां चोपसेवा, मुक्तामणिहारवलीनां च परमशिशिरवारिसंस्थितानां धारणमुरसा, क्षणे क्षणेऽप्यचन्दनम्रियङ्गुकालीयमृणालशीतवातवारिमिदृत्पलकुमुदकोकनदसौगन्धिकपद्मानुगतैश्च वारिमिरिमिश्राक्षणं, श्रुति-सुखमृदुमधुरमनोऽनुगानां च गीतवादित्राणां श्रवणं, श्रवणं चाभ्युदयानां, सुहृद्भिः संयोगः, संयोगश्चेष्टाभिः क्रीडाभिः शीतोपहितांशुकलङ्घारिणीभिः, निशाकरांशुशीतलप्रवातहर्ष्यवासः, शैलान्तरपुलि-

नशिशिरसदन्वसनव्यजनपवनसेवनं, रम्याणां चोपवनानां सुखशिशिरसुरभिमाहतोपहितानामुपसेवनं, सेवनं च पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रहस्तानां, सौम्यानां च सर्वभावानामिति ॥ १७ ॥

यथोक्तैरिति महारोगाध्यायोक्तैः । अधश्च दोषहरणमिति विरेचनादित्यर्थः । अभ्यचन्दनं धवलचन्दम् । हस्तानामिति कलापानाम् ॥ १७ ॥

श्लेष्मलस्यापि श्लेष्मप्रकोपणान्यासेवमानस्य क्षिप्रं श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते, न तथेतरो दोषौ; स तस्य प्रकोपमापन्नो यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय । तस्यावजयनं—विधियुक्तानि तीक्ष्णोष्णानि संशोधनानि, रुक्षप्रायाणि चाभ्यवहार्याणि कटुकतिक्तकषायोपहितानि, तथैव धावनलङ्घनपूवनपरिसरणजागरणनियुद्ध्यवायव्यायामोन्मर्दनस्नानोत्सादनानि, विशेषतस्तीक्ष्णानां दीर्घकालस्थितानां च मद्यानामुपयोगः, सधूसपानः सर्वैश्वोपवासः, तथोष्णं वासः, सुखप्रतिषेधश्च सुखार्थमेवेति ॥ १८ ॥

श्लेष्मविजयार्थं रुक्षस्यैव हितत्वेन रक्षणीति वक्तव्ये यद्-क्षप्रायाणीति करोति, तेनाख्यैरुक्षान्नस्य वातानुगुणत्वेन तथा धात्वपोषकत्वेन चासेव्यत्वं दर्शयति; उक्तं हि रसविमाने—“क्षिप्रधमश्रीयात्; क्षिप्रं हि भुक्तं खदते, भुक्तौ नैर्धर्ममि-मुदीरयति” (वि. अ. १) इत्यादि । लङ्घनम् उल्लस्य गमनं, परिसरणं कुण्डलरूपभ्रमणम् । सर्वैश्वोपवास इति सर्वलङ्घनानि । यदुक्तं—“बतुष्पकारा संशुद्धिः पिपासा मासतातपौ । पाचनान्मुपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम्” (सू. अ. २१) इति । उपवासशब्दो ह्यत्र लङ्घने वर्तते । सुखार्थमिति आयति सुखार्थः; सुखप्रतिषेधादि श्लेष्मक्षये भूते श्लेष्मविकाराभावलक्षणं सुखं भवति ॥ १८ ॥

भवति चात्र—

सर्वरोगविशेषज्ञः सर्वकार्यविशेषवित् । सर्वभेषजतत्त्वज्ञो राज्ञः प्राणपतिर्भवेदिति ॥ १९ ॥

यथोक्ताध्यायज्ञानादेव सर्वरोगाभिर्ज्ञेयौ त्वौति—सर्वेसादिना । प्राणान् पाति रक्षतीति प्राणपतिः ॥ १९ ॥

तत्र श्लोकाः—

प्रकृत्यन्तरभेदेन रोगानीकविकल्पनम् । परस्पराविरोधश्च सामान्यं रोगदोषयोः ॥ २० ॥ दोषसंख्या विकाराणामेकदेशः प्रकोपणम् । जरणं प्रति चिन्ता च कायाभ्युद्भूतार्थानि च ॥ २१ ॥

१ “वातप्रकोपणोक्तानि” इति पा० । २ “पित्तप्रकोपणोक्तानि” इति पा० ।

१ “शतपत्रहृद्यानां” इति पा० । २ “श्लेष्मप्रकोपणोक्तान्यासेवमानस्य” इति पा० । ३ “दिहमे रक्षणीति च” इति पा० ।

नराणां वातलादीनां प्रकृतिस्थापनानि च ।
रोगानीके विमानेऽस्मिन् व्याहृतानि महर्षिणा ॥२२॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
रोगानीकविमानं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

संग्रहे जरयतीति जरणो बहिः, तं प्रति चिन्ता 'अभिषु'
इत्यादिना कृता । प्रकृतिस्थापनानीति भेषजानि ॥ २०-२२ ॥
इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेददीपिकायां विमानस्थाने रोगानीकविमानं
नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो व्याधितरूपीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये व्याधिं प्रतिपाद्य व्याधितस्य पुरुषस्य भेदं चिकि-
त्सोपयोगितया प्रतिपादयितुं तथा तत्प्रसङ्गाच्च किमीन् प्रति-
पादयितुं व्याधितरूपीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु द्वौ पुरुषौ व्याधितरूपौ भवतः—गुरु-
व्याधितः, लघुव्याधितश्च । तत्र—गुरुव्याधित एकः
सत्त्वबलशरीररसपटुप्रेतत्वालघुव्याधित इव दृश्यते,
लघुव्याधितोऽपरः सत्त्वादीनामधमत्वाद्गुरुव्याधित
इव दृश्यते । तयोरकुशलाः केवलं चक्षुषैव
रूपं दृष्ट्वाऽध्यवस्यन्तो व्याधिगुलाद्यवे विप्रति-
पद्यन्ते ॥ ३ ॥

द्वान्विद्यादौ व्याधिः जातो यस्य स व्याधितः, तस्यैव रूपं
ययोस्तौ व्याधितरूपौ; व्याधितसदृशावित्थर्थः । तेन, व्याधि-
तरूपावित्थनेन गुरुलघुव्याधियुक्तसदृशौ बोद्धव्यौ । यो हि गुरु-
व्याधिः संपन्नसत्त्वादिना लघुव्याधिर्दृश्यते, नासावपि लघुना
व्याधिना व्याधितः, किं तु गुरुव्याधित एवासौ । स तु गुरु-
गैव व्याधिना व्याधितो गुरुव्याधिरदूरदर्शिनो लघुव्याधिरिव
दृश्यते, एवं विपर्ययोऽलघुव्याधितोऽपर इत्यादावपि व्याख्येयम् ।
अधमत्वादिनि ह्यवस्थादित्यर्थः । चक्षुषैवेति इतरज्ञानसाधनो-
पलक्षणं; तेन स्पर्शादिनाऽपि विशेषानवगाहकेनेति बोद्धव्यम् ।
रूपमिति विरूपम् । अध्यवस्यन्त इति निश्चयं कुर्वन्तः । गुरु-
लाघवे विप्रतिपद्यन्ते इति गुरुलघुवे न प्रतिपद्यन्ते ॥ ३ ॥

नहि ज्ञानावयवेन कृत्स्ने ज्ञेये विज्ञानमुत्पद्यते ।
विप्रतिपत्तास्तु खलु रोगज्ञाने उपक्रमयुक्तिज्ञाने
चापि विप्रतिपद्यन्ते । ते यदा गुरुव्याधितं लघु-
व्याधितरूपमासादयन्ति, तदा तमल्पदोषं मत्वा

१ 'अल्पत्वाद्' इति पा० । २ 'विप्रतिपद्यन्ते प्रमाद्यन्ति' इति
योगीन्द्रनाथसेनः ।

च. सं. ३३

संशोधनकालेऽसौ मृदु संशोधनं प्रयच्छन्तो भूय
एवास्य दोषानुदीरयन्ति । यदा तु लघुव्याधितं
गुरुव्याधितरूपमासादयन्ति, तदा तं महादोषं मत्वा
संशोधनकालेऽसौ तीक्ष्णं संशोधनं प्रयच्छन्तो
दोषानतिनिहृत्य शरीरमस्य क्षिण्वन्ति । एवमवय-
वेन ज्ञानस्य कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानमभिप्रमन्यमानाः परि-
स्खलन्ति । विदितवेदितव्यास्तु भिषजः सर्वे
सर्वथा यथासंभवं परीक्ष्यं परीक्ष्याध्यवस्यन्तो न
क्वचिदपि विप्रतिपद्यन्ते, यथेष्टमर्थमभिनिर्वर्तयन्ति
चेति ॥ ४ ॥

अत्रैव विरुद्धप्रतिपत्तौ हेतुमाह—नहीत्यादि । ज्ञानावयवे-
नेति एकदेशज्ञानेन । विप्रतिपत्तिफलमाह—विप्रतिपत्तास्तिव-
त्यादि । उपक्रमस्य भेषजप्रयोगस्य विकारेण समं योजना
उपक्रमयुक्तिः, तस्या ज्ञाने विरुद्धप्रतिपत्तिमन्तो भवन्ति । एत-
देव व्याकरोति—ते यदेत्यादि । आसादयन्तीति बुध्यन्ते ।
उदीरयन्तीति प्रकोपयन्त्येव परं, नत्वल्पबलत्वाद्धरन्तीत्यर्थः ।
अतिनिहृत्येति अतियोगेन हृत्वेत्यर्थः । ज्ञानस्येति ज्ञानसाधनस्य ।
यथासंभवमिति यानि यत्र ज्ञानसाधनानि भवन्ति, तैस्तत्र ।
परीक्ष्यं सत्त्वादिति । न क्वचिदपीति गौरवलाघवाद् ॥ ४ ॥

भवन्ति चात्र—

सत्त्वादीनां विकल्पेन व्याधिरूपमथातुरे ।
दृष्ट्वा विप्रतिपद्यन्ते बाला व्याधिवलबले ॥ ५ ॥
ते भेषजमयोगेन कुर्वन्त्यज्ञानमोहिताः ।
व्याधितानां विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥ ६ ॥
प्राज्ञास्तु सर्वमाज्ञाय परीक्ष्यसिंह सर्वथा ।
न स्खलन्ति प्रयोगेषु भेषजानां कदाचन ॥ ७ ॥

एतदेव सुखग्रहणार्थं श्लोकेनाह—सर्ववेत्यादि । व्याधि-
रूपमिति व्याधिरूपमित्यर्थः । 'व्याधितरूपम्' इति तु पाठः
सुगमः । बाला इति अल्पज्ञाः । अतियोगेनेति असम्यग्योगेन;
तेनातियोगमिथ्यायोगयोर्ग्रहणं भवति ॥ ५-७ ॥

इति व्याधितरूपाधिकारे व्याधितरूपसंख्याप्र-
संभवं व्याधितरूपहेतुविप्रतिपत्तौ कारणं सापवादं
संप्रतिपत्तिकारणं चानपवादं निशम्य, भगवन्त-
मात्रेयमग्निवेशोऽतः परं सर्वैकमीणां पुरीषसंश्र-
याणां समुत्थानस्थानसंस्थानवर्णनामप्रभावचिकि-
त्सितविशेषान् प्रपच्छोपसंगृह्य पादौ ॥ ८ ॥

संप्रति व्याधिगुलाध्वस्य दुर्ज्ञेयताप्रसङ्गेन दुर्ज्ञेयकिमिच्छ्या-
पक्रमपि प्रकरणमारभते—इति व्याधितेत्यादि । संख्याप्रसंभव-
मिति संख्याप्रमाणसंभवमित्यर्थः; अग्रशब्दो हि परिमाण-
वाची । व्याधितरूपस्य हेतुः सत्त्वादिवलवत्त्वालवत्त्वे, तत्त्व-

१ 'व्याधीनां रूपमातुरे' इति पा० ।

तो विप्रतिपत्तिर्व्यथितरूपहेतुविप्रतिपत्तिः, तत्र । कारणम् एक-
देशेन ज्ञानम् । सापवादमिति सदोषम् । सम्यक् प्रतिपत्तिः
संप्रतिपत्तिः ॥ ८ ॥

अथासौ प्रोवाच भगवानात्रेयः—इह खल्वशि-
वेश ! विंशतिविधाः किमयः पूर्वमुद्दिष्टा नानाविधेन
प्रविभागो नान्यत्र सहजेभ्यः; ते पुनः प्रकृतिभिर्वि-
भज्यमानाश्चतुर्विधा भवन्ति; तद्यथा—पुरीषजाः,
श्लेष्मजाः, शोणितजा, मलजाश्चेति ॥ ९ ॥

पूर्वमुद्दिष्टा इति अष्टोदरीये संज्ञामात्रकथिताः । अन्यत्र सह-
जेभ्य इत्यनेन शरीरसहजास्त्वैकारिकाः किमयो विंशतेरप्य-
धिका भवन्तीति दर्शयति । प्रकृतिभिरिति कारणैः । मलजा
इति बाह्यमलजाः ॥ ९ ॥

तत्र मलो बाह्यश्चाभ्यन्तरश्च । तत्र बाह्यमलजा-
तान् मलजान् संचक्ष्महे । तेषां समुत्थानं—मृजाव-
र्जनं; स्थानं—केशदमश्लोमपक्ष्मवासांसि; संस्था-
नम्—अणवस्तिलाकृतयो बहुपादाश्च; वर्णः—कृष्णः,
शुक्लश्च; नामानि—यूकाः, पिपीलिकाश्च; प्रभावः—
कण्डूजननं, कोटपिडकाभिनिर्वर्तनं च; चिकित्सितं
तु खल्वेषामपकर्षणं, मलोपघातः, मलकराणां च
भावानामनुपसेवनमिति ॥ १० ॥

पिपीलिकां लिङ्गां केचिदाहुः । किमीणां संज्ञा खशास्त्रव्य-
वहारसिद्धा देशान्तरप्रसिद्धा च बोद्धव्या । प्रभाव इति खश-
क्तिसंपाद्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

शोणितजानां तु खलु कुष्ठैः समानं समुत्थानं;
स्थानं—रक्तवाहिन्यो धमन्यः; संस्थानम्—अणवो
वृत्ताश्चापादाश्च, सूक्ष्मत्वाच्चैके भवन्त्यद्वयाः; वर्णः—
ताम्रः; नामानि—केशादा, लोमादा, लोमद्वीपाः, सौ-
रसा, औद्भुम्बरा, जन्तुमातरश्चेति; प्रभावः—केशदम-
श्चनखलोमपक्ष्मापर्वसः, व्रणगतानां च हर्षकण्डू-
तोदसंसर्पणानि, अतिवृद्धानां च त्वक्सिरास्त्रायुर्मा-
सतरुणास्थिमक्षणमिति; चिकित्सितमन्येषां कुष्ठैः
समानं, तदुत्तरकालमुपदेक्ष्यामः ॥ ११ ॥

हर्षकण्डूद्वयो व्रणदेश एव ज्ञेयाः ॥ ११ ॥

श्लेष्मजाः क्षीरगुडतिलमत्स्यानुपमांसपिष्टात्रप-
रमाध्रकुम्भमेहार्जीर्णपूतिक्लिसंकीर्णविरुद्धासा-
त्यभोजनसमुत्थानाः; तेषामामाशयः स्थानं; ते
प्रवर्धमानास्त्वैमधो वा विसर्पन्त्युभयतो वा;
संस्थानवर्णविशेषास्तु—श्वेताः पृथुव्रश्चसंस्थानाः
केचित्, केचिद्वृत्तपरिणाहा गण्डूपदाकृतयः श्वेता-

स्ताव्रावमासाश्च, केचिदणवो दीर्घास्तन्वाकृतयः
श्वेताः; तेषां त्रिविधानां श्लेष्मनिमित्तानां किमीणां
नामानि—अन्वादाः, उदरादाः, हृदयचराः, चुरवः,
दर्भपुष्पाः, सौगन्धिकाः, महगुदाश्चेति; प्रभावो-
हृत्तासः, आस्यसंस्ववणम्, अरोचकाविपाकौ, ज्वरः,
मूर्च्छा, जृम्भा, क्षयश्च; आनाहः, अङ्गमर्दः, छर्दिः
कार्श्यं, पारह्यं, चेति ॥ १२ ॥

परमात्रं पायसम् । संकीर्णभोजनं घृणाविषयमलादिमिश्रित-
व्यञ्जनादिभोजनम् । ग्रैधः चर्मलता ॥ १२ ॥

पुरीषजास्तुल्यसमुत्थानाः श्लेष्मजैः; तेषां स्थानं
पक्वाशयः, ते प्रवर्धमानास्त्वधो विसर्पन्ति, यस्य
पुनरामाशयाभिमुखाः स्युर्यदन्तरं तदन्तरं तस्यो-
द्गारनिःश्वासाः पुरीषगन्धिनः स्युः; संस्थानवर्ण-
विशेषास्तु—सूक्ष्मवृत्तपरीणाहाः श्वेता दीर्घा ऊर्णाशु-
संकाशाः केचित्, केचित् पुनः स्थूलवृत्तपरीणाहाः
श्यावनीलहरितपीताः; तेषां नामानि ककरुकाः,
मकरुकाः, लेलिहाः, सशूलकाः, सौसुरादाश्चेति;
प्रभावः—पुरीषभेदः, कार्श्यं, पारह्यं, लोमहर्षाभि-
निर्वर्तनं च, त एव चास्य गुदमुखं परितुदन्तः कण्डू-
चोपजनयन्तो गुदमुखं पर्यासते, त एव जातहर्षा
गुदनिष्क्रमणमतिवेले कुर्वन्ति; इत्येष श्लेष्मजानां
पुरीषजानां च किमीणां समुत्थानादिविशेषः ॥ १३ ॥

यदन्तरमिति यस्मिन् काले, तदन्तरं तत्कालमेव । ऊर्णाशु-
संकाशा इति मेष्णोमगुल्याः । पर्यासत इति क्षिपन्ति, किंवा
गुदं परिवार्यासते । अतिवेलमिति पुनः पुनः ॥ १३ ॥

चिकित्सितं तु खल्वेषां समासेनोपदिश्य पश्चा-
द्विस्तरेणोपदेक्ष्यामः । तत्र सर्वकिमीणामपकर्षणमे-
वादितः कार्यः, ततः प्रकृतिविधातः, अनन्तरं निदा-
नोक्तानां भावानामनुपसेवनमिति ॥ १४ ॥

तत्रापकर्षणं—हस्तेनाभिगृह्य विमृश्योपकरणव-
ताऽपनयनमनुपकरणेन वा; स्थानगतानां तु किमी-
णां मेष्पजेनापकर्षणं न्यायतः, तच्चतुर्विधं; तद्यथा—
शिरोविरेचनं, वमनं, विरेचनम्, आस्थापनं च;
इत्यपकर्षणविधिः । प्रकृतिविधातस्त्वेषां कटुतिक्त-
कषायक्षारोष्णानां द्रव्याणामुपयोगः, यच्चान्यदपि
किञ्चिच्छ्लेष्मपुरीषप्रत्यनीकभूतं तत् स्यात्; इति
प्रकृतिविधातः । अनन्तरं निदानोक्तानां भावाना-
मनुपसेवनं—यदुक्तं निदानविधौ तस्य विचर्जनं
तथाप्रायाणां चापरेषां द्रव्याणाम् । इति लक्षणत-

१ 'हृदयादाः' इति पा० । २ 'ग्रहः मांसपेशी' इति पा० ।

३ 'स्युस्तसोद्गारनिःश्वासाः' इति पा० । ४ 'दीर्घाणांशुसंकाशाः'
इति पा० ।

१ 'व्याचक्ष्महे' इति पा० ।

श्रिक्रिस्तितमनुव्याख्यातम् । एतदेव पुनर्विस्तरेणोप-
देक्ष्यते ॥ १५ ॥

अपकर्षेण हस्तादि संशोधनानि च । प्रकृतेः कारणस्य श्लेष्मा-
दिरूपस्य विधातः प्रकृतिविधात इत्यर्थः । उपकरणवतेति संदं-
शाद्युपकरणयुक्तेन । तत् स्यादिति विधातः स्यादिति योजना ।
निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनमिति विवरणानुवादः । अस्य
विवरणं—यदुक्तमित्यादि । तथाप्रायानामिति श्लेष्मजपुरीषज-
किमिनिदानसदृशानामित्यर्थः । लक्षणत इति संक्षेपतः ; संक्षेपो
हि विस्तरस्य ग्राहकं लक्षणं भवति ॥ १४ ॥ १५ ॥

अथैनं किमिकोष्ठमातुरमग्रे पङ्कात्रं सप्तरात्रं वा
स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य श्वोभूते एनं संशोधनं पाय-
यिताऽस्मीति क्षीरगुडदधितिलमत्स्यानूपमांसपि-
ष्टान्नपरमात्रकुसुमस्नेहसंप्रयुक्तैर्भोज्यैः सायं प्रात-
श्चोपपादयेत् समुदीरणार्थं किमीणां कोष्ठाभिसर-
णार्थं च भिषक् । अथ व्युष्ट्यायां रात्र्यां सुखोषितं
सुप्रज्जीर्णभक्तं च विज्ञायास्थापनवमनविरेचनैस्तद-
हरेवोपपादयेदुपपादनीयश्चेत् स्यात् सर्वान् परीक्ष्य-
विशेषान् परीक्ष्य सम्यक् ॥ १६ ॥

कोष्ठाभिसरणार्थमिति क्षीरगुडादिलोमेन देशान्तरं परित्यज्य
कोष्ठगमनार्थम् । तदहरेवेति एकस्मिन् दिने ; एतच्चैकदिन एव
भूरिकर्मकरणं व्याधिप्रभावाद्बोद्धव्यम् । एतच्चैकाहेन सर्वैकरणं
यदि शरीरबलादिसंप्रयुक्तः पुरुषो भवति तदैव परं कर्तव्यं,
नान्यथेत्याह—उपपादनीयश्चेत् स्यादित्यादिना ॥ १६ ॥

अथाहरेति ब्रूयात्—मूलकसर्वपलशुनकरजशि-
शुमधुशिशुखरपुष्पाभूस्तणुसुमुखसकुठेरकग-
ण्डीरकालमालकपर्णासक्षवकफणिज्झकानि सर्वा-
ण्यथवा यथालामः ; तान्याहृतान्यभिसमीक्ष्य खण्ड-
शश्छेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां
स्थाल्यां समावाप्य गोमूत्रेणाधोदकेनाभिषिच्य
साधयेत् सततमवधद्वयन् दर्व्यां, तमुपयुक्तभूयिष्ठे-
ऽस्मिन् गतरसेष्वौषधेषु स्थालीमवतार्य सुपरिपूतं
कषायं सुखोष्णं मदनफलपिप्पलीविडङ्गकल्के-
लोपहितं स्वर्जिकालघणितमभ्यासिच्य वस्तौ विधि-
वदास्थापयेदेनं ; तथाऽमूर्ककुटजादकीकुष्ठकैड-
र्यकषायेण वा, तथा शिशुपीलुकुस्तुम्बुकटुकास-
र्षकषायेण, तथाऽमूलकशृङ्गवेरदारुहरिद्राभिषु-
मर्दकषायेण मदनफलादिसंयोगसंपादितेन, त्रिवारं
सप्तरात्रं वाऽऽस्थापयेत् ॥ १७ ॥

मधुशिशुः शोभाजनः । अत्र काष्ठश्वद्वयजलादिमानं काथ-

परिभाषया कर्तव्यम् । उपयुक्तभूयिष्ठे प्रक्षीणभूयिष्ठ इत्यर्थः ।
गतरसेष्वौषधेति जले संक्रान्तरसेषु । अनेन कषायसिद्धि-
लक्षणेन यावता जलेन पाकेन चौषधानि गतरसानि भवन्ति,
तावदेव जलं देयं, तावांश्च पाकः कर्तव्यः, नावश्यं परिभाषया
सर्वत्रेति कर्मं दर्शयति । सुपरिपूतमिति वज्रपालितम् ।
वस्तौ कषायादिमानं सिद्धौ वक्ष्यमाणेन ज्ञेयम् । अलर्कः
मन्दारः ॥ १७ ॥

प्रत्यागते च पश्चिमे वस्तौ प्रत्याश्वस्तं तदहरेवो-
भयतोभागहरं संशोधनं पाययेद्युक्त्या ; तस्य विधि-
रुपदेक्ष्यते—मदनफलपिप्पलीकषायस्यार्धाञ्जलि-
मात्रेण त्रिवृत्कल्काक्षमात्रमालोड्य पातुमस्मै प्रय-
च्छेत्, तदस्य दोषमुभयतो निर्हरति साधु ; एव-
मेव कल्पोक्तानि वमनविरेचनानि प्रतिसंस्मृत्य
पाययेदेनं बुद्ध्या सर्वविशेषानवेक्षमाणो भिषक् १८

अथैनं सम्यग्विरक्तं विज्ञायापराह्णे शैखरिक-
कषायेण सुखोष्णेन परिषेचयेत् । तेनैव च कषा-
येण बाह्याभ्यन्तरान् सर्वोदकार्थान् कारयेच्छ-
श्वत् ; तदभावे कटुतिक्तकषायाणामौषधानां काथै-
र्मूर्धश्चारैर्वा परिषेचयेत् । परिषिक्तं चैनं निवात-
मागारमनुप्रवेक्ष्य पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्र-
कशृङ्गवेरसिद्धेन यवाग्वादिना क्रमेणोपाचरेत्,
विलेपीकमागतं चैनमनुवासेद्यिडङ्गतैलेनैकान्तरं
द्विस्त्रिर्वा ॥ १९ ॥

पश्चिमे तृतीयपुटके । संसृज्येति मिश्रीकृत्य । शैखरिककै-
षायेणेति विडङ्गकषायेण, विडङ्गकषायो हि वैद्यकव्यवहारात्
शैखरिककषाय उच्यते । विलेप्याः क्रमागतमिति कृतयवाग्वा-
दिक्रममित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

यदि पुनरस्यातिप्रवृद्धाञ्जीर्णदान् किमीन् मन्येत
शिरस्यैवाभिसर्पतः कदाचित्, ततः स्नेहस्वेदा-
भ्यामस्य शिर उपपाद्य विरेचयेदपामार्गं तण्डुला-
दिना शिरोविरेचनेन ॥ २० ॥

अपामार्गं तण्डुलादिनेति अपामार्गं तण्डुलीयेकेन ॥ २० ॥

यस्त्वभ्यवहार्यविधिः प्रकृतिविधातायोक्तः कि-
मीणामथ तमनुव्याख्यास्यामः,—मूलकपर्णी समू-
लाग्रप्रतानामाहत्य खण्डशश्छेदयित्वा लो(दु)खले
क्षोदयित्वा पाणिभ्यां पीडयित्वा रसं गृहीयात्,
तेन रसेन लोहितशालितण्डुलपिष्टं समालोड्य पूष-
लिकां कृत्वा विधुमेव्वङ्गारेषूपकुड्य विडङ्गतैललव-
णोपहितां किमिकोष्ठाय भूयशितुं प्रयच्छेत्, अन-
न्तरं चास्तकाञ्जिकमुदश्वित्रा पिप्पल्यादिपञ्चवर्ग-

१ 'तयोविधाताय स्यादिति' इति पा० । २ 'तसिञ्ज्वीतीभूते
तप्युक्तभूयिष्ठे' इति पा० ।

१ 'शैखरिकः अपामार्गः' इति गङ्गाधरः । २ 'भूयिकपर्णी' इति
पा० । ३ 'पिपाच' इति पा० ।

संसृष्टं सलघनमनुपाययेत् । अनेन कल्पेन मार्क-
वार्कसहचरनीपनिर्गुण्डीसुमुखसुरसकुटेरकगण्डी-
रकालमालकपर्णासक्षवकफणिज्झकबकुलकुटजसु-
वर्णक्षीरीस्वरसानामन्यतमस्मिन् कारयेत् पूष-
लिकाः; तथा किणिहीकिराततितककुसुमहमलकह-
रीतकीविभीतकखरसेषु कारयेत् पूषलिकाः; खर-
सांश्चेतेषामेकशो द्वन्द्वशः सर्वशो वा मधुविलु-
लितान् शतरजश्चाय पातुं प्रयच्छेत् ॥ २१ ॥

मूलकपर्णां शोभाजनः । उपकुड्येति पाचयित्वा, 'कुड दाहे',
इति धातुः पठ्यते । पिप्पल्यादिपञ्चवर्गोऽत्रैव पेयादिक्रमोक्तपञ्च-
कोलम् । सहचरः क्षिण्टका । मधुविलुलितानिति मधुनाऽऽ-
लोडितान् ॥ २१ ॥

अथाभ्यशक्तदाहृत्य महति किलिज्जके प्रस्तीया-
तपे शोषयित्वादूखले क्षोदयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्म-
चूर्णानि कारयित्वा विडङ्गकापयेण त्रिफलाकपा-
येण वाऽष्टकृत्यो दशकृत्यो वाऽऽतपे सुपरिभावि-
तानि भावयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि
कारयित्वा नवे कलशे समावाप्यानुगुप्तं निधाप-
येत् । तेषां तु खलु चूर्णानां पाणितलं यावद्वा साधु
मन्येत तत् क्षौद्रेण संसृज्य किमिकोष्ठिने लेढुं
प्रयच्छेत् ॥ २२ ॥

सुपरिभावि यथा सुपरिभावितानि भवन्ति तथा भाव-
यित्वेत्यर्थः । अनुगुप्तमिति वातायननुगमनीयं कृतरक्षं च
यथा भवति ॥ २२ ॥

तथा भल्लातकास्थीन्याहृत्य कलशप्रमाणेन चा-
पोथ्यं ज्ञेहभाविते दहे कलशे सूक्ष्मानेकच्छिद्र-
ब्रध्ने शरीरमुपवेष्ट्य मृदावलिसे समावाप्योडुपेन
पिधाय भूमावाकण्डं निखातस्य ज्ञेहभावितस्यैवा-
न्यस्य दृढस्य कुम्भस्योपरि समारोप्य समन्ताद्गोम-
यैरुपचित्य दाहयेत्, स यदा जानीयात् साधु
दग्धानि गोमयानि विगतज्ज्ञेहानि च भल्लातकास्थी-
नीति ततस्तं कुम्भमुदरेत् । अथ तस्माद्वितीयात्
कुम्भात् ज्ञेहमादाय विडङ्गतण्डुलचूर्णैः ज्ञेहार्ध-
मात्रैः प्रतिसंसृज्यातपे सर्वमहः स्थापयित्वा ततो-
ऽसौ मात्रां प्रयच्छेत् पानाय; तेन साधु विरिच्यते,
विरिक्तस्य चानुपूर्वी यथोक्ता । एवमेव भद्रदारुस-
रलाकृष्टज्ञेहानुपकल्प्य पातुं प्रयच्छेत् ॥ २३ ॥

अनुवासयेच्चैनमनुवासनकाले ॥ २४ ॥

ब्रध्नः शुदः, इह तु कलशाधोभागः । शरीरमुपवेष्टेति वेष्ट-
यित्वा । उडुपः पिधानम् । स इति भल्लातकज्ञेहसाधकः ।
द्वितीयादिति अथःस्थाद्धात् ॥ २३ ॥ २४ ॥

१ 'वाऽऽतपे भावितानि दृषदि' इति पा० । २ 'शरीरमुपवेष्ट्य'
इति गङ्गाधरो न पठति । ३ 'चैनमत प्रानुवासनकाले' इति पा० ।

अथाहरेति ब्रूयात्—शारदान्नवांस्तिलान् संप-
दुपेतान्; तानाहृत्य सुनिष्पृतान्निष्पूय, सुशुद्धान्
शोधयित्वा, विडङ्गकापये सुखोष्णे प्रक्षिप्य
निर्वापयेदादोषगमनात्, गतदोषानभिसमीक्ष्य,
सुप्रेल्लान् प्रलुञ्च्य, पुनरेव सुनिष्पृतान् निष्पूय, सु-
शुद्धान् शोधयित्वा, विडङ्गकापयेण त्रिःसप्तकृत्यः
सुपरिभावितान् भावयित्वा, आतपे शोषयित्वा, उ-
ल्लू(दू)खले संक्षुब्ध, दृषदि पुनः श्लक्ष्णपिष्टान् कार-
यित्वा, द्रोण्यामभ्यवधाय, विडङ्गकापयेण सुदुसुहुर-
वसिञ्चन् पाणिमर्दमेव मर्दयेत्; तस्मिन् खलु प्रपी-
ड्यमाने यत्तैलमुदियात्तत् पाणिभ्यां पर्यादाय, शुचौ
दहे कलशे न्यस्यानुगुप्तं निधापयेत् ॥ २५ ॥

निष्पृयेति सृक्तिकायवकराभिचिख । शोषयित्वेति प्रक्षाल्य ।
आदोषगमनादित्यत्र तिलदोषगमनं तिलत्वगलमलादिगमनं
ज्ञेयम् । प्रलुञ्च्य निष्पृकीकृत्य । अभ्यवधायेति आरोप्य । पाणि-
भ्यां पर्यादायेति पाणिभिर्यः पुनः पुनर्गृहीत्वा ॥ २५ ॥

अथाहरेति ब्रूयात्—तिर्यक्कोहालकयोर्द्वौ वि-
ल्वमात्रौ पिण्डौ श्लक्ष्णपिष्टौ विडङ्गकापयेण,
तदर्धमात्रौ श्यामाविवृतयोः, अतोऽर्धमात्रौ दन्ती-
द्रवन्त्योः, अतोऽर्धमात्रौ च चयचित्रकयोरिति । एतं
संभारं विडङ्गकापयस्याधीढकमात्रेण प्रतिसंसृज्य,
तत्तैलप्रस्थं समावाप्य, सर्वमालोञ्च, महति पर्यागे
समासिच्यान्नावधिस्थित्यासने सुखोपविष्टः सर्वतः
ज्ञेहमवलोकयन्नजस्रं मृदृग्निना साधयेद्द्व्यां सत-
तमवधट्टयन् । स यदा जानीयाद्विरमति शब्दः,
प्रशाम्यति च फेनः, प्रसादमावधते ज्ञेहः, यथाखं च
गन्धवर्णरसोत्पत्तिः, संवर्तते च भैषज्यमङ्गुलिभ्यां
मृद्यमानमनन्तिमृद्नन्तिदाहणमनङ्गुलिग्राहि चेति,
स कालस्तस्यावतारणाय । ततस्तमवधतार्य शीती-
भूतमहतेन वाससा परिपूय, शुचौ दहे कलशे
समासिच्य, पिधानेन पिधाय, शुक्लेन वलपटेना-
वच्छाद्य, स्वर्णेन सुबद्धं सुनिगुप्तं निधापयेत् ।
ततोऽसौ मात्रां प्रयच्छेत् पानाय, तेन साधु विरि-
च्यते; सम्यगपहतदोषस्य चानुपूर्वी यथोक्ता ।
ततश्चैनमनुवासयेदनुवासनकाले । एतेनैव च
पाकविधिना सर्पपातसीकरज्जकोपातकीज्ञेहानुप-
कल्प्य पाययेत् सर्वविशेषानवेक्षमाणः । तेनागदो
भवति ॥ २६ ॥

एवं ब्रूयानां श्लेष्मपुरीषसंभवानां क्रिमीणां
समुत्थानसंस्थानवर्णनामप्रभावचिकित्सितविशेषा

१ 'सुनिष्पृतान्निष्पृयित्वा' यो. । २ 'सुप्रक्षालान्' इति गङ्गाधरः ।

३ 'निष्पृतान्निष्पृयित्वा' यो. । ४ 'सुभावितानातपे' यो. ।

५ 'हलेतद्दधानां' इति पा० ।

व्याख्याताः सामान्यतः । विशेषतस्तु स्वल्पमात्रमा-
स्थापनानुवासनानुलोमहरणभूयिष्ठे तेष्वेवौषधेषु
पुनरीषजानां किमीणां चिकित्सितं कर्तव्यं, मात्रा-
धिकं पुनः शिरोविरेचनवमनोपशमनभूयिष्ठे तेष्वे-
वौषधेषु श्लेष्मजानां किमीणां चिकित्सितं कार्यम् ;
इत्येष किमिदं भेषजविधिरनुव्याख्यातो भवति ।
तमनुतिष्ठता यथास्वं हेतुवर्जने प्रयतितव्यम् । यथो-
द्देशमेवमिदं किमिकोष्ठचिकित्सितं यथावदनुव्या-
ख्यातं भवति ॥ २७ ॥

उद्दालकः बहुवारः । वित्वमात्रौ पलप्रमाणौ । पर्योगः
कटाहः । यथास्वमिति यावन्मात्रं यद्व्यं तैलसंस्कारकं, तदानु-
रूप्येण वर्णादिसंपत्तिरित्यर्थः । संवर्तते इति वर्तितवद्भवति ।
अल्पमात्रमिति आस्थापनानुलोमहरणप्रव्यातिरिक्तं भेषजमल्प-
मात्रं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

भवन्ति चात्र—

अपकर्षणमेवादौ किमीणां भेषजं स्मृतम् ।
ततो विधातः प्रकृतेर्निदानस्य च वर्जनम् ॥ २८ ॥
अयमेव विकारणां सर्वेषामपि निग्रहे ।
विधिर्दृष्टस्त्रिधा योऽयं किमीनुद्दिश्य कीर्तितः ॥ २९ ॥
संशोधनं संशमनं निदानस्य च वर्जनम् ॥
एतावद्विपजा कार्यं रोगे रोगे यथाविधि ॥ ३० ॥

तत्र श्लोकौ—

व्याधितौ पुरुषौ ब्राह्मौ भिषजौ सप्रयोजनौ ।
विंशतिः किमयस्तेषां हेत्वादिः सप्तको गणः ॥ ३१ ॥
उक्तो व्याधितरूपीये विमाने परमर्षिणा ॥
शिष्यसंवेधनार्थाय व्याधिप्रशमनाय च ॥ ३२ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
व्याधितरूपीयविमानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

एतदेवापकर्षणादित्रयं रोगान्तरे शब्दान्तरेणोच्यत इत्याह
—अयमेवेत्यादि । अत्र संशोधनमपहरणं, संशमनं विधातः,
निदानवर्जनं तु शब्देनापि समानम् ॥ २८-३२ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेदरीपिकायां विमानस्थाने व्याधितरूपीयं
विमानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो रोगभिषजितीयं विमानं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वोक्त्याप्ये व्याधितरूपप्रान्तिज्ञानमुक्तं, तच्च बुद्धिदोषाद्भ-
वति, तेन विशुद्धबुद्धयुत्पादहेतुतामध्ययनाध्यापनतद्विद्यसंमा-
षाणां कथनाय रोगभिषजितीयोऽभिधीयते । रोगभिषजितं
चिकित्सितमधिकृत्य कृतोऽध्यायो रोगभिषजितीयः । रोग-
चिकित्साकारित्वं चास्य चिकित्सोपयुक्तस्य सम्यग्ज्ञानसाध-
नस्याध्ययनविश्यादेस्तथा करणकारणद्विधाभिधानाज्ज्ञेयम्
॥ १ ॥ २ ॥

बुद्धिमानात्मनः कार्यगुरुलक्षणं कर्मफलमनु-
बन्धं देशकालौ च विदित्वा युक्तिदर्शनाद्विषग्बु-
भूषुः शास्त्रमेवादितः परीक्षेत । विविधानि हि
शास्त्राणि भिषजां प्रचरन्ति लोके; तत्र यन्मन्येत
सुमहद्यशस्विधीरपुरुषासेवितमर्थबहुलमातजनपू-
जितं त्रिविधशिष्यबुद्धिहितमपगतपुनरुक्तदोषमार्थं
सुप्रणीतसूत्रभाष्यसंग्रहकमं स्वाधारमनवपतित-
शब्दमकष्टशब्दं पुष्कलाभिधानं क्रमागतार्थमर्थत-
त्त्वविनिश्चयप्रधानं संगतार्थमसंकुलप्रकरणमाशुप्र-
बोधकं लक्षणवचोदाहरणवच्च, तदभिप्रपद्येत शा-
स्त्रम् । शास्त्रं ह्येवंविधममल इवादित्यस्तमो विधूय
प्रकाशयति सर्वम् ॥ ३ ॥

इहाध्ययनविश्यादिषु कर्तव्येषु यावद् शास्त्रमध्ययं, तदे-
वायुर्वेदादिपुरुषमुपदर्श्य दर्शयन्नाह—बुद्धिमानित्यादि । कार्यं
कर्तव्यं, तस्य गौरवं बहुप्रयाससाध्यत्वेन, लाघवं वा
स्वल्पप्रयाससाध्यत्वेनेति कार्यगुरुलक्षणम् । कर्मफलमिति का-
र्यफलम्, एतच्च तादात्मिकं फलमीप्सितम् । अनुबन्धमिति
कार्यसंबन्धवर्तमानं फलम् । देशकालाविति कर्तव्यकार्यानुगुणौ
देशकालावित्यर्थः । एतत् सर्वं विदित्वा, युक्तिदर्शनादुपपत्तिदर्-
शनाद्यदि भिषगमवितुमिच्छुः स्यात्, तदा शास्त्रं तावदादितः
परीक्षेत । एवं मन्यते—य आयुर्वेदाध्ययनलक्षणे कार्ये
शशक्त्यपेक्षया गौरवं मन्यते स न वर्तते, यश्चायुर्वेदफलेना-
रोम्यादिना अर्थी न भवति स च तथा, यश्चायुषादेयायुर्वेद-
ज्ञाने देशे स्थितः स च तथा, यस्य च वपुषो वार्यक्यलक्षणः
कालः स चायुर्वेदाध्ययनान्तर्गमनाशक्तत्वादेव यथोक्तानुपपत्ति-
दर्शनाद्विषममवितुं नेच्छति, अतो न तान् प्रत्यायुर्वेदशास्त्र-
परीक्षामप्युपदिशामः; यस्तु यथोक्तविपरीतधर्मयोगी स
चायुर्वेदाध्ययनोपादानाद्विषग्बुभूषुः शास्त्रं परीक्षेत । विविधा-
नीति अगणितानि । सुमहद्यशस्वि च धीरपुरुषासेवितं च; किंवा
सुमहद्यशस्विधीरपुरुषैरासेवितमिति विग्रहः । आपजनपूजित-
मिति बहुविधैरासेयार्थमनुमतम् । उक्तमध्ययलक्ष्यश्लिषाः
शिष्याः । अपगतपुनरुक्तमिति कैतव्ये यदोषपाठं करोति,
तेनाधिकरणवशात्प्रतं यद् करोति तद् पुनरुक्तमदोषं भवति ।

वचनं हि—“अधिकरणवशाद्गौडुणदोषप्राप्तितोऽर्थसंबन्धात् । स्तुल्यर्थं संशयतः शिष्यविषयां चाभिदृष्टव्यम् ॥ अल्पतोऽन्तरित्वादिशेषेष्वपि च तन्नाकृद्भिस्तु । यत्तत्रे स्यात् पुनरुक्तं नेष्यते तद्विषयम् विवरणम्” इति । स्वाधारमिति शोभनाभिषेयम् । अनवपतितमिति प्रागम्यशब्दम् । अकष्टशब्दमिति अकृच्छ्रोच्चार्यशब्दं, किंवा प्रसिद्धाभिषेयशब्दम् । पुष्कलाभिधानमिति सम्यगर्थसमर्पकावयम् । कर्मागतार्थमिति परिपाख्यागतार्थम् । संगतार्थमिति प्रतिपादितार्थम् । असंकुलप्रकरणमिति अमिथूभूतप्रकरणम् । लक्षणवदिति आयुर्वेदप्रधानार्थहेतुलिङ्गैर्भाष्यस्याधाराणधर्मकथनवत् ; किंवा प्रशस्तशास्त्रलक्षणवत् । उदाहरणवदिति दृष्टान्तवत् ॥ ३ ॥

ततोऽनन्तरमाचार्यं परीक्षेत ; तद्यथा—पर्थवदा-
तश्रुतं परिदृष्टकर्माणं दक्षं दक्षिणं शुचिं जितहस्त-
मुपकरणवन्तं सर्वेन्द्रियोपपन्नं प्रकृतिबलं प्रतिपत्ति-
बलमनुपस्कृतविद्यमनहङ्कृतमनसूयकमकोपनं क्लेश-
क्षमं शिष्यवत्सलमध्यापकं ज्ञापनसमर्थं चेति ।
एवंगुणो ह्याचार्यः सुक्षेत्रमार्तवो मेघ इव शस्यगुणैः
सुशिष्यमाशु वैद्यगुणैः संपादयति ॥ ४ ॥

अप्येतव्यं शास्त्रं परीक्ष्य यस्मात्तच्छास्त्रमप्येतव्यं तस्याचा-
र्यस्य परीक्षासाह—तत इत्यादि । दक्षमिति अवामबुद्धिम् ।
उपकरणवन्तमिति अनेनानुपकरणे गुरौ चिकित्सावृत्त्यभावात्
कर्मदर्शनं न भवति । अनुपस्कृतविद्यमिति शास्त्रान्तरज्ञानेन
नास्त्वेषोपस्कृता विद्या यस्य स तथा ; य आयुर्वेदज्ञः सञ्च शास्त्रा-
न्तरेणापि संस्कृतो भवति, स तु नितरामुपादेयः । आर्तव
इति यथोचितकालभवः ॥ ४ ॥

तमुपसृत्यारिराधयिषुपचरेदश्विच देववच्च
राजवच्च पितृवच्च भर्तृवच्चाप्रमत्तः । ततस्तत्प्रसादात्
कृत्वा शास्त्रमधिगम्य शास्त्रस्य दृढतायामभिधानस्य
सौष्टवेऽर्थस्य विज्ञाने वचनशक्तौ च भूयो भूयः
प्रयतेत सम्यक् ॥ ५ ॥

अग्न्यादिबहुदृष्टान्तदर्शनेन येन येन भावेनान्यादयः
सेव्यन्ते, तथा तथा गुरुः सेव्यत इति दर्शयति । दृढतायामिति
शास्त्रग्रहणस्य स्थैर्यं । अभिधानस्येति शास्त्राभिधानस्य । वचन-
शक्तौ अर्थकीर्तनसामर्थ्यं ॥ ५ ॥

तत्रोपायानुव्याख्यास्यामः—अध्ययनम्, अध्या-
पनं, तद्विद्यसंभाषा चेत्युपायाः ॥ ६ ॥

तत्रायमध्ययनविधिः—कल्पः कृतक्षणः प्रातरु-
त्थायोपव्यूषं वा कृत्वाऽऽवश्यकमुपस्पृश्योदकं देव-
विभोगोब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धाचार्यभ्यो नमस्कृत्य समे
शुचौ देशे सुखोपविष्टो मनःपुरःसराभिर्वाभिः

स्त्रमनुकामन् पुनः पुनरावर्तयेद् बुद्ध्या सम्यगनुप्र-
विश्याथैतत्स्वं स्वदोषपरिहारार्थं परदोषप्रमाणार्थं
च ; एवं मध्यंदिनेऽपराह्णे रात्रौ च शश्वदपरिहाप-
यन्नध्ययनमभ्यस्येत् । इत्यध्ययनविधिः ॥ ७ ॥

तत्रेति शास्त्रदृढतादौ । तद्विद्यसंभाषा तच्छास्त्राध्यायिना
सह संभाषणम् । कल्पः नीरोगः । कृतक्षण इति अनन्यव्यापार-
त्वेनाध्ययनाय कृतकालपरिग्रहः । प्रातर्वा उत्थाय, उपव्यूषं वा
उत्थायेति योजना । उपव्यूषमिति किञ्चिच्छेषार्थां रात्रौ । मन-
पुरःसराभिरिति एकाग्रमनःप्रणीतमभिः । स्वदोषपरिहारपरदो-
षप्रमाणार्थमिति स्वकीयाध्ययनदोषपरिहारार्थं, परकीयाध्ययन-
दोषप्रमाणार्थं परकीयाध्ययनदोषज्ञानार्थमित्यर्थः । प्रमीयतेऽ-
नेनेति प्रमाणं ज्ञानमात्रमीप्सितम् । सम्यग् बुद्ध्याऽर्थतत्त्वं,
बुद्ध्या चाधीयानो निर्दोषाध्ययनो भवति, सम्यगध्ययनज्ञानाच्च
परस्य स्वदोषमध्ययनं प्रतिपद्यते । इत्यध्ययनविधिरिति पूर्व-
प्रतिज्ञाताध्ययनविधेरुपसंहारणम् । यथोक्तेन विधिनाऽध्ययनं
क्रियमाणं सुसंगृहीतं भवति । दृष्टादृष्टसंपत्त्याऽध्ययनकालव-
र्जनं वेदाध्ययने निषिद्धमेवात्रापि तज्ज्ञेयमिति न विशेषेणो-
क्तम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

अथाध्यापनविधिः—अध्यापने कृतबुद्धिराचार्यः
शिष्यमेवादितः परीक्षेत ; तद्यथा—प्रशान्तमार्थप्र-
कृतिकमभुद्रकर्माणमुज्जुचक्षुर्मुखनासावंशं तनुरक्त-
विशदजिह्वमविकृतदन्तं शुद्धमिमिग्नं धृतिमन्तमन-
हङ्कृतं मेधाविनं वितर्कस्मृतिसंपन्नमुदारसत्त्वं तद्वि-
द्यकुलजमथवा तद्विद्यवृत्तं तत्त्वाभिनिवेशिनमव्य-
ङ्गमव्यापनेन्द्रियं निभृतमनुद्धृतमर्थतत्त्वभावकम-
कोपनमव्यसनिनं शीलशौचाचारानुरागदाक्ष्यप्रा-
दक्षिण्योपपन्नमध्ययनाभिकाममर्थविज्ञाने कर्मद-
र्शने चानन्यकार्यमलुब्धमनलसं सर्वभूतहितैषिण-
माचार्यं सर्वानुशिष्टिप्रतिकरं मनुमुक्तं च, एवंगुणस-
मुदितमध्याप्यमाहुः ॥ ८ ॥

इह शिष्यगुणेषु ऋजुचक्षुर्मुखनासावंशत्वादयो गुणाः सहज-
लक्षणत्वेनोपादेयाः ; अतो विपरीतलक्षणो हि जडो भवति ।
तद्विद्यवृत्तमिति आयुर्वेदज्ञाचारम् । निभृतमिति विनीतम् । अनु-
द्धृतमिति अनहङ्कृतम् । अनुरागशब्देनाध्यायनानुराग उच्यते,
अनुरक्तमिलनेन च गुरावतुरक्तत्वमुच्यते । दाक्ष्यं दर्शयित्वाऽ-
प्यनलसमिति यत् करोति तेन दाक्ष्यादारब्धेऽपि कार्यं बहुप्र-
याससाध्येऽनलसमित्याह । अनुशिष्टिप्रतिकरमिति आज्ञाकारम् ।

एवंनिर्धर्ममध्ययनार्थिनमुपस्थितमारिराधयिषुमा-
चार्योऽनुभाषेत—उदगयने शुक्लपक्षे प्रशस्तेऽहनि

१ ‘उज्झा’ इति पा० । २ ‘उद्वाहिका’ इति पा० । ३ ‘अनु-
द्धृतवेच’ इति पा० । ४ ‘सर्वानुशिष्टिप्रतिकरम्’ इति पा० ।
५ ‘तद्विद्यवृत्तमिति तद्विद्यवृत्त्या वर्तयन्तं वैयर्थ्यवृत्तिकमित्यर्थः’ इति
योगीन्द्रनाथसेनः । ६ ‘एवं सर्वगुणसमुदितं’ इति पा० ।

१ ‘दीर्घा’ इति पा० । २ ‘मिथीकृद्रप्रकरणम्’ इति पा० ।
३ ‘उपस्कृतिविधिं’ इति पा० ।

तिष्यहस्तश्रवणाश्चयुजामन्यतमेन नक्षत्रेण योगमु-
पगते भगवति शशिनि कल्याणे कल्याणे च करणे
मैत्रे मुहूर्ते मुण्डः कृतोपवासः स्नातः काषायवस्त्र-
संवीतः सगन्धहस्तः समिधोऽग्निमाज्यमुपलेपन-
मुदकुम्भान् माल्यदामदीपहिरण्यहेमरजतमणिमु-
क्ताविद्रुमक्षौमपरिधीन् कुशलाजसर्वपाक्षतांश्च शु-
क्लानि सुमनांसि प्रथिताप्रथितानि मेघ्यान् भक्ष्यान्
गन्धांश्च घृष्टानादायोपतिष्ठस्वति ॥ ९ ॥

सं तथा कुर्यात् ॥ १० ॥

तिष्यः पुण्यनक्षत्रम्, अथयुगं श्विनी । शशिनि कल्याणे इति
उक्तनक्षत्रेष्वथ्यनार्थिनो यतः शशी कल्याणकरो भवति,
उदित एव शशिन्यथ्ययनं कर्तव्यम् । मैत्रे मुहूर्ते इति अनुकूले
मुहूर्ते, सुहृतांश्च शिवयुजादियः । मुण्डः कृतोपवनः । गन्धेन
युक्तो हस्तः पञ्चाङ्गलो गन्धहस्तः । हिरण्यशब्देनाघटितं हेम
शृण्वते, हेमशब्देन च घटितम् । परिषयो हस्तप्रमाणं होमकुण्ड-
चतुःपाथैः स्थाप्याः पालाशादिदण्डा उच्यन्ते । अत्र चोपाजि-
तवस्तुसाधिन्यमेव फलप्रदमिति ऋषिबचनादुच्यते, (तैत्ति
अन्योपाहृतमपीष्टगन्धादि नोद्वावनीयम्) ॥ ९ ॥ १० ॥

तमुपस्थितमाहाय समे शुचौ देशे प्राक्प्रवणे
उदक्प्रवणे वा चतुष्किष्कुमात्रं चतुरस्रं स्थण्डिलं
गोमयोदकेनोपलिप्तं कुशालस्तीर्णं सुपरिहितं परिधि-
मिच्छादुर्विशं यथोक्तचन्दनोदकुम्भक्षौमहेमहिरण्य-
रजतमणिमुक्ताविद्रुमालङ्कृतं मेध्यभक्ष्यगन्धशुक्ल-
पुष्पलाजसर्वपाक्षतोपशोभितं कृत्वा, तत्र पाला-
शीमिरैङ्कदीमिरैदुम्बरीभिर्मधुकीभिर्वा समिद्धि-
रग्निमुपसमाधाय प्राङ्मुखः शुचिरध्ययनविधिमनु-
विधाय मधुसर्पिर्भ्यां त्रिविजुहुयादग्निमाशीःसंप्र-
युक्तैर्मन्त्रैर्ब्रह्माणमग्निं धन्वन्तरि प्रजापतिमद्विना-
विन्द्रमुषींश्च सूत्रकारानभिमुख्यमाणः पूर्वं स्वा-
हेति ॥ ११ ॥

शिष्यश्चैनमन्वाल्भमेत । हुत्वा च प्रदक्षिणमग्नि-
मुपरिक्रामेत् । परिक्रम्य ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच-
येत्, भिषज्जामिपूजयेत् ॥ १२ ॥

किष्कुरिह हस्तप्रमाणम् । सुपरिहितमिति सुवेष्टितम् । उप-
धायेति आरोप्य । जुहुयादिति अभ्यापक इत्यभिप्रायः । ब्रह्मा-
रीन् स्वाहेति मन्त्रेण सन्ध्यमाण आचार्यः पूर्वमग्निं जुहुयादिति
योजना । तेन ब्रह्माद्यृषिराशीःप्रयुक्ताभिः 'ब्रह्मणे स्वाहा'
इत्यादिभिर्होमः कर्तव्यः । शिष्यश्चैनमन्वाल्भमेतेति शिष्योऽपि
गुरुहोमानन्तरमेव जुहुयादित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

१ 'अथ सोऽपि तथा कुर्यात्' इति पा० । २ 'अथ पाठः कञ्चि-
न्नोपलभ्यते । ३ प्रवर्णं निम्नम् । ४ 'सुपरिहितं' ग. ।

अथैनमग्निस्त्रिकारो ब्राह्मणस्त्रिकारो भिषक्स्त्रिकारो
चातुश्चिष्यात्—ब्रह्मचारिणा इमश्चुचारिणा सत्यवा-
दिनाऽमांसादेन मेध्यसेविना निर्मत्सरेणाश्वध्या-
रिणा च भवितव्यं, न च ते मद्रचनात् किञ्चिदकार्यं
स्यादन्यत्र राजद्विष्टात् प्राणहरादिपुलादधर्म्योदन-
र्थसंप्रयुक्ताह्वाऽप्यर्थात्; मदर्पणेन मत्प्रधानेन मद्-
धीनेन मत्प्रियहितानुवर्तिना च शश्वज्ज्वितव्यं,
पुत्रवदासवदर्थिवचोपचरताऽनुवस्तव्योऽहम्, अ-
नुत्सेकेनावहितेनानन्यमनसा विनीतेनावेक्ष्यावेक्ष्य-
कारिणाऽनस्यकेन चाभ्यनुज्ञातेन प्रविचरितव्यम्,
अनुज्ञातेन (चाननुज्ञातेन च) प्रविचरता पूर्वं
गुरुवर्थापाहरणे यथाशक्ति प्रयतितव्यं, कर्मसिद्धिम-
र्थसिद्धिं यशोलानं प्रेत्य च स्वर्गमिच्छता भिषजा
त्वया गोब्राह्मणमामदौ कृत्वा सर्वप्राणभृतां शर्मशा-
सितव्यमहरहृदस्तिष्ठता चोपविशता च, सर्वात्मना
चातुराणामारोग्याय प्रयतितव्यं, जीवितहेतोरपि
चातुरेभ्यो नाभिद्रोघध्वं, मनसाऽपि च परस्त्रियो
नाभिगमनीयास्तथा सर्वमेव परस्त्रं, निभृतवेश-
परिच्छदेन भवितव्यम्, अशौण्डेनापापेनापापसं-
हायेन च, ऋणशुक्लधर्म्यैशर्म्यधन्यसत्यहितमित-
वचसा देशकालविवारिणा स्मृतिमता ज्ञानोत्था-
नोपकरणसंपत्तु नित्यं यत्नवता च; न च कदाचि-
द्वाजद्विष्टानां राजद्वेषिणां वा महाजनद्विष्टानां महा-
जनद्वेषिणां वाऽप्यौषधमनुविधातव्यं, तथा सर्वेषां
मत्यर्थविकृतदुष्टदुःखशीलाचारोपचाराणामनपवा-
दप्रतिकारणां मुमुक्षूणां च, तथैवासन्निहितैश्वराणां
स्त्रीणामनध्यक्षाणां वा; न च कदाचित् स्त्रीदक्षमा-
मिषमादातव्यमनुज्ञातं भर्त्राऽथवाऽप्यक्षेण, आतुर-
रकुलं चातुरप्रविशता विदितेनानुमतप्रवेशिनां
साधे पुरुषेण सुसंवीतेनावाक्शिरसा स्मृतिमता
स्तिमितेनावेक्ष्यावेक्ष्य मनसा सर्वमाचरता सम्यग-
नुप्रवेष्टव्यम्, अनुप्रविश्य च वाङ्मनोबुद्धिन्द्रियाणि
न कञ्चित् प्रणिधातव्यान्त्यत्रातुरादातुरोपकार-
ार्थादातुरगतेष्वन्येषु वा भावेषु, न चातुरकुलप्रवृ-
त्तयो बहिर्निश्चारयितव्याः, हसितं चायुषः प्रमाण-
मातुरस्य जानताऽपि त्वया न वर्णयितव्यं तत्र
यत्रोच्यमानमातुरस्यान्यस्य वाऽप्युपघाताय संप-
द्यते; ज्ञानवताऽपि च नात्यर्थमत्मानो ज्ञाने विक-
थितव्यम्, आत्मादपि हि विकथ्यमानादत्यर्थमुद्दि-
जन्यनेके ॥ १३ ॥

ते भवितव्यमिति त्वया भवितव्यम् । प्रविचरितव्यमिति

१ 'अनुवस्तव्योऽहम्' इति पा० । २ 'अल्पवादप्रतीकाराणां'
इति पा० ।

चिकित्सायै व्यवहर्तव्यम् । गोब्राह्मणमादौ कृतेति प्रथमं गोब्राह्मणानां वामे आशासितव्यं, ततश्चेतरेषां प्राणिनाम् । उपविशता चेति च्छेदः । शुण्डा मयशाला, तत्प्रचारी शौण्डः; अशौण्डस्तु तदप्रचारी । शुक्रमिव शुक्रं, निर्दोषत्वादितद्वचनम् । यत्नवता भवितव्यमिति संबन्धः । राज्ञो द्विष्टो राजद्विष्टः, यस्तु राजानं द्वेष्टि स राजद्वेष्टी । आचारस्योपचरणमाचारोपचारः । अनव्यक्षाणां वा न प्रतिकर्तव्यमिति योजना । प्रवृत्तय इति वार्ताः । तत्रेति न वर्णयितव्यमित्यनेन संबध्यते । अन्यस्य आतुरपुत्रपित्रादेः; अन्यत्र उदासीने जीवितहासकथनं यशस्करमेव । न विकल्पितव्यं न श्लाघा कर्तव्या । आप्तादपि हीति अत्राप्तः सत्यवागुच्यते, अन्यत्रापि सत्यमेवाप्तं वक्ष्यति; यथाकालमाप्तमेव ब्रूयादित्यर्थः ॥ १३ ॥

न चैव ह्यस्ति सुतरमायुर्वेदस्य पारं, तस्मादप्रमत्तः शश्वदभियोगमस्मिन् गच्छेत्, एतच्च कार्यम्, एवं भूयश्च वृत्तसौष्टवमनस्यता परेभ्योऽप्यागमयितव्यं, कृत्स्नो हि लोको बुद्धिमतामाचार्यः शत्रुश्चाबुद्धिमताम्, अतश्चाभिसमीक्ष्य बुद्धिमताऽभिजस्यापि धन्यं यशस्यमायुष्यं पौष्टिकं लौकिकमभ्युपदिशतो वचः श्रोतव्यमनुविधातव्यं चेति । अतः परमिदं ब्रूयात्—देवताभिर्द्विजगुरुबुद्धिसिद्धाचार्यैषु ते नित्यं सम्यग्वर्तितव्यं, तेषु ते सम्यग्वर्तमानस्यायमग्निः सर्वैरगन्धरसरत्नवीजानि यथेरिताश्च देवताः सिवाय स्युः, अतोऽन्यथा वर्तमानस्याशिवायेति । एवं ब्रुवति चाचार्यैः शिष्यः 'तथा' इति ब्रूयात् । यथोपदेशं च कुर्वन्नध्याप्यः, अतोऽन्यथा त्वनध्याप्यः । अध्याप्यमध्यापयन् ह्याचार्यो यथोक्तैश्चाध्यापनफलैर्योगमाप्नोत्यन्यैश्चायुक्तैः श्रेयस्करैरुर्णैः शिष्यमात्मानं च युनक्ति । इत्यध्यापनविधिरुक्तः ॥ १४ ॥

न चैव हीत्यादि । यस्मादायुर्वेदोऽपि ज्ञातुं न शक्यते प्रायस्तेनायुर्वेदज्ञानार्थमुद्यमं गच्छेत् । असिञ्जति दुस्तरं आयुर्वेदं । अनुकसद्वृत्तकरणार्थमाह—एतच्चेत्यादि ।—एतच्चेति 'अयैनमासिकाशे' इत्यादिग्रन्थोक्तमनुष्ठेयम् । एवंभूयश्च वृत्तसौष्टवमिति उक्तसदृशं च साधुवृत्तमित्यर्थः । लौक्यं लोकानुमतम् । इतिशब्दोऽवधारणे, तेन यदेवामित्रस्य धन्यादिगुणयुक्तं वक्षस्तेवानुविधातव्यं श्रोतव्यं च । यथोक्तेरिति शास्त्रान्तरे; न ह्यस्मिन् शास्त्रेऽध्ययनफलं साक्षात् कचिदुक्तम् ॥ १४ ॥

संभाषाविधिमत ऊर्ध्वं व्याख्यास्यामः—भिषक्

भिषजा सह संभाषेत । तद्विद्यसंभाषा हि ज्ञानाभियोगसंहर्षकरी भवति, वैशारद्यमपि चाभिनिवर्तयति, वचनशक्तिमपि चाधत्ते, यशश्चाभिदीपयति, पूर्वश्रुते च संदेहवतः पुनः श्रवणाच्छ्रुतसंशयमपकर्षति, श्रुते चासंदेहवतो भूयोऽध्यवसायमभिनिवर्तयति, अश्रुतमपि च कश्चिदर्थं श्रोत्रविषयमापादयति, यथाचार्यैः शिष्याय शुश्रूषवे प्रसन्नः क्रमेणोपदिशति गुह्याभिमतमर्थजातं तत् परस्परं सह जल्पन् पिण्डेन विजिगीषुराह संदर्भात्, तस्मात्तद्विद्यसंभाषामभिप्रशंसन्ति कुशलाः ॥ १५ ॥

द्विविधा तु खलु तद्विद्यसंभाषा भवति—सन्धायसंभाषा, विग्रहसंभाषा च ॥ १६ ॥

संहर्षः स्पर्धा, ज्ञानार्थमभियोगसंहर्षो करोतीति ज्ञानाभियोगसंहर्षकरी । वैशारद्यमिति परवचनाभिभवपाण्डित्यम्; एतच्च संभाषाभ्यासाद्भवति । भूयोऽध्यवसायमिति दृढनिश्चयम् । अथ कथं श्रुतत्वमपि कस्यचिदुद्यसाथस्य स्यात्तदाह—जल्पन् पिण्डेनेति ।—पिण्डेनेति सारोद्धारणे । ननु गुह्यश्चेत् सारतस्तत् कथमयं विजिगीषुस्तमाहेत्याह—संदर्भादिति । स्पर्धया तु गुह्योऽप्यर्थो विजयार्थमभिधीयत इति भावः । सन्धायसंभाषा नये 'संवाद' इत्युच्यते । विग्रहसंभाषा तु जल्पवितण्डारूपा ज्ञेया ॥ १५ ॥ १६ ॥

तत्र ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसंपन्नेनाकोपनेनानुपस्कृतविधानानसूयकेनानुनेयेनानुनयकोविदेन क्लेशक्षमेण प्रियसंभाषणेन च सह सन्धायसंभाषा विधीयते । तथाविधेन सह कथयन् विस्त्रब्धः कथयेत्, पृच्छेदपि च विस्त्रब्धः, पृच्छते चास्मै विस्त्रब्धाय विशदमर्थं ब्रूयात्, न च निग्रहभयादुद्विजेत, निग्रह्य चैनं न हृष्येत्, न च परेषु विकर्त्तयेत्, न च मोहादेकान्तग्राही स्यात्, न चाविदितमर्थमनुवर्णयेत्, सम्यक् चानुनयेनानुनयेत्, तत्र चावहितः स्यात् । इत्यनुलोमसंभाषाविधिः ॥ १७ ॥

तत्रेत्यादिना सन्धायसंभाषाविधिमाह । विस्त्रब्धः कथयेदिति जल्पवितण्डोक्तिग्रहणीतः । कथयेदिति ब्रूयात् । निग्रह्य चैनं न हृष्येदिति अनुलोमसंभाषारूपवादे च यानि संभवन्ति निग्रहस्थानानि तत्त्वविधातीनि हेत्वाभासापसिद्धान्तन्यूनाधिकरूपाणि, तैरपि निग्रह्य न हृष्येत् । जल्पोक्तिग्रहस्थानानि तत्राप्राग्राह्येव । अविदितमिति प्रतिवादिनोऽविदितम् । अनुनयेच्च सम्यगनुनयेनेति संबन्धः; तेन चात्र छलजातिप्रयोगो

१ 'एतच्चैवं कार्यम् । एवं भूयः प्रवृत्तस्य सौष्टवं' इति पा० ।

२ 'लौकिकं' इति पा० ।

१ 'पण्डेन' इति पा० । 'पण्डेन स्वपाण्डित्यप्रकाशनेन' इति गङ्गाधरः । २ 'सम्यक् चानुनयेनानुनीयेत, अनुनयाच्च परं तत्रावहितः स्यात्' इति पा० ।

न कर्तव्य इति शिक्षयति । तत्र चावहितः स्यादिति सम्यग-
गुणयेऽवधानं कुर्यात् ॥ १७ ॥

अत ऊर्ध्वमितरेण सह विगृह्य संभाषायां जल्पे-
च्छ्रेयसा योगमात्मनः पश्यन् । प्रागेव च जल्पा-
जल्पान्तरं परावरान्तरं परिषद्विशेषांश्च सम्यक्
परीक्षेत । सम्यक्परीक्षा इति बुद्धिमतां कार्यप्रवृत्ति-
निवृत्तिकाली शंसति, तस्मात् परीक्षामभिप्रशंसन्ति
कुशलाः । परीक्षमाणस्तु खलु परावरान्तरमिमान्
जल्पकगुणाञ्च श्रेयस्करान् दोषवतश्च परीक्षेत
सम्यक्; तद्यथा—श्रुतं विज्ञानं धारणं प्रतिभानं
वचनशक्तिरिति, एतान् गुणान् श्रेयस्करानाहुः;
इमान् पुनर्दोषवतः, तद्यथा—कोपनत्वमवैशारद्यं
भीरुत्वमधारणत्वमनवहितत्वमिति । एतान् गुणान्
गुरुलाघवतः परस्य चैवात्मनश्च तुलयेत् ॥ १८ ॥

इतरेणेति अवशिष्टेन । वादे तु विशिष्टो गुरुर्ब्रह्मचारी वाऽ-
धिकृतः; उक्तं हि न्याये—“तं शिष्यगुरुसम्बन्धचारिविशिष्टश्रे-
योर्धर्मिरनस्युगिरभ्युपेयात्” (न्या. द. ४।१।४०) इति ।
संभाषणमिति प्रवृत्तकषोपलक्षणं, तेन जल्पे वितण्डायां चेति
ज्ञेयम् । परावरान्तरमिति प्रतिवादिन आत्मनश्च प्रतिभा-
दिविशेषमित्यर्थः । जल्पान्तरमिति सामयिकसर्वार्थादिविशेषितं
जल्पकविशेषमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तत्र त्रिविधः परः संपद्यते—प्रवरः, प्रत्यवरः,
समो वा, गुणविनिक्षेपतः; नत्वेव काल्प्येन ॥१९॥

परिषत् खलु द्विविधा—ज्ञानवती, मूढपरिषच्च ।
सैव द्विविधा सती त्रिविधा पुनरनेन कारणविभा-
गेन—सुहृत्परिषत्, उदासीनपरिषत्, प्रतिनिविष्ट-
परिषच्चेति । तत्र प्रतिनिविष्टायां परिषदि ज्ञानविज्ञान-
वचनप्रतिवचनशक्तिसंपन्नायां मूढायां वा न कथं-
चित् केनचित् सह जल्पो विधीयते; मूढायां तु
सुहृत्परिषद्युदासीनायां वा ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिव-
चनशक्तीरन्तरेणाप्यदीर्घसंज्ञा महाजनविद्विष्टेना-
पि सह जल्पो विधीयते । तद्विधेन च सह कथयता
आविर्द्वादीर्घसूत्रसंकुलैर्वाक्यदण्डकैः कथयितव्यम्,
अतिदृष्टं मुहुर्मुहुर्दुष्पहसता परं निरूपयता च
पर्यदमाकारैर्द्वैवतश्चास्य वाक्यावकाशो न देयः;
कष्टशब्दं च भुवता वक्तव्यो नोच्यते, अथवा पुन-
र्हीना ते प्रतिज्ञा, इति । पुनश्चाहू(ह्य)यमानः प्रति-

वक्तव्यः—परिसंवत्सरो भवान् शिक्षस्व तावत्; न
त्वया गुरुरुपासितो नूनम्, अथवा पर्याप्तमेतावत्चे-
त्; सकृदपि हि परिक्षेपिकं निहतं निहतमाहुरिति
नास्य योगः कर्तव्यः कथञ्चित् । अन्येवं श्रेयसा
सह विगृह्य वक्तव्यमित्याहुरेके; नत्वेवं ज्यायसा
सह विग्रहं प्रशंसन्ति कुशलाः ॥ २० ॥

गुणविनिक्षेपत इति गुणपरिमाणादुक्तगुणत्वेन प्रवर
इत्यर्थः; प्रत्यवरः हीनगुणः, समगुणः समो वाद्यपेक्षेत्यर्थः ।
नत्वेव काल्प्येनेति न कुलशीलधर्मोदिनाऽपि प्रवैरादिरिहामिमेत-
इत्यर्थः । मूढपरिषदित्यत्र मूढेव मूढा किंचित्छले, सर्वथा मूढायां
तु न कश्चिद्भूते । न केनपिदिति नावमेनापीत्यर्थः । आविर्द्वा-
वक्तव्यम् । कथयितव्यमिति वक्तव्यम् । उपहसता परं प्रतिवादि-
नम् । तथा परिषदं निरूपयता आकारैरिति संबन्धः । कष्टशब्द-
मिति नातिप्रसिद्धार्थम् । नोच्यत इति त्वया नोच्यत इति
वक्तव्यं; कष्टशब्दस्य ह्यर्थं मूढा परिषच्च जानात्येव, ततश्च कष्टश-
ब्दस्यानर्थकतायाः परिषदं प्राप्य सुखसाध्यत्वमिति भावः ।
तथा कष्टशब्दं वदस्त्वेवं वाच्यं—हीना ते प्रतिज्ञेति । परिसं-
वत्सरोऽध्ययनं गुरुमुपास्थाय पुनरधीष्व । पर्याप्तमेतावत् इति
‘पक्षावसादाय’ इति शेषः । परिक्षेपिकमिति प्रतिक्षेपिकशब्दम् ।
नास्य योगः कर्तव्य इति न सकृदपराभूतस्य पक्षस्य पुनः
प्रतिक्षेपकहेतुना योगः कर्तव्य इत्यर्थः । कथंचिद्विज्ञादिना
श्रेयसा समं विगृह्य संभाषणामेकीयमतमाह; नत्वेवेत्यादिना
आत्ममतमाह ॥ १९ ॥ २० ॥

प्रत्यवरेण तु सह समानाभिमतं वा विगृह्य
जल्पता सुहृत्परिषदि कथयितव्यम्, अथवाऽप्यु-
दासीनपरिषद्यवधानश्चवर्णज्ञानविज्ञानोपधारणव-
चनप्रतिवचनशक्तिसंपन्नायां कथयता चावहितेन
परस्य सादृश्यदोषबलमवेक्षितव्यं, समवेक्ष्य च
यत्रैवं श्रेष्ठं मन्येत नास्य तत्र जल्पं योजयेदनावि-
ष्कृतमयोगं कुर्वन्; यत्र त्वेनमवरं मन्येत तत्रैवेन-
माशु निगृहीयात् । तत्र खल्विमे प्रत्यवराणामाशु
निग्रहे भवन्त्युपायाः; तद्यथा—श्रुतहीनं महता सूत्र-
पाठेनाभिभवेत्, विज्ञानहीनं पुनः कष्टशब्देन
वाक्येन, वाक्यधारणाहीनमाविर्द्वादीर्घसूत्रसंकुलै-
र्वाक्यदण्डकैः, प्रतिभाहीनं पुनर्वचनेनैकविधेनाने-

१ ‘परिसंवत्सरः संवत्सरं परिग्राहः’ इति गङ्गाधरः । ‘शिक्षस्व
तावद्गुरुमुपासितो नूनम्’ इति पा० । २ ‘प्रतिवादिरिहामिमेतः’
इति पा० । ३ ‘कष्ट’ शब्दं दुर्बोधार्थवाक्यं भूयता स वक्तव्यो
नोच्यते त्वयेति निरुत्तरत्वात्विगृहीतोऽसि’ इति योगीन्द्रनाथसेनः ।
४ ‘परिक्षेपिकं प्रतिवादिनं, सकृदप्यकारणमपि, निहतं निगृहीतं
निहतमाह; अतो हेतोरेव निगृहीतपक्षस्य योगो न पुनः
कर्तव्यः’ इति योगीन्द्रनाथसेनः । ५ ‘अनेकविधेन’ इति पा० ।

१ ‘संभाषेत’ इति पा० । २ ‘जल्पान्तरं जल्पकस्य वैशेष्यं गुण-
दोषौ’ इति योगीन्द्रनाथसेनः । ३ ‘प्रतिगृह्यत्वेन निविष्टाः सम्या
यत्र ता प्रतिनिविष्टपरित्यक्तः, शत्रुपरिषदित्यर्थः’ इति योगीन्द्रनाथ-
सेनः । ४ ‘दीर्घसंज्ञा’ इति पा० । ५ ‘भुवन्’ इति पा० ।
च. सं. ३४

कार्थवाचिना, वचनशक्तिहीनमर्थोक्तस्य वाक्यस्या-
क्षेपेण, अविशारदमपत्रपणेन, कोपनमायासनेन,
भीदं विज्ञासनेन, अनवहितं नियमनेनेति । एवमे-
तैरुपायैः परमवरमभिभवच्छेद्विभ्रम् ॥ २१ ॥

तत्र श्लोकौ—

विगृह्य कथयेद्युक्त्या युक्तं च न निवारयेत् ।
विगृह्यभाषा तीव्रं हि केपांचिद्रोहमावहेत् ॥ २२ ॥
नाकार्यमस्ति कुडस्य नावाच्यमपि विद्यते ।
कुशला नाभिनन्दन्ति कलहं समितौ सताम् ॥ २३ ॥
एवं प्रवृत्ते वादे कुर्यात् ॥ २४ ॥

साङ्ख्यस्य विद्यमानगुतायास्तथा दोषस्य बलं साङ्ख्य-
दोषबलम् । श्रेष्ठं मन्येतेति यत्र वादविषये प्रतिवादिनमधिकं
पर्येदित्यर्थः । तत्र परस्य पुरःसरवादविषये तथा वादो निव-
र्तनीयः, यथा आविष्कृतः प्रकटीकृतः सभायां नायोगः
स्यात्; अनभीष्टविषये तथा वादिनवृत्तिः कर्तव्या यथा कोऽपि
न जानात्येवं तत्र वक्तुमर्हम् इत्यर्थः । तत्रैवेति तत्रैव हीनपक्षे
प्रवृत्तं निगृहीयादिति योजना । महता सूत्रपाठेनेति श्रुतहीनो
ह्यपरिचयाद्दीर्घसूत्रपाठं कर्तुमक्षमः । विज्ञानहीनमिति अज्ञाता-
र्थम् । नानार्थवाचिनेति अनेकार्थवाचिना, एकविधेनेति एकविधेन
शब्देन; प्रतिभाहीनो ह्यनेकार्थं नाधवारयति यत् केनाभिप्रा-
येणार्थं प्रयुक्तोऽनेन शब्द इति । वचनशक्तिहीनोऽर्थोक्तवाक्या-
क्षेपाच्च पुनर्वक्तुं क्षमो भवतीति दृष्टम् । अविशारदमिति अदृष्ट-
सभम्; अदृष्टसभो ह्यपत्रपणेनातीव लज्जितः सज किंचित्
प्रतिपद्यते । एवमिति 'तद्यथा श्रुतहीनम्' इत्यादिप्रन्थोक्तम् ।
प्रवृत्ते वादे कुर्यादिति श्लेढः ॥ २१-२४ ॥

प्रागेव तावदिदं कर्तुं यतेत—सन्धाय पर्वदाऽय-
नभूतमात्मनः प्रकरणमादेशयितव्यं, यद्वा परस्य
भृशदुर्गं स्यात्, पक्षमथवा परस्य भृशं विमुखमान-
येत्; एतदपि चोपसंहितायामाशङ्क्यमस्माभिर्वै-
कुम्, एवैव ते परिषद्यथेष्टं यथायोगं यथाभिप्रायं
वादं वादमर्यादां च स्थापयिष्यतीत्युक्त्वा तूष्णी-
मासीत् ॥ २५ ॥

तथाऽप्रवृत्ते वादे किं कुर्यादित्याह—प्रागेवेत्यादि । अय-
नभूतमिति अभ्यासान्मार्गाभूतमिव अभ्यस्तमित्यर्थः । परस्य
भृशदुर्गमिति प्रतिवादिनोऽविदितत्वेन दुर्गमिव दुर्गं; तत् पूर्वं
सन्धितया परिषदाऽऽदेशयेत् । पक्षान्तरमाह—पक्षमथवे-
त्यादि । परस्य प्रतिवादिनः पक्षं सूत्रमस्यैव सभायां यथा

१ 'वाक्यस्य क्षेत्रणेन' इति पा० । २ 'न जानात्येवं तत्र वक्तु-
मक्षम इति' इति पा० । 'आत्मनः अभ्यासमयोपयवमनाविष्कृतं
कुर्वन् न प्रकाशयन्, तत्र तेन सह जल्पत्तथा विरमेयथाऽऽत्मनोऽ-
सामर्थ्यं नावबुध्यते' इति योगीन्द्रनाथसेनः । ३ 'शत्रुपक्षमः'
इति पा० । ४ 'एवंप्रवृत्ते वादे प्रागेव तावदिदं कर्तुं यतेत' इति
योगीन्द्रनाथसेनसंमतः पाठः ।

विमुखं भवति, तथा वादं प्रवर्तयेत्; एतेन नास्ति परलोको
नास्ति कर्मफलमित्यादि यदि परस्य पक्षो भवति, तदैतस्य
पक्षस्य स्वाभाविकद्विष्टत्वेन यत्किंचित् स्वपक्षसाधनमुच्यते,
तदेव परिषदपि गृह्णातीत्युक्तं भवति । उपसंहितायामिति
संधिना युक्तार्थं तूष्णीमासीतेति योजना । उपसंहिता हि परिषत्
परोक्षेणामिततत्वेनोपदर्शितमेव सर्वं करिष्यति, तदस्मिन्नात्यर्थ-
वचनेन माहात्म्यसङ्खण्डकेनेति भावः ॥ २५ ॥

तत्रेदं वादमर्यादालक्षणं भवति—इदं वाच्यम्,
इदमवाच्यम्, एवं पराजितो भवतीति ॥ २६ ॥

वादमर्यादालक्षणमाह—तत्रेदमित्यादि । वादशब्देन चेह
विगृह्य पक्षप्रतिपक्षवचनमात्रमुच्यते; सन्धायसंभाषया तु
तत्त्वबुभुक्षुवोर्वाचः ॥ २६ ॥

इमानि तु खलु पदानि भिषग्वैदमार्गज्ञानार्थम-
धिगम्यानि भवन्ति; तद्यथा—वादः, द्रव्यं, गुणाः,
कर्म, सामान्यं, विशेषः, समवायः, प्रतिज्ञा, स्थापना,
प्रतिष्ठापना, हेतुः, दृष्टान्तः, उपनयः, निगमनम्,
उत्तरं, सिद्धान्तः, शब्दः, प्रत्यक्षम्, अनुमानम्,
ऐतिह्यम्, औपम्यं, संशयः, प्रयोजनं, स्वयमिचारं,
जिज्ञासा, व्यवसायः, अर्थप्राप्तिः, संभवः, अनुयो-
ज्यम्, अननुयोज्यम्, अनुयोगः, प्रत्यनुयोगः,
वाक्यदोषः, वाक्यप्रशंसा, छलम्, अहेतुः, अती-
तकालम्, उपालम्भः, परिहारः, प्रतिज्ञाहानिः,
अभ्यनुज्ञा, हेत्वन्तरम्, अर्थान्तरं, निग्रहस्थानमिति
॥ २७ ॥

संप्रति वादमार्गज्ञानार्थं वादाभिज्ञेयानि द्रव्यगुणादीन्युप-
दर्शयन्त्याह—इमानित्यादि । भिषजां वादमार्गो भिषग्वैदमार्गः ।
वादादयः स्वयमेवाचार्येणाग्रे विप्रियन्त इति नेह संज्ञाकथने
विप्रियन्ते ॥ २७ ॥

तत्र वादो नाम स यत् परेण सह शास्त्रपूर्वकं
विगृह्य कथयति । स च द्विविधः संप्रग्रेह—जल्पः,
वितण्डा च । तत्र पक्षाश्रितयोर्वैचनं जल्पः, जल्प-
विपर्ययो वितण्डा । यथा—एकस्य पक्षः पुनर्मवोऽ-
स्तीति, नास्तीत्यपरस्य; तौ च स्वस्वपक्षहेतुभिः
स्वस्वपक्षं स्थापयतः, परपक्षमुद्भावयतः, एष जल्पः ।
जल्पविपर्ययो वितण्डा । वितण्डा नाम परपक्षे
दोषवचनमात्रमेव ॥ २८ ॥

तत्रेत्यादिना वादलक्षणम् । इह वादशब्देन विगृह्य-
वादोऽभिप्रेतः, तत्त्वबुभुक्षुवादस्तु सन्धायसंभाषयैवोक्तः ।
शास्त्रपूर्वकमित्यनेनार्थोदिकलहवादं निषेधति । तत्र वादे
विगृह्यसंभाषारूपत्वादेव छलजातिनिग्रहस्थानानां विजिगीषा-

१ 'उपसंहितायां सन्धिना स्वपक्षमानतायां' इति योगीन्द्रना-
थसेनः । २ 'भिषग्वैदमार्गज्ञानार्थं' इति पा० ।

प्रवृत्तानां प्रयोगो लभ्यते । पक्षाश्रितयोरिति पक्षं साधयतोरित्यर्थः ; तेन, वितण्डायामप्युत्तरवादिनः परपक्षदूषणलक्षणः पक्षोऽस्त्वेष, परं खननं न साधयतीति भेदः । यथैकसेत्यादि जलोदाहरणम् । परपक्षे दोषवचनमात्रमिलनेन न स्वपक्षसाधनवचनं वैतण्डिकस्येति दर्शयति ॥ २८ ॥

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः स्वलक्षणैः श्लोकस्थाने पूर्वमुक्ताः ॥ २९ ॥

अथ प्रतिज्ञा—प्रतिज्ञा नाम साध्यवचनं; यथा—नित्यः पुरुष इति ॥ ३० ॥

पूर्वमुक्ता दीर्घजीवित्ये ॥ २९ ॥ ३० ॥

अथ स्थापना—स्थापना नाम तस्या एव प्रतिज्ञाया हेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनैः स्थापना । पूर्वं हि प्रतिज्ञा, पश्चात् स्थापना, किं ह्यप्रतिज्ञातं स्थापयिष्यति; यथा—नित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञा; हेतुः—अकृतकत्वादिति; दृष्टान्तः—यथाऽऽकाशमिति; उपनयः—यथा चाकृतकमाकाशं, तच्च नित्यं, तथा पुरुष इति; निगमनं—तस्मान्नित्य इति ॥ ३१ ॥

स्थापयति सिद्धमर्थं परं प्रति साधयतीति स्थापना । सा च साध्यं परं प्रति हेत्वादिभिश्चतुर्भिः साधयति । प्रतिज्ञाऽपि परं प्रति स्थापना भवति, यतः पश्चादवयवमेवानुमानं भवति, सा त्विह स्थाप्यत्वेनैव लब्धेति न स्थापनायामिहोदाहृता ॥ ३१ ॥

अथ प्रतिष्ठापना—प्रतिष्ठापना नाम या तस्या एव परंप्रतिज्ञाया विपरीतार्थस्थापना । यथा—अनित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञा; हेतुः—ऐन्द्रियकत्वादिति; दृष्टान्तः—यथा घट इति, उपनयो—यथा घट ऐन्द्रियकः स चानित्यः, तथा चायमिति; निगमनं—तस्मादनित्य इति ॥ ३२ ॥

प्रतिष्ठापनापदं प्रथमं संप्रत्ययवसरप्राप्ता प्रतिष्ठापनेति दर्शयति; द्वितीयं तु प्रतिष्ठापना नामेति तस्या एवेत्यादिना वक्ष्यमाणस्य लक्षणस्योपदर्शनार्थम् । एवं 'स्थापना नाम' इत्यादावपि पुनरुक्तस्य प्रयोजनं वाच्यम् । प्रतिष्ठापनापदगतस्य प्रतिशब्दस्यार्थः व्याकरोति—विपरीतार्थस्थापनेति; प्रतिशब्दोऽयं विपरीतार्थ इत्यर्थः । इयं च प्रतिष्ठापना आन्वीक्षिक्यां प्रकरणसमाख्यं हेतुदूषणम् ॥ ३२ ॥

अथ हेतुः—हेतुर्नामोपलब्धिकारणं; तत् प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, ऐतिह्यम्, औपम्यमिति; एभिर्हेतुभिर्न्यदुपलभ्यते तत् तत्त्वम् ॥ ३३ ॥

१ 'पूर्वं हि लोके प्रतिज्ञा' इति पा० । २ 'दृष्टान्तोऽकृतकमाकाशं, तच्च नित्यं, उपनयो—यथा चाकृतकमाकाशं तथा पुरुषः' इति पा० । ३ 'तस्या एव प्रतिज्ञायाः प्रति विपरीतार्थस्थापना' इति पा० । ४ 'विपरीतार्थप्रतिज्ञा' इति पा० । ५ 'घट ऐन्द्रियकः, स चानित्यः; उपनयो यथा घटस्तथा पुरुषः' इति पा० ।

हेतुश्चाविनाभावलिङ्गवचनं यद्यपि, तथाऽपीह लिङ्गप्रग्रहकाणि प्रत्यक्षादिप्रमाणान्येव यथोक्तहेतुमूलत्वेन हेतुशब्देनाहेति बोद्धव्यम्; अन्यथा पुनः प्रत्यक्षाद्यभिधानं पुनरुक्तं स्यात् । उपलब्धिकारणमिति व्यापकस्य साध्यस्योपलब्धिकारणम् । तत्तत्त्वमिति तद्विहितमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

अथ दृष्टान्तः—दृष्टान्तो नाम यच्च मुख्यविदुषां बुद्धिसाम्यं, यो वर्ण्यं वर्णयति । यथा—अग्निरुष्णः, द्रवमुदकं, स्थिरा पृथिवी, आदित्यः प्रकाशक इति; यथा आदित्यः प्रकाशकस्तथा सार्वभौमं प्रकाशकमिति ॥ ३४ ॥

मुख्यविदुषां बुद्धिसाम्यमित्यनेन लौकिकानां पण्डितानां च योऽर्थोऽविवादसिद्धः स दृष्टान्तो भवति, न पण्डितमात्रसिद्धः । योऽपि लोकप्रसिद्धो दृष्टान्त उच्यते, स यावच्च प्रतिपाद्यपुर्व्वं प्रति साध्यते, न तावद्दृष्टान्ततामादायतीति भावः । अथ बुद्धिसाम्यमात्रेण साध्यसाधर्म्यभावादित्येवाद् दृष्टान्तो भवतीत्याह—यो वर्ण्यं वर्णयति; यः साध्यं साधयतीत्यर्थः । प्रसिद्धसाध्यसाधनसंबन्धश्च दृष्टान्तः साध्यं साधयतीति भावः । अस्यादयश्च लोकप्रसिद्धत्वेनोदाहृताः; तेनैवेयामपि साध्यसाधनोदाहरणमादित्यादिवत् क्वचिद्बुद्धेऽयमयमेवेति दर्शयति ॥ ३४ ॥

उपनयो निगमनं चोक्तं स्थापनाप्रतिष्ठापनाव्याख्यायाम् ॥ ३५ ॥

अथोत्तरम्—उत्तरं नाम साधर्म्योपदिष्टे हेतौ वैधर्म्यवचनं, वैधर्म्योपदिष्टे वा हेतौ साधर्म्यवचनम् । यथा—'हेतुसधर्मोणो विकाराः, शीतकस्य हि व्याधेर्हेतुभिः साधर्म्यं हिमशिश्निरवातसंस्पर्शः,' इति ब्रुवतः परो ब्रूयात्—हेतुविधर्मोणो विकाराः, यथा शरीरावयवानां दाहौष्ण्यकोथप्रपचने हेतुवैधर्म्यं हिमशिश्निरवातसंस्पर्श इति । एतत् सविपर्ययमुत्तरम् ॥ ३६ ॥

उत्तरमित्यादि । उत्तरशब्देनेह जात्युत्तरमुत्तराभासमीप्सितं; यतोऽसाधकसाधर्म्यमात्रप्रत्यवस्थानमेवोत्तरविवरणे दर्शयिष्यति । उक्तं च न्याये—'साधर्म्यवैधर्म्यभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः' (न्या. द. १।२।१८) इति । एतच्च साधर्म्यवैधर्म्योदाहरणार्थम् । तेन न्यायोक्ता जात्युत्तरा उत्कर्षार्थकसमादयोऽप्युक्ता इहैवानुबोद्धव्याः । हेतुसधर्मोण इति हेतुसदृशाः । शीतकः शीतं, हिमशिश्निरवातगताः संस्पर्शाः शीतस्य हेतुभिः साधर्म्यमिति कृत्वा योजना । तेन हिमादीनां हेतूनां ये शीतस्पर्शास्ते शीतकेऽपीति साधर्म्यं हेतुविकारयोरिति । परो ब्रूयादिति प्रतिवादी वदेत् । दाहौष्ण्यकोथप्रपचने 'विकारे' इति

१ 'तेनैव बद्धमर्थं वर्णयति' इति पा० । २ 'वासदित्यः' इति पा० । ३ 'सार्वभौमं' इति पा० । ४ 'प्रतिवादिपुरुषमित्यर्थः । ५ 'हेतुवैधर्म्यं' इति पा० ।

शेषः । हेतुवैधर्म्यं हेतुवैसादृश्यम् । हिमादिसंस्पर्शाः हिमादिजन्यस्पर्शाः, शरीरावयवदाहादिविकारे लण्णे विसृष्टा इति वाक्यार्थः । एवं तावद् वैधर्म्येति हेतौ विपर्ययाद्यदा हेतुसाम्यमुत्तरे क्रियते, तदा विपर्ययो भवति । एवमेवोदाहरणद्वयं सविपर्ययं संपूर्णमुत्तरे भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

अथ सिद्धान्तः—सिद्धान्तो नाम स यः परीक्षकैर्बहुविधं परीक्ष्य हेतुभिश्च साधयित्वा स्थाप्यते निर्णयः । स चतुर्विधः—सर्वतन्त्रसिद्धान्तः, प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, अधिकरणसिद्धान्तः, अभ्युपगमसिद्धान्तश्चेति । तत्र सर्वतन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिन्तस्मिन् सर्वैस्मिन्तन्त्रे तत्तत् प्रसिद्धं यथा सन्ति निदानानि, सन्ति व्याधयः, सन्ति सिद्ध्युपायाः साध्यानामिति । प्रतितन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिन्तस्मिन्त्रैकैकस्मिन्तन्त्रे तत्तत् प्रसिद्धं यथा—अन्यत्राष्टौ रसाः पडन्न, पञ्चेन्द्रियाण्यत्र पञ्चिन्द्रियाण्यन्यत्र तन्त्रे, वातादिकृताः सर्वे विकारा यथाऽन्यत्र, अत्र वातादिकृता भूतकृताश्च प्रसिद्धाः । अधिकरणसिद्धान्तो नाम स यस्मिन्नधिकरणे प्रस्तूयमाने सिद्धान्त्यान्यधिकरणानि भवन्ति, यथा—न मुक्तः कर्मानुबन्धिकं कुरुते, निस्पृहत्वात् इति प्रस्तुते सिद्धाः कर्मफल-मोक्ष-पुरुष-प्रेत्यभावा भवन्ति । अभ्युपगमसिद्धान्तो नाम स यमर्थमसिद्धमपरीक्षितमुपदिष्टमहेतुकं वा वादकालेऽभ्युपगच्छन्ति भिषजः, तद्यथा—द्रव्यं प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः, गुणाः प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः, धीर्यं प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः, इत्येवमादिः । इति चतुर्विधः सिद्धान्तः ॥ ३७ ॥

बहुविधं परीक्ष्य हेतुभिः साधयित्वा स्थाप्यत इत्यस्य विवरणं—निर्णय इति; निर्णायत इति निर्णयः । एतच्च सिद्धान्त-लक्षणमभ्युपगमसिद्धान्ते नास्ति, तेन तत्र बुद्धिव्यवस्थितत्वेन चोक्तं सिद्धान्तत्वं ज्ञेयम् । सिद्धान्तं विभजते—स इत्यादि । प्रतितन्त्रसिद्धान्ते षड्भाषाष्टौ रसा इति परस्परविरुद्धेऽपि वादे खलुक्तव्यवस्थापनबलात् सिद्धान्तत्वं ज्ञेयम् । यस्मिन्त्रि-त्यादौ अधिकरणे इति अभिधेयप्रधानत्वे । अन्यान्यपीति साक्षाद्वनभिधीयमानान्यपि । अनुवध्नातीति आयुबन्धिकं जन्मान्तरेऽभ्युपगामीत्यर्थः । मुक्त इति प्रत्यासन्नमुक्तिः, सर्वथा मुक्त-स्त्वक्षरित्वात् कर्म न करोति; किंवा आयुबन्धिकं विशेषेण न करोति । सिद्धा इत्यादि । यदीह कर्मफलं न स्यात्तदा मुमुक्षुणाऽपि क्रियते कर्म, फलोद्दिष्टो हार्यं न तत् कर्म करोति; यदि च मोक्षो न स्यात्तदा मुक्त इति वचनं न स्यात्; तथा यदि च पुरुषो न स्यात्तदा कस्य वा बन्धः, कस्य वा मोक्षः

स्यात्; यदा जन्मान्तरे न स्यात्तदा कर्मणो जन्मान्तरानुबन्धित्वमुपपन्नं स्यादिति; न मुक्त इत्यादिवदता अधिकरणबलादेव सिद्धाः सिद्धान्तत्वेन कर्मफलादयः स्वीकृता भवन्ति । असिद्ध-मिष्यस्य विवरणम्—अपरीक्षितमित्यादि ॥ ३७ ॥

अथ शब्दः—शब्दो नाम वर्णसमाम्नायः; स चतुर्विधः—दृष्टार्थश्च, अदृष्टार्थश्च, सत्यश्च, अनुतश्चेति । तत्र दृष्टार्थो नाम—त्रिभिर्हेतुभिर्दोषाः प्रकुप्यन्ति, पडमिस्पकमैश्च प्रशाम्यन्ति, सति श्रोत्रादिसद्भावे शब्दादिप्रहणमिति । अदृष्टार्थः पुनः—अस्ति प्रत्यभावः, अस्ति मोक्ष इति । सत्यो नाम—यथार्थभूतः; सन्त्यायुर्वेदोपदेशाः, सन्ति सिद्ध्युपायाः साध्यानां व्याधीनां, सन्त्यारम्भफलानीति । सत्यविपर्ययश्चानृतः ॥ ३८ ॥

शब्दशब्देनेह सङ्केतबलादर्थप्रकाशिका वर्णमालोच्यते । आतोपदेशशब्दस्य द्विविधः—परमात्मज्ञादिप्रणीतः, तथा लौकिकात्मप्रणीतश्च; ऐतिह्यशब्देन परमात्मप्रणीतोऽवरुद्धः, लौकिकात्मप्रणीतश्च शब्देकदेशरूपः सत्यप्रकारविहितो ज्ञेयः । वर्णसमाम्नाय इति वर्णमेलक इत्यर्थः । वर्णानां यद्यप्यत्र सह-स्थाधिनां मेलको नास्ति, तथाऽप्येकस्मृतिप्रधानरूपित्वेन किंवा पूर्वपूर्वानुभवजनितसंस्कारसहितान्तर्यवर्णानुवहारोद्देशेन मेलको ज्ञेयः । दृष्टार्थ इति प्रमाणान्तरोपलब्धिधोषयार्थः । त्रिभिर्हेतुभिरिति त्रिप्रकाराधातिभिः । पडपकमा लङ्घनादयो लङ्घनबुद्धी-योक्ताः । एतेषां वाक्यानामिहैव दृश्यतेऽर्थ इति दृष्टार्थत्वम् । सत्यविपर्ययः—‘न सन्त्यायुर्वेदोपदेशाः’ इत्यादिज्ञेयः ॥ ३८ ॥

अथ प्रत्यक्षं—प्रत्यक्षं नाम तद्यदात्मना चेन्द्रियैश्च स्वयमुपलभ्यते; तत्रात्मप्रत्यक्षाः सुखदुःखेच्छा-द्वेषादयः, शब्दादयस्त्विन्द्रियप्रत्यक्षाः ॥ ३९ ॥

आत्मनेति मनसा, तेन मानसप्रत्यक्षं सुखाद्यमवस्थ्यते । इन्द्रियैश्चैत्यनेन बाह्यं प्रत्यक्षं गृह्यते । स्वयमुपलभ्यत इति साक्षादुपलभ्यते; अनेन चेन्द्रियव्यापारे सत्यपि यदनुमानविज्ञानं तदसाक्षात्कारित्वाच प्रत्यक्षमिति दर्शयति ॥ ३९ ॥

अथानुमानम्—अनुमानं नाम तर्को युक्त्यपेक्षः; यथा—अग्निं जरणशक्त्या, बलं व्यायामशक्त्या, श्रोत्रादीनि शब्दादिप्रहणेनेत्येवमादि ॥ ४० ॥

तर्को युक्त्यपेक्षा इत्यनुमानलक्षणं विविधरोगविज्ञानीय एव व्याकृतम् । अनुमानोदाहरणमाह—अग्निं जरणशक्त्येसा-दिना ॥ ४० ॥

अथैतिह्यम्—ऐतिह्यं नामातोपदेशो वेदादिः ४१ अलौकिकातोपदेश ऐतिह्यपदेनोच्यत इत्याह—वेदादिरिति ॥ ४१ ॥

अथौपम्यम्—औपम्यं नाम यदन्येनान्यस्य सादृश्यमधिकृत्य प्रकाशनं; यथा—दण्डेन दण्ड-

कस्य, धनुषा धनुःस्तम्भस्य, इष्वासेनाऽऽरोग्य-
दस्येति ॥ ४२ ॥

यदन्येनेत्यादौ अन्येनेति प्रसिद्धेन, अन्यस्येति अप्रसिद्धस्य । सादृश्यमधिक्रियेति सादृश्यं प्रतिपाद्यं संज्ञासंज्ञिसंबन्धं प्रति कार-
णतया अधिकृत्य; यदा तु भट्टनयेनोपमानं व्याख्येयं तदा
सादृश्यं प्रतिपाद्यतया अधिक्रियेति योजनीयं, तेषां सादृश्यप्र-
तिपत्तिरुपमानार्थः । न्याये च संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतीतिरुपमान-
फलं, तच्च प्रथमव्याख्यानाद्भवति; उक्तं हि तत्र—“प्रसिद्धसा-
धर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्” (न्या. द. १।१।६) इति ।
दण्डेन दण्डकस्येति दण्डेन प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य दण्डकस्य
साधर्म्यमासाच्छ्रुतत्वात् कुम्भकारदण्डवद्विकारदर्शने सत्ययमसौ
दण्डकसंज्ञो विकार इति प्रत्येति, किंवा भट्टनयेन प्रसिद्धं दण्ड-
गतं साधर्म्यमप्रसिद्धदण्डकाख्यविकारसंबन्धितया प्रत्येति;
एवमन्यत्राप्युदाहरणे ज्ञेयम् । इष्वासेनेति इषुमोक्षकेण, यथा
इषुमोक्षकेण लक्ष्येऽनतिविप्रकृष्टे नापराध्यते, तथाऽऽरोग्यदेन
वैद्येन वैद्यगुणैरातुरं साधयता ॥ ४२ ॥

अथ संशयः—संशयो नाम सन्देहलक्षणासु-
न्दिग्धेष्वर्थेष्वनिश्चयः; यथा—दृष्टा ह्यायुष्मल्लक्ष-
णैरुपेताश्चानुपेताश्च तथा सक्रियाश्चाक्रियाश्च
पुरुषाः शीघ्रमङ्गाश्चिरजीविनश्च, एतदुभयदृष्टत्वात्
संशयः—किमस्ति खल्वकालमृत्युस्ततः नास्तीति ॥ ४३ ॥

सन्देहलक्षणानुसंदिग्धेष्वर्थेष्वनिश्चयनेन सन्देहयोग्यं विषयं
दर्शयति; अनेन च न्यायोक्तं “समानानेकधर्मापत्तेः”
(न्या. द. १।१।२३) इत्यादिवचनाद् विषयं संशयस्य
दर्शयति । संशयलक्षणम् “अनिश्चयः” इति ज्ञेयम्; अनिश्चयः
पाक्षिकविरुद्धधर्मावमर्शकरं ज्ञानं, यथा—स्थाण्वा पुरुषो
वेति । दृष्टा हीलादिना संशयोपत्तिसामग्रीमाह । तत्रायुष्यल-
क्षणोपेतानामक्रियाणां शीघ्रमङ्गे तथा सक्रियाणां च चिरजीवने
दृष्टे अकालमृत्युरस्तीति बुद्धिः, एतद्विपर्यये चाकालमृत्युर्नास्तीति
बुद्धिः ॥ ४३ ॥

अथ प्रयोजनं—प्रयोजनं नाम यदर्थमारभ्यन्त
आरम्भाः; यथा—यद्यकालमृत्युरस्ति ततोऽहमा-
त्मानमायुष्यैरुपचरिष्याम्यनयायुष्याणि च परिहरि-
ष्यामि, कथं मामकालमृत्युः प्रसहेतेति ॥ ४४ ॥

यदर्थमिति यत्किमिच्छम् । प्रसहेतेति मारयेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

अथ सव्यभिचारं—सव्यभिचारं नाम यद्वाभि-
चरणं; यथा—भवेद्विदमौषधमस्मिन् व्याधौ यौगि-
कमथवा नेति ॥ ४५ ॥

सव्यभिचारमिति अनैकान्तिकमित्यर्थः । अथवा नेति न भवे-
दिति । अनैकान्तिकं त्रान्नौषधं यौगिकत्वायौगिकत्वाभ्यां

संशयजनकमेव; तेन संशयेन सममेकता न शङ्कनीयाऽ-
नैकान्तिकस्य ॥ ४५ ॥

अथ जिज्ञासा—जिज्ञासा नाम परीक्षा; यथा
भेषजपरीक्षोत्तरकालमुपदेक्ष्यते ॥ ४६ ॥

उत्तरकालमिति इहैव परीक्षाप्रकरणे; किंवा रसायने “भेषजं
द्विविधं च तत्” (वि. अ. १, पा. १) इत्यादिना ॥ ४६ ॥

अथ व्यवसायः—व्यवसायो नाम निश्चयः;
यथा—वातिक एवायं व्याधिः, इदमेवास्य भेषजं
चेति ॥ ४७ ॥

अथार्थप्राप्तिः—अर्थप्राप्तिर्नाम यत्रैकेनार्थेनोक्ते-
नापरसार्थस्यानुक्तस्यापि सिद्धिः; यथा—नायं संत-
र्पणसाध्यो व्याधिरित्युक्ते भवत्यर्थप्राप्तिः—अपतर्प-
णसाध्योऽयमिति, नानेन दिवा भोक्तव्यमित्युक्ते
भवत्यर्थप्राप्तिः—निशि भोक्तव्यमिति ॥ ४८ ॥

अर्थप्राप्तिरिति अर्थापत्तिरित्यर्थः । इह उक्तेनेति वचना-
च्छ्रुतार्थापत्तिरेव विवक्षिता, दृष्टार्थापत्तिरपि रवेतत्सामान्य-
त्वेनैव ज्ञेया । इयं चार्थापत्तिरन्यथोपपत्त्या न प्रमाणमिति न
प्रमाणप्रकरणे पठिता, या तु दोषरहिता साऽनुमानान्तर्गतैवेति
भावः । यो ह्यपतर्पणसाध्योऽपि न स्यात् प्रति “नायं
संतर्पणसाध्यः” इतिवचनमेवास्मैयंविशेषणतया न स्यादित्यर्था-
पत्तिर्नैवमिष्टायाः, उभयथाऽप्यसाध्ये हि “असाध्यः” इत्येताव-
देव वक्तव्यं स्यात् । एवमन्यत्राप्युदाहरणे ज्ञेयम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

अथ संभवः—यो यतः संभवति स तस्य संभवः;
यथा—पद्माततयो गर्भस्य, व्याधेरहितं, हितमारो-
ग्यस्येति ॥ ४९ ॥

संभवति विद्यते अस्मादिति संभवः, कारणं हि अव्यक्तसज-
नमकार्यमुक्तम्, यतः कारणं सत्कार्यवादिरमते कार्यमुक्तमेव । तेन
पद्माततौ गर्भोऽस्त्येव, एवमहितेऽपि व्याधिरस्त्येव, स उत्तर-
कालं व्यज्यते इति सांख्यमतनोक्तम् । ततश्च यदन्यत्र संभवो-
दाहरणमुक्तं यथा—“संभवति खार्यां द्रोण” इत्यादि, तत्समानमेत-
दप्युदाहरणं भवति ॥ ४९ ॥

अथानुयोज्यम्—अनुयोज्यं नाम यद्वाक्यं वा-
क्यदोषयुक्तं तत् । सामान्यतो व्याहृतेष्वर्थेषु वा
विशेषग्रहणार्थं यद्वाक्यं तदप्यनुयोज्यं; यथा—“सं-
शोधनसाध्योऽयं व्याधिः” इत्युक्ते “किं वमनसाध्यो-
ऽयं, किंवा विरेचनसाध्यः” इत्यनुयुज्यते ॥ ५० ॥

अनुयोज्यान्तरमाह—सामान्यत इत्यादि ॥ ५० ॥

अथानुयोज्यम्—अननुयोज्यं नामातो विपर्य-
येण; यथा—अयमसाध्यः ॥ ५१ ॥

अननुयोज्यमाह—अतो विपर्ययेणेति, । यथोक्तानुयोज्यद्वयो-
दाहरणविपर्ययेण हेयम् ॥ ५१ ॥

अथानुयोगः—अनुयोगो नाम स यत् तद्विधानां
तद्विधैरेव सार्धं तच्चे तत्रैकदेशे वा प्रश्नः प्रश्नैकदेशो
वा ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनपरीक्षार्थमादिश्यते ।
यथा—‘नित्यः पुरुषः’ इति प्रतिज्ञाते यत् परः ‘को
हेतुः’ इत्याह, सोऽनुयोगः ॥ ५२ ॥

अथ प्रत्यनुयोगः—प्रत्यनुयोगो नामानुयोगस्या-
नुयोगः; यथा—अस्यानुयोगस्य पुनः को हेतुरिति
॥ ५३ ॥

अनुयोगमाह—अथेत्यादि । प्रश्न इति शब्देन यथोक्त-
शास्त्रे संपूर्णप्रश्नो गृह्यते, यथाऽत्रैव ‘तत्र चेद्विषयं मिषजं
पृच्छेद्’ इत्यादिना यावदुक्तं तत् संपूर्णं हेयम्; अत्रैव वैक-
देशोऽपि प्रश्नस्य हेयः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

अथ वाक्यदोषः—वाक्यदोषो नाम यथा खल्व-
स्मिन्नर्थं न्यूनम्, अधिकम्, अनर्थकम्, अपार्थक्यं,
विरुद्धं चेति; एतानि ह्यन्तरेण न प्रकृतोऽर्थः प्रण-
श्येत । तत्र न्यूनं—प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगम-
नानामन्यतमेनापि न्यूनं न्यूनं भवति; यद्वा बहुप-
दिष्टहेतुकमेकेन हेतुना साध्यते तच्च न्यूनम् । अथा-
धिकम्—अधिकं नाम यद्व्यनविपरीतं, यद्वाऽऽयु-
र्वेदे भाष्यमाणे बार्हस्पत्यमौशनसमन्यद्वा यत्किञ्चि-
दप्रतिसंबन्धार्थमुच्यते, यद्वा संबन्धार्थमपि द्विरभि-
धीयते तत् पुनरुक्तदोषत्वाद्धिकं; तच्च पुनरुक्तं
द्विविधम्—अर्थपुनरुक्तं, शब्दपुनरुक्तं च; तत्रार्थपु-
नरुक्तं यथा—भेषजमौषधं साधनमिति, शब्दपुन-
रुक्तं पुनर्भेषजं भेषजमिति । अथानर्थकम्—अनर्थकं
नाम यद्वचनमक्षरग्राममात्रमेव स्यात् पञ्चवर्गवच्च
चार्थतो गृह्यते । अथापार्थक्यम्—अपार्थक्यं नाम
यदर्थवच्च परस्परैणासंयुज्यमानार्थकं; यथा—च-
क्र-न(त)क्र-वंश-वज्र-निशाकरा इति । अथ विरुद्धं—
विरुद्धं नाम यद्वृष्टान्तसिद्धान्तसमर्थवैरिद्धं; तत्र
पूर्वं दृष्टान्तसिद्धान्तानुक्तौ; समयः पुनस्त्रिधा
भवति; यथा—आयुर्वेदिकसमयः, याज्ञिकसमयः,
मोक्षशास्त्रिकसमयश्चेति; तत्रायुर्वेदिकसमयः—चतु-
ष्पादं भेषजमिति, याज्ञिकसमयः—आलभ्या यज-
मानेः पशव इति, मोक्षशास्त्रिकसमयः—सर्वभूते-
ष्वर्हिसेति; तत्र स्वसमयविपरीतमुच्यमानं विरुद्धं
भवति । इति वाक्यदोषाः ॥ ५४ ॥

वाक्यदोषानुदाहरति—अथेत्यादि । अस्मिन्नर्थं इति व-
चनेन छलहेत्वाभासादिपदग्रहीतानपि वाक्यदोषत्वेन दर्शयति;
छलदोषो हि वाक्यदोषो एव, परं पृथग्पृहीतत्वादिह नोच्यन्ते;

तथा शास्त्रान्तरोक्ताश्चास्मिद्वैदयोऽनया भाषया सूच्यन्ते वाक्य-
दोषाः । यथेत्यादौ यैदा पुरुषनिखत्वे ये हेतव उक्ता ‘अनादि-
त्वात्, अकृतकत्वात्, निर्विकारत्वात्’ इति, तेषु यदि सकलहेत्व-
भिधानं प्रतिज्ञाय एकं हेतुं ब्रूते, तदा प्रतिज्ञातार्थस्य न्यूनार्थ-
त्वाच्च्युतं भवतीति हेतुः; यदा हेतुवैकल्यस्यैका एक एव
वक्तव्यो युज्यते, एकस्यापि हेतोः साध्यसाधनसमर्थत्वात्;
तेन तत्र बहुहेतुकधनमेवाधिकत्वाद्दोष एव भवतीति हेयम् ।
प्रकृत इति साध्यत्वेन प्रतिज्ञातः । बार्हस्पत्यमौशनसं च
नीतिशास्त्रम् । अप्रतिसंबन्धार्थमित्यनेन बार्हस्पत्याद्यापि यदि
धनैषणाभिधानप्रसङ्गेन प्रसङ्गागतं भवति, तदा स्तोत्रकर्मणो-
च्यमानमायुर्वेदोपकारकत्वेन नाधिकमिति दर्शयति । पुनरुक्त-
दोषादिति दोषवतः पुनरुक्तादित्यर्थः । दोषवत्त्वं च यथा
पुनरुक्तस्य, तथोक्तमेव । पञ्चवर्गवदिति क्र-ख-ग-घ-ङादिवर्गस-
मुदायवत्, तत्र त्वभिधेयोऽर्थो न प्रतिभाति । अर्थवदिति
प्रत्येकं पदरूपतया प्रसिद्धार्थम् । परस्परैणासंयुज्यमानमिति
वाक्यरूपतयाऽर्थप्रत्यायकः; चक्रादयो हि शब्दाः किंवा विना न
वाक्यरूपाभिधानायाः इत्यर्थः । विरुद्धं दृष्टान्तविरुद्धं यथा—
यथा शीतं जलं तापकं तथा ज्वरोऽपीति । सिद्धान्तविरुद्धं
यथा—वैद्यो ब्रूते—न भेषजं रोगहरमिति; आयुर्वेदे चतु-
ष्पादमेव भेषजमिति सिद्धान्त एव, तथा चतुष्पादसंज्ञा समय-
कृता हेया । एवं याज्ञिकानामालभ्यसंज्ञा समयकृता । तत्र यदि
स्वसमयविपरीतमभिधाति तदा सैमयविरुद्धं भवति ॥ ५४ ॥

अथ वाक्यप्रशंसा—वाक्यप्रशंसा नाम यथा
खल्वस्मिन्नर्थं त्वन्यूनम्, अनधिकम्, अर्थवत्,
अनपार्थक्यम्, अविरुद्धम्, अधिगतपदार्थं चेति
यत्तद्वाक्यमननुयोज्यमिति प्रशस्यते ॥ ५५ ॥

अननुयोज्यमिति नानुयोगार्हम् ॥ ५५ ॥

अथ छलं—छलं नाम परिशदमर्थाभासमन-
र्थकं वाचस्तुमात्रमेव । तद्विधिं—वाक्यछलं,
सामान्यछलं च । तत्र वाक्यछलं नाम यथा—कश्चि-
द्भूयात्—नवतन्त्रोऽयं मिषगिति, अथ मिषगं ब्रूया-
त्—नाहं नवतन्त्र एकतन्त्रोऽहमिति; परो ब्रूयात्—
नाहं ब्रवीमि नव तन्त्राणि तवेति, अपि तु नवाभ्यस्तं
ते तन्त्रमिति; मिषकं ब्रूयात्—न मया नवाभ्यस्तं
तन्त्रम्, अनेकधाऽभ्यस्तं मया तन्त्रमिति; एत-
द्वाक्यछलम् । सामान्यछलं नाम यथा—व्याधिप्र-
शमनायौषधमित्युक्ते, परो ब्रूयात्—सत् सप्रश-
मनायेति किं नु भवानाह; सन् हि रोगः, सदौषधं;
यदि च सत् सत्प्रशमनाय भवति, तत्र सत् कासः;

१ ‘अपसिद्धान्तादयः’ इति पा० । २ ‘यद्वा’ इति पा० ।

३ ‘समयविरोधो भवति’ इति पा० ।

सत् क्षयः, सत्सामान्यात् कासस्ते क्षयप्रशमनाय भविष्यतीति । एतत् सामान्यच्छलम् ॥ ५६ ॥

छलमिलादि । परिश्रमति वक्ष्णाप्रवृत्तम् । अर्थवदिवाभासत इत्यर्थोभासः । एतदेव विवृणोति—अपार्थक्यमिलादि । अपगतसमीचीनार्थत्वेन वाग्वस्तुमात्रमित्यर्थः । छलं ह्यभिप्रेतार्थादर्थान्तरं परिकल्प्य परवचनोपघाताय प्रतिकल्प्यते । यदुक्तं न्याये “वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या च्छलम्” (न्या. द. १।२।१०) इति । अत्र वाक्छले एवोपचारच्छलं न्यायोक्तं संभवति । सामान्यशब्दोक्ते ह्यर्थं वक्तुमिष्टादर्थान्तरकल्पना वाक्छलं; तेन ‘मन्त्राः कोशन्ति’ इत्यत्रापि मन्त्रशब्दो मुख्यः सन् मन्त्रे वक्तुः, उपचारात् मन्त्रस्थेऽपि पुरुषेऽपि मन्त्रशब्दप्रयोगे सति ‘कथमचेतना मन्त्राः कोशन्ति’, इत्याक्षेपो वाक्छल एव प्रविशतीति भावः । नवतन्त्रोऽयमिलादि व्यक्तम् । सामान्यच्छललक्षणमत्रानुक्तं, तत्र न्यायोक्तलक्षणमेव ज्ञेयं; यथा—‘संभवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसंभूतार्थकल्पना सामान्यच्छलम्’ (न्या. द. अ. १. आ. २. सू. १३) इति । सत् सत्प्रशमायेति सता सतः प्रशमः क्रियते इति तव मतमिति कृत्वा च्छलवादी पूर्वपक्षं करोति, तेनाविषक्षितेन सत्त्वसामान्येन प्रत्यवस्थानात् सामान्यच्छलं भवति ॥ ५६ ॥

अथाहेतुः—अहेतुर्नाम प्रकरणसमः, संशयसमः, वर्ण्यसमश्चेति । तत्र प्रकरणसमो नामाहेतुर्यथा—अन्यः शरीरादात्मा नित्य इति; परो ब्रूयात्—यस्मादन्यः शरीरादात्मा, तस्मान्नित्यः; शरीरं ह्यनित्यमतो विधर्मिणा चात्मना भवितव्यमित्येष चाहेतुः; नहि य एव पक्षः स एव हेतुरिति । संशयसमो नामाहेतुर्य एव संशयहेतुः स एव संशयच्छेदहेतुः; यथा—अयमायुर्वेदकदेशमाह, किंनव्यं चिकित्सकः स्यान्न वेति संशये परो ब्रूयात्—यस्मादयमायुर्वेदकदेशमाह तस्माच्चिकित्सकोऽयमिति, न च संशयच्छेदहेतुं विशेषयति, एष चाहेतुः; न हि य एव संशयहेतुः, स एव संशयच्छेदहेतुर्भवति । वर्ण्यसमो नामाहेतुः—यो हेतुर्वर्ण्यविशिष्टः; यथा—कश्चिद्ब्रूयात्—अस्पर्शत्वाद्बुद्धिरनित्या शब्दवदिति; अत्र वर्ण्यः शब्दो बुद्धिरपि वर्ण्यः, तदुभयवर्ण्यविशिष्टत्वाद्ब्रूय्यसमोऽप्यहेतुः ॥ ५७ ॥

अहेतुः असाधकहेतुरित्यर्थः । प्रक्रियते साध्यत्वेनाधिक्रियत इति व्युत्पत्त्या प्रकरणं पक्षः, तेन समः प्रकरणसमः । अन्यः

१ ‘वाक्छलमेव’ इति पा० । २ ‘प्रत्यवस्थानमुपालम्भः प्रतिषेधः’ इति वात्स्यायनः । ३ ‘चानेन’ इति पा० । ४ ‘अहेतुर्न साधकहेतुरित्यर्थः’ इति पा० । ५ ‘प्रक्रियते साध्यते इति प्रकरणं पक्षः’ इति । पा० ।

शरीरादात्मा नित्य इति प्रतिज्ञायां शरीरादनित्यत्वं नित्यत्वं चात्मनः साध्यम् । अतो विधर्मिणेति शरीरादनित्याद्विधर्मिणा नित्येनेत्यर्थः । य एव पक्ष इत्यनेनानित्यत्वं च शरीरादात्मनो न सिद्धमिति दर्शयति, सति हि नित्यत्वे चेतनाधारस्य शरीरादनित्यत्वमपि सिध्यति; चार्वाकपक्षे तु शरीरमेव चेतनमनित्यं चेति तं प्रत्युभयमपि साध्यं; न च साध्यं साधनं भवति, असिद्धत्वादिति भावः । अयमायुर्वेदकदेशमाहेति आयुर्वेदकदेशाभिधानं चिकित्सकचिकित्सकगमकत्वेन संशयहेतुः, एकदेशकथनं हि शास्त्रानभ्यासेऽपि कुतश्चिच्छ्रवणादपि भवतीति भावः । न संशयच्छेदहेतुं विशेषयतीति न संशयच्छेदहेतुं विशिष्टं दर्शयतीत्यर्थः । एष चाहेतुरिति यथोक्तो हेतुरहेतुः संशयोच्छेदे इत्यर्थः । वर्ण्येन साध्येन दृष्टान्तोऽप्यसिद्धत्वेन सम इति वर्ण्यसमः । वर्ण्यः शब्द इति अस्पर्शत्वयोगादनित्यत्वेन शब्दोऽपि साध्यः, न च साध्यो दृष्टान्तो भवति । उभयवर्ण्यविशिष्टत्वादिति उभयत्र वर्ण्ये दृष्टान्ते च वर्ण्यस्य साध्यस्य साध्यत्वेनाविशिष्टत्वादित्यर्थः ॥ ५७ ॥

अथातीतकालम्—अतीतकालं नाम यत् पूर्वं वाच्यं तत् पश्चादुच्यते, तत् कालातीतत्वाद्ब्राह्मं भवतीति; पूर्वं वा निग्रहप्राप्तमनिगृह्य परिगृह्य पश्चान्तरितं पश्चान्निगृहीते, तत्स्यातीतकालत्वाग्निग्रहवचनमसमर्थं भवतीति ॥ ५८ ॥

यत् पूर्वं वाच्यं तत् पश्चादुच्यते इति यथा निगमनमभिधाय पश्चात् प्रतिज्ञोच्यते । निग्रहप्राप्तमिति निग्रहणीयं ज्ञातम् ॥ ५८ ॥

अथोपालम्भः—उपालम्भो नाम हेतोर्दोषवचनं; यथा—पूर्वमहेतवो हेत्वाभासा व्याख्याताः ॥ ५९ ॥

हेतोर्दोषवचनमित्यनेन कालात्ययापदिष्टासिद्धयोर्द्वयोरपीहाऽनुक्तयोर्ग्रहणं कर्तव्यम्; उदाहरणार्थं त्वहेतव उक्ताः । हेतुर्दोषाभासन्त इति हेत्वाभासाः ॥ ५९ ॥

अथ परिहारः—परिहारो नाम तस्यैव दोषवचनस्य परिहरणं; यथा—नित्यमात्मनि शरीरस्थे जीवलिङ्गायुपलभ्यन्ते, तस्य चापगमनोपलभ्यन्ते, तस्मादन्यः शरीरादात्मा नित्यश्चेति ॥ ६० ॥

अथ प्रतिज्ञाहानिः—प्रतिज्ञाहानिर्नाम सा पूर्वपरिगृहीतां प्रतिज्ञां पर्यनुयुक्तो यत्परित्यजति, यथा प्राक् प्रतिज्ञां कृत्वा नित्यः पुरुष इति, पर्यनुयुक्तत्वाह—अनित्य इति ॥ ६१ ॥

यथा नित्यमात्मनीयादिना प्रकरणसमत्वेनोक्तो हेतौ दोषमुद्धरति । नित्यमिति सर्वदा । जीवलिङ्गानि प्रतिसन्धानसरणादीनि । तस्यापगमनोपलभ्यन्त इत्यनेन मृतशरीरे चेतनाद्यभावादित्येव तत्कारणमुक्तीयते, यदपगमाच्च चेतयते मृतज्ञः

१ ‘साध्ये दृष्टान्ते च’ इति पा० । २ ‘परं’ इति पा० ।

रीरं, तस्मादन्यत्वमात्मनः सिद्धं, ततश्च शरीरादन्यत्वाच्छरीरविधिमित्वेन पूर्वव्युत्पादितेन नित्यत्वमपि सिध्यतीत्याह—
नित्यश्चेति ॥ ६० ॥ ६१ ॥

अथाभ्यनुज्ञा—अभ्यनुज्ञा नाम सा य इष्टानिष्टाभ्युपगमः ॥ ६२ ॥

अथ हेत्वन्तरं—हेत्वन्तरं नाम प्रकृतहेतौ वाच्ये यद्विरुद्धहेतुमाह ॥ ६३ ॥

अथार्थान्तरम्—अर्थान्तरं नामैकस्मिन् वक्तव्येऽपरं यदाह । यथा—ज्वरलक्षणे वाच्ये प्रमेहलक्षणमाह ॥ ६४ ॥

इष्टानिष्टाभ्युपगमो यथा—‘भवान् चौर’ इत्युक्ते खदोषमपरिहृत्य वचनं—भवानपि चौर इति । एतद्धि वचनं स्वीयमनिष्टं चौरत्वं परस्व चेष्टं चौरत्वमभ्यनुजानाति । तदेवं वचनं न्याये ‘मतानुज्ञा’शब्देनोच्यते ॥ ६२-६४ ॥

अथ निग्रहस्थानं—निग्रहस्थानं नाम पराजयप्राप्तिः, तच्च त्रिरभिहितस्य वाक्यस्यापरिज्ञानं परिपदि विज्ञानवत्त्वां, यद्वा अननुयोज्यस्यानुयोगोऽनुयोज्यस्य चाननुयोगः । प्रतिज्ञाहानिः, अभ्यनुज्ञा, कालातीतवचनम्, अहेतुः, न्यूनम्, अधिकं, व्यर्थम्, अनर्थकं, पुनरुक्तं, विरुद्धं, हेत्वन्तरम्, अर्थान्तरं च निग्रहस्थानम् ॥ ६५ ॥

इति वादमार्गपदानि यथोद्देशमभिनिर्विष्टानि भवन्ति ॥ ६६ ॥

निग्रहस्य पराजयस्य स्थानमिव स्थानं कारणमिति निग्रहस्थानम् । परिपदि विज्ञानवत्त्वामित्यनेन यदि परिषत्तस्य त्रिरभिहितस्यैव विज्ञानाति, प्रतिवादी च न जानाति, तदा तस्य निग्रहस्थानं भवति । अन्यानप्युक्तानेव निग्रहस्थानत्वेनाह—अननुयोज्यस्यानुयोग इत्यादि । एते च व्याकृता एव । अत्र चाप्रतिमादयोऽपि न्यायोक्ता अन्तर्भावनीया बुद्धिमद्भिः, आयुर्वेदे तथाविधोपकारकत्वाभावादेतत् प्रवक्ष्यविषयमपि न प्रपञ्चितं, न्यायविदां त्वेतदनुक्रममपि शुभममेव, तदवेदिनां च मनाक्रियप्रक्षोक्तमपि नालं ज्ञानायेत्यलं प्रपञ्चेन ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

वादस्तु खलु भिषजां प्रवर्तमानो प्रवर्ततायुर्वेद एव, नान्यत्र । अत्र हि वाक्यप्रतिवाक्यविस्तराः केवलाधोपपत्तयः सर्वाधिकरणेषु । ताः सर्वाः समवेक्ष्यावेक्ष्य सर्वं वाक्यं ब्रूयात्, नाप्रकृतकमस्वात्मपरिष्कृतमसाधकमाकुलमव्यापकं वा । सर्वं च हेतुमद्भूयात् । हेतुमन्तो ह्यकुलभाः सर्व एव वादविग्रहाधिकृतिसिते कारणभूताः, प्रशस्तबुद्धि-

वर्धकत्वात्, सर्वारम्भसिद्धिं ह्यावहल्यनुपहता बुद्धिः ॥ ६७ ॥

इदानीं यथोक्तवाद एवायुर्वेदे आयुर्वेदाध्यायिभिः कर्तव्यः, एवंभूतस्यैव वादस्य विवेक्षितत्वं सम्यग्ज्ञानजनकत्वादित्याह—वाद इत्यादि । अथ किमर्थं वादविषयाः सन्तीत्याह—अत्र हीत्यादि । सर्वाधिकरणेषु ‘सन्ति’ इति शेषः । जैव्यापकं वेति ब्रूयदिति पूर्वेण संबन्धः । वादो विग्रहः शरीरमिव येषां ते वादविग्रहा जल्पमेदा वितण्णमेदाश्च । प्रशस्तबुद्धिकर्तृत्वेन कथं वादधिकृत्यायां कारणं भवतीत्याह—सर्वैत्यादिना । न केवलं चिकित्सासिद्धिं करोत्यनुपहता बुद्धिः, किन्तु सर्वारम्भसिद्धिं करोतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

इमानि खलु तावदिह कानिचित् प्रकरणानि भिषजां ज्ञानार्थमुपदेक्ष्यामः । ज्ञानपूर्वकं हि कर्मणां समारम्भं प्रशंसन्ति कुशलाः । ज्ञात्वा हि कारणकरणकार्ययोनि-कार्यकार्यफलानुबन्धदेशकालप्रवृत्त्युपायान् सम्यग्भिमनिर्वर्तमानः कार्याभिमनिर्वृत्ताविष्टफलानुबन्धं कार्यमभिमनिर्वर्तयत्यनतिमहता यत्नेन कर्ता ॥ ६८ ॥

संप्रति बुद्धेर्वर्धनकारणतद्विद्यसंभावाविध्यभिधानप्रसङ्गेनायुर्वेदोपयुक्तकारणकरणाद्यभिवाक्यकान्यपि प्रकरणानि बुद्धिवर्धनान्यभिधातुं प्रतिजानीते—इमान्तीत्यादि । ज्ञानपूर्वकमिति कर्तव्यकार्यानुगुणपदार्थज्ञानपूर्वकमित्यर्थः । यानि ज्ञात्वा कियमाप्यं कार्यं साधु भवति तान्याह—ज्ञात्वा हीत्यादि । अभिमनिर्वर्तमान इति आभिमुख्येन वर्तमानः । इष्टं तादात्विकं फलमनुबन्धश्चायतीत्यफलं यस्य तद्विष्टफलानुबन्धम् ॥ ६८ ॥

तत्र कारणं नाम तद् यत् करोति, स एव हेतुः, स कर्ता ॥ ६९ ॥

उक्तानि कारणानीनि व्याकरोति—तत्रेत्यादिना । यदिति कारणप्रत्यक्षमर्थावृत्तसकम् । करोतीति स्वातन्त्र्येण करोति । तेनेह कारणशब्देन स्वतन्त्रकारणं कर्तृलक्षणमुच्यते ॥ ६९ ॥

करणं पुनस्तद् यदुपकरणयोपकल्पते कर्तुः कार्याभिमनिर्वृत्तौ प्रयतमानस्य ॥ ७० ॥

करणं विवृणोति—करणं पुनरीत्यादि । उपकरणयेति कर्तुः संपाद्ये कार्ये सन्निहितं सहकारितया व्याप्तिर्यते । कार्याभिमनिर्वृत्ताविति कार्याभिमनिर्वृत्तिसिद्धिर्य । यतमानस्येति यत्नं कुर्वतः । एतेन यः कार्ये कारणान्तरेप्रेरकः, स चात्र कर्ता कारणशब्देनोच्यते; यत्तु कर्त्रधीनव्यापारे साधकतमं, तत् कारणम् । कर्तृत्वं च तस्यैव मुख्यं यो हि बुद्धिप्रयत्नयुक्तादितरका-

१ ‘विवक्षितसम्यक्ज्ञानजनकत्वात्’ इति पा० । २ ‘अव्यापकं च’ इति पा० । ३ ‘यः’ इति पा० । ४ ‘स्वतन्त्र इह कर्ता कारणप्रेरको भवति, अचेतने तु कर्तृव्यपदेशः स्वातन्त्र्याविवक्षया भाक्ताः’ इति पा० ।

रणप्रैरको भवति, अचेतने तु कर्तृत्वव्यपदेशः स्वातन्त्र्यविवक्षया भातः ॥ ७० ॥

कार्ययोनिस्तु सा या विक्रियमाणा कार्यत्वमापद्यते ॥ ७१ ॥

कार्यस्य योनिः समवायिकारणं कार्ययोनिः । येषादि या योनिः कारणरूपा विक्रियमाणा रूपान्तरमापद्यमाना कार्यत्वमापद्यते कार्यरूपा भवतीत्यर्थः । तत्र घटस्य सृजिता कार्ययोनिः; यदेव ह्यवस्थान्तरप्राप्त्या घटो भवति ॥ ७१ ॥

कार्यं तु तद्व्यापिनिर्गुणमिति मितमिच्छन्नाय कर्ता प्रवर्तते ॥ ७२ ॥

अभिनिर्गुणमिति मितमिच्छन्नाय कर्तव्यताबुद्धिः स्थिरिकृत्य ॥ ७२ ॥

कार्यफलं पुनस्तद् यत्प्रयोजना कार्याभिनिर्गुणिरिष्यते ॥ ७३ ॥

कार्यफलशब्देनेह तादात्मिकं कार्यफलं ज्ञेयं, यथा—कुम्भकारस्य घटकरणे तन्मूल्यप्रतिः; अनुबन्धस्त्वायतीयं फलं, यथा—घटमूल्यविनियोगः कुटुम्बपोषणादौ ॥ ७३ ॥

अनुबन्धः खलु स यः कर्तारमवश्यमनुबध्नाति कार्यादुत्तरकालं कार्यनिमित्तः शुभो वाऽप्यशुभो भावः ॥ ७४ ॥

अनुबध्नातीति उत्तरकालं कर्तारमुपतिष्ठते । शुभो वाऽप्यशुभो वेति शुभस्य कार्यस्य शुभः, अशुभस्य चाशुभः ॥ ७४ ॥

देशस्त्वधिष्ठानम् ॥ ७५ ॥

देशस्त्वधिष्ठानमिति कार्यानुगुणोऽननुगुणो वा आधाररूपो देशः ॥ ७५ ॥

कालः पुनः परिणामः ॥ ७६ ॥

परिणाम इति परिणामी ऋत्वयनादिरूपः कालः । तेन निखणं कालं निरस्यति, तस्य सर्वसाधारणत्वेन कार्यं प्रत्यनपेक्षणीयत्वात् ॥ ७६ ॥

प्रवृत्तिस्तु खलु चेष्टा कार्यार्था; सैव क्रिया, कर्म, यत्नः, कार्यसमारम्भश्च ॥ ७७ ॥

प्रवृत्तेऽप्येष्टादिशब्दाः पर्याया एव लक्षणम् ॥ ७७ ॥

उपायः पुनस्तथाणां कारणादीनां सौष्टवमभिविधानं च सम्यक् कार्यकार्यफलानुबन्धवर्ज्यानां, कार्याणामभिनिर्वर्तक इत्यतस्तत्पायः; कृते नोपायाथोऽस्ति, न च विद्यते तदात्वे, कृताच्चोत्तरकालं फलं, फलाच्चानुबन्ध इति ॥ ७८ ॥

उपायमाह—उपायः पुनरित्यादि । सौष्टवमिति सुष्ठुलं कर्त्रादीनां कार्यानुगुणयोगित्वमित्यर्थः । अभिविधानं च सम्य-

गिति कारणादीनां कार्यानुगुण्येनावस्थानं, यथा—मेघजस्य शिरो-विरेचनकारकस्य तापनपित्तुदानमित्यादि; यथा वा पट-कारणानां तन्वादीनां पटवापनयोभ्यतयाऽवस्थानम् । एतच्चोपायार्थं सौष्टवमभिविधानं च कार्यादिविकरहितानां कारणादीनां ज्ञेयमित्याह—कार्येत्यादि । उपायस्य स्वरूपान्तरमाह—कार्याणामभिनिर्वर्तक इत्यतस्तत्पाय इति । असत्प्राये कारण-दीनि कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः । अथ कथं कार्यादिप्रापयत्वं न संभवतीत्याह—कृत इत्यादि । उपायो हि कार्यकारकः, तत्र कृते उत्पन्ने कार्ये नोपायाथोऽस्ति, न हि कृतं पुनः क्रियते; तेन कार्यगतमप्युपायत्वं न पुनः कार्यात्पादे स्वीकुर्मः । अथा-नुपन्ने कार्ये उपायरूपता भविष्यतीत्याह—न च विद्यते तदात्वे; 'कार्यम्' इति शेषः; तदात्वे कार्यात्पत्तेः पूर्वं कार्यमेव नास्ति, तेन तदात्वेऽप्युपायत्वं कार्यस्य नास्तीति । यदा च कार्य एवोपायत्वमुपायोत्तरकालीनत्वेन नास्ति तदा कार्यात्तरकालज्योः फलानुबन्धयोरपि उपायाथो नास्तीत्याह—कृताच्चोत्तरकालसित्यादि ॥ ७८ ॥

एतद्वशविधमग्रे परीक्ष्यं, ततोऽनन्तरं कार्यार्था प्रवृत्तिरिष्टा । तस्माद्विषक् कार्यं चिकीर्षुः प्राक् कार्यसमारम्भान् परीक्षया केवलं परीक्ष्यं परीक्ष्य कर्म समारभेत कर्तुम् ॥ ७९ ॥

उपसंहरति—एतदित्यादि ॥ ७९ ॥

तत्र चेद्विषयमभिगवा भिषजं कश्चिदेवं खलु पृच्छेद्—वमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनानि प्रयोक्तृकामेन भिषजा कतिविधया परीक्षया कतिविधमेव परीक्ष्यं, कश्चात्र परीक्ष्यविशेषः, कथं च परीक्षितव्यः, किंप्रयोजना च परीक्षा, क्व च वमनादीनां प्रवृत्तिः, क्व च निवृत्तिः, प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे क्व किं नैष्ठिकं, कानि च वमनादीनां भेषजद्रव्याण्युपयोगं गच्छन्तीति ॥ ८० ॥

संप्रत्यक्षं कारणदिदर्शकं वैधोष्युक्तमभिगवाद्विद्वान्तेन दर्शयितुं तत्र चेदित्यादिप्रकरणमारभते । अभिषज्वेति किंविद्विषयित्यर्थः । कतिविधं परीक्ष्यमिति कतिप्रकारं परीक्षणीयम् । प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे इति प्रवृत्त्यनुगुणनिवृत्त्यनुगुणोर्लक्षणयोरैकत्र मेलके । किं नैष्ठिकमिति निष्ठा निश्चयस्तद्गवं नैष्ठिकं; किं निश्चयेन कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ८० ॥

स एवं पृष्टो यदि मोहयितुमिच्छेत्, ब्रूयादेनं—बहुविधा हि परीक्षा तथा परीक्ष्यविधिभेदः, कतमेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्नया परीक्षया केन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्य भेदाग्रं भवान् पृच्छेत्त्याख्यायमानं; नेदानीं भवतोऽप्येन

१ 'कर्तव्यतां बुद्धिसिद्धयः' इति पा० । २ 'अभिनिर्गुणं' इति पाठः । ३ 'कार्यकार्यफलानुबन्धोपायवर्ज्यानां तेषां, तद्धि कार्याणामभिनिर्वर्तकमित्यतस्तत्पायः' इति पा० ।

विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्नया परीक्षयाऽन्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्या-
मिलवितमर्थं श्रोतुमहमन्येन परीक्षाविधिभेदेना-
न्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यं भित्वाऽ-
न्यथाऽऽचक्षाण इच्छां पूरयेयमिति ॥ ८१ ॥

यदि मोहयितुमिच्छेदिति यदि विग्रहसंभाषाप्रवृत्तत्वेन मोहयितुमिच्छेदित्यर्थः । तथेति बहुविध इत्यर्थः । विधिरूपो भेदो विधिभेदः, तस्य प्रकृत्यन्तरमिति कारणान्तरम् । भेदा-
ग्रमिति भेदपरिमाणं, भेदपरिमाणं चेह भेदसंख्यापरिच्छेद एव हेतुः । आख्यायमानमिति च्छेदः । किमर्थमेवं पुनः पृच्छ-
सीत्याकाङ्क्षायामाह—नेदानीमित्यादि । भवतोऽन्यथा श्रोतुम-
मिलवितमर्थमहमन्यथाऽऽचक्षाणो न भवत इच्छां पूरयेयं; तेन त्वमेव तावद्विशेषयित्वा पृच्छति वाक्यार्थः । यदा तु, 'वेदानीं न पूरयेयम्' इतिपाठः, तदा वेदानीमित्येव आचक्षाण इच्छां न पूरयेयमिति योज्यं; किंवा, नेति पूर्वैण युज्यते । तेन, कैतमेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेणाख्यायमानं भवामिच्छति, केन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेणाख्यायमानमिच्छति न, इति योज्यम् । इदानीमित्यादि तु पूर्ववदाशङ्कायां वचनम् । एतद्विशेषपृच्छया पृच्छको व्याकुलो भवतीति भावः । परीक्ष्यस्यार्थं भवतः श्रोतुममिलवितमन्यथा आचक्षाण इति योजना ॥ ८१ ॥

स यदुत्तरं ब्रूयात्तत् समीक्ष्योत्तरं वाच्यं स्याद्य-
थोक्तं च प्रतिवचनविधिमवेक्ष्य; सम्पद्य यदि तु ब्रूयान्न चैनं मोहयितुमिच्छेत्, प्राप्तं तु वचन-
कालं मन्येत, काममसौ ब्रूयादातमेव निखिलेन ॥ ८२ ॥

तत् समीक्ष्येति तद्वचनं समीक्ष्य यद्यौपधिकं भवति । य-
थोक्तं प्रतिवचनविधिसिलनैवाध्याये विग्रहसंभाषाविधातुक्-
मवेक्ष्योत्तरं वाच्यम् । पक्षान्तरमाह—सम्यगित्यादि । सम्य-
ग्यदि तु ब्रूवादिति यदि सन्ध्यायसंभाषायां ब्रूयात् । प्राप्तमिति
उचितम्, उचिते हि वचनकाले वक्तव्यमेव; आसमेवेति यथा-
र्थमेवेत्यर्थः ॥ ८२ ॥

द्विविधा तु खलु परीक्षाज्ञानवतां—प्रत्यक्षम्, अ-
नुमानं च । एतद्विद्वद्व्यसुपदेशश्च परीक्षा स्यात् । एव-
मेवा द्विविधा परीक्षा, त्रिविधा वा सहोपदेशेन ॥ ८३ ॥

तदेव यथार्थमुत्तरं पूर्वप्रश्नेषु यथाक्रमेणाह—द्विविधा-
तित्यादि । ज्ञानवतामित्याप्तोपदेशरूपप्राज्ञजनितज्ञानवताम् ।
पक्षान्तरे परीक्षात्रैविध्यमाह—एतद्वीत्यादि । एतच्च परीक्षाया
द्वैविध्यं त्रैविध्यं वा विविधरोगविशेषविज्ञानीय एव व्याख्या-
तम् ॥ ८२ ॥

१ 'भित्वाऽऽचक्षाण' इति पा० । २ 'नेदानीं पूरयेयं' इति
पा० । ३ 'केन विधिभेदादिनाऽऽख्यायमानं' इति पा० । ४ 'वि-
धिभेदादिनाऽऽख्यायमानं' इति पा० । ५ 'अवेक्ष्य सम्पद्य' यदि तु
न चैनं मोहयितुमिच्छेत्' इति पा० । ६ 'अनुचिते तु वचनकाले
संश्रयादौ न वक्तव्यमेव' इति पा० ।

दशविधं तु परीक्ष्यं कारणादि यदुक्तमग्रे, तद्विह
मिषगादिषु संसार्य संदर्शयिष्यामः—इह कार्य-
प्राप्तौ कारणं मिषक्, कर्णं पुनर्मैषजं, कार्ययोनि-
र्धातुवैषम्यं, कार्यं धातुसाम्यं, कार्यफलं सुखा-
वाप्तिः, अनुबन्धः खत्वायुः, देशो भूमिरातुरश्च,
कालः पुनः संवत्सरश्चातुरावस्था च, प्रवृत्तिः प्रति-
कर्मसमारम्भः, उपायस्तु मिषगादीनां सौष्टवमभि-
विधानं च सम्पद्य । इहाप्यस्योपायस्य विषयः पूर्व-
णैवोपायविशेषेण व्याख्यातः । इति कारणादीनि
दश दशसु मिषगादिषु संसार्य संदर्शितानि, तथै-
वानुपूर्व्यैतदशविधं परीक्ष्यमुक्तं च ॥ ८४ ॥

मिषगादिषु संसार्येति मिषगादीनि चोपयुक्तान्युदाहरणानि
कृत्वा । धातुवैषम्यमिति विषमतां गता धातवः; धातव एव
हि विषमामवस्थां परिलज्ज समावस्थामापद्यमाना आरोग्या-
ख्यस्य धातुसाम्यस्य समवायिकारणतया कार्ययोनितामापद्यन्ते ।
सुखावाप्तिरिति अरोग्यावाप्तिः । उक्तं च—“सुखसंज्ञकमारो-
ग्यं” (सू. अ. ९) इति । आयुश्चातुबन्धफलरूपं यद्यप्यत्र
रोगिगतं न वैद्यगतं, तथाऽपि वैद्येन काङ्क्षितत्वाद्वैद्यगतमेव
तद्विशेषम् । तेनानुबन्धलक्षणे कर्तारमभिप्रेतीति यदुक्तं तदु-
पपन्नम् । कर्ता ह्यत्र मिषक्, तेनातुरगतमन्यायुर्मिषगपेक्षित-
त्वेन मिषज एव फलमिति ज्ञेयम् । प्रतिकर्म चिकित्सा । इहा-
प्यस्येत्यादि । अत्रापि कार्यफलानुबन्धव्यतिरिक्तानां कारणा-
दीनां सौष्टवमभिविधानं च यथोक्तन्यायेनोपाय इति दर्श-
यति ॥ ८४ ॥

तस्य यो यो विशेषो यथा यथा च परीक्षितव्यः,
स तथा तथा व्याख्यास्यते ॥ ८५ ॥

कारणं मिषगित्युक्तमग्रे, तस्य परीक्षा—मिष-
ङ्गम यो मिषज्यति, यः सूत्रार्थप्रयोगकुशलः, यस्य
चायुः सर्वथा विदितं यथावत् । स च सर्वथातु-
साम्यं चिकीर्षन्नात्मानमेवादितिः परीक्षेत गुणिषु
गुणतः कार्यभिनिर्वृत्तिं पश्यन्, कश्चिदहमस्य
कार्यस्याभिनिर्वर्तने समर्थो न वेति; तत्रेमे
मिषगुणा वैरूपपन्नो मिषगातुसाम्याभिनिर्वर्तने
समर्थो भवति; तद्यथा—पर्यवदातश्रुतता, परिह-
ष्टकर्मता, दाक्ष्यं, शौचं, जितहस्तता, उपकरण-
वत्ता, सर्वेन्द्रियोपपन्नता, प्रकृतिज्ञता, प्रतिपत्ति-
ज्ञता चेति ॥ ८६ ॥

कश्च परीक्ष्यविशेषः? कथं च परीक्षितव्यः? इति प्रश्नद्वयोत्तरं
दातुमाह—तस्येत्यादि । यो यो विशेष इति कारणानीनां यो
यो दृष्टकर्मत्वादिः सजातीयद्वैधातुरादस्तथा विजातीयच्च भेष-

१ 'अभिधानं' इति पा० । २ 'परीक्ष्यविशेषः' इति पा० ।

जादेर्विशेष इत्यर्थः । यथा परीक्षितव्य इत्यस्योदाहरणं 'कच्चि-
दहमस्य' इत्येवं (प्रकार) प्रत्ये वक्ष्यमाणं ज्ञेयम् । मिषज्यति
किंकिरसति । सर्वथेति हिताहितसुखदुःखत्वादिना । स चेति
कारणं मिषदुः परेण परीक्षणीयः, किं त्वत्मानाऽप्यात्मानं
परीक्षेतेति दर्शयति । अथ कथमात्मानं परीक्षेतेत्याह—
गुणेष्वित्यादि । आत्मानं गुणयोगतया परीक्षेतेत्यर्थः । गुणत
इति हेतौ पक्षमी । कच्चिदिति इच्छाप्रकाशने । प्रतिपत्तिः
उत्पन्नायापदि झटिति कर्तव्यकरणम् ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

करणं पुनर्भेषजम् । भेषजं नाम तद्यदुपकरणायो-
पकल्पते मिषजो धातुसाम्याभिनिर्वृत्तौ प्रथतमा-
नस्य विशेषतश्चोपायान्तेभ्यः । तद्विविधं व्यपाश्र-
यमेवात्—दैवव्यपाश्रयं, युक्तिव्यपाश्रयं चेति । तत्र
दैवव्यपाश्रयं—मन्त्रौषधिमणिमङ्गलवस्तुपहारहोम-
नियमप्रार्थनाश्चिन्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणितापगमनादि,
युक्तिव्यपाश्रयं—संशोधनोपशमने चेष्टाश्च दृष्ट-
फलाः । एतच्चैव भेषजमङ्गमेवापि द्विविधं—द्रव्य-
भूतम्, अद्रव्यभूतं च । तत्र यदद्रव्यभूतं तदुपायामि-
क्षुतम् । उपायो नाम भयदर्शनविस्मापनविस्मरण-
क्षोभगर्हणभर्त्सनवधवन्धस्वमसंवाहनादिरमूर्तौ
भावविशेषो यथोक्ताः सिद्धयुपायाश्चोपायामिक्षुतौ
इति । यत्तु द्रव्यभूतं तद्वमनादिषु योगमुपैति ।
तस्यापीयं परीक्षा—इदमेवंप्रकृत्येवगुणभेषजप्रभाव-
मस्मिन् देशे जातमसिद्धतावेवं गृहीतमेवं निहितमे-
वमुपस्कृतमनया च मात्रया युक्तमस्मिन् व्याधावे-
वंविधस्य पुरुषस्यैवतावन्तं दोषमपकर्ष्युपशमयति
वा, यदन्यदपि चैवंविधं भेषजं भवेत्तच्चानेन विशेषे-
ण युक्तमिति ॥ ८७ ॥

विशेषतश्चोपायान्तेभ्य इत्यनेन कार्योनिप्रवृत्तिदेशकालो-
पायेभ्योऽन्यद्यद्यत् कर्तुरूपकरणं भवति तत् करणमिति दर्श-
यति । कार्योनिर्हि लोके विकार्यकर्मतया साधकतमात् कर-
णात् पृथगुच्यते, प्रवृत्त्युपायस्योक्तु कर्तृकरणादिषमत्वेन न कर-
णसंज्ञा, देशकालौ तु न साधकतमौ; तेनोपायान्तेभ्यो यथो-
क्तविशेषेण यत् कर्तुरूपकरणं भवति, तत् करणम् । अत्र दैव-
व्यपाश्रययुक्तिव्यपाश्रयद्विविधे तु सत्त्वावजयोऽपि भेषजमव-
रुद्धं ज्ञेयं; सत्त्वावजयो हि दृष्टद्रापोपकारी युक्तिव्यपाश्रये; तथा-
ऽदृष्टद्रापोपकारी तु दैवव्यपाश्रये प्रविशति । अत एवोक्तं युक्ति-
व्यपाश्रयव्याकरणे—चेष्टाश्च दृष्टफला इति । चेष्टाशब्देन
मनश्चेष्टाऽपि सत्त्वावजयलक्षणा शब्दाते । पुनरौषधस्य प्रकारा-

न्तरेण द्वैविध्यमाह—अङ्गभेदादित्यादि । अङ्गं शरीरं स्वरूप-
मिति यावत्; तेन स्वरूपभेदादित्यर्थः । द्रव्यभूतं द्रव्यरूपम्
एवमद्रव्यरूपम् । उपायामिक्षुतमिति उपायव्याप्तम्, उपायग्रह-
णगृहीतमिति यावत् । एवं मन्यते—भयादयोऽमूर्ता भावा न
साक्षादारोग्यकारणानि भवन्ति, किं तर्हि शरीरस्थितानेव
वाताधीन् तथा कुर्वन्ति समत्वैर्नोपायमानान् येनारोग्यं भवति,
न ह्यमूर्तानि मूर्तानां शरीरधातूनामुत्पत्तौ समवायिकारणानि
भवन्ति; भेषजं तु द्रव्यभूतं समशरीरोत्पादे समवायिकारणं
भवत्येव, तेन द्रव्यस्यारोग्यं प्रति साधकतमत्वं साधु; अमूर्-
तानां तु भयादीनां न भेषजवत् साधकतमत्वमिति कृत्वा
द्रव्यजन्य एव धातुसाम्ये तेषामुपायत्वं युक्तम् । एवं सूक्ष्मया
बुध्या भयादीनामुपायत्वं, स्थूलया तु बुद्ध्या भेषजत्वमपीति
कृत्वा भयादिषु भेषजव्यवहारव्याचार्याभिमते द्विविधभेषजेऽ-
र्थेऽद्रव्यभूतभयादिग्रहणादुच्यते । न केवलमद्रव्यभूतं भेषज-
मुपायव्याप्तं, किं त्वन्येऽपि परिचारकादय उपायग्रहणगृहीता
एवेत्याह—यथोक्ताः सिद्धयुपायाश्चेति । यथोक्ताः सिद्ध्यु-
पायाः परिचारकादयोऽत्र दशविधपरीक्षे साक्षादनुक्तास्तैः
उपायामिक्षुता एवेत्यर्थः । किंवा उपायामिक्षुतमिति उपाय-
मिश्रितम् । तत्र भयाद्यमूर्तभेषज एव यथोक्ता उपायाः
कारणादिसौष्टवसम्यगभिधानरूपा अद्रव्यभूतभेषजपक्षगृहीता
इत्यर्थः । तेन, भयादिषु तथोपायशब्दाभिषेधेषु च अद्रव्य-
भूतभेषजशब्दप्रयोगो भवतीति दर्शयति । ये तु 'उपायान्तान्-
मिक्षुतम्' इति पठन्ति, ते देशकालावेव अद्रव्यभूतभेषजमिति
वदन्ति; वदन्ति च द्रव्यशब्देन कायकलाद्युपयोजनीयं द्रव्य-
मुच्यते इति । एतच्च नातिमनोहारि । अनेन चेति साधनभूतेन
च 'एवंप्रकृत्या' इत्यादिनोक्तेन तथा साध्येन च 'एवंविधस्य
पुरुषस्य' इत्यादिनोक्तेन विशेषेण युक्तमभूदित्यर्थः ॥ ८७ ॥

कार्योनिर्धातुवैषम्यं, तस्य लक्षणं विकारागमः ।
परीक्षा त्वस्य विकारप्रकृतेर्ज्ञेयोनातिरिक्तलिङ्गवि-
शेषावेक्षणं विकारस्य च साध्यासाध्यमृदुदाहरणलि-
ङ्गविशेषावेक्षणमिति ॥ ८८ ॥

तस्य लक्षणं धातुवैषम्यस्य प्रत्याखरूपमित्यर्थः । विकार-
प्रकृतेरिति विकारकारणस्य दोषत्वेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

कार्यं धातुसाम्यं, तस्य लक्षणं विकारोपशमः ।
परीक्षा त्वस्य—रूपोपशमनं, स्वरवर्णयोगः, शरीरोप-
चयः, बलबुद्धिः, अभ्यवहार्याभिलाषः, रुन्धिराहार-
काले, अभ्यवहृतस्य चाहारस्य काले सम्यग्जरणं,
निद्रालाभो यथाकालं, वैकारिणां च स्वप्नानाम-
दर्शनं, सुखेन च प्रतिबोधनं, वातमूत्रपुरीषरेतसां
मुक्तिः, सर्वाकारमैर्नोबुद्धिन्द्रियाणां चाव्यापत्ति-
रिति ॥ ८९ ॥

१ 'यथावत्सर्वधातुसाम्यमित्यादिना धातुसाम्यस्य चात्र कारणं
मिषज् न केवलं परेण परीक्षणीयः किं त्वत्मानाऽप्यात्मानं परीक्षे-
दिति दर्शयति' इति पा० । २ गङ्गाधररुप 'उपायामिक्षुताः' इति न
पठति । ३ 'अनेनान्येन वा' इति पा० । ४ 'करणरूप' इति पा० ।

१ 'द्विविधभेषजतत्रे' इति पा० । २ 'विशेषणेन' इति पा० ।

सर्वाकारैरिति सर्ववृत्तलक्षणैः ॥ ८९ ॥

कार्यफलं सुखावाप्तिः, तस्य लक्षणं—मनोबुद्धी-
न्द्रियशरीरतृष्टिः ॥ ९० ॥

सुखावाप्तिरिति आत्मगुणसुखप्राप्तिः ॥ ९० ॥

अनुबन्धस्तु खलवायुः, तस्य लक्षणं—प्राणैः सह
संयोगः ॥ ९१ ॥

प्राणैः सह संयोग इति प्राणलक्षणेन वायुर्ना योग इत्यर्थः ।
तेन प्राणशब्दस्यायुषो भिन्नार्थत्वाद्भक्ष्यलक्षणयोरभेदः ॥ ९१ ॥

देशस्तु भूमिरातुरश्च ॥ ९२ ॥

तत्र भूमिपरीक्षा आतुरपरिज्ञानहेतोर्वा स्यादौष-
धपरिज्ञानहेतोर्वा । तत्र तावदियमातुरपरिज्ञान-
हेतोः । तद्यथा—अयं कस्मिन् भूमिदेशे जातः संबुद्धो
व्याजितो वा; तस्मिन् भूमिदेशे मनुष्याणामिदमा-
हारजातम्, इदं विहारजातम्, इदमाचारजातम्,
एतावच्च बलम्, एवंविधं सत्त्वम्, एवंविधं सात्म्य-
म्, एवंविधो दोषः, भक्तिरियम्, इमे व्याधयः, हित-
मिदम्, अहितमिदमिति प्रायोग्रहणेन । औषधपरि-
ज्ञानहेतोस्तु कल्पेयु भूमिपरीक्षा वक्ष्यते ॥ ९३ ॥

कमप्राप्तं देशमाह—देश इत्यादि । आतुरशब्देनेह शङ्का-
मानातुरपैतया स्वस्थवृत्तौपपादनीयः स्वस्थोऽपि गृह्यते । सोऽपि
परीक्ष्यत एव स्वस्थवृत्तप्रयोगार्थम् । परिशब्दो विशेषार्थः, तेना-
तुरस्य सकलदेशकृतविशेषेण ज्ञानमातुरपरिज्ञानम् । एवं भेष-
जपरिज्ञानेऽपि देशकृतविशेषज्ञानं परिज्ञानं बोद्धव्यम् । संबुद्ध
इति वक्षितः । एवंविधं सारम्यमिति ओकसात्म्यमित्यर्थः । इदं
हितमित्यनेन च देशापेक्षया विपरीतगुणसात्म्यं ब्रूते । प्रायो-
ग्रहणेनेति च्छेदः, प्रायोग्रहणेन नैकान्ततैः परीक्षेतेति योजना ।
प्राणशब्देन च देशेनाहाराद्यनुमानं न निश्चितं किं तु प्रायो-
भाषेति दृष्टव्यम् । कल्पेऽपि भदनादिकल्पेषु । तत्र च यद्यपि
प्रथम एव कल्पे भूमिपरीक्षा वक्तव्या, तथाऽप्यन्तरकल्पेष्वपि
तदर्थस्यातिदेशेन कथनाद्बहुवचनं कृतम्, उत्तरकल्पवक्तव्या-
न्यपि हि द्रव्याणि यथोक्त एव देशे प्राधान्याति दर्शना-
र्थम् ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

आतुरस्तु खलु कार्यदेशः । तस्य परीक्षा आयुषः
प्रमाणज्ञानहेतोर्वा स्याद, बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोर्वा ।
तत्र तावदियं बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोः, दोषप्रमा-
णातुररूपो हि भेषजप्रमाणविकल्पो बलप्रमाणविशे-
षापेक्षो भवति । सहसा ह्यतिबलमौषधमपरीक्षकप्र-
युक्तमल्पबलमातुरमतिपातयेत्; न ह्यतिबलान्या-

श्रेयवायवीयान्यौषधान्यग्निक्षारशस्त्रकर्माणि वा श-
क्यन्तेऽल्पबलैः सोढुम्; असह्यातितीक्ष्णवेगत्वादि-
तानि सद्यःप्राणहराणि स्युः । एतच्चैव कारणमपे-
क्षमाणा हीनबलमातुरमविषादकरैर्भृदुसुकुमारप्रा-
यैरुत्तरोत्तरगुरुभिरविभ्रमैरनात्यधिकैश्चोपचरन्त्यौ-
षधैः; विशेषतश्च नारीः, ता ह्यनवस्थितमृदुविबु-
तविक्रमवहदयाः प्रायः सुकुमार्योऽबलाः परसंस्त-
भ्याश्च । तथा बलवति बलवद्वाधिपरिगते स्वल्पब-
लमौषधमपरीक्षकप्रयुक्तमसाधकमेव भवति ।
तस्मादातुरं परीक्षेत प्रकृतितश्च, विकृतितश्च, सार-
तश्च, संहननतश्च, प्रमाणतश्च, सात्म्यतश्च, सत्त्व-
तश्च, आहारशक्तितश्च, व्यायामशक्तितश्च, वयस्त-
श्चेति, बलप्रमाणविशेषग्रहणहेतोः ॥ ९४ ॥

भूमिरूपं देशमभिधायातुररूपमाह—आतुरस्तु खल्वि-
त्यादि । कार्यदेश इति कर्तव्यधातुसाम्याधार इत्यर्थः । बलस्य
दोषस्य च प्रमाणं बलदोषप्रमाणम् । इयमेति अत्र 'तस्मादातुरं
परीक्षेत' इत्यादिप्रत्ययवक्ष्यमाणा । अथ किमर्थं बलदोषप्रमाण-
परीक्षा कर्तव्येत्याह—दोषप्रमाणेत्यादि । दोषप्रमाणपेक्षया
भेषजप्रमाणं किञ्चित्, तेनैव सम्यक् साध्यसिद्धिर्यस्माद्भवति तस्मा-
द्बलप्रमाणपरीक्षा शरीरस्य कर्तव्येति प्रकरणात् । बलप्रमाणवि-
शेषापेक्ष इति यदि बलवच्छरीरं भवति तदैव दोषप्रमाणपेक्षया
महौषधप्रमाणं भवति, विपर्यये तु न भवति । एतदेव विपर्ययेण
व्याकरोति—सहसेत्यादि । अल्पबले रोगिण्यपरीक्षकप्रयुक्तमेवाति-
मात्रं भेषजं भवतीत्युक्तं, न तु परीक्षकप्रयुक्तमिति । सद्यः-
प्राणहराणि स्युरिति 'अल्पबले' इत्यर्थाद्गृह्यते । अविषादकरं शरी-
रमनसोरग्न्यानिकरम् । उत्तरोत्तरं प्रमाणलक्षणगुरुत्वं येषां, तैः ।
तेन यदि दुर्बले महादोषः, स च भूमिमात्रभेषजसाध्यस्त्वाऽपि
तदात्वव्याप्तिमयाञ्च सहसा भेषजभूयस्त्वं कर्तव्यं, किन्तु-
त्तरोत्तरमभ्यासवशाद्बलमपेक्ष्य भेषजभूयस्त्वं कर्तव्यमिति दर्श-
यति । अविभ्रमैरिति पाककालेऽप्यवैकारिकैः । अनात्यधिकैरिति
न महाविपत्तिकरैः । यथोक्तगुणं भेषजं विशेषेण ज्ञीणं कर्त-
व्यमित्याह—विशेषत इत्यादि । हृदयशब्देन हृदयस्थं मन
इति हेतुम् । मृदुविबुतम् अगमभीरम् । विक्रवं श्लोककेशाभिभ-
वनीयम्, अनेन च दुर्बलेनेत्युक्तम् । परसंस्तभ्याः न स्वय-
मात्मानं सत्त्वबलात् स्वामभ्यगति । तथेत्यादिना स्वल्पप्रमाणभे-
षजदोषमाह । बलवद्वाधिपरिगते इति वचनेन य एव बल-
वान् व्याधिर्बलवतः स एवानल्पभेषजसाध्यः; यस्तु बलवतोऽ-
प्यल्पबलः सोऽल्पभेषजसाध्य एव । परीक्षाहेतुमभिधाय यथा
शरीरं परीक्षणीयं तदाह—तस्मादित्यादि । बलप्रमाणविशेषग्र-
हणहेतोरेत्यत्र देहबलं दोषबलं च सामान्येन गृह्यते । येन
विकृतितः शरीरान्नं दोषबलज्ञानहेतोर्भवति, तदेव 'प्रकृत्या-

१ 'चात्मना' इति पा० । २ 'भिन्नत्वात्' इति पा० । ३ योगी-
न्द्रनाथसेनस्तु 'प्रायोग्रहणेन' इति न पठति । ४ 'नैकान्तेन' इति
पा० । ५ 'भेषजप्रमाणविशेषः' इति पा० ।

वीनां विकृतिवर्गीनां' इत्यादिना वक्ष्यति । किंवा बलं शरीर-
बलमेवोच्यते; तत्र च विकृतिबलेनापि शरीरबलं दुष्यत इति
कृत्वा इह सामान्येनोक्तम्, उत्तरत्र तु विकृत्या दोषप्रमाणं
प्रायो विज्ञायत इति कृत्वा 'विकृतिबलत्रैविध्येन दोषैर्बलत्रै-
विध्यमनुमीयते' इत्युक्तम् ॥ ९४ ॥

तत्र प्रकृत्यादीन् भावाननुव्याख्यास्यामः । तद्य-
था—शुक्रशोणितप्रकृतिः, कालगर्भाशयप्रकृतिः, आ-
तुराहारविहारप्रकृतिः, महाभूतविकारप्रकृतिः च
गर्भशरीरमपेक्षते । पैतानि हि येन येन दोषेणाधि-
कनैकेनानेकेन वा समनुबध्यन्ते, तेन तेन दोषेण
गर्भोऽनुबध्यते; ततः सा सा दोषप्रकृतिरुच्यते
मनुष्याणां गर्भादिप्रवृत्ता । तस्माच्छ्रेष्मलाः प्रकृत्या
केचित्, पित्तलाः केचित्, वातलाः केचित्,
संस्त्रुष्टाः केचित्, समधातवः केचिद्भवन्ति । तेषां
हि लक्षणानि व्याख्यास्यामः ॥ ९५ ॥

प्रकृतिमिति खभावश्च । एतानीति शुक्रादीनि । अत्र शुके
शोणिते वा यादवस्थो दोषस्तादृशमै प्रकृतिर्भवति; तथा शुक्र-
शोणितमेककाले ऋतुरूपे यो दोष उत्कटो भवति, स प्रकृति-
मारभते; एवं गर्भाशयस्थ दोषः; मातुराहारविहारौ तत्काली-
नौ यद्वेष्टकरणखभावौ, सा च प्रकृतिर्गर्भशरीरे भवति ।
एषु च प्रकृत्यारम्भकेषु कारणेषु यद्वलवद्भवति कारणान्तरवृ-
द्धिर्न च, तदैव प्रकृत्यारम्भकं भवति । कालादयश्च शुक्रशोणि-
तमेव कुर्वन्तः प्रकृतिजनका भवन्तीति तच्चान्तरे शुक्रशोणि-
तगतदोषेणैव प्रकृत्युत्पादो दर्शितः । गर्भादिप्रवृत्तेति गर्भस्या-
दिमेलके प्रवृत्ता । अत्र च समैर्दोषैर्द्वैर्गर्भजनैव न भवतीति
विकृतदोषत्रयप्रकृतेरनभिधानादिति ज्ञेयम् । प्रकृतिविकारश्च
सूत्रस्थान एव व्योक्तः ॥ ९५ ॥

श्रेष्ठा हि क्षिग्धश्लक्ष्णमृदुमधुरसारसान्द्रमन्द-
स्तिमितगुरुशीतविजलाच्छः । तस्य स्नेहाच्छ्रेष्मलाः
क्षिग्धाङ्गाः, श्लक्ष्णत्वाच्छ्लक्ष्णाङ्गाः, मृदुत्वादृष्टिसु-
खसुकुमारावदातगात्राः, माधुर्यात् प्रभूतशुक्रव्य-
वायापत्याः, सारत्वात् सारसंहतस्थिरशरीराः,
सान्द्रत्वादुपचितपरिपूर्णसर्वाङ्गाः, मन्दत्वान्मन्द-
चेष्टाहारव्याहाराः, सैमित्यादशीघ्रास्मक्षोभवि-
काराः, गुरुत्वात् साराधिष्ठितावस्थितगतयः, शैत्या-
दल्पशुक्रुष्णसंतापस्वेददोषाः, विजलत्वात् सुश्लि-
ष्टसारसन्धिवन्धनाः, तथाऽच्छत्वात् प्रसन्नदर्शना-
ननाः प्रसन्नक्षिग्धवर्णस्वराश्च भवन्ति । त एवंगुण-
योगाच्छ्रेष्मला बलवन्तो वसुमन्तो विद्यावन्त ओ-
जस्विनः शान्ता आयुष्मन्तश्च भवन्ति ॥ ९६ ॥

१ 'दोषबलं त्रिविधमनुमीयते' इति पा० । २ 'तत्रैव प्रकृत्यादयो
भावाः' इति पा० । ३ 'यथा हि' इति पा० । ४ 'दोषैर्गर्भजनैकैक
समेन वाऽनुबध्यन्ते' इति पा० । ५ 'प्रकृतः' इति पा० ।

मृदुत्वं जलकृतम् । अवदातगात्रा इति मृदुत्वादेवावदात-
त्वम् । अशीघ्रशब्द आरम्भादिभिः प्रत्येकमभिसेव्यते । सार-
गतयो न स्वलन्ति, अधिष्ठितगतयः सर्वेण पदेन महीमाका-
मन्ति, अवस्थितगतय इति अवस्थितत्वेन न चपला गतिर्भवति ।
प्रसन्ने दर्शनानेन यस्य स तथा । वसुमत्त्वादि प्रकृतिरूपं यद्भ-
वति, तत् प्रकृतिप्रभावाज्ज्ञेयम् ॥ ९६ ॥

पित्तमुष्णं तीक्ष्णं द्रवं विस्त्रमम्लं कटुकं च । तस्यौ-
ष्ण्यात् पित्तला भवन्त्युष्णासहा, उष्णमुखाः, सुकु-
मारावदातगात्राः, प्रभूतविबुध्यङ्गितिलपिङ्काः, क्षु-
त्पिपासावन्तः, क्षिप्रवलीपलितखालित्यदोषाः, प्रायो
मृद्वल्पकपिलश्मश्रुलोमकेशाश्च; तैक्ष्ण्यात्तीक्ष्णपरां-
क्रमाः, तीक्ष्णान्नयः, प्रभूताशनपानाः, क्लेशासहि-
ष्णवो, दन्दशूकाः, द्रवत्वाच्छ्लथिलमृदुसन्धिर्मा-
साः, प्रभूतसृष्टस्वेदमूत्रपुरीषाश्च; विस्तत्वात् प्रभूत-
पूतिकक्ष्मास्थिशिरःशरीरगन्धाः; कटुम्लत्वादल्पशु-
क्रव्यायापत्याः; त एवंगुणयोगात् पित्तला मध्यबला
मध्यायुषो मध्यज्ञानविज्ञानविचोपकरणवन्तश्च भ-
वन्ति ॥ ९७ ॥

दन्दशूकाः पुनः पुनर्भक्षणशीलाः । प्रभूताशनत्वं तु
बहुभक्षणत्वेन । प्रभूतः पूतिः कक्षाप्रसृतिषु गन्धो येषां ते
तथा ॥ ९७ ॥

वातस्तु रुक्षलघुचलबहुशीघ्रशीतपरुषविशदः ।
तस्य रौक्ष्याद्वातला रूक्षापचिताल्पशरीराः प्रत-
तरूक्षक्षामसंघसक्तजर्जरस्वरा जागरूक्षाश्च भ-
वन्ति, लघुत्वाद्लघुचलगतचित्चेष्टाहारव्याहाराः,
चलत्वादनवस्थितसन्ध्यक्षिग्ध्वोष्ठजिह्वाशिरःस्क-
न्धपाणिपादाः, बहुत्वाद्वहुप्रलापकण्डरासिराप्रता-
नाः, शीघ्रत्वाच्छीघ्रसमारम्भक्षोभविकाराः शीघ्र-
त्रासरागविरागाः श्रुतप्राहिणोऽल्पस्मृतयश्च, शैत्या-
च्छीतासहिष्णवः प्रततशीतकोद्वेपकस्तम्भाः, पारु-
ष्यात् परुषकेशश्मश्रुलोमनखदशनवदनपाणिपादाः,
वैशद्यात् स्फुटिताङ्गवयवाः सततसन्धिशब्दगामि-
नश्च भवन्ति; त एवं गुणयोगाद्वातलाः प्रायेणाल्प-
बलाश्चाल्पायुषश्चाल्पापत्याश्चाल्पसाधनाश्चाल्पध-
नाश्च भवन्ति ॥ ९८ ॥

संसर्गात् संसृष्टलक्षणाः ॥ ९९ ॥

प्रततैः प्रवृत्तः । सन्नः हीनः, सक्तः बद्धः, जर्जरः भग्नपात्र-
ध्वनिसमः । सततसन्धिशब्दगामिन इति सन्धिसफुटनशब्द-
वन्तः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

१ 'शुष्कसुकुमारावदातगात्राः' इति गङ्गाधरसमतः पाठः ।
'शुष्कासुकुमारावदातगात्राः' इति योगीन्द्रसेनसमतः पाठः ।
२ 'मिन्न' इति पा० । ३ 'प्रततः प्रभूत' इति पा० ।

सर्वगुणसमुदितास्तु समधातवः । इत्येवं प्रकृतितः परीक्षेत ॥ १०० ॥

सर्वगुणसमुदिता इति सर्वप्रकृतिवृत्तप्रशस्तगुणयुक्ताः; यदुक्तं वाग्भटे—‘समधातुः समस्तासु श्रेष्ठा’ (वा.सू.अ. १) इति । यदि च प्रशस्तगुणवान् न स्मात्, न तदा श्रेष्ठत्वं स्मात् । साम्यस्थिताश्च दोषाः साम्यप्रभावादेव गुणान् परं कुर्वन्ते, न दोषानिति ज्ञेयम् ॥ १०० ॥

विकृतितश्चेति विकृतिरुच्यते विकारः । तत्र विकारं हेतुदोष-दूष्य-प्रकृति-देश-काल-बलविशेषैल्लिङ्गितश्च परीक्षेत, न ह्यन्तरेण हेत्वादीनां बलविशेषं व्याधिबलविशेषोपलब्धिः । यस्य हि व्याधेर्दोष-दूष्य-प्रकृति-देश-काल-बलसाम्यं भवति, महच्च हेतुलिङ्गबलं, स व्याधिबलवान् भवति; तद्विपर्ययाच्चाप्यबलः; मध्यबलस्तु दोषदूष्यादीनामन्यतमसामान्याहेतुलिङ्गमध्यबलत्वाच्चोपलभ्यते ॥ १०१ ॥

साम्यं भवतीति परस्परतुल्यगुणता भवति । महच्च हेतुलिङ्गबलमिति हेतवो लिङ्गानि च बलवन्ति भूमांसि च । अन्यतमसामान्यादिति दोषादीनां येन केनचित् सामान्ये सतीत्यर्थः ॥ १०१ ॥

सारतश्चेति साराण्यष्टौ पुरुषाणां बलमानविशेषज्ञानार्थमुपदिश्यन्ते; तद्यथा—त्वप्रकृतामांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रसत्त्वानीति ॥ १०२ ॥

तत्र स्निग्धश्लक्ष्णमृदुप्रसन्नसूक्ष्माल्पगम्भीरसुकुमारलोमा सप्रमेव च त्वक् त्वक्सारणाम् । सा सारता सुखसौभाग्यैश्वर्योपभोगवुद्धिविद्यारोग्यग्रहर्षणान्यायुष्यत्वं चाचष्टे ॥ १०३ ॥

कर्णाक्षिमुखजिह्वानासौष्ठपाणिपादतलनखललाटमेहनं स्निग्धरक्तवर्णं श्रीमज्जाजिष्णु रक्तसारणाम् । सा सारता सुखमुद्धतां मेधां मनस्वित्वं सौकुमार्यमनतिबलमहेतुशसहिष्णुत्वमुष्णसासहिष्णुत्वं चाचष्टे ॥ १०४ ॥

शङ्खललाटकृकाटिकाक्षिगण्डहनुग्रीवास्कन्धोदरकक्षवक्षःपाणिपादस्तथयः शिरगुरुशुभ्रमांसोपचिता मांससारणाम् । सा सारता क्षमां धृतिमलौल्यं वित्तं विद्यां सुखमार्जवमारोग्यं बलमायुश्च दीर्घमाचष्टे ॥ १०५ ॥

वर्णस्वरनेत्रकेशलोमनखदन्तौष्ठमृदुपुरीषेषु विशेषतः स्नेहो मेदःसारणाम् । सा सारता वित्तैश्वर्यसुखोपभोगप्रदानान्यार्जवं सुकुमारोपचरतां चाचष्टे ॥ १०६ ॥

पार्ष्णिगुल्फजान्वरत्निजुचिबुकशिरःपर्वस्थू-

लाः स्थूलास्थिनखदन्ताश्चास्थिसाराः । ते महोत्साहाः क्रियावन्तः क्लेशसहाः सारस्थिरशरीरा भवन्त्यायुष्मन्तश्च ॥ १०७ ॥

मृदुक्ला बलवन्तः स्निग्धवर्णस्वराः स्थूलदीर्घवृत्तसन्ध्यश्च मज्जसारः । ते दीर्घायुषो बलवन्तः श्रुतवित्तविज्ञानापत्यसंमानमाजश्च भवन्ति ॥ १०८ ॥

सौम्याः सौम्यप्रेक्षिणः क्षीरपूर्णलोचना इव प्रहर्षवहुलाः स्निग्धवृत्तसारसमसंहतशिखरदशनाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वरा भ्राजिष्णवो महास्फिचश्च शुक्रसाराः । ते स्त्रीप्रियोपभोगा बलवन्तः सुखैश्वर्यारोग्यवित्तसंमानापत्यमाजश्च भवन्ति ॥ १०९ ॥

स्मृतिमन्तो भक्तिमन्तः कृतज्ञाः प्राज्ञाः शुचयो महोत्साहा दक्षा धीराः समरविक्रान्तयोधिनस्त्यक्तविपादाः सुव्यवस्थितगतिगम्भीरवुद्धिचेष्टाः कल्याणाभिनिवेशिनश्च सत्त्वसाराः । तेषां स्वलक्षणैरेव गुणा व्याख्याताः ॥ ११० ॥

तत्र सर्वैः सारैरुपेताः पुरुषा भवन्त्यतिबलाः परमसुखयुक्ताः क्लेशसहाः सर्वात्मभेष्यात्मनि जातप्रत्ययाः कल्याणाभिनिवेशिनः स्थिरसमाहितशरीराः सुसमाहितगतयः सानुनादस्निग्धगम्भीरमहास्वराः सुखैश्वर्यवित्तोपभोगसंमानमाजो मन्दजरसो मन्दविकाराः प्रायस्तुल्यगुणविस्तीर्णापत्याश्चिरजीविनश्च ॥ १११ ॥

अतो विपरीतास्त्वसाराः ॥ ११२ ॥

मध्यानां मधैः सारविशेषैर्गुणविशेषा व्याख्याता भवन्ति ॥ ११३ ॥

इति साराण्यष्टौ पुरुषाणां बलप्रमाणविशेषज्ञानार्थमुपदिष्टानि भवन्ति ॥ ११४ ॥

कथं नु शरीरमात्रदर्शनादेव भिषक्बुद्धेदयमुपचितत्वाद्वलवान्, अयमल्पबलः कुशत्वात्, महाबलोऽयं महाशरीरत्वात्, अयमल्पशरीरत्वादल्पबल इति; दृश्यन्ते ह्यल्पशरीराः कुशाश्चैके बलवन्तः, तत्र पिपीलिकाभारहरणवत् सिद्धिः । अतश्च सारतः परीक्षेतैत्युक्तम् ॥ ११५ ॥

सारतश्चैलादौ सारशब्देन विशुद्धतरो धातुरुच्यते । स-प्रमेवेति प्रभायुक्ता त्वक् । त्वक्सारणामिति च्छेदः । अथेयं सारता किं करोतीत्याह—सा सारतेत्यादि । एवमन्यत्रापि सा सारतेत्यादि व्याख्यातव्यम् । श्रीमदिति शोभायुक्तम् । अरन्तिः क्रमोणिका । शिखरदशना इति शोभनदशनाः । स्त्रीप्रिय उप-

१ ‘स्त्रीप्रियाः प्रियोपभोगाः’ इति पा० । २ ‘परमगौरवयुक्ताः’ इति पा० । ३ ‘परीक्षेत्युक्तं’ इति पा० ।

भोगः संभोगो येषां ते तथा । समरे विक्रम्य युध्यन्तीति सम-
रविक्रान्तयोधिनः । स्वस्थिता इति न परस्थिताः । तुल्यगुणवि-
स्तीर्णत्वा इति जनितात्मसदृशत्वाः । प्रायःशब्दो नियमेन
निबधयति । मध्यानामिति स्त्रोकसारणाम् । मध्वैः सारविशे-
षैरिति ये तत्र संभवन्ति सारास्तुक्तैः सारगुणैरित्यर्थः । उप-
चितत्वादिति स्थूलत्वात् । महाशरीरत्वादिति अतिप्रमाणशरीर-
त्वात् । पिपीलिकाभारहरणवदिति स्वल्पाः पिपीलिका यथा सार-
शरीरत्वेन महान्तं भारं नयन्ति, तथाऽप्युष्णशरीरा इत्यर्थः ।
॥ १०२-११५ ॥

संहननतश्चेति संहननं, संहतिः, संयोजनमित्ये-
कोऽर्थः । तत्र समसुविभक्तास्थि, सुबद्धसन्धि, सुनि-
विष्टमांसशोणितं, सुसंहतं शरीरमित्युच्यते । तत्र
सुसंहतशरीराः पुरुषा बलवन्तः, विपर्येणाल्पब-
लाः, मध्यत्वात् संहननस्य मध्यबला भवन्ति ॥ ११६ ॥
संहतिरिति निविडसन्धानेत्यर्थः ॥ ११६ ॥

प्रमाणतश्चेति शरीरप्रमाणं पुनर्यथास्वेनाङ्गुलि-
प्रमाणेनोपदेक्ष्यते उत्सेधविस्तारयामैर्यथाक्रमम् ।
तत्र पैदौ चत्वारि पदं चतुर्दशाङ्गुलानि, जङ्घ-
नपद्मादशाङ्गुले षोडशाङ्गुलपरिक्षेपे च, जानुनी-
चतुरङ्गुले षोडशाङ्गुलपरिक्षेपे, त्रिशदङ्गुलपरिक्षे-
पावष्टादशाङ्गुलावृद्धं, षडङ्गुलदीर्घौ वृषणावष्टाङ्गुल-
परिणाहौ, शोफः षडङ्गुलदीर्घं पञ्चाङ्गुलपरिणाहं,
द्वादशाङ्गुलिपरिणाहो भगः, षोडशाङ्गुलविस्तारा
कटी, दशाङ्गुलं वस्तिशिरः, दशाङ्गुलविस्तारं द्वाद-
शाङ्गुलमुदरं, दशाङ्गुलविस्तीर्णं द्वादशाङ्गुलायामे-
पार्श्वं, द्वादशाङ्गुलं स्तनान्तं, षडङ्गुलं स्तनपर्यन्तं,
चतुर्विंशत्यङ्गुलविशालं द्वादशाङ्गुलोत्सेधमुः,
द्वौङ्गुलं हृदयम्, अष्टाङ्गुलौ स्कन्धौ, षडङ्गुलावंसौ,
षोडशाङ्गुलौ प्रबाहू, पञ्चदशाङ्गुलौ प्रपाणी, हस्तौ
द्वादशाङ्गुलौ, कक्षावष्टाङ्गुलौ, विकं द्वादशाङ्गुलो-
त्सेधम्, अष्टादशाङ्गुलोत्सेधं पृष्ठं, चतुरङ्गुलोत्सेधा
द्वाविंशत्यङ्गुलपरिणाहा शिरोधरा, द्वादशाङ्गुलोत्से-
धं चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिणाहमाननं, पञ्चाङ्गुलमास्यं,
चिवुकौष्ठकणौक्षिमध्यानासिकाललाटं चतुरङ्गुलं,
षोडशाङ्गुलोत्सेधं द्वात्रिंशदङ्गुलपरिणाहं शिरः, इति
पृथक्त्वेनाङ्गावयवानां मानमुक्तम् । केवलं पुनः
शरीरमङ्गुलिपरिमाणं चतुरशीति । तदायामविस्तार-
समं समुच्यते । तत्रायुर्वलमोजः सुखमैश्वर्यं विच-
मिष्टाश्चारे भावा भवन्त्यायत्ताः प्रमाणवति
शरीरैः विपर्ययस्त्वतो हीनेऽधिके वा ॥ ११७ ॥

प्रमाणतश्चेत्यादिना प्रशस्तं प्रमाणमङ्गावयवानामाह । पैदौ
उत्सेधेन चत्वारि, विस्तारेण षट्, दैर्घ्येण चतुर्दशाङ्गुलानीति
यथाक्रमं भवतः । जङ्घा ज्ञान्वयस्तादृच्यते । परिक्षेपः परिणाहः ।
जानुः जङ्घाकृस्निधः । परिणाहपरिमाणं च यदुच्यते तन्मध्यस्थान-
स्य, तेनासमपरिणाहमानेन जङ्घादिषु मध्यस्थानमेतज्ज्ञेयम् ।
कब्धा उत्सेधपरिमाणं नोक्तं, तस्या उत्सेधस्योर्वन्तरा-
विसन्धित्वेन पृथगुत्सेधप्रमाणस्याविद्यमानत्वात् । प्रबाहुरंसा-
दर्वाक कफोणपर्यन्तम् । प्रपाणिः कफोप्यथस्तात् । विकमिति
गुदास्थः प्रभृति कटीकपालोर्ध्वपर्यन्तम् । चिवुकं च ओष्ठश्च
कणौ च अशिमध्यं च नासिका च ललाटं च प्रति प्रति चतुर-
ङ्गुलम् । षडङ्गुलोत्सेधं शिर इति पृष्ठमनु श्रीवाया उपरि ज्ञेयम् ।
केवलमिति पादतलात् प्रभृति शिरःपर्यन्तं चतुरशीत्यङ्गुलं
भवति, एवं सार्धत्रिंशत्प्रमाणत्वं शरीरस्य स्वहस्तेन भवति ।
अत्र च प्रत्ययवोत्सेधेन चतुरशीत्यङ्गुलादधिकं यच्छरीरं
भवति, तदवयवानामवयवान्तरदैर्घ्यानुप्रविष्टानां ग्रहणात्; तेन
प्रत्ययवदैर्घ्यमानेन न चतुरशीत्यङ्गुलं गणनीयं किं तु ससुदित-
मेव शरीरम् । तत्र पादस्याङ्गुलानि चत्वारि, जङ्घाया अष्टादश,
जानुनश्चत्वारि, ऊर्वरंष्टादश, पृष्ठस्याष्टादश, श्रीवायाश्चत्वारि,
शिरसः षट्, एवं चतुरशीत्यङ्गुलानि घटन्ते । सुश्रुतेन सयं
योऽत्र मानविरोधः सोऽत्राङ्गुलिमानमेवादृक्कथयितव्यः । तत्र
हि सर्विशमङ्गुलिशैतं पुरुषमानमुक्तम् । तेन तत्राङ्गुलि(ल)मान-
मेवावर्णं ज्ञेयम् । आयामविस्तारसममिति यथोक्तप्रत्ययवयवानाम-
विस्तारमुक्तं; किंवा, यावताऽऽयामेन चतुरशीत्यङ्गुलं, तावदधि
विस्तृतबाहुद्वयप्रमाणेन च विस्तारेण शरीरं भवति, तदा आयाम-
विस्तारसमं भवति । तत्रेति यथोक्तप्रमाणवति शरीरं इति
योजनीयम् । हीने इति हीनप्रमाणे । अधिके इति अधिक-
प्रमाणे ॥ ११७ ॥

सात्म्यतश्चेति सात्म्यं नाम तद्यत् सातत्येनोप-
सेव्यमानमुपशेते । तत्र ये घृतक्षीरतैलमांसरस-
सात्म्याः सर्वैरससात्म्याश्च ते बलवन्तः क्लेशसहा-
श्चिरजीविनश्च भवन्ति, रुक्षसात्म्याः पुनरेकरससा-
त्म्याश्च ये ते प्रायेणाल्पबला अल्पक्लेशसहा अल्पा-
युषोऽल्पसाधनाश्च भवन्ति, व्यामिश्रसात्म्यास्तु
ये ते मध्यबलाः सात्म्यनिमित्ततो भवन्ति ॥ ११८ ॥

सात्म्यतश्चेत्यत्र सात्म्यशब्देन ओकसात्म्यमुच्यते, प्रकृति-
सात्म्यादीनां भेषजादिपरीक्षयैव परीक्षितत्वादिति ज्ञेयम् ।
अल्पसाधना इति अल्पभेषजाः, एकरससात्म्यानां पञ्चरसा-
असात्म्यत्वेनापथ्या इति भावः ॥ ११८ ॥

सत्त्वतश्चेति सत्त्वमुच्यते मनः । तच्छरीरस्य
तन्त्रकामात्मसंयोगात् । तत्रिविधं बलमेवेन—प्रवरं,

१ 'संघातः' इति पा० । २ 'पैदौ चतुर्दशाङ्गुलौ' इति पा० ।

३ 'व्यङ्गुलं' पा० । ४ 'दशाङ्गुलौ' इति पा० ।

१ 'ऊर्वपरिमाणं' इति पा० । २ 'विशालधिकशताङ्गुलं' इति पा० ।

मध्यम्, अवरं चेति; अतश्च प्रवरमध्यावरसत्त्वाः पुरुषा भवन्ति । तत्र प्रवरसत्त्वाः सत्त्वसारास्ते सारेषूपदिष्टाः, स्वल्पशरीरा ह्यपि ते निजागन्तुनिमिच्छासु महतीष्वपि पीडास्त्वव्यथा दृश्यन्ते सत्वगुणवैशेष्यात् । मध्यसत्त्वास्त्वपरानात्मन्युपनिधाय संस्तम्भयन्त्यात्मनाऽऽत्मानं परैर्वाऽपि संस्तम्भयन्ते; हीनसत्त्वास्तु नात्मना नापि परैः सत्त्वबलं प्रति शक्यन्ते उपस्तम्भयितुं, महाशरीरा ह्यपि ते स्वल्पानामपि वेदनानामसहा दृश्यन्ते, सन्निहितमभ्यशोकलोभमोहमाना रौद्रमैरवद्विष्टबीभत्सविकृतसंक्रथास्वपि च पशुपुरुषमांसशोणितानि चावैश्यविषादवैवर्ण्यमूच्छान्मादभ्रमप्रपतनानामन्यतममायुर्वन्त्यथवा मरणमिति ॥ ११९ ॥

तत्रकमिति प्रेरकं धारकं च । ते सारेषूपदिष्टा इति य एव सत्त्वसारास्त एव प्रवरसत्त्वा इति ज्ञेया इत्यर्थः । सत्वगुणवैशेष्यादिति सत्वगुणेन संस्तम्भितवेदनाविकारत्वादव्यथा इव दृश्यन्त इत्यर्थः । परानात्मन्युपनिधायेति परं वेदनासहं दृष्ट्वा, 'चेदयं वेदनासहस्तदहमपि वेदनासहो भवामि' इति कृत्वा वेदनां सहत इत्यर्थः ॥ ११९ ॥

आहारशक्तितश्चेति आहारशक्तिरभ्यवहरणशक्त्या जरणशक्त्या च परीक्ष्या; बलायुषी ह्याहारयत्ते ॥ १२० ॥

जरणशक्त्या चेतिवचनाद्यो बहु भुङ्क्ते परिणमयति च, असावाहारशक्तिमानिहोच्यते, न तु वस्तुपरिणतिरुद्गीतः ॥ १२० ॥

व्यायामशक्तितश्चेति व्यायामशक्तिरपि कर्मशक्त्या परीक्ष्या । कर्मशक्त्या ह्यनुमीयते बलत्रैविध्यम् ॥ १२१ ॥

कर्म भारवहनादि, तत्र शक्तिः कर्मशक्तिः ॥ १२१ ॥

वयस्तश्चेति कालप्रमाणविशेषापेक्षिणी हि शरीरावस्था वयोऽभिधीयते । तद्वयो यथास्थूलभेदेन त्रिविधं—बालं, मध्यं, जीर्णमिति । तत्र बालमपरिपक्वधातुमजातव्यञ्जनं सुकुमारमक्लेशहमसंपूर्णबलं श्लेष्मधातुप्रायमाषोडशवर्षं, विवर्धमानधातुगुणं पुनः प्रायेणानवस्थितसत्त्वमात्रिशद्वर्षमुपदिष्टं; मध्यं पुनः समत्वागतबलवीर्यपौरुषपरक्रमग्रहणधारणस्मरणवचनविज्ञानसर्वधातुगुणं बलस्थितमवस्थितसत्त्वमविशीर्यमाणधातुगुणं पित्तधातुप्रायमाषष्टिवर्षमुपदिष्टम्; अतः परं हीयमानधात्विन्द्रियबलवीर्यपौरुषपरक्रमग्रहणधारणस्मरणवचनवि-

ज्ञानं भ्रश्यमानधातुगुणं वायुधातुप्रायं क्रमेण जीर्णमुच्यते आवर्षशतम् । वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले; सन्ति च पुनरधिकोनवर्षशतजीविनाऽपि मनुष्याः; तेषां विकृतिवर्ज्यैः प्रकृत्यादिवलविशेषैरायुषो लक्षणतश्च प्रमाणमुपलभ्य वयस्रित्वं विभजेत् ॥ १२२ ॥

वयःस्वरूपमाह—कालेत्यादि । कालप्रमाणविशेषापेक्षिणीति कालस्य प्रमाणविशेषेण योगाद्भवतीत्यर्थः । यथास्थूलभेदेनेति वचनाद् बालबालतराद्यवस्थामेदादधिकमपि वयो भवतीति दर्शयति । बालो द्विविधः—अपरिपक्वधातुराषोडशवर्षात्, तथा वर्धमानधातुरात्रिंशत्तर्षात् । तदेतयोर्बालभेदयोरुपयुक्तत्वेन भेदमाह—तत्रेत्यादि । षोडशवर्षाव्यो हि बालोऽल्पमृदुभेषजोपचरत्वादिना शाले वक्तव्यः, तद्वर्षं बालोऽपि नाल्पभेषजत्वादिना तपोपचर्यते । क्रमेणेति नैकदेव, षष्टिवर्षावर्षं धात्वादिहानिरिति दर्शयति । अस्मिन् काल इति कलौ । अथाधिकवर्षशतजीविनां कथं वयस्त्रित्वं विभक्तव्यमित्याह—तेषामित्यादि । प्रकृत्यादयो दश परीक्ष्या अत्रैव प्रकृतिविकृतिसारेत्यादिनोक्ताः; अत्र विकृतिवर्ज्यानामित्यनेन विकृतेः परित्यागः कृतः । तेन प्रकृतिसारादीनां बलविशेषैः प्रवरावरमध्यभेदमिन्द्रप्रकृत्यादिभेदेन कृतैः प्रवरावरमध्यरूपैरायुषः प्रमाणं प्रवरावरायुषुलभ्य वयस्त्रित्वं विभजनीयम् । एतेन यस्य प्रकृतिबलमुत्तमं श्लेष्मप्रकृतेः समप्रकृतेर्वी तस्यायुर्दार्ढ्यं भवति, हीने तु प्रकृतिबले हीनम्; एवं सारादावपि ज्ञेयम् । एवं वयःप्रकृत्यादीनां सर्वेषामेवोत्तमेन बलेन युक्तः स शताधिकं जीवति । तेन, तस्य विंशतिवर्षाधिकशतं यथायुषुलभ्यते, तदा पूर्वोक्तवयोविभागादनुमानादषड्विंशद्वर्षाणि स बालो भवति, द्विसप्ततिवर्षं स मध्यः, शेषे तु वृद्धः; यस्तु प्रकृत्यादीनां मध्यमत्वेनाल्पायुर्शीतिवर्षोऽवधार्यते, स पञ्चविंशतिवर्षाणि बालः, पञ्चाशतं मध्यः, ततो वृद्ध इत्यादि विभजनीयम् । न केवलं प्रकृत्यादिनाऽऽयुर्वधार्थं, किन्त्वायुर्लक्षणैरपि शरीरप्रतिबद्धैः शारीरैर्वैकल्यैरित्याह—आयुषो लक्षणतश्चेति । आयुर्लक्षणेनापि वयोऽवधार्य बाल्यादिवयोविभागः कर्तव्य इत्यर्थः । अथं च स्तोकन्यूनाधिकशतायुषां बाल्यादिविभागः कर्तव्यः; येषां तु विंशतिवर्षादि परमायुषो मानं न तेषां तदनुमानेन वयोभेदः, ते ह्यप्राप्तमव्यावस्था एव म्रियन्ते ॥ १२२ ॥

एवं प्रकृत्यादीनां विकृतिवर्ज्यानां भावानां प्रवरमध्यावरविभागेन बलविशेषं विभजेत् । विकृतिबलत्रैविध्येन तु दोषबलं त्रिविधमनुमीयते । ततो मैवज्यस्य तीक्ष्णमृदुमध्यविभागेन त्रैविध्यं विभज्य यथादोषं मैवज्यमवधारयेदिति ॥ १२३ ॥

१ 'पीडास्त्वव्यथा' इति पा० । २ 'परं' इति पा० । ३ 'बलं त्रिविधम्' । ४ 'यथावस्थाभेदेन' इति पा० ।

१ 'आत्रिंशतं' इति पा० । २ 'द्विसप्ततिश्च वर्षाणि' इति पा० । ३ 'वक्तव्यम्' इति पाठः ।

प्रकृत्यादिविभागेन शरीररूपपरीक्षासुसुप्तसुषुहरति—एव-
मित्यादि । दोषबलं तु यथा शरीररूपदेशपरीक्षाया परीक्ष्यं
तदाह—विकृतिबलेत्यादि ॥ १२३ ॥

**आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोः पुनरिन्द्रियेषु जातिस्त्र-
यीये च लक्षणान्युपदेक्ष्यन्ते ॥ १२४ ॥**

शरीरबलदोषबलपरीक्षार्थं शरीरपरीक्षां प्रतिज्ञातामभिधाय
पुनरायुःप्रमाणज्ञानार्थं शरीरपरीक्षामतिदिशति—आयुष इत्या-
दि । इन्द्रियेष्विति इन्द्रियस्थानाध्यायेषु । तत्रेन्द्रिये वर्णादि-
विकृत्या रिष्टरूपा हसितमायुर्ज्ञातव्यं, जातिसूत्रीये शरीरे च
जन्मप्रतिबद्धैलक्षणेर्दीर्घायुष्टमल्पायुष्टं च ज्ञातव्यम् ॥ १२४ ॥

**कालः पुनः संवत्सरश्चातुरावस्था च । तत्र संव-
त्सरो द्विधा त्रिधा षोढा द्वादशधा भूयश्चाप्यतः
प्रविभज्यते तत्तत्कार्यमभिसमीक्ष्य । अत्र खलु
तावत् षोढा प्रविभज्य कार्यमुपदेक्ष्यते—हेमन्तो
ग्रीष्मो वर्षाश्चेति शीतोष्णवर्षलक्षणान्त्रय ऋतवो
भवन्ति, तेषामन्तरेष्वितरे साधारणलक्षणान्त्रय
ऋतवः—प्रावृद्धशरद्वसन्ता इति । प्रावृडिति प्रथमः
प्रवृष्टैः कालः, तस्यानुवर्षो हि वर्षाः । एवमेते
संशोधनमधिकृत्य षट् विभज्यन्ते ऋतवः ॥ १२५ ॥**

देशपरीक्षां समाप्य कालपरीक्षामाह—काल इत्यादि ।
संवत्सरोऽयमभेदेन द्विविधः, शीतोष्णवर्षभेदेन त्रिविधः, ऋ-
तुभेदेन षोढा, मासभेदेन द्वादशधा, पक्षभेदाद्युर्विंशतिधा,
ग्रहादिनाऽनेकधेति ज्ञेयम् । तत्तत् कार्यमिति अयनादिज्ञेयभे-
देन संपाद्यं कार्यमिलर्थः । साधारण इति अतस्तिशीतोष्णवर्षः ।
प्रावृषं विभजते—प्रावृडित्यादि । प्रथमप्रावृष्टशब्देनाऽऽपवादश्राव-
णलुच्येते । एतच्च द्विमासमृदुभेदभागमौदिकृत्वा शेषमास-
द्विकेन वर्षादयो यथाक्रमं ज्ञेयाः । अयं च ऋतुकर्मो न रसो-
त्पत्त्यादौ, किंतु शरीरशोधनप्रवृत्तावेवेति दर्शयता ‘संशोध-
नमधिकृत्य’ इत्युक्तम्, एवमेव च क्रमं सिद्धौ वक्ष्यति—“प्रा-
वृद्ध शुक्लमौ ज्ञेयो शरद्वर्षसहो पुनः । तपस्यश्च मधुश्चैव वस-
न्तः शोधनं प्रति” (सि. अ. ६) इति । अस्मिन्नुक्तमे शिशिरो
नास्ति । ये तु ब्रुवते—गङ्गाया दक्षिणकूले वर्षा बहु भवति तेन
तत्र प्रावृडादिक्रमः, गङ्गासरकूले शीतं बहु भवति तेन तत्र
हेमन्तशिशिरो भवतः; उक्तं हि काश्यपेन—यत्—“भूयो
वर्षेति पर्जन्यो गङ्गाया दक्षिणे जलम् । तेन प्रावृडवर्षाख्यौ
ऋतुः तेषां प्रकल्पितौ । गङ्गाया उत्तरे कूले हिमवन्दुर्बुध्नौ
भूयः शीतमन्तसेषां हेमन्तशिशिराख्यौ”—इति । एतच्च न,

१ ‘इन्द्रियस्थाने’ पा० । २ ‘वक्तव्यम्’ इति पा० । ३ ‘प्रवृष्टैः’
पा० । ४ ‘पक्षादिभेदाद्यु भूय इति ज्ञेयम्’ इति पा० । ५ ‘द्विमा-
सभागमुभेदमादि’ इति पा० । ६ ‘शुक्लिनमौ’ इति पा० । ७ ‘हिम-
वद्वर्जिकूले’ इति ‘हिमवद्विषसंकूले’ इति च पा० ।

च. सं. ३६

अत्र ‘संशोधनमधिकृत्य’ इति वचनात् । यदि देशकृतोऽयं भेदः
स्यात्तदा तमेव भेदकं ब्रूयात्, न संशोधनम् । तेन, काश्यपो-
कदेशभेदेन प्रावृडादिकर्मो न तावदिहाभिमतः । अविकल्पकाश्च
शरीरौषधानामिति न शरीरस्य कृत्रिमतापादितगुणेन भेदकाः,
तथौषधस्य च न प्रमाणोत्कर्षापक्षभेदेकारका इत्यर्थः । विकल्प-
काश्च शरीरौषधानामिति यदाऽऽस्य विकल्पेनावश्यकतया भ-
वन्ति वमनादयः, तदौषधस्य कृत्रिमगुणोपधानेन यथावदयमा-
गेन, तथा शरीरस्य च विकल्पका भवन्ति ॥ १२५ ॥

तत्र साधारणलक्षणेष्णुतुषु वमनादीनां प्रवृत्ति-
र्विधीयते, निवृत्तिरितरेषु । साधारणलक्षणा हि
मन्दशीतोष्णवर्षत्वात् सुखतमाश्च भवन्त्यविकल्प-
काश्च शरीरौषधानाम्, इतरे पुनरत्यर्थशीतोष्णव-
र्षत्वाद्दुःखतमाश्च भवन्ति विकल्पकाश्च शरीरौष-
धानाम् ॥ १२६ ॥

तत्र हेमन्ते ह्यतिमात्रशीतोपहतत्वाच्छरीरमसु-
खोपपन्नं भवत्यतिशीतवाताध्मातमतिदार्ढीभूत-
मवबद्धदोषं च, भेषजं पुनः संशोधनार्थमुष्णस्वभाव-
मतिशीतोपहतत्वान्मन्दवीर्यत्वमापद्यते, तस्मात्त-
योः संयोगे संशोधनमयोगायोगोपपद्यते शरीरमपि
च वातोपद्रवाय । ग्रीष्मे पुनर्भूतोष्णोपहतत्वाच्छ-
रीरमसुखोपपन्नं भवत्युष्णवातातपाध्मातमतिशि-
थिलमत्यर्थप्रविलीनदोषं, भेषजं पुनः संशोधना-
र्थमुष्णस्वभावमुष्णानुगमनातीक्ष्णतरत्वमापद्यते,
तस्मात्तयोः संयोगे संशोधनमतियोगायोगोपपद्यते
शरीरमपि पिपासोपद्रवाय । वर्षासु तु मेघजलावतते
गृहार्कचन्द्रतारे धाराकुले वियति भूमौ पङ्कजलप-
टलसंवृतायामत्यर्थोपक्लिन्नशरीरेषु भूतेषु विहतस्व-
भावेषु च केवलेष्वौषधप्रामेसु तोयतोयदातुगताम-
खतसंसर्गाद् गुरुप्रवृत्तीनि वमनादीनि भव-
न्ति, गुरुसमुत्थानानि च शरीराणि । तस्माद्गमना-
दीनां निवृत्तिर्विधीयते वैर्णान्तेष्णुतुषु, न चे-
दात्यधिकं कर्म । आत्यधिके पुनः कर्मणि काममृत्तुं
विकल्प्य कृत्रिमगुणोपधानेन यथर्तुगुणविपरीतेन
भेषजं संयोगसंस्कारप्रमाणविकल्पेनोपपाद्य प्रमा-
णवीर्यसमं कृत्वा ततः प्रयोजयेदुत्तमेन यत्नेनाव-
हितः ॥ १२७ ॥

यथा हेमन्तादिषु दुःखतमत्वं भवति तदाह—तत्र हेमन्त
इत्यादि । अवबद्धदोषमिति अतिबद्धदोषम् । तयोरिति यथो-
क्तशरीरभेषजयोः । तोयस्य तोयदातुगतामखतस्य च संसर्गस्त-
स्मात् । गुरुप्रवृत्तीनीति गुरोर्थेयानां सुखकारिणी प्रवृत्तिर्भवति,
तथाऽस्यापीत्यर्थः; किंवा बहुप्रतिविषेयप्रवृत्तीनि गुरुप्रवृत्तीनि ।

१ ‘शब्दभेदकृतोऽयं’ इति पा० । २ ‘तोयानुगतामखतसंसर्गा-
पदेषु गुरुप्रवृत्तीनि’ पा० । ३ ‘वर्षाभागान्तेषु’ पा० ।

गुरुसमुत्थानानीति संशोधनक्रिष्टानि शरीराणि तदा महता प्रयत्नेन चिरेण च कालेन प्रकृतिं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । वर्षान्तोत्थिति हेमन्तर्ग्रेष्मवर्षासु । हेमन्तादिष्वप्यात्यधिकं व्याधौ संशोधनं दर्शयन्नाह—न चेदित्यादि । विकल्पेति अल्पशुण्युक्तं कृत्वा । कृत्रिमगुणोपधानं यथा—शीते शीतप्रतीकारार्थमुष्णसदनादिकरणम् ; उक्तं चान्यत्र—“शीते शीतप्रतीकारमुष्णे कोष्णनिवारणम् । कृत्वा कुर्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत्” (सु. सू. अ. ३५) इति । ऋतौ प्रतीकारं दर्शयित्वा भेषजप्रतीकारमाह—भेषजमित्यादि । संयोगविकल्पो यथा—शीते त्रिद्विताया उष्णेन गोमूत्रेणालोडनं ; प्रमाणविकल्पो यथा—अयोगप्रतीकारार्थमितिमात्रत्रिद्विहानमित्यादि । अत्र च प्रमाणविकल्पस्तथा कर्तव्यो यथा प्राणविरोधः स्यात्, तथा संयोगविकल्पश्च तथा कर्तव्यो यथा विरुद्धवीर्यभेषजमेलको न स्यादिति दर्शयन्नाह—प्रमाणवीर्यसमं कृत्वेति ॥ १२६ ॥ १२७ ॥

आतुरावस्थाखपि तु कार्याकार्यं प्रति कालाकालसंज्ञा ; तद्यथा—अस्यामवस्थायामस्य भेषजस्याकालः ; कालः पुनरन्यस्येति ; एतदपि हि भवत्यवस्थाविशेषेण ; तस्मादातुरावस्थाखपि हि कालाकालसंज्ञा । तस्य परीक्षा—मुहुर्मुहुर्गुरुरस्य सर्वावस्थाविशेषावेक्षणं यथावद्वेषजप्रयोगार्थम् । न ह्यतिपतितकालमप्राप्तकालं वा भेषजमुपयुज्यमानं यौगिकं भवति ; कालो हि भेषज्यप्रयोगपर्याप्तिमितिर्नैवेत्येति ॥ १२८ ॥

आतुरावस्थालक्षणं कालमाह—आतुरावस्थाखित्यादि । तत्रोदाहरणं यथा—नवज्वरे न कषायकालः, अतिक्रान्तपर्वहे ज्वरे कषायकाल इत्यादि । भेषज्यप्रयोगपर्याप्तिमिति भेषजप्रयोगसाध्यसिद्धिमित्यर्थः ॥ १२८ ॥

प्रवृत्तिस्तु प्रतिकर्मसमारम्भः । तस्य लक्षणं भिषगौषधातुरपरिचारकाणां क्रियासमायोगः ॥ १२९ ॥

कालमभिधाय क्रमप्राप्तं प्रवृत्तिमाह—प्रवृत्तित्वित्यादि । प्रतिकर्मं चिकित्सा ॥ १२९ ॥

उपायः पुनर्भिषगादीनां सौष्टवमभिर्विधानं च सम्यक् । तस्य लक्षणं—भिषगादीनां यथोक्तगुणसंपत् देशकालप्रमाणसात्म्यक्रियादिभिश्च सिद्धिकारणैः सम्यगुपपादितस्यौषधस्यावचारणमिति १३०

परिशिष्टमुपायमाह—उपाय इत्यादि । यथोक्तगुणसंपदित्यनेन सौष्टवमुक्तम् ॥ १३० ॥

पचमेते दश परीक्ष्यविशेषाः पृथक् पृथक् परीक्षितव्या भवन्ति ॥ १३१ ॥

एवमित्यादिना तु सम्यगभिर्विधानं ब्रूते ॥ १३१ ॥

१ 'गुरुसमुत्थानतमनि' इति पा० । २ 'विरुद्धगणभेषजमेलकः कालः स्यात्' इति पा० । ३ 'अस्य भेषजस्य कालः, अकालः पुनरस्य' इति पा० । ४ 'अतिक्रान्ताद्याहे' इति पा० । ५ 'भेषजप्रवृत्तिस्थाप्यसिद्धिमित्यर्थः' इति पा० । ६ 'अभिर्बिधानं' इति पा० ।

परीक्षायास्तु खलु प्रयोजनं प्रतिपत्तिज्ञानम् । प्रतिपत्तिर्नाम यो विकारो यथा प्रतिपत्तव्यस्तस्य तथाऽनुष्ठानज्ञानम् ॥ १३२ ॥

क्रियोजना परीक्षेत्यस्योत्तरं—परीक्षायास्त्वित्यादि । प्रतिपत्तिशब्दार्थं विभजते—य इत्यादि । प्रतिपत्तव्य इति अनुष्ठानेन योजयितव्यः ॥ १३२ ॥

यत्र तु खलु वमनादीनां प्रवृत्तिः, यत्र च निवृत्तिः, तद्भासतः सिद्धिपूर्वतरमुपदेक्ष्यामः ॥ १३३ ॥

'क च वमनादीनां प्रवृत्तिः, क च निवृत्तिः' इत्यस्योत्तरमतिदेशेनाह—यत्र त्वित्यादि ॥ १३३ ॥

प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे तु गुरुलाघवं संप्रधार्य सम्यगध्यवस्येदन्यतरनिष्ठायाम् । सन्ति हि व्याधयः शाल्वेषूत्सर्गपावदैरुपक्रमं प्रति निर्दिष्टाः । तस्माद्गुरुलाघवं संप्रधार्य सम्यगध्यवस्येदित्युक्तम् ॥ १३४ ॥

'प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे किं नैष्ठिकम्' इत्यस्योत्तरं—प्रवृत्तीत्यादि । अध्यवस्येदिति अध्यवसायं कुर्यादित्यर्थः । अन्यतरनिष्ठायामिति अन्यतरपक्षव्यवस्थायाम् । अत्र गुरुलाघवे ज्ञाते गुरुप्रतिक्रियानिश्चयोऽनुक्तोऽपि ज्ञायते ; तेन शाल्वकारेण गुरुव्याधिप्रतीकारनिष्ठायामध्यवसायं कुर्यादिति साक्षात् कृतम् । एतदेव गुरुव्याधिप्रतीकारं लघुव्याध्युपपादकेन वचनमन्यतरनिष्ठाह—सन्ति हीत्यादि । सम्यगध्यवस्येदिति उत्सर्गलघुं परिलख्युपाधवाद्गुरुमुपक्रम्यतयाऽध्यवस्येत् ; बलवन्तमुपद्रवं वैयादिना हि दुर्बलं परिलख्य बलवच्चिकित्सामभिधास्यति ॥ १३४ ॥

यानि तु खलु वमनादिषु भेषजद्रव्याण्युपयोगं गच्छन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकुटजकृतवेधनफलानि, फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवपत्रपुष्पाणि आरग्वधवृक्षकमदनस्वादुकण्टकपाठापाटलाशाङ्गैर्धामूर्वासप्तपर्णनक्तमालपिचुमर्दपटोलसुषवीगुडूचीचित्रकसोमवलकशतावरीद्वीपीशिशुमूलकषायैः, मधुकमधुककोविदारकवृद्धारनीपितुलविम्बीशणपुष्पीसदापुष्पाप्रत्यक्पुष्पाकषायैश्च, पलाहरेणुप्रियङ्गुपृथ्वीकाकुस्तुमुहुस्तगरनलदहीविरतालीशोशीरकषायैश्च, इक्षुकाण्डेक्ष्वधुवालिकादर्मपटोगलकालङ्कुकुतकषायैश्च, सुमनासौमनस्यायनीहरिद्रादारुहरिद्रावृश्चीरपुननवामहासहाशुद्रसहाकषायैश्च, शाल्मलिशाल्मलिकभद्रपण्यैलापण्यैर्युपेदिकोहालकधन्वनराजादनोपचित्रागोपीशृङ्गाटिकाकषायैश्च, पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवैरसर्पफाणितक्षीरक्षारलवणीकषायैश्च, यथालाभं यथेष्टं वाऽप्युपसंस्कृत्य वतिक्रियाचूर्णावलेहस्रोहकषाययामासरसयवाग्यूपकाश्चलिकक्षीरोपधेयान्मोदकानन्याश्च भक्ष्य-

१ 'तालीशगोपीकषायैश्च' इति पा० ।

प्रकारान् विविधाननुविधाय यथाहं वमनाहोय दद्या-
द्विधिवद्वमनम् । इति कल्पसंग्रहो वमनद्रव्याणाम् ।
कल्पमेषां विस्तरेणोत्तरकालमुपदेश्यामः ॥ १३५ ॥

संप्रति 'कानि च वमनादिषु भेषजद्रव्याणि शोणं गच्छन्ति'
इत्यस्योत्तरं—यानीत्यादि । शाण्डैय गुग्गा, सोमबलकः खदिरः;
सुषवी कारबेल्लकः । क्षीपी कण्टकारी, क्षीपिशतुरिति पाठे शतावरी
ज्ञेया । विटुलो वेतसः, शतपुष्पा घण्टारवा, सदापुष्पा रैत्तकः ।
कालङ्कृतो कौसमर्दः, पोटगलो होमगलः । सुमना जाती, सौम-
नस्यायनी जातिकलिका जातिकोषो वा । शाल्मलिको रोहितकः,
खलपशाल्मलिर्वा, भद्रपर्णी भादाली, एलापर्णी राज्ञा, उद्दालः
बहुवारः, गोपी सारिवा । वर्तिक्रिया वर्तिलूपदीर्घमक्ष्यकरणम् ।
अत्र 'आरत्नवादि' 'मच्चादि' इति पृथग्वर्गकरणं प्रायः समा-
नगुणतां विच्छेदपाठेन दर्शयितुं कृतम् । कल्पनं कल्पः प्रयोग
इत्यर्थः । उत्तरकालमिति कल्पस्थाने ॥ १३५ ॥

विरचनद्रव्याणि तु श्यामात्रिबुधचतुरङ्गुलतिलव-
कमहावृक्षसप्तलशङ्खिनीदन्तीद्रवन्ती क्षीरमूल-
त्वक्पत्रपुष्पफलानि यथायोगं तैस्तैः क्षीरमूलत्वक्-
पत्रपुष्पफलैर्विकृतिताविकृतिः, अजगन्धाश्वगन्धा-
जम्बूक्षीक्षीरिणीनीलिनीकृतिककपायैश्च, प्रकीर्णो-
दकीर्णोमसरविदलाकनिपल्लकविडङ्गवाक्षीकपा-
यैश्च, पीलुम्रियालमुद्गीकाकाश्मर्यपल्लवकवदरदाडि-
मामलकहरीतकीविभीतकवृश्चीरपुनर्नवाविदारिग-
न्धादिकपायैश्च, सीधुसुरासीवीरकतुपोदकमेरुय-
मेदकमदिरामधुमधुककधान्याम्लकुचलवदरखर्जूर-
कर्कन्धुभिश्च, दधिदधिमण्डोदधिविद्धिश्च, गोमहि-
ष्यजावीनां च क्षीरमूत्रैर्यथालाभं यथेष्टं वाऽप्युप-
संस्कृत्य वर्तिक्रियाचूर्णसर्वलेहोह्लेहकपायमांसरस-
यूपकाम्बलिकयवागुक्षीरोपधेयान् मोदकानन्याश्च
मक्ष्यम(नि)कारान् विविधांश्च योगाननुविधाय
यथाहं विरेचनाहोय दद्याद्विरचनम् । इति कल्प-
संग्रहो विरेचनद्रव्याणाम् । कल्पमेषां विस्तरेण
यथावदुत्तरकालमुपदेश्यामः ॥ १३६ ॥

विकृतिः द्रव्यान्तरसंयोगः, अविकृतिः केवलप्रयोगः; तेन
विकृतिताविकृतिरिति संयुक्तानुचैरित्यर्थः । क्षीरिणी दुग्धिका,
कृतिकं यष्टीमधु । मसरविदला श्यामलता । प्रथमं तु श्यामा
श्याममूला त्रिद्वेवोक्षा ॥ १३६ ॥

आस्थापनेषु तु भूषिष्ठकल्पानि द्रव्याणि यानि
योगमुपयान्ति तेषु तेष्ववस्थान्तरेष्वामृतुराणां, तानि
द्रव्याणि नामतो विस्तरेणोपदिश्यमानान्यपरिसं-
ख्येयानि स्युरतिबहुत्वात्; इष्टश्चानतिसंक्षेपविस्त-
रोपदेशस्तत्र, इष्टं च केवलं ज्ञानं, तस्माद्रसत एव

तान्यत्र व्याख्यास्यामः । रससंसर्गविकल्पविस्तरो
होषामपरिसङ्ख्येयः, समवेतानां रसानामंशंशबल-
विकल्पातिबहुत्वात् । तस्माद्रव्याणां चैकदेशमुदा-
हरणार्थं रसेष्वनुविभज्य रसैकैकस्येन च नाम-
लक्षणार्थं पडास्थापनस्कन्धा रसतोऽनुविभज्य
व्याख्यास्यन्ते ॥ १३७ ॥

भूषिष्ठकल्पानीति बहुप्रयोगाणि प्रायैःप्रयोज्यानि च । इष्ट-
श्चानतिसंक्षेपविस्तरोपदेश इति अनतिसंक्षेपविस्तरेण शाले कथन-
मिष्टम् । इष्टं च केवलं ज्ञानमिति अनतिसंक्षेपविस्तारमिधानेन
यदनुक्तं तस्यापि यथासामान्यद्वारा ज्ञानं भवति तदपीष्टं ग्रन्थ-
कर्तुः श्रोतुश्चेत्यर्थः । तस्माद्रसत एवेति रसं प्राधान्येनोद्दिश्य
रसाश्रयद्रव्यस्यानतिसंक्षेपविस्तारोपदेशेनेत्यर्थः । तानीति आस्था-
पनोपयोगिनि द्रव्याणि । अत्र च रसद्वारा निर्देशेऽपि रससंसर्ग-
स्यातिबहुत्वेन कृत्वाद्रव्यनिर्देशवदसंख्येयता स्यादिति कृत्वा
षड्भिरिव रसैर्निर्देशः कर्तव्य आस्थापनोपयोगिद्रव्याणामिति
दर्शयन्नाह—रसेत्यादि । उदाहरणार्थमिति मधुरादिरसस्या-
धारभूतस्य द्रव्यस्योदाहरणार्थम् । रसेष्वनुविभज्येति रसेषु मधु-
रादिषु द्रव्याणामेकदेशमाधारतयोपदिश्येत्यर्थः । रसैकैकस्येनेति
न रससंसर्गः । नामलक्षणार्थं षडास्थापनस्कन्धा इति साक्षा-
दुक्तानां जीवकादीनां नामार्थं, तथा अनुक्तानां मधुरादिरव्याणां
तज्जातीयत्वेन लक्षणार्थमास्थापनोपयोगिद्रव्यमूला व्याख्यास्यन्ते
इति; किंवा, नामलक्षणार्थमिति नामज्ञानार्थम् । आस्थाप्य-
तेऽनेनेति आस्थापनं जीवकादिद्रव्यं; स्कन्धः समूहः । रस-
तोऽनुविभज्येति मधुरादिरसतया निर्दिश्येत्यर्थः ॥ १३७ ॥

यत्तु षड्विधमास्थापनमेकरसमित्याचक्षते वि-
पजः, तदुल्लभतमं संस्फुररसभूषिष्ठत्वाद्व्याणाम् ।
तस्मान्मधुराणि मधुरप्रायाणि मधुरविप्रायकानि
मधुरप्रभावाणि च मधुरस्कन्धे मधुराण्येव कृत्वो-
पदेश्यन्ते, तथेताराणि द्रव्याण्यपि ॥ १३८ ॥

अयं च मधुरादिरसेन द्रव्यगणनिर्देशो न. मधुराथेकरसत्वेव
द्रव्यस्य संग्रहेण यथा परैराख्यायते तथाऽस्माभिरपीयते, किंतु
यत्र सत्यपि रसान्तरे मधुरादयः प्रधानं, यद्वा द्रव्यं मधुरादि-
कार्यकारि विप्राकप्रभावात्, तदपि मधुरादिरण एवास्माभिः
पठनीयमिति दर्शयन्नाह—यत्पिब्यादि । एकरसमिति शुद्धेकर-
सम् । मधुरप्रायाणीति उत्कृष्टमधुररसानि । तथेताराणीति अम्ला-
दीनि अम्लप्रायाणि अम्लप्रायकानि च अम्लमेव कृत्वोपदेश्यामः;
तथा लवणादिष्वप्येवमेव तथेताराणीतिपदेन दर्शयति ॥ १३८ ॥

तद्यथा—जीवकर्षभकौ जीवन्ती वीरा तामल-
की काकोली क्षीरकाकोली मुद्रपर्णी मापपर्णी शा-
लपर्णी पृश्निपर्ण्येसनपर्णी मधुपर्णी मेदा महासेदा

१ 'रससमवायविकल्पविस्तारः' इति पा० । २ 'अभिप्रायव्यो-
ज्यानि' इति पा० । ३ 'रसैकैकस्येनेति' इति पा० । ४ 'आस्था-
पनयोगसमुदा' इति पा० । ५ 'विप्राकप्रभावबलात्' इति पा० ।
६ 'शणपर्णी' ग. ।

१ 'अकृपणी कुन्दो वा' इति पा० । २ 'अहिला' इति पा० ।

३ 'मक्ष्यप्रकारान् यथोक्ताननुविधाय' इति पा० ।

कर्कटशृङ्गा शृङ्गाटिका छिन्नरुहा च्छत्राऽतिच्छत्रा
 श्रावणी महाश्रावणी सहदेवा विश्वदेवा शुक्ला
 क्षीरशुक्ला बलाऽतिबला विदारी क्षीरविदारी क्षुद्र-
 सहामहासहामा ऋष्यगन्धाऽश्वगन्धा वृक्षीरः पुन-
 र्नवा बृहती कण्टकारिकोऽरूको मोरः इवदंष्ट्रा
 संहर्षा शतावरी शतपुष्पा मधूकपुष्पी यथीमधु
 मधूलिका मुद्गीका खर्जूरं परुषकमात्मगुप्ता पुष्कर-
 बीजं कशेरुकं राजकशेरुकं राजादनं कतकं काश्मर्यं
 शीतपात्रयोदनपाकी तालखर्जूरमस्तकमिक्षुरिक्षु-
 चालिका दर्भः कुशाः काशाः शालिर्गुन्द्रेत्कटकः
 शरमूलं राजक्षवकः ऋष्यप्रोक्ता द्वारवा भारद्वाजी
 वनत्रपुण्ड्रभीरुपत्री हंसपादी काकनासिका कुलि-
 ङ्गाक्षी क्षीरवल्ली कपोलवल्ली कपोतवल्ली सोमवल्ली
 गोपवल्ली मधुवल्ली चेति; एषामेवंविधानामन्येषां
 च मधुरवर्गपरिसंख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि
 खण्डशश्छेदयित्वा मेद्यानि चाणुशो मेदयित्वा
 प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां स्थाव्यां समा-
 वाप्य पयसाऽधोदकेनाभ्यासिच्य साधयेद्व्यां सत-
 त्तमवच्छेदयन्; तदुपयुक्तभूषिष्ठेऽम्मासि गतरसेवौष-
 धेषु पयसि चातुपदगन्धे स्थालीमुपहृत्य सुपरिपूतं
 पयः सुखोष्णं घृततैलवसामज्जलवणफणितोपहितं
 ब्रूति वातविकारिणे विधिबो विधिवद्दद्यात्; शीतं
 तु मधुसर्पिर्भ्यामुपसंसृज्य पित्तविकारिणे विधि-
 वद्दद्यात्। इति मधुरस्कन्धः ॥ १३९ ॥

वीरा जालन्धरं शाकम् । अस(श)नपर्णी अपराजिता ।
 मधुपर्णी विकट्टकम् । छत्रा कोकिलाक्षः । अतिच्छत्रा अरुण-
 कोकिलाक्षः । महाश्रावणी अलम्बुषा । शुक्ला शर्करा । क्षीरशुक्ला
 बृहच्छृङ्गाटिका । क्षुद्रसहामहामारी । ऋष्यगन्धा ऋष्यजाङ्गलकः,
 बलामेदो वा । मोरः मूवा । संहर्षा वन्दकः । मधुकपर्णी
 मधुकमेदः । मधूलिका मर्कटहस्ततुणम् । राजादनं वेङ्गुलिकीति
 ख्यातम् । कशेरुकः चिबोडकः । राजकशेरुकः कशेरुमेदः । शीत-
 पाकी शीतला । ओदनपाकी नीलक्षिणी । ऋष्यप्रोक्ता बलामेदः ।
 द्वारदा शाकतिरः । भारद्वाजी वनकार्पासी । वनत्रपुषी बृहत्फल
 गोड्म्या । अमीरुपत्री शतावरीमेदः । कुलिङ्गाक्षी पेडिका, कुलि-
 ङ्गापाठपक्षे लम्बता । क्षीरवल्ली क्षीरलता । कपोलवल्ली 'कवडवे-
 ण्डुवा' इति ख्याता । कपोतवल्ली सूक्ष्मैला । सोमवल्ली सोमलता ।
 गोपवल्ली अनन्तमूलम् । मधुवल्ली यथीमधुमेदः ॥ १३९ ॥

आम्नाप्रातकलकुचकरमर्दवृक्षाम्लम्लवेतसकु-
 वलवदरदाडिममातुलङ्गगण्डीरामलकनन्दीतकशी-
 तकान्तिण्डीकदन्तशटेरायतककोशाश्रधन्वनानां
 फलानि, पत्राणि चाप्रातकाश्मन्तकचाङ्गेरीणां चतु-
 र्विधानां चाम्लिकानां द्वयोश्च कोलयोश्चामशुष्क-

योद्वेयोश्चैव शुक्लाम्लिकयोर्ग्राम्भारण्ययोः, आसव-
 द्रव्याणि च सुरासौवीरकतुपोदकमैरेयमेदकमदि-
 रामभुशुकशीशुबुधिदधिमण्डोददिवद्वान्याम्लादी-
 नि च, एषामेवंविधानामन्येषां चाम्लवर्गपरिसं-
 ख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा
 मेद्यानि चाणुशो मेदयित्वा द्रवैः स्थाव्यामभ्या-
 सिच्य साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावचैलवसामज्ज-
 लवणफणितोपहितं सुखोष्णं ब्रूति वातविकारिणे
 विधिबो विधिवद्दद्यात् । इत्यम्लस्कन्धः ॥ १४० ॥

अम्लस्कन्धे नन्दीतकः कर्पूरनन्दी, शीतकः अम्ललोष्टः,
 ऐरावतः नागरङ्गम् । अम्लिका कन्दप्रधाना कामरूपे प्रसिद्धा
 अम्लिकामेद एवेत्याहुः । द्रवैः स्थिराणीति द्रवमजनात्
 स्थिरीभूतानीत्यर्थः (१) ॥ १४० ॥

सैन्धवसौवर्चलकालविषपाक्यानूपकूप्यवालुकै-
 लमौलकसामुद्रोमकौद्रिदोषरपाटेयकपांशुजान्ये-
 वंप्रकाराणि चान्यानि लवणवर्गपरिसंख्यातानि,
 एतान्यम्लोपहितान्युष्णोदकोपहितानि वा स्नेह-
 वन्ति सुखोष्णं ब्रूति वातविकारिणे विधिबो विधि-
 वद्दद्यात् । इति लवणस्कन्धः ॥ १४१ ॥

कूप्यादयो लवणभेदा देशान्तरप्रसिद्धाः; तेन देशान्तरी-
 येभ्यो ज्ञेयाः । रोमकं ह्मानवीभवम् ॥ १४१ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीचव्यचित्रकशृ-
 ङ्गवेरमरिचाजमोदद्रिकविडङ्गकुस्तुम्बुरुपलीतेजो-
 वत्येलाकुष्ठमृगशतकास्थिहिङ्गुनिर्वासकिलिमूलक-
 सर्पपलशुककरङ्गशिथुकमधुशिशुकखरपुष्पभूस्तृण-
 सुमुखसुरसकुटेराजकगण्डीरकालमालकपर्णास-
 क्षवकफणिङ्गकक्षारमूत्रपित्तानीति; एषामेवंवि-
 धानां चान्येषां कटुकवर्गपरिसंख्यातानामौषध-
 द्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा मेद्यानि
 चाणुशो मेदयित्वा गोमूत्रेण सह साधयित्वोप-
 संस्कृत्य यथावन्मुतैलवणोपहितं सुखोष्णं ब्रूति
 श्लेष्मविकारिणे विधिबो विधिवद्दद्यात् । इति
 कटुकस्कन्धः ॥ १४२ ॥

तेजस्विनी तेजोवती । किलिमं देवदारु ॥ १४२ ॥

चन्दनलङ्कृतमालनकमालनिम्बतुम्बुरुकुटज-
 हरिद्रादाहरिद्रामुस्तम्बूविकिराततिककटुकरो-
 हिणीत्रायमाणाकारवैलुकाकरीरकरवीरकेवुक-
 टिलुकवृषमण्डूकपर्णिकौटकावार्ताकुर्कशकाक-
 माचीकाकोदुम्बरिकाशुष्यतिविषापटोलकुलकपा-
 टागुडूचीवेराग्रवेतसविकट्टवकुलसोमवल्क-
 सतपर्णसुमनाकावल्गुजवचैतगरागुरुवालकोशीरा-
 णीति, एषामेवंविधानां चान्येषां तिक्तवर्गपरि-
 संख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेद-

१ 'परिचुतं पूतं' इति पा० । २ 'इन्द्रा' इति पा० ।
 ३ 'त्रिचुत' इति पा० । ४ 'बन्धुलीतिख्याता' इति पा० ।

१ 'देशान्तरीयात्तदार्थां ज्ञातव्याः' इति पा० । २ 'वरा' इति पा० ।

यित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा प्रक्षाल्य पानी-
येनाभ्यासित्वा साधयित्वापसंस्कृत्य यथावन्मधु-
तैललवणोपहितं सुखोष्णं वस्ति श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्द्यात्, शीतं तु मधुसर्पिर्भ्यामुपसं-
सृज्य पित्तविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्द्यात् ।
इति तित्कस्कन्धः ॥ १४३ ॥

तिचवर्गं कर्कशः पटोलभेदः ॥ १४३ ॥

म्रियङ्मन्ताप्रास्थम्बधृकीकङ्कलोप्रमोचरस-
समङ्गाधातकीपुष्पपद्मापद्मकेशरजम्बापद्मपुष्पवट-
कपीतनोदुम्बराश्वत्थमल्लताकास्थश्मन्तकशिरी-
षशिंशपासोमवल्कतिन्दुकप्रियालवदरखदिरसप्तप-
ण्ण्दशकण्ठस्यन्दनाजुनारिमैदौलवालुकपरिपेलवकद-
म्बशल्लुकीजिङ्गिनीकाशकरोरुकराजकरोरुकद्रूपल-
वंशपद्मकाशकशालधवसर्जभूर्जशणखरपुष्पापुर-
शमीमाचीकरवक्तुङ्गाजकण्ठस्फूर्जकविभीतककु-
म्भीपुष्करबीजविसमृणालतालखर्जूरतृहणानीति,
एषामेवंविधानां चान्येषां कषायवर्गपरिसंख्याताना-
मौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा भेद्यानि
चाणुशो भेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेनाभ्यासित्वा
साधयित्वापसंस्कृत्य यथावन्मधुतैललवणोपहितं
सुखोष्णं वस्ति श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्-
द्यात्, शीतं तु मधुसर्पिर्भ्यामुपसंसृज्य पित्त-
विकारिणे दद्यात् । इति कषायस्कन्धः ॥ १४४ ॥

कषायवर्गं अश्वकः प्रियालशालः, परिपेलवं कैवर्तमुस्तकः,
जिङ्गिनी खनामख्याता, माचीकः देवदारुः, अजककः
शालभेदः, कुम्भी 'कुम्भीक' इति ख्याता, किंवा हठः, मृणालं
मृणालनालिका, तालखर्जूरतृहणानीति तालखर्जूरान्कुरा इत्यर्थः ।
अत्र च स्कन्धेषु यद्वयं स्कन्धद्वये पठ्यते तदुभयमुण्युक्तत्वे-
नोभयत्रापि योगीति ज्ञेयम् ॥ १४४ ॥

तत्र श्लोकाः—

वङ्गार्गः परिसंख्याता च एते रसभेदतः ।
आस्थापनमभिप्रेत्य तान्विद्यात्सर्वयौगिकान् १४५
सर्वशो हि प्रणिहिताः सर्वरोगेषु जानता ।
सर्वान्नोगाग्रियच्छन्ति येभ्य आस्थापनं हितम् १४६
सावैयौगिकानिति सर्वेष्वास्थापनासाध्येषु रोगेषु वातव्या-
धिज्वरगुल्मादिषु यथोक्तदोषसंबन्धे सति यौगिकानित्यर्थः ।
एतदेव विवृणोति—सर्वशो हीत्यादि । सर्वश इति समस्तवर्गेण
अर्धवर्गेण यथालाभं वा ॥ १४५ ॥ १४६ ॥
येषां येषां प्रशान्त्यर्थं ये ये न परिकीर्तिताः ।
द्रव्यवर्गा विकाराणां तेषां ते परिकोपकाः ॥ १४७ ॥
इत्येते षडास्थापनस्कन्धा रसतोऽनुविभज्य
व्याख्याताः ॥ १४८ ॥

इदानीं सर्ववर्गाणां सर्वेष्वास्थापनासाध्यरोगेषु यौगिकत्वं

यदुक्तं तत्र पित्तवृद्धे कटुवर्गेणास्थापनं पित्तकरत्वाच्चरवर्धकं
भवति, तेन न दोषविशेषेण सर्ववर्गाणां यौगिकत्वमे-
तदुक्तं, किंतु सामान्येन सर्वेष्वापनासाध्यरोगहितत्वं, दोष-
विशेषेषु तु तत्र तज्ज्ञाननुगुणवर्गस्य प्रकोपकस्य निषेध एवेति
दर्शयन्नाह—येषामित्यादि । येषां येषामिति वातादिविकाराणां-
मुक्तानामिह । तत्र मधुरस्कन्धः कफप्रशान्त्यर्थमनुक्तः, तेन
कषयवर्धकः एवमम्लदिवर्गेष्वपि ज्ञेयम् । किंवा सावैयौगिका-
नित्यनेनोक्तानां वर्गाणां समासव्यासयोगेन सकलास्थापनासाध्य-
रोगहरत्वमुच्यते, न प्रत्येकं; प्रत्येकं तु वर्गाणां साध्यत्वेना-
नुक्तारोगाहन्तृत्वमुच्यते येषामित्यादिना ॥ १४७ ॥ १४८ ॥

तेभ्यो भिषग्बुद्धिमान् परिसंख्यातमपि यद्यद्रव्य-
मयौगिकं मन्येत, तत्तदपकर्षयेत्; यद्यच्चानुक्रममपि
यौगिकं मन्येत, तत्तद्विदध्यात्; वर्गमपि वर्गे-
णोपसंसृजेदेकेमेकेनानेकेन वा युक्तिं प्रमाणीकृत्य ।
प्रचरणमिव भिक्षुकस्य बीजमिव कर्षकस्य सूत्रं
बुद्धिमतामल्पमप्यनल्पज्ञानाय भवति । यद्यहं बुद्धि-
मतामूहापोहवितर्काः, मन्दबुद्धेस्तु यथोक्तानुगमन-
मेव श्रेयः । यथोक्तं हि मार्गमनुगच्छन् भिषक्
संसाधयति कार्यमनन्तमहत्त्वाद्वा विनिपातयत्यन-
तिहस्तत्वादुदाहरणस्येति ॥ १४९ ॥

संप्रत्युक्तवर्गेषु व्याख्यादिपर्यलोचनया यौगिकत्वमपेक्ष्य
यौगिकप्रक्षेपमयौगिकोद्धरणं च दर्शयन्नाह—तेभ्य इत्यादि ।
बुद्धिमानितिपदेन बुद्धिमतेव प्रक्षेपोद्धारो गण कर्तव्यः, नात्य-
बुद्धिनोहापोहकरणसमर्थनेति दर्शयति । एकं वर्गमेकेन वर्गेणोप-
सृजेदनेकेन वा वर्गेणिति योज्यम् । युक्तिं प्रमाणीकृत्येति इद-
मत्र यौगिकमिदमयौगिकमिति ऊहं प्रमाणीकृत्येत्यर्थः । प्रच-
रणं भिक्षामूलं तण्डुलादि पात्रस्थम् । ननु मन्दबुद्धेः कथं
यथोक्तानुगमनं ? यथोक्तमयौगिकमूलेन बुद्धिमन्तः प्रतिपद्यन्ते
तत्रैव तन्मन्दधीः प्रयुज्जानो न कथमनर्थमावहेदित्याह—यथोक्तं
हीत्यादि । अनन्तिमहत्त्वाद्वा विनिपातयतीत्यनेन मन्दबुद्धेर्-
थोक्तमाचरत ऊहं विना न महती व्यापद्रवतीति दर्शयति ।
यतः शास्त्रे हि यो विधिर्यथोक्तः, स प्राप्नो यौगिक एव भवति
तत्र; यत्रापि शरीरादिभेदेनयौगिकः, तत्रापि श्लोकमार्गेण
यौगिक इत्यर्थः । अनन्तिहस्तत्वादुदाहरणस्येति शास्त्रे उदाहर-
णत्वेनोक्तस्य विधेरनन्तिसङ्क्षेपादित्यर्थः । एतेन यदि श्लोकं रोग-
साधनोदाहरणं स्यात्, ऊहमेव बहु, तदा मन्दबुद्धिः साक्षादु-
दाहरणविषयाज्ञानात् तथा खयशुहात्मत्वाच्च न रोगशान्तिल-
क्षणं कार्यं कर्तुं क्षमः स्यात्; यतस्तुदाहरणानि बहुनि, तेन
तैरेवोदाहरणालम्बप्रयोगैस्तत्साध्यैर्वेनोक्तव्याधीन् साधयतीति
युक्तम् । इमौ चावापोद्धारौ गणोक्त एव द्रव्ये प्राप्नो हेतौ ॥ यदु-
क्तं सुश्रुते—“गणोक्तमपि यद्रव्यं भवेद्याधावयौगिकम् । तदु-

१ 'कार्यम्, अनन्तिमहत्त्वादनन्तिहस्तत्वाच्चोदाहरणस्य' इति पा० ।

२ 'यथोक्तं यौगिकं' इति पा० । ३ 'साक्षादुदाहरणविषयाज्ञानात्'
इति पा० । ४ 'उदाहरणाधैप्रयोगैः' इति पा० ।

द्वरेत्, प्रक्षिपेत् यन्मन्त्रेयौगिकं तु तत्" (सु. वि. अ. १) इति ।
ये तु संयोगमहिम्ना कार्यकरा अगस्त्यहृततत्त्वाद्यः, न तेषा-
वापोद्धारौ कर्तव्यौ । एनेमेव नार्थमभिप्रेत्योक्तं सुश्रुते—“एष
चागमसिद्धत्वात्तथैव फलदर्शनात् । मन्त्रवत् संप्रयोक्तव्यो न
मीमांस्यः कथंचन" (सु. वि. अ. १) इति ॥ १४९ ॥

अतः परमनुवासनद्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः ।
अनुवासनं तु स्नेह एव । स्नेहस्तु द्विविधः—स्थाव-
रात्मकः, जङ्गमात्मकश्च । तत्र स्थावरात्मकः स्नेह-
स्तैलमतेलं च । तद्वयं तैलमेव कृत्वोपदेक्ष्यामः, स-
र्वतस्तैलप्राधान्यात् । जङ्गमात्मकस्तु वसा, मज्जा,
सर्पिरिति । तेषां तैलवसामज्जसर्पिणां यथापूर्वं श्रेष्ठं
वातश्लेष्मविकारेष्वनुवासनीयेषु, यथोत्तरं तु पि-
त्तविकारेषु, सर्वे एव वा सर्वविकारेष्वपि योगमु-
पयान्ति संस्कारविधिविशेषादिति ॥ १५० ॥

कमप्राप्तमनुवासनद्रव्यमाह—अतः परमित्यादि । अत्र तैल-
मिति तैलमूर्तं सपक्षेहादि । तैलप्राधान्यादिति स्थावरश्लेहेषु
तिलैस्तैलस्यैव प्राधान्यादित्यर्थः । एतेन तैले यो विधिः स साष्प-
पादौ बोद्धव्यः, तैलशब्देन तु साष्पपादीनामिह ग्रहणं तिलभ-
वत्तस्यैव प्राधान्यप्रख्यापनार्थः, तैलशब्देन साष्पपादीनां ग्रहणं
भवत्येव । यदुक्तं सुश्रुते—“निष्पत्तेस्तद्गुणत्वाच्च तैलव्यमितरे-
ष्वपि" (सु. सू. अ. ४५) इति ॥ १५० ॥

शिरोविरेचनद्रव्याणि पुनरपामार्गपिप्पलीमरि-
चविडङ्गशिथुशिरीषतुम्बुरुपित्तज्वाज्यजमोदावार्ता-
कीपृथ्वीकैलाहरेणुकाफलानि च, सुमुखसुरसकुटे-
रकगण्डीरकालमालकपर्णासक्षचकफणिज्जकहरि-
द्राश्टङ्गवैरमूलकलशुनतर्कारीसर्पपत्राणि च, अर्को-
लकैकुष्ठनागदन्तीवचापामार्गश्वेताज्योतिष्मतीग-
वाक्षीगण्डीरपुण्यवाक्पुष्पीवृश्चिकालीवयस्यातिवि-
पामूलानि च, हरिद्राश्टङ्गवैरमूलकलशुनकन्दाश्च,
लोध्रमदनसप्तपर्णेनिम्बार्कपुष्पाणि च, देवदारुगुरु-
सरलशलकीजिङ्गन्यसनहिङ्गुनिर्यासाश्च, तेजोव-
तीवराङ्गेङ्गुदीशोभाञ्जनकवृहतीकण्टकारिकात्वच-
श्चेति । शिरोविरेचनं सप्तविधं, फल-पत्र-मूल-कन्द्-
पुष्प-निर्यास-त्वागश्रयभेदात् । लवणकटुतिक्तकषा-
याणि चेन्द्रियोपशयानि तथाऽपराण्यनुकान्यपि
द्रव्याणि यथायोगविहितानि शिरोविरेचनार्थमुप-
दिश्यन्त इति ॥ १५१ ॥

पारिशेष्याच्छिरोविरेचनान्याह—शिरोविरेचनेत्यादि । फ-
लानि चेति चकारेण तस्मादुक्तद्रव्यादङ्गान्तरोपयोगं च दर्शयति ।
तेन शिरोवेक्ष्यमातृगुणयोगश्च भवति, एवमन्यत्राप्युदाहा-
र्यम् । सुमुखादयः पर्णासमेदाः, तर्कारी जयन्ती । गण्डीरपुष्पी

शमठः, वयस्या ब्राह्मी । वराहं गुडवक् । इन्द्रियोपशयानी-
त्यनेन यानि लवणादीनि इन्द्रियानुपघातकानि तान्येव शिरो-
विरेचने योज्यानि; तथाऽपराणीति मधुराम्लकषायपि यानि
शिरोविरेचने यौगिकानि ॥ १५१ ॥

तत्र श्लोकाः—

लक्षणाचार्यशिष्याणां परीक्षा कारणं च यत् ।
अध्येयाध्यापनविधी संभाषाविधिरेव च ॥ १५२ ॥
पद्मिन्नानि पञ्चाशद्वादमार्गपदानि च ।
पदानि दश चान्यानि कारणानीनि तत्त्वतः ॥ १५३ ॥
संप्रश्नश्च परीक्षादेनैवको वमनादिषु ।
भिषग्जितीयो रोगाणां विमाने संप्रकाशितः ॥ १५४ ॥

संप्रहं लक्षणाचार्यशिष्याणामिति शास्त्राचार्यशिष्याणां परीक्षा,
लक्षणं हि शास्त्रमुच्यते । कारणं च यदिति शास्त्रादिपरीक्षा-
कारणं च यदित्यर्थः, ‘एवंभूतं शास्त्रममल इवादित्यः’ इत्या-
दिशास्त्रपरीक्षाकारणम् । आचार्यपरीक्षाकारणं तु ‘एवंविधो
ह्याचार्यः’ इत्यादि । शिष्यपरीक्षाकारणं तु ‘अध्याप्यमध्यापयन्
ह्याचार्यः’ इत्यादि । अन्येभ्यः अन्येत्यर्थः, तस्य विधिरध्ययनवि-
धिरेव ॥ १५२-२५४ ॥

बहुविधमिदमुक्तमर्थजातं

बहुविधवाक्यविचित्रमर्थकान्तम् ।

बहुविधशुभराध्वसन्धिषुक्तं

बहुविधवादनिसूदनं परेषाम् ॥ १५५ ॥

इमां मतिं बहुविधहेतुसंश्रयां

विजज्ञिवां परमतवादसूदनीम् ।

न सज्जते परवचनावमर्दनैर्न

शक्यते परवचनैश्च मर्दिनुम् ॥ १५६ ॥

दोषादीनां तु भावानां सर्वेषामेव हेतुमत् ।

मानात् सम्यग्विमानानि निरुक्तानि विभागशः १५७

इत्यश्विदेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने

रोगभिषग्जितीयविमानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥

(अश्विदेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।

अनेनावधिना स्थानं विमानानां समर्थितम् ।)

इदमुक्तमर्थजातमिति लक्षणाचार्यशिष्यपरीक्षादिरूपमभिधे-

यजातमुक्तम् । अर्थकान्तमिति यथा संबद्धार्थत्वादिना गुणेन

कमनीयार्थं भवति तथोक्तमित्यर्थः । शब्दस्य वाक्ये योजनं

शब्दसन्धिः । दोषादीनामित्यादिना विमानस्थानार्थसंप्रहं

करोति । हेतुमदिति उपपत्तिमयथा भवति तथा दोषादिमानादि-

त्यर्थः । निरुक्तानीति निरुक्तयोक्तानि । निरुक्तिश्च दोषादयो

विशेषेण मीयन्ते ज्ञायन्ते एमिरिति विमानानि ॥ १५५-१५७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिद्वत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायु-

र्वेददीपिकायां विमानस्थाने रोगभिषग्जितीय-

विमानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

१ ‘तिलानुभूतं’ इति पा० । २ ‘तिलप्रभवस्यैव’ इति पा० ।

३ ‘प्राधान्यमल्लयार्थ’ इति पा० ।

१ ‘निलीयते परवचनावमर्दनै’ इति पा० ।

विमानस्थानव्याख्या समाप्ता ।

शारीरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः कतिधापुरुषीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

निदानस्थाने ज्ञातहेत्वादिना तथा विमाने प्रतीतरसदोपादिमानेन कर्तव्यचिकित्साया अधिकरणं शरीरं ज्ञातव्यं भवति; यतोऽप्रतिपक्षेऽशेषविशेषतः शरीरे न शरीरविज्ञानाधीना चिकित्सा साध्वी भवति; अतः शरीरं कारणोत्पत्तिस्थितिवृद्ध्यादिविशेषैः प्रतिपादयितुं शरीरं स्थानमुच्यते । अत्रापि चाख्यन्तदुःखोपरममोक्षकारणचिकित्सोपयुक्तपुरुषभेदादिप्रतिपादकतया प्रधानत्वेन कतिधापुरुषीयोऽध्यायोऽभिधीयते ॥१॥२॥

कतिधा पुरुषो धीमन् । धातुभेदेन भिद्यते ।

पुरुषः कारणं कस्मात्, प्रभवः पुरुषस्य कः ॥ ३ ॥

किमज्ञो ज्ञः, स नित्यः किं किमनित्यो निदर्शितः ।

प्रकृतैः का, विकाराः के, किं लिङ्गं पुरुषस्य च ॥४॥

निक्रियं च स्वतन्त्रं च वशिनं सर्वगं विभुम् ।

वदन्त्यात्मानमात्मज्ञाः क्षेत्रज्ञं साक्षिणं तथा ॥ ५ ॥

निक्रियस्य क्रिया तस्य भगवन् । विद्यते कथम् ।

स्वतन्त्रश्चेदनिष्टासु कथं योनिषु जायते ॥ ६ ॥

वशी यद्यसुखैः कस्माद्भावैराकम्प्यते बलात् ।

सर्वाः सर्वगतत्वाच्च वेदनाः किं न वेत्ति सः ॥ ७ ॥

न पश्यति विभुः कस्माच्छैलकुड्यतिरस्कृतम् ।

क्षेत्रज्ञः क्षेत्रमथवा किं पूर्वमिति संशयः ॥ ८ ॥

ज्ञेयं क्षेत्रं विना पूर्वं क्षेत्रज्ञो हि न युज्यते ।

क्षेत्रं च यदि पूर्वं स्यात् क्षेत्रज्ञः स्यादशाश्वतः ॥ ९ ॥

साक्षिभूतश्च कस्यायं कर्ता ह्यन्यो न विद्यते ।

स्यात् कथं चाविकारस्य विशेषो वेदनाकृतः ॥ १० ॥

अथ चार्तस्य भगवंस्तिष्ठणं कां चिकित्सति ।

अतीतां वेदनां वैद्यो वर्तमानां भविष्यतीम् ॥ ११ ॥

भविष्यन्त्या असंप्राप्तिरतीताया अनागमः ।

सांप्रतिक्रिया अपि स्थानं नास्त्येतः संशयो ह्यतः ॥ १२ ॥

कारणं वेदनानां किं, किमधिष्ठानमुच्यते ।

क चेता वेदनाः सर्वा निवृत्तिं यान्त्यशेषतः ॥ १३ ॥

सर्ववित् सर्वसंन्यासी सर्वसंयोगनिःसृतः ।

एकः प्रशान्तो भूतात्मा कैलैकैरुपलभ्यते ॥ १४ ॥

ईत्यग्निवेशस्य वचः श्रुत्वा मतिमतां वरः ।

सर्वं यथावत् प्रोवाच प्रशान्तात्मा पुनर्वसुः ॥ १५ ॥

कतिधेति कतिप्रकारः । पुरुष इत्यनेन चाविशेषेण पुरुषशब्दाभिधेयोऽर्थोऽभिधीयते; यतः 'खादयश्चेतनापष्टा' इत्यादिना, तथा चतुर्विंशतिकभेदमिच्छाश्च कर्मपुरुष एव शारीरी नाभ्यः, तथा 'चेतनाधातुरप्येकः स्मृतः पुरुषसंज्ञकः' इत्यनेनात्मैव शरीररहितः पुरुषशब्दार्थत्वेन वाच्यः । पुरुषधारणाद्धातुः; तेन धातुभेदेनेति पुरुषधारणार्थभेदेन । धीमन्निति विशेषेणेन य एव धीमान् स एव पुरुषभेदादिकमिदं वक्ष्यमाणं सुखं वस्तुं समर्थं इति दर्शयति । पुरुषः कारणं कस्मादिति कस्माद्धेतोः पुरुषः संसारं प्रधानं स्थायिकारणमित्यर्थः । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । योनिष्विति जातिषु । सर्वा इति परपुरुषगता अपि । क्षेत्रज्ञः आत्मा । क्षेत्रम् अव्यक्तवर्जितं सर्ववक्ष्यमाणम् । ज्ञेयमित्यादि । असति क्षेत्रे क्षेत्रज्ञानामावात्र क्षेत्रज्ञत्वमुपपद्यते इति भावः । साक्षिभूत इति साक्षिसदृशः । विशेषो वेदनाकृत इति पुत्रादिज्ञानरूपवेदनाजनितो दर्पादिविशेष इत्यर्थः । तिष्ठणमिति अतीतानागतवर्तमानानां दुःखरूपाणां मध्ये कां चिकित्सति । अतीतामित्यादौ किञ्चान्दोऽध्याहार्यः, तेन किमतीतां चिकित्सति, किं वर्तमानां, किंवा भविष्यतीमिति योज्यम् । स्थानं नास्तीति क्षणिकत्वेन चिकित्सायाः प्रवृत्तियोऽयकालावस्थानं नास्ति । वेदनानां कारणमधिष्ठानं च यद्यपि दीर्घजीवितीयोऽप्युक्तं, तथाऽपीह प्रकरणवशाद्विशेषप्रतीत्याकाङ्क्षया च विशिष्टैः पुनः प्रश्नाः । प्रश्नार्थाश्चामी उत्तरप्रत्यये आचार्येण प्रपञ्चनीया इति नेहैव व्याकरणीयाः ॥ ३—१५ ॥

खादयश्चेतनापष्टा धातवः पुरुषः स्मृतः ।

चेतनाधातुरप्येकः स्मृतः पुरुषसंज्ञकः ॥ १६ ॥

खादय इत्यादि । खादयः "खं वायुरभिरापः क्षितिस्तथ" इति वक्ष्यमाणाः; चेतनापष्टा इत्यत्र चेतनाशब्देन चेतनाधारः समनस्क आत्मा गृह्यते; खादिग्रहणेन चेन्द्रियाणि खादिमनान्यवरुद्धानि । अयं च वैशेषिकदर्शनपरिग्रहीतश्चिकित्साशास्त्रविषयः पुरुषः; अयमेव "पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुषः" (उ. सू. अ. १) इत्यनेन सूत्रेणानुष्टुभः । स्मृत इति भाषया पूर्वाचार्याणामप्यर्थं पुरुषशब्दाच्चोऽभिप्रेतो नास्त्यकल्पित इति दर्शयति । पुरि शरीरे शेते इति व्युत्पत्त्या य आत्मा पुरुषशब्देनोच्यते तमाह—चेतनेत्यादि । अत्र पुरुष इति कर्तव्ये यत् 'पुरुषसंज्ञक' इति करोति तेन न चेतनाधातुरूपः पुरुषश्चिकित्सायमभिप्रेतः, किंतु शास्त्रान्तरव्यवहारानुरोधादिहाप्यर्थः

१ 'सर्वपुरुषगता अपि' इति पा० । २ 'हलभ्यः' इति पा० ।

३ 'क्षिप्त्वा' इति पा० । ४ 'तत्रैव' इति पा० । ५ 'खादयश्चेतनाधातुपष्टास्तु' इति पा० । ६ 'वक्तव्ये' इति पा० ।

पुरुषशब्देन संशित इति दर्शयति; चिकित्साविषयस्तु षड्धा-
तुक एव पुरुषः, अत एव तत्र संशितग्रहणं न कृतम् । अयं
च पुरुषशब्दो गवादावपि षड्धातुसमुदाये यद्यपि वर्तते,
तथाऽपि सर्वप्रधाने नर एव विशेषेण वर्तते; तेन नातिप्रसिद्धो
गवादी पुरुषशब्दः ॥ १६ ॥

पुनश्च धातुभेदेन चतुर्विंशतिकः स्मृतः ।

मनो दशेन्द्रियाण्यर्थः प्रकृतिश्चाष्टधातुकी ॥ १७ ॥

षड्धातुरूपमेव पुरुषं पुनः सांख्यदर्शनभेदाच्चतुर्विंशतिक-
भेदेनाह—पुनश्चेत्यादि । चतुर्विंशतिकमेव विभजते—मन
इत्यादि । यद्यपि पञ्चविंशतितत्त्वमयोऽयं पुरुषः सांख्यैरुच्यते,
यदाह—“मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” (सां. का. ३)
इति, तथाऽपीह प्रकृतिव्यतिरिक्तं चोदासीनं पुरुषमव्यक्तवसा-
धर्म्यादव्यक्तायां प्रकृतावेव प्रक्षिप्य अव्यक्तशब्देनैव गृह्णाति;
तेन “चतुर्विंशतिकः पुरुषः” इत्यविरुद्धम् । उदासीनस्य हि सूक्ष्मस्य
भेदप्रतिपादनमिहानतिप्रयोजनमिति न कृतम् । दशेन्द्रियाणीति
पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च । अष्टधातुकीति खादि-
पञ्चकबुध्यव्यक्ताहङ्काररूपाः दक्षयति हि—“खादीनि बुद्धिरव्यक्त-
महङ्कारस्तथाऽष्टमः” इति ॥ १७ ॥

लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभावो भाव एव च ।

सति ह्यात्मेन्द्रियार्थानां सन्निकर्षे न वर्तते ॥ १८ ॥

वैवृत्त्यान्मनसो ज्ञानं साक्षिध्यात्तच्च वर्तते ।

अणुत्वमथ चैकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृतौ ॥ १९ ॥

अत्र चतुर्विंशतिके प्रथमोद्दिष्टं मनो लक्षयितुमाह—लक्षण-
मित्यादि । यथा ज्ञानस्याभावो ज्ञानस्य भावश्च मनोगमको
भवति तदाह—सतीत्यादि । वैवृत्त्यान्मनस इति इन्द्रियेणासं-
योगात्, साक्षिध्यादिति इन्द्रियेण मनसः संबन्धात् । एवं
मन्यते—यदा युगपदिन्द्रियार्था इन्द्रियैः संयुज्यन्ते तदा क्वचि-
दिन्द्रियार्थे ज्ञानं भवति क्वचिन्न भवतीति दृष्टं, तेनेमौ ज्ञान-
भावाभावाौ ज्ञानकारणान्तरं दर्शयतः; यच्च तत् कारणान्तरं
तन्मनः । तच्च कारणं मनोरूपं यथात्मवशुगपत् सर्वेन्द्रियव्या-
पकं स्वीकृत्यते किंवा अनेकसंख्यमिन्द्रियवत् स्वीकृत्यते, तदा
पुनरपि युगपदिन्द्रियार्थसंबन्धे पञ्चभिर्ज्ञानैर्भवितव्यं विभुना वा
मनसा, अनेकैर्वा मनोभिर्युगपदधिष्ठितत्वादिन्द्रियार्थाः; न च
भवन्ति युगपज्ज्ञानानि, तस्माद्युगपज्ज्ञानानुदयाद्विज्ञानमनोऽणु-
रूपमेकं च सिध्यतीत्याह—अणुत्वमित्यादि ॥ १८ ॥ १९ ॥

चिन्त्यं विचार्यमूह्यं च ध्येयं संकल्पमेव च ।

यत्किञ्चिन्मनसो ज्ञेयं तत् सर्वं ह्यर्थसंज्ञकम् ॥ २० ॥

१ ‘ध्येयं मन्यते’ इति हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते । २ ‘ज्ञान-
कारणान्तरभावाभावं’ इति पा० ।

इन्द्रियाभिग्रहः कर्म मनसः स्वस्य निग्रहः ।

ऊहो विचारश्च, ततः परं बुद्धिः प्रवर्तते ॥ २१ ॥

मनोगुणमभिधाय मनोविषयमाह—चिन्त्यमित्यादि ।
चिन्त्यं कर्तव्यतया अकर्तव्यतया वा यन्मनसा चिन्त्यते ।
विचार्यम् उपपत्त्युपपत्तिभ्यां यद्विद्युदयते । ऊह्यं च यत् संभा-
वनया ऊह्यते ‘एवमेतैर्बुधिव्यति’ इति । ध्येयं भावनाज्ञानवि-
षयम् । संकल्पं गुणवत्तया दोषवत्तया वाऽवधारणविषयम् ।
यत् किञ्चिदित्यनेन सुखायतुक्तविषयावरोधः । मनसो ज्ञेयमिति
इन्द्रियनिरपेक्षमनोग्राह्यम् । एते च मनोऽर्थाः शब्दादिरूपा
एव; तेन पठार्थकल्पनया न चतुर्विंशति संख्यातिरिक्तः । सुखा-
दयस्तु शब्दादिव्यतिरिक्ता मनोऽर्था बुद्धिभेदग्रहणेनैव ग्राह्याः ।
मनोविषयमभिधाय मनःकर्माह—इन्द्रियेत्यादि । इन्द्रियाभि-
ग्रहः इन्द्रियाधिष्ठानं मनसः कर्म, तथा स्वस्य निग्रहो मनसः
कर्म; मनो ह्यनिष्टविषयप्रसूतं मनसैव नियम्यते, “मनश्च गुणान्तर-
युक्तं सति ध्यानान्तराभियमयति” इत्याहुरेके । यदुक्तम्—
“विषयप्रवणं चित्तं धृतिशंशालं शक्यते । नियन्तुमहितादर्थाद्बु-
द्धिर्हि नियमारम्भिका” इति । तेन, धृत्वा कारणभूतया(मैन)
आत्मानं नियमयतीति न स्वात्मनि क्रियाविरोधः । मनःकर्मान्तर-
माह—ऊहो विचारश्चेति ।—अग्राह्य आलोचन(ज्ञानं)ज्ञानं निर्विकल्प-
(क)म्, विचारो हेयोपादेयतया विकल्पनम् । चतुर्विधं हि विक-
ल्पकारणं सांख्ये मन्यन्ते; तत्र बाह्यमिन्द्रियरूपम्, आभ्यन्तरं
तु मनोऽहङ्कारो बुद्धिश्चेति त्रितयम् । तत्रेन्द्रियाण्यलौकिकयन्ति
निर्विकल्पेन गृह्णातीत्यर्थः, मनस्तु संकल्पयति हेयोपादेयतया
कल्पयतीत्यर्थः, अहङ्कारोऽभिमान्यते ‘ममेदमहमत्राधिकृतः’
इति मन्यत इत्यर्थः, बुद्धिरध्यवस्यति ‘त्यजाम्येनं दोषवन्तमुपा-
ददाम्येनं गुणवन्तम्’ इत्यध्यवसायं करोतीत्यर्थः । ऊहस्तु यद्यपि
बाह्यचक्षुरादिकर्म, तथाऽपि तत्रापि मनोऽधिष्ठानमस्तीति मनः-
कर्मतयोक्तः । वचनं हि “सान्तःकरण बुद्धिः सर्वं विषयम-
वगाहते यस्मात् । तस्माद्विषयं करणं द्वारि, द्वाराणि शेषाणि”
(सां. का. ३५) इति । ततः परं बुद्धिः प्रवर्तत इति ऊहविचा-
रानन्तरं बुद्धिरध्यवसायं करोतीत्यर्थः । अहङ्कारव्यापारश्चाभि-
मननमिहातुकोऽपि बुद्धिव्यापारेणैव सूचितो ज्ञेयः । बुद्धिर्हि
त्यजाम्येनमुपाददामीति वाऽध्यवसायं कुर्वती अहङ्काराभिमत
एव विषये भवति; तेन बुद्धिव्यापारेणैवाहङ्कारव्यापारोऽपि
गृह्यते । बुद्धौ हि सर्वकारण्यापारार्पणं भवति । यदुक्तम्—“एते

१ ‘ध्वमेतद्भवति’ इति पा० । २ ‘मनः’ इति हस्तलिखितपुस्तके
न पठ्यते । ३ “सांप्रतं त्रयोदशसु करणेषु केषाञ्चिद्गुणभावं केषा-
श्चित् प्रधानभावं सहेतुकमाह—सान्तःकरणेत्यादि । द्वारि प्रधानम् ।
शेषाणि करणानि बाह्येन्द्रियाणि, द्वाराणि गौपाति; तैरुपनीतं सर्वं
विषयं समनोऽहङ्कारा बुद्धिर्वासादवगाहतेऽध्यवस्यति, तस्माद्बाह्येन्द्रि-
याणि द्वाराणि, द्वारवती च सान्तःकरण बुद्धिः” इति वाचस्पति-
मिश्रेण तत्त्वकौमुद्यां व्याख्यातेयं कारिका ।

प्रदीपकत्वाः परस्परविलक्षण गुणविशेषाः । कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं
प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति” (सां. का. ३६) ॥ २० ॥ २१ ॥
इन्द्रियेन्द्रियायौ हि समनस्केन गृह्यते ।

कल्पयते मनसा तूर्ध्वं गुणतो दोषतोऽथवा ॥ २२ ॥

जायते विषये तत्र या बुद्धिर्निश्चयात्मिका ।

व्यवस्यति तया वक्तुं कर्तुं वा बुद्धिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

एतदेवोहविचारपूर्वकत्वं बुद्धेर्विष्णोति—इन्द्रियेणेत्यादि ।
गृह्यते इति कहमात्रेण निर्विकल्पेन गृह्यते । गुणत इति उपादे-
यतया । दोषत इति हेयतया । बुद्ध्यव्यवसायं विष्णोति—
जायत इत्यादि । विषये तत्रेति मनसा कल्पिते विषये । निश्च-
यात्मिकेति स्थिरस्वरूपा अव्यवसायरूपेत्यर्थः । व्यवस्यतीति
अनुष्ठानं करोति, उद्युक्तो भवतीत्यर्थः । बुद्ध्यव्यवसितमर्थं वक्तुं
कर्तुं वाऽनुतिष्ठेतीति यावत् । बुद्धिपूर्वकमित्यनेन यदेव बुद्धिपूर्-
वकमनुष्ठानं तदेवैवंविधं भवति नोन्मात्तानुष्ठानमिति दर्श-
यति ॥ २२ ॥ २३ ॥

एकैकाधिकयुक्तानि खादीनामिन्द्रियाणि तु ।

पञ्च कर्मानुमेयानि येभ्यो बुद्धिः प्रवर्तते ॥ २४ ॥

मनोऽभिधायेन्द्रियाभ्यभिषेते, तत्रापि ज्यायस्त्वाद् बुद्धी-
न्द्रियाणि प्रागाह—एकैकेत्यादि । खादीनां मध्ये एकैकेनाधि-
केन भूतेन युक्तानीन्द्रियाणि पञ्च चक्षुरादीनि; एकैकाधिक-
पदेन पञ्चापि पाश्चात्तैकानि, परं चक्षुषि तेजोऽधिकमित्याद्युक्तं
सूचयति । कर्मानुमेयानीति कार्मणुमेयानि; कार्यं चक्षुर्बु-
द्ध्यादि । येभ्यो बुद्धिः प्रवर्तते इति यानि बुद्धीन्द्रियाणि, तानी-
मानि पञ्चेति दर्शयति । यद्यपि स सांख्ये आहङ्कारिकाणीन्द्रि-
याणि, यदुक्तं—“सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादह-
ङ्कारावत्” (सां. का. २५) इति, तथाऽपि मतभेदाद्भौतिकत्व-
मिन्द्रियाणां ज्ञेयं; किंवा, औपचारिकमेतद्भौतिकत्वमिन्द्रियाणां
ज्ञेयम्; उपचारबीजं च यद्वर्णरूपैरिन्द्रियं यदिन्द्रियं गृह्णाति, तत्त-
द्विषयमित्युच्यते; चक्षुस्तेजो गृह्णाति, तेन तैजसमुच्यत इत्यादि
ज्ञेयम् ॥ २४ ॥

हस्तौ पादौ गुदोपस्थं वागिन्द्रियमथापि च ।

कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पादौ गमनकर्मणि ॥ २५ ॥

१ ‘न केवलं बाह्यानीन्द्रियाण्येवैष्य प्रधानं बुद्धिरपि तु ये अन्य-
हङ्कारमसौ द्वारिणी, ते अन्येभ्यः बुद्धिः प्रधानमित्याह—एत इत्यादि ।
यथाहि प्राग्वाच्यक्षाः कौटिलिकेभ्यः कर्मादाय विषयाव्यक्षाय प्र-
यच्छन्ति, विषयाव्यक्षश्च सर्वाव्यक्षाय, स च भूपतेयं, तथा बाह्येन्द्रि-
याण्यालोच्य मनसो समर्थयन्ति, मनश्च सङ्कल्प्याहङ्काराय, अहङ्कार-
श्चाग्निमय बुद्धौ सर्वाव्यक्षभूतायां, तदिदमुक्तं—पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य
बुद्धौ प्रयच्छन्ति, इति । बाह्येन्द्रियमनोऽहङ्काराश्च गुणविशेषा गुणानां
सत्त्वरजस्तमसां विकाराः, ते तु परस्परविरोधशीला अपि पुरुषार्थेन
भोगापूर्वगौरुपेण एकवाक्यतां नीताः; यथा—वर्तितलवहयः सन्तमसा-
परमेयेन रूपप्रकाशाय मिलिताः प्रदीपे, प्रगतेये तुगविशेषा इति यो-
जना’ इति सांख्यवत्त्वकोयुक्ता वाचस्पतिमिश्रः । २ ‘अनुतिष्ठतीत्य-
र्थः’ इति पा० । ३ ‘यद्वर्णं भूतं’ इति पा० । ४ ‘हस्तपादं’ इति पा० ।

च. सं. ३७

पायूपस्थं विसर्गाय हस्तौ ग्रहणधारणे ।

जिह्वा वागिन्द्रियं वाक् च सत्या ज्योतिस्तमोऽनुत्ता ॥

अथ कर्मेन्द्रियाण्याह—हस्तावित्यादि । हस्तावेकं पादौ
चैकमिन्द्रियमेकलक्षकमैककर्तृतया । गुदोपस्थं चैकैकम् । वाक्
उपादानहानार्थं भेदमाह—वाक् चेत्यादि । ज्योतिरिव ज्योतिः,
धर्मकर्तृत्वेनोभयलोकप्रकाशकारित्वात्; एतद्विपर्ययेण तमः
अनुत्ता ॥ २५ ॥ २६ ॥

महाभूतानि खं वायुरग्निरापः क्षितिस्तथा ।

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ॥ २७ ॥

संप्रत्युद्देशकमानुषो धादर्थेऽभिधातव्येऽर्थानां प्रकृतिग्रहण-
हीतपञ्चभूतगुणतया पराधीनत्वादष्टधातुप्रकृतिगृहीतानि भूता-
न्येव तावदाह—महाभूतानीत्यादि । शब्दादयो यथासंख्यं
खादीनां नैसर्गिकं गुणा ज्ञेयाः । यस्तु गुणोक्तयैऽभिधातव्यः
स हि अस्तुविष्टभूतसंबन्धादेव । तेन पृथिव्यां चतुर्भूतप्रवे-
शात् पञ्चगुणत्वम्, एवं जलादावपि चतुर्गुणत्वादि ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

तेषामेकगुणः पूर्वो गुणबुद्धिः परे परे ।

पूर्वः पूर्वगुणश्चैव क्रमशो गुणिषु स्मृतः ॥ २८ ॥

नैसर्गिकं गुणमभिधाय भूतान्तरप्रवेशकृतं गुणमाह—तेषा-
मित्यादि । एकगुणः पूर्व इति पूर्वं धातुः खरूपः शब्दैकगुणः ।
पुंलिङ्गता च खादीनां धातुरूपताद्विद्विषयीकृतत्वात्; उक्तं हि—
“खादयश्चेतनापष्टा धातवः” इति । यथा यथा च परत्वं तथा
तथा च गुणबुद्धिर्यथासंख्यम् । ननु, एतावताऽप्येकगुणत्वद्विगु-
णत्वादि न नियमेन ज्ञायते को गुणः क भूते इत्याह—पूर्वं
इत्यादि ।—गुणिषु खादिषु धातुषु पूर्वो गुणः क्रमेण यथासंख्यं
वर्तते; न केवलं पूर्वः किंतु पूर्वस्यापि यो गुणः, स च पूर्वगुण
उत्तरे भूते वर्तते । तेन खे पूर्वो पूर्वः शब्द(ब्दो)गुणो वर्तते;
वायौ तु स्पर्शः क्रमप्राप्तः पूर्वो भवति, पूर्वगुणश्च शब्द इति
द्विगुणत्वम्; एवमग्न्यादौ च ज्ञेयम् । गन्धस्तूतारगुणान्तराभा-
वाच्च पूर्वो भवति, तथाऽपि ‘गन्धश्च तद्गुणाः’ इति ग्रन्थे तद्गुणा
इतिपदापेक्षया गन्धस्य पूर्वत्वं कल्पनीयं; किंवा, पूर्व इति
छत्रिणो गच्छन्तीतिन्यायेनोक्तं, तेनापूर्वोऽपि गन्धः क्रमागतः
पृथिव्यां ज्ञेयः ॥ २८ ॥

खरद्वचलोणत्वं भूजलानिलतेजसाम् ।

आकाशास्याप्रतीघातो दृष्टे लिङ्गं यथाक्रमम् ॥ २९ ॥

लक्षणं सर्वमेवैतत् स्पर्शनेन्द्रियगोचरम् ।

स्पर्शनेन्द्रियविज्ञेयः स्पर्शो हि सविपर्ययः ॥ ३० ॥

भूतानामसाधारणं लक्षणमाह—खरेत्यादि । अप्रतीघातः
अप्रतिहननमस्पर्शत्वमिति यावत्; स्पर्शवद्धि गतिविधातकं

१ ‘प्रकाशकारत्वात्’ इति पा० । २ ‘तनित्वातुप्रविष्टभूतसंबन्धा-
देव’ इति पा० । ३ ‘तेषामेकगुणं पूर्व’ इति पा० । ४ ‘पूर्वो गुण-
श्चैव’ इति पा० । ५ ‘द्विद्विषयीकारात्’ इति पा० । ६ ‘द्विगुणत्व-
दिनियमो न ज्ञापये’ इति पा० । ७ ‘प्रथमे’ इति पा० ।

भवति नाकाशः, अस्पर्शवत्त्वात् । सर्वमेवैतदिति खरत्वादि ।
स्पर्शनेन्द्रियगोचरमिति स्पर्शनेन्द्रियज्ञेयम् । कथमेतत् सर्व स्पर्श-
नेन्द्रियज्ञेयमित्याह—स्पर्शनेत्यादि । सविपर्यय इति स्पर्शाभाव
इत्यर्थः । यदिन्द्रियं यद्वहति, तत्तस्याभावमपि गृह्णाति; तेन,
आकाशास्पर्शत्वमपि स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यमिति युक्तम् । द्रवत्वं
चलत्वं च सांख्यमते स्पर्शेनग्राह्यत्वात् स्थूलभूतवातधर्मः स्पर्श
एव; यदि स्पर्शेन गृह्यते, तत् सर्वं महाभूतवातपरिणाम
एव । एतानि च खादीनि सूक्ष्माणि तन्मात्ररूपाणि ज्ञेयानि,
स्थूलभूतानि तु खादीनि विकारतया तत्रोक्तानि । प्रकृतिवर्गे
सूक्ष्मरूपास्तन्मात्रा उक्ताः । वचनं हि—“तन्मात्राण्यविशेषा-
स्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः । एते स्मृता विशेषाः शान्ता
घोराश्च सूक्ष्माश्च” (सां. का. ३८) इति; तेनेहापि खादीनि
तन्मात्रशब्दोक्तानि सूक्ष्माणि बोद्धव्यानि ॥ २९ ॥ ३० ॥

गुणाः शरीरे गुणिनां निर्दिष्टाश्चिह्नमेव च ।

भूतानां सूक्ष्माणां शरीरस्थानां लिङ्गान्तराण्याह—गुणा
इत्यादि । गुणाः शब्दादयः । गुणिनामिति सूक्ष्मरूपभूतानाम् ।
एवचप्रहणात् शब्दादयश्च व्यक्ताः सूक्ष्माणां शरीरस्थानां भूता-
नां लक्षणं भवन्तीति वाक्यार्थः ॥—

अर्थाः शब्दादयो ज्ञेया गोचरा विषया गुणाः ॥ ३१ ॥

अर्थानाह—अर्था इत्यादि । अर्थशब्देन तु ये शब्दादयो-
ऽभिधीयन्ते ते स्थूलखादिरूपा एव ज्ञेयाः; येनाकाशपरिणाम
एव शब्दः, वातपरिणामः स्पर्श इत्यादि दर्शनम् । शब्दादिग्रह-
णेनात्राकाशादिग्रहणं यत्, तदाकाशादिपरिणामा एव शब्दादय
इति युक्तमेव । एतेन यच्छ्रोत्रप्राज्ञं तत् सर्वमाकाशं शब्दश्च,
यत् स्पर्शेन गृह्यते तत् सर्वं वायुः स्पर्शश्चेत्यादि ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

या यदिन्द्रियमाश्रित्य जनतोर्बुद्धिः प्रवर्तते ।

यति सा तेन निर्देशं मनसा च मनोभवा ॥ ३२ ॥

मेदात् कार्येन्द्रियार्थानां बह्वो वै बुद्ध्यः स्मृताः ।

आत्मेन्द्रियमनोर्थानामेकैका सन्निकर्षजा ॥ ३३ ॥

अहङ्कृत्यङ्गुष्ठतलस्तस्त्रीवीणानखोद्भवः ।

दृष्टः शब्दो यथा बुद्धिर्दृष्टा संयोगजा तथा ॥ ३४ ॥

संप्रति प्रकृतिगणप्रविष्टाया बुद्धेरुपदर्शनार्थं तस्या बुद्धेर्वृत्ति-
मेदात् ज्ञानविशेषरूपाण्याह—यैत्यादि । यदिन्द्रियमाश्रित्येति
यदिन्द्रियप्रणालिकांश्रित्य महच्छब्दादयस्य बुद्धितत्त्वस्य वृत्ति-
विशेषरूपाणि ज्ञानानिन्द्रियप्रणालिकया भवन्ति, तदिन्द्रियज-
व्यवैवेन तानि व्यपदिश्यन्ते—चक्षुर्बुद्धिः, श्रोत्रबुद्धिरित्यादिव्य-
पदेशेन । मनोभवा च बुद्धिश्चिन्त्यादिविषया मनसा निर्दिश्यते;
मनोबुद्धिरिति व्यपदिश्यत इत्यर्थः । इन्द्रियमनोभेदेन षट्त्वं
बुद्धीनां प्रतिपाद्य बुद्धिबहुत्वं ग्राह्य—मेदादित्यादि । कार्यस्य

इन्द्रियार्थस्य च मेदात् तत्संबन्धेन भिद्यमाना बह्वो बुद्ध्यो
भवन्ति; कार्यं सुखदुःखमेदाः; सुखदुःखप्रपञ्चेन हि तत्कार्येण
कारणं ज्ञानमपि बहु भवति । इदानीं सर्वबाह्यज्ञानसाधनमा-
ह—आत्मेत्यादि । आत्मा अव्यक्तम् । एकैकेति प्रत्येकम् । बुद्धे-
रनेकात्मादिमेलकजन्यत्वे दृष्टान्तमाह—अहङ्करीत्यादि । अनेन
दृष्टान्तेन शब्दद्वयमाह; अहङ्कृत्यङ्गुष्ठतलजशब्द एकः, अयं
चाङ्गुष्ठयन्त्रितमध्यमाङ्गुल्याः करतलसंयोगाज्जयमानतलशब्द
उच्यते; तस्त्रीवीणानखोद्भवश्च वीणाशब्द एकः; अन्ये त्वेक-
मेवाहङ्कृत्यादिर्ज्ञेय वीणाशब्दं वर्णयन्ति । एतेन, यथा शब्दोऽङ्गु-
ल्यान्यतमवैकल्येऽपि न भवति, तथा बुद्धिरप्यात्मावीणानन्यत-
मवैकल्येऽपि न भवतीति दर्शयति ॥ ३२-३४ ॥

बुद्धीन्द्रियमनोर्थानां विद्याद्योगधरं परम् ।

चतुर्विंशतिको होष राशिः पुरुषसंज्ञकः ॥ ३५ ॥

अत्र च बुद्धिवृत्तीनां ज्ञानानां कथनेनेवाहङ्कारोऽपि सूचित
एव; यतोऽहङ्कारोपजीवितैवात्मादिसंचलितेयं बुद्धिः ‘अहं
पद्मामि’ इत्यादिरूपा भवति; तेन बुद्धेरहङ्कारस्य चोक्तत्वादव-
शिष्टमव्यक्तं कार्यद्वारा ज्ञेयं—बुद्धीत्यादि । परमिति अव्यक्तम् ।
बुद्ध्यादीनां योगं मेलकं धरतीति योगधरम्; अव्यक्तं हि प्रकृ-
तिरूपं पुरुषार्थप्रवृत्तं बुद्ध्यादिमेलकं भोगसंपादकं सृजति । एवं
व्युत्पादितं चतुर्विंशतिकमुपसंहरति—चतुर्विंशतिक इत्यादि । यदि
वा कर्मेन्द्रियाण्यभिधाय महाभूतानीत्यादिना अर्था एवाश्रयभू-
तत्वादिक्थनेनोच्यन्ते, या यदिन्द्रियमाश्रित्येत्यादिना तु स्फुटो-
पलभ्यमाना बुद्धिवृत्तिमेदा उच्यन्ते, बुद्ध्याहङ्कारतन्मात्राण्यव्य-
क्तानि तु सूक्ष्माणि नोक्तानि, तानि सर्वाण्येव बुद्धीन्द्रियमनोर्था-
नामित्यादिग्रन्थे परशब्देनोच्यन्ते, तेन योगधरं परमित्यनेन
मूलप्रकृतिस्तथा प्रकृतिविकृतयश्च महादायः सप्तोच्यन्ते; एवं
चतुर्विंशतिको राशिर्भवति । परत्वं च विकारापेक्षया प्रकृतीना-
मुपपन्नमेव ॥ ३५ ॥

रजस्तमोभ्यां युक्तस्य संयोगोऽयमनन्तवान् ।

ताभ्यां निराकृताभ्यां तु सत्त्वबुद्ध्या निवर्तते ॥ ३६ ॥

संप्रत्येवंरूपपुरुषस्य सकारणं संसरणं मोक्षहेतुं चाह—रज
इत्यादि । संयोगोऽयमिति चतुर्विंशतिराशिरूपो मेलकः । ताभ्या-
मिति रजस्तमोभ्याम् । सत्त्वबुद्ध्या कारणभूतया रजस्तमोनिवृत्त्या
पुरुषरूपः संयोगो निवर्तते मोक्षो भवतीत्यर्थः । सत्त्वं बृद्धं
विशुद्धज्ञानजननाद् रजस्तमसी सत्त्वारकारेण विजित्य प्रकृतिपु-
रुषविवेकज्ञानान्मोक्षमावहति ॥ ३६ ॥

अत्र कर्म फलं चात्र ज्ञानं चात्र प्रतिष्ठितम् ।

अत्र मोहः सुखं दुःखं जीवितं मरणं स्वता ॥ ३७ ॥

एवं यो वेद तत्त्वेन स वेद प्रलयोदयौ ।

पारंपर्यं चिकित्सां च ज्ञातव्यं यच्च किंचन ॥ ३८ ॥

१ ‘स्पर्शग्राह्यमिति’ इति पा० । २ ‘विशेषास्ते’ इति पा० ।
३ ‘यैकेकसन्निकर्षजाः’ इति पा० । ४ ‘वृत्तिमेदादिशेषरूपाण्याह’
इति पा० । ५ ‘यदिन्द्रियप्रणालिकांश्रित्य’ इति पा० । ६ ‘रेत्या-
दीनि’ इति पा० । ७ ‘षट्त्वं’ इति पा० ।

१ ‘कर्म’ इति पा० । २ ‘दृष्टान्तत्वेन शब्दमाह—’ इति पा० ।
३ ‘दधाति’ इति पा० । ४ ‘सत्त्वबुद्ध्या’ इति पा० । ५ ‘प्रलयो
वेद’ इति पा० । ६ ‘वेद्यं यच्चात्र’ इति पा० ।

पुनश्चतुर्विंशतिके पुरुषे कर्मफलादि दर्शयन् दोषहीने पुरुषे कर्मफलाद्यभावमर्थदर्शयति—अत्रेत्यादि । फलमत्रेति यथोक्त-समुदायपुरुषे । कर्मेति अदृष्टम् । फलमिति अदृष्टफलम् । स्वता ममता । ज्ञानं च यद्यपि चतुर्विंशतितत्त्वातिरिक्तफलोदासीनस्यैव, तथाऽपि तच्चैतनया प्रकृतिरपि चेतनामापद्य चेतनैव भवतीति युक्तम् 'अत्र ज्ञानम्' इति । वचनं हि—“तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्” (सां. का. २०) इति । प्रलयोद-याधिति जीवितमरणे । पारंपर्यमिति शरीरपरंपराम् । चिकित्सां चेति नैष्ठिकी आख्यन्तिकदुःखचिकित्सा मोक्षसाधना ज्ञातव्या । यच्च किंचनेत्यनेनानुक्तमपि कृतं ह्येवमवरुणद्धि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

भास्त्रमः सत्यमनृतं वेदाः कर्म शुभाशुभम् ।
न स्युः कर्ता च बोद्धा च पुरुषो न भवेद्यदि ॥ ३९ ॥
नाश्रयो न सुखं नार्तिर्न गतिर्नागतिर्न वाक् ।
न विज्ञानं न शास्त्राणि न जन्म मरणं न च ॥ ४० ॥
न बन्धो न च मोक्षः स्यात् पुरुषो न भवेद्यदि ।
कारणं पुरुषस्तस्मात् कारणैरुदाहृतः ॥ ४१ ॥
न चेत् कारणमात्मा स्याद्वादयः स्युरहेतुकाः ।
न चैषु संभवेच्च ज्ञानं न च तैः स्यात् प्रयोजनम् ॥ ४२ ॥

पुरुषः कारणं कस्मादिति प्रश्नस्योत्तरं—भास्त्रम् इत्यादि । भाः प्रतिभा । तमः मोहः । पुरुष इह प्रकरणे आत्माऽभिप्रेतः । आश्रयः शरीरम् । गतिश्च प्रयोजनानुसन्धानोद्भवति, एवमा-गतिरपि । कारणं पुरुषस्तस्मादिति भास्त्रमःसत्यादी कारणं पुरुष इत्यर्थः । एतदेव भाषादिकारणत्वमात्मन आह—न चेदित्यादि । एवं मन्यते—भास्त्रसमी धर्माधर्मजन्ये, धर्माधर्मौ चासत्त्वात्मनि निराश्रयो न भवितुमर्हतः; तथा सर्वं धर्मज-नकतया उपदेयम्, अर्चतं चाधर्मजनकतयाऽनुपादेयम्, एत-त्त्वात्मनि स्थिरेऽसति धर्माधर्मजनकत्वं नास्ति, ततश्च सत्त्वास-त्यभेदोऽप्यकिञ्चित्करत्वाच्चास्ति; एवं शुभाशुभकर्मण्यपि बाध्यं; तथा कर्ता च कारणप्रतिसन्धाता न भवति, प्रति-सन्धातुरात्मनोऽभावादित्यर्थः; तथा बोद्धा च पूर्वोपराजस्था-प्रतिसन्धातैव भवति; शरीरं चात्मनो भोगायतनं नात्मानं विना भवति; एवं सुखादाद्यप्यात्मनः कारणत्वमुच्येयम्; विज्ञानं शास्त्रार्थज्ञानं, शास्त्राणि प्रतिसन्धातुराऽऽत्मनैव कृतानि । न चैषु संभवेच्चज्ञानमिति आत्मानं ज्ञातारं विना न भादिषु ज्ञानं संभ-वेत्, ज्ञातुरात्मनोऽभावादित्यर्थः । न च तैः स्यात् प्रयोजन-मिति भावीनामात्मार्थत्वेनासत्त्वात्मनि भादुपपत्तेः प्रयोजनं न स्यात्, प्रयोजनाभावाच्चोत्पादो न स्यात्; सर्वेषामेव हि भावा-नामात्मन्यौ धर्माधर्मौ पुरुषभोगार्थमुत्पादकौ, असति भोक्तरी भोक्ष्येनापि न भवितव्यं कारणभावात् ॥ ३९—४२ ॥

१ 'लिङ्गं महदादिपञ्चमवर्धनं, लिङ्गनादं ज्ञाननादं उड्डयादयो लिङ्गम्' इति वाचस्पतिमिश्रः । २ 'कर्ता वेदिता' इति पा० । ३ 'खादयः' इति पा० । ४ 'प्रयोजनानुसन्धाना' इति पा० ।

कृतं मृदृण्डकैश्च कुम्भकारादृते घटम् ।
कृतं मृत्तुणकाष्टैश्च गृहकाराद्विना गृहम् ॥ ४३ ॥
यो वदेत् स वदेद्देहं संभूय करणैः कृतम् ।
विना कर्तारमज्ञानाद्युक्त्यागमवहिष्कृतः ॥ ४४ ॥

आत्मानं विना शरीरानुत्पादे दृष्टान्तद्वयं प्रमेयगौरवादा-ह—कृतं मृदृण्डकैः । संभूय करणैः कृतमिहात्मनिरपेक्षैर्भूतैः कृतमित्यर्थः । युक्त्या अनुमानरूपया आगमेन च रहितो युक्त्यागमवहिष्कृतः; प्रत्यक्षं चात्र नोक्तं, तस्यात्मानं प्रति प्रायोऽभोग्यत्वात् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

कारणं पुरुषः सर्वैः प्रमाणैरुपलभ्यते ॥
येभ्यः प्रमेयं सर्वेभ्य आगमेभ्यः प्रमीयते ॥ ४५ ॥

सर्वैः प्रमाणैरिति प्रत्यक्षादिभिः । येभ्य इति करण एवाभा-दानविवक्षया पक्षमी । आगमयन्ति बोधयन्तीति आगमाः प्रमाणाभ्येव; अन्ये स्वागमप्रमाणाभ्यां शास्त्राण्येव भुवते ॥ ४५ ॥

न ते तत्सदृशास्तन्व्ये पारंपर्यसमुत्थिताः ।
सारूप्याद्ये त एवेति निर्दिश्यन्ते नवा नवाः ॥ ४६ ॥
भावास्तेषां समुद्यो निरीशः सत्त्वसंज्ञकः ।
कर्ता भोक्ता न स पुमानिति केचिद्व्यवस्थिताः ॥ ४७ ॥

निरात्मवादमतमुत्थापयति—न ते इत्यादि । अस्मिन् शरीरे ते क एव पृथिवीजलादयो भावाः; ये त एवेति व्यप-दिश्यन्ते; ते न भवन्ति पूर्वोत्पन्ता नानुभवन्तीत्यर्थः । यदि ते न भवन्ति, कथं तर्हि 'ते' इत्यभिज्ञानमित्याह—तत्सदृशा-स्तन्व्ये पूर्वसदृशा इत्यर्थः । पारंपर्यसमुत्थिता इति सदृशस-न्तानव्यवस्थिताः । सारूप्यादिति सदृशरूपत्वात् । तेषां समु-द्य इति क्षणभङ्गिनां मेलक इत्यर्थः । निरीश इति स्वाध्यात्म-रहितः । सत्त्वसंज्ञक इति प्राणिपञ्चकः । केचिदिति बौद्धाः । बौद्धा हि निरात्मकं क्षणिकज्ञानादिसमुदायमात्रं शरीरमि-च्छन्ति; प्रतिसन्धानं च क्षणिकानामपि ज्ञानादीनां कार्यकारण-भावादिकलसन्तताविच्छन्ति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

तेषामन्यैः कृतस्यान्ये भावा भावैर्नवाः फलम् ।
भुञ्जते सदृशाः प्रातः यैरात्मा नोपदिश्यते ॥ ४८ ॥

एतद्व्ययति—तेषामित्यादि । तेषां ज्ञानसन्तानावादिनाम्, अन्येन कृतस्यौदनपाकादेः फलमन्नादि अन्ये भुञ्जत इति प्राप्नोति । एतन्नासङ्गतं, यतः फलं भोक्ष्यामीति कृत्वा भावि-फलप्रत्याशया प्रवृत्तिरुक्ता, न त्वन्यस्य भोग्यतां फलस्य पश्यन् कथितं प्रवर्तते; योऽपि सूफकारादिः परार्थं प्रवर्तते, सोऽपि परार्थेन स्वार्थं साधयितुकाम एवेति भावः ॥ ४८ ॥

करणान्यान्यता दृष्टा कर्तुः कर्ता स एव तु ।
कर्ता हि करणैर्युक्तः कारणं सर्वकर्मणाम् ॥ ४९ ॥

परमत् दूषयित्वा स्वमतमाह—करणेत्यादि । करणस्य

१ 'भावैर्नवा' इति पा० ।

शरीरस्य परिणामिनोऽन्यान्वया दृष्टा । कर्ता चात्मा, स एव न विनाशीत्यर्थः । अत्रैव दृष्टान्तरमाह—कर्ता ह्यस्यादि । यथाऽनेकशिल्पवित् कर्ता कण्ठैर्वासीसंदंशयन्त्रादिभिः काष्ठपाटनलौहघटनानि करोति, तथाऽऽत्माऽपीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

निमेषकालाद्भावानां कालः शीघ्रतरोऽस्त्येव ।
भग्नानां न पुनर्भावः कृतं नान्यमुपैति च ॥ ५० ॥
मृतं तत्त्वविदामेतद्यस्मात्सत्तात् स कारणम् ।
क्रियोपभोगे भूतानां नित्यः पुरुषसंबन्धकः ॥ ५१ ॥

अथायमात्मसद्भावः स्थितोऽस्तु, शरीरारम्भकारणां भूतानां का वा गतिरित्याह—निमेषेत्यादि । भावानामिति शरीरादि-भावानाम् । अस्त्येव इति विनाशो; शरीरस्य स्वाभिपच्यमानस्य निमेषकालादपि शीघ्रं विनाशो भवतीत्यर्थः । अनीषां च भावानां भग्नानां न पुनर्भावः पुनरागमनं नास्तीत्यर्थः । तेन, येन शरीरेण यत् कृतं तच्छरीरे तत्फलं न प्राप्नोतीत्युक्तं भवति । अथ मा भवत्येवं ततः किमस्याह—कृतमित्यादि ।—कृतं कर्म यागादि न फलरूपतयाऽन्यमुपैति, एवं सति देवदत्तकृतेन शुभ-कर्मणा यज्ञदत्तादयोऽपि सुखभाजः स्युः; तस्माद् क्षणभङ्गिशरीरादतिरिक्तैः कर्मकर्ता तत्फलभोक्ता चास्तीति भावः । क्रियोपभोग इति क्रियायां तत्फलभोगे च । भूतानामिति प्राणिनाम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अहङ्कारः फलं कर्म देहान्तरगतिः स्मृतिः ।
विद्यते सति भूतानां कारणे देहमन्तरा ॥ ५२ ॥

आत्मसद्भावे हेत्वन्तरमाह—अहङ्कार इत्यादि । एतेऽहङ्कारादयः स्थिर एव परमात्मनि भवन्ति, पूर्वपरकालवस्थायिवस्तुधर्मत्वादिति भावः । देहमन्तरेति देहं विना; देहातिरिक्ते कारणे सत्यहङ्कारो भवतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

प्रभवो न हानादित्वाद्दिद्यते परमात्मनः ।
पुरुषो राशिसंबन्धस्तु मोहेच्छाद्वेषकर्मजः ॥ ५३ ॥

‘प्रभवः पुरुषस्य कः’ इत्यस्योत्तरम्—प्रभव इत्यादि । प्रभवः कारणम् । राशिसंबन्ध इति पञ्चातुसमुदायपुरुषश्चतुर्विंशतिराशिरूपो वा । मोहेच्छाद्वेषजनितकर्मजो मोहेच्छाद्वेषकर्मजः । मोहादि भावेषु इच्छा द्वेषश्च भवति, ततः प्रवृत्तिः, प्रवृत्तेर्धर्माधर्मौ, तौ च शरीरं जनयतो भोगार्थम् ॥ ५३ ॥

आत्मा ज्ञः करणैर्योगाज्ज्ञानं त्वस्य प्रवर्तते ।
करणानामवैमल्यादयोगाद्वा न वर्तते ॥ ५४ ॥
पश्यतोऽपि यथाऽऽदर्शो संक्षिप्ते नास्ति दर्शनम् ।
तत्त्वं जले वा कलुषे चेतस्पृहते तथा ॥ ५५ ॥

‘किमनो ज्ञः’ इत्यस्योत्तरम्—आत्मेत्यादि । करणानीह मनोबुद्धीन्द्रियाणि । न वर्तते ज्ञानमिति योजना । ननु यद्यय-

मात्मा ज्ञः, तत् किमिच्छस्य सर्वदा ज्ञानं न भवतीत्याह—पश्यतोऽपीत्यादि । पश्यतोऽपीति चक्षुष्मतोऽपीत्यर्थः । तत्त्वमिति दर्शनविशेषणम् । तेन, म्लाने दर्पणे जले वा दर्शनं भवदप्य-यथार्थप्राहितया न तत्त्वस्वरूपं भवतीत्यर्थः । चेतसीत्युपलक्षणं, तेन चक्षुरादावप्युपहृत इति ज्ञेयम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

करणानि मनो बुद्धिर्बुद्धिकर्मैन्द्रियाणि च ।
कर्तुः संयोगजं कर्म वेदना बुद्धिरेव च ॥ ५६ ॥
नैकः प्रवर्तते कर्तुं भूतात्मा नाश्रुते फलम् ।
संयोगाद्वर्तते सर्वं तस्मृते नास्ति किञ्चन ॥ ५७ ॥

करणप्रस्तावाच्च ज्ञाने कर्मणि वेदानायां च यावत् करणमात्मनस्तदाह—करणानीत्यादि । संयोगजमिति कर्मणा वेदनाया बुद्ध्या च योज्यम् । नाश्रुते फलमेक इति योज्यम् । एक इति निष्करणः । संयोगाद्वर्तते इति करणसमुदायादुपलक्ष्यते । तस्मत् इति संयोगं विना ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

न ह्येको वर्तते भावो वर्तते नाप्यहेतुकः ।
शीघ्रगत्वात्स्वभावैवाच्यभावो न व्यतिवर्तते ॥ ५८ ॥

अत्रैव सामग्रीजन्यत्वे सर्वकार्याणामुपपत्तिमाह—न ह्येक इत्यादि । एको भावः कारणरूपः सहकारिकारणान्तररहितो न कार्यकरणे वर्तते इत्यर्थः; एवं तावदेकं कारणं कार्यं न वर्तते, कार्यं च हेतुं विना न भवतीत्याह—वर्तते नाप्यहेतुक इति; हेतुं विना भाव उत्पत्तिधर्मो न वर्तते न भवतीत्यर्थः । तेन करणयुक्तात्मजन्यं कार्यं न केवलादात्मनो हेतुरूपान्नवतीत्युक्तं भवति । अथ हेतुं विना चेद्भावो न भवति, तत् किमभावोऽपि शारीराणां भावानां हेत्वपेक्षान्न वेत्याह—शीघ्रगत्वादित्यादि । शीघ्रगत्वात् स्वभावाद्धक्षितोऽभावो न स्वभावं व्यतिवर्तते शीघ्रगत्वस्वभावं न त्यजतीत्यर्थः । तेन, अहेतुक एवाभावो भवति, भावस्तु सहेतुकः । उक्तं किं “उत्पत्तिहेतु-भावानां न निरोधेऽस्ति कारणम्” (सू. अ. १६) इति । किंवा, शीघ्रगत्वाद्स्थिरत्वादभावो नावस्थान्तरमात्मनाशं प्रति गच्छतीति ग्रन्थार्थः ॥ ५८ ॥

अनादिः पुरुषो नित्यो विपरीतस्तु हेतुजः ।
सदकारणवन्नित्यं दृष्टं हेतुजमन्यथा ॥ ५९ ॥

‘स नित्यः किमनित्यः’ इत्यस्योत्तरम्—अनादिरित्यादि । अनादिश्च पुरुषोऽन्यकारूप आत्मशब्दाभिधेयः । विपरीत इति आदिमान् राशिरूपः पुरुष इत्यर्थः । अत्रैवानादेर्नित्यत्वे शास्त्रान्तरसंतिमप्याह—सदित्यादि । सदिति त्रिविधसमये प्रमाण-गम्यभावस्वरूपम् । एतेन, प्रागभावस्याकारणवतोऽन्यभावस्वरूपतयाऽनित्यत्वं न व्यभिचारकम् । हेतुजमन्यथेति अत्रापि भावस्-

१ ‘व’ इति पा० । २ ‘शरीरस्थानुपच्यमानस्य’ इति पा० ।

३ ‘क्षणभाविशरीरातिरिक्तः’ इति पा० । ४ ‘यदेजले’ इति पा० ।

१ ‘ज्ञस्वभावः’ इति पा० । २ ‘वर्तते’ इति पा० । ३ ‘स्वभाव-वाच्य भावो न व्यतिवर्तते’ इति पा० । ४ ‘विधिविषयप्रमाणगम्य-भावरूपम्’ इति पा० ।

पमिति योजनीयम् । तेन, हेतुजन्यस्यापि प्रथ्वसंस्थाविनाशित्वं परिहृतं भवति ॥ ५९ ॥

तदेव भावादप्राह्यं नित्यत्वं न कुतश्चन ।
भावाज्ज्ञेयं तदव्यक्तमचिन्त्यं व्यक्तमन्यथा ॥ ६० ॥
अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः शाश्वतो विभुरव्ययः ।
तस्माद्यदन्यत्तद्व्यक्तं, वक्ष्यते चापरं द्वयम् ॥ ६१ ॥
व्यक्तमैन्द्रियकं चैव गृह्यते तद्यदिन्द्रियैः ।
अतोऽन्यत् पुनरव्यक्तं लिङ्गप्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ ६२ ॥

किं तन्नित्यत्वमित्याह—तदेवैत्यादि । भावादुत्पत्तिधर्मेकात् । तन्नित्यत्वं न कुतोऽपि भावाद्भवति, नित्यं हि न कुतोऽपि भवति । तत्तथात्मा भावं प्रति निरपेक्षत्वात् सर्वेभ्यो भावेभ्योऽप्यत्र नित्यं सदेव । तच्चैवंभूतं नित्यमव्यक्तं ज्ञेयम् । अनित्यमित्यव्यक्तविशेषणम् । अव्यक्तं च मूलप्रकृतिः । व्यक्तमन्येति प्रकृतेरन्यतमकार्यं महदादिकमनित्यम् ; आकाशमपि विकाररूपतयाऽनित्यमेव ; उदासीनपुरुषस्तु नित्य एवाव्यक्तशब्देनैव लक्षित इत्युक्तमेव । अव्यक्तधर्मोन्तरव्यापकान् पर्यायानाह—अव्यक्तमित्यादि । पुनः प्रकारान्तरेण व्याकृत्यकार्यमैह—वक्ष्यत इत्यादि । अपरं द्वयमिति प्रकारान्तरकृतं व्याकृत्यव्यक्तद्वयम् । लिङ्गप्राह्यमिति अनुमानप्राह्यम् । अतीन्द्रियमित्यनेन चेन्द्रियग्रहणायोग्यं यत् केनापि शब्दादिलिङ्गेन गृह्यते न तदव्यक्तं, किन्तु यन्नित्यानुमेयं मनोऽहङ्कारादि तदेवाव्यक्तम् ॥ ६०—६२ ॥

खादीनि बुद्धिरव्यक्तमहङ्कारस्तथाऽष्टमः ।
भूतप्रकृतिरुद्दिष्टा विकाराश्चैव षोडश ॥ ६३ ॥
बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।
समनस्काश्च पञ्चार्था विकारा इति संज्ञिताः ॥ ६४ ॥

‘प्रकृतिः का विकाराः के’ इत्यस्योत्तरं—खादीनीत्यादि । खादीनि सूक्ष्मभूतखादीनि तन्मात्रशब्दाभिधेयानि । बुद्धिः महच्छब्दाभिधेया । अव्यक्तं मूलप्रकृतिः । अहङ्कारः बुद्धिविकारः ; स च त्रिविधः—भूतादिः, तैजसः, वैकारिकश्च । भूतानां स्थावरज्जमानां प्रकृतिर्भूतप्रकृतिः । अत्र चाव्यक्तं प्रकृतिरेव परं, बुद्ध्यादयस्तु स्वकारणविकृतिरूपा अपि स्वकार्योपेक्षया प्रकृतिरूपा इह प्रकृतिर्वेनोक्ताः । यदुक्तं—‘मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदायाः प्रकृतिर्विकृतयः सप्त’ (सां. का. ३) इति । विकारानाह—विकारा इत्यादि । एवशब्दो भिन्नक्रमेऽवधारणे, तेन विकारा एव षोडश परं न प्रकृतयः । बुद्धेरेन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियाणि । पञ्चार्था इति स्थूला आकाशादयः शब्दादिरूपाः ; गुणगुणिर्नोहि परमार्थतो भेदो नास्त्वेषामिन्द्र दर्शने ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

इति क्षेत्रं समुद्दिष्टं सर्वमव्यक्तवर्जितम् ।
अव्यक्तमस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञमुपयो विदुः ॥ ६५ ॥

१ ‘नित्यत्वाच्च कुतश्चन’ इति पा० । २ ‘व्यक्ताव्यक्तत्वमाह’ इति पा० । ३ ‘शब्दतन्मात्रादिशब्दाभिधेयानि’ इति पा० ।

एनमेव प्रकृतिविकारसमूहं क्षेत्रक्षेत्रज्ञमेवेन विभजते—इतीत्यादि । अव्यक्तवर्जितमिति प्रकृत्युदासीनवर्जितं, प्रकृतेश्चोदासीनपुरुषचैतन्येन चैतन्यमसंख्येव ॥ ६५ ॥

जायते बुद्धिरव्यक्ताद्बुद्ध्याऽहमिति मन्यते ।
परं खादीन्यहङ्कारादुत्पद्यन्ते यथाक्रमम् ॥ ६६ ॥
ततः संपूर्णसर्वाङ्गो जातोऽभ्युदित उच्यते ।

संप्रति महाप्रलयान्तरं यथाऽहमिति बुद्ध्याद्युत्पादो भवति तदाह—जायत इत्यादि । बुद्ध्याऽहमिति मन्यत इति बुद्धेर्जातेनाहङ्कारेणाहमिति मन्यत इत्यर्थः । खादीनीति खादीनि सूक्ष्माणि तन्मात्ररूपाणि, तथैकादशेन्द्रियाणि । वचनं हि “प्रकृतेर्महान्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्व्यक्तं षोडशकः” (सां. का. २२) इति । यथाक्रममिति यस्मादहङ्कारादुत्पद्यते तेन क्रमेण ; तत्र वैकृतात् सात्त्विकादहङ्कारात्तैजससहायादेकादशेन्द्रियाणि भवन्ति, भूतादेस्वहङ्कारात्तामसात्तैजससहायात् पञ्चतन्मात्राणि । यदुक्तं—“सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् । भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्” (सां. का. २५) इति । तत इति आहङ्कारिककार्यान्तरं तन्मात्रेभ्य उदयस्थूलभूतसंवेनधात् । संपूर्णसर्वाङ्गो जात इति आदिसर्गो(र्ग) जातः ॥ ६६ ॥—

पुरुषः प्रलये चैष्टेः पुनर्भावैर्विजुज्यते ॥ ६७ ॥
अव्यक्ताद्यक्ततां याति व्यक्तादव्यक्ततां पुनः ।
रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवत् परिवर्तते ॥ ६८ ॥
एषां द्वन्द्वे परा सकिरहङ्कारपरश्च ये ।
उदयप्रलयौ तेषां न तेषां ये त्वतोऽन्यथा ॥ ६९ ॥

एवमादिसर्गं प्रकृतेर्महदादिसर्गं दर्शयित्वा महाप्रलये प्रकृताव्यक्तरूपायां बुद्ध्यादीनां लयमाह—पुरुष इत्यादि । इष्टे भावैरिति पुरुषोपभोगार्थमिष्टैर्बुद्ध्यादिभिः । एवमिति एवमभूतसर्वजन्मनि, बुद्ध्यादिविवोगं च मरणे ब्रुवते । तच्च, जन्ममरणयोर्बुद्ध्यादीनां विद्यमानत्वात् । उक्तं हि—“अतीन्द्रियैस्तैरिति सूक्ष्मरूपैरात्मा कदाचिन्न विमुक्तपूर्वः । नैवेन्द्रियैर्नैव मनोमतिभ्यां न चाप्यहङ्कारविकारदोषैः” (शा. अ. २) इति । तथाऽन्यत्राप्युक्तं—“पूर्वात्पञ्चमसकं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् । संसरति निरुपमोर्गं भावैरधिवासितं लिङ्गम्” (सां. का. ४०) इति । तस्मान्महाप्रलय एव प्रकृतौ लयः, तथाऽहमिति एव प्रकृतेर्महदादिच्छिरिति । एतदेव प्रपञ्चं लयं च प्रकृतेराह—अव्यक्तादित्यादि । अव्यक्तादिति प्रकृतेः, व्यक्तामिति महदादिमहाभूतपर्यन्तप्रपञ्चरूपतां याति । व्यक्तादिति महाभूतप्रपञ्चावस्थितः पुनरव्यक्तरूपतां याति गच्छति ; महाप्रलये हि महाभूतानि तन्मात्रेषु लयं यान्ति, तन्मात्राणि तथेन्द्रियाणि चाहङ्कारं लयं यान्ति, अहङ्कारो बुद्धी, बुद्धिश्च प्रकृतामिति लयक्रमः । अयं च लयक्रमो मोक्षेऽपि भवति । परं तु तत्र तं पुरुषं प्रति

१ ‘खादीन्यहङ्कार उपादत्ते’ इति पा० । २ ‘सर्वभूतसर्ग’ इति पा० ।

पुनः सर्गं नारभते प्रकृतिः । अयं संसारः कुतो भवतीत्याह—
रजह्लादि । आविष्टो युक्तः । चक्रवत् परिवर्तत इति पुनः
पुनर्लयसर्गाभ्यां युज्यते । द्वन्द्व इति रजस्तमोरूपे मिथुने । अह-
ङ्कारपरा इति अहङ्कारान्ममेदमित्यादिमिथ्याज्ञानपराः । उदय-
प्रलयौ जन्ममरणे, किंवा लयसर्गौ । अतोऽन्यथेति ये रागदे-
षमिमुक्ता निरहङ्काराश्च तेषां नोदयप्रलयौ भवतः ॥६७-६९॥

प्राणापानौ निमेषाद्या जीवनं मनसो गतिः ।
इन्द्रियान्तरसंचारः प्रेरणं धारणं च यत् ॥ ७० ॥
देशान्तरगतितः स्वप्ने पञ्चत्वग्रहणं तथा ।
दृष्टस्य दक्षिणेनाक्षणा सव्येनावगमस्तथा ॥ ७१ ॥
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नश्चेतना धृतिः ।
बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः ॥ ७२ ॥
यस्मात् समुपलभ्यन्ते लिङ्गान्येतानि जीवतः ।
न मृतस्यात्मलिङ्गानि तस्मादाहुर्महर्षयः ॥ ७३ ॥
शरीरं हि गते तस्मिन् शून्यागारमचेतनम् ।
पञ्चभूतावरोपत्वात् पञ्चत्वं गतमुच्यते ॥ ७४ ॥

‘किं लिङ्गं पुरुषस्य च’ इत्यस्योत्तरं—प्राणापानावित्यादि ।
प्राणापानौ उच्छ्वासनिःश्वासा । निमेषाद्या इति आयुशब्द-
ग्रहणस्य उन्मेषाद्याः प्रेक्षणविशेषा रूढान्ते । मनसो गतिरिति
मनसा पाटलिपुत्रगमनादिरूपा । इन्द्रियान्तरसंचारोऽपि
मनस एव, यथा चक्षुः परित्यज्य मनः स्थलेनमथितिष्ठती-
त्यादि । प्रेरणं च तथा धारणं च मनस एवेति ज्ञेयम् । देश-
ान्तरगतितः स्वप्ने इति छेदः । पञ्चत्वग्रहणं मरणज्ञानम् । सव्येना-
वगम इति सव्येनाक्षणा स एवायं दक्षिणाक्षिदृष्टो घट इत्यव-
गम इत्यर्थः । चेतना ज्ञानमात्रम् । बुद्धिस्तु ऊहापोहज्ञानम् । अथ
कथमेतान्यात्मानं गमयन्तीत्याह—यस्यादित्यादि । जीवत
इति पञ्चभूतातिरिक्तोत्पत्त्युक्तस्य । पञ्चत्वं तु यद्यपि जीवतो न
भवति किंतु मृतत्वेन, तथाऽपि पञ्चत्वं मृतशरीरे इत्यमानं
विपर्ययात्, पञ्चत्वभावाच्च जीवच्छरीरलिङ्गं भवतीति ज्ञेयम् ।
अत्रैवोदाहृताश्च प्राणापानादयो न भूतमात्रे भवन्ति, निरात्म-
केष्विष्टकाश्चतसरीरादिष्वद्वयैवात्मा । न च मन एव भूतातिरि-
कमात्मा भवितुमर्हति, यतस्तस्यापि कैरङ्गरूपस्य प्रेरणायात्मना
कर्ता कर्तव्यम् । नापीन्द्रियाण्यात्मत्वेन स्वीकर्तुं पार्यन्ते, यतस्तथा
सति इन्द्रियान्तरोपलब्धमर्थं नेन्द्रियाणि यद्गतोपलब्धमर्थं
देवदत्त इव प्रतिसन्धानं समर्थानि भवेयुः । अस्ति चेन्द्रिया-
न्तरोपलब्धमर्थप्रतिसन्धानं, यथा—सुखमिच्छन्तं स्मृत्यामीलयत्र ।
तस्मान्ममइन्द्रियभूतातिरिक्तं आत्मा तिष्ठतीति ज्ञेयम् । अत्र
यद्यपि बुद्धिश्चन्द्रेन चेतनाधृतिस्त्वहङ्काराः प्राप्यन्त एव
बुद्धिप्रकारत्वेन, तथाऽपि पृथक्पृथक्गर्भगमकत्वेन पुनः पृथगु-
पात्ताः । तथाहि—चेतना गुणत्वेन अचेतनखादिभूतातिरिक्तमर्थ-

णात्मानं गमयति, धृतिस्तु नियमात्मिका नियन्तारमात्मानं
गमयति, बुद्धिस्तु ऊहापोहयोरेकं कारणं गमयत्यात्मानं,
स्मृतिस्तु पूर्वानुभूतार्थस्मरणं स्थायिनात्मानं गमयतीत्याद्यु-
सरणीयम् । आत्माधिष्ठानाभावे शरीरे प्राणाद्यभावाभाह—
शरीरमित्यादि । शून्यागारत्वेन शून्यागारं यथा अधिष्ठातृशून्यम्,
एवं मृतशरीरमपि । बह्वाधुक्तं शरीरं, तत्र षष्ठे आत्मनि गते
पञ्चभूतात्मकं शरीरं भवति, तेन पञ्चत्वं गतमुच्यते ॥ ७०-७४॥

अचेतनं क्रियावच्च मनश्चेतयिता परः ।
युक्तस्य मनसा तस्य निर्दिश्यन्ते विभोः क्रियाः ७५
चेतनावात् यतश्चात्मा ततः कर्ता निरुच्यते ।
अचेतनत्वाच्च मनः क्रियावदपि नोच्यते ॥ ७६ ॥

‘निक्रियस्य क्रिया तस्य कथम्’ इत्यस्योत्तरम्—अचेतनमि-
त्यादि । चेतयिता पर इति पर आत्मा चेतयिता परं न तु
साक्षात् क्रियावात् । ननु, यदेवं कथं तस्य क्रियेत्याह—युक्त-
स्येत्यादि । आत्माधिष्ठितस्यैव मनसः क्रिया उपचारादात्मनः
क्रियेत्युच्यत इत्यर्थः । एतदेवोपपादयति—चेतनावानित्यादि ।
चेतनेन ह्यात्मनाऽधिष्ठितं मनः क्रियासु प्रवर्तते, चेतनानधिष्ठितं
तु मनः क्रियैषु न प्रवर्तते; तेन युक्तत्वा सा क्रिया स एव
क्रियावानिति व्यपदेशं युज्यते, तैत्त्वचेतनं मनः; तत् पराधी-
नक्रियत्वेन परमार्थतः क्रियावदपि कर्तृत्वेन नोच्यत इति
वाक्यार्थः; नोच्यते इति ‘कर्तुं’ इति शेषः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥
यथास्वेनात्मनाऽऽत्मानं सर्वैः सर्वासु योनिषु ।
प्राणैस्तन्त्रयते प्राणी नहान्योऽस्यस्य तन्त्रकः ॥ ७७ ॥

संप्रति स्वतन्त्रत्वेऽप्यनिष्ठयोगिमनमाशितं समादधाति—
यथास्वेनेत्यादि । सर्वासु नरोहस्तिक्रीडादियोनिषु । प्राणैस्तन्त्र-
यते प्राणैर्योजयति, आत्मनैवायं धर्मो धर्मसहयेनात्मानं स्वयै-
यिषु नयति, न परप्रेरितो याति; यतो नान्यः पुरुषोऽस्य
प्रेरकोऽस्ति ईश्वराभावात्; किंवा सत्यपि ईश्वरे तस्यापि कर्मप-
राधीनत्वात् । इदमेव चास्यानिष्ठयोगिमने स्वातन्त्र्यं यद्-
अनिष्ठयोगिमनमेतत्त्वधर्मकरणे स्वातन्त्र्यम्, अधर्मकरणरन्ध-
खकर्मणैवायमनिच्छन्नपि नीयत इत्यनिष्ठयोगिमनं भवति;
स्वातन्त्र्यं च यथोक्तं भवति ॥ ७७ ॥

वशी तत् कुरुते कर्म यत् कृत्वा फलमश्नुते ।
वशी चेतः समाधत्ते वशी सर्वं निरस्यति ॥ ७८ ॥

‘वशी यद्यसुषैः कस्माद्वावैराकम्भते’ इत्यस्योत्तरं—वशी-
त्यादि । वशी खेच्छाधीनप्रवृत्तिः (इष्टेऽनिष्टे वाऽऽसौ,) तेन,
वशी सन्नयं तानि कर्माणि करोति शुभायुष्युभानि वा आपात-
फलरागात्, यानि कृत्वा तत्कर्मभावाच्चक्षुमेनाशुभेन वा फलेन

१ ‘पञ्चभूतात्मकं’ इति पा० । २ ‘कथं तर्हि क्रियावानित्याह’
इति पा० । ३ ‘क्रियायोग्यमपि न प्रवर्तते’ इति पा० । ४ ‘युज्यते ।
यत्त्वचेतनं मनस्तत्’ इति पा० । ५ अयं पाठो हस्तलिखितपुस्तके
न पश्यते ।

१ ‘वश्य’ इति पा० । २ ‘पञ्चभूतातिरिक्तोत्पत्त्युक्तस्य भावसंप्रयुक्तस्य’
इति पा० । ३ ‘करणभूतस्य’ इति पा० ।

योगमाप्नोति । एतेन कर्तव्ये कर्मण्यस्य वशित्वं, कृतकर्मफलं त्वस्यानिच्छतोऽपि भवति; तेन तद्यति नास्य वशित्वम् । अन्यै-
दपि वशित्वफलमाह—वशी चेत् समाम्त इति । अनिष्टेऽयं
वशी सत्यं मनो निवर्तयति; यदि ह्ययं वशी न स्यात्, न मनो
निवर्तयितुं शक्नुयात् । अपरमपि वशित्वगमकं कर्माह—वशी
सर्वं निरसतीति । वशी सन्नयं मोक्षार्थं प्रवृत्तः सर्वारम्भं
शुभाशुभफलं त्यजतीत्यर्थः । इह स्वतन्त्रः परात्मना ईश्वरा-
दिना प्रेरितप्रवृत्तिरुच्यते; वशी तु स्वयमपि प्रवर्तमान इच्छा-
वशात् प्रवर्तते, न प्रेरितप्रवृत्तिरूपत्वेनेष्यतेऽनीप्सिते च ववर्तते
इति स्वातन्त्र्यवशित्वयोर्भेदः ॥ ७८ ॥

वेद्मी सर्वगतोऽप्यात्मा स्वे स्वे संस्पर्शनेन्द्रिये ।

सर्वाः सर्वाश्रयस्थास्तु नात्माऽतो वेत्ति वेदनाः ७९

‘सर्वाः सर्वगतत्वाच्च वेदनाः किं न वेत्ति सः’ इत्यस्योत्तर-
माह—वेद्मीत्यादि । सर्वगत इति सर्वगतोऽपि सन्, संस्पर्श-
नेन्द्रिय इति संस्पर्शनयुक्ते शरीरे, वेदनाः सुखदुःखरूपा वेत्ति,
सर्वाश्रयस्थास्तु न वेत्तीति योजना । यस्मात् सर्वगतोऽप्यात्मा
स्वकीय एव स्पर्शनवति शरीरे परं वेदना वेत्ति, तेन सर्वा-
श्रयस्थाः सर्ववेदना न वेत्तीति वाक्यार्थः । सर्वाश्रयस्था इति
सर्वेशरीशरीरगताः । परशरीरे चात्मा स्वकर्मोपाजितेन्द्रियाभा-
वाद्विद्यमानोऽपि नोपलभते सुखदुःखे । स्वे स्वे शरीर इति
वक्तव्ये यत् ‘संस्पर्शनेन्द्रिये’ इति करोति, तेन स्वशरीरेऽपि
यत्र केशनखादौ स्पर्शनेन्द्रियं नास्ति तत्र नात्मा किञ्चिदुपल-
भत इति दर्शयति ॥ ७९ ॥

विभुत्वमत एवास्य यस्मात् सर्वगतो महान् ।

मनसश्च समाधानात् पश्यत्यात्मा तिरस्कृतम् ८०

नित्यानुबन्धं मनसा देहकर्मानुपातिना ।

सर्वैर्योगिनां तं विद्यादेकयोनावपि स्थितम् ८१ ॥

‘न पश्यति विमुः कस्मात्’ इत्यादिप्रश्नस्योत्तरं वक्तुं प्रवृत्तो
विभुत्वसाधकार्यगुणहेतुप्राप्त्या विभुत्वमेव तावदात्मनः साध-
यति—विभुत्वमित्यादि । विभुत्वं सर्वगतपरिमाणयोगित्वम् ।
अत एवेति उक्तसर्वगतत्वात् । एतेदेव स्पष्टार्थं साक्षाद्भूते-
यसादित्यादि । सर्वगतत्वं सर्वतोऽप्युपलभ्यमानत्वेन सर्वगत-
ताकाशादिपरिमाणस्याप्यस्ति, तेन तथैवच्छेदार्थं ‘महान्’ इति
पदं; तेन सर्वत्रोपलभ्यमानं महापरिमाणयोगिद्रव्यं विमुश्च्यते
इति फलति । विभुत्वं व्युत्पन्नं कुब्जादिभिरतोहितज्ञानं नैकान्तेन
भवतीति दर्शयन्माह—मनस इत्यादि । समाधानं समाधिः ।
अनेन, योगिनः समाधिबलवत्तिरोहितमपि पश्यन्तीति दर्श-
यति । ये तु तिरोहितं न पश्यन्ति तत्राप्युपपत्तिमाह—निस्ते-
ष्यति । सर्वैर्योगिनामप्यात्मानं मनसाऽनुबन्धगतमेकयोनावब-

स्थितं विद्यादिति योज्यम् । देहनिर्वर्तकेन कर्मणा अनुपात
आत्मनि संबन्धो यस्य, तेन मनसा देहकर्मानुपातिना । एतेन,
यद्यप्यात्मा कुब्जादिभिरतिरोहितसखाऽपि यदस्योपलब्धिसाधनं
मनसस्त्यक्तस्मिन्नेव शरीरे व्यवस्थितस्य व्यवधानाच्च पश्यत्ययं
तिरस्कृतमित्युक्तं भवति ॥ ८० ॥ ८१ ॥

आदिर्नास्त्यात्मनः क्षेत्रपारंपर्यमनादिकम् ।

अतस्तयोरनादित्वात् किं पूर्वेमिति नोच्यते ८२ ॥

‘क्षेत्रज्ञः क्षेत्रमथवा’ इत्यादिप्रश्नस्योत्तरम्—आदिरित्यादि ।
क्षेत्रपारंपर्यमिति क्षेत्रस्याव्यक्तव्यजितस्य महदादित्रयोविंशतिकस्य
परम्परासन्ततेरानादित्वेनैव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिदं प्रथममिति व्यप-
देशो नैवै भवतीत्यर्थः । ननु यदि क्षेत्रपारंपराऽप्यनादित्वं
तस्यात्मनवदुच्छेदो न प्राप्नोति, यदनादि तश्चिन्नं भवति, यथा—आ-
त्मेति दृष्टं ? ब्रूमः—अनादित्वेऽपि यत् स्वरूपनैवानादि तजो-
च्छिद्यते, यथा—आत्मा; यत्तु उच्छिन्नचित्तधर्मकं बुद्ध्यादि, तदु-
च्छिद्यत एव; सन्तानस्तु परमादितः सन्तानिभ्योऽतिरिक्तो
नास्त्वैव, यदनादिः स्यात्; तेन, सन्तानस्यानादित्वं भाकमेव ।
किंनैवभूतस्य बुद्ध्यादिसन्तानस्योच्छेदे मोक्षप्रतिपादक आगम
एव प्रमाणत्वेन ज्ञेयः ॥ ८२ ॥

ज्ञः साक्षीत्युच्यते नाज्ञः साक्षी त्वात्मा यतः स्मृतः ।

सर्वे भावा हि सर्वेषां भूतानामात्मसाक्षिकाः ८३ ॥

‘साक्षिभूतश्च कस्यायम्’ इत्यस्योत्तरं—ज्ञ इत्यादि । ज्ञो
ज्ञानवान् साक्षीति लोके कथ्यते, नचजः पाषाणदिः । जैन,
ज्ञत्वेनासत्यमन्यस्मिन् कर्तारं साक्षीत्युच्यते इति वाक्यार्थः ।
सर्वेषामिति खादिभूतानाम् । सर्वे भावा हि सर्वे भूतधर्मा दर्श-
नयोपयाः । आत्मसाक्षिका हि आत्मोपलभ्यमानाः ॥ ८३ ॥

नैकः कदाचिज्ज्ञातात्मा लक्ष्णैरुपलभ्यते ।

विशेषोऽनुपलभ्यस्य तस्य नैकस्य विद्यते ८४ ॥

संयोगपुरुषस्येष्टो विशेषो वेदनाकृतः ।

वेदना यत्र नियता विशेषस्तत्र तद्वृत्तः ८५ ॥

‘स्यात् कथं चाविकारस्य’ इत्यादिप्रश्नस्योत्तरं—नैक इत्यादि ।
अविकारस्य परमात्मनो वेदनाकृतो विशेषो नास्त्वैव, यत्र
तु वेदनाकृतो विशेषः स राशिरूपः परमात्मव्यतिरिक्त एवेति
वाक्यार्थः । भूतानामपिछाता आत्मा भूतात्मा, अयं भूतात्मा
एको भूतव्यतिरिक्तो न लक्ष्णैः प्राणापानादिभिरुक्तैरुपल-
भ्यते । कुतो नोपलभ्यत इत्याह—विशेष इत्यादि । एकस्य
भूतहितस्य; यदात्मनो विशेषो वेदनादिनोपलभ्यत एव,
तेनानुपलब्धिरेवात्र प्रमाणमित्यर्थः । संयोगपुरुषः चतुर्विंश-

१ ‘नास्त्वैव’ इति पा० । २ ‘अन्यथा तु’ इति पा० । ३ ‘देहे
सर्वगतत्वात्मा’ इति पा० । ४ ‘सर्वेशरीरगताः’ इति पा० । ५ ‘मन-
साऽनुबन्धं सन्तं’ इति पा० ।

१ ‘देहानुबन्धेन’ इति पा० । २ ‘अनादिरात्मा क्षेत्रज्ञ परा-
मयमनादिकम्’ इति पा० । ३ ‘नावतरतीत्यर्थः’ इति पा० । ४
‘तदाऽऽत्मनवदुच्छेदं नाप्नोति’ इति पा० । ५ ‘अत्राविकारस्य पर-
मात्मनो विशेषो वेदनादिनोपलभ्यत एव, वेदनाकृतो विशेषो
नास्त्वैव’ इति पा० ।

तिकः । नन्वेवमपि चतुर्विंशत्यन्तर्निविष्टस्य भूतात्मनोऽपि वेद-
नाकृतविशेषेण भवितव्यं, यतः समुदायधर्मः समुदायिनामेव
भवति, यथा—माषराशेरुत्तवं प्रत्येकं माषाणामेव गौरवेण भव-
तीत्याह—वेदनेत्यादि । वेदना सुखदुःखरूपा । यत्र बुद्ध्या-
दिसमूहे नियता व्यवस्थिता वेदना, तत्रैव तत्कृतो दैन्यदृष्टीदि-
विशेषोऽपि नियतः, तत्रैव बुद्ध्यादिशरीरौ वर्तते नाल्मनीति
भावः । बुद्ध्यादिगतेन गुणत्रयपरिणामरूपेण सुखदुःखादिना
असुखदुःख एवात्मा तत्संबन्धात् सुखदुःखादिमान् भवति
॥ ८४ ॥ ८५ ॥

चिकित्सति भिषक् सर्वांश्चिकाला वेदना इति ।
यया युक्त्या वदन्त्येकं सा युक्तिरुपधायताम् ॥ ८६ ॥
पुनस्तच्छिरसः शूलं ज्वरः स पुनरागतः ।
पुनः स कासो बलवांश्छर्दिः सा पुनरागता ॥ ८७ ॥
एभिः प्रसिद्धवचनैरतीतागमनं मतम् ।
कालश्चायमतीतानामतीनां पुनरागतः ॥ ८८ ॥
तमतीकालमुद्दिश्य भेषजं यत् प्रयुज्यते ।
अतीतानां प्रशमनं वेदनानां तदुच्यते ॥ ८९ ॥
आपस्ताः पुनरागुर्मा यामिः शस्यं पुरा हतम् ।
यथा प्रक्रियते सेतुः प्रतिकर्म तथाऽऽश्रये ॥ ९० ॥
पूर्वरूपं विकाराणां दृष्ट्वा प्रादुर्भविव्यताम् ।
या क्रिया क्रियते सा च वेदनां हन्त्यनागताम् ९१
पारंपर्यानुबन्धस्तु दुःखानां विनिवर्तते ।
सुखहेतूपचारेण सुखं चापि प्रवर्तते ॥ ९२ ॥
न समा यान्ति वैषम्यं विषमाः समतां न च ।
हेतुभिः सदृशा नित्यं जायन्ते देहधातवः ॥ ९३ ॥
युक्तिमेतां पुरस्कृत्य त्रिकांशं वेदनां भिषक् ।
हन्तीत्युक्तं चिकित्सा तु नैष्टिकी या विनोपधाम ९४

‘अथवाऽऽर्तस्य’ इत्यादिप्रश्नोत्तरमाह—चिकित्सतीत्यादि ।
अतीतवेदनाचिकित्सा न सुख्या, किंतु लोकप्रसिद्धोपचारेणो-
च्यत इति वाक्यार्थः । प्रसिद्धवचनैरिति लोकप्रसिद्धवचनैः ।
प्रतिकर्म चिकित्सा । आश्रय इति शरीरे । पूर्वरूपमित्यादिना
अनागतवेदनाचिकित्सां समर्थयति । पूर्वरूपं यद्यपि भविष्य-
तामेव भवति रोगाणां, तथाऽपि भविष्यतामिति पदेन भूतेऽपि
व्याघ्रौ यानि रूपाणि भवन्ति तानि निराकरोति । उक्तं हि—
“प्राकृत्यन्तापाद, अपि चैनं सन्तापातमनुबध्नति” (नि.
अ. १) इत्यनेन रोगावस्थायामपि पूर्वरूपसद्भावः । एवमती-
तानागतवेदनाचिकित्सा व्युत्पादिता । वर्तमानचिकित्सासमि-
पदार्थान् पारमार्थिकं मतमाह—पारम्पर्येत्यादि । पारम्पर्यानु-
बन्धः सन्तानन्यायेनानुबन्धः । दुःखानामिति रोगाणाम् ।

सुखहेतूपचारेणेति आरोग्यहेतुचिकित्सासेवया । सुखमिति आरोग्यम् । एवं मन्यते—यदा चिकित्सा सुखहेतुः सेव्यते तदा दुःखहेतुसेवाभावाद्दुःखं नोपपद्यते, उत्पन्नं च दुःखं रोग-
रूपं क्षणभङ्गित्वेन स्वयमेव नश्यति, सुखहेतुसाक्षिण्यात् सुख-
मारोग्यमुत्पद्यते; तेन चिकित्सया अनागतं दुःखं हेतुप्रतिब-
न्धाक्षिरुध्यते, सुखं च जन्मते इति सिद्धान्तः । एतदे-
वाह—न समा इत्यादि । समाश्च विषमाश्च क्षणभङ्गित्वस्वभा-
वाच्च वैषम्यावस्थां साम्यावस्थां वा यान्तीत्यर्थः । हेतुभिः
सदृशा इति समहेतोः समाः, तथा विषमहेतोश्च विषमाः ।
एतच्चिकित्साप्राप्तृतीयेऽध्याये प्रपञ्चितमेव । चिकित्साप्रस्तावेन
सकलदुःखादिभिर्णै चिकित्सां मोक्षफलमाह—चिकित्सा त्वि-
त्यादि । निष्ठा अत्यन्तदुःखमोक्षो मोक्षरूपः, तदर्थं भूता नैष्टिकी ।
विनोपधामिति तृष्णां विना, तृष्णाशून्या प्रवृत्तिर्मोक्षफलं
भवतीत्यर्थः ॥ ९४ ॥

उपधा हि परो हेतुर्दुःखदुःखाश्रयप्रदः ।
त्यागः सर्वोपधानां च सर्वदुःखव्यपोहकः ॥ ९५ ॥
कोषकारो यथा ह्यंशूनुपादत्ते वैद्यप्रदानम् ।
उपादत्ते तथाऽर्थेभ्यस्तृष्णांमग्नः सदाऽऽतुः ॥ ९६ ॥
यस्तुवन्निकल्पानर्यान् श्रौ ज्ञात्वा तेभ्यो निवर्तते ।
अनारम्भादसंयोगात्तं दुःखं नोपतिष्ठते ॥ ९७ ॥

परो हेतुरिति मूलकारणम् । दुःखरूपेणैव दुःखाश्रयः शरीर-
म् । भोगतृष्ण्या हि प्रवर्तमानो धर्माधर्मात् दुःखशरीरोत्पा-
दकाऽनुपादत्ते, सर्वोपधालागात्तु न रागद्वेषाभ्यां कश्चित् प्रव-
र्तते, अप्रवर्तमानश्च न धर्माधर्मानुपादत्ते, एवमानगतधर्मा-
धर्माधर्मः, उपात्तधर्माधर्मयोस्तु रागद्वेषश्चत्यस्योपभोगादेव
क्षयः; तेन सर्वथा कर्मक्षयाद्दुःखशरीराभाव इति भावः ।
आत्रैव तृष्णाया दुःखकारणत्वे दृष्टान्तमाह—कोषकार इत्यादि ।
कोषकारः खनामप्रसिद्धः कीदः । सदाऽऽतुः इति सदा संसार-
दुःखगृहीतः । अनारम्भादिति रागद्वेषपूर्वकारम्भविहरात् ।
असंयोगादिति आरम्भशून्यत्वेन धर्मो धर्मोच्छेदकृताच्छरीरा-
संयोगाद्; शरीराभावे च निराश्रयमकारणकं दुःखं न भव-
तीति भावः ॥ ९५-९७ ॥

धीधृतिस्मृतिविभ्रंशः संप्राप्तिः कालकर्मणाम् ।
असात्म्यार्थागमश्चेति ज्ञातव्या दुःखहेतवः ॥ ९८ ॥
‘कारणं वेदनानां किम्’ इत्युत्तरमाह—धीधृतीत्यादि ।
अयं चार्थः प्रकरणगतत्वादुच्यमानो न पुनरुक्ततामावहति ।
धीधृतिस्मृत्यः प्रज्ञाभेदाः । एते च शिष्यव्युत्पत्त्यर्थं प्रज्ञा-
भेदत्वेनान्यथा व्युत्पाद्य इहोच्यन्ते । संप्राप्तिः कालकर्मणामिति
कालस्य संप्राप्तिस्तथा कर्मणश्च संप्राप्तिः । कर्मसंप्राप्तिः पच्य-

१. ‘हेतुप्रतिबन्धाक्षिरुध्यते, सुखं च कल्प्यते, इति सिद्धान्तः’
इति पा० । २. ‘मोक्षफलमावहतीत्यर्थः’ इति पा० । ३. ‘वधावधानम्’
इति पा० । ४. ‘उपात्तधर्माधर्मनोपभोगद्वेषादुपभोगादेव क्षयः’
इति पा० ।

मानकर्मयोगः । कालसंप्राप्तिप्रहणेन चेह ये कालव्यक्तास्ते
गृह्यन्ते, नावश्यं कालजन्माः; यतः स्वामाविकानपि कालज-
न्यान् तथा तृतीयकालीनप्रासात्येन्द्रियार्थादिजन्मान् कालज-
त्वेनैवेहाभिधास्यति । कर्मजास्तु प्रज्ञापराधजन्या एवेह कर्मज-
न्यत्वेन विशेषेण शिष्यव्युत्पत्त्यर्थं पृथगुच्यन्ते, कालव्यङ्ग्य-
त्वेन च कर्मजा इह कालसंप्राप्तिजन्येष्ववरोक्षव्याः । प्रज्ञा-
पराधावरोधश्च यथा कर्मजानां, तथा प्रथमाध्याय एवोक्तम् ।
किंचाचार्येणोन्मादनिदाने स्वयमेवेकं यत्—“प्रज्ञापराधात्
संभूते व्याधी कर्मज आत्मनः” (नि. अ. ७) इत्यादि, तथा
जनपदबुद्धसनीये च विमाने पुनरुक्तं—“वाय्वादीनां यद्वै-
गुण्यमुत्पद्यते तस्य मूलमधर्मः, तन्मूलं वाऽसत्कर्म पूर्वकृतं,
तथोयानिः प्रज्ञापराध एव” (वि. अ. ३) इति । तस्मादिह
संप्राप्तिः कालकर्मगामिल्येनेन न कालजन्मा गदा उच्यन्ते, किं
तु कालव्यङ्ग्याः ॥ ९८ ॥

विषमाभिनिवेशो यो नित्यानित्ये हिताहिते ।

ज्ञेयः स बुद्धिविश्रंशः समं बुद्धिर्हि पश्यति ॥ ९९ ॥

धीविश्रंशं विवृणोति—विषमेत्यादि । विषमाभिनिवेशः अय-
थाभूतत्वेनाध्यवसानं नित्येऽनित्यमिति, एवं हितेऽहितमहिते
वा हितमिति या बुद्धिः स बुद्धिविश्रंशः । अथ कथमयं बुद्धिवि-
श्रंशशब्देनोच्यत इत्याह—समं बुद्धिर्हि पश्यति; उचिता
बुद्धिः समं यथाभूतं यस्मात् पश्यति, तस्मात्समदर्शनं बुद्धि-
विश्रंश उच्यत एवेत्यर्थः ॥ ९९ ॥

विषयप्रवर्णं सत्त्वं धृतिश्रंशाच्च शक्यते ।

नियन्तुमहितादार्थाद्धृतिर्हि नियमात्मिका ॥ १०० ॥

धृतिश्रंशात्माह—विषयेत्यादि । विषयप्रवर्णं विषयेषु प्रसज्यत् ।
नियन्तुमिति व्यावर्तयितुम् । धृतिर्हि नियमात्मिकेति यस्माद्
धृतिप्रकारप्रसक्तं मनो निवर्तयति स्वरूपेण, तस्मान्मनोनियमं
कर्तुमशक्ता धृतिः स्वकर्मब्रह्मा भवतीत्यर्थः ॥ १०० ॥

तत्त्वज्ञाने स्मृतिर्यस्य रजोमोहावृतात्मनः ।

भ्रम्यते स स्मृतिश्रंशः सत्तत्त्वं हि स्मृतौ स्थितम् ॥ १०१ ॥

स्मृतिश्रंशं विवेचयति—तत्त्वेत्यादि । तत्त्वज्ञाने स्मृतिर्यस्य
भ्रम्यत इति योजना । सत्तत्त्वं हि स्मृतौ स्थितमिति सत्तत्-
व्यत्वेन संमतस्यार्थस्य स्मरणं प्रशस्तस्मृतिधर्मः । तत्र च
तत्त्वज्ञानस्य शिक्षाणां सत्तत्त्वत्वेन संमतस्य यदस्मरणं, तत्
स्मरणपराधाद्भवतीत्यर्थः ॥ १०१ ॥

धीधृतिस्मृतिविभ्रष्टः कर्म यत् कुस्तेऽशुभम् ।

प्रज्ञापराधं तं विद्यात् सर्वदोषप्रकोपणम् ॥ १०२ ॥

उदीरणं गतिमतामुदीर्णानां च निग्रहः ।

सेवनं साहस्रानां च नारीणां चातिसेवनम् ॥ १०३ ॥

कर्मकालातिपातश्च मिथ्यारम्भश्च कर्मणाम् ।

विनयाचारलोपश्च पूज्यानां चाभिधर्षणम् ॥ १०४ ॥

च. सं. ३८

ज्ञातानां स्वयमर्थानामहितानां निषेवणम् ।

परमौन्मादिकानां च प्रत्ययानां निषेवणम् ॥ १०५ ॥

अकालादेशसंचारौ मैत्री संक्षिप्तकर्मभिः ।

इन्द्रियोपक्रमोक्तस्य सहस्रस्य च वर्जनम् ॥ १०६ ॥

ईर्ष्यामानभयकोधलोभमोहमद्वन्मः ।

तज्जं वा कर्म यत् क्षिप्रं क्षिप्रं यदेहकर्म च ॥ १०७ ॥

यच्चाप्यदीदृशं कर्म रजोमोहसमुत्थितम् ।

प्रज्ञापराधं तं शिक्षां ब्रुवते व्याधिकारणम् ॥ १०८ ॥

एवं बुद्ध्यादिश्रंशरूपप्रज्ञापराधजन्यं कर्म प्रज्ञापराधत्वेन
दर्शयन्माह—धीत्यादि । सर्वदोषशब्देन वातादयो रजस्तमसी
च गृह्यन्ते । कर्मकालातिपातः चिकित्साकालातिवर्जनम् ।
मिथ्यारम्भ इति अयोगातियोगमिथ्यायोगरूपः । विनयाचार-
लोपेनैव प्राप्तमपि यत् पुनः पूज्यानामभिधर्षणमभिधीयते, तद्वि-
शेषेण प्रकोपकत्वस्यापनार्थमुदाहरणार्थं च । संक्षिप्तकर्मभिरिति
पतितैः । क्षिप्रमिति निम्नितम् ॥ १०९-१०८ ॥

बुद्ध्या विषमविज्ञानं विषमं च प्रवर्तनम् ।

प्रज्ञापराधं जानीयाम्नसो गोचरं हि तत् ॥ १०९ ॥

संक्षेपेण प्रज्ञापराधलक्षणमाह—बुद्ध्येत्यादि । विषममिति
अनुचितं, विषमविज्ञानं स्वरूपत एव प्रज्ञापराधः । विषमप्र-
वर्तनं च प्रज्ञापराधकार्यत्वेन प्रज्ञापराधशब्देनोच्यते । मनसो
गोचरं हि तदिति तद्विषमप्रवर्तनं विषमज्ञानं च मनःकार्यप्रज्ञावि-
षयत्वेन मनसो गोचरमित्यर्थः । विषमप्रवर्तनं च मनोगोचर-
जन्यत्वेनोपचारादुक्तं, विसदृशमनोविषयज्ञानाद्विषयवार्तदेहप्रवृ-
त्तिरपि भवति ॥ १०९ ॥

निर्दिष्टा कालसंप्राप्तिर्व्याधीनां व्याधिसंग्रहे ।

चयप्रकोपप्रशमाः पितादीनां यथा पुरा ॥ ११० ॥

मिथ्यातिहीनलिङ्गाश्च वर्षान्ता रोगहेतवः ।

जीर्णमुक्तप्रजीर्णान्कालाकालस्थितिश्च या ॥ १११ ॥

पूर्वमध्यापराह्णाश्च रात्र्या यामात्रयश्च ये ।

एषु कालेषु नियता ये रोगास्ते च कालजाः ॥ ११२ ॥

व्याधीनां कालसंप्राप्तिमाह—निर्दिष्टेत्यादि । व्याधिसंग्रह
इति कियन्तः शिरसीये “चयप्रकोपप्रशमाः पितादीनां यथाक-
मम् । भवन्त्येककेशः षडस्र कालेष्वन्नागमादियु” (सू. अ.
१७) इत्यनेन तैश्च ह्युदाहरणेन च । तेन, कालसंप्राप्तिर्व्या-
धीनां यथा—चयप्रकोपप्रशमाः पितादीनां पुरा निर्दिष्टा इति
योज्यम् । उदाहरणान्तरमाह—मिथ्येत्यादि । जीर्णेत्यादौ
जीर्णावस्थात्रयविशिष्टस्यान्नस्य कालः, तथाऽन्नस्याकालोऽ-
जीर्णावस्थालक्षितः । प्रजीर्णं विदग्धम् । रात्र्या यामात्रयश्च य
इति त्रयो भागाः पूर्वरात्रमध्याह्नापरात्ररूपान्, न तु यामः

१ ‘व्याधिकारणम्’ इति पा० । २ ‘युक्तजीर्णप्रजीर्णान्कालाः’
इति पा० । ३ ‘यथेत्युदाहरणेन च’ इति पा० । ४ ‘प्रजीर्णस्य
जरणारम्भात्तस्य पच्यमानस्य’ इति गङ्गाधरः ।

प्रहर इति हेयम् । अन्यत्रापि च भागत्रये यामविभागं कृत्वा अभिधानशाले त्रियामा निशाऽभिधीयते । तेषु कालेष्विति जीर्णोष्णकालादिषु; जीर्णे अपराह्णे रात्रिशेषे च वातिका गदाः, सुकृमात्रे पूर्वाह्णे पूर्वाह्णे च कफजा गदाः, प्रजीर्णे मध्याह्ने मध्याह्ने च पित्तजा नियता रोगाः । अत्राकाले चाजीर्णलक्षणे भोजनात् त्रयोऽपि दोषा भवन्तीति हेयम् । किंवा, 'जीर्णयुक्तप्रजीर्णोष्णकाला' इति च्छेदः, तेन जीर्णोष्णवस्तुसाक्षकालाः पूर्ववदेव हेयाः; तथा 'कालस्थितश्च या' इति योजना; कालस्थितिश्चन्द्रेण बाल्यादिवयुर्नैवम्युच्यते । तत्र बाल्ये श्लेष्मिकाः, यौवने पैतिकाः, वार्धक्ये वातिका गदा वर्धन्ते इति हेयम् ॥ ११०-११२ ॥

अन्येषुष्णो ब्रह्मग्राही तृतीयकचतुर्थकौ ।

स्वे स्वे काले प्रवर्तन्ते काले ह्येषां बललगमः ॥ ११३ ॥

विषमज्वरानपि कालविशेषप्रवर्तमानमायत्वेन कालजे दशैय-
ब्राह्म—अन्येषुष्णक इत्यादि । ब्रह्मग्राही चतुर्थकविपर्ययः ।
वक्ष्यति हि—“विषमज्वर एवात्यन्तचतुर्थकविपर्ययः । मध्ये अहनी ज्वरयस्यादावन्ते च मुञ्चति” (वि. अ. ३) इति । कथं स्वकीय एव काले प्रवर्तन्त इत्याह—काले ह्येषां बललगम इति । उक्त एव काले यस्माद् बलवन्तो भवन्ति, तस्मात्तत्रैव संजात-
बलाः सन्तो व्यज्यन्त इत्यर्थः ॥ ११३ ॥

एते चान्ये च ये केचित् कालजा विविधा गदाः ।

अनागतं चिकित्स्यास्ते बलकालौ विज्ञानता ॥ ११४ ॥

एतेषां चिकित्साक्रममाह—एते चेत्वादि । अन्ये चेत्वेना-
न्यानापि कालविशेषप्राप्तिप्रादुर्भाविनः शोधकुशलीन् सूच-
यति ॥ ११४ ॥

कालस्य परिणामेन जरास्त्युनिमित्तजाः ।

रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वाभावो निष्प्रतिक्रियः ११५

स्वाभाविकानपि कालपरिणामव्यवस्थामानतया इह कालजे-
वरोधमित्युमाह—कालस्येत्यादि । जरास्त्युरुपाधिमित्ताज्जाता
जरास्त्युनिमित्तजाः, स्त्युशब्देनेह युगात्तरुपाधुःपर्यवसानभव-
कालस्त्युप्रादाः; किंवा जरास्त्युर्वैयधिमितं तस्माज्जाता जरा-
स्त्युनिमित्तजाः, जरास्त्युनिमित्तं च प्राणिनां साधारणदेहनि-
वर्तकभूतस्वभावोऽदृष्टं च । अथ स्वाभाविकानां का चिकित्से-
त्याह—स्वाभाव इत्यादि । निष्प्रतिक्रिय इति साधारणचिकित्साया
रसायनवर्ज्या न प्रतिक्रियते, रसायनेन तु प्रतिक्रियत एव;
तेन, “अस्य प्रयोगाद्यवनः सुखोऽभूत् पुनर्नृवा” (वि. अ.
१ पा.) इत्यादिरसायनप्रयोगेण समं न विरोधः; किंवा,
स्वाभाविका जरादयो रसायनजनितप्रकर्षादुत्तरकालं पुनरवस्थं
भवन्तीति निष्प्रतिक्रियत्वेनोक्ताः ॥ ११५ ॥

निर्विष्टं दैवशब्देन कर्म यत् पौर्वदेहिकम् ।

हेतुस्तदपि कालेन रोगाणामुपलभ्यते ॥ ११६ ॥

१ 'भवन्तीति' इति पा० । २ 'प्रवर्तमानत्वेन' इति पा० ।
३ अन्ये च ये केचित् इति अर्थावेदकप्रस्तावद्वयः । ४ 'पर्ववस-
नान्तरजः' इति पा० । ५ 'रसायनप्रयोगेन' इति पा० ।

संप्रति कर्मसंप्राप्तिकृतमपि गदं कालविशेषव्यवस्थामानतया
दर्शयिष्याह—निर्विष्टमित्यादि । कालेनेति पच्यमानतालक्षितेन
कालेन (युक्तं सत्) कर्म कारणं भवतीत्यर्थः ॥ ११६ ॥

न हि कर्म महत् किञ्चित् फलं यस्य न भुज्यते ।

क्रियाप्राः कर्मजा रोगाः प्रशमं यान्ति तत्क्षयात् ११७

कर्मणः फलसंबन्धिनियममाह—न हीत्यादि । महदिति
विशेषणेन किञ्चिदमहत् कर्म प्रायश्चित्तवाधनीयफलं न ददा-
त्यपि फलमिति दर्शयति । कर्मजानामचिकित्स्यत्वमाह—
क्रियाप्रा इत्यादि । तत्क्षयादिति कर्मक्षयात्; कर्मक्षयश्च कर्म-
फलोपभोगादेव परं भवति ॥ ११७ ॥

अत्युग्रशब्दश्रवणाच्छ्रवणात् सर्वेशो न च ।

शब्दानां चातिहीनानां भवन्ति श्रवणाज्जडाः ॥ ११८ ॥

परुषोद्गीपणाशस्ताप्रियव्यसनसूचकैः ।

शब्दैः श्रवणसंयोगो मिथ्यासंयोग उच्यते ॥ ११९ ॥

असंस्पर्शोऽतिसंस्पर्शो हीनसंस्पर्श एव च ।

स्पृश्यानां संग्रहेणोक्तः स्पर्शनेन्द्रियबाधकः ॥ १२० ॥

यो भूतविषयातानामकालेनागतश्च यः ।

क्षेहशीतोष्णसंस्पर्शो मिथ्यायोगः स उच्यते १२१

रूपाणां भास्वतां दृष्टिर्विन्दयत्यतिदर्शनात् ।

दर्शनाच्चातिसूक्ष्माणं सर्वैश्वर्याप्यदर्शनात् ॥ १२२ ॥

द्विष्टभैरवकीभत्सदूरातिष्ठिष्टदर्शनात् ।

तामसानां च रूपाणां मिथ्यासंयोग उच्यते १२३

अत्यादानमनादानमोक्तसात्त्यादिभिश्च यत् ।

रसानां विषमादानमत्यादानं च दूषणम् ॥ १२४ ॥

अतिमृद्वतिष्ठानां गन्धानामुपसवनम् ।

असेवने सर्वैश्वर्ये प्राप्तेन्द्रियविनाशनम् ॥ १२५ ॥

पूतिभूतविषद्विष्टा गन्धा ये चाप्यनातवाः ।

तैर्गन्धैर्ग्राणसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते ॥ १२६ ॥

इत्यसात्त्यार्थसंयोगाद्विषयो दोषकोपनः ।

क्रमागतसमात्मेन्द्रियार्थसंयोगं विवृणोति—अत्युपेत्यादि ।

सर्वेशो न चेति सर्वेशोऽग्रशब्दाश्रवणात् । स्पृश्यानामिति स्पृश्य-
त्वेनोक्तानां शब्देऽभ्युपगमादनादीनाम् । भूताः सविषयकिमिपि-
शब्दादयः । यो भूतविषयातानीनां संस्पर्शः, तथाऽकालेनागतः
क्षेहशीतोष्णसंस्पर्शश्चेति योजना । तत्राकाले क्षेहसंस्पर्शो यथा-
अजीर्णे कफश्लेष्मिके अभ्युपगमः, एवं शीते शीतस्पर्शः,
उष्णे चोष्णस्पर्शोऽकालेनागतो हेयः । सर्वैश्वर्याप्यदर्शनादिति
भास्वतां सूक्ष्माणं च सर्वैश्वर्यादर्शनात् । अतिष्ठिमिति नेत्र-
प्रत्यासन्नम् । तामसानां च रूपाणां दर्शनाद्विन्दयति दृष्टिरिति
संबन्धः । मिथ्यायोगः स इति द्विष्टभैरवाददर्शनरूपः । अति-
सूक्ष्मदर्शने च मिथ्यायोग एव हेयः । ओक्तसात्त्यादिभिरिति

१ अयं पाठो हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते । २ 'तिष्ठिष्टदर्श-
नात्' इति पा० । ३ 'सर्वेशः न च श्रवणात् अश्रवणात्, अति-
हीनानां शब्दानां श्रवणात् । शब्दस्य सर्वशः अश्रवणम्, अश्वशः
श्रवणं वा शब्दसायोगः । एवमन्यत्र बोद्धव्यम् ॥' इति योगीन्द्र-
नाथसेनः ।

विषमादानमिति संबन्धः । ओकसात्म्यादिवैषम्येण च राशि-
दोषवर्जं प्रकृत्यादिसप्तदोषा प्रहीतव्याः । त्रिविध इति अयो-
गातियोगमिथ्यायोगरूपः ॥ ११८-१२६ ॥—

असात्म्यमिति तद्विद्याद्यत्र याति सहस्रतमाम् १२७

असात्म्यार्थं दर्शयति—असात्म्यमित्यादि । सहेति मिलितं
शरीरेण । आत्मातुम् अधिकृतरूपतां न याति; एतेन, यदुपयुक्तं
प्राकृतरूपोपपातकं भवति, तदसात्म्यमिति ॥ १२७ ॥

मिथ्यातिहीनयोगेभ्यो यो व्याधिरुपजायते ।

शब्दादीनां स विज्ञेयो व्याधिरैन्द्रियको बुधेः ॥ १२८ ॥

इत्थमसात्म्यार्थजस्य व्याधिरैन्द्रियद्वारभूतत्वेनैन्द्रियकर्तृ
दर्शयन्नाह—मिथ्येत्यादि । हीनयोगेनेहायोगो ग्राह्यः । ऐन्द्रियक
इति इन्द्रियद्वारभूतः ॥ १२८ ॥

वेदनानामशान्तानामित्येते हेतवः स्मृताः ।

सुखहेतुः समस्त्वेकः समयोगः सुदुर्लभः ॥ १२९ ॥

दुःखरूपवेदनाहेतुं प्रपञ्चकमुपसंहरति—वेदनानामित्यादि ।
अशान्तानामिति दुःखानाम् । अथ सुखरूपवेदनाहेतुः क
इत्याह—सुखेत्यादि । समयोग इति कालबुद्धीन्द्रियार्थानां
सम्यगयोगः । सुदुर्लभ इति कालादिसम्यगयोगस्य अयोगादि-
विरहत्वेन सुदुर्लभत्वात् । प्रायो हि कालादीनां मध्ये अन्यतरे-
णाप्ययोगादिना पुरुषः संबध्यते; तेन च नित्यातुरा एव पुरुषा
भवन्ति, अल्पं च रोगमनाहस्य स्वस्थव्यपदेशः पुरुषार्णां
क्रियत इति भावः ॥ १२९ ॥

नेन्द्रियाणि न चैवायः सुखदुःखस्य हेतवः ।

हेतुस्तु सुखदुःखस्य योगो दृष्टश्चतुर्विधः ॥ १३० ॥

सन्तीन्द्रियाणि सन्त्यर्था योगो नै च न चास्ति चक ।

न सुखं, कारणं तस्माद्योग एव चतुर्विधः ॥ १३१ ॥

संप्रति सम्यगयोगसोपादेयतामयोगादीनां च हेतयानां दर्शयितुं
योगमेव चतुर्विधं कारणत्वेन दर्शयन्नाह—नेन्द्रियाणीत्यादि ।
ननु कथमिन्द्रियार्थयोः सुखदुःखकारणत्वेनोपलभ्यमानयोरप्य-
कारणत्वमित्याह—सन्तीत्यादि । योगो न चेति इन्द्रियार्थयोः
संबन्धो न च । न सुखमिति च्छेदः । इन्द्रियाद्ययोगागमावे
अकारणत्वेन, सति तु योगे कारणत्वेन, योग एवान्वयव्यतिरे-
काभ्यां कारणमवधार्यत इति भावः । अयं च योग इन्द्रिया-
र्थवैषिष्ट्यस्य स्पष्टत्वेनोक्तः; तेन, प्रज्ञाकालयोरपि बोद्धव्यः ।
एतच्चैन्द्रियमर्थं चानुपादेयं कृत्वा चतुर्विधयोगस्य कारणत्वं
योगानमेव हेतोपादेयत्वोपदर्शनाय कृतम् ॥ १३० ॥ १३१ ॥

नात्मेन्द्रियं मनो बुद्धिं गोचरं कर्म वा विना ।

सुखदुःखं, यथा यच्च बोद्धव्यं तत्तथोच्यते ॥ १३२ ॥

परमार्थतत्त्वात्मेन्द्रियमनोबुद्ध्यर्थदृष्टान्त्यैव तथायुक्तानि सुख-
दुःखकारणादीनि दर्शयन्नाह—नात्मेत्यादि । गोचर इन्द्रि-

यार्थः । कर्म अदृष्टम् । तत्र आत्मानं विना न लोष्टादौ सुख-
दुःखे भवतः । इन्द्रियार्थादीनां च सुखदुःखकारणत्वं स्पष्टमेव ।
कर्माणि च शुभं सुखकारणम्, अशुभं च दुःखकारणम् ।
यथात्मादय एव कारणं, तर्हि किमर्थं कालाद्योगातियोगादय
इहोच्यन्त इत्याह—यथेत्यादि । यद् बोद्धव्यं सुखदुःखं यथा
बोद्धव्यं कार्यवशाद्भवति, तत्तथैवोच्यते नान्यथा । तेन सात्म्या-
सात्म्येन्द्रियार्थजन्यत्वेन सुखदुःखे इह प्रतीयमाने चिकित्सा-
यापुपयुक्ते भवतः, नात्मादिजन्यत्वेनेह सुखदुःखे अभिधीयते;
न ह्यात्मादयो दुःखहेतुतया प्रतिपन्ना अपीह हेतुतया प्रतिपा-
द्यन्ते; किन्त्वसात्म्येन्द्रियार्थयोगादय एव दुःखहेतवस्त्वस्यज्यन्ते,
सुखहेतवः सात्म्येन्द्रियार्थयोगादयस्तुपादीयन्त इति भावः १३२
स्पर्शनेन्द्रियसंस्पर्शः स्पर्शो मानस एव च ।

द्विविधः सुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्तकः ॥ १३३ ॥

इदानीं सकलकारणव्यापकं योगं व्युत्पादयितुमैन्द्रियकं
मानसं च स्पर्शं दर्शयितुमाह—स्पर्शनेत्यादि । स्पर्शनेन्द्रियसं-
स्पर्श इत्यनेनेन्द्रियाणामर्थेन संबन्धं स्पर्शनेन्द्रियकृतं दर्शयति;
चक्षुरादीन्यपि स्पृष्टमेवार्थं जानन्ति; यदि ह्यस्पृष्टमेव चक्षुः
श्रोत्रं घ्राणं वा श्लाति, तदा विदुरमपि गृहीयात्, न च श्लाति,
तस्मात् स्पृष्टैवेन्द्रियाण्यर्थं प्रतिपद्यते; मानसस्य स्पर्शाश्चिन्त्यादि-
नाऽर्थेन समं सूक्ष्मोऽस्त्येव, येन मनः किञ्चिदेव चिन्तयति, न
सर्वं; तेन यन्मनसा स्पृश्यते तदेव मनो गृह्णातीति स्थितिः १३३
इच्छाद्वेषात्मिका तृष्णा सुखदुःखात् प्रवर्तते ।

तृष्णा च सुखदुःखानां कारणं पुनरुच्यते ॥ १३४ ॥

उपादत्ते हि सा भावान् वेदनाश्रयसंज्ञकान् ।

स्पृश्यते नानुपादाने नास्पृष्टो वेत्ति वेदनाः ॥ १३५ ॥

सुखदुःखोत्पत्तिकममाह—इच्छेत्यादि । सुखादिच्छासा
तृष्णा, दुःखाच्च द्वेषरूपा तृष्णा प्रवर्तते । इयं चोत्पन्ना तृष्णा
ईप्सितेऽर्थं प्रवर्तयन्ती द्विष्टे च निवर्तयन्ती प्रवृत्तिनिवृत्तिवि-
षयस्य सुखदुःखहेतुतामपेक्ष्य सुखदुःखे जनयतीति वाक्यार्थः ।
यथोक्तं तृष्णायाः सुखदुःखहेतुत्वं दर्शयन्नाह—उपादत्ते
हीत्यादि । वेदनाश्रयसंज्ञकानि वेदनाकारणत्वेनोक्तान् काला-
द्ययोगादिरूपान् । अथ तृष्णा चेत् सुखदुःखकारणं, तत् किमि-
न्द्रियार्थेनापरेण कारणेनेत्याह—स्पृश्यत इत्यादि । अनुपादान
इति अविविचमानार्थरूपे स्पर्शकारणे अर्थं विना नार्थस्य स्पर्शो
भवति । अथ न भवत्वर्थस्पर्शः, ततः किमित्याह—नास्पृष्टो वेत्ति
वेदना इति; अर्थस्पर्शश्चैव सन् न सुखदुःखे अनुलब्धत्वादेव
वैतलीत्यर्थः ॥ १३४ ॥ १३५ ॥

वेदनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः ।

केशलोमनखप्रात्रमलद्रवगुणैर्विना ॥ १३६ ॥

१ 'नोष्णादौ' इति पा० । २ 'नात्मादिजन्यत्वेन । आत्मादि-
जन्यत्वेनेह सुखदुःखे अभिधीयते, न ह्यात्मादयः सुखदुःखहेतुतया
प्रतिपाद्यन्ते' इति पा० । ३ 'जिह्वासातृष्णा' इति पा० । ४ 'अवि-
धमानािरूपमूलकारणोऽर्थस्पर्शो न भवति' इति पा० ।

१-२ 'असात्म्यानां' इति पा० । ३ 'नास्ति' इति पा० । ४ 'ना-
त्मेन्द्रियमनोबुद्धिगोचरं' इति पा० ।

‘वेदनानां किमधिष्ठानम्’ इत्यस्योत्तरमाह— वेदनामिष्या-
दि । देहः सेन्द्रिय इति अनेन निरिन्द्रियो देहो केशलोमादिको
निरस्तः । तदेव स्पष्टार्थं विवृणोति— केशेत्यादि । किंवा,
इन्द्रियाण्यपि प्राधान्यख्यापनार्थं प्रथमं वेदनाश्रयत्वेनेन्द्रियग्र-
हणेनोच्यन्ते । वेदनाया देहेन्द्रियगतत्वं तदाधारत्वेन प्रतीय-
मानत्वाज्ज्ञेयम् । द्रवं मूत्रम् । गुणाः शब्दादयः । शरीरगता
एते हि केशादयो न वेदनाधारा इत्यनुभव एव प्रमाणम् । या
तु मूत्रपुरीषगता वेदना ग्रहणीमूत्रकृच्छ्रादी वक्ष्य्या, सा मूत्र-
पुरीषाधारशरीरप्रदेशस्यैव बोध्या ॥ १३६ ॥

योगे मोक्षे च सर्वासां वेदनानामवर्तनम् ।

मोक्षे निवृत्तिर्निःशेषा योगो मोक्षप्रवर्तकः ॥ १३७ ॥

‘कं चैता वेदनाः सर्वा’ इत्यादिप्रश्नस्योत्तरं—योग इत्यादि ।
योगः ‘अनारम्भात्’ इत्यादिप्रत्ययवक्ष्यमाणः । मोक्ष आलम्बित-
कशरीराद्युच्छेदः । निःशेषेति न पुनर्भवति । एतेन, योगे निवृत्ता
वेदना पुनर्भवतीति सूचयति । मोक्षप्रवर्तक इति मोक्षकारणम् ।
किंवा, ‘योगमोक्षौ निवर्तकौ’ इति पाठः ; तदा अस्मिन् पक्षे
यद्यपि योगमोक्षयोर्वेदनानिवर्तकत्वं ‘योगे मोक्षे च’ इत्यादिना
श्लोकार्थेनोक्तं, तथाऽपि योगमोक्षयोरेहि कर्तृता वेदनानिवृत्तिं
प्रति दृश्यत इति न पौनरुक्त्यम् ॥ १३७ ॥

आत्मेन्द्रियमनोरथानां सन्निकर्षात् प्रवर्तते ।

सुखदुःखमनारम्भादात्मस्य मनसि स्थिरे ॥ १३८ ॥

निवर्तते तदुभयं वशित्वं चोपजायते ।

सशरीरस्य योगज्ञास्तं योगमृषयो विदुः ॥ १३९ ॥

यथा योगो वेदनानिवर्तको भवति, यश्च योगज्ञमाह—
आत्मेत्यादि । अनारम्भादिति विषयोपादानार्थं मनसाऽना-
रम्भात् । आत्मस्य मनसीति विषये निवृत्ते केवलमात्मज्ञानस्ये ।
स्थिरे इति अचले, आत्मज्ञानप्रसक्त एवेति यावत् । तदुभयमिति
सुखदुःखे । योगे योगधर्मोन्तरप्राप्तिमाह—वशित्वमित्यादि ।
वशित्वं वक्ष्यमाणमष्टविधमैश्वर्यबलम् । सशरीरस्येतिपदेन
शरीरेण सहैव वशित्वं भवतीति दर्शयति ॥ १३८ ॥ १३९ ॥

आवेशश्चेतसो ज्ञानमर्थानां छन्दतः क्रिया ।

दृष्टिः श्रोत्रं स्मृतिः कान्तिरिष्टतश्चाप्यवर्शनम् ॥ १४० ॥

इत्यष्टविधमाख्यातं योगिनां बलमैश्वरम् ।

शुद्धसत्त्वसमाधानात्तत् सर्वमुपजायते ॥ १४१ ॥

आवेश इत्यादि । आवेशः पररूपप्रवेशः । चेतसो ज्ञान-
मिति परचित्तज्ञानम् । अर्थानां छन्दतः क्रियेति अर्थानामिच्छातः
करणम् । दृष्टिः अतीन्द्रियदर्शनम् । श्रोत्रम् अतीन्द्रियश्रव-
णम् । स्मृतिः सर्वभावतत्त्वस्मरणम् । कान्तिः अमनुषी कान्तिः ।
इष्टतश्चाप्यवर्शनमिति यदेच्छति तदा दर्शनयोग्य एव न दृश्यते,
यदा चेच्छति तदा दृश्यते । किंवा, आवेशश्चेतस इति परचे-

तसः प्रवेशः, ज्ञानमिति सर्वमतीतानागतादिज्ञानं, शेषं पूर्व-
वत् । ऐश्वर्यमिति योगप्रभावादुपपन्नैश्वर्यकृतम् । शुद्धसत्त्वसमा-
धानादिति नीरजस्तमस्कस्य मनस आत्मनि सम्यग्धाया-
नात् ॥ १४० ॥ १४१ ॥

मोक्षो रजस्तमोऽभावात् बलवत्कर्मसंक्षयात् ।

वियोगः सर्वसंयोगैरपुनर्भव उच्यते ॥ १४२ ॥

अथ कथं मोक्षो भवति, कथंस्याह—मोक्ष इत्यादि । बल-
वत्कर्मसंक्षयादिति अवश्यमोक्तव्यफलस्य कर्मणः क्षयात् । सर्व-
संयोगैरिति सर्वैरात्मसंबन्धिभिः शरीरबुद्ध्यहङ्कारादिभिः । न
पुनः शरीरादिसंबन्धो भवतीत्यपुनर्भवः ॥ १४२ ॥

सतामुपासनं सम्यगसतां परिवर्जनम् ।

व्रतचर्यापवासां च नियमाश्च पृथग्विधाः ॥ १४३ ॥

धारणं धर्मशास्त्राणां विद्वान् विजने रतिः ।

विषयेष्वरतिर्मोक्षे व्यवसायः परा धृतिः ॥ १४४ ॥

कर्मणामसमारम्भः कृतानां च परिक्षयः ।

नैष्कर्म्यमनहङ्कारः संयोगो भयदर्शनम् ॥ १४५ ॥

मनोबुद्धिसमाधानमर्थतत्त्वपरीक्षणम् ।

तत्त्वस्तुतेरुपस्थानात् सर्वमेतत् प्रवर्तते ॥ १४६ ॥

प्रस्तावान्मोक्षोपायमाह—सतामित्यादि । परा धृतिरिति
अतिशयितं मनोनियमनम् । कर्मणामसमारम्भ इति अनागत-
धर्मोपमासाधनानामकरणम् । कृतानां च परिक्षय इति जन्मा-
न्तरेः कृतानां कर्मणां फलोपभोगात् परिक्षयः । नैष्कर्म्यं
संसारनिकमणेच्छा । अनहङ्कार इति ममेदम्, अहं ‘करोमि’ इत्या-
दिबुद्धिवर्जनम् । संयोग इति आत्मशरीरादिसंयोगे । मनोबु-
द्धिसमाधानमिति मनोबुद्धीरात्मनि समाधानम् । सर्वमेतदिति
‘कर्मणामसमारम्भः’ इत्याद्युक्तम् । तत्त्वस्तुतिः आत्मादीनां यथा-
भूतानुसरणं ; सा च नात्मा शरीराद्युपकार्यः, शरीरादयश्चामी
आत्मव्यतिरिक्ताः, इत्यादिसरणरूपस्तुतिः ॥ १४३-१४६ ॥

स्मृतिः सत्सेवनाद्यैश्च धृत्यन्तैरुपजायते ।

स्मृत्वा स्वभावं भावानां सरन् दुःखात् प्रमुच्यते ॥ १४७ ॥

अथ स्मृतिः कथं दुःखप्रमोषे कारणमित्याह—स्मृत्वेत्यादि ।
स्वभावमिति प्रस्तात्मानियतरूपम् । गुरुवचनादि प्रथमप्रतिपन्न-
मात्मादीनां रूपं परस्परभिन्नं परस्परानुपकारकत्वेन व्यवस्थितं
सरन् न क्वचिदपि प्रवर्तते, अप्रवर्तमानश्च न दुःखेन प्रवृत्तिज-
न्येन युज्यत इत्यर्थः ॥ १४७ ॥

वक्ष्यन्ते कारणान्यष्टौ स्मृतिर्यैरुपजायते ।

निमित्तरूपग्रहणात् सांक्षयात् सविपर्ययात् ॥ १४८ ॥

सत्त्वानुबन्धादभ्यासाज्ज्ञानयोगात् पुनः श्रुतात् ।

दृष्टश्रुतानुभूतानां सरणात् स्मृतिरुच्यते ॥ १४९ ॥

१ ‘न पुनः शरीरादिसंबन्धेन भवनमपुनर्भवः’ इति पा० ।

२ ‘नैष्कर्म्यं’ इति पा० । ३ ‘इत्यत आरम्भ सर्वमुक्तम्’ इति पा० ।

४ ‘यथायैसरणम्’ इति पा० ।

१ ‘कर्तृताया वेदनानिवृत्तिं दर्शयति’ इति पा० ।

२ ‘मनसोऽनावस्थानात्’ इति पा० ।

इदानीं स्मृतिप्रस्तावात् स्मृतिकारणान्याह—वक्ष्यन्त इत्यादि । निमित्तग्रहणं कारणज्ञानं, कारणं हि दृष्ट्वा कार्यं स्मरति । रूपग्रहणम् आकारग्रहणम् । यथा—वने गवयं दृष्ट्वा गां स्मरति । सादस्याद् यथा—पितुः सदशं पुरुषं दृष्ट्वा पितरं स्मरति । सविपर्ययादिति अल्यर्थवैसादस्यादपि स्मरणं भवति; यथा—अल्यर्थकुलपं दृष्ट्वा प्रतियोगिनमल्यर्थकुलपं स्मरति । सत्त्वानुबन्धादिति मनसः प्रणिधानात्, स्मरत्यस्मरणाय प्रणिहितमनाः स्मरन्त्यं स्मरति । अभ्यासादिति अभ्यस्तमर्थमभ्यासबलादेव स्मरति । ज्ञानयोगादिति तत्त्वज्ञानयोगात्; उपजाततत्त्वज्ञानो हि तद्वलादेव सर्वं स्मरति । पुनः श्रुतादिति श्रुतोऽप्यर्थो विस्मृतः पुनरैकदेशं श्रुत्वा स्मर्यते । स्मृतिकारणमभिधाय स्मृतिरूपमाह—दृष्टेत्यादि ।—दृष्टं प्रत्यक्षोपलक्षणं, श्रुतं त्वगमप्रतीतिं, तेन सर्वपूर्वाभूतावरोधः । क्वचित्, 'स्मरणं स्मृतिरुच्यते' इति पाठः, तत्रापि नार्थभेदः ॥ १४८ ॥ १४९ ॥

एतत्तदेकमयनं मुकैर्मोक्षस्य दर्शितम् ।
तत्त्वस्मृतिबलं, येन गता न पुनरागताः ॥ १५० ॥
अयनं पुनरागत्यातमेतद्योगस्य योगिमिः ।
संख्यातधर्मैः सांख्यैश्च मुकैर्मोक्षस्य चायनम् ॥ १५१ ॥

एवं स्मृतिं सामान्येन प्रतिपाद्य तत्त्वस्मृतैर्मोक्षसाधकत्वं दर्शयन्नाह—एतदित्यादि । एकमयनमिति श्रेष्ठैः पन्थाः । मुकैरिति जीवन्मुकैरिति ज्ञेयं, सर्वथासुक्तानां शरीराभावेनोपदर्शकत्वाभावात् । तत्त्वस्मृतिबलमिति तत्त्वस्मृतिरूपं बलं; किंवा, तत्त्वस्मृतिर्वलं यत्र मोक्षसाधनमार्गं तत्त्वस्मृतिबलम् । येनेति येन यथा । गता इति मोक्षं गताः । न पुनरागता इति मुक्तिं याता न पुनरागच्छन्ति ॥ १५० ॥ १५१ ॥
सर्वं कारणवहुः खमखं चानित्यमेव च ।
न चात्मकृतकं तद्वि तत्र चोत्पद्यते स्वता ॥ १५२ ॥
यावन्नोत्पद्यते सत्या बुद्धिनैतद्दहं यया ।
नैतन्ममेति विज्ञाय ज्ञः सर्वमतिवर्तते ॥ १५३ ॥

इदानीं संक्षेपेण संसारहेतुमज्ञानं, तथा मोक्षहेतुं च सम्यग्ज्ञानं दर्शयन्नाह—सर्वमिति । सर्वं कारणवदिति सर्वसुत्पद्यमानं बुद्ध्यहङ्कारशरीरादि । दुःखमिति दुःखहेतुरेव । अखमिति सर्वं कारणवदेवात्मव्यतिरिक्तं परमार्थतः । न चात्मकृतकमिति न चात्मनोदासीनेन कृतम् । तत्रेति कारणवति बुद्धिशरीरादौ । स्वतेति ममता 'ममेयं बुद्धिः' इत्यादिरूपा । अथ कियन्तं कालमियं भ्रान्त्या युतोत्पद्यते इत्याह—यावदित्यादि । सत्या बुद्धिः सम्यग्ज्ञानम् । यया सत्यया बुद्ध्या । नैतद् बुद्ध्यावहं, किंतु भिन्नं एवाहं; तथा नैतद् बुद्ध्यादि

१ 'कार्यज्ञानं' इति पा० । २ 'आकाररूपग्रहणम्' इति पा० ।

३ 'प्रकदेशस्त्वला' इति पा० । ४ 'त्वगमप्रतिपादकम्' इति पा० ।

५ 'त्रेयः पन्थाः' इति पा० । ६ 'दर्शयितुमाहं' इति पा० ।

७ 'भिन्नमेवेदं' इति पा० ।

मम, किंतु प्रकृतेः प्रपञ्च इति विज्ञाय । ज्ञः तत्त्वसाक्षात्कारवान् । सर्वमतिवर्तते इति सर्वं बुद्ध्यादि लयजति ॥ १५२ ॥ १५३ ॥
तस्मिंश्चरमसंन्यासे समूलाः सर्ववेदनाः ।
ससंज्ञाज्ञानविज्ञानां निवृत्तिं यान्त्यशेषतः ॥ १५४ ॥

चरमसंन्यास इति पश्चाद्भाविसकलकर्मसंन्यासे । प्रथमं हि मोक्षोपयोगित्वेन गुरुवचनात् कियासंन्यासः कृत एव, परं खातुभवविरक्तैर्न न कृतः; अभ्यासादुद्भूतैर्न ज्ञानेन साक्षाद्बुद्ध्यभावस्वभावेन यः सर्वसंन्यासः क्रियते, तत्र समूलाः सर्ववेदना ज्ञानादयश्च शरीरोपरमादेवोपरमन्ते । समूला इति सकारणाः, कारणं च बुद्ध्यादयः । संज्ञा आलोचनं निर्विकल्पकं, ज्ञानं सविकल्पकं, विज्ञानं बुद्ध्यवसायः; किंवा, संज्ञा नामो-
ल्लेखेन ज्ञानं, विज्ञानं शास्त्रज्ञानम् । तत्त्वज्ञानमपि हि मोक्षं जनयित्वा निवर्तते एव, कारणभावात् ॥ १५४ ॥

अतः परं ब्रह्मभूतो भूतात्मा नोपलभ्यते ।
निःसृतः सर्वभावेभ्यश्चिह्नं यस्य न विद्यते ॥
ज्ञानं ब्रह्मविदां चात्र नाहस्तज्ज्ञातुमर्हति ॥ १५५ ॥

'सर्वविद्' इत्यादिप्रश्नस्योत्तरम्—अतः परमिति । ब्रह्मभूत इति प्रकृत्यादिरहितः । चिह्नं यस्य न विद्यते इत्यनेन सुचालनः प्राणपानाद्यात्मलिङ्गाभावाद्भ्रमं चिह्नं नास्त्विति दर्शयति । न क्षरति अन्यथात्वं न गच्छतीत्यक्षरम् । अविद्यमानं लक्षणं संश्लेषेति अलक्षणम् । एतस्यैव मोक्षस्येतरपुरुषाः ज्ञेयतां दर्शयति—ज्ञानमिति । ब्रह्मविदामेवात्र मनः प्रलेति, नाज्ञानमाहङ्कारादिवासनागृहीतानामित्यर्थः ॥ १५५ ॥

तत्र श्लोकः—

प्रश्नाः पुरुषमाश्रित्य त्रयोविंशतिरुत्तमाः ।
कतिधापुरुषीयेऽस्मिन्निर्णीतास्तत्त्वदर्शिना ॥ १५६ ॥
इत्यग्निवेशकृते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते
शारीरस्थाने कतिधापुरुषीयं शारीरं
नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

संग्रहो व्यक्तः ॥ १५६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तचरित्राचार्य चरकतात्पर्यटीकायामु-
वैदकीयिकायां शारीरस्थाने कतिधापुरुषीयं
शारीरं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातोऽनुत्पद्यगोत्रीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये शारीरस्यादिसर्ग आध्यात्मिको नैष्ठिकमोक्षरूप-
विक्रितोपयुक्त उक्तः, संप्रति गर्भादिरूपं सर्गमभिधातुमनुत्पद्य-
गोत्रीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

१ 'समग्रवेद्यविज्ञानाग्निवृत्ति' इति पा० । २ 'श्रद्धानुभवविरक्तैर्न'
इति पा० । ३ 'अभ्यासादुद्भूतवलेन' इति पा० । ४ 'गर्भस्यादिरूपम-
भिधातुमनुत्पद्यगोत्रीयोऽभिधीयते' इति पा० ।

अतुल्यगोत्रस्य रजःक्षयान्ते

रहोविस्फुटं मिथुनीकृतस्य ।

किं स्याच्चतुष्पात्प्रभवं च पट्भ्यो

यत् स्त्रीषु गर्भत्वमुपैति पुंसः ॥ ३ ॥

अतुल्यगोत्रस्येति अतुल्यगोत्रस्य पुंसः । तुल्यगोत्राणां हि मैथुनेऽधर्मो भवति, धर्मशास्त्रेषु निषिद्धत्वात् । रजःक्षयान्ते इति रजःप्रवृत्त्यन्ते; 'अन्ते' इतिपदेन रजःप्रवृत्तिग्रहं निषेधयति । रहोविस्फुटमिति विजने विस्फुटम् । शुक्रविसर्गश्च विजन एव प्रतिबन्धकलजाभावात् सम्भवंभवतीति रह इत्यनेन दर्शयति । मिथुनीकृतस्येत्यनेन सम्यज्मैथुनप्रयोगं दर्शयति, विपरीतसुरतादींश्च निषेधति । चतुष्पादत्वषट्प्रभवत्वे उत्तर-ग्रन्थे एव व्यक्ते । अयं च शिष्यप्रश्रुत्या निवेदितो ग्रन्थः अ(प्रा)शिक्षिष्यस्य आचार्यसम्मतिमात्रार्थो ज्ञेयः; तेन यः शिष्य-श्चतुष्पादविशेषं सूक्ष्मं बीजस्य जानाति, स कथं शुक्रशब्दौ-निषेधं न वेत्तीति न वाच्यम् ॥ ३ ॥

शुक्रं तदस्य प्रवदन्ति धीरा

यद्यीयते गर्भसमुद्भवाय ।

वाग्विभिभूयन्गुणपादवत्तत्

पट्भ्यो रसेभ्यः प्रभवश्च तस्य ॥ ४ ॥

प्रशंस्योत्तरं—शुक्रमिलादि । धीयत आरोप्यत इत्यर्थः । वाग्वादिपादवदिति वक्तव्ये यद् गुणपदमधिकं करोति, तेन प्रशंस्यगुणवतामेव वाग्वादीनां विशुद्धशुक्रारम्भकत्वमिति दर्शयति । वाग्वादिषु शुक्रारम्भकेषु पादव्यपदेशेन सर्वेषां तुल्य-शुक्रारम्भकत्वं दर्शयति । आकाशं तु यद्यपि शुके पात्रभौति-कस्ति, तथाऽपि न पुरुषशरीराभिर्गैल्य गर्भाशयं गच्छति, किंतु भूतचतुष्टयमेव कियवैद् याति, आकाशं तु व्यापकमेव तत्रगतेन शुक्रमेण संबद्धं भवति, तेनाकाशस्य गमनाभावादिह गर्भाशयगमनाभिधानप्रस्तावे शुक्रमगतत्वेनानभिधानम् । अन्य-त्रापि च भूतानां गमनप्रस्तावे आकाशं परिलक्षमेव । यथा—“भूतैश्चतुर्भिः सहितः सुक्ष्मैर्मनोजो देहमुपैति देहात्” इति । शुक्रं च षड्राहारोत्पन्नमेव विशुद्धं भवतीति कृत्वोक्तं—षड्भ्यो रसेभ्य इत्यादि । यत् मधुरस्य शुक्रमजनकत्वमम्लादीनां च शुक्रविघातकत्वमुच्यते, तदत्यर्थोपयोगादिति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

संपूर्णदेहः समये सुखं च

गर्भः कथं केन च जायते स्त्री ।

गर्भं चिराद्विन्दति सप्रजाऽपि

भूत्वाऽथवा नश्यति केन गर्भः ॥ ५ ॥

'संपूर्णदेहः कथं जायते' इत्येकः प्रश्नः, 'समये कथं जायते' इति द्वितीयः, 'सुखं कथं जायते' इति तृतीयः । सप्र-जाऽपीति अवन्थाऽपि सती कथं चिरेण गर्भं विन्दति ॥ ५ ॥

१ 'चतुष्पादं षड्प्रभवं क्रियस्य' इति पा० । २ 'शुक्रस्याभिषे-यता' इति पा० । ३ 'किंवाक्त्वात्' इति पा० ।

शुक्रासृगात्माशयकालसंपद
यस्योपचारश्च हितैस्तथाऽङ्गैः ।

गर्भश्च काले च सुखी सुखं च

संजायते संपरिपूर्णदेहः ॥ ६ ॥

योनिप्रदोषामनसोऽभितापा-

च्छुक्रासृगाहारविहारदोषात् ।

अकालयोगाद्वलसंक्षयाच्च

गर्भं चिराद्विन्दति सप्रजाऽपि ॥ ७ ॥

असृङ्गिर्द्धं पवनेन नायां

गर्भं व्यवस्यत्ययुधाः कदाचित् ।

गर्भस्य रूपं हि करोति तस्या-

स्तदसृगस्त्रावि विवर्धमानम् ॥ ८ ॥

तदश्रिसूर्यश्रमशोकेरौ-

रुणान्नापानैरथवा प्रवृत्तम् ।

दृष्ट्वाऽसृगेकं न च गर्भसंज्ञं

केचिन्नरा भूतहृतं वदन्ति ॥ ९ ॥

ओजोशनानां रजनीचराणा-

माहारहेतोर्न शरीरमिष्टम् ।

गर्भं हरेयुर्यदि ते न मातु-

लब्धावकाशा न हरेयुरोजः ॥ १० ॥

पश्चानां प्रशानामुत्तरं—शुकेत्यादि । संपच्छब्दः शुक्रादिभिः प्रलेकमभिसंघट्यते । शुक्रासृगाशयानामदुष्टत्वं संपद, आत्म-नस्तु शुक्रशोणितसंयोगादिघातुः शुभजीवकर्मयुक्तत्वं संपद, कालस्य त्वनतितीक्ष्णत्वादिति संपद । उपचारो गर्भिण्युपचारः । काल इति नवमे दशमे वा मासे । यदुक्तं—“कालः पुनर्नवमं मासमुवादायादशमात्” (शा. अ. ४) इति । सुखीति व्या-धिना केनचित् प्रस्ताः । सुखमिति अङ्गेशेन । अकालयोगादिति ऋतुकाल्यतिक्रमेण पुरुषेण संयोगात्, ऋतुकालश्च षोडशरात्रं यावत् । यदुक्तं हारीते—“षोडश दिवसा ऋतुकालः” इति । सुश्रुते तु द्वादशरात्रस्तु काल उक्तः । 'भूत्वाऽथवा नश्यति केन गर्भः' इत्यस्योत्तरम्—असृङ्गिलादि । पवनेनेति दुष्टवा-तेन । कृते असृङ्गिरोपे गर्भप्रभो भवतीत्याह—गर्भस्य रूपमि-त्यादि । गर्भाशये हि विवर्धमानं रुधिरं प्रभावाद्गर्भलिङ्गानि कानिचिद्दृश्यतीत्यर्थः । असृगेकमिति असृगेव परम् । न च गर्भसंज्ञमिति न गर्भं ग्रन्थाद्याकारकम् । भूतैर्गर्भानाहारणे हेतु-माह—ओजोशनानामित्यादि । ओजः अष्टविन्दुकमश्रन्तीति ओजोशनाः । यदि त्वनाहारभूतमपि गर्भं हरेयुस्तदा मातुर्नि-तरामाहारभूतमोजो लब्धावकाशात्वेन हरेयुः । लब्धावकाशा इति प्रातर्गर्भिण्यभिगमनकारणाः ॥ ६-१० ॥

१ 'हितैस्तथाऽङ्गैः' इति पा० । २ 'विवर्धं' इति पा० । ३ तद-श्रिसूर्यश्रमशोकेरौ' इति पा० । ४ 'दृष्ट्वाऽसृगेव' इति पा० ।

कन्यां सुतं वा सहितौ पृथग्वा
सुतौ सुते वा तनयान् बहून् वा ।

कस्मात् प्रसूते सुचिरेण गर्भ-
मेकोऽभिवृद्धिं च यमेऽभ्युपैति ॥ ११ ॥

कन्यामित्यादि प्रश्नाष्टकम् । कन्यां कस्मात् पृथक् प्रसूत इति प्रथमः, सुतं पृथग् वेति द्वितीयः, सहितौ कन्यासुतौ वेति तृतीयः, सुतौ सहितावेति चतुर्थः, सुते सहिते इति पञ्चमः, तनयान् बहून् वेति षष्ठः, सुचिरात् कथं स्त्री प्रसूत इति सप्तमः, यमे युग्मे कथमेकोऽभिवृद्धिमभ्युपैतीत्यष्टमः ॥ ११ ॥

रक्तेन कन्यामधिकेन पुत्रं
शुक्रेण तेन द्विविधीकृतेन
बीजेन कन्यां च सुतं च सुते
यथास्वबीजान्यतराधिकेन ॥ १२ ॥

शुक्राधिकं द्वैधमुपैति बीजं
यस्याः सुतौ सा सहितौ प्रसूते ।

रक्ताधिकं वा यदि भेदमेति
द्विधा सुते सा सहिते प्रसूते ॥ १३ ॥

भिनत्ति यावद्बहुधा प्रपन्नः
शुक्रार्तवं वायुरतिप्रवृद्धः ।

तावन्त्यपत्यानि यथाविभागं
कर्मात्मकान्यस्ववशात् प्रसूते ॥ १४ ॥

आहारमाप्नोति यदा न गर्भः
शोषं समाप्नोति परिश्रुतिं वा ।

तं स्त्री प्रसूते सुचिरेण गर्भं
पुष्टो यदा वर्णगणैरपि स्यात् ॥ १५ ॥

कर्मात्मकत्वाद्विषमांशभेदा-
च्छुक्रासुजोर्बुद्धिसुपैति कुक्षौ ।

एकोऽधिको न्यूनतरो द्वितीय
एवं यमेऽप्यभ्यधिको विशेषः ॥ १६ ॥

रक्तेनेत्याद्युत्तरम् । अधिकेनेति पदं रक्तेन शुक्रेण च योजनीयम् । द्विविधीकृतेन द्विधमुपैकृतेन । यथास्वं बीजेऽन्यतरो भागोऽधिको यत्र तेन बीजेन; एतेन यदि द्विविधे भागे एकत्र रक्तमधिकम्, अपरत्र शुक्रम्, एष विभागो भवति, तदा कन्यासुतौ भवत इत्युक्तं भवति । यावद्बहुधा भिनत्तीति यावत्तं बहुसंख्यां करोति चतुःपञ्चादिरूपम् । प्रपन्न आगतः शुक्रार्तवं वायुरिति संबन्धः । यथाविभागमिति यथा शुक्ररक्त-विभागो भवति तथा कन्याः सुताश्च स्वबीजाधिकापेक्षया भवन्तीति । कर्मात्मकानि कर्मकारणकानि । अस्ववशात् कर्म-पराधीनत्वेन । आहारमित्यादौ गर्भिण्या आहारप्राप्त्या गर्भस्या-हारप्राप्तिः । शुक्रासुजोर्बुद्धिः स्थूलसूक्ष्मरूपो विषमांशभेदो भवति, सा जायमानगर्भकर्मवशादेव भवतीत्याह—कर्मात्मकत्वा-दिति ॥ १२-१६ ॥

कस्माद्विरेताः पवनेन्द्रियो वा
संस्कारवाही नरनारिषण्डौ ।
वक्त्री तथेर्ष्याभिरतिः कथं वा
संजायते वातिकपण्डको वा ॥ १७ ॥

कस्मादित्यादि प्रश्नाष्टकम् । नरपण्डो नारिषण्डश्चेति नरना-रिषण्डौ ॥ १७ ॥

बीजात् समांशादुपतप्तबीजात्
स्त्रीपुंसलिङ्गी भवति द्विरेताः ।

शुक्राशयं गर्भगतस्य हर्त्वा
करोति वायुः पवनेन्द्रियत्वम् ॥ १८ ॥

शुक्राशयद्वारविषद्वेनेन
संस्कारवाहं कुरुतेऽनिलश्च ।

मन्दाल्पबीजावबलावहर्षौ
क्षीयौ च हेतुर्विकृतिद्वयस्य ॥ १९ ॥

मातुर्व्यवायप्रतिधेन वक्त्री
स्याद्वीजदौर्बल्यतया पितुश्च ।

ईर्ष्याभिभूतावपि मन्दहर्षा-
वीर्ष्यैरस्तेरेव वदन्ति हेतुम् ॥ २० ॥

वाय्वग्निदोषादृषणौ तु यस्य
नारां गतौ वातिकपण्डकः सः ।

इत्येवमद्यौ विकृतिप्रकाराः
कर्मात्मकानामुपलक्षणीयाः ॥ २१ ॥

बीजादिति शुक्रशोणितात् । उपतप्तबीजादिति उपतप्त-बीजजनकबीजभागात् । स्त्रीपुंसलिङ्गीति स्त्रीपुरुषसाधारण-नासिकाचक्षुरादिलिङ्गयुक्तं, यानि तु स्त्रीपुंसयोरसाधारणान्युप-स्थध्वजस्तनश्मश्रुप्रसृतीनि तानि चास्य न संभवन्तीति । असाधारणानि लिङ्गानि वृद्धेन शुक्रेण रक्तेन वा जन्मानि, इह समरक्तशुक्रारब्धेन नास्त्वन्यतरवृद्धिरिति नोपस्थध्वजादिविशो-षलिङ्गभवनम् । द्विधा स्त्रीचपुरुषत्वोपजनकत्वेन स्थितं रेतौ बीजं यस्य स द्विरेताः । किंवा, स्त्रीपुंसलिङ्गीति स्त्रीपुंसयोर्बलि-ङ्गमुपस्थध्वजरूपं, तद्युक्त एव स्त्रीपुरुषलिङ्गीः उत्तरकालभावी-ति त्वस्य स्तनश्मश्रुप्रसृतीनि न भवन्ति । अस्मिन् पक्षे बीजोप-तापेनोत्तरकालभावित्वनादिप्रतिबन्धः कियते, नोपस्थध्वजो-त्पादप्रतिबन्धः कर्मवशादेवेति ध्रुवते । किंवा उपस्थध्वजौ बलवन्तौ, येन तौ गर्भकाल एव भवतः; स्तनादि उत्तरकाल-भावितया दुर्बलं, दुर्बलेन बीजोपतापेन न बलवतीरुपस्थध्वज-योर्बोधः, किंतु दुर्बलानामेव स्तनादीनामिति । यत्र समांशे शुक्रशोणिते भवतः, तत्र संयोगमहिर्बैव बीजांशतापो भवतीति ज्ञेयम् । पवनेन्द्रियं विवृतोति—शुक्राशयमित्यादि । शुक्राशयं शुक्रस्थानम् । पवनेन्द्रियत्वमिति पवनशुक्रत्वम् । शुक्रं हीन्द्रि-

यसुच्यते, पवनस्य चेदमेवेह शुक्लत्वं—यद् व्यायकाले शुक्ल-
दृशरूपतया प्रवर्तनं; अस्य हि वायुरेव परं व्यायकाले याति ।
शुक्लाशयद्वारेत्यादि संस्कारवाहविवरणम् । द्वारविघटनेनेति
द्वारदूषणेन । संस्कारेण बस्तिवाजीकरणदिना परं यस्य शुक्लम-
दृष्टद्वारं सत् प्रवर्तते स संस्कारवाहः । अत्र च संस्कारवाहेन
सुश्रुतेोक्ता आसेक्यसौगन्धिककुम्भीका अन्तर्भावनीयाः, यत
एतेऽपि संस्कारविशेषैरेव शुक्लं त्यजन्ति; यदुक्तं तत्र—“पित्रो-
रखलपवीर्यत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत् । स शुक्लं प्राप्य लभते
ध्वजोच्छ्रयमसंशयम् ॥ यः पूतिर्योन्यां जायेत स सौगन्धिक-
संज्ञकः । स योनिशोफसोर्गन्धमाप्राप्य लभते बलम् ॥ स्वे
पुण्ड्रेऽब्रह्मचर्यायः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्तते । कुम्भीकः स तु
विज्ञेयः” (सु. शा. अ. २) इति । नरनारीषण्डावाह—मन्दे-
स्यादि । मन्दवेगमल्पं च बीजं ययोस्तौ तथा । अवलाविति
निसर्गबलरहितौ । अधर्पाविति अनुसत्साहौ । स्त्रीबाविति दुष्टबीजौ ।
अत्र यथोक्तगुणा स्त्री स्त्रीषण्डस्य, यथोक्तगुणः पुरुषस्तु पुरुष-
षण्डस्य हेतुरिति विज्ञेयम् । एतौ त्वबीजादेव ज्ञेयो; यदुक्तं
सुश्रुते—“अशुक्लत्वेव षण्डकः” (सु. शा. अ. २) इति ।
मातुर्व्यायप्रतिपत्तेरिति व्यायकाले मातुर्व्यायानिच्छा विषमा-
ङ्गन्यासो वा व्यायप्रतिपत्तिः, तेन यस्य शुक्लं गर्भाशयं निय-
माचोपैति स वैकीर्युच्यते । बीजदौर्बल्यतया च पितृवैकी-
र्यादिति योजना । अत्र दुर्बलस्य कर्म दौर्बल्यं तस्य भावो
दौर्बल्यतया, तेन पितृबीजस्य दुर्बलकृतयत्वेत्यर्थः । परव्यायं
दृष्ट्वा प्राप्तश्वजोच्छ्रयो व्याययशको भवति, स ईर्ष्यारतिः । यदुक्तं
सुश्रुते—“दृष्ट्वा व्यायमन्येषां व्यायायै यः प्रवर्तते । ईर्ष्यकः स
तु विज्ञेयः” (सु. शा. अ. २) इति । कर्मात्मकानामितिपदेन
एते क्लेश्यमेदाः प्राक्तनकर्मबलादेव प्रायो भवन्तीति दर्श-
यति ॥ १८-२१ ॥

गर्भस्य सद्योऽनुगतस्य कुक्षौ

स्त्रीपुंनपुंसामुदरस्थितानाम् ।

किं लक्षणं ? कारणमिष्यते किं

सरूपतां येन च यात्यपलम् ॥ २२ ॥

गर्भसेत्यादिष्वप्रश्नः । सद्योऽनुगतस्येति सद्योऽगतीत्यस्य ।
कारणमित्यादि । कारणं किं तत्, येन कारणेन सरूपतां साद-
श्यमपलं गर्भो यातीत्यर्थः । अयं च पक्षः प्रश्नः ॥ २२ ॥

निष्ठीविका गौरमङ्गसाद-

स्तन्द्राग्रहणौ हृदये व्यथां च ।

तृतिश्च बीजग्रहणं च योन्यां

गर्भस्य सद्योऽनुगतस्य लिङ्गम् ॥ २३ ॥

सव्याङ्गचेष्टा पुरुषार्थिनी स्त्री

स्त्रीसम्प्रदानाशनशीलचेष्टा ।

सैव्यात्तगर्भा न च वृत्तगर्भा

सव्यप्रदुग्धा स्त्रियमेव सूते ॥ २४ ॥

पुत्रं त्वतो लिङ्गविपर्ययेण

व्यामिश्रलिङ्गा प्रकृतिं तृतीयाम् ।

गर्भोपपत्तौ तु मनः स्त्रिया यं

जन्तुं व्रजेत्तत्सदृशं प्रसूते ॥ २५ ॥

गर्भस्य चत्वारि चतुर्विधानि

भूतानि मातापितृसंभवानि ।

आहारजान्यात्मकृतानि चैव

सर्वस्य सर्वाणि भवन्ति देहे ॥ २६ ॥

तेषां विशेषाद्बलवन्ति यानि

भवन्ति मातापितृकर्मजानि ।

तानि व्यवस्येत् सदृशत्वहेतुं

सत्त्वं यथानूकमपि व्यवस्येत् ॥ २७ ॥

बीजग्रहणं शुक्लस्य योनौ निषिक्तस्यानिःसरणम् । सव्याङ्गप्र-
धानतया चेष्टते या सा सव्याङ्गचेष्टा । स्त्रिया इव स्वप्रादयो यस्याः
सा स्त्रीसम्प्रदानाशनशीलचेष्टा । सव्येन पार्श्वेन आतो गृहीतो
गर्भो यथा सा सव्यात्तगर्भा; किंवा ‘सव्याङ्गगर्भा’ इति पाठः ।
न च वृत्तगर्भेति दीर्घगर्भेत्यर्थः । सव्ये स्तने प्रकटं दुग्धं यस्याः
सा सव्यप्रदुग्धा । व्यामिश्रलिङ्गा तु सव्यदक्षिणाङ्गचेष्टादिना
ज्ञेया । प्रकृतिं तृतीयामिति नपुंसकम् । गर्भोपपत्तावित्यादिना
सारूप्यकारणमाह । गर्भोपपत्तौ बीजग्रहणकाले मनो यं जन्तुं
व्रजेद् यं प्राणिनं मनसा ध्यायति । एतच्च बीजग्रहणकालीनं
मनसाऽनुष्ठानं प्रभावादेव चिन्त्यमानसदृशमपलं करोतीति
ज्ञेयं; किंवा तत्कालीनचिन्तयैव बीजं चिन्त्यमानजन्तुसदृशा-
न्मशक्तिकं कियते, दृष्टश्च मानसानामपि भावानां भूतविशेष-
करणे शक्तिविशेषः; यथा—सहस्रपः शुक्रोदीरणं करोति, तथा
दोहदप्राप्तौ तच्चिन्तया गर्भं विद्धति; ईर्ष्याभयादीनां चोच्चःशुक्र-
क्षयकर्तृत्वमित्यादि । एतदेव च सादृश्यकारणं पश्यता पुनर्व-
क्तव्यं यथा—“या या यथाविधं पुत्रमाशासीत्” इत्युपादाय
“सा सा तांस्तान्नजनपदान् मनसाऽनुकमेत्” (शा. अ. ८)
इति । जन्तुवृत्तानां सादृश्यकारणमभिधाय सादृश्यकारणान्त-
रमाह—गर्भस्येत्यादि । चत्वारिणि निर्विशेषमाकाशं वर्जयित्वा ।
भूतानि चतुर्विधानीति विद्युतेति—मातेत्यादि । मातृसंभ-
वानि रक्तगतानि, पितृसंभवानि शुक्रगतानि, आहारजानि
तु शुक्रशोणितसंयोगोत्तरकालं मातुराहारसंभूतरसजानि, आ-
त्मजानि त्वात्मप्रतिबद्धकर्मवशभूतानि ज्ञेयानि । तत्र शुभ-
कर्मणा सदृशरूपजनकानि, अशुभकर्मणा तु विसदृशरूपजन-
कानीति ज्ञेयम् । यानि त्वात्मनि सूक्ष्माणि भूतानि आति-
वाहिकान्शरीररूपानि, तानि सर्वसाधारणत्वेनाविशेषसादृश्य-
कारणानीति नेह बोद्धव्यानि । तत्रैवं चतुर्विधानां सादृश्यं
भवति कारणं, किंभूतं चेत्याह—तेषामित्यादि । विशेषादिति-
पदेन सर्वाण्येव सादृश्यकारणानि भवन्ति, किंतु यानि बल-
वन्ति तानि विशेषाद्भूयिष्ठं सादृश्यं जनयन्तीति दर्शयति ।

१ ‘वकी वक्रवृजः स्याद्’ इति योगीन्द्रनाथसेनः । २ ‘ह-
सुबा(थिनी या’ इति पा० । ३ ‘सव्याङ्गगर्भा’ इति पा० ।

अत्र चाहारजभूतानां प्राक्तनकर्मापेक्षयैव सादृश्यकारणत्वं भवतीति कृत्वा नाहारजानां प्रहणं कृतं, तेन कर्मजैवैवाहारजानामवरोधो ज्ञेयः; पूर्वं तु 'आहारजानि' इति पदेन तेषां विद्यमानतामात्रमुक्तं ज्ञेयम् । किंवा, मातृजादीनि हि मात्रादिभिः सदृशं कुर्वन्ति, नत्वाहारजाताभ्याहारसदृशं कुर्वन्ति, तेन तेषामिहानुपादानम् । तथा ह्युत्तराध्याये "यानि खल्वस्य रसजानि" (शा. अ. ३) इत्यादिना प्राणानुबन्धादीनि वक्तव्यानि, न च तानि सादृश्यरूपतयेह भवितुमर्हन्ति । देहसादृश्यहेतुमभिधाय मनःसादृश्यहेतुमाह—सत्त्वमित्यादि । अनूकं प्राक्तनोऽप्यवहिता देहजातिः; तेन यथानूकमिति यो देवशरीरादव्यवधानेनागम्य भवति स देवसत्त्वो भवति, यः पशुशरीरादेति स पशुसत्त्वो भवतीत्यादि । अपिशब्दात् कर्मसंबन्धं जातिसंबन्धं च दर्शयति; तेन कर्मवशादपि सत्त्वं राजसं, तामसं, सार्विकं वा भवति; तथा मानुषादिजात्यनुरूपं च भवति ॥ २३-२७ ॥

कस्मात् प्रजां स्त्री विकृतां प्रसूते
हीनाधिकाङ्गी विकलेन्द्रियां च ।
देहात् कथं देहमुपैति चान्य-
मात्मा सदा कैरनुबध्यते च ॥ २८ ॥

कस्मादित्यादिना विकलेन्द्रियां वेल्यन्तेनैकः प्रश्नः; तत्र विकृतामित्यस्य विवरणं—हीनेत्यादि । देहादित्यादिर्हितीयः । सदा कैरनुबध्यते इति तृतीयः । ये तु विकृतामितिपदेन कुरूपां, हीनाधिकाङ्गीमितिपदेन च हीनाङ्गादिरूपमेव कुरूपतिरिक्तां वदन्ति, तेषां मते प्रश्नभेदः स्यात्, तथाऽध्यायान्ते च वक्ष्यमाणा प्रश्नसंख्याऽतिरिक्ता भवति ॥ २८ ॥

बीजात्मकमाशयकालदोषै-
र्मानुस्तथाऽऽहारविहारदोषैः ।
कुर्वन्ति दोषा विविधानि दुष्टाः
संस्थानवर्णेन्द्रियवैकृतानि ॥ २९ ॥
वर्षासु काष्ठारम्भघनान्बुवेगा-
स्तरोः सारित्स्त्रोतसि संस्थितस्य ।
यथैव कुयुर्विकृतिं तथैव
गर्भस्य कुक्षौ नियतस्य दोषाः ॥ ३० ॥

आत्मीयं कर्म आत्मकर्म, आशयो गर्भाशयः, दोषो वैगुण्यम् । अस्मघनानि पाषाणखण्डाः; वेगाः काष्ठानीनां त्रयाणाम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

भूतैश्चतुर्भिः सहितः सुसूक्ष्मै-
र्मनोजवो देहमुपैति देहात् ।
कर्मात्मकत्वाच्च तु तस्य दृश्यं
दिव्यं विना दर्शनमस्ति रूपम् ॥ ३१ ॥

स सर्वगः सर्वशरीरभृच्च
स विश्वकर्मा स च विश्वरूपः ।
च. सं. ३९

स चेतनाधातुरस्तीन्द्रियश्च
स नित्ययुक्तः साजुशयः स एवं ॥ ३२ ॥
रसात्ममातापितृसंभवानि
भूतानि विद्यादृश पदं च देहे ।
चत्वारि तत्रात्मनि संश्रितानि
स्थितस्तथाऽऽत्मा च चतुर्षु तेषु ॥ ३३ ॥
भूतानि मातापितृसंभवानि
रजश्च शुक्रं च वदन्ति गर्भे ।
आप्याय्यते शुक्रमसृक् च भूतै-
र्यैस्तानि भूतानि रसोद्भवानि ॥ ३४ ॥
भूतानि चत्वारि तु कर्मजानि
यान्यात्मलीनानि विशन्ति गर्भम् ।
स बीजधर्मा ह्यपरापराणि
देहान्तराण्यात्मनि याति याति ॥ ३५ ॥
रूपाद्धि रूपप्रभवः प्रसिद्धः
कर्मात्मकानां मनसो मनस्तः ।
भवन्ति ये त्वाकृतिबुद्धिभेदा
रजस्तमस्तत्र च कर्म हेतुः ॥ ३६ ॥

द्वितीयप्रश्नस्योत्तरं—भूतैरित्यादि । सुसूक्ष्मैरिण्यनेन चात्तीन्द्रियत्वं दर्शयति । आकाशमिहाहिकित्वेन देहान्तरगमनकर्मणि नोक्तम् । मनसा जवते गच्छतीति मनोजवः । एतेन चात्मनो व्यापकस्य यद्यपि देहान्तरगतिर्नास्ति, तथाऽप्यस्य मनोगतिरेव भूतसंहिता गतिशब्देनोच्यत इति दर्शितं भवति । देहादिति त्रियमाणदेहात् । देहमिति उत्पद्यमानदेहम् । कर्मात्मकत्वादिति कर्माधीनत्वात् । तेन, कर्म धर्माधर्मरूपं यत्रैवं भोगार्थं नयति, तदेव देहमयं यातीत्युक्तं भवति । अथ गच्छन् किमित्ययं नोपलभ्यते त्रियमाणपुरुषादित्याह—न त्वित्यादि । तस्यात्मन आतिवाहिकशरीरयुक्तस्य दृश्यं रूपं नास्ति, अतिसूक्ष्मरूपत्वादिति भावः । अथ किं सर्वं एवैनं गच्छन्तं न पश्यन्तीत्याह—दिव्यं विना दर्शनमस्ति ।—दिव्यं दर्शनं योगि-
बैभुः, तेन योगिन एव पश्यन्त्येनमिति दर्शयति । अख्येवाति-
वाहिकशरीरयुक्तस्यात्मनो धर्मान्तराण्याह—स सर्वग इत्यादि ।
सर्वशरीरभृदिति सर्वशरीराणि भूतुं योग्यः । विश्वकर्मकरण-
क्षमो विश्वकर्मा । विश्वरूपतां च नरपञ्चादिशरीररूपतया कर्म-
वशाद्भजत इति विश्वरूपः । नित्यं बुद्ध्यादिभिर्न्युज्यत इति नित्य-
युक्तः । सहासुशयेन रागादिना वर्तत इति साजुशयः । आति-
वाहिकशरीररूपभूतचतुष्टयव्याकरणार्थं शरीरे यानि संभवन्ति
भूतानि तान्येवाह—रसेत्यादि । एतानि भूतानि सारूप्यहेतु-
प्रस्तावोक्तान्यपि प्रकरणवशात्तथा वक्ष्यत्यजः शुक्राद्यनुत्तररूपप्र-

१ 'एकः' इति पा० । २ 'देहे रसजानि विद्यादृ' इति पा० ।

३ 'दिव्यचक्षुः' इति, 'योगचक्षुः' इति च पा० । ४ 'विहार-
यितुं' इति पा० ।

तिपादनार्थं च पुनरुच्यन्ते । आत्मनि संश्रितानीति आत्मकर्म-
णाऽऽत्मन्यातिवाहिकदेहरूपतया निबद्धानि । स्थितस्तथाऽऽ-
त्मेति आत्मा तेषु भूतेषु देहान्तरादिक्रियार्थं स्थितः । या च
गतिदेहान्तरादिनाऽऽत्मनः, सा तद्भूतव्यवस्थितस्थेनोच्यते न
व्यापकस्य, तस्य (सर्वत्र) सर्वगतत्वादित्यर्थः । मातापितृसंभ-
वानि रजश्च शुक्रमिति यथासंख्यं मातापितृसंभवानि । आत्म-
लीनानीति नित्यमात्मसंबद्धानि । आत्मलीनभूतानां धर्मान्तर-
माह—स बीजधर्मैत्यादि । स आत्मलीनभूतसन्तानो बीजधर्मा
बीजस्वरूपः, बीजं हि स्वतद्व्यवस्थितं करोति; तेन, अयमप्या-
त्मलीनो भूतसन्तानः सदृशं देहरूपं भूतान्तरसङ्गं कुर्वन् बीज-
धर्मो भवति । 'सा बीजधर्मिणि' इति वा पाठः, तदा सा
'भूतसन्ततिः' इत्यध्याहार्यम् । आत्मनीति मनोयुक्तात्मनि ।
याति गच्छति सति देहान्तराणि यातीति योजना । आत्म-
नश्च गमनं मनोगमनमेव । 'परापराणि' इति वा पाठः;
तदा पराणि श्रेष्ठानि देवादिशरीराणि, अपराणि अश्रेष्ठानि
किम्यादिशरीराणीति योजनायम् । नन्वपरिदृश्यमाना भूतच-
तुष्टयी मनःप्रवृत्तियुक्ता बीजधर्मिणी किमर्थं स्वीकर्तव्या, यतः
परिदृश्यमानमेवेदं षाड्भौतिकं शरीरं शुक्रशोणितकारणकम-
स्त्वित्याह—रूपादीत्यादि । ह्युच्यत इति रूपं भौतिकं शरीरम् ।
तेन, अभौतिकाच्छरीराद्भौतिकं शरीरं भवतीत्यागमप्रसिद्धम् ।
तेनागमादेव सांख्यदर्शनरूपादातिवाहिकशरीराद् व्यक्तं शरी-
रमुत्पद्यत इति वाक्यार्थः । यद्यपि शुक्ररजसी कारणे, तथाऽपि
यदैवातिवाहिकं सूक्ष्मभूतरूपशरीरं प्राप्नुतः, तदैव ते शरीरं
जनयतः, नान्यदा; यदि शुक्रशोणितमातिवाहिकशरीरनिरपेक्षं
गर्भं जनयेत्, तदा असंख्यपि जीवाधिष्ठाने जनयेत्, न तु
जनयति, तस्मादात्मस्थसूक्ष्मभूतादेव बीजरूपाच्छुक्रशोणितयु-
क्ताद्गर्भजन्मेति । एतच्चात्मस्थभूतं मातापितृजभूतेन समं
शरीरकारणं कर्मवशादेवं भवतीत्याह—कर्मैत्यादि । कर्मात्म-
कानामिति कर्मकारणकानां; किंवा यस्माद् रूपवत्तन्भूयो
रूपवान् पद उत्पद्यत इति प्रसिद्धं, तेनातिवाहिकशरीरेण
कर्तव्यशरीरसदृशेन भवितव्यं, कारणसदृशं हि कार्यं भवति;
तद्व्यात्मधर्मित्वं सूक्ष्माणामात्मस्थितभूतानां सिद्धमिति भावः ।
अथ मनः सात्त्विकराजसतामसमेदाद्विभक्तं कुतस्तत्र तत्र पुरुषे
भवतीत्याह—मनसो मनस्त इति । पूर्वजन्मव्यवहिते याद-
व्यानः, इह जन्मन्यपि तादृशेव मनो भवति । उक्तं चान्यत्र
“जन्म जन्म यदभ्यस्तं दानमव्ययं तपः । तेनैवाभ्यासयो-
गेन तदेवाभ्यस्यते पुनः” इति । अत्रापि च मनजस्तौ

१ 'किञ्चान्तरार्थ' इति पा० । २ कोष्ठस्यः पाठो हस्तलिखित-
पुस्तके न पश्यते । ३ 'एतच्चात्मस्थभूतेन मातापितृभूतेन च समं
शरीरकारणं कर्मवशाद्भवतीत्याह' इति पा० । ४ 'ततश्च बीजध-
र्मित्वं' इति पा० ।

कर्मात्मकानामिति योज्यम् । तेन कर्मवशादेवं मनोमेदो भ-
वति । नन्वेवं सति आत्मस्थसूक्ष्मभूतानामेकरूपत्वेनैकरूपेणैव
शरीरेण सर्वप्राणिनां भवितव्यमित्याह—भवन्तीत्यादि । आ-
कृतिः संस्थानम् । रजस्तमसी अनेकतरतमादिभेदभिन्ने तथा
कर्म चानेकधा निजं सख्यभिन्ने सूक्ष्मभूतरूपे कारणे भेदका-
रणं भवतीत्यर्थः ॥ ३१-३६ ॥

अतीन्द्रियैस्तैरति सूक्ष्मरूपै-

रात्मा कदाचिन्न विद्युत्स्वरूपः ।

न कर्मणा नैव मनोमतिभ्यां

न चाप्यहङ्कारविकारदोषैः ॥ ३७ ॥

रजस्तमोभ्यां हि मनोऽनुबद्धं

ज्ञानं विना तत्र हि सर्वदोषाः ।

गतिप्रवृत्त्योस्तु निमित्तमुक्तं

मनः सदोषं बलवच्च कर्म ॥ ३८ ॥

'आत्मा सदा कैरनुबध्यते' इत्यस्योत्तरम्—अतीन्द्रियैरि-
त्यादि । तैरिति बीजधर्मित्वेनोक्तैः । अहङ्कारविकारा एव दोषाः,
किंवा रजस्तमसी दोषौ । अयं च सूक्ष्मभूताद्यनुबन्धो मनस
एवेत्याह—रज इत्यादि । रजस्तमोभ्यां हेतुभूताभ्यां मनः
सर्वभूतादिभिरनुबद्धं भवति । अत्रैव हेतुमाह—ज्ञानादित्यादि ।
ज्ञानादिति तत्त्वज्ञानात्; तत्त्वज्ञानं विना मनः सर्वदोषैर्षुक्तं
भवति, तत्त्वज्ञानात्तु निर्दोषं भवतीत्यर्थः । सदोषत्वे मनसः
किं भवतीत्याह—गतीत्यादि । गतिः देहान्तरगमनं, प्रवृत्तिः
धर्माधर्मिकियासु प्रवृत्तिः; सदोषत्वेन मनः संसारहेतुर्भवतीति
वाक्यार्थः । गतिप्रवृत्त्योर्हेतुत्वन्तरमाह—बलवच्च कर्मैत्यादि ।
बलवदिति नियतविपाकं; 'फलवत्' इति वा पाठः, तथाऽपि स
एवार्थः । नियतं कर्मफलं कर्मबलादेव भवति । अत्र च प्रश्नो-
त्तरेषु यदधिकमुच्यते 'गतिप्रवृत्त्योः' इत्यादिना, तत् प्रकरण-
वशादेव ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

रोगाः कुतः संशमनं किमेषां

हर्षस्य शोकस्य च किं निमित्तम् ।

शरीरसत्त्वप्रभवा विकाराः

कथं न शान्ताः पुनरापतेयुः ॥ ३९ ॥

'रोगाः कुतः' इत्येकः प्रश्नः । 'संशमनं किम्' इति द्वितीयः ।
'हर्षस्य किं निमित्तम्' इति तृतीयः । 'शोकस्य किं निमित्तम्'
इति चतुर्थः । 'शरीरसत्त्वप्रभवा विकाराः कथं न शान्ताः
पुनरापतेयुः' इति पञ्चमः । एवं संग्रहवक्ष्यमाणं षड्विंशत्
प्रश्नानां पूर्वेते ॥ ३९ ॥

प्रज्ञापराधो विषमास्तथाऽर्था

हेतुस्तृतीयः परिणामकालः ।

१ 'बोधस्य' इति पा० । २ 'कर्मवशादादि' इति पा० ।

सर्वामयानां त्रिविधा च शान्ति-
ज्ञानार्थकालाः समययोगयुक्ताः ॥ ४० ॥

प्रज्ञापराधादयः प्रकरणवशात् पुनरुच्यन्ते । परिणामकाल
इति कालपरिणाम इत्यर्थः ॥ ४० ॥

धर्म्याः क्रिया हर्षनिमित्तमुक्ता-
स्ततोऽन्यथा शोकवशं नयन्ति ।

शरीरसत्त्वप्रभवास्तु रोगा-
स्तयोरवृत्त्या न भवन्ति भूयः ॥ ४१ ॥

धर्म्या धर्मसाधनाः, ताश्च हर्षकारणधर्मकर्तृत्वेन हर्षकारणं
भवन्ति । ततोऽन्यथेति अधर्म्याः क्रियाः । तयोरवृत्त्येति शरीर-
रमनसोः सन्तानोच्छेदात् । मोक्षे हि शरीररमनवी निवर्तते,
ततः सर्वथा रोगसन्ताननिवृत्तिर्भवति ॥ ४१ ॥

रूपस्य सत्त्वस्य च सन्ततिर्या
नोक्तस्तदादिर्नहि सोऽस्ति कश्चित् ।

तयोरवृत्तिः कियते पराभ्यां
धृतिस्मृतिभ्यां परया धिया च ॥ ४२ ॥

ननु यस्य निवृत्तिर्भवति तदादिमद्भवति, तत् किं शरीर-
मनःसन्ततिरादिमती, येन तस्या निवृत्तिर्वास्तविकरोगनिवृत्ति-
कारणमुच्यते इत्याह—रूपस्येत्यादि । रूपस्य शरीरस्य, रूपं
हि शरीरं रूपप्रमाणत्वेन रूपचब्देनोच्यते, यथा—“रूपादि रूप-
प्रभवः” इत्यत्रोक्तम् । नोक्त इत्यागमेधु । कुतो नोक्त इत्याह—
न हि सोऽस्तीति; अभावादेव नोक्त इत्यर्थः । अथ यद्यनादि-
मती शरीरमनःसन्ततिः, तत् कथं तस्या निवृत्तिरित्याह—
तयोरित्यादि । तयोरिति शरीरसत्त्वयोः संतन्यमानयोः ।
पराभ्यामिति श्रेष्ठाभ्याम् । धृष्टादयस्तु यथा मोक्षकारणं तथोक्तं
कतिधापुरुषीये । अनादिरपि च शरीरसन्ततिर्यथा विनश्यति,
तथा च तत्रैवोक्तम् ॥ ४२ ॥

सत्याश्रये वा द्विविधे यथोक्ते
पूर्वं गदेभ्यः प्रतिकर्म नित्यम् ।

जितेन्द्रियं नानुपतन्ति रोगा-
स्तत्कालयुक्तं यदि नास्ति दैवम् ॥ ४३ ॥

प्रकारान्तरेण शरीरमानसरोगणां चिकित्सां शास्त्रे व्यवहि-
यमाणामाह—सतीत्यादि । आश्रयचब्देन शरीरमनसी गृह्यते ।
पूर्वं गदेभ्य इति अनुपपन्नेष्वेव रूपेषु । प्रतिकर्म नित्यमिति अ-
नागतपश्चिकित्सा नित्यम् । जितेन्द्रियमित्यनेन च रोगहेतुप्रज्ञाप-
राधासात्म्येन्द्रियार्थवर्जनं दर्शयति, प्रतिकर्मनित्यतया चाशंक्य-
परिहारकालकृतदोषचिकित्सां दर्शयति । तत्कालयुक्तमिति तत्काल-
लेड्यश्च रोगकर्तृतया पच्यमानम्; एतेन, बलवदैवमवश्यं
रोगं दृढातीति दर्शयति ॥ ४३ ॥

दैवं पुरा यत् कृतमुच्यते तत्
तत् पौरुषं यत्त्विह कर्म दृष्टम् ।

प्रवृत्तिहेतुर्विषमः स दृष्टो
निवृत्तिहेतुर्हि समः स एव ॥ ४४ ॥

प्रकरणादैवाख्यं कर्म तदनुषङ्गात् पुरुषकारमप्याह—दैव-
मित्यादि । तेन, प्रकरणादुच्यमानतया जनपदोद्धृत्तनीयोक्तकर्म-
लक्षणेन समं न पौनस्त्यम् । पुरेति जन्मान्तरे । इहेति इह
जन्मनि । प्रवृत्तिहेतुरिति रोगप्रवृत्तिहेतुः । विषम इति अधर्म-
रूपं दैवं, रोगजनकश्च पुरुषकारः । समस्तु दैवं धर्मरूपं, रोग-
परिपन्थी च पुरुषकारः । स इति पुंलिङ्गनिर्देशस्तु कर्मणि
(पुंलिङ्ग)धर्माधर्मरूपतया तथा पुरुषकारस्य प्रत्ययमशङ्क्यः ।
अन्ये तु प्रवृत्तिहेतुरित्यनेन संसारप्रवृत्तिहेतुरिति, तथा निवृत्ति-
हेतुरित्यनेन मोक्षहेतुरिति च वर्णयन्ति ॥ ४४ ॥

हैमन्तिकं दोषचयं वसन्ते

प्रवाहयन् ग्रैष्मिकमभ्रकाले ।

घनालये वाषिष्कमाशु सम्यक्
प्राप्नोति रोगानुत्पन्नां जातुं ॥ ४५ ॥

अथ कथं कालकृतदोषनिमित्तरोगपरिहारः प्रतिकर्माणां कर्तव्य
इत्याह—हैमन्तिकमित्यादि । वसन्त इति चैत्रे । अभ्रकालं
इति श्रावणे । घनालये इति मार्गशीर्षे । यदुक्तं—“माघवप्र-
धमे माति” (सू. अ. ७) इत्यादि । प्रवाहयमित्यनेन यथायो-
न्यतया वमनादिनेति ज्ञेयम् ॥ ४५ ॥

नरो हिताहारविहारसेवी

समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।

दाता समः सत्यपरः क्षमावा-
नातोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ ४६ ॥

मतिर्वचः कर्म सुखानुबन्धं

सत्त्वं विधेयं विशदा च बुद्धिः ।

ज्ञानं तपस्तत्परता च योगे
यस्यास्ति तं नानुपतन्ति रोगाः ॥ ४७ ॥

तत्र श्लोकः ।

इहान्निवेशस्य महार्थयुक्तं

पट्टविशक्तं प्रक्षरणं महर्षिः ।

अतुल्यगोत्रे भगवान् यथाव-

शिर्णीतवान् ज्ञानविवर्धनार्थम् ॥ ४८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते शरीर-
स्थानेऽतुल्यगोत्रीयं शरीरं नाम
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१ ‘तन्मातुषं’ इति पा० । २ ‘प्रकरणादुच्यमानस्य’ इति पा० ।

३ ‘पुलिङ्ग’ इति हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते । ४ ‘जन्तुः’ इति
पा० । ५ ‘नानुपतन्ति’ इति पा० ।

१ ‘रोगो’ इति पा० । २ ‘रोगहेतु’ इति हस्तलिखितपुस्तके न
पठ्यते ।

हेत्वन्तरं रोगाभावकारणमाह—नर इत्यादि । सम इति भूतेषु समचित्तः । सुखासुबन्धमिति लिङ्गविवरिणामान्मल्या वचसा च योज्यम् । तेन कायवाङ्मनःकर्माप्युत्तरकालीनसुखफलानि शुभानि पृच्छन्ते । सर्वं विधेयं स्वायत्तं मनः । विशदा बुद्धिरिति न कस्मला बुद्धिः । बुद्धिश्चेह कृहापोहवती विवक्षिता । मतिस्तु स्मृतिचिन्तादि । ज्ञानं तत्त्वज्ञानम् । शेषं सुगमम् ॥ ४६-४८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायां
मायुर्वेददीपिकायां शारीरस्थानेऽनुव्याख्यानोपनीयं
शारीरं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातः खुड्किं गर्भावकान्तिं शारीरं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये शुक्रशोणिते गर्भकारणत्वेनोक्ते, ननु कृत्स्नं गर्भ-
कारणमुक्तम्, अतः संपूर्णगर्भकारणमिधानार्थं खुड्किगर्भा-
वकान्तिरुच्यते । खुड्किमिति अप्पाम् । गर्भस्यावकान्तिः मेलकः,
उत्पत्तिरिति यावत् ॥ १ ॥ २ ॥

पुरुषस्यानुपहतरेतसः स्त्रियाश्चाप्रदुष्टयोनिशो-
णितगर्भाशयाया यदा भवति संसर्गः ऋतुकाले,
यदा चानयोस्तथायुक्ते संसर्गे शुक्रशोणितसं-
सर्गमन्तर्गर्भाशयगतं जीवोऽवकामिति सत्त्वसंप्रयो-
गात्तदा गर्भोऽभिनिर्वर्तते, स सात्म्यरसोपयोगा-
द्दोगोऽभिवर्धते सम्यगुपचारैश्चोपचर्यमाणः, ततः
प्राप्तकालः सर्वेन्द्रियोपपन्नः परिपूर्णशरीरो बलव-
त्सत्त्वसंहननसंपदुषेत् सुखेन जायते समुद-
यादेवां भावानां—मातृजञ्चायं गर्भः पितृजञ्चात्म-
जश्च सात्म्यजश्च रसजश्च, अस्ति च खलु सत्त्वमौ-
र्षपादुकमिति होवाच भगवानात्रेयः ॥ ३ ॥

पुरुषसेत्यादि । अनुपहतरेतस इति पदेनैव पुरुषसेति
लभ्यते, यतः पुरुषस्यैव रेतसो गर्भजनकत्वमुक्तं; तेन पुरु-
षसेति पदेन य एव संपूर्णधातुः पुरुषशब्दवाच्यो बालव्यति-
रिक्तस्तं प्राहयति । स्त्रियाश्चेति पदमर्थलब्धं सद् यौवनवतीं
स्त्रियं लभयति । संसर्गः मैथुनम् । ऋतौ पुष्पदर्शने प्रशस्तः
कालः ऋतुकालः; तेन ऋतुकालस्यादिष्यहं निषेधयति । यतः
“रजखलाभिगमनलक्ष्मीमुखानी” (सू. अ. २५) इत्यादिना
ऋतौ व्यहं निषिद्धम् । आर्तवदर्शनं च शरदाद्युत्पत्तिधर्म्याद्
ऋतुशब्देनोच्यते । यथा ऋतावुप्तानि बीजानि प्रोहन्ति, तथा

१ ‘तयोस्तथैव युक्ते संसर्गे’ इति, ‘चानयोस्तथाविधव्यतिथैव युक्ते
संसर्गे’ इति च पा० । २ ‘सत्त्वमुपपादुकं’ इति पा० ।

आर्तवदर्शनाख्येऽपि ऋतौ शुक्ररूपं बीजमुत्पत्तिमिति ऋतुसाध-
न्यम् । न केवलमेवभूतः संसर्ग एव गर्भकारणं, किं तु जीवा-
धिष्ठाने सतीत्याह—यदेत्यादि । तथायुक्त इति अनुपहरेतसः
पुरुषस्य अनुपहृतयोऽप्येह स्त्रियाः संसर्गः । अयं चार्थः पुरुषसे-
त्यादिनैव लब्धोऽपि पुनः शुक्रशोणितसंसर्गमित्यादिप्रत्यक्षवक्ष्य-
माणाधिकधर्मवैविध्यमनूयते, तेन न पीनरक्त्यम् । किंवा,
पुरुषसेत्यादिना पूर्वं मैथुनात् प्रागनुपहतरेतस्त्वायुक्तं, तथायुक्तं
चेत्यनेन तु मैथुनसमयेऽपि शुक्रशोण्यादीनामनुपहृत्तव्यते । मैथु-
नकाले हि ईर्ष्यादिना शुक्रदुष्टिः संभाव्यते । शुक्रशोणितसंसर्ग-
मिति शुक्रशोणितमेलकम् । अन्तरित्यनेन गर्भाशयवाहगतं सं-
सर्गमकारणं गर्भस्य निषेधयति । जीवशब्देन चेतनाधातुरात्मा ।
नन्वात्मा व्यापकः, तत् कथमयमवकामतीत्याह—सत्त्वस्यादि ।
सत्त्वसंप्रयोगादिति मनोगमनादित्यर्थः । तद्, ययोक्तं—“युक्तस्य
मनसा तस्य निर्दिश्यन्ते विभोः क्रियाः (शा. अ. १)” इति ।
यथ्यात्मा विमुक्त्वात्, सर्वगतत्वेन न क्वचिदपि याति, तथा-
ऽपि यत्रास्य कर्मवशान्नो यति, तत्रैव चैतन्योपलब्धेरात्मा-
स्य गत इति व्यपदिश्यत इति भावः । अथैवमुत्पन्नो गर्भः
कथमभिवर्धते, कथं वा जायत इत्याह—सम्यगुपचारैरिति;
गर्भहितकरैराहारविहारैरित्यर्थः । प्राप्तकाल इति प्राप्तप्रसवकालः,
प्रसवकालो नवमदशमासौ । परिपूर्णशरीर इति सर्वज्ञोप-
चितदेहः । संपच्छब्दो बलादिभिः प्रत्येकमभिर्भवत्येव । समु-
दयादिति सम्यग्बोलाकात् । एषामित्यनेन पुरुषसेत्यादिप्रत्यो-
क्तात् रेत-आर्तव-जीव-सत्त्व-सात्म्य-रस-सम्यगुपचारान् प्रत्यव-
सृष्टि । एतदेव समुदायप्रभवत्वं गर्भस्य प्रत्येकं मात्रादिगर्भका-
रणव्युत्पादनेन दर्शयन्नाह—मातृजञ्चेत्यादि । सात्म्यजञ्चेत्यत्र
सात्म्यशब्देन रसव्यतिरिक्तरूपादि, तथा आचारश्च सात्म्यो
प्राहः । सात्म्यरसस्तु ‘रसज’ इत्यनेनैव गृहीतः । औपपादुक-
मिति आत्मनः शरीरान्तरसंबन्धोपपादकम् । एतच्च व्याकृ-
तमेव पूर्वम् । अत्र यद्यपि पुरुषस्यानुपहतरेतस इत्यनेन पितृव-
प्रथममुक्तं, तथाऽपि मातृप्रधानतां गर्भस्य दर्शयितुं मातृजञ्चा-
यमिति प्रथमं कृतं; माता च गर्भं प्रधानं कारणं, येन आसे-
कात् प्रसूति प्रसवपर्यन्तं मातुर्देव गुणदोषावगुणविदधाति गर्भः;
प्रथमं तु पुरुषस्य मैथुने स्वातक्यात् तथा शरीरधारकप्रधाना-
स्थिकारणत्वाच्चाग्रेस्रीमिधानं कृतम् ॥ ३ ॥

नेति भरद्वाजः, किं कारणं—न हि माता न
पिता नात्मा न सात्म्यं न पानाशनमक्षयलेहोप-
योगा गर्भं जनयन्ति, न च परलोकादेत्य गर्भं स-
त्त्वमवकामिति ॥ (१) ॥

पूर्वपक्षोद्धारेण सिद्धान्तं प्राहयितुं मात्रादिगर्भकारणानि
भरद्वाजमुखेनाक्षिपति—नेत्यादि । नेतीत्यनेन सामान्येनात्रेय-

१ ‘बीजमुत्तं जनयतीति’ इति पा० ।

वचनस्योक्तस्याक्षेपः । किं कारणमित्यनेन कस्मादात्रैववचनमेत-
द्विरुद्धमित्यत्र कारणं पृच्छतो नहि मातेत्यादिनोक्तमात्रादि-
कारणानामकारणत्वं भरद्वाजः प्रतिजानीते ॥ (१) ॥

यदि हि मातापितरौ गर्भं जनयेतां, भूयस्यः
स्त्रियः पुमांसश्च भूयांसः पुत्रकामाः, ते सर्वे पुत्र-
जन्माभिसन्धाय मैथुनधर्मेमापद्यमानाः पुत्रानेव
जनयेयुर्दुहितृषां दुहितुकामाः, न तु काश्चित् स्त्रियः
केचिद्वा पुरुषा निरपत्याः स्युरपत्यकामा वा परि-
देवेरन् ॥ (२) ॥

यदि हीत्यादिना मात्रादीनामकारणत्वे हेतुं ब्रूते । किंवा,
मात्रादीनामकारणत्वं भरद्वाजेन प्रतिज्ञातं तत्र 'किं कारणमिति'
हेतुप्रश्नः, ततः 'नहि माता' इत्यादिना हेतुकथनम् । अस्य
चायमर्थः—यत्—न मात्रादयो गर्भकारणत्वेन प्रत्यक्षेण
दृश्यन्ते, ततो न मात्रादयो गर्भकारणम् । यदि हीत्यादिना
तूपपत्तिविरोधोऽपि मात्रादिकारणत्वेऽस्तीति दर्शयति; तेन न
पौनरुक्त्यम् । मैथुनधर्मे व्यवहारः । पुत्रकामाः पुत्रानेव जन-
येयुः, दुहितुकामा दुहितृषां जनयेयुरिति योजना । ननु काश्चित्
स्त्रिय इत्यत्र मैथुनमापद्यमाना एव स्त्रियः पुरुषाश्च परिदेवेरन्
न चेति योजना । मातापित्रधीनत्वेन गर्भस्य यदैवेच्छन्त्य-
पत्वं, तदैव मैथुनमापद्यमानाः सापत्याः स्युः; ततश्च सर्वाप-
त्यत्वेन न केचित् परिदेवेरन्त्यर्थः ॥ (२) ॥

न चात्माऽऽत्मानं जनयति । यदि ह्यात्माऽऽ-
त्मानं जनयेज्जातो वा जनयेदात्मानमजातो वा,
तच्चोभयथाऽप्युक्तम् । न हि जातो जनयति
सत्त्वात्, न चाजातो जनयत्यसत्त्वात्, तस्मादुभय-
थाऽप्यनुपपत्तिः । तिष्ठतु तावदेतत् । यद्ययमा-
त्माऽऽत्मानं शक्तो जनयितुं स्यात्, न त्वेनमिष्टा-
खेव कथं योनिषु जनयेद्वंशिनमप्रतिहतगतिं
कामरूपिणं तेजोबलजववर्णसत्त्वसंहननसमुदित-
मजरमरुजममरम्; एवंविधं ह्यात्माऽऽत्मानमि-
च्छत्यतो वा भूयः ॥ (३) ॥

आत्मजत्वं गर्भस्य निषेधयति—न चात्मेत्यादि । मनुष्यक-
रितुरापादिरूपेण आत्मानं जनयतीत्यर्थः । सत्त्वादिति जन्य-
स्यात्मनो विद्यमानत्वात्, न च विद्यमानो जन्यत इत्यर्थः ।
असत्त्वादिति कारणभूतस्यात्मनोऽजातपक्षेऽसत्त्वाच्च कारणत्वसु-
पपन्नमित्यर्थः । अत्रैव दूषणान्तरमाह—तिष्ठत्वित्यादि । योनि-
ष्विति जातिषु । अतो वा भूय इति यथोक्तगुणयुक्तादप्यधिकं
शक्तादिपरमार्थितुल्यमित्यर्थः ॥ (३) ॥

असात्म्यजश्चायं गर्भः । यदि हि सात्म्यजः स्यात्,
तर्हि सात्म्यसेविनामेवैकान्तेन प्रजा स्यात्, असा-

त्म्यसेविनश्च निखिलेनानपत्याः स्युः, तच्चोभयमु-
भयत्रैव दृश्यते ॥ (४) ॥

तच्चोभयमिति सप्रजनवमनपत्यत्वं च । उभयत्रेति सात्म्य-
सेविन्यसात्म्यसेविन्यपि ॥ (४) ॥

अरसजश्चायं गर्भः । यदि हि रसजः स्यात्, न
केचित् स्त्रीपुरुषेष्वनपत्याः स्युः, न हि कश्चिदस्त्ये-
षां यो रसान्नोपयुज्जे, श्रेष्ठरसोपयोगिनां चेद्गर्भो
जायन्त इत्यभिप्रेतमिति, एवं सत्याजौरभ्रमार्ग-
मायूरगोक्षीरदधिघृतमधुतैलसन्धवेधुररसमुद्रशालि-
भृतानामेवैकान्तेन प्रजा स्यात्, श्यामाकवर-
कोहालककोरदुषककन्दमूलमक्षश्च निखिलेनान-
पत्याः स्युः, तच्चोभयमुभयत्र दृश्यते ॥ (५) ॥

यो रसान्नोपयुज्जे इति रसश्चेद्गर्भकारणं तं च सर्वे एव
क्षीपुरुषाः सेवन्ते, तेन सर्वे एव सापत्याः स्युरिति भावः ।
अथ रसजो गर्भ इत्यस्य श्रेष्ठरस इत्यर्थे वर्ण्यते, तत्रापि
दूषणमाह—श्रेष्ठेत्यादि ॥ (५) ॥

न खल्वपि परलोकादेत्य सत्त्वं गर्भमवकाशमिति;
यदि ह्येनमवकाशमेतत्, नास्य किञ्चित् पौर्वदेहिकं
स्यादविदितमश्रुतमदृष्टं वा, स च तच्च न किञ्चि-
दपि स्मरति ॥ (६) ॥

तस्मादेतद्गमहे—अमातृजश्चायं गर्भोऽपितृजश्चा-
नात्मजश्चासात्म्यजश्चाअरसजश्च, न चास्ति सत्त्व-
मौपपादुकमिति (होवाच भरद्वाजः) ॥ ४ ॥

‘अस्ति च सत्त्वमौपपादुकम्’ इति यदुक्तं, तद्वयति—
न खल्वपीत्यादि । पौर्वदेहिकमिति पूर्वदेहातुभूतम् । अविदि-
तमदृष्टं चेति इह जन्मन्यपि पूर्वदेहातुभूतं नाविदितमदृष्टं वा
स्यात्; विदितं प्रत्यक्षव्यतिरिक्तप्रमाणोपलब्धं, दृष्टं तु प्रत्य-
क्षोपलब्धम्, एतद्विपर्ययादविदितमदृष्टं च विज्ञेयम् । न च
किञ्चिदपि स्मरतीति न च पूर्वजन्मातुभूतं स्मरतीत्यर्थः । एवं
मन्यते—यन्मनः पौर्वदेहिकमातुभवति तच्चेह जन्मन्यप्यनु-
वर्तते, तथा यत् तेन जन्मान्तरेऽनुभूतं तदिह जन्मन्यपि तथैव
स्मरतु; यथा—देवदत्तो बाल्यातुभूतं यौवने स्मरति, न चायं
तथा स्मरति; तेन न पूर्वापरजन्मन्येकं सत्त्वमिति । तस्मादि-
त्यादिना दूषणद्विषयमर्थं पुनर्निगमनेन दर्शयति ॥ ४ ॥

नेति भगवानात्रेयः, सर्वेभ्य एभ्यो भावेभ्यः
समुदितेभ्यो गर्भोऽभिनिर्वर्तते ॥ ५ ॥

भरद्वाजमतमात्रेयवचसा दूषयति—नेतीत्यादि । समुदि-
तेभ्य इति वचनात् प्रत्येकं मात्रादीनामितरकारणनिरपेक्षाणां
गर्भकारणत्वं निषेधयति । तेन, मात्रादिगर्भकारणसाक्षिभ्योऽपि
गर्भकारणान्तरजीवावक्रमाद्यभावाद् गर्भानुत्पादो युक्त एव ।
न च सामग्रीजन्ये कार्ये एकदेशस्याजनकत्वेनाकारणत्वम् । एवं

१ 'स्युः' । न चापत्यकामाः पविदेवेरन् इति पा० । २ 'योऽप्यन्' इति पा० ।

१ योगीन्द्रनाथसेनस्यासमतोऽर्थं पाठाः । २ पुनरेतेऽप्यस्ति-
ध्याये कोष्ठस्य पाठो वैयः ।

सति तन्तुनामपि पटकारणानां कारणान्तरासाधित्ये पटा-
जनकत्वेनाकारणत्वं स्यादिति भावः । इदमेव गर्भस्य मात्रादि-
जन्यत्वं यत्—मात्रादिव्यतिरेकेणागुत्पथमानत्वम् ॥ ५ ॥

मातृजश्चायं गर्भः । न हि मातुर्विना गर्भोत्पत्तिः
स्यात्, न च जन्म जरायुजानाम् । यानि खल्वस्य
गर्भस्य मातृजानि, यानि चास्य मातृतः संभवतः
संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः; तद्यथा—त्वक्
च लोहितं च मांसं च मेदश्च नाभिश्च हृदयं च
क्लोम च यकृच्च ग्रीवा च वृक्को च वस्तिश्च पुरीषा-
धानं चामाशयश्च पकाशयश्चोत्तरगुदं चायमगुदं
च शुद्राब्जं च स्थूलाब्जं च वपा च वपावहनं चेति
(मातृजानि) ॥ ६ ॥

एवंविधमेव मातृत्वावत् कारणत्वमाह—मातृजश्चायं गर्भ
इत्यादिना । गर्भोत्पत्तौ मातुः कारणत्वं दर्शयित्वा जरायुजजन्मनि
कारणत्वमाह—न च जन्मेत्यादि । जरायुः अमरा, येन वेष्टिता
मनुष्यादयः प्रजायन्ते; जरायुणा वेष्टिता जायन्ते इति जरायुजा
मनुष्यादयः । संखेदजानां मशकादीनामुद्दिज्ञादीनां भका-
दीनां च मातरं विनाऽपि जन्म भवति । अण्डजानामपि
यद्यपि माता कारणं भवत्येव जन्मनि, तथाऽपि जरायुजस्य
मातृपक्षेऽहं प्रकरणेऽभिप्रेतत्वेनाण्डजान् विहाय जरायुजाना-
मिति कृतम् । किंवा, जरायुजस्याभिव्यक्तिरूपे जन्मनि याव-
दभिव्यक्ति यथा माता कारणं भवति, न तथाऽण्डजे; तत्र
कूर्मादावण्डोत्पत्तिमात्र एव माता कारणं, न जन्मन्यभिव्यक्ति-
रूपे । यत्तु 'पितुर्विना न जरायुजानां जन्म' इति वक्ष्यति,
तज्जरायुजोपादे पितृवक्ष्यापेक्षायत्योपदर्शनार्थम्; अण्ड-
जास्तु मत्स्यादयः पितरं विनाऽपि ऋतुविशेषप्राप्त्यैव भवन्तीति
भावः । मातृजानीत्यस्य विवरणं—यान्यस्य मातृतः संभ-
वतः संभवन्तीति संभवतो गर्भस्य यानि मातृत इति मातुरा-
गताच्छोणितात् संभवन्त्युत्पद्यन्ते, तानि मातृजानि त्वगादी-
न्यनुव्याख्यास्याम इति योजना । एवमन्यत्रापि यानि त्विखा-
दिप्रन्थो व्याख्याः । मातृजत्वं च त्वगादीनामगमगम्यशेव ।
पुरीषाधानं पकाशयः । उत्तरगुदाधरगुदौ गुदोत्तराधरभागौ ।
वपावहनं 'तैलवर्तिका' इति कथ्यते ॥ ६ ॥

पितृजश्चायं गर्भः । न हि पितुर्भूते गर्भोत्पत्तिः
स्यात्, न च जन्म जरायुजानाम् । यानि खल्वस्य
गर्भस्य पितृजानि, यानि चास्य पितृतः संभवतः
संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः; तद्यथा—केशश्म-
श्रुनखलोमदन्तास्थिरास्त्रायाधमन्यः शुक्रं चेति
(पितृजानि) ॥ ७ ॥

शुक्रमिति विच्छिद्यपाठेन शुक्रस्य सर्वधातुसारस्योपादेयतां
दर्शयति ॥ ७ ॥

१ 'ख्यातम्' इति पा० ।

आत्मजश्चायं गर्भः । गर्भात्मा ह्यन्तरात्मा यः, तं
'जीव' इत्याकक्षते शाश्वतमरुजमजरममरमक्षयम-
भेद्यमच्छेद्यमलोभ्यं विश्वरूपं विश्वकर्माणमव्यक्त-
मनादिमिधनमक्षरमपि । स गर्भाशयमनुप्रविश्य
शुक्रशोणिताभ्यां संयोगमेव गर्भत्वेन जनयत्या-
त्मनाऽऽत्मानम्, आत्मसंज्ञा हि गर्भः । तस्य पुनरा-
त्मनो जन्मानादित्वाद्योपपद्यते, तेनात्र जात एवा-
यमजातं गर्भं जनयति, अजातो ह्ययमजातं गर्भं
जनयति; स चैव गर्भः कालान्तरेण बालयुवस्थवि-
रभावात् प्राप्नोति, स यस्यां यस्यामवस्थायां वर्तते
तस्यां तस्यां जातो भवति, या त्वस्य पुरस्कृता
तस्यां जनिष्यमाणश्च, तस्मात् स एव जातश्चाजा-
तश्च युगपद्भवति; यस्मिंश्चैतदुभयं संभवति जा-
तत्वं जनिष्यमाणत्वं च स जातो जन्यते, स
चैवानागतेष्ववस्थान्तरेष्वजातो जन्यत्यात्मनाऽऽ-
त्मानम् । सतो ह्यवस्थान्तरगमनमात्रमेव हि जन्म
चोच्यते तत्र तत्र वयसि तस्यां तस्यामवस्थायां;
यथा—सतामेव शुक्रशोणितजीवानां प्राक् संयोगा-
द्भूतत्वं न भवति, तच्च संयोगाद्भवति; यथा—सतस्त-
स्यैव पुरुषस्य प्रागपत्यात् पितृत्वं न भवति, तच्चा-
पत्याद्भवति; तथा सतस्तस्यैव गर्भस्य तस्यां तस्या-
मवस्थायां जातत्वमजातत्वं चोच्यते ॥ ८ ॥

आत्मज इत्यादिना आत्मजत्वं व्युत्पादयति । अन्तरात्मो-
च्यत इत्यनेन गर्भकारणभूतमात्मानं षड्धातुसमुदायवत्सोत्त-
मशब्दाभिधेयाद् व्यावर्तयति । आकक्षत इति आगमेषु शाश्वता-
दिशब्दैर्बुधने वृद्धाः । अलोभ्यमिति अक्षोभ्यम् । गर्भत्वेन जन-
यत्यात्मानमिति गर्भस्वरूपो यः षड्धातुक आत्मा तं जनयती-
त्यर्थः । गर्भस्यात्मशब्दाभिधेयतामाह—आत्मसंज्ञा हि गर्भः
इति । तस्येवत्यनेन परमात्मानं प्रखवधुशति । यस्यादस्यानादित्वा-
जन्म नोपपद्यते तस्माज्जात एवायमजातं गर्भं जनयतीति
पक्षोऽनं, इति योज्यम् । अथ जातः स न चेज्जात इति कथं
तर्हि जनयतीत्याह—अजातो ह्यमिधनः; नित्यो ह्यमिधनः ।
तेन नित्यत्वेनाकाशवच्च जातः सचन्तरात्मा गर्भस्वरूपमात्मानं
जनयति । अतश्चान्तरात्मरूपतया नित्यविविधमानत्वेनाजातः सन्
गर्भस्वरूपावस्थायां जात उच्यते । एवमजातत्वं जातत्वं चात्मानि
द्वयमपि व्यपदिश्यते । एतेदेवात्मनि जातत्वमजातत्वं च
दर्शयितुं दृष्टान्तार्थं गर्भ एव जातत्वमजातत्वं च दर्शयति—
स चैवेत्यादि । पुरस्कृतेति अग्रे भविष्यन्ती । यथा—बालस्य वृद्ध-
त्वावस्थाऽजाता जन्यत इति च, तथा अजातो जनयत्यात्मनाऽऽ-
त्मानमिति च शब्दप्रयोगसमर्थनमात्रमेतद् विवक्षामेदाद्वेदो-

१ 'तस्मादजात एवायमजातं गर्भं जनयति, जातोऽप्यजातं च
गर्भं जनयति' इति पा० ।

व्यम् । अनेन चात्मन्यवस्थाभेदकृतजातत्वसमर्थनेन 'जातो वा जनयेत्, अजातो वा' इत्यादिप्रत्यक्षकृतपूर्वपक्षः शब्दप्रयोगसमर्थनतया परिहृतः । परमार्थतस्तु नित्यत्वेनाजात एवात्मा आत्मनोऽजातवस्थां गर्भादिरूपां जनयति । तेन, नासत्ः कारणत्वं सतो वा जन्यत्वमिति पक्षः स्थित एव । सतो हीत्यादिना सकार्यपक्षं साध्यमतं दर्शयति । किंवा वयोभेदेन यदेवावस्थान्तरगमनं तदेव जन्मेति दर्शयति । तस्यां तस्यामवस्थायामिति च्छेदः । पितृत्वमिति पितृत्वेन व्यपदेश इत्यर्थः ॥ ८ ॥

न खलु गर्भस्य न च मातुर्न पितुर्न चात्मनः सर्वभावेषु यथेष्टकारित्वमस्ति; ते किञ्चित् खवशात् कुर्वन्ति, किञ्चित् कर्मवशात्, कञ्चिच्चैषां करणशक्तिर्भवति, कञ्चिन्न भवति । यत्र सत्त्वादिकरणसंपत्तञ्च यथाबलमेव यथेष्टकारित्वम्, अतोऽन्यथा विपर्ययः । न च करणदोषादकरणमात्मा संभवति गर्भजनने, दृष्टं चेष्टा योनिरैश्वर्यं मोक्षश्चात्मविद्धिरात्मायुक्तम् । नह्यन्यः सुखदुःखयोः कर्ता । न चान्यतो गर्भो जायते जायमानः, नाङ्कुरोपत्तिरबीजात् ॥ ९ ॥

यदुक्तं—यथात्मा आत्मानं जनयति तदा वशित्वादियुग्युक्तं जनयेदिति, तत्रोत्तरमाह—न खल्वित्यादि । गर्भस्य सर्वभावेषु न मातादीनां यथेष्टकारित्वमिति योज्यम् । अत्र च यद्यन्यात्मैव प्रकृतः, तथाऽपि तुल्यसमाधानत्वेन मातापितरावप्युपातौ । यथा आत्मनः सर्वभावेषु यथेष्टकारित्वेनेष्टयोनिगमनादिप्रसक्तिः समाधीयते, तथा मातापितरौपि यथेष्टकारित्वेन पुत्रानेव जनयेदित्यादिपूर्वपक्षः परिहृतो भवति । अथ कुत एवात्मादीनां यथेष्टकारित्वं कञ्चिन्न भवतीत्याह—किञ्चिदित्यादि । किञ्चिदिति न सर्वम् । तत्र मातापितरौ खवशौ मैथुनं गर्भकारणं सात्त्विकरससेवादिकं चाचरतः, गर्भस्य जीवाधिष्ठानादौ तु कर्माधीने परवशौ; तथा, आत्माऽपि गर्भस्य चैतन्ये तथा धर्माधर्महेतुक्रियानुष्ठाने खवशाः, कर्मजन्ये इष्टानिष्टयोन्यादिगमने तु धर्माधर्मसंपराधीन एव; तेन कर्माधीने विषये न मातादीनां यथेष्टकारित्वम् । यथेष्टकारित्वमपि मातादीनां कञ्चिद्वैयथाह—कञ्चिच्चैषामित्यादि । करणमुपकरणं साधनोपाय इति यावत् । सत्त्वं मनः, आदि प्रधानं येषां तानि सत्त्वादीनि मनइन्द्रियशुक्रशोणित्वादीनि । यथाबलमिति यथाकर्म; बलशब्देनेहादृष्टमुच्यते । एतेन, यत्र मातादीनां पुत्रेच्छायास्मिष्टयोनिगमनादिकरणशक्तिर्भवति, कर्मचानुगुणं भवति, तत्रैतत्पुत्रादिविष्टयोनिगमनादिकार्यं भवति; यथा—यदि तत्र विष्टदभूतिशुक्रः पुरुषो भवति, स्त्री च

विष्टदभूत्योन्याश्रयत्वादियुग्युक्ता, पुत्रजनकं च कर्म तयोर्वैलवत्, तदा पुत्रजन्माभिसन्धाय मैथुनमापद्यमानां ईप्सितं पुत्रं जनयतः; तथा आत्माऽपि विष्टदसत्त्वादियुग्युक्ताः शुभकर्मवान् तैत्तकां इष्टां योनिमुत्पादयति, तदाऽभीष्टयोनिगमनं संपादयत्यस्यामन इत्यादि यथेष्टकारित्वोदाहरणं ज्ञेयम् । अतोऽन्यथा इति सत्त्वादिकरणशक्तौ विगुणे च दैवे । विपर्यय इति न यथेष्टकारित्वम् । किंवा, कञ्चिच्च मैथुनादावेषां पित्रादीनां खवशत्वं, तत् किमिति जीवोपक्रममादावपि न खवशत्वमेषां भवतीत्याह—कञ्चिच्चैषामित्यादि । कञ्चिदेव कार्यं यस्मात् किञ्चित् करणं मातादीनां शक्तं न सर्वत्र, तेन सर्वेष्वेव गर्भस्य भावेषु न खवशत्वमिति भावः । यत्रापि चैते मात्रादयः खवशाः सन्तः कुर्वन्ति, तत्रापि स्त्रीयस्त्रीयकरणयुक्ता एव कुर्वन्तीत्याह—यत्र सत्त्वादित्यादि । यथाबलमिति यथाशक्ति । अनेन च मात्रादयो गर्भस्य येषु विशेषेषु शक्ताः, तेषु सत्त्वादिकरणसंपत्तौ यथेष्टकारिणो भवन्ति, न त्वशक्ये विषये उपहतकरणा वा यथेष्टकारिणो भवन्तीति दर्शयति । अतोऽन्यथा विपर्यय इत्यस्य चार्थोऽग्रे व्याकृतः । ननु सत्त्वादिकरणदोषाच्चैदयमात्मा गर्भं न जनयति तथाविधं, हन्त तर्ह्यकारणमेवायमात्मा, कारणं हि यद्ववति तत् करोत्येव कार्यमित्याह—न चेत्यादि । करणदोषादकुर्वन् गर्भं कदाचिदात्मा न गर्भजनने कारणं भवतीति न, अपितु भवत्येव कारणम्; एवं मन्यते—सृष्टावभावात् घटमकुर्वन्नपि कुम्भकारः कारणमेव घटस्य भवति, घटजननशक्तियुक्तत्वात्; तथा आत्माऽपि करणदोषादकुर्वन्नपि तथाविधं गर्भं, तज्जननशक्तत्वेन भूयोदृष्टत्वात् कारणमेव भवति । तथेष्टयोनिगमने प्रसक्तिरपि प्रोद्धाविता आत्मनः कारणत्वेन सा किञ्चिद्ववतीत्यपि दर्शयन्नाह—दृष्टं चेत्यादि । आत्माधीना योनिः पुरुषं प्रति इष्टा योनिः; तथा ऐश्वर्यदयश्चात्माधीना दृष्टाः, यथोक्तं कतिपापुषीये—“आवेशेवतसो ज्ञानं” (शा. अ. १) इत्यादिना । आत्मनः कारणत्वे हेत्वन्तरमाह—न ह्यन्य इत्यादि ।—हि यस्मादात्मनोऽन्यः सुखदुःखयोः कर्ता नास्ति, किं त्वत्तत्तैव सुखदुःखासाधनेन्द्रियकर्मशरीरादिकर्ता; तेन आत्मा कारणं गर्भस्य सुखदुःखायाधारत्वेति भावः । अथ भूतान्येव कस्मात् संयोगवशाच्चेतनमासाद्य सुखादिकरणानि न भवन्तीत्याह—न चान्यत्तं इत्यादि । अन्यत इति विजातीयत्वात् । जायमान इति उत्पद्यमानः । सदृशमेव कारणत्वं कार्यमुत्पद्यते; येन न शणसाङ्कुरोत्पत्तिर्नास्ति केलीबीजाद्ववति; अबीजादिति कार्यत्वेनामिताङ्कुरस्याबीजात् । एतेन, गर्भस्य यच्चैतन्यं तदचेतनेभ्यो भूतेभ्यो न भवति, किंतु चेतनाधारात्मा एवेति दर्शयति ॥ ९ ॥

यानि तु खल्वस्य गर्भस्यात्मजानि, यानि चास्यात्मतः संभवतः संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः

१ 'सत एवावस्थान्तरगमनमिति दर्शयति' इति पा० । २ 'पूर्वपक्षपरिहारः कृतो भवति' इति पा० । ३ 'बलशब्देनेहादृष्टमुच्यते' इति पा० । ४ 'पुत्रेच्छायास्मिष्टयोनिगमनादिकरणशक्तिर्भवति' इति सुप्रतिपुस्तकपाठः ।

१ 'ऋतुकाळे' इति पा० । २ 'अत आत्येव' इति पा० ।

तद्यथा—तासु तासु योनिष्वपत्तिरायुरात्मज्ञानं मन
इन्द्रियाणि प्राणापानौ प्रेरणं धारणमाकृतिस्वरवर्ण-
विशेषाः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ चेतना धृतिर्बुद्धिः
स्मृतिरहङ्कारः प्रत्यक्षश्चेति (आत्मजानि) ॥ १० ॥

एवमात्मजत्वं गर्भस्य व्युत्पाद्यात्मज्ञानं विशेषानाह—यानी-
त्यादि प्रेरणं धारणं चेत्प्रियाणामेव । अत्र च तत्तद्देवादिप-
श्चादियोगिमनसादौ धर्माधर्मजन्ये धर्माधर्मस्यापि जनकत्वेना-
त्मैव मूलकारणमुच्यते; आत्मज्ञानप्राणापानप्रेरणदौ तु मनः-
करण आत्मैवाव्यवधानेन कारणम् ॥ १० ॥

सात्म्यजश्चायं गर्भः । नह्यसात्म्यसेवित्वमन्तरेण
स्त्रीपुरुषयोर्वैन्ध्यत्वमस्ति, गर्भेषु वाऽप्यनिष्टो भावः ।
यावत् खल्वसात्म्यसेविनां स्त्रीपुरुषाणां त्रयो दोषाः
प्रकुपिताः शरीरमुपसर्पन्ते न शुक्रशोणितगर्भा-
शयोपधातायोपपद्यन्ते, तावत् समर्थो गर्भजननाय
भवन्ति । सात्म्यसेविनां पुनः स्त्रीपुरुषाणामनुपहृत-
शुक्रशोणितगर्भाशयानां मृतकाले सन्निपतितानां
जीवस्थानवक्रमणाद्गर्भा न प्रादुर्भवन्ति । नहि केवलं
सात्म्यज एवायं गर्भः, समुदयोऽत्र कारणमुच्यते ।
यानि खल्वस्य गर्भस्य सात्म्यजानि, यानि चास्य
सात्म्यतः संभवतः संभवन्ति, तान्यनुव्याख्या-
स्यामः; तद्यथा—आरोग्यमनालस्यमलोलुपत्वमि-
न्द्रियप्रसादः स्वरवर्णबीजसंपत् प्रहर्षभूयस्त्वं चेति
(सात्म्यजानि) ॥ ११ ॥

सात्म्यजबेलादिना सात्म्यजत्वं व्युत्पादयति, असात्म्यसेवां
च गर्भोपधातिनीं दर्शयन् सात्म्यसेवाया गर्भं प्रति कारणत्वं
ब्रूयति । असात्म्यसेविनामपि प्रजाभवनोपपात्तिं दर्शयन् 'अ-
सात्म्यसेविनश्च निखिलेनानगत्याः स्युः' इति पूर्वपक्षं परिहरति ।
सात्म्यसेविनां पुनरित्यादिना तु ग्रन्थेन 'सात्म्यसेविनामेका-
न्तेन प्रजा स्यात्' इति यदुक्तं तत् परिहरति । सन्निपतिताना-
मिति व्याख्यामापन्नानाम् । अत्र स्वरवर्णौ सात्म्यजत्वेन तथा
आत्मजत्वेन चोक्तौ, तेन द्वावप्यत्र कारणमिति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

रसजश्चायं गर्भः । न हि रसाद्वेते मातुः प्राणया-
त्राऽपि स्यात्, किं पुनर्गर्भजम् । न चैवासात्म्यगुण-
युज्यमाना रसा गर्भमभिमित्वैवैतयन्ति, न च केवलं
सम्यगुपयोगादेव रसानां गर्भाभिमित्वित्तिर्भवति,
समुदायोऽप्यत्र कारणमुच्यते । यानि तु खल्वस्य
गर्भस्य रसजानि, यानि चास्य रसतः संभवतः
संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः; तद्यथा—शरीर-
स्याभिमित्वित्तिरभिवृद्धिः प्राणानुबन्धस्तुतिः पुष्टि-
त्साहश्चेति (रसजानि) ॥ १२ ॥

प्राणयात्राऽपि स्यादिति गर्भधारणकारणभूताया मातुरपि
प्राणस्थितिरेत्यर्थः । न चैवासात्म्यगुणयुज्यमाना इत्यादिना

१ 'न चैवासा असम्यगुज्यमाना' इति पा० । २ 'समुदायो-
ऽत्र' इति पा० ।

असात्म्यरसोपयोगस्य गर्भोपधातित्वं दर्शयति । असात्म्यरसो-
पयोगिनां प्रजाभवनं यत्, तदसात्म्यसेविप्रजाभवनव्यायुतल्य-
मिति नेह पुनर्दर्शितम् । समुदायोऽप्यत्र कारणमित्यनेन तु
असम्यग्रससेविनां चापलभनने कारणं धर्मादि दर्शयति । अभि-
मितिर्नैवतिः अङ्गप्रत्यङ्गव्यवस्था । प्राणानुबन्ध इति बलानुबन्धः ।
पुष्टिः उपचयः । वृद्धिस्तु दैर्घ्येण वृद्धिः । उत्साहः बलम् । इति-
शब्दः प्रकारः; तेनैव प्रकाराण्यन्याप्य वर्णादीनि रसजानीति
दर्शयति । एवं पूर्वत्रापि इतिशब्दो व्याख्येयः । यदा त्वितिश-
ब्दः परिसमाप्त्यर्थस्तदाऽप्यविष्कृतानां रसजानां परिसमाप्ति-
ज्ञेयाः; तेन अनाविष्कृता वर्णदयोऽपि रसजा लभ्यन्ते ॥ ११ ॥

अस्ति खलु सत्त्वमौपपादुकं; यज्जीवं स्पृक्शरी-
रेणामिसंबध्नाति, यस्मिन्नगमनपुरस्कृते शील-
मस्य व्यावर्तते, भक्तिर्विपर्यस्यते, सर्वेन्द्रियाण्युपत-
प्यन्ते, बलं हीयते, व्याधय आप्याप्यन्ते, यस्मादीनः
प्राणाज्जहाति, यदिन्द्रियाणामभिग्राहकं च 'मन'
इत्यभिधीयते; तन्निविधमाख्यायते—शुद्धं, राजसं,
तामसमिति । येनास्य खलु मनो भूयिष्ठं, तेन
द्वितीयायामाजातौ संप्रयोगो भवति; यदा तु तेनैव
शुद्धेन संयुज्यते, तदा जातेरतिक्रान्ताया अपि स-
रति । स्मार्तं हि ज्ञानमात्मनस्तत्त्वैव मनसोऽनुब-
न्धादनुवर्तते, यस्यानुवृत्तिं पुरस्कृत्य पुरुषो 'जाति-
स्सर' इत्युच्यते । यानि खल्वस्य गर्भस्य सत्त्वजानि,
यान्यस्य सत्त्वतः संभवतः संभवन्ति, तान्यनुव्या-
ख्यास्यामः; तद्यथा—भक्तिः शीलं शौचं द्वेषः स्मृ-
तिर्मोहस्यागो मात्सर्यं शौर्यं भयं क्रोधस्तन्द्रोत्सा-
हस्तैक्ष्ण्यं मार्दवं गाम्भीर्यमनवस्थितत्वमित्येवमाद्-
यश्चान्ये, ते सत्त्वविकारा यानुत्तरकालं सत्त्वभेद-
मधिकृत्योपदेक्ष्यामः । नानाविधानि खलु सत्त्वानि,
तानि सर्वाण्येकपुरुषे भवन्ति, न च भवन्त्येकका-
लम्, एकं तु प्रायोवृत्त्याऽऽह ॥ १३ ॥

अस्तीत्यादिना मनस औपपादुकत्वमाक्षिप्तं समाधायति । अ-
पिशब्दोऽवधारणे । अत्र च 'यज्जीवं स्पृक्शरीरेणामिसंबध्नाति'
इत्यादिना मनसोऽसाधारणधर्मैक्यनेनैवौपपादुकत्वाचनं भवति,
मनोव्यतिरेकेणैतदुच्यमानधर्माणामितिद्वेः । नित्यमात्मानं स्पृश-
तीति स्पृक्, शरीरमातिवाहिकशरीरं; तेन स्पृक्शरीरेण कारण-
भूतेन जीवमात्मरूपमभिसंबध्नाति भोगायतनशरीरेणेत्यर्थः ।
आतिवाहिकशरीरसद्भावश्च "भूतैश्चतुर्भिः सहितः सुस्पृक्षे-

१ 'इतिशब्दाधेयः' इति पा० । २ 'जीवस्पृक्शरीरेण' इति पा० ।
"जीवं स्पृशतीति जीवस्पृक् । जीवस्पृक्शरीरं शुक्रशोणितत्मात्मकगर्भश-
रीरम् । तत्रैव जीवात्मनः प्रथमसंबन्धो भवतीति तत् 'जीवस्पृक्'
इत्युच्यते" इति योगीन्द्रनाथसेनः । ३ 'द्वितीयायां जातौ'
इति पा० । ४ 'प्रायोऽनुवृत्त्या' इति पा० । ५ 'उपपादकत्व-
साधनं' इति पा० ।

मनोजवो देहमुपैति देहात्” (श. आ. २) इत्यनेन प्रतिपादितः । किंवा, जीवम् आत्मानं, सृष्टृशरीरेणेति स्पर्शवता शरीरेण, यन्मनोऽभिस्वप्नाति तदुपपादुकमस्तीति योजना । एवं मन्यते—यदि मनोऽत्रालम्नः शरीरसंबन्धेन स्वीक्रियते तदा व्यापकत्वादात्मनः सर्वत्रैवोपलब्ध्या भवितव्यं, न च भवति; तस्माद्यत्रैव स्पर्शवति शरीरे मनः प्रतिबद्धं भवति तत्रैवायं सुखाद्युपलभते । सृष्टिगतिविशेषेण शरीरस्य मूत्रनखकेशादौ मनोगमनाभावादात्मनोऽनुपलब्धिं दर्शयति । अपगमनपुरस्कृते इति देहान्तरगमनाभिमुखे । भक्तिः इच्छा । यस्माद्धीन इति मनसा त्यक्तः । येनेति यथाभूतेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा मनसा भूयिष्ठमिष्टमिष्टायाः । द्वितीयायामाजाताविति द्वितीयजन्मनि; पूर्वजन्मनि यादृशं मनसादृशमेव जन्मान्तरे प्रायो भवतीत्यर्थः । केचित्तु, ‘तेन न द्वितीयायां’ इत्यादि पठन्ति । तत्रापि प्रायो द्वितीये जन्मनि तुल्येन मनसा योगो न भवति, कदाचित्तु भवतीत्यर्थः । यदुक्तं ‘नास किंचित् पौर्वदेहिकमविदितं स्यात्’ इति, तत् पौर्वदेहिकं ज्ञानं क्वचिद्भवतीति दर्शयन्नाह—यदा त्वित्यादि । छुद्मेनेति विद्युद्वत्सत्त्वगुणेन । तस्यैवेति वक्ष्यमाणेन यस्येत्यनेन संबध्यते । योनियन्त्रपीडायां हि उद्भूतेन तमसा विद्वतं मनो नातिक्रान्तजन्मन्यतैः स्मरति; यस्तद्भूतसत्त्वस्त्वमसा नाभिभूयते, स स्मरत्वेवातिक्रान्तजन्मादुभूतमिति भावः । पुरस्कृतेति कारणत्वेनावधार्यं । अयं च मनोधर्मसमूह इन्द्रियोपक्रमणीयोक्तोऽपि पुनरिह प्रकरणवशादुच्यमानो न पुनरुक्तदोषमावहति । यद्यपि सत्त्वस्य गर्भजनकत्वं साक्षात्क्षोक्तं, तथाऽपि सत्त्वस्य यदुपपादुकत्वं गर्भं प्रति तेनैव सत्त्वस्य गर्भजनकत्वं प्रतिज्ञातं मन्तव्यम् । तेन ‘यानि खल्वस्य गर्भस्य सत्त्वजानि’ इत्यादिना गर्भे सत्त्वजभावकथनमुपपन्नमेव । गर्भकारणस्यापि च सत्त्वस्योपपादुकभाषया कारणत्वं यदुक्तं तद्देहादेहान्तरगमनरूपमनोधर्मस्य गर्भकारणत्वातिरिक्तस्य प्रतिपादनार्थम् । नानाविधानीति नानाविधसात्त्विकराजसतामससृष्टिभिश्चानि । तान्येकपुरुषे भवन्तीत्यनेनैक एव पुरुषः कदाचित्कर्मक्रियायां सात्त्विको भवति, कदाचित् कामचिन्तायां राजसः, कदाचित्मोहे तमोमय इति दर्शयति । न भवन्त्येककालमिति एकदैव सात्त्विकाद्यो धर्मान न भवन्ति, किंतु पर्यायेण भवन्ति । ननु यथैकपुरुष एव सर्वे सात्त्विकाद्यो भवन्ति, तत् कथम् ‘अयं सात्त्विकः’ इत्यादिव्यपदेशो भवतीत्याह—एकं त्वित्यादि । प्रायोद्वृत्तेति भूयिष्ठा यस्य सात्त्विकवृत्तयो भवन्ति स सात्त्विकः, यस्य भूयिष्ठं राज्यो वृत्तयो भवन्ति स राजस उच्यते इत्यादि । एतदेव पूर्वमुक्तं—“यद्वर्णं चासीद्वर्णं पुरु-

षमवर्तते सर्वत्र, तत्सत्त्वमेवोपदिशन्ति बाहुल्यानुशयात्” (सू. अ. ८) इति ॥ १३ ॥

एवमयं नानाविधानामेषां गर्भकराणां भावानां समुदायादभिनिर्वर्तते गर्भः; यथा कूटागारं नानाद्रव्यसमुदायात्, यथा वा-रथो नानारथाङ्गसमुदायात्; तस्मादेतद्वोचाम—मातृजश्चायं गर्भः, पितृजश्च, आत्मजश्च, सात्म्यजश्च, रसजश्च, अस्ति च सत्त्वमोपपादुकमिति (होवाच भगवानात्रेयः) ॥१४॥

एवं मात्राधिकारणव्युत्पादनेन गर्भस्य समुदायप्रभवतां व्युत्पादितां दृष्टान्तेन द्रव्यवाह—एवमयमित्यादि । कूटागारं वस्तुलाकारं गृहं जैन्ताकखेदप्रतिपादितम्; अन्ये तु वस्त्रादिकृतं संचारिगृहं कूटागारमाहुः । अत्र च प्रकरणे यद्यपि मात्रादीनां सर्वेषां समुदितानामेव गर्भं प्रति कारणत्वं, तथाऽपि मातापित्रात्मसत्त्वानि विहाय सात्म्यरसयोरेव कारणत्वव्युत्पादने यत् ‘समुदायोऽप्यत्र कारणम्’ इत्युक्तं तत्रैव मन्यते—अत्र यथा मात्रादयश्चत्वारोऽवश्यं गर्भं प्रति कारणभूता न तथा सात्म्यं रसो वा; येन शुक्रशोणितसत्त्वात्मसंसर्गादेव गर्भो भवति, नावश्यं गर्भमेकैकं सात्म्यरसयोरपेक्षा; गर्भमेकैकोत्तरकालं सात्म्यरसाभ्यां गर्भस्य हि पुष्ट्यादयो जन्मन्ते, तेन सात्म्ये रसे चावश्यं समुदायापेक्षां दर्शयता तत्रैव ‘समुदायोऽप्यत्र कारणम्’ इत्युक्तं, मात्रादयस्तु परस्परसमुदायसंगमपेक्षमाणा अपि नावश्यं सात्म्यरससमुदायमादिगर्भमेकैकैकपेक्षन्त इति कृत्वा पुनस्तत्र समुदायापेक्षितं नोक्तम् । समुदायापेक्षां भावानामित्यनेन ग्रन्थेन यत् परस्परसमुदायापेक्षितं मात्रादीनां चतुर्णां, तदुक्तमेव । यदैपि गर्भं प्रत्यविशेषेण सात्म्यरसयोरपि कारणत्वं, ‘सात्म्यजश्चायं, रसजश्चायं’ इत्यनेनोक्तं, तद्गर्भमेकैकोत्तरकालं कारणत्वेन, तथा मातापित्रोरपि विद्युद्वत्सृष्टिशोणितोत्पादहेतुतया पारंपर्येण कारणत्वादिति हेतयम् ॥ १४ ॥

भरद्वाज उवाच—यद्ययमेषां नानाविधानां गर्भकराणां भावानां समुदायादभिनिर्वर्तते गर्भः कथमयं सन्धीयते, यदि चापि सन्धीयते कस्मात् समुदायप्रभवः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते, मनुष्यश्च मनुष्यप्रभव उच्यते; तत्र चेद्विग्रहेतदयस्मान्मनुष्यो मनुष्यप्रभवस्तस्मादेव मनुष्यविग्रहेण जायते, यथा-गोर्गोपप्रभवः, यथा-चाश्वोऽश्वप्रभव इति; एवं सति यदुक्तमग्रे समुदायात्मक इति तदुक्तम् । यदि च मनुष्यो मनुष्यप्रभवः, कस्माज्जातान्धकुलाम्बुचागमनसिम्भिनव्यङ्गोन्मत्तकुष्ठिकिलाश्रभ्यो जाताः पितृसदृशरूपा न भवन्ति । अथात्रापि बुद्धिरेवं स्यात्—खेनैवायमात्मा चक्षुषा

१ ‘कर्मप्रतिबद्धं मनोऽस्ति’ इति पा० । २ ‘नातिक्रान्तजन्मान्तरगतं’ इति पा० । ३ ‘गर्भस्य सत्त्वजन्यत्वं’ इति पा० । ४ ‘मोहचिन्तायां’ इति पा० । ५ ‘प्रायोऽनुवृत्त्या (चेः)’ इति पा० । ६ ‘भवन्ति भूयिष्ठं यस्य सत्त्वमनुवर्तते’ इति पा० ।
च. सं. ४०

१ ‘समुदायार्थकत्वं नोक्तम्’ इति पा० । २ ‘यत्तु’ इति पा० । ३ ‘पितृसदृशः’ इति पा० ।

रूपाणि वेत्ति, श्रोत्रेण शब्दान्, घ्राणेन गन्धान्, रसनेन रसान्, स्पर्शनेन स्पर्शान्, वृक्ष्या बोद्धव्यमित्यनेन हेतुना न जडादिभ्यो जाताः पितृसदृशा भवन्ति । अत्रापि प्रतिज्ञाहानिदोषः स्यात्, एवमुक्ते ह्यात्म्यं सत्स्विन्द्रियेषु शः स्यादसत्स्वज्ञः; यत्र चैतदुभयं संभवति ज्ञातव्यज्ञत्वं च, सविकारश्चात्मा । यदि च दर्शनादिभिरात्मा विषयान् वेत्ति, निरिन्द्रियो दर्शनादिविरहादज्ञः स्यात्; अज्ञत्वादकारणम्, अकारणत्वाच्च नास्मेति वाग्वस्तुमात्रमेतद्वचनमनर्थं स्यादिति (होवाच भरद्वाजः) ॥ १५ ॥

पुनर्भरद्वाजः पृच्छति—यद्ययमित्यादि । कथं सन्धीयत इति कथा परिपाठ्या मिलित्यर्थः । मनुष्यविग्रहेण जायत इति मनुष्यजातौ कस्मान्मनुष्यविग्रहेण जायत इत्यर्थः । समुदायत्मक इति यदुक्तं तदयुक्मिति अत्र मात्राद्यतिरिक्तजातेः कारणत्वकथनेन तथा जातेरेव मनुष्यादिरूपाया बलवत्कारणत्वेन यथोक्तमात्रादिसमुदायप्रभवत्वं न युक्मिति भावः । दूषणान्तरमाह—यदि चेत्स्यादि । जडो जडबुद्धिः, स्मिन्नः साधुनासिकाव्यक्तखरः । पितृसदृशरूपा इत्यत्र पितृशब्देन मातापितरौ प्राश्नौ । कारणसदृशरूपत्वेन चेन्मनुष्या भवन्ति तदा जडादिरूपकारणजाता अपि कारणसदृशत्वेन जडादिरूपाः स्युरिति भावः । अत्र जडादिबहुदाहरणकरणं पक्षस्य बहुदाहरणसिद्धत्वेन दृढत्वप्रतिपादनार्थम् । कृतपूर्वपक्षे समाधानमाशङ्कते—अथात्रेत्यादि । खेनैवेति आत्मकर्मोपार्जितेनैव । तेन, इन्द्रियाणि यस्मादात्मजान्युक्तानि न तु मातापितरूपमनुष्यजन्यानि, तत्तच्च पित्रोर्इन्द्रियं प्रत्यकारणत्वेन न तदिन्द्रियसदृशानीन्द्रियाण्यस्य भवन्तीति भावः । खेनैवेति श्रोत्रादिभिरभिसंबध्यते । जडादिभिर्जाता इत्यत्र आदिशब्दः प्रकारवाची, तेन कुञ्जकुण्डादीनां ग्रहणम् । कुञ्जवत्कुण्डायाधारभूतं हि शरीरं नात्मजं, किंतु मातापितृजमेव; ततश्च कुञ्जादिजातस्य कुञ्जत्वादपिप्रसङ्गेनैवापकृतत्वं तदवस्थमेव । आशङ्कितं समाधानं दूषयति—अत्रापीत्यादि । प्रतिज्ञादोषः स्यादिति ‘आमा शः’ (शा. अ. १) इत्यादिना आत्मनो ज्ञत्वप्रतिज्ञायाः; तथा ‘निर्विकारः परस्वात्मा’ (सू. अ. १) इत्यादिना कृताया निर्विकारत्वप्रतिज्ञाया दोषः स्यादिति भावः । असत्स्वज्ञ इत्यनेन कदाचिदज्ञत्वात् प्रतिज्ञातं ज्ञत्वं व्याहृतम्, इन्द्रियाधीनत्वेन ज्ञत्वमात्मनः पराधीनं सन्न वास्तवं स्यादिति भावः । यत्रेत्यादिना सविकारत्वं साधयति । ज्ञत्वपरित्यागेनाज्ञत्वे प्रकृतेरन्यथाभूतत्वेन विकारो भवतीति भावः । सविकार इति ‘विकारवान्’ इत्यर्थो मनुजलोपाज्ज्ञेयः । आत्मन इन्द्रियाधीनत्वेन ज्ञत्वे दूषणान्तरमाह—यदि चेत्स्यादि । अज्ञत्वादकारणमिति अज्ञत्वात् ज्ञानपूर्वकशरीरप्रेरणदौ न कारणं स्यादित्यर्थः । अका-

रणत्वाच्च नास्मेति शरीरप्रेरणदौ बुद्धिनिष्पद्येऽकारणत्वाच्चेतनपञ्चभूतातिरिक्तश्चेतनाभिध आत्मशब्दवाच्य इत्यर्थः । वाग्वस्तुमात्रमिति अर्थरहितशब्दमात्रमेतद्—यदुच्यते—आत्मा खेन चक्षुषा रूपं पश्यतीत्यादि ॥ १५ ॥

आत्रेय उवाच—पुरस्तादेतत् प्रतिज्ञातं—सत्त्वं जीवं स्पृक्षुशरीरेणाभिर्भवद्भातीति । यस्मात् समुदायप्रभवः सन् स गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते, मनुष्यो मनुष्यप्रभव इत्युच्यते, तद्वक्ष्यामः—भूतानां चतुर्विधा योनिर्भवति—जराय्वण्डस्वेदोद्भिदः । तासां खलु चतसृणामपि योनीनामेकैका योनिरपरिसंख्येयभेदा भवति, भूतानामाकृतिविशेषापरिसंख्येयत्वात् । तत्र जरायुजानामप्यजानां च प्राणिनामेते गर्भकरा भावा यो यो योनिमापद्यन्ते, तस्यां तस्यां योनौ तथातथारूपा भवन्ति; यथा—कनकरजतताम्रजपुसीसकाव्यासिच्यमानानि तेषु तेषु मधुच्छिद्यविग्रहेषु, तानि यदा मनुष्यविग्रहमापद्यन्ते तदा मनुष्यविग्रहेण जायन्ते, तस्मात् समुदायप्रभवः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते; मनुष्यश्च मनुष्यप्रभव उच्यते, तद्योनित्वात् ॥ १६ ॥

आत्रेयः समाधाति—पुरस्तादित्यादि ।—एतच्च ‘कथमयं सन्धीयते’ इत्यस्योत्तरम् । सत्त्वं शुक्रातैवसंस्थानकारणमित्यर्थः । भूतानामिति प्राणिनाम् । योनिः जातिः, यदाऽपि योनिशब्दः कारणवचनस्तदाऽपि जरायुजादिरूपयोनिजाता अपि जरायुजादय एवोच्यन्ते, कार्ये कारणोपचारात् । आकृतिः संस्थानं, तस्या विशेषाः परस्परविसदृशाकृतय एव नर-करि-तुरगादिरूपाः । संभवे योनिभेदं दर्शयित्वा यथा योन्युक्रादौ भवति तदाह—तत्रेत्यादि । गर्भकरा भावाः शुक्रादयः । मधुच्छिद्यविग्रहेष्विति सिक्थकेन मृत्तिकायां निर्मितसबकरूपविग्रहेषु । मनुष्यविम्बमिति मनुष्याकारं सिक्थककृतं सबकम् । कनकादिबहुद्रव्योदाहरणं यथा कनकादीनां बहूनामपि मनुष्यसबकसिक्थकस्थानां मनुष्याकृतिजनकत्वं, तथा शुक्रादीनामपि बहूनां मनुष्योनिपतितानां मनुष्यविग्रहकर्तृत्वमिति साधर्म्योदाहरणार्थम् । समुदायात्मकः सन्निति यद्यपि समुदायजन्यत्वाऽपि योनिरूपकारणमहिम्ना खयोनिसदृश एव भवति नान्यो निसदृशः; न च कारणधर्मः पर्यययोगमर्हति । तेन, शुक्रादिसमुदायोऽपि कारणं भवति, मातापितरौ विशेषेण गर्भस्य सजातीयत्वे कारणं भवत इति न कश्चित् क्षतिः । तद्योनित्वादिति विशेषेण मनुष्यस्य कारणत्वात् ॥ १६ ॥

यच्चोक्तं—यदि च मनुष्यो मनुष्यप्रभवः, कस्माच्च जडादिभ्यो जाताः पितृसदृशरूपा भवन्तीति; तत्रोच्यते—यस्य यस्य ह्यज्ञावयवस्य बीजे बीज-

भाग उपततो भवति, तस्य तस्याज्ञावयवस्य विहृतिरुपजायते, नोपजायते चादुपतापात्; तस्मादुभयोपपत्तिरप्यत्र । सर्वस्य चात्मजानीन्द्रियाणि, तेषां भावाभावहेतुर्देवं; तस्माच्चैकान्ततो जडादिभ्यो जाताः पितृसदृशरूपा भवन्ति ॥ १७ ॥

बीज इति श्लुकोपगते । बीजस्याप्रत्यक्षनिवर्तको भागो बीजभागः । उभयोपपत्तिरप्यत्रेति पितृसदृशरूपा भवन्ति न भवन्ति चेत्यर्थः । आत्मजानीति आत्मप्रतिबद्धकर्मेजानि । भावाभावहेतुर्देवमिति इन्द्रियभावे इन्द्रियजनकं शुभम्, इन्द्रियाभावे चाशुभं देवं हेतुरित्यर्थः । उपसंहरति—तस्मादित्यादि । एवं मन्यते—मनुष्यबीजं हि प्रत्यक्षबीजभागसमुदायात्मकं स्वसदृशप्रत्यक्षसमुदायरूपपुरुषजनकम्, इन्द्रियाणि च भोगसाधनानि आत्मप्रतिबद्धकर्माधीनानि; तेन पिता यदि कुष्ठमि भवति, बीजं चादुष्टं भवति कुष्ठाधारत्वगादिजनकं, ततो निष्कुष्ठान्येव त्वगादीन्यनुपततत्वगादिबीजात् सदृशानि जायन्ते; यदा त्वतिवृद्धकुष्ठतया पित्रोर्बीजमपि कुष्ठजनकदोषेण दूष्टं भवति, तदा दूष्टत्वगादिबीजभागात् कुष्ठदुष्टैव त्वज् जायते । यदुक्तं—“दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्यादुष्टशोणितश्लुकोः । यदपलं तयोर्जातं ह्येवं तदपि कुष्ठितम्” (सु. नि. अ. ५) इति । एवं कुष्ठिनोऽपि यदि हेतुबलाद् बीजे कुष्ठजनको दोषो भवति, तदा कुष्ठिनोऽपि कुष्ठवदपलं भवति । अन्धत्वादविन्द्रियोपघातरूपे दुर्देवमेव कारणं; तस्मान्धातुपल्येऽप्यवश्यमस्ति; तेन यदाऽन्धेऽपल्ये दृष्टुपघातकमशुभं भवति, तदा काकतालीयन्यायादन्धजातोऽप्यन्धो दृश्यते । एवं कुब्जादौ जडादौ च व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

न चात्मा सत्त्विन्द्रियेषु ज्ञः, असत्सु वा भवत्यज्ञः; न ह्यसत्त्वः कदाचिदात्मा, सत्त्वविशेषाद्योपलभ्यते ज्ञानविशेष इति ॥ १८ ॥

या चाज्ञत्वप्रसक्तिरात्मन्युक्ता, तत्राह—न चेत्यादि । इन्द्रियभावे तथेन्द्रियाभावेऽपि नित्यं ज्ञानवानेवात्मा इति प्रतिज्ञार्थः । न ह्यसत्त्वः कदाचिदित्यत्र हिषाद्यो हेतौ; तेन यस्मात् सर्वदा समनस्क एवात्मा, तेन बाह्येन्द्रियाभावेऽप्यन्तःकरणमनोयोगाश्रित्यात्मा सैनःकरणको ज्ञानवानेवायमित्यर्थः । यत्चेतद्बाह्यविषयगतं ज्ञानं, तत् सत्त्वत्येन्द्रियाधिष्ठानविशेषाद्भवति; तेन, इन्द्रियभावे इन्द्रियजन्यं विशिष्टं ज्ञानं भवति; यत्तु केवलमनोजन्यमात्मज्ञानं, तद् भवत्येव सर्वदा; तस्माद्यश्रित्यभावि मनोसंज्ञिधामात्रजन्यमात्मज्ञानं, तत् सर्वदास्ति ॥ १८ ॥

भवन्ति चात्र—

न कर्तुरिन्द्रियाभावात् कार्यज्ञानं प्रवर्तते ।

या क्रिया वर्तते भवति; सा विना तैर्न वर्तते ॥ १९ ॥

१ ‘प्रतिज्ञार्थाः’ इति पा० । २ ‘मनःकरणज्ञानवान्’ इति पा० ।

३ ‘इन्द्रियाभावे इन्द्रियजन्यं विशिष्टं ज्ञानं न भवति’ इति पा० ।

४ ‘यैः क्रिया वर्तते या तु’ इति पा० ।

ज्ञानमपि मुदोऽभावात् कुम्भकृच्च प्रवर्तते ।

न चास्य ज्ञानजननशक्तिः पराहता भवतीत्याशयेनाह—नेत्यादि । यत्चेतदेन्द्रियकं विषयोपभोगवत्तद्वति कदाचित्, कदाचिचेन्द्रियाभावाच्च भवतीत्यात्मविदो मन्यन्ते; किंच बाह्यज्ञानेऽपि ज्ञानजननशक्त एवायमात्मा, परं करणाभावात् कदाचिच्च प्रवर्तते । कार्यज्ञानमिति कार्यप्रवृत्तिजनकबाह्यविषयज्ञानं; तेन निर्विषयं ज्ञानमात्मन इन्द्रियाभावे भवतीति सूचयति । भावैरित्यत्र ‘यैः’ इति शेषः । वर्तते उत्पद्यते । अत्रैव दृष्टान्तमाह—ज्ञानक्षपीत्यादि । ज्ञानक्षपीति घटं कर्तुं ज्ञानक्षपीत्यर्थः । मुदो मृत्तिकाया अभावात् ॥ १९ ॥

श्रूयतां चेदेवमध्यात्ममात्मज्ञानबलं महत् ॥ २० ॥

इन्द्रियाणि च संक्षिप्य मनः संक्षिप्य चञ्चलम् ॥

प्रविश्याध्यात्ममात्मज्ञः स्वे ज्ञाने पर्यवस्थितः ॥ २१ ॥

सर्वभावान्तरज्ञानः सर्वभावान् परीक्षते ॥

आत्मनो ज्ञत्वे साधनान्तरमाह—श्रूयतामित्यादि । आत्मानमपि अध्यात्मम् । आत्मनो ज्ञानस्य बलमात्मज्ञानबलम् । संक्षिप्येति विषयेभ्यो व्यावर्त्य । मनः संक्षिप्येति मनोऽप्यात्मन्यतिरिक्तविषयाभिर्युक्त । चञ्चलमिति स्वभावतः । स्वे ज्ञाने इति आत्मज्ञाने । सर्वभावान् परीक्षत इति विनाऽपीन्द्रियैः समाधिबलादेव यस्मात् सर्वज्ञो भवति, तस्माज्ज्ञस्वभाव एव निरिन्द्रियोऽप्यात्मा ॥ २०-२१ ॥

गृह्णीष्व चे(वे)दमपरं भरद्वाज निनिर्णयम् ॥ २२ ॥

निवृत्तेन्द्रियवाक्चेष्टः सुप्तः स्वप्नगतो यदा ।

विषयान् सुखदुःखे च वेत्ति नाशोऽप्यतः स्मृतः २३ ॥

नात्मज्ञानादते चैकं ज्ञानं किञ्चित् प्रवर्तते ।

न ह्येको वर्तते भावो वर्तते नाप्यहेतुकः ॥ २४ ॥

अपरमपि लौकिकं निरिन्द्रियस्य ज्ञानसद्भावोदाहरणमाह—गृह्णीष्वेत्यादि । स्वप्नगत इति स्वप्नदर्शनावस्था प्राप्तः । आत्मज्ञानविषयज्ञानयोर्विशेषमाह—नामेत्यादि । आत्मज्ञानाश्रित्याद्विना, किञ्चिज्ज्ञानं विषयजम्, एकम् सहायं, न प्रवर्तते इन्द्रियादिकरणरूपसहायं विना नोत्पद्यते । आत्मज्ञानं च नित्यमेव सांख्येऽयुक्तं—“विच्छित्तिरपरिणामीनी” इत्यादिना. “आत्मनः” इत्यन्तेन । अत्रोपपत्तिमाह—न. ह्येको वर्तते भाव इति । भावः उत्पत्तिधर्मा, एकः सन् कारणरहितः सन्, न वर्तते नोत्पद्यते । तथा भावः कारणजन्यत्वे सत्यपि अहेतुक इति अकर्तृको न वर्तते नोत्पद्यते, किंतु कर्तृकुम्भकाराधिष्ठितान्येव सूचकादीनि प्रवर्तन्ते; तस्माद्विषयज्ञानान्यापि इन्द्रियमनोर्यैः स्था कर्त्रा चात्मना जन्यन्त इति भावः ॥ २२-२४ ॥

तस्माज्ज्ञः प्रकृतिश्चात्मा दृष्टा कारणमेव च ।

सर्वमेतद्भरद्वाज निर्णीतं जह्मि संशयम् ॥ २५ ॥

१ ‘कार्यज्ञानमिति बाह्यकार्यप्रवृत्तिजनकं विषयज्ञानमिन्द्रियाभावेऽपि भवतीति सूचयति’ इति पा० । २ योगीन्द्रनाथसेनसु ‘वेदं’ इति पठति, व्याख्यानयति च ‘वेदं वेदमिवावस्थानं श्रूयताम्’ इति । ३ ‘संयम्य’ इति पा० । ४ ‘स्वप्नगतान्’ इति पा० । ५ ‘सांख्ये प्रोक्तम्’ इति पा० ।

उपसंहरति—तस्मादित्यादि । अत्र चाल्मनो ज्ञत्वाज्ञत्वप्रसक्त्या-
ऽऽपादितं सविकारत्वमात्मनो निष्ठाज्ञानसाधनेनैव परिहृतमिति
कृत्वा न पृथक् परिहृतम् । भरद्वाजशब्देनह नात्रैयगुरुश्च्यते,
किंतु अन्य एव भरद्वाजगोत्रः कश्चित् ; तेन, तस्य संशयच्छे-
दनमात्रेयेणोपपन्नमेव ॥ २५ ॥

तत्र श्लोकौ—

हेतुर्गर्भस्य निर्वृत्तौ वृद्धौ जन्मनि चैव यः ।

पुनर्वैसृमतिर्यो च भरद्वाजमतिश्च या ॥ २६ ॥

प्रतिज्ञाप्रतिषेधश्च विशदश्चात्मनिर्णयः ।

गर्भावकान्तिमुद्दिश्य खुड्डीकां तत्प्रकाशितम् ॥ २७ ॥

इत्यग्निवेशश्रुते तत्र चरकप्रतिसंस्कृते शारीर-

स्थाने खुड्डीकागर्भावकान्तिशारीरं नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

संग्रहे हेतुशब्दो गर्भादिषु जन्मान्तेषु संबध्यते । प्रतिज्ञा-
प्रतिषेधो भरद्वाजश्रुतौ हेतुः । तत्साधनं च यदात्रेयस्य तत्
'विशदश्चात्मनिर्णयः' इत्यनेनोक्तम् । तदिति सामान्येन मात्रादि-
प्रत्ययमशोचपुंसकम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-

मायुर्वेददीपिकायां शारीरस्थाने खुड्डीकागर्भावका-

न्तिशारीरं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो महतीं गर्भावकान्तिं शारीरं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

खुड्डीकागर्भावकान्तिप्रपञ्चत्वान्महत्यां गर्भावकान्तेरन्तर-
मभिधानम् ॥ १ ॥ २ ॥

यतश्च गर्भः संभवति, यस्मिंश्च गर्भसंज्ञा, यद्वि-
कारश्च गर्भः, यया चातुर्पूर्व्याऽभिनिर्वर्तते कुक्षौ,
यश्चास्य वृद्धिहेतुः, यतश्चास्याजन्म भवति, यतश्च
जायमानः कुक्षौ विनाशं प्राप्नोति, यतश्च कात्स्न्ये-
नाविनश्यन् विकृतिमापद्यते, तदनुव्याख्या-
स्यामः ॥ ३ ॥

यत इति यतः कारणात् । यद्विकार इति यन्मय इत्यर्थः ।
ययाऽऽतुर्पूर्व्यां येनातुक्रमेणेत्यर्थः । कात्स्न्येनाविनश्यन्निति मर-
णमयच्छेत् ॥ ३ ॥

मातृतः पितृत आत्मतः सात्त्विकतो रसतः सत्त्वत
इत्येतेभ्यो भावैभ्यः समुदितेभ्यो गर्भः संभवति ।
तस्य ये येऽवयवा यतो यतः संभवतः संभवन्ति
तान् विभज्य मातृजादीनवयवान् पृथक् पृथक्-
कमप्रे ॥ ४ ॥

ये ये भावा मातृजपितृजप्रभृतयस्त्वग्लोहितादयः, यतो
यतो मात्रादेः संभवन्ति, तान् मातृजादीनवयवान् पृथक्विभज्य,
अप्रे पूर्वाध्याये; तेनात्र मातृजादयो नोक्ता इति वाक्यार्थः फ-
लति । अयं चार्थो यद्यपि पूर्वाध्याय एवोक्तो "मातृजश्चायं"
(शा. अ. ३) इत्यादिना, तथाऽपि प्रश्नक्रमविशुद्ध्यनुरोधतः
पुनरिह कृतः; येन प्रथमं कारणं, तदनु कार्यरूपो गर्भः, तदनु
गर्भमधोऽभिषेय इति कमेण प्रश्नः शोभते ॥ ४ ॥

शुक्रशोणितजीवसंयोगे तु खलु कुक्षिगते गर्भ-
संज्ञा भवति ॥ ५ ॥

यत्तु "शुक्रशोणितसंसर्गमन्तर्गर्भाशयगतं" इत्यादिना, "ग-
र्भोऽभिनिर्वर्तते" (शा. अ. ३) इत्यन्तेनोक्तं, तत्राप्यमसौ
गर्भेशब्दाभिधेयोऽर्थ इति नाभिहितम्, अपेक्षते च; तेनह गर्भ-
संज्ञाभिधेयार्थव्याकरणमपुनरुक्तमेव । कुक्षिगते इति कुक्ष्येकदे-
शगतगर्भाशयगते । संयोगे इति सम्यग्योगे; तेन जीवस्यातिवा-
हिकशरीरेण योगः संयुज्यते, न चाल्मनो व्यापकत्वेन यो योगो ग-
र्भजनकः । एवंभूतश्च संयोगो यद्यपि कुक्षविष भवति, तथाऽपि
सिद्धमेवार्थं शिष्यं प्रतिपादयितुं 'कुक्षिगते' इति पदं कृतम् ॥ ५ ॥

गर्भस्तु खल्वन्तरिक्षवाय्वग्नितोयभूमिविकारश्चे-
तनाधिष्ठानभूतः । एवमनया युक्त्या पञ्चमहाभूत-
विकारसमुदायात्मको गर्भश्चेतनाधिष्ठानभूतः; स
ह्यस्य पट्टो धातुरुक्तः ॥ ६ ॥

गर्भस्त्वित्यादि । गर्भारम्भकाण्यपि भूम्यादीनि परित्यज्या-
न्तरिक्षमादौ कृतं, वक्ष्यमाणभूतग्रहणादुरोधात् । वक्ष्यति
हि—“अन्तरिक्षं पूर्वमन्येभ्यो गुणेभ्य उपादत्तं” इत्यादि । चेत-
नाधिष्ठानभूत इति आत्मनो भोगायतनस्वरूप इत्यर्थः, चेतना-
शब्देन ह्यात्मोच्यते; किंवा, भूतशब्दः सादृश्ये; तेनाधिष्ठान-
मिवात्मनः शरीरं, न तु परमाधैतो निराश्रयस्यात्मनो भोगाय-
तनत्वव्यतिरेकेण शरीरमाश्रयो भवति । अनया युक्त्येति
अनया भूतविकाररूपया योजनाया पञ्चमहाभूतविकारसमुदाया-
त्मको भवति, अर्थाया युक्त्या कतिधापुरुषोक्तश्चतुर्विंशतिको
भवति, तथा मातृजादिरूपचित्तया मात्रादिसमुदायात्मको
भवतीत्यर्थः । न चैतौ पक्षाणं विरोधोऽस्ति; यतो मातृ-
जादिव्यपदेशेऽपि पञ्चमहाभूतविकारत्वमविरुद्धमेव, येन मातृ-
जादयोऽप्यस्य महाभूतविकारा एव; उक्तं हि—“रसात्ममा-
तापितृसंभवानि भूतानि विद्याद्वा षट् च देहे” (शा. अ. २)
इति; चतुर्विंशतिकत्वेऽपि च पञ्चमहाभूतात्मकरूपतैव तत्र प्रप-
ञ्चिता । स हीत्यादि । असेति गर्भस्य ॥ ६ ॥

यया चातुर्पूर्व्याऽभिनिर्वर्तते कुक्षौ तां व्याख्या-
स्यामः—गते पुराणे रजसि नवे चावस्थिते शुद्ध-
क्षातां स्त्रियमव्यापन्नयोनिशोणितगर्भाशयास्तुमु-

तीमाचक्षमहे । तथा सह तथाभूतया यदा पुमान-
व्यापन्नबीजो मिश्रीभावं गच्छति, तदा तस्य हर्षो-
दीरितः परः शरीरधात्वात्मा शुक्रभूतोऽज्ञादज्ञात्
संभवति । स तथा हर्षभूतेनात्मनोदीरितश्चाधि-
ष्ठितश्च बीजरूपो धातुः पुरुषशरीरादभिनियन्त्यो-
चितेन पथा गर्भाशयमनुप्रविश्यात्तवेनाभिसंसर्ग-
मेति ॥ ७ ॥

गत इति निवृत्ते । पुराण इति ऋतुकालातिक्रमसंस्थिते ।
नवे चावस्थित इतिवचनेन नवेऽप्यनवस्थिते गर्भकारणत्वं
नास्तीति दर्शयति । शुद्धज्ञातामिलनेन शुद्धज्ञातैव स्त्री गम्या
नास्नाता, अशुद्धत्वादिति दर्शयति । स्त्रायलस्यां गर्भे इति
स्त्री; अनेन वन्ध्यां निरखति । ऋतुमतीमिलत्र प्रशंसायां
मनुष्य । तथा सहेति तथा स्त्रिया । तथाभूतयेति तादृशतुयु-
क्त्या । हर्षः प्रीतिविशेषः, तेनोदीरितः प्रेरितः । पर इति
सारः; किंवा परकालोत्पन्नः परः, शुक्रं हि सर्वधातुभ्यः पैरसु-
त्पद्यते । शरीरधात्वात्मेति शरीरधातुरूपः । शुक्रभूत इति
शुक्ररूप एवाज्ञादज्ञात् संभवति व्यज्यते । तेन नाज्ञेभ्यः शुक्र-
मुत्पद्यते, किंतु शुक्ररूपतयैव स्थितं व्यज्यते । वचनं हि—
“सर्वत्रातुगतं देहे शुक्रं” (नि. अ. २पा. ४) इति । हर्षभूतेनेति
हर्षमयतां गतेन; उदीरितश्चाधिष्ठितश्चैत्येन उदीरणकाले तथा
निःसरणकाले हर्षमयात्माधिष्ठानं शुक्रस्य गर्भाशयप्राप्तिकारणं
दर्शयति; यदि शुक्रप्रवृत्तिकाले पुरुषो हर्षरहितः स्यात् तदा
सम्यक् शुक्रप्रवृत्तिः, तथा वेगविधातात्वात् गर्भोत्पत्त्यप्राप्तिर्भवति ।
बीजरूपो धातुः शुक्रम् । अभिसंसर्गं सम्यक्चूच्छेनम् ॥ ७ ॥

तत्र पूर्वं चेतनाधातुः सत्त्वकरणौ गुणग्रहणाय
प्रवर्तते, स हि हेतुः कारणं निमित्तमक्षरं कर्ता
मन्ता वेदिता बोद्धा द्रष्टा धाता ब्रह्मा विश्वकर्मा
विश्वरूपः पुरुषः प्रभवोऽव्ययो नित्यो गुणी ग्रहणं
प्रधानमव्यक्तं जीवो ज्ञः पुद्गलश्चेतनानवान् विमु-
र्भूतात्मा चेन्द्रियात्मा चान्तरात्मा चेति । स गुणो-
पादानकालेऽन्तरिक्षं पूर्वतरामन्येभ्यो गुणेभ्य उपा-
दत्ते, यथा—प्रलयात्यये सिञ्चुर्भूतान्यक्षरभूत
आत्मा सत्त्वोपादानः पूर्वतरमाकाशं रज्जति, ततः
क्रमेण व्यक्ततरगुणान् धातुन् वाय्वादिकांश्चतुरः;
तथा देहग्रहणेऽपि प्रवर्तमानः पूर्वतरमाकाशमेवो-
पादत्ते, ततः क्रमेण व्यक्ततरगुणान् धातुन् वाय्वा-
दिकांश्चतुरः । सर्वमपि तु खल्वेतद्गुणोपादानमगुना
कालेन भवति ॥ ८ ॥

सत्त्वं मनः करणं यस्य स सत्त्वकरणः; आत्मा निष्क्रिय-

त्वेन क्रियावता मनसा यत् कार्यं करोति, तच्च कार्यं मनसां
क्रियमाणमप्यचेतनेन चेतनावत् आत्मन एवोच्यते । वचनं
हि—“चेतनावान् यतश्चात्मा ततः कर्ता निरुच्यते” (ज्ञा.
अ. १) इति । गुणग्रहणायैषत्र गुणशब्देन गुणगुणनोरभेदो-
पचाराद्गुणवन्ति भूतान्युच्यन्ते । किंवा, गुणोऽप्रधानं, प्रधानं
चात्मा, तद्यतिरिक्तानि च भूतानि गुणाः । कस्मादात्मा भूतानि
गृह्णात्यप्रधानरूपाणीत्याशङ्कयामात्मनः प्राधान्यरूप्यापकाच्-
पर्यायानाह—स हीत्यादि । न शरतीत्यक्षरम् । गुणी भूतरू-
पगुणवानित्यर्थः । गृह्णाति भूतानीति ग्रहणम् । एतैः पर्यायैरा-
त्मनोऽभिधेयस्येतरपदार्थोपकार्यत्वेनाश्रयत्वं प्रसिद्धं दर्शयते ।
पूर्वतरं प्रथममेव । अन्येभ्यो गुणेभ्य इति वाय्वादिरभ्यः ।
अत्र गर्भं भूतग्रहणक्रमे दृष्टान्तमाह—यथेत्यादि । प्रलयस्य
महाप्रलयश्च, अत्यये इति आदिसर्ग इत्यर्थः । सिञ्चुरिति सङ्घ-
मिच्छुः । भूतानि आकाशदीनि । सत्त्वोपादान इति मनःक-
रणः । महाप्रलये हि विकारस्य प्रकृतौ लयात् प्रकृतिपुरुषावेव
परमव्यक्तरूपेति दृष्टतः, ततश्च सर्गारम्भे प्रकृतेर्महदादिप्रपञ्च
उत्पद्यते क्रमेण; तत्र प्रथममाकाशमुत्पद्यते, ततो वाय्वादीनि
व्यक्तानीति सांख्यसिद्धान्तः । आकाशस्य च जन्यत्वं सांख्य-
मतेनैव ज्ञेयम् । देहग्रहणेऽपीति गर्भस्वरूपग्रहणेऽपि । उपा-
दत्त इति शुक्रशोणितगतमाकाशमाकाशमयतया स्वीकरोति ।
व्यक्ततरगुणानिति आकाशमेकगुणमपेक्ष्य शब्दस्वरूपगुणो
वायुर्व्यक्ततरः, तमपेक्ष्य शब्दस्वरूपगुणं तेजो व्यक्ततरं
मिस्यादि । अयं च भूतग्रहणक्रम आगमसिद्ध एव, नात्र युक्ति-
स्थाविधा हृदयज्ञमाऽस्ति । एतच्च भूतग्रहणं लघुनैव कालेन
भवतीति दर्शयन्नाह—सर्वमिस्यादि ॥ ८ ॥

स सर्वगुणवान् गर्भत्वमापन्नः प्रथमे मासि
संमूर्च्छितः सर्वधातुकलुपीकृतः खेटभूतो भवत्य-
व्यक्तविग्रहः सदसद्भूताङ्गावयवः ॥ ९ ॥

द्वितीये मासि घनः संपद्यते पिण्डः पेश्यवुर्द
वा । तत्र घनः पुरुषः, पेशी स्त्री, अर्बुदं नपुंस-
कम् ॥ १० ॥

सर्वधातुकलुपीकृत इति अव्यक्तसर्वधातुतया कलुपीकृतः ।
धातुशब्देन च भूतान्युच्यन्ते, किंवा रसादिधातुबीजानि । खेटः
श्लेष्मा; तेन खेटभूत इति श्लेष्मसदृश इत्यर्थः । अव्यक्तविग्रह
इत्यस्य विवरणं—सदसद्भूताङ्गावयव इति; विद्यमानाविद्यमा-
नाङ्गप्रलय इत्यर्थः; अज्ञानां च बीजरूपतया स्थितत्वेन स-
त्त्वम्, अव्यक्तभावाच्चासरत्नम् । किंवा, सदसद्भूताङ्गावयवो घनः

१ ‘क्रियावन्मन आदाय कार्यं करोति’ इति पा० । २ ‘श्रेष्ठं’
इति पा० । ३ ‘व्यक्तगुणः’ इति पा० । ४ ‘व्यक्तगुणः’ इति पा० ।
५ ‘सर्वधातुकलुपीकृतः’ इति, ‘सर्वधातुकलुपीकृतः’ इति च पा० ।
६ ‘पिण्डः’ इति हस्तलिखितपुस्तके न पश्यते । ७ ‘अव्यक्तगुणवान्’
भावनाच्चासरत्नम्’ इति पा० ।

१ ‘अधिष्ठितबीजधातुः’ इति पा० । २ ‘प्रवृत्ते’ इति पा० ।

३ ‘परेणोत्पद्यते’ इति पा० । ४ ‘हर्षरूपेणात्मना’ इति पा० ।

५ ‘सत्त्वोपकरणः’ इति पा० । ६ ‘बोधयिता’ इति पा० ।

संपद्यते इति योजना । घनः कठिनः । पिण्डो ग्रन्थ्याकारः ।
पेशी दीर्घा मांसपेश्याकारा । अर्जुदं वर्तुलोज्जतम् ॥ ९ ॥ १० ॥

**तृतीये मासि सर्वेन्द्रियाणि सर्वाङ्गावयवाश्च
यौगपद्येनाभिनिर्वर्तन्ते ॥ ११ ॥**

अङ्गानि शिरःप्रभृतीनि, तदवयवाश्चेत्यङ्गावयवाः । यौगप-
द्येनेति वचनेन 'कुमारस्य शिरः पूर्वमभिनिर्वर्तते' (शा. अ. ६)
इत्यादिबन्धमागान्येकीयमतानि निषेधयति । यौगपद्येन हि
सर्वाङ्गनिर्वृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

तत्रास्य केचिदङ्गावयवा मातृजादानीवयवान् वि-
भज्य पूर्वमुक्ता यथावत् । महत्भूतविकारप्रविभागेन
त्विदानीमस्य तांश्चैवाङ्गावयवान् काश्चित् पर्याया-
न्तरेणपरान्श्वानुव्याख्यास्यामः । मातृजादयोऽप्यस्य
महाभूतविकारा एव । तत्रास्याकाशात्मकं शब्दः
श्रोत्रं लाघवं सौक्ष्म्यं विवेकश्च, वाय्वात्मकं स्पर्शः
स्पर्शनं सौख्यं प्रेरणं धातुव्यूहनं चेष्टाश्च शारीर्यः,
अग्न्यात्मकं रूपं दर्शनं प्रकाशः पक्तिरौष्ण्यं च, अ-
वात्मकं रसो रसनं शैत्यं मार्दवं स्नेहः क्लृप्तश्च, पृथि-
व्यात्मकं गन्धो घ्राणं गौरवं स्थैर्यं मूर्तिश्चेति ॥ १२ ॥

केचिदिति न सर्वे । तत्र मातृजाद्यङ्गकथनेन शब्दादयो य
इह भूतविकारत्वेन वक्ष्यन्ते ते न सर्वे प्रोक्ताः, किं तु केचि-
देव त्वगादयः । पर्यायान्तरेणेतिवचनाये मातृजादयः 'त्वक् च
लोहितं च' (शा. अ. ३) इत्यादिनोक्तास्त इह न साक्षाद्-
कथ्यन्ते, किंतु ये त्वगता मूर्तिस्नेहमार्दवादयस्ते भूतजन्यत्वेनो-
च्यमानास्त्वचोऽभिधायका भवन्ति । एवं शोणितादिगतभूत-
विकारकथनेन शोणितादिकथनं हेयम् । त्वगादयो वक्ष्यमाणा
इति भूतविकारसमुदायरूपा एव । त्वगादीनां मातृजादिरूपेण
यदभिधानं, तन्मात्राद्यधीनत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । पुनश्चेह भूत-
जन्यत्वेनाभिधानमज्ञानां क्षये वा वृद्धौ वा सत्यां तत्कारणभूत-
भूतोपयोगप्रतिषेधाभ्यां वृद्धिक्षयजननज्ञानार्थम् । यदहं यद्भू-
तप्रभवं तदहं तद्भूतप्रधानेन व्रक्ष्येण वधैते, क्षीयते च तद्विप-
रीतेन । लाघवं यद्यपि बायौ पठन्ति—“रूक्षः शीतो लघु-
श्चैव” (सू. अ. १) इत्यादिना, तथाऽपि आकाशेऽतिशयितं
हेयं, तेनेहाकाशविकारे पठन्ति; आकाशं हि अलथसंक्षु-
त्वाद्वातादपि लघु । विवेको विच्छेदः । धातुव्यूहनं धातुरचना
धातुवहनं च । दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं वक्षुरेन्द्रियम् । मूर्तिः
काठिन्यम् ॥ १२ ॥

**एवमयं लोकसंमितः पुरुषः । यावन्तो हि लोके
मूर्तिमन्तो भावविशेषास्तावन्तः पुरुषे, यावन्तः
पुरुषे तावन्तो लोके इति; बुधास्त्वेवं द्रष्टुमिच्छ-
न्ति ॥ १३ ॥**

१ 'त्विदानीमपरांश्चैवाङ्गावयवान् पर्यायान्तरेणानुव्याख्यास्यामः'
इति पा०

एतद्भूतविकारमयत्वं शरीरस्य लोकसाम्येन ज्ञातं सन्मोक्ष-
स्यापि परमाभीष्टस्य कारणं भवतीति लोकसाम्यं दर्शयन्नाह—
एवमयमित्यादि । एवमिति पञ्चभूतविकारमयत्वेन । लोकसं-
मित इति लोकतुल्यः । इह च भूतविकारमयत्वं यच्छरी-
रस्योक्तं तेन भूतविकारमयत्वमधिकृत्य सादृश्यमुक्तं लोक-
पुरुषयोः; यत्वाय्वात्मिकं लोकपुरुषयोः साम्यं पुरुषविचये
वक्तव्यं, तदपीहातुक्तमपि 'यावन्तो हि' इत्यादिविशेषाभिधानेन
सूचितं हेयम् । तेन, यावन्तो भावविशेषा आध्यात्मिका
अन्तरात्मसत्त्वाद्द्वारादयो, भौतिका वा मूर्तिक्लृप्तादयः, ते
पुरुषगता लोकेनापि समाना इति हेयम् । एतच्च लोकपुरुषयोः
साम्यं पुरुषविचये व्यक्तं भविष्यति । एतच्च लोकपुरुषयोः
साम्यकथनं समुक्ष्णामेवोपयुक्तमिति दर्शयन्नाह—बुधास्त्वे-
वमित्यादि । बुधाः सम्यग्ज्ञानवन्तः, मोक्षयुक्ता इति यावत् ।
लोकपुरुषसाम्यकथनं च मोक्षार्थमेवेति पुरुषविचये स्वयमेव
वक्ष्यति ॥ १३ ॥

एवमस्येन्द्रियाण्यङ्गावयवाश्च यौगपद्येनाभिनि-
र्वर्तन्तेऽन्यत्र तेभ्यो भावेभ्यो येऽस्य जातस्योत्तर-
कालं जायन्ते; तद्यथा—दन्ता व्यञ्जनानि व्यक्ती-
भावस्तथायुक्तानि चापराणि । एषा प्रकृतिः,
विकृतिः पुनरतोऽन्यथा । सन्ति खल्वस्मिन् गर्भे
केचिन्नित्या भावाः, सन्ति चानित्याः केचित् । तस्य
य एवाङ्गावयवाः सन्तिष्ठन्ते, त एव स्त्रीलिङ्गं पुरुष-
लिङ्गं नपुंसकलिङ्गं वा विभ्रति । तत्र स्त्रीपुरुषयोर्ये
वैशेषिका भावाः प्रधानसंश्रया गुणसंश्रयाश्च,
तेषां यतो भूयस्त्वं ततोऽन्यतरभावः । तद्यथा—
क्लृप्त्यं भीरुत्वमवैशारद्यं मोहोऽनवस्थानमधोगुरुत्व-
मसहनं शैथिल्यं मार्दवं गर्भाशयबीजभागस्तथा-
युक्तानि चापराणि स्त्रीकराणि, अतो विपरीतानि
पुरुषकराणि, उभयभागावयवौ नपुंसककराणि
भवन्ति ॥ १४ ॥

प्रकृतां तृतीयमासभवासिन्द्रियाद्यङ्गाभिनिर्वृत्तिमुपसंहरति—
एवमसेत्यादि । युगपदेव यौगपदं; यौगपद्यमित्यभिधानमिन्द्रि-
याणामपि सर्वाङ्गाभिनिर्वृतेः समकालतोपदर्शनार्थम् । किं
दन्तादयोऽपि तृतीयमासे भवन्तीत्याशङ्काह—अन्यत्वेत्यादि ।
व्यञ्जनानि स्मश्रुस्तनादीनि । व्यक्तीभावः शुक्ररजसोरावि-
र्भावः । तथायुक्तानीति जातोत्तरकालजत्वेन दन्तादिसदृशानि
चाङ्गानि बुद्ध्यानीनि । एषा प्रकृतिरिति इन्द्रियाण्यङ्गावयवाश्च
युगपद्भवन्ति, दन्तादयश्च जातस्यापि चिरेण भवन्तीत्येवंरूपो
मनुष्यसंभाव इत्यर्थः । अन्यथेति कदाचित् सदन्त एव जायत
इत्यादिका विकृतिर्मनुष्यस्य । अथ कस्माद्दन्तादयो गर्भादिजाय-

१ 'शुक्राज्योक्तीभावः' इति पा० । २ 'उभयभागभावानि' इति
'उभयभावा' इति च पा० । ३ 'स्थूलमांसादीनि' इति पा० ।

माना विकृतिस्त्वेनोच्यन्त इत्याह—सन्तीत्यादि । खल-
शब्दो हेतौ । नित्या इति यावच्छरीरभाविनः करचरणादयः,
अनित्याश्च न यावच्छरीरभाविनो दन्तादयः । एतेन, अनि-
त्यस्वभावानां दन्तादीनां गर्भाद्यजायमानत्वाभिप्रेत्य विकृ-
तिरिति युक्तमित्यर्थः । अथ नित्यानिषेधे मध्ये के क्ख्यादि-
लिङ्गं विश्रुतीत्याह—तस्येत्यादि । सन्तिष्ठन्त इति यावच्छरीरं
तिष्ठन्ति । एतेन, य एव नित्या उपस्थादयस्त एव क्लीलि-
ङ्गातां पुल्लिङ्गातां वा भिन्नति । तत्रोपस्थरूपो नित्यो भावः
क्लीलिङ्गं, शोफश्च पुल्लिङ्गम्, उपस्थलिङ्गाकारविरहितं च रन्ध्रमात्रं
नपुंसकलिङ्गं भवति । किंवा, स्त्रिया यलिङ्गं स्तनादि, पुरुषस्य
वा इमश्चुप्रभृति, नपुंसकस्य वा क्लीपुसमानाकाररूपं जातोत्तर-
कालभावि, तदपि य एव नित्या भावा उरःकपोलप्रभृतयस्त
एव कालवशाद्विश्रुतीति वाक्यार्थः । उर एव हि स्तनारम्भक-
बीजयुक्तं स्त्रिया उत्तरकालं स्तनवद्भवति, एवं कपोल एव
इमश्चुबीजयुक्तः इमश्चुवाच भवति । न चावश्यं यत् स्तनइमश्चु-
प्रभृतीनां बीजं चेदस्ति शरीरे, तत् किमिति गर्भात् प्रभृति
स्तनादि न जायत इति; यतो बीजमहिमाऽयं—यत् खकाल एव
कार्यं करोति । यथा—अवनिपतितमपि शाल्यादिबीजमृगुप्रतावे-
वाङ्कुरं जनयति; न च स्वभाव उपालम्भमर्हति । 'यदेवाज्ञाव-
यवाः सन्तिष्ठन्ते, तदैव क्ख्यादिलिङ्गं भिन्नति' इत्यादिपाठपक्षे तु
व्यर्थं एवार्थः । अथ कुतः समाने शुक्रादौ कारणे क्ख्यादि-
विशेषो भवतीत्याह—वैशेषिका इति । वैशेषिका विशिष्टाः
परस्परव्यावृत्ता इति यावत् । प्रधानसंश्रया इति आत्मा-
संश्रयाः । गुणसंश्रया इति शुक्रशोणितगतभूतसंश्रयाः; गुण-
शब्देनेह भूतान्युच्यन्ते । यत इति सप्तम्यां तसिः ; तेन
यस्मिन् वैशेषिके भावे भूयस्त्वं दैववशाद्भवति, ततो भावाद-
न्यतरस्य क्लीरूपस्य पुरुषस्य वा गर्भस्योत्पत्तिर्भवति; यदि
क्लीकरा भावा क्लैव्यादयो भूयांसो भवन्ति तदा क्ली जायते,
विपर्यये पुमानित्यर्थः । तत्र क्लीकरान् भावानाह—तय-
थेत्यादि । अवैशारथ्यं मोहः । शैथिल्यम् अनिविडसंयोगता,
यथा—दृढशणितन्तुविरलवापितपटस्य शैथिल्यं; मार्दवं तु निवि-
डसंयोगस्यापि सहजावयवमार्दवं, यथा—पटद्वये निरन्तर-
वापितपटस्यै मुदुत्वम् । क्लैव्याद्यनवस्थानपर्यन्तं प्रधानसंश्रयं,
शेषं गुणसंश्रयम् । तथायुक्तानीत्यनेन योनिबीजभागावीनि
ग्राहयति । एते बाधोगुरुत्वादयो रजोधिक एव बीजे भवन्तीति
ज्ञेयम् । तेन, "रक्तेन कन्यामधिकेन" (शा. अ. २) इति
यदुक्तं तदनेन सर्वं न विरुद्धं भवति । विपरीतानि अक्लैव्यादी-
नीत्यर्थः । उभयभागावयवा इति क्लीपुरुषकारका अवयवाः ।
नपुंसककराणीति नपुंसकनिर्देशोऽव्यक्तगुणमिप्रत्ययेण । तेन
प्रथमं नपुंसककराणीति अव्यक्तगुणसंदोहमिप्रत्ययेण प्रयुक्तं,

१ 'नित्यत्वेन नोच्यन्त इत्याह' इति पा० । २ 'नित्यत्वेनावतिष्ठ-
न्ते' इति पा० । ३ 'स्त्रीनराकाररूपं' इति पा० । ४ 'बीजोक्त एवार्थः'
इति पा० । ५ 'निरन्तरवापितपटस्य' इति पा० ।

ततः कानि तानीत्येषायां विशेषपरिग्राहदुभयभागावयवा इति
पुलिङ्गेन निर्देशो ज्ञेयः ॥ १४ ॥

तस्य यत्कालमेवेन्द्रियाणि संतिष्ठन्ते, तत्काल-
मेव चेतसि वेदना निर्वन्धं प्राप्नोति; तस्मात्तदा
प्रभृति गर्भः स्पन्दते, प्रार्थयते च जन्मान्तरागुभूतं
यत् किञ्चित्, तद्वैहृदय्यमाचक्षते वृद्धाः । मातुजं
चास्य हृदयं मातृहृदयेनाभिसंबद्धं भवति रसवा-
हिनीभिः संवाहिनीभिः; तस्मात्तयोस्ताभिर्मन्त्रिः
संस्पन्दते । तच्चैव कारणमवेक्षमाणाने द्वैहृदय्यस्य
विमानितं गर्भमिच्छन्ति कर्तुम् । विमानने ह्यस्य
हृदये विनाशो विकृतिर्वा । समानयोगक्षेमा हि तदा
भवति गर्भेण केपुचिदर्थेषु माता । तस्मात् प्रियहि-
ताभ्यां गर्भिणीं विशेषेणोपचरन्ति कुशलाः ॥ १५ ॥

संतिष्ठन्त इति अभिनिर्वर्तन्ते । वेदना सुखदुःखोप-
लब्धिः । निर्वन्धं प्राप्नोति संबन्धं प्राप्नोति, इन्द्रियोत्पाद-
समकालमेव सुखदुःखज्ञो भवतीति वाक्यार्थः । तस्मादिति
सुखदुःखसंबन्धात्; सुखोत्पादनार्थं दुःखपरिहारार्थं च स्पन्दते
चलति, तथा प्रार्थयते च सुखहेतूर जन्मान्तरागुभूतानीत्यर्थः ।
तद्वर्गप्रार्थनानुयुक्तं मातृहृदयं द्वैहृदय्यमिति वृद्धा ज्ञानवृद्धा आच-
क्षते । द्विहृदयस्य भावाद् द्वैहृदय्यं, मातृहृदयं गर्भहृदयेन सर्वं
हृदयद्वयं भवति । ननु गर्भहृदयं कथं मातृहृदयेन संबद्धं
भवतीत्याह—मातृजमिति; मातृकारणकार्तव्यजम् । रसवाहि-
नीभिरिति गर्भपोषणार्थमिमां मातृहृदयगर्भनाभिप्रतिबद्धाभी रस-
वाहिनीभिः । एतेन, यद् गर्भः प्रार्थयते, तथा प्रार्थनया
रसवाहिनीभिर्हृदयमागतया माताऽपि तत्प्रार्थनावती भवति
एवं मातृप्रार्थनयाऽपि गर्भः प्रार्थनावारं भवति । तयोरीति
मातृगर्भयोः । भक्तिः इच्छा । तामिरिति रसवाहिनीभिः ।
संस्पन्दत इति मातृहृदयाग्नर्भहृदयं याति, गर्भहृदयाच्च मातृहृद-
यमित्यर्थः । गर्भस्य विनाशो विकृतिर्विति मंहता इच्छाविषातेन
विनाशः, स्वल्पेन तु विकृतिः; किंवा गर्भेच्छापूर्विका मातु-
रिच्छा, तद्विघातेन विनाशो गर्भस्य, सा हीच्छा विहता साक्षा-
द्वर्गसंबन्धिनया सुकुमारतरं गर्भं वातप्रकोपादिनाशयति; या
तु मातुरिच्छा विहता, सा मातरि वातकोशं जनयती समानयो-
गक्षेमे गर्भेऽपि मनाविविकृतिजननाद्विकृतिं जनयति । एतदेव
दर्शयति—समानयोगक्षेमा हीत्यादि ।—योगः सुखहेतुयोगः;
क्षेमः प्रलवायपरिहारः, एतौ योगक्षेमा मातृगर्भेण समानी
भवतः । केपुचिदर्थेष्विति विवचनादुत्पल्ययोगक्षेमता च क्वचिद्भ-
वतीति दर्शयति । तेन, नावश्यं मातृविकाराः क्षुदादयो गर्भं
विकृतिमावहन्ति, गर्भस्य वा मातरीति दर्शयति । गर्भिणी
विशेषेणेति विवचनादगर्भमित्यपि क्ली ऋतुकाले प्रियहितोपचर-

१ 'रसवाहिनीभिः' इति पा० । २ 'संप्रयते' इति पा० ।

३ 'द्वैहृदय्यविमानितं' इति पा० । ४ 'सुखदुःखसंबन्धान्' इति
पा० । ५ 'सुखदुःखहेतूर' इति पा० ।

पीशा । यदुक्तं—“सहचर्यैश्चैनां प्रियहिताभ्यां सततसुप-
चरेयुः” (शा. अ. ८) इत्यादि ॥ १५ ॥

तस्या गर्भोपचतेद्वैहृदयस्य च विज्ञानार्थं लिङ्गानि
समासेनोपदेक्ष्यामः । उपचारसाधनं ह्यस्य ज्ञाने,
ज्ञानं च लिङ्गतः, तस्मादिष्टो लिङ्गोपदेशः । तद्य-
था—आर्तवादर्शनमास्यसंस्ववणमनन्नाभिलाषश्छ-
र्दिर्रोचकोऽम्लकामता च विशेषेण श्रद्धाप्रण-
यनमुच्चावचेषु भावेषु गुरुगात्रत्वं चक्षुषोर्लानिः
स्तनयोः स्तन्यमोष्ठयोः स्तनमण्डलोश्च कार्पण्यम-
त्यर्थं ध्वयथुः पादयोरीषष्ठोमराज्युद्गमो योन्याश्चा-
टालत्वमिति गर्भे पर्यागते रूपाणि भवन्ति ॥ १६ ॥

उपचारसाधनं यथोचितोपचारकरणम् । असेति गृहीतस्य
गर्भस्य तथा द्वैहृदयस्य च । तत्र गृहीतगर्भोपचारो यथा—
“शङ्कित्वा चेद्गर्भमापन्ना क्षीरमनुपस्कृतं काले काले पिबेत्”
(शा. स. ८) इत्यादि द्विहृदयोपचारं चात्रैव वक्ष्यति । ज्ञानमिति
गर्भस्य द्विहृदयस्य च ज्ञानम् । अम्लकामता विशेषेणेति छेदः ।
श्रद्धा इच्छा । उच्चावचेष्विति उच्चनीचेषु, भक्षणायत्वेन कृतेषु
चाकृतेषु चेत्यर्थः । ईषत् पादयोः क्षयः । चाटालत्वं विवृतत्वम् ।
एतानि च लक्षणानि स्वरूपेण गर्भस्य भवन्ति, तृतीयमाससु-
क्तानि तु द्वैहृदयस्य च लिङ्गानि भवन्तीति हेयम् ॥ १६ ॥

सा यद्यदिच्छेत्तत्तदस्यै दद्यादन्यत्र गर्भोपघात-
करेभ्यो भावेभ्यः ॥ १७ ॥

गर्भोपघातकरास्त्वमे भावा भवन्ति; तद्यथा—
सर्वमतिगुरुष्णतीक्ष्णं दारुणाश्च चेष्टाः; इमांश्चान्या-
नुपदिशन्ति वृद्धाः—देवतारक्षोऽनुचरपरिरक्षणार्थं
न रक्तानि वासांसि विभ्रयास्त मक्कराणि मद्या-
न्यभ्यवहरेन्न यानमधिरोहन् मांसमक्षीयात् सर्वे-
न्द्रियप्रतिकूलांश्च भावान् दूरतः परिवर्जयेत्; यच्चा-
न्यदपि किञ्चित् स्त्रियो विद्युः ॥ १८ ॥

दारुणाश्चेष्टा व्यावायिकाः । देवतारक्षोऽनुचरभ्यः परिर-
क्षणं देवतारक्षोऽनुचरपरिरक्षणम् । यदित्यादि । यच्चाप्यत-
स्त्रियो गर्भकालासेत्यव्येन विद्युस्तदपि वर्जयेत् । वदन्ति हि
स्त्रियः—“न गर्भिणी कूपप्रबलकेयेत्, न नदीपारं यायात्”
इत्यादि । वृद्धस्त्रीवचनमप्यागममूलमेव, इह तु ग्रन्थविस्तरभ-
ग्न्याच दधितमिति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥

तीत्रायां तु खलु प्रार्थनायां काममहितमप्यस्यै
हितेनोपहितं दद्यात् प्रार्थनाविनयनार्थम् । प्रार्थ-
नासंस्कारणविद् बायुः प्रकृषितोऽन्तःशरीरमनुचरन्
गर्भस्यापघमानस्य विनाशं वैरूप्यं वा कुर्यात् ॥ १९ ॥

प्रार्थना ईप्सितार्थयात्रा, तस्यास्तु तीत्रत्वं बलवदि-

च्छाजन्यत्वमेव । हितोपहितमिति हितेन युक्तं, किंवा कल्प-
नया हितम् । प्रार्थनाया विनयनं विप्रोदन्, तदर्थम् । प्रार्थना
च प्रार्थितलभेनेवापयति । प्रार्थनाविमानने दोषमाह—प्रार्थ-
नेत्यादि । प्रार्थनायाः सम्प्रधारणं प्रार्थनासंस्कारणम् ।
एतच्च स्लोकक्रमेणापि प्रार्थितादाने सति भवति, यथोक्तविधिना
वा हितोपहिते सति इच्छा मनाक् समग्रा वा खण्डिता भवति ।
इच्छाविघातश्च मनःक्षोभकरमथादिवद्वातप्रकोपको भवति ।
आपघमानस्येत्यनेन गर्भस्यातितरुणत्वेन मनागपि वातक्षोभास-
हत्वं दर्शयति । वैरूप्यविनाशविकल्पस्तु वातप्रकोपप्रकर्षाप्रकर्ष-
कृतो हेयः ॥ १९ ॥

चतुर्थे मासि स्थिरत्वमापद्यते गर्भः, तस्मात्तदा
गर्भिणी गुरुगात्रत्वमधिकमापद्यते विशेषेण ॥ २० ॥

तृतीयमासात्पूर्वकथनप्रस्तावागतं गर्भस्य विशेषमभिधाय
कमागतां चतुर्थमासात्पूर्वमाह—चतुर्थं इत्यादि । स्थिरत्व-
मिति निविडत्वम् । अत एव निविडेन गुरुतरेण गर्भेणाकान्ता
गर्भिणी गुरुगात्रा भवतीति युक्तम् ॥ २० ॥

पञ्चमे मासि गर्भस्य मांसशोणितोपचयो भवत्य-
धिकमन्येभ्यो मासेभ्यः, तस्मात्तदा गर्भिणी कार्श्य-
मापद्यते विशेषेण ॥ २१ ॥

अधिकमन्येभ्य इत्यनेन मासान्तरेणपि स्लोकक्रमेण मांसा-
दिद्विदं दर्शयति । येन शारीरेण भावेन गर्भे उपचीयते, तेन
गर्भिणी हीयत इति युक्तमेव । यतो गर्भमांसादिपोषणेनैव क्षीण
आहाररसो न मातुर्मांसादि सम्यक् पोषयति ॥ २१ ॥

षष्ठे मासि गर्भस्य बलवर्णोपचयो भवत्यधिकम-
न्येभ्यो मासेभ्यः, तस्मात्तदा गर्भिणी बलवर्णहानि-
मापद्यते विशेषेण ॥ २२ ॥

बलवर्णयोः उपचयो बलवर्णोपचयः; किंवा, उपचयो धातु-
पुष्टिः ॥ २२ ॥

सप्तमे मासि गर्भः सर्वैर्मांवैराप्याय्यते, तस्मात्तदा
गर्भिणी सर्वाकारैः क्लान्ततमा भवति ॥ २३ ॥

सर्वैर्मांवैरिति मांसशोणितादिभिः । युगपदेव सर्वैः सप्तमे
गर्भे आप्याय्यते, पूर्वेषु तु मासेषु न सर्वैर्युगपदिति विशेषः ।
सर्वाकारैरिति सर्वमांसशोणितादिजन्यरूपैः । क्लान्ततमेति हीन-
तमा ॥ २३ ॥

अष्टमे मासि गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता रस-
हारिणीभिः संवाहिनीभिर्मुहुर्मुहुर्दुरोऽजः परस्परत-
आददाते गर्भस्यासंपूर्णत्वौ । तस्मात्तदा गर्भिणी
मुहुर्मुहुर्मुदा युक्ता भवति मुहुर्मुहुश्च म्लाना, तथा
गर्भः; तस्मात्तदा गर्भस्य जन्म व्यापत्तिमद्भवत्योज-

१. ‘गर्भे मांसदिपोषणेनैव क्षीण आहाररसे’ इति पा० । २. ‘रस-
वाहिनीभिः’ इति पा० । ३. ‘गर्भस्य संपूर्णत्वात्’ इति पा० । ४. ‘भव-
त्यधिकं’ इति पा० ।

सोऽनवस्थितत्वात् । तं चैवार्थमभिसमीक्ष्याष्टमं
मासमगण्यमित्याचक्षते कुशलाः ॥ २४ ॥

अष्टम इत्यादि । रसवाहिनीभिरिति मातृद्वये गर्भनाड्यां
च संबद्धाभी रसवाहिनीभिः । परस्परत ओज आददाते इति
मातुरोजो गर्भ आदत्ते, गर्भस्य चौजो माता आदत्ते । ओजोऽ-
नवस्थाने हेतुमाह—गर्भस्यासंपूर्णत्वादिति । यस्माद्रभौऽसंपूर्णः,
तस्मादनिपुष्पाश्रयं गर्भौजोऽनवस्थितं भवति । मातुरोजो गर्भं
गच्छतीति यदुच्यते, तद्गर्भौज एव मातृसंबद्धं सन्मात्रोज इति
व्यपदिश्यते; यदि तु मातुरेव यदोजस्तद्गर्भं गच्छतीत्यर्थः
स्यात्, तदा गर्भस्यासंपूर्णत्वादिति हेतुः संपूर्णमातृदेहस्थितस्यौ-
जसो गमनेऽसङ्गतः स्यात्; तथा, यथा गर्भौजसो मातृयैव-
स्थानसमये जन्म गर्भमरणकरं भवति, तथा मातुरोजसो गर्भा-
वस्थाने सति यद्गर्भजन्म, तत्र मातुरपि मरणं स्यात्; न
चैतदिष्टं, येनोभयथाऽपि गर्भस्यैवात्र मरणमुच्यते न मातुः,
‘तदा गर्भस्य जन्म व्यापत्तिमद्भवति’ इतिवचनेन । जत्-
कणोऽप्यष्टमे जन्म गर्भविनाशायैव दक्षितम् । यदुक्तं—
“क्षौगर्भोऽन्योन्यस्य ओज आददातेऽष्टमे, तस्मात्तदा प्रसूति-
गर्भविनाशायैव” इति । अन्ये तु वणयन्ति—यत्—“सत्यपि
मातुरोजसो गर्भगमने जन्मादृष्टवशादेव गर्भस्यैव मरणाय
भवति, न मातुः” इति । सुश्रुतव्याख्यातारस्तु—“अष्टम-
मासे नैर्ऋतभागत्वाच्च गर्भस्य सत्यज्योजोऽनवस्थाने तुल्ये गर्भ-
स्यैव नाशो न मातुः” इति वणयन्ति । गर्भिणी सुहृसुहृसुंदा
युक्ता भवतीति गर्भौजोयोगाद्वैयुक्ता भवति, ओजोविगमनात्तु
सुहृसुहृद्व्यङ्गानां भवतीति योज्यम् । तथा गर्भे इति गर्भिणीवद्ग-
र्भोऽपि सुहृसुहृसुंदायुक्तो भवति, सुहृसुहृद्व्यङ्ग्यो भवति । तस्मा-
दिति पूर्वोक्तं गर्भव्यापत्तिहेतुं साक्षाद्भूते । ओजसोऽनवस्थितत्वा-
दिति एतच्च व्याकृतमेव । अष्टममासस्य विशेषान्तरमाह—
तं चैवेत्यादि । तं चैवार्थमिति गर्भव्यापत्तिरूपमर्थम् । अगण्य-
मिति न गणनया गर्भिण्यां प्रतिपादनीयम् । यदि हि गर्भिणी
गण्यमानमष्टमं मासं गर्भजन्मव्यापत्तिकरं शृणुयात् ततो भीता
स्यात्, तद्गयाच्च गर्भस्य वातक्षोभाद् व्यापत् स्यादिति
भावः ॥ २४ ॥

तस्मिन्नेकादिवसातिक्रान्तेऽपि नवमं मासमुपा-
दाय प्रसवकालमित्याहुरादशमासमासात् । एता-
वान् प्रसवकालः, वैकारिकमतः परं कुक्षाववस्थानं
गर्भस्य ॥ २५ ॥

तस्मिन्मिति अष्टमे मासि । आदशमादिति वचनं प्रशस्ततर-
प्रसवकालाभिप्रायेण । सुश्रुते द्वादशमासपर्यन्तं सम्यक्प्रसव-
कालाभिधानं स्तोकदोषयोरैकादशमासयोरल्पदोषत्वेना-
दोषपक्ष एव निक्षेपाद् बोद्धव्यम् ॥ २५ ॥

एवमनयाऽऽनुपूर्व्याऽभिनिर्वर्तते कुक्षौ ॥ २६ ॥

दत्तसुतरमुपसंहरति—एवमित्यादि ॥ २६ ॥

मात्रादीनां खलु गर्भकराणां भावानां संपद-
स्तथा वृत्तस्य सौष्टव्यान्मातृतत्त्वैवोपस्नेहोपस्नेदाभ्यां
कालपरिणामात् स्वभावसंसिद्धेश्च कुक्षौ वृद्धि
प्राप्नोति ॥ २७ ॥

‘यथास्य वृद्धिहेतुः’ इति प्रश्नसोत्तरं—मात्रादीनामित्यादि ।
आदिग्रहणात् पित्रात्मसात्म्यरससत्तायामिति “मातृजन्मायं” (शा.
अ. ४) इत्यादिप्रत्येकानि शृण्वन्ते । वृत्तस्य मातृउचारूपस्य
सौष्टवं सुष्ठुत्वं वृत्तसौष्टवम् । मातृत इति पदं वृत्तसौष्टवेन तथा
उपस्नेहोपस्नेदाभ्यां च संबध्यते । रससात्म्यसौष्टवं तु मात्रादि-
संपदा लब्धमेव । उपस्नेहो धातुनिष्पन्दसंबन्धः, उपस्नेदः
शरीरसोष्णगा परं गर्भस्य स्नेदनम्; उपस्नेदश्च गर्भवृद्धिकरो
भवत्येव, यथा—अण्डजानां पक्षतेऽपस्नेदनं वृद्धिकरं दृष्टम् ।
कालपरिणामादिति यथा यथा कालप्रकल्पेस्तथा तथा वर्धते गर्भः ।
वृद्धिहेत्यन्तरमाह—स्वभावसंसिद्धेति । स्वभावैवैव कर्मज-
न्येन गर्भो भवति वर्धिष्णुरित्यर्थः । कर्मणा हि भोगलक्षणशरीर-
निर्वर्तकनारभ्यमाणं गर्भशरीरं वर्धिष्णुस्वभावमेवारब्धं, तेन
वर्धत एव ॥ २७ ॥

मात्रादीनामेव तु खलु गर्भकराणां भावानां
व्यापत्तिनिमित्तमस्याजन्म भवति ॥ २८ ॥

‘कृतध्यास्याजन्म भवति’ इत्यसोत्तरं—मात्रेत्यादि । व्याप-
त्तिनिमित्तमिति व्यापत्तिकारणकं; तत्र मातृव्योपच्छेदितगर्भाश-
यादिदुष्टिः, पितृव्योपच्छुक्कदुष्टिरित्याद्यनुसरणीयम् ॥ २८ ॥

ये ह्यस्य कुक्षौ वृद्धिहेतुसमाख्याता भावास्तेषां
विपर्ययादुदरे विनाशमापद्यते, अथवाऽप्यचिर-
जातः स्यात् ॥ २९ ॥

‘यतश्च जायमानः’ इत्यादिप्रश्नसोत्तरं—ये ह्येत्यादि ।
वृद्धिहेतुसमाख्याता भावाः “मात्रादीनां तु खलु गर्भकराणां
भावानां संपदः” इत्यादिप्रत्येकानां । अथवाऽप्यचिरजात इति
यदा मात्रादीनां सर्वथा दोषवत्त्वेन विपर्ययो भवति, तदा विना-
शमापद्यते गर्भः; यदा दोषदोषवत्तया मनाविपर्ययो भवति,
तदा अचिरजातो विपद्यत इति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

यतस्तु कात्स्न्येनाविनश्यन् विकृतिमापद्यते,
तदनुव्याख्यास्यामः—यदा स्त्रिया दोषप्रकोपणोक्ता-
न्यासेवमानाया दोषाः प्रकुपिताः शरीरमुपसर्पन्तः
शोणितगर्भाशयावुपपद्यन्ते, न च कात्स्न्येन शोणि-
तगर्भाशयो दूषयन्ति, तदैव गर्भं लभते स्त्री; तदा
तस्य गर्भस्य मातृजानामवयवानामन्यतमोऽवयवो
विकृतिमापद्यत एकोऽथवाऽनेके, यस्य यस्य ह्यव-
यवस्य बीजे बीजभागे वा दोषाः प्रकोपमापद्यन्ते,
तं तमवयवं विकृतिराविशति । यदा ह्यस्याः शोणिते

१ ‘भोगलक्षणशरीरनिर्वर्तकेन’ इति पा० । २ ‘अथवा स गर्भोऽ-
चिरकालाज्जायते’ इति गङ्गाधरः । ३ ‘शोणितगर्भाशयोपपद्यताया-
पद्यन्ते’ इति पा० । ४ ‘तदा वं’ इति फ० ।

गर्भाशयबीजभागः प्रदोषमापद्यते, तदा वन्ध्यं जनयति; यदा पुनरस्याः शोणिते गर्भाशयबीज-
भागवयवः प्रदोषमापद्यते, तदा पूतिप्रजां जन-
यति; यदा त्वस्याः शोणिते गर्भाशयबीजभागव-
यवः स्त्रीकराणां च शरीरबीजभागानामेकदेशः
प्रदोषमापद्यते, तदा रुपाकृतिभूयिष्ठमस्त्रियं वार्तां
नाम जनयति, तां स्त्रीव्यापदमाचक्षते ॥ ३० ॥

अवशिष्टप्रश्नस्रोतं दर्शयितुमाह—यतस्त्वित्यादि । अत्रा-
विनश्यत्तिलत्र विनाशेन विकृतिरभिप्रेता, विकृतावपि विनाश-
शब्दो दृष्टः; यथा—असच्छीलत्वेन विकृते पुरुषे ‘विनष्टोऽयम्’
इति व्यपदेशः; एवं च सत्येकदेशेनापि विकृतां विनाशशब्द-
दर्शने कार्त्तयेनेति विशेषणं युक्तं भवति । दोषप्रकोपेनैव दोष-
प्रकोपस्येवायां लब्धया पुनर्दोषप्रकोपणोक्त्यासेवमानाया
इति पदं दोषाणां स्वहेतुसेवया बलवन्तं प्रकोपं दर्शयितुं, पर-
हेतुसेवयाऽपि हि स्त्रोक्तमात्रया अनुबन्धरूपदोषप्रकोपो भवति;
यथा—अम्लेन पित्तं जन्यमानं श्लेष्मासृगंतं जन्यते । ‘नतु
कार्त्तयेन दूषयन्ति’ इति वचनेन कार्त्तयेन दुष्टौ गर्भजन्यैव न
भवतीति दर्शयति । मातृजानामिति त्वल्लेखितादीनाम् । अन्य-
तम इति जातावैकवचनम् । तत्रैकोऽप्यवयवोऽन्यतमः, तथा
अनेकेऽवयवा अन्त्यतमसन्देन प्रोक्ताः । अत एव ‘एकोऽथ-
वाऽनेके’ इत्यन्यतमविवरणमुपपन्नं भवति । अन्यथा त्वन्यतम-
पदेनैकस्यैवावयवस्य गृहीतत्वात् ‘अनेके’ इति विवरणमसङ्गतं
स्यात् । कृतः पुनरेकस्यानेकस्य वा विकृतिर्भवतीत्याह—यस्ये-
त्यादि । बीज इति कृत्स्न एवारम्भके बीजे । बीजभागे वेद्यव-
यवबीजस्यैकदेशे । एतां विकृतिमेव शृङ्ग्राहिकतया वक्तुमाह—
यदेत्यादि । शोणित इति आर्तवे । गर्भाशयजनको बीजभागो
गर्भाशयबीजभागः; किंवा गर्भाशयस्य तथा बीजस्य चार्तवरूपस्य
जनको भागः । गर्भाशयात्तैवे च मातृजावयवमध्ये पतिते शोणि-
तजन्ये एव; तेन, आर्तवैतरीजभागस्य दुष्टिरुपपन्ना । आर्तवं
च यद्यपि द्वादशवर्षाद्भूयं व्यज्यते, तथाऽपि आर्तवोत्पत्ति-
गर्भकाल एव भवति । येन सतामेवार्तवदन्तस्मश्रुप्रभृतीनां
क्राते व्यक्तिर्भवति; तेन, आर्तवारम्भकस्यापि बीजस्य गर्भ-
काले प्रदोष उपपन्नः । प्रदोष इत्यत्र प्रसाधनेन दुष्टिप्रकर्षं
प्रकृष्टवन्ध्यतारूपकार्यजनकं दर्शयति । गर्भाशयस्य तथाऽऽर्त-
वस्य चोपघातेन स्त्रिया वन्ध्यत्वं व्यक्तमेव । गर्भाशयबीजभा-
गावयव इत्यत्रापि पूर्ववद्याख्येयम् । अवयवशब्देन गर्भाशय-
स्यातैवस्य चैकदेश इहोच्यते । पूतिप्रजामिति स्त्रियमाणपलाम्;
अन्ये तु क्लिष्टाप्रलसङ्गां पूतिमाहुः । स्त्रीकराणां शरीरबीजभा-
गानामिति स्त्रीत्वव्यञ्जकस्तनोपस्थलोभराज्यादिजनकबीजभागा-

नाम् । अस्त्रियमिति असंपूर्णबीजलक्षणम् । वार्तां नामेति वार्ता-
संज्ञा शास्त्रसमयकृता । स्त्रीव्यापदिति स्त्रीनिमित्ताऽऽर्तवदोषकृता
व्यापदः । एवं तां पुरुषव्यापदमाचक्षते इत्यत्रापि पुरुषव्याप-
द्याख्येया ॥ ३० ॥

एवंमेव पुरुषस्य यदा बीजे बीजभागः प्रदोषमा-
पद्यते, तदा वन्ध्यं जनयति; यदा पुनरस्य बीजे
बीजभागवयवः प्रदोषमापद्यते, तदा पूतिप्रजं
जनयति; यदा त्वस्य बीजे बीजभागवयवः पुरु-
षकराणां च शरीरबीजभागानामेकदेशः प्रदोषमा-
पद्यते, तदा पुरुषाकृतिभूयिष्ठमपुरुषं तृणपुत्रिकं
नाम जनयति; तां पुरुषव्यापदमाचक्षते ॥ ३१ ॥

बीजे इति श्रुते । श्रुतरूपबीजजनको भागो बीजभागः ।
तदा वन्ध्यमित्यनेन पुरुषवन्ध्यं ब्रूते, इहापि प्रदोषव्याख्या
पूतिप्रजाव्याख्या च पूर्ववत् । अपुरुषमिति असमस्तपुरुषलक्ष-
णयुक्तम् । तृणपुत्रिकसंज्ञाऽपि शास्त्रसमयसिद्धैव । वार्तातृ-
णपुत्रिकयोर्व्यवायेच्छा परं भवति, ननु व्यवयसामर्थ्यमिति
ब्रुवते ॥ ३१ ॥

एतेन मातृजानां पितृजानां चावयवानां विकृति-
व्याख्यानं सत्त्वयजानां रसजानां सत्त्वयजानां चाव-
यवानां विकृतिर्व्याख्याता भवति ॥ ३२ ॥

एवं मातापितृजावयवैकदेशविकृतिवत्, सत्त्वयसत्त्वजाव-
यवविकृत्यतिदेशार्थमाह—एतेनेत्यादि । सत्त्वयित्रिमातु
सत्त्वयजानामारोग्यानाल्लक्ष्यादीनामन्यतनेन हीयते । एवं रसस-
त्त्वयोरप्युच्येयम् ॥ ३२ ॥

निर्विकारः परस्वात्मा सर्वभूतानां निर्विशेषः;
सत्त्वशरीरयोस्तु विशेषाद्विशेषोपपलब्धिः ॥ ३३ ॥

आत्मजोऽप्ययं गर्भ उक्तः, तत् कथमिह तद्विकृत्या विकृति-
गर्भस्य नोच्यत इत्याह—निर्विकार इत्यादि । पर इत्यनेन मयः-
शरीरादिसमुदायादात्मानं व्यवच्छिनत्ति । सर्वभूतानां निर्वि-
शेष इति सर्वेषु भूतेषु वर्तमानोऽप्ययं परमात्मा तुल्य एव ।
यस्तु तत्र सुखदुःखादिविशेषं उपलभ्यते, स शरीरविशेषस्य
तथा मनोविशेषस्य च सुखदुःखादिविशेषकारणस्य विशेषादुपल-
भ्यते; एतदेव ‘शरीरसत्त्वयोस्तु’ इत्यादिनोक्तम् । सुखादयस्तु
न परमात्मविकाराः, किंतु बुद्धिधर्मो एवेति दर्शितमेव । यानि
चात्मजत्वेन गर्भं “तासु तासु योनिवृत्तयः” (शा. अ. ३)
इत्यादिना ग्रन्थेन दर्शितानि, तान्यपि परमात्मवि-
कारा न भवन्ति, किंतु सत्त्वजस्तमःप्रबलतारूपविकारजम-
नोविकारजन्यधर्माधर्मजन्यान्येव । तेन, सूक्ष्मचिन्तायामात्म-

१ ‘रान्तां’ इति पा० । २ ‘स्वस्य’ इति पा० । ३ ‘आह्लाः’
इति पा० । ४ ‘कन्योपपत्तिसमकालमेव भवति’ इति पा० । ५ ‘अस-
न्नः’ इति पा० ।

१ ‘प्रवमेव पुरुषस्य बीजदोषे पितृजावयवविकृतिं विचात् । यदा
ह्यस्य बीजे बीजभागावयवः’ इति पा० । २ ‘तृणपुत्रिकं’ इति पा० ।
३ ‘तृणपुत्रिकसंज्ञा’ इति पा० । ४ ‘यस्तु तथाभूते ज्ञानादिविशेष’
इति पा० । ५ ‘ज्ञानदुःखादिविशेषकारणस्य’ इति पा० ।

जानि यान्मुक्तानि, तान्यपि सत्त्वजान्येव । तत्क्षेहात्मजाय-
वविकारोऽपि सत्त्वजायवविकार एव बोद्धव्य इति भावः ॥ ३३ ॥

तत्र त्रयः शरीरदोषा घातपित्तश्लेष्माणः, ते
शरीरं दूषयन्ति; द्वौ पुनः सत्त्वदोषौ रजस्तमश्च,
तौ सत्त्वं दूषयतः । ताभ्यां च सत्त्वशरीराभ्यां दु-
ष्टाभ्यां विकृतिरुपजायते, नोपजायते चाप्रदुष्टा-
भ्याम् ॥ ३४ ॥

‘शरीरसत्त्वयोस्तु’ इत्यादिना शरीरमनसी दुःखरूपविकारे-
ऽपि कारणमुक्ते; तत्रैव च यैर्दोषैः शरीरं, मनश्च याभ्यां
दोषाभ्यां युक्तं दुःखकारणं भवति, तानाह-तत्र त्रय इत्यादि ।
विकृतिरुपजायत इति शरीरमानसोरुपस्था विकृतिरुप-
जायते ॥ ३४ ॥

तत्र शरीरं योनिविशेषाच्चतुर्विधमुक्तमग्रे ॥ ३५ ॥

संप्रति, शरीरसत्त्वयोस्तु विशेषादित्यनेन दर्शिताच्च शरीर-
सत्त्वविशेषानेवाह-तत्रेत्यादि । चतुर्विधमिति जरयुजण्डजोद्धि-
जसंखेदजम् । अग्रे इति खड्गिकायाम् ॥ ३५ ॥

त्रिविधं खलु सत्त्वं-शुद्धं, राजसं, तामसमिति ।
तत्र शुद्धमदोषमाख्यातं कल्याणांशत्वात्, राजसं
सदोषमाख्यातं रोषांशत्वात्, तामसमपि सदोष-
माख्यातं मोहांशत्वात् । तेषां तु त्रयाणामपि स-
त्त्वानामेकैकस्य भेदाग्रमपरिसङ्ख्येयं तरतमयोगा-
च्छरीरयोनिविशेषेभ्यश्चान्योन्यानुविधानत्वाच्च ।
शरीरं ह्यपि सत्त्वमनुविधीयते, सत्त्वं च शरीरम् ।
तस्मात् कतिचित्सत्त्वभेदाननूकामिनिर्देशेन निदर्श-
नार्थमनुव्याख्यास्यामः ॥ ३६ ॥

कल्याणांशत्वादिति शुभरूपांशत्वात् । मनो हि कल्याणभा-
ग-रोषभाग-मोहभागैस्त्रिभागः; तत्र रोषांशमोहांशौ सदोषौ,
अधर्महेतुतया । भेदाग्रमिति भेदप्रमाणम् । तरतमयोगादिति
शुचितर-शुचितममनोभेदयोगात् । शरीरविशेषा बाल-युव-स्थ-
विशदिविशेषाः, योनिविशेषास्तु मनुष्यपशुादिजातिविशेषाः;
किंवा, शरीरस्य नरपशुादिजातिहृता विशेषाः शरीरयोनिवि-
शेषाः, तेभ्यः । अथ शरीरेभेदात् कथं मनोभेदो भवतीत्याह-
अन्योन्यानुविधानाच्च । एतदेव विभजते-शरीरं ह्यपी-
त्यादि । सत्त्वाशुद्धं शरीरं भवति, यदि शुद्धसत्त्वं भवति
तदा देवादिशरीरं भवतीत्यादि; तथा शरीराशुद्धं च सत्त्वं
भवति; यथा-पशुशरीरे तामसं, मनुष्यशरीरे राजसं, देव-
शरीरे सात्त्विकमित्यादि ज्ञेयम् । किंवा, अन्योन्यानुविधाना-
दिति सत्त्वरजस्तमसां परस्परानुविधानादित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे
‘शरीरं ह्यपि सत्त्वमनुविधीयते’ इत्यादिना ग्रन्थेन व्यवहितमपि
शरीरानुविधानं मनसो दुर्बोधत्वाद् व्याक्रियत इति व्याख्ये-
यम् । सत्त्वभेदानिति मनोभेदान् । अनूकामिनिर्देशेन साह-
चर्यनिर्देशेन ॥ ३६ ॥

तद्यथा-शुचिं सत्याभिसन्धं जितात्मानं संवि-
भागिनं ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनसंपन्नं स्मृति-
मन्तं कामकोधलोभमानमोहेर्ह्याहर्षामर्षोपेतं समं
सर्वैर्भूतेषु ब्राह्मं विद्यात् ॥ (१) ॥

इत्याख्ययनव्रतहोमप्रब्रह्मचर्यपरमतिथिव्रतमुप-
शान्तमदमानरागद्वेषमोहलोभरोषं प्रतिभावचन-
विज्ञानोपधारणशक्तिसंपन्नमर्षं विद्यात् ॥ (२) ॥

ऐश्वर्यवन्तमादेयवाक्यं यज्वानं शूरमोजस्विनं
तेजसोपेतमक्लिष्टकर्माणं दीर्घदर्शिनं धर्मार्थकामा-
भिरतमैन्द्रं विद्यात् ॥ (३) ॥

लेखास्थवृत्तं प्राप्तकारिणमसंप्रहार्थमुत्थानवन्तं
स्मृतिमन्तमैश्वर्यलम्बिनं व्यपगतरागेभ्योद्वेषमोहं
याम्यं विद्यात् ॥ (४) ॥

शूरं धीरं शुचिमशुचिद्वेषिणं यज्वानमभोवि-
हाररतिमक्लिष्टकर्माणं स्थानकोपप्रसादं वारुणं
विद्यात् ॥ (५) ॥

स्थानमानोपभोगपरिवारसंपन्नं धर्मार्थकाम-
नित्यं शुचिं सुखविहारं व्यक्तकोपप्रसादं कौबेरं
विद्यात् ॥ (६) ॥

म्रियन्त्युत्तरीयवादित्रोल्लापकश्चोकाख्यायिकेति-
हासपुराणेण कुशलं गान्धमात्यानुलेपनवसनखी-
विहारकामनित्यमनस्यकं गान्धर्वं विद्यात् ॥ (७) ॥

इत्येवं शुद्धस्य सत्त्वस्य सप्तविधं भेदांशं विद्यात्
कल्याणांशत्वात् । तत्संयोगान्तु ब्राह्ममत्यन्तशुद्धं
व्यवस्येत् ॥ ३७ ॥

संविभागिनमिति सम्यक्कलविभजनशीलम् । अतिथौ
यैथोचितमर्थादियुक्तं व्रतमाचरतीति अतिथिव्रतः । लेखा कर्त-
व्याकर्तव्यमयोदा, तत्र स्थितं वृत्तं यस्य स लेखास्थवृत्तः, तम्;
अलङ्घितकर्तव्यकर्तव्यमित्यर्थः । असंप्रहार्थमिति अशक्यवार-
णम् । ऐश्वर्यं लभत इति ऐश्वर्यलम्बी । स्थाने उचिते कोपः
प्रसादश्च यस्य स स्थानकोपप्रसादः । सुखविहारमिति सुखक्री-
डनम् । उल्लापः खोत्रम् । विहारः क्रीडा, किंवा लीभिः समं
विहरणं स्त्रीविहारः । गान्धर्वमिति गान्धर्वसत्त्वम् । एवं ब्राह्म-
मित्यादावपि ज्ञेयम् । एवं च ब्राह्मादिभिः सत्त्ववाचकैः पदैरे-
वंशब्दप्रत्ययवृत्तेः सत्त्वस्य सप्तविधभेदकथनं सन्नान्नकारणादु-
पपन्नं भवति । शुद्धस्येति सत्त्वशुण्वहुलस्य । अथ कथमेते ब्रा-
ह्मादयः शुद्धसत्त्वस्यैव भेदा इत्याह-कल्याणांशत्वादिति । तत्स-
योगादिति कल्याणांशसत्त्वस्य सम्यगयोगात् ॥ ३७ ॥

शूरं चण्डमस्यकमैश्वर्यवन्तमौषधिकं रौद्रमन-
नुक्रोशमामपूजकमासुरं विद्यात् ॥ (१) ॥

अमर्षिणमनुबन्धकोपं छिद्रप्रहारिणं क्रूरमाहारा-

१ ‘ऐश्वर्यालम्बिनं’ इति पा० । २ ‘यथोचितसंपादियुक्तम्’

इति पा० । ३ ‘सामानाधिकरण्यादुपपन्नं’ इति पा० । ४ ‘ओद-

रिकं’ इति पा० ।

तिमात्ररुचिमासिबप्रियतमं स्वप्रायासबहुलमीर्षु
राक्षसं विधात् ॥ (२) ॥

महोशनं खौणं खीरहस्काममशुचिं शुचिद्वेषिणं
भीरं भीषयितारं विकृतविहारहारशीलं पैशाचं
विधात् ॥ (३) ॥

कुक्षशर्मकुक्षभीरं तीक्ष्णमायासबहुलं संत्रस्त-
गोचरमाहारविहारपरं सार्पं विधात् ॥ (४) ॥

आहारकाममतिदुःखशीलाचरोपचारमसूयक-
मसंविभागिनमतिदुःखलुपमकर्मशीलं प्रेतं विधात् ॥ (५) ॥

अनुपक्तकाममजस्रमाहारविहारपरमनवस्थित-
ममर्षणमसंचयं शाकुनं विधात् ॥ (६) ॥

इत्येवं खलु राजसस्य सत्त्वस्य पद्मविधं भेदांशं
विधात्, रोषांशत्वात् ॥ ३८ ॥

औपधिकमिति छत्रप्रचारणम् । अननुकोशमिति निर्दयम् ।
त्रिया समं रहसि स्थातुमिच्छतीति खीरहस्कामः । कुक्षशर्म-
मकुक्षभीरमिति क्रोधे सति शूरं, क्रोधेऽसति भीरुम् । गोच-
रशब्देन गोचरे विषये प्रचरो लक्ष्यते, तेन सन्नल्लगोचरमिति
संत्रस्तविषयप्रचारम् । पिशाचाद्विज्ञ एव यथोक्ताचारः प्रेतः,
तेन प्रेतमपि सत्त्वं पृथगुक्तम् ॥ ३८ ॥

निरौकरिणुममेधसं जुगुप्सिताचाराहारं मैथु-
नपरं स्वप्रशीलं पाशवं विधात् ॥ (१) ॥

भीरुमधुममाहारलुब्धमनवस्थितमनुपक्तकाम-
क्रोधं सरणशीलं तोयकामं मात्स्यं विधात् ॥ (२) ॥

अलसं केवलमभिमनिविष्टमाहारे सर्वेदुःखज्ञ-
हीनं वानस्पत्यं विधात् ॥ (३) ॥

इत्येवं तामसस्य सत्त्वस्य त्रिविधं भेदांशं विद्या-
न्मोहांशत्वात् ॥ ३९ ॥

सरणशीलमिति गमनशीलम् । बुद्ध्याज्ञानि ऊहापोहविचार-
त्सुखादीनि उक्ताणि ॥ ३९ ॥

इत्यपरिसंख्येयभेदानां त्रयाणामपि सत्त्वानां
भेदैकदेशो व्याख्यातः; शुद्धस्य सत्त्वस्य सप्तविधो
ब्रह्मर्षिशक्रयमवरुणकुबेरगन्धर्वसत्त्वानुकारेण, राज-
सस्य पद्मविधो दैत्यपिशाचाक्षससर्पप्रेतशकुनि-
सत्त्वानुकारेण, तामसस्य त्रिविधः पशुमत्स्यवन-
स्पतिसत्त्वानुकारेण, कथं च यथासत्त्वमुपचारः
स्यादिति ॥ ४० ॥

सुखस्मरणार्थं शुद्धादिभेदेन बैन्धीकृत्य सत्त्वभेदानाह—
शुद्धस्येत्यादि । वनस्पतिसत्त्वानुकारेणेत्यन्तो ग्रन्थो भेदैकदेशो
व्याख्यात इत्यनेन संयोजनीयः, क्रियान्तराभावात् । एते च
सत्त्वभेदाः प्रायेण भवन्ति मनुष्येऽपि कृत्वा एत एवोदाह-
रणार्थमुक्ताः; एवमनुजा अपि विष्णु-शङ्कर-व्याघ्रादिसत्त्वानुका-

रेण सत्त्वभेदा बोद्धव्या एवेति दर्शयति । कथमित्यादि
कथं नाम यथासत्त्वं सर्वप्राणिमनोभिर्मनुष्याणामुपचारः
स्यादित्येतदर्थमुदाहरणरूपा भनी सत्त्वभेदा व्याख्याता इति
वाक्यार्थः ॥ ४० ॥

केवलश्चायमुद्देशो यथोद्देशमभिमनिर्दिष्टो भवति
गर्भावकान्तिसंप्रयुक्तः; तस्य चार्थस्य विज्ञाने
सामर्थ्यं गर्भकराणां च भावानामनुसमाधिः, विधा-
तश्च विधातकराणां भावानामिति ॥ ४१ ॥

यथाप्रतिज्ञं व्याख्यातार्थमुपसंहरति—केवल इत्यादि ।
केवलः कृतः । उद्देश इति 'यत्श्चायं गर्भः' इत्यादिग्रन्थकृतः ।
यथोद्देशमिति उद्देशकमानतिक्रमेण । सामर्थ्यमिति प्रयोजनम् ।
अनुसमाधिः अनुष्ठानम् । विधातः वर्जनम् । विधातकराणामिति
गर्भविधातकराणाम् ॥ ४१ ॥

तत्र श्लोकाः—

निमित्तमात्मा प्रकृतिवृद्धिः कुक्षौ क्रमेण च ।
वृद्धिहेतुश्च गर्भस्य पञ्चाश्वीः शुभसंज्ञिताः ॥ ४२ ॥

अजन्मनि च यो हेतुर्विनाशे विकृतावपि ।
इमांस्त्रीनशुभान् भावानाहुर्गर्भविधातकान् ॥ ४३ ॥

शुभाशुभसमाख्यातानद्यौ भावानिमान् भिषक् ।
सर्वथा वेद यः सर्वान् स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ ४४ ॥

अवाप्त्युपायान् गर्भस्य स एवं ज्ञातुमर्हति ।
ये च गर्भविधातोक्ता भावास्तांश्चाप्युदारधीः ॥ ४५ ॥

इत्यग्निवेशाकृते तन्मे चरकप्रतिसंस्कृते शारीर-
स्थाने महतीगर्भावकान्तिशारीरं

नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथैतेषु मध्ये के ते गर्भस्य शुभा ये गर्भेऽनुष्ठेयाः, के
वा अशुभा ये वर्जनीया इत्याह—निमित्तमित्यादि । निमित्त-
तमिति 'यतश्च गर्भः संभवति' इति ग्रन्थोद्दिष्टोऽर्थः । आत्मेति
गर्भरूप आत्मा 'यस्मिंश्च गर्भसंज्ञा' इति ग्रन्थोद्दिष्टोऽर्थः । प्रक्रिय-
तेऽस्माद्गर्भे इति प्रकृतिः 'यद्विकारश्च गर्भः' इति ग्रन्थोद्दिष्टोऽर्थः ।
वृद्धिः कुक्षौ क्रमेण चेति 'यथाऽनुपूर्व्यां कुक्षावभिमनिर्वर्तते
गर्भः' इति ग्रन्थोद्दिष्टोऽर्थः । वृद्धिहेतुरिति 'यश्चास्य वृद्धिहेतुः'
इत्यादिनोद्दिष्टोऽर्थः । अजन्मनि च यो हेतुरित्यनेन 'यतश्चास्या-
जन्म भवति' इत्युद्दिष्टोऽर्थो गृह्यते । विनाशे च यो हेतुरित्यनेन
'यतश्च जायमानः कुक्षौ विनाशं प्राप्नोति' इत्युक्तोऽर्थो गृह्यते ।
विकृतावपाये हेतुरित्यनेन 'यतश्च कात्स्न्येन' इत्यादिनोक्तार्थसं-
ग्रहः । गर्भविधातत्वेनोक्ता गर्भविधातोक्ताः ॥ ४२-४५ ॥

इति श्रीचक्रपादपद्मविरचितार्थो चरकतात्पर्यटीकाया-

मायुर्वेददीपिकायां शारीरस्थाने महतीगर्भावकान्ति-

शारीरं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

१ 'महालसं' इति पा० । २ 'मन्त्रमुगोचरं' इति पा० ।

३ 'निरलङ्कारिणु' इति पा० । ४ 'बह्वीकृत्य' इति पा० ।

१ 'गर्भावकान्तिसंप्रयुक्तस्यार्थस्य विज्ञाने' इति पा० ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः पुरुषविचयं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायेऽभिहितं “यावन्तो हि लोके भावास्तावन्तः पुरुषे” (शा. अ. ४) इति, तच्च न प्रप्रहितं बहुवाच्यत्वात्; अतः प्रप्रज्ञामिधानार्थं पुरुषविचयं ब्रूते । पुरुषस्य विचयनं लोकसामान्येन गणनं पुरुषविचयः, तमधिकृत्य कृतोऽध्यायः पुरुषविचयः ॥ १ ॥ २ ॥

‘पुरुषोऽयं लोकसंमितः’ इत्युवाच भगवान् पुनर्वसुरात्रेयः । यावन्तो हि लोके (मूर्तिमन्तो) भावविशेषास्तावन्तः पुरुषे, यावन्तः पुरुषे तावन्तो लोके; इत्येवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमश्विनवेश उवाच—नैतावता वाक्येनोक्तं वाक्यार्थमवगाहामहे, भगवता बुद्ध्या भूयस्तरमतोऽनुव्याख्यायमानं शुश्रूषामह इति ॥ ३ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—अपरिसंख्येया लोकावयवविशेषाः, पुरुषावयवविशेषा अपरिसंख्येयाः; तेषां यथास्थूलं कतिचिद्भावान् सामान्यमभिप्रेत्योदाहरिष्यामः, तानेकमना निबोध सम्यगुपवर्धयमानान्निवेशः । षड्धातवः समुदिताः ‘पुरुष’ इति शब्दं लभन्ते; तद्यथा—पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं ब्रह्म चाव्यक्तमिति, एत एव च षड्धातवः समुदिताः ‘पुरुष’ इति शब्दं लभन्ते ॥ ४ ॥

संमितः तुल्यः । लोकसंमितत्वमेव विभजते—यावन्तो हीत्यादि । भगवता बुद्ध्याऽनुव्याख्यायमानमिति योजना । लोकस्य तरुणपञ्चादिरूपा अवयवाः, तथा पुरुषस्य च ज्ञायु-कण्डराधमन्यादिरूपा अवयवा अपरिसंख्येयाः; तेन, कात्स्न्याभिधानमशक्यम्; अतो ये ये लोकपुरुषयोः स्थूला अवयवाः, ते ते सामान्यप्रतिपादनार्थमुच्यन्त इति वाक्यार्थः । ब्रह्मणो विवरणम्—अव्यक्तमिति ॥ ३ ॥ ४ ॥

तस्य पुरुषस्य पृथिवी मूर्तिः, आपः क्लेदः, तेजोऽभिसन्तापः, वायुः प्राणः, वियत् सुषिराणि, ब्रह्म अन्तरात्मा । यथा खलु ब्राह्मी विभूतिलोके तथा पुरुषेऽप्यान्तरात्मिकी विभूतिः, ब्रह्मणो विभूतिलोके प्रजापतिरन्तरात्मनो विभूतिः पुरुषे सत्त्वं, यस्त्विन्द्रो लोके स पुरुषेऽहङ्कारः, आदित्यस्वादानं, रुद्रो रोषः, सोमः प्रसादः, वसवः सुखम्, अश्विनौ कान्तिः, मरुदुत्साहः, विश्वेदेवाः सर्वेन्द्रियाणि सर्वेन्द्रियार्थाश्च, तमो मोहः, ज्योतिर्ज्ञानं, यथा लोकस्य सर्गादिस्तथा पुरुषस्य गर्भा-

१ ‘लोकस्यानेन’ इति पा० । २ ‘मूर्तिमन्तः’ इति गङ्गाधर-संमतः पाठः ।

धानं, यथा कृतयुगमेवं वाल्यं, यथा व्रता तथा यौवनं, यथा द्वापरस्तथा स्थाविर्यं, यथा कल्लिरेवमानुर्यं, यथा युगान्तस्तथा मरणमिति । एवमेतेनानुमानेनानुक्तानामपि लोकपुरुषयोरवयवविशेषाणामश्विनवेश ! सामान्यं विद्यादिति ॥ ५ ॥

तसेत्यादिना पुरुषे षड्धातुर् दर्शयति । मूर्तिः क्कटिन्यम् । लोके षड्धातवो व्यक्ता एवेति न पुनर्विवक्षिताः । ब्राह्मीति आत्मविशेषस्य जगत्स्रष्टृविभूतिः । प्रजापतिः दक्षनामा । आदानं ग्रहणम्; आदित्योऽप्याददातीत्यादानसामान्यमादित्यस्य । इह च मनःप्रभृतिषु प्राजापत्यादिरुपता आगमसिद्धेव ज्ञेया । सर्वेन्द्रियार्था विश्वेदेवा एव । सर्गादिरिति प्रलयानन्तरः कालः । अनुक्तानामित्यनेन मतिः बृहस्पतिः, कामः गन्धर्वः, इत्यादि सामान्यमूहम् ॥ ५ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमश्विनवेश उवाच—एवमेतत् सर्वमनपवादं यथोक्तं भगवता लोकः पुरुषयोः सामान्यम् । किञ्चस्य सामान्योपदेशस्य प्रयोजनमिति ॥ ६ ॥

भगवानुवाच—शृण्वश्विनवेश ! सर्वलोकमात्मन्यात्मानं च सर्वलोके सममनुपश्यतः सत्या बुद्धिः समुत्पद्यते । सर्वलोकं ह्यात्मनि पश्यतो भवत्यात्मैव सुखदुःखयोः कर्ता नान्य इति । कर्मात्मकत्वाच्च हेत्वादिभिर्भुक्तेः सर्वलोकोऽहमिति विदित्वा ज्ञानं पूर्वमुत्थाप्यतेऽपवर्गायेति । तत्र संयोगापेक्षी लोकशब्दः । षड्धातुसमुदायो हि सामान्यतः सर्वलोकः ॥ ७ ॥

अनपवादमिति अबाध्यमानम् । किञ्चस्य प्रयोजनमिति आयुर्वेदे किमप्येतत् साम्यकथने प्रयोजनमित्यर्थः । सत्या बुद्धिरुत्पद्यते इति अस्य योजनायां ‘किंचास्याः प्रयोजनम्’ इति शेषो ज्ञेयः । यथा च लोकपुरुषसाम्यं सत्यबुद्धिजनकं भवति तदाह—सर्वलोके हीत्यादि । आत्मनि पश्यत इति आत्मनोऽभेदेन पश्यतः । आत्मशब्देन षड्धातुसमुदायात्मकः पुरुष इहोच्यते; तेन, यत्किञ्चिल्लोकगतं सुखदुःखजनकं, तदात्मरूपमेव; तेन बाह्यलोककृतमपि आत्मकृतमेव वैषयिकं नित्यदुःखातुसक्तं हेयं सुखं, तथा निसर्गहेयं दुःखं च पश्यन् रागद्वेषनिर्मुक्तः सन् सत्यज्ञानवान् भवतीति भावः । अथ सत्यज्ञानस्यापि किं प्रयोजनमित्याह—कर्मत्यादि । लोकपुरुषसाम्यज्ञानेऽपि सत्यज्ञानस्यापवर्गानुष्ठानं प्रयोजनमिति वाक्यार्थः । अत्र कर्मात्मकत्वादिति कर्माधीनत्वात् । हेत्वाद्योऽग्रे वक्ष्यमौणः । कर्मपरवशः सन् हेत्वादिभिर्भुक्तेऽप्यमात्मा प्रवर्तते, तत् कर्म तत्त्वज्ञानात् प्रवृत्त्युपरमे सति कारणभावाच्चोपपद्यते; उत्पन्नं च कर्म अरक्तस्य तत्त्वज्ञानेन, अहङ्कस्य

१ ‘तस्यात्मबुद्धिः’ इति पा० । २ ‘व्याक्रियमाणः’ इति पा० ।

चोपभोगात्, आत्यन्तिककर्मक्षयादात्यन्तिककर्मफलाभावरूपो मोक्षो भवतीति भावः । संयोगापेक्षीति षड्धातुमेलके पुरुषरूपे वर्तते इत्यर्थः । लोकशब्देनेह प्रकरणे लोकत इति कृत्वा पुरुष एवोच्यते, न जगद्रूपो लोकः । यतः, हेत्वादयो येऽत्र कर्मपर-वशात्त्वेन लोके वक्तव्याः, ते पुरुष एव संभवन्ति । सर्वशब्देन सर्वप्राणिनो ग्राहयति ॥ ६ ॥ ७ ॥

तस्य हेतुः, उत्पत्तिः, वृद्धिः, उपप्लवः, वियोगश्च । तत्र हेतुवृत्तिप्रकारणं, उत्पत्तिर्जन्म, वृद्धिराप्याय-नम्, उपप्लवो दुःखागमः, षड्धातुविभागो वियोगः सजीवापगमः स प्राणनिरोधः स भङ्गः स लोकस्व-भावः । तस्य मूलं सर्वोपप्लवानां च प्रवृत्तिः, निवृ-त्तिरुपरमः । प्रवृत्तिर्दुःखं, निवृत्तिः सुखमिति यज्ज्ञानमुत्पद्यते तत् सत्यम् । तस्य हेतुः सर्वलोकसामान्यज्ञानम् । एतत्प्रयोजनं सामान्योपदेशस्येति ॥ ८ ॥

हेत्वादिपञ्चकं निर्दिश्य विभजते—तस्य हेतुरित्यादि । तस्य मूलमिति तस्य जीवापगमस्य कारणम् । सर्वोपप्लवानां चेति सर्वदुःखानाम् । प्रवृत्तिः रागद्वेषमूला प्रवृत्तिः । निवृत्तिरिति अप्रवृत्तिः । उपरमशब्दस्तु तस्येत्वेन तथा सर्वोपप्लवानां चेत्यनेन च संबध्यते । तेन दुःखानां मरणस्य चोपरमो निवृ-त्तिरुक्त एव; निवृत्तिजन्यत्वेन च कार्यकारणयोरभेदोपचारादुप-स्तोऽपि निवृत्तिशब्दस्य सामानाधिकरण्यानेत्यते । प्रवृत्तिर्दुःखमिति च तथा निवृत्तिः सुखमिति च कार्यकारणयोरभेदो-पचाराद्बोद्धव्यम् । सत्यज्ञानस्वरूपमाह—इति यज्ज्ञानमित्यादि । इतीति पूर्वप्रलयमर्शकम् । एतस्मिन् सत्यज्ञाने लोकपुरुषसामान्यज्ञानस्य हेतुत्वं दर्शयन्माह—तस्येत्यादि ॥ ८ ॥

अथाग्निवेश उवाच—किंमूला भगवन् । प्रवृत्तिः, निवृत्तौ च क उपाय इति ॥ ९ ॥

भगवानुवाच—मोहेच्छाद्वेषकर्ममूला प्रवृत्तिः । तज्जा ह्यहङ्कारसङ्गसंशयाभिसंस्पृष्टाभ्यवपातविप्र-त्ययाविशेषानुपायास्तत्क्षणमिह दुर्ममतिविपुलशा-स्त्रारवोऽभिभूय पुरुषमवतल्यैवात्तिष्ठन्ते; यैर-भिभूतो न सत्तामतिवर्तते । तत्रैवंजातिरूपवित्त-वृत्तबुद्धिशीलविद्याभिजनवयोवीर्यप्रभावसंपन्नोऽहमित्यहङ्कारः, यन्मनोवाक्कायकर्म नापवर्गय स सङ्गः, कर्मफलमोक्षपुरुषप्रेत्यभावादयः सन्ति वा नेति संशयः, सर्वावस्थास्वनस्योऽहमहं स्रष्टा स्वभा-वसंसिद्धोऽहमहं शरीरेन्द्रियबुद्धिस्मृतिविशेषपरा-क्षिरिति ग्रहणमभिसंस्पृष्टः, मम मातृपितृभ्रातृदा-रापत्यबन्धुमित्रभृत्यगणो गणस्य चाहमित्यभ्यव-पातः, कार्यकार्यहिताहितशुभाशुभेषु विपरीता-भिनिवेशो विप्रत्ययः, ह्यज्ञयोः प्रकृतिविकारयोः

प्रवृत्तिनिवृत्त्योश्च सामान्यदर्शनमविशेषः, प्रोक्षणा-नशानाद्दिशोत्रिषवणाभ्युक्षणावाहनयाजनयजन-याचनसलिलहुताशनप्रवेशादयः समारम्भाः प्रो-च्यन्ते ह्यनुपायाः । एवमयमधीधृतिस्मृतिरहङ्का-राभिनिविष्टः सक्तः संसंशयोऽभिसंस्पृष्टबुद्धिरभ्य-वपतितोऽन्यथादृष्टिरविशेषग्राही विमार्गगतिर्निवा-सवृक्षः सत्त्वशरीरोपमूलानां सर्वदुःखानां भवति । एवमहङ्कारादिभिर्दोषैर्भ्राम्यमाणो नातिवर्तते प्र-वृत्तिं, सा च मूलमघस्य ॥ १० ॥

प्रवृत्तेः संसाररूपायाः, तथा निवृत्तेर्मांशरूपायाः कारण-मुपायं च पृच्छति—किंमूलादि । मोहेत्याद्युत्तरम् । मोहे-च्छाद्वेषकर्मरूपेति मोहान्मिथ्याज्ञानरूपादिच्छाद्वेषौ, तयोश्च धर्मोधर्मरूपं कर्म, तच्च मूलं संसारस्येत्यर्थः । कथमेते मोहा-दयः संसारकारणमित्याह—तज्जा हीत्यादि । अत्र चाहङ्का-रादौ यथायोग्यतया मोहादीनां कारणत्वं ज्ञेयम् । अहङ्कारा-दयश्चाष्टावत्रे वक्ष्यमाणा ह्येताः । अवतल्येति व्याप्य । न सत्ता-मतिवर्तते इति न संसारे स्थितिमतिवर्तते । अत्राद्युक्तम-हङ्कारं विवृणोति—तत्रैवमित्यादि । जाल्यादिभिः प्रमाणातैः संपन्न उल्लुहोऽहमिति ज्ञानमहङ्कारः । यदित्यादि सङ्गविवर-णम् । कर्मफलादयः सन्ति न वेति यज्ज्ञानं, तत् संशयः । अभिसंस्पृष्टमाह—सर्वेत्यादि । आत्मनोऽभिमत अनात्मन्य-भिसंस्पृष्टोऽभिसंस्पृष्टः, आत्मनोऽनात्मनोचरतया आत्मबुद्धि-रित्यर्थः । सर्वावस्थास्थिति सर्वाद्यु शरीरावस्थाद्यु षड्धातु-समुदायरूप एवैनान्य इति यज्ज्ञानं तदिह ज्ञेयं; परमात्म-नस्तु सर्वावस्थास्वनन्यत्वमिति यज्ज्ञानं, तत् सत्ययज्ज्ञानमेव । एवमहं स्रष्टाऽहं स्वभावसंसिद्ध इत्यत्रापि शरीर एवाहङ्कार-विषयो ज्ञेयः । अहं शरीरेन्द्रियबुद्धिविशेषराशिरित्यत्र शरीरा-दिष्वचेतनेष्वहङ्कारास्परत्वेन चेतनत्वाभिमानो विरुद्ध इति ज्ञेयम् । मनेत्यादिना अभ्यवपातमाह; अभ्यवपातः परमार्थ-तोऽनात्मन्ये समता । कार्येत्यादिना विप्रत्ययं ब्रूते । विपरीताभि-निवेशो विपर्ययेण ज्ञानं; यथा—कार्ये अकार्यम्, अकार्ये कार्य-मित्यादि । ज्ञानयोरित्यादिनाऽविशेषमाह । अविशेषो विशेषा-प्रतीतिः, विप्रत्ययस्तु विशेषाणां विपर्ययेण ग्रहणमिति भेदः । प्रोक्षणेत्यादिना अनुपायमाह । अनुपाया इति अन्योपायाः सन्तोऽपि परमुपरायौ मोक्षे अनुपायाः । त्रिषवणं त्रिसंध्यज्ञा-नम् । संप्रत्यहङ्कारादीनां धीधृतिस्मृतिविभ्रंशमूलेनाधीधृति-स्मृत्यभिधानपूर्वकं संसाररूपप्रवृत्तिनित्यानुबन्धशरीरमानसदुः-खकारणत्वं व्युत्पादितानामहङ्कारादीनां संक्षिप्याह—एवमि-त्यादिना । निवासवृक्ष इव निवासवृक्षः; तेन यथा निवासवृक्षः पक्षिणां नित्यमाश्रयो भवति, एवमहंकारादियुक्तोऽपि रोगस्य निवासो भवतीति दर्शयति । भ्राम्यमाण इति पुनः पुनरपि

शरीरान्तराणि नीयमानः । नातिवर्तते प्रवृत्तिमिति संसारं न परित्यजति । एवं मोहेच्छाजन्मकर्ममूलतः प्रवृत्तिर्दृष्टव्या, प्रवृत्तेरपि कर्मकारणतामाह—सा च मूलमपश्यति । प्रवृत्तिरपि धर्माधर्मरूपस्यावश्यं मूलम्; इह च धर्माधर्मावविशेषेण संसारदुःखकारणतया अवशब्देनोक्तौ ॥ ९ ॥ १० ॥

निवृत्तिरपवर्गः । तत् परं प्रशातं तत्तदक्षरं तद्वह्नं स मोक्षः ॥११॥

तत्र मुमुक्षूणामुद्यनानि व्याख्यास्यामः । तत्र लोकदोषदर्शिनो मुमुक्षोरादित एवाचार्याभिगमनं, तस्यापदेशावगृह्यनम्, अक्षरेवोपचर्या, धर्मशास्त्रानुगमनं, तदार्थावबोधः, तेनावष्टम्भः, तत्र यथोक्ताः क्रियाः, सतामुपासनम्, असतां परिवर्जनम्, असङ्गततिर्दुर्जनेन, सत्यं सर्वभूतहितमप्रपञ्चमनतिकाले परीक्ष्य वचनं, सर्वप्राणिषु चात्मनीवावेक्षा, सर्वासामस्त्ररणमसङ्कल्पनमप्रार्थनमभिभाषणं च स्त्रीणां, सर्वपरिग्रहत्यागः, कौपीनं प्रच्छादनार्थं, धातुरागनिवसनं, कन्यातीवनहेतोः सूचीपिण्डलकं, शौचाधानतोर्जलकुण्डिका, दण्डधारणं, भैक्षचर्यायै पात्रं, प्राणधारणार्थमेककालमप्राभ्यो यथोपपन्नोऽव्यवहारः, श्रमापनयनार्थं शीर्णशुष्कपण्यतृणास्त्ररणपधानं, ध्यानहेतोः कायनिवर्धनं, वनेष्वनिकेतवासः, तन्द्वानिन्द्रालस्यादिकर्मवर्जनं, इन्द्रियायैष्वनुरागोपतापनिग्रहः, सुप्तस्थितगतप्रेक्षिताहारनिहारप्रत्यङ्गचेष्टादिकेष्वारम्भेषु स्मृतिपूर्विका प्रवृत्तिः, सत्कारस्तुतिगर्हावमानक्षमत्वं, श्रुतिपासायासश्रमशीतोष्णवातवर्षासुखदुःखसंस्पर्शसह्यं, शोकदैन्यमानोद्वेगमदलोभरागेर्ष्याभयक्रोधादिभिरसंचलनम्, अहङ्कारादिषूपसर्गसंज्ञा, लोकपुरुषयोः सर्गादिसामान्यावेक्षणं, कार्यकालात्ययभयं, योगारम्भे सततमनिर्वेदः, सत्त्वोत्साहः, अपवर्गाय धीधृतिस्मृतिबलाधानं, नियमनमिन्द्रियाणां चेतसि, चेतस आत्मनि, आत्मनश्च; धातुमेवेन शरीरावयववसंस्थानमभीक्षणं, सर्वं कारणवहुःस्वमस्वमनित्यमित्यभ्युपगमः, सर्वप्रवृत्तिष्ववसंज्ञा, सर्वसंन्यासे सुखमित्यभिनिवेशः; एष मार्गोऽपवर्गाय, अतोऽन्यथा बध्यते; इत्युद्यनानि व्याख्यातानि ॥ १२ ॥

संप्रति निवृत्तावुपायं वक्तुं निवृत्तिमेव तावदुपादेयताप्रतिपादकपर्यवैराह—निवृत्तिरित्यादि । 'उत्' इत्यर्थं मोक्ष इत्यर्थः; उद्यनानि हि मोक्षोपाया इत्यर्थः । लोकदोषदर्शनं इति हेतुर्गर्भं विशेषणं; तेन नित्यं दुःखाकान्तलोकदर्शनाद्विरक्तस्य सत इति दर्शयति । आचार्य इह मोक्षशास्त्रोपदेशः । तेनावष्टम्भ

इति शास्त्रावबोधेन चैव करणीयं, मनागपि तत्र कथंता न कर्तव्येत्यर्थः । यथोक्ताः क्रियाः 'कृतव्याः' इति शेषः । आत्मनीवावेक्षेति यथा आत्मन्यनपकार्यताबुद्धिस्तथा सर्वप्राणिषु कर्तव्या । असङ्कल्पनमिति अभावानम् । कौपीनं प्रच्छादनार्थमिति कटिवेष्टनार्थः; किंवा कौपीनार्थं प्रच्छादनार्थं च । सूचीपिण्डलकं सूचीस्थापनपात्रम् । भैक्षचर्यायै पात्रं भिक्षापात्रमित्यर्थः । प्राणयात्रार्थमित्यनेन यावन्मात्रेणाहारेण प्राणयात्रा भवति तावन्मात्र आहारः कर्तव्यः, न तु रागादिति दर्शयति । एवं श्रमापनयनार्थमित्यादावपि तावन्मात्रप्रयोजनता व्याख्येया । कायनिवर्धनं योगपटम् । अनिकेतवास इति अगृहवासः, एतेन वनेऽपि न गृहं कृत्वा स्थातव्यमिति दर्शयति । इन्द्रियायैष्वु शब्दादिषु अत्ररागस्य तथोपातापस्य च द्वेषरूपस्य निग्रहः कर्तव्यः । स्मृतिपूर्विका प्रवृत्तिरिति कोऽहं, किमर्थं रागलागादिकमारभ्यते, इत्यादि सर्वदा कर्तव्यमित्यर्थः । सत्कारः पूजा, सत्कारे स्तुती च सत्यामहृष्टवं, तथा गर्हायामवमाने च निर्वेष्टवं सत्कारादिक्षमत्वं ज्ञेयम् । क्षुधादिषु चानुद्वेगः क्षुधादिसह्यवम् । अंसवसनम् अंसवासः । अहङ्कारादयोऽष्टाविधैवोक्ताः । उपसर्गसंज्ञेति अनर्थहेतुत्वभावना । लोकपुरुषयोः सर्गादिसामान्यावेक्षणमिति यथा इहैव लोकपुरुषयोरुदिसर्गतः प्रवृत्ति सामान्यस्युक्तं, तथाऽवेक्षणमित्यर्थः । कार्यकालात्ययभयमिति मोक्षानुगुणकर्तव्यस्य कालातिपातभयं करणीयम् । नियमनमिन्द्रियाणां चेतसीति इन्द्रियाणि बाह्यविषयनिवृत्तानि मनस्येव नियतानि कर्तव्यान्; चेतसश्चिन्त्यादिविषयेभ्यो व्यावृत्तस्य परमात्मन्यात्मज्ञानार्थं नियमनं कर्तव्यम्; आत्मनश्चात्मनि नियमनमिति योजना । तेन, आत्माऽपीन्द्रियादिविषयेभ्यो व्यावर्त्त्यात्मनि नियन्तव्यः । धातुमेवेन शरीरावयवसंस्थानमिति शरीरस्य रसमलज्ञायादिरूपतया भाव्यमानं वैराग्यहेतुर्भवति; यथा—'मज्ज्ञाऽस्थरा रजसा लीला यकृता शकृताऽपि च । पूर्णाः स्नातुसिरामिश्च क्षियश्चमप्रसेविकाः' इत्यादिका वैराग्यभावना । कारणवित्यनेन नित्यात्मव्यतिरिक्तं सर्वमनित्यं दर्शयति । दुःखमिति दुःखहेतुः । अस्मिति आत्मव्यतिरिक्तमनामीयं च । सर्वसंन्यासे सर्वप्रवृत्तुपरमे ॥ ११ ॥ १२ ॥

भवन्ति चात्र—

एतैरविमलं सर्वं शुद्धयुगायैर्विशुध्यति ।

सृज्यमान इवादर्शस्तैलचेलकचादिभिः ॥ १३ ॥

प्रहाम्बुदरजोधूमनीहारैरसमावृतम् ।

यथाऽकैमण्डलं भाति भाति सर्वं तथाऽमलम् ॥१४॥

ज्वलत्यात्मनि संखर्द्धं तत् सर्वं संवृतायने ।

शुद्धः स्थिरः प्रसन्नचित्दीपो दीपाशये यथा ॥१५॥

१ 'दुःखसंज्ञा' इति पा० । २ 'उद्यनम् ऊर्ध्वगमनमार्गः मोक्षोपाय इत्यर्थः' इति योगीन्द्रनाथसेनः ।

१ 'किमर्थं आगतादिप्रारम्भः' इति पा० । २ 'नास्तिविषयपरतया' इति पा० । ३ 'परमात्मज्ञानार्थं' इति पा० ।

अविमलमिति क्रियाविशेषणम् । ग्रहः राहुः । सत्त्वस्य पञ्च-
वेन्द्रियाणि ज्ञानावरकाणि भवन्तीति कृत्वा सूर्यस्यापि पञ्चैव
ग्रहादयश्चावरका उक्ताः । ज्वलतीति केवलमज्ञानजनकत्वेन
प्रकाशते । आत्मनि संरुद्धमिति इन्द्रियेभ्यो व्यावृत्त्यात्मनिय-
तम् । संवृतायन इति आत्मपक्षेऽपि संवृतेन्द्रियरूपच्छिद्रे
आत्मनीति हेतुम् । दीपाशयः दीपधारिका, ग्रहं वा ॥ १३-१५ ॥

शुद्धसत्त्वस्य या शुद्धा सत्या बुद्धिः प्रवर्तते ।

यया भिनत्यतिबलं महामोहमयं तमः ॥ १६ ॥

सर्वभावस्वभावज्ञो यया भवति निःस्पृहः ।

योगं यया साधयते सांख्यः संपद्यते यया ॥ १७ ॥

यया नोपैत्यहङ्कारं नोपास्ते कारणं यया ।

यया नालम्बते किञ्चित् सर्वं संन्यस्यते यया ॥ १८ ॥

याति ब्रह्म यया नित्यमजरं शान्तमव्ययम् ।

विद्या सिद्धिर्मतिर्मैत्र्या प्रज्ञा ज्ञानं च सा मता ॥ १९ ॥

शुद्धसत्त्वमभिधाय तज्जन्यां मोक्षसाधनत्वेनाल्लथोपादेयां
सत्यां बुद्धिं विविधैरप्युक्तैः स्वरूपैराह—शुद्धस्यादि । महा-
मोहः अनादिमिथ्याज्ञानम् । निःस्पृह इति उपादिस्त्याजिहासा-
शून्यः । योगमिति विषयव्यावृत्तस्य मनस आत्मन्येव परं
योगम् । संख्या तत्त्वज्ञानं, तथा वर्तत इति सांख्यः ।
नोपास्ते कारणमिति न सुखदुःखकारणं सेवते । नालम्बते
किञ्चिदिति कैन्ध्विदप्यास्थानं न करोति । संन्यस्यत इति सर्व-
त्रोदासीनो भवति । ब्रह्मेति मोक्षम् । विद्यासिद्ध्यादयश्च यद्यपि
ज्ञानविशेषेऽपि प्रसिद्धाः, तथाऽपीह प्रकरणात् तत्त्वज्ञानपरा
एव ज्ञेयाः ॥ १६-१९ ॥

लोके विततमात्मानं लोकं चात्मानि पश्यतः ।

परावरदशः शान्तिज्ञानमूला न नश्यति ॥ २० ॥

लोके विततमात्मानमिति लोकरूपमात्मानं, तथा लोकं
चात्मानि शरीरात्मलकरूपे पश्यतः, 'व्यवस्थितं' इति शेषः ।
परावरदश इति परम् आत्मानम्, अवराणि आत्मव्यतिरिक्तानि
प्रवृत्त्यादीनि, यः पश्यति तस्य परावरदशः । ज्ञानमूलेत्यनेन
मोहमूलमस्थिरं शान्तिं निरस्यति ॥ २० ॥

पश्यतः सर्वभावान् हि सर्वावस्थानु सर्वदा ।

ब्रह्मभूतस्य संयोगो न शुद्धस्योपपद्यते ॥ २१ ॥

अथ जीवनमुक्तस्य किमिति सुखदुःखहेतुधर्माधर्मसंयोगो
न भवतीत्याह—पश्यत इत्यादि । पश्यत इति पश्यत एव
परं, न तु पश्यतो नापि द्विषत इत्यर्थः । ब्रह्मभूतस्येति ब्रह्मस-
दृशस्य जीवनमुक्तस्येति व्याख्येयं; सर्वथा मुक्ते हि ज्ञानमपि
नास्ति, तेन पश्यत इति न स्यात् । संयोग इति धर्माधर्म-
संबन्धः ॥ २१ ॥

१ 'कृत्वा दृष्टान्तः । सूर्यस्यापि पञ्चोदयावरका उक्ताः' इति पा० ।

२ 'इन्द्रियव्यावृत्त्याऽऽत्मनियतम्' इति पा० । ३ 'शान्तमक्षरम्'

इति पा० । ४ 'कच्चिदप्यास्थानं' इति पा० । ५ 'न तत्र' इति पा० ।

नात्मनः करणाभावाद्बुद्धिमप्युपलभ्यते ।

स सर्वकरणायोगान्मुक्त इत्यभिधीयते ॥ २२ ॥

अथ मुक्तात्मनः किं लक्षणमित्याह—नेत्यादि । आत्मन
इति मुक्तात्मनः । करणाभावादिति मनःप्रभृतिकरणाभावात् ।
उक्तं हि —“करणानि मनोबुद्धिबुद्धिकर्मेन्द्रियाणि च” (शा.
अ. १) इति, मनःप्रभृत्यभावाच्च शरीरमात्रोऽप्यर्थलब्ध एव;
सर्वाभावाच्चात्मनि किमपि लक्षणं नास्ति, स्वरूपेण चात्माऽती-
न्द्रिय एव; तेन आत्मा उपलब्धिभोग्यताभावाच्चोपलभ्यते,
तल्लिहान्यप्यभावादेव नोपलभ्यन्त इति भावः ॥ २२ ॥

विपापं विरजः शान्तं परमक्षरमव्ययम् ।

अमृतं ब्रह्म निर्वाणं पर्ययैः शान्तिरुच्यते ॥ २३ ॥

एतत्तत् सौम्य ! विज्ञानं यज्ज्ञात्वा मुक्तसंशयाः ।

मुनयः प्रशमं जग्मुर्वीतमोहरजःस्पृहाः ॥ २४ ॥

विपापमित्यादिना मोक्षस्वरूपप्रकाशकान् पर्यायानाह ।
यज्ज्ञात्वाति ज्ञानं प्राप्तेत्यर्थः; किंवा, स्वप्रकाशकत्वाज्ज्ञा-
नस्य ज्ञानमपि ज्ञेयं भवतीति बोद्धव्यम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

तत्र श्लोकौ—

सप्रयोजनमुद्दिष्टं लोकस्य पुरुषस्य च ।

सामान्यं मूलमुत्पत्तौ निवृत्तौ मार्ग एव च ॥ २५ ॥

शुद्धसत्त्वसमाधानं सत्या बुद्धिश्च नैष्ठिकी ।

विचये पुरुषस्योक्ता निष्ठा च परमर्षिणा ॥ २६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने
पुरुषविचयशारीरं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

संग्रहे शुद्धसत्त्वसमाधानमित्यनेन 'एतैरविमलं' इत्यादिना
'दीपाशये यथा' इत्यन्तेन प्रत्येनोक्तार्थः संगृहीतः । 'शुद्धस-
त्त्वस्य' इत्यादिना सत्या बुद्धिरुक्ता । नैष्ठिकीति सत्याबुद्धेरैव
विशेषणं; नैष्ठिकी मोक्षसाधिका; निष्ठा मोक्षः ॥ २५ ॥ २६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायु-
र्वेददीपिकायां शारीरस्थाने पुरुषविचयशारीरं

नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः शरीरविचयं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

शरीरविचयः शरीरोपकारार्थमिष्यते । ज्ञात्वा हि
शरीरतत्त्वं शरीरोपकारकरकेषु भावेषु ज्ञानमुत्पद्यते ।
तस्माच्छरीरविचयं प्रशंसन्ति कुशलाः ॥ ३ ॥

पुरुषविचयं मोक्षोपयुक्तत्वेन पुरुषोपकारकमभिधाय, व्या-
क्रियमाणचिकित्सोपयुक्तं शरीरोपकारकं शरीरविचयं ब्रूते ।
शरीरस्य विचयनं विचयः शरीरस्य प्रविभागेन ज्ञानमित्यर्थः ।
शरीरोपकारार्थमिति शरीरारोग्यार्थम् । अथ कथं शरीर-

१ 'व्यवहियमाणचिकित्सोपयुक्तशरीरोपकारकं' इति पा० ।

ज्ञानं शरीरोपकारकमित्याह—ज्ञात्वा हीत्यादि । शरीरस्य रक्तादिरूपस्य स्वभावरूपं तत्त्वं ज्ञात्वैव इदमस्य वृद्धस्य धातोरसमानगुणतया हासकत्वेनोपकारकमिति, तथोक्तविपर्ययाच्चापकारकमिति ज्ञानं जायते, नोपकार्यशरीरतत्त्वज्ञानेऽस्तीति वाक्यार्थः ॥ १-३ ॥

तत्र शरीरं नाम चेतनाधिष्ठानभूतं पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकं समयोगवाहि । यदा ह्यस्मिन् शरीरे धातवो वैषम्यमापद्यन्ते तदा क्लेशं विनाशं वा प्राप्नोति । वैषम्यगमनं हि पुनर्यातूनां वृद्धिहासगमनमकार्त्स्न्येन प्रकृत्या च ॥ ४ ॥

समुदितस्यैव तावच्छरीरस्य स्वरूपमाह—तत्रेत्यादि । चेतनाशब्देन ज्ञानकारणमात्मोच्यते, भूतशब्द उपमाने; तेन, चेतनाया आत्मसंबन्धिभ्याः शरीरे एवोपलम्भमादात्मनः शरीरमधिष्ठानमिति भवति; परमार्थस्तु चेतना आत्माश्रया, आत्मा च निराश्रय एव; किंवा चेतनस्यात्मनोऽधिष्ठानभूतमिति चेतनाधिष्ठानभूतम् । पश्चान्नो महाभूतानां विकारा रसादयः शरीरारम्भका, तेषां समुदायो मेलकः, स आत्मा स्वरूपं यस्य तत्तथा । समुदायशब्देन च समुदायारम्भका धातव एवोच्यन्ते; तेन, न संयोगमात्रस्य शरीरत्वप्रसक्तिः । किंवा, समुदायः संयोग एवोच्यते, तथाऽपि समुदाय आत्मा कारणं यस्य शरीरस्य द्रव्यरूपस्य तत् पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकं शरीरमेव । समेन उचितप्रमाणेन धातूनां मेलकेन सम्यग्भूरीगतया बह्वीति समयोगवाहि । यदा तु धातूनां न्यूनातिरिक्तत्वेन विषमो मेलको भवति, तदा असमयोगवाहीति दर्शयन्नाह—यदा हीत्यादि । लघुना वैषम्येण रोगमात्रजनकेन क्लेशं, महता त्वसाध्यरोगजनकेन वैषम्येण विनाशं मरणं प्राप्नोति शरीरम् । अथ किं तद्वैषम्यमित्याह—वैषम्यगमनमित्यादि । वैषम्यगमनं वैषम्यावस्थाप्राप्तिः, वैषम्यमेव कदाचित्कमित्यर्थः; यदि हि वैषम्यमित्येव भूतात्, तदा सहजसिद्धमपि धातूनां यच्चूनातिरिक्तत्वेन वैषम्यं तदपि शिष्येण शृण्वेत; तेन, गमनपदप्रक्षेपात् सहजं वैषम्यं परिलख्य स्वप्रमाणपेक्षयैव कदाचिदुपपन्नानां वैषम्यं दर्शयति । वृद्धिहासगमनं चेह व्यस्तं समस्तं च वैषम्यं ज्ञेयम् । वृद्धिहासस्यैव विशेषानाह—अकार्त्स्न्येन प्रकृत्या चेति; अकार्त्स्न्येति एकदेशेन, प्रकृत्येति सकलेन स्वभावेन । एतेन च रसादीनां नांशेन वृद्धिहासौ, तथा कार्त्स्न्येन वृद्धिहासालुपगृहीतौ भवतः । अन्ये तु, 'अकार्त्स्न्येन' इतिपदं क्लेशं विनाशं वा प्राप्नोतीत्यनेन समं योजयन्ति । तेन, यदाऽपि धातवो वैषम्यमापद्यन्ते, तदाऽपि नावश्यं क्लेशविनाशौ भवतः, अकार्त्स्न्येनेतिपदेन क्लेशविनाशव्यभिचारस्याभिहितत्वात्; दृष्टं चेतत्, यथा—वृष्यप्रयोगाच्छुक्रवृद्धौ सस्यामपि न क्लेशविनाशौ भवतः, तथा बालस्य वर्धमानधातोरपि गुण एव

परं दृश्यते । तच्च नातिखुन्दरं, यतो बालस्य वर्धमानधातोरपि वयोऽनुस्थाः प्राकृतमानस्थिता एव धातवो भवन्ति, तेन न ते प्राकृतमाना वृद्धा उच्यन्ते; या तु वृष्यप्रयोगजा शुक्रवृद्धिः, सा यदि विकारकारिका न भवति तदा तु प्राकृतमानान्तर्गतैव । एतेद्वेव धातूनां प्राकृतमान—यदविकारकारित्वम् । अक्षय्यादिमानं तु अद्वारान्तरेणामिहितमपि नित्यपरोक्षतया पुनः स्वाभाविकधातुलक्षणेरेव ज्ञातव्यं; तस्माच्छुक्रस्य यावती वृद्धिरदोषा, तावती प्राकृतमानावस्थारूपैव । प्राकृतमानातिरिक्तौ चेह वृद्धिहासौ वैषम्यगमनशब्देनोच्येते, तस्मादावैव व्याख्या । तथा न केवलं वृद्धिहासगमनमेव वैषम्यगमनं, किंतु प्रकृत्या च वैषम्यगमनं धातूनां भवतीति व्याख्यानयन्ति; तथाहि—“प्रकृतिस्यं यदा पित्तं मारुतः श्लेष्मणः क्षये” (सू. अ. १७) इत्यादौ प्रकृतिस्यस्यापि दोषस्य विकारकर्तृत्वमुच्यते, विकारकारकस्य च दोषस्य प्रकृतिस्यताऽपि वैषम्यार्थक्रियाकारित्वेन वैषम्यशब्देनोच्यते । तदपि नातिखुन्दरम् । येन, प्रदेशान्तरेष्वपि त्रिविधां गतिं प्रतिपाद्य प्रकृतिस्यता धातूनां निर्विकारा एवोक्ता; यथा—“क्षीणा जहति लिङ्गं स्वं, खमाः स्वं कर्म कुर्वते । दोषाः प्रवृद्धाः स्वं लिङ्गं दर्शयन्ति यथाबलम्” (सू. अ. १७); तथा “विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते । सुखसंज्ञकारोग्यं विकारो दुःखमेव च” (सू. अ. ९) एवमादिषु । यत् “प्रकृतिस्यं यदा पित्तं” इत्यादौ खमानावस्थितस्यापि पित्तादेर्विकारकर्तृत्वं, तच्छरीरप्रदेशान्तर्नीतस्य पित्तादेस्तत्र तत्र प्रदेशे वृद्धस्यैव विकारकर्तृत्वं; खमानस्थितोऽपि दोषः प्रदेशान्तरे नीतः सत् तत्रप्रदेशस्थदोषापेक्षया वृद्ध एव भवति, तेन तत्रापि वृद्धस्यैव विकारकर्तृत्वं, प्रपञ्चितश्चायमर्थस्तत्रैव ग्रन्थे । यत्रापि खमानस्थितानामेव रक्तादीनां वातादिदुष्टा विकारकर्तृत्वं, तत्रापि वातादय एव वृद्धाः प्राधान्येन विकारकारकाः, रक्तादयोऽपि तत्र दुष्टदोषसंबन्धाधीनस्वगुणा वृद्धस्वगुणा वा भवन्ति, ततो गुणहानिद्विभ्यां वृद्धिहासौ दृष्येऽपि तिष्ठत एवेति न प्रकृतिस्यस्य विकारकारित्वमिति पश्यामः ॥ ४ ॥

यौगपदेन तु विरोधिनां धातूनां वृद्धिहासौ भवतः । यदि यस्य धातोर्वृद्धिकरं तत्ततो विपरीतगुणस्य धातोः प्रत्यवायकरं संपद्यते ॥ ५ ॥

उपयुक्तभेषजेन यथा वृद्धिहासौ भवतस्तदाह—यौगपदेनेत्यादि । विरोधिनामिति परस्परविरुद्धगुणानाम् । एतेद्वेवोपपत्त्या साधयन्नाह—यदीत्यादि । यदि भेषजं, यथा—क्षीरं कफशुक्रादिशुद्धिकरं, तत् कफशुक्रादेर्विपरीतगुणस्य वातादेः प्रत्यवायकरं भवति, हासकरं भवतीत्यर्थः । विपरीतस्येति कर्तव्ये यद्विपरीतगुणस्येति करोति, तेन जातिवैपरीत्याद्गुणवैपरीत्यमेव हासकारणं प्राधान्येन दर्शयति । तेन, शोमं च द्रवत्वेन जात्या समानमपि कदण्णरूपादिविपरीतगुणयोगात् कफस्यापहारकमेव ॥ ५ ॥

तदेव तस्माद्भेषजं सम्यगवचार्यमाणं युगप-
न्यूनातिरिक्तानां धातूनां साम्यकरं भवति, अधि-
कमपकर्षति न्यूनाप्याययति ॥ ६ ॥

उपपादितं योगपथेन धातूनां वृद्धिहासगमनमुपसंहरन्नाह—
तदेवेत्यादि । सम्यगुपचर्यमाणमित्यनेन उचितमात्रादिप्रयोगं,
तथा धातुसाम्यावधिभेषजप्रयोगं च दर्शयति; मात्रादिवि-
शुणं हि भेषजं न खोचितं क्रियां करोति; यथा—वृद्धस्य
कफस्य क्षीणस्य च पित्तस्य क्षयवृद्धिभ्यां साम्यार्थं यदुपयु-
ज्यते कदादि तत् साम्यापत्तुत्तरकालमप्युपयुज्यमानं पित्त-
वृद्ध्या कफक्षयेण च पुनर्वैषम्यावहति; तस्मादतिदोषव्यावृ-
त्त्यर्थं सम्यगुपचर्यमाणमिति कृतम् । ननु, पूर्वमुक्तं भेषजेन
विरोधिनां धातूनां वृद्धिहासौ भवतः, उपसंहारे तु धातूनां
साम्यकरं भेषजं भवतीत्युच्यते, तत्कथं नार्थमेदं इत्याशंक्य
वृद्धिहासकरमेव धातुसाम्यकरं भवतीति दर्शयन्नाह—अधि-
कमपकर्षति, न्यूनाप्याययतीति । एवंभूतं च धातुसाम्यकरणं
यत्रैव विरोधिनां वृद्धिहासौ विद्येते तत्रैव ज्ञेयं, न सर्वत्र । तेन
यत्र वृद्धिरेव परं दोषाणां न क्षयः कस्यचित्, तत्र यथा वृद्धस्य
दोषस्य क्षयाधानमुक्तं न तथा क्षीणस्य वर्धनमिति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

एतावदेव हि भेषज्यप्रयोगेण फलमिदं स्वस्थवृत्ता-
नुष्ठाने च यावद्भातूनां साम्यं स्यात् । स्वस्था ह्यपि
धातूनां साम्यानुग्रहार्थमेव कुशला रसगुणानाहा-
रविकारांश्च पर्यायेणेच्छन्त्युपयोक्तुं सात्म्यसमाज्ञा-
तान्, एकप्रकारभूयिष्ठांश्चोपयुज्यानास्तद्विपरीतक-
रसमाज्ञातया चेष्टया सममिच्छन्ति कर्तुम् ॥ ७ ॥

उक्तधातुसाम्यस्योपादेयतां दर्शयितुं भेषजप्रयोगस्य तथा
स्वस्थवृत्तानुष्ठानस्य धातुसाम्यातिरिक्तं फलं निषेधयन्नाह—
एतावदेवेत्यादि । एतावदेवेत्यनेन वक्ष्यमाणधातुसाम्यं प्रत्य-
वमृशति । धातुसाम्यात्मको रोगप्रशमो हि भेषजसाध्यो न
धातुसाम्यादतिरिच्यते, तथा स्वस्थस्योजरकरसायनेनापि
धातुसाम्यमेव विशिष्टमाधीयते; तेन धातुसाम्यादतिरिक्तमायु-
र्वेदसाध्यं नास्तीति भावः । उक्तं च—“धातुसाम्यक्रिया
नोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्” (सू. अ. १) इति । ननु
स्वस्थे धातुसाम्यं सिद्धमेव, न च सिद्धं साध्यते, तत् कथं स्वस्थ-
वृत्तानुष्ठानेऽपि धातुसाम्यमेव फलमिष्याह—स्वस्था ह्यपी-
त्यादि । साम्यानुग्रहार्थमिति सत एव साम्यस्य परापरसाम्यो-
त्पन्नेन परिपालनार्थम् । रसा मधुरादयः । गुणा गुर्वादयः ।
आहारविकाराः आद्यखाद्यलेहपेयरूपा यवागवादयः । पर्या-
येणेति उचितेन क्रमेण; स च क्रमो यथा—मधुरमुप-
युज्य तज्जन्यकफवृद्धादिप्रतिबन्धार्थं कटुघृणुपुष्यमिलादिर-
सकमः, तथा गुर्मुपयुज्य तत्कार्यप्रतिबन्धार्थं लघूपयोग इत्ये-

वंप्रकारो गुणानामुपयोगकमः, आहारविकारैश्चपि खाद्याद्युप-
युज्य तत्पाकार्ये पयोपयोग इत्यादिकः क्रमः । गुणशब्देन च
रसा अपि प्राप्यन्ते, तथाऽपि रसाः प्राधान्यात् पृथगुक्ताः ।
सात्म्यसमाज्ञातानि रसगुणानिलस्य तथा आहारविकारैश्चे-
त्यस्य विशेषणम् । सात्म्याश्च ते अभ्यासेन तथा समत्वेन
च स्वाभाविकस्थितेनाज्ञाता इति सात्म्यसमाज्ञाताः, समश-
ब्देन ह्यत्र पथ्यमुच्यते; किंवा सर्वेदां सात्म्यत्वेन समाज्ञाताः
सात्म्यसमाज्ञाताः; तेन, असात्म्यानां रसादीनामुपयोगमेव
प्रतिक्षिपति । अथ यत्र तावद्रसादयः पर्यायेणोपयुज्यन्ते तत्र
साधु, यत्र त्वेकप्रकारा एव रसादयः कुतश्चिद्विरोधभ्यसन्ते
तत्र को विधिरिष्याह—एकप्रकारेणाह । तत् उपयुक्तैकप्रकार-
रसादिभूयिष्ठाद् रसादेर्विपरीतमर्थं करोतीति तद्विपरीतकरी
समाज्ञाता चेष्टा, तथा चेष्टया समं कर्तुमिच्छन्तीति । एकप्रका-
रभूयिष्ठाद्युपयोगेनाधीयमानवैषम्यं शरीरे समं समधातुं कर्तु-
मिच्छन्ति । एतदुदाहरणं यथा—मधुरप्रकारभूयिष्ठं य आहा-
रप्रकारमुपयुज्य तस्य मधुरसमानकफादिवृद्धिमाशंक्य कफादि-
कर्मक्षयकरी या व्यायामादिचेष्टा तथा साम्यामाधीयते । किंवा,
तद्विपरीतकरी तथा समत्वेन च आज्ञाता या चेष्टा सा तद्वि-
परीतकरसमाज्ञाता, तेन क्रियमाणमतियोगादि निषेधयति ॥ ७ ॥

देशकालात्मगुणविपरीतानां हि कर्मणामाहार-
विकाराणां च क्रियोपयोगैः सम्यक्, सर्वतियोग-
सन्धारणम्, असन्धारणमुदीर्णानां च गतिमतां,
साहसानां च वर्जनं, स्वस्थवृत्तमेतावद्भातूनां साम्या-
नुग्रहार्थमुपदिश्यते ॥ ८ ॥

संप्रति प्रस्तावैर्गतं स्वस्थवृत्तं समासेनाह—देशेत्यादि ।
देशादिमिर्गुणशब्दः संबध्यते । आत्मशब्देनेह शरीरमु-
च्यते । देशविपरीतं कर्म यथा—मरी खत्रः, कालविपरीतं
कर्म यथा—वसन्ते व्यायामः, आत्मविपरीतं कर्म यथा—
स्थूलशरीरे व्यायामजागरणादि । एवमाहारप्रमेदाश्च देश-
कालादिविपरीता उच्येयः । कर्मणां क्रिया, आहारविकाराणां
नोपयोग इति यथासंख्यं योजनीयम् । सम्यगिति क्रियया
उपयोगेन च समं ज्ञेयम् । अतिक्रान्तो योगमित्येत्योगो
मिथ्यातियोगायोगरूपो ज्ञेयः; तेन, सर्वेषां कालवृद्धीन्द्रिया-
र्थमिथ्यायोगादीनां वर्जनं सर्वातियोगसन्धारणम् । कालमि-
थ्यायोगादेस्तु दुष्परिहरस्य प्रतिक्रियैव वर्जनम् । गतिमतामिति
पुरीषादीनां बहिर्गमनशीलानाम् । साहसानाम् अवयवबलमा-
रम्भादीनाम् ॥ ८ ॥

धातवः पुनः शरीराः समानगुणैः समानगुण-
भूयिष्ठैर्वाऽप्याहारविकारैरभ्यस्यमानैर्वृद्धिं प्राप्नु-
वन्ति, ह्रासं तु विपरीतगुणैर्विपरीतगुणभूयिष्ठैर्वाऽ-
प्याहारैरभ्यस्यमानैः ॥ ९ ॥

१ 'मात्रादिगुणहीन' इति पा० । २ 'क्षयाधानमार्गं धातुसाम्य-
करणमिति ज्ञेयम्' इति पा० । ३ 'विपरीतकरणलक्षणसमाज्ञातया'
इति पा० ।

१ 'सर्वथा' इति पा० । २ 'क्रमेणोपयोगः, सम्यक् सर्वाभिधोगः,
अनुदीर्णानां संधारणं' इति पा० । ३ 'योगादिप्रस्तावागतं' इति पा०

अथ रसादिधातूनां वृद्धिहासाधुक्तौ यादृशाभ्यामाहाराभ्यां क्रियेते तद्वर्णयितुमाह—धातव इत्यादि । शरीरा इति पदेनाभ्यात्मिकान् बुद्ध्यादीन् व्यवच्छिन्नानि, यतो न बुद्ध्यादयः समानगुणाद्वर्धन्ते, असमानगुणाद्वा हसन्ति । समाना एव परं गुणा यस्य तत्समानगुणं, यथा—मांसं मांसस्य; समानगुणभूषिष्ठं यदल्पसमानगुणं, यथा—शुकस्य क्षीरं; क्षीरस्यातिप्रवृत्त्यच्छुकेऽल्पसमानगुणम् । अभ्यसमानैरित्यनेन सकृदुपयोगाद् वृद्धिं ह्रासं च निषेधयति । विपरीता एव परं गुणा यस्य तद्विपरीतगुणम् । अल्पसमानगुणं तु विपरीतगुणभूषिष्ठम् ॥ ९ ॥

तत्रेमे शरीरधातुगुणाः संख्यासामर्थ्यकराः; तद्यथा—गुरुलघुक्षीतोष्णस्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णस्थिररसरसृढकठिनविशदपिच्छिलरूक्षखरसूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवाः । तेषु ये गुरुस्ते गुरुभिराहारविकारगुणैरभ्यसमानैराप्यायन्ते, लघवश्च हसन्ति; लघवस्तु लघुभिराप्यायन्ते, गुरुवश्च हसन्ति । एवमेव सर्वधातुगुणानां सामान्ययोगाद्वृद्धिः, विपर्ययाद्वाः । तस्मान्मांसमाप्याय्यते मांसेन भूयस्तरमन्येभ्यः शरीरधातुभ्यः, तथा लोहितं लोहितेन, मेदो मेदसा, वसा वसया, अस्थि तरुणास्त्रा, मज्जा मज्जा, शुक्रं शुकेण, गर्भस्त्वामगर्भेण ॥ १० ॥

अथ के ते शरीरधातुगुणा ये भेषजगुणैः समाना अस्मान्ना वा उच्यन्ते इत्याह—तत्रेत्यादि । शरीरधातुगुणा इति विशेषणेनाप्रस्तुतत्वेनानभिधेयानां समानगुणान् बुद्ध्यादीन् निरस्यति । परादयस्तु यद्यपि शरीरधातुगुणा भवन्ति, तथाऽपि ते वृद्धिं ह्रासं च प्रत्यनतिप्रयोजनत्वादिहातुकाः । रसस्तु प्रधानत्वेन प्रकरणान्तरोक्त एवेति नेहेक्तः । स्पर्शस्तु क्षीतोष्णसंशुद्धीत एव । शब्दरूपगन्धास्तु परादिबद्धं वृद्धौ ह्रासे च नातिप्रयोजना इति नोकाः । संख्या ज्ञानं गणना वा, तत्र सामर्थ्यं कुर्वन्तीति संख्यासामर्थ्यकराः । एते हि गुणोदयो ज्ञाता विंशतिगुणोदयो भवन्तीति यज्ज्ञानं संख्यासामर्थ्यरूपं तत् कुर्वन्ति । परस्परविपर्ययात्मकान् द्वन्द्वान् दशगुणान् दर्शयित्वा तेषां च द्रव्यसंबद्धानां श्रव्यश्रादिक्रिया कर्माह—तेष्वित्यादि । लघवश्च हसन्तीति छेदः । शेषक्षीतादिगुणानां वृद्धिमतिदेशेनाह—एवमित्यादि । सामान्ययोगादिति सैमानैकरूपाधयोगात् । तच्च सामान्यं सर्वथा समानगुणजातिरूपं भवति; यथा—पोष्यपोषकद्रवयो भवन्ति; यथा—क्षीरक्रयोः । तत्रालस्यवृद्धिकर्तृत्वेन प्रथमं जातिरूपमेव सामान्यं सर्वगुणसामान्ययुक्तमुदाहरति—तस्मादित्यादि । भूयस्तरमन्येभ्यः

१ “संख्या समानतद्विपरीतत्वेन संख्यानं, वृद्धिहासहेतुत्वेन सामान्यविपर्ययोहिह प्रकृतत्वाद्; तत्र सामर्थ्यं कुर्वन्तीति संख्यासामर्थ्यं कारः” इति योगीन्द्रनाथसेनः । २ “सैमानैकाधयोगात्” इति पा० । ३ “सर्वगुणभूषिष्ठसामान्ययुक्तं” इति पा० ।

इत्यनेन मांसेन समानगुणभूषिष्ठतया रक्तादिवृद्धिरपि क्रियते, भूयसी तु सर्वथा सामान्ययोगान्मांसस्य वृद्धिः क्रियत इति दर्शयति । लोहितं लोहितेनेलेवमादौ ‘भूयस्तरमन्येभ्यः’ इत्युच्यते नीयम् । गर्भस्त्वामगर्भेणेत्यत्र आमगर्भेणष्ठादिरूपेण समुदितानां मांसादीनां सम्यगपिनिषधानां च वृद्धिरुच्यते ॥ १० ॥

यत्र त्वेवंलक्षणेन सामान्येन सामान्यवतामाहारविकाराणामसन्निध्यं स्यात्, सन्निहितानां वाऽप्ययुक्तत्वान्नोपयोगो घृणित्वादित्यस्माद्वा कारणात्, स च धातुरभिवर्धयतिव्यः स्यात्, तस्य ये समानगुणाः स्युराहारविकारा असेव्यश्च, तत्र समानगुणभूषिष्ठानामन्यप्रकृतीनामप्याहारविकाराणामुपयोगः स्यात् । तद्यथा—शुकक्षये क्षीरसर्पिपोरुपयोगो मधुरस्निग्धक्षीतसमाख्यातानां चापरेषां द्रव्याणां, मूत्रक्षये पुनरिक्षुरसवाहणीमण्डद्वयमधुरास्त्रलघवोपप्लेदिनां, पुरीषक्षये कुल्माषमापकुष्कुण्डाजमध्ययवशाकधान्याम्लानां, वातक्षये कटुकतिककषायरूक्षलघुक्षीतानां, पित्तक्षयेऽम्ललघवकटुकक्षारोष्णतीक्ष्णानां, श्लेष्मक्षये स्निग्धगुरुभुरसान्द्रपिच्छिलानां द्रव्याणाम् । कर्मापि यद्यस्य धातोर्वृद्धिकरं तत्तदासेव्यम् । एवमन्येषामपि शरीरधातूनां सामान्यविपर्ययाभ्यां वृद्धिहासौ यथाकाळं कार्यौ । इति सर्वधातूनामेकैकशोऽतिदेशतश्च वृद्धिहासकराणि व्याख्यातानि भवन्ति ॥ ११ ॥

संप्रति समानगुणभूषिष्ठेन विजातीयेन वृद्धिमाह—यत्रेत्यादि । एवंलक्षणेनेति तुल्यजातिरूपेण । उक्तार्थं विवृणोति—घृणित्वादित्यादि । अन्यस्माद्वा कारणदित्यस्यमगर्भशुक्रादिभक्षणजन्याधर्मोत्पत्तेः । तत्रेत्यनेन असन्निहितान् घृण्या कारणान्तरेण च सन्निहितान्यप्यसेव्यान् प्रत्यवसृशति । अन्यप्रकृतीनामिति विजातीयानाम् । अत्रोदाहरणमाह—तद्येत्यादि । शुके क्षीणे यदि शुक्रान्तरं न प्राप्यते, प्राप्तं वा घृणादिवशादनुपयोज्यं स्यात्, तदा समानगुणभूषिष्ठानां क्षीरीनामुपयोगः कर्तव्यः इत्यर्थः । मूत्रादावपि घृणादिना सजातीयप्रयोगविषये समानगुणभूषिष्ठप्रयोगमाह—यत्रेत्यादि । कुक्कुण्डं पललादिच्छत्रिका । अंजमर्थं छागान्तराधिः । द्रव्याणामुपयोग इति योजना । आहारं वृद्धिकरमभिधाय विहारमपि वृद्धिकरमाह—कर्मेत्यादि । कर्मशब्देनेहास्यामिन्तादयोऽपि गृह्यन्ते । कर्म तु प्रायः प्रमावादेव वृद्धिकरं भवतीति कृत्वाऽत्र समानगुणतापरिग्रहो न कृतः । साक्षादनुक्तानामपि धातूनामुक्त्यायासुरारेण वृद्धिहासमभिदर्शयति—

१ “अनुक्तार्थः” इति पा० । २ “कार्यकरः” इति पा० ।

एवमित्यादि । यथाकालमिति क्रियाकालानतिपातेन । उक्तं प्रकरणमुपसंहरति—इति सर्वेत्यादि । एकैकश इत्यनेन मांसमाभ्याव्यते मांसेनेत्यादिनोक्तं गृह्णाति । अतिदेशतश्चैत्यनेन एवमन्येषामपि धातूनामित्यादिनोक्तं गृह्णाति ॥ ११ ॥

काष्ठ्येन शरीरवृद्धिकरास्त्वमे भावा भवन्ति; तद्यथा—कालयोगः, स्वभावसंसिद्धिः, आहारसौष्ठवम्, अविघातश्चेति ॥ १२ ॥

वृद्धिप्रस्तावात् सर्वशरीरवृद्धिकरानाह—काष्ठ्येनेत्यादि । कालयोग इति वृद्धिकारकयौवनादिकालयोगः । यौवनादौ हि सप्तदशवत्सरादिकाललक्षणे कालमहिषैव वृद्धिर्भवति । स्वभावशब्देनाहव्युच्यते । तेन स्वभावसंसिद्धिशरीरवृद्धिहेतुरदृष्टम् । आहारसौष्ठवमिति आहारसंपत् । अविघातश्चेति शरीरवृद्धिविघातकरातिव्यायामनोभिघातादिविरहः ॥ १२ ॥

बलवृद्धिकरास्त्वमे भावा भवन्ति । तद्यथा—बलवत्पुरुषे देशे जन्म बलवत्पुरुषे काले च, सुखश्च कालयोगः, बीजक्षेत्रगुणसंपच्च, आहारसंपच्च, शरीरसंपच्च, सात्म्यसंपच्च, सत्त्वसंपच्च, स्वभावसंसिद्धिश्च, यौवनं च, कर्म च, संहर्यश्चेति ॥ १३ ॥

वृद्धिप्रस्तावाच्च बलवृद्धिकरान् भावानाह—बलेत्यादि । देशमहिषा बलवन्तः पुरुषा यस्मिन् देशे सैन्यवादी स बलवत्पुरुषो देशः, तत्र जातो देशमहिषैव बलवान् भवति; यथासैन्यवा बलवन्तः पुरुषाः । परिणामस्यापि प्रशस्तस्य हेतुतामाह—बलवत्पुरुषे काले चेति । कालो हेमन्तशिशिरादिरूपः । हेमन्ते शिशिरे वा काले जायमानस्य स कालो बलं जनयति । सुखश्च कालयोग इति साधारणकालयोगः । बीजस्य शुक्ररूपस्य, तथा क्षेत्रस्यातैवर्गमांशरूपस्य, गुणानां प्रशस्तधर्माणां संपत् बीजक्षेत्रगुणसंपत् । अत्र बीजक्षेत्रयोर्निर्दोषताऽपि संपत् स्यात्, तेन निर्दोषतातिरिक्तसारत्वादिबीजक्षेत्रगुणप्राप्त्यर्थं गुणग्रहणं ज्ञेयम् । सत्त्वसंपच्चोक्तिं सत्त्वसंपदाऽपि शरीरे बलं भवतीति ज्ञेयम् । वचनं हि—“शरीरं ह्यपि सत्त्वमनुविधीयते” (शा.अ.४) इति । स्वभावसंसिद्धिः बलजनकर्मसंसिद्धिः । कर्म व्यायामादिकर्मैः स्वयं व्यायामादिकर्माभ्यासाद्धि बलं भवति ॥ १३ ॥

आहारपरिणामकरास्त्वमे भावा भवन्ति । तद्यथा—ऊष्मा, वायुः, क्लेदः, स्नेहः, कालः, समयोगश्चेति ॥ १४ ॥

प्रशस्तगुणाभिधानप्रस्तावादाहारपरिणामस्यापि प्रशस्तस्य हेतुतामाह—आहारेत्यादि । काल इति पाककालो निश्रावसानादिरूपः । समयोऽपि आहारस्य प्रकृत्याद्यहाराविधिविशेषायतनसमन्वययोगः ॥ १४ ॥

तत्र तु खल्वेषाम्भ्यादीनामाहारपरिणामकराणां भावानामिमे कर्मविशेषा भवन्ति । तद्यथा—

१ ‘शरीरवृद्धिकरास्त्वमे’ इति पा० । २ ‘संयोगश्च’ इति पा० ।

ऊष्मा पचति, वायुरपकर्षति, क्लेदः शैथिल्यमापादयति, स्नेहो मार्दवं जनयति, कालः पर्याप्तिमभिनिर्यतयति, समयोऽपि स्वस्वेषां परिणामधातुसाम्यकरः संपद्यते ॥ १५ ॥

अत्र चाहारपरिणामकरेषु ऊष्मैव साक्षात् पाके व्याप्रियते, वाय्वादयस्तु तस्य पचतो व्यापारविशेषेण सहायतां यान्तीति दर्शयन्नाह—तत्रेत्यादि । वायुरपकर्षतीति ऊष्मस्थानाद् विदुरस्थितमन्नमूत्रसमीपं नयति । यदुक्तम्—“अन्नमादानकर्मा तु प्राणः कोष्ठं प्रकषेति” (वि. अ. १५) इति । वायुरपकर्षतीत्युपलक्षणं, तेन अत्युत्तेजनमपि समानाख्यस्य वायोर्बौद्धव्यम् । उक्तं हि—“समानेनावधृतोऽग्निः...पचति” (वि. अ. १५) इति । पर्याप्तिमिति पाकनिष्पत्तिः; सत्यमूत्रादिव्यापारे कालवशादेव पाको भवति, नोष्मादिव्यापारमात्रादिति भावः । समयोऽपि स्वस्वेषां परिणामाहारद्रव्याणां प्रकृत्यादीनां यः समयोऽपि, स परिणामकरो धातुसाम्यकरश्च भवति; यदा हि प्रकृत्यादिविरुद्ध आहारो भवति, तदा प्रकृत्यादिद्रव्यादेव न सम्यक्परिणामो भवति । एतद्व्यापारप्रतिपादकं यन्त्रान्तरं यथा—“अन्नमादानकर्मा तु प्राणः कोष्ठं प्रकषेति । तद्वैर्भिन्नसंपातं स्नेहेन स्फुटतां गतम् ॥ समानेनावधृतोऽग्निर्दग्धः पवनेन तु । काले पक्वं समं सम्यक् पचत्यायुर्विद्वदे” (वि. अ. १५) इति ॥ १५ ॥

परिणमतस्वाहारस्य गुणाः शरीरगुणभावमापद्यन्ते यथास्वमविरुद्धाः; विरुद्धाश्च विहन्युर्विहताश्च विरोधिभिः शरीरम् ॥ १६ ॥

अथ कया परिपाठ्या परिणाममापद्यमान आहारो धातुसाम्यकरो भवतीत्याह—परिणमत इत्यादि । परिणमत इति वर्तमाननिर्देशेन यो यथा यथा आहारांशः परिणमते स तथा तथा शरीरगुणरूपतां याति, न कृत्वाहारपरिणाममपेक्षत इति दर्शयति । यथास्वमविरुद्धा इति ये आहारगुणा यस्मिन् शरीरगुणेऽविरुद्धास्त एव तद्रूपतां यान्ति । यथा—आहारस्य कठिनो भागो मांसास्थ्यादिकठिनभागपोषको भवति, द्रवांशस्तु शोणितारूपो भवतीत्यादि । विरुद्धाश्च विहन्युरिति शरीरगुणविरुद्धास्तु आहारगुणविहन्युः हासयेयुरित्यर्थः । अथ ते शरीरगुणा आहारगुणविहताः सन्तः किं कुर्वन्तीत्याह—विहता इत्यादि । विहतास्तु विरोधिभिः शरीरं विहन्युरिति योजना; विरोधिभिरिति विपरीतैराहारगुणैः, विहता इति क्षयं नीताः । किंवा विरोधिभिरिति यथा दुग्धमत्स्यादिविरुद्धाहारैर्विहताः शरीरगुणाः शरीरं हन्युः; चकाराद् विरुद्धगुणैश्च क्षयं नीताः शरीरं हन्युरिति दर्शयति ॥ १६ ॥

१ ‘व्यापारविशेषणमुपयान्तीत्याह’ इति पा० । २ ‘सत्यमूत्रमव्यापारे कालवशादेव सम्यक्परिणामो भवति’ इति पा० । ३ ‘नोष्ममव्यापारमात्राद्’ इति पा० । ४ ‘परिणामतः’ इति पा० ।

शरीरगुणाः पुनर्द्विविधाः संग्रहेण—मलभूताः, प्रसादभूताश्च । तत्र मलभूतास्ते ये शरीरस्या-
बाधकराः स्युः । तद्यथा—शरीरच्छिद्रेषूपदेहाः
पृथग्जन्मानो बहिर्मुखाः, परिपक्वाः धातवः,
प्रकुपिताश्च वातपित्तश्लेष्माणः, ये चान्येऽपि
केचिच्छरीरे तिष्ठन्तो भावाः शरीरस्योपघातायो-
पपद्यन्ते, सर्वास्ताम्लैः संचक्ष्महे; इतरांस्तु
प्रसादे, गुर्वादींश्च द्रवान्तां गुणभेदेन, रसा-
दींश्च शुक्रान्तां द्रव्यभेदेन ॥ १७ ॥

अथ कतिप्रकारास्ते शरीरगुणा इत्याह—शरीरेत्यादि ।
संग्रहेण संक्षेपेण; तेन विस्तरेण धातुपधात्वादिविभागेन बह-
वश्च भवन्ति । भूतशब्दः स्वरूपे । आबाधकरा इति पीडा-
करा इत्यर्थः । पृथग्जन्मान इति पिचोलिकासिक्छाणादिभे-
देन नानारूपाः । बहिर्मुखा इत्यनेन य एव चिद्व्रमलाः
मूलतया बहिर्निःसरणाभिमुखः, त एव पीडाकर्तृत्वेन
मलख्याः; ये तु स्रोतउपलेपमात्रकारकास्ते गुणकर्तृत्वा न
मलख्याः । परिपक्वाश्च धातव इति पाकात् पूयतां गताश्च
शोणितादयोऽपि मलख्याः; किंवा 'अपरिपक्वा' इति पाठः,
तदा सामा धातवो मलख्या इति हेयम् । कुपिताश्चेति पदेन
वातादयः सामान्येन क्षीणा दृढा वा गृह्यन्ते; विकृतिमात्रं हि
वातादीनां कोपः । ये चान्येऽपीत्यादिना विमर्गगतात् पीड-
कारकां शरीरधातून् तथाऽजीर्णादीन् प्राहयन्ति । मल इति
एकवचनं जातौ । इतरानिति अविकारकरान् स्व(स्)मानस्थित-
पुरीषवातादीन्; पुरीषवातादयोऽपि शरीरावधम्भकाः प्रसादा
एव, गुणकर्तृत्वात् । मलप्रसादभेदेन शरीरगतभावानभिधाय
पुनर्द्रव्यगुणभेदानाह—गुर्वादींश्चेत्यादि । गुर्वादयो द्रवान्ताः
पश्चादुक्ता एव । अत्र च ये मला उपधातवश्च नोकास्ते गुर्वा-
दिगुणाधारत्वेन ग्राह्याः; किंवा, इतरांस्तु निराबाधान् मलादीन्
प्रसादे संचक्ष्महे, तथा गुर्वादींश्च (तैसा रसादींश्च) निर्विका-
रान् द्रव्यगुणरूपां प्रसादे संचक्ष्महे इति व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

तेषां सर्वेषामेव वातपित्तश्लेष्माणो दुष्टा दूषयि-
तारो भवन्ति, दोषस्वभावात् । वातादीनां पुनर्धा-
त्वन्तरे कालान्तरे प्रदुष्टानां विविधाशितपीतीयेऽ-
ध्याये विज्ञाना-युक्तानि । एतावत्येव दुष्टदोषगति-
र्यावत् संस्पर्शनाच्छरीरधातूनाम् । प्रकृतिभूतानां
तु खलु वातादीनां फलमारोग्यम् । तस्मादेषां प्रकृ-
तिभाव प्रयतितव्यं बुद्धिमद्भिरिति ॥ १८ ॥

अथ यदेतन् पुरीषादीनां मलत्वं तदूषणाद्भवति, तेनै
तेषां दूषकहेतुमाह—तेषामित्यादि । तेषामिति पुरीषादीनां

रसादीनां च । दुष्टा इति खहेतुपत्तिताः, क्षीणास्तु नान्यदुष्टि-
दोषाः कुर्वन्तीति प्रतिपादितमेव । अथ धात्वन्तराप्रश्रयि-
वातादीनां दुष्टानां किं लक्षणं, येन ते ज्ञातव्या इत्याह—
वातादीनामित्यादि । विज्ञानानीति लक्षणानि; रसाद्याश्रयदुष्ट-
वातादिलक्षणं तावद्विविधाशितपीतीये प्रोक्तम् । “केशमुत्रन-
खाद्याश्रयदुष्टदोषलक्षणं तु यद(त)त्र नोक्तं तत् कथं हेयमि-
त्याह—एतावत्येवेत्यादि । केशादीं दुष्टानामपि वातादीनां
गतिर्नास्तीति वाक्यार्थः । यावत् संस्पर्शनादिति स्पर्शनेन्द्रियं
व्याप्य, तेन शरीरधातूनां दूषणे स्पर्शनेन्द्रियपर्यन्तमेव दुष्ट-
दोषगतिर्भवति; तेन न केशादिषु दुष्टदोषगतिः । यत्तु पलि-
तादिकेशे मृतनखे वा पुष्पं तत् स्पर्शवच्छरीरसंस्थितेनैव
दोषेण कृतं, न पुनर्मृतनखे केशेष्वपि स्वमार्गचारी दोषः प्रच-
रति” इति श्रुते । वयं तु ब्रूमः—विविधाशितपीतीयोक्तदुष्टा
सर्वेदुष्टप्रसंगो भवतीति दर्शयन्नाह—एतावत्येवेत्यादि ।
यावत् संस्पर्शनादिति स्पर्शसंबन्धात्; तेन, शरीरधातूनां
यावत् स्पर्शनादुष्टदोषगतिर्भवति, सा च सर्वा विविधाशित-
पीतीयोक्तैव, न ततोऽधिका दुष्टिर्देहस्यास्ति । तत्र हि “मला-
नाश्रित्य दुष्टास्तु भेदशोषप्रदूषणम्” (सू. अ. २८) इति
ग्रन्थेन कृत्तमलग्रहणात् केशानखौ मलौ गृहीतावेव । एतेन तु
नखाग्रकेशाप्रस्फुटनादिमृतनखग्रकेशाग्रगतेन दोषेणैव कृतं
भवति । अथ दुष्टा वातादयो दुष्टिलक्षणानि कुर्वन्ति, प्रकृति-
स्थास्तु किं कुर्वन्तीत्याह—प्रकृतिभूतानामित्यादि ॥ १८ ॥

भवति चात्र—

शरीरं सर्वथा सर्वं सर्वदा वेद यो भिषक् ।

आयुर्वेदं स कात्स्न्येन वेद लोकसुखप्रदम् ॥ १९ ॥

संप्रत्यक्षप्रकरणजन्यशरीरज्ञानस्य फलमाह—शरीरमि-
त्यादि ॥ १९ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
श्रुतमेतद्यदुक्तं भगवता शरीराधिकारे वचः ।
किञ्च खलु गर्भस्याङ्गं पूर्वमभिनिर्वर्तते कुष्ठौ, कुतो
मुखः कथं चान्तर्गतसिद्धतिः, किमाहारश्च वर्त-
यति, कथंभूतश्च निष्कामति, कैश्चायमाहारोपचा-
रैर्जातः सद्यो हन्यते, कैरव्याधिरभिवर्धते, किं चास्य
देवादिप्रकोपनिमित्ता विकाराः संभवन्ति आहो-
स्विन्न, किं चास्य कालाकालमृत्योर्भावाभावयो-
र्भगवानध्यवस्यति, किं चास्य परमायुः, कानि चास्य
परमायुषो निमित्तानीति ॥ २० ॥

शरीरविचारकं प्रकरणं समाप्य गर्भशरीरविचारकं प्रकर-
णमारभते—एवंवादिनमित्यादि । कुष्ठाविलन्तेनैकः प्रश्नः,
कुतोमुखः कथं चान्तर्गतसिद्धतीति द्वितीयः, निष्का-
मतीत्यन्तेन तृतीयः, कैश्चायमाहारोपचारैर्जातः सद्यो हन्यत
इति चतुर्थः, कैरव्याधिरभिवर्धते इति पञ्चमः, आहोस्विन्ने

१ 'शरीरधातव' इति पा० । २ 'मलख्यान्' इति पा० ।

३ 'प्रसादाख्यान्' इति पा० । ४ 'प्रवर्धमानाः' इति पा० ।

५ 'पीडाकारका' इति हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते । ६ 'तथा

रसादींश्च' इति हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते । ७ 'तत्' इति पा० ।

१ 'तमेवमुक्तवन्' इति पा० । २ 'शरीरविचारक' इति पा० ।

त्यन्तः पृष्ठः । शेषं प्रश्नत्रयं पूर्वं प्रश्नद्वयस्य व्यवच्छेदकमेव, एवं नव प्रश्नाः । अथ्यवस्थीति निश्चिनोति ॥ २० ॥

तमेवमुक्तवन्तमग्निवेशो भगवान् पुनर्वसुगुरवेय उवाच—पूर्वमुक्तमेतद्गर्भावकात्नौ यथाऽयमग्निनिर्वर्तते कुक्षौ, यच्चास्य यदा संतिष्ठतेऽङ्गजातम् । विप्रतिवादास्त्वत्र बहुविधाः सूत्रकृतामूर्ध्नि सन्ति सर्वेषां; तानपि निबोधोच्यमानान्—शिरः पूर्वमग्निनिर्वर्तते कुक्षाविति कुमारशिरा भग्वाजः पश्यति, सर्वेन्द्रियाणां तदधिष्ठानमिति कृत्वा; हृदयमिति काङ्क्षायनो बाह्यीकमिपक्, चेतनाधिष्ठानत्वात्; नाभिरिति भद्रकाप्यः, आहारागम इति कृत्वा; पकाशयगुदमिति भद्रशौनकः, मारुताधिष्ठानत्वात्; हस्तपादमिति बडिशः, तत्करणत्वात् पुरुषस्य; इन्द्रियाणीति जनको वैदेहः, तान्यस्य बुद्ध्याधिष्ठानानीति कृत्वा; परोक्षत्वादचिन्त्यमिति मारीचिः कश्यपः; सर्वाङ्गमग्निनिर्वृत्तिर्युगपदिति धन्वन्तरिः; तदुपपन्नं, सर्वाङ्गानां तुल्यकालमग्निनिर्वृत्तत्वाद्व्यप्रभृतीनाम् । सर्वाङ्गानां ह्यस्य हृदयं मूलमधिष्ठानं च कैवाञ्चिद्भवानाम्, नच तस्मात् पूर्वाग्निनिर्वृत्तिरेषां; तस्माद्व्यप्रभृतीनां सर्वाङ्गानां तुल्यकालमग्निनिर्वृत्तिः, सर्वे भावा ह्यन्योन्यप्रतिबद्धाः । तस्माद्यथाभूतदर्शनं साधु ॥ २१ ॥

यथाकमुत्तराप्याह—पूर्वमिल्यादि ।—पूर्वमुक्तमिति यच्चास्य यदा संतिष्ठतेऽङ्गजातं तदपि गर्भावकात्नौ “एवमस्य युगपदिन्द्रियाण्यङ्गवयवाश्च योगपथेनाग्निनिर्वर्ततेऽप्यत्र तेभ्यो भावेभ्यो येऽस्य जातस्योत्तरकालं जायन्ते” (शा. अ. ४) इत्यादिना ग्रन्थेनोक्तम् । यथपि ‘कथमग्निनिर्वर्तते कुक्षौ’ इति नेह पृष्ठं, तथाऽयमग्निनिर्वृत्तिकमोपदर्शनेन ‘किञ्चु खलु गर्भस्याङ्गं पूर्वमग्निनिर्वर्तते’ इति प्रश्नस्य यथोक्तोत्पादकमोपदर्शनोद्भूतत्वं भवतीति मैत्रेयोक्तं—उक्तमेतद्गर्भावकात्नौ यथाऽयमग्निनिर्वर्तते कुक्षाविति । उचामपि युगपदङ्गमग्निनिर्वृत्तिं मतान्तरोद्धारणं स्थिरीकृतुमाह—विप्रतिवादास्त्वत्रेत्यादि । पकाशयगुदं चेत् पकाशयगुदं; किंवा पकाशयसमीपस्य गुदं. पकाशयगुदम्, उत्तरगुदमित्यर्थः । इन्द्रियाणीति इन्द्रियाधिष्ठानानि नयनगोलकादीनि । तदुपपन्नमिति धन्वन्तरिवचनमुपपन्नम्; अत्र हेतुमाह—सर्वाङ्गानामिल्यादिना. हृदयप्रभृतीनामिल्यान्तेन । अत्र च प्रतिज्ञा-हेत्वोक्तं नाशङ्कनीयं; धन्वन्तरिवचनमुपपन्नमिति प्रतिज्ञा, तदभिहितार्थस्य युगपदङ्गमग्निनिर्वृत्तिरूपस्य सिद्धत्वादिति हेत्वर्थः प्रतिज्ञार्थोद्भिन्न एव । ये तु ‘तुल्यकालमिष्टत्वात्’ इति पठन्ति, तेषां हेत्वर्थो व्यक्त एव । येन, उत्तरकालमपि सर्वा-

ङ्गानां युगपद्विदर्शनं; समानकालवर्धमानानां फलानामिव समानकालमेव जन्मानुमीयते, असमानकालजातानां हि न समानकाला समा वृद्धिर्भवति । पूर्वपूर्वाणां मतानि हृदयपूर्वाग्निनिर्वृत्तिदृष्टेणैव समानन्यायाद्बुध्यन्नाह—सर्वाङ्गानां ह्यस्येत्यादि । मूलमिव मूलं, तदुपधातेन सर्वाङ्गपघातात् । अधिष्ठानमिति आश्रयः । तत्रौजःप्रभृतीनामधिष्ठानं हृदयं भवति; न च तस्मात् पूर्वाग्निनिर्वृत्तिरिति न च तथाविधमूलत्वाच्चाधिष्ठानत्वाच्च पूर्वाग्निनिर्वृत्तिर्भवति । यदि हि मूलं कारणमिति मतं स्यात्, तदा कार्येभ्योऽङ्गैः प्राक् हृदयं स्यादपि; न चेहाङ्गानां हृदयं कारणं किं तु प्रधानं, प्राधान्यं च तदुपधातेन सर्वोपघातादिति । यथाप्याश्रयाश्रयिभावः, स चापि सहोत्पन्नत्वादेव हृदयमाश्रये तदाश्रितोऽप्रभृतीनां भवतीति भावः । तदेवं चेद्धृदयस्य प्रधानस्यापि पूर्वोत्पादो नास्ति, तदा शिरःप्रभृतीनामपि पूर्वोत्पादो नास्त्येवेति क्लृप्तोपसंहराह—तस्मादित्यादि । युगपदग्निनिर्वृत्तौ हेत्वन्तरमाह—सर्वेभावा हीत्यादि । भावा इति शारीरा भावाः । अन्योन्यप्रतिबद्धा इति यस्मात् सर्वेभावाः परस्परप्रतिबद्धा एव सिरालाव्यादिभिर्जीयन्ते, तेन समाननिबन्धनत्वाद् युगपदेव भवन्ति । यथाभूतदर्शनमिति यथार्थदर्शनं, तच्च धन्वन्तरिमतमेव ॥ २१ ॥

गर्भस्तु खलु मातुः पृष्ठमिमुख ऊर्ध्वशिराः सङ्ख्याङ्गान्यास्तेऽन्तर्कुक्षौ ॥ २२ ॥

गर्भस्त्वित्यादि द्वितीयप्रश्नोत्तरम् ॥ २२ ॥

अपगतपिपासाबुभुक्षस्तु खलु गर्भः परतन्त्रवृत्तिर्मातरमाश्रित्य वर्तयत्युपेक्षेहोपेक्षेदाभ्यां गर्भाशये सदसद्गताङ्गवयवः, तदनन्तरं ह्यस्य कश्चिद्धोमकूपायनैरुपेक्षेहः कश्चिन्नाभिनाञ्चयनैः । नाभ्यां ह्यस्य नाडी प्रसक्ता, नाड्यां चापरा, अपरा चास्य मातुः प्रसक्ता हृदये, मातृहृदयं ह्यस्य तामपरामभिसंल्लुघते सिराभिः स्यन्दमानार्भिः; स तस्य रसो बलवर्णकरः संपद्यते, स च सर्वैरसवानाहारः । स्त्रिया ह्यापन्नगर्भायास्त्रिधा रसः प्रतिपद्यते—स्वशरीरपुष्टये, स्तन्याय, गर्भवृद्धये च । स तेनाहारेणोपपृच्छः (परतन्त्रवृत्तिर्मातरमाश्रित्य) वर्तयत्यन्तर्गतः ॥ २३ ॥

अपगत इत्यादि ‘किमाहारश्च वर्तयति’ इति प्रश्नोत्तरम् । परतन्त्रवृत्तिरिति मात्राधीनवृत्तिः । एतदेव विवृणोति—मातरमिल्यादि । उपेक्षेहः निर्यन्दः । सदसद्गताङ्गवयव इति छेदः । तदनन्तरमिति अङ्गप्रत्यङ्गयोक्तौ सत्याम् । नाभिसंसका नाडी

१ ‘पूर्वं च प्रश्नद्वयं’ इति पा० । २ ‘हृदयपूर्वाणां’ इति पा० ।

३ ‘मन्वातेन’ इति पा० । ४ ‘पकयुदं’ इति पा० । ५ ‘तुल्यकालमिनिर्वृत्तत्वात्’ इति पा० ।

१ ‘युगपद्विदर्शनात्’ इति पा० । २ ‘पूर्वपक्षिणां’ इति पा० ।

३ ‘सङ्ख्याङ्गान्यास्ते जरायुवतः कुक्षौ’ इति पा० । ४ ‘संसन्दमानाभिः’ इति पा० ।

नाभिनाडी । अन्यैरिति मार्गैः । अपरा गर्भस्य नाभिनाडीप्र-
तिबद्धा 'अमरा' इति लोके ख्याता । अभिसंज्ञयते इति व्या-
प्नोति । एतच्चापरादिजन्म गर्भाद्वृत्तवति ॥ २३ ॥

स चोपस्थितकाले जन्मनि प्रसूतिमास्तयोगात्
परिवृत्त्यावाकृशिरा निष्कामत्यपरत्यथेन, एषा
प्रकृतिः, विकृतिः पुनरतोऽन्यथा । परं त्वतः स्वत-
न्ववृत्तिर्भवति ॥ २४ ॥

कथंभूतः स निष्कामतीत्यसोत्तरं—स चोपस्थितकाल
इत्यादि ।—उपस्थितकाल इति प्रत्यासन्नकाले । विकृतिः पुन-
रतोऽन्यथेत्यनेन विकृत्याचरणेनापि निर्गमो भवतीति दर्श-
यति । स्वतन्ववृत्तिर्भवतीति स्वयंकृतेन स्वल्पपानादिना वर्तते,
न गर्भस्थ इव मातुरेवाहारेण परं वर्तत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

तस्याहारोपचारौ जातिसूत्रीयोपदिष्टावविकार-
करो चाभिवृद्धिकरो भवतः ॥ २५ ॥

ताभ्यामेव च विषमसेविताभ्यां जातः सद्य उप-
हृत्यते तद्विरवाचिरव्यपरोपितो वातातपाभ्यामप्र-
तिष्ठितमूलः ॥ २६ ॥

कैश्यामिल्यादिप्रश्लोत्तरं—तस्येत्यादि । जातिसूत्रीयोप-
दिष्टाविति अनागतावेक्षणानागते भूतवत्प्रयोगाद्बोद्धव्यम् ।
अचिरव्यपरोपितः अवर्षकालारोपितः ॥ २५ ॥ २६ ॥

आतोपदेशाद्भुतरूपदर्शनात् समुत्थानलिङ्गचि-
क्तिस्तित्विशेषाच्चादोषप्रकोपात्तुरूपा देवादिप्रको-
पनिमित्ता विकाराः समुपलभ्यन्ते ॥ २७ ॥

किञ्चास्येत्यादिप्रश्लोत्तरम्—आतोपदेशादित्यादि । आतो-
पदेशोऽत्र कुमारतन्त्रोपदेशो ब्रह्मादिप्रणीतः । तत्र हि कुमा-
रणां देवादिनिमित्तविकाराः प्रतिपाद्यन्ते; देवादिग्रहणेन च
तदनुचरा अपि गृह्यन्ते । स्कन्दप्रह्लादयः सुश्रुतोक्ता देवादय-
श्चाष्टौ । यदुक्तं—“देवास्तथा शत्रुगणाश्च तेषां गन्धर्वयक्षाः
पितरो भुजङ्गाः । तथैव रक्षांसि पिशाचजातिरेपोऽष्टको देवगणो
ग्रहाण्यः” (सू. उ. अ. ६०) इति । अनुमानमप्यत्राह—
अद्वुतेत्यादि । न यद्वति तदद्वुतम्, आश्चर्यमिति यावत्;
तच्चात्मानुषखलज्ञानकोमादि ज्ञेयं; एतद्विदोषाजन्त्याद् देवादि-
कारणं गमयति । समुत्थानादिविशेष आगन्तूनामागन्तुविकारेषु
स्फुट एव । अदोषप्रकोपात्तुरूपा इति दोषप्रकोपजन्यरोग-
विधर्माणः ॥ २७ ॥

कालाकालमृत्योस्तु खलु भावाभावयोरिदम-
ध्यवसितं नः—“यः कश्चिन् भ्रियते स काल एव
भ्रियते, न हि कालच्छिद्रमस्ति” इत्येके भाषन्ते । त-
च्चासम्भूतः । न ह्यच्छिद्रता सच्छिद्रता वा कालस्यो-
पपद्यते, कालखलक्षणस्वभावात् । तत्राहुरपरं—यो

यदा भ्रियते स तस्य नियतो मृत्युकालः; स सर्व-
भूतानां सत्यः, समक्रियत्वादिति । एतदपि चान्य-
थाऽर्थग्रहणम् । न हि कश्चिन् भ्रियत इति सम-
क्रियः । कालो ह्यायुषः प्रमाणमधिकृत्योच्यते । यस्य
चेष्टं यो यदा भ्रियते स तस्य मृत्युकाल इति, तस्य
सर्वं भावा यथासं नित्यतकाला भविष्यति; तच्च
नोपपद्यते, प्रत्यक्षं ह्यकालाहारवचनकर्मणां फलम-
निष्टं, विपर्यये चेष्टं; प्रत्यक्षतश्चोपलभ्यते खलु काला-
कालव्यक्तिस्तासु तासवस्थासु तं तमर्थमभिस-
मीक्ष्य, तद्यथा—कालोऽयमस्य व्याधेराहारस्यौष-
धस्य प्रतिकर्मणो विसर्गस्य, अकालो वेति । लोके-
ऽन्येतद्वृत्तिः—काले देवो वर्षत्यकाले देवो वर्षति,
काले शीतमकाले शीतं, काले तपत्यकाले तपति,
काले पुष्पफलमकाले च पुष्पफलमिति । तस्मादु-
भयमस्ति—काले मृत्युरकाले च; नैकान्तिकमत्र ।
यदि ह्यकाले मृत्युर्न स्यान्नियतकालप्रमाणमायुः
सर्वं स्यात्; एवं गते हिताहितज्ञानमकारणं स्यात्,
प्रत्यक्षानुमानोपदेशाश्चाप्रमाणानि स्युर्न प्रमाण-
भूताः सर्वतन्त्रेषु, वैराग्यध्यायनायुध्याणि चोपल-
भ्यन्ते । वाग्वस्तुमात्रमेतद्वादमृषयो मन्यन्ते—
नाकाले मृत्युरस्तीति ॥ २८ ॥

कालाकालेत्यादौ इदमध्यवसितमित्यनेन प्रकरणव्यवस्थाप-
नीयोऽयमर्थः ‘तस्मादुभयमस्ति काले मृत्युरकाले च’ इति
ग्रन्थवक्ष्यमाणं प्रत्यवमृशति । एकीयमतमाह—यः कश्चिदि-
त्यादि । न हि कालच्छिद्रमस्तीति कालरहितः कश्चिदवका-
शोऽस्ति, यं कालश्चान्यमवकाशमासाद्याकालमृत्युः स्यादिति
भावः । एतद्वचयति—तच्चेत्यादिना । सान्तरं यदवयवि
द्रव्यं तत् सच्छिद्रमित्युच्यते, यच्च निरन्तरं तदच्छिद्रम् ।
तेन कालस्य निरवयवस्य सच्छिद्रताऽच्छिद्रता वा न संभ-
वति; तेन यदुच्यते—‘कालास्यच्छिद्रत्वाच्च कालमृत्युरस्ति’
इति, तदयुक्तमिति भावः । यच्चकालमृत्युव्यापकत्वेन कालस्योप-
चरितच्छिद्रत्वं तदुत्तरवक्ष्यमाणैकीयमतदुपगमेनैव दूषितम् ।
कालखलक्षणस्वभावादिति कालखलक्षणे सैच्छिद्रताया अच्छि-
द्रतायाश्चाभावादित्यर्थः । एकीयमतान्तरमाह—तत्राहुरित्यादि ।
यो यदा भ्रियते स एव तस्य नियतो मृत्युकाल इति कथं ज्ञायते
इत्याह—स सर्वभूतानां सत्यः समक्रियत्वादिति । यस्मात्
कालः सर्वभूतानामविशेषेण मारकतया समक्रियः, न रागात्
किंचिद्भूतं न मारयति, न द्वेषाद्वा किंचिद्वन्ति, किन्तु सर्वोपेव
निहन्ति, तेन सर्वभूतानामयं सत्यो रागद्वेषशून्य इत्यर्थः । ततश्च

१ ‘यत्र सकलमृत्युव्यापकत्वेन कालस्यापचरितमच्छिद्रत्वं’ इति
पा० । २ ‘तदुत्तरग्रन्थवक्ष्यमाणैकीयमतदूषणैव दूषितम्’ इति
पा० । ३ ‘तच्छिद्रतायास्तदच्छिद्रतायाश्चाभावादित्यर्थः’ इति पा० ।
४ ‘रागद्वेषशून्यतया’ इति पा० ।

१ ‘परिवृत्त्यावाकृशिरा’ इति पा० । २ ‘परं ततः’ इति पा० ।

३ ‘प्रतिरोपितः वत्खातारोपितः’ इति पा० ।

रागद्वेषकृत्यता उचितकाले एव परं मारयति, नानुचित इति भावः । दूषयति—एतदपीत्यादिना । न हि कश्चिन्न भ्रियत इति कृत्वा समक्रियः कालो भवत्येव । यत्तु शतवर्षादिलक्षणमायुःप्रमाणमधिकृत्य भवता समक्रियः कालोऽभिधीयते; यदि शतवर्षायायुःप्रमाणेऽपि समक्रियः स्यात्, तदा न शतवर्षादौ गौर्गृह्यं वा कश्चिन्मयेत्, दृश्यते चैतत्; तस्मादेवंभूतसमक्रियत्वे कालस्य उचितशतवर्षायायुःप्राप्तेरवधारणमकालमृत्युशब्दाभिधेयमिहायुर्वेदे तथिरसं भवतीति भावः । अकालमृत्युप्रतिषेधे दृष्टान्तरमाह—यस्येत्यादि । सर्वभावा इति मृत्युव्यतिरिक्ता अप्याहारवचनादयः । प्रत्यक्षमिति सुव्यक्तप्रमाणेनेत्यर्थः । कालाकालव्यक्तिसासु तावत्प्रवस्थासिद्धिं तास्ता अवस्थाः शरीरादेस्तं तं व्याख्याहारादिकमर्थं बुद्धिस्थीकृत्य कालाकालशब्देनोच्यन्त इत्यर्थः । तत्र तृतीयदिनपञ्चरयुक्तायां तृतीयपञ्चरिणोऽवस्थायां तृतीयपञ्चरं प्रति कालोऽयमस्येति व्यपदिश्यते, विपर्यये चाकाल इति व्यपदेशः; तथा ग्लान्यादियुक्तायां शरीरावस्थायामाहाररूपमर्थमुद्दिश्य कालोऽयमाहारस्येति ज्ञानं भवति, विपर्यये चाकालोऽयमित्युदाहरणमुच्येयम् । विसर्गस्येति व्याधिमोक्षस्य । इह प्रकरणे कालशब्देनोचितः कालोऽभिधीयते, अकालशब्देनानुचितः कालः; न तु कालविरहः । सिद्धान्तमुपसंहरति—तस्मादित्यादि । नैकान्तिकमिति कालमृत्युरेव परं भवति, किंवा अकालमृत्युरेव परं भवतीत्येकान्तिकमप्येव नास्ति । अकालमृत्योरभावपक्षे दृष्टान्तरमाह—यदि हीत्यादि । हिताहितज्ञानमकालमृत्युप्रतिषेधार्थं विधीयते, स एव चेदकालमृत्युर्नास्ति तदा हिताहितज्ञानं निष्प्रयोजनं स्यादित्यर्थः । प्रत्यक्षानुमानोपदेशाश्चाप्रमाणानि स्फुरति आयुर्वेदसंबद्धा प्रत्यक्षादय औपुष्यानायुष्योपदेशका औपुष्यानायुष्यार्थभावादप्रमाणभूताः स्फुरिति भावः । दूषितं पक्षं निःसारतया दर्शयन्नाह—वागित्यादि ॥ २८ ॥

वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले ॥ २९ ॥

‘किंचास्य परमायुः’ इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह—वर्षशतमित्यादि । अस्मिन् काले इति कलौ ॥ २९ ॥

तस्य निमित्तं प्रकृतिगुणात्मसंपत् सात्स्योपसेवनं चैति ॥ ३० ॥

शेषप्रश्नस्योत्तरं—तस्येत्यादि । प्रकृतिगुणात्मसंपदिति प्रकृतिसंपत्, गुणसंपत्, आत्मसंपत् । तत्र प्रकृतिसंपत् समवातादिप्रकृतिता, समप्रकृतिर्हि चिरायुर्भवति; गुणसंपत् सारसंघननादिभिरायुष्मद्व्यक्षणेयैः, किंवा ऋकृतेर्मातृपित्राद्युपकरणस्य गुणसंपत् सा प्रकृतिगुणसंपत्; आत्मस्तु चिरायुष्मद्व्यक्षणेयमुक्तता संपत् ॥ ३० ॥

१ ‘न तु’ इति पा० । २ आयुर्वेदादौदर्शकाः’ इति पा० । ३ ‘मातृपित्रादिमेलककारणस्य गुणसंपत्’ इति, ‘मातापित्रादिमेलककारणप्रकृतिगुणसंपत्’ इति च पा० ।

तत्र श्लोकाः—

शरीरं यद्यथा तच्च वर्तते क्लिष्टमामयैः ।
यथा क्लेशं विनाशं च याति ये चास्य धातवः ॥ ३१ ॥
वृद्धिहासौ यथा तेषां क्षीणानामौषधं च यत् ।
देहवृद्धिकरा भावा बलवृद्धिकराश्च ये ॥ ३२ ॥
परिणामकरा भावा या च तेषां पृथक् क्रिया ।
मलाख्याः संप्रसादाख्यां धातवः प्रश्न एव च ॥ ३३ ॥
नवैको निर्णयश्चास्य विधिवत् संप्रकाशितः ।
तथ्यः शरीरविचये शरीरे परमर्षिणा ॥ ३४ ॥

इत्यश्विवेशकृते तच्चे चरकप्रतिस्संस्कृते शारीरस्थाने
शरीरविचयशरीरं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

संग्रहे ये चास्य धातव इति यादशाश्चास्य धातव इत्यर्थः । एतच्च ‘वैषम्यगमनं पुनर्धातुना’ इत्यादिग्रन्थेन धातुधर्मप्रकाशकत्वेनोक्तं हेतुम् । अन्ये तु ये चास्य धातव इत्यनेन ‘मांसं मांसेन वर्धते’ इत्यादि धातुरूपाणां पुनर्मांसादीनां संग्रहोऽयमिति वदन्ति । वृद्धिहासौ यथा तेषामित्यनेन ‘धातवः पुनः’ इत्यादिग्रन्थार्थं गृह्णाति । क्षीणानामौषधं च यदि मांसमाप्याय्यते मांसेनेत्यादि संग्रह्णाति । या च तेषां पृथक् क्रियेत्यनेन तेषामाहारपरिणामकराणामुपमप्रवृत्तीनां पृथक्कर्म युक्तं ‘कृष्णा पचति’ इत्यादिना ग्रन्थेन तद्वृहते ॥ ३१-३४ ॥

इति श्रीचक्रपादिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां
चरकतात्पर्यटीकायां शरीरविचयशरीरं
नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः शरीरसंख्याशरीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

शरीरसंख्यामवयवशः कृत्स्नं शरीरं प्रविभज्य
सर्वशरीरसंख्यानप्रमाणज्ञानहेतोर्भगवन्तमात्रेयम-
श्विशेषः पप्रच्छ ॥ ३ ॥

पूर्वाध्याये धातुभेदेन शरीरमभिधाय एतदेव शरीरमवयवसंख्याभेदेन प्रतिपादयितुं शरीरसंख्याध्यायोऽभिधीयते । अवयवसंख्याभेदेन च शरीरज्ञानं प्राधान्येन साक्षात् साधनं चिकित्सोपयुक्तं कथयितव्यत्वात्स्यान्ते ‘शरीरसंख्यां यो वेद’ इत्यादिना । अवयवशः शरीरं प्रविभज्य शरीरसंख्यां पप्रच्छेति योजना । पृच्छाप्रयोजनमाह—सर्वशरीरसंख्यानप्रमाणज्ञानहेतोरेति ।—संख्यानस्य प्रमाणमित्यात् संख्यानप्रमाणं, तच्च

१ ‘यथावच्च’ इति पा० । २ ‘संप्रसादाख्याः’ इति पा० । ३ ‘दशकः’ इति पा० । ४ ‘शरीरसंख्यां नाम शरीरं’ इति पा० । ५ ‘मोक्षसाधनं कथयिष्यति’ इति पा० ।

‘षट् त्वचः’ इत्यादिग्रन्थवाच्यं; किंवा संख्यां च प्रमाणं च संख्यानप्रमाणं; तत्र ‘षट् त्वचः’ इत्यादि संख्यानं, ‘दशोदकाञ्जलयः’ इत्यादि शरीरावयवप्रमाणं; किंवा ‘संख्या-नाम-प्रमाणज्ञानहेतोः’ इति पाठः, तत्र संख्यानस्य प्रमाणस्य च दत्तमेवोदाहरणं, नामज्ञानं तु ‘एका गोजिहिका’ इत्यादिग्रन्थेन भवतीति व्याख्यानयन्ति ॥ १-३ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—शृणु मत्तोऽग्निवेश! सर्वशरीरमाचक्ष्णस्य यथाप्रश्नमेकमना यथावत् । शरीरे षट् त्वचः; तद्यथा—उदकधरा त्वग्वाह्या, द्वितीया त्वसुधरा, तृतीया सिन्धुकिलाससंभवाधिष्ठाना, चतुर्थी दद्रुकुष्ठसंभवाधिष्ठाना, पञ्चमी त्वलजीविद्रधिंसंभवाधिष्ठाना, षष्ठी तु यस्यां छिन्नायां ताम्यत्यन्ध इव च तमः प्रविशति यां चाप्यधिष्ठायारूपि जायन्ते पर्वसु कृष्णरक्तानि स्थूलमूलानि दुश्चिकित्स्यतमानि च; इति षट् त्वचः । एताः षडङ्गं शरीरमवतस्य तिष्ठन्ति ॥ ४ ॥

आचक्ष्णसेलञ्च ‘मत्तं’ इति शेषः; तेन सर्वं शरीरमाचक्ष्णस्य मे मत्तं श्रृण्वेति योजना । ततश्च ‘नटस्य शृणोति’ इति वदतुपयोगे षष्ठी । किं च ‘मे वचनं शृणु’ इत्यनेन मतान्तरमप्यसि शरीरावयवसंख्यान इति सूचयति । ततश्च सुश्रुते—“सप्त त्वचः, त्रीण्यसि शतानि” (सु. शा. अ. ५) इत्यादिना यदिह प्रतिपादितसंख्याविरुद्धमुच्यते, तच्छैल्यशास्त्रोपयुक्तत्वादिति दूषयति । यदुक्तं सुश्रुते—“त्रीणि सषष्ठीनि शतान्यस्त्रां वेदविदो भाषन्ते, शस्यतश्चैव त्रिण्येव शतानि” (सु. शा. अ. ५) इति । अनेन वचनेन योऽन्योऽपि त्वगादिसंख्याभेदक्षरकमुच्यते स सैतन्नोपयुक्तसंख्योपादानादुच्येयः । सिन्धुकिलाससंभवाधिष्ठानेति सिन्धुकिलासी यतो दोषात् संभवतस्तस्य दोषसाधिष्ठानभूता; एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । ताम्यतीत्यस्य विवरणम्—“अन्ध इव तमः प्रविशति” इति; किंवा ताम्यतीति तमोयुक्त इव चेष्टते । अरुंधीति त्रणानि । पर्वस्विति अवयवसन्निधु ॥ ४ ॥

तत्रायं शरीरस्याङ्गविभागः; तद्यथा—द्वौ बाहू, द्वे सक्थिनी, शिरोग्रीवम्, अन्तराधिः, इति षडङ्गमङ्गम् ॥ ५ ॥

षडङ्गतामुक्तां शरीरस्य विभजते—तत्रायमित्यादि । शिरश्च ग्रीवा च शिरोग्रीवम्; एतच्चैक्यविवक्षया हेयम् । अन्तराधिः मध्यम् ॥ ५ ॥

त्रीणि सषष्ठीनि शतान्यस्त्रां सह दन्तोऽल्लखनखैः । तद्यथा—द्वान्निशदन्ताः, द्वान्निशदन्तोऽल्ल

१ ‘सर्वशरीरमभिसंक्षणापाद’ इति पा० । २ ‘शस्यशास्त्रोपयुक्तमतेनैव’ इति पा० । ३ ‘सप्तबाहुपुष्पसंख्यापरित्यागपुष्पसंख्योपादानात्तत्रेयः’ इति पा० । ४ ‘अक्ष’ इति पा० । ५ ‘दन्तदेकमेव षड्विधं’ इति पा० । ६ ‘दन्तोऽल्लखनखैः’ इति पा० ।

च. सं. ३३

खलानि, विशतिर्नखाः, षष्टिः प्लगिपादाङ्गुल्यस्थीनि, विशतिः पाणिपादशलाकाः, चत्वारि पाणिपादशलाकाधिष्ठानानि, द्वे पाण्योरस्थिनी, चत्वारः पादयोरुलकाः, द्वौ मणिकौ हस्तयोः, चत्वार्यरह्योरस्थिनी, चत्वारि जङ्घयोः, द्वे जानुनी, द्वे जानुकपालिके, द्वावूनलकौ, द्वौ बाहुनलकौ, द्वावंसौ, द्वे अंसफलके, द्वावक्षकौ, एकं जघ्र, द्वे तालुकै, द्वे श्रोणिफलके, एकं भगास्थि, पञ्चचत्वारिंशत् पृष्ठगतान्यस्थीनि, पञ्चदश ग्रीवायां, चतुर्दशोरसि, द्वयोः पार्श्वयोश्चतुर्विंशतिः पशुकाः, तावन्ति स्थालकानि, तावन्ति चैव स्थालकावुदानि, एकं हन्वस्थि, द्वे हनुमूलवन्धने, एकस्थि नासिकागण्डकूटललाटं, द्वौ शङ्खौ, चत्वारि शिरःकपालानीति; एवं त्रीणि सषष्ठीनि शतान्यस्त्रां सह दन्तोऽल्लखनखेनेति ॥ ६ ॥

सषष्ठीनीति षष्ठ्याऽधिकानि । दन्तानामुल्लखला यत्राश्रिता दन्ताः । यद्यपि नखा विविधाश्रितपीतीये मलभागपोष्यत्वेन मले एव प्रक्षिप्ताः, तथाऽपीहास्त्रैतारूपयोगस्यापि विद्यमानत्वादस्थिगणनायां पठिताः । प्रलङ्घित पर्वत्रयं, तेन विशलङ्घुल्लिगतमस्त्रां विंशतित्रयं भवति । बुद्धाङ्गुष्ठे यदस्तपादप्रविष्टं तत्तृतीयं पर्वं हेयम् । बुद्धाङ्गुष्ठशलाकाऽपि स्वल्पप्रमाणा ज्ञेया । अङ्गुलीनां शलाका यत्र संलगास्तच्छलाकाधिष्ठानम् । जानु जङ्घयोः सन्धिः । अक्षकौ अर्वाक् जघ्रसन्धेः कीलकौ । तालुके ताल्वस्थिनी । भगास्थि अभिसुखं कटीसन्धानकारकं तिर्गस्थि । स्थालकानीति पशुकानां मूलस्थानलम्बानि । स्थालकावुदानि तु पशुकामूलान्यवुदकाराण्यस्थीनि । नासिकागण्डकूटललाटानामेकमूलत्वादिकमेवास्थि गणनीयं, ये तु पृथग्गणनं कुर्वन्ति तेषां नासागण्डकूटललाटानां त्रयाणां त्रीण्येवास्यैनीति न संख्यापूर्णम् ॥ ६ ॥

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि; तद्यथा—त्वग्, जिह्वा, नासिका, अक्षिणी, कर्णौ च । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि; तद्यथा—स्पर्शनं, रसनं, घ्राणं, दर्शनं, श्रोत्रमिति । पञ्च कर्मेन्द्रियाणि; तद्यथा—हस्ती, पादौ, पायुः, उपस्थः, जिह्वा चेति ॥ ७ ॥

हृदयं चेतनाधिष्ठानमेकम् ॥ ८ ॥

अक्षिणी कर्णौ च पृथक्त्वेऽपि एकैकेन्द्रियाधिष्ठानत्वेनैकत्वेनैव प्राप्ते । एवं हस्ती पादौ च एकतया प्राप्ते ॥ ७ ॥ ८ ॥

१ ‘चत्वार्यधिष्ठानान्यासः’ इति पा० । २ ‘मणिवन्धकौ’ इति पा० । ३ ‘असिरूपयोग्यताया अपि’ इति पा० । ४ ‘मूलस्थानानि निक्षानि’ इति पा० । ५ ‘पशुकाङ्गु मध्ये स्थितान्यवुदकाराण्यस्थीनि’ इति पा० । ६ ‘नासिकागण्डकूटललाटेमिलित्वा एकमेवास्थि गणनीयं’ इति पा० । ७ ‘त्रीण्येवास्यैनीति, एकत्वेन तु संख्यापूर्णम्’ इति पा० ।

दश प्राण्यतनानि; तद्यथा—मूर्धा, कण्ठः, हृदयं, नाभिः, गुदं, वस्तिः, ओजः, शुक्रं, शोणितं, मांसमिति । तेषु षट्पूर्वाणि मर्मसंख्यातानि ॥ ९ ॥

इह दशप्राणायतनेषु दशप्राणायतनीयोक्तौ शङ्खौ परिलख्य नाभिमांसं च गृहीतं, तेन नाभिमांसयोरपि प्राणायतनत्वं तथा शङ्खयोश्च पाठद्वयदर्शनाद्बोद्धव्यम् । यत्तु च दशप्राणायतनीये— “दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः । शङ्खौ मर्मत्रयं कण्ठो रक्तं शुक्रौजसी गुदम्” (सू. अ. २९) इति ॥ ९ ॥

पञ्चदश कोष्ठाङ्गानि; तद्यथा—नाभिश्च, हृदयं च, क्लोम च, यकृच्च, ग्रीवा च, वृक्कौ च, वस्तिश्च, पुरीषाधारश्च, आमशयश्च, पकाशयश्च, उत्तर-गुदं च, अधरगुदं च, क्षुद्रान्नं च, स्थूलान्नं च, वपावहनं चेति ॥ १० ॥

क्लोम पिपासास्थानम् । वस्तिः सूत्राशयः । उत्तरगुदः यत्र पुरीषमवतिष्ठते, येन तु पुरीषं निष्कामति तदधरगुदम् । वपा-वहनं मेदःस्थानं ‘तैलवर्तिका’ इति ख्यातम् ॥ १० ॥

षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि षट्सङ्केषूपनिबद्धानि, यान्यपरिसंख्यातानि पूर्वमङ्गेषु परिसंख्यायमानेषु, तान्यन्यैः पर्यायैरिह प्रकाश्यानि भवन्ति । तद्यथा—द्वे जङ्घापिण्डिके, द्वे ऊरुपिण्डिके, द्वौ स्फिचौ, द्वौ वृषणौ, एकं शोफः, द्वे उखे, द्वौ वङ्गणौ, द्वौ कुकुन्दरौ, एकं वस्तिशीर्षम्, एकमुदरं, द्वौ स्तनौ, द्वौ श्लेष्मभुवौ, द्वे बाहुपिण्डिके, चिबुकमेकं, द्रावोष्ठौ, द्वे सङ्कप्यौ, द्वौ दन्तवेष्टकौ, एकं तालु, एका गलशुण्डिका, द्वे उपजिह्विके, एका गोजिह्विका, द्वौ गण्डौ, द्वे कर्णशङ्कुलिके, द्वौ कर्ण-पुत्रकौ, द्वे अक्षिकूटे, चत्वार्यक्षितर्मनि, द्वे अक्षि-कनीनिके, द्वे भुवौ, एकाऽवटुः, चत्वारि पाणिपा-द्वहद्वयानि ॥ ११ ॥

षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानीति ‘तद्यथा—द्वे जङ्घापिण्डिके’ इत्यादिप्रत्ययवक्ष्यमाणानि । यास्मीत्यादि यानि वक्ष्यमाणानि षट्प-ञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि, पूर्वमङ्गेषु हस्तादिषु षट्सु, परिसंख्याय-मानेष्वपरिसंख्यातानि, तान्यन्यैः पर्यायैः प्रकाश्यानि भव-न्तीति योजना । पर्यायाश्च जङ्घापिण्डिकादयः शब्दा एव । एतेन हस्तौदिष्वङ्गकथनेनैव तदाश्रिता अपि जङ्घापिण्डिका-द्वय उक्ता एव, संप्रति त्वमर्थविशेषव्यवहारार्थं जङ्घापिण्डिका-द्वयः पृथगुक्ता इति वाक्यार्थः । ‘पूर्वमङ्गेषु’ इत्यस्य स्थाने ‘पूर्व-मन्त्रेषु’ इति वा पाठः; तत्राप्यन्यत्राब्देनैव हस्तादीनि षडङ्गानि प्राणानि । उक्ते इति कक्षशिरोपार्श्वयोर्निष्प्रभागी । कुकुन्दरौ स्फिचोरपरि उन्नतभागौ । वस्तिशिरो नामरेधः । श्लेष्मभुवौ

१ ‘प्रकाशय व्याख्यातानि’ इति पा० । २ ‘द्वौ भुवौ’ इति पा० ।

३ ‘जङ्घादिषु’ इति पा० । ४ ‘जङ्घादिष्वङ्गकथनेनैव’ इति पा० ।

५ ‘त एव विशेषव्यवहारार्थं’ इति पा० । ६ ‘जङ्घादीनि’ इति पा० ।

कण्ठस्य पार्श्वयोर्व्यवस्थितौ कठिनौ भागौ । सङ्कप्यौ वदनान्ते । द्वे उपजिह्विके इति जिह्वाया अधोगतं जिह्वा तथा उपरिगतं शङ्खा । एका गोजिह्विकेति गौर्वाक्, तस्याः कारणभूता जिह्वा गोजिह्वा; तेन वचनकारणभूता प्रधानजिह्वैव गृह्यते । कर्ण-शङ्कुलिके कर्णगतवर्तकौ । कर्णपुत्रकौ तु बाह्यकर्णविव । अक्षिकूटे कक्षगोलके । द्वे अक्षिकनीनिके इत्यत्र कनीनिका-शब्देन नासायाः सममक्षिसन्धिपरिमिथोयुते । अवटुः घाटा । चत्वारि पाणिपादहृदयानीति पाण्योः पादयोश्च तत्पानि मध्यानि चत्वारितीयः । एतावतैव षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि पूर्यन्ते ॥ ११ ॥

नव महन्ति छिद्राणि—सप्त शिरसि, द्वे चाधः १२ एतावद्दृश्यं शक्यमपि निर्देष्टुम् ॥ १३ ॥

नव महान्ति छिद्राणीति ग्रन्थं व्याकरोति—सप्त शिरसि द्वे चाध इति । एतावद्दृश्यमिति एतावद्दृग्गादि दृश्यं प्रायः प्रत्य-क्षोपलब्धिष्विषयमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अनिर्देश्यमतः परं तर्क्यमेव । तद्यथा—नव स्नायुशतानि, सप्त सिराशतानि, द्वे धमनीशते, चत्वारि पेशीशतानि, सप्तोत्तरं मर्मशतं, द्वे सन्धि-शते, एकोनविंशत्सहस्राणि नव च शतानि षट्प-ञ्चाशत्कानि सिराधमनीनामणुशः प्रविभज्यमानानां सुखाग्रपरिमाणं, तावन्ति चैव केशश्मश्रुलोमा-नीति । एतद्यथावत्संख्यातं त्वकूपभृति दृश्यं, तर्क्यमतः परम् । एतदुभयमपि न विकल्पते, प्रकृ-तिभावाच्छरीरस्य ॥ १४ ॥

अतः परं तर्क्यमेवेति अतस्त्वगादेः परं यत् स्नाय्वादित् तत् प्रायस्तर्क्यमेव अनुमानगम्यमेवेत्यर्थः । यद्यपि स्नाय्वाद्यपि प्रत्यक्षं भवति, तथाऽपीह वक्ष्यमाणसंख्यायुक्तं सर्वं स्नाय्वादि न प्रत्यक्षेण सुकरग्रहमिति तर्क्यमित्युक्तम् । स्नाय्वादिभेदा-नेवाह—नव स्नायुशतानीत्यादि । अणुशः प्रविभज्यमानानामिति अणुप्रभेदेन विभज्यमानानाम् । सुखाग्रपरिमाणमिति मुखरूपस्या-प्रत्यक्ष परिमाणम् । अत्र यान्येव सप्त सिराशतानि धमनीशतद्वयं लोको तदेव सूक्ष्मप्रतानाग्रमेदगणनया एकोनविंशत्सहस्राणि नव च शतानि षट्पञ्चाशत्कानि भवन्ति, स्थूलगणनतया तु पूर्वसंख्या सिराधमन्यन्तर्मर्मेवतीति न विरोधः । तावन्ति चैव केशश्मश्रुलोमानीति एकोनविंशत्सहस्राणि नवशतानि षट्पञ्चा-शत्कानि केशश्मश्रुलोमां भवन्तीत्यर्थः । एतच्च केशादिसंख्यायं स्थूलसिरासुखगतकेशादिविभागेन ज्ञेयं, सूक्ष्मतमविभागेन तु केशादीनां बहुत्वमपि शास्त्रान्तरोक्तं भवतीति ज्ञेयम् । एतत्

१ ‘पञ्च पेशीशतानि’ इति पा० । २ ‘एकोनविंशत्सहस्रा-णि’ इति पा० । ३ ‘एके तदुभयमपि न विकल्पयन्ते प्रकृतिभावा-च्छरीरस्य’ इति, ‘त्वकूपभृति दृश्यं तर्क्यमेवेत्येके, तदुभयमपि न विक-ल्पते प्रकृतिभावाच्छरीरस्य’ इति च पा० । ४ ‘पूर्वसिरासंख्या धम-न्यन्तर्गतं भवतीति न विरोधः’ इति पा० ।

त्वक्प्रभृति दृश्यं तर्क्यं च ज्ञात्वादि यथावत् संख्यातमिति योजना । संप्रति यथोक्तं त्वगादीनां मानं प्रकृतित्ये शरीरे न व्यभिचरतीति दर्शयद्वाह—एतदुभयमित्यादि । उभयमिति दृश्यं तर्क्यं च । प्रकृतिभावादिति अविकृतत्वाच्छरीरस्य । यत्र तु शरीरं विकृतं भवति तत्र यथोक्तं त्वगादिमानमपि विकृतं भवतीति भावः । किंवा, एतच्चथावत्संख्यातमिति छेदः । एकीयमतमाह—‘त्वक्प्रभृति दृश्यं तर्क्यमेव चैकं’ इति पाठः । अर्थस्तु—त्वक्प्रभृति यदुक्तं दृश्यं तदपि तर्क्यमेवेत्येके आचार्या भुवन्ते, तदुभयमिति तदेकीयमतमस्मन्मतं च, न विकल्पते इति यथोक्तावयवसंख्या(व्य)तिरेकेण न व्यवस्थाप्यते; प्रकृतिभावाच्छरीरस्येति पूर्ववद् व्याख्येयम् । एतेन यत्त्वगादि तर्क्यमेव वा भवतु, दृश्यं तर्क्यभेदभिन्नं वा भवतु, तथाऽपि यथोक्तां संख्यां नांतिक्रमतीति वाक्यार्थः ॥ १४ ॥

यत्त्वञ्जलिसंख्येयं तदुपदेक्ष्यामः; तत् परं प्रमाणमभिज्ञेयं, तच्च वृद्धिहासयोगि, तर्क्यमेव । तद्यथा—दशोदकस्याञ्जलयः शरीरे खेनाञ्जलिप्रमाणेन, यत्तु प्रच्यवमानं पुरीषमनुवध्नात्येतियोगेन तथा मूत्रं श्विरमन्याश्च शरीरधातून्, यत्तु सर्वशरीरचरं बाह्या त्वविभर्ति, यत्तु त्वान्तरे त्रणगतं लसीकाशब्दं लभते, यथोष्मणाऽनुवद्धं लोमकूपेभ्यो निष्पतत् खेदशब्दमवाप्नोति, तदुदकं दशाञ्जलिप्रमाणं; नवाञ्जलयः पूर्वस्याहारपरिणामधातोः, यं ‘रस’ इत्याकश्चते; अष्टौ शोणितस्य, सप्त पुरीषस्य, षट् श्लेष्मणः, पञ्च पित्तस्य, चत्वारो मूत्रस्य, त्रयो वसायाः, द्वौ मेदसः, एको मज्जायाः, मस्तिष्कस्यार्धोऽञ्जलिः, शुक्रस्य तावदेव प्रमाणं, तावदेवं श्लैष्मिकस्योजस इति । एतच्छरीरतत्त्वमुक्तम् ॥ १५ ॥

ननु यथा प्रकृतित्ये शरीरे यथोक्तं मानं त्वगादि न व्यभिचरति, तथा किं प्रकृतित्ये शरीरे तदुदकाद्यपि यथोक्तं मानं न व्यभिचरतीत्याह—यत्त्वञ्जलीत्यादि । यत्तु उदकादि अञ्जलिसंख्येयमपेक्ष्यमाणं, तदुदकादेः परमुत्कृष्टं प्रमाणम् । तेन प्रकृतित्येऽपि शरीरे उदकादि वृद्धिहासयोगि भवतीति तर्क्यमेव । एतेन, यदुदकादेरिह प्रमाणमभिधातव्यं तत् प्रकृष्टलोदकादेः प्रमाणं; तेनोक्तप्रमाणात् किञ्चिदधूनमपि तथाऽधिकमपि यदुदकादिमानं तदपि प्रकृतमानमेव । दशोदकाज्जल्य इत्यादावभिधायपि तदुदकं दशाञ्जलिप्रमाणमिति पुनर्यत् करोति, तेन मध्यग्रन्थकृतलसीकाखेदादिस्त्रया उदकस्यानन्धतां दर्शयति । पूर्वस्येति प्रथमस्य । वसा मांसज्ञेहः । मस्तिष्कः शिरोगतज्ञेहः । श्लैष्मिकस्योजस इत्यनेन यदोजोऽष्टभिन्दुकं तथातिरेकस्योजस ओजोवहधमनीबाह्यस्य विशुद्धश्लेष्मसमानपुण्यस्यार्धोऽञ्जलिप्रमाणात् दर्शयति । ओजो हि परावरभेदेन द्विबिधमयेंदुशमहामूलीये दर्शितमेव ॥ १५ ॥

तत्र यद्विशेषतः स्थूलं स्थिरं मूर्तिमहुरखरकठिनमङ्गं नखास्थिदन्तमांसकर्मवचःकेशदन्तशूलोमकण्डरादि तत् पार्थिवं गन्धो घ्राणं च; यद्वहसरमन्दस्निग्धमृदुपिच्छिलं रससधिरवसाकफपित्तमूत्रखेदादि तदायं रसो रसनं च; यत् पित्तमूष्णा च यो या च भाः शरीरे तत् सर्वमाशेयं रूपं दर्शनं च; यदुच्छ्वासप्रश्वासोन्मेषनिमेषाकुञ्चनप्रसारणगमनप्रेरणधारणादि तद्वायवीयं स्पर्शः स्पर्शनं च; यद्विचिकित्सं यदुच्यते महान्ति चाणूनि स्रोतांसि तदान्तरीक्षं शब्दः श्रोत्रं च; यत् प्रयोक्तृ तत् प्रधानं बुद्धिर्मनश्च । इति शरीरावयवसंख्या यथास्थूलभेदेनावयवानां निर्दिष्टा ॥ १६ ॥

शरीरावयवसंख्यां प्रमाणतोऽभिधाय पार्थिवादिभेदेनावयवानभिधातुमाह—तत्रेत्यादि । सरं किञ्चिद्विमतम् । मन्दं मन्दक्रियम् । विचिकित्सं विभक्तम् । यदुच्यत इति वचनमित्यर्थः । शब्दग्रहणेनेह वचनव्यतिरिक्तः शब्दः शरीरो गृह्यते, वचनस्य यदुच्यत इतिपदेनैव गृहीतत्वात् । प्रयोक्तृ इति यच्छरीरादिप्रेरकं चेतनम् । यथास्थूलभेदेनेति वचनात् सूक्ष्मावयवभेदेन परमाणुरूपेणासंख्येयतां वक्ष्यमाणां सूचयति । अतिबहुत्वादित्यनेनातिबहुत्वमपि गङ्गावाङ्मकानामिवासंख्यातहेतुर्भवतीति दर्शयति ॥ १६ ॥

शरीरावयवास्तु परमाणुभेदेनापरिसंख्येया भवन्ति, अतिबहुत्वादितिसौक्ष्म्यादतीन्द्रियत्वाच्च । तेषां संयोगविभागे परमाणूनां कारणं वायुः कर्मस्वभावश्च ॥ १७ ॥

अतिसौक्ष्म्यादिति अतिसूक्ष्मबुद्धिर्बोध्यत्वात् । अतीन्द्रियत्वं च परमाणूनां स्वभावसिद्धमेवास्मादधीनुं प्रति । यत्तु सूक्ष्मतीन्द्रियं वा तत् परिसंख्यातुं नितरामेव दुःशकं भवतीति युक्तं हेतुत्रयमपरिसंख्येयाने । अथैते विषयकलिताः परमाणवः कथं शरीरारम्भे संयुज्यन्ते, शरीरविनाशे च वियुज्यन्त इत्याह—तेषामित्यादि । ननु यदि वायुः कारणं परमाणूनां संयोगविभागे, तत् किमिति सर्वदा तौ न करोतीत्याह—कर्मस्वभावश्चेति । न केवलो वायुः किन्तु कर्मस्वभावपरिगृहीत एव । तेन यदा संयोजकस्वभावेन कर्मणा परिगृहीतो वायुर्भवति तदा परमाणूनां संयोगं कुर्वच्छरीरमारभते; यदा तु वियोजनस्वभावेन कर्मणा वायुः परिगृहीतो भवति तदा विभागं परमाणूनां विनाशरूपं जनयतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तदेतच्छरीरं संख्यातमनेकावयवं दृष्टमेकत्वेन सङ्गं, पृथक्त्वेनापवर्गः । तत्र प्रधानमसक्तं सर्वसंतानिचूतो निवर्तते इति ॥ १८ ॥

इदानीं शरीरसंख्यानफलमाह—तदेतदित्यादि । परमाणु-

तोऽनेकावयवमपि त(स)च्छरीरं संख्याने मोहोदेकत्वेन दृष्टं संग उच्यते सङ्गहेतुर्भवतीत्यर्थः । एकत्वेन हि शरीरं पदयत् तदुपकाराय प्रवर्तमानो रागद्वेषाभ्यां सक्तो भवति । अपवर्ग इति अपवर्गहेतुरित्यर्थः । शरीरं हि पृथगवयवभेदेन भाव्यमानं न ममतास्पदं भवति, ममताभावाच्च न तदुपकारकापकारकेषु रागद्वेषौ भवतः, तदभावाच्च अष्टशुभपरमे सति धर्माधर्माभावादपवर्गो भवतीत्यर्थः । शरीरपृथक्त्वसंख्याने यथा मोक्षो भवति तद्वद्—तत्रेत्यादि । प्रधानम् आत्मा । तत्रेति शरीर-पृथक्त्वभावनायाम् । असक्तमिति यथोक्तक्रमेण रागद्वेषरहितम् । सर्वसत्तानिष्ठताविति सर्वत्रोपकारके वाऽपकारके च भावे आस्थानिष्ठतौ सत्याम् । निवर्तत इति संसारो निवर्तते ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकौ—

शरीरसंख्यां यो वेद सर्ववयवशो भिषक् ।
तदज्ञाननिमित्तेन स मोहेन न युज्यते ॥ १९ ॥
अमूढो मोहमूलैश्च न दोषैरभिभूयते ।
निर्दोषो निःस्पृहः शान्तः प्रशान्त्यत्युपनर्भवः ॥ २० ॥

इत्यग्निवेशशक्तौ तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीर-
स्थाने शरीरसंख्याशरीरं नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इममेव गयोक्तमर्थं श्लोकेनाह—शरीरेत्यादि । तदज्ञान-
निमित्तेनेति शरीरैकतात्पर्यमिथ्याज्ञानजन्येन । मोहेनेति 'अहं
स्थिरशरीरी एको, समेदमुपकारकं, समेदमपकारकम्' इत्यादि-
रूपेण मोहेन । मोहमूलैरेति मोहकारणकैः । दोषैरिति राग-
द्वेषैः ; निर्दोषत्वेन निःस्पृहो भवति, रागद्वेषमूला हीच्छा तद-
भावाच्च भवति, निःस्पृहश्च सन् सर्वकिथोपरमाच्छान्तो भवति,
शान्तश्च सन् प्रशान्त्यति संसारं विश्राम्यति; ततश्च नास्य
पुनर्भवो जन्मरूपो भवतीति ॥ १९ ॥ २० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां
चरकतार्यदीक्षायां शरीरस्थाने शरीरसंख्या-
शरीरं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो जातिसूत्रीयं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

संप्रति पारिशेष्या जातिसूत्रीय उच्यते । जातिशब्देन
जन्मकारणमुच्यते, तस्य सूत्रं जन्मोपायकथनं, तदविहृत्य
कृतोऽध्यायो जातिसूत्रीयः ॥ १ ॥ २ ॥

स्त्रीपुंसयोरव्यापन्नशुक्रशोणितगर्भाशययोः श्रे-
यसीं प्रजामिच्छतोस्तदर्थमिनिर्गृहीतं कर्मोपदे-
क्ष्यामः ॥ ३ ॥

स्त्रीपुंसयोरिति कर्मनिर्देशं कृत्वा 'अव्यापन्नशोणितगर्भा-
शयशुक्रयोः' इति निर्देशो यथाकमाशुरोपायवधि युज्यते,
तथाऽप्यव्यापन्नं पूर्वं निपततीति न्यायमाश्रित्य कर्मभेदेन
निर्देशः कृतः । श्रेयसीं प्रजामिच्छतोरेत्यत्र श्रेयसी प्रजा
गुणवान् पुनो गुणवती च कन्याऽभिप्रेता, यतोऽत्र कन्यो-
त्पादविधानमपि क्लेशतः करिष्यति; तेन निगुणयोः कन्या-
पुत्रयोस्तथा नपुंसकस्य चाश्रेयस्त्वेन व्युदासः; अन्ये तु
पुत्रमेव श्रेयसीं प्रजामाहुः; यतोऽत्र सर्वं पुत्रमेवोद्दिश्य विधानं
प्रायः करिष्यति । तदर्थमिनिर्गृहीतकरमिति श्रेयःप्रजारूपप्रयो-
जननिष्पादकम् ॥ ३ ॥

अथाप्येतौ स्त्रीपुंसौ स्नेहस्नेदाभ्यामुपपाद्य, वम-
नविरचनाभ्यां संशोध्य, क्रमेण प्रकृतिमापादयेत् ।
संशुद्धौ चास्थापनानुवासनाभ्यामुपाचरेत्; उपा-
चरेच्च मधुरौषधसंस्कृताभ्यां घृतक्षीराभ्यां पुरुषं,
स्त्रियं तु तैलमाषाभ्याम् ॥ ४ ॥

अथापिलादौ अथशब्दोऽधिकारे, अपिशब्दो विशेषार्थः ।
तेनाव्यापन्नशुक्रशोणितगर्भाशययोरपि स्त्रीपुंसयोः श्रेयःप्रजा-
जनकगुणाधानार्थं स्नेहादिकर्मकरणमिति दर्शयति । यद्यप्येता-
विति पदेनैवाधिकृतौ स्त्रीपुंसौ लघौ, तथाऽपि पुनर्यतः स्त्रीपु-
ंसाविति करोति तेन युगपदेव स्त्रीपुंसौ स्नेहनादिवक्ष्यमाणक-
र्मणा योज्याविति दर्शयति । क्रमेणेति पेयादिक्रमेण । स च
कर्मो वमने विरेचने च पृथक् पृथक् प्रदेशान्तरोक्तकर्मन्यायेन
बोद्धव्यः । पुनः 'संशुद्धौ च' इति वचनात् सम्यक्शुद्धयोरैवा-
स्थापनानुवासने कर्तव्ये, नासम्यक्शुद्धयोरिति दर्शयति । मधु-
रौषधशब्देन सर्वमधुरौषधग्रहणं, मधुरस्य विशेषेण शुक्रवृ-
द्धिकरत्वात्; अन्ये तु मधुरौषधशब्देन जीवनीयगणमि-
च्छन्ति ॥ ४ ॥

ततः पुण्यात् प्रभृति विरात्रमासीत ब्रह्मचारि-
ण्यधःशायिनीं, पाणिभ्यामन्नमज्जर्जरपात्राहुज्जाना,
न च काश्चिन्मृजामापयेत् । ततश्चतुर्धोऽहन्त्येनामु-
त्साद्य सशिरस्कं स्नापयित्वा शुक्लानि वासांस्या-
च्छादयेत् पुरुषं च । ततः शुक्लवाससौ स्रग्विणौ
सुमनसावन्त्योन्यमभिकामौ संवसेयातां स्नानात्
प्रभृति युग्मेष्वहःसु पुत्रकामौ, अयुग्मेषु दुहितृ-
कामौ ॥ ५ ॥

न च न्युक्तां पार्श्वगतां वा संसेवेत । न्युक्ताया
वातो बलवान् स योनिं पीडयति, पार्श्वगताया
दक्षिणे पार्श्वे श्लेष्मा स च्युतः पिदधाति गर्भाशयं,
वामे पार्श्वे पित्तं तदस्याः पीडितं विदहति रक्तं
शुक्रं च, तसादुत्ताना बीजं शुद्धीयात्; तथाहि
यथास्थानमवतिष्ठन्ते दोषाः । पर्यासे चैनां शीतोः

दकेन परिषिञ्चेत् । तत्रात्यशिता क्षुधिता पिपा-
सिता भीता विमनाः शोकार्ता कुण्डाऽप्यन्यं च पुमां-
समिच्छन्ती मैथुने चातिकामा वा न गर्भं धत्ते,
विगुणां वा प्रजां जनयति । अतिबालामतिवृद्धां
दीर्घरोमिणीमन्येन वा विकारेणोपसृष्टां वर्जयेत् ।
पुरुषेऽप्येत एव दोषाः । अतः सर्वदोषवर्जितौ
ह्रीपुरुषौ संसृज्येयाताम् ॥ ६ ॥

संजातहर्षौ मैथुने चातुकुलाविष्टगन्धं स्वास्तीर्णं
सुखं शयनमुपकल्प्य मनोश्च हितमशनमशित्वा
नात्यशितौ दक्षिणपादेन पुमानारोहेत् वामपा-
देन ह्री ॥ ७ ॥

तत्र मन्त्रं प्रयुज्जीत—“अहिरसि आयुरसि सर्वतः
प्रतिष्ठाऽसि धाता त्वा ददतु विधाता त्वा दधातु
ब्रह्मवर्चसा भव” इति ।

“ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाऽश्विनौ ।
भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम्”
इत्युक्त्वा संवसेयाताम् ॥ ८ ॥

पुष्पादिति आर्तवदर्शनात् । ब्रह्मचारिणीति अधःशायिनीति
च त्रिरात्रमिलनेन संबध्यते । अधःशायिनीति नोन्मशय्या-
शायिनी । पाणिभ्यामन्नमज्जरपात्राद्भुजानेति पाण्योरुपर्य-
स्फुटितं पात्रं दत्त्वा तत्रस्थमन्नं भुजाना । न च कांचिन्मृ-
जामिति शरीरावयवेषु क्लृप्तशरीरे वा मार्जनम् । पुरुषं च
चतुर्थेऽहनि उत्साद्येलादिग्रन्थोक्तक्रियया योजयेदिति योजना ।
ज्ञानात् प्रभृतीति संवसेयातामिलनेन संबध्यते । तेन ज्ञानात्
प्रभृति मैथुनं विधीयते न तु ज्ञानदिनात् प्रभृति, पुत्रकामयो-
र्भुगमदिनविधानात् । शुभदिनं तु प्रथमतुदिनात् प्रसूत्येव गण-
नीयम् । यदुक्तं हारीते—“चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीद्वादशीषु गुणवन्त-
मायुष्मन्तं पुत्रं जनयति, पञ्चमीनवम्येकादशीषु कन्यां गुण-
वतीं, सप्तम्यां दुर्भगां कन्याम्” इति । न्युज्यामिति अघोमुखीम् ।
पंथाति इति समाप्ते मैथुने । मैथुने चातिकामेति निवृत्तेच्छेऽपि
पुरुषे मैथुनमिच्छन्ती । अन्येन वा विकारेणेति कुण्डादिना
जुगुप्सितेन रोगेण । आरोहेत् शयनमिति संबन्धः । ‘अहिरसि’
इत्यादि ‘ददतु मे सुतम्’ इत्यन्तो मन्त्रः ॥ ५-८ ॥

सा चेदेवमाशासीत—बृहन्तमवदातं हर्यश्मो-
जखिनं शुचिं सत्त्वसंपन्नं पुत्रमिच्छेयमिति, शुद्ध-
ज्ञानात् प्रभृत्यस्यै मन्थमवदातयवानां मधुस-
र्पिभ्यां संसृज्य श्वेताया गोः सरूपवत्सायाः पयः-
साऽलोलब्ध राजते कोक्षे वा प्राप्ते काले काले
सप्ताहं सततं प्रयच्छेत् पानाय । प्रातश्च शालि-
यवावन्नविकारान् दधिमधुसर्पिर्भिः पयोभिर्वा सं-
सृज्य भुज्जीत, तथा सायमवदातशरणशयनासन-

पानवसनभूषणा च स्यात् । सायं प्रातश्च शश्व-
च्छेतं महान्तं वृषभमाजानेयं वा हरिचन्दनाङ्गदं
पश्येत् । सौम्याभिश्चैनां कथामिर्सनोनुकुलाभि-
रुपासीत । सौम्याकृतिवचनोपचारचेष्टां ह्रीपु-
रुषानितरानपि चेन्द्रियायानवदातान् पश्येत् ।
सहचर्यश्चैनां प्रियहिताभ्यां सततमुपचरेयुस्तथा
भर्ता । न च मिश्रीभावमापद्येयातामिति । अनेन
विधिना सप्तरात्रं स्थित्वाऽष्टमेऽहन्याहुत्याङ्गिः
सशिरस्कं सह भर्त्रा अहतानि वस्त्राण्याच्छादयेद-
वदातानि, अवदाताश्च स्रजो भूषणानि च विधृ-
यात् ॥ ९ ॥

हर्यश्मं सिंहविक्रमं; हर्यश्मता सासुद्रकैः स्तुता, तेनोपादेया ।
इच्छेयमिलनेकार्यत्वाद्ज्ञातं लभेयमित्यर्थः; तेन ‘आशासीत’
इत्यस्य ‘इच्छेयं’ इत्यनेन न पीनरुत्यमिति व्याख्यानयन्ति ।
काले काले इति सायंप्रातः । अत्र चै मन्थपानस्य तथा शालि-
यवावैभोजनस्य च विहितत्वाद्भात्रपि काले काले मात्रया कर-
णीयौ । शरणं गृहम् । आजानेयम् उत्तमकुलजातमश्वम् । हरि-
चन्दनशब्देन श्वेतचन्दनं विवक्षितं, हरिशब्दस्यानेकार्यत्वात्;
हरिशब्देनैव श्वेतस्यैव ग्रहणं, प्रशस्तत्वात्; अङ्गदः अङ्गुगः;
किंवा अङ्गदः बाहुभूषणम् । पश्येदिति उपलभेत; तेन औत्रम-
नोभ्यामपि अवदातवग्रहणं लभ्यते ॥ ९ ॥

ततः ऋत्विक् प्रागुत्तरस्यां दिश्यगारस्य प्राग्प्रव-
णमुदकप्रवणं वा प्रदेशमभिसमीक्ष्य, गोमयोद-
काभ्यां स्थण्डिलमुपलप्य, प्रोक्ष्य चोदकेन, वेदीम-
सिन् स्थापयेत् । तां पश्चिमेनाहतवस्त्रसंचये
श्वेताश्वे वाऽप्यजिन उपविशेद् ब्राह्मणप्रयुक्तः,
राजन्यप्रयुक्तस्तु वैयाघ्रे चर्मण्यनडुहे वा, वैश्यप्र-
युक्तस्तु पौरवे वास्ते वा । तत्रोपविष्टः पालाशी-
भिरैङ्कुदीभिरौदुम्बरीभिर्माधूकीभिर्वा समिद्धिरग्नि-
मुपसमाधाय, कुशैः परित्यर्थं, पश्चिमिभ्यश्च परिधाय,
लज्जैः शुक्लामिभ्य गन्धवतीभिः सुमनोभिस्पर्कि-
रेत् । तत्र प्रणीयोदपात्रं पवित्रपूतमुपसंस्कृत्य
सर्पिराज्यार्थं यथोक्तवर्णानाजानेयादीन् समन्ततः
स्थापयेत् ॥ १० ॥

ततः पुत्रकामा पश्चिमतोऽग्निं दक्षिणतो ब्राह्म-
णमुपविश्यान्वालभेत सह भर्त्रा यथेष्टं पुत्रमाशा-
साना । ततस्तस्या आशासानाया ऋत्विक् प्रजा-
पतिमभिनिर्दिश्य योनौ तस्याः कामपरिपूर्णायां
काम्यामिष्टिं निर्वर्तयेद् ‘विष्णुर्गोर्नि कल्पयतु’ इत्यन-
यर्चा । ततश्चैवाज्येन स्थालीपाकमभिधाय त्रिजु-

हुयाद्यथाम्नायम् । मन्त्रोपमन्त्रितमुदपात्रं तस्यै
दद्यात् सर्वोदकार्यान् कुरुष्वेति । ततः समते
कर्मणि पूर्वं दक्षिणपादमभिहरन्ती प्रदक्षिणमग्निम-
नुपरिकामेत् सह भवौ । ततो ब्राह्मणान् स्वस्ति
वाचयित्वाऽऽज्यैशेषं प्राश्रीयत् पूर्वं पुमान्,
पश्चात् स्त्री; न चोच्छिष्टमवशेषयेत् । ततस्तौ सह
संवसेयातामष्टरात्रं, तथाविधपरिच्छदावेव च
स्यातां, तथेष्टपुत्रं जनयेताम् ॥ ११ ॥

या तु स्त्री श्यामं लोहिताक्षं व्यूढोरस्कं महाबाहुं
च पुत्रमाशासीत्, या वा कृष्णं कृष्णमृदुदीर्घकेशं
शुक्राक्षं शुक्रदन्तं तेजस्विनमात्मवन्तम्; एष एवा-
नयोरपि होमविधिः । किन्तु परिवर्हो वर्णवर्जं
स्यात् । पुत्रवर्णानुरूपस्तु यथाशीरेव तयोः परि-
वर्होऽन्यः कार्यः स्यात् ॥ १२ ॥

शूद्रा तु नमस्कारमेव कुर्यात् (देवशिद्धिजगुरु-
तपस्त्रिजिह्वः) ॥ १३ ॥

या या च यथाविधं पुत्रमाशासीत् तस्यास्त-
स्यास्तां तां पुत्राशिषमनुनिशम्य तांस्तान्नपदा-
न्मनसाऽनुपरिकामयेत् । ततो या या येषां येषां
जनपदानां मनुष्याणामनुरूपं पुत्रमाशासीत् सा
सा तेषां तेषां जनपदानां मनुष्याणामाहारविहा-
रोपचारपरिच्छदाननुविधत्सेति वाच्या स्यात् ।
इत्येतत् सर्वं पुत्राशिषां समुद्भिकरं कर्म व्याख्यातं
भवति ॥ १४ ॥

स्थण्डिलं पूजनस्थानम् । वेदीं पिण्डिकाम् । तां पश्चिमेनेति
वेदिकायाः पश्चिमे । श्वेतावर्गे वाऽप्यजिने इति श्वेतवृषभ-
चर्मणि वेद्यर्थः । ब्राह्मणप्रयुक्त इति यदि ब्राह्मणेन पुत्रेष्ट्यर्थं
प्रयुक्तः स्यात् तदा स ऋत्विक् श्वेतवृषभसन्ध्ये श्वेतवृषभचर्मणि
वा उपविशेत् । राजन्यप्रयुक्तस्तु वैयाघ्रादिचर्मणि 'उपविशेत्'
इति शेषः । रुद्रः हरिणविशेषः । परिधिमिरिति चतुर्भिः
पलाशवृहद्वृष्टैः । परिधयेति वेष्टयित्वा । पवित्रमेव पूतं मन्त्रेण
पवित्रपूतं, तच्चोदपात्रविशेषणम् । उपर्वस्कृतेति तनुदपात्रमेव
संस्कारमन्त्रैरुपसंस्कृत्य । सर्पिराज्यायैमिति नवनीतं धृतार्थः,
किंवा सर्पिर्धृतमेव, आज्यार्थमिति मन्त्रपूतधृतकरणार्थम्;
आज्ञाशब्देन मन्त्राभिमन्त्रितं धृतमुच्यते । पश्चिमतोऽग्निं
दक्षिणतो ब्राह्मणमिति यथा पूर्वप्राग्निर्वामे च ब्राह्मणो भवति
तथेत्यर्थः । अनुलभेतेति ऋत्विक्प्रयुक्ता ऋत्विग्विधानमनुकुर्या-
दित्यर्थः । प्रजापतिमभिनिर्दिश्येति ब्राह्मणमभिमन्त्र्य । यो नै

१ 'ततोऽनुपरिकाम्य' इति पा० । २ 'सह भर्वाऽऽज्यशेषं' इति
पा० । ३ स्यातामिति इत्यल्लिखितपुस्तके न पठ्यते । ४ योगीन्द्र-
नाथस्येनसर्वस्य पाठं न पठति । ५ 'ताननुपरिकाम्य' इति पा० ।
६ 'पूजादित्यलम्' इति पा० । ७ 'पुत्रोपसंस्थ' इति पा० ।

कामपूरणार्थमन्त्राविष्टिं निर्वपेत् इष्टिं कुर्यात् । विष्णुर्गोनिमिस्त्रा-
दिका इष्टिसाधिका ऋक् । पाकमिति चरुम् । अभिचार्येति
मिश्रीकृत्य । यथात्रायमिति यथावेदम् । किन्तु परिवर्हो वर्णव-
र्जमिति परिवर्हः शयनासनपुण्यादिपरिच्छदः; तेन यथाविधा
पुत्रेच्छा तथावर्णः परिवर्हः कर्तव्य इति वाक्यार्थः । शूद्राविधान-
महा—शूद्रा त्रिखादि । नमस्कारमेव कुर्यादिति शूद्राया मन्त्रे
होमे चानधिकारात् नमस्कारमात्रकरणम् ॥ १०-१४ ॥

न खलु केवलमेतदेव कर्म वर्णवैशेष्यकरं भवति ।
अपि तु तेजोधातुरप्युदकान्तरिक्षधातुप्रायोऽवदा-
तवर्णकरो भवति, पृथिवीवायुधातुप्रायः कृष्णवर्ण-
करः, समसर्वधातुप्रायः श्यामवर्णकरः ॥ १५ ॥

वर्णविशेषकरं हेत्वन्तरमाह—न तु खल्वेत्यादि । तेजो-
धातुः कृष्णवर्णं श्यामवर्णं च वर्तते ॥ १५ ॥

सत्त्ववैशेष्यकराणि पुनस्तेषां तेषां प्राणिनां
मातापितृसत्त्वान्यन्तर्वैद्यथाः श्रुतयश्चाभीक्ष्णं खो-
चितं च कर्म सत्त्वविशेषाभ्यासश्चेति ॥ १६ ॥

वर्णविशेषहेतुमभिधाय सत्त्वभेदहेतुमाह—सत्त्वैत्यादि ।
मातापितृसत्त्वानीति मातापित्रनुकारेण सत्त्वानि प्रायः प्रभा-
वादेव भवन्ति । अन्तर्बैत्री गर्भिणी । श्रुतयश्चाभीक्ष्णमिति
यथा गर्भिणी गीतादि शृणोति, तथासत्त्वमपत्यं जनयति ।
खोचितं च कर्मेति गर्भेणोपाजितं कर्म स्वफलादुरूपं सत्त्वं जन-
यति । सत्त्वविशेषाभ्यासश्चेति यथाविधं सत्त्वं पुरुषोऽभ्य-
स्यति जन्मान्तरे तथासत्त्व एव जायते । नचन हि—'जनम
जन्म यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः । तेनैवाभ्यासयोगेन तच्चै-
वाभ्यसते नरः'—इति ॥ १६ ॥

यथोक्तेन विधिनोपसंस्कृतशरीरयोः स्त्रीपुरुष-
योर्मिश्रीभावमापन्नयोः शुक्रं शोणितेन सह सं-
योगं समेत्याव्यापन्नमव्यापन्नेन योनावनुपहता-
यामप्रदुष्टे गर्भाशये गर्भमभिमनिर्वर्तयत्येकान्तेन ।
यथा—निर्मले वाससि सुपरिकल्पिते रज्जं न समु-
दितगुणमुपनिपातादेव रागमभिमनिर्वर्तयति, तद्वत्;
यथा वा क्षीरं दध्नाऽभिषुतमभिषवणाद्विहाय स्व-
भावमापद्यते दधिभावं, शुक्रं तद्वत् ॥ १७ ॥

संप्रति गर्भोत्पत्तिक्रमाह—यथोक्तेनेत्यादि । यथोक्तेन
विधिनेति पञ्चमोक्तेन । रज्जं न रागद्रव्यम् । दध्मभिषुत-
मिति दध्ना स्रोतकमात्रेण मिश्रितम् । आपद्यते दधिभावमिति
दधित्वमापद्यते । तद्वदिति यथा क्षीरं दधि भवति, रज्जं
रागो वा भवति, तथा शुक्रं गर्भमभिमनिर्वर्तयति । शुक्रं यथोक्तं
शोणितयुक्तमित्यर्थः ॥ १७ ॥

एवमभिमनिर्वर्तमानस्य गर्भस्य स्त्रीपुरुषत्वे हेतुः

१ 'अगमादि' इति पा० ।

पूर्वमुक्तः । यथा हि बीजमनुपतप्तमुतं खां खां प्रकृतिमनुविधीयते व्रीहिर्वा व्रीहित्वं यवो वा यवत्वं तथा स्त्रीपुरुषावपि यथोक्तं हेतुविभागमनुविधीयेते ॥ १८ ॥

यथोक्तं हेतुविभागमनुविधीयेते इति “रक्तेन कन्यामधिकेन पुत्रं श्लेकेण” (शा. अ. २) इत्यादिग्रन्थोक्तविभागं स्त्रीपुरुषजनकमनुविधीयेते ॥ १८ ॥

तयोः कर्मणा वेदोक्तेन विवर्तनमुपदिश्यते प्राग्व्यकीभावात् प्रयुक्तेन सम्यक् । कर्मणां हि देशकालसंपदुपेतानां नियतमिष्टफलत्वं, तथेतरेषामितरत्वम् । तस्मादापन्नगर्भां स्त्रियमभिसमीक्ष्य प्राग्व्यकीभावादभिस्य पुंसवनमस्यै दद्यात् । गोष्ठे जातस्य न्यग्रोधस्य प्रागुत्तराभ्यां शाखाभ्यां शुक्ले अनुपहते आदाय द्वाभ्यां धान्यमाषाभ्यां संपदुपेताभ्यां गौरसर्षपाभ्यां वा सह दक्षि प्रक्षिप्य पुष्येण पिबेत्, तथैवापराज्जीवकर्मकापामार्गसहचरकृष्कांश्च युगपदेकैकशो यथेष्टं वाऽप्युपसंस्कृत्य पयसा, कुञ्चकीटकं मत्स्यकं वोदकाञ्जलौ प्रक्षिप्य पुष्येण पिबेत्, तथा कनकमयान् राजतानां यसांश्च पुरुषकानश्चिवर्णान्गुप्रमाणान् दक्षि पयस्युदकाञ्जलौ वा प्रक्षिप्य पिबेदनवशेषतः पुष्येण, पुष्येणैव च शालिपिष्टस्य पच्यमानस्योष्माणमुपात्राय तस्यैव च पिष्टस्योदकसंसृष्टस्य रसं देहल्यामुपनिधाय दक्षिणे नासापुटे स्वयमासिञ्चेत् पिबुना । यच्चान्यदपि ब्राह्मणा ब्रूयुरासा वा स्त्रियः पुंसवनमिष्टं तच्चातुष्टेयम् । इति पुंसवनाति ॥ १९ ॥

संप्रति स्त्रीत्वे पुरुषत्वे च रक्ताधिकत्वं तथा शुक्राधिकत्वं च पूर्वोक्तं हेतुमन्त्र वैदिकं पुत्रजनकं विधानान्तरमाह—तयोः लिखादि । वैदोक्तेनेति आगुर्वैदोक्तेन । प्राग्व्यकीभावादिति यावन्न स्त्रीत्वं पुंसत्वं वा गर्भस्य व्यक्तं भवति तावदेव तद्वक्ष्यमाणं कर्म लिङ्गपरिहृतिर्करं भवति । व्यक्तस्तु द्वितीये मासे भवति; यदुक्तं—“द्वितीये मासे घनः संपद्यते” (शा. अ. ४) इत्यादि; किंवा तृतीये मासे अङ्गप्रत्यङ्गामिव्यक्तैर्न्यक्तीभावो ज्ञेयः, द्वितीये तु मासे ग्रन्थ्यादिरूपे गर्भे प्रत्यङ्गव्यक्तीभावो न व्यक्तः; तेन वक्ष्यमाणं कर्म मासद्वयं यावत् कर्तव्यम् । प्रयुक्तेनेति पूर्वेण संबध्यते । नियतं निश्चितम् । तथेतरेषामितरत्वमिति कर्मणां देशकालविशुणानामनिष्टफलं निश्चितमित्यर्थः । पुंसवनमिति पुंसवकारकं कर्म । गोष्ठः गवां विश्रामस्थानम् । अत्र च स्थानादिविशेषपरिग्रह एव फलदो भवतीति वचनादुच्चीयते, नात्रा-

स्यादशां युक्तयः प्रभवन्ति । धान्यमाषशब्देन व्रीहिमाषं ग्राहयन्ति, सुवर्षमाषं च व्यावर्तयन्ति । गौरसर्षपः श्वेतसर्षपः । पुष्येणेति पुष्यनक्षत्रेण । यथेष्टमित्यनेन दिशश्चिरो वा पिवेदित्यपि दर्शयति । कुञ्चकीटः ‘कवडिगण’ इति ख्यातः; किंवा ज्येष्ठी कुञ्चकीटः । जतूकर्णेऽप्यत्र प्रयोगे ‘भित्तिमत्स्यः’ इति पठ्यते, भित्तिमत्स्यशब्देन च पाश्चात्त्ये ‘ज्येष्ठी’ उच्यते । मत्स्यकः ह्रस्वमत्स्यः । देहली गृहद्वाराधःकाष्ठं, तत्रोपनिधाय ‘शिर’ इति शेषः; किंवा आत्मानमेव देहल्यामुपनिधायति मन्तव्यम् । यदुक्तं जतूकर्ण—“देहल्यामासीना” इति ॥ १९ ॥

अत ऊर्ध्वं गर्भस्थापनानि व्याख्यास्यामः—
ऐन्द्री ब्राह्मी शतवीर्या सहस्रवीर्याऽमोघाऽव्यथा शिवाऽरिष्टा वाऽव्यपुष्पी विष्वक्सेनकान्ता चेत्यासामोषधीनां शिरसा दक्षिणेन वा पाणिना धारणं, एताभिश्चैव सिद्धस्य पयसः सर्पिणो वा पानम्, एताभिश्चैव पुष्ये पुष्ये स्नानं, सदा च तैः समालमेत । तथा सर्वासां जीवनीयोकानामोषधीनां सदोपयोगस्तैरुपयोगविधिभिः । इति गर्भस्थापनानि व्याख्यातानि भवन्ति ॥ २० ॥

संप्रति स्थितस्य गर्भस्य गर्भोपघातैकभावप्रभावखण्डकत्वेन यत् पुनः स्थितिकारकं तद्वर्गस्थापनमुच्यते—अत ऊर्ध्वं मित्यादिना । ऐन्द्री गोरक्षकर्कटी । शतवीर्यासहस्रवीर्यं दर्शद्वयम् । अमोघा पाटला । अव्यथा शुक्ला । अरिष्टा कटुरोहिणी । वाऽव्यपुष्पी पीतबला । विष्वक्सेनकान्ता प्रियङ्गुः ॥ २० ॥

गर्भोपघातकरास्त्वमे भावा भवन्ति; तद्यथा—उत्कटविषमकठिनासनसेविन्या वातमूत्रपुःरीषवैगानुपरुन्धत्या दारुणानुचितव्यायामसेविन्यास्तीक्ष्णोष्णातिमात्रसेविन्याः प्रमिताशनसेविन्या गर्भो म्रियतेऽन्तः कुक्षेः, अकाले वा स्नसते, शोषी वा भवति; तथाऽभिघातप्रपीडनैः श्वश्रून् प्रप्रातदेशावलोकनैर्वाऽभीक्ष्णं मातुः प्रपतत्यकाले गर्भः, तथाऽतिमात्रसंक्षोभिभिर्यामैर्योनेन, अग्रियातिमात्रश्रवणैर्वा । प्रततोत्तानशायिन्याः पुनर्गर्भस्य नाभ्याश्रया नाडी कण्ठमनुवेष्टयति, विवृतशायिनी नक्तचारिणी चोन्मत्तं जनयति, अपसारिणं पुनः कलिकलहशीला, व्याधयशीला दुर्वैपुषमहीकं स्त्रेणं वा, शोकनित्या भीतमपचितमल्पायुषं वा, अंभिध्यात्री परोपतापिनमीर्ष्यु स्त्रेणं वा, स्तेना

१ ‘कवडिकाणां’ इति पा० । २ ‘सदा चैताभिः’ इति पा० ।

३ ‘गर्भोपघातकरास्त्वमे भावा भवन्ति’ इति पा० । ४ ‘उत्कटविषमस्य नासनासनसेविन्याः’ इति पा० । ५ ‘अभिध्यायिनी’ इति पा० ।

१ ‘विवर्तनम् अन्यथात्वेन’ प्रवर्तनम्’ इति गङ्गाधरः । २ ‘देहलीमुपधाय’ इति पा० । ३ ‘लिङ्गपरिहृतिर्करम्’ इति पा० ।

त्वायासवहुलमतिद्रोहिणमकर्मशीलं वा, अमर्षिणी चण्डमौपधिकमस्युकं वा, स्वप्नित्या तन्द्रालुम-
बुधमल्पाग्निं वा, मधुनित्या पिपासालुमल्पस्मृतिम-
नवस्थितचित्तं वा, गोधामासप्रायां शार्करिणमम-
र्षिणं शनैर्महिणं वा, वराहमांसप्राया रक्षाक्षं कथ-
नमतिपरुषरोमाणं वा, मत्स्यमांसनित्या चिरनिमेषं
स्तब्धाक्षं वा, मधुरनित्या प्रमेहिणं मूकमतिस्थूलं
वा, अम्लनित्या रक्तपित्तिनं त्वगक्षिरोगिणं वा,
लवणनित्या शीघ्रवलीपलितं खालित्यरोगिणं वा,
कटुकनित्या दुर्बलमल्पशुक्रमनपल्यं वा, तिक्तनित्या
शोषिणमवलमनुपचित्तं वा, कषायनित्या इयाव-
मानाहिनमुदावर्तिनं वा, यच्च यस्य यस्य व्याधे-
र्निदानमुक्तं तत्तदासेवमानाऽन्तर्वैत्री तस्मिन्नि-
विकारवहुलमपल्यं जनयति । पितृजास्तु शुक्रदोषा
मातृजैरपचारैर्व्याख्याताः । इति गर्भोपघातकरा
भावा भवन्त्युक्ताः । तस्मादहिताहारविहारान्
प्रजासंपदमिच्छन्ती स्त्री विशेषेण वर्जयेत् । साध्वा-
धारा चात्मानमुपचरेद्विज्ञातभ्यामाहारविहाराभ्या-
मिति ॥ २१ ॥

बालस्यापिजातस्यापि गर्भव्यपदेशो भवति, तेन कुक्षेर्बहि-
रपि मूत्ररणसद्भावे अन्तःकुक्षेरिति विशेषणमुपपन्नम् । प्रततो-
त्तानशायिनी उत्तानशयनशीला । विवृते अनावृते देशे शयन-
शीला विवृतशायिनी । विवृतशायिनी तथा नक्तचारिणी च
रक्षःप्रभृतिभूताभिर्गमनीया भवति; ततश्च भूतरभिभूतो गर्भ
उन्मत्तो भवतीति युक्तम् । कलिः वाचिकः, कलहस्तु शारीरकः ।
ज्ञेयं ह्रीवशम् । अभिभ्याश्री मनसा द्रोहणशीला । औपधिकं
शाल्वप्रचारिणम् । कथनम् अकसादुच्छ्वासावरोधः, तद्वानपि
'कथन' इत्युच्यते । मधुरग्लेह गर्भिणीविहितं क्षीरं विहायान्य-
मधुरादुसेभिनी बौद्धव्याः, क्षीरस्य तु विहितत्वेन प्राशस्त्यम् ।
तत्र षण्णामपि रसानामस्यर्थोपयोगे दोषमभिधाय यत् पुनर्म-
द्यादीनामस्यर्थेवने पृथग्दोषं भूते, तद्व्यवभभावस्य दोषविशे-
षाभिधानार्थमिति ज्ञेयम् । यद्वस्तुसेवया ये विकारा इह गर्भ-
स्योचितनिदाना दृश्यन्ते ते तावदुचितोत्पादा एव । यथा—निद्रा-
तिसेवया तन्द्रालुः, मधुरसेवया मेही, अम्लेन रक्तपित्तादि-
शुक्त इत्यादि । ये तु हेतवस्तथा विकारा गर्भस्य दृश्यन्ते, यथा—
गोधामासेन शर्करास्मरीत्यादि, तेऽपि द्रव्यप्रभावादेव ज्ञेयाः ।
अथपि गर्भग्रहणात् प्रागपि स्त्रिया अपथ्यसेवाऽऽतैवदुष्टिद्वारा
गर्भे विकारे जनयति, तथा पुरुषस्यापथ्यसेवा शुक्रदुष्टिद्वारा गर्भं
दुष्टिं जनयतीति इहैव 'पितृजास्तु' इत्यादिना ग्रन्थेन वक्तव्यं,
तथाऽपि ग्रहीतृगर्भायाः स्त्रिया अपचारविशेषेणाव्यवधानाद्गर्भ-
दुष्टिकरा भवन्तीति कृत्वा 'तत्तदासेवमानाऽन्तर्वैत्री' इत्युक्तम् ।

१ 'गोधामासप्रिया' इति पा० । २ 'व्याख्याताः' इति पा० ।

३ 'गर्भमरणसद्भावे' इति पा० । ४ 'शारीरकलहः' इति पा० ।

मातृजैरपचारैर्व्याख्याता इति यथा मातुरपचारानुरुभा गर्भ-
व्याधयो भवन्ति; एवं पितुरपि व्यवधायात् प्रागपचारेण शुक्र-
दुष्ट्याऽपचारानुरुभा व्याधयो भवन्तीत्यर्थः । स्त्री विशेषेणेतनेन
पुरुषोऽपि वर्जयेदिति दर्शयति । साध्वाचारेति मङ्गलाचार-
शीला ॥ २१ ॥

व्यार्धौश्वास्या मृदुमधुरशिशिरसुखसुकुमारप्रा-
यैरौषधाहारोपचारैरुपचरेत्, न चास्या वमनविरे-
चनशिरोविरेचनानि प्रयोजयेत्, न रक्तमवसेच-
येत्, सर्वकालं च नास्यापनमुवासनं वा कुर्याद्-
न्यत्रालयिकाद्याधेः । अष्टमं मासमुपादाय वमना-
दिसाध्वेषु पुनर्विकारोप्यात्यधिकेषु मृदुभिर्वमनादि-
भिस्तदर्थकारिभिर्वोपचारः स्यात् । पूर्णमिव तैलपा-
त्रमसंक्षोभयतोऽन्तर्वैत्री भवत्युपचर्या ॥ २२ ॥

सा चेदपचारान् द्वयोस्त्रिषु वा मासेषु पुष्पं
पश्येन्नास्या गर्भः स्यास्यतीति विद्यात्; अजातसरो
हि तस्मिन् काले भवति गर्भः ॥ २३ ॥

सा चेच्चतुष्पञ्चतिषु मासेषु कोधशोकास्येर्ष्या-
भयत्रासव्यवायव्यायामसंक्षोभसंधारणविपमाश-
नशयनस्थानभ्रुत्पिपासालिपोगात् कदाहाराद्वा पुष्पं
पश्येत्, तस्या गर्भस्थानविप्रियुपदेक्ष्यामः । पुष्प-
दर्शनादेवैनां त्रयात्—शयनं तावन्मृदुसुखशिशि-
रास्तरणसंस्तीर्णमीषद्वनतशिरस्कं प्रतिपद्यतेति ।
ततो यष्टीमधुकसर्पिर्भ्यां परमशिशिरवारिणि सं-
स्थिताभ्यां पितुमाग्राव्योपस्थसमीपे स्थापये-
त्तस्याः, तथा शतधौतसहस्रधौताभ्यां सर्पिर्भ्याम-
धोनाभेः सर्वतः प्रदिहात्, सर्वतश्च गत्येन चैनां
पयसा सुशीतेन मधुकास्तुना वा न्यग्रोधादिकवा-
येण वा परिषेचयेद्दधो नाभेः, उदकं वा सुशीतमव-
गाहयेत्; क्षीरिणां कषायद्रुमाणां च खरसपरिपी-
तानि चेलानि प्राहयेत्, न्यग्रोधादिशुक्लासिद्धयोर्वी
क्षीरसर्पिणाः पितुं प्राहयेत्, अतश्चैवापानमात्रं प्राश-
येत्, प्राशयेद्वा केवलं क्षीरसर्पिः, पद्मात्पलकुसु-
मज्जलांश्चास्यै समभुशर्करान् लेहार्थं दद्यात्,
शुक्लाटकपुष्करबीजकशेरुकान् भक्षणार्थं, गन्ध-
म्रियङ्गवसितोत्पलशालूकोदुम्बरशालादुन्यग्रोधशु-
क्लानि वा पाययेदेनामाजेन पयसा, पयसा चैनां
बलातिबलाशालिपथिकेशुमलाकोलीश्रुतेन सम-
भुशार्करं रक्तशालीनामोदं मृदुसुरभिशीतलं भोज-
येत्, लावकपिञ्जलकुरङ्गराम्बरशशहरीणकाल-
पुच्छकरसेन वा घृतसुसंस्कृतेन सुखशिशि-
रोपघातदेशायां भोजयेत्, कोधशोकायासव्य-

१ 'असंक्षोभयतोऽन्तर्वैत्री' इति पा० । २ 'त्रैजानि' इति पा० ।

वायव्यायामेभ्यश्चाभिरक्षेत्, सौम्याभिश्चैनां कथा-
भिर्मनोनुकूलाभिरुपासीत; तथाऽस्या गर्भेस्ति-
ष्ठति ॥ २४ ॥

सुदुर्भिवेमनादिभिरिति सुदुर्बलकृतैरल्पमात्रैश्च वमनादि-
भिरित्यर्थः । तदर्थकारिभिर्वेति यथा वमनार्थकारि निष्ठिवनं,
विरचनार्थकारिणी फलवर्तिः, इत्यादिभिरुपचारः कर्तव्यः ।
संधारणं वेगसंधारणम् । कदाहारः कृत्स्निताहारः । शिशिरं
शीतम् । यष्टीमधुकसिद्धं सर्पिः यष्टीमधुकसर्पिः । चेलाणि
ग्राहयेदित्यत्र 'योनि' इति शेषः । अतश्चैवेति न्यग्रोधादिशुद्धात् ।
किंवा 'क्षीरसर्पिषः' इत्यस्मिन् पाठे क्षीरोत्थितं सर्पिः क्षीर-
सर्पिः ॥ २१-२४ ॥

यस्याः पुनरामान्वयात् पुष्पदर्शनं स्यात्, प्राय-
स्तस्यास्तद्वर्माणपघातकरं भवति, विरुद्धोपक्रमत्वा-
न्तयोः ॥ २५ ॥

यस्याः पुनरुष्णतीक्ष्णोपयोगाद्वर्मिण्या महति
संजातसारे गर्भे पुष्पदर्शनं स्यादन्यो वा योनिस्त्वा-
वस्तस्या गर्भो वृद्धिं न प्राप्नोति निःस्रुतत्वात्; स
कालमवतिष्ठतेऽतिमात्रं, तमुपविष्टमकमित्याचक्षते
केचित् । उपवासव्रतकर्मपरायाः पुनः कदाहारायाः
स्नेहद्वेषिण्या वातप्रकोपणोक्तान्यासेवमानाया गर्भो
वृद्धिं न प्राप्नोति परिशुष्कत्वात्; स चापि काल-
मवतिष्ठतेऽतिमात्रम्, अस्पन्दनश्च भवति, तं तु
नागोदरमित्याचक्षते ॥ २६ ॥

आमान्वयादिति आमजनकहेतोः सकाशादित्यर्थः । विरु-
द्धोपक्रमत्वादिति गर्भेस्त्रावे हि सम्भनं कर्तव्यं, तच्च शीतं सुदु-
मधुरं च; तस्माद्विरुद्धम्, आमजनकत्वात्; इति विरुद्धोपक्रमता ।
अन्यो वेति आर्तबलक्षणव्यतिरिक्तः । यथापि केचिदित्युक्तं,
तथाऽप्यप्रतिषेधादाचार्यस्याप्येतत् संमतम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

नार्योस्तयोर्भयोरपि चिकित्सितविशेषमुपदे-
क्ष्यामः—भौतिकजीवनीयवृंहणीयमधुरवातहरसि-
द्धानां सर्पिषां पयसामामगर्भोणां चोपयोगो गर्भ-
वृद्धिकरः; तथा संभोजनमेतैरेव सिद्धैश्च घृतादिभिः
सुभिक्षायाः, अभीक्ष्णं यानवाहनापमाजनावजुम्भ-
णैरुपपादनमिति ॥ २७ ॥

यस्याः पुनर्गर्भः प्रसूतो न स्पन्दते तां इयेनमत्स्य-
गवयशिखिताम्रकुडित्तिचिरीणामन्यतमस्य सर्पि-
ष्मता रसेन माषयूपेण वा प्रभूतसर्पिषा मूलकयू-
षेण वा रक्तशालीनामोदनं सुदुमधुरशीतलं भोज-
येत् । तैलाभ्यङ्गेन चास्या अभीक्ष्णमुदरवस्तिवक्ष-
णोरुक्टीपाश्वर्यपृष्ठप्रदेशानीषदुष्णोपोपचरेत् ॥ २८ ॥

यस्याः पुनरुदावर्तविवन्धः स्यादष्टमे मासे न
चानुवासनसाध्यं मन्येत ततस्तस्यास्तद्विकारप्रश-

मनमुपकल्पयेदिरुहम् । उदावर्तो ह्युपेक्षितः सहसा
सर्गर्भो गर्भिणीं गर्भमथवाऽतिपातयेत् । तत्र वीरण-
शालिषष्ठिककुशकारोक्षुवालिकावेतसपरिव्याधमू-
लानां भूतीकान्तत्वादिमर्यपरूपकमधुकमृद्धीकानां
च पयसाऽधोदकेनोद्गम्य रसं प्रियालविभीतकम-
ज्जतिलककसंप्रयुक्तमीषलवणमनल्पुष्णं च निरुहं
दद्यात् । व्यपगतविवन्धं चैनां सुखसलिलपरिपि-
काङ्क्षां स्थैर्यकरमविदाहिनमाहारं भुक्वतीं सायं
मधुरकसिद्धेन तैलेनानुवासयेत् । न्युक्षां त्वेनामा-
स्थापनानुवासनाभ्यामुपचरेत् ॥ २९ ॥

चिकित्सितविशेषमित्यत्र विशेषशब्देन गर्भस्याप्यन्तरापेक्षया
चिकित्सितविशेषो हेयः; उपविष्टकानागोदरयोस्तु विशिष्टैवेह
चिकित्सा वक्तव्या; किंवा 'यस्याः पुनर्गर्भः प्रसूतो न स्पन्दते'
इत्यादिना योऽवस्थार्यां विशेषो वक्तव्यस्तमपेक्ष्योक्तं—चिकित्सि-
तविशेषमिति । भौतिकं भूतोपघातहितं वचागुग्गुवादि; किंवा
महापैशाचिकं घृतं वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् । सुभिक्षाया इति सुदु-
भिक्षायाः । न चानुवासनसाध्यं मन्येतेति सामत्वाद्वादवर्तस्य
नानुवासनसाध्यता भवतीति हेयम् । तद्विकारप्रशमनमिति
उदावर्तप्रशमनमित्यर्थः । तदुदावर्तप्रशमनं निरुहमाह—तत्रे-
त्यादि । परिव्याधो वेतसमेदः । उद्गम्य रसमिति कार्यं
निष्पाद्य । क्वाथादिपरिमाणं च निरुहपरिमाणपरिमाणयैव कर्त-
व्यम् । न्युक्जामिति अधोगुह्यम् ॥ २७-२९ ॥

यस्याः पुनरतिमात्रदोषोपचयाद्वा तीक्ष्णोष्णति-
मात्रसेवनाद्वा वातमूत्रपुरीषवेगविधारणैर्वा विषमा-
श(स)नशयनस्थानसंपीडनाभिघातैर्वा क्रोधशोके-
र्भ्याभियन्त्रासादिभिर्वा साहसैर्वाऽपरैः कर्मभिरन्तः-
कुक्षेर्गर्भो त्रियते, तस्याः स्तिमितं स्त्वधमुदरमाततं
शीतमद्मान्तर्गतमिव भवत्यस्पन्दनो गर्भः, शूल-
मधिकमुपजन्तः, न चाव्यः प्रादुर्भवन्ति, योनिर्न
प्रस्रवति, अक्षिणी चास्याः रुस्ते भवतः, ताम्यति,
व्यथते, भ्रमते, श्वसिति, अरतिबहुला च भवति,
न चास्या वेगप्रादुर्भावो यथावदुपलभ्यते; इत्येवंल-
क्षणां स्त्रियं सृगर्भेयमिति विद्यात् ॥ ३० ॥

अस्मान्तर्गतमिवेति अन्तर्गतप्रस्तरमिवेत्यर्थः । आवी प्रस-
वकालशूलम् ॥ ३० ॥

तस्य गर्भशल्यस्य जरायुप्राप्तानं कर्म संशमन-
मित्याहुरेके, मन्त्रादिकमथर्ववेदविहितमित्येके, परि-
दृष्टकर्मणा शल्यहर्त्रा हरणमित्येके । व्यपगतगर्भ-
शल्यं तु स्त्रियमामगर्भो सुरातीश्वरिष्टमधुमदिरा-
सवानामन्यतममग्रे सामर्थ्यतः पाययेद्गर्भकोष्ठ-

क्षयर्थमर्तिविसरणार्थं प्रहर्षणार्थं च, अतः परं संश्री-
र्णनैर्वलातुरक्षिभिरस्नेहसंप्रयुक्तैर्यवाग्वादिभिर्वा त-
त्कालयोगिमिराहारैरुपचरेद्दोषधातुक्लेदविशोषण-
मात्रं कालम् । अतः परं स्नेहपानैर्वस्तिभि-
राहारविधिभिश्च दीपनीयजीवनीयवृंहणीयमधुर-
वातहरसमाख्यातैरुपचरेत् । परिपक्वगर्भशल्या-
याः पुनर्विमुक्तगर्भशल्यायास्तदहरेव स्नेहोपचारः
स्यात् ॥ ३१ ॥

‘एक’ इति वचनेन अग्रतिषेधेन च जरायुपातनकर्मादीनां
त्रयाणामपि मृतगर्भापहर्णं प्रति सम्यक्साधनता नास्तीति
दर्शयति । दोषधातुक्लेदविशोषणमात्रं कालमित्यनेन दोषधातुक्ले-
दविशोषणावधितां यथोक्तकमस्य दर्शयति ॥ ३१ ॥

परमतो निर्विकारमाप्याय्यमानस्य गर्भस्य मासे
मासे कर्मोपदेक्ष्यामः । प्रथमे मासे शङ्किता
चेद्गर्भमापन्ना क्षीरमनुपस्कृतं मात्रावच्छीतं काले
काले पिबेत्, सात्म्यमेव च भोजनं सायं प्रातश्च
भुञ्जीत, द्वितीये मासे क्षीरमेव च मधुरौष-
धसिद्धं, तृतीये मासे क्षीरं मधुसर्पिर्भ्यामुपसं-
सृज्य, चतुर्थे मासे क्षीरनवनीतमक्षमात्रमश्नीयात्,
पञ्चमे मासे क्षीरसर्पिः, षष्ठे मासे क्षीरसर्पिर्मधु-
रौषधसिद्धं, तदेव सप्तमे मासे । तत्र गर्भस्य
केशा जायमाना मातुर्विदाहं जनयन्तीति स्त्रियो
भाषन्ते, तत्रेति भगवानात्रेयः, किन्तु गर्भोत्पी-
डनाद्वातपित्तश्लेष्माण उरः प्राप्य विदाहं जन-
यन्ति, ततः कण्डूरुपजायते, कण्डूमूला च किंकि-
सावाप्तिर्भवति । तत्र कोलोदकेन नवनीतस्य
मधुरौषधसिद्धस्य पाणितलमात्रं काले कालेऽस्यै
पानार्थं दद्यात्, चन्दनमृणालकल्कैश्चास्याः स्नानो-
दरं विमृदीयात्, शिरीषधातकीरसपमधुकचूर्णैर्वा,
कुटजार्जकबीजमुस्तहरिद्राकल्कैर्वा, निम्बकोलसुर-
समजिष्ठाकल्कैर्वा, पुषतहरिणशशरुधिरयुतया
त्रिफलया वा, करवीरपत्रसिद्धेन तैलेनाभ्यङ्गः,
परिपेकः पुनर्मालतीमधुकसिद्धेनाम्भसा; जातक-
ण्डूश्च कण्डूयनं वर्जयेत्स्वर्गमेदवैरुप्यपरिहारार्थम्,
असह्यायां तु कण्ड्वामुन्मर्दनेद्वर्षाभ्यां परिहारः
स्यात्; मधुरमाहारजातं वातहरमल्पमस्नेहलवण-
मल्पोदकानुपानं च भुञ्जीत । अष्टमे तु मासे क्षीर-
यवागूं सर्पिण्मतीं काले काले पिबेत्; तत्रेति
भद्रकाव्यः, पैङ्गल्यावाधो ह्यस्या गर्भमागच्छेदिति;
अस्त्वत्र पैङ्गल्यावाध इत्याह भगवान् पुनर्वैसु-
रात्रेयः, न त्वेवैतन्न कार्यम्; एवं कुर्वती ह्यरो-

गाऽऽरोग्यबलवर्णस्वरसंहननसंपदुपेतं स्नातीनामपि
श्रेष्ठमपत्यं जनयति । नवमे तु खल्वेनां मासे मधु-
रौषधसिद्धेन तैलेनानुवासेयेत् । अतश्चाप्यास्ते-
लात् पिबेत् योनौ प्रणयेद्गर्भस्थानमार्गस्नेहनाथम् ।
यदिदं कर्म प्रथमं मासं समुपादायोपदिष्टमानवमा-
न्मासात्तेन गर्भिण्या गर्भसमये गर्भधारिणीकुक्षि-
कटीपार्श्वपृष्ठं मृदुभवति, वातश्चातुलोमः संपद्यते,
मूत्रपुरीषे च प्रकृतिभूते सुखेन मार्गमनुपयेते,
चर्मनखानि च मार्दवमुपयान्ति, बलवर्णां चोपची-
येते; पुत्रं चेष्टं संपदुपेतं सुखिनं सुखेनैवा काले
प्रजायत इति ॥ ३२ ॥

गर्भस्य प्रतिसाक्षिकं कर्माह—परमत इत्यादि । तत्रेति भग-
वानात्रेय इति युगपदेव तृतीये मासेऽङ्गप्रत्यङ्गनिष्पत्तेः केशा
अपि तदेव जाताः क्रमेण वर्धन्ते न सप्तमे मासे इति भावः
अथ कथं तर्हि सप्तमे मासि विशेषेण कण्डूर्भवतीत्याह—गर्भो-
त्पीडनादित्यादि । किंकिः चर्मविदरणम् । स्नानुदरं च स्नानो-
दरम् । कोलं बदरी । परिहारः ‘कण्डूः’ इति शेषः । पैङ्गल्यं
पिङ्गलनेत्रता । सा च यद्यपि पित्तकृता, यदुक्तं शालाक्ये—
“पित्तेऽल्यप्रदुष्टे तु नेत्रयोः पिङ्गलाक्षिताः” इति; तथाऽपीह
ष्टमासीयगर्भं क्षीरयवागुहारसंबन्धप्रभावादेव पैङ्गल्यं भव-
तीति ज्ञेयम् । न त्वेवैतन्न कार्यमिति पैङ्गल्यस्याल्पदोषत्वात्त-
त्कालं दुर्गप्रतिक्रियत्वाच्च क्षीरयवागुवचारेण बहुगुणलाभात्
कर्तव्यमेव क्षीरयवागुसेवनमिति भावः । अतश्चैवेति मधुरौषध-
सिद्धतैलात् । गर्भधारिणी अपरा । अत्र पुत्रमिति प्रशस्तत्वे-
नोक्तं, तेन कन्यां चेति बोद्धव्यम्; अतो न प्रतिसाक्षीयेन
कर्मणा पुत्रजन्यैव परं भवतीति व्याकृतम् ॥ ३२ ॥

प्राक् चैवास्या नवमान्मासात् सूतिकागारं कार-
येदपट्टतास्थिशर्कराकपाले देशे प्रशस्तरूपरसग-
न्धायां भूमौ प्राङ्गारमुदग्वारं वा वैवल्यानां काष्ठानां
तैन्दुकैश्चुदकानां भालातकानां वार(रु)णानां खादि-
राणां वा; यानि चान्यान्पि प्राहणानः शंस्येयुःसुधै-
वेदविदस्तेषां; वसनालेपनाच्छादनापिधानसंपदु-
पेतं वास्तुविद्याहृदययोगाग्निसलिलोदूखलवर्चःस्था-
नस्नानभूमिमहानसमृत्सुखं च ॥ ३३ ॥

अत्र गर्भिणी प्रसूता यत्र च तिष्ठति तत् सूतिकागारमु-
च्यते । विव्यादीनां काष्ठानामगारं कारयेदिति संबन्धः । वारणः
पुचागः, वरुणो वा । वसनं वस्त्रम्, आच्छादनम् आस्तरणम्,
अपिधानं कषाढम् । वास्तुविद्याहृदयं वास्तुविद्यातत्त्वं, तथोगा-
दभ्यादीनां स्थानं यत्र गृहे तत्तथा; वास्तुविन्मतेन विभक्ता-
भ्यादित्थानं तद्गृहं कर्तव्यमित्यर्थः । वतमानतुमपेक्ष्य सुखमृदु-
सुखम् ॥ ३३ ॥

तत्र सर्पिस्तैलमधुसैन्धवसौचर्वलकालविडल-

वणविडङ्गकुष्ठकिलिमनागरपिप्पलीपिप्पलीमूलह-
स्तिपिप्पलीमण्डूकपर्णलालाङ्गलीचचाचव्यचित्रक-
चिरविल्वहिङ्गुसर्पपलशुकतककणकणिकानीपात-
सीवत्थजर्जुकुलथमैरेयसुरासवाः सन्निहिताः
स्युः; तथाऽऽमानौ द्वौ, द्वे कु(च)ण्डमुसले, द्वे उदु-
खले, खरवृषभश्च, द्वौ च तीक्ष्णौ सूचीपिप्पलकौ
सौवर्णराजतौ, शङ्खाणि च तीक्ष्णायसानि, द्वौ च
विल्वमयौ पर्यङ्कौ, तैन्दुकैर्द्वुदानि च काष्ठान्यग्नि-
सन्तुष्टानि, स्त्रियश्च बह्व्यो बहुशः प्रजाताः सौ-
हार्दयुक्ताः सततमनुरक्ताः प्रदक्षिणाचाराः प्रतिप-
त्तिकुशलाः प्रकृतिवत्सलास्त्यक्तविषादाः क्लेशस-
हिन्योऽभिमतः, ब्राह्मणाश्चाथर्ववेदविदः; यच्चान्य-
दपि तत्र समर्थं मन्येत, यच्चान्यच्च ब्राह्मणा ब्रूयुः
स्त्रियश्च वृद्धास्तत् कार्यम् ॥ ३४ ॥

सर्पिलौलीचीनां चात्र गृहे स्थापनीयानां वैक्य एव तावदु-
पयोगः; बहुवेन येषां तु न वक्तव्यस्तेषामप्ययमुपयोग उच्येत ।
किलिमं देवदारु । कणः 'कुण्डक' इति ख्यातः; कणिका तु
कुण्डकात् स्थूलास्तण्डुलावयवा उच्यन्ते । तण्डुला येन कुञ्चन्ते
तन्मुसलम् । कुण्डमुसले इति हलमुसले, किंवा 'चण्डमुसले'
इति पाठः; तदा गुह्यतरमुसले इत्यर्थः । यद्यपि मुसलग्रहणं
निषिद्धं, तथाऽप्युत्तरकालं द्वारे मुसलस्थापनं वक्तव्यमिति साधु
मुसलोपादानम् । सूच्याकारे शङ्खे सूचीपिप्पलकौ; किंवा
सूची यत्र स्थाप्यते स सूचीपिप्पलकः । पर्यङ्कः खट्वा । समर्थं
मन्येति उपयुक्तं मन्येत ॥ ३४ ॥

ततः प्रवृत्ते नवमे मासे पुण्येऽहनि प्रशस्तनक्ष-
त्रयोगमुपगते प्रशस्ते भगवति शशिनि कल्याणे
कल्याणे च करणे मैत्रे मुहूर्ते शान्तिं हुत्वा गोब्राह्म-
णमग्निमुदकं चादौ प्रवेक्ष्य गोभ्यस्तृणोदकं मधुला-
जांश्च प्रदाय ब्राह्मणेभ्योऽक्षतान् सुमनसो नान्दी-
मुखानि च फलानीष्टानि दत्त्वोदकपूर्वमासनस्थे-
भ्योऽभिवाद्य पुनराचम्य स्वस्ति वाचयेत् । ततः
पुण्याहशब्देन गोब्राह्मणं समनुवर्तमानां प्रदक्षिणं
प्रविशेत् सूक्तिकागारम् । तत्रस्था च प्रसवकालं
प्रतीक्षेत ॥ ३५ ॥

शान्तिं कृतेति शान्तिहोमं कृत्वा । नान्दीमुखानि च
फलानि नान्दीमुखश्राद्धाय हितानि फलानि; किंवा नान्दी
सुरजः, तन्मुखाकृतीनि फलानि खर्जुरादीनि । पुण्याहशब्दो
मङ्गलशब्दः । प्रदक्षिणं यथा भवति तथा गोब्राह्मणं समनुवर्त-
मानौ ॥ ३५ ॥

तस्यास्तु खल्विमानि लिङ्गानि प्रजननकालम-
भितो भवन्ति; तद्यथा—कृमो गात्राणां, ग्लानि-

राननस्य, अक्ष्णोः शैथिल्यं, विमुक्तबन्धनत्वमिव
वक्षसः, कुक्षेरवस्त्रं सनम्, अधोगुहत्वं, वंक्षणव-
स्ति कटीकुक्षिपाश्वर्यपृष्ठनिस्तोदः, योनेः प्रस्वणम्,
अनन्नाभिलाषश्चेति; ततोऽनन्तरमावीनां प्रादुर्भावः,
प्रसेकश्च गर्भोदकस्य ॥ ३६ ॥

आवीप्रादुर्भावे तु भूमौ शयनं विदध्यान्मुद्रास्त-
रणोपपन्नम् । तदध्यासीत सा । तां ततः समन्ततः
परिवार्य यथोक्तगुणाः स्त्रियः पर्युपासीरन्नाश्वास-
यन्त्यो वाग्भिर्ग्राहिणीयाभिः सान्त्वनीयामिश्च ॥ ३७ ॥

सा चेदावीभिः संक्लिश्यमाना न प्रजायेताथैनां
ब्रूयात्—उत्तिष्ठ, मुसलमन्यतरं गृहीष्व, अनेनैत-
दुदुखलं धान्यपूर्णं मुहूर्तद्वारभजहि मुहूर्तद्वारव-
ज्जम्बख चङ्कमख चान्तराऽन्तरेति; एवमुपदिश-
त्येके । तत्रेत्याह भगवानात्रेयः । दारुणव्यायाम-
वर्जनं हि गर्भिण्याः सततमुपदिश्यते, विशेषतश्च
प्रजननकाले प्रचलितसर्वधातुदोषायाः सुकुमार्या
नार्यां मुसलव्यायामसमीरितो वायुरन्तरं लब्ध्वा
प्राणान् हिंसात्, दुष्प्रतीकारतमा हि तस्मिन् काले
विशेषेण भवति गर्भिणीः; तस्मान्मुसलग्रहणं परि-
हार्यमुपयो मन्यन्ते, जृम्भणं चङ्कमणं च पुनरनुष्ठे-
यमिति । अथास्यै दद्यात् कुष्ठैलालाङ्गलीचचाचि-
कचचिरविल्वचव्यचूर्णमुपग्रातुं, सा तन्मुहूर्तद्वारप-
त्रिजेत्, तथा भूर्जपत्रधूमं शिशपासपत्रधूमं वा ।
तस्याश्चान्तराऽन्तरा कटीपाश्वर्यपृष्ठसकृदिदेशानीष-
द्वुष्णेन तैलेनाभ्यज्यानुसुखमवसृद्नीयात् । अनेन
कर्मणा गर्भोऽवोक् प्रपिपद्यते ॥ ३८ ॥

स यदा जानीयाद्विमुच्य हृदयमुदरमस्यास्त्वावि-
शति, वस्तिशिरोऽवगृह्णाति, त्वरयन्त्येनामाव्यः,
परिवर्ततेऽर्धो गर्भ इति; अस्यामवस्थायां पर्यङ्कमे-
नामारोप्य प्रवाहयितुमुपक्रमेत । कर्णे चास्या
मन्त्रमिममनुकूला ह्रीं जपेत्—

'क्षितिर्जलं वियत्तेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः ।
सगर्भा त्वां सदा पान्तु वैशाल्यं च दिशन्तु ते ॥
प्रसृज्य त्वमविक्लिष्टमविक्लिष्टा शुभानने ॥
कार्तिकेयद्युतिं पुत्रं कार्तिकेयाभिरक्षितम्' इति ॥ ३९ ॥

ताश्चैनां यथोक्तगुणाः स्त्रियोऽनुशिष्युः—अनाग-
तावीर्मां प्रवाहिष्टाः; यां ह्यनागतावीः प्रवाहते
व्यर्थमेवास्यास्तत् कर्म भवति, प्रजा चास्या विकृता
विकृतिमापन्ना च, आसकासशोषघ्नीहप्रसक्ता वा

१ 'खरो वृषभश्च' इति पा० । २ 'व्यक्तः' इति पा० ।

३ 'अनावर्तमाना प्रविशेत्' इति पा० । ४ 'हुलेति' इति पा० ।

५ 'अनावर्तमाना' इति पा० ।

१ 'अक्ष्णोर्विमुक्तबन्धनत्वमिव' इति पा० । २ 'तदध्यासीत तां ततः' इति पा० । ३ 'ग्राहिणीयाभिरपदिष्टवर्धोभिधाभिनीभिः' इति पा० । ४ 'अनुदुखं' इति पा० । ५—६ 'अवागर्भः' इति पा० । ७ 'इन्द्रः' इति पठः । ८ 'यधनागतावीः' इति पा० ।

भवति । यथा हि क्ष्वधूद्वारावातमूत्रपुरीषवेगान् प्रयतमानोऽप्यप्रातःकालाच्च लभते कृच्छ्रेण वाऽप्य-
वामोति, तथाऽनागतकालं गर्भमपि प्रवाहमाणाः,
यथा चैषामेव क्ष्वध्वादीनां सन्धारणमुपघातायो-
पपद्यते, तथा प्रातःकालस्य गर्भस्याप्रवाहणमिति ।
सा यथानिर्देशं कुरुष्वेति वक्तव्या स्यात् । तथा च
कुर्वती शनैः पूर्वं प्रवाहेत, ततोऽनन्तरं बलवत्त-
रम् । तस्यां च प्रवाहमाणायां स्त्रियः शब्दं कुर्युः—
'प्रजाता प्रजाता धन्यं धन्यं पुत्रम्' इति । तथाऽस्या
हर्षेणाप्यायन्ते प्राणाः ॥ ४० ॥

उपदेष्टव्यार्थाभिधासिनी बाह्व आहणीया । अवचुम्भस्येति
गात्राणि प्रसारयस्व । अनन्तरं लब्ध्वेति हेतुमासाद्य ॥ ३९-४० ॥

यदा च प्रजाता स्यात्तदैवैनामवेक्षेत—काचि-
दस्या अपरा प्रपन्ना न वेति । तस्याश्चेदपरा न
प्रपन्ना स्यादैवैनामन्यतमा स्त्री दक्षिणेन पाणिना
नाभेरुपरिष्ठाद्बलवन्निपीड्य सव्येन पाणिना पृष्ठत
उपसंगृह्य तां सुनिर्धूतं निर्धुनुयात् । अथास्याः
पाण्यौ श्रोणीमाकोटयेत् । अस्याः स्फिचानुप-
संगृह्य सुपीडितं पीडयेत् । अथास्या बालवेण्या
कण्ठतालु परिमृशेत् । भूर्जपत्रकाचमणिर्सर्पनिर्मो-
कैश्चास्या योनिं धूपयेत् । कुष्ठतालीसकल्कं
बलजयूपै मेरेयसुरामण्डे तीक्ष्णे कौलथ्ये वा यूपे
मण्डूकपर्णपिप्पलीसंपाके वा संक्षाल्य पाययेद-
नाम् । तथा सूक्ष्मैलाकिलिमकुष्ठनागरविडङ्गपिप्प-
लीकालागुरुचव्यत्रिचोपकुञ्जिकाकल्कं खरबुध-
मस्य वा जीवैतो दक्षिणं कर्णमुत्कृत्य दण्दि जर्जरी-
कृत्य बल्वजकाथादीनामाप्लावनानामन्यतमे प्रक्षि-
प्याप्लाव्य मुहूर्तस्थितमुद्धृत्य तदाप्लावनं पाययेद-
नाम् । शतपुष्पाकुष्ठमदनहिङ्गुसिद्धस्य चैनां तैलस्य
पिबुं ग्राहयेत् । अतश्चैवानुवासयेत् । एतैरेव
चाप्लावनैः फलजीमूतैश्चाकुधामार्गवकुटजकृतवे-
धनहस्तिपिप्लव्युपहितैरास्थापयेत् । तदास्थापन-
मस्याः सह वातमूत्रपुरीषैर्निर्हरत्यपरामासकां वा-
योरेवाप्रतिलोमगत्वात् । अपरां हि वातमूत्रपुरीषा-
प्यन्यानि चान्तर्वहिर्मांसाणि सज्जन्ति ॥ ४१ ॥

सुनिर्धूतमिति क्रियाविशेषणम् । आकोटयेदिति पीडयेत् ।
बालकृता वेणी बालवेणी । बलजयूपः बलजकाथः । मण्डूक-
पिप्पली मण्डूकपर्णी; किंवा मण्डूका मण्डूकपर्णी, पिप्पली
पिप्पल्येव, तयोः संपाकः काथ इत्यर्थः । तथैलनेन
बलजयूपद्वौ सूक्ष्मैलादीनां पानं विधीयते । खरबुधमश्वघ्न-

१ 'वा लभते' इति पा० २ 'बलजकाथे' इति पा० । ३ 'खरस्य
वृत्तस्य वा जरोतो दक्षिणं पणमुत्कृत्य' इति पा० । ४ 'बलजयूपा-
दीनामन्यतमे' इति पा० । ५ 'वायोः सुलोममनात्' इति पा० ।
६ 'चान्तर्वहिर्मुखानि' इति पा० ।

बलीवर्दः । एतैरेव चेति बलजयूपादिभिः । अन्तर्वहिर्मांसाणि
सज्जन्तीति बहिर्गमनशीलानि पुरीषादीनि, अन्तः अभ्यन्तरदेशे
संसक्तानि भवन्ति ॥ ४१ ॥

तस्यास्तु खल्वपरायाः प्रपतनार्थं कर्मणि क्रियमाणे
जातमात्रस्य कुमारस्य कार्थोपेतानि कर्माणि
भवन्ति; तद्यथा—अदमनोः संघट्टनं कर्णयोर्मूले,
शीतोदकेनोष्णोदकेन वा मुखपरिषेकः, तथा स
क्लेशविहतान् प्राणान् पुनर्लभेत । कृष्णकपालिका-
शूर्पेण चैनमभिनिष्पुणीयुर्यद्यचेष्टः स्याद् यावत्
प्राणानां प्रत्यागमनम् (तत्तत् सर्वमेव कार्यम्) ।
ततः प्रत्यागतप्राणं प्रकृतिभूतमभिसमीक्ष्य स्नानो-
दकग्रहणाभ्यामुपपादयेत् ॥ ४२ ॥

अथास्य तावदोष्णकण्ठजिह्वाप्रमार्जनमारभेता-
ङ्गुल्या सुपरिलिखितनखया सुप्रक्षालितोपधानका-
र्पांससपिचुमत्या । प्रथमं प्रमार्जितास्यस्य चास्य शि-
रस्तालु कार्पांसपिचुना स्नेहगर्भेण प्रतिसंछादयेत् ।
ततोऽस्यानन्तरं सैन्धवोपहितेन सर्पिषा कार्यं
प्रच्छर्दनम् ॥ ४३ ॥

शीतोदकेनोष्णोदकेन वेति विकल्पो ऋतुमेदेन ज्ञेयः;
ग्रीष्मकाले शीतोदकेन, शीतकाले तृणोदकेनैत्यर्थः । क्लेश-
विहतानिति योनियन्त्रपीडनादिक्लेशपराहताम् । कृष्णकपा-
लिका इषिका नलमुज्ज्वलादिभवा, तत्कृतः शूर्पः कृष्णकपा-
लिकाशूर्पः; तेन निष्पुणीयुः बीजयेयुरित्यर्थः । अथ कियन्तं
कालं तद्बीजनमित्याह—यावत् प्राणानां प्रत्यागमनमिति ।
उदकग्रहणं सलमार्गसौचार्यम् । उपधानम् आवरणं, तच्चैवाङ्गुल्या
कार्पांसपिचुनैव ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

ततः कल्पनं नाड्याः । अतस्तस्याः कल्पनविधिमु-
पदेक्ष्यामः—नाभिवन्धनात् प्रभृत्यष्टाङ्गुलमभिज्ञानं
कृत्वा छेदनावकाशस्य द्वयोः रन्तरयोः शनैर्गृहीत्वा
तीक्ष्णेन रौक्मराजतासयानां छेदनामानन्यतमे-
नाधैधारेण कृदेयेत् । तामर्भे सूत्रेणोपनिबध्य
कण्ठेऽस्य शिथिलमवसृजेत् । तस्य चेन्नाभिः प-
च्येत, तां लोभ्रमधुकप्रियङ्गुसुरदारहरिद्राकल्क-
सिद्धेन तैलेनाभ्यज्यात्, एषामेव तैलौपधानां
चूर्णोपावचूर्णयेत् । इति नाडीकल्पनविधिरुक्तः
सम्यक् ॥ ४४ ॥

अष्टाङ्गुलमभिज्ञानं कृत्वेति अष्टाङ्गुले चिह्नं कृत्वा । अर्ध-
धारः तिर्यग्धारः शङ्खरोधः । तामिति छिद्रावाशिष्टाङ्गुलं
नाडीम् । कण्ठेऽवसृजेदिति नाड्यप्रबद्धं सूत्रं कुमारस्य कण्ठे
निवधीयात् ॥ ४४ ॥

असम्यक्कल्पने हि नाड्या आयामव्यायामो-
पिडता-पिण्डलिका-विनामिका-विजृम्भिकाबाधेभ्यो

१ 'सूत्रेण परिषेकः' इति पा० । २ अर्धं पाठो हस्तलिखितपुस्तके
नोपलभ्यते । ३ 'तीक्ष्णे काले' इति पा० । ४ 'प्रत्यागमनात्' इति पा० ।
५ 'ऊर्ध्वधारेण इति पा० ।

भयम् । तत्राविदाहिभिर्वातपित्तप्रशमनैरभ्यङ्गोत्सादनपरिषेकैः सर्पिर्भिश्चोपक्रमेत् गुरुलाघवमभिसमीक्ष्य ॥ ४५ ॥

नाब्जा अवधिकल्पने दोषमाह—असम्बगिलादि । आयायो दैर्घ्यं, व्यायामो विस्तारः, ताभ्यामुत्तुङ्गिता आयाभ्यामोत्तुङ्गिता, वीर्यपीनत्वयुतेत्यर्थः । पिण्डलिका परिमण्डल्युता; विनामिका अन्तोच्छ्रान्ता मध्यनिम्ना; विजृम्भिका तु सुहृद्यहृद्यदिमती । गुरुलाघवमभिसमीक्ष्येति नाडीपाककारकपित्तं तथा वाते चायामव्यायामोत्तुङ्गितादिविकारचतुष्टयकारके यो दोषो गुरुः स उपचरितव्यस्वरयेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अतोऽनन्तरं जातकर्म कुमारस्य कार्यम् । तद्यथा—मधुसर्पिणी मन्त्रोपमन्त्रिते यथाम्नायं प्रथमं प्राशितुं दद्यात् । स्तनमत ऊर्ध्वमेतेनैव विधिना दक्षिणं पातुं पुरस्तात् प्रयच्छेत् । अथातेः शीघ्रतः स्थापयेदुदकुम्भं मन्त्रोपमन्त्रितम् ॥ ४६ ॥

जातमात्रस्य वेदोक्तं कर्म जातकर्म । यथाम्नायमिति यथागमं मन्त्रोपमन्त्रिते । एतेनैव विधिनेति स्तन(न्व)मप्यभिमन्त्रितं पाययेदित्यर्थः ॥ ४६ ॥

अथास्य रक्षां विदध्यात्—आदानीखदिरकर्कशुपीलुपरूपकशाखाभिरस्या गृहं समन्ततः परिवारयेत् । सर्वतश्च सूतिकागारस्य सर्पपातसीतण्डुलकणकणिकाः प्रक्रीरेयुः । तथा तण्डुलबलिहोमः सततमुभयकालं क्रियेतानामर्कमेणः । द्वारे च मुसलं देहलीमनु तिरश्चीनं न्यसेत् । वचाकुष्ठक्षौमकहिङ्गुसर्पपातसीलशुनकणकणिकानां रक्षोघ्नसमाख्यातानां चौघ्नीनां पोट्टलिकां बद्ध्वा सूतिकागारस्योत्तरदेहल्यामवसृजेत्, तथा सूतिकायाः कण्ठे सपुत्रायाः, स्थाल्युदककुम्भपर्यङ्केष्वपि, तथैव च द्वयोर्द्वारपक्षयोः । कणककण्टकेन्धनवानसिस्तन्दुककाष्ठेन्धनश्चासिः सूतिकागारस्याभ्यन्तरतो नित्यं स्यात् । स्त्रियश्चैनां ययोकगुणाः सुहृदश्चानुश्चानुजाग्र्युर्दशाहं द्वादशाहं वा । अनुपरतप्रदानमङ्गलाशीः स्तुतिगीतवादित्रमन्त्रपानविशदमनुक्तप्रहृष्टजनसंपूर्णं च तद्वेश्म कार्यम् । ब्राह्मणश्चाथर्ववेदवित् सततमुभयकालं शान्तिं जुहुयात् स्वस्त्ययनार्थं कुमारस्य तथा सूतिकायाः । इत्येतद्रक्षाविधानमुक्तम् ॥ ४७ ॥

आदानी शेषकभेदः । तण्डुलबलिहोमः कियत्कालं कर्तव्य इत्याह—आनामकमेण इति ।—दशाहं यावदित्यर्थः; दशाहं तु नामकर्म भविष्यति । जतूकर्णेऽप्युक्तं—“तण्डुलबलिहोमो हिकालमादशाहम्” इति । रक्षोघ्नसमाख्यातानामिलनेन युग्य-

त्वावीर्यं ग्राहयति । उत्तरदेहल्यामिति द्वारोपरि; अन्ये तु देहलीं द्वारपक्षकाष्ठमाहुः ॥ ४७ ॥

सूतिकां तु खलु वुभुक्षितां विदित्वा स्नेहं पाययेत् परमया शक्त्या सर्पिलैलं वसां मज्जानं वा सात्म्यीभावमभिसमीक्ष्य पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरचूणसहितम् । स्नेहं पीतवत्याश्च सर्पिलैलाभ्यामभ्यज्य वेद्येयुद्वरं महताऽच्छेन वाससा; तथा तस्या न वायुरदरे विकृतिमुत्पादयत्यनवकाशत्वात् । जीर्णं तु स्नेहे पिप्पल्यादिभिरेव सिद्धां यवागूं सुस्निग्धां द्रवां मात्रशैः पाययेत् । उभयतः कालं चोष्णोदकेन च परिषेचयेत् प्राक् स्नेहयवागूपानाभ्याम् । एवं पञ्चरात्रं सप्तरात्रं वाऽनुपात्य क्रमेणापाययेत् । स्वस्थवृत्तमेतावत् सूतिकायाः ॥ ४८ ॥

कुमारस्य जातकर्माभिर्धाय सूतिकायाः कर्तव्यमाह—सूतिकां त्वित्यादि । वुभुक्षितामित्यनेन यावता कालेन वुभुक्षिता भवति तदा स्नेहपानं कर्तव्यम् । परमया शक्तयेति उत्तमया शक्त्या लक्षिता स्नेहं पिबेत्; ‘यावता स्नेहेन बलविरोधो न भवति तावन्मात्रं स्नेहं पिबेत्’ इत्याह्यार्थव्यम् । सात्म्यीभावमभिसमीक्ष्येति सर्पिरादिषु यद्यस्याः सात्म्यं तत् तस्यै देयम् । अच्छेनेति निर्मलेन । उभयतः कालमिति पदमुष्णोदकेन परिषेचयेदित्यनेन योज्यम् । तदेव कालद्वयमाह—प्रागित्यादि । पौर्वाहिकः स्नेहपानपरिषेकः कारयितव्यः; तथा जीर्णं स्नेहे परिषेचित्वां यवागूं पाययितव्येत्यर्थः । अयं तु र्व्यवहारो नान्पदेशो प्रबलकफत्वात् प्राणिनां, किंतु जाङ्गलदेशव्यवहार इति ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

तस्यास्तु खलु यो व्याधिरुपपद्यते स कृच्छ्रासाध्यो भवत्यसाध्यो वा, गर्भवृद्धिक्षयितशिशिलसर्वधातुत्वात्, प्रवाहणवेदनाक्लृदनरकनिःसृतिविशेषशून्यशरीरत्वाच्च; तस्मात्तां यथोक्तेन विधिनोपचरेत्; भौतिकजीवनीयबृंहणीयमधुरातदारसिद्धैरभ्यङ्गोत्सादनपरिषेकावगहानान्नपानविधिमिर्विशेषतश्चोपचरेत्; विशेषतो हि शून्यशरीराः स्त्रियः प्रजाता भवन्ति ॥ ४९ ॥

सूतिकाया मिथ्योपकारेण व्याधिर्भवन् कृच्छ्रासाध्योऽसाध्यो वा यथा भवति तथा दर्शयन् यथोक्तक्रमसाधवानेन कर्तव्यतां दर्शयितुमाह—तस्यास्तित्यादि । गर्भवृद्ध्या भावनन्तरापोषणेन क्षयिताश्च शिशिलोक्ताश्च सर्वे धातवो यस्याः सा तथा । गर्भव्यपगम एतावच्छरीरशून्यत्वे हेतुः तथा प्रवाहणवेदनाक्लृदनरकनिःसृतिश्च विशेषेण हेतुरित्याह—प्रवाहणेत्यादि । यथोक्तेनेति स्नेहपानादिना । एतेन यथोक्तविधिकरणमेव बुद्धि-कित्सस्य सूतिकाव्याधेर्निदानवर्जनरूपमुत्तमं भेषजमिति दर्श-

यति । यत्पूज्ये ष्याचौ विहितं भेषजं तत् प्रायो न सिध्यतीति कृत्वा नेहोक्तम् । भौतिकं भूतहरम् ॥ ४९ ॥

दशमे त्वेहनि सपुत्रा स्त्री सर्वगन्धौषधैर्गौरस-
र्षपलोत्रैश्च स्नाता लघ्वहतशुचिवस्त्रं परिधायै पवि-
त्रेष्टलशुविचित्रभूषणवती च संस्पृश्य मङ्गलान्यु-
चितामर्चयित्वा च देवतां शिखिनः शुक्रवाससोऽ-
व्यङ्गाश्च ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा कुमारमह-
तानां च वाससां संचये प्राकृशिरसमुदकशि-
रसं वा संवेद्य देवतापूर्वं द्विजातिभ्यः प्रणमती-
त्युक्त्वा कुमारस्य पिता द्वे नामनी कारयेच्छाक्ष-
त्रिकं नामभिप्रायिकं च । तत्राभिप्रायिकं घोषव-
दाद्यन्तस्थान्तमूष्मान्तं वाऽवृद्धं त्रिपुषान्कमनव-
प्रतिष्ठितं, नाक्षात्रिकं तु नैक्षत्रदेवतासमानाख्यं
द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा ॥ ५० ॥

उचितामिति या यस्य देवता सदा पूज्यत्वेनोचिता तामर्च-
यित्वा । शिखिन इति पावकान्; किंवा शिखा चूडा तद्वतो
ब्राह्मणानमुण्डान् । नक्षत्रदेवतासंयुक्तमिति यस्मिन् नक्षत्रे
कुमारो जातस्तस्य नक्षत्रस्य या देवता ज्योतिःशास्त्रे, तस्या नाम
कर्त्तव्यमित्यर्थः । किंवा द्वे नामनी कारयेच्छाक्षत्रिकमाभिप्रा-
यिकं च' इत्यादिपाठः । तत्रापि नाक्षत्रिकं व्याख्यातमेव;
आभिप्रायिकेषु घोषवदित्यादि विशेषणम् । घोषा वर्गचतुर्धा
'बद्धलघमाः', अन्तस्था 'यरलवाः', 'शषसहा' ऊष्माणः ॥ ५० ॥

वृत्ते च नामकर्मणि कुमारं परीक्षितमुपकमे-
तायुषः प्रमाणज्ञानहेतोः । तत्रेमान्यायुष्मतां कुमा-
राणां लक्षणानि भवन्ति । तद्यथा—एकैकजा मुद-
वोऽल्पाः स्निग्धाः सुबद्धमूलाः कृष्णाः केशाः प्रश-
स्यन्ते, स्थिरा बहला त्वक्, प्रकृत्याऽतिसंपन्नमीष-
त्प्रमाणातिवृत्तमरुपमातपत्रोपमं शिरः, व्यूढं दढं
समं सुश्लिष्टशङ्खसन्ध्यध्वज्यन्नसंपन्नमुपचितं व-
ल्लिममर्चचन्द्राकृति ललाटं, बहलौ विपुलसमपीठौ
समौ नीचैर्वृद्धौ घृष्टतोऽवनतौ सुश्लिष्टकर्णपुत्रकौ
महाच्छिद्रौ कर्णौ, ईषट्पलम्बिन्यावसंगते समे
संहते महल्यौ भुवौ, समे समाहितदर्शने व्यक्तभाग-
विभागे बलवती तेजसोपपन्ने स्वङ्गापाङ्गे चक्षुषी,
ऊर्ज्वी महोच्छ्वास वंशसंपन्नोपपन्नताप्रा नासिका,
महद्वज्जुनिविष्टदन्तमास्यम्, आयामविस्तारोपपन्ना
ऋक्षणा तन्वी प्रकृतिवर्णयुक्ता जिह्वा, ऋक्ष्ण युक्तो-

पचयमूष्मोपपन्नं रक्तं तालु, महानदीनः स्निग्धोऽनु-
नादी गम्भीरसमुत्थो धीरः खरः, नातिस्थूलौ ना-
तिक्रोशौ विस्तारोपपन्नावायस्यप्रच्छादनौ रकावोष्ठौ,
महल्यौ हनू, वृत्ता नातिमहती ग्रीवा, व्यूढमुपचि-
तमुरः, गूढं जडु पृष्ठवंशश्च, विप्रकृष्टान्तरो स्तनौ,
असंपातिनी स्थिरे पाश्वे, वृत्तपरिपूर्णयतौ बाहू
सक्रुथिनी अङ्गुलयश्च, महदुपचितं पाणिपादं, स्थिरा
वृत्ताः स्निग्धास्ताप्रास्तङ्गाः कूर्मीकाराः करजाः,
प्रदक्षिणावर्ता सोत्सङ्गा च नाभिः, उरस्निग्धागहीना
समा समुपचितमांसा कटी, वृत्तौ स्थिरोपचित-
मांसौ नायुग्रतौ नात्यवनतौ निफचौ, अनुपूर्वं
वृत्तावुपचययुक्तावूरू, नात्युपचिते नात्यपचिते
एणीपदे प्रगुहसिरास्थिसन्धी जङ्घे, नात्युपचितौ
नात्यपचितौ गुल्फौ, पूर्वोपदिष्टगुणौ पादौ कूर्माका-
रौ, प्रकृतियुक्तानि वातमूत्रपुरीषगुह्यानि तथा ख-
प्रजागरणायामस्मितरुदितस्तनग्रहणानि, यच्च कि-
ञ्चिदन्यदप्यनुक्तमस्ति तदपि सर्वं प्रकृतिसंपन्नमिष्टं,
विपरीतं पुनरनिष्टम् । इति दीर्घायुलक्षणानि ॥ ५१ ॥

नामकर्मणीति नामकरणसमयक्रियमाणहोमादिकर्मणि, ना-
मैव वा कर्म नामकर्म । स्थितिरे अर्था । ईषट्प्रमाणातिवृत्तं शिर
इति उत्सर्गापवादव्यायेन बोद्धव्यम् । तेन शुद्धं पूर्वं—
“षडङ्गलोसेषं द्वात्रिंशदङ्गुलपरिणाहं शिरः” एतच्चाभिधायो-
क्तं—“तत्रावुर्ध्वं” इत्यादि यावत् “प्रमाणवति शरीरे;
विपर्ययस्तु हीनेऽधिके वा” (वि. अ. ८) इति; तत्र
शिरसि किञ्चित्प्रमाणाधिकता एतद्वचनादपवादभूताऽप्यतीव
प्रशस्ता भवतीति ज्ञेयम् । एवं 'महदुपचितं पाणिपा-
दम्' इत्यत्रापि व्याख्येयम् । अनुपममित्यनेन शरीरा-
नुरूपतां शिरसो दर्शयन्तुलक्षणान्वनतिवृद्धिं शिरसो दर्शयति;
अतिवृद्धं हि शरीरानुरूपं भवति, तच्चाप्रशस्तमेव । ऊर्ध्वव्य-
ञ्जगमिति ऊर्ध्वरेखात्रयरूपलक्षणयुक्तं; जतूकर्णं हि त्रिरेखं
ललाटयुक्तम् । नीचैर्वृद्धौ घृष्टतोऽवनतौ सुश्लिष्टकर्णपुत्रकौ
असङ्गते दूरान्तरे । व्यक्तभागविभागे इति प्रव्यक्तगुणशुद्धादि-
विभागे । शोभनानि वर्णादीनि अङ्गानि अपाङ्गे च ययोस्ते
स्वङ्गापाङ्गे । अत्र अङ्गग्रहणेनैव अपाङ्गस्य लब्धस्यापि पुनः
कर्णं विशेषेणापाङ्गशोभोपदर्शनायम् । आस्यप्रच्छादनौ आस्यं
प्रच्छादयितुं क्षमौ मुखावरकौ । घृष्टवंशश्च गूढ इति योज-
नीयम् । असंपातिनीं सुनिर्गते, किंवा अलक्ष्ये । प्रकृतियुक्तानि
देहालुल्पा । एणीपदे इति एणीजङ्घासदयो । प्रकृतियुक्तानीति
नातिबहुनि नात्यल्पानि च ॥ ५१ ॥

अतो धात्रीपरीक्षासुपदेक्ष्यामः । अथ न्यातृ-
धात्रीमानय समानवर्णा यौवनस्थां निभृतामनातृ-

- १ 'व्याधाविह' इति पा० । २ 'दशम्यां निश्चयीतावाम्' इति पा० । ३ 'लघ्वहतवक्रपरिहिता' इति पा० । ४ 'कुमारमहत्वेन वाससाऽऽच्छाद्येत्येव प्राकृशिरसमुदकशिरसं वा संवेद्य' इति पा० । ५ 'बृद्धविपुषान्तरं' इति पा० । ६ 'नक्षत्रदेवतासंयुक्तं कृतं' इति पा० । ७ 'कृते' इति पा० । ८ 'प्रमाणातिरिक्तं' इति पा० । ९ 'प्रकृतियुक्ता पाटलवर्णा' इति पा० ।

रामव्यङ्गमव्यसनमविरूपामजुगुप्सितां देशजातीयामश्नुद्रामश्नुद्रकर्मिणीं कुले जातां वत्सलामरोगां जीवद्भस्मां पुंवत्सां दोग्ध्रीमप्रमत्तामनुचारशायिनीमनन्यावसायिनीं कुशलोपचारां शुचिमशुचिद्वेषिणीं स्तनस्तन्यसंपदुपेतामिति ॥ ५२ ॥

समानवर्णमिति तुल्यजातीयम् । यौवनस्यामिलनेन बालावृद्धशोरसंपूर्णक्षीणधातुत्वेन तयोर्निरासं करोति । निश्चतामिति विनोतौम् । अविरूपमिति अविकृतावयवम् । अव्यङ्गमिति अहीनाङ्गीम् । देशजातीयां समानदेशजाम् । अनन्यावसायिनीमिति श्रद्धाभिप्रायेण, श्रद्धस्य हि सवर्णत्वेन चाण्डालदिह्वी प्रसक्ता, सा च निषिध्यते; ब्राह्मणादीनां त्वसवर्णत्वेनैव सा निरस्ता; किंवा ब्राह्मणादीनामपि पतितब्राह्मण्याद्या अनन्यावसायिनीमितिशब्देन क्षिप्यते ॥ ५२ ॥

तत्रेयं स्तनसंपत्—नात्यृध्वौ नातिलम्बावनतिकृशावनतिपीनौ युक्तपिप्लवकौ सुखप्रपानौ चेति (स्तनसंपत्) ॥ ५३ ॥

युक्तपिप्लवकमिति उच्चैः स्तनवृन्तौ ॥ ५३ ॥

स्तन्यसंपत्तु प्रकृतिवर्णगन्धरसस्पर्शम्, उदपात्रे च दुह्यमानमुदकं व्येति प्रकृतिभूतत्वात्; तत्पुष्टिकरमारोग्यकरं चेति (स्तन्यसंपत्) ॥ ५४ ॥

अतोऽन्यथा व्यापन्नं ज्ञेयम् । तस्य विशेषाः—इयाचारुणवर्णं कषायानुरसं विशदमनालक्ष्यगन्धं रुक्षं द्रवं फेनिलं लघ्वतृत्तिकरं कर्शनं वातविकाराणां कर्तृ वातोपसृष्टं क्षीरमभिज्ञेयं; कृष्णनीलपीतताप्रावभासं तिकाभ्लकटुकानुरसं कुणपहिरगन्धि भृशोष्णं पित्तविकाराणां कर्तृ च पित्तोपसृष्टं क्षीरमभिज्ञेयम्, अत्यर्थशुक्लमतिमाधुर्योपपन्नं लवणानुरसं घृततैलवसामज्जगन्धि पिच्छिलं तन्तुमनुदकपात्रेऽवसीदच्छेपविकाराणां कर्तृ श्लेष्मोपसृष्टं क्षीरमभिज्ञेयम् ॥ ५५ ॥

उदकं व्येतीति उदकं विशेषेण एति व्याप्तीत्यर्थः । जन्तुकर्णोऽप्युक्तम्—“उदकं विसर्पत् क्षीरं प्रशस्तम्” इति । वातादिदुष्टक्षीरलक्षणाभ्याह—इयावेत्यादि । लवणानुरसमिति श्लेष्मदुष्टे क्षीरे दोषद्वयसंमूर्च्छनप्रभावाज्ज्ञेयं, येन श्लेष्मदुष्टे लवणरसता भवति; एतत्पृथक्लक्षणयोगाच्च द्वन्द्वसंज्ञिततदुष्टिरप्युच्येता ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

तेषां तु त्रयाणामपि क्षीरदोषाणां प्रतिविशेषमभिसमीक्ष्य यथास्वं यथादोषं च वमनविरेचनास्थापनानुवासनानि विभज्य कृतानि प्रशमनाय भवन्ति । पानाशनविधिस्तु दुष्टक्षीराया यवगोधूमशालिपष्टिकमुद्गरेणुककुलत्थसुरासीवीर-

कमैरेयमेदकलशुनकरञ्जप्रायः स्यात् । क्षीरदोषविशेषांश्चावेक्ष्यावेक्ष्य तत्तद्विधानं कार्यं स्यात् । पाठामहौषधसुरादारमुस्तम्बांगुह्वचीवत्सकफलकिराततित्तककटुकरोहिणीसारिवाकषायाणां च पानं प्रशस्यते, तथाऽन्येषां तित्तकषायकटुकमधुराणां द्रव्याणां प्रयोगः क्षीरविकारविशेषानभिसमीक्ष्य मात्रां कालं च । इति क्षीरविशेषनानि ॥ ५६ ॥

चिकित्सामाह—तेषामिलादि । प्रतिविशेषमभिसमीक्ष्येति प्रति प्रति वातादीनां कोष्ठश्रवित्वोदीर्णत्वादोषानुगुणं विशेषमभिबीक्ष्य । यथास्वमित्यनेन श्लेष्मणि वमनं, पित्ते विरेचनं, वायावास्थापनानुवासने, इत्यासीयमात्मीयं संशोधनं दर्शयति । यथादोषमित्यनेन प्रवृद्धे दोषेऽतिमात्रं संशोधनं, श्लोके श्लोकमात्रं दर्शयति । विभज्येति यथास्वमित्यनेन योज्यम् । ‘प्रकृतिविशेषम्’ इति यदा पाठस्तदा प्रकृतिविशेषमपि धान्या अवैक्ष्य वमनादीनां बहुत्वात्पत्वविशेषः कर्तव्य इत्यर्थः । तत्तद्विधानं कार्यं स्यादिति तत्तद्दुष्टदोषप्रतिकूलमाहारविधानं कार्यं स्यात् । कषायाणामिति बहुवचनाद् व्यस्तसमस्तानां पाठादीनां कषाया शृङ्खन्ते ॥ ५६ ॥

क्षीरजननानि तु मद्यानि सीधुवज्यानि, ग्राम्यानुपौदकानि च शाकधान्यमांसानि, द्रवमधुराल्लवणभूयिष्ठान्नाहारानि, क्षीरिण्यश्वौषधयः, क्षीरपानमनायासश्च, वीरणपष्टिकशालीक्षुवालिकादभंङ्कशकाशगुन्द्रेकटमूलकषायाणां च पानमिति (क्षीरजननानि) ॥ ५७ ॥

क्षीरिण्यश्च दुग्धिकाकल्मिषकादयो दूयमानक्षीराः ॥ ५७ ॥

धात्री तु यदा स्वादुबहुलशुद्धदुग्धा स्यात्तदा स्नातानुलिता शुक्लवस्त्रं परिधायैर्द्धीं ब्राह्मीं शतवीर्यां सहस्रवीर्याममोघामव्यथां शिवामरिष्टां वात्यपुष्पीं विष्वक्सेनकात्तां वा विभ्रत्योपधिं कुमारं प्राङ्मुखं प्रथमं दक्षिणं स्तनं पाययेत् । इति धात्रीकर्म ॥ ५८ ॥

अमोघादयोऽनन्तरं व्याकृता एव । अव्यथा गुह्वरी ॥ ५८ ॥

अतोऽनन्तरं कुमारारागविधिमनुव्याख्यास्यामः—वास्तुविद्याकुरालः प्रशस्तं रम्यमतमस्कं निवातं प्रवातैकदेशं दृढमपगतध्यापदपशुदंष्ट्रिमूषिकपतङ्गं सुविभक्तसलिलोल्लुखलमूषवर्चःस्थानस्नानभूमिमहानसमृतुसुखं यथुर्तुशयनासनास्तरणसंपन्नं कुर्यात्; तथा सुविहितरक्षाविधानवलिमङ्गलहोमप्रायश्चित्तं शुचिवृद्धवैधानुरक्तजनसंपूर्णम् । इति कुमारारागविधिः ॥ ५९ ॥

शयनासनास्तरणप्रावरणानि कुमारस्य मृदुल-

शुश्रुचिसुगन्धीनि स्युः, खेदमलजन्तुमन्ति मूत्र-
पुरीषोपसृष्टानि च वज्र्यानि स्युः, असति संभवेऽ-
न्येषां तान्येव च सुप्रक्षालितोपधानानि सुधूपि-
तानि शुद्धशुष्काण्युपयोगं गच्छेयुः ॥ ६० ॥

सुप्रक्षालितोपधानानीति सुधौतोत्तरप्रच्छादनानि । शुद्धशु-
ष्काणीति धौतान्यपि यदा मलादिरागेणापि रहितानि भवन्ति
शुष्काणि च तदैवोपयोग्यानि; सुधौतं ह्यार्द्रमपि स्यात्, तथा
गाढराम(गि)मलादिभावितं धौतमप्यशुद्धं स्यात्, तस्मा-
दुक्तं—शुद्धशुष्काणीति ॥ ५९ ॥ ६० ॥

धूपनानि पुनर्वाससां शयनास्तरणप्रावरणानां च
श्वससर्पपातसीहिङ्गुगुगुलुवचाचोरकवयःस्थागो-
लोमीजटिलापलङ्कापशोकोहिणीसर्पनिर्मोकाणि
वृतयुक्तानि स्युः ॥ ६१ ॥

वयःस्था ब्राह्मी, गोलेमी श्वेतदूर्वा, जटिला मांसी ॥ ६१ ॥

मणयश्च धारणीयाः कुमारस्य खङ्गरुगवय-
वृषभाणां जीवतामेव दक्षिणेभ्यो विषाणेभ्योऽप्राणि
गृहीतानि स्युः; ऐन्द्रयाद्याधौषधयो जीवकर्षभकौ
च, यानि चान्यान्यपि ब्राह्मणाः प्रशंसेयुरथर्ववेद-
विदः ॥ ६२ ॥

मणय इति मुक्तादिमणयः, अथर्ववेदोक्ताश्च । खङ्गादीनां
गृहप्राणि धारणीयानि स्मरिति योजना । उक्तं हि जतुकर्णे—
“रुखङ्गादीनां जीवतां दक्षिणगृहप्राणि निकृतानि धारयेत्”
इति । जीवकर्षभकौ प्रजावृथापनोक्तौ । औषधय ऐन्द्रयाद्या
दश तत्रैवोक्ताः ॥ ६२ ॥

क्रीडनकानि खलु कुमारस्य विचित्राणि घोषव-
न्त्यभिरामाणि चागुरुणि चातीक्ष्णाग्राणि चानास्य-
प्रवेशीनि चाप्राणहराणि चावित्रासनानि स्युः ॥ ६३ ॥

न ह्यस्य वित्रासनं साधु । तस्मात्तस्मिन् रुदत्य-
भुञ्जाने वाऽन्यत्र विधेयतामगच्छति राक्षसपि-
शाचपूतनाद्यानां नामान्याह्वयता कुमारस्य वित्रा-
सनार्थं नामग्रहणं न कार्यं स्यात् ॥ ६४ ॥

यदि त्वानुर्यं किञ्चित् कुमारमागच्छेत् तत्
प्रकृतिनिमित्तपूर्वरूपलिङ्गोपशयविशेषैस्तत्त्वतोऽनु-
बुध्य सर्वविशेषानानुरूपैषदशकालाश्रयानवक्षमा-
णश्चिकित्सितुमारभेतैनं मधुरमुदुलुसुरभिशीत-
शङ्करं कर्म प्रवर्तयेत् । एवंसात्म्या हि कुमारा
भवन्ति । तथा ते शर्म लभन्ते चिराय । अरोगे
त्वरोगवृत्तमातिष्ठेद्देशकालात्मगुणविपर्ययेण वर्त-
मानः, क्रमेणासात्म्यानि परिवर्त्योपयुञ्जानः सर्वा-
ण्यहितानि व्रजेयत् । तथा बलवर्णशरीरायुषां संप-
दमवामोतीति ॥ ६५ ॥

एवमेनं कुमारमायौवनप्राप्तैर्धर्मार्थकौशललग्न-
नाच्चातुषालयेत् ॥ ६६ ॥

प्रकृतीत्यादौ प्रकृतिः वातादयः, निमित्तं बाह्यं रुक्षादि वातादि-
कारणम् । सर्वविशेषानित्यादौ आतुरशब्देनानुर्यहेतुर्व्याधिर्घृ-
ह्यते, आश्रयशब्देन तु शरीरम् । शं कल्याणं करोतीति शङ्क-
रम् । देशकालेत्यादौ आत्मशब्देन शरीरमुच्यते, तेन देशस्य
तथा कालस्य तथा शरीरस्य च यो गुणः शीतादिस्त्वपिरीता-
हाराचारादिसेवायां वर्तमानः स्वस्थवृत्तं कुर्यात् । अन्यत्रापि
स्वस्थवृत्ते श्रोत्रं—“देशकालादिगुणविपरीतानामाहारविहा-
राणां क्रियोपयोगः सम्यक्” (शा. अ. ६) इति । स्वस्थवृत्ता-
न्तरमाह—क्रमेणेत्यादि । क्षीरतः क्षीराजे, ततोऽश्वमेव ।
तत्राप्यथे मधुरादि यद्बालानां सात्म्यं भवति तेन क्रमेण नवे-
गान्धारणीयेतेन “उचितादहिताद्विमान् क्रमशो विरमेन्नरः”
(सू. अ. ७) इत्यादिस्वस्थवृत्तोक्तेन क्रमेणोपयुञ्जान इत्यर्थः ।
तथा, वस्त्वन्तरासात्म्यसेवायामपि बालस्यैवमेव व्याख्यानम् ।
स्वस्थवृत्ताचरणफलमाह—तथेत्यादि ॥ ६३-६६ ॥

इति पुत्राशिषां समुद्धिकरं कर्म व्याख्यातम् ।
तदाचरन् यथोक्तैर्विधिभिः पूजां यथेष्टं लभतेऽन-
स्यक इति ॥ ६७ ॥

तत्र श्लोकौ—

पुत्राशिषां कर्म समुद्धिकारकं

यदुक्तमेतन्महदर्थसंहितम् ।

तदाचरन् शो विधिभिर्मथैतान्

पूजां यथेष्टं लभतेऽनस्यकः ॥ ६८ ॥

शरीरं चिन्त्यते सर्वं दैवमानुषसंपदा ।

सर्वभावेर्यतस्तस्माच्छरीरं स्थानमुच्यते ॥ ६९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारी-

रस्थाने जातिसूत्रीयं शारीरं नामाष्ट-

मोऽध्यायः ॥ ८ ॥

पुत्राशिषां समुद्धिकरमिति पुत्रप्राप्त्यानुत्तरूपफलकरमित्यर्थः ।
पुत्राशिषामित्यध्यायार्थेनग्रहः श्लोकः । श इति पुरुषविशेषणं प्राधा-
न्यात् कृतम् । तेन पुरुषपुत्रलाभेन नार्या अपि पुत्रलाभोऽर्था-
देव लभ्यते । अनुरूपपुत्रलाभे कथं न पुत्रः स्यादित्यस्यां न
बहतीत्यनस्यकः । केचिच्छारीरस्थानशब्दव्युत्पत्तिदर्शकं श्लोकं
पठन्ति—शरीरमित्यादि । स च व्यक्तार्थ एव ॥ ६७-६९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां

चरकतात्पर्यटीकायां शारीरस्थाने जातिसूत्रीयं

शारीरं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

शारीरस्थानं संपूर्णम् ।

इन्द्रियस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो वर्णस्त्रीरयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

शरीरे चिकित्साधिकरणं शरीरं प्रतिपाद्य चिकित्सा वक्तव्या, सा च साध्य एव रोगे वक्तव्या नासाध्यरोगे, यदुक्तं—“अर्थविधायशोहानिसुप्तकौशमसंप्रहम् । प्राप्नुयादियत् वैद्यो योऽसाध्यं समुपाचरेत्” (सू. अ. १०) इति; न च रिष्टप्रतिपत्तिमन्तराऽसाध्यत्वप्रतिपत्तिरिति रिष्टप्रतिपादकमिन्द्रियस्थानमेव चिकित्सास्थानात् प्रागुच्यते । इन्द्रशब्देन प्राण उच्यते, तस्यान्तगतस्य लिङ्गं रिष्टाख्यमिन्द्रियं; यदुक्तं व्याकरणे—“इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गं (पा. अ. ५. २. ९१)” इत्यादि; तस्येन्द्रियस्य स्थानमिन्द्रियस्थानम् । तत्रापि चेन्द्रियस्थाने वक्तव्ये व्यक्ततम-रिष्टाभिधायकतया वर्णस्त्रीरयमिन्द्रियमुच्यते, अत्र हि यानि रिष्टानि वक्तव्यानि तानीतरिष्टेभ्यश्चक्षुरादिरास्त्रतया व्यक्तत-मानि । वर्णस्त्रावधिकृत्य कृतो वर्णस्त्रीरयः, इन्द्रियस्य रिष्टरूपस्य प्रतिपादकोऽध्याय इन्द्रियः, तं व्याख्यास्यामः । एवमन्यत्रापि उपपिक्तकमिलाद्यपीन्द्रियविशेषणं व्याख्येयम् ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु वर्णश्च स्वरश्च गन्धश्च रसश्च स्पर्शश्च चक्षुश्च श्रोत्रं च घ्राणं च रसनं च स्पर्शनं च सत्त्वं च भक्तिश्च शौचं च शीलं चाचारश्च स्मृतिश्चाकृ-तिश्च प्रकृतिश्च विकृतिश्च बलं च ग्लानिश्च मेधा च हर्षश्च रौक्ष्यं च खेहश्च तन्द्रा चारम्भश्च गौरवं च लाघवं च गुणाश्चाहारश्च विहारश्चाहारपरिणामश्चोपायश्चापायश्च व्याधिश्च व्याधिपूर्वरूपं च वेदनाश्चोपद्रवाश्च च्छाया च प्रतिच्छाया च स्वप्न-दर्शनं च दृताधिकारश्च पथि चौत्पातिकं चातुर-कुले भावावस्थान्तराणि च भेषजसंवृत्तिश्च भेषज-विकारयुक्तिश्चेति परीक्ष्याणि प्रत्यक्षानुमानोपदेशै-रायुषः प्रमाणावशेषं जिज्ञासमानेन भिषजा ॥ ३ ॥

इन्द्रियस्थानप्रतिपाद्यं कृत्वा विषयमाह—इहेत्यादि । इह इन्द्रियस्थाने । खलुशब्दो वाक्यालङ्कारः । इह च यद्यपीन्द्रियाण्येव विषयवर्णादिप्राहकतया अग्रे वक्तुं युज्यन्ते, तथाऽपि सेवाभातीन्द्रियत्वेन तदाश्रयरिष्टानामव्यक्तत्वं; तेन, प्रव्यक्तानि वर्णादीन्नेव प्रव्यक्तारिष्टाधिकरणान्मयेऽभिधीयन्ते । वर्णा-दिष्वपि च यथा व्यक्तत्वं तथा पूर्वनिपातः । मेधादिशब्दस्तु यद्यपि वर्णादिपि व्यक्तस्तथाऽपि शब्दविशेष एवेह तावदादि-

पाद्यः स्वरशब्दाभिधेयो रिष्टाधिकरणत्वेनाभिमतः, स च वर्णा-पेक्षयाऽध्यक एव । इहेत्यादावसमासेन प्रत्येकमपि वर्णादीनां रिष्टाधिकरणत्वं दर्शयति; समासे हि समुदायस्यैव रिष्टाधिकर-णकतया परीक्षितव्यत्वं शङ्कोत । वर्णशब्देन च वर्णसहचरिता-श्चक्षुर्मात्रा रौक्ष्यादयोऽपि गृह्यन्ते; अत एव वर्णप्रस्ताव एव वक्ष्यति—यत्—“वर्णग्रहणेन ग्लानिहर्षरौक्ष्यखेहा व्याख्याताः” इति । स्वरदिग्रहणेन च स्त्राद्यभावोऽपि गृह्यते, तेनाङ्गुलिपर्व-शब्दाभाव-गन्धाभावादयोऽपि रिष्टान्यवगृह्यन्ते । स्पर्शग्रहणेन च स्पर्शोपलभ्यकारिण्यवरोधः । सत्त्वं मनः; सत्त्वविकृते-रुदाहरणं यथा—“औत्सुक्यं भजते सत्त्वं चेतो मीराविश-ल्यपि” (ई. अ. १२) इत्यादि । भक्तिः इच्छा । शीलं सहजं वृत्तम् । आचारः शास्त्रशिक्षाकृतो व्यवहारः । भक्त्यादयो यद्यपि सत्त्वविकारत्वेन सत्त्वग्रहणेनैव लभ्यन्ते; यदुक्तं—“भक्तिः शीलं शौचं द्वेषः स्मृतिर्मेहस्वागोऽमासत्यं भयं क्रोधस्तन्द्रास्तहस्यैर्द्वेषं मार्दवं गाम्भीर्यमनवस्थितत्वमिष्येवमा-दयः सत्त्वविकाराः (शा. अ. ३)” इति; तथाऽपि भक्त्या-दीनामपि पृथगरिष्टाधिकरणत्वेनेह पृथक्करणम् । निद्रादीर्वा-ल्यात्तन्त्रेति तन्त्राशब्देन निद्रोच्यते; अत्र च रिष्टमुक्तं यथा—“निद्रा नित्या भवति वा न वा” (ई. अ. ११) इति । आरम्भ इति अरिष्टव्याध्यात्पादार्म्भः; यदुक्तं—“श्वययुर्न कुक्षिस्थो हस्तपादं प्रथवति” ई. अ. ९) इत्यादि । गौरवे रिष्टं यथा—“निद्रपूतं च पुरीषं च रेतश्चाम्भसि मज्जति” (ई. अ. ९) इत्यादि । लाघवे रिष्टं—गुरुणामङ्गानां लाघवं ज्ञेयम् । गुण-रिष्टं यथा—“गुणाः शरीरदेशानां शीतोष्णयुद्धादरणाः । विप-र्ययेन लक्ष्यन्ते स्थानेष्वन्येषु तदिधाः” (ई. अ. १२) इति । आहाररिष्टं यथा—“आहारमुपयुज्जानो भिषजा सूपकल्पितम्” (ई. अ. १२) इत्यादि । आहारपरिणामरिष्टं यथा—“दुर्बलो बहु युञ्जे यो प्रागभुक्त्वाऽजमातुरः । अल्पमूत्रपुरीषश्च” (ई. अ. ७) इति । उपाय उपगमनं व्याधिमेलक इत्यर्थः; यदुक्तं—“सप्तसा ज्वरसंतापस्तृष्णा मूर्च्छा बलक्षयः । विस्ते-षणं च सन्धीनां” (ई. अ. ८) इति । व्याध्युपगमनमापायः; यदुक्तं—“यं नरं सहसा रोगो दुर्बलं परिसृजति” (ई. अ. ९) इत्यादि । व्याधिश्चेति व्याधिरिव रिष्टं यथा—“वाताष्टीला सुसंवृता दाहणा हृदि तिष्ठति” (ई. अ. १०) इति । छाया भौतिकी पञ्चरूपा, प्रतिच्छाया तु देहच्छाया; प्रतिच्छायाया च नेत्रकुमारिकाऽपि प्रतिच्छायारूपा गृहीतव्या । अयं च छाया-भिदः पञ्चरूपीयेन्द्रिये दर्शयितव्यः । आतुरकुले भावावस्था-रिष्टं यथा—“अग्निपूर्णाणि पात्राणि भिन्नानि विशिखानि च ।

१ ‘तेनासाध्यरोगव्यापकारिष्टप्रतिपादकमिन्द्रियस्थानमेव चिकि-त्सास्थानात् प्रागुच्यते’ इति पा० । २ ‘भेषजं च भेषजप्रवृत्तिश्च भेषजाधिकारे युक्तिश्च’ इति पा० । ३ ‘०नवकव्यत्वं’ इति पा० ।

च. सं. ४५

१ ‘ग्लानिदीर्बलं, निद्रा०’ इति पा० । २ ‘व्याध्यात्पादार्म्भः’ इति पा० । ३ ‘वक्तव्यः’ इति पा० ।

मिषश्चमुषतां वेदम प्रविशन्नेव पदयति” (इं. अ. १२) इत्यादि । भेषजसंज्ञेतौ रिष्टं यथा—“यमुद्दिश्यादुरं वेद्यः संवर्तयितुमौषधम् । यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम्” (इं. अ. १२) इति । भेषजस्य विकारेण समं युक्तिर्भेषजविकारयुक्तिः; तत्र रिष्टं यथा—“विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवच्चावचारितम् । न सिध्यलौषधं यस्य तस्य नास्ति चिकित्सितम्” (इं. अ. १२) इति । शेषः तु रिष्टोदाहरणं व्यक्तम् । इति समाप्तौ । प्रत्यक्षपूर्वकत्वात् सर्वप्रमाणानामिहादौ प्रत्यक्षं कृतम् । यद्यपि वर्णादय आर्युलक्षणप्रतिपादिता दीर्घायुःप्रमाणजिज्ञासायामपि परीक्ष्यन्ते, तथाऽपीह रिष्टप्रकरणे आयुःप्रमाणावशेषज्ञानार्थमेव परीक्षणीयाः, अत उक्तं—प्रमाणावशेषं जिज्ञासमानेनेति ॥ ३ ॥

तत्र तु खल्वेषां परीक्ष्याणां कानिचित् पुरुषमनाश्रितानि, कानिचिच्च पुरुषसंश्रयानि । तत्र यानि पुरुषमनाश्रितानि तान्युपदेशतो युक्तितश्च परीक्षेत, पुरुषसंश्रयानि पुनः प्रकृतितो विकृतितश्च ॥ ४ ॥

पुरुषमनाश्रितानि द्वाधाश्रयाणि रिष्टानि । युक्तितश्चेत्यनुमानत इत्यर्थः, अत्र युक्तेरपि रिष्टत्वावधारणे क्षमत्वात् । प्रत्यक्षं हि द्वादीनां स्वरूपमात्रं गृह्णाति, रिष्टं तु द्वादीनामागमादेव ज्ञायते । पुरुषाश्रयिवर्णादितत्परिष्टग्रहणे तु प्रत्यक्षमपि तत्तदरिष्टविशेषग्रहणे तत्तद्विशेषेण व्याप्रियत इति मत्वाऽत्र तत्प्रतिविद्धम् । अनुमानं तु रिष्टत्वेन प्रतिपादितमनिमित्तत्वादिभूमिविचारे व्याप्रियते, एवं सर्वत्र । प्रकृतितथेति पुरुषाश्रयविकृतिज्ञानहेतुतया प्रकृती रिष्टज्ञाने व्याप्रियते, यतः प्रकृतिज्ञानाधीनं विकृतिज्ञानं भवति; प्रकृतिविकृतिपरीक्षा त्वत्राधिकृतैः प्रसिद्धैः प्रत्यक्षादिभिरेव ज्ञेया ॥ ४ ॥

तत्र प्रकृतिजातिप्रसक्ता च, कुलप्रसक्ता च, देशानुपातिनी च, कालानुपातिनी च, वयोऽनुपातिनी च, प्रत्यात्मनियता चेति । जातिकुलदेशकालवयःप्रत्यात्मनियता हि तेषां तेषां पुरुषाणां ते ते भावविशेषा भवन्ति ॥ ५ ॥

प्रकृतिं विभजते—तत्रेत्यादि । जातिप्रसक्ता यथा—ब्राह्मणजातौ शौचं, कुलप्रसक्ता यथा—किंविदेव कुलं शुच्याचारवद्भवति, देशानुपातिनी यथा—अन्तर्वेदिवासिनः शुचयो भवन्ति, कालानुपातिनी यथा—कृतयुगे शौचं, वयोऽनुपातिनी यथा—जाल्येऽशौचं, प्रत्यात्मनियता यथा—कश्चिदेव पुरुषः प्रकृत्या

१ ‘भेषजप्रवृत्तौ’ इति पा० । २ ‘यथा प्रेतस्तथैव सः’ इति पा० । ३ ‘शेषे तु बहुरिष्टोदाहरणमुक्तम्’ इति पा० । ४ ‘आयुषालक्षणप्रवृत्तिप्रतिपादिताः’ इति पा० । ५ ‘अत्र यद्यपि रिष्टज्ञानाधिकारे प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यतयाऽनन्तरं युक्तिः, तथाऽपि पुरुषानाश्रयिरिष्टत्वावधारणे प्रत्यक्षं निराशं दर्शयति । प्रत्यक्षत्वात् रिष्टत्वावधारणेश्चमात्रात्’ इति पा० । ६ ‘देशानुपातिनी’ इति राजाधिरसमतः पाठः ।

शुचिर्भवति; इत्याद्युदाहरणीयम् । कुतः पुनर्जात्यादिनियता प्रकृतिर्भवतीत्यत्र हेतुमाह—जातिकुलेत्यादि । ते ते भावविशेषा इति शुचिर्वायौचादयः ॥ ५ ॥

विकृतिः पुनर्लक्षणनिमित्ता च, लक्ष्यनिमित्ता च, निमित्तानुरूपा च ॥ ६ ॥

रिष्टाधिकाराधिकृतां विकृतिं विवेचयितुं सर्वानेव विकृतिभेदानाह—विकृतिरित्यादि ॥ ६ ॥

तत्र लक्षणनिमित्ता नाम सा यस्याः शरीरे लक्षणान्येव हेतुभूतानि भवन्ति दैवात्; लक्षणानि हि कानिचिच्छरीरोपनिबद्धानि भवन्ति, यानि हि तस्मिंस्तस्मिन् काले तत्राधिष्ठानमासाद्य तां तां विकृतिमुत्पादयन्ति ॥ (१) ॥

हेतुभूतानीति हेतुसदृशानि । तेन दैवमेव नखरेखापद्मादिसामुद्रिकोलक्षणयुक्तौ शरीरे राज्यधनगमनवधवन्धनादिरूपविकृतिप्राप्तौ हेतुः, लक्षणानि तु दैवनिमित्तानि बोधकमात्राणि, अत एव दैवादित्युक्तं; दैवं च प्राक्तनं कर्मोच्यते । विकृतिमुत्पादयन्तीत्यत्रापि दैवादिति योजनीयं; तेन, दैवबलादेव लक्षणानां राज्यधनवधवन्धनादिरूपविकृतिर्कृतव्यम् । तस्मिंस्तस्मिन् काले इत्यनेन लक्षणसूचितादृष्टपरिपाककाले नियतत्वं विकृतेर्दर्शयति । लक्षणसूचिताश्च राज्यादय इह पुरुषस्य कदाचिद्भवन्तोऽस्माभाविका एवैति कृत्वा विकृतिशब्देनोच्यन्ते ॥ (१) ॥

लक्ष्यनिमित्ता तु सा यस्या उपलभ्यते निमित्तं यथोक्तं निदानेषु ॥ (२) ॥

यथोक्तं निदानेष्विति यथा—रूक्षादिसेवया वातादिप्रकोपरूपा विकृतिर्निदानोक्तैर्यथः ॥ (२) ॥

निमित्तानुरूपा तु निमित्तार्थानुकारिणी या, तामनिमित्तां निमित्तमायुषः प्रमाणज्ञानस्येच्छन्ति भिषजो भूयश्चायुषः क्षयनिमित्तां प्रेतलिङ्गानुरूपां, यामायुषोऽन्तर्गतस्य ज्ञानार्थमुपदिशन्ति धीराः । यां चाधिकृत्य पुरुषसंश्रयानि समुपैतां लक्षणान्युपदेक्ष्यामः । इत्युद्देशः । तं विस्तरेणानुव्याख्यास्यामः ॥ ७ ॥

निमित्तानुरूपेति निमित्तसदृशी । तदेव स्फोटयति—निमित्तार्थानुकारिणीति ।—निमित्तस्य योऽर्थः कार्यजननरूपः कार्यबोधनरूपो वा तमनुकरोतीति निमित्तार्थानुकारिणी । रिष्टाख्या हि विकृतिर्मरणे तस्यैवावबोधने वा निमित्तं भवति । अपरमपि निमित्तानुरूपाया विकृतेर्विशेषमाह—तामित्यादि । अनिमित्तामिति तदात्वेऽनुपलभ्यमाननिमित्तां, न तु पुनः सर्वथैवा-

१ ‘शुचिस्त्वर्गौरादयः’ इति पा० । २ ‘दैवकार्यं चात्रोच्यते’ इति पा० । ३ ‘लक्षणसूचिताश्च’ इति पा० । ४ ‘यथोक्तेषु’ इति पा० । ५ ‘अन्तर्गतस्य लक्षणलक्ष्याभ्यामविशेषस्य’ इति राजाधिरः; ‘अन्तर्गतस्य’ इति पा० ।

हेतुकी, यत 'आयुषः क्षयनिमित्ताम्' इत्यनन्तरमस्य विशेषणं कथयिष्यति; रिष्टस्य हि न रौक्ष्यादिना शरीरसंबन्धादि निमित्तमुपलभ्यते । यद्वा, आयुःक्षयरूपं यस्मिन् तद्विद्यमानमपि नान्यैरुपलभ्यते, किन्तु तदेव हि रिष्टादुद्गीयते; तेन, अव्यक्तनिमित्तत्वमिहानिमित्तत्वं हेयम् । अत्र गतायुष्येवै सकल-पुरुषसंश्रितरिष्टव्यापकं कारणं साधु । यत्तु वक्ष्यति—“क्रिया-पथमतिक्रान्ताः केवलं देहमाश्रिताः । निष्ठां कुर्वन्ति यद्दोषास्तदरिष्टं प्रचक्षते” (ई. अ. ११) इति, तद्भाषितरिष्टव्यापकतया पुरुषाश्रयिरिष्टमात्रमिहायेन हेयम् । आयुषः प्रमाण-ज्ञानस्येति आयुःशेषप्रमाणज्ञानस्येत्यर्थः । भूय इति अत्यर्थम् । तेनात्यर्थमायुःक्षयनिमित्तं प्रत्यासन्नानुःक्षयजन्यामिति यावत् । यामिति क्षीणायुःकार्यम् । प्रेतलिङ्गानुरूपमिति प्रेतसदृशी; “मला दन्तेषु जायन्ते प्रेताकृतिरुदीर्यते” (ई. अ. १२) इत्यादिप्रत्यवक्ष्यमाणम् । इमां हि विकृतिमायुषोऽन्तर्ग(ग)तस्य ज्ञानार्थं वदन्ति । या त्वन्या प्रेतलिङ्गानुरूपा वर्णाश्रया सा प्रत्यासन्नमरणबोधिका; तेन सा नात्यर्थनात्यर्थक्षीणायुःकार्येत्यर्थः । एवं “भूयश्च” इत्यादिना ‘धीराः’ इत्यन्तेन निमित्तानुरूपविकृतिविशेषस्य कार्यविशेषं मरणलक्षणमभिधाय पुनः सामान्येनानिमित्ताया धर्मान्तरमाह—यामधिकृत्येत्यादि । पुरुषसंश्रयाणीति विशेषणेन पुरुषानाश्रितदृष्टादिरिष्टे नावश्यमनिमित्तताऽस्तीति दर्शयति । यतो दृष्टाधिकारादौ यानि रिष्टानि तानि इदममाननिमित्तान्यप्यागमादेव रिष्टवेनावधार्यन्ते । यथा—“मुक्तकेशोऽथवा नमो रुदस्यप्रयतेऽथवा । मिषगभ्यागतं दृष्ट्वा दूतं मरणमादिशेत्” (ई. अ. १२) इति । अत्र च मिषजो मुक्तकेशवचनाद्भूयत एव कारणं, तथा दृष्टागमने चातुरस्य प्रेरणादि कारणमस्त्येव, तेनानिमित्तत्वमातुराश्रयिरिष्ट एव । अन्ये तु, एवंभूतवैद्यकृतसमागमः परिहृत्यत्वेन ज्ञातः सन् यदा दैवाद्भवति, तदा दैवनिमित्तः सन् रिष्टं भवति; तेन, सर्वैरिष्टव्यापिकैवेयमनिमित्तता; भूयश्चेत्यादिप्रत्ययेन तु प्रेतलिङ्गानुरूपं विकृतिं भूय आयुषोऽन्तर्ग(ग)तस्य ज्ञानार्थमुपदिशति, तथा पुरुषसंश्रयाणि भूय उपदेक्ष्यन्ते, पुरुषानाश्रयाणि तु स्वल्पप्रत्ययेनोपदेक्ष्यन्ते इति व्याख्यानयन्ति । इत्युद्देश इन्द्रियस्थानार्थोद्देश इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्रादित एव वर्णाधिकारः । तद्यथा—कृष्णः, श्यामः, श्यामावदातः, अवदातश्चेति प्रकृतिवर्णाः शरीरस्य भवन्ति; यांश्चापरानुपेक्षमाणो विद्याद-नूक्तोऽन्यथा वाऽपि निर्दिश्यमानास्तज्ज्ञैः ॥ ८ ॥

प्रकृतिज्ञानान्तरीयकत्वाद्विकृतिज्ञानस्य प्रकृतिवर्णनिवृत्ताव-दाह—कृष्ण इत्यादि । अवदातो गौरः । इह च प्रायेण ये

वर्णाः प्रकृत्या भवन्ति ते प्रकृतिवर्णा उच्यन्ते, ये तु प्रायेण विकृत्या भवन्ति ते विकृतिवर्णा उच्यन्ते, इति हेयम् । तेन प्रकृतिवर्णो अपि कदाचिद्विकृतिवर्णो भवति, तथा विकृतिवर्णो अपि जन्मप्रसूतिजायमानतया कदाचित् प्रकृतिवर्णो भवन्तीति हेयम् । अनुक्तप्रकृतिवर्णोतिदेशार्थमाह—यांश्चेत्यादि । उपेत्य ईशमाण इति उपेक्षमाणः । अनुक्त इति सादृश्यतः; अनेन च श्यामेत्यादिवर्णशब्देन निर्दिश्यमानान् विद्यादिति योजना । तज्ज्ञैरिति वर्णभेदानामज्ञैः ॥ ८ ॥

नीलश्यावताम्रहरितसुक्लाश्च वर्णाः शरीरस्य वैकारिका भवन्ति; यांश्चापरानुपेक्षमाणो विद्यात् प्राग्वैकृतानभूत्वोत्पन्नान् । इति प्रकृतिविकृतिवर्णा भवन्त्युक्ताः शरीरस्य ॥ ९ ॥

नीलश्यादिना (विकृतिजायमानतया) विकृतिवर्णानां । इह, ‘अपरान्’ इति वचनेन विकृतिवर्णसङ्करजा वर्णा हेयाः । विकृतिवर्णान्तरमाह—प्रागित्यादि । प्राग्विकृतानिति पूर्ववर्णा-दन्त्यथाभूतानित्यर्थः । तेनापि, येन श्यामेन सता रसायनोप-योगाद्वैरवर्णत्वं प्राप्तं, स च ल्यकरसायनः कालवशात् पुनः श्यामवर्णो भवति तस्यापि पूर्वगौरवर्णाद्विकृतिः श्यामवर्णो भवन् रिष्टं स्यादित्याह—अभूत्वोत्पन्नानिति; तेन नायं दोषः; अत्र हि पूर्वभूत एव वर्णः पुनर्भवति, तेन न रिष्टम् ॥ ९ ॥

तत्र प्रकृतिवर्णमर्धशरीरे, विकृतिवर्णमर्धशरीरे, द्वावपि वर्णौ मर्यादाविभक्तौ दृष्ट्वा; यद्येवं सव्यदक्षिणविभागेन, यद्येवं पूर्वपश्चिमविभागेन, यद्युत्तराधरविभागेन, यद्यन्तर्बहिर्विभागेन, आतुरस्यारिष्ट-मिति विद्यात्; एवमेव वर्णभेदो मुखेऽप्यन्यत्र वर्तमानो मरणाय भवति ॥ ९ ॥

मर्यादाविभक्त्याविति समसीमाव्यवस्थापितौ । पूर्वपश्चिमविभागेनेति अभिमुखपृष्ठभागेनेत्यर्थः । अन्तर्बहिर्विभागेनेति अत्रान्तर्गतो वर्णो मुखनासाकर्णश्रोत्रान्तर्गततया उच्येयः । अन्यत्रेति अवान्तरे हस्तपादादौ ॥ ९ ॥

वर्णभेदेन ग्लानिहर्षरौक्ष्यलोहा व्याख्याताः ॥ १० ॥ वर्णभेदेनेति यथा वर्णविभागेन रिष्टं, तथा रजान्यादिविभागेनापीत्यर्थः । हर्ष इहोपचयो हेयः, मानसहर्षलोहा चाक्षुषं विकारेऽसङ्गतत्वात् ॥ १० ॥

तथा पिष्टव्यङ्गितिलकालकपिडकानामन्यतमस्या-नने जन्मातुरस्यैवमेवाप्रशस्तं विद्यात् ॥ ११ ॥

तथेत्यादौ पिष्टप्रसूतीनामपि वर्णवत् सव्यदक्षिणादिविभागेन जन्म रिष्टं भवतीत्येवमेवशब्देनोच्यते ॥ ११ ॥

१ ‘कदाचिद्विकृत्या भवन्ति’ इति पा० । २ ‘अवैक्ष्यमाणानपि’ इति पा० । ३ ‘प्राग्विकृतात्’ इति पा० । ४ अयं पाठो हस्तलि-खितपुस्तके नोपलभ्यते । ५ कृष्णश्यामादिवर्णमिश्रतया ये वर्णास्तौ कृष्णादिसादृश्यतया च ग्राह्या इति दर्शयति । इति पा० । ६ ‘मुख-स्यान्तर्गतः’ इति पा० ।

१ ‘नान्यत उपलभ्यते’ इति पा० । २ ‘अन्तर्गतायुःक्षय’ इति पा० । ३ ‘मिषजो मुक्तकेशत्वाद्दो केशरूपादि’ इत्यत एव कारणम् । इति पा० । ४ ‘कृष्णश्यामः’ इति पा० । ५ ‘अवैक्ष्यमाणानपि’ इति पा० ।

नखनयनवदनमृचपुरीषहस्तपादौघ्रादिष्वपि च वैकारिकोक्तानां वर्णानामन्यतमस्य प्रादुर्भावो हीन-
बलवर्णैर्निद्रियेषु लक्षणमायुषः क्षयस्य भवति ॥ १२ ॥

नखेत्यादौ बलहान्याद्यभावे सति न रिष्टम् ॥ १२ ॥

यच्चान्यदपि किञ्चिद्वर्णवैकृतमभूतपूर्वं सहस्रो-
त्पद्येतानिमित्तमेव हीयमानस्यातुरस्य शश्वत्, तद-
रिष्टमिति विद्यात् ॥ इति वर्णाधिकारः ॥ १३ ॥

यथेत्यादिनाऽनुक्तवर्णरिष्टं संयुह्यति । अभूतपूर्वमिति पूर्व-
व्याकृतसरायनविहितवर्णप्रादुर्भावव्युदासार्थम् । सहस्रोत्पद्यत
इत्यनेन रिष्टानां शीघ्रस्वभावं दर्शयति । अनिमित्तमिति पूर्वो-
क्तार्थमेव । हीयमानस्य शश्वदिति स्वभावकथनं, रिष्टोत्पत्त्या
हीयमानता शश्वदवश्यं भवति ॥ १३ ॥

स्वराधिकारस्तु—हंसकौञ्चनेमिदुन्दुभिकलवि-
ङ्काककपोतजर्जरानुकाराः प्रकृतिस्वरा भवन्ति;
यांश्चापराणुपेक्षमाणोऽपि विद्यादनुकृतोऽन्यथा वा-
ऽपि निर्दिश्यमानास्तज्जैः । एडं कलग्रस्ताव्यक्तगद्ग-
दक्षामदीनानुकीर्णोस्त्वातुराणां स्वरा वैकारिका भ-
वन्ति; यांश्चापराणुपेक्षमाणोऽपि विद्यात् प्राग्वि-
क्तानभ्यूतोत्पन्नान् ॥ इति प्रकृतिविकृतिस्वरा व्या-
ख्याता भवन्ति ॥ १४ ॥

क्रमात् स्वरासाह—खरेत्यादि । जर्जरः वाद्यभाण्डविशेषः ।
यांश्चेत्यादि पूर्ववत् व्याख्येयम् । एडको मेघः, किंवा अरण्यच्छा-
गलः; कलः सूक्ष्मः; ग्रस्तः सर्वथाऽनुच्चारः; क्षामः रुक्षः;
हीनः दुःखोच्चार्यमाणस्वरः; अनुकीर्ण उपनृपुर्वाच्यमाणः ॥ १४ ॥

तत्र प्रकृतिवैकारिकाणां स्वराणामाश्वमिनिर्बुध्तिः
स्वरानेकत्वमेकस्य चानेकत्वमप्रशस्तम् ॥ इति स्वरा-
धिकारः ॥ १५ ॥

इति वर्णस्वराधिकारौ यथावदुक्तौ समूर्पतां
लक्षणज्ञानार्थमिति ॥ १६ ॥

प्रकृतेवैकारिका अन्यथाभूता इति प्रकृतिवैकारिकाः । स्वरा-
नेकत्वमिति कदाचिदेकस्वरत्वं, कदाचित् कलस्वरत्वमित्यादि ।
एकस्य चानेकत्वमिति एकस्यैव स्वरस्य चानेकत्वमिव प्रति-
भाति । अनिमित्तमिति सर्वत्र संभव्यते ॥ १५ ॥ १६ ॥

भवन्ति चात्र—

यस्य वैकारिको वर्णः शरीर उपपद्यते ।
अर्थे वा यदि वा कृत्वे निमित्तं न च नास्ति सः ॥ १७ ॥
नीलं वा यदि वा इयावं तात्रं वा यदि वाऽरुणम् ।
मुखाधर्मन्यथा वर्णो मुखार्धेऽरिष्टमुच्यते ॥ १८ ॥

१ 'अवेक्ष्यमाणम्' इति पा० । २ 'शुक्लकलग्रस्तप्रस्ताव्यत्' इति पा० । ३ 'अवेक्ष्यमाणानि' इति पा० । ४ 'प्राग्विज्ञातम्' इति पा० । ५ 'स्वराणामेकत्वं' इति पा० ।

क्षेहो मुखार्धे सुव्यक्तो रौक्ष्यमर्धमुखे भृशम् ।
ग्लानिरर्धे तथा हर्षो मुखार्धे प्रेतलक्षणम् ॥ १९ ॥
तिलकाः पिष्टवो व्यङ्गा राजयश्च पृथग्विधाः ।
आतुरस्याशु जायन्ते मुखे प्राणान् समुक्षतः ॥ २० ॥
पुष्पाणि नखदन्तेषु पङ्क्तौ वा दन्तसंश्रितः ।
चूर्णको वाऽपि दन्तेषु लक्षणं मरणस्य तत् ॥ २१ ॥
ओष्ठयोः पादयोः पाण्योरक्ष्णोर्मृचपुरीषयोः ।
नखेष्वपि च वैवर्ण्यमेतत् क्षीणबलेऽन्तर्कृतम् ॥ २२ ॥
यस्य नीलावुभावोष्टौ पक्वजाम्बवसन्निभौ ।
सुमूर्धुरिति तं विद्यान्नरो धीरो गतायुषम् ॥ २३ ॥
पक्वो वा यदि वाऽनेको यस्य वैकारिकः स्वरः ।
सहस्रोत्पद्यते जन्तोर्हीयमानस्य नास्ति सः ॥ २४ ॥
यच्चान्यदपि किञ्चित् स्याद्वैकृतं स्वरवर्णयोः ।
बलमांसविहीनस्य तत् सर्वं मरणौदयम् ॥ २५ ॥

तत्र श्लोकः—

इति वर्णस्वरावुक्तौ लक्षणार्थं समूर्पताम् ।
यस्तीं सम्यग्विजानाति नायुर्ज्ञाने स मुह्यति ॥ २६ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने
वर्णस्वरीयमिन्द्रियं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथमेवाग्रे गद्योक्तः स्पष्टार्थं सुखग्रहणार्थं च श्लोकेनो-
च्यते—यथेत्यादिना । तिलका इत्यादौ मुखे इति मुखार्धे ।
ओष्ठाविति द्विवचनमुक्त्वाऽपि यत् 'उभौ' इति करोति, तेन
सकलोष्ठव्याप्तिं दर्शयति । सुमूर्धुरित्युक्त्वाऽपि यत् 'गतायुषं' इति
करोति, तेन रिष्टयुक्तौ सुमूर्धुरित्यायुरिति दर्शयति; अजातरिष्टस्तु
प्रतिक्रियाभावान्मुमूर्धुरित्यायुरिति भवति । मरणौदयमिति मर-
णकारणमिति ज्ञानार्थम् ॥ १७-१९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां
चरकतात्पर्यटीकायामिन्द्रियस्थाने वर्णस्वरीयमि-
न्द्रियं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः पुष्पितकमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानाज्येयः ॥ २ ॥

पुष्पं यथा पूर्वरूपं फलस्येह भविष्यतः ।
तथा लिङ्गमरिष्टार्थं पूर्वरूपं मरिष्यतः ॥ ३ ॥

वर्णस्वरानन्तरं गन्धस्याधिकृतत्वाजिर्दिष्टत्वाच्च तदाश्रयि-
ष्टप्रतिपादकं पुष्पितकमुच्यते—पुष्पं यथेत्यादि । प्रकरणाग्रे
यद्यपि सकलेन्द्रियसाधारणतया प्रथमाध्याय एव वक्तुं युज्यते,

१ 'रौक्ष्यमर्धं तथा भृशम्' इति पा० । २ 'तत्रतायुषः' इति पा० । ३ 'मरणावधि' इति पा० । ४ 'वस्तु' इति पा० ।

तथाऽपीह पुष्पाणुकारेण गन्धाभिरिष्टस्य वाच्यत्वात् पुष्पं प्रकृतं, तत्प्रसङ्गाच्च रिष्टस्य पुष्पधर्मख्यापकमपि प्रकरणमिहोच्यते । पुष्पं यथेत्यादौ अव्यभिचारितफलसंबन्धमेव पुष्पं ज्ञेयम्, अत एव 'अप्येवं तु' इत्यादिना फलपुष्पयोः परस्परव्यभिचारं दर्शयति ॥ १-३ ॥

अप्येवं तु भवेत् पुष्पं फलेनानुबन्धि यत् ।
फलं चापि भवेत् किञ्चिद्यस्य पुष्पं न पूर्वजम् ॥ ४ ॥
न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादते ।
मरणं चापि तन्नास्ति यन्नारिष्टपुरःसरम् ॥ ५ ॥

पुष्पफलद्वयान्तेन रिष्टमरणयोर्दुर्बोधत्वात् पुष्पफलव्यभिचारमपि शिष्यो गृहीयादिति तस्मिन्नासाधमाह—अप्येवमित्यादि । फलेनानुबन्धीति यथा—वेतसपुष्पम् । यस्य पुष्पं न पूर्वजमिति यथा—अश्वत्थादिकल्म । जातस्येति संपूर्णस्य, किञ्चिदुदिते ह्यरिष्टेऽसंपूर्णे नावश्यं स्युः । अन्ये तु जातस्य नियतस्येति वर्णयन्ति; द्विविधं हि रिष्टं—नियतं चानियतं च; तत्र नियतं "मृतमेव तमात्रेयो व्याचक्षेते पुनर्वैद्युः" (ई. अ. ७) इत्यादि, अनियतं यथा—"संशयप्राप्तमात्रेयो मन्यते तस्य जीवितम्" (ई. अ. ९), "अरोगः संशयं गत्वा कश्चिदेव प्रमुच्यते" (ई. अ. ५) इति; तथाऽनियतारिष्टमिष्टाप्रपेक्षेव स्युश्चतेऽस्युक्—“ध्रुवं त्वरिष्टे मरणं ब्राह्मणैस्तत् किलामलैः । रसायनतपोजप्यतत्परैर्वा निवार्यते" इति । (सु. सू. अ.) एतच्चान्ये न मन्यन्ते, आचार्येण रिष्टमरणयोरव्यभिचारस्य महता प्रयत्नेन दर्शितत्वात् । संशयप्राप्तमिति वचनं मरणप्रतिपादकमेवाचार्येण भङ्गवन्तरेणेकं, यथाऽऽचार्यस्य रिष्टार्थस्तथा तद्वन्त एव व्याख्यास्यामः । यत्तु रसायनादिना बाध्यैर्ल रिष्टस्य तदनुमतमेव, रसायनमहेष्टरप्रसादादयो हि सबलैकमर्थोदामपि हन्तुं क्षमाः, अतस्तेन तदव्यभिचारमपेक्षेह ग्रन्थः कियते; महेश्वरो हि भस्मीभूतं कामं पुनर्जीवयति स्म, तपसा च रामेण मृतोऽपि विप्रपुत्रः पुनर्जीवित इत्याद्यनुसरणीयम् । अन्ये तु कालमृत्वावेव रिष्टपूर्वकं मरणं भवतीति वर्णयन्ति, वदन्ति च—"यद्यकालमृत्यौ रिष्टं भवति तदा वर्णां स्युःप्रदं रिष्टं तद्विफलं स्यात्, येनैव कालमृत्यानुन्तिाचरणेऽपि परं स्युर्भवति नाकालमृत्यौ, तत्र रिष्टे जाते यद्युचित्वा क्रिया कियते न तदा स्युर्भवितुमर्हति; तेन कालमृत्युगतमेव रिष्टम्" इति । तच्च न, अविशेषेण कालाकालमरणे रिष्टसद्भाववित्यभिधानात् । अकालमृत्यौ च यदैव क्रियापथमतिक्रान्तोऽपचारजनितो व्याधिर्भवति, तदैव परं रिष्टं भवति, अत एवोक्तं—"क्षणेन हि रिष्टानि प्रादुर्भवन्ति" इति । यश्चैनं (वं) न स्वीकरोति तस्य नियतानुपेक्षपरजन्मव्याधेरसाध्यता कदाऽपि न स्यात्; येन, यथा—अपचारजा दोषा अति-

शयप्रमादादसाध्यव्याधिजनका भवन्ति, तथा मरणपूर्ववरिष्टजनका अपि भवन्ति ॥ ४ ॥ ५ ॥

मिथ्यादृष्टमिष्टाभिमनरिष्टमजानता ।
अरिष्टं वाऽप्यस्यदुष्टमेतत् प्रज्ञापराधजम् ॥ ६ ॥

यत्र कुत्रचिद्विष्टमरणव्यभिचारिज्ञानं भवति तद्वान्तमिति दर्शयन्नाह—मिथ्येत्यादि । अरिष्टाभिमिति अरिष्टसदृशम् । मिथ्यादृष्टमिति रिष्टत्वेन ज्ञातम्; एतदपरिष्टे रिष्टज्ञानं प्रज्ञापराधजं; तथा रिष्टमपि सूक्ष्मरूपतया मारके व्याधावसंबन्धं भवति, एतदपि प्रज्ञापराधजं मिथ्याज्ञानम् । तेन रिष्टे सत्यपि मरणं न भवतीति ज्ञानं भ्रान्तं, तथा रिष्टं विनाऽपि कचिन्मरणं भवतीति ज्ञानं भ्रान्तम् । ततश्च सिद्धोऽव्यभिचारो मरणरिष्टयोरिति वाक्यार्थः ॥ ६ ॥

ज्ञानसंबोधनाय तु लिङ्गैर्मरणपूर्वजैः ।
पुष्पितानुपदेक्ष्यामो नरान् बहुविधैर्बहून् ॥ ७ ॥

ज्ञायते मरणमनेनेति ज्ञानं रिष्टं, तस्य सन्त्यग्बोधनं ज्ञानसंबोधनम् । मरणपूर्वजैरिति मरणपूर्वभावमिति । पुष्पिता यथा वृक्षादयो गन्धवन्तो भवन्ति तथा रिष्टगन्धप्रयुक्ता ये भवन्ति ते पुष्पिताः; ताव पुष्पिताः । बहुविधैर्लिङ्गैर्बहून् पुष्पितानिति योजना ॥ ७ ॥

नानापुष्पोपमो गन्धो यस्य भवति दिवानिशम् ।
पुष्पितस्य वनस्येव नानाद्रुमलतावतः ॥ ८ ॥
तमाहुः पुष्पितं धीरा नरं मरणलक्षणेः ।
स नो संवत्सरादेहं जहातीति विनिश्चयः ॥ ९ ॥
एवमेकैकशः पुष्पैर्यस्य गन्धः समो भवेत् ।
इष्टैर्वा यदि वाऽनिष्टैः स च पुष्पित उच्यते ॥ १० ॥
समासेनाशुभान् गन्धानेकत्वेनाथवा पुनः ।
आजिघ्रेद्यस्य गात्रेषु तं विद्यात् पुष्पितं भिषक् ॥ ११ ॥
आहुतानाहुते काये यस्य गन्धाः शुभाशुभाः ।
व्यासासेनाभिमित्ताः स्युः स च पुष्पित उच्यते १२
तद्यथा—चन्दनं कुष्ठं तगरागुहणी मधु ।
माल्यं मृगपुरीषे च मृतांनि कुणपानि च ॥ १३ ॥
ये चान्ये विविधास्मानो गन्धा विविधयोनयः ।
तेऽप्यनेनानुमानेन विज्ञेया विकृतिं गताः ॥ १४ ॥
इदं चाप्यतिदेशार्थं लक्षणं गन्धसंश्रयम् ।
वक्ष्यामो यदभिज्ञाय भिषङ्गणमादिशेत् ॥ १५ ॥
वियोनिर्बहुर्दुरो गन्धो यस्य गात्रेषु जायते ।
इष्टो वा यदि वाऽनिष्टो न स जीवति तां समाप् १६
एतावद्गन्धविज्ञानं,

वनस्येत्युक्तेऽपि यत् 'नानाद्रुमलतावतः' इति करोति, तेन भिन्नजातीयं वनं आहयति; वनं हि स्वजातीयवृक्षणामपि

१ 'गन्धान्वयिरिष्टस्य' इति पा० । २ 'पुष्पधर्मिताख्यापकमपि' इति पा० । ३ 'जायते' इति पा० । ४ 'रसायनादिवाच्यत्वम्' इति पा० । ५ 'यत्र' इति पा० ।

१ 'मरणपूर्वपरिष्टजनका' इति पा० । २ 'बहुविधान् बहून्' इति पा० । ३ 'वाति' इति पा० । ४ 'स वै' इति पा० । ५ 'मृतांनि' इति पा० । ६ 'वित्तरो यस्य गन्धो गात्रेषु' इति पा० ।

स्यात्, यथा—चम्पकवनमशोकवनमित्यादि; नानात्वं च पुष्पाणामेकजातीयानामपि कलिकाद्यवस्थभेदादपि स्यात्, तस्मात् साधु विशेषणं—नानाद्रुमकृतावत इति । मरणलक्षणैर्यथोक्तैर्गन्धैस्तं पुष्पितमाहुतिरिति योज्यम् । संवत्सरादिति संवत्सराभ्यन्तरे । एवमिति दिवानिशम् । समासेनेत्यादिना पुष्पव्यतिरिक्तशवाद्यशुभगन्धयोगेनापि पुष्पितत्वं, 'परिभाष्यते' इति शेषः; समासेनेति भेदकेन । आहुतेत्यादौ आहुतानाहुतविशेषव्यत्यासः, तथा शुभाशुभगन्धानां व्याख्यासश्च हेयः । पुष्पितत्वाभिधानं च यत्र यत्र, तत्र तत्र संवत्सरान्तं जीवितं पूर्ववचनाद्भवति । तद्वधेत्यादिना शुभाशुभद्रव्याण्याह । मृतानीति मातुषव्यतिरिक्तानि गवादीनि मृताणि, कुण्पाणि तु मातुषशरीराणि । विविधयोनय इत्यनेन नानाद्रव्यकृतभूषणव्यादिगन्धान् ग्राहयति; विविधात्मान इत्यनेन तु अक्षुत्रिमनानाद्रव्यगन्धा उच्यन्ते । अनेनानुमानेनेति 'आहुतानाहुते' इत्यादिग्रन्थोक्तिरिष्टानुसारेण । अतिदेशार्थमिति अनुक्तज्ञानार्थम् । विद्यो निरिति निर्हेतुकः । विदूर इति स्थायी ॥ ८-१६ ॥

रसज्ञानमतः परम् ।

आतुराणां शरीरेषु वक्ष्यते विधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥
यो रसः प्रकृतिस्थानां नराणां देहसंभवः ।
स एषां चरमे काले विकारं भजते द्वयम् ॥ १८ ॥
कश्चिदेवास्त्वैरस्यमत्यर्थमुपपद्यते ।
स्वातुल्यमपरश्चापि विपुलं भजते रसः ॥ १९ ॥
तमनेनानुमानेन विद्याद्विकृतिमागतम् ।
मनुष्यो हि मनुष्यस्य कथं रसमवाप्नुयात् ॥ २० ॥
मक्षिकाश्चैव यूकाश्च दंशाश्च मशकैः सह ।
विरसादपसर्पन्ति जन्तोः कायान्मुमूर्षतः ॥ २१ ॥
अत्यर्थरसिकं कार्यं कालपक्षस्य मक्षिकाः ।
अपि स्नातातुलितस्य भृशमायान्ति सर्वेशः ॥ २२ ॥
वैरस्यमिति अनिरसताम् । कथमिति आक्षेपः; तेन न कथमपीत्यर्थः । अत्राधुनादिति जानीयात् । अत्यर्थरसिकमिति अतिस्नादुरसम् । कालपक्षस्येति पूर्णकालस्य । सर्वेश इति सर्वगात्रेषु ॥ १७-२२ ॥

तत्र श्लोकः—

सामान्येन मयोक्तानि लिङ्गानि रसगन्धयोः ।
पुष्पितस्य नरस्यैतत्फलं मरणमादिशेत् ॥ २३ ॥

इत्यश्विवेशकृते तन्ने चरकप्रतिस्संस्कृते
इन्द्रियस्थाने पुष्पितकमिन्द्रियं नाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

संग्रहश्लोके सामान्येन पुष्पितस्यैव वंचनाप्रसरिष्टेऽपि पुष्पितत्वमस्य विवक्षितं, तेन रसरिष्टेऽपि संवत्सराभ्यन्तरे मरणमिति फलेति ॥ २३ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायामिन्द्रियस्थाने पुष्पितकमिन्द्रियं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातः परिमर्शनीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

वर्णे खरे च गन्धे च रसे चोक्तं पृथक् पृथक् ।

लिङ्गं मुमूर्षतां सम्यक् स्पर्शेष्वपि निबोधत ॥ ३ ॥

इन्द्रियार्थानुगतरिष्टपारिषेव्यात् स्पर्शगतत्रिष्टाभिधायकं परिमर्शनीयमिन्द्रियमुच्यते; इममेव चाध्यायसंबन्धं दर्शयन्नाह—वर्णे खरे चेत्यादि ॥ १-३ ॥

स्पर्शप्राधान्येनैवातुरस्यायुषः प्रमाणवैशेषं जिज्ञासुः प्रकृतिस्थेन पाणिना शरीरमस्य केवलं स्पृशेत्, परिमर्शयेद्वाऽन्येन । परिमृशता तु खल्वातुरशरीरमिमे भावास्तत्र तत्रावबोद्धव्या भवन्ति । तद्यथा—सततं स्पन्दमानानां शरीरदेशानामस्पन्दनं, नित्योष्णानां शीतीभावः, मृदूनां दारुणत्वं, श्लक्ष्णानां खरत्वं, सतामसद्भावः, सन्धीनां संसर्शश्चाच्यवधानि; मांसशोणितयोर्वीतीभावः, दारुणत्वं, खेदानुबन्धः, स्तम्भो वा; यच्चान्यदपि किञ्चिदीदृशं स्पर्शानां लक्षणं भृशविकृतमनिमित्तं स्यात् । इति लक्षणं स्पृश्यानां भावानामुक्तं समासेन ॥ ४ ॥

स्पर्शेनेति वक्तव्ये यत् 'स्पर्शप्राधान्येन' इति करोति, तेन अस्पर्शप्राधान्यमपि चक्षुर्लोहितत्वादिति रिष्टमिह स्पर्शपरीक्ष्यमप्ये ओषादायातं वक्तव्यमिति दर्शयति । प्रकृतिस्थेनेति नात्युष्णशीतेन । केवलमिति क्लृप्तम् । शुद्धारदेः स्वयं स्पर्शो यदा न गुज्यते तदा कर्तव्यमाह—परिमर्शयेद्वाऽन्येनेति । सतामसद्भाव इति अत्र च वृषणादीनां सतामिति हेतुः, शूलवयवानां रिष्टेऽप्यभावदर्शनात् । संसः मनाग्गमनं, अंशस्तु सुदूराधोगमनं, धावनं तु पार्श्वतो गमनम् । वीतीभावः अतिक्षीणत्वम् । लक्षणमिति मरणलक्षणम् । समासेनेति च्छेदः ॥ ४ ॥

तद्यासतोऽनुव्याख्यास्यामः—तस्य चेत् परिमृश्यमानं पृथक्त्वेन पादजङ्घोरुसिगुदरपार्श्वपृष्ठेष्वि-
कापाणिर्जीवाताल्वोष्ठललाटं स्निग्धं शीतं स्तब्धं दारुणं वीतमांसशोणितं वा स्यात्, परासुरयं पुरुषो न चिरात् कालं मरिष्यतीति विद्यात् । तस्य चेत् परिमृश्यमानानि पृथक्त्वेन गुल्फजातुवङ्गणगुदवृ-
णमेढ्रनाभ्यंसस्तनमणिकपशुकाहनुनासिकाकर्णा-
क्षिभ्रूशङ्खादीनि स्रस्तानि व्यस्तानि च्युतानि स्थानेभ्यः स्कन्धानि वा स्युः, परासुरयं पुरुषोऽ-
चिरात् कालं मरिष्यतीति विद्यात् ॥ ५ ॥

१ 'स्पर्शप्राधान्येन' इति पा० । २ 'प्रमाणविशेषं' इति पा० ।

३ 'शूलानां वृषणादीनां सतामसद्भावः' इति पा० । ४ 'प्रभुतं' इति पा० । ५ 'कालं मरिष्यति' इति पा० । ६ 'स्रस्तानि' इति हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते । ७ 'कमिष्यति' इति पा० ।

तथाऽस्योच्छ्वासमन्यादन्तपक्ष्मचक्षुःकेशलोमो-
द्वनखाङ्गुलीरालक्षयेत् । तस्य चेदुच्छ्वासोऽति-
दीर्घोऽतिह्रस्वो वा स्यात्, परासुरिति विद्यात् ।
तस्य चेन्नमन्ये परिमृश्यमाने न स्पन्देयातां, परा-
सुरिति विद्यात् । तस्य चेदन्ताः परिकीर्णाः श्वेता
जातशर्कराः स्युः, परासुरिति विद्यात् । तस्य चेत्
पक्ष्माणि जटावद्धानि स्युः, परासुरिति विद्यात् ।
तस्य चेच्चक्षुषी प्रकृतिहीने, विकृतियुके—अत्युत्पि-
ण्डिते, अतिप्रविष्टे, अतिजिह्वे, अतिविषमे, अतिमु-
क्तवधने, अतिप्रसूते, सततोन्मिषिते, सततनिमि-
षिते, निमिषोन्मेषातिप्रवृत्ते, विभ्रान्तदृष्टिके, वि-
परीतदृष्टिके, हीनदृष्टिके, व्यस्तदृष्टिके, नकुलान्धे,
कपोतान्धे, अलातवर्णे, कृष्णपीतनीलव्यावताम्र-
हरितहारिद्रशुक्लवैकारिकाणां वर्णानामन्यतमेना-
तिष्ठते वा स्यातां, तदा परासुरिति विद्यात् ।
अथास्य केशलोमान्यायच्छेत्, तस्य चेत् केश-
लोमान्यायम्यमानानि प्रलुच्येरन् न चेद्वेदयेयुस्तं
परासुरिति विद्यात् । तस्य चेदुदरे सिराः प्रकाशेरञ्
व्यावताम्रनीलहारिद्रशुक्ला वा स्युः, परासुरिति
विद्यात् । तस्य चेन्नखा वीतमांसशोणिताः पक्का-
म्बववर्णाः स्युः, परासुरिति विद्यात् । अथास्या-
ङ्गुलीरायच्छेत्, तस्य चेदङ्गुलय आयम्यमाना न
स्फुटेषुः, परासुरिति विद्यात् ॥ ६ ॥

पृष्ठेषिका पृष्ठवंशः । पृथक्त्वेनेति एकैकश्चेन । मणिकः कर-
बाहुसन्धिः । मन्ये गलयाश्वगतो धमन्यौ । उच्छ्वासदैर्घ्यहासौ
नासाप्रदत्तकरस्पर्शादुपलभ्येते । परिकीर्णा इति मल्लिस्ताः ।
दन्तादिश्वेतत्वं चक्षुःप्राज्ञमपि स्पर्शपरीक्षणीयदन्तधर्मप्रस्तावा-
दुच्यते । चक्षुषी प्रकृतिहीने विकृतियुके इति सामान्यवचनं;
तस्य विवरणम्—अत्युत्पिण्डिते इत्यादि । अत्युत्पिण्डिते इति
अत्यर्थनिर्गते । अतिजिह्वे अतिकृटिले । अतिविषमे इति एकं
संबन्धम्, अपरं विस्तृतमिति । निमेषोन्मेषातिप्रवृत्ते । विपरीतदृष्टिके इति केयूर-
दृष्टिके; किंवा विपरीतदृष्टिके अन्यथाप्राहिणी । हीनदृष्टिके
अदूरदर्शिनी, नष्टदृष्टिके वा । नकुलान्धकपोतान्धलक्षणे
ग्रन्थः—“नकुलान्धस्तु रूपाणि दिवा शुक्लानि पश्यति । कपो-
तान्धस्तु रूपाणि दिवा कृष्णानि पश्यति” इति । अलातस्तु
तमाङ्गारः । इह चक्षुर्गतादिष्टाभिधानप्रस्तावादस्पर्शप्राज्ञमपि
चक्षुषोरलातवर्णत्वादिकमुच्यते । उदरागुताः सिरास्त्वह
स्पर्शानप्राज्ञा भवन्तीति उक्ताः; तत्प्रसङ्गाच्चक्षुःप्राज्ञाः सिरावर्णा
अप्युक्ताः । आयच्छेदिति स्फोटयेत् । नखाङ्गुलितारिष्टपरी-

क्षायां तु स्पर्शाऽपि व्याप्रियत एवेति कृत्वा तदरिष्टमपी-
होक्तम् ॥ ६ ॥

तत्र श्लोकः—

एतान् स्पृश्यान् बहून् भावान् यः स्पृशन्नवबुध्यते ।
आतुरे न स संमोहमायुर्बानस्य गच्छति ॥ ७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तच्चे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रि-
यस्थाने परिमर्शनीयमिन्द्रियं नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

एतान् स्पृश्यानेति बाहुल्यादुक्तम्; एवं स्पृशन्नित्येतदपि
बाहुल्यादुक्तम् । ‘आयुर्बानस्येति’ पाठपक्षे षष्ठी संबन्धविव-
क्षायाम् ॥ ७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेदरीपिकायां चर-
कतात्पर्यटीकायामिन्द्रियस्थाने परिमर्शनीयमि-
न्द्रियं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथात इन्द्रियाणीकमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

उद्देशकमानुरोधदिन्द्रियगोचरादिष्टाभिधानार्थमिन्द्रियाणी-
कमुच्यते । इन्द्रियाणामनीकं समूहः, तन्मिषकृतं कृतमिन्द्रिया-
नीकम् ॥ १ ॥ २ ॥

इन्द्रियाणि यथा जन्तोः परीक्षेत विशेषवित् ।

ज्ञातुमिच्छन् मिषद्भानमायुःपस्तन्निबोधते ॥ ३ ॥

अनुमानात् परीक्षेत दर्शनादीनि तत्त्वतः ।

अद्धा हि विदितं ज्ञानमिन्द्रियाणामतीन्द्रियम् ॥ ४ ॥

दर्शनं चक्षुः; दर्शनादीनि चक्षुरादीनि पञ्चेन्द्रियाणि । इन्द्रि-
याणां परीक्षा न प्रत्यक्षेणेत्याह—अद्धा हीत्यादि । अद्धेति
अवितथम् । इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वादनुमानेनैव परीक्षणमिति
शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥

स्वस्थेभ्यो विकृतं यस्य ज्ञानमिन्द्रियसंश्रयम् ।

आलक्ष्येयानिमित्तेन लक्षणं मरणस्य तत् ॥ ५ ॥

इत्युक्तं लक्षणं सम्यगिन्द्रियेष्वव्युत्पन्नमोदयम् ।

तदेव तु पुनर्भूयो विस्तरेण निबोधते ॥ ६ ॥

स्वस्थेभ्य इति प्रकृतिस्थेभ्य इन्द्रियेभ्यः; ‘उत्पन्नम्’ इति
शेषः । इन्द्रियसंश्रयमिति बाह्येन्द्रियजन्यम् । अनिमित्तेनेति
विकृतिज्ञानजनकबाह्यहेतुव्यतिरेकेण; इन्द्रियगतिरुक्तज्ञानज-
नकदोषनिरासस्तु ‘स्वस्थेभ्यः’ इति विशेषणैव कृतः । अद्युमो-

१ ‘व्यस्तदृष्टिके’ इत्यनन्तरं ‘विस्तृतदृष्टिमण्डले’ इत्यधिकः पाठः
क्रिदुपलभ्यते । २ ‘अत्यर्थमुद्गते’ इति पा० ।

१ ‘आयुःप्रमाणं जिज्ञासुर्भेषकं तन्नो निबोधते’ इति पा० ।

२ ‘वितथं’ इति पा० । ३ ‘ब्रह्मार्थः’ इति पा० । ४ ‘ज्ञानमिन्द्रिय-
संभवम्’ इति पा० ।

दयमिति मरणकारणम् । पुनःशब्दः प्रकाशने, यथा—“दोषाः पुनश्चयः” (वि. अ. १) इति । भूयःशब्दः पुनःपुनरर्थे, किंवा भूयःशब्दो महदर्थः; तेन, पुनर्भूयःशब्दयोर्मिश्रार्थत्वम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

घनीभूतमिवाकाशमाकाशमिव मेदिनीम् ।

विगीतमुभयं ह्येतत् पश्यन् मरणमुच्छति ॥ ७ ॥

घनीभूतमिति कठिनेतां गतं; किंवा भूतशब्दः कृतार्थे, यथा—उपघानीभूतम् । तेन, इवशब्दश्चोपमाने भवति । अन्ये तु घनीभूतं पृथिवीरूपतां यातं वदन्ति । आकाशमिव मेदिनीमिति स्वरूपं मेदिनीम् । विगीतमिति विपरीतत्वेन ज्ञातम् । उभयमित्यनेन यौगपथेन पृथिव्याकाशविपरीतोपलम्भो रिष्टं, नैकैकस्येन । अयं चारिष्टमहिमा यदेवंरूपमेव रिष्टं भवति, एवमुच्चारिष्टेषु तथा तथोत्पादः स्वमहिम्नैव ज्ञेयः । एतानि चारिष्टानि सामान्येनैवेतिन्द्रियारिष्टाभिधायकप्रकरणलब्धान्यपि प्रायोभाविरेव शृङ्गाहिकाद्याऽभिधीयन्ते ॥ ७ ॥

यस्य दर्शनमायाति मास्तोऽम्बरगोचरः ।

अग्निर्नयाति चादीप्तस्तस्यायुःक्षयमादिशेत् ॥ ८ ॥

दर्शनमिति चक्षुर्गोचरताम् । अम्बरगोचर इत्यनेन भूमिप्रदेवतारूपवातदर्शनं निषेधयति । एतेन ‘एष वायुः, इत्याकारवायु’ इति मास्तप्रत्यक्षज्ञानमरिष्टम् । नायाति दर्शनमिति संबन्धः ॥ ८ ॥

जले सुविमले जालमजालावतते नरः ।

स्थिते गच्छति वा दृष्ट्वा जीवितात् परिसुच्यते ॥ ९ ॥

स्थिते इति स्थिरे । गच्छति वहमाने । येषु चेह रिष्टेषु मरणकालनियमो नोक्तस्तत्र संवत्सरमविर्भवति, ततः परेण हि रिष्टे मरणानभिधानात् ॥ ९ ॥

जाग्रत् पश्यति यः प्रेतान् रक्षांसि विविधानि च ।

अन्यद्वाऽप्यद्भुतं किञ्चिन्न स जीवितुमर्हति ॥ १० ॥

प्रेतानिलादिबहुवचनाच्चैकप्रेतादिदर्शनं रिष्टमिति भावः ॥ १० ॥

योऽग्निं प्रकृतिवर्णस्थं नीलं पश्यति निष्प्रभम् ।

कृष्णं वा यदि वा शुक्लं निशां व्रजति सप्तमीम् ॥ ११ ॥

प्रकृतिवर्णस्थमिति वैषम्यविकृत्यादिकारकसविषाजवर्णादिवि-रहेण स्वीय एव लोहितकपिले वर्णे व्यवस्थितम् । सप्तमीं निशां व्रजति, तेनाष्टाहान्मरणम् ॥ ११ ॥

मरीचीनसतो मेघान्मेघान् वाऽप्यसतोऽम्बरे ।

विद्युतो वा विना मेघैः पश्यन् मरणमुच्छति ॥ १२ ॥

मरीचीनसत इत्यत्र प्रकरणान्मरीचिशब्देन मेघज्योतिरुच्यते । मरीचीनां विशेषणम्—असत इति । विद्युतो वा विना मेघादिति अत्रातच्छब्दा एव सर्वदा मेघसंबन्धोपलभ्यमाना ग्राह्या, नान्या विद्युदिति; ता हि विना मेघदर्शनमपि सुदूरात् स्वस्यैर्युपलभ्यन्ते ॥ १२ ॥

१ ‘किञ्चिन्निवितात् स निमुच्यते’ इति पा० । २ ‘यः पश्यति स नश्यति’ इति पा० ।

सून्मयीमिव यः पार्श्वी कृष्णाम्बरसमावृताम् ।

आदित्यमीक्षते शुद्धं चन्द्रं वा न स जीवति ॥ १३ ॥

अपर्वणि यदा पश्येत् सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहम् ।

अव्याधितो व्याधितो वा तदन्तं तस्य जीवितम् ॥ १४ ॥

नक्तं सूर्यमहश्चन्द्रमनशौ धूममुत्थितम् ।

अग्निं वा निष्प्रभं राज्ञौ दृष्ट्वा मरणमुच्छति ॥ १५ ॥

प्रभावतः प्रभाहीनानिष्प्रभंश्च प्रभावतः ।

नरा विलिङ्गन् पश्यन्ति भावान् भावाङ्गिहासवः १६

व्याकृतीनि विवर्णानि विस्त्रयोपगतानि च ।

विनिमित्तानि पश्यन्ति रूपाण्यायुःक्षये नराः ॥ १७ ॥

यश्च पश्यत्यदृश्यान् वै दृश्यान् यश्च न पश्यति ।

तावुभौ पश्यतः क्षिप्रं यमक्षयमसंशयम् ॥ १८ ॥

शुद्धमिति मेघानन्तरितम् । राज्ञावित्यनेन दिवा वह्नि-निष्प्रभत्वदर्शनमरिष्टं नैवेति दर्शयति । विलिङ्गानिति विगत-सहजलिङ्गान् । तेन प्रभाव्यतिरिक्ताङ्गनादि(?)लिङ्गविपर्यये रिष्टं भवति । भावानिति प्राणान्; किंवा भावानिति पञ्चमहाभूतानि शरीररूपाणि । व्याकृतीनीति विविधाकृतीनि । विवर्णानीति विरुद्धवर्णानि । विस्त्रयोपगतानीति विपरीतसंख्यायुक्तानि । विनिमित्तानीति विगतनिमित्तानि । व्याकृत्यादिकारकहेतुव्यतिरेकेण व्याकृत्यादियुक्तारुपदर्शनमरिष्टमित्यर्थः । रूपाणीति रूप-वन्ति द्रव्याणि ॥ १३-१८ ॥

अशब्दस्य च यः श्रोता शब्दान् यश्च न बुध्यते ।

द्रावप्येतौ यथा प्रेतौ तथा ज्ञेयौ विजानतौ ॥ १९ ॥

संवृत्याङ्गुलिभिः कर्णौ ज्वालाशब्दं य आनुरः ।

न शृणोति गतासु तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ॥ २० ॥

अशब्दशेलादिना श्रोत्रारिष्टमाह । ज्वालायाः शब्द इव शब्दो ज्वालाशब्दः, तम् ॥ १९ ॥ २० ॥

विपर्ययेण यो विद्याद्ब्रह्मानां साध्वसाधुताम् ।

न वा तान् सर्वशो विद्यात्तं विद्याद्विगतायुषम् ॥ २१ ॥

विपर्ययेणेत्यादिना प्राणारिष्टमुच्यते । न वा तान् सर्वशो विद्यादिति सर्वथैव गन्धाङ्गान्मनश्चान् वा न वेति ॥ २१ ॥

यो रसान्न विजानाति न वा जानाति तत्त्वतः ।

मुखपाकादते पक्वं तमाहुः कुशला नरम् ॥ २२ ॥

तत्त्वत इति स्वीकृतेन रूपेण । मुखपाकशब्दो रसानदोषो-पलक्षणः; तेन, पित्तदुष्टरसनत्वादसान्यथावत्प्राहकस्य व्युदा-सोऽवस्थयते । पक्वमिति संपूर्णयुःकालम् ॥ २२ ॥

१ ‘प्राणान्’ इति पा० । २ ‘द्रावप्येतौ यथा प्रेतौ तथा ज्ञेयौ विजानतौ’ इति पा० । ३ ‘तावुभौ पश्यतः क्षिप्रं यमक्षयमसंशयम्’ इति पा० । ४ ‘न चैताम्’ इति पा० ।

उष्णाञ्छीतान् खराञ्छृङ्क्षणान्मुदुनपि च दारुणान् ।
स्पृश्यान् स्पृष्ट्वा ततोऽन्यत्वं मुमुक्षुसेषु मन्यते ॥२३॥

ततोऽन्यत्वमिति उष्णे शीतत्वं, शृङ्क्षणे खरत्वमित्यादि
मन्यते ॥ २३ ॥

अन्तरेण तपस्तीव्रं योगं वा विधिपूर्वकम् ।
इन्द्रियैरधिकं पश्यन् पञ्चत्वमधिगच्छति ॥ २४ ॥
इन्द्रियाणामृते दृष्टेरिन्द्रियाथानदोषजान् ।
नरः पश्यति यः कश्चिदिन्द्रियैर्न स जीवति ॥ २५ ॥

संप्रति सर्वेन्द्रियरिष्टं सामान्येन ब्रूते—अन्तरेणेत्यादि ।
अन्तरेणेति विना । योगमित्यस्य विशेषणं—विधिपूर्वकमिति;
अनेन यथाविधिकृतस्यैव योगस्यातीन्द्रियज्ञाने समर्थत्वमुक्तम् ।
अधिकमिति असमादीन्द्रियाविषयम् । पञ्चत्वमिति मरणम् ।
दृष्टिः उपलब्धिः, तथा दृष्ट्या दृष्टिशक्तिरुपचारादुच्यते; तेन
ऋते दृष्टिमिति उपलब्धिं विना; ततश्चेन्द्रियाणामुपलब्धिर्वाक्यं
विना य इन्द्रियैरुपलब्धुमशक्यान् पश्येतिन्द्रियैः, न स जीवति ।
अदोषजानित्यनेन च दोषस्वभावादिरिन्द्रियाशक्यार्थग्रहणं निरा-
करोति । यथा—अङ्गुलियन्त्रितं चक्षुर्वातदृष्ट्याऽऽसन्नवस्तुद्वय-
मिन्द्रियाविषयं पश्यति, तथा पित्तदुष्टरसनं गुडं न मधुरं
प्रत्येतीत्यादि बोध्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

स्वस्थाः प्रज्ञाविपर्यासैरिन्द्रियाथैषु वैकृतम् ।
पश्यन्ति येऽसद्वदुशस्तेषां मरणमादिशेत् ॥ २६ ॥

स्वस्था इति अकृतेन्द्रियमनसः । प्रज्ञाविपर्यासैरिति शेषी-
भूतासुप्रभावकृतः प्रज्ञाविपर्यासः । असदिति अयथाभूतम् ।
बहुश इत्यनेन सङ्गर्हणस्य नारिष्टत्वम् ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकः—
एतदिन्द्रियविज्ञानं यः पश्यति यथातथम् ।
मरणं जीवितं चैव स भिषक् ज्ञातुमर्हति ॥ २७ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रिय-
स्थाने इन्द्रियानीकमिन्द्रियं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इन्द्रियविज्ञानमिन्द्रियगतरिष्टविज्ञानम् । जीवितज्ञानं चेह
रिष्टान्येन्द्रियज्ञाने सति भवतीति हेयम् ॥ २७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामासुर्वेदपिकायां
चरकतात्पर्यटीकायामिन्द्रियस्थाने इन्द्रियानी-
कमिन्द्रियं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः पूर्वरूपीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानाचार्यः ॥ २ ॥

१ 'इन्द्रियाणामृते दृष्टेरिन्द्रियाथान् पश्यति । विपर्ययेण यो विषादं
विषादितगत्युपयम्' इति पा० । २ 'ये सुबुद्धश्लोषा' इति पा० ।
च. सं. ४६

इन्द्रियगतरिष्टमभिधाय सत्त्वादीनामग्रे सूचितानामरिष्टमग्रे
वक्तुं युज्यते; तत्त्वल्पवक्तव्यत्वादुल्लङ्घ्य बहुवक्तव्यं पूर्वरूपरि-
ष्टमभिधातुं पूर्वरूपीयोऽभिधीयते, प्रथमाध्याये तु सत्त्वादीना-
मग्रेऽभिधानमिन्द्रियैः समं बुद्धिसाधनत्वादप्रसज्जातं हेयम् ।
व्याधिरस्तु यद्यपि बहुवक्तव्यः कतमानिषादीरीयेऽग्रे सूत्रितश्च,
तथाऽपि पूर्वरूपपूर्वकत्वाद् व्याधेः पूर्वं पूर्वरूपनिरूपणमिह;
सूत्रे त्वमे व्याधिवचनेन पूर्व रूपाद् व्याधेः पूर्वरूपबोध्यस्य
प्राधान्यं दर्शयति ॥ १ ॥ २ ॥

पूर्वरूपाण्यसाध्यानां विकाराणां पृथक् पृथक् ।
भिन्नाभिन्नानि वक्ष्यामो भिषजां ज्ञानवृद्धये ॥ ३ ॥
पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रया ।
यं विशन्ति विशत्येनं मृत्युज्वरपुरःसरः ॥ ४ ॥
अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्वरूपाणि यं नरम् ।
विशन्त्यनेन कल्पेन तस्यापि मरणं ध्रुवम् ॥ ५ ॥

भिन्नाभिन्नानीति साधारणासाधारणानि । तत्र 'पूर्वरूपाणि'
इत्यादिना 'तस्यापि मरणं ध्रुवम्' इत्यन्तेन सर्वव्याधिपूर्-
वरूपरिष्टं साधारणमुक्तं, 'पूर्वरूपैकदेशास्तु' इत्यादिना तु प्रति-
व्याधिभिन्नपूर्वरूपारिष्टमुच्यते । अन्ये तु भिन्नाभिन्नानीति
उक्तानुक्तानीति ध्रुवते; तत्र ज्वरादिपूर्वरूपाण्युक्तानि, 'श्वभिरुद्धैः
खरैः' इत्यादि तु पूर्वरूपमनुक्तम् । सर्वाणीति समस्तानि ।
अतिमात्रयेति अत्युल्लवत्वेन । ज्वरपुरःसर इति ज्वरान-
न्तरभावी । अनेन कल्पेनेत्यनेन सर्वाणि चातिमात्रया चेति
दर्शयति ॥ ३-५ ॥

पूर्वरूपैकदेशास्तु वक्ष्यामोऽन्यान् सुदारुणान् ।
ये रोगाननुवभ्रन्ति मृत्युर्यैरनुवध्यते ॥ ६ ॥
बलं च हीयते यस्य प्रतिश्रयायश्च वर्धते ।
तस्य नारीप्रसक्तस्य शोषोऽन्तायोपजायते ॥ ७ ॥
श्वभिरुद्धैः खरैर्वाऽपि याति यो दक्षिणां दिशम् ।
स्वप्ने यक्षमाणमासाद्य जीवितं स विमुञ्चति ॥ ८ ॥
प्रैतैः सह पिबेन्मद्यं स्वप्ने यः कृष्यते शुना ।
सुधोरं ज्वरमासाद्य जीवितं स विमुञ्चति ॥ ९ ॥

रोगाननुवभ्रन्तीति रोगेण पश्चाद्वाविनाऽवश्यं युज्यन्ते ।
मृत्युर्यैरनुवध्यते इति ये रोगैर्मृत्युरनुवध्यते । एतेनैतत्
फलं—पूर्वरूपाणां यैर्व्याधिभिर्नियतः संबन्धस्तेऽवश्यं मारका
भवन्तीत्यर्थः । "शोभ्रवराहखरैर्यामं (नि. अ. ६)" इत्यादि
शोषनिदानेऽप्युक्तं, तेन दक्षिणदिशागमनविशेषितमेव तद्वि-
ष्टम् ॥ ६-९ ॥

लाक्षारकाश्वराभं यः पश्यत्यश्वरमन्तिकत् ।
स रक्तप्रसक्तमासाद्य तेनैवान्ताय नीयते ॥ १० ॥
रक्तप्रसक्तसर्वाङ्गो रक्तवासा सुहृदसन् ।
यः स्वप्ने ह्रियते नार्या स रक्तं प्राप्य सीदति ॥ ११ ॥

१ 'सुख्यैरवुध्यते' इति पा० । २ 'नीयते' इति पा० ।

अन्तिकदिदि सगीपात् । रक्तं प्राप्येति रक्तपितं प्राप्य ।
सीदति भ्रियते ॥ १० ॥ ११ ॥

शलाटोपात्रकूजाश्च दौर्बल्यं चातिमात्रया ।
नखादिषु च वैवर्ण्यं गुल्मेनान्तकरो ग्रहः ॥ १२ ॥
लता कण्टकिनी यस्य दाहणा हृदि जायते ।
स्वमे गुल्मस्तमन्ताय कूरो विशति मानवम् ॥ १३ ॥

आटोपः कुक्षौ शब्दवद्वातभ्रमणम् । गृह्यते अनेनेति ग्रहो
लिङ्गमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

कायेऽल्पमपि संस्पृष्टं सुभृशं यस्य दीर्यते ।
क्षतानि च न रोहन्ति कुष्ठैर्मृत्युर्हि नस्ति तम् ॥ १४ ॥
नगस्याज्यावसिकस्य जुह्वतोऽग्निमनार्चपम् ।
पशान्युरसि जायन्ते स्वमे कुष्ठैर्मरिष्यतः ॥ १५ ॥
संस्पृष्टमिति शस्त्रतृणदिंसंस्पृष्टम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

ज्ञातानुलिप्तगात्रेऽपि यस्मिन् गृह्णन्ति मक्षिकाः ।
स प्रमेहेण संस्पर्शं प्राप्य तेनैव हन्यते ॥ १६ ॥
स्नेहं बहुविधं स्वमे चण्डालैः सह यः पिबेत् ।
बध्यते स प्रमेहेण स्पृश्यतेऽन्ताय मानवः ॥ १७ ॥

ययपि ज्ञातानुलिप्तगात्रे इत्यादिदिष्टं पुण्यितके “अपि
ज्ञातानुलिप्तस्य” (इं. अ. २) इत्यादिनोक्तं, तथाऽपीह
प्रमेहेण मरणोपदर्शनार्थं पुनरुच्यते । तत्र च यदा प्रमेहपूर्व-
रूपान्तराणि भवन्ति, एतच्च लक्षणं भवति, तदा प्रमेहेण
मृत्युः, यदा तु प्रमेहपूर्वरूपाणि न भवन्ति, तदा येन केनापि
व्याधिना मृत्युर्लभ्यः ॥ १६ ॥ १७ ॥

ध्यानायासौ तथोद्वेगौ मोहश्चास्थानसंभवः ।
अरतिर्बलहानिश्च मृत्युरुन्मादपूर्वकः ॥ १८ ॥
आहारद्वेषिणं पश्यन् लुप्तचित्तमुदादितम् ।
विद्यादीरो मुमुक्षु तन्मुन्मादेनातिपातिना ॥ १९ ॥
क्रोधनं त्रासबहुलं सकृत्प्रहसिताननम् ।
मूच्छोपिपासाबहुलं हन्युन्मादः शरीरिणम् ॥ २० ॥
नृत्यन् रक्षोगणैः साकं यः स्वमेऽम्मसि सीदति ।
स प्राप्य भृशमुन्मादं याति लोकमतः परम् ॥ २१ ॥
असत्तमः पश्यति यः शृणोत्यप्यसतः स्वनाम् ।
बहून् बहुविधान् जाग्रत् सोऽपस्मारेण बध्यते ॥ २२ ॥
मत्तं नृत्यन्तमाविध्य प्रेतो हरति यं नरम् ॥
स्वमे हरति तं मृत्युपरस्मारपुरःसरः ॥ २३ ॥

उदादितमिति उदरदुर्गः यद्वा, उदादितम् ऊर्ध्ववातादितम् ।
आविष्येति अघः शिरसि कृत्वा ॥ १८-२३ ॥

स्तभ्येते प्रतिबुद्धस्य हनू मन्ये तथाऽक्षिणी ।
यस्य तं बहिरायामो गृहीता हन्त्यसंशयम् ॥ २४ ॥

शङ्कुलीर्वाऽप्यपूपान् वा स्वमे खादति यो नरः ।
स चेत्तादृक् छदैयति प्रतिबुद्धो न जीवति ॥ २५ ॥
तादृगिति अपूपशङ्कुलीरूपम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

एतानि पूर्वरूपाणि यः सम्यगवबुध्यते ।
स एषामनुबन्धं च फलं च ज्ञातुमर्हति ॥ २६ ॥

एषामनुबन्धमिति एतत्पूर्वरूपोत्तरकालभाविनं व्याधिम् ।
फलं चैषां मृत्युरूपम् ॥ २६ ॥

इमांश्चाप्यपरान् स्वमान् दाहणानुपलक्ष्येत् ।
व्याधितानां विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥ २७ ॥
यस्योत्तमाङ्गे जायन्ते वंशगुल्मलतादयः ।
वयांसि च विलीयन्ते स्वमे मौण्ड्यमियाच्च यः ॥ २८ ॥
गुध्रोल्बकश्चकाकाद्यैः स्वमे यः परिवार्यते ।
रक्षःप्रतपिशाचस्त्रीचण्डालद्रविडाऽन्त्रैः ॥ २९ ॥
वंशवेत्रलतापाशातृणकण्टकसङ्कटे ।
संसंजति हि यः स्वमे यो गच्छन् प्रपतत्यपि ॥ ३० ॥
भूमौ पांशुपधानायां बल्मीके वाऽथ भस्मनि ।
श्मशानायतने श्वश्रे स्वमे यः प्रपतत्यपि ॥ ३१ ॥
कलुषेऽम्मसि पङ्के वा कूपे वा तमसाऽऽवृते ।
स्वमे मज्जति शीघ्रेण स्रोतसा हिष्यते च यः ॥ ३२ ॥
स्नेहपानं तथाऽभ्यङ्गः प्रच्छेदनविरोचने ।
हिरण्यलामः कलहः स्वमे बन्धपराजयो ॥ ३३ ॥

उपानयुगनाशश्च प्रपातः पादचर्मणोः ।
हर्षः स्वमे प्रकुपितैः पितृभिक्षावभर्त्सनम् ॥ ३४ ॥
दन्तचन्द्रार्कनक्षत्रदेवतादीपचक्षुषाम् ।
पतनं वा विनाशो वा स्वमे भेदो नगस्य वा ॥ ३५ ॥
रक्तपुष्पं वनं भूमिं पापकर्मालयं चिताम् ।
गुहान्धकारसंवाधं स्वमे यः प्रविशत्यपि ॥ ३६ ॥
रक्तमाली हसन्नुच्चैर्दिग्वासा दक्षिणां दिशम् ।
दाहणामटवीं स्वमे कपियुक्तेन याति वा ॥ ३७ ॥
काषायिणामसौम्यानां नश्रानां दण्डधारिणाम् ।
कृष्णानां रक्तनेत्राणां स्वमे नेच्छन्ति दर्शनम् ॥ ३८ ॥
कृष्णा पीपा निराचारा दीर्घकेशनखस्तनी ।
विरागमाल्यवसना स्वमे कालनिशा मता ॥ ३९ ॥
इत्येते दाहणाः स्वप्ना रोगी यैर्याति पञ्चताम् ।
अरोगः संशयं गत्वा कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥ ४० ॥

क्लेशाय महतेऽपि वेत्यन्त्रारोगिणां क्लेशाय महत इति
बोद्धव्यं, रोगिणां तु मरणायैव, यत उत्तरत्रोपसंहारे ‘इत्येते
दाहणाः स्वप्नाः’ इत्यादौ यथोक्तमेव विभागं करिष्यति ।

१ ‘स चेत् प्रच्छेदयेत्तादृक्’ इति पा० । २ ‘प्रविनाशकैः’ इति
पा० । ३ ‘प्रमुच्यति’ इति पा० । ४ ‘लगति’ इति पा० । ५ ‘प्रवि-
शत्यपि’ इति पा० । ६ ‘नीयते’ इति पा० । ७ ‘चन्द्रतारार्कन-
क्षत्र’ इति पा० । ८ ‘प्राधाननाचारा’ इति पा० ।

वयांसीति पक्षिणः । शुक्रादिकाकान्तैः परिवार्यत इति संबन्धः । संसज्जतीति संयुक्तो भवति । किंवा, 'प्रसुद्यति' इति पाठः । तत्र प्रसुद्यतीति वंशादिसङ्घटे लभः सच निर्गममार्गमासादयति । प्रपतत्यपीति भूमाविलादिना योज्यम् । पांशुप्रधानायामिति धूलिसंयुक्तायाम् । किंवा, भूमाविलादि प्रपततीत्यनेन योज्यम् । उपानत् पादत्राणम् । रक्तपुष्पमिति वनविशेषणम् । गुहान्ध-कारसंवाधमिति गुहान्धकाररूपं कष्टकारकम् । दिग्वासा नमः सन् । कपियुक्तेन 'यानेन' इति शेषः । कश्चिदेव प्रसुच्यत इति अरोगान् प्रति नैतत् स्वप्नान् रिष्ट्वं; तेन, अरोगेष्वेतेषां मरण-व्यभिचारेण नैकान्तत्वेन रिष्टत्वमिति वदन्ति ॥ २७-४० ॥

मनोवहानां पूर्णत्वाद्वापैरतिवलैस्त्रिभिः ।
स्रोतसां दारुणान् स्वप्नान् पश्यत्यनेकधा ॥ ४१ ॥
नातिप्रसुतः पुरुषः सफलानफलांस्तथा ।
इन्द्रियेणेन मनसा स्वप्नान् पश्यत्यनेकधा ॥ ४२ ॥

यथैतत् स्वप्नदर्शनं भवति तदाह—मनोवहानामिलादि । मनोवहानि स्रोतांसि यद्यपि पृथङ्गोक्तानि, तथाऽपि मनसः "केवलं चेतनावच्छरीरमयनभूतं" (वि. अ. ५) इत्यभिधानात् सर्वशरीरस्रोतांसि गृह्यन्ते, विशेषेण तु हृदयाश्रितत्वान्मन-सस्तदाश्रिता दश धमन्यो मनोवहा अभिधीयन्ते । त्रिभि-रिति त्रिभिरपीत्यर्थः; तेन, पृथगपि दोषैः पूरणं ज्ञेयम् । नातिप्रसुत इति नातिनिद्राभिभूत इत्यर्थः । इन्द्रियेणेनेति इन्द्रियेभ्यरेकेण ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

दृष्टं श्रुतानुभूतं च प्रार्थितं कल्पितं तथा ।
भाविकं दोषजं चैव स्वप्नं सप्तविधं विदुः ॥ ४३ ॥

स्वप्नानां फलवत्त्वमफलवत्त्वं चोक्तं, तद्दर्शयितुं स्वप्नप्रकारा-नाह—दृष्टमिलादि । दृष्टमिति चक्षुषा । अनुभूतं तु श्रोत्रे-न्द्रियज्ञातम् । कल्पितमिति मनसा भावितम् । प्रार्थितं याज्ञा-विषयीकृतम् । भाविकमिति भाविशुभाशुभफलसूचकम् । दोष-जमिति उत्पन्नवातादिदोषजन्यम् ॥ ४३ ॥

तत्र पञ्चविधं पूर्वमफलं भिषगादिशेत् ।
दिवास्वप्नमतिह्रस्वमतिदीर्घं च बुद्धिमान् ॥ ४४ ॥
दृष्टः प्रथमरात्रे यः स्वप्नः सोऽल्पफलो भवेत् ।
न स्वपेद्यं पुनर्दृष्ट्वा स सद्यः स्यान्महाफलः ॥ ४५ ॥
अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ।
पश्येत् सौम्यं शुभाकारं तस्य विद्याच्छुभं फलम् ॥ ४६ ॥

तत्र श्लोकः—

पूर्वरूपाण्यथ स्वप्नान् य इमान् वेत्ति दारुणान् ।
न स मोहादसाध्येषु कर्माण्यारभते भिषक् ॥ ४७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तच्चे चरकप्रतिस्संस्कृते इन्द्रियस्थाने
पूर्वरूपीयमिन्द्रियं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पूर्वं दृष्टादिकल्पितान्तं पञ्चविधस्वप्नफलम् । अफलस्वप्ना-न्तरमाह—दिवास्वप्नमिलादि । दिवादृष्टं सर्वं स्वप्नं, तथा रात्रि-दृष्टमपि अतिदीर्घमतिह्रस्वं च स्वप्नफलं विद्यात्, फलशून्य-त्वादिति । पारिषद्याद्भाविकं दोषजन्यं च सफलम् । तत्र भाविकं शुभाशुभरूपतया शुभाशुभफलप्रदं, यत्तु दोषजन्यं तदो-षप्रकोपजन्यव्याधिरूपफलसूचकतया सफलम् । अत्र चाध्याये सेवामेव स्वप्नरूपविशिष्टरिष्टसंभवस्त एवोक्ताः; तेन ग्रहव्याधीनां किमिति स्वप्नारिष्टानि नोक्तानीति न वाच्यं; तत्र विशिष्टरि-ष्टसंभवादेवानभिधानं ज्ञेयम् । 'दृष्टः प्रथमयामे यः' इत्यादि-प्रत्ययं केचिदत्र पठन्ति । स व्यकार्य एव ॥ ४४-४७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामुर्वेददीपिकायां
चरकतात्पर्यटीकायामिन्द्रियस्थाने पूर्वरूपीय-
मिन्द्रियं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः कतमानिशरीरीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः १
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

संप्रति पूर्वरूपीयानन्तरं भाविव्याध्याश्रयारिष्टमिधानार्थं
कतमानिशरीरीयमिन्द्रियमुच्यते । कतमानि शरीराण्यधिकृत्य
कृतं कतमानिशरीरीयम् ॥ १ ॥ २ ॥

कतमानि शरीराणि व्याधिमन्ति महामुने । ।
यानि वैद्यः परिहरेद्येषु कर्म न सिद्ध्यति ॥ ३ ॥
इत्यात्रेयोऽग्निवेशेन प्रश्नं पृष्टः सुदुर्वचम् ।
आचक्षे यथा तस्मै भगवांस्तन्निबोधत ॥ ४ ॥
यस्य वै भाषमाणस्य रुजत्यूष्मसुरो भृशम् ।
अद्यं च च्यवते भुक्तं स्थितं चापि न जीर्यति ॥ ५ ॥
बलं च हीयते क्षीघ्रं तृण्णा चातिप्रवर्धते ।
जायते हृदि शूलं च तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

प्रश्नमिति पृच्छाविषयम् । ऊष्मसुर इति उरऊष्मभाग
इत्यर्थः । एतदध्यायप्रतिपादानां चासाध्यव्याधीनां मरणसूच-
केन रिष्टेन समं मरणसूचकतया साधर्म्यादनरिष्टानामपि व्या-
धीनामभिधानमिति ब्रुवते । यदि एत एवासाध्यव्याधयो
मरणपूर्वरूपतया रिष्टरूपा एव भवन्ति तथैऽपि न कश्चित्
क्षतिः । तेनारिष्टाधिकारादरिष्टत्वमेव एतदध्यायव्याधानां
व्याधीनामिच्छामः ॥ ३-६ ॥

हिक्का गम्भीरजा यस्य शोणितं चातिसार्धते ।
न तस्मै शेषजं दद्यात् सरस्वात्रेयशासनम् ॥ ७ ॥

१ 'हृदयस्थानत्वात्' इति पा० । २ 'तथैव च' इति पा० ।
३ 'अल्पबलः' इति पा० ।

१ 'इत्यग्निवेशेन शुरुः प्रश्नः पृष्टः पुनर्विष्टः' इति पा० । २ 'यस्य'
इति पा० । ३ 'तदाऽपि' इति पा० ।

आनाहश्चातिसारश्च यमेतौ दुर्बलं नरम् ।
व्याधितं विशतो रोगौ दुर्बलं तस्य जीवितम् ॥ ८ ॥
आनाहश्चातितृष्णा च यमेतौ दुर्बलं नरम् ।
विशतो विजहत्येनं प्राणा नातिचिरान्नरम् ॥ ९ ॥
ज्वरः पौर्वाहिको यस्य शुष्ककासश्च दारुणः ।
बलमांसविहीनस्य यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ १० ॥

गम्भीरजा इति गम्भीरनाभ्यादिदेशजा, न तु गम्भीरा;
तस्याः स्वरूपत एवासाध्यत्वेनोक्तत्वात् 'शोणितं चातिसार्यते'
इति विशेषणमनर्थकं स्यात् । व्याधितमित्यनेन हि आनाहा-
तिसारातिरिक्तव्याधिग्रहीतमिति दर्शयति । आनाहातिसारयो-
रोगत्वे सिद्धेऽपि 'रोगौ' इति विशेषेण रुजाकर्तृत्वोपदर्शनार्थम् ।
इहालभ्य एव जीविते 'दुर्बलम्' इत्युक्तं; यथा—सर्वथाऽ-
लभ्ये दुर्बलमिति । अन्ये तु दुर्बलभाषया अनियतं मरणे
रिष्टमिति ब्रुवते, एवम् "संशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य
मन्यते" (ई. अ. ९) इत्यादावपि व्याख्यानयन्ति । अनिय-
तरिष्टताऽस्वारस्यं त्वसाभिः पुष्यितक एवोक्तम् । "संशयप्राप्त-
मात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते" इत्यस्य चार्थं यस्यावनिमित्तीये
वक्ष्यामः ॥ ७-१० ॥

यस्य मूत्रं पुरीषं च ग्रथितं संप्रवर्तते ।
निरूपमणो जठरिणः श्वसनो न स जीवति ॥ ११ ॥
श्वयथुर्यस्य कुक्षिस्थो हस्तपादं विसर्पति ।
ज्ञातिसङ्घं स संकेद्रप्य तेन रोगेण हन्यते ॥ १२ ॥
श्वयथुर्यस्य पादस्थस्तथा स्त्रस्ते च पिण्डके ।
सीदतश्चाप्युभे जङ्घं तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ १३ ॥
शूनहस्तं शूनपादं शूनगुह्योदरं नरम् ।
हीनवर्णबलाहारमौषधैर्नापपादयेत् ॥ १४ ॥

मूत्रं ग्रथितमिति घनीभूतं ज्ञेयम् । ज्ञातिसङ्घं स संकेद्व्येति-
वचनेन निरमस्य रोगोऽनुवर्तते, ततः प्रत्याशया ज्ञातयस्तत्प्र-
सीकारार्थं क्लियन्ति, ततस्तु श्रियत एव न प्रतिकर्तुं पार्यते ।
पिण्डके इति जङ्घामांसपिण्डके ॥ ११-१४ ॥

उंरोयुक्तो बहुश्लेष्मा नीलः पीतः सलोहितः ।
सततं च्यवते यस्य दूरासं परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥
हृष्टरोमा सान्द्रमूत्रः शूनः कासज्वरादितैः ।
क्षीणमांसो नरो दूराद्वर्ज्यौ वैद्येन जानता ॥ १६ ॥
त्रयः प्रकुपिता यस्य दोषाः कंघाभिलक्षिताः ।
कृशस्य बलहीनस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ १७ ॥
ज्वरातिसारौ शोफान्ते श्वयथुर्वा तयोः क्षये ।
दुर्बलस्य विशेषेण नरस्यान्ताय जायते ॥ १८ ॥
पाण्डुरश्च कृशोऽत्यर्थं तृष्णयाऽमिपरिहृतः ।
डम्बरी कुपितोच्छ्वासः प्रत्याख्येयो विजानता ॥ १९ ॥

१ 'शङ्खे' इति पा० । २ 'उरोयुक्तः' इति पा० । ३ 'शुष्क-
कासज्वरादितैः' इति पा० । ४ 'कोष्ठेऽभिलक्षिताः' इति, 'कण्ठा-
भिलक्षिताः' इति च पा० ।

उरोयु(यु)क्त इति उरःप्रभवत्वेनानुमीयमानः । कंघाभिलक्षिता
इति दुष्प्रकमत्वेन ज्ञाताः । किंवा 'कोष्ठा(ष्ठेऽ)भिलक्षिता'
इति पाठः, स व्यक्त एव । डम्बरी स्वव्याश्रयलोकी; किंवा
डम्बरी संरम्भवान् । कुपित उच्छ्वासो यस्य स कुपितो-
च्छ्वासः ॥ १५-१९ ॥

हनुमन्याग्रहस्तृष्णा बलहासोऽतिमात्रया ।
प्राणाश्चोरसि वर्तन्ते यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ २० ॥

प्राणाश्चोरसि वर्तन्ते इति वायव उरसि प्रकुपिता वैहन्ति;
यदि तु जीवितं प्राणा इहोच्यन्ते, तदा तस्योरसि वर्तन्ते,
सृत एव पुरुषो भवति, ततश्च तस्मिन् काले रिष्टनासाभ्यन्तां
ज्ञात्वा रोगिपरित्यागे वैद्यस्याप्रसिद्धिर्बलेवेति कृत्वा प्राणा
वायव इहोच्यन्ते इति ब्रुवते; वयं तु ब्रूमः—सद्योमरणीयारि-
ष्टवदेतत् प्रत्यासन्नमृत्युगमकमेव भविष्यतीति ॥ २० ॥
तौम्यत्यायच्छते शर्मं न किञ्चिदपि विन्दति ।

क्षीणमांसबलाहारो मुमुर्षुरचिरान्नरः ॥ २१ ॥
विरुद्धयोनयो यस्य विरुद्धोपक्रमा भृशम् ।
वर्धन्ते दारुणा रोगाः शीघ्रं शीघ्रं स हन्यते ॥ २२ ॥
बलं विज्ञानमारोग्यं ग्रहणी मांसशीणिणतम् ।
एतानि यस्य क्षीयन्ते क्षिप्रं क्षिप्रं स हन्यते ॥ २३ ॥
आरोग्यं हीयते तस्यैव प्रकृतिः परिहीयते ।
सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति जीवितम् ॥ २४ ॥
तत्र श्लोकः—

इत्येतानि शरीराणि व्याधिमन्ति विवर्जयेत् ।
न ह्येषु धीराः पश्यन्ति सिद्धिं काञ्चिदुपक्रमात् ॥ २५ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने
कतमानिशरीरीयमिन्द्रियं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आयच्छते अज्ञानि क्षिपति । विरुद्धयोनय इति परस्परविरु-
द्धधर्मार्थः । विरुद्धयोनयोऽपि स्वल्पतयैकवृत्त्यतया वा अविरु-
द्धोपक्रमा अपि भवन्तीत्यत उक्तं—विरुद्धोपक्रमा इति । आ-
रोग्यं हीयत इति अत्रोक्तारोग्यव्यतिरिक्तारोग्यवृत्त्या आरोग्यहानि-
र्बोधा । प्रकृतिः परिहीयत इति स्वभावः सुशीलत्वादिरूपः
क्षीयते; किंवा, प्रकृतिर्जन्यप्रतिबद्धा श्लेष्मप्रकृत्यादिरूपा
हीयते ॥ २१-२५ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामयुर्वेददीपिकायां चर-
कतात्पर्यटीकायामिन्द्रियस्थाने कतमानिशरीरीय-
मिन्द्रियं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

१ 'भवन्ति' इति पा० । २ 'व्यायच्छते' तावन्ति च शरी-
रं किञ्चित् विन्दति' इति पा० । ३ 'विकारा यस्य वर्धन्ते' इति पा० ।
४ 'मांससारिणी' इति पा० । ५ 'हीयन्ते' इति पा० । ६ 'विकारा
यस्य वर्धन्ते' इति पा० । ७ 'व्यायच्छते' इति पा० । ८ 'परस्य-
रविरुद्धकर्मणः' इति पा० ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः पञ्चरूपीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

व्याधिरूपानन्तरं वेदनोपद्रवौ उद्दिष्टौ, तौ च पूर्वाध्याय एव “शृङ्गलाटोपान्त्रकूजाश्च” (इं. अ. ५) इत्यादिना तथा अन्यत्र “आनाहृद्वातिसारश्च” (इं. अ. ६) इत्यादिना रिष्टरूपतया उक्तावेति कृत्वा छायाप्रतिच्छायारूपारिष्टस्य क्रम-प्राप्तस्याभिधायकं पञ्चरूपीयमुच्यते । पञ्चरूपामधिकृत्य कृतं पञ्चरूपीयम् ॥ १ ॥ २ ॥

दृष्ट्यां यस्य विज्ञानीयान् पञ्चरूपां कुमारिकाम् ।
प्रतिच्छायामयीमक्षणेनैवमिच्छेच्चिकित्सितम् ॥३॥

पञ्चरूपामिति नष्टरूपम् । कुमारिकामिति पुरुषान्तरनयन-गतां कुमारिकां; किंवा, आतुरनयनगतामेव । यदुक्तं हारीते—
“अदर्शनमसंघाते नेत्रे नष्टकुमारिके” इति । प्रतिच्छायामयी-मिति प्रतिच्छायारूपम् ॥ ३ ॥

ज्योत्स्नायामातपे दीपे सलिलादर्शयोरपि ।
अङ्गेषु विकृता यस्य च्छाया प्रेतस्तथैव सः ॥ ४ ॥

अन्यत्रापि छायाविकृतिमाह—ज्योत्स्नेत्यादि । अङ्गेषु विकृ-तेति शिरोबाहुजङ्घादिषु छायाधिकरणभूतेषु भवन्ती प्रति-च्छाया यस्य विकृता भवतीत्यर्थः । तेन व्यस्तसमस्ताङ्गविकृ-ताऽपि छाया उद्यते । अन्ये तु—विभक्तिविपरिणामादज्ञा-नामिति व्याख्यानयन्ति; तथा च सुगम एवार्थः ॥ ४ ॥

छिन्ना भिन्नाऽऽकुला च्छाया हीना वाऽप्यधिकाऽपि वा ।

नष्टा तन्वी द्विधा छिन्ना विकृता विशिरा च या ॥५॥
पताञ्चान्याश्च याः काश्चित् प्रतिच्छाया विगर्हिताः ।
सर्वा मुर्मूर्तां ज्ञेया न चेच्छक्यनिमित्तजाः ॥ ६ ॥

एतानेव छायाविकृतिभेदानाह—छिन्नेत्यादि । आकुलेति अनिश्चितप्रतिबिम्बा । विकृता विकृतानुकारिणी । यद्यप्यरि-ष्टाधिकारेऽनिमित्तमेव यद्भवति तदरिष्टमुक्तं, तथाऽपि पुनः स्पष्टार्थं ‘न चेच्छक्यनिमित्तजाः’ इत्युक्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभया तथा ।
छाया विवर्तते यस्य स्वस्योऽपि प्रेत एव सः ॥ ७ ॥

संप्रति छायारूपं सामान्येन दर्शयच्छायाश्रयारिष्टमाह—
संस्थानेनेत्यादि । एतच्च छायाप्रतिच्छायायोः समानं सूत्रम् ।
तत्र संस्थानेन प्रमाणेन च प्रतिच्छायाः स्वरूपकथनम् । तत्र संस्थानेन प्रमाणेन च सदृशी छाया प्रतिच्छाया ज्ञेया; वर्णेन प्रभया च लक्षिता वर्णप्रभाश्रयाऽप्रे वक्ष्यमाणा पञ्चविधा च्छाया ज्ञेया ।
अत्र यत्तदोर्निधामिंसंबन्धात् ‘सा’ इत्याद्याहर्षते । तेन संस्था-

नादिभिर्या छाया प्रतिच्छायारूपा, सा यस्य विवर्तते अन्यथा भवति, स प्रेत एवेति योजना ॥ ७ ॥

संस्थानमाकृतिसंज्ञेया सुषमा च सा ।
मध्यमवर्णं महच्चोक्तं प्रमाणं त्रिविधं नृणाम् ॥ ८ ॥

प्रतिप्रमाणसंस्थाना जलादर्शतपादिषु ।
छाया या सा प्रतिच्छाया च्छाया वर्णप्रभाश्रया ॥९॥

प्रतिच्छायाकारणभूते संस्थानप्रमाणे एव विवृणोति—संस्था-नमित्यादि । आकृतिः आकारः । प्रतीत्यादि प्रतिच्छायाविवरणं, ‘छाया वर्णप्रभाश्रया’ इत्यादि तु छायाविवरणं भविष्यति । प्रतिप्रमाणसंस्थानेत्यत्र प्रति सादृश्ये; तेन प्रमाणसदृशी, संस्था-नसदृशी च । प्रमाणसंस्थानसदृशतया जलादिषु या छाया, सा प्रतिच्छाया । छाया तु या पञ्चविधा सा वर्णप्रभाश्रयां वर्णप्रभासहचरितोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

खादीनां पञ्च पञ्चानां छाया विविधलक्षणाः ।
नाभसी निर्मला नीला सखेहा सप्रमेव च ॥ १० ॥

रूक्षा श्यावावर्णा या तु वायवी सा हतप्रभा ।
विशुद्धरक्ता त्वाग्नेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥ ११ ॥

शुद्धवैदर्भ्यविमला सुखिग्धा चाम्भसी मता ।
स्थिरा खिग्धा घना श्लक्ष्णा दशमा श्वेता च पार्थिवी

वायवी गर्हिता त्वासां चतस्रः स्युः सुखोदयाः ।
वायवी तु विनाशाय क्लेशाय महतःस्युः ॥ १३ ॥

खादीनामित्यादिना छायां विभजते । सप्रमेति दीप्ताभा । वायवी गर्हितेति वायवी रिष्टाय प्रायो भवति । यस्य जन्मप्र-सृति वायवी, च नापि प्रभूतक्लेशभाग्भवतीत्याह—वायवीत्यादि । विनाशयेति अकस्मादुत्पन्ना विनाशाय, सहजा तु वायवी क्लेशयेति ज्ञेयम् ॥ १०-१३ ॥

स्यात्तैजसी प्रभा सर्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ।
रक्ता पीता सिता श्यावा हरिता पाण्डुराऽसिता १४
तासां याः स्युर्विकारिण्यः खिग्धाश्च विपुलाश्च याः ।
ताः शुभा रूक्षमलिनाः संक्षिप्ताश्चाशुभोदयाः ॥१५॥

संप्रति छायाश्रयत्वेन वर्णभेद उक्तः, तत्र वर्णभेदास्तदरिष्टं च प्रथमाध्याय एवोक्तं; प्रभायास्तु भेदं रिष्टं चाह—स्यात्तैजसी-त्यादि । प्रभा च यद्यपि प्रथमाध्याये संप्रहे नोक्ता; तथाऽपि तत्र च्छायाश्रयत्वेन वर्णभेदा उक्ताः, तत्र वर्णभेदास्तदरिष्टं च प्रथमाध्याये संप्रहेणोक्तं, छायाश्रयत्वेन तत्र प्रभाऽपि सूचितेति ज्ञेयम् । अशुभोदया इति अकस्मादुत्पादे मरणोदयाः, सहजो-त्पादे तु बहुदुःखरूपा अशुभोदया इति ज्ञेयम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

वर्णमाकामति च्छाया भास्तु वर्णप्रकाशिनी ।
आसन्ना लक्ष्यते च्छाया भाः प्रकृष्टा प्रकाशते ॥१६॥

नाच्छायो नाप्रभः कश्चिद्विशेषाश्चिह्नयन्ति तु ।
चूर्णां शुमानुभोत्पत्तिं काले छायाप्रभाश्रयाः ॥ १७ ॥

प्रभाच्छाययोर्दुर्लभ्यत्वेन भेदकं लक्षणमाह—वर्णमिलादि ।
वर्णमात्रमासीति छायाकाशतो वर्णो नोपलभ्यते सम्यक् ।
भासना लक्ष्यते छाया, यथा—चित्रगता छाया प्रत्यासन्नैव
लक्ष्यते । भाः प्रकृष्टा प्रकाशते; यथा—मणिमौक्तिकादीनां
प्रभा दूरादुपलभ्यत इत्यर्थः । विशेषा इति छायाप्रभयोः शुभा-
शुभरूपविशेषाः । चिह्नयन्तीति गमयन्ति । काले इति
परिपाककाले ॥ १६ ॥ १७ ॥

कामलाऽक्षोर्मुखं पूर्णं शङ्खयोर्मुक्तमांसता ।
संत्रासश्चोष्णगात्रत्वं यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ १८ ॥
उत्थाप्यमानः शयनात् प्रमोहं याति यो नरः ।
मुहुर्मुहुर्न सप्ताहं स जीवति विकर्तनः ॥ १९ ॥
संस्त्रष्टा व्याधयो यस्य प्रतिलोमानुलोमगाः ।
व्यापन्ना ग्रहणी प्रायः सोऽर्धमासं न जीवति ॥ २० ॥

कामलाऽक्षोरिति कामलिन इव पीताक्षत्वम् । विकर्तन
इति निन्दापरः । संस्त्रष्टा इति परस्परसंबद्धाः, किंवा संसृ-
ष्टदोषजन्माः । प्रतिलोमानुलोमगा इति अधोमार्गोर्ध्वमार्ग-
गताः । व्यापन्ना ग्रहणीति च्छेदः; किंवा, व्यापन्ना
ग्रहणी यस्य स 'व्यापन्नग्रहणी' इति पाठः । प्रायः सोऽर्धमासं
न जीवतीति अनेनार्धमासमतिक्रम्यापि मरणं भवति, न तु
मरणव्यभिचारः ॥ १८-२० ॥

उपैरुद्धस्य रोगेण कर्शितस्याल्पमश्नतः ।
बहु मूत्रपुरीषं स्याद्यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ २१ ॥
दुर्वलो बहु भुङ्क्ते यः प्राग्मुक्तादन्नमातुरः ।
अल्पमूत्रपुरीषश्च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २२ ॥
इष्टं च गुणसंपन्नमन्नमश्नाति यो नरः ।
शश्वच्च बलवर्णाभ्यां हीयते न स जीवति ॥ २३ ॥
प्रकूजति प्रश्वसिति क्षिथिलं चातिसार्यते ।
बलहीनः पिपासार्तः शुष्कास्यो न स जीवति ॥ २४ ॥
ह्रस्वं च यः प्रश्वसिति व्याविद्धं स्पन्दते च यः ।
मृतमेव तमात्रेयो व्याचक्षते पुनर्वसुः ॥ २५ ॥
ऊर्ध्वं च यः प्रश्वसिति श्लेष्मणा चाभिभूयते ।
हीनवर्णबलाहारो यो नरो न स जीवति ॥ २६ ॥

प्राग्मुक्तादिति यावदन्नं भुङ्क्ते स पूर्वदिनेषु ततो बहु भुङ्क्ते
इत्यर्थः । इष्टमिति इष्टरसम् । गुणसंपन्नमिति पथ्यम् । क्षिथि-
लमिति पूर्वेण संबध्यते, तेन श्लथ इव प्रकूजति । प्रश्वसतीति
अन्तः श्वासं नयति । व्याविद्धमिति कुटिलम् ॥ २१-२६ ॥

१ 'छायाप्रतिच्छाययोः' इति पा० । २ 'संत्रासश्चोष्णता चाक्षे'
इति पा० । ३ 'कथंचन' इति पा० । ४ 'प्राग्मुक्तादन्नमातुरः'
इति पा० । ५ 'वर्षिष्युगुणसंपन्नं' इति पा० ।

ऊर्ध्वप्रे नयने यस्य मन्त्रे चारतकम्पने ।
बलहीनः पिपासार्तः शुष्कास्यो न स जीवति ॥ २७ ॥
यस्य गण्डादुपचितौ ज्वरकासौ च दारुणौ ।
शूलौ प्रदेष्टे चाप्यन्नं तस्मिन् कमे न सिध्यति ॥ २८ ॥
व्यावृत्तमूर्धेजिह्वास्यो भ्रुवौ यस्य च विच्युते ।
कण्ठकैश्चाचिता जिह्वा यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २९ ॥
शेफश्चात्यर्थमुत्सिकं निःसृतौ वृषणौ भृशम् ।
अतश्चैव विपर्यासो विकृत्या प्रेतलक्षणम् ॥ ३० ॥
निचितं यस्य मांसं स्यात्त्वगस्थिष्वेव दृश्यते ।
क्षीणस्यानश्नतस्तस्य मासमायुः परं भवेत् ॥ ३१ ॥
तत्र श्लोकः—

इदं लिङ्गमरिष्टाख्यमेनेकमभिजिह्वाचन ।
आयुर्वेदविदित्याख्यां लभते कुशलो जनः ॥ ३२ ॥
इत्यग्निवेशश्रुते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रिय-
स्थाने पञ्चरूपीयमिन्द्रियं नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वप्रे इति ऊर्ध्वमुखे । आरतकम्पने अविभ्रान्तकम्पने ।
उत्सिकमिति अन्तःप्रविष्टम् । अतश्चैव विपर्यास इति शेफोऽ-
तिनिःसृतं, वृषणौ चातिप्रविष्टौ । विकृत्येति स्वभावं विना;
तेन स्वभावोत्सिकशेफादि न रिष्टं, किन्त्वनिमित्तं कादाचित्कं
संदेह रिष्टम् । निश्चितमिति क्षीणं, निश्चन्दस्य प्रतिपेक्षार्थत्वात् ।
एवं च तथा मांसं क्षीणं भवति, यथा त्वगस्थिष्वेव लप्ता
दृश्यते; किंवा निश्चितमुपचितं मांसं स्यात्, त्वगस्थिष्वेव
दृश्यते त्वगस्थिमात्रावशेषो वा भवतीति यावत् ॥ २७-३२ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामयुर्वेददीपिकायां चरक-
तारपर्यटीकायामिन्द्रियस्थाने पञ्चरूपीयमिन्द्रियं
नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातोऽवाकृशिरसीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

उक्तावुत्तरिष्टपरिग्राहकेऽध्यायद्वये वक्तव्ये छायरिष्टाभिधा-
यकरवसाधर्म्यादवाकृशिरसीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥
अवाकृशिरा वा जिह्वा वा यस्य वा विशिरा भवेत् ।
जन्तो रूपप्रतिच्छाया नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम् ॥ ३ ॥
जटीभूतानि पक्ष्माणि दृष्टिश्चापि निरुह्यते ।
यस्य जन्तोर्न तं धीरो भेषजेनोपपादयेत् ॥ ४ ॥
यस्य शूलानि वर्तमानं न समायायन्ति शुष्यतः ।
चक्षुषी चोपदिह्यते यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ ५ ॥

१ 'यस्यानारतकम्पने' इति पा० । २ 'व्यावृत्तमुज्जिह्वस' इति
पा० । ३ 'तु त्वगस्थि चैव' इति पा० । ४ 'न गृह्यते' इति पा० ।
५ 'चोददक्षेते' इति पा० ।

भुवोर्वा यदि वा भूमिं सीमन्तावर्तकान् बहून् ।
अपूर्वनाकृतान् व्यक्तान् दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥ ६ ॥
त्र्यहमेतेन जीवन्ति लक्षणेनातुरा नराः ।
अरोगाणां पुनस्त्वेतत् षड्रात्रं परमुच्यते ॥ ७ ॥

अवाक्शिरा इति ऊर्ध्वपादः । एतच्छायाप्रकरणवक्तव्य-
मपि शीघ्रमारकवक्ष्यापनार्थमिह शीघ्रमारकरिष्टेषु पठितम् ।
अत्र हारिष्टानि त्र्यहदिमारकाणि वक्तव्यानि । न समायान्तीति
न परस्परं मिलन्ति । अपूर्वानिति असहजान् । अकृतानिति
प्रयत्नेनाकृतान् ॥ ३-७ ॥

आयम्योत्पाटितान् केशान् यो नरो नावबुध्यते ।
अनातुरो वा रोगी वा षड्रात्रं नातिवर्तते ॥ ८ ॥
यस्य केशा निरभ्यङ्गा दृश्यन्तेऽभ्यक्तसन्निभाः ।
उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ ९ ॥

आयम्येति बलादाकृष्य । यद्यपि “तस्य केशलोमानि”
(अं. अ. ३) इत्यादिनैव एतदरिष्टमित्युक्तं, तथाऽपीहातुर-
स्थविषयप्रतिपादनार्थं पुनरभिधानम् । किंच, तत्र “प्रलुच्चेरन्”
इति पदेन केशानामनुत्पादनमुक्तं, नैह तथेति विशेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥

ग्लायते नासिकावंशः पृथुत्वं यस्य गच्छति ।
अशूनः शूनसंकाशः प्रत्याख्येयः स जानता ॥ १० ॥
अत्यर्थविबुधा यस्य यस्य चात्यर्थसंवृता ।
जिह्वा वा परिशुष्का वा नासिका न स जीवति ॥ ११ ॥
मुखं शब्दश्रैवावोष्टौ शुक्रश्यावातिलोहितौ ।
विकृत्या यस्य वा नीलौ न स रोगाद्रिमुच्यते ॥ १२ ॥

ग्लायत इति दौर्बल्यं भजते । अशून इति परमार्थतोऽ-
शूनः । विबुधेति निर्गता । संवृतेति प्रविष्टा । शब्दश्रवौ कर्णौ ।
विकृतेति सहजं विना, तथा हेतुं विनेत्यर्थः ॥ १०-१२ ॥

अस्थिश्वेता द्विजा यस्य पुष्पिताः पङ्कजसंवृताः ।
विकृत्या न स रोगं तं विहायारोग्यमश्नुते ॥ १३ ॥
स्तब्धा निश्चेतना गुर्वी कण्ठोपपचिता भृशम् ।
इमावा शुष्काऽथवा शूना प्रेतजिह्वा विसर्पिणी ॥ १४ ॥
दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं नरो निःश्वास्य ताम्यति ।
उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥
हस्तौ पादौ च मन्ये च तालु चैवातिशीतलम् ।
भवत्यायुःक्षये क्रूरमथवाऽपि भवेन्मुहुः ॥ १६ ॥
घट्टयज्जानुना जानु पादाबुध्यस्य पातयन् ।
योऽपास्यति मुहुर्वैक्रमातुरो न स जीवति ॥ १७ ॥
दन्तैर्दिङ्मन्त्रखाग्राणि नखैर्च्छिन्द्यच्छिरोरुहान् ।
काष्ठेन भूमिं विलिखन्न रोगात् परमुच्यते ॥ १८ ॥
दन्तान् खादति यो जाग्रदसाम्ना विरुद्धं हसन् ।
विजानाति न चेदुःखं न स रोगाद्रिमुच्यते ॥ १९ ॥

१ ‘नातिवर्तते’ इति पा० । २ ‘ग्लायतो नासिकावंशः’ इति
पा० । ३ ‘मुखशब्दश्रवोष्टौ’ इति पा० ।

मुहुर्वैसन् मुहुः श्वेदन् शय्यां पादेन हन्ति यः ।
उच्चैर्दिङ्मन्त्राणि विमुशन्नातुरो न स जीवति ॥ २० ॥

अस्थिवच्छ्वेता अस्थिश्वेताः । विसर्पिणी बहिरिर्गता । निःश्वा-
स्येति अन्तरोच्छ्वासं नीत्वा । अपास्यति मुहुरेति मुखमाक्षि-
पति । असाप्ना इति उच्चैः । उच्चैर्दिङ्मन्त्राणि नासाकर्णक्षि-
तोत्तंसि ॥ १३-२० ॥

यैर्विन्दति पुरा भावैः समेतैः परमां रतिम् ।
तैरेवारममाणस्य ग्लानोर्मरणमादिशेत् ॥ २१ ॥
न विभर्ति शिरो ग्रीवा न पृष्ठं भारमात्मनः ।
न हनू पिण्डमास्थ्यमातुरस्य मुमूर्षतः ॥ २२ ॥
सहसा ज्वरस्तापस्तृष्णा मूर्च्छा बलक्षयः ।
विश्लेषणं च सन्धीनां मुमुर्षोरुपजायते ॥ २३ ॥
गोसर्गे वदनाद्यस्य श्वेदः प्रचयवते भृशम् ।
लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ २४ ॥
नोपैति कण्ठमाहारो जिह्वा कण्ठमुपैति च ।
आयुष्यन्तं गते जन्तोर्वलं च परिहीयते ॥ २५ ॥
शिरो विक्षिपते कृच्छ्रान्मुञ्चयित्वा प्रपाणिकौ ।
ललाटमुग्रतस्वेदो मुमूर्षुश्च्युतवन्धनः ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकः—

इमानि लिङ्गानि नरेषु बुद्धिमान्
विभावयेतावहितो मुमूर्षुषु ।
क्षणेन भूत्वा ह्युपयान्ति कानिचि-
न्नचाफलं लिङ्गमिहास्ति किञ्चन ॥ २७ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रि-
यस्थानेऽवाक्शिरसीयमिन्द्रियं
नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

ग्लानोरिति क्षीयमाणस्य । भारमात्मन इति ऊर्ध्वश-
रीरम् । पृष्ठमिति शरीराधोभागः । गोसर्गे इति प्रत्यये ।
लेपज्वरः खलपशीतयुक्तः कफज्वरः । कृच्छ्रादिति अशीघ्रं
मुखयित्वा, प्रपाणिकौ मणिवन्धादूर्ध्वं कूर्परपर्यन्तं (शिरो
विक्षिपति) ॥ २१-२७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेदरीपिकायां
चरकतत्पर्यटीकायामिन्द्रियस्थानेऽवाक्शिरसी-
यमिन्द्रियं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो यस्य इयावन्मिर्त्तयमिन्द्रियं व्याख्या-
सामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

१ ‘मुहुर्दिङ्मन्त्राणि’ इति पा० । २ ‘मुमूर्षुः श्वेदवन्धनः’ इति
पा० । ३ अयं पाठो हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते । ४ ‘यस्यश्रवोष्टौ’
इति पा० ।

यस्य इयावनिमित्तीयोऽपि उक्तानुकरिष्टाभिधायकतया उच्यते । यस्य इयावशब्देन लक्षणया 'यस्य इयावे' इत्यादि-ग्रन्थोक्तं रिष्टं ग्राह्यम् । तेन, यस्यइयावरूपनिमित्तं रिष्टमधिकृत्य कृतोऽध्यायो यस्यइयावनिमित्तीयः ॥ १ ॥ २ ॥

यस्य इयावे परिध्वस्ते हरिते चापि दर्शने । आपन्नो व्याधिरन्ताय ज्ञेयस्तस्य विजानता ॥ ३ ॥ निःसंज्ञः परिशुष्कास्यः संमुद्धो व्याधिभिश्च यः । उपरुद्धाद्युपं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ ४ ॥ हरिताश्च सिरा यस्य लोमकूपाश्च संवृताः । सोऽम्लाभिलाषी पुरुषः पित्तान्मरणमश्नुते ॥ ५ ॥ शरीरान्ताश्च शोभन्ते शरीरं चोपशुष्यति । बलं च हीयते यस्य राज्यक्षमा हिनस्ति तम् ॥ ६ ॥ अंसाभितापो हिक्का च छर्दनं शोणितस्य च । आनाहः पार्श्वशूलं च भवत्यन्ताय शोषिणः ॥ ७ ॥ वातव्याधिरपस्मारी कुप्री शोफौ तयोदरी । गुल्मी च मधुमेही च राज्यक्ष्मी च यो नरः ॥ ८ ॥ अचिकित्सा भवन्त्येते बलमांसक्षये सति । अन्येष्वपि विकारेषु तान् भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ९ ॥ विरेचनहृत्तानाहो यस्तृष्णानुगतो नरः । विरिक्तः पुनराध्माति यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ १० ॥ पेयं पातुं न शक्नोति कण्ठस्य च मुखस्य च । उरसश्च विशुष्कत्वाद्यो नरो न स जीवति ॥ ११ ॥ खरस्य दुर्बलीभावं हानिं च बलवर्णयोः । रोगवृद्धिमयुक्त्या च दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥ १२ ॥ ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माणं शूलोपहतबह्वर्णम् । शर्म चानधिगच्छन्तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ॥ १३ ॥

समुद्ध उपचितः । शरीरान्ता हस्तपादादयः । शोभन्त इति राजन्ते, किंवा शोमायुक्ता भवन्ति । वात एव व्याधि-र्यस्य रोगिणः स वातव्याधिः । तानिति बलमांसक्षययुक्ता । विरेचनेन हृत आनाहो यस्य स तथा । अयुक्तयेति अनुचित-रूपेण ॥ ३-१३ ॥

अपस्वरं भाषमाणं प्राप्तं मरणमात्मनः । श्रोतारं चाप्यशब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥ यं नरं सहसा रोगो दुर्बलं परिमुञ्चति । संशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते ॥ १५ ॥ अथ चेज्जातयस्तस्य याचेरन् प्रणिपाततः । रसेनाद्यादिति ब्रूयान्नास्ते दद्याद्विशोधनम् ॥ १६ ॥ मासेन चेन्न दृश्येत विशेषस्तस्य शोभनः । रसेन्धान्यैर्बहुविधैर्दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १७ ॥

१ 'संविद्धः' इति पा० । २ 'हरितामाः' इति पा० । ३ 'रक्ती' इति पा० । ४ 'पेयं पातुं न शक्नोति शुष्कत्वादासकण्ठयोः । उर-सश्च विवदत्ताद्यो नरो न स जीवति' इति पा० ।

अपस्वरमिति विकृतस्वरं यथा भवति तथा भाषमाणम् । किं भाषमाणमित्याह—मरणमात्मन इति; मरिष्यामि मरि-ष्यामीति भाषमाणमित्यर्थः । श्रोतारं चेत्यादि रिष्टानन्तरं 'संशयप्राप्तमात्रेयः' इत्यादौ अनियतारिष्टतया मात्रेयस्यात्र मरणं प्रति संदेह इति ब्रूते । तच्च न, रिष्टस्य मरणव्याभिचा-रित्वमाचार्येण प्रयत्नेनोक्तं, व्युत्पादितं चास्माभिः; किञ्च न च वीतसंशयस्यात्रेयस्य संशयोऽस्ति; तेन शिष्यव्युत्पत्त्यर्थमयमा-चार्यः संशयं दर्शयति, तथा निर्णयं करोति; यथा—“दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं मधूपमं स्याद्विविधो विचारः” (वि. अ. ६) इत्यादौ संशयं दर्शयित्वा निर्णयं दर्शितवान्; तथे-हापि दुर्बलस्य सहसा रोगमुक्तौ रिष्टं वा स्यात्, सर्वथा सन्तर्प-णाद्याधिकृत्यो वा स्यादिति संदेहः; रिष्टपक्षे तु मरणं, तत्र 'अथ चेत्' इत्यादिना परीक्षामारभते; परीक्षायां च मांसरसेन विशेषालाभे रिष्टत्वावधारणं भवतीति मुख्यवस्थोऽयं ग्रन्थः । दुर्लभमिति अप्राप्यम् ॥ १४-१७ ॥

निष्ठयूतं च पुरीषं च रेतश्चात्मसि मज्जति । यस्य तस्यायुवः प्राप्तमन्तमाहुर्मनीषिणः ॥ १८ ॥ निष्ठयूते यस्य दृश्यन्ते वर्णा बहुविधाः पृथक् । तच्च सीदत्यपः प्राप्य न स जीवितुमर्हति ॥ १९ ॥ पित्तमूष्मानुगं यस्य शङ्खौ प्राप्य विमूच्छति । स रोगः शङ्खको नास्मा त्रिरात्राद्वन्ति जीवितम् २० सफेनं रधिरं यस्य मुहुरास्यात् प्रसिच्यते । शूलैश्च तुद्यते कुक्षिः प्रत्याख्येयस्तथाविधः ॥ २१ ॥ बलमांसक्षयस्तीव्रो रोगवृद्धिररोचकः । यस्यातुरस्य लक्ष्यन्ते त्रीन् पक्षाञ्च स जीवति ॥ २२ ॥

निष्ठयूत इत्यादौ बहुविधवर्णयोगः पूर्वारिष्टाद्विशेषः । सीदतीति मज्जति । “यस्य पित्तं” (सू. अ. १८) इत्या-दिना सूत्रस्यानोक्तोऽपि शङ्खक इह मरणसूचकतया रिष्टवे-नोच्यते ॥ १८-२२ ॥

तत्र श्लोकौ—

विज्ञानानि मनुष्याणां मरणे प्रत्युपस्थिते । भवन्त्येतानि संपश्येदन्त्यान्येवंविधानि च ॥ २३ ॥ तानि सर्वानि लक्ष्यन्ते न तु सर्वानि मानवम् । विशन्ति विनशिष्यन्तं तस्माद्बोध्यन्ति सर्वतः ॥ २४ ॥

इत्यग्निवेशशक्तते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रि-यस्थाने यस्यइयावनिमित्तीयमित्युक्तं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

विज्ञानानीति लक्षणानि नयनादिविकृतानि ज्ञेयानि । सर्वानि लक्ष्यन्ते इति नानापुरुषेषु लक्ष्यन्ते । न तु

१ 'तच्च सीदेत्' पद्यः प्राप्य दुर्लभं तस्य जीवितम्' इति पा० ।

२ 'विशुष्यते' इति पा० ।

सर्वाणि मानवं विशन्तीति एकपुरुषं न सर्वाणि विशन्तीति ॥ २३ ॥ २४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामाधुर्वेददीपिकायां
चरकतात्पर्यटीकायां यस्यस्यावनिमित्तीयमिन्द्रियं
नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातः सद्योमरणीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

व्यवहितमरणप्रतिपादकमरिष्टमभिधाय प्रत्यासन्नमरणप्रतिपादकं रिष्टं वक्तुं सद्योमरणीयोऽभिधीयते । सद्यःशब्देनेह केचित् सत्तान्नमिच्छन्ति, अपरे त्रिरात्रम् ॥ १ ॥ २ ॥

सद्यस्तिक्षितः प्राणैर्लक्षणाणि पृथक् पृथक् ।
अश्विवेश । प्रवक्ष्यामि संस्पृष्टो यैर्न जीवति ॥ ३ ॥
वाताष्टीला सुसंवृद्धा तिष्ठन्ती दारुणा हृदि ।
तृष्णयाऽभिपरीतस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ४ ॥
पिण्डके शिथिलीकृत्य जिह्वीकृत्य च नासिकाम् ।
वायुः शरीरे विचरन् सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ५ ॥
भुवौ यस्य ऋयुते स्थानादन्तर्दोहश्च दारुणः ।
तस्य हिक्काकरो रोगः सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ६ ॥

क्षीणशोणितमांसस्य वायुरूध्वगतिश्चरन् ।
उभे मन्ये समे यस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ७ ॥
अन्तरेण गुदं गच्छन् नाभिं च सहसाऽनिलः ।
कृशस्य वंक्ष्णौ गृह्णन् सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ८ ॥
वित्त्य पशुकांप्राणि गृहीत्योरश्च मारुतः ।
हृत्तमितस्यायताक्षस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ९ ॥
हृदयं च गुदं चोभे गृहीत्वा मारुतो बली ।
दुर्बलस्य विशेषेण सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ १० ॥

वंक्ष्णं च गुदं चोभे गृहीत्वा मारुतो बली ।
अत्र संजनयञ्जन्तोः सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ११ ॥
नाभिं मूत्रं वैस्तिशीषं पुरीषं चापि मारुतः ।
प्रच्छिन्नं जनयञ्जलं सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ १२ ॥
मिद्येते वंक्ष्णौ यस्य वातशूलैः समन्ततः ।
भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यः प्राणाज्जहाति सः ॥ १३ ॥
आधुतं मारुतेनेह शरीरं यस्य केवलम् ।
भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यो जह्यात् स जीवितम् ॥ १४ ॥
शरीरं शोफितं यस्य वाताशोफेनं देहिनः ।
भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यो जह्यात् स जीवितम् ॥ १५ ॥

१ 'गुदं नाभिं चान्तरेण गृह्णाति' इति पा० । २ 'गृह्णाति' इति पा० । ३ 'नाभिं वस्तिशिरो मूत्रं' इति पा० । ४ 'विषय' इति पा० ।

च. सं. ४७

आमाशयसमुत्थाना यस्य स्यात् परिकर्तिका ।
भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यः प्राणाज्जहाति सः ॥ १६ ॥
पकाशयसमुत्थाना यस्य स्यात् परिकर्तिका ।
तृष्णा गुदग्रहश्चोत्रः सद्यो जह्यात् स जीवितम् ॥ १७ ॥
पकाशयमधिष्ठार्य हत्वा संज्ञां च मारुतः ।
कण्ठे घुर्घुरकं कृत्वा सद्यो हरति जीवितम् ॥ १८ ॥
दन्ताः कर्दमदिग्धाभा मुखं चूर्णकसन्निभम् ।
सिप्रायन्ते च गात्राणि लिङ्गं सद्यो मरिष्यतः ॥ १९ ॥
तृष्णाश्वासशिरोरोगमोहदौर्बल्यकूजनैः ।
स्पृष्टः प्राणाज्जहात्याशु शरुद्धेदेन चातुरः ॥ २० ॥

तिक्षित इति तिक्कित इव; प्राणानां प्रियत्वेन स्वयं हननायोग्यत्वात् । पिण्डके इति जह्वापिण्डके । अन्तरेण गुदं नाभिं चेति गुदनाभिमध्ये । हृदयं गृहीत्वेति हृदयं खविकारेण ग्राप्य । वस्तिशीषमिति बस्त्वर्ध्वभागम् । प्रच्छिन्नमिति प्रच्छिन्नमिव प्रच्छिन्नं, छेदनाकारवेदनायुक्तत्वात् । आधुतमिति व्याप्तम् । शोथितमिति शोफयुक्तम् । परिकर्तिका परिकर्तनकारा वेदना । घुर्घुरकमिति घुर्घुरकमित्याकारं शब्दं, स कफावरुद्धेन श्वासेन भवति । मुखं चूर्णकसन्निभं श्वेत्वात् । सिप्रायन्त इति सिप्रा नदी, तद्वत् खेदातिप्रादुर्गोवादाचरन्तीति सिप्रायन्ते; किंवा सिप्रायन्त इति शिथिलीभवन्ति, अनेकार्थत्वाद्वात्तुनाम् ॥ ३-२० ॥

तत्र श्लोकः—

एतानि खलु लिङ्गानि यः सम्यगवबुध्यते ।
स जीवितं च मर्त्योर्नाम मरणं चावबुध्यते ॥ २१ ॥

इत्यश्विवेशश्रुते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने सद्योमरणीयमिन्द्रियं नाम
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

स जीवितं चावबुध्यत इति अथोक्तिरिष्टाभावेन जीवितं बुध्यते, रिष्टसद्भावे च मरणं बुध्यत इति ॥ २१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामाधुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायामिन्द्रियस्थाने सद्योमरणीयमिन्द्रियं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातोऽणुज्योतीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

सद्यःकालनियतं रिष्टमभिधाय कालविशेषनियतारिष्टमभिधायकमणुज्योतीयमुच्यते । अणुज्योतिश्चेह यथाश्रुतं रोगं वज्रयित्वा संज्ञायामनुक्रियते ॥ १ ॥ २ ॥

१ 'आमाशयमधिष्ठाय' इति पा० । २ 'गृह्णाति' इति पा० ।

३ 'आमोतीति' इति पा० ।

अणुज्योतिरनेकाग्रो बुद्ध्यद्यो दुर्मनाः सदा ।

रतिं न लभते याति परलोकं समान्तरम् ॥ ३ ॥

ज्योतिः सकलशरीरान्तर्गतं तेजः, अणुज्योतिर्मैन्द्राग्निः ।

अनेकाग्रः व्याकुलचित्तः, दुर्मना इत्यनेन तु मनोदौर्बल्यमुच्यते; तेन न पौनस्त्यम् । समान्तरमिति सामान्ये ॥ ३ ॥

बलिं बलिभृतो यस्य प्रणीतं नोपभुञ्जते ।

लोकान्तरगतः पिण्डं भुङ्क्ते संवत्सरेण सः ॥ ४ ॥

सतर्षणीं समीपस्थां यो न पश्यत्यरुन्धतीम् ।

संवत्सरान्ते जन्तुः स संपश्यति महत्तमः ॥ ५ ॥

विकृत्या विनिमित्तं यः शोभासुपचयं धनम् ।

प्राप्तोत्यतो वा विभ्रंशं समान्तं तस्य जीवितम् ॥ ६ ॥

बलिमिति वायसानां विधिवद्भक्षणम् । महत्तम इति मरणपूर्व तमः । विकृत्येति प्रसिद्धं धनादिकारणं विना । विनिमित्तमिति शरीरसंबद्धधनादिसूचकलक्षणं विना; शरीरसंबद्धलक्षणवशादेव कस्मिंश्चित्काले धनादि तदपचयो वा भवति;

तच्च लक्षणनिमित्तत्वाद्दरिद्रमिति प्रथमाध्याय एवोक्तम् । उपचयमिति शरीर एवोपचयम् । अतो विभ्रंशमिति शोभासुपचयम् ॥ ४-६ ॥

भक्तिः शीलं स्मृतिस्स्यागो बुद्धिर्बलमहेतुकम् ।

षडेतानि निवर्तन्ते षडभिर्मासैर्मरिष्यतः ॥ ७ ॥

भक्तिः इच्छा । अहेतुकमिति क्रियाविशेषणम् । संख्येयनिर्देशादेव षट्पदे लब्धे पुनः षडिति पदं षण्णां समुद्दिष्टानामेव निवृत्तिरिति मिति दर्शयितुम् ॥ ७ ॥

धमनीनामपुर्वोणां जालमत्यर्थं शोभनम् ।

ललाटे दृश्यते यस्य पण्मासान्न स जीवति ॥ ८ ॥

लेखाभिश्चन्द्रकामिर्ललाटमुपचीयते ।

यस्य तस्यायुषः षडभिर्मासैरन्तं समादिशेत् ॥ ९ ॥

जालमिति जालाकारम् । चन्द्रकामिरिति बालचन्द्रकामिः ॥ ८ ॥ ९ ॥

शरीरकम्पः संमोहो गतिर्वचनमेव च ।

मत्तस्येवोपलभ्यन्ते यस्य मासं न जीवति ॥ १० ॥

रेतोमूत्रपुरीषाणि यस्य मज्जन्ति चाभ्मसि ।

स मासात् खजनद्वेषे मृत्युवारिणि मज्जति ॥ ११ ॥

रेत इत्यादिषट् 'निष्ठूतं च पुरीषं च' (इं. अ. ९)

इत्यादिना यद्ययुक्तं, तथाऽपीह समासवचनात् समुद्दिष्टानामेव रेतःप्रभृतीनां मज्जनं खजनद्वेषे सति मारकं भवतीति ज्ञेयम् ॥ १० ॥ ११ ॥

हस्तपादं मुखं चोभे विशेषाद्यस्य शुष्यतः ।

शूयते वा विना देहात् स च मासं न जीवति ॥ १२ ॥

१ 'गन्ता' इति पा० । २ 'तच्चामिस्त्रिलक्षणत्वात्' इति पा० ।

३ 'मासाद्दिनव्यति' इति पा० ।

ललाटे मूर्ध्नि वस्तौ वा नीला यस्य प्रकाशते ।

राजी बालेन्दुकुटिला न स जीवितुमर्हति ॥ १३ ॥

प्रवालगुटिकाभासा यस्य गात्रे मसुरिकाः ।

उत्पद्याशु विनश्यन्ति न चिरात् स विनश्यति ॥ १४ ॥

प्रीवावमदौ बलवाञ्छिन्नाश्वयथुरेव च ।

प्रध्रास्यगलपाकश्च यस्य पक्वं तमादिशेत् ॥ १५ ॥

संभ्रमोऽतिप्रलापोऽतिभेदोऽस्त्रामतिदारुणः ।

कालपाशपरीतस्य त्रयमेतत् प्रवर्तते ॥ १६ ॥

प्रमुह्य लुब्धयेत् केशान् परिगृह्णात्यतीव च ।

नरः स्वस्थवदाहारमवल्लः कालचोदितः ॥ १७ ॥

उभे इति वचनं समुद्दिष्टहस्तादिशोभमेव दर्शयति ।

प्रवालकृतगुटिकावदाभासन्त इति प्रवालगुटिकाभासाः । काल-

पाशपरीतसेति शीघ्रं मरिष्यतः । परिगृह्णाति स्वस्थवदाहार-

मिति योजना, अवल्लः सन् स्वस्थवदाहारमल्लं करोती-

त्यर्थः ॥ १२-१७ ॥

समीपे चक्षुषोः कृत्वा मृगयेताङ्गुलीकरम् ।

स्मयतेऽपि च कालान्ध ऊर्ध्वगानिमिषेक्षणः ॥ १८ ॥

शयनादासनादङ्गात् काष्ठत् कुल्यादथापि वा ।

असन्मृगयते किञ्चित् स मुह्यन् कालचोदितः ॥ १९ ॥

समीपे इत्यादि । चक्षुषोः समीपेऽङ्गुलीकरं कृत्वा तत् पश्यन्

मृगयते प्राप्यते, स्मयते च विस्मितो भवति । ऊर्ध्वगमनि-

मिषं च ईक्षणं यस्य स तथा । अस्तु अविद्यमानं शय-

नासनादि मृगयते प्राप्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥

अहास्यहासी संमुह्यन् प्रलेढि दशनच्छदौ ।

शीतपादकरोच्छ्वासो यो नरो न स जीवति ॥ २० ॥

आह्वयन्तं समीपस्थं खजनं जनमेव वा ।

महामोहावृतमनाः पश्यन्नपि न पश्यति ॥ २१ ॥

अहास्यहासीति अहास्यविषये हास्यवान् । दशनच्छदौ

ओष्ठौ । शीतशब्द उच्छ्वासान्तः संबध्यते । जनमिति गोब-

लीवर्दन्यायेन खजनम् ॥ २० ॥ २१ ॥

अयोगमतियोगं वा शरीरे मतिमान् भिषक् ।

स्वादीनां युगपदृष्ट्वा भेषजं नावचायेत् ॥ २२ ॥

स्वादीनामिति खादिकार्याणां धातूनां, किंवा खादिकार्याणां

श्रोत्रादीनाम् । योग्यविषयाग्रहणमयोगः । अविद्यमानविष-

यग्रहणमतियोगः ॥ २२ ॥

१ 'विकीयते' इति पा० । २ 'पूर्वभेदश्च दारुणः' इति पा० ।

३ 'परान् गृह्णात्यतीव च' इति पा० । ४ 'स्वस्थवदाहारवचनः'

इति पा० । ५ 'ऊर्ध्वोक्षोऽनिमिषेक्षणः' इति पा० । ६ 'यो लेढि'

इति पा० ।

अतिप्रवृद्धा रोगाणां मनसश्च बलक्षयात् ।
वासमुत्सृजति क्षिप्रं शरीरी देहसंज्ञकम् ॥ २३ ॥
वर्णस्वरावशिवलं वाग्निन्द्रियमनोबलम् ।
हीयतेऽसुक्षये निद्रा नित्या भवति वा न वा ॥ २४ ॥
वासमिव वासं, शरीरमात्मनो गृहमिव भवति । न वा
भवतीति सर्वथा न भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥
मिषग्भेषजपानाद्यगुरुमित्रद्विषश्च ये ।
वशगाः सर्वे एवैते बोद्धव्याः समवर्तिनः ॥ २५ ॥
एतेषु रोगः क्रमते भेषजं प्रतिहन्यते ।
नैषामन्नानि भुञ्जीत न चोदकमपि स्पृशेत् ॥ २६ ॥

समवर्तिन इति यमस्य; अन्ये तु समवर्तिशब्देन कालमृत्युं
श्रुवते, चरक्येनोक्तवक्ष्यमाणसकलरिष्टग्रहणं कुर्वन्ति; तेन
सर्वमेव रिष्टं कालमृत्योः परं भवतीति वर्णयन्ति । अत्र च
द्वेषमनु रोगकर्मणं निष्फलो भेषजप्रयोगश्चापि स्यादित्याह—
एतेष्वित्यादि । भेषजं प्रतिहन्यत इति सम्यक्कृतमपि भेषजं
हन्यत इत्यर्थः । नैषामन्नानि भुञ्जीतेति प्रायेण तदन्नस्याविशु-
द्धत्वात् । एवमुदकप्रतिषेधेऽपि बोध्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥
पादाः समेताश्चत्वारः संपन्नाः साधकैर्गुणैः ।
व्यर्था गतायुषो द्रव्यं विना नास्ति गुणोदयः ॥ २७ ॥

पादा भिषगादयः । साधकैर्गुणैरिति “श्रुते पर्यवदातत्”
(सू. अ. ९) इत्यादिभिः षोडशगुणैः संपन्नाः । कस्माद्वैवाद्यो
गतायुषो रोगाश्च साधन्यन्तीत्याह—द्रव्यं विना नास्ति गुणोदय
इति । द्रव्यं कारणं विना आरोग्यलक्षणो गुणोदयो नास्ति ।
कारणं चेद्धारोग्योत्पत्तावगतायुर्द्रव्यं, तच्च नास्तीति भावः ॥ २७ ॥
परीक्ष्यमायुर्मिषजा नीरुजस्यातुरस्य च ।
आयुर्ज्ञानफलं कृत्स्नमायुर्बलं ह्यनुवर्तते ॥ २८ ॥
आयुर्ज्ञानफलं विद्यमानायुषि भेषजदानम् ॥ २८ ॥

तत्र श्लोकः—

क्रियापथमतिक्रान्ताः केवलं देहमाहृताः ।
चिह्नं कुर्वन्ति यद्दोषास्तदरिष्टं निरुच्यते ॥ २९ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रि-
यस्थानेऽगुज्योतीयमिन्द्रियं नामैका-
दशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

रिष्टलक्षणमाह—क्रियापथमतिक्रान्ता इत्यादि । अतिक्रान्ता
इति गताः । दूतादिगतारिष्टलक्षणेमेतच्च भवति, किन्तु शरीरग-
तरिष्टलक्षणं; तेन नाव्याप्तिरिष्टलक्षणस्य वाच्या । सर्वरिष्टव्यापकं तु
लक्षणं यथा—आयुषोऽन्तर्गतं (ग) तस्य लिङ्गमिति । तच्च इन्द्रियप-
दैर्नैवोक्तमिति प्रथमाध्याय एव इन्द्रियपदव्याख्यायां प्रोक्तम् ।
ननु निमित्तं रिष्टमित्युक्तम्, इह दोषजन्यत्वं रिष्टानामु-
च्यत इति न कथं विरोधः ? । न, निमित्तमित्यर्थं ह्यनुपलभ्यमान-
निमित्तत्वमुक्तं; तेन रूक्षादिहेतुप्राप्तिमन्तरेण प्रत्यासन्न-

मरणप्रभावकुपितदोषजन्यत्वं तत्तदरिष्टानामुच्यते, तेनेहायु-
पलभ्यमानव्यक्तनिमित्ततासद्भावाच्च विरोधः ॥ २९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरक-
तात्पर्यटीकायामिन्द्रियस्थानेऽगुज्योतीयमिन्द्रियं
नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो गोमयचूर्णंयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पारिशेष्याद्गोमयचूर्णंयमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

यस्य गोमयचूर्णार्णं चूर्णं मूर्ध्नि जायते ।
सस्नेहं भ्रश्यते चैव मासान्तं तस्य जीवितम् ॥ ३ ॥
निकषञ्चिव यः पादौ च्युतांसः परिधावति ।
विकृत्या न स लोकेऽस्मिन्निवसति मानवः ॥ ४ ॥
यस्य स्नातानुलिप्तस्य पूर्वं शुष्यत्युक्तो भृशम् ।
आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्धमासं न जीवति ॥ ५ ॥
यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः संवर्तयितुर्मौषधम् ।
यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ६ ॥
विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिषच्चावचारितम् ।
न सिध्यत्यौषधं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ ७ ॥
आहौरमुपयुञ्जानो भिषजा सूषकल्पितम् ।
यः फलं तस्य नामोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ८ ॥

चूर्णमित्यस्य विशेषणं—सस्नेहमिति । निकषञ्चिवेति षष्पञ्चिव ।
विकृलेखनेन सहजं पादवर्षणादि निषेधति । पूर्वमुरः शुष्य-
तीत्यभिधानादेव शेषगात्रार्द्रतायां लब्धायां पुनः ‘आर्द्रेषु सर्व-
गात्रेषु’ इति वचनाद्विशेषेणापरगात्राणामार्द्रतां दर्शयति ।
यमुद्दिश्येति यस्मार्थं । सिद्धमिति अनेन रूपेण बहुशो ज्ञातम् ।
आहारमित्याद्यरिष्टं रोगिविषयं, तेन “इष्टं च गुणसंपन्नं”
(इ. अ. ७) इत्यादिप्रत्योक्तं स्वस्थविषयेणारिष्टेन समं न
पौनस्त्यम् ॥ ३-८ ॥

दूताधिकारे वक्ष्यामो लक्षणानि सुमूर्धताम् ।
यानि दृष्ट्वा भिषक् प्राज्ञः प्रत्याख्यायादसंयमम् ॥ ९ ॥
मुक्तकेशोऽथवा नग्ने रुदत्यग्रयतेऽथवा ।
भिषगभ्यागतं दृष्ट्वा दूतं मरणमादिशेत् ॥ १० ॥

सुप्ते भिषजि ये दूतादिदुर्लभंयपि च भिन्दति ।
आगच्छन्ति भिषक् तेषां न भर्तारमुनुव्रजेत् ॥ ११ ॥
जुह्वत्यग्निं तथा पिण्डान् पितृभ्यो निर्वपत्यपि ।
वैद्ये दूता य आयान्ति ते भ्रन्ति प्रजिघांसवः ॥ १२ ॥

१ ‘निर्वपञ्चिव’ इति पा० । २ ‘संपादयितुर्मौषधम्’ इति पा० ।

३ ‘आहारमपि भुञ्जान’ इति पा०

तदा शून्यानीलार्थः । वैदिका जना इति गृहप्रतिष्ठिता जनाः । प्रेतवत् स्तस्य यथा कियते शयनादि तथा । सुहृद् इति वचनेनासुहृद्भिर्द्वेषादमङ्गलार्थं कृतं प्रेतवच्छयनादि निषेधयति । ज्योतिः अग्निः, निवाते सेन्धनश्च सन् यदि निर्वाति तदा रिष्टम् । अमन्त्राणीति शरावस्थाख्यादीनि ॥ ३२-३९ ॥

भवन्ति चात्र—

यद्वाद्दशमिरध्यायैर्व्यासतः परिकीर्तितम् ।
मुमूर्षतां मनुष्याणां लक्षणं जीवितान्तकृत् ॥ ४० ॥
तत् समासेन वक्ष्यामः पर्यायान्तरमाश्रितम् ।
पर्यायवचनं ह्यर्थविज्ञानायोपपद्यते ॥ ४१ ॥
अत्यर्थं पुनरेवेयं विवक्षा नो विधीयते ।
तस्मिन्नेवाधिकरणे यत् पूर्वमभिशाब्दितम् ॥ ४२ ॥

संप्रति द्वादशाध्यायोंक्तं रिष्टं दुरुचिगमार्थं संग्रहेण स्पष्टीकरणार्थमाह—द्वादशमिरस्यादि । पर्याययान्तरमाश्रितमिति संज्ञान्तरेण कीर्तितम् । अर्थविज्ञानायैति पूर्वमिधाने शब्दस्थानेकार्थमिधाधित्वादिना यत्र संदेहो मिथ्याज्ञानं वा भवति, तस्य शब्दान्तरेणमिधानाद् व्यक्तोऽर्थो भवतीति दर्शयति ॥ ४०-४२ ॥

वसतां चरमं कालं शरीरेषु शरीरिणाम् ।
अभ्युपग्राणां विनाशाय देहेभ्यः प्रविवत्सताम् ॥ ४३ ॥
इष्टांस्तिक्ष्णतां प्राणान् कान्तं वासं जिहासताम् ।
तन्त्रयन्त्रेषु भिन्नेषु तमोऽन्त्यं प्रविविक्षताम् ॥ ४४ ॥
विनाशायैह रूपाणि यान्यवस्थान्तराणि च ।
भवन्ति तानि वक्ष्यामि यथोद्देशं यथागमम् ॥ ४५ ॥
प्राणाः समुपतप्यन्ते विज्ञानमुपहृद्यते ।
वमन्ति बलमङ्गानि चेष्टा व्युपरमन्ति च ॥ ४६ ॥
इन्द्रियाणि विनश्यन्ति खिलीभवति चैतना ।
औत्सुक्यं भजते सत्त्वं चेतो भीराविशत्यपि ॥ ४७ ॥
स्मृतितिल्यजति मेधा च ह्रीश्रियौ चापसर्पतः ।
उपप्लवन्ते पाप्मान ओजस्तेजश्च नश्यति ॥ ४८ ॥
शीलं व्यावर्ततेऽत्यर्थं भक्तिश्च परिवर्तते ।
विक्रियन्ते प्रतिच्छायाश्छायाश्च विकृतिं प्रति ॥ ४९ ॥
शुक्रं प्रच्यवते स्थानादुन्मार्गं भजतेऽनिलः ।
क्षयं मांसानि गच्छन्ति गच्छत्यस्यगुपि क्षयम् ॥ ५० ॥
ऊष्माणः प्रलयं यान्ति विस्लेषं यान्ति सन्धयः ।
गन्धा विकृतिमायान्ति भेदं वर्णस्वरौ तथा ॥ ५१ ॥
वैवर्ण्यं भजते कायः कायच्छिद्रं विशुष्यति ।
धूमः संजायते मूर्ध्नि दारुणाख्यश्च चूर्णकः ॥ ५२ ॥

सततस्पर्शना देशाः शरीरे येऽभिलक्षिताः ।
ते स्तम्भानुगताः सर्वे न चलन्ति कथंचन ॥ ५३ ॥
गुणाः शरीरदेशानां शीतोष्णमृदुदारुणाः ।
विपर्यासेन वर्तन्ते स्थानेष्वन्येषु तद्विधाः ॥ ५४ ॥
नखेषु जायते पुष्पं पङ्को दन्तेषु जायते ।
जटाः पक्ष्मसु जायन्ते सीमन्ताश्चापि मूर्ध्नि ॥ ५५ ॥
भेषजानि न संवृत्तिं प्राप्नुवन्ति यथारुचि ।
यानि चाभ्युपपद्यन्ते तेषां धीर्यं न सिध्यति ॥ ५६ ॥
नानाप्रकृतयः क्रूरा विकारा विविधौषधाः ।
क्षिप्रं समभिवर्तन्ते प्रतिहृत्य बलौजसी ॥ ५७ ॥
शब्दः स्पर्शां रसो रूपं गन्धश्चेष्टा विचिन्तितैर्मा ।
उत्पद्यन्तेऽशुभान्येव प्रतिकर्मप्रवृत्तिषु ॥ ५८ ॥
दृश्यन्ते दारुणाः स्मृता दौरात्म्यमुपजायते ।
प्रेष्याः प्रतीपतां यान्ति प्रेताकृतिरुदीर्यते ॥ ५९ ॥
प्रकृतिर्हीयतेऽत्यर्थं विकृतिश्चाभिवर्धते ।
कृत्स्नमौत्पातिकं घोरमरि(नि)ष्टमुपलक्ष्यते ॥ ६० ॥
इत्येतानि मनुष्याणां भवन्ति विनक्षिप्यताम् ।
लक्षणानि यथोद्देशं यान्युक्तानि यथागमम् ॥ ६१ ॥

अभ्युपग्राणमिति अभ्युद्गतानाम् । प्रविवत्सतामिति प्रवस्तु-सुयतानाम् । कान्तं वासमित्यनेन सर्वप्राणिनामेव सर्ववस्थासु शरीरं काम्यं भवतीति दर्शयति । कान्तमपि शरीररूपं वातो जीवितं वा बलादेव स्वकर्मणा स्वज्यमानमपि इहोपचारादिव-शब्दलोपाद्धा स्वातन्त्र्येण निर्दिश्यते; यथा—जिहासतामिति, तथ्य तितिष्ठतामिति । तच्च शरीरं, तस्य यच्च विरान्नाश्यादिरूपं तन्त्रयन्त्रम् । तमोऽन्त्यमिति मरणरूपं तमः । विनाशायैह रूपाणीति प्राणसमुपतपादीनि । खिलीभवतीति औषधप्राहिणी भवति । पाप्मान इति पापजनितरोगाः, अधर्म्याश्च क्रियाः । छायाश्च विकृतिं प्रति 'गच्छन्ति' इति शेषः, तेन प्रलेकं छाया विकृतिं गच्छतीत्यर्थः । धूमः संजायते मूर्ध्नि प्रकृतं बाष्पनिर्गमं विना बहलो धूम इव शिरसि भवति । दारुणा-ख्यश्च चूर्णक इति 'यस्य गोमयचूर्णम्' इत्यादिप्रन्थोक्तचूर्णकः । स्थानेष्वन्येषु तद्विधा इति शरीरदेशान्तरेषु । बहुवचनेन जेहादयो विपर्यासेन वर्तन्त इत्यर्थः । संवृत्तिमिति निष्य-त्तिम् । उपपद्यन्ते सिध्यन्ति । नानाप्रकृतय इति परस्परं विरु-द्धस्वभावाः । प्रतिकर्मप्रवृत्तिः चिकित्साप्रवृत्तिः । औत्पातिक-मिति आकस्मिकः तस्य विशेषणं—अरिष्टमिति; तेन रिष्टसूचकमौ-त्पातिकमिति फलति ॥ ४३-६१ ॥

मरणायेह रूपाणि प्रश्यताऽपि भिषग्विदा ।
अपृष्टेन न वक्तव्यं मरणं प्रत्युपस्थितम् ॥ ६२ ॥

१ 'गृहप्रतिष्ठिताः' इति पा० । २ 'समुपहृद्यन्ते' इति पा० ।
३ 'वेदना' इति पा० । ४ 'क्रोधः' इति पा० ।

१ 'कर्म' इति पा० । २ 'विकृष्टितम्' इति पा० । ३ 'अवार्थ-
माहिणी' इति पा० ।

पुष्टेनापि न वक्तव्यं तत्र यत्रोपघातकम् ।

आतुरस्य भवेदुःखमथवाऽन्यस्य कस्यचित् ॥ ६३ ॥

अब्रुवन्मरणं तस्य नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम् ।

यस्य पश्येद्विनाशाय लिङ्गानि कुशलो भिषक् ॥ ६४ ॥

संप्रति ज्ञातस्य रिष्टस्य यथाऽप्रकाश्यत्वं तदाह—मरणाये-
खादि । आतुरस्योपघातकमिति योज्यम् । भवेदुःखमन्यस्येति
संबन्धः ॥ ६२-६४ ॥

लिङ्गेभ्यो मरणाख्येभ्यो विपरीतानि पश्यता ।

लिङ्गाभ्यारोग्यमागन्तु वक्तव्यं भिषजा ध्रुवम् ॥ ६५ ॥

दूतैरौपातिकैर्भावैः पथ्यातुरकुलाश्रयैः ।

आतुराचारशीलेष्टद्रव्यसंपत्तिलक्षणैः ॥ ६६ ॥

हन्त मरणं चेदातुरस्य भावि नोच्यते, तत् किमारोग्यमपि
भावि न वक्तव्यमेवेत्याह—लिङ्गेभ्य इत्यादि । मरणमाख्यापय-
न्तीति मरणाख्यानि, तैभ्यो विपरीतानि आरोग्यसूचकानि ।
आणम्विति पश्चात्कालभावि । औत्पातिकैर्भावैरिति शुभसूच-
नार्थमकस्मादुत्पन्नैर्भावैः ; सामान्येन शुभाशुभसूचकं अदक-
स्मादुद्भवति तदौत्पातिकमुच्यते । द्रव्यसंपत्तिलक्षणैरित्यनैरारो-
ग्यमागन्तु वक्तव्यमिति योजना ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

स्वाचारं हृष्टमव्यङ्गं यशस्यं शुक्लवाससम् ।

अमुण्डमजटं दूतं जातिवेशक्रियासङ्गम् ॥ ६७ ॥

अनुष्टुपरयानस्थमसन्ध्याश्वक्रग्रहेषु च ।

अदारुणेषु नक्षत्रेष्वनुष्टुपेषु ध्रुवेषु च ॥ ६८ ॥

विना चतुर्थीं नवमीं विना रिक्तां चतुर्दशीम् ।

मध्याह्नमर्धरात्रं च भूकम्पं राहुदर्शनम् ॥ ६९ ॥

विना देशमशस्तं चाशस्तौत्पातिकलक्षणम् ।

दूतं प्रशस्तमव्यग्रं निर्दिशेदागतं भिषक् ॥ ७० ॥

शुभभवनलक्षणं स्वाचारमित्यादिना ब्रूते । अमुण्डमिति
असंश्लिखकृततपनोऽभिप्रेतः । जात्यादिभिराहुरेण सह समो
जातिविशेषादिवाससः । अग्रहेष्विति अग्रशस्तस्थानस्थितकूरप्रहा-
नधिष्ठितेषु कालेष्वित्यर्थः । अदारुणेषु नक्षत्रेष्वनुष्टुपेषु ध्रुवेषु
चेति दारुणानीति तीक्ष्णानि, यदुवाच वराहः—“मूल-
शिवशक्रभुजगाधिपानि तीक्ष्णानि” (बृ. सं. अ. ९८)
इति; शिव आर्द्रा, शक्रो ज्येष्ठा, भुजगाधिप आश्लेषा ।
उग्राणि च वराहोक्तानि यथा—“उग्राणि पूर्वभरणीपि-
त्र्याणि” (बृ. सं. अ. ९८) इति । तत्र पूर्ववाच्येन पूर्व-
फाल्गुनी, पूर्वाषाढा, पूर्वभाद्रपदा च । पित्र्यं मघा । वरा-
होक्तदारुणादीनि नक्षत्राणि वज्रैरित्याऽन्येषु नक्षत्रेषु दूता
आगताः शुभा भवन्ति । रिक्तामिति चतुर्थ्यादिविशेषणम् ।
चतुर्थीं नवमीं चतुर्दशीं च रिक्तोच्यते । तथा रिक्तैति विशेषणम् ।

१ “श्रीभुजराणि तैभ्यो रोहिण्यश्च ध्रुवाणि” इति (बृ. सं.
अ. ९८) । उत्तराणि उत्तरफाल्गुनी, उत्तराषाढा, उत्तरभाद्र-
पदा च ।

चतुर्थ्यादीनां निष्कलत्वसूचनेन कर्मारम्भं प्रत्यनुपादेयतोपदि-
श्यते । शस्त्रमौत्पातिकमाकस्मिकं लक्षणं यस्य तच्छस्त्रौत्पाति-
कलक्षणम् ॥ ६७-७० ॥

दध्यक्षतद्विजातीनां वृषभाणां नृपस्य च ॥ ७१ ॥

रत्नानां पूर्णकुम्भानां सितस्य तुरगस्य च ।

सुरध्वजपताकानां फलानां यावकस्य च ॥ ७२ ॥

कन्यापुंवर्धमानानां वद्धस्यैकपशोस्तस्या ।

पृथिव्या उद्धृतायाश्च वहेः प्रज्वलितस्य च ॥ ७३ ॥

मोदकानां सुमनसां शुक्लानां चन्दनस्य च ।

मनोह्रस्यान्नपानस्य पूर्णस्य शकटस्य च ॥ ७४ ॥

नृभिर्धनैः सवत्साया वडवायाः स्त्रियास्तथा ।

जीवजीवकसिद्धार्थसारसप्रियवादिनाम् ॥ ७५ ॥

हंसानां शतपत्राणां चापाणां शिखिनां तथा ।

मत्स्याजद्विजशङ्खानां प्रियङ्गूनां घृतस्य च ॥ ७६ ॥

रुचकादर्शसिद्धार्थरोचनानां च दर्शनम् ।

गन्धः सुरभिर्वैर्गन्धं सुशुद्धो मनुरो रसः ॥ ७७ ॥

मृगपक्षिमनुष्याणां प्रशस्ताश्च गिरः शुभाः ।

छत्रध्वजपताकानामनुक्षेपणमभिष्टुतिः ॥ ७८ ॥

मेरीमृदङ्गशङ्खानां शब्दाः पुण्याहनस्त्रिनाः ।

वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखो वायुः प्रदक्षिणः ॥ ७९ ॥

पथि वैश्वमप्रवेशे तु विवादारोग्यलक्षणम् ।

दध्यक्षतेत्यादिना मार्गादिषु प्रशस्तदर्शनाभ्याह । सुरध्वजः
शकध्वजः । कन्यापुंवर्धमानानामिति अङ्गारोपिताः कुमार्यः
कुमाराश्च वर्धमानाः, पुरुषोत्तमवत् समासः; अन्ये तु वर्ध-
मानाः शरावा इत्याहुः; ते चालेपनादिना सण्डिता इति बोद्ध-
व्यम् । एकपशुः श्रेष्ठपशुरित्यर्थः । शकटस्य पूर्णस्य नृभिरेति
संबन्धः । वडवायाः स्त्रियाश्च सवत्साया इति योजना । जीवजी-
वकः पक्षी स्नानमप्रसिद्धः । प्रियवादी चातकः ॥ ७१-७९ ॥—

मङ्गलाचारसंपन्नः सातुरो वैदिमको जनः ॥ ८० ॥

श्रद्धधानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसंग्रहः ।

धनैर्धनैर्सुखावातिरिष्टलाभः सुखेन च ॥ ८१ ॥

द्रव्याणां तत्र योग्यानां योजना सिद्धिरेव च ।

गृहप्रासादशैलानां नागानामनुभवस्य च ॥ ८२ ॥

हयानां पुरुषाणां च स्वप्ने समधिरोहणम् ।

सोमार्काग्निद्विजातीनां गवां नृणां पयस्त्रिनाम् ॥ ८३ ॥

अर्णवानां प्रतरणं वृद्धिः संवाधनिःसृतिः ।

स्वप्ने देवैः सपितृभिः प्रसन्नैश्चाभिभाषणम् ॥ ८४ ॥

दर्शनां शुक्लवस्त्राणां हृदस्य विमलस्य च ।

मांसमत्स्यविषामेध्यच्छत्रादर्शपरिग्रहः ॥ ८५ ॥

१ ‘पावकस्य’ इति पा० । २ ‘मांसस्य च’ इति पा० । ३ ‘पुरु-
षान्तरस्त्रोपारोपिता कन्या वर्धमाना, एवं पुंवर्धमानोऽपि’
इति पा० ।

स्वप्ने सुमनसां चैव शुक्लानां दर्शने शुभम् ।
अश्वगोरथयानं च यानं पूर्वोत्तरेण च ।
रोदनं पतितोत्थानं द्विषतां चावमर्दनम् ॥ ८६ ॥

योजनायां सखां सिद्धिः योजनासिद्धिः । संवाधनिःसृतिः
सङ्घटनिसंस्तरणम् । द्विषतां चावमर्दनमित्यन्तं स्वप्ने ह्येयम्
॥ ८०-८६ ॥

सत्त्वलक्षणसंयोगो भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु ।
साध्यत्वं न च निर्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणम् ॥ ८७ ॥
आरोग्याद्बलमायुश्च सुखं च लभते महत् ।
इष्टांश्चाप्यपरान् भावान् पुरुषः शुभलक्षणः ॥ ८८ ॥

सत्त्वस्य गुणस्य लक्षणैः सह संयोगः सत्त्वलक्षणसंयोगः ।
न च निर्वेद इति आत्मन्यनवहेत्यर्थः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

तत्र श्लोकौ—

उक्तं गोमयचूर्णीयं मरणारोग्यलक्षणम् ।
दूतस्वप्नातुरोत्पातयुक्तिसिद्धिव्यापाश्रयम् ॥ ८९ ॥

उक्तमिस्त्रायाध्यायसंग्रहः । दूतादिषु पृथञ्चरणारोग्यलक्षण-

१ 'इति अनवसाद इत्यर्थः' इति पा० ।

मिहोक्तं व्यक्तमेव । युक्त्याश्रयं मरणलक्षणं यथा—'यसुप्तिस्थान-
तुरं वैद्यः संपादयितुमौषधम्' इत्यादिग्रन्थोक्तम् । सिद्ध्याश्रयं
मरणलक्षणं यथा—'विज्ञातं' इत्यादिग्रन्थोक्तम् । आरोग्य-
लक्षणं युक्त्याश्रयं सिद्ध्याश्रयं च यथा—'इष्टालाभः सुखेन च'
इति ग्रन्थोक्तम् ॥ ८९ ॥

इतीदमुक्तं प्रकृतं यथातथं

तदन्ववेक्ष्यं सततं भिषग्विदा ।

तथा हि सिद्धिं च यशश्च शाश्वतं

स सिद्धकर्मा लभते धनानि च ॥ ९० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रिय-
स्थाने गोमयचूर्णीयमिन्द्रियं नाम

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इतीत्यादिनेन्द्रियस्थानोक्तं प्रमेयजातं महाफलत्वेनावश्यबो-
ध्यतयोपदर्शयन्नुपसंहरति ॥ ९० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-

मायुर्वेदवीपिकायासिन्द्रियस्थाने गोमयचूर्णीयमि-

न्द्रियं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इन्द्रियस्थानं संपूर्णम् ।

चिकित्सास्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

रसायनाध्याये प्रथमः पादः ।

अथातोऽभ्यामलकीयं रसायनपादं व्याख्या-
सामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वस्थानोक्तलक्षणाभावेनावधारितायुष्मद्भावेन चिकित्सा
धर्मार्थयज्ञास्करी कर्तव्येत्यनन्तरं चिकित्साभिधायकं स्थानमु-
च्यते । रसायनवाजीकरणसाधनमपि यथा चिकित्सोच्यते,
तथाऽनन्तरमेव वक्ष्यति । तत्रापि ज्वरादिचिकित्सायाः प्राप्र-
सायनवाजीकरणयोर्महाफलत्वेनादावभिधानम् । तयोरपि च
रसायनमेव वर्षसहस्रायुष्मादिकारणतया महाफलमिति तदभि-
धीयते, तत्रापि चाभ्यामलकीयश्चिकित्सास्थानार्थसूत्राभिधाय-
कतयाऽग्रेऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम् ।

प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥ ३ ॥

विद्याद्वैपजनामानि,

तत्रादौ व्यवहारार्थं स्थानाभिधेयस्य भेषजस्य पर्यायानाह—
चिकित्सितमित्यादि । करोति चैवमादौ प्रधानाभिधेयपर्याया-
भिधानं, यथा—निदाने हेतुरूपादिपर्यायकथनम् । एतच्च
पर्यायाभिधानं प्राधान्येन चतुष्पादस्यैव भेषजस्य, यदुक्तं—
“चतुष्पादं षोडशकलं भेषजमिति भिषजो भाषन्ते” (सू.
अ. १०) इति । एवंभूतभेषजाङ्गरूपतया तु स्वावरजङ्गमद्रव्यरू-
पस्य भेषजस्य भेषजत्वमेवान्तरव्यवहारकृतं ज्ञेयम् । प्राय-
श्चित्तमिति भेषजसंज्ञा प्रायश्चित्तवद्वैपजस्यार्थमकार्यव्याधिह-
रत्वेन ॥ ३ ॥—

भेषजं द्विविधं च तत् ।

स्वस्थस्योर्जस्करं किञ्चित् किञ्चिदार्तस्य रोगनुत् ॥४॥

द्वैविध्यं विवृणोति—स्वस्थस्येत्यादि । किञ्चिदिति न सर्वम् ।
स्वस्थत्वेन व्यवहियमाणस्य पुंसो जरादिस्वाभाविकव्याधिहर-
त्वेन तथाऽग्रहर्षेयव्यायसयित्वानुपचित्तुक्तवाद्यप्रशस्तशारीर-
भावहरत्वेन ऊर्जः प्रशस्तं भावमादधातीति स्वस्थस्योर्जस्करम् ।
आर्तस्य रोगनुदिति विशेषणं ज्वरादिनाऽऽर्तस्य ज्वरादिह-
रम् । रोगनुदिति वचनेनैवार्तविशेषार्था लब्धायां यत् ‘आ-
र्तस्य’ इति करोति, तेन सहजजरादिकृता पीडामनुद्वेजिका

१ ‘आर्तविशेषार्था’ इति पा० ।

परिस्वज्य ज्वरादिनाऽस्वाभाविकेन रोगेण पीडितस्येति दर्श-
यति ॥ ४ ॥

अभेषजं च द्विविधं बाधनं सानुवाधनम् ।

भेषजप्रसङ्गादभेषजद्वैविध्यमाह—अभेषजमित्यादि । बाध-
नमिह तदात्ममात्रबाधकं, यथा—स्वल्पमपथ्यम् । सानुवाधनं
च दीर्घकालवस्थायिकुष्टादिविकारकारि ॥—

स्वस्थस्योर्जस्करं यत्तु तदृष्यं तद्रसायनम् ॥ ५ ॥

प्रायः, प्रायेण रोगाणां द्वितीयं प्रशमे मतम् ।

प्रायःशब्दो विशेषार्थो ह्युभयं ह्युभयार्थकम् ॥ ६ ॥

द्विविधं भेषजमुक्तं विभजते—स्वस्थस्येत्यादि । तदृष्यं तद्र-
सायनं प्राय इति छेदः । यदृष्यं प्रायो भवति, तथा रसायनं
यत् प्रायो भवति, आर्तस्य रोगहरं यद्वाहृत्वेन, तत् स्वस्थोर्ज-
स्करमुच्यते; यत्तु द्वितीयमार्तरोगहरं, तत् प्रायेण ज्वरादि-
शमनं रसायनं वाजीकरणं च भवति; यथा—क्षतक्षीणोक्तं
सर्पिर्गुडादि रसायनं दृष्यं च भवति, तथा पाण्डुरोगोक्तो योगराजो
रसायनत्वेनोक्तः, तथा कासाधिकारेऽगस्त्यहरीतकी रसायनत्वे-
नोक्त्याद्यनुसरणीयम् । रसायनोक्तानां च ज्वरादिहरत्वमत्र
सुव्यक्तमेव रसायनग्रन्थेषु । अन्ये तु श्रुवते—यद्याभिमात्रहरं
न तद्रसायनं, किन्तु शरीरसंयोगदाढ्यादीर्घायुःकर्तृत्वसाधारण-
धर्मयोगादुपचरितव्याधिहरं रसायनमिदोच्यत इति । ननु यदि
स्वस्थोर्जस्करमपि व्याधिहरं, व्याधिहरं च स्वस्थोर्जस्करं, तत् किं
किञ्चिदिति पदेन भेषजकर्मव्यवस्थादर्शनेन कियते ? ब्रूमः—
बाहुल्येन स्वस्थोर्जस्करत्वं व्याधिहरत्वं च व्यवस्थाप्यते, न चेद्
सर्वार्तरोगहरस्य स्वस्थोर्जस्करत्वमिति प्रतिज्ञायते, येन पाठास-
प्तपर्णादीनामपि रसायनत्वं साधनीयशक्तित्वादार्तरोगहरत्वेनैव
यदुच्यते तदपि रसायनं वाजीकरणं च भवतीति लवमात्रो-
पदेशेन कियते, तत् स्वस्थार्तयोक्तमर्थकत्वं । प्रायःशब्द-
तात्पर्यं विवृणोति—प्राय इत्यादि । विशेषार्थ इति बाहुल्यार्थं
इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तद्वृणः वयः ।

प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलं परम् ॥ ७ ॥

वाक्सिद्धिं प्रैणति कान्तिं लभते ना रसायनात् ।

लामोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥ ८ ॥

रसायनकार्यमाह—दीर्घमित्यादि । प्रभावीनां त्रयाणामौ-
दार्यं योजनीयम् । वाक्सिद्धिः यदुच्यते तदवश्यं भवती-
त्यर्थः । प्रणतिः लोकवन्द्यता । कथमेतद्रसायनेन कियत इत्याह
—लभेत्यादि । रसादिग्रहणेन स्मृत्याद्योऽपि शुद्ध्यते ॥७॥८॥

१ ‘साधनीयशक्तित्वाविरोधहरत्वेन’ इति पा० । २ ‘वृषपा’
इति पा० ।

अपत्यसंतानकरं यत् सद्यः संप्रहर्षणम् ।
वाजीवातिबलो येन यात्यप्रतिहतः स्त्रियः ॥ ९ ॥
भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।
जीर्यतोऽप्यक्षयं शुक्रं फलवद्येन दृश्यते ॥ १० ॥
प्रभूतशाखः शाखीव येन चैवो यथा महान् ।
भवंत्यर्च्यो बहुमतः प्रजानां सुबहुप्रजः ॥ ११ ॥
संतानमूलं येनेह प्रेत्य चानन्यमश्रुते ।
यशः श्रियं बलं पुष्टिं वाजीकरणमेव तत् ॥ १२ ॥

वाजीकरणकार्यमाह—अपत्येत्यादि । अपत्यसन्तानः अप-
त्यपरम्परा, तेन पुत्रपौत्रकरमित्यर्थः; वाजीकरणजनिताच्छुक्रा-
ज्जातः पुत्रः पुत्रजननसमर्थो भवतीत्यर्थः । अतिप्रियत्वं चेहो-
पचितशुक्रतया निरन्तरव्यवायकर्तृत्वात्; यदुक्तं—“विरूप-
मपि योद्धारं भृत्यमिच्छन्ति पार्थिवाः । व्यावायव्यायतं मुखं
धृष्टं पतिमिव स्त्रियः” इति । उपचीयत इति पुष्टिं प्राप्नोति ।
अक्षयमिवाक्षयम् । फलवदिति गर्भजनकम् । चैवो देवतायत-
नम् । अर्च्यः अर्चनीयः । आनन्यमिवानन्यः; दीर्घसन्तानता-
मित्यर्थः ॥ ९-१२ ॥

स्वस्थस्योर्जस्करं त्वेतद्विविधं प्रोक्तमौषधम् ।
यद्वाधिनिर्घातकरं वक्ष्यते तच्चिकित्सिते ॥ १३ ॥
चिकित्सितार्थं एतावान् विकाराणां यदौषधम् ।
रसायनविविध्याग्रे वाजीकरणमेव च ॥ १४ ॥

चिकित्सित इति ज्वरादिविकित्सिते । ननु रसायनवाजीक-
रणे अपि ज्वरादिविकित्सिते एव, तत् किं विशिष्योच्यते—
“वक्ष्यते तच्चिकित्सिते” इत्याह—चिकित्सितार्थं इत्यादि । सर्वं,
रसायनं वाजीकरणं च ज्वरादिव्याधिहरत्वाच्चिकित्सितशब्देनो-
च्यत इत्यर्थः । अथ व्याधिहरत्वाच्चिकित्सिते वक्ष्यत्वाच्च रसा-
यनवाजीकरणे क नु वक्ष्ये इत्याह—रसायनेत्यादि । विधिः
विधानं रसायनाभिधानमित्यर्थः । अग्रे इति अनन्तरम् । वाजी-
करणं चाग्रे “अभिधास्यते” इति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥

अभेषजमिति ज्ञेयं विपरीतं यदौषधात् ।
तदसेव्यं निषेव्यं तु प्रवक्ष्यामि यदौषधम् ॥ १५ ॥
अभेषजमपि पूर्वोद्दिष्टं विद्विषोति—अभेषजमित्यादि । विप-
रीतं रोगजननलक्षणार्थकारि ॥ १५ ॥

रसायनानां द्विविधं प्रयोगमुषयो विदुः ।
कुटीप्रावेशिकं चैव वातातपिकमेव च ॥ १६ ॥
कुटीप्रावेशिकस्यादौ विधिः समुपदेक्ष्यते ।
नृपवैद्यद्विजातीनां साधूनां पुण्यकर्मणाम् ॥ १७ ॥
निवासे निर्भये शस्ते प्राच्योपकरणे पुरे ।
दिशि पूर्वोत्तरस्यां च सुभूमौ कारयेत् कुटीम् ॥ १८ ॥

१ ‘भवत्यर्च्यो बहुमतः’ इति, ‘भवत्यर्च्यो बहुमतः’ इति च पा० ।
२ ‘अर्चनीयः स्तुत्यः’ इति पा० । ३ ‘च’ इति पा० । ४ ‘रसा-
यनविधानमित्यर्थः’ इति पा० ।

च. सं. ४८

विस्तारोत्सेधसंपन्नां त्रिगर्भां सूक्ष्मलोचनाम् ।
घनमितिसृतसुखां सुस्पष्टां मनसः प्रियाम् ॥ १९ ॥
शब्दादीनामशस्तानामगम्यो स्त्रीविघर्जिताम् ।
इष्टोपकरणोपेतां सज्जैवौषधद्विजाम् ॥ २० ॥
अथोदगयने शुक्ले तिथिनक्षत्रपूजिते ।
सुहृत्करणोपेते प्रशस्ते कृतवापनः ॥ २१ ॥
धृतिस्मृतिबलं कृत्वा श्रद्धानः समाहितः ।
विधूय मानसान् दोषान् मैत्रीं भूतेषु चिन्तयन् ॥ २२ ॥
देवताः पूजयित्वाऽग्रे द्विजातींश्च प्रदक्षिणम् ।
देवगोब्राह्मणान् कृत्वा ततस्तां प्रविशेत् कुटीम् ॥ २३ ॥
तस्यां संशोधनैः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ।
रसायनं प्रयुज्जीत तत्प्रवक्ष्यामि शोधनम् ॥ २४ ॥

कुटीप्रवेशेन यत् कियते तत् कुटीप्रावेशिकम् । वातातप-
सेवयाऽपि यत् कियते तद् वातातपिकम् । त्रिगर्भां प्रथममेकं
गृहं, तस्याभ्यन्तरे द्वितीयम्, एवं त्रिगर्भां त्रयो गर्भां अन्तराणि
यस्यां सा; त्रिगर्भामिति अन्तर्निप्रकोष्ठम् । सूक्ष्मलोचनामिति
अल्पद्वारजालकाम् । शुक्ले शुक्लपक्षे । सज्जा वैद्यादयो यस्यां सा
तथा । तिथिनक्षत्रपूजित इति शुभमितिथिनक्षत्रयोगात् पूजिते ।
कृतवापन इति कृतशौरः । मानसान् दोषानिति कामकोधादीन् ।
संशोधनैरिति घनविरचनास्थापनशिरोविरेचनैः । सुखीति
अरोगः । जातबल इति संशोधनापहतमलतया संसर्जनादिक्रमेण
पुनर्जातबलः । यद्यपीह संशोधनैरिति बहुवचनप्रयोगात् सर्वो-
ष्येव संशोधनानि संमतानि, तथाऽपीह रसायने विशेषेण यौगि-
कत्वाद्धरीतक्यादिप्रयोग एवोक्तः; अन्ये तु हरीतक्यादिप्रयोगे-
नैव परं संशोधनं कर्तव्यमित्याहुः, संशोधनैरिति बहुवचनं पुन-
र्यौवच्छुद्धेहरीतक्यादिप्रयोगस्यैव कारणं दर्शयति ॥ १९-२४ ॥

हरीतकीनां चूर्णानि सैन्धवामलके गुडम् ।
वचां विडङ्गं रजनीं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ॥ २५ ॥
पिप्पेदुष्णाम्बुना जन्तुः स्नेहस्नेदोपपादितः ।
तेन शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनाय च ॥ २६ ॥
त्रिरात्रं यावत् दद्यात् पञ्चाहं वाऽपि सर्पिषा ।
सप्ताहं वा पुराणस्य यावच्छुद्धेस्तु वर्चसः ॥ २७ ॥
शुद्धकोष्ठं तु तं ज्ञात्वा रसायनमुपाचरेत् ।
वयःप्रकृतिसात्म्यज्ञो यौगिकं यस्य यद्ववेत् ॥ २८ ॥

यावत्कमिति यावत् । त्रिरात्रादिविकल्पत्रयं हीनमध्योत्तम-
शुद्धिविषयम् ॥ २५-२८ ॥

हरीतकीं पञ्चरसामुष्णामलवर्णां शिवाम् ।
दोषातुलोमनीं लघ्वीं विद्यादीपनपाचनीम् ॥ २९ ॥
आयुष्यां यौष्टिकीं घन्यां वयसः स्थापनीं पराम् ।
सर्वरोगप्रशमनीं बुद्धिन्द्रियबलप्रदाम् ॥ ३० ॥

१ ‘सक्त’ इति पा० । २ ‘ततो वक्ष्यामि’ इति पा० ।

कुष्ठं गुल्ममुदावर्तं शोषं पाण्ड्यामयं मदम् ।
अशोषं स्रग्णीदोषं पुराणं विषमज्वरम् ॥ ३१ ॥
हृद्रोगं सशिरोरोगमतीसारमरोचकम् ।
कासं प्रमेहमानाहं ग्रीहानमुदरं नवम् ॥ ३२ ॥
कफप्रसेकं वैषयं वैषयं कामलां किमीनम् ।
श्वयथुं तमकं छर्दिं क्लेश्यमङ्गावसानम् ॥ ३३ ॥
स्रोतोविबन्धान् विविधान् प्रलेपं हृदयोरसोः ।
स्मृत्युबुद्धिप्रमोहं च जयेच्छीघ्रं हरीतकी ॥ ३४ ॥
(अंजीर्णीनो रुक्षभुजः स्त्रीमद्यविषकंशिताः ।
सेवेरन्नाभ्यामेते क्षुत्तृष्णोष्णाद्विनाशये ॥ ३५ ॥)
तान् गुणांस्तानि कर्माणि विद्यादामलकीज्वपि ।
याम्युक्तानि हरीतक्या वीर्यस्य तु विपर्ययः ॥ ३६ ॥
अतश्चामृतकल्पानि विद्यात् कर्मभिरिदृशैः ।
हरीतकीनां शस्यानि भिषगामलकस्य च ॥ ३७ ॥

यद्यपि द्रव्यान्तराणि दशैवैशतायुक्तरसायनाधिकृतानि सन्ति, तथाऽपि हरीतक्यामलकं एव रोगहरत्वायुक्तरत्वरूपोभयधर्मयोगादध्यायादौ गुणकर्मभ्यामुच्येते; तत्रापि यद्यपि “आमलकं वयःस्थापनानाम्” (सू. अ. २५) इत्युक्तम्, तथाऽपि रोगहरत्वे हरीतकी प्रकषैवतीति कृत्वा हरीतक्यप्रसिद्धिः । हरीतक्यादिषु पञ्चासत्त्वाद्युत्पादोऽष्टद्वयशङ्कृतसन्निवेशविशेषप्रभावकृतः; तेन नात्रोपपत्त्यः क्रमन्ते । शिवामिति कल्याणकारिणी, प्रशस्तगुणयुक्तात्वात् । सर्वरोगप्रशमनीमिति संयोगवैरकारादिना । सर्वरोगहरत्वमभिधायपि कुष्ठदिहन्तृत्वाभिधानं विशेषेण कुष्ठदिहन्तृत्वोपदर्शनार्थम् । प्रवर्तकत्वेऽन्यतीसारग्रहणीहरत्वं विबद्धोषप्रवर्तकतया ज्ञेयं; यदुक्तं—“स्तोकं स्तोकं विबद्धं वा सङ्गलं योऽतिसार्यते । अभयापिप्लोककैः सुखोष्णैस्तं विरेचयेत्” इति । बुद्धि-स्मृतिप्रदत्वमभिधायपि स्मृत्युबुद्धिप्रमोहहरत्वाभिधानं तत्र विशिष्टशक्त्युपदर्शनार्थम् । वीर्यस्य तु विपर्यय इत्यनेनामलकस्य शीतवीर्यत्वमुक्तम् । शस्यानीति अस्थिरहितानि फलानि ॥ २९-३७ ॥

ओषधीनां परा भूमिर्हिमवाच्च शैलसत्तमः ।
तस्मात्फलानि तज्जानि ग्राहयेत्कालजानि तु ॥ ३८ ॥
आपूर्णेत्सर्ववीर्याणि काले काले यथाविधि ।
आदित्यपवनच्छायासलिलप्रीणितानि च ॥ ३९ ॥
यान्यजन्धान्यपृतीनि निर्द्वेजान्यगदानि च ।
तेषां प्रयोगं वक्ष्यामि फलानां कर्म चोत्तमम् ॥ ४० ॥

यद्यपि “हिमवानोषधभूमीनाम्” (सू. अ. २५) इत्युक्तं, तथाऽपि रसायने हिमवत्प्रभावाण्येव भेषजानि ग्राह्याणीति दर्शयितुमौषधीनामिसाध्याभिधानम् । काले काले इति फल-पाककाले इत्यर्थः । यथाविधीति यथा भेषजग्रहणं मङ्गल-

देवतार्चनादिपूर्वकं स्यात्तथाऽवश्यं रसायने कर्तव्यम् । अगदानी-
त्यनेन पवनदहनवाद्यदोषं फलस्य दर्शयति ॥ ३८-४० ॥

पञ्चानां पञ्चमूलानां भागान् दशपलोन्मितान् ।
हरीतकीसहस्रं च त्रिगुणामलकं नवम् ॥ ४१ ॥
विदारिगन्धां बृहतीं पृश्निपर्णीं निदिग्धिकाम् ।
विद्याद्विदारिगन्धाद्यं श्वर्द्रापञ्चमं गणम् ॥ ४२ ॥
विल्वाशिमन्थदोषानां कादमर्यमथ पाटलाम् ।
पुनर्नवां शूर्पपण्यौ बलामेरण्डमेव च ॥ ४३ ॥
जीवकर्षभकौ मेदां जीवन्तीं सशतावरीम् ।
शरेश्चुदर्भकाशानां शालीनां मूलमेव च ॥ ४४ ॥
इत्येषां पञ्चमूलानां पञ्चानामुपकल्पयेत् ।
भागान् यथोक्तांस्तत्सर्वं साध्यं दशगुणेऽम्बसि ४५ ।
दशभागवशेषं तु पूतं तं ग्राहयेद्रसम् ।
हरीतकीश्च ताः सर्वाः सर्वाण्यामलकानि च ॥ ४६ ॥
तानि सर्वाण्यनस्थीनि फलान्यापोथ्य कूर्चनैः ।
विनीय तसिन्निर्वृहे चूर्णीनीमानि दापयेत् ॥ ४७ ॥
मण्डूकपर्ण्याः पिप्पल्याः शङ्खुपण्याः प्लवस्य च ।
मुस्तानां सविडङ्गानां चन्दनागुरुणोस्तथा ॥ ४८ ॥
मधुकस्य हृदिद्राया वसुधामाः कनकस्य च ।
भागांश्चतुष्पलान् कृत्वा सस्यमैलायास्त्वचस्तथा ४९ ।
सितोपलासहस्रं च चूर्णितं तुलयाऽधिकम् ।
तैलस्य द्वाढकं तत्र दद्याद्भिणि च सर्पिषः ॥ ५० ॥
साध्यमौदुम्बरे पात्रे तत् सर्वं मुदुनाऽग्निना ।
ह्वात्वा लेह्यमर्धं च शीतं क्षौद्रेण संसृजेत् ॥ ५१ ॥
क्षौद्रप्रमाणं स्नेहार्धं तत् सर्वं घृतभाजने ।
तिष्ठेत्संमूर्च्छितं तस्य मात्रां काले प्रयोजयेत् ॥ ५२ ॥
या नोपरुन्ध्यादाहारमेकं मात्रा जरां प्रति ।
षष्टिकः पयसा चञ्च जीर्णं भोजनमिष्यते ॥ ५३ ॥
वैखानसा वालखिल्यास्तथा चान्ये तपोधनाः ।
रसायनमिदं प्राय्यं बभ्रुवुरमितायुषः ॥ ५४ ॥
मुक्त्वा जीर्णं वपुश्चाध्यमवापुस्तरुणं वयः ।
वीततन्द्राक्लमश्वासा निरातङ्गाः समाहिताः ॥ ५५ ॥
मेधास्त्वितिवलोपेताश्चिररान्नं तपोधनाः ।
ग्राह्यं तपो ब्रह्मचर्यं चेदश्वास्यन्तनिष्ठया ॥ ५६ ॥
रसायनमिदं ब्राह्ममायुष्कामः प्रयोजयेत् ।
दीर्घमायुर्वैद्यध्ययं कामांश्चेष्टान् समश्नुते ॥ ५७ ॥

(इति ब्राह्मरसायनम्)

पञ्चानामिलावौ प्रतिद्वयं दशपलभागग्रहणम्, उक्तं हि
जतुकर्णे—“इति पञ्च पञ्चमूलानि, तेषां प्रतिद्वयं दशपलानि”
इति । हरीतकीसहस्रमिति हरीतकीफलसहस्रम् । शूर्पपण्यौ

१ योगीन्द्रनाथसेनसंमतोऽयं पाठः । २ दशवर्षसहस्रा-
युक्तरसायनाधिकृतानि इति पा० । ३ ‘यान्यजन्धानि’ इति पा० ।

१ ‘लेह्यमर्धं’ इति पा० । २ ‘वदाहारमेव’ इति पा० । ३ ‘प्राप्य’
इति पा० । ४ ‘दशपलभागम्’ इति पा० ।

सुद्रमाषपण्यौ । वीरा जालन्धरं शाकम् । कूर्चनं जर्जरिकरण-
साधनं शिलापुत्रकमुसलादि । विनीयेति प्रक्षिप्य । ह्रवः कैव-
र्तसुक्ष्मम् । कनकं नागकेशरम् । त्वक् गुडत्वक् । औदुम्बरे
इति तान्मये । स्नेहार्धमिति सर्पिलैलार्धम् । एकम् अनपराहि-
कमाहारम् ॥ ४१-५७ ॥

यथोक्तगुणानामामलकानां सहस्रं पिष्टस्वेदनवि-
धिना पयस ऊष्मणा सुखिन्नमनातपशुष्कमनस्थि
चूर्णयेत् । तदामलकसहस्रखरसपरिपीतं स्थिरापु-
नर्नवाजीवन्तीनागबलाब्रह्मसुवर्चलामण्डूकपर्णीश-
तावरीशङ्खपुष्पीपिप्पलीवचाविडङ्गख्यङ्कुसामृता-
चन्दनागुरुमधुकमधूकपुष्पोपलपञ्चमालतीयुवती-
सूथिकाचूर्णाष्टभागसंयुक्तं पुनर्नागबलासहस्रपल-
खरसपरिपीतमनातपशुष्कं द्विगुणितसर्पिषा क्षौद्र-
सर्पिषा वा क्षुद्रगुडाकृतिं कृत्वा शुची दढे घृतभा-
विते कुम्भे भस्मशोरोधः स्थापयेदन्तर्भूमेः पक्षं
कृतश्चाविधानमथर्ववेदविदा, पश्चात्स्ये चोद्धृत्य
कनकरजतताम्रप्रवालकालायसचूर्णाष्टभागसंयुक्त-
मथर्वकैवृद्ध्या यथोक्तेन विधिना प्रातः प्रातः प्रयु-
ञ्जानोऽग्निबलमभिसमीक्ष्य, जीर्णे च षष्टिकं पयसा
ससर्पिष्कमुपसेवमानो यथोक्तान् गुणान् समश्नुत
इति ॥ ५८ ॥

भवन्ति चात्र—

इदं रसायनं ब्राह्मं महर्षिगणसेवितम् ।
भवत्यरोगो दीर्घायुः प्रयुञ्जानो महाबलः ॥ ५९ ॥
कान्तः प्रजानां सिद्धार्थश्चन्द्रादित्यसमद्युतिः ।
श्रुतं धारयते सत्त्वमार्पं चास्य प्रवर्तते ॥ ६० ॥
धरणीधरसारश्च वायुना समविक्रमः ।
स भवत्यविषं चास्य गात्रे संपद्यते विषम् ॥ ६१ ॥

(इति द्वितीयं ब्राह्मरसायनम् ।)

पिष्टस्वेदनविधिनेति यथा पिष्टकं तोयपरिपूरितपात्रोपरिद-
त्तपादिसंस्थितं स्वेयते, तथा तत् स्वेदनीयमित्यर्थः । खरस-
परिपीतमिति खरसभावितम् । ब्रह्मसुवर्चलायौषधान्यायुर्वेदस-
मुत्थानीये षड्यमाणानि । युवतिः नवमालिका । अष्टमे भागोऽ-
ष्टभागः । क्षुद्रगुडाकृतिमिति फाणिताकृतिम् । अर्धकैवृद्धयेति
अर्धकर्षाद्यसृष्टिं वर्धयेत् । यथोक्तविधिनेति कुटीप्रवेशिकेन
विधिना । यथोक्तान् गुणानिति पूर्वप्रयोगफलश्रुतिपठितान् ।
धरणीधरसार इति उद्गुमुखवत् ; तेन धरणीधराः पर्वताः,
तेषां सारो लोहं, तद्वैत्सार इत्यर्थः । अविषमिति विषमवि-
कारि ॥ ५८-६१ ॥

बिल्वोऽस्मिन्मन्त्रः इत्योनाकः काश्मर्यः पाटलिर्बला ।
पण्यश्चतस्रः पिप्पल्यः श्वदंष्ट्रा बृहतीद्वयम् ॥ ६२ ॥

शृङ्गी तामलीका द्राक्षा जीवन्ती पुष्कराशुरु ।
अभया चामृता ऋद्धिर्जीवकैर्षमकौ शटी ॥ ६३ ॥
मुस्तं पुनर्नवा मेदा सैला चन्दनमुपलम् ।
विदारी वृषमूलानि काकोली काकनासिका ॥ ६४ ॥
पर्षां पलोन्मितान् भागाञ्छतान्यामलकस्य च ।
पञ्च दद्यात्तदैक्यं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ६५ ॥
ज्ञात्वा गतरसान्येतान्यौषधान्यथ तं रसम् ।
तच्चांमलकमुद्धृत्य निष्कुलं तैलसर्पिषोः ॥ ६६ ॥
पलद्वादशके भृष्टा दत्त्वा चार्धतुलं भिषक् ।
मत्स्यण्डिकायाः पूताया लेहवत्साधु साधयेत् ॥ ६७ ॥
षट्पलं मधुनश्चात्र सिद्धशीते प्रदापयेत् ।
चतुष्पलं तुगाक्षीर्याः पिप्पलीद्विपलं तथा ॥ ६८ ॥
पलमेकं निदध्याच्च त्वगेलापत्रकेशरात् ।
इत्ययं च्यवनप्राशः परमुक्तो रसायनः ॥ ६९ ॥
कासश्चासहस्रैश्च विशेषेणोपदिश्यते ।
क्षीणक्षतानां वृद्धानां बालानां चाङ्गवर्धनः ॥ ७० ॥
खरक्षयमुरोरोगं हृद्रोगं वातशोणितम् ।
पिपासां मूत्रशुक्लस्थान् दोषांश्चाप्यपकर्षति ॥ ७१ ॥
अस्य मात्रां प्रयुञ्जीत योपरुन्ध्यान्न भोजनम् ।
अस्य प्रयोगाच्च्यवनः सुवृद्धोऽभूत् पुनर्युवा ॥ ७२ ॥

मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयव-

मायुःप्रकर्षं बलमिन्द्रियाणाम् ।

स्त्रीषु प्रहर्षं परमग्निवृद्धिं

वर्णप्रसादं पवनानुलोम्यम् ॥ ७३ ॥

रसायनस्यास्य नरः प्रयोगा-

हमेत जीर्णोऽपि कुटीप्रवेशात् ।

जराकृतं रूपमपास्य सर्वं

विभर्ति रूपं नवयौवनस्य ॥ ७४ ॥

(इति च्यवनप्राशः ।)

पण्यश्चतस्र इति शालपर्णी, पृष्टिपर्णी, सुद्रपर्णी, माषपर्णी
च । तामलीका भूम्यामलीका । काकनासा नासाफला, 'काकु-
ण्डक' इत्यन्ये । गतरसत्वमिह द्रव्याणां चतुर्भागास्थितजले
भवति । निष्कुलमिति निरस्थि । तैलसर्पिषोरिति समासनिर्देशा-
दुभाभ्यामेव द्वादशपलानि, न पृथक् पृथक् । मत्स्यण्डिका
खण्डसंहतिः । अत्र षट्पलत्वेन समयोरपि मधुसर्पिषोर्द्वयान्तर-
युक्तत्वेनाविरुद्धत्वम् ॥ ६२-७४ ॥

अथामलकहरीतकीनामामलकविभीतकानां ह-
रीतकीविभीतकानामामलकहरीतकीविभीतकानां
वा पलाशत्वगवनद्धानां मृदाऽवलिप्तानां कुकूल-
स्विन्नानामकुलकानां पलसहस्रमुल्लले संपोथ्य
दधिघृतमधुपलतैलशर्करासंयुक्तं भक्षयेदनन्नभु-
ग्यथोक्तेन विधिना, तस्यान्ते यवाग्वादिभिः प्रत्यवे-

स्थापनम्, अभ्यङ्गोत्सादनं सर्पिषा यवचूर्णैश्च, अयं च रसायनप्रयोगप्रकर्षो द्विस्तावदश्विबलमभिसमीक्ष्य, प्रतिभोजनं यूषेण पयसा वा पष्टिकः ससर्पिकः, अतः परं यथासुखविहारः कामभक्ष्यः स्यात् । अनेन प्रयोगेणर्षयः पुनर्युवत्वमवापुर्वैभूदुश्चानेकवर्षशतजीविनो निर्विकाराः परं शरीरबुद्धीन्द्रियबलसमुदिताश्चेदश्वत्थान्तिनृष्या तपः ॥ ७५ ॥

(इति चतुर्थमलकरसायनम् ।)

कुङ्कुलकः करीषामिः । अकुलकानामिति अनरभ्याम् । द्वैव्यादीनामत्र मानं नोक्तं, तेन प्रधानस्य चूर्णस्य दध्यादिभिर्मिलितैः समानमानत्वं; किंवा प्रलेकमेव दध्यादीनां चूर्णसमत्वम् । पलं तिलचूर्णम् । भक्षयेदिति वचनं लेखेऽपि अल्पाभ्यवहरणमात्रार्थत्वादुपपन्नम् । अनन्तभुगिति सर्वेषांऽऽहारान्तरासुक् । तस्यान्त इति एतत्प्रयोगपरित्यागकाले । प्रत्यवस्थापनमिति यवाग्वादिक्रमविशेषणं; तेन प्रयोगान्ते यदा अन्नसंसेजनं कर्तव्यं, तदा यवाग्वादिक्रमेणेत्युक्तसार्थस्य प्रत्यवस्थानं कियत् इत्यर्थः । यूषेण पयसा चेति विकल्पोऽम्बिलोपेक्षया ॥ ७५ ॥

हरीतक्यामलकविभीतकपञ्चपञ्चमूलनिर्युहे पिप्पलीमधुकमधुककाकोलीक्षीरकाकोल्यात्मगुताजीवर्षभकक्षीरशुक्लाकल्कसंप्रयुक्तेन विदारीस्वर्सेन क्षीराष्टगुणसंप्रयुक्तेन च सर्पिषः कुम्भं साधयित्वा प्रैयुज्जानोऽश्विबलसमां मात्रां जीर्णे च क्षीरसर्पिर्भ्यां शालिषष्टिकमुष्णोदकानुपानमभञ्जराव्याधिपापाभिचारव्यपगतभयः शरीरेन्द्रियबुद्धिबलमनुलमुपलभ्याप्रतिहतसर्वोरम्मः परमायुरनवाप्नुयात् ॥ ७६ ॥

(इति पञ्चमो हरीतकीयोगः ।)

अत्र हरीतक्यादौ क्षीरशुक्ला क्षीरविदारिका । अत्र हरीतक्यादिकांशस्य त्वेको भागः, क्षीरस्याष्टौ भागाः, सर्पिष एको भागः । कुम्भो द्रोणद्वयम् । वचनं हि—“द्रोणस्तु द्विगुणः सर्पिर्बिह्येः कुम्भ एव च” इति ॥ ७६ ॥

हरीतक्यामलकविभीतकहरिद्रास्थिराबलैविडङ्गामृतवल्लीविश्वमेपजमधुकपिप्पलीसोमवल्कसिद्धेन क्षीरसर्पिषा मधुशर्कराभ्यामपि च सन्नीयामलकस्वरसशतपरिपीतमामलकचूर्णमयश्चूर्णचतुर्भागसंप्रयुक्तं पाणितलमात्रं प्रातः प्रातः प्राश्य यथोक्तेन विधिना सायं मुद्रयूषेण पयसा वा ससर्पिकं शालिषष्टिकान्नमश्नीयात्, त्रिवर्षप्रयोगादस्य वर्ष-

१ ‘द्विस्तावत् प्रयोगकालाद् द्विगुणकालं प्रतिभोजनं यवाग् यूषेण पयसा वा ससर्पिकः पष्टिकः पष्टिकार्णः’ इति योगीन्द्रनाथसेनः । २ ‘दध्यादीनां’ इति पा० । ३ ‘अन्नसेवा कर्तव्या’ इति पा० । ४ ‘प्रयुज्जानाश्विबलं समवेक्ष्य, जीर्णे च’ इति पा० । ५ ‘वचाः’ इति पा० ।

शतमजरं वयस्तिष्ठति, श्रुतमवतिष्ठते, सर्वामयाः प्रशाम्यन्ति, विषमविषं भवति गात्रे, गात्रमश्मवत् स्थिरीभवति, अधृष्यो भूतानां भवति ॥ ७७ ॥

भवन्ति चात्र—

यथाऽमराणाममृतं यथा भोगवतां सुधा ।
तथाऽमवमहर्षीणां रसायनविधिः पुरा ॥ ७८ ॥
न जरां न च दौर्बल्यं नातुर्यं निधनं न च ।
जग्मुर्वैषसहस्राणि रसायनपराः पुरा ॥ ७९ ॥
न केवलं दीर्घमिहायुरश्रुते
रसायनं यो विधिवन्निषेवते ।
गतिं स देवर्षिनिषेवितां शुभां
प्रपद्यते ब्रह्म तथेति चाक्षयम् ॥ ८० ॥

अमृतवल्ली गूडची । सोमबल्कः विद्वद्विरः । क्षीरसर्पिः क्षीरसमुत्थितसर्पिः । अयश्चूर्णस्य चतुर्थां भागः, यत् एतदयश्चूर्णं चतुर्थभागमत एवास्मिन् प्रयोगे जतूकर्णेन “अयश्चूर्णपादयुक्तम्” इति कृतम् । अमराणाममृतं जरादिहरं, नागानां च दुष्ठा जरामरणहरी, इत्युभयोपादानं दृष्टान्ते । ब्रह्म मोक्षः । मोक्षसाधनत्वं चेह रसायनस्य विशुद्धसत्त्वकर्तृतयोच्यते ॥ ७७-८० ॥

तत्र श्लोकः—

अभयामलकीयेऽस्मिन् पञ्चयोगाः परिकीर्तिताः ।
रसायनानां सिद्धानामायुर्वैरनुवर्तते ॥ ८१ ॥
इत्यग्निवेशश्रुते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सा-
स्थाने रसायनाध्यायेऽभयामलकीयो
नाम रसायनपादः प्रथमः ॥ १ ॥

अभयेत्यादिना संदेहनिरासार्थमुक्तप्रयोगसंख्यां दर्शयति । एवमन्यत्रापि संख्याप्रणयनमन्ते हेयम् ॥ ८१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचित्तायामायुर्वेददीपिकायां चरक-
तात्पर्यटीकायां चिकित्सास्थाने रसायनाध्यायेऽभ-
यामलकीयो नाम रसायनपादः प्रथमः ॥ १ ॥

रसायनाध्याये द्वितीयः पादः ।

अथातः प्राणकामीयं रसायनपादं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वपादे क्षामलकरसायनान्दुष्कानि, इहाप्यामलकरसायनानि सन्तीति प्राणकामीयमनन्तरमुच्यते । प्राणकामशब्दमधिकृत्य कृतमिति प्राणकामीयम् ॥ १ ॥ २ ॥

प्राणकामाः शुश्रूषध्वमिदमुच्यमानममृतमिवापरमदितिसुतहितकरमचिन्त्याद्भुतप्रभावमायुष्यमारोग्यकरं वयसः स्थानं निदातन्नाश्रमकुमालस्य दौर्बल्यापहरमनिलकफपित्तसाम्यकरं स्थैर्यकरमव-

१ ‘चाक्षरम्’ इति पा० ।

द्वमांसहरमन्तरशिसन्धुक्षणं प्रमावर्णस्वरोत्तमकरं
रसायनविधानम् । अनेन च्यवनाद्यो महर्षयः पुन-
र्युक्त्वमापुनरीणां चैष्टतमा बभूवुः, स्थिरसमसुवि-
भक्तमांसः, सुसंहतस्थिरशरीराः, सुप्रसन्नबलवर्ण-
न्द्रियाः, सर्वत्राप्रतिहतपराक्रमाः, क्लेशसहाश्च । सर्वे
शरीरदोषा भवन्ति ग्राम्याहारादस्लवणकटुकक्षार-
शुष्कशाकमांसतिलपल्लपिष्टान्नभोजिनां विरू-
ढनवृश्कशमीधान्यविरुद्धासात्म्यरूक्षक्षाराभिष्य-
न्दिभोजिनां क्लिन्नरूपप्रतिपथ्यभोजिनां विष-
माच्यशनप्रायाणां दिवास्वप्नलीमघनित्यानां विष-
मातिमात्रव्यायामसंक्षोभितशरीराणां भयक्रोध-
शोकलोभमोहायासबहुलानाम् ; अतोनिमित्तं हि
स्थिथिलीभवन्ति मांसानि, विमुच्यन्ते सन्धयः,
विदह्यते रक्तं, विष्यन्दते चानल्पं मेदः, न सन्धी-
यतेऽस्थिषु मज्जा, शुक्रं न प्रवर्तते, क्षयमुपैत्योजः ;
स एवंभूतो ग्लायति, सीदति, निद्रातन्द्रालस्यस-
मन्वितो निरुत्साहः श्वसिति, असमर्थश्चेष्टानां
शारीरमानसीनां, नष्टस्मृतिबुद्धिच्छायो रोगाणा-
मधिष्ठानभूतो न सर्वमायुरवाप्नोति । तस्मादेतान्
दोषानवेक्षमाणः सर्वान् यथोक्तमहितानपास्या-
हारविहारान् रसायनानि प्रयोक्तुमर्हतीत्युक्त्वा
भगवान् पुनर्वैशुकरात्रेय उवाच ॥ ३ ॥

निद्राहरत्वं रसायनस्य वैकारिकनिद्राहरत्वेन, किंवा देववत्
सर्वदा प्रबुद्धो निद्राहरितो भवति । तन्द्रालक्षणं तन्त्रान्तरे—
“इन्द्रियाथैवसंस्तिगौरवं जुम्भणं क्रमः । निद्रार्तसेव यैस्यैते
तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत्” (सु. शा. अ. ४) इति । अव-
दमांसम् अनिबिडमांसम् । उत्तमानि प्रभादीनि करोतीति प्रभा-
वर्णस्वरोत्तमकरम् । एवंजातीयश्च पूर्वैनिपातानियमोऽप्रतिघ-
न्धेन चरकेऽस्ति, स मयूरव्यंसादिपाठाद्ब्रह्म्यः । अनेन
हीत्यादिना पुराष्टकत्वेन रसायनानि वक्ष्यमाणानि प्रवृत्त्यर्थं
स्यौति । रसायनप्रयोगे वर्षनीयं ग्राम्याहारादि दूषणत्वेन निर्दि-
शाह—सर्वे इत्यादि । तिलस्तु अर्चुणीतस्तिलः, पल्लं तिल-
चूर्णम् । अतोनिमित्तमिति ग्राम्याहारादिकारणकम् । शुक्रं
न प्रवर्तते इति नोत्पद्यते शुक्रमिलयः ॥ ३ ॥

आमलकानां सुभूमिजातां कालजानामनुपहत-
गन्धवर्णरसानामापूर्वरसप्रमाणवीर्याणां स्वरसेन
पुनर्नवाकल्पादसंप्रयुक्तेन सर्पिषः साद्यधेदाढ-
कम्, अतः परं विदारीस्वरसेन जीवन्तीकल्कसंप्र-
युक्तेन, अतः परं चतुर्गुणेन पयसा बलातिबला-
कषायेण शतावरीकल्कसंप्रयुक्तेन ; अनेन क्रमेणैकैकं
शतपाकं सहस्रपाकं वा शर्कराक्षौद्रचतुर्भागसंप्र-

युक्तं सौवर्णे राजते मारिके वा शुचौ दहे घृतमा-
विते कुम्भे स्थापयेत् ; तद्यथोक्तेन विधिना यथाग्नि
प्रातः प्रातः प्रयोजयेत्, जीर्णं च क्षीरसर्पिर्भ्यां
शालिषष्ठिकमश्नीयात् । अस्य प्रयोगाद्बर्षशतं
वयोऽजरं तिष्ठति, श्रुतमवतिष्ठते, सर्वामयाः
प्रशाम्यन्ति, अप्रतिहतगतिः स्त्रीषु, अपत्यवान्
भवतीति ॥ ४ ॥

भवतश्चात्र—

बृहच्छरीरं गिरिसारसारं
स्थिरेन्द्रियं चातिबलेन्द्रियं च ।

अधृष्यमन्यैरतिकान्तरूपं
प्रशस्तिपूजासुखचित्तमाकृ च ॥ ५ ॥

बलं महद्वर्णविशुद्धिरध्या
स्वरो घनौघस्तनितानुकारी ।

भवत्यपत्यं विपुलं स्थिरं च
समञ्जतो योगमिमं नरस्य ॥ ६ ॥

(इत्यामलकघृतम् ।)

एकैकशः शतपाकमिलयः । एकैकपाकाधनं पृथक् कर्त-
व्यं ; तेन त्रिशतपाको भवति । अत्र च कल्कोपेपादि-
नोपक्षीणमपि यदवशिष्टं भवति तदेव प्राज्ञं, वचनबलात् ।
सौवर्णादिपत्रेषु यथापूर्वं वरगुणवत्, अन्यथा समानगुणत्वे
सर्वेषां सत्यास्य सुलभत्वेनातिदुर्लभं तर्हि सौवर्णपात्रं नोप-
देशमर्हति । यथोक्तेन विधिनेति कुदीप्रावेशिकेन । गिरि-
सारः लोहम् ॥ ४—६ ॥

आमलकसहस्रं पिप्पलीसहस्रसंप्रयुक्तं पलाश-
तरुणक्षारोदकोत्तरं तिष्ठत्, तदनुगतक्षारोदकम-
नातपशुष्कमनस्थि चूर्णीकृतं चतुर्गुणाभ्यां मधुस-
र्पिर्भ्यां संनीय शर्कराचूर्णचतुर्भागसंप्रयुक्तं घृत-
भाजनस्थं षण्मासान् स्थापयेदन्तर्भूमेः । तस्योत्तर-
कालमश्विबलसमां मात्रां खादेत्, पौर्वाहिकः
प्रयोगो नापराह्निकः, सात्म्यपेक्षश्चाहारविधिः ।
अस्य प्रयोगाद्बर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति समानं
पूर्वेण ॥ ७ ॥

(इत्यामलकावलेहः ।)

पलाशतरुणः तरुणपलाशः ; अनेन बालवृद्धपलाशवर्जनं
सुच्यते । क्षारोदकोत्तरमिति यथा क्षारोदकं भाव्यादुपरि भ-
वति तथा कर्तव्यमिति दर्शयति । चतुर्भागाः पादः । समानं
पूर्वेणैति पूर्वयोगफलश्रुत्येतदपि युक्रमिलयः ॥ ७ ॥

आमलकचूर्णादकमेकविंशतिरात्रमामलकस्वर-
सपरिपीतं मधुघृतादकाभ्यां द्वाभ्यामेकीकृतसं-
ष्टभागपिप्पलीकं शर्कराचूर्णचतुर्भागसंप्रयुक्तं घृत-

१ ‘०माष०’ इति पा० । २ ‘अतो निमित्ताद्भि’ इति पा० ।

३ ‘वसेहा’ इति पा० ।

४ ‘आमलकादुपरि’ इति पा० ।

भाजनस्थं प्रावृषि भस्मराशौ निदध्यात्; तद्वर्षान्ते
सात्त्वयपथ्याशी प्रयोजयेत्; अस्य प्रयोगाद्वर्षश-
तमजरमायुस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥ ८ ॥

(इत्यामलकचूर्णम् ।)

वर्षान्ते वर्षाकालान्ते ॥ ८ ॥

विडङ्गतण्डुलचूर्णानामाढकमाढकं पिप्पलीतण्डु-
लानामध्यधादकं सितोपलायाः सर्पितैलमध्याढकैः
षड्भिरेकीकृतं धृतभाजनस्थं प्रावृषि भस्मराशा-
विति सर्वं समानं पूर्वेण यावदाशीः ॥ ९ ॥

(इति विडङ्गावलेहः ।)

यावदाशीरिति आशीः फलश्रुतिः; तेन 'तद्वर्षान्ते' इत्यादि-
प्रत्ययेकविधिविधानं दर्शयति ॥ ९ ॥

यथोक्तगुणानामामलकानां सहस्रमाद्रपलाश-
द्रोण्यां सपिधानायां बाष्पमनुद्रमन्त्यामारण्यगो-
मयाग्निभिरुपस्वेदयेत्, तानि सुखिखशीतान्युद्ध-
तकुलकान्यापोभ्यादकेन पिप्पलीचूर्णानामाढकेन
च विडङ्गतण्डुलचूर्णानामध्यर्धेन चाढकेन शर्कराया
द्वाभ्यां द्वाभ्यामाढकाभ्यां तैलस्य मधुनः सर्पिषश्च
संयोग्यं शुचौ दहे धृतभाविने कुम्भे स्थापयेदेकविं-
शतिरात्रम्, अत ऊर्ध्वं प्रयोगः; अस्य प्रयोगाद्वर्षश-
तमजरमायुस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥ १० ॥

(इत्यामलकावलेहोऽपरः ।)

पूर्वेणैति पूर्वयोगफलश्रुतिपर्यन्तं पूर्वयोगेनास्य समानमि-
त्यर्थः ॥ १० ॥

धन्वनि कुशास्तीर्णे स्निग्धकृष्णमधुरमृत्तिके
सुवर्णवर्णमृत्तिके वा व्यपगतविषवृषापदपवनस-
लिलाग्निदोषे कर्षणवत्स्मीकृष्टमशानचैत्योपरावस-
धवर्जिते देशे यथर्तुसुखपवनसलिलादित्यसेविते
ज्ञातान्यनुपहृतान्यनध्यारूढान्यबालान्यजीर्णान्यधि-
भक्तवीर्याणि शीर्णपुराणपर्णान्यसंज्ञातान्यपर्णानि
तपसि तपस्ये वा मासे शुचिः प्रयतः कृतदेवाचनः
स्वस्ति वाचयित्वा द्विजातीन् चले सुसुहृते नाग-
बलामूलान्युद्धरेत्, तेषां सुप्रक्षालितानां त्वक्पि-
ण्डमात्रमात्रमक्षमात्रं वा रुक्षणपिष्टमालोढ्य पयसा
प्रातः प्रयोजयेत्, चूर्णीकृतानि वा पिबेत् पयसा,
मधुसर्पिर्भ्यां वा संयोग्यं भक्षयेत्, जीर्णं च क्षीरैरस-
र्पिर्भ्यां शालिषट्ठिकमश्नीयात् । संवत्सरप्रयोगादस्य
वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥ ११ ॥

(इति नागबलारसायनम् ।)

धन्वनीति जाह्नवदेशे । कर्षणं ह्लादिना । अनध्यारूढा-
नीति न महता पाक्ष्येन दृक्षेणाकान्तानि । तपसि माषे ।

१ 'असंज्ञातफलाति' इति पा० । २ गङ्गाधरस्तु 'बले सुहृते'
इति पठित्वा 'बलवति सुसुहृते' इति व्याख्यानवति । ३ 'पयसा
सर्पिर्भ्यां' इति पा० ।

तपस्ये इति फाल्गुने । चले सुसुहृते इति इन्द्रे सुहृते । आम्न-
मात्रमिति पल्परिमाणम् ॥ ११ ॥

बलातिबलाचन्दनगुरुधवतिनिशखदिरार्शिशापा-
सनस्वरसाः पुनर्नवान्ताश्चौषधयो दश नागव-
लया व्याख्याताः । स्वरसानामालोमे त्वयं स्वरस-
विधिः-चूर्णानामाढकमाढकमुदकस्याहोरात्रस्थितं
सृदितपूतं स्वरसवत् प्रयोज्यम् ॥ १२ ॥

पुनर्नवान्ता दश षड्विरेचनशताश्रितये "असृताऽभया
धात्री शु(शु)क्ता श्रेयसी इवेताऽतिरसा मण्डकपर्णी स्थिरा पुन-
र्नवा" (सू. अ. ४) इति सर्वा वयःस्थापनोक्ताः । नागबलया
व्याख्याता इति नागबलवत्तेषामपि प्रयोगः । बलादीनां स्वर-
सैव विधानम् । नागबलावद्वेजनादिकं ज्ञेयम् । स्वरसालोमे-
ऽनुकल्पमाह—स्वरसानामित्यादि ॥ १२ ॥

भल्लातकान्यनुपहृतान्यनामयान्यपूर्णरसप्रमा-
णवीर्याणि पक्वजाम्बवप्रकाशानि शुचौ शुके वा
मासे संगृह्य यवपले माषपले वा निधापयेत्,
तानि चतुर्मासस्थितानि सहसि सहस्ये वा मासे
प्रयोक्तुमारभेत शीतस्निग्धमधुरोपस्कृतशरीरः ।
पूर्वं दशभल्लातकान्यापोभ्याष्टगुणेनाम्भसा साधु
साधयेत्, तेषां रसमष्टभागावशेषं पूतं सपयस्कं
पिबेत् सर्पिषाऽन्तर्मुखमभ्यज्य । तान्येकैकभल्लात-
कोत्कर्षापकर्षेण दशभल्लातकान्यात्रिंशतः प्रयोज्या-
नि, नातः परमुत्कर्षः । प्रयोगविधानेन सहस्रपर
एव भल्लातकप्रयोगः । जीर्णं च सर्पिषा पयसा
शालिषट्ठिकाशनमुपचारः, प्रयोगान्ते च द्विस्तावत्
पयसैवोपचारः । तत्प्रयोगाद्वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठ-
तीति समानं पूर्वेण ॥ १३ ॥

(इति भल्लातकक्षीरम् ।)

शुचिः ज्येष्ठः, शुक्रस्तु आषाढः, सह आग्रहायणः, सहस्यः
पौषः । एतच्च भल्लातकं मासचतुष्टयस्थितं यवपल्लौदो उद्धृतमात्रं
न प्रयोज्यं, किंतु यथोक्त एव काले शीतगुणशुके । मुखदा-
हपरिहाराय सर्पिषाऽन्तर्मुखमभ्यज्येति । नातः परमिति त्रिंशतः
परेण प्रयोगो न भल्लातकस्य । सहस्रपरो भल्लातकप्रयोग इति
उपयुक्तभल्लातकसंनिष्पन्नया यदा सहस्रं पूर्यते तदैवोपरमः कर्त-
व्यः, सहस्राद्यवगोपि च प्रयोगपरित्यागः प्रकृष्टाद्यपेक्षया भव-
त्येव । सहस्रसंख्यापूरणं चेहेकेन वर्धनहासकमेण न भवति,
तेन पुनरावृत्त्या च त्रिंशत्पर्यन्तं प्रयोगः कर्तव्यः, यथा हि भ-
ल्लातकप्रयोगाभ्यासेन सहस्रसंख्यापूरणं भवति तथा कृत्वा
परित्यागः कर्तव्यः । अन्ये त्वत्र शुश्रुते अशौथिकित्सितोक्तशत-
पर्यन्तं भल्लातकप्रयोगेण समं विरोधं पश्यन्तः सुश्रुतप्रयोग-
स्याप्यन्यथा व्याख्यानेन त्रिशैकमात्रं प्रयोगमिच्छन्ति; तच्च

१ 'दश वा वयःस्थापना व्याख्यातास्तासां स्वरसा नागबलावत्' इति
पा० । २ 'यवपर्णोदो' इति पा० । ३ 'त्रिंशद्वदकमात्रं' इति पा० ।

व्याख्यानां नातिसङ्गतम् । किंच सहस्रद्वयस्य तत्रोपयोगो विहितः, अत्र सहस्रपर्यन्तः प्रयोगः; तेन व्याधिविषयोऽप्येव स प्रयोगः, अयं तु रसायनविषयः ॥ १३ ॥

भल्लातकानां जर्जरीकृतानां पिष्टस्वेदनं पूरयित्वा भूमावाकण्डं निखातस्य स्नेहभावितास्य दृढस्योपरि कुम्भस्यारोप्योदुपेनापिघाय कृष्णमृत्तिकावल्लिं गोमयाग्निभिरुपस्वेदयेत्; तेषां यः स्वरसः कुम्भं प्रपद्येत, तमष्टभागमधुसंप्रयुक्तं द्विगुणघृतमद्यात्; तत्प्रयोगाद्द्वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥ १४ ॥ (इति भल्लातकक्षौद्रम् ।)

पिष्टस्वेदनं तत्, यत्रस्थं पिष्टकमुपस्वेद्यते; तदुपरि यत् पिधानपात्रं तच्चैह सच्छिद्रं ग्राह्यम्, अन्यथोपरिस्थं भल्लातकतापाद्बहुतः स्नेहो नाथो याति ॥ १४ ॥

भल्लातकतैलपात्रं सपयस्कं मधुकेन कल्केनाक्षमात्रेण शतपाकं कुर्यादिति समानं पूर्वेण ॥ १५ ॥ (इति भल्लातकतैलम् ।)

भल्लातकतैलमिति अनन्तरोक्तविधानेन गृहीतो भल्लातकस्नेहः ॥ १५ ॥

भल्लातकसर्पिः, भल्लातकक्षीरं, भल्लातकक्षौद्रं, गुडभल्लातकं, भल्लातकयूषः, भल्लातकतैलं, भल्लातकपल्लं, भल्लातकसक्तम्, भल्लातकलवणं, भल्लातकतर्पणम्, इति भल्लातकविधानमुक्तं भवति ॥ १६ ॥

भल्लातकसर्पिरित्यादयो दशप्रयोगाः । अत्र च यथायोग्यतया भल्लातकेन सर्पिरादीनां संस्कारः संयोगश्च हेयः । यदुक्तं जतूकर्णे—“भल्लातकसंयुक्तसंस्कृतानि च घृतक्षीरक्षौद्रगुडयूषतैलपल्लसक्तुलवणतर्पणानि” इति । एवं च सर्पिःक्षीरयूषतैलानां संस्कारो यथान्यायं भल्लातकेन, क्षौद्रपल्लसक्तुतर्पणानां भल्लातकेन योगः, गुडलवणयोस्तु संस्कारः संयोगो वा । लवणे संस्कारपक्षे हि लवणसमं भल्लातकमन्तर्गुह्यदायं ग्राह्यम् । अन्ये तु सर्पिरादीनां सर्वेषामेव भल्लातकेन संस्कारं व्याख्यायन्ति । इह सक्तुप्रयोगोऽद्रव्योत्तरत्वादिविशेषकर्मणा भेदनीयः ॥ १६ ॥

भवन्ति चात्र—

भल्लातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यश्लिखमानि च । भवन्त्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ १७ ॥ एते दशविधास्त्वेषां प्रयोगाः परिकीर्तिताः । रोगप्रकृतिसात्म्यज्ञस्तान् प्रयोगान् प्रकल्पयेत् ॥ १८ ॥ कफजो न स रोगोऽस्ति न विषधोऽस्ति कश्चन । यं न भल्लातकं हन्याच्छीघ्रं मेधाश्लिवर्धनम् ॥ १९ ॥ (इति भल्लातकविधिः ।)

१ योगीन्द्रनाथसेनस्तु “पवं गुडभल्लातकं, भल्लातकयूषं, भल्लातकसर्पिः, भल्लातकपल्लं” इत्यादिपाठं पठति ।

प्राणकामाः पुरा जीर्णार्थ्यचनाद्या महर्षयः । रसायनैः शिविरैतैर्वभूवुरमितायुषः ॥ २० ॥ ग्राह्यं तपो ब्रह्मचर्यमध्यात्मध्यानमेव च । दीर्घायुषो यथाकामं संभृत्य त्रिदिवं गताः ॥ २१ ॥ तस्मादायुःप्रकर्षार्थं प्राणकामैः सुखार्थिभिः । रसायनविधिः सेव्यो विधिवत्सुसमाहितैः ॥ २२ ॥

अग्निसमानीति दाहस्फोटकवृत्तया । संश्लेष्टे निष्पाद्य ॥ १७-२२ ॥

तत्र श्लोकः—

रसायनानां संयोगाः सिद्धा भूतहितैषिणा । निर्दिष्टाः प्राणकामीये सप्तत्रिंशन्महर्षिणा ॥ २३ ॥ इत्यश्विनेशकृते तच्चे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सास्थाने रसायनाध्याये प्राणकामीयो नाम रसायनपादो द्वितीयः ॥ २ ॥

पादानुसंग्रहे सप्तत्रिंशत्प्रयोगा उक्ताः; तत्र बलादिभिरष्टभिः पुनर्नवान्तैश्च दशभिरष्टादशप्रयोगाः, अपरे तु व्याहृता व्यक्ता एव ॥ २३ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामाधुर्वेददीपिकायां चरकतार्थटीकायां चिकित्सितस्थाने रसायनाध्याये प्राणकामीयो नाम रसायनपादो द्वितीयः ॥ २ ॥

रसायनाध्याये तृतीयः पादः ।

अथातः करप्रचितीयं रसायनपादं व्याख्यास्यामः १

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

आमलकरसायनत्वसाम्यादन्तरं करप्रचितीय उच्यते ॥ १ ॥ २

करप्रचितानां यथोक्तगुणानामामलकानामुद्गतास्त्रां शुष्कचूर्णितानां पुनर्मात्रे फागुने वा मासे त्रिःसप्तद्वयः स्वरसपरिपीतानां पुनः शुष्कचूर्णकृतानामाढकमेकं ग्राहयेत्, अथ जीवनीयानां वृंहणीयानां स्तन्यजननानां शुक्लजननानां वयःस्थापनानां षड्विरेचनशताश्रित्यीयौकानामौषधगणानां चन्दनागुरुधवतिनिशखदिरशिशपासनसारणां चाणुशः कृत्तानामभयाविभीतकपिप्पलीवचाचव्यचित्रकविडङ्गानां च समस्तानामाढकमेकं दशगुणेनाम्भसा साधयेत्, तस्मिन्नाढकावशेषे रसे सुपूते ताव्यामलकचूर्णानि दत्त्वा गोमयाग्निभिर्विशविद्वदशरतेजनाग्निभिर्वा साधयेद्यावदपनयाद्रसस्य, तमनुपदग्धमुपहृत्यायसीधु

१ ‘ज्ञानं’ इति पा० । २ ‘सप्त’ केवं दशर्षिणा’ इति पा० ।

३ ‘षड्विरेचनशतीयौकानां’ इति पा० । ४ ‘खण्डशः कृतानां’ इति पा० ।

पात्रीष्वास्तीर्य शोषयेत्, सुशुष्कं तत् कृष्णाजिन-
स्योपरि द्रपदि शृङ्गपिष्टमयःस्थाल्यां निधापयेत्
सम्यक्, तच्चूर्णमयश्चूर्णाष्टभागांसंप्रयुक्तं मधुसर्पि-
र्भ्यामग्निबलमभिसमीक्ष्य प्रयोजयेदिति ॥ ३ ॥

भवन्ति चात्र—

एतद्रसायनं पूर्वं वसिष्ठः कश्यपोऽङ्गिराः ।
जमदग्निर्मेरुद्वारो भृगुरग्न्ये च तद्विधाः ॥ ४ ॥
प्रयुज्य प्रयता मुक्ताः श्रमव्याधिजराभयात् ।
यावदेच्छन्तपस्ते पुस्तप्रभावात्महाबलाः ॥ ५ ॥
इदं रसायनं चक्रे ब्रह्मा वर्षसहस्रिकम् ।
जराव्याधिप्रशमनं बुद्धीन्द्रियबलप्रदम् ॥ ६ ॥

(इत्यामलकायसं ब्राह्मरसायनम् ॥)

करप्रक्षितानामितिपदं स्वयंपतितग्रहणं निषेधयति । माघे
फाल्गुने वेतिग्रहणवचनात्तथैव गृहीतानामधिकार इत्याग-
मादुच्यते । खरस इहामलकस्यैव भवति, अधिकारात् । शाकः
बृहस्पत्यखरः । कृतानामिति च्छिन्नानाम् । इह गोमयाभ्यामु-
पकरणनियमेनैव शक्त्युत्कर्षो भवतीति श्रद्धिवचनादुच्यते ।
यदुक्तं—“ऋषयस्त्वैव जानन्ति योगसंयोगं फलम्” इति ।
एवमन्यत्रापि इतिकर्तव्यतानियमो व्याख्येयः । कृष्णाजिन-
स्येति कृष्णसारजिनस्य ॥ ३-६ ॥

तपसा ब्रह्मचर्येण ध्यानेन प्रशमेन च ।

रसायनविधानेन कालयुक्तेन चायुषा ॥ ७ ॥

स्थिता महर्षयः पूर्वं, नहि किञ्चिद्रसायनम् ।

ग्रास्यानामन्यकार्योणां सिध्यत्यप्रयतात्मनाम् ॥ ८ ॥

संप्रति रसायनस्य तपोब्रह्मचर्यध्यानादियुक्तस्यैव महाफलत्वं
भवतीति दर्शयन्नाह—तपसेत्यादि । कालयुक्तेन चायुषेति
अनियतकालयुक्तेन चायुषेत्यर्थः, नियतकालयुषं प्रति तु न
रसायनं फलवदित्युक्तमेव । स्थिता इति दीर्घकालजीविनः ।
विपुर्ष्येण तपःप्रभृतिविहरे रसायनस्याफलतामाह—न हीत्यादि
॥ ७ ॥ ८ ॥

संवत्सरं पयोवृत्तिर्गवां मध्ये वसेत् सदा ।

सावित्री मनसा ध्यायन् ब्रह्मचारी यत्तेन्द्रियः ॥ ९ ॥

संवत्सरान्ते पौर्षी वा माघी वा फाल्गुनीं तिथिम् ।

ज्येष्ठोषवासी शुक्लस्य प्रविद्यामलकीचनम् ॥ १० ॥

बृहत्फलाढ्यमारुह्य दुमं शाखागतं फलम् ।

गृहीत्वा पाणिना तिष्ठेज्जपन् ब्रह्मामृतागमात् ॥ ११ ॥

तदा ह्यवश्यममृतं वसत्यामलके क्षणम् ।

शर्करामधुकल्पानि ज्ञेहवन्ति मृदूनि च ॥ १२ ॥

भवन्त्यमृतसंयोगात्तानि यावन्ति भक्षयेत् ।

जीवेद्वर्षसहस्राणि तावत्यागतयौवनः ॥ १३ ॥

सौहृदमेषां गत्वा तु भवत्यमरसन्निभः ।

स्वयं चास्योपतिष्ठन्ते श्रीर्वेदा वाक् च रूपिणी ॥ १४ ॥

(इति केवलामलकरसायनम् ।)

ब्रह्मचारित्वेनेन्द्रियनियमे लब्धेऽपि यत्तेन्द्रियपदसंबन्ध इन्द्रि-
यनियमातिशयोपदर्शनार्थः । पौषादिषु संवत्सरान्तत्वे नियम-
दिनादारभ्य वर्षपूर्णेन ज्ञेयम् । फाल्गुनीमित्यस्यान्ते प्राप्येति
शेषः । “न दुममारोहेत्” (सू. अ. ८) इत्यस्येह आरुह्य
दुममिति वचनेनापवादः । जपन् ब्रह्मेति ओङ्कारं जपन् ।
अमृतागमादिति अमृतागमपर्यन्तम् । सौहृदमेषामिति करणे
षष्ठी । वाप्रूपिणीति तदधिष्ठात्री देवता ॥ ९-१४ ॥

त्रिफलाया रसे मूत्रे गवां क्षारे च लावणे ।

क्रमेण चेङ्गदीक्षारे किंशुकक्षारे एव च ॥ १५ ॥

तीक्ष्णायसस्य पत्राणि वद्धिवर्णानि साधयेत् ।

चतुरङ्गुलदीर्घाणि तिलोत्सेधतनुनि च ॥ १६ ॥

ज्ञात्वा तान्यज्जनाभानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

तानि चूर्णानि मधुना रसेनामलकस्य च ॥ १७ ॥

युक्तानि लेहवत् कुम्भे स्थितानि घृतभाविता ।

संवत्सरं निधेयानि यवपल्ले तथैव च ॥ १८ ॥

दद्यादालोडनं मासे सर्वत्रालोडन्य बुधः ।

संवत्सराख्ये तस्य प्रयोगो मधुसर्पिणा ॥ १९ ॥

प्रातः प्रातर्वलापेक्षी सात्त्यं जीणे च भोजनम् ।

एष एव च लौहानां प्रयोगः संप्रकीर्तितः ॥ २० ॥

नाभिघातेन चातङ्कैर्जराय न च मृत्युना ।

स धृष्ट्यः स्याद्रजप्राणः सदा चातिबलेन्द्रियः ॥ २१ ॥

धीमान् यशस्वी वाक्सिद्धैः श्रुतधारी महाधनः ।

भवेत् समां प्रयुज्जानो नरो लौहरसायनम् ॥ २२ ॥

अनेनैव विधानेन हेमश्च रजतस्य च ।

आयुःप्रकर्षकृत्सिद्धः प्रयोगः सर्वैरगनुत् ॥ २३ ॥

(इति लौहादिरसायनम् ।)

क्षार इति परिक्षावित्तक्षारोदके । क्षारे लावण इति ज्योति-
ष्मत्याः क्षारे । साधयेदिति नियोजयेत् । लौहानामित्यनेनैव
लोहान्तर्निविष्टयोः सुवर्णरजतयोर्ग्रहणे सिद्धे पुनस्तयोर्वचनं
तयोर्विशेषेणादरोपदर्शनार्थम् । रसायनप्रभावादेव महाधनत्व-
मिति ज्ञेयम् ॥ १५-२३ ॥

पेन्द्री मत्स्याख्यको ब्राह्मी वचा ब्रह्मसुवर्चला ।

पिप्पल्यो लवणं हेम शङ्खपुष्पी विषं घृतम् ॥ २४ ॥

एषां त्रिवयकान् भागान् हेमसर्पिर्विषैर्विना ।

द्वौ यवौ तत्र हेमस्तु तिलं दद्याद्विषस्य च ॥ २५ ॥

सर्पिषश्च पलं दद्यात्तद्वैधं प्रयोजयेत् ।

घृतप्रभृतं सक्षौद्रं जीणं वाचं प्रशस्यते ॥ २६ ॥

१ ‘वापत्रे’ इति पा० । २ ‘तिलोत्सेधमानी’ इति पा० ।

३ ‘वाग्मी च’ इति पा० । ४ ‘महाबलः’ इति पा० ।

जराव्याधिप्रशमनं स्मृतिमेधाकरं परम् ॥
आयुष्यं पौष्टिकं धन्यं स्वरवर्णप्रसादनम् ॥ २७ ॥
परमोजस्करं चैतत् सिद्धमेन्द्रं रसायनम् ॥
नैतत् प्रसहते कृत्वा नालक्ष्मीनं विषं न रुक् ॥ २८ ॥

त्रिव्रं सकुष्ठं जठराणि गुल्माः

ह्रीहा पुराणो विषमज्वरश्च ।

मेधास्मृतिज्ञानहराश्च रोगाः

शाम्यन्त्यनेनातिबलाश्च वाताः ॥ २९ ॥

(इत्यैन्द्रं रसायनम् ।)

मत्स्यारुयो 'मच्छु' इति लोके ख्यातः; अन्ये तु ऐन्द्री-
मेदं मत्स्यारुयकमाहुः । त्रियवकानिति त्रियवप्रमाणान् । घृत-
प्रभूतमिखलविशेषणम् । कृत्वा अभिचारः ॥ २४-२९ ॥

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः

क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।

रसो गुडूच्यास्तु समूलपुण्याः

कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुण्याः ॥ ३० ॥

आयुःप्रदान्यामयनाशनानि

बलाशिवर्णस्वरवर्धनानि ।

मेध्यानि चैतानि रसायनानि

मेध्या विशेषेण च शङ्खपुष्पी ॥ ३१ ॥

(इति मेधरसायनानि ।)

मण्डूकपर्ण्या इत्यादयश्चत्वारो योगाः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

पञ्चाष्टौ सप्त दश वा पिप्पलीमधुसर्पिषा ।
रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ ३२ ॥

तिस्रस्तिस्रस्तु पूर्वाह्णे भुक्त्वाऽग्रे भोजनस्य च ।
पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता घृतमर्जिताः ॥ ३३ ॥

प्रयोज्या मधुसंसिन्ध्रा रसायनगुणैषिणा ॥
जेतुं कासं क्षयं शोषं द्वासं हिक्कां गलामयान् ॥ ३४ ॥

अर्शांसि ग्रहणीदोषं पाण्डुतां विषमज्वरम् ।
वैख्यं पीनसं शोफं गुल्मं वातबलासकम् ॥ ३५ ॥

(इति पिप्पलीरसायनम् ।)

पक्षेद्यादौ संख्याव्यतिक्रमेणातुक्तसंख्यानामपि पिप्पलीना-
मुपयोगं सूचयति । यद्यपि "त्रीणि द्रव्याणि नात्युपयुज्यते
पिप्पलीं क्षारं लवणम्" (वि. अ. १) इत्युक्तं, तथाऽपीह द्रव्या-
न्तरसंयुक्तानां पिप्पलीनामभ्यासो न विरुद्धः; किंवा, उक्तपि-
प्पलीरसायनव्यतिरेकेणोत्सर्पिषावादन्यायात्, स निषेधो हेयः ।
किंशुकः पलाशः ॥ ३२-३५ ॥

कमवृद्ध्या दशाहानि दशपैपलिकं दिनम् ।
वर्धयेत् पयसा सार्धं तथैवापनयेत् पुनः ॥ ३६ ॥

१ 'मत्स्यारुयो' 'मच्छु' इति लोके' इति पा० । २ 'त्रियव-
प्रमाणान्' इति पा० । ३ 'दशपिपलीकं' इति पा० ।

च. सं. ४९

जीर्णं जीर्णं च भुञ्जीत पष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।
पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ॥ ३७ ॥
पिष्टास्ता बलिभिः सेव्याः, श्रुता मध्यबलेनैरेः ।
चूर्णीकृता ह्रस्वबलयोज्या दोषामरयान् प्रति ॥ ३८ ॥
दशपैपलिकः श्रेष्ठो मध्यमः षट् प्रकीर्तितः ।
प्रयोगो यत्त्रिपर्यन्तः स कनीयान् स चाबलैः ॥ ३९ ॥
बृंहणं स्वयमायुष्यं ह्रीहोदरविनाशनम् ।
वयसः स्थापनं मेध्यं पिप्पलीनां रसायनम् ॥ ४० ॥
(इति पिप्पलीवर्धमानं रसायनम् ।)

पिप्पलीवर्धमानमाह—कमवृद्ध्यादि । दशपिप्पल्यो यत्र
वर्धन्ते तद्दिनं दशपैपलिकं, तेन प्रत्यहं दशपिप्पल्यो वर्ध-
नीया इत्यर्थः; ततश्चान्विशतिदिनैर्बृद्धिहानिक्रमेणैकेनैव सहस्रं
पूर्णं भवति । 'चूर्णीकृता' ह्रस्व 'श्रीतीकृता' इति वा पाठः ।
पिप्पलीवर्धमानकममुक्तमुल्लेखं दर्शयन्नपरमपि वर्धमानकमद्रव्यं
सध्यमत्वावरत्वाभ्यामाह—दशेत्यादि । षट् प्रकीर्तित इति
षट्पृष्ठा पूर्वाचार्यैरुक्तः । त्रिपर्यन्त इत्यस्यान्ते पिप्पलीनयाव-
स्थानात् पिप्पलीत्रिकेणैव बृद्धिर्भवति, ततो दशपिप्पलीके
दर्शयन्ते भवन्ति ॥ ३६-४० ॥

जरणान्तेऽभ्यामेकां प्राग्भुक्त्वा द्वे विभीतके ।
भुक्त्वा तु मधुसर्पिर्भ्यां चत्वार्यमलकानि च ॥ ४१ ॥

प्रयोजयन् समामेकां त्रिफलाया रसायनम् ।

जीवेद्वर्षशतं पूर्णमजरौऽव्याधिरेव च ॥ ४२ ॥

(इति त्रिफलारसायनम् ।)

त्रैफलेनायसीं पार्थी कल्केनालेपयेन्नवाम् ।
तमहोरात्रिकं लेपं पिबेत् क्षौद्रोदकाद्रुतम् ॥ ४३ ॥

प्रभूतस्नेहमशनं जीर्णं तत्र प्रशस्यते ।

अजरौऽरुक् समाम्भ्यासाजीवेच्चैव समाः शतम् ॥ ४४ ॥

(इति त्रिफलारसायनमपरम् ।)

मधुकेन तुगाक्षीर्या पिप्पल्या क्षौद्रसर्पिषा ।

त्रिफला सितया चापि युक्ता सिद्धं रसायनम् ॥ ४५ ॥

(इति त्रिफलारसायनमपरम् ।)

सर्वैर्बलैः सुवर्णैः वचसा मधुसर्पिषा ।

विडङ्गपिप्पलीभ्यां च त्रिफला लवणेन च ॥ ४६ ॥

संवत्सरप्रयोगेण मेधास्मृतिवत्प्रदा ।

भवत्यायुःप्रदा धन्या जरारोगनिबर्हणी ॥ ४७ ॥

(इति त्रिफलारसायनमपरम् ।)

जरणान्त इत्यादौ मधुसर्पिर्भ्यामिति अभ्यासं विभीतके
आमलकानीत्यनेन च युज्यते । मधुकेनेत्यादिरुक्तेः प्रयोगः ।
सर्वैर्बलैरित्याद्यपरः । लौहैरित्युक्ते सुवर्णं प्राप्ते सुवर्णेनेतिपदं
लोहत्वेनाभिप्रसिद्धस्याग्रहणनिरासार्थम् ॥ ४१-४७ ॥

१ 'श्रीतीकृता' इति पा० । २ 'षट् षट्पैपलिकः योगः'
इति योगीन्द्रनाथसेनः । 'षट् प्रकीर्तित' यत्र स षट्प्रकीर्तितः'
इति गङ्गाधरः । ३ 'वर्धमानपिप्पलीरसायनम्' इति पा० ।
४ 'सर्वैर्बलैः पञ्चमिर्बलैः त्रयोविंशताम्रस्यैक्ययोगैः' इति
योगीन्द्रनाथसेनः ।

अनमलं च कषायं च कटु पाके शिलाजतु ।
नात्युष्णशीतं धातुभ्यश्चतुर्भ्यस्तस्य संभवः ॥ ४८ ॥
हेह्रस्व रजतासाम्राट्परात् कृष्णायसादपि ।
रसायनं तद्विधिमिहस्तद्व्यं तच्च रोगजतु ॥ ४९ ॥
वातपित्तकफत्रैश्च निर्युहैस्तत् सुभाविताम् ।
वीर्योत्कर्षं परं याति सर्वैरैकैकशोऽपि वा ॥ ५० ॥

शिलाजतुरसायनं दर्शयितुं शिलाजतुनोऽभ्याहृतस्य गुणा-
नेव तावदाह—अनम्लमिलादि । वरादिति श्रेष्ठात् । सुश्रुते
यद्यपि त्रुपुसीतमवं प्रक्षिप्य षड्विधशिलाजतु सामान्येन रोगे
रसायनाधिकारे चोक्तं, तथाऽपीह रसायनाधिकारे तदधिकृत-
चतुर्विधमेवोक्तम् ॥ ४८-५० ॥

प्रक्षिप्तोद्धृतमप्येनत् पुनस्तत् प्रक्षिपेदस्ते ।
कोष्णे सप्तहमेतेन विधिना तस्य भावना ॥ ५१ ॥
पूर्वोक्तेन विधानेन लोहैर्ध्वानिर्कृतैः सह ।
तत् पीतं पयसा दद्याद्दीपमायुः सुखान्वितम् ॥ ५२ ॥
जराव्याधिप्रशमनं देहदाह्यैकरं परम् ।
मेधास्सुतिकरं धन्यं क्षीराशी तत् प्रयोजयेत् ॥ ५३ ॥
प्रयोगः सप्तसप्ताहाख्यश्चैकश्च सप्तकः ।
निर्दिष्टविविधस्तस्य परो मध्योऽवरस्तथा ॥ ५४ ॥
पलमर्धपलं कषौ मात्रा तस्य विधा मता ।

शिलाजतुभावनाविधिमाह—प्रक्षिप्तत्वादि । प्रक्षिप्तानन्त-
रमुद्धृतं प्रक्षिप्तोद्धृतम् । लोहैः सहति भागानियमे लोहस-
मानभागात् शिलाजतुनः । प्रयोगः सप्तसप्ताहा इति सप्तस-
प्ताहव्यापकप्रयोग इत्यर्थः; एवं त्रयश्चैकश्च सप्तक इत्यादि
बोद्धव्यम् ॥ ५०-५४ ॥—

जातेर्विशेषं सविधिं तस्य चक्ष्याम्यतः परम् ॥ ५५ ॥
हेमाद्याः सूर्यसंतप्ताः स्ववन्ति गिरिधातवः ।
जत्वामं मृदु मृत्त्वाच्छं यमलं तच्छिलाजतु ॥ ५६ ॥
मधुरश्च सत्तिकश्च जपापुष्पनिभश्च यः ।
कटुर्विपाके शीतश्च स सुवर्णस्य निखवः ॥ ५७ ॥
रूपस्य कटुकः श्वेतः शीतः स्वादु विपच्यते ।
ताम्रस्य बहिर्कण्डाभस्तिकोष्णः पच्यते कटु ॥ ५८ ॥
यस्तु गुग्गुलुकाभासस्तिकको लवणान्वितः ।
कटुर्विपाके शीतश्च सर्वश्रेष्ठः स जायसः ॥ ५९ ॥
गोमूत्रगन्धयः सर्वे सवर्कमसु यौगिकाः ।
रसायनप्रयोगेषु पश्चिमस्तु विशिष्यते ॥ ६० ॥
यथाक्रमं वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफे त्रिषु ।
विशेषतः प्रशस्यन्ते मला हेमादिधातुजाः ॥ ६१ ॥

सविधिमिति विधानसहितम् । शिलाजतुविधानं च यथा-
क्रमं 'वातपित्ते' इत्यादिप्रत्ययेन वक्तव्यम् । हेमादिशब्देनेह
हेमादिसंभवस्थानभूतशिलोच्यते, यतो न साक्षात् सुव-
र्णोद्विभ्य एव शिलाजतु स्रवति । मृत्तं मसृणम्, अच्छं

१ 'वरं' इति पा० । २ 'शिलाजतु कोष्णे वातहरादिकाथे
प्रक्षिप्य अनेन रीद्रे शोषयेत् । पीतत्वाप्यमुद्धृतं पुनरपि तद् रसे
काथे प्रक्षिपेत् । अनेन विधिना सप्ताहं (सप्तवारम्) तस्य भावना'
इति रङ्गाधरः । ३ 'श्लेष्मपित्ते' इति पा० ।

खच्छम् । यस्तु रूप्यमवे कटुरस्ते विरुद्धः स्वादुः पाक उक्तः
स उत्सर्गापवादमायनेन ज्ञेयः । वीर्यं तु ताम्रभवसोष्णस्य तथा
त्रयाणां च शीतत्वयुक्तानामत्युष्णशीतवीर्यताया अवकाशो
नास्ति, अतः सामान्यगुणकथने नात्युष्णशीतमितिपदेन उष्णस्य
शीतस्य च वीर्यस्य प्रकर्षो निषिध्यते; तेनात्युष्णशीतत्वं विधी-
यते; ततश्च शिलाजतुनि वीर्यं शीतमुष्णं वाऽभिहितमपि न
बलवद्भवतीति लभ्यते ॥ ५५-६१ ॥

शिलाजतुप्रयोगेषु विदाहीनि गुरुणि च ।
वर्जयेत् सर्वकालं तु कुलस्थानं परिचर्जयेत् ॥ ६२ ॥
निह्यन्तविरुद्धत्वाद्दमनो भेदनाः परम् ।
लोके दृष्टास्तत्तेषां प्रयोगः प्रतिषिध्यते ॥ ६३ ॥

पयांसि तक्राणि रसाः सयूपा-
स्तोयं समूत्रा विविधाः कषायाः ।
आलोडनार्थं गिरिजस्य शस्ता-
स्ते ते प्रयोज्याः प्रसमीक्ष्य कार्यम् ॥ ६४ ॥
न सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपः
शिलाह्वयं यं न जयेत् प्रसह्य ।
तत् कालयोगैर्विधिभिः प्रयुक्तं
स्वस्थस्य चोर्जा विपुला ददाति ॥ ६५ ॥

(इति शिलाजतुरसायनम् ।)

तत्र श्लोकः—

करप्रचित्तिके पादे दश षट् च महर्षिणा ।
रसायनानां सिद्धानां संयोगाः समुदाहृताः ॥ ६६ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-
त्सास्थाने रसायनाध्याये करप्रचित्तीयो
नाम रसायनपादस्तृतीयः ॥ १ ॥

शिलाजतुप्रयोगेष्ठिति बहुवचनमालोडनादिभेदेन प्रयोग-
भेदं बुद्धिस्थीकृत्य ज्ञेयम् । शिलाजतुप्रयोगे गुरुनिषेधेऽपि
विशेषवचनात् क्षीरादिप्रयोगः । सर्वकालमिति यावद्रसायना-
हिता गुणाः सन्ति । केचित्तु यावज्जीवं कुलस्थवर्जनमाहुः;
यदुक्तं सुश्रुते—“तद्भावितः कपोतांश्च कुलस्थांश्च विवर्जयेत्”
(सु. वि. अ. १३) इति । शिलाजतुप्रयोगं स्तौति—न सोऽ-
स्तीत्यादि ॥ ६२-६६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरक-
तात्पर्यदीपिकायां चिकित्सास्थाने रसायनाध्याये कर-
प्रचित्तीयो नाम रसायनपादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

रसायनाध्याये चतुर्थः पादः ।
अथात आयुर्वेदसमुत्थानीयं रसायनपादं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

१ 'गुरुः' इति पा० । २ 'कुलस्थानं' इति पा० । ३ 'शुक्लानि'
इति पा० ।

आयुर्वेदसमुत्थानीयो नाम रसायनपादः पारिषेध्यादुच्यते । आयुर्वेदसमुत्थानमस्मिन्नस्तीति मत्वर्थीयच्छप्रत्येयणायुर्वेदसमुत्थानीयः ॥ १ ॥ २ ॥

ऋषयः खलु कदचिच्छालीना यायावराश्च ग्राम्यैष्व्याहाराः सन्तः सांप्रतिका मन्दचेष्टा नातिकल्याश्च प्रायेण बभूवुः । ते सर्वोसामितिकर्तव्यतानामसमर्थाः सन्तो ग्राम्यवासकृतमात्मदोषं भवत्वा पूर्वैर्निवासमपगतग्राम्यदोषं शिवं पुण्यमुदारं मेध्यमगम्यमसुकृतिभिर्गङ्गाप्रभवममरगन्धर्वैर्किन्नराणुचरितमनेकरत्ननिचयमचिन्त्याद्भुतप्रभावं ब्रह्मर्षिशिष्टचारणानुचरितं दिव्यतीर्थैषधिप्रभवमतिशरण्यं हिमवन्तममराधिपतिगुप्तं जग्मुर्ध्रुवङ्गिरोऽत्रिवसिष्ठकश्यपागस्त्यपुलस्त्यवामदेवासितगौतमप्रभृतयो महर्षयः ॥ ३ ॥

ऋषीणां शालीनत्वं यायावरत्वं च कर्मविशेषपरिग्रहात् । संपन्नमत उपयुज्यन्त इति सांप्रतिकाः । नातिकल्या इति नातिनीरोगाः । इतिकर्तव्यता व्यापारः । इन्द्रपर्यायकथनं स्तुत्यर्थः स्तुतिविशमिन्द्रस्यायुर्वेदप्रकाशकत्वात् ॥ ३ ॥

तानिन्द्रः सहस्रदगमरगुरुरववीत—खागतं ब्रह्मविदां ज्ञानतपोधनानां ब्रह्मर्षीणाम् । अस्ति ननु वो ग्लानिरप्रभावत्वं वैख्यं वैवर्ण्यं च ग्राम्यवासकृतमसुखमसुखानुबन्धं च; ग्राम्यो हि वासो मूलमशस्तानां, तत् कृतः पुण्यकङ्गिरनुग्रहः प्रजानां, स्वशरीरमवेक्षितुं कौलः कालश्चाप्रमायुर्वेदोपदेशस्य ब्रह्मर्षीणाम्; आत्मनः प्रजानां चानुग्रहार्थमायुर्वेदमश्विनो मह्यं प्रायच्छतां, प्रजापतिरश्विभ्यां, प्रजापतये ब्रह्मा, प्रजानामत्यमायुर्जराव्याधिवहुलमसुखमसुखानुबन्धमल्पत्वादल्पतपोदमनियमदानाध्ययनसंचयं भवत्वा पुण्यतममायुःप्रकर्षकरं जराव्याधिप्रशमनमूर्जस्करममृतं शिवं शरण्यमुदारं भवन्तो मत्तः श्रोतुमर्हताथोपधारयितुं प्रकाशयितुं च प्रजानुग्रहार्थमार्पं ब्रह्म च प्रति मैत्रीं कारुण्यमात्मनश्चानुत्तमं पुण्यमुदारं ब्राह्ममक्षयं कर्मेति ॥ ४ ॥

तच्छ्रुत्वा विबुधपतिवचनमवयुः सर्व एवामरवरमृषिस्तुष्टुः, प्रहृष्टाश्च तद्वचनमभिननन्दुश्चेति ॥ ५ ॥

असुखानुबन्धमिति रोगरूपमसुखमनुबन्धप्रतीत्यसुखानुबन्धम् । मूलमिति कारणम् । कृतः प्रजानामनुग्रह इति ग्रामे स्थित्वा आयुर्वेदोक्तारोग्यसाधनधर्मादिप्रकाशनेन प्रजानुग्रहः कृत एवेत्यर्थः । अयं शब्द उभाभ्यां कालशब्दाभ्यां योज-

नीयः । प्रजापतये ब्रह्माति स्खेदः । प्रजानामस्यादिकमायुर्मत्तवेति योजना । अल्पत्वात् 'आयुष' इति शेषः । अल्पस्तपःप्रभृतीनां संख्योऽस्मिन् अल्पे आयुषि तत् तथा । प्रतिशब्दो मैत्र्यादितिः प्रत्येकं संबध्यते । अथशब्दश्चाधिकारे । तेन, मैत्रीकारुण्यादीन्यधिकृत्य यं ब्रह्मा प्रजापतयेऽदात्, तमनुश्रोतुमर्हतेति योजना । यद्यपि च ऋषयो ब्रह्मराजद्वारा इन्द्रादधिगतायुर्वेदाः, तथाऽपि ग्राम्यवासकृतमनोऽलान्धा न तथा स्फुटार्थो वतैत इति शङ्कया पुनरिन्द्रस्तानुपदिशति ॥ ४ ॥ ५ ॥

अथेन्द्रस्तदायुर्वेदामृतमृषिभ्यः संकम्योवाच—एतत् सर्वमनुष्ठेयम्, अयं च शिवः कालो रसायनानां, दिव्याश्चौषधयो हिमं वत्प्रभवाः प्रातर्वीर्याः, तद्यथा—पेन्द्री, ब्राह्मी, पयस्या, क्षीरपुष्पी, श्रावणी, महाश्रावणी, शतावरी, विदारी, जीवन्ती, पुनर्नवा, नागबला, स्थिरा, वचा, छत्रा, अतिच्छत्रा, मेदा, मेहामेदा, जीवनीयाश्चान्याः पयसा प्रयुक्ताः षण्मासात् परमायुर्वैयश्च तरुणमनामयत्वं स्वरवर्णसंपदमुपचयं मेधां स्मृतिसुत्तमबलमिष्टांश्चापराजं भावानावहन्ति सिद्धाः ॥ ६ ॥ (इतीन्द्रोक्तं रसायनम् ।)

महाश्रावणी अलम्बुषा । अतिच्छत्रा मञ्जुरिका ॥ ६ ॥

ब्रह्मसुवर्चला नामौषधिर्या हिरण्यक्षीरा पुष्करसदृशपत्रा, आदित्यपर्णी नामौषधिर्या 'सूर्यकान्ता' इति विज्ञायते सुवर्णक्षीरा सूर्यमण्डलाकारपुष्पा च, नारीनामौषधिर्या 'अश्वबला' इति विज्ञायते या बलजसदृशपत्रा, काष्ठगोधा नामौषधिर्या धाकारा, सर्पनामौषधिर्या सर्पाकारा, सोमो नामौषधिर्या राजः पञ्चदशपर्वो स सोम इव हीयते वर्धते च, पद्मा नामौषधिर्या पद्माकारा पद्मरक्ता पद्मगन्धा च, अजा नामौषधिर्या 'अजन्तङ्गी' इति विज्ञायते, नीला नामौषधिर्या नीलक्षीरा नीलपुष्पा लताप्रतानबहुलेति; आसामौषधिर्या यां यामेवोपलभेत तस्यास्तस्याः स्वरसस्य सौहृदं गत्वा स्नेहभावितयायामाद्रपलाशद्रोण्यां सपिधानायां दिग्वासाः शयीत, तत्र प्रलीयते, षण्मासेन पुनः संभवति, तस्याजं पयः प्रत्यवस्थापनं; षण्मासेन देवतानुकारी भवति वयोवर्णस्वराकृतित्वप्रभाभिः, स्वयं चास्य सर्ववाचोगतानि प्रादुर्भवन्ति, दिव्यं चास्य चक्षुः श्रोत्रं च भवति, गतिर्योजनसहस्रं, दशवर्षसहस्राण्यायुःरनुपद्रवं चेति ॥ ७ ॥

ब्रह्मसुवर्चला प्रभृतयो यथोक्तलक्षणा दिव्यौषधयो नातिप्रसिद्धाः । आदित्यपर्णी सूर्यावर्तमेव देशविशेषजातं केन्द्रिण-

१ 'शालाप्रवेशमर्हन्तीति शालीनाः; शुद्धं निर्मात्रं एकत्र कृतावस्थानाः । यायावराः पुनः पुनर्गमनशीलाः । अथैदिसंपत्त्या संपन्ना यव सांप्रतिकाः' इति योगीन्द्रनाथसेनः । २ 'स्वशरीरस्थितिः, कालश्चायं' इति पा० । ३ 'रोगरूपमन्यमनुबन्धप्रतीत्यसुखानुबन्धम्' इति पा० ।

१ 'हिमवतः प्रभावात्' इति पा० । २ 'पुनरनुग्रहपत्रा' इति पा० । ३ 'पद्मदशपर्णीः' इति पा० ।

यन्ति । अथबलेति ज्ञायत इति ऋषिभिरेवानेन नाम्ना ज्ञायते,
न लौकिकैः, लोकाप्रसिद्धत्वात् । सोम इव वर्धते हीयत इति यथा
सोमवृद्धिक्षयो, तथा तत्कालमेव तस्य वृद्धिक्षयो भवतः । प्र-
लीयत इति हृतो भवति, अन्ये तु मूर्च्छंतीति वर्णयन्ति ।
प्रखवस्थापनमिति आहारसेवायां योज्यमित्यर्थः । सर्ववाचोग-
तानि सर्ववाक्यविशेषाः ॥ ७ ॥

भवन्ति चात्र—

दिव्यानामोषधीनां यः प्रभावः स भवद्विधैः ।
शक्यः सोढुमशक्यस्तु स्यात् सोढुमकृतात्मभिः ॥८॥
ओषधीनां प्रभावेण तिष्ठतां स्वे च कर्मणि ।
भवतां निखिलं श्रेयः सर्वमेवोपपत्स्यते ॥ ९ ॥

वानप्रस्थैर्गृहस्थैश्च प्रयतैर्नियतात्मभिः ।
शक्या ओषधयो होताः सेवितुं विषयामिजाः ॥१०॥

एतद्विषयं रसायनमृषिभिस्तद्विधैर्वा सेव्यमिति दर्शयन्नाह—
दिव्यानामित्यादि । विषयामिजा इति खोचितपुण्यदेशे जाता
इत्यर्थः, अपुण्ये तु देशे दिव्योषधिजन्यैव न भवति, भव-
न्त्योऽपि निर्वाया भवन्तीति भावः ॥ ८-१० ॥

यास्तु क्षेत्रगुणैस्तेषां मध्यमेन च कर्मणा ।
मुदुवीर्यतरास्तासां विधिर्बैयः स एव तु ॥ ११ ॥
पर्येतु ताः प्रयोक्तुं वा येऽसमर्थाः सुखार्थिनः ।
रसायनविधिस्तेषामयमन्यः प्रशस्यते ॥ १२ ॥

संप्रति ब्रह्मसुवर्चलादीनां यथा मुदुनीर्यत्वं भवति, तदाह—
यास्त्वित्यादि । क्षेत्रगुणैरिति हिमालयादिप्रशस्तदेशव्यतिरिक्त-
क्षेत्रधर्मैः । तेषामिति ऋषिव्यतिरिक्तानां वानप्रस्थादीनाम् ।
मध्यमेन च कर्मणेति असमर्थप्रयोगेण; किंवा, अनतिमह-
ताऽदृष्टेण ॥ ११ ॥ १२ ॥

बल्यानां जीवनीयानां बृंहणीयाश्च या दश ।
व्यसः स्थापनानां च खदिरस्यासनस्य च ॥ १३ ॥
खर्जूरानां मधूकानां मुस्तानामुपलस्य च ।
शुद्धीकानां विडङ्गानां वचायाश्चित्रकस्य च ॥ १४ ॥
शतावर्याः पयस्यायाः पिप्पल्या जोङ्गकस्य च ।
ऋज्या नागबल्याश्च द्वारदाया धवस्य च ॥ १५ ॥
त्रिफलाकण्टकार्योश्च विदार्याश्चन्दनस्य च ।
इक्षुणां शरमूलानां श्रीपर्ण्यास्तिनिशस्य च ॥ १६ ॥
रसाः पृथक् पृथग्ग्राह्याः पलाशक्षार एव च ।
एषां पलोन्मितात् भागान् पयो गव्यं चतुर्गुणम् ॥१७॥
द्वे पात्रे तिलतैलस्य द्वे च गव्यस्य सर्पिषः ।
तत् साध्यं सर्वमेकत्र सुसिद्धं स्नेहसुदरेत् ॥ १८ ॥
तत्रामलकचूर्णानामाढकं शतभाषितम् ।
स्वसेनैव दातव्यं क्षौद्रस्याभिनवस्य च ॥ १९ ॥

शर्कराचूर्णपात्रं च प्रथमेकं प्रदापयेत् ।
तुगाक्षीयाः सपिप्पल्याः स्थाप्यं संमूर्च्छितं च तत् ॥
सुचौक्षे मार्तिके कुम्भे मासाद्यं घृतभाषिते ।
मात्रामग्निसमां तस्य तत् ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥
हेमताम्रप्रवालानामयसः स्फटिकस्य च ।
मुक्तावैदूर्यशङ्खानां चूर्णानां रजतस्य च ॥ २२ ॥
प्रक्षिप्य षोडशीं मात्रां विहायायासमैथुनम् ।
जीर्णे जीर्णे च शुद्धीत पट्टिकं क्षीरसर्पिषा ॥ २३ ॥
सर्वरोगप्रशमनं वृष्यमायुष्यमुत्तमम् ।
सत्त्वस्मृतिशरीराग्निबुद्धीन्द्रियबलप्रदम् ॥ २४ ॥
परमूर्जस्करं चैव वर्णस्वरकरं तथा ।
विषालक्ष्मीप्रशमनं सर्ववाचोगतप्रदम् ॥ २५ ॥
सिद्धार्थतां चाभिनवं वयश्च
प्रजाप्रियत्वं च यशश्च लोके ।
प्रयोज्यमिच्छद्भिरिदं यथाव-
द्रसायनं ब्राह्ममुदारवीर्यम् ॥ २६ ॥
(इतीन्द्रोक्तं रसायनमपरम् ।)

बल्यानामित्यादौ जोङ्गकम् अगुरु । द्वारदा शाकतरुः, कपि-
कच्छुर्वा । श्रीपर्णा गाम्भारी । पलाशक्षारः पलाशक्षारोद-
कम् । सुचौक्षे इति सुविशुद्धे । अग्निसमामिति अभ्यगुरु-
णाम् । षोडशीं मात्रामिति आमलकादिचूर्णयुक्तघृतापेक्षया
षोडशभागो हेमादिचूर्णद्वाराः ॥ १३-२६ ॥

समर्थानामरोगाणां धीमतां नियतात्मनाम् ।
कुटीप्रवेशः क्षणितं परिच्छद्वतां हितः ॥ २७ ॥
अतोऽन्यथा तु ये तेषां सौर्यमारुतिको विधिः ।
तयोः श्रेष्ठतरः पूर्वो विधिः स तु सुदुष्करः ॥ २८ ॥
रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्यधयो यदि ।
यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनम् ॥ २९ ॥

कुटीप्रवेशिकरसायनविषयान् वातातपिकरसायनविषयांश्च
पुरुषानाह—समर्थानामित्यादि । क्षणितमिति कृतक्षणनाम् ।
सौर्यमारुतसेवयाऽपि किञ्चित् इति सौर्यमारुतिकः ॥ २७-२९ ॥
सत्यवादिनमकोधं निवृत्तं मधमैथुनात् ।
अहिंसकमनायासं प्रशान्तं प्रियवादिनम् ॥ ३० ॥
जपशौचपरं धीरं दाननित्यं तपस्विनम् ।
देवगोब्राह्मणाचार्यगुरुवृद्धान्चने रतम् ॥ ३१ ॥
आनृशंसपरं नित्यं नित्यं करुणवेदिनम् ।
समजागरणस्त्रं नित्यं क्षीरघृताशिनम् ॥ ३२ ॥
देशकालप्रमाणहं युक्तिहमनहङ्कृतम् ।
शस्ताचारमसंकीर्णमध्यात्मप्रवर्णेन्द्रियम् ॥ ३३ ॥
उपासितारं वृद्धानामास्तिकानां जितात्मनाम् ।
धर्मेशास्त्रपरं विद्यावरं नित्यरसायनम् ॥ ३४ ॥

गुणैरेतैः समुदितैः प्रयुक्ते यो रसायनम् ।
रसायनगुणान् सर्वान् यथोक्तान् स समश्नुते ॥३५॥
(इत्याचाररसायनम् ।)

सामान्येन रसायनविषयपुरुषगुणानाह—सत्यवादिनमित्यादि । करुणया सत्त्वानि पश्यतीति करुणवेदी । असंकीर्णः असेद्धीर्गभोजी । निर्यस्य रसायनप्रयोगो यस्य स निलयरसायनः ॥ ३०-३५ ॥

यथास्थूलमनिर्वाह्यं दोषाञ्छरीरमानसान् ।
रसायनगुणैर्जन्तुर्युज्यते न कदाचन ॥ ३६ ॥
योगा ह्यायुःप्रकवर्था ज्वरारोगनिर्वहणाः ।
मनःशरीरशुद्धानां सिध्यन्ति प्रयतात्मनाम् ॥ ३७ ॥
तदेतन्न भवेद्वाच्यं सर्वमेव हतात्मसु ।

अरुज्येऽद्विजातिभ्यः शुश्रूषा येषु नास्ति च ३८
मनःशुद्धयेव प्रयतात्मतायां लब्धार्था पुनस्तदभिधानमितरमानसगुणेषु प्रयतात्मताया अभ्यर्हिततोपदर्शनार्थम् । अरुज्येभ्योऽद्विजातिभ्यो येषु च पुरुषेषु शुश्रूषा नास्ति तेषु चैतन्न वाच्यमिति योजना ॥ ३६-३८ ॥

ये रसायनसंयोगा वृष्ययोगाश्च ये मताः ।
यच्चौषधं विकाराणां सर्वं तद्वैद्यसंश्रयम् ॥ ३९ ॥
प्राणाचार्यं बुधस्तस्मादीमन्तं वेदपारंगम् ।
अश्विनाविव देवेन्द्रः पूजयेदतिशक्तितः ॥ ४० ॥
अश्विनौ देवभिषजौ यज्ञवाहाविति स्मृतौ ।
यज्ञस्य हि शिरश्छिन्नं पुनस्ताभ्यां समाहितम् ॥ ४१ ॥
प्रशीर्णं दशानाः पूष्णो नेत्रे नष्टे भगस्य च ।
वज्रिणश्च भुजस्तम्भस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ॥ ४२ ॥
चिकित्सितश्च शीतान्शुर्गृहीतो राजयक्ष्मणा ।
सोमामिपतितश्चन्द्रः कृतस्ताभ्यां पुनः सुखी ॥ ४३ ॥
भार्गवश्चयवनः कामी वृद्धः सन् विकृतिं गतः ।
वीतवर्णस्वरोपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्युवा ॥ ४४ ॥
एतैश्चान्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्भिषगुत्तमैः ।

बभूवतुर्धृशं पूज्याविन्द्रादीनां महात्मनाम् ॥ ४५ ॥
ग्रहाः स्तोत्राणि मन्त्राणि तथा नानाहवींश्च ।
धूर्वाश्व पशवस्ताभ्यां प्रकल्प्यन्ते द्विजातिभिः ॥ ४६ ॥
प्राक्त्राश्च सवने सोमं शक्रोऽश्विभ्यां सहाश्रुते ।
सौत्रामण्यां च भगवानश्विभ्यां सह मोदते ॥ ४७ ॥
इन्द्राग्नी चाश्विनौ चैव स्तूयन्ते प्रायशो द्विजैः ।
स्तूयन्ते वेदवाक्येषु न तथाऽन्या हि देवताः ॥ ४८ ॥
अजरैरमरैस्तावद्विबुधैः साधिपैर्ध्रुवैः ।
पूज्येते प्रयतैरेवमश्विनौ भिषजाविति ॥ ४९ ॥
मृत्युव्याधिजरावश्यैर्दुःखप्रायैः सुखार्थिभिः ।
किं पुनर्भिषजो मर्यैः पूज्याः स्युर्नातिशक्तितः ॥ ५० ॥

१ 'असंकीर्णः कुलजः' इति पा० । २ 'निर्यस्य योगेन' इति पा० । ३ 'अरजोभ्यः' इति, 'अजरैरमरैः' इति च पा० । ४ 'तथाऽन्यानि हवींश्च' इति पा० । ५ 'धूमाश्व' इति पा० ।

शीलवान्मतिमान् युक्तो द्विजातिः शास्त्रपारंगः ।
प्राणिभिर्गुह्यतः पूज्यः प्राणाचार्यः स हि स्मृतः ॥ ५१ ॥

संप्रति रसायनादिसिद्धिर्वाधोना, तेन वैद्यस्तुतिमारभते—य इत्यादि । प्राणाचार्यमित्यत्र 'प्राणिवर्य' इति वा पाठः; तत्र प्राणिनां वर्यः श्रेष्ठः प्राणिवर्यः । यज्ञं वहत इति यज्ञवाहौ । एतद्यज्ञवाहत्वमेव दर्शयति—दक्षस्य हीत्यादि । पूज्यः सूर्यस्य, भगोऽपि सूर्यभेदः । सोमामिपतित इति सोमामिपतनयोगेन पीडित इत्यर्थः; 'सोमातिपतित' इति वा पाठः, तत्राप्यतिपत्तनेन सोमपानातिर्योगं दर्शयति । ग्रहाः सोमपानपात्राणि । स्तोत्राणि स्तवाः स्तावकवा(क)चः; शस्त्राणीति केचित्, संशयस्तेऽनेनेति कृत्वा सामन्तगुह्यतिरिक्तं स्तोत्रमाहुः; शस्त्राणि अस्त्राण्येव, वषट्पुत्राणि शस्त्राणि च यज्ञे कल्प्यन्त एव । धूमाश्व पशव इति धूमवर्णपशवः; एवंवर्णश्च पशवः श्रेष्ठा भवन्ति । सवन इति यज्ञस्थाने । सौत्रामणी यज्ञविशेषः । अतिशक्ति इति निजशक्तेरप्यतिरेकेण ॥ ३९-५१ ॥

विद्यासमाप्तौ भिषजो द्वितीया जातिरुच्यते ।
अश्रुते वैद्यशब्दं हि न वैद्यः पूर्वजन्मना ॥ ५२ ॥
विद्यासमाप्तौ ब्राह्मं वा सत्त्वमार्पमथापि वा ।
ध्रुवमाविशति ज्ञानात्तस्माद्वैद्यो द्विजः स्मृतः ॥ ५३ ॥
नाभिध्यायेन्न चाक्रोशेदहितं न समाचरेत् ।
प्राणाचार्यं बुधः कश्चिद्विच्छानुरन्तिव्वरम् ॥ ५४ ॥

वैद्यशब्दद्विजशब्दयोः प्रवृत्तिनिमित्तमाह—विद्येत्यादि । तेन विद्यायोगाद् वैद्यत्वं तथा विद्यासमाप्तिलक्षणजन्मना द्विजत्वं भवसीत्युक्तं भवति । ब्राह्मं वा आर्यं वा इति विकल्पो वैद्यविशेषाभिप्रायाद्भवति; तयोर्थे नैष्ठिकचिकित्सायैस्तस्य ब्राह्मम्, इतरस्य तु लोकानुग्राहिण आर्यमिति व्यवस्था ॥ ५२-५४ ॥
चिकित्सितस्तु संश्रुत्य यो वाऽसंश्रुत्य मानवः ।
नोपाकरोति वैद्याय नास्ति तस्येह निष्कृतिः ॥ ५५ ॥
भिषगप्यातुरान् सर्वान् स्वस्तुतानिव यत्नवान् ।
आवाधेभ्यो हि संरक्षेद्विच्छन् धर्मेमनुत्तमम् ॥ ५६ ॥
धर्मार्थं चार्थकामार्थमायुर्वेदो महानिभिः ।
प्रकाशितो धर्मपरैरिच्छद्भिः सधर्मस्वरम् ॥ ५७ ॥
नार्थार्थं नापि कामार्थमथ भूतदयां प्रति ।
वर्तते यश्चिकित्सायां स सर्वमतिवर्तते ॥ ५८ ॥
कुर्वते ये तु वृत्त्यर्थं चिकित्सापण्यविक्रयम् ।
ते हित्वा काञ्चनं राशिं पांशुराशिमुपासते ॥ ५९ ॥

१ 'त्रिजातिः' इति पा० । २ 'भिषजस्तृतीया' इति पा० । ३ 'वैद्यस्त्रिजः' इति पा० । 'प्रथमा जातिः मातृगर्भतो जन्म, द्वितीया जातिरुपपन्नत्वात्, तृतीया तु वैद्यविद्यासमाप्तौ; अतः शास्त्रपारंगो वैद्यः विद्यासमाप्तिलक्षणतृतीयजन्मना त्रिज उच्यते' इति योगीन्द्रनाथसेनः । ४ 'वैद्याभिप्रायविशेषाद्भवति' इति पा० । ५ 'यो मानवो वैधेन चिकित्सितो रोपमुक्तः सन् वैद्यं संश्रुत्य प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय अंशंश्रुत्य वा नोपाकरोति धनादिकं न ददाति इह लोके परत्रापि च तस्य निष्कृतिः निस्तारो नास्ति' इति योगीन्द्रनाथसेनः । ६ 'नार्थकामार्थ' इति पा० ।

दारुणैः कृष्यमाणानां गदैर्वैवस्वतक्षयम् ।
 छित्त्वा वैवस्वतान् पाशान् जीवितं यः प्रयच्छति ६०
 धर्मार्थदाता सदृशस्तस्य नेहोपलभ्यते ।
 न हि जीवितदानाद्धि दानमन्यद्विशिष्यते ॥ ६१ ॥
 परो भूतदया धर्म इति मत्वा चिकित्सया ।
 वर्तते यः स सिद्धार्थः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ ६२ ॥
 संश्रुत्येति प्रतिज्ञाय । चिकित्सैव पण्यं विक्रेतव्यमिति चिकि-
 त्सापण्यम् । ते हित्वेत्यादौ धर्मार्थं क्रियमाणचिकित्सा महाफ-
 लत्वेन काञ्चनारशितुल्या, इतरा त्वसारकत्या पाञ्चुराशितुल्या ।
 वैवस्वतक्षयमिति यमग्रहम् ॥ ५५-६२ ॥

तत्र श्लोकौ—

आयुर्वेदसमुत्थानं दिव्यौषधिविधिं शुभम् ।
 अमृताल्पान्तरगुणं सिद्धं रत्नरसायनम् ॥ ६३ ॥
 सिद्धेभ्यो ब्रह्मचारिभ्यो यदुवाचामरेश्वरः ।
 आयुर्वेदसमुत्थाने तत् सर्वं संप्रकाशितम् ॥ ६४ ॥
 इत्यश्विदेशकृते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सि-
 तस्थाने रसायनाध्याये आयुर्वेदसमुत्था-
 नीयो नाम रसायनपादश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

संग्रहे रत्नरसायनमिति हेमादिरत्नसंयुक्तं रसायनम् । आयु-
 र्वेदसमुत्थाने प्रकाशिततया दिव्यौषधिविध्यादि यदुवाच ब्रह्म-
 चारिभ्योऽमरेश्वरः, तत् संप्रकाशितमिति योजना ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरक-
 तालपर्यटीकायां रसायनाध्याये आयुर्वेदसमुत्थानीयो
 नाम रसायनपादश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

समाप्तश्चायं रसायनाध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोध्यायः ।

वाजीकरणाध्याये प्रथमः पादः ।

अथातः संयोगशरमूलीयं वाजीकरणपादं व्या-
 ख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

स्वस्थोत्कर्षकरत्वसामान्यात् रसायनमनु वाजीकरणं वाच्यं,
 तत्रापि वाजीकरणे प्रवृत्त्युपदर्शकप्रकरणयुक्तत्वादावौ संयोग-
 शरमूलीय उच्यते । संयोगः शरमूलानामस्मिन्नस्तीति संयोग-
 शरमूलीयः ॥ १ ॥ २ ॥

वाजीकरणमन्विच्छेत् पुरुषो नित्यमात्मवान् ।
 तदायत्तौ हि धर्मार्थौ प्रीतिश्च यश एव च ॥ ३ ॥
 पुत्रस्यायतनं ह्येतद्गुणाश्चेत सुताश्रयाः ।

अवाजी वाजीवाच्यं मैथुने शङ्कः क्रियते येन तद्वाजीकर-
 णम् । उक्तं हि—“वाजीवातिबलो येन याल्यप्रतिहतः क्षियम्”
 इत्यादि । अन्विच्छेदिति रसायनान्नामहाफलात् तदपेक्षयाऽल्प-
 फलं वाजीकरणं पश्चाद्विच्छेत् । पुरुष इति पदेन तरुणपुरुष-

ग्राहिणा बालवृद्धौ निषिद्धव्यापौ निराकरोति । उक्तं हि—
 “अतिबालो ह्यसंपूर्णसर्वधातुः क्षियो ब्रजन् । उपतप्येत
 सहसा तडागमिव काजलम् ॥ शुष्कं रुधं यथा काष्ठं जन्तुजखं
 विजर्जम् । स्पृष्टमाशु विशीर्येत तथा वृद्धः क्षियो ब्रजन्”
 इति । नित्यमित्यनेन न रसायनवत् सकृत्प्रयोगो वृष्यस्य,
 किन्त्वाहारवत् सर्वदोषयोग इति दर्शयति । आत्मवानित्यनेन
 दुरात्मनो वृष्यकरणं निषेधति, स हि वृष्योपयोगादुपपत्तिधातुः
 सजगम्यागमनमपि कुर्यात् । धर्मादयो वृष्यायत्ता एव यथा
 भवन्ति तदाह—पुत्रस्येत्यादि । आयतनं कारणम् । एते गुणा
 इति धर्मादयः । वृष्यप्रयोगजनितः पुत्रो धर्मादीन् पिबुः संपाद-
 यतीत्यर्थः । वाजीकरणसेवया चेह युक्त्यैव ऋतुकाले च मैथुनं
 प्राधान्येनाभिप्रेतं, तेन तिस्रैषणीये त्रय उपस्तम्भाः (सू. अ.
 ११) इत्यादिग्रन्थेन ब्रह्मचर्यं यदुक्तं, तद् ऋतुकाले यथावि-
 धिकृतमैथुनाप्रतिषेधकमिति न विरोधः ॥ ३ ॥—

वाजीकरणमप्यं च क्षेत्रं स्त्री या प्रहर्षिणी ॥ ४ ॥

इष्टा ह्येकैकशोऽप्यर्था परं प्रीतिकरा स्मृताः ।

किं पुनः स्त्रीशरीरे ये सङ्गतेन प्रतिष्ठिताः ॥ ५ ॥

(सङ्गतेनो हीन्द्रियार्थानां स्त्रीषु नान्यत्र विद्यते ।)

रूपाश्रयो हीन्द्रियार्थो यः स प्रीतिजननोऽधिकम् ।

स्त्रीषु प्रीतिर्विशेषेण स्त्रीष्वपत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ६ ॥

धर्मार्थौ स्त्रीषु लक्ष्मीश्च स्त्रीषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।

सुरूपा यौवनस्था या लक्ष्णैर्या विभूषिता ॥ ७ ॥

या वक्ष्या शिक्षिता या च सा स्त्री वृष्यतमा मता ।

सर्ववाजीकरणेभ्यः प्रधानरूपं वाजीकरणमाह—वाजी-
 त्यादि । क्षेत्रमिव क्षेत्रं, तत्र शुक्ररूपधीजप्ररोहणात् । अर्था
 इति शब्दादयः, ते च स्त्रीताधररस-कलविह्वलरूपादयः
 प्रसिद्धा एव । धर्मार्थौ स्त्रीष्विति सहैव पत्र्या धर्मधर्म्ये इत्या-
 द्युपदेशादयः, तथाऽसुरका ग्राहिणी अर्थरक्षणानि करोतीत्यर्थं
 इत्यर्थः । स्त्रिया लक्ष्म्याः संयोगे धनसंपद्वत्तीति स्त्रीषु लक्ष्मीः
 प्रतिष्ठितेत्यर्थः । वक्ष्या आयत्ता । शिक्षितेति कामशास्त्रोक्त-
 गीतवादित्रलास्यादिचतुःषष्टिकलाशिक्षिता ॥ ४-७ ॥—

नानाभक्त्या तु लोकस्य दैवयोगाच्च योषिताम् ॥ ८ ॥

तं तं प्राप्य विवर्धन्ते नरं रूपादयो गुणाः ।

वयोरूपवचोहावैर्या यस्य परमाङ्गना ॥ ९ ॥

प्रविशत्याशु हृदयं देवाह्ना कर्मणोऽपि वा ।

हृदयोत्सवरूपा या या समानमनःशया ॥ १० ॥

समानसत्त्वा या वक्ष्या या यस्य प्रीयते प्रियैः ।

या पादाभूता सर्वेषामिन्द्रियाणां परैरुणैः ॥ ११ ॥

यथा विद्युक्तो निष्क्रीकमरतिर्मन्यते जगत् ।

यस्या ऋते शरीरं ना धत्ते शून्यमिवेन्द्रियैः ॥ १२ ॥

शोकोद्वेगारतिभयैर्वा दृष्ट्वा नाभिभूयते ।

याति यां प्राप्य विस्त्रम्भं दृष्ट्वा हृष्यत्यतीव धाम् ॥ १३ ॥

अपूर्वामिव यां याति नित्यं हर्षातिवेगतः ।
गत्वा गत्वाऽपि बहुशो यां तृति नैव गच्छति ॥१४॥
सा स्त्री वृष्यतमा तस्य नानाभावा हि मानवाः ।
अतुल्यगोत्रां वृष्यां च प्रहृष्टां निरुपद्रवाम् ॥ १५ ॥
शुद्धस्नातां व्रजेचारीमपत्यार्थीं निरामयः ।

रूपादिव्यतिरेकेणापि काचित् कस्यचित् कर्मवशाद्बुध्या स्त्री
भवतीति दर्शयन्नाह—नानेत्यादि । दैवयोगादिति प्राक्तनकर्म-
वशात् । विवर्धन्त इति वृष्यत्वं संपादयन्ति । हावो नरं प्रति
स्त्रीणां शृङ्गारचेष्टाविशेषः । उक्तं च भरतेन—“प्राकाशरूपकं
सत्त्वं सत्त्वोत्तमाः समुद्रताः । तेभ्यो हावादिनिष्पत्तिरित्याहुः
परमपैयः” इति । दैवादिति प्राक्तनकर्मणः । कर्मण इति
ऐहिकाद्वशीकरणादिकर्मणः । मनःशयः कामः । पात्राभूतेति
मनइन्द्रियबन्धहेतुत्वात् । ‘नानाभावा हि मानवाः’ इत्यनेन
रूपादिगुणयोगेन (न) सर्वपुरुषाण प्रति स्त्रीणां प्रियत्वमिति
दर्शयति ॥ ८-१५ ॥—

अच्छायाश्चैकशाखश्च निष्फलश्च यथा द्रुमः ॥ १६ ॥
अनिष्टगन्धश्चैकश्च निरपत्यस्तथा नरः ।
चित्रदीपः सरः शुक्लमधातुर्धातुसन्निभः ॥ १७ ॥
निष्पजस्तृणपूलीति मन्तव्यः पुरुषाकृतिः ।
अप्रतिष्ठश्च नम्रश्च शून्यश्चैकैन्द्रियश्च ना ॥ १८ ॥
मन्तव्यो निष्क्रियश्चैव यस्यापत्यं न विद्यते ।
बहुमूर्तिर्बहुमुखो बहुव्यूहो बहुक्रियः ॥ १९ ॥
बहुचक्षुर्बहुज्ञानो बह्वाम्ना च बहुप्रजः ।
मङ्गल्योऽयं प्रशस्योऽयं वदुष्योऽयं वीर्यवानयम् ॥२०॥
बहुशाखोऽयमिति च स्तूप्यते ना बहुप्रजः ।
प्रीतिर्वलं सुखं वृत्तिर्विस्तारो विपुलं कुलम् ॥ २१ ॥
यशो लोकाः सुखोदकास्तुष्टिश्चापत्यसंश्रिताः ।
तस्मादपत्यमन्विच्छन् गुणांश्चापत्यसंश्रितान् ॥२२॥
वाजीकरणनित्यः स्यादिच्छन् कामसुखानि च ।
उपभोगसुखान् सिद्धान् वीर्यापत्यविचर्चनान् ॥२३॥
वाजीकरणसंयोगान् प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ।

संप्रति वृष्यप्रयोगसाध्यस्य पुत्रस्योपादेयतां दर्शयन्नाह—
अच्छाया इत्यादि । एकशाख इति एकरूप इत्यर्थः । चित्रलि-
खितो दीपश्चित्रदीपः । अधातुर्धातुसन्निभ इति अखुवर्णादि-
रूपः सुवर्णादिबदाभासेत यो जातुषकङ्कादिः । पूली नृपसक-
धर्मित्वात् । तृणपूली पुरुषाकृतिरिति भाषया पुरुषार्थक्रियाविर-
हित्वं दर्शयति । कामसुखानि चेलनेन पुत्रोत्पादातिरिक्तं नाति-
श्लाघ्यं फलं दर्शयति । कामसुखानि हि ऐहिकान्येव परं न
पुत्रवदुभयलोकोपकारकाणि । उपभोगे मैथुने सुखं कुर्वन्तीत्यु-
पभोगसुखाः; किंवा, उपभोगं सुखा उपभोगसुखाः । वीर्यं
शुक्रम् ॥ १६-२३ ॥—

शरमूलेभ्युमूलानि काण्डेभ्यः सेक्षुवालिका ॥ २४ ॥
शतावरी पयस्या च विदारी कण्टकारिका ।
जीवन्ती जीवको मेदा वीरा चर्षभको बला ॥ २५ ॥
कद्धिगोक्षरं राक्षा सात्मगुता पुनर्नवा ।
एषां त्रिपलिकान् भागान् माषाणामाढकं नवम् २६
विपाचयेज्जलद्रोणे चतुर्भागं च शेषयेत् ।
तत्र पेय्याणि मधुकं द्राक्षा फल्गूनि पिप्पली ॥२७॥
आत्मगुता मधूकानि खर्जूरानि शतावरी ।
विदार्यामलकेक्षूणां रसस्य च पृथक् पृथक् ॥ २८ ॥
सर्पिषश्चाढकं दद्यात् क्षीरद्रोणं च तद्विषक् ।
साधयेद्दृतशेषं च सुप्तं योजयेत् पुनः ॥ २९ ॥
शर्करायास्तुगाक्षीर्याश्चैः प्रस्थोन्मितैः पृथक् ।
पलैश्चतुर्भिर्मागध्याः पलेन मरिचस्य च ॥ ३० ॥
त्वग्लोकेक्षराणां च चूर्णैरर्धपलोन्मितैः ।
मधुनः कुडवाभ्यां च द्वाभ्यां तत्कारयेद्विषक् ॥३१॥
पलिका गुलिकास्त्यानस्ता यथाग्नि प्रयोजयेत् ।
एष वृष्यः परं योगो बृंहणो बलवर्धनः ॥ ३२ ॥
अनेनाश्व इयोदीर्णो बली लिङ्गं समर्पयेत् ।
(इति बृंहणीगुटिका ।)

काण्डेभ्यः बृहदिभ्यः । इक्षुवालिका खरगालिका । पयस्या
क्षीरविदारी । वीरा क्षीरकाकोली । फल्गुः काष्ठोदुम्बरिका ।
शतावरीत्यन्तेन कल्कच्छेदः । वंशरोचना तुषगक्षीर, अन्ये
वंशरोचनातुकारि पार्थिवव्रव्यं तालधीति वदन्ति । स्थाना
इति घनाः ॥ २४-३२ ॥—

माषाणामात्मगुताया बीजानामाढकं नवम् ॥ ३३ ॥
जीवकर्मभकौ वीरां मेदामुद्दि शतावरीम् ।
मधुकं चाश्वगन्धां च साधयेत् कुडवोन्मिताम् ३४
रसे तस्मिन् दृतप्रस्थं गव्यं दशगुणं पयः ।
विदारीणां रसप्रस्थं प्रस्थमिधुररसस्य च ॥ ३५ ॥
दत्त्वा मृद्वग्निना साध्यं सिद्धं सर्पिर्निधापयेत् ।
शर्करायास्तुगाक्षीर्याः क्षौद्रस्य च पृथक् पृथक् ३६
भागान्श्रुतपलांस्त्र पिप्पल्याश्चावपेत पलम् ।
पलं पूर्वमतो लीढा ततोऽन्नमुपयोजयेत् ॥ ३७ ॥
य इच्छेदक्षयं शुक्रं शेषसञ्चोत्तमं बलम् ।

(इति व्राजीकरणं दृतम् ।)

द्वितीयप्रयोगे रसे इति काये ॥ ३३-३७ ॥
शर्करा माषविद्लास्तुगाक्षीरी पयो दृतम् ॥ ३८ ॥
गोधूमचूर्णपट्टानि सर्पिष्युत्कारिकां पचेत् ।
तां नातिपकां मृदितां कौकुटे मधुरे रसे ॥ ३९ ॥

१-‘पृथक् त्रिपलिकान् कृत्वा’ इति पा० । २-‘कृत्वा’ इति

पा० । ३-‘तालवीक्षी’ इति पा० ।

सुगन्धे प्रक्षिपेदुष्णे यथा सान्द्रीभवेद्रसः ।
एष पिण्डरसो वृष्यः पौष्टिको बलवर्धनः ॥ ४० ॥
अनेनाश्व इवोदीर्णो बली लिङ्गं समर्पयेत् ।
शिखितित्तिरिहंसानामेवं पिण्डरसो मतः ।
बलवर्णस्वरकरः पुमांस्तेन वृषायते ॥ ४१ ॥
(इति वाजीकरणपिण्डरसाः ।)

उत्कारिका मूषिकोत्काराकारा (?) । शिखितित्तिरिहंसानां
पिण्डरसैर्व्यस्तसमस्ताश्चत्वारः पिण्डरसाः ॥ ३८-४१ ॥

धृतं मावान् सबस्ताण्डान् साधयेन्माहिषे रसे ।
भर्जयेत्तं रसं पूतं फलाम्लं नवसर्पिणि ॥ ४२ ॥
ईषत्सलवणं युक्तं धान्यजीरकनागैः ।
एष वृष्यश्च वल्यश्च वृंहणश्च रसोत्तमः ॥ ४३ ॥

(इति वृष्यमाहिपरसः ।)
चटकांस्तित्तिरिहंसे तित्तिरीन् कौकुटे रसे ।
कुकुटान् बार्हिणरसे हांसे बार्हिणमेव च ॥ ४४ ॥
नवसर्पिणि संतप्तान् फलाम्लान् कारयेद्रसान् ।
मधुरान् वा यथासात्म्यं गन्धाढ्यान् बलवर्धनान् ४५
(इत्यन्ये वृष्यरसाः ।)

तृप्तिं चटकमांसानां गत्वा योऽनुपियेत् पयः ।
न तस्य लिङ्गशैथिल्यं स्यान्न शुक्रक्षयो निशि ॥ ४६ ॥
(इति वृष्यमांसम् ।)

माषयूपेण यो भुक्त्वा घृताढ्यं पष्टिकौदनम् ।
पयः पिबति रात्रिं स कृत्स्नां जागर्ति वेगवान् ४७
(इति वृष्यमाषयोगः ।)

न ना खपिति रात्रिषु नित्यस्तब्धेन शेफसा ।
तप्तः कुकुटमांसानां भृष्टानां नकरोतसि ॥ ४८ ॥
(इति वृष्यः कुकुटमांसप्रयोगः ।)
निःस्त्राव्य मत्स्याण्डरसं भृष्टं सर्पिणि भक्षयेत् ॥ ४९ ॥
हंसबार्हिणदक्षानामेवमण्डानि भक्षयेत् ॥
(इति वृष्योऽण्डरसः ।)

निशीलनेन सकलनिशामैधुनेऽपीति दर्शयति । हंसेत्यादि
हंसबार्हिणदक्षानामण्डप्रयोगा यद्यपि भिन्नाः, तथाऽपि प्रयोग-
पेक्षया एक एवायं प्रयोगः । एवं संग्रहोक्ताः हंसबार्हिणदक्षानामे-
कप्रयोगेण पञ्चदशप्रयोगाः पूर्त्यन्ते ॥ ४२-४९ ॥

भवतश्चात्र—

स्रोतःसु शुद्धेष्वमले शरीरे
वृष्यं यदा नां सितमस्ति काले ।
वृषायते तेन परं मनुष्य-
स्तद्वृंहणं चैव बलप्रदं च ॥ ५० ॥

१ 'इवोदीर्णवल्' इति पा० । २ 'वाजीकरी लसिका' इति
पा० । ३ 'नित्यस्तेन च' इति पा० । ४ 'वृष्यशुक्ररसः' इति
पा० । ५ 'यदा' इति पा० ।

तस्मात् पुरा शोधनमेव कार्यं
बलानुरूपं न हि वृष्ययोगाः ।
सिध्यन्ति देहे मलिने प्रयुक्ताः
क्षिष्टे यथा वाससि रागयोगाः ॥ ५१ ॥

वृष्ययोगाश्च शुद्धदेहेरेव कर्तव्या इति दर्शयन्नाह—स्रोतः-
स्त्रियादि । सितमिति मात्रावत् । क्षिष्टे इति म्लाने ॥ ५० ॥ ५१ ॥
तत्र श्लोकौ—

वाजीकरणसामर्थ्यं क्षेत्रं स्त्री यस्य चैव या ।
ये दोषा निरपत्यानां गुणाः पुत्रवतां च ये ॥ ५२ ॥
दश पञ्च च संयोगा वीर्यापत्यविवर्धनाः ।
उक्तास्ते शरमूलीये पादे पुष्टिवलप्रदाः ॥ ५३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सा-
स्थाने वाजीकरणाध्याये संयोगशरमूलीयो
नाम वाजीकरणपादः प्रथमः ॥ १ ॥

संग्रहे यस्य चैव येति यस्य या वृष्येत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामयुर्वेद-
दीपिकायां चिकित्सितस्थाने वाजीकरणाध्याये संयोग-
शरमूलीयो नाम वाजीकरणपादः प्रथमः ॥ १ ॥

वाजीकरणाध्याये द्वितीयः पादः ।

अथात आसिकक्षीरिकं वाजीकरणपादं व्याख्या-
सामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

आसिकक्षीरिकं वृष्यपादाभिधानप्रसङ्गात् पदान्तस्य विशि-
ष्टसंबन्धावयवतयोच्यते । (आसिकक्षीरमिति पदमस्तसि-
क्षिति) आसिकक्षीरी, तत्र स्त्रायिकः कप्रत्ययः; किंवा, ङकप्र-
त्ययेन वैशेषिकशब्दवत् 'आसिकक्षीरिक' इति साधनीयम्
॥ १ ॥ २ ॥

आसिकक्षीरमापूर्णमशुक्लं शुद्धपष्टिकम् ।
उदैबले समापोथ्य पीडयेत् क्षीरमर्दितम् ॥ ३ ॥
गृहीत्वा तं रसं पूतं गव्येन पयसा सह ।
बीजानामात्मगुप्ताया धान्यमापरसेन च ॥ ४ ॥
बलायाः शूर्पपर्ण्याश्च जीवन्त्या जीवकस्य च ।
ऋद्धर्षभककाकोलीश्वदंष्ट्रामशुकस्य च ॥ ५ ॥
शतावरी विदार्याश्च द्राक्षाश्चर्जूरयोरपि ।
संयुक्तं मात्रया वैद्यः साधयेत्तत्र चावपेत् ॥ ६ ॥
तुगाक्षीर्याः समाषाणां शालीनां पष्टिकस्य च ।
गोधूमानां च चूर्णानि वैः स सान्द्रीभवेद्रसः ॥ ७ ॥

१ 'स्निष्टे' इति पा० । २ 'क्षुण्णं विमर्दितं क्षीरे पीडयेत् सुसमाहितः'
इति पा० । ३ 'ऋषभस्य च काकोलीमशुकानां रसेन च' इति पा० ।

सान्द्राभूतं च कुर्यात् प्रभूतमधुशर्करम् ।
गुलि(टि)का बदरैस्तुल्यास्ताश्च सर्पिणि भर्जयेत् ॥८॥
ता यथाग्निं प्रयुज्जानः क्षीरमांसरसाशनः ।
पश्यत्यपत्यं विपुलं वृद्धोऽप्यात्मजमक्षयम् ॥ ९ ॥
(इत्यपत्यकरी पष्टिकादिगुटिका ।)

आसिकक्षीरमिति क्षीरसेकवृद्धम् । यदुक्तं जतुकर्णे—
“क्षीरसेकवृद्धं पष्टिकं पक्वं” इत्यादि । शुद्धपष्टिकमिति गौरव-
ष्टिकम् । अत्र बलादिरसानां तुल्यमानता; किंवा, मात्राशब्द-
स्याल्पवचनत्वाद्वलादिरसानामल्पमात्रत्वम् । प्रक्षेप्यचूर्णप्रमाण-
माह—यैः स सान्द्रोभवेदस इति; यावन्मानेन चूर्णेन रसस्य
सांद्रता भवति तावन्मात्रं चूर्णं ग्राह्यम् । प्रभूतत्वं मधुशर्कर-
योर्व्यवताऽल्यर्थमधुत्वं स्यात्तावज्ज्ञेयम् । अत्र च प्रयोगमहि-
म्नैव मधुयुक्तस्यापि प्रयोगस्य भर्जनक्रियायामाग्निसंयोगो न विरो-
धमावहति; तथा हि सुश्रुतेऽपि त्रिफलायस्कृतौ मधुनोऽग्नि-
संबन्धो भवत्येव । आत्मजमिति हर्षभूतात्मजं, शुक्रमिति
यावत् ॥ ३—९ ॥

चटकानां सहस्रानां दक्षाणां शिखिनां तथा ।
क्षिशुमारस्य नक्रस्य भिषक् शुक्राणि संहरेत् ॥ १० ॥
गव्यं सर्पिवैराहस्य कुलिङ्गस्य वसामपि ।
पष्टिकानां च चूर्णानि चूर्णं गोधूमकस्य च ॥ ११ ॥
एभिः पूषलिकाः कार्याः शङ्कुल्यो वर्तिकास्तथा ।
पूषा धानाश्च विविधा भक्ष्याश्चान्ये पृथग्विधाः ॥ १२ ॥
एषां प्रयोगाद्दक्षाणां स्त्वधेनापूरेतसा ।
शेफसा वाजिवद्याति यावदिच्छं ह्रियो नरः ॥ १३ ॥
(इति वृष्यपूषलिकादियोगः ।)

आत्मगुप्ताफलं माषान् खर्जूरानि शतावरीम् ।
शृङ्गाटकानि मूट्रीकां साधयेत् प्रसृतोन्मितम् ॥ १४ ॥
शुद्धेन प्रस्थं जलप्रस्थमेतत् प्रस्थावशेषितम् ।
शुद्धेन वाससा पूतं योजयेत् प्रसूतैस्त्रिभिः ॥ १५ ॥
शर्करायास्तुगाक्षीर्याः सर्पिणोऽभिनवस्य च ।
तत् पाययेत् सक्षौद्रं पष्टिकाञ्च च भोजयेत् ॥ १६ ॥
जरापरीतोऽप्यबलो योगेनानेन विन्दति ।
नरोऽपत्यं सुविपुलं युवेव च सह हृष्यति ॥ १७ ॥
(इत्यपत्यकरः खरसः ।)

दक्षः कुकुटः । शुक्राणीति यद्ययुक्तं, तथाऽपि चटकादिशु-
क्रग्रहणस्यावश्यकत्वात् समानगुणानि तदण्डान्यपीह शृण्वन्ते ।
वर्तिका वल्गाकारा भक्ष्याः । धाना इति धानाकारा भक्ष्याः । अयं
तुल्यद्रव्यतया विविधमक्ष्यरूपोऽप्येक एव योगः ॥ १०—१७ ॥

खर्जूरीमस्तकं माषान् पयस्यां च शतावरीम् ।
खर्जूरानि मधुकानि मूट्रीकामजडाफलम् ॥ १८ ॥

पलोन्मितानि मतिमान् साधयेत् सलिलाढके ।
तेन पादावशेषेण क्षीरप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १९ ॥
क्षीरशेषेण तेनाद्याद् घृताढ्यं पष्टिकौदनम् ।
सशर्करेण संयोग एष वृष्यः परं स्मृतः ॥ २० ॥
(इति वृष्यक्षीरम्)

अजडा शुकशिम्बी ॥ १८—२० ॥
जीवकपर्पमकौ मेदां जीवन्तीं श्रावणीद्वयम् ।
खर्जूरं मधुकं द्राक्षां पिप्पलीं विश्वमेपजम् ॥ २१ ॥
शृङ्गाटकं विदारीं च नवं सर्पिः पयो जलम् ।
सिद्धं घृतावशेषं तच्छर्कराक्षौद्रपादिकम् ॥ २२ ॥
पष्टिकाग्नेन संयुक्तमुपयोज्यं यथाबलम् ।
वृष्यं बल्यं च वष्यं च कण्ठ्यं वृंहणमुत्तमम् ॥ २३ ॥
(इति वृष्यघृतम् ।)

जीवकेत्यादौ विदार्यनैः कल्कैः क्षीरजलाभ्यां घृतं साध-
नीयम् ॥ २१—२३ ॥

दध्नः सरं शरच्चन्द्रसन्निभं दोषवर्जितम् ।
शर्कराक्षौद्रमरिचैस्तुगाक्षीर्या च बुद्धिमान् ॥ २४ ॥
युक्त्या युक्तं ससृक्षमैलं नवे कुम्भे शुचौ पटे ।
मार्जितं प्रक्षिपेच्छीते घृताढ्ये पष्टिकौदने ॥ २५ ॥
पिबेन्मात्रं रसालायास्तं भुक्त्वा पष्टिकौदनम् ।
वर्णस्वरबलोपेतः पुमांस्तेन वृषायते ॥ २६ ॥
(वृष्यो दधिसरप्रयोगः ।)

युक्त्येति यथा कटुवायधिकं न भवति तथा मरिचादियोगः
कर्तव्यः । मार्जितमिति सुष्टुम् । रसालालक्षणं—“सचा-
तुर्जातकाजानि सगुडाद्रकनागरम् । रसाला स्याच्छिखरीणी
सुष्टुं ससरं दधि” इति ॥ २४—२६ ॥

चन्द्रांशुकल्पं पयसा घृताढ्यं पष्टिकौदनम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं प्रयुज्जानो वृषायते ॥ २७ ॥
(इति वृष्यः पष्टिकौदनप्रयोगः ।)

तप्ते सर्पिणि नक्षाण्डं ताम्रचूडाण्डमिश्रितम् ।
युक्तं पष्टिकचूर्णेन सर्पिषाऽभिनवेन च ॥ २८ ॥
पक्त्वा पूषलिकाः खादेद्वाक्षणीमण्डपो नरः ।
य इच्छेद्दध्ववद्वन्तुं प्रसेक्तुं गजवच्च यः ॥ २९ ॥
(इति वृष्यपूषलिकाः ।)

चन्द्रांशुकल्पमिति अलार्थशुद्धम् ॥ २७—२९ ॥

भवतश्चात्र—

एतैः प्रयोगैर्विधिवद्गुप्मान्
वीर्योपपन्नो बलवणयुक्तः ।
हर्षान्वितो वाजिवद्वधर्षो
भवेत् समर्थश्च वराङ्गनासु ॥ ३० ॥

यद्यच्च किञ्चिन्मनसः प्रियं स्या-
द्रस्या वनान्ताः पुलिनानि शैलाः ।

इष्टाः स्त्रियो भूषणगन्धमाल्यं
प्रिया वयस्याश्च तदत्र योग्यम् ॥ ३१ ॥

अत्र योग्यमिति वृध्यप्रयोगसमर्थम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

तत्र श्लोकः—

आसिकक्षीरिके पादे ये योगाः परिकीर्तिताः ।
अष्टावपत्यकामैस्ते प्रयोज्याः पौरुषार्थिभिः ॥ ३२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सा-
स्थाने वाजीकरणाध्याये आसिकक्षीरिको
नाम वाजीकरणपादो द्वितीयः ॥ २ ॥

पौरुषार्थिभिरिति शुक्रार्थिभिः ॥ ३२ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामयुर्वेददीपिकायां चरकता-
त्पर्यदीक्षायां चिकित्सास्थाने वाजीकरणाध्याये आसि-
कक्षीरिको नाम वाजीकरणपादो द्वितीयः ॥ २ ॥

वाजीकरणाध्याये तृतीयः पादः ।

अथातो माषपर्णेभृतीयं वाजीकरणपादं

व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

माषपर्णेभृतीयसंबन्धोऽपि पूर्ववत् ॥ १ ॥ २ ॥

माषपर्णेभृतां धेनुं शृष्टिं पुष्टां चतुःस्तनीम् ।

समानवर्णवत्सां च जीवद्वत्सां च बुद्धिमान् ॥ ३ ॥

रोहिणीमथवा कृष्णामूर्ध्वशृङ्गीमदारुणाम् ।

इक्ष्वादामर्जुनादां वा सान्द्रक्षीरां च धारयेत् ॥ ४ ॥

केवलं तु पयस्तस्याः शृतं वाऽशृतमेव वा ।

शर्कराक्षौद्रसर्पिर्मिथुनं तद्वृष्यसुत्तमम् ॥ ५ ॥

शृष्टिम् एकवारप्रसूताम् । चतुःस्तनीमित्यनेन संपूर्णचतुःस्तनीं
दर्शयति । रोहिणीमिति लोहितवर्णाम् । ऊर्ध्वशृङ्गत्वं विष्टुद-
बहुक्षीराया एव भवतीति वचनाज्ज्ञेयम् । इक्ष्वादेति इक्षुदण्ड-
भक्षा । अर्जुनादा अर्जुनवृक्षपत्रभक्षा । इक्ष्वादा वा, अर्जुनादा
वा, माषपर्णेभृता वेति विकल्पत्रयम् । पयः शृतमशृतं वेति द्वौ
योगौ । शर्कराक्षौद्रसर्पिर्मिथुनं तद्विती । एतत्प्रयोगोऽपि
जतुकर्ण—“तस्याः क्षीरं शर्कराक्षौद्रयुक्तं वा केवलं शृतम-
शृतं वा” इति ॥ ३—५ ॥

शुक्रलैर्जीवनीयैश्च वृंहणैर्वलवर्धनैः ।

क्षीरसंजननैश्चैव पयः सिद्धं पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥

युक्तं गोधूमचूर्णेन सघृतक्षौद्रशर्करम् ।

पर्यायेण प्रयोक्तव्यमिच्छता शुक्रमक्षयम् ॥ ७ ॥

१ ‘वोच्यम्’ इति पा० ।

पर्यायेणेति पृथक् पृथक् प्रयोक्तव्यं; तेन पञ्चभिर्गणैः पञ्च
योगा भवन्ति ॥ ६ ॥ ७ ॥

मेदां पयस्यां जीवन्तीं विदार्य कण्टकारिकाम् ।

श्वदंष्ट्रां क्षीरिकां माषान् गोधूमश्छालिषट्ठिकां ॥ ८ ॥

पयस्यधौदके पक्त्वा कार्षिकानाढकोन्मते ।

विवर्जयेत् पयःशेषं तत् पूतं क्षौद्रसर्पिणा ॥ ९ ॥

युक्तं सशर्करं पीत्वा वृद्धः सततिकोऽपि वा ।

विपुलं लभतेऽपत्यं युवेव च स हृष्यति ॥ १० ॥

विवर्जयेदिति मेदादिकलं वर्जयेत् । वृद्धः सततेरर्वागिति
ज्ञेयम् । सततिकस्य तु यद्यपि शुक्रनिष्ठतिरुक्ता, तथाऽपि
वृध्यप्रभावाद्भवतीति विज्ञेयम् ॥ ८—१० ॥

मण्डलैर्जातरूपस्य तस्या एव पयः शृतम् ।

अपत्यजननं सिद्धं सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ ११ ॥

जातरूपस्येति सुवर्णस्य; मण्डलरूपाऽऽकृतिरिह सुवर्णस्य
प्रभावाद्बृध्यप्रयोगोपकारिणी भवतीति वचनाज्ज्ञेयम् । तस्या
एवेति माषपर्णेभृतेभ्यः ॥ ११ ॥

त्रिंशत् सुपिष्टाः पिप्पल्यः प्रकुञ्चे तैलसर्पिणोः ।

भृष्टाः सशर्कराक्षौद्राः क्षीरधारावदोहिताः ॥ १२ ॥

पीत्वा यथाबलं चोर्ध्वं पथिकं क्षीरसर्पिणा ।

भुक्त्वा न रात्रिमस्तब्धं लिङ्गं पश्यति ना क्षरत् ॥ १३ ॥

(इति वृष्यः पिप्पलीयोगः ।)

श्वदंष्ट्राया विदार्याश्च रसे क्षीरचतुर्गुणे ।

घृताढ्यः साधितो वृष्यो माषपर्णिकपायसः ॥ १४ ॥

(इति वृष्यपायसयोगः ।)

प्रकुञ्चं पलम् । क्षीरधारावदोहिता इति पिप्पलीकलाद्रुपरि
क्षीरधारावदोहः कर्तव्यः; क्षीरं च तावदोह्यं यावता पान-
योग्याः पिप्पल्यो भवन्ति ॥ १२—१४ ॥

फलानां जीवनीयानां स्निग्धानां रुचिकारिणाम् ।

कुडवश्चूर्णितानां स्यात् स्वयङ्कुप्ताफलस्य च ॥ १५ ॥

कुडवश्चैव माषाणां द्वौ द्वौ च तिलमुद्रयोः ।

गोधूमशालिचूर्णानां कुडवः कुडवो भवेत् ॥ १६ ॥

सर्पिणः कुडवश्चैकस्तत् सर्वं क्षीरमर्दितम् ।

पक्त्वा पूषलिकाः खादेद्ब्रह्मचर्यस्य योषितिः ॥ १७ ॥

(इति वृष्यपूषलिकाः ।)

फलानामित्यादि । फलानामिति जीवनीयानामित्यादिभि-
स्त्रिभिः प्रत्येकमभिसंबध्यते । जीवनीयानामिति षट्कफपाय-
वर्गोक्तानां जीवकषमादीनां दशानाम् । स्निग्धानामिति त्रेहोप-
गानां मृदीकादीनां दशानां सप्तकफपायवर्गोक्तानाम् । तथा रुचि-
कारिणामिति चतुष्कफपायवर्गोक्तानामाभ्रादीनां हृद्यानां दशाना-
मिति । एषां जीवनीयप्रभृतीनां फलानां चूर्णितानां मिलित्वा

१ ‘सिद्धान्’ इति पा० २ ‘सर्पिणः कुडवश्चैव क्षीरेण मृदितं च
तत्’ इति पा० ।

कुडबो प्राह्यः । अन्यदतिरोहितार्थम् । तथा ह्ययं प्रयोगो जतुकर्णे
च पठ्यते—“द्राक्षाखजूरमाषाजडगोधूमशालिघृतानां कुडबः,
तिलमुद्गौ द्विकौडविकौ चूर्णयित्वा” इत्यादि ॥ १५-१७ ॥

घृतं शतावरीगर्भं क्षीरे दशगुणे पचेत् ।
शर्करापिप्पलीक्षौद्रयुक्तं तद्वृष्यमुत्तमम् ॥ १८ ॥

(इति वृष्यं शतावरीघृतम् ।)

घृतं शतावरीत्यादौ शर्करादीनां प्रक्षेप्यागमन्यतोदृष्ट्याया-
द्वृतात् पादिकत्वं (घृतस्य प्रास्थिकत्वं) ॥ १८ ॥

कर्षं मधुकर्चुरस्य घृतक्षौद्रसमांशिकम् ।
प्रयुक्ते यः पैयश्चातु नित्यवेगः स ना भवेत् ॥ १९ ॥

(इति वृष्यमधुकयोगः ।)

कर्षमित्यादिकान्ताः पञ्चदश प्रयोगाः ॥ १९ ॥

घृतक्षीराशनो निर्मार्निर्व्याधिर्नित्यगो युवा ।
सङ्कल्पप्रवणो नित्यं नरः स्त्रीषु वृषायते ॥ २० ॥
कृतैककृत्याः सिद्धार्था ये चान्योऽन्यानुवर्तिनः ।
कलासु कुशलास्तुल्याः सत्त्वेन वयसा च ये ॥ २१ ॥
कुलमाहात्म्यदाक्षिण्यशीलशौचसमन्विताः ।
ये कामनित्या ये हृष्टा ये विशोका गतव्यथाः ॥ २२ ॥
ये तुल्यशीला ये भक्ता ये प्रिया ये प्रियंवदाः ।
तैर्नरः सह विश्वब्धः सुवयस्यैर्वृषायते ॥ २३ ॥
अभ्यङ्गोत्सादनस्नानगन्धमास्यविभूषणैः ।
गृहशय्यासनसुखैर्वासोभिरहृतैः प्रियैः ॥ २४ ॥
विहङ्गानां स्वैरिष्टैः स्त्रीणां चाभरणस्ननैः ।
संवाहनैर्वैरस्त्रीणामिष्टानां च वृषायते ॥ २५ ॥

घृतक्षीराशन इत्यादिना तु वृष्यत्वाधिर्न आहाराचाराभि-
धानम् । नित्यमित्यनेन व्यायामनित्यतया शुक्रमार्गानवरोधेन
व्यायशाक्तिं दर्शयति । कृतमेकं कृत्यं यैस्ते तथा, एतच्च अन्योऽ-
न्यार्थराकारणम् । सिद्धार्था इति सिद्धसाध्याः, अकृतार्था
हि व्याकुलमनसो न कामक्षमाः । वृषायत इति उपचितप्रवृत्तु-
न्मुखशुक्रो भवति ॥ २०-२५ ॥

मत्तद्विरेफाचरिताः सपञ्चाः सलिलाशयाः ।
जात्युत्पलसुगन्धीनि शीतगर्भगृहाणि च ॥ २६ ॥
नद्यः केनोत्तरीयाश्च गिरयो नीलसानवः ।
उच्चतिनीलमेघानां, रम्यचन्द्रोदया निशाः ॥ २७ ॥
वायवः सुखसंस्पर्शाः कुमुदाकरगन्धिनः ।
रतिभोगक्षमा रौद्र्यः सङ्कोचागुरुवल्गुमाः ॥ २८ ॥

‘मत्तद्विरेफाचरिताः’ इत्यादि ‘गृहाणि च’ इत्यन्तं योग्य-
तया ऋतुविभागेनानुक्तमपि ग्रीष्म एव ज्ञेयं, तथा ‘मेघानां’
इत्यन्तं प्रावृषि, तथा ‘गन्धिनः’ इत्यन्तं शरदि, ‘वल्गुमाः’

१ अयं पाठो हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते । २ ‘घृतक्षौद्रसम-
न्वितम्’ इति पा० । ३ ‘पयोऽनुपानं यो लिखात्’ इति पा० ।

४ ‘नार्यः’ इति पा० ।

इत्यन्तं च विधानं हेमन्तशिशिरयोर्ज्ञेयम् । सङ्कोचं कु-
ङ्कुमं, सङ्कोचागुरुणाः समालम्भनार्थं वल्गुमा वासु निशासु
तास्तथा ॥ २६-२८ ॥

सुखाः सहायाः परपुष्ट्युष्टाः

पुष्ट्या वनान्ता विशदाक्षपानाः ।

गान्धर्वशब्दाश्च सुगन्धयोगाः

सत्त्वं विशालं निरुपद्रवं च ॥ २९ ॥

सिद्धार्थता चाभिनवश्च कामः

स्त्री चायुधं सर्वैर्महात्मजस्य ।

वयो नवं जातमदश्च कालो

हर्षस्य योनिः परमा नराणाम् ॥ ३० ॥

तत्र श्लोकः—

प्रहर्षयोनयो योगा व्याख्याता दश पञ्च च ।

माषपर्णभृतीयोऽस्मिन् पादे शुक्रबलप्रदाः ॥ ३१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सा-

स्थाने वाजीकरणाध्याये माषपर्णभृतीयो

नाम वाजीकरणपादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

सुखा इत्यादिप्रन्थविधानं तु वसन्ताभिप्रायविहितमन्य-
त्राप्यविरुद्धम् । आत्मजस्येति मन्मथस्य । जातमदः कालो
वसन्तादिः ॥ २९-३१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामयुर्वे-
दरीपिकायां चिकित्सास्थाने वाजीकरणाध्याये माष-
पर्णभृतीयो नाम तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

वाजीकरणाध्याये चतुर्थः पादः ।

अथातः पुमाजातबलादिकं वाजीकरणपादं

व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पारिषेष्ट्यात् पुमाजातबलादिकं उच्यते । पुमाजातबलादयः
शब्दा आसिन् विद्यन्त इति पुमाजातबलादिकः, आसिक्क्षी-
रिक्वच्छब्दसिद्धिः ॥ १ ॥ २ ॥

पुमान् यथा जातबलो यावदच्छिन्नं स्त्रियो व्रजेत् ।

यथा चापत्यवान् सद्यो भवेत्तदुपदेक्ष्यते ॥ ३ ॥

न हि जातबलाः सर्वे नराश्चापत्यभागिनः ।

बृहच्छरीरा बलिनः सन्ति नारीषु दुर्बलाः ॥ ४ ॥

सन्ति चाल्पाश्रयाः स्त्रीषु बलवन्तो बहुप्रजाः ।

प्रकृत्या चाबलाः सन्ति सन्ति चामयदुर्बलाः ॥ ५ ॥

नराश्चटकवत् केचिद् व्रजन्ति बहुशः स्त्रियम् ।

गजवच्च प्रसिञ्चन्ति केचिन्न बहुगामिनः ॥ ६ ॥

१ ‘पुष्टिबलप्रदाः’ इति पा० । २ ‘चापत्यबलाः’ इति पा० ।

कालयोगबलाः केचित् केचिदभ्यसनध्रुवाः ।
केचित् प्रयत्नैर्व्यज्यन्ते ध्रुवाः केचित् स्वभावतः ॥ ७ ॥
तस्मात् प्रयोगान् वक्ष्यामो दुर्बलानां बलप्रदानम् ।
सुखोपभोगान् बलिनो भूयश्च बलवर्धनान् ॥ ८ ॥
पूर्वं शुद्धशरीराणां निरुहैः सानुवासनैः ।
बलापेक्षी प्रयुज्जीत शुकापत्यविवर्धनान् ॥ ९ ॥
घृततैलरसक्षीरशर्करामधुसंयुताः ।
वस्तयः संविधातव्याः क्षीरमांसरसाग्निनाम् ॥ १० ॥

जातबलत्वे सत्यपि नावश्यमपत्यभागित्वं भवतीति कृत्वा
'यथा जातबलः' इत्युक्तेऽपि 'यथा चापत्यवान् भवेत्' इत्युक्तम् ।
तदेव शुकवैचित्र्यं स्फोटयति—न हीत्यादि । 'न हि जात-
बलाः सर्वे' इत्येकः पक्षः, तथा 'नरा नापत्यभागिनः सर्वे'
इति द्वितीयः पक्षो ज्ञेयः । एतच्छुक्रबलभेदप्रसङ्गादपरानपि
शुक्रबलविशेषानाह—बृहच्छरीरा इत्यादि । अल्पाश्रया अल्पश-
रीराः, एते च शुक्रसारत्वेन नारीषु बलवन्तो बहुप्रजाश्च भ-
वन्ति । गजवत् प्रसिद्ध्यन्तीति शुकं बहु मिस्रजन्ति । कालयोगेन
हेमन्तादिकालसंबन्धेन व्यावाये बलवन्तो भवन्तीति कालयोग-
बलाः । अभ्यसनध्रुवा इति व्यावायाभ्यासेनैव व्यावायसमर्था
भवन्ति । एवं प्रयत्नैर्व्यज्यन्त इति वृष्यप्रयोगैः क्रीडु प्रवर्तन्ते ।
सुखोपभोगानि सुखानुष्ठानान् । निरुहानुवासनशुद्धानां वृष्य-
प्रयोगाः कलदा भवन्तीति निरुहानुवासनाभिधानम् ॥ ३-१० ॥

पिप्प्रा वराहमांसानि दत्त्वा मरिचसैन्धवे ।
कोलबहुलिकाः कृत्वा तत्ते सर्पिणि वर्तयेत् ॥ ११ ॥
वर्तनस्तम्भितास्ताश्च प्रक्षेप्याः कौकुटे रसे ।
घृताढ्ये गन्धपिशुने दधिदाडिमसारिके ॥ १२ ॥
यथा न भिन्द्याहलि(टि)कास्तथा तं साधयेद्रसम् ।
तं पिबन् भक्षयेस्ताश्च लभते शुक्रमक्षयम् ॥ १३ ॥
मांसानामेवमन्येषां मेधानां कारयेद्विषक् ।
शुटिकाः सरसास्तासं प्रयोगः शुक्रवर्धनः ॥ १४ ॥

(इति वृष्या मांसशुटिकाः ।)

वर्तनस्तम्भिता इति वर्तनेन कठिनीकृताः । दधिदाडिमसा-
राभ्यां संस्कृतं दधिदाडिमसारिकम् । दाडिमसारश्च दाडिम-
रसः । मांसानामित्यादि अतिदेशयोगो द्वितीयः । मेधानामिति
मेदुराणाम् ॥ ११-१४ ॥

माषान्कुरिताञ्जुद्धान् वितुषान् साजडाफलान् ।
घृताढ्ये माहिपरसे दधिदाडिमसारिके ॥ १५ ॥
प्रक्षिपेन्मात्रया युक्तो धान्यजीरकनागैरैः ।
भुक्तः पीतश्च स रसः कुहते शुक्रमक्षयम् ॥ १६ ॥

(इति वृष्यो माहिपरसः ।)

१ 'प्रयत्नैर्व्यज्यन्ते' इति पा० । २ 'निरुहान् सानुवासनान्' इति
पा० । ३ 'निरुहानुवासनाभिधानां वस्तयः' इति पा० । ४ 'मर्ज-
येत्' इति पा० । ५ 'मर्जनस्तम्भिताः' इति पा० ।

अजडा शुकशिम्बी । भुक्तः पीतश्चेति पूर्वयोगवद्भनभागस्य
भोजनं, द्रवस्य च पानं ज्ञेयम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

आर्द्राणि मत्स्यमांसानि शफरीर्षु समर्जिताः ।
तत्ते सर्पिणि यः खादेत् स गच्छेत् स्त्रीषु न क्षयम् १७
घृतधृष्टान् रसे छग्रे रोहिताम् फलसारिके ।
अनुपीतरसान् क्षिग्धानपत्यार्थी प्रयोजयेत् ॥ १८ ॥
(इति वृष्यघृतधृष्टमत्स्यमांसानि ।)

मत्स्यशब्देन प्रधानकल्पनश रोहितं वदन्ति । फलसारिकं
इति दाडिमाफलकादिकलसारसंस्कृतम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

कुट्टकं मत्स्यमांसानां हिङ्गुसैन्धवधान्यकैः ।
युक्तं गोधूमचूर्णेन घृते पूषलिकाः पचेत् ॥ १९ ॥
माहिषे च रसे मत्स्यान् क्षिग्धानल्लवणान् पचेत् ।
रसे चानुगते मांसं पोथयेत्तत्र चावपेत् ॥ २० ॥
मरिचं जीरकं धान्यमल्पं हिङ्गु नवं घृतम् ।
माषपूषलिकानां तद्र्भाष्यमुपकल्पयेत् ॥ २१ ॥
एतौ पूषलिकायोगौ बृंहणौ बलवर्धनौ ।
हर्षसौभाग्यदौ पुत्र्यौ परं शुक्राभिवर्धनौ ॥ २२ ॥

कुट्टकमिति कुट्टनेनागुशः कृतम् ॥ १९-२२ ॥

(इति वृष्यौ पूषलिकायोगौ ।)

माषात्मगुतागोधूमशालिषष्टिकपैष्टिकम् ।
शर्कराया विदार्याश्च चूर्णमिश्रुरकस्य च ॥ २३ ॥
संयोज्य मसृणे क्षीरे घृते पूषलिकाः पचेत् ।
पयोऽनुपानास्ताः शीघ्रं कुर्वन्ति घृततां पराम् ॥ २४ ॥
(इति वृष्या माषादिपूषलिकाः ।)

शर्करायास्तुलैका स्यादेका गव्यस्य सर्पिषः ।
प्रस्थो विदार्याश्चण्डस्य पिप्पल्याः प्रस्थ एव च ॥ २५ ॥
अर्धाढकं तुगाक्षीर्याः क्षौद्रस्याभिनवस्य च ।
तत्सर्वं मूर्च्छितं तिष्ठेन्मासिकं घृतभाजने ॥ २६ ॥
मात्रामग्निमांसं तस्य प्रातः प्रातः प्रयोजयेत् ।
एष वृष्यः परं योगो बल्यो बृंहण एव च ॥ २७ ॥

इक्षुरकः कोकिलश्च ॥ २३-२७ ॥

शतावरी विदार्याश्च तथा माषात्मगुतयोः ।
श्वदंष्ट्रायाश्च निष्काथाञ्जलेषु च पृथक् पृथक् ॥ २८ ॥
साधयित्वा घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पुनः ।
शर्करामधुयुक्तं तदपत्यार्थी प्रयोजयेत् ॥ २९ ॥
(इत्यपत्यकरं घृतम् ।)

शर्करामधुसंयुक्तमित्यत्र प्रक्षेपन्यायात् पादिकत्वं शर्कराम-
धुनोः ॥ २८ ॥ २९ ॥

घृतपात्रं शतगुणे विदारीस्वसे पचेत् ।
सिद्धं पुनः शतगुणे गव्ये पयसि साधयेत् ॥ ३० ॥

१ 'कुडितम्' इति पा० । २ 'निष्काथानल्लवणे पृथक् पृथक्'
इति पा० ।

शर्करायास्तुगाक्षीर्याः क्षौद्रस्येश्वरकस्य च ।
पिप्पल्याः साजडायाश्च भागैः पादांशिकैर्युतम् ३१
गुलि(टि)काः कारयेद्देहो यथा स्थूलमुदुम्बरम् ।
तासां प्रयोगात् पुरुषः कुलिङ्ग इव हृष्यति ॥ ३२ ॥
(इति वृष्यगुटिकाः ।)

पादांशिकैरिति घृतापेक्षया पादप्रमाणैः ॥ ३०-३२ ॥

सितोपलपलशतं तदर्धं नवसर्पिषः ।
क्षौद्रपादेन संयुक्तं साधयेज्जलपादिकम् ॥ ३३ ॥
सान्द्रं गोधूमचूर्णानां पादं स्तीर्णे शिलातले ।
शुचौ श्लङ्घ्ये समुत्कीर्य मर्दनेनोपपादयेत् ॥ ३४ ॥
शुद्धा उत्कारिकाः कार्याश्चन्द्रमण्डलसन्निभाः ।
तासां प्रयोगाद्गजवचारीः संतर्पयेन्नरः ॥ ३५ ॥
(इति वृष्योत्कारिकाः ।)

समुत्कीर्येति विस्तीर्य । उत्कारिकाः कार्या इत्यत्र पुनः पाके-
नैवोत्कारिकाकरणम् ॥ ३३-३५ ॥

यत् किञ्चिन्मधुरं क्षिग्धं जीवनं बृंहणं गुरु ।
हर्षणं मनसश्चैव सर्वं तद्वृष्यमुच्यते ॥ ३६ ॥
द्रव्यैरेवंविधैस्तस्माद्भावितः प्रमदां व्रजेत् ।
आत्मवेगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥ ३७ ॥
तथा स्नात्वा पथः पीत्वा रसं वाऽनु शशीत ना ।
गत्वाऽऽसाध्यायते भूयः शुक् च बलमेव च ॥ ३८ ॥
यथा मुकुलपुष्पस्य सु(ख)गन्धो नोपलभ्यते ।
लभ्यते तद्विकाशात् तथा शुक् हि देहिनाम् ॥ ३९ ॥
नतं वै षोडशावर्षात् सप्तत्याः परतो न च ।
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥ ४० ॥

अतिबालो ह्यसंपूर्णसर्वधातुः स्त्रियं व्रजन् ।
उपशुष्येत सहसा तडागमिव काजलम् ॥ ४१ ॥
शुष्कं रुक्षं यथा काष्ठं जन्तुदग्धं विजर्जरम् ।
स्पृष्टमाशु विशीर्येत तथा वृद्धः स्त्रियो व्रजन् ॥ ४२ ॥
जरया चिन्तया शुक् व्यभिभिः कर्मकर्षणात् ।
क्षयं गच्छत्यनशनात् स्त्रीणां चातिनिषेवणात् ॥ ४३ ॥
क्षयाद्वायद्विश्रम्भाच्छोकात् स्त्रीदोषदर्शनात् ।
नारीणामरसहत्वादविचारादसेवनात् ॥ ४४ ॥
तप्तस्यापि स्त्रियो गन्तुं न शक्तिरुपजायते ।
देहसत्त्वबलापेक्षी हर्षः शक्तिश्च हर्षजा ॥ ४५ ॥

अनुक्ताजीकरणं संयुक्तवाह—यत्किञ्चिदित्यादि । भावित
इति वचनात् प्रयोगेण शरीरभावनयां सस्यां क्षीसेवा संभव-
तीति दर्शयति । आत्मवेगेनेति सङ्कल्पजातेनात्मवेगेन ।
बालस्य तडागगृहान्तेन पुनरपि शुक्सद्भावं कफप्राधान्यं च
दर्शयति; वृद्धस्य तु जन्तुजगत्वादिदृष्टान्तेन विनष्टस्या-
पुनर्भावं शुक्स्य तथाऽभूमिष्ठतां च दर्शयति । ननु तप्तस्य
शरीरबलं भवत्येव, तत् किं तप्तस्य स्त्रियो गन्तुमसामर्थ्यमि-

त्याह—देहेत्यादि । एतेन सत्यपि तृप्तिजनिते बले क्षया-
दिना देहमनसोऽसहृत्वाद्यर्थो न भवति, हर्षाभावाद् व्या-
यशक्तिर्न भवतीत्युक्तं भवति ॥ ३६-४५ ॥

रस इक्षौ यथा दग्निं सर्पित्सैलं तिले यथा ।
सर्वत्रागुतं देहे शुक् संस्पर्शने तथा ॥ ४६ ॥
तत् स्त्रीपुरुषसंयोगे चेष्टासंस्पर्शप्रीडनात् ।
शुक् प्रचयते स्थानाज्जलमाद्रात् पटादिव ॥ ४७ ॥
हर्षात्तर्पात् सरत्वाच्च पैच्छित्याद्गौरवादपि ।
अणुप्रवणभावाच्च द्रुतत्वान्मातृस्य च ॥ ४८ ॥
अद्याभ्य एभ्यो हेतुभ्यः शुक् देहात् प्रसिच्यते ।
चरतो विश्वरूपस्य रूपद्रव्यं यदुच्यते ॥ ४९ ॥

संप्रति, संभवति शुक् यथा देहे, स्थितं यथा च प्रवर्तते,
तदाह—रस इत्यादि । इक्ष्वादिदृष्टान्तत्रयेणानतिप्रयत्नात्पुन-
र्यन्मात्रप्रयत्नवाद्युक्तान् पुरुषान् यथाकर्म दर्शयति । संस्पर्शने
इति संस्पर्शनेवति, तेन केशादौ संस्पर्शनात्त्यातेः शुक्मपि
नास्तीति दर्शयति । स्त्रीपुरुषसंयोगो मिश्रीभावः । चेष्टा व्या-
यचेष्टा, सङ्कल्पो योषिदनुरागः, पीडनं नारीपुरुषयोः परस्पर-
संमुख्येनम् ; अत्र च नारीपुरुषसंयोगः प्रधानं कारणं, तत्स-
हकारीणि चेष्टादीनि । आर्द्रपटदृष्टान्तेनाश्रयात्तुपधातेन शुक्से-
वणं दर्शयति । अपरमपि शुक्प्रवृत्तिहेतुमाह—हर्षादित्यादि । हर्षः
सङ्कल्पपूर्वकशुकोद्रेकचञ्चल्युपादिकारीच्छा । तर्षः वनिताभि-
लाषः । सरत्वम् असंशयम् । अणुप्रवणभावः अणुत्वे सति बहिर्नि-
र्गमनस्वभावः । द्रुतत्वान्मातृस्य चेति शुक्मेरकस्य वायो-
भिद्रवणशीलत्वादित्यर्थः । एते च यद्यपि हेतवस्तथाऽपि प्राधा-
न्यात् प्रथमप्रतिपादितस्त्रीपुरुषसंयोगादिरूपहेतूनां समग्रौ
नैवाभी गणिताः । चरत इति नानामानुषपश्चादिजातिषु भ्रमतः ।
विश्वरूपस्येति आत्मनः । तथा ह्यात्मपर्यायेपूर्वकं—“स विश्व-
कर्मा स च विश्वरूपः” (शा. अ. २) इति । रूपद्रव्यमिति
रूपप्राक्तनकारणम् । एतेन, अव्यक्तस्यात्मनो व्यक्तशरीरनि-
वृत्तौ शुक् हेतुरित्युक्तं भवति । शुक् चेह प्रकरणागतत्वेनोक्तं,
तेन आर्तवमप्यात्मनो रूपद्रव्यं ज्ञेयम् ॥ ४६-४९ ॥

बहलं मधुरं क्षिग्धमिविंशं गुरु पिच्छिलम् ।
शुक्लं बहु च यच्छुक्लं फलवत्तदसंशयम् ॥ ५० ॥
प्रशस्तशुक्लपुणानाह—बहलमित्यादि ॥ ५० ॥

येन नारीषु सामर्थ्यं वाजीवलयते नरः ।
व्रजेच्चाभ्यधिकं येन वाजीकरणमेव तत् ॥ ५१ ॥

वाजीकरणशब्दनिरुक्तिमाह—येनेत्यादि । व्रजेच्चाभ्यधिक-
मिति पुनः पुनर्गच्छेत् ; ‘व्यज्यते’ इति वा पाठः, तत्रापि
भूयो गमनेन नारीषु पुंस्त्वेन व्यज्यते । ‘व्यज्यात्’ इति पाठेऽपि
स एवार्थो विद्वद्भिः सुचिन्तनीयः । अनेन निरुक्तेन त्रिविधमभि-

वृष्यमवस्थते; यथा—शुकवृद्धिकरं च माषादि, तथा स्तुतिकरं सङ्कल्पादि, शुकस्तुतिवृद्धिकरं क्षीरादि । यदुक्तमन्यत्र—“शुक-स्तुतिकरं किंचित् किंचिच्छुकविधेर्धनम् । शुकवृद्धिकरं किंचित् त्रिविधं वृष्यमुच्यते” इति । त्रिविधमपि हीदं व्यापये बलवत्त्वं पुनः पुनर्व्यवयवशक्तिं च करोति ॥ ५१ ॥

तत्र श्लोकौ—
हेतुर्गोपदेशस्य योगा द्वादश चोत्तमाः ।
यत् पूर्वं मैथुनात् सेव्यं सेव्यं यन्मैथुनादनु ॥ ५२ ॥
यदा न सेव्याः प्रमदाः कृत्स्नाः शुकविनिश्चयः ।
निरुक्तं चेह निर्दिष्टं पुमाञ्जातबलादिके ॥ ५३ ॥

इत्यग्निवेशाकृते तत्रे चरकप्रतिस्संस्कृते चिकित्सा-
स्थाने वाजीकरणध्याये पुमाञ्जातबलादिको
नाम वाजीकरणपादश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

समाप्तश्चायं द्वितीयो वाजीकरणाध्यायः ॥ २ ॥
हेतुरिहादि । संप्रहो व्यक्तः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितयायामयुर्वेददीपिकायां चरक-
तात्पर्यटीकायां चिकित्सास्थाने वाजीकरणाध्याये पुमा-
ञ्जातबलादिको नाम वाजीकरणपादश्चतुर्थः ॥ ४ ॥
इति वाजीकरणाध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

स्वस्थोऽंस्कर्मभिधाय व्याधिनिर्घातकरचिकित्सितं वक्त-
व्यम् । सर्वरोगप्रधानत्वेन ज्वरस्यैवादां चिकित्सितं तत्रोच्यते ।
ज्वरस्य च यथा प्राधान्यं तथाऽत्रैव वक्ष्यति । ज्वरचिकित्सि-
ताभिधायकोऽध्यायो ज्वरचिकित्सितमुच्यते, अभिधानाभिधेय-
योरेभेदोपचारात् । एवंमुत्तराध्यायेष्वपि व्याख्येयम् ॥ १ ॥ २ ॥

विज्वरं ज्वरसंदेहं पर्यपृच्छत् पुनर्वैसुम् ।
विविक्ते शान्तमासीनमग्निवेशः कृताञ्जलिः ॥ ३ ॥

विज्वरमिति विज्वरशब्दो नीरोगोपदर्शकः; यतो ज्वर-
शब्देन चात्र सामान्येन रोगोऽभिमतः, यथा—“ज्वरो विकारो
रोगश्च” इत्यादि । नीरोगत्वेनैह रोगप्रशमनपृच्छाश्रयतां
शुरोर्ब्रवीति । ज्वरसंदेहमिति ज्वरनिदानोपातिरिक्तज्वरधर्म-
विषयं संदेहम् । विविक्त इत्यादिना एवं शुरवः प्रष्टव्या इति
दर्शयति ॥ ३ ॥

देहेन्द्रियमनस्तापी सर्वरोगाग्रजो बली ।
ज्वरः प्रधानो रोगाणामुक्तो भगवता पुरा ॥ ४ ॥
तस्य प्राणिसपन्नस्य ध्रुवस्य प्रलयोदये ।
प्रकृतिं च प्रवृत्तिं च प्रभावं कारणानि च ॥ ५ ॥

१ ‘ज्युतिकरं’ इति पा० । २ ‘विज्वरमिति शुरोर्नीरोगोपदर्शिका
वृत्तेः’ इति पा० ।

पूर्वरूपमधिष्ठानं बलकालात्मलक्षणम् ।
व्यासतो विधिभेदाच्च पृथग्भिन्नस्य चाकृतित्म् ॥ ६ ॥
लिङ्गमामस्य जीर्णस्य सौषधं च क्रियाकर्मम् ।
विमुञ्चतः प्रशान्तस्य चिह्नं यच्च पृथक् पृथक् ॥ ७ ॥
ज्वरावच्छेदो रक्ष्यश्च यावत्कालं यतो यतः ।
प्रशान्तः कारणैर्यैश्च पुनरावर्तते ज्वरः ॥ ८ ॥
याश्चापि पुनरावृत्तं क्रियाः प्रशमयन्ति तम् ।
जगद्वितार्थं तत् सर्वं भगवन् । वक्तुमर्हसि ॥ ९ ॥
तदग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुरब्रवीत् ।
ज्वराधिकारे यद्वाच्यं तत् सौम्य ! निखिलं शृणु १०

देहेन्द्रियमनस्तापीत्यादि हेतुगर्भं ज्वरप्रधानत्वे विशेष-
णम् । केचिद्देहमात्रतापिनोऽर्द्धादयः, केचिन्मनस्तापिन एवा-
तत्त्वामिनिवेशादयः, केचिद्दिन्द्रियतापिन एव तिमिरादयः;
अयं तु त्रितयतापी । वक्ष्यति हि—“ज्वरेणाविशता भूतं न
हि किंचिन्न तप्यते” इति । तत्र शरीरतापित्वं संतापादिना, मन-
दिन्द्रियतापित्वं च “वैचित्त्यं” इत्यादिना वक्ष्यति । सर्वरोगाग्रज
इति शरीरसर्वरोगाग्रजः; मानसास्तु रोगा ज्वरादेः प्रागवस्थिता
एव सत्ययुगादावपि । बलित्वं चास्य भूरविकारकरतृत्वात् ।
प्रधानत्वं च देहमनस्तापित्वादिधर्मयोगात् । प्राणिसपन्नस्येति
मारकत्वेन प्राणिशत्रोः । ध्रुवस्येति अवश्यम्भाविनः । प्रलयोदये
मरणे जन्मनि च । अत्र च तमोरूपो ज्वरो ह्येव । वक्ष्यति
हि—“ज्वरप्रभावो जन्मादौ निधने च महत्तमः” इति ।
प्रकृत्यादयः समस्ताध्यायव्याकरणीया यथावसरं व्याख्येयाः ।
बलं च कालश्चात्मलक्षणं चेति बलकालात्मलक्षणमिति द्वन्द्वः ।
व्यासतो विधिभेदाच्चेति प्रपञ्चेन विधिभेदात् । यत इति येभ्यो
व्याख्यादिभ्यो रक्ष्यः । द्वितीयो यतःशब्दो येन हेतुना रक्षणीय
इत्यर्थः । जगद्वितार्थमित्यनेन यच्च श्रुत्वा जगद्वितं चिकित्सा-
प्रवर्तनं करिष्यामीत्यग्निवेशः कारुणिकतां शिष्यगुणेवृषादेया-
मात्मनो दर्शयति । ज्वराधिकारे इत्यादिनिर्देशाग्रन्थः ॥ ४-१० ॥

ज्वरो विकारो रोगश्च व्याधिरातङ्क एव च ।

एकोऽर्थो नामपर्यायेर्विविधैरभिधीयते ॥ ११ ॥

ज्वरो विकार इत्यादि । प्रश्नग्रन्थासूचितस्यापि पर्यायकथनं
वृत्तमेव, तथाऽपि पुनः प्रकरणवशादभिधानमिति न पुनरुक्तदोष
इति ब्रुवते; किंवा ज्वरस्यैवाधिकृतस्यैतत्पर्यायकथनम् । विकारा-
दयश्च यद्यपि सामान्येन रोगाभिधानिनः, तथाऽपि प्रकरणादिह
ज्वर एव विशिष्टे व्याधौ वर्तन्ते । यथा—ब्राह्मणं भोजयेदित्यत्र
भोजनप्रकरणात् सामान्योऽपि ब्राह्मणशब्द आमन्त्रित-
ब्राह्मणे वर्तते । तस्मिंश्च व्याख्याने ज्वरादिपर्यायाभिधेयरूपा
विवृतिः “ज्वरो विकारः” इत्यादिना उच्यत इति नापि पुनरु-
क्तिरङ्का । नामशब्दः प्रकाशने, तेन एकोऽर्थो नाम ज्वरलक्षणो
रोगलक्षणो वा पर्यायैरुच्यत इत्यर्थः । पर्याया एकार्थभिधा-

१ ‘विधिभेदं’ इति पा० । २ ‘प्रकारेणामपर्यायैः’ इति पा० ।

यिनो भिन्नजातीयाः शब्दाः; किंवा, नामपर्यायैरिति नामरूपैः पर्यायैः; व्यवहियमाणैः पर्यायैरित्यर्थः । यतः पर्यायोऽव्यवहियमाणोऽपि भवति, यथा—आयुषि नित्यगतुबन्धशब्दरूपौ पर्यायावुक्तौ ॥ ११ ॥

तस्य प्रकृतिरुद्दिष्टा दोषाः शारीरमानसाः ।
देहिनं न हि निर्दोषं ज्वरः समुपसेवते ॥ १२ ॥

प्रकृतिसन्धेनेह स्वभावः, तथा यत्कारणमयं कार्यं भवति तदुच्यते; तत्र प्रत्यसन्नकारणरूपां प्रकृतिमाह—तस्येत्यादि । उद्दिष्टेति संक्षेपादभिहिता । दोषाणां ज्वरप्रकृतित्वं हेतुमाह—देहिनमित्यादि । सर्वदोषाव्यभिचाराज्वरस्य दोषप्रकृतित्वं सिद्धमिति भावः । देहिशब्देन शारीरवान् पुरुषोऽभिप्रेतो न केवल आत्मा, तस्य निर्विकारत्वात् । ‘समुपसेवते’ इति भाषया भूत-विशेषरूपस्य ज्वरस्यापेक्षं दर्शयति; विग्रहश्च ज्वरस्य स्वतन्त्रे वक्ष्य एव—‘ज्वरस्त्रिपादस्त्रिंशिराः’ इत्यादिनोक्तः ॥ १२ ॥

क्षयस्तमो ज्वरः पाप्मा मृत्युश्चोक्ता यमात्मकाः ।
पञ्चत्वप्रत्ययावृणां क्रियतां स्वेन कर्मणा ॥ १३ ॥
इत्यस्य प्रकृतिः प्रोक्ता,

स्वभावरूपां ज्वरप्रकृतिमाह—क्षय इत्यादि । देहक्षयहेतुत्वात् क्षयः, मोहकर्तृत्वात्तमः, पापनिर्वर्त्यत्वात् पाप्मा, मृत्युकारणत्वान्मृत्युज्वर एवोच्यते । अत्र च ‘उक्ताः’ इति तथा ‘यमात्मकाः’ इति बहुवचनमेकस्मिन्नर्थे ज्वरे क्षयकर्तृत्वादिधर्मभेदविवक्षया हैतमः । यमात्मका इति यमखरूपाः; यमो हि यथा मारकः, तथाऽमी मारका इत्यतो यमात्मका इत्यर्थः । किंवा ‘यमात्मजाः’ इति पाठः; अत्रापि यमपुत्रत्वेन पितृसमानक्रियाकर्तृत्वमुच्यते । किञ्च क्षयादयः खनामप्रसिद्धा यमखरूपा भिन्ना एव ज्वरात्, इह तु ज्वरस्य यमात्मकत्वाभिधानप्रसङ्गात्तेऽप्युच्यन्ते । अस्मिन् व्याख्याने मृत्युशब्देन मृत्युसूचकं रिष्टमुच्यते, यतो न मृत्युरेव मृत्युको भवति । यमात्मकत्वे हेतुमाह—पञ्चत्व-प्रत्ययावृणां क्रियतां स्वेन कर्मणेति । पदेन, यथा यमः स्वकर्मक्रियमानानां प्राणिनां पञ्चत्वे हेतुर्भवति, तथा क्षयादयोऽपि प्राक्तनकर्मणा क्रियमानान् मारयन्तीत्यर्थः । ‘पञ्चत्वप्रत्यया’ इति वा पाठः, तथाऽपि स एवार्थो हेतुः ॥ १३ ॥—

प्रवृत्तिस्तु परिग्रहात् ।

निदाने पूर्वमुद्दिष्टा रुद्रकोपाच्च दारुणात् ॥ १४ ॥

कामगतां प्रवृत्तिमाह—प्रवृत्तिरित्येत्यादि । प्रवृत्तिः प्रभावविभावः । परिग्रहादिति जनपदोद्धृत्तनीये “प्रदयति तु कृतयुगे” (वि. अ. ३) इत्यादिना परिग्रहाज्वरादिप्रवृत्तियुक्तां स्मारयति । तथा रुद्रकोपाद्दारुणाया प्रवृत्तिज्वरस्य, सा निदाने पूर्वमुद्दिष्टा; “ज्वरस्तु खलु महेश्वरकोपप्रभवः” (नि. अ. १) इति ग्रन्थेन निदाने संक्षेपेणोक्तैत्यर्थः । पूर्वमिति पदेन रुद्रको-

पप्रभवा प्रथमा, परिग्रहप्रभवा तु द्वितीया प्रवृत्तिरिति दर्शयति ॥ १४ ॥

द्वितीयो हि युगो शर्वमकोधवतमास्थितम् ।

दिव्यं सहस्रं वर्षाणामसुरा अभिवुद्रुवुः ॥ १५ ॥

तपोविघ्नाशानाः कर्तुं तपोविघ्नं महात्मनः ।

पश्यन् समर्थश्चोपेक्षां चक्रे दक्षः प्रजापतिः ॥ १६ ॥

पुनर्महेश्वरं भागं ध्रुवं दक्षः प्रजापतिः ।

यत्रे न कल्पयामास प्रोच्यमानः सुरैरपि ॥ १७ ॥

ऋचः पशुपतेर्याश्च शैव्य आहतयश्च याः ।

यज्ञसिद्धिप्रदास्ताभिर्हिनां चैव स इष्टवान् ॥ १८ ॥

अथोत्तीर्णव्रतो देवो बुद्ध्वा दक्षव्यतिक्रमम् ।

रुद्रो रौद्रं पुरस्कृत्य भावमात्मविदात्मनः ॥ १९ ॥

सृष्ट्वा ललाटे चक्षुर्वै दग्ध्वा तानसुरान् प्रभुः ।

बालं क्रोधाग्निस्तप्तमसृजत् सन्नानशनम् ॥ २० ॥

ततो यज्ञः स विध्वस्तो व्यथिताश्च दिवौकसः ।

दाहव्यथापरीताश्च भ्रान्ता भूतगणा दिशः ॥ २१ ॥

अथेश्वरं देवगणः सह सतर्पिर्भविमुम् ।

तमुग्भिरस्तुवन यावच्छैवे भावे शिवः स्थितः ॥ २२ ॥

शिवं शिवाय भूतानां स्थितं ज्ञात्वा कृताञ्जलिः ।

भिया भस्मप्रहरणस्त्रिंशिरा नचलोचनः ॥ २३ ॥

ज्वालामालाकुलो रौद्रो ह्रस्वजङ्घोदरः क्रमात् ।

क्रोधाग्निश्चक्रवान् देवमहं किं करवाणि ते ॥ २४ ॥

तमुवाचेऽश्वरः क्रोधं ज्वरो लोके भविष्यसि ।

जन्मादौ निधने च त्वमपचारान्तरेषु च ॥ २५ ॥

यतश्च परिग्रहमवत्वं विस्तारोऽं रुद्रकोपमवत्वं च संक्षेपोक्तम्, अतो रुद्रकोपोद्भवत्वमेव विवृणोति—द्वितीयो हीत्यादि । विना क्रोधं चर्यते यत् तदक्रोधव्रतम् । तपोविघ्नाशानाः तपो-विघ्नोपजीविनः । ध्रुवमिति अवश्यदेयम् । सन्नानशनमिति यज्ञनाशनम् । शैवे इति कल्याणकरे । अपचारान्तरेष्विति ज्वरनिदानसेवायु । अत्र च सत्ययुगोऽपि जन्ममरणयोगोर्हृत्पञ्चरस्य विषयमन्वाद् द्वितीययुगोऽपि जन्ममरणयोगोर्भवनं न ज्वरस्यानुपपन्नम् । तेन, यो जन्मादौ निधने च व्यवस्थितः स इदानीमपचारान्तरेषु भविष्यसीति योजनायम् । किंवा, सत्ययुगे च जन्ममरणयोगोर्हृत्पञ्चरस्यो निष्कलमषाणां पुरुषाणां नासीदेवेति मन्तव्यम् । कल्याणकरखरूपस्यापि शिवस्य प्राणिपीडाकरज्वरविपर्यः प्राणिनामेवाधर्मप्रभावादवश्योपभोग्यो पीडां दृष्टेति मन्तव्यम् ॥ १५-२५ ॥

संतापः साहचरिस्तृष्णा साङ्गमर्दो हृदि व्यथा ।

ज्वरप्रभावो, जन्मादौ निधने च महत्तमः ॥ २६ ॥

प्रकृतिश्च प्रवृत्तिश्च प्रभावश्च प्रदर्शितः ।

संताप इत्यादिना प्रभावमाह । प्रभावश्चानौपाधिका शक्तिः

रुच्यते, तेन संतापादीनां प्रभावव्यपदेशः । यतश्चायं रोग-
प्रभावः, ततो वातश्लेष्मकृतेऽपि ज्वरेऽनुगुणरूपस्तापो भवति,
तथा जन्मादौ निधने च महत्सोरूपत्वं ज्वरप्रभाव इत्यर्थः ।
प्रकृतिश्रेयादिना प्रकरणसंग्रहं करोति, 'इत्यस्य प्रकृतिः प्रोक्ता'
इत्यनेन तु प्रस्तावसंग्रहः कृतः, अध्यायान्ते त्वध्यायार्थसंग्रहं
करिष्यति । एतच्च पुनः पुनः संग्रहकरणं तन्मध्यमैवाच्छिष्य-
बुद्धिसमाधानार्थं कृतं ज्ञेयम् ॥ २६ ॥

निदाने कारणाभ्याष्टौ पूर्वोक्तानि विभागशः ॥ २७ ॥

निदान इत्यादिना कारणमाह । अष्टौ कारणातीति रूक्षादय-
स्त्रयो ज्वरारम्भकवातादिकर्तृत्वेनोक्ताः, तथा "यथोक्तानां
हेतूनां मिश्रीभावात्" (नि. अ. १) इत्यादिना तु द्वन्द्वानां
सन्निपातस्य च कारणमुक्तं, तथा आगन्तोः कारणं तत्र
कष्टरवेणैवोक्तम् । अन्ये तु वातादीनेव ज्वरारम्भकसंग्रा-
सिप्राप्तान् "इह खल्वष्टाभ्यः कारणेभ्यो ज्वरः संजायते (नि.
अ. १)" इत्यादिग्रन्थेन निदानोक्तान् कारणातीति पदेन
ग्राहयन्ति; प्रकृतिशब्देन तु बीजभूता अव्यवहितसंबन्धा दोषा
शब्दान्ते, रूक्षादयस्तु दोषप्रकोपकारणभूता न ज्वरकारणा-
तीति वदन्ति । तस्मिन् पक्षे रूक्षादीनां ज्वरहेतुभूतानामि-
हाग्रहणं स्यात्; रूक्षादीनां तु ज्वरे हेतुत्वं दोषप्रकोपावान्तर-
व्यापारत्वेन भवत्येव, यथा—आगस्य स्वर्गकर्तृत्वम् । द्विविधं
च कारणं रोगाणां—व्यवहितं रूक्षादि, प्रत्यासन्नं च दोषा इति
शास्त्रसिद्धान्त एव । 'निदाने' इति पदेनैव पूर्वैरेव लब्धे,
पूर्वोक्तानीति पदमिह वक्तव्यज्वरनिदानमुदासृत्यम् ॥ २७ ॥

आलस्यं नयने साक्षे जुम्भणं गौरवं क्रमः ।

ज्वलनातपवाय्वमुक्तिक्षेपावनिश्चितौ ॥ २८ ॥

अविपाकास्यवरैस्ये हानिश्च बलवर्णयोः ।

शीलवैकृतमल्पं च ज्वरलक्षणमग्रजम् ॥ २९ ॥

यद्यपि निदानेऽपि पूर्वरूपाण्युक्तानि, तथाऽपीह प्रकरणव-
क्षायानि प्रायः प्रादुर्भवन्ति, तानि पठ्यन्ते—आलस्यमिलादि
॥ २८ ॥ २९

केवलं समनस्कं च ज्वराधिष्ठानमुच्यते ।

शरीरं, बलकालस्तु निदाने संप्रदर्शितः ॥ ३० ॥

केवलमिति कृत्वा, तेन बाह्येन्द्रियणामप्यवरोधः । अनेन
देहमनसी अव्यवश्यं ज्वरेण तप्येते इत्युक्तम् । बलस्याभिद्वि-
लक्षणस्य ज्वराभ्यागमनलक्षणस्य वा कालो बलकालः, स च
निदाने "दिवसान्ते घर्मान्ते ज्वरान्ते वा ज्वरागमनमभिद्वि-
द्वि" (नि. अ. १) इत्येवंप्रकारग्रन्थेनोक्तः ॥ ३० ॥

ज्वरप्रत्यात्मिकं लिङ्गं संतापो देहमानसः ।

ज्वरेणाविशता भूतं न हि किञ्चिन्न तप्यते ॥ ३१ ॥

ज्वरप्रत्यात्मिकं लिङ्गमित्यादिनाऽऽत्मलक्षणमाह । आत्म-
लिङ्गमिति अव्यभिचारिलक्षणम् । इह संतापशब्देन सामान्येन
पीडा वक्तव्या, सा च देहविशेषणाभिधानात्तापलक्षणैव भवति,
मनसि तु तथा चेन्मिद्वयेषु देहगुणगृहीतेषु वैचित्र्यादिरूपा "वैचि-
त्यं" इत्यादिग्रन्थवक्तव्या ज्ञेया । ज्वरप्रभावे संतापोऽप्यन्विका-
र्यतयोक्तः, इह तु ज्वराव्यभिचारिरवेनेति विशेषः । अन्ये तु,
अरुच्यादियुक्ताः संतापः प्रभावो भवति, अरुच्यादिरहितस्वात्म-
लक्षणं भवति । संतापस्य प्रत्यात्मलक्षणत्वे हेतुमाह—ज्वरेण-
त्यादि । भूतशब्देन सर्वप्राणिन उच्यन्ते । ततश्च ज्वरेण
भूतमाविशता न किञ्चिन्मुद्यादि न तप्यते, किन्तु तप्यत
एव, ततो ज्वराव्यभिचारितया ज्वरात्मलक्षणमेव तनुपपन्न-
मिति भावः । अत्र पक्षे गजादिष्वपि कूटपाकलक्षितशब्दाभि-
धेयेषु ज्वरेष्वन्तर्दाहरूपा वेदना भवतीति ज्ञेयम् । किंवा, अत्र
देहसंतापो मिलितौ वा पर्यायेण वा ज्वरात्मलिङ्गं भवेतां; न
तावत् पर्यायेण, तथा हि सति क्वचिज्वरे देहसन्ताप एव
क्वचिज्वरे मनःसन्ताप एव भवतीति वाच्यं, ततश्चानयोर्य-
भिचारान्नाभ्याभिचारिलिङ्गत्वं; तस्मान्मिलितावेव देहमनःस-
न्तापावात्मलक्षणं ज्वरस्येति वाच्यम्; एवं व्यवस्थिते कस्मात्
सर्वज्वरेषु देहमनस्तापो भवत इत्याह—ज्वरेणेत्यादि ।
ज्वरेण भूतमाविशता नहि किञ्चिच्छरीरं मनो वा न तप्यते,
किन्तु तप्यत एव; अतो देहमनस्तापः सर्वज्वरेषूपपन्न
इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे शारीरमानसज्वरभेदोपदर्शने "शा-
रीरो जायते पूर्व देहे" इत्यादिना शारीरस्य यदेहमात्राश्रयत्वं
मानसस्य यन्मनोमात्राश्रयत्वं वक्तव्यं तत् सूक्ष्मकालाभि-
प्रायेण; तस्मिन् सूक्ष्मकाले ज्वर उभयातापकोऽप्यनन्तरोत्प-
द्यमानोभयतापित्वधर्मोपेक्षया भवत्येव देहमनस्तापी, यथा
प्रथमक्षणेत्पक्षं द्रव्यं निर्गुणम्, अनन्तरोत्पद्यमानं सगुणं
द्रव्यमुक्तं द्रव्यलक्षणे ॥ ३१ ॥

द्विविधो विधिभेदेन ज्वरः शारीरमानसः ।

पुनश्च द्विविधो दृष्टः सौम्यश्चाग्नेय एव वा ॥ ३२ ॥

अन्तर्वेगो वहिर्वेगो द्विविधः पुनरुच्यते ।

प्राकृतो वैकृतश्चैव साध्यश्चासाध्य एव च ॥ ३३ ॥

पुनः पञ्चविधो दृष्टो दोषकालबलावलात् ।

संततः सततोऽन्येष्टुस्तृतीयकचतुर्युक्तौ ॥ ३४ ॥

पुनराश्रयभेदेन धातूनां सप्तधा मतः ।

भिन्नः कारणभेदेन पुनरष्टविधो ज्वरः ॥ ३५ ॥

द्विविध इत्यादिना विधिभेदमाह । एते च भेदा विवरणे
व्यक्ता भविष्यन्ति । सौम्य इति शीतकारणान्धत्वेन सौम्यदेव-
ताकः, आग्नेयोऽप्युष्णकारणान्धत्वेनाग्निदेवताकः । पुनः
पञ्चविधो दृष्ट इत्यत्र न पञ्चविधेन भेदेन सर्वज्वरव्याप्तिः,
यतः "प्रायशः सन्निपातेन दृष्टः पञ्चविधो ज्वरः" इति व-
क्ष्यति । ततश्च केवलवातादिज्वराणां न संततादिभेदेन ग्रहणं;

१ 'तुच्छरूपास्तपः' इति पा० । २ 'पूर्वमुक्तानि भागशः'

इति पा० ।

१ 'वायुदुष्कम्' इति पा० ।

तथा संतापीनां कालनियमो वक्तव्यः, ततश्च ये कालानिय-
तास्ते संतापदिभिर्ना एव; तस्मादोषकालबलाबलये ज्वरा
भवन्ति, ते पञ्चविधा एवेति वाक्यार्थः । दोषकालबलाबल-
दिति दोषकृतात् कालबलाबलात्; कालबलाबले ज्वरकालप्र-
कर्षप्रकर्षौ । तत्र संतते ज्वरे बलवता दोषेण सप्ताहादिः प्रकृ-
ष्टत्वाद्वलवान् कालो नियम्यते, सततके तु संततकालपेक्षया
हीनबलेन दोषेणाबलो ज्वरकालः, स ह्यहोरात्रे द्विकालेनात्र
व्यापको भवति, तथाऽयमेव सततकज्वरकालो हीनबलकाला-
न्येद्युष्कापेक्षया बलवान् भवति; एवमन्येद्युष्कादिज्वरकालोऽपि
व्याख्येयः । किंवा, दोषकालो दुष्टिकालो ज्वरकाल इत्यर्थः,
तस्य बलाबलात् प्रकर्षप्रकर्षादित्यर्थः । कालप्रकर्षप्रकर्षनिय-
माश्च व्याख्याता एव । अन्ये तु, दोषश्च कालश्च दोषकालौ,
तयोर्बलाबलदिति वदन्ति । तत्र दोषबलात् कालबलाच्च
सन्ततो भवति; यदुक्तं—“कालदूष्यप्रकृतिमिदोषस्तुल्यो हि
संततम्” इत्यादिना । दोषकालबलवमबलत्वं च विवरणग्रन्थे-
नोक्तं; तथा दोषस्याबलत्वं सप्रत्यनीकतया सततकादिषु भ-
वति, तथा ज्वरवेगविगमे च सततकादौ कालस्याबलत्वं भवति ।
अत्र पक्षे दोषकालबलाबलाभ्यां सर्वज्वरा व्याप्यन्ते, ततश्च
संतापदिपञ्चज्वरानियमो दुर्घटः स्यात् । अन्ये तु व्युत्क्रमामि-
धानेन ‘दोषबलाबलकालात्’ इति कृत्वा व्याख्यानयन्ति ।
एतच्चाशब्दं व्याख्यानम् । तृतीयचतुर्थकाविति समासनिर्दे-
शेन तृतीयचतुर्थकयोरागन्तव्यबन्धत्वादिसाधारणधर्मयोगितां
दर्शयति ॥ ३२-३५ ॥

शारीरो जायते पूर्वं देहे, मनसि मानसः ।
वैचित्त्यमरतिर्गर्लानिर्मनसस्तापलक्षणम् ॥ ३६ ॥
इन्द्रियाणां च वैकृत्यं ज्ञेयं संतापलक्षणम् ।

‘पृथग्भिन्नस्य चाकृतिम्’ इति प्रश्नस्य क्रमागतमुत्तरं—
शारीर इत्यादि । पूर्वमिति वचनादुत्तरकालं शारीरो ज्वरो मन-
स्यपि भवति, एवं मानसो मनस्तुपादानन्तरं देहेऽपि भवतीति
ज्ञेयम् । एवं च यद्यपि सर्वज्वराणां देहमनोधिष्ठानत्वं, तथा-
ऽपि यो देहाश्रयी प्रथमं शरीरदोषेण बलवता प्रारब्धः स्यात्
स तद्दोषचिकित्सयैव चिकित्स्यः; एवं मानसोऽपि मानसदोष-
चिकित्सयैव चिकित्स्य इति दर्शयितुं शारीरमानसभेदोपदर्शनं
साधु । ननु शारीरस्य ज्वरस्य संतापलक्षणं व्यक्तं, मानसस्य तु
ज्वरस्य कथं संतापः, यत्तस्य लक्षणं भवतीत्याह—वैचित्त्यमि-
त्यादि । वैचित्त्यादयो मानससंतापशब्देनोच्यन्ते, तापशब्दस्य
पीडावचनत्वादित्यर्थः । मनस्तापप्रस्तावेन ‘देहेन्द्रियमन-
स्तापी’ इत्यत्र य इन्द्रियतापो ज्वरस्योक्तस्य च व्याक्षते—
इन्द्रियाणां चेत्यादि । वैकृत्यमिति स्वभावान्ध्यात्वं, तच्चाभिप्र-
हणायमुच्यम् ॥ ३६ ॥—

वातपित्तात्मकः शीतमुष्णं वातकफात्मकः ॥ ३७ ॥
इच्छत्युभयमेतत्तु ज्वरो व्यामिश्रलक्षणः ।

सौम्यमेयभेदयोः प्रतिलोमव्याख्याक्रमेण विवरणं—
वातपित्तात्मक इत्यादि । वातापित्तात्मक इति वातपित्तकार-
णकः । अत्र च केवलवातात्मकः, तथा केवलकफारब्धश्च
शीतस्वभावकारणतया सौम्यत्वेनोष्णमिच्छति, तथा वात-
कफात्मकोऽप्युष्णमिच्छते, तथा केवलपित्तात्मकोऽप्युष्णत्वादु-
ष्णमिप्राय इति व्यक्तं, तेनेदानीं वातपित्तात्मकः शीतेन वातेन
पित्तेन चोष्णेन कृतस्वस्य दुष्पञ्चानामामेयतायां भुवते—
वातपित्तात्मकः शीतमिति । एवं व्यवस्थिते वातपित्तज्वरे
चेद्वायुः संयोगमहिम्ना विपरीतातुकारी दृष्टः, तत् किं कफसंयु-
क्तोऽपि वायुविपरीतमर्थं करोतीत्याशङ्क्याह—उष्णं वात-
कफात्मक इति; वातकफात्मको विशेषेणोष्णमिच्छतीत्यर्थः ।
व्यामिश्रलक्षण इति उक्तव्यामिश्रदोषलक्षणज्वरव्यतिरिक्तः कफ-
पैतिकः सांनिपातिकश्च, स चोष्णशीताभिप्रायतया सौम्यप्रे-
यराशिद्वयातिरिक्त एव ज्वरः; यथा—अङ्गुलीद्वयव्यतिरिक्तं
पृथङ्गुलम् । एवं शारीरमानसमिश्रीभावेऽपि चिन्तनीयम् ।
ज्वर इच्छतीति वचनं ज्वरयुक्तपुरुषेच्छाया ज्वरे उपचारा-
ज्ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥—

योगवाहः परं वायुः संयोगादुभयार्थकृतः ॥ ३८ ॥
दाहकृत्तेजसा युक्तः, शीतकृत सोमसंश्रयात् ।

वातपित्तज्वरे शीताभिप्रायतामुपपादयितुं वायोयोगवाहिता-
माह—योगवाह इत्यादि । योगायोगिनां गुणं वहतीति योग-
वाहः । परमिति अत्यर्थम् । संयोगादिति उष्णेन शीतेन च
संयोगात् । उभयार्थकृदिति यथासंख्यमिह उष्णशीतार्थकारी ।
एतदेव विभज्यते—दाहकृदित्यादि । ‘पित्तेन’ इति वक्तव्ये यत्
‘तेजसा’ इति करोति, तेन बाह्येनाप्यातपादिना युक्तो वायु-
र्दाहं करोतीति लोकप्रसिद्धमर्थं दृष्टान्तार्थं सूचयति । शीतका-
रित्वं तु वायोः शीतत्वेनैव यत् सिद्धं तत् सोमरूपकफपानी-
यादियोगाद्विशेषेण भवतीति ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥—

अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा प्रलपः श्वसनं श्रमः ॥ ३९ ॥
सन्ध्यस्थिशूलमखेदो दोषपञ्चोविनिग्रहः ।

अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत् ॥ ४० ॥
संतापोऽभ्यधिको बाह्यस्तृष्णादीनां च मार्दवम् ।
बहिर्वेगस्य लिङ्गानि मुखसाध्यत्वमेव च ॥ ४१ ॥

अन्तर्दाह इत्यादिना अन्तर्वेगबहिर्वेगविवरणम् ॥ ३९-४१ ॥

प्राकृतः मुखसाध्यस्तु वसन्तशरदुद्भवः ।

उष्णमुष्णेन संवृद्धं पित्तं शरदि कुप्यति ॥ ४२ ॥

चित्तः शीते कफश्चैवं वसन्ते समुदीर्यते ।

वर्षास्वस्तविपाकाभिरङ्गिरोपधिमस्तथा ॥ ४३ ॥

१ ‘एवमन्येद्युष्कापि व्याख्येयम्’ इति पा० । २ ‘देहसंताप-
लक्षणम्’ इति पा० ।

च. सं. ५१

१ ‘सौम्यमेयज्वरव्यतिरिक्त एव’ इति पा० ।

संचितं पित्तमुद्रिकं शरद्यादित्येतजसा ।

ज्वरं संजनयत्यशु तस्य चानुबलः कफः ॥ ४४ ॥

प्रकृत्यैव विसर्गस्य तत्र नानशान्दाद्भयम् ।

अद्भिरोपधिभिश्चैव मधुराभिश्चितः कफः ॥ ४५ ॥

हेमन्ते, सूर्यस्ततः स वसन्ते प्रकुप्यति ।

वसन्ते श्लेष्मणा तस्माज्ज्वरः सन्पुजायते ॥ ४६ ॥

आदानमध्ये तस्यापि वातपित्तं भवेदनु ।

प्राकृत इत्यादिना प्रकरणेन प्राकृतवैकृतविवरणम् । तत्रेह कालखभावप्रकृतिदोषः प्रकृतिरुच्यते, तज्जातीयाच्च दोषा-
दुद्भवो ज्वरः प्राकृत उच्यते । यद्वक्ष्यति—“कालप्रकृतिमुद्दिश्य
निर्दिष्टः प्राकृतो ज्वरः” इति । एवमपि वर्षाकालप्रकृतिभूतेन
वातेन कृतो ज्वरः प्राकृतः स्यात्, तन्निषेधायाह—“सुखसा-
ध्यन्तु वसन्तशरदुद्भव इति । उशब्दोऽवधारणे । तेन, य एव
सुखसाध्यो वसन्तशरदुद्भवः प्राकृतः स एवह प्राकृतशब्देनो-
च्यत इत्यर्थः; वर्षाकालभववातिकस्तु न सुखसाध्य इति, तेन
नाचौ प्राकृत उच्यते । प्राकृतवैकृतसंज्ञाव्यवहारो हि यथाक्रमं
सुखसाध्यः कृच्छ्रसाध्यबोधप्रयोजनकः; तद्यदि कृच्छ्रेऽपि वातजे
प्राकृतत्वं स्यात्तदा किं प्राकृतव्यवहारेण । यतश्च वसन्तशर-
दुद्भवत्वेन प्राकृतौ, तेन तयोरेव ‘उष्णं’ इत्यादिना ग्रन्थेन विवर-
णं प्रपञ्चेन करिष्यति न वातिकप्रदेशे । अत्रार्थे जतूकर्णे—
“सौम्यामेवातुष्णशीतकामौ, जीर्णस्त्रयोदशौ । दिने, वसन्तशर-
दोः प्राकृतोऽन्यत्र वैकृतः” इति । यद्यपि वसन्तजः पूर्वसुक-
स्तथाऽपि प्रतिलोमव्याख्यया ‘उष्णं’ इत्यादिना शरदुद्भवं निर्दि-
शति । उष्णं पित्तं चितं वर्षाशु शरदुष्णीर्णानातरेण कृप्यतीति
विज्ञेयम् । शीते इति हेमन्ते । उष्णमित्यादिना निर्दिष्टस्य
वर्षाखिलादि भाष्यम् । ननु यदि वर्षाखल्वपि पित्तं सर्वासा-
मोषधीनां, तदा प्रतिद्वयमिहितविपाकस्याव्यवस्था स्यात्,
तस्य कालवशेनाम्लत्वदर्शनात् । मैत्रं, यथा निष्ठापाकेन यन्मा-
धुरं द्रव्यं, तद्यथाऽऽनस्थिकेन पाकेनाम्लं भवति, यदुक्तं—
“परं तु पच्यमानस्य विदग्धस्याम्लभावतः (चि. अ. १५)”
इत्यादिना, तद्येहापि कालमहिम्राऽऽम्लविपाकित्वमपि भविष्यति;
एवं हेमन्ते यन्माधुरपाकित्वमोषधीनां तत्रापि व्याख्येयम् ।
अन्ये तु, वर्षाशु वह्निमान्याद्विदाहनिमित्तमोषधीनामम्लविपाक-
ित्वमिति भ्रुवते । यदुक्तं—“वर्षाशु विदहत्यहं.....” । तदा हि सर्व-
मेवात्र प्रायो हास्य विदह्यते” इति । एवमपि तैहमन्ते मधुर-
पाकित्वं नोक्तमेव; तस्मात् कालमहिम्रैव पाकान्तरमोषधीनां
साधु । आश्रितं पित्तस्याशुकारित्वाच्छीर्षं जनयति । अनुबल
इति अनुबन्धरूपः कफो भवति । एवं ज्वरस्य लङ्घनीयता-
माह—प्रकृत्यैवेत्यादि । विसर्गस्य प्रकृत्येति विसर्गरूपकालजया
प्रकृत्या सौम्यादिरूपयाऽनशान्दाद्भयं न भवति । विसर्गो हि

सौम्यः क्षिन्धः, तत्र बलवन्तश्च पुरुषाः, तेन तत्रोपपन्नो ज्वर
आमाशयसमुत्पत्त्येन लङ्घनाहो लङ्घनीय एव । किंवा, ‘प्रकृ-
त्यैव विसर्गाच्च’ इति पाठः । तदा प्रकृत्येति ज्वरकारणेन कफ-
पित्तरूपेण लङ्घनहेतुना, तथा विसर्गाच्च कालालङ्घने भयं नास्ति ।
उक्तं हि—“कफपित्ते द्रवे धातु सहते लङ्घनं महत्” इति ।
हेमन्ते चितः कफो वसन्ते कृप्यतीति युक्तमेव, यतो
दोषत्रयादिक्रमे शिशिरो नास्त्येव । आदानमध्ये तस्यापि
वातपित्तं भवेदन्विति तस्यापि वसन्तजकफज्वरस्य वातपि-
तम् अन्विति अनुबन्धरूपं भवति । तत्र वसन्तादौ दुर्बलं
वातपित्तं, मध्ये तु मध्यं, अन्ते तु प्रबलं भवति; एवं शरद्यपि
कफो भवति ॥ ४२-४६ ॥—

आदावन्ते च मध्ये च बुद्ध्या दोषबलावलम् ॥ ४७ ॥

शरद्वसन्तयोर्विद्वान्ज्वरस्य प्रतिकारयेत् ।

तदेतान् विशेषान् बुद्ध्या चिकित्सा कर्तव्येति दर्शयन्नाह—
आदावित्यादि । शरद्वसन्तयोरौ मध्ये चान्ते च ज्वरस्य
दोषबलावलं बुद्धेति योजना ॥ ४७ ॥—

कालप्रकृतिमुद्दिश्य निर्दिष्टः प्राकृतो ज्वरः ॥ ४८ ॥

प्रायेणानिलजो दुःखः कालेष्वन्येषु वैकृतः ।

हेतवो विविधास्तस्य निदाने संप्रदर्शिताः ॥ ४९ ॥

कालप्रकृतिमुद्दिश्य निर्दिष्टः प्राकृतो ज्वर इति प्राकृत
ज्वरबोधिका परिभाषा । कालप्रकृतिमिति कालखभावसंबद्धं
दोषम्; उद्दिश्येति कारणत्वेन लक्षणीकृत्य । नन्वेवमपि
वर्षाकालप्रकृतिना वातेन कृतो ज्वरः प्राकृतः स्यादित्याह—
प्रायेणानिलजो दुःख इति; अनिलजो ज्वरः कालप्रकृतिसमा-
नोऽपि दुःखो भवति, विरुद्धोपक्रमत्वात् । यतो ज्वरस्यामाश-
योत्थत्वेन लङ्घनादि पथ्यं, तच्च वायोरोपथ्यमिति विरुद्धोपक्रम-
त्वाद्बुद्ध्याः खत्वेन न प्राकृतत्वं वातिकस्य; यतः प्राकृतत्वेऽपि यः
सुखसाध्यः स एव प्राकृत उच्यत इति भावः । एवं तावत् सर्वो
वातजो वैकृतः, तथा वसन्तशरद्यतिरिक्तकालभवनः कफजस्य
पैतृकोऽपि वैकृत एवेति दर्शयन्नाह—कालेष्वन्येषु वैकृत इति;
‘कफजः पित्तजो वै’ इति शेषः । अथ वैकृतस्य ज्वरस्य को
हेतुरित्याह—हेतव इत्यादि । अन्ये तु भ्रुवते—वर्षाकाले
वातजोऽपि प्राकृतः, कित्यर्थं कृच्छ्रः, वसन्तशरदुद्भवस्तु प्राकृतः
सुखसाध्यो भवतीति विशेषः; तथा च चाम्भटेन—“प्राकृतश्चा-
निलोद्भवः” (वा. नि. अ. २) इति कृतमिति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

बलवत्खलपदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ।

बलवत्खलसादिना सुखसाध्यज्वरविवरणम् । ज्वरोपद्रव्यं
यद्यपि साक्षात् पठिताः, तथाऽपि सामान्योपद्रव्यलक्षणयुक्तौ

- १ ‘पित्तमुद्रिकं’ इति पा० । २ ‘तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च’ इति
पा० । ३ ‘प्रकृतिभूते’ इति पा० । ४ ‘सुखसाध्यासाध्यबोधप्रयो-
जनकः’ इति पा० । ५ ‘कालवशेनाम्लत्वदर्शनात्’ इति पा० ।
६ ‘हेमन्ते’ इति पा० ।

- १ ‘क्षिन्धो बलवत्पुरुषश्च’ इति पा० । २ ‘तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च’
इति पा० । ३ ‘वातप्रकृतिसमानोऽपि’ इति पा० । ४ ‘वसन्त-
शरद्यतिरिक्तकालभवनः’ इति पा० । ५ ‘पित्तजश्च’ इति पा० ।
६ ‘सामान्योपद्रव्योक्तलक्षणयुक्तौ’ इति पा० ।

रोगा इह ज्ञेयाः; यदुक्तम्—“उपद्रवस्तु खलु रोगोत्तरकालजो रोगाश्रयो रोग एव स्थूलोऽगुर्वा, रोगात् पश्चाज्जायत इत्युपद्रवसंज्ञः” (चि. अ. २१) इति; तत्प्रान्तरं च—“हिकाश्वासकासतृष्णाच्छयेतीसारमूच्छोद्भेदादरोचकाः कृच्छ्रविहृता चेति दशोपद्रवा ज्वरमुपद्रवन्ति” इत्युक्ताः ॥—

हेतुभिर्वहुभिर्जातो बलिभिर्वहुलक्षणः ॥ ५० ॥
ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ।

ननु बलिभिर्वहुभिश्च हेतुभिर्जातो बहुलक्षण एव भविष्यति, तत् किं ‘बहुलक्षणः’ इति पदेन १ उच्यते—‘उपद्रवसामिबलादिविशेषेण दोषहेतवो यथोक्तदोषगुणा अपि न बहुलक्षणं रोगं कुर्वन्ति, तथा संप्रातिविशेषाभावाच्च न बहुलक्षणत्वं भवति । यदुक्तम्—“एकं द्वौ त्रीन् बहून् वाऽपि देहे धात्वादियोगतः । दशैयन्ति विकारास्तु कृपिताः पचनादयः” इति । शीघ्रमिति उत्पन्नमात्र एव ॥ ५० ॥—

सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा द्वादशाहात्तथैव च ॥ ५१ ॥
सप्रलापभ्रमश्वासस्तीक्ष्णो हन्याज्वरो नरम् ।

सप्ताहादित्यादि । सप्ताहाद्वातोत्तरः सप्रलापभ्रमश्वासस्तीक्ष्णो हन्ति, एवंयुग एव वैतिको दशाहात्, तथैवंयुग एव कफजो द्वादशाहाद्वन्ति, शीघ्रतम-शीघ्रतर-शीघ्रविकारकारिवाद्वात्त-पित्तकफानामिति वर्णयन्ति । वाशब्दश्च विकल्पार्थः; तेन सप्ताहादिष्वप्यवगमि परेण वा हननं लक्ष्यते । अन्ये तु सप्ताहात् सप्रलापः, दशाहात् सभ्रमः, द्वादशाहात् सश्वासो हन्तीति व्याख्यानयन्ति ॥ ५१ ॥—

ज्वरः क्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घरात्रिकः ॥ ५२ ॥
असाध्यो बलवान् यश्च केशशीमन्तकृज्वरः ।

गम्भीरः अन्तर्वैगः; किंवा, गम्भीरधातुस्थैः । दैर्घरात्रिकः दीर्घकालानुबन्धी; किंवा दीर्घा रात्रि मरणरूपां करोतीति दैर्घरात्रिकः ॥ ५२ ॥—

कोतोभिर्विस्तृता दोषा गुरवो रसवाहिभिः ॥ ५३ ॥
सर्वेदेहानुगाः स्वधा ज्वरं कुर्वन्ति सन्ततम् ।
दशाहं द्वादशाहं वा सप्ताहं वा सुदुःसहः ॥ ५४ ॥
स शीघ्रं शीघ्रकारित्वात् प्रशमं याति हन्ति वा ।
कालदूष्यप्रकृतिभिर्दोषैस्तुल्यो हि सन्ततम् ॥ ५५ ॥
निष्प्रत्यनीकः कुरुते तस्माज्ज्ञेयः सुदुःसहः ।
यथा धातुंस्था मूत्रं पुरीषं चानिलादयः ॥ ५६ ॥
युगपच्चानुपपन्ते नियमात् सन्तते ज्वरे ।
स शुष्का वाऽप्युशुष्का वा रसादीनामशेषतः ॥ ५७ ॥
सप्ताहादिषु कालेषु प्रशमं याति हन्ति वा ।
यदा तु नातिशुध्यन्ति न वा शुध्यन्ति सर्वशः ॥ ५८ ॥

द्वादशैते समुद्दिष्टाः सन्ततस्याश्रयास्तदा ।
विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसेऽप्यलक्षणम् ॥ ५९ ॥
दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ।
इति बुध्ना ज्वरं वैद्य उपक्रामेत् सन्ततम् ॥ ६० ॥
क्रियाक्रमविधौ युक्तः प्रायः प्रागपतर्पणैः ।

कोतोभिरित्यादिना संततादिभेदमाह । गुरव इति बृद्धाः । दशाहमित्यादि दशाहादीन् व्याप्य । सुदुःसहः ‘भवति’ इति शेषः । शीघ्रमिति दशाहादय एव प्रभूतरकालान्तरापेक्षया शीघ्रशब्दवाच्याः । दशाहादिविकल्पश्च यथाक्रमं पित्तकफानिलोत्तरसन्निपातारब्धत्वात् सन्ततज्वरस्य ज्ञेयः । यदुक्तमन्यत्रापि—“पित्तकफानिलवृद्धा दशदिवस-द्वादशाह-सप्ताहात् । हन्ति विमुञ्चति वाऽऽगु त्रिदोषजो धातुमलपाकात्” इति । तथा “दश-द्वादश-सप्ताहैः पित्तश्लेष्मानिलाधिकः । दग्धोष्मणौ धातुमलजं हन्ति मुञ्चति वा ज्वरः” इति । हननमोचनविकल्पस्तु रसादीनामप्युशुष्का शुष्का च वक्तव्यः । कस्मादिवमयं दुःसहः शीघ्रकारी च सन्ततो भवतीत्याह—कालेत्यादि । कालः वर्षादिः, दूष्यः रसादिः, प्रकृतिः देहप्रकृतिः श्लेष्मप्रकृत्त्यादिका । ननु कालादितुल्यता दोषस्य कदाचिदेव संभवति, यथा—वसन्ते, श्लेष्मप्रकृतौ, मेदसि दूष्ये, कफो दोषः; एवं शरदि पित्तमपि ज्ञेयम्; इतरेषां तु त्रिदोषादीनां कालादितुल्यत्वं दुष्प्रापम्; अतस्तत्कृतसंततः कथं भवतु, संततश्च द्वादशाश्रयत्वेन त्रिदोषज एव वक्तव्यः । उच्यते—तुल्य इत्यभिधायापि यत् ‘निष्प्रत्यनीकः’ इति करोति, तेन कालाद्यनुगुणतामेवं कालादितुल्यतां स्फोटयति । कालादीनां चासमानानामपि बलवता दोषेण परिगृहीतानां प्रतीपार्थकरणात्सामर्थ्यानुगुणतैव भवति; यथा—बलवतो राज्ञो हृदयेन प्रतिकूला अपि क्षुद्रराजानोऽनुगुणा एव भवन्ति । किञ्च, त्रिदोषारब्ध एवास्सन्मते संततः, तस्य चान्यतरं दोषं प्रति कालादीनां तुल्यत्वं संभवत्येव । अत्रैके ‘तस्माज्ज्ञेयः सुदुःसहः’ इत्यतोऽनन्तरं ‘यथा धातुर्’ इत्यादि पठयति, इत्थं ‘प्रायः प्रागपतर्पणैः’ इत्यन्तं पठित्वा ‘रक्तधात्वाश्रयः’ इत्यादिना सततकालिलक्षणं पठन्ति । अन्ये तु—‘सुदुःसहः’ इति पठित्वा सततान्येषुष्कलक्षणे पठन्ति, तदनु ‘यथा धातुर्’ इत्यादिग्रन्थं, ततः पुनराचार्यान्तरमतेनान्येषुष्कादिज्वरत्रयलक्षणं पठन्ति । तत्र प्रथमपाठक्रमे ‘यथा धातुर्’ इत्यादिना सन्ततस्योत्पादादिक्रमं ब्रुवते । धातुनिति रसादिधातुसप्तकम् । रसदुष्यभिधानेन विशेषणं रसदुष्टिज्ञेया । यथेति येन प्रकारेण शुरुत्वसंज्ञत्वादिना । युगपदिति एककालम् । नियमादिति सर्वानेव धात्वादीन् सर्व एव दोषाश्चातुपपन्ते । स शुष्का वेत्यादि । स संततः; यदा सर्वे

१ ‘पुरुषस्याभिबलादिभेदेन’ इति । २ ‘वाऽपि’ इति पा० ।

३ ‘गम्भीरधातुदूषकः’ इति पा० । ४ ‘धातु’ इति पा० । ५ ‘अनु-
ब्रजन्ति युगपदवश्यं’ इति पा० ।

१ ‘सन्ततं ससुपाचरेत्’ इति पा० । २ ‘देहोष्मणः’ इति,
‘पक्वोष्मणः’ इति च पा० । ३ ‘स्फोरयति’ इति पा० । ४ ‘प्रतीपार्थ-
करणासमर्थता’ इति पा० । ५ ‘श्मं च’ इति पा० । ६ ‘रसदु-
ष्यभिधानलविशेषण’ इति पा० ।

रसादयः सर्वथा विद्युदा भवन्ति तदा प्रशाम्यति सप्ताहादिषु, यद्वा रसादयः सर्वे सर्वथा वाऽविद्युदा भवन्ति तदा हन्तीत्यर्थः । अथ यदा स्तोका छुद्धिस्तादा का विषेयाह—यदा त्वित्यदि । नातिशुष्यन्तीति सर्वे एव नातिविद्युदा भवन्ति सावशेषदोषा भवन्तीत्यर्थः । न वा शुष्यन्ति सर्वथा इति रसादिषु मध्ये कतिचिच्छुष्यन्ति, कतिचिन्नाविद्युदा वैतन्त इत्यर्थः । द्वादशेति सप्त धातवस्तयो दोषां सूत्रं पुरीषं च । दोषाणां चेह छुद्धिः प्रकृतिगमनेन ज्ञेया । द्वादशाश्रयत्वेन संततस्यैकदोषारब्धत्वं यदुच्यते, तत्तिरस्त्रमेव ज्ञेयम् । विसर्गमिति परित्यागम् । विसर्गस्वरूपमाह—अव्यकलक्षणमिति; अव्यक्तं लक्षणं यस्य तमव्यकलक्षणं विसर्गम्; एतेन, तदाऽपि ज्वरो लीनोऽस्त्येव, परं लक्षणानि तस्य व्यक्तानि न भवन्तीति दर्शयति; तदनु त्रयोदशदिनादारभ्य रीषकालमनुवर्तते, तैतो दुर्लेभोपशमो भवतीति युक्तमुच्यते । एषिष्व धात्वैर्द्वादशाश्रयित्व-द्वादशाहिव्यापकत्वादिभिर्महैः संततो भिन्न एव धाताविज्वरेभ्यः कालानियमेन द्वित्र्यादिदिनेषु व्यवच्छेदेनानुसर्गेभ्यः । यस्तु तन्त्रान्तरे “तथा संतत एवाभ्यः खल्पदुर्बलकारणः । एकदोषो द्विदोषो वा खलोपद्रवलक्षणः ॥ अतुल्यदृष्यप्रकृतिः” इत्यादिना ग्रन्थेनोच्यते, सोऽस्मादन्य एवेति तन्त्रान्तरेऽप्यन्यशब्दप्रयोगात् प्रतिपादितमिति न विरोधः ॥ ५३-६० ॥

रक्तधात्वाश्रयः प्रायो दोषः सततकं ज्वरम् ॥ ६१ ॥
संप्रत्यनीकः कुरुते कालवृद्धिक्षयात्मकम् ।
अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते ॥ ६२ ॥

सततकं विवृणोति—रक्तधात्वाश्रय इत्यादि । प्रयोग्रहणात् सततको रक्तव्यतिरिक्तं मांसादिधातुमप्याश्रयत इति दर्शयति । संप्रत्यनीक इति कालादिषु मध्येऽन्यतमः प्रत्यनीकः । कालवृद्धिक्षयात्मकमिति काले वृद्धिक्षयोचिते काले वृद्धिः क्षयश्च यस्य स कालवृद्धिक्षयात्मा । तेन, दोषानुगुणे काले ज्वरो भवति, दोषानुगुणकालव्यतिरिक्तं च काले क्षयो भवति । ज्वरस्य कालप्रकृतिद्वय्याणां मध्येऽन्यतमाद्गलप्राप्तौ सत्यामपि दोषसंप्राप्तिमहिम्ना हि कालभावित्वनियमो ज्ञेयः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

कालप्रकृतिद्वय्याणां प्राप्यैवान्यतमाद्गलम् ।
अन्येष्टुष्कं ज्वरं दोषो रुद्धा मेदोवहाः सिराः ॥ ६३ ॥
संप्रत्यनीको जनयत्येककालमहर्निशि ।
दोषोऽस्थिमज्जगः कुर्यात्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ ६४ ॥
रातिर्बैकान्तराऽन्येष्टुर्दोषस्तोकाऽन्यथा परैः ।
अन्येष्टुष्कं ज्वरं कुर्यादपि संधित्य शोणितम् ॥ ६५ ॥

१ ‘निर्वर्तन्ते’ इति पा० । २ ‘सं च’ इति पा० । ३ ‘विशिष्ट-द्वादशाश्रयित्व’ इति पा० । ४ ‘तेनानुगुणे काले’ इति पा० । ५ ‘कालः प्रधानः’ इति निमनो ज्ञेयः इति । ‘कालप्रधानाविभावित्व-नियमो ज्ञेयः’ इति च पा० । ६ ‘अन्येष्टुः’ अन्येष्टुष्के ज्वरे । पत-दुपलक्षणं, तृतीयचतुर्थकयोरेपि इति योगनिम्ननाथसेनः ।

मांसस्रोतांस्यनुगतो जनयेत्तु तृतीयकम् ।
संधितो मेदसो मार्गं दोषश्चापि चतुर्थकम् ॥ ६६ ॥
अन्येष्टुष्कः प्रतिदिनं दिनं हित्वा तृतीयकः ।
दिनद्वयं यो विश्रम्य प्रत्येति स चतुर्थकः ॥ ६७ ॥

मेदोवहा इत्यत्र मेदोवहनादौरोधादेव मेदोदुष्टिर्ज्ञेया । उक्तं हि—“तेषां स्रोतसां रोधौत स्थानस्थाश्चैव मार्गगाश्च शरीर-धातवः प्रकोपमापद्यन्ते” (वि. स्था. अ. ५) इति । ‘मांस-स्रोतांस्यनुगतः’ इत्यादि तृतीयकचतुर्थकलक्षणं केचित् पठन्ति । अत्रापि स्रोतोदुष्ट्या धातुदुष्टिरवगन्तव्या । ये तु तृतीयकचतु-र्थकयोर्द्वयप्रतिपादकं ग्रन्थं न पठन्ति, तेषां तन्त्रान्तरप्रत्यया-दुष्यावरोधः । तृतीयकचतुर्थकसंज्ञयैव तृतीयदिनचतुर्थदिनभा-वित्वं ज्ञेयम् ॥ ६३-६७ ॥

अधिरोते यथा भूमिं बीजं काले च रोहति ।
अधिरोते तथा धातुं दोषः काले च कुप्यति ॥ ६८ ॥
स वृद्धिं बलकालं च प्राप्य दोषस्तृतीयकम् ।
चतुर्थकं च कुरुते प्रत्यनीकबलक्षयात् ॥ ६९ ॥

ज्वराणां विच्छेदाभ्यागमे दृष्टान्तमाह—अधिरोते इत्यादि । अधिरोते इति अधिष्ठाय तिष्ठति । धातुमिति सततकादिदृष्यत्वेन पठितं रक्तादिधातुम् । काले इति खकाले । यदि खकाले ज्वरं करोति दोषः, तदा तृतीयकचतुर्थकयोः किमिति विश्रामदिनेऽपि दोषानुगुणे पूर्वाह्नादिकाले न करोतीत्याह—स वृद्धिं चेत्त्यादि । न केवलं कालमात्रमपेक्षते, किन्तु वृद्धिमप्यपेक्षते तृतीयका-दिकरणे दोषः; सा च वृद्धिस्तृतीयके ग्रहणे, चतुर्थके चतुर-हेणैव भवतीति भावः । प्रत्यनीकस्य कालप्रकृत्यादेर्दोषपक्षस्य बलक्षयः; तेन दोषवृद्ध्या यदा प्रत्यनीकस्य क्षयो भवति तदा ज्वरयतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

कृत्वा वेगं गतबलाः स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थिताः ।
पुनर्विद्युदाः स्वे काले ज्वरयन्ति नरं मलाः ॥ ७० ॥

अथ सततकादौ यथा वृद्धो दोषो ज्वरवेगं जनयति, तस्य यथोपशमो भवति, तदाह—कृत्वेत्यादि । सततकादौ दोषा वेगं कृत्वा गतबला भवन्ति, गतबलाश्च पुनः स्वे स्वे रक्तादौ स्थाने स्थिता भवन्ति, पुनस्त एव वृद्धाः स्वे काले ज्वरयन्ति ॥ ७० ॥

कफपित्तात्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ।
वातपित्ताच्छिरोग्राही विविधः स्यात्तृतीयकः ॥ ७१ ॥
चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ।
जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरस्तोऽनिलसंभवः ॥ ७२ ॥

द्रोघोद्रेकविशेषेण तृतीयकचतुर्थकयोः प्रभावमाह—कफपि-त्तादिसादि । पृष्ठमभीति पृष्ठात्, पृष्ठग्राहीत्यर्थः; किंवा, पृष्ठादिति त्यज्यते पश्चमी, तेन पृष्ठमभिधायित्वं । जङ्घाभ्यां पूर्वमिति

१ ‘रातिर्बैकान्तरा’ इत्यादिकं ‘दोषश्चापि चतुर्थकम्’ इत्यन्तं पाठं गङ्गाधरो न पठति । २ ‘प्रकोपात्’ इति पा० । ३ ‘विच्छेदो-त्पादे’ इति पा० ।

जङ्गयोः प्रथमं पीडां करोति । अत्र च न स्वप्रधानः वैतिकश्च-
तुर्थकः पित्तग्रसीवद्भवत्येवानभिधानादिति मन्तव्यः । हारीते
तु पित्तजन्यत्वं यदुक्तं तदनुबन्धरूपपित्तजन्यत्वं, पृथक्-
प्रभावाकर्तृत्वाद् ; न हि प्रभौवश्चतुर्थकाभ्युपगमविरोधी
॥ ७१ ॥ ७२ ॥

विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थकविपर्ययः ।

त्रिविधो धातुरेकैको द्विधातुस्थः करोति यम् ॥ ७३ ॥

संप्रति मध्ये अहनी ज्वरयत्नादावन्ते च यो मुञ्चति स
चतुर्थकविपर्ययत्वेन चतुर्थकग्रहणगृहीत एवेति दर्शयन्नाह—
विषमेत्यादि । त्रिविधो धातुरिति वातादिः । द्विधातुस्थ इति
अस्थिमज्जगतः । अयं च विषमज्वर इवेति सामान्येनोक्तं,
तथाऽपि चतुर्थकस्य प्रकाररूपविषमज्वर एवेति मन्तव्यम् ।
अत्र तन्नान्तरम्—“अस्थिमज्जोभयगते चतुर्थकविपर्ययः ।
ज्यहाद्वाग्रहं ज्वरयति ह्यादावन्ते च मुञ्चति” इति ॥ ७३ ॥

प्रायशः सन्निपातेन दृष्टः पञ्चविधो ज्वरः ।

सन्निपाते तु यो भूयान् स दोषः परिकीर्तितः ॥ ७४ ॥

चतुर्थकविपर्ययेण संयुक्तपञ्चविधज्वराणां समानं धर्म-
माह—प्रायश इत्यादि । प्रायशोप्रहणात् सततकादीनां द्वन्द्वदि-
जन्यत्वमपि सूचयति । ननु, यदि सन्निपातारब्धत्वमेवां तर्हि
यदुच्यते चतुर्थके श्लेष्मिकत्वादि, तत् कथंमित्याह—सन्नि-
पाते तु यो भूयानित्यादि; यत आगन्तुरनुबन्धो हि प्रायशो
विषमज्वर इति ग्रन्थेन भूतानुबन्धो वक्तव्यः; जतूकर्णोऽपि
तृतीयकचतुर्थकविपर्ययायुक्तत्वाऽभिहितं—“विषमज्वरास्त्रिदो-
षजत्वेऽप्यधिकदोषलब्धाख्याः” इति । एते पश्चापि ज्वराः
कैषाश्चिद्विषमज्वरत्वेन संमतः । तथाहि—विषमत्वं विषम(विग)-
कालत्वेन भवति; यदुक्तमन्यत्र—“विषमो विषमारम्भक्रिया-
कालोऽनुपज्ञवान्” (वा. नि. अ. २) इति । संतते तु द्वाद-
हाविंसर्गेण त्रयोदशाहं पुनरनुबन्धात् कालवैषम्यमस्ति, तेन
सोऽपि विषम इति । अन्ये तु, संततं परिलख्य सततकादी-
श्चतुरो विषमज्वरानिच्छन्ति; यतः संतते कालवैषम्यं तादृशं
नास्ति; उक्तं च खरनादेन—“ज्वराः पञ्च मयोक्ता ये पूर्वं
संततकादयः । चत्वारः संततं हित्वा ज्ञेयास्त विषमज्वराः”
इति । अन्ये तु—तृतीयकचतुर्थकावेव विषमो, विषमाणां
चिरेणोत्पादात्; यदाह दारुवाहः—“सूक्ष्मसूक्ष्मतरास्येषु
दूरदूरतरेषु च । दोषो रक्तादिमार्गेण शनैरल्पं चिरेण यत् ॥
याति देहं न वा(ऽ)शेषं भूयिष्ठं प्रतिपद्यते । कैमोऽयं तेन
विच्छिन्नसन्तापो लक्ष्यते ज्वरे” इत्याहुः ॥ ७४ ॥

१ ‘पित्तप्रधानः’ इति पा० । २ ‘चतुर्थकः प्रभावाभ्युपगमविरोधि’
इति पा० । ३ ‘ग्रहं’ इति पा० । ४ ‘चतुर्थकविधारूपविषमज्वर
एव’ इति पा० । ५ ‘तदंनयं कमित्याह’ इति पा० । ६ ‘विषमत्वेन’
इति पा० । ७ ‘देहं च नाशेषं भूयिष्ठं दोषजोऽपि च’ इति पा० ।
८ ‘क्रमावयत्तेन’ इति पा० ।

भ्रतृहोरात्रदोषाणां मनसश्च बलाबलात् ।

कालमर्षवशाच्चैव ज्वरस्तं तं प्रपद्यते ॥ ७५ ॥

गुरुत्वं दैन्यमुद्वेगः सदनं छद्योचकौ ।

रसस्थिते बहिस्तापः साङ्गमदौ विजृम्भणम् ॥ ७६ ॥

रक्तोष्णाः पिडकास्तृष्णा सरक्तं धीवंतं मुहुः ।

दाहारागभ्रममदप्रलापा रक्तसंस्थिते ॥ ७७ ॥

अन्तर्दाहः सतृप्नोहः सग्लानिः सृष्टिविद्वृकता ।

दौर्गन्ध्यं गात्रविक्षेपो ज्वरे मांसस्थिते भवेत् ॥ ७८ ॥

स्वेदस्तीव्रा पिपासा च प्रलापो वन्धभीक्ष्णशः ।

खगान्धस्यासहत्वं च मेदःस्थे ग्लान्यरोचकौ ॥ ७९ ॥

विरैकवमने चोभे सास्थिभेदं प्रकूजनम् ।

विक्षेपणं च गात्राणां श्वासश्चास्थिगतं ज्वरे ॥ ८० ॥

१ “एषां च ज्वराणां गृह्णादिहेतुवन्तरलाभदान्याभातोऽपि
दृश्यते; तद्यथा—सन्ततः स्वरूपं लयत्वा सततकादीनामन्यतमत्वं
प्रतिपद्यते, तथा चतुर्थकस्तृतीयकादिरूपत्वम् । यथाह चरकः—
“भ्रतृहोरात्रदोषाणां मनसश्च बलाबलात् । कालमर्षवशाच्चैव ज्वरस्तं
तं प्रपद्यते” इति । अस्यार्थः—बलाबलादिति भ्रतृहदिमनोनेत्रेन संब-
ध्यते; बलं चाबलं च बलाबलम्, अर्षवशाज्ज्वर आकनकर्मबाधौ,
तं तं कालं सततकाद्युक्तं, ज्वरः प्रपद्यते इति योजना । उदाहरणं
च—भ्रतृहोरात्रबलाबलायथा—यदा निद्राविषमो वातप्रधानश्चतु-
र्थको वर्षासमयमाप्नोति तदा तेनतुनाऽऽव्यापितबलस्तृतीयकादीना-
मन्यतमत्वं प्रमोद्युक्तकर्षात्; एवं वर्षासमुपपन्नः सन्ततः शरदं प्राप्या-
पद्यबलः सततकादीनामन्यत्वमेत्युक्तकर्षात्; एवं पित्तकफोरोऽप्यु-
क्तकर्षाकर्षौ क्रतुतोऽप्युच्येते । अहोरात्रशब्देन कतिपयान्यहो-
रात्राणि गृह्यन्ते, न श्लेष्मिकशब्देन सन्ततादीनामुक्तकर्षाकर्षाभ्याम-
न्यथाभादपपद्यते, किन्तु कतिपयैरेव । यदा वर्षाशरदसन्तप्रारम्भे
वातादयो ज्वरं चतुर्थकमारभन्ते, तदा मध्यानि कतिपयदिनान्यवाप्य
स एव तृतीयपूर्वकत्वेन विपरिणमत उत्कर्षात्, अपकर्षात् यदाऽऽस्थानि
दिनान्याप्नोति, तदा सन्ततो वातारब्धः प्राश्र्यः पित्तारब्धः शरदो
वसन्तस्य च श्रेष्थारब्धः प्रतनुकत्वाद्दोषस्य सततकादीनामन्यतमत्वेन
विपरिणमत इति । दोषबलाबलायथा—यदा सततकादीनामन्यतमकादी
दोषः श्रेष्ठा मधुरस्निग्धादीन् दिवास्मार्दार्थं हेतुनाप्नोति तदा संततं
करोति; एवं वातपित्तोरोऽप्युदाहरणम् । मनोबलाबलायथा—यदा
सन्ततज्वरी सत्पश्यणोद्रेकात् प्रवर्धयिष्यमबुद्धौ भवति, तदा सतत-
कादीनामन्यतमत्वं प्राप्नोति; यदा चतुर्थकज्वरी तमोऽनुभूयिष्ठत्वा-
दिवादिदिभिर्मिथ्यते तदा तृतीयकादीनामन्यतमो भवति, “विषादो
रोगवर्षनानाम्” (च. सू. अ. २५) इत्यागमात् । अन्ये तु, मन-
शब्देन बुद्धि व्याख्यानयन्ति, कारणे कायोपचारात्; तस्याश्च बल-
बलं यथा—यदा चतुर्थकज्वरी प्रशापराधादेवतादीनभिभूयशितान्याचरति
तदा तृतीयकपूर्वधामन्यतमत्वमाप्नोति, यदा तु शुद्धसत्त्वोत्कर्षादिवि-
किन्वा बुष्णा युक्तः स्वात्तदा शुभानि देवताराधनेष्विद्वत्पहारादी-
न्याचरति, तदा सन्ततज्वरी सततकादीनामन्यतमत्वं प्राप्नोति ।
अर्षवशायथा—सन्ततज्वरोऽपि यदि चतुर्थकवेदनीयं कर्म स्वात्तदा
सन्ततोऽपि चतुर्थकत्वेन विपरिणमते, अपि चतुर्थकादिज्वराविद्वस्य
यदि तत्कालपरिपाकि कर्म बलीयो भवति, तदा सन्ततत्वेन परिण-
मते; एतच्च कर्मवशात्तृतीयहोरात्रदोषबलाबलेष्वपि बोद्धव्यं, तदन्-
न्तरं तन्निर्देशात्” इति माधवनिदानदीकायां विजयशक्तिः ।

हिका श्वासस्तथा कासस्तमसश्चातिदर्शनम् ।
मर्मच्छेदो बहिः शैत्यं दाहोऽन्तश्चैव मज्जरो ॥ ८१ ॥
शुकस्थानगतः शुकमोक्षं कृत्वा विनाश्य च ।
प्राणं वाय्वग्निसौमैश्च सार्धं गच्छत्यसौ विभुः ॥ ८२ ॥
रसरक्ताश्रितः साध्यो भेदो मांसगतश्च यः ।
अस्थिमज्जगतः कृच्छ्रः शुकस्थो नैव सिद्ध्यति ॥ ८३ ॥

संप्रति संततज्वर एव यथा सततकादिरूपो भवति, तथा सततकादयः सन्ततादिरूपा भवन्ति, तदाह—ऋत्वहोरात्रेत्यादि । बलाबलादिति मनोऽन्तेन संबध्यते, बलं चावलं च बलाबलम् । अर्थवशादिति कर्मवशात् । ऋत्वादीनां बलात्तथा ऋत्वाद्यबलाज्वरस्तं सततादिज्वरोक्तं कालं प्रपद्यते । तत्र ऋतुबलाद्वातोत्तरः सततको वर्षाकालजः प्रत्यनीकं शरदं प्राप्य अन्येषुष्कादिरूपो भवति । अहोरात्रबलाबलाबलात् कालविशेषप्रतिस्थि—वसन्तस्य मध्येष्वहोरात्रेषु वातिकथा-तुर्थिको जातो यः स वसन्तस्य पथिमाम्यहोरात्राणि रूक्षाणि प्राप्य बलवान् तृतीयकादिरूपो भवति, तथोक्तदिनेष्वेव श्लेष्मिकः सततको जातः शेषदिनेषु श्लेष्मप्रत्यनीकेषु अन्येषुष्कादिरूपो भवति । दोषबलाबलाद्दृष्टेदुसेवाभूताज्वरपरानु-त्तिर्युक्तैव । मनोबलात् सततज्वरी मनोनिवृत्त्यादिना अन्येषुष्कादिरूपेण भवति; मनोदौर्बल्याद्वायुदिना चतुर्थिकादिवरी तृतीयकादिवरान् भवति । कर्मवशाज्वरपरानुत्तौ शुभकर्मणा दुःखज्वरपरानुत्तया यो यः सुखः स भवति; पापकर्मणा दुःखज्वरो भवतीति ज्ञेयम् ॥ ७५-८३ ॥

हेतुभिरिक्षणैश्चोक्तः पूर्वमष्टविधो ज्वरः ।
समासेनोपदिष्टस्य व्यासतः शृणु लक्षणम् ॥ ८४ ॥
शिरोरुक् पर्वणो भेदो दाहो रोम्णां प्रहर्षणम् ।
कण्ठास्थशोषो वमंयुस्तृष्णा मूर्च्छा भ्रमोऽरुचिः ८५
स्वप्ननाशोऽतिवाग्जुम्भा वातापित्तज्वराकृतिः ।
शीतको गौरवं तन्द्रा सैमित्यं पर्वणं च रुक् ॥ ८६ ॥
शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः खेदाप्रवर्तनम् ।
सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ ८७ ॥
मुहुर्दाहो मुहुः शीतं खेदस्तन्मो मुहुर्मुहुः ।
मोहः कासोऽरुचिस्तृष्णा श्लेष्मपित्तप्रवर्तनम् ॥ ८८ ॥
लिततिकास्यता तन्द्रा श्लेष्मपित्तज्वराकृतिः ।
इत्येते द्व्यज्जाः प्रोक्ताः

संप्रत्यष्टविधज्वराकृतौ वक्तव्यानाह—हेतुभिरित्यादि । हेतवोऽपि ज्वरविशेषगमकत्वेनाकृतिरूपा भवन्त्येवेति कृत्वा हेतु-कथनमपि यत् कृतं तदप्युचितम् । पूर्वमिति निदाने । समा-सेनोपदिष्टस्येति ये निदाने द्वान्द्विकसाधितापित्तिकागन्तव्यः समासे-नोक्ताः, तेषामिह विस्तरणं लक्षणं शृण्विति; ये पुनरेकदोष-जान्या वातज्वरादयस्ते तत्रैव प्रपद्येनोका इति नेह पुनर्वक्तव्याः ।

१ 'रोमर्षश्च दाहश्च पर्वभेदः शिरोरुजा' इति पा० । २ 'खेदः तन्मः' इति पा० ।

भ्रमः येन चकस्थितमिवात्मानं मन्थते, किंवा भ्रमः भ्रान्तिः । शीतकः शीतता । सैमित्यमिति बलानुगुणितत्वमिव । संतापो मध्यवेग इति नातितीव्रः संतापः । खेदस्तम्भ इति खेदाप्र-वर्तनम् ॥ ८४-८८ ॥—

सन्निपातज्वर उच्यते ॥ ८९ ॥

सन्निपातज्वरस्योर्ध्वं त्रयोदशविधस्य हि ।
प्राक्सन्निपातस्य वक्ष्यामि लक्षणं वै पृथक् पृथक् ॥ ९० ॥
भ्रमः पिपासा दाहश्च गौरवं शिरसोऽतिरुक् ।
वातपित्तोदवणे विद्याल्लिङ्गं मन्दकफे ज्वरे ॥ ९१ ॥
शैत्यं कासोऽरुचिस्तन्द्रा पिपासादाहर्गम्यथाः ।
वातश्लेष्मोदवणे व्याधौ लिङ्गं पित्तावरे विदुः ॥ ९२ ॥
छर्दिः शैत्यं मुहुर्दाहस्तृष्णा मोहोऽस्थिवेदना ।
मन्दवाते व्यवस्थन्ति लिङ्गं पित्तकफोदवणे ॥ ९३ ॥
सन्ध्यस्थिशिरसः शूलं प्रलापो गौरवं भ्रमः ।
वातोदवणे स्याद्व्यग्रो तृष्णा कण्ठास्यशुष्कता ९४
रक्तविण्मूत्रता दाहः खेदस्तब्ध बलसंक्षयः ।
मूर्च्छां चेति त्रिदोषे स्याल्लिङ्गं पित्ते गरीयसि ॥ ९५ ॥
आलस्यारुचिहृल्लासदाहवम्यरतिभ्रमेः ।
कफोदवणं पित्तमति तन्द्राकासेन चादिशेत् ॥ ९६ ॥
प्रतिश्या छर्दिरालस्यं तन्द्राऽरुच्यभ्रिमादवम् ।
हीनवाते पित्तमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिके मतम् ॥ ९७ ॥
हारिद्रमूत्रनेत्रत्वं दाहस्तृष्णा भ्रमोऽरुचिः ।
हीनवाते मध्यकफे लिङ्गं पित्ताधिके मतम् ॥ ९८ ॥
शिरोरुग्वेपथुः श्वासः प्रलापश्छर्दश्चोदकौ ।
हीनपित्ते मध्यकफे लिङ्गं स्यान्माहताधिके ॥ ९९ ॥
शीतको गौरवं तन्द्रा प्रलापोऽस्थिशिरोऽतिरुक् ।
हीनपित्ते वातमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिके विदुः ॥ १०० ॥
श्वासः कासः प्रतिश्यायो मुखशोषोऽतिपार्श्वरुक् ।
कफहीने पित्तमध्ये लिङ्गं वाताधिके मतम् ॥ १०१ ॥
वर्धभेदोऽग्निदौर्बल्यं तृष्णा दाहोऽचिर्भ्रमः ।
कफहीने वातमध्ये लिङ्गं पित्ताधिके विदुः ॥ १०२ ॥
सन्निपातज्वरस्योर्ध्वमतो वक्ष्यामि लक्षणम् ।
क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा ॥ १०३ ॥
साम्नावे कलुषे रक्ते निर्मुक्ते चापि दर्शने ।
सखनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः ॥ १०४ ॥
तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ।
परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा खस्ताङ्गता परम् ॥ १०५ ॥
ग्रीवने रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ।
शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा ॥ १०६ ॥
खेदमूत्रपुरीषाणां चिरादशीनमस्पशः ।
कृशतां नातिगात्राणां प्रतप्तं कण्ठकूजनम् ॥ १०७ ॥

१ 'पर्वभेदः' इति पा० । २ 'लोचने' इति पा० ।

कोठानां श्यावरकानां मण्डलानां च दर्शनम् ।
मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च ॥ १०८ ॥
चिरात् पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः ।

सन्निपातज्वरस्योर्ध्वमिति अत्रोर्ध्वशब्देनाधिकवाचिना प्रकृतिसमसमवायारब्धसन्निपातज्वराद्यान्यधिकानि विकृतिविषमसमवायारब्धज्वरस्य लक्षणानि, तानि वक्ष्यामीत्यर्थ इति केचिद्याख्यायन्त्यन्तः यद्विह साक्षात्कल्पयन्निमुंमलोचनत्वादि वक्तव्यं न तत् पृथग्वातादिज्वरोक्तलक्षणमेलकं भवति, किन्तु विकृतिविषमसमवायारब्धे ज्वरे संयोगमहिम्ना भवतीति । वयं तु ब्रूमः—यद्युर्ध्वशब्देन विकृतिविषमसमवायारब्धज्वरलक्षणमभिधानमिह प्रतिज्ञायते, तदा यत् प्रत्येकदोषलक्षणमेलकनोपपन्नं लक्षणं 'क्षणे दाहः क्षणे शीतं' इत्यादि, तद्विद्वानभिहितं स्यात्; सामान्येन यान्यत्र प्रायः प्रादुर्भवन्ति तानि विकृतिविषमसमवायारब्धानि तथा प्रकृतिसमसमवायारब्धानि च लक्षणान्युच्यन्ते; अत ऊर्ध्वमिति पदस्य चातः परेणेत्यर्थः । निमुंमे इति अतिक्रुतिः । परिदग्धा दाहवत् कृष्णवर्णा । खरस्पर्शा गोजिह्ववत् । सस्ताज्ञता निःसहायवयवता । घ्रीवनं रक्तस्य पित्तस्य वा मुखेन खल्वोद्विग्नम् । शिरसो लोठनमिति इतस्ततो नयनम् । कृशत्वं नातिगान्नाणां दोषपूर्णत्वेन । प्रतप्तं निरन्तरम् । कोठे मालुकीये—'वरदीदृष्टसङ्काषः कण्डूमांशोहितीऽसकफपित्तात् । क्षणिकोत्पादविनाशः 'कोठ' इति निगद्यते तज्ज्ञैः' इति । मूकत्वं मन्दवचनत्वम्, अवचनता वा ॥ ८९-१०८ ॥—

दोषे विवक्षे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः ॥ १०९ ॥
सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्वतोऽन्यथा ।

सन्निपातस्यासाध्यताकृच्छ्रसाध्यतालक्षणमाह—दोष इत्यादि । अत्र दोषशब्दो विवक्षोपपदान्मले वर्तते । नष्टेऽभाविति इतरज्वरापेक्षयाऽधिकतया नष्टेऽभावित्यर्थः । सर्वाणि च संपूर्णानि बलीयांसि लक्षणानि यस्य स सर्वसंपूर्णलक्षणः । असाध्यकृच्छ्रसाध्याभिधानेन सुखसाध्यो न भवतीति दर्शितम् । यदुक्तं—'सन्निपातो दुःश्चिकित्साना' (सू. अ. २५) इति, तथा च मालुकिना—'मृत्युना सह योद्धव्यं सन्निपातं चिकित्सता' इति ॥ १०९ ॥—

निदाने त्रिविधा प्रोक्ता या पृथग्ज्वराकृतिः ॥ ११० ॥
संसर्गसन्निपातानां तथा चोक्तं खलक्षणम् ।

निदान इत्यादि । निदाने ज्वरनिदाने, प्रोक्ता 'तत्र यथोक्तानां लिङ्गानां' (नि. अ. १) इत्यादिना ग्रन्थेन प्रायुक्तित्यर्थः; पुनः प्रकरणागतत्वादुच्यत इति न पौनरुक्त्यम् । तथा चोक्तं खलक्षणमिति तथा द्वन्द्वरूपया द्वन्द्वलक्षणं, तथा सन्निपातरूपया सन्निपातलक्षणमुक्तमित्यर्थः ॥ ११० ॥—

आगन्तुरष्टमो यस्तु स निर्दिष्टश्चतुर्विधः ॥ १११ ॥

१ 'मेलकेनोपदिष्टं' इति ० । २ 'तथा' इति पा० । ३ 'सन्निपाततया' इति पा० ।

अभिधाताभिषङ्गाभ्यामभिचारमिश्रापतः ।
शस्त्रलोष्टकशाकाद्युमृष्ट्वरजितलङ्घिजैः ॥ ११२ ॥
तद्विधैश्च हस्ते गात्रे ज्वरः स्यादभिधातजः ।
तन्नाभिधातजे वायुः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ॥ ११३ ॥
सव्याशोफवैवर्ण्यं करोति सरजं ज्वरम् ।

आगन्तुं चतुर्विधं विभजनाह—आगन्तुरीत्यादि । कशा 'सार' इति ख्याता, सुष्टिः 'कील' इति ख्याता । हस्ते अभिहते । प्रायो रक्तमिति अस्यर्थं रक्तं दूषयन् मांसदि चाल्पं दूषयतीत्यर्थः । यद्यपि निदानेऽपि 'तन्नाभिधातजेन वायुना दुष्टशोणितविघ्ननेन' (नि. अ. १) इत्युक्तं, तथाऽपीह रक्तस्य साक्षादुष्टिः, तथा मांसादीनां मनागदुष्टिः सूच्यत इति विशेषः ॥ १११-११३ ॥—

कामशोकभयक्रोधैरभिषक्तस्य यो ज्वरः ॥ ११४ ॥
सोऽभिषङ्गाज्वरो ज्ञेयो यश्च भूताभिषङ्गजः ।
कामशोकभयाद्वायुः, क्रोधात्पित्तं, वयोमलाः ॥ ११५ ॥
भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ।
भूताधिकारे व्याख्यातं तदष्टविधलक्षणम् ॥ ११६ ॥
विषवृक्षानिलस्पर्शात्तथाऽन्यैर्विषसंभवे ।
अभिषक्तस्य चाप्याहुर्ज्वरमेकंऽभिषङ्गजम् ॥ ११७ ॥
चिकित्सया विषयैव स शमं लभते नरः ।
अभिचारमिश्रापाभ्यां सिद्धानां यः प्रवर्तते ॥ ११८ ॥
सन्निपातज्वरो घोरः स विज्ञेयः सुदुःसहः ।
सन्निपातज्वरस्योक्तं लिङ्गं यत्तस्य तत् स्मृतम् ॥ ११९ ॥
चित्तेन्द्रियशरीराणामर्तयोऽन्याश्च नैकशः ।
प्रयोगं त्वमिचारस्य दृष्ट्वा शापस्य चैव हि ॥ १२० ॥
स्वयं श्रुत्वाऽनुमानेन लक्ष्यते प्रशमेन वा ।
वैविध्यादभिचारस्य शापस्य च तदात्मके ॥ १२१ ॥
यथाकर्मप्रयोगेण लक्षणं स्यात् पृथग्विधम् ।
ध्याननिःश्वासवहुलं लिङ्गं कामज्वरे स्मृतम् ॥ १२२ ॥
शोकजे वाणवहुलं त्रासप्रायं भयज्वरे ।
क्रोधजे बहुसंरम्भं भूतविशेषे त्वमानुषम् ॥ १२३ ॥
मूर्च्छामोहमदग्लानिभूयिष्ठं विषसंभवे ।
केपाश्विदेषां लिङ्गानां संतापो जायते पुरः ॥ १२४ ॥
पश्चात्तुल्यं तु केपाश्विदेषु कामज्वरादिषु ।
कामादिजानामुद्दिष्टं ज्वराणां यद्विशेषणम् ॥ १२५ ॥
कामादिजानां रोगाणामन्येषामपि तत् स्मृतम् ।
मनस्यभिहते पूर्वं कामाद्यैर्न तथा बलम् ॥ १२६ ॥
ज्वरः प्राप्नोति वाताद्यैर्देहो यावन्न दूष्यति ।
देहे चाभिह(दु)ते पूर्वं वाताद्यैर्न तथा बलम् ॥ १२७ ॥
ज्वरः प्राप्नोति कामाद्यैर्मनो यावन्न दूष्यति ।

अभिषङ्गज्वरेषु दोषानुबन्धविशेषानाह—कामेत्यादि । ननु

— १ कशा अथादेश्चाल्पार्थ ताडनसाधने पदार्थे 'चादुक' इति ख्याते । २ 'लक्षयेत्' इति पा० ।

निदाने—“अभिषङ्गजः पुनर्वातपित्ताभ्यामनुबध्यते” (नि. अ. १) इत्युक्तं, तत् किमिह भूताभिषङ्गजस्य त्रिदोषानुबन्ध उच्यते—न, तत्र कामादिभिषङ्गजो यः प्रायो भवति, तदभिषङ्गजोक्तं “वातपित्ताभ्यामनुबध्यते” (नि. अ. १) इति; कामादिकेऽपि हि क्वचिद्वातः क्वचित् पित्तमिति वातपित्तानुबन्धो हेतुः । भूतसामान्यलक्षणा इति देवादयोऽष्टौ उन्मादे भूता उक्ताः, तेषां मध्ये आवेशकर्तृभूतस्य यलक्षणं तेन समान्यत्र दोषलक्षणानि भूतज्वरे भवन्ति । अत्र काश्मीराः “विषट्कानिलस्पर्शोत्” इत्यादिग्रन्थं विषज्वराभिधायकं पठन्ति, विषजोऽप्यभिषङ्गज एव प्रविशति । ये तु न पठन्ति, तन्मतेऽप्यभिषङ्गज एव त्रिदोषविषयजस्योऽप्यवरोधः । अन्ये तु विषजं विषजनिर्गमितकृतत्वेन दोषज एव क्षिपन्ति । अभिरापः हिंसा-र्थोऽथर्वमन्त्रहोमादिः । अभिरापः अभिरापनमेव । सिद्धा मन्त्रोपधत्तपःशमादिसिद्धाः । ‘सविपातज्वरसोक्तं’ इत्यादिग्रन्थमत्र काश्मीराः पठन्ति, स च नातिप्रसिद्धः ॥११४-१२७॥

तै पूर्व केवलाः पश्चाच्चैर्व्यामिश्रलक्षणानि ॥ १२८॥

हेत्वौषधविशिष्टाश्च भवन्त्यागन्तव्यो ज्वराः ।

आगन्तोर्निजाद्भेदकं धर्ममाह—ते पूर्वमस्यादि । केवला इति निजदोषरहिताः । निजैरिति निजदोषलक्षणैः । हेत्वौषधविशिष्टाश्चेति निजज्वराद्विशिष्टहेतवो विशिष्टौषधाश्च भवन्ति; तत्र विशिष्टो हेतुरभिधातादिः, भेषजं च परिषेकमन्त्रादि ॥१२८॥—

संसृष्टाः सन्निपतिताः पृथग्वा कुपिता मलाः १२९
रसाख्यं धातुमन्वेत्य पक्तिं स्थानान्निरस्य च ।

स्नेन तेनोष्मणा चैव कृत्वा देहोष्मणो बलम् १३०

स्रोतांसि रुक्ता संप्राप्ताः केवलं देहमुत्क्षणाः ।

संतापमधिकं देहे जनयन्ति नरस्तदा ॥ १३१ ॥

भवत्यत्युष्णसर्वान्नो ज्वरितस्तेन चोच्यते ।

संसृष्टा इत्यादिना सर्वज्वरसाधारणां संप्राप्तिमन्ते ब्रूते । संप्राप्तिरपि हि सर्वज्वररामाकृतिरेव, तेन नोत्सृज्यमस्याभिधानम् । किंवा, क्रमप्राप्ते सामज्वरलक्षणे वक्तव्येऽरुच्यादीनां सामज्वरलक्षणानामुत्पादे उपपत्तिं दर्शयितुं संप्राप्तिरुच्यते । संसृष्टा इति युग्मभूताः । सन्निपतिता इति त्रयोऽपि मिलिताः । पक्तिमिति पक्तिहेतुतया जाठराग्निं ब्रूते । स्थानादिति ग्रहण्याः, ग्रहणी हि जाठराभिस्थानम् । स्नेनेति दोषोष्मणा; तैनेति जाठराभ्युष्मणा । देहोष्मण इति सकलदेहचारिणः प्राकृतोष्मणः । वातक्षेमणोस्तु यद्यपि पित्तबहुष्मा नास्ति, तथाऽपि तयोर्मूलत्वेन ऊष्मा योऽस्ति, स इह शाब्दः; वक्तव्यं

हि ग्रहण्यध्याये—“भौमाप्यभियवायव्याः पक्षोष्माणः सनाभसाः” (नि. अ. १५) इति । किंवा, तेनेत्यनेन दिव्यरूपज्वराधिष्ठानप्रभावकृतं दोषाणामुष्माणं प्राहयति; किंवा, ज्वरसामान्यसंप्राप्तिप्राप्तौष्माणं निदर्शयति, सर्वत्र हि ज्वरे पित्तमवश्यं भवति; यदुक्तं—“ऊष्मा पित्ताहते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना” (वा. नि. अ. १) इति । केवलमिति समस्तम् ॥ १२९-१३१ ॥—

स्रोतसां सन्निरुद्धत्वात् स्वेदं ना नाधिगच्छति १३२
स्वस्थानात् प्रच्युते चाशौ प्रायदास्तरुणे ज्वरे ।

स्वेदं ना नाधिगच्छतीत्यत्र प्राय इति योज्यं, क्वचिज्वरे स्वेदस्याप्यभिहितत्वात् । ना इति पुरुषः ॥ १३२ ॥—

अरुचिश्चाविपाकश्च गुर्वमुदरस्य च ॥ १३३ ॥

हृदयस्याविशुद्धिश्च तन्मा चालस्यमेव च ।

ज्वरोऽविसर्गो बलवान् दोषाणामप्रवर्तनम् ॥ १३४ ॥

लालाप्रसेको हृल्लासः क्षुब्धशो विरसं सुखम् ।

स्तब्धसुप्तगुह्यं च गात्राणां बहुमूर्जता ॥ १३५ ॥

न विद् जीर्णां न च ग्लानिर्ज्वरस्यामस्य लक्षणम् ।

ज्वरवेगोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ॥ १३६ ॥

मलप्रवृत्तिरुक्तेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ।

अविसर्गाति नित्यानुषकः । दोषाणामिति मलसंबन्धानां दोषाणाम् । अप्रवर्तनम् अविसर्गः । क्षुब्धश्च इति बुभुक्षामाहः । न विद् जीर्णं न पुरीषं पक्वम् । न च ग्लानिरिति न क्षीणमांसता ॥ १३३-१३६ ॥—

क्षुत् क्षामता लघुत्वं च गात्राणां ज्वरमार्दवम् ॥ १३७ ॥
दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् ।

क्षुत् क्षामतेत्यादिना निरामज्वरलक्षणमाह । अत्र च क्षुदादयो दोषपाकाद्भवन्तो विनाऽप्यष्टाहं निरामदोषारब्धज्वरलक्षणं भवन्ति । अष्टाहस्तु क्षुदादीन् विना दोषैर्पाकेऽसत्यपि भेषजदानयोर्व्यायं ज्वरस्य व्यर्थनिर्णयतां ब्रूते, अत एव “पाचनं क्षमनीयं वा कषायं पाययेत् तम्” इति विकल्पद्वयेन यदाऽष्टाहे क्षुदादिदोषपाकलक्षणानुदयस्तदा दोषपाकार्थं पाचनीयं देयम्, अथ क्षुपादिसमुद्योऽपि जातस्तदा क्षमनीयं देयं सर्वथा निरामज्वरज्वरस्य । एतमेव सर्वथानिरामतामुपदिशता खरनादेनोक्तं यत्—“न च निःसततैवैका निरामज्वरलक्षणम् । विरादपि हि पच्यन्ते सन्निपातज्वरे मलाः ॥ सप्तप्रातिवृत्तिं च क्षामतादि लक्षणम् । तस्मान् देतद्वयं दृष्ट्वा निरामं ज्वरमादिशेत्” इति । अष्टाहादवर्गदोषपाकजनितक्षुदादिदर्शनाभिरामता सुश्रुतेनाष्टाहादवर्गभेषजदानं

दर्शयता प्रतिपादित। यदुक्तम्—“अगोपयि च देयं स्याद्विषजं दोषपाकतः” (सु. उ. अ. ३९) इति। तस्मात् क्षुदादयोऽष्टादृष्टव्यस्तं समस्तं च लक्षणं यथोक्तन्यायाज्ज्ञेयम् ॥ १३७ ॥—
नवज्वरे दिवास्त्रप्रक्षानाभ्यङ्गनाभ्यङ्गनमेथुनम् ॥ १३८ ॥
क्रोधप्रवातव्यायामान् कषयांश्च विवर्जयेत् ।

सौषधं च क्रियाक्रममित्यनेन यद्यप्यौषधादायुक्तं, तथाऽपि तस्य क्रियाक्रमविशेषणतया अप्राधान्यमिति कृत्वा औषधमतिक्रम्य ‘नवज्वरे’ इत्यादिना क्रियाक्रमं ब्रूते। क्रियायाश्चिकित्सायाः क्रमः परिपाटी। तत्राप्यहितस्यैव प्रथमं निषेधः। अत्राशब्देन गुर्वक्षममिषधे। हारीतेन हि—“नवज्वरे व्यायादि प्रलेकं दोषकोपनम्। गुर्वक्षमो जनाचापि विष्टम्भो दोषकोपनम्” इत्युक्तम्। कषयांश्चेति जातौ बहुवचनं; तेन कषयां व्रजयेदित्यर्थः। उक्तं ह्यत्र जतुकर्णेन—“कषायारसगुणान्निद्राक्षान्नाभ्यङ्गन नवज्वरे व्रजयेत्” इति ॥ १३८ ॥
ज्वरे लङ्घनमेवादायुदिष्टमुते ज्वरात् ॥ १३९ ॥
क्षयानिलभयक्रोधकामशोकधर्मोद्भवात् ।

ज्वरे इत्यादि। लङ्घनशब्देनेहानशनं विवक्षितं, यद्यपि “चतुष्प्रकारा संशुद्धिः” (सु. अ. २९) इत्यादिना लङ्घनवृद्धणीये दशविधमेव लङ्घनमुक्तं, तथाऽपि तेषामिहावस्थाविशेषेण विनिर्योगालङ्घनमेवेति नियमोऽपवादविषयं त्यक्त्वा समुच्चयमानावधारणे ज्ञेयः, यथा—“नरं च नारायणमेव जोषौ खतः सुतौ संजनांबभूव” इत्यत्र। तेनावस्थायां वमनमपि

१ ‘गुर्वक्षमोजनं चापि विष्टम्भो दोषकोपनम्’ इति पा० ।
२ “आमाशयसमुत्थानां पूर्वं लङ्घनमौषधम्” इत्युक्तं, ज्वरोऽप्यामाशयसमुत्थः, अतस्तत्र लङ्घनमुपदिशति—ज्वरे लङ्घनमिषादि। यद्यपि लङ्घनवृद्धणीये “चतुष्प्रकारा संशुद्धिः” इत्यादिना दशविधमेव लङ्घनमुक्तं; तथाऽपि व्यायामप्रवातयोर्वर्जनीयत्वेनैवोक्तत्वात्, संशोधनादीनां चावस्थाविशेषणितत्वात्, पारिषोष्यादत्रोपवास एव लङ्घनशब्देनोच्यते। अत एव लङ्घनमेवेत्येवकारेण संशोधनादिरूपं लङ्घनं निषिध्यते। तेन ज्वरस्य पूर्वरूपे यत्त्वशनादिविधानं, तस्य न निषेधः। चारभटेनापि “क्षानाभ्यङ्गप्रदेहाश्च परितोषं च लङ्घनम्” (वा. चि. अ. १) इत्यनेन नवज्वरे अनशनरूपलङ्घनापेक्षया परितोषप्रतिपक्षं कुर्वता संशोधनादिरूपं लङ्घनं निषिध्यते। किंवा चरक्रेण निदानस्थाने “हितं लब्धशानप्रतिपक्षं वा” (नि. अ. १) इति यदुक्तं तत् पूर्वरूपावस्थायां, व्यवस्थायां तु लङ्घनमेवेत्येवकारेण लब्धशानमपि निषिध्यते इति ज्ञेयम्। ननु लङ्घनवृद्धणीये कफपित्तज्वरच्छर्मादिषु मध्ये ज्वरं पठितोक्तं—“पाचनं स्नात्वा निषिक्तं प्राज्ञः प्रायेणादायुपाचरेत्” (च. सू. अ. २२) इति, इह तु लङ्घनमेवादायिल्लतो विरोधः। नैवं, तत्र भेषजप्रयोगस्यादौ पाचनं, नतु ज्वरस्यादायिल्लवगम्यते; किंवा, आदायेव लङ्घनं कार्यमिति बोध्यं, तेन जीर्णज्वरे न लङ्घनं कार्यमिति बोधयति। उक्तं हि चारभटे—“शुद्धवातक्षयान्तुजीर्णज्वरेषु लङ्घनम्। मेध्यते तेष्वभिहितं शमनं यत्र कर्शनम्” (वा. चि. अ. १) इति। हारीतेन तु “पित्तश्लेष्माविशुद्धयर्थं कुर्याद्भ्रमनादितः” इति यदुक्तं, तत् “कफप्रधानान्” इत्यादिवक्ष्यमाणवस्थायां ज्ञेयम्। इति शिवदाससेनः। ३ ‘जोषौ’ इति पा० ।

च. सं. २२

भवति वक्ष्यमाणम्। यत्तु लङ्घनवृद्धणीये कफपित्तज्वरच्छर्मादिषु मध्ये ज्वरं पठितोक्तं—“पाचनं स्नात्वा निषिक्तं प्राज्ञः प्रायेणादायुपाचरेत्” (सु. अ. २२) इति, तत्र भेषजप्रयोगस्यादौ पाचनं कर्तव्यमिति ब्रूते, न ज्वरादौ; तेनैवाहौ लङ्घनमिधानं न विरुध्यते। हारीतेन तु “पित्तश्लेष्माविशुद्धयर्थं कुर्याद्भ्रमनादितः” इति यदुक्तं, तत् “कफप्रधानान्” इत्यादिवक्ष्यमाणवस्थायां ज्ञेयम्। क्षयशब्देन धातुक्षयकृतं ज्वरं किंवा राजयक्ष्मज्वरं गृह्णाति, अनिलशब्देन निरामानिलग्रहणं; किंवा क्षयानिलशब्देन धातुक्षयकुपितानिलग्रहणम्। यदुक्तं—“वायोर्धार्तयथात् कोपो मार्गस्यावरणेन च” (चि. अ. २८) इति। यस्तु मार्गवरणेन वायुः कुप्यति, स आवरकधर्मितया प्रायेण सामो भवति, तत्र च लङ्घनं मात्रया कर्तव्यमेव। यदुक्तं—“सामे वातरेपि लङ्घनम्। कुर्यादेवापमपचयर्थं युक्तया, न तु यथा कफे” इति। अनिलज्वरसुक्त्वाऽपि कामादिज्वराभिधानं तेषु कालान्तरेण वातसंबन्धो भवति, तेन प्रथममपि वातासंबन्धे कामादिज्वराणामलङ्घनीयत्वोपदर्शनायम् ॥ १३९ ॥—

लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे संशुद्धितेऽनले ॥ १४० ॥
विज्वरत्वं लघुत्वं च क्षुच्चैवासोपजायते ।
प्राणाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ॥ १४१ ॥
बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ।

लङ्घनफलमाह—लङ्घनेनेत्यादि। प्राणाविरोधेनेति बलाविरोधिना, विरोधश्चातिस्यकरत्वेनेहोच्यते। आरोग्यं बलवत् एव भवतीति बलाधिष्ठानमारोग्यमुक्तम्। यदित्यनेनारोग्यं प्रत्यवमृशति ॥ १४० ॥ १४१ ॥—

लङ्घनं स्वेदनं कालो यवागवस्तिकको रसः ॥ १४२ ॥
पाचनान्यविपक्वानां दोषाणां तरुणे ज्वरे ।

प्रकृतस्य लङ्घनस्य पाचनं तदा दर्शयन्नपराम्प्यि खेदादीनि पाचनान्याह—लङ्घनमिषादि। काल इति अष्टाहः। तिकको रसोऽत्र यैवागुपानीयादिसंस्कारकत्वेन ज्ञेयः, स्वतन्त्रभेषजप्रयोगस्तरुणे निषिद्ध एव। उक्तं हि—“भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम्” इति। ‘अविपक्वानां दोषाणाम्’ इति कृत्वाऽपि ‘तरुणे ज्वरे’ इति यत् करोति, तेनाष्टाहादध्वैमतरुणे ज्वरेऽपेक्षेण दोषेषु प्राधान्येन कषायपाचनं पाचनमिषिद्धं, न लङ्घनादय इति दर्शयति ॥ १४२ ॥—

तृपत्ये सलिलं चोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे ॥ १४३ ॥
मद्योत्थे पैक्तिके वायु शीतलं तिककैः शृतम् ।
दीपनं पाचनं चैव ज्वरघ्नमुभयं हि तत् ॥ १४४ ॥
स्रोतसां शोधनं बल्यं रुचिस्वेदकरं शिवम् ।

१ ‘आवरकसाधर्मितया’ इति पा० । २ ‘वायवं च शरीरस्य क्षुच्चैवासोपजायते’ इति पा० । ३ ‘यवागुपानीयादिसंस्कारे’ इति पा० । ४ ‘वातक्रफालम्बे’ इति पा० ।

लङ्घनादिकाले एव अवस्थाविशेषे देयं जलमाह—तृण्यत इत्यादि । वातकफज्वरे इति वातज्वरे, कफज्वरे, वातकफ-ज्वरे च । मधोस्थे कफादिज्वरेऽपि शीतलं जलं हेयम् । तिक्तकैः श्रुतमिति वक्ष्यमाणमुस्तादिभिः श्रुतम् । उभयमिति उष्णं तथा तिक्तकश्रुतशीतं च । त्रिदोषकफपित्तज्वरयोस्तु यद्यपीह पानीयं नोक्तं; तथाऽपि सामान्येन विमानस्थाने यदुक्तं—“किन्तु खलु ज्वरितेभ्यः पानीयसुष्णं प्रयच्छन्ति” (वि. अ. ३) इत्यादिना, तत्प्रमाणानुगुणमेव जलं देयं; वात-पैक्तिके तु ज्वरेऽत्यर्थदाहादिकारके शीतलमेव देयमित्यपि विमान एव “अत्यर्थोत्सवपित्ते” (वि. अ. ३) इत्यादिना ग्रन्थेन सूचितम् ॥ १४३ ॥ १४४ ॥—

मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः ॥ १४५ ॥

श्रुतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तेय ।

मुस्तोत्यादिः पानीयसाधकैः षडङ्गप्रयोगः । अत्र छुण्ठी अति-काष्ठ्यामाशययुष्टिकाकज्वरहितत्वाद्विहिता; अत्र श्रुतशीतं जलं दद्यादिति जलसंस्कारश्चुल्लानां च काष्ठपरिभाषया काष्ठकरणं, किन्तु जलसंस्कारपरिभाषया । परिभाषा च खतन्त्रानु-काऽपि बुद्धयवधारसिद्धा प्रमाणीभूतैव । सा च “यदच्छु श्रुतशीतासु षडङ्गादि प्रयुज्यते । कर्षमाणं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽस्मभसि ॥ अर्धश्रुतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ” इति; परिभाषार्थश्च व्यक्त एव ॥ १४५ ॥—

कफप्रधानानुत्किष्ठान् दोषानामाशयस्थितान् १४६
बुद्ध्या ज्वरकरान् काले वम्यानां वमनैर्हरेत् ।

अविशेषेण तरुणतरुज्वरेऽवस्थाविधेयं वमनमाह—कफ-प्रधानानित्यादि । कफः प्रधानो येषां ते कफप्रधानाः । उत्किष्ठानिति हृल्लासादिना बहिर्गमनोमुखान् । आमाशयस्थितानि-त्यनेन सर्वशीरं परित्यज्यामाशयगमनं दर्शयति । ज्वरकरा-नित्यनेन ज्वरकरान् हि दोषानेवविधानेन नवज्वरे वमनैर्हरेत्, नान्यथेति दर्शयति । काले इति यथोक्त्यायामवस्थायाम् । वमनैरिति बहुवचनेन प्रकृत्यायपेक्षया बहूनां वमनद्रव्ययो-गानां प्रयोगं दर्शयति । वम्यानामित्यनेन अवम्यगार्मिण्या-दिषु वमनं निषेधयति । अत्र च वमने स्वयमेवोत्किष्ठवाहो-पस्य दोषोत्कृष्टप्रयोजनकौ सेहस्वेदौ न क्रियेते, अल्पौ वा क्रियेते ॥ १४६ ॥—

अनुपस्थितदोषाणां वमनं तरुणे ज्वरे ॥ १४७ ॥

हृद्रोगं श्वासमानाहं मौहं च जनयेद्भ्रमम् ।

सर्वदेहागुणाः सामा धातुस्था अंशुनिर्हराः ॥ १४८ ॥

दोषाः फलानामामानां खरसा इव सात्ययाः ।

१ ‘अवस्थादेयं’ इति पा० । २ ‘पाननीयसाधकाः’ इति पा० ।

३ ‘दस्ता’ इति पा० । ४ ‘कासं च कुत्सेते भ्रमम्’ इति पा० ।

५ ‘दुःखनिर्हराः’ इति पा० । ६ ‘फलेभ्य आमेभ्यः’ इति पा० ।

उक्तावस्थान्यतिरेकेण वमने दोषमाह—अनुपस्थितेत्यादि । सर्वदेहागुणा इति सूक्ष्मसिरात्वगायतुगताः । सामा इति साम-त्वेन रस्याना अप्रचलश्च । धातुस्था इति धातुषु अत्यन्तानु-प्रवेशाव्यवस्थिताः । न सुखेन निहियन्ते इति अशुनिर्हराः; किं-वा, असू-प्रणान् निर्हरन्तीति अशुनिर्हराः । अत्रायं फलाना-मित्यादिना दृष्टान्तमाह । आमामां फलानां यथा खरसा विहरे-रणे सात्यया भवन्ति, तथा यथोक्ता अपि दोषा इत्यर्थः; सात्यया इति सैव्यापदः ॥ १४७ ॥ १४८ ॥—

वमितं लङ्घितं काले यवागूर्भिरुपाचरेत् ॥ १४९ ॥

यथास्त्रौषधसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः ।

यावज्ज्वरमृदुभावात् षडहं वा विचक्षणः ॥ १५० ॥

तस्याग्निदीप्यते तामिः समिद्धिरिव पावकः ।

ताश्च भेषजसंयोगाल्लघुत्वाच्चान्निदीपनाः ॥ १५१ ॥

वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां चानुलोमनाः ।

खेदनाथ द्रवोष्णत्वाद्वचत्वाच्चूटप्रशान्तेय ॥ १५२ ॥

आहारभावात् प्राणाय सरत्वाल्लाघवाय च ।

ज्वरघ्नो ज्वरसात्म्यत्वात्तस्मात् पेयाभिरादितः ॥

ज्वरानुपचरेद्धीमानुते मद्यसमुत्थितात् ।

मदात्यये मद्यनित्ये श्रीमे पित्तकफाधिके ॥ १५४ ॥

ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागूर्ने हिता ज्वरे ।

वमनलङ्घनयोरनन्तरं यद्विधेयं तदाह—वमितमित्यादि ।

वमितं लङ्घितमिति अवस्थावशात् कदाचिद्वमितं, कदाचिद्वमितं, कदाचिच्च वमितलङ्घितम् । वमनानन्तरं हि यदा सम्यग्वि-शुद्धिर्न भूता तदा तदहलङ्घनमपि क्रियते । काले इति अन्नदान-न्युभये काले । यथास्त्रौषधसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः यथाविषयं यवागूर्ना यद्भेषजं पिप्पलीनागरादि वक्तव्यं, तत्सिद्धाभिः । किंवा, यस्मिज्वरे यद्भेषजं पाचनं वक्तव्यं, तत्सिद्धाभिः । उक्तं हि सुश्रुते—“अन्नकाले हिता पेया यथास्त्रं पाचनैः कृता” (सु. उ. अ. ३९) इति । मण्डपूर्वाभिरिति मण्ड-प्रधानाभिः । तत्र प्रथमं मण्डं पीत्वा तदनु तनुपेयाभ्यागो योज्यः । यावज्ज्वरमृदुभावादिति यावज्ज्वरस्य दोषपाका-तीक्ष्णता निवर्तते; असति ज्वरमृदुभावेऽपि षडहं यावत् । अयं च षडहः किं पेयादिनात् प्रभृति आहोस्त्रिज्वरोत्पाददि-

१ ‘सूक्ष्मसिरास्त्राव्यायतुगताः’ इति पा० । २ ‘अत्यपदाः’ इति पा० । ३ ‘विवक्ष्यस्थानुलोमिकाः’ इति पा० । ४ ‘तस्मात् पूर्वं समाचरेत्’ इति पा० । ५ ‘यवागूर्भिरुपाचरेत्’ इति पा० । ६ ‘मण्डपूर्वाभिरादित इति मण्डः पूर्वः प्रधानोच्छ्रिताया यासां ताभिरित्यर्थः; एतेन पेयाया ग्रहणं, तस्या एव बहुद्रवत्वेन मण्ड-प्रधानत्वात्; विलेप्यासु निरासः; तस्या अल्पद्रवत्वेन मण्डप्रधान-त्वाभावात् । अन्ये तु—मण्डः पूर्वः प्रधानाभ्यवहायो यासां ता इत्याहुः; तेन, प्रथमं स्वच्छभागं खादित्वा ततो घनभागः खाद्य इत्यर्थः’ इति शिवदाससेनः । ७ ‘घनभागः’ इति पा० ।

नादिति पक्षद्वयमुत्तरत्र 'ज्वरितं षडहेऽतीते' इत्यत्र निर्लोक-
विष्यामः । खेदनायेत्यादौ 'भवन्ति' इति शेषः । ज्वरसाम्य-
त्वमभिधाय यवागूनामविषयं ज्वरितमाह—ऋत इत्यादि ।
ऋते मयसमुत्पत्तादिति मयकारणे ज्वरे निषेधः । तथा
मदालयेऽपि व्याधान्यहेतुजोऽपि यो ज्वरः, तथा ग्रीष्मे,
तथा पित्तकफाधिके यो ज्वरः, तथोष्णरक्तपित्तिनो यो ज्वरः,
तेषु सर्वेषु पेया न देया । इह मदालयादीनां पेयाहेतु जातो-
ऽपि ज्वरः पेयानहः । 'पित्तकफाधिके' इत्यनेन पित्तकफयो-
रतिमात्रोद्गमे सति पेयाया अदानं बोधयति । तेन, कफजे ज्वरे
पित्तजे ज्वरेऽनुद्भूतदोषे च पेया दातव्या । तथा हि तन्त्रान्तरे—
“कफजेऽपि यदा क्षीणो लङ्घनादिकमात् कफः । शस्ता एव
यागवस्तु तथा पित्तेऽप्ययं कफः” इति । तथाऽत्रैव—
“पित्तिको वाऽथ शीतो मधुसुतां पिबेत् । लाजपेयां” इत्यनेन
पित्तेऽपि यवागू वक्ष्यति । यत्तु—“पांशुधाने यथा वृष्टिः क्लेद-
यत्यति कर्दमम् । तथा श्लेष्मणि संचेदे यवागूः श्लेष्मवर्धनी”
इति हारीतेनोक्तं, तदतिशुद्धकफविषयं ज्ञेयम् । अन्ये तु मिलि-
तपित्तकफाधिकेषु पुरुषेषु यवागूप्रतिषेधमिच्छन्ति । यदि तु
‘ऊर्ध्वगे कफपित्ते च’ इति पाठस्तदा वातज्वरिणोऽपि यदा
ऊर्ध्वगं कफपित्तं वमनेनायाति स्वयं तदाऽपि पेया न देये-
त्यर्थः । सुश्रुते तु “कफपित्तपरीतस्य ऊर्ध्वसृक्पित्तस्तथैव ।
मयानिलस्य न हिता यवागूः” (सु. उ. तं. अ. ३९) इत्युक्तं,
तेन ‘ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते’ इति पाठो युक्तः ॥ १५९-१५४ ॥—

तत्र तर्पणमेवात्र प्रयोऽयं लाजसकुम्भिः ॥ १५५ ॥
ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं समधुशर्करम् ।

‘ऊर्ध्वगे तर्पणं पूर्वं’ (चि. अ. ४) इति वचसा यवागू
बाधित्वा ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते तर्पणं यद्यपि विहितमेव, तथाऽप्यू-
र्ध्वगरक्तपित्तिनो यो ज्वरस्तत्रापि तर्पणादिकमविधानमेतत् ।
तर्पणं तोयपरिभुताः सक्चवः । ज्वरापहानि फलानि द्राक्षादाडि-
मादीनि । वचनं हि—“द्राक्षादाडिमखर्जूरप्रियालैः सपरुषकैः ।
तर्पणाहेतु कर्तव्यं तर्पणं ज्वरनाशनम्” इति ॥ १५५ ॥—

ततः सात्म्यबलापेक्षी भोजयेज्जीर्णतर्पणम् ॥ १५६ ॥
तनुना मुद्रयूषेण जाङ्गलानां रसेन वा ।
अन्नकालेषु चाप्यसौ विधेयं दन्तधावनम् ॥ १५७ ॥
योऽस्य वक्ररसस्तस्माद्विपरीतं प्रियं च यत् ।
तदस्य मुखवैशद्यं प्रकाङ्क्ष्यं चान्नपानयोः ॥ १५८ ॥
धत्ते रसविशेषाणामभिन्नत्वं करोति यत् ।
विशोष्य द्रुमशाखाघ्नैरास्यं प्रक्षाल्य चासकृतम् ॥ १५९ ॥
मस्तिष्कश्चरसमघ्राद्यैर्यथाहारमवाप्नुयात् ।

जीर्णं तर्पणं सैस्य तं जीर्णतर्पणम् । मुद्रयूषस्य जाङ्गलर-

सस्य च विकल्पः सात्म्यापेक्षो बलापेक्षश्च ज्ञेयः । दुर्बलो हि
दुर्बलाभिः प्रायो भवति, तस्य च मुद्रयूषो लघुत्वेन देयः, इत-
रस्य तु जाङ्गलो रसः ॥ १५६-१५९ ॥—

पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेद्विषकम् ॥ १६० ॥
ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नप्रतिभोजितम् ।

संप्रति कषायपानविषयमाह—पाचनमित्यादि । पाचनमिति
आमदोषपाचनम् । शमनीयमिति पक्वदोषोपशमनम् । एतच्च
विकल्पद्वयं योग्यतया यथाक्रममामदोषविषयं तथा पक्वदो-
षविषयं ज्ञेयम् । षडहेऽतीते इति ज्वराहादारभ्य षडहेऽति-
क्रान्ते; अतः सप्तमेऽहनि लघ्वन्नं मात्रया स्वरूपेण च यत्,
तत्प्रतिभोजितं ज्वरितमष्टमेऽहनि कषायं पाययेदिति वाक्यार्थः ।

एवं च पूर्वोक्ताष्टाहकृतिनिरामताव्यवस्थायाः पाचनस्य शमनी-
यस्य वा उपयोग उपपन्नो भवति । ननु पेयाप्रयोगे “याव-
ज्वरश्चुदुभावात् षडहं वा विचक्षणः” इत्युक्तं, ततश्च पेययैव
तावत् षडहो व्याप्यते, पूर्वं च ज्वरादौ लङ्घनमुक्तं, तन्नानि-
र्दिष्टकालमपि ‘लङ्घनेन क्षयं नीते’ इत्यादिग्रन्थोक्तलङ्घितकालं
यावता कालेन भवति तावत्कालं कर्तव्यं; हारीतेन तु कालो-
ऽपि दर्शितः, यथा—“लङ्घनं लङ्घनीयानां कुर्याद्दोषानुरुपतः ।
त्रिरात्रमेकरात्रं वा षड्रात्रमथवा ज्वरे” इति; तेन ज्वर-
लङ्घनदिनैस्तथा षडहेन च समं ज्वराहादारभ्याष्टाहकृति-
मोऽपि भवति, ततश्च ज्वराहादारभ्याष्टाहे पाचनशमनीय-
कषायो भवतु, तस्मात् पेयाप्रयोगषडहेऽतीते “पाचनं शम-
नीयं वा कषायं पाययेत्” इत्यभिप्रायः, तथा ‘ज्वरे पेयाः
कषायाश्च क्षीरं सर्पिर्विरेचनम् । षडहे षडहे देयं वीक्ष्यै
दोषबलाबले” (चि. अ. ३०) इत्यनेन ग्रन्थेनापि पेया-
प्रयोगषडहादूर्ध्वं कषायषडह उक्तः, न तु ज्वरोत्पादादिषड-
हादूर्ध्वम् । अत्र नूनम्—“यावज्वरश्चुदुभावात् षडहं वा
विचक्षणः” इत्यनेनापि ज्वरोत्पाददिनादारभ्य षडहपर्यन्तं
पेयाप्रयोग उच्यते, पेया हि ज्वरे प्राधान्येन दोषपाचनार्थं
प्रयुज्यते । यदुक्तं—“लङ्घनं खेदने कालो यवाग्वस्तिको
रसः । पाचनान्यविषकानां दोषाणां तरुणे ज्वरे” इति । लङ्घ-
नादिपाचनीयत्वं दोषाणामष्टाहादवगोच, अष्टाहादूर्ध्वं तु कषा-
येणैव पाचनमुक्तम् । तत्रालङ्घनीये वातज्वरे आदिदिनात् प्रभृति
पेया षडहमपि औप्राप्ति, एकद्वित्रिदिनलङ्घिते ज्वरे पेया पक्व-
चतुर्दिनप्रयोगेण ज्वरदिनादारभ्य षडहपर्यन्तं कर्तव्यम् ।
यत्र तु दोषाणामपि सामतया सन्निपातज्वरे वा लङ्घनमेव
षड्रात्रं षड्रात्रादिक्रमेण वा कियते, तत्र प्रादक्षिके विधौ नायं
पेयाषड्रात्रनियम औत्सर्गिकः प्रवर्तते । किञ्चातिमात्रलङ्घन-
प्रयोगे पेया न दोषपाचनार्थं कियते, किंतु भूरिलङ्घनस्य-

१ ‘जत्रूर्ध्वं’ इति पा० । २ ‘ग्रीष्मेऽसृक्पित्तनस्तथा’ इति पा० ।
३ ‘प्रदेयं’ इति पा० । ४ ‘जीर्णतर्पणो यस्य’ इति पा० ।

१ ‘इत्यथो न्यायः’ इति पा० । २ ‘कालं वीक्ष्यामयस्य तु’ इति
पा० । ३ ‘पाचनं युक्तम्’ इति पा० । ४ ‘प्राप्नोति’ इति पा० ।
५ ‘लङ्घितेन’ इति पा० ।

तामैः सन्धुक्षणार्थं, तत्राग्निसन्धुक्षणे जाते पुनरौषधपान-
मेव भवति । “ज्वरे पेयाः कषायाश्च” (वि. अ. ३०)
इत्यादौ पेया समानकार्याणां लङ्घनादीनामुपलक्षणभूताः ततश्च
पेया यत्र प्रतिषिद्धा मधोत्वज्वरादौ तत्र तर्पणादिकमेणापि
षड्भाः प्राप्ताः । तेन, प्रथमषडहे उत्सर्गते लङ्घनादिपाचनं
कर्तव्यमिति पेया षडहे द्येयति; वचनमप्यत्रोच्यते, तथाहि
सुश्रुते—“लङ्घनाम्बुयवागूर्भिर्यदा दोषो न पच्यते । तदा तं
मुखवैरस्यतृणारोचकनाशनैः ॥ कषायैः पाचनैर्हृद्यैश्चरैः
ससुपाचरेत्” (सु. उ. तं. अ. ३९) इत्युक्त्वा, कषाय-
पानकालनियमे प्रोक्तं—“सप्तरात्रात् परं केचिन्मन्यन्ते
देयमौषधम्” (सु. उ. तं. अ. ३९) इत्यादि । ततश्च
लङ्घनादिषडहेऽतिक्रान्ते सप्तरात्राद्वैषजदानं सुश्रुतेनास्थाप्या-
प्रतिषेधादनुमतमेव । तथा **चरके** “लङ्घनं खेदनं” इत्या-
दिना तरुणज्वरे लङ्घनादि विहितं, तरुणता च ज्वरस्य सप्ताह-
मात्रं भवति । यदुक्तं **पुष्कलावते**—“आसप्तरात्रं तरुणं
ज्वरमाहुर्मनीषिणः । मध्यं द्वादशरात्रं तु, पुराणमत उत्त-
रम्” इति । सप्ताहादूर्ध्वमतर्हणे ज्वरे उत्सर्गतस्तावन्नलङ्घन-
पेयादि न विहितमेव चरकेणापि, तथा **हारीते**नापि लङ्घ-
नोष्णोदकमुत्सादितशृतजलपानपेयाभिधानानन्तरमुक्तम्—“एतां
क्रियां प्रयुजीत षड्वात्रं सप्तमेऽहनि । पिबेत् कषायसंयोगान्
ज्वरप्राप्त्यं साधुसंघितात्” इति । तथा **खरनादे**नापि—“ल-
ङ्घितालङ्घितं तस्माद्व्रितं वा ज्वरादितम् । तत्साम्यत्वाद्दत्तस्त-
स्मिन्नादौ ज्वरसुपाचरेत् ॥ यवागूर्भिर्यथादोषं” इत्यादिना
तर्पणादिक्रमं चाभिधायोक्तम्—“इति षड्वात्रिकः प्रोक्तो नव-
ज्वरहरो विधिः । ततः परं पाचनीयं शमनं वा ज्वरे हितम्”
इति । तन्नान्तरे च यदेतत् सप्तमेऽहनि कषायपानविधानं,
तद्व्याहृते विहितकषायपानेन सममद्ग्रान्तरत्वाच्च विरोधीति
मन्तव्यं, तस्माज्ज्वराहादारभ्य षडहेऽतीते लघ्वन्नप्रतिभोजिते
कषायपानं, तथा षडहं यावत् यवागूर्पूचर इति, तथा “ज्वरे
पेयाः कषायाश्च” (वि. अ. ३०) इत्याद्य उत्सर्गविधयः,
तेनैषां कश्चिद्वाधनमपि भवतीति युक्तमेव ॥ १६० ॥—

स्तभ्यन्ते न विपच्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम् ॥ १६१ ॥
दोषा बद्धाः कषायेण स्तम्भित्वात्तरुणे ज्वरे ।
न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिविध्यते ॥ १६२ ॥
यः कषायकषायः स्यात् स वर्ज्यस्तरुणज्वरे ।

संप्रति कषायशब्दसामान्येन नवज्वरनिषिद्धकषायस्य महा-
त्यकारकस्य नवज्वरे प्रयोगे दोषमाह—स्तभ्यन्त इत्यादि ।
स्तभ्यन्त इति अविचलधर्माणी भवन्ति । न विपच्यन्त इति

१ ‘लङ्घनान्ते’ इति पा० । २ ‘सिद्धसाधितान्’ इति पा० ।

३ ‘इत्यादि । जतुर्कणेनापि यवागूर्भिरुपलक्षणमभिधायोक्तम्’ इति पा० ।

४ ‘न च्यवन्ते च’ इति पा० । ५ ‘कषायः कषायः’ इति पा० ।

६ ‘अविचलितधर्माः’ इति पा० ।

चिरेणापि न सुखं पच्यन्ते । स्तम्भित्वादिना स्तम्भनस्वभाव-
त्वात् । उक्तं हि—“कषायः स्तम्भनः शीतः” (सु. अ. २६)
इति । अयमर्थः **हारीते**ऽयुक्तः—“न कषायं प्रशंसन्ति
नराणां तरुणे ज्वरे । कषायेणाकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्ताराः”
इति । पूर्वं षड्विंशतशताधितयैः पञ्चरसकृतेष्वपि खरसादिषु
कषायशब्द उक्तः, तदिह यदि कषायशब्देन सामान्येन मधु-
रादिकृतानां खरसादीनां प्रतिषेधः स्यात्, तदा षड्वज्ज्वरानीयस्य
पञ्चविधकल्पनायामवश्यमिवेशनीयस्य तथा यवागूर्साधनार्थस्य
च पाठेन तत्तद्व्यस्य निषेधः स्यात्; येन, षड्वज्ज्वरस्य तथा यवा-
गूर्साधनद्रव्यस्य च प्रयोगोऽत्र पञ्चविधकल्पनायामन्तर्भावनीयः,
भेषजप्रयोगस्य पञ्चविधकल्पनार्थोऽन्तर्भावः; अतः सर्वकल्पना-
कषायप्रतिषेधो मा स्यादित्याह—न विद्यादि । नतु कल्पमुद्दि-
श्येति खरसकलकश्चतशीतकाण्डरूपकल्पनं लक्ष्यीकृत्य; यः क-
षायकषाय इति यः कषायैरामलकादिभिः कृतः खरसादिरूपः
कषायः स निषिध्यत इत्यर्थः । न चानेन कषायसरसखरसा-
दिनिषेधेन मधुरादिकृतखरसादीनां तरुणज्वरे प्रयोगो भवति,
खरसादिभेषजस्यातिगुरोस्तरुणज्वरेऽविधानात् । तेन, कषाय-
कषायप्रतिषेधेन तत्तद्व्यकृतपञ्चकादिकल्पनाकषायस्य विहित-
स्याविरोधः साध्यते, न त्वविहितखरसादिविधानं कियते । खर-
सादिगुरुभेषजस्य तरुणज्वरे निषेधवचनं—“भेषजं क्षामदो-
षस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम्” (सु. उ. तं. अ. ३९)
इति । अन्ये तु युवते—यत्—षड्वात्रात् परतः सप्तमे दिवसे
कषायपानं विहितं “पाचनं शमनीयं च” इत्यादिना स्वतन्त्रेण;
तत्र सप्तमे दिवसे तरुण एव ज्वरो भवति, तरुणे च ज्वरे
कषायपानं निषिद्धमिति विरोधं पश्यन् मधुरादिद्रव्यकृतकषा-
यस्य सप्तमेऽहन्त्यप्रतिषेधः, कषायकषायस्य तु सप्तमेऽहनि प्रति-
षेध इत्युपदर्शनार्थं ‘न तु कल्पनमुद्दिश्य’ इत्यादि कृतं; ततश्च
ज्वरादिषडहे सर्वैककषायप्रतिषेध एव, सप्तमदिवसप्राप्ते तु
तरुणे कषायद्रव्यकृतकषायमात्रप्रतिषेध इति वाक्यार्थो भ-
वति ॥ १६१ ॥ १६२ ॥—

यूषैरम्लैरनम्लैर्वा जाङ्गलैर्वा रसैर्हितैः ॥ १६३ ॥
दशाहं यावदश्रीयाल्लघ्वचं ज्वरशान्तये ।

यवागूर्तरकालं भोजनसाधनमाह—यूषैरित्यादि । यदि कफ-
प्रबलता बलवदग्निश्च तदा यूषैः, वातप्राबल्ये तु दुर्बलत्वे च
रसैरिति व्यवस्था । अम्लविकल्पोऽपि साम्यापेक्षयाऽन्यपेक्षया
च हेतुः । वक्ष्यति हि—“मन्दाग्नयेऽम्लसात्स्यात् तत्साम्भ-
मपि कल्पयेत्” इति । अम्लं चात्र ज्वरघ्नं दाडिमाद्येव कार्यम् ।
लघ्विति मात्रालघु प्रकृतिलघु च रक्तास्थ्यादिकम् ॥ १६३ ॥—

१ ‘सुचिरेणापि न सुपच्यन्ते’ इति पा० । २ ‘द्रव्यस्य’ इति पा० ।

३ ‘सर्वैककषायद्रव्यकृतकषायमात्रप्रतिषेधः’ इति पा० । ४ ‘बलबला-
निश्च’ इति पा० ।

अत ऊर्ध्वं कफे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥ १६४ ॥
परिपकेषु दोषेषु सर्पिष्पानं यथाऽमृतम् ।

दशाहात् परतः प्रायः कर्तव्यमाह—अत इत्यादि । कफे मन्दे इति मन्देऽपि कफे; यदि कफो नास्त्येव दोषरूपस्तदा सर्पिर्वातपित्तोत्तरे ज्वरे देयमित्यर्थः । परिपकेष्विति सर्वथा पकेषु । सर्पिरिति वक्तव्ये अधिकपानग्रहणेनानुवासनाभ्यङ्गादिना सर्पिष उपशोगमस्मिन् काले निषेधयति । अनुवासनाभ्यङ्गौ हि पश्चात्कालवक्तव्यौ । इयं च मन्दकफवातपित्तोत्तरत्वरूपाऽवस्था प्रायेण दशाहादूर्ध्वं कालमहिर्नैव सर्वज्वरे व्यक्ता भवति; यथा—बुद्धे पुरुषे प्रबलवातत्वं, तरुणज्वरे सामदोषता, तथाऽऽमाशयसमुत्थताया कफप्रबलत्वं भवति; दशाहादुत्तरं तु लङ्घनादिना कफः क्षीणो भवति, ज्वरसन्तापेन च रक्षणे धातुशोषणञ्च वातपित्ते वर्धते । यत्तु पेयाकषाय-सर्पिःक्षीरविरेचनानां षडहे षडहे देयत्वं तद् प्रायिकम् । तेन दशाहादूर्ध्वं द्वितीयषडह एवावस्थाविशेषप्राप्तौ सर्पिर्दानं न विरोधि ॥ १६४ ॥—

निर्देशाहमपि ज्ञात्वा कफोत्तरमलङ्घितम् ॥ १६५ ॥
न सर्पिः पाययेद्वैद्यः कषायैस्तमुपाचरेत् ।
यावल्लघुत्वादशनं दद्यान्मांसरसेन च ॥ १६६ ॥
बलं ह्यलं निग्रहाय दोषाणां, बलकृच्च तैत् ।

उक्तसर्पिष्पानपावादविषयमाह—निर्देशाहमित्यादि । निर्गतो दशाहो यस्य स निर्देशाहः । अलङ्घितमिति अस्ज्जातलङ्घितलक्ष-णम्, इयं चावस्था प्रबलसामदोषावस्थत्वाज्ज्वरस्य तथाऽसम्यगु-पचारञ्च भवतीति ज्ञेयम् । कषायैस्तं कफोत्तरमलङ्घितं चोपा-चरेत् । यावल्लघुत्वादिति च्छेदः । लघुत्वे तु जाते कफोत्तर-ताऽलङ्घिताता च नापयति न तदा सर्पिष्पानमेवानुवृत्तं कर्तव्य-मित्यर्थः । कफोत्तरेऽलङ्घितेऽपि निर्देशाहज्वरे मांसरसेन किम-र्थमेवमशनं कफविरुद्धं देयमित्याह—बलं हीत्यादि । बलकृच्च तदिति मांसरसेनाशनं बलकारकमित्यर्थः ॥ १६५ ॥ १६६ ॥—

दाहदृष्ट्यापरीतस्य वातपित्तोत्तरं ज्वरम् ॥ १६७ ॥
बद्धप्रच्युतदोषं वा निरामं पयसा जयेत् ।

दाहेत्यादिना क्षीरावस्थामाह । बद्धप्रच्युतदोषं वेत्यत्र बद्धदोषत्वम् अप्रवर्तमानदोषत्वं, प्रच्युतदोषत्वं तु स्कोपेन प्रव-र्तमानदोषत्वम् । तत्र क्षीरे तावद् यथा बद्धे प्रवर्तकं भवति, तथा प्रच्युतेऽपि सविबन्धदोषप्रवर्तकतयोपकारकं भवति, अत एव क्षीरगुणेषु—“पुरीषे प्रथिते पथ्यं,” तथा “अतीसारं च पथ्यं” (सू. अ. १) इत्युक्तम् । किंवा, बद्धदोषे गव्यं क्षीरं सरत्वादेयं, प्रच्युते तु संग्राहित्वाच्छागं देयम् ॥ १६७ ॥—

१ ‘अवस्थाविशेषप्राप्त्या’ इति पा० । २ ‘शननैस्तमुपाचरेत्’ इति पा० । ३ ‘बलं ह्यलं दोषहरं, परं तच्च बलप्रदम्’ इति पा० ।

४ ‘प्रबलसामान्यत्वाज्ज्वरस्य’ इति पा० ।

क्रियाभिराग्निः प्रशमं न प्रयाति यदा ज्वरः ॥ १६८ ॥
अक्षीणबलमांसस्योः शमयेत्तं विरेचनैः ।

‘आग्निः क्रियामिर्यदा न प्रशमं याति ज्वरस्तदा विरेचनैः शमयेत्’ इति भाषया विरेचनस्य बहुव्यापकतया इतरकर्मा-सिद्धावेव कर्तव्यत्वं दर्शयति । विरेचनैरिति बहुवचनेन वमन-विरेचने अपि गृह्यते; यदुक्तं—“उभयमपि दोषमलविरेचनादि-रेचनशब्दं लभते” (क. अ. १) इति, तथा विरेचनयोगवि-वरणे वमनविरेचनयोगानेवाभिधास्यति ॥ १६८ ॥—

ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनम् ॥ १६९ ॥
कामं तु पयसा तस्य निरूहैर्वा हरेन्मलान् ।
निरूहो बलमग्निं च विज्वरत्वं मुदं रुचिम् ॥ १७० ॥
परिपकेषु दोषेषु प्रयुक्तः शीघ्रमावहेत् ।

ज्वरेणाक्षीणस्य शोधनमुक्त्वा ज्वरक्षीणस्य शोधनमाह—ज्वरक्षीणस्येत्यादि । पयसेति पयःपानेन । पयस्त्वनुलोमक-तया दोषहरं भवति । अनुलोमकत्वं च विरेचनत्वेन व्य-हित्य इति विरेचनादेयत्वे क्षीरमुक्तम् । अत्र क्षीरस्य पूर्वोक्त-विषयेणैव गुणानां लब्धत्वादवशिष्टं निरूहगुणमाह—निरूह इत्यादि ॥ १६९ ॥ १७० ॥—

पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताशयगतं हरेत् ॥ १७१ ॥
संसनं, श्रीमलान् वस्तिहरेत् पक्षाशयस्थितान् ।

विरेचनास्थापनयोर्दोषभेदेन स्थानभेदेन च विषयमाह—पित्तमित्यादि । वमनस्य तु दोषभेदेन स्थानभेदेन च विषयः ‘कफप्रधानात्’ इत्यादिनैवोक्त इति नेह पुनरुच्यते; परं पूर्वमव-स्थाविहितं वमनं खयमुत्किष्टदोषे ज्ञेयम्, एतच्च जीर्णज्वरविहितं वमनं केहलेदानीं दोषमुत्किष्टस्य कर्तव्यमिति विशेषः । पित्ता-शय आमाशयाधोभाग एव । संसनमिति च्छेदः ॥ १७१ ॥—

ज्वरे पुराणे संक्षीणे कफपित्ते दृढाग्रये ॥ १७२ ॥
रुक्षबद्धपुरीषाय प्रदद्यादनुवासनम् ।

अनुवासनविषयमाह—ज्वर इत्यादि । प्रकरणगततायामपि पुराणतयां ‘पुराणे’ इति पदमत्यर्थपुराणतामाह ॥ १७२ ॥—

गौरवे शिरसः शूले विबद्धेऽपिन्द्रियेषु च ॥ १७३ ॥
जीर्णज्वरे रुचिकरं कुर्यान्मूर्धविरेचनम् ।

गौरव इत्यादिना शिरोविरेचनविषयमाह । शिरस इति पूर्वोत्तरेण च योज्यम् । इन्द्रियाणां विबन्धः खविषयप्रवृत्तौ जाड्यम् ॥ १७३ ॥—

अभ्यङ्गांश्च प्रदेहांश्च परिषेकावगाहने ॥ १७४ ॥
विमज्ज्य शीतोष्णकृतं कुर्याज्जीर्णं ज्वरे भिषक् ।
तैराशु प्रशमं याति वहिर्मांसगतो ज्वरः ॥ १७५ ॥
लभन्ते सुखमङ्गानि बलं वर्णश्च वर्धते ।

१ ‘अक्षीणबलमांसस्य’ इति पा० । २ ‘शीतोष्णतया’ इति पा० ।

अन्तःपरिमार्जनमभिधाय बहिःपरिमार्जनमाह—अभ्यङ्गा-
थेत्यादि । प्रदेहः सामान्येन बहुलोऽबहलश्च लेप इह गृह्यते ।
ये तु सुश्रुतमतेन बहलं विशोषिणं प्रदेहं ग्राहयन्ति, तन्मतेन
दाहप्रशमने लेपो बहलः कर्तव्यः स्यात्, स च तदुरेव कर्तव्यः,
उक्तं हि—“श्लक्ष्णपिष्टघ्नो लेपोऽप्यन्तस्यापि दाहकृत”
(चि. अ. ३०) इत्यादि । विभज्य शीतोष्णकृतमिति
उष्णभिप्रायं शीताभिप्रायं च विभज्य यथासंख्यं शीतकृतान्
तथोष्णकृतान्; वक्ष्यति हि—“अभ्यङ्गांश्च प्रदेहान्श्च परि-
षेकांश्च कारयेत् । यथाभिलाषं शीतोष्णं विभज्य द्विविधं
ज्वरम्” इति । शीतोष्णता च द्रव्यबहिःप्रा संस्कारेण च
ज्वरा ॥ १७४ ॥ १७५ ॥—

धूपनाञ्जनयोगैश्च यान्ति जीर्णज्वराः शमम् ॥ १७६ ॥
त्वङ्मात्रशोषा येषां च भवत्यानान्तरन्वयः ।

त्वङ्मात्रशोषा इति धात्वन्तरलागेन त्वङ्मात्रावस्थितदोष-
जन्याः, येषां चागन्तुभूतरूपोऽन्वयः कारणं भवति ज्वराणां,
ते धूपदिना शमं यान्ति ॥ १७६ ॥—

इति क्रियाक्रमः सिद्धो ज्वरप्रः संप्रकाशितः १७७
येषां त्वेष क्रमस्तानि द्रव्याण्युच्चैर्मतः शृणु ।
रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः षड्भैः सह ॥ १७८ ॥
यवाग्वोदनलाजायै ज्वरितानां ज्वरापहाः ।

कर्मप्राप्तौषधप्रशस्योत्तार्यमाह—येषामित्यादि । ‘रक्तशा-
ल्यादयः शस्ताः शालयः षड्भैः सह’ इति केचित् पठन्ति,
अत्र ‘शालयः’ इति पदेन यवकादीनां निरासः कियते ।
केचित्सु ‘रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः’ इति पठन्ति,
तत्र यद्यपि ‘श्लक्ष्णान्यं शनीधान्यं समातीतं प्रशस्यते’ (सू.
अ. २७) इत्युक्तमेव, तथाऽपि प्रमादादपुराणग्रहणनिषेधार्थं
‘पुराणाः’ इति पदम् ॥ १७७ ॥ १७८ ॥—

लाजपेयां सुखजरां पिप्पलीनागरैः श्रुताम् ॥ १७९ ॥
पिबेज्वरी ज्वरहरां क्षुद्धानल्पशिवादितः ।
अम्लामिलापी तामेव दाडिमाम्लां सनागराम् ॥
सृष्टविद् पैक्तिको वाऽथ शीतां मधुयुतां पिबेत् ।
पेयां वा रक्तशालीनां पार्श्ववत्तिशिरोरुजि ॥ १८१ ॥
श्वदंशुकण्टकारिभ्यां सिद्धां ज्वरहरां पिबेत् ।
ज्वरतिसारि पेयां वा पिबेत् साम्लां श्रुतां नरः ॥
शुश्रिपर्णाबलाविवल्वागरोत्पलधातुकैः ।
श्रुतां विदारीगन्धाद्यैर्दीपनीं स्वेदनीं नरः ॥ १८३ ॥
कासी श्वासी च हिकी च यवान् ज्वरितः पिबेत् ।
बिबद्धवर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः श्रुताम् १८४
सर्पिभ्मतीं पिबेत् पेयां ज्वरी दोषानुलोमनीम् ।

१ ‘पुनरुक्तशालय इति पदेन’ पा० । २ ‘तथाऽपि प्रमादा-
दतिनवस्य तथाऽपिपुराणस्य ग्रहणं ना भूदित्येतदर्थं ‘पुराणा’ इत्यु-
क्तम्’ इति शिवदाससेनः ॥

कोष्ठे विचक्षे सरुजि पिबेत् पेयां श्रुतां ज्वरी ॥ १८५ ॥
सुद्धीकापिप्पलीमूलचव्यामलकानगरैः ।
पिबेत् सविख्यां पेयां वा ज्वरे सपरिकर्तिके ॥ १८६ ॥
बलावृक्षाम्लकोलामलकशीधावनीश्रुताम् ।
अस्वेदनिद्रशृण्णार्ताः पिबेत् पेयां सशकैराम् ॥ १८७ ॥
नागरामलकैः सिद्धां घृतभृष्टां ज्वरापहाम् ।

लाजपेयमित्यादिका दश यवागवः । तत्र प्रथमा श्लेष्मणीति
हरिचन्द्रः; किंवा लाजपेयां सुखजरामित्येका, तथा पिप्पली-
नागरैः श्रुतामिति द्वितीया, एवं शेषाभिः सममेकादश पेयाः ।
सनागरां सृष्टविद् पिबेदिति योजना, सनागरायेव शीतां
मधुयुतां पिबेत् पैक्तिक इत्यपरा । शुण्ठ्यास्तु मधुरपाकित्वेन
पाचनत्वेन च पित्ते प्रयोगः । इह विदारीगन्धाद्यै हृस्वपक्व-
मूलम् । सयवामिति पदेन षष्टितण्डुलकार्यां पिबेदिति ।
सवित्कामित्यादिना धावनीश्रुतामित्यन्तेन नैका यवागूः । परि-
कर्तिका कर्तिकाकारा वेदना । कलशी सिंहपुच्छाः । धावनी
कण्टकारी । अत्र च यवागूनां साधनद्रव्यजलतण्डुलपरिमाणे
वृद्धवैद्यव्यवहाराः पूजिताः प्रमाणीकर्तव्याः । अत्रान्विषेशसं-
हितायामधीयते—“काथद्रव्याजालं क्षुण्णं श्रपयित्वा जलाढके ।
पादशेषेण तेनाथ यवागूदपकल्पयेत् ॥ कर्षार्थं वा कणाशुण्ठ्योः
कल्कद्रव्यस्य वा पलम् । विनीय पाचयेद् युक्त्या वारिप्रसेन
चापराम्” इति । अपरामिति काथसाध्ययवागव उक्तायां
भिन्नां कल्कसाध्यामित्यर्थः । एवं च कठकपलेन वा तत्र यवा-
गूसाधनपरिभाषा, सा इहापि द्रव्यपलकल्केन यवागूसाधनमुप-

१ “कल्कसाध्ययवागूसाधनार्थं परिभाषामाह—कर्षार्थं वेत्यादि ।
कर्षार्थं वेति कर्षार्थं प्रत्येकं; त्रिविधं हि भेषजद्रव्यं वीर्यभेदात् । यथा-
तीक्ष्णवीर्यं शुण्ठ्यादि, मध्यवीर्यं विव्वाशिमन्यादि, सुदुवीर्यमामल-
कादि । तत्र कणाशुण्ठ्योरिति तीक्ष्णद्रव्योपलक्षणं, तेन तीक्ष्णद्रव्य-
मात्रस्यैव कर्षप्रमाणमिति ज्ञापितं; कल्कद्रव्यस्य वा पलमिति सुदुवी-
र्यद्रव्योपलक्षणं, तेन अन्यस्यासि सुदुवीर्यद्रव्यसामलकादेः पलप्रमा-
णमिति ज्ञापयति । एतेन, तीक्ष्णसुदुवीर्ययोः कर्षप्रमाणानवयवस्य
मध्यवीर्यस्य विव्वाशिमन्यादेरनुक्तमप्यर्थप्रमाणं सामर्थ्यादेव ज्ञेयम् ।
यत् पुनर्भीष्यवीर्यस्य षड्भूतैः कर्षप्रमाणमुक्तं, तन्मन्दातलपुरुषादि-
प्रायेणेत्युक्तमेव । विनीयेति कल्कोक्तं, प्रक्षिप्येति वा । अपरामिति
अन्याम्, अन्यत्वं च कपायसाध्ययवागूमपेक्ष्य, तेन कल्कसाध्या-
वित्यर्थः । एवं च तीक्ष्णद्रव्यापेक्षया कर्षप्रमाणं, मध्यद्रव्यापेक्षयाऽ-
र्धपलप्रमाणं, सुदुद्रव्यापेक्षया पलप्रमाणं द्रव्यं विनीय कल्कसाध्यां
यवान् वारिप्रसेन द्रव्यद्वैगुण्याच्छरावचतुष्टयमानेन साधयेदिति
योजना । ननु प्रवलयनलवलादौ पुरुषे बहुयवागवादि विषये तत्र
कथं वारिप्रसेन यवागूसाधनं भविष्यतीत्याह—युच्येति । एतेन
यत्र उक्तमवलानेन बहुयवागूविषेया तत्र युक्त्या जलप्रसङ्गं त्रयं
वा तण्डुलानुरूपं दत्त्वा यवान् साधयेत्, अल्पवलयाने तु वारि-
प्रसेनेत्यर्थः । ‘अपराम्’ इति पाठे श्रुयादीन् । तेन पेयासाधनरीत्या
श्रुतादोऽपि साधनीया इति प्रतिपादितम्” इति शिवदाससेनः ।

दिशताऽनुमतैव, तथाहि जीवन्त्यादियवान्वागमश्चिद्भैः कोल-
प्रमाणैः साधनमुक्तम् । यत्तु तत्र वृक्षाम्लयुक्त्यायुक्तं, तैदम्ल-
तामात्रार्थं वृक्षाम्लदानं, न तदष्टमाषकप्रमाणं; किंवा, तदप्य-
ष्टमाषकमानप्रमाणमस्तु, तथाऽप्यदूरान्तरार्थतया कल्कपलसा-
धनोपदेशिका परिभाषाऽनुमतैव भवत्यष्टमाषकाधिकपलकल्क-
साधनोपदेशेन; उक्तं हि—“जीवन्त्याजीवातिपुष्कराह्वैः
सकारवीदीप्यकविल्वमथैः । सयावश्चैवैदरप्रमाणैर्वृक्षाम्लयुक्ता
वृततैलवृष्टा ॥ अशोतिसारानिलगुल्मशोफहृद्रोगमन्दाभिहिता
यवाग्नूः ॥ या पक्वकोलैर्विधिनैव तेन सिद्धा भवेत् साऽपि
समा तथैव (चि. अ. १२)” इति; तस्मादेतद्यवागूकमान-
नलिज्वर्दनात् कल्कपलसाध्ययवान्वागमिभाषिका परिभाषाऽनु-
मतैव; तदन्या तत्सहचरिता कर्षार्थकणाष्टमीमानदर्शिकाऽनु-
मतैव । काष्ठासाध्ययवान्वादिद्रव्यमाने तु वृद्धयवहारपूजितेयं
परिभाषा—“यदसु श्रुतशीतस्तु षड्ज्ञादि प्रयुज्यते । कर्षमात्रं
ततो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽम्भति ॥ अर्षश्रुतं प्रयोक्तव्यं
पाने पेयादिसंविधौ” इति । आदिशब्देनात्र यूपरसादिग्रहणम् ।
“काष्ठ्यद्रव्याञ्जलिं क्षुण्णं” इत्यादिपरिभाषायां स्तथाऽनुक्तपरिभा-
षायाश्च कर्तव्यव्यवस्था, तथा सकलयवागूसाधनतण्डुलजलादि-
मानव्यवस्थाविचारश्चापामार्गतण्डुलीय (सू. अ. ४) एव निर्ले-
चितोऽनुसरणीयः ॥ १७९-१८० ॥—

मुद्रान्मसूरांश्चणकान् कुलस्थान् समकुष्टकान् १८० ॥
यूषार्थे यूषसात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ।

मुद्रानिलादिज्वरहितयूषद्रव्यसंग्रहः । यूषकरणं च यवागू-
साधनवत् । मुद्रः खनामप्रसिद्धः ॥ १८० ॥—

पटोलपत्रं सफलं कुलकं पापचेलिकम् ॥ १८१ ॥
ककौटकं कठिलं च विद्याच्छाकं ज्वरे हितम् ।

कुलकं कारवेलकम् । पापचेलिकं पाठाशाकम् । कठिलकं
रफपुनर्नवा ॥ १८१ ॥—

लावान् कपिञ्जलानेणांश्चकोराणुपचक्रकान् ॥ १९० ॥
कुरङ्गान् कालपुच्छांश्च हरिणान् पृषताञ्जलान् ।
प्रदद्यान्मांससात्म्याय ज्वरिताय ज्वरापहान् ॥ १९१ ॥
ईषदम्लानम्लान् वा रसान् काले विचक्षणः ।
कुक्कुटांश्च मयूरांश्च तित्तिरिक्कौञ्चवर्तकान् ॥ १९२ ॥
गुरुण्णत्वाच्च शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सकाः ।
लङ्घनेनानिलबलं ज्वरे यद्यधिकं भवेत् ॥ १९३ ॥
भिषज्ज्ञात्राविकल्पैश्चो दद्यात्तानपि कालवित् ।

१ ‘जीवन्त्यादिभिरष्टभिद्भैः पलप्रमाणैः’ इति पा० । २ ‘तद-
म्लतागल्यर्थ’ इति पा० । ३ ‘दत्त्वा’ इति पा० । ४ ‘इत्यादिपरि-
भाषया तथाऽनुक्तपरिभाषया च’ इति पा० । ५ ‘मानव्यवस्थाव्य-
भिचारश्च’ इति पा० । ६ ‘यूपसात्म्याय ज्वरिताय’ इति पा० ।
७ ‘मात्राविकल्पश्च इति विकल्पो विशिष्टकल्पना संस्कार इत्यर्थः ।
तेन तावती मात्रा कर्तव्या, तादृशश्च संस्कारः कार्यः, यथा लघुत्वा-
नुणत्वे भवत इत्यर्थः’ इति शिवदाससेनः ।

कपिञ्जलः गौरतितिरिः । एणः कृष्णसारः । उपचक्रकः
चक्रोरः । कालपुच्छः हरिणविशेषः । हरिणः ताम्रवर्णः । पृषतः
बिन्दुचित्रितो हरिणः । रसकरणं सूदृशास्त्रं—“पलानि
द्वादश प्रस्थे घनेऽथ तनुके तु षट् । मांसस्य षण्ठनं कुर्यात्
पलमच्छतरे रसे” इति । यत्र तु रसस्य द्रव्यान्तरेण साधनं,
तत्र यवागूवत् साधनं व्याख्येयम् । मात्राविकल्पश्च इत्यनेन
तावत्या मात्रया, तेन च संस्कारकृतेन विकल्पेनानुणलघुना
लावादयो देशाः, येन गौरवादभिव्यक्तमुणत्वाद्वा ज्वरावृत्तिं न
जनयन्तीति दर्शयति ॥ १९०-१९३ ॥—

धर्मांस्तु चानुपानार्थं तृषिताय प्रदापयेत् ॥ १९४ ॥
मद्यं वा मद्यसात्म्याय यथादोषं यथावलम् ।

धर्मांस्तु उष्णाम्नु । धर्मांस्त्वादिश्लेष्मं चैकेऽनर्षं वदन्ति;
तत्र, अनुपानव्यवस्थायामुष्णपानीयमयथोर्हितं पूर्वैर्भक्तु-
मेवेति तदुपदानं; तथाच तन्त्रान्तरे—“ज्वरे पिबेदनुष्णाम्नु
मद्यसात्म्यस्तु यो भवेत् । तस्मै दोषबलं दृष्ट्वा युक्त्या मद्यं
विधीयते” इति ॥ १९४ ॥—

गुरुण्णस्निग्धमधुरान् कषायांश्च नवज्वरे ॥ १९५ ॥
आहारान् दोषपक्षयर्थं प्रायशः परिवर्जयेत् ।

अन्नपानकमः सिद्धो ज्वरघ्नः संप्रकाशितः ॥ १९६ ॥

गुरुण्णेत्यादिना गुरुणादिनिषेधः; पूर्वं तु कषायनिषेधो
यद्यपि सामान्येन कृतः, तथाऽपीहाद्यप्रतिषेधप्रस्तावादल-
हितप्रतिषेधाच्च पुनः कियते ॥ १९५ ॥ १९६ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यन्ते कषाया ज्वरनाशनाः ।
पाक्यं शीतकषायं वा मुस्तपर्पटकं पिबेत् ॥ १९७ ॥
सनागरं पर्पटकं पिबेद्वा सटुरालभम् ।
किरातत्तिककं मुस्तं गुडूचीं विश्वमेषजम् ॥ १९८ ॥
पाठामुशीरं सोदीच्यं पिबेद्वा ज्वरशान्तये ।
ज्वरघ्ना दीपनाश्चेते कषाया दोषपाचनाः ॥ १९९ ॥
तृणारुचिप्रशमना मुखवैरस्यनाशनाः ।

पाक्यमिति श्रुतम् । शीतकषायस्तु द्रव्यं संक्षुण्णमुष्णोदके
प्रक्षिप्य निशास्थितम् । अत्र शीतकषायपरिभाषा—“द्रव्यादा-
पोषितातोषे प्रतोषे निशि संस्थितात् । यः कषायोऽभिनिर्गतिं स
शीतः समुदाहृतः” (सू. अ. ४) इति । अत्रापि यद्यपि द्रव्यस्य
पानीयस्य च मानं नोक्तं, तथाऽपि काष्ठ्यद्रव्यसमं द्रव्यं प्राण्यं,
पानीयं तु यावन्मानः पेयः काथो भवति तावन्मानं प्राण्यं,
नह्यत्र पानीयहासोऽस्ति; किंवा परिभाषयैव जलं देयं—
“षड्भिः प्लेक्षतुर्भिर्वा सलिलच्छीतफाण्डयोः । आधुतं मेघ-
जपलं रसाख्यायां पलद्वयम्” इति । शीतकषायः स्वल्पवीर्यतया
तथा शैत्यगुणयोगाच्चाल्पबलदोषे दाहमिभूते च देयः । पर्पटकं

१ ‘हितं पूर्वेभ्योऽनुक्तमेवेति’ इति पा० ।

सदुरालभं वेति तृतीयो योगो मन्दाभिपित्तकफे । किराततिक्ता-
दिश्वरुणौ वातकफे । पाठादिश्व पित्ते । किराततिक्तादिना च
भेलके सति पाठासप्तकं जत्कृष्णप्रलयात् कफपित्ते भवति ।
उक्तं हि तत्र—“भूमिम्बघनगुह्वरीजुष्युषुषुच्योशीराह्व-
पाठाः” इति । अत्र काथकरणे द्रव्यादिमानस्याजुक्तत्वाभ्यायतो
मानव्यवस्था । तत्रेह यद्यपि काथसंविधानं विशेषेण नोक्तं,
तथाऽपि व्याधितरूपीये यत् काथकरणं सति यामनुक्तं,—“छेद्यानि
खण्डशस्त्रेद्वयित्वा मेघानि चाणुशो भेदयित्वा, प्रक्षाल्य, पानी-
येनाभ्यासिष्वेत” इत्यादिना “गतरसेच्योषधेषु स्थालीमवतार्य
परिपूतं करार्य” (वि. अ. ७) इत्यन्तेन, तदेव सर्वकषाय-
करणसंविधानं ज्ञेयम् । तत्र हि यद्यपि काथद्रव्यमानं तथा
द्रवमानं स्थाप्यकषायमानं च नोक्तं, तथाऽपि यावद्द्रव्यं यावता
जलेन पक्वं सत् गतरसं भवति, तावति जले तावद्द्रव्यं देय-
मिति लभ्यते; तथा यावता काथशेषेण गतरसान्यौषधानि
भवन्ति तवान्न काथः स्थाप्यत इति च लभ्यते; एतच्चौषधानां
गतरसत्वं द्रवभागत्रयक्षय एव भवतीति दृश्यते, तेन चतुर्भा-
गावशिष्टता सर्वेकाथे विशेषवचनं विना कर्तव्या । काथार्थजल-
दानं तु द्रव्यापेक्षया भवति । तत्र मृदुनि द्रव्ये चतुर्गुणेन
जलेन, कठिनेऽष्टगुणेन, कठिनतरे तु षोडशगुणेन पक्वे सति
चतुर्भागावशेषे गतरसत्वं भवति; एतदपि दृश्यते—स्नेहादिसा-
धनकभूरिकाथकरणे इयं प्रयुज्यते; यत्र त्वर्यं काथ्यद्रव्यं
तत्र यथा यथाऽल्पत्वं भवति तथा तथा मृदुन्यल्पेऽपि द्रव्ये
भूरिजलं दीयते, स्तोकेन जलेन काथ्यद्रव्यस्य गतरसत्वाभा-
वात् । तेन, कर्षादारभ्य पलपर्यन्तकाथे मृदुन्यपि षोडशगुणं
जलं दीयते, पलादूर्ध्वं तु कुडवपर्यन्तमष्टगुणं जलं दीयते ।
तदेवमनिर्दिष्टद्रव्यजलशेषमानमभ्याचार्येण गतरसत्वाभिधानात्
सर्वकषायद्रव्यादिपरिमाणमुक्तम् । यदि हि द्रव्यादीनां नियतं
प्रमाणं ब्रूयात्, तदा द्रव्यापेक्षया तथा स्नेहादिसाधनापे-
क्षया देयकाध्यापेक्षया च यद्विज्ञं परिमाणं तत्र गृहीतं
स्यात् । तदर्थोभिधायिकाश्च स्वतन्त्रान्तरपरिभाषा लिख्यन्ते ।
पातव्यकषाये कृष्णात्रेयः—“काथ्यद्रव्यपले कुर्यात् प्रस्थार्धं
पादशेषितम्” इति; अन्यत्राप्युक्तं—“काथ्यद्रव्यपले वारि
द्विरष्टगुणमिष्यते” इति; तथा “कर्षादौ तु पलं यावद्द्यात्
षोडशिकं जलम् । ततस्तु कुडवं यावतोयमष्टगुणं भवेत्”
इति; सुश्रुते च स्नेहादिकाथपरिभाषा—“चतुर्गुणेनाष्टगुणेन
षोडशगुणेन वाऽम्भसाऽभ्याविष्य चतुर्भागावशिष्टं काथयि-
त्वाऽवतारयेद्” (सु. वि. अ. ३१) इत्यादिपाठभेदाच्चतुर्गु-
णाष्टगुणषोडशगुणजलापिकाः श्रूयन्ते, ताः कठिनादिद्रव्यमे-
दाद्वाद्वाः । यदुक्तं—“मृदौ चतुर्गुणं देयं, कठिनेऽष्टगुणं
तथा । कठिनात् कठिनतरे देयं षोडशिकं जलम्” इति ।

एवं तन्त्रान्तरपरिभाषायां च व्यवस्था वक्तव्या । अग्निवेशे हि
श्रूयते—“द्रव्यमापोथितं काथ्यं दत्त्वा षोडशिकं जलम् । पाद-
शेषं च कर्तव्यमेव काथविधिः स्मृतः ॥ चतुर्गुणेनाम्भसा वा
द्वितीयः समुदाहृतः” इति; अत्र मध्यविषयाऽष्टगुणत्वमपि
पानीयस्य लभ्यते; तेनायुक्तं—“द्रव्याणां मध्यपाकार्थं यत्र
मात्रा न दर्शिता । पादांशारौषधात्तत्र जलं दद्याच्चतुर्गुणम् ॥
चतुर्भागावशिष्टं च कषायं कारयेद्विषयः” इति । एवमन्या अपि
तन्त्रान्तरपरिभाषा अवशिष्टेन नेयाः । अत्रैके वदन्ति—यदेतद्या-
धितरूपीये कषायकरणमुद्दिष्टं तस्मिन्हाथिकारे, तद्विशिष्टार्थ-
विषय एव, तथाविधकषायकरणं नान्यत्र; यथा बलतैले—
“बलाशतं गुह्वच्याश्च पादं राक्षाष्टभागेनिकम् । जलादकशते
पक्त्वा” (वि. अ. २८) इत्याद्युक्तं मानं न काथान्तरे याति,
किन्तु तत्रैव नियमितमिति । सैवं, विषयविशेषोद्देशविहितोऽपि
विधिर्विषयान्तरेऽपि बह्वैवैव्यवहारानुमत्ता तथा तन्त्रान्तरप-
रिभाषासंवादेन च विषमतत्त्वं वा दृष्ट्वा समानत्वैवैव व्यवस्था-
प्यते; यथा इक्ष्वाकुफलपे उक्तं—“यावत् स्वातन्त्र्यमनुरोये पतितं
तु न शीयते” (क. स्था. अ. ३) इत्यादि लेहाफलक्षय-
विषयविशेषोक्तं विषयान्तरेऽपि साधारणं भवति । अत्र पेय-
काथमात्राऽपि तु इत्यन्ता नोक्ता, तस्याः पुरुषाद्यपेक्षया
नानात्वात्; सामान्येन च यदुक्तं—“दोषप्रमाणानुरूपो हि
भैषज्यप्रमाणविकल्पो बलप्रमाणविशेषोक्तो भवति” (वि.
अ. ८) इति; एतेन, यावन्मात्रमौषधं बलाभ्याद्यपेक्षोपप-
द्यते यस्य पुरुषस्य, तावन्मात्रमौषधं तस्य देयमित्युक्तं भवति ।
उक्तं चान्यत्र—“मात्राया नास्त्यवस्थानं दोषमर्धं बलं वयः ।
व्याधिं द्रव्यं च कोष्ठं च वीक्ष्य मात्रां प्रयोजयेत्” इति ।
तत्रादूरान्तरा मध्यपुरुषाभिप्रायेण या मात्रा भवति, सा स्वि-
तैव तत्त्वकर्ता “पलं वत्सकबीजस्य श्रपयित्वा रसं पिबेत्”
(वि. अ. १९) इत्यादिना, तथा पटोलथेऽपि “पलं तथैषां
सह चूर्णितानां जले शतं दोषहरं पिबेत्” इत्यादिना । सुश्रु-
तेऽप्युक्तं—“व्याध्यादिषु तु मध्येषु काथस्याजलिरिष्यते”
(सु. सू. अ. ३९) इति, पले च काथ्ये षोडशपलस्य पाद-
शेषतायां चतुःपलरूपोऽजलिरिव भवति । दाहकोऽप्याह—
“जघन्या द्विपला प्रोक्ता मात्रा, मध्या चतुष्पला । उत्तमा षट्-
पला प्रोक्ता काथस्नेहौषधेषु तु” इति । अन्यत्र चोक्तम्—“उत्त-
मस्य पलं मात्रा, त्रिभिश्चालैश्च मध्यमा । जघन्यस्य पलार्धं तु
स्नेहकाथ्यौषधेषु च” इति । एताश्चादूरान्तरार्था बलाभ्यादिमा-
नेन व्यवहियमाणा एव परिभाषाः । अन्यचिन्त्यते—यदेतच्च-
तुर्गुणत्वादिना जलमुक्तं, तत् किं कृतद्वैगुण्यं सर्वत्र गृहीतव्यम्,
उक्तं हि—“शुष्कद्रव्येष्विदं मानं द्विगुणं तद्व्याघ्रयोः” इति; सैवं,
सुनिषण्णकान्देष्टव्यस्य द्वात्रिंशत्पलपरिमाणे द्रवप्रस्थे सिद्धे-
ऽपि यद्यं—“त्रिंशत्पलानि प्रस्थोऽत्र विज्ञेयो द्विपलाधिकः”

(चि. अ. १४) इति करोति, तेन तन्त्रान्तरपरिभाषानुमतं कुडवादावेव माने द्वैगुण्यं भवति, कुडवपूर्वमाने तु द्रवद्राणां द्वैगुण्यं नास्तीति दर्शयति । येन, पूर्वपरिभाषायेव द्वैगुण्ये लब्धे यत् पुनर्द्रात्रिंशत्पलप्रस्थकीर्तनं, तत् पूर्वपरिभाषायाभिचारे सति क्वचिद्वैगुण्यं दर्शयति । तेन, रक्तिकादौ तत्परिभाषार्थव्यभिचारस्तन्त्रान्तप्रमाणानुवीर्यते । तथाचात्रेयः—“द्वैगुण्यं कुडवाद्ये तु शुष्कमानाद्भवत्यस्य हि । आर्द्रस्यास्यत्वनिर्वीर्यत्वाज्ज्ञेयमन्यत्र तत् समम्” इति; तथा जतूकर्णेऽप्युक्तम्—“आर्द्राणां च द्रवाणां च द्विगुणाः कुडवादयः” इति; अन्यत्राप्युक्तं—“रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुडवो भवेत् । शुष्के द्रवादशोऽथैव तुल्यं मानं प्रकीर्तितम्” इति । एवं च कुडवादिमानयोग्यस्यापि यत्र द्रव्यस्य पेलोल्लेखेन मानं गृह्यते, तत्रापि न द्वैगुण्यम् । तेन “राक्षासहस्रनिगृहे तैलद्रोणे विपाचयेत्” (चि. अ. २८) इत्यादिषु पलोल्लेखेन जलं गृह्यमानं न द्विगुणं भवति । क्वचित् पलोल्लेखमानविधानेऽपि तन्त्रान्तरदर्शनात् कुडवादिविवक्षां कृत्वा पलोल्लेखागतेऽपि द्रवे द्वैगुण्यं भवति । यथा क्षतक्षीणचिकित्सिते “मधुकाष्ठपलद्राक्षाप्रस्थकाथे” (चि. अ. ११) इत्यादिना यः प्रयोग उक्तः, स जतूकर्णे “द्राक्षायाः प्रस्थः, मधुकस्यार्धकाथः” इत्यादिना ग्रन्थेन पठितः; तेन, जतूकर्णे मधुकस्यार्धप्रस्थोल्लेखपाठात् कृतद्वैगुण्यमेव द्रवं भवति, तत्प्रस्थमात्रेणैव मधुकाष्ठपलोल्लेखविरहितकाथ्ये कुडवद्रव्यविवक्षया कृतद्वैगुण्यमेव जलं देयम् । एवमन्यत्राप्यनुसरणीयम् । अन्ये तु, “कुडवादावित्यत्र अतदुणसंविज्ञानवहुवीहिणा कुडवे न द्वैगुण्यमस्ति” इति ब्रुवते; ततश्च सुश्रुते “लेहकुडवे साध्ये भेषजपलं पिष्टं कर्कं” (सु. चि. अ. ११) इत्युक्तं, तत् कुडवे लेहचतुःपले भेषजपलं भवतीति कृत्वा लेहप्रस्थेऽष्टपलकल्कदानव्यवहार उपपन्नः; यदि तु कुडवेनाष्टौ पलानि लेहस्य गृह्यन्ते, तदा प्रस्थे चतुःपलकल्कदानमव्यवहारसिद्धं स्यात्; एतच्चातिसाधु; यतस्तत्रैव लेहकुडवे साध्ये काथ्यद्रव्यप्रस्थो विधेय इत्युक्तं, तत्र यदि कुडवेन लेहपलचतुर्थं गृह्यते तदा चतुःपले लेहे षोडशपलकाथ्यग्रहणं स्यात्, न च तथा व्यवहरति, काथ्यषोडशपलं हि अष्टपले लेह एव गृह्यते, तस्मादसाधकमेतत् कुडवाद्वैगुण्यस्येति । द्वैगुण्यं कुडवे युक्तं, यथाऽगस्त्यहरीतक्यां मधुनः कुडवं यदिहोक्तं, तत्तन्त्रान्तरे “मधुनश्च पलाष्टकम्” इति पठ्यते; तथा तन्त्रान्तरे—“त्रायमाणा चतुःपलं दशकैऽम्भसि शेषिते । कुडवे कुडवान् सार्पिःक्षीरधात्रीरसान् पचेत्” इति श्रूयते; तत्र यदि चतुःपलः कुडवः स्यात्, तदाऽत्रोक्तत्रायमाणाघृतेन सह विरोधः स्यात्; उक्तं हि—“जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणाचतुःपलम्” इत्यादि, यावत् “रसस्यालमकानां च क्षीरस्य च घृतस्य च ।

पलानि पृथगष्टाष्टौ दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत्” (चि. अ. ५) इति, तथाऽन्यत्राप्युक्तम्—“आर्द्रद्रव्यद्रव्यपलैरष्टभिरेव च । शुष्कद्रव्यचतुष्केण कुडवः समुदाहृतः” इति; तस्मात् कुडवे द्वैगुण्यं साधु । आर्द्रद्वैगुण्ये तु, येषां द्रव्याणां शुष्काणां सुप्रयोग उक्तस्तेषामार्द्रप्रयोगे द्वैगुण्यं भवति; ये तु नित्यमार्द्रा एवोपयुज्यन्ते, न तेषां द्वैगुण्यम् । यदुक्तं—“वासोऽङ्गजकृष्णान्धतपत्रीसहाचर्याः । नित्यमार्द्राः प्रयोक्तव्या न तेषां द्विगुणं भवेत्” इति । एतत् सर्वं पेयकाशप्रसन्नोक्तं लेहपाकेऽपि चिन्तनीयम् । लेहपाके तु लेहात् पादिकः कल्को देयः, तथाहि वक्ष्यति—“जललेहोषधानां तु प्रमाणं यत्र नेरितम् । तत्र स्यादौषधात् लेहः लेहातोयं चतुर्गुणम्” (च. अ. १२) इति । चतुर्गुण एव लेहो द्रवत्वेऽपि न द्वैगुण्यात् कल्कादष्टगुणो भवति । अन्यत्राप्युक्तं—“काथ्याचतुर्गुणं वारि पादस्य स्याच्चतुर्गुणम् । लेहात् लेहसमं क्षीरं कल्कस्तु लेहपादिकः” इति । यत्तु, अष्टपल एव लेहे कल्कस्य पलमानवं, तदागमसिद्धमपि न व्यवहितये; उक्तं हि कृष्णात्रेय—“लेहपाकविधौ यत्र प्रमाणं नोदितं क्वचित् । लेहस्य कुडवं तत्र पचेत् कल्कपलेन तु” इति । तथा सुश्रुतेऽपि लेहकुडवे कल्कपलमुक्तम् । तदेतदकल्कसाध्यत्वं लेहस्य स्वरसेनातिगुरुणा साध्ये लेहे पुष्पकल्कसाध्ये वा व्यवस्थापनीयम् । द्रव्यस्य हि ससारत्वनिःसारत्वाभ्यां कल्कस्यालपत्वभूयस्त्वे दृष्टे । यदुक्तं शौनकवचनमनुवदता वारभटेन—“लेहे स्थितिं शुद्धाम्बुनिष्काशस्वरैः क्रमात् । कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टमम्” इति; तथा “शणस्य कोविदारस्य कर्बुदारस्य शालमलेः । कल्काव्यवत्वात् पुष्पकल्कं प्रशंसन्ति चतुःपलम्” इति । अत्र लेहप्रसापेक्षया चतुःपलः कल्कः लेहादष्टमभाग एव भवतीत्यादिविशेषवचनेन “कल्कश्च लेहपादिकः” इति सामान्यवचनस्य बाधा क्वचिद्विषयविशेषे भवतीह न विरोधमावहति । भवतु, अलमतिप्रपन्नेन, सर्वथा व्यवहारानुगतमेव शास्त्रं प्रमाणीकर्तव्यम् ॥ ११७-११९ ॥—

कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥ २०० ॥

पटोलः सारिवा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ।

निम्बः पटोलखिफला मृडीका मुस्तवत्सकौ ॥ २०१ ॥

किराततक्तममृता चन्दनं विश्वभेषजम् ।

गुडूच्यामलकं मुस्तमर्थश्लोकसमापनाः ॥ २०२ ॥

कषायाः शमयन्त्यागु पञ्च पञ्चविधाऽव्वरान् ।

संततं सततान्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकान् ॥ २०३ ॥

१ ‘सहाहृताः । प्रसारिष्यगन्धा च शतपुष्पा सहाचर्या’ इति पा० । २ ‘वसोऽङ्गजकृष्णान्धतपत्रीसहाचर्या’ इति चक्रदत्तसंस्कृत्याख्यायां शिवदाससेनः ।

पञ्च पञ्चविधं ज्वरमिति यथासंख्यं सन्ततादिषु कलिङ्गादयो
हेयाः । अन्ये तु पञ्चसु पञ्चैव योगिकानाहुः ॥ २००-२०३ ॥

वत्सकारगन्धौ पाठां षड्रन्थां कटुरोहिणीम् ।
मूर्ध्नां सात्तिविषां निम्बं पटोळं धन्वयासकम् ॥ २०४ ॥
चर्वायै सुस्तमुशीरं च मधुकं त्रिफलां बलाम् ।

पाक्यं शीतकषायं वा पिवेज्वरहरं नरः ॥ २०५ ॥
मधुकमुस्तमृद्धीकाकादमयणिं परूषकम् ।

त्रायमाणामुशीरं च त्रिफलां कटुरोहिणीम् ॥ २०६ ॥
पीत्वा निशिस्थितं जन्तुज्वैराच्छीघ्रं विमुच्यते ।

वत्सकारगन्धमिलादिना बलामित्यन्तेन केचियोगत्रयं,
केचिदेकमेव योगं वदन्ति । निशि स्थितमिति शीतकषा-
यम् ॥ २०४-२०६ ॥—

जात्यामलकमुस्तानि तद्वदन्वयासकम् ॥ २०७ ॥
विषद्वदोषो ज्वरितः कषायं सगुडं पिबेत् ।

त्रिफलां त्रायमाणान् च मृद्धीकां कटुरोहिणीम् ॥ २०८ ॥

पित्तश्लेष्महरस्त्वैव कषायो ह्यानुलोमिकः ।

त्रिवृताशर्करायुक्तः पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥ २०९ ॥

जातीत्यादी जातीपल्लवाः । सगुडं पिबेदित्यत्र गुडस्य प्रक्षे-
प्यत्वेन कौस्थ्यद्रव्यापेक्षया पादिकत्वम् । एवमन्यत्रापि प्रक्षेपे
बोद्धव्यम् ॥ २०७-२०९ ॥

बृहत्सौ वत्सकं मुस्तं देवदारु महौषधम् ।
कोलवल्ली च योगोऽयं संनिपातज्वरापहः ॥ २१० ॥

शटी पुष्करमूलं च व्याघ्री शृङ्गी दुरालभा ।

गुडची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥ २११ ॥

एष शस्त्रादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।

कासहृद्ग्रहाभ्यांतिंश्वासतन्द्रासु शस्यते ॥ २१२ ॥

बृहत्सौ पौष्करं भार्गी शटी शृङ्गी दुरालभा ।

वत्सकस्य च बीजानि पटोळं कटुरोहिणी ॥ २१३ ॥

बृहत्यादिर्गणः प्रोक्तः सन्निपातज्वरापहः ।

कासादिषु च सर्वेषु दद्यात् सोपद्रवेषु च ॥ २१४ ॥

अत्र कषायप्रकरणागतत्वात् सन्निपातचिकित्सावसरमप्यु-

ल्लङ्घ्य सन्निपातहरी शब्खादिबृहत्यादिप्रयोगौ पठति २१०-२१४

कषायाश्च यवागन्धश्च पिपासाज्वरनाशनाः ।

निर्दिष्टा मेघजाध्याये भिषक्तानपि योजयेत् ॥ २१५ ॥

मेघजाध्याये मेघजचतुष्केः चतुष्केऽपि हि 'अधीयन्ते
अस्मिन्नर्थे' इति कृत्वा अभ्यायशब्दो वर्तते एव । योगमा-

१ 'विषमज्वरचिकित्सासाह-कलिङ्गा इत्यादि । एते पञ्च योगाः

सन्ततसततकान्येषुष्कदृतीयचतुर्थकेषु यथासंख्यं हेवाः । अन्ये तु
सर्वे पञ्च योगाः सर्वत्रेत्याहुः । तत्र यथासंख्यमेव युक्तं, सततोच्छेदने
पटोलादियोगस्य, तथा निम्बादेशान्येषुष्कोच्छेदने, गुडव्यादेशं चातु-
र्थकोच्छेदने क्षारपाणौ दृष्टत्वाद् इति शिवदाससेनः । २ 'काय-
द्रवापेक्षया' इति पा० ।

मेघ तु तत्र षड्विचनशताश्रित्येऽप्याये (सू. अ. ४) ज्वरघ्नतु-
ष्णाग्नौ महाकषायौ प्रोक्तौ; तयोश्च प्रत्येकद्रव्यकृताः कषाया
बहवो भवन्तीति कषाया इति बहुवचनं साधु । यवागन्धश्च
अपामार्गचतुष्कोष्ये (सू. अ. २) प्रोक्ताः ॥ २१५ ॥

ज्वराः कषायैर्वैमनैर्लङ्घनैर्लघुभोजनैः ।
रूक्षस्य येन शाम्यन्ति सर्पित्सेषां भिषग्जितम् ॥ २१६ ॥
रूक्षं तेजो ज्वरकरं तेजसा रूक्षितस्य च ।

यः स्यादनुबलो धातुः स्नेहवध्यः स चानिलः ॥ २१७ ॥

इदानीं सर्पिःप्रयोगानिधातुं सर्पिषो विषयमाह—ज्वरा
इत्यादि । वमनैरित्यनेनेहावस्थाविधेयवमनप्रयोगात् सर्पिःषट्ठ-
भावितो दर्शयति । लङ्घनवचनेन च लङ्घनसमानकालाः स्नेहा-
दयो गृह्यन्ते । रूक्षस्येति वचनेन कषायादिप्रयोगे सत्यपि
सामतानुबन्धात् कफोत्तरतया वा यत्र रूक्षत्वं न भवति तत्र
सर्पिर्न दातव्यमिति दर्शयति । अत्र कषायैरित्याद्यसमासनिर्दे-
शेन व्यस्यैः समसैरपि कषायादिप्रयोगै रूक्षस्य सर्पिःपानं
कर्तव्यमिति दर्शयति । नन्वविशेषेण सर्वज्वरेषु कषायान-
न्तरं सर्पिरुच्यते, तत्कथमुपपन्नं भवतीत्याह—रूक्षं तेज
इत्यादि । तत्र तेजःशब्दो यद्यपि पित्तानलश्लेहशक्तिशुद्धिषु
मीमे च वर्तते, तथाऽपीह तेजःशब्देनोष्मादभिधीयते; तेन
रूक्षस्वरूप ऊष्मा सर्वत्र ज्वरकर इत्युक्तं भवति । स चोष्मां

आमाशयविक्षिप्तसामेस्तथा देहभयो ज्वरप्रभावकृतश्च ज्वररूपो
ज्ञेयः । यदुक्तं—“स्नेहं तेनोष्मणा चैव कृत्वा देहोष्मणो बलम् ।
संतपमधिकं देहे जनयन्ति” इत्यादि । अयं च ऊष्मा सूक्ष्म-
विचारे यद्यपि पित्तस्य भवति, यदुक्तं—“ऊष्मा पित्तादते नास्ति
ज्वरो नास्त्युष्मणा विना” (वा. चि. अ. १) इति, पित्तं च
यद्यपि “स्नेहसुष्णं तीक्ष्णं च” (सू. अ. १०) इत्यादिना ग्रन्थेन
स्निग्धयुक्तं, तथाऽप्यवस्थावशात् पित्तं निरामं सज्जिःस्नेहं भ-
वति, स्नेहश्च पित्तगुणो द्रवयोगनिमित्तको न सांसिद्धिकः; तेन
स्नेहापग्नः पित्तस्योद्यतं एवावस्थायां; तेन निःस्नेहस्य पित्त-
स्योष्मा रूक्ष एव भवति । इयं च व्याध्यवस्था व्याप्तिप्रभावा-

देव जीर्णावस्थायां भवति, यथा—मदाख्यस्यान्ते वातपित्तत्वः;
यदुक्तं “पित्तमारुतपर्यन्तः प्रायेण हि मदाख्यः” (चि. अ.
२४) इति । क्षारपाणिनाऽप्युक्तं—“ज्वरोष्मणा रूक्षितेषु
धातुषु बलवान् मारुतो ज्वराबुबन्धं विषमज्वराणामन्यतमं
वा कुर्यात्” इत्यादि । तत्र रूक्षेण तेजसा ज्वरकाल-
संबन्धाद्भूतितस्य ज्वरिणो योऽनुबन्धो धातुरनिलः स्यात् स
च स्नेहवध्य इति सर्पिःकृतस्नेहवगुणवध्य इत्यर्थः; चकारादुक्तं
तेजो यज्वरकरं तदपि सर्पिःकृतस्नेहवध्यमिति समुच्चिनोति ।
धातुरिति विशेषेण वायोर्धारणात्मकता उच्यते; ततश्च
धारणात्मकस्य वायोः प्रकोपो महाख्य इति सूचयति । अनु

१ 'स्नेहास्यः' इति पा० २ 'विषेणमाह' इति पा० ३ 'अ-
वस्थाविशेषात्' इति पा० ४ 'पित्तस्योपपत्तये' इति पा० ।

पश्चाद्गलं भवति यस्य सोऽनुबलः । तेन सर्वज्वरेषु कषाया-
दिना द्वावशाहेन च कालेन कफांशविषये सति ज्वरोष्मा
बुद्धो भवति, तद्विरक्षणकां वायुरपि बुद्धो भवति । अत्र ज्वरो-
ष्मणि पित्तधर्मे सर्पिस्तावच्छैत्याद्विहितं भवतीति प्रसिद्धत्वा-
नोक्तं; हेहांशेनैव तु सर्पिण्या पिताम्भां ज्वरकरं रूक्षस्व-
रूपं तथा वार्तं च स्नेहाच्छमयति, तत् 'रूक्षं तेज' इत्यादिना
श्लोकेनोक्तं भवति । अन्ये तु तेजःशब्देनेह पित्तमेव ग्राह-
यन्ति । पित्तं हि द्विविधं—सद्रवं निर्द्रवं च । यत् सद्रवं तत्
सन्नेदं, यत् लङ्घनादिना क्षपिताद्रभां निर्द्रवं तद्रूक्षं भवति, तद्विह
'रूक्षं तेज' इत्यनेन गृह्यते । अन्ये तु 'यः स्यादनुबलो धातुः'
इत्यनेनानुबन्धरूपं कफं ग्राहयन्ति, ततोऽनुबन्धः कफो रूक्षं
पित्तं वातश्च हेहासाध्यो भवतीत्यर्थः; हेहाशब्देन च प्रकरणात्
सर्पिश्च्यते, सर्पिश्च कफजित् संस्काराद्भवति; यदुक्तं—“घृतं
तुल्यगुणं दोषं संस्कारान्तु जयेत् कफम्” इति (नि. अ. १) ;
किंच “अत ऊर्ध्वं कफे मन्दे” इत्यादिना त्रिष्वपि दोषेषु सर्पिः-
प्रयोगोऽनुमतः; तदिहापि त्रय एव दोषा यथोक्तव्याख्याया सर्पि-
विषयाः प्रतिपादिता भवन्तीति । अस्माकं तु पूर्वं एव
व्याख्यानं खरसः । अन्ये तु 'रूक्षे तेजो ज्वरकरं' इति पठन्ति ।
तत्र रूक्षे इति कषायादिभ्यो रूक्षीकृतचरीरे इति ज्ञेयं, दोषं च
पूर्ववत् । अयं च पाठः पूर्वदीकाङ्कमिदं सप्तस्वामिदासा-
षाढचर्म-ब्रह्मदेवचमृतिभिरपि व्याख्यातत्वाच्च प्रतिक्लेषणीयः ।
खरनादेनापि समानोऽयं पाठः । उक्तं हि तत्र—“कषायपाना-
द्रमनाल्लानां ह्यनुभोजनम् । रुक्षितानां ज्वरो मोक्षे सर्पिः पान-
मुपैक्षते । रूक्षतेजोऽधिके देहे” इत्यादिना ॥ २१६ ॥ २१७ ॥

कषायाः सर्वे एवैते सर्पिणा सह योजिताः ।

प्रयोज्या ज्वरशान्त्यर्थमग्निंश्चुक्षणाः शिवाः ॥ २१८ ॥

संप्रति सर्पिणि ग्राह—कषाया इत्यादि । य एते ज्वरघ्ना
कषाया उक्तास्ते सर्पिणा सह योजिताः सर्पिःसाधनत्वेन प्रयुक्ताः
प्रयोज्याः; यथोक्तकषायद्रव्यैः स्वविषय एव सर्पिणि साध-
यित्वा प्रयोज्यानीति वाक्यार्थः । अन्ये तु कषायाणां सर्पिणा
मिश्रीकृतानामनेन वचसा प्रयोगमिच्छन्ति ॥ २१८ ॥

पिप्पल्यश्चन्दनं मुस्तमुशीरं कटुरोहिणी ।

कलिङ्गकास्तामलीका सारिवाऽतिविषा स्थिरा २१९

द्राक्षामलकबिल्वानि त्रायमाणा निदिग्धिका ।

सिद्धमेतैर्वृत्तं सद्यो जीर्णज्वरमपोहति ॥ २२० ॥

क्षयं कासं शिरःशूलं पार्श्वशूलं हलीमकम् ।

अंसाभित्तापमग्निं च विषमं संनियच्छति ॥ २२१ ॥

पिप्पल्य इत्यादि । पिप्पल्यादौ घृते पिप्पल्यादीनां विशेषा-
नुक्तेः कषायत्वं कल्कत्वं चैके ब्रुवते, अन्ये तु कल्कमेवे-
च्छन्ति । द्रवकार्यं तु द्रवस्यानुकल्यातोयैनेव कर्तव्यं, “द्रव-
कार्येऽपि चानुके सर्वत्र सलिलं स्मृतम्” (क. अ. १२) इति

वचनात् । ननु यत्र कल्कत्वेन द्रव्यश्रुतिः, द्रवं च न श्रुतं, तत्र
जलं ग्रहीतव्यं, यथा—“त्र्युष्णत्रिफलाकल्के बिल्वमात्रे
गुडात् पले । सर्पिणोऽष्टपलं पक्त्वा मात्रां मन्दानलः पिबेत्”
(चि. अ. १५) इति; यत्र तु कषायत्वं कल्कत्वं वा नोक्तं
तत्र कायकल्कावेव कर्तव्यौ, यदुक्तं सुश्रुते—“कल्ककाथाव-
निर्देशे गणात्तस्मात् प्रयोजयेत्” (सु. नि. अ. ३१) इति ।
मैवं, सुश्रुतोक्तपरिभाषा हीयं गणविषया एव, ‘गणात्तस्मात्
प्रयोजयेत्’ इति वचनात्; न च पिप्पल्यादयोऽमी गणत्वे-
नोक्ताः, गणोऽपि यत्राधिकरणेन श्रुतस्तत्रैव कायकल्ककरणं;
यदुक्तमन्यत्र—“यत्राधिकरणेनोक्तिर्गणस्य स्नेहसंविधौ । तत्रैव
कल्कनिर्युहविधौ स्नेहवैदिभिः” इति; किंच सामान्येन
द्रव्यस्य स्नेहासाधनाभिधाने यदि कल्ककषायत्वं स्यात्तदा बला-
तैलादौ “बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरसमं पचेत्”
(चि. अ. २९) इति न कुर्यात् कल्ककषाययोरोपपादनां,
सामान्यसाधनवचनेनैव लब्धत्वात्, तस्मात् कल्कमात्रेणैव
पिप्पल्यादिद्रव्यं जलं च चतुर्गुणं देयम्; एवमन्यत्रापि बोद्ध-
व्यम् । अत्र च पक्त्व्यष्टस्य प्रमाणानिर्देशादव्यवस्थितमान-
मेव सर्पिरिच्छातः पक्त्व्यं, यत्र तु प्रस्थादिमाननिर्देशं करोति
तत्र तावन्मात्रेणैव स्नेहासाध्यरोपपन्नो भवतीति ज्ञेयम् ।
तथाहि वातव्याधौ प्रभूतस्नेहासाध्यै भूयसीमेव स्नेहमात्रां
वक्ष्यति, प्रपौण्डरीकाये नस्योगितया कुड्बसमानं स्नेहं वक्ष्यति,
कुष्ठोक्तितकषपट्टपलादौ अत्यल्पपाकसंविधानेन पक्त्व्यं घृतस्य
कार्यकर्तृत्वं भवतीति भेषजप्रभावदर्शा महर्षिर्बोधयति । तत्र
यदि कुष्ठस्य दीर्घरोगतया भूयो भूयस्तिकषपट्टपललेपेन प्रयो-
जनं तदा पुनः पुनः षट्पलमानं पक्त्व्यं घृतं, “यथा कुर्वन्ति
स उपाय” (सु. अ. २६) इति वचनात् । एवमग्न्यहरीत-
क्यादावपि प्रतिनियतमानकथनप्रयोजनं वाच्यम् । तस्मात्
यादृच्छिकं क्वचिदाचार्यस्य मानाभिधानमनभिधानं च । ताम-
लीकी ‘भूम्यामलीकी’ इति ख्याता । हलीमकं कामलाभेदम् ।
सन्नियच्छति समीकरोति ॥ २१९-२२१ ॥

वासां गुडूचं त्रिफलां त्रायमाणां यवासकम् ।

पक्त्वा तेन कषायेण पयसा द्विगुणेन च ॥ २२२ ॥

पिप्पलीमुस्तमूत्रीकाचन्दनोत्पलनागैः ।

कल्कीकृतैश्च विपचेद्घृतं जीर्णज्वरपहम् ॥ २२३ ॥

वासाये घृते कायस्य परिमाणं यद्यपि नोक्तं, तथाऽपि द्विगुण
एव काथो ग्राह्यः; स्नेहपाके चतुर्गुण एव द्रवः, “स्नेहातोयं चतु-
र्गुणम्” (क. अ. १२) इति वचनात्; जलशब्दश्चात्र द्रवो-
पलक्षणः । अत्र च “द्राभ्यामपि चातुर्गुणम्” इति परिभाषया
यद्यपि क्षीरे कषायवद्विगुणमत्र लभ्यते, तथाऽपि त्रिविधसिन्धु-
द्विहिताय स्पष्टार्थं क्षीरद्वैगुण्याभिधानमिति ब्रुवते । तत्र क्षीरस्य

मानानुक्तौ “क्वाभ्याचतुर्गुणं वारि पादस्य स्याच्चतुर्गुणम् । ज्ञेहात्
ज्ञेहसमं क्षीरं कल्पश्च ज्ञेहपादिकः” इति वचनात् क्षीरस्य द्रवा-
न्तररसत्वे सति ज्ञेहसमत्वमेव स्यात् ; ततश्च कषायभागत्रयं
क्षीरं चैकमागमिति कृत्वा द्वाभ्यामपि चातुर्गुण्यमिति परिभाषा
स्यात् ; तस्मात् कर्तव्यं क्षीरद्वैगुण्यवचनम् । अन्ये तु—“द्वाभ्या-
मपि चातुर्गुण्यमिति परिभाषया प्रत्येकमेव द्रव्येण चातुर्गुण्यमि-
च्छन्ति, ततश्चेह कषायस्य चातुर्गुण्यं क्षीरस्य तु द्वैगुण्यं भवति ।
तत्र “एकेनापि चातुर्गुण्यं, द्वाभ्यामपि चातुर्गुण्यं, त्रिभिरपि
चातुर्गुण्यं, चतुर्भिः समम्” इति वचनेन चतुर्भिः ज्ञेहसमत-
भिधानेन ज्ञेहचातुर्गुण्यमेव द्रवस्योक्तम् । अतो द्वाभ्यां त्रिभि-
रपि तथा चातुर्गुण्यं कर्तव्यं यथा ज्ञेहाचतुर्गुण्यं स्यात्, तच्च
मिलित्वैव चातुर्गुण्यं भवति न प्रत्येकम् । चतुर्गुणद्रवपरिभाषा
तु पञ्चप्रभृतिद्रवसाभिष्ये विशेषवचनाद्वाध्यते । वचनं हि—
“पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्द्वैगुण्यं ज्ञेहसंविधौ । तत्र ज्ञेहसमान्याहु-
र्योक्त्वा स्यात् चतुर्गुणम्” इति ॥ २२२ ॥ २२३ ॥

बलां श्वदंष्ट्रां बृहतीं कलसीं धावनीं स्थिराम् ।
निम्बं पर्पटकं मुस्तं त्रायमाणां दुरालभाम् ॥ २२४ ॥
कृत्वा कषायं पेयार्थं दद्यात्तामलकीं शटीम् ।
द्राक्षां पुष्करमूलं च मेदामामलकानि च ॥ २२५ ॥
घृतं पयश्च तत् सिद्धं सर्पिर्ज्वरहरं परम् ।
क्षौद्राकाशशिरःशूलपाश्वशूलसतापनुत् ॥ २२६ ॥
बलाद्येऽपि काथपयसोः पूर्वौक्त्वाकाथक्षीरसाहचर्यात् प्रत्येकं
द्विगुणत्वं ज्ञेयम् ॥ २२४-२२६ ॥

ज्वरिभ्यो बहुदोषेभ्य ऊर्ध्वं चाधश्च बुद्धिमान् ।
दद्यात् संशोधनं काले कल्पे यदुपदेक्ष्यते ॥ २२७ ॥
मदनं पिप्पलीभिर्वा कलिङ्गैर्मधुकेन वा ।
शुक्रमुष्णाम्बुना पेयं वमनं ज्वरशान्तये ॥ २२८ ॥
क्षौद्राम्बुना रसेनेक्षोरथवा लवणाम्बुना ।
ज्वरे प्राक्छर्दनं शस्तं मधैर्वा तर्पणेन वा ॥ २२९ ॥
मृद्रीकामलकानां वा रसं प्रस्कन्दनं पिबेत् ।
रसमामलकानां वा घृतभृष्टं ज्वरापहम् ॥ २३० ॥
लिङ्गाद्वा त्रैवृत्तं चूर्णं संयुक्तं मधुसर्पिणा ।
पिबेद्वा क्षौद्रमावाप्य सघृतं त्रिफलारसम् ॥ २३१ ॥
आरग्वधं वा पयसा मृद्रीकानां रसेन वा ।
त्रिवृत्तां त्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिबेत् २३२
ज्वराद्विमुच्यते पीत्वा मृद्रीकाभिः सहभयाम् ।
पयोऽनुपानमुष्णं वा पीत्वा द्राक्षासरसं नरः ॥ २३३ ॥

संप्रति कमसूचितवमनविरेचनयोगानाह—ज्वरिभ्य इत्यादिना । बहुदोषेभ्य इत्यनेन अल्पदोषेषु संशोधनं निषिद्धमिति

स्फोरयति । काल इति यथोक्तवमनविरेचनयोग्यज्वरावस्था-
याम् । कल्प इति कल्पस्थाने । मदनपिप्पलीयुक्तं कफे, कलि-
ङ्गयुक्तं पित्तलेष्मणि, मधुकुयुक्तं तु दौहप्राये । क्षीरोयोगान्मधुरी-
कृतमम्बु क्षौद्राम्बु । सैन्यवयोगांलवणीकृतमम्बु लवणाम्बु । प्र-
स्कन्दनमिति विरेचनम् । आवाप्येति उपयोग्य ॥ २२७-२३३ ॥

कासाच्छ्वासाच्छिरःशूलात्पाश्वशूलश्चिरज्वरात् ।
मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ॥ २३४ ॥
एरण्डमूलोत्कथितं ज्वरात् सपरिकर्तिकात् ।
पयो विमुच्यते पीत्वा तद्वद्विष्वशालाभिः ॥ २३५ ॥
त्रिकण्टकबलाव्याघ्रीगुडानारसाधितम् ।
वर्चामूत्रविष्वधं शोफज्वरहरं पयः ॥ २३६ ॥
सनारं समुद्रीकं सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
शृतं पयः सखर्जूरं पिपासाज्वरनाशनम् ॥ २३७ ॥
चतुर्गुणेनाम्भसा वा शृतं ज्वरहरं पयः ।
धारोष्णं वा पयः सद्यो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥ २३८ ॥
जीर्णज्वराणां सर्वेषां पयः प्रशमनं परम् ।
पेयं तदुष्णं शीतं वा यथास्वं भेषजैः शृतम् ॥ २३९ ॥

पाठकमागतक्षीरप्रयोगानाह—कासादिखादि । अत्र पञ्च-
सूत्यादिद्रव्यस्य तथा क्षीरस्य पानीयस्य च मानानुक्तौ बृहद्वैच-
व्यवहारसिद्धया परिभाषया मानकल्पना ; यदुक्तं—“द्रव्यादष्ट-
गुणं क्षीरं क्षीरातोयं चतुर्गुणम् । क्षीरावशेषः कर्तव्यः क्षीर-
पाके त्वयं विधिः” इति । एतच्च द्रव्यस्यार्धपलं, क्षीरं पलचतु-
ष्टयं, पानीयं पलानि षोडश दत्त्वा, क्षीरावशेषः पाकः कर्तव्यः ;
एवंप्रकारा मानव्यवस्था । यत्र तु माषपर्णीयुतीये “येदां
पयसां जीवन्तीं विदारी कण्टकारिकाम् । श्वदंष्ट्रां क्षीरिकां
माषान् गोधूमांश्छालिषष्टिकां ॥ पयस्यर्धेदके पक्त्वा कार्ष्णि-
कानाढकोन्मते । विवर्जयेत् क्षीरशेषं” (चि. अ. २) इत्यादिना
क्षीरद्रव्यादिमानमुक्तं तत्तत्रैव विषये ज्ञेयं, तन्त्रान्तरपरिभाषा-
युहीतत्वादस्य मानस्य । प्रदेशान्तरयोगोक्तं हि मानं तदेव प्रदे-
शान्तरेऽपि मानलिङ्गं भवति यत् परिभाषानुगतं, यत् परि-
भाषान्तरबाधकं मानं तत् स्वविषय एवावतिष्ठते ; यथा—“साध-
येच्छुद्धशुष्कस्य लघुनस्य चतुष्पलम् । क्षीरे जलाष्टगुणिते क्षीर-
शेषं च ना पिबेत्” (चि. अ. ५) इति ; एवमन्यदपि तन्त्रान्तरे
यत् परिभाषाविरुद्धमानकथनं तत्तत्रैव प्रयोगे व्यवस्थितं ज्ञेयम् ।
परिकर्तिका परिकर्तिकाकारा गुदादिष्वेदना । नागरमिलादी क्षौद्रस्य
पाकानर्हत्वेनोत्तरकालं द्रव्यान्तरतुल्यमानस्यैव प्रक्षेपो ज्ञेयः ।
उष्णं शीतं चेति विकल्प इच्छाविशेषवृत्तः ; प्रबले वाते उष्णं,
पित्ते त्वतिबले शीतम् ॥ २३४-२३९ ॥

प्रयोजयेज्वरहरान्निरूहान् सांनुवासनान् ।
पकाशयगते दोषे वक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु ॥ २४० ॥

पटोलारिष्टपत्राणि सोशीरश्चतुरङ्गुलः ।
 ह्रीबेरं रोहिणी तित्ता श्वदंष्ट्रा मदनानि च ॥ २४१ ॥
 स्थिरा बला च तत् सर्वं पयस्यधौदके शृतम् ।
 क्षीरावशेषं निर्यूहं संयुक्तं मधुसर्पिषा ॥ २४२ ॥
 कल्कैर्मदनमुस्तानां पिप्पल्या मधुकस्य च ।
 वत्सकस्य च संयुक्तं वस्ति दद्याज्वरापहम् ॥ २४३ ॥
 शुद्धे माने हृते दोषे विप्रसन्नेषु धातुषु ।
 गताङ्गशूलो लघ्वङ्गः सद्यो भवति विज्वरः ॥ २४४ ॥
 आरग्वधुशीरं च मदनस्य फलं तथा ।
 चतस्रः पर्णिनीश्रैर्व निर्यूहमुपकल्पयेत् ॥ २४५ ॥
 प्रियङ्गुर्मदनं मुस्तं शताह्वा मधुयष्टिका ।
 कल्कः सर्पिर्गुडः क्षौद्रं ज्वरघ्नो वस्तिरुत्तमः ॥ २४६ ॥
 गुडचूर्चं त्रायमाणं च चन्दनं मधुकं वृषम् ।
 स्थिरां बलां वृश्चिपर्णी मदनं चेति साधयेत् ॥ २४७ ॥
 रसं जाङ्गलमांसस्य रसेन सहितं भिषक् ।
 पिप्पलीफलमुस्तानां कल्केन मधुकस्य च ॥ २४८ ॥
 ईषत्सलवणं युक्त्या निरूहं मधुसर्पिषा ।
 ज्वरप्रशमनं दद्याद्बलस्वेदरुचिप्रदम् ॥ २४९ ॥
 निरूहविधौ ज्वरहरानिति वचनेन ज्वरहर्त्रैर्वैरिह्वागुवा-
 सनकल्पनां दर्शयति । पटोलाद्ये निरूहे पयस्यधौदके शृतमिति
 वचनेन क्षीरतुल्यस्य जलस्य ग्रहणमर्धशब्दस्य समविभागवचन-
 त्वाज्ञेयम् । अत्र च क्वाथकल्कलेहादिमानव्यवस्था सिद्धिस्थाने
 वक्तव्यैव बोद्धव्या । गुडचादौ साधयेद्वस्तिमिति क्वाथं कुर्यात् ।
 ईषत्सलवणमिषत्सौद्रसर्पिषा युक्तमिति योज्यम् ॥ २४०-२४९ ॥
 जीवन्तीं मधुकं मेदां पिप्पलीं मदनं वचाम् ।
 ऋद्धिं राखां बलां विश्वं शतपुष्पां शतावरीम् २५०
 पिष्ट्वा क्षीरं जलं सर्पिलैल च विपचेद्विषक् ।
 आनुवासनिकं स्नेहमेतं विद्याज्वरापहम् ॥ २५१ ॥
 पटोलपिचुमर्दाभ्यां गुडच्या मधुकेन च ।
 मदनैश्च शृतः स्नेहो ज्वरघ्नमनुवासनम् ॥ २५२ ॥
 चन्दनागुरुकाश्मर्यपटोलमधुकौत्तलैः ।
 सिद्धः स्नेहो ज्वरहरः स्नेहवस्तिः प्रशस्यते ॥ २५३ ॥
 जीवन्त्याद्येऽनुवासने यमके क्षीरं स्नेहसमं, जलं तु त्रिगुण-
 मिति स्नेहाचातुर्गुणं द्रवस्य कार्यम् । मदनैश्च शृतः स्नेह इत्यत्रा-
 नन्तरोक्तः सर्पिलैरूप एव यमकस्नेहो ज्ञेयः । एवं 'सिद्धः स्नेह'
 इत्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ २५०-२५३ ॥
 यदुक्तं भेषजाध्याये विमाने रोगभेषजे ।
 शिरोविरेचनं कुर्यादुक्तिश्चस्तज्वरापहम् ॥ २५४ ॥

यच्च नावनिकं तैलं याश्च प्राग्धुसवर्तयः ।
 मात्राशितये निर्विघ्नाः प्रयोज्यास्ता ज्वरेष्वपि २५५
 यदुक्तमित्यादिना शिरोविरेचनद्रव्यमाह । भेषजाध्याये
 इति अपामार्गतण्डुलीये (सू. अ. २) । यच्च नावनिकं तैलमिति
 अणुतैलम् ॥ २५४ ॥ २५५ ॥
 अभ्यङ्गाश्च प्रदेहाश्च परिपेकाश्च कारयेत् ।
 यथामिलापं शीतोष्णं विभज्य द्विविधं ज्वरम् २५६
 अभ्यङ्गाश्वेत्यादिना क्रमागतं बहिःपरिमार्जनमाह । यथा-
 मिलापमिति यथेच्छम् । शीतोष्णं विभज्येति शीतसमुत्थं ज्वर-
 मुष्णसमुत्थं च ज्वरं विभज्य; तत्र शीतसमुत्थे उष्णाभ्यङ्गादयः,
 उष्णे च शीताः कर्तव्याः ॥ २५६ ॥
 सहस्रद्यौतं सर्पिर्वा तैलं वा चन्दनादिकम् ।
 दाहज्वरप्रशमनं दद्याद्भ्यञ्जनं भिषक् ॥ २५७ ॥
 अत्र च प्रतिलोमव्याख्यया शीताभिप्रायिणोऽभ्यङ्गादीनाह—
 सहस्रेत्यादि । सहस्रशब्दो विपुलार्थः; तेनानेकधा धौतं सर्पिरे-
 ल्यर्थः स्मृतः ॥ २५७ ॥
 अथ चन्दनाद्यं तैलमुपदेक्ष्यामः—चन्दनभद्र-
 श्रीकालानुसार्यकालीयकपञ्चापञ्चकोशीरसारिवाम-
 धुकप्रपौण्डरीकनागपुष्पोदीच्यवन्पञ्चोत्पलनलि-
 नकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रविसृणालशा-
 लूकशैवालकशेरुकानन्ताकुशकोशेधुदर्मशरनल-
 शालिमूलजम्बूचेतसवान्नीरगुन्द्राककुभासनाश्व-
 कर्णस्यन्दनवातपोथशालतालधवतिनिशखदिरक-
 द्रकदम्बकाश्मर्यफलसर्जसृक्षवटकीपीतनोदुम्बरा-
 श्वत्थन्यग्रोधधातकीदूर्वेत्कटशृङ्गाटकमजिष्टाज्यो-
 तिष्मतीपुष्करवीजकौआदनवद्रीकोविदारकदली-
 संवर्तकारिष्टशतपर्वाशीतकुम्भिकाशतावरीश्रीप-
 र्णाश्रावणीमहाश्रावणीरोहिणीशीतपाक्योदनपा-
 कीकालाबलापयस्याविदारीजीवकर्पभकमेदामहा-
 मेदामधुरसर्वप्रोकातृणशून्यमोवरसाटरूपकबकु-
 लकुटजपटोलनिम्बशाल्मलीनारिकेलखजूरमुड्री-
 काप्रियालप्रियङ्गुधन्वनात्मगुतामधूकानामन्येषां च
 शीतवीर्याणां यथालाभमौषधानां कषायं कार-
 येत् । तेन कषायेण द्विगुणितपयसा तेषामेव च
 कल्केन कषायार्धमात्रं मृद्वग्निना साधयेत्तैलम् ।
 एतत्तैलमभ्यङ्गात् सद्यो दाहज्वरमपनयति । एतै-
 रेव चौषधैरश्लक्ष्णपिष्टैः सुशीतैः प्रदेहं कारयेत् ।
 एतैरेव च शृतशीतं सलिलमवगाहपरिपेकार्थं
 प्रयुज्जीत ॥ २५८ ॥

इति चन्दनाद्यं तैलम् ।

मध्वारनालक्षीरदधिघृतसलिलसेकावगाहाश्च
सद्यो दाहज्वरमपनयन्ति शीतस्पर्शत्वात् ॥ २५९ ॥

सूचितं चन्दनार्थं तैलं ब्रूते—अथेलादि । अथशब्दोऽधिकारे । चन्दनाद्येन द्रव्येण संस्कृतं तैलमपि चन्दनाद्यसूच्यते । चन्दनं रक्तचन्दनं, भद्रशिर्यं श्वेतचन्दनं, कालानुसार्यं शीतलं, नलिनं पद्मभेदः, विसं सृणालसूत्रं, वेतसः सुगन्धिमूलं, वानोस्तद्भेदोऽप्यसुगन्धिमूलः, अधकणः शालभेदः, अरिष्टः पर्वतीयनिम्बः, सन्दनः नेमिबृक्षः, वातपेथः पलाशः, तिनिशः वज्जुलः, कदरः विदुखदिरः, कपीतनः 'गन्धमुण्ड' इति ख्यातः, वटः निष्प्ररोहो वटः, न्यग्रोधस्तु प्ररोहवान्, ज्योतिष्मती काङ्गणिका, संवर्तकः बिभीतकः, शतपर्वा श्वेतदूर्वा, शीत-कुम्भिका काष्ठपाटला, महाध्रावणी अलम्बुषा स्त्रूलफला, शीतपाकी गण्डदूर्वा, ओदनपाकी नीलमेष्ठी, काला काकोली, ऋष्यप्रोक्ता ऋद्धिः, तृणशून्यं केतकी । यथालाभमित्यनेन दुःखप्राप्यभेषजपरिखानेनापि चन्दनादिपकं दर्शयति । द्विगुणं पयो यस्मिन् काथे तेन द्विगुणपयसा काथेन । अत्र कल्क-मानानिर्देशोऽपि स्नेहादिकत्वं कल्कस्य, "कल्कश्च स्नेहादिकः" इति वचनात् । अत्र यद्यपि तैलमुष्णं घृतं च शीतलं, शीतं च दाहप्रशमने प्रशस्तं, तथाऽपि सूक्ष्ममार्गानुसारितया व्यायितया तथा रसैश्वर्येनाधिकवातहरतया तैलमेवाभ्यङ्गप्रस्तावे चन्दनार्थं कृतं न घृतम्; अन्ये घृतादपि तैलं संस्कारवाहितरमिति कृत्वा तैलमिहोक्तमिति श्रुवते । ननु चन्दनाद्यमिति संज्ञाकरणेन किं ? प्रदेशान्तरे व्यवहारार्थमिति चेत् ; न, विनाऽपि संज्ञाकरणे प्रदेशान्तरे यौगिकसंज्ञया व्यवहारो दृष्टः, यथा—“षट्पलं प्राययेत् सर्पिः” (चि. अ. ५), तथा “वैसाघृतं दाधिकं च पिबे-श्व्युषणमेव च” (चि. अ. १७) इत्यादौ; तथा कृतायामपि संज्ञायां व्यवहारो न दृश्यते, यथा—“एतद् प्रायोगिकं सर्पिः पाल्श्वकमिति स्मृतम्” (चि. अ. २९) इति, तथा पद्मागकषायकादिसंज्ञां कृत्वा न च तामिः प्रदेशान्तरे व्यवहारः कृतः । मैवं पाल्श्वकादिसंज्ञया यद्यपि शाले व्यवहारो नास्ति, तथाऽपि तद्विधानां विधानां तथा संज्ञायां व्यवहारो भविष्यति, एतदर्थं संज्ञाकरणम् । संज्ञानां च प्रयोगकथनसमयकरणेऽपि योगसिद्धाः संज्ञा भवन्त्येव घट-पलादिकाः । तेन प्रदेशान्तरेऽपि यौगिकसंज्ञाव्यवहारो भवति क्वचित् ; क्वचिच्चान्योपादेयतया वैयप्रसिद्धा च प्रयोगसमय एव संज्ञा कियत् इति न कान्चित् क्षतिः । एवमन्यत्रापि संज्ञाकरणे व्याख्येयम् । अलक्ष्णपिष्टैरिति वचनेन श्लक्ष्णपिष्टलेपस्य दाहकर्तृता सूचयति; यदुक्तं—“श्लक्ष्णपिष्टघ्नो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत् । त्वमगतस्योन्मग्नो रोषाच्छीतकृत्वन्यथाऽगुरोः” (चि. अ. ३०) इति ॥ २५८ ॥ २५९ ॥

१ 'श्वेतकुम्भिका' इति पा० । २ 'रसशैवेन्द्रियाधिकवातहरतया' इति पा० । ३ 'श्व्युषणं दाधिकं वाऽपि पिबेद्वासाघृतं तथा' इति पा० ।

भवन्ति चात्र—

पौष्करेषु सुशीतेषु पञ्चोत्पलदलेषु च ।
कदलीनां च पत्रेषु क्षौमेषु विमलेषु च ॥ २६० ॥
चन्दनोदकशीतेषु शीते धारागृहेऽपि वा ।
हिमाम्बुसिके सवने दौहार्तः संविशेत् सुखम् २६१
हेमशङ्खप्रवालानां मणीनां मौक्तिकस्य च ।
चन्दनोदकशीतानां संस्पशीतुरसार् २६२
स्नग्मिनीलोत्पलेः पद्मैव्यजनेविविधैरपि ।
शीतवातावहैर्व्यङ्ग्येचन्दनोदकवर्षिभिः ॥ २६३ ॥
नद्यस्तडागाः पविन्यो हृदाश्च विमलोदकाः ।
अवगाहे हिता दाहत्णाग्लानिज्वरापहाः ॥ २६४ ॥
प्रियाः प्रदक्षिणाचाराः प्रमदाश्चन्दनोक्षिताः ।
सान्त्वयेयुः परैः कामैर्मणिमौक्तिकभूषणाः ॥ २६५ ॥
शीतानि चाब्रपानानि शीतान्युपवनानि च ।
वायवश्चन्द्रपादाश्च शीता दाहज्वरापहाः ॥ २६६ ॥
संस्पशीतुरसां स्पृशेदिति वचनाच्च चिरं धारयेदिति दर्शयति; चिरधारणे हि तेषामप्युष्णता स्यात् । वायवश्चन्द्रपादाश्च शीता इति अत्र शीता इति विशेषणं वायो; न चन्द्रपादानां, तेषां सर्वदा शीतत्वात्; किंवा चन्द्रपादा अपि उष्णकाले उष्णसंपर्कोदुष्णा भवन्ति, तन्निरासार्थं शीता इति ॥ २६०-२६६ ॥

अथोष्णभिप्रायिणां ज्वरितानामभ्यङ्गादीनु-
पक्रमानुपदेक्ष्यामः—अगुरुकुष्ठतगरपत्रनलदशैलेय-
ध्यामकहरेणुकास्तौण्यकक्षेमकैलावराङ्गदलपुरत-
मालपत्रभृतीकरोहिषसरलशुक्लीदेवदावैश्विनमन्थ-
विल्वस्योनाककाश्मर्यपाटलापुनर्नवानुश्चौरकण्ट-
कारीबृहतीशालपर्णीपृश्निपर्णीमाषपर्णीमुद्गपर्णीगो-
क्षुरकैरण्डशोभाञ्जनकचरुणार्कचिरविल्वतिल्वक-
शरीपुष्करमूलगण्डीरोस्वुकपत्तराक्षीवाद्मन्तक-
शिमुमातुलसीपल्लुकमूलकर्णान्तिलपर्णीपिलुपर्णी-
मेषशृङ्गीहैस्त्रादन्तशरीरावतकभलातकास्फोतका-
ण्डीरत्तमजैकेपीकाकरज्जाध्याकाजमोदपृथ्वीकाकु-
मुखसुरसैकुटेरककालमालकर्णान्तिलपर्णीपिलुपर्णी-
कभूस्तृणशृङ्खरेपिप्पलीसर्षपाश्वगन्धारास्त्रास्त्रा-
रोहावचाबलातिबलागुडूचीशतपुष्पाशीतवलीना-
कुलीगन्धनाकुलीश्वेताज्योतिष्मतीचित्रकाध्यण्डा-
म्लचाङ्गेरीतिलवदरकुलत्थमाषाणामेवंविधानाम-
न्येषां चोष्णवीर्याणां यथालाभमौषधानां कषायं
कारयेत्, तेन कषायेण तेषामेव च कल्केन

१ 'सुव्यादाहादितः सुखम्' इति पा० । २ 'शीते धारागृहेऽपि वा' इति पा० । ३ 'संस्पशीतुरसा' इति पा० । ४ 'शीतवातकरैर्वि-
ज्यः' इति पा० । ५ 'काण्डीरात्समुत्ताकाकाण्डैषीका' इति पा० ।
६ 'सुरसकरकण्डीरोस्वुक' इति पा० । ७ 'रोहावरोहा'
इति पा० ।

सुरासौवीरकतुपोदकमैरेयमेदकधिमण्डारनालक-
द्वरप्रतिविनीतेन तैलपात्रं विपाचयेत् । तेन सुखो-
ष्णेन तैलेनोष्णाभिप्रायिणं ज्वरितमभ्यक्ष्यात्, तथा
शीतज्वरः प्रशम्यति; एतैरेव चोषधैः श्लक्ष्णपिष्टैः
सुखोष्णैः प्रदेहं कारयेत्, एतैरेव च शूतं सुखोष्णं
सलिलमवगाहनार्थं परिपेकार्थं च प्रयुज्जीत शीत-
ज्वरप्रशमार्थम् ॥ २६७ ॥ इत्यगुर्वाद्यं तैलम् ।

अगुर्वाद्ये क्षेमकः चोरकः, रोहिषः 'रामकर्पूर' इति ख्यातः,
शिशुः शोभाजनमेदः, मूलकपर्णी गुग्गुलुः, तिलपर्णी 'हुल्लुल'
इति ख्याता, पीलुपर्णी मोरटा, मूलेखन्ये, गण्डीरः शमठमेदः,
स हि जलश्लजमेदाद्विविधः, आत्मजा पुत्रजीकरुखाता, एकै-
षि का अम्बष्ठा, सुसुखादयः पर्णासमेदाः, रुहा वृक्षरुहा, रोहा
अञ्जलिकारिका, शीतपर्णा वृक्षकलम्बुका, नाकुली चविका,
गन्धनाकुली राक्षमेदः, अध्वण्डा शुकशिम्बी । अन्येषां चेल-
नेन रोगभिपविजतीयाद्युक्तोष्णद्रव्याणि प्राहयति । सौवीरतुपोदके
त्रिष्टुक्तपे वक्ष्यमाणे, मैरेयं सुक्रात्ता सुरा, मेदको जगलः, कदूरं
सहेहदधिद्रवः । पात्रम् आढकम् । अत्र कषायानीनि द्रवद्र-
व्याणि लेहसमानि प्रत्येकं कर्तव्यानि; यत्तुक्तं—“पञ्चप्रसृति यत्र
स्युर्द्रवाणि लेहसंविधौ । तत्र लेहसामान्याहुः” इति ॥ २६७ ॥

भवन्ति चात्र—

त्रयोदशविधः खेदः खेदाध्याये निर्दिशितः ।
मात्राकालविदा युक्तः स च शीतज्वरापहः ॥ २६८ ॥
सा कुटी तच्च शयनं तच्चावच्छादनं ज्वरम् ।
शीतं प्रशमयन्त्याशु धूपाश्चागच्छादना घनाः ॥ २६९ ॥
चारुपचितगात्र्यश्च तरुण्यो यौवनोष्मणा ।
आश्लेषाच्छमयन्त्याशु प्रमदाः शिशिरज्वरम् ॥ २७० ॥
खेदनान्यन्नपानानि वातश्लेष्महराणि च ।
शीतज्वरं जयन्त्याशु संसर्गवल्योजनान् ॥ २७१ ॥

खेदाध्याये त्रयोदशविधस्योक्तत्वात् पुनस्तयोदशविधवचनं
सर्वेषामेव करणार्थं; किंवा अधिकांशमिदं निषेधार्थम् । त्रयो-
दशविधखेदान्तर्गताऽपि कुटी विशेषेण हितत्वात् पुनरुच्यते ।
तच्च शयनमिति कुटीपरिकरतया प्रतिपादितं शयनम्; एवमा-
च्छादनमपि । एतच्च शयनाच्छादनं पृथगप्यत्र हितमिति
पृथक्पाठाद्दर्शयति । घना इति बहुलाः । खेदनानि उष्णानि
कुटुम्बमदिराकुलत्वादीनि । संसर्गबल्योजनानादित्यत्र अनन्तरोक्तं
एवोष्णाभिप्रायज्वरकरो वातकफसंसर्गः संसर्गशब्देन गृह्यते;
तेन वातकफसंसर्गं यदा वातो बलवान् तदा गुरुष्णस्निग्धभूमि-
ष्ठमन्नपानं, यदा तु कफो बलवांस्तदा लघूष्णरूक्षप्रायं विषेयमि-
त्यर्थः । अयं च वातकफयो ज्वरो विशेषेण वायोर्योगवाहितया
शीतो भवतीति कृतेहोक्तः; तेन केवलकफजः केवलवातजोऽपि
शीताभिप्रायो ज्ञेय एव ॥ २६८-२७१ ॥

वातजे श्रमजे चैव पुराणे श्वतजे ज्वरे ।
लङ्घनं न हितं विद्याच्छमनैस्तानुपाचरेत् ॥ २७२ ॥
विक्षिप्यामाशयोष्माणं यस्माद्वत्वा रसं नृणाम् ।
ज्वरं कुर्वन्ति दोषास्तु दीयतेऽग्निबलं ततः ॥ २७३ ॥
यथा प्रज्वलितो वह्निः स्थाल्यामिन्धनवानपि ।
न पचत्योदनं सभ्यगनिलप्रेरितो बहिः ॥ २७४ ॥
पक्तिस्थानात्तथा दोषैरूष्मा क्षितो बहिर्नृणाम् ।
न पचत्यभ्यवहृतं कृच्छ्रात् पक्तिं वा लघु ॥ २७५ ॥
अतोऽग्निबलरक्षार्थं लङ्घनादिक्रमो हितः ।
सप्ताहेन हि पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः ॥ २७६ ॥
निरामश्चाप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽहनि ।
उदीर्णदोषस्त्वचपाग्निरश्नन् गुरु विशेषतः ॥ २७७ ॥
मुच्यते सहसा प्राणेश्वरं ह्रियति वा नरः ।
एतस्मात्कारणाद्विद्वान् वातिकेऽप्यादितो ज्वरेऽप्यु-
च्यते गुर्वति वा स्निग्धं भोजयेत् सहसा नरम् ।
ज्वरे मातृजे त्वादावनपेक्ष्यापि हि कमम् ॥ २७८ ॥
कुर्यान्निरनुबन्धानामभ्यङ्गादीनुपक्रमान् ।
पाययित्वा कषायं च भोजयेद्रसभोजनम् ॥ २८० ॥
जीर्णज्वरहरं कुर्यात् सर्वशश्चाप्युपक्रमम् ।
श्लेष्मलानामवातानां ज्वरोऽनुष्णैः कफाधिकः ॥ २८१ ॥
परिपाकं न सप्ताहेनापि याति मृदुष्मणाम् ।
तं क्रमेण यथोक्तेन लङ्घनाख्याशानादिना ॥ २८२ ॥
आदशाहमुपक्रम्य कषायार्थैरुपाचरेत् ।

संप्रति वातजादीनां ज्वराणां पूर्वं निषिद्धं लङ्घनमपकृष्य
विशेषचिकित्सासाह-वातज इत्यादि । शमनैरिति कषायसर्पिः-
पानादिभिः शमनैः ॥ २७२-२८२ ॥—

सामा ये ये च कफजाः कफपित्तज्वराश्च ये ॥ २८३ ॥
लङ्घनं लङ्घनीयोक्तं तेषु कार्यं प्रति प्रति ।

संप्रति वातजादीनामप्यवस्थायां लङ्घनं, तथा कफजादीना-
मपि स्वरूपेणैव सामान्येन लघवकरं लङ्घनमाह—सामा
इत्यादि । सामा इत्यनेन वातिकस्यापि सामस्य लङ्घनीयत्वं
ब्रूते । उक्तं ह्यन्यत्र—“सामे वातेऽपि लङ्घनम्” इति । कफजे
तु निरामेऽपि लङ्घनं शक्यते । कफपित्तजशब्देन कफयुक्तपित्त-
जस्यैव लङ्घनीयत्वं न केवलं निरामपित्तजस्य, सामपित्तजस्य तु
आमक्षयार्थं लङ्घनं शक्यत एव । यत्तुक्तं—“सामे पित्तेऽपि
लङ्घनम् । कुर्यादेवामपत्त्यर्थं” इति । यत्तुक्तं—“कफपित्ते द्रवे
धातु सहते लङ्घनं महत्” इति; तदपि सामत्वेन सद्रवपित्तापे-
क्षया, क्षीणद्रवांशे तु पित्ते लङ्घनं न कर्तव्यमेव । लङ्घनीयोक्तमि-
तिवचनेन लङ्घनवृद्धणीयोक्तं दशविधं लङ्घनमवस्थानिषिद्धमन्न-
दिसर्वथानिषिद्धायामादिरहितं च ग्राह्यम् ॥ २८३ ॥—

वमनैश्च विरेकैश्च वस्तिभिक्ष यथाक्रमम् ॥ २८३ ॥

ज्वरानुपचरेद्धीमान् कफपित्तानिलोद्भवान् ।

पूर्वं यद् 'वमनैर्हरेत्' इत्युक्तं तत्संख्यदोषेषु ज्वरेषु कफाधिक्येन, संप्रति तु एकैकदोषजे वमनैश्चेत्यादिना वमनादीनि प्राहेति न पौनरुक्त्यम् ॥ २८४ ॥—

संख्यान् सन्निपातितान् बुद्ध्वा तरतमैः समैः ॥ २८५ ॥

ज्वरान् दोषक्रमापेक्षी यथोक्तैरौषधैर्जयेत् ।

वर्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य वा ॥ २८६ ॥

कफस्थानानुपूर्व्या वा सन्निपातज्वरं जयेत् ।

संसर्गसन्निपातचिकित्सासूत्रमाह—संख्यानित्यादि । तरतमैः समैरिति संसर्गे एकोल्वणे उल्वणतरैः; सन्निपाते च वृद्धतरवृद्धतमदोषारम्भे दोषानुसारेणैव; तथा व्युल्वणतरैऽपि सन्निपाते द्वौ दोषौ तरेणैव ज्ञेयौ, वृद्धवृद्धतरवृद्धतमदोषारम्भे च त्रिदोषेऽस्यैव वृद्धा दोषास्तमैर्ज्ञेयाः । येन 'त्रिषु तमः' इति षडुक्तं तत्रिषु मध्ये एकस्य प्रकर्षावधारणे भवति; यदा तु त्रिषु द्वौ प्रकृष्टौ विवक्षितौ तदा एकप्रकृष्टापेक्षया 'द्वयोस्तरः' इत्यस्यैव विषयः । समैस्तु समदोषारम्भसंसर्गः सन्निपातश्च ज्ञेयः । दोषक्रमापेक्षीति दोषापेक्षीत्यनेन अनेकसकलदोषगतवृद्धवृद्धतरत्वादिविशेषे चिकित्सितोप्युक्ते अपेक्षणीयत्वस्युक्तं, क्रमापेक्षीत्यनेन च ज्वरैरतिचिकित्सितोक्तलङ्घनादिक्रमापेक्षा दर्शिता । यथोक्तौषधैरिति लङ्घनादिभिरञ्जनपर्यन्तैः । ननु त्रिदोषजे ज्वरे चिकित्सा नोपपद्यते, यतो न त्रिदोषशमनं प्रायो द्रव्यं भवति, यदि वातस्य पथ्यं तच्छ्लेष्मण्यपथ्यं, यत् पित्तं पथ्यं तच्च प्रायः श्लेष्मण्यपथ्यं; यथा हि तिक्तकषायं कफपित्तहरं तद्वातकरं, यच्च मधुरं वातपित्तहरं तत् कफकरं, यत्तु त्रिदोषहरमामलकादि तत् स्लोकं प्रतिनियतरोगविषयं नावश्यं ज्वरैर्यौगिकं च, सन्निपातश्चायं महात्ययिकः, तत् कथमस्य चिकित्सा कर्तव्येत्याह—वर्धनेनेत्यादि । पश्चाद्विशतिप्रकारोऽन्य सन्निपात उच्यते—'व्युल्वणैकोल्वणैः षड् स्तुर्वीनमध्यादिकैश्च षट्' (सू. अ. १७) इत्यादिना; तत्र स्वमैते क्षीणद्वादशसु सन्निपातेषु ज्वरारम्भकत्वं नास्ति, क्षीणा हि दोषाः स्खलित्वा निमात्राविकारा नाधिकं ज्वरादिकं कर्तुं समर्थोः; शेषेषु तु त्रयोदशसु त्रिदोषवृद्धस्यैवामावादादभ्यर्हितदोषापेक्षया चिकित्सोच्यते, गत्यन्तराभावात् । तत्र वर्धनेनैकदोषस्येत्यनेनैकदोषस्य वर्धनेनापीत्यर्थः; एकशब्देन च द्वित्रिवृद्धो दोष एवापेक्षितो न वृद्धतरो नापि वृद्धतरो । तयोर्हि 'अतिवृद्धयोर्वर्धनेनातिमात्रवृद्ध्याऽस्यहितमेव स्यात् । वर्धनेनैकदोषस्येत्यनेन

वृद्धतरवृद्धतमदोषद्वयक्षपणेनैकदोषवर्धनेन; यथा—वृद्धे कफे वृद्धतरयोश्च वातपित्तयोर्मधुरं, तद्धि वृद्धतरवातपित्तद्वयहन्तृतया कफं क्षीणं वर्धयदपि ज्वरं बलवद्दोषहन्तृतया हरति; तथा वृद्धे वृद्धतरे च पित्ते मधुरप्रयोगो ज्ञेयः । एवमुदाहरणान्तराणि ज्ञेयानि । अतश्च वर्धनेनैकदोषस्येत्यनेन व्युल्वणानां त्रयाणां तथा हीनमध्याधिकदोषाणां सन्निपातानां चिकित्सोक्ता । क्षपणेनैकदोषस्येत्यनेन च क्षीणद्वयसंबन्धकमपि यन्महात्ययवृद्धतरवृद्धतमदोषक्षयकरं भवति तद्वैष्वं कर्तव्यं; वृद्धतमो ह्यप्रतिकृतः सद्यो हन्ति, तत्प्रतिक्रियायां च क्षीणयोर्वृद्धिरूपालया, सा क्रमेण प्रतिकर्तव्येति भावः । अनेनैकोल्वणान्नयः सन्निपाताचिकित्साताः । अस्मिन्नर्थे तन्त्रान्तरं "न्यूनैकदोषसंशुद्धिरेवं वृद्धजयोऽपि वा । सन्निपाते तु कर्तव्यः सन्निपातवशेन शु" इति । परिशिष्टसमसन्निपातचिकित्सासाह—कफस्थानानुपूर्व्या वेति । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पवाची, कफस्य स्थानं कफस्थानम्, आमाशयोर्ध्वमाग इत्यर्थः; आनुपूर्वी अनुक्रमः; तेन कफस्थानानुपूर्व्या जयेदिति कफस्थानं प्रथमं जयेत्, स्थानग्रहणेन स्थानिनः कफस्यापि ग्रहणम् । कफजयस्तु साक्षाद्भोक्तः, तत्स्थानस्यैवामाशयस्य ज्वरारम्भकदोषेण दुष्टस्य चिकित्सत्वोपदर्शनायम् । उक्तं हि—“ज्वरो ह्यामाशयसमुत्थः” (वि. अ. ३) इति । एवं च समा अपि दोषा ज्वरारम्भका यस्यादामाशयं विशेषेण दृष्टयित्वा ज्वरं कुर्वन्ति, तस्मात् स्थानानुगुणैव ज्वरे प्रथमं चिकित्सा कर्तव्या । स्थानदोषापेक्षया हि स्थानमेव प्रथमं चिकित्स्यम् । यदुक्तं—“स्थानं जयेद्वि पूर्व” इति । कफस्य स्थानं कफस्थानम् । तत्रैव लङ्घनपाचनादिक्रिया ज्वरे प्रथमं प्रतिपादिताः क्रियन्ते । एतच्च यद्यपि सर्वज्वरसाधारणं चिकित्सितं, तथाऽपि सन्निपाते बलवत्तरवातचिकित्सापूर्वकज्वरचिकित्साप्रसक्तनिरासार्थं समसन्निपाते प्रोच्यते । ज्वरादन्यत्र हि सन्निपाते सम एव वातः पूर्व चिकित्स्यते; उक्तं हि—“वातस्यानुजयेत् पित्तं, पित्तस्यानु जयेत् कफम्” इत्यादि । कफस्थानानुपूर्व्या चिकित्सिते क्रियमाणे यो दोष उल्वणो भवति तत्र 'वर्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य वा' इति चिकित्सा कार्या । एतदेव मेलेनोक्तं—“सन्निपातज्वरे पूर्वं कुर्यादामकफापहम् । पश्चाच्छ्लेष्मणि संक्षीणे शमयेत् पित्तमास्ती” इति । अन्ये कफस्थानमामाशयरूपं स्थानं यस्य तत् कफस्थानं पित्तमिति पश्चात्पदलोपादुष्टशब्दवद्दुर्विहितं वदन्ति, ततश्च पित्तानुपूर्व्या जयेदित्यर्थः । तदर्थोनुवादकं च सुश्रुतवचनं पठन्ति—“शमयेत् पित्तमेवादी ज्वरेषु समवायिषु । दुर्निवारतरं तद्धि ज्वरातौषु विशेषतः” (सु. चि. अ. ३९) इति । तत्रैवं तर्हि स्पष्टार्थं 'पित्तानुपूर्व्या' इत्येवमेव पठेत् । सुश्रुतवचनं हि जीर्णत्रिदोषाभिप्रायेण ज्ञेयम्, एतच्च प्रथमो-

१ '०क्रमोऽपेक्षणीय इति दर्शितम्' इति पा० । २ 'रक्षावीगिकं' इति पा० । ३ 'स्वानमक्षीणेणु' इति पा० । ४ 'त्रिदोषहरद्रव्यसौ-कर्याभावात्' इति पा० । ५ 'सतोर्वृद्धयोः' इति पा० ।

१ 'चिकित्सोपदर्शनायम्' इति पा० । २ 'स्थानस्यदोषापेक्षया' इति पा० । ३ 'तस्य कफस्थानस्य' इति पा० । ४ 'तच्च, एवं तर्हि' इति पा० ।

त्पन्नसन्निपातज्वरचिकित्सां कफस्थानानुपूर्व्यां ज्ञेयम् । ये तु कफश्च स्थानं चेति द्वन्द्वं कुर्वते, तेषां मते कफस्यामाश-
यस्यापि च ज्वरस्थानस्य पूर्वं जयः कर्तव्य इत्यर्थः, स च
षष्ठीतत्पुरुषेऽपि स्थानस्यामाशयस्य स्थानिकफापेक्षया क्रिय-
माणचिकित्साया उच्यते एवेति नार्थविरोधः । इयं चैकदो-
षवर्धनादिरूपा सन्निपातचिकित्सा यद्यपि न विशुद्धा, यदुक्तं—
“प्रयोगः शमयेद्वापि योऽन्यमन्यमुदीरयेत् । नास्तौ विशुद्धः
शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत्” (ति. अ. ८) इति, तथाऽपि
सन्निपातचिकित्सायां गत्यन्तरासंभवे सति अल्पदोषबहुगुण-
तया क्रियत इति ज्ञेयम् । अन्ये तु ‘वर्ध’ च्छेदने, इत्यस्माद्-
र्धनेनेति साधयन्ति, वर्धनशब्देन च मूलच्छेदकारकं संशो-
धनमुच्यते; एकग्रहणेन च न युगपद्वातादीनां बल्लादिशो-
धनं कर्तव्यं, किन्त्यैकेनेति दर्शयति; क्षणनोच्छ्रितस्ये-
नेन संशोधनविषये संशमनमुच्यते; शेषस्य तु व्याख्या पूर्व-
वत् । अनेन श्लोकेन त्रयोदशविधसन्निपातारब्धज्वरचिकि-
त्सितमुक्तं भवति । क्षीणवृद्धदोषविकल्पकृतषड्विधसन्निपातेषु
यो ज्वरस्तत्र न केवलं वृद्धस्य दोषद्वयस्यैकस्य वा वृद्धस्य ज्वरा-
रम्भकस्य चिकित्सा कार्या, किंतु खमानक्षीणवर्धनमपि तत्र
कर्तव्यं भवति; खमानक्षीणद्वादशसन्निपातस्य तु ज्वरानारम्भ-
कत्वमेव ॥ २८५ ॥ २८६ ॥—

सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ॥ २८७ ॥
शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ।
रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिष्पानैश्च तं जयेत् ॥ २८८ ॥
प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्नानैः कवलप्रहैः ।

सन्निपातप्रस्तावात्तज्जं त्रिशोथीयोक्तशोथमनूय चिकित्सा-
माह—सन्निपातेत्यादि । कश्चिदेव प्रमुच्यते इत्यनेन दारुणत्व-
मस्य दर्शयति; “सन्ति श्वेर्विधा रोगाः साध्या दारुणसंमताः ।
ये हन्युरनुपकान्ता मिथ्यारम्भेण वा पुनः” (सू. अ. १८);
किंवा साध्य एवायं प्रायो भवति, कदाचिच्च कृच्छसाध्य इति ।
ननु त्रिशोथीये “ज्वरान्ते दुर्जयोऽन्ताय शोफस्तस्योपजायते”
(सू. अ. १८) इत्यनेनानुपकमणीयत्वमस्योक्तम्, इह तु
कश्चिदेव प्रमुच्यत इति कथं न विरोधः ? मैवं, तत्रापि दुर्जयो
भवति, अन्ताय वेत्यर्थः; अतो न विरोधः ॥ २८७ ॥ २८८ ॥—

शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न शास्यति २८९
शाखानुसारी रक्तस्य सोऽवसेकात् प्रशाम्यति ।

शाखानुसारीत्यत्र यद्यपि “शाखा रक्तादशो धातवः” (सू.
अ. ११) इत्युक्तं, तथाऽपीह रक्तद्रूपको विशेषेण ज्वरो ज्ञेयः,
रक्ताश्रये एव दोषे रक्तमोक्षस्य विशेषेण समर्थत्वात् । रक्तमोक्ष-
स्थानं च बाहुमर्थ्यं ज्ञेयं; यदुक्तमन्यत्र—“शीतोष्णस्निग्ध-

रूक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न शास्यति । शाखानुसारी तस्याशु मुबे-
द्वाहोः क्रमात् सिराः” इति । शीतोष्णादिसंवायवनात् सकल-
दोषानुरूपचिकित्साक्रमे सति रक्तदुष्टयैव प्रायो ज्वरानुबन्धो
भवतीति दर्शयति ॥ २८९ ॥—

विस्पृणामिधातेन यश्च विस्फोटकैर्ज्वरः ॥ २९० ॥
तत्रादौ सर्पिषः पानं कफपित्तोत्तरो न चेत् ।

विकारान्तरानुबन्धज्वरचिकित्सासाह—विस्पृणेत्यादि ।
कफोत्तरश्च पित्तोत्तरश्चेति द्वैवैकशेषात् कफपित्तोत्तरत्वं ज्ञेयं;
किंवा कफपित्तयोर्मिलितयोरुत्तरत्वं ज्ञेयम् । तेनानुरूपेण पित्ते
देयमेव सर्पिः ॥ २९० ॥—

दौर्बल्यादेहधातूनां ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते ॥ २९१ ॥
बल्यैः संवृहणैस्तप्तादाहारैस्तमुपाचरेत् ।

दौर्बल्यादित्वादौ देहग्रहणेनात्मादितो व्यावृत्त्य रसादिषु
धातुशब्दं प्रवर्तयति, रसादय एव हि विशेषेण देहधारकाः ।
संवृहणं पुष्टिजननम् ॥ २९१ ॥—

कर्म साधारणं जहात्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ २९२ ॥
आगन्तुरनुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरः ।
वातप्रधानं सर्पिर्भिर्वैस्तिभिः सानुवासेनैः ॥ २९३ ॥
स्निग्धोष्णैरन्नपानैश्च शमयेद्विषमज्वरम् ।
विरचेनेन पयसा सर्पिषा संस्कृतेन च ॥ २९४ ॥
विषमं तिक्तशीतैश्च ज्वरं पित्तोत्तरं जयेत् ।
वमनं पाचनं रूक्षमन्नपानं विलङ्घनम् ॥ २९५ ॥
कषायोष्णं च विषमे ज्वरे शस्तं कफोत्तरे ।

भूतानुबन्धिनोऽस्तृतीयकचतुर्थकौश्चिकित्सासाह—कर्म-
त्यादि । कर्म साधारणमिति भूतानुबन्धे दोषे च साधारणी
चिकित्सा दैवव्यपाश्रया बल्लादिरूपा, युक्तियुक्ताश्रया दोषानु-
रूपकषायपानादिरूपा च । विषमज्वरशब्देन तृतीयकचतुर्थकावे-
वाभिमतौ, चतुर्थकेन चतुर्थकविपर्ययोऽपि गृह्यते । तिक्तशीतै-
रनुपानैर्मेषजैश्चेति विज्ञेयम् । कषायोष्णमिति उष्णाः
कषायाः ॥ २९२-२९५ ॥—

योगाः पराः प्रवक्ष्यन्ते विषमज्वरनाशनाः ॥ २९६ ॥
प्रयोक्तव्या मतिमता दोषादीन् प्रविभज्य ते ।

सुरा समण्डा पानार्थे भक्षयार्थे चरणायुधः ॥ २९७ ॥
तिक्तिरिश्च मयूरश्च प्रयोज्या विषमज्वरे ।

पिबेद्वा पट्पलं सर्पिरभ्यां वा प्रयोजयेत् ॥ २९८ ॥
त्रिफलायाः कषायं वा गुडूच्या रसमेव वा ।

नीलिनीमजगन्धां च त्रिवृतां कटुरोहिणीम् ॥ २९९ ॥
पिबेज्ज्वरागमे युक्त्या स्नेहस्वेदोपपादितः ।

सर्पिषो महतीं मावां पीत्वा वा छर्दयेत् पुनः ॥ ३०० ॥

१ ‘तस्याशु मुबेद्वाहोः क्रमात् सिराश्च’ इति योगीन्द्रनाथ-
सेनसंमतः पाठः ।

उपयुज्यान्नपानं वा प्रभूतं पुनरुल्लिखेत् ।
 सान्नं मद्यं प्रभूतं वा पीत्वा स्वयाम्बरागमे ॥३०१॥
 आस्थापनं यापनं वा कारयेद्विषमज्वरे ।
 पयसा वृषदंशस्य शकुद्धा तदहः पिबेत् ॥ ३०२ ॥
 वृषस्य दधिमण्डने सुरया वा ससैन्धवम् ।
 पिप्पल्याखिलफलायाश्च दध्नस्तक्रस्य सर्पिषः ॥३०३॥
 पञ्चगव्यस्य पयसः प्रयोगो विषमज्वरे ।
 रसोनस्य सतैलस्य प्राग्भक्तमुपसेवनम् ॥ ३०४ ॥
 मेघानामुष्णवीर्याणामामिषाणां च भक्षणम् ।
 हिङ्गुतुल्या तु वैयाम्री वसा नस्यं ससैन्धवा ॥३०५॥
 पुराणसर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत् ससैन्धवा ।
 सैन्धवं पिप्पलीनां च तण्डुलाः समनःशिलाः ॥
 नेत्राञ्जनं तैलपिष्टं शस्यते विषमज्वरे ।
 पलङ्कपा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी ॥ ३०७ ॥
 सर्वपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम् ।
 ये धूमा धूपनं यच्च नावनं चाञ्जनं च यत् ॥ ३०८ ॥
 मनोविकारे निर्दिष्टं कार्यं तद्विषमज्वरे ।
 मणीनामोषधीनां च मङ्गल्यानां विषस्य च ॥३०९॥
 धारणादग्दानां च सेवनाच्च भवेज्ज्वरः ।

दोषादीन् प्रविभज्येति दोषकालदेशप्रकृत्यादीनपेक्ष्य यद्यत्र
 यौगिकं तत्तत्र कार्यमित्यर्थः । षट्पलमिति गुल्मे वक्ष्यमाणम् ।
 नीलिनी नीलीका, नीलकुट्टा वा । नीलिन्यादिश्च विरेचनयोगो
 ज्वरागमनदिने विरेकात् कार्यकरो भवति प्रभावात् । महती
 मात्रा अहोरात्रपरिणमनीया; अन्यत्र तु षट्पली मात्रा महती
 मात्रोक्ता । अन्यत्र “अन्येषुक्तो बह्वग्राही तृतीयकचतु-
 र्धनौ” इत्याख्य यावत् “अनागते चिकित्सास्ते बलकालौ वि-
 ज्ञानता” इत्यन्तेन वेगदिनात् प्राग् या चिकित्सोक्ता सेदोक्तवम-
 नादित्यतिरिक्ता ज्ञेया । वमनादयस्त्विह प्रकोपदिने क्रियमाणाः
 प्रकृतिपयस्य दोषस्य कोष्ठागगतस्य सैन्धव्युक्तं सद्योहा भवन्तीति
 कृत्वा क्रियन्ते इति श्रेयम् । सान्नं प्रभूतं मद्यं पीत्वा पुनरुल्लिखे-
 दिति योजना, तथा मद्यं सान्नं पीत्वा तदहः खपेदिति योजना ।
 यापना मुस्तादिका बस्तयो वक्ष्यमाणाः । वृषदंशो बिडालः ।
 वृषसेलत्रापि शकुदिति संबन्धः । मेघानामिति मेदुराणां,
 किंवा मेघानां पवित्राणाम् । वैयाम्रीलत्र पुंलिङ्गमेव प्रयोजकं
 वचनादुच्यते । सिंहो व्याघ्र एवेति वदन्ति । ‘अक्षु’ व्यक्तिक्र-
 क्षणणदिषु, इति पाठान्त्रक्षणमात्रेऽप्यञ्जनं स्यादित्यत आह—
 नेत्राञ्जनमिति । मनोविकारे उन्मादेऽपस्वारे च । धारणादिति
 च्छेदः; अग्दानां च सेवनादिति योजना ॥ २९६-३०९ ॥—

सोमं सानुचरं देवं समानुगणमीश्वरम् ॥ ३१० ॥
 पूजयन् प्रयतः शीघ्रं मुच्यते विषमज्वरात् ।
 विष्णुं सहस्रमूर्धनं चराचरपतिं विभुम् ॥ ३११ ॥
 स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वानपोहति ।
 ब्रह्माणमश्विनाविन्द्रं हुतमक्षं हिमाचलम् ॥ ३१२ ॥
 गङ्गां मरुद्गणांश्चैष्ट्या पूजयज्जयति ज्वरान् ।
 भक्त्या मातुः पितुश्चैव गुरुणां पूजनेन च ॥ ३१३ ॥
 ब्रह्मचर्येण तपसा सत्येन नियमेन च ।
 जपहोमप्रदानेन वेदानां श्रवणेन च ॥ ३१४ ॥
 ज्वराद्विमुच्यते शीघ्रं साधूनां दर्शनेन च ।
 ज्वरे रसस्य वमनमुपवासां च कारयेत् ॥ ३१५ ॥
 सेकप्रदेहौ रक्तस्य तथा संशमनानि च ।
 विरेचनं सोपवासां मांसमेदःस्थिते हिमम् ॥ ३१६ ॥
 अस्थिमज्जगते देया निरूहाः सानुवासनाः ।

देवव्यपाश्रयचिकित्सासाह—सोममित्यादि । सह उभयेति
 सोमः, तम् । सानुचरमिति नन्द्यादिगणयुक्तम् । समानुगणमिति
 समानुसमूहम् । प्रयतः पवित्रः । सहस्रमूर्धनमिति “सहस्र-
 शीर्षा” इत्यादि वेदप्रतिपादितम् । नामसहस्रेणेत्यादि महाभार-
 तोक्तनामसहस्रेण । इष्टयेति यजेन ॥ ३०९-३१६ ॥—

शापाभिचारान्द्रूतानामभिषङ्गाच्च यो ज्वरः ॥३१७॥
 देवव्यपाश्रयं तत्र सर्वमौषधमिष्यते ।
 अभिघातज्वरो नैवेद्यत् पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ॥३१८॥
 रक्तावसेकैर्मद्यैश्च सात्त्व्यैर्मांसरसौदनैः ।
 सानाहो मद्यसात्त्व्यानां मदिरारसभोजनैः ॥३१९॥
 क्षतानां व्रणितानां च क्षतव्रणचिकित्सया ।
 आश्वासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥ ३२० ॥
 हर्षणैश्च शमं याति कामशोकभयज्वराः ।
 काम्यैरथैर्मनोऽज्ञैश्च पित्रैश्चाग्न्युपक्रमैः ॥ ३२१ ॥
 सद्वाक्यैश्च शमं याति ज्वरः क्रोधसमुत्थितः ।
 कामात् क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात् कामसमुद्भवः ॥
 याति ताभ्यामुभाभ्यां च भयशोकसमुत्थितः ।

शापेत्यादिनाऽऽगन्तुज्वरचिकित्सासाह । नन्द्येदिति प्रशा-
 म्यतीत्यर्थः । सानाह इति अभिघातज्वर एव सानाहः । क्षता-
 नामिति उरःक्षतिनाम् । क्षतचिकित्सया व्रणचिकित्सया च
 व्रणानां ज्वरोऽपैतीत्यर्थः । अयं ह्युपद्रवरूपो ज्वरः; उपद्रवश्च
 मूलव्याधिचिकित्सयेव शाम्यतीति भावः । वायोः प्रशमनेनेति
 कामादिज्वरेषु वातानुबन्धादुपपन्नम् । सद्वाक्यैरिति शोभनैव-
 चनैः । कामादीनां प्रतिद्वन्द्वेन चिकित्सासाह—कामादित्यादि
 ॥ ३१७-३२२ ॥—

१ ‘शकुद्धेरागमे’ इति पा० । २ ‘वाडश्च सैन्धवम्’ इति पा० ।
 ३ ‘सम्यक्सिद्धा’ इति पा० ।

१ ‘मरुद्गणांश्चैष्ट्या’ इति पा० । २ ‘न स्यात्’ इति पा० ।
 ३ ‘नैवेद्यश्च’ इति पा० ।

ज्वरस्य वेगं कालं च चिन्तयञ्चवर्धते तु यः ॥३२३॥
तस्यैष्टेस्तु विचित्रैश्च विषयैर्नाशयेत् स्मृतिम् ।

ज्वरवेगकालचिन्ताजोऽपि ज्वरः कामादिबन्धानसापचारा-
द्भवतीति तच्चिकित्सासाह—ज्वरस्येत्यादि ॥ ३२३ ॥—

ज्वरप्रमोक्षे पुरुषः कूजनं वमति चेष्टते ।
श्वसन्निवर्णः स्विन्नाङ्गो वेपते लीयते मुहुः ॥३२४॥
प्रलपत्युष्णसर्वाङ्गः शीताङ्गश्च भवत्यपि ।
विस्त्रो ज्वरवेगार्तः सकोध इव वीक्ष्यते ॥३२५॥
सदोषशब्दं च शकुद्भवं स्रवति वेगवत् ।
लिङ्गान्येतानि जानीयाज्वरमोक्षे विचक्षणः ॥३२६॥
बहुदोषस्य बलवान् प्रायेणाभिनवो ज्वरः ।
संक्रियादोषपक्ष्या चेद्भिमुञ्चति सुदारुणम् ॥३२७॥
कृत्वा दोषवशाद्रेगं क्रमादुपरमन्ति ये ।
तेषामदारुणो मोक्षो ज्वराणां चिरकारिणाम् ॥३२८॥

संश्लेषधमभिधाय 'विमुञ्चति' इत्यादिप्रश्रयोत्तरमाह—
ज्वरप्रमोक्षे इत्यादि । लीयत इति मुञ्चति । उष्णसर्वाङ्गः शीत-
सर्वाङ्गश्च भवत्यपीति उष्णसर्वाङ्गो वा शीतसर्वाङ्गो वा भवती-
त्यर्थः । सदोषशब्दमिति सदोषं सशब्दं च । एतानि च लक्ष-
णानि सन्निपातज्वरे एव भवन्तीति ज्ञेयं; नान्यत्र, अदर्शनादेव ।
अत एव बहुदोषस्य बलिन इत्यादि ग्रन्थं केचित् पठन्त्येवात्र ।
एतानि लक्षणानि ज्वरमोक्षकाले क्षीणेनापि दोषेण क्रियन्ते, यथा-
निर्वाप्यता प्रदीपेनालोको महान् क्रियते ॥ ३२४-३२८ ॥

विगतक्लमस्तंतापमव्ययं विमलेन्द्रियम् ।
युक्तं प्रकृतिसत्त्वेन विद्यात् पुरुषमज्वरम् ॥३२९॥
संप्रति प्रशान्तज्वरलक्षणप्रश्रयोत्तरं—विगतस्येत्यादि । प्रकृ-
तिसत्त्वेनेति सहजसत्त्वेन ॥ ३२९ ॥

सज्वरो ज्वरमुक्तश्च विदाहीनि गुरुणि च ।
असात्म्यान्यन्नपानानि विरुद्धानि च वर्जयेत् ॥३३०॥
व्यायमतिचेष्टाश्च स्नानमत्यशनानि च ।
तथा ज्वरः शमं याति प्रशान्तो जायते न च ॥३३१॥
व्यायामं च व्यायामं च स्नानं चङ्क्रमणानि च ।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत् ॥३३२॥

'ज्वरवशिष्टो रक्षयश्च यावत्कालं यतो यतः' इति प्रश्रयो-
त्तरं—सज्वर इत्यादि । 'तथा ज्वरः शमं याति प्रशान्तो
जायते न च' इत्यनेन 'यतः' इति प्रश्रयस्य ज्वरमुक्तासेव्य-
हेतुप्रश्रयस्योत्तरं ज्ञेयम् । 'व्यायममतिचेष्टाश्च' इत्यत्र व्यायामं
कृत्वाऽपि पुनः 'व्यायामं च' इत्यादौ व्यायामपाठेन व्यायामस्या-
त्यन्तनिषिद्धतोच्यते । अन्ये तु प्रमादपाठ एवायमिलालुः ।
स्नानमूजैस्करमपि प्रभावाज्ज्वरं प्रशान्तयति; यदुक्तमन्यत्र—
"स्नानमाद्यु ज्वरं कुर्याज्ज्वरमुक्तस्य देहिनः । तस्मान्मुक्तज्वरः
स्नानं विषवत् परिवर्जयेत्" इति ॥ ३३०-३३२ ॥

असंज्ञातबलो यस्तु ज्वरमुक्तो निषेवते ।
वर्जयेत्तच्चरस्तस्य पुनरावर्तते ज्वरः ॥ ३३३ ॥
दुर्हतेषु च दोषेषु यस्य वा विनिवर्तते ।
खल्वेनाप्यपचारेण तस्य व्यावर्तते पुनः ॥३३४॥
चिरकालपरिक्लिष्टं दुर्बलं हीनतेजसम् ।
अचिरेणैव कालेन स हन्ति पुनरागतम् ॥ ३३५ ॥
अथवाऽपि परीपाकं धातुष्वेव क्रमान्मलाः ।
यान्ति ज्वरमकुर्वन्तस्ते तथाऽप्यपकुर्वन्ते ॥ ३३६ ॥
दीनतां श्वयथुं ग्लानिं पाण्डुतां नात्रकामताम् ।
कण्डूस्तकोठपिडकाः कुर्वन्त्यग्निं च ते मृदुम् ॥३३७॥
एवमन्येऽपि च गदा व्यावर्तन्ते पुनर्गताः ।
अनिर्घातेन दोषाणामल्पैरप्यहितैर्गुणाम् ॥ ३३८ ॥
निर्वृतेऽपि ज्वरे तस्माद्यथावस्थं यथाबलम् ।
यथाप्राणं हरेद्दोषं प्रयोगैर्वा शमं नयेत् ॥ ३३९ ॥
मृदुभिः शोषयैः शुद्धिर्वापना वस्तयो हिताः ।
हिताश्च लघवो यूषा जाङ्गलामिपजा रसाः ॥३४०॥
अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानधूपनान्यञ्जनानि च ।
हितानि पुनरावृत्ते ज्वरे तिकृष्टानि च ॥ ३४१ ॥
गुर्व्यभिष्यन्धसात्म्यानां भोजनात् पुनरागते ।
लङ्घनोष्णोपचारादिः क्रमः कार्यश्च पूर्ववत् ॥३४२॥
किरातक्तिकं तित्का मुस्तं पर्पटकोऽमृता ।
घ्नन्ति पीतानि चाभ्यासात् पुनरावर्तं ज्वरम् ३४३
अनन्तरम् 'असंज्ञातबलो यस्तु' इत्यादि ग्रन्थं काश्मीराः
पठन्ति; ते च प्रकृत्यादिसूत्रेऽप्यस्य ग्रन्थस्यानुगुणं प्रश्नग्रन्थं
पठन्ति ॥ ३३३-३४३ ॥

तस्यां तस्यामवस्थायां ज्वरितानां विचक्षणः ।
ज्वरक्रियाक्रमापेक्षी कुर्यात्तच्चिकित्सितम् ॥३४४॥
उक्तानुचिकित्सापरिग्रहार्थमाह—तस्यामित्यादि ॥ ३४४ ॥
रोगराट् सर्वभूतानामन्तकृद्दारुणो ज्वरः ।
तस्माद्विशेषतस्तस्य यतेत प्रशमे मिषक् ॥ ३४५ ॥
ज्वरचिकित्सायां यन्नं कारयितुमाह—रोगराडित्यादि ३४५
तत्र श्लोकः—

यथाक्रमं यथाप्रश्नमुक्तं ज्वरचिकित्सितम् ।
आवेयेणाग्निवेशाय भूतानां हितकाम्यथा ॥ ३४६ ॥
इत्यग्निवेशकृते तत्र चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-
त्सितस्थाने ज्वरचिकित्सितं नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

यथाक्रममिति अध्यायार्थसंग्रहश्लोकः । भूतानां हितकाम्य-
येत्यनेन सर्वभूतहितेयं चिकित्सेति दर्शयति ॥ ३४६ ॥
इति श्रीचक्रपाणिदत्तकृत्यामामुर्वेदवीपिकायां चरकतात्पर्य-
टीकायां चिकित्सास्थाने ज्वरचिकित्सिता-
ध्यायस्तृतीयः ॥ ३ ॥

१ 'वीक्षते' इति पा० । २ 'बलिनः' इति पा० । ३ 'स किञ्चि-
दोषपत्त्या' इति पा० ।

१ 'दीनतेजसम्' इति पा० । २ 'अथवा विपरीपाकं' इति पा० ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

आद्युत्पत्तौ ज्वरसंतापाद्रक्तपित्तोत्पत्तेर्ज्वरचिकित्सितमनु
रक्तपित्तचिकित्सितमभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

विहरन्तं जितात्मानं पञ्चगङ्गे पुनर्वसुम् ।
प्रणम्योवाच निर्मोहमश्विवेशोऽश्विर्वचसम् ॥ ३ ॥
भगवन् रक्तपित्तस्य हेतुरक्तः सलक्षणः ।
वक्तव्यं यत् परं तस्य वक्तुमर्हसि तद्गुरो ॥ ४ ॥

पञ्चगङ्गः देशविशेषः । वक्तव्यं यत् परमिति उक्तं रक्तपित्त-
हेतुलक्षणतिरिक्तं चिकित्सितमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

गुरुस्वाच—

महागदं महावेगमश्विच्छात्रकारि च ।
हेतुलक्षणविच्छात्रं रक्तपित्तमुपाचरेत् ॥ ५ ॥
तस्योष्णं तीक्ष्णमम्लं च कटूनि लवणानि च ।
धर्मश्चात्रविदाहश्च हेतुः पूर्वं निदर्शितः ॥ ६ ॥

निदाने यद्यपि रक्तपित्तस्य हेतुलक्षणानि प्रतिपादितान्येव,
तथाऽपीह चिकित्सापरिकरतया प्रकरणवशादेतवः संक्षेपेण
लक्षणानि च प्रायःप्रादुर्भावीनि पुनः कथ्यन्ते । धर्म आतपः ।
अत्रविदाहस्तु स्वरूपविदाहिद्रव्यभक्षणद्वयति, तथा पित्तोना-
न्नवह्नोत्तसो दुष्टवाद्विदाहिभोजनेनापि भवति । यदुक्त-
मन्यत्र—“क्षोतस्यन्नवहे पित्तं पक्वो वा यस्य तिष्ठति ।
वियद्दि भुक्तमन्यद्वा तस्याप्यन्नं विदह्यते” (छ. सू. अ. ४६)
इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

तैर्हेतुभिः समुत्क्रिष्टं पित्तं रक्तं प्रपद्यते ।
तद्योनित्वात् प्रपन्नं च वर्धते तत् प्रदूषयत् ॥ ७ ॥
तस्योष्मणा द्रवो धातुर्धातोर्धातोः प्रसिच्यते ।
स्विद्यतस्तेन संवृद्धिं भूयस्तदधिगच्छति ॥ ८ ॥

तैर्हेतुभिरिखादिना संप्राप्तिमाह । रक्तं प्रपद्यते रक्तं गच्छ-
तीत्यर्थः । यद्यपि “पित्तं स्नेदो रसो लसीका रुधिरमाशाशयश्च
पित्तस्थानानि, तत्राभ्यामाशयो विशेषेण पित्तस्थानम्” (सू.
अ. २०) इति वचनेन स्त्रमावादेन रक्तं याति, तथाऽपि
रक्तपित्तसंप्राप्तौ प्रधानस्थानादामाशयरूपात् पित्तस्येह रक्तगमनं
ज्ञेयं; रक्तगमनं च पित्तस्य संप्राप्तिमिद्दिष्टा भवति । तद्योनि-
त्वादिति तद्योनित्वं हेतुः रक्तप्रपन्नस्य पित्तस्य वर्धने ज्ञेयं;
तेन यस्माद्रक्तयोनि पित्तं तस्माद्रक्तं प्राप्य वर्धत इत्यर्थः । उक्तं
हि—“अखजः पित्तं” (वि. अ. १५) इति । तदिति रक्तं

१ ‘चिकित्सापरिवारतया’ इति पा० । २ ‘रक्तप्रवृत्तस्य’ इति,
‘रक्तप्रयातस्य’ इति च पा० ।

प्रदूषयत् । द्रवो धातुरिति द्रवरूपोऽसः । धातोर्धातोरिति
मांसादेः । स्विद्यतः प्रसिच्यते अतिक्षरति; तेन पित्तोष्मणा
स्विद्यमानधातुभ्यश्च्युतेन द्रवरूपेण धातुना युक्तं सपित्तं भूयोऽ-
तितरां वृद्धिं गच्छतीति योजना ॥ ७ ॥ ८ ॥

संयोगादूषणात्तु सामान्याद्रन्ध्रवर्णयोः ।
रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनीषिभिः ॥ ९ ॥

रक्तपित्तसंज्ञानिमित्तामाह—संयोगादित्यादि । रक्तस्य संयो-
गात्तथा रक्तस्य दूषणात्तथा रक्तस्य रन्ध्रवर्णयोः पित्ते सामा-
न्यात् पित्तं रक्तपित्तमुच्यते इति वाक्यार्थः ॥ ९ ॥

ह्रीहानं च यदुच्चैव तदधिग्राय वर्तते ।
क्षोतांसि रक्तावाहीनि तन्मूलानि हि देहिनाम् ॥ १० ॥

रक्तपित्तस्य स्थानमाह—ह्रीहानं चेत्यादि । वर्तते ऊर्ध्वमधश्च
याति; ‘वर्धते’ इति वा पाठः । कस्माच्चक्रेह्रीहोरेव तद्वर्तते
इत्याह—क्षोतांसीत्यादि । यस्माद्रक्तस्यापि यदुच्छ्रीहानावेव
प्रधानं स्थानं, तेन रक्तसंयोगादिनिष्पन्नस्य रक्तपित्तस्य तदेव
स्थानमिति भावः ॥ १० ॥

सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलं च कफान्वितम् ।
श्यावाहणं सफेनं च तनु रुक्षं च घातिकम् ॥ ११ ॥
रक्तपित्तं कषायार्थं कृष्णं गोमूत्रसंनिभम् ।
मेचकागारधूमाभमञ्जनाभं च पैत्तिकम् ॥ १२ ॥
संस्फुल्लिङ्गं संसर्गात्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ।

तस्य दोषसंबन्धविशेषेण लिङ्गान्याह—सान्द्रमित्यादि ।
कषायवदामा यस्य तत् कषायार्थं, पाटलमित्यर्थः । कृष्णस्य
वज्रादेः ससारगन्धकादिभिर्मसीकृतस्य यो वर्णः स मेचकः ।
ननु पित्तमेव रक्तपित्तमित्युक्तं, तत् कथं श्लैष्मिकं भवति ?
उच्यते—सामान्यसंप्राप्तौ पित्तमेव रक्तपित्तनिवैर्तकं, यथा—सर्व-
गुल्मेषु वातुः, यथा—सर्वज्वरेषु पित्तमारम्भकं; तदेव यदोषल्वणेन
कफेन खल्लक्षणकारिणा युक्तं रक्तपित्तकरं भवति, तदा सामा-
न्यसंप्राप्तिसंप्राप्तं पित्तमुत्पद्य श्लैष्मणैव सान्द्रत्वादिलक्षण-
कारिणा व्यपदिश्यते—श्लैष्मिकं रक्तपित्तमिति; यथा—श्लैष्मिके
गुल्मे सामान्यसंप्राप्त्यागतत्वात् परिलब्धस्य श्लैष्मणैव व्यपदेशो
भवति, यथा वा कफज्वरे सर्वज्वरानपायिकारगमनादस्य
विशेषलक्षणकारिणा श्लैष्मणैव व्यपदेशो भवति; एवं वाति-
केऽपि रक्तपित्ते व्याख्येयम् । यत्तु कफवाताविरहितेन केवलैर्नैव
पित्तेन बलवता जनितं रक्तपित्तं पैत्तिकरक्तपित्तलक्षणं भवति
तत् पैत्तिकं रक्तपित्तमित्युच्यते । लक्षणेनैव दोषव्यपदेशो
भवति; तेन यद्यदोषजनितलक्षणयुक्तं रक्तपित्तं भवति तत्तदोष-
जमिति व्यपदिश्यते । श्लैष्मिकादिरक्तपित्तापेक्षया पैत्तिके
रक्तपित्तेऽनुल्वणं पित्तं भवति, यतस्तत्रैव पित्तं खल्लक्षणानि-
करोति, नान्यत्र; एवं व्यवस्थिते यदुच्यते—केवलपैत्तिकस्य

१ ‘तज्जनितमिति’ इति पा० ।

रक्तपित्तस्य मार्गो नास्ति, यतो वातरक्तमधो याति, कफारब्ध-
मूर्ध्वमिति प्रतिपादितं; तदपि न, यतः पौष्टिकस्याध्वंश्वेगमन-
भोगमनं वा भवत्येव; परं पौष्टिकं यदूर्ध्वं याति तन्मार्गमहिम्ना
कफसंयुक्तं भवति, यच्चाधो याति तद्वातस्थानसंबन्धाद्वातानुगतं
भवति । मार्गसंबन्धानुगतश्च दोषः स्खलक्षणकारकत्वाद्वातानु-
बन्धः, तेनासौ पौष्टिके रक्तपित्तेऽपि 'एकदोषानुगं साध्यं'
इत्यादिबचनेषु न गृह्यते । यतः स्वतन्त्रो व्यक्तलिङ्गश्च दोषोऽनु-
बन्धः; तद्विपरीतसु अनुबन्धः; तेन यथोक्तलक्षणकारिणा
दोषेणानुबन्धेन वातिकत्वादिव्यपदेशो रक्तपित्तेषु, न मार्गसंब-
न्धानुगतेनास्खलक्षणकारिणाऽनुबन्धरूपेणेति । अन्ये तु "प्रदे-
शान्तरचित्तेन पित्तेन यदोत्तरकालं रक्तपित्तस्य संबन्धो भवति
तदैव पौष्टिकं रक्तपित्तं भवति" इति ब्रुवते ॥ ११ ॥ १२ ॥—
एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ॥ १३ ॥
यन्निदोषमसाध्यं तन्मन्दाश्रितिविषयवत् ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्रतश्च यत् ॥ १४ ॥

संप्रति साध्यासाध्यविभागमाह—एकेत्यादि । एकदोषानु-
गमिति उक्तैकदोषलक्षणयुक्तम्, एवं द्विदोषमपि दोषद्वयलक्षण-
युक्तम्, एवं त्रिदोषमपि ज्ञेयम् । न तु मार्गसंबन्धानुगतमपि
दोषं प्रक्षिप्य द्विदोषत्वं त्रिदोषत्वं वा गणनीयं, तथाहि सति
केवलं रक्तपित्तं न स्यादेव; तथा संप्रतिप्रसंगं दोषं गृहीत्वा
मार्गसंबन्धानुगतेन वायुना कफेन वा योगाद्विदोषजन्यत्वेन
सर्वदा स्यात्, न 'एकदोषानुगं साध्यं' इति यदुक्तं तत् स्यात्;
तस्माद्यथोक्तमेव साधु । मन्दाश्रितिविषयवदिति पृथगेवासाध्यल-
क्षणं, व्याधिभिः क्षीणदेहस्येत्यादि च पृथगेव ॥ १३ ॥ १४ ॥

गतिरूर्ध्वमधश्चैव रक्तपित्तस्य दर्शिता ।
ऊर्ध्वासप्तविधद्वारा द्विद्वारा त्वधरा गतिः ॥ १५ ॥
सप्त च्छिद्राणि शिरसि द्वे चाधः, साध्यमध्वैर्गम् ।
याप्यं त्वधोगं, मार्गौ तु द्वावसाध्यं प्रपद्यते ॥ १६ ॥
यदा तु सर्वेच्छिद्रेभ्यो रोमकूपेभ्य एव च ।
वर्तते तामसङ्ख्येयां गतिं तस्याहुरान्तिकीम् ॥ १७ ॥
यच्चोभयाभ्यां मार्गाभ्यामतिमात्रं प्रवर्तते ।
तुल्यं कुणपगन्धेन रक्तं कृष्णमतीव च ॥ १८ ॥
संसृष्टं कफवाताभ्यां कण्ठे सज्जति चापि यत् ।
यच्चाप्युपद्रवैः सर्वैर्यथोक्तैः समभिद्रुतम् ॥ १९ ॥
हारिद्रनीलहरितताम्रैर्वर्णैरुपद्रुतम् ।
क्षीणस्य कासमानस्य यच्च तच्च न सिध्यति ॥ २० ॥
यद्विदोषानुगं यद्वा शान्तं शौन्तं प्रकृष्यति ।
मार्गान्मार्गं चरेद्यद्वा याप्यं पित्तमसृक् च तत् ॥ २१ ॥

गतिरुक्तं साध्यादिभेदं दर्शयितुं गतिभेदेवमाह—गतिरु-
र्ध्वमित्यादि । गतिप्रकारान्तरमप्यसाध्यसाह—यदा तु सर्व-

च्छिद्रेभ्य इत्यादि । यच्चोभयाभ्यामित्यादिना कृष्णमतीव चेल-
न्तेनासाध्यतालक्षणमाह । अत्र मार्गाभ्यामित्यनेन न योगपथेन
मार्गप्रवृत्तिर्व्यवस्थिता, किंतु प्रलेकं, मार्गद्वयप्रवृत्तस्यासाध्यत्वेन
पूर्वैरेवोक्तावत् । कुणपगन्धेनेति शवगन्धेन । कण्ठे सज्जतीति
कण्ठाद्वर्हिर्न याति । यथोक्तैरिति निदानोक्तैः; तत्र हि उपद्रवाः
खलु दीर्घत्वादेवकाव्यः स्वरेदान्ता उक्ताः । हारिद्रवर्णादि-
भिर्गुणैः क्षीणस्य कासिनो न सिध्यतीति ज्ञेयम् । यद्विदोषानुग-
मित्यनेनानुबन्धरूपदोषद्वययोगाद्याप्यत्वमुच्यते; यत्तु पूर्वं द्विदो-
षजं याप्यमित्युक्तं तदनुबन्धदोषद्वयजन्यामिप्रायेणेति न
पौनरुक्त्यम् । मार्गान्मार्गं चरेदिति ऊर्ध्वं मुखं परित्यज्य
नासां यातीत्यादि ज्ञेयम्, ऊर्ध्वगस्य त्वधोगमनेऽधोगत्वादिव
याप्यत्वं भवति, अधोगं तु मार्गान्तरमगच्छदपि स्वत एव
याप्यं; तस्माज्जोधांघोमार्गपरिवर्तोऽत्र विवक्षितः ॥ १५-२१ ॥

एकमार्गं बलवतो नातिव्रेगं नवोत्थितम् ।
रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥ २२ ॥

एकमार्गमित्यादिना साध्यलक्षणम् । एकमार्गमिति सामान्य-
वचनेऽप्यूर्ध्वमार्गमेव लभ्यते, अधोगस्यैकमार्गगत्यापि याप्य-
त्वात् । सुखे काले इति हेमन्ते शिशिरे च । अत्र मार्गेण
तथा दोषेण तथा लक्षणेन साध्यासाध्ययाप्यभेदाः पृथगुक्ताः ।
तत्र च साध्यलक्षणयाप्यलक्षणमेलकं याप्यत्वमेव; याप्यासा-
ध्यमेलकेऽसाध्यत्वमेव, यथा—एकदोषं यदधोगतं तदैकदोष-
त्वाद साध्यं किंतुत्वधोगतत्वाभाप्यं; यन्निदोषमधोगतं तदधोगत-
त्वेन याप्यं, किंतु त्रिदोषत्वादसाध्यमेवेति ज्ञेयम् । यदुक्तं—
"नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्यताम्" (नि.
अ. ८) इति; "साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां
तथा" (नि. अ. ८) इति च ॥ २२ ॥

क्षिग्धोष्णमुष्णरूक्षं च रक्तपित्तस्य कारणम् ।
अधोगस्योत्तरं प्रायः, पूर्वं स्यादूर्ध्वगत्य तु ॥ २३ ॥
ऊर्ध्वं कफसंसृष्टमधोगं माहतानुगम् ।
द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यामनुबध्यते ॥ २४ ॥

क्षिग्धोष्णमित्यादि निदानोक्तमपि प्रायिकत्वाद्विदोषोपदर्श-
नार्थं पुनरुच्यते । प्रायःशब्देन कदाचिद्विदोष्णमपि ऊर्ध्व-
गत्य हेतुर्भवति, तथा क्षिग्धोष्णमपि अधोगसेति दर्शयति ।
एवं च निदानमार्गानियमे सति 'मार्गौ दोषानुबन्धं च निदानं
प्रसमीक्ष्य च' इत्यत्र मार्गादि पञ्च (यच्च) पठितं । यव-
प्यधोगे रूक्षोष्णमेव परं हेतुस्तथाऽपि क्षिग्धोष्णं कदाचित् कारणं
भवति, क्षिग्धकृतश्च कफोऽप्यधोगे भवति; एवमूर्ध्वगेऽपि
चिन्तनीयम् । ऊर्ध्वं कफसंसृष्टमित्यादावपि प्रायःशब्दसंब-
न्धाद्यभिचारो ज्ञेयः ॥ २३ ॥ २४ ॥

अक्षीणबलमांसस्य रक्तपित्तं यदश्रुतः ।
तदोषदुष्टमुत्क्रिष्टं नादौ स्तम्भमनमर्हति ॥ २५ ॥

गलग्रहं पूतिनस्य मूर्च्छायमरुचिं ज्वरम् ।
 गुल्मं प्रीहानमानाहं किलासं कृच्छ्रमृजताम् ॥२६॥
 कुष्ठान्यशंसि वीसर्पं वर्णनाशं भगन्दरम् ।
 बुद्धीन्द्रियोपरोधं च कुर्यात् सम्मितमादितः ॥२७॥
 तस्मादुपेक्ष्यं बलिनो बलदोषविचारिणाम् ।
 रक्तपित्तं प्रथमतः प्रैवृद्धं सिद्धिमिच्छता ॥ २८ ॥

अश्रुत इत्यनेन संतर्पणोत्थितं दर्शयति । उल्लिख्यमिति प्रवृत्त्यु-
 न्मुखम्, आमदोषाश्रितत्वात् । बलदोषविचारिणेति यदैव बल-
 ह्रासं संपश्येद्दीनदोषत्वं वा तदैव स्तम्भनं कार्यम् ॥ २५-२८ ॥

प्रायेण हि समुत्किष्टमामदोषाच्छरीरिणाम् ।
 बुद्धिं प्रयाति पिचासृक्सात्तलङ्घयमादितः ॥ २९ ॥
 मार्गं दोषानुबन्धं च निदानं प्रसमीक्ष्य च ।
 लङ्घनं रक्तपित्तादौ तर्पणं वा प्रयोजयेत् ॥ ३० ॥

संप्रति कृत्स्नं लङ्घनहेतुमाह—मार्गाविव्यादि । तत्रोर्ध्वमार्गः,
 सामं पित्तं, कफो दोषः, शिरधोर्णं च निदानं लङ्घनप्रयोजकं;
 तद्यतिरितं तु मार्गादि भोजनरूपतर्पणप्रयोजकम् । तर्पयतीति
 तर्पणमश्रनम् । तेन यवागुस्तर्पणं च ग्राह्यम् । ये तु तर्पणश-
 ब्देन संकुतर्पणमेव ग्राहयन्ति तेषां यवागुदानपक्षो न संयुहीतः
 स्यात् ॥ २९ ॥ ३० ॥

हीवेरचन्दनोशीरमुस्तपर्पटकैः शृतम् ।
 केवलं शृतशीतं वा दद्यात्तोयं पिपासवे ॥ ३१ ॥
 ऊर्ध्वगे तर्पणं पूर्वं पेयां पूर्वमधोगते ।
 कालसात्म्यानुबन्धो दद्यात् प्रकृतिकल्पवित् ३२
 जलं खर्जूरमुद्गीकामधुकैः सपरूपकैः ।
 शृतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणार्थं सशर्करम् ॥ ३३ ॥
 तर्पणं सधृतक्षौद्रं लाजचूर्णैः प्रदापयेत् ।
 ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं तत् पीतं काले व्यपोहति ॥ ३४ ॥
 मृन्दाग्नेरम्लसात्म्याय तत् साम्लमपि कल्पयेत् ।
 दाडिमामलकैर्विद्वानम्लार्थं चानुदापयेत् ॥ ३५ ॥

केवलमिति हीवेरादिरहितः; जलमेवैकं केवलमौषधद्वयेपि
 पुरुषाय देयम् । पूर्वमिति पदेन पश्चादल्लासकारकं निषेधयति ।
 कालः हेमन्तादिः, अनुबन्धः दोषानुबन्धः । प्रकृतिः स्वाभाविकी
 द्रव्याणां गुरुलाघवादिरूपा, कल्पनं कल्पः संस्कार इत्यर्थः ।
 एतेन कालं दोषानुबन्धं च ज्ञात्वा यस्य यत्स्वभावं द्रव्यं युक्तं
 भवति तेन तर्पणं यवागुर्वा कार्येत्यर्थः । खर्जुरादिना जलं षड-
 ङ्गविधानेनैव कर्तव्यम् । एतच्च जलमत्र मधुरमयूर्ध्वगे कफ-
 संसृष्टेऽपि रक्तपित्ते योगिकं भवति, रक्तपित्तव्याधिप्रखलीक-
 रत्वात् ॥३१-३५ ॥

शालिषष्ठिकनीवारकोरदूषप्रशान्तिकाः ।
 श्यामाकश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥ ३६ ॥
 मुद्रा मसुराश्चणकाः समकुष्टाढकीफलाः ।
 प्रशस्ताः सूययूषार्थं कपिता रक्तपित्तिनाम् ॥ ३७ ॥
 पटोलनिम्बवेत्राग्रप्लक्षंवेतसपल्लवाः ।
 किराततिककं शाकं गण्डीरं सकठिलकः ॥ ३८ ॥
 कोविदारस्य पुष्पाणि काश्मर्यस्याथ शालमलेः ।
 अन्नपानविधौ शाकं यच्चान्यद्रक्तपित्तनुत् ॥ ३९ ॥
 शाकार्थं शाकसात्म्यानां तच्छस्तं रक्तपित्तिनाम् ।
 खिन्नं वा सर्पिषा भृष्टं यूषवद्वा विपाचितम् ॥ ४० ॥
 पारावतान् कपोतांश्च लावान् रक्ताक्षवर्तकान् ।
 शशान् कपिञ्जलानेणान् हरिणान्कालपुच्छकान् ४१
 रक्तपित्ते हितान् विद्याद्रसांस्तेषां प्रयोजयेत् ।
 ईषदम्लाननम्लान् वा घृतभृष्टान् सशर्करान् ॥ ४२ ॥
 कफानुरगे यूषशाकं दद्याद्वातानुरगे रसम् ।
 रक्तपित्ते यवागुनामतः कल्पः प्रवक्ष्यते ॥ ४३ ॥
 पद्मोत्पलानां किञ्चलकः पुश्निपर्णी प्रियङ्गुकाः ।
 जले साध्या रसे तस्मिन् पेया स्याद्रक्तपित्तिनाम् ४४
 चन्दनोशीरलोघ्राणां रसे तद्वत् सनागरे ।
 किराततिककोशीरमुस्तानां तद्वदेव च ॥ ४५ ॥
 धातकीधन्वयासाम्बुबिल्वानां वा रसे श्रुता ।
 मसुरपुश्निपर्ण्यांवा स्थिरामुदररसेऽथ वा ॥ ४६ ॥
 रसे हरेणुकानां वा सधृते सबलारसे ।
 सिद्धाः पारावतादीनां रसे वा स्युः पृथक्पृथक् ४७
 इत्युक्ता रक्तपित्तस्यः शीताः समधुशर्कराः ।
 यवाग्वः कल्पना चैषा कार्या मांसरसेष्वपि ॥ ४८ ॥

शालीत्यादिनाऽन्नमाह । प्रशान्तिका जलमध्ये प्रायो भवति ।
 प्रियङ्गुः कङ्कः । कोरदूपस्य रक्तपित्तहेतुत्वं निष्पावमाषसृपादिबु-
 क्तस्यैव संयोगमहिम्ना निदाने शोक्तम्, अयं तु कषायमधुरल-
 घुत्वात् कोरदूषः केवलं रक्तपित्तहर एवेतीह पठ्यते । एवं गण्डी-
 रोऽपि निदाने खुरासौवीरकादिबुक्त एव हेतुत्वेनोक्तः, स तु
 केवलं हित एव; किंवा स्थलजजलजभेदेन गण्डीरो द्विविधः; तत्र
 हरितवर्णपठितो यः स निदानं भवति, इतरस्तु जलजः शाकवर्णं
 पठितो यः स इह कफाधिके रक्तपित्ते ज्ञेयः । यूषवद्वा विपा-
 न्तिमिति यूषो यथा दाडिमायम्लद्रव्ययुक्तो जले विपाच्यते
 तथाऽयमपीत्यर्थः; किंवा यूषयुक्तं यथा भवति तथा विपाचित-
 मित्यर्थः । रक्ताक्षः चकोरकः । यूषश्च शाकं चेति यूषशा-
 कम् ॥ ३६-४८ ॥

शशः सवास्तुकः शस्तो विबन्धे रक्तपित्तिनाम् ।
 वातोत्पणे तित्तिरिः स्यादुदुम्बररसे शृतः ॥ ४९ ॥

१ 'बलदोषौ प्रवक्ष्यताः' इति पा० । २ 'प्रवृत्तं' इति पा० ।

३ 'दाडिमामलकी' इति पा० ।

४ 'गण्डीरे सकठिलकम्' इति पा० ।

मयूरः प्लक्षनिर्यूहे न्यग्रोधस्य च कुकुटः ।
रसे विद्वोत्पलादीनां वर्तकककरो हितौ ॥ ५० ॥
तृप्यते तित्ककैः सिद्धं तृणाग्रं वा फलोदकम् ।
सिद्धं विदारिगन्धाद्यैरथवा शृतशीतलम् ॥ ५१ ॥

आवस्थिकं भोजनमाह—शश इत्यादि । अत्र शशः कषायत्वाद्रक्तपित्तहरो भवत्येव, विबन्धहरेण वास्तुकेन संस्कृतत्वाद्विशन्धहरोऽपि भवति । एवं तित्तिरिमयूरयो यद्युष्णत्वेन वातहरास्तथाऽपि रक्तपित्ते न हिता उष्णत्वेन; ततश्च तेषां साधने उद्गुम्बरसादयो रक्तपित्तहरा नियुज्यन्ते; तथा सति वातं रक्तपित्तं च घ्नन्ति । प्रतिनियतसाधकद्रव्योपन्यासात् संयोगमहिष्ठैव कार्यकरा भवन्तीति ज्ञायते । न शशः कषायोऽपि विबन्धं करोति, वास्तुकसंस्कारात्; न तित्तिरिप्रभृतयो रक्तपित्तं कोपयन्ति, उद्गुम्बरसादिसंस्कारात्; एवं विपरीतफलसंभवे नास्ति, संयोगश्चैरनित्यत्वात् । वास्तुकरसे एव शशस्य साधनप्रयोगः, इतरसाहचर्यात् । उक्तं हि—“विपचेतु वास्तुकरसे शशं विबन्धे पुरीषस्य” इति । सिद्धं विदारिगन्धाद्यैरिति शालिपर्ण्यादिपञ्चमूलशृतमुदकम् ॥ ४९-५१ ॥

ज्ञात्वा दोषावनुबलौ बलमाहारमेव च ।
जलं पिपासवे दद्याद्विसर्गादल्पशोऽपि वा ॥ ५२ ॥

संप्रति पानीयदानविषयप्रकरमाह—ज्ञात्वेत्यादि । दोषाविति वातकफौ, पित्तं तु नायकमेव नातुबलम् । विसर्गादिति विरतेः, यावद्विच्छलित्यर्थः । पक्षान्तरमाह—अल्पशोऽपि वा, स्तोकं स्तोकमित्यर्थः । अत्र यदि बलवान्निमः शरीरं च महत्तदा विसर्गपर्यन्तं जलं देयं; विपर्यये तु पानीयं नातिपथ्यं; तेनाल्पशो देयम् ॥ ५२ ॥

निदानं रक्तपित्तस्य यत्किञ्चित् संप्रकाशितम् ।
जीवितारोग्यकामैस्तत्र सेव्यं रक्तपित्तिभिः ॥ ५३ ॥
इत्यन्नपानं निर्दिष्टं क्रमशो रक्तपित्तनुत् ।

रक्तपित्तनिदानवर्णनार्थमाह—निदानमित्यादि ॥ ५३ ॥—

वक्ष्यते बहुदोषाणां कार्यं बलवतां च यत् ॥ ५४ ॥
अक्षीणबलमांसस्य यस्य संतर्पणोत्थितम् ।
बहुदोषं बलवतो रक्तपित्तं शरीरिणः ॥ ५५ ॥
काले संशोधनार्हस्य तद्धरेन्निरुपद्रवम् ।
विरचेनोर्ध्वभागमधोगं वमनेन च ॥ ५६ ॥
त्रिघृतामभयां प्राज्ञः फलान्यारग्वधस्य वा ।
त्रायमाणां गवाक्ष्या वा मूलमामलकानि वा ॥ ५७ ॥
विरचेनं प्रयुञ्जीत प्रभूतमधुशर्करम् ।
रसः प्रशस्यते तेषां रक्तपित्ते विशेषतः ॥ ५८ ॥

वमनं मदनोन्मिथो मन्थः सक्षोद्रशर्करः ।
सशर्करं वा सलिलमिक्षूणां रस एव वा ॥ ५९ ॥
वत्सकस्य फलं मुस्तं मदनं मधुकं मधु ।
अधोवहे रक्तपित्ते वमनं परमुच्यते ॥ ६० ॥
ऊर्ध्वगे शुद्धकोष्ठस्य तर्पणादिः क्रमो हितः ।
अधोगते यवान्वादिनं चैत्स्यान्मासतो बली ॥ ६१ ॥

वक्ष्यते इत्यादिना संशोधनानि प्रधानमेषजत्वाद्युच्यन्ते । अक्षीणबलमांसस्येखनेन सहजा बलाहारिरुच्यते, बलवत इत्यनेन कालकृतं बलमुच्यते । काले संशोधनयोग्येऽनत्युष्णशीतकाले । निरुपद्रवमिति क्रियाविशेषणं, किंवा रक्तपित्तविशेषणम् । विरचेनोर्ध्वभागमित्यादिना अनुलोमहरणं रक्तपित्ते निषेधयति । उक्तं च—“प्रतिमार्गं च हरणं रक्तपित्ते विधीयते” (नि. अ. २) इति । रक्तपित्ते विशेषत इत्यनेन रक्तपित्तादभ्यन्त कृत्वा दोषोऽप्येषां भवन्ति । वमनमिति वमनकारको योगो वमनमुच्यते । मदनस्य दोषावपेक्षया कषादिका मात्रा कल्पे वक्ष्यमाणा भवेत् । सशर्करे सलिले तथेक्षुरसे मदनयोगादेव वमनकर्तृत्वं ज्ञेयम् । अधोवहे इत्यत्रापि शुद्धकोष्ठस्येति योज्यम् । न चेत् स्यान्मासतो बलीत्यनेन यदि मासतो बली स्यात्तदा मांसौदन एव देय इति ज्वरोक्तं विधिं सूत्रयति ॥ ५४-६१ ॥

बलमांसपरिक्षीणं शोकभाराध्वकार्शितम् ।
ज्वलनादित्यसंतप्तमन्यैर्वा क्षीणमामयैः ॥ ६२ ॥
गर्भिणीं स्थविरं बालं रूक्षाल्पप्रमिताशिनम् ।
अवभ्यमविरचेयं वा यं पश्येद्रक्तपित्तिनम् ॥ ६३ ॥
शोषेण सातुबन्धं वा तस्य संशमनी क्रिया ।
शस्यते रक्तपित्तस्य परं साऽथ प्रवक्ष्यते ॥ ६४ ॥
अटरूपकमुद्गीकापथ्याकाथः सशर्करः ।
मधुमिश्रः श्वासकासरक्तपित्तनिवर्हणः ॥ ६५ ॥
अटरूपकनिर्यूहे प्रियङ्गुं मृत्तिकाजने ।
विनीय लोभ्रं क्षौद्रं च रक्तपित्तहरं पिबेत् ॥ ६६ ॥
पद्मकं पद्मकिञ्चल्कं दूर्वां वास्तुकमुत्पलम् ।
नागपुष्पं च लोभ्रं च तैर्नैव विधिना पिबेत् ॥ ६७ ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं मधु चाश्वशकृद्रसे ।
यवासभृङ्गरजसोर्मूलं वा गोशकृद्रसे ॥ ६८ ॥
विनीय रक्तपित्तघ्नं पेयं स्यात्तण्डुलास्तुना ।
युक्तं वा मधुसर्पिर्भ्यां लिह्याद्रोश्वशकृद्रसम् ॥ ६९ ॥
खदिरस्य प्रियङ्गूणां कोविदारस्य शास्वमलेः ।
पुष्पचूर्णानि मधुना लिह्यान्ना रक्तपित्तिकः ॥ ७० ॥
शृङ्गाटकानां लाजानां मुस्तखर्जुरयोरपि ।
लिह्याच्चूर्णानि मधुना पद्यानां केशरस्य च ॥ ७१ ॥

१ ‘विद्वोत्पलादीनां’ इति पा० । २ ‘शृतशीतमथापि वा’ इति पा० । ३ ‘बहुशो वाऽ’ इति पा० ।

४ ‘अधोवे रक्तपित्ते तु’ इति पा० ।

धन्वजानामखिलान्मधुना मृगपक्षिणाम् ।
सक्षौद्रं प्रथिते रक्ते लिङ्घात् पारावतं शकृत् ॥ ७१ ॥
संशमनविषयमाह—बलमसौत्सेयादि । शोषेणेति राजय-
क्ष्मणा । अटरूपकमूत्रिकेत्यादि कामलाहारं केचिदाहुः । अटरू-
षकनिर्युह इत्यादी प्रियङ्गवादीनां मिलितानां कल्कः कर्षः,
क्षौद्रस्य च कर्षो ग्राह्यः, परिभाषाबलात् । उक्तं चाग्निवेशेन—
‘‘कर्षश्चूर्णस्य कल्कस्य गुडिकानां च सर्वशः । मात्रा क्षौद्र-
शृतादीनां काथलेहेषु चूर्णवत्’’ इति । अन्ये तु ब्रुवते—‘‘चूर्णा-
दीनां कर्षमानतत्वं स्वतन्त्रप्रयोगे भवति । अत्र चाटरूपकाथः
काथपरिभाषया कार्यः, कल्कश्च कल्कपरिभाषया कार्यः । प्रियङ्ग-
वादीनां प्रत्येकं कर्षमानतत्वं भेषजभूयस्त्वं भवति, तेनात्र मिलितैः
कर्षमानस्य कर्तव्यता युक्ता । तेनैव विधिनेति अटरूपकनिर्युह-
क्षौद्रयुतम् । खदिरसेत्यादी पुष्पचूर्णातीति बहुवचनत्वाद्रूपकपि-
तमुदिति विशेषणं पुरुषस्य ज्ञेयम् । धन्वजानामिति जाह्नवला-
नम् ॥ ६२-७२ ॥

उशीरकालीयकलोध्रपञ्चक-
प्रियङ्गुकाकट्फलशङ्खनैरिकाः ।
पृथक् पृथक् चन्दनतुल्यमागिकाः ।
सशर्करास्तण्डुलधावनामृताः ॥ ७३ ॥
रक्तं सपित्तं तमकं पिपासां
दाहं च पीताः शमयन्ति सद्यः ।
किराततिक्तं क्रमुकं समुस्तं
प्रपौण्डरीकं कमलोत्पले च ॥ ७४ ॥
हीवेरमूलानि पटोलपत्रं
दुरालभा पर्पटको मृणालम् ।
धनञ्जयोदुम्बरवेतसत्त्वङ्-
न्यग्रोधशालेयवासकत्वक् ॥ ७५ ॥
तुगालतावेतंसतण्डुलीयं
ससारिवं मोचरसः समङ्गा ।
पृथक् पृथक् चन्दनयोजितानि
तेनैव कल्पेन हितानि तत्र ॥ ७६ ॥
निशि स्थिता वा खरसीकृता वा
कैल्कीकृता वा मृदिताः शृता वा ।
एते समस्ता गणशः पृथक्वा
रक्तं सपित्तं शमयन्ति योगाः ॥ ७७ ॥

उशीरसेत्यादी पृथक् पृथगिति वीप्सायां, तेन प्रलेकमुशीरा-
दीनां चन्दनसमानां प्रयोगं दर्शयति; तथा चाष्टौ प्रयोगा भवन्ति ।
सशर्करा इति वचनेनात्र शर्करा समभागैव देया; उक्तं ह्यग्नि-
वेशे—‘‘माषिकं हिहृ, सिन्धूत्थलवणाद्यास्तु शाणिकाः । सितो-

१ ‘‘प्रतक् व्याख्यानं ‘रक्तपित्तमुप’ इति पाठाभिप्रायेण शेषं;
वर्तमानप्रतिष्ठ तु ‘रक्तपित्तिकाः’ इत्येव पाठ उपलभ्यते । २ ‘‘केश-
रतण्डुलीयं’’ इति पा० । ३ योगीन्द्रनाथसेनस्तु ‘‘कैल्कीकृताः’’
इत्यत्र ‘‘फाण्टीकृताः’’ इति पठति, ‘‘मृदिताः’’ इत्यस्य ‘‘चूर्णीकृताः’’
इति च व्याख्यानं करोति । ४ ‘‘शमन्युदीर्णम्’’ इति पा० ।

पलायुडक्षाराः समा, एषा प्रकल्पना’’ इति । यत्र शर्करायाः प्रक्षे-
प्यत्वं तत्र प्रक्षेपन्यायेनैव शर्करा देया । किरातादिकेऽपि पृथक्
पृथक् चन्दनयोजितानीत्यनेन समचन्दनत्वं प्रत्येकं द्रव्यप्रयोगा-
णाम् । तेनैव कल्पेनेत्यनेन सशर्करत्वं तण्डुलधावनामृतात्वं चो-
च्यते । क्रमुकं पठिकालोध्रम् । धनञ्जयः अर्जुनः । लता प्रियङ्गुः ।
समङ्गा वराहकान्ता, ‘‘लज्जाकुः’’ इति लोके । निशिस्थिता इत्या-
दिना किराततिक्तादीनां कल्पनामाह । निशिस्थिता वेत्यनेन
शीतकषाय उच्यते । मृदिता इति फाण्टीकृताः; कल्कग्रहणेन
चूर्णस्यापि ग्रहणं कियते, यतः सुश्रुते षडेव कल्पाः पाठ-
भेदात् पठ्यन्ते—‘‘क्षीरं रसः कल्कमथो कषायः शृतश्च
शीतश्च तथैव फाण्टः । कल्पाः षडेते खलु भेषजानां यथोत्तरं
ते लघवः प्रदिशः (सु. सू. अ. ४४)’’ इति । अन्ये तु चूर्ण-
मपि फाण्टशब्देन गृह्यते इति ब्रुवते । यदा तत्र फाण्टग्रहणा-
देव स पाठः सुश्रुते प्रमाणं, तदा चूर्णशब्देन च कल्पान्तरमेवो-
च्यते (१) । इह तु फाण्टस्य श्रुतत्वात् कृष्णाज्रेयादिपठित एव
फाण्टो ग्राह्यः । यदुक्तं—‘‘धुणस्य सखिले तस्ते मृदितस्योद्धृतस्य
च । यो रसो गृह्यते तज्ज्ञैः स फाण्टः संप्रकीर्तितः’’ इति । तेनैव
निर्द्रवः कल्क एव चूर्णशब्देनोच्यते । संप्रति व्यस्तसमस्तप्रयो-
गमेषामाह—एते इत्यादि । गणश इति उशीरादिगणशः, किरात-
तिक्तादिगणशः, तुगदिगणशश्चेति । अत्र च प्रलेकप्रयोगे सम-
चन्दनत्वं श्रुतं, यदा गणशः प्रयोगो भवति तदाऽपि चन्दनस्य
समो भागो देय इति व्याख्यानयन्ति द्वादाः ॥ ७३-७७ ॥

मुद्राः सलाजाः सयवाः सकृष्णाः
सोशीरमुस्ताः सह चन्दनेन ।
बलाजले पर्युषिताः कषाया
रक्तं सपित्तं शमयन्त्युदीर्णम् ॥ ७८ ॥

बलाजल इति बलासाधितशीतजले । पर्युषिताः कषाया इति
शीतकषायाः ॥ ७८ ॥

वैदूर्यमुक्तामणिनैरिकाणां
मृच्छङ्खहेमामलकोदकानाम् ।
मधूदकस्येश्वरसस्य चैव
पानाच्छमं गच्छति रक्तपित्तम् ॥ ७९ ॥
उशीरपञ्चोत्पलचन्दनानां
पक्वस्य लोष्टस्य च यः प्रसादः ।
सशर्करः क्षौद्रयुतः सुशीतो
रक्तातियोगप्रशमाय देयः ॥ ८० ॥
प्रियङ्गुकाचन्दनलोध्रसारिवा-
मधूकमुस्ताभयधातकीजलम् ।
समुत्प्रसादं सह यष्टिकाम्बुना
सशर्करं रक्तनिबर्हणं परम् ॥ ८१ ॥

१ ‘‘फाण्टग्रहणेन’’ इति पा० । २ ‘‘चूर्णमेव फाण्टस्थाने ब्रुवते’’
इति पा० । ३ ‘‘पठिकाभुता’’ इति पा० ।

वैद्यार्थाभिः सह स्थितं जले वैद्यार्थाजले ज्ञेयम् । उशीरेखादौ शीतकषाये प्रसाद इति प्रसक्तं जलं ग्राह्यम् । प्रियङ्गुवाद्यौ अभयम् उशीरम् । समुद्रप्रसादमित्यत्र मृत्प्रसादोऽप्यनन्तरं प्रक्षेप्यः, एवं यष्टिकाप्रयोगेऽपि ॥ ७९-८१ ॥

कषाययोगैर्विधिवैद्यैश्चोक्तै-
दीप्तिऽनले श्रेष्ठमिति निजिते च ।

यद्रक्तपित्तं प्रशमनं न याति
तत्रानिलः स्यादनु तत्र कार्यम् ॥ ८२ ॥

छागं पयः स्यात् परमं प्रयोगे
गव्यं शृतं पञ्चगुणे जले वा ।

सशर्करं माक्षिकसंयुक्तं
विदारिगन्धादिगणैः शृतं वा ॥ ८३ ॥

द्राक्षाशृतं नागरकैः शृतं वा
बलाशृतं गोक्षुरकैः शृतं वा ।

सजीवकं सर्पभक्तं ससर्पिः
पयः प्रयोज्यं सितया शृतं वा ॥ ८४ ॥

तत्रानिलः स्यादिति तत्र बलवान् वातः स्यात् । प्रयोग इति अभ्यासः । सजीवकमित्यादौ सजीवकं सर्पभक्तं च शृतं यत् पय-
स्तत् ससर्पिस्तथा सितया च युक्तं प्रयोज्यं पेयमिति ज्ञेयम् ॥ ८२-८४ ॥

शतावरीगोक्षुरकैः शृतं वा
शृतं पयो वाऽप्यथ पर्णिनीभिः ।

रक्तं निहन्त्याशु विशेषतस्तु
यन्मूत्रमार्गात् सरुजं प्रयाति ॥ ८५ ॥

पर्णिनीभिरिति पर्णिन्यः पर्णिनीचतुष्टयम् ॥ ८५ ॥

विशेषतो विट्पथसंप्रवृत्ते
पयो मतं मोचरसेन सिद्धम् ।

वटावरोहैर्वटशुङ्गकैर्वा
ह्रीबेरनीलोत्पलानागैर्वा ॥ ८६ ॥

कषाययोगान् पयसा पुरा वा
पीत्वाऽनु चाद्यात् पयसैव शालीन् ।

कषाययोगैरथवा विपक्व-
मेतैः पिबेत् सर्पिरतिस्त्रवे च ॥ ८७ ॥

वटशुङ्गा अधिकसितनववटपल्लवाः । कषाययोगानिति अट-
रूपकादीन् कल्कीकृतान् पयसा पीत्वेत्यर्थः । एतैरिति वक्ष्य-
माणैः, किंवा एतैरेव कषाययोगैर्वैद्ययोग्यतया सर्पिः साधनी-
यम् । अतिस्त्रवे इति अतिमात्ररक्तपित्तमुच्यते ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

वासां सशाखां सपलाशमूलं
कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्याः ।

प्रदाय कल्कं विपचेद्भुतं तत्
सक्षौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम् ॥ ८८ ॥

इति वासाधृतम् ।

आर्द्राया एव वासाया विधानानुक्तधानाद् द्वेगुणम् । वासा-
कुक्षुमकल्के च केचित् पुष्पकल्कस्यातीव बाहुल्यं भवतीति
कृत्वा प्रत्ये घृते चतुष्पलं पुष्पकल्कं वदन्ति । सक्षौद्रमिति वच-
नेन घृताद् पादिकल्कं तन्त्रान्तरप्रत्ययाञ्ज्ज्ञेयम्; उक्तं हि—“जिह-
पाद्ः स्मृतः कल्कः कल्कचन्मधुशर्करे” इति । अश्विवेदोऽ-
प्युक्तं—“मात्रा क्षौद्रघृतानां च नेहकाथेषु पूर्ववत्” इति । पूर्व-
वदिति पादिका ॥ ८८ ॥

पलाशवृन्तस्वरसेन सिद्धं

तस्यैव कल्केन मधुद्रवेण ।

लिह्याद्धृतं वत्सककल्कसिद्धं

तद्वत् समझोत्पललोध्रसिद्धम् ॥ ८९ ॥

स्यात्रायमाणाविधिरेव एव

सोदुम्बरे चैव पटोलपत्रे ।

सर्पिषि पित्तज्वरनाशनानि

सर्वाणि शस्तानि च रक्तपित्ते ॥ ९० ॥

मधुद्रवेणेति पादिकेन मधुना द्रवीकृतम् । त्रायमाणाया एवं
सर्पिः पूर्ववत् पक्वव्यम्; उदुम्बरपटोलपत्राभ्यां चापरम् ।
पित्तज्वरनाशनानीत्यनेन सकलचिकित्सितवाच्यानि पित्तज्वर-
हराणि ज्ञेयानि, ज्वरचिकित्सिते तु घृतानि जीर्णज्वरहन्तु-
युक्तानि न पित्तज्वरहन्तुतया; अन्ये तु यान्येव जीर्णज्वर-
हराणि घृतानि तान्येव पित्तज्वरहराणि भवन्ति, तेषां तु “रुद्धं
तेज” (चि. अ. ३) इत्यादिना ज्वरविषयतया समानत्वेन
निर्दिष्टं पित्तविषयत्वम् । प्रदेशान्तरेऽपि “जले दशगुणे सार्धं
त्रायमाणाचतुःपलम्” इत्यादि यावत् “पित्तरक्तभवं शुलं विसर्पं
पैतिकं ज्वरम्” (चि. अ. ५) इति, तथा “त्रायन्तिका” इत्यादि
यावत् “वातरक्ते क्षतक्षीणे विसर्पे पैतिके ज्वरे” (चि. अ. २९)
इत्यादीनि सकलचिकित्सिते पठितानि पित्तज्वरहरघृतानि कर्त-
व्यानि ॥ ८९ ॥ ९० ॥

अभ्यङ्गयोगाः परिषेचनानि

सेकावगाहाः शयनानि वेष्टम् ।

शीतो विधिर्वस्तिविधानमध्यं

पित्तज्वरे यत् प्रशमाय दिष्टम् ॥ ९१ ॥

तद्रक्तपित्ते निखिलेन कार्यं

काळं च मात्रां च पुरा समीक्ष्य ।

सर्पिर्गुडा ये च हिताः क्षतेभ्य-

स्ते रक्तपित्तं शमयन्ति सद्यः ॥ ९२ ॥

अभ्यङ्गयोगा इत्यादिना सर्वे ये दाहज्वरहरा उक्ताः पित्त-
ज्वरप्रशमनकत्वेन तानतिदिशति ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

कफानुबन्धे रुधिरं सपित्ते

कण्ठागते स्याद्विधिते प्रयोगः ।

युक्तस्य युक्त्या मधुसर्पिषोश्च
क्षारस्य चैवोत्पलनालजस्य ॥ ९३ ॥
मृणालपद्मोत्पलकेशराणां
तथा पलाशस्य तथा प्रियङ्गोः ।
तथा मधुकस्य तथाऽसनस्य
क्षाराः प्रयोज्या विधिनैव तेन ॥ ९४ ॥

रुधिरं सपित्तं इति रक्तपित्तं । युक्त्या युक्त्येति मात्रया
युक्तस्य क्षारस्य प्रयोगः; युक्तिशब्दोऽन्न मात्रावचनः । यद्यपि
क्षारस्तीक्ष्ण उक्तस्तथाऽपि कण्ठस्थकफविलयनार्थमुत्पलनालादि-
कृतयुगानुविधानात् क्षारो वीर्यत एव रक्तपित्तं; रक्तपित्तहरत्व-
प्रभावादुत्पलनालादिक्षारो भवत्येव रक्तपित्तहरः, येन तीक्ष्णानि
द्रव्याणि परित्यज्योत्पलनालादीन्त्येव क्षारार्थमाह । ननु, उत्प-
लानीनामभिदाहच्छीतत्वमपयात्येव, उक्तं च वार्तिके क्षीर-
स्वामिदत्तेन—“शीतं जहति भूयिष्ठं दग्धं सपदि सोमताम्”
इति चेदुद्यो हि भस्मव्यपि युगोदय इति ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

शतावरीदाडिमतिन्तिडीकं
काकोलिमेदे मधुकं विदारिम् ।
पिष्ट्वा च मूलं फलपूरकस्य
घृतं पचेत् क्षीरचतुर्गुणं बः ॥ ९५ ॥
कासज्वरानाहविवन्धशूलं
तद्रक्तपित्तं च घृतं निहन्यात् ।
यत् पञ्चमूलैर्य पञ्चभिर्वा
सिद्धं घृतं तच्च तदर्थकारि ॥ ९६ ॥

इति शतावरीदिघृतम् ।

फलपूरको बीजपूरकः । पञ्च पञ्चमूलानि रसायनोक्तानि ।
तदर्थकारीति अन्तर्गोक्तशतावरीदिघृतानुकारि ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

कषाययोगा य इहोपदिष्टा-
स्ते चावपीडे भिषजा प्रयोज्याः ।
घ्राणात् प्रवृत्तं रुधिरं सपित्तं
यदा भवेन्नःस्तदुष्टदोषम् ॥ ९७ ॥
रक्ते प्रदुष्टे ह्यवपीडवन्धे
दुष्टप्रतिश्यायशिरोविकाराः ।
रक्ते सपूर्यं कुणपथं गन्धः
स्याद् घ्राणनाशः रुमयश्च दुष्टाः ॥ ९८ ॥
नीलोत्पलं गैरिकशङ्खयुक्तं
सचन्दनं स्यात्तु सिताजलेन ।
नस्यं तथाऽऽभ्रास्थिरसः समङ्गा
सधातकीमोचरसः सलोधः ॥ ९९ ॥

द्राक्षारसस्येश्वरसस्य नस्यं
क्षीरस्य दूर्वाश्वरसस्य चैव ।
यवासमूलानि पलाण्डुमूलं
नस्यं तथा दाडिमपुष्पतोरयम् ॥ १०० ॥
प्रियालतैलं मधुकं पयश्च
सिद्धं घृतं माहिषमाजिकं वा ।
आभ्रास्थिपूर्वैः पयसा च नस्यं
ससारिचैः स्यात् कमलोत्पलैश्च ॥ १०१ ॥

घ्राणप्रवृत्तरक्तपित्तचिकित्स्तितामाह—कषाययोगा इत्यादि ।
कषाययोगा इति उशीरकालीयकेत्यादिना ये कषाययोगा उ-
क्तास्ते घ्राणप्रवृत्ते रक्तपित्तं प्रदेयाः । अवपीडश्च द्रव्यमापोषितं
कृत्वा पीडयित्वा रसो वीर्यते यः स उच्यते; अयं च निःसृते
रक्तदोषे सति देयः; विपर्यये दोषमाह—रक्त इत्यादि । सिता-
जलेनेति शर्कराजलेन । नीलोत्पलादीनि कल्कीकृत्य अवपीडो
देयः । प्रियालतैलमित्यादौ मधुककटकेन पयसा द्रवेण साध्यं
प्रियालतैलं घृतं माहिषमाजं वा । आभ्रास्थिपूर्वैरिति ‘नस्यं
तथाऽऽभ्रास्थिरसः समङ्गा’ इत्यादिशेगोक्तैः । सारिवाकमलोत्प-
लानि च कल्कः, पयो द्रव इति ज्ञेयम् ॥ ९७-१०१ ॥

भद्रश्रियं लोहितचन्दनं च
प्रपौण्डरीकं कमलोत्पले च ।
उशीरवानीरजलं मृणालं
सहस्रवीर्यो मधुकं पयसा ॥ १०२ ॥
शालीश्रुमूलानि यवासगुन्द्रा-
मूलं नलानां कुशकाशयोश्च ।
कुचचन्दनं शैवलमप्यनन्ता
कालानुसार्या तृणमूलमृद्धिः ॥ १०३ ॥
मूलानि पुष्पाणि च वारिजानां
प्रलेपनं पुष्करिणीमृद्धिश्च ।
उदुम्बराश्वत्थमधुकलोध्राः
कषायवृक्षाः शिशिराश्च सर्वे ॥ १०४ ॥
प्रदेहकल्पे परिषेचने च
तथाऽवगाहे घृततैलसिद्धौ ।
रक्तस्य पित्तस्य च शान्तिमिच्छन्
भद्रश्रियादीनि भिषक् प्रयुज्यात् ॥ १०५ ॥
धारागृहं भूमिगृहं सुशीतं
वनं च रम्यं जलवातशीतम् ।
वैदूर्यमुक्तामणिभाजनानां
स्पर्शाश्च दाहे शिशिराम्बुशीताः ॥ १०६ ॥
पत्राणि पुष्पाणि च वारिजानां
क्षौमं च शीतं कदलीदलानि ।
प्रच्छादनार्थं शयनासनानां
पद्मोत्पलानां च दलाः प्रशस्ताः ॥ १०७ ॥

प्रियङ्गुकाचन्दनरूपितानां
स्पर्शाः प्रियाणां च वराङ्गनानाम् ।
दाहे प्रशस्ताः सजलाः सुशीताः
पद्मोत्पलानां च कलापवताः ॥ १०८ ॥
सरिङ्गदानां हिमवदरीणां
चन्द्रोदयानां कमलाकराणाम् ।
मनोऽनुकूलाः शिशिराश्च सर्वाः
कथाः सरकं शमयन्ति पित्तम् ॥ १०९ ॥

भद्रश्रियादीनि प्रलेपार्थमाह । वानीरम् उशीरभेद एव सुगन्धिमूलम् । कालानुसार्यां शीतलम् । शिशिराश्च सर्वे इत्यन्तेन लेपविधानम् । पद्मोत्पलानां च कलापवता इति पद्मोत्पलसमूहकृतवता इत्यर्थः ॥ १०२-१०९ ॥

तत्र श्लोकौ—

हेतुं वृद्धिं संज्ञां स्थानं लिङ्गं पृथक् प्रपुष्ट्य ।
मार्गौ साध्यमसाध्यं याप्यं कार्यक्रमं चैव ॥ ११० ॥
पानान्नमिष्टमेव च वर्ज्यं संशोधनं च शमनं च ।
गुरुद्वक्तवान्यथावच्चिकित्सिते रक्पित्तस्य ॥ १११ ॥
इत्यश्विवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने रक्पित्तचिकित्सितं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

हेतुमित्यादिनाऽध्यायार्थसंग्रहे व्यंज एव ॥ ११० ॥ १११ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तकृताशामातुर्वेदरीपिकायां चरकतात्पर्यदीकायां चिकित्सास्थाने रक्पित्तचिकित्सितं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

निदानोक्तक्रमादुरोधाद्रक्पित्तमनु गुल्मचिकित्सितं भूते ॥ १ ॥ २ ॥

सर्वप्रजानां पितुवच्छरण्यः
पुनर्वैसुर्भूतमविष्यदीशः ।
चिकित्सितं गुल्मनिवर्हणार्थं
प्रोवाच सिद्धं वदतां वरिष्ठः ॥ ३ ॥

सर्वप्रजानामित्यादिना गुरोः स्तुतिर्धर्मजनकतया तथोत्तर-ग्रन्थश्रेयतया । भूते भविष्ये चाव्याहतज्ञानतया प्रभुरेव भवतीति भूतमविष्यदीशः । सिद्धमिति साध्याव्यभिचारि सर्वमेव चिकित्सितं यद्यपि सिद्धमेव वक्तव्यं, तथाऽप्यत्र प्रकरणे स्तुत्यर्थं सिद्धपदं हेयम् ॥ ३ ॥

विद्वृष्टेष्मपित्तातिपरिस्त्रवाद्वा
तैरेव वृद्धेः परिपीडनाद्वा ।
वेगेरुदीर्णैर्विहृतैरधो वा
बाह्याभिघातैरतिपीडनैर्वा ॥ ४ ॥
रूक्षान्नपानैरतिसेवितैर्वा
शोकेन मिथ्याप्रतिकर्मणा वा ।
विचेष्टितैर्वा विषमातिमात्रैः
कोष्ठे प्रकोपं समुपैति वायुः ॥ ५ ॥

अत्र यद्यपि निदाने एव गुल्मस्य हेतुलक्षणान्युक्तानि, तथाऽपि प्रकरणवशात् पुनस्तान्यभिधीयन्ते; निदानोक्ताद्विशेषश्च कश्चिदुच्यते । निदाने वायोरेव कोपेन वृद्धेर्हेतुभिरावरणमुक्तम्, अतिपीडनैर्वैयनेन तदेवोच्यते । तैरेवेति विद्वृष्टेष्मपित्तैः । मिथ्याप्रतिकर्म मिथ्याकृतं वमनादिकं पक्षकर्म ॥ ४ ॥ ५ ॥

कफं च पित्तं च स दुष्टवायु-
रुद्धय मार्गान् विनिवृद्धय ताभ्याम् ।
हृन्नामिपाभ्योर्द्वारवस्तिशूलं
करोत्यथो याति न बद्धमार्गः ॥ ६ ॥
पकाशये पित्तकफाशये वा
स्थितः स्वतन्त्रः परसंश्रयो वा ।
स्पर्शोपलभ्यः परिपिण्डितत्वा-
द्गुल्मो यथादोषमुपैति नाम ॥ ७ ॥

कफं च पित्तं चेत्यादिना संप्राप्तिमाह । इयं च शोणितज-गुल्मव्यतिरिक्तानां चतुर्णां संप्राप्तिः । तत्र कफं च पित्तं चेति कदाचित् पित्तं कदान्ति कफः । तत्र कफजे स्वतन्त्रो वृद्धः कफः, पित्तजे स्वहेतुवृद्धः स्वतन्त्रं पित्तं, सन्निपाते च यथोक्त-गुणौ पित्तकफौ, उद्ध्व वायुः गुल्मं करोति; वातगुल्मे तु स्वतन्त्रः प्रकृतिष्यौ पित्तकफादुद्ध्व गुल्मं करोतीति हेयम् । मार्गानिति ऊर्ध्वोपतिर्येवार्गान् । अधो न यातीति अत्र चकारो छतनिर्दिष्टः; तेनोर्ध्वं न याति तिर्यक् च न यातीति हेयम् । किंवा वायोः कोष्ठस्थोद्योगमयमेव प्रायो भवति, तेन तज्जिषेधः साक्षादुक्तः, इतरमार्गगमननिषेधस्तु समानन्यायतया लभ्यते । पकाशये इति पित्ताशयाभाशययोरोधोभागे एव । स्वतन्त्र इति वातगुल्मे, परसंश्रय इति पक्काशये । पित्तकफाशययोः कफजः पित्तको निचयगुल्मश्च परसंश्रयो भवतीति हेयम् । परिपिण्डितत्वाद्गुल्म इत्यनेन यथा अज्ञा अपि लतासमूहादौ संघातेनावस्थिते 'गुल्म' इति व्यपदिशन्ति, तथेहापि संघातेनावस्थानाद्गुल्मेत्यभिधानं प्राप्नोति । यथादोषमिति यथोक्त्यर्थं दोषम् । नामेति च संज्ञा; वातजोऽयं, पित्तजोऽयमित्यादिका ॥ ६ ॥ ७ ॥

वस्तौ च नाभ्यां हृदि पार्श्वयोर्वा
स्थानानि गुल्मस्य भवन्ति पञ्च ।

गुल्मस्थानान्याह—वस्तौ नाभ्यां हृदि पार्श्व-
योर्वा गुल्मस्य पञ्च स्थानानि भवन्ति । यद्यपि वस्त्यादीनि
पञ्चैव, तथाऽपि पञ्चग्रहणमधिकस्थाननिषेधार्थम् । रौधिरस्यापि
गुल्मस्य गर्भाशयपार्श्वस्थितत्वेन पार्श्व एवाशये भवतः । अन्ये तु
रौधिरव्यतिरिक्तानामेतत् पञ्चस्थानत्वं, रौधिरस्य तु गर्भाशय
एव विशिष्टं स्थानं भवति ॥—

पश्चात्तमकस्य प्रभवं तु तस्य
वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितं च ॥ ८ ॥
रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं
विचेष्टितं वेगविनिग्रहश्च ।
शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च
निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ॥ ९ ॥
यः स्थानसंस्थानरुजां विकल्पं
विद्वात्सङ्गं गलवक्रशोषम् ।
श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरं च
हृत्कुक्षिपार्श्वसंशिरोरुजं च ॥ १० ॥
करोति जीर्णोऽभ्यधिकं प्रकोपं
भुके मृदुत्वं समुपैति यश्च ।
वातात् स गुल्मो न च तत्र रूक्षं
कपायतिकं कटु चोपशेते ॥ ११ ॥

संप्रति पृथक्त्वेन हेतुलिङ्गचिकित्साभिधानं प्रतिजानीते—
पश्चात्तमकस्य पञ्चस्वरूपस्य । प्रभवस्यस्मा-
दिति प्रभवः कारणः; कारणानि पञ्च वातपित्तकफसंज्ञिपात-
रूपाणि । तिष्ठत्संज्ञिति स्थानं वस्त्यादि, संस्थानमाकृतिः,
रुजा पीडा, एषां विकल्पः क्षणे क्षणेऽन्यथात्वम् । शिशिरज्वरः
शीतज्वरः । करोतीति पूर्वेण संबध्यते । जीर्णोऽभ्यधिकं प्रकोपं
समुपैति यश्च । न चोपशेते इति न सुखं जनयति ॥ ८-११ ॥

कट्वम्लीतक्ष्णोष्णविदाहिरूक्ष-
क्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा ।
आमाभिघातो रुधिरं च दुष्टं
पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥ १२ ॥
ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः
शूलं महज्जीर्यति भोजने च ।
खेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः
स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥ १३ ॥

कट्वम्लेयादिना पित्तगुल्ममाह । आमाभिघातशब्देनामाभि-
घातः पित्तजनको ज्ञेयः । रुधिरं च दुष्टमित्यनेन दुष्टद्विधिरा-
न्मलभूतस्य पित्तस्य जन्म दृश्यति ॥ १२ ॥ १३ ॥

शीतं गुह स्निग्धमचेष्टनं च
संपूरणं प्रत्यपनं दिवा च ।
गुल्मस्य हेतुः कफसंभवस्य
सर्वस्तु दिष्टो निचयात्मकस्य ॥ १४ ॥

शीतमित्यादिना कफगुल्महेतुलक्षणकथनम् । अत्रान्तरे हेतु-
त्रयकथनावसाने दोषत्रयमेलकस्य कार्यमाह—सर्वस्तु दिष्टो नि-
चयात्मकस्येति—निचयात्मकः सांज्ञिपातिकः । सांज्ञिपातिकश्च
निचयरूपगुल्मजन्मतया व्यपदेशेन विवृतिविषमसमवायात्
संयोगमहिंसा च दर्शयति ॥ १४ ॥

सैमित्यशीतज्वराग्रसाद-
हृल्लासकासारुचिगौरवाणि ।
शैत्यं रुगल्पा कठिनोन्नतत्वं
गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥ १५ ॥

औत्पेदिकं निचयगुल्मसमिधाय प्रकृतश्लेष्मगुल्मलक्षण-
माह—सैमित्येत्यादि ॥ १५ ॥

निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मे
द्विदोषजे दोषबलाबलं च ।
व्यामिश्रलिङ्गानपरांस्तु गुल्मां-
स्त्रीनादिशोदोषचकल्पनार्थम् ॥ १६ ॥

द्विदोषजगुल्महेतुलिङ्गातिदेशार्थमाह—निमित्तेत्यादि । दोष-
बलाबलं चेत्यनेनैकोलवणं द्वन्द्वं ग्राहयति । त्रीनिति च वात-
पित्तज-पित्तकफज-वातश्लेष्मजान् । औषधकल्पनार्थमित्यनेन
प्रकृतिसमसमवायत्वात् स्खिललक्षणकार्यकर्तृतया प्रत्येकदोषे
द्वन्द्वजगुल्मा अभिनिविष्टा एव, प्रत्येकोक्तचिकित्साभेदकेन
चिकित्सा इत्येतन्मात्रोपदर्शनार्थं तेषामभिधानम् । एतेनाद्योत्त-
रीयोक्तपञ्चसंख्याविरोधोऽपि न भवति, द्वान्द्विकगुल्मभेदस्याप्र-
योजकत्वात्; सञ्ज्ञिपातगुल्मे तु प्रत्येकदोषजलक्षणानि दतिरिक्तानि
लक्षणानि तत्प्रभावश्चासाध्यत्वादिवैक्य एवेति युक्तं तस्य
भेदेनोपादानम् । ज्वरेऽपि द्वन्द्वज्वराणां पृथगलक्षणयोगेन
द्वान्द्विकत्वं युक्तमिति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

महारुजं दाहपरीतममव-
द्वनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणम् ।
मनःशरीराग्निबलापहारिणं
त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥ १७ ॥

महारुजमित्यादिना सञ्ज्ञिपातजलक्षणाभ्याह । केचिदेत-
द्वक्षणाव्यतिरिक्तलक्षणस्तु यः प्रत्येकदोषजोक्तसंसारमात्रलक्षणः
प्रकृतिसमवायसञ्ज्ञिपातजन्यः स साध्य एव गुल्म इति
वदन्ति ॥ १७ ॥

ऋताचनाहारतया भयेन
विरूक्षणेर्वैगविनिग्रहश्च ।
संस्तम्भनोल्लेखनयोनिदोषै-
गुल्मः स्त्रियं रक्तभवोऽभ्युपैति ॥ १८ ॥
यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गै-
श्चिरात् सशूलः समगर्भलिङ्गः ।
स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो
मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ॥ १९ ॥

ऋताविलादिना शोणितगुल्ममाह । ऋताविति पुष्पदर्शन-
काले । स्त्रियमित्यनेन कुमारीमतिवृद्धां च निषेधयति । पिण्डित
एवेति गर्भस्वर्द्धः स्पन्दते । समगर्भलिङ्ग इति स्तनपीनत्वादि
गर्भसमानं लिङ्गं भवति । स्त्रीभव एवेति अनेन पुरुषस्य रक्त-
गुल्मोत्पत्तिं निषेधयति । मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्य इति
प्रभावाद्दशमासातिक्रमे एवास्य सुखा चिकित्सा भवति, अर्वाक्
चिकित्सायां तु शोणितातिष्ठुतिगर्भाशयोपघातादि स्यात् । यदु-
च्यते—गर्भसमानलिङ्गत्वेनास्य दशमासात्पूर्वं रुधिरगुल्मावधारणं
भवति, तेनार्वाक्चिकित्साऽत्र नोक्तेति; तच्च, दशमासासातिक्रमे-
ऽपि गर्भावस्थानदर्शनात् । उक्तं हि—“पुष्टो यदा वर्षेणैरपि
सातः” (शा.अ.२), तथा संपिण्डितत्वं गर्भलक्षणादिरुद्धलक्षण-
मुक्तं; तेन दशमासादवर्षागपि शोणितगुल्मावधारणं भवत्येव;
तस्मात् पूर्वाक्रमेव साधु ॥ १८ ॥ १९ ॥

क्रियाक्रममतः सिद्धं गुल्मिनां गुल्मनाशनम् ।
प्रवक्ष्याम्यत ऊर्ध्वं च योगान् गुल्मनिवर्हणान् २०
रुक्षव्यायामजं गुल्मं वातिकं तीव्रवेदनम् ।
वद्धविष्मादृतं स्नेहैरादितः समुपाचरेत् ॥ २१ ॥
भोजनाभ्यञ्जनैः पानैर्निरुहैः सातुवासनैः ।
स्निग्धस्य भिषजा स्वेदः कर्तव्यो गुल्मनाशनम् ॥ २२ ॥
स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुत्खण्णम् ।
भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ २३ ॥
स्नेहपानं हितं गुल्मे विशेषेणोर्ध्वनाभिजे ।
पकाशयगते बस्तिरुभयं जठराश्रये ॥ २४ ॥
दीप्तेऽशौ वातिके गुल्मे विबन्धेऽनिलवर्चसोः ।
वृंहणान्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥
पुनः पुनः स्नेहपानं निरुहाः सातुवासनाः ।
प्रयोज्या वातगुल्मेषु कफपित्तानुरक्षिणा ॥ २६ ॥

अत ऊर्ध्वमिति क्रियाक्रममभिधानादुत्तरम् । स्नेहैरिति चतु-
भिरपि स्नेहैः । स्नेहोपयोगानाह—भोजनेत्यादि । विशेषेणिति वच-
नेन न सर्वं सर्वत्र; विशेषतस्तु स्नेहपानं नामैरुर्ध्वं जाते गुल्मे ।
पकाशयगत इति पकाशयसंगताधोभागे । बस्तिरिति निरुद्धोऽनु-
वासनं च । जठराश्रय इति नाभिगते नाभिपार्श्वगते च । उभ-
यमिति निरुद्धेहृदबस्ती । वातगुल्मेऽपि वचनाद्वातप्रधानेषु

गुल्मेष्वपि यथोक्तं कर्तव्यं दर्शयति । उक्तं हि “गुल्मिनामनि-
लशान्तिरुपायैः” (नि. अ. ३) इत्यादि । कफपित्तानुरक्षणेति
तथा स्नेहः कर्तव्यो यथा कफपित्ते न वर्धते ॥ २०-२६ ॥

कफो वाते जितप्राये पित्तं शोणितमेव वा ।
यदि कुप्यति वा तस्य क्रियमाणे चिकित्सिते ॥ २७ ॥
यथोत्खणस्य दोषस्य तत्र कार्यं भिषग्जितम् ।
आदावन्ते च मध्ये च मारुतं परिरक्षता ॥ २८ ॥

वातचिकित्सया वृद्धकफपित्तरक्तचिकित्सामाह—कफो वाते
इत्यादि । जितप्राय इति वचनात् कफाद्यवृद्ध्या वातो यथा
जितप्रायो भवति तथा वातचिकित्सा कार्या । यथोत्खणसेति
वातचिकित्सया य उत्खणो दोषो भवति कफादिः, तस्य चिकित्सा
कर्तव्या । तस्मापि चिकित्सायां वातवृद्धिर्यथा न भवति तथा
कर्तव्यमिति दर्शयन्माह—आदावित्यादि ॥ २७ ॥ २८ ॥

वातगुल्मे कफो वृद्धो हत्वाऽग्निमरुचिं यदि ।
हृष्टासं गौरवं तन्द्रां जनयेदुद्धिखेतु तम् ॥ २९ ॥
शूलानाहविबन्धेषु गुल्मे वातकफोत्खणे ।
वर्तयो गुटिकाभ्यूषं कफवातहरं हितम् ॥ ३० ॥
पित्तं वा यदि संवृद्धं संतापं वातगुल्मिनः ।
कुर्याद्विरेच्यः स भवेत् सस्नेहैरातुलोमिकैः ॥ ३१ ॥

गुल्मे यद्यपि वमनं निषिद्धं, तथाऽप्यवस्थायां वमनं तदप-
वादरूपं दर्शयन्माह—वातगुल्म इत्यादि । वर्तय इति फलव-
र्तयः । आतुलोमिकैरिति वचनेन तीव्रविरेचनं वातकोपनं निषे-
धयति ॥ २९-३१ ॥

गुल्मो यद्यनिलादीनां कृते सम्यग्भिषग्जिते ।
न प्रशाम्यति रक्तस्य सोऽवसेत्कात् प्रशाम्यति ॥ ३२ ॥

रक्तसावर्णं गुल्मप्रदेशे एव श्रद्धादिना, रक्ताधिष्ठानत्वाद्गुल्मस्य;
बाहुसिराव्यवनेन रक्तसावर्णं गुल्मसेतरचिकित्सयाऽप्रशमे ज्ञेयम् ।
रक्ताधिष्ठानत्वं च गुल्मपाकप्रस्तावे दर्शनीयम् ॥ ३२ ॥

स्निग्धोष्णेनादिते गुल्मे पैक्तिके संसनं हितम् ।
रूक्षोष्णेन तु संभूते सर्पिः प्रशमनं परम् ॥ ३३ ॥
पित्तं वा पित्तगुल्मं वा हात्वा पकाशयस्थितम् ।
कालविनिर्हरेत् सद्यः सत्तिकैः क्षीरवस्तिभिः ॥ ३४ ॥
पयसा वा सुक्षोष्णेन सत्तिकेन विरेचयेत् ।
भिषगाग्निबलापेक्षी सर्पिषा तैलवकेन वा ॥ ३५ ॥

रूक्षोष्णेन तु संभूते पैक्तिके इति योज्यम् । रूक्षोष्णतयैव
पित्तं वृद्धं भवति । तैलवकं सर्पिस्वरदे वक्तव्यम् ॥ ३३-३५ ॥
तृष्णाज्वरपरीदाहशूलस्वेदाग्निमार्दवे ।

गुल्मिनामरुचौ चापि रक्तमेवावसेचयेत् ॥ ३६ ॥
छिन्नमूला विदहन्ते न गुल्मा यान्ति च क्षयम् ।
रक्तं हि व्यस्तलां याति, तच्च नास्ति न चास्ति रक्तं ३७

तृणाज्वरेत्यादिना गुल्मविदाहे उपक्रममाह । रक्तावसेचनं कृतं चेच्छिन्नमूलं गुल्मा न विदहन्ते; छिन्नमूला इति छिन्न-
शोणिता इत्यर्थः । छिन्नमूलकमेव स्फोरयति—रक्तं हीलादि ।
व्यम्लतां विदाहम् । तच्च नास्तीति शोणितमवसेकाच्चास्तीत्यर्थः ।
तस्य रक्तस्याभावाद्गुणं नास्ति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

**हृतदोषं परिम्लानं जाङ्गलैस्तर्पितं रसैः ।
समाश्वस्तं सरोवार्तिं सर्पिरभ्यासयेत् पुनः ॥ ३८ ॥**

हृतदोषमिति शोणितावसेकेन हृतदोषं, परिम्लानमिति
क्षीणकायम् ॥ ३८ ॥

**रक्तापिचतिवृद्धत्वात् क्रियामनुपलभ्य च ।
यदि गुल्मो विदह्येत शस्त्रं तत्र भिषजितम् ॥ ३९ ॥**

क्रियामिति शोणितावसेकरूपां क्रियाम् । विदह्येत प-
च्यते ॥ ३९ ॥

**गुरुः कठिनसंस्थानो गृहमांसान्तराश्रयः ।
अविचर्गः स्थिरश्चैव ह्यपक्रो गुल्म उच्यते ॥ ४० ॥**

गुरुः कठिनेत्यादिनाऽपक्वं पच्यमानपकगुल्मलक्षणमाह । गृह-
मांसश्चातो अन्तराश्रयश्चेति गृहमांसान्तराश्रयः । स्थिर इति
उन्नतः ॥ ४० ॥

**दाहशूलार्तिं संक्षोभस्वप्नाशारतिज्वरैः ।
विदह्यमानं जानीयादुल्मं तमुपनाहयेत् ॥ ४१ ॥**

तमुपनाहयेदिति उष्णद्रव्यकृतं लेपं पाचनार्थं दद्यादि-
त्यर्थः ॥ ४१ ॥

विदाहलक्षणे गुल्मे बहिस्तुक्के समुन्नते ।
श्यावे सरकपर्यन्ते संस्पृशे वस्तिंसनिभे ॥ ४२ ॥
निपीडितोन्नते स्तब्धे भुम्भे तत्पार्श्वपीडनात् ।
तत्रैव पिण्डिते शूले संपकं गुल्ममादिशेत् ॥ ४३ ॥
तत्र धान्वन्तरीयाणामधिकारः क्रियाविधौ ।
वैद्यानां कृतयोग्यानां व्यधशोचनरोपणे ॥ ४४ ॥
अन्तर्भागस्य चाप्येतत् पच्यमानस्य लक्षणम् ।
हृत्कोडशूनताऽन्तैःस्थे बहिःस्थे पार्श्वनिर्गतिः ॥ ४५ ॥

विदाहलक्षणे इति दाहादिष्वित्यर्थः । बहिस्तुक्के इति बाह्यत
उन्नते । समुन्नते इति समत्वोन्नते, न निम्नोच्चविभागेन ।
निपीडितान्तरमुन्नते निपीडितोन्नते । स्तब्धे इति वतुले ।
भुम्भे इति मन्दवेदने इत्यर्थः । धान्वन्तरीयाणामिति धान्वन्त-
रित्वाध्यायिनां शल्यविदामित्यर्थः । कृता शस्त्रकर्मणि योग्या
यैस्ते कृतयोग्याः । गुल्मस्य च पाकः सुश्रुते निविद्धः—“स

१ ‘तत्रैव पिण्डितं विदधनिनयत्वाच्छेषाङ्गाव्यापनाशीलं, तथा-
विधे शूले’ सति; तथा तस्य विदधेः पार्श्वपीडनेन पुरुषस्य स्वप्ने लब्धे
सुप्तेन निद्रायां प्राप्ताय’ इत्याहसंप्रदायव्याख्यामिन्दुः । २ ‘हृत्को-
डशूलमन्तःस्थे’ इति पा० ।

यस्मादात्मनि चर्यं गच्छत्यस्त्रिव बुद्धिदः । अन्तःसरति यस्मा-
च्च न पाकमुपयायतः” (उ. त. अ. ४२) इति; तथाऽ-
पीह कृतवास्तुपरिग्रहस्य गुल्मस्य पाक उच्यते, यस्तु अकृत-
वास्तुपरिग्रहः स न पच्यत इतीहायनुमत्; यस्तु कृतवास्तु-
परिग्रहतया पच्यत इति उच्यते तस्य विदधित्वेन पाको जायत
इति संज्ञामात्रेण विसंवादः । अन्तर्भागस्येति कोष्ठमध्यस्थि-
तस्य । यद्यपि सर्वे एव गुल्मः कोष्ठस्थस्तथाऽपीह यो बहिरुन्न-
तश्चितो न भवति स इह तत्स्थोऽभिप्रेतः । हृत्कोडशूनताऽ-
न्तःस्थे इति अन्तःस्थपाके हृत्कोडस्य शूनता भवति; बहिःस्थे
पार्श्वनिर्गतिः, पार्श्वनिर्गतिर्गुल्म एव दृश्यते । केचित्तु श्लोकमेवं
न पठन्ति ॥ ४२-४५ ॥

**पक्वः स्रोतांसि संक्लेद्य व्रजत्यूर्ध्वमप्योऽपि वा ।
स्वयंप्रवृत्तं तं दोषमुपेक्षेत हिताशनैः ॥ ४६ ॥
दशाहं द्वादशाहं वा रक्षन् भिषगुपद्रवान् ।
अत ऊर्ध्वं हितं पानं सर्पिषः सविशोधनम् ॥ ४७ ॥
शुद्ध्यति तत्कं सक्षौद्रं प्रयोगे सर्पिरिष्यते ।**

व्रजत्यूर्ध्वमिति सञ्चन्देनान्तःस्थेनाभिप्रेतः । उपेक्षेत हिता-
शनैरिति हिताशनस्तिष्ठेत् न किञ्चिद्वैषजं कुर्यात् । रक्षगुपद्रवा-
निति उपद्रवेष्वप्यो ज्वरादिष्वप्यो रक्षमित्यर्थः । सविशोधनमिति
विशेषेण शोधनं सर्पिःपानम् । तित्कमिति तित्कद्रव्यसाधि-
तम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥—

**शीतलैर्गुरुभिः क्षिण्वैर्गुल्मे जाते कफात्मके ॥ ४८ ॥
अवम्यस्यालपकायोश्चः कुर्याल्लङ्घनमादितः ।
मन्दोऽशिवेदना मन्दा गुरुस्तिमितकोष्ठता ॥ ४९ ॥
सोक्लेशा चार्चिर्यस्य स गुल्मी वमनोपगः ।
उष्णैरेवोपचर्यश्च कृते वमनलङ्घने ॥ ५० ॥
योज्यश्चाहारसंसर्गो मेघजैः कटुतिक्तकैः ।
सानाहं सविबन्धं च गुल्मं कठिनमुन्नतम् ॥ ५१ ॥
दध्नाऽऽदौ खेदयेद्युक्तया स्त्रिं च विलयेद्विषक् ।
लङ्घनोल्लेखने स्वेदे कृतेऽशौ संप्रशुक्षिते ॥ ५२ ॥
कफगुल्मी पिबेत् काले सक्षारकटुकं घृतम् ।
स्थानादपसृतं बात्वा कफगुल्मं विरेचनैः ॥ ५३ ॥
सन्नेहैर्वस्तिभिर्वाऽपि शोधयेद्दाशमूलिकैः ।
मन्देऽश्रावनिले मूढे बात्वा सन्नेहमाशयम् ॥ ५४ ॥
गुटिकाचूर्णनिर्यूहाः प्रयोज्याः कफगुल्मिनाम् ।
कृतमूलं महावास्तुं कठिनं स्तिमितं गुल्मम् ॥ ५५ ॥
जयेत्कफकृतं गुल्मं क्षारारिष्टाशिकर्मभिः ।**

शीतलैरित्यादिना कफगुल्ममनुसृत्य चिकित्साक्रममाह ।
सक्षारकटुकमिति क्षारकटुद्रव्यसाधितम् । अपसृतमिति चलि-

तम् । दाशमूलकैरिति दशमूलकृतबस्तो बस्तिस्त्रीये (सि. अ. ३) वक्तव्याः । मूढे इति संमूर्च्छिते, आवृते इति आवृत । गुटिकाचूर्णेनिर्गृहा इति वक्तव्या गुटिकादयः । क्षारारिष्टाभिकर्म-भिरित्यत्र क्षारस्वात्राप्रस्तुतया शल्यतन्त्रे एव तावद्विस्तरा-भिधानम्, अत्रापि च ग्रहण्यध्याये क्षारा वक्तव्याः, अभिस्तरा-त्रापि संक्षेपेण गुल्मस्थाने वक्तव्यं, पराधिकारे विस्तारानभिधा-नात् ॥ ४८-५५ ॥—

दोषप्रकृतिगुल्मर्तुयोगं बुद्ध्वा कफोद्वेगे ॥ ५६ ॥
बलदोषप्रमाणज्ञः क्षारं गुल्मे प्रयोजयेत् ।
एकान्तरं ह्यन्तरं वा ज्यहं विश्रम्य वा पुनः ॥ ५७ ॥
शरीरबलदोषाणां वृद्धिक्षपणकोविदः ।
श्लेष्माणं मधुरं क्षिग्धं मांसक्षीरघृताशिनः ॥ ५८ ॥
छित्त्वा छित्त्वाऽऽशयात् क्षारः क्षरत्वात् क्षारयत्यधः
मन्देऽग्रावह्रौ साम्ये मधे सल्लेहमश्रताम् ॥ ५९ ॥
प्रयोज्या मार्गशुद्ध्यर्थमरिष्टाः कफगुल्मिनाम् ।

क्षारस्य महाशयत्वेन दोषादिज्ञानपूर्विकामन्तराऽन्तरा प्रवृ-त्तिमाह—दोषेऽद्यादि । तत्र क्षाराद्युपेक्षेण दोषः कफः, प्रकृतिः श्लेष्मिकी, गुल्मश्च स्थिरः, ऋतुर्द्वैमन्तः शिशिरो वा । एकान्त-रमित्यादि । दोषादियु सवैषु क्षारानुगुणेष्वेकान्तरं विश्रम्य, अन्यमाप्तुगुणे ह्यन्तरं ज्यहं वा विश्रम्य; बलदोषापेक्षया वा विकल्पः । शरीरबलदोषाणां वृद्धिक्षपणकोविद इति शरीर-बलवृद्धौ दोषस्य च क्षपणे पण्डितः । मांसक्षीरघृताशिन इत्य-नेन मांसादिभोजनेन क्षारप्रयोगे शरीरबलरक्षा कर्तव्येति दर्शयति ॥ ५६-५९ ॥—

लङ्घनोल्लेखनैः स्वेदैः सर्पिःपानैर्विरेचनैः ॥ ६० ॥
बस्तिभिर्गुटिकाचूर्णक्षारारिष्टगणैरपि ।
श्लेष्मिकः कृतमूलत्वाद्यस्य गुल्मो न शाम्यति ॥ ६१ ॥
तस्य दाहो हृते रक्ते शरलोहादिभिर्हितः ।
औष्ण्यात्तैक्षण्याच्च शमयेदग्निगुल्मे कफानिलौ ॥ ६२ ॥
तयोः शमाच्च संघातो गुल्मस्य विनिवर्तते ।
दाहे धान्वन्तरीयाणामत्रापि भिषजां बलम् ॥ ६३ ॥
क्षारप्रयोगे भिषजां क्षारतन्त्रविदां बलम् ।

शरलोहादिभिरित्यनेन रूक्षदाहं दर्शयति । दाहश्च गुल्मदेशे एव कर्तव्यः । दाहक्षारयोः पराधिकारत्वेन परबलस्याभिप्रेत्यस्त्वं, तेन तत्परेणैव दाहक्षारयोगमाह—दाह इत्यादि । क्षार-तन्त्रस्याद्योऽत्र ग्रथगनभिधानाच्छल्यतन्त्रेणैवानुशङ्गक्षारविधायकं क्षारतन्त्रमुच्यते ॥ ६०-६३ ॥—

व्यामिश्रदोषे व्यामिश्र एष एव क्रियाक्रमः ॥ ६४ ॥

व्यामिश्रदोषे इति संसर्गजे सज्जिपातजे च व्यामिश्रः ॥ ६४ ॥

सिद्धान्तः प्रवक्ष्यामि योगान् गुल्मनिवर्हणान् ।

व्यूषणत्रिफलाधान्यविडङ्गचव्यचित्रकैः ॥ ६५ ॥

कल्कीकृतैर्घृतं सिद्धं सक्षीरं वातगुल्मनुत् ।

इति व्यूषणादिघृतम् ।

संप्रति सिद्धान्तं योगानाह—सिद्धान्त्यादि । सिद्धान्ति-वक्ष्यमाणयोगस्तुतिः शिष्यप्रवर्तिका । व्यूषणयोः द्रव्यान्तरान-भिधानात् क्षीरमेव चतुर्गुणं भवति ॥ ६५ ॥—

एत एव च कल्काः स्युः कषायः पञ्चमूलकैः ॥ ६६ ॥
द्विपञ्चमूलको वाऽपि तद्वृतं गुल्मनुत् परम् ।

इति व्यूषणादिघृतमपरम् ।

(षट्पलं वा पिबेत् सर्पिर्घृतं राजयक्ष्मणि ॥ ६७ ॥)

प्रसन्नया वा क्षीरार्थं सुरया दाडिमेन वा ।

दध्नः सरेण वा कार्यं घृतं मातृतगुल्मनुत् ॥ ६८ ॥

एत एवेति व्यूषणेऽन्त्याहुताः । प्रसन्ना मद्यविशेषः । क्षीरार्थ-मिति क्षीरस्थाने प्रसन्ना देया, एवं स्वरसादिभिरपि क्षीरार्थं व्याख्येयः ॥ ६६-६८ ॥

हिङ्गुसौवर्चलाजाजीविडदाडिमदीप्यकैः ।

पुष्करव्योषधन्याकवेतसक्षारचित्रकैः ॥ ६९ ॥

शडीवचाजगन्धैलासुरसैश्च विपाचितम् ।

शूलानाहहरं सर्पिर्दध्ना चानिलगुल्मिनाम् ॥ ७० ॥

इति हिङ्गुसौवर्चलाद्यं घृतम् ।

हिङ्गवाये हिङ्गवादीनां कल्कः, दधि चतुर्गुणं, द्रव-त्वात् ॥ ६९ ॥ ७० ॥

हपुषाव्योषधपृथ्वीकाचव्यचित्रकसैन्धवैः ।

साजाजीपिप्पलीमूलदीप्यकैर्विपचेद्भृतम् ॥ ७१ ॥

सकोलमूलकरसं सक्षीरदधिदाडिमम् ।

तत् परं वातगुल्मघ्नं शूलानाहविमोक्षणम् ॥ ७२ ॥

योन्यशोग्रहणीदोषश्वासकासारुचिज्वरान् ।

बस्तिहृत्पाथ्वं शूलं च घृतमेतद्व्यपोहति ॥ ७३ ॥

इति हपुषाद्यं घृतम् ।

हपुषादिकल्कः, कोलरसादीनि पञ्चद्रवाणि केहसमानि, “पञ्च-प्रभृति यत्र स्युर्द्रवाणि केहसंविधौ । तत्र केहसमानि” इति वचनात्; दाडिमस्यापि रसान्तरसाधिष्याद्भव एव आशङ्क्यं; सर्वे हि विश्वामित्रे—“पृथ्वीकाजीरकव्योषधहपुषाजाजिसैन्धवैः । सचव्यपिप्पलीमूलवैह्विदीप्यकसंयुतैः ॥ दाडिमकोलमूलानां रसे दध्नि पयसिपि । सिद्धं घृतं जयेदुल्मं वह्निं संधीपनं परम्” इति ॥ ७१-७३ ॥

पिप्पल्या पित्तुरध्यधौ दाडिमाद्विपलं पलम् ।

धान्यात्पञ्च घृताच्छुण्ठ्याः कर्षः क्षीरं चतुर्गुणम् ७४

सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो वातगुल्मं व्यपोहति ।

योनिशूलं शिरःशूलमशोसि विषमज्वरम् ॥ ७५ ॥

इति पिप्पल्याद्यं घृतम् ।

पिचुः कर्षः, तेनाप्यर्धपिचुरिति सार्धः कर्षः । अत्र च धृते कल्कभूयस्त्वं भवन्नपि कल्पनीयं, वचनादेव । उक्तं हि न्यायविद्विः—“निर्देशः श्रूयते नूनं द्रव्याणां यत्र यादृशः । तस्मिन् संविधातव्यः शब्दाभावे प्रसिद्धितः” इति । अत्र पुनर्धृतं सिद्धमिति पिप्पल्यादीनां लेहत्वेन प्रयोगनिरासार्थं धृतसाधनार्थं चोक्तम् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

धृतानामौषधगणा य एते परिकीर्तिताः ।
ते चूर्णयोगा बल्यस्ताः कषायान्ति च गुल्मिनाम् ७६
कोलदाडिमघर्मांश्चसुरामण्डाम्लकाजिकैः ।
शूलानाहहरी पेया बीजपूरसेन वा ॥ ७७ ॥
चूर्णानि मातुलुङ्गस्य भावितानि रसेन वा ।
कुर्याद्वर्तीः सगुटिका गुल्मानाहर्तिशान्तये ॥ ७८ ॥

धृतोक्तौषधानां चूर्णादिष्वपि प्रयोगमाह—धृतानामित्यादि । बल्य इति फलबल्यः । उक्तद्रव्याणां चूर्णत्वे कृतेऽनुपायार्थं द्रवाण्याह—कोलेत्यादि । कषायकरणपक्षे विशेषविधानानुक्तः सामान्यविधिनैव कषायकरणं ज्ञेयम् ॥ ७६-७८ ॥

हिङ्गु त्रिकटुकं पाठां हपुषामभयां शटीम् ।
अजमोदाजगन्धे च तित्तिडीकाम्लवेतसौ ॥ ७९ ॥
दाडिमं पुष्करं धान्यमजार्जी चित्रकं वचाम् ।
द्वौ क्षारौ लवणे द्वे च चव्यं चैकत्र चूर्णयेत् ॥ ८० ॥
चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमन्नपानेध्वनत्ययम् ।
प्राग्भक्तमथवा पेयं मधेनोष्णोदकेन वा ॥ ८१ ॥
पार्श्वहृद्वस्तिशूलेषु गुल्मे वातकफात्मके ।
आनाहं मूत्रकृच्छ्रे च शूले च गुदयोनिजे ॥ ८२ ॥
ग्रहण्यशौविकारेषु मूढिहि पाण्ड्यामयेऽरुचौ ।
उरोविबन्धे हिक्कायां कासे श्वासं गलेग्रहे ॥ ८३ ॥
भावितं मातुलुङ्गस्य चूर्णमेतद्रसेन वा ।
बहुशो गुटिकाः कार्याः कार्मुकाः स्युस्ततोऽधिकम् ॥

इति हिङ्गुवादिचूर्णं गुटिका च ।

हिङ्गुवादौ अजमोदादीनि ख्यातानि । द्वौ क्षारौ सर्जिकाया-
वशूकजौ । प्राग्भक्तमिति भोजनस्य प्राक्; परिणामेन वा यथा
भोजनात् प्रलासजं भवति । बहुश इति सप्ताहं, “सप्ताहं तेन
भावना” इति वचनात् । कार्मुका इति कर्मणि समर्थाः
॥ ७९-८४ ॥

मातुलुङ्गस्यो हिङ्गु दाडिमं विडसैन्धवे ।
सुरामण्डेन पातव्यं वातगुल्मरुजापहम् ॥ ८५ ॥
शटीपुष्करहिङ्गुवम्लवेतसक्षारचित्रकान् ।
धान्यकं च यवानीं च विडङ्गं सैन्धवं वचाम् ॥ ८६ ॥

सचं व्यपिप्पलीमूलामजगन्धां सदाडिमाम् ।
अजार्जी चाजमोदां च चूर्णं कृत्वा प्रयोजयेत् ॥ ८७ ॥
रसेन मातुलुङ्गस्य मधुशुकेन वा पुनः ।
भावितं गुटिकां कृत्वा सुपिष्टां कोलसंमिताम् ॥ ८८ ॥
गुल्मं मूढिहानमानाहं श्वासं कासमरोचकम् ।
हिक्कां हृद्रोगमर्शांसि विविधां शिरसो रुजम् ॥ ८९ ॥
पाण्ड्यामयं कफोत्क्लेशं सर्वज्ञं च प्रवाहिकाम् ।
पार्श्वहृद्वस्तिशूलं च गुटिकेषा व्योपहति ॥ ९० ॥
नागरार्थपलं पिष्ट्वा द्वे पले लुञ्जितस्य च ।
तिलस्यैकं गुडपलं क्षीरेणोष्णेन ना पिबेत् ॥ ९१ ॥
वातगुल्ममुदावर्तं योनिशूलं च नाशयेत् ।
पिबेदेरण्डजं तैलं वारुणीमण्डमिश्रितम् ॥ ९२ ॥
तदेव तैलं पयसा वातगुल्मी पिबेन्नरः ।
श्लेष्मण्यनुबले पूर्वं हितं पित्तानुगे परम् ॥ ९३ ॥

लुञ्जितस्येति निस्तुषीकृतस्य । अत्र औषधयोगो व्याधिमहि-
नैव भवतीति ज्ञेयम् । पूर्वमिति पूर्वयोगोक्तमेरण्डतैलम् । पर-
मिति उत्तरयोगोक्तमेरण्डतैलं पयोयुक्तं पाययेदित्यर्थः ॥ ८५-९३ ॥

साधयेच्छुद्धशुष्कस्य लशुनस्य चतुष्पलम् ।
क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशोषं च ना पिबेत् ॥ ९४ ॥
वातगुल्ममुदावर्तं ग्रन्थीं विषमज्वरम् ।
हृद्रोगं विद्वद्भिः शोथं साधयत्याशु तत्पयः ॥ ९५ ॥
इति लशुनक्षीरम् ।

साधयेदित्यादौ शुद्धशुष्कस्य निस्तुषीकृतस्य आपूर्णवी-
र्यस्य च क्षीरोदकेऽष्टगुणिते इत्यत्र “भागेऽनुके समानं” इति
वचनात् क्षीरं चतुर्गुणं (षोडशपलानि) जलं च चतुर्गुणमिति
मिलित्वाऽष्टगुणितं क्षीरावशिष्टं साधयेत् । गुल्मस्य बहुभेषज-
साध्यताया षोडशपलक्षीरमानं न दोषावहं भवति । क्षीररसो-
न्योश्च यद्यपि सहोपयोगो विरुद्धः, तथाऽपि व्याधिमहिम्ना महर्षि-
वचनादविवादः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

तैलं प्रसन्ना गोमूत्रमारनालं यवाप्रजम् ।
गुल्मं जठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥ ९६ ॥

इति तैलपञ्चकम् ।

तैलं प्रसन्नेत्यादौ योगिकत्वाज्जातृकर्णसंवादाच्चैरण्डतैलं
ज्ञेयम् । उक्तं हि—“आरनालमूत्रक्षारैः संयोज्य तैलमेरण्डम्”
इत्यादि ॥ ९६ ॥

पञ्चमूलीकषायेण सक्षारेण शिलाजतु ।
पिबेत्तस्य प्रयोगेण वातगुल्मात् प्रमुच्यते ॥ ९७ ॥
इति शिलाजतुप्रयोगः ।

पञ्चमूलीत्यत्र प्रथमकल्पनया शालपर्ण्यादिपञ्चमूलीग्रहणं
ज्ञेयम् ॥ ९७ ॥

वातस्य पिप्पलीयूषेण मूलकानां रसेन वा ।
भुक्त्वा क्षिणमुदावर्ताद्वातगुल्ममिच्छते ॥ ९८ ॥

पिप्पलीप्रधानो यूषः पिप्पलीयूषः ॥ ९८ ॥

शूलानाहविबन्धार्तं स्वेदयेद्वातगुल्मिनम् ।
स्वेदः स्वेदविधातुकैर्नाडीप्रस्तरसङ्करैः ॥ ९९ ॥
वस्तिकर्म परं विद्याहृल्लभं तद्धि मारुतम् ।
स्वे स्थाने प्रथमं जित्वा सद्यो गुल्ममपोहति ॥ १०० ॥
तस्मादभीक्ष्णशो गुल्मा निरूहैः सानुवासनैः ।
प्रयुज्यमानैः शाम्यन्ति वातपित्तकफात्मकाः ॥ १०१ ॥

गुल्मघ्ना विविधा दिष्टाः सिद्धाः सिद्धिषु वस्तयः ।

नाडीप्रस्तरसंकरैरित्यनेन गुल्मे स्वेदान्तरस्यायौगिकत्वं सूच्यते ॥ ९९-१०१ ॥—

गुल्मघ्नानि च तैलानि वक्ष्यन्ते वातरोगिके ॥ १०२ ॥
तानि मारुतजे गुल्मे पानाभ्यङ्गानुवासनैः ।
प्रयुक्तान्याशु सिध्यन्ति तैलं हानिलजित्परम् ॥ १०३ ॥
नीलिनीचूर्णसंयुक्तं पूर्वोक्तं घृतमेव ।
समलाय प्रदातव्यं शोधनं वातगुल्मिने ॥ १०४ ॥

आशु सिध्यन्तीति शीघ्रं गुल्मं जयन्ति । तत्र हेतुमाह—
तैलं हानिलजित् परमिति; यस्मात्तैलं वातजित् तस्माद्वातगुल्मं
वातविकारं शीघ्रं जयति । अन्ये तु तैलं त्वनिलजित्त्वं नीलिनीचूर्णसंयुक्तं
समलाय दातव्यं, तथा पूर्वोक्तं च त्र्यूषणार्थं घृतं नीलिनीचूर्णसंयुक्तं
दातव्यमिति योजयन्ति । प्रथमव्याख्याने तु घृतमेवेलनेन पूर्वोक्तत्र्यूषणघृतादिकं नीलिनीचूर्णसंयुक्तं
देयमित्यर्थो ज्ञेयः ॥ १०२-१०४ ॥

नीलिनीचिचुतादन्तीपथ्याकम्पिलकैः सह ।
शोधनार्थं घृतं देयं सविडक्षारनागरम् ॥ १०५ ॥
नीलिनीं त्रिफलां राक्षां बलां कटुकरोहिणीम् ।
पचेद्विडङ्गं व्याधीं च पित्तकानि जलाढके ॥ १०६ ॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
दध्नः प्रस्थेन संयोज्य सुधाक्षीरपलेन च ॥ १०७ ॥
ततो घृतपलं दद्याद्यवागुमण्डमिश्रितम् ।
जीर्णे सम्यग्विरिकं च भोजयेद्रसभोजनम् ॥ १०८ ॥
गुल्मकुष्ठोदरव्यङ्गशोफपाण्डूभयज्वरान् ।
श्वित्रं स्निहानमुन्मादं घृतमेतद्व्यपोहति ॥ १०९ ॥

इति नीलिन्याद्यं घृतम् ।

नीलिनीत्यादौ कल्को न श्रूयते, कल्काभावे च पाकज्ञानं
नास्ति, पाकस्य हि मृदादिना त्रैविध्यमुक्तं, तस्मात् कल्कानभि-

१ 'हानिलजित्परम्' इति पा० । २ 'घृतमेव वेति वाशब्देन वक्ष्यमाणनीलिनीचिचुताद्युक्तद्वयैः सिद्धं घृतं देयमित्यर्थो ज्ञेयः' इति पा० ।
च. सं. ५६

धानेऽपि पाकज्ञानार्थमपि कल्को देयः; स च कायद्वयैरेव
योग्यतया साक्षिभ्याश्च देय इति वदन्ति । मैवं, विचित्रत्वाद्-
तादिसाधनशक्तैः यथोक्तं यथोक्तमेव परं ज्ञे (दे)यं नल्लुप्तं कल्प-
नीयं; कल्पनार्थं च युक्तिर्नास्त्वैव, यतो विनाऽपि कल्कदानं
काथादिद्रवेण स्नेहपाको भवत्येव, विनाऽपि कल्कं स्नेहपाकज्ञान-
स्योक्तत्वात्; तस्मादाचार्येण यथोक्तं तथैव कार्यम् । अत्र विरि-
क्तस्य पेयादिकममौत्सर्गिकं बाधयित्वा रसभोजनं प्रयोग-
साम्यत्वादुच्यते; यथा—आवर्तकीघृतविरिक्तस्य काष्ठिककोद्र-
वाक्षभोजनम् (अष्टाङ्गसंग्रहे, चिकित्सास्थाने, २१ अध्याये)
॥ १०५-१०९ ॥

कुकुटाश्च मयूराश्च तित्तिरिक्चौञ्चवर्तकाः ।
शालयो मदिरा सर्पिर्वातगुल्ममिषजितम् ॥ ११० ॥
हितमुष्णं द्रवं क्षिण्यं भोजनं वातगुल्मिनाम् ।
समण्डवारुणीपानं पक्वं वा धान्यकैर्जलम् ॥ १११ ॥
मन्देऽग्नौ वर्धते गुल्मो दीपे चाग्नौ प्रशाम्यति ।
तस्मान्ना नातिसौहित्यं कुर्यान्नातिविलङ्घनम् ॥ ११२ ॥
सर्वत्र गुल्मे प्रथमं स्नेहस्वेदोपपादिते ।
या क्रिया क्रियते सिद्धिं सा याति न विरुक्षिते ११३

कुकुटेत्यादिना गुल्मिनेऽन्नपानं विधीयते । अतिसौहित्यम-
तिलङ्घनं चोभयोरप्यभिवधहेतुतया वर्जितम् । यदुक्तं—“नाभो-
जनेन कायाभिदीप्यते नातिभोजनात्” (चि. अ. १५)
इत्यादि ॥ ११०-११३ ॥

भिषगात्यधिकं वृद्धा पित्तगुल्ममुपाचरेत् ।
वैरेचनिकसिद्धेन सर्पिषा तिकर्केन वा ॥ ११४ ॥
रोहिणीकटुकाणिस्वमधुकर्षत्रिफलात्त्वचः ।
कर्षाशास्त्रायमाणं च पटोलचिचुतोः पले ॥ ११५ ॥
द्वे पले च मसुराणां साध्यमष्टगुणेऽम्भसि ।
शृताच्छेषं घृतसमं सर्पिषश्च चतुष्पलम् ॥ ११६ ॥
पिबेत् समूर्च्छितं तेन गुल्मः शाम्यति पित्तकः ।
ज्वरस्तृष्णा च शूलं च भ्रमो मूर्च्छाऽरुचिस्तथा ११७

इति रोहिण्याद्यं घृतम् ।

रोहिणी कटुका कटुरोहिणी । कर्षाशा इति कर्षप्रमाणः ।
पटोलचिचुतोः पले इति वचनात् प्रत्येकं पलम् । अष्टगुणे इति
घृतादष्टगुणे । घृतसममिति घृतं चतुष्पलमत्रोक्तं; तेन कायघृता-
भ्यामष्टपलं पेयम्; अष्टपली च मात्रा गुल्मोक्तत्वादेव भवति ।
यदुक्तं—“गुल्मिनः सर्पदद्याच्च विसर्पेणपहताश्च ये । तेषां मात्रा
विनिर्दिष्टा पलान्यष्टौ विशेषतः” इति ॥ ११४-११७ ॥

जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणचतुष्पलम् ।
पञ्चभागस्थितं पूतं कल्कैः संयोज्य कार्ष्णिकैः ॥ ११८ ॥

१ 'पयसाऽपि वा' इति पा० ।

रोहिणी कटुका मुस्ता त्रायमाणा दुरालभा ।
कल्केस्तामलकीवीराजीवन्तीचन्दनोत्पलैः ॥ ११९ ॥
रसस्यामलकानां च क्षीरस्य च घृतस्य च ।
पलाणि पृथगष्टाद्यौ दत्त्वा सम्मन्विपाचयेत् ॥ १२० ॥
पित्तरक्तभवं गुल्मं वीसर्पं पैत्तिकं ज्वरम् ।
हृद्रोगं कामलां कुण्ठं हन्यादेतद्भुतोत्तमम् ॥ १२१ ॥

इति त्रायमाणाघं घृतम् ।

चतुष्पलायां त्रायमाणायां दशगुणं जलं चत्वारिंशत्पलाणि
देयम् । कल्केरिति तामलक्यादिकल्कैः, कटुरोहिण्यादीनां च
कल्केरिति योजनीयम् ॥ ११८-११९ ॥

रसेनामलकेक्षणं घृतपादं विपाचयेत् ।
पथ्यापादं पिबेत्सर्पिस्तत्सिद्धं पित्तगुल्मनुत् ॥ १२२ ॥

इत्यामलकाघं घृतम् ।

घृतपादमिति ससुदितामलकेक्षुरसापेक्षया घृतस्य पादिक-
त्वम् । पथ्यापादमित्यत्र हरीतक्या गुरुत्वेन घृतापेक्षया पाद-
त्वेनाष्टमे भागे भवति; एके तु “यत्तत् पादनिर्देशश्चतुर्भाग-
तस्तु सः” (क. अ. १२) इति वचनाच्चतुर्थमेव भागं प्रत्ये
घृतेऽष्टपरुषं वदन्ति ॥ १२२ ॥

द्राक्षां मधूकं खर्जूरं विदारीं सशतावरीम् ।
परूषकाणि त्रिफलां साधयेत्पलसंमितम् ॥ १२३ ॥
जलाढके पादशेषे रसमामलकस्य च ।
घृतमिक्षुरसं क्षीरमभयाकल्कपादिकम् ॥ १२४ ॥
साधयेच्चतुर्तं सिद्धं शर्कराक्षौद्रपादिकम् ।
प्रयोगात् पित्तगुल्मघ्नं सर्वपित्तविकारनुत् ॥ १२५ ॥
इति द्राक्षाघं घृतम् ।

द्राक्षां मधूकमित्यादौ काथशेषस्य प्रत्यक्ष साहचर्याद्धृतावी-
नामपि प्रत्यमानत्वम् ॥ १२३-१२५ ॥

धूपं समूलमापोथ्य पचेद्दृग्गुणे जले ।
शेषेऽष्टभागे तस्यैव पुष्पकल्कं प्रदापयेत् ॥ १२६ ॥
तेन सिद्धं घृतं शीतं सक्षौद्रं पित्तगुल्मनुत् ।
रक्तपित्तज्वरश्वासकासहृद्रोगनाशनम् ॥ १२७ ॥

इति वासाघृतम् ।

धूपं समूलमिसादौ काथसाष्टगुणजलादेः षष्ठभागशेषत्वमिति
रक्तपित्तोक्तावासाघृतादिशेषः । तत्र हि सामान्यपरिभाषया
वृषाचतुर्गुणं जलं चतुर्भागावशिष्टं च गृह्यते । तेन प्रयोगान्त-
रत्वाच्चरक्तपित्तोक्तावासाघृतादिदेशो न कृतः । सक्षौद्रमित्यनेन
प्रक्षेपन्यायात् पादिकत्वं मधुनः ॥ १२६ ॥ १२७ ॥

द्विपलं त्रायमाणाया जलद्विप्रस्थसाधितम् ।
अष्टभागस्थितं पूतं कोष्णं क्षीररसं पिबेत् ॥ १२८ ॥
पिबेत्तुपरि तस्योष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ।
तेन निर्हृतदोषस्य गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ॥ १२९ ॥

यथाबलमिति यथा विरेचनातियोगो न भवति ॥ १२८ ॥
१२९ ॥

१ ‘घृतप्रसं’ इति पा० ।

द्राक्षाभयारसं गुल्मे पैत्तिके सगुडं पिबेत् ।
लिह्यात्कम्पिलकं वाऽपि विरेकाय मधुव्रजम् ॥ १३० ॥
कम्पिलकं गुण्डारीचनिकाम् ॥ १३० ॥

दाहप्रशमनोऽभ्यङ्गः सर्पिषा पित्तगुल्मिनाम् ।

चन्दनाद्येन तैलेन तैलेन मधुकस्य वा ॥ १३१ ॥

तैलेन मधुकस्य वेति मधुकसाधितेन तैलेन ॥ १३१ ॥

ये च पित्तज्वरहराः सतिक्ताः क्षीरवस्तयः ।

हितास्ते पित्तगुल्मिभ्यो वक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु ॥ १३२ ॥

शालयो जाङ्गलं मांसं गव्याजं पयसी घृतम् ।

खर्जूरामलकं द्राक्षां दाडिमं सपरूषकम् ॥ १३३ ॥

आहारार्थं प्रयोजक्यं पानार्थं सलिलं शृतम् ।

बलाविदारीगन्धाद्यैः पित्तगुल्मचिकित्सितम् ॥ १३४ ॥

आमान्वये पित्तगुल्मे सामे वा कफवातिके ।

यवागूमिः खड्गैर्यैः संधुक्ष्योऽग्निर्विलङ्घिते ॥ १३५ ॥

शमप्रकोपौ दोषाणां सर्वेषामग्निसंश्रितौ ।

तस्मादग्निं सदा रक्षेज्जिदानानि च वर्जयेत् ॥ १३६ ॥

ये च पित्तज्वरहरा इत्यादौ यद्यपि पित्तज्वरहरत्वेन साक्षा-
द्वस्त्यो नोक्ताः, तथाऽपि पटोलादय एव ये तिक्ता बलस्य उक्तास्त
एव पित्तज्वरहरा भवन्तीति कुवेहोक्तं-पित्तज्वरहरा इति ।
पित्तहरा ये च सिद्धौ वक्तव्यास्तेऽप्यत्र ज्ञेयाः ॥ १३२-१३६ ॥

वमनं वमनार्हाय प्रदद्यात् कफगुल्मिने ।

स्निग्धस्निग्धशरीराय गुल्मे शैथिल्यमागते ॥ १३७ ॥

परिवेष्ट्य प्रदीप्तास्तु बलवज्जानथवा कुशान् ।

भिषक्कुम्भे समावाप्य गुल्मं घटमुखे न्यसेत् ॥ १३८ ॥

संगृहीतो यदा गुल्मस्तदा घटमथोद्धरेत् ।

वृक्षान्तरं ततः कृत्वा भिन्दौहुतं प्रमाणवित् ॥ १३९ ॥

विभागोजपदादशैर्यथाहोमं प्रपीडयेत् ।

मृद्रीयाहुल्ममेवैकं न त्वर्चहृदयं स्पृशेत् ॥ १४० ॥

१ ‘पित्तज्वरार्तां’ इति पा० । २ ‘स गृहीतो यदा’ इति पा० ।

३ ‘स्निग्ध्याहुतं प्रमाणवित् । विभागं यदा पश्येत्’ इति गङ्गाधर-
संमतः पाठः । ४ ‘न त्वर्च हृदयं’ इति पा० । “स्निग्धस्निग्धशरीरस्य
गुल्मिनः गुल्मे शैथिल्यं शिथिलतामागते प्राप्ते सति, प्रमाणवित्
कुम्भादीनां तत्रोचितप्रमाणश्चः भिषक्, प्रदीप्तात् बलवज्जानुषान्
अथवा कुशान्, कुम्भे घटीवन्नमये, परिवेष्ट्य समावाप्य प्रक्षिप्य
वेष्टनेन अन्तःप्रवेशं कारयित्वा, तस्य घटस्य मुखे गुल्मं न्यसेत् प्रज्व-
लितकुशादिगर्भं तं घटे गुल्मे लाभयेत्, अथ स गुल्मः यदा तेन
घटेन गृहीतः अन्तःसंगृहीतः, तदा तं घटमुद्धरेत् बलादपसारयेत्,
भिन्वादा उद्धरणाशक्तौ । ततो गुल्मं वृक्षान्तरं वक्ष्यन्वहति कृत्वा;
विभागं, अजपदं, आदर्शं दर्पणश्च ते; विभागंश्चैवकाराणां चमणि
रेखाकरणदारुमयवज्रविशेषः, अजपदस्य प्रान्तं क्रियायोगि, आदर्शस्य
धारा क्रियायोगिनी, तैर्यथाहोमं विभागदिष्टुं यो लभ्यते तेन, एवं
केवलं गुल्ममेव प्रपीडयेन्मृद्रीयात् प्रमुखाच्च । अत्र प्रपीडने हृदयं तु
नैव स्पृशेत्, किंतु हृदयं वर्जयेत् अन्नं च वर्जयेत्’ इति योगिन्द्र-
नाथसेनः ।

तिलैरण्डातसीवीजसर्पेषः परिलिप्य च ।

श्लेष्मगुल्ममयःपात्रैः सुखोष्णैः स्वेदयेद्विषक् ॥१४१॥

शैथिल्यमागत इति शिथिलदोषतया शक्तीनिर्हार्यदोषतामा-
पने गुन्ते तं घटमुखे न्यसेत् । घटमन्थनयन्त्रेण सम्यगृहीत्वा
प्रपीडयेद् भिन्नादिति योजना । अत्रहृदयस्य लागः स्फुटना-
दिभयात् ॥ १३७-१४१ ॥

सव्योषक्षारलवणं दशमूलीशृतं घृतम् ।

कफगुल्मं जयत्याशु सहिङ्गुविडदाडिमम् ॥ १४२ ॥

इति दशमूलीघृतम् ।

भङ्गातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम् ।

साध्यं विदारीगन्धाद्यमापोथ्य सलिलाढके ॥१४३॥

पादशोषे रसे तस्मिन् पिप्पलीं नागरं वचाम् ।

विडङ्गं सैन्धवं हिङ्गु यावशूकं विडं शटीम् ॥१४४॥

चित्रकं मधुकं राक्षां पिष्ट्वा कर्षसमं भिषक् ।

प्रस्थं च पयसो दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥१४५॥

एतद्भङ्गातकघृतं कफगुल्महरं परम् ।

ह्रीहापाण्ड्यामयश्वासग्रहणीरोगकासनुत् ॥ १४६ ॥

इति भङ्गातकाद्यं घृतम् ।

सव्योषेलादौ दशमूलस्य कापे व्योषादीनां शेषाणां कल्कैः

साधितं घृतं कफगुल्मं जयतीत्यर्थः ॥ १४२-१४६ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचयचित्रकनागैः ।

पलिकैः सयवक्षारैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १४७ ॥

क्षीरप्रस्थं च तत् सर्पिहन्ति गुल्मं कफात्मकम् ।

ग्रहणीपाण्डुरोगग्रं ह्रीहकासज्वरापहम् ॥ १४८ ॥

इति क्षीरघट्टपलकं घृतम् ।

पिप्पल्याद्युक्तं षट्पलं घृतं समेनैव हृग्धेन श्रपणीयम् ।

“चतुर्गुणे द्रवे साध्यं” इति वचनादत्र त्रिगुणं जलं ज्ञेयम्

॥ १४७ ॥ १४८ ॥

त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं दशमूलं पलोन्मितम् ।

जले चतुर्गुणे पक्त्वा चतुर्भागस्थितं रसम् ॥१४९॥

सर्पिरैरण्डजं तैलं क्षीरं चैकत्र साधयेत् ।

स सिद्धो मिश्रकन्नेहः सक्षौद्रः कफगुल्मनुत् ॥१५०॥

कफवातविवन्धेषु कुष्ठह्रीहोदरेषु च ।

प्रयोज्यो मिश्रकः स्नेहो योनिश्लेषु चाधिकम् ॥१५१॥

इति मिश्रकः स्नेहः ।

त्रिवृतांमिलादौ पञ्चदशपलानि काथ्यानि; तत्र चतुर्गुणं जलं
देयं, पलोलेखविहितत्वात् षष्टिपलानि भवन्ति; क्षीरमपि साह-
चर्यात् पञ्चदशपलम्; एतदुभयद्रवपादः स्नेहोऽत्र पक्वः । किंवा
“स्नेहसमं क्षीरं” इति वचनात् स्नेहसमेन क्षीरेण काथेन च
पञ्चदशपलेन पञ्चपलः स्नेहो द्रवपादिकः कर्तव्यः । जतुकर्णा-
भिप्रायात् त्रिवृतादिपञ्चदशपले प्रस्थमानोलेखेन प्रस्थचतुष्टयं

जलस्य देयम् । यतस्तेन सामान्येनैवोक्तं—“त्रिवृतादन्ती-
त्रिफलादशमूलैः समैरुक्तैस्तैलं सर्पिषश्च शृतं पयसा सममुदा-
वर्तेश्छलादौ” इति ॥ १४९-१५१ ॥

यदुक्तं वातगुल्मग्रं संसनं नीलिनीघृतम् ।

द्विगुणं तद्विरेकार्थं प्रयोज्यं कफगुल्मिनाम् ॥१५२॥

सुधाक्षीरद्रवे चूर्णं त्रिवृतायाः सुभाषितम् ।

कार्षिकं मधुसर्पिभ्यां लीढा साधु विरिच्यते ॥१५३॥

द्विगुणमिति द्विपलप्रमाणं, तत्र हि घृतपलं पेयमुक्तम्
॥ १५२ ॥ १५३ ॥

जलद्रोणे विपक्वया विंशतिः पञ्च चाभयाः ।

दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव च ॥१५४॥

अष्टभागावशेषं तु रसं पूतमधिकक्षिपेत् ।

दन्तीसमं गुडं पूतं क्षिपेत्त्राभयाश्च ताः ॥ १५५ ॥

तैलाधेकुडवं चैव त्रिवृतायाश्चतुष्पलम् ।

चूर्णितं पेलमेकं तु पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥ १५६ ॥

तत् साध्यं लेहवच्छीते तस्मिन्तैलसमं मधु ।

क्षिपेच्चूर्णपलं चैकं त्वगेलापत्रकेशरात् ॥ १५७ ॥

ततो लेहपलं लीढा जग्ध्वा चैकां हरीतकीम् ।

सुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनामयम् ॥ १५८ ॥

गुल्मं श्वयधुमर्शांसि पाण्डुरोगमरोचकम् ।

हृद्रोगं ग्रहणीदोषं कामलां विषमज्वरम् ॥ १५९ ॥

कुष्ठं ह्रीहानमानाहमेषा हन्युपसेविता ।

निरत्ययः क्रमश्चास्या द्रवो मांसरसौदनः ॥ १६० ॥

इति दन्तीहरीतकी ।

तैलाधेकुडवमिति तैलं चतुष्पलम् । लेहवदिति लेहपाकलक्ष-
णेन पक्वमित्यर्थः । इह चतुर्जातकान्मिलितात् पलम् ।
दोषप्रस्थमिति सार्धत्रयोदशपलं; उक्तं हि भोजेन—“वसने
च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे । सार्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहु-
मनीषिणः” इति ॥ १५४-१६० ॥

सिद्धाः सिद्धिषु वक्ष्यन्ते निरुहाः कफगुल्मिनाम् ।

अरिष्टयोगाः सिद्धाश्च ग्रहण्यर्शश्चित्सिते ॥१६१॥

यच्चूर्णं गुटिका याश्च विहिता वातगुल्मिनाम् ।

द्विगुणक्षारहिङ्गुवस्त्ववेतसास्ताः कफे हिताः ॥१६२॥

य एव ग्रहणीदोषे क्षारास्ते कफगुल्मिनाम् ।

सिद्धा निरत्ययाः शस्ता दाहस्त्वन्ते प्रशस्यते ॥१६३॥

प्रपुराणानि धान्यानि जाङ्गला मृगपक्षिणः ।

कौलत्थो मुद्गयूषश्च पिप्पल्या नागरस्य च ॥१६४॥

१ ‘लैहं साधु विरिचयेत्’ इति पा० । २ ‘चार्धपलिकं’
इति पा० ।

शुष्कमूलकयूपश्च विल्वस्य वरुणस्य च ।
चिरविल्वाङ्कुराणां च यवान्याश्चित्रकस्य च ॥१६५॥
बीजपूरकहिङ्गवम्लवेतसक्षारदाडिमैः ।
तक्रेण तैलसर्पिभ्यां व्यञ्जानान्युपकल्पयेत् ॥ १६६ ॥
पञ्चमूलीभ्यस्तोयं पुराणं वाहणीरसम् ।
कफगुल्मी पिबेत्काले जीर्णं माथ्वीकमेव वा ॥१६७॥
यवानीचूर्णितं तर्कं विडेन लवणीकृतम् ।
पिबेत् सदीपनं घातकफमूत्रानुलोमनम् ॥ १६८ ॥

ग्रहण्यरौक्षिकित्सिते निर्दिष्ट इत्यर्थः । दाहस्त्वन्ते इति वचनेन
दाहस्य क्रियान्तरासिद्धावन्ते एव कर्तव्यतामाह ॥ १६९-१६८ ॥

संचितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः ।
कृतमूलः सिरानद्धो यदा कूर्म इवोन्नतः ॥ १६९ ॥
दौर्वर्त्यैरुचिहृल्लासकासवम्यरतिज्वरैः ।
तृष्णातन्द्राप्रतिद्वयायैर्युज्यते न स स्थितिः ॥१७०॥
गृहीत्वा सज्जरश्वासं वम्यतीसारपीडितम् ।
हृत्तामिहस्तपादेषु शोफः कर्षति गुल्मिनम् ॥१७१॥

संचित इत्यादिना क्रमादसाध्यताप्राप्तं गुल्ममाह । महावा-
स्तुपरिग्रह इति भूतिदेशव्यापकः ॥ १६९-१७१ ॥

रौधिरस्य तु गुल्मस्य गर्भकालव्यतिक्रमे ।
स्निग्धस्निग्धशरीरायै दद्यात् स्नेहविरचनम् ॥१७२॥
पलाशक्षारपात्रे द्वे द्वे पात्रे तैलसर्पिषोः ।
गुल्मदौर्ध्वव्यजननीं पक्त्वा मात्रां प्रयोजयेत् ॥१७३॥
प्रमिथेत न यद्येवं दद्याद्योनिविशोधनम् ।
क्षारेण युक्तं पललं सुधाक्षीरेण वा पुनः ॥ १७४ ॥
आर्यं वा भावितान् दद्याद्योनी कटुकमत्स्यकान् ।
वराहमत्स्यपित्ताभ्यां लक्तकान् वा सुभाषितान् ॥
अधोह्रैश्चोर्ध्वह्रैर्भाषितान् वा समाक्षिकैः ।
किण्वं वा समुडक्षारं दद्याद्योनिविशोधनम् ॥१७६॥
रक्तपित्तहर् क्षारं लेहयेन्मधुसर्पिषा ।
लघुनं मदितां तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्यै प्रदापयेत् ॥१७७॥
वस्ति सक्षीरगोमूत्रं सक्षारं दाशमूलिकम् ।
अदृश्यमाने रुधिरं दद्याद्दुग्धमप्रभेदनम् ॥ १७८ ॥
प्रवर्तमाने रुधिरं दद्यान्मांसरसौदनम् ।
घृततैलेन चाभ्यङ्गं पानार्थं तरुणीं सुरााम् ॥ १७९ ॥
रुधिरंऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहरीः क्रियाः ।
कार्यं वातरुगातोयाः सर्वा वातहरीः पुनः ॥ १८० ॥
घृततैलावसेकांश्च तित्तिरींश्चरणायुधान् ।
सुरां समण्डां पूर्वं च पानमम्लस्य सर्पिषः ॥१८१॥

प्रयोजयेदुत्तरं वा जीवनीयेन सर्पिषा ।
अतिप्रवृत्ते रुधिरं सतित्तेनानुवासनम् ॥ १८२ ॥

गर्भकालव्यतिक्रमे इति दशममासपरस्य गर्भकालस्य व्यति-
क्रमे । क्षारपात्रे इति क्षारोदकस्यादकयम् । मात्रामिति योग्य-
प्रमाणम् । पललं तिलपिष्टम् । क्षारक्षेत्र पलाशक्षार एव,
प्रकृतत्वात् । ताभ्यामिति क्षारसुधाक्षीराभ्याम् । कटुकमत्स्यः
शफरी शुष्कमत्स्यः । लक्तकान् वस्त्राव्युषान् । किण्वं सुरावी-
जम् । रक्तपित्तहर् क्षारमिति नीलोत्पलक्षारम् । अम्लस्य सर्पिषः
अम्लद्रव्यसाधितस्य घृतस्य । उत्तरं भोजनोत्तरकालं पानं,
किंवोत्तरवस्तिः । जीवनीयं सर्पिर्वातरक्तं वक्तव्यम् । सतित्तेन
तिकद्रव्यसाधितेनानुवासनमिति ॥ १७९-१८२ ॥

तत्र श्लोकाः—

स्नेहः खेदः सर्पिर्वस्तिशूर्णानि बृंहणं गुडिकाः ।
वमनविरैकौ मोक्षः क्षतजस्य च वातगुल्मवताम् ॥
सर्पिः सतित्तसिद्धं क्षीरं प्रक्षंसनं निरुहाश्च ।
रक्तस्य चावसेचनमाभ्यासनसंशमनयोगाः ॥१८४॥
उपनाहनं सशस्त्रं पक्त्वाभ्यन्तरप्रमिथस्य ।
संशोधनसंशमने पित्तप्रभवस्य गुल्मस्य ॥ १८५ ॥
स्नेहः खेदो भेदो लङ्घनमुलेखनं विरेकश्च ।
सर्पिर्वस्तिगुटिकाशूर्णमरिष्टाश्च सक्षाराः ॥१८६॥
गुल्मस्यान्ते दाहः कफजस्याग्रेऽपनीतरक्तस्य ।
गुल्मस्य रौधिरस्य क्रियाक्रमः स्त्रीभवयोक्तः १८७
पथ्यान्नपानसेवा हेतुनां वर्जनं यथाखं च ।
नित्यं चाग्निप्रसाधिः स्निग्धस्य च सर्वैकमाणि १८८
हेतुलिङ्गं सिद्धिः क्रियाक्रमः साध्यता न योगाश्च ।
गुल्मचिकित्सितसंग्रह एतावान् व्याहृतोऽग्निवेशस्य
इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिस्फुटे चिकि-
त्सितस्थाने गुल्मचिकित्सितं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

स्नेह इत्यादिना पुनः संक्षेपेण संग्रहं करोति । योगाश्वेलनेन
प्रत्येकं वातादिगुल्मचिकित्सिते संगृहीता अपि पुनः संग्रहाभि-
धानेन संगृहीताः ॥ १८३-१८९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामयुर्वे-
ददीपिकायां चिकित्सितस्थाने गुल्मचिकित्सितं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

निदानोपसंख्यन्धकमादेव गुल्मचिकित्सितादनु मेहचिकित्सि-
तमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

निर्मोहमानानुशयो निराशः

पुनर्वैसुन्नानतपोविशालः ।

कालेऽग्निवेशाय सहेलुलिङ्गा-

नुवाच मेहाश्चमनं च तेषाम् ॥ ३ ॥

निर्गता मोहादयो यस्य स तथा; अनुशयः कोपः । निर्गता आशा यस्य स निराशः । नीरागः । निदानोक्तमपि हेतुलिङ्गादि पुनः प्रकरणवशात् सकलमुच्यते ॥ ३ ॥

आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि
प्राप्त्यौदकानूपरप्ताः पर्याप्ति ।

नवात्रपानं गुडवैकृतं च
प्रमेहहेतुः कफकृच्छ सर्वम् ॥ ४ ॥

आस्यासुखमिति सुखजनिका आस्या न दुःखजनिका, एवं स्वप्नसुखं च हेतयः शय्यादिदोषेण दुःखस्वप्नं दुःखास्या च न प्रमेहहेतुः । गुडवैकृतं गुडकृता भक्ष्याः ॥ ४ ॥

मेदश्च मांसं च शरीरजं च
क्लेदं कफो वस्तिगतं प्रदूष्य ।
करोति मेहान् समुदीर्णमुष्णे-
स्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ॥ ५ ॥

क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य बस्तौ
धातून् प्रमेहाननिलः करोति ।

दोषो हि वस्ति समुपेत्य मूत्रं
संदूष्य मेहाजनयेद्यथास्म ॥ ६ ॥

मेदश्च मांसं चेत्यादिना कफजादिमेहसंप्राप्तिः । कफजा एव मेहा भूयस्त्वेन साध्यत्वेन चादावुच्यन्ते । क्षीणेष्विति कफपित्तेषु, द्वयोश्च बहुवचनं व्यस्यपेक्षया ज्ञेयम्; क्षीणेष्विति वृद्धवातापेक्षया क्षीणेषु; तेन वृद्धे कफे पित्ते वा यो वायुः क्रमेण वृद्धो भवति स नेहासाध्यमेहचतुष्टयकरणे विवक्षित इति दर्शयति, तत्र चिकित्साविधानात् साध्यत्वमस्ति—“या वातमेहान् प्रतिपूर्वमुक्ता वातोत्थणानां विहिता क्रिया सा । वायुर्हि मेहेष्वक्तिर्कशितानां कुप्यस्यसाध्यान् प्रति नास्ति चिन्ता” इति । धातूमिति मज्जोजोलीकाख्यान् । सर्वमेहानां सामान्यसंप्राप्तिमाह—दोषो हीत्यादि ॥ ५ ॥ ६ ॥

साध्याः कफोत्था द्वा, पित्तजाः षट्
याप्या, न साध्यः पवनाच्चतुष्कः ।

समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वा-
न्महात्प्यत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥ ७ ॥

१ ‘क्षीणेषु प्रवृद्धत्वेनैव क्षीणेषु, न तु स्वमानापेक्षया क्षीणेषु; अनेन वृद्धे कफे पित्ते वा यो वायुर्बहुनादिना क्रमेण वृद्धो भवति, स नेहासाध्यमेहचतुष्टयकरणे विवक्षित इति सूच्यते’ इति भाष्यनिदानटीकायां श्रीकण्ठदत्तः ।

समक्रियत्वादिति कफस्य दोषस्य दूष्यस्य मेदःप्रभृतेः समानत्वात् कटुतिक्तादिक्रियायाः । विषमक्रियत्वादिति पित्तस्य संशमनचिकित्सायाः कट्वादिरूपाया विषमत्वात् । महात्प्यत्वादिति मज्जादिगन्धरीधात्वपकर्षकत्वेन महात्प्यापत्तिकर्तृकत्वादां शुकारित्वाच्च; चकाराभिदानोर्क विषमक्रियत्वं वातात्मकानां समुच्चिनोति । यथाक्रममिति यथासंख्यम् ॥ ७ ॥

कफः सपित्तः पवनश्च दोषा

मेदोऽस्यशुक्राम्बुवसालसीकाः ।

मज्जा रसैजः पित्तं च दूष्याः

प्रमेहिणां, विंशतिरेव मेहाः ॥ ८ ॥

कफ इत्यादिना सर्वमेहानां दोषदूष्यसंप्रग्रमाह । रसश्च ओजश्चेति रसौजः, ओजसोऽपि मधुमेहे दूष्यत्वात् । यद्यपि मेदःप्रभृतयो दूष्या इह उच्यन्ते, तथाऽपि मेदोर्मांसशरीरक्लेदानामवश्यम्भाविता परिग्रहः । मज्जादयश्च सर्वमेहे न पुनरवश्यं दूष्यन्ते, स्तोकं वा दुष्टा भवन्ति; किंवा सर्वमेहानामेव त्रिदोषत्वं तथा सकलदूष्यत्वं च ‘कफः सपित्तं’ इत्यादिना ग्रन्थेनोच्यते; मेदोर्मांसादीनि त्वत्त्वार्थदूष्योपदर्शनार्थं पृथगुक्तानि; यतः क्रियन्तः शिरसीये सकलमेहवाचकं मधुमेहं कथयता दोषत्रयप्रकोपोऽप्युक्तः । तथाहि—“समावृतस्य पित्तस्य कफस्य च शुहुर्गुहः । दर्शयत्याकृतिं गत्वा क्षयमाप्यायते पुनः” (सू. अ. १७) इत्युक्तं; तथा सुश्रुतोऽप्याह—“वातपित्तमेदोभिरन्विताः श्लेष्मा मेहाजनयति” (सु. नि. अ. ६) इति । कफादीनां द्रव्यवर्णादिसंसर्गस्थानन्त्येनाधिकप्रमेहसंख्याप्रसक्तिनिरासार्थमाह—विंशतिरेव मेहा इति ॥ ८ ॥

जलोपमं चक्षुरसोपमं वा

घनं घनं चोपरि विप्रसन्नम् ।

शुक्लं सद्युक्तं शिशिरं शनैर्वा

लालेव वा बालुकया युतं वा ॥ ९ ॥

विद्यात् प्रमेहान् कफजान् दशैतान्

क्षारोपमं कालमथापि नीलम् ।

हारिद्रमाजिष्ठमथापि रक्त-

मेतान् प्रमेहान् षडुशान्ति पित्तात् ॥ १० ॥

मज्जौजसा वा वसयाऽन्वितं वा

लसीकया वा सततं विबद्धम् ।

चतुर्विधं मूर्जयतीह वाता-

च्छेपेयु धातुष्वपकर्षितेषु ॥ ११ ॥

जलोपममित्यादिना दशभिः श्लेष्मयुग्मैः कृतान् दशप्रमेहानाह । एतच्च निदाने स्फुटमनुसर्तव्यम् । घनं चोपरि विप्रसन्न-

१ ‘विषमक्रियत्वादिति पित्तस्य मेदप्रधानदूष्यस्य च मेदःप्रभृतेरन्योन्यविपरीतक्रियत्वात्; पित्तहरं हि मधुपारि मेदस्कं, मेदोहरं च कटुपारि पित्तकरमिति क्रियावैषम्यम्’ इति भाष्यनिदानटीकायां श्रीकण्ठदत्तः । २ ‘दूष्यं’ इति पा० । ३ ‘मूर्जयतीह वाता-च्छेपेयु धातुष्वपकर्षितेषु’ इति पा० ।

मिलनेन सान्द्रप्रसादमेहमाह । मज्जया मज्जमेहः, ओजसा मधुमेहः, वसंया वसामेहः, लसिकया हस्तिमेह इति ज्ञेयाः । श्लेष्मिति मेदःप्रसृतिषु रसाद्युक्तधातुव्यतिरिक्तेषु । अपकर्षित्वेति क्षीणेषु; क्षयस्त्रेणां प्रमेहारम्भकेण वातेनैव, उपोषणादिभिः कर्षेनाद्वा कियते ॥ १-११ ॥

वर्णं रसं स्पर्शमथापि गन्धं
यथास्वदोषं भजते प्रमेहः ।

इयावारुणो वातकृतः सशूलो
मज्जादिसाहृण्यमुपैत्यसाध्यः ॥ १२ ॥

संक्षेपेण कफजादिप्रमेहलक्षणमाह—वर्णमित्यादि । तत्र कफजे श्वेतो वर्णो, मधुरो रसः, शीतः स्पर्शः, आमश्च गन्धो भवति । एवं पित्तमेहेऽपि ज्ञेयाः । वायोऽस्त्वतिनिर्वर्णत्वेन प्राभाविर्गन्धः कायवर्णमाह—इयावारुण इत्यादि । मज्जादिसाहृण्यं मज्जलसीकादिसमानुगतां याति । यद्यपि वातिको मेहोऽसाध्य एवोक्तस्तथाऽपि पुनरिहासाध्यवचनेन य एव उत्पत्तितः प्रभूताकृतिः स एव इयावारुणत्वादि सकलं लक्षणं बिभर्ति; यस्तत्तरकालं चानुबद्धः स साध्यो भवति; तत्र मज्जादिसाहृण्यं नावश्यं भवतीति दर्शयति । किञ्चोत्तरकालमेव ये वातानुबन्धाः इयावारुणवर्णोदियुक्ता भवन्ति तेऽप्यसाध्या भवन्तीति । तथा कफपित्ता अपि मज्जादियोगदसाध्या एव; उक्तं च—“सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनप्रतिकारिणः । मधुमेहवत्सामान्यान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि” (सू. नि. अ. ६) ॥ १२ ॥

खेदोऽङ्गगन्धः शिथिलाङ्गता च
शय्यासनस्वप्नुष्वे रतिश्च ।
हृन्नेत्रजिह्वाश्रवणोपदेहो
घनाङ्गता केशनखातिवृद्धिः ॥ १३ ॥
शीतमित्यत्वं गलतालुशोषो
माधुर्यमास्ये कर्पाददाहः ।
भविष्यतो मेहगदस्य रूपं
मूत्रेऽभिधावन्ति पिपीलिकाश्च ॥ १४ ॥

खेदोऽङ्गगन्ध इत्यादिना पूर्वरूपमाह ॥ १३ ॥ १४ ॥

स्थूलः प्रमेही बलवानिहैकः
कृशस्तथैकः परिदुर्वलश्च ।
संबृंहणं तत्र कृशस्य कार्यं
संशोधनं दोषबलाधिकस्य ॥ १५ ॥
स्निग्धस्य योगा विविधाः प्रयोज्याः
कल्पोपदिष्टा मलशोधनाय ।
ऊर्ध्वं तथाऽधश्च मलेऽपनीते
मेहेषु संतर्पणमेव कार्यम् ॥ १६ ॥

गुल्मः क्षयो मेहनवस्तिशूल
मूत्रग्रहश्चाप्यपतर्पणेन ।
प्रमेहिणः स्युः, परितर्पणाणि
कार्याणि तैस्य प्रसमीक्ष्य वह्निम् ॥ १७ ॥

परिदुर्वलः हीनबलः । कृशस्य इति सांस्कृत्यस्य । दोषबलाधिकस्य दोषेण बलेन चाधिकस्य । क्षयः धातुक्षयः ॥ १५-१७ ॥

संशोधनं नार्हति यः प्रमेही
तस्य क्रिया संशमनी प्रयोज्या ।
मन्थाः कषाया यवचूर्णलेहाः
प्रमेहशान्त्यै लघवश्च भक्ष्याः ॥ १८ ॥
ये विकिरा ये प्रतुदा विहङ्गा-
स्तेषां रसैर्जाङ्गलजैर्मनोज्ञैः ।
यवौदनं रूक्षमथापि वाट्यै-
मघात् ससकूनपि चाप्यपूपान् ॥ १९ ॥

मुद्गादियूषैरथ तिक्रशाकैः
पुराणशाल्योदनमाददीत ।
दन्तीङ्गदीतेलयुतं प्रमेही
तथाऽतसीसर्पपतेलयुक्तम् ॥ २० ॥
सपष्टिकं स्यात्तृणधान्यमन्नं
यवप्रधानस्तु भवेत् प्रमेही ।
यवस्य भक्ष्यान् विविधांस्तथाऽद्यात्
कफप्रमेही मधुसंप्रयुक्तान् ॥ २१ ॥
निशिस्थितानां त्रिकलाकषाये
स्युस्तर्पणाः क्षौद्रयुता यवानाम् ।
तान् सीधुयुक्तान् प्रपिबेत् प्रमेही
प्रायोगिकान्मेहवधार्थमेव ॥ २२ ॥
ये श्लेष्ममेहे विहिताः कषाया-
स्तैर्मावितानां च पृथग्यवानाम् ।
सकूनपूपान् सगुडान् सधानान्
भक्ष्यांस्तथाऽन्यान विविधांश्च खादेत् ॥ २३ ॥
खराश्वगोहंसपृषङ्गुतानां
तथा यवानां विविधाश्च भक्ष्याः ।
देयास्तथा वेणुयवा यवानां
कल्पेन गोधूममयाश्च भक्ष्याः ॥ २४ ॥

क्षुण्णशुष्कयवानां मण्डरहित ओदनो यवौदनः । वाट्यैः स एव समण्डो निस्तुपेद्भक्षितानां यवानां भवति । अतसी ख्याता, ये तिलातसीति पठन्ति तेषां मते तिलरूपाऽतसी(?) विवक्षिता । तृणधान्यानि इयामाकादीनि । अपूपान् यवपिष्टकृतात् । धानान् मृष्टयवान् । वेणुयवा यवाकाराणि वंशबीजानील्यर्थः ॥ १८-२४ ॥

संशोधनोल्लेखनलङ्घनानि
काले प्रयुक्तानि कफप्रमेहान् ।

जयन्ति पित्तप्रभवान् विरेकः
संतर्पणः संशमनो विधिश्च ॥ २५ ॥

संशोधनग्रहणेनैवोल्लेखने प्राप्ते पुनर्वमनस्य कफजयप्रधान-
त्वख्यापनार्थमुल्लेखनपदेन कथनम्; अन्ये तल्लेखनं कफमेहेषु
लङ्घनं वदन्ति । पित्तमेहानां आप्यत्वात् 'जयन्ति' इति पदेन
पित्तजानां आपनमेवोच्यते; किंवाऽऽत्यन्तदुष्टे मेदसि पित्तजाना-
मसाध्यत्वं, 'साध्यास्तु मेदो यदि न प्रदुष्टम्' इत्यनेन ये
वक्तव्यास्तान् प्रति जयन्तीति साधु ॥ २५ ॥

दावीं सुराह्वां त्रिफलां समुस्तां
कषायमुक्ताध्य पिबेत् प्रमेही ।
क्षौद्रेण युक्तमथवा हरिद्रां
पिबेद्रसेनामलकीफलानाम् ॥ २६ ॥

हरीतकीकटुफलमुस्तलोध्रं
पाठाविडङ्गाजुनधन्वनाश्च ।
उभे हरिद्रे तगरं विडङ्गं
कदम्बशालाजुनदीप्यकाश्च ॥ २७ ॥
दावीं विडङ्गं खदिरो धवश्च
सुराहकुष्ठगुरुचन्दनानि ।
दार्व्यक्षिमन्थौ त्रिफला सपाठा
पाठा च मूर्वा च तथा श्वदंष्ट्रा ॥ २८ ॥

यवान्युशीराण्यभयागुडुची-
चव्याभयाचित्रकसप्तपर्णाः ।
पादैः कषायाः कफमेहिनां ते
दशोपदिष्टा मधुसंप्रयुक्ताः ॥ २९ ॥
उशीरलोध्राजूनचन्दनाना-
मुशीरमुस्तामलकामयानाम् ।
पटोलनिम्बामलकामृतानां
मुस्ताभयापद्मकवृक्षकाणाम् ॥ ३० ॥
लोध्राम्बुकालीयकधातकीनां
निम्बाजुनाम्रातनिशोत्पलानाम् ।
शिरीषसर्जार्जुनकेशराणां
प्रियङ्गुपद्मोत्पलकिंशुकानाम् ॥ ३१ ॥
अश्वत्थपाठासनवेतसानां
कटुङ्कटैर्युत्पलमुस्तकानाम् ।
पैत्तेषु मेहेषु दश प्रदिष्टाः
पादैः कषाया मधुसंप्रयुक्ताः ॥ ३२ ॥

सर्वेषु मेहेषु मत्तौ तु पूर्वा
कषाययोगौ विहितास्तु सर्वे ।
मन्थस्य पाने यवभावनया
स्युर्भोजने पानविधौ पृथक् च ॥ ३३ ॥

सिद्धानि तैलानि घृतानि चैव
देयानि मेहेष्वनिलात्मकेषु ।
मेदः कफश्चैव कषाययोगैः
स्नेहैश्च वायुः शममेति तेषाम् ॥ ३४ ॥

दावींमिलाद्युक्तं योगद्वयं सर्वमेहेषु । सुराहः देवदारु ।
हरीतक्यादयो दश यथासंख्यं कफमेहेषु; किंवा सर्वे सर्वकफ-
मेहेषु, उशीराद्युक्ताश्च पित्तमेहेषु सर्वेषु ज्ञेयाः । कटुङ्कटेरी दारु-
हरिद्रा । मन्थस्य पाने इति मन्थपानार्थं, भोजने इति भोज्य-
संस्कारे, एवं पानसंस्कारेऽपि । सिद्धानि तैलानीति एतै-
रेव कषायाः सिद्धानि । अनिलात्मकेष्विति कफपित्तमेहेष्वेव
वातायुबन्धेषु, उत्पत्तिविशिष्टानिलजानामसाध्यत्वेनाविहित्य-
त्वात् ॥ २६-३४ ॥

कम्पिलससच्छदशालजानि
वैभीतरौहीतककौटजानि ।
कपित्थपुष्पाणि च चूर्णितानि
क्षौद्रेण लिह्यात् कफपित्तमेही ॥ ३५ ॥
पिबेद्रसेनामलकस्य चापि
कल्कीकृतान्यक्षसमानि काले ।

जीर्णे च भुञ्जीत पुराणमघं
मेही रसैर्जाङ्गलजैर्मनोभैः ॥ ३६ ॥

कफपित्तमेहीति कफमेही पित्तमेही च । कल्कीकृतानीति
कम्पिलकारीन्येव कल्कीकृतानि ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

दध्नाऽनुबन्धं पवनात् कफस्य
पित्तस्य वा स्नेहविधिर्विकल्पः ।
तैलं कफे स्यात् स्वकषायसिद्धं
पित्ते घृतं पित्तहरैः कषायाः ॥ ३७ ॥
त्रिकण्टकाश्मन्तकसोमबल्कै-
र्मल्लान्तकैः सातिविधैः सलोघ्रैः ।
वर्चापटोलाजुननिम्बमुस्तै-
र्हरिद्रया पद्मकदीप्यकैश्च ॥ ३८ ॥
मञ्जिष्ठया चागुरुचन्दनैश्च
सर्वैः समस्तैः कफवातजेषु ।
मेहेषु तैलं विपचेद्, घृतं तु
पैत्तेषु, मिश्रं त्रिषु लक्षणेषु ॥ ३९ ॥

१ 'किंवा नास्त्यन्तदुष्टे मेदसि पित्तजा अपि साध्याः, 'साध्यास्तु मेदो यदि न प्रदुष्टम्' इति चरकवचनान्तरं इति श्रीकण्ठदत्तः ।

२ 'अश्वत्थपाठासनवेतसानां' इति पा० ।

१ 'योज्यानि' इति पा० । २ 'पाठापटोलाजुननिम्बमुस्तैः' इति पा० ।

फलत्रिकं दारुनिशां विशालां
मुस्तां च निःकाथ्य निशां सकल्काम् ।
पिबेत् कषायं मधुसंप्रयुक्तं
सर्वप्रमेहेषु समुद्रतेषु ॥ ४० ॥

अनुबन्धमिति पश्चादनुगतम् । तैलं कफे स्यात् स्वकषाय-
सिद्धमिति कफे कफानुबन्धे च कफघ्नौषधकषायैः सिद्धं तैलं
स्यात्, एवं पिबेत् पित्तानुबन्धे च पित्तघ्नौषधकषायसिद्धं घृतं देयं
स्यात् । सर्वैरित्युक्ते पृथगपि सर्वैः सेहसाधनं स्यादत आह—
समसौरिति; मिलितैरित्यर्थः । मिश्रमिति तैलघृतयमकम् । त्रिषु
लक्षणेष्विति त्रिदोषलक्षणमेलके सति; त्रिदोषजत्वमनुबन्ध्यानु-
बन्धकृतं कफपित्तजमेहेष्वेव मन्तव्यं; किंच सर्वेषामेव मेहानां
त्रिदोषजत्वाद्गुह्यतत्रिदोषजत्वं कदापिद्वयतीति ज्ञेयम् ॥ ३७-४० ॥

लोभं शरीरं पुष्करमूलमेलान्
मूर्वा विडङ्गं त्रिफलां यमानीम् ।
चव्यं प्रियङ्गुं कमुकं विशालां
किराततिकं कटुरोहिणीं च ॥ ४१ ॥
भार्ङ्गी नतं चित्रकपिप्पलीनां
मूलं सकुष्ठानि विषं सपाठम् ।
कलिङ्गकान् केशरमिन्द्रसाह्यां
नखं सपत्रं मरिचं ध्रुवं च ॥ ४२ ॥
द्रोणेऽम्भसः कर्षसमानि पक्त्वा
पूते चतुर्भाजलवावशेषे
रसेऽर्धभागं मधुनः प्रदाय
पक्षं निवेयो घृतभाजनस्थः ॥ ४३ ॥
मैध्वासवोऽयं कफपित्तमेहान्
क्षिप्रं निहन्त्याद्रिपलप्रयोगात् ।
पाण्ड्यामयाशौत्यरुचिं ग्रहण्या
दोषं किलासं विविचं च कुष्ठम् ॥ ४४ ॥

इति मध्वासवः ।

लोघुमिल्यादौ कमुकं पट्टिकालोत्रं पूर्णं वा । इन्द्रसाह्याम्
इन्द्रवारुणीम् ॥ ४१-४४ ॥

काथः स एवाष्टपलं च दन्त्या
भल्लातकानां च चतुष्पलं स्यात् ।
सितोपला त्वष्टपला विशेषः
शौद्रं च तावत् पृथगासवौ तौ ॥ ४५ ॥

काथः स एवेति तावन्मावजलेनैव दन्त्यष्टपलं भल्लातकच-
तुःपलं लोभ्रादीनि च कर्षमानानि दत्त्वा काथः कर्तव्य इत्यर्थः ।
शौद्रं तावदिति काथापेक्षयाऽष्टभागमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

सारोदकं वाऽथ कुशोदकं वा
मधूदकं वा त्रिफलारसं वा ।
सीधुं पिबेद्वा निगदं प्रमेही
माध्वीकमग्र्यं चिरसंस्थितं वा ॥ ४६ ॥
मांसानि शूल्यानि मृगद्विजानां
खादेद्यवानां विविधांश्च भक्ष्यान् ।
संशोधनारिष्टकषायलेहैः
संतर्पणोत्थाश्च शमयेत् प्रमेहान् ॥ ४७ ॥
भृष्टान् यवान् भक्षयतः प्रयोगा-
च्छुष्कांश्च सकृन्न भवन्ति मेहाः ।
श्वित्रं च कृच्छं कफजं च कुष्ठं
तथैव मुद्रामलकप्रयोगान् ॥ ४८ ॥

सारोदकमिति सारैः खदिरादिसारैः षडङ्गविधिना कृतमुदकं
सारोदकं ज्ञेयम्, एवं कुशोदकं ज्ञेयम् । मधुना मधुरीकृतमु-
दकं मधूदकम् । शूल्यानीति शूल्यपकानीत्यर्थः । मृगद्विजानामि-
त्यत्र यौगिकत्वाज्जाह्नलमृगद्विजानामिति ज्ञेयम् । प्रयोगादिति
अभ्यासात् ॥ ४६-४८ ॥

संतर्पणोत्थेषु गदेषु योगा
मेदस्त्रिनां ये च मयोपदिष्टाः ।
विरूक्षणार्थं कफपित्तजेषु
सिद्धाः प्रमेहेष्वपि ते प्रयोज्याः ॥ ४९ ॥

संतर्पणोत्थेषु गदेषु योगा संतर्पणीयाव्याख्या “त्रिफलारसवर्ध-
पाठा” (स. अ. २३) इत्याहुक्ताः ॥ ४९ ॥

व्यायामयोर्गैर्विविधैः प्रगाढै-
रुद्धतनैः स्नानजलावसेकैः ।
सेव्यत्वगेलागुरुचन्दनाद्यै-
र्विलेपैश्चाशु न सन्ति मेहाः ॥ ५० ॥

सेव्यम् उशीरम् । चन्दनवैरित्यत्र आदिग्रहणेन हि शैलेया-
दीनां ग्रहणं स्यात् ॥ ५० ॥

क्लेदश्च मेदश्च कफश्च वृद्धः
प्रमेहेहेतुः प्रसमीक्ष्य तस्मात् ।
वैद्येन पूर्वं कफपित्तजेषु
मेहेषु कार्याण्यपतर्पणानि ॥ ५१ ॥

संप्रत्युत्सर्गतः कफपित्तप्रमेहानामपतर्पणमाह—क्लेदश्चे-
त्यादि । यद्यप्यपतर्पणेन गुल्मादिदोषो भवति, तथाऽपि गुल्मा-
दिप्रादुर्भावो यथा न भवेत्तथाऽपतर्पणं कर्तव्यमिति क्लेदश्च मेद-
श्चेत्यादिना दर्शयति ॥ ५१ ॥

१. ‘समसौरिति सर्ववैद्योक्तैः समुदितैरिव, न यथाभावेन सेहं वि-
शेषित्वमर्थः’ इति श्रीकण्ठदत्तः । २. ‘लोभ्रासवोऽयं’ इति पा० ।

१. ‘शूल्यपतर्पणं’ इति पा० । २. ‘विलेपनैश्च प्रशमन्ति’
इति पा० ।

या वातमेहान् प्रति पूर्वमुक्ता
वातोल्बणानां विहिता क्रिया सा ।

वायुर्हि मेहेष्वतिकर्शितानां
कुप्यत्यसाध्यान् प्रति नास्ति चिन्ता ॥ ५२ ॥

पूर्वविक्रितिते यानि “सिद्धानि तैलानि घृतानि चैव देशानि
मेहेष्वनिलात्मकेषु” इत्यादिनोक्तानि, तानि वातानुबद्धमेहविष-
याणीति दर्शयन्नाह—या वातमेहानिलादि । वातोल्बणत्वमेव
कृतः कफजेषु पित्तजेषु च भवतीत्याह—वायुरित्यादि । असा-
ध्यानि उत्पत्तिः ॥ ५२ ॥

यैर्हेतुभिर्यं प्रभवन्ति मेहा-
स्तेषु प्रमेहेषु न ते निषेध्याः ।

हेतोरसेवा विहिता यथैव

जातस्य रोगस्य भवेच्चिकित्सा ॥ ५३ ॥

यैर्हेतुभिरित्यादिश्लोकार्थपरिभाषा सर्वरोगेष्वेवावतुमता, इह
प्रमेहस्य चिरकालानुबन्धितया हेतुसेवानिरासार्थमुच्यते ॥ ५३ ॥

हारिद्रवणं रुधिरं च मूत्रं
विना प्रमेहस्य हि पूर्वरूपैः ।

यो मूत्रयेत्तं न वदेत् प्रमेहं

रक्तस्य पित्तस्य हि स प्रकोपः ॥ ५४ ॥

संप्रति प्रमेहलक्षणस्य रक्तपित्तलक्षणसाध्ये रक्तपित्ते प्रमेह-
चिकित्सा भा भूदिति कृत्वा प्रमेहरक्तपित्तभेदकं लक्षणमाह—
हारिद्रवणमित्यादि ॥ ५४ ॥

दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं
मधूपमं स्याद्विबिधो विचारः ।

क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मकः स्यात्

संतर्पणाद्वा कफसंभवः स्यात् ॥ ५५ ॥

दृष्ट्वेत्यादि । क्षीणेषु दोषेष्विति क्षीणेषु कफमेदःप्रभृतियु ।
दोषत्वं चेह दृश्ये मेदभावाविवक्षितं, तथाऽपि दोषसं-
बन्धादोषशब्दोऽत्र ज्ञेयः ; किंवा दोषेष्विति कफपित्तजुः
द्रव्यैश्च बहुवचनं व्यत्ययपेक्षया बहुत्वात् । यदि हि वातिकः
स्यात्सदा हेत्वभावात् कफोऽवृद्धः स्यादित्यर्थः । संतर्पणात्तु यदि
ज्ञातं तर्पणजनितकफवृद्धत्वं, तदा वातनिदानाभावाच्चायं वातजः
किंतु कफज इत्यवधार्यत इति भावः ॥ ५५ ॥

सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः

क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ।

साध्या न ते, पित्तकृतास्तु याध्याः,

साध्यास्तु मेदो यदि न प्रदुष्टम् ॥ ५६ ॥

संप्रत्युक्तानुक्रममेहाणां साध्यासाध्ययाग्यत्वोपदर्शनार्थमाह—
सपूर्वरूपा इत्यादि । सह पूर्वरूपेण “सेवोऽङ्गान्धः” इत्यादिना
वर्तन्त इति सपूर्वरूपाः । तत्र कफमेहाः साध्या उक्तास्ते पूर्वरूपेण
सह वर्तमाना असाध्या भवन्ति, पित्तमेहा याध्या उक्तास्ते
च. सं. ५७

प्रत्याख्येया भवन्ति । साध्यावस्थायामपि पूर्वरूपयोगेन यद्यपि
सर्वरोगाणामसाध्यत्वमुक्तम्, उक्तं च यथा—“अन्यस्यापि च
रोगस्य पूर्वरूपाणि यं नरम् । विशन्न्यनेन कल्पेन तस्यापि
मरणं ध्रुवम्” (इ. अ. ५) इति ; तत्र सर्वपूर्वरूपानुबन्धे
सर्वरोगाणामसाध्यत्वमुक्तम्, इह तु असमस्तपूर्वरूपानुबन्धेऽ-
प्यसाध्यत्वं भवतीति विशेषवचनालभ्यते । तथा क्रमेण च ये
वातकृतास्ते पूर्वरूपरहिता अष्यसाध्याः । क्रमेणेति यथोक्तनि-
दानक्रमेण । एतेन य एव निदानोक्तहेत्वदियोगेन वातजाय-
त्वारो जायन्ते ते मेहा असाध्याः ; ये तु कफजाः पित्तजा वा
वातानुबन्धत्वेन वातजास्ते साध्या साध्या वा । अत एव तान्
प्रति “सिद्धानि तैलानि घृतानि चैव देशानि मेहेष्वनिलात्मकेषु”
इत्यनेन चिकित्सोक्ता । पूर्वरूपरहितानि पित्तकृते प्रमेहे कदा-
चित् साध्यत्वमपि भवतीत्यपवादविधिं दर्शयितुमुत्तरेप्रमाणं
वैतिकायाप्यतामनुवदति—पित्तकृतास्तु साध्या इति । अवस्था-
साध्यान् वैतिकानाह—साध्यास्त्वित्यादि । न प्रदुष्टमिति न
प्रकर्षेण दुष्टम् ; अदुष्टमेदसः पैतिकाः साध्या भवन्तीत्यर्थः ।
किंवा प्रदुष्टाः कफपित्तमेहास्तावदसाध्याः, तथा कफपित्तमेहा
ये धात्वपकर्षणाद्वातकृता भवन्ति तेऽपि सपूर्वरूपाः सन्तोऽ-
साध्या भवन्ति । ये तु पूर्वरूपत्वेन कियन्तःशिरसीयोक्तं प्रमेहं
विंशतिप्रमेहातिरिक्तं वर्णयन्ति, ते “विंशतिरेव मेहाः” इति
संख्यानियमेनैव प्रत्यादिष्टाः ॥ ५६ ॥

जातः प्रमेही मधुमेहिनो वा

न साध्य उक्तः स हि बीजदोषात् ।

ये चापि केचित् कुलजा विकारा

भवन्ति तांश्च प्रवदन्त्यसाध्यान् ॥ ५७ ॥

मेहानामसाध्यताप्रकारान्तरमाह—जात इत्यादि । प्रमेही
यः प्रमेहिणो जातः सोऽप्यसाध्यो भवति । अत्रापि हेतुमाह—
स हि बीजदोषादिति ; प्रमेहारम्भकदोषदृष्टबीजजातप्रमेहत्वात् ।
मधुमेहशब्देनात्र मेहमात्रमुच्यते, यदि तु वातिक उपेक्षितो वा
मेहो मधुमेह उच्यते, तदेतत्प्रमेहमधुमेहयुक्तमातापितृजनितप्रमेहिणो
नासाध्यत्वं स्यात् । किंच मधुमेहिणो जनितस्य मधुमेहित्वमेव
कारणानुरूपतया युक्तम् । ततश्च मधुमेही मधुमेहिणो वा जातो
न साध्य इति वक्तुमुचितम् । तस्मादप्येव सामान्येन प्रमेहवच-
नेनापि तत्कारणे पितरि कार्ययुक्तः प्रमेहो मधुमेहशब्दवाच्यो
ज्ञेयः । मेहशब्दोऽयं सामान्येन सर्वमेहेषु वर्तत एव, अतः
कियन्तःशिरसीये या पिडका मधुमेहसंबन्धित्वेनोक्ता इह
“प्रमेहिणां वा पिडका” इत्यनेन सामान्यप्रमेहसंबन्धितयाऽनु-
दिताः, तस्मान्मधुमेहशब्दः सर्वप्रमेहे मधुमेहविशेषे च
वर्तते; यथा तुणशब्दः सर्वतृणेषु तुणविशेषे च वर्तते । प्रपञ्चि-
तश्चायमर्थः कियन्तःशिरसीये इति नेह प्रतन्यते । कुलजप्रमे-
हासाध्यताप्रसंगेनपरंपरामप्यसाध्यतामाह—ये चापीत्यादि ।
कुलजा इति पितृपितामहादिकारणोद्भूताः । अनेनैव सामान्येन

वचनेन प्रमेहस्यापि कुलजस्यासाध्यतायां सिद्धायां पुनस्तद्वचनं संतानानुबन्धिकोपदर्शनायम् । उक्तं हि—“प्रमेहोऽनुसन्निगमः” (सू. अ. २५) इति ॥ ५७ ॥

प्रमेहिणां याः पिडका मयोक्ता

रोगाधिकारे पृथगेव सन्त ।

ताः शल्पविद्विः कुशलैश्चिकित्स्याः

शस्त्रेण संशोधनरोपणैश्च ॥ ५८ ॥

प्रमेहपिडकाचिकित्सासूत्रमाह—प्रमेहिणमित्यादि । रोगाधिकारे इति रोगचतुष्टके । अत्र शल्याधिकारत्वेन “अन्याधिकारेषु न विस्तरोक्तिः” (चि. अ. २६) इति वचनात् न विस्तरः कृतः ॥ ५८ ॥

तत्र श्लोकाः—

हेतुर्दोषो दूष्यं मेहानां साध्यतारुपश्च ।

मेही द्विविधं त्रिविधं भिषजितमतिक्षपणदोषः ॥

आद्या यवान्नविकृतिर्मन्या मेहापहाः कषयाश्च ॥

तैलघृतलेहयोगा भक्ष्याः प्रवरासवाः सिद्धाः ॥ ६० ॥

व्यायामविधिर्विबिधः स्नानान्युद्धतनानि गन्धाश्च ।

मेहानां प्रशमार्थं चिकित्सिते दिष्टमेतावत् ॥ ६१ ॥

इत्यग्निवेशाकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-

त्सितस्थाने प्रमेहचिकित्सितं नाम

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

हेतुरित्यादिः संग्रहः । त्रिविधं भिषजितमिति संशोधनं, संशमनं, निदानवर्जनं च । आद्या इति भक्षणीयाः । दोषं सुगमम् ॥ ५९-६१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-

मायुर्वेददीपिकायां चिकित्सास्थाने प्रमेहचिकित्सितं

नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

हविष्प्राणान्मेहकुष्ठयोर्जन्म उक्तं, तेन मेहमनु कुष्ठचिकित्सितमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

हेतुं द्रव्यं लिङ्गं कुष्ठानामाश्रयं प्रशमनं च ।

शूण्वशिवेश । सम्यग्विशेषतः स्पर्शनज्ञानाम् ॥ ३ ॥

निदाने हेत्वादय उक्ता अपि चिकित्सोपकरणतया किञ्चिद्विशेषप्रतिपादनार्थं पुनरुच्यन्ते । आश्रयमिति आधारम् । प्रशमनं चेति चकारात् पूर्ववत्संप्राप्त्योर्वैष्यमाणयोर्ग्रहणं; किंवा लिङ्गेन पूर्वरूपं, हेतुना च संप्राप्तिर्बोद्धव्या । अन्यान्यपि पिड-

व्यक्तादीनि स्पर्शनज्ञानि सन्ति, तेन विशेषतो यानि कुष्ठानि स्पर्शनज्ञानि तेषां हेत्वादीनि शृणु; किंवा कुष्ठानामानन्त्याद्यानि विशेषतः स्पर्शनज्ञान्यष्टादश तेषां हेत्वादि शृण्वति योजना । उक्तं हि—“कुष्ठानि सप्तविधान्यष्टादशविधान्यपरिसंख्येयविधानि च” (नि. अ. ५) इति ॥ ३ ॥

विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरुणि च ।

भजतामागतं छर्दि वेगांश्चान्यान्प्रतिघ्नताम् ॥ ४ ॥

व्यायाममतिस्तंतापमतिभुक्त्योपसेविनाम् ।

शीतोष्णलङ्घनाहारान् कर्म मुक्त्वा निषेविनाम् ॥ ५ ॥

धर्मश्रमभयार्तानां दुतं शीताम्बुसेविनाम् ।

अजीर्णाध्यशिनानां चैव पञ्चकर्मोपचारिणाम् ॥ ६ ॥

नवान्नदधिमतस्यातिलवणाम्लनिषेविनाम् ।

मापमूलकपिष्टाच्चतिलक्षीरगुडाशिनम् ॥ ७ ॥

व्यवायं चाप्यजीर्णेष्वे निद्रां च भजतां दिवा ।

विप्रान् गुरून् धर्ययतां पापं कर्म च कुर्वताम् ॥ ८ ॥

विरोधीन्यत्रैवमद्रकाप्येय—“न मत्स्यान् पयसाऽभ्यवहरेत्” (सू. अ. २६) इत्यादिनोक्तानि । शीतोष्णेत्यादि । शीतोष्णादीनां यथाक्रमेण सेव्यत्वमुक्तं, तद्विपरीतेन सेविनाम्; एवं लङ्घनाहारयोरपि ज्ञेयम् । धर्मोद्विभिरार्तत्वे सति द्रुतमविश्रम्य शीताम्बुसेविनामिति योज्यम् । अजीर्णाध्यशिनमिति अजीर्णम् आममजम्, अपकमिति यावत्; तद्वृज्जानानाम् । अध्यशिनमिति आहारोऽपरिणते भुज्जानानाम् । पञ्चकर्मोपचारिणमिति पञ्चकर्मणि क्रियमाणेऽपचारिणां निषिद्धसेविनाम् । व्यवायं चाप्यजीर्णे इति विदग्धादिरूपेऽन्नाजीर्णे स्त्रीसेवनं कुर्वताम् । पापं कर्म च कुर्वतामिति पापकर्मणैव विप्रादिधर्मणै लब्धे पुनस्तद्वचनं विशेषहेतुत्वोपदर्शनायम् ॥ ४-८ ॥

वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च ।

दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ॥ ९ ॥

अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव च ।

न चैकदोषजं किञ्चित् कुष्ठं समुपलभ्यते ॥ १० ॥

दोषद्रव्यसंग्रहमाह—वातादय इत्यादिना । वातादीनां त्रित्वे सिद्धेऽपि त्रय इति वचनं सर्वकुष्ठेषु त्रयाणामपि दुष्टिदर्शनायम् । द्रव्यसंग्रह इति द्रव्यमारम्भकं कारणमुच्यते । अर्थलब्धमपि सप्तकमितिपदं सर्वत्र सप्तकनियमार्थं पुनरुच्यते । यद्यपि विसर्पाणामुत्पत्तिर एतान्येव सप्त कारणानि, यदुक्तं—“रक्तं लसीका त्वक्कांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः । विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः” (चि. अ. २१) इति; तथाऽपि कुष्ठं निरुक्तिः स्थिरैर्दोषैर्जन्यते, विसर्पस्तु विसर्पशरीरैरिति विशेषः । अन्ये तु विसर्पा वातादिभिरैकैकशोऽपि भवन्तीत्याहुः; यदुक्तं—“पृथक् त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पा द्वन्द्वजास्त्रयः” (चि.

अ० २१) इति; तच्च, त्रिदोषजत्वेऽपि विसर्पणामेकदोषज-
कुष्ठवदेकदोषजत्वादिव्यपदेशस्तत्रोच्यते । सप्त चैकादशैव चेति
विच्छेदपाठेन सप्तानां कुष्ठानां महाकुष्ठत्वम्, एकादशानां च
छद्रकुष्ठत्वमिति बोधयति । निदानेऽनभिहितानामपि छद्र-
कुष्ठानामिह चिकित्सार्थं विधानम् ॥ ९ ॥ १० ॥

स्पर्शज्ञत्वमतिस्वेदो न वा वैवर्ण्यमुच्यते ।
कोठानां लोमहर्षश्च कण्डूस्तोदः श्रमः क्लमः ॥ ११ ॥
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
दारुः सुताङ्गता चेति कुष्ठलक्षणमग्रजम् ॥ १२ ॥

स्पर्शत्वादि पूर्वस्वरूपम् । न वा स्वेद इति संबन्धः । अस्वे-
दातिस्वेदौ तु स्वेदवहस्रोतोऽवरोधानवरोधकृतौ हेतौ । शीघ्रो-
त्पत्तिश्चिरस्थितिश्च व्रणानामेव ॥ ११ ॥ १२ ॥

अत ऊर्ध्वमष्टादशानां कुष्ठानां कपालोदुम्बरम-
ण्डलपञ्चजिह्वपुण्डरीकसिध्मकाकणकैककुष्ठचर्माम्ब्य-
किटिमविपादिकालसकदद्रुचर्मद्वलपामाविस्कोट-
कशतार्विचर्चिकानां लक्षणान्युपदेक्ष्यामः ॥ १३ ॥

कृष्णारुणकपालासं यद्रुक्षं परुषं तनु ।
कापालं तोदवहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥ १४ ॥
दाहकण्डूरुजारागपरीतं लोमपिञ्जरम् ।
उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं विदुः ॥ १५ ॥
श्वेतं रक्तं स्थिरं स्थानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् ।
कृच्छ्रमन्योन्यसंसक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ १६ ॥
कर्कशं रक्तपर्यन्तमन्तः श्यावं सवेदनम् ।
यदृष्यजिह्वासंस्थानमुष्यजिह्वं तदुच्यते ॥ १७ ॥
सश्वेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
सोत्सेधं च सदाहं च पुण्डरीकं तदुच्यते ॥ १८ ॥
श्वेतं ताम्रं तनु च यद्रुजो घृष्टं विमुञ्चति ।
अलावृपुष्पवर्णं तत् सिध्मं प्रायेण चोरसि ॥ १९ ॥
यत् काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
त्रिदोषलिङ्गं तत् कुष्ठं काकणं नैव स्थियति ॥ २० ॥
इति सप्तमहाकुष्ठानि ।

कपालः षट्सर्वपरः । विषमं दुश्चिकित्स्यम् । लोमपिञ्जरमिति
रोमभिः पिञ्जरं कैपिलम् । उत्सन्नमण्डलमिति उद्गतमण्डलम् ।
ऋष्यः नीलाण्डो हरिणः, ऋष्यजिह्वासंस्थानमिति तज्जिह्वाकारम् ।
प्रायेण चोरसीति उरसि बाहुल्येन भवति, क्लेष्मप्रधानत्वात्;
कदाचिदन्यत्रापि भवतीति भावः । काकणन्तिका गुञ्जा । कुष्ठ-
वर्णैव त्रिदोषलिङ्गत्वे सिद्धे पुनस्तद्वर्णं प्रबलत्रिदोषलिङ्गत्वोप-
देशार्थम् ॥ १३-२० ॥

१ 'सुप्तमन्त्रे दाहश्च' इति पा० । २ 'यद्वृक्षमुद्गिरते रजः' इति
पा० । ३ 'खर्परकशकलः' इति पा० । ४ 'रोमाणि पिञ्जराणीव
यस्मिन् तत् रोमपिञ्जरं, रोमराजिभिरावृतमित्यर्थः' इति योगीन्द्र-
नाथसेनः ।

अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।
तदेककुष्ठं, चर्माम्ब्यं बहलं हस्तिचर्मवत् ॥ २१ ॥
श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिमं स्मृतम् ।
वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम् ॥ २२ ॥
कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम् ।
सकण्डूरागपिडकं दद्रुमण्डलमुद्गतम् ॥ २३ ॥
रक्तं सकण्डुं सस्फोटं सरुग्दलति चापि यत् ।
तच्चर्मद्वलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते ॥ २४ ॥
पामा श्वेदारुणश्यावाः कण्डूलाः पिडका भृशम् ।
स्फोटाः श्वेदारुणामासो विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ॥
रक्तं श्यावं सदाहार्तिं शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ।
सकण्डूः पिडका श्यावा बहुल्लावा विचर्चिका ॥
इत्येकादश भुद्रकुष्ठानि ।

महावास्त्विति महास्थानम् । मत्स्यशकलोपममिति मत्स्य-
त्वक्सदृशम् । किणवत् खरः स्पर्शो यस्य तत् किणखरस्पर्शम्;
किणः व्रणस्थानम् ॥ २१-२६ ॥

वातेऽधिकतरे कुष्ठं कापालं मण्डलं कफे ।
पित्ते त्वौदुम्बरं विद्यात् काकणं तु त्रिदोषजम् ॥ २७ ॥
वातपित्ते श्लेष्मपित्ते वातश्लेष्मणि चाधिके ।
ऋष्यजिह्वं पुण्डरीकं सिध्मकुष्ठं च जायते ॥ २८ ॥
चर्माम्ब्यमेककुष्ठं च किटिमं सविपादिकम् ।
कुष्ठं चालसकं ज्ञेयं प्रायो वातकफाधिकम् ॥ २९ ॥
पामा शतारुर्विस्फोटं दद्रुश्चर्मद्वलं तथा ।
पित्तश्लेष्माधिकं प्रायः कफप्राया विचर्चिका ॥ ३० ॥

चिकित्सार्थं वातायाधिकं कुष्ठेष्वह—वात इत्यादि । ऋष्य-
जिह्वादिषु वातपित्ताधिक्यादि यथासंख्यं ज्ञेयम् ॥ २७-३० ॥

सर्वं त्रिदोषजं कुष्ठं दोषाणां तु बलाबलम् ।
यथास्वैर्लक्षणेर्बुद्ध्वा कुष्ठानां कियते क्रिया ॥ ३१ ॥
दोषस्य यस्य पश्येत् कुष्ठेषु विशेषलिङ्गमुद्रिकम् ।
तस्यैव शमं कुर्यात्ततः परं चानुबन्धस्य ॥ ३२ ॥

उक्तैकदोषजत्वादिना कुष्ठेष्वविरोधं दर्शयन्नाह—सर्वमि-
त्यादि । त्रिदोषजत्वं सर्वेषु कुष्ठेषु व्यवस्थितमेव; दोषबलाबल-
विवक्षया चिकित्सार्थमेकदोषजत्वादिव्यपदेश इति भावः ।
अनुबन्धसेति अप्रधानस्य ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

कुष्ठविशेषैर्दोषा दोषविशेषैः पुनश्च कुष्ठानि ।
हायन्ते तैर्हैतुस्तैश्च प्रकाशयति ॥ ३३ ॥

संप्रति दोषविशेषजातस्य कुष्ठविशेषस्य तथा कुष्ठजनकस्य
च हेतोः परस्परबोधकत्वमाह—कुष्ठविशेषैरित्यादि । कुष्ठविशेषै-

१ 'रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं यद्वलपि' इति पा० ।

२ 'ते हेतुं हेतुल्लान्' इति पा० ।

दोषा इति कुष्ठविशेषैः कापालादिभिर्दोषा वातादयो ज्ञायन्ते; तथा दोषविशेषैः पुनः कुष्ठानीति वाताधिकोऽयं पैक्तिकोऽयमिति कुष्ठ-
दोषे परिज्ञाते दोषविशेषज्ञानाद्विशिष्टानि कुष्ठानि ज्ञायन्ते; यथा—
इदं वातोत्तरं कुष्ठं, तस्मात् कापालम्; इदं पित्ताधिकत्वान्मण्डल-
मिस्यादि । तथा यः कुष्ठेष्वपरिज्ञातो हेतुः स दोषविशेषैर्ज्ञायते;
यथा—कुष्ठं वातोत्तरं दृष्ट्वा वातोत्तरकुष्ठजनकानि रूक्षविरुद्धा-
शानादीनि कारणानि ज्ञायन्ते । हेतुभिश्च दोषविशेषजनकैः
कुष्ठानि ज्ञायन्ते, यस्मादनेन वातोत्तरकुष्ठजनकं सेवितं तस्मादस्य
वातोत्तरं कापालं कुष्ठं भविष्यतीति । किंवा कुष्ठदोषयोरन्योन्य-
गमकत्वं कार्यकारणतया परस्परगमकत्वादुपपन्नमिति दर्शयन्ना-
ह—तैरिति; तैः कुष्ठैः कार्यरूपैर्हेतुर्नाम दोषः अनुमीयते, हेतुश्च
दोषरूपस्तान् कार्यरूपकुष्ठविशेषानवगमयतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

रौक्ष्यं शोषस्तोदः शूलं संकोचनं तथाऽऽयामः ।
पातुष्यं खरभावो हर्षः श्यावारुणत्वं च ॥ ३४ ॥
कुष्ठेषु वातलिङ्गं, दाहो रागः परिस्त्रवः पाकः ।
विस्त्रो गन्धः क्लेदस्तथाऽङ्गपतनं च पित्तकृतम् ॥ ३५ ॥
श्वेत्यं रौक्ष्यं कण्डूः स्थैर्यं चोत्सेधगौरवज्ञेहाः ।
कुष्ठेषु तु कफलिङ्गं जन्तुभिरभिभक्षणं क्लेदः ॥ ३६ ॥

कुष्ठगतदोषज्ञानार्थं वातादिलिङ्गान्याह—रौक्ष्यमिस्यादि ।
दाहादयः पित्तलिङ्गानि ॥ ३४-३६ ॥

सर्वैर्लिङ्गैर्युक्तं मतिमान् विवर्जयेदवलम् ।
तृष्णादाहपरीतं शान्ताग्निं जन्तुभिर्जन्धम् ॥ ३७ ॥
वातकफप्रबलं यद्यदेकदोषोत्पन्नं न तत् कृच्छ्रम् ।
कफपित्त-वातपित्तप्रबलानि तु कृच्छ्रासाध्यानि ॥ ३८ ॥

चिकित्साप्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थं साध्यासाध्यकुष्ठान्याह—सर्वैरि-
त्यादि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं चाग्रे ॥ ३९ ॥
वमनविरेचनयोगाः कल्पोक्ताः कुष्ठिनां प्रयोक्तव्याः ।
प्रच्छन्नमल्पे कुष्ठे महति च शस्तं सिराव्यधनम् ॥ ४० ॥
बहुदोषः संशोध्यः कुष्ठौ बहुशोऽनुरक्षता प्राणान् ।
दोषे ह्यतिमात्रहृते वायुह्न्याद्यदवलमाशु ॥ ४१ ॥
स्नेहस्य पानमिष्टं शुद्धे कोष्ठे प्रवाहिते रक्ते ।
वायुर्हि शुद्धकोष्ठं कुष्ठिनमबलं विशति शीघ्रम् ॥ ४२ ॥

यथाक्रमं चिकित्सामाह—वातोत्तरेष्वित्यादि । अग्रे इति
सर्पिरादिषु योज्यं; तेन वातोत्तरादिषु सर्पिरादि प्रथमं कर्तव्यं,
तदनु वक्ष्यमाणा चिकित्सा कार्येत्यर्थः । बहुश इति बहून् वारान्;
स्तोकस्तोकिनहरेणेन पुनः पुनः बोध्यः; एकदा हि भूरिदोष-

हरणे बलक्षयो महालयः स्यात् । अत एवाह—दोषे ह्यति-
मात्रहृते इत्यादि । दोषे इति जातावेकवचनं; तेन कफपित्त-
योरपि ग्रहणम्; किंवा दोष इति एकवचनेनैव एकदोषस्यान्य-
तिमात्रहरणे वायुह्न्यामिति । कोष्ठे शुद्धे रक्ते प्रवाहिते च
स्नेहस्य पानं ज्ञेयम् । अशुद्धकोष्ठस्य स्नेहपानं व्याधिवर्धनं
भवति । उक्तं हि—“शोषदोषे व्याधिरतिवर्धते” इति । शोषनेन
तु निःशोषीकृते दोषे संशोषदोषता नास्ति ॥ ३९-४२ ॥

दोषोत्किष्टे हृदये वाय्म्यः कुष्ठेषु चोर्ध्वभागेषु ।
कुटजफलमदनमधुकैः सपटोलैर्निम्बरसयुक्तैः ४३
शीतरसः पकरसो मधूनि मधुकं च वमनानि ।
कुष्ठेषु त्रिवृता दन्ती त्रिफला च विरेचने शस्ता ४४
सौवीरकं तुषोदकमालोडनमासवाश्च सीधूनि ।
शंसन्त्यधोहराणां यथाविरक्तं क्रमश्चेष्टः ॥ ४५ ॥
दार्वाबृहतीसेच्यैः पटोलपिचुमर्दमदनकृतमालैः ।
सस्नेहैरास्थाप्यः कुष्ठौ सकलिङ्गयवमुत्तैः ॥ ४६ ॥
वातोत्पन्नं विरिक्तं निरूढमनुवासनाहमालक्ष्य ।
फलमधुकानिम्बकुटजैः सपटोलैः साधयेत्स्नेहम् ४७
सैन्धवदन्तीमरिचं फणिज्जकः पिप्पली करञ्जफलम् ।
नस्यं स्यात्सविडङ्गं किमिषुकृकफफकोपघ्नम् ॥ ४८ ॥
वैरेचनिकैर्धूमैः श्लोकस्थानिरितिः प्रशाम्यन्ति ।
कमयः कुष्ठकिलासाः प्रयोजितैरुक्तमाङ्गस्थैः ॥ ४९ ॥

कुटजेत्यादिना वमनद्रव्याण्याह । शीतरसः शीतकषीयः ।
यथाविरक्तं क्रमश्चेष्ट इति प्रधानमध्यावरणव्यपदेशया पेशादिक्रम-
ज्ञिषो द्विश एकशो वा कार्यः; उक्तं हि—“पेशां विलिपीमकृतं
कृतं च यूपं रसं त्रीनुभयं तथैकम् । क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान्
प्रधानमध्यावरणशुद्धिदः” (ति. अ. १) इति । आस्थापना-
नुवासेन यद्यपि “नास्थाप्याः कुष्ठिनः” (ति. अ. २) इत्या-
दिना कुष्ठे निषिद्धे, तथाऽप्यास्थापनानुवासनैकसाध्यायामव-
स्थायां कर्तव्ये एव; यदुक्तं—“प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे तु
गुरुलाघवं संप्रधार्य सम्यगध्वयस्येत्” (ति. अ. ८) इति;
तेनाह—वातोत्पन्नमिस्यादि । सूत्रस्थाने यद्यपि एकैव वैरेचनिको
धूम उक्तस्तथाऽपि तत्रोक्तद्वयैर्व्यस्तमस्तैर्बहवो धूमा भवन्तीति
बहुवचनमिह कृतम् ॥ ४३-४९ ॥

स्थिरकठिनमण्डलानां स्विन्नानां प्रस्तरप्रणाडीभिः ।
क्षुचैर्विघट्टितानां रकोत्क्लेशोऽपनेतव्यः ॥ ५० ॥
आनूपवारिजानां मांसानां पोद्दलैः सुखोष्णैश्च ।
स्निग्धोत्सन्नं विलिखेत् कुष्ठं तीक्ष्णेन शस्त्रेण ॥ ५१ ॥
रुधिरागमार्थमथवा शृङ्गालावूनि योजयेत् कुष्ठे ।
प्रच्छिन्नतमल्पं कुष्ठं विरेचयेद्वा जलौकोभिः ॥ ५२ ॥

१ “कफप्रदोषघ्नम्” इति पा० । २ “शीतरसः अपकेन इक्षु-
रसादिना कृतः सीधुः, पकेन च कृतः पकरसः” इति योगीन्द्र-
नाथसेनः । ३ “स्निग्धोत्सन्नं” इति पा० । ४ “शृङ्गालावूनिरहरे-
द्विपरम्” इति पा० ।

ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्हृतास्त्रदोषाणाम् ।
संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवेत्तेषाम् ॥ ५३ ॥

नाब्जेव नाडी खेदाध्याये उक्ता । कूर्चं शल्वविशेषमाहुः ।
रकोत्क्लेशः उत्क्रिष्टं रक्तम् । श्लिप्तत्वेनोत्सर्गं श्लिप्तोत्सर्गम् ।
रुधिरागमार्थं विलेखेदिति संबन्धः । निर्हृतोऽस्त्रदोषो येषां ते
निर्हृतास्त्रदोषाः ॥ ५०-५३ ॥

येषु न शल्वं कमते स्पेशेन्द्रियनाशनानि यानि स्युः ।
तेषु निपात्यः क्षारो रक्तं दोषं च विस्त्राय्य ॥ ५४ ॥
पाषाणकठिनपरुषे सुते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च ।
पीतागदस्य कार्यो विषैः प्रदेहोऽगदश्चानु ॥ ५५ ॥
स्तब्धानि सुप्तसुप्तान्यस्वेदनकण्डुलानि कुष्ठानि ।
कूर्चेर्दन्तीत्रिवृताकरवीरकरञ्जकुटजानाम् ॥ ५६ ॥
जात्यर्कनिम्बजैर्वा पत्रैः शल्वैः समुद्रफेनैर्वा ।
घृष्टानि गोमयैर्वा ततः प्रदेहैः प्रदेहानि ॥ ५७ ॥

न शल्वं कमत इति सिरादिस्कटत्वाच्च शल्वं योग्यं भवति ।
स्पर्शेन्द्रियनाशनातीति त्वगिन्द्रियहराणि । सुप्तसुप्तानीति सुप्त-
वत् सुप्तानि अचेतनानि, सर्वथा स्पर्शज्ञानीत्यर्थः ॥ ५४-५७ ॥

मास्तकफकुष्ठं कर्मोक्तं पित्तकुष्ठिनां कार्यम् ।
कफपित्तरक्तहरणं तिक्तकपायैः प्रशमनं च ॥ ५८ ॥
सर्पिषि तिक्तकानि च यथान्यद्रक्तपित्तनुत् कर्म ।
बाह्याभ्यन्तरमग्न्यं तत् कार्यं पित्तकुष्ठेषु ॥ ५९ ॥

सर्पिषि तिक्तकानि तिक्तपद्मपलावीनि । पित्तकुष्ठिनां कफ-
पित्तरक्तहरणादीनि कार्याणीति योज्यम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥
दोषाधिक्यविभागादित्येतत् कर्म कुष्ठनुत् प्रोक्तम् ।
वक्ष्यामि कुष्ठशमनं प्रायस्स्वदोषसामान्यात् ॥ ६० ॥
दार्वी रसाञ्जनं वा गोमूत्रेण प्रबाधते कुष्ठम् ।
अभया प्रयोजिता वा मासं स्वयोरुपगुडैला ॥ ६१ ॥

मूलं पटोलस्य तथा गवाक्ष्याः
पृथक् पलांशं त्रिफलात्वचश्च ।

स्यान्नायमाणा कटुरोहिणी च
भागार्थिका नागरपादयुक्ता ॥ ६२ ॥

पलं तथैषां सह चूर्णितानां
जले शृतं दोषहरं पिबेत्तत्र ।

जीर्णे रसैर्धन्वमुगद्विजानां

पुराणशाल्योदनमादहीत ॥ ६३ ॥

कुष्ठानि शोफं ग्रहणीप्रदोष-
मशांसि कृच्छ्राणि हलीमकं च ।

पद्मात्रयोगेन निहन्ति चैष

हृदस्तिललं विषमज्वरं च ॥ ६४ ॥

दार्वी दारुहरिद्रा । रसाञ्जनं दार्वीकाथकृतम् । अभयाप्रयोगे
गुडतैलयोः कुष्ठनिदानत्वेनोक्तयोरपि संयोगमहिम्ना हरीतकया
समं प्रयोगः कुष्ठघ्नो भवति । मूलं पटोलस्येति पटोलमूलं, तथा
गवाक्ष्या अपि मूलम् । पलांशं पलपरिमाणम् । त्रिफलात्वचश्च
प्रलेकं पलांशाः । यद्यपि कल्याणकधृतोकाष्टाविंशतिप्रदेन
त्रिफलायाः प्रलेकं भागः सर्वत्र व्यवस्थापितः, तथाऽपि तस्यै-
वार्थस्य द्योतनार्थं पुनः पृथक्शब्दं ग्राहयति; किंवा त्रायमाणायाः
कटुरोहिण्याश्च पृथग्भागाधिक्यं दर्शयति, त्रिफलायास्तु प्रसं-
गत एव पृथग्भागग्रहणं सिद्धम् । त्रायमाणाकटुरोहिण्याः प्रलेकं
षट्पञ्चाशत्, नागरस्य चोभयोरर्धभागपूरकत्वेनार्धपलपेक्षया
चतुर्थपादद्वयेन शाणचतुष्टयं भवति, एवं त्रायमाणाकटुरोहि-
णीनागारैः पलमेकं, पटोलमूलादिभिः पञ्चपलानीति मिलित्वा
षट्पलानि; तथा सलेषां पटोलादीनां चूर्णाकृतानामिति जल-
रोक्तानां, षट्पलानां पलमाकृत्य जले शृतं पिबेत्; एवं षट्दिनं
प्रयोज्यम् । षट्दिनप्रयोगेणैवास्त्रायाः कुष्ठहरत्वमुचीयते ।
एतद्व्याख्यानसंमतिप्रदानि तन्त्रान्तराणि लिख्यन्ते । तथाहि
अग्निवेशः—“पटोलमूलं त्रिफला विशाला च पलोन्मिता ।
पलांशं त्रायमाणा च तथा कटुरोहिणी । कर्षार्थं नागरं दत्त्वा
षट्पलान्यवचर्णयेत् । जले शृतं पिबेत् कोष्णं चूर्णस्यात्र पलं
पलम्” इत्यादि । चक्षुष्येणोऽप्याह—“पटोलमूलं त्रिफला
विशाला च पलांशिका । कटुका त्रायमाणा च पलांशं पाद-
नागरा ॥ तस्मात् षट्भागमुक्ताथ्य जले दोषहरं पिबेत्”
इति । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति यत्—पलांशशब्देन कर्षं
उच्यते; तेन पटोलमूलस्य पृथक्कर्षः, तथा गवाक्षीमूलस्य कर्षः,
तथा त्रिफलाया मिलित्वा कर्षः, त्रायमाणा च नागरपाद-
युक्ता सती कर्षार्थो भवति, एवं कटुरोहिणी च नागरपादयुक्ता
सती कर्षार्थो भवति, एवं मिलित्वा पलं चूर्णाकृतं जले शृतं
पिबेदिति । एतच्च तन्त्रान्तरविरोधात् तथा त्रिफलसमुदाय-
भास्य चान्यायसिद्धत्वाच्चातिसाधु; “पटोलमूलत्रिफलगवाक्षी-
त्रिवृतापलैः । त्रायन्ती कटुका द्वाभ्यां कृत्वा नागरपादिकम् ॥
चूर्णं पलं पिबेत्तस्माच्छृतं जीर्णे रसाक्षुभा” इत्यादिवज्रकर्ण-
वचनविरोधाच्च । जीर्णे रसैरित्यादि । विरेकेऽत्र रसभोजनं
प्रयोगयौगिकत्वात्; आवर्तकीष्टतविरक्तस्य काजिककोद-
वाचभोजनवत् । धन्वमुगद्विजानां रसैः शाल्योदनमादही-
तेत्यर्थः ॥ ६०-६४ ॥

मुस्तं व्योषं त्रिफला मज्जिष्ठा दारु पञ्चमूख्यौ द्वे ।
सप्तच्छदनिम्बत्वक् सविशालश्चित्रको मूवौ ॥ ६५ ॥
चूर्णं तर्पणभागैर्नवभिः संयोजितं समञ्चाज्यम् ।
सिद्धं कुष्ठनिवहणमेतत् प्रायोगिकं भक्ष्यम् ॥ ६६ ॥

श्वयथुं सपाण्डुरोगं श्वित्रं प्रहणीप्रदोषमर्शांसि ।
ब्रध्नभगन्दरपिडकाकण्डूकोटांश्च विनिहन्ति ॥६७॥

इति मुस्तादिचूर्णम् ।
त्रिफलातिविषाकटुकानिम्बकलिङ्गकचचापटोला-
नाम् ।

मागधिकारजनीद्वयपद्मकमूर्वाविशालानाम् ॥६८॥
भूनिम्बपलाशानां दद्याद्विपलं ततस्त्रिवृद्धिगुणा ।
तस्याश्च पुनर्ग्राही तच्चूर्णं सुतिनुत् परमम् ॥६९॥

तर्पणभागेरिति सक्तुभागेः । प्रायोगिकमिति सततोपयो-
ज्यम् । केचित्रिफलेत्यादि योगं न पठन्ति ॥ ६५-६९ ॥

लेलीतैकप्रयोगो रसेन जात्याः समाक्षिकः परमः ।
सप्तदशकुष्ठघाती माक्षिकधातुश्च मूत्रेण ॥ ७० ॥
श्रेष्ठं गन्धकयोगात् सुवर्णमाक्षिकप्रयोगाद्वा ।
सर्वव्याधिनिवर्हणमद्यात् कुष्ठी रसं च निगृहीतम् ॥
वज्रशिलाजतुसहितं सहितं वा योगराजेन ।
सर्वव्याधिप्रशमनमद्यात्कुष्ठी निगृह्य नित्यं च ॥७२॥

लेलीत(ह)कः पाषाणभेद औत्तरापथिकः, उच्यते हि निघण्टौ
—“आसीद्देवो महाबाहुर्लेलिहानो महासुरः । योजनानां त्रय-
त्रिंशत् कायेनाच्छाद्य तिष्ठति ॥ विर्यैचक्रेण सच्छिन्नो पपात
धरणीतले । वसा तस्य समाख्याता लेलीह(त)क इति श्रितौ”
इत्यादि । जात्या इति आमलक्याः ॥ ७०-७२ ॥

खदिरसुरदारुसारं श्रपयित्वा तद्रसेन तोयार्थः ।
क्षौद्रप्रस्थे कार्यः कार्यं ते चाष्टपलिके च ॥ ७३ ॥
तत्रायश्चूर्णानामष्टपलं प्रक्षिपेत्तथाऽमूनि ।
त्रिफलैले त्वङ्गरिचं पत्रं कनकं च कर्षांशम् ॥७४॥
मत्स्यण्डिका मधुसमा तन्मासं जातमायसे भाण्डे ।
मध्वासवमाचरतः कुष्ठकिलासे शमं यातः ॥ ७५ ॥
इति मध्वासवः ।

कार्यं ते चाष्टपलिके इति खदिरसुरदारुसारं अष्टपलमाने
कर्तव्ये । कनकं नागकेशरम् ॥ ७३-७५ ॥

खदिरकषायद्रोणं कुम्भे घृतभाषिते समावाप्य ।
द्रव्याणि चूर्णीतानि च षट्पलिकान्यत्र देयानि ॥ ७६ ॥
त्रिफलाव्योषविडङ्गरजनीमुस्तादिरूपकैन्द्रयवाः ।
सौवर्णी च तथा त्वक् छिन्नरुहां चेति तन्मासम् ७७
निदधीत धान्यमप्ये प्रातः प्रातः पिवेत्ततो युक्त्या ।
मासेन महाकुष्ठं हन्येवाप्यं तु पक्षेण ॥ ७८ ॥
अर्शःश्वासभगन्दरकासकिलासप्रमेहशोषांश्च ।
ना भवति कनकवर्णः पीत्वाऽरिष्टं कनकविन्दुम् ७९
इति कनकविन्दुरिष्टम् ।

कुष्ठेष्वनिलकफकृतेष्वेवं पेयस्तथाऽपि पौष्टेषु ।
कृतमालकाश्चाप्येष विशेषात् कफकृतेषु ॥ ८० ॥

कनकविन्दो मधुवर्करे विना आसवानिष्यतेः पूर्वोत्सरोक्त-
माने मधुवर्करे इहापि ज्ञेये । सौवर्णीत्वक् दारुहरिद्रात्वक् ।
केचित् कनकविन्दुं पठित्वा मध्वासवं पठन्ति ॥ ७६-८० ॥

त्रिफलासवश्च गौडः सचित्रकः कुष्ठरोगविनिहन्ता ।
क्रमुकदशमूलदन्तीवराङ्गमधुयोगसंयुक्तः ॥ ८१ ॥

त्रिफलासवश्च गौड इत्यादौ गौड इति शर्करास्थाने गुडेन
कृतो गौडः । क्रमुकं हृषपूगफलं, वराङ्गं गुडत्वक् । अत्र
त्रिफलादीनां मानेऽनुक्तेऽपि आसवान्तरोक्तद्रव्यमानविभागेन
मानं ग्राह्यम् ॥ ८१ ॥

लघूनि चान्नानि हितानि विद्यात्
कुष्ठेषु शाकानि च तिक्तकानि ।
भल्लातकैः सत्रिफलैः सनिम्बै-
र्युक्तानि चान्नानि घृतानि चैव ॥ ८२ ॥
पुराणधान्यान्यथ जाङ्गलानि
मांसानि मुद्राश्च पटोलयुक्ताः ।
शस्ता, न गुर्वैरुलपयोदधीनि
नानूपमस्या न गुडस्तिळाश्च ॥ ८३ ॥

लघूनीत्यादिना सेव्यमाहारमाह । भल्लातकादीनामज-
संस्कारकत्वं घृतसाधकत्वं च यथाशक्तिपरिभाषया ज्ञेयम् । न
गुर्वित्यादिना निषेधमाह ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

पला कुष्ठं दार्वां शतपुष्पा चित्रको विडङ्गश्च ।
कुष्ठालेपनमिष्टं रसाज्जं चाभया चैव ॥ ८४ ॥
चित्रकमेलां विरैवीं वृषकं त्रिवृदर्कनागरकम् ।
चूर्णीकृतमष्टाहं भाषयितव्यं पलाशस्य ॥ ८५ ॥
क्षारेण गवां मूत्रसुतेन तेनास्य मण्डलान्याशु ।
भिद्यन्ते विलयन्ति च लिप्तान्यकीभिततानि ॥ ८६ ॥

मांसी मरिचं लवणं रजनी तगरं सुधा गृहाद्भूमः ।
मूत्रं पिप्तं क्षारः पालाशः कुष्ठहा लेपः ॥ ८७ ॥

त्रपु सीसमयश्चूर्णं मण्डलतुत् फल्गुचित्रकौ बृहती ।
गोधारसः सलवणो दारु च मूत्रं च मण्डलतुत् ८८
कदलीपलाशपाटलिनिचुलक्षाराम्भसा प्रसन्नेन ।
मांसेषु तोयकार्यं कार्यं पिष्टे च किंण्वे च ॥ ८९ ॥
तैमैदकः सुजातः किण्वैर्जनितं प्रलेपनं शस्तम् ।
मण्डलकुष्ठविनाशनमातपर्सस्थं कृमिघ्नं च ॥ ९० ॥
मुस्तं मदनं त्रिफला करञ्ज आरग्वधकलिङ्गयवाः ।
दार्वां सप्तपर्णी स्नानं सिद्धार्थकं नाम ॥ ९१ ॥

१ ‘सौवर्णीत्वक् आरग्वधत्वक्’ इति योगीन्द्रनाथसेनः ।
२ ‘निम्ब’ इति पा० । ३ ‘गोः पिप्तं च’ इति पा० । ४ ‘किण्वे’
इति पा० ।

१ ‘नवनीतकप्रयोगः’ इति पा० । २ ‘एवं’ इति पा० ।
३ ‘विष्णुना चकसंच्छिन्नः’ इति पा० ।

एष कषायो वमनं विरेचनं वर्णकस्तथोद्धर्यः ।
त्वग्दोषकुष्ठशोफप्रवाधनः पाण्डुरोगघ्नः ॥ ९२ ॥
कुष्ठं करञ्जबीजान्येडगजः कुष्ठसूदनो लेपः ।
प्रपुष्पाडबीजसैन्धवरसाञ्जनकपित्थलोभाश्रयः ॥ ९३ ॥
श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरञ्जयोः फलं त्वचो दाढ्याः ।
सुमनःप्रवालयुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥ ९४ ॥
लोभ्रस्य धातकीनां वत्सकबीजस्य नक्तमालस्य ।
कल्कश्च मालतीनां कुष्ठेषून्मर्दनालेपौ ॥ ९५ ॥
शैरीषी त्वक् पुष्पं कार्पास्या राजवृक्षपत्राणि ।
पिष्टा च काकमाची चतुर्विधः कुष्ठुलेपः ॥ ९६ ॥

इति लेपाः ।

एलेखादिना लेपानाह । विम्बी अष्टोपमफला । अर्कः कुर्वन्न्दो
मणिविशेषः, ताम्रसिखन्ये । विलयन्तीति अपयान्ति । मांसेषु
तोयकार्यमिति मांसप्रक्षालनोदकं तथा पिष्टे तथा किण्वे च
तोयकार्यं कार्यम् । तोयकार्यं क्षाराम्भसा कार्यमिति योज्यम् ।
अत्र मांसपिष्टाभ्यां किण्वं कार्यं, किण्वैश्च मेदकः साधनीयः ।
मेदकः जगलः । छुजातः सज्जनितः, प्रलेपनमिति योज्यम् । सुस्त-
मिखादौ वर्णक इति वर्णकरमालेपनम् । त्वग्दोषशब्देन गोब-
लीवर्दान्यायेन किलासव्यङ्गावीनां ग्रहणम् । कुष्ठमिखादिको योगो
जलपिष्टो हेतुः । तेनारम्बधीयोक्तं “करञ्जबीजैडगजं सकुष्ठं
गोमूत्रपिष्टं च परः प्रदेहः” (सू. अ. ३) इत्यत्र गोमूत्रपिष्टत्वं
विशेषः, तेन न पौनरुक्त्यम् । उद्धर्तनालेपाविलादौ उन्मर्दनम्
उद्धर्तनं हेतुम् । शैरीषी त्वगिलादौ प्रलेकद्रव्यकृतत्वेन चतु-
भिर्देवैश्चतुर्विधो लेपो हेतुः । अन्ये तु चतुर्भिर्पि मिलितैर-
वचूर्णनोद्धर्तनजलपिष्टलेपनरसक्रियालेपनभेदेनेह चतुर्विधलेपं
वदन्ति । एतच्चतुर्विधाचतुष्टयमारम्बधीयप्रयोगेषु यद्यपि दृश्यते,
तथाऽप्यालेपनेन सिद्धत्वाच्चातिरमणीयम् ॥ ८४-९६ ॥

दाढ्या रसाञ्जनस्य च निम्बपटोलस्य खदिरसारस्य ।
आरम्बधवृक्षकयोस्त्रिफलायाः सप्तपर्णस्य ॥ ९७ ॥
इति षट् कषाययोगाः कुष्ठघ्नाः सप्तमश्च त्रिनिशस्य ।
खाने पाने च हितास्तथाऽष्टमश्चाश्वमारस्य ॥ ९८ ॥
आलेपनं प्रघर्षणमवचूर्णनमेत एव च कषायाः ।
तैलघृतपाकयोगे चेष्टयन्ते कुष्ठशान्त्यर्थम् ॥ ९९ ॥
त्रिफला निम्बपटोलं मज्जिष्ठा रोहिणी वचा रजनी ।
एष कषायोऽभ्यस्तो निहन्ति कफपित्तजं कुष्ठम् ॥ १०० ॥
एतैरेव च सर्पिः सिद्धं वातोल्बणं जयति कुष्ठम् ।
एष च कल्पो दिष्टः खदिरासनदाहनिम्बानाम् ॥ १०१ ॥

दाढ्या इत्यादौ दाढ्यासंबन्धिनो रसाञ्जनस्यैको योगः;
शेषास्तु षट्, सप्तमस्त्रिनिशस्य, अष्टमोऽश्वमारस्य । अश्वमारस्तु
यद्यपि मूलविषत्वेनोक्तत्वाऽपि कुष्ठेषु विषप्रयोगस्यापि हित-
त्वात् साधुः ॥ ९७-१०१ ॥

कुष्ठार्कतुल्यकटुफलमूलकबीजानि रोहिणी कटुका ।
कुटजफलोत्पलमुस्तं बृहतीकरवीरकासीसम् ॥ १०२ ॥
एडगजनिम्बपाठा दुरालभा चित्रको विडङ्गश्च ।
तिकाालावुकबीजं कम्पिलकसर्पपौ वचा दाढ्या ॥ १०३ ॥
एतैस्तैलं सिद्धं कुष्ठघ्नं योग एष चालेपः ।
उद्धर्तनं प्रघर्षणमवचूर्णनमेव एवेष्टः ॥ १०४ ॥

कुष्ठार्कैत्यादौ एतैस्तैलं सिद्धमिलयन् प्राधान्यात्तिलैलं हेतुं,
यत्र तु विशेषस्तत्र “कनकक्षीरी शैला” इत्यादौ “साषेपमयवा
तैलम्” इत्युक्तम् । अन्ये तु कुष्ठेष्वालेपे साषेपं ग्राहयन्ति, पाने
तु विशेषपात्रुचौ तिलतैलमेव भवति ॥ १०२-१०४ ॥

श्वेतकरवीरकरसो गोमूत्रं चित्रको विडङ्गश्च ।
कुष्ठेषु तैलयोगः सिद्धोऽयं संमतो भिषजाम् ॥ १०५ ॥

इति श्वेतकरवीराद्यं तैलम् ।

श्वेतकरवीररस इत्यादौ करवीररसगोमूत्रयोर्द्रवत्वं, शेषस्य
कल्कत्वम् ॥ १०५ ॥

श्वेतकरवीरपल्लवमूलत्वग्बत्सको विडङ्गश्च ।
कुष्ठार्कमूलसर्पपिशुत्यग्रोहिणी कटुका ॥ १०६ ॥
एतैस्तैलं सिद्धं कल्कैः पादांशिकैर्गवां मूत्रम् ।

दत्त्वा तैलचतुर्गुणमभ्यङ्गात् कुष्ठकण्डूघ्नम् ॥ १०७ ॥
इति श्वेतकरवीरपल्लवाद्यं तैलम् ।

श्वेतकरवीरपल्लवाद्यादौ करवीररसस्य गोमूत्रस्य च
साम्यम् ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

तिकाालावुकबीजं द्वे तुल्ये रोचना हरिद्रे द्वे ।
बृहतीफलमेरुण्डः सविशालश्चित्रको मूवा ॥ १०८ ॥
कासीसहिङ्गुशिमुश्रूयूपणसुरदारुतुम्बुरुविडङ्गम् ।
लाङ्गलकं कुटजत्वक् कटुकाख्या रोहिणी चैव ॥ १०९ ॥
सर्पपतैलं कल्कैरेतैर्मूत्रैश्चतुर्गुणं साध्यम् ।
कण्डूकुष्ठविनाशनमभ्यङ्गान्मास्तकफहन्तु ॥ ११० ॥

इति तिकेक्षवाकादितैलम् ।

द्वे तुल्ये इति मयूरतुल्यं खर्पिकेतुल्यं च ॥ १०८-११० ॥

कनकक्षीरी शैला भार्गी दन्त्याः फलानि मूलं च ।
जातीप्रवालसर्पपल्लवगुणविडङ्गं करञ्जत्वक् ॥ १११ ॥
सप्तच्छदार्कपल्लवमूलत्वङ्गिम्बचित्रकास्तोताः ।
गुञ्जैरण्डं बृहतीमूलकसुरसार्जकफलानि ॥ ११२ ॥
कुष्ठं पाठा मुस्तं तुम्बुरुमूर्वावचाः सप्तद्रव्याः ।
एडगजकुटजशिमुश्रूयूपणमल्लतकक्ष्वकाः ॥ ११३ ॥
हरितालमवाकपुष्पी तुल्यं कम्पिलकोऽमृतासंज्ञः ।
सौराष्ट्री कासीसं दाढ्यात्वक् सर्जिकालवणम् ॥ ११४ ॥

१ ‘कुष्ठं तुम्बुरु पाठा मूवा मुस्तं वचाऽथ पल्लवम्’ इति पाठः ।

कल्कैरतैस्तैलं करवीरकमूलपल्लवकपाये ।
सर्षपमथवा तैलं गोमूत्रचतुर्गुणं साध्यम् ॥ ११५ ॥
स्थायं कटुकालावुनि तत्सिद्धं तेन मण्डलान्याशु ।
भिन्धाद्विषगम्यङ्गात्कृमींश्च कण्डूं च विनिहन्त्यात् ॥
इति कनकक्षीरीतैलम् ।

कनकक्षीरी 'कङ्कष्ठ' इति ख्याता । अवाक्यगुप्ती अगामागोः
किंवा 'हेहादुह्री' इति ख्याता । अमृतावशः खर्षिकातुल्यम्
॥ ११५-११६ ॥

कुष्ठं तमालपत्रं मरिचं समनःशिलं सकासीसम् ।
तैलेन युक्तमुषितं सताहं भाजने ताप्रे ॥ ११७ ॥
तेनालितं सिध्मं संसाहाद्येति तिष्ठतो घर्मे ।
मासान्नवं किलासं स्नानं मुक्त्वा विशुद्धतनोः ११८
इति सिध्मे लेपः ।

व्येति अपयाति । घर्मे इति आतपे । स्नानं मुक्त्वेति स्नानं
वर्जयित्वाऽयं प्रयोगः कर्तव्यः ॥ ११७ ॥ ११८ ॥

सर्षपकरञ्जकोषातकीनां तैलान्यथेङ्गुदीनां च ।
कुष्ठेषु हितान्याहुस्तैलं यद्यापि खदिरसारस्य ॥ ११९ ॥

सर्षपकरञ्जोद्यादिना कुष्ठेष्वन्नपानसाधने सर्षपतैलादीनि
देशानीति दर्शयति; अन्ये तु कुष्ठेषु सामान्येन तैलश्रुती
सर्षपादीन्येव देशानि न तिलतैलमिलनेन दर्शितमिति
वर्णयन्ति ॥ ११९ ॥

जीवन्ती मज्जिषा दार्वी कम्पिल्लकः पयस्तुत्यम् ।

एष घृततैलपाकः सिद्धः सिद्धे च सर्जरसः ॥ १२० ॥

देयः समधुच्छिद्यो विपादिका तेन शाम्यतेऽभ्यक्ता ।

चर्मैककुष्ठकिटिम् कुष्ठं शाम्यत्यलसकं च ॥ १२१ ॥

इति विपादिकाहरघृततैले ।

किपैवं वराहचिह्नं पृथ्वीका सैन्धवं च लेपः स्यात् ।

लेपो योज्यः कुस्तुम्बुरुणि कुष्ठं च मण्डलनुत् ॥ १२२ ॥

पूतीकदाहजटिलाः पकसुरा क्षौद्रमुद्गपर्यौ च ।

लेपः सकाकनासो मण्डलकुष्ठापहः सिद्धः ॥ १२३ ॥

न्नित्रकशोभाजनकौ गुडूच्यपामार्गदेवदारुणि ।

खदिरौ धवश्च लेपः दयामा दन्ती द्रवन्ती च ॥ १२४ ॥

लाक्षारसाङ्गनैलाः पुनर्नवा चेति कुष्ठिनो लेपाः ।

वृधिमण्डयुताः सर्वे देयाः षण्मासतकफकुष्ठघ्नाः ॥

एडगजकुष्ठसैन्धवसौवीरकसर्षपैः कृमिघ्नैश्च ।

कृमिकुष्ठमण्डलाभ्यं दद्रुकुष्ठं च शममुपैति ॥ १२६ ॥

एडगजः सर्जरसो मूलकबीजं च सिध्मकुष्ठानाम् ।

काञ्जिकयुक्तं तु पृथङ्गतमिदमुद्धतं लेपाः ॥ १२७ ॥

वासा त्रिफला पाने स्नाने चोद्धर्तने प्रलेपे च ।

बृहतीसेव्यपटोलाः ससारिवा रोहिणी चैव ॥ १२८ ॥

खदिरावघातककुभरोहीतकलोध्रकुटजधनिम्बाः ।

सतच्छदकरवीराः शस्यन्ते स्नानपानेषु ॥ १२९ ॥

जलवाप्यलोदकेदारपल्लवचन्दनं मृणालानि ।

भागोत्तराणि सिद्धं प्रलेपनं पित्तकफकुष्ठे ॥ १३० ॥

यष्टाह्नलोध्रपद्मकपटोलपिचुमर्दचन्दनरसाश्च ।

स्नाने पाने च हिताः सुशीतलाः पित्तकुष्ठिभ्यः १३१

आलेपनं प्रियङ्गुहरेणुका वत्सकस्य च फलानि ।

सातिविषा च ससेव्या सचन्दना रोहिणी कटुका ॥

तिक्तघृतैर्घृतघृतैरभ्यङ्गो देह्यमानकुष्ठेषु ।

तैलैश्चन्दनमधुकप्रपौण्डरीकोपलयुतैश्च ॥ १३३ ॥

क्लृदे प्रपतति चाङ्गे दाहे विस्फोटके सचर्मदले ।

शीताः प्रदेहसेका व्यधो विरेको घृतं तिक्तम् ॥ १३४ ॥

घृततैलपाक इति यमकपाकः । अत्र च सिद्धे स्नेहे क्षेप्योः

सर्जरसमधुच्छिद्योरपि कल्काधीनात्जीवन्तीमज्जिषादिद्रव्यैः

समानत्वं साहचर्याज्ज्ञेयं; किंवा जेहादृशो भागः सर्जरसमधु-

च्छिद्ययोः, अन्यत्र दृष्टत्वात्; तथाहि 'समूलादेरपडात्' इत्यादौ

दिप्रस्थजेहपरिमाणे मधुच्छिद्यपलान्यष्टावुक्तानि । पूतीकेत्यादौ

पकसुरा गोरक्षकर्कटी, क्षौद्रवल्ली गुडूची । षण्मासतकफकुष्ठघ्ना

इति किप्यं वराहचिह्नमिलाद्युक्ताः षड् भवन्ति । अन्ये नित्र-

कादीनेव श्लोकपादोक्तान् षड् वर्णयन्ति । अवघातः कर्णिका-

कारः । रोहीतकः 'रोहिडा' इति ख्यातः । वाप्यं कुष्ठं, लोहम-

गुरु, क्वं कैवर्तमुस्तकम् । भागोत्तराणि यथोत्तरमेकभागवृद्धानि ।

रसा इति काथाः । तैलेरिखादौ चन्दनादीनां तैलसाधनरूप

एव योगो ज्ञेयः ॥ १२०-१३४ ॥

खदिरघृतं निम्बघृतं दार्वीघृतमुत्तमं पटोलघृतम् ॥

कुष्ठेषु रक्तपित्तप्रवलेषु भिषजितं सिद्धम् ॥ १३५ ॥

खदिरघृतमिखादौ खदिरादिभिर्घृतानि साध्यानि; तत्र च

खदिरस्य सारं, निम्बस्य त्वक्, पटोलस्य च पत्रं ग्राह्यं, वृद्धव्यव-

हारात् । उक्तं च- "सारः स्यात् खदिरादीनां, निम्बादीनां त्वच-

स्तथा । कलं तु दाडिमादीनां, पटोलदेर्दलं तथा" इति ॥ १३५ ॥

त्रिफलात्वचोऽर्धपलिकाः पटोलपत्रं च कार्ष्णिकाः

शेषाः ।

कटुरोहिणी सनिम्बा यष्टाह्ना त्रायमाणा

च ॥ १३६ ॥

एष कषायः साध्यो दत्त्वा द्विपलं मसरविदलानाम् ।

सलिलाढकेऽष्टभागे शोषे पूतो रसो ग्राह्यः ॥ १३७ ॥

ते च कषायेऽष्टपले चतुष्पलं सर्पिषश्च पक्वव्यम् ।

यावत्स्यादष्टपलं शोषं पेयं ततः कोष्णम् ॥ १३८ ॥

तद्वातपित्तकुष्ठं वीसर्पं वातशोणितं प्रबलम् ।
ज्वरदाहगुल्मविद्रुविभ्रमविस्फोटकान् हन्ति ॥

त्रिफलात्वच इत्यादौ प्रत्येकं हरीतक्यारीनामर्षपलं, पटोल-
पत्रं चार्धपलं; शेषाः कटुरोहिण्यादयः । मसूरविदलानामिति
निसृज्यमसूराणां, न तु मसूरविदलाऽत्र द्यामा; उक्तं हि जटू-
कर्णे पुंलिङ्गेन—“मसूरविदलात् पलम्” इति । अष्टभागे शेषे
इति षोडशपले; अत एवोक्तं ‘तत्र कषयेऽष्टपले’ इति प्रथमाद्वि-
वचनान्तं, तेन षोडशपलमाह । अत्र चाष्टाविंशत्युत्तरपलशत-
मानस्याष्टभागशेषे षोडशपलानि भवन्ति, तच्च द्रवषोडशपलम-
ष्टपलशब्देनाकृतद्रवैरुपेयैर्नैवोच्यते; पलेऽपि यदि द्रवद्रवैरुपेयं स्यात्तदा
षोडशपलेन द्वात्रिंशत्पलानि स्युः, न चेहाडकाष्टभागशेषे द्वात्रिं-
शत्पलत्वं, किंतु षोडशपलमेव; तेनैतत्सादेवाष्टपलशब्देनाकृत-
द्रवैरुपेयाद्रवषोडशपलप्रहणादुचीयते यत्—पलोलेख्यमाने द्रवैरुपेयं
नास्ति; किंच कुडवादावेव द्रवद्रवैरुपेयमिहासुमतं तन्मान्तरैणा-
प्यनुमतमिति । यावत् स्यादष्टपलमित्यनेन कषायचतुष्टयेन
संयुतस्याष्टपलं स्थाप्यमिति दर्शयति । एषा च मात्रा कुष्ठिनां
भूमिमात्रद्रव्यसाध्यत्वेनोत्तमा श्रेया ॥ १३६-१३९ ॥

निम्बपटोलं दार्वीं दुरालभां तिकरोहिणीं त्रिफलाम् ।
कुर्यादधेदुर्दलांशं पर्पटकं त्रायमाणं च ॥ १४० ॥
सलिलाढकसिद्धानां रसेऽष्टभागस्थिते क्षिपेत् पूते ।
चन्दनकिराततिककमागधिकाद्यायमाणं च १४१
मुत्सं वत्सकबीजं कल्कीकृत्यार्धकार्षिकान् भागान् ।
नवसर्पिषश्च पट्टपलमेतत्सिद्धं घृतं पेयम् ॥ १४२ ॥
कुष्ठज्वरगुल्मशोथग्रहणीपाण्ड्वाभयश्वयधुहारि ।
पामाविसर्पपिडकाकण्डूभगण्डुतिसिद्धम् ॥ १४३ ॥
इति तिकपट्टपलकं घृतम् ।

निम्बमिल्यादिना तिकषट्पलकमाह । “सर्पिश्चाप्यनवं हितम्”
इति वचनस्य बाधकमिह योगमहिम्ना सर्पिषो नवत्वं ज्ञेयम् ।
प्रथमं ‘सर्पिषः’ इति पदं मानार्थं, द्वितीयं तु ‘घृतं’ इति पदं
पेयत्वोपदर्शनार्थं; तथा प्रथमं सिद्धमिति पक्वं, द्वितीयं तु प्रसि-
द्धिख्यापकम् ॥ १४०-१४३ ॥

सप्तच्छदं प्रतिविषां शम्पाकं तिकरोहिणीं पाठाम् ।
मुत्समुशीरं त्रिफलां पटोलपिचुमर्दपट्टकम् ॥ १४४ ॥
धन्वयवासं चन्दनमुपकुल्यां पक्वं हरिद्रे द्वे ।
षड्भन्नां सविशालां शतावरीं सारिवे चोभौ ॥ १४५ ॥
वत्सकबीजं थासं भूर्वाभमृतां किराततिकं च ।
कल्कान् कुर्यान्मतिमान्प्रष्टाहं त्रायमाणं च ॥ १४६ ॥

१ ‘षष सलिलाढकेऽष्टशरावे द्रैगुण्याभावविब्रक्षतः साध्यः । अष्ट-
भागेऽष्टपले शेषे पूतो वक्षपूतं कृत्वा रसो ग्राह्यः । तत्र शरावमिते
कषये घृतस्य चतुष्पलं पक्वम्, शेषं तु अष्टपलं कायैर’ इति गङ्गा-
धरः । २ ‘तिकं’ इति पा० । ३ ‘वासं’ इति पा० ।

च. सं. ५८

कल्कश्चातुर्भागे जलमष्टगुणं रसोऽमृतफलानाम् ।
द्विगुणो घृतात्प्रदेयस्तत्सर्पिः पाययेत्सिद्धम् ॥ १४७ ॥
कुष्ठानि रक्तपित्तप्रबलान्यशांसि रक्तवाहीनि ।
वीसर्पमम्लपित्तं वातासूक्ष्म पाण्डुरोगं च ॥ १४८ ॥
विस्फोटकान्सपामानुमादं कामलां ज्वरं कण्डूम् ।
हृद्रोगगुल्मपिडका असृग्दरं गण्डमालां च ॥ १४९ ॥
हन्यादेतत् सर्पिः पीतं काले यथाबलं सद्यः ।
योगशतैरप्यजितान्महाविकारान्महातिकम् ॥ १५० ॥
इति महातिककं घृतम् ।

सप्तच्छदमिल्यादिना महातिकघृतमाह । शम्पाक आरम्वधः ।
कल्कश्चातुर्भागे इति घृताच्चतुर्थां भागः; एतच्च सामान्यपरिभा-
षासिद्धमपि स्पष्टार्थमुच्यते । अमृतफलानामिति आमलकानाम् ।
अत्रापि त्रिसर्पिर्वचने एकं कल्कादिभागार्थं, द्वितीयं पेयत्वोप-
दर्शनार्थं, तृतीयं महातिककसंज्ञादर्शनार्थम् ॥ १४४-१५० ॥

दोषे हृतेऽपनीते रक्ते बाह्यान्तरे कृते शर्मने ।
क्षौहे च कालयुक्ते न कुष्ठमनुवर्तते साध्यम् ॥ १५१ ॥
न कुष्ठमनुवर्तते इति साध्यमेवेत्यर्थः ॥ १५१ ॥

खदिरस्य तुलाः पञ्च शिशपासनयोस्तुले ।
तुलार्धः सर्व एवैते करञ्जारिष्ट्वेतसाः ॥ १५२ ॥
पर्पटकं कुटजश्चैव वृषः रुमिहरस्तथा ।
हरिद्रे कृतमालश्च गुडूची त्रिफला त्रिवृत् ॥ १५३ ॥
सप्तपर्णश्च संक्षुण्णा दशद्रोणेषु वारिणः ।
अष्टभागावशेषं तु कषायमवतारयेत् ॥ १५४ ॥
धात्रीरसं च तुल्यांशं सर्पिषश्चाढकं पचेत् ।
महातिकककल्कैस्तु यथोक्तैः पलसंमितैः ॥ १५५ ॥
निहन्ति सर्वकुष्ठानि पानाभ्यङ्गनिषेवणात् ।
महाखदिरमित्येतत् परं कुष्ठविकारनुत् ॥ १५६ ॥
इति महाखदिरं घृतम् ।

खदिरस्य तुला इत्यादिकं केचिदनार्थं वदन्ति । साधयेदित्यत्र
‘सर्पिः’ इति शेषः । तत्र घृतमानानुक्तौ काथशेषस्याढकाधिक-
श्रोणस्य नियतत्वात् तत्काथचतुर्थभागं प्रस्थाधिकाढकमानं घृतं
साध्यम् ॥ १५२-१५६ ॥

प्रपतत्सु लसीकाप्रसृतेषु गात्रेषु जन्तुजगैषु ।
मूत्रं निम्बविडङ्गे खानं पानं प्रदेहश्च ॥ १५७ ॥
वृषकुटजसप्तपर्णाः करवीरकरञ्जनिम्बखदिराश्च ।
खाने पाने लेपे किमिदं कुष्ठनुदः सगोमूत्राः ॥ १५८ ॥

१ ‘कल्कश्चातुर्भागेः’ इति पा० । २ ‘वीसर्पैरक्तपित्तं’ इति पा० ।
३ ‘वमने’ इति पा० । ४ ‘अतिवर्तते’ इति पा० ।

पानाहारविधाने प्रसेचने धूपने प्रदेहे च ।
 कृमिनाशनं विडङ्गं विशिष्यते कुष्ठहा खदिरः ॥१५९॥
 एडगजः सविडङ्गो मूलान्यारग्वधस्य कुष्ठानाम् ।
 उद्दालनं श्वदन्ता गोश्ववराहोद्भूदन्ताश्च ॥ १६० ॥
 एडगजः सविडङ्गो द्वे च निशे राजवृक्षमूलं च ।
 कुष्ठोद्दालनमग्न्यं सपिण्पलीपाकलं योज्यम् ॥ १६१ ॥

खदिर इति कुष्ठहन्तृत्वेन खदिरो द्रव्यान्तरेषु विशिष्यते
 प्रकर्षवान् भवतीत्यर्थः । श्वदन्ता इति कुङ्कुरदन्ताः । उद्दालन-
 मिति प्रशमनम् । पाकलं कुष्ठम् ॥ १५७-१६१ ॥

श्वित्राणां संविशेषं योक्तव्यं सर्वतो विशुद्धानाम् ।
 श्वित्रं संसनमग्न्यं मलपूरसं इष्यते सगुडः ॥ १६२ ॥
 तं पीत्वा सुस्निग्धो यथावलं सूर्यपादसंतापम् ।
 संसेवेत विरिक्तसूर्यं पिपासुः पिबेत् पेयाम् ॥ १६३ ॥
 श्वित्रेऽङ्गे ये स्फोटो जायन्ते कण्ठकेन ताम्बिन्ध्यात् ।
 स्फोटेषु विस्फुतेषु प्रातः प्रातः पिबेत् पक्षम् ॥ १६४ ॥
 मलपूरसनं प्रियङ्गुं शतपुष्पां चाम्बसा समुत्काश्य ।
 पालाशं वा क्षारं यथावलं फाणितोपेतम् ॥ १६५ ॥
 यच्चान्यत् कुष्ठं श्वित्राणां सर्वमेव तच्छस्तम् ।
 खदिरोदकसंयुक्तं खदिरोदकपानमग्न्यं वा ॥ १६६ ॥
 समनःशिलं विडङ्गं कासीसं रोचनां कनकपुष्पीम् ।
 श्वित्राणां प्रशमार्थं ससैन्धवं लेपनं दद्यात् ॥ १६७ ॥
 कदलीक्षारयुतं वा खरास्थि दग्धं गवां खिरयुक्तम् ।
 हस्तिमदाभ्युषितं वा मालत्याः कोरकक्षारम् ॥ १६८ ॥
 नीलोत्पलं सकुष्ठं ससैन्धवं हस्तिमूत्रपिष्टं वा ।
 मूलकबीजावल्गुजलेपः पिष्टो गवां मूत्रे ॥ १६९ ॥
 फाकोदुम्बरिका वा सावल्गुजचित्रका गवां मूत्रे ।
 पिष्टा मनःशिला वा संयुक्ता बर्हिपित्तेन ॥ १७० ॥
 लेपः किलासहन्ता बीजान्यावल्गुजानि लाक्षा च ।
 गोपित्तमज्जने द्वे पिण्पल्यः काललोहरजः ॥ १७१ ॥
 शुद्धां शोणितमोक्षैर्विरूक्षणेर्भक्षणेश्च स्कृताम् ।
 श्वित्रं कस्यचिदेव प्रणश्यति क्षीणपापस्य ॥ १७२ ॥

त्वदोषाधिकारादुपपन्नत्वगदोषविशेषस्य श्वित्रस्य चिकित्सा-
 माह—श्वित्राणामिषादि । नन्वपररोषाणां निदानायभिधाय
 चिकित्सोच्यते, श्वित्रस्य तु प्रथमं चिकित्सा पश्चाद्वैत्यादीति
 कोऽभिप्रायः ? उच्यते—येयं कुष्ठचिकित्सोक्ता सा श्वित्राणामपि
 विधेयः तद्यदि निदानादि श्वित्रस्योच्यते तदा सा चिकित्सा
 व्यवहिता स्यात्, तेन चिकित्सैव तावदुच्यते । श्वित्राणां सवि-
 शेषं प्रयोक्तव्यमिति यदेतत् कुष्ठोद्दालनमुक्तं तच्चिह्नश्वित्राणां सविशेषं
 गाढतरं कर्तव्यमित्यर्थः । सर्वतो विशुद्धानामिति वमनादिभिः

१ 'उद्दालनं निविडस्वक्याजनं' इति योगीन्द्रनाथसेनः ।
 २ 'प्रशमार्थं' इति पा० ।

शुद्धानाम् । मलपूः फाकोदुम्बरिका । श्वित्रेऽङ्गे इति श्वित्रयु-
 क्तेऽङ्गे । कनकपुष्पी सुवर्णक्षीरी । मालत्याः कोरकक्षारमिति
 मालतीसुकुलक्षारं, कोरको मुकुल उच्यते । अजने द्वे इति
 सौवीरं रसाज्जनकं च । कस्यचिदेव प्रशाम्यतीत्यनेन श्वित्राणां
 दुरुपगमतामाह ॥ १६२-१७२ ॥

दारुणं चारुणं श्वित्रं किलासं नामभिस्त्रिभिः ।
 विज्ञेयं त्रिविधं तच्च त्रिदोषं प्रायशश्च तत् ॥ १७३ ॥
 दोषे रकाश्रिते रक्तं ताम्रं मांससमाश्रिते ।
 श्वेतं मेदःश्रिते श्वित्रं गुरु तच्चोत्तरोत्तरम् ॥ १७४ ॥
 यत् परस्परतोऽभिन्नं बहु यद्रक्तलोमवत् ।
 यच्च वर्षगणोत्पन्नं तच्चिह्नं नैव सिध्यति ॥ १७५ ॥
 अरक्तलोमं तनु यत् पाण्डु नातिचिरोत्थितम् ।
 मध्यावकाशे चोच्छ्रयं श्वित्रं तत्साध्यमुच्यते ॥ १७६ ॥

नामभिरिति उक्तदारुणादिभिरेव । प्रायःशब्देनैकदोषं द्विदोषं
 च भवति । दोषे इत्यादिनोक्तं त्रैविध्यं विभजति । सुश्रुते तु
 "त्वग्गतमेव किलासम्" (नि. अ. ५) इत्युक्तं, तच्च न कुष्ठ-
 वद्रकादिगतकुष्ठलक्षणकारकं श्वित्रमित्यभिप्रायेणोक्तम् । इह तु
 यद्रकाद्याश्रयित्वं श्वित्रस्योच्यते, तद्रकादिदोषमात्राभिप्रायेण न
 रकादिगतसमस्तकुष्ठलक्षणकारितया; तेनात्रापि त्वग्वाञ्छिकृति-
 कारकत्वं श्वित्रस्य संमतमेवेति न विरोधः । गुर्विति अनुपक्रमस्य ।
 अरक्तेत्यादिना साध्यकिलासलक्षणमाह ॥ १७३-१७६ ॥

वचांस्यतथ्यानि कृतप्रभावा
 निन्दा सुतराणां गुरुधर्षणं च ।
 पापक्रिया पूर्वकृतं च कर्म
 हेतुः किलासस्य विरोधि चात्रम् ॥ १७७ ॥
 वचांसीत्यादिना त्वैदिकं वाङ्मानसं पापं कर्मकं, पापक्रिये-
 खनेन जन्मान्तरकृतमधर्मं ग्राहयति ॥ १७७ ॥
 तत्र श्लोकाः—
 हेतुर्द्रव्यं लिङ्गं विविधं ये येषु चाधिका दोषाः ।
 कुष्ठेषु दोषलिङ्गं समासतो दोषनिर्देशः ॥ १७८ ॥

१ 'वारणं चारणं' इति पा० । २ 'यदुच्यते तत्रिविधं' इति पा० ।
 ३ 'यदोक्तं रकादिगतसमस्तकुष्ठलक्षणजनकतया धातुत्वगाद्यते तदा
 न तत् किलासं, किंतु कुष्ठजनकहेतुवन्तरवृद्धित्वदोषोपपन्नाव्याप्तं दूष-
 यन्हेतुलक्ष्यलक्षणमरणादिकुष्ठं तत्; अन्यथेत्येतररकादिगतकुष्ठलिङ्ग-
 व्यतिरेक्तस्योत्पादसमकालमाविरक्तताप्रादिवर्णतामात्रकारकं रकादिगत
 दोषजन्यं किलासमेव, अन्यथा रकादिगतकिलासलक्षणेन चरकोत्तेन
 विरोधः स्यात् । चरके हि किलासस्यैव धातुत्रयसंबन्धतत्त्वमेव दाह-
 नादिसंज्ञान्तरमात्रं कृतं, सुश्रुतेऽपि त्वग्गतमेवेत्यनेन रकादिदुष्टा
 विशिष्टरकादिगतमहाकुष्ठलिङ्गरहितत्वं, तथा कुष्ठवशुगपद्रक्तलीका-
 त्वव्यासङ्गकत्वविरहः ख्याप्यते' इति माधवनिदानव्याख्यायां
 श्रीकण्ठदत्तः । ४ 'गुरुणा' इति पा० ।

साध्यमसाध्यं कृच्छ्रं कुष्ठं कुष्ठापहाध्य ये योगाः ।
सिद्धाः किलासहेतुलिङ्गं गुरुलाघवं तथा शान्तिः ॥
इति संग्रहः प्रणीतो महर्षिणा कुष्ठनाशनेऽध्याये ।
स्मृतिशुद्धिवर्धनार्थं शिष्याय हुताश्वेशाय ॥१८०॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-
त्सितस्थाने कुष्ठचिकित्सितं नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

हेतुर्द्रव्यमिलादिना संग्रहः । येषु येषु कपालादिषु ये ये
चाधिका दोषास्तेषां निर्देशः समासतो दोषनिर्देश इति । 'रीक्ष्यं
शोषस्तोदः' इत्यादिनोक्तं दोषलिङ्गम् । गुरुलाघवमिति 'चित्रं
गुरु तच्चोत्तरोत्तरम्' इत्यनेनोक्तम् ॥ १७८-१८० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तकृतायां चरकतात्पर्यटीकायामयुर्वेद-
वीपिकायां चिकित्सास्थाने कुष्ठचिकित्सितं
नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो राजयक्ष्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

त्रिदोषजत्वसामान्यात् कुष्ठमुन राजयक्ष्मचिकित्सितमुच्यते ।
उन्मादापसारौ दक्षाध्वरोद्धूस्तोषत्रावप्यागन्तुत्वानुबन्धत्वात्
पश्चादुक्तौ ॥ १ ॥ २ ॥

दिवौकसां कथयतामृषिभिर्वै श्रुता कथा ।
कामव्यसनसंयुक्ता पीराणी शक्षिनं प्रति ॥ ३ ॥
रोहिण्यामत्सिक्तस्य शरीरं नानुरक्षतः ।
आजगामाप्यतामिन्दोर्देहः क्षेहपरिक्षयात् ॥ ४ ॥
दुहितृणामसंभोगाच्छेषाणां च प्रजापतेः ।
कोथो निःश्वासरूपेण मूर्तिमान् निःसृतो मुखात् ५
प्रजापतेर्हि दुहितूरघ्वाविशतिमंशुमान् ।
भार्यायं प्रतिजग्राह न च सर्वासुवर्तत ॥ ६ ॥
गुरुणा तमवध्यातं भार्यास्वसमवर्तिनम् ।
रजःपरीतमबलं यक्ष्मां शशिनमाविशत् ॥ ७ ॥
सोऽभिभूतोऽस्तिमंहता गुरुक्रोधेन निष्प्रभः ।
देवदेवर्षिसहितो जगाम शरणं गुरुम् ॥ ८ ॥
अथ चन्द्रमसः शुद्धां मतिं बुद्ध्या प्रजापतिः ।
प्रसादं कृतवान् सोमस्ततोऽश्विभ्यां चिकित्सितः ९
स विमुक्तग्रहश्चन्द्रो विरराज विशेषतः ।
औजसा वर्धितोऽश्विभ्यां शुद्धं सत्स्वमवाप च ॥१०॥

कोथो यक्ष्मा ज्वरो रोग एकार्थो दुःखसंज्ञकः ।
यस्मात् स राजः प्रागासीद्वाजयक्ष्मा ततो मतः ॥११॥
स यक्ष्मा दुङ्कृतोऽश्विभ्यां मानुषं लोकमागतः ।
लब्ध्वा चतुर्विधं हेतुं समाविशति मानवान् ॥१२॥

दिवौकसामिलादिना प्रागुत्पत्तिं यक्ष्मणो दर्शयति । एतया
च प्रागुत्पत्त्या धातुक्षयो राजयक्ष्मणः प्रधानं कारणं, तथा
भार्यास्वसमवर्तितयाऽधर्मश्च कारणं भवतीति दर्शयते । काम-
व्यसनसंयुक्ता स्त्रीपुंसजसंबन्धाः देहः क्षेहपरिक्षयादिति देह-
सारक्षयात्; क्षेहशब्देन हि सारवाचिना शुक्रौजसी प्राप्ते ।
अवध्यातमिति कोथेन चिन्तितम् । गुरुक्रोधेनेति यक्ष्मरूपेण ।
शुद्धां मतिं बुद्धेति स्वारप्राधनितमात्मनः क्षयं बुद्ध्या चन्द्र-
मसः स्वदोषपरिहाराय शुद्धां बुद्धिं ज्ञात्वा । विमुक्तग्रह इति
ग्रहेण यक्ष्माख्येन विमुक्तः । सत्त्वं मनः । शुद्धमिति निर्दो-
षम् ॥ ३-१२ ॥

अथथाबलमारम्भं वेगसंधारणं क्षयम् ।
यक्ष्मणः कारणं विद्याचतुर्थं विषमाशनम् ॥ १३ ॥

अथथाबलमारम्भादियक्ष्महेतुत्रये विहाररूपे आहाररूपतया
भिषज्जातीयत्वाद्विषमाशनं 'चतुर्थं विषमाशनम्' इति पृथक्
पठितम् । निर्देशादेव चतुष्के लब्धे चतुर्थमिति पदं साहसा-
दीनां प्रमेदानां बहुत्वेऽपि साहसादिचतुर्विधानतिक्रमोपदर्श-
नार्थम् ॥ १३ ॥

युद्धाध्ययनभाराध्वलङ्घनप्लवनादिभिः ।
पतनैरभिघातैर्वा साहसैर्वा तथाऽपरे ॥ १४ ॥
अथथाबलमारम्भेर्जन्तोदरसि विक्षते ।
वायुः प्रकुपितो दोषाबुदीर्घौमौ प्रधावति ॥ १५ ॥
स शिरःस्थः शिरःशूलं करोति गलमाश्रितः ।
कण्ठोद्ध्वंसं च कांसं च खरभेदमरोचकम् ॥ १६ ॥
पार्श्वशूलं च पार्श्वस्थो वक्रोभेदं गुदे स्थितः ।
जृम्भां ज्वरं च सन्धिस्थ उरःस्थश्चोरसो रुजम् ॥१७॥
क्षणनादुर्गसः कासात् कफं धीवेत् सशोणितम् ।
जर्जरेणोरसा कृच्छ्रमुरःशूलातिपीडितः ॥ १८ ॥
इति साहसिको यक्ष्मा रूपैरैतैः प्रपद्यते ।
एकादशभिरात्मशो भजेत्तस्मान्नं साहसम् ॥ १९ ॥

निदानोक्तमपि राजयक्ष्महेत्वादि पुनः प्रकरणवशात् किञ्चि-
द्विदानोक्तविशेषविधित्सयोच्यते । उक्तं कारणचतुष्कं प्रपद्य-

१ 'स्त्रीप्रसङ्गसंबद्धा' इति पा० । २ 'स्वभावदोषपरिहाराय
शुद्धबुद्धिपेलेति ज्ञातव्यम्' इति पा० । ३ 'चतुर्णां स्वनतिक्रमोप-
दर्शनार्थम्' इति पा० । ४ 'क्षणनादुर्गसो रुजं कासमानः कफा-
गम् । जर्जरेणोरसा कृच्छ्रमुरःशूली निरस्यति' इति पा० । ५ 'सेवे-
तातो न साहसम्' इति पा० ।

१ 'इतिगुरुणा' इति, 'इतिबलिना' इति च पा० । २ 'तेजसा'
इति पा० ।

यति—युद्धेत्यादि । सहसा शक्तिमानलोच्य यानि क्रियन्ते तानि साहसानि । उभाविति कफपित्ते । क्षणनादित्यादिना रक्तकफवि-
ष्टीवनमेकमेव लक्षणम् 'उरःशूलतिपीडितः' इत्यन्तेनोच्यते ।
उरःशूलम् उरोरुक्, रक्तनिष्टीवनविशेषणमेव; तेनैकादशरूपत्वं
पूर्वते एव ॥ १४-१९ ॥

ह्रीमत्त्वाद्वा घृणित्वाद्वा भयाद्वा वेगमागतम् ।
घातमूत्रपुरीषाणां निगृह्णाति यदा नरः ॥ २० ॥
तदा वेगप्रतीघातात् कफपित्ते समीरयन् ।
ऊर्ध्वं तिर्यग्धश्चैव विकारान् कुरुतेऽनिलः ॥ २१ ॥
प्रतिश्यायं च कासं च स्वरभेदमरोचकम् ।
पार्श्वशूलं शिरःशूलं ज्वरमंसावमर्दनम् ॥ २२ ॥
अङ्गमर्दं मुहुश्छर्दिं वचोभेदं त्रिलक्षणम् ।
रूपाण्येकादशैतानि यक्ष्मा यैरुच्यते महान् ॥ २३ ॥

ह्रीमत्त्वादित्यादिना वेगसंधारणजमाह । वचोभेदं त्रिलक्षण-
मिति पृथग्वातादिजनितत्रिदोषलक्षण्युक्तमित्यर्थः ॥ २०-२३ ॥

ईष्योत्कण्ठाभयत्रासक्रोधशोकातिकर्शनात् ।
अतिव्यायानशनाच्छुक्रमोजश्च हीयते ॥ २४ ॥
ततः ज्ञेहक्षयाद्वायुर्वृद्धो दोषावुदीरयन् ।
प्रतिश्यायं ज्वरं कासमङ्गमर्दं शिरोरुजम् ॥ २५ ॥
भ्वांसं विद्धभेदमरुचिं पार्श्वशूलं स्वरक्षयम् ।
करोति चांससंतापमेकादशगर्दानिमान् ॥ २६ ॥
लिङ्गान्यावेदयन्त्येतान्येकादश महागदम् ।
संप्राप्तं राजयक्ष्माणं क्षयात् प्राणक्षयप्रदम् ॥ २७ ॥

ईष्येत्यादिना धातुक्षयजमाह । ओज इति रसः, रसेऽप्यो-
जःशब्दो वर्तते; यदुक्तं—“मलीभवति तत् प्रायः कल्पते
किंपिदोषजे” इति; किंवा ओजो देहस्य सारम् । ज्ञेहक्षयादिति
देहसारशुक्लौजःक्षयात् । क्षयात् प्राणक्षयप्रदमित्यत्र क्षयहेतु-
त्वात् क्षयः; ‘प्राणक्षयावहम्’ इति वा पाठः ॥ २४-२७ ॥

विविधान्यन्नपानानि वैषम्येण समश्नतः ।
जनयन्त्यामयान् घोरान्निषमाम्मारुतादयः ॥ २८ ॥
क्षोतांसि रुधिरादीनां वैषम्याद्विपर्ययं गताः ।
रुद्धा रोगाय कल्पन्ते पुष्यन्ति च न धातवः ॥ २९ ॥
प्रतिश्यायं प्रसेकं च कासं छर्दिमरोचकम् ।
ज्वरमंसाभितापं च छर्दनं रुधिरस्य च ॥ ३० ॥
पार्श्वशूलं शिरःशूलं स्वरभेदमथापि च ।
कफपित्तानिलकृतं लिङ्गं विद्याद्यथाक्रमम् ॥ ३१ ॥

इति व्याधिसमूहस्य रोगराजस्य हेतुजम् ।
रूपमेकादशविधं हेतुश्चोक्तश्चतुर्विधः ॥ ३२ ॥

विधिधानीत्यादिना विषमाशनजमाह । वैषम्येणेति प्रकृतिक-
रणाद्यष्टाहारविधिवैषम्येण । वैषम्यादितिप्रबुद्धा वातादयो विषम-
मुन्मार्गेण गताः सन्तः रुधिरादीनां क्षोतांसि रुद्धा रोगाय
यक्ष्मरूपाय कल्पन्त इति योजना । यथाक्रममिति प्रतिश्याय-
मित्यादिप्रथमलोकार्धविहितं कफकृतं, द्वितीयलोकार्धविहितं
पित्तकृतं, शेषं तु वातकृतम् । अत्र प्रत्येकमेकादशलक्षणपाठेन
एकादशलक्षणयोगेनैव राजयक्ष्मणः संपूर्णत्वं प्रायो भवतीति
दर्शयति । यत्तु षड्लक्षणत्वं त्रिलक्षणत्वं वा यस्मिणो वक्ष्यति,
तदसंपूर्णलक्षणस्यैव ज्ञेयम् । ननु शोषाणामयथाबलमारम्भादि-
जत्वभेदेन चातुर्विध्यकथनेन किं यतस्तानि तान्येव लक्ष-
णानि सर्वत्र भवन्ति; तथाच सर्वेऽपि त्रिदोषजाः, तेनैक-
रूपत्वाभिधानमेव युक्तम्; उक्तं च शब्दे—“एकादशाना-
मेकत्र सांनिध्यात्तन्त्रयुक्तिः । क्रियाणां चाविभागेन प्रागेकोत्पा-
दनेन च ॥ एक एव मतः शोषः सन्निपातात्मको गदः” (सु.
उ. अ. ४१) इति, इहापि चोक्तं—“सर्वत्रिदोषजो यक्ष्मा”
इत्यादि । नैव, हेतुलक्षणचिकित्सितेन चतुर्णामपि भेदाद्विष-
एवेति युक्तम् । तत्र हेतवोऽयथाबलमारम्भादय उक्ता एव;
लिङ्गं च भिन्नं साहस्ये कण्ठोद्धंस उरोरुक् जृम्भा च; वेगसंधार-
णजे च अङ्गमर्दं मुहुश्छर्दिस्तथा वचोभेदं त्रिलक्षणः, अन्यत्र हि
वचोभेदं त्रिलक्षणो न भवति; क्षयजे श्वासापार्श्वशूलसंतापाः;
विषमाशनजे छर्दनं रुधिरस्य; साहस्यजे प्रतिश्यायभावः; शेषेषु
प्रतिश्याय इत्यादिलक्षणभेदः । चिकित्सितभेदस्तु असाधारण-
लक्षणे चिकित्साभेदकृत एव; तस्माद्वेदो यक्ष्मणां युक्त एव;
तन्त्रान्तरे तु स्थूलदृष्ट्या अभेद उक्तः; इहापि स्थूलदृष्ट्या “सर्व-
त्रिदोषजो ज्ञेयः” इत्यादिनाऽभेद उक्त एव; सूक्ष्मचिन्तायां
त्ययमेव भेद उक्तो ज्ञेयः । पुनश्च “कासोऽज्ञातप” इत्यादिना
दोषलक्षणानि वक्ष्यति, तत् सामान्येन यक्ष्मणः प्रायोभाविल-
क्षणं चतुर्विपि समुच्चिद्योक्तमिति ज्ञेयं; तेन न पौनर-
त्त्यम् ॥ २८-३२ ॥

पूर्वरूपं प्रतिश्यायो दीर्घव्यं दोषदर्शनम् ।
अदोषेष्वपि भावेषु काले बीभत्सदर्शनम् ॥ ३३ ॥
घृणित्वमश्नतश्चापि वयमांसपरिक्षयः ।
स्त्रीमद्यमांसप्रियता प्रियता चावगुण्ठने ॥ ३४ ॥
मक्षिकाधुणिकेशानां तृणानां पतनानि च ।
प्रायोऽन्नपाने केशानां नखानां चाभिवर्धनम् ॥ ३५ ॥
पतत्रिभिः पतङ्गैश्च श्वापदैश्चाभिवर्धणम् ।
खमे केशास्थिराशीनां भस्मनश्चाधिरोहणम् ॥ ३६ ॥

१ 'रोगेशस्य समुचितम्' इति पा० । २ 'भेदो युक्त्या'
इति पा० ।

जलाशयानां शैलानां वनानां ज्योतिषामपि ।
शुष्यतां क्षीयमाणानां पततां यच्च दर्शनम् ॥ ३७ ॥
प्राश्रूपं बहुरूपस्य तज्ज्ञेयं राजयक्ष्मणः ।

संप्रति चतुर्णामपि साधारणं पूर्वरूपमाह—पूर्वरूपमि-
त्यादि । प्रतिशयाश्च रूपे पठितः; तेन प्रतिशयाः पूर्वरूपा-
न्तरसहितः पूर्वरूपं भवति, रूपान्तरसहितस्तु रूपमिति
विशेषः । न चैक एव प्रतिशयाः पूर्वरूपाणिऽपि व्याख्य-
स्यायां वर्तमानत्वादरिष्टं भवति, “पूर्वरूपाणि सर्वाणि” (इ.
अ. ५) इत्यादिना सर्वपूर्वरूपानुवर्तनं व्याधौ रिष्टमुक्तम् । काये
बीभत्सदर्शनमिति विवृतिदर्शनम् । मक्षिकादीनामचपाने च
पतनानीति योज्यम् । पतत्र्यादिभिरभिधर्षणं स्वप्ने ज्ञेयं; पत-
त्रिणः पक्षिणः, श्वापदा व्याघ्रादयः । केशास्थिराशीनामित्यादौ
यच्च दर्शनमित्यन्तं ‘स्वप्ने’ इत्यनुवर्तते ॥ ३३-३७ ॥—

रूपं त्वस्य यथोद्देशं निर्देक्ष्यामि समेषजम् ॥ ३८ ॥
यथास्तेनोष्मणा पाकं शरीराय यान्ति धातवः ।
स्रोतसा च यथास्तेन धातुः पुष्यति धातुतः ॥ ३९ ॥
स्रोतसां संनिरोधाच्च रक्तादीनां च संक्षयत् ।
धातूष्मणां चापचयाद्राजयक्ष्मा प्रवर्तते ॥ ४० ॥
तस्मिन् काले पचत्यग्निर्यदन्नं कोष्ठसंश्रितम् ।
मलीभवति तत् प्रायः कल्पते किंचिदोजसे ॥ ४१ ॥
तस्मात् पुरीषं संरक्ष्यं विशेषाद्राजयक्ष्मणः ।
सर्वधातुक्षयार्तस्य बलं तस्य हि विवृणुम ॥ ४२ ॥
रसः स्रोतःसु रुद्धेषु स्वस्थानस्थो विदह्यते ।
स ऊर्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्तते ॥ ४३ ॥
जायन्ते व्याधयश्चातः पडैकादश वा पुनः ।
येषां संघातयोगेन राजयक्ष्मेति कथ्यते ॥ ४४ ॥
कासोऽस्तापो वैस्वर्यं ज्वरः पार्श्वशिरोरुजा ।
छर्दनं रक्तकफयोः श्वासवर्चोगदोऽरुचिः ॥ ४५ ॥
रूपाण्येकादशैतानि यक्ष्मणः षडिमानि वा ।
कासो ज्वरः पार्श्वशूलं स्वरवर्चोगदोऽरुचिः ॥ ४६ ॥
सर्वैरथैस्त्रिभिर्वाऽपि लिङ्गैर्मसबलक्षये ।
युक्तो वर्ज्यश्चित्क्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ४७

संप्रति यक्ष्मरूपाणि प्रपञ्चेन व्याख्यातमाह—रूपं त्वस्ये-
त्यादि । निर्देक्ष्यामीति प्रपञ्चेन कथयिष्यामि । तत्र रूपव्या-
करणे कर्तव्ये रूपिण एव तावद् यक्ष्मणः शरीरधातुपोषण-
विरोधकस्य उत्पादकमं शरीरधातुपोषणकम कथनपूर्वमाह—
यथास्तेनोष्मादि । यथास्तेन यथासीमेन, ऊष्मणा रसाभ्यादि-
रूपेण त्रयोदशविधेन । धातुः पुष्यति धातुनेति धातुना रसेन,
धातु रक्तादिरूपः; किंवा कमपरिणामपक्षे रसेन रक्तं, रक्तेन

मांसं पुष्यतीति ज्ञेयम् । एवं धातुपोषणकमं दर्शयित्वा यक्ष्मणि
तद्विरोधमाह—स्रोतसामित्यादि । सन्निरोधादिति यक्ष्मकारक-
दोषेणावच्छेदत्वात्; रक्तादिर्लक्ष्योऽपि स्रोतवरोधात्तथा पोषक-
साप्राबल्याच्च ज्ञेयः; धातूष्मान्चयोऽपि धातुश्याहोषप्रभा-
वाच्च ज्ञेयः । यथा धातुपोषकरसहानिर्भवति तथाऽऽह-तस्मि-
न्नित्यादि । ओजसे इति सारभागाय, रसायेति यावत् । विशेष-
ाद्राजयक्ष्मिण इतिवचनेनान्येषामपि दुर्बलानां पुरीषं रक्ष्य-
मिति सूचयति । विवृणुमिति विव्वाधारम् । यथापि रस
उत्पद्यते स च धातून् पुष्पाति, किंतु स्वस्थानस्थो विदह्यते;
स्वस्थानस्थ इति हृदयस्थः । सर्वैरिति एकादशभिः । अथैरिति
षड्भिः, एकादशस्य ज्येष्ठभागपरिग्रहात् षडैवार्थं भवति; इष्टा
चैषा विधा, यथा—“त्रिंशन्मताः कर्मसु बलस्यो हि, कालस्ततोऽ-
र्धेन ततश्च योगः” (सि. अ. १) इत्यादौ, त्रिंशद्वत्स्यैरूप-
कालः श्रेष्ठभागपरिग्रहात् षोडशबलरूप एव, “काले त्रयोऽ-
न्ते पुरतस्तथैकः जेहा निरूहान्तरिताश्च षट् स्युः” (सि. अ.
१) इत्यनेनोक्तः । त्रिभिरित्यत्र यानि कानि त्रीणि यक्ष्मणो
रूपाणि ज्ञेयानि, इष्टमाहिकया निर्देशात् । अन्ये तु ‘अंस-
पार्श्वभितापश्च’ इत्यादिवक्ष्यमाणलक्षणत्रयं वर्णयन्ति । केचित्तु
‘अंसपार्श्वभितापश्च’ इत्यादिकं यक्ष्मसंबन्धज्वरलक्षणं वद-
न्ति । अन्यथेति बलमांसयोगे सति ॥ ३८-४७ ॥

प्राणमूले स्थितः श्लेष्मा रुधिरं पिचमेव वा ।
मारुताध्मातशिरसो मारुतं श्यायते प्रति ॥ ४८ ॥
प्रतिशयायस्ततो घोरो जायते देहहर्शनः ।
तस्य रूपं शिरःशूलं गौरवं प्राणविप्लवः ॥ ४९ ॥
ज्वरः कासः कफोत्कृशः स्वरभेदोऽरुचिः क्लमः ।
इन्द्रियाणामसामर्थ्यं यक्ष्मा चातः प्रजायते ॥ ५० ॥

प्रतिशयायं विवृणोति—प्राणेत्यादि । मारुताध्मातशिरसो
मारुतपूर्णशिरसः । मारुतं प्रति श्यायते गच्छतीत्यर्थः । मारु-
तानुगतं प्राणात् स्वति । प्राणविप्लवः गन्धाप्राणादिरूपः ।
यक्ष्मा चातः प्रजायत इति अनेनोक्तलक्षणप्रतिशयायस्यैव पूर्व-
पतामपि सूचयति ॥ ४८-५० ॥

पिच्छलं बहलं विषं हरितं श्वेतपीतकम् ।
कासमानो रसं यक्ष्मी निघ्नैवैति कफानुगम् ॥ ५१ ॥

स ऊर्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्तते इति यदुक्तं यक्ष्मरूपं
तद्विवृणोति—पिच्छलमित्यादि ॥ ५१ ॥

अंसपार्श्वभितापश्च संतापः करपादयोः ।
ज्वरः सर्वाङ्गश्वेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥ ५२ ॥

१ ‘षडैवार्थं’ इति पा० । २ ‘चाय प्रवर्तते’ इति पा० ।

३ ‘व्यापन्नं घ्रीवति रसं कासन् यक्ष्मी’ इति पा० । ४ ‘तापः
पादकरस च’ इति पा० ।

राजयक्ष्मणो ज्वरस्य विशिष्टं लक्षणमाह—अंसेत्यादि ।
लक्षणं राजयक्ष्मण इति अंसापश्चाभितापकरपादसंतापकरूपः
सर्वाङ्गाज्वरो राजयक्ष्मलक्षणमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

वातापित्तात्कफाद्रक्तात् कासवेगात् सपीनसात् ।
स्वरभेदो भवेद्वातादूक्षः क्षामश्चलः स्वरः ॥ ५३ ॥
तालुकण्ठपरिम्लोषः पित्ताद्वक्तुमसूयते ।
कैफाद्भेदो विबद्धश्च स्वरः खुरखुरायते ॥ ५४ ॥
सन्नो रक्तविबद्धत्वात् स्वरः कृच्छ्रात् प्रवर्तते ।
कासातिवेगात् कषणैः पीनसात्कफवातिकः ॥ ५५ ॥
पार्श्वशूलं त्वनियतं संकोचायामलक्षणम् ।
शिरःशूलं ससंतापं यक्ष्मिणः स्यात्सगौरवम् ॥ ५६ ॥

स्वरभेदं विभजते—वातादित्यादि । वक्तुमसूयत इति वक्तुं
मेच्छति । खुरखुरायत इति खुरखुराशब्दं करोति । सन्नः अव-
सन्नः । कषण इति कण्ठं कषति, हिनस्तीति यावत् । पार्श्वशूलं
त्वनियतमिति न संकोचरूपेण नियतं, किन्तु कदाचिदायामरूपं
कदाचित् संकोचरूपं, न सर्वदाभावि । शिरःशूलत्वेन वायुः,
ससंतापत्वेन पित्तं, सगौरवत्वेन श्लेष्मा, एवं त्रिदोषजन्यत्वं
ज्ञेयम् ॥ ५३-५६ ॥

अभिसन्ने शरीरे तु यक्ष्मिणो विषमाशनात् ।
कण्ठाप्रवर्तते रक्तं श्लेष्मा चोत्क्रिष्टसंचितः ॥ ५७ ॥

स्वरकं कफमसूयतीति यदुक्तं तद्वर्णनं विवृणोति—अभिसन्ना
इत्यादि । अभितः सन्नो अभिसन्नः । ‘अभिसन्त्ये’ इति पाठप-
क्षेऽभिसन्त्येदृशीति इत्यर्थः; किंत्वभिपूर्वेत्यन्तरेः कथं रूपसिद्धि-
र्भवतीति चिन्तनीयम् । संचितोत्क्रिष्टमिति वक्तव्ये पूर्वनिपात-
नियमादुत्क्रिष्टसंचित इति कृतम् ॥ ५७ ॥

रक्तं विबद्धमार्गत्वान्मांसादीन्नातुपैद्यते ।
आमाशयस्थमुत्क्रिष्टं बहुत्वात् कण्ठमेति च ॥ ५८ ॥
वातश्लेष्मविबद्धत्वादुरसः श्वासमुच्छति ।
दोषैरुपहते चाग्नौ सपिच्छमसित्यर्थः ॥ ५९ ॥

केवलरुधिरच्छर्दनेन युक्तं विवृणोति—रक्तमित्यादि । विब-
द्धमार्गत्वादि रक्तस्य मांसाद्यभिगमे यो मार्गस्त्रिदोषान्मां-
सादभिगच्छद्रक्तं मांसाशये एव कृताधिष्ठानं प्रसवणजलमिव
विबद्धमार्गत्वाद्बहु भवति, बहुत्वेनोत्क्रिष्टं द्वारान्तरागमनात्
कण्ठमेति । एवं रक्तस्य पोषकरसेनासंबन्धात् क्षीयमाणस्यामा-
शये एव बहुत्वं ज्ञेयम् । तेन रक्तादीनां च संक्षयादित्यनेन रक्त-
क्षयो य उक्तः स उपपन्न एव ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

पृथग्दोषैः समस्तैर्वा जिह्वाहृदयसंश्रितैः ।
जायतेऽरुचिराहारे द्विष्टैश्चैव मानसैः ॥ ६० ॥

कषायतिक्रमधुरौर्विधान्मुखरसैः क्रमात् ।
वाताद्यैरुचिं जातां मानसीं दोषदर्शनात् ॥ ६१ ॥

रोगाधिकारे “पञ्च भक्तस्थानशून्यस्थानीति वातपित्तकफ-
द्वेषायासाः” (सू. अ. १९) इत्यनेन यद्यपि त्रिदोषजाऽरुचि-
र्नोक्ता, तथाऽपि चिकित्सायै द्रव्यजगुलमवत्रिदोषजाऽरुचि-
रुच्यते । वक्ष्यति—“चतुरोऽरोचकान् हन्युर्गोताथेकजसर्वैजान्”
इति । इयं च त्रिदोषजाऽरुचिः प्रकृतिसमवायारब्धा, तेन रोगा-
धिकारे प्रत्येकदोषजारुचिग्रहणेनैव गृहीता । प्रकृतिसमसमवा-
यारब्धत्वेनैव त्रिदोषजारुचिः पृथग्लक्षणं नोक्तम्; अतो वाता-
दिलक्षणमेलकमेव तस्या लक्षणम् । कषायमुखरसता वातजायां,
तित्तमुखरसता पित्तजायां, मधुरमुखरसता कफजायां, त्रिदो-
षजायां तु त्रिदोषमुखरसतोभेया । दोषदर्शनादिति द्विष्टदर्श-
नात् ॥ ६० ॥ ६१ ॥

अरोचकात् कासवेगाद्दोषोत्क्रेशाद्भयादपि ।
छर्दिर्या सा विकाराणामन्येषामप्युपद्रवः ॥ ६२ ॥

छर्दिं विभजते—अरोचकादित्यादि । विकाराणामन्येषाम-
प्युपद्रव इति एवंभूता छर्दिर्न यक्ष्ममात्रनियता, किंत्वन्येषामपि
विकाराणामेवंभूता छर्दिरुपद्रवरूपा भवति; किंवा एवंभूता या
छर्दिः सा यक्ष्मिण उपद्रवो भवति, तथाऽरोचकादिभ्य उत्थिता
छर्दिरन्येषामपि हिकारीनामुपद्रवो भवतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

सर्वस्त्रिदोषजो यक्ष्मा दोषाणां तु बलाबलम् ।
परीक्ष्यावस्थिकं वैद्यः शोषिणं समुपाचरेत् ॥ ६३ ॥
प्रतिश्याये शिरःशूले कासे श्वासे स्वरक्षये ।
पार्श्वशूले च विविधाः क्रियाः साधारणीः शृणु ६४

संप्रति सर्वेषां यक्ष्मणां सामान्यरूपं त्रिदोषजन्यं प्रतिपाद्य,
दोषबलाबलभेदेन च भेदे सूचयित्वा, सामान्यां विशेषां च
चिकित्सां सूचयन्नाह—सर्वे इत्यादि । विविधा इति भिन्नाः,
साधारणीरित्यनेनाभिन्नाश्च शृण्विति योज्यम् । तत्र विविधाः
प्रत्येकं पीनसादिविहिता ज्ञेयाः, साधारणीस्तु षड्ज्ञाजरसा-
दिरूपाः साधारणविहिता ज्ञेयाः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

पीनसे स्वेदमभ्यङ्गं धूममालेपनानि च ।
परिषेकावगाह्राश्च यौवकं वात्यमेव च ॥ ६५ ॥
लवणाम्लकटूष्णाश्च रसान् स्नेहोपद्रवहितान् ।
लावतिसिन्धिरिक्षाणां वर्तकानां च कल्पयेत् ॥ ६६ ॥
सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् ।
दाडिमामलकोपेतं क्षिग्धमाजं रसं पिबेत् ॥ ६७ ॥
तेन षड्निवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ।
मूलकानां कुलत्थानां यूषैर्वा सर्पकल्पितैः ॥ ६८ ॥

१ ‘कफान्मन्दः’ इति पा० । २ ‘खुनखुनायते’ इति पा० ।
३ ‘कषणः’ इति पा० । ४ ‘अतिस्त्रि’ इति पा० । ५ ‘नोपपद्यते’
इति पा० ।

१ ‘पानकं’ इति पा० । २ ‘सृपसंस्कृतेः’ इति पा० ।

यवगोधूमशाल्यैर्यथासात्त्यमुपाचरेत् ।
पिबेत्प्रसादं वारुण्या जलं वा पाञ्चमूलिकम् ॥ ६९ ॥
धान्यनागरसिद्धं वा तामलक्याऽथवा शृतम् ।
पर्णिनीभिश्चतसृभिस्तेन चान्नानि कल्पयेत् ॥ ७० ॥

सपिण्णलीकमिलादिके रसे यवागुसाधनवज्रव्यादिमानं हेयं;
मांसमानं तु प्लानि द्वादश । स्रपसंस्कृतेरिति सुधूपसंस्कृतैः ।
तेनेति पञ्चमूल्यादिसंस्कृतजलेन ॥ ६५-७० ॥

कृशरोत्कारिकाभापकुलत्थयवपायसैः ।
संकरस्वेदविधिना कण्ठं पार्श्वमुरः शिरः ॥ ७१ ॥
स्वेदयेत् पत्रभङ्गेन शिरश्च परिषेचयेत् ।
बलागुडूचीमधुकशृतैर्वा वारिमिः सुखैः ॥ ७२ ॥
वस्तमत्स्यशिरोमिर्वा नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ।
कण्ठे शिरसि पार्श्वे च पयोमिर्वा सवातिकैः ॥ ७३ ॥
औदकानूपमांसानि सलिलं पाञ्चमूलिकम् ।
सस्नेहमारनालं वा नाडीस्वेदे प्रयोजयेत् ॥ ७४ ॥

जीवन्त्याः शतपुण्या बलाया मधुकस्य च ।
वचाया वेशवारस्य विदार्या मूलकस्य च ॥ ७५ ॥
औदकानूपमांसानामुपनाहाः सुसंस्कृताः ।
शस्यन्ते सचतुःस्नेहाः शिरःपार्श्वसंश्लिनाम् ७६

तिलतण्डुलमाषेस्तु कृशरा हेया । पत्रभङ्गेनेति पत्रभङ्गका-
थेन; पत्रभङ्गाश्च वातहरपल्लावाः । सवातिकैरिति वातिकोत्तरवा-
तिकैः; तन्त्रान्तरे तु वातिकाभ्युत्तरवातिकानि च गणेन पठि-
तानि; यथा—“विश्वोऽभिमन्यः कादमर्यं श्रेयसी पाटला बला ।
शालपर्णी वृश्चिपर्णी बृहती कण्टकारिका ॥ वर्षमानो मूलकं च
वातिकान्यवतारयेत् । करमर्दं सबदं कुलस्थाः शुष्कमूलकम् ॥
श्वर्दं वैष्णुपर्णी च साध्वगन्धा शतावरी । ऋष्यशोका गुडूची
च मधुकं शिथुरेव च ॥ यवान्यारम्बधश्चैव यवान्यात्किंचिद्वि-
दमसि । सर्वमेतद्विजानीयाद्विषगुणवैवातिकम्” इति । नाडी-
स्वेदं प्रयोजयेदिति नाडीस्वेदं यथायोग्यतया प्रयोजयेत् । जीव-
न्त्यादीनां प्रलेकमुपनाहा हेयाः । वेशवारी यथा—“निरस्थि
पिशितं पिष्टं खिन्नं गुडघृतान्वितम् । कृष्णामरीचसंयुक्तं वेश-
वार इति स्थितः” इति ॥ ७१-७६ ॥

शतपुण्या समधुकं कुष्ठं तगरचन्दनं ।
आलेपनं स्यात् सघृतं शिरःपार्श्वसंश्लिनुत् ॥ ७७ ॥
बला राक्षा तिलाः सर्पिमधुकं नीलमुत्पलम् ।
पलङ्कषा देवदारु चन्दनं केशरं घृतम् ॥ ७८ ॥
वीरा बला विदारी च कृष्णगन्धा पुनर्नवा ।
शतावरी पयसा च कनूणं मधुकं घृतम् ॥ ७९ ॥
चत्वार एते श्लोकार्थैः प्रदेहाः परिकीर्तिताः ।
शस्ताः संसृष्टदोषाणां शिरःपार्श्वसंश्लिनाम् ॥ ८० ॥

नावनं धूमपानानि स्नेहाश्चौत्तरभक्तिकाः ।
तैलान्यभ्यङ्गयोगीनि वस्तिकर्मे तथा परम् ॥ ८१ ॥

पलङ्कषा गुग्गुलुः । पयसा क्षीरकाकोली । शिरःपार्श्वसं-
श्लिनां शस्ता इति योज्यम् ॥ ७७-८१ ॥

शृङ्गालाबुजलौकोमिः प्रदुष्टं व्यथनेन वा ।
शिरःपार्श्वसंश्लेषु रुधिरं तस्य निर्हरेत् ॥ ८२ ॥
प्रदेहः सघृतश्चेष्टः पत्रकोशीरचन्दनैः ।
दूर्वामधुकमज्जिकाकेशरैर्वा घृताघृतैः ॥ ८३ ॥
प्रपौण्डरीकनिर्गुण्डीपद्मकेशरमुत्पलम् ।
कशेरुकाः पयसा च ससर्पिष्कं प्रलेपनम् ॥ ८४ ॥
चन्दनाद्येन तैलेन शतधौतेन सर्पिषा ।
अभ्यङ्गः, पयसा सेकः शस्तश्च मधुकाम्बुना ॥ ८५ ॥
माहेन्द्रेण सुशीतेन चन्दनादिशृतेन वा ।
परिषेकः प्रयोक्तव्य इति संशमनी क्रिया ॥ ८६ ॥

शृङ्गालाबुजलौकोमिरित्यत्र पित्तदुष्टे जलौका, कफदुष्टे रक्तेऽ-
लाबु हेयं; यदुक्तं—“पित्तान्वितं जलौकोमिरलाब्धा तु कफा-
न्वितम् । शोणितं वातदुष्टं तु विषाणेनाद्यु निर्हरेत्” इति ।
व्यथनं तु सिराव्यवहृषम् ॥ ८२-८६ ॥

दोषाधिकानां वमनं शस्यते सविरेचनम् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नानां स्नेहं यत्र कर्शनम् ॥ ८७ ॥
शोषी मुञ्चति गात्राणि पुरीषसंश्लेषादपि ।
अबलापेक्षिणीं मात्रां किं पुनर्यो विरिच्यते ॥ ८८ ॥

यत्र कर्शनमिलनेन मृदुवमनविरचनं यत्र कर्शनयेति
दर्शयति ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

योगान् संशुद्धकोष्ठानां कासे श्वासे स्वरक्षये ।
शिरःपार्श्वसंश्लेषु सिद्धान्तेनाप्रयोजयेत् ॥ ८९ ॥
बलविदारिगन्धाद्यैर्विदार्या मधुकेन वा ।
सिद्धं सलवणं सर्पिर्नस्यं स्यात्स्वयमुत्तमम् ॥ ९० ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं पिप्पली बृहती बला ।
क्षीरं सर्पिश्च तसिद्धं स्वयं स्यान्नावनं परम् ॥ ९१ ॥
शिरःपार्श्वसंश्लेषं कासश्वासनिबहणम् ।
प्रयुज्यमानं बहुशो घृतं चौत्तरभक्तिकम् ॥ ९२ ॥
दशमूलेन पयसा सिद्धं मांसरसेन च ।
बलागर्भं घृतं सद्यो रोगानेतान् प्रवाधते ॥ ९३ ॥

१ ‘तैलान्यभ्यङ्गयोगश्च’ इति पा० । २ ‘प्रपौण्डरीकं’ एवम्
केशरं नीलमुत्पलम्’ इति पा० । ३ ‘बलाविदारिगन्धाश्चा’ विषय्या’
इति पा० । ४ ‘साधितं क्षीरसर्पिश्च तत् स्वयं नावनं परम्’ इति पा० ।

भक्तस्योपरि मध्ये वा यथाश्रयभ्यवचारितम् ।
 राक्षाघृतं वा सक्षीरं सक्षीरं वा बलाघृतम् ॥ ९४ ॥
 लेहान् कासापहान् स्वर्णञ्च श्वासहिकानिबर्हणान् ।
 शिरःपार्श्वोसशूलघ्नान् स्नेहांश्चातः परं शृणु ॥ ९५ ॥
 घृतं खर्जूरमूढ्रीकाशर्करासौद्रसंयुतम् ।
 सपिप्पलीकं वैखर्यकासाश्वासज्वरापहम् ॥ ९६ ॥
 दशमूलश्रुतात् क्षीरात् सर्पिर्यदुदियाच्चवम् ।
 सपिप्पलीकं सक्षौद्रं तत् परं खरबोधनम् ॥ ९७ ॥
 शिरःपार्श्वोसशूलघ्नं कासाश्वासज्वरापहम् ।
 पञ्चभिः पञ्चमूलैर्वा श्रुताद्यदुदियाद्धतम् ॥ ९८ ॥
 पञ्चानां पञ्चमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
 सिद्धं सर्पिर्जयत्येतद्यक्ष्मणः सप्तकं बलम् ॥ ९९ ॥
 खर्जूरं पिप्पली द्राक्षा पथ्या शृङ्गी दुरालभा ।
 विफला पिप्पली मुस्तं शृङ्गाटगुडशर्कराः ॥ १०० ॥
 वीरा शटी पुष्कराख्यं सुरसः शर्करा गुडः ।
 नागरं चित्रको लाजाः पिप्पल्यामलकं गुडः ॥ १०१ ॥
 श्लोकाधैर्विहितानेतांल्लिह्यान्ना मधुसर्पिणा ।
 कासश्वासापहान्खर्यन्याश्वशूलापहान्स्थान् ॥ १०२ ॥

प्रगौष्ठीकमिल्यादौ क्षीरं द्रवम् । ये तु 'क्षीरसर्पिः' इत्येक-
 पदेन पठन्ति, ते क्षीरोत्थं सर्पिर्जलेनैव पाचयन्ति । घृतं चैत-
 रभक्तिकमिति उक्तमेव घृतं भक्तोत्तरं शिरःशूलादिहरं भवति ।
 दशमूलेनेति अत्रावान्तरसाहचर्योदशमूलस्य काथो ज्ञेयः,
 बलाया एव कल्कः; किंवा 'दशमूलेन पयसा' इति पाठः; तेन
 दशमूलसिद्धेन क्षीरेणैत्यर्थः । राक्षाघृतं वा राक्षाक्षीरं वा रोगा-
 नेतान् प्रभावत इति योजना; तथा बलाघृतं बलाक्षीरं च
 प्रभावते इति योजना । कासे वक्ष्यमाणं यद् राक्षाघृतं, बलाघृतं
 च वातरके वक्ष्यमाणं, तद् क्षीरेण सहोपयुक्तेनात्तं रोगान्
 प्रभावत इत्याचार्यो वक्ष्यति । सपिप्पलीकं सक्षौद्रमित्यत्र पिप्प-
 लीक्षौद्रयोः प्रक्षेप्यत्वं ज्ञेयम् । पञ्चभिः पञ्चमूलैर्वा यद्धतमुदिया-
 त्त्वं सपिप्पलीकं सक्षौद्रं खरबोधनमित्यादियोजना । पञ्चानामि-
 त्यादिना योगान्तरमाह । रसे क्षीरचतुर्गुणे इति पञ्चानां पञ्चमू-
 लीनां काथबिगुणः, घृतसमं च क्षीरं वक्ष्यम् । उक्तं हि जतू-
 कर्णे—“दशमूलश्रुतक्षीराज्जातं सर्पिर्नवं पिप्पलीमधुयुक्तं यत्,
 पञ्चपञ्चमूलकथितादुत्थितं च यत् त्रिभागकथिततुल्यपयस्कं पक्क-
 म्” इति । फलश्रुतौ 'यक्ष्मणः सप्तकं बलम्' इत्यनेन 'खर-
 बोध' इत्यादिना ये सप्त गदाः पठितास्ते ज्ञेयाः; तेषु च द्विका
 पठिता, सा च राज्यक्षमलक्षणेषु यद्यपि न पठिता, तथाऽप्यु-
 पैववरूपा ज्ञेया । पुष्कराख्यं पुष्करमूलम् ॥ ८९-१०२ ॥

सितोपलान् तुगाक्षीरीं पिप्पलीं बहुलान् चवचम् ।
 अन्यादूर्ध्वं द्विगुणितं लेहयेन्मधुसर्पिणा ॥ १०३ ॥

चूर्णितं प्राशयेद्वा तच्छ्वासकासकफातुरम् ।
 सुप्तजिह्वारोचकिनमल्पाग्निं पार्श्वशूलिनम् ॥ १०४ ॥

सितोपलादावन्यादूर्ध्वं द्विगुणितमिति अन्यायास्त्वच एको
 भागः, बहुलाया भागद्वयं, पिप्पल्या भागचतुष्टयं, तुगाक्षीरी
 वंशलोचनातुकारि पार्श्वं द्रव्यं, तस्याष्टभागाः, सितोपलायास्तु
 षोडश । ऊर्ध्वशब्देन चेहातीतमुच्यते, विवक्ष्यमाणोच्चाधोभाग-
 यास्थानात्; तेन क्वचित् ऊर्ध्वमिलादावागतोऽपि ऊर्ध्वशब्द-
 श्रूयते ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

हस्तपादाङ्गदाहेषु ज्वरे रके तथोर्ध्वगे ।
 वासाघृतं शतावर्था सिद्धं वा परमं हितम् ॥ १०५ ॥

हस्तेत्यादौ वासाघृतं रक्तपित्तोक्तं गुल्मोक्तं च; शतावरीघृतं
 योनिव्यापचिक्रितसितवक्ष्यमाणम् ॥ १०५ ॥

दुरालभां श्वदंष्ट्रां च चतस्रः पर्णिनीर्वलाम् ।
 भागान्पलोन्मितान् कृत्वा पलं परपटकस्य च ॥ १०६ ॥
 पचेद्दशगुणे तोये दशभागवशेषिते ।

रसे सुपुते द्रव्याणामेपां कल्कान् समावपेत् ॥ १०७ ॥

शट्याः पुष्करमूलस्य पिप्पलीत्रायमाणयोः ।

तामलक्याः किरातानां तित्कस्य कुटजस्य च ॥ १०८ ॥

फलानां सारिवायाश्च सुषिष्टान् कर्षसंमितान् ।

ततस्तेन घृतप्रस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ॥ १०९ ॥

ज्वरं दाहं भ्रमं कासमंसपार्श्वशिरोरुजम् ।

तृष्णां छर्दिमतीसारमेतत् सर्पिर्व्यपोहति ॥ ११० ॥

दुरालभाय पचेद्दशगुणे तोये इत्यनेन घृताद्दशगुणतोयेनेति
 ज्ञेयं, द्रव्याद्दशगुणतोयेन काथस्याल्पत्वं स्यात्; प्रस्थघृतानु
 दशगुणतोये दशभागवशिष्टे प्रस्थमानत्वं कषायस्य भवति, तच्च
 जतूकर्णानुमतम् ॥ १०६-११० ॥

जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।

शटीं पुष्करमूलं च व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलाम् ॥ १११ ॥

नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणां दुरालभाम् ।

पिप्पलीं च समं पिष्ट्वा घृतं वैद्यो विपाचयेत् ॥ ११२ ॥

पतघ्नाघिसमूहस्य रोगेशस्य समुत्थितम् ।

रूपमेकादशविधं सर्पिर्यस्य व्यपोहति ॥ ११३ ॥

जीवन्त्यादौ पूर्वयोगोक्तं क्षीरयुक्तमेव काथं द्रवमिच्छन्ति;

टीकाहृतस्तु बहुधो जलमेव द्रवं वदन्ति ॥ १११-११३ ॥

बलां स्थिरां पुष्टिपर्णां बृहतीं सनिदिग्धिकां ।

साधयित्वा रसे तसिन्पयो गव्यं सनागरम् ॥ ११४ ॥

द्राक्षाखर्जूरसर्पिर्भिः पिप्पल्या च शृतं सह ।
सक्षौद्रं ज्वरकासघ्नं स्वयं चैतत् प्रयोजयेत् ॥ ११५ ॥
आजस्य पयसश्चैवं प्रयोगो जाङ्गला रसाः ।
यूपार्थे चणका मुद्रा मकुष्टाश्चोपकल्पिताः ॥ ११६ ॥

बलामिलादि । अत्र घृते क्षीरकाषककसाये काथक्षीरे मिलित्वा चतुर्गुणे, कल्कद्रव्यं चाष्टभागेन हेयं, मधु च प्रक्षेपायं योज्यम् ॥ ११४-११६ ॥

ज्वराणां शमनीयो यः पूर्वमुक्तः क्रियाविधिः ।
यश्मिणां ज्वरदाहेषु ससर्पिष्कः प्रशस्यते ॥ ११७ ॥
कफप्रसेके बलवाञ्च श्लेष्मिकश्छर्दयेन्नरः ।
पयसा फलयुक्तेन माधुकेन रसेन वा ॥ ११८ ॥
सर्पिष्मत्या यवाग्वा वा वमनीयोपसिद्धया ।
वान्तोऽन्नकाले लघ्वन्नमाददीत सदीपनम् ॥ ११९ ॥
यवगोधूममाध्वीकसिध्वरिष्टसुरासवान् ।
जाङ्गलानि च शल्यानि सेवमानः कफं जयेत् ॥ १२० ॥
श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्लेष्माणमस्यति ।
कफप्रसेके तं विद्वान् क्षिग्धोष्णेनैव निर्जयेत् ॥ १२१ ॥
क्रिया कफप्रसेके या वस्यां सैव प्रशस्यते ।
हृद्यानि चात्रपानानि वातघ्नानि लघूनि च ॥ १२२ ॥
प्रयेणोपहृताश्रित्वात् सपिच्छमतिसार्यते ।
प्राप्नोति चास्यवैरस्यं न चात्रमभिनन्दति ॥ १२३ ॥
तस्याग्निदीपनान् योगानन्तीसारनिबर्हणान् ।
वक्रशुद्धिकरान् कुर्यादृचिप्रतिबाधकान् ॥ १२४ ॥
सनागरानिन्द्रियवान् पाययेत्तण्डुलाम्बुना ।
सिद्धां यवागूं जीर्णे च चाङ्गेरीतकदाडिभैः ॥ १२५ ॥
पाठा विल्वं यमानी च पातव्यं तक्रसंयुतम् ।
दुरालभा शृङ्गवेरं पाठा च सुरया सह ॥ १२६ ॥
जम्बाग्रमध्यं विल्वं च सकपित्थं सनागरम् ।
पेयामण्डेन पातव्यमतीसारनिवृत्तये ॥ १२७ ॥
एतानेव च योगांलीन् पाठादीन् कारयेत् खडान् ।
सस्युष्यधान्यान्सस्त्रेहान् साम्लान्संग्रहणान् परम् ॥
वेतसार्जुनजम्बूनां मृणालीकृष्णगन्धयोः ।
श्रीपर्ण्या मदन्याश्च यूथिकायाश्च पल्लवान् ॥ १२९ ॥
मातुलुङ्गस्य धातक्या दाडिमस्य च कारयेत् ।
क्षेहाम्ललवणोपेतान् खडान् सांग्राहिकान् परम् ॥
चाङ्गेयोश्चक्रिकायाश्च दुग्धिकायाश्च कारयेत् ।
खडान्धिसरोपेतान् ससर्पिष्कान्सदाडिमान् ॥ १३१ ॥
मांसानां लघुपाकानां रसाः सांग्राहिकैर्युताः ।
व्यञ्जनार्थं प्रशस्यन्ते भोज्यार्थं रक्तशालयः ॥ १३२ ॥

स्थिरादिपञ्चमूलेन पाने शस्तं शृतं जलम् ।
तक्रं सुरा सचुकीका दाडिमस्याथवा रसः ॥ १३३ ॥
इत्युक्तं भिन्नशक्तता दीपनं प्राहि भेषजम् ।

ज्वराणामिलादिनाऽऽवस्थिकं विधिमाह । वामनीयानि मदन-
फलादीनि । सदीपनमिति दीपनशुष्कादिसाधितम् । वस्यां सैव
प्रशस्यत इत्यत्र कफप्रसेको द्विविधः—खतन्नः कफकृतः,
तथा वातपराधीनोक्तः; एवं छर्दिमपि द्विधा विभज्य कफप्रसे-
कक्रियासुरारेण श्लेष्मप्रधानायां वमनादि, वातप्रधानायां
क्षिग्धोष्णसेवानुरूपा क्रिया शस्यत इति योज्यम् । खडो
व्याकृतः । अन्येऽपि वदन्ति—“पिशितेन रसस्तत्र, यूपो
धान्यैः, खलः फलैः । मूलैश्च तिलकल्काम्लप्रायः काम्बलिकः
स्मृतः” इति ॥ ११७-१३३ ॥—

परं मुखस्य वैरस्यनाशनं रोचनं शृणु ॥ १३४ ॥
द्वौ कालौ दन्तपवनं भक्षयेन्मुखधावनम् ।
तद्वत् प्रक्षालयेदास्यं धारयेत् कवलग्रहान् ॥ १३५ ॥
पिबेद्धूमं ततो मृष्टमद्यादीपनपाचनम् ।
भेषजं पानमग्नं च हितमिष्टोपकल्पितम् ॥ १३६ ॥
त्वङ्मुत्तमेला धान्यानि मुस्तमामलकं त्वचम् ।
दावीत्वचो यवानी च तेजोह्वा पिप्पली तथा ॥ १३७ ॥
यवानी तिन्तिडीकं च पञ्चैते मुखधावनाः ।
श्लोकपादेष्वभिहित्वा रोचना मुखशोधनाः ॥ १३८ ॥
गुटिकां धारयेदास्ये चूर्णैर्वा शोधयेन्मुखम् ।
एवामालोडितानां वा धारयेत् कवलग्रहान् ॥ १३९ ॥
सुरामाध्वीकसीधूनां तैलस्य मधुसर्पिषोः ।
कवलान् धारयेदिष्टान् क्षीरस्येशुरसस्य च ॥ १४० ॥

द्वौ कालाविति सार्यप्रातः । दन्तपवनमिति करञ्जकरवीरादि-
भिक्षिककटुकैः । तद्वदिति तिक्तकटुकैर्तेजैः । तेजोह्वा चविका ।
मुखशोधना इति मुखगतदोषशोधनाः ॥ १३४-१४० ॥

यवानी तिन्तिडीकं च नागरं साम्लवेतसम् ।
दाडिमं वदरं चामलं कार्ष्णिकं चोपकल्पयेत् ॥ १४१ ॥
धान्यसौवर्चलाजीवराङ्गं चार्धकार्ष्णिकम् ।
पिप्पलीनां शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य च ॥ १४२ ॥
शर्करायाश्च चत्वारि पलान्येकत्र चूर्णयेत् ।
जिह्वाविशोधनं हृद्यं तच्चूर्णं भक्तरोचनम् ॥ १४३ ॥
हृत्प्रीहपाश्वर्शलग्नं विबन्धानाहनाशनम् ।
कासश्वासहरं प्राहि ग्रहण्यशौविकारनुत् ॥ १४४ ॥
इति यवानीषाडवम् ।

यवानीषाडवे वराङ्गं त्वक् । पिप्पलीनामेकं शतमिति आह-
सिमानात् ॥ १४१-१४४ ॥

तालीशपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा ।
यथोत्तरं भागवृद्धा त्वगेले चार्धभागिके ॥ १४५ ॥
पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रदेया सितशर्करा ।
कासभ्यासारुचिहरं तच्चूर्णं दीपनं परम् ॥ १४६ ॥
हृत्पाण्डुग्रहणीदोषशोषघ्नीहज्वरापहम् ।
वम्यतीसारशूलघ्नं मूढवातातुलोमनम् ॥ १४७ ॥
कल्पयेद्गुटिकां चैतच्चूर्णं पक्त्वा सितोपलम् ।
गुटिका ह्यग्निस्योगाच्चूर्णलघुतराः स्मृताः ॥ १४८ ॥
इति तालीशाद्यं चूर्णं गुटिकाश्च ।

तालीशाद्ये शुभा इति विशेषणं पिप्पल्याः । उक्तं हि
हारीते—“तालीशं मरिचं छुण्ठी पिप्पल्योः भागवर्धिताः ।
त्वगेलेऽर्धशके दद्याच्छर्कराऽष्टपलं भवेत्” इत्यादि । तथा जत्-
कर्णः—“तालीशमरिचानागरकृष्णाः कषाः, त्वगेले अर्धशे,
द्विकुडवा सिता, गुटिका विपाच्यताम्” इति । त्वगेलयोर्धभाग-
त्वम् । गुटिकापक्षे जलेन सितोपलं पक्त्वा गुटिकाः कुर्वन्ति
वृद्धाः ॥ १४५-१४८ ॥

शुष्यतां क्षीणमांसानां कल्पितानि विधानवित् ।
दद्यान्मांसादमांसानि बृंहणानि विशेषतः ॥ १४९ ॥
शोषिणे बार्हिर्दं दद्याद्बर्हिशब्देन चापरान् ।
शुभ्रातुलूकाश्चापांश्च विधिवत् स्रूपकल्पितान् ॥ १५० ॥
काकांस्तित्तिरिशब्देन वर्मिशब्देन चोरगान् ।
भृष्टान् मत्स्यान्शब्देन दद्याद्गण्डपदानपि ॥ १५१ ॥
लोपाकान् स्थूलनकुलान् विडालांश्चोपकल्पितान् ।
शृगालांशांश्च भिषक् शशशब्देन दापयेत् ॥ १५२ ॥
सिंहान्शूनांस्तरक्ष्णं व्याघ्रानेवंविधांस्तथा ।
मांसादान् मृगशब्देन दद्यान्मांसामिवृद्धये ॥ १५३ ॥
गजखङ्गितरङ्गाणां वेशवारीकृतं भिषक् ।
दद्यान्महिषशब्देन मांसं मांसामिवृद्धये ॥ १५४ ॥
मांसेनोपचिताङ्गानां मांसं मांसकरं परम् ।
तीक्ष्णोष्णलाघवाच्छस्तं विशेषान्मृगपक्षिणाम् ॥ १५५ ॥
मांसानि यान्यनभ्यासादिनिष्ठानि प्रयोजयेत् ।
तेषूपधा, सुखं भोक्तुं तथा शक्यानि तानि हि ॥ १५६ ॥
जान्बुगुप्तस्रैवाद्याज्जग्यं वा पुनरल्लिखेत् ।
तस्माच्छोपसिद्धानि मांसान्येतानि दापयेत् ॥ १५७ ॥
बर्हितित्तिरिक्षाणां हंसानां शूकोद्भूयोः ।
खरगोमहिषाणां च मांसं मांसकरं परम् ॥ १५८ ॥
योनिरष्टविधा चोक्ता मांसानामन्नपानिके ।
तां परीक्ष्य भिषग्विद्वान् दद्यान्मांसानि शोषिणे ॥ १५९ ॥

प्रसहा भूशयान्पवारिजा वारिचारिणः ।
आहारार्थं प्रदातव्या मात्रया वातशोषिणे ॥ १६० ॥
प्रतुदा विक्किराश्चैव धन्वजाश्च मृगद्विजाः ।
कफपित्तपरीतानां प्रयोज्याः शोषरोगिणाम् ॥ १६१ ॥
विधिवत्सूपसिद्धानि मनोहानि मृदूनि च ।
रसवन्ति सुगन्धीनि मांसान्येतानि भक्षयेत् ॥ १६२ ॥
मांसमेवाश्रितः शोषो मांश्चीकं पिवतोऽपि च ।
नियतानव्यचित्तस्य चिरं काये न तिष्ठति ॥ १६३ ॥
वारुणीमण्डनित्यस्य बहिर्माजिनसेविनः ।
अविधारितवेगस्य यक्ष्मा न लभतेऽन्तरम् ॥ १६४ ॥
प्रसन्नां वारुणं सीधुमरिष्ठानासवान्मधु ।
यथार्हमनुपानार्थं पिवेन्मांसानि भक्षयन् ॥ १६५ ॥
मयं तैक्ष्ण्यैष्यवेशयसूक्ष्मत्वात् श्रोतसां मुखम् ।
प्रमथ्य विवृतोत्थाशु तन्मोक्षात् सत धातवः ॥ १६६ ॥
पुष्यन्ति धातुपोषाच्च शीघ्रं शोषः प्रशाम्यति ।
मांसादमांसस्वरसे सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ॥ १६७ ॥
सक्षौद्रं, पयसा सिद्धं सर्पिर्दंशगुणेन वा ।
सिद्धं मधुरकैर्द्रव्यैर्दंशमूलकपायकैः ॥ १६८ ॥
क्षीरमांसरसोपेतैर्धृतं शोषहरं परम् ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागैः ॥ १६९ ॥
सयावशूकैः सक्षीरैः श्रोतसां शोषघ्नं धृतम् ।
रास्नायलागोक्षुरकस्थिरावर्षाभुसाधितम् ॥ १७० ॥
जीवन्तीपिप्पलीगर्भं सक्षीरं शोषनदृढतम् ।
यवाग्वा वा पिवेन्मात्रां लिह्याद्वा मधुना सह ॥ १७१ ॥
सिद्धानां सर्पिर्पामेषामद्याश्चनेन वा सह ।
शुष्यतामेव निर्दिष्टो विधिराभ्यवहारिकः ॥ १७२ ॥

कल्पितानीति सम्यक् संस्कारेण संस्कृतानि । वर्मिशब्देन
सर्पाकारो रीषां मत्स्यविशेषो ग्राह्यः । गण्डपदः भूमिलता ।
लोपाकः अल्पशुगालो लाङ्गूलप्रधानः । संप्रत्यस्यान्यमांसप्रयो-
गमाह—मांसानीत्यादि । अनभ्यासादिति अभक्ष्यत्वेन । उपपेति
अन्यशब्देन दानमिति यावत् । तथेति संज्ञान्तरेण दाने सुखं
यथा भवति तथा भोक्तुं शक्यते । अभक्ष्यत्वे तु ज्ञाते दोष-
माह—जानन्नित्यादि । योनिरष्टविधेति “प्रसहा” (सु. सू.
अ. २७) इत्यादिना प्रोक्ता । सक्षौद्रमिति छेदः । पयसेत्यादि
द्वितीयं धृतम् । मधुरकाणि यानि तानि चेह कल्पायम् । पिप्प-
लीत्यादिनाऽनियतमानं धृतं चतुर्गुणेन क्षीरेण साध्यते, यदप-
लोक्तद्रव्यधृतमानवत् ॥ १४९-१७२ ॥

बहिःस्पर्शनामाश्रित्य वक्ष्यतेऽतः परं विधिः ।
क्षेहक्षीरान्मुकोष्ठेषु स्वस्थकमवगाहयेत् ॥ १७३ ॥

स्रोतोविबन्धमोक्षार्थं बलपुष्ट्यर्थमेव च ।
उत्तीर्णं मिश्रकैः क्लेशैः पुनराक्तैः सुखैः करैः ॥ १७४ ॥
मृद्वीयात् सुखमासीनं सुखं चोत्सादयेन्नरम् ।
जीवन्तीं शतवीर्यां च विकसां सपुनर्नवाम् ॥ १७५ ॥
अश्वगन्धामपामार्गं तर्कारी मधुकं बलाम् ।
विदारीं सर्वपं कुष्ठं तण्डुलानतसीफलम् ॥ १७६ ॥
माषांस्तिलांश्च किण्वं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
यवचूर्णत्रिगुणितं दध्ना युक्तं समाक्षिकम् ॥ १७७ ॥
एतदुत्सादनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदम् ।
गौरसर्वपकल्केन कल्कैश्चापि सुगन्धिभिः ॥ १७८ ॥
स्नायादनुसुखैस्तोयैर्जीवनीयौषधैः शृतैः ।

उत्तीर्णमिलादौ पुनराकैरिति मिश्रकक्लेशैराक्तैः करैः पुनः पुनः मर्दयेत्; पुनराकमिति पाठे तु पुनर्मिश्रकैः क्लेशैराकमित्यर्थः । उत्सादयेदिति उद्धतयेत् । विकसा मज्जिष्ठा । तर्कारी जया । समाक्षिकमिति ईषन्माक्षिकम् ॥ १७३-१७८ ॥—

गन्धैः समाल्यैर्वासोभिर्भूषणैश्च विभूषितः ॥ १७९ ॥
स्पृश्यान् स्पृश्यं संपूज्य देवताः सभिषग्दिज्ञाः ।
इष्टवर्णैरस्यशोगन्धवत् पानभोजनम् ॥ १८० ॥
इष्टमिष्टैरुपहितं सुखमद्यात् सुखप्रदम् ।
समातीतानि धान्यानि कल्पनीयानि शुष्यताम् ॥ १८१ ॥
लघून्मृदीनवीर्याणि स्वादूनि गन्धवन्ति च ।
यानि प्रहर्षकारिणी तानि पथ्यतमानि हि ॥ १८२ ॥
यच्चोपदेक्ष्यते पथ्यं क्षतक्षीणचिकित्सिते ।
यक्षिणस्तत् प्रयोक्तव्यं बलमांसामिवृद्धये ॥ १८३ ॥
अभ्यङ्गोत्सादनैश्चैव वासोभिरहृतैः प्रियैः ।
यथर्तुविहितैः स्नानैरवगाहैर्विमाजनेः ॥ १८४ ॥
वस्तिभिः क्षीरसर्पिर्भिर्मांसैर्मांसरसौदनैः ।
इष्टैर्मद्यैर्मनोहानां गन्धानामुपसेवनैः ॥ १८५ ॥
सुहृदां रमणीयानां प्रमदानां च दर्शनैः ।
गीतवादित्राद्यैश्च प्रियश्रुतिभिरेव च ॥ १८६ ॥
हर्षणाश्वासनैर्नित्यं गुरूणां समुपासनैः ।
ब्रह्मचर्येण दानेन तपसा देवतार्चनैः ॥ १८७ ॥
सत्येनाचारयोगेन मङ्गलैरप्यर्हिसया ।
वैद्यविप्रार्चनाच्चैव रोगराजो निवर्तते ॥ १८८ ॥
यथा प्रयुक्तया चेष्टया राजयक्ष्मा पुरा जितः ।
तां वेदविहितामिष्टिमारोग्यैर्यां प्रयोजयेत् ॥ १८९ ॥

अतः परं मनस आनुकूल्यं यक्ष्मारम्भकदोषं हन्तीत्यतो सर्वांश्च चेष्टासु सदैव मनोनुकूलं स्वात्तयैव वर्तनीयं, यथा च युक्त्या दैवव्याप्रायचिकित्सा कर्तव्या तदाह—गन्धैरित्यादि ॥ १७९-१८९ ॥

तत्र श्लोकौ—

प्रागुत्पत्तिर्निमित्तानि प्राश्रुपं रूपसंग्रहः ।
समासाद् व्यासतश्चोक्तं भेषजं राजयक्ष्मणः ॥ १९० ॥
नामहेतुरसाध्यत्वं साध्यत्वं कृच्छ्रसाध्यता ।
इत्युक्तः संग्रहः कृत्स्नो राजयक्ष्मचिकित्सिते ॥ १९१ ॥
इत्यग्निवेशकृते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सास्थाने राजयक्ष्मचिकित्सितं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

प्रागुत्पत्तिरित्यादिसंग्रहः । नामहेतुरिति “स राज्ञः पूर्वमासीद्वै राजयक्ष्मा ततो मतः” इति ॥ १९० ॥ १९१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितार्था चरकतात्पर्यटीकाया-
माशुर्वेददीपिकायां चिकित्सितस्थाने राजयक्ष्म-
चिकित्सितं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथात उन्मादचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इदानीमुपोद्धातितं राजयक्ष्मचिकित्सितमभिधाय क्रम-
प्राप्तमुन्मादचिकित्सितं ब्रूते । अयं क्रमश्चरकसंस्कृतां
पञ्चाध्यायीमशौंतीसारवीसर्पमदालयद्विप्रणीयरूपां परिलब्ध
हेयः ॥ १ ॥ २ ॥

बुद्धिस्मृतिज्ञानतपोनिवासः

पुनर्वसुः प्राणभृतां शरण्यः ।

उन्मादहेत्वाकृतिभेषजानि

कालेऽश्विवेशाय शशंस पृष्टः ॥ ३ ॥

बुद्धिः कृतापोहवती, स्मृतिः अतीताथविषयज्ञानं, तपः चान्द्रा-
यणादि, तेषां निवास आश्रय इत्यर्थः । उन्मादहेत्वावीत्यादौ
हेतुग्रहणेनात्र वक्तव्याः संप्राप्तिस्थितिरूपकाला उन्मादग्रन्थहे-
तुविषयतया गृह्यन्ते । आकृतिग्रहणेनाभिधेयस्योन्मादस्वरूपस्य
ग्रहणं हेयम् ॥ ३ ॥

विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानि

प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम् ।

उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वो

मनोऽभिधातो विषमाश्च चेष्टाः ॥ ४ ॥

संप्रत्युन्मादहेतुमाह—विरुद्धेत्यादि । विरुद्धं पयःसंयुक्तम-
त्स्यादि, दुष्टं गरादि अलार्थदोषजनकं च, अशुचि अपवित्रम् ।
भयहर्षपूर्वो मनोऽभिधात इति अत्र पूर्वशब्दः कारणवाची, तेन
भयहर्षकारणको मनोऽभिधात इत्यर्थः । एतद्विरुद्धाहारादि
यथासंभवं कारणं हेयम् । भयहर्षावृत्तपक्षणौ, तेन कोपादयोऽपि
मनोभिधातका अत्र हेयाः । क्रोधादिना प्रत्याहते मनसि भय-
हर्षपूर्वक एवोन्मादो भवति ॥ ४ ॥

१ ‘हितमबात्’ इति पा० । २ ‘किञ्चित्’ इति पा० । ३ ‘आरो-
ग्यार्थे’ इति पा० ।

तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा
बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य ।
स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि
प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः ॥ ५ ॥

तैरिखादिना संप्राप्तिमाह । अल्पसत्त्वस्य अल्पसत्त्वगुणस्य । हृदयं यद्यपि बुद्धिनिवासत्वेनाथैदं दशमहामूल्यादौ प्रतिपादितमेव; तथाऽपि बुद्धिनिवासत्वेनापदेशनमिह कृतं, हृदयोपधाताद्बुद्ध्युपधातो वक्ष्यमाणो युक्त एव; आश्रयोपधातेनाश्रितस्योपधातः सिद्ध एव । स्रोतांसि च मनोवहानि खनेन हृदयदेशसंबन्धिधमन्यो-विशेषेण मनोवहा दर्शयति; किंवा केवलमेव शरीरं मनोऽभ्यनुस्यूतं जग्राह । उक्तं हि—“केवलमेवास्य मनसः शरीरमधिष्ठानभूतं” (वि. अ. ५) इति । चेत इति मनः ॥ ५ ॥

धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च
पर्याकुला दृष्टिरधीरता च ।
अबद्धवाक्त्वं हृदयं च शून्यं
सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम् ॥ ६ ॥
स मूढचेता न सुखं न दुःखं
नाचारधर्मो कुत एव शान्तिम् ।
विन्दत्यपास्तस्मृतिबुद्धिसंज्ञो
भ्रमत्ययं चेत इतस्ततश्च ॥ ७ ॥

धीविभ्रम इत्यादिना सामान्यमुन्मादपूर्वैरूपमाहेत्येके । धीविभ्रमाद त्विह सामान्यमुन्मादलिङ्गमेवोक्तम् । कुत एव शान्तिमिति कुतोऽपि शान्तिं निवृत्तिं न विन्दति । संज्ञा नामो-ल्लेखेन ज्ञानम् । भ्रमत्ययं चेत इति अश्वान् रथिरिव भ्रामयति; अत्र निजयोर्यन्तर्भूतः ॥ ६ ॥ ७ ॥

समुद्भूतं बुद्धिमनःस्मृतीना-
मुन्मादमागन्तुनिजोत्थमाहुः ।

उन्मादसंज्ञाव्युत्पत्तिमाह—समुद्भूतमस्यादि । समुद्भूत उन्माद इत्येकोऽर्थः । मनोविभ्रमोऽचिन्त्याथचिन्तनादिना ज्ञेयः । निदानोक्तसंज्ञादिविभ्रमोऽपि मनोविभ्रम एवान्तर्भावनीय इह, संज्ञादिविभ्रमस्यापि मनोविभ्रमजन्यत्वात् ॥—

तस्योद्भूतं पञ्चविधं पुथक् तु
वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितं च ॥ ८ ॥
रूक्षाल्पशीतान्नविरेकधातु-
श्चयोपवासैरनिलोऽतिबुद्धः ।
चिन्तादिजुष्टं हृदयं प्रदूष्य
बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम् ॥ ९ ॥
अस्थानहासस्मितनृत्यगीत-
वागङ्गविश्लेषणरोदनानि ।
पारुष्यकाश्यांरुणवर्णताश्च
जीर्णे बलं चानिलजस्य रूपम् ॥ १० ॥

१ 'चिन्तादिदुष्ट' इति पा० ।

तस्योद्भवमित्यादौ यद्यपि पञ्चानां मन्वेऽसाध्यस्य साक्षिपा-
तिकस्य चिकित्सितं न वक्तव्यं, तथाऽपि छत्रिणो गच्छन्तीति
न्यायेन बाहुल्यमाश्रित्य चिकित्सितं वक्ष्यामीत्युक्तम् । चिन्ते-
त्यादि चिन्ता आदिः येषां ते, तेन कामकोधाद्यो रूढन्ते;
आदिशब्दोऽत्र प्रकारवाची । अस्थाने अविषये हासादीन्यस्था-
नहासस्मितादीनि ॥ ८-१० ॥

अजीर्णकट्फलविदाह्यशीतै-
र्भोज्यैश्चित्तं पित्तमुदीर्णवेगम् ।
उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य
हृदि श्रितं पूर्ववदाशु कुर्यात् ॥ ११ ॥
अमर्षसंरम्भमविनम्रभावाः
संतर्जनातिद्रवणौण्यरोषाः ।
प्रच्छायाशीतान्नजलाभिलाषाः
पीता च भाः पित्तकृतस्य लिङ्गम् ॥ १२ ॥

अजीर्णैलादिना पित्तोन्मादमाह । चित्तमित्यनेन चयपूर्वक-
त्वेन पित्तस्य महान्तं कोपं दर्शयति, चयपूर्वको हि दोषकोपो
बलवत्त्वान्महान्भवति । अन्ये त्विह चित्तशब्देन प्रकोपमिच्छ-
न्ति । अत्युग्रमिति तीव्रवेगम् । पूर्ववदित्यनेन वातोन्मादवच्चिन्ता-
दिजुष्टमित्यादिग्रन्थोक्तं संप्राप्तिमतिदिशति । अमर्षः अक्षान्तिः,
संरम्भ आरभदी, विनम्रभावः अवज्ञत्वम् । अतिद्रवणं त्वरि-
तगमनम् । प्रच्छायाः प्रच्छच्छायो देशः ॥ ११ ॥ १२ ॥

संपूरणैर्मन्दविचेष्टितस्य
सोष्मा कफो मर्मणि संप्रवृद्धः ।
बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहृत्य चित्तं
प्रमोहयन् संजनयेद्विकारम् ॥ १३ ॥
वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च
नारीविविक्तप्रियताऽतिनिद्रा ।
छर्दिश्च लाला च बलं च भुङ्क्ते
नखादिशौक्यं च कफात्मकस्य ॥ १४ ॥

संपूरणैरित्यादिना कफोन्मादमाह । सोष्मा कफ इति सह
ऊष्मणा कफ उन्मादं करोति न केवल इति, उन्मादकरणे
कफस्य ऊष्मसहितत्वरूपं स्वभावं दर्शयति; किंवा ऊष्मशब्देन
वीर्यं शक्तिरूपमुच्यते, तेन सोष्मा कफ इति उल्लिख्यशक्तिः
कफ इत्यर्थः । मर्मणीति हृदये । नारीविविक्तयोः प्रियता नारी-
विविक्तप्रियता; विविक्तं विजनम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः
सर्वैः समस्तैः स च हेतुभिः स्यात् ।
सर्वाणि रूपाणि विभर्ति ताद-
ग्विरुद्धैर्भेषज्यविधिविर्वर्ज्यः ॥ १५ ॥

य इत्यादिना साक्षिपातिकमाह । सर्वैरित्युक्तं प्रत्येकमपि
सर्वहेतुना जनकत्वं स्यादत आह—समस्तैरिति । विरुद्धभेषज-

१ 'संनिद्रवणौ' इति पा० ।

ज्यविधित्वाद्विपर्ययः । केचिदत्र तादृक्शब्देन य एव समस्त-
हेतुजः सर्वलक्षणश्च स एव वज्र्यो न त्वल्पहेतुलक्षण इति
वदन्ति ॥ १५ ॥

देवर्षिगन्धर्वपिशाचयक्ष-
रक्षःपितृणामभिधर्षणानि ।

आगन्तुहेतुर्नियमव्रतादि
मिथ्याकृतं कर्म च पूर्वदेहे ॥ १६ ॥

देवर्षीत्यादिनाऽऽगन्तुन्मादमाह । इह येऽसुरादयः सुश्रुतो-
क्तास्तेऽनाविष्कृततमा विज्ञेयाः । वक्ष्यति च—“इत्यपरिसंख्ये-
यानां ग्रहाणामाविष्कृततमा ह्यष्टावेते व्याख्याता” इति । अत्र च
रक्षःशब्देन राक्षसब्रह्मराक्षसयोर्ग्रहणं, तेन विवरणे ब्रह्मराक्षसो-
न्मत्तोऽप्युक्तः । अभिधर्षणम् आवेशः । नियमेत्यादिना ऐहिकं
कर्म देवाद्यावेशकारणं ब्रूते; मिथ्याकृतं कर्म चेत्यनेन पूर्वजन्म-
कृतं कर्म आह ॥ १६ ॥

अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टो
ज्ञानादिविज्ञानबलादिभिर्यः ।

उन्मादकालोऽनियतश्च यस्य

भूतोत्थमुन्मादमुदाहरेत्तम् ॥ १७ ॥

अमर्त्येत्यादिनाऽऽगन्तुनां सामान्यलिङ्गान्याह । अनर्त्यैः
आमनुष्यैर्वादिभिरैक्षितं भूतोत्थमुदाहरेत् । अनियत इति
व्रतिकादिवन्न आहारजीर्णादिकालनियतः; ये तु “नियत”
इति पठन्ति, तेषां वक्ष्यमाणनियततिथ्यादीनां ग्रहणमभिप्रे-
तम् ॥ १७ ॥

अदूषयन्तः पुरुषस्य देहं

देवादयः स्वैस्तु गुणप्रभावैः ।

विशान्यदृश्यास्तरसा यथैव

च्छायातपौ दर्पणसूर्यकान्तौ ॥ १८ ॥

अदूषयन्त इषदूषयन्तः । गुणप्रभावैरिति अणिमादिगुणप्र-
भावैः । तरसा अतिवेगेन । दृष्टान्तद्वयमाह—छायेत्यादि ।
छाया यथा दर्पणम्, आतपः सूर्यकान्तम्, अदूषयन्नेवाहदृश्य-
मानगुणप्रभावेणविशति, तथा देवादयोऽपि देहं विशन्ती-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

आघातकालो हि स पूर्वरूपः

प्रोक्तो निदानेऽथ सुरादिभिश्च ।

उन्मादरूपाणि पृथङ्निबोध

कालं च गम्यान् पुरुषांश्च तेषाम् ॥ १९ ॥

आघातकाल इति आवेशावकाशः; स च निदाने “तद्यथा-
पापस्य कर्मणः समारम्भे” (नि. अ. ७) इत्यादिनोक्तः । कालं
तिथिरूपम् ॥ १९ ॥

तद्यथा—सौम्यदृष्टिं गम्भीरमधृष्यमकोपनम-

खप्रभोजनाभिलाषिणमल्पखेदमूत्रपुरीषर्वातं शुभ-
गन्धं फुल्लपञ्चवदनमिति देवोन्मत्तं विद्यात्;
गुरुवृद्धसिद्धिर्षाणामभिशापाभिचारामिध्यानानुरू-
पचेष्टाहारव्याहारं तैरुन्मत्तं विद्यात्; अप्रसन्नदृष्टि-
मपश्यन्तं निद्रालुं प्रतिहतवाचमनत्राभिलाषमरो-
चकाविपाकपरीतं च पितृभिरुन्मत्तं विद्यात्;
(चण्डं साहसिकं तीक्ष्णं गम्भीरमधृष्यं) मुखवा-
द्यनुत्यगीतान्नपानस्नानमाल्यधूपगन्धरतिं रक्तवल्-
बलिकर्महास्यकथानुयोगप्रियं शुभगन्धं च गन्धर्वो-
न्मत्तं विद्यात्; असकृत्खप्ररोदनहास्यं नृत्यगीतवा-
द्यपाठकथान्नपानस्नानमाल्यधूपगन्धरतिं रक्तविष्णु-
ताक्षं द्विजातिवैद्यपरिवादिनं रहस्यभाषिणं च यक्षो-
न्मत्तं विद्यात्; नष्टनिद्रमन्नपानद्वेषिणमनाहारमप्य-
तिबलिनं शस्त्रशोणितमांसरक्तमाल्याभिलाषिणं
संतर्जकं च राक्षसोन्मत्तं विद्यात्; ग्रहासन्नृत्यप्रधानं
देवविप्रवैद्यद्वेषावज्ञाभिः स्तुतिवैदमन्त्रशास्त्रोदाह-
रणैः काष्ठादिभिरात्मपीडनेन च ब्रह्मराक्षसोन्मत्तं
विद्यात्; अस्वस्थचित्तं स्थानमलभमानं नृत्यगीत-
हासिनं बद्धाबद्धप्रलापिनं संकरकूटमलिनरथ्याचे-
लतृणादमकाष्ठाधिरोहणरतिं भिन्नरक्षस्वरं नष्टं वि-
धावन्तं नैकत्र तिष्ठन्तं दुःखान्यवेदयन्तं नष्टस्मृतिं
च पिशाचोन्मत्तं विद्यात् ॥ २० ॥

खप्रभोजनाभिलाषी न भवतीति अखप्रभोजनाभिलाषी ।
देवादृशब्देनेह सुश्रुतमतदिवाद्यनुकारिणस्तदनुचरा ज्ञेयाः ।
उक्तं हि सुश्रुतेन—“न ते मनुजैः सह संविशन्ति न वा
मनुष्यान् कचिदविशन्ति । ये त्वाविशन्तीति वदन्ति मोहात्
भूतविद्याविषयादपोहाः । तेषां ग्रहाणां परिचारका ये कोटी-
सहस्रायुतपद्मसंख्याः । अस्रगवसांससुजः सुभीमा निशाचि-
हाराश्च तमाविशन्ति” (सु. अ. अ. ६०) इति । ऋषिसधर्म-
तया गुर्वादीनामसूत्रितानामप्युदाहरणम् । गुर्वाद्यभिशापादयो
यादृशेनाभिप्रायेण भवन्ति तदुत्तरूपचेष्टादयोऽपि तैरुन्मत्तस्य
भवन्तीति गुर्वादिप्रत्यर्थः । अनन्नाभिलाषः अन्नाप्रार्थना, अरो-
चकस्तु प्रार्थितेऽप्युपयोगसमयेऽनभिलाषः । चण्डमिति मार-
णात्मकम् । स्तुतिः स्तावको ग्रन्थः । उदाहरणमिति पठनं
स्तुत्यादीनामेव । स्थानमलभमानमिति स्थानमेव नास्तीति
भाषमाणम् । बद्धाबद्धत्वं संबद्धासंबद्धत्वम् । संकरः तृणादि-
चय इत्यर्थः ॥ २० ॥

तत्र चौक्षाचारं तपःस्वाध्यायकोविदं नरं प्रायः शुक्लप्रतिपदि त्रयोदश्यां च छिद्रमवेक्ष्याभिधर्षयन्ति देवाः, स्नानशुचिविविक्तसेविनं धर्मशास्त्रश्रुतिवाक्यकुशलं प्रायः षष्ठ्यां नवम्यां चर्षयः, मातृपितृगुरुबुद्धिसिद्धाचार्योपसेविनं प्रायो दशम्याममावस्यायां च पितरः, गन्धर्वाः स्तुतिगीतवादिनरतिं परदारगन्धमात्यप्रियं चौक्षाचारं प्रायो द्वादश्यां चतुर्दश्यां च, सत्त्वबलरूपगर्वशौर्ययुक्तं मात्यानुलेपनहास्यप्रियमतिवाक्करणं प्रायः शुक्लैकादश्यां सतस्यां च यक्षाः, स्वाध्यायतपोनियमोपवासब्रह्मचर्यदेवयतिगुरुपूजाऽऽर्तिं भ्रष्टशौचं ब्राह्मणमब्राह्मणं वा ब्राह्मणवादिनं शूरमानिनं देवागारसलिलकीडनरतिं प्रायः शुक्लषष्ठ्यां पूर्णचन्द्रदर्शने च ब्रह्मराक्षसाः, रक्षःपिशाचास्तु हीनसत्त्वं पिशुनं स्त्रैर्गं लुब्धं शतं प्रायो द्वितीयातृतीयाष्टमीषु; इत्यपरिसंख्येयानां ग्रहणामाविष्कृततमा ह्यष्टावैते व्याख्याताः ॥ २१ ॥

तत्र चौक्षाचारमिष्टादिनाऽभिगमनीयपुरुषान् कालं च पृथगाह । चौक्षः शुचिः आचारो यस्य स चौक्षाचारः । चौक्षाचारदिशुभकर्मयुक्ताः शुभकर्मतया यद्यपि उन्मादानर्हास्तथाऽपि प्राक्तनकर्मवशाते देवादभिगन्माद्यन्त इति ज्ञेयम् । अतिवाक्करणमिति अतिभाषमाणम् । छिद्रमिति उच्छिष्टावस्थानादिरूपमपचारम् । संप्रति भूतविद्याधिकारवाद्भौतिकोन्मादस्य लेशकथनमिहाशून्त्यार्थं, तेनापरेऽप्युन्मादकभूताः सन्तीति दर्शयचाह—अपरिसंख्येयानामिष्टादि ॥ २१ ॥

सर्वेष्वपि तु खत्वेषु यो हस्ताबुधस्य रोपसंरम्भाविःशङ्कमन्येष्वान्मनि वा निपातयेत् स ह्यसाध्यो ज्ञेयः; तथा यः साधुनेत्रो मेढ्रपृष्ठरक्तः क्षतजिह्वः प्रभुतनासिकश्लिथमानचर्मोऽप्रतिहन्यमानवाणिः सततं विकृजन् दुर्बैर्णैस्तृपार्तः पूतिगन्धश्च स हिंसार्थिनोन्मत्तो ज्ञेयः; तं परिवर्जयेत् ॥ २२ ॥

असाध्यभूतकोन्मादमाह—सर्वेष्विष्टादि । हिंसार्था मारात्मकः । अप्रतिहन्यमानवाणिरिति निलायामित्यर्थः । त्रिविधो भूतो भवति रत्यर्चनहिंसामेदेन । तत्र हिंसार्थिना शूहीतोऽसाध्यो भवति, अत एवासाध्यभूतोन्मादे उक्तं—हिंसार्थिनोन्मत्त इति ॥ २२ ॥

रत्यर्चनाकामोन्मादिनो तु भिषगभिप्रायाचारभ्यां बुद्ध्वा तदङ्गोपहारबलिमिश्रेण । मन्त्रमैषज्यविधिनापक्रमेत् ॥ २३ ॥

रत्यर्चनाभिभूतशूहीतचिकित्सामाह—रत्यर्चनेत्यादि । रतिकामोऽर्चनाकामश्च रत्यर्चनाकामौ, ताभ्यामुन्मादितौ रत्यर्चनाकामोन्मादितौ । अभिप्रायाचाराभ्यां बुद्धेति अभिप्रायेण यः काम्यमर्थमिच्छति स रतिकामः, यस्तु पूजामिच्छति स अर्चनाकामः; एवमाचारेण यः काम्यार्थप्राप्त्यर्थं चेष्टते स रतिकामः, योऽर्चनार्थं पुष्पधूपादिकमन्विष्यति सोऽर्चनाकामः, इति बुद्ध्वा तदङ्गरूपपहारद्वारि कर्तव्यं; तस्या रतेरर्चनायाश्च यदङ्गसाधनं तत्तद्वर्तनेन तत्तदशोपहाररूपबलिना मैषज्यमन्त्रविधिना चोपचारः कर्तव्य इति वाक्यार्थः ॥ २३ ॥

तत्र द्वयोरपि निजागन्तुनिमित्तयोन्मादयोः समासविस्तराभ्यां भेषजविधिमनुव्याख्यास्यामः ॥ २४ ॥ उन्मादे वातजे पूर्वं स्नेहपानं विशेषवित् । कुर्यादावृतमार्गे तु सन्नेहं मृदु शोधनम् ॥ २५ ॥ कफपित्तोद्भवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् । क्षिग्धस्त्रिष्य कर्तव्यं शुद्धे संसर्जनकम् ॥ २६ ॥ निरुहं स्नेहवास्ति च शिरसश्च विरेचनम् । ततः कुर्याद्यथादोषं तेषां भूयस्त्वमाचरेत् ॥ २७ ॥ हृदिन्द्रियशिरःकोष्ठे संशुद्धे वमनादिभिः । मनःप्रसादमाप्नोति स्मृतिं संज्ञां च विन्दति ॥ २८ ॥ शुद्धस्याचमविभ्रंशे तीक्ष्णं नावनमञ्जनम् । ताडनं च मनोबुद्धिदेहसंवेजनं हितम् ॥ २९ ॥ यः संकोऽविनये पट्टैः संयम्य सुदृढैः सुखैः । अपेतलोहकाष्टाद्ये संरोध्यश्च तमोगृहे ॥ ३० ॥

तर्जनं त्रासनं दानं हर्षणं सान्त्वनं भयम् । विस्मयो विस्मृतेर्होतोर्नयन्ति प्रकृतिं मनः ॥ ३१ ॥ प्रदेहोत्सादनाभ्यङ्गधूमाः पानं च सर्पिषः । प्रयोक्तव्यं मनोबुद्धिस्मृतिसंज्ञाप्रबोधनम् ॥ ३२ ॥ सर्पिःपानादिरागन्तोर्न्मादिश्चेष्यते विधिः ।

तत्रेत्यादिना भेषजविधानमोह । विशेषविदिति वातस्य निरावरणरूपं विशेषं जानन् स्नेहपानं वातजे दद्यादिति दर्शयति, सावरणे तु तन्निषिद्धमेव; यदुक्तं—“भेदः कफाभ्यामनिलो निरुद्धः श्लक्षाङ्गुतिस्त्वयधून् करोति । ज्ञेहं नियुज्यच्चबुधस्तु तस्यै

१ 'देवा धर्षयन्ति' इति पा० । २ 'अतिवाक्प्रवर्णः' इति पा० ।

३ 'स्तेन' इति पा० । ४ 'प्रायश्छिद्रमवेक्ष्याभिधर्षयन्ति' इति पा० ।

५ 'दुर्बलः' इति पा० । ६ 'द्रोही मारात्मकः' । अन्ये तु द्रोक्षिण दण्डेन साध्यत इति व्याख्यानमिति' इति पा० ।

१ 'अभिचाराभिशापाभ्यां' इति पा० । २ 'संगृह्णति' इति पा० ।

३ 'मनोबुद्धिदेहसंवेजनं' इति पा० । ४ 'योमीन्द्रनाथसेनस्तु 'यः शक्तो विनये' इति पठति; 'य उन्मादी विनये शक्तः विनीतः विषेयत्वं गच्छति' इति च व्याख्यानमिति । ५ 'भेषजविधानं संप्रतिब्रूमाह' इति पा० ।

संवर्धयत्येव हि तान् विकारान्" (सि. अ. १) इति । इहाह-
तमार्गे कुर्यादित्यादिना विशेषमाह । सन्नेहमिति ईषत्तेहम् ।
कफपित्तोद्भवे इति कफोद्भवे पित्तोद्भवे च; तत्र कफोद्भवे
वमनं, पित्तोद्भवे विरेचनम् । तेषामिति वस्त्यादीनाम् । भूयस्त्वं
पुनः पुनः प्रयोगमाचरेत्; यथादोषमित्यनेन दोषभूयस्त्वे सति
पुनः पुनरपि प्रयोगं कुर्यात् । शोषनफलमाह—हृदिस्थादि ।
हृद्यादिशुष्का च मनःप्रसादाद्यपि भवत्येव; तथा चोक्तं—“शरी-
रमपि सत्त्वमनुविधीयते” (शा. अ. ५) इत्यादि । संवेजन-
मिति उद्वेजनम् । अविनये इति परिजनमारणादावविनये । पट्टे-
रित्यनेन पट्टवन्धनं न व्रणकारी भवतीति दर्शयति । संयम्येति
यथा निःसर्तुं न शक्नोति तथा स्थापनीयः । लोहाद्यपनयनं तमो-
गृहे आत्मवधनिषेधार्थं; तमोगृहं च शून्यगृहतयोन्मादनिदान-
नोक्तमपि रोगमहिम्नाऽवस्थायां हितं भवति । तर्जनं वाचा,
त्रासनं राजपुरुषादिभिः । विस्मृतेर्हृतीरिति उन्मादहेतुभयहर्षादि-
विस्मारकतया प्रभावान्मनः प्रकृष्टं स्वभावं नयति; यथा-विष-
मज्वरे ज्वरकालास्त्राणं ज्वरहरणम् ॥ २४-३२ ॥—

अतः सिद्धतमान्योगाद्भुज्यन्मादविनाशानम् ॥ ३३ ॥
हिङ्गुसोवचैलव्योपैक्षिपलादीश्वृताढकम् ।
चतुर्गुणे गवां मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशानम् ॥ ३४ ॥
विशाला त्रिफला कौन्ती देवदार्वैलवालुकम् ।
स्थिरा नतं रजन्यौ द्वे सारिवे द्वे प्रियङ्गुका ॥ ३५ ॥
नीलोत्पलैलामञ्जिष्ठादन्तीदाडिमकेशरम् ।
मालीशपत्रं बृहती तालीलाः कुसुमं नवम् ॥ ३६ ॥
विडङ्गं पुत्रिपर्णी च कुष्ठं चन्दनपञ्चमी ।
अष्टाविंशतिभिः कल्कैरैतैरक्षसमन्वितैः ॥ ३७ ॥
चैतुर्गुणे जले सम्यग्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
अपस्सारे ज्वरे कासे शोषे मन्देऽनले क्षये ॥ ३८ ॥
वातरके प्रतिद्वयाये वृत्तीयकचतुर्थके ।
छर्द्यशोमूत्रकृच्छ्रेषु विसर्पौपहतेषु च ॥ ३९ ॥
कण्डूपाण्डूनामयोन्मादविषमेहगदेषु च ।
भूतोपहतचित्तानां गद्वदानामचेसाम् ॥ ४० ॥
शस्ते स्त्रीणां च वन्ध्यानां धन्यामायुर्वैलप्रदम् ।
अलक्ष्मीपापरशोष्ठं सर्वप्रहविनाशानम् ॥ ४१ ॥
कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसघनेषु च ।

इति कल्याणकं घृतम् ।

विशालेखादावष्टाविंशतिकं कल्कद्रव्याणां पाठादेव सिद्धं,
तत् किमुच्यतेऽष्टाविंशतिभिः कल्कैरिति ? उच्यते—अत्र
यद्यपि त्रिफलायाः प्रलेकमेव भागो गृह्यते उत्सर्गतः, तथाऽपि
त्रिफलायाः प्रलेकभागप्रहणदाढ्याथमष्टाविंशतिभिरित्युक्तम् ।
सुश्रुते—“हरीतक्यामलकविभीतकानि त्रिफला (सू. सू. अ.
३८) इति परिभाषया त्रिफलाशब्देन हरीतक्यादय उच्यन्ते,

तथाऽत्रापि “जरणान्तेऽभयामेकां प्राग्भुक्ताद्दे विभीतके ।
मुक्त्वा तु मधुसर्पिर्भ्यां चत्वार्यामलकानि च ॥ प्रयोजयेत्
समामेकां त्रिफलाया रसायनम्” (चि. अ. १) इति वचनाद-
हरीतक्यादिषु त्रिफलासंज्ञा दर्शिता; तेन त्रिफलाशब्देन द्रव्यत्र-
यमुच्यते; यथा दशमूलशब्देन दश भेषजानि, पञ्चमूलशब्देन
पञ्च, यथा वा “नीलोत्पलैलामञ्जिष्ठादन्तीदाडिमकेशरम्” इति
पदेन षड्व्याप्युच्यन्ते । मानं चोपदिश्यमानं प्रलेकद्रव्या-
पेक्षयेह भवति; यथा गुल्मचिकित्सिते—“नीलिनां त्रिफलां”
इत्यादि यावत् “व्याघ्रीं पलिकानि जलाढके” (चि. अ. ५) इति;
तथाऽगस्त्यहरीतक्यां दशमूल्यादीनां द्विपलं प्रलेकमेव भवति,
यतो द्रव्यप्राधान्येनोपदिश्यमानं भागमानं प्रयोगेषु प्रतिद्वये-
ष्वेव भवति न समुदाये । यदा तु मानप्राधान्येन निर्देशस्तदा
समुचितस्यैव द्रव्यस्य मानप्रहणं; यथा—“लघुनस्याविनिष्टस्य
तुलार्थं निस्तुषीकृतम् । तदर्थं दशमूलस्य षाढके पाचयेदपाम्”
इत्यत्र षष्ठ्यन्तत्वाद्दशमूलस्याप्राधान्यं, यथा—“राज्ञः पुरुषः”
इत्यत्राप्राधान्यं; तेनेह लघुनस्य विशेष्यतया प्रधानं मानं
तद्विशेषणभूतं च दशमूलमप्रधानम्, अप्रधानत्वाच्च न प्रलेकं
नियतभागः; तेन लघुनार्थमानत्वमेव दशमूलस्य भवति ।
यथा वा “द्विष्वमूलतुलार्धरसेन” इत्यत्रापि द्विष्वमूलस्य समु-
दितस्यैव तुलार्धविशेषणीभूतस्य क्षार्थार्थं तुलार्धभागो गृह्यते,
एवं “त्रिफलायास्त्रयो भागास्त्रयस्त्रिकटुकस्य च” (चि. अ. १६)
इत्यत्रापि समुदितदेव त्रयो भागा न तु प्रलेकं, तथा हि नवभागः
स्तुः । तथा “त्र्युषणत्रिफलाकल्के बिल्वमात्रे” (चि. अ. १५)
इत्यत्र तु कल्कविशेषणीभूतत्वेन त्र्युषणत्रिफलाकल्कस्यैव बिल्व-
मानत्वं, न प्रलेकं शृङ्गादीनां हरीतक्यादीनां च कल्कीकृतानां
बिल्वमानत्वम् । एवमन्यत्रापि समुदायभागाप्रमाणे आचार्या-
भिप्रायविशेष उच्येयः । द्रव्यप्रधाननिर्देशो तु प्रलेकद्रव्याणि गणो
वा पत्र्यानां तथाऽपि प्रलेकमेव भागो भवति, अवयवप्रधानत्वा-
न्निर्देशस्य । यदा समुदायप्रधाननिर्देशो विशेषाङ्गिष्यते, तदा
प्रलेकनिर्दिष्टलिङ्गानामपि समुदायस्य भागो भवति; “पलमेकं
निदध्याच्च ल्वगेलापत्रकेशरात्” (चि. अ. १, पा. १) इत्यत्र
चतुर्भ्यांऽपलेकमेव पलं गृह्यते न प्रलेकम् । तथा “तैलसर्पिणोः ।
पलद्वादशके सृष्ट्वा” (चि. अ. १, पा. १) इत्यत्र तैलसर्पिणी-
मिलितयोरेव द्वादशपलं न प्रलेकमिति प्रलेकं द्रव्यप्रमाणानि
तथा मानपूर्वनिर्देशं व्युत्पादयता संक्षेपेण दर्शितमेव । एवं
व्यवस्थितेऽपि महानीलोक्तपृथक्शब्देन सिद्धस्यैव त्रिफला-
पृथग्भागं दर्शयति । यथा “पिप्पलीं नागरे पाठां श्वदंष्ट्रां च

१ “त्रिफला हरीतक्यामलकविभीतकानि । एषां च प्रलेकमक्ष-
भागता, द्रव्यप्रधानत्वाद्निर्देशस्य । यत्र हि द्रव्यप्रधानो निर्देशस्तत्र
प्रलेकमेव भागपरिग्रहः । यथा—“त्रिफला दशमूलानि पलिकानि”
इति । यत्र द्रव्यस्य षष्ठ्यन्तनिर्देशान्मानं प्रधानं, तत्र समुचितस्य
भागः । यथा—“त्रिफलायास्त्रयो भागास्त्रयस्त्रिकटुकस्य च” इति
वृन्दमाधवव्याख्यायां श्रीकण्ठदत्तः । २ “सिद्धमपि” इति पा० ।

१ “पारयति” इति पा० । २ “कान्ता” इति पा० । ३ “चतु-
र्गुणं जलं दत्त्वा” इति पा० ।

पृथक्पृथक् । भागान् त्रिपलिकान् कृत्वा” इत्यत्र पृथक्पृथगिति त्रिपलं करोति; तथा परिभाषासिद्धस्यापि स्नेहपादिककल्कभागस्याभिधानं तत्र तत्र तैले घृते च करोति । त्रिफलाशब्देन यद्यपि द्राक्षाकाशमर्यपरूषकाणि न्योच्यन्ते; यदुक्तमन्यत्र— “पथ्यामलकाजीमिष्णिफला महती स्मृता । चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी संसनी बृंहणी च सा ॥ हस्वा काशमर्यसूत्रीकापरूषकफलेभवेत्” इति, तथाऽपीह हरीतक्यादित्रिफलाया एव प्रधानतयोत्सर्गतो ग्रहणं भवति । अन्ये तु तालीशपत्रमित्यत्र तालीशं च पत्रं चेति द्रव्यद्वयग्रहणशङ्का स्यात्, तेनाष्टाविंशतिपदेन सा न भवत्वैतदर्थमष्टाविंशतिभिरिति कृतं, त्रिफलायाः प्रलेकं ग्रहणं न्यायसिद्धमेवेति वदन्ति । अन्ये त्वष्टाविंशत्यौषधमित्यत्र इत्यादावष्टाविंशत्यौषधसंज्ञया व्यवहारोऽस्य भवतीत्यतदर्थमष्टाविंशतिभिरिति कृतम् । चतुर्गुणवचनमिह परिभाषया शुद्धजलाचतुर्गुणदानार्थम् ॥ ३३-४१ ॥—

एभ्य एव स्थिरादीनि जले पक्वैकविंशतिम् ॥ ४२ ॥
रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्दृष्टिक्षीरे चतुर्गुणे ।
वीरार्द्रमाषकाकोलीखर्यगुतर्वमर्धिमिभिः ॥ ४३ ॥
मेदया च समैः कल्कैस्तत् स्यात् कल्याणकं महत् ।
बृंहणीयं विदोषेण सन्निपातहरं परम् ॥ ४४ ॥

इति महाकल्याणकं घृतम् ।

स्थिरादीनीत्युक्ते विदारीगन्धादिष्वमूलमपि स्यादत आह— एकविंशतिमिति । तेन कल्याणोक्ता एकविंशतिर्गृह्यते । शुष्टिरैकवारप्रसूता गौः । अत्र क्षीरेणैव चातुर्गुण्ये प्राप्तेऽयं कषायः “एकेनापि चातुर्गुण्यम्” इत्यादिपरिभाषाया अपिषयत्वेन चातुर्गुण्यपरिभाषया क्षीरमानसाहचर्याद्वा चातुर्गुण्यं ज्ञेयः । केचित्त्वेकविंशतिपदेनैकविंशतिवारान् सर्पिस्तथैव विधया पक्वव्यमितिवदन्ति । तच्च, यतो जत्कर्णे “काये क्रमिहरान्तानां चतुःषष्टिपले पयसि च पचेत् सर्पिः” इत्यनेन उत्सर्गत एक एवास्य पाक उक्तः । विद्वज्ज्ञानशब्देन च कल्याणोक्तैकविंशतिस्थिरादिद्रव्यग्रहणेव भवति । आर्द्रमाषः अशुष्कमाषः; “द्रिमाष” इति वा पाठः, तत्र माषराजमाषयोर्महणम् ॥ ४२-४४ ॥

जटिलां पूतनां केशीं चारटीं मर्कटीं वचाम् ।
त्रायमाणां जयां वीरां चोरकं कटुरोहिणीम् ॥ ४५ ॥
वयःस्थां शूर्पणीं छत्रामतिच्छत्रां पलङ्कषाम् ।
महापुरुषदन्तां च कायस्थां नाकुलीद्वयम् ॥ ४६ ॥
कटम्भरां बुधिकालीं स्थिरां चाहस्य तैर्धृतम् ।
सिद्धं चातुर्यकोन्मादग्रहापसारनाशनम् ॥ ४७ ॥
महापैशाचिकं नाम घृतमेतद्यथाऽस्मृतम् ।
बुद्धिस्मृतिकरं चैव बालानां चाङ्गवर्धनम् ॥ ४८ ॥

इति महापैशाचिकं घृतम् ।

जटिलामिस्यादि । जटिला मांसी । पूतना हरीतकी । केशी भूत-
केशी । चारटी कुम्भी, “ब्रह्मायष्टिका” इत्यन्ये । मर्कटी शूकरशिम्बी ।
जया जयन्ती । वीरा क्षीरकाकोली, “शालपर्णी” इत्यपरे । चोरकः
चण्डालकः । वयःस्था ब्राह्मी गुह्वरी वा । शूर्पणी ‘वारहीकन्द’
इति ख्याता । छत्रा मधुरिका, अतिच्छत्रा शतपुष्पा; किंवा
छत्रातिच्छत्रे द्रोणपुष्पीद्वयम् । पलङ्कषा गुग्गुलुः । महापुरुष-
दन्ता शतावरी । (अन्ये तु विष्णुकान्तां वदन्ति, जटिलां
शतावरीमाहुः) । कायस्था सक्मेला । नाकुलीद्वयं राक्षाद्वयम् ।
कटम्भरा कटमी । बुधिकाली ‘बुधिकपत्री’ इति ख्याता । अल्प-
पैशाचिकस्याभावान्माहापैशाचिकमित्यत्र महच्छब्दः पूजाव-
चनः ॥ ४५-४८ ॥

लघुनानां शतं त्रिंशदभयारूयूषणात् पलम् ।
गवां चर्ममसीप्रस्थो द्वादकं क्षीरमूत्रयोः ॥ ४९ ॥
पुराणसर्पिषः प्रस्थ एभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ।
हिङ्गुचूर्णपलं शीते दत्त्वा च मधुमाणिकाम् ॥ ५० ॥
तद्दोषागन्तुर्लभूतानुन्मादान् विषमज्वरान् ।
अपसारान्श्च हन्त्याशु पानाभ्यञ्जनानावनेः ॥ ५१ ॥
इति लघुनाद्यं घृतम् ।

लघुनस्याविनष्टस्य तुलार्धं निस्तुपीकृतम् ।
तदर्थं दशमूलस्य द्वादकेऽपि विपाचयेत् ॥ ५२ ॥
पादशेषे घृतप्रस्थं लघुनस्य रसं तथा ।
कोलमूलकवृक्षाम्लमातुलुङ्गाद्रैक रसैः ॥ ५३ ॥
दाडिमास्वसुरामस्तुकाक्षिकां म्लैस्तदर्थिकैः ।
साधयेत्त्रिफलादाहलवणव्योषदीप्यकैः ॥ ५४ ॥
यवानीचव्याहिङ्गवम्लवेतसैश्च पलाधिकैः ।
सिद्धमेतत् पिबेच्छूलगुल्माशौजटरापहम् ॥ ५५ ॥
ब्रध्मपण्डामयग्रीहयोनिदोषज्वरकृमीन् ।
वातरैलेष्मामयान् सर्वानुन्मादान्श्चापकर्षति ॥ ५६ ॥

इत्यपरं लघुनाद्यं घृतम् ।

लघुनानां शतमित्यत्र लघुनकन्दानां शतपलमानम् । तदर्थं द-
शमूलस्येति पञ्चविंशतिपलानि । न्यूषणात् पलमित्यत्र समुदितात्
पलम् । मधुमाणिकामिति द्रवत्वाद् द्वैगुण्येन माणिकाया हिङ्गु-
उवरूपायाः षोडशपलं भवति । लघुनरसादीनां प्रलेकं प्रस्थ-
मानत्वं ज्ञेयम् ॥ ४९-५६ ॥

हिङ्गुना हिङ्गुपर्ण्या च सकाशस्थवयःस्थया ।
सिद्धं सर्पिर्हितं तद्द्रव्यः स्याद्विङ्गुचोरकैः ॥ ५७ ॥
केवलं सिद्धमेभिर्वा पुराणं पाययेद्वृतम् ।
पाययित्वोत्तमां मात्रां श्वश्रे रुध्याहृहेऽपि वा ॥ ५८ ॥
विशेषतः पुराणं च घृतं तं पाययेद्विषक् ।
त्रिदोषघ्नं पवित्रवाद्दिशोषाद्ब्रह्मनाशनम् ॥ ५९ ॥

गुणकमधिकं पानादास्वादात् कटुतिककम् ।
उग्रगन्धं पुराणं स्यादश्वर्षस्थितं घृतम् ॥ ६० ॥
लाक्षारसनिभं शीतं तद्धि सर्वग्रहापहम् ।
मेघं विरेचनेष्वग्र्यं प्रपुराणमतः परम् ॥ ६१ ॥
नासाध्यं नाम तस्यास्ति यत् स्याद्वर्षशतस्थितम् ।
दृष्टं स्पृष्टमद्याघ्रातं तद्धि सर्वग्रहापहम् ॥ ६२ ॥
अपस्सारग्रहोन्मादवतां शस्तं विशेषतः ।

हिङ्गुना हिङ्गुपर्णी चेल्येकं घृतम् । सकाशस्थवयःस्थयेति
द्वितीयम् । वयःस्थेयादिना तृतीयम् । हिङ्गुपर्णी वंशपत्रिका,
अन्ये तु 'हिङ्गुपर्णी' इति खयातामाहुः । वयःस्था ब्राह्मी । कायस्था
सूक्ष्मेला । उग्रगन्धमिखादिकं केवदिनार्णं वदन्ति । केवलम् एतद्-
तमाधितम् । एतैरिति अनन्तरोकधृतसाधनद्रव्यैः ॥ ५७-६२ ॥-

एतानौषधयोगान् वा विधेयत्वमगच्छति ॥ ६३ ॥
अज्ञनोत्सादनालेपनावनादिषु योजयेत् ।
शिरीषो मधुकं हिङ्गु लघुनं तगरं वचा ॥ ६४ ॥
कुष्ठं च बस्तमूत्रेण पिष्टं स्यान्नावनाञ्जनम् ।
तद्वद्योषं हरिद्रे द्वे मज्जिष्ठाहिङ्गुसर्षपाः ॥ ६५ ॥
शिरीषबीजं चोन्मादग्रहापस्सारनाशनम् ।
पिष्ट्वा तुल्यमपामार्गं हिङ्गुवालं हिङ्गुपत्रिकाम् ॥ ६६ ॥
वर्तिः स्यान्मरिचार्धांशा पिचाभ्यां गोशृगालयोः ।
तथाऽज्येदपस्सारभूतोन्मादज्वरार्दितान् ॥ ६७ ॥
भूतातानमरतांश्च नरांश्चैव हगामये ।
मरिचं चातपे मांसं सपित्तं स्थितमञ्जनम् ॥ ६८ ॥
वैकृतं पश्यतः कार्यं दोषभूतहतस्मृतेः ।
सिद्धार्थको वचा हिङ्गु करञ्जो देवदारु च ॥ ६९ ॥
मज्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटुमीत्वक कटुत्रिकम् ।
समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम् ॥ ७० ॥
बस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ।
नस्यमालेपनं चैव ज्ञानमुद्वर्तनं तथा ॥ ७१ ॥
अपस्सारविषोन्मादकृत्वालक्ष्मीज्वरापहः ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ॥ ७२ ॥
सर्पिरितेन सिद्धं वा सगोमूत्रं तदर्थकृत् ।
प्रसेके पीनसे गन्धैर्धूमवर्तिं कृतां पियेतु ॥ ७३ ॥
वैरेचनिकधूमोकैः श्वेताद्यैर्वा सहिङ्गुभिः ।
शङ्खकोलुकमार्जारजम्बूकटुकवस्तजैः ॥ ७४ ॥
मूत्रपित्तशङ्खलोमनखैश्चर्ममिरेव च ।
सेकाञ्जनं प्रथमनं नस्यं धूमं च कारयेत् ॥ ७५ ॥
वातश्लेष्मात्मके प्रायः

एतानिति वक्ष्यमाणान् शिरीषादीन् । नावनं चाञ्जनं चेति
नावनाञ्जनम् । हिङ्गुवालमिति अत्रालं हरितालम् । अमरतां-
श्चेति देवशृङ्गीतान् । दोषेण भूतेन वा हता स्मृतियेस्य स दोष-
भूतहतस्मृतिः । अगद इति विषहरः । कृत्वा अभिचारः । राज-
द्वारे च शस्यत इति वशीकरणत्वात् । गन्धैरिति अगुर्वर्षसगर-
वर्षितैः, उक्तं हि सूत्रस्थाने धूमविधौ—“गन्धाश्चागुर्वर्षाद्याः”
(सू. अ. ५) इति । श्वेतादीरेति “श्वेता ज्योतिष्मतां चैव हरि-
तालं मनःशिला” (सू. अ. ५) इति सूत्रस्थान एवोक्तैः ।
शङ्खकादीनां यथासंभवं मूत्रादीनि प्राह्याणि ॥ ६३-७५ ॥—

पैत्तिके तु प्रशस्यते ।

तिक्तकं जीवनीयं च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ॥ ७६ ॥
शीतानि चान्नपानानि मधुराणि मृदूनि च ।
शङ्खकेशान्तसन्धौ वा मोक्षयेज्जो भिषक् सिराम् ।
उन्मादे विषमे चैव ज्वरेऽपस्सार एव च ॥ ७७ ॥

तिक्तकं महातिक्तकम् । जीवनीयं सर्पिर्वीतरके वक्ष्यते । मिश्रकः
स्नेहः गुल्मचिकित्सितोक्तः । शङ्खेन केशान्तेन च समं सन्धिः
शङ्खकेशान्तसन्धिः ; तत्र च प्रत्यासन्नमर्मपरित्यागेन मुश्रुतोक्तं
सिराविभागमवलोक्य सिराव्ययः कर्तव्यः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

घृतमांसवित्तं वा निवाते स्थापयेत् सुखम् ।
त्यक्त्वा मतिस्मृतिभ्रंशं संज्ञां लब्ध्वा प्रमुच्यते ७८
मांसं च यद्यपि “निवृत्तामिषमथो यः” इत्यादिनोन्मादे
निषिद्धं, तथाऽप्येवंविधप्रयोगेण मांसस्य शौनिकत्वमाह ।
यथा—भयदृष्टौषोऽन्मादकारणत्वेऽपि तौ पुनरुन्मादे विषयेत्ये-
वोच्यते, “सांस्वनं हर्षणं भयम्” इत्यादिना । अन्ये तु निवृत्त-
मांसत्वमागन्तुन्मादप्रशमनमिति व्याख्यानयन्ति; तेनेह निजे
मांसविधाने भिन्नविषयतया न विरोध इति वयैर्यन्ति । किंतु
निदानोक्तसन्धिः मांसस्य यत् स्रजन्मव्याधिप्रशमकत्वं तदप्यति-
दृष्टत्वादिति शङ्केषु, तेन पूर्वमेव समाधानमत्र समीचीनमिति
पश्यामः ॥ ७८ ॥

आश्वासयेत् सुदृढा तं वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ।
ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदद्भुतानि वा ॥ ७९ ॥
बद्धं सर्पपतैलाकं न्यसेद्वोत्तानमातपे ।
कपिकच्छाऽथवा ततैलैर्हतेलजलैः स्पृशेत् ॥ ८० ॥
कशाभिस्ताडयित्वा वा सुबद्धं विजने गृहे ।
दृन्ध्याश्वेतो हि विभ्रान्तं व्रजत्यस्य तथा शमम् ८१
सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तम् ।
त्रासयेच्छङ्खहस्तैर्वा तस्करैः शत्रुभिस्तथा ॥ ८२ ॥

१ 'लघुनि' इति पा० । २ 'प्रमुच्यते' इति पा० । ३ 'अन्ये'
तु मांससेवयोन्मादो भवतीति निवृत्तामिषमथो य इत्यनेनोच्यते ।
सोपदर्शं तु मांसमुन्मादप्रशमनमिति भिन्नविषयतया न विरोध
इति वयैर्यन्ति' इति पा० । ४ 'पूर्वं' पद्यात् समाधिः साधुः
इति पा० ।

अथवा राजपुरुषा बहिर्निर्वा सुसंयतम् ।

श्रासयेयुर्वधेनेनं तर्जयन्तो नृपाश्चया ॥ ८३ ॥

देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं स्मृतम् ।

तेन याति शमं तस्य सर्वतो विद्वतं मनः ॥ ८४ ॥

न्यूनादिदिनाशमिल्यादिनोद्भान्तचित्तस्य पुनश्चिन्ताकारणैः खदेशानयनमेवाह, हृदयते च घटनचलितस्य पुनर्घटनेनैव सम्यक्स्थापनं, तद्वदिहापि हेयम् । सिंहेरिति व्याघ्रैः । दान्तेरिति शिशितैः । बहिरिति ग्रामाद्वहिः । देहदुःखभयेभ्य इति कपि-कच्छुलेपनताडनादिभ्यो देहदुःखकारणेभ्यः ॥ ७९-८४ ॥

इष्टद्रव्यविनाशानु मनो यस्योपहन्यते ।

तस्य तत्सदृशप्राप्तिसान्त्वन्वाश्वासः शमं नयेत् ॥ ८५ ॥

कामशोकभयक्रोधहर्षेभ्यो लोभसंभवान् ।

परस्परप्रतिद्वन्द्वैरिभेव शमं नयेत् ॥ ८६ ॥

इष्टद्रव्यादिना पूर्वमस्मृतोऽप्ययमुन्मादः प्रकरणाधिक-त्यते; यथा तृष्णाभ्याये पश्च तृष्णाः प्रतिपाद्य शुबैजजाया अधिकायाश्चिकित्सोच्यत इत्याहुः; किंतु चिन्तादिदुष्टहृदय इत्यादिनोक्तसामान्योन्मादेन गृहीत एवायमर्थोऽत्र चिकित्सिते इति पश्यामः । पञ्चोन्मादव्यवस्थायामस्य वातिके एवावरोध उचितः, इष्टद्रव्यविनाशस्य वातप्रकोपकारित्वात् । एवं कामादि-भवेष्वापि वाच्यम् ॥ ८५-८६ ॥

बुद्ध्वा देशं वयः सात्स्यं दोषं कालं बलाबले ।

चिकित्सितमिदं कुर्यादुन्मादे भूतदोषजे ॥ ८७ ॥

देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्मत्तस्य तु बुद्धिमान् ।

चर्जयेदञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म च ॥ ८८ ॥

सर्पिष्पानादि तस्येह मृदु मैषज्यमाचरेत् ।

पूजां वस्युपहारंश्च मन्त्राञ्जनविधींस्तथा ॥ ८९ ॥

शान्तिकर्मैष्टिहोमांश्च जपस्वस्त्यनानि च ।

वेदोक्तान् नियमांश्चापि प्रायश्चित्तानि चाचरेत् ९०

भूतानामधिपं देवमीश्वरं जगतः प्रभुम् ।

पूजयन् प्रयतो नित्यं जयत्युन्मादजं भयम् ॥ ९१ ॥

रुद्रस्य प्रमथा नाम गणा लोके चरन्ति ये ।

तेषां पूजां च कुर्वाण उन्मादेभ्यः प्रमुच्यते ॥ ९२ ॥

बलिभिर्मङ्गलैर्होमैरोपध्व्यगदधारणैः ।

सत्याचारतपोज्ञानप्रदाननियमव्रतैः ॥ ९३ ॥

देवगोब्राह्मणानां च गुरुणां पूजनेन च ।

आगन्तुः प्रशमं याति सिद्धैर्मन्त्रौषधैस्तथा ॥ ९४ ॥

यच्चोपपेक्ष्यते किञ्चिदपसारचिकित्सिते ।

उन्मादे तच्च कर्तव्यं सामान्यादेतुदूष्ययोः ॥ ९५ ॥

क्रूरकर्मैति ताडनादिकम् । शान्तिकर्मस्यादिना दैवव्यापश्रय-चिकित्सासाह । सामान्यादेतुदूष्ययोरेति उन्मादेनापसारणे

च समो हेतुर्नोभिघातादिः, दूष्यं च हृदयं समानमि-
त्यर्थः ॥ ८७-९५ ॥

निवृत्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ।

निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्त्ववान् न स युज्यते ॥ ९६ ॥

निवृत्तामिष इत्यादिव्याख्यात एव पूर्वम् ॥ ९६ ॥

प्रसादश्चेन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।

धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ ९७ ॥

क्रियमाणोन्मादचिकित्सायाः कशाताडनादिरूपत्वेनाति-
कष्टायाः स्फोटनार्थं विगतोन्मादलक्षणमाह—प्रसाद
इत्यादि ॥ ९७ ॥

तत्र श्लोकः—

उन्मादानां समुत्थानं लक्षणं सचिकित्सितम् ।

निजागन्तुनिमित्तानामुक्तवान् भिषगुत्तमः ॥ ९८ ॥

उन्मादानामित्यादिः संग्रहः ॥ ९८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तत्रे चरकप्रतिस्फुटेऽप्राप्ते दृढ-
बलपूरिते चिकित्सास्थाने उन्मादचिकित्सितं
नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तचरित्रतायामायुर्वेददीपिकायां चरक-
तात्पर्यदीकायां चिकित्सास्थाने उन्मादचिकित्सितं

नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातोऽपसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

आद्युत्पत्त्यादुन्मादेन सहोत्पत्त्यादुन्मादमनु अपसारचिकि-
त्सितमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

स्मृतेरपगमं प्राहुरपसारं भिषग्विदः ।

तमःप्रवेशं बीभत्सचेष्टं धीसत्त्वसंभवात् ॥ ३ ॥

स्मृतेरपगम इत्यादिनाऽपसारसंज्ञां व्युत्पादयन्नपसारस्वरू-
पमाह । स्मृतेरपगममेव विनिर्दिष्ट—तमःप्रवेशमिति । बीभत्स-
चेष्टमिति तमःप्रवेशेन ज्ञानाभावत्वाद्भीभत्सचेष्टा फेनवमनाङ्ग-
विक्षेपणादिका यस्मिन्नुपगते तं बीभत्सचेष्टम् । बीभत्सचेष्टे
स्थूलपगमादौ च हेतुमाह—धीसत्त्वसंभवादिति । संभवः
विभ्रमः, स्वरूपान्यथात्वमिति यावत् ॥ ३ ॥

विभ्रान्तबहुदोषाणामहिताशुचिभोजनार्तं ।

रजस्तमोभ्यां विहते सत्त्वे दोषावृते हृदि ॥ ४ ॥

१ 'बीभत्सविचेष्टनवद्वन्द्वविशेषपणादुमितं बीभत्सचेष्टम्' इति
पा० । २ 'महिताशुचिभोजिनाम्' इति पा० ।

चिन्ताकामभयक्रोधशोकोद्विगादिभिस्तथा ।
मनस्यभिहते नृणामपसारः प्रवर्तते ॥ ५ ॥

यादृशानामपसारो भवति तानाह—विभ्रान्तेत्यादि । वि-
भ्रान्ता उन्मार्गगामिनो बहुवक्ष दोषा येषां तेषां विभ्रान्तबहु-
दोषाणाम् । विहते सत्त्वे इति सत्त्वाख्यगुणे विहते; ननु
सत्त्वशब्देन मन उच्यते, तस्य “मनस्यभिहते” इत्यनेन ग्रहणं
करिष्यति ॥ ४ ॥ ५ ॥

धमनीभिः श्रिता दोषा हृदयं पीडयन्ति हि ।
संपीड्यमानो व्यथते मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥ ६ ॥
पश्यत्यसन्ति रूपाणि पतति प्रस्फुरत्यपि ।
जिह्वाक्षिभ्रः स्रवज्जालो हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ ७ ॥
दोषवेगे च विगते सुप्तवत् प्रतिबुध्यते ।

धमनीभिरिति यथपि सामान्येनोक्तं, तथाऽपि हृदयपीडा-
योग्यतया हृदयाश्रिता एव धमन्यो विशेषेण गृह्यन्ते । अत्र च
वातादीनां प्रकोपे पृथक् पृथक् हेतुर्नोक्तः, तस्योन्मादसाधार-
णत्वेन लब्धत्वात् । उक्तं हि—“यच्चोपदेक्ष्यते किंचिदपसा-
रचिकित्सिते । उन्मादे तच्च कर्तव्यं सामान्याद्हेतुद्वययोः”
(चि. अ. ९) इति । यस्तपसारस्य विशिष्टो हेतुरुन्मादात्
स “अद्विताशुभोजनात्” इत्यादिनोक्त एव ॥ ६ ॥ ७ ॥—

पृथग्दोषैः समस्तैश्च वक्ष्यते स चतुर्विधः ॥ ८ ॥
कम्पते प्रदोहन्तान् फेनोद्गामी श्वसित्यपि ।
परुषादणकृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात् ॥ ९ ॥
पीतफेनाङ्गवक्राक्षः पीतासृग्मृपदर्शनः ।
सत्तृष्णोष्णानलव्याप्तलोकदर्शी च पैत्तिकः ॥ १० ॥
शुक्लफेनाङ्गवक्राक्षः शीतो दृष्टाङ्गो गुरुः ।
पश्यन्शुक्लानि रूपाणि शैथिल्योक्तं मुच्यते चिरात् ॥ ११ ॥
सर्वैरतेः समस्तैस्तु लिङ्गैर्ज्ञेयलिदोषजः ।

अपसारः स चासाध्यो यः क्षीणस्यानवश्च यः ॥ १२ ॥
पक्षाद्रा द्रादशाहाद्रा मासाद्रा कुपिता मलाः ।
अपसाराय कुर्वन्ति वेगं किंचिदधान्तरम् ॥ १३ ॥

पृथगित्यादिना चतुर्विधापसारलक्षणमाह । पीतासृग्मृप-
दर्शन इति पीतलोहितरूपदर्शी । सत्तृष्णोष्णेत्यादि सत्तृष्णोष्णश्वा-
सावनलसप्तलोकदर्शी चेति समासः । शुक्लस्यादिना शैथिल्य-
उच्यते । दृष्टाङ्गजः दृष्टरोमा । चिरादिति वचनेन वातपित्तयोर-
चिरेण मोक्षं सूचयति । क्षीणस्यानवश्च यः स एकदोषजोऽप्य-
साध्य इति भावः । पक्षाद्वैत्यादौ व्युत्क्रम्य वेगकालनिर्देशेन
उक्तकालादूर्ध्वमवगम्य चापसारवेगो भवतीति सूचयति ।
किंचिदधान्तरमिति किंचित्कालान्तरं वेगं कुर्वन्ति, स्तोककाल-
ान्तरमिति यावत् ॥ ८-१३ ॥

तैरावृतानां हृत्क्षोतोमनसां संप्रबोधनम् ।
तीक्ष्णैरादौ भिषक् कुर्यात् कर्मभिर्वैमनादिभिः ॥ १४ ॥
वातिकं वस्तिभूयिष्ठैः पैतृं प्रायो विरेचनैः ।
शैथिल्यं वमनप्रायैरपसारमुपाचरेत् ॥ १५ ॥

तैरित्यादिना चिकित्सामाह । प्रबोधनमिति दोषविरहितत्वेन
सम्यक्स्वव्यापारकरम् । प्राय इत्यादौ प्रायःशब्दो विशेषार्थः;
तेनान्याऽपि भवति सूचिता ॥ १४ ॥ १५ ॥

सर्वतः सुविशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ।
अपसारविमोक्षार्थं योगान् संशमनाञ्छृणु ॥ १६ ॥
गोशङ्कद्रसदध्यम्लक्षीरमूत्रैः समैर्धृतम् ।
सिद्धं पिबेदपसारकामलाज्वरनाशनम् ॥ १७ ॥

इति पञ्चगव्यं धृतम् ।

आश्वासितस्येति आप्यायितबलस्य । गोशङ्कदित्यादौ दध्या-
दिभिरपि गोशब्दो योज्यः; तेन पञ्चगव्यमिदमप्यं भवति ।
साम्यं चात्र गोशङ्कद्रासीनां परिभाषासिद्धमपि स्पष्टार्थ-
मुच्यते ॥ १४-१७ ॥

द्वे पञ्चमूत्र्यौ त्रिफला रजन्यौ कुटजत्वचम् ।
सप्तपर्णमपामार्गं नीलीर्णं कटुरोहिणीम् ॥ १८ ॥
शम्पाकं फल्गुमूलं च पौष्करं सदुरालभम् ।
द्विपलानि जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ॥ १९ ॥
भार्गी पाठां त्रिकटुकं त्रिवृतां निचुलानि च ।
श्रेयसीमाढकीं मूवां दर्न्तीं भूनिम्बचित्रकौ ॥ २० ॥
द्वे सारिवे रोहिणं च भूतीकं मदन्यन्तिकाम् ।
क्षिपेत्पिष्ट्वाऽश्ममात्राणि तेनं प्रस्थं घृतात् पचेत् ॥ २१ ॥
गोशङ्कद्रसदध्यम्लक्षीरमूत्रैश्च तत्समैः ।
पञ्चगव्यमिति ख्यातं महत्तदसृतोपमम् ॥ २२ ॥
अपसारे तथोन्मादे श्वयथावदरेषु च ।
गुल्मार्शः पाण्डुरोगेषु कामलायां हलीमके ॥ २३ ॥
शस्यते घृतमेतत् प्रयोक्तव्यं दिने दिने ।
अलक्ष्मीग्रहयोगे चतुर्थकविनाशनम् ॥ २४ ॥

इति महापञ्चगव्यं धृतम् ।

द्वे पञ्चमूत्र्या वित्यादौ निर्दिष्टं पञ्चमूत्र्यं दशमूलाख्यं ग्रहम् ।
नीलीनी नीलिका । शम्पाक आरवधः । फल्गुः काष्ठोदुम्ब-
रिका । द्विपलं यथा प्रत्येकं दशमूल्यादीनां तत्प्रतिपादितमेवो-
न्मादे । निचुलं हिजलः । श्रेयसी हस्तिपिण्डी । द्वे सारिवे
इति श्यामलताऽनन्तमूली च ॥ १८-२४ ॥
ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशङ्खगुणीभरेव च ।
पुराणं घृतमुन्मादादलक्ष्म्यपसारपापनुत् ॥ २५ ॥
घृतं सैन्धवहिङ्गुभ्यां वार्षं बास्ते चतुर्गुणे ।
मूत्रे सिद्धमपसारहृद्ग्रहामयनाशनम् ॥ २६ ॥

१ पैतृः प्रस्थं सपिषः पचेत् इति पा० । २ ‘जरे कोसे’
इति पा० ।

वचाशम्पाकैटयवयः स्याद्विहङ्गचोरकैः ।

सिद्धं पलङ्कायुक्तैर्वातश्लेष्मात्मके घृतम् ॥ २७ ॥

ब्राह्मीत्यादौ पुराणमिति घृतविशेषणं, तेन पुराणं घृतमत्र साध्यं भवति । वापं वास्ते इति वृषच्छागभवे मूत्रे । अत्र च यद्यपि “क्षीणां तीक्ष्णं गवां मूत्रं न तु पुंसं तथाविधम् । पिप्ताशिकास्त्रियो यस्मात् सौम्यास्तु पुषवा स्मृताः” इत्यनेन त्रिया मूत्रं प्रशस्तमुक्तं, तथाऽपीह विशेषपरिग्रहात् पुंलिङ्ग-योरेव मूत्रं यौगिकमिति । कैटयः पार्वतो निम्बः । वयः स्या गुडूची । वातश्लेष्मात्मे इति द्वन्द्वपरिस्मारादिदेशाद्वातात्मके श्लेष्मात्मके चेति ज्ञेयम्; अन्ये तु गुल्मवदनुक्तमपि प्रकृतिसमसमवायारब्धद्वन्द्वजं “वातश्लेष्मात्मके” इत्यनेन सूचितमपस्मारं वदन्ति ॥ २५-२७ ॥

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ।

क्षीरद्रोणे पचेत् सिद्धमपस्मारविनाशनम् ॥ २८ ॥

कंसे क्षीरेक्षुरसयोः काश्मर्येऽष्टगुणे रसे ।

कार्षिकैर्जीवनीयैश्च घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २९ ॥

वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपस्मारं नियच्छति ।

तद्वत् काशविदारीक्षुकशकाथशृतं घृतम् ॥ ३० ॥

मधुकद्विपले कल्के द्रोणे चामलकीरसात् ।

तद्वत् सिद्धो घृतप्रस्थः पिप्तापस्मारभेषजम् ॥ ३१ ॥

तैलप्रस्थमित्यादौ पलोन्मितैः कल्कैरिति भवति, द्रवस्थाने क्षीरसौव विद्यमानत्वात् । कंसे इति आढके । काश्मर्ये इति गम्भारीमवे । रसे इति क्वाये । तद्वदित्यनेन पूर्वयोगफलश्रुतिं दर्शयति । तद्वत्सिद्धो घृतप्रस्थः इत्यनेन पूर्वयोगोक्तं “क्षिप्रं” इत्याकर्षति, तेन क्षिप्रं पिप्तापस्मारभेषजं भवतीति फलति ॥ २८-३१ ॥

अभ्यङ्गः सार्वपं तैलं वस्तमूत्रे चतुर्गुणे ।

सिद्धं स्याद्गोशङ्कुन्मूत्रैः स्नानोत्सादनमेव च ॥ ३२ ॥

कटभीनिम्बकडुङ्गमधुशिशुवचां रसे ।

सिद्धं मूत्रसमं तैलमभ्यङ्गायै प्रशस्यते ॥ ३३ ॥

अभ्यङ्ग इत्यादिनाऽकल्कमेव तैलं पक्यम् । गोशङ्कुदित्यादौ गोशङ्कुतोत्सादनं, गोमूत्रेण च योग्यतया स्नानम् । कटभीत्यादौ कटभ्यादीनां चतुर्णामपि त्वचं गृहीत्वा क्वायः ज्वेहनिगुणः कर्तव्यः, चतुर्थस्तु मूत्रभागैरेव ज्वेहसमेन पूर्यते ॥ ३२-३३ ॥

पलङ्कावचापथ्यावृश्चिकाल्यकैः सर्षपैः ।

जटिलापूतनाकेशीनाकुलीहिङ्गचोरकैः ॥ ३४ ॥

लशुनातिरसाचित्राकुष्ठैर्विडभिश्च पक्षिणाम् ।

मांसाशिनां यथालाभं वस्तमूत्रे चतुर्गुणे ॥ ३५ ॥

सिद्धमभ्यङ्गं तैलमपस्मारविनाशनम् ।

पतैर्भौवौषधैः कार्यं धूपनं समलेपनम् ॥ ३६ ॥

पलङ्कभेत्यादौ पूतनापूर्वी या केशी पूतनाकेशी गोलोमी-त्यर्थः । तथा हि जतूकर्णे पूतनाकेशीत्यत्र गोलोमी पठ्यते । उक्तं हि—“वृश्चिकालीपथ्यागोलोमीनाकुलीलशुनकुष्ठैः, सर्वपज-टिलाचोरकहिङ्गवचामधुकचित्राकैः, मांसादपशिपुरीषैर्वस्त्रमूत्रे शृरैरतदभ्यङ्गं” इति । अतिरसा जलजं यथीमधु ॥ ३४-३६ ॥

पिप्पलीं लवणं चित्रां हिङ्गु हिङ्गुशिवाटिकाम् ।

काकोलीं सर्वपान् काकनासां कैटयचन्दने ॥ ३७ ॥

शुनःस्कन्धास्थिनखरान् पशुनां चेति पेययेत् ।

वस्तमूत्रेण पुण्यक्षैः प्रदेहः स्यात् सधूपनः ॥ ३८ ॥

चित्रा दन्ती । हिङ्गुशिवाटिका वंशपत्रिका । स्कन्धास्थीति स्कन्धास्थि । पुण्यक्षेपेपणेन नक्षत्रयोगकृतं संस्कारमुप-दिशति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

अपेतराक्षसीकुष्ठपूतनाकेशिचोरकैः ।

उत्सादनं मूत्रपिष्टैर्मूत्रैरेवावसेचनम् ॥ ३९ ॥

जलौकःशङ्कुता तद्वद्गर्धैवा वस्तरोमभिः ।

खरास्थिभिर्हस्तिनखैस्तथा गोपुच्छलोमभिः ॥ ४० ॥

अपेतराक्षसीखरसः । जलौकःशङ्कुतेत्यादौ तद्वदिति उत्साद-नम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

कपिलानां गवां मूत्रं नावनं परमं हितम् ।

श्वशृगालविडालानां सिंहादीनां च शस्यते ॥ ४१ ॥

भार्गी वचा नागदन्ती श्वेता श्वेतौ विषाणिका ।

ज्योतिष्मती नागदन्ती पादोक्ता मूत्रपेषिता ॥ ४२ ॥

योगास्त्रयोऽतः षड् विन्दून् पञ्च वा नावयेद्विषक् ।

त्रिफलाव्योषपीतद्वयवक्षारफणिज्जकैः ॥ ४३ ॥

श्यामापामार्गकारज्जफलैर्मूत्रेऽथ वस्तजे ।

साधितं नावनं तैलमपस्मारविनाशनम् ॥ ४४ ॥

पिप्पली वृश्चिकाली च कुष्ठं च लवणानि च ।

भार्गी च चूर्णितं नस्तः कार्यं प्रथमनं परम् ॥ ४५ ॥

कपिलानां गवां मूत्रे विशेषकरी शक्तिर्भवतीति आसवचनादु-चीयते । सिंहादीनां च शस्यते इत्यत्र मूत्रमिति योज्यम् । भार्गीत्यादौ नागदन्ती काष्ठपाटला । श्वेता श्वेतापराजिता श्वेतस्यन्दा । श्वेतौ विषाणिका शतावरी । त्रिफलेत्यादौ पीतद्व देवदारु । लवणानि सैन्धवादीनि पद्म, किंवा लवणवर्गोक्तानि सर्वाण्येव यथालाभं ग्राह्याणि ॥ ४१-४५ ॥

कायस्थां शारदान्मुद्रान्मुस्तोशीरयवांस्तथा ।

सव्योषान् वस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्ततः प्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

१ ‘शिशु’ इति पा० । २ ‘पित्तं’ इति पा० । ३ ‘शतविषाणिका’ इति पा० । ४ ‘पित्ते’ इति पा० । ५ ‘पित्तमिति’ इति पा० । ६ ‘शतविषाणिका’ इति पा० ।

अपसारे तथोन्मादे सर्पद्वेष्टे गरादिते ।
विषपीते जलमृते चैताः स्युरमृतोपमाः ॥ ४७ ॥
मुस्तं वयःस्थां त्रिफलां कायस्थां हिङ्गु शाठ्वलम् ।
व्योषं माषान् यवान्मूत्रैर्वास्तमैषाणैर्मैलिभिः ॥ ४८ ॥
पिष्ट्वा कृत्वा च तां वर्तिमपसारे प्रयोजयेत् ।
कालासे च तथोन्मादे ज्वरेषु विषमेषु च ॥ ४९ ॥

कायस्थामिषादौ शारदान्मुद्गानिति हरितमुद्गान्, ते हि प्रायः शारदि भवन्ति । वर्तिः नेत्राञ्जनवर्तिः । विषपीते इति पीतविषे । जलमज्जनेन मृत इव इति जलमृतः, तस्य लक्षणं—
“विष्टब्धपायुमूर्धाक्षमाध्मातोदरमेहनम् । विद्याजलमृतं जन्तुं शीतपादकराननम्” इति । बास्तमैषाणैर्मैरिति छागमेषपत्रमभ-
संभवेः ॥ ४६-४९ ॥

पुण्योद्धृतं शुनः पित्तमपसारप्रमञ्जनम् ।
तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं मतम् ॥ ५० ॥
नकुलोत्कमाजोरगृध्रकीटाहिकाकजैः ।
तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनं कारयेद्विषम् ॥ ५१ ॥
आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्हृदयं संप्रबुध्यते ।
स्रोतांसि चापि शुध्यन्ति ततैः संज्ञां स विन्दति ५२

पुण्योद्धृतमिति पुष्यनक्षत्रे गृहीतम् । कीटः वृक्ष-
कारिः ॥ ५०-५२ ॥

यस्यानुबन्धस्त्वागन्तुदोषलिङ्गाधिकाकृतिः ।
दृश्येत तस्य कार्यं स्यादान्मुन्मादभेषजम् ॥ ५३ ॥

संप्रत्यपसारे सूत्रेणानुबन्धलिङ्गविक्रितिसामाह—यस्येत्यादि ।
दोषलिङ्गाधिकाकृतिरिति अपसारोक्तदोषलिङ्गेभ्योऽधिकाऽऽग-
न्तुमादसदृशी आकृतिर्यस्य स तथा; तेनागन्तुलिङ्गं दोषजेषु
भवति, नच दोषलिङ्गं विनाऽऽगन्तुलिङ्गता संभवति; ततश्चाग-
न्त्वपसारः पृथक् न भवति, किंतु दोषजस्यानुबन्धरूपः पश्चा-
त्कालीनः स आगन्तुः; तेन “चत्वारोऽपसाराः” (सू. अ. १९)
इति यदुक्तं तस्यागन्तुरनुबन्धो भवत्येव कदाचिदिति । अनेना-
नुबन्धरूपतैव भूतापसारे दर्शिता; न तुमादवत् स्वातन्त्र्येण
कर्तव्यं भूतानाम् । अन्यत्रायुक्तम्—“अपसारो महाव्याधिः
स स्यादोषत एव तु” इति । अन्ये तु भीमदन्तादयः स्वत-
न्त्रागन्त्वपसारलक्षणविक्रितसानिर्देशार्थमत्र ग्रन्थं वर्णयन्ति; न
संख्यानियमश्च दोषजापसारणमेवं भवति ॥ ५३ ॥

अनन्तरमुवाचेदमग्निवेशः कृताञ्जलिः ।
भगवन् ! प्राक् समुद्दिष्टः श्लोकस्थाने महागदः ॥ ५४ ॥
अतस्त्वाभिनिवेशो यस्तद्देत्वाकृतिभेषजम् ।
तत्र नोक्तमतः श्रोतुमिच्छामि तदिहोच्यताम् ५५
शुश्रूषवे वचः श्रुत्वा शिष्यायाह पुनर्वसुः ।
महागदं सौम्य ! शृणु सहदेवाकृतिभेषजम् ॥ ५६ ॥

१ ‘जलैः’ इति पा० । २ ‘स्युतिं संज्ञां च’ इति पा० ।

मलिनाहारशीलस्य वेगान् प्रातश्चिद्युक्तः ।
शीतोष्णस्निग्धरुक्षाद्यैर्हेतुभिश्चातिसेवितैः ॥ ५७ ॥
हृदयं समुपाश्रित्य मनोबुद्धिवहाः सिराः ।
दोषाः संदूष्य तिष्ठन्ति रजोमोहावृतात्मनः ॥ ५८ ॥
रजस्तमोभ्यां बुद्धाभ्यां बुद्धौ मनसि चावृते ।
हृदये व्याकुले दोषैरथ मूढोऽल्पचेतनः ॥ ५९ ॥
विषमां कुरुते बुद्धिं नित्यानित्ये हिताहिते ।
अतस्त्वाभिनिवेशं तमाहुराप्ता महागदम् ॥ ६० ॥
स्नेहस्वेदोपपन्नं तं संशोध्य वमनादिभिः ।
कृतसंसर्जनं मेध्यैरन्नपात्रैरुपाचरेत् ॥ ६१ ॥
ब्राह्मीस्वरसयुक्तं यत् पञ्चगव्यमुदाहृतम् ।
तत् सेव्यं शङ्खपुष्पी च यच्च मेध्यं रसायनम् ॥ ६२ ॥
सुहृदश्चानुकूलस्तं स्वाता धर्माथवादिनः ।
संयोजयेद्युविज्ञानधैर्यस्मृतिरसमाधिभिः ॥ ६३ ॥

अस्मिन् प्रदेशे सैन्धवाः काश्मीराश्च ‘भगवन्’ इत्या-
दिनाऽतत्त्वामिनिवेशस्य लक्षणविक्रितसाम्प्रथं पठन्ति; स चानापि
इति वृद्धाः ॥ ५४-६३ ॥

प्रयुक्त्यात्तैललशुनं पयसा वा शतावरीम् ।
ब्राह्मीस्वरं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुताम् ॥ ६४ ॥
दुश्चिकित्सो ह्यपसारश्चिरकारी कृतात्सर्पदः ।
तस्माद्रसायनैरेनं प्रायशः समुपाचरेत् ॥ ६५ ॥

तैललशुनादयः पक्ष योगाः । अनेन चिकित्सां
दर्शयति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

जलाग्निद्रुमशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा ।
रक्षेदुन्मादिनं चैव सद्यः प्राणहरा हि ते ॥ ६६ ॥

जलामीलयादिना जलादिसाक्षिभ्ये यदि वेगो भवत्यपसारस्य
तदा मरणमेव भवतीति दर्शयति ॥ ६६ ॥

तत्र श्लोकौ—
हेतुं कुर्वन्त्यपसारं दोषाः प्रकुपिता यथा ।
सामान्यतः पृथक्त्वाच्च लिङ्गं तेषां च भेषजम् ॥ ६७ ॥
महागदसमुत्थानं लिङ्गं चोवाच सौषधम् ।
मुनिर्व्याससमासाभ्यामपसारं चिकित्सिते ॥ ६८ ॥
इत्यग्निवेशकृते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-
चलसंपूरिते चिकित्सास्थानेऽपसारचिकि-
त्सितं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

संग्रहे कुर्वन्तीत्यादिना संप्राप्तिं गृह्णाति ॥ ६७ ॥ ६८ ॥
इति श्रीचक्रपाणिदत्तकृतायां चरकतात्पर्यटीकायामुर्वेद-
दीपिकायां चिकित्सास्थानेऽपसारचिकित्सितं नाम
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

१ ‘सत्त्वे’ इति पा० । २ ‘मूढाल्पचेतसः’ इति पा० । ३ ‘विज्ञानं’
इति पा० । ४ ‘महागदः’ इति पा० । ५ ‘प्रजाहितार्थं भगवान्प्र-
सारचिकित्सिते’ इति पा० ।

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः क्षतक्षीणचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अपस्माररोगेण विषमोक्षपतनादिभ्य उरःक्षतोऽपि भवति, ततः क्षतक्षीणो भवति, तत्संबन्धादपस्मारमु क्षतक्षीणचिकित्सितमुच्यते । तत्र क्षतक्षीणरूपाद् वक्ष्यमाणक्षीणसेवादिकारण-कशुकौजःक्षयाच्च जातो व्याधिः प्रधानम् 'उरो विरुज्यते' इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणकः कारणे कार्यापचारात् 'उरःक्षत' इत्युच्यते; यदा 'क्षीणक्षत' इति पाठस्तदाऽपि क्षीणशब्देन शुकौजःक्षययुक्तः पुरुष उच्यते; तथा क्षीणे च पुरुषे क्षतं भवतीति हेतोः 'क्षतक्षीण' इत्युच्यते । अन्ये तु क्षतश्च क्षयश्च इति क्षतक्षय इत्याहुः; तेन रोगद्वयमेतत् । तथा 'उरोरुक् शोणित-च्छर्दिः' इत्यादिना क्षतस्य क्षीणस्य च लक्षणं कर्ष्यति; तस्मिन् पक्षे 'अव्यक्तं लक्षणं तस्य' इति, तथा 'साध्यो बलवतो नवः' इत्यादावेकवचननिर्देशोऽनुपपन्नः, तेनैकस्यैव क्षतक्षीणस्य हेतु-कृतं लक्षणद्वैविध्यं; किंवा क्षतक्षयकारणयोः क्षतधातुक्षययोस्त-दिधलक्षणकारणमिधानं पूर्वैरुपावस्थायां व्याधिप्रतिक्रियायै हेयम् ॥ १ ॥ २ ॥

उदारकीर्तिर्ब्रह्मर्षिरात्रेयः परमार्थवित् ।

क्षतक्षीणचिकित्सार्थमिदमाह चिकित्सितम् ॥ ३ ॥

ब्रह्मर्षिरित्यनेन देवर्षित्वराजर्षित्वे आत्रेयस्य निषेधति । चिकित्सार्थमिति प्रतिक्रियार्थम् । चिकित्सितं चिकित्साभिधायक-प्रत्यम् ॥ ३ ॥

धनुषाऽऽयस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्रहतो गुरुम् ।

पततो विषमोक्षेभ्यो बलिभिः सह युध्यतः ॥ ४ ॥

वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं वाऽन्यं निग्रह्यतः ।

शिलाकाष्ठानिर्घातान् क्षिपतो निम्नतः परान् ५

अधीयानस्य वाऽत्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम् ।

महानदीं वा तरतो हयैर्वा सह धावतः ॥ ६ ॥

सहस्रोत्पततो दूरं तूर्णं चातिप्रवृत्ततः ।

तथाऽन्यैः कर्मभिः क्लृप्तैर्दुर्गामभ्याहतस्य च ॥ ७ ॥

विक्षते वक्षसि व्याधिर्वलवान् समुदीर्यते ।

क्षीणु चातिप्रसक्तस्य रुक्षाल्पप्रमिताशिनः ॥ ८ ॥

चिकित्सा च निदानादिना ज्ञातस्यैव व्याधेर्भवति, तेन क्षत-निदानमेव तावदाह—धनुषेत्यादि । आयस्यत इति शरीर-मायासतः । बलिभिरिति स्वापेक्षया बलाधिकैः । निग्रह्यत इति वारस्यतः । निर्घातः अन्नविशेषः, किंवा निर्घातः शिलादीनां प्रेरणविशेषोऽतिबलसंपादितः । अभ्याहतस्य परैरभिहतस्य । व्याधिरिति वक्ष्यमाणलक्षणः क्षतक्षयाख्यो व्याधिः; अन्ये तु

व्याधिश्चब्देन क्षतमेवाहुः; 'दोषादिव्यपि व्याधिश्चब्दो वर्तते' इति वचनात् । न चास्मिन् राज्यक्षमरूपता शङ्कनीया, यत उरःक्षतस्त्रिदोषजन्य एव, भिन्नसंप्राप्तिश्च 'अयथाबलमारम्भैर्ज-न्तोऽरसि विक्षते । वायुः प्रकृपितो दोषाबुदीर्योऽपि विधावति' (चि. अ. ८) इत्यादिनोक्ता, लक्षणानि भिन्नान्येव 'उरो विरुज्यते' इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणेभ्य उक्तानि । अत एवे-हानयोर्भेदं वक्ष्यति 'उपेक्षिते भवेदस्मिन्ननुबन्धो हि यक्ष्मणः' इति । क्षीणु चातिप्रसक्तस्य रुक्षाल्पप्रमिताशिनः बलवान् व्याधिः समुदीर्यत इति संबन्धः । प्रमिताशनम् एकरसाभ्यासः, किंवाऽती-तकालमोजनम् ॥ ४-८ ॥

उरो विरुज्यते तस्य मिथ्यतेऽथ विभज्यते ।

प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ॥ ९ ॥

कमार्द्धीयं वलं वर्णो रुचिरस्त्रिष्य हीयते ।

उवरो व्यथा मनोदैत्यं विद्भेदोऽग्निवधादपि ॥ १० ॥

दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विप्रथितो बहुः ।

कासमानस्य च स्तेष्मा सरक्तः संप्रवर्तते ॥ ११ ॥

स क्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुकौजसोः क्षयात् ।

क्षतक्षयलक्षणमाह—उर इत्यादिना । मिथ्यत इति विधी-यते । अग्निवधादपीति अत्राग्निवधं विना व्याधिमहिम्ना विद्वेदो भवतीति दर्शयति । अन्ये तु 'विद्भेदोऽग्निवधंस्तथा' इति पठन्ति । दुष्टः व्यापन्नः । क्षीयत इति धातुक्षयवान् भवति; न केवलं क्षतादेव क्षीयते, किंतु अतिक्षीसेवादिना कृताच्छुकौजः-क्षयादपि क्षीयते इतरधातुक्षयवान् भवति ॥ ९-११ ॥—

अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ १२ ॥

उरोरुक्शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते ।

क्षीणे सरक्तमूत्रवत् पार्श्वेष्टृकटिग्रहः ॥ १३ ॥

पूर्वरूपमाह—अव्यक्तमिलादि । अव्यक्तमिति अल्पत्वेन यथो-क्तलक्षणतोऽसंपूर्णम् । उरोरुगत्यादिग्रन्थस्तु प्रायेण व्याकृतः । कासो वैशेषिक इति विशिष्टः, स च विशेषो 'दुष्टः श्यावः' इत्यादिना प्रोक्तो हेयः; किंवा वैशेषिकोऽधिको हेयः । क्षीणे इति शुकौजस्य क्षीणे । अन्ये तु उरोरुगत्यादिनाऽवस्थाद्वयस्य लक्षणद्वयमेतद्वर्णयन्ति ॥ १२ ॥ १३ ॥

अल्पलिङ्गस्य दीक्षात्रेः साध्यो बलवतो नवः ।

परिसंवत्सरो याप्यः सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत् ॥ १४ ॥

चिकित्साप्रवृत्त्यर्थं साध्यादिविभागमाह—अल्पेत्यादि । परि-संवत्सरः वर्षातीतः ॥ १४ ॥

उरो मत्वा क्षतं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम् ।

सद्य एव पिबेज्जीर्णं पयसाऽद्यात् सशर्करम् ॥ १५ ॥

पार्श्वेवस्तिरुजी चारुपिपाचिस्तां सुरायुताम् ।
 भिन्नविद्धः समुस्तातिविषापाठां सवत्सकाम् ॥१६॥
 लाक्षां सर्पिर्मधुच्छिष्टंजी वनीयगणं सिताम् ।
 त्वक्क्षीरं समितां क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत् ॥
 इक्ष्वालिकाविसप्रन्थिपद्मेक्षरचन्दनैः ।
 शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षती ॥ १८ ॥
 यवानां चूर्णमादाय क्षीरसिद्धं घृतहृतम् ।
 ज्वरे दाहे सिताक्षौद्रसकूनं वा पयसा पिबेत् ॥१९॥
 मधूकमधुकद्राक्षात्वक्क्षीरीपिप्पलीबलाः ।
 कासी पार्श्वस्थिरुली च लिह्यात्सघृतमाक्षिकाः २०॥

ज्ञातरोगविशेषेण कर्तव्यां चिकित्सामाह—उरो मत्वेत्यादि ।
 उरसः सद्यः क्षतं मत्वा लाक्षां पिबेदिति योजना । सशर्करमिति
 शर्करासहितमन्नम् । भिन्नविद्धकः समुस्तातिविषापाठां लाक्षां
 पिबेत् । अत्र ये “द्वित्वकाम्” इति पठन्ति ते वत्सकभागद्वयं
 ग्राहयन्ति; किंवा वत्सकद्वयमेव द्वित्वकशब्देन शृण्वते; तथा
 हि—“शुद्धफलः श्वेतपुष्पः स्निग्धपत्रः पुमान् भवेत् । श्यामा
 चारुणपुष्पा स्त्री फलपुष्पेस्ताथाऽगुमिः” (क. अ. ५) इति
 कल्पे कुटजः स्त्रीपुरुषविभागेन द्विविध उक्तः । संधानार्थमिति
 क्षतोरसंधानार्थम् । मधूकशब्देनेह मधूकपुष्पं ग्रा-
 ह्यम् ॥ १५-२० ॥

एलापत्रत्वचोऽर्धाक्षाः पिप्पल्यर्धपलं तथा ।
 सितामधुकलर्जूरसूत्रीकाश्च पलोन्मिताः ॥ २१ ॥
 संचूर्ण्य मधुना युक्ता गुटिकाः संप्रकल्पयेत् ।
 अक्षमात्रां ततश्चेकां भक्षयेन्ना दिने दिने ॥ २२ ॥
 कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां छर्दिं मूच्छां मदं भ्रमम् ।
 रक्तनिष्ठिवनं तृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ २३ ॥
 शोषस्त्रीहाव्यवातांश्च स्वरभेदं क्षतं क्षयम् ।
 गुटिका तर्पणी वृष्या रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥ २४ ॥
 इत्येलादिगुटिका ।

एलापत्रत्वच इत्यादिना एलादिगुटिकामाह । युक्तयेति यावता
 मधुना गुटिका भवन्ति तावन्मानं मधु देयम् ॥ २१-२४ ॥
 रक्तेऽतिवृत्ते दक्षाण्डं यूषेस्तोयेन वा पिबेत् ।
 चटकाण्डरसं वाऽपि रक्तं वा छागजाङ्गलम् ॥ २५ ॥
 चूर्णं पौनर्नवे रक्तशालितण्डुलशर्करम् ।
 रक्तघ्नीवी पिबेत् सिद्धं द्राक्षाक्षरसपयोघृतैः ॥ २६ ॥

दशः शोष्ठकुट्टः । छागजाङ्गलमिति छागमव जाङ्गलहरि-
 णादिभवं वा । चूर्णं पौनर्नवेमित्यादौ सिद्धमिति साधितम् ।
 चूर्णसाधनं द्राक्षारसादिद्वयेण अभिसंयोगात् कर्तव्यम् । उक्तं
 हि जतूकर्णे—“पुनर्नवारकशालीद्राक्षासिताचूर्णं पयोघृतयुतं
 सिद्धम्” इति ॥ २५ ॥ २६ ॥

मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम् ।
 मूढयातस्त्वजामेदः सुराशृष्टं ससैन्धवम् ॥ २७ ॥
 क्षामः क्षीणः क्षतोरस्कस्वनिद्रः सबलेऽनिले ।
 शृतक्षीरसरेणाद्यात् सक्षौद्रघृतशर्करम् ॥ २८ ॥
 शर्करां यवगोधूमौ जीवकर्षमकौ मधु ।
 शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात् क्षीणः क्षती कृशः २९
 कव्यादमांसनिर्वृहं घृतशृष्टं पिबेच्च सः ।
 पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्धनम् ॥ ३० ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्ष्मशालप्रियङ्गुभिः ।
 तालमस्तकजम्बूत्वक्प्रियालैश्च सपञ्चकैः ॥ ३१ ॥
 साश्वकर्णैः शृतात् क्षीरादद्याजातेन सर्पिषा ।
 शाल्योदनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रश्च मानवः ॥ ३२ ॥
 यष्ट्याह्वनागबलयोः काथे क्षीरसमं घृतम् ।
 पयस्यापिप्पलीचांशीकल्कसिद्धं क्षते शुभम् ॥ ३३ ॥
 कोललाक्षारसे तद्रत् क्षीराष्टगुणसाधितम् ।
 कल्कैः कटुङ्गदार्वात्त्वग्वत्सक्तत्वक्फलेष्वृतम् ॥ ३४ ॥

मधूकेत्यादौ मधूकमधुककलेन क्षीरेण समं साधितं तण्डु-
 लीयकशकम् । सबले इति बलवत्यनिले । कव्यादाः मांसशुभो
 मृगपक्षिणः । क्षीराजातेनेति क्षीरावस्थायामेव गृहीतेन ।
 यष्ट्याह्वेत्यादौ समकाथक्षीराभ्यां घृताचातुर्गुण्यम् । वांशी वंश-
 लोचना । कोलेत्यादौ तद्रति क्षते हितम्; अत्र कोललाक्षार-
 सस्य च घृताचातुर्गुण्यं, क्षीरं चाष्टगुणं वदन्ति; किंवा कोलला-
 क्षारसयोः समत्वमेव क्षीरेण; अयं च न्यायोऽपस्माराभ्यामे
 निर्दिष्टः ॥ २७-३४ ॥

जीवकर्षमकौ वीरां जीवन्तीं नागरं शरीम् ।
 चतस्रः पर्णिनीमैवे काकोल्यौ द्वे निदिग्धिके ॥ ३५ ॥
 पुनर्नवे द्वे मधुकमात्सगुतां शतावरीम् ।
 कर्द्वि परुषकं भार्गी सूत्रीकां बृहतीं तथा ॥ ३६ ॥
 शृङ्गाटकं तामलकीं पयसां पिप्पलीं बलाम् ।
 बदराक्षोदखर्जूरवातामभिषुकाण्यपि ॥ ३७ ॥
 फलानि चैवमादीनि कल्कात् कुर्वीत कार्षिकान् ।
 घात्रीरसविदारीशुच्छागमांसरसं पयः ॥ ३८ ॥
 कुर्यात् प्रस्थोन्मितं तेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 प्रस्थार्धं मधुनः शीते शर्करार्धतुलं तथा ॥ ३९ ॥
 द्विकार्षिकाणि पत्रैलाहेमत्वद्धरिचानि च ।
 विनीय चूर्णितं तस्माल्लिह्यान्मात्रां सदा नरः ॥ ४० ॥
 अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम् ।
 सुधामृतसं प्राश्यं क्षीरमांसरसाशिना ॥ ४१ ॥

नष्टशुक्लक्षतक्षीणदुर्बलव्याधिकर्शितान् ।
 ल्हीप्रसक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनान्श्च बृंहयेत् ॥४२॥
 कासाहिकाज्वरश्वासदाहतृष्णासपिचतुत् ॥
 पुत्रदं वमिसूर्च्छाद्वह्योनिमूत्रामयापहम् ॥ ४३ ॥

इत्यमृतप्राशघृतम् ।

इह निदिग्धे इति वचनेन बृहती क्षुद्रा च ग्राह्या । पयस्या
 क्षीरविदारी । वातामायिषुकाणि तु औत्तरापथिकानि फलानि ।
 एवमादीनि एवंप्रकाराण्यन्यानि वातपित्तहराणि । धात्रीरसानां
 च यद्यपि “पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्देवाणि लेहसंविधौ । तत्र लेहस-
 मान्याहुः” इति वचनेन प्रस्थमानत्वं सिद्धं, तथाऽपि एतत्परि-
 भापार्थदाढ्यार्थमेवैतन्मानकथनं ज्ञेयम् । पलार्थकत्वमिह मरि-
 चादीनां मिलितानां, समाहारप्रधानत्वात्सिद्धेश्च; बृद्धास्तु प्रत्ये-
 कमेव पलार्थकत्वं वदन्ति । सुधा भीमी भोज्या, अमृतं तु
 देवभोज्यम् ॥ ३५-४३ ॥

श्वदंष्ट्रोक्षीरमज्जिघाबलाकाशर्मकचणम् ।
 दर्भमूलं पृथक्पूर्णीं पलाशर्षभकौ स्थिराम् ॥ ४४ ॥
 पलिकं साधयेत्तपां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
 कल्कः खगुत्ताजीवन्तीमेदर्षभकजीवकैः ॥ ४५ ॥
 शतावृष्टिमुष्ट्रीकाशर्कराभ्रावणीवितैः ।
 प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातपित्तद्वहृद्(द्र)वश्लुत् ॥४६॥
 मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःकासशोषक्षयापहः ।
 धनुःल्लीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमांसदः ॥ ४७ ॥
 इति श्वदंष्ट्रादिघृतम् ।

श्वदंष्ट्रेत्यादौ काथ्यद्रव्यपरिमाणानुसारेण पादोनप्रस्थत्रयं
 जलं दत्त्वा चतुर्भागावशेषेण चतुश्चत्वारिंशत्काथफलानि
 भवन्ति । क्षीरं चात्र चतुर्गुणं घृतात्; किंवा काथचतुर्गुणं
 क्षीरम् ॥ ४४-४७ ॥

मधुकाष्ठपलद्राक्षाप्रस्थकाथे घृतं पचेत् ।
 पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥ ४८ ॥
 पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।
 समसक्तु क्षतक्षीणे रक्तगुल्मे च तद्धितम् ॥ ४९ ॥

मधुकेत्यादावपि काथ्यमानानुसारेण काथस्य सार्धप्रस्थो
 भवति । समंसक्तु इति समसक्तुघृतम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥
 धात्रीफलविदारीक्षुजीवनीयसैर्घृतम् ।
 अजागोपयसोश्चैव सप्त प्रस्थान् पचेद्भिषक् ॥ ५० ॥
 सिद्धशीते सिताक्षौद्रद्रिप्रस्थं विनयेच्च तत् ।
 यक्ष्मापसारपित्तादृक्कासमेहक्षयापहम् ॥ ५१ ॥
 वयःस्थापनमायुष्यं मांसशुक्लबलप्रदम् ।
 घृतं तु पित्तेऽभ्यधिके लिङ्गाद्वातेऽधिके पिबेत् ॥ ५२ ॥

लीढं निर्वापयेत् पित्तमल्पत्वाद्वन्ति नानलम् ।
 आक्रामत्यनिलं पीतमूष्माणं निरुणद्धि च ॥ ५३ ॥
 क्षामक्षीणकृशङ्गानामेतान्येव घृतानि तु ।
 त्वक्क्षीरीशर्करालाजचूर्णैः स्थानानि योजयेत् ५४॥
 सर्पिर्गुडान् समध्वंशाङ्गध्वा चानु पयः पिबेत् ।
 रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात् ॥ ५५ ॥

इति सर्पिर्गुडाः ।

घृतं त्वित्यादिना लेहयोग्यानि यानि शर्करादियोगाद्भूता-
 न्युक्तानि तानि पित्ते लेह्यतया कर्तव्यानि, यानि तु शर्करादि-
 रहितत्वेन पानयोग्यानि तानि वाते कर्तव्यानीति दर्शयति;
 किंवा स्थानावस्थयोगीनि उपयोगाद्विद्यतया पित्ते प्रयोक्तव्यानि,
 तान्येव विलीनावस्थामापन्नानि वायौ प्रयोक्तव्यानि । घृत-
 लेहस्य घृतपानस्य च पृथक् फलमाह—निर्वापयेदित्यादि ।
 अल्पत्वादिति लेहत्वेनैवाल्पत्वात्, लेहस्य कषमानत्वेनोक्त-
 त्वात् । आक्रमतीति जयति । निरुणद्धीति प्रतिहन्ति; ‘न
 रुणद्धि’ इति केचित् पठन्ति । क्षामेत्यादौ क्षामः क्लान्तदेहः,
 क्षीणः दुर्बलः, कृशः हीनमांसः । त्वक्क्षीयोर्हीनो तावन्मानं
 ज्ञेयं यावता घृतस्य स्थानत्वम् । समध्वंशान्वित्यनेन मधुनः
 त्वक्क्षीयोदिसमानतामाह ॥ ५०-५५ ॥

बला विदारी ह्रस्वा च पञ्चमूली पुनर्नवा ।
 पञ्चानां क्षीरिवृक्षाणां शुक्ला मुष्ट्यंशका अपि ॥५६॥
 एषां कषाये द्विक्षीरे विदार्याजरसांशिके ।
 जीवनीयैः पचेत् कल्कैरक्षमात्रैर्घृताढकम् ॥ ५७ ॥
 सितापलानि पूते च शीते द्वात्रिंशतं क्षिपेत् ।
 गोधूमपिप्पलीवांशीचूर्णं शुक्लाटकस्य च ॥ ५८ ॥
 समाक्षिकं कौडविकं तत् सर्वं खजमूर्च्छितम् ।
 स्थानं सर्पिर्गुडान् कृत्वा भूजैपत्रेण वेष्टयेत् ॥५९॥
 ताङ्गध्वा पलिकान् क्षीरं मद्यं वाऽनुपिबेत् कफे ।
 शोषे कासे क्षते क्षीणे श्रमल्लीभारकशीते ॥ ६० ॥
 रक्तनिष्टीवने तापे पीनसे चोरसि स्थिते ।
 शस्ताः पार्श्वशिरःशूले भेदे च खरवर्णयोः ॥ ६१ ॥
 इति द्वितीयसर्पिर्गुडाः ।

बलेत्यादि । क्षीरिवृक्षा वदोदुम्बराश्चत्थलक्षकपीतनाः । उक्तं
 च शालाक्ये “उदुम्बरो वदोऽश्वत्थो मधूकः इक्ष एव च ।
 पद्भैते क्षीरिणो वृक्षा अस्मिन्नात्रे प्रकीर्तिताः” इति । मुष्ट्यं-
 शका इति पलमानाः । अत्र च बलादीनां त्रयोदशपलपनी-
 तानामष्टगुणे जले काथ्यवतुर्थांशावशेषे इति षड्विंशतिकाथ-
 पलानि, एतत्कषायाद्रिगुणं क्षीरं, विदारीरसश्चाङ्गमांसरसश्च
 कषायसमः; एवं त्रिंशत्पलधिकं पलशतमिह घृताढके पक्त्वम्

भवति । अन्ये तु काथ्यात् षोडशगुणजलदानपरिभाषया
साधिते काथे द्विपञ्चाशत्काथपलान्याहुः ; एतदनुसारेण क्षीरा-
दिमानमप्यधिकं भवतीत्याहुः । किंतु काथत्रयोदशपलेऽत्र
पानीयं तथा पक्त्वं यथा घृतसमः काथो भवति । काथो
ह्यत्र चतुर्गुणद्रवसाध्ये घृते ज्ञेयसम एव भवति । एतत्काथ-
द्विगुणं क्षीरं समश्च विदारीरसस्रग्गामासरसश्च देयः ; किंवा
विदारीजामासरसयोर्मिलित्वा ब्याढकांशो देयः । उक्तं हि जतू-
कर्णे—“वृश्चोर्वं पञ्चमूलं बला विदारीं वटादिशुहांश्च । नि-
ष्काध्य द्विक्षीरे लगविदारीरसे च समे । जीवनीयगणकलैः
पक्त्वा घृताढकं” इति । अत्र हि काथ्यद्रव्यमानमनियतमिति
विशेषः ; काथस्तु ज्ञेयसम एव । खजः मन्थानदण्डः, दशाङ्गुलो
वा हस्तः । भूजपत्रवेष्टनं च शक्त्युक्तार्थम् ॥ ५६-६१ ॥

त्वक्क्षीरीश्रावणीद्राक्षामूर्ध्वभक्तजीवकैः ।
वीरार्धक्षीरकाकोलीबृहतीकपिकच्छुभिः ॥ ६२ ॥
खर्जूरफलमेदाभिः क्षीरपिष्टैः पलोन्मितैः ।
धात्रीविदारीक्षुरसप्रस्थैः प्रस्थं घृतात् पचेत् ॥ ६३ ॥
शर्करार्धतुलां शीते क्षौद्रार्धप्रस्थमेव च ।
दत्त्वा सर्पिर्गुडान् कुर्यात्कासहिकाज्वरापहान् ॥ ६४ ॥
यक्षमाणं तमकं श्वासं रक्तपित्तं हलीमकम् ।
शुक्रनिद्राक्षयं तुणां हन्युः कार्यं सकामलम् ॥ ६५ ॥

इति तृतीयाः सर्पिर्गुडाः ।

त्वक्क्षीरीलाद्यौ श्रावणी मुण्डितिका, वीरा विदारी-
कन्दः ॥ ६२-६५ ॥

नवमामलकं द्राक्षामात्मगुतां पुनर्नवाम् ।
शतावरीं विदारीं च समज्ञां पिप्पलीं तथा ॥ ६६ ॥
पृथग्दशपलान् भागान् पलान्यष्टौ च नागरात् ।
यष्टथाहसौवर्चलयोर्द्विपलं मरिचस्य च ॥ ६७ ॥
क्षीरतैलघृतानां च त्र्याढके शर्कराशते ।
कथिते तानि चूर्णानि दत्त्वा बिल्वसमानं गुडान् ६८
कुर्यात्तान् भक्षयेत् क्षीणः क्षतः शुष्कश्च मानवः ।
तेन सद्यो रसादीनां वृद्ध्या पुष्टिं स विन्दति ॥ ६९ ॥
इति चतुर्थसर्पिर्गुडाः ।

द्राक्षामिलाद्यौ यष्टथाहसौवर्चलयोर्मिलित्वा द्विपलम् । मरि-
चस्य 'द्विपलं' इति शेषः । उक्तं हि जतूकर्णे—“घृततैलपय-
स्त्र्याढके सितां च तुलां प्रपाच्य द्राक्षाविदारीवृश्चोवशतावरीकृ-
ष्णाशुष्ठीबलाधानीश्च दशपलिकाः प्रपाचयेत्, यष्टथाहं रुचकं
च पलिकम्” इत्यादि । कथित इति भाषया क्षीणे एव क्षीरे
चूर्णप्रक्षेपं दर्शयति ॥ ६६-६९ ॥

गोक्षीरार्धाढकं सर्पिः प्रस्थमिक्षुरसाढकम् ।
विदारीयः खरसात्प्रस्थं रसात्प्रस्थं च तैत्तिरात् ॥ ७० ॥
च. सं. ६१

दद्यात् सिध्यति तस्मिन्नु पिष्टानिक्षुरसैरिमान् ।
मधूकपुष्पकुडवं प्रियालकुडवं तथा ॥ ७१ ॥
कुडवाधं तुगाक्षीयां खर्जूराणां च विंशतिम् ।
पृथग्विभीतकानां च पिप्पल्याश्च चतुर्थिकाम् ॥ ७२ ॥
त्रिंशत्पलानि खण्डाच्च मधुकात् कर्षमेव च ।
तथाऽर्धपलिकान्यत्र जीवनीयानि दापयेत् ॥ ७३ ॥
सिद्धेऽसिन्कुडवं क्षौद्रं शीते क्षिप्त्वाऽथ मोदकान् ।
कारयेन्मरिचाज्जीपलचूर्णावचूर्णितान् ॥ ७४ ॥
वातासृक्पित्तरोगेषु क्षतकासक्षयेषु च ।
शुष्यतां क्षीणशुक्राणां रक्ते चोरसि संस्थिते ॥ ७५ ॥
कृशदुर्बलवृद्धानां पुष्टिवर्णवलायितान् ।
योनिदोषकृतस्त्रावहतानां चापि योषितान् ॥ ७६ ॥
गर्भार्थिनीनां गर्भश्च स्रवेद्यासां ध्रियेत वा ।
धन्या बलया हितास्ताभ्यः शुक्रशोणितवर्धनाः ॥ ७७ ॥
इति पञ्चमसर्पिर्मोदकाः ।

गोक्षीरेलाद्यौ गोक्षीरं कारणतोच्यते न घृतपाकार्यं,
तथाहि सति प्रक्षेप्यचूर्णेन मोदका न भवेयुः । चतुर्थिकां
पलम् ॥ ७०-७७ ॥

वस्तिदेशे विकुर्वाणे क्षीप्रसक्तस्य मारुते ।
वातघ्नान् वृंहणान् वृष्यान् योगांस्तस्य प्रयोजयेत् ७८
शर्करापिप्पलीचूर्णैः सर्पिषा माक्षिकेण च ।
संयुक्तं वा शृतं क्षीरं पिबेत् कासज्वरापहम् ॥ ७९ ॥
फलाम्लं सर्पिषा भृष्टं विदारीक्षुरसे शृतम् ।
क्षीषु क्षीणः पिबेद्यूपं जीवं वृंहणं परम् ॥ ८० ॥
सक्तानां वल्लपूतानां मन्यं क्षौद्रघृतान्वितम् ।
यवान्नसात्म्यो दीप्ताग्निः क्षतक्षीणः पिबेन्नरः ॥ ८१ ॥
जीवनीयोपसिद्धं वा जाङ्गलं घृतमर्जितम् ।
रसं प्रयोजयेत् क्षीणे व्यञ्जनार्थं सशर्करम् ॥ ८२ ॥
गोमहिष्यश्वनागाजैः क्षीरैर्मारसरसैस्तथा ।
यवान्नं भोजयेद्यूपैः फलाम्लैर्वृतसंस्कृतैः ॥ ८३ ॥
दीप्तेऽग्नौ विधिरेषः स्यान्मन्दे दीपनपाचनः ।
यक्षिमाणां विहितो ग्राही भिन्ने शकृति चेप्यते ॥ ८४ ॥

विकुर्वाणे इति शलादिविकारं कुर्वाणे । शर्करेलाद्यौ प्रक्षेप-
न्यायेन क्षीरे शर्करादिप्रक्षेपः । वल्लपूतानामिति वल्लान्तराल-
पतितानाम् । मन्देऽग्नौ यक्षिमाणां यो विहितः भिन्ने शकृति च
यो ग्राही स विधिरिष्यत इति ज्ञेयम् ॥ ७८-८४ ॥

पलिकं सैन्धवं शुण्ठी त्रे च सौवर्चलात् पले ।
कुडवांशानि वृक्षाम्लं दाडिमं पत्रमर्जकात् ॥ ८५ ॥

एकैकं मरिचाज्योर्धान्यकाद्रे चतुर्थिके ।
शर्करायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापयेत् ॥ ८६ ॥
कृत्वा चूर्णमतो मात्रामन्नपाने प्रयोजयेत् ।
रोचनं दीपनं बल्यं पार्श्वार्तिश्वासकासनुत् ॥ ८७ ॥
इति सैन्धवादिचूर्णम् ।

पलिकमिति पलमानम् ॥ ८५-८७ ॥

एका षोडशिका धान्याद्रे द्वेऽज्जाज्यजमोदयोः ।
ताभ्यां दाडिमवृक्षाम्लं द्विद्विः सौवर्चलात्पलम् ८८
शुण्ठ्याः कर्षं दधित्यस्य मध्यात् पञ्च पलानि च ।
तच्चूर्णं षोडशपले शर्कराया विमिश्रयेत् ॥ ८९ ॥
षाडवोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत् ।
मन्दानले शकृद्भेदे यक्षिणामश्विवर्धनः ॥ ९० ॥

इति षाडवः ।

षोडशिका पलम् । दाडिमवृक्षाम्लं द्विद्विरिति पूर्वद्विपलापे-
क्षया द्विगुणं प्रत्येकं चतुःपलमिति दर्शयति । पूर्ववदिलनेन
पूर्वयोगसमानफलमाह । अत्र जतुर्कर्णः—“पलिकं धान्यक-
रुचके द्वौ जीरकदीप्यकौ शुण्ठ्याश्च पलं कपित्थदाडिमवृक्षा-
म्लानां कुडवम्” इत्यादि ॥ ८८-९० ॥

सिधेन्नागबलामूलमर्धकर्षविबार्धितम् ।

पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरवृत्तिरन्नशुक् ॥ ९१ ॥

एव प्रयोगः पुष्ट्यायुर्वेदारोग्यकरः परः ।

मण्डूकपर्ण्याः कल्पोऽयं शुण्ठीमधुकयोस्तथा ॥ ९२ ॥

नागबलेत्यादौ अर्धकर्षविबार्धितमिति अर्धकर्षेणैव बार्धितं
पलं मासमेकं पेयं केवलं क्षीरवर्तिना । उक्तं हि जतुर्कर्णे—
“नागबलामूलमर्धकर्षवृद्ध्या पलमानं मासं पेयं क्षीरमात्रवृ-
त्तिना” इति ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

यद्यत् संतर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु ।

अन्नपानं निषेव्यं तत्क्षतक्षीणेः सुखार्थिभिः ॥ ९३ ॥

यद्योक्तं यक्षिणां पथ्यं कासिनां रक्तपित्तिनाम् ।

तच्च कुर्याद्वेक्ष्याग्निं व्याधिं सात्पयं बलं तथा ॥ ९४ ॥

शीतं चापि स्पष्टं शान्तिकारि विदाहि भवति, तदर्थमवि-
दाहीत्युक्तम् ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

उपेक्षिते भवेत्तस्मिन्ननुबन्धो हि यक्षमणः ।

प्रागेवागमनात्तस्य तस्मात् त्वरया जयेत् ॥ ९५ ॥

क्षतक्षीणस्य त्वरया प्रतिकर्तव्यतामाह—उपेक्षिते इत्यादि ।
तत्सेति यक्षमणः ॥ ९५ ॥

तत्र श्लोकौ—

क्षतक्षयसमुत्थानं सामान्यपृथगाकृतिम् ।

असाध्यस्याप्यसाध्यत्वं साध्यानां सिद्धिमेव च ॥ ९६ ॥

उक्तवाच्येष्टशिष्याय क्षतक्षीणचिकित्सिते ।

तत्त्वार्थविद्वीरजस्तमोदोषः पुनर्वैद्युः ॥ ९७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रेऽप्राप्ते दृढबलपूरिते
चिकित्सितस्थाने क्षतक्षीणचिकित्सितं
नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

संग्रहे सामान्यपृथगाकृतिमिति क्षतोत्थस्य क्षयोत्थस्य च
‘उरो विरुज्यते’ इत्यादि पृथग्लक्षणं कृतम् ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तकृतायां चरकतात्पर्यव्याख्याया-
मायुर्वेददीपिकायां चिकित्सास्थाने क्षतक्षीणचिकि-
त्सितं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातः श्वयथुचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

क्षतक्षीणे मर्मोपघातो भवति, शोथेऽपि मर्मोपघातः
कारणं, तेन समानहेतुतया क्षतक्षयमनु शोथचिकित्सितमु-
च्यते ॥ १ ॥ २ ॥

मिषग्वरिष्ठं सुरसिद्धजुष्टं

मुनीन्द्रमन्यात्मजमग्निवेशः ।

महागदस्य श्वयथोर्यथावत्

प्रकोपरूपप्रशमानपृच्छत् ॥ ३ ॥

जुष्टमिति सेवितम् । प्रकोपयतीति प्रकोपो हेतुरित्यर्थः,
किंवा कार्यकारणयोरभेदोपचारात् प्रकोपशब्देन श्वयथुकारण-
मुच्यते; रूपशब्देन रूपपूर्वरूपयोर्ग्रहणं; शमनेन चिकि-
त्सोच्यते ॥ ३ ॥

तस्मै जगादागदवेदसिन्धु-

प्रवर्तनाद्विप्रवरोऽत्रिजस्तान् ।

वातादिभेदात्रिविधस्य सत्य-

ङ्गिज्ञानिजैकाङ्गजसर्वजस्य ॥ ४ ॥

अगदार्थं आरोग्यार्थं यो वेदः सोऽगदवेदः, स एव गम्भी-
रप्रसक्तत्वात् सिन्धुरिव सिन्धुः, तस्य प्रवर्तनेऽत्रिप्रवरो हिमालय
इत्येवार्थः; यथा हिमालयो गङ्गायाः प्रवर्ते कस्तथाऽत्रिजोऽपि
आयुर्वेदप्रवर्तक इत्यर्थः । तानिति प्रकोपादीन् यावत् शिष्यः
पृष्टवान् । एकाङ्गजसर्वजस्येत्यत्र सर्वजशब्देन सर्वशरीरजस्य
ग्रहणम्, एकाङ्गजशब्देन च सामान्येन शरीराव्यापकस्य ग्रहणं;
तेन सर्वाधेनात्रावयवाश्रितत्वेन यत्रैविध्यं वक्तव्यं तत्रैकाङ्गजेना-
धेनात्राश्रितवयवाश्रितयोरिह ग्रहणं हेयम् ॥ ४ ॥

शुभ्रामयाभक्तकृशाबलानां
क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरूपसेवा ।
दध्याममुच्छाकविरोधिदुष्ट-
गरोपसुष्टान्ननिषेवणं च ॥ ५ ॥
अर्शास्यचेष्टा न च देहशुद्धि-
समीपघातो विषमा प्रसूतिः ।
मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणां च
निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः ॥ ६ ॥

शुद्धिः वमनादिशोधनम्, आमया उवरादयः, अभक्तम्
अभोजनं विगुणं च भोजनं, तैः कृशानामबलानां च क्षारादि-
सेवा निजस्य श्वयथोहेतुरिति योज्यम् । दध्यादि तु स्वतन्त्रमेव
हेतुः । आमम् अपक्वं, दुष्टं दोषकारकं नवोदकादि, गरः संयो-
गजं विषम् । न च देहशुद्धिरिति शोधनाहेऽपि देहे देहाशुद्धिः ।
समीपघात इह दोषकृत एव हेतुः; बाह्यहेतुजस्तु समीपघात
आगन्तुहेतुरेव । विषमा प्रसूतिः अकालगर्भपतनादिका । प्रति-
कर्मणामिति वमनादीनां; मिथ्योपचार इति असम्यक्करणम-
सम्यगुपचारश्च ॥ ५ ॥ ६ ॥

बाह्यास्त्वचो दूषयिताऽभिघातः
काष्ठादमशस्त्राग्निविषायसाधैः ।
आगन्तुहेतुः

बाह्या इत्यादिनाऽऽगन्तुशोथहेतुमाह । बाह्या इति अग-
म्भीराः; एतेन गम्भीरत्वगृह्यकर्त्तव्यं शोधयन् न भवति । त्वच
इति कर्मद्वयं हलन्तम् । दूषयिता अभिघातविशेषेण । काष्ठा-
दमशस्त्राग्निविषायसाधैरिति काष्ठादिकारणकः; आदिशब्दो हि
कारणवाची, तेन काष्ठादिकारणकोऽभिघात इत्यर्थः । काष्ठादय-
श्चेह संक्षेपेणोक्ता दन्तादीनामप्युपलक्षणा ज्ञेयाः । किंवा आदि-
शब्दः प्रकारवाची, तेन काष्ठादिकृतोऽभिघातः काष्ठादिशब्दे-
नोच्यत इति कृत्वाऽभिघातेन समं सामानाधिकरण्यं ज्ञेयम् ।
आगन्तुहेतुरिति शब्देः ॥—

त्रिविधो निजश्च
सर्वाधगात्रावयवाश्रितत्वात् ॥ ७ ॥

त्रिविध इति सर्वाधगात्रावयवाश्रितत्वेन निजस्त्रिविधः;
चकारादागन्तुरपि यथोक्तमेदात्रिविध इत्यर्थः ॥ ७ ॥

बाह्याः सिराः प्राप्य यदा कफासृक्-
पित्तानि संदूषयतीह वायुः ।
तैर्वद्धमार्गः स तदा विसर्प-
क्षुत्सेधलिङ्गं श्वयथुं करोति ॥ ८ ॥

बाह्याः सिरा इत्यादिप्रसक्तिकथनम् । बाह्या इति अग-
म्भीराः । सिराशब्देन स्रोतसां सामान्येन ग्रहणम् । बद्धमार्ग
इति आवृतमार्गः । उत्सेधेनाभ्यभिचारिणा लिङ्ग्यत इति उत्सेध-
लिङ्गः ॥ ८ ॥

उरःस्थितैरूर्ध्वमधस्तु वायोः
स्थानस्थितैर्मध्यगतैस्तु मज्जे ।
सर्वाङ्गाः सर्वगतैः कचित्तै-
र्दोवैः कचित् स्याच्छ्वयथुस्तदाभ्यः ॥ ९ ॥

उरःस्थितैरित्यादिना विशिष्टशोथानां संप्राप्तिविशेषमाह ।
ऊर्ध्वमिति उरःप्रभृत्यूर्ध्वरीरे । अध इति पक्षाशयप्रसूती ।
वायोः स्थानं पक्षाशयः । मध्यगतैरिति उरःपक्षाशयमध्यगतैः ।
कचित् इति कण्ठताल्यादिदेशे । तदाभ्य इति 'गलशोथ' इत्या-
दिशब्दाख्य इति; किंवा ऊर्ध्वशोथाधःशोथ इत्यादिशब्दाख्य
इति सर्वत्र योजनीयम् ॥ ९ ॥

ऊष्मा तथा स्याद्वधुः सिराणा-
मायाम इत्येव च पूर्वरूपम् ।

ऊष्मेत्यादिना पूर्वरूपमाह । द्रवधुः उपतापश्चक्षुरादौ । सिरा-
णामायाम इति सिराप्रसरणम् ॥—

सर्वस्त्रिदोषोऽधिकदोषलिङ्गै-
स्तच्छब्दमभ्येति भिषगिजतं च ॥ १० ॥

सर्वशोथानां त्रिदोषजत्वेऽपि वातजादिव्यपदेशो वातजादि-
चिकित्सा च यथा भिन्ना भवति तदाह—सर्व इत्यादि ।
अधिकानि अधिकस्य वा दोषस्य लिङ्गानीति अधिकदोषलिङ्गानि,
तैः अधिकदोषलिङ्गैः । तच्छब्दमिति अधिकदोषैशब्दं वातजोऽय-
मित्यादिं प्राप्नोति; तथा भिषगिजतं चाधिकदोषलिङ्गैः प्राप्नोति,
अधिकदोषलिङ्गप्रयुक्तं चिकित्सितमेदं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

सगौरवं स्यादन्नवस्थितत्वं
सोत्सेधमुष्माऽथ सिरातनुत्वम् ।
सलोलमहर्षाऽङ्गविषण्णता च
सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम् ॥ ११ ॥

सगौरवमित्यादिना सामान्यलिङ्गं पठति ॥ ११ ॥

चलस्तनुत्वक्पहपोऽरुणोऽसितः
प्रसुप्तिहर्षांतियुतोऽनिमित्ततः ।
प्रशाम्यति प्रोन्नमति प्रपीडितो
दिवाबली च श्वयथुः समीरणात् ॥ १२ ॥

चल इत्यादिना वातजशोथलिङ्गमाह । तनुत्वगिति अबहल-
त्वक् । असित इति कृष्णः । सुप्तिः स्पर्शज्ञानं; हर्षः 'क्षणज्ञ-
णिका' इति कृपाता वेदना, किंवा रोमहर्षः । अनिमित्ततः प्रशा-
म्यतीति वायोश्चलत्वेन कदान्विशिमितं विनाऽपि लीनो भवती-
त्यर्थः । केचित् 'निमित्ततः' इति पठन्ति, तेन "क्षिणोष्णमर्द-
नाभ्यां च प्रणश्येत् स च वातिकः" (सू. अ. १८) इति युक्तं
तदेवेदमुच्यते । प्रोन्नमतीति संपीडनानन्तरमेवोन्नमति ॥ १२ ॥

मुटुः सगन्धोऽसितपीतरागवान्
भ्रमज्वरखेटदृष्टामदान्वितः ।

य उच्यते स्पर्शरुगक्षिरागकृत्
स पित्तशोथो भृशदाहपाकवान् ॥ १३ ॥
मुद्विखादिना पित्तशोथमाह । उच्यत इति दद्यते । स्पर्शरु-
गिति स्पर्शनं न सहते ॥ १३ ॥

गुरुः स्थिरः पाण्डुरोचकान्वितः
प्रसेकनिद्रावसिबहिमन्धकृत् ।
स कृच्छ्रजन्मप्रशमो निपीडितो
न चोन्नमेद्रात्रिवली कफात्मकः ॥ १४ ॥

गुरुरित्यादिना कफशोथमाह । अरोचकान्वित इति अरो-
चकव्याधिसहचारी । कृच्छ्रजन्मप्रशम इति चिरोत्पत्तिवि-
नाशः । रात्रिवली कफात्मक इति रात्रौ स्नोतोरोधजेन देहहृदे-
नाचेष्टया च कफस्य वृद्धत्वात् तज्जनितशोथो बलवान् भवति,
दिवा तु स्फुटकोतति शरीरे चेष्टायुक्ते न कफो बलीभवति
किन्तु वायुः; तेन वातशोथो दिवा बलीभवति, कफशोथस्तु
हीयते ॥ १४ ॥

कृशस्य रोगैरवलस्य यो भवे-
दुपद्रवैर्वा वसिपूर्वैर्युतः ।
स हन्ति मर्मानुगतोऽथ राजिमान्
परिस्त्रवेद्दीनबलस्य सर्वगः ॥ १५ ॥

संप्रत्यसाध्यत्वमाह—कृशस्येत्यादि । वसिपूर्वैरेति त्रिशो-
धीये “छर्दिः श्वसोऽरुन्धित्पुष्पा ज्वरोऽस्तीसार एव च । सुप्तिः
शोषैः सदैर्बल्यः शोथोपद्रवसंग्रहः” (सू. अ. १८) इत्यने-
नोक्तैः । मर्मानुगतो राजिमानिति च पृथग्लक्षणं, परिस्त्रवेदि-
त्यादि च पृथक् पृथगसाध्यलक्षणम् ॥ १५ ॥

अहीनमांसस्य य एकदोषजो
नवो बलस्थस्य सुखः स साधने ।

अहीनेत्यादिना सुखसाध्यलक्षणमुच्यते । कृच्छ्रसाध्यलक्षणं
च सुखसाध्यलक्षणसंपूर्णतायां हेयम् । श्वयथोश्च हेतुलक्षणाणि
त्रिशोधीयोक्त्यापि प्रकरणात् संक्षेपेणोच्यन्ते ॥—

निदानदोषतुर्विपर्ययकमै-
रुपाचरेत् बलदोषकालवित् ॥ १६ ॥

सामान्येन चिकित्सासूत्रमाह—निदानेत्यादि । निदानादि-
विपरीतकमैः लङ्घनादिभिरुपाचरेदित्यर्थः । बलदोषकालविदि-
त्यनेन निदानादेर्विपरीता क्रियोक्ता; बलं तथा दोषमामादिभे-
दभिन्नं तथा कालं च व्याप्यस्थायिरूपं विदित्वा या युज्यते सा
कर्तव्येति दर्शयति । निदानेत्यादौ दोषशब्देन वातादयो
गृह्यन्ते, ऋतुशब्देन च नित्यगः कालः । तेनैव तद्विशिष्टवा-
चकतया बलदोषकालविदिति वचनं न पुनरुक्तम् । अन्ये तु
प्रथमेन दोषशब्देन दूष्यधातुग्रहणं, द्वितीयेन तु वातादिग्रहण-
मित्याहुः; प्रथमव्याख्याने तु दोषशब्देनैव दूष्यस्यापि दोषाधा-
रस्य ग्रहणं हेयम् ॥ १६ ॥

—१ ‘स्पर्शरुगोऽक्षिरागकृत्’ इति पा० । २ ‘अस्पार्शसह’ इति
पा० । ३ ‘सप्तकोऽयं सदैर्बल्यः’ इति पा० ।

अथामजं लङ्घनपाचनक्रमै-
र्विशोधनैरुत्खण्णदोषमादितः ।
क्षिरोगतं शीर्षविरचनैरंधो
विरचनैरुर्ध्वहरेस्तथोर्ध्वजम् ॥ १७ ॥
उपाचरेत् स्नेहभवं विरुक्षणेः
प्रकल्पयेत् स्नेहविधिं च रुक्षजे ।
विषद्विद्वेऽनिलजे निरुहणं
घृतं तु पित्तानिलजे सत्तिककम् ॥ १८ ॥
पयश्च मूर्च्छारतिदाहतातर्पिते
विशोधनीये तु समूत्रमिष्यते ।
कफोत्थितं क्षारकदूष्णसंयुतः
समूत्रतकासवयुक्तिभिर्जयेत् ॥ १९ ॥

आमजमिति आमदोषजनितम्, अपकता च प्रायो दोषाणां
प्रथमदुष्टी भवति । कमैरिति उपक्रमैः । अध इति अधोभागजं,
विरचनैरुपाचरेत् । ऊर्ध्वहरेरिति वमनैः, ऊर्ध्वजमिति ऊर्ध्व-
भागजम् । सत्तिककं घृतमिति तित्कद्रव्यसाधितं घृतम् । पित्ता-
निलजे इति वातपित्तजद्वन्द्वे । मूर्च्छादय इह संजाता यस्य
तस्मिन् मूर्च्छारतिदाहतातर्पिते । विशोधनीये इति मूर्च्छायुक्ते एव वि-
शोधनीये । समूत्रेत्यादि मूत्रसमामौलतकासवयोगैः ॥ १७-१९ ॥
ग्राभ्याज्ज्ञानूपं गिषितमवलं शुष्कशर्करां नवात्रं
गौडं पिष्टाद्यं दधि तिलकृतं विज्जलं मयमम्लम् ।
धाना वङ्गूरं समशनमथो गुर्वसात्यं विदाहि
खमं चारात्रौ श्वयथुगद्वान् वर्जयेन्मैथुनं च ॥ २० ॥

ग्राभ्येत्यादिना निदानवैधेयं प्राप्तनिषेधानपि महात्स्यावह-
त्वादित्यर्थे निषेधोपदेशनार्थमाह । गौडमिति गुडविकारं, तस्य
विकारे अण् । धाना अङ्गूरितस्ययथाः । वङ्गूरं शुष्कमांसम् ।
समशनं पथ्यापथ्ययोरैकत्र भोजनम् ॥ २० ॥

व्योषं त्रिवृत्तिककरोहिणी च
सायोरजस्का त्रिफलारसेन ।
पीतं कफोत्थं शमयेत्तु शोफं
गव्येन मूत्रेण हरीतकी च ॥ २१ ॥

हरीतकीनागरदेवदाह
सुखाम्बुयुक्तं सपुनर्नवं वा ।
सर्वं पिबेन्नृषिष्वपि मूत्रयुक्तं
स्नातश्च जीर्णे पयसाऽन्नमद्यात् ॥ २२ ॥

अत्र कफदोषस्यैव प्रथमं चिकित्सात्वेन व्योषमित्यादिना
कफशोषचिकित्सायाह । सायोरजस्केति अनेन मारितमेवात्र
अयोरज इच्छन्ति, रसायनेऽपि मृतायोरजस एव प्रयोगोप-
देशात् । अयोरजो न समं तुल्यमानम्, अयो हि दुष्परिणामं,

१ गङ्गाधरस्तु ‘अधोविरचनैरुर्ध्वमथस्तथोर्ध्वजं’ इति पठति,
‘ऊर्ध्वजं शोथमधोविरचनैरुपाचरेत्, तथाऽधःशोथमूर्ध्वविरचनैरुपा-
चरेत्’ इति च व्याख्यानयति । २ ‘सलवणं’ इति, ‘सकुशारं’ इति
च पा० । ३ विज्जलं पिच्छलं द्रव्यम् ।

तेनायः प्रयोगेऽल्पमेव लोहं मात्रासुरेण हेयम् । हरीतक्या-
दीनां कल्कः सुखाम्बुना पेयः । सपुनर्नर्व वा सर्वमिति हरीत-
क्यादि । त्रिष्वपि वातादिजेषु । स्नातश्चेत्यादिविधिरन्ते उक्त-
त्वादुक्तसर्वप्रयोगेषु हेयः ॥ २१-२२ ॥

पुनर्नवानागरमुत्तकल्कान्
प्रस्थेन धीरः पयसाऽक्षमात्रान् ।
मयूरकं मागधिकां समूलां
सनागरां वा प्रपिबेत् सवाते ॥ २३ ॥

दन्तीत्रिवृड्युषणचित्रकैर्वा
पयः शृतं दोषहरं पिबेन्ना ।
द्विप्रस्थमात्रं तु पलायिकैस्तै-
रर्धावशिष्टं पवने सपित्ते ॥ २४ ॥

सशुण्ठिपीतदुरसं प्रयोज्यं
इयामोरुवृक्षाणसामिधितं वा ।
त्वग्दारुवर्षाभुमहौषधैर्वा
गुडचिकानागरदन्तिभिर्वा ॥ २५ ॥

सप्ताहमौष्टं त्वथवाऽपि मासं
पयः पिबेद्भोजनवारिवर्जी ।
गव्यं समूखं महिषोपयो वा
क्षीराशनो मूत्रमथो गवां वा ॥ २६ ॥

तकं पिबेद्वा गुडमिन्नवर्चाः
सव्योषसौवर्चलमाक्षिकं च ।
गुडामयां वा गुडनागरं वा
सदोषमिन्नामविवद्वर्चाः ॥ २७ ॥

विद्वातसङ्गं पयसा रसैर्वा
प्राग्भक्तमद्यादुरुवृक्तैलेम् ।
स्रोतोविवन्धेऽग्निश्चिप्रणाशे
मद्यान्यरिष्टाश्च पिबेत् सुजातान् ॥ २८ ॥

पुनर्नवेलादौ प्रस्थमानं क्षीरमतिबहुत्वात्तदर्धानशिष्टं पक्त्वा
पेयम् । मयूरकमिलादावपि पूर्वयोगेकं क्षीरं द्रव्यमानं च
हेयम् । पलायिकैरेति द्विकैर्मानैः । अत्र च भेषजापेक्षया
क्षीरस्य बहुत्वात् स्तोकक्षीरदानं केचिद्विच्छन्ति साधनत्वेन
कर्तव्यमिति, 'यथा कुर्वन्ति स उपायः' (सू. अ. २६) इति
वचनात् । पीतद्वः देवदारुः । ऊषणं मरिचम् । भोजनवारि-
वर्जीति भोजनं वारि च त्यक्तव्यमित्यर्थः । गव्यमिलादावपि गवां
मूत्रमिलान्तेन सप्ताहं मासं वेति तथा भोजनवारिवर्जीति चातु-
र्वर्त्यन्ति । समूत्रमिलत्र मूत्रसमं क्षीराशनमिति संबध्यते
॥ २३-२८ ॥

गण्डीरमल्लतकचित्रकांश्च
व्योषं विडङ्गं बृहतीद्वयं च ।
द्विप्रस्थिकं गोमयपावकेन
द्रोणे पचेत् कूर्चिकमस्तुनस्तु ॥ २९ ॥

त्रिभागशेषं च सुपूतशीतं
द्रोणेन तत् प्राकृतमस्तुना च ।
सितोपलायाश्च शतेन युक्तं
लिप्ते घटे चित्रकपिप्पलीनाम् ॥ ३० ॥

वैहायसे स्थापितमादशाहात्
प्रयोजयंस्तद्विनिहन्ति शोफान् ।
भगन्दरार्शः किमिडुष्टमेहान्
वैवर्ण्याकाश्यानि लहिकनं च ॥ ३१ ॥

इति गण्डीराचरिष्टः ।

कूर्चिकमस्तुन इत्यत्र दध्ना सह पयसि पक्वं यन्मस्तु तत्
कूर्चिकमस्तु, केवलस्य दध्ना यन्मस्तु तत् प्राकृतमस्तु ।
वैहायसे इति अन्तरिक्षे ॥ २९-३१ ॥

काशमर्यधात्रीमरिचाभयाक्ष-
द्राक्षाफलानां च सपिप्पलीनाम् ।
शतं शतं जीर्णगुडैस्तुलां च
संशुद्य कुम्भे मधुना प्रलिप्ते ॥ ३२ ॥
सप्ताहमुष्णे द्विगुणं तु शीते
स्थितं जलद्रोणयुतं पिबेन्ना ।
शोफान् विवन्धान् कफवातजांश्च
निहन्त्यरिष्टोऽष्टशतोऽसिष्ठञ्च ॥ ३३ ॥

इत्यष्टशतोऽरिष्टः ।

काशमर्येयादौ उष्णे इति उष्णकाले । द्विगुणमिति द्विसप्ताहं,
शीतकाले स्थाप्यम् । अष्टशत इति संज्ञा काशमर्यादिसप्तशतं
मिलित्वा कृतत्वाज्ज्ञेया ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

पुनर्नवे द्वे च बले सपाटे
दन्तीं गुडचीमथ चित्रकं च ।
निदिग्धिकां च त्रिपलानि पक्त्वा
द्रोणावशेषे सलिले ततस्तम् ॥ ३४ ॥

पूत्वा रसं द्वे च गुडात् पुराणा-
सुले मधुप्रस्थयुतं सुशीतम् ।
मासं निदध्याद्भुतभाजनस्यं
पले यवानां परतस्तु मासात् ॥ ३५ ॥

चूर्णाङ्कतैरर्धपलांशिकैस्तं
पत्रत्वगेलामरिचाम्बुलोहैः ।
गन्धान्वितं क्षौद्रघृतप्रदिग्धे
जीर्णे पिबेद् व्याधिबलं समीक्ष्य ॥ ३६ ॥
हृत्पाण्डुरोगं श्वयथुं प्रबुद्धं
ह्रीहज्वरारोचकमेहगुल्मान् ।

१ 'क्षुद्राफलानां' इति पा० । २ 'क्षुद्रगुडात् पुराणासुलां तु'
इति पा० । ३ 'वासां' इति पा० । ४ 'हेमत्वगेलामरिचाम्बुलपत्रैः'
इति पा० ।

१ 'प्रायुक्तमवां' इति पा० । २ 'काञ्चिकमस्तुनस्तु'
इति पा० ।

भगन्दरं षड्जठराणि कासं
श्वासं ग्रहण्यामयकुष्ठकण्डूः ॥ ३७ ॥
शाखानिलं बद्धपुरीषतां च
हिक्कां किलासं च हलीमकं च ।
क्षिप्रं जयेद्वर्णबलायुरोज-
स्तेजोन्वितो मांसरसान्नभोजी ॥ ३८ ॥

इति पुनर्नवाद्यरिष्टः ।

पुनर्नवे द्वे इत्यादौ प्रत्येकं द्रव्याणां द्विपलिकत्वम् । द्रोणा-
वशेषविधानाच्च चतुर्द्वौ जलस्य ज्ञेयम् । तथा सति चतुर्भागा-
वशेषेण द्रोणः क्वाथो भवति । पले यवानामिति यवराशौ,
क्षौद्रघृतप्रतिग्रे कुम्भे कृत्वा मासं स्थाप्यमिति ज्ञेयं; किंवा
क्षौद्रघृतप्रल्लिप्तं सुगन्धे भाजने कृत्वा पचेत् । षड्जठराणीति
भेषजासाध्यां छिद्रोदकदरौ वर्जयित्वा ॥ ३४-३८ ॥

फलत्रिकं दीप्यकचित्रकौ च
सपिप्पलीलोहरजो विडङ्गम् ।

चूर्णीकृतं कौडविकं द्विरंशं
क्षौद्रं पुराणस्य तुलां गुडस्य ॥ ३९ ॥

मासं निदध्याद्भूतभाजनस्थं
यवेषु तानेव निहन्ति रोगान् ।

ये चार्शसां पाण्डुविकारिणां च
प्रोक्ता हिताः शोफिषु तेऽप्यरिष्टाः ॥ ४० ॥

इति त्रिफलाद्यरिष्टः ।

फलत्रिकमित्यादौ द्विप्रस्थे त्रिफलादीनां चतुर्गुणं जलं दत्त्वा
पादावशेषः कषाय आसवान्तरे दृष्टवाञ्छेयः । चूर्णीकृतमिति
कषायार्थं जर्जरकृतम् । अन्ये तु चूर्णे एव द्रोणार्थं परं जलं
ददति; किंवा कुडवमानत्वं चूर्णस्य देयं, तेन द्विरंशं क्षौद्रमिति
द्विकुडवमिति यावत् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

कृष्णा सपाठा गजपिप्पली च
निदिधिका चित्रकनागरे च ।

सपिप्पलीमूलरजज्यजाजी-
मुस्तं च चूर्णं सुखतोयपीतम् ॥ ४१ ॥

हन्यात्रिदोषं चिरञ्चं च शोफं
कल्कश्च भूनिम्बमहौषधस्य ।

अयोरजलरूपणयावशूक-
चूर्णं च पीतं त्रिफलारसेन ॥ ४२ ॥

पिप्पल्यावे चूर्णं त्रिदोषमिति प्रत्येकं मिलितैवां वातादिभि-
र्जनितमिति ज्ञेयम्; न चात्र त्रिदोषसाध्यात्वं युक्तम्
॥ ४१ ॥ ४२ ॥

क्षारद्वयं स्यालवर्णानि चत्वा-

र्ययोरजो व्योषफलत्रिके च ।

सपिप्पलीमूलविडङ्गसारं

मुस्ताजमोदामरदारुविल्वम् ॥ ४३ ॥

कलिङ्गकाश्चित्रकमूलपाठे
यष्ट्याह्वयं सातिविषं पलांशम् ।

सहिङ्गकपर्पं त्वणुशुष्कचूर्णं
द्रोणं तथा मूलकशुण्टकानाम् ॥ ४४ ॥

स्याद्भस्मनस्तत् सलिलेन साध्य-
मालोड्य यावद्भस्मप्रदग्धम् ।

स्थानं ततः कोलसमां तु मात्रां
कृत्वा सुशुष्कां विधिनापयुज्यात् ॥ ४५ ॥

ह्रीहोदरश्वित्रहलीमकार्शः-
पाण्डुमयारोचकशोषशोफान् ।

विस्त्रिकागुल्मगरादमरीश्व
सश्वासकासाः प्रणुदेत् सकुट्टाः ॥ ४६ ॥

इति क्षारगुडिका ।

चत्वारि लवणानि सासुद्रवर्जं दीर्घजीवितीयोकानि । अणु-
शुष्कचूर्णमिति सूक्ष्मचूर्णं प्राह्यम् । अत्र जलमानमपि चूर्णं चतु-
र्गुणं देयम् । स्थानमिति घनम् ॥ ४३-४६ ॥

प्रयोजयेदार्द्रकनागरं वा
तुल्यं गुडेनार्धपलाभिवृद्ध्या ।

मात्रा परं पञ्चपलानि मासं
जीर्णे पयो यूपरसाश्च भक्तम् ॥ ४७ ॥

गुल्मोदराशोऽश्वयशुप्रमेहाञ्च
श्वासप्रतिश्यालसकाविपाकान् ।

सकामलाशोषमनोविकारान्
कासं कफं चैव जयेत् प्रयोगः ॥ ४८ ॥

आर्द्रकनागरमिति अशुष्कनागरम् । अर्धपलाभिवृद्धिश्च इह
गुडनागराभ्यां ज्ञेया, अन्यथा केवलार्द्रकवृद्ध्या पञ्चपलमाने
गुडेन समं दशपलतायां भूरिमात्रतयाऽभिवधादिदोषकारकं
स्यात्; अर्धपलादारभ्य प्रतिदिनमर्धपलवृद्ध्या दशभिर्दिनैः
पञ्चपलं भवति; ततस्तु पञ्चपलस्य यावन्मासमुपयोगः
॥ ४७ ॥ ४८ ॥

रसस्तथैवार्द्रकनागरस्य
पयोऽथ जीर्णे पयसाऽन्नमद्यात् ।

जैतवश्मज्जं च त्रिफलारसेन
हन्यात्रिदोषं श्वयशुं प्रसह्य ॥ ४९ ॥

इति शिलाजतुप्रयोगः ।

रसस्तथैवेत्यादौ पूर्वयोगवदार्धपलाभिवृद्धिः । गुडुक्तत्वं
चेत्यादि सर्वं तथैवेति पदेन गृह्यते ॥ ४९ ॥

द्विपञ्चमूलस्य पचेत् कषाये
कंसेऽभयानां च शतं गुडस्य ।

लेहे सुसिद्धेऽथ विनीय चूर्णं
व्योषं त्रिसौगन्ध्यमुपास्थिते च ॥ ५० ॥

प्रस्थार्धमात्रं मधुनः सुशीते
किञ्चिच्च चूर्णादपि यावश्शक्ता ।
एकामयां प्राश्य ततश्च लेहा-
च्छुक्तिं निहन्ति श्वयथुं प्रबुद्धम् ॥ ५१ ॥
श्वासज्वरारोचकमेहगुल्म-
ग्रीहत्रिदोषोदरपाण्डुरोगान् ।
काश्यामवातावसृगम्लपित्त-
वैषण्यमूत्रानिलशुक्रदोषान् ॥ ५२ ॥

इति कंसहरीतकी ।

द्विपञ्चमूलस्येत्यादौ निर्दिष्टत्वात् कंसः काथाद्ववति, ताव-
न्मानं दशमूलं चतुःषष्टिपलं ग्राह्यम् । अन्वे तु 'द्विपञ्चमूलस्य
तुल्यकषायो कंसोऽभयानां च शतं गुडस्य' इति पठन्ति ।
व्योषत्रिसौगन्ध्ययोः मानानिर्देशेन अन्यत्र लेहान्तरोक्त-
चूर्णमानानुसारेण मानं ज्ञेयम् । अगस्त्यहरीतकयां गुडतु-
लायां पिप्पलीचूर्णपलचतुष्टयमुक्तं, तथा च्यवनप्राशे मत्स्यण्डि-
कार्धतुलायां पिप्पलीचूर्णपलद्वयमुक्तं, तद्वदिहापि गुडशते
व्योषस्य कटुद्रव्यस्य पलचतुष्टयं; तथा च्यवने चातुर्जातकस्य
गन्धार्थस्य पलमुक्तं, तदनुसारेणैह द्विपलं त्रिसौगन्ध्यम् ।
किञ्चिच्छब्दस्याल्पवचनत्वाद्भोक्तृनागरादिचूर्णादर्धमानं याव-
श्शक्यं ज्ञेयं, केचित्तु किञ्चिच्छब्दं कर्षपर्यायं वदन्ति; तन्ना-
न्तरप्रत्ययात् । जतुकर्षसंवादात् त्रिसौगन्ध्यस्य प्रत्येकं कर्ष-
मानत्वं, त्र्युषणयवक्षाराणां तु प्रत्येकं पलम् । यदुक्तं—“दश-
मूलकषायस्य कंसे पथ्याशतं गुडात् । तुल्यं पचेत्ततो दद्याद्
व्योषक्षारचतुःपलम् । त्रिषुगन्धस्य कर्षांशं प्रस्थार्धं मधुनो
हिमे” इत्यादि ॥ ५०-५२ ॥

पटोलमूलामरदारुदन्ती-

त्रायन्तिपिप्पल्यभयाविशालाः ।

यष्ट्याह्वयं तित्ककरोहिणी च

सचन्दना स्यान्निचुलानि दार्वा ॥ ५३ ॥

कर्षोन्मितेस्तैः कथितः कषायो

घृतेन पेयः कुडवेन युक्तः ।

वीसर्पदाहज्वरसन्निपात-

तृष्णाविषाणि श्वयथुं च हन्ति ॥ ५४ ॥

पटोलमूलेत्यादौ काथ्याद्रव्यपलत्रयमष्टगुणजलपरिमाषया
कथनीयं; ततश्चतुर्भागावशेषेण षट्पलमानः कषायो भवति ।
उक्तं हि—“कर्षादौ तु पलं यावत् दद्यात् षोडशकं जलम् ।
ततश्च कुडवं यावत्तोयमष्टगुणं भवेत्” इति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

संचित्रकं धान्यवान्यजाजी-

सौवर्चलं त्र्युषणवेतसाम्लम् ।

बिल्वान् फलं दाडिमयावशूको
सपिप्पलीमूलमथापि चव्यम् ॥ ५५ ॥
पिष्ट्वाऽक्षमात्राणि जलादकेन
पक्त्वा घृतप्रस्थमथ प्रयुज्यात् ।
अशौंसि गुल्मं श्वयथुं च कृच्छ्रं
निहन्ति वार्द्धिं च करोति दीप्तम् ॥ ५६ ॥
पिबेद्धृतं वाऽष्टगुणाम्बुसिद्धं
सचित्रकक्षारमुदारवीर्यम् ।
कदयाणकं वाऽपि सपञ्चगव्यं
तित्कं महद्वाऽप्यथ तित्कं वा ॥ ५७ ॥

सचित्रकेत्यादौ केचित् 'बिल्वान् फलं' इति पठन्ति; तन्मते
बिल्वं पलमानं, शेषं तु कार्षिकम् ॥ ५५-५७ ॥

क्षीरं घटे चित्रककल्कलिप्ते
दध्यागतं साधु विमथ्य तेन ।

तज्जं घृतं चित्रकमूलगर्भं

तत्रेण सिद्धं श्वयथुघ्नमग्न्यम् ॥ ५८ ॥

अशौऽतिसारानिलगुल्ममेह-

श्रौतस्निहन्त्यग्निबलप्रदं च ।

तत्रेण चाद्यात् सघृतेन तेन

भोज्यानि सिद्धामथवा यवाग्रम् ॥ ५९ ॥

इति चित्रकघृतम् ।

दध्यागतमिति दधिभावेन परिणतम् । तत्रेणेति यथोक्त-
विमथनजातेन तत्रेण ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

जीवन्त्यजाजीशट्पुष्कराहैः

सकारवीचित्रकबिल्वमध्वैः ।

सयावशूकैर्वदरप्रमाणै-

र्चुक्षाम्लयुक्ता घृततैलशृष्टा ॥ ६० ॥

अशौऽतिसारानिलगुल्मशोफ-

हृद्रोगमन्दार्ग्रिहिता यवाग्रः ।

या पञ्चकोलेर्विधिनेव तेन

सिद्धा भवेत् सा च समा तथैव ॥ ६१ ॥

कुलत्थयूषश्च सपिप्पलीको

मोदश्च सत्र्युषणयावशूकः ।

रसस्तथा विष्किरजाङ्गलानां

सकूर्मगोघाशिखिशल्लुकानाम् ॥ ६२ ॥

सुवर्चला शुक्लकण्ट पटोलं

सवायसीमूलकवेत्रनिम्बम् ।

शाकार्थिनां शाकमिति प्रशस्तं

भोज्ये पुराणश्च यवः सशालिः ॥ ६३ ॥

जीवन्तीत्यादौ बदरप्रमाणैरिति द्विशणिकैः । विधिनैव तेने-
स्त्रत्र बदरमानत्वं द्रव्याणां ज्ञेयम् । सकूर्मेल्यादौ कूर्मविधानं
मत्स्यमांसनिषेधेऽप्यपवादरूपं ज्ञेयम् । शलकः शललीसंज्ञः ।
सुवर्चिका सूर्यवर्तः । शुजनकं रसोनकसदृशं; किंवा शुजनकं
शोभाजनम् । वायसी काकमाची ॥ ६०-६३ ॥

आभ्यन्तरं भेषजमुक्तमेत-
द्दर्हिहितं यच्छृणु तद्यथावत् ।
खेहान् प्रदेहान् परिषेचनानि
खेदांश्च वातप्रबलस्य कुर्यात् ॥ ६४ ॥
शैलेयकुष्ठगुग्गुलुशूलकौन्ती-
त्वक्पद्मकैलासुपलाशमुस्तैः ।
प्रियङ्गुयौणेयकहेममांसि-
तालीशपत्रप्लवपत्रधान्यैः ॥ ६५ ॥
श्रीवेष्टकध्यामकपिप्पलीभिः
स्पृकानखैश्चैव यथोपलाभम् ।
वातान्वितेऽभ्यङ्गमुशन्ति तैलं
सिद्धं सुपिष्टैरपि च प्रदेहम् ॥ ६६ ॥
जलैश्च वासांकरज्ज्वरिण्यु-
काश्मर्यपत्रार्जकजैश्च सिद्धैः ।
स्त्रिभो मुद्गुणै रवितप्ततौघैः
स्नातश्च गन्धैरनुलेपनीयः ॥ ६७ ॥

शैलेयेल्यादौ तैलं सिद्धं सुपिष्टैरिति शैलेयादिभिः सुपिष्टैस्तैलं
सिद्धमिति वदन्ति; तथा तैरेव सुपिष्टैः प्रदेहं कथयन्ति । रविणा
सूर्येण तप्ततौघैः स्नातो गन्धैरगुणैरिभिरानुलेपनीयः ॥ ६४-६७ ॥

सवेतसाः क्षीरवतां दुग्माणां
त्वचः समञ्जिष्ठलतामृणालाः ।
सचन्दनाः पद्मकचालकौ च
पैत्ते प्रदेहस्तु सतैलपाकः ॥ ६८ ॥
आकस्य तेनाम्बु रविप्रतप्तं
सचन्दनं सामयपद्मकं च
स्नाने हितं क्षीरवतां कपायः
क्षीरोदकं चन्दनलेपनं च ॥ ६९ ॥

सवेतसा इत्यादिनापैत्ते प्रदेहमाह । क्षीरिदुग्मा अश्वत्थादयः ।
सतैलपाक इति मञ्जिष्टादिभिरेव कायकलेन ज्ञेहः पक्वभ्यः ।
सचन्दनमित्यादौ अभयम् उक्षीरम् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

कफे तु कृष्णासिकतापुराण-
पिण्याकशिग्रुत्वग्गुमाप्रलेपः ।
कुलत्थगुण्ठीजलमूत्रसेक-
श्चण्डागुरुभ्यामनुलेपनं च ॥ ७० ॥

१ 'जलैस्तथैरुण्डवृषाकशिग्रु' इति पा० । २ 'स्त्रिभः कनोणैः'
इति पा० ।

विभीतकानां फलमध्यलेपः
सर्वेषु दाहार्तिहरः प्रदिष्टः ।
यष्ट्याहुमुस्तैः सकपित्थपत्रैः
सचन्दनैस्तत्पिडकासु लेपः ॥ ७१ ॥
रास्नावृषार्कत्रिफलाविडङ्गं
शिग्रुत्वचो मूषिकपर्णिका च
निम्बाजकौ व्याघ्रनखः सट्टर्वा
सुवर्चला तिककरोहिणी च ॥ ७२ ॥
सकाकमाची बृहती सकुष्ठ
पुनर्नवा चित्रकानगरे च ।
उन्मर्दनं शोफिषु मूत्रपिष्टं
शस्तस्तथा मूलकतोरसेकः ॥ ७३ ॥

सिकता वालुका । शिग्रोस्त्वक् । अनुलेपनं स्नानानन्तरमनु-
लेपनम् । तत्पिडकास्त्रिति दाहादिषुकापिडकासु । रास्नाद्यादिना
सर्वशोथेषून्मर्दनसंकीर्णं ब्रूते । व्याघ्रनखं नखी । मूषिकपर्णी
'पुत्रश्रेणी' इति ख्याता ॥ ७०-७३ ॥

शोफास्तु गात्रावयवाश्रिता ये
ते स्थानदूष्याकृतिनामभेदात् ।
अनेकसंख्याः कतिचिच्च तेषां
निदर्शनार्थं गदतो निबोध ॥ ७४ ॥

शोधास्त्वत्सादि । स्थानं गलादि, दूष्या रक्षादयः, आकृतिः
आकारो दीर्घत्वादिः, नामभेदस्तु शब्दादिषु विस्तारेणो-
क्तोऽपि 'कण्ठशालक' इत्यादिना लेशेनाभिहितः; एवं स्थाना-
दिभेदकृतादतिबहुत्वाद्बहुसंख्या ज्ञेया इति योज्यम् ॥ ७४ ॥

दोषास्त्रयः स्रैः कुपिता निदानैः
कुर्वन्ति शोफं शिरसः सुघोरम् ।

शिरसः सुघोरमित्यत्र लक्षणं त्रिदोषकृतं, नाम च 'शिरः-
शोथ' इति विवेकं, तन्नान्तरंऽयम् 'उपक्षीर्षक' इत्युक्तः ॥—

अन्तर्गले घुर्धुरिकान्वितं च
शालूकमुच्छ्वासनिरोधकारि ॥ ७५ ॥

घुर्धुरिकान्वितमिति घुर्धुराकारशब्देन वेदनया वा
युक्तम् ॥ ७५ ॥

गलस्य सन्धौ चिबुकं गले च
सदाहरागः श्वसनायुं चोत्रः ।
शोफो भृशार्तिस्तु विडालिका स्या-
द्वन्याद्वले चेद्वलीकृता सा ॥ ७६ ॥

गलस्य संधाविति गलवदनसन्धौ । श्वसनास्त्रिति श्वासबह-
नाडीषु । विडालिकायां त्रिदोषाश्रयः कारणत्वेनावुवर्तते ।

१ 'शोफा बहुत्वादतिवृत्तसंख्यास्तेषां तु कांश्चिच्छृणु चोच्य-
मानान्' इति पा० । २ 'श्वसनोच्छ्वासोयः' इति गङ्गाधरसं-
मतः पाठः । ३ 'वितानिका' इति पा० ।

वलयीकृता सेति कृत्स्नगलवेषकत्वेन वलयाकारा स्यात् । सुधु-
तेऽयुक्तं—“तं सर्वथैवाप्रतिवार्यवीर्यं विवर्जनीयं वलयं
वदन्ति” (सु. नि. अ. १९) इति । इयं च त्रिदोषजाऽपि
रक्तपित्ताधिका हेत्या ॥ ७६ ॥

स्यात्तालुविद्वध्यपि दाहराग-
पाकान्वितस्तालुनि सा त्रिदोषात् ।
जिह्वोपरिष्ठादुपजिह्विका स्यात्
कफादधस्तादधिजिह्विका च ॥ ७७ ॥
यो दन्तमांसेषु तु रक्तपित्तात्
पाको भवेत् सोपकुशः प्रदिष्टः ।
स्यादन्तविद्वध्यपि दन्तमांसे
शोफः कफाच्छोणितसंचयोत्थः ॥ ७८ ॥

उपजिह्विकेह त्रिशोथीयोक्ताऽपि तत्रातुकाधिजिह्विकाप्रसंगे-
नोक्ता ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

गलस्य पार्श्वे गलगण्ड एकः
स्याद्रण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ।
साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूल-
कासज्वरच्छर्दिद्युतास्त्वसाध्याः ॥ ७९ ॥
तेषां सिराकायशिरोविरेका
धूमः पुराणस्य घृतस्य पानम् ।
स्याल्लङ्घनं वक्रभवेषु चापि
प्रघर्षणं स्यात् कवलग्रहश्च ॥ ८० ॥

साध्याः स्मृता इत्यादि । पीनसादिरहिताः साध्याः । साध्या-
साध्याभिगादिभेदाः शिरःशोधादिषु सर्वेष्वेव हेत्याः । सि-
रेति सिरान्वधः । विशेषचिकित्सा तु सुश्रुते प्रतिप-
त्त्या ॥ ७९ ॥ ८० ॥

अङ्गैकदेशेष्वनिलादिभिः स्यात्
स्वरूपधारी स्फुरणः सिराभिः ।
ग्रन्थिर्महान्मांसभवस्त्वनर्ति-
मंदोभवः क्षिप्तमश्चलश्च ॥ ८१ ॥
संशोधिते खेदितमद्मकाष्ठैः
साङ्गुष्ठदण्डैर्विलेप्येदपक्कम् ।
विपाठ्य चोद्धृत्य भिषक् सकोशं
शलेन दग्ध्वा व्रणवच्चिकित्सेत् ॥ ८२ ॥
अदग्ध ईषत् परिशेषितश्च
प्रयाति भूयोऽपि शनैर्विवृद्धिम् ।
तस्मादशेषः कुशलैः समन्ता-
च्छेद्यो भवेद्दीक्ष्य शरीरदेशान् ॥ ८३ ॥
शोषे कृते पाकवशेन शीर्षा-
त्ततः क्षतोत्थः प्रसरेद्विस्र्पः ।

च. सं. ६२

उपद्रवं तं प्रविचार्य तज्ज-
सैर्भोजैः पूर्वतैर्यथोक्तैः ॥ ८४ ॥
निवारयेवादित एव यत्ना-
द्विधानवित् स्वस्वविधिं विधाय ।
ततः क्रमेणास्य यथाविधानं
व्रणं व्रणशस्त्रवरया चिकित्सेत् ॥ ८५ ॥
विवर्जयेत् कुक्ष्युदराश्रितं च
तथा गले मर्मणि संश्रितं च ।
स्थूलः खरश्चापि भवेद्विवर्ज्यो
यश्चापि बालस्यविरावलानाम् ॥ ८६ ॥

अङ्गैकदेशेलादिना ग्रन्थीनाह । स्वरूपधारीति वातेन वात-
लक्षणधारी, पितेन पित्तलक्षणधारी, कफेन कफलक्षणधारी
च । ग्रन्थिसंज्ञया ग्रन्थ्याकारत्वं दर्शयति । स्फुरणः वैपमान
इत्यर्थः । मंदोभवोऽनर्तिर्भवति । महान् ग्रन्थिर्मांसभवो भवति ।
संशोधिते इति कृतशोधने पुरुषे । विलेप्येति विम्लापयेत् ।
सकोशमिति कोशसहितमुद्धृत्य ततो दग्ध्वा व्रणवच्चिकित्सेत् ।
असम्यग्दग्धे वैरिशेषिते च ग्रन्थौ दोषमाह—अदग्ध इत्यादि ।
सैर्भोजैरिति विसर्पभेषजैः । विवर्जयेदित्यादिनाऽसाध्यग्रन्थिभे-
दानाह ॥ ८५-८६ ॥

ग्रन्थ्यर्बुदानां च यतोऽविशेषः
प्रदेशहेत्वाकृतिदोषदृष्यैः ।
ततश्चिकित्सेद्विषगर्बुदानि
विधानविद्वन्थिचिकित्सतेन ॥ ८७ ॥

अर्बुदचिकित्सातिदेशार्थमाह—ग्रन्थ्यर्बुदानामित्यादि । अवि-
शेष इव अविशेष इह हेत्यः । सुश्रुतेऽप्यर्बुदलक्षणमुक्तं—
“गान्धप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः संसृज्छिता मांसमभिप्रदूष्य ।
वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्धपाकम् ॥
कुर्वन्ति मांसोच्छ्रयमलगाथं तद्वर्द्धं शास्त्रविदो वदन्ति” (सु.
नि. अ. ११) इति ; तस्मात् स्तोकाविशेषे सत्यपि सावायवि-
शेषाद्ग्रन्थिविशेषचिकित्सातिदिश्यतेऽर्बुदे ॥ ८७ ॥

तात्रा सशूलं पिडका भवेद्या
सा चालजी नाम परिश्रुताग्रा ।
शोफोऽक्षतश्चर्मनखान्तरे स्या-
न्मांसास्त्रदूषी भृशशीघ्रपाकः ॥ ८८ ॥
ज्वरान्विता वङ्कणकक्षजा या
वर्तिर्निरर्तिः कठिनायता च ।
विदारिका सा कफमारुताभ्यां
तेषां यथादोषमुपक्रमः स्यात् ॥ ८९ ॥

१ ‘सैर्भोजैः’ इति पा० । २ अयमर्थः श्लोकः कञ्चिदुत्सवे न
पठ्यते । ३ ‘अपरिशोधिते’ इति पा० । ४ गान्धधरलु ‘समूला’
इति पठति ; ‘समूला न या चलति प्रपीडनेन सा समूला पीडका’
इति च व्याख्यानयति । ५ ‘रोगः क्षतः’ इति पा० ।

**विस्त्रावणं पिण्डिकयोपनाहः
पकेषु चैव व्रणवच्चिकित्सा ।**

चर्मनखान्तर इति चर्मनखसंयौ । विदारिकेह कफवाता-
भ्यामुच्यते, सुश्रुते विदारिका “सर्वेजां सर्वलक्षणाम्” (सु.
नि. अ. १३) इति पठिता, तेनेहापि कफवाताधिका हीनपित्ता
च विज्ञेया । तेषामित्यनेन अलज्ज्यक्षतविदारिकारोगान् प्रलयवसु-
शति । विस्त्रावणमिति रक्तविस्त्रावणम् । पिण्डिकयेति पिण्डि-
कास्त्रेदेन ॥ ८८ ॥ ८९ ॥—

**विस्फोटकाः सर्वशरीरगास्तु
स्फोटः सरागज्वरतर्पयुक्ताः ॥ ९० ॥**
**यज्ञोपवीतप्रतिमाः प्रभूताः
पित्तानिलाभ्यां जनितास्तु कक्षाः ।
याश्चापराः स्युः पिडकाः प्रकीर्णाः
स्थूलाणुमभ्या अपि पित्तजास्ताः ॥ ९१ ॥**
**क्षुद्रप्रमाणाः पिडकाः शरीरे
सर्वाङ्गगाः सज्जरदाहतृणाः ।
कण्डूयुताः सारुचिसर्पसेका
रोमान्तिकाः पित्तकफात् प्रदिष्टाः ॥ ९२ ॥**
**याः सर्वगात्रेषु मसूरमात्रा
मसूरिकाः पित्तकफात् प्रदिष्टाः ।
वीसर्पेक्षान्ये विहिता क्रिया या
तां तेषु कुष्ठे च हितां विदध्यात् ॥ ९३ ॥**

स्फोटा इह कक्षोक्तस्फोटाधिरस्याधिनः । यज्ञोपवीत-
प्रतिमा इति यज्ञोपवीतव्याप्यस्थानमात्रव्यापकाः स्फोटा एव,
कक्षा इति कक्षाशब्दाख्याः । प्रकीर्णा इति बहुविधजातिकाः ।
विसर्पेक्षादौ तेष्विति विस्फोट-कक्षा-मसूरिकाख्येषु विदारिकान-
न्तरोक्तवित्यर्थः ॥ ९०-९३ ॥

**ब्रैम्होऽनिलाद्यैर्वृषणे खलिङ्गै-
रन्त्रं निरेति प्रविशेन्मुहुश्च ।
मूत्रेण पूर्णं मृदु मेदसा चेत्
स्निग्धं च विद्यात् कठिनं च शोथम् ॥ ९४ ॥**
**विवेचनाभ्यङ्गनिरुहलेपाः
पकेषु चैव व्रणवच्चिकित्सा ।
स्यान्मूत्रसेकः कफजं विपाट्य
विशोष्य सीव्येद्व्रणवच्च पक्कम् ॥ ९५ ॥**

ब्रह्म इत्यादौ वृषणे इति जातावेकचक्रं, तेन वृषणयोरपि
प्रहणम् । खलिङ्गैरिति वातादिलिङ्गैः । वातलिङ्गेन वातिकः, पित्त-
लिङ्गेन पित्तिकः, कफलिङ्गेन कफजो ब्रह्मो ज्ञेय इत्यर्थः । अन्त्रं

१ ‘स्फोटाः सदाह ज्वरतर्पयुक्ताः’ इति पा० । २ ‘कक्षयाः’
इति पा० । ३ ‘ताड्य’ इति पा० । ४ ‘वृद्धे’ इति पा० । ४ ‘स्यान्मू-
त्रमेदःकफजं’ इति पा० ।

मृदुर्निरिति स्वस्थानाद् वृषणं प्रविशेचेति अन्त्रवृद्धिलक्षणम् ।
मूत्रेण तु यद्ब्रह्म तत् पूर्णं मृदु च भवति । मेदसा तु कृतं स्निग्धं
कठिनं च । एवं षड्विधो ब्रह्म उक्तः । सुश्रुते तु रक्तजोऽपि
ब्रह्म उक्तः, स इह पित्तजे एवान्तर्भावनीयः । विरेचनेत्यादिना
सामान्यचिकित्सासूत्रमाह । कर्कजानां वैशेषिकी चिकित्सो-
च्यते—विपाट्य विशोष्य च सीव्येद् विपक्वं ब्रह्म, व्रणवच्चोप-
चरेदिति भावः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

**किम्यस्थिसूक्ष्मक्षणनव्यवाय-
प्रवाहणान्युत्कटकाश्वपृष्ठैः ।
गुदस्य पार्श्वं पिडका भृशार्तिः
पक्वप्रभिन्ना तु भगन्दरः स्यात् ॥ ९६ ॥**
**विरेचनं चैषणपाटनं च
विशुद्धमार्गस्य च तैलदाहः ।
स्यात् क्षारसूत्रेण सुपाचितेन
छिन्नस्य चास्य व्रणवच्चिकित्सा ॥ ९७ ॥**

किम्यस्थीत्यादिना भगन्दरं पक्वविधमपीह संक्षेपात् सामा-
न्येनाह । एषणं शलाकया गत्यवेक्षणम् । क्षारसूत्रेण सुपाचि-
तेन छिन्नस्येत्यनेन शय्यतन्त्रोक्तं क्षारसूत्रविधानं दर्शयति; प्रप-
क्वस्त्विह पराधिकारत्वेन न कृतः; सुपाचितेनेति सम्यग्विपा-
चितक्षारेण ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

**जङ्घासु पिण्डीप्रपदोपरिष्टात्
स्याच्छीपदं मांसकफास्तदोपात् ।
सिराकफघ्नश्च विधिः समग्र-
स्त्रेण्यते सर्वपलेपनं च ॥ ९८ ॥**

जङ्घासिति बहुवचनं व्यक्त्यपेक्षया; किंवा बहुवचनेन जङ्घा-
दिष्वित्यादिपदलोपो ज्ञेयः । उक्तं हि—“शिश्नोश्चनसास्यपि
केचिदाहुः” इत्यादि । तथाहि पुष्कलावतः—“ग्रीवावक्षण-
जङ्घाष्टपादकर्णकराश्रयम् । शीपदं मांसमेदोभ्यां विद्यात्” इति ।
पिण्डीति मांसपिण्डी । प्रपदं पादाग्रम् ॥ ९८ ॥

**मन्दास्तु पित्तप्रबलाः प्रदुष्टा
दोषाः सुतीक्ष्णं तनुरत्तपाकम् ।
कुर्वन्ति शोथं ज्वरतर्पयुक्तं
विसर्पणं जालकगर्दभाख्यम् ॥ ९९ ॥**
**विलङ्घनं रक्तविमोक्षणं च
विरुक्षणं कायविशोधनं च ।
धानीप्रयोगाच्च शिशिरान् प्रदेहान्
कुर्यात् सदा जालकगर्दभस्य ॥ १०० ॥**

१ ‘मूत्रमेदःकफजानां’ इति पा० । २ ‘क्रमेस्तृणादिक्षणनव्य-
वाय’ इति पा० । ३ ‘सुपाटितस्य भिन्नस्य’ इति पा० ।
४ ‘जङ्घासु पिण्डीसु पदोपरिष्टात्’ इति पा० ।

मन्दा इत्यादौ मन्दा इति अल्पबुद्ध्याः मन्दा इति बहुवचनं व्यत्ययेक्षया । पितृ प्रबलं येषां ते पितृप्रबलाः । ततुः रक्तपाको यस्मिन् तत् तजुरक्तपाकः; सुश्रुते हि अपाकशब्देन श्लेष्पाक उक्तः “अपाकः श्वयुः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्दमः” (सु. नि. अ. १३) इति । रक्तस्य पाकेन युक्तं रक्तपाकं, नतु रक्तवर्णमात्रम् ॥ ९९ ॥ १०० ॥

एवंविधांश्चाप्यपरान् परीक्ष्य
शोधप्रकाराननिलादिलिङ्गैः ।

शान्तिं नयेदोषहरैर्यथास्व-

मालेपनच्छेदनभेददाहैः ॥ १०१ ॥

अत्रानुक्तशोधप्रकारसंग्रहार्थमाह—एवंविधानित्यादि १०१

प्रायोऽभिघातादनिलः सरक्तः

शोधं सरागं प्रकरोति तत्र ।

वीसर्पनुस्मास्तरक्तनुच्च

कार्यं विषघ्नं विषजे च कर्म ॥ १०२ ॥

आगन्तुशोधचिकित्सामह—प्राय इत्यादि । विषजे शोधे इति संबन्धः ॥ १०२ ॥

तत्र श्लोकः—

त्रिविधस्य दोषभेदात् सर्वाधौषयवगात्रभेदाच्च ।

श्वयथोर्द्ध्वविधस्य तथा लिङ्गानि चिकित्सितं चोक्तम्

इत्यश्लेषशकृते तच्चेऽप्राते दृढबलसंप्रतिरे

चिकित्सास्थाने श्वयथुचिकित्सितं

नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

संग्रहे सर्वाधौषगात्रावयवभेदाच्च त्रिविधस्येति संबन्धः । द्विविधस्येति निजागन्तुभेदेन ॥ १०३ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविश्वितायां चरकतात्पर्यटीकाया-

मायुर्वेददीपिकायां शोधचिकित्सितं नाम

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथात उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

शोधभेदत्वादुदरस्य शोधचिकित्सानन्तरमुदरचिकित्सितमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

सिद्धविद्याधराकीर्णै कौलासे नन्दनोपमे ।

तप्यमानं तपस्तीव्रं साक्षाद्धर्ममिव स्थितम् ॥ ३ ॥

आयुर्वेदविदां श्रेष्ठं भिषग्विद्याप्रवर्तकम् ।

पुनर्वसुं जितात्मानमग्निवेशोऽब्रवीद्वचः ॥ ४ ॥

मगवद्भुदरैर्दुःखैर्दृश्यन्ते ह्यर्विता नराः ।

शुष्कवक्त्राः कुरौर्गात्रैराध्मातोदरकुक्षयः ॥ ५ ॥

प्रनष्टाश्लिवाहाराः सर्वेष्वेष्टास्वनीभरारः ।

दीनाः प्रतिक्रियाभावाज्जहतोऽसुलनाथवत् ॥ ६ ॥

तेषामायतनं संख्यां प्राश्रूपाकृतिभेषजम् ।

यथावच्छ्रोतुमिच्छामि गुरुणा सम्यग्विरितम् ॥ ७ ॥

सर्वभूतहितायर्षिः शिष्येणैव प्रचोदितः ।

सर्वभूतहितं वाक्यं व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ८ ॥

आयुर्वेदविदमिति भिषग्वेदविदाम् । दुःखैरिति दुःखकारणैः । तेषामिति उदराणाम् । आयतनमिति कारणम् । संख्या च यद्यपि रोगाधिकारे “अष्टाबुदराणि” (सु. अ. १९) इत्यनेनोक्ता, तथाऽपि गुल्मकुष्ठयोः संख्यातिक्रमदर्शनात् पुनरत्र संख्याप्रश्नः; किंवा प्रकरणागतत्वात् संख्योक्ताऽपि पुनरुच्यते ॥ ३-८ ॥

अग्निदोषान्मनुष्याणां रोगसङ्गाः पृथग्विधाः ।

मलवृद्ध्या प्रवर्तन्ते विशेषेणोदराणि तु ॥ ९ ॥

मन्देऽग्नौ मलिनैर्मुकैरपाकादोषसंचयः ।

प्राणान्यपानान् संदूष्य मार्गान्मुक्ताऽधरोत्तरान् १०

त्वङ्मांसान्तरमागम्य कुक्षिमाध्मापयन् भृशम् ।

जनयत्युदरं तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम् ॥ ११ ॥

अग्निदोषोऽत्राग्निमान्यमेव विवक्षितं; तस्यैवेदोदरकारणदोषत्रयकर्तृत्वमुक्तं—“वर्षास्त्रिबले क्षीणे कुण्ठयन्ति पवनादयः” (सु. अ. ६) इति । मला वातादयः पुरीषादयश्च । मलिनैरिति दोषकारकैर्विद्वद्वाहारादिभिः । यद्यपि मन्दाग्निमलिनान्नयोः प्रत्येकमपि दोषत्रयकर्तृत्वमुक्तं, तथाऽपीहोभयजनकत्वेन प्रकर्षो दृश्यते, अत एव च प्रकर्षार्थं ‘संचय’ इति संपूर्णकृतवान् । प्राणेत्यादौ पुनरभिदूषणाभिधानेन मन्दस्य वृद्धेः पुनर्दोषकृतं नितरां मान्यं दर्शयति । दोषसंचयकृतेन वायुना प्राणपानयोर्दूषणमविरुद्धमेव; यतो वायुनाऽपि वायुदुष्टिर्भवत्येव । त्वङ्मांसान्तरमिति त्वङ्मांसमन्यम् ॥ ९-११ ॥

अत्युष्णलवणक्षारविदाह्यमलगराशनात् ।

मिथ्यासंसर्जनादूक्षविरुद्धाशुचिभोजनात् ॥ १२ ॥

ग्रीहाशौग्रहणीदोषकर्शनात् कर्मविभ्रमात् ।

क्लिष्टानामप्रतीकाराद्रौक्ष्याद्वैगविधारणात् ॥ १३ ॥

स्रोतसां दूषणादामात् संक्षोभादतिपूरणात् ।

अशौबालशकृद्रोधादभस्फुटनभेदनात् ॥ १४ ॥

अतिसंचितदोषाणां पापं कर्म च कुर्वताम् ।

उदराण्युपजायन्ते मन्दाग्नीनां विशेषतः ॥ १५ ॥

अत्युष्णेत्यादिना हेतुमाह । कर्मविभ्रमादिति वमनवीनामसम्यकरणात् । क्लिष्टानामप्रतीकारादिति ग्रीहादिरोगैः क्लिष्टानामप्रतिक्रियेत्यर्थः । रौक्ष्यादुत्पत्तिः रौक्ष्यस्य प्रतिक्रियाभावेना-

सुवर्तनात् । आमादिति आमानुबन्धात् । पापं कर्म च कुर्वता-
मिहनेनास्य महादुःखरूपस्य प्रबलाधर्मजन्यतामाह । मन्दा-
मीनां विशेषत इति अत्यन्तोपहतामीनाम् ॥ १२-१५ ॥

क्षुब्धाशः स्वादतिस्निग्धगुर्वचं पच्यते चिरात् ।
भुक्तं विदह्यते सर्वं जीर्णाजीर्णं न वेत्ति च ॥ १६ ॥
सहते नाति सौहृद्व्यमीषच्छोफश्च पादयोः ।
शश्वद्वलक्ष्योऽल्पेऽपि व्यायामे श्वासमृच्छति १७ ॥
वृद्धिः पुरीषनिचये रुक्षोदावर्तहेतुका ।
बस्तिस्नग्नी रुगाध्मानं वर्धते पात्र्यतेऽपि च ॥ १८ ॥
आतन्यते च जठरमपि लघ्वल्पभोजनात् ।
राजीजन्म वलीनाश इति लिङ्गं भविष्यताम् ॥ १९ ॥

क्षुब्धाश इत्यादिना पूर्वरूपभिधानम् । स्वादादीनां यद्यपि
कटुकाद्यपेक्षया विरेणैव पाको भवति, तथाऽपीह विरादिति
पदेनालर्थं विरादित्वमिधीयते । जीर्णाजीर्णं न वेत्ति चेति
वातजन्यत्वाद्भेदः । 'रुक्षोदावर्तहेतुका' इत्यत्र 'बद्धोदावर्त-
हेतुका' इति वा पाठः । बस्तिस्नग्नाविति बस्तिना समं यत्र
शरीरेतरदेशसंबन्धस्तत्र । आतन्यते इति विस्तीर्यते । राजी
व्याका सिरा ॥ १६-१९ ॥

रुक्का स्वेदाम्बुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि संचिताः ।
प्राणाश्रयपानान् संधूय जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥ २० ॥
कुक्षेरध्मानमाटोपः शोफः पादकस्य च ।
मन्दोऽग्निः श्लेष्मणगण्डत्वं कारयं चोदरलक्ष्णम् २१
पृथगदोषैः समस्तैश्च ग्रीहबद्धक्षतोदकैः ।
संभवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥ २२ ॥

रुक्क्यादिना चतुर्णां दोषजन्यानामुदराणां सामान्यात् संप्रा-
प्तिमाहः "पूर्वं या संप्राप्तिरुक्ता सा सर्वोदराणाम्" इत्येके वदन्ति;
"रुक्क्यादिना पूर्वं संप्राप्यनुक्तस्य स्वेदाम्बुवाहिलोतुडिरूपस्या-
भिधानादनैव रुच्यम्" इत्यन्ये । "स्वेदबद्धोतसां मेदोमूर्त्तं
रोमकृपाश्च, उदकबद्धोतसां तालु मूर्त्तं क्लोमं" (वि. अ. ५)
इत्यनेन भेद उक्तो ज्ञेयः । उदराणां सामान्यरूपमाह-कुक्षेरि-
त्यादि । मन्दोऽग्निश्चैव कारणं, तथाऽप्ययं मन्दाग्निरिह
लक्षणे ज्ञेयः । श्लेष्मणगण्डत्वमिति मरणकपोलत्वम् । तेषां
लिङ्गमित्यत्र लिङ्गशब्देन वक्ष्यमाणहेतुसंप्राप्ति अपि व्याधि-
गमकतया संयुहीते ज्ञेये । इह संप्राप्तिः कारणानि वा वक्त-
व्यानि विशेषस्यैव, तेन न सर्वसाधारणोक्तेरुदसंप्राप्त्या पुनरु-
क्तम् ॥ २०-२२ ॥

रुक्षादपभोजनायासवेगोदावर्तकशर्तनैः ।
वायुः प्रकुपितः कुक्षिद्वस्तिगुदमार्गगः ॥ २३ ॥

१ 'पुरीषनिचये' इति पा० । २ 'जठरं लघ्वल्पभोजनैरपि'
इति पा० ।

हत्वाऽग्निं कफमुद्धूय तेन रुद्धगतिस्ततः ।

आचिनोत्युदरं जन्तोस्त्वब्जांसान्तरमाश्रितः ॥ २४ ॥

तस्य रूपाणि—कुक्षिपाणिपादवृषणश्वयथुः, उद-
रविपाटनम्, अनियतौ च वृद्धिहासौ, कुक्षिपार्श्व-
शूलोदावर्ताङ्गमर्दपर्वभेदशुष्काकासकार्श्यदैर्बल्या-
रोचकाविपाकाः, अधोगुरुत्वं, वातवर्चोमूत्रसङ्गः,
श्यावारुणत्वं च नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्चसाम्,
अपि चोदरं तन्वसितराजीसिरासंततम्, आहत-
माध्मातदतिशब्दवद्भवति, वायुश्चोर्ध्वमधश्चित्तैर्यक्
च सशूलशब्दश्चरति, एतद्वातोदरमिति विद्यात् २५

कशनैरिति कुशत्वकारणैल्लङ्घनादिभिः । गुदस्य मार्गो
गुदमार्गः । कफमुद्धूयति अत्र कफस्याप्राप्त्यान्, तेन कफेनोद-
रव्यपदेशोऽप्रासमीचीन इति दर्शयति । अनियतौ च वृद्धि-
हासौ 'उदरस्य' इति शेषः । अस्तिता राज्यः सिराश्च तामिः
संततं व्याप्तम् । आध्मातदतिशब्दवदिति वातपूर्णवर्चसशब्द-
वत् ॥ २३-२५ ॥

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णान्यातपसेवतैः ।
विदाद्यध्यशानाजीर्णैश्चाशु पिचं समाचितम् ॥ २६ ॥
प्राप्यानिलकफौ रुक्का मार्गमुन्मार्गमास्थितम् ।
निहन्त्यामाशये वह्निं जनयत्युदरं ततः ॥ २७ ॥

तस्य रूपाणि—दाहज्वरतृष्णामूर्च्छातीसार-
भ्रमाः, कटुकास्यत्वं, हरितहारिद्रत्वं च नखनयनव-
दनत्वङ्मूत्रवर्चसाम्, अपि चोदरं नीलपीतहारिद्र-
हरितताम्रराजीसिरावनद्धं, दह्यते, दूयते, धूप्यते,
ऊष्मायते, स्विद्यते, क्रिद्यते, मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं
च भवति; एतत् पिचोदरमिति विद्यात् ॥ २८ ॥

कट्टिलादिना पित्तोदरमाह । अत्रापि अनिलकफावप्रधानौ,
पित्तं तु प्रधानम् । निहन्त्यामाशये वह्निमित्यनेन स्थानान्तर-
स्थधात्वमिवधं कृत्वा । हारिद्रं हरिद्राभम् । दूयत इति व्यथते ।
धूप्यत इति धूममिव उद्धमति । ऊष्मायत इति पार्श्वस्थेनैव
वह्निना दह्यते । स्विद्यत इति चर्मको भवति । क्षिप्रपाकं भव-
तीति ग्रीष्मपाकाजलोदरतां याति ॥ २६-२८ ॥

अव्यायामदिवास्वप्नादतिस्निग्धपिच्छिलैः ।
दध्निदुग्धौदनानूपमांसैश्चाप्यतिसेवितैः ॥ २९ ॥
कुक्षेन श्लेष्मणा स्रोतः स्वावृतेष्वावृतोऽनिलः ।
तमेव पीडयन् कुर्यादुदरं बहिरन्तर्गः ॥ ३० ॥

तस्य रूपाणि—गौरवारोचकाविपाकाङ्गमर्दाः,
सुप्तिः, पाणिपादमुष्कोदशोफाः, उत्क्लेशनिद्राकास-
श्वासाः, शुक्लत्वं च नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्च-

१ 'पीतत्वं' इति पा० । २ 'बहिरन्तरम्' इति पा० ।

साम्; अपि चोदरं शुक्रराजीसिरासंततं, गुरु,
स्तिमितं, स्थिरं, कठिनं च भवति; एतच्छुष्मोदर-
मिति विधात् ॥ ३१ ॥

अव्यायमेखादिना कफोदरमाह । बहिरन्त्रग इति अन्त्रा-
द्वाह्यग ॥ २९-३१ ॥

दुर्वलाग्नेरपथ्यामविरोधिगुरुभोजनैः ।

स्त्रीदत्तैश्च रजोरोमविष्मूत्रास्थिनखादिभिः ॥ ३२ ॥

विवैश्च मन्दैर्वाताद्याः कुपिताः संचयं त्रयः ।

शनैः कोष्ठे प्रकुर्वन्तो जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥ ३३ ॥

तस्य रूपाणि—सर्वेषामेव दोषाणां समस्तानि
लिङ्गान्युपलभ्यन्ते, वर्णाश्च सर्वे नखादिषु, उदरमपि
नानावर्णराजीसिरासंततं भवति; एतत् सन्निपातो-
दरमिति विधात् ॥ ३४ ॥

दुर्वलाग्नेरिखादिना सन्निपातोदरमाह । स्त्रीदत्तैरिति स्त्रीभिर-
ज्ञानात् सौभाग्यार्थं रजःप्रभृतिदानं प्रायो भवतीति; स्त्रीणाम-
भिधानमुपलक्षणार्थं, तेनान्यदत्तानामपि रजःप्रभृतीनां ग्रहणं
भवत्येव । विवैश्च मन्दैरिति दूषीविवैः, दूषीविषाण्येव हि मन्दानि
भवन्ति । त्रय इति पदेन वातादीनां त्रयाणामपि स्वातन्त्र्येण
ग्रहणं करोति । वर्णाश्च सर्वेषां दोषाणामिति संबन्धः । इह
सकललक्षणमेलकामिधानेनैव नखादिवर्णः सर्वोश्च नानावर्णो
राज्यश्च यद्यपि गृहीतास्तथाऽपि तदभिधानमवश्यतोऽप्यादर्श-
नार्थम् ॥ ३२-३४ ॥

अशितस्यातिसंक्षोभाद्यानयानातिचेष्टितैः ।

अतिव्यायभाराध्वचमनव्याधिकर्शनैः ॥ ३५ ॥

वामपार्श्वीभितः स्त्रीहा द्युतः स्थानात् प्रवर्धते ।

शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धं तं विवर्धयेत् ॥ ३६ ॥

तस्य स्त्रीहा कठिनोऽष्टीलेवादी वर्धमानः कच्छ-
पसंस्थान उपलभ्यते; स चोपेक्षितः क्रमेण कुक्षिं
जठरमभ्यविष्टानं च परिक्षिपन्नुदरमभिनिर्यते-
यति ॥ ३७ ॥

तस्य रूपाणि—दैर्घ्येनारोचकाविपाकवर्चो-
मूत्रग्रहणतमः प्रवेशपिपासाङ्गमर्दच्छर्दिमूर्च्छां रसाद-
कासश्वासमृदुञ्जरानाहाग्निनाशकाश्यांस्यवैरस्यप-
वैभेदकोष्ठवातशूलानि, अपि चोदरमरुणवर्णं
विवर्णं वा नीलहरितहारिद्रराजिमद्भवति; एवमेव
यक्रुदपि दक्षिणपार्श्वस्थं कुर्यात्, तुल्यहेतुलिङ्गैष-
धत्वात्तस्य स्त्रीहजठर एवावरोध इति; एतत् स्त्रीहो-
दरमिति विधात् ॥ ३८ ॥

स्त्रीहृद्विद्विधा—संक्षोभादिद्युतस्य वा वृद्धिः, अद्युतस्य
वा शोणितवृद्ध्या वृद्धिर्भवति । वामपार्श्वीभित इति स्त्रीहृद्विद्वि-
कथनम् । शोणितं वा रसादिभ्य इति अनादिशब्दः प्रकारवाची;
तेन रसस्य कारणस्य वृद्ध्या कार्यस्य रक्तस्य वृद्धिस्तथा मांसा-
दिभ्योऽपि रक्तवृद्धिर्भवति; तेनाहारविहारैभ्यो रक्तवृद्धिरुक्ता
भवति । प्रथमं या द्युतस्य वृद्धिरुक्ता सा वातादिसन्निपातत्वेन
चतुर्विधा भवेति; तेन रक्तजस्त्रीहृद्वृद्ध्या समं पञ्च स्त्रीहृदोषा ये
उक्तास्ते संगता भवन्ति । उक्तं हि—“पञ्च स्त्रीहृदोषा इति गुल्मै-
र्व्याख्याताः” (सू. अ. १९) इति । अष्टीला दीर्घो लोहमयो
ग्रन्थिलोहंकारेषु प्रसिद्धः । कुक्षिः पार्श्वदेशः । दक्षिणपार्श्वस्थ-
मिति स्थाननिर्देशः । यक्रुजन्मन उदरस्य पृथङ्नाम आख्याय
तस्य स्त्रीहोदर एवावरोधमाह—तुल्येखादिना ॥ ३५-३८ ॥

पक्ष्मवालैः सहाग्नेन भुक्तैर्वस्त्रायेन गुदे ।

उदायतैस्तथाऽशौभिरन्त्रसंमूर्च्छनेन वा ॥ ३९ ॥

अपानो मार्गसंरोधाद्धत्वाऽक्षिं कुपितोऽनिलः ।

वर्चःपित्तकफान् रुद्धा जनयत्युदरं ततः ॥ ४० ॥

तस्य रूपाणि—तृष्णादाहज्वरमुखतालुशोषो-
सादकासश्वासदौर्बल्यारोचकाविपाकवर्चोमूत्रस-
ङ्गाध्मानच्छर्दिक्षवधुशिरोहृन्नामिगुदशूलानि, अपि
चोदरं मूढवातं स्थिरमरुणं नीलराजि सिरावनद्-
राजिकं वा प्रायो नाभ्युपरि गोपुच्छवदमितिर्वर्तत
इति; एतद्वद्गुदोदरमिति विधात् ॥ ४१ ॥

पक्ष्मवालैरिखादिना बद्धगुदोदरमाह । बद्धायने इति बद्ध-
मार्गे । उदायतैरिखादावपि ‘बद्धायने गुदे’ इत्युत्पत्तनीयम् ।
अन्नसंमूर्च्छनेन अन्नपरितर्जनेन । पक्ष्मवालैरिखादिना अनेक-
हेतुक्रुतो गुदनिरोधः; तेन गुदनिरोधकत्वरूपेणैकरूपमेव बद्ध-
गुदोदरं जनयति; तेन पक्ष्मादिगुदनिरोधहेतुपक्षकजन्यत्वाद्
बद्धगुदोदराणां पक्षत्वं नोद्यम् ॥ ३९-४१ ॥

शर्करातृणकाष्ठस्थिकण्टकैरन्नसंयुतैः ।

मिथेताम्बं यदा भुक्तैर्जृम्भयाऽत्यशनेन वा ॥ ४२ ॥

पाकं गच्छेद्रसस्तेभ्यश्छिद्रेभ्यः प्रस्रवद्भवति ।

पूरयन् गुदमन्त्रं च जनयत्युदरं ततः ॥ ४३ ॥

तस्य रूपाणि—तदधो नाभ्याः प्रायोऽभिवर्धमा-
नमुदकोदरं भवति, यथाबलं च दोषाणां रूपाणि
दर्शयति, अपि वातुरः सलोहितनीलपीतपिच्छिल-
कुणपगन्ध्यामवर्च उपवेशते, ह्रिक्काश्वासकासतृ-
ष्णाप्रमेहारोचकाविपाकदौर्बल्यपरीतश्च भवति;
एतच्छिद्रोदरमिति विधात् ॥ ४४ ॥

शर्करेखादिना क्षतोदरमाह । शर्करादिभिरभ्याहृतमन्त्रं
मिथेतेति योजना । पाकं गच्छेदिति मिश्रमेवान्तः पाकं
गच्छति । बहिरिति बहिर्भागे अन्नं गुदं च पूरयन् स पूव

रसोऽन्त्रपाकप्रभृत उदरं जनयति । तदधो नामैः प्रायोऽभिवर्धमानं द्रव्यस्योदरारम्भकस्यायोगमित्याद् दकोदरं भवतीति उदरान्तरापेक्षया शीघ्रगतिर्भवतीत्यर्थः । 'उदकोदरस्य दोषाणां च' इति वा पाठः । तत्र उदकोदरस्य रूपाणि दर्शयति, दोषाणां च यथाबलं रूपाणि दर्शयतीति योजना । यथाबलमिति यो बलवान् दोषो भवति तस्य रूपाणि दर्शयति ॥ ४२-४४ ॥

स्नेहपीतस्य मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा ।
अत्यम्बुपानान्नेऽग्नौ मासृतः क्लोन्नि संस्थितः ॥ ४५ ॥
स्रोतःसु रुद्धमार्गेषु कफश्चोदकमूर्च्छितः ।
वर्धयेतां तदेवाम्बु स्वस्थानादुदराय तौ ॥ ४६ ॥

तस्य रूपाणि—अनन्नकाङ्क्षपिपासागुदस्त्रावशूलश्वासकासदौर्बल्यानि, अपि चोदरं नानावर्णराजिसिरासंततमुदकपूर्णदृतिक्षोभसंस्पर्शं भवति, एतदुदकोदरमिति विद्यात् ॥ ४७ ॥

तत्र अचिरोत्पन्नमुपद्रवमनुदकमप्राप्तमुदरं त्वरमाणश्चिकित्सेत्; उपेक्षितानां हेषां दोषाः स्वस्थानादपवृत्ता परिपाकाद्वीभूताः सन्धीन् स्रोतांसि चोपकुट्टयन्ति, स्नेदश्च बाह्येषु स्रोतःसु प्रतिहतगतिस्तिर्यगवतिष्ठमानस्तदेवोदकमाप्याययति; तत्र पिच्छोत्पत्तौ मण्डलमुदरं गुरु स्तिमितमाकाठितमशब्दं सुदुस्पर्शमपगतराजीकमकान्तनाभ्यामेवोपसर्पति । ततोऽनन्तरमुदकप्रादुर्भावः । तस्य रूपाणि—कुक्षेरितिमात्रवृद्धिः, सिरान्तर्धानगमनम्, उदकपूर्णदृतिस्संक्षोभसंस्पर्शत्वं च ॥ ४८ ॥

तदाऽऽतुरमुपद्रवाः स्पृशन्ति—छर्द्यतीसारतमकतृष्णाश्वासकासहृकादौर्बल्यपाश्वशूलारुचिस्त्रमेदमूत्रसङ्गादयः; तथाविधमचिकित्स्यं विधादिति ॥ ४९ ॥

स्नेहेत्यादिना उत्पत्तिविशिष्टं जलोदरमाह । क्लोम हृदयावयवविशेषः । वर्धयेतामिति यथोक्तौ कफमारुतौ । तयोश्चाम्बुवर्धकत्वं पिपासाजननेनाम्बुपानादेरिति ज्ञेयम् । साध्यासाध्यविभागमाह—तत्रेत्यादि । अनुदकप्राप्तमिति अजातोदकरूपदोषावस्थं; परिपाकेनात्र दोषाणां प्रवर्त्तं स्वभावादेव ज्ञेयम् । बाह्येषु स्रोतःसु प्रतिहतगतिरिति बहिर्गन्तुमसमर्थः । अत्र जलजन्मपूर्वत्वं पिच्छोत्पत्त्येत, तेन पिच्छोत्पत्तिलक्षणमेव तावदाह । पिच्छासदृशो भागः पिच्छः अन्ये तु भक्तमण्डसदृशीं पिच्छामाहुः । सर्पतीति चलति । उदकपूर्णदृतिवत् संक्षोभः मांसस्य पिच्छोदकरूपं प्राप्तस्य । तमकः आसविशेषः । अचिकित्स्यमिति विषययोगशस्त्रप्रणिधानादिदारुणकर्मव्यतिरिक्तक्रियया अचिकित्स्यं विद्यात् ॥ ४५-४९ ॥

भवन्ति चात्र—

वातात्पित्तात्कफात् ग्रीहः सन्निपातात्तथोदकात् ।
परं परं कृच्छ्रतरमुदरं भिषगादिशेत् ॥ ५० ॥
पक्षाद्बहुगुदं त्वर्थं सर्वं जातोदकं तथा ।
प्रायो भवत्यभावाय च्छिद्रान्नं चोदरं नृणाम् ॥ ५१ ॥

परं परं कृच्छ्रतरमिति यथा यथा परवरनिर्देशस्तथा तथा कृच्छ्रसाध्यत्वम् । बद्धच्छिद्रदकोदराणां विशेषमाह—पक्षादित्यादि । बद्धगुदमुदरं पक्षाद्वर्धं विनाशाय प्रायो भवति; कदाचित् पक्षाद्वर्धमप्यभावाय न भवतीति प्रायःशब्देनाह । जातोदकं छिद्रान्नं च प्रायो विनाशाय भवति; कदाचिद् विषयश्लाभिमतचिकित्सया जातोदकं छिद्रं बद्धगुदं च सिध्यतीति प्रायःशब्देन दर्शयति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपकुञ्चिततुल्यचर्म ।
बलशोणितमांसाग्रिपरिक्षीणं च वर्जयेत् ॥ ५२ ॥
श्वयथुः सर्वममोत्थः श्वासो ह्रिकाऽरुचिः सतृद् ।
मूर्च्छा च्छर्दिर्गतीसारो निहन्त्युदरिणं नरम् ॥ ५३ ॥
जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम् ॥ ५४ ॥

शूनाक्षमित्यादिना साध्योक्तानामप्यसाध्यतामाह । कुटिलोपस्थमिति वक्रोपस्थम् । उपकुञ्चिता तन्वी च त्वग्यस्य स तथा । अमिक्षयश्चोदरं प्रथमत एव यद्यपि भवति, तथाऽपि असाध्यलक्षणेषु विशेषेणामिक्षयो लक्षणान्तरयुक्तं भवतीति ज्ञेयम् । जन्मनैवेति उत्पत्तिमात्रेण ॥ ५२-५४ ॥

अजातशोथमरुणं सशब्दं नातिभारिकम् ।
सदा गुडगुडायच्च सिराजालगवाक्षितम् ॥ ५५ ॥
नाभिं विष्टभ्य पैयौ तु वेगं कृत्वा प्रणश्यति ।
हृन्नाभिवह्णकटीगुदप्रत्येकशूलिनः ॥ ५६ ॥
कर्कशं सूजतो वातं नातिमन्दं च पावकं ।
लोल्लस्याविरसे चास्ये मूत्रेऽल्पे संहते विषि ॥ ५७ ॥
अजातोदकमित्येतैर्लङ्घैर्विज्ञाय तत्त्वतः ।
उपाक्रमेद्विषगदोषबलकालविशेषवित् ॥ ५८ ॥

अजाताम्बुलक्षणमाह—अजातशोथमित्यादि । नातिभारिकमिति नातिगुरुणा भारेण युतम् । नाभिं विष्टभ्येति नाभिं स्वम्भयित्वा । कृत्वा वेगमिति पुरीषवातवेगं कृत्वा, वातपुरीषं विष्टज्येति यावत् । प्रणश्यतीति लीनं भवति । कर्कशमिति वेगवन्तः सूजत इति वातं सरतः ॥ ५५-५८ ॥

वातोदरं बलमतः पूर्वं स्नेहैरुपाचरेत् ।
स्निग्धाद्यं स्नेदिताङ्गाय दद्यात् स्नेहविरचनम् ॥ ५९ ॥

१ 'सशोथमरुणाभासं' इति पा० । २ 'गुडगुडावन्तं' इति पा० । ३ 'वायुस्तु' इति पा० । ४ 'लालया विरसे' इति पा० ।

हृते दोषे परिम्लानं वेष्टयेद्वाससोदरम् ।
 तथाऽस्थानवकाशत्वाद्वायुर्नोन्मापयेत् पुनः ॥६०॥
 दोषातिमान्नोपचयात् सोतोमार्गनिरोधनात् ।
 संभवत्युदरं तस्मान्नित्यमेव विरेचयेत् ॥ ६१ ॥
 शुद्धं संसृज्य च क्षीरं बलार्थं पाययेत् तम् ।
 प्रागुक्तेशास्त्रिवर्त्यं च बले लब्धे क्रमात् पयः ॥६२॥
 यूपै रसैर्वा मन्दाभ्युद्योगैरेषितानलम् ।
 सोदावर्तं पुनः स्निग्धं स्निग्धमास्थापयेन्नरम् ॥ ६३ ॥
 स्फुरणाक्षेपसन्ध्यस्थिपार्श्वघृष्टप्रतिर्तिषु ।
 दीप्ताग्निं बद्धविद्धात् रुक्षमप्यनुवासयेत् ॥ ६४ ॥
 तीक्ष्णाधोभागयुक्तोऽस्य निरुद्धो दाशमूलिकः ।
 वातग्न्याम्लशूतैरण्डतिलतैलानुवासनम् ॥ ६५ ॥
 अविरेच्यं तु यं विद्यादुर्वलं स्थविरं शिशुम् ।
 सुकुमारं प्रकृत्याऽप्यदोषं वाऽथोल्बगानिलम् ॥६६॥
 तं भिषक् शमनैः सर्पिर्वृषमांसरसौदनैः ।
 बस्त्यभ्यङ्गानुवासैश्च क्षीरैश्चोपाचरेद्बुधः ॥ ६७ ॥

वातोदरमिच्छादिना चिकित्सा माह । परिम्लानमिति क्षीणम् ।
 तथेति वक्ष्येष्टनेन । उदरे पुनः शोषनोपपत्तिमाह-दोषे-
 त्यादि । सोतोमार्गनिरोधनादिति सोतोमुखनिरोधनादित्यर्थः ।
 मार्गशब्दोऽत्र मुखवाची । संसृज्येत्यत्र पेयादिकमेषोपपाद्य ।
 प्रागुक्तेषादिति उक्तेषु दृश्यमाने । उत्सर्गतस्तु बलजनककार्यं
 कृत्वा पयो निवर्तनीयम् । वातग्न्यादिभिः शूतमैरण्डतैलं तिलतैलं
 वाऽनुवासनं स्यात् । अनुवासैरिति अनुवासान्नैः ॥ ५९-६७ ॥

पित्तोदरे तु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ।
 दुर्वलं त्वनुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरवस्तिना ॥ ६८ ॥
 संजातबलकायाग्निं पुनः स्निग्धं विरेचयेत् ।
 पयसा सन्निवृत्तलङ्केनोऽरुक्कशूतेन वा ॥ ६९ ॥
 सातलात्रायमाणार्भ्यां शूतेनारग्वधेन वा ।
 सकर्के वा समूत्रेण सवाते तित्तसर्पिषा ॥ ७० ॥
 पुनः क्षीरप्रयोगं च वस्तिकर्म विरेचनम् ।
 क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन् युक्तः पित्तोदरं जयेत् ॥ ७१ ॥

सातला चर्मकषा । क्षीरवस्तिरिति क्षीरप्रधानो वस्तिः ।
 सकर्के इति कफयुक्ते पित्ते । समूत्रेणेत्यत्र 'पयसा' इत्यनुव-
 र्तिता । सवाते पित्ते तित्तसर्पिषा विरेचनं त्रिवृत्तादिद्रव्ययुक्तेन
 कर्तव्यम् । क्रमेणैति क्षीरप्रयोगादिक्रमेण पित्तोदरं जयेदिति
 योजना ॥ ६८-७१ ॥

स्निग्धं स्निग्धं विशुद्धं तु कफोदरिणमातुरम् ।
 संसर्जयेत् कटुक्षारयुक्तरसैः कफापहैः ॥ ७२ ॥
 गोमूत्रारिष्टपानैश्च चूर्णयिस्कृतिभिस्तथा ।
 सक्षारैस्तैलपानैश्च शमयेत् कफोदरम् ॥ ७३ ॥

विशुद्धमिच्छन्न वमनं विना विशुद्धो ह्येयः, वमनस्योदरे
 निषिद्धत्वात् । चूर्णयुक्ता अयस्कृतयः चूर्णीयस्कृतयः "नवायोर-
 जसो भागास्तचूर्णं मधुसर्पिषा" (नि. अ. १६) इत्याद्युक्ताः ।
 किंवा चूर्णाच्चैव वक्ष्यमाणानि, अयस्कृतयस्तु रसायनोक्तलो-
 हप्रयोगे ह्येयाः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ताः कारयेत् क्रियाः ।
 सोपद्रवं तु निवृत्तं प्रत्याख्येयं विजानता ॥ ७४ ॥

सर्वा यथोक्ता इति प्रत्येकं वातादिविहिताः सर्वा एव सन्नि-
 पातोदरे कर्तव्याः । सोपद्रवं तु निवृत्तमिति सोपद्रवतयोत्प-
 न्नम् ॥ ७४ ॥

उदावर्तस्जानाहर्दाहमोहत्पाज्वरैः ।
 गौरवारुचिकाटिन्धैश्चानिलादीन् यथाक्रमम् ॥७५॥
 लिङ्गैः ग्रीह्वयधिकान् दृष्ट्वा रक्तं चापि स्वलक्षणैः ।
 चिकित्सां संप्रकुर्वीत यथादोषं यथाबलम् ॥ ७६ ॥
 स्नेहं स्नेहं विरेकं च निरुद्धमनुवासनम् ।
 समीक्ष्य कारयेद्वाहौ वामे वा व्यधयेत् सिराम् ७७
 षट्पलं पाययेत् सर्पिः पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ।
 सगुडामभयं वाऽपि क्षारारिष्टगणांस्तथा ॥ ७८ ॥
 एष क्रियाक्रमः प्रोक्तो योगान् संशमनान्जुष्टु ।
 पिप्पली नागरं दन्ती चित्रकं द्विगुणाभयम् ॥ ७९ ॥
 विडङ्गांशुयुतं चूर्णमेतदुष्णाम्बुना पिबेत् ।
 विडङ्गं चित्रकं शुण्ठीं सधृतां सैन्धवं वचाम् ॥८०॥
 दग्ध्वा कपाले पयसा गुल्मग्रीहापहं पिबेत् ।
 रोहीतकलतानां तु काण्डकानभयाजले ॥ ८१ ॥

मूत्रे वा सुनुयात्तच्च सप्तरात्रस्थितं पिबेत् ।
 कामलागुल्ममेहार्शः ग्रीहसर्वोदरकिमीन ॥ ८२ ॥
 स हन्याज्जाङ्गलरसैर्जीर्णं स्याच्चात्र भोजनम् ।
 रोहीतकत्वचः कृत्वा पलानां पञ्चविंशतिम् ॥ ८३ ॥
 कोलद्विप्रस्थसंयुक्तं कषायमुपकल्पयेत् ।
 पलिकैः पञ्चकोलेस्तु तैः सर्वैश्चापि तुल्यया ॥ ८४ ॥
 रोहीतकत्वचा पिष्टैर्धृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 ग्रीहामिष्टुङ्गि शमयत्येतदाशु प्रयोजितम् ॥ ८५ ॥
 तथा गुल्मोदरश्वासकिमिषापण्डुत्वकामलाः ।
 अग्निर्कर्म च कुर्वीत भिषग्वातकफोल्बणे ॥ ८६ ॥
 पैत्तिके जीवनीयानि सर्पाणि क्षीरवस्त्यः ।
 रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानं च शक्यते ॥ ८७ ॥
 यूपैर्मोसरसैश्चापि दीपनीयसमायुतैः ।
 यकृति ग्रीहवत् सर्वं तुल्यत्वाद्भेषजं मतम् ॥ ८८ ॥
 लघून्यन्नानि संसृज्य दद्यात् ग्रीहोदरे भिषक् ।

१ 'ग्रीहयधिका तुष्णा रक्तं च पित्तलक्षणैः । विघात समस्तैः सर्वैस्तु
 सन्निपातं तथा भिषक्' इति पा० ।

झीहोदचिकित्सामाह—उदावर्तंत्यादि । अनिलादीन् यथा-
क्रममिति उदावर्तंरुजानाहैर्वातं, दाहमोहदुष्पाज्वरैः पित्तं, शेषैः
कर्मं, दृष्ट्वा चिकित्सां कुर्वीत; किंच बाधितं रक्तं तल्लक्षणे-
र्दृष्ट्वा चिकित्सां कुर्वीत । तत्र रक्तस्य लक्षणानि विधिशोणित्वा-
योक्तानि, तन्त्रान्तरे “विदाहं तुष्णं वैरस्यं गात्रगौरवं मूर्च्छा”
इत्यादीनि ज्ञेयानि । झीहीति झीहोदरे । यथादोषमिति उल्ब-
णदोषप्रशमनीम् । वामे बाहौ सिराव्यधः सामान्योकोऽपि
सुश्रुतप्रख्यातः कूर्पराख्यसिराव्यधो ज्ञेयः । पिप्पलीर्वा प्रयो-
जयेदिति रसायनोक्तपिप्पलीवर्धमानं प्रयोजयेत् । क्षारारिष्ट-
गणानिति ग्रहण्यशौवक्ष्यमाणक्षारारिष्टसमुद्धान्; इहापि च
विडङ्गमिषादिना क्षारं, तथा रोहितकलतेत्यादिनाऽरिष्टं च
वक्ष्यति । द्विगुणामयमिति द्विभागामयम् । रोहितकलता ‘रोहि-
तक’ इति ख्याता । काण्डका इति खल्वप्रमाणाः खण्डाः । आसु-
मुयादिति द्रवे ममाः कृत्वा संधानार्थं स्थापयेत् । रोहितकेत्यादौ
सप्तपञ्चाशत्पले काथ्येऽष्टगुणमुदकं दत्त्वा पादावशेषेण द्विपलो-
पैतचतुर्दशशरावमानः काथो भवति । सर्वैस्तेष्वपि तुल्ययेति
रोहितकत्वचः पञ्चपलानीत्यर्थः । पिष्टैरेति पञ्चकोलैः पिष्टैः,
तथा विभक्तिविपरिणामादोहितकत्वचा पिष्टयेति ज्ञेयम् । अग्नि-
कर्मैति शुलभदन्नाप्यग्निर्मकं वदन्ति; तच्च वातकफोल्बणे झीहो-
दरे एव ज्ञेयम् । रीपनीयसमायुतैरेति पिप्पल्यादिरीपनीयगण-
संस्कृतैरित्यर्थः ॥ ७५-८८ ॥—

स्वित्राय बद्धोदरिणे मूत्रतीक्ष्णौषधान्वितम् ॥ ८९ ॥
सतैलवर्णं दद्यान्निरुहं सातुवासनम् ।
परिंसीसिनी चान्नानि तीक्ष्णं चैव विरेचनम् ॥ ९० ॥
उदावर्तहरं कर्म कार्यं वातघ्नमेव च ।
छिद्रोदरमृते खेदाच्छ्रेष्ठीमोदरवदाचरेत् ॥ ९१ ॥
जातं जातं जलं स्राव्यमेवं तथापयेद्विषम् ।
तृष्णाकासज्वरार्तं तु क्षीणमांसाग्निभोजनम् ॥ ९२ ॥
वर्जयेच्छ्वासिन् तद्वच्छूलिन् दुर्बलेन्द्रियम् ।

निरुहस्योत्सर्गत एव सतैलवर्णत्वे सिद्धे सतैलवर्णमिति
पदं तैलवर्णयोरत्रापि कदाचोपदर्शनार्थम् । बद्धछिद्रद्रकोद-
रिणं च यद्यप्यास्थापनं निषिद्धं, तथाऽपि तदेकसाध्यायामव-
स्थायां निरुहासुवासनमिह ज्ञेयम् । परिंसीसीनीति अनुलोमनानि ।
छिद्रान्त्रं नोदरं तृष्णामिषत्रयं यद्यप्यसाध्यत्वमुक्तं, तथाऽपि तत्र
प्रायःशब्दनिवेशादसाध्यताव्याभिचारोऽपि दर्शितः; तेनेह तच्चि-
कित्सोच्यते, उत्तरत्रापि च पिपीलिकांश्चादिना छिद्रोदरचि-
कित्सोच्यते, तथा ‘हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं’ इत्यनेन सर्वोदरचि-
कित्सा वक्तव्या । अन्ये तु सर्वोदरहन्तुत्वकथनं न पारमार्थि-
कमिति वदन्ति । ऋते खेदादित्यनेन खेदस्य छिद्रोदरे
उदंककारतया निषेधं दर्शयति । तृष्णेत्यादिना प्रत्याख्येयं
छिद्रोदरमाह ॥ ८९-९२ ॥—

अपां दोषहराण्यादौ प्रदद्यादुदकोदरे ॥ ९३ ॥
मूत्रयुक्तानि तीक्ष्णानि विविधक्षारवन्ति च ।
दीपनीयैः कफघ्नैश्च तमाहारैरुपाचरेत् ॥ ९४ ॥
द्रवेभ्यश्चोदकादिभ्यो नियच्छेदनुपूर्वशः ।

अपां दोषहराणीत्यादिना उत्पत्तिविशिष्टद्रकोदरचिकित्सा-
माह । उदकादिभ्य इति उदकप्रकारेभ्यो द्रव्यान्तरेभ्यः ।
नियच्छेदिति निवर्तयेत् । अनुपूर्वश इति क्रमेण निवर्त-
येत् ॥ ९३ ॥ ९४ ॥—

सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसङ्घातजं मतम् ॥ ९५ ॥
तस्मान्निदोषशमनीं क्रियां सर्वत्र कारयेत् ।
दोषैः कुक्षौ हि संपूर्णं वक्षिर्मेन्दवमृच्छति ॥ ९६ ॥
तस्मान्मोक्ष्यानि भोज्यानि दीपनानि लघूनि च ।
रक्तशालीनी यवांसुद्राङ्गुलाश्च मृगद्विजान् ॥ ९७ ॥
पयोमूत्रासवारिष्टान्मधुसीधुं तथा सुराम् ।
यवाग्नूदोदनं वाऽपि यूपैरद्याद्रसैरपि ॥ ९८ ॥
मन्दाम्ललेहकटुभिः पञ्चमूलोपसाधितैः ।
औदकानूपजं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलान् ॥ ९९ ॥
व्यायामाध्वदिवास्त्रमं यानयानं च वर्जयेत् ।
तथोष्णलवणाम्लानि विदाहीनि शुरुणि च ॥ १०० ॥
नाद्यादन्नानि जठरी तोयपानं च वर्जयेत् ।

अत्र सर्वोदरसाधारणी चिकित्सा वक्तुमाह—सर्वमिषादिना ।
भोज्यानि पुनर्भोज्यानीति भोक्तव्यानि । मन्दाम्लेद्यादौ मन्दशब्दो-
ऽल्पवचनः । यानयानमिति अश्व्यादिना यानम् ॥ ९५-१०० ॥—
नातिसान्द्रं हितं पाने खादु तक्रमपेलवम् ॥ १०१ ॥
व्यूषणक्षारलवणैर्युक्तं तु निचयोदरी ।
वातोदरी पिबेत्तर्कं पिप्पलीलवणान्वितम् ॥ १०२ ॥
शर्करामधुकोपेतं खादु पित्तोदरी पिबेत् ।
यवानीसैन्धवाजाजीव्योषयुक्तं कफोदरी ॥ १०३ ॥
पिबेन्मधुयुतं तर्कं कैवोष्णं नातिपेलवम् ।
मधुतैलवचाशुण्डीशताह्लाकुष्ठसैन्धवैः ॥ १०४ ॥
युक्तं झीहोदरी जातं सव्योषं तदुदकोदरी ।
बद्धोदरी तु हृषुषायवान्यजाजिसैन्धवैः ॥ १०५ ॥
पिबेच्छिद्रोदरी तर्कं पिप्पलीक्षौद्रसंयुतम् ।
गौरवारोचकार्तानां समन्द्राद्यतिसारिणाम् ॥ १०६ ॥
तर्कं वातकफार्तानाममृतव्याय कल्पते ।

खाद्विति सव्यो मथितं मधुरं जातम् । अपेलवमिति उद्धत-
लेहम् । कवोष्णमिति ईषदुष्णम् ॥ १०१-१०६ ॥—

१ ‘शर्करामरिचोपेतं’ इति पा० । २ ‘व्यक्तान्द्रं’ इति पा० ।

३ ‘यवानीसैन्धवाजाजीव्योषयुक्तं’ इति पा० ।

शोकानाहार्तिवृष्णमूर्च्छापीडिते कारभं पयः ॥१०७॥
 शुद्धानां क्षामदेहानां गव्यं छागं समाहिषम् ।
 देवदारुपलाशकहस्तिपिप्पलीशिथुकैः ॥ १०८ ॥
 साश्वगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं समैः ।
 वृश्चिकालीं वचां कुष्ठं पञ्चमूलीं पुनर्नवाम् ॥१०९॥
 भृतीकं नागरं धान्यं जले पक्त्वाऽवसेचयेत् ।
 पलाशं कचूपं राक्षां तद्वत् पक्त्वाऽवसेचयेत् ॥१०॥
 मूत्राण्यद्यादुदरिणां सेके पाने च योजयेत् ।

उक्ताप्येति जले पक्त्वा । अवसेचयेदित्यत्र 'उदरं' अल-
 सुवर्तते ॥ १०७-११० ॥—

रूक्षाणां बहुधातानां तथा संशोधनार्थिनाम् ॥११॥
 दीपनीयानि सर्पीणि जठरघ्नानि चक्ष्महे ।

'दीपनीयानि' इत्यत्र केचित् 'क्षेहनीयानि' इति पठन्ति
 ॥ १११ ॥—

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ॥११२॥
 सक्षारैरर्धपलिकैर्द्विप्रस्थं सर्पिषः पचेत् ।
 कल्केर्द्विपञ्चमूलस्य तुलार्धस्वरसेन च ॥११३॥
 दधिमण्डादकोपेतं तत् सर्पिर्जठरापहम् ।
 श्वयथुं वातविष्टम्भं गुल्माशौंसि च नाशयेत् ॥११४॥
 नागरत्रिफलाप्रस्थं घृततैलात्तथाऽऽढकम् ।
 मस्तुनः साधयित्वैतत् पिबेत् सर्वोदरापहम् ॥११५॥
 कफमारुतसंभूते गुल्मे चैतत् प्रशस्यते ।

पिप्पलीत्यादौ 'सक्षारैरर्धपलिकैर्द्विः प्रस्थं सर्पिषः पचेत्'
 इति पाठे द्विशब्दः प्रस्थेन तथाऽर्धपलिकैरित्यनेन च योज्यः;
 एतेन पिप्पल्यादीनां द्विरिति द्विगुणार्धपलैः षट्पलानि भवन्ति,
 प्रस्थेन च द्विशब्दयोजनाद्वृत्तप्रस्थद्वयं भवति । काश्मीरे
 तु "पलिकैः पिप्पलीक्षारैर्द्विप्रस्थं सर्पिषः पचेत्" इत्येव
 पठ्यते । जतूकर्णोऽप्याह—'दशमूलतुलार्धरसे सक्षारैः
 पञ्चकोलकैः सार्धं घृतार्धप्रस्थं सदधिमस्त्वादकमुदरघ्नम्" इति
 ॥ ११२-११५ ॥—

चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात् पले ॥११६॥
 कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सक्षारं जठरी पिबेत् ।
 यवकोलकुलत्थानां पञ्चमूलरसेन च ॥११७॥
 सुरासौवीरकाभ्यां च सिद्धं वाऽपि पिबेद्वृत्तम् ।

चतुर्गुणे इत्यादौ सक्षारमित्यनेन यवक्षारस्यापि चित्रकवत्
 पलं देयम् । उक्तं ह्यन्यत्र—'अग्निक्षारपलाभ्यां हि मूत्रच-
 त्तुर्गुणं घृतप्रस्थम्" इति ॥ ११६ ॥ ११७ ॥—

पभिः क्षिग्धाय संजाते बले शान्ते च मास्ते ॥११८॥
 सस्ते दोषाशये दद्यात् कल्पदिष्टं विरेचनम् ।

सस्ते दोषाशय इति दोषे क्षेहेन विमुक्तबन्धनत्वात्
 सस्ते इत्यर्थः ॥ ११८ ॥—

पटोलमूलं रजनीं विडङ्गं त्रिफलात्वचम् ॥११९॥
 कम्पिल्लकं नीलिनीं च त्रिवृतां चेति चूर्णयेत् ।
 षडाद्यान् कार्षिकानन्त्यार्त्वांश्च द्वित्रिचतुर्गुणान् ॥
 कृत्वा चूर्णमतो मुष्टिं गवां मूत्रेण ना पिबेत् ।
 विरिको मृदु भुञ्जीत भोजनं जाह्नवे रसैः ॥१२०॥
 मण्डं पेयां च पीत्वा ना सव्योषं षडहं पयः ।
 शृतं पिबेत्ततश्चूर्णं पिबेदेवं पुनः पुनः ॥१२१॥
 हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ।
 कामलां पाण्डुरोगं च श्वयथुं चापकर्षति ॥१२२॥
 पटोलाद्यमिदं चूर्णमुदरेषु प्रपूजितम् ।

पटोल्यादौ षडाद्यान् कार्षिकानित्यनेन पटोलमूलीनां
 त्रिफलायाः समं षण्णां प्रत्येकं कार्षिकत्वं, कम्पिल्लादीनां
 यथाक्रमं द्वित्रिचतुर्गुणत्वम् । मुष्टिमिति पलम् । सव्योषं षडहं
 शृतं पयः पिबेदिति विरेचनदिने मण्डपेयाविलेपीनामन्यतम-
 मभ्यपेक्षया कर्तव्यम्, ऊर्ध्वं यथोक्तपयोवृत्तिना भवितव्यं,
 ततः पुनः सप्तमे पटोलादिचूर्णं पेयम्; ईदृशं पुनः पुनः
 कर्तव्यम् ॥ ११९-१२३ ॥—

गवाक्षीं शङ्खिनीं दन्तीं तिल्वकस्य त्वचं वचाम् ॥
 पिबेद्वाक्षाम्बुगोमूत्रकोलककर्मभुसीभुमिः ।
 यवानी हपुषा धान्यं त्रिफला चोपकुञ्चिका ॥१२५॥
 कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी वचा ।
 शताह्ना जीरकं व्योषं स्वर्णक्षीरी सचित्रका ॥१२६॥
 द्वौ क्षारौ पौकरं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ।
 विडङ्गं च समांशानि दन्त्या भागत्रयं तथा ॥१२७॥
 त्रिवृद्विशाले द्विगुणे सातला स्याच्चतुर्गुणा ।
 एतन्नारायणं नाम चूर्णं रोगगणापहम् ॥१२८॥
 नैनत् प्राप्यातिवर्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ।
 तत्केणोदरिभिः पेयं गुल्मिभिर्वदराभुना ॥१२९॥
 आनद्धवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ।
 दधिमण्डेन विट्सङ्गे दाडिमास्तुभिरर्शतैः ॥१३०॥
 परिकर्तं सवृक्षाम्लमुष्णाम्बुभिरजीर्णकैः ।
 भगन्दरे पाण्डुरोगे श्वासे कासे गलग्रहे ॥१३१॥
 हृद्रोगे ग्रहणीदौषे कुष्ठे मण्डेऽनले ज्वरे ।
 दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ॥१३२॥
 यथाहं क्षिग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ।

इति नारायणचूर्णम् ।

शङ्खिनी श्वेतभल्लातकी (१) । कोलककर्मभुनां रस एव हेयाः ।
 यवानीत्यादौ उपकुञ्चिका कृष्णजीरकम् । अजमोदा उपगन्धा ।

कारवी अल्पजीरकं, जीरकशब्देन तु महाजीरकम् । दन्त्या भागाल्मयः गृहीतभागापेक्षया, एवं त्रिवृद्धिशालयोरपि आद्य-
भागपेक्षया द्वैगुण्यम् । नारायणसंज्ञानिमित्तमाह—नैनदि-
त्यादि । एतेन नारायणसमर्थात्वात् नारायणसंज्ञेत्युक्तं
भवति ॥ १२४-१२२ ॥—

हृष्यां काञ्चनक्षीरं त्रिफलां कटुरोहिणीम् ॥ १२३ ॥
नीलिनीं त्रायमाणां च सातलां त्रिवृतां वचाम् ।
सैन्धवं काललवणं पिप्पलीं चेति चूर्णयेत् ॥ १२४ ॥
दाडिमत्रिफलामांसरसमूत्रसुखोदकैः ।
पेयोऽयं सर्वगुल्मेषु ग्रीहि सर्वोदरेषु च ॥ १२५ ॥
श्वित्रे कुष्ठे सरुजेकं सचाते विषमाग्निषु ।
शोथार्शोपाण्डुरोगेषु कामलायां हलीमके ॥ १२६ ॥
वातं पित्तं कफं चाशु विरेकात् संप्रसाधयेत् ।

इति हृष्यायं चूर्णम् ।

नीलिनीं निचुलं व्योषं द्वौ क्षारौ लवणानि च ॥ १२७ ॥
चित्रकं च पिबेच्चूर्णं सर्पिणोदरगुल्मनुत् ।

इति नीलिन्यायं चूर्णम् ।

हृष्येलादी काललवणं बिडलवणमेव; अन्ये तु सौवर्च-
लाकारं लवणमाहुः । दाडिमादिभिः सर्वैरपि 'पिब' इति
संबध्यते ॥ १२३-१२७ ॥—

क्षीरद्रोणं सुधाक्षीरप्रस्थार्धसहितं दधि ॥ १२८ ॥
जातं विमथ्य तद्युक्त्या त्रिवृत्सिद्धं पिबेद्धृतम् ।
तथा सिद्धं घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणं पिबेत् ॥ १२९ ॥
सूक्ष्मक्षीरपलकत्वेन त्रिवृतापद्रूपलेन च ।
गुल्मानां गरदोषाणामुदराणां च शान्तये ॥ १३० ॥
इति सूक्ष्मक्षीरघृतम् ।

क्षीरद्रोणमित्याद्युक्तानि घृतानि तुल्यकर्मणि । तत्र च प्रथमे
घृते द्रवतुके जलेन किंवा प्रकृतदधिमयितेनोद्धृतघृतेनैव
पाकः । तथेत्यादिना षट्पलेन चैत्यन्तेन द्वितीयं घृतम् ।
तथेति पूर्वप्रकारोक्तिर्वातं घृतमेव । एवमुत्तरे घृते तद्वच्छब्दार्थं
वर्णयन्ति ॥ १२८-१३० ॥

दधिमण्डादिकं सिद्धात् सूक्ष्मक्षीरपलकत्कितात् ।
घृतप्रस्थात् पिबेन्मात्रां तद्वज्जठरशान्तये ॥ १३१ ॥
एषां चानु पिबेत् पेयां पयो वा स्वादु वा रसम् ।
घृते जीर्णे विरिक्तस्तु कोष्णं नागरकैः शृतम् ॥ १३२ ॥
पिबेदम्बु ततः पेयां यूपं कौलत्थकं ततः ।
पिबेद्वृक्षलव्यं त्वेवं भूयो वा प्रतिभोजितः ॥ १३३ ॥
पुनः पुनः पिबेत् सर्पिराशुपूर्व्या तथैव च ।
घृतान्येतानि सिद्धानि विदध्यात् कुशलो भिषक् ॥

१ 'पयोऽयं' इति पा० ।

गुल्मानां गरदोषाणामुदराणां च शान्तये ।
पीलुकलकोपसिद्धं वा घृतमानाहमेदनम् ॥ १३५ ॥
गुल्मघ्नं नीलिनीसर्पिः स्नेहं वा मिश्रकं पिबेत् ।

पेयादीनां त्रयाणामानुपानत्वं कफपित्तवातेषु; किंवा
प्रकृतस्यपेक्षयाऽनुपानभेदः कल्पनीयः । नागरकैः शृतमित्यत्र
षडङ्गविधिना जलसाधनम् । द्वितीये दिवसे पेया, यूपं कौल-
त्थिकं तत इति तृतीये दिवसे; उक्तं हि—“प्रथमे नागरयूपं,
परेऽहनि पेयां, तृतीये कुलत्थोदकम्” इति । रुक्ष इति पुनः
पुनः पिबेदित्यनेन संबध्यते; तेन रुक्षस्येतत् स्नेहविरेचनं
कर्तव्यं, श्लिग्धो नाधिकारीति दर्शयति; श्लिग्धे तु इदमेव
नागरादिशृतपानीयादिनोपपादितं बलापेक्षया देयम् । भूयो
वा प्रतिभोजित इति अधिकानि वा दिनानि मात्रया भोजितः
सन् पुनः पुनः पिबेदिति योज्यम् । गुल्मघ्नमिति गुल्महरत्वे-
नोक्तं गुल्माध्याये, मिश्रकं गुल्मोक्तमेव ॥ १४१-१४५ ॥—

कमाक्षिर्हृतदोषाणां जाङ्गलप्रतिभोजिनाम् ॥ १४६ ॥
दोषशेषनिवृत्त्यर्थं योगान् वक्ष्याम्यतः परम् ।
चित्रकामरदारभ्यां कल्कं क्षीरेण ना पिबेत् ॥ १४७ ॥
मांसं युक्तस्तथा हस्तिपिप्पली विश्वभेषजम् ।
विडङ्गं चित्रकं दन्ती चव्यं व्योषं च तैः पयः ॥ १४८ ॥
कल्कैः कोलसमैः पीत्वा प्रवृद्धमुदरं जयेत् ।
पिबेत् कषायं त्रिफलादन्तीरोहितकैः शृतम् ॥ १४९ ॥
व्योषक्षारयुतं जीर्णे रसैरघातु जाङ्गलैः ।
मांसं वा भोजनं भोज्यं सुधाक्षीरघृतान्वितम् ॥ १५० ॥
क्षीराणुपानां गोमूत्रेणाभयां वा प्रयोजयेत् ।
सताहं माहिषं मूत्रं क्षीरं चानन्नमुक् पिबेत् ॥ १५१ ॥
मासमौष्टं पयश्छागं त्रीन्मासान् व्योषसंयुतम् ।
हरीतकीसहचं वा क्षीरादानीं वा शिलाजतु ॥ १५२ ॥
शिलाजतुविधानेन गुग्गुलुं वा प्रयोजयेत् ।
शृङ्गवेराद्रकसः पाने क्षीरसमो हितः ॥ १५३ ॥
तैलं रसेन तेनैव सिद्धं दशागुणेन वा ।
दन्तीद्रवन्तीफलजं तैलं दूष्योदरे हितम् ॥ १५४ ॥
शूलानाहविबन्धेषु मस्तुयुष्वरसादिभिः ।
सरलामधुशिथूणां बीजेभ्यो मूलकस्य च ॥ १५५ ॥
तैलान्यभ्यङ्गपानार्थं शूलघ्नान्यनिलोदरे ।
सैमित्त्यारुचिहृल्लासे मन्देऽग्नौ मद्यपाय च ॥ १५६ ॥
अरिष्टान् दापयेत् क्षारान् कफस्त्यानस्थिरोदरे ।
श्लेष्मणो विलयार्थं तु दोषं वीक्ष्य भिषग्वरः ॥ १५७ ॥
पिप्पलीं तिल्वकं हिङ्गुं नागरं हस्तिपिप्पलीम् ।
मह्लातकं शिशुफलं त्रिफलां कटुरोहिणीम् ॥ १५८ ॥
देवदारु हरिद्रे द्वे सरलातिविषे वचाम् ।

१ 'जाङ्गलप्रतिभोजनम्' इति पा० । २ 'तिन्दुकं' इति पा० ।

३ 'सिरास' इति पा० ।

कुष्ठं मुस्तं तथा पञ्च लवणानि प्रकल्प्य च ॥ १५९ ॥
 दधिसर्पिर्वैसामज्जतैल्युक्तानि दाहयेत् ।
 अन्नाद्वर्धमतः क्षाराद्विडालकपदं पिबेत् ॥ १६० ॥
 मदिरादधिमण्डोष्णजलारिष्टसुरासवैः ।
 हृद्रोगं श्वयथुं गुल्मं घ्नीहाशौजडराणि च ॥ १६१ ॥
 विसृक्तिकामुदावर्तं वाताघ्नीलां च नाशयेत् ।
 क्षारं चाजकरीषाणां क्षुतं मूत्रैर्विपाचयेत् ॥ १६२ ॥
 कार्ष्णिकं पिप्पलीमूलं पञ्चैव लवणानि च ।
 पिप्पलीं चित्रकं शुण्ठीं त्रिफलां त्रिवृतां वचाम् ॥ १६३ ॥
 झौ क्षारौ सातलां दन्तीं खण्णक्षीरीं विषाणिकाम् ।
 कोलप्रमाणां वटिकां पिबेत् सौवीरसंयुताम् ॥ १६४ ॥
 श्वयथावविपाके च प्रवृद्धे च दकोदरे ।
 भावितानां गवां मूत्रे पट्टिकानां तु तण्डुलैः ॥ १६५ ॥
 यवागूं पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरम् ।
 पिबेदिक्षुरसं चानु जडराणां निवृत्तये ॥ १६६ ॥
 खं खं स्थानं प्रजनत्येवं तथा पित्तकफानिलाः ।
 शङ्खिनीलुक्त्रिवृदन्तीचिरविदवादिपल्लवैः ॥ १६७ ॥
 शाकं गाढपुरीषाय प्राग्भक्तं दापयेद्विष्वक् ।
 ततोऽसौ शिथिलीभूतवर्चोदोषाय शास्त्रवित् ॥ १६८ ॥
 दद्यान्मूत्रयुतं क्षीरं दोषशेषहरं शिवम् ।
 पार्श्वशूलमुपस्तम्भं हृद्ग्रहं चापि मादतः ॥ १६९ ॥
 जनयेद्यस्य तं तैलं विव्वक्षारेण पाययेत् ।
 तथाऽग्निमन्थस्थोनाकपलाशतिलनालजैः ॥ १७० ॥
 बलाकदल्यपामार्गक्षारैः प्रत्येकशः क्षुतेः ।
 तैलं पक्त्वा भिषग्दद्यादुदराणां प्रशान्तये ॥ १७१ ॥
 निवर्तते चोदरिणां हृद्ग्रहश्चानिलोद्भवः ।

चित्रकेत्यादौ मांसं युक्त इति च्छेदः । तथा हस्तिपिप्पलीत्यादौ क्षीरेण पिबेदिति संबध्यते । विडङ्गादिभिः क्षीरमष्टपलं चतुर्गुणजलेन साधनीयम् । पिबेत् कषायमिलादौ व्योषक्षारयोः प्रक्षेप्यत्वम् । मांसं वेत्यादौ सुधाक्षीरसाधितं घृतं पूर्वैकं ज्ञेयम् । अनन्यभुगिति गोमूत्रेत्यादियोगत्रयेऽपि योज्यम् । क्षीराशीति क्षीरेण समं शिलाजत्वश्रीयात् । शिलाजतुविधानेनेत्यनन्तरोक्तशिलाजतुविधानमेव क्षीराशीत्यनेनोक्तं गृह्यते न रसायनोक्तं, व्यवहितत्वात् । शङ्खवेदार्द्रकशब्देन शुष्कार्द्रकस्य क्वाथनिष्पन्नं रसं निषेधयति । दूधोदरं साक्षिपातिकमुदरम् । सरला त्रिवृत् । अरिष्टान् पाययेदिति च्छेदः । पिप्पलीत्यादिके क्षारे दध्यादीनां द्रवाणां चूर्णपिण्डाकरणयोग्या मात्रा ज्ञेया । विडालपदकः कर्षः । क्षारं चाजकरीषाणा-

मिलादौ अजपुरीषक्षारं षड्गुणमूत्रेणैकविंशतिवारं स्थावयित्वा क्षारद्रवत्वाद्द्रवः प्राद्यः, स च यावच्छर्णसमुदायाद्भवनेन कृत्स्नैः गुण्यः सन्नष्टगुणो भवति । पार्श्वेत्यादौ उपस्तम्भमिति उपशब्दः समीपवाची । विव्वक्षारेणेति विव्वकफलादाहात् कृतेन क्षारेण श्वेतेन सिद्धं तैलं पाययेत् । तिलनालजैः क्षारैः सिद्धं तैलं पाययेदिति संबन्धः ॥ १५९-१७१ ॥—

कफे वातेन पित्तेन ताभ्यां वाऽप्यावृतेऽनिले ॥ १७२ ॥
 बलिनः स्रौषधयुतं तैलमेरुपङ्कजं हितम् ।
 सुविरिक्तो नरो यस्तु पुनराध्मापितो भवेत् ॥ १७३ ॥
 सुस्निग्धैरम्ललवणैर्निरुहैस्तमुपाचरेत् ।
 सोपस्तम्भोऽपि वा वायुराध्मापयति यं नरम् ॥ १७४ ॥
 तीक्ष्णैः सक्षारगोमूत्रैर्वैस्तिभस्तमुपाचरेत् ।

कफे इत्यादौ कफे वातेनावृते, कफे पित्तेनावृते, ताभ्यां कफपित्ताभ्यां वा वाते आवृते इत्यर्थः । स्रौषधयुतमिति आनरकदोषहरौषधयुतमित्यर्थः । सुविरिक्त इत्यादौ विरिक्तस्याध्मानं रिष्टमिति ज्ञेयम् । तेनेहानिर्जिते वाते पुनराध्मानं न रिष्टं, अतस्तच्चिकित्सोपदेशोऽत्र युज्यते; किंवा उपस्तम्भायुक्तं सत् पुनराध्मानं रिष्टमिलादायेह 'सोपस्तम्भ' इति कृतं, सोपस्तम्भं इति सावरणः ॥ १७२-१७४ ॥—

क्रियातिवृत्ते जठरे त्रिदोषे चाप्रशाम्यति ॥ १७५ ॥
 ज्ञातीन् ससुहृदो दारान् ब्राह्मणाचृपतीन् गुरुन् ।
 अनुज्ञाप्य भिषक् कर्म विदध्यात् संशयं ह्रुवन् ॥ १७६ ॥
 अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ।
 एवमाख्याय तस्येदमनुज्ञातः सुहृद्गणैः ॥ १७७ ॥
 पानभोजनसंयुक्तं विषमसौ प्रयोजयेत् ।
 यस्मिन् वा कुपितः सपौ विसृजेद्धि फले विषम् ॥ १७८ ॥
 भोजयेत्तदुदरिणं प्रविचार्य भिषग्वरः ।
 तेनास्य दोषसङ्घातः स्थिरो लीनो विमार्गगः ॥ १७९ ॥
 विषेणाशुप्रमाथित्वादाशु भिन्नः प्रवर्तते ।
 विषेण हृतदोषं तं शीताम्बुपरिषेचितम् ॥ १८० ॥
 पाययेत् भिषग्दुग्धं यवागूं वा यथाबलम् ।
 त्रिवृन्मण्डूकपर्ण्योश्च शाकं सयववास्तुकम् ॥ १८१ ॥
 भक्षयेत् कालशाकं वा खरसोदकसाधितम् ।
 निरम्ललवणक्षौहं खिन्नाखिन्नमनन्नभुक् ॥ १८२ ॥
 मासमेकं ततश्चैव तृपितः खरसं पिबेत् ।
 एवं विनिर्हते दोषे शाकैर्मासात् परं ततः ॥ १८३ ॥
 दुर्बलाय प्रयुजीत प्राणभृत् कारमं पयः ।

क्रियातिवृत्त इत्यनेन जातोदकतां दर्शयति, तत्र हि क्रिया निषिद्धा "अजातोदकं" इत्यादिना । त्रिदोषे इत्यनेनापि जातो-

१ 'त्रिवृताशङ्किनीदन्तीसुधापतीकपल्लवैः' । शाकं पक्त्वा प्रयुजीत प्राग्भक्तं गाढवर्चसि' इति पा० । २ 'क्षारं' इति पा०

१ 'सोपष्टम्भ' इति एवमुपष्टम्भयुक्तः क्रियारम्भयुक्तोऽपि' इति गङ्गाधरः । २ गङ्गाधरस्तु 'सुरसोदकसाधितं' इति पठित्वा, 'सुरसस्य पर्णासस्य कायसाधितं' इति व्याख्यानयति ।

दक एव त्रिदोषज इति ज्ञेयम्; अजातोदके त्रिदोषेऽपि किया उक्तैव । एवंभूतत्रिदोषस्य तु कियातिवृत्तपदेनैव लभेऽपि त्रिदोषे इति पदं त्रिदोषस्य जातोदकस्याप्यत्र क्रियोपदर्शनायम् । शालादिसंमतिग्रहणादिना विपर्ययेऽवशोनिषेधः । अनुज्ञात इति अनुमति विषादिप्रयोगे वैद्यः । यस्मिन् फले विषं विञ्जते तत् फलं प्रयोजयेदिति संबन्धः । विषं चात्र दंष्ट्राविषमेव ज्ञेयम् । उक्तं हि—‘दृक्षोदरे बद्धगुदे क्षतान्त्रे च जलोदरे । अपि दंष्ट्राविषमेव प्रयोगो वै विशोधने’ इति । स्थिर इति अचपलः । लीन इति धावन्तर्गतः । प्रमाथित्वादिति क्षोभकारित्वाद् । कालशाकं प्रसिद्धम् । खरसोदकाभ्यां साधितम् । ततश्चैव खरसमिति कालशाकखरसम् ॥ १७५-१८३ ॥

इदं तु शल्यहर्तृणां कर्म स्यादृष्टकर्मणाम् ॥ १८४ ॥
वामं कुक्षि मापयित्वा नाभ्यधश्चतुरङ्गुलम् ।
मात्रायुक्तेन शस्त्रेण पाटयेन्मतिमान् भिषक् ॥ १८५ ॥
विपाट्याच्च ततः पश्चाद्दीक्ष्य बद्धक्षतान्त्रयोः ।
सर्पिषाऽभ्यज्य केशादीनवमुज्य विमोक्षयेत् ॥ १८६ ॥
मूर्च्छनाद्यच्च संमूढमन्त्रं तच्च विमोक्षयेत् ।
छिद्राण्यन्त्रस्य तु स्थूलैर्दंशयित्वा पिपीलिकैः ॥ १८७ ॥
बहुशः संगृहीतानि ज्ञात्वा च्छित्त्वा पिपीलिकान् ।
प्रेतियोगैः प्रवेक्ष्यान् प्रैयैः सीव्यैर्द्रुणं ततः ॥ १८८ ॥

नाभ्यधश्चतुरङ्गुलमिति नाभेरधो यथा भवति तथा चतुरङ्गुलं वामकुक्षि मापयित्वा उदरमप्याच्चतुरङ्गुलं त्यक्त्वा वामकुक्षौ नाभ्यधस्तात् पाटनं कर्तव्यम् । विपाट्य चोदरं बद्धक्षतोदरयोः, अन्त्रं वीक्ष्य यथोचितक्रियायै, तत् उदरे पाटनं केशादिमार्जनं संमूढान्त्रमोक्ष्य कर्तव्यः । छिद्रान्त्रस्य तु अन्त्रच्छिद्राणि पिपीलिकैरन्त्रच्छिद्रप्रदेशे दंशयित्वा, संगृहीतानि यथाऽन्त्रछिद्राणि भवन्ति तथा ज्ञात्वा, पिपीलिकाशिरस्छेदः कार्यः । ततस्त्वरभ्योरपि बद्धछिद्रान्त्रयोः निःसृतान्त्रप्रवेशविधिः प्रतियोगैरित्यनेनोक्तः कर्तव्यः ॥ १८४-१८८ ॥

तथा जातोदकं सर्वमुदरं व्यधयेद्विषक् ।
त्रैमपाथ्वं त्वधो नाभेनोर्डी दत्त्वा च गालयेत् १८९
विज्ञाव्य च विमुचैतद्वेष्टयेद्वाससोदरम् ।
तथा बलिविरेकाद्यैर्मर्लानं सर्वं च वेष्टयेत् ॥ १९० ॥
निःक्षुते लङ्घितः पेयामन्त्रेहलवणां पिबेत् ।
अतः परं तु पण्मासान् क्षीरघृतिभैवेन्नरः ॥ १९१ ॥

१ ‘प्रतीपोधैः’ इति पा० । २ प्रैयैः सूर्ययैः, प्रैयैः इति पा० ।
३ ‘केशादिमार्जनं कृत्वा संमूढमन्त्रं द्वाष्ट्रं मोक्षयेत्’ इति पा० ।
४ ‘अन्त्रान्त्राणि’ इति पा० । ५ ‘स्थूलैरपि’ इति पा० । ६ ‘प्रती-
पोधैरित्यनेनोक्तः कर्तव्यः । प्रतीपा यैरन्त्रं प्रतीपं कुर्वन्ति तानि पक्व-
तिन्तिडीफलादीनि, उग्रैरिति वचादिभिः, वचादिभिरात्रातैरन्त्रं
प्रविशति’ इति पा० । ७ ‘वामभागे’ इति पा० ।

त्रीन् मासान् पयसा पेयां पिबेद्द्विधापि भोजयेत् ।
इयामाकं कोरदृषं वा क्षीरेणालवणं लघु ॥ १९२ ॥
नरः संवत्सरेणैवं जयेत् प्राप्तं जलोदरम् ।
प्रयोगाणां च सर्वेषामनु क्षीरं प्रयोजयेत् ॥ १९३ ॥
दोषानुबन्धवद्धार्यं बलस्थेयार्थमेव च ।
प्रयोगापचितज्ञानां हितं बुद्धिरिणां पयः ।
सर्वैधानुक्षयार्तानां देवानाममुतं यथा ॥ १९४ ॥

तथेत्यादिना जातोदकविधिमाह । व्यधयेदिति नाभ्याश्चतुर-
ङ्गुले इत्यर्थः । अतः परमिति अलवणपेयापानादूर्ध्वं षण्मासान्
क्षीरघृतिः स्यात्, ततः क्षीरमात्रघृतिषण्मासादूर्ध्वं त्रीन्मासान्
पयसा सह पेयां पिबेत्, ततश्चोर्ध्वं त्रीन् मासान् ‘इयामाकं
कोरदृषं’ इत्यादिग्रन्थोक्तं क्षीरेण भोजयेत्, एवं संवत्सरेणैति
यदुक्तं तत् पश्यते । प्रयोगापचितज्ञानमिति प्रयोगैः क्षीणदेहा-
नाम् ॥ १९२-१९४ ॥

तत्र श्लोकौ—

हेतुं प्राग्रूपमष्टानां लिङ्गं व्याससमासतः ।
उपद्रवान् गरीयस्वं साध्यासाध्यत्वमेव च ॥ १९५ ॥
जाताजातान्मुलिङ्गानि चिकित्सां चोक्तवानुपि ।
समासव्यासनिर्देशैश्चदरानां चिकित्सिते ॥ १९६ ॥
इत्यग्निवेशाकृते तन्त्रेऽग्राते दृढबलपूरिते चिकि-
त्सास्थाने उदरचिकित्सितं नाम
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

हेतुमिलादिना संग्रहं द्रुते । संग्रहार्थंश्चाध्यायोक्तोऽनुसर-
णीयः ॥ १९५ ॥ १९६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरक-
तात्पर्यटीकायां चिकित्सास्थाने उदरचिकित्सितं
नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातोऽर्शश्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

उदरार्शोऽस्त्रिदोषजत्वसामान्याद् बद्धगुदोदरकारणत्वाच्च-
नन्तरमर्शसां चिकित्सितमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

आसीनं मुनिमव्यग्रं कृतज्ञाप्यं कृतक्षणम् ।

पृष्ठवानर्शसां युक्तमग्निवेशः पुनर्वैसुम् ॥ ३ ॥

आसीनमिलादि । कृतक्षणमिति कृतावरसम् । युक्तमुचितं
प्रकोपहेत्वादिं परप्रेच्छेति योजना; किंवा युक्तमिति व्याख्या-
नोद्युक्तमिति भावः ॥ ३ ॥

१ ‘सकोरदृषं इयामाकं पयसाऽलवणं नरः’ इति पा० । २ ‘मुक्ति-
मग्निवेशः’ इति पा० ।

प्रकोपहेतुं संस्थानं स्थानं लिङ्गं चिकित्सितम् ।
साध्यासाध्यविभागं च तस्मै तन्मुनिरब्रवीत् ॥ ४ ॥

प्रकोपस्य रोगोत्पादस्य हेतुः ; तथाह्यत्र प्रकोपशब्देन रोगो-
त्पादं वक्ष्यति ; यथा—‘पित्तोन्मथानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरश-
साम्’ इति ; संस्थानम् आकारः ; संस्थानं यद्यपि लिङ्गे एव प्रवि-
शति, तथाऽपीह बहुप्रपञ्चवक्तव्यत्वाः ; संस्थानं पृथगुक्तम् ॥ ४ ॥

इह खल्वग्निवेश ! द्विविधान्यर्शांसि-कानिचित्
सहजानि, कानिचिज्जातस्योत्तरकालजानि । तत्र
बीजं गुदवलिबीजोपतप्तमायतनमर्शांसं सहजा-
नाम् । तत्र द्विविधो बीजोपतप्तौ हेतुः-मातापित्रो-
रपचारः, पूर्वकृतं च कर्म ; तथाऽन्येषामपि सह-
जानां विकाराणाम् । तत्र सहजानि सह जातानि
शरीरेण, अर्शांसीत्यधिमांसविकाराः ॥ ५ ॥

इहेत्यादिना द्विविधान्यर्शांसि प्रतिपाद्य सहजानि हेत्वादिना
प्राह—तत्र बीजमिलादि । बीजमिह शुक्रशोणितम् । तच्च
गुदवल्परम्भकण बीजेनोपतप्तं सत् सहजानां कारणं भवति । गुद-
वल्परम्भकणं च दुष्टेन बीजेन शरीरारम्भकस्य बीजस्यायमेवो-
पतापो यत् स्वयमदुष्टस्य दुष्टेन संबन्धः । ततश्च गुदवलीबीजदो-
षाद् गुदवलीष्वेवाशोऽजन्म भवति, शेषावधारारम्भकं बीजमदुष्ट-
त्वाच्च विकारं जनयति । न बीजदुष्टेः सर्वथाऽनारम्भकत्वं, न वैधा-
बीजाजुपातात् ; उक्तं च “यस्य यस्य ह्यज्ञावयवस्य बीजे बीज-
भाग उपतप्तो भवति तस्य तस्य ह्यज्ञावयवस्य विकृतिरपजायते”
(शा. अ. ४) इत्यादि । अन्ये तु आहितामिपाठात् पूर्वनि-
पातानियमेन उपतप्तं गुदवलीबीजं यस्मिन् तद्गुदवलीबीजोपतप्त-
मितिपदं कृतमिलाहुः । अपचार इति अशुचिताहारविहाररूपः
शुक्रशोणितभागविशेषदूषकः । पूर्वकृतं च कर्मेति जायमानस्य
सहजाशोऽभिनिर्वैतकं जन्मान्तरीयं कर्म । तच्च कर्म दुर्बलं
सन्मातापित्रपचारसहितं बीजदूषकं भवति, बलवत् विना-
ऽपचारजनकमेव भवतीति ज्ञेयम् । यथोक्तहेतुद्वयमन्यत्रापि
सहजे गदेऽतिदिशति-तथेत्यादिना । तत्रेत्यादिना सहजशब्दार्थं
व्याकरोति । अर्शःशब्दाभिषेधमाह—अर्शांसीत्यादि । अधिमां-
सविकारा इति अधिमांसविशेषाः ॥ ५ ॥

सर्वेषां चार्शांसां क्षेत्रं—गुदस्यार्धपञ्चमाङ्गुलाव-
काशे त्रिभागान्तरास्तिस्रो गुदवलयः क्षेत्रमिति ;
केचित्तु भूयांसमेव देशमुपदिशन्त्यर्शांसां-शि-
श्रमपत्यपथं गलतालमुखनासिकाकर्णाक्षिवर्त्मनि
त्वक् चेति । तदस्यधिमांसं सदेशतया, गुदवलिजानां
त्वर्शांसीति संज्ञा तच्चेऽस्मिन् । सर्वेषां चार्शांसाम-
धिष्ठानं—मेदो मांसं त्वक् च ॥ ६ ॥

त्रिभागान्तरा इति अर्धपञ्चाङ्गुलस्य सार्धाङ्गुलरूपतृतीयभागा-

१ ‘गुदवलिजानि’ इति पा० ।

वकाशाः । गुदवलय इति गुदस्य मांसवलयः । असिश्च विभा-
गेऽर्धपञ्चाङ्गुले शुदे गुदांष्ट्रेण गृहीतमधोङ्गुलं बाह्यवत्या परि-
हृते । क्षेत्रं देशः ; अर्शःप्ररोहप्रदेश इत्यर्थः । केचिद्विद्यनेन
तन्त्रान्तरेऽप्यपथादिगतानामपि अधिमांसाणां ‘अर्शांसि’ इति
संज्ञा भण्यते इति सूचयति । अधिष्ठानमिति द्रव्यम् ॥ ६ ॥

तत्र सहजान्यर्शांसि कानिचिदणूनि, कानिचि-
न्महान्ति, कानिचिदीर्घाणि, कानिचिद्वृक्षानि, कानि-
चिद्वृक्षानि, कानिचिद्विषमविस्तृतानि, कानिचिद-
न्तःकुटिलानि, कानिचिद्विह्विःकुटिलानि, कानिचि-
ज्जटिलानि, कानिचिदन्तर्मुखानि, यथासं दोषानु-
बन्धवर्णानि ॥ ७ ॥

तत्र सहजानीत्यादिना संस्थानलिङ्गे प्राह । जटिलानीति तुण्ड-
कुराकाराणि । दोषानुबन्धवर्णानीति दोषानुरूपवर्णानि ॥ ७ ॥

तैरुपहतो जन्मप्रभृति भवत्यतिक्रशो विवर्णः
क्षामो दीनः प्रचुरविगद्वधामूत्रपुरीषः शर्करा-
श्मरीमान्, तथाऽनियतविविद्धमुक्तपक्वामशुष्कमि-
श्रवर्चा अन्तराऽन्तरा श्वेतपाण्डुहरितपीतराकण-
तनुसान्द्रपिच्छिलकुणपगन्ध्यामपुरीषोपवेशी, ना-
भिर्वस्तिवक्ष्णोद्देशो प्रचुरपरिकृतिर्कान्वितः, सगुद-
शूलप्रवाहिकपरिहर्षप्रमेहप्रसक्तविष्टम्भान्मूत्रको-
दावर्तहृदयेन्द्रियोपलेपः प्रचुरविविद्धतिकाश्लो-
द्धारः, सुदुर्बलः, सुदुर्बलाक्षिः, अल्पशुक्रः, क्रोधघ्नो,
दुःखोपचारीशूलः, कासश्वासतमकतृष्णाहृद्वास-
च्छर्द्यरोचकाविपाकपीनसक्षव्युपरीतः, तैमिरिकः,
शिरःशूली, क्षामभिन्नसन्नसक्तजर्जरस्वरः, कर्ण-
रोगी, शूनपाणिपादवदनाक्षिकूटः, सज्वरः, साङ्ग-
मर्दः, सर्वैषोऽस्थिशूली च, अन्तराऽन्तरा पार्श्वकु-
क्षिवस्तिहृदयपृष्ठत्रिकग्रहोपतप्तः, प्रधानपरः, पर-
मालसश्चेति, जन्मप्रभृत्यस्य गुदजैरावृतो मांसोप-
रोधाद्यायुरपानः प्रत्यारोहन् समानव्यानप्राणोदा-
नान् पित्तश्लेष्माणौ च प्रकोपयति, पते सर्वे एव
प्रकुपिताः पञ्च वायवः पित्तश्लेष्माणौ चार्शांसमभि-
द्रवन्त एतान् विकारानुपजनयन्ति ; इत्युक्तानि सह-
जान्यर्शांसि ॥ ८ ॥

अनियतः विविद्धमुक्ततादिविद्वधमूर्धमग्नये ज्ञेयम् । अ-
न्तराऽन्तरेति कदाचित्, न सर्वदा । प्रचुरो विविद्धत्वादिवृण-
मुक्त उद्गारो यस्य स तथा । दुःखोपचारीशूल इति दुःखोपचा-
रहेतुरित्यर्थः । प्रधानं घूर्णनम् । कस्मात् पुनरयं सहजाशोऽयुक्त
इदमव्याधिपरिगृहीतो भवतीत्याह—जन्मेत्यादि । प्रत्यारोहति

१ ‘तत्रेऽस्मिन्निति वचनेन तन्त्रान्तरे नासादिगतान्यर्शांसीति भ-
ष्यन्त इति सूचयति’ इति पा० । २ ‘गुदमांसोपरोधात्’ इति पा० ।

ऊर्ध्वं गच्छन् । अत्र क्रमेण पञ्चवातप्रकोपो भवति । सर्वथा वायुर्विणुषो भवति; तेन सर्वत्र वातविकाराः प्रायो भवन्ति; पित्तस्त्रेहमप्रकोपाश्च तद्विकारा अपि भवन्तीति युक्तमेव । अर्श-
समिति अर्शयुक्तं पुरुषम् ॥ ८ ॥

अत ऊर्ध्वं जातस्योत्तरकालजानि व्याख्या-
स्यामः—गुरुमधुरशीताभिष्यन्दविदाहिबिरुद्धाजी-
र्णप्रमिताशनासात्स्थभोजनाद्व्यामत्स्यवाराहमा-
हिषाजाविकपिशितभक्षणात् कृशशुष्कपूतिमांसपै-
ष्टिकपरमाक्षरीरदधिमण्डलितगुडविकृतसेवना-
न्माषयूषेभुरसपिण्याकण्डिलुकुशुकृशकशुकुशु-
कलशुकिलालातकपिण्डकविसंयुक्तशालालुकुक्षौत्रा-
दनकरोरुकशूङ्गातनरुटविरुढनवशूकराशीधा-
न्याममूलकोपयोगाहुरुफलशकरागहस्तिरुतकमर्दक-
वसाशिरस्पदपुंगुपितृपूतिशीतसंकीर्णाश्चाभ्यवहा-
रान्मन्दकातिक्रातन्मद्यपानाद्यापन्नगुरुसलिलपा-
नादतिक्षेहपानादसंशोधनाद्वात्तिकमरिषिभ्रमादव्या-
यामादत्येवाद्याहिवाम्नात् सुखराशनासनस्थान-
सेवनाद्योपहताशर्मलोपयतो भवत्यतिमात्रं, तथो-
क्तकटक्विवमकडिनासनसेवनादुद्भ्रान्तयानोऽप्रायाना-
दतिव्यवायाद्वास्तिनेत्रासम्प्रकप्रणिधानाद्दुदक्षणा-
दभीक्ष्णं शीताम्बुसंस्पर्शाच्चेललोपहृणादिदुर्घणात्
प्रततातिनिर्वाहणाद्वातमूत्रपुरीषवेगोदीरणात् समु-
दीर्णवेगविनिग्रहात् स्त्रीणां चामगर्भभ्रंशाद्गर्भात्पी-
डनाद्विषमप्रसूतिमिथ्यं प्रकुपितो वायुरपानस्तं
मलमुपचितमयोगमासाद्य गुदवह्लिषाध्वस्तं, तत-
स्तावशांसि प्रादुर्भवन्ति ॥ ९ ॥

गुरुश्रितित्यादौ प्रमितम् अल्पम् । कृतं दुर्बलप्राणिभवम् । पर-
मात्मा पायसः । पिण्यात् तिलकल्कः, किलाटो नक्षत्ररपिण्डः,
तकपिण्डस्तु तकजो वनभागाः, विरसं स्थूलं, मृगालं तनु, रुद-
रं निष्कारकः, कौशादनं घे छुल्लिकेति ख्यातः । संकीर्णं मांसम-
क्षेति मिश्रप्रवृत्तिकमक्षम् । प्रतिक्रान्तमयं व्यापजमयम् । अ-
व्यापयः अधिव्यापयः(१), स चेद्वाहवायविषमव्यापयविज्ञेयः ।
प्रततातिनिर्वहणाद् दीर्घातिमात्रवाहवाहम् ॥ ९ ॥

सर्वपमस्मरमापमुद्रमकुष्ठकयवकलायपिण्डटि-
ण्डिकेरकेयुकतिन्दुककर्कन्धुककणन्तिकविम्भीव-
द्वरकरीरोदुम्बरखर्जूरजाम्बवगोस्तनाङ्गुकशरोरुशृ-
ङ्गाटकशृङ्गदक्षशिखिरकतुण्डजिह्वापद्ममुकुलक-
र्णिकासंस्थानानि सामान्याद्वातपित्तकफप्रवला-
नि ॥ १० ॥

टिण्टिकेरं करीरफलं, दक्षः कुक्कुटः। सामान्याद् वातपित्तकफप्रबलानीत्यनेन सर्वैर्दोषैरर्शसां नानाकृतिं दर्शयति ॥१०॥

तेषामयं विशेषः—शुक्लमलानकटिनपरुवरूक्ष-
इयावानि, तीक्ष्णाग्राणि, चक्राणि, स्फुटितमुखानि,
विषमविस्तृतानि, शूलाक्षेपतोदस्फुरणचिमिचिमा-
संहर्षपरीतानि, स्निग्धोष्णोपशयानि, प्रवाहिकाध्मा-
नशिश्नवृषणवस्तिवङ्गणद्वद्गहाङ्गमर्दद्वयद्रवप्रव-
लानि, प्रततविवद्भवातमूत्रवर्चांसि, ऊरुकटीपृष्ठत्रि-
कपाय्त्रकुक्षिवस्तिशूलशिरोऽभितापक्षव्यूहद्वारप्रति-
श्यायकासोदवर्तायामशोषशोथमूर्च्छांशोचक्रमुल-
वैरस्यतैमिर्यकण्डूनासकणैशशूलशूलखरोपघातक-
राणि, श्यावारुणपरुषनखनयनवदनत्वङ्मूत्रपुरीष-
स्य वातोर्वणान्यर्शासीति विद्यात् ॥ ११ ॥

भवतश्चात्र—

कषायकटुतिक्तानि रुक्षशीतलघूनि च ।
प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णमद्यमैथुनसेवनम् ॥ १२ ॥
लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म च ।
शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्व्यतिार्षसां मतः ॥ १३ ॥

लिङ्गादिसामान्ये वातजादीनां किं विशेषनिश्चायकमिह—
 तेषामयं विशेष इति । अयमिति वक्ष्यमाणलिङ्गे हेतुमेदरूपो
 विशेषो वातजादिव्यवच्छेदक इत्यर्थः । यद्यपि विरोधाभिधाने
 हेतुरैवाग्रसिद्धान्तो युज्यते, तथाऽपि संस्थानरूपलिङ्गाभिधानासु-
 पक्षान्तरप्रतिरोधव्याख्यानाद्वा लिङ्गमेवाग्रसिद्धीयते—शुष्कमन्या-
 नेत्यादिना, तदनु कषायस्यादिना हेतुं वक्ष्यति; एवं पित्तकफज-
 योरपि व्यतिक्रमेण हेतुलिङ्गाभिधानं ज्ञेयम् । क्रमैवातानमत्र
 अत्यवधानम् । आनुपत्तयोऽपि यद्यनुष्ठानतयाऽपि रूक्षतया वात-
 जनकः; उक्तं हि—“आतपः कटुको रूक्षः” इत्यादि ॥ ११-१३ ॥

मृदुशिथिलसुकुमारार्ण्यस्पर्शसाहानि, रक्तपीत-
नीलकृष्णानि, खेदोपकुङ्कदबहुलानि, विलग्नगन्धित
नुपीतरक्तस्रावीणी, रुधिरवहानि, दाहकपट्टशूलनि-
स्तोदपाकवन्ति, रीतोपशयानि, संभिन्नपीतहरितव-
र्त्तसि, पीतविलम्बिगन्धप्रचुरवर्णिमृगाणि, पिपासाज्व-
रतमः संमोहभोजनद्वेषकुर्यान् पीतसंयनयनत्व-
ङ्मम्रपुरीषस्य पित्तोद्वणान्यार्शसीति विद्यात्॥१३॥

भवतश्चात्र—

कङ्कणलवणक्षारव्यायामाध्यातपप्रभाः ।
देशकालावशिशिरौ क्रोधो मधमस्यनम् ॥ १५ ॥
विदाहि तीक्ष्णमुष्णं च सर्वं पानान्नभेषजम् ।
पित्तोत्पन्नानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुर्शसाम् ॥ १६ ॥

सृष्टिस्वादिना पित्तजं प्राह । शिथिलानि कोमलानि । सुकुमा-
राणि अकर्कशानि । रक्पीतस्त्रावीणीति अत्र रक्तशब्देन लोहि-
तवर्णं उच्यते । रुधिरवद्धानीति पदेन रक्तसुतिरेवोच्यते । प्रथमं
विस्मगन्धीति रक्तविशेषणं, द्वितीयं विस्मगन्धीति विमृत्र-

विशेषणम् । प्रथमं पीताभिधानं वर्चसो हरितपीतोपदेशार्थं, द्वितीयं तु विस्रग्न्धेन सह पीतवर्णतोपदेशार्थं, तृतीयं तु पीतनखेलादौ केवलं पीतवर्णतोपदेशार्थम् । कट्पणेल्लादौ प्रथममुष्णपदमुष्णस्पर्शोपदेशार्थं, द्वितीयमुष्णपदमुष्णवीर्योपदेशार्थम् । 'कट्पणेल्लवणक्षार' इति वा पाठः ॥ १४-१६ ॥

तत्र यानि प्रमाणवन्ति, उपचितानि, ऋक्षणानि, स्पर्शसहानि, स्निग्धश्वेतपाण्डुपिच्छिलानि, सत्वधानि, गुरुणि, स्तिमितानि, सुप्तसुप्तानि, स्थिरश्वयथूनि, कण्डूबहुलानि, बहुप्रतपिञ्जरश्वेतरक्तपिच्छास्त्रावीणि, गुरुपिच्छिलश्वेतमूत्रपुरीषाणि, रूक्षोष्णोपशयानि, प्रवाहकतिमात्रोत्थानवह्णानाहवन्ति, परिकर्तिकाहल्लासनिष्ठीविकाकासारोचकप्रतिश्रयागौरवच्छर्दिमूत्रकृच्छ्रशोषशोथपाण्डुरोगशीतज्वराश्मरीशर्कराहृदयेन्द्रियोपलेपास्यमाधुर्यप्रमेहकाराणि, दीर्घकालानुबन्धीनि, अतिमात्रमग्निमार्दवह्णैव्यकाराणि, आमविकारप्रबलानि, शुक्लनखनयनवदनत्वङ्मूत्रपुरीषस्य ऋण्मोल्बणान्यशोसीति विद्यात् ॥ १७ ॥

भवतश्चात्र—

मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरुणि च ।
अत्यायामो दिवास्त्रः शय्यासनसुखे रतिः ॥१८॥
प्राग्वातसेवा शीतौ च देशकालावचिन्तनम् ।
ऋष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत् कारणमर्शसाम् ॥ १९ ॥

तत्र यानीत्यादिना कफजमाह । प्रमाणवन्तीति महाप्रमाणानि । सुप्तसुप्तानीति अत्यर्थं निश्चेतनानि । दीर्घकालानुशयानीति दीर्घकालानुबन्धीनि ॥ १७-१९ ॥

हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्बन्धवणानि च ।
सर्वो हेतुखिदोषाणां सहजैर्लक्षणैः समम् ॥ २० ॥

हेतुलक्षणेत्यादौ उल्बणपदेन द्वन्द्वे तु तृतीयोऽपि दोषो जनकोऽस्त्येव, परं सोल्बणो न भवतीति दर्शयति । सर्वो हेतुरिति यथोक्तसर्वहेतुः, सहजैः लक्षणैः सह सर्वो हेतुखिदोषाणां भवति; तेन त्रिदोषे सर्वहेतुत्वात् सहजानि लक्षणानि भवन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

विष्टम्भोऽन्नस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च ।
कादर्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसादोऽल्पविट्कता ॥२१॥
क्रादणीदोषपाण्डुरतैराशङ्का चोदरस्य च ।
पूर्वैरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये ॥ २२ ॥

विष्टम्भः अप्रचलत्वम् । आटोपः गुडगुडाशब्दः ॥ २१ ॥ २२ ॥

अर्शांसि खलु जायन्ते नास्त्रिपतितैश्चिभिः ।
दोषैर्दोषविशेषात् विशेषः कल्प्यतेऽर्शसाम् ॥२३॥

१ 'स्पर्शसुप्तानि' इति पा० । २ 'दीर्घकालानुशयानि' इति पा० ।

अर्शां त्रिदोषजन्यत्वेऽपि एकदोषजन्यादिव्यपदेशमाह—
अर्शांसीत्यादि । यद्यपि सन्निपतितैरित्युक्ते त्रयाणां मेलको लभ्यते, तथाऽपि त्रिभिरेति पदं त्रयाणामप्यत्रानुबन्धत्वस्योपदेशार्थम् । दोषविशेषादिति उल्बणरूपवातादिविशेषपात् । विशेष इति वातजोऽयं, पित्तजोऽयमित्यादिको विशेषः ॥ २३ ॥

पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदचलित्रयम् ।
सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे ॥ २४ ॥
तस्मादर्शांसि दुःखानि बहुव्याधिकराणि च ।
सर्वैर्देहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ॥ २५ ॥

पञ्चात्मेति प्राणापानव्यानोदानसमानरूपः ॥ २४ ॥ २५ ॥

हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा ।
शोथो हृत्पाश्वर्शूलं च यस्यासाध्योऽर्शो हि सः ॥
हृत्पाश्वर्शूलं संमोहच्छर्दिरेक्षस्य रुग्ं ज्वरः ।
तृष्णा गुदस्य पाकश्च निहर्ग्यगुदजातुरम् ॥ २७ ॥
सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरां वलिम् ।
जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत् ॥

शेषत्वादायुपस्तानि चतुष्पादसमन्विते ।
याप्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा २९
द्वन्द्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च ।
कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥३०॥
बाह्यायां तु वलौ जातान्येकदोषोल्बणानि च ।
अर्शांसि सुखसाध्यानि न चितोत्पतितानि च ॥३१॥
तेषां प्रशमने यत्नमाशु कुर्याद्विचक्षणः ।
तान्याशु हि गुदं बद्धा कुर्युर्द्वगुदोदरम् ॥ ३२ ॥

हस्तेत्यादिना साध्यासाध्यविभागमाह । अन्नस्य रुगिति सर्वा-
ङ्गस्य । शेषत्वादायुष इति आयुषः शेषत्वे सतीत्यर्थः । समन्वित
इति भावे क्तः; तेन चतुःपादसमन्वये सतीत्यर्थः ॥ २६-३२ ॥

तत्राहुरेके शस्त्रेण कर्तनं हितमर्शसाम् ।
दाहं क्षारेण चाप्येके, दाहमके तथाऽग्निना ॥ ३३ ॥
अस्त्येतद्भूरितक्त्रेण धीमता दृष्टकर्मणा ।
क्रियते त्रिविधं कर्म भ्रंशस्तत्र सुदाहणः ॥ ३४ ॥
पुंस्त्वोपघातः श्वयथुर्गुदे वेगविनग्रहः ।
आध्मानं दाहणं शूलं व्याथा रक्तातिवर्तनम् ॥ ३५ ॥
पुनर्विरोहो रुढानां ह्रैदो भ्रंशो गुदस्य च ।
मरणं वा भवेच्छीघ्रं शस्त्रक्षाराग्निवेश्रमात् ॥ ३६ ॥
यत्तु कर्म सुखोपायमल्पभ्रंशमदाहणम् ।
तदर्शसां प्रवक्ष्यामि समूलानां निवृत्तये ॥ ३७ ॥

तत्रेत्यादिना चिकित्सामाह । कर्तनं छेदनम् । भूरि तन्त्राणि

१ 'अस्त्येतद्' इति पा० ।

अधीतानि येन स भूरितन्त्रः । अयं प्रकरणार्थः— शिथिलेनैव शस्त्रकर्म विधानतः कर्तव्यम् । पुनर्विरोहः पुनरुत्पत्तिः; रुढानां रुढवर्णानाम् ॥ ३३-३७ ॥

वातश्लेष्मोद्वगणान्याहुः शुष्काण्यशौंसि तद्विदः । प्रस्त्रावीणि तथाऽऽर्द्राणि रक्तपित्तोद्वगणानि च ॥ ३८ ॥
तत्र शुष्कांशं पूर्वं प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम् ।
स्तब्धानि खेदयेत् पूर्वं शोफशूलान्वितानि च ॥ ३९ ॥
चित्रकक्षारविल्वानां तैलेनाभ्यज्य बुद्धिमान् ।
यवमाषकुलत्थानां पुलाकानां च पोद्दलैः ॥ ४० ॥
गोखराश्वशकृत्पिण्डैस्तिलकलकैस्तु वैस्तथा ।
वचाशताह्वापिण्डैर्वा सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः ॥ ४१ ॥
शकुनां पिण्डिकाभिर्वा क्षिप्रानां तैलसर्पिषा ।
शुष्कमूलकपिण्डैर्वा पिण्डैर्वा कार्णगन्धिकैः ॥ ४२ ॥
रास्त्रापिण्डैः सुखोष्णैर्वा स्नेहैर्हाप्युपैरपि ।
इष्टकस्य खराह्वायाः शाकैर्गुञ्जनकस्य वा ॥ ४३ ॥
अभ्यज्य कुष्ठतैलेन खेदयेत् पोद्दलीकृतैः ।
वृषाकैरण्डविल्वानां पत्रोत्कायैश्च संचयेत् ॥ ४४ ॥
मूलकत्रिफलाकाणां वेणूनां वरुणस्य च ।
अग्निमन्थस्य शिग्रोश्च पत्राण्यश्मन्तकस्य च ॥ ४५ ॥
जलेनोत्काथ्य शूलार्तं स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ।
कोलोत्काथेऽथवा कोष्णे सीवीरक्तपुत्रोदके ॥ ४६ ॥
विल्वकाथेऽथवा तके दधिमण्डाम्लकाञ्जिके ।
गोमूत्रे वा सुखोष्णे तस्य भ्यक्तमवगाहयेत् ॥ ४७ ॥

कृष्णसर्पवराहोद्भूजतुकावृषदंशजाम् ।
वसामभ्यञ्जने दद्याद्भूषणं चार्शसां हितम् ॥ ४८ ॥
नृकेशाः सर्पनिर्मोको वृषदंशस्य चर्म च ।
अर्कमूलं शमीपत्रमशौभ्यो धूपनं हितम् ॥ ४९ ॥
तुम्बुरूणि विडङ्गानि देवदार्वक्षता घृतम् ।
बृहती चाश्वगन्धा च पिप्पल्यः सुरसा घृतम् ॥ ५० ॥
बराहवृषविट् चैव धूपनं सकृद्वो घृतम् ।
कुञ्जरस्य पुर्षपं तु घृतं सर्जरसस्तथा ॥ ५१ ॥
हरिद्राचूर्णसंयुक्तं सुधाक्षीरं प्रलेपनम् ।
गोपित्तपिष्टाः पिप्पल्यः सहरिद्राः प्रलेपनम् ॥ ५२ ॥
शिरीषबीजं कुष्ठं च पिप्पल्यः सैन्धवं गुडः ।
अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं त्रिफला च प्रलेपनम् ॥ ५३ ॥
पिप्पल्यश्चित्रकः श्यामा किष्कं मदनतण्डुलाः ।
प्रलेपः कुकुटशक्रुद्धरिद्रागुडसंयुतः ॥ ५४ ॥
दन्ती श्यामाऽमृतासङ्गः पारावतशक्रुद्धः ।
प्रलेपः स्याद्राजस्थीनि निम्बो भल्लातकानि च ॥ ५५ ॥
प्रलेपः स्यादलं कोष्णं वासन्तकवसायुतम् ।
शूलश्वयथुदहदुर्कं बुल्लक्ष्मीवसयाऽथवा ॥ ५६ ॥

आर्कं पयः सुधाकाण्डं कटुकालाबुपल्लवाः ।
करञ्जो वस्तमूत्रं च लेपनं श्रेष्ठमशौभ्यम् ॥ ५७ ॥
अभ्यङ्गाद्याः प्रदेहान्ता य एते परिकीर्तिताः ।
स्तम्भश्वयथुकण्डूर्तिशमनास्तेऽशौभ्यं मताः ॥ ५८ ॥
प्रदेहान्तैरुपकान्तान्तशौंसि प्रस्त्रवन्ति हि ।
संस्रितं दुष्टरुधिरं ततः संपद्यते सुखी ॥ ५९ ॥
शीतोष्णक्षिप्ररुद्धैर्हि न व्याधिरुपशाम्यति ।
रके दुष्टे भिषक् तस्माद्रक्तमेवावसेचयेत् ॥ ६० ॥
जलौकोभिस्तथा शस्त्रैः सुचीभिर्वा पुनः पुनः ।
अवर्तमानं रुधिरं रक्ताशौभ्यः प्रवाहयेत् ॥ ६१ ॥

वातश्लेष्मोद्वगणानीत्यत्र यद्यपि कफजे स्त्राव उक्तः,
तथाऽपि स पिच्छाख्यातुवन्मः न तु रक्तस्त्रावः, तेन शुष्काशौ-
ग्रहणं; पिच्छास्त्रावस्तु शुष्काद्रकारणमेलकेऽपि भवति ।
चित्रकक्षारविल्वानां तैलेनेति चित्रकादिसिद्धेन तैलेन । पुलाकं
तुच्छधान्यम् । कार्णगन्धिकैरिति शोभाञ्जनकृतैः । खरा-
ह्वाया अजमोदायाः । कुष्ठतैलेनेति कुष्ठसिद्धतैलेन । जतुका चर्म-
चटिका । वृषदंशः विडालः । अक्षता इति अखण्डिता यवाः ।
घृतपादान्ताश्चत्वारो धूपाः; हस्तिमलसर्जरसाभ्यां च पश्वमो
धूपः । किष्कं सुरावीजम् । मदनतण्डुला मदनफलशस्यम् ।
दन्ती निकुम्भा । अमृतासङ्गः मयूरतुथम् । अलं हरितालम् ।
वासन्तकवसा उद्धवसा । कटुकालाबुः तित्कालाबुः । जलौको-
भिरिलादी अवर्तमानं रुधिरं प्रवाहयेदिति योज्यम् । विल्व-
पेशिका विल्वसन्ध्यम् ॥ ३८-६१ ॥

शुद्धश्वयथुशूलार्तं मन्दाग्निं पाययेत्तु तम् ।
श्वूपणं पिप्पलीमूलं पाठां हिङ्गु सचित्रकम् ॥ ६२ ॥
सौवर्चलं पुष्कराख्यमजार्जी विल्वपेशिकाम् ।
विडं यवानां हपुषां विडङ्गं सैन्धवं वचाम् ॥ ६३ ॥
तिन्तिडीकं च मण्डेन मथेनोष्णोदकेन वा ।
तथाऽशौग्रहणीदोषशूलानाहाद्रिमुच्यते ॥ ६४ ॥
पाचनं पाययेद्वा तद्यदुर्कं ह्यातिसारिके ।
सगुडामभयां वाऽपि प्राशयेत् पौर्वभक्तिक्रीम् ॥ ६५ ॥
पाययेद्वा त्रिवृच्चूर्णं त्रिफलारससंयुतम् ।
हृते गुदाश्रये दोषे गच्छन्त्यशौंसि संक्षयम् ॥ ६६ ॥
गोमूत्राधुषितां दद्यात् सगुडां वा हरीतकीम् ।
हरीतकीं तकयुतां त्रिफलां वा प्रयोजयेत् ॥ ६७ ॥
सनानरं चित्रकं वा सीधुयुक्तं प्रयोजयेत् ।
दापयेच्चव्ययुक्तं वा सीधुं साजाजिचित्रकम् ॥ ६८ ॥
सुरां सहपुषापाठां दद्यात् सौवर्चलान्विताम् ।
दधित्थविल्वसंयुक्तं युक्तं वा चव्यविचकैः ॥ ६९ ॥

१ 'अर्कपत्रं' इति पा० । २ 'यद्वक्ष्याम्यतिसारिणे' इति पा० ।

३ 'गुदजा यान्ति' इति पा० ।

भल्लातकयुतं वाऽपि प्रदद्यात्तक्रतर्पणम् ।
 बिल्वनागरयुक्तं वा यवान्या चित्रकेण च ॥ ७० ॥
 चित्रकं हपुषां हिङ्गुं दद्याद्वा तक्रसंयुतम् ।
 पञ्चकोलयुतं वाऽपि तक्रमसै प्रदापयेत् ॥ ७१ ॥
 गोमूत्राशुषितामिति राजौ गोमूत्रस्थापिताम् । भल्लातकयुत-
 मिलत्र भल्लातकचूर्णस्य सकवचपेक्षया दशमो भागः । उक्तं
 हि—“चूर्णं तर्पणभागैर्नवमिः संयोजितं देयम्” इति; अन्ये तु
 तर्पणभल्लातकचूर्णयोः समानयोः स्तोकस्य प्रयोगमाहुः ।
 ॥ ६२-७१ ॥
 हपुषां कुञ्चिकां धान्यमजार्जा कारवीं शटीम् ।
 पिप्पलीं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥ ७२ ॥
 यवानीं चाजमोदां च चूर्णितं तक्रसंयुतम् ।
 मन्दांम्लकटुकं विद्वान् स्थापयेद्भुतभाजने ॥ ७३ ॥
 व्यक्तांम्लकटुकं जातं तकारिष्टं मुखप्रियम् ।
 प्रपिबेन्मात्रया कालेष्वाश्रयं तृप्तिवर्षिषु ॥ ७४ ॥
 दीपनं रोचनं वर्ण्यं कफवातातुलोमनम् ।
 गुदश्वयथुकण्ड्वर्तिनाशनं बलवर्धनम् ॥ ७५ ॥

इति तकारिष्टः ।

तकारिष्टे तु ग्रहीणविक्रित्सायां “यवान्यामलकं पथ्या
 मरीचं त्रिपलाशिकम् । लवणानि पलांशानि पत्रं चैकत्र
 चूर्णयेत् ॥ तत्रे तदाहुतं जातं तकारिष्टं पिबेत्तः”
 (चि. अ. १५) इत्युक्ततकारिष्टानुसारेणेष्ट्यापि तक्रचूर्ण-
 मानव्यवस्था । एतदनुसारप्रशिक्षेनैव चात्र हपुषादिचूर्णेन
 मन्दांम्लकटुकं भवतीत्युक्तं; मन्दांम्लकटुकं स्थापयेत्, व्यक्ता-
 म्लकटुकमिति जातलक्षणं; व्यक्तांम्लं कटुं चेति व्यक्ता-
 म्लकटुकं; न तु कटुत्वमपि व्यक्तमत्र, सन्धानेन व्यक्तकटुता-
 नुत्पादात् । अथस्य त्रिषु कालेष्विति भोजनादिमथ्यान्तेषु ।
 सखेहं तक्रं वाते, कफे रुक्षम् ॥ ७१-७२ ॥
 त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ।
 तक्रं वा दधि वा तत्र जातमशौहरं पिबेत् ॥ ७६ ॥
 वातश्लेष्माशंसां तक्रात् परं नास्तीह भेषजम् ।
 तत् प्रयोज्यं यथादोषं सखेहं रुक्षमेव वा ॥ ७७ ॥
 ससाहं वा दशाहं वा पक्षं मासमथापि वा ।
 बलकालविशेषज्ञो भिषक् तक्रं प्रयोजयेत् ॥ ७८ ॥
 अत्यर्थमुदुकायाश्लेस्तक्रमेवावचारयेत् ।
 सायं वा लाजशक्नुनां दद्यात्तक्रावलेहिकाम् ॥ ७९ ॥
 जीर्णे तत्रे प्रदद्याद्वा तक्रपेयां ससैनध्वाम् ।
 तक्रानुपानं सखेहं तक्रौदनमतः परम् ॥ ८० ॥
 यूषेर्मांससर्वोऽपि भोजयेत्तक्रसंयुतैः ।
 यूषे रसेन वाऽप्यूर्ध्वं तक्रसिद्धेन भोजयेत् ॥ ८१ ॥

कालक्रमश्चः सहसा न च तक्रं निवर्तयेत् ।
 तक्रप्रयोगो मासान्तः क्रमेणोपरमो हितः ॥ ८२ ॥
 अपकर्षो यथोक्तर्षो न त्वन्नादपकृष्यते ।
 शक्त्यागमनरक्षार्थं दाढ्यार्थमनलस्य च ॥ ८३ ॥
 बलोपचयवर्णार्थमेष निर्दिश्यते क्रमः ।
 रुक्षमर्धोद्धृतखेहं यतश्चातुद्धृतं घृतम् ॥ ८४ ॥
 तक्रं दोषाग्निबलवित्रिविधं तत् प्रयोजयेत् ।
 हतानि न विरोहन्ति तत्रेण गुदजानि तु ॥ ८५ ॥
 भूमावपि निषिक्तं तद्देहचक्रं तृणोलुपम् ।
 किं पुनर्दीप्तिकायाश्चेः शुष्काण्यशांसि देहिनः ॥ ८६ ॥
 श्रोतःसु तक्रशुद्धेण रसः सम्मग्नपैति यः ।
 तेन पुष्टिर्वलं वर्णः प्रदर्थश्चोपजायते ॥ ८७ ॥
 वातश्लेष्मविकाराणां शतं चापि निवर्तते ।
 नास्ति तक्रात् परं किञ्चिदोषधं कफवातजे ॥ ८८ ॥

तक्रप्रयोगः—पूर्वाह्ने तक्रमेव केवलं पेयं, तत्रात्यर्थं मृद्व-
 मिना सायमपि तक्रमेव सैवम्, एतत् “अत्यर्थमुदुकाया-
 श्लेस्तक्रमेवावचारयेत्” इत्यनेनोक्तम् । किञ्चित्पृष्टेऽसौ प्रात-
 स्तक्रमेव पेयं, सायं तु लाजशक्नुनां तक्रयुक्ताऽवलेहिका देया ।
 ततस्तु क्रमेणाग्नौ बृद्धे तक्रपेया तक्रौदनं तक्रसंस्कृतव्यूषादिभो-
 जनानि सायं देयानि, प्रातस्तु तक्रमेव, सप्ताह्यादिकालो-
 ज्ञेयः । अत्र जतुकर्णः—“प्रातस्तक्रप्रयोगः, क्रमेणोक्तर्षाप-
 कर्षौ, जीर्णे च सैनध्वान्विततत्रेणोदनं वा, अतिमन्दोभेस्तक्र-
 मेव” इति । सहसेति एकदा । मासान्ते इति मासे नास्तिका-
 मति । अपकर्षो यथोक्तर्ष इति येन क्रमेण तत्रं बृद्धं तेनैव
 मात्राक्रमेण तक्रमपकृष्यत इति । तक्रप्रयोगज्ञासे सति अज-
 ससुदायाद्भासो न कर्तव्यः, योऽशक्तस्तस्यापकृष्टः स अन्ना-
 न्तरेण पूरण्य इत्यर्थः । कसादयं तक्रप्रयोगक्रम इत्याह—
 शक्नोत्यादि । रुक्षमित्यादिनोक्तं त्रिविधं तक्रं कफपित्तावेषु
 दोषेषु, मन्दतम-मन्दतर-मन्देष्वग्निषु, बलेषु चाधममध्यमो-
 र्तमेषु, यथासंख्यं ज्ञेयम् । भूमावपिलादि केचित् पठन्ति ।
 शतमिति विंशतिः श्लेष्मविकाराः, अशीतिवैतविकारा इति
 मिलित्वा विकाराणां शतम् ॥ ७६-८८ ॥

पिप्पलीं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ।
 शङ्खवेरमजार्जा च कारवीं धान्यतुम्बुरु ॥ ८९ ॥
 बिल्वं कर्कटकं पाठां पिष्ट्वा पेयां विपाचयेत् ।
 फलाम्लां यमकैश्वृषां तां दद्याद्दृजपहाम् ॥ ९० ॥
 एतैश्चैव खडान् कुर्यादैतैश्च विपचेजलम् ।
 एतैश्चैव घृतं साध्यमर्शसां विनिवृत्तये ॥ ९१ ॥
 शटीपलाशसिद्धां वा पिप्पल्या नागरेण वा ।
 दद्याद्यथागुं तक्राम्लां मरिचैवचूर्णिताम् ॥ ९२ ॥
 शुष्कमूलकयूषं वा शूषं कौलथ्यमेव वा ।
 दधित्यथैवयूषं वा सकुलथ्यमकुष्ठकम् ॥ ९३ ॥

छागलं वा रसं दद्याद्भूपैरेभिर्विमिश्रितम् ।
लावादीनां फलाम्लं वा सतक्रं ग्राहिभिर्युतम् ॥९४॥
रक्तशालिमहाशालिः कलमो लाङ्गलः सितः ।
शारदः पथिकश्चैव स्यादन्नविधिरशंसाम् ॥९५॥
इत्युक्तो भिन्नशकृतामरशां च क्रियाक्रमः ।

विल्वं बालविल्वम् । फलाम्लमिति फलैर्दाडिमादिभिर-
म्लाम् । ग्राहिभिर्युतमिति वचोप्राहिदशसंस्कृतम् । रक्तशा-
ल्यादयोऽन्नपानव्याकृताः ॥ ८९-९५ ॥—

येऽत्यर्थं गाढशकृतस्तेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥९६॥
सन्नेहैः शकुभिर्युक्तां प्रसन्नां लवणीकृताम् ।
दद्यान्मत्स्यण्डिकां पूर्वं भक्षयित्वा सनागराम् ॥९७॥
गुडं सनागरं पाठां फलाम्लं पाययेच्च तम् ।
गुडं घृतयवक्षारयुक्तं वाऽपि प्रयोजयेत् ॥९८॥
यवानीं नागरं पाठां दाडिमस्य रसं गुडम् ।
सतफलवर्णं दद्याद्वातवचोऽनुलोमनम् ॥९९॥
दुःस्पर्शकेन विल्वेन यवान्या नागरेण वा ।
एकैकेनापि संयुक्ता पाठा हन्यशंसां रुजम् ॥१००॥
प्राग्भक्तं यमके भृष्टान् सकृन्मिश्रावचूर्णितान् ।
करञ्जपल्लवान् दद्याद्वातवचोऽनुलोमनान् ॥१०१॥
मदिरां वा लवणां सीधुं सौवीरकं तथा ।
गुडनागरसंयुक्तं पिबेद्वा पौर्वभक्तिकम् ॥१०२॥

यवानीनागरमिलाद्या यवान्यादीनि समानि तरेण पेयानि;
लवणं तावदावलवणरसता भवति ॥ ९६-१०२ ॥

पिप्पलीनागरक्षारकारवीधान्यजीरकैः ।
फाणितेन च संयोज्य फलाम्लं दापयेद्भूतम् ॥१०३॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
शुक्रवेरयवक्षारौ तैः सिद्धं वा पिबेद्भूतम् ॥१०४॥
चव्यचित्रकसिद्धं वा गुडक्षारसमन्वितम् ।
पिप्पलीमूलसिद्धं वा सगुडक्षारनागरम् ॥१०५॥
पिप्पलीपिप्पलीमूलदधिदाडिमधान्यकैः ।
सिद्धं सर्पिर्विधातव्यं वातवचोविबन्धयुतम् ॥१०६॥
चव्यं त्रिकटुकं पाठां क्षारं कुस्तुम्बुरुणि च ।
यवानीं पिप्पलीमूलमुभे च विडसैन्धवे ॥१०७॥
चित्रकं विल्वमभयां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।
शङ्कहातानुलोम्यार्थं जाते दंभि चतुर्गुणे ॥१०८॥
प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिलवम् ।
गुदवक्लणशूलं च घृतमेतद्व्यपोहति ॥१०९॥

१ 'घृतं' इति पा० । २ 'प्राग्भक्तान्' इति पा० । ३ 'सगुडा-
मभयां वाऽपि प्राचयेत्' इति पा० । ४ 'गुडक्षारसमन्वितम्' इति
पा० । ५ 'नागरधान्यकैः' इति पा० ।

नागरं पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं विल्वं पाठा यवानिका ॥११०॥
चाङ्गेरीखरसे सर्पिः कल्कैरेतैर्विपाचयेत् ।
चतुर्गुणेन दध्ना च तद्वृतं कफवातयुतम् ॥१११॥
अशीसि ग्रहणीदोषं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।
गुदभ्रंशार्तिमानाहं घृतमेतद्व्यपोहति ॥११२॥
पिप्पलीं नागरं पाठां श्वदंष्ट्रां च पृथक् पृथक् ।
भागांस्त्रिपलिकान् कृत्वा कषायमुपकल्पयेत् ॥११३॥
गण्डीरं पिप्पलीमूलं व्योषं चव्यं च चित्रकम् ।
पिष्ट्वा कषाये विनयेत् पूते द्विपलिकं भिषक् ॥११४॥
पलानि सर्पिषस्तसिश्चत्वारिंशत् प्रदापयेत् ।
चाङ्गेरीखरसं तुल्यं सर्पिषा दधि पङ्गुणम् ॥११५॥
मृद्वग्निना ततः साध्यं सिद्धं सर्पिर्निगुणयेत् ।
तदाहारे विधातव्यं पाने प्रायोगिके विधौ ॥११६॥
ग्रहण्यशोविकारभ्रं गुग्महृद्रोगनाशनम् ।
शोथहृद्दीहोदरानाहमूत्रकृच्छ्रज्वरापहम् ॥११७॥
कासहृद्कारुचिश्वाससूदनं पार्श्वशूलनुत् ।
बलपुष्टिकरं वर्णमग्निर्द्विपलं परम् ॥११८॥

पिप्पलीनागरैस्त्रौ अपक्वमेव केचिद्भूतमिच्छन्ति । गुड-
क्षारसमन्वितमिस्त्र घृते सिद्धे गुडादीनां प्रक्षेप्यत्वं ज्ञेयम् ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलेस्त्रौ दधि घृतं, शोषाणां कर्तव्यं । जाते दध्नीति
सुजाते । नागरमिलादिके घृते चाङ्गेरीखरसस्यापि चतुर्गुणेन
दध्ना चेति चकाराच्चातुर्गुणम् । पिप्पलीमिलाद्या भूरिमानसा-
क्षिप्ये काष्यस्यातुक्तमानत्वात् केदृसमत्वमेव; तेन द्वादशप-
लेऽपि काष्यद्रव्ये त्रिपलं पानीयं दत्त्वा चत्वारिंशत्पलानि
स्थाप्यानि । गण्डीरमिलादिना कल्कद्रव्याप्याह ॥ १०३-११८ ॥

सगुडां पिप्पलीयुक्तां घृतभृष्टां हरीतकीम् ।
त्रिवृदन्तीयुक्तां वाऽपि भक्षयेदातुलोमिकीम् ॥११९॥
विज्ञातकफपित्तानामातुलोम्येऽथ निर्वृते ।
गुदेऽशीसि प्रशाम्यन्ति पावकश्चाभिवर्धते ॥१२०॥
बर्हिर्तित्तिरिलावानां रसान्मलान् सुसंस्कृतात् ।
दक्षणां वर्तकानां च दद्याद्विज्ञातसंग्रहे ॥१२१॥
त्रिवृदन्तीपलाशानां चाङ्गेर्याश्चित्रकस्य च ।
यमके भर्जितं दद्याच्छाकं दधिसमन्वितम् ॥१२२॥
उपोदिकां तण्डुलीयं वीरां वास्तुकपल्लवान् ।
सुवर्चलां सलोणीकां यवशाकमवलगुजम् ॥१२३॥
काकमाचीं रुहापत्रं महापत्रं तथाऽम्बिकाम् ।
जीवन्तीं शटिशकं च शाकं गुञ्जनकस्य च ॥१२४॥

१ 'पूतेऽर्धपलिकं' इति पा० । २ 'आतुलोम्येन निसेले' इति
पा० ।

प्रक्षिप्य स्थापयेत् कुम्भे मासार्धं घृतभाविने ।
 प्रलप्ते पिप्पलीचव्यप्रियङ्गुसौद्रसर्पिषा ॥ १५५ ॥
 तस्य मात्रां पिबेत् काले शार्करस्य यथाबलम् ।
 अशंसि ग्रहणीदोषमुदावर्तमरोचकम् ॥ १५६ ॥
 शङ्कुमूत्रानिलोद्गारविबन्धानभिमाद्वयम् ।
 हृद्रोगं पाण्डुरोगं च सर्वमेतेन साधयेत् ॥ १५७ ॥
 इति द्वितीयफलरिष्टः ।

नवस्थामलकस्यैकां कुर्याज्जरीतां तुलाम् ।
 कुडवांशाश्च पिप्पल्यो विडङ्गं मरिचं तथा ॥ १५८ ॥
 पांठां च पिप्पलीमूलं कमुकं चव्यचित्रकौ ।
 मज्जिष्ठैस्त्वालुकं लोभ्रं पलिकानुपकल्पयेत् ॥ १५९ ॥
 कुष्ठं दारुहरिद्रां च सुराहं सारिवाद्ययम् ।
 इन्द्राहं भद्रमुस्तं च कुर्यादधेपलोमितम् ॥ १६० ॥
 चत्वारि नागपुष्पस्य पलायन्यमिवस्य च ।
 द्रोणाभ्यामम्भसो द्वाभ्यां साधयित्वाऽवतारयेत् ॥
 पादावशेषे पूते च शीते तस्मिन् प्रदापयेत् ।
 मृद्रीकाद्याडकरसं शीतं निर्वृहसंमितम् ॥ १६२ ॥
 शर्करायाश्च भिन्नाया दद्याद्विगुणितां तुलाम् ।
 कुसुमस्य रसस्यैकमधेप्रस्थं नवस्य च ॥ १६३ ॥
 त्वगेलाप्लवपत्राशुसेव्यकमुकेशरान् ।
 चूर्णयित्वा तु मतिमान् कार्ष्णिकानत्र दापयेत् ॥ १६४ ॥
 तत् सर्वं स्थापयेत् पक्षं सुचौक्षे घृतभाजने ।
 प्रलप्ते सर्पिषा किञ्चिच्छर्कराशुशुषिते ॥ १६५ ॥
 पक्षादूर्ध्वमरिष्टोऽयं कनको नाम विश्रुतः ।
 पेयः स्वादुरसो हृद्यः प्रयोगाङ्गकरोचनः ॥ १६६ ॥
 अशंसि ग्रहणीदोषमानाहमुदरं ज्वरम् ।
 हृद्रोगं पाण्डुतां शोथं गुल्मं वर्चोविनिग्रहम् ॥ १६७ ॥
 कासं श्लेष्मानमांशोप्राञ्च सर्वानेवापकर्षति ।
 वलीपलितखालित्यं दोषजं च व्यरोहति ॥ १६८ ॥
 इति कनकारिष्टः ।

पत्रभङ्गादकैः शौचं कुर्यादुष्णेन वाऽम्भसा ।
 इति शुष्कार्शसां सिद्धमुक्तमेतच्चिकित्सितम् ॥ १६९ ॥

हरीतकीनामिसादिना अभयारिष्टादयः पञ्चारिष्टा उच्यन्ते ।
 त्रिफलाया इति मिलितत्रिफलाया एव पञ्चत्रयं, निर्देशस्य मान-
 प्रधानत्वात् । हरीतकीस्यादौ फलशब्देन निरस्थिहरीतकी ग्रा-
 ह्यति, तेन हरीतकीप्रस्यार्थः किंतु जतुकर्णेऽयं योगो द्विगुण-
 मानेन पठितः, यथा “हरीतकीफलप्रस्थः, द्विगुणा धामलक-
 कपित्थपाटन्द्वाः सचित्रकाः, गुडस्य च शतद्वयम्” इति ।

कमुकं पूगः पडिकालोद्गो वा । सुराह्ना गोरक्षकर्कटिका । अत्र
 यद्यपि धामलकादिद्व्यध्याडकमानं भवति, तत्र च सामान्य-
 परिभाषयैव द्विद्रोणजलदानमधेद्रोणावस्थानं च लभ्यते, तथाऽपि
 स्पष्टार्थं जलकाथाभिधानं हेतुम् । मृद्रीकाद्याडकरसमिति
 वचनेन मृद्रीकाया आडकद्वये द्रोणद्वयं जलं दत्त्वा काथ्यसमं
 जलं स्थाप्यमिति दर्शयति; अन्ये तु ब्राह्मणसंस्मरणौ तुल्यमिति
 व्याख्यानां कृतवन्तः । उक्तं हि जतुकर्णे—“धात्री तुल्या, कौड-
 विकं पिप्पली मरिचं कुमिन्नं च, इन्द्राहं सारिवाद्ययं दारुनिशा
 सुरदारु घनं कुष्ठं चार्धपलिकं, पलिकं मज्जिष्ठापाठातिवृकप्रस्थ-
 कैस्त्वालुकचव्यकमुकविल्वं सामिकं पाक्यं, ब्राह्मणद्वयं च पृथक्पृ-
 थक् काथौ विमिश्रितौ द्वौ, सितातुले द्वे, मधु द्विकुडवं च”
 इत्यादि । अत्रापि च सामान्यपरिभाषा चरकोक्तमानसमाना
 एव । भिक्षाया इति चूर्णाकृतायाः । कुसुमस्वरसो मधु
 ॥ १३८-१६९ ॥

चिकित्सितमिदं सिद्धं स्त्राविणां शृण्वतः परम् ।
 तत्रानुबन्धो द्विविधः श्लेष्मणो मासतस्य च ॥ १७० ॥
 विट् श्यावं कटिनं रुक्षं चाधो वायुर्न वर्तते ।
 तनु चारुणवर्णं च फेनिलं चासुगुणशेसाम् ॥ १७१ ॥
 कट्युरुगुदशूलं च दौर्बल्यं यदि चाधिकम् ।
 तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रुक्षणम् ॥ १७२ ॥
 क्षिथिलं श्वेतपीतं च विट् क्षिन्धं गुरु शीतलम् ।
 यद्यशंसां घनं चासृक् तन्मुत पाण्डु पिच्छिलम् ॥
 गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु क्षिन्धं च कारणम् ।
 श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्ताशंसां बुधैः ॥ १७३ ॥
 क्षिग्धशीतं हितं वाते रुक्षशीतं कफानुगे ।
 चिकित्सितमिदं तस्मात् संप्रदायं प्रयोजयेत् ॥ १७४ ॥
 पित्तश्लेष्माधिकं मत्वा शोधनेनोपपादयेत् ।
 सवर्णं चाप्युपेक्षेत लङ्घनैर्वा समाचरेत् ॥ १७६ ॥
 प्रवृत्तमादावशौभ्यो यो निगृह्णात्यनुद्विमान् ।
 शोणितं दोषमनिलं तद्रोगाज्जनयेद्बहून् ॥ १७७ ॥
 रक्तपित्तं ज्वरं लृण्णामसिसादमरोचकम् ।
 कामलां श्वयथुं शूलं गुदवह्णणसंश्रयम् ॥ १७८ ॥
 कण्डूरुःकोटपिडकाः कुष्ठं पाण्डुराह्वयं गदम् ।
 वातमूत्रपुरीषाणां विबन्धं शिरसो रुजम् ॥ १७९ ॥
 सैमित्यं गुरुगात्रव्यं तथाऽन्यान् रक्तजान् गदान् ।
 तस्मात् स्मृते दुष्टरक्ते रक्तसंग्रहणं हितम् ॥ १८० ॥
 हेतुलक्षणकालज्ञो बलशोणितवर्णवित् ।
 कालं तावदुपेक्षेत यावन्नात्ययमाप्नुयात् ॥ १८१ ॥
 अग्निर्संदीपनार्थं च रक्तसंग्रहणाय च ।
 दोषाणां पाचनार्थं च परं तैकरूपाचरेत् ॥ १८२ ॥

यत्तु प्रक्षीणदोषस्य रक्तं वातोत्पन्नस्य च ।
वर्तते स्नेहसाध्यं तत् पानायङ्गानुवासनैः ॥ १८३ ॥
यत्तु पित्तोद्वणं रक्तं धर्मकाले प्रवर्तते ।
स्तम्भनीयं तदेकान्ताच्च चेद्वातकफानुगम् ॥ १८४ ॥

संप्रति रक्तार्शसां वातकफानुबन्धं लक्षणं च दर्शयन् भिन्नां
चिकित्सांमाह—चिकित्सितमित्यादि । अत्र च तत्रैव पित्तजस्यैव
रक्तजान्यर्शसि दुष्टसावयुकानि स्नावीणीति ज्ञेयानि । विद-
श्यान्नमिति निर्देशाद्विदशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽप्यस्तीत्युच्यते ।
मलिनमिति अत्यर्थदुष्टम् । हेत्वादिविशेषज्ञेन स्नावस्योपेक्षा कार्येति
सूचयति । वर्तते इति प्रवर्तते । वातेऽनुबले ज्वहनं, कफेऽनु-
बले तुषेक्ष्णं लङ्घनादि वा कार्यमिति भावः ॥ १७०-१८४ ॥

कुटजत्वङ्गिर्यूहः सनागरः क्षिग्रधरकसंग्रहणः ।
त्वग्दाडिमस्य तद्वत् सनागरश्चन्दनरसश्च ॥ १८५ ॥

चन्दनकिराततिलक-
धन्वयवासाः सनागराः कथिताः ।
रक्तार्शसां प्रशमना
दार्वात्वगुशीरनिम्बाश्च ॥ १८६ ॥
सातिविषा कुटजत्वक्
फलं च सरसाञ्जनं मधुयुतानि ।
रक्तापहानि दद्यात्
पिपासवे तण्डुलजलेन ॥ १८७ ॥

कुटजत्वचो विपाच्यं पलशतमार्द्रं महेन्द्रसलिलेन ।
यावत्स्याद्गतरसं तद्व्यं पृतो रसस्ततो ग्राह्यः ॥ १८८ ॥
मोचरसः ससमङ्गः
फलनी च सैमांशिकैस्त्रिभिस्तैश्च ।
वत्सकबीजं तुल्यं
चूर्णितमत्र प्रदातव्यम् ॥ १८९ ॥

पृतोत्कथितः सान्द्रः स रसो दर्वीप्रलेपनो ग्राह्यः ।
मात्राकालोपहिता रसकिर्यैषा जयत्यसृक्स्नावम् ॥
छगलीपयसा पीता पेयामण्डेन वा यथाश्रिबलम् ।
जीर्णौषधश्च शालीन् पयसा छागेन भुञ्जीत ॥ १९० ॥
रक्तार्शस्यतिसारं रक्तं सासृक्ष्यो निहत्याशु ।
बलवच्च रक्तपित्तं रसकिर्यैषा जयत्युभयभागम् ॥

इति कुटजादिरसक्रिया ।

सनागर ईषन्नगरः । क्षिग्रधस्य रक्तस्य संग्रहणः क्षिग्रधरक-
संग्रहणः । तद्वदित्यनेन पूर्वयोगफलं विधिं च दर्शयति । कुट-
जत्वचं इत्यादौ पलशतं तुला, जलद्वेगेन साध्यम्, अष्टभागा-
वशेषः कषायो ग्राह्यः । तन्त्रान्तरेऽप्युक्तं—“द्वेगेऽम्भसः पल-
शतं कुटजत्वचोऽष्टभागशेषम्” इति । महेन्द्रसलिलम् आन्त-
रिक्षं जलम् । दर्वीप्रलेपनो ग्राह्य इति यस्यामवस्थार्थां दर्वीप्र-

लेपो भवति तस्यामवतारणीयः । उभयभागरक्तपित्तस्यासाध्य-
त्वादुभयभागशब्देन केवलौषधं केवलायोगं चेष्ट्यते; तत्राप्य-
योगस्य आप्यत्वात्तथापनमेवेह निहन्त्यादिति पदेनोच्यते
॥ १८५-१९२ ॥

नीलोत्पलं समङ्गा मोचरसश्चन्दनं तिला लोभ्रम् ।
पीत्वा छगलीपयसा भोज्यं पयसैव शास्त्वचम् ॥
छागलिपयः प्रयुक्तं निहन्ति रक्तं सवासुकरसं च ।
धन्वविहङ्गमृगाणां रसो निरम्लः कदम्बो वा ॥ १९३ ॥
पाठा वत्सकबीजं रसाञ्जनं नागरं यवान्यश्च ।
बिल्वमिति चार्शसैश्चर्णितानि पेयानि श्लेष्णु ॥ १९५ ॥
दार्वा किराततिलं मुस्तं दुःस्पर्शकश्च रुधिरघ्नम् ।
रक्तेऽतिवर्तमाने श्लेष्णे च घृतं विधातव्यम् ॥ १९६ ॥
कुटजफलवत्केशरनीलोत्पललोभ्रधातकीकल्कैः ।
सिद्धं घृतं विधेयं श्लेष्णे रक्तार्शसां भिषजा ॥ १९७ ॥
सर्पिः सदाडिमरसं सयावशुकं शृतं जयत्याशु ।
रक्तं सशूलमथवा निदिग्धकाडुग्धिकासिद्धम् ॥ १९८ ॥

कदम्ब ईषदम्बलः । कुटजफलवत्केशरब्देन इन्द्रयवाः कुटज-
त्वक् चोच्यते । सदाडिमरसमित्यत्र सिद्धं सर्पिः ॥ १९३-१९८ ॥

लाजापेया पीता सञ्चुक्रिका केशरोत्पलैः सिद्धा ।
हन्त्याश्वत्थस्नावं तथा बलापृथिवीर्णभ्याम् ॥ १९९ ॥
ह्रीवेरबिल्वनागरनिर्यूहे साधितां सनवनीताम् ।
वृक्षाम्लदाडिमांस्लोकान्मलीकांस्लोकान् सकोलांस्लाम् ॥
गृञ्जनकसुरासिद्धां दद्याद्यमकेन भर्जितां पेयाम् ।
रक्तातिसारशूलप्रवाहिकाशोथनिग्रहणीम् ॥ २०० ॥
काश्मर्यामलकानां सैकुर्बुदारान् फलाम्नांश्च ।
गृञ्जनकशाल्मलीनां क्षीरिण्याश्चुक्रिकायाश्च ॥ २०२ ॥
न्यग्रोधशुङ्गकानां खण्डांस्तथा कोविदारपुष्पाणाम् ।
दध्नः सरेण सिद्धान् दद्याद्रक्ते प्रवृत्तेऽति ॥ २०३ ॥
सिद्धं पलाण्डुशाकं तर्केणोपोदिकां सवदरांस्लाम् ।
धिररस्त्रवे प्रदद्यान्मसूरसूपं च तक्राम्नाम् ॥ २०४ ॥
पयसा श्रुतेन यूषैर्मसूरमुद्रादिकमकुष्ठानाम् ।
भोजनमद्यादम्बैः शालिश्यामाककोद्वजम् ॥ २०५ ॥
शशहरिणलावमांसैः कपिजलैरेण्यैः सुसिद्धैश्च ।
भोजनमद्यादम्बैर्मसुरैरीषत् समरिचैर्वा ॥ २०६ ॥

दक्षशिक्षितितिरिसै-
र्द्विकुटुद्रोपाकजैश्च मधुरास्त्रैः ।

अद्याद्रसरतिवहे-

ध्वर्शःस्वनिलोत्पणशरीरः ॥ २०७ ॥

रसैखड्यपूयवागूसंयोगतः केवलोऽथवा जयति ।
रक्तमतिवर्तमानं वातं च पलाण्डुपयुक्तम् ॥ २०८ ॥

छागान्तराधि तरुणं
सहधिरमुपसाधितं बहुपलाण्डु ।
व्यत्यासान्मधुराम्लं
विट्शोणितसंक्षये देयम् ॥ २०९ ॥
नवनीततिलाभ्यासात्
केशरानवनीतशर्कराभ्यासात् ।
दधिसरमथिताभ्यासा-
दर्शास्पययान्ति रक्तानि ॥ २१० ॥
नवनीतघृतं छागं मांसं च सषष्टिकः शालिः ।
तरुणश्च सुरामण्डस्तहणी च सुरा निहन्यस्त्रम् ॥

गृध्रनकेत्यादिना योगान्तरं, गृध्रनकः पलाण्डुभेदः । कर्तु-
दारः काष्ठनभेदः । भोजनमित्यादौ भोजनमथादिति योज्यम् ।
द्विककुट्ट उग्रः । अन्तराधि शरीरमध्यं, तच्च तरुणच्छागस्यैवा-
सात् । मधुराम्लं प्रथमं मधुरं, पश्चात्किंचिदम्लम् । दधिसरस्य
मथितं दधिसरमथितम् । नवनीतघृतं सयस्कनवनीतघृतम् ;
अन्ये तु नवनीतं घृतं च छागं वदन्ति; यतो अजा रक्तस्तम्भ-
नात्मिका प्रोक्ता ॥ १९९-२११ ॥

प्रायेण वातबहुलान्यर्शांसि भवन्त्यतिष्ठते रक्ते ।
दुष्टेऽपि च कफपित्ते तस्मादनिलोऽधिको ज्ञेयः २१२
दृष्ट्वा तु रक्तपित्तं प्रबलं कफवातलिङ्गमल्पं च ।
ज्ञाता क्रिया प्रयोज्या यथेरिता वक्ष्यते चान्यां २१३
मधुकं सपञ्चवहकं वदरीत्वगुदुम्बरं धवपटोलम् ।
परिवेचने विदध्याहृषककुमयवासनिम्बांश्च ॥ २१४ ॥
रक्तेऽतिवर्तमाने दाहे ह्रदेऽवगाहयेच्चापि ।
मधुकमृगालपद्मकचन्दनकुशकाशनिष्काथे ॥ २१५ ॥
इक्षुरसमधुकवेतसनिर्युहे शीतले पयसि वा तम् ।
अवगाहयेत् प्रदिग्धं पूर्वं शिशिरेण तैलेन ॥ २१६ ॥
दृत्वा घृतं सशर्करमुपस्थदेशे गुदे त्रिकदेशे च ।
शिशिरजलस्पर्शसुखा धारा प्रस्तम्भनी योज्या ॥
कदलीदलैरभिनवैः पुष्करपत्रैश्च शीतजलसिकैः ।
प्रच्छादनं मुहुर्मुहुरिष्टं पद्मोत्पलदलैश्च ॥ २१८ ॥
दूर्वाघृतप्रदेहः शतघौतसहस्रघौतमपि सर्पिः ।
व्यजनपवनः सुशीतो रक्तस्त्रावं जयत्याशु ॥ २१९ ॥

समङ्गामधुकाभ्यां
तिलमधुकाभ्यां राज्ञानघृताभ्याम् ।
सर्जरसघृताभ्यां वा
निम्बघृताभ्यां मधुघृताभ्यां वा ॥ २२० ॥
दार्वात्वकसर्पिर्भ्यां
सचन्दनाभ्यामथोत्पलघृताभ्याम् ।

दाहे ह्रदे च गुद-

अंशे गुदजाः प्रतिसारणीयाः स्युः ॥ २२१ ॥

यवासः दुरालभा । शिशिरेण तैलेनेति शीतलद्रव्यसाधितेन
तैलेन । शिशिरेत्यादि शिशिरजला च मुखस्पर्शा च; तेन तीव्र-
शीतत्वं निवारयति ॥ २१२-२२१ ॥

आमिः क्रियाभिरथवा शीताभिर्यस्य तिष्ठति न रक्तम्
तं काले क्षिण्णोष्णमौसरसैस्तपेयैन्मतिमान् ॥ २२२ ॥
अवपीडकसर्पिर्मिः कोष्णैर्घृततैलैकैस्तथाऽभ्यङ्गैः ।
क्षीरघृततैलसैकैः कोष्णैस्तमुपाचरेदाशु ॥ २२३ ॥

अधुना अशषयरक्तुतो क्षीणधातुतर्पणार्थं बृंहणमाह—
आभिरित्यादि । अवपीडकसर्पिः भोजनस्योर्ध्वं यत् पीयते; किंवा
भूरिमात्रं सर्पिरवपीडकमुच्यते । तमिति स्रवद्रक्त्वं पुरुषम्
॥ २२२ ॥ २२३ ॥

कोष्णेन वातप्रबले घृतमण्डेनानुवासयेच्छीघ्रम् ।
पिच्छावर्तिं दद्यात् काले तस्याथवा सिद्धम् ॥ २२४ ॥
यवासकुशकाशानां मूलं पुष्पं च शाहमलम् ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशुक्लाश्च द्विपलोन्मिताः ॥ २२५ ॥
त्रिप्रस्थं सालिलस्यैतत् क्षीरप्रस्थं च साधयेत् ।
क्षीरशेषं कषायं च पूतं कल्कैर्विमिश्रयेत् ॥ २२६ ॥
कल्काः शाहमलिनिर्याससमङ्गाचन्दनोत्पलम् ।
वत्सकस्य च बीजानि त्रियङ्गुः पद्मकेशरम् ॥ २२७ ॥
पिच्छावस्तिर्यग् सिद्धः सघृतक्षौद्रशर्करैः ।
प्रवाहिकागुदभ्रंशरक्तस्त्रावज्वरापहः ॥ २२८ ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं पिच्छावस्ती यथेरितान् ।
पिष्ट्वाऽनुवासनं खेहं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ॥ २२९ ॥
इति पिच्छावस्तिः ।

पिच्छावस्तिमाह—यवासेत्यादि । यवासः दुरालभा । अत्र
च कल्कादिमानं वस्तिवद्विज्ञेयम् ॥ २२४-२२९ ॥

हीवेरमुत्पलं लोभं समङ्गाचव्यचन्दनम् ।
पाठा सातिविषा विषवं धातकी देवदारु च ॥ २३० ॥
दार्वात्वङ्ग नागरं मांसी मुस्तं क्षारो यवाग्रजः ।
चित्रकश्चेति पेण्याणि चाङ्गेरीखरसे घृतम् ॥ २३१ ॥
पेकध्यं साधयेत् सर्वं तत् सर्पिः परमौषधम् ।
अशोतिसारग्रहणीपाण्डुरोगे ज्वरेऽरुचौ ॥ २३२ ॥
मूत्रकृच्छ्रे गुदभ्रंशे वस्त्यानाहे प्रवाहणे ।
पिच्छास्त्रावेऽर्शसां शूले योज्यमेतन्निदोषनुत् ॥ २३३ ॥
इति हीवेरादिघृतम् ।

यवाग्रजः क्षारः यवक्षारः । चाङ्गेरीखरसोऽत्र चतुर्गुणो
प्राह्यः, द्रवान्तरासाञ्जित्यात् ॥ २३०-२३३ ॥

अवाकपुष्पी बला दार्वीं पृश्निपर्णी त्रिकण्टकः ।
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशुक्लाश्च द्विपलोन्मिताः २३४
 कषाय एषां पेय्यास्तु जीवन्ती कटुरोहिणी ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं नागरं सुरदारु च ॥ २३५ ॥
 कलिङ्गाः शात्मलं पुष्पं वीरा चन्दनमुत्पलम् ।
 कटफलं चित्रको मुस्तं प्रियङ्गुवतिविषास्थिराः २३६
 पद्मोत्पलानां किञ्जल्कः समङ्गा सनिदिग्धिका ।
 बिल्वं मोचरसः पाठा भागाः कर्पसमन्विताः २३७
 चतुष्प्रस्थे शृतं प्रस्थं कषायमवतारयेत् ।
 त्रिंशत्पलानि प्रस्थोऽत्र विज्ञेयो द्विपलाधिकः २३८
 सुनिषण्णकचाङ्गेर्योः प्रस्थौ द्वौ खरसस्य च ।
 सर्वैरेतैर्यथोद्दिष्टैर्धृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २३९ ॥
 एतदर्शःस्वतीसारे रक्तसावे त्रिदोषजे ।
 प्रवाहणे गुदक्षरो पिच्छासु विविधासु च ॥ २४० ॥
 उत्थाने चातिबहुशः शोथश्ले गूदाश्रये ।
 मूत्रग्रहे मूढवाते मन्देऽग्नावरुचावपि ॥ २४१ ॥
 प्रयोज्यं विधिवत् सर्पिर्बलवर्णाश्विबर्धनम् ।
 विविधेष्वन्नपानेषु केवलं वा निरत्ययम् ॥ २४२ ॥
 इति सुनिषण्णकचाङ्गेरीधृतम् ।

अवाकपुष्पी अधःपुष्पी । अत्र काथ्यद्रव्यं षोडशपलम् ।
 यद्यप्योत्तसर्गतश्चतुष्प्रस्थमेव जलं देयं, तथा शेषचतुर्भागः
 प्रस्थ एव भवति, तथाऽपि चतुर्गुणजलदानस्य चतुर्थभाग-
 शेषतया स्वाप्यकषायस्य उत्तरीविधौ सूचनार्थमिदं चरकवच-
 नम् । तथा 'त्रिंशत्पलानि तु अस्थौ विज्ञेयो द्विपलाधिकः'
 इत्यपि वचनं परिभाषासिद्धार्थमिहायकं विज्ञेयम् । अत एव
 दृढबलसंस्कारेऽपि द्रवद्वैगुण्याभिधानं भविष्यति । त्रिंशत्प-
 लविशेषणतया द्विपलाधिकानीति निर्देशे प्राप्ते प्रस्थविवक्षया
 पुंलिङ्गकवचननिर्देशो हेतुः ॥ २३४-२४२ ॥

भवन्ति चात्र—

व्यात्यासान्मधुराम्लानि शीतोष्णानि च योजयेत् ।
 नित्यमग्निबलपेक्षी जयत्यर्शःकृतान् गदान् ॥ २४३ ॥

व्यात्यासात् परस्परपरिवर्तनेन मधुराम्लयोः शीतोष्णोश्च
 योजनं ॥ २४३ ॥

त्रयो विकाराः प्रायेण ये परस्परहेतवः ।
 अर्शोऽति चातिसारश्च ग्रहणीदोष एव च ॥ २४४ ॥
 एषामग्निबले हीने वृद्धिर्बुद्धे परिक्षयः ।
 तस्मादग्निबलं रक्ष्यमेषु त्रिषु विशेषतः ॥ २४५ ॥
 बृष्टैः शाकैर्यवागुर्मिथैर्मालरसैः खडैः ।
 क्षीरतक्रप्रयोगैश्च विविधैर्गुदजाजयेत् ॥ २४६ ॥

अर्शःसु अग्निरक्षामभिधानुमन्यत्रापि यत्राग्निरक्षा विशेषेण
 कर्तव्या तानाह—य एत्यादि । बृद्धे परिक्षयः अग्निबले बृद्धे
 विनाशः । त्रिषु विशेषत इत्यनेनाप्यत्राप्यग्निरक्षणं कार्यमिति
 दर्शयति ॥ २४४-२४६ ॥

यद्वायोरानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये ।
 अन्नपानौषधद्रव्यं तत् सेव्यं नित्यमर्शसैः ॥ २४७ ॥
 यदतो विपरीतं स्याच्चिदाने यच्च दर्शितम् ।
 गुदजामिपरीतेन तत् सेव्यं न कदाचन ॥ २४८ ॥

यद्वायोरिलादिना पूर्वोक्तचिकित्सां सारोद्धारेणाह
 ॥ २४७ ॥ २४८ ॥

तत्र श्लोकाः—

अर्शसां द्विविधं जन्म पृथगायतनानि च ।
 स्थानसंस्थानलिङ्गानि साध्यासाध्यविनिश्चयः २४९
 अभ्यङ्गाः स्वेदनं धूमाः सावगाहाः प्रलेपनाः ।
 शोणितस्यावसेकश्च योगा दीपनपाचनाः ॥ २५० ॥
 पानान्नविधिरध्यश्च वातवर्चोऽनुलोमनः ।
 योगाः संशमनीयाश्च सर्पाणि विविधानि च ॥ २५१ ॥

वस्त्यस्तकयोगाश्च वरादिष्टाः सशर्कराः ।
 शुष्काणामर्शसां शस्ताः स्नाविणां लक्षणानि च २५२
 द्विविधं सानुबन्धानां तेषां चेष्टं यदौषधम् ।
 रक्तसंग्रहणाः काथाः पेय्याश्च विविधात्मकाः २५३
 स्नेहाहारविधिश्चाध्यो योगाश्च प्रतिसारणाः ।
 प्रक्षालनावगाहाश्च प्रदेहाः सेचनानि च ॥ २५४ ॥
 अतिवृत्तस्य रक्तस्य विधातव्यं यदौषधम् ।
 तत्सर्वमिह निर्दिष्टं गुदजानां चिकित्सिते ॥ २५५ ॥

इत्यग्निवेशाकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-
 त्सास्थानेऽर्शश्चिकित्सितं नाम
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अर्शसां द्विविधमित्यादिना अध्यायार्थसंग्रहः । अतिग्रह-
 णेनैव शार्करस्यापि ग्रहणे प्राप्ते शार्करस्य पृथगभिधानं गुडकु-
 तेभ्यो भेदेन व्यवहारार्थं, तथाऽनुपानाभिधानार्थं पृथक्
 तम् ॥ २४९-२५५ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तकृतायां चरकतात्पर्यटीकायामनु-
 वेदीपिकायां चिकित्सास्थानेऽर्शश्चिकित्सितं
 नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातो ग्रहणीदोषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः १
 इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अर्थः कार्यत्वाद्ग्रहणीदोषस्य अशिक्षिकित्सतमनु ग्रहणीचिकित्सितं भूते । ग्रहणीमाश्रितोऽग्निदोषो ग्रहणीदोषः, एवं चाश्रमाश्रयिणोरभेदोपचाराद् ग्रहणीदोषशब्देन ग्रहण्याश्रितोऽग्निदोषोऽपि गृह्यते ॥ १ ॥ २ ॥

आयुर्वर्णो बलं स्वास्थ्यमुत्साहोपचर्यो प्रभा ।
ओजस्तेजोऽग्नयः प्राणाश्वोक्ता देहाग्निहेतुकाः ॥ ३ ॥
शान्तेऽग्नौ म्रियते, युक्तं चिरं जीवत्ययमयः ।
रोगी स्याद्विकृते, मूलमग्निस्तस्मान्निरुच्यते ॥ ४ ॥

तत्र ग्रहणीदोषनिर्दिष्टाग्निदोषे वक्तव्ये प्रकृतिज्ञानानन्तरवा-
द्विकृतिज्ञानस्य प्रथमं तावद्विकृतस्याग्निं रूपमाह—आयुरि-
त्यादि । आयुः चेतनानुवृत्तिः । वर्णः गौरादिः । बलं शक्तिः
ध्यायामाद्यनुमेया । स्वास्थ्यशब्देनैव वर्णादिग्रहणं यद्यपि
लभ्यते, तथाऽपि “स्वस्थस्यौजस्करं यत्तु तद्बुध्यं तद्रसाय-
नम्” (नि. अ. १, पा. १) इति; तेन वर्णादीनामाविका-
रत्वं नावश्यं स्वस्थे भवतीति वर्णादीनां पृथगुपादानं कृतम् ।
उत्साहः दुष्करेष्वपि कार्येष्वध्यवसायः, उपचयः देहपुष्टिः ।
ओजः हृदयस्थं सर्वधातुसाररूपम् । तेजः देहोष्मा शुक्रं वा;
यदुक्तं शालाक्ये—“दृष्टिस्तेजोमयी प्रोक्ता शुक्रं तेजश्च केव-
लम् । तस्मादृष्टिबलापेक्षी तेजोवृद्धिं समाचरेत्” इति ।
अग्नय इति भूताग्नयः पद्म, धात्वग्नयः सप्त, इति द्वादशाग्नयः ।
प्राणा इति प्राणापानोपलक्षिताः पश्चापि वायवः; किंवा प्राण-
वायुरेव ‘प्राणाः’ इति शब्देन नित्यं बहुवचनान्तेनोच्यते;
यथा—अप्सरसशब्देन एकाऽपि विधाधरी कीर्यते । देहाग्नि-
हेतुका इति देहपोषकप्रधानजठराग्निकारणकाः । शान्ते इत्यु-
त्सर्जः । युक्ते इति समे । विकृते इति मन्दे विषमे तीक्ष्णे वा ।
मूलमग्निस्तस्यादिति तस्मात् प्राशस्त्वादन्वयव्यतिरेकविधाना-
दायुर्वर्णोदीनामभिर्बुद्धं प्रधानं कारणमित्यर्थः । निरुच्यते इति
निश्चयेनोच्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥

यदन्नं देहधात्वोजोबलवर्णादिपोषकम् ।
तन्नाग्निहेतुराहारान्न ह्यपकाद्रसादयः ॥ ५ ॥

सामान्यकारणमुक्त्वा, अग्नेः साक्षौत्कारणत्वं व्युत्पादय-
न्नाह—यदन्नमित्यादि । बाह्या अपि गैरिकादयो धातुशब्देनो-
च्यन्ते इति तद्व्यवच्छेदार्थं धातोर्देहविशेषणम् । अथाहोरात्रज-
न्येषु देहधात्वादेषु कथमग्नेः कारणत्वमित्याह—आहारा-
दिति । एतेनाहौरमध्यपेक्ष्यैव रसादीजनयन्ति । आदिग्रहणेन
रक्तादीनि संगृह्यन्ते ॥ ५ ॥

अन्नमादानकर्मा तु प्राणः कोष्ठं प्रकर्षति ।
तद्ब्रवैभिन्नसंघातं ज्ञेहेन मृदुतां गतम् ॥ ६ ॥
समानेनावधूतोऽग्निरुदयः पवनोद्भवः ।

१ अत्रान्तरा किञ्चिद्व्यवस्थितिः प्रतिभाति । २ ‘साक्षात्कार्य-
कारणत्वं’ इति पा० । ३ ‘आहारोऽप्यभिप्रायमपेक्ष्यैव’ इति पा० ।
४ ‘उदीर्णः पवनेन तु’ इति पा० ।

काले भुक्तं समं सम्यक् पचत्यायुर्विबुद्धये ॥ ७ ॥

एवं रसमलायाजमाशयस्थमधःस्थितः ।

पचत्यग्निर्यथा स्थात्यामोदनायाम्बुतण्डुलम् ॥ ८ ॥

संप्रति संप्राप्तस्यान्नसामिना यथा पाको भवति, यथा च
पच्यमानमन्नं देहधात्वादिरूपतामापद्यते, तदाह—अन्नमि-
त्यादि । मुखप्रवेशादारभ्यान्नस्य व्यापार इहोच्यते । आदान-
माहारप्रेषणयनं कर्म यस्य स तथा, प्रकर्वतीति नयति । द्रवैरिति
पानीयैदिभिः । भिन्नसंघातमिति अवयवशैथिल्यमापन्नम् । काले
इति बुभुक्षाकाले । भुक्तं सममिति मात्राप्रकृत्यादिसमम् ।
समानेनावधूत इति अग्निपार्श्वस्थितेन समानेन संछुक्षितः,
अयं च समानः प्राकृतत्वाद् बाह्यो वायुरिव अग्नेः संछुक्ष्णो
भवति न वैषम्यकरः, विकृतस्तु वैषम्यं करोति; तेन वातेन
विषमोऽग्निर्भवतीति चोपपन्नं भवति । एते च द्रवादयः पाच-
कस्याग्नेः सहाया भवन्तीत्यनेन ग्रन्थेनोच्यते; “आहारपरिणा-
मकरास्त्वग्ने भावा भवन्ति; तद्यथा—ऊष्मा, वायुः, क्लेदः,
क्षेहः, कालः, समयोगश्च” (शा. अ. ६) इति । उदर्यः पाचक
इत्यर्थः । ‘पवनोद्भव’ इत्यभिप्रेक्षणं केचित् पठन्ति । सम्य-
गिति भुक्तविशेषणं केचित् पठन्ति; तदा सम्यगित्यनेन मात्रा-
साम्यसूच्यते । सम्यग्रग्रहणेन तु प्रकृत्यादिसंपदुच्यते । आयु-
र्विबुद्धये इति शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगानुवर्तनाय तद्विबुद्धये
च । रसमलायेति तादर्थ्यं चतुर्थी । आशयस्थमिति आमाशय-
स्थम् । अधःस्थित इत्यनेन अग्रेरुद्बुध्यन्वजनसमावृतया ऊर्ध्व-
स्थावपाके सामर्थ्यं सूचयति । अत्रार्थं यथेष्टादिना दृष्टान्त-
माह ॥ ६-८ ॥

अन्नस्य भुक्तमात्रस्य षड्सस्य प्रपाकतः ।

मधुराद्यात् कफो भावात् फेनभूतं उदीर्यते ॥ ९ ॥

परं तु पच्यमानस्य विदग्धस्याम्लभावतः ।

आशयाक्यवमानस्य पित्तमच्छमुदीर्यते ॥ १० ॥

पकाशयं तु प्रातस्य शोष्यमाणस्य वह्निना ।

परिपिण्डितपक्वस्य वायुः स्यात् कटुभावतः ॥ ११ ॥

एवं स्थूलपाकक्रममभिधाय, अवान्तरमणुपाकक्रममाह—
अन्नस्येत्यादि । भुक्तमात्रस्येति भुक्तानन्तरमेव । षड्सस्येति
प्राशस्त्येनाभिधानं, किंवा षड्सस्येति प्रथमं मधुरता निरुक्ता
भवतीति दर्शयति । प्रपाकत इति प्रथमपाकतः; प्रशब्द
आदिकर्मणि । मधुरत्वात् आद्यश्चेति मधुराद्यः; किंवा ‘मधुरात्
प्राक् कफो भावात्’ इति पाठः । फेनभूत इति फेनसदृशोऽध्वन
इत्यर्थः । परमिति आद्यमधुरपाकानन्तरम् । विदग्धस्येति
पकापक्वस्य । अम्लभावत इति जातम्लस्वरूपतः । आशयात्,
आमाशयात् । च्यवमानस्य अधोभागं वायुना नीर्यमानस्य,

१ ‘आहारप्रकर्षणं’ इति पा० । २ ‘द्रवैः क्लेदकलेभ्यद्रवैः’ इति
जल्पकल्पतैरौ गङ्गाधरः । ३ ‘फेनभावः’ इति पा० ।

अनेन च पित्तस्थानसंबन्धं विदग्धाहारस्य दर्शयति । अच्छ-
मिति अधनम् । उदीर्यते इति पित्तमुत्पद्यते; अम्लं च पित्तम-
म्लभावादाहारस्य उत्पद्यत इति युक्तमेव । पक्षाशयं तु प्रास-
त्येति मलरूपतया पक्षाशयं गतस्य । शोष्माणस्य वह्नि-
नेति यद्यप्यूर्ध्वादाहक्षनो वह्निः, तथाऽप्यस्याधोगतस्य वह्निना
शोष्माणत्वं पक्षाशयगतस्याप्युपपन्नम् । यतश्चाधोगमने सम्भ-
वद्विष्यापारो नास्ति, अतः 'पच्यमानस्य' इति पदं परिलज्ज-
'शोष्माणस्य' इति कृतम् । परिपिण्डितपक्षत्येति परिपिण्डित-
रूपतया मलरूपतया पक्षस्य । वायुः स्यात् कटुभावत इति परि-
पिण्डितावस्थोद्भूतकटुता वायोरुत्पद्यते । एवमीदृशः षड्रसा-
हारस्यावस्थापको भवति । ननु यद्यत्रावस्थापाकवशात्
षण्णामेव रसानां कफादिकर्तृत्वमुच्यते, तदा "कटुतिक्तकषा-
याणां विपाकः प्रायशः कटुः" (सू. अ. २६) इत्यादिना
यो विपाक उच्यते स विद्वध्यते, अवस्थापाकेनैव बाधितत्वात्;
मेवं, नद्यावस्थापाकोऽयं रसस्वभावं निष्ठापाकं बाधते, किंत्व-
वस्थायां स्वकार्यं करोति; तेन रसादयोऽपि स्वकार्यं कुर्वन्ति,
अवस्थापाकोऽपि स्वकीयं कार्यं करोति; यथा—मधुरतिक्तादिष-
ड्वेऽङ्गे उपयुक्तं मधुरोऽपि स्वकार्यं करोति, तिक्तादयश्च स्वकार्यं
कुर्वन्ति; अयं तु विशेषः—यन्मधुराख्यस्यावस्थापाकस्य मधुरा-
दयः श्लेष्मजनका रसा अनुगुणा भवन्ति तदा स बहुश्लेष्माणं
जनयति, यदा त्ववस्थापाको विपरीतकटुकादिपरिरुहीतो भवति
तदा स्तोकमात्रं कफं जनयति; एवं पित्तजनकेऽवस्थापा-
केऽपि बाध्यम् । "कटुतिक्तकषायाणां" (सू. अ. २६) इत्या-
दिनोक्ताश्चिदा विपाकस्तु रसमलविवेकसमकालो भिन्नकाल
एवावस्थापाकैः सममिति न विरोधः । स च भिन्नकालोऽ-
प्यवस्थापाकार्क्यार्थोऽनुगुणतयाऽननुगुणतया वा अवस्थापा-
काद्विदोषाणां वर्धनं क्षणं वा करोतीति तस्याभिधानं शास्त्रे
प्रयोजनवदेव । यद्यपि सर्वमन्नमवस्थायां विदह्यते, तथाऽपि
येऽत्यर्थं विदाहिनस्त एव 'विदाहिनः' इत्युच्यन्ते, विशेष-
विदाहकर्तृत्वात् । अन्ये त्वाहुः—न षड्रसादप्यत्रात् सामा-
न्येनावस्थापाके कफाद्युत्पत्तिः, किंतु षड्रसादत्रात् प्रथमे पाके
मधुरोऽयमुद्भूतो रसः स कफं जनयति, तथा पित्तं विदाहाव-
स्थायामुद्भूतादम्लरसादुत्पद्यते, एवं वायुरपि आहारकटुताव-
स्थायां भवतीति । अन्ये त्वाहुः—यत्—नाशस्याग्निं संयोगान्म-
धुराद्यावस्थिकं भवति, किंतु कफादिस्थानेषु मनुष्याणां स्वभावा-
देव मधुरादयो रसास्तिष्ठन्ति, ते चात्रं स्वस्वभावं नीत्वा कफा-
दीक्षजनयन्ति । उक्तं हि तन्त्रान्तरे—“मधुरो हृदयादूर्ध्वं रसः
कोष्ठे व्यवस्थितः । ततः संवर्धते श्लेष्मा क्षीरबलवर्धनः ॥ नाभी-
हृदयमध्ये च रसस्त्वम्लो व्यवस्थितः । स्वभावेन मनुष्याणां
ततः पित्तं विवर्धते ॥ अथो नाभ्यास्तु खल्वेकः कटुकोऽव-
स्थितो रसः । प्रायः श्रेष्ठतमस्तत्र प्राणिनां वर्धतेऽनिलः ॥
तस्माद्विपाकश्चिद्विधो रसानां नात्र संशयः” इति । इह तु तत्रे-

च. सं. ६५

स्यादिग्रन्थार्थालोचनया यथोक्त एव ग्रन्थार्थो न्याय्यः । तन्त्रा-
न्तरे तु श्लेष्मपित्तगतमधुराम्लरसौ वर्णयन्ति, ते कफाद्यधि-
गता रसा अस्माकमपि पाकसहकारितया अनुमता एव । यत्तु
श्लेष्मजनकोऽशयैवावस्थापाके श्लेष्मकर्तृत्वमित्युक्तं, तदनुमतमेव;
एवं यः श्लेष्मजनकोऽंश आहारगतः स स्थानमहिम्ना तदाहा-
रस्य मधुरतामापाद्य श्लेष्माणं विशेषेण जनयतीति ब्रूमः । यत्तु,
अनेनावस्थापाकेन कफपित्तयोरीरणमात्रं कियते ननु वृद्धिः,
वृद्धिः निष्ठापाके एव भवतीति वदन्ति, तदुपपत्तिश्च्यं भाति;
किंच, अवस्थापाकात् कफपित्तयोर्वृद्धिः, तथा निष्ठापाकाच्च मल-
रूपतया उत्पदा इति युक्तं पश्यामः ॥ १-११ ॥

अग्रमिष्टं ह्युपहितमिष्टैर्गन्धादिभिः पृथक् ।

देहे प्रीणाति गन्धादीन् प्राणादीनिन्द्रियैणि च १२

कर्मान्तरेणाप्यन्नस्य पाकः संपद्यते, तमाह—अग्रमित्यादि ।
अग्रमिष्टं ह्युपहितमिति हिशब्दोऽवधारणे; इष्टशब्देनेह प्रियं
हितं बोध्यते न प्रियमात्रम्, अहितस्य प्रियमात्रस्य न
देहव्यवस्थितिः गन्धादितर्पकत्वं च भवति; उपहितमिति उप-
युक्तम् । इष्टैरिति प्रियहितैः गन्धरसरूपस्पर्शशब्दैः । अत्र
यद्यपि हितत्वमेव गन्धादीनामाहारगतानां देहगतगन्धादिपो-
षणे प्रधानं, तथाऽपि प्रियत्वमप्याहारगतगन्धादीनां तदात्वो-
पकारकतया ग्रीहीतुं प्रियत्वहितत्वयोर्द्वयोरप्युपादानं कृतम् । देहे
प्रीणाति गन्धादीनिति देहप्रतिताम् गन्धादीन् पोषयति । तथा
प्राणादीनि च प्राणदर्शनरसनस्पर्शनश्रोत्राणि इष्टैर्गन्धादिभिः
प्रीणाति तर्पयति, पोषयतीति यावत् । इन्द्रियाण्यपि हि पाश्च-
भौतिकान्यस्मद्देशेन; तानि च प्रतिक्षणं क्षीयमानाणि ॥ १२ ॥

भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ।

पञ्चाहारगुणान्स्वान्स्वापार्थिवादीन्पचन्ति हि १३

भौतिकवद्विष्यापारमाह—भौमित्यादि । भौमादयः पञ्चो-
ष्माणः पार्थिवादिद्रव्यव्यवस्थिता जाठराग्निं संश्लिष्टतबला अन्तरीयं
द्रव्यं पचन्तः स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पूर्वपार्थिवगन्धवाय-
विलक्षणान् गुणान् निर्वर्तयन्ति । एतदेव “विविधमशितपीत-
लीडखादितं जन्तोर्हितमन्तरिमिसंश्लिष्टतबलेन यथास्वेनोष्मणा
सम्यग्विवपच्यमानं” (सू. अ. २८) इत्यादिना सूत्रस्थानेऽप्यु-
क्तम् । यद्यपि भूताग्निना पार्थिवादिद्रव्यं पच्यते, तथाऽपि
पार्थिवादिद्रव्याणां पाकेनेतदेव जननं यद्विशिष्टगुणयुक्तत्वं, तेन
पाकेन जन्यमानेऽपि द्रव्ये गुणा एव जन्यन्त इत्यभिप्रायेण
पार्थिवादीनाहारगुणाजनयन्तीत्युच्यते । अनेन गुणजननमे-
वाग्निनोच्यते, न द्रव्यजननम् । किंवा आहाराश्च गुणाश्चेति विप्र-
हादाहारशब्देन आहाराधिकरणं द्रव्यमपि गृह्यते । पार्थि-
वादीनिति पार्थिवाप्यतैजसायवीर्यानामसान् । तत्र जाठराग्निः

१ 'ह्युपकृत' इति पा० । २ 'प्राणादीनिन्द्रियाणि' इति पा० ।

सर्वानेवाहाररसमलविपाकान् पचति, भौतिकास्तत्रयः खान् खान् गुणाञ्जनयन्ति । उक्तं च—“जाठरेणाग्निना पूर्वं कृते संघातभेदे पश्चाद्भूताग्रयः पक्ष खं खं द्रव्यं पचन्ति” इति । अयं च भूताग्निव्यापारो धातुष्वप्यस्ति, यतो धातुष्वपि पचन्भूतानि सन्ति, तत्रापि धात्वग्निव्यापारो भूताग्निव्यापारश्च जाठराग्निक्रमेणैवोक्तो ज्ञेयः ॥ १३ ॥

**यथाखं खं च पुष्पन्ति देहे द्रव्यगुणाः पृथक् ।
पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांश्च कृत्स्नशः ॥१४॥**

अभिप्रेतानाहारगुणाणाह—यथाखलादि । यथाखमिति यथास्यात्मीयं; सजातीया द्रव्यगुणा सजातीयान् द्रव्यगुणान् पुष्पन्ति । तेन द्रव्याणि पार्थिवादिद्रव्यस्यापि देहधातुदोषमलकान्यानि पुष्पन्ति, गुणस्तु पाकस्थितगन्धस्नेहौघ्यगौरवादयः देहगन्धस्नेहौघ्यगौरवादीन् पुष्पन्ति । यथाखमित्यादिसन्दर्भं स्मरन्त्यति—पार्थिवा इत्यादि । पार्थिवा आहारद्रव्यगुणा देहगतान् पार्थिवानेव द्रव्यगुणान् पुष्पन्ति । आहारद्रव्यगुणा इत्यत्र द्रव्यगतगुणा एव उच्यन्ते । द्रव्यपोषणं तु गुणपोषणेन लभ्यते, गुणपोषणं द्रव्यपोषणमन्तरा कर्तुमशक्यत्वात् ॥ १४ ॥

**सप्तभिर्देहधातारो धातवो द्विविधं पुनः ।
यथाखमग्निमिः पाकं यान्ति किट्टप्रसादवत् ॥ १५ ॥**

भूताग्निव्यापारं दर्शयित्वा धात्वग्निव्यापारं दर्शयन्नाह—सप्तभिरेत्यादि । देहधातार इति विशेषेण देहधारकाः । द्विविधमिति द्विप्रकारं पाकम् । तदेव प्रकारद्रव्यमाह—किट्टप्रसादवदिति; किट्टप्रसादरूपमित्यर्थः । शुक्रस्य यद्यपि किट्टधानः पाको न भवति, तथाऽपि बहूनां किट्टवत्त्वाद् द्विविधमिति निर्देशश्छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायाज्ज्ञेयः । पुनरिति जाठराग्निपाकानन्तरम् ॥ १५ ॥

**रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसाग्नेदस्ततोऽस्थि च ।
अस्थो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्रर्भः प्रसादजः ॥१६॥**

पाकजन्यानां रसादीनामुत्पादं क्रमेणाह—रसादित्यादि । रसाद्रक्तं प्रसादजं, ततो रक्तान्मांसं प्रसादजं, मांसाग्नेदः प्रसादजमित्यादि यावच्छुक्राद्रर्भः प्रसादज इति । प्रसादजशब्देन रसादिभ्यः प्रसादांशजन्या रसादयः, किट्टांशजन्यास्तु वक्ष्यमाणाः कपादय इति । शुक्रास्तु निर्मलतया प्रसादज एव गर्भो भवति, नतु मलजन्यं किञ्चित् । केचित्तु शुक्रमलतया इमश्रूणि वदन्ति; तच्च, तन्नेऽनभिधानात् । तथा शुक्रमलं यदि इमश्रूणि स्तुस्वादो जीणामपि सशुक्रतया इमश्रूणि भवेयुः; क्षियश्च सशुक्रा एव, परं तासां शुक्रं गर्भारम्भकं न भवतीत्यादि प्रतिपादितं प्राक् । अन्ये तु गर्भप्रसादजशब्देन नपुंसकेन ओजोऽभिदधति । प्रसादज इत्यत्र जातशब्दः पोषण एव वर्तते,

नापूर्वोत्पादे; रसादयो हि गर्भात्प्रसृष्टेनोत्पन्ना रसादिभिः पोष्यन्ते; रसादयो हि गर्भप्रसृष्टेव पोष्यन्ते । तत्र च त्रिधातृत्वादे व्याख्यातारो वर्णयन्ति—तत्र रसः स्वामिपच्यमानो रक्ततो याति, रक्तं मांसतामित्यादि पूर्वपूर्वधातुपरिणामादुत्तरोत्तरधातृत्वादः; यथा क्षीरादृषि भवति, दध्मो नवनीतं, नवनीताद्धृतं, घृताद् घृतमण्डः, इत्येकः पक्षः । किंवा रस एव रक्तं प्रथमं ज्ञाययति, तत्र च रक्तस्थानसंबन्धाद्रसादहस्यमनुभवति, रक्तं च रक्तसमानेनांशेन पोषयति; ततो रक्तमाहाव्य मांसमाहावयति, तत्रापि मांसपोषणं करोति, मांससाहस्यतामनुभवति; एवं उत्तरोत्तरधातुन् रस एवाहावयति वर्धयति च; यथा केदारनिषिक्तं कुल्याजलं प्रत्यासर्त्तां केदारो रं परिप्लवा क्रमेण केदारिकान्तराणि आह्वयति । किंवा आहाररस उत्पन्नो मिश्रैरेव मार्गे रसश्चरिदानीं समानेनांशेन तर्पयति, तत्र च यः प्रत्यासन्नो धातुस्त्वपोषको धातुभागसं शीघ्रं पुष्पाति, यस्तु विदूरो धातुस्त्वस्य विदूरमार्गतया चिरेण पोषणं भवति, एवं मिश्रैरेव मार्गेधातुनां पोषणं भवति; यथा खले उत्पत्तिनां कपोतानां भिन्नदिग्गामिनां स्त्रीयस्त्रीयमार्गेणैव गच्छतां गम्यदेवस्य प्रत्यासन्नविप्रकृष्टादिभिर्देहेन शीघ्रं चिरेण च गमनं भवति, तद्वत् । इति क्षीरदधिन्याय-केदारिकुल्यान्याय-खलेकपोतन्यायात्रेधा धातुपोषणक्रमः । तत्रेह शब्दार्थपर्यालोचनया केदारिकुल्यान्यायः क्षीरदधिन्यायो वा संगत एवः, खलेकपोतन्यायस्तु मनागदुर्घटः । तस्मिन् हि पक्षे रसाद्रक्तं प्रसादजमित्यर्थव्युत्पादनं दुःशक्यं, प्रपञ्चितं चैतद्विधाशितपीतीये, तन्नैवानुसरणीयः प्रपञ्चः । ननु, विविधाशितपीतीये आहाररसादिसादिपुष्टिरका “पुष्यन्ति त्वाहाररसाद्रसश्चिरः” (सू. अ. २८) इत्यादिना; तत्र रसद्रव्यं स्वीकृतम्, इह त्वेक एव रक्तपोषको रस इति कथं न विरोधः ? । नैवं, तत्रापि आहाररसशब्देन आहारजः प्रसादोऽभिधीयते, स च रसप्रवहणशील एव । यतो द्विविधो रसः—स्थायी, पोषकश्चेति; तेन तत्र धातुपोषकपोष्यरसांशयोर्भेदविवक्षया भेद उक्तः; इह स्थायीपोषकरसांशव्यव्यक्तया निर्दिष्टो, स्थायिरसपोषकरसभागयोः स्थानभेदाद्यभावादेकत्वम्; एवं कृत्वा सप्तधातुं शरीरमुच्यते । एतदपि विविधाशितपीतीये एव प्रपञ्चितम् ॥ १६ ॥

**रसात् स्तन्यं ततो रक्तमसृजः कण्डराः सिराः ।
मांसाद्रसा त्वचः पट् च मेदसः स्नायुसंभवः ॥१७॥**

धातूनां पोषणमभिधायोपधातुपोषणमाह—रसात् स्तन्यमित्यादि । रसात् स्तन्यं प्रसादजं, तथा रक्तमपि रजःसंज्ञं रसादेव प्रसादभागजन्यम्; उक्तं च सुश्रुते—“रसादेव क्षिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्तते” (सू. सू. अ. १४) इति । एतच्च रजो रसजन्यमपि सूक्ष्मतया चिरेणैव पोषयति; यदुक्तं सुश्रुते—“एवं मासेन रजः शुक्रोभवति, क्रीणां चांतिवम्” (सू. सू. अ. १४) इति । अलजः कण्डराः स्थूल-

ज्ञायवः, मेदसस्तु सूक्ष्मज्ञायुपोषणं 'मेदसः ज्ञायुसंभवः' इत्यनेन वक्तव्यम् । इह हि कण्डराशब्देन स्थूलज्ञायुश्च्यते, सुश्रुते तु स्थूलसिरा । ते च स्नान्यादयो धात्वन्तरापोषणाच्छरीरपोषका अप्युपधातुशब्देनोच्यन्ते, रसादयस्तु शरीरधारकतया धात्वन्तरापोषकतया च धातुशब्देनोच्यन्ते; उक्तं च भोजे—“सिराज्ञायुरजःस्त्वन्त्यवो गतिविवर्जिताः । धातुभ्यश्चोपजायन्ते तस्मात् उपधातवः” इति । अत्रापि हि ‘धातुभ्यश्चोपजायन्ते’ इत्यनेन जायन्त एव, परं न जनयन्तीत्युक्तम् । शुक्रं तु ओजोजनकत्वाद् धात्वन्तर्गतमेव । ओजस्तु इह न धातुषु नाप्युपधातुषु पठितं, तस्य सप्तधातुसाररूपतया सप्तधात्वन्तरगतत्वादेव, अत एव तस्यामिरपि पृथङ्कोक्तः ॥ १७ ॥

किट्टमन्त्रस्य विष्मृजं, रसस्य तु कफोऽस्त्वजः । पिप्पं, मांसस्य खमला, मलः खेदस्तु मेदसः ॥ १८ ॥ स्यात्किट्टं केशलोमाश्चो, मज्जः स्नेहोऽक्षिविद्वत्त्वचां प्रसादकिट्टे धातूनां पाकादेवविधच्छ्रुतं ॥ १९ ॥ परस्पररोपसंस्तम्भा धातुस्नेहपरम्परा ।

प्रसादभागोत्पादमभिधाय मलभागोत्पादमाह—किट्टमि-
त्यादि । रसस्य कफ इति रसे पच्यमाने किट्टं कफो भवति, प्रसा-
दश्च रक्तं; एवं रक्तादिमलेऽपि ज्ञेयम् । मांसस्य खमला इति
कर्णाक्षिनासास्यप्रजननमलाः । मलः खेदस्तु मेदस इति खेदो
यद्यपि उदकविशेष एव उक्तस्तथाऽपि तस्य मेदोमलत्ववैवो-
त्पत्तिः; किंवा, उदकादपि खेदो भवति मेदोमलतया च भवति,
यथा—कफोऽवस्थापाकाद् रसमलतया च भवति । अस्थिमलं
नखोऽपि सुश्रुतप्रामाण्यादुच्यते । तत्र हि “नखलोम च” (सु.
सू. अ. ४९) इत्यनेनास्थिमलत्वं नखसोक्तम् । उक्तं च विवि-
धाशितपीतीये—“किट्टात् केशनखादयः पुष्पन्ति” (सू. अ. २८)
इति; किंतु शारीरेऽस्थिगणनाशं “विंशतिर्नखा” (शा. अ. ७)
इत्यनेनास्थित्वेन प्रोक्ताः । एवमुक्तेन क्रमेण प्रसादकिट्टे द्विधा
ऋच्छतो भवत इत्यर्थः । संप्रति पोष्येणापि रजेन रसस्याप्या-
यनं कियते, तथा मांसेनापि रक्तस्येवादि परस्परं धातूनामु-
त्पादकत्वाद्—परस्परेत्यादि । धातुस्नेहपरंपरा परस्पररोप-
संस्तम्भेति अन्योन्यमुपज्ञेहेन संस्तम्भत्वात् संतर्पितेति
यावत् ॥ १८ ॥ १९ ॥—

वृष्यादीनां प्रभावस्तु पुष्पाति बलमाशु हि ॥ २० ॥
पृष्ठभिः केचिद्दहोरात्रैरिच्छन्ति परिवर्तनम् ।
संतत्या भोज्यधातूनां परिवृत्तिस्तु चक्रवत् ॥ २१ ॥
(इत्युक्तैवन्तमाचार्यं शिष्यस्त्विवमचोदयत् ।
रसाद्रक्तं विस्मृताश्च कथं देहेऽभिजायते ॥ २२ ॥

१ ‘पाकादेवाविगर्हतः’ इति पा० । २ ‘परस्पररोपसंस्तम्भाद्वक्तो
देहे परस्परम्’ इति पा० । ३ ‘इत्युक्तवन्’ इत्यादिः ‘खलाक्षिन्ना-
दिवोदकं’ इत्यन्तः पाठश्चकपाणिदत्तेनाख्यातत्वादनार्थ इति प्रति-
भाति । ४ ‘प्रविशतः’ इति गङ्गाधरसंमतः पाठः ।

रसस्य च न रागोऽस्ति स कथं याति रक्तताम् ।
द्रवाद्रकात्स्थिरं मांसं कथं तज्जायते नृणाम् ॥ २३ ॥
द्रवधातोः स्थिरान्मांसांस्मेदसः संभवः कथम् ।
ऋक्षणाभ्यां मांसमेदोभ्यां खरत्वं कथमस्थिषु ॥ २४ ॥
खरेष्वस्थिषु मज्जा च केन स्निग्धो मुदस्तथा ।
मज्जश्च परिणामेन यदि शुक्रं प्रवर्तते ॥ २५ ॥

सर्वैर्देहगतं शुक्रं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
तथाऽस्थिमध्यमज्जश्च शुक्रं भवति देहिनाम् ॥ २६ ॥
छिद्रं न दृश्यतेऽस्थां च तन्निःसरति वा कथम् ।
एवमुक्तस्तु शिष्येण गुरुः प्राहेदमुत्तरम् ॥ २७ ॥
तेजो रसानां सर्वेषां मनुजानां यदुच्यते ।
पित्तोष्मणः स रागेण रसो रक्तत्वमुच्छति ॥ २८ ॥

वायवम्बुतेजसा रक्तमूष्मणा चाभिसंयुतम् ।
स्थिरतां प्राप्य मांसं स्यात् खोष्मणा पक्वमेव तत् २९ ॥
खतेजोऽम्बुगुणस्निग्धोद्विक्तं मेदोऽभिजायते ।
पृथिव्यश्चयनिलादीनां संघातः खोष्मणो कृतः ॥ ३० ॥
खरत्वं प्रकरोत्यस्य जायतेऽस्थि ततो नृणाम् ।
करोति तत्र सौषिर्यमस्थां मध्ये समीरणः ॥ ३१ ॥
मेदसस्तानि पृथन्ते स्नेहो मज्जा ततः स्मृतः ।
तस्मान्मज्जस्तु यः स्नेहः शुक्रं संजायते ततः ॥ ३२ ॥
वाय्वाकाशादिभिर्भावैः सौषिर्यं जायतेऽस्थिषु ।
तेन स्रवति तच्छुक्रं नवात् कुम्भादिवोदकम् ॥ ३३ ॥
स्रोतोभिः स्यन्दते देहात् समन्ताच्छुक्रवाहिभिः ।
हर्षणोदीरितं वेगात् संकलपाच्च मनोभवात् ॥ ३४ ॥
विलीनं घृतवज्रायामोष्मणा स्थानविच्युतम् ।
वस्तौ संभ्रुत्य निर्याति स्थलान्निद्रादिवोदकम् ॥ ३५ ॥

वृष्यादिद्रव्याणां धातुपरंपराक्रमेण शुक्रजननादिकार्यं निषे-
धयन्नाह—वृष्यादीनामित्यादि । आदिशब्देन बल्यभेदनादीनि
ग्राहयति । वृष्यादीनां क्षीरादिद्रव्याणां प्रभावो बलं शीघ्रं पुष्पाति,
ततस्तु क्षीरादयः प्रभाववर्धितबलाः शीघ्रमेवाचकार्यं शुक्रजन-
नादि कुर्वन्ति, न यथोक्तधातुक्रमेणेत्यर्थः । किंवा वृष्यादीनां क्षीरा-
दिद्रव्याणां यः प्रभावः स आशु बलं पुष्पाति स्वजन्यानां शुक्रा-
दीनामित्यर्थः; हिंशब्दोऽवधारणे; एवं वृष्यादीनां प्रभावाच्छु-
क्राद्युत्पत्तिः शीघ्रं भवति । अथोत्सर्गतः कियता कालेन धातु-
परिवृत्तिर्भवतीत्याह—पङ्क्तिरित्यादि । पृष्ठमिरहोरात्रे रसस्य
शुक्ररूपतया परिवर्तनं भवतीति केचिदिच्छन्ति । तत्रोत्पन्नो
रसो रक्तमेकेनाहोरात्रेण याति, एवं रसोत्पत्तिदिनं परिवर्त्य

१ ‘रसाद्रक्तात्तथा मांसांस्मेदसः श्वेतत्वा कथम्’ इति पा० ।
२ ‘शोणितं स्वादिना पक्वं बाहुना च घनीकृतम् । तदेव मांसं
जानीयात् स्थिरं भवति देहिनाम् ॥’ इति पा० । ३ ‘खोष्मणा
कृतः’ इति पा० । ४ ‘संभ्रुतं’ इति पा० ।

षडहेन शुक्रता भवति; यदा तु रसोत्पत्तिदिनमपि प्रक्षिप्यते तदा षड्विदैर्नैरतिक्रान्तिः सप्तमे शुक्रभावतया परिवर्तनं भवतीति हेयम् । उक्तं हि पराशरे—“आहारोऽद्यतनः शो हि रसत्वं गच्छति घृणाम् । शोणितत्वं तृतीयोऽहि, चतुर्थं मांसतामपि ॥ मेदस्त्वं पञ्चमे, षष्ठे त्वस्थित्वं, सप्तमे त्वियात् । मज्जतां, शुक्रतां याति नियमादष्टमे घृणाम्” इति । एतदप्युपयोगदिनं संपूर्ण परिसृज्यैव व्याख्यातव्यमित्याहुः । किंच रसधातोः रक्ताधातुरूपतया च परिणमनं यत्तदपि षष्ठदिननिर्वर्त्यमेवेति । यदुक्तं सुश्रुते—“स खत्वाप्यो रस एकैकस्मिन् धातौ त्रीणि त्रीणि कलासहस्राण्यवतिष्ठति दश च कलाः, एवं मासेन रसः शुक्लीभवति” (सु. सू. अ. १४) इति । तेनैतत्पक्षद्वयमपि केचिद्व्यादिना दर्शयति । खमतमाह— संतलेखादि । भोज्ये उपयुक्ते सति धातूनां रसादीनां चक्रवत् परिवर्तनमेवति अविश्रान्ता समुत्पत्तिर्धातूनां भवति । चक्रदृष्टान्ते तु परिवर्तिकाकालनियमं दर्शयति; यथा चक्रं पानीयोद्धारणार्थं नियुक्तं बाह्यमानं बाहुबलप्रकर्षात् कदाचिदाश्वेव परिवर्तते, कदाचिद् बाहुबलमान्याच्चिरेण; एवं धातवोऽपि अस्यादिसौष्टवाच्छ्रीप्रमेव परिवर्तन्ते, अस्यादिवैद्युष्ये चिरेण परिवर्तन्ते इति; एवं सुश्रुतेनापि “शब्दाधिर्जलसंतानवदगुणा विशेषेणाधुनावशेव शरीरं केवलम्” (सु. सू. अ. १४) इत्यत्र दृष्टान्तत्रयेण रसपरिणामोऽपि अस्यादिभेदेन प्रकृष्टाप्रकृष्टकालज उक्त एव । तत्र हि जलसंतानवदृष्टान्तेन चिरेण मासपर्यन्तेन शुक्रतापत्तौ रसस्योक्ता, शब्दसंतानवदृष्टान्तेन तु नातिशीघ्रं नातिचिराच्च शुक्रोत्पत्तिरुक्ता, अर्थः संतानवदृष्टान्तेन त्वतिशीघ्रं शुक्रोत्पत्तिरुक्ता । तथाऽन्यत्राप्युक्तं—“केचिदाहुरहोरात्रात्, षड्रात्रादपरं, परं । मासेन याति शुक्रत्वमर्धं पाकक्रमादिति” । तदेतत् सकलं चक्रदृष्टान्तेन गृहीतं हेयम् ॥ २०-२५ ॥

व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा ।

युगपत् सर्वतोऽजस्रं देहे विक्षिप्यते सदा ॥ २६ ॥

क्षिप्यमाणः खवैगुण्याद्रसः सज्जति यत्र सः ।

करोति विकृतिं तत्र खे वर्षमिव तोयदः ॥ २७ ॥

दोषाणामपि चैवं स्यादेकदेशप्रकोपणम् ।

अथ कोऽजस्रं रक्तादिधातुपोषकं प्रेरयति; येन तत्र तत्र रसः सर्पतीत्याह—व्यानेनेत्यादि । रसरूपो धातुः, किंवा रसतीति रसो ब्रवधातुरुच्यते, तेन रक्षिरादीनामपि द्रवाणां ग्रहणं भवति; विक्षेपः उचितं प्राकृतं कर्म यस्य स विक्षेपोचितकर्मा; तेन व्यानेन, युगपदिति एककालं, सर्वत इति सर्वस्मिन् देहे, विक्षिप्यते इति नीयते, अजस्रमिति अविश्रान्तं विक्षिप्यते, सदेति सर्वकालम् । नन्वेवं सर्वत्र रसविक्षेपे कथमेकदेशे रसादौ

विकाराश्रयो दृश्यत इत्याह—क्षिप्यमाण इत्यादि । खवैगुण्यादिति स्रोतोवैगुण्यात् । सज्जतीति तिष्ठति । विकारं कुरुते इति रसाश्रयविकारं कुरुते; रसोऽपि हि विकारकरणे आश्रयतया व्याप्रियते, तेनेह तस्य कर्तृत्वं युक्तम् । खे वर्षमिव तोयद इति यथा चण्डेन वायुना नीयमानो मेघो यत्र सक्तो भवति तत्रैव वर्षं करोति, तथा रसोऽपीत्यर्थः । यथा रस एकदेशे विकारं करोति, एवं दोषा अप्येकदेशविकारं कुर्वन्तीत्याह—दोषाणां मित्यादि । सुश्रुतोऽप्याह—“कुपितानां हि दोषाणां शरीरं परिधावताम् । यत्र संगः खवैगुण्याभाविस्तत्रोपजायते” (सु. सू. अ. २४) इति ॥ २६ ॥ २७ ॥—

इति भौतिकधातव्यपकृणां कर्म भाषितम् ॥ ३८ ॥

अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पकृणामधिपो मतः ।

तन्मूलास्ते हि तद्वद्विक्षयवृद्धिक्षयात्मकाः ॥ ३९ ॥

तस्मात्तं विधिवद्युक्तैरन्नपानेन्यधनैर्हितैः ।

पालयेत् प्रयतस्तस्य स्थितौ ह्यायुर्वैलस्थितिः ॥ ४० ॥

यो हि भुङ्क्ते विधिं त्यक्त्वा ग्रहणीदोषजान् गदान् ।

स लौल्याल्लभते शीघ्रं, वक्ष्यन्तेऽतः परं तु ते ॥ ४१ ॥

उक्तमग्नीनां कर्म उपसंहरति—इति भौतिकेत्यादि । भौतिकाः पञ्च, धातव्यः सप्त, अन्नपचैकः । अन्न च सान्ध्यभ्यन्तराणि उपधातुमज्जद्विगतानि तान्यप्यवबुद्धानि भूतान्मिष्वेव; किंवा, अप्राधान्यादन्यान्यकिञ्चिकृत्वाणि नोक्तानि । सर्वाभिषु जाठराग्नेः प्राधान्यमाह—अन्नस्येत्यादि । प्राधान्ये हेतुमाह—तन्मूला इत्यादि । तन्मूलत्वे हेतुगर्भविशेषणमाह—तद्वद्वीत्यादि । तस्य जाठराग्नेः वृद्ध्या वृद्ध्यात्मकाः क्षयेण च क्षयात्मका यस्मादिहामयस्तस्मादन्यव्यतिरेकायविधाशित्वान्मूला इत्यर्थः । यतश्चायमन्तरिमूर्त्तं सर्वत्र तस्मात् पालयेदिति योज्यम् । विधिवद्युक्तैरन्न अहाराविधियोगादुपयुक्तैः । आयुर्वैलस्थितिरिति अन्नपचकामिस्थितौ आयुर्वैलस्थित्या अन्येऽप्यतिप्रिया वर्णादयो लक्षणीयाः । विपर्यये दोषमाह—यो हीत्यादि । ग्रहणीदोषजानिति ग्रहण्याश्रितदोषजान् । एतेन वक्ष्यमाणलक्षणश्चत्वारो ग्रहणीविकारा विशेषेण ग्रहणीदोषशब्दवाच्या गृह्यन्ते, तथाऽभिमान्याजीर्णादयश्च ग्रहण्याश्रिता रोगा गृह्यन्ते । अभिमान्याजीर्णादयस्तु यद्यपि ग्रहण्याश्रितत्वेन ग्रहणीरोगा एव, तथाऽपीह ग्रहणीरूपनाडीव्यापारवैपरीत्येन ये जायन्ते त एव मुख्यग्रहणीशब्दवाच्याश्चत्वारो रोगाः । यतो “अधस्तु पक्तामां वा” इत्यादिना ग्रहणीगदस्यामान्यलक्षणविशिष्टमेव ग्रहणीगदं ग्रहणीप्राकृतव्यापारोपमर्दनं जायमानं वक्ष्यति । वक्ष्यति च ग्रहण्या दुष्टमदुष्टं च रूपं “अपकं धारयत्यन्नं पकं सज्जति पार्श्वतः । सा दुष्टा बहुशो भुक्तमासमेव विमुञ्चति” इति । न चेयं पक्तावनिमोलक्षणा दुष्टिरिमिदोषे आमाशयजीर्णे वा । अनेन विशेषाभिधेयग्रहणीश-

१ ‘स्यात्सिन् विकारात् कुरुते विवर्षमिव तोयदः’ इति पा० ।

२ ‘स्यात्तत्र देशे प्रकोपणम्’ इति पा० ।

इत्यर्थः । ग्रहणीसंज्ञानिमित्तमाह—अन्नस्येत्यादि । ग्रहणादिति धारणात्, नामेरुपर्थस्य धारणादित्यर्थः । किंवा नामेरुपरि अग्रेरुर्ध्वज्वलनेन बलेनोपस्तम्भिता उपवृंहिता च सति अप-
कमचं धारयति, पक्वं च पार्श्वतः सज्जति वामपार्श्वतः सज्जति; यतः ग्रहणीगुदो वामपार्श्वश्रयौ, तेन वामे पार्श्वं पक्वं सज्जति युक्तम् । उपस्तम्भिता इति अग्निना पित्तव्यापारकर-
णेन असृकलिता, उपवृंहितेति अग्निना बृंहणव्यापारकर-
णेन सशक्तीकृता; किंवा उपस्तम्भित्वेन उपवृंहिता, अत्र पक्षे उपस्तम्भसाधारण्यं ग्रहण्या आह । ग्रहण्याः प्राकृतं कर्माभि-
धाय वैकृतं कर्माह—दुर्बलेत्यादि । दुर्बलाग्निश्च अबला चेति,
किंवा दुर्बलमग्निवर्त्त यस्याः सा दुर्बलाग्निबला । दुष्टा इति दोषदुष्टा । आमं विमुञ्चतीति अपक्वमेवाचं विमुञ्चति । पूर्व-
रूपे पक्वमामं वा विमुञ्चतीत्यनेन विदग्धरूपमाममेवोक्तम्, इह
त्वांमं नियमेन विमुञ्चतीति न विरोधः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

वातात् पित्तात् कफाच्च स्यात्तद्रोगलिङ्गं पञ्च च ।
हेतुं लिङ्गं रूपभेदाच्च शृणु तस्य पृथक् पृथक् ॥ ५८ ॥
कटुतिक्तकषयायातिरुक्षणीतलभोजनैः ।
प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैयुनैः ॥ ५९ ॥
करोति कुपितो मन्दमग्निं संछाद्य मारुतैः ।
तस्यासं पच्यते दुःखं शुक्रपाकं खराङ्गता ॥ ६० ॥
कण्ठास्यशोषः शुच्यणा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
पाश्र्वांरुवङ्गणग्रीवारुजोऽभीक्ष्णं विस्त्रुचिका ॥ ६१ ॥
हृत्पीडा काश्चैर्दौर्बल्यं वैरस्यं परिकर्तिका ।
शुद्धिः सर्वैरसानां च मनसः सदनं तथा ॥ ६२ ॥
जीर्णं जीर्यति चाध्मानं भुके स्वास्थ्यमुपैति च ।
स वातगुल्महृद्रोगग्रीहाशङ्की च मानवः ॥ ६३ ॥
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
पुनः पुनः सृजेद्बलं कासश्वासादितोऽनिलात् ६४
कट्वभीषविदाह्यमलक्षारयैः पित्तमुत्खण्णम् ।
अग्निमाग्रावयदन्ति जलं तमिवानलम् ॥ ६५ ॥
सोऽजीर्णं नीलपीतामं पीतामः सार्धतै द्रवम् ।
पृथक्लोद्धारहृत्कण्ठदाहारचित्तुडवित्तः ॥ ६६ ॥
गुर्वैतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।
भुक्तमात्रस्य च स्त्रमादन्त्यग्निं कुपितः कफः ॥ ६७ ॥
तस्यासं पच्यते दुःखं हृल्लासच्छर्धरोचकाः ।
आस्योपदेहमाधुर्यकासष्टीवनपीनसाः ॥ ६८ ॥
हृदयं मन्यते स्थानमुदरं स्तिमितं गुरु ।
दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥ ६९ ॥

१ 'अतीवामुञ्चनेन समं न विरोधः' इति पा० । २ 'चिकित्सां
च' इति पा० । ३ 'मारुतः कुपितो बहिः संछाद्य कुरुते गदान्'
इति पा० । ४ 'आग्रावयदन्त्यनलं' इति पा० ।

मिश्रामश्लेष्मसंस्पर्शगुरुवर्चःप्रवर्तनम् ।
अकृशस्यापि दौर्बल्यमालस्यं च कफात्मके ॥ ७० ॥
यश्चाग्निः पूर्वमुद्दिष्टो रोगानीके चतुर्विधः ।
तं चापि ग्रहणीदोषं समवर्जं प्रचक्ष्महे ॥ ७१ ॥
पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ।
त्रिदोषं निर्दिशेत्तेषां भेषजं शृण्वतः परम् ॥ ७२ ॥

वातपित्तकफसंनिपातजान् ग्रहणीभेदान् तेषां पृथग्वैत्वादीं-
श्चाह—वातादित्यादि । त्रिभ्य इति सन्निपातात् । रूपभेदा-
निति ग्रहणीदोषलिङ्गत्वेन वक्ष्यमाणान् । शुक्रमिवाचस्य पाकः
शुक्रपाकः । शुद्धिः सर्वैरसानामिति सप्तम्यर्थं वष्टी । जीर्णं
जीर्यति 'अने' इति शेषः । गुल्मादिशङ्कितं गुल्मादिसदृशपी-
डाद्युक्तत्वेन भवति । पित्तिकग्रहण्यां पित्तस्याग्निसमानतया वर्ष-
नमेव युक्तमित्याशङ्क्य पित्तस्य द्रवत्वेनाग्निहननं कियते इति
दर्शयन्नाह—आग्रावयदन्त्यनलमिति; आग्रावर्त्तं द्रवणाग्रांकर-
णम् । उष्णस्यापि द्रवतया अग्निनिर्वापणे दृष्टान्तमाह—जलं
तप्तमित्यादि । दौर्बल्यं बलहानिः । यश्चाग्निरित्यादिश्लोकं केचि-
द्वैशेषिकग्रहणीदोषव्यतिरिक्तादिदोषत्रयस्य ग्रहणीरोगान्तर्निवेश-
नमसंगतमिति कृत्वाऽऽनायं वदन्ति, किंतु तं चापीतिपदेनाऽ-
ग्निमान्द्यधीनं प्राकृतानां सामान्यग्रहणीदोषाबाधे सति न
किञ्चिद्विरोधं पश्यामः; सामान्यग्रहणीदोषेऽपि अग्निमान्द्यादय
उक्तौ एवेति दर्शितमेव । समवर्जमिति समप्रकृतिपुरुषगतत्व-
नोक्तामिवर्जम् ॥ ५८-७२ ॥

ग्रहणीमाश्रितं दोषं विदग्धाहारमूर्च्छितम् ।
सविष्टम्भप्रसेकातिविदाहारचिगौरवैः ॥ ७३ ॥
आमलिङ्गान्वितं दृष्ट्वा सुखोष्णेनाम्बुनोद्धरेत् ।
फलानां वा कषायेण पिप्पलीसर्षपैस्तथा ॥ ७४ ॥
लीनं पकाशयस्थं वाऽऽप्यामं स्त्राव्यं सदीपनैः ।
शरीरानुगते सामे रसे लङ्घनपाचनम् ॥ ७५ ॥
विशुद्धामाशयायासैश्च पञ्चकोलादिभिः शृतम् ।
दद्यात् पेयादि लघ्वचं पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥ ७६ ॥
ब्रान्त्वा तु परिपकामं मारुतग्रहणीगदम् ।
दीपनीययुतं सर्पिः पाययेतात्पशो भिषक् ॥ ७७ ॥
किञ्चित्सन्धुक्षिते त्वशौ सकविष्मूत्रमारुतम् ।
व्यहं व्यहं वा संस्नेह्य सिन्ध्राभ्यक्तं निरूहयेत् ॥ ७८ ॥
तत परण्डतैलेन सर्पिणा तैव्यकेन वा ।
सक्षारेणानिले शान्ते स्रस्तदोषं विरेचयेत् ॥ ७९ ॥
शुद्धं रुक्षाशयं वद्धवर्चसं वातुवासेयत् ।
दीपनीयाम्लवातघ्नसिद्धतैलेन मात्रया ॥ ८० ॥

१ 'वेपामतो वक्ष्यामि भेषजम्' इति पा० । २ 'व्यक्ताः'
इति पा० ।

निरुद्धं च विरिक्तं च सम्यक् चैवानुवासितम् ।
लज्जनं प्रतिसंभुक्तं सर्पिरभ्यासयेत् पुनः ॥ ८१ ॥

ग्रहणीमाश्रितमित्यादौ दोषमिति सामान्यवचनाद्वातादीनां
त्रयाणामपि ग्रहणम् । आमस्यापकस्य लिङ्गैरन्वितमिति आम-
लिङ्गान्वितम् । उद्धरेदिति वमेत् । फलानामिति मदनफलानाम् ।
लीनमिति अतुलिकृष्टम् । पकाशयस्थमिति अधोगत-
त्वेन पकाशयसमीपगतम् । स्वायमिति विरेचनीयम् । सवी-
पनैरिति वीपनद्रव्यसंयुक्तैर्विरेचनप्रयोगैः । शरीरानुगते इति
शरीरव्यापके । सामे रसे इति अपक्वे रसे; आमश्चात्रापक-
ररूप एवेष्टः, आहाररसस्य रससंबन्धेन शरीरव्यापकतया
दुर्घटत्वात् । लङ्घनम् अनशनं, पाचनं यवागवादि । विशुद्धामा-
शये इत्यत्र विशुद्धिर्हि विरेचनलङ्घनैर्यथायोग्यतया ज्ञेया । वीप-
नीययुतमिति पञ्चविरेचनशताश्रित्योक्तदीपनीयगणसाधितम् ।
स्निग्धाम्यक्तमिति स्निग्धं चाभ्यक्तं चेति स्निग्धाम्यक्तम् । सख-
दोषमिति निरुद्धेण सखदोषम् ॥ ७३-८१ ॥

द्वे पञ्चमूले सरलं देवदारु सनागरम् ।
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥ ८२ ॥
शणबीजं यवान् कोलान् कुलत्थान् सुषवीं तथा ।
पाचयेदारुनालेन दध्ना सौवीरकेण वा ॥ ८३ ॥
चतुर्भागवदोषेण पचेत्तेन घृताढकम् ।
स्त्रिंशकायवशूकाख्यौ क्षारौ दत्त्वा च युक्तिः ८४
सैन्धवौद्भिदसामुद्रविडानां रोमकस्य च ।
ससौवर्चलपाक्यानां भागान्द्रिपलिकान् पृथक् ८५
विनीय चूर्णितान् तस्मात् पाययेत् प्रसृतं बुधः ।
करोत्यग्निं बलं वर्णं वातघ्नं भुक्तपाचनम् ॥ ८६ ॥
इति दशमूलाद्यं घृतम् ।

द्वे पञ्चमूले इत्यादौ सुषवीखरस्यो जलस्थानीयः, आरुनादि
काष्ठ्यं च मिलित्वा द्रोणं मानं ग्राह्यम् । क्षारौ दत्त्वा च युक्तिः
इत्यनेन क्षारयोरल्पमानत्वमुच्यते, किंतु प्रक्षेपान्यन्तमलवण-
मानेन पृथक् क्षारौ देयौ; युक्तिः इत्यनेन तु योग्ये काले
क्षारयोगमाह, स च योग्यकालोऽत्र घृतावतारणकाल एव ।
यदाह जतुकर्णः—“दशमूलं पक्वकोलं कुलत्थं सुरभिं यवम् ।
देवदारुं च सरलं शणबीजं च साधयेत् । दध्ना सौवीरकेणैव
तेन पक्वे घृताढके । द्वौ क्षारौ सप्तलवणान्यावपेद् द्विपलानि
तु” इति । औद्भिदम् उत्कारिकलवणम् । रोमकं रुमाहृद्भवम् ।
पाच्यं पाकजम् ॥ ८२-८६ ॥

ज्येषणत्रिफलाकले बिल्वमात्रे गुडात् पले ।
सर्पिषोऽष्टपलं पक्त्वा मात्रां मन्दानलः पिबेत् ८७
इति ज्येषणाद्यं घृतम् ।

बिल्वमात्रे इति पलमाने कल्के, अष्टपलमानमेवात्र सर्पिः
पक्तव्यं महर्षिवचनेन फलदायित्वात् ॥ ८७ ॥

पञ्चमूलाभ्याव्योषपिप्पलीमूलसैन्धवैः ।
रास्नाक्षारद्वयाजाजीविङ्गशटिभिर्घृतम् ॥ ८८ ॥
शुकेन मातुलुङ्गस्य खरसेनार्द्रकस्य च ।
शुष्कमूलककोलोम्बुचुक्रिकादाडिमस्य च ॥ ८९ ॥
तक्रमस्तुसुरामण्डसौवीरकतुषोदकैः ।
काञ्चिकेन च तत् पक्वमग्निदीप्तिकरं परम् ॥ ९० ॥
शूलगुल्मोदरश्वासकासानिलकफापहम् ।
सबीजपूरकरसं सिद्धं वा पाययेद्धृतम् ॥ ९१ ॥
सिद्धमभ्यञ्जनार्थं च तैलमेतैः प्रयोजयेत् ।
एतेषामौषधानां वा पिबेच्चूर्णं सुखाम्बुना ॥ ९२ ॥
वाते श्लेष्माघृते सामे कफे वा वायुनोद्धते ।
दद्याच्चूर्णं पाचनार्थमग्निस्फदीपनं परम् ॥ ९३ ॥

इति पञ्चमूलाद्यं घृतं चूर्णं च ।

पञ्चमूल्ये शुकादित्रयोदशद्रवाणां प्रलेकं ज्वेहसमत्वम् ।
सबीजपूरकरमित्यत्रापि पञ्चमूल्यादीनि कल्कवनेच्छन्ति;
किंवा पूर्वमेव घृतं बीजपूररससंयुक्तं पेयमित्यर्थः । तैलमित्यादौ
एतैः पञ्चमूल्यादिभिः सिद्धं तैलमभ्यञ्जनार्थं योज्यं, तथा एतेषा-
मेव कल्कोजानां पञ्चमूल्यादीनां चूर्णं सुखाम्बुना पेयम् । चूर्ण-
विषयमाह—वाते इत्यादि । वातश्लेष्माघृते ग्रहणीगदे तथा
सामे ग्रहणीगदे; केचित् “सामे पुरीषे” इति वदन्ति; आमं
चानेकविधमाहुः, यदुच्यते—“आममचरसं केचित्, केचित्तु
मलसंचयम् । प्रथमां दोषदुष्टिं च केचिदामं प्रचक्षते” इति ।
भोजोऽप्याह—“आमाशयस्थः कायामिदौर्बल्यादविपाचितः ।
आद्य आहारधातुर्यः स आम इति संज्ञितः” इति । ईश्वर-
सेनोऽप्याह—“एवमाशयेऽप्ययं बहु सम्यङ् ज्ञीर्यति ।
चीयमानं तदेवात्र कालेनामत्वमाधुयात्” इत्यादि । तदिहापि
तद्वचनप्रामाण्यादाम्यवस्था कर्तव्या ॥ ८८-९३ ॥

मज्जत्यामा गुरुत्वाद्विदं पक्वा तृप्तवते जले ।
विनाऽतिद्रवसङ्घातशैत्यश्लेष्मप्रदूषणात् ॥ ९४ ॥
परीक्ष्यैवं पुरा सामं निरामं चामदोषिणम् ।
विधिनापोचरेत् सम्यक् पाचनेनेतरेण वा ॥ ९५ ॥

सामनिरामग्रहणीगदज्ञानार्थं सामनिरामविह्वलक्षणमाह—
मज्जतीत्यादि । आमेति आमाश्रिता । गुरुत्वादिति आमाहितगुरु-
त्वात् । पक्वेति निरामा; उपसंहारिष्यत्यामपकलक्षणान्ते ‘परी-
क्ष्यैवं पुरा सामं निरामं वा’ इति । द्वयोरपि आमपकलक्षणयो-
रपवादमाह—विनाऽतिद्रवत्वादमाऽपि श्रवते, अतिसंहता तु पक्वाऽपि अतिसंघातादेव मज्जति, शैत्यश्लेष्म-
प्रदूषणाच्च कफयोगाहितगीरवा पक्वाऽपि मज्जति गुरुत्वादेन न

ह्रवते । ननु सविष्टम्भप्रसेकतीत्यादिवैव सामस्योक्तत्वात् किमनेन सामतालक्षणेन पुनरुक्तेन ? उच्यते—वातकफाधिकारात्तदुक्तम्, इदं तु विडामताज्ञानार्थमुक्तमिति विशेषः । परीक्ष्ये-
स्यादौ निरामं चामदोषिमिति कथं, यावता न निरामतायाम-
मदोषत्वमस्ति ? न, आमदोषशब्देन ग्रहणीदोषिणोऽभिप्रेत-
त्वात् । इतरेणेति ग्रहणीदोषशमनेन ॥ ९४-९५ ॥

चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च ।
व्योषं हिङ्गवजमोदां च चन्द्यं चैकत्र चूर्णयेत् ९६
गुटिका मातुलङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ।
कृता विपाचयत्यामं दीपयत्याशु चालनम् ॥ ९७ ॥

इति चित्रकाद्या गुटिका ।

चित्रक्रेयादौ लवणानि चेत्सत्र कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन
लवणत्रयमिच्छन्ति; किंत्वनियते न न्यायो भवति, इह तु पञ्च-
लवणानां प्राधान्येन दीर्घजीवितीये निर्दिष्टत्वात् पञ्चलवणस्य
च शक्योपादानत्वात् पञ्चैव लवणानि प्राह्याणि ॥ ९६-९७ ॥

नागरातिविषामुस्तकाथः स्यादामपाचनः ।
मुस्तान्तकल्कः पथ्या वा नागरं चोष्णवारिणा ॥ ९८
देवदारुचचामुस्तानागरातिविषाभयाः ।

वारुण्यामासुतास्तोये कोष्णे चाऽलवणाः पिबेत् ९९
वर्चस्यामे सशूलं च पिबेद्वा दाडिमाभ्युना ।
विडेनं लवणं पिष्टं विल्वं चित्रकनागरम् ॥ १०० ॥
सामे वा सकफे वाते कोष्ठशूलकरे पिबेत् ।
कलिङ्गहिङ्गवतिविषावचासौवर्चलभायाः ॥ १०१ ॥
लघ्वंशान्ग्रन्थिशूलेषु पिबेदुष्णेन वारिणा ।
पथ्यासौवर्चलजाजीचूर्णं मरिचसंयुतम् ॥ १०२ ॥
अभयां पिप्पलीमूलं वचां कटुरोहिणीम् ।
पाठां वत्सकबीजानि चित्रकं विश्वभेषजम् ॥ १०३ ॥
पिबेन्निष्काथ्य चूर्णं वा कृत्वा कोष्णेन वारिणा ।
पित्तश्लेष्माभिभूतायां ग्रहण्यां शूलनुद्धितम् ॥ १०४ ॥
सामे सातिविषं व्योषं लवणक्षारहिङ्गु च ।
निःक्वाथ्य पाययेच्चूर्णं कृत्वा वा कोष्णवारिणा १०५
पिप्पलीं नागरं पाठां सारिवां बृहतीद्वयम् ।
चित्रकं कौटजं बीजं लवणान्यथ पञ्च च ॥ १०६ ॥
तच्चूर्णं सयवक्षारं दध्युष्णाभ्युसुरादिभिः ।
पिबेदग्निविवृज्यैः कोष्ठवातहरं नरः ॥ १०७ ॥
मरिचं कुञ्जिकाभ्यष्टावृक्षाम्लाः कुडवाः पृथक् ।
पलिनं दश चाम्लस्य वेतसस्य पलार्थिकम् ॥ १०८ ॥
सौवर्चलं विडं पाक्यं यवक्षारः ससैन्धवः ।

१ 'विडेनं लवणेन लवणं कृत्वा' इति गङ्गाधरः । २ 'दशा-
म्लवेतसपलानिमांश्चापि पलार्थिकान्' इति पा० ।

शदीपुष्करमूलानि हिङ्गु हिङ्गुशिवादिना ॥ १०९ ॥
तत् सर्वमेकतः सूक्ष्मं चूर्णं कृत्वा प्रयोजयेत् ।
हितं वाताभिभूतायां ग्रहण्यामरुचौ तथा ॥ ११० ॥
इति मरिचाद्यं चूर्णम् ।

मुस्तान्तकल्क इति पश्चादुक्तनागरादिकल्क इत्यर्थः । अशौ-
ग्रन्थिः अशोऽनुग्रहितवर्चस्त्वम् । मरिचसंयुतमिति पर्यन्तं
'चूर्णं कृत्वा पिबेत्' इत्यनुवर्तते । सामे दोषे सति पिप्पली-
मूलादिषु अतिविषादि प्रक्षिप्य चूर्णं कर्तव्यमित्यर्थः । सुरादि-
मिरिखत्रादिशब्देन काजिकत्तौवीरादिग्रहणम् ॥ ९८-११० ॥
चतुर्णां प्रथममलानां त्र्यूपणस्य पलत्रयम् ।

लवणानां च चत्वारि शर्करायाः पलाष्टकम् ।
संचूर्ण्य शाकसूपान्नगरादिष्ववचारयेत् ॥ १११ ॥
कासाजीर्णरुचिश्वासाहृत्पाण्ड्यामयशूलनुत् ।

चतुर्णां प्रथममलानामित्यत्र चतुरम्लं हृद्यवर्गं प्रथमोक्तं
वृक्षाम्लम्लवेतसदाडिमवदररूपमाहुः । अन्ये तु चव्यत्वगित्या-
दिप्रयोगवक्ष्यमाणकपित्थचुक्रिकावृक्षाम्लदाडिमानां ग्रहणमाहुः ।
तन्नान्तरे तु "वृक्षाम्लमातुलङ्गाम्लवदराम्लम्लवेतसैः । चतु-
रम्लमिदं प्रोक्तं पञ्चाम्लं तु सदाडिमम्" इत्युक्तम् । त्र्यूपणाव-
पलत्रयमिति मिलितात् पलत्रयम् । रागः कपित्थादिप्रव्यक्तो
व्यजनविशेषः ॥ १११ ॥—

चव्यत्वक्पिप्पलीमूलधातकीव्योषचित्रकान् ११२
कपित्थं विस्वमम्बुष्टां शालमलं हस्तिपिप्पलीम् ।
शिलोद्भवं तथाऽजार्जी पिष्ट्वा वदरसंमितम् ॥ ११३ ॥
परिमर्ज्य धृते दध्ना यवानां साधयेद्विषकम् ।
रसैः कपित्थचुक्रिकावृक्षाम्लैर्दाडिमस्य च ॥ ११४ ॥
सर्वातिसारग्रहणीगुल्मार्शः स्त्रीहनाशिनी ।
पञ्चकोलकयूषश्च मूलकानां च सोपणः ॥ ११५ ॥
स्निग्धो दाडिमतकाम्लो जाङ्गलः संस्कृतो रसः ।
कव्यादस्वरसः शस्तो भोजनार्थे सदीपनः ॥ ११६ ॥
तकारनालमद्यानि पानायासिष्ट एव च ।

चव्येत्यादौ शालमलं शालम्लीवष्टकम् । शिलोद्भवं शैल-
जम् । चुक्रिका चाङ्गेरी । सोपण इति समरिचः
॥ ११२ ॥ ११६ ॥—

तक्रं तु ग्रहणीदोषे दीपनग्राहिणाद्यवात् ॥ ११७ ॥
श्रेष्ठं मधुरपाकित्वाच्च च पित्तं प्रकोपयेत् ।
कपायोष्णविकाशित्वाद्दोषाच्चैव कफे हितम् ११८
वाते स्वादम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत् ।
तस्मात् तक्रप्रयोगा ये जठराणां तथाऽर्शसाम् ११९
विहिता ग्रहणीदोषे सर्वशस्तान् प्रयोजयेत् ।
यवान्यामलके पथ्या मरिचं त्रिपलांशिकम् ॥ १२० ॥
लवणानि पलांशानि पञ्च चैकत्र चूर्णयेत् ।

तके तदासुतं जातं तत्कारिष्टं पिवेन्नरः ।
दीपनं शोथगुल्मार्शः किमिमेहोदरापहम् ॥ १२१ ॥

इति तत्कारिष्टः ।

तत्कमित्यादिना तत्कगुणाभिधानम् । मधुरपाकित्वाच्च च
पित्तप्रकोपणम् ; अम्लत्वात् पित्तप्रकोपणे प्राप्ते मधुरपाकितया
पित्तं न प्रकोपयति, नापि पित्तं प्रशमयतीत्याहुः । सद्यस्कम-
विदाहीति सद्यो मथितमेव तत्कं पच्यमानावस्थायां विदाहकृच्छ्र
भवति, किंचित्कालस्थितं तु विदाही भवत्येव । यवान्नीत्यादौ
तके तदासुतमिति तत्काढके आधुतम् । जातमिति अम्लरस-
तया जातम् ॥ ११८-१२१ ॥

स्वस्थानगतमुक्लिष्टमग्निनिर्वापकं भिषक् ।
पित्तं ज्ञात्वा विरेकेण निर्हेरद्भमेन वा ॥ १२२ ॥
अविदाहिभिरन्नैश्च लघुभित्तकसंयुतैः ।
जाङ्गलानां रसैर्युषैर्मुद्रादीनां खडैरपि ॥ १२३ ॥
दाडिमांस्त्रैः ससर्पिष्कैर्दापनग्राहिसंयुतैः ।
तस्याग्निं दीपयेच्चूर्णैः सर्पिर्मिश्रापि तिककैः ॥ १२४ ॥

वमनेन वेत्युर्ध्वगपित्तापेक्षया ज्ञेयम् । सर्पिर्मिश्रापि तिककै-
रित्यत्र जालाह्वयायां बहुवचनं; किंवा कुश्लोके तिकघृतद्वयमन्यच्च
तिकसाधितं घृतमिति बहुवचनं साधु ॥ १२२-१२४ ॥

चन्दनं पद्मकोशीरं पाठां मूर्त्वा कुटन्नटम् ।
पङ्गग्रन्थासारिवास्फोतासप्तपर्णादिरूपकान् ॥ १२५ ॥
पटोलोडुम्बराश्वत्थवटप्लक्षकपीतनान् ।
कटुकां रोहिणीं मुस्तं निम्बं च द्विपलांशिकम् ॥ १२६ ॥
द्रोणेऽपि साधयेत् पादशोषे प्रस्थं घृतात् पचेत् ।
किराततिकेन्द्रयववीरामागधिकोत्पलैः ॥ १२७ ॥
कल्कैरक्षसमैः पेयं तत् पित्तग्रहणीगदे ।
तिककं यद्धृतं चोक्तं कौष्ठिके तच्च दापयेत् ॥ १२८ ॥
इति चन्दनाद्यं घृतम् ।

कुटन्नटं कैवर्तमुस्तकम् । पङ्गग्रन्था वचा । आस्फोता
'अस्फुरमल्लिका' इति लोके ख्याता । कपीतनः 'गन्धमुण्ड' इति
ख्यातः ॥ १२५-१२८ ॥

नागरातिविषे मुस्तं धातकीं च रसाञ्जनम् ।
वत्सकत्वक्फलं विल्वं पाठां कटुकरोहिणीम् ॥ १२९ ॥
पिबेत् समाशं तच्चूर्णं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
पैत्तिके ग्रहणीदोषे रक्तं यच्चोपवेक्ष्यते ॥ १३० ॥
अशींसि च गुदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ।
नागराद्यमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ १३१ ॥
इति नागराद्यं चूर्णम् ।

नागराद्ये सक्षौद्रमिति मधुप्रक्षेपयुक्तम् । तण्डुलाम्बुनेति
तण्डुलधावनाम्बुना; अन्ये तु तण्डुलाम्बु वदन्ति । कृष्णात्रेयेण पूजितत्वोप-
दर्शनादस्य सिद्धयोगत्वं दर्शयते; कृष्णात्रेयः पुनर्वसोरभिष
एवेति वृद्धाः ॥ १२९-१३१ ॥

भूनिम्बकटुकाव्योषमुस्तकेन्द्रयवान् समान् ।
द्वौ चित्रकाद्वत्सकत्वक्भागान् पोडश चूर्णयेत् ॥ १३२ ॥
गुडशीताम्बुना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत् ।
कामलाज्वरपाण्डुत्वमेहारुच्यतिसारानुत् ॥ १३३ ॥
इति भूनिम्बाद्यं चूर्णम् ।

भूनिम्बाद्ये गुडयुतं शीताम्बु गुडशीताम्बु; गुडश्चात्र गुड-
वर्णतामाधुर्वापतिमात्रो देवः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥

वचामतिविषां पाठां सप्तपर्णं रसाञ्जनम् ।
स्योनाकोदीच्यकट्वङ्गवत्सकत्वङ्गुरालभाः ॥ १३४ ॥
दावीं पर्पटकं पाठां यवानां मधुशिशुमूकम् ।
पटोलपत्रं सिद्धार्थान् यूथिकां जातिपल्लवान् ॥ १३५ ॥
जम्बवाभ्रविल्वमध्यानि निम्बशाकफलानि च ।
तद्रोगशममन्विच्छन् भूनिम्बाद्येन योजयेत् ॥ १३६ ॥
किराततिकः पङ्गग्रन्था त्रायमाणा कटुत्रिकम् ।
चन्दनं पद्मकोशीरं दावीत्वक् कटुरोहिणी ॥ १३७ ॥
कुटजत्वक्फलं मुस्तं यवानी देवदारु च ।
पटोलनिम्बपत्रैलासौराष्ट्रयतिविषात्वचः ॥ १३८ ॥
मधुशिग्रोश्च बीजानि मूर्त्वा पर्पटकस्तथा ।
तच्चूर्णं मधुना लेह्यं पेयं मधैर्जलेन वा ॥ १३९ ॥
हृत्पाण्डुग्रहणीरोगगुल्मशूलारुचिज्वरान् ।
कामलां सन्निपातं च मुखरोगांश्च नाशयेत् ॥ १४० ॥
इति किराताद्यं चूर्णम् ।

वचामित्यादौ स्योनाकट्वङ्गवत्सकाभ्यां द्वावपि पृथुशिम्बा-
ल्पशिम्बौ स्योनाकौ गृह्येते । तद्रोगशममन्विच्छन्ति भूनिम्बा-
द्युक्तग्रहणीदोषादिरोगशान्तिं काङ्क्षन् । भूनिम्बाद्येनेति भूनि-
म्बाद्युक्तद्रव्यगणेन यथोक्तमानेन योजयद् वचादीन्; अपरं
तु भूनिम्बाद्येनेति वचनेनात्र भूनिम्बाद्युक्तगुडशीताम्बुपेयताम-
स्याप्यतिदिशतीति वदन्ति ॥ १३४-१४० ॥

ग्रहण्यां श्लेष्मदुष्टायां वसितस्य यथाविधि ।
कटुम्ललघणक्षारैस्तिकैश्चाग्निं विवर्धयेत् ॥ १४१ ॥
पलाशं चित्रकं चव्यं मातुलुङ्गं हरीतकीम् ।
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं पाठां नागराधान्यकम् ॥ १४२ ॥
कार्षिकाण्डद्वयप्रस्थे पक्त्वा पादावशेषितम् ।
पानीयार्थं प्रयुजीत यवान् तैश्च साधयेत् ॥ १४३ ॥

शुष्कमूलकयूषेण कौलथेनाथवा पुनः ।
कद्वम्लक्षारपटुना लघून्मनानि भोजयेत् ॥ १४४ ॥
अम्लं चानु पिबेच्चकं तक्रारिष्टमथापि वा ।
मदिरां मध्वरिष्टं वा निगदं सीधुमेव वा ॥ १४५ ॥

पानीयार्थं पानाय । कद्वम्लक्षारपटुनेति कद्वद्विभोगात्
पटुना इन्द्रियोत्तेजकेनेत्यर्थः । कफप्रदहण्यां सद्यस्कमेव यद्यपि
कषायत्वात्तत्कमुचितं, तथाऽपि अग्निदीपनतया अम्लमेव तर्कं
‘अम्लं चानुपिबेत्’ इत्यनेनैवोक्तम् । निगदं सीधुमिति निर्दोषं
सीधुम् ॥ १४१-१४५ ॥

द्रोणं मधूकपुष्पाणां विडङ्गानां ततोऽर्धतः ।
चित्रकस्य ततोऽर्धं स्यात्तथा भल्लातकादकम् ॥ १४६ ॥
मज्जिष्ठाष्टपलं चैव त्रिद्रोणेऽपां विपाचयेत् ।
द्रोणशेषं तु तच्छीतं मध्वर्धादकसंयुतम् ॥ १४७ ॥
पलाशमृणालागुरुभिश्चन्दनेन च रुषिते ।
कुम्भे मासस्थितं जातमासवं तं प्रयोजयेत् ॥ १४८ ॥
ग्रहणी दीपयत्येव बृंहणं कफपित्तजित् ।
शोथं कुष्ठं किलासं च प्रमेहांश्च प्रणाशयेत् ॥ १४९ ॥
इति मधूकासवः ।

मधूकपुष्पस्वरसं शृतमर्धक्षयीकृतम् ।
क्षौद्रपादयुतं शीतं पूर्ववत् सन्निधापयेत् ॥ १५० ॥
तं पिबन् ग्रहणीदोषाजयेत् सर्वान् हिताशनः ।
तद्वद्वाक्षेक्ष्वर्ज्जरस्वरसानासुतान् पिबेत् ॥ १५१ ॥

अर्धक्षयीकृतमिति पाकादर्धावशिष्टं कृतम् । पूर्ववत्संनिधाप-
येदिति एलादिलिप्ते कुम्भे संस्थापयेत् ॥ १४६-१५१ ॥
प्रस्थौ दुरालभाया द्वौ प्रस्थमामलकस्य च ।
दैन्तीचित्रकमुष्टी द्वे प्रत्यग्रं चाभयाशतम् ॥ १५२ ॥
चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा शीतं द्रोणावशेषितम् ।
सगुडद्विशतं पूतं मधुनः कुडवायुतम् ॥ १५३ ॥
तद्वत् प्रियङ्गोः पिप्पल्या विडङ्गानां च चूर्णितैः ।
कुडवैर्घृतकुम्भस्थं पक्षाज्जातं ततः पिबेत् ॥ १५४ ॥
ग्रहणीपाण्डुरोगाशः कुष्ठसीसर्पमेहनुत् ।
स्वरवर्णकरश्चैव रक्तपित्तकफापहः ॥ १५५ ॥
इति दुरालभासवः ।

हरिद्रा पञ्चमूले द्वे वीरर्षमकजीवकम् ।
पैषां पञ्चपलान् भागांश्चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥ १५६ ॥
द्रोणशेषे रसे पूते गुडस्य द्विशतं भिषक् ।
चूर्णितान् कुडवार्धांश्चान् प्रक्षिपेच्च समाक्षिकान् ॥ १५७ ॥

१ ‘मज्जिष्ठाविपलं’ इति पा० । २ ‘बृंहणोऽनिलरोगजित्’ इति
पा० । ३ ‘वृक्षेक्षुकास्मर्वस्वरसा’ इति पा० । ४ ‘मुष्टी चित्रक-
दन्त्योर्ध्व’ इति पा० । ५ ‘श्वक्’ इति पा० ।

प्रियङ्गुमुस्तमज्जिष्ठाविडङ्गमधुकपुष्पान् ।
लोभं शाबरकं चैव मासाधैस्थं पिबेत्तु तम् ॥ १५८ ॥
एष मूलासवः सिद्धो दीपनो रक्तपित्तजित् ।
आनाहकफहृद्रोगपाण्डुरोगाङ्गसादनत् ॥ १५९ ॥
इति मूलासवः ।

दन्तीचित्रकमुष्टी द्वे इति चित्रकदन्त्योर्मिलित्वा द्विपलम् ।
तद्वदिति एलादिना लिप्तबृहत्कुम्भस्थम् ॥ १५२-१५९ ॥
प्रास्थिकं पिप्पलीं पिष्ट्वा गुडं मध्यं विभीतकात् ।
उदकप्रस्थसंयुक्तं यवपल्ले निधापयेत् ॥ १६० ॥
तस्मात् पलं सुजातात् सलिलाञ्जलिंसंयुतम् ।
पिबेत्पिण्डासवो ह्येष रोगानीकविनाशनः ॥ १६१ ॥
सख्योऽप्येनं पिबेन्मांसं नरः स्निग्धरसाशनः ।
इच्छंस्तेषामनुत्पत्तिं रोगाणां येऽत्र कीर्तिताः ॥ १६२ ॥
इति पिण्डासवः ।

प्रास्थिकमिस्त्रादौ पिप्पलीगुडविभीतकमज्जनः प्रलेकं
प्रस्थमानाः । स्निग्धरसाशन इति ज्ञेयवन्मांसरसभोजनः
॥ १६०-१६२ ॥

नवे पिप्पलिमध्वाके कलसेऽगुदुष्यते ।
मध्वादकं जलसमं चूर्णीनीमानि दापयेत् ॥ १६३ ॥
कुडवार्धं विडङ्गानां पिप्पल्याः कुडवं तथा ।
चतुर्थिकांशां त्यक्क्षीरीं केशरं मरिचानि च ॥ १६४ ॥
त्वग्गोलापत्रकशरीरकुमातिविषाघनान् ।
हरेण्वेल्वालुतेजोह्वापिप्पलीमूलचित्रकान् ॥ १६५ ॥
कार्षिकान्तत् स्थितं मासमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।
मन्दं संदीपयत्यग्निं करोति विषमं समम् ॥ १६६ ॥
हृत्पाण्डुग्रहणीरोगकुष्ठारोः श्वयथुञ्ज्वरान् ।
वातश्लेष्मामयांश्चान्यान्मध्वरिष्टो व्यपोहति ॥ १६७ ॥
इति मध्वरिष्टः ।

नवे इत्यादौ त्वग्गोलीनां कार्षिकत्वम् ॥ १६३-१६७ ॥
समूलां पिप्पलीं श्वारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ।
मातुलुङ्गाभयारास्नाशदीमरिचनागरम् ॥ १६८ ॥
कृत्वा समांशं तच्चूर्णं पिबेत् प्रातः सुखाम्बुना ।
श्लैष्मिके ग्रहणीदोषे बलवर्णाश्रिवर्धनम् ॥ १६९ ॥
एतैरेवौषधैः सिद्धं सर्पिः पेयं समाहते ।
गौलिमके षट्पलं प्रोक्तं भल्लातकघृतं च यत् ॥ १७० ॥

समूलां पिप्पलीमिति पिप्पलीं पिप्पलीमूलं च । भल्लातकघृतं
च गुल्मीकमिति ज्ञेयम् ॥ १६८-१७० ॥

१ ‘प्रास्थिकी’ इति पा० । २ ‘सिद्धं रसायनम्’ इति पा० ।

बिडं कालोत्थलवर्णं सर्जिकायवशूकजम् ।
सप्तलां कण्टकारीं च चित्रकं चेति दाहयेत् ॥१७१॥
सप्तकृत्वः स्नुतस्यास्य क्षारस्य द्वाढकेन तु ।
आढकं सर्पिषः पक्त्वा पिबेदग्निविवर्धनम् ॥१७२॥
इति क्षारघृतम् ।

समूलां पिप्पलीं पाठां चव्येन्द्रयवनागरम् ।
चित्रकातिविषे हिङ्गु श्वदंष्ट्रां कटुरोहिणीम् ॥१७३॥
वचां च कार्ष्णिकं पञ्चलवणानां पलानि च ।
दध्मः प्रस्थद्वये तैलसर्पिषोः कुडवद्वये ॥१७४॥
खण्डीकृतानि निष्काथ्य शनैरन्तर्गते रसे ।
अन्तर्धूमं ततो दग्ध्वा चूर्णं कृत्वा घृतालुतम् ॥१७५॥
पिबेत् पाणितलं तस्मिन् जीर्णं स्यान्मधुराशनः ।
वातश्लेष्माभ्यान्सर्वान्हन्याद्विषगरांश्च सः ॥१७६॥
भल्लातकं त्रिकटुकं त्रिफलां लवणत्रयम् ।
अन्तर्धूमं द्विपलिकं गोपुत्रीपात्रिणा दहेत् ॥१७७॥
स क्षारः सर्पिषा पीतो भोज्ये वाऽप्यवचूर्णितः ।
हृत्पाण्डुरग्रहणीदोषगुल्मोदावर्तशूलनुत् ॥१७८॥

बिडं कालोत्थलवर्णमिति बिडं विडलवर्णं, काललवर्णं तु सौवर्चललवर्णमित्यर्थः । खण्डीकृतानीति खण्डं खण्डं कृतानि । अतुगते रसे इति निपीते द्रवे । पाणितलमिति कर्षः । मधुराशनत्वमिह क्षारप्रयोगामिच्छेदकत्वहन्तुतया यौगिकत्वाज्ज्ञेयम् ॥ १७१-१७८ ॥

दुरालभां करञ्जीं द्वौ सप्तपर्णं सवत्सकम् ।
पद्मग्रन्थां मदनं मूलां पाठामारग्वधं तथा ॥१७९॥
गोमूत्रेण समांशानि कृत्वा चूर्णानि दाहयेत् ।
दग्ध्वा च तं पिबेत् क्षारं ग्रहणीवलवर्धनम् ॥१८०॥

गोमूत्रेण समांशानीति गोमूत्रेण मिलितं चूर्णं तुल्यम् । अस्य च पानं पूर्वक्षारवत् सर्पिषा ज्ञेयम् ॥ १७९ ॥ १८० ॥
भूनिम्बं रोहिणीं तिकां पटोलं निम्बपर्पटम् ।
दहेन्माहिषमूत्रेण क्षार एषोऽग्निवर्धनः ॥१८१॥
द्वे हरिद्रे वचा कुष्ठं चित्रकः कटुरोहिणी ।
मुस्तं च वत्समूत्रेण दहेत् क्षारोऽग्निवर्धनः ॥१८२॥

माहिषमूत्रेणैलादौ चूर्णसमत् माहिषमूत्रस्य, पूर्वप्रयोगदृष्टत्वात् ॥ १८१ ॥ १८२ ॥

चतुष्पलं सुधाकाण्डात्रिपलं लवणत्रयात् ।
वार्ताकीकुडवं चाकादष्टौ द्वे चित्रकात् पले ॥१८३॥
दग्धानि वार्ताकुरसे गुटिका भोजनोत्तराः ।
भुक्तं भुक्तं पचन्त्याशु कासश्वासादींसां हिताः ॥१८४॥

विस्चिकाप्रतिश्यायद्वद्गोशमनाश्च ताः ।
इत्येषा क्षारगुटिका कृष्णात्रेयेण कीर्तिता ॥१८५॥
इति क्षारगुटिका ।

वत्सकातिविषे पाठां दुःस्पर्शां हिङ्गु चित्रकम् ।
चूर्णीकृत्य पलाशाप्रक्षारे मूत्रस्रुते पचेत् ॥१८६॥
आयसे भाजने सौन्द्रात्तस्मात् कोलं सुखाम्बुना ।
मयैर्वा ग्रहणीदोषशोथार्शः पाण्डुमान् पिबेत् ॥१८७॥
इति चतुर्थक्षारः ।

चतुष्पलमित्यादौ, 'चतुष्पलं सुधाकाण्डात्रिपललवणानि च' इति ये पठन्ति, ते त्रिफलालवणैर्मिलित्वा चतुष्पलं वदन्ति । दग्धानि वार्ताकुरसे इति क्षारीभूतानि पुनर्वार्ताकुरसे गुटिकाः कर्तव्याः ॥ १८३-१८७ ॥

त्रिफलां कटमीं चव्यं विस्वमध्यमयोरजः ।
रोहिणीं कटुकां मुस्तं कुष्ठं पाठां च हिङ्गु च ॥१८८॥
मधुकं मुष्ककयवक्षारी त्रिकटुकं वचाम् ।
विडङ्गं पिप्पलीमूलं खजिकां निम्बचित्रको ॥१८९॥
मूर्वाजमोदेन्द्रयवान् गुडूर्वां देघदाह च ।
कार्ष्णिकं लवणानां च पञ्चानां पलिकापृथक् ॥१९०॥
भागान् दग्नि त्रिकुडवं घृततैलेन मूर्च्छितम् ।
अन्तर्धूमं शनैर्दग्ध्वा तस्मात् पाणितलं पिबेत् ॥१९१॥
सर्पिषा कफवाताग्निग्रहणीपाण्डुरोगवान् ।
ह्रीदमूत्रग्रहश्वासहिक्काकासकिमिज्वरान् ॥१९२॥
शोषातिसारौ श्वयथुं प्रमेहानाहहृद्गहान् ।
हन्यात् सर्वैर्विषं चैव क्षारोऽग्निजननो वरः ॥१९३॥
जीर्णे रसेर्वा मधुरैरश्नीयात् पयसाऽपि वा ।

इति पञ्चमक्षारः ।

त्रिफलमित्यादौ मुष्कं घण्टापाटलकम् । घृततैले-
नेत्यत्र दधिसाहचर्याद्धृततैलस्यापि मिलितस्य कुडवत्रयम् ॥ १८८-१९३ ॥—

त्रिदोषे विधिविद्वैद्यः पञ्च कर्माणि कारयेत् ॥१९४॥
घृतक्षारासवारिष्टान् दद्याच्चाग्निविवर्धनान् ।
क्रिया या चानिलादीनां निर्दिष्टा ग्रहणीं प्रति ॥१९५॥
व्यत्यासात्तां समस्तां वा कुयोदोषविशेषवित् ।

त्रिदोषे पञ्चकर्माणीत्यत्र शिरोविरेचनस्यायौगिकत्वेऽप्यत्र भूयसां कर्मणां यौगिकत्वात् पञ्चकर्माणीति कृतं, किंवा शिरोरो-
गादिसद्भावे शिरोविरेचनमप्यत्र देयमेव । व्यत्यासात्तां समस्तां चेति उक्तवातादिक्रिया व्यत्यासादेकैकदोषक्रियापरिवर्तनेन कुर्यात्, किंवा मिलितैरपि क्रिया एककालं कर्तव्याः क्रियामेलनं च वातादिद्रव्यमेलनादेव भवति ॥ १९४ ॥ १९५ ॥—

स्नेहनं स्वेदनं शुद्धिलङ्घनं दीपनं च यत् ॥१९६॥

१ 'सान्द्रं' इति पा० । २ 'सर्वविषाणां च क्षारोऽयं शमनो वरः' इति पा० ।

चूर्णानि लवणक्षारमध्वरिष्टसुरासवाः ।
विविधास्तक्रयोगाश्च दीपनानां च सर्पिषाम् ॥१९७॥
ग्रहणीरोगिभिः सेव्याः,

जेहनमिल्यादिना ग्रहणीदोषभेजं संकलम्याह ॥ १९६ ॥
१९७ ॥—

क्रियां चावस्थिकीं शृणु ।

धृतिवन् श्रैष्ठिके रुक्षं दीपनं तिकसंयुतम् ॥ १९८ ॥

सक्रदृक्षं सकृत्स्निग्धं कृशे बहुकफे हितम् ।

परीक्ष्यामं शरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम् ॥ १९९ ॥

दीपनं बहुपित्तस्य तिकं मधुरसंयुतम् ।

बहुवातस्य तु स्नेहलवणाम्लयुतं हितम् ॥ २०० ॥

सन्धुक्षति तथा वह्निरेषां विधिवदिन्धनैः ।

क्रियां चावस्थिकीमिति ग्रहणीदोष एव अवस्थाविशेषे
कृतव्यां क्रियां शृणु । सक्रदृक्षं सकृत्स्निग्धं कृश इति यदि
रुक्षमेव क्रियते तदा कृशस्य बलहानिः स्यात्, अथ स्निग्धमेव
क्रियते तदा बहुकफे कफवृद्धिः स्यात्, तेनोभयापेक्षया अन्तरा
रुक्षमन्तरा च स्निग्धं कर्तव्यमित्यर्थः । जेहलवणाम्लयुतमिति
दीपनमित्यर्थः । सन्धुक्षति विधिवदिन्धनैरेति यथाविधानदीपित
इत्यर्थः ॥ १९८-२०० ॥—

स्नेहमेव परं विद्यादुर्बलानलदीपनम् ॥ २०१ ॥

नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायाचं सुगुर्वपि ।

मन्दाग्निरविपक्वं तु पुरीषं योऽतिसार्यते ॥ २०२ ॥

दीपनीयौषधैर्युक्तां घृतमात्रां पिबेत्तु सः ।

तथा समानः पवनः प्रसन्नो मार्गमास्थितः ॥ २०३ ॥

अग्नेः समीपचारित्वादाशु प्रकुरुते बलम् ।

काठिन्याद्यः पुरीषं तु कृच्छ्रान्मुञ्चति मानवः ॥ २०४ ॥

संघृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत् ।

रौक्ष्यान्मन्दे पिबेत्सर्पिस्तैलं वा दीपनैर्युतम् ॥ २०५ ॥

उक्तातुक्त्वेहकलमवधारयत्वाह—जेहमेवेत्यादि । परमिति
श्रेष्ठम् । जेहस्य दीपनश्रेष्ठत्वे हेतुमाह—नालमित्यादिना ।
नालमिति न समर्थम् । जेहसमिद्धस्येति जेहरीसस्य । जेहशब्दे-
नात्र सामान्यवाचिना सर्पिरेवोच्यते, सर्पिष एवात्राधिकारात् ।
मन्दाग्निरित्यादौ अविपक्वमिति पुरीषविशेषणं; तेनाविपक्व-
शब्देनेह रसामस्य ग्रहणं न भवति, रसाने “जठरामगरादिताः”
(सू. अ. १३) इत्यत्र जेहो निषिद्धः, जेहापकपुरीषं प्रति जेह-
प्रयोगो विरुद्ध एव; किंच दीपनीयौषधसंस्कारादपि जेहस्य
संस्कारगुणाविधातादेव अपक्वपुरीषं प्रति हितत्वं भवति; जेहां-
शब्दु वातप्रगुणात्करणत्वेन सहायतया उपायीयते, अत
एवोक्तं—तथा समानं इत्यादि । प्रसन्न इति दुष्टिगिरहः ।
मार्गमास्थित इति स्वाभाविकमार्गमापन्नः । समीपचारित्वादिति
प्रसन्नत्वादियुगयोगे सति अग्निपार्श्वस्थितत्वाद्बलमेव वहे:

१ ‘प्रशान्तः’ इति पा० ।

करोति न वैषम्यम्, अग्निदीप्तिकरत्वसमावृत्त्यर्थः । अन्ना-
वग्रहमिति अग्नेनावग्रहोऽस्येति अन्नावग्रहः; अन्नमश्वप्रयुक्त-
मित्यर्थः ॥ २०१-२०५ ॥

अतिस्नेहाशु मन्देऽग्नौ चूर्णाग्निश्चासवा हिताः ।

भिन्ने गुदोपलेपासु मले तैलसुरासवाः ॥ २०६ ॥

उदावर्तासु मन्देऽग्नौ निरुहाः स्नेहवस्तयः ।

दोषवृद्ध्या तु मन्देऽग्नौ शुद्धो दोषविधिं चरेत् २०७ ॥

व्याधियुक्तस्य मन्दे तु सर्पिरेवाग्निदीपनम् ।

उपवासोच्च मन्देऽग्नौ यवागूमिः पिबेद्भुतम् ॥ २०८ ॥

अन्नावपीडितं वल्यं दीपनं वृंहणं च तत् ।

दीर्घकालप्रसङ्गासु क्षामदीपनकृशान्नरान् ॥ २०९ ॥

प्रसहानां रसेः सास्त्रेभोजयेत् पिशिताशिनाम् ।

लघु, तीक्ष्णोष्णशोथित्वादीपयन्त्याशु तेऽनलम् २१०

मांसोपचितमांसत्वात्तथाऽऽशुतरवृंहणाः ।

अतिस्नेहान्मन्देऽग्नौ सति चूर्णाग्निदीपनी योज्यानि । भिन्ने
इति विशिष्टगुदोपलेपादग्नौ मन्दे, तैलसुरासवा देया इति
वाक्यार्थः । दोषविधिं चरेदिति अग्निमान्यकारकदोषोपधिविधिं
कुर्वीत । अन्नावपीडितं यथा भवति तथा यवागूमिष्टृतं
पिबेत्; अन्नावपीडितं च मध्यभोजनपीतं घृतं भवति । दीर्घ-
कालेत्यादौ क्षामो व्यवसायशून्यः, क्षीणो दुर्बलः, कृशो हीन-
मांसः । प्रसहानां द्वैविध्यान्मांसाशिनामिति विशेषणं, तेन
नृणादप्रसहानां गवादीनां निषेधः । ननु प्रसहानां “गुरुष्णस्निग्ध-
मधुरा” (सू. अ. २७) इत्यत्रापि उक्तं, इह तु लघुतीक्ष्ण-
त्यादिना कथं लघवमुच्यते तेषां ? मैवं, भोजयेन्निति योज-
नात्; तेन प्रसहानां मध्ये ये लघवस्तेषां रसेनात्र लघ्वन्नं
भोजयेत् । तीक्ष्णेत्यादिना प्रसहगुणाभिधानम् । अन्ये तु प्रस-
हान्तरापेक्षया ये प्रसहा लघवस्तेषामिह लघुशब्देनोपादानम्,
तथाऽन्ये अम्लादियोगात् संस्कारेणह लघवं साधयन्ति; एतेन
राजयक्ष्मचिकित्सेतेऽपि प्रसहगुणास्तीक्ष्णोष्णलघुत्वाद्य उ-
क्तास्ते न्याय्या एव ॥ २०६-२१० ॥—

नाभोजनेन कायाशिर्दीप्यते नातिभोजनात् ॥ २११ ॥

यथा निरिन्धनो बह्निरल्पो वाऽतीन्धनाधुतः ।

स्नेहोन्नविधिभिश्चैव चूर्णाग्निश्चासवाः ॥ २१२ ॥

सम्यक्प्रयुक्तैर्भिषजा बलमग्नेः प्रवर्धते ।

यथा हि सारदार्वग्निः स्थिरः संतिष्ठते चिरम् २१३ ॥

स्नेहान्नविधिभिस्तद्वन्तरश्मिर्भवेत् स्थिरः ।

हितं जीर्णं मितं चाश्विन्नमारोग्यमश्नुते ॥ २१४ ॥

अवैषम्येण घातानामग्निबुद्धौ यतेत ना ।

समैर्दोषैः समो मध्ये देहस्योष्माऽग्निस्तस्थितः २१५ ॥

पचत्यन्नं तदारोग्यपृष्ठयायुर्वलवृद्धये ।

१ ‘अव्यसायशून्यः’ इति पा० । २ ‘स्नेहान्नपानेर्विधेः’ इति पा० ।

दोषैर्मन्दोऽतिवृद्धो वा विषमैर्जनयेद्भदान् ॥ २१६ ॥
वाच्यं मन्दस्य तत्रोक्तमतिवृद्धस्य वक्ष्यते ।

नाभोजनेनेत्यादिना अभोजनातिभोजननिरासं कृत्वाऽन्नस-
म्यकृपयोगस्याभिजनकतामाह । अभोजनेनेत्यनेनाभोजनमल्प-
भोजनं च गृह्यते । अल्पो वा अतीवधनाश्रुतो वा न वीर्यते इति
भोजनम् । सारदावैमिरिति सारदावाश्रयोऽग्निः सारदावैमिः ।
क्षेहवदन्ने क्षेहाक्षम् । मितमिति मात्रावत्, यद्यपि च हितमिता-
शिनोऽपि कालविपर्ययादिना रोगा भवन्त्येव, तथाऽपि हितमिता-
शिनो नाहारजरो गोत्यतिभवेनतीति दर्शयति । चिरमारोग्यमश्रुते
इति आहारजरोगं न प्राप्नोतीति भावः । अवैषम्येण धातुनामिति
धातुसाम्येन कियमाणायामाश्रितवृद्धी यतेतः एतेन दोषवैषम्येण
पित्तोद्वेगरूपेण याऽस्मिष्टद्विरत्यसिरूपा, तां निषेधयति । समै-
रित्यादिनाऽग्निभेदान् समाग्निरिपालनार्थमाह । मध्ये इति
नातिवर्षमिति । अग्निसंज्ञित इति भाषया ऊष्मारूपे जाठराग्नौ
बाह्याग्निना साम्यं निषेधयति । दोषैरिति सामान्योक्तेऽपि
योग्यतया कफपित्तवातैर्यथाक्रममेव मन्दतीक्ष्णविषमत्वानि
ज्ञेयानि । वाच्यमिति प्रतिक्रियार्थं वचनीयं चिकित्सितमिति
यावत् ॥ २११-२१६ ॥—

नरे क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगम् ॥ २१७ ॥
स्वोष्णना पावकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति ।
तदा लब्धबलो देहे विरुद्धे सानिलोऽनलः ॥ २१८ ॥
परिभूय पचत्यन्नं तैक्ष्ण्यादाशु मुहुर्मुहुः ।
पक्त्वाऽन्नं स ततो धातूच्छोणितानीन् पचत्यपि २१९ ॥
ततो दौर्बल्यमातङ्कान्मृत्युं चोपनयेन्नरम् ।
भुक्तेऽन्ने लभते शान्तिं जीर्णमात्रे प्रताम्यति ॥ २२० ॥
तृदृश्वसदाहमूर्च्छाद्या व्यधयोऽत्यशिसंभवाः ।
तमत्यग्निं गुरुस्त्रिगुणशीतैर्मधुरविज्जलैः ॥ २२१ ॥
अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवाशुभिः ।
मुहुर्मुहुर्जीर्णोऽपि भोज्यान्यस्तोषहारयेत् ॥ २२२ ॥
निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ।
पायसं कृशरां स्त्रिगुणं पैष्टिकं गुडवैकृतम् ॥ २२३ ॥
अद्यात्तथौदकानूपपिशितानि भृतानि च ।
मत्स्यान्विशेषतः श्लक्ष्णान्स्थिरतोयचरांस्तथा २२४ ॥
आविकं च भृतं मांसमद्यादत्यग्निनाशनम् ।
यवारुं समधूच्छिद्यं घृतं वा क्षुधितः पिबेत् ॥ २२५ ॥
गोधूमचूर्णमन्यं वा व्यधयित्वा सिरां पिबेत् ।
पयो वा शर्करासर्पिर्जीवनीयौषधैः शृतम् ॥ २२६ ॥
फलानां तैलयोनीनामुक्तञ्चाश्च शर्कराः ।
मार्दवं जनयन्त्यग्नेः स्त्रिगुणा मांसरसास्तथा ॥ २२७ ॥
पिबेच्छीताम्बुना सर्पिर्मधूच्छिद्येन संयुतम् ।
गोधूमचूर्णं पयसा ससर्पिष्कं पिबेन्नरः ॥ २२८ ॥

आनूपरससिद्धान् वा जीन् स्नेहांस्तैलवर्जितान् ।
पयसा संमितं चापि घनं त्रिस्नेहसंयुतम् ॥ २२९ ॥
नारीस्तन्मेन संयुक्तां पिबेदौदुम्बरी त्वचम् ।
ताभ्यां वा पायसं सिद्धमद्यादत्यशिशान्तये ॥ २३० ॥
श्यामात्रिवृद्धिपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ।
असकृत् पित्तशान्त्यर्थं पायसप्रतिभोजनम् ॥ २३१ ॥
प्रसमीक्ष्य भिषक् प्राज्ञस्तस्मै दद्याद्विधानवित् ।
यत्किञ्चिन्मधुरं मेघं श्लेष्मलं गुरुभोजनम् ॥ २३२ ॥
सर्वं तदत्यश्रितं भुक्त्वा प्रखपनं दिवा ।
मेघान्यन्नानि योऽत्यश्रावप्रतान्तैः समश्रुते ॥ २३३ ॥
न तन्निमित्तं व्यसनं लभते पुष्टिमेव च ।
कफे वृद्धे जिते पित्ते मारुते चानलः समः ॥ २३४ ॥
समधातोः पचत्यन्नं पुष्ट्यायुर्वलवृद्धये ।

पित्तं पावकस्थाने कुपितमिति संबन्धः । तच्च पित्तं मारु-
तानुगैतत्वाद्यसिकरं भवति; एवं धर्मैर्माद्विरुद्धकार्यकरं
ज्ञेयम् । पित्तोष्णरूपस्यापि च बह्वैः प्रादेशिकपित्तोष्णो हानि-
जनकरं जन्मजनकयोर्भेदत्वादुपपन्नमेव ज्ञेयम् । स्थिरतोयच-
रानित्यनेन स्थिरतोयचारिणां निष्क्रियतया गौरवातिशयं दर्श-
यति । तिलवातामादीनां दृषदि पिष्टानामुष्णोदकमुद्रिता पिष्टा
उत्कुक्षा उच्यन्ते, 'उत्कारिका' इत्यन्ये । घनं त्रिस्नेहसंयुतमित्यत्र
घनशब्देन दृश्यते । पायसेन प्रतिभोजनं यस्मिन् पित्तहरणे
तत् पायसप्रतिभोजनम् । मेघमिति मेदुरं मेदोजनकं वा ।
अप्रशान्त इति अशुश्रुतः । व्यसनं मरणमित्यर्थः । पुष्टिमेव
च लभते इति योज्यम् ॥ २१७-२३४ ॥

भवन्ति चात्र—

पथ्यापथ्यमिहैकत्र भुक्तं समशनं मतम् ॥ २३५ ॥
विषमं बहु वाऽल्पं वाऽप्यप्रास्तातीतकालयोः ।
भुक्तं पूर्वान्नशेषे तु पुनरप्यशनं मतम् ॥ २३६ ॥
त्रीण्यप्येतानि मृत्युं वा घोरान् व्याधीन्नुज्जन्ति वा ।
प्रातराशे त्वजीर्णेऽपि सायमाशो न दुष्यति ॥ २३७ ॥
दिवा प्रबुध्यतेऽर्कण हृदयं पुण्डरीकवत् ।
तस्मिन्विबुद्धे श्रोतांसि स्फुटद्वं यान्ति सर्वेशः २३८ ॥
व्यायामाच्च विहाराच्च विशिस्तत्वाच्च चेतसः ।
न क्लेदुपगच्छन्ति दिवा तेनास्य धातवः ॥ २३९ ॥
अक्लिबेवन्नमासिकमन्यसेषु न दुष्यति ।
अविदग्ध इव शरीरे शीरमन्यद्विमिश्रितम् ॥ २४० ॥
नैव दूष्यति तेनैव समं संपद्यते यथा ।
रात्रौ तु हृदये म्लाने संवृतेष्वनेषु च ।
यान्ति कोष्ठे परिक्लेदं संवृते देहधातवः ॥ २४१ ॥

१ 'आहारोपवाहजरो' इति पा० । २ 'दत्यशिराबलम्' इति
पा० । ३ 'तैलयोनीनां शकुजाः' इति पा० ।

१ 'पयसा समितां चापि घनां त्रिस्नेहसंयुताम्' इति पा० ।
२ 'वृषप्रशान्तः' इति पा० । ३ 'मारुतानुगतवादिधर्मेषु क्लमत्यश्रितैः'
इति पा० । ४ 'हानिजननः' इति पा० । ५ 'मरणमनर्थं वा लभते'
इति पा० ।

क्लिष्टेष्वन्यदपक्वेषु तेष्वामसिक्तं प्रदुष्यति ।
विदग्धेषु पयःस्वल्पं पयस्तप्तमिवार्पितम् ॥ २४२ ॥
नैशेष्वहाराजतेषु नाविपक्वेषु बुद्धिमान् ।
तस्मादन्यत्समश्रीयात्पालयित्वन्वालयुपी ॥ २४३ ॥

संप्रति प्रागुक्तसमशनादिलक्षणमाह—पथ्यापथ्यमित्यादि ।
पथ्यापथ्यं किमिदं कत्र मिलितं, यथा—रक्तशाल्यन्नं यवकार्त्तं च
मिलितम् । बहुभुक्तमप्ययुक्तं वा तथाऽऽप्तमतीतकालं च भुक्तं
विषममुच्यते । पृथगेत्यादि दिवा भुक्तस्योपरि तदहरेव पुनर्भु-
ज्यते तदध्यशनं; तस्मिन्नेष्वह्राह—प्रातराशे इत्यादि । अशनमाशो
भोजनमित्यर्थः । कस्मान्न दृश्यतीत्याह—दिवेत्यादि । स्फुटत्व-
मिति विवृतत्वं, विवृतत्वाच्च स्नोतसां स्नोतोर्भिवर्द्धनेन रसोऽव्या-
हृतगतमिर्भवति, ततश्च न क्लेदं स्नोतांसि यान्ति; तथा व्यायामा-
दिभिश्च शोथ्यमाणानि न क्लेदमुपयान्ति स्नोतांसि । व्यायामो
गमनादिः, विहारः अन्नक्षेपणादिका चेष्टा । स्नोतोऽक्लेदे किं भवती-
त्याह—अक्लिष्टेष्वित्यादि । आसिक्तमिति प्रक्षिप्तम् । अविदग्धे
इत्यादिनाऽत्र दृष्टान्तमाह । म्लाने इति संकुचिते । अपक्वेष्विति
अन्येषु । उपसंहरति—नैशेष्वित्यादिना । नान्यत् समश्रीया-
दिति योजना ॥ २३५-२४३ ॥

तत्र श्लोकाः—

अन्तरशिगुणा देहं यथा धारयते च सः ।
यथाऽन्नं पच्यते यांश्च यथाऽऽहारः करोत्यपि २४४
येऽग्नयो यांश्च पुष्यन्ति यावन्तो ये पचन्ति यान् ।
रसादीनां क्रमोत्पत्तिर्मलानां तेभ्य एव च ॥ २४५ ॥
वृष्याणामाशुक्रदेतुर्धातुकालोद्भवकमः ।
रोगैकदेशकृद्देतुरन्तरशिग्र्यथाऽधिकः ॥ २४६ ॥
प्रदुष्यति यथा वृद्धो यान् रोगाञ्जनयत्यपि ।
ग्रहणी या यथा यच्च ग्रहणीदोषलक्षणम् ॥ २४७ ॥
पूर्वरूपं पृथक् चैव व्यञ्जनं सचिकित्सितम् ।
चतुर्विधस्य निर्विद्वं तथा चावस्थिकी क्रिया ॥ २४८ ॥
जाप्यते च यथाऽत्यग्निर्यच्च तस्य चिकित्सितम् ।
उक्तवानिह तत् सर्वं ग्रहणीदोषके मुनिः ॥ २४९ ॥

इत्यग्निवेशश्रुते तन्नेऽप्राप्ते दृढबलसंप्रति
चिकित्सास्थाने ग्रहणीचिकित्सितं
नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अन्तरशिग्र्यादिना अध्यायसंग्रहं ब्रूते । येऽग्नय इति 'भौमा-
प्यामेय' इत्यादिनोक्ताः । यांश्चेति 'पद्माहारगुणाव' इत्याद्युक्तमर्थं
संगृह्णाति । पुष्यन्ति यावन्त इति 'यथास्वं स्वं' इत्याद्युक्तं संग्र-
ह्णाति । ये पचन्ति यानिति 'सप्तभिर्देहं धातारः' इत्याद्युक्तसंग्रहः ।
आशुक्रादित्वेन हेतुना आशुक्रदेतुः । शेषं व्यक्तम् ॥ २४४-२४९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेददीपिकायां चिकित्सास्थाने ग्रहणीचिकि-
त्सितं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातः पाण्डुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

ग्रहणीदोषचिकित्सिते क्रियमाणे तीक्ष्णोद्दिना पित्तजननाद्ग-
हणीचिकित्सितानन्तरं पित्तप्रधानपाण्डुरोगचिकित्सितमुच्यते ।
पाण्डुना वक्ष्यमाणहरितादिवर्णैर्भ्यः प्रधानेन वर्णनोपलक्षितो
रोगः पाण्डुरोगः । उक्तं हि सुश्रुते—“सर्वेषु चैतेषु हि पाण्डुभावो
यतोऽधिकोऽतः खलु पाण्डुरोगः” (सु. अ. अ. ४४) इति ।
कामला-हलीमकादिचिकित्सा च पाण्डुरोगभेदत्वादेव तेषामिह
वक्तव्या; किंवा ‘पाण्डुरोगादीनां चिकित्सितं पाण्डुरोगचिकि-
त्सितम्’ इति परिग्रहात्, कामलादिचिकित्सितमपि प्रतिज्ञातमेव
॥ १ ॥ २ ॥

पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः ।

चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणात्मन्मुदः ॥ ३ ॥

त्रिशोधीये यद्यपि पाण्डुरोगः पञ्चसंख्याक उक्तस्तथाऽपीह
पुनस्तदनुवादेन सुश्रुतोक्तचतुःसंख्यात्वं निषेधयति । उक्तं हि
सुश्रुते—“पाण्डूनामयोऽष्टाध्वनिषः प्रदिष्टः पृथक्समलेयुगपच्च
दोषैः” (सु. अ. अ. ४४) इति । तत्र हि सूक्ष्मशृङ्गः
सन्निपातेन एवावरुद्धः ॥ ३ ॥

दोषाः पित्तप्रधानास्तु यस्य कुप्यन्ति धातुषु ।

शैथिल्यं तस्य धातूनां गौरवं चोपजायते ॥ ४ ॥

ततो वर्णबलहेहा ये चान्येऽप्योजसो गुणाः ।

व्रजन्ति क्षयमत्यर्थं दोषदूष्यप्रदूषणात् ॥ ५ ॥

सोऽपरकोऽल्पमेदस्को निःसारः शिथिलेन्द्रियः ।

वैवर्ण्यं भजते, तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम् ॥ ६ ॥

दोषा इत्यादिना संप्रतिमाह । पित्तं प्रधानं ययोस्ते पित्त-
प्रधानाः; बहुवचनं च व्यक्तिबहुत्वापेक्षया, ननु पारमार्थिकम् ।
गौरवं क्रियास्वाम्यर्थ्यात्; गौरवं पाण्डुरोगिणो निःसारधातु-
विधितिं ब्रुवते । ओजसो गुणा इति ओजसो रक्ताधातुरूपस्य
गुणाः; किंवा ओजस एव ये दशगुणाः क्षीरसमाना उक्तास्ते
हेयाः । ओजसः क्षयेनैव स्नेहक्षये लब्धे पुनः स्नेहक्षयाभिधानं
विशेषक्षयाभिधानार्थम् । दोषैर्दूष्याणां प्रकृष्टादूषणादिति दोषदू-
ष्यप्रदूषणात् । निःसारः अपगतधातुसारः; “अष्टो साराः” (वि.
अ. ८) इत्यादिना प्रोक्तसारविरहित इत्यर्थः । शिथिलेन्द्रियः
दुर्बलेन्द्रियः । स इति पुमान् । यद्यपि रक्तपित्तयोरैक्योन्नितात्
पित्तेनैह रक्तबुद्धिर्भावा, तथाऽपीह रक्तक्षयो रक्तपोषकरसस्य
पित्तेन क्षपणाद् रक्तपोषकसारभागानुत्पादाच्च । यद्यपि पित्तं
तेजोरूपतया वर्णकरमिहोच्यते, यदुक्तं—“तेजोधातुरप्युदकान्त-
रीक्षधातुप्रायोऽवदातवर्णकरः” (शा. अ. ८) इति, तथाऽपि
विकृतत्वात्, पित्तमिह विकृतवर्णकृदेव भवति ॥ ४-६ ॥

क्षाराम्ललवणात्युष्णविरुद्धासात्म्यभोजनात् ।
निष्पावमापिण्याकतिलतैलनिषेवणात् ॥ ७ ॥
विदग्धेऽन्त्रे दिवास्त्राद्यायामान्मैथुनात्तथा ।
प्रतिकर्मतुर्वैषम्याद्वेगानां च विधारणात् ॥ ८ ॥
कामचिन्ताभयक्रोधरोकोपहतचेतसः ।
समुदीर्णं यदा पित्तं हृदये समवस्थितम् ॥ ९ ॥
वायुना बलिना क्षिप्तं संप्राप्य धमनीर्दश ।
प्रपन्नं केवलं देहं त्वङ्मांसान्तरमाश्रितम् ॥ १० ॥
प्रदूष्य कफवातासृक्त्वङ्मांसानि करोति तत् ।
पाण्डुहारिद्रहरितान् वर्णान् बहुविधांस्त्वचि ॥ ११ ॥
स पाण्डुरोग इत्युक्तः

क्षारेत्यादिना समानं हेतुमाह । निष्पावः शिम्बः । व्यायामैश्वरे विदग्धेऽन्त्रे एव क्रियमाणे रोगहेतुनी । प्रतिकर्मणां धमनादीनामृत्तानां च वैषम्यं प्रतिकर्मतुर्वैषम्यम् । धमनीर्दश इति हृदयश्रिता दश धमनीः । केवलमिति कृत्स्नम् । 'प्रदूष्य कफवातासृक्' इति पाठे विक्षितस्य वायोः पित्तेन दूषणं, यदा तु 'कफपितासृक्' इति पाठस्तदा पित्तेन हृदयस्थेन स्थानान्तरस्थस्य पित्तस्य दुष्टिर्ज्ञेया । समुदीर्णमित्यादिना येन संप्राप्तिः पूर्वोक्तसामान्यसंप्राप्तेरेव प्रपन्नः ॥ ७-११ ॥—

तस्य लिङ्गं भविष्यतः ।

हृदयस्पन्दनं रौक्ष्यं स्वेदाभावः श्रमस्तथा ॥ १२ ॥

तस्येत्यादिना पूर्वरूपमाह । 'स्वेदाबाधः' इति केचित् पठन्ति ॥ १२ ॥

संभृतेऽस्मिन् भवेत् सर्वैः कर्णक्ष्वेडी हतानलः ।
दुर्बलः सदनोऽन्नदिद्र श्रमभ्रमनिपीडितः ॥ १३ ॥
गात्रशूलज्वरश्वासगौरवाहचिमान्नरः ।
मुदितैरिव गात्रैश्च पीडितोन्मथितैरिव ॥ १४ ॥
श्लाक्षिकूटो हरितः शीर्णलोमा हतप्रभः ।
कोपनः शिशिरद्वेषी निद्रालुः घ्रीवनोऽल्पवाक् १५
पिण्डकोद्वेष्टकट्यूरुपादकसदनानि च ।
भर्वन्त्यारोहणायार्सैर्विशेषश्चास्य वक्ष्यते ॥ १६ ॥

संभृतेऽस्मिन्निमित्त उपलभ्ये पाण्डुरोगे । कर्णक्ष्वेडीत्यादि सामान्यं लक्षणं; कर्णक्ष्वेडी कर्णनादवान् । अन्नदिद्रित्यनेन अन्नाग्रह उच्यते, अरुचिमानित्यनेन प्रार्थितान्नभक्षणसामर्थ्यमुच्यते । शिशिरद्वेषीति शीतद्वेषी; शिशिरद्वेषिता च पित्तरोगेऽप्यस्मिन् रोगमहिम्ना भवति । पिण्डकोद्वेष्टनं पिण्डकापीडा । आरोहण-नायार्सैरिति केचिद्विभागं वर्णयन्ति । विशेषश्चास्य वक्ष्यते इति पाण्डुरोगस्य वातजत्वविशेषगतो हेतुलिङ्गविशेषो वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ १३-१६ ॥

आहारैरुपचारैश्च वातलैः कुपितोऽनिलः ।
जनयेत्कृष्णपाण्डुत्वं तथा रूक्षारुणाङ्गताम् ॥ १७ ॥
अङ्गमर्दं रुजं तोदं कम्पं पार्श्वशिरोरुजम् ।
वर्चःशोषास्यवैरस्यशोफानाहबलक्षयान् ॥ १८ ॥

आहारैरित्यादिना वातजस्य हेतुलक्षणे ग्राह । सामान्यलक्षणाणि सर्वत्र भवन्ति, विशेषलक्षणैस्तु विशेषावगतिः ॥ १७-१८ ॥

पित्तलस्याचितं पित्तं यथोक्तैः स्त्रैः प्रकोपणैः ।
दूषयित्वा तु रक्तादीन् पाण्डुरोगाय कल्पते ॥ १९ ॥
स पीतो हरितामो वा ज्वरदाहसमन्वितः ।
तृष्णामूर्च्छापिपासार्तः पीतमूत्रशङ्करः ॥ २० ॥
स्वेदनः शीतकामश्च न चान्नमभिनन्दति ।

कटुकास्यो न चास्योष्णमुपशेतेऽलमेव च ॥ २१ ॥
उद्गारोऽग्नौ विदाहश्च विदग्धेऽन्त्रेऽस्य जायते ।
दौर्गन्ध्यं भिन्नवर्चस्त्वं दौर्बल्यं तम एव च ॥ २२ ॥

पित्तलस्येत्यादिना पौतिकमाह । सर्वोऽपि पाण्डुरोगः पित्तजः, तथाऽप्ययं विशेषेण दोषान्तरासंघट्टप्रबलपित्तजन्यत्वात् पौतिक इत्युच्यते; यथा पौतिकं रक्तपित्तम्; अत एवात्र पित्तातिप्रबल-तोपदर्शनार्थं पित्तलस्येत्यनेन पित्तप्रकृतिताऽपि कारणत्वैर्नोक्ता, नान्यत्र 'वातलस्य, श्लेष्मलस्य' इति वा कृतम् । यथोक्तैरिति यो ह्यम्लेत्यादिनोक्तैरिदं हेतुः । रक्तादीनि रक्तप्रकारान्, तेन बलवा-तादीनामपि ग्रहणम् । तृष्णामूर्च्छापिपासार्त इत्यत्र तृष्णानि-मिप्ता मूर्च्छा तृष्णामूर्च्छा, तेन पिपासया समं न पौनरुक्त्यम्; अन्ये तु तृष्णामिह छधामाहुः, केचित् 'तृष्णामूर्च्छापरितस्य' इति पठन्ति ॥ १९-२२ ॥

विवृद्धः श्लेष्मलैः श्लेष्मा पाण्डुरोगं स पूर्ववत् ।
करोति गौरवं तन्द्रां छर्दिं श्वेतावभासताम् ॥ २३ ॥
प्रसेकं लोमहर्षं च सादं मूर्च्छां भ्रमं क्लमम् ।
श्वासं कासं तथाऽऽलस्यमरुचिं वाक्स्वरग्रहम् २४ ॥
शुक्लमूत्राक्षिवर्चस्त्वं कटुरक्षोष्णकामताम् ।
श्वयथुं मैथुरास्यत्वमिति पाण्ड्वामयः कफात् ॥ २५ ॥

विवृद्ध इत्यादिना कफजमाह । पूर्ववदिति रक्तादीन् सं-दूष्य ॥ २३-२५ ॥

सर्वांन्नसेविनः सर्वे दुष्टा दोषाल्लिदोषजम् ।
त्रिदोषलिङ्गं कुर्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःसहम् ॥ २६ ॥

सर्वांनैत्यादिना साज्जिपातिकं व्याकरोति । त्रिदोषलिङ्गमिति प्रत्येकदोषलिङ्गसमुदाययुक्तम् ॥ २६ ॥

मुक्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ।
 कषाया मारुतं, पित्तसूषरा, मधुरा कफम् ॥ २७ ॥
 कोपयेन्मृदासर्दीश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरुक्षयेत् ।
 पूरयत्यविपक्वैश्च स्रोतांसि निरुणद्धि च ॥ २८ ॥
 इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्यौजसी तथा ।
 पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ २९ ॥
 शून्यगण्डाक्षिकृदभूः शून्यपात्राभिमेहनः ।
 किमिकोष्ठोऽतिसार्येत मलं सासृक् कफान्वितम् ॥

मुक्तिकेलादिना मृद्वक्षजमाह । अत्र च दोषसंबन्धे
 सत्यपि मृदेव व्यपदेशिका न दोषाः, तस्या एव चिकित्साभेद-
 लिङ्गभेदकर्तृत्वात् । कषाया मारुतमित्यादिना मृदोऽपि वाता-
 दिनात्लिङ्गं दर्शयति । ऊषरेति क्षारावुरसा । रसादीन् भुक्तं
 च विरुक्षयेदिति योज्यम् । अविपक्वैवेति स्वरूपावस्थितैव
 केवलं स्रोतांसि पूरयति रुणद्धि च; स्रोतोविरोधेन रसादीनां न
 सम्यग्बलं भवति । बलवर्णाग्निनाशनमित्यनेन बलादिहानिं
 दर्शयति ॥ २७-३० ॥

पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति ।
 कालप्रकर्षोच्छूनो ना यश्च पीतानि पश्यति ॥ ३१ ॥
 बद्धावपिदृक् सकर्षं हरितं योऽतिसार्यते ।
 दीनः श्वेतातिदिग्धाङ्गच्छर्दिमूर्च्छावृषादितः ॥ ३२ ॥
 स नास्त्यसृक्कषयाद्यश्च पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ।
 इति पञ्चविधस्योक्तं पाण्डुरोगस्य लक्षणम् ॥ ३३ ॥

पाण्डुरोग इत्यादिनाऽसाध्यलक्षणमाह । खरीभूत इति अ-
 लंघ्यरूक्षः । कालेलादिनाऽपरमसाध्यलक्षणम् । श्वेतातिदिग्धाङ्ग
 इति श्वेतवर्णलिप्ताङ्ग इत्यर्थः ॥ ३१-३३ ॥

पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पिचलानि निषेवते ।
 तस्य पित्तमसृग्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते ॥ ३४ ॥
 हारिद्रनेत्रः स भृशं हारिद्रत्वङ्मखाननः ।
 रक्तपीतशङ्कुन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः ॥ ३५ ॥
 दाहाविपाकदौर्बल्यसदनाश्चिकर्षितः ।
 कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता ॥ ३६ ॥
 कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला ।
 कृष्णपीतशङ्कुन्मूत्रो भृशं शून्यश्च मानवः ॥ ३७ ॥
 सरक्ताक्षिमुखच्छर्दिविण्मूत्रो यश्च ताप्यति ।
 दाहार्चवृषानाहतन्द्रामोहसमन्वितः ॥ ३८ ॥
 नष्टाग्निस्त्रिंशः क्षिप्तं हि कामलावान् विपद्यते ।

पाण्डुरोगीत्यादिना कामलामाह । पाण्डुरोगीति वचनात्
 पाण्डुरोगस्यैव हेतुविशेषेण कामलादिरूपाऽवस्था उत्पद्यते; अतः

१. 'विरुक्षयेत्' इति पा० । २. 'सूतगण्डाक्षिकृदभूनामिपादा-
 भ्रमेहनः' इति पा० । ३. 'कालप्रकर्षोच्छूनः' इति पा० ।
 ४. 'कृष्णमूत्रशङ्कुनेत्रः' इति पा० ।

एव च हारीते कामलादीनामपि पाण्डुरोगत्वमेवोक्तम् । वचनं
 हि—“वातेन पित्तेन कफेन चैव त्रिदोषसृङ्गक्षयसंभवे च । द्वे
 कामले चैव हलीमकश्च स्मृतोऽष्टधैवं खलु पाण्डुरोगः” इति;
 अन्या तु सुश्रुतोक्ता कामला भिन्ना भवति, “यो ह्यामयान्ते
 सहसाऽम्लमवमयादपथ्यान्पि तस्य पित्तम् । करोति पाण्डुं
 वदनं विशेषात् पूर्वैरितौ तन्निबलक्षयौ च” (सु. उ. अ. ४४)
 इत्यादिना पृथक्कालाद्हेतुरक्तः; वाग्भटेऽपि—“भवेत् पित्तो-
 ल्वणस्यासौ पाण्डुरोगादतेऽपि च” (वा. नि. अ. १३) इति;
 इह तु पाण्डुरोगेऽपि भवेत् पाण्डुरोगादिनाऽपि भवेत्, यथा
 प्रमेहाश्रिताः पिच्छिकाः प्रमेहेषु भवन्ति विना प्रमेहमपि भवन्ति;
 तथा पाण्डुरोगिणोऽप्युक्ता कामला पृथगपि भवति । कोष्ठ-
 शाखाश्रया बहुपित्ता पाण्डुरोगपूर्विका भवति, या तु केवलं
 शाखाश्रया अल्पपित्ता च वक्तव्या सा खतन्त्राऽपि भवतीति
 केचित्, अत एव तस्या रूक्षशीतेत्यादिना पृथगेव हेतुं
 लिङ्गं चाध्यायशेषे वक्ष्यति । बहुपित्तत्वेनेन केवलं शाखाश्रयाया
 अल्पपित्तत्वं सूचयति; अम्लकटुतीक्ष्णोपयोगं शाखाप्रपित्तस्य
 कोष्ठानयनार्थं वक्ष्यति । खरीभूतेति कठोरतामुपगता । कुम्भ-
 कामलेति अवस्थाभेदेन कोष्ठगतकामलायाः संज्ञा; कुम्भः कोष्ठः,
 तदाश्रया कामला कुम्भकामला । अस्यां च शोथोऽपि लक्षणं
 भवति । उक्तं हि सुश्रुते—“भेदस्तु तस्याः खलु कुम्भसाहः
 शोथो महास्तत्र च पूर्वभेदः” (सु. उ. अ. ४४) इति
 ॥ ३४-३८ ॥—

साध्यानामितरेषां तु प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम् ३९
 तत्र पाण्ड्वामयी स्निग्धस्तीक्ष्णैरूर्ध्वानुलोमिकैः ।
 संशोध्यो मृदुमिस्तिकैः कामली तु विरेचनैः ॥ ४० ॥
 ताभ्यां संशुद्धकोष्ठभ्यां पथ्याग्न्यन्नानि दापयेत् ।
 शालीन् सयवगोधूमान् पुराणान् यूषसंहितान् ४१
 मुद्राढकीमसुरैश्च जाङ्गलैश्च रसैर्हितैः ।
 यथादोषं विशिष्टं च तयोर्मैषज्यमाचरेत् ॥ ४२ ॥
 पञ्चगव्यं महातिकं कल्याणकमथापि वा ।
 स्नेहनार्थं घृतं दद्यात् कामलापाण्डुरोगिण ॥ ४३ ॥

तत्रेत्यादिना चिकित्सामाह । ऊर्ध्वानुलोमिकैरित्यनेन ऊर्ध्व-
 हरा नुलोमवमनविरेचनयोरपि प्रहणमुक्तं; यतः पाण्डुरो-
 गेऽपि “कफपाण्डुस्तु गोमूत्राङ्घ्रिक्रियुक्तौ हरीतकीम्” इत्यादिना
 विरेचनं वक्ष्यति । ताभ्यामिति पाण्डुरोगकामलाभ्याम् । ‘ताभ्यां
 संशुद्धकोष्ठभ्यां’ इति पाठपक्षे ताभ्यामिति वमनविरेचनाभ्याम् ।
 विशिष्टमित्यादि विशिष्टमैषज्यमिहैव कामलायां पाण्डुरोगे च
 वक्ष्यमाणं ज्ञेयम् ॥ ३९-४३ ॥

दाडिमात् कुडवो धान्यात् कुडवार्धं पलं पलम् ।
 चित्रकाच्छुक्लवेराच पिप्पल्यष्टमिका तथा ॥ ४४ ॥

तैः कल्कैर्विशतिपलं घृतस्य सलिलादके ।
सिद्धं हृत्पाण्डुगुल्मार्शः स्त्रीहवातकफार्तिनुत् ॥ ४५ ॥
दीपनं श्वासकासघ्नं मूढवाते च शस्यते ।
तुःखप्रसविनीनां च वन्ध्यानां चैव गर्भदम् ॥ ४६ ॥

इति दाडिमाद्यं घृतम् ।

कटुका रोहिणी मुस्तं हरिद्रे वत्सकात् पलम् ।
पटोलं चन्दनं मूर्वा त्रायमाणा दुरालभा ॥ ४७ ॥
कृष्णा पर्पटको निम्बो भूमिम्बो देवदारु च ।
तैः कार्ष्णिकैर्घृतप्रस्थः सिद्धः क्षीरचतुर्गुणः ॥ ४८ ॥
रक्तपित्तं ज्वरं दाहं श्वयथुं सभगन्दरम् ।
अशांस्सुगन्धं चैव हन्ति विस्फोटकांस्तथा ॥ ४९ ॥

इति कटुकाद्यं घृतम् ।

दाडिमेलान्दौ अष्टमिका द्विकषैकुम् । उक्तं हि—“द्वि
धुवर्णे पलार्धं स्याच्छुक्तिरष्टमिकाऽपि च (क. अ. १२)”
इति ॥ ४४-४९ ॥

पथ्याशतरसे पथ्यावृन्तार्धशतकल्कवान् ।
प्रस्थः सिद्धो घृतात् पेयः स पाण्ड्वामयगुल्मनुत् ५०
इति पथ्याघृतम् ।

पथ्याशतेन काथः कर्तव्यः । अत्र च तथा काथार्थं जलं
देयं यथा चतुर्भागावशिष्टं सद्गुतचतुर्गुणं भवति; अत एव
द्रोणमानं जलं देयम् । पथ्यावृन्तार्धशतं हरीतकीफलबन्धना-
र्धशतम्; अन्ये तु पथ्यावृन्तचूर्णं हरीतकीफलस्यैव चूर्णं, तद-
स्थिशून्यमिलान्दुः ॥ ५० ॥

दन्त्याश्चतुष्पलरसे पिष्टैर्दन्तीशालाडुभिः ।
तद्वत्प्रस्थो घृतात्सिद्धः स्त्रीहपाण्ड्वर्तिशोफजित् ५१
इति दन्तीघृतम् ।

दन्तीत्यादौ दन्त्याः काथो घृताचतुर्गुणः स्थाप्यः; तन्ब्रान्त-
रदर्शनात् प्रस्थमान एवात्र काथो भवति । उक्तं ह्यन्यत्र—
“निकुम्भकडवकाये प्रस्थे तत्कल्कसंयुतम् । सर्पिःप्रस्थं पचेत्
क्षीहकामलापाण्डुरोगनुत्” इति ॥ ५१ ॥

पुराणसर्पिषः प्रस्थो द्राक्षाद्यप्रस्थसाधितः ।
कामलागुल्मपाण्ड्वर्तिज्वरमेहोदरापहः ॥ ५२ ॥
इति द्राक्षाघृतम् ।

पुराणेत्यदौ जलमनुकद्वत्त्वाद्भवति । द्राक्षाप्रस्थार्थं तु
कल्कः ॥ ५२ ॥

हरिद्रात्रिफलानिम्बबलामधुकसाधितम् ।
सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामलाहरमुत्तमम् ॥ ५३ ॥
इति हरिद्रादिघृतम् ।

हरिद्रेत्यादौ द्रवान्तराभावात् क्षीरमेव चतुर्गुणम् ॥ ५३ ॥

च. सं. ६७

गोमूत्रे द्विगुणे दाव्याः कल्काश्चद्वयसाधितः ।
दाव्याः पञ्चपलकाये कल्के कालीयके परः ॥ ५४ ॥
माहिषात् सर्पिषः प्रस्थः पूर्वः पूर्वं परे परः ।

दाव्याः कल्काश्चद्वयसाधितो माहिषसर्पिषः प्रस्थ इति
योज्यम् । दाव्याः पञ्चपलकाये इत्यत्रापि पूर्वघृतासुरात् पञ्च-
पलदाव्याकाथोऽपि घृताद्विगुण एव कर्तव्यः । कालीयकल्कोऽपि
पूर्ववदक्षद्वयमान एव । पूर्वः पूर्वं इति पूर्वं पाण्डुरोगे, दाव्या-
कल्कगोमूत्रसिद्धो घृतप्रस्थः; परे तु कामलाख्ये, परः दाव्या-
काथकालीयकल्कसिद्धः; ‘देयः’ इति शेषः ॥ ५४ ॥—

स्नेहैरेमिरुपक्रम्य स्निग्धं मत्वा विरेचयेत् ॥ ५५ ॥
पयसा मूत्रयुक्तेन बहुशः केवलेन वा ।
दन्तीफलरसे कोष्णे काश्मर्याञ्जलिना शृतम् ॥ ५६ ॥

द्राक्षाञ्जलिं मुदित्वा वा दद्यात् पाण्ड्वामयपहम् ।
द्विशर्करं त्रिवृच्चूर्णं पलायं पैत्तिकः पिबेत् ॥ ५७ ॥
कफपाण्डुस्तु गोमूत्रं क्षिप्त्युक्तं हरीतकीम् ।
आरग्वधं रसेनेक्षोर्विदायामलकस्य च ॥ ५८ ॥

सत्रयूपणं विस्वपत्रं पिबेच्चा कामलापहम् ।
दन्त्यधेपलकल्कं वा द्विगुडं शीतवारिणा ॥ ५९ ॥
कामली त्रिवृत्तां वाऽपि त्रिफलाया रसैः पिबेत् ।
विशालात्रिफलामुस्तकुष्ठदारुकलिकुम्भकान् ॥ ६० ॥
कार्ष्णिकानर्थकपर्षां कुर्यादतिविषां तथा ।
कर्पौ मधुरसाया द्वौ सर्वमेतत् सुखाम्बुना ॥ ६१ ॥
मृदितं तं रसं पूतं पीत्वा लिह्याच्च मध्वनु ।
कासं श्वासं ज्वरं दाहं पाण्डुरोगमरोचकम् ॥ ६२ ॥

गुल्मानाहामवातांश्च रक्तपित्तं च नाशयेत् ।
त्रिफलाया गुडूच्या वा दाव्या निम्बस्य वा रसम् ॥
शीतं मधुयुतं प्रातः कामलातैः पिबेन्नरः ।
क्षीरमूत्रं पिबेत् पक्षं गव्यं माहिषमेव वा ॥ ६४ ॥

पाण्डुगोमूत्रयुक्तं वा सताहं त्रिफलारसम् ।
तरुजान् ज्वलितान्मूत्रे निर्वाप्यामुद्य चाङ्कुरान् ६५
मातुलुङ्गस्य तत् पूतं पाण्डुरोशोथहरं पिबेत् ।
खण्क्षीरी त्रिवृच्छयामे भद्रदारु सनागरम् ॥ ६६ ॥

गोमूत्राञ्जलिना पिष्टं मूत्रे वा कथितं पिबेत् ।
क्षीरमेमिः शृतं वाऽपि पिबेदोषानुलोमनम् ॥ ६७ ॥
हरीतकीं प्रयोगेण गोमूत्रेणाथवा पिबेत् ।
जीर्णं क्षीरेण भुञ्जीत रसेन मधुरेण वा ॥ ६८ ॥

सत्तरान्नं गवां मूत्रे भावितं वाऽप्ययोरजः ।
पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा पाययेद्भिषक् ॥ ६९ ॥

१ ‘गोमूत्रयुक्तं क्षिप्तं’ इति पा० । २ ‘आरग्वधरसेने’

इति पा० । ३ ‘सर्वं चूर्णं’ इति पा० ।

काश्मर्यं गम्भारीफलम् । शतमिति फाण्टकषायविधिना प्रक्षिप्तं, द्राक्षाज्जलिं युदित्वेलेनेन स्फुटमेव फाण्टकषायं दत्तव्यं । दिशर्करमिलादौ त्रिवृच्चूर्णं पलार्धं दिशर्करयुक्तं सत् सार्धपलमानं भवति । गोमूत्रक्षिप्तयुक्तमिति गोमूत्रेण क्लिष्टां कल्कीकृतां तथा गोमूत्रेण युक्तामालोडितां पिबेत् । अन्ये तु आरवधरसेन हरीतकं पिबेदिति योजयन्ति, इक्ष्वाधिरसेन सत्रिकटं बिल्वपत्रं पिबेदिति योजयन्ति । आरवधं सत्रिकटकं विदार्या आमलकस्य च रसेन पिबेदित्यपरोऽर्थः । विशालेलादौ फाण्टकषायवद्भूत्वात् पलमानात् चतुषलं द्रवं वदन्ति वृद्धाः ॥ ५५-६९ ॥

ज्यूपषत्रिफलामुस्तविडङ्गचित्रकाः समाः ।

नवायोरजसो भागास्तच्चूर्णं श्वौद्रसर्पिषा ॥ ७० ॥

भक्षयेत् पाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शःकामलापहम् ।

नवायसमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण भाषितम् ॥ ७१ ॥

इति नवायसचूर्णम् ।

नवायोरजसो भागा इति एकभागापेक्षया नवगुणत्वमयोरजसः; तेन ज्यूपषादीनां मिलितानां चूर्णेन सममयोरजः ॥ ७० ॥ ७१ ॥

गुडनागरमण्डूरतिलांशान्मानतः समान् ।

पिप्पलीद्विगुणां कुर्याद्वटिकां पाण्डुरोगिणे ॥ ७२ ॥

ज्यूपषं त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चव्यचित्रकौ ।

दावीत्वद्वाक्षिको धातुर्यन्त्रिकं देवदारु च ॥ ७३ ॥

एतान् द्विपलिकाभागांश्चूर्णं कुर्यात् पृथक् पृथक् ।

मण्डूरं द्विगुणं चूर्णच्छुद्धमज्जनसन्निभम् ॥ ७४ ॥

गोमूत्रेऽष्टगुणे पक्त्वा तस्मिन्स्तु प्रक्षिपेत्ततः ।

उडुम्बरसमान्कृत्वा वटकांस्तान् यथाग्निं ना ॥ ७५ ॥

उपयुज्यत तत्रेण सात्स्यं जीर्णे च भोजनम् ।

मण्डूरवटका ह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥ ७६ ॥

कुष्ठान्यजीर्णकं शोथमूरुस्तम्भं कफामयान् ।

अर्शोऽसि कामलां मेहं ह्रीहानं शमयन्ति च ॥ ७७ ॥

इति मण्डूरवटकाः ।

ताप्याद्रिजतुरुष्यायोमलाः पञ्चपलाः पृथक् ।

चित्रकत्रिफलाव्योषविडङ्गैः पलिकैः सह ॥ ७८ ॥

दार्कराष्टपलोन्मिश्राश्चूर्णिता मधुनाऽऽसृताः ।

अभ्यस्यास्त्वक्षमात्रा हि जीर्णे हितमिताशिना ७९

कुलत्थककामाच्यादिकपोतपरिहारिणा ।

मण्डूरं पुराणं लोहकिट्टम् ॥ ७२-७९ ॥—

त्रिफलायाख्यो भागाख्यत्रिकटुकस्य च ॥ ८० ॥

भागश्चित्रकमूलस्य विडङ्गानां तथैव च ।

पञ्चाश्मजतुनो भागास्तथा रूप्यमूलस्य च ॥ ८१ ॥

माक्षिकस्य च शुद्धस्य लौहस्य रजसस्तथा ।

अष्टौ भागाः सितायाश्च तत्सर्वं सूक्ष्मचूर्णितम् ८२

माक्षिकेणाहुतं स्थाप्यमायसे भाजने शुभे ।

उडुम्बरसमां मात्रां ततः खादेद्यथाग्निं ना ॥ ८३ ॥

दिने दिने प्रयुज्यत जीर्णे भोज्यं यथेप्सितम् ।

वर्जयित्वा कुलत्थानि काकमाचीं कपोतकम् ॥ ८४ ॥

योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।

रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं शिवम् ॥ ८५ ॥

पाण्डुरोगं विषं कासं यक्षमाणं विषमज्वरम् ।

कुष्ठान्यजीर्णकं मेहं शोषं श्वासमरोचकम् ॥ ८६ ॥

विशेषाद्वन्यपसारं कामलां गुदजानि च ।

इति योगराजः ।

त्रिफलेलादौ रूप्यमूलं रूप्यस्य यत् किं भवति तज्ज्ञेयम् । माक्षिकस्येति माक्षिकधातोः । अश्मजत्वादीनां चतुर्णां पञ्च-भागाः प्रलेकं; किंवा पञ्चाश्मजतुनो भागाः, तथा रूप्यमूलस्य चेति रूप्यमूलस्येति शिलाजतुविशेषणं; तेन रूप्यमूलरूपं यदुक्तं शिलाजतु “राजतं कटुकं” (चि. अ. १, पा. ३) इत्यादिनां, तदिह गृह्यते ॥ ८०-८६ ॥—

कौटजत्रिफलानिम्बपटोलघननागरैः ॥ ८७ ॥

भावितानि दशाहानि रसैर्द्विगुणानि वा ।

शिलाजतुपलान्यष्टौ तावती सितशर्करा ॥ ८८ ॥

त्वक्क्षीरी पिप्पली धात्री कर्कटाख्या पलोमिता ।

निदिग्ध्याः फलमूलाभ्यां पलं सुसुता त्रिगन्धकम् ॥

चूर्णितं मधुनः कुर्यात्त्रिपलेनाक्षिकान् गुडान् ।

दाडिमाशुपथःपक्षिरसतोयसुरासवान् ॥ ९० ॥

तान् भक्षयित्वाऽनुपिबेन्निरजो भुक्त एव वा ।

पाण्डुकुष्ठज्वरह्रीहतमकाशोभगन्दरान् ॥ ९१ ॥

पूतिहृच्छुक्कमूत्राग्निदोषशोषगरोदरान् ।

कासासृग्दरपित्तासृक्शोथगुल्मगलामयान् ॥ ९२ ॥

ते च सर्वत्रणान् हन्युः सर्वरोगहराः शिवाः ।

इति शिलाजतुवटकाः ।

पुनर्नवा त्रिवृद्धोषविडङ्गं दारु चित्रकम् ॥ ९३ ॥

कुष्ठं हरिदे त्रिफला दन्ती चव्यं कलिङ्गकाः ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं मुस्तं चेति पलोन्मितम् ॥ ९४ ॥

मण्डूरं द्विगुणं चूर्णद्वोमूत्रे व्याढके पचेत् ।

कोलवडटिकाः कृत्वा तत्रेणालोच्य ना पिबेत् ९५

ताः पाण्डुरोगान् ह्रीहानमर्शोऽसि विषमज्वरम् ।

श्वयथुं ग्रहणीदोषं हन्युः कुष्ठं किर्मिस्तथा ॥ ९६ ॥

इति पुनर्वमण्डूरम् ।

दार्वात्त्वक् त्रिफला व्योषं विडङ्गमयसो रजः ।

मधुसर्पियुतं लिङ्घात् कामलापाण्डुरोगवान् ॥९७॥

तुल्या अयोरजःपथ्याहरिद्राः क्षौद्रसर्पिषा ।

चूर्णिताः कामली लिङ्घाद्दक्षौद्रेण वाऽभयाः ॥९८॥

त्रिफला द्वे हरिद्रे च कटुरोहिण्ययोरजः ।

चूर्णितं क्षौद्रसर्पिर्भ्यां स लेहः कामलापहः ॥ ९९ ॥

भावितानीलादि । द्विगुणत्रिगुणदशाहानि भावितानि । रसैरिति कौटजादिकाथैः । कौटजं कुटजफलम् । अत्र भावना शिलाजतुकनैव विधिना कर्तव्या; काथ्यकाथमाने च तच्चान्तरं—“तुल्यं गिरिजेन जले चतुर्गुणे भावनौषधं काथ्यम् । तत्काथं पादांशे प्लुतोष्णे प्रक्षिपेद्विरजम् ॥ तत्समरसतां यातं संशुक्रं प्रक्षिपेदसौ भूयः” इति; एवं चान्यत्रापि भावनाविधौ काथ्यकाथमानो ज्ञेयो । फलमूलाभ्यां पलमिति मिलित्वा पलम् । युक्त्या त्रिगन्धकमिति यावता त्रिगन्धेन साधुगन्धो भवति तावन्मात्रं त्रिगन्धं ज्ञेयं; त्रिगन्धं च पत्रत्वगेला उच्यन्ते, “त्रिगन्धं तु समाख्यातं त्वगेलापत्रकैः सदैः । तदेव तु समाख्यातं चातुर्जातं सकेशरम्” इति । पूल्यादिभिर्दोषशब्दः प्रत्येकं संबध्यते ॥ ८७-९९ ॥

द्विपलांशां तुगाक्षीरीं नागरं मधुयष्टिकाम् ।

प्रास्थिकीं पिप्पलीं द्राक्षां शर्करार्धतुलां शुभाम् १००

धात्रीफलरसद्रोणे चूर्णितं लेहवत् पचेत् ।

शीतं मधुप्रस्थयुतं लिङ्घात् पाणितलं ततः ॥ १०१ ॥

हन्येष कामलां पित्तं पाण्डुं कासं हलीमकम् ।

इति धात्र्यवलेहः ।

द्विपलंशमिलायादौ द्राक्षा प्रास्थिकी । धात्रीफलरसः धात्री-
खरसः ॥ १०० ॥ १०१ ॥—

ज्यूषणं त्रिफला चर्व्यं चित्रको देवदारु च ॥१०२॥

विडङ्गान्यथ मुस्तं च वत्सकं चेति चूर्णयेत् ।

मण्डूरतुल्यं तच्चूर्णं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ॥ १०३ ॥

शनैः सिद्धास्तथा शीताः कार्याः कर्षसमा गुडाः ।

यथाग्निं भक्षणीयास्ते ग्रीहपाण्ड्वमयापहाः ॥१०४॥

ग्रहण्यशानुदश्चैव तत्रवाट्याशिनः स्मृताः ।

इति मण्डूरवटकाः ।

ज्यूषणादीनामष्टाविंशतिपलानि, मण्डूरं च द्विगुणं, समुदितं चूर्णं चतुरधिकाशीतिपलमानं भवति । पृथगिति पाठान्मण्डूर-
चूर्णेमेव पृथग्बुध्रे पक्तव्यं, तस्मिन् सिध्यति ज्यूषणादीनां चूर्णं प्रक्षेप्यम् । शुद्धमितिपदेन मण्डूरस्य ध्मापनगोमूत्रनिर्वापणा-
दिना शुद्धिं दर्शयति । केचित्तु गोमूत्रमष्टगुणं प्रलासजमण्डूरा-
देव वदन्ति; अयमेव पक्षः साधु प्रतिभाति ॥ १०२-१०४ ॥—

मज्जिष्ठा रजनीं द्राक्षा बलामूलान्ययोरजः ॥ १०५ ॥

लोभ्रं चैतेषु गौडः स्याद्वरिष्टः पाण्डुरोगिणाम् ।

इति गौडोऽरिष्टः ।

बीजकात्पोडशपलं त्रिफलायाश्च विंशतिः ॥१०६॥

द्राक्षायाः पञ्च लाक्षायाः सप्त द्रोणे जलस्य तत् ।

साध्यं पादावशेषे तु पूतशेषे समावयेत् ॥ १०७ ॥

शर्करायास्तुलां प्रस्थं माक्षिकस्य च कार्षिकम् ।

व्योषं व्याघ्रनखोशीरं क्रमुकं सैलवातुकम् ॥१०८॥

मधुकं कुष्ठमित्येतच्चूर्णितं घृतभाजने ।

यवेषु दशरात्रं तद्ग्रीष्मे द्विः शिशिरे स्थितम् १०९

पिबेत्तद्ग्रीष्मपाण्डुरोगाशः शोथगुल्मनुत् ।

मूत्रकृच्छ्रादमरीमेहकामलासन्निपातजित् ॥ ११० ॥

बीजकारिष्ट इत्येष आत्रेयेण प्रकीर्तितः ।

इति बीजकारिष्टः ।

बीजकात् पोडशपलमित्यत्र केचित् ‘द्विबीजकपालन्यष्टौ’

इति पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः । बीजकः असनः । व्याघ्र-
नखः नखीभेद एव । द्विः शिशिरे इति विंशतिरात्रस्थितम्

॥ १०५-११० ॥—

धात्रीफलसहस्रे द्वे पीडयित्वा रसं तु तम् ॥१११॥

क्षौद्राद्रांशेन संयुक्तं कृष्णार्धकुडवेन च ।

शर्करार्धतुलोन्मिश्रं पक्षं क्षिण्वघटे स्थितम् ॥११२॥

प्रपिबेन्मात्रया प्रातर्जीर्णं हितमिताशनः ।

कामलापाण्डुद्वेग्रेणवातासृज्विषमञ्जरान् ॥११३॥

कासद्विकारचिश्वासाश्चैषोऽरिष्टः प्रणाशयेत् ।

इति धात्र्यरिष्टः ।

धात्रीलावौ धात्रीफलसहस्रद्वयस्य खरस एव ग्राह्यः ॥

१११-११३ ॥—

स्थिरादिभिः शृतं तोयं पानाहारे प्रशस्यते ॥११४॥

पाण्डूनां, कामलार्तानां मृद्रीकामलकीरसः ।

कामलार्तानां मृद्रीकामलकीरसः पानाहारे प्रशस्यत इत्यर्थः

॥ ११४ ॥—

पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थमिति प्रोक्तं महर्षिणा ॥११५॥

विकल्पमेतद्विपजा पृथग्दोषबलं प्रति ।

वातिके स्नेहभूयिष्ठं, पित्तिके तित्कशीतलम् ॥११६॥

श्लैष्मिके कटुतिकोष्णं, विमिश्रं सान्निपातिके ।

विकल्पमिलनेनोक्तं विकल्पविधिमाह—वातिके इत्यादि ।

॥११५॥११६॥—

निपातयेच्छरीरात्तु मुत्तिकां भक्षितां भिषक् ११७

युक्तिज्ञः शोथनेस्तीक्ष्णैः प्रसमीक्ष्य बलाबलम् ।

शुद्धकायस्य सर्पीषं बलाधानानि योजयेत् ॥११८॥

व्योषं विष्वं हरिद्रे द्वे त्रिफला द्वे पुनर्नवे ।

मुस्तान्ययोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥ ११९ ॥

वृश्चिकाली च भार्गी च सक्षीरस्तेः समेष्टुतम् ।
साधयित्वा पिबेद्युक्त्या नरो मृदोषपीडितः ॥१२०॥
तद्वत् केशरयश्चाहपिपलीक्षारशाद्वलैः ।
मृद्वक्षणादातुरस्य लौल्यादविनिवर्तितः ॥१२१॥
द्वेषार्थं भावितां कामं दद्यात्तदोषनाशनैः ।
विडङ्गैलातिविषया निम्बपत्रेण पाठया ॥१२२॥
वार्ताकैः कटुरोहिण्या कौटजैर्मूवैयाऽपि वा ।

निपातयेदित्यादिना मृजपाण्डुरोगचिकित्सामाह । शाद्वलं
दुष्ठां । मृद्वक्षणादविनिवर्तितः सकस्येत्यर्थः । भावितामिति
तदोषनाशनैर्द्रव्यैः संस्कृताम् । मूवैयाऽपि वेत्यन्तो ग्रन्थः
पूर्वेण संबध्यते ॥ ११७-१२२ ॥—

यथादोषं प्रकुर्वीत भैषज्यं पाण्डुरोगिणाम् ॥१२३॥
क्रियाविशेष एषोऽस्य मतो हेतुविशेषतः ।

पाण्डुरोगोक्तं दोषविशेषचिकित्सितं मृजेऽप्यतिदिशति—
यथादोषमिलादि । एष इति मृजे पाण्डुरोगे प्रोक्तः ॥१२३॥—
तिलपिष्टनिभं यस्तु वचः सृजति कामली ॥१२४॥
श्लेष्मणा रुद्धमार्गं तत् पित्तं कफहरैर्जयेत् ।

रूक्षशीतगुरुखादुष्यायामैवैगनिग्रहैः ॥ १२५ ॥
कफसंमूलच्छितो वायुः स्थानात् पित्तं क्षिपेद्वली ।
हारिद्रनेत्रमूत्रत्वक् श्वेततर्षास्तदा नरः ॥ १२६ ॥
भवेत् साटोपविष्टमो गुरुणा हृदयेन च ।
दौर्बल्यात्पाश्र्वाग्निपार्श्वार्तिहिक्षाश्वाससचिञ्जयैः १२७
क्रमेणात्पेऽनुसज्येतै पित्ते शाखासमाश्रिते ।

तिलपिष्टनिभमिलादिना शाखाश्रयकामलाचिकित्सितं लक्ष-
णपूर्वकमाह । श्लेष्मणा रुद्धमार्गमिति कोष्ठस्थेन श्लेष्मणा शाखा-
श्रयि पित्तं कामलाजनकं रुद्धमार्गं कोष्ठगमनार्थं निषिद्धमार्ग-
मिति यावत् । एतदेव रूक्षेत्यादिना विक्षरेणाह । श्वेतवर्चा इति
कोष्ठस्थपित्तस्य मलरजस्य बहिर्निर्गमादुद्भवेन श्लेष्मणा श्वेत-
वर्चा भवति । क्रमेणेति ज्वरान्तैरनुसज्यते । अल्पे पित्ते शाखा-
श्रिते इति संबन्धः ॥ १२४-१२७ ॥—

वर्हिर्तित्तिरिक्षाणां रूक्षाम्लैः कटुकै रसैः ॥१२८॥
शुष्कमूलककौलत्थैर्युषैश्चाग्निना भोजयेत् ।
मातुलुङ्गरसं क्षौद्रपिपलीमरिचान्वितम् ॥ १२९ ॥
सनगरं पिबेत् पित्तं तथाऽस्यैति स्वमाशयम् ।

वर्ह्यादिना कफहरं पित्तवृद्धिकरं च तमं चिकित्सितं प्राह,
यतः शाखाश्रयदोषस्य वृद्धिः कोष्ठानयनार्थम् ; उक्तं हि—
“वृद्ध्याऽभिष्यन्दनात् पाकात् कोतोमुखविशेषनात् । शाखां
सुकृत्वा मलाः कोष्ठं यान्ति वायोश्च निग्रहात्” (सू. अ. २८)
इति ॥ १२८ ॥ १२९ ॥—

कटुतीक्ष्णोष्णलवणैर्भृशाम्लैश्चाप्युपक्रमः ॥ १३० ॥
औपित्तरागाच्छकृतो वायोश्चाप्रशामाद्भवेत् ।

१ ‘सक्षीरैः’ इति पा० । २ ‘क्रमेणात्पेन सज्येत’ इति पा० ।
३ गङ्गाधरसु ‘आपित्तरोगात्’ इति पठित्वा ‘उक्ताहारिद्रनेत्रवत्-
दिरोगसङ्गावपर्यन्तं’ इति व्याख्यानवति ।

स्वस्थानमागते पित्ते पुरीषे पित्तरञ्जिते ॥ १३१ ॥
निवृत्तोपद्रवस्य स्यात् पूर्वः कामलिको विधिः ।

आपित्तरागाच्छकृत इति यावत् कोष्ठमार्गस्थो मलो न रज्जते
तावत् पित्तवर्धनम् । पूर्व इति पूर्वोक्तः । कामलिको विधिरिति
कोष्ठश्रयिकामलाचिकित्सितं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १३० ॥ १३१ ॥—
यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्विरतिशयावपीतकः ॥१३२॥
बलोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्द्राग्निवत् मृदुज्वरः ।
स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च श्वासस्तृण्णाऽचिञ्ज्रमः १३३
हलीमकं तदा तस्य विद्याद्वनिलपित्ततः ।

यदेत्यादिना हलीमकमाह । अयमेव तन्त्रान्तरे लाघवसंज्ञया
अलससंज्ञया चोच्यते । उक्तं हि सुश्रुते—“ज्वराङ्गमर्दप्रमदा-
हतन्द्राक्षयाग्नितो लाघवकोऽलसश्च । तं वातपित्ताद्विरपीतनीलं
हलीमकं केचिदुदाहरन्ति” (सु. उ. अ. ४४) इति ।
यच्चापि तत्र भिन्नवर्चस्त्वं सा चापि कामलावस्थैव न पृथ-
ग्रोगः । उक्तं हि तन्त्रान्तरे—“संतापो भिन्नवर्चस्त्वं बहिरन्ते
च पीतना । पाण्डुता नेत्ररागाश्च पानकीलक्ष्णं मतम्”
इति ॥ १३२ ॥ १३३ ॥—

गुडूचीखरसक्षीरसाधितं माहिषं घृतम् ॥ १३४ ॥
स पिबेद्विघृतां स्निग्धो रसेनामलकस्य तु ।
विरक्तो मधुरप्रायं भजेत् पित्तानिलापहम् ॥१३५॥
द्राक्षाहेहं च पूर्वोक्तं सर्पीषि मधुराणि च ।
यापनान् क्षीरवस्तींश्च शीलयेत्सातुवासनान् १३६
मार्द्धीकारिष्टयोगांश्च पिबेद्युक्त्याऽश्विबृद्धये ।
कासिकं चाभयालेहं पिपलीं मधुकं बलम् ॥१३७॥
पयसा च प्रयुज्जीत यथादोषं यथावलम् ।

गुडूचीत्यादिना हलीमकचिकित्सामाह । द्राक्षाहेहं च पूर्वो-
क्तमिति ‘द्विपलांशां तुगाक्षीरं’ इत्यादिग्रन्थोक्तमिहैव । यापना-
वस्तयः सिद्धिस्थाने प्रोक्ताः । कासिकं चाभयालेहमिति अग-
स्त्यहरीतकीम् ॥ १३४-१३७ ॥—

तत्र श्लोकौ—

पाण्डोः पञ्चविधस्योक्तं हेतुलक्षणभेषजम् ॥ १३८ ॥
कामला द्विविधा तेषां साध्यासाध्यवमेव च ।
तेषां विकल्पो यश्चाप्यो महाव्याधिर्हलीमकः ।
तस्य चोक्तं समासेन व्यञ्जितं सचिकित्सितम् १३९

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते
चिकित्सास्थाने पाण्डुरोगचिकित्सितं
नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

पाण्डोः पञ्चविधेत्यादिना संग्रहमाह । स च व्यक्त एव ॥
१३८ ॥ १३९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तचरित्रतायां चरकतारुपर्यटीकायामायुर्वेद-
दीपिकायां चिकित्सास्थाने पाण्डुरोगचिकित्सितं
नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातो हिक्काश्वासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः १
इति ह ह्यह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पाण्डुरोगकारणत्वादिक्काश्वासयोः पाण्डुरोगानन्तरमभिधानम् । वक्ष्यति हि—“पाण्डुरोगाद्विषाच्चैव प्रवर्तते गदाविमौ” इति । हिक्काश्वासौ च समानकारणचिकित्सितत्वादेकाध्याये एवोक्तौ ॥ १ ॥ २ ॥

वेद्लोकार्थतत्त्वज्ञमात्रेयमुपिमुत्तमम् ।
अपृच्छत् संशयं धीमानश्विदेशः कृताञ्जलिः ॥ ३ ॥
य इमे द्विविधाः प्रोक्तास्त्रिदोषास्त्रिप्रकोपणाः ।
रोगा नानात्मकास्तेषां कस्को भवति दुर्जयः ॥ ४ ॥
अश्विदेशस्य तद्व्याख्यं श्रुत्वा मतिमतां वरः ।
उवाच परमप्रीतः परमार्थविनिश्चयम् ॥ ५ ॥
कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा ।
यथा श्वासश्च हिक्का च प्राणानाशु निरुन्ततः ॥ ६ ॥
अन्यैरप्युपसृष्टस्य रोगैर्जन्तोः पृथग्विधैः ।
अन्ते संजायते हिक्का श्वासो वा तीव्रवेदनः ॥ ७ ॥

वैदिकं लौकिकं च अर्थतत्त्वं जानातीति वेद्लोकार्थतत्त्वज्ञः । द्विविधा इति सामान्यासामान्यभेदेन; किंवा मृदुदारुणभेदेन, निजानिजभेदेन च । त्रिदोषा इति वातादिभिः पृथक्कित्तैर्वा । त्रिप्रकोपणा इति असात्मेन्द्रियायसंयोग-परिणाम-प्रज्ञापराधकारणकाः । काममिति अनुमतौ । बहव इति ज्वर-शङ्खक-रोहिण्यादयः । यथा श्वासश्च हिक्का चेत्त्यनेन शीघ्रं प्राणहारित्वं हिक्काश्वासयोर्दर्शयति । अन्ते इति मरणसमये । संजायते इति अवश्यं हिक्काश्वासयोरन्यतरो जायते ॥ ३-७ ॥

कफवातात्मकावेतौ पित्तस्थानसमुद्भवौ ।
हृदयस्य रसादीनां धातूनां चोपशोषणौ ॥ ८ ॥
तस्मात् साधारणावेतौ मतौ परमदुर्जयौ ।
मिथ्योपचरितौ क्रुद्धौ हत आशीविषाविष ॥ ९ ॥

पित्तस्थानसमुद्भवविद्यनेन पित्तलोष्वेस्थानसंबन्ध एव, नतु वातकफवदारुणमक्रयमिति दर्शयति; पित्तस्थानशब्देनामाशयोऽभिप्रेतः । साधारणाविति प्रायस्तुल्यचिकित्सत्वात् । आशीविषाविष दृष्टिनिःश्वासविषसर्पाविष । मिथ्योपरितोऽन्योऽपि रोगो हन्ति, तदिहाशीविषदृष्टान्तेन मिथ्योपचारे सति शीघ्र-हन्तुत्वमाह ॥ ८ ॥ ९ ॥

पृथक् पञ्चविधावेतौ निर्दिष्टौ रोगसंग्रहे ।
तयोः शृणु समुत्थानं लिङ्गं च सम्भिपण्डितम् ॥ १० ॥
रजसा धूमवाताभ्यां शीतस्थानाभ्युपसेवनात् ।
आयामाद्वास्यधर्माध्वरूक्षान्नविषमाशनात् ॥ ११ ॥

आमप्रदोषादानाहाद्रौक्ष्यादत्युपतर्पणात् ।
दौर्बल्यान्मर्मणो घाताद्गन्धाच्छुद्धतियोगतः ॥ १२ ॥
अतीसारज्वरच्छर्दिप्रतिश्यायक्षतक्षयात् ।
रक्तपित्तादुदावर्ताद्विस्फूल्यलसकादपि ॥ १३ ॥
पाण्डुरोगाद्विषाच्चैव प्रवर्तते गदाविमौ ।
निष्पावमापिप्याकतिलतैलनिषेवणात् ॥ १४ ॥
पिष्टशालूकविष्टममिवादिगुरुभोजनात् ।
जलजानूपपिशितदध्यामक्षीरसेवनात् ॥ १५ ॥
अभिष्यन्द्युपचाराच्च श्लेष्मलानां च सेवनात् ।
कण्ठोरसः प्रतीघाताद्विबन्धैश्च पृथग्विधैः ॥ १६ ॥

पृथगिति प्रत्येकं पञ्चविधौ । रोगसंग्रहे इति अष्टोदरीये । अत्र च रजसेत्यादिना प्रायो वातप्रकोपकगणो विच्छिद्योक्तः प्रवर्तते गदाविमाभिलन्तेन, निष्पावेत्यादिना कफकारणतया हिक्काश्वासयोः कफप्रकोपकहेतुगणोऽभिहितः; तदनेन वातजनककफजनकहेतुवर्गद्वयविच्छेदपाठेन वातकफयोरत्र स्वहेतु-कुपितत्वेन सातत्त्वं दर्शयति, नातुवन्नरूपत्वम् ॥ १०-१६ ॥

मारुतः प्राणवाहीनि स्रोतांस्याविश्य कुप्यति ।
उरःस्थः कफमुद्धूय हिक्काश्वासान् करोति सः ॥ १७ ॥
घोरान् प्राणोपरोधाय प्राणिनां पञ्च पञ्च च ।

मारुतः प्राणवाहीनीत्यादिना संप्राप्तिमाह । इयं हिक्काश्वासयोः साधारणी संप्राप्तिः, वैशेषिकी चापे वक्ष्यति । प्राणोपरोधावेति प्रायः प्राणहरणायैत्यर्थः । पञ्च पञ्च चेति हिक्काः पञ्च, श्वासाः पञ्च, इत्यर्थः ॥ १७ ॥—

उभयोः पूर्वरूपाणि शृणु वक्ष्याम्यतः परम् ॥ १८ ॥
कण्ठोरसोर्गुह्यत्वं च वदनस्य कषायता ।

हिकानां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च ॥ १९ ॥
आनाहः पार्श्वशूलं च पीडनं हृदयस्य च ।

प्राणस्य च विलोमत्वं श्वासानां पूर्वलक्षणम् ॥ २० ॥

लक्षणग्रहणगृहीतं पूर्वरूपं हिकानां ‘कण्ठोरसो’ इत्यादिना, श्वासानाम् ‘आनाहः’ इत्यादिनाऽऽह । विलोमत्वमिति पर्याकुलत्वम् ॥ १८-२० ॥

प्राणोदकाच्चवाहीनि स्रोतांसि सकफोऽनिलः ।
हिक्काः करोति संरुध्य तासां लिङ्गं पृथक् शृणु २१
क्षीणमांसवल्प्रान्तेजसः सकफोऽनिलः ।

गृहीत्वा सहसा कण्ठमुच्चैर्घोषवतीं भृशम् ॥ २२ ॥

करोति सततं हिकामेकद्वित्रिगुणां तथा ।

प्राणः स्रोतांसि मर्माणि संरुध्योष्माणमेव च ॥ २३ ॥

संज्ञां मुष्णाति गात्राणां स्तम्भं संजनयत्यपि ।

मार्गं चैवान्नपानानां रुण्ण्युपहतस्मृतेः ॥ २४ ॥

साश्रुविबुधतनेत्रस्य स्तब्धशङ्खच्युतध्रुवः ।
सक्तजल्पप्रलापस्य निर्वृतिं नाधिगच्छतः ॥ २५ ॥
महामूला महावेगा महाशब्दा महाबला ।
महाहिकेति सा नृणां सद्यः प्राणहरा मता ॥ २६ ॥
इति महाहिका ।

प्राणोदकेत्यादिना विशिष्टहिकासंप्रसिद्धाह । क्षीणमांसबल-
प्राणतेजस इति अत्र प्राणो वायुः, उत्साहो वा; तेजोऽग्निः ।
उच्चैर्गृहीत्वा घोषवतीमिति योज्यम् । द्विसंततां त्रिसंततामनेक-
गुणां वा करोति; तत्र द्विसंतता एकोपक्रमे वारद्वयं भवति ।
संरुध्योन्मामिति देहोन्माम् । संसक्तवचनतया प्रलापो यस्य
स सक्तजल्पप्रलापः । महामूलेति गम्भीराश्रयवोषमूला ।
महाशब्दत्वं च उच्चैर्घोषवतीमिष्यनेनैवोक्तमपि महाहिकासंज्ञो-
पादानार्थमिह पुनरुक्तं, तेन 'महाहिका' इति संज्ञा ॥ २५-२६ ॥

हिकते यः प्रवृद्धस्तु कृशो दीनमना नरः ।
जर्जरणोरसा कृच्छ्रं गम्भीरमनुनादयन् ॥ २७ ॥
संजृम्भन् संक्षिपंश्चैव तथाऽङ्गानि प्रसारयन् ।
पार्श्वे चोभे समायम्य कूजन् सत्प्रभरुर्गदितः ॥ २८ ॥
नाभेः पकाशयाद्वाऽपि हिका चास्योपजायते ।
क्षोभयन्ती भृशं देहं नामयन्तीव ताभ्यतः ॥ २९ ॥
रुणञ्चुच्छ्वासमार्गं तु प्रनष्टबलचेतसः ।
गम्भीरा नाम सा तस्य हिका प्राणान्तिकी मता ३०
इति गम्भीरा हिका ।

तत्र हिनिति कायति शब्दं करोतीति हिका । गम्भीरम-
नुनादयन्निति हिकाया अनु गम्भीरे शब्दं कुर्वन् । संक्षिप-
न्नहानीति योज्यम् । गम्भीरदेशभवत्वाद् 'गम्भीरा' इति संज्ञा
॥ २७-३० ॥

व्यपेता जायते हिका याऽन्नपाने चतुर्विधे ।
आहारपरिणामान्ते भूयश्च लभते बलम् ॥ ३१ ॥
प्रलापवम्यतीसारतृष्णातंस्य विचेतसः ।
जृम्भणो विबुधाक्षस्य शुष्कास्यस्य विनामिनः ३२
पर्याध्मातस्य हिका या जत्रुमूलादसन्तता ।
सा व्यपेतेति विज्ञेया हिका प्राणोपरोधिनी ॥ ३३ ॥
इति व्यपेता हिका ।

व्यपेता परिणेतव्यः । आहारपरिणामान्ते इति आहार-
परिणामे द्वौ; एतेनाहारेऽपि उत्पद्यते, अन्ते बलवती भवति
ता 'व्यपेता' इति संज्ञया दर्शयति । विनामिन इति शरीरवि-
नामकस्य । असंततेति अन्तर्निष्ठायां ॥ ३१-३३ ॥

ध्रुववातो यदा कोष्ठाद्यायामपरिघटितः ।
कण्ठे प्रपद्यते हिकां तदा ध्रुवां करोति सः ॥ ३४ ॥
अतिदुःखा न सा चोराःशिरोर्ममप्रवाधिनी ।
न चोच्छ्वासात्प्रपानानां मार्गमावृत्य तिष्ठति ॥ ३५ ॥
वृद्धिमायस्यतो याति भुक्तमात्रे च मार्दवम् ।
यतः प्रवर्तते पूर्वं तत एव निवर्तते ॥ ३६ ॥
हृदयं क्लोम कण्ठं च तालुकं च समाश्रिता ।
मृद्री सा ध्रुवहिकेति नृणां साध्या प्रकीर्तिता ॥ ३७ ॥
इति ध्रुवहिका ।

ध्रुवत्यादिना ध्रुवहिकामाह । ध्रुववातः अल्पवातः; केचित्
ध्रुववातमुग्रनामाहुः । आयस्य इति आयासं कुर्वते; मार्दवं
यातीति संबन्धः । यतः प्रवर्तते पूर्वं तत एव निवर्तते इति
उत्पद्यमानैव निवर्तमानवेगा भवति; महाहिकादिवदनुपद्धा
न भवति; उत्पादकहेतोर्व्यायामादेरेव निवर्तते, व्यायामादिना
हिकाजनकवातस्य ध्रुवस्य विज्ञेयात् संप्राप्तिभङ्गेनेति भावः ।
ध्रुववातजनितत्वाद् ध्रुवा हिका ॥ ३४-३७ ॥

सहसाऽत्यभ्यवहृतेः पानान्नैः पीडितोऽनिलः ।
ऊर्ध्वं प्रपद्यते कोष्ठान्मधैर्वाऽतिमदप्रदैः ॥ ३८ ॥
तथाऽतिरोषभाष्याध्वहास्यभारातिवर्तनैः ।
वायुः कोष्ठगतो धावन् पानभोज्यप्रपीडितः ॥ ३९ ॥
उरःक्षोतः समाविश्य कुर्याद्विकां ततोऽन्नजाम् ।
तथा शनैरसंबन्धं ध्रुवंश्चापि स हिकते ॥ ४० ॥
न मर्मवाधाजननी नेन्द्रियाणां प्रवाधिनी ।
हिका पीते तथा भुक्ते शमं याति च साऽन्नजा ४१
इत्यन्नजा हिका ।

सहसेत्यादिनाऽन्नजामाह । इयं च यद्यपि अन्नजा उक्ता,
तथाऽपि दोषादिजनितैव । पानभोज्यप्रपीडित इत्यनेनान्नस्य
कारणत्वेनोक्तत्वादियम् 'अन्नजा' इति संज्ञा ॥ ३८-४१ ॥

अतिसंचितदोषस्य भक्तच्छेदकृशस्य च ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः ॥ ४२ ॥
आसां या सा समुत्पन्ना हिका हन्याद्यु जीवितम् ।
यमिका च प्रलापातिर्तृष्णामोहसमन्विता ॥ ४३ ॥
अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरध्यातिवन्दिश्वर यः ।
तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्यतोऽन्यथा ४४

अतीत्यादिना साध्यासाध्यविभागमाह । अतिशयेन संचि-
ता दोषा यस्य स तथा । भक्तच्छेदकृशस्येति अमोजनदुर्बलस्य ।
आसां पद्मानां या हिका अतीत्यादिना प्रोक्तक्ष्णस्य पुंसस्य
भवति सा जीवितं हन्ति । यमिका चेत्यनेन ध्रुवा अन्नजा
च या साध्यत्वेनोक्ता सा यमलवेगेन जायमाना यमिका

हेया; पूर्वोक्तानुवेगेन या जायमाना सा महाहिका, सा स्वरूपे-
णैवासाध्या, तस्या अतीत्यादिशेगेनासाध्यताविधानमनर्थकम् ।
तथा महत्यादिहिकानां तिसृणामसंपूर्णलक्षणानां साध्यत्वं, क्षुद्रा-
न्नजयोस्तु संपूर्णलक्षणयोरपि साध्यत्वं, महाहिकादित्रयं निस-
र्गत एवासाध्यम् । अन्ये तु ब्रुवते—महाहिकादयोऽपि कदा-
चित् साध्या भवन्त्येव, तत्र प्राणान्तिकेति वचनं प्रायः प्राण-
ह्रा इत्यभिप्रायेणोक्तम् । तथाहि **जतुकर्णे**—“आवा दुःसाध्या,
यसिका तृष्णामोहवतां सद्यःप्राणहृत्, गम्भीरा व्यपेते च” इत्यु-
क्तम् । अक्षीण इति अक्षीणमांसः ॥ ४२-४४ ॥

**यदा स्रोतांसि संरुध्य मासतः कफपूर्वकः ।
विष्वग्जति संरुद्धस्तदा श्वासान्करोति सः ॥४५॥**

यदेत्यादिना श्वाससंप्राप्तिमाह । स्रोतांसि प्रतिवृत्तत्वाद् प्राणे-
दकवाहीनि स्रोतांसि । कफपूर्वक इति कफप्रधानः । विष्वग्-
जति सर्वतो गच्छति ॥ ४५ ॥

**उद्धूयमानवातो यः शब्दबहुःखितो नरः ।
उच्चैः श्वसिति संरुद्धो मर्चर्भ इवानिशम् ॥ ४६ ॥
प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः ।
विकृताक्ष्याननो बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् ॥ ४७ ॥
दीनः प्रश्वसितं चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम् ।
महाश्वासोपसृष्टः स क्षिप्रमेव विपद्यते ॥ ४८ ॥
इति महाश्वासः ।**

उद्धूयमानेत्यादिना महाश्वासलक्षणमाह । उद्धूयमान इति
ऊर्ध्वं धूयमानवातः । उच्चैरिति दीर्घम् । मत्तर्भः मत्तवली-
वदः । दीन इति दीनवत् । ‘दीनं प्रश्वसितं’ इति वा पाठः;
तदा हि प्रश्वसितस्य दीनत्वे ‘दूराद्विज्ञायते’ इति यद्वक्ष्यति तद-
नुपपन्नं स्यात् ॥ ४६-४८ ॥

**दीर्घं श्वसिति यस्तूर्ध्वं न च प्रत्याहरत्यधः ।
श्लेष्मावृतमुखस्रोताः कुद्गन्धवहार्दितः ॥ ४९ ॥
ऊर्ध्वदृष्टिर्विषयंश्च विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः ।
प्रमुह्यन् वेदनार्तश्च शुष्कास्योऽरतिपीडितः ॥ ५० ॥
ऊर्ध्वश्वासे प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते ।
मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्यसून् ॥ ५१ ॥
इत्यूर्ध्वश्वासः ।**

दीर्घमिलादिनोर्ध्वश्वासमाह । दीर्घं श्वसिति श्वासस्य बहिर्नि-
र्गमनं दीर्घकालं करोति । न च प्रत्याहरत्यधः इति श्वासमगो न
नयति । कुद्गन्धवहः दुष्टवायुः । श्वासस्य दीर्घकालमुद्धूयने
अपोऽनयने चोक्ते हेतुमाह—ऊर्ध्वश्वासे इत्यादिना ॥ ४९-५१ ॥
**यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः ।
न वा श्वसिति दुःखार्तो मर्मच्छेदरुगर्दितः ॥ ५२ ॥**

**आनाहस्वेदमूर्च्छार्तो दह्यमानेन बस्तिना ।
विष्टुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः ॥ ५३ ॥
विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः ।
छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं प्रजहात्यसून् ५४
इति छिन्नश्वासः ।**

यस्त्वित्यादिना छिन्नश्वासलक्षणमाह । श्वसिति विच्छिन्नमिति
निःश्वस्य पुनः क्षणान्तेन श्वसिति । न वा श्वसिति न श्वासं
लभते । मर्मच्छेदरूपा रुक् । बस्तिनिरोधः मूत्रनिरोध इत्यर्थः ।
रक्तैकलोचनत्वमिह व्याधिप्रभावात् । विच्छिन्नः विमुक्तसंधि-
बन्धः । एते त्रयः श्वासा निसर्गतोऽसाध्याः ॥ ५२-५४ ॥

**प्रतिलोमं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते ।
श्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च ॥ ५५ ॥
करोति पीनसं तेन रुद्धो घुर्धुरकं तथा ।
अतीव तीव्रवेगं च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥ ५६ ॥
प्रताम्यत्यतिवेगाच्च कासते सन्निरुध्यते ।
प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः ॥ ५७ ॥
श्लेष्माण्यमुच्यमाने तु भृशं भवति दुःखितः ।
तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्तं लभते सुखम् ॥ ५८ ॥
अथास्योद्धृतं कण्ठः कृच्छ्राच्छक्रोति भाषितुम् ।
न चापि निद्रां लभते शयानः श्वासपीडितः ॥ ५९ ॥
पाथ्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः ।
आसीनो लभते सौख्यमुष्णं चैवाभिनन्दति ॥ ६० ॥
उच्छ्रिताक्षो ललाटेन खिद्यता भृशमर्तिमान् ।
विशुष्कास्यो मुहुः श्वासो मुहुश्चैवावधम्यते ॥ ६१ ॥
मेघाम्बुशीतप्रागवतैः श्लेष्मलैश्चाभिवर्धते ।
स पाथ्यस्तमकश्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः ६२
इति तमकश्वासः ।**

प्रतिलोममिल्यादिना तमकश्वासमाह । श्लेष्माणं समुदीर्य
चेलनेन सामान्यसंप्राप्त्युक्त्यापि श्लेष्माणः पुनरभिधानादिहं
विशेषेण कारणत्वं दर्शयति । घुर्धुरकमिति कण्ठे घुर्धुरकश-
ब्दम् । संनिरुध्यते इति निषेधो भवति । तस्यैव चेति ‘श्लेष्माणः’
इति शेषः । आसीन उपविष्टः । उच्छ्रिताक्ष इति उच्छ्रिताक्षः ।
मुहुश्चैवावधम्यते इति क्षणं क्षणं श्वसनेन वायुनाऽवधम्यते
॥ ५५-६२ ॥

**ज्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्यात् प्रतमकं तु तम् ।
उदावर्तरजोऽजीर्णं छिन्नकायनिरोधजः ॥ ६३ ॥
तमसा वर्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चागु प्रशाम्यति ।
मज्जतस्तमसीवाऽस्य विद्यात् संतमकं तु तम् ॥ ६४ ॥
इति प्रतमकसंतमकश्वासो ।**

१ ‘मुहुश्चावधम्यते गजारूढ इव शरीरचालनवान् भवति’ इति
गङ्गाधरः ।

पित्तसंबन्धाज्वरादियोगेन तमकस्यैव प्रतमकसंज्ञां दर्शय-
न्नाह—ज्वरेत्यादि । उदावर्तेत्यादिना प्रतमकहेतुलक्षणे प्राह ।
प्रतमक एव संतमकः । रजो धूलिः, कायनिरोधो वेगानां
निरोधः; किंवा क्लिबकायो वृद्धः, निरोधः वेगनिरोधः । तम-
सेति अन्धकारेण, किंवा तमसा तमोगुणेन । यद्यपि तमकस्य
शीतेन वृद्धिरुक्ता, तथाऽपि प्रतमकस्य पित्तसंबन्धत्वात् 'शीतै-
श्चाशु प्रशाम्यति' इति यदुक्तं तदुपपन्नं भवति; किंवा यथा
मद्योत्थविकारस्य मद्यं प्रशमनं भवति, तथा शीतसमुत्थस्यापि
तदात्ममात्रे शीतैः प्रशमनं हेयम् । प्रतमकस्यतमकमेद एवेति
कृत्वा श्वासानां पञ्चसंख्यासिद्धिः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

रूक्षायामसोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वात उदीरयन् ।
क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रवाधकः ॥ ६५ ॥
हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखो यथेतरे ।
न च भोजनपानानां निरुणञ्चुचितां गतिम् ॥ ६६ ॥
नेन्द्रियाणां व्यथां नापि कांचिदापादयेद्रुजम् ।
स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः ॥ ६७ ॥
इति श्वासाः समुद्दिष्टा हिक्काश्चैव स्वलक्षणैः ।

रूक्षेत्यादिना क्षुद्रश्वासमाह । रूक्षदायासाच्च उद्भवो यस्य
स रूक्षायामसोद्भवः । क्षुद्रवात इति स्वल्पवातः । न सोऽत्यर्थ-
मेति नाल्यर्थं दुःखकरः । न दुःख इति न दुःखसाध्यः । सर्वे
चाव्यक्तलक्षणा इत्यनेन साध्यत्वैकोक्तानां महाश्वासादीनां व्यक्त-
सर्वैकलक्षणताव्यतिरिक्त्यामेवावस्थायां साध्यतां प्रतिपादयति
॥ ६५-६७ ॥—

एषां प्राणहरा वर्ज्या घोरास्ते ह्याशुकारिणः ॥ ६८ ॥
मेपजैः साध्ययाप्यास्तु क्षिप्रं भिषगुपाचरेत् ।
उपेक्षिता दहेयुर्हि शुष्कं कक्षमिवानलः ॥ ६९ ॥

प्राणहरा महाश्वासादयः संपूर्णलक्षणा वर्ज्याः । साध्ययाप्या-
निति बहुवचनं साध्ययाप्येभ्योदबहुत्वाज्ज्ञेयम् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

कारणस्थानमूलैक्यादेकमेव चिकित्सितम् ।
द्वयोरपि यथादृष्टमपि भिस्तन्निबोधत ॥ ७० ॥
हिक्काश्वासादितं क्षिगधैरादौ खेदैरुपाचरेत् ।
आक्तं लवणतैलेन नाडीप्रस्तरसंकरैः ॥ ७१ ॥
तैरस्य ग्रथितः श्लेष्मा स्रोतःस्वमिविलीयते ।
खानि मार्दवमायान्ति ततो वातानुलोमता ॥ ७२ ॥
यथाऽद्रिकुञ्जवर्काशुततं विष्यन्दते हिमम् ।
श्लेष्मा तप्तः स्थिरो देहे खेदैर्विष्यन्दते तथा ॥ ७३ ॥
खिन्नं क्षात्वा ततस्तूर्णं भोजयेत् क्षिगधमोदनम् ।
मत्स्यानां शूकराणां वा रसैर्दध्युत्तरेण वा ॥ ७४ ॥
ततः श्लेष्मणि संवृद्धे वमनं पाययेत्तु तम् ।
पिप्पलीतैन्धवक्षैर्द्वैतुं वाताविरोधि यत् ॥ ७५ ॥

निर्हते सुखमाप्नोति स कफे दुष्टविग्रहे ।

स्रोतःसु च विशुद्धेषु वरस्यविहतोऽनिलः ॥ ७६ ॥

संप्रति भिन्नयोरपि हिक्काश्वासयोर्थया समानं चिकित्सितं
भवति तथा दर्शयन् समानं चिकित्सितमाह—कारणेत्यादि ।
कारणं बाह्यकारणं, स्थानं नाभ्यादि, मूलं दोषः । क्षिगधैरिति
खेदैरित्यस्य विशेषणम्; अन्ये तु क्षिगधमिति पठन्ति । लव-
णवत्तैलं लवणतैलम् । कुक्षेचित्ति विटपेषु । मत्स्यादीनामित्यादौ
मत्स्यादीनामपि रसः स्वरसः कल्केन कर्तव्यः । दधुत्तरं दधि-
सरः । ईदृशं च भोजनं वमनानुगुणकफवृद्धयर्थम् । उक्तं हि—
“श्लेष्मोत्तरैर्दध्यति ह्यदुःखम्” (सि. अ. १) इति । वातावि-
रोधीत्यनेन अमं रुक्षं, तीक्ष्णं च वमनं, निषेधयति । दुष्टः विग्रहो
यस्य स दुष्टविग्रहः ॥ ७०-७६ ॥

लीनश्चेदोषशेषः स्याद्भूमैस्तं निर्हरेद्बुधः ।

हरिद्रां पत्रमेरुण्डमूलं लाक्षां मनःशिलाम् ॥ ७७ ॥

सदेवदार्ढ्यं मांसीं पिष्ट्वा वर्ति प्रकल्पयेत् ।

तां घृताक्तां पिबेद्भूमं यथैवा घृतसंयुतैः ॥ ७८ ॥

मधूच्छिष्टं सर्जरसं घृतं मल्लकसंपुटे ।

कृत्वा धूमं पिबेच्छुद्धं बालं वा स्नायु वा गवाम् ७९

स्योनाकवर्धमानानां नार्दीं शुष्कां कुशस्य वा ।

पद्मकं गुग्गुलं लोहं शङ्खकीं वा घृतालुतम् ॥ ८० ॥

वमनशेषदोषहरणार्थं धूममाह—लीन इत्यादिना । एतेन
धूमो वमनं विनाऽपि स्वल्पदोषे कर्तव्य एव, तत्रापि धूमविषय-
दोषस्य विद्यमानत्वात् । अलं हरितालम् । धूमवर्तिस्तु तस्याशी-
तीयोक्तधूमवर्तिविधानेन कर्तव्यः । अत्र च धूमपाननलिका-
मानं वक्ष्यमाणकासहरधूमनलिकामानसमानमिच्छन्ति, हिक्का-
श्वासयोरपि काससमानत्वात् । मधूच्छिष्टं सिक्यकम् । मल्लकसं-
पुटे चात्रानुक्तमपि पातव्यधूमनिर्गमार्थमूर्ध्वं छिद्रं कर्तव्यम् ।
पद्मकादिष्वपि मल्लकेत्याद्यनुवर्तते । वर्धमान एरुण्डः । लोहः
अगरः । शङ्खकी खनामख्याता ॥ ७७-८० ॥

स्वरक्षीणातिसारास्तुक्पित्तदाहानुबन्धजान् ।

मधुरक्षिगधशीताचैर्हिक्काश्वासानुपाचरेत् ॥ ८१ ॥

शीताचैरित्यादिनाब्देन पित्तहरपिच्छलादिग्रहणम् ॥ ८१ ॥

न खेद्याः पित्तदाहार्ता रक्तखेदातिवर्तिनः ।

क्षीणघातुबला रूक्षा गर्भिण्याश्चापि पित्तलाः ॥ ८२ ॥

कोष्णैः काममुरःकण्ठं स्नेहसेकैः सशर्करैः ।

उत्कारिकोपनाहैश्च खेदयेन् मृदुभिः क्षणम् ॥ ८३ ॥

तिलोमामाषणोधूमचूर्णैर्वातहरैः सह ।

स्नेहैश्चोत्कारिका साम्लैः सक्षरीरैवा कृता हिता ८४

१ 'विटपः संमतालतादिभिराच्छादिते मध्यस्थान्ये पर्वतादेः
स्थानभेदे' इति शब्दस्वोममहातिथौ ।

नवज्वरामदोषेषु रुक्षखेदं विलङ्घनम् ।
समीक्ष्योद्वेगं वाऽपि कारयेत्पुनः । ८५ ॥
अतियोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा वातहरैर्भिषक् ।
रसाद्यैर्नातिशीतोष्णैरभ्यङ्गैश्च शमं नयेत् ॥ ८६ ॥
उदावर्तं तथाऽऽध्माने मातुलुङ्गाम्लवेतसैः ।
हिङ्गुपीलुबिडैश्चात्र युक्तं स्यादनुलोमनम् ॥ ८७ ॥

पित्तादाहार्ता इति पित्तात् दाहार्ताश्च । रक्तं खेदश्चातिवर्तमानो येषां ते रक्तखेदातिवर्तनः । पित्ताः पित्तप्रकृतयः । कोणैरित्यादिना खेदानां स्थानविशिष्टं खेदमाह । काममिति इच्छायां सखाम्, उत्कारिकेवमनाहैः खेदेत्येतत् । उद्वेगं वमनम् । अतियोगोद्धतमिति वमनाद्यतियोगोद्धतं; किंवा अतियोगेन अतिमात्रोद्धतम् ॥ ८५-८७ ॥

हिक्काश्वासामयी होको बलवान् दुर्बलोऽपरः ।
कफाधिकस्तथैवैको रुक्षो बलानिलोऽपरः ॥ ८८ ॥
कफाधिके बलस्ये च वमनं सविरेचनम् ।
कुर्यात् पथ्याशिने धूमलेहादिशमनं ततः ॥ ८९ ॥
वातिकान् दुर्बलान् बालान् वृद्धाश्चानिलसूदनैः ।
तर्पयेद्येव शमनैः स्नेहयूपरसादिभिः ॥ ९० ॥

चिकित्साभेदार्थं हिक्काश्वासिनोऽवस्थाभेदमाह—हिक्कासादि । एतावत्तल्लोऽवस्थाः साक्षादुक्तः—बलवान्, दुर्बलः, वाताधिकः, कफाधिकश्चेति । रुक्षबलानिलविशेषेणानपि रुक्षस्निग्धवास्यद्रवम् । तत्र बहुकफे बलरूपस्येति चावस्थाद्वये कियं ब्रूते—कफाधिके इत्यादि । तत इति वमनविरेचनानन्तरम् । तथा चापरेऽवस्थाद्वये समानचिकित्सितमाह—वातिकानिलादि । बालवृद्धयोश्चात्रासंपूर्णक्षीणधातुत्वेन दुर्बलयोर्दुर्बलोदाहरणार्थमेवोपादानम् । एतच्च संक्षेपेण चिकित्सासूत्रमुक्तम् । तेन बलवान् वाताधिक इत्याद्यवस्थायां मिश्रितायामुक्तचिकित्साया अपि मिश्रणं कल्पनीयं; यथा—प्रलेकदोषोक्तचिकित्सा दोषसंसर्गे विकल्प्यते ॥ ८८-९० ॥

अनुत्क्रिष्टकफास्त्रिदुर्बलानां विशेषणतः ।
वायुर्लब्धास्पदो मर्म संशोष्याशु हरेदसून् ॥ ९१ ॥
दृढान् बहुकफास्तस्माद्रसैरानूपवारिजैः ।
तृप्तान्विशोधयेत्स्त्रिद्वान् बृंहयेदितरान् भिषक् ९२
बहिर्हितित्तिरिक्षाश्च जाङ्गलाश्च मृगद्विजाः ।
दशमूलीरसे सिद्धाः कौलथे वा रसे हिताः ॥ ९३ ॥

अविषयप्रविशोधने दोषमाह—अनुत्क्रिष्टेलादिना । मर्म इति हृदयादीनि । दृढानिति बलवतः । रसैरानूपवारिजैस्तृप्तानिलत्वेन कफोत्क्षेपकरणे तृप्तिं दर्शयति । स्त्रिजानिति खेदितान् । इतरानिति दुर्बलान् बहुवार्ताश्च । कफाधिकायामवस्थायां तर्पणरूपविपरीतक्रियाकरणेऽनुत्क्रिष्टेऽपि कफद्रव्या दोषोत्क्षेप

एव ज्ञेयः । इह दशमूलरसादौ बहिर्हितित्तिरादीनां सिद्धिः रसविधानेनैव ज्ञेया ॥ ९१-९३ ॥

निदिग्धिकां बिल्वमध्यं कर्कटाख्यां दुरालभाम् ।
त्रिकण्टकं गुडूचीं च कुलत्थांश्च सचित्रकान् ॥ ९४ ॥
जले पक्त्वा रसः घृतः पिप्पलीघृतमर्जितः ।
सनागरः सलवणः स्याद्यूपो भोजने हितः ॥ ९५ ॥
राक्षां बलां पञ्चमूलं ह्रस्वं मुद्गान् सचित्रकान् ।
पक्त्वाऽम्बसि रसे तस्मिन् यूषः साध्यश्च पूर्ववत् ९६
पल्वान्मातुलुङ्गस्य निम्बस्य कुलकस्य च ।
पक्त्वा मुद्गांश्च सव्योषान् क्षारयूषं विपाचयेत् ॥ ९७ ॥
दत्त्वा सलवणं क्षारं शिशृणु मरिचानि च ।
युक्त्या संसाधितो यूषो हिक्काश्वासविकारानुत् ९८
कासमर्दकपत्राणां यूषः शोभाञ्जनस्य च ।
शुष्कमूलकयूषश्च हिक्काश्वासनिवारणः ॥ ९९ ॥
सदधिव्योषसर्पिणो यूषो वार्ताकजो हितः ।
शालिषट्कगोधूमयवाञ्चान्यनवानि च ॥ १०० ॥
हिङ्गुसौवर्चलाजाजीविडपौष्करचित्रकैः ।
सिद्धा कर्कटशृङ्गा च यवागूः श्वासहिक्किनाम् १०१
दशमूलीशरीरास्त्रापिप्पलीमूलपौष्करैः ।
शृङ्गीतामलीभागीगुडूचीनामगन्धुभिः ॥ १०२ ॥
यवागू विधिना सिद्धां कषायं वा पिबेन्नरः ।
कासहृद्ग्रहाभ्यांतिहिक्काश्वासप्रशान्तये ॥ १०३ ॥
पुष्कराद्दशदीव्योषमातुलुङ्गाम्लवेतसैः ।
योजयेदन्नपानानि ससर्पिर्विडहिङ्गुभिः ॥ १०४ ॥

निदिग्धिकामित्यादि । यूषविधानसामान्यपठितस्यापि कुलत्थस्य यूषप्रकृतिवायूषसाधनोपयोगिकं मानं गृह्यते; शेषद्रव्यं तु यूषसाधनमानेन गृह्यते । पिप्पलीसाधिते घृते पिप्पलीयुक्ते घृते वा भर्जित इति पिप्पलीघृतभर्जितः । एवं राक्षामित्यादौ रसस्य प्राधान्यम् । पूर्ववदित्यनेन पिप्पलीघृतभर्जनादिकमतिदिशति । क्षारेण युक्तो यूषः क्षारयूषः, क्षारः अपामार्गादिः । कासमर्दकीनां यथायोग्यतया प्रक्षेपः । जलमानादिना संस्कार उज्ज्वलः । दशमूलीत्यादौ कषायशब्दः पानीयस्थानविहितत्वादर्थश्रुते जले एव वर्तते ॥ ९४-१०४ ॥

दशमूलस्य वा काथमथवा देवदारुणः ।
तृपितो मदिरां वाऽपि हिक्काश्वासी पिबेन्नरः ॥ १०५ ॥
पाठां मधुरसां राक्षां सरलं देवदारु च ।
प्रक्षाल्य जर्जरीकृत्य सुरामण्डे निधापयेत् ॥ १०६ ॥
तं मन्दलवणं कृत्वा भिषक् प्रसृतसंमितम् ।
पाययेत्तु ततो हिक्का श्वासश्चैवोपशाम्यति ॥ १०७ ॥
हिङ्गु सौवर्चलं कोलं समङ्गां पिप्पलीं बलाम् ।
मातुलुङ्गरसे पिष्टमारनलेन वा पिबेत् ॥ १०८ ॥

सौवर्चलं नागरं च भार्गी द्विशर्करायुतम् ।
 उष्णाम्बुना पिबेदेतद्विज्ञाभ्यासविकारनुत् ॥ १०९ ॥
 भार्गीनागरयोः कल्कं मरिचक्षारयोस्तथा ।
 पीतद्रुचित्रकास्फोतामूर्वाणां चाम्बुना पिबेत् ॥ ११० ॥
 मधूलिका तुगाक्षीरी नागरं पिप्पली तथा ।
 उत्कारिका घृते सिद्धा भ्वासे पित्तानुबन्धजे ॥ १११ ॥
 श्वाविधं शशमांसं च शल्लकस्य च शोणितम् ।
 पिप्पलीघृतसिद्धानि भ्वासे वातानुबन्धजे ॥ ११२ ॥
 सुवर्चलारसो दुग्धं घृतं त्रिकटुकान्वितम् ।
 शाल्योदनस्यानुपानं वातपित्तानुगे हितम् ॥ ११३ ॥
 शिरीषपुष्पस्वरसः सतपणस्य वा पुनः ।
 पिप्पलीमधुसंयुक्तः कफपित्तानुगे मतः ॥ ११४ ॥
 मधुकं पिप्पलीमूलं गुडो गोश्वेशरुद्रसः ।
 घृतं क्षौद्रं कासभ्वासेहिकामिष्यदिनां शुभम् ॥
 खराभ्योद्भवराहाणां मेपस्य च गजस्य च ।
 शरुद्रसं बहुकफे चैकैकं मधुना पिबेत् ॥ ११६ ॥
 क्षारं चाप्यश्वगन्धाया लिह्यान्ना क्षौद्रसर्पिणा ।
 मयूरपादनालं वा शकलं शल्लकस्य वा ॥ ११७ ॥
 भ्वाविज्ञापण्डकापाणां रोमाणि कुरुरस्य वा ।
 शृङ्गेकद्विशफानां वा चर्मस्थीनि खुरांस्तथा ॥ ११८ ॥
 सवोण्यैकैकशो वाऽपि दग्ध्वा क्षौद्रघृतान्वितम् ।
 चूर्णं लीढ्वा जयेत् कासं हिकाम् भ्वासे च दारुणम् ॥
 एते हि कफसंरुद्रगतिप्रणप्रकोपजाः ।
 तस्मात्तन्मार्गशुद्ध्यर्थं देया लेहा न निष्कफे ॥ १२० ॥

आस्फोता अपरमल्लिकेति ख्याता । मधूलिका अल्पगोवृसाः ।
 श्वाविधमिति शल्लकस्य मांसम् । मयूरपादनालमिति नालं
 मयूरपिच्छसैव नालम् । घृतमत्र प्रस्थमानम् । शकलमिति
 मत्स्यशकलाकारम् । जाण्डकः महदेशोद्धवः प्राणी पृष्ठमात्रे
 संकोचमुपयाति । एकोऽद्विविधाभिन्नः शक्नो येषां ते एकदाफा
 अश्वादयः, द्विशाफा हरिणादयः । तन्मार्गशुद्ध्यर्थमिति प्राणमा-
 र्गशुद्ध्यर्थम् ॥ १०५-१२० ॥

कासिने च्छर्दनं दद्यात् स्वरभङ्गे च बुद्धिमान् ।
 वातश्लेष्महरैर्युक्तं तमके तु विरेचनम् ॥ १२१ ॥
 उदीर्यते भ्रुशतरं मार्गरोधाद्वहजलम् ।
 यथा तथाऽनिलस्तस्य मार्गं निर्व्यं विशोधयेत् ॥ १२२ ॥
 कासिन इति हिकाभ्यासयुक्त एव कासी । उदीर्यते इत्यादौ
 अनिलः कफमार्गनिरोधादुदीर्यत इति दृश्यते ॥ १२१ ॥ १२२ ॥
 शरीचोरकजीवन्तीत्वङ्मुत्सं पुष्कराद्वयम् ।
 सुरसं तामलक्येला पिप्पल्यगुरु नागरम् ॥ १२३ ॥

१ 'गोशङ्कतो रसः' इति पा० । २ 'श्वविद्रोहकचापाणां' इति;
 'श्वविज्ञापण्डकापाणां' इति च पा० । ३ 'यकद्विशकशृङ्गाणि'
 इति पा० । ४ 'प्रमाणकोपशः' इति प्रा० ।

वालकं च समं चूर्णं कृत्वाऽष्टगुणशर्करम् ।
 सर्वथा तमके भ्वासे हिकायां च प्रयोजयेत् ॥ १२४ ॥

शरीत्यादिके समं चूर्णमिति वालकान्तं द्रव्यं समम् । अष्ट-
 गुणशर्करमिति एकभागापेक्षयाऽष्टगुणशर्करम् । सर्वथेति पान-
 भोजनलेहादिषु ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

मुकाप्रवालवैदूर्यशङ्खस्फटिकमञ्जनम् ।
 ससारगन्धकाचैकसूक्ष्मैलवणद्रव्यम् ॥ १२५ ॥
 ताम्रायोरजसी रूप्यं सलौगन्धिकसीसकम् ।
 जातीफलं शण्पाद्बीजमपामार्गस्य तण्डुलाः ॥ १२६ ॥
 एषां पाणितलं चूर्णं तुल्यानां क्षौद्रसर्पिणा ।
 हिकां भ्वासे च कासं च लीढमाशु नियच्छति ॥ १२७ ॥
 अञ्जनात्तिमिरं काचं नीलिकां पुष्पकं तमः ।
 मूल्यं कण्डूभमिष्यन्दमसं चैव प्रणाशयेत् ॥ १२८ ॥
 इति मुक्ताद्यं चूर्णम् ।

मुक्तेत्यादौ ससारः स्फटिक एव । लवणद्रव्यं सौवर्चलं सैन्धवं
 च । सौगन्ध्यं माणिक्यभेदः । सीसकं सौवीराञ्जनं, केचित्
 कसेरुमिष्यशीलपीतमणिमाहुः । पाणितलं कर्षः । मूल्यमिति
 मलदिग्धाक्षिताम् ॥ १२५-१२८ ॥

शरीपुष्करमूलानां चूर्णमामलकस्य च ।
 मधुना संयुतं लेह्यं चूर्णं वा काललोहजम् ॥ १२९ ॥
 सशर्करां तामलकीं द्राक्षां गोश्वशरुद्रसम् ।
 तुल्यं गुडं नागरं च प्राशयेन्नावयेत्तथा ॥ १३० ॥
 लशुनस्य पलाण्डवो मूलं शृङ्खनकस्य वा ।
 नावयेच्चन्दनं वाऽपि नारीक्षीरेण संयुतम् ॥ १३१ ॥
 सुखोष्णं घृतमण्डं वा सैन्धवेनावचूर्णितम् ।
 नावयेन्माक्षिकीं विष्टामलककरसेनं वा ॥ १३२ ॥
 नारीक्षीरेण सिद्धं वा सर्पिर्मधुरकैरपि ।
 पीतं नस्तो निषिक्तं वा सद्यो हिकां नियच्छति ॥ १३३ ॥
 सकृदुष्णं सकृच्छीतं व्यत्यासाद्विक्रिनां पयः ।
 पाने नस्तः क्रियायां वा शर्करामधुसंयुतम् ॥ १३४ ॥

काललोहो लोह एव, केचित्रीक्ष्णं लोहं वर्णयन्ति । शृङ्खनकं
 लोहितपलाण्डुः । माक्षिकीमिति मक्षिकाभवात् । मधुरकैरिति
 जीवनीयैः । सकृदिति कदाचित् । व्यत्यासादिति विपयोसात्;
 उष्णं पयः कृत्वा शीतं कर्तव्यम् । मधुसंयोगश्चात्र विरुद्धत्वा-
 दुष्णे न कर्तव्यः १२९-१३४ ॥

अधोभागेघृतं सिद्धं सद्यो हिकां नियच्छति ।
 पिप्पलीमधुयुक्तौ वा रसौ धात्रीकपित्थयोः ॥ १३५ ॥
 लाजालाक्षामधुद्राक्षापिप्पल्यश्वशरुद्रसान् ।
 लिह्यात् कोलमधुद्राक्षापिप्पलीनागराणि वा ॥ १३६ ॥

१ 'सक्षारगन्धकाचार्क' इति, 'सक्षारगन्धकाचानि' इति च
 पा० । २ 'सौगन्धिकसेरुकम्' इति पा० । ३ 'पिण्ड' इति प्रा० ।

शीताम्बुसेकः सहसा त्रासो विस्मापनं भयम् ।
 क्रोधहर्षप्रियोद्वेगा हिक्काप्रचयावना मताः ॥ १३७ ॥
 हिक्काश्वासविकाराणां निदानं यत् प्रकीर्तितम् ।
 वज्र्यमारोग्यकामैस्तद्धिक्काश्वासविकारिभिः ॥ १३८ ॥
 हिक्काश्वासानुबन्धा ये शुष्कोरः कण्ठतालुकाः ।
 प्रकृत्या रुक्षदेहाश्च सर्पिर्मित्तानुपाचरेत् ॥ १३९ ॥
 दशमूलरसे सर्पिर्दधिमण्डे च साधयेत् ।
 कृष्णासौवर्चलक्षारवयः स्याद्विह्वलोरकैः ॥ १४० ॥
 कायस्थया च तत् पानाद्विक्काश्वासो प्रणाशयेत् ।

अथोभागेरिति विरेचनद्रव्यैः । दशमूलीत्यादौ दधिमण्डः
 मस्तुः । दशमूलकाथदधिमण्डानां च मिलित्वा चातुर्युष्णम् ।
 वयस्यां ब्राह्मी । कायस्था सुस्ता ॥ १३५-१४० ॥

तेजोवत्यभया कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणी ॥ १४१ ॥
 भृतीकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकः शटी ।
 सौवर्चलं तामलकी सैन्धवं विट्त्वपेशिका ॥ १४२ ॥
 तालीसपत्रं जीवन्ती वचा तैरक्षसंमिताः ।
 हिङ्गुपादैर्धृतप्रस्थं पचेत्तोये चतुर्गुणे ॥ १४३ ॥
 एतद्यथाबलं पीत्वा हिक्काश्वासौ जयेन्नरः ।
 शोथानिलाशोप्रहणीहृत्पाश्वरुज एव च ॥ १४४ ॥
 इति तेजोवत्यादिधृतम् ।

तेजोवत्यादौ तेजोवती चविका । हिङ्गुपादैरिलत्र हिङ्गुपाद-
 शब्देन हिङ्गु एकवर्षपेक्षया शाणमानं शृण्वेत् । तथाहि अयमेव
 योगो हारीतेन “तेजोवती” इत्यादिना पठित्वा उक्तः—“क-
 ल्कैस्तैरक्षसंमितैः । हिङ्गुशाणेन संयुक्तैर्धृतप्रस्थं विपाचयेत्”
 इत्यादि ॥ १४१-१४४ ॥

मनःशिलासर्जरसलाक्षारजनिपद्यकैः ।
 मज्जिष्ठैश्च कर्षादौः प्रस्थः सिद्धो धृतादितः ॥ १४५ ॥
 जीवनीयोपसिद्धं वा सक्षौद्रं लेहयेद्धृतम् ।
 त्र्यूषणं दाधिकं वाऽपि पिबेद्भासाधृतं तथा ॥ १४६ ॥

इति मनःशिलादिधृतम् ।

वासाधृतमिति शुभ्योक्तम् । त्र्यूषणमिति “त्र्यूषणं त्रिफलां”
 (वि. अ. १८) इत्यादिना त्र्यूषणसंज्ञयैव कासचिकित्सिते
 वक्ष्यमाणम् ॥ १४५ ॥ १४६ ॥

यत्किञ्चित् कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनम् ।
 भेषजं पानमर्चं वा तद्धितं श्वासहिकिने ॥ १४७ ॥
 वातकृद्धा कफहरं कफकृद्धाऽनिलापहम् ।
 कार्यं नैकान्तिकं ताभ्यां प्रायः श्रेयोऽनिलापहम् ॥
 सर्वेषां बृंहणे ह्यल्पः शक्यश्च प्रायशो भवेत् ।
 नात्यर्थं शमनेऽप्यगो भृशोऽशक्यश्च कर्शने ॥ १४८ ॥

तस्माच्छुद्धानशुद्धांश्च शमनैर्बृंहणैरपि ।
 हिक्काश्वासाद्वैताञ्जन्तुं प्रायशः समुपाचरेत् ॥ १५० ॥
 अनुक्तचिकित्सापक्षग्रहणार्थमाह—यत्किञ्चिदित्यादि । अनै-
 कान्तिकं कर्तव्यविधिमाह—वातकृदित्यादि । अत्र हिक्काश्वास-
 योश्चिकित्सिते विधित्रयं—तत्र तावत् कफवातहरं प्रधानमेवोक्तं,
 यत्तु अवशिष्टं तत्र दोषस्य विद्यमानतया अनैकान्तेन करणं
 ज्ञेयम्, एवमुक्तेऽपि अनैकान्तेन चिकित्साद्वयकरणे वातहर-
 स्यैव प्राधान्यं ज्ञेयम् । ताभ्यामित्यादि । अनिलापहं च बृंहणं
 समानं भवति । तत्रोपपत्तिमाह—सर्वेषामित्यादिना । गदा-
 न्तरानपि ज्वरादीन् हिक्काश्वासबद्धहृणार्हानाह—बृंहणे किञ-
 माणे ह्यल्पोऽप्यगो भवति; शक्यः प्रतीकारो भवति, बृंहणज-
 नितबलानां सुखजन्यपक्षिकत्वादिति भावः । शमने तु नास्त्र-
 र्थमप्यगो भवति । कर्शने तु क्रियमाणेऽशक्योऽप्यगो भवति
 भृशश्च भवति । अशक्य इति असाध्यः । एतदपि कर्शनेन
 अल्पबले पुरुषे भेषजादिना रोगजयस्य दुःशक्तत्वादिति ज्ञेयम् ।
 अत एव शमनैर्बृंहणैरिति उपसंहारं करिष्यति । किंवा बृंहण-
 रूपे शमने क्रियमाणे नावश्यमप्यगो भवति, भवन्नपि अल्पः
 शक्यश्च भवति, कर्शने तु क्रियमाणे अप्यगो भवतीति
 योज्यम् । न्यायोपपादितं बृंहणशमनं बृंहणं वा प्रायः कर्तव्य-
 तयोपसंहराह—तस्मादित्यादि । अत्र शमनमशुद्धविषयं,
 बृंहणं च शुद्धविषयं केचिदाहुः; शमनस्यैव तु बृंहणत्वं केचि-
 दुदाहरन्ति ॥ १४७-१५० ॥

तत्र श्लोकः—

दुर्जयत्वे समुत्पत्तौ क्रियैकत्वे च कारणम् ।
 लिङ्गं पथं च हिकानां श्वासानां चेह दर्शितम् ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबल-
 संपूरिते चिकित्सास्थाने हिक्काश्वासचिकित्सितं
 नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

दुर्जय इत्यादिकोऽध्यायार्थसंग्रहो व्यक्तः ॥ १५१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामु-
 वैदशीपिकायां चिकित्सास्थाने हिक्काश्वासचिकित्सितं
 नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातः कासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

हिक्काश्वासानन्तरं समानचिकित्सितत्वात्, तथा हिक्काश्वास-
 कासानां परस्परानुबन्धित्वाच्च कासचिकित्सितमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

तपसा यशसा धृत्या धिया च परयाऽन्वितः ।

आत्रेयः कासशान्त्यर्थं प्राह सिद्धं चिकित्सितम् ३

१ ‘शुष्कक्षीणकफोरसहिक्काश्वासानुबन्धिनः’ इति पा० ।

२ ‘शाखानिलाशो’ इति पा० । ३ ‘नावश्यं’ इति पा० ।

वातादिजात्यो ये च क्षतजः क्षयजस्तथा ।

पञ्चैते स्युर्गुणां कासा वर्धमानाः क्षयप्रदाः ॥ ४ ॥

अत्र चात्रेयस्याभिधानादेव शिष्यप्रश्नोऽनुनीयते, नाष्टुष्टा गुरोरे वदन्तीति न्यायात् । क्षयज इति क्षयो धातुक्षयः, तेन राजयक्ष्मसंबन्धानां क्षीणधातुपुरुषमनानां तथा जराकासस्य च धातुक्षयजस्य क्षयजशब्देन ग्रहणं भवति । क्षतजेन उरःक्षतपूर्वक्यक्ष्मभवस्य तथा क्षतक्षीणस्य च कासस्य ग्रहणं भवति । पञ्चेति संख्यया सकलकासावरोधमत्रैव यथोक्तव्याख्यानेन दर्शयति । क्षयप्रदा इति देहक्षयप्रदाः, मारका इति यावत्; किंवा धातुक्षयप्रदाः, क्षयजोऽपि कासः पुनर्विशिष्टक्षयप्रदो भवति, यथा—ज्वरोत्पन्नं रक्तपित्तं पुनर्ज्वरकरं भवति; उक्तं हि—“ज्वरसंतापाद्रक्तमुदीर्यते । रक्तपित्ताज्वरः” (नि. अ. ८) इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूक्रपूर्णगलास्यता ।

कण्ठे कण्ठश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते ॥ ५ ॥

पूर्वरूपमाह—पूर्वस्यादि । शूकैरिव पूर्णः शूक्रपूर्णः गल आस्यं च यस्य तस्य भावः शूक्रपूर्णगलास्यता । भोज्यानामवरोधः अरुचिः, अशक्तित्वाऽभ्यवहारेण ॥ ५ ॥

अधःप्रतिहतो वायुरुध्वंसोतःसमाधितः ।

उदानभावमापन्नः कण्ठे सकस्तथोरसि ॥ ६ ॥

आविश्य शिरसः खानि सर्वाणि प्रतिपूरयन् ।

आमञ्जनाक्षिपन् देहं हनुमन्ये तथाऽक्षिणी ॥ ७ ॥

नेत्रे पृष्ठमुखः पार्श्वे निर्मुञ्ज्य स्तम्भयस्ततः ।

शुष्को वा सकफो वाऽपि कसनात्कास उच्यते ॥ ८ ॥

संप्राप्तिमाह—अध इत्यादि । उदानभावमापन्न इति ऊर्ध्वगतिस्त्वभावमापन्नः । खानीति क्षोतांसि । निर्मुञ्ज्येति आक्षिप्य । स्तम्भयन् नेत्रादीन्येव । कसनादिति त्रयथोक्तगतिमत्त्वात् तथा उरःप्रसूतिवातनाभं ‘कास’ इत्यन्वर्थसंज्ञयोच्यते । ‘कस’ गतिशान्तनयोः, इत्यस्य धातोरयं प्रयोगः ॥ ६-८ ॥

प्रतिघातविशेषेण तस्य वायोः सरंहसः ।

वेदनाशब्दवैशिष्ट्यं कासानामुपजायते ॥ ९ ॥

एवं सामान्योक्तस्य कासस्य भेदहेतुमाह—प्रतीघातेत्यादि । प्रतीघात इत्यावरणं, स च कफादि । सरंहसः सवेगस्य । वेदना पीडा, शब्दः कासशब्दः, संज्ञा वा; तयोर्वैशिष्ट्यं विशिष्टत्वं भिन्नत्वमिति यावत् ॥ ९ ॥

रूक्षशीतकषायाल्पप्रमितानशनं क्षियः ।

वेगधारणमायासो वातकासप्रवर्तकाः ॥ १० ॥

हृत्पाश्वोरःशिरःशूलखरभेदकरो भृशम् ।

शुष्कोरः कण्ठवक्रस्य दृष्टलोम्नः प्रताम्यतः ॥ ११ ॥

निर्घोषदैत्यस्तननदौर्वैद्यक्षोभमोहकृत् ।

शुष्ककासः कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाऽल्पतं व्रजेत्

स्निग्धाम्ललवणोष्णैश्च भुक्तपितैः प्रशाम्यति ।

ऊर्ध्ववातस्य जीर्णोऽन्ने वेगवान्मारुतो भवेत् ॥ १३ ॥

रूक्षेत्यादिना वातजस्य हेतुलक्षणे आह । प्रताम्यत इति तमसीव प्रविशतः । ऊर्ध्ववातस्येति ऊर्ध्वगतया प्रकुपितवातस्य ॥ १०-१३ ॥

कटुकोष्णविदाह्यम्लक्षाराणामतिसेवनम् ।

पित्तकासकरं क्रोधः संतापश्चात्सिर्स्यजः ॥ १४ ॥

पीतनिष्ठीवनाक्षिर्वं तिकास्यत्वं खराभयः ।

उरोधूमायनं तृष्णा दाहो मोहोऽरुचिर्धमः ॥ १५ ॥

प्रततं कासमानश्च ज्योतींषीव च पश्यति ।

श्लेष्माणं पित्तसंसृष्टं निष्ठीवति च पैत्तिके ॥ १६ ॥

कटुत्यादिना पित्तकासहेतुलिङ्गे प्राह । अमिसूर्यज इति अमिसूर्यभवः संताप इत्यर्थः । उरोधूमायनमिति उरसो धूमोद्गमनिव । पित्तजोऽप्यस्निग्धः श्लेष्मनिष्ठीवं व्याधिरः प्रसूतिकफस्थानभूतत्वेन श्लेष्मपित्तसंसर्गाजतयेति ज्ञेयम् ॥ १४-१६ ॥

गुर्वैभिष्यन्दिमधुरस्निग्धस्त्राविचेष्टनैः ।

वृद्धः श्लेष्माऽनिलं रुद्धा कफकोसं करोति हि ॥ १७ ॥

मन्दाग्निवहारचिच्छर्दिपीनसोत्कृशगौरवैः ।

लोमहर्षोऽस्यमाधुर्येक्ष्णसंसदनेयुतम् ॥ १८ ॥

बहुलं मधुरं स्निग्धं निष्ठीवति घनं कफम् ।

कासमानो हारुणं वक्षः संपूर्णमिव मन्यते ॥ १९ ॥

गुर्वित्यादिना श्लेष्मजमाह ॥ १७-१९ ॥

अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजविग्रहैः ।

रूक्षस्योरः क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥ २० ॥

स पूर्वं कासते शुष्कं ततः ध्रुवेत् सशोणितम् ।

कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विरुग्णेनेव चोरसा ॥ २१ ॥

सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।

दुःखस्पर्शनं शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥ २२ ॥

पथेभेदज्वरश्चासत्तृष्णावैष्यपीडितः ।

पारावत इवाकूजन् कासवेगात्क्षतोद्भवात् ॥ २३ ॥

अतिव्यवायेत्यादिना क्षतजमाह । उरः क्षतं गृहीत्वेति क्षतमुरः प्राप्येत्यर्थः । अयं च कासः साहसजयक्ष्मरूपेऽप्युक्तो ज्ञेयः ॥ २०-२३ ॥

विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात् ।

घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः २४

कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम् ।

दुर्गन्धं हरितं रक्तं ध्रुवेत् पूयोपमं कफम् ॥ २५ ॥

स्थानादुत्कासमानश्च हृदयं मन्यते च्युतम् ।
अकसादुष्णशीतातौ बह्नाशी दुर्बलः कृशः ॥ २६ ॥
स्निग्धाच्छुखवर्णत्वक् श्रीमद्दशनलोचनैः ।
पाणिपादतलैः श्लक्ष्णैः सतंतास्यको घृणी ॥ २७ ॥
ज्वरो मिश्राकृतिस्तस्य पार्श्वरुक् पीनसोऽरुचिः ।
भिन्नसंहतवर्चस्त्वं स्वरभेदोऽनिमित्ततः ॥ २८ ॥
इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः ॥
नवौ कदाचित् स्थितेतामेतौ पादगुणान्वितौ ।
स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः ३०

विषमेत्यादिना क्षयजमाह । अत्र च विषमासात्म्यमोज्येन
तथा व्यायेन तथा वेगनिग्रहेण विषमाशनज-धातुक्षयज-वेग-
संधारणजानां यक्षणां लक्षणभूतकासहेतुत्रयं पृथगुक्तं भवति ।
अत्र प्रसन्नहृत्स्वादि व्याधिप्रभावाद्भवति । मिश्राकृतिरिति
मिश्रादोषल्लो ज्वरो भवति । मिश्रेत्यादि भिन्नवर्चस्त्वमनिमि-
त्ततो भवति, तथा स्वरभेदोऽप्यनिमित्तो भवति । देहनाशन
इति असाध्य इत्यर्थः । पादगुणान्विताविति वैद्यादिपादचतुष्टय-
गुणवन्तौ । न चात्र कदाचित्स्थितेतामित्यभिधानेन याप्यत्वसा-
ध्यस्थानामेकविषयत्वं, यतो नवयोरेव चतुष्पादसंपत्त्या साध्यत्व-
मुक्तम्, अतोऽन्यथा क्षतजो याप्य उक्त इति भिन्नविषयता ।
क्षयजकासभेदं याप्यतया दर्शयन्नाह-स्थविराणमित्यादि ।
स्थविराणमित्युक्त्वाऽपि जराकास इति वचनेन स्थविराणां
यो जरया देहक्षयकारिका कृतः स याप्यः, यस्तु दोषकृतः
स साध्य एव भवतीति दर्शयति । अन्ये तु जराकासं दोषकृते-
ष्वेवान्तर्भावयन्ति ॥ २४-३० ॥

त्रीन्साध्यान्साधयेत्पूर्वान् पथ्यैर्याप्यांश्च यापयेत् ।
चिकित्सामत ऊर्ध्वं तु शृणु कासनिवर्हिणीम् ॥ ३१ ॥

त्रीन् पूर्वानिति दोषज्ञान् । साध्यानि साध्यत्वेनोक्तान् ।
याप्यानि बहुवचनं व्यक्त्यपेक्षया, किंवा क्षयजक्षतजकासाभि-
प्रायेण हेतुम् ॥ ३१ ॥

रुक्षस्यानिलजं कासमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।
सर्पिर्भिर्वेस्तिभिः पेयायूषक्षीररसादिभिः ॥ ३२ ॥
वातघ्नसिद्धैः स्नेहाद्यैर्भूमेलेहैश्च युक्तितः ।
अन्यङ्गैः परिपेक्षैश्च स्निग्धैः स्नेदैश्च बुद्धिमान् ॥ ३३ ॥
वस्तिभिर्वज्रविद्धातं शुष्कोर्ध्वं चोर्ध्वमक्षिकैः ।
घृतैः सपित्तं सकफं जयेत् स्नेहविरचनैः ॥ ३४ ॥

रुक्षस्येत्यादिना चिकित्सामाह । शुष्क ऊर्ध्वः देहो यस्य स

शुष्कोर्ध्वसं, शुष्कासशुद्धीतं वा; सपित्तमूर्ध्वमक्षिकैर्घृतैर्जयेत्,
शुष्कोर्ध्वमेव सकफं स्नेहविरचनैर्जयेत् ॥ ३२-३४ ॥

कण्टकारीगुडचूचीभ्यां पृथक् त्रिशत्पलाद्रसे ।

प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुद्धहिदीपनः ॥ ३५ ॥

इति कण्टकारीघृतम्

कण्टकारीत्यादौ रसे इति काये ॥ ३५ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरेः ।

धान्यपाठावचारास्त्रायाष्ट्वाहक्षारहिङ्गुभिः ॥ ३६ ॥

कोलमात्रेघृतप्रस्थाद्दशमूलीरसाढकैः ।

सिद्धाच्चतुर्थिकां पीत्वा पेयामण्डं पिबेदनु ॥ ३७ ॥

तच्छासकासहृत्पाश्वर्धग्रहीदोषगुल्मनुत् ।

पिप्पल्याद्यं घृतं चैतदात्रेयेण प्रकीर्तितम् ॥ ३८ ॥

इति पिप्पल्यादिघृतम् ।

चतुर्थिकामिति पलम् ॥ ३६-३८ ॥

ज्यूषणं त्रिफलां द्राक्षां काश्मर्याणि परूषकम् ।

द्वे पाठे देवदार्वृद्धिं खगुतां चित्रकं शटीम् ॥ ३९ ॥

ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम् ।

त्रिकण्टकं विदारीं च पिष्ट्वा कर्पसमं घृतात् ॥ ४० ॥

प्रस्थं चतुर्गुणे क्षीरे सिद्धे कासहरं पिबेत् ।

ज्वरगुल्मा रुचिहीनशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥ ४१ ॥

कामलाशौऽनिलाष्टीलाक्षतशोषक्षयापहम् ।

ज्यूषणं नाम विख्यातमेतद्वृत्तमनुत्तमम् ॥ ४२ ॥

इति ज्यूषणाद्यं घृतम् ।

ज्यूषणाये 'द्वे पाठे' इत्यनेन स्वल्पपत्रां द्वितीयां पाठां ग्राह-

यन्ति । खगुता शूकशिम्बी ॥ ३९-४२ ॥

द्रोणेऽप्यां साधयेद्रास्त्रां दशमूलीं शतावरीम् ।

पलिकां माणिकांशांस्तु कुलत्थान्वदरान्यवान् ४३

तुलार्धं चाजमांसस्य पादशेषेण तेन च ।

घृताढकं समक्षीरं जीवनीयेः पलोन्मितैः ॥ ४४ ॥

सिद्धं तदशभिः कल्केनस्यपानानुवासनैः ।

समीक्ष्य वातरोगेषु यथावत्सं प्रयोजयेत् ॥ ४५ ॥

पञ्चकासान् शिरःकम्पं शूलं वङ्गणयोनिजम् ।

सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सङ्गीहोर्ध्वानिलाजयेत् ॥ ४६ ॥

इति रास्त्राघृतम् ।

द्रोणेऽपामित्यादौ वक्ष्यमाणानि अजमांसान्तानि काष्ठ्यानि

द्रोणे एव साध्यानि । माणिका अष्टौ पलानि । जीवनीयानीति

जीवन्त्यादीनि दश पद्विरचनशताश्रितौक्त्यानि ॥ ४३-४६ ॥

विडङ्गं नागरं रास्त्रा पिप्पली हिङ्गु सैन्धवम् ।

भार्गी क्षारश्च तच्चूर्णं पिबेद्वा घृत्मात्रया ॥ ४७ ॥

१ 'कासमानश्च हृदयं स्नानम्रष्टं स मन्यते' इति पा० ।

२ 'प्रसन्नहृत्स्ववदनः श्रीमद्दशनलोचनः' इति पा० । ३ 'घृण-

वानभ्यस्यकः' इति पा० । ४ 'स्वरभेदोऽनिमित्तश्च भिन्नवृत्तपुरी-

पता' इति पा० । ५ 'क्षयभूतकासहेतुज्वरं' इति पा० ।

१ 'व्याघ्री' इति पा० ।

सकफेऽनिलजे कासे श्वासहिक्काहताग्निषु ।
 झो क्षारौ पञ्चकोलानि पञ्चैव लक्षणानि च ॥ ४८ ॥
 शरीनागरकोदीच्यककं वा वखगालितम् ।
 पाययेत् घृतोन्मिश्रं वातकासनिवर्हणम् ॥ ४९ ॥
 दुरालभां शटीं द्राक्षां शृङ्गवेरं सितोपलाम् ।
 लिङ्गात् कर्कटशृङ्गं च कासे तैलेन वातजे ॥ ५० ॥
 दुःस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तं भार्गीं कर्कटकीं शटीम् ।
 पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णीतं वाऽपि लेहयेत् ॥ ५१ ॥
 विडङ्गं सैन्धवं कुष्ठं व्योषं हिङ्गु मनःशिलाम् ।
 मधुसर्पियुतं कासहिक्काश्वासं जयेद्विह्वलम् ॥ ५२ ॥

घृतमात्रयेति चूर्णालोडनीचिताया घृतमात्रया । वखगालित-
 मिति वखपूतम् । कर्कटकीमिति कर्कटशृङ्गम् ॥ ४७-५२ ॥

चित्रकं पिप्पलीमूलं व्योषं हिङ्गु दुरालभाम् ।
 शटीं पुष्करमूलं च श्रेयसीं सुरसां वचाम् ॥ ५३ ॥
 भार्गीं छिन्नरुहां राक्षां शृङ्गीं द्राक्षां च कार्ष्णिकाम् ।
 कलकानर्धतुलाकाथे निदिग्ध्याः पलविंशतिम् ५४
 दत्त्वा मत्स्यण्डिकायाश्च घृताच्च कुडवं पचेत् ।
 सिद्धं शीतं पृथक् क्षौद्रपिप्पलीकुडवान्वितम् ॥ ५५ ॥
 त्रतुष्पलं तुगाक्षीरार्धचूर्णीतं तत्र दापयेत् ।
 लेहयेत् कासहृद्रोगश्वासगुल्मनिवारणम् ॥ ५६ ॥
 इति चित्रकादिदेहः ।

चित्रकमिखादौ श्रेयसीमिति हस्तिपिप्पलीम् । अर्धतुलाकाथ
 इति अत्र तुलाशब्दोलेखेन क्रियमाणात्वाद् द्रोणार्धजलेन काथः
 कर्तव्यः ॥ ५३-५६ ॥

दशमूलीं स्वयङ्कुशां शङ्खपुष्पीं शटीं बलाम् ।
 हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥ ५७ ॥
 भार्गीं पुष्करमूलं च द्विपलांशं यवाढकम् ।
 हरीतकीशतं चैकं जले पञ्चाढके पचेत् ॥ ५८ ॥
 यवैः खिन्नैः कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतम् ।
 पचेद्दुडतुलं दत्त्वा कुडवं च पृथग्वृतात् ॥ ५९ ॥
 तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीतं च माक्षिकम् ।
 लिङ्गादे चामये नित्यमतः खादेद्द्रसायनात् ॥ ६० ॥
 तद्वलीपलितं हन्ति वर्णाद्युर्ध्ववर्धनम् ।
 पञ्चकासान् क्षयं श्वासं हिक्कां च विषमज्वरम् ६१
 हन्यात्तथाऽशोषग्रहीद्वेगोऽरुचिपीनसान् ।
 अगस्त्यविहितं श्रेष्ठं रसायनमिदं शुभम् ॥ ६२ ॥

इत्यगस्त्यहरीतकी ।

दशमूलीसारौ हरीतकीशतमिति हरीतकीफलशतम् । यवैः
 खिन्नैरिति यवा यदा खिन्ना भवन्ति तदा तं कषायं पूतं

गृहीत्वा हरीतकीशतं च तदेव गृहीत्वा गुडतुल्यं च दत्त्वा पुनः
 पाकः कर्तव्यः । यवानां च खिन्ना चतुर्भागावशेष एव
 कषायं भवतीति कृत्वा चतुर्भागावशिष्टमेवात्र कषायं कुर्वन्ति ।
 घृततैलकुडवे चात्राष्टपलमाने एव, कुडवेऽपि द्वैगुण्यस्य प्रतिपा-
 दितत्वात्; तन्त्रान्तरे चात्रैव योगे “मधुनश्च पलाढकम्” इत्यु-
 क्तम् । तुल्यमानन्तेऽपि चात्र घृतमधुनोर्द्वयान्तरयोगस्य विद्य-
 मानत्वाच्च विरुद्धत्वम्; द्रव्यान्तरयोगे सति मधुघृतयोस्तुल्य-
 मानताऽपि न विरुद्धा भवति । अत्र च हरीतकीकलं खिन्नं
 घृततैले प्रथमं मनाग्रभजयन्ति अवयवदाढ्यार्थं, ततः काथादि-
 प्रक्षेपः, अवतारसमये च पिप्पलीचूर्णप्रक्षेपः, शीतीभूते च मधु
 यम्, इदं वृद्धवैद्यानां कर्माहुः । लिङ्गादिति एतं प्रकृतं लेहं
 लिङ्गात् । दे चामये अतो रसायनात् खादेत् । नित्यं निरन्तर-
 मित्यर्थः; किंवा दे अभये लिङ्गात् तथा दे चामये खादेत्,
 इत्यनेन अभयाद्वयसंबद्धलेह्याभां लिङ्गात् ततस्तदभयाद्वयं
 खादेदित्यर्थः । अगस्त्यविहितमित्यनेनास्य महाजनसंप्रदायाग-
 तत्वेनाल्यर्थसिद्धत्वमुच्यते ॥ ५७-६२ ॥

सैन्धवं पिप्पलीं भार्गीं शृङ्गवेरं दुरालभाम् ।
 दाडिमाम्लेन कोष्णेन भार्गीनागरमम्बुना ॥ ६३ ॥
 पिबेत् खदिरसारं वा मदिरादधिमस्तुभिः ।
 अथवा पिप्पलीककलं घृतशृष्टं ससैन्धवम् ॥ ६४ ॥
 खदिरसारमिति खदिरकाष्टारम् । ससैन्धवमिति ईषत्सै-
 न्धवेन, अव्यकलवगममिति यावत् । अत्र मदिरादिभिः ‘पिबेत्’
 इत्यनुवर्तते ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

शिरसः पीडने स्नावे नासाया हृदि ताम्र्यति ।
 कासप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ ६५ ॥
 दशाङ्गुलोन्मितां नाडीमथवाऽष्टाङ्गुलोन्मिताम् ।
 शरावसंपुटच्छिद्रे कृत्वा जिह्वां विचक्षणः ॥ ६६ ॥
 वैरेचनं मुखेनैव कासवान् धूममापिबेत् ।
 तसुरः केवलं प्रातं मुखेनैवोद्धमेत् पुनः ॥ ६७ ॥
 स ह्यस्य तैङ्ग्याद्विच्छिद्य श्लेष्माणमुरसि स्थितम् ।
 निष्कृष्य शमयेत् कासं वातश्लेष्मसमुद्भवम् ॥ ६८ ॥

शिरस इत्यादिना धूमयोग्यावस्थोपदर्शनपूर्वकं धूममाह-
 शिरसः पीडने इत्यादि । शूलगौरवादिना शिरसः पीडने । दशा-
 ङ्गुलोन्मितामिखादिना सूत्रस्थानोक्तधूमपानविशिष्टनलिकादिवि-
 धानमिह कासे विधीयते । अयं च धूमस्तथा वसनाथंश्च धूम-
 स्तन्त्रान्तरे पृथगेवोक्तः, तथाहि पञ्च धूमाः स्नेहन-प्रायोगिक-
 वैरेचनिकाः कासमो वामनीयश्च सुश्रुते प्रोक्ताः; तथाऽपीह
 कासप्रवामनीययो रेचनकारकतया विरेचनीय एवावरोधो ज्ञेयः;
 परंतु विरेचनीयत्वेऽपि कासप्रश्लायं नलिकासानादिभेद उक्त
 इति विशेषो ज्ञेयः । छिद्रे इति उपरि नलिकामाने छिद्रे ।
 जिह्वामिति वक्त्रम् । मुखेनैवेति वचनेन आणुकनासापानं
 निषेधति ॥ ६५-६८ ॥

१ ‘हिक्कायासेषु कासे च लिङ्गात् क्षौद्रघृतमुत्तम’ इति पा० ।

२ ‘कलकान् निदिग्धयर्थुलां निष्काश्य प्रलविंशतिम्’ इति पा० ।

१ ‘पिबेद्दरसरारं’ इति पा० ।

मनःशिलालमधुकांसीमुस्तेजुदैः पिबेत् ।
धूमं तस्यानु च क्षीरं सुखेष्णं सगुडं पिबेत् ॥ ६९ ॥
एष कासान् पृथग्दसंज्ञिपातसमुद्भवान् ।
धूमो हन्यादसंज्ञिदानयैर्योगशतैरपि ॥ ७० ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं शाङ्गैश्च समनःशिलाम् ।
मरिचं पिप्पलीं द्राक्षामेलां सुरसमञ्जरीम् ॥ ७१ ॥
कृत्वा वार्तिं पिबेद्भूमं क्षौमचेलानुवर्तिताम् ।
घृताकामनु च क्षीरं गुडोदकमथापि वा ॥ ७२ ॥
मनःशिलैलामरिचक्षाराञ्जनकुटञ्जैः ।
वंशलेखनसेव्यालक्षौमलककरोहिषैः ॥ ७३ ॥
पूर्वैकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ।
मनःशिलाले तद्वच्च पिप्पलीनागरैः सह ॥ ७४ ॥
त्वगैज्जुदी बृहत्पौ द्वे तालमूली मनःशिला ।
कापोसास्थयश्वगन्धा च धूमः कासविनाशनः ७५

मनःशिलेयादौ अलं हरितालम्, इज्जुदः पुत्रजीवकः । अस्य च धूमस्य पश्चात् क्षीरपानं तीक्ष्णतानेन धूमेन किञ्चमाणोजः क्षयादिभयपरिहारार्थम् । सन्निपातजश्च कासो यद्यप्यत्र नोक्तस्तथाऽपि प्रकृतिसमसन्निपातकृत्तुस्तु कासो भवत्येवेति वचनादुच्यते; किंवा सान्निपातिकः क्षयजकासः । वक्ष्यते हि—“सन्निपातभवो ह्येष क्षयकासः सुदारुणः । सन्निपातहितं तस्मात् कार्यमत्र भिषजितम्” इति । प्रपौण्डरीकेत्यादौ शाङ्गैश्च गुडा । कृत्वा वर्तिमिति मात्राशित्योक्तविधानेन वर्तिं कृत्वा । क्षौमस्य चेलः क्षौमचेलः । वंशलेखनं वंशनीलिका । आलं हरितालम् । सेव्यम् उशीरम् । रोहिषं गन्धवृणम् । पूर्वैकल्पेन पूर्वोक्तविधिना । नागरेरिखन्तेनैको योगः ॥ ६९-७५ ॥

ग्राम्यान्पौदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ।
रसैर्भाषात्मगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्वितान् ॥ ७६ ॥
यवान्पिप्पलीविल्वमध्यानागरचित्रकैः ।
रक्षाजाजीपृथक्पर्णीपलाशशटिपौष्करैः ॥ ७७ ॥
स्निग्धाम्लवर्णां सिद्धां पेयामनिलजे पिबेत् ।
कटीहृत्पाश्वर्कोष्ठातिंश्वासहिकप्रणाशिनीम् ॥ ७८ ॥
दशमूलरसे तद्वत्पञ्चकोगुडान्विताम् ।
सिद्धां समतिलां दद्यात्क्षीरे वाऽपि ससैन्धवाम् ७९
मातृस्कोकुटबाराहेरामिषैर्वा घृतान्विताम् ।
सिद्धां ससैन्धवां पेयां वातकासी पिबेन्नरः ॥ ८० ॥
वास्तुको वायसीशाकं मूलकं सुनिषण्णकम् ।
क्षेहास्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ॥ ८१ ॥
दध्यारनालाम्लफलप्रसन्नापानमेव च ।
शस्यते वातकासे तु स्वाद्भस्मलवणानि च ॥ ८२ ॥
इति वातकासचिकित्सा ।

आत्मगुप्तानामिति शुकशिम्बीफलानाम् । पञ्चकोगुडान्वितामिति प्रक्षिप्तपञ्चकोगुडाम् । समतिलामिति समतिलतण्डुलसाधिताम् । आमिषैरिति मत्स्याद्यामिषैः सतण्डुलैः सिद्धाम् । वायसी काकमाची ॥ ७६-८२ ॥

पैत्तिके सकफे कासे वमनं सर्पिषा हितम् ।
तथा मदनकाश्मर्यमधुकफचित्तैर्जलैः ॥ ८३ ॥
यष्ट्याहफलकैर्वा विदारीक्षुरसायुतैः ।
हृतदोषस्ततः शीतं मधुरं च कमं भजेत् ॥ ८४ ॥
पैत्ते तनुकफे कासे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
दद्याद्वनकफे तिकैर्विरेकार्यै युतां भिषक् ॥ ८५ ॥
स्निग्धशीतस्तनुकफे रुक्षशीतः कफे घने ।
क्रमः कार्यः परं भोज्यैः क्षेहेल्लेहैश्च शस्यते ॥ ८६ ॥
शृङ्गाटकं पञ्चबीजं नीलीसारणि पिप्पली ।
पिप्पलीमुस्तयष्ट्याहद्राक्षामूर्वामहौषधम् ॥ ८७ ॥
लाजाऽमुतफला द्राक्षा त्वक्क्षीरी पिप्पली सिता ।
पिप्पलीकवक्रद्राक्षा बृहत्याश्च फलाद्रसः ॥ ८८ ॥
खर्जूरं पिप्पली वांशी श्वदंष्ट्रा चेति पञ्च ते ।
घृतक्षौद्रयुता लेहाः श्लोकार्थैः पित्तकासिनाम् ८९
शर्कराचन्दनद्राक्षामधुघात्रीफलोत्पलैः ।
पैत्ते, समुस्तमरिचः सकफे, सघृतोऽनिले ॥ ९० ॥
मुद्गीकाधशतं त्रिशत्पिप्पलीः शर्करापलम् ।
लेहयेन्मधुना गोर्वा क्षीरं च शङ्कुद्रसम् ॥ ९१ ॥
त्वगेलाव्योपमुद्गीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ।
लाजामुस्तशरीरान्नाघात्रीफलविभीतकैः ॥ ९२ ॥
शर्कराक्षौद्रसर्पिर्मिल्लैः कासविनाशनः ।
श्वासं हिकां क्षयं चैव हृद्रोगं च प्रणाशयेत् ॥ ९३ ॥
पिप्पल्यामलकं द्राक्षां लाक्षां लाजां सितोपलाम् ।
क्षीरे पक्त्वा घनं शीतं लिह्यात् क्षौद्राष्टभाणिकम् ९४
विदारीक्षुमृणालानां रसान् क्षीरं सितोपलाम् ।
पिबेद्वा मधुसंयुक्तं पित्तकासहरं परम् ॥ ९५ ॥
मधुरैर्जीङ्गलरसैः श्यामाकयवकोद्रवाः ।
मुद्गादियूषैः शार्कैश्च तित्तकैर्मौषया हिताः ॥ ९६ ॥
घनश्लेष्मणि लेहास्तु तित्तका मधुसंयुताः ।
शालयः स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ॥ ९७ ॥
शर्कराम्मोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षणां रसाः पयः ।
सर्वं च मधुरं शीतमविदाहि प्रशस्यते ॥ ९८ ॥
काकोलीबृहतीमेदायुग्मैः सवृषनागरैः ।
पित्तकासे रसान् क्षीरं यूषांश्चाप्युपकल्पयेत् ॥ ९९ ॥
शरादिपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राक्षयोस्तथा ।
कषायेण शृतं क्षीरं पिबेत् समधुशर्करम् ॥ १०० ॥
स्थिरासितापृश्निपर्णीभ्रावणीबृहतीयुगैः ।
जीवकपर्मभाकोलीतामलकशृङ्गिजीवकैः ॥ १०१ ॥

शृतं पयः पिबेत् कासी ज्वरी दाही क्षतक्षयी ।
तज्ज वा साध्येत् सर्पिः सक्षीरेधुरसं भिषक् ॥१०२॥
जीवकाद्यैर्मधुरकैः फलेश्चाभिषुकादिभिः ।
कल्कैश्चिकार्षिकैः सिद्धे पृतशीते प्रदापयेत् ॥१०३॥
शर्करापिप्पलीचूर्णं त्वक्क्षीया मरिचस्य च ।
शृङ्गाटकस्य चावाप्य क्षौद्रगर्भान्पलोन्मितान् १०४
शुडान् गोधूमचूर्णेन कृत्वा खादेद्विताशनः ।
शुकासुदोषशोषेषु कासे क्षीणक्षतेषु च ॥ १०५ ॥
शर्करानागरोदीच्यं कण्टकारीं शटीं समम् ।
पिष्ट्वा रसं पिबेत्पृतं वलेण घृतमूर्च्छितम् ॥ १०६ ॥
महिष्यजाविगोक्षीरधात्रीफलरसैः समैः ।
सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या पित्ताकासनिवर्हणम् ॥१०७॥

इति पित्ताकासचिकित्सा ।

वमनं सर्पिषेति वमनद्रव्ययुक्तेन सर्पिषा वमनं कर्तव्यम् ।
यथाह फलकल्कैरिति अत्र फलं मदनफलम् । पित्ताकासे एव
कासवेगितः सार्यमाणस्य कफस्य तनुतायां घनतायां च दृष्टव्यं
चिकित्सासाह-पैते इत्यादि । तिकर्तुं तां त्रिवृतामिति संबन्धः ।
क्रम इति पेयादिक्रमः । परमिति पेयादिक्रमादुच्यम् । शस्यत
इत्यत्र 'उपचारः' इति शेषः । नीलीसारमिति नीलीनीफलसा-
रम् । अलुतफलम् आमलकम् । शर्करादिः केवचः केवले पैते,
सकले पैते समुत्समरिचः, सधृतसु शर्करादिरनीलानुबन्धे पैते
हेयः । सूद्रीकाधर्शतं त्रिशत्पिप्पलीश्च व्यक्ते, संख्यापरिग्रहात् ।
गोः क्षीरपमिति क्षीरमात्राशनम् । पिप्पल्यामलकमिल्यादौ घन-
श्लेष्मणीति घनतामापन्नकफे । काकोलीयादौ प्रत्येकं युग्मेरिति
संबन्धते । शरादिपञ्चमूली तृणपञ्चमूलम् । अमिश्रुकादय
औत्तरापथिका वातपित्तहरा "वातामाभिषुकाशोऽमुकूलकनि-
कोचकाः" (सू. अ. २७) इति ग्रन्थोक्ताश्चत्वारो हेयाः ।
जीवकादयश्च जीवनीयगणोक्ताः । शर्करादीनां च क्षयोक्तस-
र्पिण्डोक्तमानानुसारेण मानमत्र हेयम् । शर्करेयादौ रसमिति
कल्कस्यैव रसम् ॥ ८३-१०७ ॥

बलिनं वमनैरादौ शोधितं कफकासिनम् ।
यवाचैः कटुरूक्षोष्णैः कफघ्नैश्चाप्युपाचरेत् ॥१०८॥
पिप्पलीक्षारिकैर्युषैः कौलद्यैर्मूलकस्य च ।
लघून्मन्त्रानि भुञ्जीत रसैर्वा कटुकान्वितैः ॥१०९॥
धान्यवैलरसैः स्नेहैस्तिलसर्वपवित्रवज्रैः ।
मध्वम्बलोष्णाम्बुतकं वा मधं वा निगदं पिबेत् ११०
पौष्करारग्वधं मूलं पटोलं तैर्निशास्थितम् ।
जलं मधुयुतं पेयं कालेष्वावस्य वा त्रिषु ॥ १११ ॥

बलिनमिल्यादिना कफकासचिकित्सामाह । पिप्पलीक्षारि-
कैरिति पिप्पलीक्षारसंस्कृतैः । धान्यवैलरसैरिति धन्वजविले-

शयरसैः । कालेष्वावस्य च त्रिव्रिति भोजनादिमध्यावसानेषु
॥ १०८-१११ ॥

कटुफलं कटुणं भार्गीं मुस्तं धान्यं वचाभये ।
शुण्ठीं पपटकं शृङ्गीं सुराहं च शृतं जले ॥ ११२ ॥
मधुहिङ्गयुतं पेयं कासे वातकफात्मके ।
कण्टारोगे मुखे शूने श्वासहिक्काज्वरेषु च ॥ ११३ ॥
पाठां शुण्ठीं शटीं मूर्वां गवाक्षीं मुस्तपिप्पलीम् ।
पिष्ट्वा घर्मांस्त्रुना हिङ्गुसैन्धवाभ्यां युतां पिबेत् ११४
नागरातिविषे मुस्तं शृङ्गीं कर्कटकस्य च ।
हरीतकीं शटीं चैव तेनैव विधिना पिबेत् ॥ ११५ ॥
तैलभृष्टं च पिप्पल्याः कल्काक्षं ससितोपलम् ।
पिबेद्वा श्लेष्मकासघ्नं कुलत्थरससंयुतम् ॥ ११६ ॥
कासमर्दाश्वविट्शृङ्गाजवातार्ताकजो रसः ।

सक्षौद्रः कफकासघ्नः सुरसस्यासितस्य च ॥ ११७ ॥
देवदारु शटी रास्ना कर्कटाख्या दुरालभा ।
पिप्पली नागरं मुस्तं पथ्याधात्रीसितोपलाः ॥ ११८ ॥
मधुतैलयुतावेतौ लेहौ वातानुगे कफे ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ॥ ११९ ॥
पथ्या तामलकी धात्री भद्रमुस्ता च पिप्पली ।
देवदारुभया मुस्तं पिप्पली विश्वभेषजम् ॥ १२० ॥
विशाला पिप्पली मुस्तं त्रिवृता चेति लेहयेत् ।
चतुरो मधुना लेहान् कफकासहरान् भिषक् १२१
सौवर्चलाभयाधात्रीपिप्पलीक्षारनागरम् ।
चूर्णितं सर्पिषा वातकफकासहरं पिबेत् ॥ १२२ ॥

मधुहिङ्गयुतमित्यत्र 'माक्षिकं हिङ्गुसिन्धुश्च' इत्यादिवचनानु-
सारेण हिङ्गुमधुनी प्रक्षेप्तव्ये । तेनैव विधिनेति उष्णोदकेन हिङ्गु-
सैन्धवोपेतं पिबेदित्यर्थः । सुरसस्यासितस्य कृष्णपणोक्षस्य ।
मधुना लेहानिति अत्रार्थलोकोक्ता लेहा हेयाः ॥ ११२-१२२ ॥

दशमूलढके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ।
पुष्करादशदीवित्रवसुरसव्योषहिङ्गुभिः ॥ १२३ ॥
पेयानुपानं तत् पेयं कासे वातकफात्मके ।
श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥ १२४ ॥

इति दशमूलानिघृतम् ।

दशमूलढके इति दशमूलस्य काथ्यस्याढकमानत्वं, तेन
"काथः काथ्यसमो मतः" इति वचनात् काथोऽप्याढकमानो
भवति ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

समूलफलपत्रायाः कण्टकार्या रसाढके ।
घृतप्रस्थं बलाव्योषविडङ्गशट्चित्रकैः ॥ १२५ ॥
सौवर्चलवक्षारपिप्पलीमूलपौष्करैः ।
वृश्चीरवृहतीपथ्यायवानीदादिमर्धिभिः ॥ १२६ ॥

द्राक्षापुनर्नवाचव्यदुरालम्भाम्लवेतसैः ।
शृङ्गीतमलकीभागीरक्ष्णागोक्षुरकैः पचेत् ॥ १२७ ॥
कल्कैस्तत् सर्वकासेषु हिक्काश्वासेषु शस्यते ।
कण्टकारीघृतं ह्येतत् कफव्याधिनिसृद्धम् ॥ १२८ ॥

इति कण्टकारीघृतम् ।

कुलत्थरसयुक्तं वा पञ्चकोलशृतं घृतम् ।
पाययेत् कफजे कासे हिक्काश्वासे च शस्यते ॥ १२९ ॥
इति कुलत्थादिघृतम् ।

कण्टकारीघृते बलादिकरकद्रव्यस्य मिलित्वा कुडवमानत्वम्
॥ १२५-१२९ ॥

धूमास्तानेव दद्याच्च ये प्रोक्ता वातकासिनाम् ।
कोशातकीफालान्ध्रं पिबेद्वा समनःशिलम् ॥ १३० ॥
कोशातकी घोषकः ॥ १३० ॥

तमकः कफकासे तु स्याच्चेत् पित्तानुबन्धजः ।
पित्तकासक्रियां तत्र यथावश्यं प्रयोजयेत् ॥ १३१ ॥
वाते कफानुबन्धे तु कुर्यात् कफहर्त्री क्रियाम् ।
पित्तानुबन्धयोर्वातकफयोः पित्तनाशिनीम् ॥ १३२ ॥
आर्द्रं विरुक्षणं, शुष्कं स्निग्धं, वातकफात्मकं ।
कासेऽनपानं कफजे सपित्ते तिकसंयुतम् ॥ १३३ ॥
इति कफजकासचिकित्सा ।

तमकः कासोऽद्रवरूपः । कफोऽनुबन्धोऽस्येति कफानुबन्धः,
तस्मिन् कफानुबन्धे पवने । पित्तानुबन्धयोरेत्यत्रापि वातकफ-
योरनुबन्धत्वं, पित्तस्य तु प्राधान्यम्; अत एव पित्तनाशिनी
क्रियोक्ता तत्र । आर्द्रं इति तनुकफे ॥ १३१-१३३ ॥

कासमात्ययिकं मत्वा क्षतजं त्वरया जयेत् ।
मधुरैर्जीवनीयैश्च बलमांसविवर्धनैः ॥ १३४ ॥
पिप्पली मधुकं पिष्टं कार्ष्णिकं ससितोपलम् ।
प्रास्थिकं गव्यमाजं च क्षीरमिक्षुरसस्तथा ॥ १३५ ॥
यवगोधूममृद्धीकाचूर्णमामलकाद्रसः ।
तैलं च प्रसृतांशानि तत् सर्वं मृदुनाऽग्निना ॥ १३६ ॥
पचेद्द्वेहं घृतक्षौद्रयुक्तं स क्षतकासहा ।
श्वासहृद्रोगकार्श्यं हि तो बृद्धेऽल्परेतसि ॥ १३७ ॥

कासमिल्यादिना क्षतजकासचिकित्सा माह । पिप्पल्यादिके
लेहे यवाद्यसैलान्ताः प्रत्येकं प्रसृतमानाः ॥ १३४-१३७ ॥

क्षतकासभिभूतानां वृत्तिः स्यात् पित्तकासिकी ।
क्षीरसर्पिर्मधुप्राया संसर्गे तु विशेषणम् ॥ १३८ ॥
वातपित्तादितेऽभ्यङ्गो गात्रभेदे घृतैर्हितः ।
तैलैर्महतरोगघ्नैः पीड्यमाने च वायुना ॥ १३९ ॥
हृत्पार्श्वार्तिषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ।
सदाहं कासिना रक्तं घ्रीयतः सबलेऽनले ॥ १४० ॥

च. सं. ६९

मांसोचितेभ्यः क्षामेभ्यो लावादीनां रसा हिताः ।
तृष्णातीनां पयश्छागं शरमूलादिभिः शृतम् ॥ १४१ ॥
रक्ते क्षोतोभ्य आस्याद्वाऽप्यागते क्षीरजं घृतम् ।
नस्यं पानं यवागूर्वा श्रान्ते क्षामे हतानले ॥ १४२ ॥
स्तम्भायामेषु महतीं मात्रां वा सर्पिषः पिबेत् ।
कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्ताविरोधि यत् ॥ १४३ ॥
निघृते क्षतदोषे तु कफे वृद्ध उरैः क्षते ।
दाह्यते कासिनो यस्य स धूमाग्ना पिबेदिमान् ॥ १४४ ॥
द्वे मेदे मधुकं द्वे च बले तैः क्षौमलककैः ।
वर्तितैर्धूममापीय जीवनीयघृतं पिबेत् ॥ १४५ ॥
मनःशिलापलाशजगन्धात्वकक्षीरिनागैः ।
भावयित्वा पिबेत् क्षौममनु चेक्षुगुडोदकम् ॥ १४६ ॥
पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यामाद्रया वटशृङ्गाया ।
ससर्पिष्कं पिबेद्भूमं तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥ १४७ ॥
भावितं जीवनीयैर्वा कुलिङ्गाण्डरसायुतैः ।
क्षौमं धूमं पिबेत् क्षीरं शृतं चायोगुडैरनु ॥ १४८ ॥

इति क्षतजकासचिकित्सा ।

वृत्तिरिति चिकित्सा । संसर्गं इति वातपित्तादिसंसर्गं । विशेषे-
षणमिति चिकित्साविशेषो 'वातपित्तादिते' इत्यादिना वक्ष्यमाणो
हेयः । वातपित्तादिते इत्यादिना क्षतकासे एवावस्थिकी चिकि-
त्सा माह । जीवनीयं सर्पिर्वातरक्ते वक्ष्यमाणम् । महतीं मात्रा-
मिति अहोरात्रेण परिणमनीयां प्रायोऽष्टपलप्रमाणम् । निघृते
क्षतदोषे इति क्षतजगे प्रशान्ते । क्षौमलककैर्वर्तितैरिति यथो-
क्तौषधेन क्षौमलेपाद्वर्तितैः । पिबेत् क्षौममिलय्त्र क्षौमं भाव-
यित्वा धूमं पिबेदित्यर्थः । तित्तिरिप्रतिभोजनमिति तित्तिरि-
रसानुपानम् । क्षौमं धूमं पिबेदिति क्षौमं दग्ध्वा धूमं पिबेत् ।
अयोगुडैरिति लोहगुडैः शृतं क्षीरम् ॥ १३८-१४८ ॥

संपूर्णरूपं क्षयजं दुर्बलस्य विवर्जयेत् ।
नवोत्थितं बलवतः प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ॥ १४९ ॥
तस्मै बृंहणमेवादी कुर्यादश्रेष्ठं दीपनम् ।
बहुदोषाय सखेहं मृदु दद्याद्विरेचनम् ॥ १५० ॥
शम्पाकेन त्रिवृतया मृद्धीकारसयुक्तया ।
तिव्वकस्य कषायेण विदारीस्वरसेन च ॥ १५१ ॥
सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्तया क्षीणदेहो विशेषधनम् ।
(हितं तदेहबलयोरस्य संरक्षणं मतम् ॥ १५२ ॥)
पित्ते कफे च संक्षीणे परिक्षीणेषु धातुषु ।
घृतं कर्कटकीक्षीरिद्विलासाधितं पिबेत् ॥ १५३ ॥
विदारीभिः कदम्बैर्वा तालसस्यैस्तथा शृतम् ।
घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्यं कृच्छ्रनिर्गमे ॥ १५४ ॥

१ 'उरः शिरः' इति पा० । 'क्षते क्षतस्थाने उरः दाह्यते'
इति गङ्गाधरः । २ 'वातपित्ताघृते' इति पा० । ३ अथसर्पिःक्षौमो
हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते ।

शूने सवेदने मेद्रे पायौ सश्रोणिबंधने ।
घृतमण्डने मधुनाऽनुवास्यो मिश्रकेण वा ॥ १५५ ॥
जाङ्गलैः प्रतिमुक्तस्य वर्तकाद्या विलेशयाः ।
कमशः प्रसहाश्चैव प्रयोज्याः पिशिताशिनः १५६
औष्ण्यात् प्रमाथिभावाच्च श्रोतोभ्यश्चयावयन्ति ते ।
कफं, शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात्सम्यग्बह्व्रसः ॥ १५७ ॥

प्रत्याख्यायाचरेत् कियासिलनेन उक्तलक्षणेऽपि क्षयजे
कादाचित्कीं सिद्धिं दर्शयति । शम्पाक आरवधः । कर्कटकी
कर्कटशृङ्गी । तालसस्यं तालफलम् । घृतमण्डो घृतोपरिस्थान-
भागः । औष्ण्यादित्यादौ कफमिति च्छेदः । शुद्धैश्च तैरिति
शुद्धैः श्रोतोभिः ॥ १४९-१५७ ॥

द्विपञ्चमूलीत्रिफलाचविभागार्गिचित्रकैः ।
कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैजले ॥ १५८ ॥
शूतैर्नागरदुःस्पर्शापिप्पलीशटिपौष्करैः ।
कल्कैः कर्कटशृङ्गा च समैः सर्पिर्विपाचयेत् १५९
सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ।
दत्त्वा युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः १६०
इति द्विपञ्चमूलादिघृतम् ।

द्विपञ्चमूलीत्यादौ क्षारलवणानां च युक्त्या दानवचनेन स्तोका-
मात्रं दानं लवणीकरणप्रयोजनार्थं दर्शयति ॥ १५८-१६० ॥

गुडुचीं पिप्पलीं मूवीं हरिद्रां श्रेयसीं वचां ।
निदिग्धिकां कासमर्दं पाठां चित्रकनागरम् ॥ १६१ ॥
जले चतुर्गुणे पक्त्वा पादशेषेण तत्समम् ।
सिद्धं सर्पिः पिबेद्बल्यम्श्वासार्तिक्षयकासनुत् ॥ १६२ ॥
इति गुडुच्यादिघृतम् ।

गुडुचीत्यादौ श्रेयसी राज्ञा । तत्सममिति कायसमम्
॥ १६१ ॥ १६२ ॥

कासमर्दमयामुस्तपाठाकटफलनागरैः ।
पिप्पलीकटुकाद्राक्षाकाशमर्यसुरसैस्तथा ॥ १६३ ॥
अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके ।
पचेच्छोषज्वरहृष्टसर्वकासहरं शिवम् ॥ १६४ ॥
घात्रीफलैः क्षीरसिद्धैः सर्पिर्वाऽप्यवचूर्णितम् ।
द्विगुणे दाडिमरसे विपकं व्योषसंयुतम् ॥ १६५ ॥
पिबेदुपरि अक्तस्य यवक्षारघृतं नरः ।
पिप्पलीगुडसिद्धं वा च्छागक्षीरयुतं घृतम् ॥ १६६ ॥
पतान्मृशिविबुद्धयर्थं सर्पिर्पि क्षयकासिनाम् ।
स्युदौषबद्धकोष्ठोरःश्रोतसां च विशुद्ध्ये ॥ १६७ ॥
क्षीरसिद्धैरिति क्षीरसिद्धैः । यवक्षारसाधितं घृतं यवक्षार-
घृतम् ॥ १६३-१६७ ॥

१ 'लडुना' इति पा० ।

हरीतकीर्यवकाथद्याढके विंशतिं पचेत् ।
खिन्ना मृदित्वा तास्तस्मिन् पुराणं गुडबद्धफलम् १६८
दधान्मनःशिलाकर्षं कर्षार्थं च रसाञ्जनात् ।
कुडवार्यं च पिप्पल्याः स लेहः श्वासकासनुत् १६९
इति हरीतकीलेहः ।

श्वाविधः संचयो दग्धाः सघृतशौद्रशर्कराः ।
श्वासकासहरा बहिंपादौ वा शौद्रसर्पिषा ॥ १७० ॥
परण्डपत्रक्षारं वा व्योषतैलगुडान्वितम् ।
लिह्यादेतेन विधिना सुरसैरप्यत्रजम् ॥ १७१ ॥
द्राक्षापत्रकवार्ताकपिप्पलीः शौद्रसर्पिषा ।
लिह्याड्युषणचूर्णं वा पुराणगुडसर्पिषा ॥ १७२ ॥
चित्रकं त्रिफलाजाजी कर्कटाख्या कटुत्रिकम् ।
द्राक्षां च शौद्रसर्पिर्भ्यां लिह्याद्याहुडेन वा ॥ १७३ ॥
पत्रकं त्रिफलां व्योषं विडङ्गं सुरदारु च ।
बलां राज्ञां च तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
सर्वैरभिः समं चूर्णैः पृथक् शौद्रं घृतं सितम् ।
विमथ्य लेहयेद्देहं सर्वकासहरं शिवम् ॥ १७५ ॥
जीवन्तीं मधुकं पाठां त्वक्क्षीरीं त्रिफलां शटीम् ।
मुस्तैले पत्रकं द्राक्षां द्वे बृहत्यां वितुचकम् ॥ १७६ ॥
सारिवां पौष्करं मूलं कर्कटाख्यां रसाञ्जनम् ।
पुनर्नवां लोहरज्जायमाणां यवानिकाम् ॥ १७७ ॥
भार्गी तामलीमृद्धिं विडङ्गं धन्वयासकम् ।
क्षारचित्रकचव्याम्लवेतसव्योषदाह च ॥ १७८ ॥
चूर्णीकृत्य समांशानि लेहयेत् शौद्रसर्पिषा ।
चूर्णीत्पाणिगतं पञ्च कासानेतद् व्यपोहति ॥ १७९ ॥
इति पत्रकाविलेहः ।

एतेन विधिनेति व्योषतैलगुडान्वितम् । वितुचकं सुनिष-
ण्णकम् । पाणितलं कषः ॥ १६८-१७९ ॥

लिह्यान्मरिचचूर्णं वा सघृतशौद्रशर्करम् ।
बद्रीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम् ॥ १८० ॥
खरभेदे च कासे च लेहमेतं प्रयोजयेत् ।
पत्रकल्कं घृतैर्भृष्टं तिक्वकस्य शर्करम् ॥ १८१ ॥
पेया चोत्कारिका च्छर्दिदृक्क्षामातिसारनुत् ॥
गौरसर्वपगण्डीरविडङ्गव्योषचित्रकान् ।
सामयान् साधयेत्तोये यवागूं तेन चाभ्रमसा ॥ १८२ ॥
ससर्पिलवणां कासे हिक्काश्वासे सपीनसे ।
पाण्ड्यामये क्षये शोथे कर्णशूले च दापयेत् ॥ १८३ ॥
कण्टकारीरसे सिद्धो मुद्रयूषः सुसंस्कृतः ।
सगौरामलकः साम्लः सर्वकासभिपजितम् १८४

१ 'स्वरोपवाते' इति पा० । २ 'शोषे' इति पा० ।

वातप्रौषधनिष्कायं क्षीरं यूवान् रसानपि ।
वैष्णवप्रतुदानं बैलान् दापयेत् क्षयकासिने ॥१८५॥
क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ।
क्षयकासेऽपि तानेव यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥१८६॥

पत्रकर्कं तिलकस्यैति संबन्धः । उत्कारिकेति 'पत्रकर्क' इत्यादिनोक्ता उत्कारिका । गण्डीरः शमठः । गौरामलक आर्द्रामलकः । साम्ल इति दाडिमादियोगादम्लः ॥ १८०-१८६ ॥

दीपनं बृंहणं चैव स्रोतसां च विशोधनम् ।
व्यासात्क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्वं हितं भवेत् १८७
सन्निपातभयोऽप्येष क्षयकासः सुदारुणः ।
सन्निपातहितं तस्मात् सदा कार्यं भिषग्जितम् ॥१८८॥
दोषानुबलयोगाच्च हरेद्रोगबलाबलम् ।
कासेष्वेव गरीयांसं जानीयादुत्तरोत्तरम् ॥१८९॥

व्यासादिति क्रियापरिवर्तनात् । क्षयकासस्य सन्निपातोद्भव इत्यादिना सन्निपातिकत्वमभिधाय, दोषोद्वेकविशेषानुबन्धरूपेण चिकित्साविशेषसूत्रमाह—दोषानुबन्धयोगाच्च हरेद्रो-
गेबलाबलमिति; अत्र 'बुद्ध्या' इत्यध्याहार्यम् । दोषाणामनुबन्धः उत्कर्षोपकर्षादिना संबन्धः, तदपेक्षो योगः; अत्र पञ्चमी द्वैती; तेन दोषानुबन्धरूपेण भेषजयोगेन रोगस्य क्षयकासस्य बलवन्तमबलं च दोषं हरेत् । अन्त्ये तु 'दोषानुबन्धयोगाच्च बुद्ध्याद्रोगबलाबलम्' इति पठन्ति । तत्र दोषानुबन्धयोगा-
द्रोगबलाबलं बुद्ध्या बुद्ध्याद्भिषग्जितमिति संबन्धः । कासेष्विति वातपित्तकफक्षतक्षयजेषु ॥ १८७-१८९ ॥

भोज्यं पानानि सर्पिषि लेह्याश्च सह पानकैः ।
क्षीरं सर्पिर्गुडा धूमाः कासमैषज्यसंग्रहः ॥ १९० ॥

विस्तरोकं कासभेषजं संग्रहाति—भोज्यमित्यादि ॥ १९० ॥

तत्र श्लोकः—

संख्या निमित्तं रूपाणि साध्यासाध्यत्वमेव च ।
कासानां भेषजं प्रोक्तं गरीयस्त्वं च कासिनः १९१
इत्यग्निवेशशक्तये तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-
बलसंपूरिते चिकित्सास्थाने कासचिकित्सितं
नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

संख्येत्यादिरध्यायार्थसंग्रहः सुगमः ॥ १९१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तपरिचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेददीपिकायां चिकित्सास्थाने कासचिकित्सितं
नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽतीसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अग्निबलहानिसामान्याद् ग्रहणीदोषचिकित्सितमनु अतीसार-
चिकित्सिते वक्तव्ये उपोद्घातायतैः पाण्डुरोगादिभिर्व्यवधानं
कृतं, संग्रति तु यथोक्तोपोद्घातायतापाण्डुरोगादीनभिधाय प्रकृ-
तमेवातीसारचिकित्सितमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

भगवन्तं खल्वत्रेयं कृताह्निकं हुताग्निहोत्रमासी-
नमृषिगणपरिवृतमुत्तरे हिमवतः पार्श्वे विनयादुपे-
त्याभिवाद्य चाग्निवेश उवाच—भगवन् ! अतीसार-
स्य प्रागुत्पत्तिनिमित्तलक्षणोपशमनानि प्रजानु-
ग्रहार्थमाख्यातुमर्हसीति ॥ ३ ॥

प्रागुत्पत्तिरिति प्राकालोत्पत्तिः ॥ ३ ॥

अथ भगवान् पुनर्वसुरात्रेयस्तदग्निवेशचचनम-
नुनिशम्योवाच—श्रूयतामग्निवेश ! सर्वमेतदखि-
लेन व्याख्यायामासम् । आदिकाले खलु येषु पशवः
समालभनीया बभूवुर्नालम्भाय प्रक्रियन्ते स्म । ततो
दक्षयज्ञं प्रत्यवरकालं मनोः पुत्राणां नरित्यन्नाभा-
गेक्ष्वाकुन्तृगशर्श्यादीनां क्रतुषु पशूनामेवाभ्यनु-
ज्ञानात् पशवः प्रोक्षणमवापुः । अतश्च प्रत्यवर-
कालं पृषध्रेण दीर्घसत्रेण यजता पशूनामलामाह-
वामालम्भः प्रवर्तितः । तं दृष्ट्वा प्रव्यथिता भूतगणाः,
तेषां चोपयोगादुपाकृतानां गवां गौरवादीण्यादासा-
त्म्यत्वादशस्तोपयोगांबोपहतामीनामुपहतमनसां
चातीसारः पूर्वमुत्पन्नः पृषध्रये ॥ ४ ॥

आदिकाले इति क्रतुयुगे । समालभनीया इति मन्त्रेण अभि-
मन्त्रैव परिलयाया बभूवुः; न आलम्भार्थं प्रक्रियन्ते स्म इति
आलम्भाय सारणाय न प्रक्रियन्ते स्म न संस्क्रियन्ते स्म इत्यर्थः ।
नरित्यन्नाभागादिसमुत्पन्नैकमेव मनुपुत्रसुदाहर्त्य यथादि-
शब्दः क्रियते तदा तेषां कश्चिदन्यत्र समुदायेन पाठात् बुद्धि-
भ्रमः स्यात्, तेन साक्षाज्ज्ञानार्थं कतिपये पठिताः; अपठिता-
श्चादिशब्देन प्रकारवाचिना इतिहासज्ञानार्थं पुराणेष्वेयाः ।
पशूनामभ्यनुज्ञानादिति पशूनामेव प्रेरणया; प्रेरणा चैषां विशि-
ष्टपूर्वोत्पादार्थमेवोच्यते आगमेषु—'कत्वर्थहिंसायां वधकथ्ययो-
रुभयोरपि महत्पुण्यमुत्पद्यते' इति; किंवा पशूनामेवाभ्यनुज्ञा-
नादिति वेदे पशूनां वप्यत्वेनाभ्यनुज्ञानात् । प्रोक्षणमिति विधि-
पूर्वकं सारणम् । पृषध्रः राजविशेषः । दीर्घसत्रेणेति दीर्घकाल-

निर्वर्त्तेन । व्यथिता इति अदृष्टपूर्वं गवां वर्षं दृष्ट्वा दुःखिताः सन्तः । उपाकृतानामिति अभिमन्यु इतानाम् । उक्तं हि— “उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्यु कृतौ हतः” इति । अनेन च प्रागुत्पत्तिनिदर्शनेन मानसोपघातो गुर्वीदसेवा चातीसारकारणं भवतीत्युपदर्शयते ॥ ४ ॥

अथावरकालं वातलस्य वातातपव्यायामातिमात्रनिषेविणो रुक्षाल्पप्रमिताशिनस्तीक्ष्णमद्यव्यवायनित्यस्योदावर्तयतश्च वेगान् वायुः प्रकोपमापद्यते, पक्ता चोपहन्यते; स वायुः कुपितोऽग्रावुपहते मूत्रसेवौ पुरीषाशयमुपहृत्य, ताभ्यां पुरीषं द्रवीकृत्य, अतीसाराय प्रकल्पते । तस्य रूपाणि—विज्जलमामं विद्रुतमवसादि रुक्वं द्रवं सशूलमामगन्धमीषच्छब्दमशब्दं वा विबद्धमूत्रवातमतिसार्यते पुरीषं, वायुश्चान्तःकोष्ठे सशब्दशूलस्तिर्यक् चरति विबद्ध इत्यामातिसारो वातात् । पक्वं वा विबद्धमल्पात्वं सशब्दं सशूलफेनपिच्छापरिकर्तिकं दृष्टरोमा विनिःश्वसन् शुक्लमुखः कट्यूहविक्रान्तानुपृष्ठपाश्वे-शूली भ्रष्टगुदो मुहुर्मुहुर्विप्रथितमुपवेद्यते पुरीषं वातात्; तमाहुरनुप्रथितमित्येके, वातानुप्रथितवर्चस्त्वात् ॥ ५ ॥

अथेत्यादिना वातातीसारादीनां पृथङ्निमित्तलक्षणे ब्रूते । वातलस्येत्यनेन वातप्रकृतिं प्राप्य वातातपादीनां वातातीसारजनने सामर्थ्यातिशयो दर्शयते; तेनान्यप्रकृतेरपि वातातपादयोऽतीसारस्य कारणं भवन्तीति ज्ञेयम् । एवं पित्तलक्ष्णलक्षणशब्दयोरपि तात्पर्यं व्याख्येयम् । प्रमिताशनम् अतीतकालाशनम् । वेगादुदावर्तयत इति उद्धतमावर्तयतो वेगानित्यर्थः । पुरीषाशयमुपहृत्येति पक्ताशयं नीत्वा । ताभ्यामिति मूत्रसेवाभ्याम् । तस्य रूपाणीत्यादिना आमवातातीसारलक्षणमाह । आममिति आमैरनुगतम् । विद्रुतमिति प्रसरणशीलम् । अवसादीति भूसौ पतितं लीनं भवति । पक्वं वेत्यादिना पक्ववातातिसारमाह । विनिःश्वसिति शब्दं कुर्वन् । तमाहुरनुप्रथितमिति विप्रथितपुरीषातिसारावस्थं प्राप्तं वातातिसारम् । वातप्रथितवर्चस्त्वादित्यनेन यत्र पक्ववातातिसारेऽपि वातानुप्रथितवर्चस्त्वं न भवति नासावनुप्रथितसंज्ञ इति दर्शयति ॥ ५ ॥

पित्तलस्य पुनरल्लक्षणकटुकक्षारोष्णतीक्ष्णातिमात्रनिषेविणः प्रततामिसूर्यसंतापोष्णमाहोप-

हतगात्रस्य क्रोधेर्थावहुलस्य पित्तं प्रकोपमापद्यते । तत् प्रकुपितं द्रवत्वाद्भ्रमाणमुपहृत्य पुरीषाशय-विस्मृतभीष्ण्याद् द्रवत्वात् सरत्वाच्च भित्त्वा पुरीषमतिसाराय प्रकल्पते । तस्य रूपाणि—हारिद्रं हस्ति-नीलं कृष्णं रक्तपित्तोपहितमतिदुर्गन्धमतिसार्यते पुरीषं, तृष्णादाहस्वेदमूर्च्छाशूलब्रध्नसंतापपाकपरीत इति पित्तातिसारः ॥ ६ ॥

पित्तलस्येत्यादिना पित्तातिसारमाह । द्रवत्वाद्भ्रमाणमुपह-लेति यद्यपि पित्तमुष्णमेतः समानतया वर्षकं भवतीति युज्यते, तथाऽपि द्रवत्वाद्भ्रमाणमिश्रणं हन्तीत्यर्थः । पुरीषाशयविस्मृतिरपि पुरीषाशयगतं पित्तम् । ब्रध्नः शुदः ॥ ६ ॥

श्लेष्मलस्य तु गुरुमधुरशीतस्निग्धोपसेविनः संपूरकस्याचिन्त्यतो दिवास्वप्नप्रस्यालसस्य श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते । स स्वभावाद् गुरुमधुरशीतस्निग्धः स्वस्तोऽग्निमुपहृत्य सौम्यस्वभावाद् पुरीषाशयमुपहृत्योपहृष्टं पुरीषमतिसाराय कल्पते । तस्य रूपाणि—स्निग्धं श्वेतं पिच्छिलं तन्तुमदामं गुरु दुर्गन्धं श्लेष्मोपहितमनुबद्धशूलमल्पालपमभीक्ष्णमतिसार्यते सप्रवाहिकं, गुरुदरगुदबलस्तिवक्षणेदेशः कृतेऽप्यकृतसंज्ञः सलोमहर्षः सोत्क्लेशो निद्रालस्यपरीतः सदनोऽजद्रेपी चेति श्लेष्मातिसारः ॥ ७ ॥

श्लेष्मलस्येत्यादिना श्लेष्मातिसारमाह । संपूरकस्येति अतिमात्राशनशीलस्य । श्लेष्मणोऽभ्युपघाते हेतुमाह—सौम्यस्वभावादिति; सौम्यस्याग्नेर्विरुद्धत्वादुपघातं करोतीति युक्तमेवेति भावः । पुरीषाशयमुपहृत्येति पुरीषाशयं गत्वा, हन्तेर्गतिर्हि सार्थकत्वादन गत्यर्था; किंवा पुरीषाशयशब्देन स्थानेन स्थानेन उपचारात् पुरीषमेवोच्यते, यथा—“मन्थाः क्रोशन्ति” इतिवत्, ततश्च पुरीषमुपहृत्येति संबन्धः । कृतेऽप्यकृतसंज्ञ इति कृतेऽपि वेगे न वेगं कृतं बुध्यत इत्यर्थः । अत्र च पित्तातिसारे श्लेष्मातिसारे च सामतालक्षणं यद्यपि नोक्तं, तथाऽपि सामवातातीसारसंबन्धकृतविज्जलत्वामगन्धित्वप्रकारैर्लक्षणेस्वयोरप्यामातिसाररूपाऽवस्था ज्ञेयैव । तथाहि चिकित्सावसरे “पित्तातिसारं पुनर्निदानोपशयाकृतिभिरामान्वयं विदित्वा” इत्यादिनाऽऽमातिसारे पृथक् चिकित्सां वक्ष्यति, श्लेष्मातिसारे तु सामे निरामे च रूक्षोष्णादिरूपा चिकित्सा सामानैवेति कृत्वा पृथगामश्लेष्मातीसारचिकित्सा नोक्ता; क्षारपाणिना सर्वाति-साराणामेव सामता पृथगुक्ता; वचनं हि—“वातातिसारः सामश्च सशूलः फेनिलस्तनुः । इत्यावः सशब्दो दुर्गन्धो

विवक्षोऽस्याप्य एव च ॥ एवं पित्तकफे सामग्रीसारं विनिर्दिशेत्” इति । अत्रापि प्राक्तनयोगिकायां सिद्धौ (सि. अ. ८) सर्वदोषाणामेवामसंबन्धात् पृथग्भेदा उक्ताः ॥ ३ ॥

अतिशीतस्निग्धरूक्षोणुखरकठिनविषमविरुद्धासाम्यभोजनादभोजनात् कालातीतभोजनादयत्किंचिदभ्यवहरणात् प्रदुष्टमद्यपानीयपानादतिमद्यपानादसंशोधनात् प्रतिकर्मणां विषमगमनादनुपचाराज्ज्वलनादित्यपवनसलिलातिसेवनादस्वप्नादतिस्वप्नाद्वेगविधारणादनुविपर्ययाद्यथाबलमारम्भाद्भयशोकचित्तोद्वेगातियोगात् रुमिशोषज्वराशौविकारातिकर्षणाद्वा व्यापकास्त्रेख्यो दोषाः प्रकुपिता भूय एवाग्निमुपहृत्य पकाशयमनुप्रविश्यातीसारं सर्वदोषलिङ्गं जनयन्ति ॥ ८ ॥

अतिशीतेलादिना त्रिदोषजातीसारमाह । अत्र च शीतादीनां यथासंभवं वातादिकर्तृत्वं ज्ञेयं; किंवा सर्वेषामेव त्रिदोषकर्तृत्वं ज्ञेयम् । लक्षं हि—“शमप्रकोपी सर्वेषां दोषाणामभि-संश्रितौ” (चि. अ. ५) इति । यत्किञ्चिदभ्यवहरणादिति पथ्यापथ्यभोजनात् । अनुपचारादिति प्रतिकर्मणामेवासाम्यगुपचारादित्यर्थः । सलिलातिसेवनादित्यत्र अवगाहनादि बाह्यसेवनं सलिलस्योच्यते, अतिपानं तु प्राग्गोचरम् । व्यापनाभिरिति वचनाद्यथोक्तहेतूनामभिवधद्वारैव प्रायस्त्रिदोषकर्तृत्वं दर्शयति ॥ ८ ॥

अपि च शोणितादीन् धातून्तिप्रकृष्टं दूषयन्तो धातुदोषस्वभावकृतातनीसारवर्णानुपदर्शयन्ति । तत्र शोणितादिषु धातुष्वतिप्रदुष्टेषु हारिद्रहरितनीलमाज्जिष्ठमांसाधानसन्निकाशं रक्तं कृष्णं श्वेतं वराहभेदः सः सः शमनुबद्धवेदनमवेदनं वा समासव्यत्यासादुपवेश्यते शकृद् ग्रथितमामं सकृत्, सकृदपि पकमनतिक्षीणमांसशोणितबलो मन्दाग्निर्विहतमुखरसश्च; तादृशमातुरं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात् । एभिर्वैरैरतिसार्यमाणं सोपद्रवमातुरमसाध्योऽयमिति प्रत्याचक्षीत; तद्यथा—पक्वशोणितामं यत्कृत्खण्डोपमं भेदोमांसोदकसन्निकाशं दधिघृतमज्जतैलवसाक्षीरवैलवसाराभमतिनीलमतिरक्तमतिकृष्णमुदकमिवाच्छं पुनर्मैचकाभमतिस्निग्धं हरितनीलकषायवर्णं कर्बुरमाविलं पिच्छलं तन्तुमदामं चन्द्रकोपगतमतिकृष्णपपुतिपूयगन्ध्यामाममत्स्यगन्धि मैक्षिकाकान्तं कुथितबहुधातुस्त्रावमल्पपुरीषमपुरीषं वाऽतिसार्यमाणं तृष्णादाहज्वरभ्रमतमकहिक्वाश्या-

सानुबन्धमतिवेदनमवेदनं वा स्वस्तपकगुदं पतितगुदवलिं मुक्तनालमतिक्षीणवल्गमांसशोणितं सर्वपर्वोत्थिशूलिनमरोचकारतिप्रलापसंमोहपरीतं सहस्रोपरतविकारमतिसारिणमचिकित्स्यं विद्यात्; इति सन्निपातातिसारः ॥ ९ ॥

अपिचेत्यादिना विकृतिविषमसमवायारब्धत्रिदोषजलक्षणमाह । अतिप्रकृष्टं प्रदूषयन्त इति अतिप्रकृष्टं यथा भवति तथा प्रदूषयन्त इत्यर्थः । मांसधावनं मांसप्रक्षालनोदकम् । समासव्यत्यासादुपवेश्यत इति समासः यथोक्तलक्षणानां मेलकः, व्यत्यासः अमेलकः । सकृदिति कदाचित् । विगततरसं मुखं यस्य स विरसमुखः । एभिः वक्ष्यमाणैः । वैसवारामं वैसवारसदृशं; तल्लक्षणं च “निरस्थि पिशितं पिष्टं” (सु. सू. अ. ४६) इत्यादिनोक्तम् । मैचकाभमिति स्निग्धकृष्णम् । मक्षिकाकान्तमिति मक्षिकाप्रियं, ‘मक्षिकाकान्तं’ इति पाठे पक्षिकापरीतमित्यर्थः । तृष्णेत्यादिना सोपद्रवमिहनेन सूक्ष्मतानुपद्रवनाह । मुक्तनालमिति मुक्तगुदम् । सहस्रोपरतविकारत्वं यद्यपि रिष्टे संशयितमरणमुक्तं, तथाऽपीहातीसारं प्राप्य निश्चितमरणज्ञापकतथोच्यते ॥ ९ ॥

तमसाध्यतामसंप्राप्तं चिकित्सेद् यथाप्रधानोपक्रमेण हेतुप्रशयदोषविशेषपरीक्षया चेति ॥ १० ॥

यथाप्रधानोपक्रमेणेति दोषत्रये यः प्रधानो भवति तस्योपक्रमेणेत्यर्थः । हेत्वादपरीक्षा चेदोत्तरकालभाविनी, तेनात्र विशिष्टा चिकित्सोच्यते ॥ १० ॥

आगन्तुं द्वावतीसारौ मानसौ भयशोकजौ । तत्तयोर्लक्षणं वायोर्यदतीसारलक्षणम् ॥ ११ ॥

आगन्तुं इत्यादिना भयशोकजावतीसारौ प्राह । आगन्तुं इति आगन्तुहेतुजनितभयशोकजौ । मानसाविति मानसदोषभयशोकजनितौ । एतेन मानसत्वमागन्तुत्वं चानयोर्न विरोधि भवति । अनयोर्लक्षणमतिदेशेनाह—तत्तयोर्लक्षणमित्यादिना ११

मारुतो भयशोकाभ्यां शीघ्रं हि परिकुप्यति । तयोः क्रिया वातहरी हर्षणाश्वासनानि च ॥ १२ ॥ इत्युक्ताः पडतीसाराः, साध्यानां साधनं त्वतः । प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वेण यथावत्सन्निबोधत ॥ १३ ॥

कस्मात् पुनर्वातातिसारलक्षणमनयोर्भवेतीत्याह—मारुत इत्यादि । यस्माद् भयशोकजनितोऽत्र मारुतः कारणं भवति, तस्माद्वातातीसारलक्षणानि भवन्तीति युक्तमित्यर्थः । न चानयोर्वातजन्यत्वेन वातजलक्षणयुक्तत्वेन वातजनैव ग्रहणमस्त्विति वाच्यं; यतोऽनयोर्वातजाङ्गिज्ञाऽपि चिकित्सा भविष्यति हर्षणाश्वासनरूपा, चिकित्साभेदाद्यमेव व्याधीनां भेदोऽभिधीयते । किंच, लक्षणभेदोऽप्यत्र ‘मारुतः शीघ्रं हि परिकुप्यति’ इत्यनेनोक्तः । यतो भयशोकजोऽतीसारो शीघ्रं करो वायुर्भवतीति शीघ्रं कुप्यतीति पदेनोच्यते; तेन निदानानन्तरं

१ “नतिप्रदुष्टान्” इति पा० । २ “काभशोणितामं” इति पा० ।

३ ‘मक्षिकाकान्तं’ इति पा० ।

हृदि ति उत्पाद एवात्र विशिष्टमपि लक्षणम् । सन्निपातातिसारे भयशोकौ कारणत्वेनोक्तौ, तौ हि हेत्वन्तरसहितौ तत्र कारणं भवत इति नैककारणता त्रिदोषजनभयशोककानाम् । भयशोकजयोश्च यद्यपि तुल्यं लक्षणमिहोक्तं, तथाऽपि चिकित्साभेदात्तयोर्मैद उक्तः; तथाहि—भयजे आश्वासनं, शोकजे हृषणमिति चिकित्साभेदः । सुश्रुते तु—“तैस्त्रैर्भैः शोचतोऽल्पाशनस्य बाष्पोष्मा वै वह्निमाविश्य जन्तोः” (सु. उ. त. अ. ४०) इत्यादिना शोकजः प्रवर्धनोक्तः, स इहोक्तशोकजादन्य एव विशिष्टहेतुजन्यः, इह त्वसौ सान्निपातिकेऽव-रुदो ज्ञेयः । तथाहि—तत्र बाष्पोष्मणोऽपि कारणत्वमुक्तं, तेन शोकानशनतो वायुः बाष्पोष्मणा च पित्तकफावपि तत्र कारणत्वेन दर्शितौ, अत एव च तस्यासाध्यत्वमपि तत्रोक्तम्; अत्रापि च त्रिदोषजे शोकोऽपि कारणत्वेनोक्तः । यस्तु सुश्रुते “अत्राजीर्णं प्रकृताः” (सु. उ. त. अ. ४०) इत्यादिनाऽजीर्णजैः प्रथमः, तस्येहोक्तत्रिदोषजेश्वरो यो व्यक्त एव; यतस्तत्रैव ‘दोषाः’ इति बहुवचनेन अत्राजीर्णस्य त्रिदोषकारणत्वमुक्तं, इहापि च ‘व्यापञ्चेऽमौ’ इत्यनेन अग्निमान्यजनितार्जीर्णस्य त्रिदोषजातिसारे कारणत्वमुक्तमेव; तेन सुश्रुतोक्तसर्वतिसारा-वरोधोऽत्र ज्ञेयः ॥ १२ ॥ १३ ॥

दोषाः सन्निविता यस्य विदग्धाहारमूर्च्छिताः ।
अतीसाराय कल्पन्ते भूयस्तान् संप्रवर्तयेत् ॥ १४ ॥
न तु संग्रहणं देयं पूर्वमातातिसारिणे ।
विवध्यमानाः प्राग्दोषा जनयन्त्यामयान् बहून् १५
दण्डकालसकाध्मानग्रहण्यशौगदंस्तथा ।
शोथपाण्ड्वाभयग्रीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ॥ १६ ॥
तस्मादुपेक्षेतोत्किञ्चान्न वर्तमानान् स्वयं मलान् ।
कृच्छ्रं वा बहतां दद्यादभयां संप्रवर्तिनीम् ॥ १७ ॥
तथा प्रवाहिते दोषे प्रशाम्यत्युदरामयः ।
जायते देहलघुता जठराग्निश्च वर्धते ॥ १८ ॥
प्रमथ्यां मध्यदोषाणां दद्याद्दीपनपाचनीम् ।
लङ्घनं चाल्पदोषाणां प्रशस्तमतिसारिणाम् ॥ १९ ॥

दोषाः सन्निविता इत्यादिना चिकित्सासाह । विदग्धाशब्दे-नात्रापकाहारवाचिना चतुर्विधमप्यामं, विदग्धं, विष्टब्धं, रसशेषं चाजीर्णं गृह्यते । संप्रवर्तयेदित्यनेन प्रवर्तमानस्योपेक्षया प्रवर्तनं, तथा स्तोक्तं बहतां विरेचनयोगात् प्रवर्तनं; यद्वक्ष्यति—“कृच्छ्रं वा बहतां दद्यादभयां संप्रवर्तिनीम्” इति । न तु संग्रहणं पूर्वं देयमातातिसारिणे इत्यत्र पूर्वमिति विशेषणोत्तरकालं देयमातातिसारे संग्रहणं दर्शयति । प्रथमं चामातीसारस्यो-पेक्षया विरेचनदानेन प्रवर्तनमुक्तमिति विरोधे इयं व्यवस्था-यत् प्रवृद्धे आमे बलवति च पुरुषे प्रवर्तनमेव कर्तव्यं, यदा तु दुर्बलः पुमान् क्षीणश्चामस्तदा प्रथममुपेक्षया प्रवर्तनं कृत्वा

संग्रहणं कर्तव्यं; तस्यां ह्यवस्थायामसंग्रहणे आतुरस्य बलप्र-शान्मरणमेव स्यात् । अन्ये तु पूर्वं संग्रहणं न देयमिति प्रधान-मम्बघाशालमलकुटजत्वगादिसंग्रहणं न देयं, मुखोदीच्यादि तु पाचनसंग्रहणं देयमिति वर्णयन्ति । इयं चामातिसारचिकित्सा सर्वमातिसाराणां साधारणी ज्ञेया । कृच्छ्रं वा बहतामिति सवि-बन्धं बहताम् । प्रमथ्यामिति पाचनदीपनीयं कषायं; प्रमथ्या-शब्दो हि वृद्धपरंपरया पाचनदीपनकषाये वैयकशब्दे परिभा-षितः श्रूयते; यथा—विडङ्गकषायः शैश्वरिककषायशब्देन वैवै-रुच्यते । बहुदोषे प्रवर्तनं, तथा मध्यदोषे प्रमथ्योक्ता, अल्प-दोषे च सामे प्रथमकर्तव्यमाह—लङ्घनमित्यादि ॥ १४-१९ ॥

पिप्पली नागरं धान्यं भृतीकमभया वचा ।
हीविरे भद्रमुस्तानि विव्यं नागरधान्यकम् ॥ २० ॥
पृश्निपर्णी श्वदंष्ट्रा च समङ्गा कण्टकारिका ।
तिक्ष्णः प्रमथ्या विहिताः श्लोकाधैरतिसारिणाम् ॥
वचाप्रतिविषाभ्यां वा मुस्तपरिपटकेन वा ।
हीविरेऽङ्गवेराभ्यां पक्वं वा पाययेज्जलम् ॥ २२ ॥

तिक्ष्णः प्रमथ्या इति यथाक्रमं कफपित्तवातेषु विभज्य देया इति वदन्ति; तथा वचाप्रतिविषादिविहितानि श्रीण्यपि जलानि कफपित्तवातेषु यथाक्रमं वदन्ति । षडङ्गविधिनाऽत्र जलसाधनं ज्ञेयम् ॥ २०-२२ ॥

युकेऽन्नकाले क्षुत्क्षामं लघून्मज्जानि भोजयेत् ।
तथा स शीघ्रमाप्नोति रुचिमग्निबलं बलम् ॥ २३ ॥
तत्रेणावन्तिसोमेन यवाग्वा तर्पणेन वा ।
सुरया मधुना चादौ यथासात्म्यमुपाचरेत् ॥ २४ ॥
यवागूमिर्विलेपीभिः खडैर्यूषै रसौदनैः ।
दीपनग्राहिसंयुक्तैः क्रमश्च स्यादतः परम् ॥ २५ ॥

युकेऽन्नकाले इति सम्यग्बुधुऽन्नकालः । अवन्तिसोमं काञ्चि-कम् । काञ्चित्तत्कादीनां च त्रयाणां तर्पणाजोदनार्थमिहाभिधान-नम् । यवागूर्विल्लव्वा विलेपी बहुसिक्वा च; दीपनग्राहिणौ षड्विरेचनशताश्रितयोक्तौ । अतः परमिति यवावाद्युपचारा-न्तरम् ॥ २३-२५ ॥

शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिकाम् ।
बलां श्वदंष्ट्रां बिल्वानि पाठां नागरधान्यकम् ॥ २६ ॥
शटीं पलाशं हपुषां वचां जीरकपिप्पलीम् ।
यवानां पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥ २७ ॥
वृक्षाम्लं दाडिमाम्लं च सहिष्णुं विडसैन्धवम् ।
प्रयोजयेदन्नपाने विधिना सूपकल्पितम् ॥ २८ ॥
वातश्लेष्महरो ह्येष गणो दीपनपाचनः ।
प्राह्मी बल्यो रोचनश्च तस्माच्छ्लेष्टोऽतिसारिणाम् ॥

शालिपर्णीत्यादिना यवाग्वादिसंस्कारद्रव्याण्यह ॥२६-२९॥

आग्ने परिणते यस्तु विबद्धमतिसार्यते ।
सशूलपिच्छमल्पाख्यं बहुशः सप्रवाहिकम् ॥ ३० ॥
यूपेण मूलकानां तं वदराणांमथापि वा ।
उपोदिकायाः क्षीरिण्या यवान्या वास्तुकस्य वा ॥
सुवर्चलायाश्चश्रुवां शाकेनावलुगुजस्य वा ।
शट्याः कर्कशकाणां वा जीवन्त्याश्चर्मटस्य वा ॥
लोणिकायाः सपाठायाः शुष्कशाकेन वा पुनः ।
दधिदाडिमसिद्धेन बहुक्षेहेन भोजयेत् ॥ ३३ ॥

सप्रवाहिकमित्यत्र प्रवाहिकालक्षणं “बायुर्विष्टब्धो निश्चितं बलासं गुदल्यधस्तादहिताशनस्य । प्रवाहेतोऽल्पं बहुशो मलात्कं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः” (सु. उ. तं. अ. ४०) इत्यनेन सुश्रुतोक्तं ज्ञेयम् । क्षीरिणी गुमिका, सुवर्चला सूर्यभक्ता, चबुः नाबीचः, कर्कोरः कूष्माण्डभेदः, चिर्मेटः ककैटी, लोणिका खनामख्याता; गुषा काशमर्दः, रुक्षदेशजं शाकमित्येके ॥ ३०-३३ ॥

कल्कः स्याद्वालविल्वानां तिलकल्कश्च तत्समः ।
दध्नः सरोऽम्लक्षेहाद्यः खडो हन्यात् प्रवाहिकाम् ॥
यवानां मुद्रमाषाणां शालीनां च तिलस्य च ।
कोलानां बालविल्वानां धान्ययूपं प्रकल्पयेत् ॥ ३५ ॥
ऐकध्यं यमके भृष्टं दधिदाडिमसारिकम् ।
वर्चःक्षये शुष्कमुखं शाल्यन्नं तेन भोजयेत् ॥ ३६ ॥
दध्नः सरं वा यमके भृष्टं सगुडनागरम् ।
सुरां वा यमके भृष्टां व्यञ्जनार्थं प्रदापयेत् ॥ ३७ ॥
फलाभलं यमके भृष्टं यूपं गुञ्जनकस्य वा ।
लोपाकरसमम्लं वा क्षिग्धाम्लं कच्छपस्य वा ॥ ३८ ॥
बर्हिर्तित्तिरिक्षाणां वर्तकानां तथा रसाः ।
क्षिग्धाम्लाः शालयश्चाध्या वर्चःक्षयरुजापहाः ३९
अन्तराधिरसं पृत्वा रक्तं मेपस्य चोभयम् ।
पचेद्दाडिमसाराम्लं सधान्यक्षेहेनागरम् ॥ ४० ॥
ओर्देन रक्तशालीनां तेनाद्यात् प्रपिबेच्च तत् ।
तथा वर्चःक्षयरुजैर्व्याधिभिर्विप्रमुच्यते ॥ ४१ ॥

कल्कः स्यादित्यादिना खडः । धान्ययूपमिति धान्यप्रधानं यूपं यथोक्तमेव । यमके इति घृततैले । दधिदाडिमसाराम्भ्यां संस्कृतं दधिदाडिमसारिकम् । शालीनां यद्यपि बद्धवर्चस्त्वमुक्तं, तथाऽपीह खडयूपरसविशेषयुक्तानां संयोगशक्त्या वर्चःक्षये हि-तत्वं दर्शयामाह—क्षिग्धाम्लाः शालयश्चाध्या वर्चःक्षयरुजा-पहा इति । तेनाद्यात् प्रपिबेच्च तमिति उक्तान्तराधिरसाधि-कृतेन द्रवेण संधीयाद्यात् पृथक् च द्रवं पिबेत् । वर्चःक्षयरुजैः मुखशोषदौर्बल्योदावर्तदिभिः ॥ ३४-४१ ॥

गुदनिःसरणे शूले पानमम्लस्य सारिपः ।
प्रशस्यते निरामाणामथवाऽप्यनुवासनम् ॥ ४२ ॥
चाङ्गेरीकोलदध्यम्लनागरक्षारसंयुतम् ।
घृतमुक्तधितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम् ॥ ४३ ॥

इति चाङ्गेरीघृतम् ।

सचव्यपिण्णलीमूलं सव्योषविडदाडिमम् ।
पेयमम्लं घृतं युक्त्या सधान्यांजाजिचित्रकम् ॥ ४४ ॥
इति गुदभ्रंशे चव्यादिघृतम् ।

सूत्रितमम्लघृतमाह—चाङ्गेरीलादि । अत्र चाङ्गेरीरसकोल-रसदध्नां द्रवत्वं, नागरक्षारयोश्च कल्कत्वम् । पेयमम्लं घृतं-मित्यत्र अम्लार्थमनन्तरकमेव द्रवं चाङ्गेरीस्तरसादि देयं, चव्या-दयश्च दश कल्काः; उक्तं च तन्त्रान्तरे—“पथकोलविडाजा-जीधान्यदाडिमवेततैः । पचेदम्लं घृतं तद्वन्नागरक्षारसंयुतम्” इति ॥ ४२-४४ ॥

दशमूलोपसिद्धं वा सविल्वमनुवासनम् ।
शटीशताह्वाविल्वैर्वा वचया चित्रकेण वा ॥ ४५ ॥

इति गुदभ्रंशेऽनुवासनम् ।

दशमूलोपसिद्धमित्यादौ अनुवासनमिति अनुवासनलेहः । अत्रानुवासने लेहस्तु प्रायोदर्शनात्तैलमेव; अन्ये तु घृतस्य प्रकां-न्तत्वादुत्तमेबाहुः । शटीस्यादिनाऽप्यनुवासनलेहद्रवमुच्यते ४५ स्तब्धभ्रष्टगुदे पूर्वं लेहस्वेदौ प्रयोजयेत् । सुखिन्नं तं मृदुभूतं पिबुना संप्रवेशयेत् ॥ ४६ ॥

पिबुना संप्रवेशयेदिति पिबुनाऽऽच्छादितं पीडयित्वा प्रवे-शयेत् । पिबुः स्थूलकर्पटिका ॥ ४६ ॥
विवद्धवातवर्चास्तु बहुशूलप्रवाहिकः ।
सरकपिच्छस्तृष्णातः क्षीरसौहित्यमहेति ॥ ४७ ॥
यमकस्योपरि क्षीरं धारोष्णं वा पिबेन्नरः ।
शूतमेरुण्डमूलेन बालविल्वेन वा पर्यः ॥ ४८ ॥
एवं क्षीरप्रयोगेण रक्तं पिच्छा च शाम्यति ।
शूलं प्रवाहिका चैव विबन्धश्चोपशम्यति ॥ ४९ ॥

सौहित्यं तृतिः ॥ ४७-४९ ॥

पित्तातिसारं पुनर्निदानोपशयाकृतिभिरामांभं-यमुपलभ्य यथाबलं लङ्घनपाचनाभ्यामुपाचरेत् । तृष्यतस्तु मुस्तपर्पटकोक्षीरसारिवाचन्दनकिरात-तिक्तकोदीच्यवारिभिरुपचारः । लङ्घितस्य चाहा-रकाले बलातिबलासूर्यपिणीशालपर्णीभृश्रिपर्णीबृह-तीकण्टकारिकाशतावरीश्वदंष्ट्रानियैहसंयुक्तेन यथा-साल्यं यवागूमण्डादिना तर्पणादिना वा क्रमेणो-पचारः । मुद्रमसूरहरेणुमकुष्ठकाढकीयुषैर्वा लाव-कपिञ्जलशशहरिणैकालपुच्छकरसैरीषदरलेन-

भ्लैघौ क्रमशोऽग्निं सन्धुक्षयेत् । अनुबन्धे त्वस्य दीपनीयपाचनीयोपशमनीयसंग्रहणीयान् योगान् संप्रयोजयेदिति ॥ ५० ॥

आमान्वयमिति आमयुक्तम् । लङ्घनपाचनाभ्यामुपाचरेदित्यनेन यत् पूर्वमामातिसारे सामान्यविधानमुक्तं तद्विह नानुमन्यते; पित्तं हि सरं, तत्र च प्रवर्तने क्रियमाणेऽतियोगमयं स्यादिति भावः । यत्तु विरेचनमिह वक्तव्यं तत् सामग्रीविशेषसंपत्तायेव । लङ्घितस्य चैत्यादौ सर्पपर्णी सुद्रमाषपर्ण्यौ । निर्व्यूहशब्देन च षडङ्गविधानसिद्धं जलमुच्यते, यवाग्वादिसाधने तस्यैवाधिकारात् । अनुबन्धे त्वस्येति पित्तातिसारानुबन्धे । इमानिति वक्ष्यमाणान् ॥ ५० ॥

सक्षौद्रातिविषं पिष्ट्वा वत्सकस्य फलत्वचम् । पिबेत् पित्तातिसारघ्नं तण्डुलौदकसंयुतम् ॥ ५१ ॥ किराततित्कको मुस्तं वत्सकः सरसाञ्जनः । विवल्ं दाहरिद्रा त्वक् ह्रीधेरं सदुरालभम् ॥ ५२ ॥ चन्दनं च मृणालं च नागरं लोघ्रमुत्पलम् । तिला मोचरसो लोघ्रं समङ्गा कमलोत्पलम् ॥ ५३ ॥ उत्पलं धातकीपुष्पं दाडिमत्वक्काहौषधम् । कट्फलं नागरं पाठा जम्बाप्राश्निदुरालभाः ॥ ५४ ॥ योगाः षड्दे तैः सक्षौद्रास्तण्डुलौदकसंयुताः । पेयाः पित्तातिसारघ्नाः श्लोकाधेन निर्दिशिताः ॥ ५५ ॥ जीर्णोषधानां शस्यन्ते यथायोगं प्रकल्पितैः । रसैः सांप्रादिकैर्युक्ताः पुराणा रक्तशालयः ॥ ५६ ॥

फलत्वचमिति फलं च त्वक् चेति फलत्वचम् । मृणालम् उषीरम् । समङ्गा खादिरिः 'वराहकान्ता' इत्यन्ये ॥ ५१-५६ ॥

पित्तातिसारो दीपाग्नेः क्षिप्रं समुपशम्यति । अजाक्षीरप्रयोगेण बलं वर्णश्च वर्धते ॥ ५७ ॥ बहुदोषस्य दीपाग्नेः संप्राणस्य न तिष्ठति । पैत्तिको यद्यतीसारः पयसा तं विरेचयेत् ॥ ५८ ॥ पलाशफलनिर्यूहं पयसा सह पाययेत् । ततोऽनुपाययेत् कोष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ॥ ५९ ॥ प्रवाहिते तेन भले प्रशाम्यत्युदरामयः । पलाशवत् प्रयोज्या वा त्रायमाणा विशोधिनी ॥ ६० ॥ सांसर्ग्यां क्रियमाणायाम् शूलं यद्यनुवर्तते । श्रुतदोषस्य तं शीघ्रं यथावदनुवासयेत् ॥ ६१ ॥ शतपुष्पावरीभ्यां च पयसा मधुकेन च । तैलपादं घृतं सिद्धं सबिल्बमनुवासनम् ॥ ६२ ॥

न तिष्ठति न निवर्तते । पलाशवदिति उक्तपलाशफलविधानेन । सांसर्ग्यमिति पैथादिक्रमे । शतपुष्पादौ वरी शतावरी । अनुवासनं 'दद्यात्' इति शेषः ॥ ५७-६२ ॥

कृतानुवासनस्यास्य कृतसंसर्जनस्य च । वर्तते यद्यतीसारः पिच्छावस्तिरतः परम् ॥ ६३ ॥ परिवेष्ट्य कुशैराद्रैराद्रवृन्तानि शास्त्रमलेः । कृष्णमृत्तिकायाऽऽलिप्य स्वेदयेद्गोमयाग्निना ॥ ६४ ॥ सुशुष्कां मृत्तिकां ज्ञात्वा तानि घृन्तानि शास्त्रमलेः । शृते पयसि मृद्वीयादापोथ्योल्लुखले ततः ॥ ६५ ॥ पिण्डं मुष्टिसमं प्रस्थे तत् पूतं तैलसर्पिणोः । स्नेहितं मात्रया युक्तं कल्केन मधुकस्य च ॥ ६६ ॥ वस्तिमभ्यक्तगात्राय दद्यात् प्रत्यागते ततः । स्नात्वा भुञ्जीत पयसा जाङ्गलानां रसेन वा ॥ ६७ ॥

पित्तातिसारज्वरशोथगुल्मजीर्णातिसारग्रहणीप्रदोषान् ।

जयत्ययं शीघ्रमतिप्रवृद्धान् विरेचनास्थापनयोश्च वस्तिः ॥ ६८ ॥

परिवेष्ट्येत्यादिना पिच्छावस्तिमाह । शृते पयसीत्यत्र पानीयमात्रेणैव पयः शृतं ज्ञेयम् । प्रस्थ इति शृते पयसीत्यस्य विशेषम् । घृन्तानि शास्त्रमलेः उल्लुखले आपोथ्य तत् आपोथितात् पिण्डं मुष्टिसमं शृते प्रस्थे पयसि मृद्वीयादिति योजना । मात्रायेति वचनात् तैलसर्पिणोरत्र तावती मात्रा यावसा स्नेहनमात्रं भवति, तथा यद्यमीमधुकल्कस्यापि तावती मात्रा यावसा घनो बस्तिर्भवति ॥ ६३-६८ ॥

पित्तातिसारी यस्त्वेतां क्रियां मुक्त्वा निषेधते । पित्तलान्यन्नपानानि तस्य पित्तं महाबलम् ॥ ६९ ॥ कुयार्द्रकातिसारं तु रक्तमाशु द्रवयेत् । तृष्णां शूलं विदाहं च गुदपाकं च दाहयन् ॥ ७० ॥

पित्तातिसारीत्यादिना पित्तातिसारस्यैव हेतुविशेषकृतावस्थाभेदरूपं रक्तातिसारं दर्शयति । अयं च रक्तातिसारो यद्यपि पित्तातिसारोत्तरकालभावितयेहोक्तः, तथाऽपि पित्तातिप्रकोपेण रक्तदुष्ट्या च प्रथममपि भवत्येवायं दृष्टत्वादिति ज्ञेयम् । तेनान्नोत्पत्तिकमभिधानमतन्नमतम् । यथा "पाण्डुरोगी तु योऽल्यर्थ" (चि. अ. १६) इत्यादिनोक्तकामलोत्पादे यथोक्तकर्म विनाऽपि कामला भवति । एवमपि चास्य रक्तातीसारस्य पित्तजन्यत्वात् पैत्तिके एवावरोधः; तेन पदसंख्या न व्याहृत्यते । अतीसारस्य यत् प्रसूतायां सिद्धौ आमरक्तशक्त्युत्पत्तावतत्कफानतीसारकारकानभिधायोक्तं-"वृष्णामेषां द्विसंसारान्निशङ्कदा भवन्ति ते । केबलैः सह षट्त्रिंशत्" (चि. अ. ८) इति, तदप्यत्रैव पदकेऽन्तर्भावनीयं, तत्र सूक्ष्मभेदगणनया स भेदः कृत इत्यविरोधः ॥ ६९ ॥ ७० ॥

तत्र च्छागं पयः शस्तं शीतं समधुशर्करम् ।

पानार्थं भोजनार्थं च गुदप्रक्षालने तथा ॥ ७१ ॥

१ 'योजितं' इति पा० । २ 'वृत्तिः' इति पा० । ३ 'विना' नोक्तमभिधानं इति पा० ।

ओदनं रक्तशालीनां पयसा तेन भोजयेत् ।
 रसैः पारावतादीनां घृतभृष्टैः सशर्करैः ॥ ७२ ॥
 शशपक्षिमृगणां च शीतानां धन्वचारिणाम् ।
 रसरसम्लैः सघृतैर्मौजयेत् सशर्करैः ॥ ७३ ॥
 रुधिरं मार्गमाजं वा घृतभृष्टं प्रशस्यते ।
 काश्मर्यफलयूषो वा किञ्चिदम्लः सशर्करः ॥ ७४ ॥
 नीलोत्पलं मोचरसं समङ्गा पञ्चकेशरम् ।
 अजाक्षीरयुतं दद्याज्जीर्णं च पयसौदनम् ॥ ७५ ॥
 दुर्बलं पाययित्वा वा तस्यैवोपरि भोजयेत् ।
 प्राग्भक्तं नवनीतं वा दद्यात् समधुशर्करम् ॥ ७६ ॥

तत्र छागमिल्यादौ व्यञ्जनार्थमिति भोज्योपकरणार्थम् ।
 पयसा तेनेति छागेन पयसा । मृगस्येदं मार्गम्, अजस्येदमार्गं,
 रुधिरमिति योजना ॥ ७१-७६ ॥

प्राश्य क्षीरोत्थितं सर्पिः कपिञ्जलरसाशनः ।
 ज्यहादारोग्यमाप्नोति पयसा क्षीरभुक् तथा ॥ ७७ ॥
 पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षीरभुग्जयेत् ।
 रक्तातिसारं पीत्वा वा तथा सिद्धं घृतं नरः ॥ ७८ ॥
 घृतं यवागूमण्डेन कुटजस्य फलेः शृतम् ।
 पेयं तस्यानु पातव्या पेया रक्तोपशान्तये ॥ ७९ ॥

प्राश्येत्यादौ क्षीरोत्थितं सर्पिः पयसा प्राश्येति संबन्धः ।
 कपिञ्जलः गौरतिमिरिः । क्षीरं भुङ्क्ते इति क्षीरभुक् । तथेति
 शतावरी । यवागूमण्डेन पेयमिति संबन्धः ॥ ७७-७९ ॥

त्वक् च दाहहरिद्रायाः कुटजस्य फलानि च ।
 पिप्पली शृङ्गवेरं च द्राक्षा कटुकरोहिणी ॥ ८० ॥
 पद्मभिरैतैर्वृत्तं सिद्धं पेयामण्डावचारितम् ।
 अतीसारं जयेच्छीघ्रं विदोषमपि दाहणम् ॥ ८१ ॥

पद्मभिरैतैरितिपदं यथालाभनिषेधार्थम् ॥ ८० ॥ ८१ ॥

कृष्णमृन्मधुकं शङ्खं रुधिरं तण्डुलोदकम् ।
 पीतमेकत्र सक्षौद्रं रक्तसंग्रहणं परम् ॥ ८२ ॥
 पीतः प्रियङ्गुकाककः सक्षौद्रस्तण्डुलाम्भसा ।
 रक्तस्त्रावं जयेच्छीघ्रं धन्वमांसरसाशिनः ॥ ८३ ॥
 कल्कस्तिलानां कृष्णानां शर्करापञ्चभागिकः ।
 आज्ञेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥ ८४ ॥

कृष्णमृद्विल्यादौ रुधिरं शोणितं, केचित् कुङ्कुममाहुः । शर्क-
 रापञ्चभागिक इति अत्र शर्करायाः पञ्चमेन भागेन कृष्णतिल-
 दानम् ; उक्तं हि जतुकर्णे—“कृष्णतिलाञ्च शर्करापदिका-
 ष्ठाणीपयसा” इति ॥ ८२-८४ ॥

पलं वत्सकबीजस्य श्रपयित्वा रसं पिबेत् ।
 यो रसाशी जयेच्छीघ्रं स पैतं जठरामयम् ॥ ८५ ॥
 पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं चन्दनं तण्डुलाम्भसा ।
 दाहटूष्णाप्रमेहेभ्यो रक्तस्त्रावाच्च मुच्यते ॥ ८६ ॥

१ 'क्षीरेण' इति पा० ।

च. सं. ७०

पलमिल्यादौ रसमिति व्रथम् । रसाशीति मांसरसेन
 भुजानः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

गुदो बहुभिरुत्थानैर्यस्य पित्तेन पच्यते ।
 सेचयेत्तं सुशीतेन पटोलमधुकाञ्चुना ॥ ८७ ॥
 पञ्चवल्कमधूकानां रसरिक्षुरसैर्वृतेः ।
 छागैर्गव्यैः पयोभिर्वा शर्कराक्षौद्रसंयुतैः ॥ ८८ ॥
 क्षौद्रसंयुतैरित्यन्तं सेचयेदित्यनुवर्तते ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

प्रक्षालनानां कर्कैर्वा ससर्पिष्कैः प्रलेपयेत् ।
 एषां वा सुकृतैश्चूर्णैस्तं गुदं प्रतिसारयेत् ॥ ८९ ॥
 धातकीलोध्रचूर्णैर्वा समांशैः प्रतिसारयेत् ।
 तथा स्त्रवति नो रक्तं गुदं तैः प्रतिसारितम् ॥ ९० ॥
 पक्ता प्रशमं याति वेदना चोपशाम्यति ।
 यथोक्तैः सेचनैः शीतैः शोणितैः पित्तस्त्रवत्यपि ॥ ९१ ॥
 गुदवल्कणकट्यूह सेचयेद्भुतभावितम् ।
 चन्दनाद्येन तैलेन शतघौतेन सर्पिषा ॥ ९२ ॥
 कार्पाससंगृहीतेन सेचयेद्गुदवल्कणम् ।

प्रक्षालनानामिति प्रक्षालनार्थमुक्तानां पटोलमधुकादीनाम् ।
 प्रतिसारयेत् अवचूणयेत् ॥ ८९-९१ ॥—

अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सशूलमुपवेक्ष्यते ॥ ९३ ॥
 यदा वायुविबद्धश्च कृच्छ्रं चरति वा न वा ।
 पिच्छावन्ति तदा तस्य यथोक्तमुपकल्पयेत् ॥ ९४ ॥
 प्रपौण्डरीकसिद्धेन सर्पिषा चानुवासयेत् ।
 प्रायशो दुर्बलगुदाक्षिरकालातिसारिणः ॥ ९५ ॥
 तस्मादभीक्ष्णशस्तेषां गुदे स्नेहं प्रयोजयेत् ।

पिच्छावन्ति तदा तस्य यथोक्तमिति अत्रैव 'परिवेक्ष्य'
 इत्यादिग्रन्थोक्तम् । गुदे स्नेहं प्रयोजयेदिति अत्र स्नेहभावित-
 पित्रुप्रणयनेन गुदे स्नेहप्रयोगमिच्छन्ति; अन्ये तु प्रकृत्यादनु-
 वासनेनैवात्र प्रयोगमाहुः ॥ ९३-९५ ॥—

पवनोऽतिप्रवृत्तो हि स्ने स्थाने लभतेऽधिकम् ९६
 बलं तस्य सपित्तस्य जयार्थं बस्तिरुत्तमः ।
 रक्तं विट्सहितं पूर्वं पश्चाद्वा योऽतिसार्यते ॥ ९७ ॥
 शतावरीघृतं तस्य लेहार्थमुपकल्पयेत् ।
 शर्करार्थोक्षितं लीढं नवनीतं नवोद्धृतम् ॥ ९८ ॥
 क्षौद्रपादं जयेच्छीघ्रं तं विकारं हिताशिनः ।
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशृङ्गानापोथ्य वासयेत् ९९
 अहोरात्रं जले तते घृतं तेनाम्भसा पचेत् ।
 तदधोशर्करायुक्तं लिह्यात् सक्षौद्रपादिकम् ॥ १०० ॥
 अथो वा यदि वाऽप्यूर्ध्वं यस्य रक्तं प्रवर्तते ।

स्ने स्थाने इति पक्ताशयकव्यादौ । बस्तिरिति सामान्यवच-
 नादनुवासनं निरुद्धश्च ज्ञेयः । शतावरीघृतमिति "शतावरी-
 मूलबुलबुलतसः" (चि. अ. ३०) इत्यादिना योनिव्यापदुर्कं
 शतावरीघृतम् । विकारमिति 'रक्तं सविद्रं' इत्यादिनोक्तम्
 ॥ ९६-१०० ॥—

यस्त्वेवं दुर्बलो मोहात् पित्तलान्येव सेवते ॥१०१॥
दारुणं स वलीपाकं प्राप्य शीघ्रं विपद्यते ।

वलीपाकमिति गुदवलीपाकम् ॥ १६-१०१ ॥—

श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लङ्घनपाचनम् ॥ १०२ ॥
योज्यश्चामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः ।
लङ्घितस्यानुपूर्व्यं च कृतायां न निवर्तते ॥ १०३ ॥
कफजो यद्यतीसारः कफघ्नैस्तमुपाचरेत् ।

दीपनो गण इति 'शालिपर्णी पृश्निपर्णी' इत्यादिनोक्तः ।
॥ १०२ ॥ १०३ ॥—

बिल्वं कर्कटिका मुस्तमभया विश्वभेषजम् ॥ १०४ ॥
वचा विडङ्गं भूतीकं धान्यं देवदारु च ।
कुष्ठं सातिविषा पाठा चव्यं कटुकरोहिणी ॥ १०५ ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रं हस्तिपिप्पली ।
योगाङ्गुल्योकार्धविहितंश्चतुरस्तान् प्रयोजयेत् १०६ ॥
शूताङ्गुल्येष्मातिसारेषु कायाग्निबलवर्धनान् ।
अजाजीमसितां पाठां नागरं मरिचानि च ॥ १०७ ॥
धातकीद्विगुणं दद्यान्मातुलुङ्गरसाद्भुतम् ।
रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलानि च ॥ १०८ ॥
धातकीद्विगुणं दद्यात् पातुं सक्षौद्रनागरम् ।
धातकी नागरं बिल्वं लोभ्रं पद्मस्य केशरम् ॥ १०९ ॥
जम्बूवङ्गागरं धान्यं पाठा मोचरसो बला ।
समञ्ज्ञा धातकी बिल्वमध्यं जम्बूवाप्रयोस्त्वचः ११० ॥
कपित्थानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ।
चाङ्गेरीकोलतक्राम्बांश्चतुरस्तान् कफोचरे ॥ १११ ॥
श्लोकार्धविहितान् दद्यात् सन्नेहलवणान् खडान् ।
कपित्थमध्यं लीड्वा तु सव्योपक्षौद्रशर्करम् ॥ ११२ ॥
कट्फलं मधुयुक्तं वा मुच्यते जडरामयात् ।

कफघ्नैस्तमुपाचरेदित्युक्तं, तेन कफघ्नान् बिल्वकर्कटकेत्यादिना
योगानाह । धातकीद्विगुणमिति एकद्रव्यापेक्षया द्विगुणया धात-
क्या युक्तम् । अजाजीमसिदादौ अस्तितामिति पिप्पलीम् । जटु-
कर्णे ह्ययं योगः "पाठाऽजाजीव्योषफलपूरं धातकीद्विगुणम्" ।
इत्युक्तः ॥ १०४-११२ ॥—

कर्णं मधुयुतां पीत्वा तर्कं पीत्वा सचित्रकम् ॥ ११३ ॥
जग्ध्वा वा बालबिल्वानि मुच्यते जडरामयात् ।
बालबिल्वं गुडं तैलं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ।
लिङ्गाद्वाते प्रतिहते सशूलः सप्रवाहिकः ॥ ११४ ॥
भोज्यं मूलकपायेण वातघ्नैश्चोपसेवने ।
मातातिसारविहितैर्येषामांसरसैः खडैः ॥ ११५ ॥
पूर्वोक्तमम्लसर्पिषा षट्पलं वा यथाबलम् ।
पुराणं वा घृतं दद्याद्यवागुमण्डमिश्रितम् ॥ ११६ ॥

कर्णं मधुयुतामित्यत्र कणा पिप्पली; अन्ये 'कणा' इति
पठन्ति, कणानित्यनेन च षड्भित्तपट्टलान् ग्राहयन्ति । वाते

प्रतिहते इति बद्धे वाते । उपसेवनैरिति व्यञ्जनैः । पूर्वोक्तमम्लस-
र्पिरिति "चाङ्गेरीकोलदध्यम्ल" इत्यादिनोक्तम् ॥ ११३-११६ ॥
वातश्लेष्मनिबन्धे वा कफे वाऽतिस्रवत्यपि ।
शूले प्रवाहिकायां वा पिच्छाबस्तिं प्रयोजयेत् ११७ ॥
पिप्पलीबिल्वकुष्ठानां शताह्वावचयोरपि ।
कल्कैः सलवणैर्युक्तं पूर्वोक्तं सन्निधापयेत् ॥ ११८ ॥
प्रत्यागते सुखं स्नातं कृताहारं दिनात्यये ।
बिल्वतैलेन मतिमान् सुखोष्णनानुवासयेत् ॥ ११९ ॥
वचान्तैरथवा कल्कैस्तैलं पक्त्वाऽनुवासयेत् ।
बहुशः कफवातातस्तथा स लभते सुखम् ॥ १२० ॥

पिच्छाबस्तिं प्रयोजयेदिति यदुक्तं तत्र पिच्छाबस्तेर्विशे-
षमाह—पिप्पलीत्यादि । पूर्वोक्तमिति अत्रैव पूर्वोक्तं पिच्छाबस्तिं
पिप्पल्यादिकल्कैर्युक्तं, सन्निधापयेदिति दापयेत् । बिल्वतैलेनेति
सिद्धौ "दशमूलं बला राक्ता" (सि. अ. ४) इत्यादिना वक्ष्य-
माणबिल्वतैलेन । वचान्तैरिति "पिप्पलीबिल्वकुष्ठानां शताह्वा-
वचयोरपि" इत्यत्रोक्तैर्वचान्तैः ॥ ११७-१२० ॥
स्वे स्थाने मारुतोऽवश्यं वर्धते कफसंक्षये ।

स धृद्धः सहसा हन्यात्सत्तातं त्वरया जयेत् ॥ १२१ ॥
संश्रुतिं सर्वतिसारेषु पक्षाशयव्यापकत्वेन वायुरवश्यं धृद्धो
भवति, स चाङ्गुल्युक्तया त्वरया जेतव्य इति दर्शयन्नाह—स्वे
स्थाने इत्यादि । कफसंक्षयादित्यनेन कफसंक्षये रूक्षशरीरतया
वायुः कुप्यति, श्लेष्मशोणिते धृद्धे तदुपलब्धेहितवारीरे वायुर्निवृत्त-
प्रसरो भवतीति ॥ १२१ ॥

वातस्यानु जयेत् पिचं, पित्तस्यानु जयेत् कफम् ।
त्रयाणां वा जयेत् पूर्वं यो भवेद्बलवत्तमः ॥ १२२ ॥
पूर्वं च्वराध्याये सन्निपातचिकित्सायां "कफस्थानानुपूर्व्यां वा"
(वि. अ. ३) इत्यनेन कफपित्तवातानां क्रमेण चिकित्सोक्ता
अतीसारोऽपि त्रिदोषजे कदाचित् स्यादित्याशङ्क्यात्र विशिष्टं
क्रममाह—वातस्यानित्यादि । अयं च क्रमो निरामसन्निपाताति-
सारो एव ज्ञेयः; सामे तु प्रथममाम्लस्रव चिकित्सितं कर्तव्यम् ।
सन्निधोषातिसारचिकित्साक्रममभिधाय विषमत्रिदोषातिसारचि-
कित्साक्रममाह—त्रयाणामित्यादि ॥ १२२ ॥

तत्र श्लोकः—

प्रागुत्पत्तिनिमित्तानि लक्षणं साध्यता न च ।
क्रिया चावस्थिकी सिद्धा निर्दिष्टा ह्यतिसारिणाम् ॥
इत्यश्विवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-
त्सास्थानेऽतिसारचिकित्सितं नामै-
कोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

प्रागुत्पत्तीत्यादिनाऽध्यायार्थसंग्रहः ॥ १२३ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायु-
र्वेददीपिकायां चिकित्सास्थानेऽतीसारचिकित्सितं
नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अथातश्छर्दिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

शरीरे मार्गद्वयं प्रधानम्-अथो गुदम्, ऊर्ध्वं च मुखं;
तदधोमार्गातिप्रवृत्तदोषमतीसारमभिधाय, ऊर्ध्वातिदोषप्रवृत्ति-
रूपा छर्दिरुच्यते, इति छर्थेऽध्यायसंबन्धः ॥ १ ॥ २ ॥

यशस्विनं ब्रह्मतपोद्युतिभ्यां

ज्वलन्तमभ्यर्कसमप्रभावम् ।

पुनर्वसुं भूतहिते निविष्टं

पप्रच्छ शिष्योऽविजमश्विवेशः ॥ ३ ॥

ब्रह्मणः तत्त्वज्ञानस्य तपसश्च द्युती ब्रह्मतपोद्युती, ताभ्यां
ज्वलन्तम् ॥ ३ ॥

याश्छर्दयः पञ्च पुरा त्वयोका
रोगाधिकारे भिषजां वरिष्ठः ।

तासां चिकित्सां सनिदानलिङ्गां

यथावदाक्ष्व नृणां हितार्थम् ॥ ४ ॥

तद्विश्वेशस्य वचो निशम्य
प्रीतो भिषक्रेष्ट इदं जगाद् ।

याश्छर्दयः पञ्च पुरा मयोका-

स्ता विस्तरेण हवतो निबोध ॥ ५ ॥

रोगाधिकारे इति अष्टोदरीये (सू. अ. १९) ॥ ४ ॥ ५ ॥

दोषैः पृथक्त्रिप्रभवैश्चतस्रो

द्विष्टार्थयोगादपि पञ्चमी स्यात् ।

पृथक् वातादिषु त्रिषु मिलितेषु च प्रभव उत्पत्तिर्यासां
ताः पृथक्त्रिप्रभवाश्चतस्रः । द्विष्टार्थयोगादपीत्यत्र द्विष्टशब्देन
प्रतीपाद्युचित्पूर्वावयोऽपि द्वेष्टतया शुद्ध्यन्ते । द्विष्टप्रतीपेत्यादी
वक्ष्यमाणद्विष्टार्थेच्छर्दिनिदाने द्विष्टशब्देन गोबलीवर्दन्यायात्
प्रतिपुरुषनियतद्विष्टत्वमुच्यते, तेनेहोकार्थशब्देन प्रतिपादिता
छर्दिरुच्यते ।—

तासां हटुक्लेशकफप्रसेकौ

द्वेष्टोऽशने चैव हि पूर्वरूपम् ॥ ६ ॥

यद्यपि हेत्वभिधानपूर्वकं पूर्वरूपाभिधानं शुष्यते, हेतुत्तर-
कालमावित्वादेव पूर्वरूपस्य; तथाऽभ्यल्पककव्यत्वात् तासामि-
त्यादिना पूर्वरूपमाह । पूर्वरूपं लिङ्गात्पवाद्युच्यते, एवमन्य-
त्रापि साक्षात्स्फुटितपूर्वरूपाभिधाने ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

व्यायामतीक्ष्णपथशोकरोग-

भयोपवासाद्यतिर्कशितस्य ।

१ 'पृथक् त्रिप्रभवा चतुर्षी' इति पा० । २ 'साक्षात्स्फुटितपूर्वा-
भिधाने' इति पा० ।

वायुर्महास्रोतसि संप्रवृद्ध

उक्लेश्य दोषान्तत ऊर्ध्वमस्यन् ॥ ७ ॥

आमाशयोक्लेशकृतां च मर्म

प्रपीडयंश्छर्दिमुदीरयेत् ।

हृत्पाश्वेपीडामुखशोषमूर्ध-

नाभ्यर्तिकासखरभेदतोदैः ॥ ८ ॥

उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं

विच्छिन्नकृष्णं तनुकं कषायम् ।

कृच्छ्रेण चाल्यं महता च वेगे-

नातोऽनिलाच्छर्दयतीह दुःखम् ॥ ९ ॥

व्यायामेत्यादिना वातजाया हेतुलक्षणे प्राह । महास्रोतसीति
कोष्ठे । पात्रानिति बहुवचनं बहूनामुक्लेशनीयानां विद्यमानत्वात्
तथा रकारेऽपि छायादौ दोषशब्देनाभिधानात् । ऊर्ध्वक्षेपण-
मामाशयोक्लेशेनोदीरितो वायुरेव करोति । किंवा आमाशयो-
द्वेगकृतामिति द्वितीयावबुधवचनं दोषानिखल्य विशेषणम् । मर्मैति
हृदयम् । कषायमिति कषायरसं कषायवर्णं वा ॥ ७-९ ॥

अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीतै-

रामाशये पित्तमुदीर्णवेगम् ।

रसायनीभिर्विस्मृतं प्रपीड्य

मर्मोर्ध्वमागम्य वर्मं करोति ॥ १० ॥

मूर्च्छांपिपासामुखशोषमूर्ध-

तात्वक्षिस्तंतापतमोभ्रमार्तः ।

पीतं भृशोष्णं हरितं सत्तिकं

धूषं च पित्तेन वमेत् सदाहम् ॥ ११ ॥

अजीर्णेत्यादिना पित्तजाया हेतुलक्षणे ब्रूते । अजीर्णेति
अजीर्णे भोजनम् । रसायनीभिरीरिति स्रोतोभिः । मूर्ध्वेत्यादि
संतापेन संबध्यते । धूषं धूसवर्णम् ॥ १० ॥ ११ ॥

स्निग्धातिगुर्वामविदाहिभोज्यैः

स्वप्नादिभिश्चैव कफोऽतिवृद्धः ।

उरः शिरो मर्म रसायनीश्च

सर्वाः समावृत्य वर्मं करोति ॥ १२ ॥

तन्द्रास्यमाधुर्यकफप्रसेक-

संतोषनिद्रादुचिगौरवार्ताः ।

स्निग्धं घनं खादु कफादिशुद्धं

सलोमहर्षोऽल्परुजं वमेत् ॥ १३ ॥

स्निग्धेत्यादिना कफजामाह । संतोषोऽत्र तृप्तिः, अन्ये तु
संतोषो मानस एवात्र व्याधिप्रभावाद्भवति । अल्परुजमिति
क्रियाविशेषणम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

१ "कुक्षो महास्रोतसि मातरिश्वा दोषान्समुक्लिष्य तदूर्ध्वमस्यन् ।
आमाशयोदिककृतां च मर्मं प्रपीडयन् छर्दिमुदीरयेत् ॥" इति पा० ।

समश्रतः सर्वैरसान् प्रसक्त-
मामप्रदोषतुविपर्ययैश्च ।

सर्वे प्रकोपं युगपत् प्रपन्ना-
दृष्टिर्दि त्रिदोषां जनयन्ति दोषाः ॥ १४ ॥

शूलाविपाकावचिदाहृत्पणा-
श्वासप्रमोहप्रबला प्रसक्तम् ।

छर्दिस्त्रिदोषाल्लवणाम्लनील-
सान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात् ॥ १५ ॥

समश्रत इत्यादिना त्रिदोषजामाह । समश्रतः सर्वैरसानिति
पथ्यापथ्यमेलकरूपतया भजतः, उक्तं हि—“पथ्यापथ्यमिहैकत्र
भुक्तं समशानं मतम्” (वि. अ. १५) इत्यत्र; न तु सर्वैर-
सान् भुजानस्थेत्यर्थः; सर्वैरसमोषेन हि पथ्यमेव, तेनेह तस्य
त्रिदोषकर्तृत्वं न स्यात् । प्रसक्तमिति निरन्तरम् । आमस्य
प्रदोषः आमप्रदोषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

विद्वस्वदमूत्राश्वुवहानि वायुः
स्रोतांसि संरुध्य यदोष्वेमेति ।

उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं
दोषं समुद्भूय नरस्य कोष्ठात् ॥ १६ ॥

विष्मूत्रयोस्तत् समवर्णगन्धं
तद्वश्वासहिकार्तिर्युतं प्रसक्तम् ।

प्रच्छर्दयेद्दुष्टमिहातिवेगा-
त्तयाऽर्जितश्चाशु विनाशमेति ॥ १७ ॥

विद्वस्वदेत्यादिना उपद्रवयुक्तां छर्दिमुपद्रवादसाध्यामाह । वि-
ष्मूत्रयोस्तत्समगन्धवर्णं छर्दयतीति वायुना विष्मूत्रस्रोतसां दूषि-
तत्वाज्ज्ञेयम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

द्विष्टप्रतीपाशुचिपूत्यभ्य-
वीभत्सगन्धाशनदर्शनेश्च ।

यच्छर्दयेत्तत्समना मनोमै-
र्दिष्टार्थसंयोगमवा मता सा ॥ १८ ॥

द्विष्टेत्यादिना द्विष्टार्थजामाह । द्विष्टार्थो गन्धेनाशनेन दर्श-
नेन च यथायोग्यतया संबध्यन्ते । अशनं भक्षणम् । द्विष्टं
प्रतिपुसंवाप्रीतिजनकं, प्रतीपं वचादि, केचित् प्रतीपं वातमाहुः,
अशुचि उच्छिष्टादि, अमेध्यं मलिनं, वीभत्सं जुगुप्सितम् ।
मनोमैरिल्लेनेन द्विष्टवीर्यां मध्ये यत्किञ्चित् अशुच्यादि यं पुरुषं
मनोमैत्रं न भवति तं प्रति तच्छर्दिकारकं न भवति, मनोऽ-
नुपघातकत्वादिति सूचयति ॥ १८ ॥

क्षीणस्य या छर्दिरस्तिप्रवृद्धा
सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।

सचन्द्रिकां तां प्रवदन्त्यसाध्यां
साध्यां चिकित्सेदुपद्रवां च ॥ १९ ॥

१ ‘प्रतीपं सात्त्व्यविपरीतम्’ इति गङ्गाधरः ।

असाध्यलक्षणयुक्तां छर्दिं परिहारागर्थमाह—क्षीणस्त्रेत्यादि ।
अतिप्रवृद्धेति सदाऽनुबद्धा । सोपद्रवैस्त्रि विद्वस्वदेत्यादिना
रोगोपद्रवा ज्ञेयाः । सचन्द्रिकामिति धातुसहमण्डलाकारयु-
क्ताम् ॥ १९ ॥

आमाशयोत्क्लेशमवा हि सर्वा-
दृष्ट्यां मता लङ्घनमेव तस्मात् ।

प्राकारयेन्माहृतजां विमुच्य
संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥ २० ॥

चूर्णानि लिह्यान्मधुनाऽभयानां
हृद्यानि वा यानि विरेचनानि ।

मध्वैः पयोभिश्च युतानि युक्त्या
नयन्त्यधो दोषमुदीर्णमूर्ध्वम् ॥ २१ ॥

वल्लीफलाद्यैर्वमनं पिबेद्वा
यो दुर्बलस्तं शमनैश्चिकित्सेत् ।

रसैर्मनोबैलैश्चुमिर्विशुष्कै-
र्मक्ष्यैः समोज्यैर्विधिष्वैश्च पानैः ॥ २२ ॥

आमाशयेत्यादिना साध्यानां चिकित्सामाह । यस्मादामाश-
योत्क्लेशात् सर्वादृष्टयो भवन्ति, आमाशयोत्ये च रोगे लङ्घ-
नादि कफहरं भेषजं युक्तं, तस्माल्लङ्घनमेव कर्तव्यमिति भावः ।
लङ्घनमल्पदोषविषयं, शोधनं च बहुदोषविषयमिति व्यवस्था ।
संशोधनशब्देन चेह विरेचनवमने अपि गृह्यते; अन्ये त्वत्र
संशोधनशब्देन प्रतिमार्गहरणतया अत्यर्थहितं विरेचनमेव
वर्णयन्ति । संशोधनयोगानाह—चूर्णीनीत्यादि । फलाद्यैरिति
फलानि जीमूतैश्चाकुप्रचृतिनि फलमात्रासिद्धि (सि. अ. ११)-
पठितानि, तैः । शमनैरिति दोषनिबर्हणं विना दोषसात्म्यकरैः; उक्तं
हि पुष्कलावते—“न शोधयति यदोषां समाशोदीरयत्यपि ।
समीकरोति विषमांस्तत् संशमनमुच्यते” इति ॥ २०-२२ ॥

सुसंस्कृतास्तित्तिरिर्बल्लवा-
रसा व्यपोहन्यनिलप्रवृत्ताम् ।

छर्दिं तथा कोलकुलत्थधान्य-
विल्वादिमूलाभ्यवैश्च यूषः ॥ २३ ॥

वैतात्मिकायां हृदयद्रवातौ
नरः पिबेत् सैन्धववद्धृतं तु ।

सिद्धं तथा धान्यकनागराभ्यां
दध्ना च तोयेन च दाडिमस्य ॥ २४ ॥

व्योषेण युक्तां लवणैश्चिमिश्च
घृतस्य मात्रामथवा विदध्यात् ।

स्निग्धानि हृद्यानि च भोजनानि
रसैः सयूषैर्दधिदाडिमाभ्यः ॥ २५ ॥

१ ‘उक्तेपद्रवा’ इति पा० । २ ‘भेदः प्रचृतिधातुर्नयूरुच्छचन्द्र-
कवद प्रतिमिति, सा चन्द्रिका, तद्युक्ताम्’ इति गङ्गाधरः ।
३ ‘वातात्मके हृदयद्रवास्तुक्तः’ इति पा० ।

सुसंस्कृता इत्यादिना वैशेषिकी वातजाचिकित्सोच्यते ।
हृदयद्रव इति परिश्रान्तस्येव हृदयशोभः । सैन्धववदिति सैन्ध-
वप्रक्षेपः, केचित् सैन्धववत् सिद्धमिति योजयन्ति । तोयेन च
दाडिमस्येति दाडिमरसेन । व्योषेणेत्यादौ व्योषादीनां पेयघृत-
मात्रायां प्रक्षेप्यत्वम् ॥ २३-२५ ॥

पित्तात्मिकायामनुलोमनाथं
द्राक्षाविदारीधुरसैखिवृत् स्यात् ।

कफाशयस्थं त्वतिमात्रवृद्धं
पित्तं हरेत् स्वादुभिरुध्वमेव ॥ २६ ॥

शुद्धाय काले मधुशर्कराभ्यां
लाजैश्च मन्यं यदि वाऽपि पेयाम् ।

प्रदापयेन्मुद्गरसेन वाऽपि
शाल्योदनं जाङ्गलजैस्त्वैर्वा ॥ २७ ॥

सितोपलामाक्षिकपिप्पलीभिः
कुल्माषलाजायवसक्तुगुञ्जान् ।

खर्जूरमांसान्यथ नारिकेलं
द्राक्षामथो वा बदराणि लिह्यात् ॥ २८ ॥

स्रोतोजलाजोत्पलकोलमज्ज-
चूर्णानि लिह्यान्मधुनाऽभ्यां च ।

कोलास्थिमज्जाञ्जनमक्षिकाविड-
लाजासितामागधिकाकणान् वा ॥ २९ ॥

द्राक्षारसं वाऽपि पिबेत् सुशीतं
सुद्धृष्टलोष्टप्रभवं जलं वा ।

जम्बवाघ्नयोः पल्लवजं कषायं
पिबेत् सुशीतं मधुसंयुतं वा ॥ ३० ॥

निशि स्थितं वारि समुद्रकृष्णं
सोशीरधान्यं चणकोदकं वा ।

गवेषुकामूलजलं गुडूच्या
जलं पिबेद्विधुरसं पयो वा ॥ ३१ ॥

सेव्यं पिबेत् काञ्चनगैरिकं वा
सबालकं तण्डुलधावनेन ।

धात्रीरसेनोत्तमचन्दनं वा
तृष्णावमिघ्नानि समाक्षिकाणि ॥ ३२ ॥

कल्कं तथा चन्दनचव्यमांसी-
द्राक्षोत्तमाबालकगैरिकाणाम् ।

शीताम्बुना गैरिकशालिचूर्णं
मूर्वां तथा तण्डुलधावनेन ॥ ३३ ॥

कफाशयस्थमिति कफस्थानमाभाशयोर्ध्वभागो वक्षः, तत्स्थम् ।
हरेद्वृक्षमेवेति वमनैव हरेत् । यदि वाऽपि पेयामिति मन्दाभिं
प्रति पेया ह्येवा । कुल्माषा उत्तिग्नयवपिष्टकृता भक्ष्याः, पारि-

यात्रास्तु मुद्गान्मसूरांनुत्खिचभृदिताम् कुल्माषानाहुः । गुञ्जः
समण्डो यवोदनः । खर्जूरमांसानीति खर्जूरफलेसंज्ञाणि । खर्जूर-
ेत्यादौ लिह्यादित्यत्र 'सितोपलामाक्षिकपिप्पलीभिः' इत्यनुवर्तनी-
यम् । स्रोतोर्जं स्रोतोञ्जनम् । कोलमज्जा कोलाभ्यन्तरम् । अभ्यां
वैद्यत्रापि 'मधुना लिह्यात्' इति संबध्यते । कोलास्थीत्यादावपि
'मधुना लिह्यात्' इत्यनुवर्तते । सुद्धृष्टलोष्टप्रभवं जलं वेति मूत्र-
यलोष्टनिर्माणभवं जलमित्यर्थः । समुद्रकृष्णं पिप्पलीमुद्गरसहि-
तम् । निशि स्थितमित्यादौ सोषीरधान्यमिति द्वितीयः, चणको-
दकं वेति तृतीयो योगः । तथा गवेषुकदिशोगद्वयेऽपि शीत-
कषायविधिर्ज्ञेयः । काञ्चनगैरिकमिति गैरिकं दाक्षिणाल्यप्रसिद्धं
काञ्चनवर्णम् । सबालकं तण्डुलधावनेनेति विधानं 'सेव्यं
पिबेत्' इत्यनेन तथा 'काञ्चनगैरिकं वा' इत्यनेन च द्वितीययोगेन
संबध्यते । द्राक्षोत्तमा गोक्षेनी द्राक्षेल्यर्थः । उत्तमचन्दनं धव-
लचन्दनम् ॥ २६-३३ ॥

कफात्मिकायां वमनं प्रशस्तं

सपिप्पलीसर्षपनिम्बतोयैः ।

पिण्डीतकैः सैन्धवसंप्रयुक्तै-

र्वैभ्यां कफामाशयशोधनार्थम् ॥ ३४ ॥

गोधूमशालीन् सयवान् पुराणान्

यूषैः पटोलामृतचित्रकाणाम् ।

व्योषस्य निम्बस्य च तक्रसिद्धै-

र्युषैः फलाम्लैः कटुभिस्तथाऽद्यात् ॥ ३५ ॥

रसांश्च शल्यानि च जाङ्गलानां

मांसानि जीर्णान्मधुसीध्वरिष्टान् ।

रागांस्तथा पाण्डवपानकानि

द्राक्षाकपित्थैः फलपूरकैश्च ॥ ३६ ॥

मुद्गान्मसूरांश्चणकान् कलायान्

भृष्टान् युतान्नागरमाक्षिकाभ्याम् ।

लिह्यात्तथैव त्रिफलाविडङ्ग-

चूर्णं विडङ्गवृषयोरेथो वा ॥ ३७ ॥

सजाम्बवं वा बदराम्लचूर्णं

मुस्तायुतां कर्कटकस्य शृङ्गीम् ।

दुरालभां वा मधुसंप्रयुक्तां

लिह्यात् कफच्छर्दिविनिग्रहार्थम् ॥ ३८ ॥

मनःशिलायाः फलपूरकस्य

रसैः कपित्थस्य च पिप्पलीनाम् ।

क्षौद्रेण चूर्णं मरिचैश्च युक्तं

लिह्यजेच्छर्दिमुदीर्णवेगाम् ॥ ३९ ॥

१ 'खर्जूरफलमज्जा' इति पा० । २ 'उत्तमद्राक्षा श्वेतद्राक्षे-
ल्यर्थः' इति पा० । ३ 'विडङ्गवृषयोरेतौ वा' इति पा० । ४ 'बद-
राल चूर्णं' इति पा० ।

समाशिकाणीति पश्चादुक्तयोगत्रयद्रव्याणि समाशिकाणि कर्तव्यानि । पिण्डीतकैरिति मदनैः । कफस्यामाशयस्य च शोधनार्थं कफमाशयशोधनार्थम् । यद्यपि गोधूमयवौ मधुरत्वयोगात् कफकरौ, तथाऽपि पुराणतया न कफकराविति कृत्वा कफच्छर्वा विहितौ । उक्तं हि—“प्रायः श्लेष्मलं मधुरमन्यत्र मधुनः पुराणाच्च शालियवगोधूमादत्” (सू. अ. २७) इति । रागाः कपित्थादिद्रव्यकृताः । मनःशिलायाश्चूर्णं मरिचैश्च युक्तं क्षौद्रेण युतं फलपूरकरसैर्लिहन्, तथा कपित्थस्य रसैः पिप्पलीनां चूर्णं मरिचैश्च युक्तं क्षौद्रेण युतं लिहन्निति योज्यम् ॥ ३४-३९ ॥

यैषा पृथक्त्वेन मया क्रियोक्ता
तां सन्निपातेऽपि संमस्य बुद्ध्या ।
दोषर्तुरोगाग्निबलान्यवेक्ष्य
प्रयोजयेच्छास्त्रविद्वद्भिरम्तः ॥ ४० ॥

यैषेत्यादिना साक्षिपातिकयाश्चिकित्सोच्यते । समस्येति एकीकृत्य । दोषर्तुरोगाग्निबलान्यवेक्ष्येति दोषादीनां बलं वीक्ष्य यद्भवत् तत्प्रधाना चिकित्सा कर्तव्या । रोगः छर्दिरेव ॥ ४० ॥

मनोभिधाते तु मनोदुक्कला
वाचः समाश्वसनहर्षणानि ।
लोकप्रसिद्धाः श्रुतयो वयस्याः
शृङ्गारिकाश्चैव हिता विहाराः ॥ ४१ ॥
गन्धा विचित्रा मनसोऽनुकूला
मृत्पुष्पशुक्राम्लफलदिकानाम् ।
शाकानि भोज्यान्यथ पानकानि
सुसंस्कृताः षाडवरागलेहाः ॥ ४२ ॥
यूषा रसाः कान्बलिका खडाश्च
मांसानि धाना विविधाश्च भक्ष्याः ।
फलानि मूलानि च गन्धवर्ण-
रसरूपेणानि वर्मि जयन्ति ॥ ४३ ॥
गन्धं रसं स्पर्शमथापि शब्दं
रूपं च यद्यत् प्रियमप्यसात्म्यम् ।
तदेव दद्यात् प्रशमाय तस्या-
स्तज्जो हि रोगः सुख एव जेतुम् ॥ ४४ ॥

मनोभिधाते इति मनोविधातञ्चच्छर्मा । लोकप्रसिद्धाः श्रुतय इति लौकिकार्थानुगता आख्यायिकेतिहासाः । विहाराः कीडाः । लेहा इति व्यञ्जनरूपा लेहाः । रागादीनां लक्षणमसकृदुक्तम् । गन्धवर्णरसैरुपेतानीति प्रशस्तगन्धादियुतानि । गन्धमिष्यादिना आख्यायिकच्छर्दिप्रशमार्थमसात्म्यदानमप्यभिधत्ते । प्रशमे हि तस्या इति गन्धादीनां प्रियमाणसुयोगेन छर्द्याः प्रशमे सति, तज्जो हि रोग इति गन्धादीनामसात्म्यजनितरोगो

जेतुं सुख एव सुखोपाय एव भवति, मूलव्याधेर्नहालस्यस्य जितत्वादित्यभिप्रायः । ‘सुखमेव जेतुम्’ इति पाठे सुखं यथा भवति तथा जेतुं ‘पार्यते’ इति शेषः ॥ ४१-४४ ॥

छर्द्युत्थितानां च चिकित्सितात् स्वा-
चिकित्सितं कार्यमुपद्रवणाम् ।
अतिप्रवृत्तासु विरेचनस्य
कर्मातियोगे विहितं विधेयम् ॥ ४५ ॥

अतिप्रवृत्तास्त्रिधा । अतिप्रवृत्तासु छर्दिषु विरेचनस्याति-योगे यत्कर्म विहितं संशोधनव्यापत्तिसिद्धौ (सि. अ. ६) तदिह विधेयमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

वमिप्रसङ्गात् पवनोऽप्यवश्यं
धातुक्षयाद्बुद्धिमुपैति तस्मात् ।
चिरप्रवृत्तास्त्रिधा निपहानि
कार्याण्युपस्तम्भनबृंहणानि ॥ ४६ ॥
सर्पिर्गुडाः क्षीरविधिर्घृतानि
कल्याणकद्रव्येषणजीवनानि ।
वृष्यास्तथा मांसरसाः सलेहा-
धिरप्रसक्ता च वर्मि जयन्ति ॥ ४७ ॥

वमिप्रसङ्गात् छर्द्यनुबन्धात् पवनस्य बुद्धिर्भवति; तत्रोपस्तम्भनं छर्दीनां पवनस्य वा, बृंहणं धातुनाम् । लेहाः च्यवनप्राशादयः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

तत्र श्लोकः—

हेतुं संख्यां लक्षणमुपद्रवान् साध्यतां न योगांश्च ।
छर्दीनां प्रशमार्थं प्राह चिकित्सितं मुनिवर्यः ॥ ४८ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्वे चरकप्रतिस्करुतेऽप्राप्ते दृढव-
लसंपूरिते चिकित्सास्थाने छर्दिचिकित्सितं
नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

हेतुमित्यादिना संग्रहः । उपद्रवानिति विद्वेक्षेत्यादिनोक्ता-
नुपद्रवान् । मुनिवर्य इति मुनिश्रेष्ठः ॥ ४८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेददीपिकायां चिकित्सास्थाने छर्दिचिकि-
त्सितं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

अथातो विसर्पचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये छर्दिवेगविधाताद्वि सर्पाणामुत्पत्तेश्छर्द्यनन्तरं विसर्पस्य चिकित्सितमुच्यते । छर्द्यश्च रक्तदूषकत्वं विशिष्टोपि-
तीये “छर्द्यैवैवप्रतीपातात्” (सू. अ. २८) इत्यादिना
“शरत्कालस्त्रिमासाश्च शोणितं संप्रवृष्यति” (सू. अ. २८)
इत्यनेनोक्तम् ॥ १ ॥ २ ॥

कैलासे किन्नराकीर्णे बहुप्रसवणौषधे ।
पादपैर्विविधैः स्निग्धैर्निःसृज्य कुसुमसंपदा ॥ ३ ॥
वमद्भिर्मधुरान् गन्धान् सर्वतः स्वभ्यलङ्कते ।
विहरन्तं जितात्मानमात्रेयमुषिवन्दितम् ॥ ४ ॥
महर्षिभिः परिवृतं सर्वभूतहिते रतम् ।
अग्निवेशो गुरुं काले विनयादिदमुक्तवान् ॥ ५ ॥
भगवन् ! दारुणं रोगमाशीविषविषोपमम् ।
विसर्पन्तं शरीरेषु देहिनामुपलक्ष्ये ॥ ६ ॥
सहसैव नरास्तेन परीताः शीघ्रकारिणः ।
विनश्यन्त्यनुपक्रान्तास्तत्र नः संशयो महान् ॥ ७ ॥
स नाम्ना केन विज्ञेयः संज्ञितः केन हेतुना ।
कतिभेदः कियद्भातुः किंनिदानः किमाश्रयः ॥ ८ ॥
सुखसाध्यः कृच्छ्रसाध्यो ज्ञेयो यश्चानुपक्रमः ।
कथं कैलक्षणेः किं च भगवन् ! तस्य भेषजम् ॥ ९ ॥
तदश्विबेदास्य वचः श्रुत्वाऽऽश्रयेः पुनर्वसुः ।
यथावदखिलं सर्वं प्रोवाच मुनिसत्तमः ॥ १० ॥

कैलासे इत्यादि । प्रश्नोऽत्र देशगुणोपदर्शनपरः, शोभने हि देशे सुमनसो गुरवः शिष्यैः पृष्टाः सम्यग्वदन्ति । कुसुमसंपदा पुष्पफलसंपदा । मधुरान् गन्धान् इष्टान् गन्धान् । विहरन्तं विचरन्तम् । जितात्मानं जितेन्द्रियम् । आशीविषाः सर्पाः । उपलक्ष्ये पदयामि । अनुपक्रान्ता गदाः केचिद्विनश्यन्ति, यथा-व्यङ्गितिलकादयः, केचिन्नुपक्रान्ता अपि चिरेण प्रन्ति, यथा-नेहगुल्मादयः, अनेन तु ग्रहीताः शीघ्रमेव विनश्यन्तीति त्वराविशेषं चिकित्सिते दर्शयति । संज्ञितः केन हेतुनेति कस्माद्भेदो वैष्यमाणविसर्पा विसर्पसंज्ञया आरुघाता इत्यर्थः । कियद्भातुरिति कतिबातुकारणकः । कथं कैलक्षणेति कथंभूतः कैलक्षणेर्ज्ञेय इत्यर्थः ॥ ३-१० ॥

विविधं सर्पति यतो विसर्पस्तेन स स्मृतः ।
परिसर्पोऽथवा नाम्ना सर्वतः परिसर्पणात् ॥ ११ ॥

विविधमिलादिना यथाक्रमं प्रश्नानामुत्तरमाह । विविधं सर्पतीति अथ ऊर्ध्वं तिर्यक् तथा स्फोटशोफादिभिः प्रसरतीति विसर्पः । परिसर्पशब्दार्थं व्याकरोति-परिसर्पोऽथवेत्यादि । परितः सर्वतः, परिराब्दः सर्वतोऽर्थे इत्यर्थः, किंवा परिसर्पणशब्देन सर्पणमात्रमुच्यते, सर्वतःशब्देन परिराब्दार्थो व्याकियते, तेनोक्तं-सर्वतः परिसर्पणादिति ॥ ११ ॥

स च सप्तविधो दोषैर्विज्ञेयः सप्तधातुकः ।
पृथक् त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पो द्वन्द्वजाख्यः ॥ १२ ॥
वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सांनिपातिकः ।
चत्वार एते विसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्द्वजाख्यः ॥ १३ ॥
आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थ्याख्यः कफवातजः ।
यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसंभवः ॥ १४ ॥

सप्तविधो दोषैरिति दोषभेदात् सप्तविधो भवति । एतेन साध्यासाध्यभेदोऽप्यस्य संभवतीति दर्शयति ॥ १२-१४ ॥

रक्तं लसीका त्वक्कांसं दूष्यं दोषाख्यो मलाः ।

विसर्पणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः ॥ १५ ॥

पृथगिलादिना निर्दिष्टं सप्तविधत्वं दर्शयति । रक्तमिलादिना सप्तधातुत्वं स्फुटयति । रक्तादिदोषत्वं कुष्ठे यद्यप्यस्ति, तथाऽपि विसर्पणशीलैर्दोषैर्विसर्पाः, कुष्ठानि तु चिरक्रियैर्दोषैर्जायन्तं इत्यादि कुष्ठचिकित्सिते एव प्रपञ्चितमनुसरणीयम् । दोषाख्यो मला इत्यत्र दोषशब्देनैव वातादिप्राप्तौ मला इति अत्यर्थदुष्ट्या शरीरमलनीकरणत्वं प्रतिपादयितुमुक्तम् । उक्तं चान्यत्र—“शरीरदूषणादोषा मलनीकरणात्मकाः । धारणाद्वातवक्ष्यं स्तुर्वीतपित्तकफाख्यः” इति ॥ १५ ॥

लघणाभलकदूषणानां रसानामतिसेवनात् ।

दध्यम्लमनुशुक्तानां सुरासौवीरकस्य च ॥ १६ ॥

व्यापन्नबहुमद्योष्णारगपाडवसेवनात् ।

शाकानां हरितानां च सेवनाच्च विदाहिनाम् ॥ १७ ॥

कूर्चिकानां किलाटानां सेवनान्मन्दकस्य च ।

दध्नः शाण्डाकिपूर्वाणामासुतानां च सेवनात् ॥ १८ ॥

तिलमाषकुलत्थानां तैलानां पैत्तिकस्य च ।

राम्यानूपीदकानां च मांसानां लघुनस्य च ॥ १९ ॥

प्रक्षिप्तानामसात्म्यानां विरुद्धानां च सेवनात् ।

अत्यादानादिवास्त्रमाद्वर्जोष्णानात् क्षतात् ॥ २० ॥

क्षतबन्धप्रपतनादर्मकर्मातिसेवनात् ।

विषवाताग्निदोषाच्च विसर्पणां समुद्भवः ॥ २१ ॥

एतैर्निदानैर्व्यामिश्रैः कुपिता मास्तादयः ।

दूष्यान् संदूष्य रक्तादीन् विसर्पन्त्यहिताशिनान् ॥

जायते कैश्च हेतुभिरित्येतत्तरं-लघणाभलेत्यादि । उष्णानामिति उष्णवीर्याणां, सैन्धवामलकादीनां लघणाभलकदूषणमपि शीतवीर्यत्वादुष्णानामिति कृतम् । हरितानामिति हरितशाकवर्गपठितानामाद्वर्जकादीनाम् । कूर्चिका दधिकूर्चिका तत्कूर्चिका च, किलाटः नष्टशरीरपिण्डः । मन्दकस्येति मन्दजातस्य दध्नः । शाण्डाकिपूर्वाणामिति शाण्डाकीसंधानानाम् । अजीर्णेशानमजीर्णानां, किंवा अजीर्णस्यापरिणतसाशनम् ; अविदग्धे पूर्वदिनाग्नेशानमध्यशानम् । व्यामिश्रैः संमिश्रैः ॥ १६-२२ ॥

बहिःश्रितः श्रितश्चान्तस्तथा चोभयसंश्रितः ।

विसर्पो बलमेतेषां ज्ञेयं गुरु यथोक्तम् ॥ २३ ॥

बहिर्मीर्गश्रितं साध्यमसाध्यमुभयभितम् ।

विसर्पं दारुणं विद्यात् सुकृच्छ्रं त्वन्तराश्रयम् ॥ २४ ॥

अन्तःप्रकुपिता दोषा विसर्पन्त्यन्तराश्रये ।

बहिर्विहःप्रकुपिताः सर्वत्रोभयसंश्रिताः ॥ २५ ॥

साध्यासाध्यविभागज्ञानार्थं शाखाश्रितत्वादीनाह—बहिरि-
त्यादि । यथोत्तरमिति बहिःश्रितादन्तःश्रितः, अन्तःश्रितादुभ-
याश्रितो गुरुःश्रयः । अन्तराश्रये इति अन्तःशरीरे, बहिरिति
शाखायां, सर्पति ॥ २३-२५ ॥

मर्मोपघातात् संमोहादयनानां विघट्टनात् ।
तृष्णातियोगाद्वेगानां विषमणां प्रवर्तनात् ॥ २६ ॥
विद्याद्विसर्पमन्तर्जमाशु चाश्विबलक्षयात् ।
अतो विपर्ययाद्वाह्यमन्यैर्विद्यात् खलक्षणेः ॥ २७ ॥

अन्तराश्रयादिविसर्पलक्षणमाह—मर्मोपघातादित्यादि । म-
मैति हृदयम् । विद्यात् खलक्षणेति वक्ष्यमाणविसर्पलक्षणेः
॥ २६ ॥ २७ ॥

यस्य सर्वाणि लिङ्गानि बलवद्यस्य कारणम् ।
यस्य चोपद्रवाः कथा मर्मगो यश्च हन्ति सः ॥ २८ ॥

यस्य सर्वाणीति अन्तराश्रयबहिराश्रयविसर्पलक्षणानि ॥ २८ ॥
रूक्षोष्णैः केवलो वायुः पूरणैर्वा समावृतः ।
प्रदुष्टो दूषयन् दूष्यान् विसर्पति यथाबलम् ॥ २९ ॥

तस्य रूपाणि—भ्रमद्वयुपिपासानिस्तोदशूलाङ्ग-
मद्वैद्येष्टनकम्पज्वरतमककासास्थिसंधिभेदविश्लेष-
णवेपनारोचकाविपाकाश्चक्षुषोराकुलत्वमस्त्रागमनं
पिपीलिकासंचार इव चाङ्गेषु, यस्मिन्श्चावकाशो
विसर्पो विसर्पति सोऽवकाशः श्यावारुणाभासः
श्वयथुमान् निस्तोदभेदशूलायामसंकोचहर्षस्फुरणै-
रतिमात्रं प्रपीड्यते, अनुपक्रान्तश्चोपचीयते शीघ्र-
भेदैः स्फोटकैस्तनुभिररुणामैः श्यावैर्वा तनुविशदा-
रुणात्पाप्तावैः, विबद्धवातमूत्रपुरीषश्च भवति,
निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते विपरीतानि चोप-
शेरत इति वातविसर्पः ॥ ३० ॥

रूक्षोष्णैरित्यादिना पृथग्वैतुलक्षणमाह । अत्र च रूक्षादिभिः
स्वतन्त्रः, पूरणेन च मार्गावरोधात् कुपितः परतन्त्रो वायुर्जैः ।
उष्णं च यद्यपि न साक्षाद्वातजनकं तथाऽपि रूक्षसंबन्धा-
दुष्णं वातं करोति । उष्णसंबद्धत्वसामान्यसंप्राप्तिसंप्राप्तमिह यत्
पितं तज्जन्यत इति ज्ञेयम् । द्रव्युः चक्षुरादिष्वल्यर्थतापः,
द्रव्युश्च पित्तिकोऽप्यत्र उत्सर्गसिद्धिविसर्पार्थमागमिपित्तकसंभवा-
द्भवति ॥ २९ ॥ ३० ॥

पित्तमुष्णोपचारेण विदाह्यम्लाशनैश्चितम् ।
दूष्यान् संदूष्य धमनीः पूरयन् वै विसर्पति ॥ ३१ ॥

तस्य रूपाणि—ज्वरस्तृष्णा मूर्च्छा मोहश्छर्दि-
रोचकोऽङ्गभेदः स्वेदोऽतिमात्रमन्तर्दाहः प्रलापः
शिरोरुक् चक्षुषोराकुलत्वमस्त्रप्रमरति भ्रमः शीत-

वातवारितर्षोऽतिमात्रं हरितहारिद्रनेत्रमूत्रवर्चस्त्वं
हरितहारिद्ररूपदर्शनं च, यस्मिन्श्चावकाशो विसर्पोऽ-
नुसर्पति सोऽवकाशस्तत्रहरितहारिद्रनीलकृष्णर-
क्तानां वर्णानामन्यतमं पुष्पति, सोत्सेधैश्चातिमात्रं
दाहसंभेदनपुरीतैः स्फोटकैरुपचीयते तुल्यवर्णास्त्रा-
वैश्चिरपाकैश्च, निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते विप-
रीतानि चोपशेरत इति पित्तविसर्पः ॥ ३२ ॥

पित्तमित्यादिना पित्तकमाह । धमनीः पूरयन्निति पदं यद्यपि
पैतिके एवांगं, तथाऽपि 'समानेव्वर्धेकत्राभिहितो विधिरन्य-
त्राप्यनुसंजनीयः' इति न्यायादन्यविसर्पेऽप्यपि ज्ञेयम् । अयं च
समानो विधिः पित्तप्रधानत्वाद्विसर्पाणां पित्तविकारो एवोक्तः ।
शीतवातशीततोययोस्तृष्णा शीतवातवारितर्षः । अवकाशे इति
देहे ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

स्वाद्वम्ललवणस्निग्धगुर्वैजस्यप्रसंचितः ।
कफः संदूषयन् दूष्यान् कृच्छ्रमङ्गे विसर्पति ॥ ३३ ॥

तस्य रूपाणि—शीतकः शीतज्वरो गौरवं निद्रा
तन्द्राऽरोचको मधुरास्यत्वमास्योपलेपो निष्ठिविका
र्द्धिरालस्यं स्तमित्यमग्निनाशो दौर्बल्यं च, यस्मिन्-
श्चावकाशो विसर्पोऽनुसर्पति सोऽवकाशः श्वयथु-
मान् पाण्डुरोत्तरिक्तः स्नेहसुप्तिस्तम्भगौरवैरन्वितो-
ऽरुपवेदनः कृच्छ्रपाकैश्चिरकारिर्भिवहुलत्वगुपलैः
स्फोटः श्वेतपाण्डुभिरनुवध्यते, प्रमिन्नस्तु श्वेतं
पिच्छलं तन्तुमद्भनमनुबद्धं स्निग्धमास्त्रावं स्रवति,
ऊर्ध्वं च गुरुभिः स्थिरजालावततैः स्निग्धवैर्बुल-
त्वगुपलैर्पत्रैर्नैरनुबध्यतेऽनुषङ्गी च भवति, श्वेतन-
खनयनवदनत्वद्भूतवर्चस्त्वं, निदानोक्तानि चास्य
नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरत इति श्लेष्म-
विसर्पः ॥ ३४ ॥

स्वाद्वम्लेत्यादिना कफजमाह । हेत्वन्तरेष्वपि श्लेष्मणो
विद्यमानेषु स्वादादीनामभिधानमेषामेव प्रायो विसर्पजनकत्वात् ।
एवं वातपित्तजनकहेत्वभिधानेऽपि वर्णनीयम् । कृच्छ्रमङ्गे विस-
र्पति शीघ्रं शरीरे न विसर्पति । शीतकः शीतम् । ऊर्ध्वमिति
अत ऊर्ध्वकालः; किंवा ऊर्ध्वकायः, श्लेष्मण ऊर्ध्वकायै एवाव-
स्थानात् । जालावततैरिति जालावततैरिवेत्यर्थः । अनुषङ्गी
चिरकालस्थायी ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

वातपित्तं प्रकुपितमतिमात्रं स्येतुभिः ।
परस्परं लब्धबलं दृढद्वान्नं विसर्पति ॥ ३५ ॥

तदुपतापादातुरः सर्वशरीरमङ्गारैरिकाकीर्य-
माणं मन्यते, छर्द्यतीसारमूर्च्छादाहमोहज्वरतमका-
रोचकास्थिसंधिभेदतृष्णाविपाकाङ्गभेदादिभिश्चा-
भिभूयते, यं यं चावकाशं विसर्पोऽनुसर्पति सोऽ-

वकाशः शान्ताङ्गारप्रकाशोऽतिरक्तो वा भवति, अग्निदग्धप्रकारेण स्फोटैरुपचीयते, स शीघ्रगत्वा-
दाग्धेव मर्मानुसारी भवति, मर्मणि चोपतते पव-
नोऽतिबलो भिनश्यङ्गान्यतिमात्रं प्रमोहयति संज्ञां,
हिक्याभ्यासौ जनयति, नाशयति निद्रां, स नष्टनिद्रः
प्रमूढसंज्ञो व्यथितचेता न कचन सुखमुपलभते,
अरतिपरीतः स्थानादासनाच्छ्रयां कान्तुमिच्छति,
क्लिष्टभृथिष्ठश्चाशु निद्रां भजति, दुर्बलो दुःखप्रबो-
धश्च भवति; तमेवंविधमग्निविसर्पपरीतमचिकित्स्यं
विद्यात् ॥ ३६ ॥

वातपित्तमिलादिनाऽग्निविसर्पलक्षणमाह । परस्परं लब्ध-
बलमिति वातपित्तं चान्येभ्योर्ध्वं वर्धितशक्तिकम् । शान्ताङ्गारप्र-
काश इति निर्वाणाङ्गारसदृशः कृष्ण इत्यर्थः । स्थानात् ऊर्ध्वा-
वस्थानात् । कान्तुं गन्तुम् । एवंविधमित्यनेन अग्निविसर्पस्य
‘अनुपहृते मर्मणि’ इत्यादिना साध्यत्वेन वक्ष्यमाणाऽवस्था
व्यवस्थिता ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

कफपित्तं प्रकुपितं बलवत् स्वेन हेतुना ।
विसर्पत्येकदेशे तु प्रकृदेयति वेदिहम् ॥ ३७ ॥

तद्विकाराः—शीतज्वरः शिरोगुह्यं दाहः
स्रैमित्यमङ्गावसदनं निद्रा तन्दा मोहोऽनद्वेषः
प्रलापोऽग्निनाशो दीर्घवैषम्यस्थेभ्यो मूर्च्छा विपा-
सा स्रोतसां प्रलेपो जाड्यमिन्द्रियाणां प्रायोपवेश-
नमङ्गविक्षेपोऽङ्गमर्दोऽरतिरौत्सुक्यं चोपजायते,
प्रायश्चामाशये विसर्पत्यलसक एकदेशग्राही च,
यस्मिंश्चावकाशे विसर्पे विसर्पति सोऽवकाशो
रक्तपीतपाण्डुपिडाकावकीर्ण इव मेचकामः कालो
मलिनः क्षिण्यो बहूष्मा गुहः स्तिमितवेदनः श्वय-
थुमान् गम्भीरपाको निरास्त्रावः शीघ्रकृद्धः खिन्न-
क्लिन्नपूतिमांस्तवक् क्रमेणाल्पवक् परामृष्टोऽवदी-
र्यते कर्दम इवावपीडितोऽन्तरं प्रयच्छत्युपक्लिन्नपू-
तिमांस्तस्यागी सिरास्त्रायुसंदर्शी कुणपगन्धी च
भवति संज्ञास्मृतिहन्ता च; तं कर्दमविसर्पपरीत-
मचिकित्स्यं विद्यात् ॥ ३८ ॥

कफपित्तमिलादिना कर्दमविसर्पमाह । प्रायश्चामाशये विस-
र्पतीति कर्दमस्य कफपित्तजन्यत्वात् कफपित्तशोथ आमाशय-
स्थितत्वादिति भावः । अलसक इति मन्दविसर्पः । एकदेश-
ग्राही न सर्वशरीरव्यापकः । मलिनः मलदिग्धः । स्तिमितवे-
दन इति मन्दवेदनः । गम्भीरपाकः अन्तःपाकः । अन्तरं
प्रयच्छतीति अवकाशं ददाति । एतस्य कर्दमसारूप्यात् कर्द-
मसंज्ञा हेत्या । तं कर्दमविसर्पपरीतमचिकित्स्यं विद्यादिति यथो-

क्तसर्वलक्षणं कर्दममसाध्यं विद्यात्; असंपूर्णलक्षणं प्रति तु
चिकित्सां वक्ष्येव ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

स्थिरगुरुकठिनमधुरशीतस्निग्धान्नपानाभिध्य-
न्दिसेविनामव्यायामादियसेविनामप्रतिकर्मशीलानां
श्लेष्मा वायुश्च प्रकोपमापद्यते, तावुभौ दुष्टप्रवृद्धा-
वतिबलौ प्रदूष्य दुष्यान् विसर्पय कल्पते; तत्र
वायुः श्लेष्मणा विषदमार्गस्तमेव श्लेष्माणमनेकधा
भिन्दन् क्रमेण ग्रन्थिमालां कृच्छ्रपाकसाध्यां कफा-
शये संजनयति, उत्सन्नरक्तस्य वा प्रदूष्य रक्तं
सिरास्त्रायुमांस्तवगाश्रितं ग्रन्थीनां मालां कुरुते
तीव्ररुजानां स्थूलानामणूनां वा दीर्घवृत्तरक्तानां,
तदुपतापाज्वरातिसारकासहिक्काभ्यासशोषप्रमोह-
वैषण्यारोचकाविपाकप्रसेकच्छादैर्मूर्च्छाङ्गमङ्गलि-
द्रारतिसदनाद्याः प्रादुर्भवन्त्युपद्रवाः; स एतैरुप-
द्रुतः सर्वैकमर्णां विषयमतिपतितो विवर्जनीयो
भवतीति ग्रन्थिविसर्पः ॥ ३९ ॥

स्थिरत्वादिना ग्रन्थिविसर्पमाह । दुष्टप्रवृद्धाविति परस्परदूष-
कत्वेन प्रवृद्धौ । कृच्छ्रपाकसाध्यामिति च कृच्छ्रपाकां कृच्छ्र-
साध्यां च; कृच्छ्रपाकता च विरेण पाकाज्ज्ञेया । उत्सन्नरक्तस्येति
वृद्धरक्तस्य । सिरास्त्रायुमांसेत्यादौ ग्रन्थिविसर्पं कुरुते इति शोध्यं;
तेन तीव्ररुजादियुक्तानां ग्रन्थीनामाश्रयं ग्रन्थिविसर्पं कुरुते
इत्यर्थः । तदुपतापादिति तेन ग्रन्थिविसर्पेण पीडनात् । सर्वैक-
मर्णां विषयमतिपतितो भवतीति सर्वचिकित्साविषयतामतिक्रान्तो
भवतीत्यर्थः । सद्यन्वेन चेह यथोक्तोपद्रवयुक्त एव ग्रन्थिवि-
सर्पः प्रलवमृद्यते । अन्यं च ग्रन्थिविसर्पस्तन्नान्तरे अपचि-
संज्ञया कथ्यत इत्याहुः ॥ ३९ ॥

उपद्रवस्तु खलु रोगोत्तरकालजो रोगाश्रयो
रोग एव स्थूलोऽणुर्वा, रोगात् पश्चाज्जायत इत्यु-
पद्रवसंज्ञः । तत्र प्रधानो व्याधिः, व्याधेरुण्णभूत
उपद्रवः, तस्य प्रायः प्रधानप्रशमे प्रशमो भवति ।
स तु पीडाकरतरो भवति पश्चादुत्पद्यमानो व्याधि-
परिक्षिप्तशरीरत्वात्; तस्मादुपद्रवं त्वरमाणोऽभि-
वाधेत ॥ ४० ॥

विसर्पिणां बहुपद्रवतया अनुपपन्नादिर्होपद्रवस्वरूपं व्याक-
रोति—उपद्रवस्तिवत्यादि । तुषाब्दः मूलव्याधिव्यवच्छेदे, अथवा
तुषाब्दः प्रकाशने । रोगोत्तरकालज इति रोगमध्यकालजः;
एतेन रोगसहोदरपक्षे लिप्तस्य व्यवच्छेदः । यानि च लिप्ता-
न्यपि कदाचिद्भोगोत्तरकालजानि भवन्ति तानि रोगेण सह
प्राय उत्पद्यमानतया न रोगोत्तरकालजान्येव, तेन न तेषामु-
पद्रवत्वम् । रोगाश्रय इति रोगारम्भकदीपप्रकोपजन्यतया

रोगेण सप्तं तुल्यकारणः । एतेन गलगण्डे जाते स्वेहेतुपक्षानां ज्वरादीनां रोगोत्तरकालजानामप्युपद्रवत्वं निषेधयति । रोग एवैख्यनेन मूलव्याधिः पृथग्रेणशब्देन व्यवहियमाणमुपद्रवं प्राह-यति; तेन व्याध्यवस्थाना रोगोत्तरकालजाया व्यवच्छेदं करोति । ततश्च शोथस्य या व्रणरूपाऽवस्था तस्या व्युदासः, तथा सर्वासामपि व्याध्यवस्थानामवस्थालक्षणयुक्तानां व्युदासः कृतो भवति; अवस्था व्याधेरवश्यमावितया मूलव्याधिरूपेण एव, उपद्रवस्तु नावश्यं भवति । यद्यपि केचिन्महाबलदोषा-रव्या व्याधय उपद्रवयुक्ता एवोत्पद्यन्ते, सहोत्पत्ते चोपद्रवार्थो नास्ति, तथाऽपि ये गदा उपद्रवरूपा जायन्ते ते तत्र सहो-त्पत्ता अपि योग्यतया उपद्रवा भण्यन्ते । परमार्थस्तु सहभा-विनो नोपद्रवलक्षणयुक्ताः, किंतु रोगसंकरत्वेन तत्र जायन्ते इति । एतदुपद्रवलक्षणार्थं एव सुश्रुतः—“तत्रौपसर्गिको नाम यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञः” (सु. सू. अ. ३५) इति । उपद्रव-प्रकारमाह—स्थूलोऽणुर्वैति । उपद्रवसंज्ञानिरुक्तिमाह—पश्चा-ज्जायत इति उपद्रवसंज्ञ इति । एतेन उपद्रवति व्याधुत्पाद-समीपे उपैतीति उपद्रवः, इति निरुक्तिः कृता भवति । व्याधिर्गुण-भवेति मूलव्याध्यपेक्षयाऽप्रधानमित्यर्थः । गुणभूतत्वे एव हेतुमाह—तस्य प्रायः प्रधानप्रशमने शम इति । मूलव्याधिप्र-शमाधीनप्रशमत्वादुपद्रवस्याप्राधान्यमित्यर्थः । प्रायःशब्देन च व्यभिचारवाचिना क्वचिदुपद्रवस्य स्वतन्त्रा चिकित्साऽयुक्ता । उपद्रवस्य औद्युक्तिकित्वात् व्युत्पादयन्माह—स त्वित्यादि । व्याधिपरिक्रिष्टशरीरवादिति दिव्योगे पञ्चमो; तेन व्याधिपरि-क्रिष्टस्य पश्चादुत्पन्नमानतया पीडाकरतरो भवतीति वाक्यार्थः । उपसंहरति—तस्मादित्यादि । अभिवाधेवेति त्वरया चिकित्सेतुः; सा च चिकित्सा मूलव्याधिप्रशमनेन तथा स्वतन्त्राऽपि भवती-त्युक्तमेव ॥ ४० ॥

सर्वार्थतनसमुत्थं सर्वैलिङ्गव्यापिनं सर्वधात्वनु-सारिणमाशुकारिणं महासत्यिकमिति सन्निपातवि-सर्पमचिकित्स्यं विद्यात् ॥ ४१ ॥

संप्रति प्रकान्तं सन्निपातविसर्पमाह—सर्वैत्यादि । सर्वार्थ-तनसमुत्थमिति सर्वहेतुमवम् । सर्वैलिङ्गव्यापिनमिति वातादि-जोक्तसर्वलक्षणयुक्तम् । सर्वधात्वनुसारिणमिति विसर्पाश्रयत्वे-नोक्तानामनुक्तानामपि च धातूनामाश्रयित्वं दर्शयति । तथा हि मन्त्रिकाया विसर्परूपाया एव तन्त्रान्तरे सकलधात्वाश्रयत्व-मुक्तं, तदुत्सर्गतो विसर्पार्णं दोषातिमात्रदुष्ट्या सप्तधातुकेतरधा-वुद्धिरपि भवतीति ॥ ४१ ॥

तत्र वातपित्तश्लेष्मनिमिप्ता विसर्पाख्यः साध्या भवन्ति; अग्निर्कर्ममाख्यो पुनरनुपसृष्टे मर्मणि अनु-

पगते वा सिरास्त्रायुर्मांसच्छेदे साधारणक्रियाभिरु-भावेवाभ्यस्यमानौ प्रशान्तिमापयेयाताम्, अनाद-रोपक्रान्तः पुनस्तयोरन्यतरो हन्याद्देहमाश्वेवाशी-विषयतः; तथा ग्रन्थिविसर्पमजातोपद्रवमारभेत चिकित्सितुम्, उपद्रवोपद्रुतं त्वेन परिहरेत्; सन्नि-पातजं तु सर्वधात्वनुसारित्वादाशुकारित्वाद्विरुद्धो-पक्रमत्वाच्चासाध्यं विद्यात् ॥ ४२ ॥

मर्मणीति हृदयादिप्रधानमर्मणि । साधारणक्रियाभिरिति आरम्भकदोषयोः समानाभिः क्रियाभिः । अभ्यस्यमानाविति सततमुपचर्यमाणौ । अनादरोपक्रान्त इति असम्यगुपक्रान्तः । तेन पूर्वं सर्वथाऽनुपक्रमे “ये हन्युरनुपक्रान्ताः” (सू. अ. १८) इत्यनेन मारकत्वमुक्तम्, इह तु असम्यगुपक्रमे इति विशेषः ॥ ४२ ॥

तत्र साध्यानां साधनमनुव्याख्यास्यामः ॥ ४३ ॥
लङ्घनोल्लेखने शस्ते तिक्रकानां च सेवनम् ।
कफस्थानगते सामे रुक्षशीतैः प्रलेपयेत् ॥ ४४ ॥
पित्तस्थानगतेऽप्येतत् सामे कुर्याच्चिकित्सितम् ।
शोणितस्यावसेकं च विरेकं च विशेषतः ॥ ४५ ॥
मास्ताशयसंभूतेऽप्यादितः स्याद्विरुक्षणम् ।
रक्तपित्तान्वयेऽप्यादौ स्नेहनं न हितं मतम् ॥ ४६ ॥
वातोत्थने तिक्रघृतं पौष्टिकं च प्रशस्यते ।
लघुदोषे, महादोषे पौष्टिके स्याद्विरेचनम् ॥ ४७ ॥
न घृतं बहुदोषाय देयं यन्नं विरेचयेत् ।
तेन दोषो ह्युपष्टब्धस्त्वद्धांसरुधिरं पचेत् ॥ ४८ ॥
तस्याद्विरेकमेवादौ शस्तं विद्याद्विसर्पिणः ।
रुधिरस्यावसेकं च तद्व्यस्याश्रयसंज्ञितम् ॥ ४९ ॥

तत्र साध्यानामित्यादिना चिकित्सामाह । उल्लेखनं वमनम् । कफस्थानगत इति ऊर्ध्वकायगते । पित्तस्थानत्वेन मध्यशरीरे, मास्ताशयशब्देन च पक्वाशयाःशरीरं शुद्धते । वातोत्थने तिक्रघृतं पौष्टिकं च प्रशस्यते लघुदोषे इति च्छेदः; तेन लघुदोषे पौष्टिके इति योज्यम् । बहुदोषायेति पित्तस्य प्रकृत-त्वाद् बहुपित्तायेत्यर्थः । तेनेति अविरेचनघृतेन । तद्व्यस्या-श्रितसंज्ञितमिति तत् शोणितमस्य विसर्पस्य आश्रयत्वेन कथितं, तेन शोणितावसेकादाश्रयोच्छेदेन विसर्पच्छेदो भव-तीत्यर्थः ॥ ४३-४९ ॥

इति वीसर्पनुत् प्रोक्तं समासेन चिकित्सितम् ।
एतदेव पुनः सर्वं व्यासतः संप्रवक्ष्यते ॥ ५० ॥
मदनं मधुकं निम्बं वत्सकस्य फलानि च ।
वमनं संप्रदातव्यं विसर्पं कफपित्तजे ॥ ५१ ॥

पटोलपिचुमर्दाभ्यां पिप्पल्या मद्नेन च ।
विसर्पं वमनं शस्तं तथा चेन्द्रयवैः सह ॥ ५२ ॥
यांश्च योगान् प्रवक्ष्यामि कल्पेषु कफपित्तानाम् ।
विसर्पिणां प्रयोज्यास्तं दोषनिर्हरणाः शिवाः ॥ ५३ ॥

व्यासत इति विस्तरेण । कफपित्तजे इति व्यस्तसमस्तकफ-
पित्तजे ॥ ५०-५३ ॥

मुस्तनिम्बपटोलानां चन्दनोत्पलयोरपि ।
सारिवामलकोशीरमुस्तानां वा विचक्षणः ॥ ५४ ॥
कषायान् पाययेद्वैद्यः सिद्धान् वीसर्पनाशानम् ।
किराततक्तिकं लोभ्रं चन्दनं सदुरालभम् ॥ ५५ ॥
नागरं पद्मकिञ्जल्कमुत्पलं सविभीतकम् ।
मधुकं नागपुष्पं च दद्याद्वीसर्पशान्तये ॥ ५६ ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं पद्मकिञ्जल्कमुत्पलम् ।
नागपुष्पं च लोभ्रं च तेनैव विधिना पिबेत् ॥ ५७ ॥
द्राक्षां पर्यटकं शुण्ठीं गुडूचीं धन्वयासकम् ।
निशापर्युषितं दद्याच्छणावीसर्पशान्तये ॥ ५८ ॥
पटोलं पिचुमर्दं च दार्वां कटुकरोहिणीम् ।
यष्ट्याह्वां त्रायमाणान् च दद्याद्वीसर्पशान्तये ॥ ५९ ॥
पटोलादिकषायं वा पिबेत्त्रिफलाया सह ।
मसूरविदलैर्युक्तं घृतमिश्रं प्रदापयेत् ॥ ६० ॥
पटोलपत्रमुद्गानां रसमामलकस्य च ।
पाययेत् घृतोन्मिश्रं नरं वीसर्पपीडितम् ॥ ६१ ॥

किराततक्तिकिरपि कषाययोग एव । तेनैव विधिनेति
मुस्तादियोगोक्तकषायविधिना । निशापर्युषितमिति शीतकषा-
यम् । अयं च शीतकषायविधिः पटोलमिलादावपि योज्यः ।
मसूरविदलैरिति मसूराणां विदलैः ; न चात्र विदला इयामा,
तस्याः क्लीङ्गत्वात् ॥ ५४-६१ ॥

यच्च सर्पिर्महातिकं पित्तकुष्ठनिवर्हणम् ।
निर्दिष्टं तदपि प्राज्ञो दद्याद्वीसर्पशान्तये ॥ ६२ ॥
त्रायमाणघृतं सिद्धं गौलिमेकं यदुदाहृतम् ।
विसर्पिणां प्रशान्त्यर्थं दद्यात्तदपि बुद्धिमान् ॥ ६३ ॥
त्रिवृच्चूर्णं समालोढ्य सर्पिणा पयसाऽपि वा ।
घर्मांश्चुना वा संयोज्य मृद्धीकानां रसेन वा ॥ ६४ ॥
विरेकार्थं प्रयोक्तव्यं सिद्धं वीसर्पनाशनम् ।
त्रायमाणघृतं वाऽपि पयो दद्याद्विरेचनम् ॥ ६५ ॥
त्रिफलारससंयुक्तं सर्पिंस्त्रिवृतया सह ।
प्रयोक्तव्यं विरेकार्थं विसर्पज्वरनाशनम् ॥ ६६ ॥
रसमामलकानां वा घृतमिश्रं प्रदापयेत् ।
स एव गुरुकोष्ठाय त्रिवृच्चूर्णयुतो हितः ॥ ६७ ॥
दोषे कोष्ठगते भूय एतत् कुर्याच्चिकित्सितम् ।

त्रिफलारसेनादौ त्रिफलारसादिभिः समं मिश्रितं घृतं
देयम् । गुरुकोष्ठगते कूरोष्ठाय ; अन्ये दोषपूर्णकोष्ठं गुरुकोष्ठ-
माहुः । दोषे कोष्ठगते भूय इत्यत्र भूयःशब्दः प्रायोवाची ।
॥ ६२-६७ ॥—

शाखादुष्टे तु रुधिरं रक्तमेवादितो हरेत् ॥ ६८ ॥
मिवग्वातान्वितं रक्तं विषाणेन विनिर्हरेत् ।
पित्तान्वितं जलौकोभिः, कफान्वितमलाबुभिः ६९
यथासन्नं विकारस्य व्यधयेदाशु वा सिराम् ।
त्वङ्मांसस्त्रायुसंक्लेदो रक्तक्लेदादि जायते ॥ ७० ॥

शाखाश्रयदोषैर्दुष्टे रक्ते चिकित्सामाह—शाखादुष्ट इत्यादि ।
शाखादुष्टे रक्ते दोषविशेषेण रक्तावसेकोपायमाह—वातान्वितमि-
त्यादि । रक्तावसेकविधानं चेह पराधिकारत्वात्, तच्च सुश्रुते
हेयम् । यथासन्नमिति वा विकारप्रत्यासन्ना सिरा तां व्यध-
येत् । सिरान्यधश्च सर्वसाधारणः । रक्तानपहरणे दोषमाह—
त्वङ्मांसेत्यादि ॥ ६८-७० ॥

अन्तःशरीरे संशुद्धे दोषे त्वङ्मांससंश्रिते ।
आदितो वाऽल्पदोषाणां क्रिया बाह्या प्रवक्ष्यते ७१
उदुम्बरत्वङ्माधुकं पद्मकिञ्जल्कमुत्पलम् ।
नागपुष्पं प्रियङ्गुश्च प्रदेहः सघृतो हितः ॥ ७२ ॥
न्यग्रोधपादास्तृणाः कदलीगमसंयुताः ।
विसप्रन्थिश्च लेपः स्याच्छतधौतघृताद्भुतः ॥ ७३ ॥
कालीयं मधुकं हेम वन्यं चन्दनपद्मकौ ।
पला मृणालं फलिनी प्रलेपः स्याद्वृताद्भुतः ॥ ७४ ॥
शाङ्गलं च मृणालं च शङ्खं चन्दनमुत्पलम् ।
वेतसस्य च मूलानि प्रदेहः स्यात् सतण्डुलः ॥ ७५ ॥
सारिवा पद्मकिञ्जल्कमुशीरं नीलमुत्पलम् ।
मज्जिष्ठा चन्दनं लोभ्रममया च प्रलेपनम् ॥ ७६ ॥
नलदं च हरेणुश्च लोभ्रं मधुकपडैकौ ।
दूर्वा सर्जरसश्चैव सघृतं स्यात् प्रलेपनम् ॥ ७७ ॥
यावकाः सकवश्चैव सर्पिणा सह योजिताः ।
प्रदेहो मधुकं वीरा सघृता यवसकवः ॥ ७८ ॥
बलामुत्पलशालूकं वीरामगुरुचन्दनम् ।
कुर्यादलेपनं वैद्यो मृणालं च विसान्वितम् ॥ ७९ ॥
यवचूर्णं समधुकं सघृतं च प्रलेपनम् ।
हरेणवो मसूराश्च समुद्गाः श्वेतशालयः ॥ ८० ॥
पृथक् पृथक् प्रदेहाः स्युः सर्वे वा सर्पिणा सह ।
पद्मिनीकर्मः शीतो मौक्तिकं पिष्टमेव वा ॥ ८१ ॥
शङ्खः प्रवालः शुकिर्वा गैरिकं वा घृताद्भुतम् ।
(पृथगेते प्रदेहाश्च हिता ज्ञेया विसर्पिणाम्) ।
प्रपौण्डरीकं मधुकं बला शालूकमुत्पलम् ॥ ८२ ॥

न्यग्रोधपत्रदुग्धीके सघृतं स्यात् प्रलेपनम् ।
 विसानि च मृणालं च सघृताश्च कशेरुकाः ॥ ८३ ॥
 शतावरीविदार्योश्च कन्वी धौतघृतामृता ।
 शैवालं नलमूलानि गोजिह्वा वृषकर्णिका ॥ ८४ ॥
 इन्द्राणिशाकं सघृतं शिरीषत्वग्बलाघृतम् ।
 न्यग्रोधोदुम्बरपुष्पवैतसाश्वत्थप्लवैः ॥ ८५ ॥
 त्वक्कल्कैर्बहुसर्पिभिः शीतैरालेपनं हितम् ।
 प्रदेहाः सर्वे एवैते वातपित्तोद्वेगे शुभाः ॥ ८६ ॥
 सैकफे तु प्रवक्ष्यामि प्रदेहानपरान् हितान् ।
 त्रिफलां पद्मकोशीं समङ्गां करवीरकम् ॥ ८७ ॥
 नलमूलान्यनन्तां च प्रदेहमुपकल्पयेत् ।
 खदिरं सप्तपर्णं च मुस्तमारग्वधं धवम् ॥ ८८ ॥
 कुरण्टकं देवदारु दद्यादालेपनं भिषक् ।
 आरग्वधस्य पत्राणि त्वचं स्लेष्मातकस्य च ॥ ८९ ॥
 इन्द्राणिशाकं काकाह्वां क्षिरीषकुसुमानि च ।
 शैवालं नलमूलानि वीरां गन्धम्रियङ्गुकाम् ॥ ९० ॥
 त्रिफलां मधुकं वीरां शिरीषकुसुमानि च ।
 प्रपौण्डरीकं ह्रीवैरं दार्वीत्वक्काशुकं बलाम् ॥ ९१ ॥
 पृथगालेपनं कुर्याद्वन्धशः सर्वशोऽपि वा ।
 प्रदेहाः सर्वे एवैते देयाः स्वल्पघृतामृताः ॥ ९२ ॥
 वातपित्तोद्वेगे ये तु प्रदेहास्ते घृताधिकाः ।
 घृतेन शतधौतेन प्रदिह्यात् केवलेन वा ॥ ९३ ॥
 घृतमण्डेन शीतेन पयसा मधुकाश्वनुवा ।
 पञ्चवल्ककपायेण सेचयेच्छीतलेन वा ॥ ९४ ॥
 वातासृक्पित्तबहुलं विसर्पं बहुशो भिषक् ।
 सेचनास्ते प्रदेहा ये त एव घृतसाधनाः ॥ ९५ ॥
 ते चूर्णयोगा वीसर्पव्रणानामवचूर्णनाः ।
 दूर्वाखरससिद्धं च घृतं स्याद्व्रणरोपणम् ॥ ९६ ॥
 दार्वीत्वक्मधुकं लोभं केशरं चावचूर्णनम् ।
 पटोलः पित्तमर्दश्च त्रिफला मधुकोत्तरे ॥ ९७ ॥
 एतत् प्रक्षालनं सर्पिव्रणचूर्णं प्रलेपनम् ।

संशुद्धे इति विरेचनशोधितमोक्षधान्यम् । आदित इति
 उत्पत्तावेव । बाह्या इति आलेपपरिषेकादिकाः । न्यग्रोधपादा इति
 नटप्ररोहाः । कदलीगर्भः गर्भस्था कदली । कालेयं कालेयकका-
 षमिति ख्यातम् । हेम इति नागकेशरचूर्णम् । वन्यं कैवर्तमु-
 स्तकम् । शाद्वलं दूर्वा । मृणालम् उशीरम् । वीरा विदारीकन्दः ।
 हरेणवः वतूलकलयाः । श्वेतशाल्यः अकण्डितशुक्रधान्यानि ।
 दुधिका क्खनामख्यता । मृणालं पद्मनालिका । वृषकर्णी
 मृषिकपर्णिका । काकाह्वा काष्ठोदुम्बरिका । इन्द्राणिः निर्गुण्डी ।
 बलाघृतमिति छेदः । हस्तः अल्पवीर्यपत्रः पकडी । प्रदेहानपरान्-

१ 'देवं वा दाहशान्तये' इति पा० । २ 'रक्तपित्तोद्वेगे हिताः'
 इति पा० । ३ 'कफजे' इति पा० । ४ अस्यापि हस्तलिखितपुस्तके
 'परका' 'शोगल' इति ख्याता । चौहान इति विशुद्धाः । इत्यधिकः
 पाठ उपलभ्यते ।

निलनेन पूर्वोक्तप्रदेहा अपि सकफे हिता इति सूचयतीत्येकः;
 पूर्वोक्तप्रदेहापेक्षयैव 'अपरान्' इति पदं कृतं, तेन पूर्वो-
 क्तप्रदेहानां भिन्नविषयाणां कफेऽनधिकार इति प्रययामः ।
 अनन्ता उत्पलसारिवा । कुरण्टकः अम्बलनकः । स्लेष्मातकः
 'बहुवारक' इति प्रसिद्धः । इन्द्राणीशाकं केचित् मत्स्यक्षक-
 माहुः, निर्गुण्डीमेवापरः । गन्धप्रियङ्गुः प्रियङ्गुरैव । शैवालमि-
 त्यादिव्यस्तसमस्तयोगः । सर्वे एवैत्यत्र एते इति कफविहिताः
 प्रदेहाः । वातपित्तोद्वेगे इत्यत्र यद्यपि वातोद्वेगे साक्षात्
 प्रदेहा न विहिताः, तथाऽपि रक्तपित्तोद्वेगे ये विहिताः
 कफे वा, तत्रैव द्रव्यगुणमालोच्य ये वातहरद्रव्यता लक्ष्यन्ते त
 एवाधिकर्तव्या इति ज्ञेयम् । घृतमण्डः घृतसंतापिका घृतोपरि-
 मवा । पञ्चवल्कं तन्त्रान्तरे—'न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थाश्वत्थवैतस-
 वल्कलैः । सर्वैरेकत्र संयुक्तैः पञ्चवल्कलमुच्यते' इत्यनेनोक्तम् ।
 अन्ये तु वेतसस्थाने गन्धमुण्डमत्र प्राहयन्ति । प्रदेहाथोक्तद्रव्या-
 ण्येव परिषेचने घृतसाधने व्रणवचूर्णनेऽपि विदध्यात् । दार्वा-
 त्यादौ एतत्प्रक्षालनमिति एतौर्द्वौर्वादिभिः प्रक्षालनाथैकाग्र्यः
 कर्तव्यः, तथा घृतं चैतरेव साधनीयं, तथा चूर्णं च प्रलेपनं
 कर्तव्यम् ॥ ७१-९७ ॥—

प्रदेहाः सर्वे एवैते कर्तव्याः संप्रसादनाः ॥ ९८ ॥
 क्षणे क्षणे प्रयोक्तव्याः पूर्वमुद्रुत्य लेपनम् ।
 अधावनोद्धृते पूर्वं प्रदेहा बहुशोऽधनाः ॥ ९९ ॥
 देयाः प्रदेहाः कफजे पर्याधानोद्धृते घनाः ।
 त्रिभागाङ्गुष्ठमात्रः स्यात् प्रलेपः कल्कपेषितः ॥ १०० ॥
 नातिस्निग्धो न रुक्षश्च न पिण्डो न द्रवः समः ।
 न च पथुषितं लेपं कदाचिदवचारयेत् ॥ १०१ ॥
 न च तेनैव लेपेन पुनर्जोतु प्रलेपयेत् ।
 हेतुवीसर्पशूलानि सोष्णान्भावात् प्रवर्तयेत् ॥ १०२ ॥
 लेपो ह्युपरि पट्टस्य कृतः स्वेदयति व्रणम् ।
 स्वेदजाः पिडकास्तस्य कण्डूश्चैवोपजायते ॥ १०३ ॥
 उपर्युपरि लेपस्य लेपो यद्यवचार्यते ।
 तानेव दोषाज्जनयेत् पट्टस्योपरि यान् कृतः ॥ १०४ ॥
 अतिस्निग्धोऽतिद्रवश्च लेपो यद्यवचार्यते ।
 त्वचि न श्लिष्यते सम्यक् दोषं शमयत्यपि ॥ १०५ ॥
 तन्वालिप्तं न कुर्वीत संशुष्को ह्यापुटायते ।
 न चौषधिरसो व्याधिं प्राप्नोत्यपि च शुष्यति १०६
 तन्वालिप्तेन ये दोषास्तानेव जनयेद्भ्रशम् ।
 संशुष्कः पीडयेद्वाधिं निःस्त्रोहो ह्यवचारितः ॥ १०७ ॥

संप्रसादना इति सवर्णकराः, सवर्णत्वे साध्ये कर्तव्या

इत्यर्थः ; किंवा संप्रसादना इति रक्तपित्तप्रसादनाः ; तेनान्य-
 १ गङ्गाधरसु 'संप्रभावनाः' इति पठित्वा 'यस्मिन् विसर्पे ये
 प्रदेहास्ते सर्वे एव कायविला संप्रभावनाः कर्तव्याः, ते संप्रभावनाः
 पूर्वं प्रलेपनमुद्रुत्य क्षणे क्षणे प्रयोक्तव्याः । पूर्वं प्रलेपने अधावनोद्धृते
 धावनेनानुद्धृते बहुशोऽधनाः । मुद्रुप्रदेहा देयाः । कफजे विसर्पं
 पर्याधानस्य चतसृषु दिक्षु श्लेष्म लघ्योद्धृते घनाः प्रदेहा देयाः'
 इति व्याख्यानयति ।

मर्थः—य एते रक्तपिते प्रदेहाः कर्तव्या उक्तास्ते क्षणे क्षणे पूर्व
लेपनमुद्युक्त प्रयोक्तव्याः, न विरेण नापि पूर्वप्रलेपनोपरीत्यर्थः ।
अशुष्कावस्थायां पूर्वलेपे उद्धृते सति बहुशः अघना प्रतनुकाश्च
कर्तव्याः । कफप्रदेहानां विशेषमाह—देया इत्यादि । पर्याधानो-
द्धृत इति शुष्कोद्धृते ॥ १८-१०७ ॥

अन्नपानानि वक्ष्यामि विसर्पाणां निवृत्तये ।
लङ्घितेभ्यो हितो मन्थो रूक्षः सक्षौद्रशर्करः ॥१०८॥
मधुरः किञ्चिदभलो वा दाडिमामलकान्वितः ।
सपरूषकमृद्वीकः सखर्जूरः शृताम्बुना ॥ १०९ ॥
तर्पणैर्यवशालीनां सस्नेहा चावलेहिका ।
जीर्णे पुराणशालीनां यूपैर्भुञ्जीत भोजनम् ॥ ११० ॥
मुद्राम्मसूरांश्चणकान् यूपार्थमुपकल्पयेत् ।
अनम्लान् दाडिमाम्लान् वा पटोलामलकैः सह ॥
जाङ्गलानां च मांसानां रसांस्तस्योपकल्पयेत् ।
रूक्षान् परूषकद्राक्षादाडिमामलकान्वितान् ॥११२॥
रक्ताः श्वेता महाह्वाश्च शालयः षष्टिकैः सह ।
भोजनायै प्रशस्यन्ते पुराणाः सुपरिच्युताः ॥११३॥
यवगोधूमशालीनां सात्म्यान्वेव प्रदापयेत् ।
येषां नान्युचितः शालिर्नरा ये च कफाधिकाः ॥११४॥

भेषजमभिधायान्नपानमाह—अन्नपानानीत्यादि । जीर्णे इति
अवलेहिकास्पेक्षे जीर्णे । जाङ्गलानामित्यादौ रूक्षानित्यनेन
रससंस्कारकस्नेहविरहेण मत्स्याद्यतिस्निग्धमांसापेक्षया रूक्षमांस-
कृतत्वेन रूक्षत्वं हेयम् । रक्ता श्वेता महाह्वाश्चेति रक्तशालयः
श्वेतशालयो महाशालयश्च श्वेतशालिमांशे 'पुण्डरीकशालः'
इति ख्यातः । यवगोधूमेत्यादि यवगोधूमसात्म्यानां तावत्
सात्म्यं यवगोधूममेव प्रयोजयेत् । येषां च शालिनीत्युचितो
नाभ्यस्तस्तेषां यवगोधूमावेव देयौ, तयोः कफविरुद्धात्वाद् वि-
सर्पहितत्वाच्च । उक्तं हि—“सर्वं मधुरं कफकरमन्यत्र पुराण-
च्छालियवगोधूमात्” (सू. अ. २७) इति ॥ १०८-११४ ॥

विदाहीन्यन्नपानानि विरुद्धं स्वपनं दिवा ।
क्रोधव्यायामसूर्याग्निप्रवातांश्च विवर्जयेत् ॥ ११५ ॥

विसर्पं वज्रान्याह—विदाहीनीत्यादि ॥ ११५ ॥

कुर्याच्चिकित्सिताद्दासाच्छीतप्रायाणि पैत्तिके ।
रूक्षप्रायाणि कफजे स्नेहिकान्यनिलात्मके ॥ ११६ ॥
वातपित्तप्रशमनमग्निवीसर्पणे हितम् ।
कफपित्तप्रशमनं प्रायः कर्दमसंज्ञिते ॥ ११७ ॥

विसर्पं दोषभेदेन चिकित्सामाह—कुर्यादित्यादि ११६ ॥ ११७ ॥

रक्तपित्तोत्तरं दद्याद् ग्रन्थिवीसर्पमादितः ।
रूक्षणैर्लङ्घनैः सैकैः प्रदेहैः पाञ्चवल्कलैः ॥ ११८ ॥

सिरामोक्षैर्जलैर्कोभिर्वमनैः सविरेचनैः ।
घृतैः कषायतिकैश्च कालङ्गः समुपाचरेत् ॥ ११९ ॥
ऊर्ध्वं चाधश्च शुद्धाय रक्ते चाप्यवसेचिते ।
वातश्लेष्महरं कर्म ग्रन्थिवीसर्पिणे हितम् ॥ १२० ॥
उत्कारिकाभिरुष्णाभिरुपनाहः प्रशस्यते ।
स्निग्धाभिर्वैशवारैर्वा ग्रन्थिवीसर्पशूलिनाम् ॥ १२१ ॥
दशमूलोपसिद्धेन तैलेनोष्णेन सेचयेत् ।
कुष्ठतैलेन चोष्णेन पाक्वक्षारयुतेन च ॥ १२२ ॥
गोमूत्रैः पत्रनिर्घृहैरुष्णैर्वा परिषेचयेत् ।
सुखोष्ण्या प्रदिह्याद्वा पिष्ट्या चाश्वगन्धया ॥ १२३ ॥
शुष्कमूलककल्केन नक्तमालत्वाऽपि वा ।
विभीतकत्वचां वाऽपि कल्केनोष्णेन लेपयेत् ॥ १२४ ॥
बलां नागबलां पथ्यां भूर्जग्रन्थि विभीतकम् ।
वंशपत्राण्यग्निमन्थं कुर्याद्ग्रन्थिप्रलेपनम् ॥ १२५ ॥
दन्ती चित्रकमूलत्वक् सुधार्कपयसी गुडः ।
भल्लातकास्थि कासीसं लेपो भिन्नाच्छिलामपि ॥
बहिर्मागस्थितं ग्रन्थिं किं पुनः कफसंभवम् ।
दीर्घकालस्थितं ग्रन्थिं भिन्नाद्वा भेषजैरिति ॥ १२७ ॥
मूलकानां कुलत्थानां यूपैः सक्षारदाडिमैः ।
गोधूमान्नैर्यवाच्चैर्वा सतीधुमधुशर्करैः ॥ १२८ ॥
सक्षौद्रैर्वारुणीमण्डैर्मातुलुङ्गरसान्वितैः ।
त्रिफलायाः प्रयोगैश्च पिप्पलीक्षौद्रसंयुतैः ॥ १२९ ॥
मुस्तभल्लातकानां प्रयोगैर्माक्षिकस्य च ।
देवदारुगुडूच्योश्च प्रयोगैर्गिरिजस्य च ॥ १३० ॥
धूमैर्विरैकैः शिरसः पूर्वोक्तैर्गुल्मभेदनैः ।
अयोलक्षणपाषाणहेमताम्रप्रपीडनैः ॥ १३१ ॥
आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्विविधाभिर्वली स्थिरः ।
ग्रन्थिः पाषाणकठिनो यद्वा नैवोपशम्यति ॥ १३२ ॥
अथास्य दाहः क्षारेण शरैर्हस्तैऽथ वा हितः ।
पाकिभिः पाचयित्वा वा पाटयित्वा समुद्धरेत् ॥
मोक्षयेद्बहुशश्चास्य रक्तमुत्क्षेपशमागतम् ।
पुनश्चापहृते रक्ते वातश्लेष्मजिदौषधम् ॥ १३४ ॥
धूमो विरेकः शिरसः स्वेदनं परिमर्दनम् ।
अप्रशम्यति दोषे च पाचनं वा प्रशस्यते ॥ १३५ ॥
प्रक्लिप्तं दाहपाकाभ्यां भिषक् शोधनरोपणैः ।
बाह्यैश्चाभ्यन्तरेश्चैव व्रणवत् समुपाचरेत् ॥ १३६ ॥
कम्पिल्लकं विडङ्गानि दार्वा कारजकं फलम् ।
पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं ग्रन्थिव्रणचिकित्सितम् ॥ १३७ ॥

१ 'घृतैः' इति पा० । २ 'विभीतकस्य ग्रन्थिं वा' इति पा० ।
३ 'शरैर्लोहेन वा' इति पा० । ४ 'पुनश्चास्य हृते' इति पा० ।
५ 'दाहेन पाटनं' इति पा० ।

द्वित्रिणीयोपदिष्टेन कर्मणा चाप्युपाचरेत् ।

देशकालविभागबो व्रणान् वीसर्पजान् बुधः ॥ १३८ ॥

इति ग्रन्थिविसर्पचिकित्सा ।

ग्रन्थिविसर्पचिकित्सासाह-रक्तपित्तोत्तरमिषादि । उत्कारि-
काभिरिषादिनोपनाहमाह । उपनाह उष्णो बहुलो लेपः ।
पाक्यक्षारयुतेनेति पाकेन सुश्रुतायुक्तविधानेन कृतः क्षारः
पाक्यक्षारः, किंवा 'यवक्षारयुतेन' इति पाठः । गोमूत्रेरिषादौ
पञ्चम एरुण्डादिपत्रम् । नक्तमालः करजः । विभीतकत्वचा-
मिलत्र कल्केनेति योज्यम् । दन्तीत्यादौ यो लेपो शिलामपि
मिन्धात् स कफग्रन्थि नितरमेव मिन्धादिति भावः । इमैरिति
वक्ष्यमाणैः । गिरिजं शिलाजटुः गिरिजप्रयोगश्च रसायनोक्तो
ज्ञेयः । मुस्तसक्तवः "मुस्तं व्योषं" (वि. अ. ७) इत्यादिना
कुष्ठोक्तः । भञ्जातकसक्तवः रसायनोक्तः । माक्षिकस्येति धातुमा-
क्षिकस्य । पूर्वैकैर्गुल्मभेदैरिति विमार्गाजपदादौः । अयोलवणे-
ख्यादि तत्सायः प्रवृत्तिभिः पीडनैरित्यर्थः । शरैर्हृन्नेति शरेण हेन्ना
वा तापितेन । पाकिभिरिति पाचनपिण्डैः । पुनश्चेत्यादिना उक्ता
अपि धूमादयः पुनरपनीतग्रन्थिविषयतया विधीयन्ते, तेन
चेह न पुनरुक्तिः ॥ ११८-१३८ ॥

थ एव विधिरुद्धिदो ग्रन्थीनां विनिवृत्तये ।

स्त एव गलगण्डानां कफजानां निवृत्तये ॥ १३९ ॥

गलगण्डास्तु वातोत्था ये कफानुगता नृणाम् ।

धृतक्षीरकषायाणामभ्यासाश्च भवन्ति ते ॥ १४० ॥

ग्रन्थिचिकित्सितमुक्तं गलगण्डगण्डमालायामप्यतिदिशना-
ह—य एवेत्यादिना । गलगण्डानामिति वचनाद् गण्डमालाऽपि
विवक्षिता ॥ १३९-१४० ॥

यानीहोक्तानि कर्माणि विसर्पाणां निवृत्तये ।

एकतस्तानि सर्वाणि रक्तमोक्षणेमेकतः ॥ १४१ ॥

विसर्पो न ह्यसंख्यो रक्तपित्तेन जायते ।

तस्मात्साधारणं सर्वमुक्तमेतच्चिकित्सितम् ॥ १४२ ॥

विशेषो दोषवैषम्याच्च नोक्तः समासतः ।

समासव्यासनिर्दिष्टां क्रियां विद्वानुपाचरेत् ॥ १४३ ॥

विसर्पे रक्तमोक्षणस्तुतिमाह—यानीत्यादि । रक्तमोक्षणेमेव
कृतः प्रधानमिषाह—विसर्पो नेषादि । साधारणमिति वात-
कफविसर्पे रक्तपित्तहरे चिकित्सितम् । न च नोक्त इति उक्त
इत्यर्थः ॥ १४१-१४३ ॥

तत्र श्लोकाः—

निरुक्तं नामभेदाच्च दोषा दूष्याणि हेतवः ।

आश्रयो मार्गैश्चैव विसर्पेगुणलघवम् ॥ १४४ ॥

लिङ्गान्युपद्रवा ये च यल्लक्षण उपद्रवः ।

साध्यत्वं, न च, साध्यानां साधनं च यथाक्रमम् ॥

इति पिप्रश्नश्चेत्सिद्धिमश्विदेशाय धीमते ।

पुनर्वैसुरुवाचेदं विसर्पाणां चिकित्सितम् ॥ १४६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तच्चे चरकप्रतिसंस्कृते

चिकित्सास्थाने विसर्पचिकित्सितं

नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

निरुक्तमिषादिसंग्रहः । यल्लक्षण उपद्रव इति याहल्लक्षण
उपद्रवः । न चेति न साध्यमित्यर्थः । पिप्रश्नश्चेत्प्रभुमिच्छवे
॥ १४४-१४६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यदीपाया-

मायुर्वेददीपिकायां चिकित्सास्थाने विसर्पचिकि-

त्सितं नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातस्तुष्णाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

विसर्पे प्रायेण तृष्णा उपद्रवरूपा भवतीति विसर्पान्तन्त्रं
तृष्णाचिकित्सितमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

ज्ञानप्रशमतपोभिः ख्यातोऽत्रिसुतो जगद्धितेऽभि-
रतः ।

तृष्णानां प्रशमार्थं चिकित्सितं प्राह पञ्चानाम् ॥ ३ ॥

ज्ञानेत्यादौ ज्ञानं तत्त्वज्ञानं, प्रथमः शान्तिः, तपः चान्द्राय-
णादि । चिकित्सितं चिकित्साविधायको ग्रन्थः, निदानाद्यभि-
धानं च चिकित्साार्थमेव, निदानादिज्ञानपूर्वकत्वाच्चिकित्सायाः ।
पञ्चानामिति वचनेन पञ्चानामपि चिकित्साविषयत्वं दर्श-
यति, नहि कासश्वासवदस्यासाध्यत्वं कस्याश्चिद्वेदस्यार्थः, तथा
सुश्रुतोक्तातिरिक्ततृष्णाद्वयान्तर्भावो पक्षलेख सूचयति । उक्तं हि
सुश्रुते—“तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथा क्षाम-
समुद्भवा च । स्यात् सप्तमी भक्तनिमित्तजा च” (सु. उ.
अ. ४८) इति ॥ ३ ॥

शोभाद्भ्याच्छ्रूमादपि शोकात्कोधाद्विलङ्घनान्मद्यात्

क्षाराम्ललवणकटुकोष्णरूक्षशुष्काभसेवाभिः ॥ ४ ॥

धातुक्षयगदकर्षणवमनाद्यतियोगसूर्यसंतपैः ।

पित्तानिलौ प्रवृद्धौ सौम्यान्धातुश्च शोषयतः ॥ ५ ॥

रसवाहिनीश्च नैलीर्जिह्वामूलगलतालुककण्ठैः ।

संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णा महाबलावैतौ ॥ ६ ॥

१ 'कफानुबलाः' इति पा० । २ 'समासव्यासनिर्देशैरुक्तं
वैतचिकित्सितम्' इति पा० ।

१ 'निदानविज्ञानपूर्वकत्वात्' इति पा० । २ 'धमनीः'
इति पा० ।

पीतं पीतं हि जलं शोषयतस्तावतो न याति शमम् ।
घोरव्याधिकृशानां प्रभवत्युपसर्गभूता सा ॥ ७ ॥

क्षोभादिखाद्युक्तनिदानस्य यथायोग्यतया वातकर्तृत्वं वातपित्तकर्तृत्वं चोक्तम् । पित्ताभिलाषादिभिः सर्वैस्तृष्णासंप्राप्तिग्रन्थः । सौम्यान् धातूनि कफरसोदकानि सोमगुणातिरिक्तानि । प्रदूषयत इति शोषणेन दूषयतः । क्षोभ इति द्वितीयावहुवचनान्तम् । देहे इत्यनेन एतासां तृष्णानां शारीरत्वं दर्शयति । या हि मानसी तृष्णा सा शारीरी “इच्छादिप्राप्तिकां तृष्णां सुखदुःखात् प्रवर्तते” (शा. अ. १) इत्यादायुक्ता; इयं तु देहाश्रयदोषकारणा सती देहजैवेति भावः । स्वाभाविकतृष्णायामपि वातपित्ते आरम्भके एव तत् किं साऽप्यत्र न गृह्यते ? । नैवं, तस्या उचितप्रवपानेनैवाभिप्रेतेन प्रथमादिह अस्वाभाविकव्याधिप्रकरणे नाधिकार इति हृदि कृत्वा । स्वाभाविकतृष्णाकरवातपित्ताभ्यां वक्ष्यमाणतृष्णारम्भकवातपित्तयोर्विशेषमाह—पीतं पीतमित्यादि । प्रकृततृष्णारम्भकौ पित्तवातो पीतं पीतं जलं शोषयतः, अतो जलशोषणत्वाद्देतोर्न शमं याति पुरुषः; स्वाभाविकयां जलं पीत्वा शान्तिमधिगच्छतीति भावः । उपद्रवरूपतृष्णोत्पादमाह—घोरेत्यादि । उपसर्गभूता इति उपद्रवरूपा ॥ ४-७ ॥

प्राग्रूपं मुखशोषः, खलक्षणं सर्वदाऽम्बुकासित्वम् ।
तृष्णानां सर्वासां लिङ्गानां लाघवमपायः ॥ ८ ॥

तृष्णाप्राग्रूपमाह—प्राग्रूपमित्यादि । प्राग्रूपकथने एव मध्ये तृष्णानामव्यभिचारिलक्षणमाह—खलक्षणमित्यादि । खलक्षणमिति अव्यभिचारिलक्षणं; यथा—ज्वरस्य संतापः, श्वयोरुत्प्रेषः । पुनः प्रकृतं प्राग्रूपमाह—लिङ्गानां लाघवमपाय इति ।—लिङ्गानां वक्ष्यमाणवातादिजतृष्णालिङ्गानां लाघवमल्पत्वं केषांचिच्चाभावः पूर्वरूपं तृष्णानामित्यर्थः । तेन पूर्वरूपावस्थायां वक्ष्यमाणलक्षणानि कानिचिन्न भवन्त्येव, यानि च भवन्ति तान्यल्पतयाऽस्तुदानी भवन्ति । उक्तं च—“अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम्” (वि. अ. ११) इति । किंवा यदेतत् प्राग्रूपं मुखशोषः, खलक्षणं सर्वदाऽम्बुकासित्वं, एतत् प्राग्रूपं खलक्षणं च तृष्णानां; तेन मुखशोषाम्बुकासित्वे खलक्षणे तथा पूर्वरूपे च भवतः, पूर्वरूपावस्थायां त्वप्रबले मुखशोषाम्बुकासित्वे हेतुः । ये तु ‘प्राग्रूपं मुखशोषः खलक्षयः सर्वदाऽम्बुकासित्वम्’ इति पठन्ति, तेषां मते तृष्णायाः खलक्षणं नोक्तं स्यात् । उक्तं च हारीतेऽपि तृष्णखलक्षणं—“खलक्षणं तु तृष्णानां सर्वदाऽम्बुपिपासिता” इति । किंवा मुखशोषखलक्षणे एव पूर्वरूपं, सर्वदाऽम्बुकासित्वं च खलक्षणं, लिङ्गानां च लाघवं रोगरूपायास्तृष्णाया अपायो गमनमित्यर्थः; अयमेव तृष्णाव्युपसर्गो यद्वक्ष्यमाणलिङ्गानामल्पत्वं, सर्वयोच्छेदो हि तृष्णालक्षणां न भवत्येव, सहजतृष्णाप्रसूतवैतलक्षणां नाल्पमात्रतयाऽवस्थानात् । केचित्तु लिङ्गानां लाघवमाशङ्क्यादः, स च अपायो मर-

णमिति कृत्वा तृष्णानामसाध्यतालक्षणमिदमुच्यते, तच्चातिमनोहरम् ॥ ८ ॥

मुखशोषस्वरभेदभ्रमसंतापप्रलापसंस्तम्भान् ।
ताल्बोष्ठकण्ठजिह्वाकर्कशतां चित्तनाशं च ॥ ९ ॥
जिह्वानिर्गन्धमरुचिं वाधिर्यं मर्मद्वयं सादम् ।
तृष्णोद्भूता कुस्ते, पञ्चविधां लिङ्गतां शृणु ताम् ॥ १० ॥

सर्वतृष्णानामुपद्रवानाह—मुखशोषेत्यादि । उद्भूतेति वृद्धा । ये तु मुखशोषादीनि लक्षणान्याहुस्तन्मते तृष्णोपद्रवानामभिधानं न स्यात्, उपद्रवाश्चाध्यायसंग्रहे संगृहीताः; तेनातिशयवृद्धा मुखशोषादय उपद्रवाः, वृद्धास्तु लिङ्गमिति व्यवस्था ॥ ९ ॥ १० ॥

अध्यातुं देहस्यं कुपितः पवनो यदा विशोषयति ।
तस्मिन्शुष्के शुष्यत्यवलस्तुष्यत्यथ विशुष्यन् ॥ ११ ॥

अध्यातुमित्यादिना पश्चानां संग्राह्यायाह । देहस्यमिति देहे नानारसादिरूपतया स्थितम् । शुष्केऽब्धातो शुष्यतीति योज्यम् ॥ ११ ॥

निद्रानाशः शिरसो भ्रमस्तथा शुष्कचिरसमुखता च
स्रोतोऽवरोध इति च स्याद्विज्ञं वाततृष्णायाः ॥ १२ ॥

स्रोतोवरोध इति अंत्युपधातः ॥ १२ ॥

पित्तं मतमाश्रयं कुपितं चेत्तापयत्यपानं धातुम् ।
संतप्तः स हि जनयेत्तृष्णां दाहोल्बनां तृष्णाम् ॥ १३ ॥
तिकास्यत्वं शिरसो दाहः शीताभिनन्दता मूर्च्छा ।
पीताक्षिमूत्रवर्चस्त्वमाकृतिः पित्ततृष्णायाः ॥ १४ ॥

पित्तमित्यादिना पित्तजमाह । शरीरसंख्याशारीरे पित्तमाप्यमुक्तं “यद्वसरक्षिरधमन्ददुष्टुपिच्छलं रसरक्षिरवसाकफपित्तमूत्रस्त्रेदादि तदाप्यं रसो रसनं च” (शा. अ. ७) इत्यनेन, तथा तत्रैव “यत् पित्तमूत्रा यो, या च शरीरे भाः, तत् सर्वमाश्रयम्” इत्यनेन द्रव्यात्मकत्वं पित्तस्य यद्यप्युक्तं, तथाऽप्याश्रयेयाकारत्वाद् बाहुल्यात् पित्तमाश्रयेमेवेति दर्शयन्माह—पित्तं मतमाश्रयमिति; द्रव्यात्मकत्वेऽपि च पित्तस्याश्रयोऽप्राधान्यादन्यत्रापि सौम्याश्रयेवायव्यविकारभेदे पित्तकविकारा आश्रयत्वेन गृहीता एव । संतप्तः स हीति अध्यातुः संतप्तः । ‘संतप्तं हि’ इति पाठपक्षे पित्तमेव जनयेदिति योज्यम् । यदाऽब्धातुर्जनयति तदा पित्तसंतप्त एव जनयतीति पित्तस्यैव कर्तृत्वम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

तृष्णा याऽऽमप्रभवा साऽप्याश्रयेयाऽऽमपित्तजनितत्वात् ।

लिङ्गं तस्याश्चरुचिराध्मानकफप्रसेकौ च ॥ १५ ॥

तृष्णेत्यादिनाऽऽमजमाह । आमशब्देन चेह लक्षणया आमसमानविक्रितित्त आमसमानलक्षणश्च कफोऽपि गृह्यते । तेना-

मप्रभवाया व्युत्पादनेन कफजाऽपि सुश्रुतोक्ता गृहीतैवेह । साऽप्याग्नेयेत्यनेन पूर्वेपरिज्ञातं सर्वासां वातपित्तजन्यत्वं समुच्यते । वातश्च तृष्णाकारणत्वेनोक्तोऽप्यत्राप्रधानं, पित्तमेव तु प्रधानमितीह वाताकथनादुच्यते । अन्यत्राप्युक्तं—“दर्शनं पक्षिष्ण्वा च क्षुत्तृष्णा देहमादेवम् । प्रभाप्रसादौ मेधा च पित्तकर्माधिकारजम्” (सू. अ. १८) इति । आमपित्तजनितत्वादिति आमवरोधश्च पित्तजनितत्वादित्यर्थः ॥ १५ ॥

देहो रसजोऽम्बुभवो रसश्च तस्य क्षयाच्च तृष्येद्भि । दीनस्वरः प्रताम्यन् संशुष्कहृदयगलतालुः ॥ १६ ॥

देहो रसज इत्यादिना क्षयजामाह । आहाररसात् सर्वधातु-
पोषको धातुरस उत्पद्यते, स च रसो देहपोषकोऽम्बुभव इति
आप्य इत्यर्थः । तस्य क्षयादिति रसक्षयात् तृष्यते; रसक्षयाद-
म्बुक्षयो भवति, तेन चाम्बुक्षयेण पुरुषः पानीयप्रार्थनारूपतृ-
ष्ण्या युक्तो भवतीति युक्तमिति दर्शयति । उक्तं हि सुश्रुते—
“दोषधातुमलक्षणीषो बलक्षणीषोऽपि मानवः । खयोनिवर्धनं यत्त-
द्वचनं प्रकांक्षति” (सु. सू. अ. १५) इति; इहापि चोक्तं
‘तस्य क्षयाच्च तृष्येद्भि’ इति ॥ १६ ॥

भवति खलु योपसर्गात्तृष्णा सा शोषिणी कष्टा ।

ज्वरमेहक्षयशोषैश्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् ॥ १७ ॥

भवतीत्यादिनोपसर्गाजामाह । उपसर्गादिति ज्वराद्युपद्रवात्,
ज्वराद्युपद्रवरूपतयेति यावत् । कष्टेति कष्टास्थ्या । एवं प्राक्सू-
त्रितवातपित्तामाम्बुक्षयोपसर्गमिकाः पञ्च तृष्णा व्याहृताः ।
अत्रैव सुश्रुतोक्ता कफजा आमजायामवबद्धा, क्षयजा उपसर्गा-
मिकायामवबद्धा, अञ्जना चामजायामेवान्तर्भावनीया ॥ १७ ॥

सर्वास्त्वतिप्रसक्ता रोगकृशानां वसिप्रसक्तानाम् ।

धोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाया विज्ञेयाः ॥ १८ ॥

इदानीं तृष्णानामसाध्यतालक्षणमाह—सर्वास्त्वित्यादि । धो-
रोपद्रवयुक्तेति पीडाकरोपद्रववती ॥ १८ ॥

नाग्निं विना हि तर्षः पवनाद्वा तौ हि शोषणे हेतू ।
अन्धातोरेतिद्व्यङ्गवर्षां क्षये तृष्यते नरो हि ॥ १९ ॥

गुर्वक्षयपःक्षेहैः संमूर्च्छद्भिर्विदाहकाले च ।

यस्तृष्येदृतमार्गे तत्राप्यनिलानलौ हेतू ॥ २० ॥

तीक्ष्णोष्णरूक्षभावात्मन्यं पित्तानिलौ प्रकोपयति ।

शोषयतोऽपां धातुं तावेव हि मद्यशीलानाम् ॥ २१ ॥

तप्तास्त्रि सिकतासु हि तोयमाशु शुष्यति क्षिप्तम् ।

तेषां संतप्तानां हिमजलपानाद्भवति शर्म ॥ २२ ॥

संप्रति तृष्णान्तराणां युक्ततृष्णास्त्रेवान्तर्भावं दर्शयन्नुक्तवच-
न्यतृष्णानामपि वात-पित्त-क्षयजन्यत्वमाह—नाग्निमित्यादि ।

कस्मात् पुनरग्निवातो विना तर्षो न भवतीत्याह—तौ हीत्यादि ।
तौ हि अतिवृद्धौ पित्तवातरूपौ अमिपवनौ अन्धातोः शोषणे हेतू,

तस्मान्नाग्निवातो विना तर्ष इत्युक्तमित्यर्थः । एवमग्निवाताभ्यां
कृतेऽपां क्षये स्वरूपादेव नरस्तृष्यति । एवं पित्तवातकृताब्धा-
तुक्षयजतृष्णाभेदमभिधाय अन्तर्भावनीयतृष्णामेदानीह-गुर्व-
क्षेत्त्यादि । संमूर्च्छद्भिरेति एकतां गच्छद्भिः । अत्र वातो
वृद्धः संमूर्च्छनेऽनस्य तृष्णाकरः, विदाहकाले च या तृष्णा
तत्र पित्तं तृष्णाकरम् । मद्यजामप्यन्तर्भावयन्नाह-तीक्ष्णोष्णे-
त्यादि । सिकतासु बाहुकासु । तेषामित्युपशमकथनम् । शर्मति
सुखम् ॥ १९-२२ ॥

शिशिरस्नातस्योष्णमा रुद्धः कोष्ठे प्रपद्य तर्षयति ।
तस्मान्नोष्णान्तो भजेत सहसा जलं शीतम् २३

शीतम्लानजामन्तर्भावयन्नाह—शिशिरैत्यादि । शिशिरं
शीतम् । ऊष्मा रुद्ध इति शीतस्पर्शजलेन बहिरनिर्गच्छन् रोगमू-
पैरूष्मावबद्धः प्रतीपीकृतः, एतेन एतस्यापि पित्तजत्वमुक्तम् ।
न सहसेत्यनेन विश्रम्य शीतजलसेवायां न तथाविधा तृष्णा
भवतीति दर्शयति ॥ २३ ॥

लिङ्गं सर्वांस्वेतास्वनिलक्ष्यैयपित्तजं भवत्यथ तु ।

पृथगागमाच्चिकित्सितमतः प्रवक्ष्यामि तृष्णानाम्

संप्रति अक्षसंमूर्च्छनादिना यथोक्तमेव अनिल-क्षय-पित्त-
जावरोधमभिधाय सर्वासेवामनिल-क्षय-पित्तजत्वमुपदर्शयन्नाह-
लिङ्गं सर्वास्त्वित्यादि । अनिल-क्षय-पित्तजमित्यत्र क्षयजमिति
अन्धातुक्षयजमेव । सामान्येऽपि तृष्णानां भेदेन चिकित्साभि-
धाने हेतुमाह—अथ त्वित्यादि । पृथगागमादिति पृथगुद्भवत्वात्,
आगच्छत्यस्मादिति आगमो हेतुः; वातादिहेतुभेदाच्चिकित्सित-
भेदं वक्ष्यामीत्यर्थः । किंवा पृथक् चिकित्सितं वक्ष्यामि, आग-
मादिति आयुर्वेदागमप्रामाण्यात्; आगमे तृष्णानां भेदेन चिकि-
त्साभिधानादहमपि पृथक् चिकित्सां वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २४ ॥

अपां क्षयाच्च तृष्णा संशोष्य नरं प्रणाशयेदाशु ।

तस्मादैन्द्रं तोयं समधु पिबेत्सहृणं वाऽन्यत् ॥ २५ ॥

किञ्चिचुवरानुरसं तलु लघु शीतलं सुगन्धि

सुरसं च ।

अनमिष्यन्दि च यत्तत्क्षितिगतमप्यैन्द्रवज्ज्येयम् २६

अपां क्षयादित्यादिना चिकित्सामाह । ऐन्द्रमिति अन्तरि-
क्षम् । तद्वृणं वाऽन्यदिति यदुक्तं तत्राह—किंचिदित्यादि ।
किंचिदिति मनाक् । तुषरोऽनुरसतया रस्यते आस्नायते
यस्मिन् तत्तुवरानुरसम् । अन्तरिक्षं जलं ह्यव्यससर्वैरसु-
क्तम् “अव्यक्तीमावस्तु रसानां प्रकृतौ भवत्यनुरससमन्विते
वा द्रव्ये” (चि. अ. सू. २६) इति । ऐन्द्रवदित्यनेन
अन्तरिक्षानुकारि क्षितिसमावर्द्धं भवति । अन्ये तु तुवर-
शब्देन कषायमाहुः, तेनैव किंचित्कषायानुरसमित्यर्थः । तन्विति

१ ‘तस्माद्भजेत सहसा नोष्णः खाने जलं शीतम्’ इति पा० ।

२ ‘स्वनिलक्षयात् पित्तजं’ इति पा० । ३ ‘यद्यपि जलं सर्वम-
व्यक्तसमेव भवति, तथाऽनुरसतयामेव मधुरस्य प्रकारोऽभिधी-

यते । तेन किञ्चित्तुवरानुरसमित्यर्थः’ इति पा० ।

१ ‘दीनः संशुष्कगलतालुः’ इति पा० । २ ‘कासः’ इति पा० ।

स्खच्छम् । सुगन्धीति अनिष्टगन्धरहितम् ; उक्तं हि सुश्रुते—
“अनिष्टगन्धता गन्धदोषः” (सु. सू. अ. ४५) इति ।
अप्रातिक्लृयेन रसनया आखाद्यते इति सुरसं ; न तु
व्यकसुष्टुरसं सुरसम् ; उक्तं हि सुश्रुते—“व्यकरसता रस-
दोषः” इति (सु. सू. अ. ४५) ॥ २५ ॥ २६ ॥

शृतशीतं ससितोपलमथवा शरपूर्वपञ्चमूलेन ।
लाजसक्तुसिताह्नामधुयुतमैन्द्रेण वा मन्यम् ॥२७॥
पेयां वा शालीनां दद्याद्वा कोरदूषणाम् ॥ २८ ॥
पयसा शृतेन भोजनमथवा मधुशर्करायुतं योज्यम् ।
पारावतादिकरसैश्वृतमुष्टैर्वाऽप्यलवणाम्लैः ॥ २९ ॥
तृणपञ्चमूलमुज्जातकैः प्रियालैश्च जाङ्गलाः सुकृताः ।
शस्ता रसाः पयो वा तैः सिद्धं शर्करामधुमत् ॥३०॥
शतधौतघृतेनाक्तः पयः पिबेच्छीततोयमवगाहा ।
मुद्रमसूरचणकजा रसास्तु शृष्टा घृते देयाः ॥३१॥
मधुरैः सजीवनीयैः शीतैश्च सतिक्तकैः शृतं क्षीरम् ।
पानाभ्यञ्जनसेकेष्विष्टं मधुशर्करायुक्तम् ॥ ३२ ॥
तज्जं वा घृतमिष्टं पानाभ्यङ्गेषु नस्यमपि च स्यात् ।
नारीपयः सशर्करमुष्ट्वा अपि नस्यमिश्रुरसः ॥३३॥

शरपूर्वपञ्चमूलेनेति “शरेष्टुदर्भकाशानां शालीनां मूलमेव
च” (वि. अ. १, पा. १) इत्यत्रोक्तेन शरादिपञ्चमूलेन ।
आमयवानां वाय्विमिति ईषद्भृष्टादलितयवमण्डः । सुजातक
उत्तरापथप्रसिद्धः । सुकृता इति सुसंस्कृताः । तैरिति तृणपञ्च-
मूल्यादिभिः । मधुरैरिति मधुररसैः । शीतेरिति शीतवीर्यैः ।
तज्जमिति मधुरादिशृतक्षीरजम् ॥ २७-३३ ॥

क्षीरेश्वरसमुद्बोदकसितोपलाक्षौद्रसीधुमौर्द्धकैः ।
वृक्षाभ्लमातुल्लैर्गण्डूपास्तालुशोषघ्नाः ॥ ३४ ॥
जम्बूवाम्रातकबदरीवेतसपञ्चवल्कपञ्चाम्लैः ।
हन्मुखशिरःप्रदेहाः सघृता मूर्च्छाभ्रमतृष्णाघ्नाः स्युः
दाडिमदधित्थलोष्ठैः सविदारीबीजपूरकैः शिरसः ।
लेपो गौरामलकैर्धृतारनालायुतैश्च हितः ॥ ३६ ॥
शैवलपङ्काम्बुरहैः साम्लैः सवृत्तैश्च शक्नुमिर्लेपः ।
मस्त्वारनालाद्रवसनकमलमणिहारसंस्पर्शाः ॥३७॥
शिशिराम्बुचन्दनाद्रस्तनतटपाणितलग्रात्रसंस्पर्शाः
क्षौमाद्रनिवसनानां वराङ्गनानां प्रियाणां च ॥ ३८ ॥
हिमवहरीवनसरित्सरोऽम्बुजपवनेन्दुपादशिशिरा-
णाम् ।
रम्यशिशिरोदकानां स्पर्शनं कथाश्च तृष्णाघ्नाः ॥

माद्रीकं शृद्धीकारसकृतं मयम् । गण्डूषः मुखपूरको द्रवः ।
पञ्चाम्लं “कोलाम्लं चुक्तिकाम्लं च मातुल्लाम्लवेतसम् । चतु-
रम्लमिति प्रोक्तं पञ्चाम्लं तु सदाडिमम्” इति वचनाज्ज्ञेयम् ।
दधित्थः कपित्थः । गौरामलकैरिति आर्द्रताया गौरवर्गेराम-
लकैः । मस्त्वारनालसिमितं वसनं मस्त्वारनालवसनम् । इन्दु-
पादाः चन्द्ररश्मयः ॥ ३४-३९ ॥

वातघ्नमन्नपानं मृदु लघु शीतं च वाततृष्णायाम् ।
क्षयकासतुच्छृतं क्षीरघृतमूर्ध्वैवाततृष्णाघ्नम् ॥४०॥
स्याज्जीवनीयसिद्धं क्षीरघृतं वातपित्तज्ञे तर्प ।

वातघ्नेत्यादिना तृष्णानां वैशेषिकीं चिकित्सायाह । क्षयका-
सहरैः शृतं क्षयकासतुच्छृतम् । ऊर्ध्वैवातः श्वासः । वातपि-
तज्ञे तर्पे इत्यत्र संसर्गजा तृष्णा अस्त्रिताऽपि अस्त्रितद्र-
न्द्रजगुल्याभिधानन्यायेनोच्यते ॥ ४० ॥—

पैते द्राक्षाचन्दनखर्जूरौशीरमधुयुतं तोयम् ॥४१॥
लोहितशालितपटुलखर्जूरपरुषकोत्पलद्राक्षाः ।
मधु पकलोष्टमेव च जले स्थितं शीतलं पेयम् ॥४२॥
लोहितशालिप्रस्थः सलोभ्रमधुकाञ्चनोपलः क्षुण्णः
पैकामलोष्टजलमधुसमायुतो मृन्मये पेयः ॥ ४३ ॥
वटमातुल्लङ्गवेतसपल्लवकुशाकाशमूलयष्टाहैः ।

सिद्धेऽम्भस्यग्निर्भां कृष्णमुद्रं कृष्णसिक्ततां वा ॥
तप्तानि नवकपालान्यथवा निर्वाण्य पाययेताच्छम् ।
आपाकशर्करं वाऽमृतवह्युदकं तृषां हन्ति ॥ ४५ ॥
क्षीरवतां मधुराणां शीतानां शर्करामधुविमिश्राः ।
शीतकषाया मृदुष्टसंयुताः पित्ततृष्णाघ्नाः ॥ ४६ ॥

पैते इत्यत्र “तर्पे” इति शेषः । लोहितशालिप्रस्थ इत्यादौ
लोघ्रादीनां मिलितानां चतुष्पलं, प्रक्षेप्यन्यायात् पादिकं मधु,
पकामलोष्टप्रसादनं (वैलोडनयोग्यमात्रं) दत्त्वा शालितपटुल-
प्रस्थः क्षपायां स्थाप्यते, तदन्नं (तस्यै पानयोग्यमात्रमधुप्रक्षेपं)
सम्यगे पात्रे पीयत इति वृद्धैरुपदिशितः कर्ममार्गः । नव-
कपालानि नूतनशरावादिव्यवधानं । आपाकशर्करमिति पाक-
निमित्तशर्करावहितम् । अमृतवह्नीं उष्णकृतिः । मृदुष्टसंयुता इति
मृष्टमृदुष्णाः ॥ ४१-४६ ॥

व्योषवचामल्लतकतिककषायास्तथाऽऽमृतृष्णाघ्नाः
यच्चोक्तं कफजायां वम्यां तच्चैव कार्यं स्यात् ॥ ४७ ॥
स्तम्भारुच्यविपाकालस्यच्छर्दिषु कफातृष्णाघ्नाः ।
ज्ञात्वा दधिमधुतर्पणलवणोष्णजलैर्वैमनसिष्टम् ४८
दाडिममम्लफलं वाऽप्यन्यत् सकषायमथ लेहम् ।
पेयमथवा प्रदद्याद्रजनीशर्करायुक्तम् ॥ ४९ ॥

१ ‘लाजानां सक्तूनां समधुसितं मन्थमैन्द्रेण’ इति पा० ।
२ ‘घृतमजिताः’ इति पा० । ३ ‘आम्लीकैः’ इति पा० । ४ ‘रम्यो-
दकशिशिराणां’ इति पा० ।
च. सं. ७२

१ ‘क्षीरघृतं वाततृष्णाघ्नम्’ इति पा० । २ ‘पक्वत्तऽऽमलोष्टमु-
ज्जलसमायुतः’ इति पा० । ३-४ अयं पाठो हस्तलिखितपुस्तके न
पठ्यते । ५ ‘हरिद्राम्बुशर्कराक्षौद्रसंयुक्तम्’ इति पा० ।

क्षयकासेन तु तुल्या क्षयतृष्णा सा गरीयसी नृणाम् ।
क्षीणक्षतशोषहितैस्तस्मात्तां भेषजैः शमयेत् ॥ ५० ॥

पानतृप्तार्तः पानं त्वधोदकमम्ललवणगन्धाढ्यम् ।
शिशिरस्नातः पानं मध्याम्बु गुडाम्बु वा तृप्तिः ॥
भक्तोपरोधतृप्तिः स्नेहतृप्तार्तोऽथवा तनुवायूम् ।
प्रतिबेद्दृष्ट्वा तृप्तिं भुकेन तदुद्धरेद्भुक्तम् ॥ ५२ ॥
मध्याम्बु वाऽम्बु कोष्णं बलवांस्तृप्तिः समुल्लिखेत्
पीत्वा ।

मागधिकाविशदमुखः सशर्करं वा पिबेन्मन्थम् ५३
बलवांस्तु तालुशोषे पिबेद्भृतं तृप्यमयाच ।
सर्पिर्भृष्टं क्षीरं मांसरसांश्चाबलः स्निग्धान् ॥ ५४ ॥
अतिरूक्षदुर्बलानां तर्पं शमयेन्नृणामिहाशु पयः ।
छागो वा घृतभृष्टः शीतो मधुरो रसो हृद्यः ॥ ५५ ॥
स्निग्धेऽन्ने भुके या तृष्णा स्यात्तां गुडाम्बुना शमयेत् ।
तर्पं मूर्च्छाभिदृतस्य रक्तपित्तापहैर्हन्त्यात् ॥ ५६ ॥

अन्यत् सकषायमिति आमलदिसकषायलेहम् । पानतृप्तार्तं
इति अतिशयमथपानजतृदपीडितः । भक्तोपरोधः भेकच्छेदः ।
मागधिकाविशदमुख इत्यत्र मुखवैशद्यमात्रकारिका पिप्पली
प्रयोक्तव्या । तालुशोषे यद्यपि घृतं निषिद्धं “तृष्णामूर्च्छांपरी-
ताश्च गर्भिण्यस्तालुशोषिणः” (सू. अ. १३) इति, तथाऽ-
पीह बलवत्तृष्णानुयुक्तं घृतपानं विशिष्टत्वाच्च विरोधि । स्निग्धेऽन्ने
भुके या तृष्णा तत्र यद्यपि गुडाम्बु स्निग्धगुणयुक्तत्वाच्च हितम्,
उक्तं हि—“यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तद्विष्यते” (सू. अ.
२७) इति; तथाऽपि मधुररसतया तृष्णाहरत्वात् प्रभावाद्भो-
पयुज्यते । तर्पं मूर्च्छासादिना औपसर्गिकतृष्णाचिकित्सोच्यते
॥ ४७-५६ ॥

दृढदाहमूर्च्छाभ्रमक्लममदालययास्त्रविषपित्ते ।
शस्तं स्वभावशीतं, शृतशीतं सन्निपातेऽम्भः ॥ ५७ ॥
हिक्काश्वासनवज्वरपीनसघृतपीतपार्श्वगलरोगे ।
कफवातकृते स्थाने सद्यःशुद्धे च हितमुष्णम् ॥ ५८ ॥
पाण्डूदरपीनसमेहगुल्ममन्दानलातिसारेषु ।
ह्रीहि च तोयं न हितं काममसह्ये पिबेदल्पम् ॥ ५९ ॥
पूर्वामयानुरः सन् दीनस्तृष्णादितो जलं काङ्क्षन् ।
न लभेत स चैन्मरणमाश्वेवाभुयादीर्घरोगं वा ॥ ६० ॥
तस्माद्दान्याम्बु पिबेत्तृप्यन् रोगी शशर्कराक्षौद्रम् ।
यद्वा तस्यान्यत्स्यात् सात्त्यं रोगस्य तच्चेष्टम् ॥ ६१ ॥
तस्यां विनिवृत्तायां तज्जन् उपद्रवः सुखं जेतुम् ।
तस्मात्तृष्णां पूर्वं जयेद्बहुभ्योऽपि रोगेभ्यः ॥ ६२ ॥

शीतमुष्णं च जलं कुत्र देयं वर्ज्यं वा कुत्रेत्याह-तुल्लिहादि ।
विषभिन्ने इति विषे पित्ते च । संनिपाते इति संनिपातज्वरोद्भूत-

तृष्णायाम् । न हितमिति पाण्ड्वारिरोगे तृष्णायामपि तोयं न
हितम् । असह्ये ‘तर्पे’ इति शेषः । एवमसह्यतृष्णायां जलादाने
दोषमाह-पूर्वैत्यादि । पूर्वामयानुर इति पूर्वोत्पन्नगदपीडितः ।
तज्जन्मोपद्रव इति तृष्णाप्रशमनार्थं पीयमानपानीयजः । सुखं
जेतुमिति महालघुकरं तृष्णामपेक्ष्य जेतुं सुखोपायो भवती-
त्यर्थः ॥ ५७-६२ ॥

तत्र श्लोकः—

हेतुं यथाऽग्निपवनौ कुरुतः सोपद्रवां च पञ्चानाम् ।
तृष्णानां प्रथगाकृतिरसाध्यता साधनं चोक्तम् ६३
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽग्रानि दृढबल-
संपुरिते चिकित्सास्थाने तृष्णारोगचिकि-
त्सितं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

हेतुरित्याद्यध्यायसंग्रहः । अग्निपवनौ इति यथाऽग्निपवनौ
कुरुतः सोपद्रवां ‘तृष्णां’ इति शेषः । उपद्रवाश्च सुखशोषादयः
पूर्वमुक्ताः ॥ ६३ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेददीपिकायां चिकित्सितस्थाने तृष्णाचिकि-
त्सितं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथतो विषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

प्रागुत्पत्तिं गुणान् योनिं वेगांल्लिङ्गान्युपक्रमान् ।

विषस्य ब्रुवतः सम्यगग्निवेश निबोध मे ॥ ३ ॥

श्रीतोषमप्राधान्यसामान्यातृष्णाचिकित्सितमनु विषचिकि-
त्सितमुच्यते-प्रागित्यादि । प्रागुत्पत्तिः आद्योत्पत्तिः । योनि-
रिति अधिष्ठानम् । लिङ्गानिति देहसंबन्धिषविषस्य लिङ्गानि, तथा
अन्नादिगतस्य च लिङ्गानि । अत्र नाष्टादश गुरवो वदन्तीति
न्यायाच्छिष्यप्रश्न उच्येयः । विषं च यद्यपि रोगाधिकारे न
सूत्रितं साक्षात्, तथाऽपि विषजन्यदामिधानात्तत्कारणतया
सूत्रितमेव रोगाधिकारे हेतुः; तेन नोत्सृज्यमिह विषानिधान-
मिति ॥ १-३ ॥

अमृतार्थं समुद्रे तु मथ्यमाने सुरासुरैः ।

जज्ञे प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥ ४ ॥

दीप्ततेजाश्चतुर्दश हरिकेशोऽनलेक्षणः ।

जगद्विषणुं तं दष्ट्रा तेनासौ विषसंज्ञितः ॥ ५ ॥

अमृतार्थमिहादिना प्रागुत्पत्त्यभिधानं विषस्य महाप्रभा-
वदर्शनार्थम् । हरिकेश इति पिङ्गलकेशः । स पुरुषः विषमु-
च्यते विषादनाद्धेतोः; एवं च विषैशब्दनिरुक्तिरुक्ता भवति
॥ ४ ॥ ५ ॥

१ ‘अमकच्छन्दः’ इति पा० । २ ‘छर्बैरुदाहमूर्च्छां’
इति पा० ।

१ ‘यवातिशुद्धावुक्ताः’ इति पा० । २ ‘विषं स तु विषादनात्’
इति पा० । ३ ‘विषशब्दनिरुक्तं घटितं’ इति पा० ।

जङ्गमस्थावरयां तद्योनौ ब्रह्मा न्ययोजयत् ।
तदम्बुसंभवं तस्माद्विविधं पावकोपमम् ॥ ६ ॥
अष्टवेगं दशगुणं चतुर्विंशत्युपकमम् ।

तदम्बुसंभवं तस्माद् द्विविधमिति तदम्बुसंभवं समुद्रोत्पन्नं, तस्मात् समुद्रत उत्पन्नत्वादम्बुसंभवं, तथा तस्माद् ब्रह्मणा योनिद्वयनियुक्तत्वाद् द्विविधमित्यर्थः । अम्बुसंभवत्वेन चास्य वर्षाप्रकोपित्वं वक्ष्यमाणं युक्तम्; अम्बुयोनिभूतत्वेन चास्य जलेन प्रभावात् प्रशसनं क्रियत इति ज्ञेयम् । उक्तं हि भगवता व्यासेन—“अद्वयोऽभिर्नैकतः क्षत्रमदमनो लोहसुस्थितम् । तस्मात् सर्वत्रां तेजः स्वासु योनिषु शान्त्यति” इति । अष्टवेगमिति मनुष्यापेक्षयाऽष्टवेगम् । दशगुणाद्यपेक्षं वक्ष्यमाणम् । उपक्रमाः चिकित्सागुणभेदाः ॥ ६ ॥—

तद्वर्षास्वम्बुयोनित्वात् संक्षेदं गुडवद्वतम् ॥ ७ ॥
सर्पत्यम्बुधरापाये तदगस्त्यो दिनस्ति च ।
प्रयाति मन्दवीर्यत्वं विषं तस्माद्वनात्यये ॥ ८ ॥

विषस्य वर्षासु विशेषप्रकोपे शरदि चोपशमे हेतुमाह—तद्वर्षास्त्रियादि । गुडो यथा पिण्डतोऽम्बुयोनित्वाद्वर्षासु संक्षेदं याति, तथा विषमपि क्लिप्तं विसर्पति उत्क्रिष्टैशक्तिकं च भवति, अत एव दूषीविषार्ता अतिपीडिता भवन्ति; अम्बुधराणां वृद्धिकारणं वर्षागमः; अगस्त्यप्रभावश्च तं हिनस्ति ॥ ७ ॥ ८ ॥

सर्पाः कीटोन्मुद्रा लृता वृश्चिका गृहगोयिकाः ।
जलौकामत्स्यमण्डूकाः कणभैः सकृकण्टकाः ॥ ९ ॥
श्यासिंहव्याघ्रगोमायुतरश्चुनकुलादयः ।
दंष्ट्रिणो ये विषं तेषां दंष्ट्रोत्थं जङ्गमं मतम् ॥ १० ॥

पराधिकारत्वाद्विषस्य सर्पा इत्यादिना जङ्गमस्थावरयोनिद्वयं संक्षेपादेवाह । यद्यपि विषगुणा अष्टे उद्दिष्टाः, तथाऽपि गुणानां गुण्यपेक्षत्वाद्यपेक्षं विषस्य गुणिनः स्थावरजङ्गमभेदमिच्छासाभिधानम्; उद्देशे तु प्रथमं गुणाभिधानं विषस्य कार्यकरणे गुणप्राधान्यव्यापनार्थम् । सर्पादीनां भेदा अष्टे एव वक्तव्याः, तेन तत्रैव व्याकर्तव्याः । आदिप्रहणादुक्तिरिहारीनां तन्त्रान्तरोक्तानां ग्रहणम् । अत्र अदंष्ट्रिणोऽपि दंष्ट्रिर्षपप्राधान्यादंष्ट्रिण इत्युक्ताः; तथा दंष्ट्रोत्थमिति दंष्ट्रोत्थस्य सर्वविषप्राधान्याददंष्ट्रोत्थानामपि उन्मुक्तविषादीनां ग्रहणम् । उक्तं ह्यन्यत्र “जङ्गमस्य विषस्योक्तान्यभिधानानि षोडश । तत्र दंष्ट्रिदंष्ट्रानिःश्वसनखमूत्रपुरीषशुकलालतवसुखसंज्ञविशार्धितयुदास्थित्त-शकशवानि” (सु. क. अ. ३) इति । तथाऽन्यत्रापि “शुक-मूत्रपुरीषाणि देहे निपतितानि तु । दारुणं गरमिह्यः” इति ॥ ९ ॥ १० ॥

१ ‘मनुष्येपेक्षं वक्ष्यमाणऽष्टवेगम्’ इति पा० । २ ‘उत्क्रिष्टशक्तिकं’ इति पा० । ३ ‘शलभाः’ इति पा० । ४ ‘दंष्ट्रिणोऽमी’ इति पा० ।

मुस्तकं पौष्करं क्रौञ्चं वत्सनामं बलाहकम् ।
कर्कटं कालकूटं च करवीरकसंज्ञकम् ॥ ११ ॥
पालकेन्द्रायुधं तैलं मेघकं कुशपुष्पकम् ।
रोहिणं पुण्डरीकं च लाङ्गलक्ष्यज्जनाभकम् ॥ १२ ॥
सङ्कोचं मर्कटं शृङ्गीविषं हालाहलं तथा ।
एवमादीनि चान्यानि मूलजानि स्थिराणि च ॥ १३ ॥

स्थावरजे विषे मूलजानीति पदं मूलजस्य बहुत्वात् प्राधान्याच्च । तेन पत्रपुष्पादिजानामपि विषाणां ग्रहणं; यदुक्तं सुश्रुते—“मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सार एव च ॥ नियोसो धातवश्चैव कन्दश्च दशमः स्मृतः” (सु. क. अ. २) इति । कन्दस्त्वह मूलविशेषत्वान्मूलशब्देनैव गृहीतः । एतेषां च संज्ञासंबन्धे शबरकिरातादय एव तद्विद्याः प्रमाणं, ते हि गुरु-परंपरया व्याख्यानयन्ति ॥ ११-१३ ॥

गरसंयोगजं चान्यद्वरसंज्ञं गदप्रदम् ।

कालान्तरविपाकित्वाच्च तदायु हरत्यसू ॥ १४ ॥

स्थावरजङ्गमरन्ध्रमेव तृतीयं विषमाह—गरसंयोगजमित्यादि । गराथः संयोगो येषां ते गरसंयोगा द्रव्यभेदाः, तेभ्यो जातं गरसंयोगजम् । ‘गर’ इति तन्त्रे संज्ञा यस्य तद् गरसंज्ञम् । तच्च चिरैकारिरोजगजकमप्राणहरम् । एतदेवाह—कालान्तरेत्यादि । सुश्रुतेऽपि त्रिविधमेव विषमुक्तं—“स्थावरं जङ्गमं चैव कृत्रिमं चापि यद्विषम्” (सु. क. अ. २) इत्यनेन । यत्तु दूषीविषमपेक्षं वक्ष्यति तत् त्रिविधान्तर्गतं दर्शयिष्यामः । गरं तु द्विविधं—निर्विषद्रव्यसंयोगकृतं, तथा सविषद्रव्यसंयोगकृतं च; तत्राचं गरसंज्ञम्, उत्तरं तु कृत्रिममिति व्यवस्था । तेनेमामेव व्यवस्थां गृहीत्वोक्तं रसायने—“दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे” (सि. अ. १, पा. १) इति । तथा वृद्धकाश्यपेऽप्युक्तं—“संयोगजं च द्विविधं तृतीयं विषमुच्यते । गरं स्यादविषं तत्र सविषं कृत्रिमं मतम्” इति ॥ १४ ॥

निद्रां तन्त्रां क्लृप्तं दाहं सर्पाकं लोमहर्षणम् ।

शोफं चैवातिसारं च जनयेज्जङ्गमं विषम् ॥ १५ ॥

स्थावरं तु ज्वरं ह्रिक् दन्तहर्षं गलग्रहम् ।

फेनवम्यरुचिश्वासमूर्च्छाश्च जनयेद्विषम् ॥ १६ ॥

जङ्गमं स्यादधोभागमूर्ध्वभागं तु मूलजम् ।

तस्मादंष्ट्राविषं मौलं हन्ति मौलं च दंष्ट्रजम् ॥ १७ ॥

निद्रामित्यादिना जङ्गमविषस्य तथा ज्वरमित्यादिना स्थावरविषस्य ज्ञानानि सर्ववेगगतानि प्राह । जङ्गमस्थावरयोः पर-

१ ‘मुस्तकादीनां’ इति पा० । २ ‘परं संयोगजं’ इति, ‘गरं संयोगजं’ इति च पा० । ३ ‘चिरैकारित्वयोगजनकं’ इति पा० । ४ ‘दाहमार्गकं’ इति पा० । ५ ‘जनयेज्जङ्गमं’ इति पा० । ६ गङ्गा-धरस्तु ‘जङ्गमं स्यादधोभागमूर्ध्वभागं तु मूलजम्’ इति गठित । ७ ‘तस्मादंष्ट्रिणं’ इति पा० । ८ ‘दंष्ट्रिणं’ इति पा० ।

स्वरोपघातात्मकमभिधातुं हेतुमत्परस्वरोपघातकत्वमेवाह—
जङ्गममिलादि । तस्मादिति परस्परं विरुद्धमार्गगमित्वात् ।
एतेन च यद्वक्ष्यति—“विषपानं दद्यानां विषपीते दंशनं चान्ते”
इति, तदुपपन्नं भवति । ननु “विषं विषमसृक् यत् प्रभावस्तत्र
कारणम्” (सू. अ. २६) इति आग्नेयभद्रकापीये प्रभावेण
विषस्य विषहरणाभिधानोपपत्तिवर्णनं तद्विरुध्यते; मैवं, यदि
द्रव्यप्रभावः कारणं न स्यात् तदा यत्किञ्चिदूर्ध्वभागं मदनफ-
लादि तदङ्गविषहरं स्यात्, यथाधोभागं त्रिवृतादि तन्मौलिविषं
निहन्त्यात्; नचैतद्बुद्धं, तस्मात् प्रभावस्यैवात्मगुणतामात्रकार-
णमेतदधोभागत्वमूर्ध्वभागत्वं चेति ॥ १५-१७ ॥

तृणमोहदन्तहर्षप्रसेकवमथुक्कमा भवन्त्याद्ये ।
वेगे रसप्रदोषादसूक्ष्मप्रदोषाद्वितीये तु ॥ १८ ॥
वैवर्ण्यभ्रमवेपथुमूर्च्छाचतुर्भाङ्गिचिमिचिमातमकाः ।
दुष्टपिशितानृतीये मण्डलकण्डूश्वयथुकोटाः ॥ १९ ॥
वातादिजाश्वतुर्थे दाहच्छर्चकशूलमूर्च्छाद्याः ।
नीलादीनां तमसश्च दर्शनं पञ्चमे वेगे ॥ २० ॥
षष्ठे हिक्का, भङ्गः स्कन्धस्य तु सप्तमेऽष्टमे मरणम् ।
नृणां, चतुष्पदां स्याच्चतुर्विधः, पक्षिणां त्रिविधः ॥
सौदत्याद्ये भ्रमति च, चतुष्पदो वेपते, ततः शूर्यः ।
मन्दाहारो म्रियते श्वासेन हि चतुर्थवेगे तु ॥ २२ ॥
ध्यायति विहगः प्रथमे वेगे, प्रधाम्यति द्वितीये तु ।
स्रस्ताङ्गश्च तृतीये विषवेगे याति पञ्चत्वम् ॥ २३ ॥

तृणमोहस्यादिना क्रमेणाष्टविषवेगलक्षणमाह । सुश्रुते एकै-
ककलातिक्रमेण सप्तवेगा उच्येयान्ताः; इह कलालङ्घनेनैव सप्त-
वेगाः, अष्टमे तु सप्तकलालङ्घनोत्तरकालं मारको वेगो दृष्टस्य
दंशदेशगमनाय पीतविषस्य हृदयगमनाय भवतीति सुश्रुतेन
सममविरोधः । वातादिजा इति यथायोरयतया उद्धतान्यतरै-
कदोषद्विदोषत्रिदोषजाः । मूर्च्छाया इत्यत्रादिशब्दः प्रकार-
रवाची । चतुर्थादिवेगेष्वनुक्रममपि भेदआदिदृश्यमुभेतव्यं,
सुश्रुतवचनात् । नीलादीनामित्यत्र आदिशब्देन प्रधानवाचिना
नीलप्रधानेतरवर्णदर्शनं भवति । षष्ठे हिक्केति स्फेदः । विष-
वेगप्रस्तावाच्चतुष्पादपक्षिणोऽपि विषवेगानाह । एतद्विषवे-
गभिधाने च प्रयोजनं—यद्विषवेगमृतस्यापि मांसमुपयोज्यं
पीतविषस्य हृदयं दृष्टस्य च दंशदेशं मुक्तेवेलाद्युक्तविधानेन,
वेगज्ञानेनाप्राप्तनैष्ठिकवेगस्य यथोक्तविधिना मांसं नोपादेयं,
यतस्तस्य विषोर्दितस्य सर्वं शरीरं विषवद्भवति । चतुष्पदा-
दीनामल्पवेगत्वं सत्त्वालपत्वात् । अवशीदतीत्यादि द्वितीये,
शून्य इत्यादि तृतीये ॥ १८-२३ ॥

लघु रुक्षमाशु विशदं व्यापयि तीक्ष्णं विकसि
सूक्ष्मं च ।

उष्णमनिर्देश्यरसं दशगुणमुक्तं विषं तज्ज्ञैः ॥ २४ ॥

१ ‘तज्ज्ञैः’ इति पा० । २ ‘शूनः’ इति पा० । ३ ‘आपे
वेगे पक्षी आभ्यति द्वितीयवेगे तु’ इति पा० । ४ ‘विषमारितस्य’
इति पा० ।

रौक्ष्याद्वातमशैत्यातिपत्तं सौक्ष्म्यादसूक्ष्मं प्रकोपयति ।
कफमव्यकरसत्त्वादक्षरसांश्चानुवर्तते शीघ्रम् ॥ २५ ॥
शीघ्रं व्यापयिभावादाशु व्याप्नोति केवलं देहम् ।
तीक्ष्णत्वान्मर्मज्ञं प्राणं तद्विकासित्वात् ॥ २६ ॥
दुरुपक्रमं लघुत्वाद्वैद्याद्यत् स्यादसकगतितोषम् ।
दोषस्थानप्रकृतिः प्राप्यान्यतमं ह्युदीरयति ॥ २७ ॥

विषगुणानाह—लघ्वित्यादि । प्रत्येकं गुणानां कार्यमाह—
रौक्ष्यादित्यादि । अशैल्यादिति उष्णत्वात् । सौक्ष्म्यादसूक्ष्मको-
पणमसृजोऽपि सूक्ष्ममार्गानुसारित्वात् । अव्यकरसत्वं च
कफकोपनाय अव्यकरसत्वकफयोरेकजलरूपकार्यत्वाद्भवति ।
अक्षरसांश्चानुवर्तते इति अव्यक्तसत्त्वेन जलं यथा गन्धद्रव्ये
योगवाहि भवति, तथा विषमपि अक्षरसात् इदित्यनुगतं
भवति, ततः शीघ्रं तेन भावितमज्ञं भवति । शीघ्रत्वादौ
शीघ्रत्वादाशु व्याप्नोति, व्यापयित्वात् केवलं देहं व्याप्नोतीति
हेयम् । व्यापयित्वं सर्वतः प्रसरणशीलत्वं पानीयपतितैल-
वत् । तीक्ष्णत्वान्मर्मज्ञमिति मर्मणां सौम्यानां मृदूनां तीक्ष्णेन
विरुद्धत्वं बोद्धव्यम् । विकासित्वादिति हिंसनशीलत्वात्;
विपूतं हि कसतिर्हिंसार्थः । लघुत्वादिति अनवस्थितत्वात्;
यस्य चानवस्थितत्वं तस्य भेषजेनासंबन्धादुपक्रमणमपि किञ्चित्क-
रम् । असक्ता अविभ्रान्ता दोषेषु गतिर्यस्य तत् असकगति-
दोषं, विशदं हि पिच्छाभागरहितत्वात् क्वचिन्न सज्जति । अत्र
च गुणानां प्रतिनियमेन विरुद्धकर्मकरणे विषस्याशिवत्वमेव
नियामकं हेयं; तेन रौक्ष्यादिभिः स्फेदमक्षयादि नाशङ्कनीयम् ।
सुश्रुते च विषगुणे यत् पाकित्वमुक्तं, तदाशुकारिविषे निष्प्रयो-
जनमिति नेहोक्तं; तथाहि—विषं नैतावन्तं कालमपेक्षते येन
यावत्तस्य पाको भवत्विति चार्यः । सुश्रुते च कालान्तरप्रकोपि-
त्वमपि दूषीविषगोचरतयोक्तं, तदिहापि दूषीविषे चिन्तनीय-
मिति ॥ २४-२७ ॥

स्याद्वातिकस्य वातस्थाने कफपित्तलिङ्गमीषचु ।
तृणमोहारितमूर्च्छागलग्रहच्छर्द्धिर्नफेनादि ॥ २८ ॥
पित्ताशयस्थितं पैत्तिकस्य कफवैतयोर्विषं तद्वत् ।
तृट्कासज्ज्वरमथुक्कमादाहतमोतिसारादि ॥ २९ ॥
कफदेशगं कैफस्य च दर्शयेद्वातपित्तयोश्चेष्टत् ।
लिङ्गं श्वासगलग्रहकण्डूलावमथ्वादि ॥ ३० ॥

संप्रति स्थानविशेषेण प्रकृतिविशेषप्राप्त्या च लिङ्गविशेषो-
नाह—वातिकस्येत्यादि । विषं मयं च यद्यपि त्रिदोषकोपनं,
तथाऽपि स्थानप्रकृतिविशेषप्राप्त्या तदनुगुणदोषप्रकोपमधिकं
करोति, शेषयोस्तु मनानित्यत् । वातिकस्येति वातप्रकृतेः ।

१ ‘अनुरसंश्चानुवर्तते’ इति पा० । २ ‘हन्मोहारुणि’ इति
पा० । ३ ‘कफपित्तयो’ इति पा० । ४ ‘तृट्पाकज्वरशोषकम्’
इति पा० । ५ ‘कफाधिकस्य वातपित्तयोश्च दर्शयति’ इति पा० ।

वातस्थाने पक्काशयादौ । कफपित्तलिङ्गमीषदिति वचनाद् वात-
लिङ्गं बलवद्भवति, तच्च तृण्मूच्छैत्यादिनोक्तं ज्ञेयम्; एवमुत्तर-
त्रापि योज्यम् । कफवातयोस्तद्वदिति ईषदित्यर्थः; तुवादि तु
बलवद्भिर्ज्ञं, तत् पित्तस्येत्यर्थः । कफेत्यादौ चकारात् कफप्रकृते-
रित्यर्थः । ईषद्वातपित्तयोरिति योज्यम् ॥ २८-३० ॥

दूषीविषं तु शोणितदुष्ट्याहारः किटिमकोठलिङ्गं च ।
विषमेकैकं दोषं संदुष्य हरत्यस्तेवम् ॥ ३१ ॥

दूषीविषलक्षणमाह—दूषीत्यादि । कोठः वरदीदंशोथाकारः ।
कालान्तरप्रकोपि विषं दूषीविषम् । उक्तं चान्यत्र “दूषितं देश-
कालादिवासास्त्रैरभीक्षणैः । यस्मादूषयते धातुं तस्मादूषीविषं
स्युतम्” इति । एवंभूतं च गरमेव प्रायो भवति, तथा स्वावरं
जङ्गमं च भवति । यदुक्तं सुश्रुते—“जीर्णं विषमौषधिभिर्हृतं
वा दावाभिवातातपकोषितं वा । खमावतो वा शुणैविप्रीनं विषं
हि दूषीविषतामुपैति” (सु. क. अ. २) इति । इहापि दूषी-
विषाः कीटा हीनवीर्यविषा वक्ष्याः । विषमेकैकमिलादिना
स्याद्वातिकस्येत्यादिना यदुक्तं तस्यैकैकदोषस्यात्यर्थकोपमाह । संदु-
ष्येति अत्यर्थं दूषयित्वा ॥ ३१ ॥

क्षरति विषतेजसाऽऽसृक्

तत् खानि निरुध्य मारयति जन्तुम् ।

पीतं मृतस्य हृदि तिष्ठति

दृष्टविद्ययोर्दंशदेशे स्यात् ॥ ३२ ॥

अनुक्तप्राणहरणसामग्रीमाह—क्षरतीत्यादिना । पीतं विषं
विशेषेण मृतस्य हृदि तिष्ठति । दृष्टविद्ययोश्च दंशदेशे विषं
स्यात् । विद्यः दिग्धविद्यः । अत्र कश्चिन्मृत इव भवति, कश्चिच्च
पवनादमृत इव । यदुक्तं काश्यपे—“मृत इव चेन्मर्त्यः स्याद-
साध्यलिङ्गैर्विहीनश्च । स जीवयितुं शक्यः कृता चैतस्य हृदय-
रक्षा चेत्” इति ॥ ३२ ॥

नीलौष्ठदन्तशैथिल्यकेशपतनाङ्गमङ्गविशेषाः ।

शिशिरेने लोमहर्षो नाभिहते दण्डराजी स्यात् ३३

क्षतजं क्षताक्ष नायात्येतानि भवन्ति मरणलिङ्गानि ।

एष्योऽन्यथा चिकित्सास्तेषां उपपन्नामञ्जुषु मे ३४

एतद्विशेषज्ञानार्थं लक्षणमाह—नीलौष्ठेत्यादि । दण्डराजिः
दण्डाकारा रेखा ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

मन्त्रादिशोक्तर्तननिष्पीडनचूषणाग्निपरिषेकाः ।

अवगाहरक्तमोक्षणवमनविरैकोपधानानि ॥ ३५ ॥

हृदयावरणाञ्जननस्यधूमलैहौषधप्रशमनानि ।

प्रतिसारणं प्रतिविषं संज्ञासंस्थापनं लेपः ॥ ३६ ॥

मृतसंजीवनमेव च विंशतिरेते चतुर्भिरधिकाः ।

स्युरूपकमा यथा ये यत्र योज्याः शृणु तथा तान् ३७

मन्त्रेत्यादि । मन्त्रस्य विषहरेषु श्रेष्ठत्वाद्भेदोऽभिधानं; यदुक्तं
“विषं तेजोमयैर्मन्त्रैः सस्यब्रह्मतपोमयैः । यथा निवार्यते क्षिप्रं
प्रेतुर्कैर्न तथौषधैः” (सु. क. अ. ५) इति । अश्रिष्टा द्विविधा-
मन्त्रेण रज्ज्वादिभिर्वा विषोपरिवन्धः । उपधानं विषसंकमणार्थं
मस्तके भेषजदानम् । हृदयावरणं हृदयरक्षाकरमौषधम् ।
प्रतिविषं विषान्तरप्रयोगः । मृतसंजीवनं विषेण मृतस्यामृत
इव संजीवनकरं भेषजम् । शेषं व्यक्तं विवरणग्रन्थेन
स्फुटं भविष्यति ॥ ३५-३७ ॥

दंशासु विषं दृष्टस्याविस्तरं वेणिकां मिषवङ्का ।

निष्पीडयेद्दंशं दंशमुद्धरेन्मर्मवर्जं वा ॥ ३८ ॥

तं दंशं वा चूषेन्मुखेन यवचूर्णपांशुपूर्णेन ।

अविस्तरमिति अन्त्यासारीरम् । वेणिकां बद्धेति विषवा(धा)-
रणिकां बद्धा । अनेन च सामान्याभिधानेन मन्त्रव्यापारोऽव्य-
तिष्ठानं कथितः, मन्त्राद्विज्ञा चारिशोका । उक्तं चान्यत्र—
“अश्रिष्टामपि मन्त्रेण बध्नीयान्मन्त्रकोविदः । सा तु रज्ज्वादि-
भिर्बद्धा विषप्रतिकरी मता” (सु. क. अ. ५) इति । निष्पीड-
येदिति निष्पीडनेन विषं गालयेत् । उद्धरेदिति उत्कृष्टापहरेत् ।
मर्मवर्ज्यमिति मर्मण्युपघातं निषेधयत्यत्राग्रे । यवचूर्णं पांशुना
वा मुखपूरणं विषसंबन्धपरिहारार्थम् ॥ ३८ ॥—

प्रच्छनशृङ्गजलौकाव्यधनैः स्नायं ततो रक्तम् ॥ ३९ ॥

रक्ते विषप्रदुष्टे दुष्येत् प्रकृतिस्ततस्तस्यजेत् प्राणान् ।

तस्मात् प्रघर्षेणैरसृगवर्तमानं प्रवर्त्य स्यात् ॥ ४० ॥

त्रिकदुग्धधूमरजनीपञ्चलैवणरोचनाः सवार्ताकाः ।

घर्षणमतिप्रवृत्ते वटादिभिः शीतलैर्लेपः ॥ ४१ ॥

रक्तं हि विषार्थानं वायुरिवाग्नेः प्रदेहसेकैस्तत् ।

शीतैः स्कन्दति तस्मिन् स्कन्धे व्यपयाति विषवेगः ॥

विषवेगान्मदमूर्च्छाविषादहृदयद्वचाः प्रवर्तन्ते ।

शीतैर्निवर्तयेत्तान् वीज्यश्चालोमहर्षात् स्यात् ॥ ४३ ॥

प्रच्छनादिभी रक्तमोक्षणमुपक्रममाह । उपक्रमाणां च व्यति-
क्रमाभिधानेन नियमेन क्रमयोगं निषेधयति । रक्तसावणोप-
पत्तिमाह—रक्ते इत्यादि । प्रकृतिरिति देहधात्वादिसम्भावः ।
प्रघर्षेणैरिति प्रघर्षणैरपि, प्रच्छनादिभिः प्रघर्षणेन चेत्यर्थः ।
प्रघर्षणं पत्रादिभिः । प्रघर्षणेन प्रतिसारणमुपक्रमेष्टव्यम् ।
घर्षणमिति छेदः । विषाधानमिति विषस्य प्रसारकम् । स्कन्दति
स्थिरं भवति । स्कन्धे इति स्थिरे । वीज्यः व्यजनपवनैः
॥ ३९-४३ ॥

तरुरिव मूलच्छेदादंशच्छेदाच्च वृद्धिमेति विषम् ।

आचूषणमानयनं जलस्य सेतुर्यथा तथाऽरिष्टाः ४४

त्वङ्मांसगतं दाहो दहति विषं स्नावणं हरति रक्तात्

पीतं वमनैः सद्यो हरेद्दिरेकैर्द्वितीये तु ॥ ४५ ॥

१ ‘यथा नात्यैरुपक्रमैः’ इति पा० । २ ‘पञ्चलवणचोरकाः’

इति पा० । ३ ‘रक्तं विषादनं हि’ इति पा० । ४ ‘न वीज्यश्च’

लोमहर्षः स्यात्’ इति गङ्गाधरसंमतः पाठः ।

१ ‘यच्च दूषयते’ इति पा० । २ ‘स्युणैर्न जुक्तं’ इति पा० ।

३ ‘दण्डाकारः शोथः’ इति पा० । ४ ‘प्रथमनानि’ इति पा० ।

तद्विषयादिना छेदादीनां विषहरणोपपत्तिमाह । सेतुर्थ-
येति प्रसरनिरोधक इत्यर्थः । द्वितीये 'वेगे' इति शेषः
॥४४॥४५॥

आदौ हृदयं रक्ष्यं तस्यावरणं पिबेद्यथालाभम् ।
मधुसर्पिर्मज्जपयोगैरिकमथ गोमयरसं वा ॥ ४६ ॥
इक्षुं सुपकमथवा काकं निष्पीड्य तद्वसं वरणम् ।
छागादीनां वाऽऽसृग्भस्स सुदं वा पिबेदाशु ॥ ४७ ॥
क्षारागदस्तृतीये शोफहरेल्लेखनं समध्वम्वु ।
गोमयरसश्चतुर्थे वेगे सकपित्थमधुसर्पिः ॥ ४८ ॥
काकाण्डशिरीषाभ्यां खरसेनाश्रयोतनाञ्जने नस्यम् ।
स्यात्पञ्चमेऽथ षष्ठे संज्ञायाः स्थापनं कार्यम् ॥ ४९ ॥
गोपित्तयुता रजनी मज्जिष्ठामरिचपिप्पलीपानम् ।
विषपानं दद्यानां विषपीते दंशनं चान्ते ॥ ५० ॥

आदाविति सर्वोपक्रमादौ । तस्येति हृदयस्य । यथालाभमिति
वक्ष्यमाणहृदयावरणयोगेषु यथाप्राप्तिहृदयावरणम् । क्षारा-
गदो वक्ष्यमाणः । तृतीये 'वेगे' इति शेषः । काकाण्डा शिम्बी-
भेदः । गोपित्तयुता रजनी आश्रयोतनादिषु ज्ञेया । अन्ते इति
सर्वोपक्रमशेषे सप्तमे वेगे सर्वेण दंशनं कार्यम् ॥ ४६-५० ॥

शिखिपित्तार्धयुतं स्यात्पलाशबीजमगदो मृतेषु वरः
धातौकुफाणितगारधूमगोपित्तनिम्बं वा ॥ ५१ ॥
गोपित्तयुतैर्गुटिकाः सुंरसाग्रन्थिद्विरजनीमधुककुष्ठैः
शस्ताऽमृतेन तुल्या शिरीषपुष्पकाकाण्डकरसैर्वा ५२
काकाण्डसुरसगवाक्षीपुनर्नवावायसीशिरीषकलैः ।
उद्धन्विषजलमृते लेपौपधिनस्यपानानि ॥ ५३ ॥

अष्टमे तु वेगे शिखिपित्तेत्यादिना मृतसंजीवनयोगानाह ।
मृतं इति मृत इव । उद्धन्वेत्यादौ मृते इति उद्धन्वादिभिस्त्रिभिः
संबध्यते । लेपौपधिनस्यपानानीति लेपादयश्चानी उद्धन्वादिषु
यथायोग्यतया ज्ञेयाः । लेपौपधियादौ उपधियों मूर्ध्नि काकपदं
कृत्वा विषहरणाय धीयते ॥ ५१-५३ ॥

स्फुकांशुवस्त्रौण्यकाक्षीशैलेयरोचनातगरम् ।
ध्यामककुङ्कुमांसीसुरसाग्नैलालकुष्ठम् ॥ ५४ ॥
बृहती शिरीषपुष्पं श्रीवेष्टकपञ्चवारटिविशालाः ।
सुरदारुपद्मकेशरसावरकमनःशिलाकौन्त्यः ॥ ५५ ॥
आत्यकैर्पुष्परसरजनीद्वयहिकुपिप्पलीलाक्षाः ।
जलमुद्रपर्णचन्दनमधुकमदनसिन्धुवाराश्च ॥ ५६ ॥

१ '०'नैजानं गैरिकमथ' इति पा० । २ 'दक्षं सपक्षमथवा'
इति पा० । ३ 'शोथहरेल्लेखनं' इति पा० । ४ 'सुरसोद्गाहिर-
जनी' इति पा० । ५ 'लेपाञ्जननस्यपानानि' इति पा० ।

शम्पाकलोध्रमयूरकगन्धफलानाकुलीविडङ्गाश्च ।
पुष्ये संहृत्य समं पिष्ट्वा गुटिका विधेयाः स्युः ५७
सर्वविषघ्नो जयकद्विषमृतसंजीवनी ज्वरनिहन्ता ।
त्रेयविलेपनधारणधूमग्रहणैर्गृह्यश्च ॥ ५८ ॥
भूतविषजन्तवल्क्ष्मीकार्मणमन्त्राश्रयशान्त्यरीन् हन्यात्
दुःखमर्त्वादिपानकालमरणाम्बुचौरभयम् ॥ ५९ ॥
धनधान्यकार्यसिद्धिः श्रीपृष्ठघातुर्विधनो धन्यः ।
मृतसंजीवन एष प्रागमृताङ्गहृणा विहितः ॥ ६० ॥

इति मृतसंजीवनोऽगदः ।

सृक्केत्यादौ काक्षी सौराष्ट्रिका । कुष्ठः खदिरः । सावरकं
लोध्रम् । कौन्ती रेणुका । मयूरकः अपामार्गः, गन्धफला
प्रियङ्गुः, नाकुली राज्ञा । धारणशब्देन शरीरे धारणं ब्रूते;
धारणं चोपशब्देनोपक्रमेषु प्रविशति । गृह्यश्च इति गृह्येऽव-
तिष्ठत् । कार्मणः परद्रोहाथो मन्त्रादियोगः, मन्त्रः अभिचार-
मन्त्रः । स्त्रीद्रोषानिति स्त्रीदत्तगरादिद्रोषान् । प्रागमृतादिति
अमृतोत्पत्तेः प्राक्; एतेन चामृतसमानत्वमस्य दर्शयते
॥ ५४-६० ॥

मन्त्रैर्धमनीबन्धोऽवमार्जनं कार्यमात्मारक्षा च ।
दोषस्य विषं यस्य स्थाने स्यात्तं जयेत्पूर्वम् ॥ ६१ ॥
वातस्थाने स्वेदो दध्ना नतकुष्ठकल्कपानं च ।
घृतमधुपयोऽम्बुपानावगाहसेकाश्च पित्तस्थे ॥ ६२ ॥
क्षारागदः कफस्थानगते स्वेदस्तथा सिराव्यधनम् ।
दूषीविषेऽथ रक्तस्थिते सिराकर्म पञ्चविधम् ॥ ६३ ॥
भेषजमेवं कल्प्यं भिषग्विदाऽऽलक्ष्य सर्वदा सर्वम् ।
स्थानं जयेद्वि पूर्वं स्थानस्थस्याविरुद्धं च ॥ ६४ ॥

मन्त्रैरित्यादौ अवमार्जनमिति विषस्य प्रतिलोमेन मार्जनं
मन्त्रैरेव कार्यम् । आत्मारक्षा भूतावेशनिषेधार्थम् । जयेदिति
स्थानिनं दोषं जयेत् । स्वेदो यद्यपि प्रतिषिद्धः स्वेदाध्याये,
तथाऽव्यवस्थाविशेषे 'वातस्थाने' इत्यादिना विधीयते । स्वेदस्तु
पेयादिभोजनादिविधानवदस्य प्रयोगाच्चतुर्विंशत्युपक्रमेषु नोक्तः;
किंवा अग्निशब्देन स्वेदोऽपि गृह्यते, पेयादि चोपशमनशब्दे-
नावदस्य बोद्धव्यम् । पित्तस्थे इति पित्तस्थानस्थे । दूषीविष
इत्यादौ सिरा इति सिराव्यधः, कर्म पञ्चविधं वसनानि; किंवा
सिराकर्म पञ्चविधमिति पञ्चसिराव्यधः । स्थानमिति स्थानगत-
वातादि । स्थानस्थस्येति स्थानगतविषस्याविरुद्धं च 'कुर्यात्' इति
शेषः ॥ ६१-६४ ॥

विषदूषितकफमार्गः श्रोतःसंरोधरुद्धवायुस्तु ।
मृत इव श्वसेन्मर्त्यः स्यादसाध्यलिङ्गैर्विहीनश्च ६५
चर्मकषायाः कल्कं चित्त्वसमं मूर्ध्नि काकपदमस्य ।
कृत्वा दद्यात्कटुभीकटुकट्फलप्रथमनं च ॥ ६६ ॥

छागं गव्यं माहिषं वा मांसं कौकुटमेव वा ।
 दद्यात् काकपदे तस्मिंस्ततः संक्रमते विषम् ॥ ६७ ॥
 नासाक्षिकर्णजिह्वाकण्ठनिरोधेषु कर्म नस्तः स्यात् ।
 वार्ताकुबीजपूरज्योतिष्मत्यादिभिः पिष्टैः ॥ ६८ ॥
 अञ्जनमधुपुरोधे कर्तव्यं वस्तुमूत्रपिष्टैस्तु ।
 दारुव्योषहरिद्राकरवीरकरञ्जनिम्बसुरसैस्तु ॥ ६९ ॥

श्वेता वचाऽश्वगन्धा

हिङ्गुवमृता कुष्ठसिन्धवे लशुनम् ।

सर्वपकपित्तमध्यं

टुण्डककरञ्जीजानि ॥ ७० ॥

वैयोपं शिरीषपुष्पं द्विरञ्जन्यौ वंशलौचनं च समम् ।

पिष्टाऽजस्य मूत्रेण गोश्वपित्तेन सप्ताहम् ॥ ७१ ॥

व्यायासभावितोऽयं

निहन्ति शिरसि स्थितं विषं क्षिप्रम् ।

सर्वज्वरभूतग्रह-

विसृचिकाजीर्णमूर्च्छार्तिः ॥ ७२ ॥

उन्मादापसारो काचपटलनीलिकाशिरोदोषान् ।

शुष्काक्षिपाकपिलाहुं दार्मकपट्टतमोदोषान् ॥ ७३ ॥

क्षयदौर्बल्यमदास्यपाण्डुगदाश्चाञ्जनात्तथा मोहान् ।

लेपाध्रिपदिग्धक्षतलीढदृष्टपीतविषघाती ॥ ७४ ॥

अर्शःस्नानद्वेषे च गुदलेपो योनिलेपनं स्त्रीणाम् ।

मूढे गर्भे दुष्टे ललाटलेपः प्रतिश्याये ॥ ७५ ॥

दृष्टौ फिटिमे कुष्ठे श्वित्रविचर्चिकादिषु लेपः ।

गज इव तरुन् विषगदाग्निहस्त्यगदगन्धहस्त्येषः ७६

इति गन्धहस्तीनामाऽगदः ।

स्रोतःसंरोधेन रुद्धो वायुरुच्छ्वासनिश्वासलक्षणो यस्य स

तथा । असाध्यलिङ्गैरिति प्रायुक्तीनीष्टादिभिः । चर्मकपाया

इति चर्मचटिकायाः, किंवा ससलायाः । काकपदमिति काक-

पदाकारं व्रणम् । कटमीत्यादौ कटुकफला तिलाबुः, किंवा

कटु त्रिकटु । ज्योतिष्मतीत्यादीनि षड्विरेचनशताश्रितायोक्तानि

शिरोविरेचनानि । दार्वात्यादौ श्वेता कटमी । व्यायासभावित

इति गोपितेन भावयित्वा अश्वपितेन भावितः, तथा अश्वपितेन

भावयित्वा गोपितेन भावितः ॥ ६५-७६ ॥

पत्रागुमुक्तसैला निर्यासाः पञ्च चन्दनं स्पृक्षा ।

त्वङ्मलदोषत्पलबालकहरेणुकोशीरवन्त्यनखाः ७७

सुरदारुकनककुङ्कुमध्यामककुष्ठप्रियङ्गवस्तगरम् ।

पञ्चाङ्गानि शिरीषाद्योपालमनःशिलाजाज्यः ॥ ७८ ॥

श्वेतकटभीकरञ्जौ रक्षोघ्नी सिन्धुवारिका रजनी ।

ध्वस्तञ्जनैरिकमञ्जिष्ठानिम्बनिर्यासाः ॥ ७९ ॥

१ 'छागगव्यमाहिषाविकर्णकुदाब्जमांसानि च । दद्यात् काकपदे-

परि मत्तं विषेणैव च सहसा' इति पा० । २ 'विडङ्गं' इति पा० ।

३ 'क'भूककरञ्जीजानि' इति पा० । ४ 'बृहती' इति पा० ।

५ 'वंशलेखनं' इति पा० । ६ 'गोक्ष पित्तेन' इति पा० ।

७ 'दद्रौ' इति, 'कण्डू' इति च पा० । ८ 'श्वेता कटमी करजो' इति पा० ।

वंशत्वग्भगन्धाहिङ्गुदधित्वाऽन्लवेतसं लाक्षा ।

मधुमधुकोसोमराजीवचारुहारोचनातगरम् ॥ ८० ॥

अगदोऽयं वैश्वनायाख्यातल्यम्बकेण षष्ठ्यङ्गः ।

अप्रतिहतप्रभावः स्यातो महागन्धहस्तीति ॥ ८१ ॥

पित्तेन गवां पेथ्यो गुटिकाः कार्यास्तु पुष्ययोगेन ।

पानाञ्जनप्रलेपैः प्रसाधयेत् सर्वकर्माणि ॥ ८२ ॥

पिष्टं कण्डूं तिमिरं रात्र्यान्ध्यं काचमर्बुदं पटलम् ।

हन्ति सततप्रयोगाद्वितमितपथ्याशिनां पुंसाम् ८३

विषमज्वरानजीर्णाद्वर्तुं कण्डूं विसृचिकां पामाम् ।

विषमूषिकलूतानां सर्वेषां पन्नगानां च ।

आशु विषं नाशयति समूलजमथ कन्दजं सर्वम् ॥ ८४ ॥

एतेन लिप्तगात्रः सर्पान् गृह्णाति भक्षयेच्च विषम् ।

कार्लपरीतोऽपि नरो जीवति नित्यं निरातङ्कः ॥ ८५ ॥

आनद्धे गुदलेपो योनौ लेपश्च मूढगर्भाणाम् ।

मूर्च्छार्तिषु च ललाटे प्रलेपनमाहुः प्रधानतमम् ८६

भेरीमुदङ्गपटहाञ्जलाण्यमुना तथा ध्वजपताकाः ।

लिप्त्वाऽहिषिपिनरस्त्यैः प्रध्वनयेद्दृश्येन्मस्मान् ८७

यत्र च सन्निहितोऽयं न तत्र बालग्रहा न रक्षांसि ।

न च कार्मणवेताला वंहन्ति नाथवैणा मन्त्राः ॥ ८८ ॥

सर्वग्रहा न तत्र प्रभवन्ति न चाग्निश्छान्नुपचैतः ।

लक्ष्मीश्च तत्र भजते यत्र महागन्धहस्त्यस्ति ॥ ८९ ॥

पिथ्यमाण इमं चात्र सिद्धं मन्त्रमुदीरयेत् ।

'मम माता जया नाम जैयो नामेति मे पिता ॥ ९० ॥

सोऽहं जयजयापुत्रो विजयोऽथ जयामि च ।

नमः पुरुषसिंहाय विष्णवे विश्वकर्मणे ॥ ९१ ॥

सनातनाय कृष्णाय भवाय विभवाय च ।

तेजो वृषाकपेः साक्षात्तेजो ब्रह्मेन्द्रयोर्यमे ॥ ९२ ॥

यथाऽहं नाभिजानामि वासुदेवपराजयम् ।

मातुश्च पाणिग्रहणं समुद्रस्य च शोषणम् ॥ ९३ ॥

अनेन सत्यवाक्येन सिध्यतामगदो ह्ययम् ।

हिलिमिलिसंस्पृष्टे रक्ष सर्वभेषजोत्तमे स्वाहा ॥ ९४ ॥

इति महागन्धहस्तीनामाऽगदः ।

ऋषभकजीवकभार्गमधुकोत्पलान्यकेशराजाज्यः ।

ससितगिरिकोमध्याः पेयाः श्वासज्वरादिहराः ॥

१ 'कालादीतोऽपि हि' इति पा० । २ 'कार्मणमन्त्रा भजन्ति'

इति । ३ 'विजयो नाम मे पिता' इति पा० । ४ 'हिलि हिलि

मिलि मिलि संस्पृष्टे रक्ष सर्वभेषजोत्तमे स्वाहा' इति पा० ।

हिङ्गु च कृष्णायुक्तं कपित्थरसयुक्तमश्वत्थलवणं च ।
 समधुसितौ पातव्यौ ज्वरहिकाश्वासकासघ्नौ ॥ ९६ ॥
 लेहः कोलास्थ्यञ्जनलाजोत्पलमधुघृतैर्विभ्रयाम् ।
 बृहतीद्वयाढकीपत्रधूमवतिस्तु हिकाम्नी ॥ ९७ ॥
 शिखिबर्हिबलाकास्थीनि सर्पपाश्र्वन्द्वं च घृतयुक्तम्
 धूमो गृहशयनासनवस्त्रादिषु शस्यते विषनुत् ९८
 घृतयुक्ते नतकुष्ठे भुजगपतिशिरः शिरीषपुष्पं च ।
 धूमागदः स्मृतोऽयं सर्वविषघ्नः श्वयथुहृच्च ॥ ९९ ॥
 जतुसेव्यपत्रगुग्गुलुमल्लतकककुभपुष्पसर्जरसाः ।
 श्वेता च धूम उरगाखुकीटवस्त्रकिमितुदग्धः ॥ १०० ॥
 तरुणपलाशक्षारं स्नुते पचेच्चूर्णितैः सह समांशैः ।
 लोहितमृद्वजनीद्वयशुक्लसुरसमजरीमधुकैः ॥ १०१ ॥
 लाक्षासैन्धवमांसीहरेणुहिङ्गुद्विसारिवाकुष्ठैः ।
 सव्योषैर्वाहिकैर्दर्वीविलेपनं घट्टयेद्यावत् ॥ १०२ ॥
 सर्वविषशोथगुल्मस्त्वग्दोषाशोभगन्दरुष्ट्रीहः ।
 शोथापस्सारकिमिभूतस्वरभेदपाण्डुगदान् ॥ १०३ ॥
 मन्दाग्निर्वं कासं सोन्मादं नाशयेयुश्च पुंसाम् ।
 गुटिकाश्छायाशुष्काः कोलसमास्ताः समुपयुक्ताः ॥
 इति क्षारागदः ।

श्रवणभेदादिना विषोपद्रवश्चासदिचिकित्सोच्यते । सित-
 गिरिः श्वेताऽपराजिता, कोलम्बं बदरमम् । भुजगपतिशिर
 इति द्विमुखसर्पशिरः । वल्कलमिः यूका । पलाशक्षारं सुतमिति
 सुशुतोक्तक्षारपरिस्त्रावणविधिना स्नावितम् । लोहितमृद्व गैरि-
 कम् । सुरसमैजरी पर्णासमेदः ॥ ७७-१०४ ॥

विषपीतदृष्टविद्वेष्वेतद्दिग्धे च वाच्यमुद्दिष्टम् ।
 सामान्यतः, पृथक्त्वान्निर्देशमतः शृणु यथावत् १०५
 रिपुयुक्तेभ्यो नृभ्यः स्त्रीभ्यः स्त्रीभ्योऽथवा भयं नृपतेः ।
 आहारविहारगतं तस्मात् प्रेष्यान् परीक्षेत ॥ १०६ ॥
 अत्यर्थशङ्कितः स्याद्बहुवागथवाऽपवाग्विगतलक्ष्मीः
 प्रातः प्रकृतिविकारं विषप्रदाता नरो ज्ञेयः ॥ १०७ ॥
 द्वैष्टवं न तु सहसा भोज्यं कुर्यात्तदन्नेमसौ तु ।
 सविषं हि प्राप्याद्यं बहुन्विकारान् भजत्यग्निः ॥ १०८ ॥
 शिखिबर्हिविचित्रार्चिस्तीक्ष्णाक्षमरूद्धकुणपधूमश्च ।
 स्फुटति च सशब्दमेकावर्तो विहतार्विरपि च
 स्यात् ॥ १०९ ॥
 पात्रस्थं च विवर्णं भोज्यं स्यान्मक्षिकांश्च मारयति ।
 क्षामस्वरांश्च काकान् कुर्याद्विरजेच्चकोराक्षि ॥ ११० ॥

पाने नीला राजी वैवर्ण्यं स्नां च नैक्षते छायाम् ।
 पश्यति विकृतामथवा लवणाके फेनमाला स्यात् ॥
 पानान्नयोः सविषयोर्गन्धेन शिरोरुघृदि च मूर्च्छां च
 स्पशेन पाणिशोथः सुस्थङ्गुलिदाहतोदनखभेदाः ।
 मुखगे त्वोष्ठचिमिचिमा जिह्वा शूना जडा विवर्णा च
 द्विजहर्षहनुस्तम्भास्यदाहलागलविकाराः ॥ ११३ ॥
 आमाशयं प्रविष्टे वैवर्ण्यं स्वेदसदनमुत्कृष्टः ।
 दृष्टिद्वयोपरोधो विन्दुशतैश्चीयते चाङ्गम् ॥ ११४ ॥
 पकाशयं तु याते मूर्च्छामदमोहदाहबलनाशाः ।
 तन्मा कार्यं च विषे पाण्डुत्वं चोदरस्थे स्यात् ११५
 दन्तपवनस्य कूचो विशीयते दन्तौष्ठमांसशोफश्च ।
 केशच्युतिः शिरोरुग्रन्थयश्च सविषेऽथ शिरोभ्यङ्गे
 दुष्टेऽङ्गनेऽक्षिदाहस्त्रावात्युपदेहशोथरागाश्च ।
 खाद्यैरादौ कोष्ठः स्पृश्यैस्त्वग्दृष्यते दुष्टैः ॥ ११७ ॥
 स्नानाभ्यङ्गोत्सादनवस्त्रालङ्कारवर्णकैर्दुष्टैः ।
 कण्ठवर्तिकोटपिडकारोमोदमचिमिचिमा शोथाः ।
 एते करचरणदाहतोदङ्गमाविपाकाश्च ।
 भूपादुकाश्वगजवर्मकेतुशयनासनेर्दुष्टैः ॥ ११९ ॥
 माव्यमगन्धं म्लायति शिरोर्द्वेजालोमहर्षकरम् ।
 स्तम्भयति स्नाना नासामुपहन्ति दर्शनं च धूमः ॥
 कूपतडागादिजलं दुर्गन्धं सकलपुं विवर्णं च ।
 पीतं श्वयथुं कोठान् पिडकाश्च करोति मरणं च ॥
 आदावामाशयगे चमनं त्वक्स्थे प्रदेहसेकादि ।
 कुर्याद्विषक् चिकित्सां दोषबलं चैव हि समीक्ष्य ॥
 इति मूलविषविशेषाः प्रोक्ताः

पृथक्त्वान्निर्देशमतः शृण्वति नानाविषविषस्य लक्षणं भेष-
 जस्य पृथङ्निर्देशं च शृण्वति । रिपुयुक्तेभ्य इति शत्रुप्रयुक्तेभ्यः ।
 स्त्रीभ्य इति सौभाग्यार्थमभक्ष्यदानेऽप्यज्ञानात् प्रवृत्ताभ्यः
 स्त्रीभ्यः । आहारविहारगत इति आहारविहारौ सेवमानः । प्रेष्या-
 निति सूचकारपीठम् । परीक्षोपायमाह-अत्यर्थेत्यादि । विगत-
 लक्ष्मीः निःशोभः । भोज्यमिति भोक्तव्यम् । कुर्यात् तदन्नमसौ
 प्रक्षिपेत् । पात्रस्थमित्यादावपि 'सविषं' इत्यनुवर्तते । विरज्येत
 चकोराक्षीति सविषमजं दृष्ट्वा चकोराक्षि विरज्यते । काकांश्च
 क्षामस्वरान् दर्शनेनैव कुर्यादिति ज्ञेयम् । पाने इति मथादौ पेये ।
 छायामिति प्रतिबिम्बम् । लवणाके इति पानविशेषणम् । मुखगे
 इत्यादिना मुखदिशं वन्धिविषलक्षणम् । विन्दुः बिन्दुकारा त्व-

१ 'शुक्रमजरी' इति पा० । २ 'तदग्रमसौ तु' इति पा० । ३ 'ती-
 क्ष्णाक्षमकुणपगन्धश्च' इति, 'तीक्ष्णः सकृदक्षमकुणपगन्धश्च' इति च पा० ।

१ 'मुखतोष्ठचिमिचिमा' इति पा० । २ 'विशिरश्च कूर्च
 इत्यत्र कूर्चः कङ्कतिकां, विशिरस्तु दीपदन्तकः; विशिरः शीर्गेशिरः
 इत्यन्ये' इति पा० ।

विकृतिः । दन्तेत्यादिना दन्तधावनकूर्चादीनां विषदुष्टानामेव लक्षणं प्रकरणाज्ज्ञेयम् । दन्तपवनस्य कूर्चः दन्तमलशोधन-
कूर्चः । विशीर्येत इति शीघ्रः स्यात् । खाद्यैरिति भोज्यैः ।
स्वयैरिति अभ्यङ्गादिभिः । माल्यमिति विषदुष्टं माल्यम् ।
नासामुपहन्तीति च्छेदः । दर्शनमिति चक्षुः । किंवा स्तम्भ-
यतीत्यादि धूमलैव कार्यम् ॥ १५-१२३ ॥

शृणु जङ्गमस्यातः ।

सविशेषचिकित्सितमेवादौ तत्रोच्यते तु सर्पाणाम् ॥

इहं दर्वीकरः सर्पों मण्डली राजिमनिति ।

त्रयो यथाक्रमं वातपित्तश्लेष्मप्रकोपणाः ॥ १२४ ॥

दर्वीकरः फणी ज्ञेयो मण्डली मण्डलाफणः ।

विन्दुलेखविचित्राङ्गः पन्नगः स्यात् राजिमान् १२५

विशेषाद्रक्षककटुकमग्लोष्णं स्यात् शीतलम् ।

विषं यथाक्रमं तेषां तस्माद्वातादिकोपनम् ॥ १२६ ॥

दर्वीकरकृतो दंशः सूक्ष्मदंष्ट्रापदोऽसितः ।

निरुद्धरक्तः कूर्माभो वातव्याधिकरो मतः ॥ १२७ ॥

पृथ्वर्पितः सशोथश्च दंशो मण्डलिना कृतः ।

पीताभः पीतरक्तश्च सर्वपित्तविकारकृतः ॥ १२८ ॥

कृतो राजिमता दंशः पिच्छिलः स्थिरशोफकृतः ।

स्निग्धः पाण्डुश्च सान्द्रासृक् श्लेष्मव्याधिसमीरणः ॥

मण्डलीति मण्डलयुक्तः । विन्दुना लेख्या च विचित्रमङ्गं

यस्य स विन्दुलेखविचित्राङ्गः । दर्वीकरादीनां प्रपन्नस्निग्ध परा-

धिकारत्वेन न कृतः । विशेषादित्यादौ रुक्मधिकं दर्वीकराणाम्,

अम्लोष्णं मण्डलिनां, स्वादुशीतं राजिमतां, त्रिदोषकोपन-

त्वेऽपि वातादिकोपनं विशेषादिह ज्ञेयम् । विषं च यद्यप्यव्यक्त-

रसयुक्तं, तथाऽपीह कटुकादिरसाभिधानमनुरसामिप्रायेण ज्ञेयं,

यथा-आतपे कटुकत्वं, तद्वदिहापि; किंवा अव्यक्तरसतायामेव

मनाकटुकादीनामधिकत्वं ज्ञेयम् । पृथ्वर्पित इति अवगाढदंष्ट्रा-

पदः ॥ १२३-१२९ ॥

वृत्तभोगो महाकायः श्वसन्ध्वंक्षः पुमान् ।

स्थूलमूर्धो समान्नश्च स्त्री त्वतः स्याद्विपर्ययात् १३०

ह्रीर्वैरुसस्यधोदृष्टिः खरहीनः प्रकम्पते ।

स्त्रिया दृष्टो विपर्यस्यैरैतैः पुंसा नरो मतः ॥ १३१ ॥

व्यामिश्रलिङ्गैरैतैस्तु ह्रीवदर्थं नरं वदेत् ।

इत्येतदुक्तं सर्पाणां स्त्रीपुंस्त्रीवनिर्दर्शनम् ॥ १३२ ॥

पाण्डुवक्रस्तु गर्भिण्या शूनौष्टोऽप्यसितेक्षणः ।

जृम्भाकोधोपजिह्वतः सूतया रक्तमूत्रवान् ॥ १३३ ॥

सर्पो गौधेर(य)को नाम गोधायां स्याच्चतुष्पदः ।

कृष्णसर्पेण तुल्यः स्यान्नाना स्युर्मिश्रजातयः ॥ १३४ ॥

गूढसंपादितं वृत्तं पीडितं लम्बितार्पितम् ।

सर्पितं च भृशाबाधं, दंशा येऽप्ये न ते भृशाः १३५

१ 'दर्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तस्तथैव च । सर्पो यथाक्रमं'

इति पा० । २ 'अवगाढदंष्ट्रर्पितः' इति पा० । ३ 'ह्रीवः, सस्त-

स्यधोदृष्टिः' इति पा० ।

च. सं. ७३

वृत्तभोग इत्यादिना सर्पाणां पुरुषादिभेदं विषतीव्रतादिज्ञा-
नार्थं तत्कृतचिकित्सामेदज्ञानार्थं चाह । स च भेद इहावुक्तोऽपि
तन्त्रान्तराज्ज्ञेयः । तथाहि—“सावित्रे पच्यते, रात्रौ क्षिय-
स्तीव्रविषाः, तथाऽडि पुरुषाः सदा” इति । तथा—“स्त्रीदष्टे
भिषजा कार्यः सूपचारस्त्वनारम्भे” इति । महाकायः बहुल-
शरीरः । ह्रीवः नपुंसकः । गाढसंपादितम् अतिमात्रावगाढम् ।
ऊर्ध्वं परिवृत्तमुदुत्तम् । पीडितम् अतिमात्ररुजाकरम् । लम्बि-
तार्पितम् अर्पितसकलदंष्ट्राप्राप्तलक्षणम् ॥ १३०-१३५ ॥

तरुणाः कृष्णसर्पास्तु गोमसाः स्थविरास्तथा ।

राजिमन्तो वयोमध्ये भवन्त्याशीविषोपमाः ॥ १३६ ॥

वयोभेदेन दर्वीकरादीनां तीव्रतामाह—तरुणा इत्यादि ।

सर्पितं यत्नतमिममदंष्ट्रपदम् । आशीविषोपमा इति आशीविषा

दृष्टिर्विषासविषाः ॥ १३६ ॥

सर्पदंष्ट्रास्तस्मिन् तासां वामाधरा सिता ।

पीता वामोत्तरा दंष्ट्रा रक्तश्चावाऽधरोत्तरा ॥ १३७ ॥

यन्मात्रः पतते विन्दुर्गोवालात् सलिलोद्धृतात् ।

वामाधरायां दंष्ट्रायां तन्मात्रं स्यादहेर्विषम् ॥ १३८ ॥

एकद्वित्रिचतुर्दंष्ट्रविषभागोत्तरोत्तराः ।

सवर्णोस्तत्कृता दंशा बहुतरविषा भृशाः ॥ १३९ ॥

सर्पदंष्ट्रा इत्यादिना दंष्ट्रभेदं दंशविषज्ञानार्थमाह । रक्तया-

वाऽधरोत्तरेति दक्षिणाधरा रक्ता, दक्षिणोत्तरा तु श्यावा । एक-

द्वित्रिचतुर्दंष्ट्रविषभागोत्तरोत्तरा इति एकद्वित्रिचतुर्दंष्ट्रविष

विषभाग उत्तरोत्तरे यास्मिन् वाक्यार्थः । सवर्णा यथास्वदंष्ट्रा-

समानवर्णाः । बहुतरविषा इति उत्तरोत्तरं बहुविषाः । शृशा

इति दुःखसाध्याः । दुःखसाध्यत्वमपि यथोत्तरं ज्ञेयम् । ननु,

पूर्वं दर्वीकरादीनां दंशस्य वर्णभेद उक्तः, इदानीं तु दंष्ट्राभेदेन

वर्णभेद उच्यते, तेन सर्वत्रैव दर्वीकरादौ सर्ववर्णोपपत्तिः,

ततश्च पूर्वोक्तदंशवर्णविरोधः; उक्तं चात्रैवार्थे आपादवर्मणा

यत्—“दर्वीकरमण्डलिनोरसितः पीतश्च वर्णतो दंशः” इति

लक्षणेन, यस्मादनेकवर्णोऽस्तु दंशः” (१) । अत्रोच्यते—दंष्ट्रावु-

कारिवर्णता दंशमात्रस्थिते विषे भवति, दर्वीकराद्युल्लेखविहि-

तस्तद्दुो वर्णो दोषकृतः स प्रविष्टे विषे भवतीति अवस्थान-

भेदाच्च विरोधः । उक्तं च परिहारवार्तिके “दंशे त्वेते वर्णाः,

सावर्ण्यं दोषजे विद्यते” इति ॥ १३७-१३९ ॥

सर्पाणामेव विष्णून्नात्र कीटाः स्युः कीटसंमताः ।

दुर्षविषाः प्राणहरा इति संक्षेपतो मताः ॥ १४० ॥

गानं रक्तं सितं कृष्णं श्यावं वा पिडकान्वितम् ।

सकण्डाद्वाहीसर्पपाकि स्यात् कुथितं तथा ॥ १४१ ॥

कीटैर्दुर्षविषैर्दंष्ट्रं लिङ्गं प्राणहरं शृणु ।

सर्पदष्टे यथा शोथो वर्धते सोऽग्रगण्यसृक् ॥ १४२ ॥

१ ‘रक्तश्चावाऽधरोत्तरे’ इति, ‘रक्तश्चावे तथाऽधरे’ इति च

पा० । ‘अनेकवर्णोऽस्तु दंष्ट्राः’ इति पा० ।

दंशोऽक्षिगौरवं मूर्च्छां स हर्गातः श्वसित्यपि ।
तृष्णारुचिपरीतश्च भवेद्दूषीविषादितः ॥ १४३ ॥

कीटान् व्याकर्तुमाह—सर्पाणामित्यादि । विण्मृदादिति कीट-
शब्दनिश्चयार्थमनयोरोपदानं, तेनाभ्यान्यपि सर्पशुक्रश्वपू-
ष्णानि कीटकारणानि भवन्तीति ज्ञेयम् । उक्तं हि सुश्रुते—
“सर्पाणां शुक्रविण्मृश्वश्वपूष्णजडसंभवाः । वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतयः
कीटास्तु वि(त्रि)विधाः स्मृताः” (सु. क. अ. ८) इति ।
कीटाश्च यद्यपि सुश्रुते वातपित्तकफसन्निपातकोपनाः कुम्भीन-
सादयः सप्तषष्टिः प्रतिपादिताः, तथाऽपीह संज्ञेयामिधितस्या
दूषीविषप्राणहरभेदेनैवोच्यन्ते; एवं लतादिष्वपि संज्ञेयभेदाद्भे-
दव्योक्तिर्ज्ञेया । दूषीविषाः चिरकारिविषाः, प्राणहराः क्षण्टिति
प्राणहरविषाः । सह उग्रगन्ध्यसृजा वर्तेत इति सोमगन्ध्यसृक्
सोमग्रन्थि लोहितम् ॥ १४०—१४३ ॥

दंशस्य मध्ये यत् कृष्णं श्यावं वा जालकावृतम् ।
दैर्घ्याकृति भृशं पाकि क्लेशोऽप्यज्वरान्वितम् १४४
दूषीविषामिर्लृताभिसं दृष्टमिति निर्दिशेत् ।
सर्वासामेव तासां च दंशे लक्षणमुच्यते ॥ १४५ ॥
शोकः श्वेतासिता रक्ताः पीता वा पिडका ज्वरः ।
प्राणान्तिको भवेच्छ्वासो दाहहृत्काशिरोग्रहाः १४६

दंशस्य मध्यं इत्यादिना दूषीविषलतादृष्टलक्षणम् । लताभ्यान्-
त्राष्टौ साध्या असाध्याश्चाष्टौ त्रिमण्डलासौवर्णिकादय उक्तास्तासां
तथा मृषिककृकण्टकश्लिखिकोषितिज्जिमण्डकमत्स्यजलौकाशतपरी-
मशकमक्षिकाणां सुश्रुतादिषु प्रपञ्चाधिमिः प्रपञ्चोऽनुसरणीयः;
इह तु तन्त्रकारेण पराधिकारत्वात् प्रपञ्चो न कियते
॥ १४४—१४६ ॥

आदंशाच्छोणितं पाण्डु मण्डलानि ज्वरोऽरुचिः ।
लोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषादितः ॥ १४७ ॥
मूर्च्छाङ्गशोथवैषम्यैर्क्लेशाभ्याश्रुतिज्वराः ।
शिरोगुरुत्वं लालारुक्छिदंश्चासाध्यमृषिकैः १४८
श्यावत्वमथ कार्ण्यं वा नानावर्णत्वमेव वा ।
मोहः पुरीषभेदश्च दृष्टे स्यात् कृकलासकैः ॥ १४९ ॥
दहत्यग्निरिवादौ तु भिनचीवोर्ध्वमाशु च ।
बृश्चिकस्य विषं याति दंशे पञ्चाशु तिष्ठति ॥ १५० ॥
दृष्टोऽसाध्यस्तु दृग्भ्रूणरसनोपहतो नरः ।
मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनातो जहात्यसूत्रं ॥ १५१ ॥
विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरश्छविर्दरथापि च ।
लक्षणं कणभेददृष्टे दंशश्चैव विशीर्यते ॥ १५२ ॥
हृष्टोमोक्षितिकेन स्तब्धलिङ्गो भृशातिमान् ।
दृष्टः शीतोदकेनेव सिकान्यङ्गानि मन्यते ॥ १५३ ॥

१ ‘कीटोत्पत्तिमाह’ इति पा० । २ ‘दैर्घ्याकृति भृशं पाकि’ इति
कोषज्वरान्वितम्’ इति पा० । ३ ‘दृग्भ्रूण’ इति पा० ।

एकदंष्ट्रादितः शनः सरूक् स्यात् पीतकः सतद् ।
छर्दिनिद्रा च मण्डूकैः सविषैर्दृष्टलक्षणम् ॥ १५४ ॥
मत्स्यास्तु सविषाः कुयुदोहशोफरुजस्तथा ।
कण्डू शोथं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलौकसः १५५
दाहतोदस्वेदशोथकरी तु गृहगोथिका ।
दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्याच्छतपदीविषम् ॥ १५६ ॥
कण्डूमान्मशकरीषच्छोथः स्यान्मन्दवेदनः ।
असाध्यकीटसहशमसाध्यमशकक्षतम् ॥ १५७ ॥
सद्यःप्रक्षाविणी श्यावा दाहमूर्च्छाज्वरान्विता ।
पीडका मक्षिकादंशे तासां तु स्थगिकाऽसुहृत् १५८

आदंशादित्यादि आखुविषलक्षणम् । कणमश्व कीटविशेष
इति सुश्रुते कीटमध्ये एव पठितः । एकदंष्ट्रापित इति एकैव
दंष्ट्रया कृत इत्यर्थः । मत्स्यास्तु पित्तास्थ्यारविषा उक्ताः ।
जलौकसश्च पद्म सविषाः कृष्णाकुरादय उक्ताः संदंशविषाः ।
गृहगोथिका ज्येष्ठामित्याहुः; अन्ये तु सरटमाहुः । शतपदी
कारुण्डा । असाध्यमशकक्षतमिति पञ्चशु मशकेषु पार्वतीयकृत-
मसाध्यमाहुः । उक्तं हि सुश्रुते “पार्वतीयस्तु कीटेः प्राणहरै-
स्तुल्यलक्षणः” (सु. क. अ. ८) इति । स्थगिकाऽसुहृदिति
कान्तारिकादिषु सुश्रुतोक्तषण्मक्षिकाषु स्थगिकाख्या मक्षिका
प्राणहरीत्यर्थः ॥ १५४—१५८ ॥

श्मशानचैत्यवस्मीकयश्चाश्रमसुरालये ।
पक्षसन्धिषु मध्याह्ने सार्धरात्रेऽष्टमीषु च ॥ १५९ ॥
न सिद्ध्यन्ति नरा दृष्टाः पापण्डास्वनेषु च ।
दृष्टिश्वासमलस्पर्शविषैराशीविषैस्तथा ॥ १६० ॥
विनश्यन्त्याशु संप्राप्ता दृष्टाः सर्वेषु मर्मेसु ।

संप्रति स्थानकालस्वभावप्रदेशैः सर्पदृष्टानामसाध्यतामाह—
श्मशानेत्यादि । चैत्यः ग्रामदेवताश्रयो महातरुः । पक्षसं-
धिष्विति अमावास्यापूर्णेमासीषु । पाषण्डाः कापालिकादयः ।
आशीविषैरित्यस्यैव लक्षणं—दृष्टिश्वासमलस्पर्शविषैरिति । उक्तं हि
तन्त्रान्तरे—“दृष्टिश्वासादिमिर्दिष्टाः सर्पा आशीविषाः, आशु-
घातिव्यादः” इति ॥ १५९ ॥ १६० ॥—

(येन केनापि सर्पेण संभवः सर्व एव च) ॥ १६१ ॥
भीतमत्ताबलोष्णक्षुचपातं वर्धते विषम् ।
विषं प्रकृतिकालौ च तुल्यौ प्राप्याहवमन्यथौ १६२
वारिविप्रहताः क्षीणा भीता नकुलनिर्जिताः ।
वृद्धा बालास्त्वचो मुक्ताः सर्पा मन्दविषाः स्मृताः ॥
सर्वदेहाश्रितं क्रोधाद्विषं सर्पे विमुञ्चति ।
तदेवाहारहेतोर्वा भयाद्वा न प्रमुञ्चति ॥ १६४ ॥

विषवृद्धिहेतुमाह—भीतेत्यादि । प्रकृतिकालौ तुल्यौ विषस्य,
यथा—प्रबलपित्तप्रकृतिरुण्णश्च काल इति ज्ञेयम् । अल्पमन्यथेति

१ ‘विदाहं श्वयं तु तदं स्वेदं तु गृहगोथिका’ इति पा० ।
२ ‘प्राणावमन्यथा’ इति पा० ।

भीतत्वादिविपर्यये अल्पं विषं भवति । वारीत्यादौ वृद्धा इति
गोनलवर्जं ज्ञेयाः, गोनस्य तु वार्धक्ये एव वृद्धविषवत् प्रायु-
क्तम् । सर्वदेहाश्रितं कोषादिति सर्वदेहाश्रितमपि दंष्ट्राखेव विषं
विशेषेण ज्ञेयं; यथा-शुक्रं सर्वशरीरगमपि वृषणयोरेव विशेषे-
णान्तिष्ठति ॥ १६१-१६४ ॥

वातोल्बणविषाः प्राय उच्चिदिङ्गाः सवृश्चिकाः ।
वातपित्तोल्बणाः क्रीटाः श्लैष्मिकाः कणभादयः ॥
यस्य यस्य हि दोषस्य लिङ्गाधिक्यानि लक्षयेत् ।
तस्य तत्त्वोपधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ १६६ ॥
हृत्पीडोर्ध्वानिलः स्तम्भः सिरायामोऽस्थिपर्वरुक् ।
चूर्णनोद्धेष्टनं गात्रश्यावता वातिके विषे ॥ १६७ ॥
संज्ञानाशोणनिश्वासौ हृद्वाहः कटुकास्यता ।
दंशावदरणं शोथो रक्तपीतश्च पैत्तिके ॥ १६८ ॥
वम्यरोचकहृल्लासप्रसेकोक्तेः शगौरवैः ।
सशैत्यमुखमाधुर्यैर्विद्याच्छेष्माधिकं विषम् ॥ १६९ ॥

चिकित्साश्च वातोल्बणविषत्वादिभेदोच्चिदिङ्गादीनाह—वा-
तोल्बणस्यादि । हृत्पीडेत्यादिना विषगताधिकवातादिलिङ्गमाह
॥ १६५-१६९ ॥

खण्डेन च व्रणालेपस्तैलाभ्यङ्गश्च वातिके ।
खेदो नाडीपुलाकाद्यैर्बृंहणश्च विधिर्हितः ॥ १७० ॥
सुशीतैः स्तम्भयेत् सैकैः प्रदेहैश्चापि पैत्तिकम् ।
लेखनच्छेदनखेदवमनैः श्लैष्मिकं जयेत् ॥ १७१ ॥
विषेष्वपि च सर्वेषु सर्वस्थानगतेषु च ।
अवृश्चिकोच्चिदिङ्गेषु प्रायः शीतो विधिर्हितः ॥ १७२ ॥
वृश्चिके खेदमभ्यङ्गं घृतेन लघ्वेन च ।
सैकांशोष्णान् प्रयुञ्जीत भोज्यं पानं च सर्पिणः १७३
एतदेवोच्चिदिङ्गेषु प्रतिलोमं च पांशुभिः ।
उद्धर्तनं सुखाम्बूजैस्तथाऽवच्छादनं घनैः ॥ १७४ ॥

वातादिभेदेन चिकित्सामाह—खण्डेनेत्यादि । पुलाकः तुच्छ-
धान्यम् । घनैरिति पांशुभिरेव घनैः ॥ १७०-१७४ ॥

श्वा त्रिदोषप्रकोपात्तु तथा धातुविपर्ययात् ।
शिरोऽभितापी लालास्राव्यथोवक्रस्तथा भवेत् १७५
अन्येऽप्येवंविधा व्यालाः कफवातप्रकोपणाः ।
हृच्छिरोरुग्ज्वरस्तम्भतृषामूर्च्छाकरा मताः ॥ १७६ ॥
कण्डूनिस्तोदवैवर्ण्यसुतिक्लेदोपशोषणम् ।
विदाहरागरुषपाकाः शोफो ग्रन्थिनिकुञ्चनम् १७७
दंशावदरणं स्फोटः कर्णिका मण्डलानि च ।
ज्वरश्च सविषे लिङ्गं विपरीतं तु निर्विषे ॥ १७८ ॥
तत्र सर्वे यथावस्थं प्रयोज्याः स्युरूपकमाः ।
पूर्वोक्ता विधिमन्यं च यथावद्भुवतः शृणु ॥ १७९ ॥

द्विदिग्देह प्रसेके वा विरेकवमनं भृशम् ।
यथावस्थं प्रयोक्तव्यं शुद्धं संसर्जनकमः ॥ १८० ॥
शिरोगते विषे नस्तः कुर्यान्मूलानि बुद्धिमान् ।
बन्धुजीवस्य भार्ग्याश्च सुरसस्यासितस्य च ॥ १८१ ॥
दक्षकाकमयूराणां मांसासृङ्गास्तके क्षते ।
उपधेयमधोदष्टसोर्ध्वदष्टस्य पादयोः ॥ १८२ ॥
पिप्पलीमरिचक्षारवचासैन्धवशिशुकाः ।
पिष्टा रोहितपित्तेन घ्नन्त्यक्षिगतमञ्जनात् ॥ १८३ ॥
कपित्थमांसं ससिताक्षौद्रं कण्ठगते विषे ।
लिङ्गादामाशयगते ताभ्यां चूर्णपलं नतात् ॥ १८४ ॥
विषे पकाशयगते पिप्पलीं रजनीद्वयम् ।
मञ्जिष्टां च समं पिष्ट्वा गोपित्तेन नरः पिबेत् ॥ १८५ ॥
रक्तं मांसं च गोघायाः शुष्कं चूर्णीकृतं हितम् ।
विषे रसगते पानं कपित्थरससंयुतम् ॥ १८६ ॥
शेलोर्मूलत्वग्ग्राणि बादरीदुम्बराणि च ।
कटभ्याश्च पिबेद्रक्तगते, मांसगते पिबेत् ॥ १८७ ॥
सक्षौद्रं खदिरारिष्टं कौटजं मूलमम्भसा ।
सर्वेषु च बले द्वे तु मधूकं मधुकं नतम् ॥ १८८ ॥

श्वा त्रिदोषेत्यादि सविषकुङ्कुरादिलक्षणम् । यत्रैव च
शुनन्निदोषकोपो भवति वैवाटकैर्ग्रहावेशात् तत्रैव सविषशि-
रोभितापित्वादि भवतीति ज्ञेयम् । केचित्तु शिरोभितापादि
यथोक्तं कुङ्कुरे तथा तद्देहं च भवतीति वदन्ति । विस्तरश्चास्य
सुश्रुत एव । अन्येऽप्येवंविधा इति अन्येऽपि शृङ्गालतरङ्गा-
दय एवंविधाः सन्तः कृच्छ्रशिरोरोगादिकरा भवन्तीत्यर्थः ।
उक्तं हि सुश्रुते—“श्वशृङ्गालतरङ्गवर्ध्याप्राचीनां यदाऽनिलः ।
श्लेष्मप्रदुष्टो गुण्णाति संज्ञां संज्ञावहाश्रितः” (सु. क. अ. ७)
इति । कण्डूनिस्तोद इत्यादिना सामान्येन सविषकीटादिदंशलि-
ङ्गमविषप्राणिदंशलिङ्गं चोच्यते । कर्णिका मांसकन्दी । सर्वे इति
चतुर्विंशतिरपि यथोक्तोपक्रमाः । पूर्वोक्तमिलत्र वक्ष्यमाणवि-
कित्सितं पूर्वोक्तविधावपि अवस्थाविशेषविधेयतया कर्तव्यमि-
त्यर्थः; यदा “पूर्वोक्ता” इति पाठः, तदा उपक्रमा इत्यस्य विशेषे-
षणमेतत् । ऊर्ध्वं दष्टस्य पादयोरेलत्रापि क्षतयोरेव पादयोर्वि-
पसंकमणार्थं मांसासृङ्गादं ज्ञेयम् । ताभ्यामिति सितार्क्षौद्रा-
भ्याम् । नतं तगरम् । शोष्ठः श्लेष्मातकः । मांसगते इत्युत्तरेण
संबध्यते । खदिरश्चारिष्टयेति खदिरारिष्टः, किंवा खदिरकृ-
तोऽरिष्टः । समधुकं नतमिति छेदः ॥ १७५-१८८ ॥

पिप्पलीं नौगरं क्षारं नवनीतेन मूर्च्छितम् ।
कफे भिषगुदीर्णे तु विदध्यात्प्रतिसारणम् ॥ १८९ ॥
मांसीकुङ्कुमपत्रत्वग्रजनीनतचन्दनैः ।
मनःशिलाव्याघ्रनखसुरसैरमुषेपितैः ॥ १९० ॥

पाननस्याञ्जनालेपाः सर्वशोथविषापहाः ।
चन्दनं तगरं कुष्ठं हरिद्रे द्वे त्वगेव च ॥ १९१ ॥
मनःशिला तमालश्च रसः कैशर एव च ।
शार्ङ्गूलस्य नखश्चैव सुपिष्टं तण्डुलाम्बुना ॥ १९२ ॥
हन्ति सर्वविषाण्येव वज्रिवज्रमिवाम्बुरान् ।
रसे शिरीषपुष्पस्य सप्ताहं मरिचं सितम् ॥ १९३ ॥
भाविष्ये सपेदधानां नस्यापानाञ्जने हितम् ।
द्विपलं नतकुष्ठाभ्यां घृतक्षौद्रचतुष्पलम् ॥ १९४ ॥
अपि तक्षकदधानां पानमेतत् सुखप्रदम् ।
सिन्धुवारस्य मूलं च श्वेता च गिरिकर्णिका १९५
पानं दर्वाकैरैवेष्टे नस्यं समधु पाकलम् ।
मज्जिष्ठा मधुयष्टी च जीवकपर्पमनौ सिता ॥ १९६ ॥
कादमर्यं वटशुक्लानि पानं मण्डलिनं विषे ।
व्योषं सातिविषं कुष्ठं गृहधूमो हरेणुका ॥ १९७ ॥
तगरं कटुका क्षौद्रं हन्ति राज्ञीमतां विषम् ।
गृहधूमं हरिद्रे द्वे समूलं तण्डुलीयकम् ॥ १९८ ॥
अपि वासुकिना दष्टः पिबेन्मधुघृताद्भुतम् ।

पिपलीलादिप्रतिसारणं दंशे एव । मरिचं सितमिति शोभा-
जनकबीजम् । श्वेता चेति गिरिकर्णिकाविशेषणं, तेन श्वेताऽ-
पराजिता गृह्यते । केचिद्गिरिकर्णिकां खन्दनमाहुः । पाकलं
कुष्ठम् ॥ १९९-१९८ ॥—

क्षीरिवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ॥ १९९ ॥
मुकालेपो वरः शोथदाहतोदज्वरापहः ।
चन्दनं पद्मकोशीरं शिरीषः सिन्धुवारिका ॥ २०० ॥
क्षीरशुक्ला नतं कुष्ठं पाटलोदीच्यसारिवाः ।
शेलुस्तरसपिष्टोऽयं लूतानां सार्वकामिकः ॥ २०१ ॥
(यथायोगं प्रयोक्तव्यः समीक्ष्यालेपनादिषु) ।
मधूकं मधुकं कुष्ठं शिरीषोदीच्यपाटलाः ।
सनिम्बसारिवाक्षौद्राः पानं लूताविषापहम् ॥ २०२ ॥
कुसुम्भपुष्पं गोदन्तः स्वर्णक्षीरी कपोतविद्र ।
दन्ती त्रिवृत्सैन्धवं च कर्णिकापातनं तयोः ॥ २०३ ॥
कटभ्यर्जुनशैरीषशेलुक्षीरिद्रुमत्वचः ।
कषायकल्कचूर्णाः स्युः कीटलूताग्रणापहाः ॥ २०४ ॥
त्वचं च नागरं चैव समांशं श्लक्ष्णपेषितम् ।
पेयमुष्णाम्बुना सर्वं मूषिकाणां विषापहम् ॥ २०५ ॥
कुटजस्य फलं पिष्टं तगरं जालमालिनी ।
तिकेक्ष्वाकुश्च योगोऽयं पानप्रधमनादिभिः ॥ २०६ ॥
वृश्चिकोन्मुषलूतानां सर्पाणां च विषं हरेत् ।
समानो हस्तुतेनायं गराजीर्णं च नाशयेत् ॥ २०७ ॥
सर्वेऽगदा यथादोषं प्रयोज्याः स्युः कृकण्टके ।
कपोतविष्ण्मातुलुङ्गं शिरीषकुसुमाद्रसः ॥ २०८ ॥

१ 'दधिघृताद्भुतम्' इति पा० ।

शङ्खिन्याकं पयः शुण्ठी करञ्जो मधु वार्श्चिके ।
शिरीषस्य फलं पिष्टं सुहीक्षीरेण दादुरे ॥ २०९ ॥
मूलानि श्वेतभण्डीनां व्योषं सर्पिश्च मत्स्यजे ।
कीटदष्टक्रियाः सर्वाः समानाः स्युर्जैलौकसाम् ॥
वातपित्तहरी चापि क्रिया प्रायः प्रशस्यते ।
वार्श्चिको ह्युचितिद्वस्य कर्णमस्यौन्दुरोऽगदः ॥ २११ ॥
मुक्ता मौक्तिकम् । क्षीरशुक्ला विदारी । कर्णिकापातनं तयो-
रिति धनन्तरोक्तकीटलूतादंशयोर्वा कर्णिका तस्याः पातनमि-
त्यर्थः । जालमालिनी देवढताकः । तिकेक्ष्वाकुः कटुकालावृः ।
वार्श्चिके इति वृश्चिकविषे । दादुरेः भेकः । श्वेतभण्डी अपराजिता ।
वार्श्चिके इत्यादि उचितिद्वस्य विषे वार्श्चिके यो योग उक्तः
स कर्तव्यः । एवं कणभस्यापि विषे औन्दुरे यो योग उक्तः
स कर्तव्यः ॥ १९९-२११ ॥

वचां वंशत्वचं पाठां नतं सुरसमञ्जरीम् ।
द्वे बले नाकुलीं कुष्ठं शिरीषं रजनीद्वयम् ॥ २१२ ॥
गुहामतिगुहां श्वेतामजगन्धां शिलाजतु ।
कचूर्णं कटभीं क्षारं गृहधूमं मनःशिलाम् ॥ २१३ ॥
रोहीतकस्य पित्तेन पिष्ट्वा तु परमोऽगदः ।
नस्याञ्जनादिष्वेषु हितो विश्वम्भरादिषु ॥ २१४ ॥
खर्जिकाऽजशकृत्क्षारः सुरसाऽथाक्षिपीडकैः ।
मदिरामण्डसंयुक्तो हितः शतपदीविषे ॥ २१५ ॥
कपित्थमक्षिपीडोऽर्कबीजं त्रिकटुकं तथा ।
करञ्जो द्वे हरिद्रे च गृहगोधाविषं जयेत् ॥ २१६ ॥
कैकाण्डरससंयुक्तो विषाणां तण्डुलीयकः ।
प्रधानो बार्हिपित्तेन तद्वद्वायसपीलुकः ॥ २१७ ॥
शिरीषफलमूलत्वक्पुष्पपत्रैः समैर्धृतैः ।
श्रेष्ठः पञ्चशिरीषोऽयं विषाणां प्रवरो वधे ॥ २१८ ॥
इति पञ्चशिरीषोऽगदः ।

नाकुली राज्ञा । गुहा पृथ्वीपर्णा, अतिगुहा शालपर्णी । अज-
गन्धा फोकाण्वेति ख्याता । पित्तेनेति गोपितेन । विश्वम्भरादयः
कीटा एव श्लेष्मकोपनाः सुश्रुतोक्ताः । अक्षपीडकः श्वेतपीतशि-
म्बीभेदः । वायसी काकमाची । श्रेष्ठः पञ्चशिरीषोऽयमिति पदं
त्रिशिरीषाद्यपेक्षया पञ्चशिरीषस्य श्रेष्ठत्वं ब्रूते, प्रवर इति पदं
विषहरयोगान्तरेश्च श्रेष्ठतामाह, तेन न पुनरुक्तिः; किंवा श्रेष्ठ
इति श्रेष्ठशिरीषफलादिकृतः ॥ २१२-२१८ ॥

चतुष्पद्भिर्द्विपद्भिर्वा नखदन्तक्षतं तु यत् ।
शूयते पच्यते चापि स्रवति ज्वरयत्यपि ॥ २१९ ॥

१ 'श्लक्ष्णो' इति पा० । २ 'अक्षिपीडकः पीडयित्वा
यद्रसोऽङ्घ्रिण दीपते सोऽवपीडोऽक्षिपीडकः' इति गङ्गाधरः ।
३ 'गलगोब्या विषं' इति पा० । ४ 'काकाण्डयुक्तः सर्वेषां' इति पा० ।

सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपद्मपि ।

रजन्यौ नैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥ २२० ॥

द्विपदा वनमातुषमर्कटादयः । अश्वकर्णः सर्जभेदः
॥ २१९-२२० ॥

दुरन्धकारे विद्वस्य केनचिद्विषशङ्कया ।

विषोद्वेगाज्वरश्छर्दिरूर्च्छा दाहोऽपि वा भवेत् ॥

ग्लानिर्माहोऽतिसारश्चाप्येतच्छङ्काविषं मतम् ।

चिकित्सितमिदं तस्य कुर्यादाश्वासयन् बुधः २२२

सिता वैगन्धिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ।

पानं समभ्रूताम्बु प्रोक्षणं सान्त्वहर्षणम् ॥ २२३ ॥

दुरन्धकारे इत्यादिना शङ्काविषमाह । केनचिदिति निर्विषे-
णापि । विषशङ्कया विषोद्वेगादिति विषशङ्कयैव विषप्रादुर्भाव-
दित्यर्थः । शङ्का चेयं प्रभावादेव विषजनिका । वैगन्धिकः गन्धक
एव शोधितः ॥ २२१-२२३ ॥

शालयः पट्टिकाश्चैव कोरदूपाः प्रियङ्गवः ।

भोजनार्थे प्रशस्यन्ते लवणार्थे च सैन्धवम् ॥ २२४ ॥

तण्डुलीयकजीयन्तीवार्ताकसुनिषण्णकाः ।

चुष्मूर्णद्वकपर्णी च शाकं च कुलकं हितम् ॥ २२५ ॥

धात्री दाडिममम्लार्थे यूषा मुद्गरैरुभिः ।

रसाश्चैणशिखिश्वाविह्वावतैत्तिरपार्यताः ॥ २२६ ॥

विषमौषधसंयुक्ता रसा यूषाश्च संस्कृताः ।

अविदाहीनि चात्रानि विषार्तानां मिषजितम् २२७

विरुद्धाभ्यशनकोधक्षुद्रयायासमैथुनम् ।

वज्रैरेद्रिषमुक्तोऽपि दिवास्वमं विशेषतः ॥ २२८ ॥

कोरदूषः कोद्रवः । कुलकं कारवेलकम् ; अन्ये पटोलभेद-
माहुः ॥ २२४-२२८ ॥

मुहुर्मुहुः शिरोन्यासः शोथः स्रस्तौष्ठकर्णता ।

ज्वरः स्तब्धाक्षिगात्रत्वं हनुकम्पोऽङ्गमर्दनम् २२९

रोमापगमनं ग्लानिररतिर्वैपुश्र्मः ।

चतुष्पदां भवत्येतद्दृष्टानामिह लक्षणम् ॥ २३० ॥

देवदारु हरिद्रे द्वे सरलं चन्दनागुरु ।

रास्त्रा गोरोचनाऽजाजी गुग्गुल्विधुरसो नतम् २३१

चूर्णं ससैन्धवानन्तं गोपित्तमधुसंयुतम् ।

चतुष्पदानां दृष्टानामगदः सावैकार्मिकः ॥ २३२ ॥

सौभाग्यार्थं स्त्रियः खेदरजनानाङ्गजान्मलान् ।

शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान् प्रयच्छन्त्यन्नामिश्रितान् ॥ २३३ ॥

तैः स्यात् पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निर्गरोऽस्योपजायते ।

मर्मप्रधमनाध्मानं श्वयथुं हस्तापादयोः ॥ २३४ ॥

जठरं ग्रहणीदोषो यक्ष्मा गुल्मः क्षयो ज्वरः ।

एवंविधस्य चान्यस्य व्याघर्षिल्लज्जानि दर्शयेत् ॥ २३५ ॥

स्वप्ने मार्जारोमोगुव्यालान् सनकुलान् कपीन् ।

प्रायः पश्यति नद्यादीच्छुष्कांश्च सवनस्पतीन् २३६

कालश्च गौरमात्मानं स्वप्ने गौरश्च कालकम् ।

विकर्णनासिकं चाऽपि प्रपश्येद्विहतेन्द्रियः ॥ २३७ ॥

तमवेक्ष्य भिषक् प्राज्ञः पृच्छेत् किं कैः कदा सह ।

जग्धमित्यवगम्याशु प्रदद्याद्दमनं भिषक् ॥ २३८ ॥

सूक्ष्मं ताम्ररजस्तसौ सक्षौद्रं हृदिशोधनम् ।

शुद्धे हृदि ततः शाणं हेमचूर्णस्य दापयेत् ॥ २३९ ॥

हेम सर्वविषाण्याशु गरांश्च विनियच्छति ।

न सज्जते हेमपाक्ने विषं पन्नदलेऽम्बुवत् ॥ २४० ॥

नागदन्तीत्रिवृदन्तीद्वन्तीसुकृपयः फलेः ।

साधितं माहिषं सर्पिः सगोमूत्राढकं हितम् २४१

सर्पकीटविषार्तानां गरार्तानां च शान्तये ।

अन्नमिश्रितानि भक्ष्यमिश्रितान् । गरश्चास्योपजायत इति
वक्ष्यमाणमर्मप्रधमनादिलक्षणो व्याधिर्जायते । विहतेन्द्रिय इति
रोगोपहतेन्द्रियः । पृच्छेदित्यादौ पृच्छायां गरावधारणमेव
फलमवगम्यते । अवगम्येति गराकारणमवगम्य । सूक्ष्ममित्यादौ
अमृतताञ्चूर्णं माषमानं यावद्देयम्, अमृतेनैव वमनं भवति ।
हेमप इति हेम यः पिबतीति स हेमपः । नागदन्ती दन्ती-
भेदः । फलं मदनफलं, नतु 'फलेः' इति पाठः । अयं योगो
जतुकर्णे पठ्यते—“नागदन्तीलुक्क्षीरफलेगोमूत्रसिद्धं माहिषं
घृतं पाययेत्” इति ॥ २३९-२४१ ॥—

शिरीषत्वक् त्रिकटुकं त्रिफलां चन्दनोत्पले ॥ २४२ ॥

द्वे बले सारिवास्फोतासुरभीनिम्बपाटलाः ।

बन्धुजीवाढकीमूर्त्तवासासुरसवत्सकान् ॥ २४३ ॥

पाठाङ्गोलाश्वगन्धार्कमूलयष्ट्याह्नपन्नकान् ।

विशालां बृहतीं लाक्षां कोविदारं शतावरीम् २४४

कटभीदन्यपामार्गान् पृश्निपर्णी रसाञ्जनम् ।

श्वेतभण्डाश्वत्थरकौ कुष्ठदारुप्रियङ्गुकान् ॥ २४५ ॥

विदारिं मधुकात् सारं करञ्जस्य फलत्वचौ ।

रजन्यौ लोभ्रमक्षांश्च पिष्ट्वा साध्यं घृताढकम् २४६

तुल्याम्बुच्छागगोमूत्रत्रयाढके तद्विषापहम् ।

अपस्सारक्षयोन्मादभूतग्रहरोदरम् ॥ २४७ ॥

पाण्डुरोगकिमीगुल्मस्त्रीहोस्तम्भकामलाः ।

हनुस्कन्धग्रहादींश्च पानाभ्यञ्जननावसैः ॥ २४८ ॥

हन्यात् संजीवयेद्यापि विषोद्वन्धमृतान्नरान् ।

नाम्नेदममृतं सर्वविषाणां स्याद्वृत्तोत्तमम् ॥ २४९ ॥

इत्यमृतघृतम् ।

१ 'दृष्टस्य' इति पा० । २ 'शुष्कोष्णकण्ठा' इति पा० ।

३ 'सुरसं' इति पा० ।

१ 'जठरं ग्रहणीरोगं यक्ष्माणं विषमज्वरम्' इति पा० ।

२ 'प्रपश्येद्विहतेन्द्रियः' इति पा० ।

शिरिषवग्निसादो आस्फोता अपरमल्लिका । सुरभी पर्णा-
समेदः । बन्धुजीवः पुत्रजीवकः । अश्वसुरकः स्यन्दनः; किंवा
कोकिलाक्षः ॥ २४२-२४९ ॥

भवन्ति चात्र—

छत्री झर्झरपाणिश्च चरेद्रात्रौ तथा दिवा ।
तच्छायाशब्दवित्रस्ताः प्रणश्यन्त्याशु पञ्चगाः २५०
दृष्टमानो दशोदाशु तं सर्पं लोष्टमेव वा ।
उपर्येतिष्ठां वक्षीयाहंश्चिन्धाहहेत्तथा ॥ २५१ ॥
वज्रं मरकतः सारः पिचुको विषमूषिका ।
कर्कतनः सर्पमणिर्वैदूर्यं गजमौक्तिकम् ॥ २५२ ॥
धार्यं गरमणिर्याश्च वरौषध्यो विषापहाः ।
खगाश्च शारिकाकौञ्चशिखिहंसशुकादयः ॥ २५३ ॥

छत्रीत्यादौ छत्री दिवा, रात्रौ झर्झरपाणिश्चरेदिति वदन्ति;
अन्ये तुमवन्नाप्युभयं ब्रुवते । झर्झरकः 'खुर्झर' इति ख्यातः ।
छायाशब्दौ यथासंख्यं छत्रझर्झरयोः । ताभ्यां तदात्वे
वित्रस्ताः । दशकाले कर्तव्यमाह—दृष्टमात्र इत्यादि । धारणादेव
विषापहमाह—वज्रमूषिकादि । सार इति सरजूविशेषणम् (?) ।
पिचुको मणिस्तारपथे प्रसिद्धः । विषमूषिका विषमणिः । कर्क-
तनमणिः पञ्चरागः । गरमणिश्चन्द्रेण नानामणीनां ग्रहणम् ।
वरौषध्य इति तन्त्रान्तरोक्ताः अक्षीवजातपिप्पलाजरुहाकायो-
धौ (?) प्रमुत्तयः; उक्तं च—“अक्षीवजातस्य पिप्पलस्य मणिः
सर्वविषापहः” इत्यादि ॥ २५०-२५३ ॥

तत्र श्लोकः—

इतीदमुक्तं द्विविधस्य विस्तृतै-
र्बहुप्रकारं विषरोगभेषजम् ।

अधीत्य विज्ञाय तथा प्रयोजयन्

ब्रजेद्विषाणामविषहतां बुधः ॥ २५४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-
त्सास्थाने विषचिकित्सितं नाम
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

इतीदमित्यादिप्रसङ्गः । ब्रजेद्विषाणामविषहतामिति विषाणि
तं सोढुं न पारयन्तीति भावः ॥ २५०-२५४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेददीपिकायां चिकित्सास्थाने विषचिकि-
त्सितं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथातो मदात्ययचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

मोहजनकत्वसामान्यात् तथा विषसमानगुणजन्यत्वाच्च विष-
चिकित्सितमनु मदात्ययस्य चिकित्सितमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

सुरैः सुरेशसहितैर्यो पुरा परिपूजिता ।
सौत्रामण्यां हूयते या कर्मभिर्या प्रतिष्ठिता ॥ ३ ॥
यज्ञौही या यथा शक्रः सोमातिपतितो भृशम् ।
निरोजस्तमसाऽऽविष्टस्तस्माद्दुर्गात् समुद्भूतः ॥ ४ ॥
विधिभिर्वेदविहितैर्यो यजद्भिर्महात्मभिः ।
दृष्ट्या स्पृष्ट्या प्रकल्प्या च यज्ञीया यज्ञसिद्धये ॥ ५ ॥

सुरैरित्यादिना मदिरास्तुत्या तथा वक्ष्यमाणनिन्दया विधिना
पीयमानसुरायाः शुभफलमविधानाच्चाल्यर्थेनिन्दितफलवत्त्वं
दर्शयति । या पुरा परिपूजितेत्यनेन प्रथमं देवैरेवेयं परिपू-
जिता, ततः सुरसोपात्त सुरेति चोपदिष्टेति दर्शयति । सौत्रामणिः
सुराहविषज्ञान्तमिन्द्रो यज्ञविशेषः; तस्यां हूयते सुरा । कर्म-
भिर्या प्रतिष्ठितेति याज्ञिकैरभिषवणादिभिः प्रतिष्ठिता प्रतिष्ठां
प्रापिता । यज्ञं वहतीति यज्ञौही; अनेन च लोकिकयज्ञान्तरा-
प्यपि सुराया कियन्त इत्युच्यते; सौत्रामणिहोमे तु तस्या एव
प्रधानाङ्गतोच्यते । शक्रश्च सोमातिपतित इति 'शक्रोऽतिपीतेन
सोमेन क्षपितबलो निरोजस्को निर्वायिभूतः स किल पुनराप्याय्य
निजं वीर्यमापादितः' इत्येषा श्रुतिः; अतिपानेन पतितः अति-
पतितैः । प्रकल्प्या इति अभिषोक्त्या संधानाच्चेति यावत् ।
यज्ञीया यज्ञसिद्धये इति यज्ञविधौ कानिचित् कर्त्तव्यानि यूपव-
ह्वादीनि, कानिचित्तु पुरुषार्थानि वासगभीरीनि, कानिचिद्
यज्ञार्थानि पुरुषार्थानि च यथा सर्पिरिष्टकादीनि, तदिह सुरा
'यज्ञीया' इत्यनेन वासनादिवत् 'पुरुषार्था' इत्युच्यते, यज्ञ-
सिद्धये भवतीत्यनेन यूपदिवद् यज्ञार्थत्वं सुराया उच्यते
॥ ३-५ ॥

योनिस्संस्कारनामाद्यैर्विशेषैर्बहुधा च या ।

भूत्वा भवत्येकविधा सामान्यान्मदलक्षणात् ॥ ६ ॥

योनीत्यादौ विशेषशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । योनिः
कारणं, तद्विशेषाः—धान्यफलमूलसारपुष्पपत्रकाण्डवल्गवः शर्क-
रानवमाः सूत्रस्यानोक्ताः । संस्कारोऽपि बहुप्रकारसंस्कारयोगः ।
नामविशेषाः सुरामधुनैरेयादयः । आदिग्रहणात् प्रभावगुणा-
दीनां ग्रहणम् । मदो लक्षणं यस्य तस्मान्मदलक्षणात् सामा-
न्यात् मयस्वरूपात् ॥ ६ ॥

या देवानामृतं भूत्वा स्वधा भूत्वा पितृंश्च या ।
सोमो भूत्वा द्विजातीन् या युक्ते श्रेयोभिरुत्तमैः ७
अमृतं भूत्वेत्यादौ सुराधिष्ठात्री देवता अमृतादिरूपेण देवा-
दीन् तर्पयतीति दर्शयति । श्रेयोभिरिति महत्कल्याणैः ॥ ७ ॥

१ 'सुरा' इति पा० । २ 'अतियोगेन परितोऽतिपरितः'
इति पा० ।

आश्विनं या महत्तेजो बलं सारस्वतं च या ।
वीर्यमेन्द्रं च या सिद्धा सोमः सौत्रामणौ च या ॥८॥
शोकारतिभयोद्वेगनाशिनी या महाबला ।
या प्रीतिर्या रतिर्या वाग्या पुष्टिर्या च निर्बुधतिः ॥९॥
या सुरा सुरगन्धर्वैश्चक्षराश्वसमानुषैः ।
रतिः सुरेत्यभिहिता तां सुरां विधिना पिबेत् ॥१०॥

आश्विनं या महत्तेज इत्यादावपि सुराधिष्ठातृदेवताया एव तेजोवीर्यादिकारणत्वात्प्राप्तं ज्ञेयम् । तेजः सर्वदेवतादिगं, तथा सारस्वतं बलं मन्त्रबलम् । सोमः सौत्रामणौ च येल्लेन सोमरूपतोच्यते, पूर्वं सौत्रामण्यां ह्यत इत्युक्तमिति न पानस्तथम् । या प्रीतिरिखादौ प्रीत्यादिकारणत्वेन प्रीत्यादिरूपतया निर्देशो ज्ञेयः ॥ ८-१० ॥

शरीरकृतसंस्कारः शुचिरुत्तमगन्धवान् ।
प्रावृतो निर्मलैर्वस्त्रैर्यथार्द्रागन्धभिः ॥ ११ ॥
विविच्रविधिविधस्त्रग्वी रत्नाभरणभूषितः ।
देवद्विजातीन् संपूज्य स्पृष्ट्वा मङ्गलमुत्तमम् ॥ १२ ॥
देशे यथर्तुके शस्ते कुसुमप्रकरीकृते ।
सरसासंमते मुख्ये धूपसंमोदबोधिते ॥ १३ ॥
सोपधाने सुसंस्तीर्णे विहिते शयनासने ।
उपविष्टोऽथवा तिर्यक् स्वशरीरसुखे स्थितः ॥ १४ ॥
सौवर्णे राजतैश्चापि तथा मणिमयैरपि ।
भाजनैर्विमलैश्चान्यैः सुकृतैश्च पिबेत् सदा ॥ १५ ॥
रूपयौवनमत्ताभिः शिक्षिताभिर्विशेषतः ।
वस्त्राभरणमाल्यैश्च भूषिताभिर्यथर्तुकैः ॥ १६ ॥
शौचाचारागयुक्ताभिः प्रमदाभिरितस्ततः ।
संवाह्यमान इष्टाभिः पिबेन्मद्यमुत्तमम् ॥ १७ ॥
मद्यानुकूलैर्विविधैः फलैर्हरितकैः शुभैः ।
लवणैर्गन्धपिष्टुनैर्वचशैर्यथर्तुकैः ॥ १८ ॥
भृष्टैर्मसैर्बहुविधैर्भुजलाश्वरचारिणाम् ।
पौरोगवर्गविहितैर्मद्यैश्च विविधात्मकैः ॥ १९ ॥
पूर्वाचिन्त्वा सुरान् पूर्वमाशिषः प्राक् प्रयुज्य च ।
प्रदाय सजलं मद्यमर्थिभ्यो वसुधातले ॥ २० ॥

विधिना पिबेदित्यत्रोक्तविधिमाह-शरीरेखादि । शरीरे खानवस्त्रादिभिर्नाद्या अभ्यन्तरश्च प्रकृत्यापेक्षया स्निग्धोष्णा-
न्नादिभिः कृतः संस्कारो येन स शरीरकृतसंस्कारः । शुचिरिति मनःशुचिः । यथार्द्रागन्धभिः कृतं ऋत्विगव्यासुगुणतया विहितैः । यथर्तुके सर्वर्तुसुखे । कुसुमप्रकरीकृते विजृम्भसुखे । सरसाः प्रियाः, तासां संमते । स्वशरीरसुखे स्थित

१ 'संवाह्यमानं' इति पा० । २ 'संचार्यमाणमिष्टाभिः' इति पा० । ३ 'पिबेत् संपूज्य विधुधानाशिषः संप्रयुज्य च । प्रदाय यजनं चापि स्वार्थिभ्यः पुषिबीतले' इति पा० ।

इति यथाशरीरसुखं स्थितः । सुकृतैरिति संस्कृतैः । शिक्षिताभि-
रिति अभ्यस्तोपचाराभिः । गन्धपिष्टुनैरिति गन्धाद्यैः । अश्वर-
चारिणः श्वेनादयः । पौरोगवर्ग इति सुदृशास्त्राभिज्ञाः । अर्थिभ्य
इति अर्थिनो बलदेव-चण्डी-यक्षादयः, तेभ्यः ॥ ११-२० ॥

अभ्यङ्गोत्सादनस्नानवासोधूपानुलेपनैः ।
स्निग्धोष्णैर्भावितश्चान्नैर्वातिको मद्यमाचरेत् ॥ २१ ॥
शीतोपचारैर्विविधैर्मसैर्बुधश्चशीतलैः ।
पैत्तिको भावितश्चान्नैः पिबन्मद्यं न सीदति ॥ २२ ॥
उपचारैरशिशिरैर्वचगोधूमभुक् पिबेत् ।
श्लैष्मिको धन्वजैर्मसैर्मद्यं मारिचकैः सह ॥ २३ ॥
विविधैः सुमतामेष भविष्यद्विभवाश्च ये ।
यथोपपत्ति तैर्मद्यं पातव्यं मात्रया हितम् ॥ २४ ॥
वातिकेभ्यो हितं मद्यं प्रायो गौडिकपैष्टिकम् ।
कफपित्ताधिकेभ्यस्तु मार्द्विकं माधवं च यत् ॥ २५ ॥

सामान्यं विधियुक्त्वा वातिकादीनां पानविधिमाह-अभ्यङ्गे-
त्यादि । मारिचकैरिति मरिचसंस्कृतैः । वृद्धमतामिति धनव-
ताम् । भविष्यद्विभवा उत्पद्यमानधनाः । यथोपपत्ति यथापरिच्छ-
दोपपत्ति । कफपित्ताधिकेभ्य इत्यादौ विपर्ययतन्त्रयुक्तया कफा-
धिकेभ्यो मद्यं, पित्ताधिकेभ्यस्तु मार्द्विकं, मार्द्विकं मृद्वीका-
कृतं, मधुकृतं तु माधवम् ॥ २१-२५ ॥

बहुद्रव्यं बहुगुणं बहुकर्म मदात्मकम् ।
गुणैर्दोषैश्च तन्मद्यमुभयं चोपलक्ष्यते ॥ २६ ॥
विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलम् ।
प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतं यथा ॥ २७ ॥
यथोपेतं पुनर्मद्यं प्रसङ्गाद्येन पीयते ।
रूक्षव्यायामनित्येन विषवद्याति तस्य तत् ॥ २८ ॥

बहुद्रव्यमिति नानाविधद्रव्यसंपादितम् । बहुगुणमिति भूरि-
वक्ष्यमाणलब्धादिगुणम् । बहुकर्ममिति लेखनशीलनादिबहुकर्मक-
रम् । मदात्मकमिति मदस्वभावम् । यसादेवं स्वभावं तस्माद्गु-
णदोषे च तं मद्यमपेक्षते; किञ्चित् पुरुषमपेक्ष्य यौगिकत्वा-
द्गुणकरं, किञ्चित्त्वयौगिकत्वाद्दोषकरं; यथा—अथमे मदे गुणकरं,
दोषकरं च द्वितीयमदे इति भावः । विधिनेति यथोक्तविधिना ।
काले इति यस्य मद्यस्य य उचितो विपरीतगुणः कालस्तस्मिन् ।
हितैरन्नैरिति मद्यहितैरन्नैः । यथोपेतमिति यदेव मद्यमहितम-
प्युपगतम् । प्रसंगादिति अतिबोगेन । विषवदिति मोहादिकर्तृ-
त्वात् ॥ २६-२८ ॥

मद्यं हृदयमाविश्य स्वगुणैरोजसो गुणान् ।
दशभिर्दश संक्षोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥ २९ ॥
लघूष्णतीक्ष्णसूक्ष्मास्त्वव्यायान्गुणमेव च ।
रूक्षं विक्रादि विशदं मद्यं दशगुणं स्मृतम् ॥ ३० ॥

गुरु शीतं सुदु श्लक्ष्णं बहलं मधुरं स्थिरम् ।
 प्रसन्नं पिच्छिलं क्षिप्रमोजो दशगुणं स्मृतम् ॥३१॥
 गुरुत्वं लाघवाच्छैत्यमौणादम्लस्त्वभावतः ।
 माधुर्यं मार्दवं तैक्ष्ण्यात्प्रसादं चाशुभावनात् ॥३२॥
 रौक्ष्यात् क्लेशं व्यापयित्वात् स्थिरत्वं श्लक्ष्णतामपि ।
 विकासिभावात्पिच्छिल्यं वैशाद्यात्सान्द्रतां तथा ३३
 सौक्ष्म्यान्मद्यं निहन्त्येवमोजसः खगुणैर्गुणान् ।
 सत्त्वं तदाश्रयं चाशु संक्षोभ्य जनयेन्मदम् ॥ ३४ ॥
 रसवातादिमार्गाणां सत्त्वबुद्धीन्द्रियात्मनाम् ।
 प्रधानस्योजसश्चैव हृदयं स्थानमुच्यते ॥ ३५ ॥
 अतिपीतेन मद्येन विहतेनौजसा च तत् ।
 हृदयं याति विकृतिं तत्रस्था ये च धातवः ॥ ३६ ॥
 मद्यं यथा मदयति तथा प्राह—मयमिषादि । दशभिस्त्रि
 लब्धादिभिर्गुणैः, दशापि गुर्वीदीनोजोगुणान् संक्षोभ्य, न द्वित्रा-
 दिकैः, चेते विक्रियां नयति विकृतं करोति । येन गुणेन मयस्य
 ओजोगुणक्षोभो भवति तदाह—गुरुत्वं लाघवादिस्यादि । प्रसादं
 चाशुभावनादिति प्रसादाख्यगुणमाशुगत्वाद्भक्तिः । आशुगत्वं च
 यद्यपि प्रसादविरुद्धं न भवति, तथाऽपि मयमेव प्रतिफलतया
 ओजैः प्रसादं हन्ति, तत्राशुगुण आह्वनने व्याप्रियत इति ज्ञेयम् ।
 व्यापयित्वात् स्थिरत्वमिति व्यापयित्वं व्यापकत्वं, तच्च स्थिरत्वं
 तद्विपरीततादेव हन्ति; आशुगत्वात् व्यापयित्वोश्चायं विशेषः—
 यदाशुगं शीघ्रं गच्छति, व्यापयि तु सर्वव्यापकम् । विकासित्वं
 विकसनशीलत्वं सरत्वमिति यावत्; तच्च श्लक्ष्णविपरीतत्वादेव
 श्लक्ष्णतां हन्ति । सान्द्रता घनता । एते विकासित्वाशुगत्वाद्यो
 गुणा यद्यपि विंशतिगुणगणनानां न पठितास्तथाऽप्यसंख्येय-
 त्वाद्गुणानामेषामपि गुणत्वं सिद्धं; ये तु तत्र पठितास्ते
 तावदाविष्कृततमा ज्ञेयाः । आश्रयोपघातादाश्रितोपघातो भव-
 तीति दर्शयन्नाह—सत्त्वमिस्यादि । सत्त्वस्य च ओज आश्रयः,
 ओज उपकार्यम्; यथा—राजाश्रितः पुरुषः । रसवातेत्यादि ।
 रसवातादिवहानां दशधमनीनां हृदयं स्थानं, रसवहा एव या
 रसं धमन्यो हृदयाश्रया उक्तास्ता एव वातादिवहाः । यदुक्तं—
 “वातपित्तक्षेष्मणां सर्वेशरीरचराणां सर्वाणि क्षोतांस्थनभूतानि
 (वि. अ. ५)” इति; रक्तादीनां तु सर्वेशरीरचराणामपि
 विशेषेण हृदयं स्थानमुक्तं—“मदङ्गमङ्गं विज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थ-
 पवकम् । आत्मा च सगुणश्चेतश्चिन्त्यं च हृदि संश्रितम्” (सू.
 अ. ३०) इति । धातव इति सत्त्वबुद्धीन्द्रियादयः ॥२९-३६॥
 ओजस्यविहते पूर्वो हृदि च प्रतिबोधिते ।
 मध्यमो विहतेऽल्पे च विहते तूत्तमो मदः ॥ ३७ ॥

१ ‘रसवातादिमार्गाणां’ इति पा० । २ ‘ओजः प्रत्याहन्ति’
 इति पा० ।

नैवं विधातं जनयेन्मद्यं पैष्टिकमोजसः ।
 विकाशिरुक्षविशदा गुणास्तत्र हि नोल्बणाः ॥३८॥
 मद्यं चेते विक्रियां नयतीत्युक्तसंविधेः प्रथममदेऽपवाद-
 माह—ओजस्यविहते इत्यादि । हृदयाश्रितबुद्ध्यादौ प्रतिबोधिते,
 हृदयशब्देनेह तत्त्वोपचाराद्दशधाश्रिता बुद्ध्यादयोऽभिधीयन्ते,
 यथा—मन्त्राः क्रोशन्तीति; बुद्ध्यादिवोधनं प्रथममदकार्यं मयस्य
 प्रभावात् । मध्यमोत्तममदोपपत्तिसामग्रीमाह—मध्यम इत्यादि ।
 विहते इति विधाते; ओजसः अल्पे विधाते मध्यमो मदो
 भवति । विहते इति विशेषेण अल्पं हृते, उत्तम इति तृतीय-
 ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
 हृदि मद्यगुणाविधेर्हर्षस्तर्पो रतिः सुखम् ।
 विकाराश्च यथासत्त्वं चित्रा राजसतामसाः ॥३९॥
 जायन्ते मोहनिद्रान्ता मद्यस्यातिनिषेवणात् ।
 स मद्यविश्रमो नान्ना ‘मद’ इत्यभिधीयते ॥ ४० ॥

हृदीत्यादिना सामान्येन मदलक्षणमाह । तर्षः अभिलाषः ।
 यथासत्त्वमिति प्रकृत्या राजसे सत्त्वे राजसाः, तामसे च
 तामसाः । चित्रा इति नानाप्रकाराः । मोहनिद्रान्ता इति
 मोहनिद्रावसानाः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

पीयमानस्य मद्यस्य विज्ञातव्यास्त्रयो मदाः ।
 प्रथमो मध्यमोऽन्त्यश्च लक्ष्णैस्तान् प्रचक्ष्महे ॥४१॥
 प्रहर्षणः प्रीतिकरः पानाचगुणदर्शकः ।
 वाद्यगीतप्रहासानां कथानां च प्रवर्तकः ॥ ४२ ॥
 न च बुद्धिस्मृतिहरो विषयेषु न चाक्षमः ।
 सुखनिद्राप्रबोधश्च प्रथमः सुखदो मदः ॥ ४३ ॥
 मुहुः स्मृतिमुहुर्मोहोऽप्यङ्कां सज्जति बाधुहुः ।
 युक्तयुक्तप्रलापश्च प्रचलायनमेव च ॥ ४४ ॥
 स्थानपानाचसांक्षय्ययोजना सविपर्यया ।
 लिङ्गान्येतानि जानीयादाविधे मध्यमे मदे ॥ ४५ ॥
 मध्यमं मदमुत्कृष्टं मदमाप्राप्यं चोत्तमम् ।
 न किञ्चिन्नाशुमं कुर्युर्नरा राजसतामसाः ॥ ४६ ॥
 को मदं तादृशं विद्वान्नाशुदमिव दाहणम् ।
 गच्छेदध्वानमस्वतं बहुदोषमिवाध्वनाः ॥ ४७ ॥
 तृतीयं तु मदं प्राप्य भग्नदाविर्व निष्क्रियः ।
 मदमोहावृतमना जीवन्नपि मृतैः समः ॥ ४८ ॥
 रमणीयान् स विषयाश्च वेत्ति न सुहृज्जनम् ।
 यदर्थं पीयते मद्यं रतिं तां च न विन्दति ॥ ४९ ॥
 कार्यकार्यं सुखं दुःखं लोकं यच्च हिताहितम् ।
 यदवस्थो न जानाति कोऽवस्थां तां व्रजेद्बुधः ॥ ५० ॥
 स दूष्यः सर्वभूतानां निन्द्यश्चाप्राह्मा एव च ।
 व्यसनित्वावुदकं च स दुःखं व्याधिमश्नुते ॥ ५१ ॥

प्रथमादिमदानां लक्षणमाह—प्रहर्षण इत्यादि । पानाच-
 गुणदर्शक इति पानाचगुणान् सम्यग्बोधयतीत्यर्थः । विषये-

१ ‘व्यक्ताऽव्यक्ता च’ इति पा० । २ ‘मदमाप्राप्यं’ इति पा० ।

विविधविषयसेवासु, न चाक्षम इति नाक्षमताकर इत्यर्थः । युक्तायुक्तप्रप्राण इति संबद्धासंबद्धवचनः । प्रचलायनं घूर्णनम् । योजना सविर्ययेति स्थानादीनां सम्यग्योजना कदाचिद्भवति, कदाचिच्च स्थानादियोजनाविर्ययोऽसम्यग्योजनारूपो भवतीत्यर्थः । मध्यमं मदसुक्तम्येत्यादि । यद्यपि त्रिविधो मद उक्तः, तथाऽपि द्वितीयमदावसाने तृतीयमदाप्राप्त्यवस्थाया एव अस्य निश्चयतां दर्शयन् तृतीयमदस्यात्यन्तनिश्चयतां दर्शयति; येन तस्य तृतीयमदस्य पूर्वरूपावस्थैव सर्वाशुभकरणादिहेतुतया नितान्तं निश्चयेति भावः । इयं च मध्यमदातिक्रमतृतीयमदाप्राप्तिशब्दाभिधेयाऽप्यवस्था मध्यममदान्ततृतीयमदारूपावस्थाभिधाधिकैव; यथा—“कुम्भमसीनयोर्मध्ये यदा चरति चन्द्रमा” इत्यत्र मध्येपदेन कुम्भान्तमसीनादिवेच्यते, परमार्थतस्तयोर्मध्यस्याभावात्; तथेहापि परमार्थतोऽन्यमदकालाभावाद् द्वितीयान्ततृतीयमदावभिधानमेवात्र तृतीयमदाल्लभ्येति नन्दार्थः, न चतुर्थमदोपदर्शनम् । अखन्तमिति अशोभनान्तम् । भद्रदाविंशेति भद्रश्च इव पतितस्तिष्ठति । उदर्कम् उत्तरकालम् । स दुःखं व्याधिमिति मदाख्यम् ॥ ४१-५१ ॥

प्रेत्य चेह च यच्छ्रेयः श्रेयो मोक्षे च यत् परम् ।
मनःसमाधौ तत् सर्वमायत्तं सर्वदेहिनाम् ॥ ५२ ॥
मद्येन मनसश्चास्य संशोभः क्रियते महान् ।
महामासुतव्रेगेन तटस्थस्येव शाखिनः ॥ ५३ ॥
मद्यप्रसङ्गं तं चाज्ञा महादोषं महागदम् ।
सुखमित्यधिगच्छन्ति रजोमोहपराजिताः ॥ ५४ ॥
मद्योपहतविज्ञाना वियुक्ताः सार्विकैर्गुणैः ।
श्रेयोभिर्विप्रयुज्यन्ते मदान्धा मदलालसाः ॥ ५५ ॥
मद्यं मोहो भयं शोकः कोधो मृत्युश्च संश्रितः ।
सोन्मादमदमूर्च्छायाः सापसारोपतानकाः ॥ ५६ ॥
यैकैः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधुवत् ।
इत्येवं मद्यदोषज्ञा मद्यं गर्हन्ति यज्ञतः ॥ ५७ ॥
सत्यमेते महादोषा मद्यस्योक्ता न संशयः ।
अहितस्यातिमात्रस्य पीतस्य विधिवर्जितम् ॥ ५८ ॥
किंतु मद्यं स्वभावेन यथैवात्रं तथा स्मृतम् ।
अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथाऽस्मृतम् ॥ ५९ ॥
प्राणाः प्राणभृतामन्नं तदयुक्त्या निहन्त्यसून् ।
विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम् ॥ ६० ॥

प्रेत्य चेहेत्यादिना एकीयमतं मद्यनिन्दकं दर्शयति । प्रेलेति जन्मान्तरे । तटस्थस्येति वचनेन वाताक्षोभ्यतां दर्शयति । सत्यमित्यादिना खमन्तमाह । एते दोषाः मद्यस्यैकीयमतोक्ता अहितादिभेद्युक्तस्यैव भवन्ति, न हितादपमात्रविषयित्तसेति भावः । विधिवर्जितमिति क्रियाविशेषणम् । मद्यसाधनारूप्यदर्शनेन

विविधदुपयोगे गुणवत्तामविशुध्ययोगे च दोषवत्तामाह—किंत्वित्यादि । युक्त्या देशकालमात्राद्यपेक्षया योजनया युक्तं शुभम्, अशुभं चायुक्तियुक्तम् । युक्तेरन्ययव्यतिरेकाभ्यां कार्यमाह—प्राणा इत्यादि । प्राणहेतुत्वात् प्राणाः । अयुक्तियुक्तमिति अविधिप्रयुक्तम् । युक्तियुक्तं रसायनमिति यथा “विषस्य तु तिलं दद्यात्” (वि. अ. १) इत्यादिप्रयोगे तिलमानस्य रसायनत्वं, तथा ज्ञेयम् ॥ ५२-६० ॥

हर्षमूर्जं मुदं पुष्टिमारोग्यं पौरुषं परम् ।
युक्त्या पीतं करोत्याशु मद्यं सुखमदप्रदम् ॥ ६१ ॥

विधिपीतमद्यगुणानाह—हर्षमित्यादि । हर्षम् उत्साहं कायिकम् । मुदमिति मनःसंतोषम् । पौरुषमिति शुक्रम् । आश्विति वचनेन शीघ्रं हर्षणीयं करोति न परिणामं यावदपेक्षते । सुखमदप्रदमिति सुखप्रदमदं, प्रथमं मदमिति यावत् । अन्ये तु ‘मदसुखप्रदम्’ इति पठन्ति; तत्रापि मदसुखं प्रथममदारम्भ एव ॥ ६१ ॥

रोचनं दीपनं हृद्यं खरवर्णप्रसादनम् ।
प्रीणनं बृंहणं बल्यं भयशोकश्रमापहम् ॥ ६२ ॥
स्वापनं नष्टनिद्राणां मूकानां वाग्विवोधनम् ।
बोधनं चातिनिद्राणां विबुधानां विबन्धनुत् ॥ ६३ ॥
वधवन्धपरिहृष्टशुःखानां चाप्यबोधनम् ।
मद्योत्थानां च रोगाणां मद्यमेव प्रबाधकम् ॥ ६४ ॥
रतिर्विषयसंयोगे प्रीतिसंयोगवर्धनम् ।
अपि प्रवयसां मद्यमुत्सवामोदकारकम् ॥ ६५ ॥
पञ्चस्वर्थेषु कान्तेषु या रतिः प्रथमे मदे ।
यूनां वा स्थविराणां वा तस्य नास्त्युपमा भुवि ६६
बहुदुःखहतस्यास्य शोकेनोपहतस्य च ।
विश्रामो जीवलोकास्य मद्यं युक्त्या निषेवितम् ॥ ६७ ॥

रोचनमित्यादिना मद्यगुणानाह । स्वापनं नष्टनिद्राणां तथा बोधनं चातिनिद्राणामिति कार्यद्वयकरणमुचितनिद्राकरत्वप्रभावादेव; किंवा नष्टनिद्राणां निद्राभिषातहेत्वत्तिस्तिन्तादिविस्मारकतया निद्राकरं भवति, अतिनिद्राणां निद्राहेतुमनोबहोतोरोधादिहन्तुतया प्रबोधकं भवतीति ज्ञेयम् । मद्योत्थानां च रोगाणां मद्यमेव प्रबाधकमिति हेतुविपरीतार्थकारिताप्रभावादित्यर्थः । रतिरिति रतिकारकमित्यर्थः । विषयसंयोगे प्रीतिसंयोगवर्धनमिति विषयाणां शब्दादीनां संयोगे प्रीतिं संयोगं च वर्धयति । पीतः मद्यो यदा विषयैः शब्दादिभिः संयुज्यते तदा तेज्जपि प्रीतिमान् भवति, पीतश्च सुखाकांक्षी सन् पुनस्तु संयुज्यते । प्रवयसामिति बुद्धानाम् । उत्सवः औत्सुक्यं विषयामिलाष इति यावत्, आमोदो हर्षः । ननु विषये स्वभावादेव प्रीतिर्भवति,

तत् किं मयेन कियते? इत्याद्यं कथं प्रथममदस्य विशिष्टरतिकर्तृत्वमाह—पञ्चस्त्रिंशदिति । रतिश्चेह अत्यर्थमुत्पन्नकल्पादेवोपादेयेति विज्ञेयम् । विश्राम इति दुःखातेश्च विश्रामहेतुः । जीवलोका इति जीवमानलोकः ॥ ६२-६७ ॥

अन्नपानवयोव्याधिवलकालत्रिकाणि षट् ।
जीवदोषास्त्रिविधं सर्वं ज्ञात्वा मयं पिबेत्सदा ॥६८॥
तेषां त्रिकाणामन्नपानयोः योजना युक्तिरुच्यते ।
यथा युक्त्या पिबन्मद्यं मद्यदोषैर्न युज्यते ॥ ६९ ॥
मद्यस्य च गुणान् सर्वान् यथोक्तान् स समश्नुते ।
धर्मार्थयोरपीडायै नरः सत्त्वगुणोच्छिन्नः ॥ ७० ॥
सत्त्वानि तु प्रबुध्यन्ते प्रायशः प्रथमे मदे ।
द्वितीयेऽव्यक्ततां यान्ति मध्ये चोत्तममदयोः ७१
सत्यसंबोधकं वर्षं, हेमप्रकृतिदर्शकः ।
हुताशः, सर्वसत्त्वानां मद्यं तृण्यकारकम् ॥ ७२ ॥
प्रधानावरमध्यानां रूपानां व्यक्तिदर्शकः ।
यथाऽग्निरेवं सत्त्वानां मद्यं प्रकृतिदर्शकम् ॥ ७३ ॥

युक्त्या निवेदितमित्युक्तं मद्यपानयुक्तिमाह—अन्नपानेत्यादि । तत्राज्ञं त्रिविधं वातपित्तकफकरम्, एवं पानमपि त्रिविधं, बाल्यादिभेदाद्योऽपि त्रिविधं, व्याधिरपि ऋतुमध्य-तीव्रभेदेन त्रिविधः, किंवा सौम्याभेदाद्यभेदेन त्रिविधः, बलं प्रवरवरमध्यभेदाद्विभिन्नं, कालस्तु शीतोष्णवर्षाक्षणास्त्रिविधः, त्रिविधं सर्वं शुद्धं राजसं तामसं च । योजनेति सम्यग्गोचनारूपम् । युक्तिं फलेनावधारयति—यथा युक्त्येत्यादिना । सत्त्वगुणोच्छिन्नो मद्यगुणान् समश्नुते इति योज्यम् । तत्राद्यापेक्षया युक्त्यर्थः—वातकरमद्यमुपयुज्य वातहरं मद्यं पेयम्, एवं पित्तकरकफकरत्वेऽपि पित्तकफहराशोपयोगः । एवं पानाद्यपेक्षयाऽपि योजना व्याख्याता भवति । वयस्त्रिकेऽपि बाल्ये स्थविरे च तीक्ष्णं मद्यं न पेयं, यौवने तु तीक्ष्णमपीति । व्याध्यपेक्षयाऽपि योजना यथा—ऋतुव्याधौ तीक्ष्णोष्णं, उष्णं च शीतमधुरं, वर्षाकाले तु क्षिप्रं दीपनं च मद्यम् । दोषभेदेन तु मद्यं वाते क्षिप्रोष्णं गौडिकादि, पित्ते शीतमधुरं शार्करादि, कफे रुक्षतीक्ष्णं माधवादि । उक्तं हि—“वातिकेभ्यो हितं मद्यं प्रायो गौडिकपैष्ठिकम् । कफपित्ताधिकेभ्यस्तु फालमाधवशार्करम्” इति । दोषप्रहणेनैव वातलादिप्रकृतिरपि गृहीता । सत्त्वभेदेनापि सात्त्विकेन तु बह्विपि मद्यं पातव्यं, राजसमासैस्तु स्वल्पमेव । सत्त्वानीति मनांसि । अव्यक्तात्मा ईष्यक्तां, मध्ये चाव्यक्तां यान्तीत्यर्थः, उत्तमे तु सर्वथाऽव्यव्यक्तं भवतीति भावः । केचित्तु ‘सत्यसंबोधकं वर्षं’ इत्यादि श्लोकं पठन्ति । तत्र हेमप्रकृतिदर्शको हुताशो यथा सुवर्णेन शुद्धाशुद्धतां दर्शयति, तथा मद्यं तृण्यकारकमिति मनःप्रबोधकं मनोगुणदर्शकं च । रूपानामिति हेमरूपानां; किंवा ‘रुक्मानां’ इति पाठः । व्यक्तदर्शकं इति आकारदर्शकः ॥ ६८-७३ ॥

सुगन्धिमात्यगन्धर्वं सुप्रणीतममाकुलम् ।
मिथ्यान्नपानविशदं सदा मधुरसंकथम् ॥ ७४ ॥
सुखप्रपानं सुमदं हर्षप्रीतिविवर्धनम् ।
स्वन्तं सात्त्विकमापानं न चोत्तममदप्रदम् ॥ ७५ ॥
वैगुण्यं सहसा यान्ति मद्यदोषैर्न सात्त्विकाः ।
मद्यं हि बलवत्सत्त्वं गृह्णाति सहसा न तु ॥ ७६ ॥
सौम्यासौम्यकथाप्रायं विशदाविशदं क्षणात् ।
चित्रं राजसमापन्नं प्रायेणास्वन्तकाकुलम् ॥ ७७ ॥
हर्षप्रीतिकथापेतमतुष्टं पानभोजने ।
संमोहक्रोधनिद्रान्तमापानं तामसं स्मृतम् ॥ ७८ ॥

सात्त्विकादिभेदेन पानं त्रिविधमाह—सुगन्धीत्यादि । शोभनो गन्धो यस्य तत् सुगन्धिः, गन्धर्वः गानम् । शोभनोऽन्तो यस्य तत् स्वन्तम् । सुमदमिति सममदम् । न चोत्तममदप्रदमिति नोत्तममदकरं, कदाचिदपि मद्यपानात्तृतीयमदाशङ्का न भवति; उत्तममदः सात्त्विके न भवतीत्यर्थः । उत्तममदाप्राप्तौ हेतुमाह—वैगुण्यमित्यादि । सत्त्वसंयोगादिति सत्त्वाख्यगुणयोगात्; सत्त्वाख्यो हि गुणः प्रकाशकतया न मदेन मोहकेनाभिभूयत इति भावः । एतदेवाह—सहसेत्यादि । राजसपानमाह—सौम्यासौम्येत्यादि । सौम्यकथा सौम्यसंबन्धा, तद्विपरीता असौम्या । विशदाविशदमिति प्रसन्नाप्रसन्नाम् । चित्रमिति संबन्धासंबन्धाकादियोगाज्ज्ञानाप्रकारकम् । तथेत्यादिना तामसमाह । संमोहः क्रोधो निद्रा च अन्ते यस्य तत् संमोहक्रोधनिद्रान्तम् ॥ ७४-७८ ॥

आपाने सात्त्विकान् बुद्ध्या तथा राजसतामसान् ।
जह्यात्सहायान् यैः पीत्वा मद्यदोषानुपान्श्रुते ॥७९॥
यैरिखनेन राजसतामसाः प्रलयमृदयन्ते, तैः समं पिबन् तत्प्रसक्त्या स्वयमप्यतिपिबन् मद्यदोषान् द्वितीयतृतीयमददोषान् प्राप्नोति ॥ ७९ ॥

सुखशीलाः सुसंभाषाः सुसुखाः संमताः सताम् ।
कलास्त्रवाह्या विशदा विषयप्रवणाश्च ये ॥ ८० ॥
परस्परविधेया ये येषामेक्यं सुहृत्तया ।
प्रहर्षप्रीतिमायुर्यैरापानं वर्धयन्ति ये ॥ ८१ ॥
उत्सवादुःस्वतरे येषामन्योन्यदर्शनम् ।
ते सहायाः सुखाः पाने तैः पिबन्सह मोदते ॥८२॥
रूपगन्धरसस्पर्शैः शब्दैश्चापि मनोरमैः ।
पिबन्ति सुसहाया ये ते वै सुकृतिभिः समाः ॥८३॥
पञ्चभिर्विषयैरित्येतेरूपैर्तेर्मनसैः प्रियैः ।
देशे काले पिबेन्मद्यं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ८४ ॥

१ ‘सुखप्रमाणं’ इति पा० । २ ‘सहसा नावगृह्णाति मद्यं सत्त्वबलाधिकम्’ इति पा० । ३ ‘रिद्वेषतो मनसः’ इति पा० ।

स्थिरसत्त्वशरीरा ये पूर्वाक्षा मद्यपान्वयाः ।
बहुमद्योचिता ये च मायन्ति सहसा न ते ॥ ८५ ॥
क्षुत्पिपासापरीताश्च दुर्बला वातपैक्तिकाः ।
रूक्षाल्पप्रमिताहारा विष्टब्धाः सत्त्वदुर्बलाः ॥ ८६ ॥
क्रोधिनोऽनुचिताः क्षीणाः परिश्रान्ता मदक्षताः ।
खल्वेनापि मदं शीघ्रं यान्ति मद्येन मानवाः ॥ ८७ ॥

उपादेयान् सान्त्विकानाह-सुखशीला इत्यादि । सुमुखा इति प्रियाकाराः । विशदा इति अवामाः । आपानं वर्धयन्तीति आपाने प्रसादं वर्धयन्ति न पानप्रसक्तिं वर्धयन्तीत्यर्थः, तस्या निन्दितत्वात् । मनोरमैरित्यत्र 'साधीयासैः' इति शेषः । सुकृतिभिः समा इति एवंभूतपानस्य सुकृतिलभ्यत्वात् । स्थिरसत्त्वत्वाद्दौ पूर्वाक्षा इति मद्यपानात् पूर्वभुषणुक्ताक्षाः । मद्यपान्वया इति मद्यपर्वजाः, तेषां मद्यपानं मद्यसाम्यत्वादेव न विकारकरं भवति, विषकन्याया विषमिव ॥ ८०-८७ ॥

ऊर्ध्वं मदात्ययस्यातः संभवं खल्वलक्षणम् ।
अग्निवेश ! चिकित्सां च प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ८८
स्त्रीशोकभयभाराध्वकर्मभिर्नोऽतिकर्शितः ।
रूक्षाल्पप्रमिताशी च यः पिबत्यतिमात्रया ॥ ८९ ॥
रूक्षं परिणतं मद्यं निक्षि निद्रां विहत्य च ।
करोति तस्य तच्छीघ्रं वातप्रायं मदात्ययम् ॥ ९० ॥
ह्रिकाश्वसशिरःकम्पपाश्वर्शूलप्रजागैरैः ।
विद्याद्वहुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥ ९१ ॥
तीक्ष्णोष्णं मद्यमम्लं च योऽतिमात्रं निषेवते ।
अम्लोष्णतीक्ष्णभोजी च क्रोधनोऽप्यातपप्रियः ९२
तस्योपजायते पित्ताद्विशेषेण मदात्ययः ।
सं तु वातोल्वणस्याशु प्रशमं याति हन्ति वा ॥ ९३ ॥
तृणादाहज्वरस्वेदमूर्च्छांतीसारविभ्रमैः ।
विद्याद्वरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥ ९४ ॥
तरुणं मधुरप्रायं गौडं पैष्टिकमेव वा ।
मधुरस्निग्धगुर्वीशी यः पिबत्यतिमात्रया ॥ ९५ ॥
अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतः ।
मदात्ययं कफप्रायं स शीघ्रमधिगच्छति ॥ ९६ ॥
छद्यरोचकहृत्लासतन्द्रास्तैमित्यगौरवैः ।
विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् ॥ ९७ ॥

मद्यपानदोषगुणनिर्मात्र मदात्ययात् हेत्वादिभिराह-ऊर्ध्वमित्यादि । संभवमिति कारणम् । वातप्रायमित्यादौ प्रायःशब्देनाधिकवाचिना वक्ष्यमाणानां सर्वमदात्ययानां त्रिदोषजन्यत्वं दर्शयति । स तु वातेत्यादौ स त्विति पैक्तिकः

वातोल्वणस्य पैक्तो मदात्ययो वातपित्तसंयोगकृततया बाष्प इवा-मिर्बायुयुक्तः शीघ्रकारी भवति । तत्रेयं व्यवस्था-यत्र सद्यःकला क्रिया तत्र शीघ्रमेव शाम्यति, अक्रियायां च शीघ्रं हन्ति, शङ्ककरोहिण्यादिवत् ॥ ८८-९७ ॥

विषस्य ये गुणा दृष्टाः सन्निपातप्रकोपणाः ।
त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तराः ॥ ९८ ॥
हन्त्याशु हि विषं किञ्चित् किञ्चिद्रोगाय कल्पते ।
यथा विषं तथैवान्त्यो ज्ञेयो मद्यकृतो मदः ॥ ९९ ॥
तस्मात् त्रिदोषजं लिङ्गं सर्वत्रापि मदात्यये ।
दृश्यते रूपवैशेष्यात् पृथक्त्वं चास्यं लक्ष्यते ॥ १०० ॥
मद्यस्य त्रिदोषकरत्वे हेतुमाह-विषसेत्यादि । यद्यपि मद्य-मम्लं, विषं त्वम्यकमधुरं, तथाऽपि बहुगुणसामान्यात् त एव मद्ये दृश्यन्त इत्युक्तम् । तथैवान्त्यो मद इति प्राणहरो रोगकर-त्वेत्यर्थः । पृथक्त्वमिति वातिकत्वादिना पार्थक्यम् ॥ ९८-१०० ॥

शरीरदुःखं बलवत् संमोहो हृदयव्यथा ।
अरुचिः प्रतैता तृष्णा ज्वरः शीतोष्णलक्षणः ॥ १०१ ॥
शिरःपार्श्वस्थिसन्धीनां विद्युर्मुह्या च वेदना ।
जायतेऽतिबला जुम्भा स्फुरणं वेपनं भ्रमः ॥ १०२ ॥
उरोविबन्धः कासश्च ह्रिका श्वासः प्रजागरः ।
शरीरकम्पः कर्णाक्षिमुखरोगस्त्रिकग्रहः ॥ १०३ ॥
छर्द्यतीसारहृत्लासा वातपित्तकफात्मकाः ।
भ्रमः प्रलापो रूपाणामसतां चैव दर्शनम् ॥ १०४ ॥
तृणभस्मलतापर्णपांशुभिश्चावपूरणम् ।
प्रधर्षणं विहङ्गैश्च भ्रान्तचेताः स मन्यते ॥ १०५ ॥
व्याकुलानामशस्तानां स्वप्नानां दर्शनानि च ।
मदात्ययस्य रूपाणि सर्वाण्येतानि लक्ष्येत् ॥ १०६ ॥

शरीरदुःखमित्यादिना सर्वमदात्ययस्य सामान्यं लक्षणं ब्रूते, किंवा त्रिदोषमदात्ययस्यैव लक्षणं; यतो रोगसंग्रहे वातपित्त-कफसन्निपातैश्चत्वारो मदा उक्ताः । "यश्च मद्यमदः प्रोक्तो विषजो रौधिरश्च यः । सर्व एते मदा नतं वातपित्तकफत्रयात्" (सू. अ. २४) इत्यनेन मदस्य वातादिजन्यत्वेन चातुर्विध्यमुक्तम् । तेन मदात्ययस्य चातुर्विध्यं मदचातुर्विध्यात्; यतो मद एव आलम्बिको मदात्यय इति निरूप्यते । विद्युत्तुल्येति विद्यु-द्वल्लक्षणस्याधिनि । स्फुरणं किञ्चित्कम्पनं, वेपनमेकदेशे व्यक्त-कम्पनम् ॥ १०१-१०६ ॥

सर्वं मदात्ययं विद्यात् त्रिदोषमधिकं तु यम् ।
दोषं मदात्यये पश्येत् तस्यादौ प्रतिकारयेत् ॥ १०७ ॥

कफस्थानानुपूर्व्या च क्रिया कार्या मदात्यये ।
पित्तमारुतपर्यन्तः प्रायेण हि मदात्ययः ॥ १०८ ॥
मिथ्यातिहीनपीतेन यो व्याधिरुपजायते ।
समपीतेन तेनैव स मधेनोपशाम्यति ॥ १०९ ॥
जीर्णाममद्यनोपाय मधमेव प्रदापयेत् ।
प्रकाङ्क्षालाघवे जाते यद्यदसौ हितं भवेत् ॥ ११० ॥
सौचचलानुसंविद्धं शीतं सविडसैन्धवम् ।
मातुलुङ्गाद्रकोपेतं जलयुक्तं प्रमाणवित् ॥ १११ ॥

उक्तेषाविशेषेण चिकित्सामाह—सर्वमिल्यादि । समसर्वदोषे चिकित्सामाह—कफस्थानेत्यादि । कफस्थानानुपूर्व्या चात्र चिकित्सा कफस्थानोद्भूततया प्रथमं कफसंबन्धात् सन्निपातज्वर इव ज्ञेया । आदौ कफप्रबलतामेवाह—पित्तमारुतपर्यन्त इति; अनेन चार्थात् कफादित्वं लभ्यमिति । समपीतेन तेनैवेति यजातीयेन मधेन मदात्ययो जनितः नितरां तज्जातीयेनैव शाम्यति । यथा विषं मौलं द्यूषेण शाम्यति, तथा मधमपि विजातीयेन मधेन शाम्यतीत्येके; किंतु तेनैवेत्यनेन तामेव मद्य-जातिं प्रत्यवच्छति, तेनावश्यं तज्जातीयमेव मद्यं ज्ञेयम् । यतोऽनन्तरं वक्ष्यति—‘यच्च यस्यै हितं भवेत्’ इति । तथा ‘दद्यात् सलवणं मद्यं पैष्टिकं वातशान्तये’ इत्यनेन येन केनचिन्मयेनोद्भूते वातमदात्यये पैष्टिकमुक्तं, तथा ‘सशर्करं शार्करं वा’ इत्यादि विशेषविधानं बहु करिष्यति; तेन तज्जातीयमन्यजातीयं च सर्वं मदात्यये देयम् ॥ १०७-१११ ॥

तीक्ष्णेष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ।
मधेनाक्षरसोत्कृष्टो विदग्धः क्षारतां गतः ॥ ११२ ॥
अन्तर्दाहं ज्वरं तृष्णां प्रमोहं विभ्रमं मदम् ।
जनयत्यायु तच्छाम्यै मद्यमेव प्रदापयेत् ॥ ११३ ॥
क्षारो हि याति माधुर्यं शीघ्रमम्लोपसंहितः ।
श्रेष्ठमम्लेषु मद्यं च यैरुणैस्तान् परं शृणु ॥ ११४ ॥
मद्यस्याम्लसंभावस्य चत्वारोऽनुरसाः स्मृताः ।
मधुरश्च कषायश्च तिक्तः कटुक एव च ॥ ११५ ॥
गुणाश्च दश पूर्वोक्तास्तैश्चतुर्दशभिर्गुणैः ।
सर्वेषां मद्यमम्लानामुपर्युपरि तिष्ठति ॥ ११६ ॥

अक्षरसोत्कृष्ट इत्यत्र ‘अम्लरसोत्कृष्टः’ इति केचित् पठन्ति । क्षारमाधुर्याय यदाऽम्लमद्यदानं, तदा किमिति अन्यदम्लं न रीयते इत्याह—क्षारो हीत्यादि । उपर्युपरि ति उपरिष्टादुपरि अत्यर्थं श्रेष्ठमित्यर्थः ॥ ११२-११६ ॥

मद्योत्कृष्टेन दोषेण कृद्धः स्रोतःसु मारुतः ।
क्रोति वेदनां तीव्रां शिरस्यस्थिषु सन्धिषु ॥ ११७ ॥
दोषविष्यन्दनार्थं हि तैसै मद्यं विशेषतः ।
व्यवायितीक्ष्णेणतया देयमम्ले(न्ये)षु सत्स्वपि ११८

स्रोतोविबन्धनुमद्यं मारुतस्यानुलोमनम् ।
रोचनं दीपनं चाग्नेरभ्यासात् सान्त्वयेव च ॥ ११९ ॥
रुजः स्रोतःखरुद्धेषु मारुते चानुलोमिते ।
निवर्तन्ते विकाराश्च शाम्यन्त्यस्य मदादयाः ॥ १२० ॥
वीजपूरकवृक्षाम्लकोलदाडिमसंयुतम् ।
यवानीहृषुपाज्जीशृङ्गवेरावच्छर्णितम् ॥ १२१ ॥
सस्नेहैः शक्तुभिर्युक्तमवदंशैर्विरोचितम् ।
दद्यात् सलवणं मद्यं पैष्टिकं वातशान्तये ॥ १२२ ॥
दृष्ट्वा वातोत्पन्नं लिङ्गं रसैश्चैनमुपाचरेत् ।
लावतिसिरदक्षणां स्निग्धाम्लैः शिखिनामपि १२३
पक्षिणां मृगमत्स्यानानानूपानां च संस्कृतैः ।
शूरायप्रसहानां च रतैः शाल्योदनैश्च ॥ १२४ ॥
स्निग्धोष्णलवणाम्लैश्च वेशवारैर्मुखप्रियैः ।
चित्रैर्गौधूमिकैश्चाक्षैर्वारुणीमण्डसंयुतैः ॥ १२५ ॥
पिशितार्द्रकगर्भाभिः स्निग्धभिः पूषवर्तिभिः ।
माषपूपलिकाभिश्च वातिकं समुपाचरेत् ॥ १२६ ॥
नातिस्निग्धं न चाम्लेन युक्तं समरिचार्द्रकम् ।
मेघं प्रागुदितं मांसं दाडिमखरसेन वा ॥ १२७ ॥
पृथक्त्रिजातकोपेतं सथान्यमरिचार्द्रकम् ।
रसप्रलेपि संपूपैः सुखोष्णैः संप्रदापयेत् ॥ १२८ ॥
युक्तं तु वारुणीमण्डं दद्यात् पातुं पिपासवे ।
दाडिमस्य रसं वाऽपि जलं वा पाञ्चमूलिकम् १२९
धान्यनागरतोयं च दधिमण्डमथापि वा ।
अम्लकाजिकमण्डं वा शुक्रोदकमथापि वा ॥ १३० ॥
कर्मणाऽनेन सिद्धेन विकारं उपशाम्यति ।
मात्राकालप्रयुक्तेन बलं वर्णश्च वर्धते ॥ १३१ ॥
रागषाडवसंयोगैर्विविधैर्मकरोचनैः ।
पिशितैः शाकपिष्टान्नैर्यवगोधूमशालिभिः ॥ १३२ ॥
अभ्यङ्गोत्सादनैः स्नानैरुष्णैः प्रावरणैर्धनैः ।
घनैरगुरुपक्कैश्च धूपैश्चागुरुजैर्धनैः ॥ १३३ ॥
नारीणां यौवनोष्णानां निर्दयैरुपगृह्यतैः ।
श्रोण्यूरुकुचभारैश्च संरोधोष्णसुखावहैः ॥ १३४ ॥
शयनाच्छादनैरुष्णैरुष्णैश्चान्तर्गृहेः सुखैः ।
मारुतप्रबलः शीघ्रं प्रशाम्यति मदात्ययः ॥ १३५ ॥

मदादया इति मर्दनिमित्तात्सर्वादयः; केचित् ‘ज्वरादयः’ इति पठन्ति, तत्र ज्वरप्रधानात्सर्वादय इत्यर्थं उच्येयः । अव-दंशो यस्युपयुज्य मद्यं पीयते । दक्षः कुक्कुटः । वेशवारः

१ ‘ज्वरःस्रोतःसु खरुद्धेषु’ इति पा० । २ ‘क्षिरोत्थितम्’ इति पा० ।

३ ‘स्निग्धैः’ इति पा० । ४ ‘रसप्रलेहद्वयैश्च’ इति पा० । ५ ‘युक्तं न’ इति पा० । ६ ‘मर्दनिमित्तात् अन्तर्दाहदयः’ इति पा० ।

१ ‘प्रमाणवत्’ इति पा० । २ ‘कुद्धः’ इति पा० । ३ ‘विष्य-न्दनार्थं दोषस्य तस्य’ इति पा० ।

खान्तिः, स. चोक्तलक्षणोऽसकृत् । पृषतिः बर्णाकारा पुष्प-
लिका । रसप्रलेपीति रसप्रलेपनरूपतया निर्वृत्तं 'रसप्रलेह'
इति यावत् । अगुणध्वैरिति अगुणध्वैः । धनैरिति
बहुलैः-१. संरोधोष्णमुखावहेरिति संरोधजनितोष्णमा मुखकारकैः
॥ ११७-१३५ ॥

भग्न्यक्षरसूत्रिकापारुषकरस्यैतुम् ।
सदादिमरसं शीतं सक्तुमिच्छावचूर्णितम् ॥ १३६ ॥
सशर्करं शार्करं वा मार्द्वीकमथवाऽपरम् ।
दद्याद्बहुदकं काले पातुं पित्तमदात्यये ॥ १३७ ॥
शशान् कपिञ्जलानेर्णाङ्गानसितपुच्छकान् ।
मधुराम्लान् प्रयुञ्जीत भोजने शालिपृष्ठिकान् ॥ १३८ ॥
पटोलयूषमिश्रं वा छागलं कल्पयेद्रसम् ।
सतीनमुद्रमिश्रं वा दाडिमामलकान्वितम् ॥ १३९ ॥
द्राक्षामलकखर्जूरपरुषकरसेन वा ।
कल्पयेत्तर्पणान् यूपान् रसांश्च विविधात्मकान् १४०
आमाशयस्थमुत्क्रिष्टं कफपित्तं मदात्यये ।
विज्ञाय बहुदोषस्य दह्यमानस्यं तृण्यतः ॥ १४१ ॥
मद्यं द्राक्षारसं तोयं दत्त्वा तर्पणमेव वा ।
निःशेषं वामयेच्छीघ्रमेवं रोगाद्रिमुच्यते ॥ १४२ ॥
काले पुनस्तर्पणार्थं कर्म कुर्यात् प्रकाङ्क्षिते ।
तेनाग्निदीप्यते तस्य दोषशेषावपाचकः ॥ १४३ ॥
कासे सरकनिष्टीये पार्श्वस्तनरजासु च ।
तृण्यते सविदाहे च सौक्तेः हृदयोऽरति ॥ १४४ ॥
गुडूचीभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा भिषक् ।
रसं सनागरं दद्यात् तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥ १४५ ॥
तृण्यते चातिबलवद्वातपित्ते समुद्धते ।
दद्याद्द्राक्षारसं पातुं शीतं दोषानुलोमनम् ॥ १४६ ॥
जीर्णे समधुराम्लेन छागमांसरसेन तम् ।
भोजनं भोजयेन्मद्यमनुतर्पणं च पाययेत् ॥ १४७ ॥
अनुतर्पस्य मात्रा सा यथा नो दुष्यते मनः ।
तृण्यते मद्यमल्पाप्यं प्रदेयं स्याद्बहुदकम् ॥ १४८ ॥
तृष्णा येनोपशान्येत मद्यं येन च नापुयात् ।
परुषकार्णां पीलूनां रसं शीतमथापि वा ॥ १४९ ॥
पर्णिनीनां चतसृणां पिबेद्वा शिशिरं जलम् ।
मुस्तदाडिमलाजानां तृष्णाघ्नं वा पिबेद्रसम् ॥ १५० ॥
कोलदाडिमवृक्षमलचुकीकाचुक्रिकारसः ।
पञ्चाम्लको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति १५१
शीतलान्यन्नपानानि शीतैश्चायासनानि च ।
शीतवातजलस्पर्शाः शीतान्युपवनानि च ॥ १५२ ॥

क्षौमपद्मोत्पलानां च मणीनां मौक्तिकस्य च ।
चन्दनोदकशीतानां स्पर्शाश्चन्द्रांशुशीतलाः ॥ १५३ ॥
हेमराजतकांस्यानां पात्राणां शीतवारिभिः ।
पूर्णानां हिमपूर्णानां दतीनां पवनाहताः ॥ १५४ ॥
संस्पर्शाश्चन्द्रनाद्राणां नारीणां च समारुताः ।
चन्दनानां च मुल्यानां शस्ताः पित्तमदात्यये ॥ १५५ ॥
शीतवीर्यं यदन्यच्च तत् सर्वं विनियोजयेत् ।
कुमुदोत्पलपत्राणां सिकानां चन्दनान्मुना ॥ १५६ ॥
हिताः स्पर्शा मनोज्ञानां दाहे मद्यसमुत्थिते ।
कथाश्च विविधाः शस्ताः शब्दाश्च शिक्षितां शिवाः ॥
तोयदानां च शब्दा हि शमयन्ति मदात्ययम् ।
जलयन्त्राभिषर्पिणी वातयन्त्रवहानि च ॥ १५८ ॥
कल्पनीयानि भिषजा दाहे धारागृहाणि च ।
फलिनीसेव्यलोघ्रांश्चुहेमपर्वं कुटञ्जटम् ॥ १५९ ॥
कालीयकरसोपेतं दाहे शस्तं प्रलेपनम् ।
बदरीपल्लवोत्थश्च तथैवारिष्टकोद्भवः ॥ १६० ॥
फेनिलायाश्च यः फेनसैर्दाहे लेपनं शुभम् ।
सुरा समण्डा दध्यम्लं मातुलङ्गरसो मधु ॥ १६१ ॥
सेके प्रदेहे शस्यन्ते दाहघ्नाः साम्लकाङ्गिकाः ।
परिषेकावगाहेषु व्यञ्जनानां च सेचने ॥ १६२ ॥
शस्यते शिशिरं तोयं दाहतृष्णाप्रशान्तये ।
मात्राकालप्रयुक्तेन कर्मणाऽनेन शाम्यति ॥ १६३ ॥
धीमतो वैद्यवदस्य शीघ्रं पित्तमदात्ययः ।

भग्न्येखादिना पैतिके विधिमाह । भग्न्यम् औत्तरापथिकम्,
अन्ये कर्मरत्नामाहुः । मार्द्वीकमिति सूत्रिकारसकृतम् । सतीनः
बर्तुलकलायः । रोगाद्रिमुच्यत इति प्रकृतपित्तमदात्ययाद्रिमुच्यत
इत्यर्थः । कर्ममिति वमनातन्त्ररोगकमजसंज्ञनक्रमम् । दोषशेषः
कोष्ठोत्पलपकोऽत्र हेयः । गुडूचीत्यादौ रसमिति काथम् । तित्तिरिः
प्रतिभोजनं पश्चाज्जीर्णे भोजनं यस्मिन् रसे तं तित्तिरिप्रतिभोज-
नम् । अनुतर्पणं च पाययेदिति भोजनसमये तृष्णां लक्ष्मीकृत्य
पाययेत्, अनुपानं दापयेदिति यावत् । एतदनुपानस्य मात्रा-
माह—अनुतर्पणेत्यादि । अनुतर्पण्येति मुहुर्मुहुर्दीयमानानुपा-
नस्य । यथाऽस्य मनो न दुष्यत इति न विकृतिं याति; एतेन
तृष्णायां मनोदैवमात्रहन्तु यन्मद्यं भवति तदनुतर्पणं भवति,
नतु मंदपर्यन्तं मद्यं देयमित्यर्थः । तृष्णाघ्नमिति शीतकषायारूपं
रसम् । चुकीका चात्रैरी । बदरीत्यादौ वदयोदिपत्राणि मथिलानि
तजः फेनो ग्राह्यः । अरिष्टकः निम्बः ॥ १३६-१६३ ॥—

उल्लेखनोपवासाभ्यां जयेत् कफमदात्ययम् ॥ १६४ ॥
तृण्यते सलिलं चासौ दद्याद्बीबेरसाधितम् ।
बलया पृश्निपर्ण्या वा कण्टकार्याथवा शृतम् ॥ १६५ ॥

१ 'मद्यं' इति पा० । २ 'तृद्धिदाहान्वितस्य' इति पा० ।
३ 'नित्तिरिः' प्रतिभोजनम् इति पा० । ४ 'नो' इत्येते' इति,
'नोद्वसते' इति च पा० । ५ 'शीतमाधु' वा' इति पा० ।
६ 'गुडदाडिमलाजानां' इति पा० । ७ 'शीतानि सदनानि च'
इति पा० ।

१ 'संस्पर्शाश्चन्द्रनाद्राणां' स्त्रीणां पित्तमदात्यये' इति पा० ।
२ 'विज्ञाः' इति पा० । ३ 'कर्मणाऽनेन सिद्धेन विकारं उपशान-
त्यति' इति पा० ।

सनागराभिः सर्वाभिर्जलं वा शृतशीतलम् ।
 दुःस्पर्शेन समुत्तेन सुस्तर्पटकेन वा ॥ १६६ ॥
 जलं मुत्तैः शृतं वाऽपि दद्याद्दोषविपाचनम् ।
 एतदेव च पानीयं सर्वत्रापि मदात्यये ॥ १६७ ॥
 निरत्ययं पीयमानं पिपासाज्वरनाशनम् ।
 निरामं काङ्क्षितं काले सैश्वर्यं पाययेत्तु तम् ॥ १६८ ॥
 शार्करं मधु वा जीर्णमरिष्टं सीधुमेव वा ।
 रूक्षतर्पणसंयुक्तं यवानीनागरान्वितम् ॥ १६९ ॥
 यावगौधूमिकं चाचनं रूक्षयूषेण भोजयेत् ।
 कुलत्थानां सुशुष्काणां मूलकानां रसेन वा ॥ १७० ॥
 तनुनाऽल्पेन लघुना कट्वम्लेनाल्पसर्पिषा ।
 पटोलयूषमम्लं वा यूषमामलकस्य वा ॥ १७१ ॥
 प्रभूतकटुसंयुक्तं सयवाचं प्रदापयेत् ।
 व्योषयूषमाम्लं वा यूषं वा साम्लवेतसम् ॥ १७२ ॥
 छागमांसरसं रूक्षमम्लं वा जाङ्गलं रसम् ।
 स्थाल्यां वाऽथ कपाले वा शृष्टं निर्द्वैर्वर्जितम् १७३ ॥
 कट्वम्ललवणं मांसं भक्षयन् वृणुयान्मधु ।
 व्यक्तमारीचकं मांसं मातुलुङ्गरान्वितम् ॥ १७४ ॥
 प्रभूतकटुसंयुक्तं यवानीनागरान्वितम् ।
 शृष्टं दाडिमसाराम्लमुष्णपूपोपवेष्टितम् ॥ १७५ ॥
 यथासि भक्षयेत् काले प्रभूतार्द्रकपेशिकम् ।
 पिबेच्च निगदं मद्यं कफप्राये मदात्यये ॥ १७६ ॥
 सौवर्चलमजाजी च वृक्षाम्लं साम्लवेतसम् ।
 त्वगेलामरिचार्योश्च शर्कराभागयोजितम् ॥ १७७ ॥
 एतल्लवणमष्टाङ्गमशिसंदीपनं परम् ।
 मदात्यये कफप्राये दद्यात् स्त्रोतोविशोधनम् ॥ १७८ ॥
 एतदेव पुनर्युक्त्या मधुराम्लैर्द्रवीकृतम् ।
 गोधूमाम्लयवाशनानां मांसानां चातिरोचनम् ॥ १७९ ॥
 पेपयेत् कटुकैर्युक्तां श्वेतां बीजविवर्जिताम् ।
 मृद्रीकां मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ॥ १८० ॥
 सौवर्चलैलामरिचैरजाजीशृङ्गदीप्यकैः ।
 स रागः शैत्रसंयुक्तः श्रेष्ठो रोचनदीपनः ॥ १८१ ॥
 मृद्रीकाया विधानेन कारयेत् कारवीमपि ।
 शुक्लमत्यगिडकोपेतं रागं दीपनपाचनम् ॥ १८२ ॥
 आन्नामलकपेशीनां रागान् कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
 धान्यसौवर्चलाजाजीकारवीमरिचान्वितान् ॥ १८३ ॥
 गुडेन मधुयुक्तेन व्यक्ताम्ललवणीकृतान् ।
 तैरन्नं रोचते दिग्धं सम्यग्युक्तं च जीर्यति ॥ १८४ ॥

१ 'पाययेद्बहुमाक्षिकम्' इति पा० । २ 'रूक्षं तर्पणसंयुक्तं यवाचं वा प्रदापयेत्' इति पा० । ३ 'निरसवर्जितम्' इति पा० । ४ 'रोचनदीपनम्' इति पा० । ५ 'गुडेन मधुयुक्तेन व्यक्ताम्लमधुरीकृतान्' इति पा० ।

रूक्षोष्णनात्रपानेन स्नानेनाशिशिरेण च ।
 व्यायामलङ्घनाभ्यां च युक्त्या जागरणेन च ॥ १८५ ॥
 कालयुक्तेन रूक्षेण स्नानेनोद्वर्तनेन च ।
 प्राणवर्णकपाणां च प्रधर्षणां च सेवया ॥ १८६ ॥
 सेवया वसनानां च गुरुणामगुरोरपि ।
 संकोचोष्णसुखाङ्गीनामङ्गनानां च सेवया ॥ १८७ ॥
 सुखशिक्षितहस्तानां स्त्रीणां संवाहनेन च ।
 मदात्ययः कफप्रायः शीघ्रमेवोपशाम्यति ॥ १८८ ॥
 उल्लेखनेत्यादिना कफमदात्ययचिकित्सितम् । तुष्यते सल्ल-
 लमिल्यादौ षडङ्गविधिना जलसाधनं साधितम् । मधुप्रकृतिकं
 माधवम् । व्योषप्रधानो यूषो व्योषयूषः । नीरसवर्जितमिति
 अनातिद्रववर्जितं शुष्कार्थं व्यञ्जनमित्यर्थः । वृणुयदिति व्याभु-
 यात् । आर्द्रकपेशिका आर्द्रकदीर्घखण्डानि ; 'प्रभूतार्द्रकपेषितम्'
 इति वा पाठः । सौवर्चलमिल्यादौ त्वगेलामरिचादीनां प्रलेक-
 नेव भागार्धत्वम् । शर्कराभागः पूर्वंकद्रव्यभागः । कटुकैर्युक्ता-
 मिति किञ्चिद्वृषणम् । श्वेतामिति मृद्रीकां, श्वेता च द्राक्षा
 कादमीरभवा ह्येता । कारवीमिति खल्पद्राक्षाम् । आन्नामलकयोः
 पेशीत्यनेन फलगतं सस्यं गृह्यते । संकोचोष्णसुखाङ्गीनां संको-
 चेन संश्लेषेण उष्णसुखमद्यं यासां तासां ; केचित्तु संकोचं कुक्कुम-
 नाहुः ॥ १६४-१८८ ॥

यदिदं कर्म निर्दिष्टं पृथग्दोषबलं प्रति ।
 सन्निपाते दशविधे तद्विकल्प्यं भिषग्विदा ॥ १८९ ॥
 यस्तु दोषविकल्पद्वयो यश्चोषधिविकल्पविन् ।
 स साध्यान्साधयेद्वाधीनं साध्यासाध्यविभाग-
 विन् ॥ १९० ॥

यदिदमिल्यादिना सन्निपातानि कफमदात्ययचिकित्सांमाह । यद्यपि
 त्रयोदशविधः सन्निपातो बृद्धदोषाणामुक्तस्तथाऽपि सर्वमदात्य-
 यानां त्रिदोषजत्वाद् यदेतद्वातादिमदात्ययचिकित्सितमुक्तं तदेक-
 दोषोल्बणसन्निपातजमदात्ययचिकित्सितं भवति, तेन द्व्युल्बण-
 हीनमध्याधिकभेदसमसन्निपातैर्यैः दशविधैः सन्निपातास्तान्
 भिषेष्टेदमुक्तं-सन्निपाते दशविधे तद्विकल्प्यमिति ; हीनमध्याधि-
 कदोषत्रयोद्भूतमदात्ययेषु हीनमध्याधिकदोषभेदेन विकल्प्य
 चिकित्सा कर्तव्या ; समसन्निपाते तु त्रयाणामपि मिलित्वा
 चिकित्सा कर्तव्या ॥ १८९ ॥ १९० ॥
 वनाति रमणीयानि सपञ्चाः सलिलाशयाः ।
 विशदान्यन्नपानानि सहायाश्च प्रहर्षणाः ॥ १९१ ॥
 मादयानि गन्धयोगाश्च वासांसि विमलानि च ।
 गान्धर्वशब्दाः कान्ताश्च गोष्ठ्यश्च हृदयप्रियाः १९२ ॥
 संकथाहास्यगीतानां विशदाश्चैव योजनाः ।
 प्रियाश्चानुगता नायौ नाशयन्ति मदात्ययम् ॥ १९३ ॥
 नाशोभ्य हि मनो मद्यं शरीरमविहृत्य च ।
 कुर्यान्मदात्ययं तस्मादेष्टव्यं हर्षणी क्रिया ॥ १९४ ॥

१ 'रूक्षान्तेनात्रपानेन' इति पा० । २ 'स्नानवर्णकपासानां'
 इति पा० ।

आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिः शमं याति मदात्ययः ।
न चेन्मद्यविधिं मुक्त्वा क्षीरमस्य प्रयोजयेत् ॥१९५॥
लङ्घनैः पाचनैर्दोषशोधनैः शमनैरपि ।
विमद्यस्य कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे ॥ १९६ ॥
तस्य मद्यविदग्धस्य वातपित्ताधिकस्य च ।
श्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्षं तथा पयः ॥ १९७ ॥
पयसाऽभिहृते रोगे बले जाते निवर्तयेत् ।
क्षीरप्रयोगं मद्यं च क्रमेणात्प्राप्त्यमाचरेत् ॥ १९८ ॥

मदात्ययस्य प्रहर्षजनिका क्रिया कर्तव्येत्याह—वृन्तानी-
त्यादि । कस्मात् पुनर्मदात्यये प्रहर्षिणी चिकित्सा कार्येत्याह—
नाक्षोभ्येत्यादि । मनःश्रीला शरीरप्रशमार्थं प्रहर्षिणी क्रिया
कर्तव्येति भावः । उक्तक्षीरप्रयोगस्य विषयं गुणं चाह—लङ्घनै-
रित्यादि । तत्र कार्यक्षीरवृत्तिकर्म पुनर्मद्याभ्यासक्रमं चाह—
पयसाऽभिहृते इत्यादि । क्रमेणेति कालक्रमेण । अत्प्राप्त्यमिति
स्तोकं स्तोकम् ॥ १९९-१९८ ॥

विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निषेवते ।
ध्वंसको विक्षयश्चैव रोगस्तस्योपजायते ॥ १९९ ॥
व्याध्युपक्षीणदेहस्य दुश्चिकित्स्यतमौ हि तौ ।
तयोर्लिङ्गं चिकित्सा च यथावदुपदेक्ष्यते ॥ २०० ॥
श्लेष्मप्रसेकः कण्ठास्यशोषः शब्दासहिष्णुता ।
तन्द्रानिद्रातिथोगश्च द्वेयं ध्वंसकलक्षणम् ॥ २०१ ॥
हृत्कण्ठरोगः संमोहश्छर्दिर्ऋज्जा ज्वरः ।
तृष्णा कासः शिरःशूलमेतद्विक्षयलक्षणम् ॥ २०२ ॥
तयोः कर्म तदेवेष्टं वातिके यन्मदात्यये ।
तौ हि प्रक्षीणदेहस्य जायेते दुर्बलस्य वै ॥ २०३ ॥
वृत्तयः सर्पिषः पानं प्रयोगः क्षीरसर्पिषोः ।
अभ्यङ्गोद्धर्तनस्नानान्यन्नपानं च वातनुत् ॥ २०४ ॥
ध्वंसको विक्षयश्चैव कर्मणाऽनेन शाम्यति ।
युक्तमद्यस्य मद्योत्थो न व्याधिरुपजायते ॥ २०५ ॥

एतद्विपर्ययेण मद्यसेवायां दोषमाह—विच्छिन्नेत्यादि । ध्वंस-
कविक्षयो वक्ष्यमाणलक्षणौ । ध्वंसकविक्षयो चेमौ सुश्रुतेनायुक्तौ ।
केचित्तु “विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निषेवते । तस्य पाना-
स्योद्दिष्टा विकाराः संभवन्ति हि” इति ग्रन्थेन ध्वंसकविक्षया-
भरोधं वर्णयन्ति । एतयोश्चिकित्सामाह—तयोरित्यादि । कर्मेति
चिकित्सा । तौ हीत्यादिना प्रक्षीणदुर्बलतया ध्वंसकविक्षययो-
र्वातप्रधानतां दर्शयति । युक्तमद्यसेति यथोक्तविधिना मद्य-
माचरतः ॥ १९९-२०५ ॥

निवृत्तः सर्वमद्येभ्यो नरो यश्च जितेन्द्रियः ।
शारीरमानसैर्धीमान् विकारैर्न स गुज्यते ॥ २०६ ॥

सर्वथा मद्यपरित्यागफलमाह—निवृत्त इत्यादि । जितेन्द्रिय
इति विशेषणं मद्यनिवृत्तावेव प्रयोजकम् । शारीरमानसैर्विकारै-
रिति योग्यतया मद्यव्यापतिजन्यैरेव शारीरमानसैर्विकारैः;
अन्यहेतुजाञ्च शारीरमानसविकारान् प्रति मद्यनिवृत्तिरकिन्-
त्करीति भावः । न गुज्यत इति शारीरमानसविकारैर्मद्यनिवृत्त्या
न युक्तो भवति ॥ २०६ ॥

तत्र श्लोकाः—

यत्प्रभावा भगवती सुरा पेया यथा च सा ।
यद्रव्या यस्य या चेष्टा योगं चापेक्षते यथा ॥ २०७ ॥
यथा मद्यते यैश्च गुणैर्युक्ता महागुणा ।
यो मदो मदभेदाश्च ये त्रयः स्वस्वलक्षणाः ॥ २०८ ॥
ये च मद्यकृता दोषा गुणा ये च मदात्मकाः ।
यच्च विविधमापानं यथासत्त्वं च लक्षणम् ॥ २०९ ॥
ये सहायाः सुखाः पाने चिरक्षिप्रमदा नराः ।
मदात्ययस्य यो हेतुर्लक्षणं यद् यथा च यत् ॥ २१० ॥
मद्यं मद्योत्थितान् रोगान् हन्ति यश्च क्रियाक्रमः ।
सर्वं तदुक्तमखिलं मदात्ययचिकित्सितं ॥ २११ ॥
यत्प्रभावेत्यादिरध्यायसंग्रहः । संग्रहार्थं व्यक्त एव ॥ २०७-
२११ ॥

इत्यग्निवेशशक्तौ तच्चे चरकप्रतिसंस्कृतं
चिकित्सास्थाने मदात्ययचिकित्सितं
नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेददीपिकायां चिकित्सास्थाने मदात्ययचिकि-
त्सितं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथातो द्विप्रणीयचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

मद्यमत्तस्य संग्रहारादिना व्रणोत्पत्तौ व्रणचिकित्सार्थं द्विप्र-
णीय उच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

परावरत्नमात्रेयं गतमानमद्वयथम् ।
अग्निवेशो गुरुं काले विनयादिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
भगवन् । पूर्वमुद्दिष्टौ द्वौ व्रणौ रोगसंग्रहे ।
तयोर्लिङ्गं चिकित्सां च वक्तुमर्हसि शर्मद ॥ ४ ॥

परः मोक्षः, अवरं द्रव्यैः, तज्जानातीति परावरत्नः ।
तयोर्लिङ्गं चिकित्सां चेन्न ह्येतोरपि व्याधिगमकतया लिङ्गेनैव
ग्रहणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

इत्यग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुरब्रवीत् ।
 यो व्रणो पूर्वमुद्दिष्टो निजश्चागन्तुरेव च ॥ ५ ॥
 श्रूयतां विधिवत् सौम्य । तयोर्लिङ्गं च भेषजम् ।
 निजः शरीरदोषोऽथ आगन्तुर्वाह्यहेतुजः ॥ ६ ॥
 वधवन्धप्रपतनाद्वाद्दन्तनखक्षतात् ।
 आगन्तवो व्रणास्तद्विषस्पृशश्चिरात्तज्जाः ॥ ७ ॥
 मन्त्रागदप्रलेपाद्यैर्मैषजैर्हेतुभिश्च ते ।
 लिङ्गैकदेशैर्निर्दिष्टा विपरीता निजैर्घणैः ॥ ८ ॥

‘दोषा यद्यपि शारीरा एव, तथाऽपीह शारीरपदं ज्ञायुक्तेषा-
 दिच्छपीह प्रयुक्तदोषव्युदासार्थम् । निजागन्तुव्रणभेदमाह-
 मन्त्रेत्यादि । निजेः समागन्तवो व्रणा विपरीता मन्त्रादि-
 भिमेषकेषु, तथा हेतुभिश्च वधवन्धनादिभिः, तथा लिङ्गैक-
 देशैश्च; स च लिङ्गैकदेशो यथा-आगन्तुर्वर्थापूर्वमुदेति पश्चा-
 द्वातावीर्यं कोपयति, निजे तु पूर्वं वातादयः प्रकुप्यन्ति पश्चाद्व-
 योत्थयते । यदुक्तं—“आगन्तुर्वर्थापूर्वमुत्पद्यते जघन्यं वातपि-
 त्तोष्णानां वैषम्यमापादयति” (सू. अ. २०) इति ॥ ५-८ ॥

व्रणानां निजहेतूनामागन्तूनामशाम्यताम् ।
 कुर्याद्दोषबलापेक्षी निजानामौषधं यथा ॥ ९ ॥

आगन्तुव्रणस्य निजविषयतया विस्तर इह न वक्तव्यः; तेन
 तस्य चिकित्सायामि समासादेवाह-व्रणानामित्यादि । आगन्तूनां
 व्रणानां निजहेतूनां सत्तां मन्त्रादिविचिकित्साया अशाम्यतां निजानां
 यथौषधं वक्ष्यमाणं तथैव दोषबलवैक्षी सन् कुर्यादिति योजना ।
 आगन्तूनां चेद्वागन्तुचिकित्सायाऽप्रशमनं निजदोषानुबन्धादेव
 ज्ञेयम्; अत एवैह निजहेतूनामिति कृतम् ॥ ९ ॥

यथास्वैर्हेतुभिर्दुष्टा वातपित्तकफा नृणाम् ।
 बहिर्गर्गं समाश्रित्य जनयन्ति निजान् व्रणान् ॥ १० ॥

यथास्वैरित्यादिना निजव्रणहेतुसंप्राप्त्यादिकथनम् । अत्र यथा-
 स्वैर्हेतुमिरिति वचनेन वातादीनां स्वातन्त्र्येण प्रकोपं दर्शयति,
 स्वहेतुदुष्टो हि दोषः स्वतन्त्रो भवति; किंच यथास्वैर्हेतुमिरिति
 वचनेन य एव वातादिकोपहेतवस्त एवात्र निजव्रणकारका
 भवन्ति, न पुनर्व्रणानां विशिष्टो हेतुरस्ति; सामान्यवातादिहेतुस्तु
 विशिष्टव्रणलक्षणकार्योत्पत्तिः संप्राप्तिभेदाद्भवतीति ज्ञेयम् ॥ १० ॥

स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्त्रावोऽतितीव्रश्चक ।
 तुघटे स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसंभवः ॥ ११ ॥
 संपूरणैः श्लेहपानैः क्षिग्धैः स्वेदोपनाहनैः ।
 प्रदेहैः परिषेकैश्च वातव्रणमुपाचरेत् ॥ १२ ॥
 तृष्णामोहज्वरस्वे(हे)ददाहदुष्ट्यवदाणैः ।
 व्रणं पित्तकृतं विद्याद्वैद्यैः स्त्रावैश्च पूतिकैः ॥ १३ ॥

शीतलैर्मधुरैस्सिक्तैः प्रदेहपरिषेचनैः ।
 सर्पिष्पानैर्विरैकैश्च पूतिकैः शमयेद्गणम् ॥ १४ ॥
 बहुमिच्छो गुरुः क्षिग्धः स्तिमितो मन्दवेदनः ।
 पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्षेदश्चिरकारी कफव्रणः ॥ १५ ॥
 कषायकटुरुक्षोष्णैः प्रदेहपरिषेचनैः ।
 कफव्रणं प्रशमयेत्तथा लङ्घनपाचनैः ॥ १६ ॥

स्तब्ध इत्यादिना वातादिव्रणानां लक्षणानि तथा चिकित्सा-
 सूत्रं चाह । प्रदेहैः परिषेकेष्वेवत्र ‘अग्निग्धैः’ इत्यनुवर्तते ।
 चिरं विकारं करोतीति चिरकारी । चिकित्सासमासाभिधानं च
 सुखप्रवृणार्थमेव ॥ ११-१६ ॥

तौ द्वौ नानात्वभेदेन निरुक्ता विशतिर्व्रणाः ।
 तेषां परीक्षा त्रिविधा, प्रमुद्रा द्वादश स्मृताः ॥ १७ ॥
 स्थानान्यद्यौ तथा गन्धाः, परिस्रावाश्चतुर्दश ।
 पौडशो प्रमुद्रा दोषाश्चत्वारो विशतिस्तथा ॥ १८ ॥
 तथा चोपक्रमाः सिद्धाः पदविंशत् समुदाहृताः ।
 विभैज्यमानाऽङ्गुणौ मे सर्वानेतान् यथेरितान् ॥ १९ ॥

तौ द्वावित्यादि । नानात्वकारको भेदो नानात्वभेदः । प्रक-
 र्णं दुष्टाः प्रमुद्राः ॥ १७-१९ ॥

कूल्योक्त्यस्तथा दुष्टोऽदुष्टो ममस्थितो न च ।
 संवृतो दारुणः स्त्रावी सविषो विषमस्थितः ॥ २० ॥
 उत्सङ्गुत्सङ्ग एषां च व्रणान् विद्याद्विपर्ययात् ।
 इति नानात्वभेदेन निरुक्ता विशतिर्व्रणाः ॥ २१ ॥

एते च व्रणभेदादयोऽग्रे कूल्योक्त्य इत्यादिना व्याक्रियन्ते ।
 तत्र कूल्यः छेदनाद्युपक्रमोपक्रमणीयः, उक्तस्य तु नात्र किंचि-
 त्करणीयमस्ति परं रोपणीय एव; किंवा कूल्यः साध्यः, अकूल्य-
 स्वसाध्यः । कृत्यादयः षट् सविपर्यया-एवोक्ताः, संवृतादयस्तु
 समोद्दिष्टाः सविपर्ययाः संतश्चतुर्दश । उत्सङ्ग उन्नतमांसः ।
 उत्सङ्गी स्थूलपर्यन्तः, किंवा व्रणाद्विहः पृथावकाशरूपोत्सङ्ग-
 वानुत्सङ्गी । सुश्रुते तु “तत्रातिखट्वतोऽतिविद्वत्” (सु. सू.
 अ. २२) इत्यादिना बहुद्वयलक्षणमुक्तं तदतिखट्वतादिविष-
 यम्, इह तु संवृतत्वविद्वत्त्वमात्रमुच्यते, तेनेह दुष्टव्रणेन संवृ-
 तस्य ग्रहणमुद्भावनीयम् ॥ २० ॥ २१ ॥

दर्शनप्रश्नसंस्पर्शैः परीक्षा त्रिविधा स्मृता ।
 वयोवर्णशरीराणामिन्द्रियाणां च दर्शनात् ॥ २२ ॥
 हेत्वार्तिसात्म्याश्रिवलं परीक्ष्यं वचनाद्बुधैः ।
 स्पशोन्माद्वैशैत्यं च परीक्ष्य सविपर्यये ॥ २३ ॥

परीक्षात्रैविध्यमुक्तं विभजते-दर्शनेत्यादि । इन्द्रियाणि च
 यथप्यतीन्द्रियत्वादनुमानगम्यानि, तथाऽपीह तद्विद्यानाना-
 मिन्द्रियशब्देनोपादानम् । अश्रियं यद्यपि “अग्निं जरणशक्त्या”

—१ ‘समेषजम्’ इति पाठः । २ ‘निजैर्घ्रणाः’ इति पाठः । ३ ‘वि-
 शिष्टेह वक्तव्याः’ इति पाठः । ४ ‘महाद्वजैः’ इति पाठः ।

१ ‘क्षिग्धैः’ इति पाठः । २ ‘लङ्घनशोभनैः’ इति पाठः ।

३ ‘विभाव्यमानान्’ इति पाठः । ४ ‘कूल्योक्त्यः’ । ५ ‘भित्ताः
 सुविशतिर्व्रणाः’ इति पाठः । ६ ‘ग्रहणं नोऽज्ञानीयम्’ इति पाठः ।

(वि. अ. ४) इति वचनादनुमानविषय उक्तस्तथाऽपि प्रश्ननामिरगम्यत एवेति कृतेह वचनपरीक्षणायैवोक्ता बह्वेः । सविपर्यये इति काठिन्योष्पे । अनुमानं च यद्यपि परीक्षाधिकारे प्रोक्तं “द्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानं च” (वि. अ. ४) इत्यादिना, तथाऽप्यत्रानुमानस्य प्राये व्यापारभावादनुपादानमिति ब्रूते; किंतु दर्शनादिपूर्वकत्वादनुमानस्य दर्शनादिना अनुमानमप्यतीन्द्रियादिषु ग्राहकं संगृहीतमिति युक्तं पश्यामः । दर्शनशब्दश्चात्र साक्षादुपलब्धिवचनः, तेन व्रणगतगन्धेनापि व्रणपरीक्षणं संगृहीतं भवति । दर्शनशब्देन च गृहीतोऽपि स्पर्श इह भूयसा व्याप्तिमाणात्वात् पुनरुक्तः ॥ २२ ॥ २३ ॥

श्वेतोऽवसन्नवर्त्माऽतिस्थूलवर्त्माऽतिपिञ्जरः ।
नीलः श्यावोऽतिपिङ्गो रक्तः कृष्णोऽतिपूतिकः २४
रोप्यः कुम्भीमुखश्चेति प्रदुष्टा द्वादश व्रणाः ।
चतुर्विंशतिरुद्दिष्टा दोषाः कल्पान्तरेण वै ॥ २५ ॥

श्वेतोऽवसन्नेत्यादिना प्रदुष्टव्रणानाह । रोप्यलक्षणं तन्त्रान्तरादवगन्तव्यं, तथाहि भोजः—“रूढा रूढाः प्रकुप्यन्ति सान्तर्दोषाः पुनः पुनः । बहिः शुद्धा इवाम्बुति रोप्यास्ते संप्रकीर्तिताः” इति । एतेषामेव श्वेतादीनां भेदकारणान्तरभेदेन चतुर्विंशतिर्व भवतीति दर्शयद्वाह—चतुर्विंशतिरित्यादि । कल्पान्तरेणेति व्रणदुष्टिकारककारणयोगभेदेन स्नायुक्लेदादिना भिद्यमानाश्चतुर्विंशतिभेदा भवन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

त्वक्कसिराणां समेदोऽस्थिस्नायुर्मर्मन्तराश्रयाः ।
व्रणस्थानानि निर्दिष्टान्यष्टावेतानि संग्रहे ॥ २६ ॥

त्वगित्यादिना स्थाननिर्देशः । अन्तराश्रयः कोष्ठः ॥ २६ ॥

सर्पित्सैलवसापूररक्तश्यावाम्लपूतिकाः ।
व्रणानां व्रणगन्धश्चैरष्टौ गन्धाः प्रकीर्तिताः ॥ २७ ॥

सर्पित्सैल्यादिना गन्धनिर्देशः । श्यावगन्धं दृष्ट्यादेस्त्वाम्लपूतिसमानं गन्धमाहुः; केचित्तु “शाव” इति पठन्ति; शवस्य गन्धः शावः । अम्लसहचरितगन्धोऽम्लगन्ध उच्यते ॥ २७ ॥

लसीकाजलपूयासृग्धारिद्रारुणपिञ्जराः ।
कषायनीलहरितक्षिग्रक्षुद्रासितासिताः ॥ २८ ॥

इति रूपैः समुद्दिष्टा व्रणस्नायुश्चतुर्दश ।
विसर्पः पक्षघातश्च सिरास्तम्भोऽपतानकः ॥ २९ ॥

मोहोन्मादव्रणरजो ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः ।
कास्तश्छर्दिर्तीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः ॥ ३० ॥
षोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः ।

लसीकेत्यादिना स्नावानाह ॥ २८-३० ॥—

१ ‘श्वेतोऽवसन्नवर्त्मा च स्थूलवर्त्माऽतिपिञ्जरः’ इति गङ्गाधर-समतः पाठः । २ गङ्गाधरस्वेतवर्त्माश्लोको “षोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः” ह्यनन्तरं पठति ।
च. सं. ७५

स्नायुक्लेदात्सिराक्लेदाद्गाम्भीर्यात्कुम्भीभक्षणात् ॥ ३१ ॥
अस्थिभेदात् सशल्पत्वात् सविपत्वाच्च सर्पणात् ।
नखकाष्ठप्रभेदाच्च चर्मलोमातिघट्टनात् ॥ ३२ ॥
मिथ्याबन्धादतिस्नेहादतिमैषज्यकर्षणात् ।
अजीर्णादतिभुक्ताच्च विरुद्धासात्म्यभोजनात् ॥ ३३ ॥
शोकाच्च क्रोधादिवास्त्रमाह्वयायामान्मैथुनात्त्या ।
व्रणा न प्रशमं यान्ति निष्क्रियत्वाच्च देहिनाम् ॥ ३४ ॥
परिस्त्रावाच्च गन्धाच्च दोषाच्चोपद्रवैः सह ।
व्रणानां बहुदोषाणां कृच्छ्रत्वं चोपजायते ॥ ३५ ॥

प्रकारान्तरोद्दिष्टाश्चतुर्विंशतिदोषानाह—स्नायुक्लेदादित्यादि ।
अत्र नखकाष्ठप्रभेद एकमेव कारणम् । चर्मलोमातिघट्टनं तु कारणद्वयम् । चिकित्सावर्जनीयत्वं निष्क्रियत्वम् ॥ ३१-३५ ॥
त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः ।
धीमतोऽभिनवः काले सुखसाध्यः स्मृतो व्रणः ३६
गुणैरन्यतमैर्हानस्ततः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः ।
सर्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो निरुपक्रमः ॥ ३७ ॥

असाध्यो निरुपक्रम इति असाध्यत्वमभिधायापि निरुपक्रम-
ताभिधानेन सोपक्रमसार्थं याप्यं निषेधयति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
व्रणानामादितः कार्यं यथासन्नं विशोधनम् ।
ऊर्ध्वभागैरधोभागैः शल्यैर्वस्तिभिरेव च ॥ ३८ ॥
सद्यः शुद्धशरीराणां प्रशमं यान्ति हि व्रणाः ।

अवसरप्राप्त्यां पदत्रिंशदुपक्रमरूपायां चिकित्सायां वक्त-
व्यायां संशोधनस्य प्राधान्योपदर्शनार्थं पृथगग्रेऽभिधानं—व्रणा-
नामित्यादिना ॥ ३८ ॥—

यथाक्रममतश्चोर्ध्वं शृणु सर्वानुपक्रमान् ॥ ३९ ॥

शोफघ्नं पद्भिविधं चैव शल्यकर्मावपीडनम् ।

निर्वापणं ससन्धानं खेदः शमनमेषणम् ॥ ४० ॥

शोघनौ रोपणीयौ च कषायौ सप्रलेपनौ ।

द्वे तैले तदुणे पत्रं छादने द्वे च बन्धने ॥ ४१ ॥

भोज्यमुत्सादनं दाहो द्विविधः सावसादनः ।

काठिन्यामादेवकरे धूपनालेपने शुभे ॥ ४२ ॥

व्रणावचूर्णनं वर्ण्यं रोपणं लोमरोहणम् ।

इति षट्त्रिंशदुद्दिष्टा व्रणानां समुपक्रमाः ॥ ४३ ॥

उपक्रमानाह—शोफघ्नमित्यादिना । शोफघ्न उपक्रमो रक्ताव-
सेकादिवक्ष्यमाणः । पद्भिर्जं शल्यकर्मैति पाठनादि; अत्रैवाहरण-
मेषणं च शल्यतन्त्रोक्तमधिकं कर्मद्वयमन्तर्भावनीयं; किंवेषणं
शल्यकर्मज्ञं न शल्यकर्म, तत्तु पृथगेव । अवपीडनं कल्कादिना
आलेपनं पूयनिर्गमनार्थं वक्ष्यति । निर्वापणं दाहोष्णशमनम् ।

१ ‘सिराच्छेदात्’ इति पा० । २ ‘सविपत्वादतर्कणात्’ इति
पा० । ३ ‘चर्मलोमाभिघट्टनात्’ इति पा० । ४ ‘भूयुपद्रवः’ इति
पा० । ५ ‘द्वे तैले च घृते’ इति पा० ।

शोधनौ रोपणीयौ च कषायौ सप्रलेपनौ इति शोधनरोप-
नकषायौ तथा शोधनरोपणाख्यौ । द्वे तैले तद्गुणे इत्यत्र
धृतस्यापि ज्ञेयत्वसामान्यात् तैलेनैव ग्रहणं; तेन यद्यपि चत्वारि
तैलधृतानि प्रत्येकशोधनरोपणभेदाद्व्यवस्यति, तथाऽपि शोध-
नरोपणकर्मद्वयकर्मतया द्वित्वमेवात्र तैलधृतयोग्यनीयम् ।
काश्मीरास्तु “द्वौ ज्ञेहौ तद्गुणौ” इति पठन्ति । पत्रं छादने
इति पत्रमेक उपकर्मः; छादनं तु द्विविधं बाह्यान्तरभेदेन वक्ष्य-
माणम् । उत्सादनं निम्नव्रणोत्थापनम् । अवसादनम् उत्सव-
व्रणमांसक्षयकरम् । काठिन्यमादिवकरे धूपनालेपने इति काठि-
न्यकरे धूपनं, मार्दवकरे धूपनं चेति; एवमालेपनमपि द्विविधं
हेत्यम् । व्रणावचूर्णनं द्विविधं वदन्ति त्वम्वर्णकरोमजनकमे-
देन । एवं षट्त्रिंशदुपकमा भवन्ति; शल्यतन्त्रे तु षष्टिरुपकमा
उक्तास्तोऽप्यत्रैवान्तर्भावनीयाः ॥ ३९-४३ ॥

पूर्वरूपं भिषगुक्त्वा व्रणानां शोफमादितः ।
रक्तावसेचनं कुर्यादजातव्रणशान्तये ॥ ४४ ॥
शोधयेद्बहुदोषास्तु स्वल्पदोषान् विलङ्घयेत् ।
पूर्वं कषायसर्पिर्भिर्जयेद्वा मारुतोत्तरान् ॥ ४५ ॥
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्ष्वेतसवलकलैः ।
ससर्पिष्कैः प्रलेपः स्याच्छोफनिर्वापणः परम् ॥ ४६ ॥
विजया मधुकं वीरा विसप्रस्थिः शतावरी ।
नीलोत्पलं नागपुष्पं प्रदेहः स्यात् सचन्दनः ॥ ४७ ॥
सक्तवो मधुकं सर्पिः प्रदेहः स्यात् सशर्करः ।
अविदाहीनि चाक्षानि शोफे भेषजमुत्तमम् ॥ ४८ ॥

अथ यथावत्सं व्रणोपकमानाह-पूर्ववर्णमिव्यादि । शोथस्तु
व्रणपूर्वरूपं, शोथचिकित्साऽनागतव्रणविहितत्वाद्गुणोपकर्मत्वे-
नोक्ता । कषायपानैः सर्पिर्भिश्चेति कषायसर्पिर्भिः । विजया
बला ॥ ४४-४८ ॥

स चेदेवमुपकान्तः शोफो न प्रशमं व्रजेत् ।
तस्योपनाहैः पक्वस्य पाटनं हितमुच्यते ॥ ४९ ॥
तैलेन सर्पिषा वाऽपि ताभ्यां वा सकुपिण्डिका ।
सुखोष्णा शोफपाकार्यमुपनाहः प्रशस्यते ॥ ५० ॥
सतिला सातसीबीजा दध्यम्ला सकुपिण्डिका ।
सकिण्वकुष्ठलवणा शस्ता स्यादुपनाहने ॥ ५१ ॥
रुग्दाहरागतोदैश्च विदग्धं शोफमादिशेत् ।
जलवतिसमस्पर्शं संपकं पीडितोन्नतम् ॥ ५२ ॥
उमाऽथो गुग्गुलुः सौधं पयो दक्षकपोतयोः ।
विट् पलाशमवः क्षारो हेमक्षीरि मुकूलकः ॥ ५३ ॥
इत्युक्तो भेषजगणः पक्वशोधप्रभेदनः ।
सुकुमारस्य, कृच्छ्रस्य शस्त्रं तु परमुच्यते ॥ ५४ ॥

उपनाहैरिति शोणवहल्लेपैः । किण्वं सुराबीजम् । उमा
अतसी । सौधं पयः स्त्रीक्षीरम् । हेमक्षीरं कृच्छ्रम् ।

मुकूलकः दन्ती । सुकुमारस्येति च्छेदः । कृच्छ्रस्येति असुकुमा-
रस्य, शस्त्रं परं भेदनमिति संबन्धः ॥ ४९-५४ ॥

पाटनं व्यधनं चैव छेदनं लेपनं तथा ।

प्रच्छन्नं सीवनं चैव पद्विविधं शस्त्रकर्म तत् ॥ ५५ ॥

पाटनमिलादिना प्रोक्ते षड्विधशस्त्रकर्मणि तिलैषणीयोक्ता-
धिकदारणादिशस्त्रकर्मावरोधो बोद्धव्यः, तेन न विरोधः ॥ ५५ ॥

नाडीव्रणाः पक्वशोथास्तथा क्षतगुदोदरम् ।

अन्तःशल्यश्च ये शोफाः पाट्यास्ते तद्विधाश्च ये ।

दकोदराणि संपका गुल्मा ये ये च रक्तजाः ।

व्यध्याः शोणितरोगाश्च विसर्पिण्डिकादयः ॥ ५७ ॥

उद्धृत्तान् स्थूलपर्यन्तानुत्सन्नान् कठिणान् व्रणान् ।

अशःप्रभृत्यधीमांसं छेदनेनोपपादयेत् ॥ ५८ ॥

फिलासानि सकुष्ठानि लिखेहेल्यानि बुद्धिमान् ।

वातासृग्ग्रन्थिपिण्डिकाः सकोटा रक्तमण्डलम् ॥ ५९ ॥

कुष्ठान्यभिहतं चाङ्गं शोथांश्च प्रच्छयेद्विषक् ।

सीच्यं कुक्ष्युदराद्यं तु गम्भीरं यद्विपाटितम् ॥ ६० ॥

इति षड्विधमुद्दिष्टं शस्त्रकर्म मनीषिभिः ।

पाटनादीनां पृथग्विषयमाह-नाडीव्रणा इत्यादि । संपक
गुल्मा ये ते व्यध्याः । तथा ये च रक्तजा इति रक्तगुल्माः ।
शोणितरोगा विविधशोणितीयोक्ताः । व्यध्या इति सिराव्यधादि-
साध्याः । लेल्यानीति लेखनावस्थाप्राप्तानि ॥ ५६-६० ॥—

सूक्ष्माननाः कोषवन्तो ये व्रणास्ताम्प्रपीडयेत् ६१

कलायाश्च मसूराश्च गोधूमाः सहरेणवः ।

कल्कीकृताः प्रशस्यन्ते निःश्लेहा व्रणपीडने ॥ ६२ ॥

व्रणपीडने इति व्रणपीडनश्च लेपो निःश्लेहो व्रणमुखं वर्ज-
यित्वा कर्तव्यः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

शाल्मलीत्वग्बलामूलं तथा न्यग्रोधपल्लवाः ।

न्यग्रोधादिकमुद्दिष्टं बलादिकमथापि वा ॥ ६३ ॥

आलेपनं निर्वपणं तद्विद्यास्तैश्च सेचनम् ।

सर्पिषा शतघौतेन पयसा मधुकाञ्चुना ॥ ६४ ॥

निर्वापयेत् सुशीतेन रक्तपित्तोत्तरान् व्रणान् ।

न्यग्रोधादिकमिति न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थेत्यादिनोक्तमत्रैव ।
बलादिकं ‘विजया मधुकं वीरा’ इत्यादिना शोथहरोपकर्मोपदि-
ष्टम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥—

लम्बानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ॥ ६५ ॥

संदधीत समं वैद्यो बन्धनैश्चोपपादयेत् ।

तान्समान्मुख्यस्थिताञ्चात्वा फलिनीलोन्नतफलैः ॥

समङ्गाधातकीयुक्तैश्चणितैरवचूर्णयेत् ।
 पञ्चवल्कलचूर्णैर्वा शुक्तिचूर्णसमायुते ॥ ६७ ॥
 धातकीलोभ्रचूर्णैर्वा तथा रोहन्ति ते व्रणाः ।
 लम्बानीत्यादिना संधानोपकममाह । शुक्तिः बदरिका
 ॥ ६५-६७ ॥—
 अस्थिभग्ने च्युतं सन्धिं संदधीत समं पुनः ॥ ६८ ॥
 समेन सममङ्गेन कृत्वाऽन्येन विचक्षणः ।
 स्थिरैः कवलिकावन्धैः कुशिकाभिश्च संस्थितम् ॥
 पट्टैः प्रभूतसर्पिकैर्बध्नीयादचलं सुखम् ।
 अविदाहिभिरन्नैश्च पैष्टिकैस्तमुपाचरेत् ॥ ७० ॥
 ग्लानिर्हि न हिता तस्य सन्धिविश्लेषकारिका ।
 विच्युताभिहताङ्गानां विसर्पादीनुपद्रवान् ॥ ७१ ॥
 उपाचरेद्यथाकालं कालज्ञः स्वाधिकित्सितात् ।
 समेन सममङ्गेन कृत्वेति समेनाविकृतेनान्येनाङ्गेन समं
 सदृशं कृत्वा संदधीतेति योज्यम् । कवलिकाकुशिकावन्धौ सुश्रुते
 द्रष्टव्यौ । विच्युताभिहताङ्गानामित्यादौ 'आनाहारीसुपकमान्'
 इति केचित् पठन्ति । स्वाधिकित्सितादिति विसर्पादिविकित्सि-
 तात् ॥ ६८-७१ ॥—

शुष्का महारजः स्त्वग्धा ये व्रणा मास्तोत्तराः ।
 खेद्याः सङ्करकल्पेन ते स्युः कृशरपायसैः ॥ ७२ ॥
 ग्राम्यबैलाम्बुजान्पूवैर्वाशारैश्च संस्कृतैः ।
 उत्कारिकाभिश्चोष्णाभिः सुखी स्याद्गणितस्तथा ७३
 सदाहा वेदनावन्तो ये व्रणा मास्तोत्तराः ।
 तेषामुमां तिलांश्चैव भृष्टान् पयसि निर्वृतान् ॥ ७४ ॥
 तेनैव पयसा पिष्ट्वा कुर्यादालेपनं भिषक् ।
 बला गुडूची मधुकं पृश्निपर्णी शतावरी ॥ ७५ ॥
 जीवन्ती शर्करा क्षीरं तैलं मत्स्यवसा घृतम् ।
 संसिद्धा समधूच्छिष्टा शूलघ्नी ज्ञेहशर्करा ॥ ७६ ॥
 द्विपञ्चमूलकथितेनाम्भसा पयसाऽथवा ।
 सर्पिषा वा सतैलेन कोष्णेन परिषेचयेत् ॥ ७७ ॥
 यवचूर्णं समधुकं सतिलं सह सर्पिषा ।
 दद्यादालेपनं कोष्णं दाहशूलोपशान्तये ॥ ७८ ॥
 उपनाहश्च कर्तव्यः सतिलो मुद्रपायसः ।
 रुदाहयोः प्रशमनो व्रणेष्वेव विधिर्हितः ॥ ७९ ॥
 बला गुडूचीत्यादि । अत्र बलादीनि पिष्टानि शर्कराक्षीरम-
 धूच्छिष्टतैलादिभिः समैस्त्वरिकां कृत्वा खेदः कर्तव्यः । अन्ये
 तु बलादिकल्केन तैलादिर्लेहं चतुर्गुणे क्षीरे साधयित्वा ज्ञेहपा-
 दिकं मधूच्छिष्टप्रक्षेपमाहुः । ज्ञेहस्यात्र संहतावस्थितत्वात् मधु-
 शर्करावत् 'ज्ञेहशर्करा' इति व्यपदेशः । द्विपञ्चमूलकथितेनेति अ-
 म्भसा पयसा सर्पिषा तैलेन वेति योजनीयम् ॥ ७२-७९ ॥

१ 'उपक्रान्ते' इति पा० । २ 'अनुसर्तव्यौ' इति पा० । ३ अस्याग्रे
 'सुखानुमतश्चायं पाठः' इत्यधिकं पठ्यते हस्तलिखितपुस्तके ।

४ 'मत्सुनाऽथवा' इति पा० ।

सूक्ष्मानना बहुस्त्रावाः कोषवन्तश्च ये व्रणाः ।
 न च मर्माश्रितास्तेषामेवणं हितमुच्यते ॥ ८० ॥
 द्विविधामेषणीं विद्यान्मूर्द्धां च कठिनामपि ।
 औद्भिदैर्मुद्भिर्नालैर्लोहानां वा शलाकया ॥ ८१ ॥
 गम्भीरे मांसले देशे पाठ्यं लौहशलाकया ।
 पथ्यं विद्याद्गणं नालैर्विपरीतमतो भिषक् ॥ ८२ ॥
 द्विविधामित्यादौ औद्भिदैर्मुद्भिर्नालैः मूर्द्धां, लोहैः कठि-
 नाम् । पाठ्यमिति एषणीयं पाठ्यं च ॥ ८०-८२ ॥
 पूतिगन्धान् विवर्णांश्च बहुस्त्रावान्महारजः ।
 व्रणानशुद्धान् विज्ञाय शोधनैः समुपाचरेत् ॥ ८३ ॥
 त्रिफला खदिरो दार्वी न्यग्रोधादिर्वैलां कुशः ।
 निम्बकोलकपत्राणि कषायाः शोधना मताः ॥ ८४ ॥
 तिलकल्कः सलवणो द्वे हरिद्रे त्रिवृद्धृतम् ।
 मधुकं निम्बपत्राणि प्रलेपो व्रणशोधनः ॥ ८५ ॥
 निम्बकोलकपत्राणीत्यत्र निम्ब एव मृदुर्निम्बकोलक उच्यते;
 किंवा कुलकैति पाठः, कुलकः पटोलः ॥ ८३-८५ ॥

नातिरक्तो नातिपाण्डुरनातिश्वाधो न चातिरक्तः ।
 न चोत्सन्नो न चोत्सङ्गी शुद्धो रोप्यः परं व्रणः ८६
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थकदम्बप्लक्षवेतसाः ।
 करवीरककुटजाः कषाया व्रणरोपणाः ॥ ८७ ॥
 चन्दनं पद्मकिञ्जल्कं दार्वीत्वङ्नीलमुत्पलम् ।
 मेदे मूर्ध्नी समङ्गा च यष्ट्याहं व्रणरोपणम् ॥ ८८ ॥
 प्रपौण्डरीकं जीवन्ती गोजिह्वा धातकी बला ।
 रोपणं सतिलं दद्यात् प्रलेपं सघृतं व्रणे ॥ ८९ ॥
 कम्पिलकं विडङ्गानि वत्सकं त्रिफलां बलाम् ।
 पटोलं पिचुमर्दं च लोघं मुस्तं प्रियङ्गुकम् ॥ ९० ॥
 खदिरं धातकीं सर्जमेलांमगुरुचन्दनम् ।
 पिष्ट्वा साध्यं भवेत्तैलं तत् परं व्रणरोपणम् ॥ ९१ ॥
 प्रपौण्डरीकं मधुकं काकोल्यौ द्वे च चन्दने ।
 सिद्धमेतैः समैस्तैलं परं स्याद्गणरोपणम् ॥ ९२ ॥
 दुर्वास्वरससिद्धं वा तैलं कम्पिलकेन वा ।
 दार्वीत्वक्चक्षुः कल्केन प्रधानं व्रणरोपणम् ॥ ९३ ॥
 येनैव विधिना तैलं घृतं तेनैव साधयेत् ।
 रक्तपित्तोत्तरं दृष्ट्वा रोपणीयं व्रणं भिषक् ॥ ९४ ॥

नातिरक्त इत्यादिना शुद्धव्रणलक्षणमभिधाय रोपणमाह—
 न्यग्रोधेलादि । कषाया इति बहुवचननिर्देशाययोक्तव्यस्तसम-
 स्तप्रयोगान् सूचयति । दार्वीत्वक् दार्वीत्वक् व्रणशीधनी रोपणी
 च । घृतं तैरेव साधयेदिति यथोक्ततैलद्रव्यैरेव साधयेदिति ।
 घृतविषयमाह—रक्तपित्तोत्तरमित्यादि । रोपणीयमिति वचनाद्

१ 'न्यग्रोधोतिवला' इति पा० ।

रोपणमेव घृतं कर्तव्यं, ननु शोधनार्थं घृतं कर्तव्यमित्यर्थः
॥ ८६-९४ ॥

कदम्बार्जुननिम्बानां पाटल्याः पिप्पलस्य च ।
व्रणप्रच्छादने विद्वान् पत्राण्यर्कस्य चादिशेत् ॥ ९५ ॥
वाक्षोऽथवाऽऽजिनः क्षौमः पट्टो व्रणहितः स्मृतः ।
बन्धश्च द्विविधः शस्तो व्रणानां सव्यदक्षिणः ॥ ९६ ॥
वाक्ष इत्यादौ वृक्षभवं वल्लवं वार्षम् । सव्यदक्षिण इति
वामदक्षिणः, वामपरिक्षेपः सव्यः, दक्षिणपरिक्षेपो दक्षिणः ।
अत्रैव शल्योक्तचतुर्दशबन्धावरोधः कार्यः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

लवणाम्लकटूष्णानि विदाहीनि गुरुणि च ।
वर्जयेदन्नपानानि व्रणी मैथुनमेव च ॥ ९७ ॥
नातिशीतगुह्यस्निग्धमविदाहि यथाव्रणम् ।
अन्नपानं व्रणहितं हितं चास्वपनं दिवा ॥ ९८ ॥
स्तन्यानि जीवनीयानि बृंहणीयानि यानि च ।
उत्सादनार्थं निम्नानां व्रणानां तानि कल्पयेत् ९९
भूर्जग्रन्थ्यदमकासीसमयोभागानि गुग्गुलुः ।
व्रणावसादनं तद्वत् कलविङ्ककपोतविट् ॥ १०० ॥

स्तन्यानि षड्विरेचनशताश्रित्योक्तानि । अमकासीसं
धातुकासीसम् । अधोभागानि त्रिवृतादीनि विरेचनद्रव्याणि
॥ ९९-१०० ॥

रुधिरेऽतिप्रवृत्ते तु च्छिन्ने च्छेद्यध्मिमांसके ।
कफग्रन्थिषु गण्डेषु वातस्तम्भानिलातिषु ॥ १०१ ॥
गूढपूयलसीकेषु गम्भीरेषु स्थिरेषु च ।
हृत्तेषु चाङ्गदेशेषु कर्माग्नेः संप्रदास्यते ॥ १०२ ॥
मधुच्छिद्येन तैलेन मज्जक्षौद्रवसाधृतैः ।
तप्तैर्वा विविधैर्लोहैर्दहद्वाहविशेषवित् ॥ १०३ ॥
रुक्षाणां सुकुमाराणां गम्भीरान्मारुतोत्तरान् ।
दहेत् स्नेहमधुच्छिद्यैर्लोहैः क्षौद्रैस्ततोऽन्यथा ॥ १०४ ॥
बालदुर्बलवृद्धानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम् ।
तृष्णाज्वरपरीतानामवलानां विषादिनाम् ॥ १०५ ॥
नाक्षिकर्मोपदेष्टव्यं स्नायुमर्मव्रणेषु च ।
सविषेषु च शल्येषु नेत्रकुष्ठव्रणेषु च ॥ १०६ ॥

छेद्ये इति छेदनाहं । हृत्तेष्विति कर्तितेषु । रुक्षस्निग्धदाहभे-
दविषयं दाहकवस्तुभेदं च दर्शयन्नाह—सुकुमाराणामित्यादिना ।
दाहविशेषविधिति दाहानां विशेषं स्निग्धरुक्षादिरूपं तथा विन्दु-
बलयादिरूपं जानातीति दाहविशेषवित् । विषादिनामिति भक्षि-
तविषाणाम् ॥ १०१-१०६ ॥

रोगदोषबलापेक्षी मात्राकालाग्निकोविदः ।
शल्यकर्मशिकृत्येषु शारमप्यवचारयेत् ॥ १०७ ॥

कठिनत्वं व्रणा यान्ति गन्धैः सारैश्च धूपिताः ।
सर्पिर्मज्जवसाधूपैः शैथिल्यं यान्ति हि व्रणाः ॥ १०८ ॥
रजः स्नावाश्च गन्धाश्च कृमयश्च व्रणाश्रिताः ।
शैथिल्यं मार्दवं चापि धूपनेनोपशाम्यति ॥ १०९ ॥

यद्यप्युपकमेषु धारः दृष्यङ्ग पठितः, तथाऽपि शल्यमिव्या-
पारकर्तृत्वाच्छारयुपकमगृहीत एवेति कृत्वा शारमप्यवचार-
येदिति वचनेन धारोऽपि विहितः ॥ १०७-१०९ ॥

लोभ्रण्यप्रोधयुक्तानि खदिरस्त्रिफला घृतम् ।
प्रलेपो व्रणशैथिल्यसौकुमार्यप्रसाधनः ॥ ११० ॥
सरजः कठिनाः स्तब्धा निरास्नावाश्च ये व्रणाः ।
यवचूर्णैः ससर्पिष्कैर्बहुशस्तान् प्रलेपयेत् ॥ १११ ॥
मुद्गपृथ्वाशालीनां पायसैर्वा यथाकमम् ।
सघृतैर्जीवनीयैर्वा तर्पयेत्तानमिक्षणशः ॥ ११२ ॥

तर्पयेदिति तर्पणार्थं लेपं कारयेत् ॥ ११०-११२ ॥

ककुभोदुम्बराश्वत्थलोभ्रजाश्वचकटफलैः ।
त्वचमाश्वेव गृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ॥ ११३ ॥
मनःशिलैला मज्जिष्ठा लाक्षा च रजनीद्वयम् ।
प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्विचुल्लिखिकः परः ॥ ११४ ॥
अयोरजः सकासीसं त्रिफलाकुसुमानि च ।
करोति लेपः कृष्णत्वं सद्य एव नवत्वचि ॥ ११५ ॥
कालीयकनताम्रास्थिहेमकान्तरसोत्तमैः ।
लेपः सगोमयरसः सवर्णिकरणः परः ॥ ११६ ॥
ध्यामकाश्वत्थनिचुलमूलं लाक्षा सगैरिका ।
सहेमश्चाभृतासङ्गः कासीसं चेत विर्णकृत् ॥ ११७ ॥
चतुष्पदानां त्वग्लोमखुरशृङ्गास्थिभस्मना ।
तैलाक्ता चूर्णिता भूमिर्भवेद्लोमवती पुनः ॥ ११८ ॥
पोडशोपद्रवा ये च व्रणानां परिक्कीर्तिताः ।
तेषां चिकित्सा निर्दिष्टा यथाखं स्वे चिकित्सिते ॥

ककुभेलादिप्रकरणेन त्वजजननं तथा सवर्णकरणं तथा रोम-
जननमिति उपक्रमत्रयमाह । त्वचमाश्वेव गृह्णन्तीति सत्वचो
भवन्ति । त्रिफलकुसुमानीति त्रिफलवृक्षपुष्पाणि । लता
प्रियङ्गुः । कान्ता मज्जिष्ठा । रसोत्तमः पारदः, घृतं वा । अश्व-
तासङ्गः कर्पिकाकुटुम्बम् ॥ ११३-११९ ॥

तत्र श्लोकौ—

द्वौ व्रणौ व्रणभेदाश्च परीक्षा दुष्टिरेव च ।

स्थानानि गन्धाः स्नावाश्च सोपसर्गाः क्रियाश्च याः ॥

१ 'मनःशिलले' इति पा० । २ 'प्रलेपः कुरुते काष्ण्य' इति पा० ।

३ 'कालायसोत्तमाः' इति पा० ।

व्रणाधिकारे सप्रश्नमेतन्नवकमुक्तवान् ।
मुनिर्व्याससमासाभ्यामशिवेशाय धीमते ॥ १२१ ॥

इत्यशिवेशकृते तन्ने चरकप्रतिस्संस्कृते दृढबल-
संपूरिते चिकित्सास्थाने द्वित्रणीयचिकि-
त्सितं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

द्वौ व्रणाविल्याद्यध्यायसंग्रहो व्यक्तः ॥ १२० ॥ १२१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितयां चरकतात्पर्यदीकायामायु-
र्वेददीपिकायां चिकित्सास्थाने द्वित्रणीयचिकित्सितं
नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिमर्मीयचिकित्सितमध्यायं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

द्वित्रणीये द्विसंख्यावच्छिन्नरोगचिकित्साभिधानानन्तरं त्रिसं-
ख्यावच्छिन्नशिरोबस्तिहृदयमर्मरोगचिकित्साभिधानार्थं त्रिमर्मी-
यचिकित्सित उच्यते । त्रिमर्मशब्देन हि त्रिमर्माश्रिता रोगा-
स्तस्योपचारश्चाभिधीयते; तेन त्रिमर्मीयोरोगानधिकृत्य कृतं
चिकित्सितं त्रिमर्मीयचिकित्सितम् ॥ १ ॥ २ ॥

सप्तोत्तरं मर्मशतं यदुक्तं

शरीरसंख्यामधिकृत्य तेभ्यः ।

मर्मणि बस्ति हृदयं शिरश्च

प्रधानभूतानि वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ३ ॥

प्राणाश्रयात्, तानि हि पीडयन्तो

वातादयोऽसन्ति पीडयन्ति ।

तत्संश्रितानामनुपालनार्थं

महागदानां शृणु सौम्य रक्षाम् ॥ ४ ॥

प्रकृतप्रधानमर्मत्रयमवधारयति—सप्तोत्तरमित्यादि । शरीर-
संख्यामधिकृत्येति शरीरसंख्याशरीरे (शा. अ. ७) उक्तमधिकृ-
त्स्वैत्यर्थः । हृदयादिमर्मप्राधान्ये हेतुमाह—प्राणाश्रयादिति । हृ-
दयादीनां प्राणाश्रयत्वे एवोपपत्तिमाह—तानीत्यादि । हृदयाद्यु-
पघातेन यस्माद्विशेषतः प्राणोपघातो भवति, तस्माद् हृदयाद्या-
श्रिताः प्राणा उच्यन्ते; यथा भित्तुपघातोपहन्यमानं चित्रं
भित्त्याश्रयमुच्यते । तत्संश्रितानामिति प्राणाश्रयाणां हृदया-
दीनां; संश्रितशब्देन हि संश्रय उच्यते । महान्तो गदा येषु
भवन्ति तेषां महागदानां बस्स्यादीनामनुपालनार्थं रक्षां शृणु;
किंवा तत्संश्रितानामिति बस्स्यादिसंश्रितानां प्राणानामनुपाल-
नार्थं, महागदानां महामर्मबस्स्यादिव्यापकोदावर्तादीनां, रक्षा-
मिति चिकित्सा ॥ ३ ॥ ४ ॥

कपायतिकोषणरूक्षभोज्यैः

संधारणभोजनमैशुनैश्च ।

पक्काशये कुप्यति चेदपानः

स्नोतांस्ययोगानि बली स रुद्धा ॥ ५ ॥

करोति विष्णुमास्तमूत्रसङ्गं

क्रमादुदावर्तमतः सुधोरम् ।

रुग्बस्तिहृत्कुक्ष्युदरेष्वमीक्ष्यं

संपृष्टपाश्वैष्वतिदारुणा स्यात् ॥ ६ ॥

आध्मानहृत्लासविकर्तिकाश्च

तोदोऽविपाकश्च सबस्तिशोथः ।

वर्चोऽप्रवृत्तिजठरे च गण्डा-

न्यूर्ध्वैश्च वायुर्विहतो गुदे स्यात् ॥ ७ ॥

रुच्छ्रेण शुष्कस्य चिरात् प्रवृत्तिः

स्याद्वा तनुः स्यात् खररूक्षशीता ।

ततश्च रोगा ज्वरमूत्ररुच्छ-

प्रवाहिकाहृद्ग्रहणीप्रदोषाः ॥ ८ ॥

वम्यान्ध्यबाधिर्यशिरोऽभिताप-

वातोदराष्टीलमनोविकाराः ।

तृष्णास्रपित्ताहचिगुल्मकास-

श्वासप्रतिश्यादितपाश्वरोगाः ॥ ९ ॥

अन्ये च रोगा बहवोऽनिलोत्था

भवन्त्युदावर्तकृताः सुधोराः ।

चिकित्सितं चास्य यथावदूर्ध्वं

प्रवक्ष्यते तच्छृणु चाश्विनेश ! ॥ १० ॥

बस्स्यादिज्ञानं यथाकर्म हेत्वादिमाह—कषायेत्यादि ।
ऊषणः कटुकः । पक्काशये इत्यादिना उदावर्तसंप्राप्तिस्तृप्ति-
कित्सितानि प्राह । ननु कथमपानः कुपितोऽपानस्यैव सङ्गं
करोतीति मास्तसंगशब्देनोच्यते ? भ्रूमः—आत्मनैवायं दुष्टः
सम्यगप्रवर्तमान आत्मनः सङ्गं करोतीत्युच्यते, यथा मन एव
मनोनिग्रहं करोति । उक्तं च “इन्द्रियाभिग्रहः कर्म मनसः स्वसं
निग्रहः” (शा. अ. १) इति । ऊर्ध्वैवेति ऊर्ध्वगमनस्वभावः
॥ ५-१० ॥

तं तैलशीतज्वरनाशनाकं

स्वेदयैथोक्तैः प्रविलीनदोषम् ।

उपाचरेद्भर्तृतिरुहवस्ति-

श्लेहैर्विरेकैरनुलोमनाम्नैः ॥ ११ ॥

श्यामात्रिवृन्मागधिकां सदर्नीं

गोमूत्रपिष्टां दशभागमाषाम् ।

सनीलिकां क्षिल्वणां गुडेन

वर्ति कराङ्गुष्ठनिर्भां विदध्यात् ॥ १२ ॥

१ ‘संधारणोदीरणमैशुनैश्च’ इति पा० । २ ‘जठरे गण्डो क्षुब्धं
च बाधो विहतो गुदे स्याद्’ इति गङ्गाधरसंमतः पाठः ।

पिण्याकसौवर्चलहिङ्गभिर्वा
ससर्पपञ्चूषणयावशूकैः ।
क्रिमिघ्नकम्पिहकशङ्खिनीभिः
सुचारकैजक्षीरगुडैर्युताभिः ॥ १३ ॥
स्यात् पिप्पलीसर्पपरादवेष्म-
धूमैः सगोमूत्रगुडैश्च वर्तितः ।
श्यामाफलालावुकपिप्पलीनां
नाड्याऽधवा तत् प्रथमेऽनु चूर्णम् ॥ १४ ॥
रक्षोघ्नतुम्बीकरहाटकृष्णा-
चूर्णं सजीमूतकसैन्धवं वा ।
स्निग्धं गुदे तान्यनुलोमयन्ति
नरस्य ध्वजोऽनिलमूत्रसङ्गम् ॥ १५ ॥
तेषां विघाते तु भिषग्विदध्यात्
स्वभ्यक्तसुखिन्नतनोनिरूहम् ।
ऊर्ध्वानुलोमीषधमूत्रतैल-
क्षाराम्लवातघ्नयुतं सुतीक्ष्णम् ॥ १६ ॥
घातेऽधिकेऽम्लं लवणं सतैलं,
क्षीरेण पिप्पले तु, कफे समूत्रम् ।
स मूत्रवर्चोऽनिलसङ्गमाशु
गुदं सिराश्च प्रगुणीकरोति ॥ १७ ॥

तैलज्वरनाशनफमिति शीतज्वरनाशनगुर्वाद्याकम् ।
श्यामेत्यादिकलवर्तौ श्यामा त्रिद्वेदः । दशभागा माषस्य
यस्यां सा दशभागमाषा । द्विलैवणामिति द्विभागलवणम् ।
गुडेनेतिवचनेन यावत् गुडेन वर्तितः कर्तुं युज्यते तावन्मानो
गुडो देयः । यावदशूकैरिखन्तेन द्वितीया वर्तिगुडेनैव कर्तव्या ।
शङ्खिनी श्वेतबुद्धा । राटः मदनफलम् । वेसमधूमः अगार-
धूमः । रक्षोघ्नः सर्पपः । करहाटः मदनः । तेषां विघाते इति
फलवर्तिचूर्णानामुक्तानां कार्याकरणे । ऊर्ध्वानुलोमीषधं वसन-
विरचनोषधम् । वातेऽधिक इत्यादिना दोषभेदेन बस्तावावाप-
माह । उदावर्ते पित्तकफौ वातकोपितावेव ज्ञेयौ । स इति
पूर्वोक्तो बलिः ॥ ११-१७ ॥

त्रिवृत्सुधापत्रतिलादिशक-
ग्राम्यौदकानुपरसैर्यवांश्चम् ।
अन्यैश्च सृष्टानिलमूत्रविड्भि-
रद्यात् प्रसन्नागुडसीधुपायी ॥ १८ ॥

प्रसन्ना मयोपरि खच्छो भागः । गुडकृतः सीधुः गुड-
सीधुः ॥ १८ ॥

भूयोऽनुबन्धे तु भवेद्विरेच्यो
मूत्रप्रसन्नादिधिमण्डशूकैः ।

१ 'माषगुडेनैव' इति पा० ।

स्वस्थं तु पश्चादनुवासायैतं
रौक्ष्याद्वि सङ्कोऽनिलवर्चसोश्चेत् ॥ १९ ॥

भूयोऽनुबन्धे इति वस्तिप्रयोगे सत्यनुवादार्तानुबन्धे । एतच्च
विरचनं वस्तिदानात् सप्ताहान्ध्वम् । यदुक्तं—“नरो विरि-
कस्तु निरूहदानं विवर्जयेत् सप्तदिनान्यवश्यम् । शुद्धो निरूहेण
विरचनं च” (सि. अ. १) इति ॥ १९ ॥

द्विरुत्तरं हिङ्गु वर्चोशिकुष्ठं
सुवर्चिका चैव विडङ्गचूर्णम् ।
सुखाम्बुनाऽऽनाहविस्फुरिकार्ति-
हृद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणघ्नम् ॥ २० ॥

वचामयाचित्रकयावशूकान्
सपिप्पलीकातिविषान् सकुष्ठान् ।
उष्णाम्बुनाऽऽनाहविमूढवातान्
पीत्वा जयेदाशु रसोदनाशी ॥ २१ ॥

हिङ्गुगन्धाविडशुण्ड्यजाजी-
हरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम् ।
यथोत्तरं भागविवृद्धमेतत्
छीहोदराजीर्णविस्फुरिकाशु ॥ २२ ॥

द्विरुत्तरेत्यादौ यथोत्तरं द्रव्याणां द्वैगुण्यम् । सुवर्चिका स्निग्ध-
काक्षारः । सुखाम्बुना 'पीतम्' इति शेषः । उग्रगन्धा अज-
मोदा ॥ २०-२२ ॥

स्थिरादिवर्गस्य पुनर्नवायाः
शम्पाकपूतीककरजयोश्च ।
सिद्धः कषायै द्विपलांशिकानां
प्रस्थो घृतात् स्यात् प्रतिरुद्धवाते ॥ २३ ॥

स्थिरादिवर्गस्येति अल्पपक्षमूलस्य । शम्पाकपूतीककरजयो-
श्चैस्यत्र पूतीकशब्दः करजविशेषणम् । तथाहि जन्-
कर्णः—“आरवधपूतिकपुनर्नवास्थिराद्यैर्धृतं सिद्धम्” इत्या-
दि ॥ २३ ॥

फलं च मूलं च विरेचनोक्तं
हिङ्गुवर्कमूलं दशमूलमभ्यम् ।
लूक चित्रकश्चैव पुनर्नवा च
तुल्यानि सर्वलैवणानि पञ्च ॥ २४ ॥

जैहैः समूत्रैः सह जर्जराणि
शरावसन्धौ विपचेत् सुलिप्ते ।
पक्वं सुपिष्टं लवणं तद्वैः
पानैस्तथाऽऽनाहरुजाघ्नमद्यात् ॥ २५ ॥

फलं च मूलं च विरेचनोक्तमिति दीर्घजीवितीये (सू. अ. १)
मूलीनीफलिनीविरचनकर्म्मयुक्तं; किंवा कल्पे विरेचनयोगे
वक्ष्यमाणम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

१ 'वचा सङ्गणा' इति पा० । २ 'विलिम्बिकाशो' इति पा० ।

हृत्तम्भमूर्धामयगौरवाभ्या-

मुद्रारखन्नेन सपीनसेन ।

आनाहाममप्रभवं जयेतु

प्रच्छर्दनैर्लङ्घनपाचनेश्च ॥ २६ ॥

(गुल्मोदरप्रक्षारोऽग्नीहोदावर्तयोनिशुक्रगदे ।

मेदःकफसंयुधे मारुतरकेऽवगाढे च ॥ २७ ॥

गृध्रसिपक्षवधादिषु विरेचनाहेतु वातरोगेषु ।

वाते विवद्वमार्गे मेदःकफपित्तरक्तेन ॥ २८ ॥

पयसा मांसरसैर्वा त्रिफलारसयूषमूत्रमदिराभिः ।

दोषानुबन्धयोगात् प्रशस्तेर्मण्डजं तैलम् ॥ २९ ॥

तद्वातनुत्खभावात् संयोगवशाद्विरेचनाच्च जयेत् ।

मेदोऽसृक्पित्तकफोन्मिथ्रानिलरोगजित्त्वात् ३०

बलकोष्ठव्याधिबलशादापञ्चपला भवेन्मात्रा ।

मुदुकोष्ठाल्पबलानां सह होज्यं तत्प्रयोज्यं स्यात् ३१)

इत्युदावर्तचिकित्सा ।

हृदियादिना उदावर्तस्यैव हेतुलक्षणविशेषकृतमानाहसंज्ञां
प्रदर्श्य तत्र भेषजमाह ॥ २६-३१ ॥

व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्य-

प्रसङ्गनित्यद्रुतपृष्ठयानात् ।

आनूपमत्स्याभ्यशनादजीर्णात्

स्फूर्त्तकृच्छ्राणि गृणामिहाद्यौ ॥ ३२ ॥

पृथङ्गलाः स्रैः कुपिता निदानैः

सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य बस्तौ ।

मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति

यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥ ३३ ॥

तीव्रा रुजो वङ्गणवस्तिमेव

खलपं मुहुर्नूत्रयतीह वातात् ।

पीतं सरकं सरुजं सदाहं

कृच्छ्रान्मुहुर्मूत्रयतीह पितात् ॥ ३४ ॥

वस्तेः सलिङ्गस्य गुर्ववशोथौ

मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे ।

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाता-

द्भवन्ति तत् कृच्छ्रतमं हि कृच्छ्रम् ॥ ३५ ॥

व्यायामेत्यादिना वस्त्राश्रयरोगेषु मूत्रकृच्छ्रण्याह । पृथगि-
त्यादिना वातपित्तकफसन्निपातजानां मूत्रकृच्छ्रणां संप्राप्तिमाह ।

तीव्रा हि रुगित्यादिना चतुर्णां प्रत्येकं रूपमाह ॥ ३२-३५ ॥

विशेषयद्वस्तिगतं सशुक्रं

मूत्रं सपिच्छं पवनः कफं वा ।

यदा तदाऽश्मर्युपजायते तु

क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥ ३६ ॥

१ चक्रपाणिगङ्गाधराभ्यामभ्याख्यातत्वादयं पाठः प्रक्षिप्त इति
प्रतिभाति ।

विशेषयदित्यादिना चतुष्प्रकारानव्यश्मरीरोगानाह । तज्ज्वा-
न्तरेऽश्मर्यस्तु वातपित्तकफशुक्रा उक्ताः । यद्यपि सर्वाश्मरीषु
दोषत्रयजन्यत्वमस्ति, “संहत्यापो यथा दिव्या मारुतोऽग्निश्च
वैद्युतः । तद्वद्गलासं वस्तिस्थमूत्रमा संहन्ति सानिहः” (सु.
नि. अ. ३) इति सुश्रुते प्रतिपादितं; तथाऽप्युत्कटैकदोषा-
भिप्रायेण वातजादिव्यपदेशो ज्ञेयः । वातजायामश्मर्यं प्रबलेन
वायुना मूत्रशोषे क्रियमाणे तद्वतः कफ एवाश्मरीरूपः क्रियते,
एवं पित्ताश्मर्यामपि ज्ञेयम्, अत एव सुश्रुते श्लेष्माधिष्ठानाः
सर्वा एवाश्मर्य उक्ताः । अश्मर्युत्पादे दृष्टान्तमाह-पित्ते-
ष्विव रोचना गोरिति; पित्तेष्विव बहुवचनं पित्तबहुत्वा-
पेक्षया ॥ ३६ ॥

कदम्बपुष्पाकृतिरश्मस्तुल्या

शृङ्गणा त्रिपुट्यप्यथवाऽपि मृद्वी ।

मूत्रस्य चेन्मार्गमुपैति रुद्धा

मूत्रं रुजं तस्य करोति वस्तौ ॥ ३७ ॥

ससेवनीमेहनवस्तिशूलं

विशीर्णधारं च करोति मूत्रम् ।

मृदाति मेदं स तु वेदनातौ

मुहुः शक्नुमञ्जति मेहते च ॥ ३८ ॥

क्षोभात् क्षते मूत्रयतीह सासृक्

तस्याः सुखं मेहति च व्यपायात् ।

कदम्बपुष्पाकृत्यादयो विशेषा यथायोग्यतया दोषभेदादु-
च्येयाः । तत्र वातेन कदम्बपुष्पाकृतिस्त्रिपुटी च, पित्तेनाश्म-
स्तुल्या शृङ्गणा, मृद्वी कफेन शुकेण च । क्षोभात् क्षत इति
अश्मरीक्षोभान्मूत्रमार्गं बस्तौ वा क्षते । तस्या इति अश्मर्याः ।
व्यपायादिति मूत्रमार्गापसंमात् । सुखमिति निर्वेदनम्
॥ ३७-३८ ॥—

एषाऽश्मरी मारुतभिन्नमूर्तिः

स्याच्छर्करा मूत्रपथात् क्षरन्ती ॥ ३९ ॥

(रेतोऽभिघाताभिहतस्य पुंसः

प्रवर्तते यस्य तु मूत्रकृच्छ्रम् ।

स्याद्वेदना वङ्गणवस्तिमेदं

तस्यातिशूलं वृषणातिवृत्ते ॥ ४० ॥

शुकेण संरुद्धगतिप्रवाहो

मूत्रं स कृच्छ्रेण विमुञ्चतीह ।

तमण्डयोः स्त्वथमिति नुवन्ति

रेतोऽभिघातात् प्रवदन्ति कृच्छ्रम् ॥ ४१ ॥)

एषेत्यादिना शर्करामाह । भिन्नमूर्तिरिति अणुरूपतया भेदि-
तमूर्तिः । अत एव मूत्रपथात् क्षरन्तीत्युक्तम् । तेन वातेन
द्विधा त्रिधा भिन्नाऽनेकधा वाऽश्मरी मूत्रपथेन क्षरन्ती शर्क-
रेव भवति ॥ ३९-४१ ॥

१ ‘बहुशोगतपित्तवद्गुत्वापेक्षया’ इति पा० । २ अयं पाठोऽनार्थ
इति प्रतिभाति ।

शुक्रं मलाश्चैव पृथक् पृथक्वा
मूत्राशयस्थाः प्रतिवारयन्ति ।
तद्याहतं मेहनवस्तिशूलं
मूत्रं सशुक्रं कुरुते विवक्षम् ॥ ४२ ॥
स्तब्धश्च शूलो भ्रुशवेदनश्च
तुष्यत वस्तिवृणौ च तस्य ।

शुक्रं मला इत्यादिना शुक्रजमूत्रकृच्छ्रलक्षणम् । मूत्राशयस्था
इति मूत्रमार्गस्थिताः ॥ ४२ ॥—

क्षताभिघातात् क्षतजं क्षयाद्वा
प्रकोपितं वस्तिगतं विवक्षम् ॥ ४३ ॥
तीव्रार्तिं मूत्रेण सहादमरीत्व-
मायाति तस्मिन्नतिसंचिते च ।
आध्माततां विन्दति गौरवं च
वस्तेल्युत्वं च विनिःसृतेऽस्मिन् ॥ ४४ ॥
इति मूत्रकृच्छ्रनिदानम् ।

क्षतेत्यादिना रक्तजं मूत्रकृच्छ्रमाह । क्षतजमिति रक्तम् ।
क्षयाद्वा प्रकोपितमिति अतिव्यवयाचक्षुकक्षये सति वायुनोदीर्य
वस्तिमानीतम् । आध्माततामिति वस्तिपूर्णताम् । तस्मिन्निति
रक्ते अतिसंचिते । एवं मूत्रस्थानोद्दिष्टा अष्टौ मूत्राघाता मूत्र-
कृच्छ्रशब्देनैव निर्दिश्य व्याकृताः । ये तु त्रिमर्मायसिद्धौ त्रयो-
दश मूत्राघाता वक्तव्यास्ते सूत्रस्थानेऽसृजिता अपि एकाद-
शक्षुद्रकुष्ठवदन्तर्भावनीयाः । मूत्राघातमूत्रकृच्छ्रयोश्चार्थं नि-
शेषः—यन्मूत्रकृच्छ्रे मूत्रं कृच्छ्रेण वहति, मूत्राघाते मूत्रं
शोष्यते प्रतिहन्त्यते वा; सुशुतेऽपि च मूत्रकृच्छ्रमूत्राघातयो-
र्विशेषोऽध्यायभेदेनैवोक्तः । अन्ये तु मूत्रकृच्छ्रविशेषानेव
मूत्राघातानाहुः, यथायोग्यतया वातपित्तादिचतुर्षु मूत्रकृच्छ्रेषु
मूत्राघातानन्तर्भावयन्ति; तेन न पृथग्मूत्राघाताभिधानम्
॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अभ्यञ्जनक्षेहनिरुहवस्ति-
क्षेहोपनाहोत्तरवस्तिसेकान् ।
स्थिरादिभिर्वातहरैश्च सिद्धान्
दद्याद्रसाश्चानिलमूत्रकृच्छ्रे ॥ ४५ ॥
पुनर्नैवेरण्डशतावरीभिः
पचरुचुश्चरीखलादमभिद्धिः ।
द्विपञ्चमूलेन कुलत्थकोल-
यवैश्च तोयौत्कथिते कपाये ॥ ४६ ॥
तैलं वराहर्क्षवसा घृतं च
तैरेव कर्कैरुवणैश्च साध्यम् ।
तन्मात्रयाऽऽशु प्रतिहन्ति पीतं
शूलान्वितं मासुतमूत्रकृच्छ्रम् ॥ ४७ ॥
एतानि चान्यानि वरौषधानि
पिष्टानि शास्तान्यपि चोपनाहे ।

स्युर्लभतस्तैलफलानि चैव
क्षेहाम्लयुक्तानि सुखोष्णवन्ति ॥ ४८ ॥

मूत्रकृच्छ्रे चिकित्सामाह—अभ्यञ्जनेत्यादि । स्थिरादिभिः
पञ्चमूलेः । वातहरैरिति तत्र तत्र वातहरत्वेन प्रतिपादितैः ।
पचरुः शालिबिका । अश्मनिष्ठं पाषाणभेदः । अन्यानीति एवं-
गुणान्येवान्यानि । तैलफलानि तिलोमास्कोतादीनि ॥ ४५—४८ ॥

सेकावगाहाः शिशिराः प्रदेहा
त्रैष्णो विधिर्वस्तिपयोविरैकाः ।
द्राक्षाविदारीधुरसैर्धृतैश्च
कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु कार्याः ॥ ४९ ॥
शतावरीकाशकुशश्चदंष्ट्रा-
विदारिशालीधुकशेरुकाणाम् ।
काथं सुशीतं मधुशर्कराभ्यां
युक्तं पिबेत् पित्तिकमूत्रकृच्छ्री ॥ ५० ॥
पिबेत् कषायं कमलोत्पलानां
शृङ्गाटकानामथवा विदार्थाः ।
दण्डैरुकाणामथवाऽपि मूलं
पूर्वेण कल्पेन तथाऽम्बु शीतम् ॥ ५१ ॥

त्रैष्णो विधिरिति तस्यांशीतोक्तो ग्रीष्मविधिः । तत्र शिशि-
रावेव सेकावगाहौ यद्यप्युक्तौ, तथाऽपि विशेषेण शिशिरसेकाव-
गाहकरणार्थं पुनरभिधानम् । दण्डैरुका 'होगल' इति ख्याता ।
पूर्वेण कल्पेनेति क्वाथेन मधुशर्करायोगेन च ॥ ४९—५१ ॥

एवार्खीजं त्रपुषात् कुसुम्भात्
सकुङ्कुमः स्याद्वषकश्च पेयः ।
द्राक्षारसेनाश्मरिशर्करासु
सर्वेषु कृच्छ्रेषु प्रशस्त एषः ॥ ५२ ॥
एवार्खीजं मधुकं सदाहं
पैते पिबेत्तण्डुलधावनेन ।
दार्वी तथैवामलकीरसेन
समाक्षिकां पित्तकृते तु कृच्छ्रे ॥ ५३ ॥

त्रपुषात् कुसुम्भादित्यत्र बीजमिति संबध्यते ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

क्षारोष्णतीक्ष्णौषधमन्त्रपानं
स्वेदो यवावं वमनं निरुहाः ।
तक्तं सति कौषधसिद्धतैल-
मभ्यङ्गपानं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ ५४ ॥
व्योषं श्वदंष्ट्रादुत्तारसैश्च
कोलप्रमाणं मधुमूत्रयुक्तम् ।
पिबेद्भुति क्षौद्रयुतां कदल्या
रसेन कैडर्यरसेन वाऽपि ॥ ५५ ॥

तत्रेण युक्तं शितिचारकस्य
बीजं पिबेत् कृच्छ्रविनाशहेतोः ।
पिबेत्तथा तण्डुलधावनन
प्रवालचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ ५६ ॥
सप्तच्छदारवधकेबुकेला-
धवं करञ्जं कुटजं गुडचीम् ।
पक्त्वा जले तेन पिबेद्यवागूं
सिद्धं कषायं मधुसंयुतं वा ॥ ५७ ॥

क्षारोष्णेत्यादि । कफकृच्छ्रे क्षारादिभिर्युक्तं भेषजमन्नपानं
च प्रयोज्यम् । व्योषं त्रिकटुकम् । वृद्धिः एलः । सारसः पक्षी
खनामख्यातः । कोलप्रमाणमिति अष्टमाषकमानम् । कैटयः
पार्वतो निम्बः । शितिचारकः शालिन्धः ॥ ५४-५७ ॥

सर्वं त्रिदोषप्रभवे तु वायोः
स्थानानुपूर्व्यां प्रसमीक्ष्य कार्यम् ।
त्रिभ्योऽधिकं प्राग्वचनं कफे स्यात्
पित्ते विरेकः पवने तु वस्तिः ॥ ५८ ॥
इति मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा ।

सर्वमिल्यादि । एतदेव वातादिभेषजं मिलितं त्रिदोषप्रभवे
कृच्छ्रे कर्तव्यम् । तत्र समेवपि दोषेषु वायोः स्थानानुपूर्व्यां
चिकित्सितं कर्तव्यं, न ज्वर इव त्रिदोषप्रभवे कफस्थानानु-
पूर्व्यां कर्तव्यं; मूत्रकृच्छस्य समत्रिदोषारब्धत्वेऽपि वातस्थान-
भवत्वेन वायुरेव प्रथमं चिकित्स्य इति भावः । विषमसन्निपातारब्धे
क्रियामाह—त्रिभ्योऽधिकं इत्यादि । त्रिभ्योऽधिकं इति ग्रन्थः
कफे तथा पित्ते तथा पवने इत्यनेन च क्रमेण संबध्यते ॥५८॥

क्रिया हिता साऽश्मरिशर्कराभ्यां
कृच्छ्रे यथैवेह कफानिलाभ्याम् ।
कार्याऽश्मरीभेदनपातनाय
विशेषयुक्तं शृणु कर्म सिद्धम् ॥ ५९ ॥
पाषाणभेदं वृषकं श्वदंष्ट्रा-
पाठाभयाव्योषशरीनिकुम्भाः ।
हिंसास्त्राभ्यां शितिचारकाणा-
मेवांश्चकाणां त्रुणस्य बीजम् ॥ ६० ॥
उत्कुञ्चिका हिङ्गु सवेतसारलं
स्याद्वै बृहत्यौ हपुषा वचा च ।
चूर्णं पिबेदश्मरिभेदपक्वं
सर्विष्य गोमूत्रचतुर्गुणं तैः ॥ ६१ ॥
मूलं श्वदंष्ट्रेक्षुरकोरुवृक्तात्
क्षीरेण पिष्टं बृहतीद्वयाच्च ।
आलोड्य दध्ना मधुरेण पेयं
दिनानि सप्ताश्मरिभेदनाय ॥ ६२ ॥

पुनर्नवायोरजनीश्वदंष्ट्रा-
फलगुप्रवालाश्च सदर्मपुष्पाः ।
क्षीराभ्युमद्येक्षुरसैः सुपिष्टं
पेयं भवेदश्मरिशर्करासु ॥ ६३ ॥
वृद्धिं सुराहं लवणानि पञ्च
यवाग्रजं कुन्दुरुकाश्मभेदौ ।
कम्पिलकं गोक्षुरकस्य बीज-
मेवांश्चबीजं त्रुणस्य बीजम् ॥ ६४ ॥
चूर्णीकृतं चित्रकहिङ्गुमांसी-
यवानितुल्यं त्रिफलादिभागम् ।
अम्लैरशुके रसमद्ययुषैः
पेयं हि गुल्माश्मरिभेदनार्थम् ॥ ६५ ॥
बिल्वप्रमाणो घृततैलभृष्टो
यूपः कृतः शिशुकमूलकल्कात् ।
शीतोऽश्मभित्तं स्यादधिमण्ड्युकः
पेयः प्रकामं लवणेन युक्तः ॥ ६६ ॥
जलेन शोभाजनमूलकल्कः
शीतो हितश्चाश्मरिशर्करासु ।
सितोपला वा समयावशका
कृच्छ्रेषु सर्वेष्वपि भेषजं स्यात् ॥ ६७ ॥
पीत्वाऽथ मद्यं निगदं रथेन
हयेन वा शीघ्रजवेन यायात् ।
तैः शर्करा प्रचयवतेऽश्मरी तु
शास्त्रेण चेच्छल्यविदुद्वरेत्ताम् ॥ ६८ ॥
रेतोभिघातप्रभवे तु कृच्छ्रे
समीक्ष्य दोषं प्रतिकर्म कुर्यात् ।
कापीसमूलं वृषकाश्मभेदौ
बला स्थिरादीनि गवेधुका च ॥ ६९ ॥
वृश्चीर पेन्द्री च पुनर्नवा च
शतावरी मध्वसनाख्यपण्यौ ।
तत्कायसिद्धः पवने रसः स्यात्
पित्तेऽधिके क्षीरमथापि सर्पिः ॥ ७० ॥
कफे च यूषादिकमन्नपानं
संसर्गजे सर्वहितः क्रमः स्यात् ।
एवं न चेच्छाम्यति तस्य युञ्ज्यात्
सुरां पुराणां मधुकासवं वा ॥ ७१ ॥
विहङ्गमांसानि च बृंहणाय
वस्तींश्च शुक्राशयशोधनार्थम् ।
शुद्धस्य तप्तस्य च वृष्ययोगैः
प्रियानुकूलाः प्रमदा विधेयाः ॥ ७२ ॥

क्रिया हिता सेति या कफमारुतोत्थे कृच्छ्रे विहिता सा मिलितैव शर्करायामश्रम्यां च कर्तव्या । खराश्वो अजमोदा । चूर्णं पिबेदित्यत्र जलेनैव पानम् । इक्षुरकः कोकिलश्वः । कुन्दुरः खनामख्यातः । त्रिफलाद्विभागमिति त्रिफलायाः प्रत्येकं मूलभागद् भागद्वयम् । अम्लैरिति काञ्चिकादिभिः । अञ्जु-कैरिति शुक्रवर्जितः । मयं चात्राम्लग्रहणगृहीतमपि वस्तिशोध-मत्वा दमरीभेदकत्वप्रकर्षख्यापनार्थं पुनरुच्यते । अममिदिति अमरीभेदी । सितोपला शर्करा । शाल्यविदुद्धरेदिति शाल्य-शास्त्रवेत्ता तदुक्तविधानेनामरीमाकर्षेत् । समीक्ष्य दोषमिति दोषमुल्लङ्घनं समीक्ष्य । प्रतिकर्मं कुर्यात् प्रतिकर्मं चिकित्सितम् । मध्वसनाख्यपण्यौ मधुपर्णी गुह्यची, असनपर्णी अपराजिता, 'दारुपर्णी' हस्यपरे । संसर्गजे इति त्रिदोषासुगते । विहङ्गः पक्षी ॥ ५९-७२ ॥

रक्तोद्भवे तृप्तलनालताल-
कासेक्षुवालेक्षुकशेरुकाणि ।
पिबेत् सितशौद्रयुतानि खादे-
दिक्षु विदारीं त्रुपाणि चैव ॥ ७३ ॥
घृतं श्वदंष्ट्राखरसेन सिद्धं
क्षीरेण चैवाष्टगुणेन पेयम् ।
स्थिरादिकानां कनकादिकाना-
मैकैकशो वा विधिनैव तेन ॥ ७४ ॥
क्षीरेण वस्तिर्मधुरौषधैः स्या-
त्तैलेन वा खादुफलोत्थितेन ।
यन्मूत्रकृच्छ्रे विहितं तु पैसे
कार्यं तु तच्छोणितमूत्रकृच्छ्रे ॥ ७५ ॥

खादेदिति अखिद्वान्येव खादेत् । घृतं श्वदंष्ट्रयादौ साह-
चर्यात् केचिच्छ्वदंष्ट्राखरसमप्यष्टगुणं वदन्ति; तच्च, खरसः
लेहसम एव लेहेषु भवति, उक्तं हि जतुकर्णे—“कल्काष्टगु-
णः लेहः, खरसः लेहसमितः” इति; तेन क्षीरवत् सर्वलेहेषु
खरसविधानं हेयम् । स्थिरादिकानामित्यादौ कतकादिः मधुर-
स्कन्धे (वि. अ. ८) “कर्तृककादमर्थे” इत्यादिनोक्तो गणो
हेयः । विधिनैव तेनेति पूर्वघृतविधिनैव; तेन श्वदंष्ट्रास्थाने
स्थिरादीनि प्रत्येकं कल्पनीयानि । खादुफलोत्थितेनेति मधुका-
क्षोटार्द्रफलनिष्पन्नेन तैलेन ॥ ७३-७५ ॥

व्यायामसंधारणशुष्करूक्ष-
मिष्टान्नवातार्कैकव्यवायान् ।
खर्जूरशालूककपित्थजम्बू-
विसं कषायं न रसं भजेत् ॥ ७६ ॥
इत्यमरीचिकित्सा ।

व्यायामेसादिना सूत्रकृच्छ्रेऽपथ्यान्याह ॥ ७६ ॥

१. 'कालकृतकोरमर्थे'त्यादिनोक्तो गणो हेयः । कालकृतको विक-
कृतकः' इति पाठः ।

व्यायामतीक्ष्णातिविरेकवस्ति-
चिन्ताभयत्रासगदातिचारः ।
छद्योमसंधारणकर्शानानि
हृद्रोगकर्तृणि तस्याऽभिधातः ॥ ७७ ॥
वैवर्ण्यमूर्च्छाज्वरकासहिका-
श्वसास्यवैरस्यतृषाप्रमोहाः ।
छर्दिः कफोत्थेश्वरजोऽरुचिश्च
हृद्रोगजाः स्युर्विधिधास्तथाऽन्ये ॥ ७८ ॥
हृच्छून्यभावद्रवशोषभेद-
स्तम्भाः समोहाः पचनाद्विशेषः ।
पित्तात्तमोदूयनदाहमोहाः
संत्रासतापज्वरपीतभावाः ॥ ७९ ॥
स्तब्धं गुरु स्यात् स्तिमितं च मर्म
कफात् प्रसेकज्वरकासस्तन्द्राः ।
विद्यात्रिदोषं त्वपि सर्वलिङ्गं
तीव्रार्तितोदं रुमिजं सकण्डूम् ॥ ८० ॥

निदानादिक्रमेण हृद्रोगचिकित्सामाह । गदातिचार इति
रोगाणामसम्यगुपचारः । हृद्रोगकर्तृणिणि यथा “भीष्मः कुरूर्णां
भयशोकहर्ता”, तेन “तृजकाम्यां कर्तरि” (पां. अ. २।२।१५)
इत्यनेनात्र समासः । वैवर्ण्येत्यादौ हृद्रोगजा इति वचनाच्छ्रुद्वा-
नन्तरकालमावितया वैवर्ण्यदीनामुपद्रवत्वमिच्छन्ति; ये तु वैव-
र्ण्यादीनां सामान्यहृद्रोगलक्षणत्वमाहुः, ते हृद्रोगेण समं जायन्ते
इति हृद्रोगजा इति विप्रवाहिल्लिङ्गं व्युत्पादयन्ति । हृद्रोगाश्च
क्रियन्तःशिरसीये (सू. अ. १७) विस्तरेणोक्ता अपि चिकि-
त्साप्रकरणदिह संक्षेपेणाभिधीयन्ते । मर्मेति हृदयम्
॥ ७७-८० ॥

तैलं ससौवीरकमस्तुतकं
वाते प्रपेयं लवणं सुखोष्णम् ।
मूत्रांशुसिद्धं लवणैश्च तैल-
मानाहगुल्मार्तिहृदामयघ्नम् ॥ ८१ ॥
पुनर्नवां दाह सपञ्चमूलं
राक्षां यवान् बिल्वकुलत्थकोलम् ।
पक्त्वा जले तेन विपाच्य तैल-
मभ्यङ्गपानेऽनिलहृदघ्नम् ॥ ८२ ॥
हरीतकीनागरपुष्कराहै-
वैयःकयस्थालवणैश्च कल्कैः ।
सहिङ्गुभिः साधितमध्यसर्पि-
गुल्मे सहृत्पार्श्वगदेऽनिलोत्थे ॥ ८३ ॥
सपुष्कराहं फलपूरमूलं
महौषधं शब्दभया च कल्काः ।
क्षाराम्बुसर्पिल्लवणैर्विमिश्राः
स्युर्वातहृद्रोगविकर्तिकाणाः ॥ ८४ ॥

काथः कृतः पौष्करमातुलङ्ग-
पलाशभृतीकशटीसुराह्नैः ।
सनागराजाजिवचायवानी-
क्षारः सुखोष्णो लवणश्च पेयः ॥ ८५ ॥
पथ्याशटीपौष्करपञ्चकोलात्
समातुलङ्गाद्यमकेन कल्कः ।
गुडप्रसन्नालवणैश्च भृष्टो
हृत्पार्श्वपुष्टोदरयोनिशूले ॥ ८६ ॥
स्याद्वृषणं द्वे त्रिफले सपाटे
निदिग्धिकागोक्षुरकौ बले द्वे ।
क्रद्धिखुटिस्तामलकी खगुता
मेदे मधूकं मधुकं स्थिरा च ॥ ८७ ॥
शतावरी जीवकपृश्निपर्ण्यौ
द्रव्यैरिमैरक्षसमैः सुपिष्टैः ।
प्रस्थं घृतस्येह पचेद्विधिद्वयः
प्रस्थेन दध्ना त्वथ माहिषेण ॥ ८८ ॥
मात्रां पलं चार्धपलं पिबुं वा
प्रयोजयेन्माक्षिकसंप्रयुक्ताम् ।
श्वासे सकासे त्वथ पाण्डुरोगे
हलीमके हृद्गहणीप्रदोषे ॥ ८९ ॥

तैलसिद्धादिना यथाकम् चिकित्सासाह । तैलादीनामत्र सम-
भागानां पेयत्वं ज्ञेयम् । वयःकथ्येति वयःस्थाकायस्थयोर्गुह्य-
न्यामलकयोः खरसप्रहणम् । अम्यसर्पिरिति अत्राभ्यपदस्य
सर्पिषः प्राधान्यख्यापनार्थम् । विकर्तिकेह हृदयपरिकर्तिका-
कारा वेदना । काथः कृत इत्यादौ नागरादीनां कल्कं पौष्क-
रादिकाथे प्रक्षेपमाहुः । पथ्याशटीत्यादौ यमकेन भृष्टः कल्कः
गुडप्रसन्नालवणैश्च पेय इति व्याख्येयम् । द्वे त्रिफले इत्यत्र
द्राक्षाकादमर्यपरुषकाणि द्वितीया त्रिफला । शुटिः सूक्ष्मैला
॥ ८९-८९ ॥

शीताः प्रदेहाः परिषेचनानि
तथा विरेको हृदि पित्तदुष्टे ।
द्राक्षासिताक्षौद्रपरुषकैः स्या-
च्छुद्धे तु पित्तापहमन्नपानम् ॥ ९० ॥
यष्ट्रधाह्निकातिककरोहिणीभ्यां
कल्कं पिबेच्चापि सिताजलेन ।
क्षते च सर्पाणि हितानि सर्पि-
गुडाश्च ये तान् प्रसमीक्ष्य सम्यक् ॥ ९१ ॥
दद्याद्विषगन्धनरसांश्च गव्य-
क्षीराशिनां पित्तहृदामयेषु ।

तैरेव सर्वे प्रशमं प्रयान्ति
पित्तामयाः शोणितसंश्रया ये ॥ ९२ ॥
द्राक्षाबलाश्रेयसिशर्कराभिः
खर्जूरवीर्यमकोत्पलैश्च ।
काकोलिमेदायुगजीवकैश्च
क्षीरेण सिद्धं महिषीघृतं स्यात् ॥ ९३ ॥
कशेरुकाशैवलशृङ्गवेर-
प्रपौण्डरीकं मधुकं विसस्य ।
ग्रन्थिश्च सर्पिः पयसा पचेत्तैः
क्षौद्रान्वितं पित्तहृदामयघ्नम् ॥ ९४ ॥
स्थिरादिकल्कैः पयसा च सिद्धं
द्राक्षाशरेनेक्षुरसेन वाऽपि ।
सर्पिर्हितं स्वादुफलेक्षुजाश्च
रसाः सुशीता हृदि पित्तदुष्टे ॥ ९५ ॥

शीता इत्यादि पित्तहृद्भोगचिकित्सितम् । क्षते इति क्षतक्षी-
णचिकित्सिते । श्रेयसी राक्षा । खर्जूरं खर्जूरफलम् । क्षौद्रा-
न्वितमिति साधनोत्तरकालं पादिकमधुयुक्तम् । स्वादुफलेत्यादौ
खरसा इति रसाः ॥ ९०-९५ ॥

स्विन्नस्य वान्तस्य विलङ्घितस्य
क्रिया कफघ्नी कफमर्मरोगे ।
कौलत्थधान्यैश्च रसैर्यवान्नं
पानानि तीक्ष्णानि च शङ्कराणि ॥ ९६ ॥
मूत्रे श्रुताः कटूलशृङ्गवेर-
पीतदुपथ्यातिविषाः प्रदेयाः ।
कुपैणाशटीपुष्करमूलरास्ना-
वचाभयानागरचूर्णकं च ॥ ९७ ॥
उदुम्बराश्वत्थवटार्जुनाख्ये
पालाशरोहीतकखादिरे च ।
काथे त्रिद्वयूषणचूर्णसिद्धो
लेहः कफघ्नोऽक्षिशिराम्बुयुक्तः ॥ ९८ ॥
शिलाह्वयं वा मिषगप्रमत्तः
प्रयोजयेत् कल्पविधानदिष्टम् ।
प्राशं तैथाऽऽगस्त्यमथापि लेहं
रसायनं ब्राह्ममथालम्ब्याः ॥ ९९ ॥

स्विन्नस्येत्यादि कफजहृद्भोगचिकित्साधिकारः । शङ्कराणीति
कल्याणकराणि । उदुम्बरेत्यादौ उदुम्बरादिकाथे भागत्रये
त्रिद्वयूषणचूर्णं पादिकं प्रक्षेप्यम् । अक्षिशिराम्बुयुक्त इति
उष्णसलिलानुपानः । कल्पविधानदिष्टमिति रसायने विहितम् ;

कल्पशब्देन च क्षुद्ररसायनमुच्यते । प्राश इति च्यवनप्राशः ।
आगस्त्यमिति लेहविशेषणम् ॥ ९६-९९ ॥

त्रिदोषजे लङ्घनमादितः स्या-
दन्नं च सर्वेषु हितं विधेयम् ।
हीनातिमध्यत्वमवेक्ष्य चैव
कार्यं त्रयाणामपि कर्म शस्तम् ॥ १०० ॥

त्रिदोषजे आदौ लङ्घनविधानं हृदयस्य कफस्थानतया तद्गते
त्रिदोषजेऽपि कफ एवादौ लङ्घनेन ज्ञेय इति मत्वा कृतम् ।
त्रिदोषजे तुल्यणदोषचिकित्सासूत्रमाह-हीनातीत्यादि । हीनत्व-
मधिकत्वं मध्यमत्वं च दोषाणामवेक्ष्य यत् कर्म शस्तमधिकदो-
षजित्तया तत् कार्यमिति वाक्यार्थः ॥ १०० ॥

भुक्तेऽधिकं जीर्यति शूलमह्यं
जीर्णे स्थितं चेत् सुरदारुकुष्ठम् ।
सति त्वक् द्वे लवणे विडङ्ग-
मुष्णाम्बुना सातिविषं पिबेत् सः ॥ १०१ ॥
जीर्णेऽधिके स्नेहविरचनं स्यात्
फलैर्विरेच्यो यदि जीर्यति स्यात् ।
त्रिष्वेव कालेष्वधिके तु शूले
तीक्ष्णं हितं मूलविरचनं स्यात् ॥ १०२ ॥
प्रायोऽनिलो रुद्रगतिः प्रकुप्य-
त्यामाशये शोधनमेव तस्मात् ।
कार्यं तथा लङ्घनपाचनं च

भुक्तेऽधिकमित्यादिना साक्षिपातिक्वद्वेगे प्रायोभाविशूलं लक्ष-
णभेदेन विभज्यचिकित्सति । भुक्तेऽधिकमित्यादिना श्लेष्मशूल-
मुच्यते । स्थितमिति प्रधानतम् । जीर्णेऽधिकमित्यादिना अनि-
लशूलं, जीर्यत्यधिकमित्यनेन च पैत्तिकं ब्रूते । फलैरिति द्राक्षा-
कासमर्यादिभिः । त्रिष्वेवेत्यादिना साक्षिपातिकशूलमाह । मूल-
विरचनं त्रिवृन्मूलादिभिर्विरेचनम् । अत्र विरेचनोपपत्तिमाह-
प्रायोऽनिल इत्यादि । अत्र चानिलकोपे यद्यपि बस्तिरुक्षितः,
तथाऽप्यामाशयापेक्षयाऽऽमाशयशोधनं विरेचनमेव देयम् ।
॥ १०१ ॥ १०२ ॥—

सर्वे कृमिघ्नं कृमिहृद्दे च ॥ १०३ ॥
इति हृद्रोगचिकित्सा ।

कृमिघ्नमिति व्याधितरूपीये (वि. अ. ७) कृमिहरत्वेनोक्तं
विधानम् ॥ १०३ ॥

संधारणजीर्णरजोतिभाष्य-
क्रोधतुर्वैषम्यशिरोभितापैः ।
प्रजागरातिस्वपनाम्बुशीतै-
रवश्यया मैथुनबाष्पधूमैः ॥ १०४ ॥
संस्त्यानदोषे शिरसि प्रवृद्धो
वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत् ।

प्राणातिवोदौ क्ष्वयुर्जलामः
स्त्रावोऽनिलात् सखरमूर्धरोगः ॥ १०५ ॥
नासाग्रपाकज्वरषक्शोष-
तृष्णोष्णपीतस्त्रवणानि पिप्तात् ।
कासारुचिस्त्रावधनप्रसेकाः
कफाद्गुरुः स्रोतसि चापि कण्डूः ॥ १०६ ॥
सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात्
स्युः पीनसे तीव्ररुजेऽतिदुःखे ।

कमागतशिरोरोगचिकित्सायां वचव्यायां शिरोरोगप्रधानत्वा-
द्गिरिशिरोरोगहेतुत्वाच्च प्रतिश्यायमेव तावदाह । शालाक्येऽ-
प्युक्तं—“भूयिष्ठं व्याधयः सर्वे प्रतिश्यायमित्तज्जाः । तस्मा-
द्भोगः प्रतिश्यायः पूर्वमेवोपदिश्यते” इति । यद्यपि राजयक्ष्म-
चिकित्सिते प्रतिश्याय उक्त एव, तथाऽपि तत्र यक्ष्मपूर्वरूपत-
योक्तः, इह तु स्वतन्त्रः प्रतिश्याय उच्यत इति विशेषः । रजः
धूलिः । अतिस्रग्गः दिवास्त्रग्गः । अवश्यायः तुषारः । संस्त्यान-
दोषे इति घनीभूतदोषे । प्राणातीत्यादिना वातादिप्रतिश्यायानां
चतुर्णां कफालक्षणात्माह । सखरमूर्धरोग इति खररोगः खर-
भेदः । कफाद्गुरुत्वाद्दौ गुरुशब्दः कण्डूविशेषणम् । स्रोतसीति
नासास्रोतसि ॥ १०४-१०६ ॥—

सर्वोऽतिवृद्धोऽहितभोजनात्
दुष्टप्रतिश्याय उपेक्षितः स्यात् ॥ १०७ ॥
ततस्तु रोगाः क्ष्वयुश्च नासा-
शोषः प्रतीनाहपरिस्त्रवौ च ।
प्राणस्य पूतित्वमपीनसश्च
सपाकशोथार्बुदपूपरक्ताः ॥ १०८ ॥
अरुचि शीर्षश्रवणाक्षिरोग-
खालित्यहर्षर्जुनलोमभावाः ।
तृट्थासकास्रज्वररकपित्त-
वैस्वर्यशोषाश्च ततो भवन्ति ॥ १०९ ॥

सर्वोऽतिवृद्ध इत्यादिना प्रतिश्यायजान् क्ष्वयव्यादीनाह ।
अत्र मुखरोगं येन पठन्ति ते शिरोरोगग्रहणेनैव मुखरोगस्य
ग्रहणमिति मन्यन्ते । एषां तु दुष्टप्रतिश्यायक्ष्वयव्यादीनां
शालाक्यादिषु विस्तरः, अत्र तु पराधिकारत्वात् संक्षेप एव
॥ १०७-१०९ ॥

रोधाभिघातस्त्रवशोपपाकै-
र्ग्राणं युतं यश्च न वेति गन्धम् ।
दुर्गन्धि चास्यं बहुशःप्रकोपि
दुष्टप्रतिश्यायमुदाहरेत् ॥ ११० ॥
संस्पृश्य मर्माण्यनिलस्तु सूक्ष्मं
विष्वक्पथस्थः क्ष्वयुं करोति ।

कुष्ठः स संशोष्य कफं तु नासा-
शृङ्गाटकप्राणविशोषणं च ॥ १११ ॥
उच्छ्वासमार्गं तु कफः सवातो
हन्ध्यात् प्रतीनाहमुदाहरेत्तम् ।
यो मस्तुलुङ्गादनपीतपकः
कफः स्ववेदेष परित्ववस्तु ॥ ११२ ॥
वैवर्ण्यदौर्गन्ध्यमुपेक्षया तु
स्यात् पूतितस्य श्वयथुर्भ्रमश्च ।
आनह्यते यस्य विशुष्यते च
प्रक्षिद्यते धूप्यति चापि नासा ॥ ११३ ॥
न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तु-
र्जुष्टं व्यवसेत्तमपीनसेन ।
तं चानिलश्लेष्मभवं विकारं
ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥ ११४ ॥
सदाहरागः श्वयथुः सपाकः
स्याद् प्राणपाकोऽपि च रक्तपित्तात् ।
प्राणाश्रितासृक्प्रभृतीन् प्रदूष्य
कुर्वन्ति नासाश्वयथुं मलाश्च ॥ ११५ ॥
प्राणे तथोच्छ्वासगतं निरुध्य
मांसासृग्दोषादपि चार्धदानि ।
प्राणात् स्ववेदा श्रवणानुस्वादा
पित्ताकमलं त्वपि पृथरक्तम् ॥ ११६ ॥
कुर्यात् सपित्तः पवनस्त्वगादीन्
संदूष्य चारुणि सपाकयति ।
नासा प्रदीप्तेव नरस्य यस्य
दीप्तं तु तं रोगमुदाहरन्ति ॥ ११७ ॥

इति नासारोगनिदानम् ।

रोधाभिघातेत्यादिना दुष्टप्रतिश्यायावीनामर्जुनलोमपर्यन्तानां
क्रमेण लक्षणाग्राह । कुष्ठ इत्यादौ स इति अनिलः । मस्तुलु-
ङ्गादिति मस्तिष्कात् । कुर्यात् सपित्त इत्यादिना अहंषिकामाहः
सा तु शिरोभवा हेया ॥ ११०-११७ ॥

भृशार्तिशूलं स्फुरतीह वातात्
पित्तात् सदाहार्ति कफाद्बुध स्यात् ।
सर्वैल्लिदोषं किमिभस्तु कण्डू-
दौर्गन्ध्यतोदार्तिर्युतं शिरः स्यात् ॥ ११८ ॥

इति शिरोरोगनिदानम् ।

भृशार्तित्यादिना यद्यपि प्रतिश्यायोत्पन्नत्वेन शिरोरोगाणां
लक्षणमुच्यते, तथाऽपि स्वतन्त्रोत्पन्नानामपि शिरोरोगाणामेत-
देव लक्षणं हेयम् । एवं मुखरोगादिलक्षणेष्वपि बाध्यम् । सर्वै-
ल्लिदोषमिति वातादिलक्षणैर्मिलितैल्लिदोषं स्यादित्यर्थः ॥ ११८ ॥

१ 'प्राणादनः पीतसितस्तनुर्वा' दोषः स्ववेत् सावमुदाहरेत्तम्'
इति पा० ।

मुखामये मास्रतजे तु शोष-
कार्कश्यरौक्ष्याणि चला रुजश्च ।
कृष्णारुणं निष्यतनं सशीतं
प्रसंसनस्पन्दनतोदमेदाः ॥ ११९ ॥
तृष्णाज्वरस्फोटकतालुदाहा
धूमायनं चाप्यवदीर्णता च ।
पित्तात् समूर्च्छां विविधा रुजश्च
वर्णाश्च शुक्लारुणवर्णवर्ज्याः ॥ १२० ॥
कण्डूर्गुरुत्वं सितविज्जलत्वं
स्नेहोऽरुचिर्जाल्पकफप्रसेकौ ।
उक्लेशमन्दानलता च तन्द्रा
रुजश्च मन्दाः कफवक्ररोगे ॥ १२१ ॥
सर्वाणि रूपाणि तु वक्ररोगे
भवन्ति यस्मिन् स तु सर्वजः स्यात् ।
संस्थानदृष्ट्याकृतिनाममेदा-
चैते चतुःषष्टिविधा भवन्ति ॥ १२२ ॥
शालाक्यतन्त्रेऽभिहितानि तेषां
निमित्तरूपाकृतिमेषजानि ।
यथाप्रदेशं तु चतुर्विधस्य
क्रियां प्रवक्ष्यामि मुखामयस्य ॥ १२३ ॥

इति मुखरोगनिदानम् ।

निष्पतनमिति मुखस्त्रावः । तृष्णेत्यादि पित्तजमुखरोगलक्ष-
णम् । शालाक्ये प्रपञ्चोक्तमुखरोगाणामत्रैव चतुर्विधमुखरो-
गेऽन्तर्भावं दर्शयन्नाह—संस्थानेत्यादि । संस्थानं स्थानमोष्ठादि,
दृष्यं रक्तादि, आकृतिः लिङ्गं, नाम शीतादादि, एषां मेदाद्
विकल्पाच्चतुःषष्टिविधा भवन्ति, ते च शालाक्ये एवोक्तेयाः ।
मुश्रुते पञ्चषष्टिमुखरोगा उक्ताः, तथाऽपीह वैदेहमतानुसारे-
णादूरान्तरेणैव चतुःषष्टिः । यथाप्रदेशमिति यथाविकल्पाप्र-
देशम् ॥ ११९-१२३ ॥

वातादिभिः शोकभयातिलोभ-

क्रोधैर्मनोप्राशनगन्धरूपैः ।

अरोचकाः स्युः परिहृष्टदन्तः

कषायवक्रश्च मतोऽनिलेन ॥ १२४ ॥

कटुम्लमुष्णं विरसं च पूति

पित्तेन विद्यालवणं च वक्रम् ।

माधुर्यपेच्छिल्यगुरुत्वशैत्य-

विवैद्धसंबद्धयुतं कफेन ॥ १२५ ॥

अरोचकैः शोकभयानिलोभ-

क्रोधाद्यद्वयाशनगन्धजे स्यात् ।

१ 'तृष्णाज्वरस्फोटकदाहपाकाः' इति पा० । २ 'विषद्वसंस्तम्भ-
युतं' इति पा० । ३ 'क्रोधाद्यद्वयाशनगन्धजे' इति पा० ।

स्वामाविकं वक्रमथाश्चिश्च

त्रिदोषजे नैकरसं भवेत् ॥ १२६ ॥

इत्यरोचकनिदानम् ।

आस्यरोगान्तर्विष्टलादेवारोचकानाह । यद्यपि राजय-
क्ष्मचिकित्सितेऽप्यरोचका उक्ताः, तथाऽपि शोषोक्तारोचकेभ्यः
पृथगुत्पन्ना एवारोचका अभिधीयन्त इति न पौनरुक्त्यम् ।
अतिलोभेनात्रारुचिरुच्यते, तत्रातिलोभेन कृतं सतताभ्यासमरु-
चिकारणं दर्शयति । विबद्धसंबद्धयुतमिति बन्धयुक्तमित्यर्थः ।
नैकरसमिति अनेकरसम् ॥ १२४-१२६ ॥

नादोऽतिरुक्कणमलस्य शोषः

स्त्रावस्तुश्चाश्रवणं च वातात् ।

शोफः सरागो दूरणं विदाहः

सपीतपूतिश्रवणं च पिप्तात् ॥ १२७ ॥

वैश्रुत्यकण्डूस्थिरशोफशुक्ल-

ग्निस्रग्ध्र्युतिः स्लेष्मभवेऽल्परक्तं च ।

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात्

स्त्रावश्च तन्नाधिकदोषवर्णः ॥ १२८ ॥

इति कर्णरोगनिदानम् ।

नादोऽतिरुक्कणमलस्य कर्णरोगानाह । एते च शालाक्ये
यद्यप्यष्टाविंशतिरुक्ताः, तथाऽपीह चतुर्ध्वेन कर्णरोगेषु शेषा-
णामप्यवरोधो व्याख्येयः, शेषाणामपि वातादिजन्यत्वात्
॥ १२७ ॥ १२८ ॥

अल्पस्तु रागोऽनुपदेहवांश्च

सतोद्भेदोऽनिलजाक्षिरोगे ।

पित्तात् सदाहोऽतिरुजः सरागः

पीतोपदेहः सुभृशोष्णवाही ॥ १२९ ॥

शुक्लोपदेहं बहुपिच्छिलाशु

नेत्रं कफात् स्याद्दृष्टता सकण्डुः ।

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाता-

न्नेत्रामयाः षण्णवतिस्तु भेदात् ॥ १३० ॥

तेषामभिव्यक्तिरभिप्रदिष्टा

शालाक्यतन्त्रेषु चिकित्सितं च ।

पराधिकारे तु न विस्तरोक्तिः

शस्तेति तेनात्र न नः प्रयासः ॥ १३१ ॥

इति नेत्ररोगनिदानम् ।

अल्पस्तु राग इत्यादिना चत्वारोऽक्षिरोगा अभिधीयन्ते ।
उपदेहः दुषिका । सुभृशोष्णवाहीति अस्योष्णस्त्रावी । अनुक्त-
नेत्रामयानां संख्यामाह-नेत्रामयाः षण्णवतिरिति । नेत्रामयेषु
आचार्योणां विप्रतिपत्तिः, नेत्ररोगाणां पदसतति विदेहः प्राह,

१ 'अल्पाक्षरागानुपदेहताश्च प्रस्पन्दतोदातिरुजश्च वातात्'
इति पा० ।

करालस्तु षण्णवतिम्, अक्षीतिं स्यात्पुकिः प्राह । तेषु करा-
लमतेनैवैतदभिधानम्, उक्तं च तत्र-“विंशतिः सप्त वत्सस्या,
नव संघो प्रकीर्तिताः । त्रयोदश तु शुक्रस्थाः, षड्विंशः कृष्ण-
भागजाः ॥ विंशतिः पञ्च दृष्टिस्थाः, षोडशैव च सर्वगाः”
इति । एतेषां ज्ञानोपायमाह-तेषामित्यादि । अभिव्यक्तिरिति
लक्षणम् । नेत्ररोगप्रपञ्चानभिधाने हेतुमाह-पराधिकारेभ्य-
स्यादि ॥ १२९-१३१ ॥

तेजोऽनिलाद्यैः सह केशभूमिं

दग्ध्वाऽशु कुर्यात् खलति नरस्य ।

किंचित्तु दग्ध्वा पलितानि कुर्या-

द्धरिप्रभत्वं च शिरोरुहाणाम् ॥ १३२ ॥

इत्यूर्ध्वजन्तूथगदैकदेश-

स्तब्धे निबद्धोऽयमशून्यतार्थम् ।

अतः परं भेषजसंग्रहं तु

निबोध संक्षेपत उच्यमानम् ॥ १३३ ॥

इति खालिलरोगनिदानम् ।

तेज इत्यादिना खालिललक्षणमाह । तेजःशब्देन देहो-
ष्माभिमतः, स वाताद्यैर्बुक्ताः खालिलादि करोतीति योजनी-
यम् । ये तु 'तेजः सवारत' इति पठन्ति, ते तेजःशब्देन पित्त-
मपि वर्णयन्ति । हरिप्रभत्वंमिति कपिलत्वम् । शिरोरुहाणा-
मिति केशानाम् । अशून्यतार्थमिति अस्य कायचिकित्साशास्त्रस्य
शालाक्याभिधेयरोगैरशून्यतार्थम् । भेषजसंग्रहमिति भेषजा-
भिधायकं ग्रन्थम् ॥ १३२ ॥ १३३ ॥

वातात् सकासवैस्वर्ये सक्षारं पीनसे घृतम् ।

पिबेद्रसं पयश्चोष्णं क्षेहिकं धूममेव वा ॥ १३४ ॥

शताह्वा त्वंग्वला मूलं स्योनैकरण्डविल्वजम् ।

सारग्वधं पिबेद्भर्तुं मधुच्छिष्टवसाघृतैः ॥ १३५ ॥

अथवा सघृतान् सकूर्न कृत्वा मल्लकसंपुटे ।

नवप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ १३६ ॥

शङ्खमूर्धलाटातौ पाणिस्वेदोपनाहनम् ।

स्वभ्यक्तं क्ष्वयशुक्लावरोधादौ संकरादयः ॥ १३७ ॥

त्रेयाश्च रोहिषाज्जीवचातकारिचोरकाः ।

त्वक्पत्रमरिचैलानां चूर्णा वा सोपकुञ्चिकाः ॥ १३८ ॥

स्रोतःशृङ्गाटनासाक्षिरौषे तैलं च नावनम् ।

प्रभाव्याजे तिलान् क्षीरे तेन पिष्टास्तदुष्मणा १३९

मन्दस्निग्धान् सयष्टाह्वाचूर्णांस्तैर्नैव पीडयेत् ।

दशमूलस्य निष्काथे रास्त्रामधुकलकवत् ॥ १४० ॥

सिद्धं ससैन्धवं तैलं दशकृत्वोऽणु तत् स्मृतम् ।

ग्नियथास्थापनैर्दोषं निर्हेद्वातसंश्लेष्म ॥ १४१ ॥

१ 'प्रोक्ताचिकित्सां तु परं निबोध । विस्तारतः संग्रहतश्च सम-
न्यथाक्रमं सौम्य मयोच्यमानाम्' इति पा० ।

स्निग्धाम्लोष्णैश्च लब्ध्वन्नं ग्राम्यादीनां रसैर्हितम् ।
उष्णाम्बुना स्नानपाने निवातोष्णप्रतिश्रयः ॥१४२॥
चिन्ताव्यायामवाक्चेष्टाव्यवायविरतो भवेत् ।
वातजे पीनसे धीमानिच्छेवेवात्मनो हितम् ॥१४३॥

अर्थतोषां कमाचिकित्साऽभिधीयते । प्रतिश्रयाये धूमस्य निषेधो वैरेचनिकधूमाभिप्रायेण कृतः, तेनेह वैदिकधूमाभिधानं न विरोधि । पाणिखेदं च उपनाहनं चेति पाणिखेदोपनाहनम् । क्षवधुस्त्रावरोधादाविलय रोधशब्देन प्रतीनाहोऽभिधीयते । संकरादयः संकरप्रस्तरादयः स्वेदाध्यायोक्ताः स्वेदाः । तर्कारी जयन्ती । स्रोतःशृङ्गाटनासाक्षिशोषे इति घ्राणश्चेन्नाक्षितर्पणीनां सिराणां सप्तिपातः शृङ्गाटकः । नाबनं तैलमुक्त्वाह-प्रभाव्याजे इत्यादि । तदुष्मणेति अजाक्षीरोष्मणा पिष्टस्वेदने मन्दोत्थितान् । सयश्चाहचूर्णानिति यश्चाहचूर्णस्याप्रधानत्वात्, तिलचूर्णात् पादिकत्वम् । तेनैव पीडयेदिति अजाक्षीरेण । एवं निष्पन्नतैलस्य दशमूलनिष्कायादिर्मिदंशकत्वः पाकात् सिद्धं तैलमणुतैलं स्यात्, अणुता चास्य अणुस्रोतोनुसारित्वात्, तच्चैह भावनया पाकभूयस्त्वैनं निष्पीडनविशेषेण च क्रियते । उक्तं हि विदेहे-“भावनया पाचनाद्वाऽपि तैलानामणुतैलता । मर्दानापि सर्वेषां देहानामणुतैलता” इति । सिद्धाम्लेखादिना आहाराचारवाह । निवातोष्णप्रतिश्रय इति निवातोष्णगृहस्थायी ॥ १३४-१४३ ॥

पैत्ते सर्पिः पिबेत् सिद्धं शृङ्गवेरशृतं पयः ।
पाचनार्थं पिबेत् पक्के कार्यं मूर्धविरेचनम् ॥ १४४ ॥
पाठाद्विरजनीमूर्वापिप्पलीजातिपल्लवैः ।
दन्त्या च साधितं तैलं नस्यं स्यात् पक्वपीनसे ॥१४५॥
यूषास्त्रे रक्पित्तघ्नाः कपाया नावनानि च ।
पाकदाहाद्यरुक्षेपु शीता लेपैः ससेचनाः ॥१४६॥
ध्रेयनस्योपचाराश्च कपायाः स्वादुशीतलाः ।
मन्दपित्ते प्रतिश्रयाये स्निग्धैः कुर्याद्विरेचनम् ॥१४७॥
घृतं क्षीरं यचाः शालिगंधूमा जाङ्गला रसाः ।
शीताम्लास्तिकशकानि यूषा मुद्रादिभिर्हिताः ॥१४८॥

पैत्ते सर्पिः पिबेत् सिद्धमित्यत्र शृङ्गवेरसिद्धमेव सर्पिर्द्वयम् । रक्पित्तघ्ना इति रक्पित्तचिकित्सोक्ताः । मन्दपित्ते इति ईष-त्पित्ते ॥ १४४-१४८ ॥

गौरवारोचकेष्वादौ लङ्घनं कफपीनसे ।
स्वेदाः सेकाश्च पाकार्थं लिप्ते शिरसि सर्पिषा ॥१४९॥
लशुनं मुद्गचूर्णेन व्योषक्षारघृतैर्युतम् ।
देयं कफघ्नवमनमुत्किष्टलक्ष्मणे हितम् ॥ १५० ॥

अपीनसे पूतिनस्ये घ्राणस्त्रावे सकण्डुकैः ।
धूमः शस्तोऽवपीडश्च कटुभिः कफपीनसे ॥ १५१ ॥
मनःशिला वचा व्योषं विडङ्गं हिङ्गुं गुग्गुलुः ।
चूर्णो ब्रेयः प्रथमनं कटुमिश्र फलेस्तथा ॥ १५२ ॥
भार्गीमदनतर्कारीसुरसादिविपान्ति ।
मूत्रे लाक्षा वचा लम्बा विडङ्गं कुष्ठपिप्पली ॥१५३॥
कृत्वा कल्कं करञ्जं च तैलं तैः सार्षपं पचेत् ।
पाकान्मुके घने नस्यमेतन्मेदोनिषे कफे ॥ १५४ ॥
स्निग्धस्य व्याहते वेगे छर्द्वनं कफपीनसे ।
वमनीयशृतक्षीरतिलमाषयवागुना ॥ १५५ ॥
वार्ताककुलकव्योषकुलत्थादिकमुद्रजाः ।
यूषाः कफघ्नमन्त्रं च शस्तुष्णाम्बुसेच(व)नम् ॥१५६॥
सर्वेजित् पीनसे दुष्टे कार्यं शोफे च शोफजित् ।
क्षारोऽमुद्राधिमार्सेषु क्रिया शोषेऽप्यवश्यं च ॥१५७॥
इति पीनसनासारोगचिकित्सा ।

देयं कफघ्नवमनमिति कफघ्नद्रव्यकृतं वमनं देयमित्यर्थः । कटुभिः फलेरिति मरिचपिप्पल्यादिभिः । पाकान्मुके इति पाकावसानाव्युते । व्याहते वेग इति पीनसस्य वेगे मन्दीभूते । शोफे चेति नासाशोफे ॥ १४९-१५७ ॥

वातिके शिरसो रोगे स्नेहान् स्वेदान् सनावनान् ।
पानात्रमुपनाहांश्च कुर्याद्वातामयापहान् ॥ १५८ ॥
तैलधृष्टैरगुर्वाद्यैः सुखोष्णैरुपनाहनम् ।
जीवनीयैः सुमनसा मत्स्यैर्मार्सेश्च शस्यते ॥ १५९ ॥
रास्त्रास्थिरादिभिः सिद्धं सक्षीरं नस्यमर्तिनुत् ।
तैलं रास्त्राद्रिकाकोलीशर्कराभिरथापि वा ॥ १६० ॥
बलामभूकपृथ्वाहविदारीचन्दनोत्पलैः ।
जीवकर्षभकद्राक्षशर्कराभिश्च साधितः ॥ १६१ ॥
प्रस्थस्तैलस्य सक्षीरो जाङ्गलार्धतुलारसे ।
नस्यं सर्वोर्ध्वजशूयवातपित्तामयापहम् ॥ १६२ ॥
दशमूलबलारास्त्रात्रिफलामयुकैः सह ।
मयूरं पक्षपित्तात्रशरुतुण्डाङ्गिवर्जितम् ॥ १६३ ॥
जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।
मधुरैः कार्ष्णिकैः कल्कैः शिरोरोगार्दितापहम् ॥१६४॥
कर्णाक्षिनासिकाजिह्वातात्वात्यगलरोगनुत् ।
मायूरमिति विख्यातमूर्ध्वजशूगदापहम् ॥ १६५ ॥
इति मायूरघृतम् ।

दशमूलेयादौ दशमूलदिभिः प्रलेकं त्रिपलमनैः समं मयूरं पक्षादिवर्जितं जलद्रोणे एव पचेत् । जलद्रोणो ह्यत्र कार्थार्थं पादावशेषः सन् घृतप्रस्थाचतुर्गुणो भवति । किंच दशमूल-दीनां चत्वारिंशत्पलेन मयूरैकैः सममदूरान्तरं चतुःपष्टिपलं

१ 'पिबेत्सिक्तं' इति पा० । २ 'पाकदाहाद्यरुक्षेपु' इति पा० ।

३ 'सेकाः प्रलेपनाः' इति पा० । ४ 'स्नेहनस्योपचाराश्च' इति पा० ।

१ 'सममयूरं व्यक्तपरिव्यक्तिपरिग्रहाद् पक्षादिवर्जितं' इति पा० ।

काथं द्रोणमाने जले देयम् । किंवा दशमूलादीनां मयूरेण च मिलित्वा यावत् काथं भवति तच्चतुर्गुणं जलमुत्सर्गपरिभाषयेव देयम् । मयुरैरिति जीवनीयगणोक्तदेशभिः, जीवनीयानि हि मयुरवप्रकर्षादिह मयुरशब्देनोच्यन्ते ॥ १५८-१६५ ॥

एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् । चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च काणिकैः ॥ १६६ ॥ जीवन्तीत्रिफलामेदासृद्धीकधिपेरूपकैः । समङ्गाचविद्यामार्गाकादमरीसुरदासुभिः ॥ १६७ ॥ आत्मगुप्तामहामेदातालखर्जूरमस्तकैः । मृणालविसशालुकशृङ्गाजीवकपर्पकैः ॥ १६८ ॥ शतावरीविदारीशुब्रह्मतीसारिवायुगैः । मूर्वाश्वदंष्ट्रपमकशृङ्गाटककसेकैः ॥ १६९ ॥ रास्नास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाशरिपौष्करैः । पुनर्नवानुगाक्षीरीकाकोलीधन्वासकैः ॥ १७० ॥ खर्जुराक्षोटवाताममृज्जाताभिषुकरैरपि । द्रव्यैरेभिर्भयथालाभं पूर्वकल्पेन साधितम् ॥ १७१ ॥ नस्ये पाने तथाऽभ्यङ्गे वस्तौ चैव प्रयोजयेत् । शिरोरोगेषु सर्वेषु कासे श्वासे च दारुणे ॥ १७२ ॥ मन्यापृष्ठग्रहे शोषे स्वरभेदे तथाऽर्दिते । योन्यसृक्शुक्रदोषेषु शस्तं वन्ध्यासुतप्रदम् ॥ १७३ ॥ ऋतुस्नाता तथा नारी पीत्वा पुत्रं प्रसूयते । महामायूरमित्येतद्वृत्तमात्रेयपूजितम् ॥ १७४ ॥

इति महामायूरघृतम् ।

आखुभिः कुकुटैर्हसैः शशैश्चापि हि बुद्धिमान् । कल्पेनानेन विपचेत् सर्पिरुर्ध्वगदापहम् ॥ १७५ ॥

एतेनैवेति दशमूलादिमयूरकाथेन यथोक्तविधानकृतेन । द्वितीयखर्जूरशब्देन खर्जूरफलं गृह्यते । अक्षोटवातामादीनि औत्तरापथिकानि । पूर्वयोगोक्तकाथविधानं यथ्येतेनैव कषायेणैलादिना सिद्धं, तथाऽपि पुनः पूर्वकल्पेनेति वचनेन यथा-लामितिपदेन च यथालाभं करणीयत्वं कल्क एव, न काथे इति दर्शयति । अत्र प्रयोगभेदे जतुकर्णः—“तत्काथोचितशिखिनं दशमूलत्रेयसीबलमशुक्लैः सह सर्पिषा जीवनीयकैः पचेत् पयसा काथेऽसिञ्चये चतुर्गुणं प्रस्थं घृतं यथालाभं जीवनशृङ्गवातामाक्षोटान्त्रिफलापूरामधुकैः खर्जुरालाम-सकत्वगोलापौष्करध्वंश्रातामलकीविसमार्गाकैरुद्राङ्गाटकमृणालरास्नास्थिरासमज्ञाशृङ्गजडभिः सह तु मायूरं चतुष्प्रयोगाद्-ध्वजवृणदेष्वस्तवत्” इति । अत्र मयूरस्थाने मृषाकापी इत्ये-याहा—आखुभिरियादिना । आखुना मयूरपेक्षया स्वल्पमा-नेनाप्यत्रैकेनापि साधनं कर्तव्यमित्याहुः ॥ १६६-१७५ ॥

१ “खर्जूरमधुकैश्च सजीरकैः” इति पा० । २ “मषूकाक्षोट”

इति पा० ।

पैत्ते घृतं पयः सेकाः शीता लेपाः सनावनाः । जीवनीयानि सर्पिषा पानाभं चापि पिचतुत् ॥ १७६ ॥ चन्दनोशीरयष्टाहवलाव्याघ्रनखोत्पलैः । क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याच्छ्रुतेर्वै परिषेचनम् ॥ १७७ ॥ त्वक्पत्रशर्कराकल्कः सुपिष्टस्तण्डुलाम्बुना । कार्योऽवपीडः सर्पिश्च नस्यं तस्यानु पैत्तिके ॥ १७८ ॥ यष्टाहवचन्दनानन्ताक्षीरसिद्धं घृतं हितम् । नावनं शर्कराद्राक्षामधुकैर्वाऽपि पिचते ॥ १७९ ॥ शूतैर्वैलत्र क्षीरशूतैः । सर्पिश्च नस्यमित्यत्र अवपीडस्य पश्चात् सर्पिषा नस्यं देयम् ॥ १७६-१७९ ॥ कफजे खेदितं धूमनस्यप्रधमनादिभिः । शुद्धं प्रलेपानाञ्चैः कफज्ञैः समुपाचरेत् ॥ १८० ॥ पुराणसर्पिषः पानैस्तीक्ष्णैर्वास्तिभिरेव च । कफानिलोत्थिते दाहः शोषयो रक्तमोक्षणम् ॥ १८१ ॥ परण्डनलदक्षौमगुग्गुल्वगुरुचन्दनैः । धूमवर्तं पिबेद्गन्धैरकुष्ठतगरैस्तथा ॥ १८२ ॥ सन्निपातभवे कार्यं सन्निपातहिता क्रिया । किमिजे चैव कर्तव्यं तीक्ष्णं मूर्ध्विरेचनम् ॥ १८३ ॥ त्वग्वन्तीव्याघ्रकरजविडङ्गनवमालिकाः । अपामार्गफलं बीजं नक्तमालशिरिषयोः । क्षवकोऽश्मन्तको विष्यं हरिद्रा हिङ्गु यूथिका १८४ फणिज्जकश्च तैस्तैलमविमूत्रै चतुर्गुणैः । सिद्धं स्यात्तानवं चूर्णं चैषां प्रधमनं हितम् ॥ १८५ ॥ फलं शिशुकराभ्यां सव्योषं चावपीडकः । कषायः स्वरसः क्षारश्चूर्णं कल्कोऽवपीडकः ॥ १८६ ॥ शुक्तित्तकटुसौद्रकषायैः कवलप्रहः ।

इति शिरोरोगचिकित्सा ।

कफानिलोद्भवे दाह इत्यत्र कफोद्भवे अनिलोद्भवे च सुशु-तवचनाल्ललाटशङ्खदेशे दाहः कर्तव्यः । उक्तं हि सुश्रुते—“शिरोरोगाधिमन्थप्रसृतिषु भ्रूललाटशङ्खप्रदेशेषु दहेत्” (सु. सु. अ. १२) इति । गन्धैरकुष्ठतगरैरिति अणुवादिगन्धैः, कुष्ठतगरवर्जनं चात्र मस्तुल्लङ्घसाववर्जनार्थम् । उक्तं च शालाक्ये—“नतकुष्ठे जायतयो धूमवर्तिप्रयोजिते । मस्तुल्लङ्घं प्रकषेण तस्मात् नैव योजयेत्” इति । व्याघ्रकरजः नखी । क्षवशुः छिक्कारकः ॥ १८०-१८६ ॥

धूमः प्रधमनं शुद्धिदश्चर्द्धनलङ्घनम् ॥ १८७ ॥

भोज्यं च मुखरोगेषु यथास्यं दोषजुद्धितम् ।

पिप्पल्यगुरुदार्वाचित्यगवक्षाररसाज्जनम् ॥ १८८ ॥

पाठां तेजोवर्ती पथ्यां समभागं विचूर्णयेत् ।

मुखरोगेषु सर्वेषु सक्षौद्रं तद्विधारयेत् ॥ १८९ ॥
 सीधुमाधवमाजीकैः श्रेष्ठोऽयं कवलग्रहः ।
 तेजोह्नामभयामेलां समङ्गां कटुकां घनम् ॥ १९० ॥
 पाठां ज्योतिष्मतीं लोभ्रं दावीं कुष्ठं च चूर्णयेत् ।
 दन्तानां घर्षणं रक्तस्त्रावकपट्टरुजापहम् ॥ १९१ ॥
 पञ्चकालकतालीसपत्रैलामरिचत्वचः ।
 पलाशमुष्ककक्षारयवक्षाराश्च चूर्णिताः ॥ १९२ ॥
 गुडे पुराणे द्विगुणे कथिते गुटिकाः कृताः ।
 कर्कन्धुमात्राः सप्ताहं स्थिता मुष्ककभस्मिनि ॥ १९३ ॥
 कण्ठरोगेषु सर्वेषु धार्वाः स्युरमृतोपमाः ।
 गृहधूमो यवक्षारः पाठा व्योषं रसाञ्जनम् ॥ १९४ ॥
 तेजोह्ना त्रिफला लोभ्रं चित्रकश्चेति चूर्णितम् ।
 सक्षौद्रं धारयेदेतद्वलरोगविनाशनम् ॥ १९५ ॥
 कालकं नाम तच्चूर्णं दन्तास्यगलरोगनुत् ।

इति कालकचूर्णम् ।

मनःशिला यवक्षारो हरितालं ससैन्धवम् ॥ १९६ ॥
 दावीत्वक् चैति तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतम् ।
 मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ॥ १९७ ॥
 मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नाम कीर्तितम् ।

इति पीतकचूर्णम् ।

मृद्रीका कटुका व्योषं दावीत्वक् त्रिफला घनम् ॥ १९८ ॥
 मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।
 पाठा रसाञ्जनं मूर्वा तेजोहेति च चूर्णितम् ॥ १९९ ॥
 क्षौद्रयुक्तं विधातव्यं गलरोगे भिषजितम् ।
 योगास्त्वेते त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ॥ २०० ॥
 कटुकातिविषापाठादावींमुस्तकलिङ्गकाः ।
 गोमूत्रकथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥ २०१ ॥
 खरसः कथितो दाव्यां घनीभूतो रक्तिया ।
 सक्षौद्रा मुखरोगासृग्दोषनाडीव्रणपहाः ॥ २०२ ॥
 तालुशोषे त्वदृष्णस्य सर्पिरौत्तरभक्तिकम् ।
 नावनं मधुराः खिग्धाः शीताश्चैव रसा हिताः ॥ २०३ ॥
 मुखपाके सिराकर्म शिरःकायविवरेचनम् ।
 मूत्रतैलघृतक्षौद्रक्षीरैश्च कवलग्रहाः ॥ २०४ ॥
 सक्षौद्रास्त्रिफलापाठामृद्रीकाजातिपल्लवाः ।

कषायतिककाः शीताः काथाश्च मुखधावनाः ॥ २०५ ॥

शुकैलादि मुखरोगचिकित्सितम् । बुद्धिरथ इति विरेच-
 नम् । दावीत्वमिति दाव्यास्तवम् । रुजापहमिति रोगपीडाह-
 रम् । पञ्चकोलेत्यादौ चूर्णसमुदायद्वयो द्विगुणः । कर्कन्धुमात्रा
 इति अष्टमाषकमानाः । केचिद् रोधस्थाने लोहं पठन्ति; उक्तं

हि शालाक्ये—“पाठा रसाञ्जनं व्योषं तेजोह्ना त्रिफलाऽ-
 भिक्तः । गृहधूमो यवक्षारो शर्बं चूर्णं तु कालकम्” इति ।
 वातपित्तकफापहा इति प्रत्येकमेव कालादयत्रयो योगास्त्रिदोष-
 हराः । रक्तियेति घनीभूतरसस्य संज्ञा । तालुशोषे इत्यादौ
 अतृष्णस्येतिपदेन तृष्णायुक्तस्य तालुशोषे औत्तरभक्तिकमपि
 सर्पिःपानं निषेधयति । तालुशोषे च “तृष्णामूर्च्छांपरीताश्च
 गर्भिण्यस्तालुशोषिणः” (सू. अ. १३) इत्यादिना यद्यपि
 ज्वहपानं निषिद्धं, तथाऽपीह औत्तरभक्तिकं सर्पिर्विशेषविधानात्
 कर्तव्यमेव । सिराकर्मणि सिराव्यधनं; तच्च सुष्ठुतवचनात्
 तालुनि जिह्वार्यां च कर्तव्यम् ॥ १८७-२०५ ॥

तुलां खदिरसारस्य द्विगुणामरिमेदसः ।
 प्रक्षाल्य जर्जरीकृत्य चतुर्दशेऽम्भसः पचेत् ॥ २०६ ॥
 द्रोणशेषं कषायं तं पृत्वा भूयः पचेच्छनैः ।
 ततस्तस्मिन् घनीभूते चूर्णकृत्याक्षभागिकम् ॥ २०७ ॥
 चन्दनं पद्मकोशीरं मज्जिघ्रा धातकी घनम् ।
 प्रपीण्डरीकं यष्टाह्रतवगेलापक्वकेशरम् ॥ २०८ ॥
 लाक्षां रसाञ्जनं मांसीत्रिफलालोभ्रवालकम् ।
 रजन्यौ फलिनीमेलां समङ्गां कटुफलं वचाम् ॥ २०९ ॥
 यवासागुरुपत्तङ्गैरिकाञ्जनमावपेत् ।
 लघङ्गनखकक्कोलजातिकोशान् पलोन्मितान् ॥ २१० ॥
 कर्पूरकुडवं चापि क्षिपेच्छीतेऽवतारिते ।
 ततस्तु गुटिकाः कार्याः शुष्काश्चास्येन धारयेत् ॥ २११ ॥
 तैलं चानेन कल्केन कषायेण च साधयेत् ।
 दन्तानां चलनघ्नशौशिर्यंक्रिमिरोगनुत् ॥ २१२ ॥
 मुखपाकास्यदौर्गन्ध्यजाढ्यारोचकनाशनम् ।
 स्त्रावोपलेपपैच्छिल्यवैस्वर्यगलशोषनुत् ॥ २१३ ॥
 दन्तास्यगलरोगेषु सर्वेष्वेतत् परायणम् ।
 खदिरादिगुटीकेयं तैलं च खदिरादिकम् ॥ २१४ ॥

इति खदिरादिगुटिका तैलं च ।

तुलामिलादिना खदिरादिगुटिकामाह । द्विगुणामरिमेदस
 इति विद्वदखदिरस्य तु तुले द्वे एव । पतङ्गं रक्तचन्दनम् । लव-
 ङ्गावीनामत्र पलमानत्वम् । दन्तास्यगलरोगाः शालाक्योक्ता
 हेत्या । परायणमिति परमयनं श्रेष्ठं भेषजमिति यावत् । इति
 मुखरोगचिकित्सा ॥ २०६-२१४ ॥

अदचौ कवलग्रहा धूमाः समुखधावनाः ।
 मनोहमन्नपानं च हर्षणाश्वासनानि च ॥ २१५ ॥
 कुष्ठसौवर्चलाजाजीशर्करामरिचं विडम् ।
 धात्र्येलापद्मकोशीरपिप्पस्युत्पलचन्दनम् ॥ २१६ ॥
 लोभ्रं तेजोवती पथ्या व्यूषणं सयवाग्रजम् ।
 आर्द्रदाहिमनिर्गसश्चाजाजीशर्करायुतः ॥ २१७ ॥

सतैलमाक्षिकास्वेते चत्वारः कवलग्रहाः ।
चतुरोऽरोचका हन्युर्वाताद्येकजसर्वजान् ॥२१८॥
कारवीमरिचाजीद्राक्षुवृक्षाम्लदाडिमम् ।
सौवर्चलं गुडः क्षौद्रं सर्वारोचकनाशनम् ॥२१९॥
वर्ति समीरणे, पिप्पे विरेके, वमनं कफे ।
कुर्याद्बुद्धानुकूलानि हर्षणं च मनोघ्ने ॥२२०॥

इत्यरोचकचिकित्सा ।

अरोचकचिकित्सामाह — अरुचाविलादि । कुष्ठेयादिना
अर्धश्लोकोक्ताश्चत्वारो योगा वातपित्तकफसन्निपातजेष्वरोचकेषु
कमाज्ज्ञेयाः ॥ २१५-२२० ॥

कर्णशूले तु वातघ्नी हिता पीनसवत् क्रिया ।
प्रदेहाः पूरणं नस्यं पाकस्त्रावे व्रणक्रियाः ॥२२१॥
भोज्यानि च यथादोषं कुर्यात् स्नेहांश्च पूरणान् ।
हिङ्गुमुष्वरुण्ठीमित्तैलं तु सार्पणं पचेत् ॥२२२॥
एतद्धि पूरणं श्रेष्ठं कर्णशूलनिवारणम् ।
देवदारुवचागुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ॥२२३॥
तैलं सिद्धं वस्तमूत्रे कर्णशूलनिवारणम् ।
वराटकान् समाहृत्य दहेन्मुद्गाजने नवे ॥२२४॥
तद्भस्म श्लेयोतयेत्तेन गन्धतैलं विपाचयेत् ।
रसाञ्जनस्य शुण्ठ्याश्च कल्काभ्यां कर्णशूलनुत् ॥२२५॥
शुष्कमूलकशुण्ठाणां क्षारो हिङ्गु महौषधम् ।
शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारु शिषु रसाञ्जनम् ॥२२६॥
सौवर्चलयवक्षारखण्डिकोद्भिदसैन्धवम् ।
भूजग्रन्थिविडं मुस्तं मधुशुक्लं चतुर्गुणम् ॥२२७॥
मातुलङ्गसश्चैव कदल्या रस एव च ।
सैर्वैरैर्यथोद्भिदैः क्षारतैलं विपाचयेत् ॥२२८॥
बाधिर्यं कर्णनादश्च प्रयस्त्रावश्च दारुणः ।
किमयः कर्णशूलं च पूरणादस्य नश्यति ॥२२९॥
मुखकर्णाक्षिरोमेघे यथोक्तं पीनसे विधिम् ।
कुर्याद्भिषक् समीक्ष्यादौ दोषकालबलावलम् ॥२३०॥
इति कर्णरोगचिकित्सा ।

वराटकानिलादौ तद्भस्मेति वराटकदाहभस्म । श्लेयोतयेत्
गालयेत् । गन्धतैलमिति गुग्गुध्रद्रव्यकल्कयुक्तं तैलं, किंवा गन्ध-
द्रव्याधिवासितं तिलोद्भवं तैलम् । शुष्कमूलकेत्यादिके क्षारतैले
मधुशुक्लं चतुर्गुणमिति मधुप्रधानं शुक्लं चतुर्गुणम् । शुक्लं च
“शन्मस्त्रादि शुचौ भाण्डे सगुडक्षौद्रनागरम् । धान्यराशौ
त्रिरात्रस्थं शुक्लं बुक्तं तदुच्यते” इति । मातुलङ्गकदलीरसौ तैल-
समौ । अन्ये तु मधुशुक्लानुभाविपि दापयन्ति; तत्र मधु तैल-

१ ‘सावयेव’ इति पा० । २ ‘बालमूलकशुण्ठाणां’ इति पा० ।

३ ‘तैलमेभिषिक्तव्यं कर्णशूलदं परम्’ इति पा० । ४ ‘पूरणादस्य
तैलस्य किमयः कर्णमाश्रिताः । क्षिप्रं प्रपाशं गच्छन्ति कृष्णान्त्रियस्य
शसनात्’ ॥ क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम्’ इति पा० ।

समं, शुक्लं तु चतुर्गुणमिति वदन्ति; तच्चातिहृदयङ्गमं, यतो
जत्कर्णे मधु न पठ्यत एव, मधुनः शुक्लग्रहणेनैव गृही-
तत्वात् । उक्तं च—“मूलकमसशताह्वाक्षारवचाचतुर्लव-
णकुष्ठदारुसञ्जननागरसोमाञ्जनहिङ्गुधनभूजैर्मातुलङ्गकदलीरसै-
श्चतुर्गुणशुक्लैस्तैलं विपक्वं श्रुतिनादाचार्यशूलजनुग्रम्” इति
॥ २२१-२३० ॥

उत्पन्नमात्रे तरुणे नेत्ररोगे विडालकः ।

कार्यो दाहोपदेहाश्वश्रोफरागनिवारणः ॥२३१॥
नागरं सैन्धवं सर्पिर्मण्डेन च रसक्रिया ।
निवृष्टं वातिके तद्वन्मधुसैन्धवगैरिकम् ॥२३२॥
तथा शावरकं लोघं घृतभृष्टं विडालकः ।
तद्वत् कार्यो हरीतक्या घृतभृष्टो रुजापहः ॥२३३॥
पैत्तिके चन्दनानन्तामजिष्ठाभिर्विडालकः ।
कार्यः पक्वयष्ट्याह्मांसीकालीयकैस्तथा ॥२३४॥
गैरिकं सैन्धवं मुस्तं रोचना च रसक्रिया ।
कफे कार्या तथा क्षौद्रं त्रियङ्गुः समनःशिला ॥२३५॥
सन्निपाते तु सर्वैः स्याद्बहिरङ्गणोः प्रलेपनम् ।
पैक्ष्माण्यस्पृश्यता कार्यं संपके त्वञ्जनं व्यधात् ॥२३६॥
आश्लयोतनं मारुतजे काथो विस्वादिभिर्हितः ।
कोष्णः सैरण्डतर्फीरुहतीमधुशिथुभिः ॥२३७॥
पृथ्वीकादाभिर्मिषिष्ठालाक्षाद्विमधुकोपलैः ।
काथः सशर्करः शीतः पूरणं रक्तापेक्षनुत् ॥२३८॥
नागरत्रिफलाभुस्तनिम्बवासारसः कफे ।
कोष्णमाश्लयोतनं मिथैरोगधैः सान्निपातके ॥२३९॥
वृहत्येरण्डमूल्त्वक् शिग्रोः पुष्पं ससैन्धवम् ।
अजाक्षीरेण पिष्टं स्याद्वर्तिर्वाताक्षिरोगनुत् ॥२४०॥
सुमनःकोरकाः शङ्खखिफला मधुकं वला ।
पित्तरक्तापहा वर्तिः पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥२४१॥
सैन्धवं त्रिफला व्योषं शङ्खानामिः समुद्रजः ।
फेनः शैलेयकं सर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥२४२॥
अमृताह्वा विसं विस्वं पटोलं छागलं शकृत् ।
प्रपौण्डरीकं यष्ट्याहं दार्वा कालानुसारिवा ॥२४३॥
एषामष्टपलान् भागान् सुयौताञ्जरीकृतान् ।
तोये पक्त्वा रसे पूते भूयः पके रसे घने ॥२४४॥
कर्षं च श्वेतमरिचाज्जातीपुष्पात्रवात् पलम् ।
चूर्णं क्षिप्वा कृता वर्तिः सर्वघ्नी द्रवप्रसादनी ॥२४५॥
शङ्खप्रवालवैदूर्यलौहताम्रप्लवाश्लिभिः ।
स्रोतोऽश्वेतमरिचैर्वर्तिः सर्वाक्षिरोगनुत् ॥२४६॥

१ ‘रोचनामुस्तलवणगैरिकैश्च’ इति पा० । २ ‘प्रक्षाल्य स्पृशता
कार्यं सम्यङ्भाजनं व्यधात्’ इति पा० । ३ ‘निम्बवातालोभ्रस्तः
कफे’ इति पा० । ४ सर्वघ्नीति त्रिदोषघ्नी । ‘दोषघ्नी’ इति पा० ।

शाणार्धं मरिचाद्वै च पिप्पल्यणवफेनयोः ।
 शाणार्धं सैन्धवाच्छाणा नव सौवीरकाञ्चनात् २४७
 पिष्टं सुसूक्ष्मं चित्रायां चूर्णाञ्जनमिदं शुभम् ।
 कण्डूकाचकफार्तानां मलानां च विशोधनम् ॥ २४८
 वस्तुमूत्रे व्यर्थं स्थाप्यमेलाचूर्णं सुभावितम् ।
 चूर्णाञ्जनं हि तैमिर्यकिमपिष्ठमलापहम् ॥ २४९ ॥
 सौवीरमञ्जनं तुल्यं ताप्यो धातुर्मनःशिला ।
 चक्षुष्या मधुकं लोहा मणयः पौष्पमञ्जनम् ॥ २५० ॥
 सैन्धवं शौकरी दंष्ट्रा कतकं चाञ्जनं शुभम् ।
 तिमिरादिषु चूर्णं वा वर्तिर्वैयमनुत्तमा ॥ २५१ ॥
 कतकस्य फलं शङ्खः सैन्धवं व्यूषणं सिता ।
 फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥ २५२ ॥
 कुकुटाण्डकपालानि वर्तिरेषा व्यपोहति ।
 तिमिरं पटलं काचं मलं चाशु सुखावती ॥ २५३ ॥
 इति सुखावती वर्तिः ।

त्रिफलाकुकुटाण्डवकासीसमयसो रजः ।
 नीलोत्पलं विडङ्गानि फेनं च सरितां पतेः ॥ २५४ ॥
 आञ्जनं पयसा पिष्ट्वा भावयेत्ताम्रभाजने ।
 सप्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्ट्वा क्षीरेण वर्तयेत् ॥ २५५ ॥
 एषा दृष्टिप्रदा वर्तिरन्धस्याभिन्नचक्षुषः ।
 इति दृष्टिप्रदा वर्तिः ।

वदने कृष्णसर्पस्य निहितं मासमञ्जनम् ॥ २५६ ॥
 ततस्तस्मात् समुद्रस्य सुशुष्कं चूर्णयेद्बुधः ।
 सुमनःकोरकैः शुष्करैर्धातैः सैन्धवेन च ॥ २५७ ॥
 एतन्नेत्राञ्जनं कार्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम् ।
 पिप्पल्यः किंशुकसो वसा सर्पस्य सैन्धवम् २५८
 जीर्णं घृतं च सर्वाक्षिरोगघ्नी स्याद्रसक्रिया ।
 कृष्णसर्पवसा क्षौद्रं रसो धात्र्या रसक्रिया ॥ २५९ ॥
 शस्ता सर्वाक्षिरोगेषु काचार्बुदमलेषु च ।
 धात्रीरसाञ्जनक्षौद्रसर्पिर्मस्तु रसक्रिया ॥ २६० ॥
 पित्तरक्ताक्षिरोगघ्नी तैमिर्यपटलापहा ।
 धात्रीसैन्धवपिप्पल्यः स्युरल्पमरिचाः समाः २६१
 क्षौद्रयुक्ता निहन्त्यान्धं पटलं च रसक्रिया ।
 इति नेत्ररोगचिकित्सा ।

उत्पन्नमात्रे इत्यादिना नेत्ररोगचिकित्सितमाह । विडालकः
 नेत्रबहिर्लेपः शालाक्ये उच्यते । निष्ठमिल्यादौ तद्वदिति रस-
 क्रियेत्यर्थः । हरीतकी तद्वदिति हरीतकीष्टतयुक्तो विडालकः ।
 सन्निपाते तु सर्वैरिति प्रत्येकवातायुक्ताविडालकद्रव्यैः प्रलेपनं
 कार्यमित्यर्थः । नेत्राञ्जनं त्र्यहृदित्यत्र प्रायोऽक्षिरोगाणां त्र्यहृदेष
 पाकात् त्र्यहृदित्युक्तम् । पाकलक्षणं तन्त्रान्तरे—“प्रशस्त-

वर्मेता चाइणोः संरम्भाशुप्रशान्तता । मन्दवेदनता कण्डूः
 पक्षाक्षिगदलक्षणम्” इति । आश्व्योतनम् अक्षिसेकः । सुमनः-
 कोरकाः जातीमुकुलकाः । श्वेतमरिचं शोभाञ्जनीवजम् । डवः
 पक्षिविशेषः प्रसेवकगलः । द्वे च पिप्पल्यणवफेनयोरिति
 शाणावित्यर्थः । चित्रायामिति चित्रानक्षत्रे । ताप्यो धातुः
 तापीनदीभवो माक्षिकधातुः । चक्षुष्या वनकुलस्थिका । पौष्प-
 मञ्जनं पुष्पाञ्जनम् । अभिन्नचक्षुष इति अभिन्नतारकस्य ।
 कृष्णसर्पलेपे मृतकृष्णसर्पस्य ॥ २३१-२६१ ॥—

खालित्ये पलिते वर्यां हरिलोमि च शोधितम् ॥
 नस्यैस्तैलैः शिरोवक्रप्रलेपैश्चाप्युपाचरेत् ।
 सिद्धं विदारीगन्धाद्यैर्जीवनीयैरथापि च ॥ २६३ ॥
 नस्यं स्यादणुतैलं वा खालित्यपलितापहम् ।
 क्षीरात् सहचराद्भृङ्गराजाच्च सौरसाद्रसात् २६४
 प्रस्येस्तु कुडवस्तैलाद्यष्ट्याह्नपकविकृतः ।
 सिद्धः शिलासमे भाण्डे मेषभृङ्गादिषु स्थितः २६५
 नस्यं स्याद्विषजा सम्यग्योजितं पलितापहम् ।
 भिषजा क्षीरपिष्टौ वा दुग्धिकाकरवीरकौ ॥ २६६ ॥
 उत्पात्र्य पलिते देयौ तावुभौ पलितापहौ ।
 मार्कवस्वरसात् क्षीराद्विप्रस्थं मधुकात् पलम् २६७
 तैः पचेत् कुडवं तैलात्तन्नस्यं पलितापहम् ।
 आदित्यवह्न्या मूलानि कृष्णशैरेयकस्य च ॥ २६८ ॥
 सुरसस्य च पत्राणि पत्रं कृष्णशणस्य च ।
 मार्कवः काकमाची च मधुकं देवदारु च ॥ २६९ ॥
 पृथग्दशपलांशानि पिप्पल्यस्त्रिफलाऽञ्जनम् ।
 प्रपौण्डरीकं मज्जिष्ठा लोभ्रं कृष्णागुरुत्पलम् २७०
 आत्रास्थि कर्दमः कृष्णो मृणालं रक्तचन्दनम् ।
 नीली भल्लातकास्थीनि कासीसं मदन्यतिका २७१
 सोमराज्यसनः शङ्खं कृष्णौ पिण्डीतचित्रकौ ।
 पुष्करार्जुनकाश्मर्याण्याम्रजम्बूफलानि च ॥ २७२ ॥
 पृथक् पञ्चपलांशानि तैः पिष्टैराढकं पचेत् ।
 वैभीतकस्य तैलस्य धात्रीरसचतुर्गुणम् ॥ २७३ ॥
 कुर्यादादित्यपाकं वा यावच्छुष्को भवेद्रसः ।
 लोहपात्रे ततः पूतं संशुद्धमुपयोजयेत् ॥ २७४ ॥
 पाने नस्यक्रियायां च शिरोभ्यङ्गे तथैव च ।
 एतच्चक्षुष्यमायुष्यं शिरसः सर्वरोगनुत् ॥ २७५ ॥
 महानीलमिति ख्यातं पलितघ्नमनुत्तमम् ।
 इति महानीलतैलम् ।
 प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः ॥ २७६ ॥

कार्षिकैस्तैलकुडवो द्विगुणामलकीरसः ।
 सिद्धः स प्रतिमशः स्यात् सर्वमूर्धगदापहः ॥२७७॥
 (पलितघ्नो विशेषेण कृष्णात्रेयेण भाषितः ।)
 क्षीरं म्रियालयप्रघाहे जीवकाद्यो गणस्तिलाः ॥२७८॥
 कृष्णा वक्त्रे प्रलेपः स्याद्वरिलोमनिवारणः ।
 तिलैः सामलकाश्चैव किञ्चलो मधुकं मधु २७९
 रुंहयेद्रज्येचैतत् केशान्मूर्धप्रलेपनात् ।
 पचेत्सैन्धवशुक्राम्लैरयश्चूर्णं सतण्डुलम् ॥ २८० ॥
 तेनालितं शिरः शुद्धमस्निग्धमुषितं निशि ।
 तत् प्रातस्त्रिफलाद्यौतं स्यात् कृष्णमृदुमूर्धजम् ॥
 अयश्चूर्णोऽम्लपिष्टश्च रागः सत्रिफलो वरः ।
 कुर्याच्छ्लेषेषु रोगेषु क्रियां स्वां चाचिकित्सतात् ।
 शेषेष्वदादौ च निर्दिष्टा सिद्धौ चान्या प्रवक्ष्यते २८२
 इति खालित्यादिकित्सा ।

खालित्ये इत्यादिना खालित्यादिकित्सितमाह । हरिलो-
 म्नीति कपिलोम्नी । सहचरः क्षिप्ती । शिलासमे भाण्डे इति
 अरममये पात्रे वा मेघशृङ्गे संस्थितः । आदित्यपण्या मूलानीति
 आदित्यपण्या सूर्यावर्तः । कृष्णतैरीयकः कृष्णक्षिप्ती । सोम-
 राजी बाकुची । शरं कृष्णं लोहम् । कृष्णपिण्डतन्त्रिका-
 विति कृष्णमदनकृष्णचित्रकौ । आदित्यपण्डिताविति आदित्य-
 मिसर्गवन्धादेव पक्षम् । अत्र भागैरिति बहुवचनात् पृथग्भागे
 सिद्धेऽपि पृथगिति पदं न्यायसिद्धस्यापि त्रिफलापृथग्भागस्य
 श्रौतनार्थम् । कल्कभूयस्त्वं चात्र वचनादेव भवन्नपि कल्प-
 नीयम् । तिलाः सामलका इत्यादियोगाः केशरजकाः । पचेत्
 सैन्धवेत्यादौ सैन्धवायश्चूर्णतण्डुलानां समत्वम् । शुद्धमिति
 प्रशालितम् । शेषेषु रोगेष्विति तृद्वासकासज्वररक्तपित्तशोषेषु
 पीनसोपद्रवतयोक्तेषु । शेषेष्वदादौ च निर्दिष्टा इत्यत्र शेषश-
 न्देन अनुक्तत्रिममंजरीगप्रहणम् । आदौ निर्दिष्टा इति सामान्या-
 दिद्वैव दोषाणुरेखेन त्रिममंजरीगोद्दिष्टा चिकित्सा ज्ञेया । सिद्धौ
 चान्या प्रवक्ष्यते इति त्रिममंयायां सिद्धौ वक्ष्यते २६२-२८२

सर्पिष्युपरिभक्तानि खरभेदेऽनिलात्मके ।
 तैलैश्चतुष्पयोगैश्च बलाराक्षामृताह्वयैः ॥ २८३ ॥
 बर्हिंतिस्तिरिदक्षाणां पञ्चमूलशृतान् रसान् ।
 मायूरं क्षीरसर्पिर्वा पिबेच्चतुष्पणमेव वा ॥ २८४ ॥
 पैत्तिके तु विरेकः स्यात् पयश्च मधुरैः शृतम् ।
 सर्पिर्गुंडा घृतं तिकं जीवनीयं वृषस्य वा ॥ २८५ ॥
 कफजे खरभेदे तु तीक्ष्णं मूर्धविरेचनम् ।
 विरेको वमनं धूमो यवाञ्जकटुसेवनम् ॥ २८६ ॥
 चर्यमाग्यैर्भावाव्योषश्चारमाक्षिकचित्रकान् ।
 लिङ्गाद्वा पिप्पलीपथ्ये तीक्ष्णं मधं पिबेच्च सः २८७

१ अयमर्षकोकः कज्जिलुस्तके न पठ्यते । २ 'वध्याहृतिलकि-
 जन्मोद्गमाम्भक्तानि च' इति पा० ।

रक्तजे खरभेदे तु सघृता जाङ्गला रसाः ।
 द्राक्षाविदारीधुरसाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ॥ २८८ ॥
 यच्चोक्तं क्षयकासघ्नं तच्च सर्वं चिकित्सितम् ।
 पित्तजखरभेदघ्नं सिरावेधश्च रक्तजे ॥ २८९ ॥
 सन्निपाते हिताः सर्वाः क्रिया न तु सिराव्यधः ।
 इत्युक्तं खरभेदस्य समासेन चिकित्सितम् ॥२९०॥
 इति खरभेदचिकित्सा ।

सर्पिष्युपरिभक्तानीत्यादिना खरभेदचिकित्सामाह । वाता-
 दिखरभेदलक्षणं यद्यपीह नोक्तं, तथाऽपि राजयक्ष्मचिकित्सो-
 क्तमेव बोद्धव्यम् । यद्यपि तत्र चिकित्सोका, तथाऽपीह खर-
 भेदस्याधिकृतत्वात् पुनरप्युच्यते । चतुष्पयोगैरिति पानाभ्यङ्ग-
 गण्डूषवस्त्रप्रयोगैः । बलाराक्षामृताह्वयैरिति वातव्याधौ वक्ष्य-
 माणानि । त्र्युषणं कासिके प्रोक्तम् । जीवनीयघृतं वातरक्ते वक्ष्य-
 माणम् । वृषघृतं रक्तपित्तचिकित्सोक्तम् । पित्तजखरभेदघ्नं चिकि-
 त्सितमिति संबन्धः । इति खरभेदचिकित्सा ॥२८३-२९०॥

भवन्ति चात्र—

वातपित्तकफा नृणां वस्तिहन्मूर्धसंश्रयाः ।
 तस्मात्तस्यानसामीप्याद्वर्तव्या वमनादिभिः २९१

उक्तानुक्तचिकित्सार्थमाह—वातपित्तकफा इत्यादि । वस्ति-
 हन्मूर्धसंश्रया इति यथासंख्येन । तत्स्थानसामीप्यादिति वाता-
 दिस्थानेषु बस्त्रादिषु च वमनादीनां कर्मणां मध्ये यस्य कर्मणः
 समीपदोषहरणरूपं सामर्थ्यं भवति तेन कर्मणा हर्तव्या
 इति ॥ २९१ ॥

अध्यात्मलोको वाताद्यैर्लोको वातरवीन्दुभिः ।
 पीड्यते धार्यते चैव विवृताविकृतैस्तथा ॥ २९२ ॥

वातादीनामेव विवृताविकृतानां देहपीडकभारकत्वं सदृष्टा-
 न्तमाह—अध्यात्मेत्यादि । अध्यात्मलोकः चेतनलोकः । लोक
 इति जगत् । अत्र दृष्टान्ते इन्दुस्थानीयः श्लेष्मा, रविस्थानीयः
 पित्तम् । विवृतैः पीड्यते, अविकृतैर्धार्यते इति व्यवस्था ॥२९२॥

विरुद्धैरपि न त्वेते गुणैर्गन्ति परस्परम् ।
 दोषाः सहजसात्म्यत्वाद्विषं घोरमहीनिव ॥ २९३ ॥

दोषाणां परस्परगुणविरोधात् संभूय कार्यकरणे यथा विरोधो
 न भवति तदाह—विरुद्धैरपीति ।—परस्परविरुद्धैरपि, यथा-
 श्लेष्मणः ज्ञेहपैच्छिल्यगौरवादीनां वातगुणै रौक्ष्यलाघवादिभि-
 र्विपरीतानां च परस्परपघातकत्वं यदुक्तं तदिह दोषसंसर्गे न
 भवति । कुतो न घ्नन्तीत्याह—सहजसात्म्यत्वादिति; खाभा-
 विकसात्म्यीभावादित्यर्थः, सात्म्यीभावोऽनुपघातकत्वम् । अयं
 च खभावः कर्मजन्यो वा भवतु वस्तुखभावधीनो वा उभयथा
 वा भवतु, तथाऽप्यचिन्त्य एव; दृष्टवाच नात्र युक्तिबाधा प्रभ-
 वति; तेन परस्परगुणोपघातव्यभिचारश्चन्द्रिकाकृता सुष्ठुते

१ 'संस्कृताः' इति पा० । २ 'विरुद्धेणोच्यते' इति पा० ।

प्रपञ्चितः स न भवति । विरुद्धस्याप्यनुपपाते दृष्टान्तमाह—
घोरं विषमहीनिवेति ॥ २९२ ॥ २९३ ॥

तत्र श्लोकः—

त्रिमर्मजानां रोगाणां निदानाकृतिभेषजम् ।

विस्तरेण पृथग्निष्टं त्रिमर्मीये चिकित्सिते ॥ २९४ ॥

त्रिमर्मजानामिति संग्रहो व्यक्तः ॥ २९४ ॥

इत्यग्निवेशाकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-
बलसंपूरिते चिकित्सास्थाने त्रिमर्मीयचि-
कित्सितं नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितार्था चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेददीपिकायां चिकित्सास्थाने त्रिमर्मीयचिकि-
त्सितं नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथात ऊरुस्तम्भचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह हसाह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

त्रिमर्मीये च बहून् रोगान् पञ्चकर्मसाध्यान् दृष्ट्वा पञ्चकर्म-
साध्ये ऊरुस्तम्भे जातस्पर्शण आचार्य ऊरुस्तम्भचिकित्सितमे-
वाहः भवति हि विरोधिदर्शनात् तद्विरोधिसर्पणं, यथा नकुल-
स्पर्णात् सर्पस्पर्शणम् ॥ १ ॥ २ ॥

श्रिया परमया ब्राह्मया परया च तपःश्रिया ।

अहीनं चन्द्रसूर्याभ्यां सुमेरुमिव पर्वतम् ॥ ३ ॥

धीधृतिस्मृतिविज्ञानज्ञानकीर्तिक्षमालयम् ।

अग्निवेशो गुरुं काले संशयं परिपृष्टवान् ॥ ४ ॥

भगवन् पञ्च कर्माणि समस्तानि पृथक् तथा ।

निर्दिष्टान्यामयानां हि सर्वेषामेव भेषजम् ॥ ५ ॥

दोषजोऽस्यामयः कश्चिद्यस्य तानि भिषग्वरः ।

न स्युः शक्तानि शमने साध्यस्य क्रियया सतः ॥ ६ ॥

अस्त्यूरुस्तम्भ इत्युके गुरुणा तस्य कारणम् ।

सलिङ्गभेषजं भूयः पृष्टत्तेनाब्रवीद्गुरुः ॥ ७ ॥

क्षिण्योष्णलघुशीतानि जीर्णाजीर्णं समश्नतः ।

द्रवशुष्कदक्षिण्यारम्यान्पौदकांसिषैः ॥ ८ ॥

पिष्टव्यापन्नमद्यातिदिवास्वप्नप्रजागरैः ।

लङ्घनाध्यशनायासमयवेगविधारणैः ॥ ९ ॥

स्नेहाद्यामं चितं कोष्ठे वातादीन्मेदसा सह ।

रुद्धाऽऽशु गौरवादूरू यात्यधोगैः सिरादिभिः ॥१०॥

१ 'अहीनपूर्वं चन्द्राकांदिभ्यो मेरुमिवाचलम्' इति पा० । २ 'अग्नि-
वेशोऽग्निजं' इति पा० । ३ 'क्षिण्योष्णलघुशीतानि' इति पा० ।

पूरयन् सक्थिजङ्घोर दोषो मेदोबलोलकटः ।

अविधेयपरिस्पन्दं जनयत्यल्पविक्रमम् ॥ ११ ॥

महासरसि गम्भीरे पूर्णोऽम्बु स्मितितं यथा ।

तिष्ठति स्थिरमक्षोभ्यं तद्वदूहगतः कफः ॥ १२ ॥

गौरवायाससङ्कोचदाहरकसुतिकम्पनैः ।

भेदस्फुरणतोदैश्च युक्तो देहं निहन्त्यसून् ॥ १३ ॥

ऊरु श्लेष्मा समेदस्को वातपित्तेऽभिभूय तु ।

स्तम्भयेत्स्थैर्यं शैत्याभ्यामूरुस्तम्भस्ततस्तु सः ॥ १४ ॥

प्राश्रुपं ध्याननिद्रातिसौमिल्यारोचकज्वराः ।

लोमहर्षश्च छर्दिश्च जङ्घावोः सदनं तथा ॥ १५ ॥

अहीनमिति सर्वदा युक्तम् । समस्तानीति मिलितानि ।

दोषज इति पदं मानसागन्तुनिरासार्थः; तजिरासस्तु तयोः

पञ्चकर्मविषयतया प्रसिद्धत्वात् । तथा दोषजस्याप्यसाध्यस्य

साधने पञ्चकर्माणि न समर्थानीति तजिरासार्थमाह—साध्यस्ते-

त्यादि । साध्यस्य सत इति संबन्धः । भूय ऊरुस्तम्भस्य

कारणादीनि पृष्टो गुरुब्रवीदिति संबन्धः । जीर्णाजीर्णं इति

स्तोकोजीर्णदोषाजीर्णं इत्यर्थः । आमं चितमिति रसशेषरूपं,

कोष्ठोपलेपेनाप्यामं संचितं, मेदसा सहेति मेदःसहितमामं वाता-

दीनां रोषकं ज्ञेयम् । आमं च ऊरुं गच्छत् त्रिदोषसहितमेव

याति । सिरादिभिरिति सिराधमनीस्रोतोभिः । दोषो मेदोबलो-

लकट इति दोष आमसंरुद्धो वातादिः । यदा 'दोषमेदोलकट'

इति पाठः, तदाऽऽमस्य विशेषणम् । सक्थिप्रमेहैव यद्यपि

जङ्घावोर्मेहर्णं प्राप्तं, तथाऽपि तयोरभिधानं विशेषेण तत्पूरणो-

पदर्शनार्थम् । अविधेयपरिस्पन्दमिति अस्वाधीनेन्द्रियम्, अल्प-

विक्रममिति अल्पक्रियमक्रियं वा करोतीत्यर्थः । महासरसी-

त्यादिदृष्टान्तेन ऊरुस्तम्भारम्भकप्रधानस्य कफस्य प्रबलतामाह ।

यद्यपि, ऊरुस्तम्भस्य त्रिदोषजन्यत्वमिह तथा सूत्रस्थानेऽपि

“एक ऊरुस्तम्भ आमत्रिदोषसमुत्थानः” (सू. अ. १९) इत्य-

नेनेक्तं, तथाऽपि कफप्राधान्यादत्र कफ उपदिष्टः । अत एवाग्रे

ऊरु श्लेष्मालादिना ऊरुस्तम्भशब्दनिरुक्तिमुपादासामग्रीं चाह ।

स्थैर्यं शैत्याभ्यामित्यनेन स्तम्भनक्रियायां स्थैर्यशैल्योः कफशु-

णयोः कारणतां दर्शयति ॥ ३-१५ ॥

वातशङ्किभिरक्षानात्तस्य स्यात् स्नेहनात् पुनः ।

पादयोः सदनं सुतिः कृच्छ्रादुद्धरणं तथा ॥ १६ ॥

ऊरुस्तम्भे ज्वहप्रयोगजं दोषमाह—वातशङ्किभिरित्यादि ।

वातशङ्का वासिनः सुति संकोचादिवातसमानलिङ्गदर्शनाद्भवति ।

अस्य संग्रहेनदोषाः कृच्छ्रादुद्धरणं तथैत्यनेनेकाः ॥ १६ ॥

जङ्घोरुलानिरत्यर्थं शश्वच्चादाहवेदना ।

पदं च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥ १७ ॥

संस्थाने पीडने गत्यां चालने चाप्यनीश्वरः ।

अन्येनैव हि संभशवूरू पादौ च मन्यते ॥ १८ ॥

१ 'याम' इति पा० ।

यदा दाहार्तितोदातो वेपनः पुरुषो भवेत् ।
ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात् साधयेदन्या नवम् ॥ १९ ॥

जङ्घोरुलानिरित्यादि तु लक्षणं भिन्नसामग्रीकं ब्रूते । अन्ये तु सर्वमेवैतद्बुद्ध्याः कृतलेहनप्रयोगो दोषकृतसाम्यलक्षणमाहुः । शब्दबादाहवेदनेति ईषदाहवेदना, अन्ये तु दाहवर्जितवेदनामाहुः ॥ १७-१९ ॥

तस्य न स्नेहनं कार्यं न वस्तिर्न विरेचनम् ।
न चैव वमनं यसात्तन्निबोधत कारणम् ॥ २० ॥
बुद्धये श्लेष्मणो नित्यं स्नेहनं वस्तिकर्म च ।
तत्स्थोद्धरणे चैव न समर्थं विरेचनम् ॥ २१ ॥
कफं कफस्थानगतं पित्तं च वमनात् सुखम् ।
हर्तुमामाशयस्थो च संसनात्ताडुभावपि ॥ २२ ॥
पकाशयस्थाः सर्वेऽपि वस्तिभिर्मूलनिर्जयात् ।
शक्या न त्वाममेदोभ्यां स्तब्धा जङ्घोरुसंस्थिताः २३
वातस्थाने हि तच्छैत्याद्रयोः स्तम्भाच्च तद्रताः ।
न शक्याः सुखमुद्धर्तुं जलं निष्ठादिव स्थलात् २४

संप्रति जेह्वरस्यादिप्रतिषेधोपपत्तिमाह—तस्येत्यादि । जेह्वस्य दोषो यद्यपि प्रागेवोक्तः, तथाऽपीदानीं यथा तदोषकारकं स्नेहनं भवति तथा प्रतिपाद्यते । शिरोविरेचनं चात्र सर्वथैवासंभाव्यमानत्वादेव नोपन्यस्तमिति ज्ञेयम् । जेहनमिति पानाभ्यङ्गानां जेहनम् । वस्तिकर्म चेति जेहनमिति, तस्यैव श्लेष्मवृद्धिकरत्वात् । किंवा वस्तिकर्मविशेषणं जेहनमिति पदं, तेनानुवासनमेव लभ्यते; निरुहस्तु विरेचनशब्देनैव शोधनाभिधायिना गृहीतः; अत एव ऊरुस्तम्भको दोषहरणासमर्थो धन-स्त्रिवरणे एव निरुहोऽप्यत्रोक्तः । उक्तदोषहरणासमर्थं वमन-विरेचननिरुहाणां क्रमेण विवृण्वन्नाह—श्लेष्मस्थानगत इत्यादि । हर्तुं सुखमिति विभक्तिलिङ्गविपरिणामाद्भयमाणेऽपि योजनीयम् । ताडुभाविति निर्दुर्तुमसुखाविति पूर्ववद्योजनीयम् । सर्वेऽपि वातपित्तश्लेष्माणः । मूलनिर्जयादितिपदं वमनादिलेनेन तथा वस्तिभिरित्यनेन च योग्यं; मूलनिर्जयादिति मूलच्छेदात् । वमनादीनां साध्यं विषयं दर्शयित्वा असाध्यं विषयमाह—शक्या इत्यादि । तथाऽऽममेदसः स्तब्धत्वेन वमनादीनां जङ्घोरुस्थानेऽसमर्थत्वं ज्ञेयम् । ऊरुस्तम्भदोषस्य वमनाद्यहार्यत्वे हेत्वन्तरमाह—वातस्थाने इत्यादि । वातस्थाने इति जङ्घोरु-रूपे वातस्थाने । तच्छैत्यादिति वातशैत्यात् ॥ २०-२४ ॥

तस्य संशमनं नित्यं क्षपणं शोषणं तथा ।
युक्त्यपेक्षी भिषक् कुर्यादधिकत्वात्कफामयोः ॥ २५ ॥
सदा रुक्षोपचाराय यवइयामाकद्रवान् ।
शाकैरलवणैर्दद्याजलतैलोपसाधितैः ॥ २६ ॥

१ 'तयोः' इति पा० । २ 'आभिक्यादामकफयोर्दुक्त्यपेक्षः सदा भिषक्' इति पा० ।

सुनिषण्णकनिम्बार्कवेत्रारग्वधपल्लवैः ।
वायसीवास्तुकैरन्यैस्तैस्त्रैश्च कुलकादिभिः ॥ २७ ॥
क्षारारिष्टप्रयोगाश्च हरीतक्यास्तथैव च ।
मधूदकस्य पिप्पल्या ऊरुस्तम्भविनाशनाः ॥ २८ ॥
समङ्गां शाळ्मलीं विल्वं मधुना सह ना पिबेत् ।
तथा श्रीवेष्टकोदीच्यदेवदारुनतान्यपि ॥ २९ ॥
चन्दनं धातकीं कुष्ठं तालीसं नलदं तथा ।

चिकित्सामाह—तस्येत्यादि । तस्योरुस्तम्भस्य शमनं कर्तव्यं न शोधनमित्यर्थः । क्षपणं शोषणमामकफयोः कुर्यादिति योजना; तत्र क्षपणं सर्वयोच्छेदेन, शोषणं द्रवभागविशोषणम् । वायसी काकमाची । कुलकं कारवेष्टकम् । शाळ्मलं शाळ्मलीवेष्टकम् । एतानि मधुना पिबेदिति संबन्धः ॥ २५-२९ ॥—

मुस्तं हरीतकीं लोघं पत्रकं तिकुरोहिणीम् ॥ ३० ॥
देवदारु हरिद्रे द्वे वचां कटुकुरोहिणीम् ।
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं सरलं देवदारु च ॥ ३१ ॥
चव्यं चित्रकमूलानि देवदारु हरीतकीम् ।
मल्लानां समूलां च पिप्पलीं पञ्च तान् पिबेत् ३२
सक्षौद्रानर्धश्लोकोक्तान् कल्कान् रुद्रहापहान् ।

मुस्तमित्यादिकाः पञ्च योगा अर्धश्लोकोक्ता ऊरुग्रहा-पहाः ॥ ३०-३२ ॥—

शाङ्गैर्धामदनं दन्तीं वत्सकस्य फलं वचाम् ॥ ३३ ॥
मूर्वामारग्वधं पाठां करञ्जं कुलकं तथा ।
पिबेन्मधुयुतं तुर्यं चूर्णं वा वारिणाऽऽहुतम् ॥ ३४ ॥
सक्षौद्रं दृढिमण्डौऽप्यूरुस्तम्भविनाशनम् ।
मूर्वामतिविषां कुष्ठं चित्रकं कटुरोहिणीम् ॥ ३५ ॥
पूर्वेवह्मगुलं मूत्रे रात्रिस्थितमथापि वा ।
खर्णक्षीरीमतिविषां मुस्तं तेजोवर्ती वचाम् ॥ ३६ ॥
सुराहं चित्रकं कुष्ठं पाठां कटुकुरोहिणीम् ।
लेहयेन्मधुना चूर्णं सक्षौद्रं वा जलाहुतम् ॥ ३७ ॥
फलीं व्याघ्रनखं हेम पिबेद्वा मधुसंयुतम् ।
त्रिफलां पिप्पलीं मुस्तं चव्यं कटुकुरोहिणीम् ॥ ३८ ॥
लिह्याद्वा मधुना चूर्णमूरुस्तम्भादितो नरः ।

शाङ्गैश्च गुष्ठाः । खादुकपट्टकं विकटुकम् । पूर्ववदिति पूर्वेषां संबन्धते । गुग्गुलं च मूत्रे उचितं पिबेदिति योज्यम् । जलाहुतं 'पिबेत्' इति शेषः । फली न्यग्रोधः । हेम नागकेश-रम् ॥ ३३-३८ ॥—

अपतर्पणजञ्चेत् स्यादोषः संतर्पयेद्वि तम् ॥ ३९ ॥
युक्त्या जाङ्गलजैर्मौसैः पुराणैश्चैव शालिमिः ।
रुक्षणाद्वातकोपश्चेच्चिद्रानाशार्तिपूर्वकः ॥ ४० ॥

१ 'लचां' इति पा० । २ 'पूर्ववद्वा पिबेत्तोत्रे' इति पा० ।
३ 'कटुकं' इति पा० ।

क्षेहस्वेदक्रमस्तत्र कार्यो वातामयापहः ।
 पीलुपर्णी पयस्या च राक्ता गोक्षुरको वचा ॥ ४१ ॥
 सरलागुहपाठाश्च तैलमेभिर्विपाचयेत् ।
 सक्षौद्रं प्रसृतं तस्मादञ्जलिं वाऽपि ना पिबेत् ॥ ४२ ॥
 कुष्ठश्रीवेष्टकोटीच्यसरलं दारु केशरम् ।
 अजगन्धाऽश्वगन्धा च तैलं तैः सर्षपं पचेत् ॥ ४३ ॥
 सक्षौद्रं मात्रया तच्चाप्यूस्तम्भार्दितः पिबेत् ।
 (रौक्ष्यान्मुक्त ऊरुस्तम्भान्ततश्च स विमुच्यते ॥ ४४ ॥)
 द्वे पले सैन्धवात् पञ्च शुण्ठ्या ग्रन्थिकचित्रकात् ।
 द्वे द्वे भलातकास्थीनि विंशतिर्द्वे तथाऽऽढके ॥ ४५ ॥
 आरनालात् पचेत् प्रस्थं तैलस्यैतैरपत्यदम् ।
 गृध्रस्यूद्रग्राहोति सर्ववातविकारनुत् ॥ ४६ ॥
 पलाभ्यां पिप्पलीमूलनागरादष्टकद्वारः ।
 तैलप्रस्थः समो दध्ना गृध्रस्यूद्रग्राहपहः ॥ ४७ ॥
 इत्याष्टकद्वारतैलम् ।

आवस्थिकं क्रममाह—अपतर्पणञ्च इत्यादिना । रुक्षणादि-
 त्यादिना क्षेहविधानमावस्थिकं, तेन सामान्येनात्र विहितक्षेह-
 निषेधेन समं न विरोधः, अस्य विधेरपवादत्वात् । पीलुपर्णी
 मोरटः, राक्ताभेद इत्यन्ये । सक्षौद्रमिति पादिकक्षौद्रम् । अज-
 गन्धा अजमोदा । भलातकास्थीनि विंशतिरिति आकृतिमानेन ।
 पलाभ्यामिति पिप्पल्यादिसमुदायात् पलाभ्याम् । अष्टकद्वार
 इति तैलादष्टगुणं कद्वरं यस्मिन् तैलप्रस्थे स अष्टकद्वारः कद्वरं
 तकम् ॥ ३९-४७ ॥

इत्याभ्यन्तरमुद्दिष्टमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
 श्लेष्मणः क्षपणं त्वन्यद्वाद्यं शृणु चिकित्सितम् ॥ ४८ ॥
 वल्मीकमुत्तिका मूलं करञ्जस्य फलं त्वचम् ।
 इष्टकानां ततश्चूर्णैः कुर्यादुत्सादनं भृशम् ॥ ४९ ॥
 मूलेर्वाऽप्यश्वगन्धाया मूलैर्कस्य वा मिषक् ।
 पिचुमर्दस्य वा मूलैरथवा देवदारुणः ॥ ५० ॥
 क्षौद्रसर्षपवल्मीकमुत्तिकासंयुतैर्मिषक् ।
 गाढमुत्सादनं कुर्यादूरुस्तम्भे प्रलेपनम् ॥ ५१ ॥
 दन्तीद्रवन्तीसुरसासर्षपैश्चापि बुद्धिमान् ।
 तर्काशिशुसुरसाविश्ववत्सकनिम्बजैः ॥ ५२ ॥
 पत्रमूलफलेस्तोयं शृतमुष्णं च सेचनम् ।
 पिष्टं तु सर्षपं मूत्रेऽध्युषितं स्यात् प्रलेपनम् ॥ ५३ ॥
 वत्सकः सुरसं कुष्ठं गन्धास्तुम्बुकरिशुको ।
 हिंसाकर्मूलवल्मीकमुत्तिकाः सकुठेरकाः ॥ ५४ ॥
 दधिसैन्धवसंयुक्तं कार्यमेतैः प्रलेपनम् ।
 (ऊरुस्तम्भविनाशाय मिषजा जानता क्रमम् ॥ ५५ ॥)

१ अयमर्थश्लोकः कृत्विपुस्तके न पठ्यते । २ 'हिङ्गवर्कमूल' ०
 इति पा० । ३ अयमर्थश्लोको हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते ।

इथोनाकं खदिरं विव्वं बृहत्सौ सरलासनौ ।
 शोभाञ्जनकतर्कारीश्वदंष्ट्रासुरसार्जकान् ॥ ५६ ॥
 अग्निमन्थकरञ्जौ च जलेनोत्काथ्य सेचयेत् ।
 प्रलेपो मूत्रपिष्टैर्वाऽप्यूस्तम्भनिवारणः ॥ ५७ ॥
 कफक्षयार्थं शक्येषु व्यायामेष्वनुयोजयेत् ।
 स्थलान्याकामयेत् कल्पं शर्कराः सिकतास्थ्या ५८
 प्रतारयेत् प्रतिष्ठोतो नदीं शीतजलां शिवाम् ।
 स्रक्त्र विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥ ५९ ॥
 तथा विशुष्केऽस्य कफे शान्तिमूरुग्रहो ब्रजेत् ।

पिचुमर्दः निम्बः । द्रवन्ती दन्तीभेदः । तर्कारी जयन्ती ।
 गन्धा इति अगुर्वाद्युक्ता इह ग्राह्याः । कुठेरकः पर्णासः । शक्येषु
 वोढुं शक्येषु । कल्पमिति प्रातः । शिवामिति हिंजलजन्तुर-
 हितान् गुग्म्यां च । ननु जलप्रतरणं कथमस्य श्लेष्मक्षयकरं भवति ?
 यस्याजलसंबन्धमात्रेण श्लेष्मवृद्धिरेव प्राप्ता । उच्यते—जलेन
 बहिर्निर्गच्छदूष्मणो निर्हृदस्यान्तःप्रवेशच्छ्लेष्मसंघातभेदनं
 भवति, तथा प्रतरणक्रियया श्लेष्मा विच्छिद्यते, समानामिमतां
 क्रियाऽप्यत्र योग्यत्वात् क्रियत एव । उक्तं हि—“भवेत् कदा-
 चित् कार्याऽपि विरुद्धाभिमतया क्रिया” (चि. अ. ३०)
 इति ॥ ४८-५९ ॥—

श्लेष्मणः क्षपणं यत् स्याच्च च मासुतमावहेत् ॥ ६० ॥
 तत् सर्वं सर्वदा कार्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
 शरीरं बलमग्निं च कार्येषा रक्षता क्रिया ॥ ६१ ॥

अनुक्तचिकित्सापरिग्रहाथमाह—श्लेष्मण इत्यादि ६० ॥ ६१

तत्र श्लोकः—

हेतुः प्राशूषल्लिङ्गानि कर्मायोग्यत्वकारणम् ।
 द्विविधं भेषजं चोक्तमूरुस्तम्भचिकित्सिते ॥ ६२ ॥
 इत्यग्निवेशाकृते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढब-
 लसंपूरिते चिकित्सास्थाने ऊरुस्तम्भचिकि-
 त्सितं नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

हेतुरित्यादिप्रहः । कर्मायोग्यत्वकारणमिति पञ्चकर्मायो-
 ग्यत्वे हेतुः 'वृद्धये श्लेष्मण' इत्यादिनोक्तो ज्ञेयः । द्विविधमिति
 आन्तरं बाह्यं च । भेषजमिति औषधम् ॥ ६२ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामनु-
 वेदीपिकायां चिकित्सितस्थाने ऊरुस्तम्भचिकित्सितं
 नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

१ 'व्यायामेष्वेनं शक्येषु चोत्सजेत्' इति पा० । २ 'निर्हृदस्या-
 न्तःप्रवेशादिह श्लेष्मा विच्छिद्यते' इति पा० । ३ 'मासुतपोपनम्'
 इति पा० ।

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

ऊरुसम्भवेन विरुक्षणाद्वातप्रकोपो भवतीति संबन्धा-
दुरुसम्भानन्तरं वातव्याधिचिकित्सितमुच्यते । तत्र वात एव
व्याधिर्वातव्याधिरिति पक्षे वात एव तत्तद्व्याधिसंप्राप्तः सर्वाङ्गका-
ङ्गरूपतामाप्नो विविधपीडाकर्तृत्वाद्वातव्याधिरुच्यते; यदा तु
वाताव्याधिर्वातव्याधिरिति पक्षस्तदा वातदोषाद् दोषद्वयसं-
मूर्च्छनविशेषरूपः सर्वाङ्गकाङ्गरूपो व्याधिर्वातव्याधिरुच्यते ।
ज्वरादयस्तु यद्यपि वाताहुद्वयान्ते, तथाऽपि ते दोषान्तरेणापि
वातं विना भवन्तीति कृत्वा नात्र शास्त्रे वातव्याधिशब्देनो-
च्यन्ते । येऽपि चात्र कफपित्ताहतवातविकारा वातव्याधित्वेन
वक्ष्याः; तेऽपि प्रधानं वातं विना न भवन्तीति कृत्वा वातव्या-
धिरुपा एव । न च वाच्यं यथा वातिका नानात्मजा व्याधयः
पृथक् चिकित्स्योच्यन्ते, तथा पित्तजाः कफजाश्च चिकित्सन्ता-
मिति; यतः पित्तकफकृतानां नानात्मजानां व्याधीनां न तथा
प्राधान्यं यथा वातजानां; तेन वातजानामेवाविष्कृततमानां
पृथक् चिकित्सोच्यते, कफपित्तजानां त्वाविष्कृतानां वमनविर-
चनादिका कफपित्तचिकित्सेति हेतुम् ॥ १ ॥ २ ॥

वायुरायुर्वलं वायुर्वायुधोता शरीरिणाम् ।

वायुर्विश्वमिदं सर्वं प्रमुर्वायुश्च कीर्तितः ॥ ३ ॥

वायोर्विकारान् हापयितुं स्वभावज्ञानान्तररीयकत्वाद्विकृति-
ज्ञानस्य स्वभावमेव तावदाह—वायुरित्यादि । यद्यपि शरीरेन्द्रि-
यसरचात्मसंयोग आयुः, तथाऽपि तादृशसंयोगे प्रधानत्वाद्
प्रकृतिस्थो वायुरप्यायुरुच्यते । एवं बलस्यापि हेतुर्वायुरिति कृत्वा
शरीराधारतया बलाधारहेतुर्वायुरेव बलमित्युक्तः । विश्वता
प्रभुता च वायोर्वातकलकलीये प्रतिपादितैव ॥ ३ ॥

अव्याहतगतिर्यस्य स्थानस्थः प्रकृतौ स्थितः ।

वायुः स्यात्सोऽधिकं जीवेद्वीतरोगः समाः शतम् ४

वायोरायुर्हेतुत्वं दर्शयन्नाह—अव्याहतेत्यादि । अव्याहत-
गतिः अपरिच्छेदकस्वर्गः । स्थानस्थ इति विमार्गः । प्रकृतौ
स्थित इति अक्षीणवृद्धः । वीतरोग इति नीरोगः ॥ ४ ॥

प्राणोदानसमानात्यव्यानापानैः स पञ्चधा ।

देहं तन्वयते सम्यक् स्थानेध्वव्याहतश्चरन् ॥ ५ ॥

स्थानं प्राणस्य मूर्धोरः कण्ठजिह्वास्यनासिकैः ।

ध्रीवनक्षत्रधृत्तारश्वाससहारादि कर्म च ॥ ६ ॥

उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्युरः कण्ठ एव च ।

वाक्प्रवृत्तिः प्रयत्नौर्जोबलवर्णादि कर्म च ॥ ७ ॥

१ 'वातव्याधित्वेनोच्यन्ते' इति पा० । २ 'अनाहतमार्गः' इति
पा० । ३ 'मूर्धोरः कण्ठजिह्वास्यनासिकाः' इति पा० ।

खेददोषाम्बुवाहीनि क्षोतांसि समधिष्ठितः ।

अन्तरेश्च पार्श्वस्थः समानोऽसिबलप्रदः ॥ ८ ॥

देहं व्याप्नोति सर्वं तु व्यानः शीघ्रगतिर्नृणाम् ।

गतिप्रसारणाक्षेपनिमेषादिक्रियः सदा ॥ ९ ॥

वृषणौ वस्तिमेदं च नाभ्यूरु वक्ष्णौ गुदम् ।

अपानस्थानमन्त्रस्थः शुक्रमूत्रशकृन्ति च ॥ १० ॥

सृजत्यर्तावगमौ च युक्ताः स्थानस्थिताश्च ते ।

स्वकर्म कुर्वते देहो धार्यते तैरनामयः ॥ ११ ॥

प्राणोदानेत्यादिना व्यवहारार्थं संक्षेपदर्शनपूर्वकं प्राणादीनां
स्थानं कर्म चाह । देहं तन्वयते इति धारयते । स्थानेति
वक्ष्यमाणाल्पीयस्थानेषु । आहारीवीलसत्र आदिप्रहणादक्षविधा-
रणादीनि गृह्यन्ते । कर्म चेति प्राणस्य वायोरित्यर्थः । प्राणोदा-
नयोर्यद्यपि समानमुरःस्थानं, तथाऽपि कर्मभेदाद्भेद एव; यथै-
कग्रहस्थितमालाकारकुम्भकारयोः । प्रयतनं प्रयत्नः, ऊर्जं
उत्साहः; प्रयत्नादिकर्मत्वेन प्रयत्नौर्जोबलवर्णनिष्पादनमुच्यते ।
खेददोषाम्बुवाहीनीत्यादौ खेदवाहीनि तथा अम्बुवाहीनि च
क्षोतांसि क्षोतोविमाने (वि. अ. ५) पृथगेवोक्तानि हेत्यानि,
दोषवह्नादि च क्षोतांसि सर्वशरीरचराण्येव, उक्तं हि "वातपित्त-
श्लेष्मणां पुनः सर्वशरीरचराणां सर्वक्षोतास्यनभूतानि"
(वि. अ. ५) इति । गतीत्यादौ आदिशब्देनाकुम्भनप्रसारणा-
दीनां च ग्रहणम् । अन्त्रस्थ इति अन्त्राणि चापानस्थानमित्यर्थः ।
सृजतीति निःसारयतीति यावत् । आर्तावगमौ च सृजतीति
संबन्धः । एतानि कर्मणि यादृशाः कुर्वन्ति तदाह—युक्ता
इत्यादि; युक्ता इति अव्यापत्ताः । स्थानस्थिता इति यथोक्तस्थान-
स्थिताः । यस्यादेवंभूता अतो देहो धार्यते तैरनामयः
॥ ५-११ ॥

विमार्गस्था ह्युक्ता वा रोगैः स्वस्थानकर्मजैः ।

शरीरं पीडयन्त्येते प्राणानाशु हरन्ति च ॥ १२ ॥

सङ्ख्यामप्यतिवृत्तानां तज्ज्ञानं हि प्रधानतः ।

अशीतिर्नखभेदाद्या रोगाः सूत्रे निदर्शिताः ॥ १३ ॥

तातुच्यमानान् पर्यायैः सहेतुप्रकामाङ्गुणु ।

केवलं वायुमुद्दिश्य स्थानभेदात्तथाऽऽहुतम् ॥ १४ ॥

वातानां वैयुष्यकार्यमाह—विमार्गस्था इत्यादि । स्वस्थानक-
र्मजैरिति यस्य वायोर्यत् स्थानमुक्तं तत्स्थानगतैः, तथा धीवनादि
यद्वायोः कर्मोक्तं तज्ज्ञैश्च रोगैः शरीरं पीडयन्ति प्राणान् वा
महता रोगेण हरन्ति च । अत्र च वायोरेव भूरिप्रधानरोग-
कर्तृतया भिन्नचिकित्साप्रयोजकाः पञ्चभेदा उक्ता न पित्तकफ-
फयोः, अनतिप्रयोजनत्वात् । तथा हि तज्ज्ञानतरे पित्तमपि
पाचक-रजक-नाशकालोचक-आजकभेदात् पञ्चविधमुक्तं; तेषां च
यथाक्रमं जठरहृदयदृष्टिवृत्तस्थानत्वमुक्तं; तथा श्लेष्माऽपि
बोधक-श्लेष्मक-तर्पकावलम्बक क्लेदकभेदात् पञ्चविधः, तेषां च

१ 'शुक्रमूत्रशकृन्ति' इति पा० ।

स्थानानि यथाक्रमं हृदयमाश्रयजिह्वाशिरःसंधयः, कर्माणि च यथाक्रममवलम्बन-क्लेदन-रसवेषनाक्षतर्पण-संधि-संश्लेषाणि पृथ-गुक्तानि । प्रकृतवातव्याधिक्यनायात्र संख्यादिनिर्देशः । तज्ज-नामिति पञ्चवातजानाम् । सूत्रे इति महारोगाध्याये (सू. अ. २०) । उच्यमानानिति नखमेदावीर्य यथास्थूलमुच्यमानान् । पर्यायैरिति संज्ञान्तरैः । कथं पुनस्तेऽशीतिनखमेदाया उप-दिष्टाः ? उच्यते—केवलं वायुमुद्दिश्य केचिदत्र वेपथ्वादय उक्ताः, तथा चावृत्तं वातमुद्दिश्य केचिदुक्ताः “लिङ्गं पितावृत्ते दाहस्तृष्णा” इत्यादिना ॥ १२-१४ ॥

रुक्षशीतात्पल्लवध्वजव्यवायतिप्रजागैरैः ।
विषमादुपचाराच्च दोषास्तृक्षवणादति ॥ १५ ॥
लङ्घनलघ्वनात्यध्वव्यायामातिविचेष्टितैः ।
धातूनां संक्षयाच्चिन्ताशोकरोगातिर्कषणात् ॥ १६ ॥
दुःखशय्यासनात् क्रोधादिवारम्भाद्वायदपि ।
वेगसंधारणादामादभिघातादभोजनात् ॥ १७ ॥
मर्माघाताद्भ्रजोद्वाश्वशीघ्रयाणापत्सनात् ।
देहे स्रोतांसि रिकानि पूर्यित्वाऽनिलो बली ॥ १८ ॥
करोति विविधान् व्याधीन् सर्वज्ञैकाङ्गसंश्रितान् ।

संप्रति निदानमाह—रुक्षेत्यादि । विषमादुपचारादिति उप-चारवैकल्यात् । दोषास्तृक्षवणादौ दोषसम्बन्धेन पुरीषमपि शृण्वते । अपत्संनं गजादिभ्यः पतनं, किंवा अवर्तनं धातूनां कषणम्; उक्तं हि खरनादे—“विलिखत्यतिवैकल्यात् स्मृतमुल्लेखनं हि तत् । विकर्षत्यतिधातून् यत्तच्चोक्तमव(प)त्संनम्” इति । रिकानीति तुच्छानि, लेहादिगुणशून्यानीत्यर्थः ॥ १५-१८ ॥—

अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ १९ ॥
आत्मरूपं तु तद्व्यक्तमपायो लघुता पुनः ।

अव्यक्तं लक्षणमित्यादिना पूर्वरूपमाह । आत्मरूपमिति वर्त-मानरोगरूपम् । अपायो लघुता पुनरिति वातव्याधीनामपायोऽ-पगमनं शरीरस्य लघुता वातव्याधिलिङ्गविगमेन, शरीरकल्यतेति यावत्; किंवा अपायो लघुता न संवेधा वातलिङ्गाभावः, येन प्रकृतलिङ्गानि सन्त्येव ॥ १९ ॥—

सङ्कोचः पर्वणां स्तम्भो भेदोऽस्त्रां पर्वणामपि ॥ २० ॥
लोमहर्षः प्रलापश्च पाणिपृष्ठशिरोग्रहः ।
खाण्ड्यपाङ्गुल्यकुक्षत्वं शोषोऽङ्गानामनिद्रता ॥ २१ ॥
गर्भशुक्ररजोनाशः स्पन्दनं गात्रसुप्तता ।
शिरोनासाक्षिजवृणां ग्रीवायाश्चापि हुण्डनम् ॥ २२ ॥
भेदस्तोदातिरक्षाक्षेपो मोहश्चायास एव च ।

१ ‘अत्र वैशेषिकं पूर्वरूपं निषेधयति’ इति पा० । २ ‘अपायो ह्यापोश्चक्रेन वातव्याधिलिङ्गानामपगतत्वमिव, लघुता च शरीरस्य’ इति पा० ।

एवंविधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनिलः ॥ २३ ॥
हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकृत् ।

कुपितानां कार्यमाह—संकोच इत्यादि । एते च संकोचादयो व्याधयोऽपि भवन्ति; उक्तं हि—“व्याधयस्ते तदावै तु लिङ्गानीष्टानि नामयाः” (नि. अ. ८) इति । हुण्डनं शिरः-प्रसृतीनामन्तःप्रवेशः; अन्ये तु केशभूमिसकुटनं शङ्खल-लाटभेदश्च शिरोहुण्डनं, नासाहुण्डनं घ्राणनाशः, अक्षिहु-ण्डनम् अक्षिव्युदासः, जघुहुण्डनं वक्षउपरोधः, ग्रीवाहुण्डनं ग्रीवास्तम्भः । वातव्याधिविशेषोपादे हेतुमाह—हेतुस्थान-विशेषादित्यादि । हेतुविशेषः पितावरणादिः, स्थानविशेषः कोष्ठादिः, किंवा हेतुकृतः स्थानविशेषः; उक्तं हि—“प्रकु-पितास्तु प्रकोपणविशेषाद् दूष्यविशेषान् दूषयन्तः” (नि. अ. ६) इत्यादि । केचित्तु ‘देहे स्थानविशेषाच्च’ इति पठन्ति ॥ २०-२३ ॥—

तत्र कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्चसोः ॥ २४ ॥
ब्रध्नद्रोगगुल्मार्शः पार्श्वशूलं च मारुते ।
सर्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरणमञ्जने ॥ २५ ॥
वेदनाभिः परीतश्च स्फुटन्तीवायस्य सन्धयः ।
ग्रहो विष्णुमूत्रवातानां शूलाभ्यानामशर्कराः ॥ २६ ॥
जङ्घोन्निक्रिपात्पृष्ठोर्गशोषौ गुदस्थिते ।
हृन्नाभिपाश्व्यांदरुक्षत्पृष्ठाद्वारविस्फुटिकाः ॥ २७ ॥
कासः कण्ठास्यशोषश्च श्वासश्चाभाशस्थिते ।
पक्षाशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलाटोपौ करोति च ॥ २८ ॥
कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं त्रिकवेदनाम् ।
श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं कुर्याद्दृष्टसमीरणः ॥ २९ ॥
त्वग्रूक्षा स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा च तुद्यते ।
आतन्यते सरागा च पर्वरुक् त्वक्स्थितेऽनिले ॥ ३० ॥
रजस्तीव्राः ससंतापा वैवर्ण्यं कृशताऽरुचिः ।
गात्रे चारुणि भुक्तस्य स्तम्भश्चासृग्गतेऽनिले ॥ ३१ ॥
गुर्वङ्गं तुद्यतेऽत्यर्थं दण्डमुष्टिहतं तथा ।
सरुक् श्रैमितमत्यर्थं मांसमेदोगतेऽनिले ॥ ३२ ॥
भेदोऽस्थिपर्वणां सन्धिशूलं मांसबलक्षयः ।
अस्त्रमः संतता रुक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले ॥ ३३ ॥
क्षिप्रं मुञ्चति बध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा ।
विकृतिं जनयेच्चापि शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः ॥ ३४ ॥
बाह्याभ्यन्तरमायामं खर्हि कुक्षत्वमेव च ।
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च कुर्यात् स्त्रायुगतोऽनिलः ॥ ३५ ॥
शरीरं मन्दरुक्षशोफं शुष्यति स्पन्दते तथा ।
सुप्तास्तन्यो महत्यो वा सिरा वाते सिरागते ॥ ३६ ॥

१ ‘रोगशोषौ’ इति पा० । २ ‘स्तिमितमल्यर्थे’ इति पा० ।

वातपूर्णदतिस्पर्शः शोथः सन्धिगतेऽनिले ।

प्रसारणाकुञ्चनयोः प्रवृत्तिश्च सवेदना ॥ ३७ ॥

(इत्युक्तं स्थानभेदेन वायोर्लक्षणमेव च ।)

स्थानविशेषकृतमेव व्याधिभेदमाह—तत्र कोष्ठाश्रिते इत्यादि । सर्वाङ्गकृपिते इति कृत्स्नदेहकृपिते । गुदस्थिते इति उत्तरगुदस्थिते । आतन्यते विस्तार्यते । भुक्त्वा स्तम्भ इति सुकवतो ग्रात्रस्तम्भो भवतीति । युर्वैज्जित्यादि मांसगे मेदीगे च लक्षणं समानं, तथा मेदीऽस्थिपूर्वगामित्यादि अस्थिमज्ज-गयोः समानं लक्षणम् । समानेऽपि लक्षणे विविधाशितपीतीयो-क्तविशिष्टधातुलक्षणेर्विशेष उच्यते । संततेति सैतुबन्धा । क्षिप्रं सुभति वज्रातीति व्यवयकाले क्षिप्रं सुभति वा चिरं धारयते, तथा गर्भमपि क्षिप्रं सुभति वा चिरं धारयति । विकृतमिति व्याख्यादिनानाविकारयुक्तं गर्भं जनयति । बाह्य-स्यादिना स्नायुगतवातलक्षणत्वेनोक्तानि बहिरायामावीन्यपे कर्ष्यानि । मन्दरुक्षोफमिति मन्दरुजं मन्दशोफं च । सुप्ता इति निःस्पन्दाः ॥ २४-३७ ॥—

अतिवृद्धः शरीरार्धमेकं वायुः प्रपद्यते ।

यदा तदोपशोष्यासुखाहुं पादं च जातु च ॥ ३८ ॥

तस्मिन् सङ्कोचत्यर्थं मुखं जिह्वं करोति च ।

वक्त्रीकरोति नासाभ्रूललाटाक्षिहनुस्तथा ॥ ३९ ॥

ततो वक्त्रं व्रजत्यास्ये भोजनं वरुनासिकैम् ।

स्तब्धं नेत्रं कथयतः क्ष्वथुश्च निरुह्यते ॥ ४० ॥

दीना जिह्वा समुत्क्षिप्ता कला सज्जति चास्य चाक् ।

दन्ताश्चलन्ति बाध्यते श्रवणौ भिद्यते स्वरः ॥ ४१ ॥

पादौ हस्ताक्षिजङ्घोऽरुशङ्खश्रवणगण्डरुक् ।

अर्धे तस्मिन्मुखाधौ वा केवले स्यात्तदार्दितम् ॥ ४२ ॥

इदानीमतिबलान् वातविकारानभिधातुसुद्यतोऽर्दितमाह—

अतिवृद्ध इत्यादि । अतिवृद्धप्रवृत्तेन वायोर्बलवत्प्रकोपमाह ।

एकमिति वामं दक्षिणं वा संकोचयति बाहुं, पादं, जातु च; वक्त्रं च जिह्वं करोति । वक्त्रं व्रजति भोजनमिति न समं मुखेन खादति, किंतु वक्त्रैकदेशेन । वीनेति अगममीरा । जिह्वेति कुटिला । समुत्क्षिप्तेति अतिवर्जिता । कलेति अव्यक्ता । बाध्यते श्रवणमिति यद्यपि एकपार्श्वश्रयो विकारोऽयं, तथाऽपि प्रभा-वात् कर्णयोर्बाधाऽत्र भवति । केवल इति अर्धे एव न कृत्स्ने । मनु यदा देहाध्वेषापित्वमर्दितस्य तदाऽर्दितेन अर्धाङ्गस्य को भेदः ? ब्रूमः—अर्दितो वेगितया न सर्वकालं भवति, अर्धा-

ङ्गस्तु सर्वकालं व्याप्य भवति; उक्तं हि—“स्वस्थः स्यादर्दि-तादीनां मुहुर्वैगगमे गते” इति । किंवा यथोक्तविशिष्टलक्षणेऽ-र्दितः, अर्धाङ्गं तु नेतानि सर्वाणि भवन्ति ॥ ३८-४२ ॥

मन्ये संश्रित्य वातोऽन्तर्यदा नाडीः प्रपद्यते ।

मन्यास्तम्भं तदा कुर्यादन्तरायामसंक्षितम् ॥ ४३ ॥

अन्तरायाम्यते ग्रीवा मन्या च स्तम्भ्यते भ्रुशम् ।

दन्तानां दंशनं लाला पृष्ठायाम् शिरोग्रहः ॥ ४४ ॥

जृम्भा वदनसङ्गश्चाप्यन्तरायामलक्षणम् ।

(इत्युक्तं स्त्वन्तरायामो

मन्ये इत्यादिना अन्तरायाममाह । अन्तर्यदा नाडीः प्र-पद्यते इति मन्यासंबन्धा एव अन्तर्गताः सिराः प्रपद्यत इत्यर्थः । अन्तरायामसंक्षितमिति एवंविधो मन्यास्तम्भ अन्तरायाम उच्यते; अपरस्तु मन्यास्तम्भो वक्ष्यमाणबहिरायाम इति वक्तव्यः । तच्चान्तरे तु मन्यास्तम्भ आयामयोः पूर्वरूपत्वे-नोक्तः । अन्तरायाम्यत इति अन्यैः आकृष्यते । पृष्ठायाम इति पृष्ठबहिर्निर्गतिः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥—

बहिरायाम उच्यते ॥ ४५ ॥)

पृष्ठमन्याश्रिता बाह्याः शोषयित्वा सिरा बली ।

वायुः कुर्यादनुस्तम्भं बहिरायामसंक्षमम् ॥ ४६ ॥

चापवन्नायमानस्य पृष्ठतो नीयते शिरः ।

उर उत्क्षिप्यते मन्या स्तब्धा ग्रीवाऽवमुद्यते ॥ ४७ ॥

दन्तानां दंशनं जृम्भा लालास्त्रावश्च वाग्रहः ।

जातवेगो निहन्त्येष वैकल्यं वा प्रयच्छति ॥ ४८ ॥

पृष्ठेत्यादि बहिरायामलक्षणम् । पृष्ठमन्याश्रिता इति पृष्ठानु-गतमन्यासंबन्धाः । बाह्या इति सिराविशेषणम् । बाह्याश्च सिराः पृष्ठगता एव । केचित्तु पृष्ठमन्याश्रित इति वातविशेषणं पठन्ति । पृष्ठतो नीयते इति पृष्ठं प्रति आकृष्यते । जातवेग इति उद्वेगः । एतौ चायामौ “बाह्याभ्यन्तरमायामं खलौ कुञ्जत्वमेव च । तत्कोऽङ्गोर्गोश्च कुर्यात् स्नायुगताऽनिलः” इत्यनेन स्नायुगतानिलजन्यायुक्तौ, इह च सिरागतवातजन्यत्वे-नोक्तौ, तेनोभयवचनात् सिरास्नायुगतवातजन्यत्वेव भवतः । उक्तं ह्यन्यत्र—“महादेहवर्ली वायुः सिराः सन्नायुकण्डराः । मन्यापृष्ठाश्रिता बाह्याः संशोष्यायामयेद्देहिः” इत्यादि ४५-४८

हनुमूले स्थितो बन्धात् संस्त्रयत्यनिलो हनु ।

विचृतास्यत्वमथवा कुंर्यात् स्त्वधमवेदनम् ॥ ४९ ॥

हनुग्रहं च संस्तभ्य हनुं(नुं)संवृतवक्रताम् ।

हनुस्तम्भसंकोचयोर्लक्षणमाह—हनुमूले स्थित इत्यादि । संस्त्रयतीति व्यावयति । विचृतास्यत्वमथवेति अत्रात्रवादाब्देन संस्त्रयतीति व्यावयति । विचृतास्यत्वमथवेति अत्रात्रवादाब्देन

१ ‘अप्रवृत्तिः’ इति पा० । २ अयमर्थकोकः कस्मिन्पुस्तके न पठ्यते । ३ ‘अनुबद्धा’ इति पा० । ४ ‘व्याकृतेव्याप्तिः’ इति पा० । ५ ‘वक्रदंशिनः’ इति पा० । ६ ‘डबला’ इति, ‘डफला’ इति च पा० । ७ ‘पार्श्वः’ इति पा० ।

१ ‘पृष्ठाशेषः’ इति पा० । २ अयमर्थकोको हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते । ३ ‘अभ्यन्तरेण’ इति पा० । ४ ‘अतिवेगः’ इति पा० । ५ ‘कुर्यात् संवृतमाननम्’ इति पा० ।

संभ्रतवक्त्रता पाक्षिकी चापेक्षते । संस्तभ्येति निश्चलीकृत्य संभ्र-
तमुखतां करोति । एतद्वयमपि हनुस्त्वम् एव ॥ ४९ ॥—

मुहुराक्षिपति कुक्षो गात्राण्याक्षेपकोऽनिलः ॥ ५० ॥

पाणिपादं च संशोष्य सिराः सन्नायुकण्डराः ।

मुहुरित्यादि आक्षेपलक्षणम् ॥ ५० ॥—

पाणिपादशिरःपृष्ठशोणीः स्तभ्राति मारुतः ॥ ५१ ॥

दण्डवत्स्तब्धगात्रस्य दण्डकः सोऽनुपक्रमः ।

पाणिपादं च संशोष्येत्यादि दण्डाक्षेपकसंप्राप्तिकथनम् ।

पाणिपादशिर इत्यादि दण्डकलक्षणम् ॥ ५१ ॥—

खस्थः स्यादर्वितादीनां मुहुर्वैगो गतेऽगते ॥ ५२ ॥

पीड्यते पीडनैस्तैर्भिपगतेतान् विवर्जयेत् ।

अर्वितादीनां दण्डकान्तानां समानं रूपमाह—खस्थः स्याद-
र्यादि । अर्वितहनुस्त्वमादिषु यत्र मुहुर्मुहुर्वैगित्वं दृश्यते तद-
र्वितान्तर्गतमेव ज्ञेयम् ॥ ५२ ॥—

हृत्कै मारुतः पक्षं दक्षिणं वाममेव वा ॥ ५३ ॥

कुर्याच्चैधानिवृत्तिं हि रुजं वाक्स्तम्भमेवं च ।

गृहीत्वाऽर्धं शरीरस्य सिराः स्नायुर्विशोष्य च ॥ ५४ ॥

मादं संकोचयत्येकं हस्तं वा तोदशूलकृत ।

एकाङ्गरोगं तं विद्यात् सर्वार्थं सर्वदेहजम् ॥ ५५ ॥

हृत्कैमित्यादि पक्षवत्लक्षणम् । गृहीत्वाऽर्धमित्यादि एका-
ङ्गलक्षणम् । सर्वार्थं सर्वदेहजमिति सर्वाङ्गलक्षणम् ॥ ५३-५५ ॥

स्निग्धपूर्वा कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं क्रमात् ।

गृध्रसी स्तम्भरुकोर्दंष्ट्रेष्वाति स्पन्दते मुहुः ॥ ५६ ॥

वाताद्वातकफात्तन्द्रागौरवारोचकान्विता ।

खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटी ॥ ५७ ॥

स्निग्धपूर्वत्यादि । प्रथमं स्निग्धं स्तम्भरुकोर्दंष्ट्रेष्वाति, पश्चात्तु
कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं गृह्णाति सा गृध्रसी वातात्, वातक-
फात्तु सा पूर्वोक्तलक्षणा सती तन्द्रावन्विता भवति; एवं गृध्र-
सीद्वयं 'द्वे गृध्रस्यौ वाताद् वातकफाच्च' (सू. अ. १९) इत्य-
नेनोक्तं विवृतं भवति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

स्थानानामनुरूपैश्च लिङ्गैः शेषान् विनिर्दिशेत् ।

अनुक्तनखभेदादिपरिग्रहार्थमाह—स्थानानामित्यादि । शो-
षान् नखभेदादीन् नखगुल्फादीनानुरूपैर्लिङ्गैर्भेदशूलादिभिर्नि-
र्दिशेदिति ज्ञेयम् । केचित् 'स्थानानामनुरूपैः' इति पठन्ति । तत्र
नखस्थानानुरूपं भेदसंज्ञानुरूपं च लिङ्गं नखस्फुटनरूपं भवति ।
एवं चापरन्वतविकारेष्वपि महारोगोक्तं स्थानानुरूपलिङ्गयो-
गोऽनुसर्तव्यः ।—

१ 'मुहुर्वैगो गते' इति पा० । २ 'वाक्स्तम्भमेव च' इति पा० ।

३ 'पवनान् कुशलो भिषक् । सर्वाङ्गरोगं तद्वच्च सर्वदेहानुगोऽनिले'
इति पा० । ४ 'क्रमात्' इति पा० । ५ 'वयोक्तलक्षणा' इति पा० ।

सर्वेष्वेतेषु संसर्गं पिताद्यैरुपलक्षयेत् ॥ ५८ ॥

वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च (वा) ।

वातपित्तकफा देहे सर्वेभ्योतोऽनुसारिणः ॥ ५९ ॥

वायुरेव हि सूक्ष्मत्वाद्भयोस्तन्नाप्युदीरणः ।

कुपितस्तौ समुद्भूय तत्र तत्र क्षिपन् गदान् ॥ ६० ॥

करोत्यावृतमार्गत्वाद्वासर्वांश्चोपशोषयेत् ।

वातस्य पितादिसंसारं ज्ञापयन्नाह—सर्वेष्वित्यादि । पिता-
वैरिति पित्तकफरक्तपुरीषादिभिः । अथावृतस्य वायोः कथं
कुपितत्वं भवति यावता आवृतो दुर्बल एव भवतीत्याह—
वायोरित्यादि । धातुक्षयादिति सारख्यात् । मार्गावरणेन वेग-
प्रतिबन्धादेव कुपितो भवति । अथ भवतु मार्गोधाद्वात-
कोपः, आवरणेण तु पितेन कफेन चास्य कथं न संबन्धो
भवतीत्याह—वातपित्तेत्यादि । त्रितयमेलकेऽपि वायोः प्राधा-
न्यमाह—वायुरेव हि सूक्ष्मत्वादिति; सूक्ष्ममार्गानुसारितया
प्रेरकत्वात् । तस्मात् त्रिष्वपि दोषेषु वायुरेवोक्तन्यायेन प्रधानम्,
अतः कुपितः पित्तकफौ समुद्भूय ताभ्यामावृतमार्गांऽपि तत्र
तत्र प्रवेशे गदान् करोति; तथा रसादींश्च तत्र तत्र क्षिपन्
संशोषयेत् ॥ ५८-६० ॥—

लिङ्गं पितावृते दाहस्तृष्णा शूलं भ्रमस्तमैः ॥ ६१ ॥

कटुम्ललवणगणैश्च विदाहः शीतकामिता ।

शैत्यगौरवशूलानि कट्वाद्युपशयोऽधिकम् ॥ ६२ ॥

लङ्घनायासरुक्षोष्णकामिता च कफावृते ।

रक्तावृते सदाहातिस्त्वङ्मांसान्तरजो भृशम् ॥ ६३ ॥

भवेत् सरागः श्वयथुर्जायन्ते मण्डलानि च ।

कठिनाश्च विवर्णाश्च पिडकाः श्वयथुस्तथा ॥ ६४ ॥

हर्षः पिपीलिकानां च संचार इव मांसगे ।

चलः क्षिग्धो मृदुः शीतः शोफोऽङ्गेष्वरुचिस्तथा ६५

आढ्यवात इति ज्ञेयः स कृच्छ्रो मेदसाऽऽवृतः ।

स्पर्शमस्थनाऽऽवृते तूष्णं पीडनं चाभिमन्दति ॥ ६६ ॥

संभज्यते सीदति च सूचीभिरिव नुष्यते ।

मज्जावृते विनामः स्याज्जृम्भणं परिवेष्टनम् ॥ ६७ ॥

शूलं तु पीड्यमाने च पाणिभ्यां लभते सुखम् ।

शुक्रावेगोऽतिवेगो वा निष्फलत्वं च शुक्रगे ॥ ६८ ॥

भुके कुक्षौ च रुजोर्गणे शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले ।

मूत्राप्रवृत्तिराध्मानं बस्तौ मूत्रावृतेऽनिले ॥ ६९ ॥

वर्चसोऽतिविवन्धोऽधः स्वे स्थाने परिक्रन्तति ।

व्रजत्याशु जरां स्नेहो भुके चानह्यते नरः ॥ ७० ॥

चिरात् पीडितमग्नेन दुःखं शुष्कं शकृत् सृजेत् ।

शोणीवंक्षणपृष्ठेषु खविलोमश्च मारुतः ॥ ७१ ॥

१ 'द्वयोस्तन्नाप्युदीरणः' इति पा० । २ 'क्षमः' इति पा० ।

३ 'विनमति जृम्भते परिचेष्टते' इति पा० ।

अस्वस्थं हृदयं चैव चर्वसा त्वावृतेऽनिले ।

आवरणकृतं वातकोपं दर्शयित्वा आवरणविशेषकृतं लिङ्ग-
माह—लिङ्गं पितावृते इत्यादि । कट्वायुपशय इति कट्वादि-
कफविपत्तिरुचयः । अधिकमिति वातहरेरप्युपशयो नाधिको
भवतीति दर्शयति । मांसगे इति मांसावृते । मांसगतस्य रक्ता-
दिगतस्य च वातस्य पूर्वमेव लक्षणमुक्तम्, इह तु रक्ताद्यावृतस्य
लक्षणमुच्यते इति विशेषः । आढ्यावातेति आयुर्वेदसंज्ञेयं मे-
रुसाऽऽवृतवातस्य । स्वस्थाने इति पक्वाशये । परिक्रान्तति परि-
कर्तिकां जनयति ॥ ६१-७१ ॥—

सन्धिच्युतिर्हनुस्तम्भः कुक्ष्यं कुञ्जताऽर्दितः ॥७२॥
पैश्वाघातोऽङ्गसंशोषः पङ्कजं खड्गवातता ।
स्तम्भनं चाढ्यवातश्च रोगा मज्जास्थिग्राह्ये ॥७३॥
पते स्थानस्य गाम्भीर्याद्यन्नात् सिध्यन्ति वा न वा ।
नवान् बलवतरुवेतान् साधयेन्निरुपद्रवान् ॥७४॥

साध्यासाध्यविभागमाह—सन्धिच्युतिरित्यादि । अत्र कुञ्जत्व-
पङ्कत्वादयो यद्यपि साक्षात् प्रपञ्चितास्तथाऽपि शेषातिदेशेनैव
तद्वक्ष्यं ज्ञेयम् । खड्गवातता गुरुफवातता, किंवा संधिगतवातता ।
मज्जास्थिग्रा इति मज्जास्थ्यावृतमज्जास्थिगतवातजन्मा इत्यर्थः ।
स्थानस्य गाम्भीर्यादिति गम्भीरस्थानाश्रितत्वात्; अन्ये तु
गाम्भीर्यं कृतास्पदत्वमाहुः । यन्नात् सिध्यन्ति वा नवेति
पाक्षिसिद्धिचनमितरवैद्याभिप्रायेण ज्ञेयम्; आचार्यस्तु आर्चा-
र्यप्रकृत्यो वा वैद्यः साधयत्येव बलात्, इतरवैद्यस्तु नावश्यं सर्व-
त्राभ्याहृतज्ञानो भवति, तेन संशयाभिधानं; ततश्च न पारमा-
र्थिकी संदिग्धता एतादृशानां साध्यानां प्रतीति ज्ञेयम् । नवाना-
मप्येषां निरुपद्रवतया साध्यतामाह—नवानित्यादि । उपद्रवा-
श्चात्र शङ्खादिप्रकाराणां यस्या अपि सामान्योपद्रवलक्षणयुक्ता एव
केचिद्भवा विज्ञेयाः; किंवा अध्यायशेषे 'हृद्रोगो विद्रधिः' इत्या-
दिना वक्ष्यमाणा उपद्रवा ज्ञेयाः ॥ ७२-७४ ॥

क्रियामतः परं सिद्धां वातरोगापहं शृणु ।
केवलं निरुपस्तम्भमादौ ज्ञेहरुपाचरेत् ॥ ७५ ॥
वायुं सर्पिर्वसातैलमज्जपानैर्नरं ततः ।
ज्ञेहृक्कान्तं समाध्यास्य पयोभिः ज्ञेहयेत् पुनः ॥७६॥
यूषैर्गाम्भीर्याम्बुजानुपरसैर्वा ज्ञेहसंयुतैः ।
पायसैः कृशरैः साम्लवणैरनुवासनैः ॥ ७७ ॥
नाचनैस्तर्पणैश्चैत्रैः सुखिग्नं खेदयेत्ततः ।
स्वस्थं ज्ञेहसंयुक्तैर्नाडीप्रस्तरसङ्कैरः ॥ ७८ ॥
तथाऽन्यैर्विभिधैः खेदैर्यायोगमुपाचरेत् ।
जैर्होक्तं खिन्नमङ्गं तु वक्तं स्वस्थमथापि वा ॥ ७९ ॥

शनैर्नामयितुं शक्यं यथेष्टं शुष्कदारुवत् ।
हर्षतोदरुगयामशोथस्तम्भग्रहादयः ॥ ८० ॥
खिन्नस्याशु प्रशाम्यन्ति मार्दवं चोपजायते ।
ज्ञेहश्च धातुसंशुष्कान् पुष्पात्याशु प्रयोजितः ॥८१॥
बलमशिवलं पुष्टिं प्राणाध्याप्यभिवर्धयेत् ।
असकृत् पुनः ज्ञेहैः खेदैश्चाप्युपपादयेत् ॥ ८२ ॥
तथा ज्ञेहयुदी कोष्ठे न तिष्ठन्त्यनिलामयाः ।

अवसरप्राप्तं क्रियामाह—क्रियामत इत्यादि । केवलमि-
त्यादौ केवलमिति असंशयम् । निरुपस्तम्भमिति अनावृतम् ।
कैः ? ज्ञेहैः । कथं चोपाचरेदित्याह—सर्पिर्वसातैलमज्जपानै-
रिति । ज्ञेहपानप्रयोगानन्तरं कर्तव्यमाह—नरं ततः ज्ञेहक्का-
न्तमित्यादि । ज्ञेहकान्तमिति ज्ञेहपानोद्विग्नं ज्ञेहग्लानं च । समा-
ध्यास्येति विश्रमयित्वा । ज्ञेहयेदिति परं तर्पणं । पानैरित्यन्तं
यावदनुवर्तते । अन्यैरिति कुडीभूखेदादिभिः । यथायोगमिति
सर्वथा ज्ञेहपूर्वकखेदम् । ज्ञेहपूर्वकखेदगुणमाह—जैर्होक्तं खिन्न-
मित्यादि । खेदाध्याये "ज्ञेहपूर्वं प्रयुक्तैः" (सू. अ. १४)
इत्यादिनोक्तोऽप्ययं ज्ञेहपूर्वकखेदगुणः पुनः प्रकरणागतत्वाद्बु-
ध्यते । आशु प्रयोजित इति परं पुष्पातीत्यनेन संवध्यते ।
अनिलामया न तिष्ठन्ति न स्थायिनो भवन्तीत्यर्थः ॥ ७५-८२ ॥

यद्यनेन सदोषत्वात् कर्मण न प्रशाम्यति ॥ ८३ ॥
मृदुभिः ज्ञेहसंयुक्तैर्वापैष्टं विशोधयेत् ।
घृतं तिक्वकसिद्धं वा सातलासिद्धमेव वा ॥ ८४ ॥
पयसैरण्डतैलं वा पिबेदोषहरं शिवम् ।
खिग्गाम्लवणोष्णाधैराहारैर्हि मलञ्चितः ॥ ८५ ॥
स्रोतो बद्धाऽनिलं कृध्यात्तसात्तमनुलोमयेत् ।
दुर्बलो योऽविरिच्यः स्यात्तं निरूहेरुपाचरेत् ॥ ८६ ॥
पाचनैर्वापनीयैर्वा भोजनैस्तथुतैर्नरम् ।
संशुद्धस्योत्थिते चाशौ ज्ञेहखेदो पुनर्हितौ ॥ ८७ ॥
खाद्वाम्लवणखिग्गधैराहारैः सततं पुनः ।
नावनैर्धूमपानैश्च सर्वानेवोपपादयेत् ॥ ८८ ॥
इति सामान्यतः प्रोक्तं वातरोगचिकित्सितम् ।

यद्यनेन सदोषत्वादित्यादि । अत्र केवलो निरुपस्तम्भश्च
वायुधिकस्यारवेनाधिकृतः, तस्य सदोषत्वमनुपपन्नं; ततः
सदोषत्वं कर्मणि योजनीयं; तेन कर्मणोऽविशुद्धत्वाद् वायुर्न
प्रशाम्यति, कर्मणश्चोक्तसाध्याशुशुद्धिमेलनकत्वात्; वक्ष्यति हि
"खिग्गाम्लवणोष्णाधैराहारैर्हि मलञ्चितः" इत्यादि । किंवा
सदोषत्वादित्यनेनोत्तरकालीनं वायोः संश्रमनमुच्यते, असंश्र-
त्वमनुपस्तम्भत्वं च यदुक्तं तदुपक्रमारम्भकाले ज्ञेयम् । सदोषत्वं
च ज्ञेहप्रयोगेणानुपशमे संशोधनकरणे च हेतुः । समलवनेनो-
त्तरकालीनं कुतो भवतीत्याह—खिग्गमित्यादि । दुर्बलो योऽविरिच्य

१ 'गाम्भीर्यः' इति पा० । २ 'सन्धिच्युतिः पक्षवधः' इति पा० ।

३ 'श्वान्यैः' इति पा० । ४ 'जैर्होक्तं' इति पा० ।

१ 'विश्रमयित्वा' इति पा० । २ 'व्रथाति तं बद्धा' इति पा० ।

इति दुर्बलत्वप्रकर्षणाविरेच्य इत्यर्थः । तथा हि “अनास्थाप्या-
स्त्वजीर्णा” (सि. अ. २) इत्यादी अतिदुर्बलः पठितः । अत्यर्थं
दुर्बलतया वस्त्यनहंऽपि विधिमाह—पाचनैर्दोषनीयैवेति ।
पाचनं किञ्चिद्दीपनं, यथा पटोलं दीपनं; दीपनं किञ्चिद्वा-
पाचनं यथा त्रिफला; उक्तं हि सुश्रुते—“त्रिफला कफपि-
तस्त्री मेघकुष्ठविनाशिनी । चक्षुष्या दीपनी च” (सु. सू. अ. ३८)
इति; अतः पाचनैरित्यस्य दीपनैरिति विशेषणं कृतम् ।
भोज्यैर्वा तद्युतैरिति पाचनदीपनसंयुक्तैर्भोज्यैः । उल्लिखेत् चाग्नौ
इति दीपे बहौ ॥ ८३-८८ ॥—

विशेषतस्तु कोष्ठस्थे वाते क्षारं पिबेच्चरः ॥ ८९ ॥
पाचनैर्दोषनैर्युक्तैरस्त्रैर्वा पाचयेन्मलान् ।
गुदपक्काशयस्थे तु कर्मोदावर्तनुदितम् ॥ ९० ॥
आमाशयस्थे शुद्धस्य यथादोषहरीः क्रियाः ।
सर्वाङ्गकुपितेऽभ्यङ्गो वस्त्यः सानुवासनाः ॥ ९१ ॥
खेदाभ्यङ्गावगाहाश्च हृद्यं चान्नं त्वगाश्रिते ।
शीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम् ॥ ९२ ॥
विरेको मांसमेदःस्थे निरूहाः शमनानि च ।
बाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जगतं जयेत् ॥ ९३ ॥
हर्षोऽन्नपानं शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ।
विवद्धमार्गं दृष्ट्वा वा शुक्रं दद्याद्विरेचनम् ॥ ९४ ॥
विरिक्तप्रतिभुक्तस्य पूर्वोक्तं कारयेत् क्रियाम् ।
गर्भे शुक्ले तु वातेन बालानां चापि शुष्यताम् ९५
सिताकाश्मयमभुक्तेर्हितमुत्थापने पयः ।
हृदि प्रकुपिते सिद्धमंशुमत्या पयो हितम् ॥ ९६ ॥
मत्स्यान्नाभिप्रदेशस्थे सिद्धान् विव्वशलादुभिः ।
वायुना वेष्ट्यमाने तु गात्रे स्यादुपनाहनम् ॥ ९७ ॥
तैलं संकुचितेऽभ्यङ्गो माषसैन्धवसाधितम् ।
बाहुशीर्षगते नस्यं पानं चौत्तरभक्तिकम् ॥ ९८ ॥
बस्तिकर्म त्वयो नामेः शस्यते चावपीडकः ।

स्थानविशेषेण क्रियाविशेषमाह—विशेषतस्त्वित्यादिना अधो
नामेः शस्यते चावपीडक इत्यन्तेन । क्षारं यवक्षारम्, उक्तं
हि “यावश्चक्रः क्षसनीयपाचनीयावोन्नातान्” (सु. अ. २५);
किंवा क्षारमिति ग्रहण्यादिनिर्दिष्टं दीपनक्षारम् । उदावर्ततुल्यकर्म
निर्मलीये “तं तैलशीतज्वरसाशनाक्तं” (वि. अ. २६)
इत्यादिनोक्तं ज्ञेयम् । खेदा इत्यादि त्वगगतानिलचिकित्सितम् ।
प्रहर्षः मनोहर्षणम् । विरेचनानन्तरं प्रतिभोजितो विरिक्तप्रति-
भुक्तः । पूर्वोक्तमिति शुक्रजननदोषाणि क्रियाम् । उत्थापने इति
पुष्टिजनने सितादिभिः सिद्धं पयो हितम् । अंशुमती शालपर्णी ।
मत्स्यानि नाभिप्रदेशे कुपिते वाते मत्स्या विव्वशलादुभिः समं

१ ‘क्षीरं’ इति पा० । २ ‘पाचनीये रसैर्दुक्तैरन्यैर्वा’ इति पा० ।

सिद्धा देयाः । नाभिप्रदेशकोषस्थ वातस्यानुकोऽपीह तत्र अव-
शूलतोदादिभिर्ज्ञेयः । वैद्यमान इति अवमोक्षमाने । उपनाहनं
च वातहरद्रव्यैरेव कर्तव्यम् । नस्ये पाने च औत्तरभक्तिकं माष-
सैन्धवसाधितमेव तैलं ज्ञेयम् । तत्र च माषस्य काथः, सैन्ध-
वस्य कल्कः । सर्पिषोऽवपीडकः यत्र सर्पिः पीत्वा तत्पीडक-
मर्घं मुञ्चते ॥ ८९-९८ ॥—

अर्दिते नावनं मूर्ध्नि तैलं तर्पणमेव च ॥ ९९ ॥
नाडीखेदोपनाहाश्चाप्यानुपपिषितैर्हिताः ।
खेदनं स्नेहसंयुक्तं पक्षाघाते विरेचनम् ॥ १०० ॥
अन्तराकण्डरागुल्फं सिरा वस्त्यग्निकर्म च ।
गृध्रसीसु प्रयुञ्जीत खड्ग्यां तूष्णोपनाहनम् ॥ १०१ ॥
पायसैः कुशरैर्मोक्षैः शस्तं तैलघृतान्वितैः ।
द्व्यांस्तानने हतुं खिन्नामङ्गुष्ठाभ्यां प्रपीड्य च ॥ १०२ ॥
प्रदेशिनीभ्यां चोन्नाम्य चिबुकोन्नामनं हितम् ।
शस्तं स्वं गमयेत्स्थानं स्तब्धं खिन्नं विनामयेत् ॥ १०३ ॥

अर्दितादिचिकित्सामाह—अर्दिते इत्यादि । तर्पणमिति नाव-
नविशेषणं; किंवा तर्पणं संतर्पणमेव । अन्तराकण्डरागुल्फं सिरैरिति
कण्डरागुल्फयोर्मध्ये सिराव्यन्धनं कर्तव्यम् । गृध्रसीष्विति बहु-
वचनं व्यक्तमेतदात्तम् । व्याताननमिति विवृतास्यम् । प्रदेशिनी
अङ्गुष्ठानन्तराऽङ्गुली ॥ ९९-१०३ ॥

प्रत्येकं स्थानद्वय्यादिक्रियावैशेष्यमाचरेत् ।

अनुकविशेषचिकित्सोपग्रहणार्थमाह—प्रत्येकमित्यादि ।
स्थानं पक्षाशयादि, दूष्यं रसरक्षादि, आदिप्रहणादावरणप्रह-
णम् । स्थानद्वयापेक्षः क्रियाविशेषस्तु ‘कोष्ठस्थे’ इत्यादि-
नैकोक्तः ॥—

सर्पिस्तैलवसामज्जसेकाभ्यञ्जनवस्त्यः ॥ १०४ ॥
स्निग्धाः खेदा निवातं च स्थानं प्रावरणानि च ।
रसाः पयांसि भोज्यानि स्वाद्वमलवणानि च ॥ १०५ ॥
वृंहणं यच्च तत् सर्वं प्रशस्तं वातरोगिणाम् ।

सर्ववातविकारसमानं चिकित्सितमाह—सर्पिस्तैलमित्यादि
॥ १०४ ॥ १०५ ॥—

बलायाः पञ्चमूलस्य दशमूलस्य वा रसे ॥ १०६ ॥
अजशीर्षाम्बुजानूपमांसादपिषितैः पृथक् ।
साधयित्वा रसान् स्निग्धान्दध्यम्बुध्वोपसंस्कृतान् ॥
भोजयेद्वातरोगार्तं तैर्व्यकलवर्णैरनम् ।
पतैरचोपनाहांश्च पिषितैः संप्रकल्पयेत् ॥ १०८ ॥
घृततैलयुतैः सारसैः क्षुण्णस्निग्धैरनस्थिभिः ।
पत्रोक्ताथपयस्तैलद्रोण्यः स्युरवगाहने ॥ १०९ ॥

१ ‘कण्डराङ्गुल्योः’ इति पा० । २ ‘व्यादितासे’ इति पा० ।
३ ‘किंवा सर्वत्र कारयेत्’ इति पा० । ४ ‘पानाभ्यञ्जनं’
इति पा० ।

स्वभ्यक्तानां प्रशस्यन्ते सेकाश्चानिलरोणिणाम् ।
 आनुपौदकमांसानि दशमूलं शतावरीम् ॥ ११० ॥
 कुलत्थान् वदरान्माषांस्तिलाब्राह्मां यवान् बलाम् ।
 वसादप्यारनालाह्लैः सह कुम्भ्यां विपाचयेत् ॥ १११ ॥
 नाडीखेदं प्रयुज्जीत पिष्टैश्चाप्युपनाहनम् ।
 तैश्च सिद्धं घृतं तैलमभ्यङ्गं पानमेव च ॥ ११२ ॥
 मुस्तं किण्वं तिलाः कुष्ठं सुराहं लवणं नतम् ।
 दधिक्षीरचतुःश्लेहैः सिद्धं स्यादुपनाहनम् ॥ ११३ ॥
 उत्कारिकावेसवारक्षीरमाषतिलोदनिः ।
 परण्डवीजगोधूमयवकोलस्थिरादिभिः ॥ ११४ ॥
 सस्नेहैः सरजं गात्रमालिप्य बहलं भिषक् ।
 परण्डपत्रैर्वैधीयाद्रात्रौ कल्पं विमोक्षयेत् ॥ ११५ ॥
 क्षीराम्बुना ततः सिक्तं पुनश्चैवोपनाहितम् ।
 मुञ्चेद्वात्रौ दिवाबद्धं चर्मभिश्च सलोमभिः ॥ ११६ ॥
 फलानां तैलयोनीनामम्लपिष्टान् सुशीतलान् ।
 प्रदेहानुपनाहान् गन्धैर्वातहरैरपि ॥ ११७ ॥
 पायसैः कृशरैश्चैव कारयेत् स्नेहसंयुतैः ।

बलाया इत्यादौ पृथक्शब्दाद् बलादयश्चयः साधनद्रव्य-
 प्रयोगाः, तेजजशीर्षादयश्चत्वारः पृथक् साध्याः, एवं द्वादश
 रखा भवन्ति । कल्पमिति प्रभाते । फलानां तैलयोनीनामिति
 तिलातस्यादीनाम् । प्रदेहानुपनाहान्श्चैतन् प्रदेह उपनाहपिषया
 तनुलेपः । गन्धैरिति अनुवायैः ॥ १०९-११७ ॥—

रूक्षशुद्धानिलातानामतः स्नेहान् प्रचक्ष्महे ॥ ११८ ॥
 विविधान् विविधव्याधिप्रशमायामृतोपमान् ।
 द्रोणेऽम्भसः पचेद्भागान् दशमूलाञ्चतुण्डलान् ॥ ११९ ॥
 यवकोलकुलत्थानां भागैः प्रस्थोन्मितैः सह ।
 पादशेषे रसे पिष्टैर्जावनीयैः सदाकैरैः ॥ १२० ॥
 तथा खर्जूरकाश्मर्यद्राक्षवदरफलमुभिः ।
 सक्षीरैः सर्पिषः प्रस्थः सिद्धः केवलवातनुत् ॥ १२१ ॥
 निरत्ययः प्रयोक्तव्यः पानाभ्यञ्जनवस्तिषु ।
 चित्रकं नागरं राक्षां पौष्करं पिप्पलीं शटीम् ॥ १२२ ॥
 पिष्ट्वा विपाचयेत् सर्पिर्वातरोगहरं परम् ।
 बलाविल्वव्यते क्षीरे घृतमण्डं विपाचयेत् ॥ १२३ ॥
 तस्य शुक्तिः प्रकुञ्चो वा नस्यं मूर्धगतोऽनिले ।
 ग्राम्यानुपौदकानां तु भिरवाऽस्थीनि पचेज्जले ॥ १२४ ॥
 तं स्नेहं दशमूलस्य कषायेण पुनः पचेत् ।
 जीवकर्षभकास्फोताविदारीकपिकच्छुभिः ॥ १२५ ॥
 वातवैज्ञैर्जावनीयैश्च कर्कशैर्द्विर्क्षीरमागिकम् ।
 तत्सिद्धं नावनाभ्यङ्गात्तथा पानानुवासनात् ॥ १२६ ॥

सिरापर्वान्स्थिकोष्ठस्थं प्रणुदत्याशु मारुतम् ।
 ये स्युः प्रक्षीणमज्जानः क्षीणशुक्रौजसश्च ये ॥ १२७ ॥
 बलपुष्टिकरं तेषामेतत् स्यादमृतोपमम् ।
 तद्वत्सिद्धा वसा नक्रमस्त्यकूर्मचुलूकजा ॥ १२८ ॥
 प्रत्यग्रा विधिनाऽनेन नस्यपानेषु शस्यते ।
 प्रस्थः स्यात्रिफलायास्तु कुलत्थकुडवद्वयम् ॥ १२९ ॥
 कृष्णगन्धात्वगाढकयोः पृथक् पञ्चपलं भवेत् ।
 राक्षाचित्रकयोर्द्वे द्वे दशमूलं पलोन्मितम् ॥ १३० ॥
 जलद्रोणे पचेत् पादशेषे प्रस्थोन्मितं पृथक् ।
 सुरारनालदध्यम्लसौवीरकतुपोदकम् ॥ १३१ ॥
 कोलदाडिमवृक्षाम्लरसं तैलं वसानं घृतम् ।
 मज्जानं च पयश्चैव जीवनीयपलानि षट् ॥ १३२ ॥
 कल्कं दत्त्वा महास्नेहं सम्यगेन विपाचयेत् ।
 सिरामज्जास्थिगे चाते सर्वाङ्गैकाङ्गोरोगिषु ॥ १३३ ॥
 वेपनाक्षेपशुलेषु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ।
 निर्गुण्ड्या मूलपत्राभ्यां गृहीत्वा खरसं ततः ॥ १३४ ॥
 तेन सिद्धं समं तैलं नाडीकुष्ठानिलातिर्गु ।
 हितं पामापचीनां च पानाभ्यञ्जनपूरणम् ॥ १३५ ॥
 कार्पासास्थिकुलत्थानां रसे सिद्धं च वातनुत् ।

रूक्षशुद्धेत्यादौ शुद्धानिलातैः केवलवातपीडिताः । घृतमण्डः
 घृतस्योपरितनो भागः । शुक्तिः अर्धपलं, प्रकुञ्चः पलम् । तद्व-
 त्सिद्धेति बलाविल्वप्रभृतिशतक्षीरसिद्धा । चुलूकी शिशुमारः ।
 प्रस्थेति अभिनवा । नस्यपानेष्विति नस्येषु पानेषु च । कृष्ण-
 गन्धात्वक् शोभाज्जनत्वक् । महास्नेहमिति चतुःश्लेहम् । तेन सिद्धं
 तैलमित्रं सममिति निर्गुण्डीरससमं, नतु समशब्दः सहार्थः;
 सहार्थस्य तृतीययैवोक्तत्वात् । नाडी नाडीत्रयः; नाडीत्रयस्य
 सुश्रुतादिषु पञ्चविधत्वमुक्तं ज्ञेयम् । अपची च हन्वस्थिकक्षा-
 दिदेशभवा ॥ ११८-१२५ ॥—

मूलकखरसे क्षीरसमे स्थाप्यं ज्यहं दधि ॥ १३६ ॥
 तस्याम्लस्य त्रिभिः प्रस्थैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
 यष्ट्याद्दशकरीरारक्षालवणार्द्रकनागरैः ॥ १३७ ॥
 सुपिष्टैः पलिकैः पानात्तदभ्यङ्गाच्च वातनुत् ।

मूलकखरस इत्यादौ मूलकखरसे समक्षीरे दधि स्थाप्यं;
 तस्याम्लस्येति मूलरसादेरम्लतागतस्य । अत्र च त्रिभिः प्रस्थै-
 रिति वचनात् मूलकरसादीनां प्रत्येकं प्रस्थमानत्वम् । उक्तं
 हि जतुकर्णे—“विपचेद् दधिमूलकरसपयसा” इत्यादि
 ॥ १३६ ॥ १३७ ॥—

१ षटदन्तरं ‘ग्राम्येत्याहुक्तप्रयोगानन्तरं तद्वत्सिद्धा वसा नक्रै-
 लादिग्रन्थं पूर्वव्याख्यातमिति पठन्ति’ इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते
 इत्यलिखितपुस्तके ।

पञ्चमूलकषायेण पिण्याकं बहुवार्षिकम् ॥ १३८ ॥
 पक्त्वा तस्य रसं पूर्वा तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
 पयसाऽष्टगुणेनैतत् सर्ववातविकारनुत् ॥ १३९ ॥
 संसृष्टे श्लेष्मणा चैतद्वाते शस्तं विशेषतः ।
 यवकोलकुलत्थानां श्रेयस्याः शुक्लमूलकात् ॥ १४० ॥
 विव्वाचाञ्जलिमेकैकं द्रवैरम्लैर्विपाचयेत् ।
 तेन तैलं कषायेण फलाभ्यैः कटुभिस्तथा ॥ १४१ ॥
 पिष्टैः सिद्धं महावातैरार्तः शीते प्रयोजयेत् ।

पञ्चमूलकषायेणैत्यादौ पञ्चमूलकषायं तथा पिण्याककथितं
 जलं च पृथग्देयमिति केचिद्वदन्ति, वयं तु पञ्चमूलकषायेणैव
 जलस्थानीयेन साधितपिण्याकस्य रसमत्रेच्छामः । पाठश्च
 'पञ्चमूलकषायेण पिण्याकं बहुवार्षिकम् । पक्त्वा तस्य रसं
 पूर्वा' इत्यादि पठ्यते; जातूकर्णोऽपि "पिण्याकं बहुवा-
 र्षिकं स्थिरादिसलिले पचेत्, रसेऽस्मिन्ष्टगुणेन पयसा तैलं
 साध्यम्" इति । द्रवैरम्लैरिति काश्चित्कादिविभिः । फलाभ्यैरिति
 अम्लफलैर्दोडिमादिविभिः ॥ १३८-१४१ ॥—

सर्ववातविकाराणां तैलान्यन्यान्यतः शृणु ॥ १४२ ॥
 चतुष्पयोगाण्यायुष्यबलवर्णकराणि च ।
 रजःशुक्रप्रदोषघ्नान्यपत्यजननानि च ॥ १४३ ॥
 निरत्ययानि सिद्धानि सर्वदोषहराणि च ।
 सहाचरतुलायाश्च रसे तैलाढकं पचेत् ॥ १४४ ॥
 मूलकल्कादशपलं पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
 सिद्धेऽसिञ्जर्कराचूर्णदद्यादशपलं शिषक् ॥ १४५ ॥
 विनीय दारुणेष्वेतद्वातव्याधिषु योजयेत् ।
 श्वदंष्ट्राखरसप्रस्थौ द्वौ समौ पयसा सह ॥ १४६ ॥
 षट्पलं शृङ्गवेरस्य गुडस्याष्टपलं तथा ।
 तैलप्रस्थं विपकं तैर्दद्यात् सर्वानिलातिषु ॥ १४७ ॥
 जीर्णे तैले च दुग्धेन पेयाकल्पः प्रशस्यते ।
 बलाशतं गुडूच्याश्च पादं राक्षाष्टभागिकम् ॥ १४८ ॥
 जलाढकशते पक्त्वा दशभागस्थिते रसे ।
 दधिमस्त्विधुनिर्यासयुक्तैस्तैलाढकं समैः ॥ १४९ ॥
 पचेत् साजपयोऽर्धांशैः कल्कैरेभिः पलोन्मितैः ।
 शटीसरलदावैलामञ्जिष्टागुरुचन्दनैः ॥ १५० ॥
 पद्मकातिविषामुस्तस्यूर्णोऽहरेणुभिः ।
 यष्ट्याहसुरसव्याघ्रनखर्षभकजीवकैः ॥ १५१ ॥
 पलाशरसकस्तूरीनलिकाजातिकोषकैः ।
 स्पृकाकुङ्कुमशौलेयजातीकटुफलाम्बुभिः ॥ १५२ ॥
 त्वंचाकुन्दरुक्धूरुत्तरुक्धुश्रीनिवासकैः ।
 लवङ्गनखककोलकुष्ठमांसीप्रियङ्गुभिः ॥ १५३ ॥

स्थोणेयतगरध्यामवचामदनपट्टवैः ।
 सनागकेशरैः सिद्धे क्षिपेच्चात्रावतारिते ॥ १५४ ॥
 पत्रकल्कं ततः पूतं विधिना तत् प्रयोजयेत् ।
 श्वासं कासं ज्वरं हिकाम् छर्दिं शुल्मान् श्वेतं क्षयम् ॥
 ग्रीहशोषावपसारमलक्ष्मीं च प्रणाशयेत् ।
 बलातैलमिदं श्रेष्ठं वातव्याधिविनाशनम् ॥ १५६ ॥
 (अग्निवेशाय गुरुणा कृष्णात्रेयेण भाषितम् ।)
 इति बलातैलम् ।

चतुष्पयोगाणीति पानाभ्यञ्जनसत्यानुवासनयोगीनि । सहा-
 चरेत्यादौ मूलकल्कादशपलमित्यनेन सहचरतुलादेव दशपलः
 कल्को देयः; जातूकर्णे त्वत्र मूलकल्लैव कल्कः उक्तः । जीर्णे
 तैले इत्यादि पीते तैले जीर्णे सति । क्षीरेण पेयाविधानमत्र
 प्रयोगसात्म्यत्वात् । गुडूच्याः पादमिति पद्मविंशतिपलानि ।
 राक्षाष्टभागिकमिति गतापेक्षया राक्षाया अष्टभागोनाध्वन्योद-
 शपलानि भवन्ति । साजपयोऽर्धांशमिति छागक्षीरार्धयु-
 क्तम् । सर्पपण्यौ मुद्गमाषपण्यौ । रसः गन्धरसः । नलिका
 खनामख्याता । कटुफलं लताकस्तूरी, अन्ये सुगन्धि
 दक्षिणापथसिद्धं पचल(?)माहुः । तुरष्कः सिलहकः । नखी
 खल्पनखी । पत्रकल्कमिति सुगन्धित्वादस्य तैलस्य गन्धशा-
 खपरिभाषया पत्रकल्को देय इत्युच्यते; गन्धशाखे च "चूर्ण-
 खरसपुष्पाणां सिद्धशीतेऽवतारिते । रीयते गन्धद्रव्यार्थं पत्र-
 कल्को मनीषिभिः" इति; तेनात्र कर्पूरदिपत्रकल्कोऽवतारिते
 एव देयः ॥ १४२-१५६ ॥—

अमृतायास्तुलाः पञ्च द्रोणेष्वाष्टसपां पचेत् ॥ १५७ ॥
 पादशेषे समक्षीरं तैलस्य द्वाढकं पचेत् ।
 पलामांसीनतोशीरसारिवाकुष्ठचन्दनैः ॥ १५८ ॥
 बैलातामलकीमेदाशतपुष्पार्धजीवकैः ।
 काकोलीक्षीरकाकोलीश्रावण्यतिबलानखैः ॥ १५९ ॥
 महाश्रावण्यजीवन्तीविदारीकपिकच्छुभिः ।
 शतावरीमहामेदाकर्कटाख्याहरेणुभिः ॥ १६० ॥
 वचागोधुमरकैरपण्डाराक्षाकालासहाचरैः ।
 वीराशालक्रिमुस्तत्वकूपत्रर्षभकबालकैः ॥ १६१ ॥
 सहैलाकुङ्कुमस्पृकान्निदशाह्नैश्च कार्ष्णिकैः ।
 मञ्जिष्टायाम्बुलिकर्षेण मधुकाष्टपलेन च ॥ १६२ ॥
 कल्कैस्तत् क्षीणवीर्याश्विबलसंमूढचेतसः ।
 उन्मादादरत्यपसारैरार्ताश्च प्रकृतिं नयेत् ॥ १६३ ॥
 वातव्याधिहरं श्रेष्ठं तैलाध्यममृताह्वयम् ।
 (कृष्णात्रेयेण गुरुणा भाषितं वैद्यपूजितम् ॥ १६४ ॥)
 इत्यमृतायं तैलम् ।

१ 'पक्त्वाऽन्मसि रसे तस्मिन्' इति पा० । २ 'त्वक्चन्दनैला-
 कर्ष' इति पा० ।

१ 'मुच्छी' इति पा० । २ 'शतपुष्पांलमेदामहामेधिवीवकैः'
 इति पा० । अयमपैकोनो हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते ।

अमृताया इत्यादौ महाश्रावणी वृहन्मुण्डितिका । काला
कालानुसारिवा । त्रिदशाहः देवदारुः ॥ १५७-१६४ ॥

रास्नासहस्रनिर्युहे तैलद्रोणं विपाचयेत् ।
गन्धैर्हैमवतैः पिष्टैरेलाद्यैश्चानिलार्तिनुत् ॥ १६५ ॥
कल्पोऽयमश्वगन्धायां प्रसारण्यां बलाद्वये ।
काथककल्पोभिर्वा बलादीनां पचेत् पृथक् ॥ १६६ ॥
इति रास्नातैलम् ।

रास्नासहस्रनिर्युहे इत्यादौ हैमवतैरिति हिमालयभृतैः अग-
रुद्रष्टेनकादिभिः । एलाद्यैरिति अमृताये एलासांसीनतेत्या-
दिनौकैः । एष कल्प इत्यनन्तरोक्तरास्नाकल्पो बलादिष्वपि
वक्तव्यः । बलादीनामिति अनन्तरोक्तानां बलाप्रसारण्यश्वगन्धा-
नाम् ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

मूलकखरसं क्षीरं तैलं दध्यम्लकाञ्जिकम् ।
तुल्यं विपाचयेत् कल्कैर्वैलाचित्रकसैन्धवैः ॥ १६७ ॥
पिप्पल्यतिविषारस्नाचविकागुरुशिशुयुक्तैः ।
मल्लोतकवचाकुष्ठभृष्टैर्द्रविश्वभेषजैः ॥ १६८ ॥
पुंकराक्षशरीविल्वशतान्नान्तदाहभिः ।
तत्सिद्धं पीतमत्युग्रान् हन्ति वातात्मकान् गदान् ॥
इति मूलकाद्यं तैलम् ।

वृषमूलगुडूच्योश्च द्विशतस्य शतस्य च ।
चित्रकात् साश्वगन्धाच्च काथे तैलाढकं पचेत् १७०
सक्षीरं वायुना भग्ने दद्याज्जर्जरिते तथा ।
प्राक्तैलावापसिद्धं च भवेदेतदुणोत्तरम् ॥ १७१ ॥
इति वृषमूलादितैलम् ।

वृषमूलेत्यादौ अश्वगन्धाचित्रकाभ्यां मिलिताभ्यां तुला ।
प्राक्तैलावापसिद्धमिति मूलकखरसमित्याद्युक्ततैलकत्वेन समं
वृषमूलादिकाथेन च सिद्धम् । भवेत्तद्विणोत्तरमिति पाठे वृष-
मूलादिकाथसिद्धात्तैलाद् द्विगुणं श्रेष्ठम् ॥ १६७-१७१ ॥

रास्नाशिरीषयष्टाद्विगुणैश्च सहचराभृताः ॥ १७२ ॥
स्योनाकदारुशम्पाकहयगन्धात्रिकण्टकाः ।
एषां दशपलान् भागान् कषायमुपकल्पयेत् ॥ १७३ ॥
ततस्तेन कषायेण सर्वगन्धैश्च कार्ष्णिकैः ।
दध्यारनालमार्याम्बुमूलकैश्चरुतैः शुभैः ॥ १७४ ॥
पृथक् प्रस्थोन्मिमतैः सार्धं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
क्षीर्हैमूत्रग्रह्ण्वासकासमारुतरोगनुत् ॥ १७५ ॥
एतन्मूलकतैलाख्यं वर्णायुर्वलवर्धनम् ।
इति मूलकतैलम् ।

१ 'मापाण्ड' इति पा० । २ 'क्षीर्हपात्रग्रह्ण्वास' इति पा० ।

३ 'रास्नातैलमिति ख्यातं' इति पा० ।

यवकोलकुलस्थानां मत्स्यानां शिशुविल्वयोः ।
रसेन मूलकानां च तैलं दधिपयोनिवृतम् ॥ १७६ ॥
साधयित्वा भिषग्दद्यात् सर्ववातामयापहम् ।
लघुनखरसे सिद्धं तैलमेभिश्च वातनुत् ॥ १७७ ॥
तैलान्येतान्यनुत्तातामङ्गानां पाययेत् च ।
पीत्वाऽन्यतममेषां हि वन्ध्याऽपि जनयेत् सुतम् ॥
यच्च शीतज्वरे तैलगुग्गुवाद्यमुदाहृतम् ।
अनेकशतशस्तच्च सिद्धं स्याद्वातरोगनुत् ॥ १७९ ॥
वक्ष्यन्ते यानि तैलानि वातशोणितक्रेऽपि च ।
तानि चानिलशान्त्यर्थं सिद्धिकामः प्रयोजयेत् १८०
नास्ति तैलात् परं किञ्चिदौषधं मास्तदापहम् ।
व्याघ्र्युष्णगुरुस्नेहात् संस्काराद्वलवत्तरम् ॥ १८१ ॥
गणैर्वातहरैस्तस्माच्छतशोऽथ सहस्रशः ।

सिद्धं क्षिप्रतरं हन्ति सूक्ष्ममार्गस्थितान् गदान् १८२
सर्वगन्धैश्च तैलतैलैः सर्वगन्धैः । सार्धमिति सहितम् ।
मूलकतैलाख्यमिति संज्ञया तत्र रास्नादीनां मूलेनैव काथसाधनं
दर्शयति । लघुनखरसे इत्यादौ एभिश्चैति यवादिकार्थैरनन्त-
रौकैः । अनेकशतशस्तच्च सिद्धमिति अनेकशतशस्तेनैव विधा-
नेन साधितं सदित्यर्थः ॥ १७९-१८२ ॥

क्रिया साधारणी सर्वा संसृष्टे चापि शस्यते ।
वाते पिच्छादिभिः स्त्रोतःस्त्रावृतेषु विशेषतः ॥ १८३ ॥
पिच्छावृते विशेषेण शीतामुष्णां तथा क्रियाम् ।
व्यासात् कारयेत् सर्पिर्जीवनीयं च शस्यते १८४
धन्वमांसं यवाः शालिर्यापनाः क्षीरवस्तयः ।
विरेकः क्षीरपानं च पञ्चमूलीबलाश्रुतम् ॥ १८५ ॥
मधुयष्टिबलतैलघृतक्षीरैश्च सेचनम् ।

पञ्चमूलकषायेण कुर्याद्वा शीतवारिणा ॥ १८६ ॥
कफावृते यवान्नानि जाडूला मुगपक्षिणः ।
स्वेदास्तीक्ष्णा निरुहश्च वमनं सविरेचनम् ॥ १८७ ॥
जीर्णं सर्पिस्तथा तैलं तिलसर्षपजं हितम् ।
संसृष्टे कफपिच्छाभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ॥ १८८ ॥

संप्रति दोषान्तरादिसंसृष्टवातचिकित्सासाह—क्रिया साधा-
रणं स्यादिति । साधारणीति या वाते सा संसर्गिणि च पित्तादौ
समाना संसर्गहिचेति यावत्, न केवलं संसृष्टे वायो साधारणी,
किंतु वातपित्तादिभिः स्त्रोतःस्त्रावृतेष्वपि साधारणी कर्तव्या ।
वातेन वातावरणमग्रे वक्ष्यति । केचित्तु 'वाते पित्तादिभिः'
इति पठन्ति; अयं पाठः सुगमः । विशिष्टसूत्रितां क्रिया-
माह—पित्तावृते इत्यादि । व्यत्यासादिति परिवर्तनेन शीतो
कृत्वोष्णम्, उष्णं च कृत्वा शीतो कुर्यादित्यर्थः । यापना
वस्तयः सिद्धौ वक्ष्यमाणः । पित्तमादौ विनिर्जयेदिति वच-
नेन कफापेक्षया पित्तस्याशुकारितया पित्तजन्यमेवोपदिशति
॥ १८३-१८८ ॥

आमाशयगतं मत्वा कफं वमनमाचरेत् ॥ १८९ ॥
 पकाशये विरेकं तु पित्ते सर्वत्रगे तथा ।
 खेदोर्विष्यन्दिताः श्लेष्मा यदा पकाशये स्थिताः १९०
 पित्तं चा दर्शयेद्विद्धं वस्तिमिसौ विनिर्हरेत् ।
 श्लेष्मणाऽनुगतं वातमुष्णैर्गोमूत्रसंयुतैः ॥ १९१ ॥
 निरूहैः पित्तसंसृष्टं निर्हरेत् क्षीरसंयुतैः ।
 मधुरौषधसिद्धैश्च तैलेस्तमनुवासयेत् ॥ १९२ ॥
 शिरोगते तु सकफे धूमनस्यादि कारयेत् ।
 हृते पित्ते कफे यः स्यादुरःस्रोतोऽनुगोऽनिलः १९३
 संश्लेषः स्यात् क्रिया तत्र कार्या केवलवातिकी ।
 शोणितेनावृते कुर्याद्वातशोणितकीं क्रियाम् ॥ १९४ ॥
 प्रमेहवातमेदोघ्नीमामवौते प्रयोजयेत् ।
 खेदाभ्यङ्गरसक्षीरक्षेहा मांसावृते हिताः ॥ १९५ ॥
 महाक्षेहोऽस्थिमज्जस्थे पूर्ववद्वेतसाऽऽवृते ।
 अत्रावृते तदुल्लेखः पाचनं दीपनं लघु ॥ १९६ ॥
 मूत्रलानि तु मूत्रेण खेदाः सोत्तरवस्तयः ।
 शकृता तैलमैरण्डं स्निग्धोदावर्तवक्रियौ ॥ १९७ ॥
 खस्थानस्थो बली दोषः प्राक् खैरौषधैर्जयेत् ।
 वमनैर्वा विरेकैर्वा वस्तिभिः शमनेन वा ॥ १९८ ॥
 (इत्युक्तमावृते वाते पित्तादिभिर्मथायथर्मम् ।)

आमाशयगतं मत्वा कफमिति वातानुबन्धिकफसंवेयं चि-
 कित्सा । पकाशये विरेकं त्वित्यत्र 'कफे' इत्यनुवर्तते । सर्व-
 त्रगे इति अन्यस्थानगतेऽपि पित्ते । यद्यपि दोषान्तरस्थानगते
 तद्दोषप्रधानमेव कर्म वमनं वस्तिर्वा युक्तः, तथाऽप्यनेन विरेच-
 नमपि तत्र औनिकमिति दर्शयति । सकफे इति सकफे वाते ।
 'उरःस्रोतोऽगते' इति केचित् पठन्ति, तत्र सूक्ष्मस्रोतोऽनुगते
 इत्यर्थः । प्रमेहवातमेदोघ्नीमिति प्रमेहघ्नीं वातघ्नीं मेदोघ्नीं च ।
 महाक्षेह इति चतुःक्षेहोऽत्रैवोक्तः । पूर्ववद्वेतसाऽऽवृते इति शुक्रस्थे
 वाते या क्रिया पूर्वमुक्ता सा रेतसाऽऽवृतेऽपि वाते कार्या । उल्लेख
 इति उल्लेखनं वमनम् । मूत्रलानीति मूत्रवैरेचनिकानि । शकृता
 इति मलेन । खस्थानस्थ इत्यादि खस्थानस्थो यस्यात् स्थानो-
 पबृंहणाद्वली दोषो भवति तस्मात् प्राक् खैरौषधैर्जयेत् । कतमैः
 खैरौषधैरित्याह—वमनैरित्यादि । शमनेनेति कफादिशमननैव;
 शमनं च शोथनान्तरं शोथनानहं वा ज्ञेयम् ॥ १८९-१९८ ॥
 माहतानां हि पञ्चानामन्योन्यावरणे ऋणु ॥ १९९ ॥
 लिङ्गं व्याससमासाभ्यामुच्यमानं मयाऽनघ ॥
 प्राणो वृणोत्युदानादीन् प्राणं वृण्वन्ति तेऽपि च २००

उदानाद्यास्ताऽन्योन्यं सर्व एव यथाकमम् ।
 विंशतिवैरणान्येतान्युखवणानां परस्परम् ॥ २०१ ॥
 माहतानां हि पञ्चानां तानि सम्पृक् प्रतर्कयेत् ।
 सर्वेन्द्रियाणां शून्यत्वं ज्ञात्वा स्मृतिबलक्षयम् २०२
 व्याने प्राणावृते लिङ्गं कर्म तत्रोर्ध्वजशुक्रम् ।
 खेदोऽत्यर्थं लोमहर्षस्त्वग्दोषः सुप्तगात्रता ॥ २०३ ॥
 प्राणे व्यानावृते तत्र स्नेहयुक्तं विरेचनम् ।
 प्राणावृते समाने स्युर्जडगद्गदमूकताः ॥ २०४ ॥
 चतुष्प्रयोगाः शस्यन्ते स्नेहास्तत्र स्यापनाः ।
 समानेनावृतेऽपाने ग्रहणीपाश्वर्हद्वदाः ॥ २०५ ॥
 शूलं चामाशये तत्र दीपनं सर्पिरिच्यते ।

माहतानामन्योन्यावरणमाह—माहतानामित्यादि । यद्यपि
 चेह वायोर्मूर्त्तत्वं वातकलाकलीये श्रोतं, तथाऽपीदममूर्त्तत्वम-
 कठिनवाचकं न त्ववयवप्रतिषेधकं; तेन वायोः वाय्वन्तरेण
 गतिहननरूपमावरणमुपपन्नमेव; दृष्टा च वायुना वाय्वन्तरे-
 णोपहतेन वातकुण्डलिता बहिरपि, तेनोपपन्नमावरणं वातानां
 परस्परम् । प्राणो वृणोत्युदानादीनित्यादिना विशालावरणान्यु-
 क्तानि । प्राणो वृणोत्युदानादीनित्यनेन चत्वार्यवरणानि, प्राणं
 वृण्वन्ति तेऽपि चेलनेन च चत्वारि, उदानाद्यास्ताऽन्योन्यमि-
 त्यनेन द्वादशावरणान्युच्यन्ते । तत्रोदानेन व्यानादीनां त्रयाणा-
 मावरणे त्रीणि, तथा व्यानाद्यैश्चोदानावरणे त्रीणि, तथा व्यानेन
 समानापानावरणे द्वे, ताभ्यां च व्यानावरणे द्वे, परिशिष्टयो-
 र्धान्योन्यावरणे द्वे, एवं द्वादशावरणानि पूर्वाष्टक्युक्तानि विंश-
 तिरभवन्ति । उल्वणानामिति वृद्धानां; किंवा उल्वणानामिति आ-
 विष्कृततमानां मिलितानां पञ्चानां; तेनैतेषामेकद्वित्र्यादिसं-
 गैणावार्थावरकतया भेदाद्बहुविधमावरणं भवतीति दर्शयति
 ॥ १९९-२०५ ॥—

शिरोग्रहः प्रतिश्यायो निःश्वासोच्छ्वाससंग्रहः २०६
 हृद्गो मुखशोषश्चाप्युदाने प्राणसंवृते ।
 तत्रोर्ध्वभागिकं कर्म कार्यमाश्वासनं तथा ॥ २०७ ॥
 कर्मौजोबलवर्णानां नाशो मृत्युरथापि वा ।
 उदानेनावृते प्राणे तं शनैः शीतवारिणा ॥ २०८ ॥
 सिञ्चेदाश्वासयेच्चैनं सुखं चैवोपपादयेत् ।
 ऊर्ध्वगेनावृतेऽपाने छर्दिश्वासार्थो गदाः ॥ २०९ ॥
 स्युर्वाते तत्र वस्त्यादि भोज्यं चैवानुलोमनम् ।
 मोहोऽल्पोऽश्रितरीसार ऊर्ध्वगेऽपानसंवृते ॥ २१० ॥
 वाते स्याद्वमनं तत्र दीपनं ग्राहि चाशनम् ।
 वस्याध्मानमुदावर्तगुदमार्तिपरिकर्तिकाः ॥ २११ ॥
 लिङ्गं व्यानावृतेऽपाने तं स्निग्धैरनुलोमयेत् ।
 अपानेनावृते व्याने भवेद्विण्मूत्ररेतसाम् ॥ २१२ ॥

१ 'दृष्टा' इति पा० । २ 'सर्वेषां' इति पा० । ३ 'माख्यवाते'
 इति पा० । ४ 'तु वमनं' इति पा० । ५ 'वस्तिः स्नेहाश्च मेदिनः'
 इति पा० । ६ अवयवैश्चोक्तो हस्तलिखितपुस्तकेषु न पश्यते ।

अतिप्रवृत्तिस्तत्रापि सर्वं संग्रहणं मतम् ।
मूर्च्छा तन्द्रा प्रलापोऽङ्गसादोऽश्वयोजोबलक्षयः २१३
समानेनावृते व्याने व्यायोमो लघुभोजनम् ।
स्तब्धताऽल्पाग्निताऽस्वेदश्चेष्टाहानिर्निमीलनम् २१४
उदानेनावृते व्याने तत्र पथं मितं लघु ।
पञ्चान्योन्यावृतानेवं वातान् बुध्येत लक्षणैः ॥ २१५ ॥
एषां स्वकर्मणां हानिर्बुद्धिर्वाऽऽवरणे मता ।
यथास्थूलं समुद्दिष्टमेतदावरणेऽष्टकम् ॥ २१६ ॥
सलिङ्गभेषजं सम्यग्वुधानां बुद्धिबुद्धये ।

शिरोग्रह इत्यादिना अष्टाववरणानि प्रायोभावीनि अनुक्त-
शेषोपग्रहणार्थमाह । ऊर्ध्वभागिकं कर्मेति उपर्युक्तज्वरेपाननस्या-
दिकम् । श्वासादय इति श्वासहिकादयः । ऊर्ध्वगेनेति उदा-
नेन । अनुक्तज्ञानार्थमावरणस्वरूपमाह—एषां स्वकर्मणांमि-
त्यादि । अत्र आवायणां बलीयसाऽऽवरणात् स्वकर्महानिर्भवति,
आवरकस्य तुत्सर्गतः स्वकर्मवृद्धिर्भवति, तथा आवरणेन च
आवार्यः प्रकृपितो भवति तदा स्वकर्मणां वृद्धिर्भवतीति व्यवस्था;
अन्ये तु आवरणीयस्य स्वकर्महानिः, आवरकस्य तुत्सर्गतो
वृद्धिर्भवतीति व्यवस्थासाहुः ॥ २०६-२१६ ॥—

स्थानान्यवेक्ष्य वातानां बुद्धिं हानिं च कर्मणाम् २१७
द्वादशावरणान्यन्यान्मिलक्ष्य भिपञ्जितम् ।
कुर्यादभ्यञ्जनस्नेहपानवस्त्यादि सर्वेशः ॥ २१८ ॥
क्रममुष्णमनुष्णं वा व्यत्यासादवचारयेत् ।

अनुक्तावरणलक्षणज्ञानोपायमाह—स्थानान्यवेक्ष्येत्यादि । क-
र्मवृद्धिहानिव्याख्यानमत्रापि पूर्ववत् । स्थानान्यवेक्ष्येलनेन
वातानामुक्तस्थानगतविकारेण च वातविकृतिर्ज्ञातव्येति दर्श-
यति । उष्णं क्रममुष्णं चैत्यत्र यद्यनुष्ण एव क्रमो वाते
तुज्यते, तथाऽपि स्थानापेक्षया रक्तादिद्वयं क्रमविपर्ययस्य
कारणं ज्ञेयम् ॥ २१७ ॥ २१८ ॥—

उदानं योजयेदूर्ध्वमपानं चानुलोमयेत् ॥ २१९ ॥
समानं शमयेच्चैव त्रिधा व्यानं तु योजयेत् ।
प्राणो रक्ष्यश्चतुर्भ्योऽपि स्थाने ह्यस्य स्थितिर्धृत्वा २२०
खं स्थानं शमयेदेवं वृत्तानेतान् विमार्गगात् ।

विकृतवातानां प्रकृतिस्थापनमाह—उदानं योजयेदूर्ध्वमि-
त्यादि । एतच्च स्वमार्गयोजनं वातानां यथोक्तवमनादिक्रियायो-
गविधानेन कर्तव्यम् । समानं शमयेदिति देहमस्थित्यतिं कुर्या-
दित्यर्थः । त्रिधा व्यानं तु योजयेदिति ऊर्ध्वमधो मध्ये त्रिधा
योजयेत् । प्राणो रक्ष्य इति स्थाने एव आपनीयैः । चतुर्भ्योऽ-
पीत्यनेन इतरवातेभ्योऽस्याल्लयर्थं रक्षणगीयतामाह । कुतोऽयं विशेष-
रक्षणगीय इत्याह—स्थाने त्वस्य स्थितिर्बुद्धेति; अस्य प्राणस्य,

स्थाने सम्यगवस्थाने सति, स्थितिः जीवनरूपा, ध्रुवा निश्चिता
॥ २१९ ॥ २२० ॥—

मूर्च्छा दाहो भ्रमः शूलं विदाहः शीतकामिता २२१
छर्दनं च विदग्धस्य प्राणे पित्तसमावृते ।
श्रीवनं क्षवधृद्गारनिःश्वासोच्छ्वाससंग्रहः ॥ २२२ ॥
प्राणे कफावृते रूपाण्यरुचिश्छर्दिरेव च ।
मूर्च्छाद्यानि च रूपाणि दाहो नाभ्युरसः क्लमः २२३
ओजोभ्रंशश्च सादृश्यानुदाने पित्तसंवृते ।
आवृते श्लेष्मणोदाने वैवर्ण्यं वाक्स्वरग्रहः ॥ २२४ ॥
दौर्बल्यं गुरुगात्रत्वमरुचिश्चोपजायते ।
अतिस्वेदस्तृषा दाहो मूर्च्छा चारुचिरेव च ॥ २२५ ॥
पित्तावृते समाने स्यादुपघातस्तथोष्मणः ।
अस्वेदो वह्निमान्द्यं च लोमहर्षस्तथैव च ॥ २२६ ॥
कफावृते समाने स्याद्वात्राणां चातिशीतता ।
व्याने पित्तावृते तु स्याद्दाहः सर्वाङ्गः क्लमः ॥ २२७ ॥
गात्रविक्षेपसङ्गश्च संसंतापः सवेदनः ।
गुरुता सर्वगात्राणां सर्वसन्ध्यस्थिजा रुजः ॥ २२८ ॥
व्याने कफावृते लिङ्गं गतिस्ङ्गस्तथाऽधिकैः ।
हास्तिद्रमूत्रवर्चस्त्वं तापश्च गुदमेढ्रयोः ॥ २२९ ॥
लिङ्गं पित्तावृतेऽपाने रजसञ्जातिवर्तनम् ।
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनम् ॥ २३० ॥
श्लेष्मणा संवृतेऽपाने कफमेहस्य चागमः ।

प्राणावीनां पित्तेन कफेन तथा पित्तकफाभ्यां चावरणलक्ष-
णान्याह—मूर्च्छा दाहो भ्रम इत्यादि । मूर्च्छाद्यानि मूर्च्छा
दाह इत्यादिना प्राणुकानि । उपघातस्तथोष्मण इति अत्र
पित्तेनाप्यावृते समाने अशुतेजनाभावाद्भ्रमण उपघातो ज्ञेयः ।
गात्रविक्षेपसंगः गात्रविक्षेपोपरमः । रजस इति आर्तवस्य
॥ २२९-२३० ॥—

लक्षणानां तु मिश्रत्वं पित्तस्य च कफस्य च ॥ २३१ ॥
उपलक्ष्य भिपञ्चिद्वान् मिश्रमावरणं वदेत् ।
यद्यस्य वायोनिर्दिष्टं स्थानं तत्रेतरी स्थितौ ॥ २३२ ॥
दोषौ बहुविधान् व्याधीन् दर्शयेतां यथानिजान् ।
आवृतं श्लेष्मपित्ताभ्यां प्राणं चोदानमेव च ॥ २३३ ॥
गरीयस्त्वेन पश्यन्ति भिपजः शास्त्रचक्षुषः ।
विशेषाजीवितं प्राणे उदाने संश्रितं बलम् ॥ २३४ ॥
स्यात्तयोः पीडनाद्धानिरागुपश्च बलस्य च ।
सर्वेऽप्येतेऽपरिज्ञाताः परिसंवत्सरास्तथा ॥ २३५ ॥
उपेक्षणादसाध्याः स्युरथवा दुरुपक्रमौ ।

१ 'चारतिरेव च' इति पा० । २ 'रजः' इति पा० । ३ 'दुरुप-
क्रमाव' इति पा० ।

मिश्रमावरणमिति मिश्रितकफपित्तावरणम् । यथानिजानिति
 यथात्मीयान् । गरीयस्त्वेनेति अधिकत्वेन । एतद्गरीयस्त्वे हेतु-
 माह—विशेषादित्यादि । संश्रितमिति अधीनम् । अपरिज्ञाता इति
 याथातथ्येनाज्ञाताः । सम्यग्ज्ञाता अप्युपेक्षणाद्, याथातथ्येन
 ज्ञाता अपि परिसंक्तरास्तथेति योजनायम् ॥२३१-२३५॥—
 दृढोगो विद्रधिः स्त्रीहा गुम्फोऽस्तीसार एव च ॥२३६॥
 भवन्युपद्रवास्तेषामावृतानामुपेक्षणात् ।
 तस्मादावरणं वैद्यः पवनस्योपलक्षयेत् ॥ २३७ ॥
 पञ्चात्मकस्य वातेन पित्तेन श्लेष्मणाऽपि वा ।
 भिषग्जितमतः सम्यगुपलक्ष्य समाचरेत् ॥ २३८ ॥
 अनभिष्यन्दिभिः स्निग्धैः स्रोतसां शुद्धिकारकैः ।
 कफपित्ताविरुद्धं यद्यच्च वातानुलोमनम् ॥ २३९ ॥
 सर्वस्थानावृतेऽप्याशु तत् कार्यं मास्ते हितम् ।
 यापना वस्तयः प्रायो मधुराः सानुवासनाः ॥२४०॥
 प्रसमीक्ष्य बलाधिक्यं मृदु वा संसनं हितम् ।
 रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रशस्यते ॥ २४१ ॥
 शैलस्य जनुनोऽस्यथं पयसा गुग्गुलोत्स्था ।
 लेहं वा भार्गवप्रोक्तमभ्यसेत् क्षीरभुङ्गरः ॥२४२॥
 अम्भामलकीयोक्तमेकादशसिताशतम् ।
 आपानेनावृते सर्वे दीपनं ग्राहि भेषजम् ॥ २४३ ॥
 वातानुलोमनं यच्च पकाशयविशोधनम् ।
 इति संक्षेपतः प्रोक्तमावृतानां चिकित्सितम् ॥२४४॥
 प्राणादीनां भिषक् कुर्याद्वितर्क्य स्वयमेव तत् ।
 पित्तावृते तु पित्तघ्नैर्मास्तस्याविरोधिभिः ॥
 कफावृते कफघ्नैस्तु मास्तस्यानुलोमनैः ॥ २४५ ॥

दृढोगेत्यादिना उपद्रवानाह । पञ्चात्मकस्येति प्राणादिभेदेन
 पञ्चस्वरूपस्य । प्रसमीक्ष्येत्यादौ बलाधिक्ये सति संसनं मृदु
 कर्तव्यमित्यभिप्रायः । अलथं प्रशस्यत इति संबन्धः । लेहं
 वा भार्गवप्रोक्तमिति च्यवनप्राशं, च्यवनो हि भार्गव उच्यते ।
 उक्तं हि आयुर्वेदसमुत्थाने “भार्गवश्च्यवनः कामी बृद्धः सन्
 विकृतं गतः” (वि. अ. १, पा. ४) इति । वातस्यानुलोमनं
 चिकित्सितं कुर्यादिति नियोजनीयम् ॥ २३६-२४५ ॥

लोके वाय्वर्कसोमानां दुर्विज्ञेया यथा गतिः ।
 तथा शरीरे वातस्य पित्तस्य च कफस्य च ॥ २४६ ॥
 वातादीनां दुर्विज्ञेयतां दृष्टान्तेन दर्शयति—लोक इत्यादि ।
 ॥ २४६ ॥

क्षयं वृद्धिं समत्वं च तथैवावरणं भिषक् ।
 विज्ञाय पवनादीनां न प्रमुह्यति कर्मसु ॥ २४७ ॥

क्षयमित्यादौ आवरणमपि क्षयवृद्धिसंबन्धान्तर्निर्दिष्टमेव,

१ ‘अभयामलकीयोक्तमेकादश मितानां’ इति गङ्गाधरः पठति ।

तथाऽप्यावरणस्य विशेषलक्षणचिकित्सायै पृथगभिधानम् ।
 कर्मस्विति चिकित्सासु ॥ २४७ ॥

तत्र श्लोकौ—

पञ्चात्मनः स्थानवशाच्छरीरे
 स्थानानि कर्माणि च देहधातोः ।
 प्रकोपहेतुः कुपितश्च रोगान्
 स्थानेषु चान्येषु वृतेऽवृत्तश्च ॥ २४८ ॥
 प्राणेश्वरः प्राणभृतां करोति
 क्रिया च तेषामखिला निरुक्ता ।
 तां देशसात्म्यवर्तुबलान्यवैक्ष्य
 प्रयोजयेच्छास्त्रमतानुसारी ॥ २४९ ॥

इत्यश्विनेशकृते तच्चे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-
 बलसंपूर्णिते चिकित्सास्थाने वातव्याधिचिकि-
 त्सितं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

पञ्चात्मन इत्यादिसंग्रहे पञ्चात्मनः स्थानवशादिति कृतेदः ।
 देहधातोर्गति देहधारकरूपस्य वायोरेविकृतस्येत्यर्थः । उक्तचि-
 कित्साकरणपेक्षणीयं संग्रहेणाह—तामित्यादि । देशायपेक्षा
 सूत्रस्थानेऽस्माभिर्विबृता देशादिभेदेन प्रतर्कणीया, विस्तर-
 भीत्या तु न प्रपञ्च्यते ॥ २४८ ॥ २४९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
 मायुर्वेदटीपिकायां चिकित्सास्थाने वातव्याधिचिकि-
 त्सितं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो वातशोणितचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

वातव्याधिप्रभेदादेव वातव्याधिचिकित्सितानन्तरं वातरक्त-
 चिकित्सितमुच्यते । वातरक्ताभ्यां जनितो व्याधिः वातरक्तं,
 किंवा वातरक्ते एव अवस्थान्तरप्राप्ते वातरक्तम् ॥ १ ॥ २ ॥
 हुताग्निहोत्रमासीनमृषिर्मध्ये पुनर्वसुम् ।
 पृष्ठवान् गुरुमेकाग्रमश्विनोऽग्निवर्चसम् ॥ ३ ॥
 अग्निमास्तुतुल्यस्य संसर्गस्यानिलासृजोः ।
 हेतुलक्षणमैषज्यान्यथासै गुरुरब्रवीत् ॥ ४ ॥
 लवणाम्लकटुक्षारस्निग्धोष्णाजीर्णभोजनैः ।
 क्लिन्नशुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः ॥ ५ ॥
 कुलत्थमापनिष्पावशाकादिपललेष्टुभिः ।
 दध्यारनालसौवीरशुकतकसुरासवैः ॥ ६ ॥
 विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्त्रप्रजागरैः ।
 प्रायशः सुकुमाराणां मिश्रन्नसुखभोजिनाम् ॥ ७ ॥

१ ‘मिश्रावरणसंयोजिनाम्’ इति, ‘मिश्राहारविहारिणां’ इति

च पा० ।

अचङ्कमणीलानां कुप्यते वातशोणितम् ।
अभिघातादशुद्ध्या च प्रदुष्टे शोणिते नृणाम् ॥ ८ ॥
कषायकटुतिक्ताल्परूक्षाहारद्रोमोजनात् ।
हृयोद्भूतयानान्मुक्रीडापुत्रचलङ्घनैः ॥ ९ ॥
उष्णे चाल्पध्ववैषम्याद्यावाद्येगनिग्रहात् ।
वायुर्विबुद्धो वृद्धेन रक्तेनावारितः पथि ॥ १० ॥
कृत्स्नं संदूषयेद्रक्तं तज्ज्येयं वातशोणितम् ।
खुडं वातबलासाख्यमाख्यवातं च नामभिः ॥ ११ ॥

अभिमारुततुल्यखेलेन वातरक्तस्य दुर्गिबारत्वं शीघ्रकारित्वं
चाह । लघ्वेयस्यादिना हेतुमाह । प्रायशः सुकुमारानामित्यनेन
सुकुमाराशरीरे लवणादिहेतुष्वनया शीघ्रं दुष्टं वातात् वातशोणितं
भवतीति दर्शयति । मिष्टमन्नं सुखेन भुजते तेषां मिष्टान्नसुख-
भोजिनाम् । अत्र लवणादि यद्यपि वातशोणितहेतुतयोक्तं
तथाऽपि शोणितदुष्टिकारणमेतत् प्राधान्याज्ज्ञेयं, वातदुष्टि-
कारणं तु कषायेत्यादिनोक्तं, ततश्च लवणादि कषायादि च
मिलितं सद् वातशोणितोत्पादकं भवति । यत्तु 'जायते वात-
शोणितम्' इत्यनेन लवणादीनां वातशोणितकारणत्वमुक्तं, तद्वा-
तशोणितजनकशोणितदुष्टिकारणद्वारा ज्ञेयम् । अशुद्ध्येति शुद्धि-
कालेऽसंशोधनात् । केचित् 'अभिघातादशुद्ध्या च' इत्यस्य
स्थाने 'अशुद्ध्या वातवैषम्यात्' इति पठन्ति । अशुद्ध्या चेति
चकारेण लवणादि प्रजापतैरित्यन्तं शोणितदुष्टिकारणं समुचि-
नोति । अत्र शोणितवातस्य चिच्छिद्य हेतुबहुपाठेन द्वैयोरप्यत्र
स्वतन्त्रं प्रकीर्णं दर्शयति । हृयोद्भूतपेण यानेन यानं हृयोद्भूतयान-
यानम् । उष्णे चाल्पध्ववैषम्यादिति उष्णे काले अल्पध्वजनिता-
द्वातद्वैषम्यात् । वायुरित्यादिना संप्राप्तिमाह । पथीति वायुवहन-
स्रोतसि । कुड इति वृद्धोऽपि स्वहेतोर्वायुः पुनः शोणितेनाव-
रणाद्विशेषेण कुडः । व्यवहारार्थं तन्मान्तरप्रसिद्धसंज्ञामेदान-
प्याह-खुडमित्यादि । खुडदेशप्राप्त्या खुडः, खुडशब्देन संधि-
रूप्यते; वातस्यावरणेन बलमस्त्वस्मिन् शोणिते इति वात-
बलाशः; आब्जानां प्रायो भवतीति आब्जोपरोः ॥ ३-११ ॥

तस्य स्थानं करोति पादावङ्गुल्यः सर्वसन्धयः ।
कृत्वाऽऽदीं हस्तपादे तु मूलं वेदे विधावति ॥ १२ ॥
सौक्ष्म्यात् सर्वसरत्वाच्च पथनस्यासृजस्तथा ।
तद्भवत्वात् सरत्वाच्च देहं गच्छन् सिरायनैः ॥ १३ ॥
पर्वस्वमिहतं क्षुब्धं वक्रत्वादवतिष्ठते ।
स्थितं पितादिसंख्यं तास्ताः सृजति वेदनाः ॥ १४ ॥
करोति दुःखं तेऽप्येव तस्मात् प्रायेण सन्धिषु ।
भवन्ति वेदनास्तास्ता अत्यर्थं दुःसहा नृणाम् ॥ १५ ॥
वातशोणितस्य वैशेषिकं स्थानमाह । तस्य स्थानमित्यादि ।

१ 'हृयोद्भूतयानान्मुक्रीडा' इति पा० । २ 'चाल्पध्वमनात्' इति
पा० । ३ 'वायोरप्यत्र' इति पा० ।

करपादग्रहणेनैव अङ्गुलीनां ग्रहणे प्राप्ते अङ्गुलीनां बहुपर्वतया
विशेषेणाभिधानतत्त्वोपदर्शनार्थं पुनरभिधानम् । मूलमास्थायेति
आसृदं कृत्वा । देहधावेन हेतुमाह-सौक्ष्म्यादित्यादि । १-सूक्ष्म-
मार्गानुसारित्वात् । वातशोणितस्य देहं सर्पते विशेषेण पर्वव-
स्थानं सहेतुक्रमाह-तद्भवत्वादित्यादि । सिरायनैरिति सिरारूपै-
र्गोत्रैः । वक्रत्वादिति पर्वणां वक्रत्वात् । पितादिसंख्यमिति
पितेन कफेन च हेतुवन्तरागतेन वायुना च युक्तम् । तस्मादिति
सन्धिष्ववस्थानात् ॥ १२-१५ ॥

खेदोऽत्यर्थं न वा कार्ण्यं स्पर्शाद्वत् क्षतेऽतिरूक् ।
सन्धिधौथित्यमालस्यं सदनं पिङ्गकोद्वमः ॥ १६ ॥
जातुजङ्घोरकठ्यं सहस्तपादाङ्गसन्धिषु ।
निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुतिरेव च ॥ १७ ॥
कण्डूः संधिषु रुग्भूत्वा भूत्वा नश्यति चासकृत् ।
वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्वैलक्षणम् ॥ १८ ॥

खेदोऽत्यर्थमित्यादिना पूर्वरूपमाह । खेदोऽत्यर्थं नवेति च
यद्यपि कुष्ठपूर्वरूपेऽयुक्तं, तथाऽप्यसमानभूरिपूर्वरूपसंबन्धा-
दन्यतरयोगपूर्वरूपत्वे निश्चयः ॥ १६-१८ ॥
उत्तानमथ गम्भीरं द्विविधं तत् प्रचक्षते ।
त्वङ्मासाश्रयमुत्तानं गम्भीरं त्वन्तराश्रयम् ॥ १९ ॥
कण्डूदाहरुगायामतोदस्फुरणकुञ्चनैः ।
अन्विता श्यावरक्ता त्वग्वाह्ये ताम्रा तथेप्यते ॥ २० ॥
गम्भीरे श्वययुः स्तब्धः कठिनोऽन्तर्धृशातिमान् ।
श्यावस्ताम्रोऽथवा दाहतोदस्फुरणपाकवान् ॥ २१ ॥
रुग्निदाहान्वितोऽभीक्ष्णं वायुः सन्ध्यस्थिमज्जसु ।
छिन्दन्निव चरत्यन्तर्वेकीकुर्वंश्च वेगवान् ॥ २२ ॥
करोति खड्गं पङ्कं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ।
सर्वैल्लिङ्गैश्च विज्ञेयं वातासृग्भयाश्रयम् ॥ २३ ॥

वातशोणितस्य अवगाढानवगाढभेदं चिकित्सार्थमाह—
उत्तानमित्यादि । अन्तराश्रयमिति त्वङ्मासाश्रयतिरिक्तगम्भीर-
धात्वाश्रयम् । सर्वैल्लिङ्गैरिति उत्तानगम्भीरवातरक्तोक्तैर्मिलितैः ।
अयं च तृतीयः प्रकारो बाह्याभ्यन्तरप्रकारोक्तप्रकारगृहीत एवेति
कृत्वा रोगसंग्रहे द्विविधं वातशोणितमुक्तम् । 'द्विविधं वातशो-
णितमुत्तानमवगाढं चेल्लेके भाषन्ते; तत्तु न सम्यक्, कस्मात्? कुष्ठवदुत्तानं भूत्वा कालान्तरणावगाढीभवति' (सु चि. अ. ५)
इत्यनेन सुश्रुतेन यद्वैविध्यं खण्डितं तदाचार्ययोः परमात्मनोः
सुश्रुतामिवेशयोरेकस्याप्यप्रामाण्यं न संगतमिति कृत्वा अविरो-
धमेवात्र व्याख्यानयामः; तथाहि-सुश्रुतेन उत्तानं वातशोणितं
कुष्ठवद्गम्भीरं भवतीत्युच्यते, न तु सर्वमेवोत्तानं भूत्वा गम्भीरं
भवतीति प्रतिज्ञायते; तेन यो ब्रूते-उत्तानमेवावतिष्ठते, तं प्रति
सुश्रुतवचनं बाधकं; तन्न, चरके उत्तानमेवावतिष्ठते इति नोच्यत

१ 'हेतुवन्तरागतेन' इति पा० ।

एव, किंतु प्रथमोत्पत्तौ किञ्चिदुत्तानमुपपद्यते, किञ्चित् गम्भीरमिति, तेन न विरोधश्चरकमुत्तयोः ॥ १९-२३ ॥

तत्र वातेऽधिके वा स्यादके पित्ते कफेऽपि वा ।
संस्त्रेष्टु समस्तेषु यच्च तच्छृणु लक्षणम् ॥ २४ ॥
विशेषतः सिरायामशूलस्फुरणतोदनम् ।
शोथस्य काष्ण्यं रौक्ष्यं च श्यावतावृद्धिहानयः ॥ २५ ॥
धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गप्रहोऽस्ति रक्तः ।
कुञ्चनस्तम्भने शीतप्रद्वेषश्चानिलेऽधिके ॥ २६ ॥
श्वयथुर्ध्वशरकृ तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते ।

स्निग्धरुक्षैः शमं नैति कण्डूहृदान्वितोऽसृजि ॥ २७ ॥
विदाहो वेदना मूर्च्छां खेदस्तृष्णा मदो भ्रमः ।
रागः पाकश्च भेदश्च शोषश्चोक्तानि पैत्तिके ॥ २८ ॥
स्तैमित्यं गौरवं स्नेहः सुतिर्मन्दा च रक्तं कफे ।
हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्वन्द्वत्रिदोषजम् ॥ २९ ॥

तत्र वातेऽधिके इत्यादौ रक्ते पित्ते कफे वा 'अधिके' इत्यनुवर्तनीयः; तेन पित्तवृद्धिः, शोणितवृद्धिः, कफवृद्धिश्च ज्ञेया । संस्त्रेष्ट्विति द्वित्रिषु मिलितेषु, समस्तेष्विति चतुर्धापि मिलितेष्वधिकेषु । सिरायामेत्यादिना वाताद्युत्पन्नाणां चतुर्णां लक्षणमाह । आयामः विस्तरणम् । श्यावता श्याववर्णत्वम् । श्वयथुरित्यादिना असृजोत्पन्नेन उद्विक्करकैस्य लक्षणम् । द्वन्द्वत्रिदोषजमित्यत्र अधिकशोणितानुबन्धोऽपि गृहीतव्यः; तेन वातादिचतुष्टयाधिकमेकमपि वातशोणितं ज्ञेयम् । अत एव एकद्वित्रिसर्वाधिकमेवाद्विद्विधस्यापि वातशोणितस्य पूर्वटीकाकृद्धिः पञ्चचत्वारिंशद्वेदा उक्ताः । खरनादेन तु प्रकरणान्तरेण षड्विंशद्वधमुक्तम् । उक्तं हि— 'वातोत्तरं प्रवृद्धासृक् पञ्चत्रिंशद्विधं मतम् । पित्ताग्निशद्विधं योगात् कफाहशविधं मतम्' इति । एते भेदा अनतिप्रयोजनत्वाच्च विवृताः ॥ २४-२९ ॥

एकदोषानुगं साध्यं नवं, याप्यं द्विदोषजम् ।
त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरपद्रवाः ॥ ३० ॥
अस्वप्नारोचकश्वाससांसलक्ष्यशिरोग्रहाः ।
मूर्च्छायमदरकृत्तृष्णाज्वरमोहप्रवेपकाः ॥ ३१ ॥
हृत्कापाङ्गुल्यवीसर्पपाकतोदभ्रमङ्गुमाः ।
अङ्गुलीचकता स्फोटा दाहमग्रहावर्षदाः ॥ ३२ ॥
एतैरुपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेनैकेन वाऽपि यत् ।
संप्रस्त्रावि विवर्णं च स्तब्धमर्बुदकृच्च यत् ॥ ३३ ॥
वर्जयेच्चैव संकोचकरमिन्द्रियतापनम् ।
अकृत्स्नोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥ ३४ ॥

साध्यादिविभागमाह—एकदोषानुगमित्यादि । यस्य च स्युरपद्रवा इति साध्यत्वेनोक्तस्यापि वक्ष्यमाणोपद्रवयोगादसाध्यता ।

१ 'तोदस्फुरणभेदनम्' इति पा० । २ 'रक्ते शोथोऽस्ति रक्तं' इति पा० । ३ 'भृशम्' इति पा० । ४ 'रक्तोत्तरस्य' इति पा० ।

त्रिदोषस्यासाध्यत्वेऽपि यद्वक्ष्यति 'खजेन मथिता पेया वातरक्ते त्रिदोषजे' इति, तदसंपूर्णलक्षणामिनवत्रिदोषजाभिप्रायेण । मूर्च्छायः मूर्च्छा । पाण्डुर्यं पङ्कता । मोहेनैकेनेति इतरोपद्रवाणां मेलकादसाध्यत्वम्, मोहस्तु एक एव असाध्यताकर इत्यर्थः; ये तु 'मेहेनैकेन' इति पठन्ति, ते मेहवातशोणितयोर्विरुद्धोपक्रमतया मेहयोगेनासाध्यतामाहुः; वातशोणितस्य हि प्रायेण मधुरशीतोपक्रमः, तद्विपरीतस्तु मेहस्येति विरुद्धोपक्रमता । विवर्णमिति विपरीतवर्णः; विवर्णत्वमात्रं तु सर्ववातानुगतोपद्रवः ॥ ३०-३४ ॥

रक्तमार्गं निहन्त्याऽथ शाखासन्धिषु मासतः ।
निविश्यान्योन्यमावैर्यं वेदनाभिर्हरेदसृक् ॥ ३५ ॥
तत्र मुखेदसृक् शृङ्गजलौकःसूच्यलातुभिः ।
प्रच्छनैर्वा सिराभिर्वा यथादोषं यथाबलम् ॥ ३६ ॥
रुग्दाहशूलतोदार्तादसृक् स्याद्यं जलौकसा ।
शृङ्गेस्तुभैर्वैरेत् सुतिकण्डूचिमिचिमायनात् ॥ ३७ ॥
देशादेशं व्रजत् स्याद्यं सिराभिः प्रच्छनेन वा ।
अङ्गुलानौ न तु स्याद्यं रुक्षे वातोत्तरे च यदैः ॥ ३८ ॥
गम्भीरं श्वयथुं स्तम्भं कम्पं स्त्रायुसिरामयान् ।
ग्लानिं चापि ससङ्कोचां कुर्याद्वायुरसृक्क्षयात् ॥ ३९ ॥
खाड्यादीन् वातरोगांश्च मृत्युं चात्यवसेचनात् ।
कुर्यात्तस्मात् प्रमाणेन स्निग्धाद्रक्तं विनिर्हरेत् ॥ ४० ॥

वातशोणितस्य रक्तहरणार्थं रूपमाह—रक्तमार्गमित्यादि । रक्तस्य मार्गं मासतो निहन्ति शाखासन्धिषु निविश्येति शाखासन्धिषु स्थित्वा, ततश्च वायुना रक्तनिरोधात्, अन्योन्यमावैर्येति रक्तेन वातं वातेन च रक्तमावैर्यं, वातरक्तं वेदनाभिर्हरेदसृकिति योज्यम् । अत एवात्र वातशोणिते असृग्विमुनेदिति भावः । असृजोक्षणेन आवरणव्यपगमाद्वायुरपि प्रसक्तो भवति, ततश्च व्याधुपरम इति भावः । देशादेशं व्रजदिति स्थानान्तरप्रसरणशीलम् । अङ्गुलानां विति अङ्गशोषे । स्त्रावणाहं शोणितेऽप्यतिस्त्रावणादोषमाह—गम्भीरमित्यादि । खाड्यादीनि हि खाड्यपाङ्गुल्यकुञ्जत्वादीन् वातरोगान् । कुर्यादिति छेदः । प्रमाणेनेति अविकारिमात्रया ॥ ३५-४० ॥

विरेच्यः स्नेहयित्वाऽऽदौ स्नेहयुक्तेर्विरेचनैः ।
रुक्षैर्वा मृदुभिः शस्तमसृक्द्वस्तिकर्म च ॥ ४१ ॥
सेकाभ्यङ्गप्रदेहाचस्नेहाः प्रायोऽविदाहिनः ।
वातरक्ते प्रशस्यन्ते

विरेचनविधाने ज्ञेययुक्ते रुक्षैर्वैति विकल्पद्वये ज्ञेययुक्तेविरेच-

१ 'सर्ववातानुपद्रवोपद्रवः' इति पा० । २ 'विहृत्वा' इति पा० । ३ 'आवाध्य' इति पा० । ४ 'रुग्दाहोदरोगातोद' इति पा० । ५ 'रुक्षे वातोत्तरे च यदैः' इति पा० ।

नमीषत्स्निग्धविषयं, रुक्षैस्तु विरेचनमतिस्निग्धविषयम् । मृदु-
भिरित्यनेन वातक्षोभमयादत्र तीक्ष्णविरेचनं निषेधयति ।
बस्तिर्कमेति अनुवासननिरुह रूपम् । प्रायोऽविदाहिन इति
नितरामविदाहिनः ॥ ४१ ॥ —

विशेषं तु निबोध मे ॥ ४२ ॥

बाह्यमालेपनाभ्यङ्गपरिषेकोपनाद्यैः ।
विरेकास्थापनस्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत् ॥ ४३ ॥
सर्पिस्तैलवसामज्जापानाभ्यञ्जनवत्स्तिभिः ।
सुखोष्णैरुपनाहैश्च वातोत्तरमुपाचरेत् ॥ ४४ ॥
विरेचनैर्घृतक्षीरपानैः सैकैः सबस्तिभिः ।
शीतैर्निर्वापणैश्चापि रक्पित्तोत्तरं जयेत् ॥ ४५ ॥
वमनं मृदु नात्यर्थं स्नेहसैको विलङ्घनम् ।
कोष्णा लेपाश्च शस्यन्ते वातरक्ते कफोचरे ॥ ४६ ॥
कफवातोत्तरे शीतैः प्रलिप्ते वातशोणिते ।
दाहशोथरुजाकण्डूविषद्विः स्तम्भनाद्भवेत् ॥ ४७ ॥
रक्पित्तोत्तरे चोष्णैर्दाहैः क्लेदोऽवदारणम् ।
भवेत्तस्माद्विषग्दोषबलं बुद्ध्वाऽऽचरेत्क्रियाम् ॥ ४८ ॥

विशेषमिति विशिष्टचिकित्सितम् । बाह्यमिति उत्तानम् ।
मृद्विति वमनविशेषणम् । कफोत्तरे वातोत्तरे च शीतप्रलेपदोष-
माह—कफवातोत्तरे इत्यादि । शीतलेपेन विदाहोऽन ऊष्मरोधा-
द्भवतीति हेयम् । पित्तोत्तरे रक्तोत्तरे च उष्णप्रलेपैर्दोषमाह-
रक्पित्तोत्तरे इत्यादि । दोषबलं बुद्ध्वा आचरेदिति दोषबलं बुद्ध्वा
अनुगुणमेव क्रियामाचरेत् ; वातकफोत्तरे उष्णां, रक्पि-
त्तोत्तरे शीतां, मिश्रे च मिश्रामिति भावः ॥ ४२-४८ ॥

दिवास्त्रं ससंतापं व्यायामं मैथुनं तथा ।
कट्पूषं गुर्घ्रैर्मिष्यन्दि लघणाम्लं च वर्जयेत् ॥ ४९ ॥
पुराणा यवगोधूमनीवाराः शालिषटिकाः ।
भोजनार्थं रसार्थं वा विष्किरप्रतुदा हिताः ॥ ५० ॥
आढक्यश्चणका मुद्रा मसुराः समकुष्ठकाः ।
यूपार्थं बहुसर्पिष्काः प्रशस्ता वातशोणिते ॥ ५१ ॥
सुनिषण्णकवैत्राग्रकाफमाचीशतावरी-
वास्तुकोपोदिकाशाकं शाकं सौवर्चलं तथा ॥ ५२ ॥
घृतमांसरसैर्भृष्टं शाकसाल्म्याय दापयेत् ।
व्यञ्जनार्थं, तथा गव्यं माहिषाजं पयो हितम् ॥ ५३ ॥
इति संक्षेपतः प्रोक्तं वातरक्तचिकित्सितम् ।
एतदेव पुनः सर्वं व्यासतः संप्रवक्ष्यते ॥ ५४ ॥

नीवारः उडिका । सौवर्चलमिति सूर्यावर्तशाकम् । व्यञ्जना-
र्थमिति भोजनसाधनतया व्यञ्जते इति व्यञ्जनम् । एतदेवेति
संक्षिप्तप्रयोगकथनम् । व्यासतः प्रपञ्चेन ॥ ४९-५४ ॥

आवणीक्षीरकाकोलीजीवकर्पभकैः समैः ।
सिद्धं समधुकैः सर्पिः सक्षीरं वातरक्तनुत् ॥ ५५ ॥

बलामतिबलां मेदामात्मगुप्तां शतावरीम् ।
काकोलीं क्षीरकाकोलीं राक्षामृद्धिं च पेयेत् ॥ ५६ ॥
घृतं चतुर्गुणक्षीरं तैः सिद्धं वातरक्तनुत् ।
हृत्पाण्डुरोगवीसर्पकामलाज्वरनाशनम् ॥ ५७ ॥
त्रायन्ति कातामलक्रीदिकाकोलीशतावरी-
कशेरुकाकपायेण कल्कैरेभिः पचेद्भृतम् ॥ ५८ ॥
दत्त्वा परुषकाद्राक्षाकश्मर्यैश्चुरसान् समान् ।
पृथग्विदार्याः खरसं तथा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ५९ ॥
एतत् प्रायोगिकं सर्पिः पारुषकमिति स्मृतम् ।
वातरक्ते क्षते क्षीणे वीसर्पं पैत्तिके ज्वरे ॥ ६० ॥
इति पारुषकं घृतम् ।

आवणी गुण्डितिका । सक्षीरमित्यनेन द्रवान्तराभावाच्चतुर्गुण-
क्षीरमेव घृताद्भवति । त्रायन्तिकेत्यादी कल्कैरेभिरित्यनेन शता-
वर्यन्तानां कल्कत्वं, कशेरुकाकपायः, परुषकरसादीनां प्रलेकं
घृतसमानत्वं, विदारीरसस्यापि तथावचनात् समत्वम् । अत्र
जतुकर्णः—“तुल्यरसैः परुषककाश्मर्यैककशेरुकाविद्रीद्राक्षो-
क्षणां चतुर्के पयसि द्विकाकोलीतामलकीशतावर्यैः पिष्ट्वा पचेद्
घृतं, प्रयोगेण तद्वातास्रवीसर्पज्वरजित् सर्पिः पारुषकं नाम”
इति । प्रायोगिकमिति अभ्यासोपयोग्यम् ॥ ५५-६० ॥

द्वे पञ्चमूले वर्षाभूमेरुण्डं सपुनर्नवम् ।
मुद्रपर्णी महामेदां माषपर्णी शतावरीम् ॥ ६१ ॥
शङ्खपुष्पीमवाकपुष्पीं राक्षामतिबलां बलाम् ।
पृथग्विपलिकं कृत्वा जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ६२ ॥
पादशेषे समान् क्षीरधात्रीक्षुच्छागलान् रसान् ।
घृताढकेन संयोज्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ६३ ॥
कल्कानावाप्य मेदे द्वे काश्मर्यैकलमुपलम् ।
त्वक्क्षीरीं पिप्पलीं द्राक्षां पञ्चबीजं पुनर्नवाम् ॥ ६४ ॥
नागरं क्षीरकाकोलीं पद्मकं बृहतीद्वयम् ।
वीरां शृङ्गाटकं भव्यसुरमाणं निकोचकम् ॥ ६५ ॥
खर्जूरशोठवाताममुज्जातामिषुकांस्तथा ।
एतैर्घृताढके सिद्धे क्षौद्रं शीते प्रदापयेत् ॥ ६६ ॥
सम्यक् सिद्धं च विज्ञाय सुगुप्तं संनिधापयेत् ।
कृतरक्षाविधिं चौक्षे प्राशयेद्दक्षसंतिमम् ॥ ६७ ॥
पाण्डुरोगं ज्वरं हिक्कां खरमेदं भगन्दरम् ।
पार्श्वशूलं क्षयं कासं ह्रीहानं वातशोणितम् ॥ ६८ ॥
क्षतशोषमपसारमश्मरीं शर्करां तथा ।
सर्वाङ्गैकाङ्गोरांश्च मूत्रसङ्गं च नाशयेत् ॥ ६९ ॥
बलघणिकं धन्यं वलीपलितनाशनम् ।
जीवनीयमिदं सर्पिवृथं बन्ध्यासुतप्रदम् ॥ ७० ॥
द्वे पञ्चमूले इत्यादौ वर्षाभूः श्वेतपुनर्नवा । अवाकपुष्पी अथ-
पुष्पी इति ख्याता । क्षीरादीनां स्नेहसमत्वम् । बीरा वृद्धिः ।

भव्यादय औत्तरापथिकाः । सुष्ठुमिति वातायस्पर्शनीयं यथा भवति । चाक्षे इति श्रुचौ ॥ ६१-७० ॥

द्राक्षामधु(धू)कतोयाभ्यां सिद्धं वा ससितोपलम् ।
पिबेद्धृतं तथा क्षीरं गुडूचीखरसे शृतम् ॥ ७१ ॥
जीवकर्षभकौ मेदाभ्युपेक्षां शतावरीम् ।
मधुकं मधुपर्णी च काकोलीद्वयमेव च ॥ ७२ ॥
मुद्रमाषाख्यपर्णिन्यौ दशमूलं पुनर्नवाम् ।
बलामृताविदारीश्च साश्वगन्धाश्मभेदकाः ॥ ७३ ॥
एषां कषायकल्काभ्यां सर्पिलैल च साधयेत् ।
लामभश्च वसामजधान्वप्रातुदवैष्करम् ॥ ७४ ॥
चतुर्गुणेन पयसा तत् सिद्धं वातशोणितम् ।
सर्वदेहाश्रितं हन्ति व्याधीन् योरान्श्च वातजान् ७५

द्राक्षेत्यादौ ससितोपलमिति प्रक्षिप्तशर्करम् । ऋष्यप्रोक्षा अतिबला । काला मज्जिष्ठा । मधुपर्णी विकङ्कतः । धान्वप्रातुदवैष्करमिति वसामज्जविशेषणम् ॥ ७१-७५ ॥

स्थिरा श्वदंष्ट्रा बृहती सारिवा सशतावरी ।
काश्मर्याप्यात्मगुप्ता च वृश्चीरो द्वे बले तथा ॥ ७६ ॥
एषां काथे चतुःक्षीरं पृथक् तैलं पृथग्वृतम् ।
मेदाशतावरीयष्टिजीवन्तीजीवकर्षभैः ॥ ७७ ॥
पक्त्वा मात्रा ततः क्षीरत्रिगुणाऽध्यवर्शशर्करा ।
खजेन मथिता पेया वातरक्ते त्रिदोषजे ॥ ७८ ॥
तैलं पयः शर्करां च पाययेद्वा सुमूर्च्छितम् ।
सर्पिलैलसिताक्षौद्रैर्मिश्रं वाऽपि पिबेत् पयः ॥ ७९ ॥
अंशुमत्या शृतः प्रस्थः पयसो द्विसितोपलः ।
पाने प्रशस्यते तद्वत् पिप्पलीनागरैः शृतः ॥ ८० ॥
बलाशतावलीरास्नादशमूलैः सपिलुभिः ।
श्यामैरण्डस्थिरामिश्च वातार्तिघ्नं शृतं पयः ॥ ८१ ॥
धारोष्णं मूत्रयुक्तं वा क्षीरं दोषानुलोमनम् ।
पिबेद्वा सन्निवृद्धं पित्तकावृतातिलः ॥ ८२ ॥
क्षीरेणैरण्डतैलं वा प्रयोगेण पिबेन्नरः ।
बहुदोषो विरेकार्थं जीर्णं क्षीरौदनाशनः ॥ ८३ ॥
कषायमभयानां वा घृतभृष्टं पिबेन्नरः ।
क्षीरानुपानं त्रिवृताचूर्णं द्राक्षारसेन वा ॥ ८४ ॥
काश्मर्यं त्रिवृतां द्राक्षां त्रिफलां सपरूषकाम् ।
शृतं पिबेद्विरेकाय लवणक्षौद्रसंयुतम् ॥ ८५ ॥
त्रिफलायाः कषायं वा पिबेत् क्षौद्रेण संयुतम् ।
धात्रीहरिद्रामुस्तानां कषायं वा कफाधिकः ॥ ८६ ॥
योगैश्च कल्पविहितैरसकृत् विरेकयेत् ।
मृदुभिः स्नेहसंयुक्तैर्बावा वातं मलावृतम् ॥ ८७ ॥

स्थिरेत्यादौ चतुःक्षीरमिति चतुर्गुणं क्षीरम् । पृथक् तैलं पृथग्वृतमित्यनेन संमिश्रपाकं निषेधयति । क्षीरत्रिगुणा सार्ध- भागा शर्करा यस्यां मात्रायां सा क्षीर त्रिगुणाऽध्यवर्शशर्करा । खजः पञ्चाङ्गुले हस्तः, मन्थानं वा । मात्रा चात्र मिलितयोस्तैलसर्पि- बोर्ग्राह्या । अंशुमती शालपर्णी । द्विसितोपल इति शर्करापलद्व- ययुक्तः । इयं च क्षीरमात्रा उत्तमासीन् प्रति । धारोष्णमिति दोहकालधारापतितमभियोगाद्विना उष्णीभूतम् । मूत्रं चात्र क्षीरसमम् । सन्निवृद्धं धारोष्णं क्षीरमिति संबन्धः । प्रयोगेणेति अभ्यासेन । क्षीरप्रधानो बस्तिः क्षीरवस्तिः ॥ ७६-८७ ॥

निर्हरेद्वा मलं तस्य सघृतेः क्षीरवस्तिभिः ।
न हि वस्तिषमं किञ्चिद्वातरक्चिकित्सितम् ॥ ८८ ॥
वस्तिवक्ष्णपाश्वोरुपवीस्थिजठरातिषु ।
उदावर्तं च शस्यन्ते निरूढाः सानुवासनाः ॥ ८९ ॥
दद्यात्तैलानि चेमानि वस्तिकर्मणि बुद्धिमान् ।
नस्याभ्यञ्जनसेकेषु दाहशूलोपशान्तये ॥ ९० ॥
मधुयष्ट्यास्तुलायास्तु कषाये पादशेषिते ।
तैलाढकं समक्षीरं पचेत् कल्कैः पलोन्मितैः ॥ ९१ ॥
शतपुष्पावरीमूर्वापयस्यागुरुचन्दनैः ।
स्थिराहंसपदीमांसीद्विमेदामधुपर्णिभिः ॥ ९२ ॥
काकोलीक्षीरकाकोलीतामलक्यूद्धिपन्नकैः ।
जीवकर्षभजीवन्तीत्वक्पत्रनखवालकैः ॥ ९३ ॥
प्रपीण्डरीकमज्जिष्ठासारिवैन्द्रीवितुचकैः ।
चतुष्प्रयोगात्तद्वन्ति तैलं मारुतशोणितम् ॥ ९४ ॥
सोपद्रवं साङ्गशूलं सर्वगात्रानुगं तथा ।
वातासृक्पित्तदाहार्तिज्वरघ्नं बलवर्णकृत् ॥ ९५ ॥

इति मधुपर्ण्यादितैलम् ।

मधुयष्ट्या इत्यादौ मधुकुलायां जलद्वारेण दत्त्वा तैलाढक- मानः काथो भवति । वरी शतावरी । हंसपदी खनाम- ख्याता । पयस्या अर्कगुष्पी । वितुचकं धान्यकम् । चतुष्प्रयो- गादिति पानाभ्यङ्गवस्तिनस्यप्रयोगात् ॥ ८८ ॥-९५ ॥

मधुकस्य शतं द्राक्षा खर्जूरानि परूषकम् ।
मधूकौदनपाकयौ च प्रस्थं मुञ्जातकस्य च ॥ ९६ ॥
काश्मर्याढकमित्येतच्चतुर्द्रोणं पचेदपाम् ।
शेषेऽष्टभागे पूते च तस्मिस्तैलाढकं पचेत् ॥ ९७ ॥
तथाऽऽमलकाश्मर्यविदारीक्षुरसैः समैः ।
चतुर्द्रोणेन पयसा कल्कं दत्त्वा पलोन्मितम् ॥ ९८ ॥
कदम्बामलकाक्षोटपद्मबीजकशेरुकम् ।
शृङ्गातकं शृङ्गवेरं लवणं पिप्पलीं सिताम् ॥ ९९ ॥
जीवनीयैश्च संसिद्धं क्षौद्रप्रस्थेन संसृजेत् ।
नस्याभ्यञ्जनपानेषु वस्तौ चापि नियोजयेत् ॥ १०० ॥
वातव्याधिषु संवेपु मन्यास्तम्भे हनुग्रहे ।

सर्वाङ्गैकाङ्गवाते च क्षतक्षीणे क्षतज्वरे ॥ १०१ ॥

सुकुमारकमित्येतद्वातास्त्रामयनाशनम् ।

खरवर्णकरं तैलमारोप्यबलपुष्टिदम् ॥ १०२ ॥

इति सुकुमारकतैलम् ।

गुडूर्ध्वं मधुकं ह्रस्वं पञ्चमूलं पुनर्नवाम् ।

राक्षामेरण्डमूलं च जीवनीयानि लाभतः ॥ १०३ ॥

पलानां शतकैर्भागैर्वैबलापञ्चशतं तथा ।

कोलविल्वयवान्माषाण्डकुलत्थांश्चाढकोन्मितान् १०४

काश्मर्याणां सुशुष्काणां द्रोणं द्रोणशतेऽम्भसि ।

साधयेज्जजरं धीतं चतुर्द्रोणं च शेषयेत् ॥ १०५ ॥

तैलद्रोणं पचेत्तेन दत्त्वा पञ्चगुणं पयः ।

पिष्ट्वा त्रिपलिकं चैव चन्दनोशीरकेशरम् ॥ १०६ ॥

पञ्चैलागुरुकुष्ठानि तगरं मधुयष्टिकाम् ।

मज्जिष्ठाष्टपलं चैव तत् सिद्धं सार्वयौगिकम् ॥ १०७ ॥

वातरके क्षतक्षीणे भारते क्षीणरेतसि ।

वेपनाक्षेपभग्नानां सर्वाङ्गैकाङ्गोरोगिणाम् ॥ १०८ ॥

योनिदोषमपसारमुन्मत्तं खज्रपङ्कताम् ।

हन्यात् प्रसवनं चैतत्तैलाद्यममृताह्वयम् ॥ १०९ ॥

इत्यमृताद्यं तैलम् ।

गुडूर्ध्वं चैलादौ गुडूच्यादीनां प्रलेकं शतपलत्वं, कोलादीनां प्रलेकमाढकमानत्वम् । काश्मर्याणामिति गङ्गारीफलानाम् । सार्वयौगिकमिति पानादिचतुष्टययोगे यौगिकम् । प्रसवनमिति प्रसूतिकारकम् ॥ १०६-१०९ ॥

पद्मवेतस्यष्ट्याह्नकेनिलापञ्चकोत्पलैः ।

पृथक्पञ्चपलैर्देभैर्बलाचन्दनकिशुकैः ॥ ११० ॥

जले शृतैः पचेत्तैलप्रस्थं सौवीरसंमितम् ।

लोघ्रकालीयकोशीरजीवकवर्भकेशरैः ॥ १११ ॥

मदन्यन्तीलतापत्रपञ्चकेशरपङ्कतैः ।

प्रपौण्डरीककाश्मर्यमांसिमेदाम्रियङ्गुलिभिः ॥ ११२ ॥

कुङ्कुमस्य पलायनं मज्जिष्ठायाः पलेन च ।

महापद्ममिदं तैलं वातासृग्ज्वरनाशनम् ॥ ११३ ॥

इति महापद्मं तैलम् ।

पद्मवेतसेलादौ केनिला उपोदिका । सौवीरसंमितमिति लेहसमं सौवीरकम् । लोघ्रादिभिः कार्ष्णिकैः, कुङ्कुमं च द्विकार्ष्णिकम् ॥ ११०-११३ ॥

पञ्चकोशीर्यष्ट्याह्नजनीकायसाधितम् ।

स्यात् पिष्टैः सर्जमज्जिष्ठावीराकाकोलिचन्दनैः ॥ ११४ ॥

खुड्वाकपञ्चकमिदं तैलं वातासृग्दाहनुत् ।

इति खुड्वाकपञ्चकं तैलम् ।

खुड्वाकपञ्चकमिति अल्पपञ्चकसंज्ञं; संज्ञा चैषा वैद्यव्यवहार्या ॥ ११४ ॥—

शतेन यष्टिमधुकात् साध्यं दशगुणं पयः ॥ ११५ ॥

तस्मिन्लैले चतुर्द्रोणे मधुकस्य पलेन तु ।

सिद्धं मधुककाश्मर्यरसैर्वा वातरक्तनुत् ॥ ११६ ॥

मधुपर्ण्याः पलं पिष्ट्वा तैलप्रस्थं चतुर्गुणे ।

क्षीरे साध्यं शतं कृत्वा तदेवं मधुकाच्छते ॥ ११७ ॥

सिद्धं देयं त्रिदोषेषु स्याद्वातासृग्ज्वरनाशनम् ।

हृत्पाण्डुरोगवीर्यसर्पकामलादाहनाशनम् ॥ ११८ ॥

इति शतपाकं मधुकतैलम् ।

शतेन यष्टिमधुकादित्यादौ यष्टीमधुरक्तशतं दशगुणेन क्षीरेण साध्यं, तेन चतुर्भागस्थितेन क्षीरेण तैलं पक्वम् । तदेवं मधुकाच्छते सिद्धमिति शतभाषाकेन मधुकपलशतात् सिद्धमित्यर्थः । अनेन च मधुकपलशतसाधनोपदेशेन शतं कृत्वैत्यत्र शतशब्दस्य विपुलवाचित्वात् निषेधवति ॥ ११५-११८ ॥

बलाकपायकल्काभ्यां तैलं क्षीरसमं पचेत् ।

संहस्रं शतवारं वा वातासृग्वातरोगनुत् ॥ ११९ ॥

रसायनमिदं श्रेष्ठमिन्द्रियाणां प्रसादनम् ।

जीवनं बृंहणं स्वर्गं शुक्रासृग्दोषनाशनम् ॥ १२० ॥

इति सहस्रपाकं शतपाकं वा बलातैलम् ।

बलाकषाथेलादिनोक्तशतसहस्रपाके अस्यर्थपाकात् लेहस्रवं पश्यन्तः शतगुणेन सहस्रगुणेन वा द्रवणैकदैव पाकं व्याख्यानयन्ति; किंतु तावती लेहमात्राऽत्र पक्वत्वा या पाकोपक्षयेण निःशेषा न भवति, क्षीरं चात्र लेहवर्धकमस्ति, तेन यथाश्रुतमेवात्राचार्यवचनं प्रमाणमिति पश्यामः । किंच प्रत्यासन्न एव पाके सद्रवे लेहकल्कोद्धरणमत्र कर्तव्यं, तेन लेहापेपकैर्यैऽपि मात्राऽनेन भवति ॥ ११९ ॥ १२० ॥

गुडूचीरसदुग्धाभ्यां तैलं द्राक्षारसेन वा ।

सिद्धं मधुककाश्मर्यरसैर्वा वातरक्तनुत् ॥ १२१ ॥

आरनालाढके तैलं पादसर्जरसं शृतम् ।

प्रभूते खजितं तोये ज्वरदाहार्तिनुत् परम् ॥ १२२ ॥

गुडूचीत्यादौ द्रवात् पादिकः लेह इति न्यायात् प्रस्थं तैलस्य भवति । खजितमिति मथितम् ॥ १२१ ॥ १२२ ॥

समधूच्छिष्टमाजिष्टं ससर्जरससारिवम् ।

पिण्डतैलं तदभ्यङ्गाद्वातरक्तस्त्रजापहम् ॥ १२३ ॥

इति पिण्डतैलम् ।

समधूच्छिष्टेत्यादौ मधूच्छिष्टादीनि कल्कः, जलं च द्वयं देयम् । पिण्डतैलमाषया चात्र वज्रपूतमेवैतत्तैलं कर्तव्यमि-

त्याहुः । किंतु, आरनालादकसाभ्यतैले एव सर्जरस्थाने मधू-
च्छिष्टादीनां प्रक्षेपात् पिण्डतैलमनेनोच्यत इति जतुकर्णवच-
नादुचीयते; उक्तं हि तत्र—“काञ्चिकसर्जरसशृतं खजितं बहुना
जलेन सिक्थकसर्जरसयुक्तमभ्यञ्जनम्” इति ॥ १२३ ॥

दशमूलशृतं क्षीरं सद्यः शूलनिवारणम् ।
परिषेकोऽनिलप्राये तद्वत् कोष्णेन सर्पिषा ॥ १२४ ॥
क्षौद्रैर्मधुरसिद्धैर्वा चतुर्भिः परिषेचयेत् ।
स्तम्भाक्षेपकशूलार्तं कोष्णैर्दाहे तु शीतलैः ॥ १२५ ॥
तद्वद्व्याविकच्छागैः क्षीरैस्तैलविमिश्रितैः ।
काथैर्वा जीवनीयानां पञ्चमूलस्य वा भिषक् ॥ १२६ ॥
द्राक्षेक्षुरसमद्यानि दधिमस्त्वम्लकाञ्चिकम् ।
सेकार्थं तण्डुलक्षौद्रशर्कराम्बु च शस्यते ॥ १२७ ॥
कुसुमोत्पलपद्माद्यैर्मणिहारैः सचन्दनैः ।
शीततोयानुगैर्दाहे प्रोक्षणं स्पर्शनं हितम् ॥ १२८ ॥
चन्द्रपादाम्बुसंसेकैः क्षौमपद्मदलच्छदे ।
शयने पुलिनस्पर्शशीतमारुतबीजिते ॥ १२९ ॥
चन्दनार्द्रस्तनकराः प्रिया नार्यः प्रियंवदाः ।
स्पर्शशीताः सुखस्पर्शां प्रान्ति दाहं रुजं क्लमम् ॥ १३० ॥
सरागे सरुजे दाहे रक्तं विस्त्राय लेपयेत् ।
मधुकाश्मत्तवद्धांसीवीरोदुम्बरशाल्लैः ॥ १३१ ॥
जलजैर्यवचूर्णैर्वा सयष्ट्याह्नपयोघृतैः ।
सर्पिषा जीवनीयैर्वा पिष्टैर्द्विषोऽर्तिदाहनुत् ॥ १३२ ॥
तिलाः प्रियालो मधुकं विसं मूलं च वेतसात् ।
आजेन पयसा पिष्टः प्रलेपो दाहरागनुत् ॥ १३३ ॥
प्रपौण्डरीकमज्जिष्ठादार्धमधुकचन्दनैः ।
सितोपलैरकासकुमसूरोक्षीरपद्मकैः ॥ १३४ ॥
लेपो रुग्दाहवीसर्परागशोफनिवारणः ।
पित्तरक्तोचरे त्वेते, लेपान् वातोचरे शृणु ॥ १३५ ॥
वातघ्नैः साधितः क्षिग्धः सक्षीरमुद्रपायसः ।
तिलसर्वपिण्डैर्वाऽप्युपनाहो रुजापहः ॥ १३६ ॥
औदकप्रसहानूपवेशवाराः सुसंस्कृताः ।
जीवनीयौषधैः स्नेहयुक्ताः स्युरुपनाहने ॥ १३७ ॥
स्तम्भतोदुग्गायामशोथाङ्गग्रहनाशनाः ।
जीवनीयौषधैः सिद्धा सपयस्का वसाऽपि वा ॥ १३८ ॥
घृतं सहचरान्मूलं जीवन्ती च्छागलं पयः ।
लेपः पिष्टास्तिलास्तद्वद्धाः पयसि निवृत्ताः ॥ १३९ ॥

क्षीरपिष्टमुमालेपमेरुण्डस्य फलानि च ।
कुर्याच्छूलनिवृत्त्यर्थं शताह्वामनिलेऽधिके ॥ १४० ॥
समूलाग्रच्छदैरुण्डकायै द्विप्रास्थिकं पृथक् ।
घृतं तैलं वसा चानूपसृगपक्षिणाम् ॥ १४१ ॥
कल्कायै जीवनीयानि गव्यं क्षीरमयाजकम् ।
हरिद्रोत्पलकुष्ठैलाशताह्वाह्नच्छदान् ॥ १४२ ॥
विल्वमात्रान् पृथक् पुष्पं काकुभं चापि साधयेत् ।
मधूच्छिष्टपलान्यष्टौ दद्याच्छीतेऽवतारिते ॥ १४३ ॥
शूलनैषोऽर्तिदाहानां लेपः सन्धिगतोऽनिले ।
वातरके च्युते भग्ने खञ्जे कुञ्जे च शस्यते ॥ १४४ ॥
शोफगोषकण्डूचैर्युक्ते त्वसिन् कफोत्तरे ।
मूत्रक्षारसुरापकं घृतमभ्यञ्जने हितम् ॥ १४५ ॥
पद्मकं त्वक् समधुकं सारिवा चेति तैर्घृतम् ।
सिद्धं समधुशुक्तं स्यात् सेकाभ्यङ्गे कफोत्तरे ॥ १४६ ॥
क्षीरस्तैलं गवां मूत्रं जैलं च कटुकैः शृतम् ।
परिषेके प्रशंसन्ति वातरके कफोत्तरे ॥ १४७ ॥
लेपः सर्वपनिम्बार्कहिंसाक्षीरतिलैर्हितः ।
श्रेष्ठः सिद्धः कपित्थत्वग्घृतक्षीरैः ससकुभिः ॥ १४८ ॥
गृहधूमो वचा कुष्ठं शताह्वा रजनीद्रयम् ।
प्रलेपः शूलनुद्धातरके वातकफोत्तरे ॥ १४९ ॥
तगरं त्वक् शताह्वा कुष्ठं मुस्तं हरेणुका ।
दारु व्याघ्रनखं चाम्लपिष्टं वातकफास्रनुत् ॥ १५० ॥
मधुक्षिप्रोर्हितं तद्वद्बीजं धान्याम्लसंयुतम् ।
मुहूर्ते लिप्तमल्लैश्च सिद्धैर्वातकफोत्तरम् ॥ १५१ ॥
त्रिफलाव्योषपत्रैलात्वक्क्षीरीचित्रकं वचाम् ।
विडङ्गं पिप्पलीमूलं रोमशं वृषकत्वचम् ॥ १५२ ॥
ऋद्धिं तामलकीं चव्यं समभागानि पेपयेत् ।
कल्यं लिप्तेमयस्पात्रे मध्याह्ने भक्षयेत्ततः ॥ १५३ ॥
वर्जयेद्दधिशुकानि क्षारं वैरोधिकानि च ।
वातास्त्रे सर्वदोषेऽपि हितं शूलार्तिने परम् ॥ १५४ ॥
बुद्ध्या स्थानविशेषांश्च दोषाणां च बलावलम् ।
चिकित्सितमिदं कुर्याद्गृहापोहविकल्पवित् ॥ १५५ ॥
मधुरसिद्धेरिति जीवनीयसिद्धजैर्देः । तण्डुलेत्यादौ प्रलेकं
त्रिभिर्म्बुशब्दः संबध्यते । शीततोयानुगैरिति शीततोय-
सिक्तैः । चन्द्रपादाम्बुसंसेक इति तुषारजलसिक्ते । पुलिनं
नदीतटः, पुलिनस्पर्शेन शीतो मारुतः, तेन बीजिते शयने,
‘शयानस्य’ इति शेषः । एरका होगलः । पयसि निवृत्ता इति

१ ‘एलाप्रियालमधुकविसं’ इति पा० । २ ‘कुसरो मुद्रपायसः’
इति पा० ।

१ ‘वल्गुच्छदान्’ इति पा० । २ ‘क्षीरं तैलं’ इति पा० । ३ ‘घृतं’
इति पा० । ४ ‘सक्तुघृतक्षीरकपिलवगिभरेव च’ इति पा० ।
५ ‘कल्केक्षिणाऽऽयसीं पात्री’ इति पा० ।

क्षीरे निर्वापिताः । उमा अतसी । अमच्छदाः तरुणपत्राणि ।
मूत्रशारेखादौ क्षारः क्षारोदकम् । अन्जैरिति काञ्जिकादिभिः ।
रोमरां कासीसम् । कल्पमिति प्रातः । अवस्थाकर्तव्यमाह—
बुद्धेयादि । ऊहापोहविकल्पविवेदि पूर्वोक्तचिकित्सितस्य ऊहा-
पोहविकल्पज्ञः ॥ १२४-१५५ ॥

कुपिते मार्गसंरोधान्मेदसो वा कफस्य वा ।
अंतिवृद्ध्याऽनिले नादौ शस्तं स्नेहनबृंहणम् ॥ १५६ ॥
व्यायामशोधनारिष्टमूत्रपानैर्विरचनैः ।
तक्राभयाप्रयोगैश्च क्षपयेत् कफमेदसी ॥ १५७ ॥
बोधिबृक्षकपायं तु प्रपिबेन्मधुना सह ।
वातरक्ते जयत्याशु त्रिदोषमपि दारुणम् ॥ १५८ ॥
पुराणयवगोधूमसीध्वरिष्टसुरासवैः ।
शिलाजतुप्रयोगैश्च गुग्गुलोर्माक्षिकस्य च ॥ १५९ ॥

कुपित इत्यादि । मेदसः कफस्य वा अतिवृद्ध्या कृतात्
मार्गसंरोधादनिले कुपिते सति आदौ स्नेहनं तथा बृंहणं च न
शक्नुमिति श्लोकार्थः । अत्र स्नेहनबृंहणनिषेधे सति कर्तव्यमाह—
व्यायामेलादिना माक्षिकस्य चेत्यन्तेन ॥ १५६-१५९ ॥

गम्भीरे रक्तमाक्रान्तं स्याच्चेत्तद्वातवज्जयेत् ।
पश्चाद्वाते क्रियां कुर्याद्वातरक्तप्रसादनीम् ॥ १६० ॥

गम्भीरे इति अवगाढे अनुत्ताने वातरक्ते । रक्तमाक्रान्तमिति
अभिर्भूतं वायुना वातवज्जयेदिति । एतत्क्रियोत्तरकालीनं कर्त-
व्यमाह—पश्चाद्वातेत्यादि । कफमेदोद्वृत्ते एव निर्जितकफमेदसि
वाते वातरक्तप्रसादिनी क्रिया अत्रैवोक्तस्नेहप्रयोगादिका कार्याः
वातविकारत्वाद् वातव्याधिविचिकित्सितेन जयेत् । एतच्च वातेन
रक्तमिभवनं गम्भीर एव वातरक्ते प्रायो भवतीति दर्शयितुं
'गम्भीरे' इति कृतम् । गम्भीरानुगते हि वातरक्ते रक्तं बहु
नास्ति, यतो रक्तस्य द्वितीया रक्तधरा त्वक् स्थानं, तेनोत्ताने
एव रक्तं बलवत्, बाह्यस्थानत्वाद्रक्तस्य ॥ १६० ॥

रक्तपित्तातिवृद्ध्या तु पाकमाशु नियच्छति ।
भिन्नं स्रवति वा रक्तं विदग्धं पृथमेव वा ॥ १६१ ॥
तयोः क्रिया विधातव्या भेदशोधनैरोपणैः ।
कुर्यादुपद्रवाणां च क्रियां स्वां स्वाचिकित्सिततात् ॥ १६२ ॥

आवस्थिकं विधिमाह—रक्तेत्यादि । रक्तवृद्ध्या पित्तवृद्ध्या
चेति रक्तपित्तातिवृद्ध्या । पाकं नियच्छति 'वातरक्तम्' इति शेषः ।
तयोरित्यादि बृद्धपित्तबृद्धरक्तकृतपाकयोर्वीतरक्तयोः । उपद्रवच-
िकित्सामतिदिशबाह—कुर्यादित्यादि ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

१ 'वरुणच्छदा वरुणपत्राणि' इति पा० । २ 'अतिवृद्धे' इति पा० ।

३ 'व्ययशोधनपणैः' इति, 'भेदशोधनदारणैः' इति च पा० ।

तत्र श्लोकाः—

हेतुः स्थानानि मूलं च यस्मात् प्रायेण सन्धिषु ।
कुप्यति प्राक् च यद्रूपं द्विविधस्य च लक्षणम् ॥ १६३ ॥
पृथग्भिन्नस्य लिङ्गं च दोषाधिक्यमुपद्रवाः ।
साध्यं याप्यमसाध्यं च क्रिया साध्यस्य चाखिला ॥
वातरक्तस्य निर्दिष्टा समासव्यासतस्तथा ।
महर्षिणाऽऽश्विवेशाय तथैवावस्थिकी क्रिया ॥ १६५ ॥
इत्यश्विवेशकृते तच्चे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
दृढबलसंप्रतिरे चिकित्सितस्थाने वातशो-
णितचिकित्सितं नामैकोन-
त्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

हेतुः स्थानानीत्यादिसंग्रहे दोषाधिक्यमुपद्रवाः साध्यं
याप्यमसाध्यं चेति अननुक्रमेण संग्रहं करोति, उपद्रवानाम-
सभावसद्भावसोक्तभावैः साध्यत्वासाध्यत्वयाप्यत्वयापनार्थम्
॥ १६३-१६५ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेददीपिकायां चिकित्सास्थाने वातरक्तचिकित्सितं
नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो योनिव्यापच्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

वातरक्तचिकित्सानन्तरं पारिश्चेद्याद् वातकृतत्वाच्च योनि-
व्यापच्चिकित्सितमुच्यते । उक्तं हि—“न हि वातादत्ते योनिर्वा-
रीणां संप्रदुष्यति” इति ॥ १ ॥ २ ॥

द्विद्यतीर्थौषधिमतश्चित्रधातुशिलावतः ।

पुण्ये हिमवतः पार्श्वे सुरसिद्धिर्पिसेविते ॥ ३ ॥

विहरन्तं तपोयोगात्तत्त्वज्ञानार्थं दार्ढीनम् ।

पुनर्वैसुं जितात्मानमश्विवेशोऽनु पृष्ठवान् ॥ ४ ॥

भगवन् ! यदपत्यानां मूलं नार्यः परं नृणाम् ।

तद्विधातो गदैश्चासां क्रियते योनिमाश्रितैः ॥ ५ ॥

तस्मात्सेषां समुत्पत्तिमुत्पन्नानां च लक्षणम् ।

सौषधं श्रोतुमिच्छामि प्रजानुग्रहकाम्यया ॥ ६ ॥

इति शिष्येण पृष्ठस्तु प्रोवाचपरिवरोऽत्रिजः ।

विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगसंग्रहे ॥ ७ ॥

मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्तेन च ।

जायन्ते बीजदोषाच्च दैवाच्च शृणु ताः पृथक् ॥ ८ ॥

१ 'कृष्णत्रेयं' इति पा० ।

दिव्यानि तीर्थानि गङ्गादीनि, दिव्याश्चौषधो ब्रह्मसुवर्चलै-
न्द्रीप्रभृतयो यस्मिन् तस्य दिव्यतीर्थैषधिमतः । चित्रधातुः
नानावर्णधातुः । तत्त्वज्ञानेन सम्यग्ज्ञानेन अर्थान् द्रष्टुं क्षीलं
यस्य तं तत्त्वज्ञानार्थदर्शिनम् । मूलमिति कारणम् । तद्विधात
इति अपल्यकारणविधातः । तेषामिति योगिगदानाम् । समुत्पत्ति-
मिति उत्पत्तिकारणं, कार्यं कारणोपचारात् । रोगसंग्रहे इति
अष्टोदरीये (सू. अ. १९) । मिथ्याचारेण असम्यग्गहारा-
चारेण, प्रदुष्टेनार्तवेनेति दुष्टार्तवेन, योगिव्यापद्भवति । बीज-
दोषादिति आर्तवगतबीजदुष्टे, सा पश्चाद्वक्तव्या । दैवादिति
प्राक्तनाधर्मवशात् । एतेषां च यथायोग्यतया कारणत्वमग्रे
वक्ष्यमाणकारणत्वभेदेन योगिव्यापत्सूत्रेण, दैवं तु सर्वत्रैव
साधारणकारणं विशिष्टदृष्टकारणादर्शने सति कार्यदर्शनादुच्य-
यम् ॥ ३-८ ॥

वातलाहाराच्चेष्टाया वातलायाः समीरणः ।
विवृद्धो योगिमाश्रित्य योगेस्तोदं सवेदनम् ॥ ९ ॥
स्तम्भं पिपीलिकासुप्तिमिव कर्कशतां तथा ।
करोति सुप्तिमायासं वातजांश्चापरान् गदान् ॥ १० ॥
सा स्यात् सशब्दरुक्केनतनुरुक्षातर्वाऽनिलात् ।
व्यापत्कट्ठम्बलवणक्षाराद्यैः पित्तजा भवेत् ॥ ११ ॥
दाहपाकज्वरोष्णार्ता नीलपीतासितार्ता ।
भृशोष्णकुणपस्त्रावा योगिः स्यात्पित्तदूषिता ॥ १२ ॥
कफोऽमिष्यन्दिभिर्वृद्धो योगिं चेद्दूषयेत् स्त्रियाः ।
स कुर्यात् पिच्छिलां शीतां कण्डुग्रस्ताल्पवेदनाम् ॥ १३ ॥
पाण्डुवर्णां तथा पाण्डुपिच्छिलातर्ववाहिनीम् ।
समश्रन्त्या रसान् सर्वान्दूषयित्वा त्रयो मलाः ॥ १४ ॥
योगिगर्भाशयस्थाः स्वैर्योगिं युञ्जन्ति लक्षणैः ।
सा भवेद्दाहशूलार्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥ १५ ॥

वातलेखादौ वातलाया इति विशेषेण वातिकयोगिव्यापदुत्पा-
दोपदर्शनार्थम् । पिपीलिकासुप्तिमिति पिपीलिकापरिसर्पणकारां
वेदनाम् । सशब्दरुक्केनतनुरुक्षातर्वेति अलुतावप्येवंभूतातर्वा
भवति, तेन वातिकप्रदरूपेण योगिव्यापत् ; एवमेव पैतिक-
श्लेष्मिकसाज्जिपातिक-योगिव्यापदामपि पैतिक-कफज-साज्जिपा-
तिकप्रदरत्वं वर्णयन्ति । रक्तयोनिरिह अलुग्रदरसंज्ञा चिकित्सा-
प्रस्तावे वक्तव्या ; तेन सैव प्रदररूपा । ये तु एतद्व्यापदां प्रदरं
भिन्नमेव मन्यन्ते, ते प्रदरचिकित्सार्थं प्रकरणान्तरमन्नाध्याये
पठिष्यन्ति । समश्रन्त्या इति पथ्यापथ्यमेलकेनोपयुज्यन्त्याः
॥ ९-१५ ॥

रक्तपित्तकरैर्नार्यां रक्तं पित्तेन दूषितम् ।
अतिप्रवर्तते योग्यां लब्धे गर्भेऽपि सासृजां ॥ १६ ॥

योगिगर्भाशयस्थं चेत् पित्तं संदूषयेदसृक् ।

साऽरजस्कसा मता काश्यपैवैवर्ण्यजननी भृशम् ॥ १७ ॥

रक्तपित्तकरैरित्यादौ गर्भे लब्धेऽपि रक्तमतिप्रवर्तते, तेनास्या
गर्भो न तिष्ठति ; सासृजा रक्तयोनिरित्यर्थः । ये तु 'साऽप्रजा'
इति पठन्ति, ते "यस्यां लब्धेऽपि गर्भे अरुगतिप्रवर्तते, सा
तादृशरक्तकुला अप्रजा भवति ; इयं च रक्तयोगिस्थिता इति
रक्तातिस्तुल्यैव लभ्यते" इति व्याख्यानयन्ति । योगी गर्भाशये
च तिष्ठतीति योगिगर्भाशयस्थं पित्तम् । अरजस्कृति अनार्तवा
॥ १६ ॥ १७ ॥

योग्यामधावनात् कण्डू जाताः कुर्वन्ति जन्तवः ।

सा स्यादचरणा कण्ड्वा तयाऽतिनरकाङ्क्षिणी ॥ १८ ॥

अचरणेति धावनाचरणादचरणा । कण्ड्वा तथेति कृमिज-
नितयोगिकण्ड्वा ॥ १८ ॥

पवनोऽतिव्याधयेन शोफसुप्तिरुजः स्त्रियाः ।

करोति कुपितो योगी सा चातिचरणा मता ॥ १९ ॥

व्याधयासातिचरणेनोत्पन्ना व्यापदतिचरणा ॥ १९ ॥

मैथुनादतिवालायाः पृष्ठकट्यूखंक्षणम् ।

रुजन् दूषयते योगिं वायुः प्राक्चरणा हि सा २०

रुजातिरिति दुःखयन् । उचितव्याधयाकालात् प्राक् व्याधया-
चरणात् प्राक्चरणा उच्यते ॥ २० ॥

गर्भिण्याः श्लेष्मलाभ्यासाच्छर्दिनिःश्वासनिग्रहात् ।

वायुः कुण्डः कफं योगिमुपनीय प्रदूषयेत् ॥ २१ ॥

पाण्डुं सतोदमास्त्रावं श्वेतं स्रवति वा कफम् ।

कफवातामयव्यासा सा स्यादोनिरुपहृता ॥ २२ ॥

गर्भिण्या इत्यादौ आस्त्रावमिति श्लेष्मविलक्षणमास्त्रावम् ।
कफवातामयैरुपहृतत्वात् 'उपहृता' इत्युच्यते ॥ २१ ॥ २२ ॥

पित्तलाया नृसंवासे क्षवधूद्वारधारणात् ।

पित्तसंमूर्च्छितो वायुर्योगिं दूषयति स्त्रियाः ॥ २३ ॥

शूना स्पर्शक्षमा सार्तिर्नीलपीतमसृक् स्रवेत् ।

श्रोणिर्वक्षणपृष्ठार्तिज्वरार्तायाः परिहृता ॥ २४ ॥

रुसंवासे इति रमणसमये । सर्वतो वातपित्तविकारोपहृता-
त्वात् परिहृता ॥ २३ ॥ २४ ॥

वेगोदावर्तनाद्योनिमुदावर्तयतेऽनिलः ।

सा रुगार्ता रजः कुच्छ्रेणोदावृत्तं विमुञ्चति ॥ २५ ॥

आर्तवे सा विमुक्ते तु तत्क्षणं लभते सुखम् ।

रजसो गमनादूर्ध्वं ज्ञेयोदावर्तिनी बुधैः ॥ २६ ॥

योनिमुदावर्तयते इति योनिमुदावर्तवातां करोति । उदा-
वृत्तमिति ऊर्ध्वं नीतम् । विकारेण रजस ऊर्ध्वगमनात् 'उदा-
वर्तिनी' इत्युच्यते ॥ २५ ॥ २६ ॥

अकाले बाहमानाया गर्भेण पिहितोऽनिलः ।
कर्णिकां जनयेद्योनौ श्लेष्मरक्तेन मूर्च्छितः ॥ २७ ॥
रक्तमार्गावरोधिन्या सा तथा कर्णिनी मता ।

अकाले बाहमानाया इत्यादि अप्राप्ते गर्भनिष्क्रमणकाले प्रवा-
ह्यं कुर्वन्त्याः । कर्णिकामिति कर्णिकाकारं ग्रन्थिम् ॥ २७ ॥—

रौक्ष्याद्वायुर्यदा गर्भं जातं जातं विनाशयेत् ॥ २८ ॥
दुष्टशोणितजं नार्याः पुत्रघ्नी नाम सा मता ।

रौक्ष्यादिति रूक्षगुणोक्तर्थात् । दुष्टशोणितजमिति वचनादिह
वायुनाऽऽर्तवदुष्टिरपि कियते इति दर्शयति । अत्र च यद्यपि
सामान्येनैव गर्भविनाश उक्तः, तथाऽपि पुत्रस्यैव प्राधान्यात्
'पुत्रघ्नी' इति व्यपदेशो ज्ञेयः ॥ २८ ॥—

व्यवायमतिवृत्ताया भजन्त्यास्त्वन्नपीडितः ॥ २९ ॥
वायुर्मिथ्यास्थिताज्ञाया योनिश्रोतसि संस्थितः ।
वक्रयत्नाननं योऽस्याः साऽस्थिमांसांशानिलातिभिः ३०
भृशार्तिर्भूयनाशका योनिरन्तर्मुखी मता ।

व्यवायमतिवृत्ताया इत्यादौ अतिवृत्ताया व्यवायं भजन्त्याः
व्यवायकाले मिथ्यास्थिताज्ञाया अन्नपीडितो वायुर्नैराननमन्त-
र्मुखं वक्रयति; वक्रयतीतिपदेन वक्रतयाऽन्तर्मुखं यननमभि-
प्रेतम् ॥ २९ ॥ ३० ॥—

गर्भस्थायाः स्त्रिया रौक्ष्याद्वायुर्योनिं प्रदूषयन् ॥ ३१ ॥
मातृदोषादपुद्गारां कुर्यात् सचीमुखी तु सा ।

गर्भस्थाया इत्यादौ रौक्ष्यादिति रूक्षगुणात् । मातृदोषादिति
मातृगर्भकाले वातप्रकोपेदुसेवारूपपचारात् ॥ ३१ ॥—

व्यवायकाले रुन्धन्त्या वेगान् प्रकुपितोऽनिलः ३२
कुर्याद्विप्रमृश्रकार्तिं शोषं योनिमुखस्य च ।

शोषं योनिमुखस्येतेन योनिमुखशोषाच्छुक्रयोनिं संज्ञा
व्याकृता भवति ॥ ३२ ॥—

षडहात् सप्तरात्राद्वा शुक्रं गर्भाशयं गतम् ॥ ३३ ॥
सहजं नीरुजं वाऽपि या स्रवेत् सा तु वामिनी ।

षडहादित्यादिनां शुक्रवमनाद् 'वामिनी' इत्युच्यते ॥ ३३ ॥—

बीजदोषात् गर्भस्थमारुतोपहताशया ॥ ३४ ॥
नृदेविष्यस्तीनां चैव षण्डी स्यादनुपक्रमा ।

बीजदोषादिति सामान्यवचनेनापि आर्तवरूपबीजदोष एव
ज्ञेयः, तद्दोषस्यैव गर्भाशयोपघातकरत्वात् । उक्तं हि—'यदा

हस्याः शोणिते गर्भाशयबीजभागः प्रदोषमापद्यते तदा वन्ध्यां
जनयति" (शा. अ. ४) इति । मारुतोपहताशयेति मारुतो-
पहतगर्भाशया । अस्तीनी इषत्स्तीनी ॥ ३४ ॥—

विषमं दुःखशय्यायां मैथुनात् कुपितोऽनिलः ॥ ३५ ॥
गर्भाशयस्य योन्याश्च मुखं विष्टम्भयेत् स्त्रियाः ।
असंवृतमुखी सार्ता रूक्षफेनास्त्रवाहिनी ॥ ३६ ॥
मांसोत्सन्ना महायोनिः पर्वैर्वक्षणाशूलिनी ।

विषममिति क्रियाविशेषणं, विषमं यथा भवति तथा मैथुना-
दित्यर्थः । विष्टम्भयेदिति विस्तारयेत् । मांसोत्सन्नेति उत्सन्न-
मांसा ॥ ३५ ॥ ३६ ॥—

इत्येतैर्लक्षणैः प्रोक्ता विंशतियोनिजा गदाः ॥ ३७ ॥
न शुक्रं धारयत्यभिदैर्ष्यो निरुपद्रुता ।

तस्माद्गर्भे न गृह्णाति स्त्री गच्छत्यामयान् बहून् ३८
गुह्मार्शःप्रदरादींश्च वाताद्यैश्चातिपीडनम् ।

दैर्ष्योर्निरुपद्रुतेत्यनेन दोषशब्देन योनिदूषका यथोक्ता गदा
उच्यन्ते; उक्तं हि—'रोगा ह्यपि दोषशब्दं लभन्ते' (वि.
अ. ६) इति । तस्मादिति योऽनुपद्रुतात् । प्रदरादींश्चैत्यत्र
योनिव्यापद्विशेषमेव प्रदरमाहुः, तेन योनिव्यापद्विकारं प्रदररूपं
दोषोत्पादं वर्णयन्ति; ये तु योनिव्यापद्विज्ञमेव प्रदरमिच्छन्ति,
तेषामत्र प्रदरापठे विरोधो नास्त्वैव ॥ ३७ ॥ ३८ ॥—

आसां षोडश यास्त्वन्त्या आद्ये द्वे पित्तदोषजे ३९
परिभृता वामिनी च वातपित्तात्मिके मते ।

कर्णिन्युपप्लुते वातकफाच्छेषान्तु वातजाः ॥ ४० ॥
देहं वातादयस्तासां स्त्रैर्लिङ्गैः पीडयन्ति हि ।

संप्रति आद्यव्यापत्तुर्मुखं लक्षणा शेषषोडशव्यापसु वाता-
दिलिङ्गचिकित्साज्ञानार्थं दोषविभागं दर्शयन्नाह—आसामित्यादि ।
आद्ये द्वे इति रक्तयोन्मरजस्के । देहं वातादय इत्यादि । तासां
वातादिविभागोक्तयोनिव्यापरां वातादयो देहं स्त्रैर्लिङ्गैः पीड-
यन्ति, तेन वाताद्यधिकत्वं तासामुपपन्नमिति भावः; अन्ये तु
देहशब्देनात्र योनिस्थानमेवोच्यत इत्याहुः ॥ ३९ ॥ ४० ॥—

स्नेहनस्वेदवस्त्यादि वातजास्त्रिलोपहम् ॥ ४१ ॥

कारयेद्रक्तपित्तघ्नी शीतं पित्तकृतासु च ।

श्लेष्मजासु च रूक्षोष्णं कर्म कुर्याद्विचक्षणः ॥ ४२ ॥

सन्निपाते विमिश्रं तु संस्त्रासु च कारयेत् ।

स्निग्धस्त्रिघ्नां तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेत्पुनः ४३

पाणिना नामयेजिह्वां संवृतां वर्धयेत् पुनः ।

प्रवेशयेन्निःसृतां च विवृतां परिवर्तयेत् ॥ ४४ ॥

योनिः स्थानापवृत्ता हि शल्यभूता मता स्त्रियाः ।

सर्वा व्यापन्नयोनिं तु कर्मभिर्बभ्रमादिभिः ॥ ४५ ॥

१ 'तया कर्णिकयाऽन्विता । सा योनिः सर्वेभिर्जनां नामतः
कर्णिनी मता' इति पा० । २ 'योनेर्मुखं वक्रयति' इति पा० ।

१ 'सातिः सफेनादिववाहिनी' इति पा० ।

मृदुभिः पञ्चभिर्नारीं स्निग्धस्निग्धानुपाचरेत् ।
सर्वतः सुविशुद्धायाः शोषं कर्म विधीयते ॥ ४६ ॥
वातव्याधिहरं कर्म वातातानां सदा हितम् ।
औदकानूपजैर्मसैः क्षीरेः सतिलतण्डुलैः ॥ ४७ ॥
सवातग्नौषधैर्नाडीकुम्भीस्वेदैरुपाचरेत् ।
अक्तां लवणतैलेन साधमप्रस्तरसङ्करैः ॥ ४८ ॥
स्निग्धां कोष्णाम्बुसिकाङ्गीं वातघ्नैर्भाजयेद्रसैः ।

लिङ्गानन्तरं चिकित्साग्रह—स्नेहनेत्यादि । स्नेहनादीनामनि-
लापहृत्वे सिद्धेऽपि अनिलापहृमिति विशेषणं विशेषेणानि-
लापहृद्ब्रह्मकृतस्नेहनादिप्रतिपादनार्थम् । संसृष्टास्ति द्वन्द्वज्ञासु ।
स्थापयेदिति सुस्थितां कृत्वा स्थापयेत् । दुःस्थितास्थापनप्रका-
रमाह—पाणिनेत्यादि । स्निग्धस्निग्धामिति सर्वत्रानुवर्तते ।
जिह्वामिति वक्त्रम् । विवृतामिति विवृतमुखीम् । परिवर्तयेदिति
परितो वर्तनेन संवृतां कुर्यात् । पञ्चभिरितिपदं सकलकर्मणां
मृदुतया कर्तव्योपदेशनार्थम् । अत्र च वमनादीनां सर्वदेहोप-
कारकतया योनिगतरीगहरणेऽपि सामर्थ्यं भवत्येवेति ज्ञेयम् ।
शोषं कर्मेतं वक्ष्यमाणम् ॥ ४९-४८ ॥—

बलाद्रोणद्वयकाये घृततैलादकं पचेत् ॥ ४९ ॥
स्थिरापयस्याजीवन्तीवीरर्षभकजीवकैः ।
श्रावणीपिप्पलीमुद्गप्लुमाषाढ्यपर्णिभिः ॥ ५० ॥
शर्कराक्षीरकाकोलीकाकनासाभिरेव च ।
पिष्टैश्चतुर्गुणक्षीरे सिद्धं पेयं यथाबलम् ॥ ५१ ॥
वातपित्तकृतान् रोगान् हत्वा गर्भं दधाति तत् ।
काश्मर्यत्रिफलाद्राक्षकासमर्दपरूषकैः ॥ ५२ ॥
पुनर्नवाद्भिरजनीकाकनासासहाचरैः ।
शतावर्या गुडूच्याश्च प्रथमक्षसमैर्वृतात् ॥ ५३ ॥
साधितं योनिवातघ्नं गर्भदं परमं पिबेत् ।
पिप्पलीकुङ्क्षिकाकाजीवृषकं सैन्धवं वचांम् ॥ ५४ ॥
यवक्षाराजमोदे च शर्करां चित्रकं तथा ।
पिष्ट्वा सैर्पि विभ्रानि पाययेत् प्रसन्नया ॥ ५५ ॥
योनिपार्श्वार्तिहृद्रोगगुल्माशोविनिवृत्तये ।
वृषकं मातुलुङ्गस्य मूलानि मदन्यन्तिकाम् ॥ ५६ ॥
पिबेत् सलवणैर्मसैः पिप्पलीकुङ्क्षिके तथा ।
रास्नादवदंष्ट्रावृषकैः पिबेच्छूले शृतं पयः ॥ ५७ ॥
गुडूचीत्रिफलादन्तीकायैश्च परिषेचयेत् ।
सैन्धवं तगरं कुष्ठं बृहतीं देवदारु च ॥ ५८ ॥

समांशैः साधितं कल्कैस्तैलं धार्यं रजापहम् ।
गुडूचीमालतीरास्नावलाम्बुकचित्रकैः ॥ ५९ ॥
निदिग्धिकादेवदारुयूथिकाभिश्च कार्ष्णिकैः ।
तैलप्रस्थं गवां मूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ॥ ६० ॥
वातातीयाः पित्तं दद्याद्योनौ च प्रणयेत्ततः ।
वातातानां च योनीनां सेकाभ्यङ्गपित्तुक्रियाः ॥ ६१ ॥
(उष्णाः सिग्धाः प्रकर्तव्यास्तैलानि स्नेहानि च ।)
हिंसाकल्कं तु वातार्तां कोष्णमभ्यज्य धारयेत् ।
पञ्चवल्कस्य पित्तार्तां श्यामादीनां कफातुरा ॥ ६२ ॥

बलाद्रोणद्वयेत्यादौ बलाद्रोणद्वयस्य काये इति, बलायाः रोण-
द्वयप्रमाणकाये इति वा, उभयथाऽपि रोणद्वयमान एव कायो
भवति । पयसा अर्कपुष्पी । मुद्गप्लुमाषाढ्यैः पर्णाशब्दः
प्रलेकमभिसंबध्यते; तत्र प्लुपर्णां मोरटा, केचिन्मूर्वाभाहः ।
प्रसन्ना मदिराया उपरितनो भागः । शूले इति योनिशूले । तैलं
धार्यमिति रजातीयां योनौ धार्यम् । योनौ च प्रणयेदिति
योनानुत्तरवस्तिना प्रवेशयेत् । श्यामादीनामिति रोगभिषगिज-
तीये “श्यामात्रिचतुरङ्गल” (वि. अ. ८) इत्यादिनोक्ता-
नाम् ॥ ४९-६२ ॥

पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपित्तुक्रियाः ।
शीताः पित्तहराः कार्याः स्नेहनायै घृतानि च ६३
(पित्तघ्नौषधसिद्धानि कार्याणि भिषजा तथैव ।)
शतावरीमूलतुलाश्चतस्रः संप्रीडयेत् ॥ ६४ ॥
रसेन क्षीरतुल्येन पचेत्तेन घृतादकम् ।
जीवनीयैः शतावर्या मुद्गीकाभिः परूषकैः ॥ ६५ ॥
पिष्टैः प्रियालैश्चाक्षौशैर्द्वियष्टिमधुकैर्भिषक् ।
सिद्धे शीते च मधुनः पिप्पल्याश्च पलायकम् ॥ ६६ ॥
सितादशपलोन्मिश्राह्लिह्यात् पाणितलं ततः ।
योन्मसृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनं च तत् ॥ ६७ ॥
क्षतं क्षयं रक्तपित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ।
कामलां वातरक्तं च वीसर्पं हृच्छिरोग्रहम् ॥ ६८ ॥
उन्मादारत्यपसारान् वातपित्ताम्फाञ्जयेत् ।
इति बृहच्छतावरीघृतम् ।

एवमेव क्षीरसर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ॥ ६९ ॥
गर्भदं पित्तलानां च योनीनां स्याद्विषगिजतम् ।

शतावरीमूलतुला इत्यादौ आदिशतावरीमूलपीडनेन यावत्प्रसो
भवति तेन समं क्षीरघृतं वक्ष्यमाणकल्कैः पाचनीयम् । द्वियष्टि-
मधुकैरिति द्विभागमधुयष्टिकैः, किंवा जलजस्थलजयष्टिमधुकद्व-
ययुक्तैः । एवमेवेत्यादौ शतावरीचतुःशतारससनेनेत्यर्थः । क्षीरो-
स्थितं सर्पिः क्षीरसर्पिः । जीवनीयान्यत्र कल्कः ॥ ६३-६९ ॥—

१ ‘घृतैलादकदयम्’ इति पा० । २ ‘सिद्धं पिबेद्वातयोनि-
दोषघ्नं गर्भदं परम्’ इति पा० । ३ ‘किंशुकाजनी’ इति पा० ।
४ ‘प्रसन्नयाऽऽलोच्य घृतघृष्टानि दापयेत्’ इति पा० ।

योन्यां श्लेष्मप्रदुष्टायां वर्तिः संशोधनी हिता ॥७०॥
 वाराहे बहुशः पिप्पे भावितैलैककैः कृता ।
 भावितं पयसाऽकंस्य यवचूर्णं ससैन्धवम् ॥ ७१ ॥
 वर्तिः कृता मुहुर्धारां ततः सेच्यता सुखाम्बुना ।
 पिप्पल्या मरिचैर्मर्षैः शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ॥ ७२ ॥
 वर्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या धार्या योनिविशोधनी ।

पयसाऽकंसेति अर्कक्षीरेण । सेच्येति परिषिञ्चनीया । प्रदेश-
 निनीतुल्या प्रदेशिन्यङ्गुलीसमाना परिणाहेन दैर्घ्येण च
 ॥ ७०-७२ ॥—

उदुम्बरशालादूनां द्रोणमन्द्रोणसंयुतम् ॥ ७३ ॥
 सपञ्चवल्ककुलेकमालतीनिम्बपल्लवम् ।
 निशां स्थाप्य जले तस्मैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ७४ ॥
 लाक्षाधवपलाशवङ्गिरीसैः शालमलेन च ।
 पिष्टैः सिद्धस्य तैलस्य पिबुं योनौ निधापयेत् ॥ ७५ ॥
 सशर्करैः कषायैश्च शीतैः कुर्वीत सेचनम् ।
 पिच्छिला विवृता कालदुष्टा योनिश्च दारुणा ॥ ७६ ॥
 सैताहाच्छुध्यति क्षिप्रमपत्यं चापि विन्दति ।
 उदुम्बरस्य दुग्धेन पट्टकृत्वो भावितात्तिलात् ॥ ७७ ॥
 तैलं काथेन तस्यैव सिद्धं धार्यं च पूर्ववत् ।
 धातक्यामलकीपत्रस्रोतोऽजमधुकोत्तलैः ॥ ७८ ॥
 जम्बाघ्नमध्यकासीसलोध्रकट्फलतिलनैः ।
 सौराष्ट्रिकादाडिमत्वगुदुम्बरशालादुभिः ॥ ७९ ॥
 अक्षमात्रैरजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ।
 तैलप्रस्थं पिबुं दद्याद्योनौ च प्रणयेत्ततः ॥ ८० ॥
 कटीपृष्ठत्रिकाभ्यङ्गं स्नेहवर्ति च दापयेत् ।
 पिच्छिला सैविणी योनिर्विदुतोपप्लुता तथा ॥ ८१ ॥
 उत्ताना चोन्नता शूना सिध्येत् सस्फोटशूलिनी ।
 करीरधवनिम्बाकैरेणुकोशाग्रजाम्बवैः ॥ ८२ ॥
 जिङ्गिनीवृषमूलानां काथैर्माद्धीकसीधुभिः ।
 सशुकैर्धावनं मिश्रैर्यान्नास्त्रावनिनाशनम् ॥ ८३ ॥
 कुंयात् सतक्रोममूत्रशुकैर्वा त्रिफलारसैः ।

उदुम्बरशालादूनामिलादौ पञ्चवल्कादिसहितानामुदुम्बरश-
 लादूनां द्रोणं समभागजलं गृहीतव्यम् । निर्यासैरिति पलाश-
 सैव निर्यासैः, लाक्षा च पलाशव्यतिरेकेण भवतीति ज्ञेयम् ।
 सशर्करैः कषायैरिति उदुम्बरशालाद्विदुक्तकषायैरेवेत्यर्थः ।
 कालदुष्टा चिरकालदुष्टा । उदुम्बरस्य दुग्धेनेति उदुम्बरक्षी-
 रेण । काथेन तस्येति उदुम्बरस्य काथेन । सौराष्ट्रिका तुवरी

१ “कटुक” इति पा० । २ “सहाह्व सिध्यति” इति पा० ।
 ३ “पिच्छिलसैविणी” इति पा० ।

सुतिका । अजामूत्रे क्षीरे चेति अजामूत्रक्षीरे प्रलेकं द्विगुणे ।
 उत्तानेति उन्नता । करीरः मरुजद्रुमः । कोषाग्रः खनाम-
 ख्यातः । जिङ्गिनी प्रसिद्धा ॥ ७३-८३ ॥—

पिप्पल्ययोरजरःपथ्याप्रयोगा मधुना हिताः ॥ ८४ ॥
 श्लेष्मलायां कटुप्रायाः समुत्रा वस्तयो हिताः ।
 पिप्पे समभुरक्षीरा वाते तैलाम्लसंयुताः ॥ ८५ ॥
 सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारणं हितम् ।

कर्मसाधारणं वातादिजयोनिदोषोक्तं मिलितं त्रिदोषजायां
 कर्तव्यम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥—

रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुबन्धं समीक्ष्य च ॥ ८६ ॥
 ततः कुर्याद्यथादोषं रक्तस्यापनमौषधम् ।
 तिलचूर्णं दधि घृतं पाणितं शौकरि वसा ॥ ८७ ॥
 क्षौद्रेण संयुतं पेयं वातासृग्दरनाशनम् ।
 वराहस्य रसो मेघः सकौल्योऽनिलाधिके ॥ ८८ ॥
 शर्कराक्षौद्रयष्ट्याहनागरैर्वा युतं दधि ।
 पयस्योत्पलशालकविसकालीयकाम्बुदम् ॥ ८९ ॥
 सपयःशर्कराक्षौद्रं पैत्तिकेऽसृग्दरे पिबेत् ।

रक्तयोन्यामिलादि । असृग्वर्णैरनुबन्धं वीक्ष्येति असृग्वर्ण-
 विशेषैर्दोषानुबन्धं परीक्ष्य ॥ ८६-८९ ॥—

पाठा जम्बाघ्नयोर्मध्यं शिलोद्भेदं रसाञ्जनम् ॥ ९० ॥
 अम्बघ्ना शालमलीश्लेष्मं समङ्गां वत्सकवचम् ।
 बाह्नीकातिविषे विल्वं मुस्तं लोभ्रं सगैरिकम् ॥ ९१ ॥
 कटुङ्गं मरिचं शुण्ठीं मूढ्रीकां रक्तचन्दनम् ।
 कटुफलं वत्सकानन्ताधातकीमधुकाजुनम् ॥ ९२ ॥
 पुष्येणोद्भूत्य तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 तानि क्षौद्रेण संयोज्य पिबेत्तण्डुलवारिणा ॥ ९३ ॥
 अर्शःसु चातिसारेषु रक्तं यच्चोपवेश्यते ।
 दोषागन्तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ॥ ९४ ॥
 योनिदोषं रजोदोषं श्वेतं नीलं सपीतकम् ।
 स्त्रीणां श्यावारुणं यच्च प्रसह्य विनिवर्तयेत् ॥ ९५ ॥
 चूर्णं पुण्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ।

इति पुण्यानुगचूर्णम् ।

पाठेलादौ अम्बघ्ना पाठाभेदः, अन्ये तु पाठाभागद्वयग्रह-
 णार्थं पुनः “अम्बघ्ना” इति पदं वर्णयन्ति । उक्तं हि—“घृते तैले
 च योगे च यद्रव्यं पुनरुच्यते । भागतो द्विगुणं तद्धि ग्रहणीयं
 मनीषिभिः” इति । शालमलीश्लेष्ममिति शालमलीवेष्टकम् ।
 बाह्नीकमिति कुङ्कुमम् । पुष्येणिति पुष्यनक्षत्रेणोद्भूतः, पुष्यनक्ष-
 त्रोदरणं चात्राट्टलद्वारोपकारकं ज्ञेयम् । नीलं श्वेतं सपीतकमि-
 लादि रजोदोषविशेषणम् ॥ ९०-९५ ॥—

तण्डुलीयकमूलं तु सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ॥ ९६ ॥

१ “क्षौद्रपेकशोऽसृग्दरे” इति पा० ।

रसाञ्जनं च लाक्षां च छागेन पयसा पिबेत् ।
पत्रकल्कौ घृते भृष्टौ राजादनकप्रित्थयोः ॥ ९७ ॥
पित्तानिलहरौ, पित्ते सर्वथैवाक्षपित्तजित् ।
मधुकं त्रिफलां लोभ्रं मुस्तं सौराष्ट्रिकां मधु ॥ ९८ ॥
मधैर्निम्बगुड्व्यूवा वा कफजेऽसृग्दरे पिबेत् ।
विरेचनं महातिकं पैत्तिकेऽसृग्दरे पिबेत् ॥ ९९ ॥
हितं गर्भपरिस्त्रावे यच्चोक्तं तच्च कारयेत् ।

विरेचनमिस्त्रादां विरेचनमेव त्रिवृतादि पिबेत्, तथा महा-
तिकं घृतं कुष्ठोक्तं पिबेदिति योज्यम् । गर्भपरिस्त्रावे यच्चोक्त-
मिति जातिसूत्रेये (वि. अ. ८) गर्भास्त्रावचित्स्तिस्तं यदुक्तं तत्
कारयेत् ॥ ९६-९९ ॥—

काश्मर्यकुटजकायसिद्धमुत्तरवस्तिना ॥ १०० ॥
रक्तयोन्यरजस्कानां पुत्रघ्नाश्च हितं घृतम् ।
मृगजाविचराहासुग्दध्यम्लफलसर्पिषां ॥ १०१ ॥
अरजस्का पिबेत् सिद्धं जीवनीयैः पयोऽपि वा ।
कर्णिन्यचरणाशुष्कयोनिप्राक्चरणासु च ॥ १०२ ॥
कफवाते च दातव्यं तैलमुत्तरवस्तिना ।
गोपिते मत्स्यपित्ते वा क्षौर्मं त्रिःसप्तभावितम् ॥ १०३ ॥
मधुना किण्वचूर्णं वा दद्यादचरणापहम् ।
स्रोतसां शोधनं कण्डूक्लेशोपहरं च तत् ॥ १०४ ॥
वातघ्नैः शतपक्कैश्च तैलैः प्रागतिचारिणी ।
आस्थाप्या चानुवास्या च स्वेद्या चानिलसूदनैः १०५ ॥
स्नेहद्रव्यैस्तथाऽऽहाररूपनाहैश्च युक्तितः ।
शताह्वायवगोधूमकिण्वकुष्ठप्रियङ्गुभिः ॥ १०६ ॥
बलाबुपर्णिकाश्याहैः संयावो धारणः स्मृतः ।
वामिन्युपप्लुतानां च स्नेहस्वेदादिकः क्रमः ॥ १०७ ॥
कार्यस्ततः स्नेहपिबुस्ततः संतर्पणं भवेत् ।
शङ्कलीजिङ्गिनीजम्बूधवत्वक्पञ्चबल्कलैः ॥ १०८ ॥
कषायैः साधितः स्नेहपिबुः स्याद्विधुतापहः ।
कर्णिन्यां वर्तिका कुष्ठपिण्पल्यकाग्रसंघवैः ॥ १०९ ॥
वस्तमूत्रकृता धार्यां सर्वं च श्लेष्मनुद्धितम् ।
वैवृतं स्नेहनं स्वेदो ग्राम्यानूपदाका रसाः ॥ ११० ॥
दशमूलपयोवस्तिश्लोदावतानिलार्तिषु ।
त्रैवृतेनानुवास्या च वस्तिश्लोत्तरसंज्ञितः ॥ १११ ॥
एतदेव महायोन्यां स्रस्तायां च विधीयते ।
वैसा ऋक्षचराहाणां घृतं च मधुरैः शृतम् ॥ ११२ ॥
पूरयित्वा महायोनिं बध्नीयात् क्षौमलकैः ।
प्रस्रस्तां सर्पिषाऽभ्यज्य क्षीरस्त्रिधां प्रवेद्य च ॥ ११३ ॥

बध्नीयाद्देशवारस्य पिण्डेनामूत्रकालतः ।
यच्च वातविकारणां कर्मोक्तं तच्च कारयेत् ॥ ११४ ॥
सर्वव्यापत्सु मतिमान्महायोन्यां विशेषतः ।
नहि वातादृते योनिर्नारीणां संप्रदुष्यति ॥ ११५ ॥
शमयित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य मेघजम् ।

मृगजावीलावौ मृगवीनामलङ्घ्य दध्यम्लफलसर्पिषा पिबे-
दिति योज्यम् । 'अम्लक्षौद्रसर्पिषा' इति वा पाठः । तैलमुत्तर-
वस्तिनेत्यत्र जीवनीयसिद्धं तैलं योज्यम् । गोपिते इत्यादौ
दद्यादिति योनौ दद्यादित्यर्थः । प्रागतिचारिणीति प्राक्चरणा-
तिचरणे । संयाव उत्कारिका । धारणः स्मृत इति वामिन्या
बीजधारणकारक इत्यर्थः । त्रैवृतं स्नेहनमिति सर्पिलैल-
वसास्नेहनम् । एतदेवेति त्रैवृतमेव अनुवासनवस्तुत्तर-
वस्तिषु । आमूत्रकालत इति मूत्रकालपर्यन्तं बन्धनं कुर्वीत ।
सर्वयोनिव्यापत्सु वातविकृतिस्कारणे हेतुमाह—नहि वातादृत
इत्यादि ॥ १००-११५ ॥—

रोहीतकान्मूलकलकं पाण्डुरेऽसृग्दरे पिबेत् ॥ ११६ ॥
जलेनामलकीबीजं कलकं वा ससितामधुम् ।
मधुनाऽऽमलकाचूर्णं रसं वा लेहयेच्च ताम् ॥ ११७ ॥
न्यग्रोधत्वक्कषायेण लोभ्रकलकं तथा पिबेत् ।
आस्त्रावे क्षौमपट्टं वा भावितं तेन धारयेत् ॥ ११८ ॥
प्लक्षत्वक्चूर्णपिण्डं वा धारयेन्मधुना कृतम् ।
योन्यां स्नेहाक्तया लोभ्रप्रियङ्गुमधुकस्य वा ॥ ११९ ॥
धार्यां मधुयुता वर्तिः कषायाणां च सर्वेशः ।
स्त्रावच्छेदाद्यर्थमभ्यक्तां धूपयेद्वा घृतादृतैः ॥ १२० ॥
सरलागुग्गुलुयवैः सतैलकटुमत्स्यकैः ।
कासीसं त्रिफला कांक्षी समङ्गाऽऽम्रास्थि धातकी ॥
पैच्छिल्ये क्षौद्रसंयुक्तश्चूर्णो वैशद्यकारकः ।
पलाशसर्जजम्बूत्वक्समङ्गामोचधातकीः ॥ १२२ ॥
सपिच्छिललापरिक्लिष्टास्तम्भनः कल्क इत्यते ।
स्तन्धानां कर्कशानां च कार्यं मादर्वकारकम् ॥ १२३ ॥
धारयेद्देशवारं वा पायसं क्षारार्तं तथा ।
तुर्गन्धानां कषायः स्यात्तौवरः कल्क एव वा ॥ १२४ ॥
चूर्णं वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धापकर्षणम् ।
एव योनिषु शुद्धासु गर्भं विन्दन्ति योषितः ॥ १२५ ॥
अदुष्टे प्राकृते बीजे जीवोपक्रमणे सति ।

पाण्डुरे प्रदरे इति श्वेतप्रदरे । भावितं तेनेति न्यग्रो-
धत्वक्कषायेण भावितम् । कटुमत्स्यकः शफरी, शुष्कमत्स्यो
वा । कांक्षी सौराष्ट्री मृत् । अदुष्टे इत्यादौ प्राकृते बीजे इति
सहजगुणसंपन्नो शुष्कशोणितबीजे अदुष्टे सतिः एवभूतसंघर्गे
जीवोपक्रमणे सत्वेव गर्भं योषितः विन्दन्ति; जीवोपक्रमणं
पूर्वकर्मप्रेरितौतु सुयोगाद्भवति ॥ ११६-१२५ ॥—

१ 'दध्यम्लक्षौद्रसर्पिषा' इति पा० । २ 'वराहकुटवसा' इति
पा० । ३ 'संप्रवेद्य' इति पा० ।

१ 'लेहयेच्च सिते' इति पा० । २ 'पूर्वकर्मप्रेरितमित्यविशेषाधि-
ष्ठानम्' इति पा० ।

पञ्चकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेन्द्रियम् ॥ १२६ ॥
परीक्ष्य वर्णदोषाणां दुष्टं तद्वैरुग्णचरेत् ।

यस्मात् पुरुषस्य शुक्रमप्यत्र कारणं गर्भं, गर्भश्चापेक्षितः, तस्माच्छुक्रस्यापि परीक्षापूर्विकां चिकित्सामाह—पञ्चकर्मत्यादि । इन्द्रियमिति शुक्रम् । परीक्षमाहोषाणां वातादीनां वर्णैर्यदि दुष्टं भवति तदा वातादिवर्णयोगाद्वातादिहरैर्मेषैरुग्णचरे-
दित्यर्थः ॥ १२६ ॥—

भवन्ति चात्र—

सलिङ्गा व्यापदो योनेः सनिदानचिकित्सिताः ॥ १२७ ॥
उक्ता विस्तरतः सम्यङ्मुनिना तत्त्वदर्शना ।
पुनरेवाग्निवेशेऽस्तु पप्रच्छ भिषजां वरम् ॥ १२८ ॥
आत्रेयमुपसङ्गम्य शुक्रदोषास्त्वयाऽनघ ! ।
रोगाध्याये समुद्दिष्टा ह्यष्टौ पुंसामदोषतः ॥ १२९ ॥
तेषां हेतुं भिषकश्चेष्ट । दुष्टादुष्टस्य चारुतिम् ।
चिकित्सितं च कात्स्न्येन क्लेशं यच्च चतुर्विधम् ॥ १३० ॥
उपद्रवेषु योनीनां प्रदो यश्च कीर्तितः ।
तेषां निदानं लिङ्गं च चिकित्सां चैव तत्त्वतः ॥ १३१ ॥
समासव्यासमेदेन प्रब्रूहि भिषजांवर ! ।
तस्मै शुश्रूषमाणाय प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ॥ १३२ ॥

अत्रान्तरे 'पुनरेव' इत्यादिप्रस्थं शुक्रदोषादिलक्षणचिकित्साभिधायकं केचित् पठन्ति; तच्चान्ये अनर्था वदन्ति, उपपत्तिं च वर्णयन्ति यत्—शुक्रदोषा वाजीकरणेनैव चिकित्सिताः, क्लेशं च शारीरे एव प्रतिपादितम्, अतः पुनर्नाभिधानमर्हति, प्रदर्शनेनैव योनिव्यापत्तौ चिकित्सित इति; ये तु पठन्ति ते पूर्वोक्तसंक्षेपस्य विस्तराभिधानमेतदिति वर्णयन्ति । एवमसार्थ-
त्वविवादेऽपि काश्मीरादिदेशानुमतत्वात् किञ्चिद् व्याकरणं कुर्म एव ॥ १२७-१३२ ॥

बीजं यस्माच्चवाये तु हर्षयोनिसमुत्थितम् ।
शुक्रं पौरुषमित्युक्तं तस्माद्ब्रह्मयामि तच्छृणु ॥ १३३ ॥
यथा बीजमकालाभ्युक्तमिक्कीटाग्निदूषितम् ।
न विरोहति संदुष्टं तथा शुक्रं शरीरिणाम् ॥ १३४ ॥
अतिव्यवायाद्वाध्यायामादसाभ्यानां च सेवनात् ।
अकाले वाऽप्ययोनौ वा मैथुनं न च गच्छतः ॥ १३५ ॥
रुक्षतिकृकषायातिलवणाग्लोष्णसेवनात् ।
शारीणामरसज्ञानैर्गमनाज्जरया तथा ॥ १३६ ॥

चिन्ताशोकादविस्मन्भाच्छलक्षारामिभिभ्रमात् ।
भयात्कोधादभीचाराद्वाधिमिः कश्चित्स्य च ॥ १३७ ॥
वेगाघातात् क्षताच्चापि धातूनां संप्रदूषणात् ।
दोषाः पृथक् समस्ता वा प्राप्य रेतोवहाः सिराः ॥
शुक्रं संदूषयन्त्याशु

शुक्रगुणोपवर्णने हेतुमाह—बीजं यस्मादित्यादि । यस्माद्बीज-
जभूतं गर्भस्य शुक्रं तस्माद्ब्रह्मयामि । व्यवयेषु हर्ष एव योनिः
कारणं तस्मादुत्थितम् । पौरुषमिति पुरुषविद्, शुक्रमेव हि
पुरुषो व्यज्यते । मैथुनं न च गच्छत इति उचितमैथुनकाले
मैथुनागमनं शुक्रवेगप्रतीघातादेव दर्शयति । अविस्मन्मादिति
अविश्वासात् ॥ १३३-१३८ ॥—

तद्ब्रह्मयामि विभागशः ।

फेनिलं तनु रुक्षं च विवर्णं पूति पिच्छलम् ॥ १३९ ॥
अन्यधातूपसंसृष्टमवसादि तथाऽष्टमम् ।
फेनिलं तनु रुक्षं च कृच्छ्रेणाहं च मारुतात् ॥ १४० ॥
भवत्युपहतं शुक्रं न तद्रभीय कल्पते ।
सनीलमथवा पीतमत्युष्णं पूतिगन्धि च ॥ १४१ ॥
दहलिङ्गं विनिर्याति शुक्रं पित्तेन दूषितम् ।
श्लेष्मणा वद्धमार्गं तु भवत्यत्यर्थपिच्छलम् ॥ १४२ ॥
खीणामत्यर्थगमनादभिघातात् क्षतादपि ।
शुक्रं प्रवर्तते जन्तोः प्रायेण रुधिरान्वयम् ॥ १४३ ॥
वेगसंधारणाच्छुक्रं वायुना विहतं पथि ।
कृच्छ्रेण याति प्रथितमवसादि तथाऽष्टमम् ॥ १४४ ॥
इति दोषाः समाख्याताः शुक्रस्याष्टौ सलक्षणाः ।
क्षिप्रं घनं पिच्छलं च मधुरं चाविदाहि च ॥ १४५ ॥
रेतः शुद्धं विजानीयाच्छ्लेत् स्फटिकसन्निभम् ।

वक्ष्यामीति दुष्टं शुक्रं वक्ष्यामि रुधिरान्वयमिति रुधिर-
कम् । शुक्राभिधानप्रसंगादिशुद्धशुक्रलक्षणमाह—क्षिप्रमि-
त्यादि ॥ १३९-१४५ ॥—

वाजीकरणयोगैस्तेरुपयोगसुखैर्हितैः ॥ १४६ ॥
रक्तपिचहरैर्मैथुनैर्विद्यापदिकैस्तथा ।
दुष्टं यदा भवेच्छुक्रं तदा तत् समुपाचरेत् ॥ १४७ ॥
घृतं च जीवनीयं यक्ष्यवनप्राश एव च ।
गिरिजस्य प्रयोगश्च रेतोदोषाननपोहति ॥ १४८ ॥
वातान्विते हिताः शुक्ले निरुहाः सानुवासनाः ।
अभयामलकीयं च पित्तं शस्तं रसायनम् ॥ १४९ ॥
मागध्यमृतलोहानां त्रिफलाया रसायनम् ।
कफोत्थितं शुक्रदोषं हन्याद्गुह्यातकस्य च ॥ १५० ॥
यदन्यधातुसंसृष्टं शुक्रं तद्बीजस्य युक्तिः ।
यथादोषं प्रयुज्जीत दोषधातुभिर्भग्नतम् ॥ १५१ ॥

१ 'ब्रूहि नो' इति पा० । २ 'व्यवायेषु' इति पा० । ३ 'अर-
सज्ञानं खवणाजं (सरणाजं)' इति पा० ।

१ 'द्वीसारा' इति पा० । २ 'कुच्छुद्ररक्तसन्निभम्' इति
पा० । ३ 'ब्राह्मामलकीयं च पित्तं शस्तं विरेचनम्' इति पा० ।

सर्पिः पयो रसाः शालिर्यवगोधूमपष्टिकाः ।
प्रशस्ताः शुक्रदोषेषु वस्तिकर्म विशेषतः ॥ १५२ ॥
इत्यष्टशुक्रदोषाणां मुनिनोकं विकित्तितम् ।

मागध्यमृतेत्यादौ अमृता आमलकी । भक्षतकखेयत्र रसा-
वनमिति अनुवर्तते ॥ १४६-१५२ ॥—

रेतोदोषोद्भवं क्लैब्यं यसाच्छुष्यैव सिध्यति ॥ १५३ ॥
ततो वक्ष्यामि ते सम्यगग्निवेशं । यथातथम् ।

शुष्कैवेति रेतःशुष्कैव; सिध्यति प्रशाम्यति ॥ १५३ ॥—
बीजध्वजोपघाताभ्यां जरया शुक्रसंक्षयात् ॥ १५४ ॥
क्लैब्यं संपद्यते तस्य शृणु सामान्यलक्षणम् ।
सङ्कल्पप्रवणो नित्यं प्रियां वक्ष्यामपि स्त्रियम् ॥ १५५ ॥
न याति लिङ्गशैथिल्यात् कदाचिद्याति वा यदि ।
श्वासार्तः स्विन्नगात्रश्च मोघसङ्कल्पचेष्टितः ॥ १५६ ॥
म्लानशिश्नश्च निर्बीजः स्यादेतत् क्लैब्यलक्षणम् ।
सामान्यलक्षणं ह्येतद्विस्तरेण प्रवक्ष्यते ॥ १५७ ॥

संकल्पेत्यादौ लिङ्गशैथिल्यादिति लिङ्गाजुत्थानात् । मोघे
निष्कले संकल्पचेष्टिते यस्य सः ॥ १५४-१५७ ॥

शीतरूक्षाल्पसंक्षिष्टविरुद्धाजीर्णभोजनात् ।
शोकचिन्ताभयत्रासात् स्त्रीणां चात्यर्थसेवनात् ॥
अभिचारादविस्मभाद्रसादीनां च संक्षयात् ।
घातादीनां च वैषम्यात्तथैवानशानाच्छ्रमात् ॥ १५९ ॥
नारीणामरसबत्वात् पञ्चकर्मप्रचारात् ।
बीजोपघाताद्भवति पाण्डुवर्णः सुदुर्बलः ॥ १६० ॥
अल्पप्राणोऽल्पहर्षश्च प्रमदासु भवेन्नरः ।
हृत्पाण्डुरोगतमकमालाश्रमपीडितः ॥ १६१ ॥
छर्द्यतीसारशूलार्तः कासज्वरनिपीडितः ।
बीजोपघातजं क्लैब्यं

बायोः क्षयाद् बीजक्षयादुपपत्तेः वातावीनां च संक्षया-
दित्यत्र प्राकृतवातादिक्षये शरीरवैगुण्यादेव शुक्रानुत्पादो
क्षयः ॥ १५८-१६१ ॥—

ध्वजभङ्गकृतं शृणु ॥ १६२ ॥

अत्यम्ललवणक्षारविरुद्धासाल्पभोजनात् ।
अत्यम्बुपानाद्विषमात् पिष्टाग्रगुरुभोजनात् ॥ १६३ ॥
दधिक्षीरानुपमांससेवनाद्याधिकर्षणात् ।
कन्यानां चैव गमनाद्योनिगमनादपि ॥ १६४ ॥
दीर्घरोगां चिरोत्सृष्टां तथैव च रजस्वलाम् ।

दुर्गन्धां दुष्टयोनिं च तथैव च परिश्रुताम् ॥ १६५ ॥
ईदृशीं प्रमदां मोहाद्यो गच्छेत् कामहर्षितः ।
चतुष्पदामिगमनाच्छेफसञ्चयविधाततः ॥ १६६ ॥

अधावनाद्या मेदस्य शूलदन्तनखक्षतात् ।
काष्ठप्रहारनिष्पेषाच्छ्रुक्कानां चातिसेवनात् ॥ १६७ ॥
रेतसश्च प्रतीघाताद्वजभङ्गः प्रवर्तते ।
(भवन्ति यानि रूपाणि तस्य वक्ष्याम्यतः परम् ।)

श्वयथुर्वेदना मेदू रागश्चैवोपलक्ष्यते ॥ १६८ ॥
स्फोटाश्च तीव्रा जायन्ते लिङ्गपाको भवत्यपि ।
मांसवृद्धिर्भवेच्चास्य व्रणाः क्षिप्रं भवन्त्यपि ॥ १६९ ॥
पुलाकोदकसङ्काशः स्त्रावः श्यावारुणप्रभः ।
वैलयीकुरुते चापि कठिनश्च परिग्रहः ॥ १७० ॥

ज्वरस्तृष्णा भ्रमो मूर्च्छा च्छ्दिश्चास्योपजायते ।
रक्तं कृष्णं स्रवेच्चापि नीलमाविल्लोहितम् ॥ १७१ ॥
अग्निनेव च दग्धस्य तीव्रो दाहः सवेदनः ।

वस्तौ वृषणयोर्वाऽपि सीवण्यां वङ्गणेषु च ॥ १७२ ॥
कदाचित्पिच्छिलो वाऽपि पाण्डुः स्त्रावश्च जायते ।
श्वयथुर्जायते मन्दः स्तिमितोऽल्पपरिस्त्रवः ॥ १७३ ॥

चिराच्च पाकं व्रजति शीघ्रं वाऽथ प्रमुच्यते ।
जायन्ते किमग्न्यापि क्लिद्यते पूतिगन्धि च ॥ १७४ ॥
विशीर्यते मणिश्चास्य मेदू मुक्तावथापि च ।

ध्वजभङ्गकृतं क्लैब्यमित्येतत् समुदाहृतम् ॥ १७५ ॥
एतं पञ्चविधं केचिद्भजभङ्गं प्रवक्षते ।

शुक्रानां चातिसेवनादिति लिङ्गातिवृध्यर्थं कृतशुक्रातिर्यो-
गात् । एतं पञ्चविधं केचिद् ध्वजभङ्गं वदन्ति; तथोक्तेन वात-
पित्तकफरक्तसज्जिपातभेदेन पञ्चविधत्वमित्यर्थः । तत्र श्वयथुर्वे-
दना मेदू इत्यादि वातेन, स्फोटाश्चेत्यादि पित्तेन, मांस-
वृद्धिरित्यादि कफेन, ज्वरस्तृष्णेत्यादि रक्तेन, अग्निनेवेत्यादि
सज्जिपातेन ॥ १६२-१७५ ॥—

क्लैब्यं जरासंभवं हि प्रवक्ष्याम्यथ तच्छृणु ॥ १७६ ॥
जघन्यमध्यप्रवरं वयस्त्रिविधमुच्यते ।

अतिप्रवयसां शुक्रं प्रायशः क्षीयते वृणार्म ॥ १७७ ॥
रसादीनां संक्षयाच्च तथैवावृष्यसेवनात् ।
बलवीर्येन्द्रियाणां च क्रमेणैव परिक्षयात् ॥ १७८ ॥

परिक्षद्याद्युपस्थाप्यनाहाराच्छ्रमात् कृमात् ।
जरासंभवजं क्लैब्यमित्येतदेतुर्भिरुत्तमम् ॥ १७९ ॥

१ 'निर्वीर्यः' इति पा० । २ 'निरुद्धाल्पसंक्षिष्टविषमासात्य-
भोजनात्' इति पा० । ३ एतद् व्याख्यानां 'रसादीनां च संक्षयात्'
इत्यत्र 'वातादीनां च संक्षयात्' इति पाठं मत्वा चक्रपाणिदत्तेन
कृतमिति प्रतीयते । ४ 'दीर्घरोगी' इति पा० ।

१ 'परिश्रुताम्' इति पा० । २ अयमर्थोक्तः कंजितुस्तके न
पठ्यते । ३ 'परिग्रहः स्फीतदेशः शिमे वलयीकुरुते कठिनश्च
भवति' इति गङ्गाधरः । 'वलयं कुरुते चापि कठिनं च परिग्रहश्च'
इति पा० । ४ 'एवं' इति पा० । 'एतं ध्वजभङ्गमुपदेशं केचित्
पञ्चविधं प्रवक्षते' इति गङ्गाधरः ।

जायते तेन सोऽत्यर्थं क्षीणधातुः सुदुर्बलः ।
विचर्णां दुर्बलो दीनः क्षिप्रं व्याधिमथाश्रुते ॥ १८० ॥
एतज्जरासंभवं हि

जघन्येखादौ प्रवरं वय इति वार्धक्यम् । प्रायशः क्षीयत
इति वचनात् कदाचित् प्रवयसामपि शुक्रसारणां वृष्यसेविनां
च न क्षीयते शुक्रमिति दर्शयति । प्रवयसां शुक्रमये हेतु-
माह—रसादीनामित्यादि । एते च रसक्षयादयो हेतवो वार्ध-
क्यस्वभावादेव भवन्ति ॥ १७६-१८० ॥—

चतुर्थं क्षयजं शृणु ।

अतीव चिन्तनाच्चैव शोकात्कोधाद्भयात्तथा ॥ १८१ ॥
ईष्योत्कण्ठामदोद्वेगान् सदा विशति यो नरः ।
कुरो वा सेवते रूक्षमन्नपानं तथौषधम् ॥ १८२ ॥
दुर्बलप्रकृतिश्चैव निराहारो भवेद्यदि ।
असौतम्यभोजनाच्चापि हृदये यो व्यवस्थितः ॥ १८३ ॥

रसः प्रधानधातुर्हि क्षीयताशु ततो नृणाम् ।
रकादयश्च क्षीयन्ते धातवस्तस्य देहिनः ॥ १८४ ॥
शुक्रावसानास्तेभ्योऽपि शुक्रं धाम परं मतम् ।
चेतसो वाऽतिहर्षेण व्यावयं सेवतेऽति यः ॥ १८५ ॥

तस्याशु क्षीयते शुक्रं ततः प्राप्नोति संक्षयम् ।
योरं व्याधिमवाप्नोति मरणं वा स गच्छति ॥ १८६ ॥
शुक्रं तस्माद्विशेषेण रक्ष्यमारोग्यमिच्छता ।
एवं निदानलिङ्गाभ्यामुक्तं क्लैब्यं चतुर्विधम् ॥ १८७ ॥

केचित् क्लैब्ये त्वसाध्ये द्वे ध्वजभङ्गक्षयोद्भवे ।
वदन्ति शेषसङ्खेदाद्दृषणोत्पाटनेन च ॥ १८८ ॥
मातापित्रोर्धौजदोषादुपमैश्चाकृतात्मनः ।
गर्भस्थस्य यदा दोषाः प्राप्य रेतोवहाः सिराः ॥ १८९ ॥

शोषयन्त्याशु तन्नाशाद्रेतश्चाप्युपहन्यते ।
तत्र संपूर्णसर्वाङ्गः स भवत्युपमान् पुमान् ॥ १९० ॥
एते त्वसाध्या व्याख्याताः सन्निपातसमुच्छ्रयात् ।

केचिद्विस्वादी ध्वजभङ्गक्षयोद्भवे वक्ष्यमाणविशिष्टध्वजभङ्ग-
क्षोद्भवे, ते चासाध्ये । वृषणोत्पाटनेन चेत्यन्तेन ध्वजभङ्ग लक्षः,
क्षयजं तु मातापित्रोरिस्त्रादिनोच्यते । स पुमान् लीजु पुष्ट-
व्यापारकरणसमर्थत्वादुपमान् भवति ॥ १८९-१९० ॥—

चिकित्सितमतस्तुर्ध्वं समासव्यासतः शृणु ॥ १९१ ॥
शुक्रदोषेषु निर्दिष्टं भेषजं यन्मयाऽनघ ॥
क्लैब्योपशान्तये कुर्यात् क्षीणक्षतहितं च यत् ॥ १९२ ॥
वस्तयः क्षीरसर्पिणि वृष्ययोगाश्च ये मताः ।
रसायनप्रयोगाश्च सर्वानेतान् प्रयोजयेत् ॥ १९३ ॥

समीक्ष्य देहदोषाश्रिवलं भेषजकालवित् ।
व्यावयहेतुजे क्लैब्ये तथा धातुविपर्ययात् ॥ १९४ ॥
दैवव्यपाश्रयं चैव भेषजं चाभिचारैः ।
समासेनैतदुद्दिष्टं भेषजं क्लैब्यशान्तये ॥ १९५ ॥

व्यावयहेतुजे इतिपदं बीजदोषोत्पन्नसहजव्युदासार्थम् ।
धातुविपर्ययादिति दोषवैषम्यात् । दैवव्यपाश्रयमित्यादिना
अभिचारादि क्लैब्यचिकित्सां ब्रूते । अभिचारार्दिजं च क्लैब्यं
दैवव्यपाश्रयचिकित्साभिधानादेव लोकर्थव्यम् ॥ १९१-१९५ ॥

विस्तरेण प्रवक्ष्यामि क्लैब्यानां भेषजं पुनः ।
सुस्त्रिचक्षिग्धगात्रस्य स्नेहयुक्तं विरेचनम् ॥ १९६ ॥
अन्नाशनं ततः कुर्यादथवाऽऽस्थापनं पुनः ।
प्रदद्यान्मतिमान् वैद्यस्तत्समनुवासेत् ॥ १९७ ॥

पलाशैरण्डमुस्ताद्यैः पश्चादस्थापयेत्ततः ।
वाजीकरणयोगाश्च पूर्वं ये समुदाहृताः ॥ १९८ ॥
भिषजा ते प्रयोज्याः स्युः क्लैब्ये बीजोपघातजे ।
ध्वजभङ्गकृतं क्लैब्यं ज्ञात्वा तस्याचरेत् कियाम् ॥ १९९ ॥

प्रदेहान् परिषेकांश्च कुर्याद्वा रक्तमोक्षणम् ।
स्नेहपानं च कुर्वीत सस्नेहं च विरेचनम् ॥ २०० ॥
अनुवासं ततः कुर्यादथवाऽऽस्थापनं पुनः ।
व्रणवच्च क्रियाः सर्वास्तत्र कुर्याद्विचक्षणः ॥ २०१ ॥

जरासंभवजे क्लैब्ये क्षयजे चैव कारयेत् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य स्नेहेहं शोधनं हितम् ॥ २०२ ॥
क्षीरसर्पिर्वृष्ययोगा बस्तयश्चैव यापनाः ।
रसायनप्रयोगाश्च तयोर्भेषजमुच्यते ॥ २०३ ॥

विस्तरेणैतदुद्दिष्टं क्लैब्यानां भेषजं मया ।

पलाशैरण्डमुस्ताद्यैरिति एरण्डपलाशाद्यैर्मुस्ताद्यैश्च व्यवस्थि-
तैरित्यर्थः । तत्रैरण्डपलादि—“एरण्डमूलपलाशात्” (सि. अ.
१२) इत्यादिना ग्रन्थे वक्ष्यमाणः सिद्धौ, मुस्तादिश्च यापना-
वस्तिः । वस्तिद्वयेऽप्यत्र बहुवचनं व्यक्तिसद्भावापेक्षया ज्ञेयम्
॥ १९६-२०३ ॥—

यः पूर्वमुक्तः प्रवरः शृणु हेत्वादिभिस्तु तस्मात् ॥ २०४ ॥
याऽत्यर्थं सेवते नारी लवणाम्लशुक्रणि च ।
कद्रून्थ विदाहीनि स्निग्धानि पिशितानि च ॥ २०५ ॥
ग्राम्यौदकानि मेघानि कृशारं पायसं दधि ।
शुक्रमस्तुसुरादीनि भजन्त्याः कुपितोऽनिलः ॥ २०६ ॥

१ ‘भेषजं धातुवर्धनम्’ इति पा० । २ ‘दैवव्यपाश्रयं तत्र
भेषजं संप्रयोजयेत्’ इति पा० । ३ ‘अन्वासनं’ इति पा० ।
४ ‘गुडम्’ इति पा० ।

रक्तं प्रमाणमुक्तम्य गर्भाशयगताः सिराः ।
 रजोवहाः समाश्रित्य रक्तमादाय तद्रजः । २०७ ॥
 यस्माद्विवर्धयत्याशु रसेभावाद्भिमानता ।
 तस्मादसृग्दरं प्रादुरेतत्तन्त्रविशारदाः । २०८ ॥
 रजः प्रदीर्यते यस्मात् प्रदरस्तेन स स्मृतः ।
 सामान्यतः समुद्दिष्टं कारणं लिङ्गमेव च ॥ २०९ ॥
 चतुर्विधं व्यासतस्तु वाताद्यैः सन्निपाततः ।
 अतःपरं प्रवक्ष्यामि हेत्वाकृतिभिर्पिजितम् ॥ २१० ॥
 रूक्षादिभिर्मांसतस्तु रक्तमादाय पूर्ववत् ।
 कुपितः प्रदरं कुर्याद्लक्षणं तस्य मे शृणु ॥ २११ ॥
 फेनिलं तनु रूक्षं च इयावं चारुणमेव च ।
 किंशुकोदकसङ्काशं सरुजं वाऽथ नीरुजम् ॥ २१२ ॥
 कटिवङ्कणहृत्पाश्वैः पृष्ठश्रोणिषु मास्रतः ।
 कुस्ते वेदनां तीव्रामेतद्वातात्मकं विदुः ॥ २१३ ॥
 अम्लोष्णलवणक्षारैः पित्तं प्रकुपितं यदा ।
 पूर्ववत् प्रदरं कुर्यात् पित्तिकं लिङ्गतः शृणु ॥ २१४ ॥
 सनीलमथवा पीतमत्युष्णमसितं तथा ।
 नितान्तरक्तं स्रवति मुहुर्मुहुरथार्तिमत् ॥ २१५ ॥
 दाहारागवृषामोहज्वरभ्रमसमायुतम् ।
 असृग्दरं पित्तिकं स्याच्छैथिलिकं तु प्रवक्ष्यते ॥ २१६ ॥
 गुर्वदिभिर्हेतुभिश्च पूर्ववत् कुपितः कफः ।
 प्रदरं कुस्ते तस्य लक्षणं तस्वतः शृणु ॥ २१७ ॥
 पिच्छलं पाण्डुवर्णं च गुरु स्निग्धं च शीतलम् ।
 स्रवत्यसृक् श्लेष्मलं च घनं मन्दरुजाकरम् ॥ २१८ ॥
 छर्द्यरोचकहृल्लासश्वासकाससमन्वितम् ।
 (वैक्ष्यते क्षीरदोषाणां सामान्यमिह कारणम् २१९
 यत्तदेव विदोषस्य कारणं प्रदरस्य तु ।)
 त्रिलिङ्गसंयुतं विद्याचैकावस्थमसृग्दरम् ॥ २२० ॥
 नारी त्वतिपरिक्लिष्टा यदा प्रक्षीणशोणिता ।
 सखैहेतुसमाचारादतिवृद्धस्तदाऽऽनिलः ॥ २२१ ॥
 रक्तमार्गैर्गणं सृजति प्रत्यनीकस्तदं कफम् ।
 दुर्गन्धं पिच्छलं पीतं विदग्धं पित्ततेजसा ॥ २२२ ॥
 वसां मेदश्च यावद्वि समुपादाय वेगवान् ।
 सृजत्यपत्यमार्गैर्गणं सर्पिर्मज्जवसोपमम् ॥ २२३ ॥
 शश्वत् स्रवत्यथान्नावं तृष्णादाहज्वरान्विताम् ।
 क्षीणरक्तां दुर्बलां स तामसाध्यां विवर्जयेत् ॥ २२४ ॥
 यः पूर्वमुक्तः प्रदर इत्यादौ लपद्गवरूपतया पूर्वमुक्तः प्रदर
 इति वदन्ति; किंतु रक्तयोनिष्विकृतिते असृग्दरसंज्ञयेव रक्त-
 योनिक्कथनेन निर्दिष्टदोषभेदेन च तत्रैव रक्तयोनिरसृग्दररूपा

व्याकृ(ह)ता, तेनेह पुनरसृग्दरलक्षणाभिधानं पूर्वटीकाकृताम-
 संमतम् । इह वेऽप्यसुं ग्रन्थं पठन्ति, ते तस्यैवायं प्रमेदः
 प्रपञ्चो वाऽभिधीयत इति वर्णयन्ति । वयं तु भूरिपुस्तकेष्वेवं
 पाठदर्शनादस्य व्याख्यानं कुर्मः । गर्भाशयगता इति गर्भाशय-
 संबन्धाः । असृग्दरशब्दव्युत्पत्तिमाह—कुपितोऽनिल इत्यादि ।
 रक्तं प्रमाणमुक्तम्य इति रक्तं प्रमाणाधिकं कृत्वा रक्तमादाय
 तद्रजो यस्माद्विवर्धयति (वृद्धेन रक्तेन योजयित्वा रजो विवर्ध-
 यति यस्मात्) पवनस्तस्मादसृग्प्रजोमेलेकरूपत्वाद्यं व्याधिरसृ-
 ग्दर इत्युच्यते । 'प्रवीर्यते इति विस्तारितो भवति' इति प्रदरः,
 'असृग् दीर्यते यस्मिन्निति असृग्दर' इत्येषाऽपि निश्चितरज
 बोद्धव्या । नैकावस्थमिति वातकृतनानावस्थायुक्तम् । नारी
 त्वित्यादिना एतदशुबन्धकृततामवस्थामाह ॥ २०४-२२४ ॥

मासान्निष्पिच्छदाहार्ति पञ्चरात्रानुवर्ति च ।
 नैवातिबहु नात्यल्पमार्तवं शुद्धमादिशेत् ॥ २२५ ॥
 गुञ्जाफलसवर्णं च पञ्चालक्तकसन्निभम् ।
 इन्द्रगोपकसङ्काशमार्तवं शुद्धमादिशेत् ॥ २२६ ॥
 योनीनां वातलाघानां यदुक्तमिह भेषजम् ।
 चतुर्णां प्रदराणां च तत् सर्वं कारयेद्विषक् ॥ २२७ ॥
 रक्तातिसारिणां यच्च तथा शोणितपित्तिनाम् ।
 रक्ताशंसां च यत् प्रोक्तं भेषजं तच्च कारयेत् ॥ २२८ ॥

विशुद्धार्तवस्य विशुद्धार्तवकथनप्रसङ्गालक्षणमाह—मासा-
 दित्यादि । पञ्चरात्रानुबन्धीति उद्धृततया पञ्चरात्रमनुब्रवीतीति
 पञ्चरात्रानुबन्धि, द्वादशरात्रानुबन्धित्वादार्तवकालस्य; किंवा
 द्वादशरात्रपर्यन्तं गर्भोन्मत्तत्वमार्तवस्य नतु प्रवृत्तिरिति
 ज्ञेयम् । गुञ्जाफलसवर्णमित्यादिना वर्णभेदधर्तवैरे प्रकृतिभे-
 दादेव भवति ॥ २२५-२२८ ॥

धात्रीस्तनस्तन्यसंपदुक्ता विस्तरतः पुरा ।
 स्तन्यसंजननं चैव स्तन्यस्य च विशोधनम् ॥ २२९ ॥
 वातादिदुष्टे लिङ्गं च क्षीणस्य च चिकित्सितम् ।
 तत्सर्वमुक्तं ये त्वष्टौ क्षीरदोषाः प्रकीर्तिताः ॥ २३० ॥
 वातादिष्वेव तान् विद्याच्छास्त्रचक्षुर्भिषक्कमः ।
 त्रिविधास्तु यतः शिष्यास्ततो वक्ष्यामि विस्तरम् ॥

संप्रति प्रदरं सन्धिकृतिसमभिधाय क्षीरोगाभिधानप्रसं-
 गादपरमपि क्षीरोगं स्तन्यदोषमभिधित्पुराह—धात्रीस्तनस्तन्ये-
 त्यादि । वातादिदुष्टे इत्यादि वातादिभिकारेष्वेवान्तर्निविष्टमि-
 त्यर्थः । त्रिविधास्तु यतो शिष्यास्ततो वक्ष्यामीति त्रिविधप्रमे-
 देषु शिष्येषु भन्ददुद्धिशिष्याणां सुखप्रतिपत्त्यर्थम् २२९-२३१

१ 'रक्तं प्रमाणाधिकं पूर्वं च कुपितोऽनिलः । रजोवहाः
 समाश्रित्य विवर्धयत्याशु तद्रजः ॥ तस्मादसृग्दरं' इति पा० । २ 'रस-
 भावादिमार्गतः' इति, 'रक्तपित्तं समारवत्' इति च पा० । ३ अयं
 श्लोको हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते । ४ 'प्रत्यनीकयुग्मं' इति पा० ।

१ 'पाठदर्शनालेशतः' इति पा० । २ अयं पाठः कश्चिदुपलब्धो
 नोपलभ्यते । ३ 'यद्वाऽलक्तक' इति पा० ।

अजीर्णास्ताम्यविषमविरुद्धात्यर्थभोजनात् ।
 लवणाम्लकटुक्षारप्रक्षिप्तानां च सेवनात् ॥ २३२ ॥
 मनःशरीरसंतापादस्रग्निशि चिन्तनात् ।
 प्रातवेगप्रतीघातादप्रातोदीरणेन च ॥ २३३ ॥
 परमात्रं गुडकृतं कृशारं दधि मन्दकम् ।
 अभिष्यन्दीनि मांसानि ग्राम्यानुपौदकानि च २३४
 भुक्त्वा भुक्त्वा दिवास्वप्नमद्यस्यातिनिषेवणात् ।
 अनायासादभीघातात् क्रोधाच्चातङ्ककार्शेनः ॥ २३५ ॥
 दोषाः क्षीरवहाः प्राप्य सिराः स्तन्यं प्रदृष्य च ।
 कुर्युरष्टविधं भूयो दोषतस्तन्निबोध मे ॥ २३६ ॥
 वैरस्यं फेनसङ्घातो रौक्ष्यं चेत्यनिलात्मके ।
 पिप्ताद्वैवर्ण्यदौर्गन्ध्यं स्नेहविच्छिद्यगौरवम् ॥ २३७ ॥
 कफाद्भवति रूक्षाद्यैरनिलः सैः प्रकोपणैः ।
 कुड्डः क्षीराशयं प्राप्य रसं स्तन्यस्य दृषयेत् ॥ २३८ ॥
 विरसं वातसंसृष्टं कृशीभवति तत् पिबन् ।
 न बास्य स्वदते क्षीरं कृच्छ्रेण च विवर्धते ॥ २३९ ॥
 तथैव वायुः कुपितः स्तन्यमन्तर्विलोडयन् ।
 करोति फेनसङ्घातं तैत्तु कृच्छ्रात् प्रवर्तते ॥ २४० ॥
 तेन क्षामखरो बालो वद्विष्यन्मृगमारुतः ।
 घातिकं शीर्षरोमं वा पीनसं वाऽधिगच्छति ॥ २४१ ॥
 पूर्ववत् कुपितः स्तन्यं स्नेहं शोषयतेऽनिलः ।
 रूक्षं तत् पिबतो रौक्ष्याद्बलहासः प्रजायते ॥ २४२ ॥
 पित्तमुष्णादिभिः कुड्डं स्तन्याशयमभिभूतम् ।
 करोति स्तन्यवैवर्ण्यं नीलपीतासितादिकम् ॥ २४३ ॥
 विवर्णमात्रः खिन्नः स्यात्पृष्णालुर्भिचविट् शिशुः ।
 नित्यमुष्णशरीरश्च नाभिमन्दति तं स्तनम् ॥ २४४ ॥
 पूर्ववत् कुपिते पित्ते दौर्गन्ध्यं क्षीरमुच्छति ।
 पाण्ड्यामयस्तपिबतः कामला च भवेच्छिद्रोः २४५
 कुड्डो गुर्वादिभिः श्लेष्मा क्षीराशयगतः खियाः ।
 स्नेहान्वितत्वात्क्षीरमतिक्रियं करोति तु ॥ २४६ ॥
 छर्दनः कुन्थनस्तेन लालालुजीयते शिशुः ।
 नित्योपदिग्धैः क्षोतोभिर्निद्राक्लमसमन्वितः ॥ २४७ ॥
 श्वासकासपरीतस्तु प्रसेकतमकान्वितः ।
 अभिभूय कफः स्तन्यं पिच्छिलं कुरुते यदा ॥ २४८ ॥
 लालालुः शून्यवक्त्राक्षिर्जडः स्यात्तत् पिबच्छिशुः ।
 कफः क्षीराशयगतो गुरुत्वात् क्षीरगौरवम् ॥ २४९ ॥
 कैरोति गुरु तत् पीत्वा बालो हृद्गोगमुच्छति ।
 अन्याश्च विविधात्रोगान्कुर्यात्क्षीरसमाश्रितान् २५०

१ 'मल्लकम्' इति पा० । २ 'अभिचारादनायासाद् व्याधिमः
 कर्शनेन च' इति पा० । ३ 'स्तन्यं प्रदृषयेत्' इति पा० । ४ 'न
 चासौ' इति पा० । ५ 'ततः' इति पा० । ६ 'निद्रालससम-
 न्वितः' इति पा० । ७ 'अतिक्रियान्वितः' इति पा० ।

क्षीरे वातादिभिर्दुष्टैः सम्भवन्ति तदात्मकाः ।
 तत्रादौ स्तन्यशुद्ध्यर्थं धार्मी स्नेहोपपादिताम् ॥ २५१ ॥
 संस्वेद्य विधिवद्द्वयो वमनेनोपपादयेत् ।
 वचाप्रियङ्गुयथाह्नफलवत्सकसर्पैः ॥ २५२ ॥
 कल्कैर्निम्बपटोलानां काथैः सलवणैर्बभेम ।
 सम्यग्वान्तां यथान्यायं कृतसंसर्जनां ततः ॥ २५३ ॥
 दोषकालबलापेक्षी स्नेहपित्वा विरेचयेत् ।
 त्रिधुतामभयां वाऽपि त्रिफलारससंयुताम् ॥ २५४ ॥
 पाययेन्मधुसंयुतामभयां वाऽपि केवलाम् ।
 (पाययेन्मूत्रसंयुतां विरेकार्थं च शास्त्रवित् २५५)
 सम्यग्विरिकां मतिमान् कृतसंसर्जनां पुनः ।
 ततो दोषावशेषपन्नैरन्नपानैरुपाचरेत् ॥ २५६ ॥
 शालयः पष्टिका वा स्युः श्यामाका भोजने हिताः ।
 प्रियङ्गवः कोरदूषा यवा वेणुयवास्तथा ॥ २५७ ॥
 वंशवेत्रकलायाश्च शाकैर्धै स्नेहसंस्कृताः ।
 मुद्गान् मसूरान् यूपार्थं कुलत्थांश्च प्रकल्पयेत् २५८
 निम्बवेत्राप्रकुलकवार्ताकामलकैः शृतान् ।
 सन्धोषसैन्धवान् यूपान्दापयेत्स्तन्यशोधनान् २५९
 शशान् कपिञ्जलानेणान् संस्कृतांश्च प्रदापयेत् ।
 शार्ङ्गशास्रपणत्वगश्वगन्धाशृतं जलम् ॥ २६० ॥
 पाययेताथवा स्तन्यशुद्ध्ये रोहिणीशृतम् ।
 अमृतास्रपणत्वक्काथं चैव सनागरम् ॥ २६१ ॥
 किराततिलककाथं श्लोकपादेरितान् पिबेत् ।
 जीनेतान्स्तन्यशुद्ध्यर्थमिति सामान्यभेषजम् २६२
 कीर्तितं स्तन्यदोषाणां पृथगन्यं निबोधत ।
 पाययेद्विरसक्षीरां द्राक्षामधुकसारिवाः ॥ २६३ ॥
 रुक्षणपिष्टां पयस्यां च समालोड्य सुखाम्बुना ।
 पञ्चकालकुलत्थैश्च पिष्टैरालेपयेत् स्तनौ ॥ २६४ ॥
 शुष्कौ प्रक्षाल्य निर्दुष्टात्तथा स्तन्यं विशुध्यति ।
 फेनसङ्घातवक्षीरं यस्यास्तां पाययेत् खियम् २६५
 पाठानांगरशाङ्गामूर्वाः पिष्ट्वा सुखाम्बुना ।
 अज्जनं नागैरं दारं विल्वमूलं प्रियङ्गवः ॥ २६६ ॥
 स्तनयोः पूर्ववत् कार्यं लेपनं क्षीरशोधनम् ।
 किराततिलकं शुण्ठीं सामृतां काथयेद्विषक् २६७
 तं काथं पाययेद्धार्वीं स्तन्यदोषनिवहणम् ।
 स्तनौ चालेपयेत् पिष्टैर्वगोधूमसर्पैः ॥ २६८ ॥
 पङ्क्तिरेकाश्रितीयोक्तैरौषधैः स्तन्यशोधनैः ।
 रुक्षक्षीरां पिबेत् क्षीरं तैर्वा सिद्धं धृतं पिबेत् २६९

१ अयमर्थश्लोकः कवितुस्तके न पश्यते । २ 'दोषविशेषेण'
 इति पा० । ३ 'सस्नेहा शुषसंस्कृताः' इति पा० । ४ 'धान्यनागर'
 इति पा० । ५ 'तगरं' इति पा० । ६ 'शुष्कक्षीरा' इति पा० ।

पूर्ववर्जिवकायं च पञ्चमूलं प्रलेपनम् ।
स्तनयोः संविधातव्यं सुखोष्णं स्तन्यशोधनम् ॥२७०॥
यष्टीमधुकम्बुद्रीकापयस्यासिन्धुवारिकाः ।
शीताम्बुना पिबेत्कल्कं क्षीरवैवर्ण्यनाशनम् ॥२७१॥
द्राक्षामधुकल्केन स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् ।
प्रक्षाल्य वारिणा चैव निदुह्यात्तौ पुनः पुनः ॥२७२॥
विषाणिकाजशृङ्गा च त्रिफलां रजनौ वचाम् ।
पिबेच्छीताम्बुना पिष्ट्वा क्षीरदौर्गन्ध्यनाशिनीम् ॥
लिह्याद्वाऽप्यभयाचूर्णं सव्योषं माक्षिकद्रुतम् ।
क्षीरदौर्गन्ध्यनाशार्थं धात्री पथ्याशिनी तथा २७३
सारिवोशीरमज्जिष्टायेष्मातककुचन्दनैः ।
पत्राम्बुचन्दनोशीरैः स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् २७५
स्निग्धक्षीरा दासमुस्तपाठाः पिष्ट्वा सुखाम्बुना ।
पीत्वा ससैन्धवाः क्षिप्रं क्षीरशुद्धिमवाप्नुयात् २७६
पाययेत् पिच्छलक्षीरां शाङ्गैश्चामभयं वचाम् ।
मुस्तनागरपाठाश्च पीत्वाः स्तन्यविशोधनाः ॥२७७॥
तकारिष्टं पिबेच्चापि यदुक्तं गुदजापहम् ।
विदारीविव्वमधुकैः स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् २७८
त्रायमाणासूतानिस्वपटोलविफलाशूतम् ।
गुरुक्षीरा पिबेदाशु स्तन्यदोषविशुद्धये ॥ २७९ ॥
पिबेद्वा पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनगरम् ।
बलानागरशाङ्गैश्चामूर्वाभिल्लं पयेत् स्तनौ ॥ २८० ॥
पुष्टिपर्णीपयस्याभ्यां स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् ।
अष्टावेते क्षीरदोषा हेतुलक्षणभेषजैः ॥ २८१ ॥
निर्दिष्टाः क्षीरदोषोत्थास्तोकाः केचिदाभयाः ।
कायं चैव सतागरमित्यत्र नागरकृत एव काथो ज्ञेयः । पूर्व-
वर्जिवकायमित्यत्र जीवकायं जीवनीयम् ॥२८२-२८१॥—
दोषदूष्यमलाश्चैव महतां व्याधयश्च ये ॥ २८२ ॥
त एव सर्वे बालानां मात्रा त्वल्पतरा मता ।
निवृत्तिर्वैमनादीनां मृदुत्वं परतन्त्रताम् ॥ २८३ ॥
वाक्चेष्टयोस्सामर्थ्यं वीक्ष्य बालेषु शास्त्रवित् ।
भेषजं स्वल्पमात्रं तु यथाव्याधि प्रयोजयेत् ॥ २८४ ॥
मधुराणि कषायाणि क्षीरवन्ति मृदूनि च ।
प्रयोजयेद्भिषग्बाले मतिमानप्रमादतः ॥ २८५ ॥
अत्यर्थस्निग्धरूक्षोष्णमम्लं कटुविषाकि च ।
गुरु चौषधपानान्नामेतद्बालेषु गर्हितम् ॥ २८६ ॥
समासात् सर्वरोगाणामेतद्बालेषु भेषजम् ।
निर्दिष्टं शास्त्रविद्वैद्यैः प्रविचित्र्य प्रयोजयेत् ॥ २८७ ॥
दुष्टक्षीरसेवनादुत्पन्नबालविकारणां स्वरूपं दर्शयित्वा यथा-
कर्तव्यं भेषजमाह—दोषेत्यादि । दोषा वातादयः, दूष्याणि

रक्षादीनि, मलाः शकृन्मूत्रलेवादयः । एते दोषादयो य एव
महतां त एव बालानामपि भवन्ति, किंतु बालान् प्राप्य तेषां
दोषादीनां मात्रा त्वल्पतरैति विशेषः; तेन दोषादिमात्रापेक्षा
भेषजमात्राऽप्यल्पा भवतीति भावः । निवृत्तिर्वैमनादीनामित्यादि ।
द्विविधा बाला भवन्ति—स्वतन्त्रवृत्तयः, परतन्त्रवृत्तयश्च; तत्र
परतन्त्रत्वं बालेषु वीक्ष्य वमनादीनां निवृत्तिः कर्तव्या, वाक्-
चेष्टयोश्च बालस्य सामर्थ्यं वीक्ष्य स्वतन्त्रतायां जातायां वमना-
दीनां मृदुत्वं शास्त्रविद्वैद्यैः प्रयोजयेत्, तथा संशमनमपि भेष-
जमल्पमात्रं यथाव्याधि बालेषु प्रयोजयेदिति वाक्यार्थः;
किंवा बालेषु मृदुत्वं परतन्त्रतां च वीक्ष्य वमनादीनां निवृत्ति-
विधातव्या, वाक्चेष्टयोश्च बालेषु सामर्थ्यं वीक्ष्य संशमनं भेष-
जमल्पमात्रं यथाव्याधि प्रयोजयेदिति योजनायम् । मधुराणी-
त्यादिना बालेषु कर्तव्यं भेषजमाह । अलार्थमित्यादि प्रयोजये-
दित्यन्तो ग्रन्थ आरभ्य सविवादः ॥ २८२-२८७ ॥

भवन्ति चात्र—

इति सर्वविकाराणामुक्तमेतच्चिकित्सितम् ।

स्थानमेतद्धि तन्त्रस्य रहस्यं परमुत्तमम् ॥ २८८ ॥

इति सर्वविकाराणामित्यादिना चिकित्सास्थानोक्तमर्थमुपसं-
गृह्णाति । सर्वविकाराणामिति वचनेन अनुक्तानामपि विकारा-
णामेतच्चिकित्साबीजसूत्रमिति दर्शयति । रहस्यमिति अत्यन्तो-
पयुक्तचिकित्सामिधायकतया गोप्यं, न कसैचित् पापिष्टाय
प्रकाशनीयमिति ॥ २८८ ॥

अस्मिन् सप्तदशाध्यायाः कल्पाः सिद्धय एव च ।

नासाद्यन्तेऽग्निवेशस्य तन्त्रे चरकसंस्कृते ॥ २८९ ॥

तानेतान् कापिलबलिः शेषान् दृढबलऽकरोत् ॥

तन्त्रस्यास्य महार्थस्य पूरणार्थं यथातथम् ॥ २९० ॥

संप्रति दृढबलः स्वीयसंस्कारविषयं दर्शयन्नाह—अस्मि-

न्नित्यादि । सप्तदशाध्याया इति चिकित्सास्थाने सप्तदशाध्यायाः;

ते च चरकसंस्कृताश्च यस्मच्चिकित्सितान्तान्नाष्टावध्यायाश्च,

तथाऽऽशौऽतीसारविषयद्वित्रणीयमदालयोक्तान् विहाय ज्ञेयाः ।

(परिशिष्टसंस्कारस्यादृष्टातिशयसंपाद्यत्वादात्मनोऽदृष्टातिशयमेव

दर्शयन्नाह—तच्छङ्करसिलौढी) ॥ २८९-२९० ॥

रोगा येऽप्यत्र नोद्दिष्टा बहुत्वान्नामरूपतः ।

तेषामप्येतदेव स्याद्दोषादीन् वीक्ष्य भेषजम् २९१

संप्रति उक्तानुक्तोपचिकित्सातिदेशार्थमाह—रोगा येऽप्य-

त्रेत्यादि । एतदेवेत्यादि एतच्चिकित्सास्थानाद्युक्तं भेषजम्; एत-

देव हि भेषजं नामरूपादिना विशेषेणानुक्तानां सामान्यतश्च

वातादिजन्यतयोक्तान् रोगानपेक्ष्य तथायुक्तं सद् भेषजं भवती-

त्यर्थः । दोषादीनि दोषदूष्यनिदानान्यपेक्ष्य वक्ष्यमाणानि; किंवा

दोष-भेषज-देश-काल-बल-शरीराहार-सामान्य-सत्त्व-प्रकृति-वर्णा-

सि सूत्रस्थानोक्तानि ॥ २९१ ॥

१ 'परमुत्तमं' इति पा० । २ एतद्ब्रह्माख्यानुसारी पाठस्त्व-

नुपलब्धत्वात् मूले सन्निवेशितः ।

१ 'निदोषव्यो' इति पा० । २ 'यवाम्बु' इति पा० ।

३ 'गुरुक्षीरा' इति पा० । ४ 'ज्ञेया बालानां विना बालग्रहान् तुषैः'

इति पा० । ५ 'प्रविमज्य' इति पा० ।

दोषदूष्यनिदानानां विपरीतं हितं ध्रुवम् ।

उक्तानुक्तान् गदान् सर्वान् सम्यग्युक्तं नियच्छति ॥

अथ कथमेतद्भेजमनुक्तानां गदानां भेषजं भवतीत्याह—
दोषदूष्येत्यादि । दोषा वातादयः, दूष्याणि रक्तादीनि, निदानानि रक्षादीनि, एषां व्यस्तानां समस्तानां वा यद् विपरीतं, हितमिति भेषजं, तद् सम्यग्युक्तं सदुक्तानुक्तान् गदान् ध्रुवं नियच्छति; उक्तानिति नामरूपादिभिः, अनुक्तानिति नामरूपादिविशेषेणानुक्तान् । एतेन यदेवेतद् दोषादिविपरीततया प्रतिपादितं भवति तदैवानुक्तानामपि गदानां दोषादीन् बुद्ध्वा सम्यग्युक्तं भेषजं भवतीति दर्शयति । यद्यपि च यच्चिदानविपरीतं भेषजं तद्दोषविपरीतेनैव ग्रहीतुं पार्यते, यतो निदानेन दोषप्रकोपः क्रियते, तस्य च दोषस्य विपरीतं यथा रूक्षनिदानरूढे वायौ रूक्षे यो विपरीतः ब्रूहः स निदानेऽपि विपरीत एव; तथाऽपि दोषस्यैवांशवैपरीत्येन भेषजप्रयोगोपदर्शनार्थं निदानविपरीतोपादानमिह । यथा—यदि वायुः सर्वात्मना प्रकुपितस्तदा तस्य वायोर्यद्विपरीतं तैलं तत् कर्तव्यं, यदा तु शीतेन वायुर्बृहत्स्तदा सर्वात्मना विरुद्धं तैलमुत्तुज्य यदेव शीतत्वे हितं तैल्येव शीतगुणस्य प्रथमार्थं हेतुविपरीतमुष्णं भेषजं प्रयुज्यते । अत एवोक्तं—“शीतेनोष्णकृतात् रोगाञ् शमयन्ति निषग्विदः” (वि. अ. ३) इत्यादि । इह तु दोषादीनां ग्रहणाद् दोषदूष्यसमुदायात्मा व्याधिरपि लभ्यते, तेन व्याधिविपरीतमपि भेषजमवश्यकम् । विपरीतशब्देन चेह प्रतिकूलमुच्यते, न विपरीतगुणमात्रं; तेन विपर्ययाकारिणामपि भेषजानां ग्रहणं भवति । यत्तु समानमेव क्षीणानां दोषाणां धातूनां वा भेषजं भवति तद् दोषादिव्याध्याधिवृद्धिजनकतया विपरीतमेव, येन तत्र न दोषादयः प्रतिकर्तव्याः किंतु तत्क्षयाः, तेन क्षये दोषादिविपरीतं सम्यग्युक्तं सदोषादीन् नियच्छतीत्युक्तं, ततो दोषादिसमानमेव विपरीतमिति न कश्चिद्दोषः ॥ २९२ ॥

देशकालप्रमाणानां साम्यासाम्यस्य चैव हि ।

सम्यग्योगोऽन्यथा ह्येषां पथ्यमप्यन्यथा भवेत् २९३

अथ येन सम्यग्योगेन युक्तं भेषजं कार्यकरं भवति तमेव सम्यग्योगमाह—देशकालेत्यादि । एषां तु देशादियोगानामुदाहरणान्याचार्येणैव कृतानि ‘आस्यादामाशयस्थान’ इत्यादिना ‘नातिदोषं च बहुपि’ इत्यन्तेन । तत्र देश आतुररूप एवोक्तः, भूमिरूपदेशापेक्षा तु योजना साम्यापेक्षयोजनाभिधानेनैव गृहीता । कालः षड्विधो दिनानुरौषधादिभिः । तत्रौषधकालो दशविधः । प्रमाणमौषधस्य त्रिविधम्—अल्पं, बहु, समं च । साम्यं द्विविधं देशशरीरयोः; व्याधिसाम्यं त्वौषधान्तर्निविष्टमेव; ऋतुसाम्यं च कालगृहीतं; प्रमाणसाम्यग्रहणं सम्यग्योगेनैव कृतम् । असात्म्यं यत् साम्यविपरीतम् । सम्यग्योगः यथावत्प्रयोगः । विपर्यये दोषमाह—अन्यथा ह्येषां पथ्यमप्य-

न्यथा भवेत्; एषां देशादीनाम्, अन्यथेति असम्यग्योगे, पथ्यमपीति भेषजं दोषादिविपरीतमपि, अन्यथेति अपथ्यं भवति । यानि चापराणि बलसत्त्वादीनि दशविधदोषाद्यन्तर्गतानि परीक्ष्याणि नेहोक्तानि तानि दोषादिव्यन्तर्भावनीयानि ॥ २९३ ॥

आस्यादामाशयस्थानं हि रोगान् नस्तः शिरोगतान् ।

मुदात्तं पकाशयस्थानं हन्त्याशुं दत्तमौषधम् ॥ २९४ ॥

शरीरावयवोत्थेषु विसर्पपिडकादिषु ।

यथादेशं प्रदेहादि शमनं स्याद्विशेषतः ॥ २९५ ॥

शरीरापेक्षसम्यग्योगोदाहरणमाह—आस्यादित्यादि । आस्यादित्यादौ तृतीयास्थाने पञ्चमी; तेनासेन दत्तमौषधं वमनाद्यामाशयस्थानं गदानाञ्छतरं निहन्ति । एवं नासया दत्तमौषधं शिरोगतान् हन्ति । गुदेन दत्तं पकाशयस्थानं हन्ति । बहिःपरिसर्जनभेषजप्रयोगं शरीरदेशापेक्षमाह—शरीरावयवोत्थेष्वित्यादि । यथादेशमिति व्याधिदेशे । प्रदेहादीनि प्रदेहपरिषेकोपनाह्वदीनि ॥ २९४ ॥ २९५ ॥

दिनानुरौषधव्याधिजीर्णलिङ्गवैवेक्षणैर्म् ।

कालं विद्यादिनावेक्षः पूर्वोक्तं वमनं यथा ॥ २९६ ॥

रोग्यवैशेष्यं यथा प्रातर्निर्गच्छं बलवान् पिबेत् ।

भेषजं लघुपथ्यान्त्रैर्युक्तमद्यात्तु दुर्बलः ॥ २९७ ॥

भैषज्यकालो भुक्तादौ मध्ये पथ्यान्मुहुर्मुहुः ।

सामुद्रं भक्तसंयुक्तं ग्रासग्रासान्तरे दश ॥ २९८ ॥

अपाने विगुणे पूर्वं, समाने मध्यभोजनम् ।

व्याने तु प्रातरशितमुदाने भोजनोत्तरम् ॥ २९९ ॥

वायौ प्राणे प्रदुष्टे तु ग्रासग्रासान्तरिष्यते ।

श्वासकासपिपासास्तु त्ववचार्यं मुहुर्मुहुः ॥ ३०० ॥

सामुद्रं हिकिने देयं लघुनाऽप्येन संयुतम् ।

संभोज्यं त्वौषधं भोज्येर्विचित्रैररुचौ हितम् ॥ ३०१ ॥

ज्वरे पेयाः कपायाश्च क्षीरं सर्पिर्विरेचनम् ।

पडहे पडहे देयं कालं वीक्ष्यामयस्य च ॥ ३०२ ॥

क्षुद्रेगमोक्षौ लघुता विगुह्मिर्जीर्णलक्षणम् ।

तदा भेषजमादेयं स्याद्वि दोषवदन्यथा ॥ ३०३ ॥

चयादयश्च दोषाणां वर्ज्यं सेव्यं च यत्र यत् ।

ऋताववेक्ष्यं यत् कर्म पूर्वं सर्वमुदाहृतम् ॥ ३०४ ॥

(उपक्रमणां करणं प्रतिषेधे च कारणम् ।

व्याख्यातमवलानां सविकल्पानामवेक्षणम् ॥ ३०५ ॥

१ ‘अथस्तानुदतो दत्तं हस्याञ्छतरमौषधम्’ इति पा० । २ ‘यथा-दोषं’ ‘यथावत्सं’, ‘यथादेहं’ इति च पा० । ३ बहुधादशैपुस्तकेषु ‘अवेक्षणम्’ इत्यस्य स्थाने ‘अवेक्षणम्’ इति पठ्यते, एवमग्रेऽप्यस्मिन् प्रकरणे ‘रोग्यवैशेष्यं’ इत्यादि स्थाने ‘रोग्यवैशेष्यः’ इत्यादि पठ्यते । ४ ‘व्यानेऽन्ते प्रातराशस्य’ इति पा० । ५ पतञ्जलीकद्वयं हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते ।

मुहुर्मुहुश्च रोगाणामवस्थामातुरस्य च ।
 अवैक्षमाणस्तु भिषक् चिकित्सायां न मुह्यति ३०६)
 इत्येवं षड्विधं कालमनवेक्ष्य भिषग्जितम् ।
 प्रयुक्तमहिताय स्यात् सस्यस्याकालवर्षवत् ॥ ३०७॥
 व्याधीनामृत्वहोरात्रवयसां भोजनस्य च ।
 विशेषो भिद्यते यस्तु कालावेक्षः स उच्यते ॥ ३०८॥
 वसन्ते श्लेष्मजा रोगाः शरत्काले तु पित्तजाः ।
 वर्षासु वातिकाश्चैव प्रायः प्रादुर्भवन्ति हि ॥ ३०९॥
 निशान्ते दिवसान्ते च वर्षान्ते वातजा गदाः ।
 प्रातः क्षपादौ कफजास्तयोर्मध्ये तु पित्तजाः ३१०
 वयोन्तमध्यप्रथमे वातपित्तकफामयाः ।
 बलवन्तो भवन्त्येव स्वभावाद्दयसो नृणाम् ॥ ३११॥
 जीर्णान्ते वातजा रोगा जीर्यमाणे तु पित्तजाः ।
 श्लेष्मजा भुक्तमात्रे तु लभन्ते प्रायशो बलम् ॥ ३१२॥

देशमनु कालापेक्षसम्यग्योगोदाहरणानि कालविभागपूर्वक-
 माह-दिनातुरौषधेसादि । दिनादिभिरवेक्षणशब्दः संबध्यते;
 अवैक्षणम् अवैक्षा । अत्र दिनावैक्षादिकालान् क्रमादुदाहरति-
 दिनावैक्ष इत्यादि । रोगवैक्ष इति रोगिणो विशेषं बलवत्त्वम-
 बलवत्त्वं चावैक्ष्य भवतीत्यर्थः । निरञ्ज इति औषधसुपु-
 ज्यापि उपक्षणमभुजान् । औषधावेक्षणगदकालानाह-भैष-
 ज्यकाला इत्यादि । अत्र भुक्तादाविलेनेन कालद्वयमु-
 च्यते; यथा प्रातरेव निरञ्जं, तथा प्राग्भोजनं च ।
 तथा पश्चादिलेनेन च कालद्वयमेव प्रातर्भोजनोत्तरकालं,
 अपरं तु सायं भोजनोत्तरकालम् । मध्येमुक्तं तु यदर्थं
 भुक्तत्वोपयुज्यते, पश्चात् पुनरर्थं भुज्यते । मुहुर्मुहुर्भुक्तं नाम
 यद्भोजनसमये प्रतिकर्णं भुज्यते । सासुद्रं नाम यद्भक्तस्या-
 दावन्ते च भुज्यते, तत्समुद्रवदाहारावरणात् 'सासुद्रं' इत्य-
 भिधीयते । भुक्तमिति पदं भुक्तादाविलादिभिः प्रत्येकं संबध्यते ।
 अन्तरामर्कं नाम यदन्ते संयोगात् संस्काराद्वा तद्विश्रितं
 भुज्यते । प्रासप्रासान्तरं तु भुक्तं नाम यद् प्रासानां मध्येषु
 भुज्यते । अन्ये तु 'प्रासप्रासान्तरं' इति पठन्ति, एकं च
 भेषजकालं वदन्ति; भुक्तमिति पदेन च भेषजकालान्तरमभि-
 धाय दशौषधकालपूर्णं कुर्वन्ति । अत एव 'वायौ प्राप्ते
 प्रदुष्टे तु प्रासप्रासान्तरिच्यते' इति वचनेन 'आचार्येणैक एव
 काल उक्तः । तत्र प्रासस्य प्रासान्तरमध्ये यदौषधं तद् प्रास-
 प्रासान्तरमुच्यते । भुक्तमित्यस्य लक्षणं-भुक्तं लघुनाऽन्तेन
 संयुतमिति; लघुना पेयादिना अन्तेन संयुतं यद्भुज्यते
 तद्भुक्तमुच्यते । संयोगं त्वौषधैरिलादिना तु यदौषध-
 संस्कृतमन्नमुपयुज्यते अलघु लघु वा तत् संभुक्तशब्देनो-
 च्यते । ये तु 'प्रासे प्रासान्तरं' इति पठन्ति, ते प्राप्ते
 प्रदुष्टे प्रासे प्रासान्तरं वा भेषजोपयोगेन कालद्वयं वर्ण-

यन्ति, लघुनाऽन्तेन संयुतमिति पदं संभोज्यमित्यस्यैव विशेषणं
 वर्णयन्ति; भुक्तमिति तु पदं विवरणग्रन्थेऽपि सर्वात्मकालो-
 पयोगनीयभेषजविशेषणमिति व्याख्यानयन्ति । एवं व्यवस्थिते
 'अपाने किणुपे' इत्यादिभेषजकालविवरणं व्यक्तमेवेति न
 पुनर्व्याहियते । एते च काला यद्यपि रोगविशेषविषयतया
 विहिताः, तथाऽपि भेषजसैवाग्नी विगुणापानादिविधेयस्य काला
 भवन्ति । अपानवैगुण्यादयस्तु गुदा इह भेषजविषयतयोपपाताः ।
 तेनापाने विगुणे यदौषधं तस्याप्येते काला इत्यादिनिबन्धो
 बोद्धव्यः । यस्तु व्याख्यवेक्षः कालः स व्याख्यवस्थारूप इह
 वक्तव्य इति विशेषः । औषधावेक्षं कालमभिधाय व्याख्यवेक्षं
 कालमाह-ज्वरे पेया इत्यादि । अत्र च पेयाकषायसर्पिः-
 क्षीरविरचनानामुत्तर्गविधया ज्वराहादिरभ्य षडहे यथाक्रमं
 देयत्वमुच्यते । षडहातिक्रमे पेयादानं न विरोधमावहति,
 सामान्यविधेर्विरोधविधिना बाधनस्य सर्वत्रैवानुमतत्वात् । तेन
 लङ्घितस्य कषायषडहे पेयादानं यत् प्रसज्यते "लङ्घितं वसितं
 काले यथागुभिरुपाचरेत्" (चि. अ. ३) इति वचनेन, तदपि
 न विरोधि; तस्य च श्लोकस्य प्रपञ्चो ज्वरचिकित्सित एव कृत
 इति नेह क्रियते । कालं वीक्ष्यामयस्य त्विति अवस्थारूपं कालं
 ज्वरलक्षणसामयस्य वीक्ष्य षडहे पेया देयेत्यर्थः । जीर्णलङ्घ-
 पेक्षं कालमाह-क्षुद्रेगेसादि । क्षुदिति बुभुक्षा भवति, वेग-
 मोक्ष इति पुरीषादिनिर्गमः । लघुता विशुद्धिरिति हृदयोद्गारवि-
 क्षुद्धिः । जीर्णलक्षणमिति जीर्णालक्षणम् । एतच्च जीर्णलक्षणं
 यद्यपि रसविमानेऽप्यभिहितं, तथाऽपीह कालावेक्षया प्रकर-
 णागतत्वादभिधानं न पुनरुक्तदोषकम् । तदा भेषजमादेय-
 मिति वचनेन प्रातर्यदौषधमनन्तं दीयते तद्भेषजं अलवमृशति,
 यदन्तोत्तरकालं तदजीर्ण एव प्रातराशे दीयते; किंवा भोजनो-
 त्तरकालमपि यदौषधं दीयते तदपि दिनान्तरभुक्तेऽन्ते जीर्णं
 एव दीयते । अन्यथा स्याद्दि दोषवदित्यत्र केचिद् 'द्विदोषवत्'
 इति पठन्ति, तेन जीर्यति जीर्यमाणे च दोषद्वययुक्तं स्यादित्यर्थः ।
 'स्यात्तु दोषवदित्यथा' इति पाठ आकरः । ऋतुरूपकाला-
 वेक्षं सम्यग्योगं विभजते-चयादयश्चेत्यादि । चयादय इति
 चयप्रकोपप्रशमाः । ते च चयादयो यथा-कफस्य हेमन्ते
 चयः, प्रकोपो वसन्ते, श्रोष्मे प्रशम इत्यादित्येवभावः । वज्र्यं
 सेव्यं च ऋतायुक्तं, तत्रैव च शुर्वन्नादि वर्ज्यमुक्तं, तेन तत्रैव
 तज्ज्ञेयम् । उपक्रमणामिलादिकं सार्धं श्लोकं केचित् पठन्ति;
 तमनार्धं वदन्ति । उक्तपञ्चिककालानवेक्षप्रयोगेऽतिशयलं सह-
 द्यन्तमाह-इत्येवमित्यादि । यथा सस्यस्याकालवर्षेण पीडा
 मरणं वा भवति, तद्वदौषधमपि पञ्चिककालानवेक्षमुपयुक्तं
 हेतुशाय विनाशाय वा भवति । पुनरन्यथा कालावेक्षं योगं दर्श-
 यन्तः केचित् पठन्ति-व्याधीनामृत्वहोरात्रनियमादिश्लोकचतु-
 द्यम्, एतदपि नातिप्रसिद्धम् ॥ ३१६-३१२ ॥

नात्यं हन्त्यौषधं व्याधिं यथाऽऽपोऽल्पा महानलम् ।
दोषवचातिमात्रं स्यात्सस्यात्युदकं यथा ॥३१३॥
संप्रधार्य बलं तस्मादायमस्यौषधस्य च ।

नैवातिबहु नालम्पं भैषज्यमवचारायेत् ॥ ३१४ ॥

प्रमाणविशेषावेवं योऽं दर्शयन्नाह—नालमित्यादि । यद्यपि चेह भैषजस्य प्रमाणं शृङ्गाप्रहिकया नोक्तं, तथाऽपीह “दोष-प्रमाणानुरूपो हि भैषज्यप्रमाणविकृत्यो बलप्रमाणविशेषापेक्षो भवति” (वि. अ. ८) इत्यादिनोक्तं मध्यभैषजप्रमाणं ज्ञेयम् ॥ ३१३ ॥ ३१४ ॥

औचित्याद्यस्य यत् सात्त्यं देशस्य पुरुषस्य च ।
अपथ्यमपि नैकान्तात्तत्पुण्यजलभते सुखम् ॥ ३१५ ॥
बाह्वीकाः पल्लवाश्चीनाः शूलीका यवनाः शकाः ।
मांसगोधूममाध्वीकाशकश्चैवैश्वानरोचिताः ॥ ३१६ ॥
मत्स्यसात्त्यास्तथा प्राच्याः क्षीरसात्त्याश्च

सैन्धवाः ।

अहमेकावन्तिक्ताः तु तैलाम्लं सात्त्यमुच्यते ३१७
कन्दमूलफलं सात्त्यं विद्यान्मलयवासिनाम् ।
सात्त्यं दक्षिणतः पेया मन्थश्चोत्तरपश्चिमे ॥ ३१८ ॥
मध्यदेशे भवेत् सात्त्यं यवगोधूमगोरसाः ।
तेषां तत्सात्त्ययुक्तानि भैषज्यान्मवचारायेत् ॥ ३१९ ॥
सात्त्यं ह्यायु बलं धत्ते नातिदोषं च बह्वपि ।

अथ सात्त्यावेवं सम्यग्योगं विमज्जनाह—औचित्याद्यसे-
त्यादि । औचित्यादिति अभ्यसात्, अपथ्यमपि यद्यस्य पुरु-
षस्य सात्त्यं तदेकान्तात् खजन् न सुखं लभते इति योजना ।
एकान्तात् झटिति सर्वथा च खजन् । एतेनापथ्यमपि
सात्त्यमेकान्तात् खजतः सुखं न भवतीति दर्शयति;
पथ्यस्य सात्त्यस्य परित्यागे तु नितरामेव दुःखं भवतीति
दर्शयति । देशशब्देन चेह देशवासिनो जनपदा अभिप्रेताः ।
तेन देशसात्त्यशब्देन तद्देशजातत्वेनैव पुरुषैर्यत् सेव्यते
तत् साधारणं सात्त्यं गृह्यते । पुरुषसात्त्यग्रहणेन तु यत्
प्रतिनियतपुरुषस्यैवाभ्यासात् सात्त्यतां याति तत् पुरुष-
प्रतिनियतं सात्त्यं गृह्यते । यत्तु पूर्वं “देशानामामयानां
च विपरीतगुणं गुणैः । सात्त्यमिच्छन्ति” (स. अ. ६)
इत्यनेन देशसात्त्यमुक्तं, तद्देशविपरीतगुणत्वेन तद्देशनिवा-
सिनां पुरुषाणां सात्त्यमुक्तम्; इदं तु देशविपरीतगुणं भवतु
मा भवतु वा, तथाऽपि तद्देशनिवासिनामभ्यासेन सात्त्यं
तदिह सात्त्यमुच्यते इति विशेषः । पुरुषसात्त्यस्य प्रायः
प्रतिपुरुषं भिन्नत्वेनानियतत्वाच्चृङ्गाप्रहिकया उदाहरणं न
कृतम् । तेन देशाभ्याससात्त्यानि प्रसिद्धान्युदाहरति—
बाह्वीका इत्यादि । वैश्वानरोचिता इति अत्रोचितशब्देना-
भ्यास उच्यते । तैलं चाम्लं चेति तैलाम्लम् । दक्षि-

१ ‘क्षीरसात्त्याश्च प्राच्या मत्स्यसात्त्याश्च सैन्धवाः’ इति
पा० । २ ‘अहमेकान्तवैकान्तं’ इति पा० । ३ ‘शकामूलफलं’ इति
पा० । ४ ‘मण्ड’ इति पा० । ५ ‘देशवासिनो जना अभिप्रेताः’
इति पा० ।

णत इति दक्षिणापथे । उत्तरे च पश्चिमे चेति उत्तरपश्चिमे ।
तेषामित्यत्र तच्छब्देन जनपदाः पुरुषाश्च गृह्यन्ते । तेन तत्सा-
त्त्ययुक्तानीति उक्तदेशसात्त्ययुक्तपुरुषसात्त्ययुक्तानि । सात्त्यो-
पयोगफलमाह—सात्त्यं ह्यायु बलमित्यादि । बह्वपि अति-
मात्रमपि ॥ ३१५-३१९ ॥—

योगैरेव चिकित्सन् हि देशाद्यद्योऽपराध्यति ३२०
वयोबलशरीरादिभेदा हि बहवो मताः ।

उक्तदेशादिपरीक्षाव्यतिरेकेण केवलं यथोक्तयोगैरेव चिकित्सां
कुर्वतो दोषमाह—योगैरेवेत्यादि । देशाद्यत्र इत्यनेन देशाद्य-
ज्ञानाद् देशादिविगुणचिकित्साकारकं पुरुषं लक्षयति । अपरा-
ध्यति न ईप्सितं साधयति । देशाद्यत्र इत्यत्रादिशब्देन काला-
दीनामुक्तानां तथा तद्देशान्तरात्कथमेव-बल-शरीर-प्रकृति-सत्त्वानां
ग्रहणम् । देशाद्यत्रः कृतोऽपराध्यतीत्याह—वयोबलेत्यादि ।
आदिशब्देन प्रकृतिसत्त्वादीनां ग्रहणम् । यस्माद्योबलादि-
भेदा बहवश्चिकित्सावेक्षणयाधिक्यचिकित्सकानां मताः सन्ति,
तस्माद् देशादिनिरपेक्षा चिकित्सा क्रियमाणा न ईप्सितं साधय-
तीति भावः ॥ ३२० ॥—

तथाऽन्तःसन्धिमार्गाणां दोषाणां गूढचारिणाम् ३२१
भवेत् कदाचित् कार्याऽपि विरुद्धाभिमतता क्रिया ।
पित्तमन्तर्गतं गूढं खेदसेकोपनाहने ॥ ३२२ ॥
नीयते बहिरूपैर्हि तथोष्णं शमयन्ति ते ।
बाह्यैश्च शीतैः सेकाद्यैरुष्माऽन्तर्याति पीडितः ३२३
सोऽन्तर्गूढं कफं हन्ति शीतं शीतैस्तथा जयेत् ।
गृह्णन्पिष्टो घनो लेपश्चान्नस्यापि दाहकृतः ॥ ३२४ ॥
त्वग्गतस्योष्मणो रोधाच्छीतकृद्वाभ्यन्तः ५गुरोः ।
छर्दिन्नी मक्षिकाविष्टा मक्षिकैव तु वामयेत् ॥ ३२५ ॥
द्रव्येषु स्विन्नजग्वेषु चैव ते त्वेव विक्रिया ।

सामान्योक्तचिकित्सायाः प्रकारान्तराणां विशिष्टार्थकर्तृत्व-
माह—तथाऽन्तरित्यादि । अन्तर्मागः कोष्ठाश्रयिणः, सन्धि-
मार्गा मध्यमार्गाश्रयिणः । गूढचारिणामिति अन्तःसंधिगत-
त्वेनाव्यक्तगतीनां दोषाणां विरुद्धाभिमतताऽपि क्रिया कदा-
चिद्वति, विरुद्धाभिमतता विपरीतत्वेन ख्याता । किंवा न
केवलं वयोबलादिभेदा बहवो मताः किंतु अन्तःसंधिमार्गाणां
दोषाणां गूढचारिणां भेदा बहवश्चिकित्सावेक्षणया मता इति;
ततो गूढचारिणो दोषभेदेन चिकित्साभेदो भवेत् कदा-
चिदित्यादि योजनीयम् । विरुद्धाभिमतक्रियाकरणोदाहरण-
माह—पित्तमन्तर्गतमित्यादिना । नीयते बहिरिति बाह्य-
रोमकूपनिःसारणेन नीयते बहिरूपैः । तथेति तथा
उक्तेन प्रकारेण उष्णं पित्तमुष्णैः खेदादिभिः शम-
यन्ति । संप्रति शीतेन चिकित्सितेन शीतलेष्मणमनोदाहर-

१ ‘तेषां तत्सात्त्ययुक्तश्च वयोवृद्धास्तास्तथा । आयुर्वेदशरीरा-
दिभेदा हि बहवो मताः’ इति गङ्गाधरसंमतः पाठः । २ ‘अन्तर्गतं
पित्तमाहुः’ इति पा० ।

णमाह—बाह्यैवेत्यादि । पीडित इति बहिर्गच्छन् निरुद्धः । अथ प्रत्यनीकस्यापि कल्पनाविशोषादन्याकार्तृत्वमाह—
श्लक्ष्णपिष्ट इत्यादि । त्वगगतस्पर्शो रोधादिति त्वज्जाग्रेण निर्गच्छत ऊष्मणो रोधात् । शीतकृच्चान्ध्याद्युरोरिति अगु-
रोष्णस्यापि पिष्टोऽधनश्च लेपः शीतकृत् स्यादित्यर्थः । विरुद्धक्रियाभिधानप्रसङ्गेन समुदायापेक्षयैकदेशस्य विरुद्धकार्य-
करणोदाहरणमाह—छर्दिघ्नौत्यादि । द्रव्येषु खिन्नजगधेयैवं तेभ्येव विक्रियेति अनेन मक्षिकाविष्टारम्भकेषु द्रव्येषु मक्षिकाजठराभिविषेभ्यु एवं विक्रिया मक्षिकाशरीरगततया विष्टागततया च विरुद्धा क्रिया यथोक्ता भवतीति वाक्यार्थः ; खिन्नजगधेय्विति खादितानन्तरमभिप्रेक्षे, विक्रियेति विरुद्ध-
क्रिया । किंवा संस्कारेण पूर्वद्रव्यकार्यविरुद्धोदाहरणार्थमाह—
द्रव्येभ्येत्यादि । अस्मिन् पक्षे “जगधेषु” इत्यस्य स्थाने “दग्धेषु” इति पठन्ति । तत्र लाजसक्तूनां सिद्धपिण्डेषु खिन्नतया लाज-
विपरीता गुरुत्वेनाभिवधादिकारिका क्रिया ; तथा उत्पलना-
लेषु दग्धेषु क्षारतया शीतविरुद्धा क्रिया छेदनादिक्रिया इत्याद्युदाहार्यम् । यदा “यस्मिन् जगधेषु” इति पाठः, तदाऽपि खिन्नानन्तरं जगधेय्विति कृत्वा सक्तुसिद्धपिण्डक एवोदाहरणं ज्ञेयम् ॥ ३२१-३२५ ॥—

तस्मादोषौषधादीनि परीक्ष्य दश तत्त्वतः ॥ ३२६ ॥
कुर्याच्चिकित्सितं प्राज्ञो न योगैरेव केवलम् ।

परीक्षाकलमुपसंहरति—तस्मादित्यादि । दोषौषधादीनि उपकल्पनीये (सू. अ. १५) एकादश पठितानि, विमाने च द्वादश पठितानि, तेन तद्ग्रहणेनेहोक्तं दशसंख्यत्वं व्याहृत्यते; तेन दृढबलेनैव निरुद्धप्रस्तावे यानि दोषौषधादीनि दश निर्दिष्टानि “समीक्ष्य दोषौषधदेशकालसात्म्यामिसत्त्वौकवयौबलानि” (सि. अ. ३) इत्यनेन, तान्येवात्र दश गृह्यन्ते । एतद्दशक एवोपकल्पनीयौक्तैकादशकस्य परीक्ष्यस्य तथा विमानोक्तद्वादशकस्य चावरोधः । तथाहि—उपकल्पनीये एतद्दशत अन्ये प्रकृतिशरीराहारा उक्ताः ; तत्र शरीरस्य प्रकृतेश्च देश-
शब्देन भूम्यातुरप्राणिना ग्रहणम्, उक्तं हि—“देशो भूमि-
रातुरश्च” (वि. अ. ८) इति ; आहारस्य तु सात्म्यग्रहणेनैव ग्रहणम् । विमाने च यो द्वादशो विकारः पठितः, स दोषग्रह-
णगृहीतः । एवं सर्वोपकल्पनीयाद्युक्तार्थोपग्रहो व्याख्येयः । यत्तु आपादवर्मप्रसूतिभिरतद्गुणबहुव्रीहपक्षाश्रयेणोपकल्पनीयो-
क्तानामेव दशत्वं व्याख्यातमिह, तत्पक्षस्याभ्युपगमसंगतं च । न योगैरेवेति न प्रयोगमात्रेण ॥ ३२६ ॥—

निवृत्तोऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनायाति हेतुना ३२७
क्षीणे मार्गकृते देहे शेषः सूक्ष्म इवानलः ।
तस्मात्तनुबध्नीयात् प्रयोगेणानपायिना ॥ ३२८ ॥
सिद्ध्यर्थं प्राक्प्रयुक्तस्य सिद्धस्याप्यौषधस्य तु ।
च. सं. ८२

संप्रति चिकित्सया निवृत्ते व्याधौ कर्तव्यं दर्शयचाह—
निवृत्तोऽपि पुनरित्यादि । निवृत्त इव निवृत्तः, किंविदवशिष्ट-
दोषरूपमूलः ; न तु सर्वथा निवृत्तः, तस्य तुल्यहेतुना प्रत्याग-
मनविरोधात्, तथा सूक्ष्ममलदृष्टान्तविसदृशत्वाच्च । क्षीणे अपचितमांसदिके । मार्गकृते इति व्याप्यप्रतिबन्धकतया मार्गसदृशकृते । शेष इति अनलविशेषणम् । अपिशब्देन निवृत्तोऽपि यदा स्वल्पेन हेतुना आयाति तदा प्रशमाभिमुखो नितरामेवायातीति दर्शयति । एवं व्यवस्थिते कर्तव्यमाह—
तस्मादित्यादि । अनुबध्नीयात् प्रयोगेणेति पुनरप्यनुबन्धभेज-
प्रयोगं कुर्यात् । अनपायिनेति रोगान्तराकारकेण । किमर्थमतनुब-
ध्नीयादित्याह—दाढ्यार्थमिति । प्रयुक्तसिद्धौषधकृतव्याधिनिरुद्धि-
लक्षणस्यार्थस्य दाढ्यार्थं, तथैवार्थमिति यावत् ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥—

काठिन्यादूनभावाद्वा दोषोऽन्तःकुपितो महान् ३२९
पथ्यमप्यश्रतस्तस्याद्यो व्याधिरुपजायते ॥ ३३० ॥
ज्ञात्वेवं वृद्धिमभ्यासमथवा तस्य कारयेत् ।

अपरमपि प्रयोगानुबन्धविषयमाह—काठिन्यादित्यादि । काठिन्यादिति दोषचयरूपसंहतत्वात् । ऊनभावात् अचयप्रको-
पात् ; अचयेऽपि च दोषाणां प्रकोपो भवत्येव ; यथा—बलवद्भि-
प्रहादिभिर्वायोः, पित्तस्य कोषादिभिः, श्लेष्मणश्च दिवास्त्रा-
दिभिः ; अयं चाचयप्रकोपो घनावयवोपचयार्कर्तृत्वात् ‘ऊनभा-
वात् प्रकोप’ इत्युच्यते । दोषोऽन्तःकुपितो महानित्यत्र काठि-
न्यात् कुपित ऊनभावाच्च कुपितो महान् भवतीति व्यवस्था । काठिन्यादि अचयकोपोऽन्तरेव प्रायो भवति, ऊनभावाच्च अच-
यप्रकोपः प्रसरणसमावत्वात् लघुचयबन्धसारो(?)ऽपि महान् भवति । सुदृढतां नीत इति यथाक्रमं, तेन यः काठिन्यादन्तः-
कुपितः स सुदुतां नीतः, स्थूलभावान्महान् ‘कुपितोऽरुपतां नीतः’ ; सुदुतोषकर इति अल्पविकारकरः । किंवा काठिन्यादिति दोषदृष्ट्यसंबन्धकृतस्थैर्यात्, ऊनभावादिति यथोक्तकाठिन्यं विना । अन्तरिति शरीरानुत्तानदेशे । महानिति च पदं द्वाभ्या-
मपि संबध्यते । एकस्य कारणप्रचयेन महत्त्वम् । पथ्यमप्यश्रत इति हितमपि भेषजमुपयुज्जानस्य । उपजायत इति सुदुतया अल्पतया वा अनुवर्तते । ज्ञात्वेवमिति पथ्यमिदमस्य भेषजम्, अयं तु व्याधिरिति, महत्त्वाद्भ्रमोत्पत्त्या सर्वथा न निवर्तते ममः, एवं ज्ञात्वा तथैव पूर्वप्रयुक्तप्रयोगस्य वृद्धिं वा अभ्यासं वा कारयेत्, न तत्प्रयोगाश्रयप्रयोगान्तरं कुर्यात् ; वृद्धिर्मात्रा-
धिक्यम्, अभ्यासः सततोपयोगः । अयमर्थोऽन्यत्राप्युक्तः—
“अभ्यसमानाः क्रमशस्तु योगा जयन्ति रोगाश्च बलिनः स्थिराश्च । तस्मादखिन्नः पुरुषोऽभ्युपेयाधोगप्रयोगात् समुदीर्ण-
रोगे” इति ॥ ३२९ ॥ ३३० ॥—

सातत्यास्वाद्वाभावाद्वा पथ्यं द्वेष्यत्वमागतम् ३३१
कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनः ।

मनसोऽर्थानुकूल्याद्भि तुष्टिरूर्जा रुचिर्बलम् ॥३३२॥
सुखोपभोगता च स्याद्वाधेश्चातो बलक्षयः ।
लौल्याहोपक्षयाद्वाधेर्वैधर्म्याच्चापि या रुचिः ३३३
तासु पथ्योपचारः स्याद्योगेनाथं विकल्पयेत् ।

उक्तसततोपयोगे यदि पथ्यं सातत्वात् सततोपयोगाद्देतो-
द्वैव्यत्वमागतं भवति, तथा स्वाद्वभावाद्वा अनिष्टत्वाद्देव्यत्वमागतं
भवति, तदाऽपि तदेव पथ्यं तैलैः कल्पनाविधिभिः खरस-
शृतकल्पादिभिः सूक्ष्माहोपक्षेप विधानैः पुनरातुरस्य प्रियत्व-
मापादयेत् । स्वाद्वपि सततोपयोगादप्रियं भवतीति दृष्टम्,
अस्वादु तु खभावादेवाप्रियम् । स्वादुशब्देनात्र प्रियो रसोऽ-
भिधीयते । प्रियत्वापादनप्रयोजनमाह—मनसोऽर्थानुकूल्यादि-
त्यादि ।—मनसोऽनुकूलभेषजादिरूपाणुकल्पनात् । ऊर्जा मनो-
बलम् । सुखोपभोगता भेषजस्याप्रातिक्कृत्येनोपयोगः । अत्र
चातितृष्णादिभ्यः सुखोपभोगान्ते विरेचने अरुचौ कर्तव्यम-
भिधाय रुचिर्विशेषे कर्तव्यतामाह—लौल्यादिति । अत्र लौल्या-
देव हि कस्यचित्पुरुषस्य कस्मिंश्चिद्विशेषे रुचिर्भवति; दोषक्षया-
दपि कश्चिद्विर्भवति; तथा व्याधियुक्तस्य च पेये रुचिर्भवति;
व्याधिमहिम्ना कश्चिद्विर्भवति, यथा—पाण्डुरोगे स्तिकायाः;
वैधर्म्याच्च रुचिर्भवति, यथा—स्निग्धस्य रुक्षे, मधुरस्य चाम्ले;
शुद्धकम्—“अम्लेन केचिद्विहता मनुष्या माधुर्ययोगे प्रणयीम-
वन्ति” (सु.सू.अ.४६) इति; किंवा व्याधिवैधर्म्यादिलेक एव हेतुः;
अत्रोदाहरणं यथा—“अम्लज्वरेऽम्लकटुकच्छुता । एतैर्लौल्या-
दिभिः प्रत्येकं जनिता रुचिः, आसु रुचिषु लौल्यादिजनितासु
पथ्योपचारः स्यात्, पथ्यमेव देयं नापथ्यमित्यर्थः । अत्र यदि
पथ्यं च भवति रुचिर्विषयं च भवति तदा साध्वेव, यदा तु
रुचिर्विषयमपथ्यं स्यात् तदा कर्तव्यमाह—योगेनाथं विकल्प-
येदिति । भेषजयोगेनाथम् इच्छाविषयं भोज्यं संस्कृत्य दद्यादि-
त्यर्थः । अन्यैस्तु लौल्यादिदोषजा त्रिविधाऽत्रारुचिरुच्यते;
तत्र लौल्याज्यामरुचौ पथ्योपचारः, दोषक्षयजायामरुचौ योगे-
नेति सम्यगयोगेनोपचारः, व्याधिवैधर्म्यजायां चायमदनीयं

व्याधिप्रत्यक्षनीकप्रयोगैरुपकल्पयेदिति व्याख्यातम् । पूर्वमेव तु
व्याख्यानमादिश्यामहे ॥ ३३१-३३३ ॥—

तत्र श्लोकाः—

विंशतिर्व्यापदो योनेर्निदानं लिङ्गमेव च ॥ ३३४ ॥
चिकित्सा चापि निर्दिष्टा शिष्याणां हितकाम्यया ।
शुक्रदोषास्तथा चाष्टौ निदानाकृतिभेषजैः ॥ ३३५ ॥
ह्रैव्यान्मुक्तानि चत्वारि चत्वारः प्रदरास्तथा ।
तेषां निदानं लिङ्गं च भैषज्यं चैव कीर्तितम् ॥ ३३६ ॥
क्षीरदोषास्तथा चाष्टौ हेतुलिङ्गमिषग्नितैः ।
रेतसो रजसश्चैव कीर्तितं शुद्धिक्षणम् ॥ ३३७ ॥
उक्तानुकचिकित्सा च सम्यग्योगस्तथैव च ।
देशादिगुणशंसा च कालः पद्धि एव च ॥ ३३८ ॥
देशे देशे च यत् सात्यं यथा वैद्योऽपराध्यति ।
चिकित्सा चापि निर्दिष्टा दोषाणां गूढचारिणाम् ॥
यो हि सम्यक् जानाति शास्त्रं शास्त्रार्थमेव च ।
न कुर्यात् स क्रियां चित्रमचक्षुरिव चित्रकृत् ॥ ३३९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-
बलसंपूरिते चिकित्सास्थाने योनिव्यापञ्चि-
कित्सितं नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।

चिकित्सितमिदं स्थानं षष्ठं परिसमापितम् ॥ ३४१ ॥

विंशतिरित्यादिप्रसंगः सुबोध एव ॥ ३३४-३३९ ॥

इति श्रीनारायणदत्तात्मजश्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां
चरकतात्पर्यटीकायामायुर्वेददीपिकायां चिकित्सा-
स्थाने योनिव्यापचिकित्सितं नाम
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

१ ‘देशादिगुणयोगाश्च’ इति पाठः ।

श्रीचरकसंहितायां चिकित्सितस्थानं समाप्तम् ।

कल्पस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो मदनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

चिकित्सितस्थाने तु तत्र तत्र विहितवमनविरचनयोः प्रयोगान् विस्तराभिधातुं चिकित्साधिकृतयोगस्थानरूपकल्प-स्थानमुच्यते । यद्यपि चिकित्सायां वस्तरपि प्रतिपादितत्वाद्ब्रह्मविधायकं सिद्धिस्थानमपि चिकित्साज्ञतयाऽभिधातव्यं, तथाऽपि पञ्चकर्मणामौत्सर्गिकप्रवृत्तौ वमनविरचनपूर्विकैव वास्तिकर्मप्रवृत्तिर्भवतीति कृत्वा वमनविरचनाभिधायकं कल्प-स्थानमेव ब्रह्मविधायकसिद्धिस्थानादपेक्ष्यमधीयते । वमन-विरचनानां कल्पास्तिस्रस्तिस्रिंशति कल्पस्थानम् । कल्पाभि-धानेऽपि विरेचनस्योत्सर्गिकप्रवृत्तौ वमनपूर्विकैव प्रवृत्तिर्भव-तीति वमनपूर्वकत्वाद्विरेचनस्य वमनकल्पा एवापेक्ष्यमधीयते । वमनकल्पेष्वपि वमनद्रव्यश्रेष्ठत्वान्मदनफलस्यैवादौ कल्पोऽभि-धीयते; श्रेष्ठत्वं च मदनफलस्य 'वमनद्रव्याणां मदनफलानि श्रेष्ठतमान्याचक्षतेऽनपायित्वात्' इत्यनेनात्रैव वक्ष्यति ॥१॥२॥

अथ खलु वमनविरचनार्थं वमनविरचनद्र-व्याणां सुखोपभोगतमैः सहान्नैर्द्रव्यैर्विविधैः कल्प-नार्थ-भेदार्थं विभागार्थं चेत्पर्यः, तद्योगानां च क्रियाविधेः सुखोपायस्य सम्यगुपकल्पनार्थं कल्प-स्थानमुपदेक्ष्यामोऽग्निवेशः ॥ ३ ॥

कल्पार्थं दर्शयन्नाह—अथ खल्वित्यादि । अथशब्दः प्राक्-प्रस्तुते । खलुशब्दः प्रकाशने । वमनविरचनार्थमिति वमन-निमित्तं विरेचननिमित्तं च । वमनविरचनद्रव्याणामिति मद-नफलादिनिवृत्तादीनाम् । अन्यैरिति सुरासौवीरकाचैः कोवि-दारादिप्रकारैश्च । अन्यैरित्यस्य विशेषणं—सुखोपभोगतमै-रिति । अत्र सुखाद्योपभोगो येषां ते सुखोपभोगाः, न तदा-त्वसुख उपभोगो येषां ते सुखोपभोगाः; तथाहि तदात्वेऽसु-खोपभोगानां कोविदारादीनामग्रहणं स्यात् । कल्पनार्थमिति पदस्य क्रियायां संबन्धमदर्शयित्वैव तद्याख्यानप्रत्ययनार्थं व्या-करोति—भेदार्थं विभागार्थं चेत्पर्यं इति; तत्र भेदार्थमिति वमनविरचनद्रव्यप्रयोगभेदार्थं, ते च प्रयोगभेदाः “त्रयश्चिन्ता-योगशतं प्रणीतं फलेषु” (सू. अ. ४) इत्यादिकाः; विभाग-ार्थमिति अत्र ‘फलपिप्पलीनां द्वौ भागौ कोविदारादिकषायेण,

१ 'विरेचनाद्रमनस्य पूर्वत्वात्' इति पा० । २ अयं पाठो हस्त-लिखितपुस्तके नोपलभ्यते । ३ 'भेदार्थं विभागार्थं चेत्पर्यः' इति पाठः कश्चित्पुस्तके न पठ्यते । ४ 'तेन' इति पा० । ५ 'तदात्व-सुखोपभोगानां कोविदारादीनां ग्रहणं स्यात्' इति पा० ।

इत्यादिवक्ष्यमाणद्रव्यविभागार्थम् । उपोद्घातं समाप्य प्रकृत-माह—तद्योगानामिति; वमनविरचनद्रव्यप्रयोगाणाम् । क्रियाया इतिकर्तव्यत्वाया विधिः क्रियाविधिः, खरसादिरूपतया करणा-नीति यावत्; तस्य क्रियाविधेर्वैविष्येण—सुखोपायस्येति; सुखार्थः सुखो वा उपायो यस्य स सुखोपायः, तस्य सम्यगुपकल्पनार्थ-मिति सम्यगुपदेशार्थम् ॥ ३ ॥

तत्र दोषहरणमूर्ध्वभागं वमनसंज्ञकम्, अधो-भागं विरेचनसंज्ञकम्; उभयं वा शरीरमलविरेच-नाद्विरेचनसंज्ञां लभते ॥ ४ ॥

वमनविरचनशब्दार्थं विभजते—तत्रेत्यादि । ऊर्ध्वं मुखेन दोषनिर्हरणं भजत इति ऊर्ध्वभागम् । अधो गुदेन दोषनिर्हरणं भजत इति अधोभागम् । वमनविरचनयोरपि कदाचिद्विरेचन-संज्ञां षड्विरेचनशताश्रित्योक्त्या दर्शयन्नाह—उभयमपी-त्यादि । न चैवं सति वमनविरचनवशिरूढेऽपि विरेचनसंज्ञा-प्रसक्तिरुद्भावन्यीया, यतः षड्विरेचनशब्दविरचनसंज्ञा वम-नविरचनयोरेव योगरहस्या वर्तते ॥ ४ ॥

तत्रोष्ण-तीक्ष्ण-सूक्ष्म-व्यवायि-विकाशीन्यौषधा-नि खवीर्येण हृदयमुपेत्य धमनीरजसुस्य स्थूलाणु-स्रोतोभ्यः केवलं शरीरगतं दोषसंघातमाग्नेयत्वाद् विष्यन्दयन्ति, तैक्ष्ण्याद् विच्छिन्दन्ति, स विच्छिन्नः परिप्लव्यन्ते स्नेहभाविते काये स्नेहाकभाजनस्थमिव श्लौढमसज्जगणुप्रवणभावादांमाशयमागम्योदानप्र-णुजोऽग्निवाय्वात्मकत्वाद्ूर्ध्वभागप्रभावादौषधस्यो-र्ध्वमुत्क्षिप्यन्ते, सलिलपृथिव्यात्मकत्वाद् अधोभागप्र-भावाच्चौषधस्याधः प्रवर्तते, उभयतश्चोभयगुण-त्वात् । इति लक्षणोद्देशः ॥ ५ ॥

संप्रति द्वयोरपि वमनविरचनद्रव्ययोः साधारणोष्णतीक्ष्ण-त्वादिगुणयोगकृतदोषविष्यन्दनादिसाधारणकार्यदर्शनपूर्वकमग्नि-वाय्वात्मकत्वादिविशिष्टधर्मयोगकृतं विशिष्टं च कार्यं वमनवि-रेचनरूपं दर्शयन्नाह—तत्रोष्णेत्यादि । उष्णमिति उष्णवीर्यम् । खवीर्येणेति खप्रभावेण । धमनीरजसुस्येति सकलेदेहगता धमनीरजसुस्यः सकलेदेहगतधमन्युत्सरणं च वीर्येण ज्ञेयं, न साक्षात् । आग्नेयत्वाद्विष्यन्दयन्तीति विलीनं कुर्वन्ति । विच्छिन्दन्ति छिन्नं कुर्वन्ति । परिप्लव्यन् इतस्ततो गच्छन् । असज्जगिति न कचिदपि सङ्गं गच्छन् । अणुप्रवणभावादिति अणुत्वात् प्रवणभावाच्च; प्रवणत्वमिह कोष्ठगमनोन्मुखत्वम्, अणुत्वं च अणुमार्गसंचारित्वम् । वदानप्रणुज इति उदानवायु-

१ 'संभावनीया' इति पा० । २ 'परिप्लव्य' इति पा० ।

प्रेरितः । अग्निवाय्वात्मकत्वादिति अग्निवायूकषेवत्वात् । ऊर्ध्वभागप्रभावादिति ऊर्ध्वभागदोषहरत्वरूपप्रभावात् । एवं सलिलपृथिव्यात्मकत्वमपि व्याख्येयम् । उभयतश्चेति ऊर्ध्वमध्वं शिष्यत इत्यर्थः । उभयगुणत्वादिति अग्निवाय्वात्मकत्वात् सलिलपृथिव्यात्मकत्वाद्ध्वोभागप्रभावाच्चैत्यर्थः । इति लक्षणोद्देश इति अनन्तरग्रन्थेन वमनविरचनद्रव्यस्वरूपमिधानं कृतमित्यर्थः । अत्र च प्रकरणे सामान्येनैव वमनविरचनद्रव्याणाम् 'अग्निवाय्वाद्विष्यन्दयन्ति' इत्यनेनामेत्यत्वं प्रतिपादितं; पुनश्च विशेषेण 'अग्निवाय्वात्मकत्वात्' इति पदेन वमनद्रव्यस्याभ्यात्मकत्वं प्रतिपाद्यते; तेन, सामान्ये विशेषे च वमनद्रव्याणामग्नेयत्वप्रतिपादानात् प्रकृष्टमाग्नेयत्वं भवति; विरेचनद्रव्याणां तु सामान्योक्ताग्नेयत्वसंबन्धाद् विशेषगुणकथनप्रस्तावे च सलिलपृथिव्यात्मकत्वमिधानाद्वमनद्रव्यापेक्षयाऽप्रकृष्टमाग्नेयत्वं भवति । तथाहि सुश्रुतेऽपि वमनविरचनयोरप्याग्नेयत्वमुक्तं— 'सारत्वंसौद्रम्य-तैक्ष्ण्योष्ण-विकाशित्वेर्विरेचनम् । वमनं च हरेद्वेत्सोपान्ना प्रकृष्टा गतमन्यथा' (सु. वि. अ. ३३) इत्यनेन । यन्नात्रोच्यते—वमनं यद्यूर्ध्वभागहरत्वप्रभावाद्ध्वंययति, तदाऽग्निवाय्वात्मकत्वादिति हेतुवर्णनं न युज्यते; यतः, यद् सोपपन्निकं कार्यं न भवति तत् प्रभावकृतमिति व्यपदिश्यते; उक्तं हि—'प्रभावोऽविन्यस्य उच्यते' (सू. अ. २६) इति । तत्र, यतः प्रभावस्यैव वमनकार्यं वाय्वभ्यात्मकगुणतया वाय्वभ्यात्मकत्वं हेतुवर्णनं (दि)श्यते, न तु वाय्वभ्यात्मकत्वं स्वतन्त्रो वमनहेतुः; तथाहि सति यदप्यदपि वाय्वभ्यात्मकमूर्ध्वभागदोषहरत्वप्रभाववरहितं, तदपि वमनैकैर स्यात्; यथा—कण्डकरसे द्रव्ये तत् स्यात्; तस्मात् प्रभावगुणतयैव हेतुवर्णनम् । एवं विरेचनद्रव्येऽपि पूर्वपक्षसिद्धान्तावनुसर्तव्यो ॥५॥

तत्र फल-जीमूतकेक्ष्वाकु-धामार्गव-कुटज-कृतवेधनानां, श्यामात्रिबुच्चतुरङ्गुल-तिस्वक-महाबुक्ष-स-तला-शङ्खिनी-दन्ती-द्रवन्तीनां च, नानाविधदेश-कालसंभवात्वाद-रस-वीर्य-विपाक-प्रभावग्रहणौद्देह-दोष-प्रकृति-वयो-बलाग्नि-भक्ति-सात्म्य-रोगावस्थादीनां नानाप्रभाववरत्वाच्च, विचित्रगन्ध-वर्ण-रस-स्पर्शानामुपयोगंसुखार्थमसंख्येयसंयोगानामपि च सतां द्रव्याणां विकल्पमार्गोपदर्शनायैव विरेचनयोगशतानि व्याख्यास्यामः ॥ ६ ॥

संप्रति कल्पस्थानवक्तव्यतया षड्विरेचनप्रयोगशतान्यनति-संक्षेपविस्तरप्रयोगोपदर्शनपूर्वकं प्रतिजानीते—तत्र फलेत्यादिना षड्विरेचनयोगशतानि व्याख्यास्याम इत्यन्तेन । तत्र कृतवेधनान्तानां विच्छेदपाठेन वमनप्रयोगप्रयोज्यत्वं, श्यामा-

१ 'वमनविरचनद्रव्यस्वरूपमिधानं' इति पा० । २ 'वमनं' इति पा० । ३ 'प्रभावग्रहणानां' इति पा० । ४ 'रोगावस्थादि-नानात्मकत्वाच्च' इति पा० । ५ 'उपयोगसुखाय' इति पा० ।

दीनां विरेचनप्रयोगप्रयोज्यत्वं च दर्शयति । अत्रैव वमने विरेचने चैकैकेषां पुनर्वैस्तानां मदनफलादीनां श्यामादीनां च बहवः प्रयोगा अभिधीयन्ते, न पुनरैकैकेमेव द्रव्यं वमनकारकं विरेचनकारकं वा; स्वल्पसंख्याप्रयोगेण ग्रहणसुखता वमनविरेचनयोगस्य भवति, कार्यं च तिष्ठत्येतीत्याह्लाह—नानाविधेत्यादि यावद्भोगावस्थादीनां नानाप्रभाववरत्वाच्चेति । अस्यार्थः—यस्मान्नानाविधदेशकालसंभवाः, नानाविधात्वादाः, नानाविधवीर्याः, नानाविधविपाकाः, नानाविधप्रभावाश्च मदनफलादिका ओषधयः, तथा तत्संस्कारकाः कोविदारादिका ओषध उपलभ्यन्ते; पुरुषाश्च देह-दोष-प्रकृति-वयो-बलाग्नि-भक्ति-सात्म्य-रोगावस्थाभिन्ना नानाविधा इत्यन्ते; तेन नैकं द्रव्यं सर्वस्मिन् देहदोषादौ यौगिकं, सर्वत्र काले वा प्राप्यते सर्वत्र देशे वा; तस्माद्देहदोषादिना भेदवति पुरुषे बहून्वैव द्रव्याणि बहुभिन्न प्रयोगैरुपकल्पितानि यथायोग्यतया यथाप्राति च प्रयोक्तुं शक्यन्ते; अतो बहूनामेव मदानादिद्रव्याणां बहुप्रकार-प्रयोगाणामुपन्यासो युक्त इति भावः । ग्रहणात् उपलभ्यन्तात् । देहो नाना स्थूलकृशादिभेदेन, भक्तिः इच्छा, अवस्थाशब्देनेह रोगावस्थैव ग्राह्या, आदिशब्देनेह सत्त्वाहार्योऽग्रहणम् । भूतिविरेचनप्रयोगोपदर्शनप्रयोजनान्तरमप्याह—विचित्रेत्यादि । नानाविधगन्ध-वर्ण-रसतया प्रयोगे तत्कालमुत्तरकालं च सुखार्थमित्यर्थः । अथ किंप्रभेदान्मदनफलादीनां षट्प्रयोगशतानि भवन्ति, येनाधिकाः प्रयोगा नाभिधीयन्ते इत्याह्लाह—असंख्येयेत्यादि । विकल्पमार्गोपदर्शनायैमिति अधिकप्रयोगकल्पनासमर्थान् मिषजः प्रति एतत् षट्प्रयोगशतोपदर्शनं कर्तव्याधिकप्रयोगकल्पनामार्गोपदर्शनं, तेनापरेऽप्यत्र प्रयोगाः कल्पनीयाः; गन्धे निःशेषप्रयोगानामिधानं प्रयोगाणामसंख्येयत्वेनाशक्यत्वादेव । अनतिविस्तरेण षट्प्रयोगशतामिधानं मन्दबुद्धिसंयवहारार्थमिति भावः । उक्तं शन्यत्र—'एतावन्तो ह्यलमल्पबुद्धीनां व्यवहाराय, बुद्धिमतां च खालक्षण्यानुमानयु-क्तिकुशलानामनुक्तार्थज्ञानाय' (सू. अ. ४) इति ॥ ६ ॥

तानि तु द्रव्याणि देश-काल-गुण-भाजन-संपद्धी-र्यवलाधानात् क्रियासमर्थतमानि भवन्ति ॥ ७ ॥

संप्रति वमनविरचनद्रव्याणां देशादिसंपत्त्या गुणोत्कर्षं दर्शयन्नाह—तानीत्यादि । देशादिभिन्नगुभिः संपच्छब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । भाजनं भेषजस्थापनस्थानम् । वीर्यस्य बलं वीर्याधिकत्वमेव ॥ ७ ॥

त्रिविधः खलु देशः—जाङ्गलः, आनूपः, साधारण-श्चेति । तत्र जाङ्गलः पर्याकाशभूषिष्ठः, तरुभिरपि च—कदर-खदिरासनाश्वक-धव-तिनिश-शलुकी-साल-सोमवल्क-वदरी-तिन्दुकाश्वत्थ-वटामलकीव-नगहनः, अनेकशमी-ककुभ-शिशपाप्रायः, स्थिरशु-

१ 'जेन नाधिकं प्रयोगाणामभिधीयते' इति पा० ।

ष्कपवनबलविधूयमानप्रनृत्यस्तरुणवितपः, प्रततमु-
गातृष्णिकोपगूढतनुखरपरुषसिकताशर्कराबहुलः,
लावतिस्तिरिचकोरातुचरितभूमिभागः, वातपित्त-
बहुलः, स्थिरकठिनमनुष्यप्रायो ज्ञेयः; अथानूपो
हितालतमालनारिकेलकदलीवनगहनः, सरित्स-
मुद्रपर्यन्तप्रायः, शिशिरपवनबहुलः, वज्रुलवानी-
रोपशोभिततीराभिः सरिद्धिरुपगतभूमिभागः, क्षि-
तिधरनिकुञ्जोपशोभितः, मन्दपवनानुवीजितक्षि-
तिरुहगहनः, अनेकवनराजीपुष्पितवनगहनभूमि-
भागः, स्निग्धतरुप्रतानोपगूढः, हंस-चक्रवाक-बला-
क-नन्दीमुख-पुण्डरीक-कादम्ब-मैट्ट-भृङ्गराज-शतप-
त्र-मत्तकोकिलानुनादिततरुवितपः, सुकुमारपुरुषः,
पवनकफप्रायो ज्ञेयः; अनयोरेव द्वयोर्देशयोर्वीरु-
नस्पतिवानस्पत्यशकुनिमुगगणयुतः स्थिरसुकुमा-
रबलवर्णसंहननोपपन्नसाधारणगुणयुक्तपुरुषः सा-
धारणो ज्ञेयः ॥ ८ ॥

देशादि सम्बन्धं व्याकुर्वेचाह—तत्र त्रिविध इत्यादि ।
अत्र केचिज्जाङ्गलादिदेशलक्षणग्रन्थं न पठन्ति, तन्तु जनपदो-
द्धंसनीये पठितमिति कृत्वेहानार्थं वदन्ति । यैस्तु जनपदोद्ध-
सनीये जाङ्गलादिलक्षणं न पठ्यते, तैरत्र पठनीय एवायं
ग्रन्थः ॥ ८ ॥

तत्र देशे साधारणे जाङ्गले वा यथाकालं
शिशिरातरपवनसलिलसेविते समे शुचौ प्रदक्षि-
णोदके श्मशान-चैत्य-देवयजनागार-समाश्रयभार-
म-बल्मीकोपरविरहिते कुशरोहिषास्तीर्णे स्निग्धकृ-
ष्णमधुरमुत्तिके सुवर्णवर्णमधुरमुत्तिके वा मृदाव-
फालकृष्टेऽनुपहतेऽन्यैर्बलवत्तैर्दैर्मरौषधानि जाता-
नि प्रशस्यन्ते ॥ ९ ॥

यथाकालमिति यथाकालं शिशिरादिभिः सेविते देशे ।
श्मशानादिभिः प्रत्येकं विरहितशब्दः संबध्यते । देवयजनेना-
गारशब्दः संबध्यते । समा जनमेलकस्थानम् । न फालेन
कृष्ट इति अफालकृष्टे ॥ ९ ॥

तत्र यानि कालजातान्युपागंतसंपूर्णप्रमाण-रसवी-
र्य-गन्धानि कालातपाग्निसलिलपवनजन्तुभिरनुप-
हतगन्ध-वर्ण-रस-स्पर्श-प्रभावाणि प्रत्यग्राणुदीच्यां
दिशि स्थितानि; तेषां शाखापलाशमन्त्रिरुद्धं
वर्षावसन्तयोर्ग्राहं, ग्रीष्मे मूलानि शिशिरे वा
शीर्णप्ररूढपर्णानां, शरदि त्वक्मृदक्षीराणि, हेमन्ते
साराणि, यथर्तु पुष्पफलमिति; मङ्गलाचारः क-
ल्याणवृत्तः शुचिः शुक्लवासाः संपूज्य देवता अ-

श्विनौ गोब्राह्मणांश्च कृतोपवासः प्राङ्मुख उद्बुद्धो
वा गृह्णीयात् ॥ १० ॥

तत्र यानि कालजातानि न्येनैव कालसंपदुच्यते; कालजा-
तानीति स्वकालभूतानि । उपागतसंपूर्णस्यादिना प्रत्यग्राणीत्य-
न्तेन गुणसंपदुच्यते । प्रत्यग्राणीति संपूर्णगुणतया निष्पन्नानि ।
तेषां शाखापलाशमित्यादिना कालसंपदुत्तुं प्रपन्नयति ।
शाखाग्रहणेनैव त्वगादीनामपि ग्रहणम् । शीर्णप्ररूढपर्णाना-
मिति च्छेदः । ग्रीष्मे मूलानि शिशिरे वेति कथनेन यान्यामे-
यानि तेषां मूलानि ग्रीष्मे, यानि सौम्यानि तेषां मूलानि
शिशिरे, ग्राह्याणीति व्यवस्थां सूचयति; उक्तं ह्यन्यत्र—
“सौम्यान्यौषधानि सौम्येष्वनुष्यादीन्, आमेयान्यामेयेषु”
(सु. सू. अ. ३६) इति । भेषजग्रहणविधानमाह—मङ्गले-
त्यादि ॥ १० ॥

गृहीत्वा चानुरूपगुणवद्भाजनस्थान्यागारेषु प्रा-
गुद्ग्वारेषु निवातप्रवातैकदेशेषु नित्यपुष्पोपहा-
रबलिकसंवत्सु, अग्नि-सलिलोपखेद-धूम-रजो-मूष-
क-चतुष्पदामनभिगमनीयानि स्ववच्छन्नानि शिष्ये-
ष्वासज्य स्थापयेत् ॥ ११ ॥

भाजनसंपदमाह—गृहीत्वेत्यादि । अनुरूपगुणवद्भाजन-
स्थानीति अनुरूपगुणवत्ता च भाजनस्य भेषजसमानगुणतयैव ।
स्ववच्छन्नानीति सम्बन्धुपहितानि ॥ ११ ॥

तानि च यथादोषं प्रयुज्जीत सुरा-सौवीरक-नु-
षोदक-मैरेय-मेदक-धान्याम्ल-फलाम्ल-दध्यम्लदि-
भिर्वाते, मृद्रीकामलक-मधु-मधुक-परुषक-फाणित-
क्षीरादिभिः पित्ते, क्षेष्माणि तु मधु-मूत्र-कषाया-
दिभिर्भावितान्यालोडितानि च; इत्युद्देशः । तं विस्त-
रेण द्रव्य-देह-दोष-सात्त्व्यादीनि प्रविभज्य व्याख्या-
स्यामः ॥ १२ ॥

संक्षेपेण मदनफलादीनां वातादिभेदेन भावनालोडनद्रव्या-
प्याह—तानि च यथादोषं प्रयुज्जीतेत्यादि । धान्याम्लं काश्मिकं,
फलाम्लं दाडिमरसादि । क्षेष्माण्यीत्यादी कषायशब्देन क्षेष्म-
हरद्रव्यकायोऽभिप्रेतः । उद्देश इति संक्षेपाभिधानमित्यर्थः ।
द्रव्य-देह-दोष-सात्त्व्यादीनीत्यत्र आदिशब्देन प्रकृतिबलदीनां
ग्रहणम् ॥ १२ ॥

वसनद्रव्याणां मदनफलानि श्रेष्ठतमान्याचक्षते,
अनपायित्वात् । तानि वसन्तग्रीष्मयोरन्तरे पुण्या-
श्वयुग्म्यां मृगशिरसा वा गृह्णीयान्मेने मुहूर्तं । यानि
पकान्यकाणान्यहरितानि पाण्डून्किमीप्यपूनीत्य-

१ “महकोयदीभृङ्गराजपुंस्कोकिलानुनादितः” इति पा० ।

२ “अनुपागतसंपूर्णप्रमाणरसवीर्यगन्धानि” इति पा० ।

१ “चानुरूपगुणवद्भाजने संस्थाप्यागारेषु” इति पा० । २ “धा-
न्यफलदध्यम्लदिभिर्वाते” इति पा० । ३ “मृद्रीकामधुमधुकफाणित-
क्षीरादिभिः” इति पा० । ४ “द्रव्यदेहदोषसात्त्व्यादीन् वसन्ता-
दींश्च” इति पा० । ५ “अन्तरे पुण्याश्वयुजि मृगशिरसि वा”
इति पा० ।

जन्तुजगधान्यहस्तानि; तानि प्रसृज्य, कुशपुटे वद्ध्वा, गोमयेनालित्य, यवतु(बु)षमापशालिकुलत्थमुद्ध-
पलानामन्यतमे निदध्यादधरात्रम् । अत ऊर्ध्वं
मृदभूतानि मध्विष्टगन्धान्युद्धृत्य शोषयेत् । सुशु-
ष्काणां फलपिप्पलीकदरेत् । तासां घृतदधि-
मधुपललविमृदितानां पुनः शुष्काणां नवं कलशं
सुप्रमृष्टवालुकमरजस्कमाकण्ठं पूरयित्वा खव-
च्छन्नं खनुगुप्तं शिष्येष्वासज्य सम्यक् स्थाप-
येत् ॥ १३ ॥

वमनद्रव्याणामिलादिना मदनफलस्य प्राधान्योपदर्शनपूर्वकं
प्रयोगविधिमाह । अनपायित्वादिति वमनद्रव्यान्तरापेक्षयाऽ-
ल्पव्यापितकत्वात् । अन्तरे इति मध्ये, स च ग्रीष्मवसन्त-
योः सन्तर्वेति कतिपयदिनान्येव मध्ये ज्ञेयः । अश्वयुक् अश्विनी ।
मैत्रे सुहृत् इति शिवसुजगमित्रादीनां मध्ये मित्रदेवताके,
एवं मैत्रे सुहृत् । पलानामिति राशीनाम् । मधुवदिष्टगन्धो
येषां तानि, यानि मध्विष्टगन्धानि भवन्ति तानि ग्राह्याणीति
दर्शयति । फलपिप्पलीरिति मदनफलमध्यगतानि पिप्पली-
संस्थानानि बीजानि । तासामिलादि पूरणवाचकशब्दयोगात्
करणे षष्ठी । खनुगुप्तमिति कृतरक्षाविधानम् ॥ १३ ॥

अथ च्छर्दनीयमातुरं ब्रह्मं ज्यहं वा ज्ञेहस्वेदो-
पपन्नं श्वच्छर्दयितव्यमिति श्राप्यानुपदकमांसरस-
क्षीरदधि-माष-तिल-शाकादिभिः सप्तक्लेशितश्ले-
ष्माणं व्युषितं जीर्णाहारं पूर्वाह्ने कृतबलिहोममङ्ग-
लप्रायश्चित्तं निरञ्जनमतिस्निग्धं यवाग्वा घृतमात्रां
पीतवन्तं, तासां फलपिप्पलीनामन्तर्नखमुष्टि या-
वद्वा साधु मन्येत जर्जरीकृत्य यष्टिमधुकषायेण
कोविदार-कर्बुदार-नीप-विडुल-विम्बी-शणपुष्पी-स-
दापुष्पी-प्रत्यक्षपुष्पी-कषायाणामन्यतमेन वा रात्रि-
मुषितं विमृष्टं पूतं मधुसैन्धवयुक्तं सुखोष्णं कृत्वा
पूर्णं शरावं मन्त्रेणानेनाभिमन्त्रयेत्—

“ब्रह्मदक्षाश्विचद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।
ऋषयः सौपधिरामा भूतसङ्गाश्च पान्तु ते ॥
रसायनमिवर्षाणां देवानाममृतं यथा ।
सुधेवोत्तमनागानां भेषज्यमिदमस्तु ते ॥”

इत्येवमभिमन्त्र्योदङ्मुखं प्राङ्मुखं वाऽऽतुरं पा-
ययेच्छेषमज्वरगुल्मप्रतिश्यायात् विशेषेण पुनः
पुनरापिप्तागमनात्, तेन साधु वमति; हीनवेगं
तु पिप्पल्यामलक-सर्षप-वचाकलकलवणोष्णोदकैः
पुनः पुनः प्रवर्तयेदापिचदर्शनात् । इत्येष सर्वेच्छ-
र्दनयोगविधिः ॥ १४ ॥

१ ‘प्रशुष कुशपुल्लेवद्धा’ इति पा० । २ ‘सुद्रपणांना’ इति
पा० । ३ ‘फलानां पिप्पलीकदरेत्’ इति पा० । ४ ‘भवसृज्य’
इति पा० ।

ब्रह्मं ज्यहं वा ज्ञेहस्वेदोपपन्नमित्यनेन अभ्यङ्गे क्रिय-
माणे ज्ञेहसहचरितस्वेदोपादनं ब्रह्मं ज्यहं वा विधीयते,
“ज्यह्वावरं सप्तदिनं परं तु स्निग्धो नरः स्वेदमित्य इष्टः”
(सि. अ. १) इत्यनेन पानप्रयुज्यमानज्ञेहस्य सप्तरात्रं
त्रिरात्रं वा प्रकषे उच्यते इति न विरोधः । एतच्चभ्यङ्गस्वेद-
सहितज्ञेहस्वेदकरणं पानज्ञेहान्तदिवसमारभ्य क्रियते, तेन
ज्ञेहपानविश्रामदिनेन तमं बृहज्ज्यहपूरणमभ्यङ्गज्ञेहसहित-
स्वेदप्रयोगस्य भवति । ज्ञेहपानाच्च यदिश्रामदिनम्, “एका-
होपरतस्त्रद्वक्तुवा प्रच्छर्दनं पिबेत्” (सु. अ. १३)
इत्यनेनोक्तं, तथैवेवापि । कफोक्लेशकारिभोजनमाह—श्चच्छर्द-
यितव्यमित्यादिना । श्व इति परस्मिन्नङि । व्युषितमिति
रात्रिमित्यान्तम् । निरञ्जमिति पदच्छेदः । अनतिस्निग्धमि-
त्यादिना वमनदिन एव घृतमात्रासुक्तयवागुपानपूर्वकं वमन-
मनतिस्निग्धपुरुषविषयं ब्रूते । अन्ये तु पूर्वदिन एवानति-
स्निग्धस्य घृतमात्रां पीतवत् एव यवाग्वाः पानमाहुः, “पिशै-
र्विषैरसैर्दोषासुक्लेश्य देहिनः । स्निग्धस्निग्धाय वमनं दत्तं
सम्यक् प्रवर्तते ॥ अथापरेद्युः पूर्वाह्ने साधारणे काले वमन-
द्रव्यकषायककचूर्णज्ञेहानामन्यतमस्य” (सु. चि. अ० ३३)
इत्यादिसुश्रुतोक्तेः । अन्तर्नखमुष्टिमिति अन्तरीकृतनखमुष्टि-
परिमाणम् । यावद्वा साधु मन्येतैत्यनेन मात्राया बलदोषादि-
भेदेनास्थिरत्वमित्याह । यष्टिमधुकस्य कोविदारादिषु विच्छेद-
पाठ उत्तरप्रयोगेषु कोविदारादेश्यष्टीमधुविरहितस्य ग्रहणार्थः ।
कोविदारः खनामक्यातः, स शरदि पुष्पति; कर्बुदारस्तु काश्च-
नारः, स वसन्ते पुष्पति; नीपः कदम्बः, विडुलः वेतसः, शण-
पुष्पी घण्टारवा, सदापुष्पी अर्कपुष्पिका, प्रत्यक्षपुष्पी अपा-
मार्गः । रात्रिमुषितं विमृष्टं पूतमिति श्रुतकषायात् कषाया-
न्तरोपदर्शकं पक्षान्तरं; किंवा, कषायपान एव शीतकषाय-
विधानमिहोच्यते । पूर्णं शरावमिति मङ्गलार्थं पूर्णकुम्भवत् ।
पुनः पुनरिति यावत् पितागमनं न भवति तावत् पुनः पुनः
कषायं पिबेदित्यर्थः । अन्यत्राप्युक्तं—“पितान्तमिष्टं वमनं
विरकादर्थ” (सि. अ. १) इत्यादि । वमनायोगकारकहीन-
वेगप्रवृत्तिप्रतिकारार्थमाह—हीनवेगमित्यादि ॥ १४ ॥

सर्वेषु तु मधुसैन्धवं कफविलयनच्छेदार्थं वम-
नेषु विदध्यात् । न चोष्णविरोधो मधुनश्छर्दनयो-
गयुक्तस्य, अविपक्वप्रत्यागमनाहोषनिर्हरणाच्च ॥ १५ ॥

यद्यपि च त्रेयादिवमनयोगेषु मधुसैन्धवयोगो न भवति,
तथाऽपि ‘सर्वेषु’ इति पदं बाहुल्यार्थम् । वमनार्थकषाये उष्णे
मधुप्रक्षेपो विरोधित्वाच्च युज्यते, उक्तं हि—“मधूष्णसुष्णार्तम-
थवा” (सु. अ. २०) इत्यादि, एवमाश्चक्ष्ण समाधानमाह—
न चोष्णविरोधो मधुन इत्यादि । अविपक्वप्रत्यागमनादित्यनेन

१ ‘घृतमात्रासुक्तयवागुपानमाहुः’ इति पा० ।

पच्यमानं मधूष्णयुक्तं विरुध्यतेति दर्शयति । दोषनिर्हरणा-
च्चेति मधूष्णविरुद्धमपि वमनयोगे उष्णे इष्यते, तस्य
दोषनिर्हरणादेव न विरोधो भवतीति दर्शयति । एवं बलिप्र-
योगेऽपि मधुन उष्णाविरोधो वर्णनीयः । एतेन यष्टीमध्वा-
दिनवद्रव्यकृतैर्नवभिः कषायैर्नवयोगाः ॥ १५ ॥

फलपिप्पलीनां द्वौ द्वौ भागौ कोविदारादिकषा-
येण त्रिःसप्तकृत्वः स्थापयेत्, तेन रसेन तृतीयं भागं
पिष्ट्वा मात्रां हरीतकीभिर्विभीतकैरामलैर्वा तुल्यां
वर्तयेत्, तासामेकं द्वे वा पूर्वोक्तानां कषायाणाम-
न्यतमस्याञ्जलिमात्रेण विमुच्य बलवच्छ्लेष्मप्रसेक-
न्थिज्वरोदराक्षिपु पाययेदिति समानं पूर्वेण ॥ १६ ॥

फलपिप्पलीनां द्वौ भागावित्यादौ फलपिप्पलीनां भागत्रयं
कर्तव्यं; तत्र भागद्वयं षड्युगेन कोविदारादिकषायेण क्षारप-
रिस्त्रावणविधिवदेकविंशतिवारान् परिस्त्रावणीयम् । कोविदारा-
दीनां चाष्टानामष्टौ कषायाः पृथक् परिस्त्रावेण प्रयोक्तव्याः ।
येन च कषायेण फलपिप्पलीभागद्वयं परिस्त्राव्य हरीतक्यादि-
परिमाणं मात्रा तृतीयभागफलपिप्पलीकल्कस्य क्रियते तेनैव
कषायेण मैत्रायोगाः; एवमष्टौ हरीतक्यादिमात्रया निर्दिष्टाः
फलपिप्पलीयोगा भवन्ति । मात्राविकल्पश्च दोषबलादिविक-
ल्पकृतो ज्ञेयः । समानं पूर्वेणेति पूर्वयोगवदिह स्नेहस्नेदाभि-
न्नापादिविधानं कर्तव्यमित्यर्थः । एवमन्यत्रापि पूर्ववच्छब्दाधो
ज्ञेयः ॥ १६ ॥

फलपिप्पलीक्षीरं, तेन वा क्षीरयवागूमधोभागे
रक्तपित्ते हृद्वाहे च; तज्जस्य वा दध्न उत्तरकं कफ-
च्छर्दितमकप्रसेकेभ्युः, तस्य वा पयसः शीतस्य
सन्तानिकाञ्जलिं पित्ते प्रकुपिते उरःकण्ठहृदये च
तनुकफोपदिग्धे, इति समानं पूर्वेण ॥ १७ ॥

फलपिप्पल्या क्षीरपाकविधिना साधितं क्षीरं फलपिप्प-
लीक्षीरम्; अयमेको योगः । तेनेति फलपिप्पलीसाधितक्षी-
रेण । तज्जस्येति फलपिप्पलीक्षीरजातस्य दध्नः । उत्तरकमिति
सरम् । सन्तानिका क्षीरोपरिस्थः स्थानो भागः ॥ १७ ॥

फलपिप्पलीशृतक्षीरान्नवनीतमुत्पन्नं फलादि-
कल्ककषायसिद्धं कफाभिभूताग्निं विशुष्यदेहं च
मात्रया पाययेदिति समानं पूर्वेण ॥ १८ ॥

फलादीनि फल-जीमूतकेश्वाङ्ग-धामार्गव-कुटज-कृतवधनादि
षट् । एते क्षीरयोगचतुष्टयेन दृढयोगेन च समं पच्य योगा
अध्यायसंग्रहे वक्तव्याः ॥ १८ ॥

फलपिप्पलीनां फलादिकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः

१ 'तैश्च कषायेः' इति पा० । २ 'तेनैव कषायेण मात्रायोगाः'
इत्यं पाठो हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते । ३ 'प्रसेकेषु पूर्णं
शराव' इति पा० । ४ 'विशुष्यदेहं विशुष्यमाणं च' इति पा० ।

सुपरिभाषितेन पुष्परजःप्रकाशेन चूर्णेन सरसि
संज्ञातं बृहत्सरोरुहं सायान्हेऽवचूर्णयेत्, तद्रात्रि-
व्युपितं प्रभाते पुनरवचूर्णितमुद्बुल्य हरिद्राकृसर-
क्षीरयवागूनामन्यतमं सैन्धवगुडफाणितयुक्तमा-
कण्ठं पीतवन्तमाप्रापयेत् सुकुमारमुत्किष्टपित्तक-
फमौषधद्वेषणमिति समानं पूर्वेण ॥ १९ ॥

फलपिप्पलीनां फलादिकषायेणेत्यादिना एकं प्रययोगमाह ।
पुष्परजःप्रकाशेनेति पुष्पधूलिसदृशेन । हरिद्राभिधानः कृशरो
हरिद्राकृशरः ॥ १९ ॥

फलपिप्पलीनां भैष्ठातकविधिपरिच्युतं स्वरसं
पक्त्वा फाणितीभूतमातन्तुलीभावाद्धेयम्; आ-
तपशुष्कं वा चूर्णीकृतं जीमूतकादिकषायेण पित्ते
कफस्थानगते पाययेदिति समानं पूर्वेण ॥ २० ॥

भैष्ठातकविधिपरिच्युतमिति रसायनोक्तभैष्ठातकजैद्व्यग्रहणविधा-
नेन परिच्युतः स्वरसो ब्राह्मः । फाणितयोगोऽयमेकः । आतपशुष्कं
वेत्यादिना चूर्णयोगोऽप्येकः ॥ २० ॥

फलपिप्पलीचूर्णानि पूर्ववत् फलादीनां षण्णा-
मन्यतमकषायस्युतानि वर्तिक्रियाः फलादिकषा-
योपसर्जनाः पेया इति समानं पूर्वेण ॥ २१ ॥

फलपिप्पलीचूर्णानीत्यादौ फलादिषट्कषायभेदेन कृतत्वात्
षट् वर्तिक्रियायां ज्ञेयाः । वर्तिक्रियायां चतुर्गुणेन क्षायेन पाका-
द्वर्त्यकारतो कर्तव्या । अत्रापि च तथा लेहदो च सामा-
न्योक्तेन मधुप्रक्षेपो युक्तः; तं चैके मधुनः पाकविरोधाच्च-
नुमन्यते ॥ २१ ॥

फलपिप्पलीनामारग्वध-वृक्षक-स्वादुकण्टक-पा-
ठा-पाटला-शाङ्गैश्च-मूर्वा-सप्तपर्ण-नक्तमाल-पिचुम-
र्द-पटोल-सुषवी-गुडूची-सोमबल्क-द्वीपिकानां पि-
प्पली-पिप्पलीमूल-हस्तिपिप्पली-चित्रक-शृङ्गवेराणां
चान्यतमकषायेण सिद्धो लेह इति समानं पूर्वेण ॥ २२

फलपिप्पलीनामारग्वधेत्यादिना आरग्वधादिविंशतिद्रव्याका-
श्रभेदेन कृतत्वादिशितलेहा ज्ञेयाः । वृक्षकः कुटजः, स्वादुक-
ण्टकः विकङ्कतः, शाङ्गैश्च गुडा, सुषवी कारवेलकं, द्वीपिका
हिंसा, 'कण्टकारी' इत्यन्ये ॥ २२ ॥

फलपिप्पलीश्वेला-हरेणुका-शतपुष्पा-कुस्तुम्बु-
रुतगर-कुष्ठ-त्वक्-चोरक-मरुबकागुरु-गुग्गुल्वेलवा-
लुक-श्रीविष्टक-परिप्लव-मांसी-शैलेयक-स्थोणियक-
सरल-पारावतपद्मशोकरोहिणीनां विंशतिरन्यत-
मस्य कषायेण साधितोत्कारिका उत्कारिकाकल्पेन,

१ 'संज्ञातं' इति हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते । २ 'भैष्ठातक-
विधिच्युतं' इति पा० । ३ 'कोविदारादीनां' इति पा० । ४ 'कोवि-
दारादिकषायोपसर्जनाः' इति पा० । ५ 'शलाकाकारवर्ति' इति
पा० । ६ 'फलपिप्पलीचा' इति पा० ।

मोदका वा मोदककल्पेन, यथादोषरोगमक्ति प्र-
योज्या इति समानं पूर्वेण ॥ २३ ॥

फलपिप्पलीखिलादिनोत्कारिका मोदकाश्च प्रलेकं विंशतिः ।
चोरकः गन्धद्रव्यं खनामख्यातं, परिपेलवं केवतं सुस्तकं, स्थोने-
यकः ग्रन्थिपर्णकं, पारावतपर्वी ज्योतिष्मती, अशोकोरोहिणी
अशोकसदृशपत्रा लता, 'कटुरोहिणी' इत्यन्ये । केचिदत्र
स्थोनेयकं परिलज्यापाकीपाद्या विंशतिं पूरयन्ति, अपाकीपावी
खनामख्याता । उत्कारिकाकल्पेनेति सूद्रशास्त्रोक्तोत्कारिका-
विधानेन ॥ २३ ॥

फलपिप्पलीखरसकषायपरिभाषितानि तिल-
शालितण्डुलपिष्टानि तत्कषायोपसर्जनानि शङ्कु-
लीकल्पेन वा शङ्कुल्पः, पूषकल्पेन वा पूषाः, इति
समानं पूर्वेण ॥ २४ ॥

एतेनैव च कल्पेन सुमुख-सुरस-कुटेरक-काण्डी-
र-कालमालक-पर्णासक-क्ष्वक-फणिज्ज्वक-गृञ्जन-
कासमर्द-भृङ्गराजानां पोदेषुवालिना-कालङ्कृतक-द-
ण्डैरकाणां चान्यतमस्य कषायेण कारयेत् ॥ २५ ॥

फलपिप्पलीखरसेनेलादिना शङ्कुल्पपुष्पयोः पृथगेको योगः ।
एतेनैव च कल्पेनेत्यादिना सुमुखादिपद्मदशद्वयकषायेण पृथक्
शङ्कुल्पपुष्पयोः करणात् पञ्चदश योगा भवन्ति । एवं
मिलित्वा शङ्कुलीपुष्पयोः पृथक् षोडशयोगा भवन्ति । पोटा
इष्टुगन्धाः, दण्डैरका गुन्द्राख्यपुष्पः, नलो वा ॥ २४ ॥ २५ ॥

तथा बदरपाडव-राग-लेह-मोदकोत्कारिका-तर्प-
ण-पातक-मांसरस-यूष-मैद्यानां मदनफलान्यन्यत-
मेनोपसृज्य यथादोषरोगमक्ति दद्यात्; तैः साधु
वमतीति ॥ २६ ॥

तथा बदरपाडवैलादिना दश योगाः । बदरकृतः पाडवो
बदरपाडवः ॥ २६ ॥

मदनः करहाटश्च राठः पिण्डीतकः फलम् ।

श्वसनश्चेति पर्यायैरुच्यते तस्य कल्पना ॥ २७ ॥

मदनस्य व्यवहारार्थं पर्यायानाह—मदनः करहाटश्चे-
त्यादि । तस्य कल्पनेति य एवंभूतैः पर्यायैर्व्याख्यातस्तत्स्यैवं
कल्पना । अस्य च पर्यायभिधानं भूरिप्रयोगेषु विहितत्वैना-
भ्यर्हितत्वाज्ज्ञेयम् । एवमन्यत्रापि पर्यायभिधाने प्रयोजनं
वर्णनीयम् ॥ २७ ॥

तत्र श्लोकाः—

नव योगाः कषायेषु, मात्रास्वष्टौ, पयोघृते ।

पञ्च, फाणितचूर्णे द्वौ त्रये, वतिक्रियासु षट् ॥ २८ ॥

विंशतिर्विशतिलेहमोदकोत्कारिकासु च ।

शङ्कुलीपुष्पयोश्चोक्ता योगाः षोडश षोडश ॥ २९ ॥

दशान्ये पाडवाद्येषु त्रयस्त्रिंशद्विंशतम् ।

योगानां विधिवदिष्टं फलकल्पे महर्षिणा ॥ ३० ॥

इत्यश्विनेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते

दण्डवत्संपूरिते कल्पस्थाने मदनकल्पो

नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

मदनफलयोगानां नवादिस्त्रयोत्कर्षनिरासार्थं सुखस्सरणार्थं
च तान् संग्रहेणाह—नव योगा इत्यादि । अस्य चाथौ यथा-
स्थानं व्याहृतः ॥ २८-३० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचित्वाचार्य चरकतात्पर्यटीकाया-

मायुर्वेददीपिकायां कल्पस्थाने मदनकल्पो नाम

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो जीमूतककल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

मदनकल्पानन्तरमनपायित्वेनेद्वाकादिद्रव्येभ्यः प्राधान्या-
जीमूतकस्य जीमूतकलोपमिधीयते । एवं यथायथैषामनपायि-
त्वप्रकर्षः, तथा तथा पूर्वेनिवेशनं ज्ञेयम् । तेनापरवमनकल्पा-
नामप्यध्यायसंबन्धोऽत्रैवोक्तो ज्ञेयः । मदनफलस्य लेहलेखादि-
पूर्वैकवदिहापि क्रमोऽतिदेशादुच्येत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

कल्पं जीमूतकस्येवं फलपुष्पाश्रयं शृणु ।

गरागरी च वेणी च तथा स्यादेवताडकः ॥ ३ ॥

फलपुष्पाश्रयमिति वचनेन जीमूतस्य पत्रनालादिषु वम-
नप्रयोगं निषेधयति । गरागरी चेत्यादि पर्यायकथनम् ।
जीमूतः पीतवोषकः ॥ ३ ॥

जीमूतकं त्रिदोषघ्नं यथास्त्रौषधकल्पितम् ।

प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासहिक्काद्यैश्चामयेषु च ॥ ४ ॥

त्रिदोषघ्नमिति यथास्त्रं वातहरादिद्रव्ययुक्तं, तथा वाता-
दिहरद्रव्यकल्पितं च सत् त्रिदोषघ्नं भवति । हिक्काद्येष्विति ।
आयशब्देन कासादीनामुरोगतदोषघ्नान्यानां ग्रहणम् ॥ ४ ॥

यथोक्तगुणयुक्तानां देशजानां यथाविधि ।

पैयः पुष्पेऽस्य, निर्वृते फले पेया पयस्कृता ॥ ५ ॥

लोमशे क्षीरसंतानं, दध्युत्तरमलोमशे ।

शूते पयसि दध्यमलं जातं हरितपाण्डुके ॥ ६ ॥

जीर्णानां च सुशुष्काणां न्यस्तानां भाजने शुचौ ।

चूर्णस्य पयसा शुक्तिं वातपित्तादितः पिबेत् ॥ ७ ॥

यथोक्तयुक्तगुणयुक्तानामिति कालजत्व-संपूर्णरसत्वादिगुण-
युक्तानि मदनफलोक्तगुणद्वाराऽनुसर्तव्यानि । देशजानामिति
मदनकल्पोक्तप्रशस्तभूमिजातानाम् । यथाविधीति मदनकल्पोक्त-

विधानश्रुतीतानाम् । पयः पुष्पे इत्येको योगः । निर्धृते इत्यादि-
को द्वितीयो योगः । निर्धृते इति उपपन्नमत्रि फले, तत्र फलैः
क्षीरं साधयित्वा तेन क्षीरेण पेया साधनीया । रोमशे इत्यादि
तृतीयः । रोमशे इति उपगतरोम्णि फले, अत्रापि रोमशफ-
लसाधितक्षीरात् सन्तानिका ज्ञेया । दध्नुत्तरमित्यादिकश्चतुर्थो
योगः, अत्राप्युपगतरोमावस्थफलसाधितक्षीरसंभूतदधिसरो
ज्ञेयः । श्रुते पयसीत्यादिकः पञ्चमः । दध्मलमिति अम्लावस्थं
दधि जातम् । हरितपाण्डुके इति हरितपाण्डुवस्त्राप्रति जीमूतक-
फले । जीर्णानामित्यादिकः षष्ठः क्षीरयोगः । एते च योगाः क्षीर-
संबन्धेन अविधीयमानक्षीराकारा अपि क्षीरप्रयोगत्वेनैव संग्रहे
'षट् क्षीरे' इत्यनेन संग्रहीतव्याः ॥ ५-७ ॥

आमुत्स्य च सुरामण्डे मुदित्वा प्रच्युतं पिबेत् ।
कफजेऽरोचके कासे पाण्डुरोगे स्यक्षमणि ॥ ८ ॥
द्वे चापोऽध्याथवा त्रीणि गुड्ढर्या मधुकस्य वा ।
कोविदारादिकानां वा निम्बस्य कुटजस्य वा ॥ ९ ॥
कषायेष्वासुतं पूत्वा तेनैव विधिना पिबेत् ।
अथवाऽऽरग्वधादीनां सप्तानां पूर्ववत् पिबेत् ॥ १० ॥
एकैकस्य कषायेण पित्तश्लेष्मज्वरादितः ।

आमुत्स्येतिना मदिरायोग एक उच्यते । आमुत्स्येति
निशार्पयुषितं कृत्वा । अत्र योगे पक्वजीमूतकफलमेवाधिकृतं,
तथा, उत्तरयोगेष्वपि पक्वमेव फलमधिकृतं हेतुं, "फलं पर्या-
यतं प्राञ्जं" इत्यौत्सर्गिकवचनात् । द्वे चैत्यादिना द्वादशकषा-
यमेदाद् द्वादशयोगा उच्यन्ते । तेनैव विधिनेति मदनकल्पो-
क्तेन साधनविधिना । अथवेत्यादौ आरग्वधादिसप्तद्रव्यकषाय-
मेदात् सप्तयोगा भवन्ति । आरग्वधादयः आरग्वध-शृङ्गक-
खादुकण्टक-पाठा-पाटलि-शार्ङ्ग-मूत्राः (क. अ. १) पूर्वा-
ध्यायोक्ताः ॥ ८-१० ॥—

मात्राः स्युः फलवच्चाद्यौ कोलमात्रास्तु ता मताः ११

मात्राः स्तुरित्यादिनाऽष्टौ मात्रायोगानाह । फलवदिति म-
दनफले यथा अष्टौ मात्रायोगा उक्तास्तदेहापि कर्तव्याः, विशेष-
तस्तु एताः कोलमात्राः कर्तव्याः, न तु फलवद्वरीतक्या-
दिप्रमाणाः कर्तव्या इत्यर्थः ॥ ११ ॥

जीवकर्वभकेक्षुणां शतावर्षा रसेन वा ।
पित्तश्लेष्मज्वरे दद्याद्वातपित्तज्वरेऽथवा ॥ १२ ॥

जीवकेत्यादिना चतुरो योगाः पानसाधनकषायमेदात् ॥ १२ ॥
तथा जीमूतकक्षीरात् समुत्पन्नं पचेद्भृतम् ।
फलादीनां कषायेण श्रेष्ठं तद्वन्नं मतम् ॥ १३ ॥
तथेत्यादिना घृतयोगमेकमाह ॥ १३ ॥

१ 'गुड्ढर्यामलकस्य वा' इति पा० । २ 'पक्वैकशः' इति पा० ।
३ 'वर्तयः' इति पा० ।
च. सं. ८३

तत्र श्लोकौ—

षट् क्षीरे मदिरामण्डे एको द्वादश चापरे ।
सप्त चारग्वधादीनां कषायेऽष्टौ च वर्तिषु ॥ १४ ॥
जीवकादिषु चत्वारो घृतं चैकं प्रकीर्तितम् ।
कल्पे जीमूतकानां च योगास्त्रिंशच्चव्यधिकाः ॥ १५ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने जीमूतककल्पो
नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
षट् क्षीरे इत्यादिना संग्रहार्थं व्याकृत एव यथास्थानम्
॥ १४ ॥ १५ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेदीपिकायां कल्पस्थाने जीमूतककल्पो
नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथात इक्ष्वाकुकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

सिद्धं वक्ष्याम्यथेक्ष्वाकुकल्पं येषां प्रशस्यते ।

उक्ताध्यायसंबन्धादिक्ष्वाकुकल्पोऽभिधीयते । येषां
प्रशस्यते इक्ष्वाकुकल्पस्यान्तः वक्ष्यामीति योज्यम् ॥ १ ॥ २ ॥—
लैम्बाऽथ कटुकालावृत्तुम्बी पिण्डफला तथा ॥ ३ ॥
इक्ष्वाकुः फलिनी चैव प्रोच्यते तस्य कल्पना ।
लम्बेत्यादि पर्यायकथनम् ॥ ३ ॥—

कासदवासाविषच्छर्दिज्वरातं कफकर्षितं ॥ ४ ॥

प्रताम्यति नरे चैव घमनार्थं तदिष्यते ।

तदिष्यते इति इक्ष्वाकुकल्पनमिष्यते ॥ ४ ॥—

अपुष्पस्य प्रवालानां मुष्टिं प्रादेदशसंमितम् ॥ ५ ॥

क्षीरप्रस्थे शृतं दद्यात् पित्तोद्विक्ते कफज्वरे ।

पुष्पादिषु च चत्वारः क्षीरे जीमूतके यथा ॥ ६ ॥

योगा हरितपाण्डूनां सुरामण्डेन पञ्चमः ।

फलस्वरसभागां च त्रिगुणक्षीरसाधितम् ॥ ७ ॥

उरःस्थिते कफे दद्यात् स्वरभेदे च पीनसे ।

जीर्णे मध्योद्धृते क्षीरे प्रक्षिपेत्तद्यदा दधि ॥ ८ ॥

जातं स्यात् सकफे कासे श्वासे वम्यां च तत् पिबेत् ।

अजाक्षीरेण बीजानि भौवयेत् पाययेत् च ॥ ९ ॥

विषगुल्मोदरप्रस्थिगण्डेषु स्त्रीपदेषु च ।

मस्तुना वा फलान्मध्यं पाण्डुकुष्ठविषादितः ॥ १० ॥

तेन तर्क विषकं वा सक्षौद्रलवणं पिबेत् ।

१ 'मदिरायोगे' इति पा० । २ 'ये' इति 'ति' इति च पा० । ३ 'ल-
म्बा' पिण्डफला तुम्बी कटुकालालुकी च सा' इति पा० । ४ 'जीर्णं
मध्योद्धृतं क्षीरे' इति पा० । ५ 'भावितानि प्रयोजयेत्' इति पा० ।

अपुष्पस्थेत्यादिना एकः क्षीरयोगः । अपुष्पस्थेति अनुपपन्न-
पुष्पस्य । मुष्टिं प्रादेशसंमितमिति प्रदेशेऽस्या मूलपर्यन्तकृतमु-
ष्टिपरिमाणम् ; एवं च नात्र मुष्टिशब्दः पलवचनः । क्षीरप्रस्थे
शतमिति वचनात् क्षीरप्रस्थे यथोक्तमानमिक्ष्वाकुमावाप्य चतु-
श्रुतं पानीयं दत्त्वा क्षीरं साधनीयम् । पुष्पादिष्वित्यादिना
चतुरः क्षीरयोगानाह । जीमूतके यथा “ययः पुष्पेऽस्य
निर्गते फले पेया पयस्कृता । रोमके क्षीरसंतानं दधुत्तरम-
रोमके” (क. अ. २) इत्यनेनोक्तं, तथेहापि योगचतुष्टयं
करणीयम् । हरितेत्यादिना सुरायोगमाह । हरितपाण्डूनामि-
क्ष्वाकुफलानां सुरामण्डे जीमूतकवयोगः कर्तव्यः ; जीमूतक-
विधानातिदेशेन “आसुख च सुरामण्डे सुदिवा प्रसृतं पिबेत्”
(क. अ. २) इति ग्रन्थोक्तविधानमिहापि भवति । फलखर-
सेत्यादिना षष्ठः क्षीरयोगोऽभिधीयते । त्रिगुणक्षीरसाधित-
मिति त्रिगुणेन क्षीरेण साधितं ; तच्च चतुर्गुणेन तीक्ष्णेन साधनी-
यम् । फलशब्देनात्रेक्ष्वाकुफलमुच्यते । जीर्णं इत्यादिना सप्तमः
क्षीरयोगः । मथ्योद्धते इति उद्धतमध्ये । अजाक्षीरेणेत्यादि-
नाऽष्टमः क्षीरयोगः । तेन तत्कमित्यादिना तत्कयोगः । तेनेति
तुम्बीफलमध्येन ॥ ५-१० ॥—

**तुम्ब्या फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ॥ ११ ॥
छर्दयेन्मास्यमाप्राय गन्धसंपत्सुखोचितः ।**

तुम्ब्या इत्यादिना त्रेययोगमाह । गन्धसंपत्सुखोचित इति
गन्धसंपत् सुगन्धवत्त्वं, तथा गन्धसंपदा सुसुखचितमभ्यस्तं
येन सः ; अवचूर्णितेक्ष्वाकुफलरसपुष्पं मास्यमाप्रायैव वमस्वन-
भ्यस्तदुर्गन्ध इति भावः ॥ ११ ॥—

**भक्षयेत् फलमध्यं वा गुडेन पललेन च ॥ १२ ॥
इक्ष्वाकुफलतैलं वा सिद्धं वा पूर्ववद्धृतम् ।**

भक्षयेदित्यादिना वसनयोगमेकमाह । फलमध्यम् इक्ष्वाकु-
फलमध्यम् । इक्ष्वाकुफलकरकसाधितं तैलमिक्ष्वाकुफलतैलम् ;
अयमेक एव तैलयोगः । पूर्ववदिति जीमूतकवत्, तेन “तथा
जीमूतकक्षीरात्” (क. अ. २) इत्यादिनोक्तविधानेन जीमूत-
कस्थाने इक्ष्वाकुफलं दत्त्वेह घृतं साधनीयम् ॥ १२ ॥—

**पञ्चाशदशवृद्धानि फलादीनां यथोत्तरम् ॥ १३ ॥
पिबेद्विमुद्य वीजानि कषायेष्वानाशं पृथक् ।**

पञ्चाशदित्यादिना षड् वर्षमानकयोगानाह । पञ्चाशदारभ्य
दशकेन वृद्धैरिक्ष्वाकुबीजैः शतं पूरणीयम् । तेन षष्ठ्योगा
भवेति । तानि च यथासंख्यं मदनफलादीनां षण्णामन्यतम-
कषायेष्वासुख विमुदितानि पातव्यानि । अन्ये तु दशषाजादा-
रभ्य पञ्चाशद्दीजपर्यन्तं दोषाद्यपेक्षया पातव्यं ; तत्र मदनदि-
कषायभेदादेव योगभेद इत्याहुः ॥ १३ ॥—

यष्ट्याह्नकोविदारार्धमुष्टिमन्तरेण पिबेत् ॥ १४ ॥

१ ‘अवचूर्णितमिक्ष्वाकुफलरससाधितं’ इति पा० । २ ‘तेन मद-
नफलादीनां षण्णां कषाये’ आह्वताः सन्तो विमुदिताः पातव्याः’
इति पा० ।

यष्ट्याह्नकादिना नवकषाययोगानाह । तत्र यष्ट्याह्नमेकं,
कोविदारार्धो मदनकल्पोका अष्टौ ॥ १४ ॥

कषायैः कोविदारार्धमौत्रार्थं फलवत् स्मृताः ।

कषायैरित्यादिना मदनफलसदृशविधा अष्टौ मात्रालक्षिताः
प्रयोगा उच्यन्ते ॥—

विव्वमूलकषायेण तुम्बीबीजाञ्जलिं पचेत् ॥ १५ ॥

पूतस्यास्य त्रयो भागाश्चतुर्थैः फाणितस्य तु ।

सघृतो बीजभागश्च पिधानर्धांशिकांस्तथा ॥ १६ ॥

महाजालिनिजीमूतकृतवेधनवत्सकान् ।

तं लेहं साधयेद्व्याघ्रघृद्यन्मुदुनाऽग्निना ॥ १७ ॥

यावत् स्यात्तन्मुनतोये पतितं तु न शीर्यते ।

तं लिहन्मात्रया लेहं प्रमथ्यां च पिबेदनु ॥ १८ ॥

कल्प एषोऽग्निमन्थादौ चतुष्के पृथगुच्यते ।

विव्वेत्यादिना एको लेहः, तथा ‘कल्प’ इत्यादिना चत्वारो
लेहा अन्ते द्रव्याः, एवं पञ्च लेहाः । अञ्जलिः पलचतुष्टयम् ।
अत्र च “ततश्च कुडवं यावतोयमष्टगुणं भवेत्” इति
वचनाद्विव्वमूलकषायस्याष्टवञ्जलयो देशाः, ततश्चतुर्भागावशेषेण
कुड्वद्वयम् । फाणितम् अर्धं श्वेत इड्डुरसः । ‘चतुर्थैः फाणि-
तस्य च’ इत्यस्य स्थाने ‘त्रयल्लिकटुकस्य च’ इति केचित् पठन्ति ।
सघृत इति घृतस्यैको भागः । अर्धांशिकानिति एकभागार्धमानान्
प्रत्येकं महाजालिन्यादीन् । महाजालिनी पीतकोषातीका, कृत-
वेधनः घोषकरोदः ‘ज्योत्स्निका’ इति उच्यताः । यावत् स्यात्त-
न्मुदित्यादिना लेहपाकलक्षणमाह ; एतच्च लक्षणं लेहान्तरे-
ष्वपि पाचनीयेषु हेयम् । न शीर्यते न विस्तीर्यते । प्रमथ्यां च
पिबेदन्मिति अतीसारविक्रिसिते “पिण्डी नागरं धान्यं”
(च. अ. १९) इत्यादिनोक्तप्रमथ्यानां मध्येऽन्यतमप्रमथ्या-
कृतं कषायं पिबेदित्यर्थः । ‘प्रमथ्यां च’ इत्यस्य स्थाने केचित्
‘मन्यं चापि’ इति पठन्ति । अग्निमन्थादाविति प्रत्येकमग्निमन्थ-
स्रोनाकपाटलागम्भारीमूलचतुष्के पञ्चमूलकधनप्रस्तावे रसा-
यने कथितम् ॥ १५-१८ ॥—

शकुभिर्वा पिबेन्मन्यं तुम्बीखरसमावितैः ॥ १९ ॥

कफजेऽथ ज्वरे कासे कण्ठरोगेष्वरोचके ।

शकुभिरित्यादिनैको मन्थयोगः ॥ १९ ॥—

गुल्मे मेहे प्रसेके च कल्कं मांसरसैः पिबेत् ।

नरः साधु वमत्येवं न च दौर्बल्यमश्नुते ॥ २० ॥

गुल्मे ज्वर इत्यादिना रसेकयोगमाह । कल्कम् इक्ष्वाकुबीज-
कल्कम् ॥ २० ॥

तत्र श्लोकाः—

पयस्यष्टौ सुरामण्ड-मस्तु-तकेषु च त्रयः ।

त्रेयं सपललं तैलं वर्धमानाः फलेषु षट् ॥ २१ ॥

— १ ‘वैतैवः’ इति पा० । २ ‘भागान्यल्लिकटुकस्य च’ इति
पा० । ३ ‘पिट्टा कर्षांशिकांस्तथा’ इति पा० । ४ ‘काले’
इति पा० । ५ ‘श्लोके’ इति पा० ।

वृत्तमेकं कषायेषु नवान्ये मधुकादिषु ।
अथौ वर्तिक्रिया लेहाः पञ्च मन्थो रसस्तथा ॥ २२ ॥
योगा इक्ष्वाकुर्कल्पे ते चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
उक्ता महर्षिणा सम्यक् प्रजानां हितकाम्यया ॥ २३ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-
बलस्संपूरिते कल्पस्थाने इक्ष्वाकुकल्पो नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

पयस्यष्टावित्यादिसंग्रहार्थो व्याकृत एव । अत्र फलेष्विति
मदनफलदिषु । वृत्तं यद्यपि वर्धमानपूर्वपठितं, तथाऽपि
छन्दोबुरोधादिह पश्चात् पठितम् ॥ २१-२३ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामाधुनैर्दरीपिकायां चरक-
तात्पर्यटीकायां कल्पस्थाने इक्ष्वाकुकल्पो नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो धामार्गवकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

उक्तसंबन्धाद्धामार्गवकल्पोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

ककौटकी कोठफलां महाजात्रालिनिरेव च ।

धामार्गवस्य पर्यया राजकोशातकी तथा ॥ ३ ॥

तत्र ककौटकीत्यादिना पर्यायकथनम् । धामार्गवः पीत-
शेषकः ॥ ३ ॥

गरे गुल्मोदरे कासे वाते श्लेष्माशयस्थिते ।

कफे च कण्ठवक्रस्थे कफसंचयजेषु च ॥ ४ ॥

रोगेष्वेष्टु प्रयोज्यं स्यात् स्थिराश्च गुरवश्च ये ।

स्थिराश्च गुरवश्च ये इत्यत्र 'गदाः' इति शेषः ॥ ४ ॥—

फलं पुष्पं प्रवालं च विधिना तस्य संहरेत् ॥ ५ ॥

विधिनेति शेषजग्रहणेन विधिना ॥ ५ ॥

प्रवालखरसं शुष्कं कृत्वा चं गुलिकाः पृथक् ।

कोविदारादिभिः पेयाः कषायैर्मधुकस्य च ॥ ६ ॥

प्रवालत्यादिना नवयोगानाह । प्रवालस्य खरसः प्रवालख-
रसः । अत्र कोविदारादिकषायैर्गुडिकाकरणं पानं च हैयम् ॥ ६ ॥

पुष्पादिषु पर्ययोगाश्चत्वारः पञ्चमी सुरा ।

पूर्ववत्

पुष्पादिष्वित्यादिना जीमूतकल्पविधानेन निर्दिष्टाश्चत्वारः
क्षीरप्रयोगाः, पञ्चमश्च सुरायोगोऽतिदिश्यते; ते च 'पयः
पुष्पेऽस्य' (क. अ. २) इत्यादिनोक्ता हैयाः । पूर्ववदिति
पूर्वेण संबध्यते ॥—

१ 'मन्थे रसे तथा' इति पा० । २ 'इक्ष्वाकुकल्पेऽसिन्' इति
पा० । ३ 'कटुफला' इति पा० । ४ 'रोगेष्वेतत्' इति पा० ।
५ 'कृताश्च' इति पा० । ६ 'प्रयोगाश्च' इति, 'वधायोगाः' इति
च पा० ।

जीर्णशुष्काणामतः कल्पः प्रवक्ष्यते ॥ ७ ॥

मधुकस्य कषायेण बीजकण्डोद्धृतं फलम् ।

सगुडं व्युषितं रात्रिं कोविदारादिभिस्तथा ॥ ८ ॥

दद्याद्दुल्भोदरातैर्मन्यो ये चाप्यन्ये कफामयाः ।

जीर्णशुष्काणामित्यादिना नवकषाययोगानाह, तथा 'जात्याः'
इत्यादिना एकादश कषाययोगान् वक्ष्यति; एवं विंशतिः कषा-
ययोगाः संग्रहे वक्ष्यमाणाः पूर्यन्ते । बीजकण्डोद्धृतं फल-
मिति यत्र बीजानि बद्धानि सन्ति स बीजकण्ड उद्धृतो
यस्मिन् तद्बीजकण्डोद्धृतं फलम् । अत्र च पूर्वनिपातानियमं
आहिताभ्यादिपूर्वनिपातबद्धोच्यः । एवंभूतं च फलं कषायेण
सगुडेन पूरितं रात्रिव्युषितं कर्तव्यम् । उक्तं हि जतुकर्ण-
धामार्गवकल्पे—“धामार्गवफलेषूद्धृतबीजमन्येषु सगुडोविताः
कोविदारादिकषाया नव” इति । गुल्मिनां चावस्थायां
वमनं हितमेव, तेनेह गुल्मविषयतया वमनोपदर्शनं न
विरोधि ॥ ७ ॥ ८ ॥—

दद्यादग्नेन संयुक्तं छर्दिहृद्रोगशान्तये ॥ ९ ॥

दद्यादित्यादिना एकोऽन्ययोग उच्यते । अग्रे च धामार्ग-
वस्य संयोगेनोक्तो योगः ॥ ९ ॥

चूर्णैर्वाऽप्युत्पलादीनि भावितानि प्रभूतशः ।

रसक्षीरयवादिहृतो घ्रात्वा वमेत् सुखम् ॥ १० ॥

चूर्णैरित्यादिना त्रये एकयोगमाह । उत्पलादीनां चात्र
भेदोऽविशेषितः । उत्पलस्यैक एव प्रेययोगः । अत्र आदि-
शब्देन सौगन्धिकपद्यादीनां ग्रहणम् । प्रभूतशचूर्णैर्भाविता-
नीति हैयम् ॥ १० ॥

चूर्णीकृतस्य वर्ति वा कृत्वा वदरसंमिताम् ।

विनीयाञ्जलिमात्रे तु पिबेद्गोऽश्वशङ्कद्रसे ॥ ११ ॥

पृषतर्ष्यकुरङ्गाह्वजोघ्राद्वतराविके ।

श्वदंष्ट्रखरखङ्गानां चैवं पेया शङ्कद्रसे ॥ १२ ॥

चूर्णीकृतस्येत्यादिना गोऽश्वशङ्कद्रसे इति द्वौ योगौ । तथा
पृषतेत्यादिदशयोगैः समं शङ्कद्रसयोगसंबन्धाद्वादश शङ्कुयोगा
उच्यन्ते । पृषतः बिन्दुबिन्वितहरिणः; ऋध्वः नीलखण्डः,
कुरङ्गः चबलगतिः, अश्वतरः वेगसरः, श्वदंष्ट्रः चतुर्दंष्ट्रो मृगवि-
शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥

जीवकर्षभको वीरामात्मगुग्गां शतावरीम् ।

काकोलीं ध्रावणीं मेदां महामेदां मधूलिकाम् ॥ १३ ॥

एकैकशोऽभिसंचूर्ण्य सह धामार्गवेण ते ।

शर्करामधुसंयुक्ता लेहा दद्याद्दृढाकालिनाम् ॥ १४ ॥

सुखोदकापानाः स्युः पित्तोष्मसहिते कफे ।

जीवकेत्यादिना दश लेहानाह । मधूलिका 'मर्कटहस्त'

१ 'गोशङ्कुतो रसे' इति पा० । २ 'पृषतर्ष्यकुरङ्गाश्वतराविक-
र्णारासमे । हरिणाजश्वदंष्ट्राविसंभवे च शङ्कद्रसे' इति पा० ।

इति ख्याता । अत्र लेहेषु धामार्गावादित्रयचूर्णस्य समानत्वं ; मधुशर्करयोश्च तावती मात्रा यावत्ता लेहत्वापत्तिर्भवति । पित्तोष्णसहिते कफे इति उद्यतोष्णगुणेन पित्तेन युक्ते कफे; अन्ये तु पित्तोष्णशब्देन पित्तोष्णता कृतं ज्वरमाहुः ॥ १३ ॥ १४ ॥—

धान्यतुम्बुक्युषेण कल्कः सर्वविषापहः ॥ १५ ॥

धान्येलादितैर्न कल्कयोगमाह । धान्यतुम्बरकाश्च एव धान्यतुम्बुक्युषः । उक्तं हि जतुकर्णे—“धान्यतुम्बुरसेन कल्को विषमुत्” इति ॥ १५ ॥

जात्याः सौमनसाधिन्या रजन्याश्चोरकस्य च ।

वृश्चीरस्य महाशुद्रसहाहैमवतस्य च ॥ १६ ॥

विम्ब्याः पुनर्नवाया वा कासमर्दस्य वा पृथक् ।

एकं धामार्गवं द्वे वा कषाये परिमुच्यतु ॥ १७ ॥

पूतं मनोविकारेषु पिबेद्वमनमुत्तमम् ।

जात्या इत्यादिना एकादशकषाययोगानाह । जाती सौमनस्यायिनी, अन्ये पृथिकां वदन्ति । वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा । महासहा शुद्रसहा सुद्रमाषण्ण्यौ । हैमवती वचा ॥ १६ ॥ १७ ॥—

तच्छूतक्षीरजं सर्पिः साधितं वा फलादिभिः ॥ १८ ॥

तच्छूतेलादितैर्न वृतयोगमाह ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकैः—

पल्लवे नव चत्वारः क्षीर एकः सुरासवे ।

कषाये विंशतिः कल्के दश द्वौ च शङ्खद्रवे ॥ १९ ॥

अत्र एकस्तथा द्वेये दश लेहास्तथा वृतम् ।

कल्पे धामार्गवस्योक्ताः षष्टिर्गंगा महर्षिणा ॥ २० ॥

इत्यश्विवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते ढढ-

बलसंपूरिते कल्पस्थाने धामार्गवकल्पो नाम

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पल्लवे नवेलादिसंग्रहे व्युत्क्रमसंग्रहमिधानं छन्दोऽनुरोधात् । दश द्वौ चेति द्वादशैल्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामयुर्वेददीपिकायां चरक-
तात्पर्यदीकायां कल्पस्थाने धामार्गवकल्पो नाम

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो वत्सककल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

यथोक्तसंयन्नाद्वत्सककल्पामिधानम् ॥ १ ॥ २ ॥

अथ वत्सकनामानि भेदं क्षीपुंसेषुस्तथा ।

कल्पं चास्य प्रैवक्ष्यामि विस्तरेण यथातथम् ॥ ३ ॥

वत्सकः कुटजः शक्रो वृक्षको गिरिमल्लिका ।

१ ‘पिचकृतं’ इति पा० । २ ‘पुनर्नवाकासमर्दविन्मौहैमवतस्य च । महासहाशुद्रसहावृश्चीराणां पृथक् पृथक्’ इति पा० । ३ ‘निनोषेन’ इति पा० ।

वीजानीन्द्रयवास्तस्य तयोच्यन्ते कलिङ्गकाः ॥ ४ ॥

बृहत्फलः श्वेतपुष्पः क्षिग्वपत्रः पुमान् भवेत् ।

श्यामा चारुणपुष्पा स्त्री फलं वृन्तैस्तथाऽणुभिः ॥ ५ ॥

रक्तपित्तकफघ्नस्तु सुकुमारैश्चनलयः ।

हृद्रोगज्वरघाताख्यवीसर्पादिषु शस्यते ॥ ६ ॥

वत्सकनामानि व्यवहारार्थं क्षीपुश्चभेदं चाह—अथेत्यादि ।

अत्र वत्सकक्षीपुश्चभेदेन यद्यपि गुणभेदः प्रयोगभेदो वा न प्रतिपादितः, तथाऽपि क्षीरुपवत्सकेऽपुष्पफलत्वादिविशिष्ट-
लक्षणयुक्तेऽप्यविशेषेणोभाभ्यामेवामयनिवृत्तिः सादित्येतदर्थ-
मुभयोरपि समानगुणता ज्ञातव्या ॥ ३-६ ॥

काले फलानि संगृह्य तयोः शुष्काणि निक्षिपेत् ।

तेषामन्तर्नखं मुष्टिं जर्जरीकृत्य भावयेत् ॥ ७ ॥

मधुकस्य कषायेण कोविदारादिभिस्तथा ।

निशि स्थितं विमृष्टैतल्लवणक्षौद्रसंयुतम् ॥ ८ ॥

पिबेत्तद्वमनं श्रेष्ठं पित्तश्लेष्मनिवहणम् ।

काले इति उच्यते काले । शुष्काणीति पक्वशुष्काणि । तेषामन्तर्नखमित्यादिना कषायैर्नवयोगानाह । क्षौद्रसैन्धवयोगो यद्यपि सर्ववमनेभ्येव सामान्येन विहितः, तथाऽपीह ‘लवण-
क्षौद्रसंयुतम्’ इति वचनादुक्तवर्षा लवणसैन्धवयोरभिधीयते ॥ ७ ॥ ८ ॥—

अथाहं पयसाऽऽकेंन तेषां चूर्णानि भावयेत् ॥ ९ ॥

जीवेकस्य कषायेण ततः पाणिताले पिबेत् ।

फलजीमूतकेश्वाकुजिवन्तीनां पृथक् तथा ॥ १० ॥

सर्वपाणां मधूकानां लवणस्याथवाऽम्बुना ।

अथाहमित्यादिना पक्व चूर्णयोगानाह ॥ ९ ॥ १० ॥—

कुशारेणेतथा युक्तं विदध्याद्वमनं निपक्व ॥ ११ ॥

कुशारेणेत्यादिना कुशारयोग उच्यते । अत्र च इन्द्रयव-
चूर्णमधिकृतत्वादेवोच्यते ॥ ११ ॥

तत्र श्लोकैः—

कषायैर्नव चूर्णैश्च पञ्चोक्ताः सलिलैश्च यः ।

एकश्च कुशारायां स्याद्योगास्तेऽष्टादश स्मृताः ॥ १२ ॥

इत्यश्विवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते ढढ-

बलसंपूरिते कल्पस्थाने वत्सककल्पो नाम

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

कषायैरित्यादिसंग्रहश्लोको व्याख्यातायै एव ॥ १२ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामयुर्वेददीपिकायां चरक-
तात्पर्यदीकायां कल्पस्थाने वत्सककल्पो नाम

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१ ‘सितैः पुष्पैः’ इति पा० । २ ‘फलपुष्पैः’ इति पा० ।

३ ‘क्षिपेत्’ इति पा० । ४ ‘तेनपेत्’ इति, ‘तेमवेत्’ इति च पा० । ५ ‘जीमूतकषायेण’ इति पा० । ६ ‘कुशाराष्टादशयोगा वत्सकस्य निदर्शिताः’ इति पा० ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः कृतवेधनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

वमनकल्पपरिच्छेदात् कृतवेधनकल्पोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

कृतवेधननामानि कल्पं चास्य निबोधत ।

श्वेडः कोशातकी चोर्कं मृदूद्धफलमेव च ॥ ३ ॥

अत्यर्थकटुतीक्ष्णोष्णं गाढेष्विष्टं गण्डेषु च ।

कुष्ठपापट्वाभयहीहशोफगुल्मगरादिषु ॥ ४ ॥

गाढेष्विति अत्यर्थागण्डेषु कुष्ठादिषु ॥ ३ ॥ ४ ॥

क्षीरादि कुसुमादीनां सुरा चैतेषु पूर्ववत् ।

क्षीरादीत्यादिना क्षीरयोगा उच्यन्ते । क्षीरयोगचतुष्टयं मदिरायोगं च जीमूतककल्पविधानातिदिशेनाह । क्षीरादिशब्देन क्षीरकृतपेया-क्षीरसन्तानिका-दध्युत्तराणां ग्रहणम् । एते च संग्रहेऽक्षीररूपा अपि क्षीरविकारतया क्षीरशब्देनैव गृहीताः 'क्षीरे द्वौ द्वौ' इति वचनेन । कुसुमादीनामिति कृतवेधनस्य पुष्पादीनां "पयः पुष्पेऽस्य निर्द्वैते फले पेया पयस्कृता । लोमशे क्षीरसंतानं दध्युत्तरमलोमशे" (क. अ. २) इति जीमूतकविधानोक्तानाम् । सुरा चैतेषु पूर्ववदिति यथा जीमूतककल्पविधानेन क्षीरादयः कर्तव्यास्तथा सुरा च कर्तव्या ॥—

सुशुष्काणां तु जीर्णानामेकं द्वे वा यथाबलम् ॥ ५ ॥

कषायैर्मधुकादीनां नवभिः फलवत् पिबेत् ।

काथयित्वा फलं तस्य पूत्वा लेहं निधाययेत् ॥ ६ ॥

कृतवेधनकल्कांशं फलाद्यर्धांशं संयुतम् ।

पृथक् चारग्वधादीनां त्रयोदशभिरासुतम् ॥ ७ ॥

सुशुष्काणामित्यादिना नव कषाययोगानाह । फलवदिति मदनफलं यथा गृहीमधुकादिभिः पीयते, तथैतदपि पातव्यमित्यर्थः । एके नवकषायप्रयोगेभ्यो श्रेयविधिप्रत्यायकं लेहं पठन्ति—“काथयित्वा रसं तस्य पूत्वा लेहं निधाययेत्” इत्यादि, तच्च सङ्गतार्थम् । उक्तं च जतूकर्णं—“अत्र जीर्णबीजानां मदनफलवत् कषायैर्लेहा भवन्ति नव” इति । पुषगित्यादिना त्रयोदश कषाययोगानाह । एवं द्वाविंशतिः कषाययोगा भवन्ति । आरग्वधादयस्त्रयोदश मदनकल्पे “आरग्वधवृक्षक” (क. अ. १) इत्यादिना शुद्ध्यन्तेनोक्ता ह्येवाः ॥ ५-७ ॥

शाल्मलीमूलचूर्णानां पिच्छाभिर्दशभिस्तथा ।

१ 'जाली' इति पा० । २ 'क्षीरादि कुसुमादीनि' इति पा० ।

३ 'बीजानामेकं' इति पा० । ४ 'रसं तं च कृत्वा लेहं' इति,

'रसं तस्य पक्त्वा लेहं' इति च पा० । ५ 'फलाद्यर्धांशं संयुतम्' इति

पा० । ६ 'शाल्मलीमूलचूर्णानां' इति पा० ।

शाल्मलीत्यादिना दश पिच्छायोगानाह । शाल्मलीमूलमिति येषां ते शाल्मलीमूलः शाल्मल्यादयो विमानपठिता दश शाल्मलीशाल्मलकभद्रपण्यैलापर्ण्युपोदिकोशुलधन्वनराजादनोपचित्रागोप्यन्ताः (वि. अ. ८); एषां चूर्णानां पिच्छाभिर्भुज्यता कृतत्वेनैव दश योगा ह्येवाः । शाल्मलकः शाल्मलीमेदः, रोहि-तको वा; भद्रपण्यं गम्भारी; एलापर्ण्यं नागवला, अहिहृल्लेख्ये; राजादनं क्षीरिका, उपचित्रा दन्ती, गोपी सारिवा ॥—

वर्तिक्रियाः षट् फलवत्, फलादीनां घृतं तथा ॥ ८ ॥

वर्तिक्रियाः षट् फलवदिति “फलपिप्पलीचूर्णानि पूर्ववत्” (क. अ. १) इत्यादिना ग्रन्थेन या वर्तिक्रिया उक्ता मदनकल्पे, तद्वदिहापि कृतवेधनचूर्णानां षड्वर्तिक्रियाः कर्तव्याः । फलादीनां घृतं तथेत्यनेन कृतवेधनसाधितक्षीरादुत्थितं नवनीतं फलादिकषायेण साधनीयं मदनकल्पघृतवदित्यर्थः ॥ ८ ॥

कोशातकानि पञ्चाशत् कोविदाररसे पचेत् ।

तं कषायं फलादीनां कल्कैर्लेहं पुनः पचेत् ॥ ९ ॥

श्वेडस्य तत्र भागः स्याच्छेषाण्यर्धांशिकानि तु ।

कषायैः कोविदारचैरेवं तत् कल्पयेत् पृथक् ॥ १० ॥

कोशातकानीत्यादि । अत्रैव काथयादिके कल्के कर्तव्ये श्वेडस्य पूर्णं भागो देयः, फलादीनां च प्रलेकं श्वेडादधर्मा-गिकत्वम् ॥ ९ ॥ १० ॥

कषायेषु फलादीनामानूपं पिशितं पृथक् ।

कोशातक्या समं पक्त्वा रसं सलवणं पिबेत् ॥ ११ ॥

फलादिपिप्पलीतुल्यं तद्वत् श्वेडरसं पिबेत् ।

कषायेष्वित्यादिना सप्त मांसयोगानाह । सममिति कोशातकीतुल्यं मांसम् । अत्र पिबेदित्यन्तेन पणमांसरसाः, फलादीत्यनेन चैकः । फलादिपिप्पलीतुल्यं तद्वदित्यनेन फलादिभिः समं मांसम् । तद्वदिति वचनात् कोशातक्याः कषायेण साधनीयम् ॥ ११ ॥—

श्वेडं कौसी पिबेत् सिद्धं मिश्रमिक्षुरसेन च ॥ १२ ॥

इक्षुरसयोगमेकनाह—श्वेडमित्यादि । सिद्धमिति इक्षुरसेन मिश्रितं सत् साधितं पिबेदित्यर्थः । उक्तं हि जतूकर्णं—“श्वेड-मिक्षुरसे शृतम्” इति ॥ १२ ॥

तत्र श्लोकौ—

क्षीरे द्वौ द्वौ सुरा चैका काथा द्वाविंशतिस्तथा ।

दश पिच्छा घृतं चैकं षट् च वर्तिक्रियाः शुभाः १३

लेहेऽष्टौ सप्त मांसे च योग इक्षुरसेऽपरः ।

कृतवेधनकल्पेऽस्मिन् षड्विंशयोगाः प्रकीर्तिताः ॥ १४ ॥

१ 'वर्तयः फलवत् षट् स्युः' इति पा० । २ 'कोविदारारोषा-मिस्तं पृथक् पिबेत्' इति पा० । ३ कासीति कासवानित्यर्थः ।

इत्यश्विवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
हृदबलसंपूरिते कल्पस्थाने कृतवैधनकल्पो
नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

क्षीरे द्वौ द्राविसिद्धिप्रसङ्गः । द्वौ द्राविति चत्वारः
॥ १३ ॥ १४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेददीपिकायां कल्पस्थाने कृतवैधनकल्पो नाम
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः श्यामात्रिवृत्कल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह्य भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

वननार्थकल्पनानन्तरं विरेचनकल्पेषु वक्तव्येषु त्रिवृताया
विरेचनद्रव्येषु सुखविरेचनतया प्रधानत्वात् त्रिवृत्कल्प एवाभि-
धीयते । त्रिवृताभेद एव च श्यामा, तेन श्यामावास्त्रिवृतायाश्च
कल्पः श्यामात्रिवृत्कल्पः । यद्यपि चारुणमूलैव त्रिवृदत्रोत्कृष्टा
वक्तव्या, तथाऽप्यध्यायसंज्ञायां श्यामाया अग्रे पाठेनाशुदोषह-
न्तृताया श्यामायाः प्रकर्षं दर्शयति । ये चात्र योगा वक्तव्या-
स्तेऽरुणया वा श्यामया वा उभामभ्यां वा दोषशरीरादिबलाब-
लमवेक्ष्य कर्तव्याः ॥ १ ॥ २ ॥

विरेचने त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ।

तस्याः संज्ञा गुणाः कर्म भेदाः कल्पश्च वक्ष्यते ॥३॥

विरेचने इत्यादौ त्रिवृन्मूलशब्देन श्याममूलाया अरुणमूला-
याश्च सामान्येन मूलं गृह्यते ॥ ३ ॥

त्रिषण्डी त्रिवृता चैवं श्यामा कूटरणा तथा ।

सर्वानुभूतिः सुवह्ना शब्दैः पर्यायवाचकैः ॥ ४ ॥

पर्यायत्वेन वाचकैः पर्यायवाचकैः ॥ ४ ॥

कषाया मधुरा रुक्षा विपाके कटुका च सा ।

कफपित्तप्रशमनी रौक्ष्याच्चानिलकोपनी ॥ ५ ॥

सेदानीमौवधैर्युक्ता वातपित्तकफापहः ।

कल्पवैशेष्यमासाद्य सर्वरोगहरा भवेत् ॥ ६ ॥

सेदानीमिलादि । वातापहौषधयोगेन वातहन्तृत्वमविषयमानं
भवति, कफपित्तहन्तृत्वं विषयमानमधिकं भवतीति ज्ञेयम् ।
कल्पवैशेष्यमिति । कल्पनाविशेषम् । सर्वरोगहरेति व्यस्तसमस्त-
सर्वदोषारब्धरोगहरा ॥ ५ ॥ ६ ॥

मूलं तु द्विविधं तस्याः श्यामं चारुणमेव च ।

तयोर्मुख्यतरं विद्धि मूलं यदरुणप्रभम् ॥ ७ ॥

सुकुमारं शिशौ वृद्धे मुकुकोष्ठे च तच्छुभम् ।

मोहयेदाशुकारित्वाच्छ्यामा क्षिण्वीत मूर्च्छयेत् ॥८॥

१ '०क्षेप्य' इति पा० । २ 'श्यामा सुवह्ना कोटरा' तथा ।
त्रिवृत् सर्वानुभूतिश्च' इति पा० । ३ 'सरला' इति पा० । ४ 'कले
वैशेष्यमासाद्य' इति पा० । ५ 'तयोः अष्टतरं' इति पा० ।
६ 'तद्विषय' इति पा० । ७ 'श्यामा कण्ठं क्षिण्वीत्य' इति पा० ।

तैक्षण्यात् कर्षति हृक्कण्ठमाशु दोषं हरत्यपि ।

शस्यते बहुदोषाणां कूरकोष्ठाश्च ये नराः ॥ ९ ॥

त्रिवृतयोर्भेदमाह—मूलं तु द्विविधमिलादि । मुख्यतर-
मिति विरेचनक्रियायामेवाव्यापत्तिकरत्वाच्छ्रेष्ठतरम् । सुकु-
माराः शिष्टावश्च यद्यप्यविरेचनीया उक्तास्तथाऽपि तेषां
विधीयमानविरेचने हितमिति ज्ञेयम् । मोहयेदित्यादिना
श्याममूलाया गुणकर्मणि ब्रूते । क्षिण्वीतेति धातुश्रयं
कुर्यात् ॥ ७-९ ॥

गुणवत्यां तयोर्भूमौ जातं मूलं समुद्धरेत् ।

उपोष्य प्रयतः शुक्ले शुक्रवासाः समहितः ॥ १० ॥

गम्भीरानुगतं श्लक्ष्णमतिर्यग्विस्तृतं च यत् ।

तद्विपाक्योद्धरेद्भर्मे त्वचं शुष्कां निधापयेत् ॥ ११ ॥

यद्यपि मदनकल्प एव गुणवद्भिजातत्वादि सामान्येन भेष-
जानामुक्तमेव, तथाऽपि गम्भीरानुगतत्वादिविशेषश्च तत्रानुक्त-
स्येहाभिधाने सति तत्प्रसंगात् तत्किञ्चिदुच्यते—गुणवत्यामि-
त्यादि । शुक्ले इति शुक्लपक्षे । गम्भीरानुगमिति दूरप्रविष्टम् ।
उद्धरेद्भर्मेति मूलस्यास्थि उद्धरेत् । निधापयेदिति यथोक्तमे-
ष्यस्थापनविधानेन स्थापयेत् ॥ १० ॥ १ ॥

स्निग्धस्निग्धो विरेच्यस्तु पेयामात्रोपितः सुखम् ।

पेयामात्रोपित इति पूर्वदिने पेयामात्राहारतया उपितः
यद्यपि चान्यत्र विरेचनपूर्वदिनेषु तथैवाहारा नियमितः—“क्षे-
हवद्भवमुष्णं च ग्रहं भुक्त्वा रसौदनम्” (सू. अ. १३) इत्यनेन,
तथाऽपि त्रिवृद्विरेचनप्रयोगे पूर्वदिने विशेषविधानात् पेयादानं
ज्ञेयम् । किंचेयमेव तद्वचनात् स्निग्धोष्णमांसरससंविता च
क्रियमाणा न पूर्वोक्तक्षेहवद्भवोष्णमांसरसौदनविरुद्धा भवति ॥—

अक्षमात्रं तयोः पिण्डं विनीयाम्लेन ना पिबेत् १२

गोऽव्यजामहिणीमूत्रसौवीरकतुपोदकैः ।

प्रसक्तया विफलया शृतया च पृथक् पिबेत् ॥ १३ ॥

अक्षमात्रमिलादिना नवभिरम्लहितिर्द्रव्यैर्नवयोगानाह ।
तयोमिति श्यामात्रिवृदरुणत्रिवृतयोः । एतयोश्च मिलितयोः
प्रत्येकं च प्रयोगा इति प्रागेव प्रतिपादितम् । अम्लेनेति
काशिकेन ॥ १२ ॥ १३ ॥

एकैकं सैन्धवादीनां द्वादशानां सनागरम् ।

त्रिवृद्विशुणसंयुक्तं चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ॥ १४ ॥

एकैकमिलादिना सैन्धवादिभिर्द्वादशयोगानाह । सैन्धवाद-
यश्च द्वादश रोगमिषजितीये (वि. अ. ८) लवणस्कन्धोक्ता
ज्ञेयाः । सनागरमिति नागरसहितं सत् प्रत्येकं सैन्धवादीनां चूर्णं
द्विशुणत्रिवृताचूर्णयुक्तं पातव्यम् ॥ १४ ॥

१ 'तदिपोथोद्धरेद्भर्मे' इति पा० । २ 'पेयामात्रोपितः' इति,
'पेयामात्राश्रितः' इति च पा० । ३ 'त्रिवृद्विशुणसंयुक्तं' इति पा० ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं गजपिप्पली ।

सरलः किलिमं हिङ्गु भार्गवं तेजोवती तथा ॥ १५ ॥

मुस्तं हैमवती पथ्या चित्रको रजनी वचा ।

स्पर्शक्षीर्यजमोदा च शृङ्गेरं च तैः पृथक् ॥ १६ ॥

एकैकार्धाशंसयुक्तं पिबेद्रोमूत्रसंयुतम् ।

पिप्पलीत्यादिना पिप्पल्यादिद्रव्यभेदेन मूत्रेऽष्टादशयोगा-
नाह ॥ १५ ॥ १६ ॥—

मधुकार्धाशंसयुक्तं शर्करामुयुतं पिबेत् ॥ १७ ॥

मधुकेलादिनैकः प्रयोगः । अयं च संग्रहोक्तयोः 'यष्ट्यां द्वौ'
इत्यनयोरेकतरः ॥ १७ ॥

जीवकर्षभकौ मेदां श्रावणीं कर्कटाह्वयाम् ।

मुद्रमाषाख्यपण्यौ च महतीं श्रावणीं तथा ॥ १८ ॥

काकोलीं क्षीरकाकोलीमिन्द्रां लिङ्गरुहां तथा ।

क्षीरशुक्लां पयस्यां च यष्ट्याहं विधिना पिबेत् ॥ १९ ॥

वातपित्तहितान्येतान्यन्यानि तु कफानिले ।

जीवकेलादिना चतुर्दशयोगान् तथा यष्ट्याहमिलेकं चाह ।
अयं च संग्रहोक्तयोः 'यष्ट्यां द्वौ' इति द्वयोरन्यतरः । क्षीरशुक्ला
क्षीरविदारी । इन्द्रा कोकिलक्षः । पयस्या अर्कगुप्पी ॥ १८ ॥ १९ ॥

क्षीरमांसेक्षुकाश्मर्यद्राक्षापीलुरसैः पृथक् ॥ २० ॥

सर्पिणा वा तयोश्चूर्णमभयार्धांशिकं पिबेत् ।

क्षीरेत्यादिना क्षीरादौ सप्त योगानाह । पीडु औत्तरपथिकं
फलम् ॥ २० ॥—

लिङ्गाद्वा मधुसर्पिर्भ्यां संयुक्तं ससितोपलम् ॥ २१ ॥

अजगन्धा तुगाक्षीरी विदारी शर्करा त्रिवृत् ।

चूर्णितं क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लीढा साधु विरिच्यते ॥ २२ ॥

सन्निपातज्वरस्तम्भदाहटुष्णादितो नरः ।

श्यामात्रिवृत्कपायेण कल्केन च सशर्करम् ॥ २३ ॥

साधयेद्विधिवहेहं लिङ्गात् पाणितलं ततः ।

सक्षौद्रां शर्करां पक्त्वा कुर्यान्मुद्गाजने नवे ॥ २४ ॥

क्षिपेच्छीते त्रिवृच्चूर्णं त्वंकपत्रमरिचैः सह ।

मौत्रया लेहयेदेतदीश्वराणां विरेचनम् ॥ २५ ॥

कुडवांशान् रसानिष्ठद्राक्षापीलुरुपलम् ।

सितोपलापलं क्षौद्रात् कुडवार्धं च साधयेत् ॥ २६ ॥

तं लेहं योजयेच्छीतं त्रिवृच्चूर्णं शास्त्रवित् ।

पैतदुत्सन्नपित्तानामीश्वराणां विरेचनम् ॥ २७ ॥

शर्करामोदकान् वर्तानुलिकामांसपूषकान् ।

अनेन विधिना कुर्यात् पैत्तिकानां विरेचनम् ॥ २८ ॥

पिप्पलीं नागरं क्षारं श्यामां त्रिवृत्तया सह ।

लेहयेन्मधुना सार्धं श्लेष्मलानां विरेचनम् ॥ २९ ॥

मातुलुङ्गामयाधारीश्रीपर्णीकोलदाडिमात् ।

सुमुष्टान् स्वरसान्स्तैले साधयेत्तत्र चावपेत् ॥ ३० ॥

सहकारात् कपित्थाच्च मध्यममूलं च यत् फलम् ।

पूर्ववद्बहलीभूते त्रिवृच्चूर्णं समावपेत् ॥ ३१ ॥

त्वक्पत्रकेशरैलानां चूर्णं मधु च मात्रया ।

लेहोऽयं कफपूर्णानामीश्वराणां विरेचनम् ॥ ३२ ॥

लिङ्गाद्वा मन्थित्यादिनाऽष्टौ लेहानाह । लिङ्गाद्वेत्यादिना
प्रथमो लेहः । अजगन्धेत्यादिना द्वितीयः । अजगन्धा अज-
मोदा । श्यामात्रिवृदित्यादिना तृतीयो लेहः । अत्र शर्करात्रि-
वृच्चूर्णाभ्यां समाभ्यां कायपादिकाभ्यां लेहः । सक्षौद्रामित्यादिनां
चतुर्थः । अत्र क्षौद्रपाको योगमहिम्ना । त्रिवृच्चूर्णमात्रपादिकत्वं
त्वक्पत्रादीनां, सौगन्धमात्रप्रयोजनत्वात् । ईश्वराणां विरे-
चनमिति वचनेन सुकुमारत्वादक्षिग्धविषयतामस्य दर्शयति,
ईश्वरा हि प्रायेण सुकुमाराः स्निग्धाश्च भवन्ति । कुडवांशा-
नित्यादिः पक्षमः । अत्र त्रिवृच्चूर्णमनिर्दिष्टमानं, तच्च प्रक्षेपन्या-
याहेद्वात् पादिकं कर्तव्यम् । उत्सन्नपित्तानाम् उद्भूतपित्तानाम् ।
शर्करेत्यादिना सितयोगांश्चतुरोऽतिदेशाशुगुण्याह्वानां । मध्य
एवाह । अत्र वर्सादयोऽपि शर्कराकृता एव ज्ञेयाः । अनेन
विधिनेति इक्ष्वादिरससंस्कारेण त्रिवृच्चूर्णयोगेन च । पिप्पलीं
नागरमित्यादिना षष्ठो लेहः । मध्यमिति अम्लकपित्थस्य मध्यं
भागम् । अम्लं च यत् फलमिति मातुलुङ्गादि । पूर्ववदिति
कौडविकत्वं मातुलुङ्गादिरसानां दर्शयति ॥ २१-३२ ॥

पानकानि रसान् युषान्मोदकान् रागपाडवान् ।

अनेन विधिना कुर्याद्विरेकार्थं कफाधिके ॥ ३३ ॥

पानकानीत्यादिनाऽतिदेशाशुगुण्यात् पानकादिपञ्चयोगानाह ।

रागप्रधानः पाडवो रागपाडवः । अनेन विधिनेति पूर्वलेहोक्त-
विधिना ॥ ३३ ॥

भृङ्गैलाभ्यां समा नीली तैल्वित्तैश्च शर्करा ।

चूर्णं फलरसक्षौद्रशक्नुमिस्तर्पणं पिबेत् ॥ ३४ ॥

वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पानलेषु च ।

नरेषु सुकुमारेषु निरपार्यं विरेचनम् ॥ ३५ ॥

भृङ्गैलाभ्यामित्यादिना तर्पणयोगं प्रथममेवाह, द्वितीयस्तु
तर्पणयोगो भविष्यतीति । भृङ्गं शुडवत् । तैश्च शर्करेति भृङ्ग-
लानीलीत्रिवृद्धिः । फलरसः दाडिमरसः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

शर्करात्रिफलाश्यामात्रिवृत्पिप्पलिमाक्षिकैः ।

मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तज्वरापहः ॥ ३६ ॥

१ 'क्षुद्रा' इति, 'नित्रा' इति च पा० । २ 'दद्याच्छीते' इति पा० ।

३ 'लिङ्गात् च मात्रया लेहः' इति पा० । ४ 'रसान् कौडविकानिष्ठु' इति पा० । ५ 'पैतदुत्सन्नपित्तानां' इति पा० ।

१ 'क्षेमिकानां' इति पा० । २ 'त्रिवृच्चूर्णमत्र पादिकं, त्वक्पत्रा-
दीनि सौगन्धमात्रप्रयोजनत्वादपानि' इति पा० ।

शर्करेखादिना मोदकः प्रथमः । तत्र च “मोदके द्विगुणे गुडः” इति वचनात् गुडशर्करां चूर्णाद्विगुणामिच्छन्ति ॥३६॥

त्रिवृच्छाणा मतास्तिस्तिस्त्रश्च त्रिफलात्वचः । विडङ्गपिप्पलीक्षारदाणास्तिस्त्रश्च चूर्णिताः ॥३७॥

लिङ्घात् सर्पिर्मधुश्यां च मोदकं वा गुडेन तु । भक्षयेत्त्रिष्वरीहारमेतच्छोधनमुत्तमम् ॥३८॥

गुल्मं ग्रीहोदरं श्वासं हलीमकमरोचकम् । कफवातकृतांश्चान्यान् व्याधीनेतद्व्यपोहति ॥३९॥

त्रिवृच्छाणा इत्यादिनेह मोदके च यद्यपि पक्वते योगः, तथाऽप्यस्य लेहेनेव ग्रहणादयमष्टमो लेहो भवति ॥३७-३९॥

विडङ्गपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्यचित्रकान् । मरिचेन्द्रयवाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥४०॥

लवणान्यजमोदां च चूर्णितं कार्ष्णिकं पृथक् । तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टपलोन्मिता ॥४१॥

घात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडार्धतुलान् तथा । पक्त्वा मृद्वग्निना खादेद्भद्रोदुम्बरोपमान् ॥४२॥

गुडान् कृत्वा न चात्र स्याद्विहाराहारयन्त्रणा । मन्द्राशित्रं ज्वरं मूर्च्छां मूत्रकृच्छ्रमरोचकम् ॥४३॥

अस्त्रमं गात्रशूलं च कासं श्वासं भ्रमं क्षयम् । कुप्राशः कामलासेहगुल्मोदरभगन्दरान् ॥४४॥

ग्रहणीपाण्डुरोगांश्च हन्युः पुंसवनाश्च ते । कल्याणका इति ख्याताः सर्वेष्वृतुषु योगिकाः ४५

इति कल्याणकगुडः ।

विडङ्ग्रेखादिना द्वितीयो मोदकः ॥ ४०-४५ ॥

व्योपत्वक्पत्रमुत्तैलाविडङ्गामलकाभैयाः ।

समभागा भिषग्दद्याद्विगुणं च मुकुलकम् ॥४६॥

त्रिवृतोऽष्टगुणं भागं शर्करायाश्च पञ्चगुणम् ।

चूर्णितं गुडिकाः कृत्वा क्षौद्रेण पलसंमिताः ॥४७॥

भक्षयेत् कल्पमुत्थाय शीतं चातु पिबेज्जलम् ।

मूत्रकृच्छ्रे ज्वरे वम्यां कासे श्वासे भ्रमे क्षये ॥४८॥

तापे पाण्ड्वामयेऽप्येवैशौ शस्ता निर्यन्त्रणाशिनः ।

योगः सर्वविषाणां च मृतः श्रेष्ठो विरेचने ॥४९॥

मूत्रजानां च रोगाणां विधिज्ञेनावधारितः ।

व्योपेलादिना तृतीयो मोदकः । अयं मोदकस्तन्त्रान्तरे “अभयाद्ये” इति ख्यातः । मुकुलकं दन्ती । अत्र मुकुलादीना-
मेकैकद्रव्यपेक्षया द्वैगुण्यादि भवति । मधु च तावन्मात्रं यावता

मोदको भवति । केविदत्र व्योपादिमित्तचूर्णाद्व्याधीनां
द्वैगुण्यं वदन्ति ॥ ४६-४९ ॥—

पथ्याधाज्युरुवृकाणां प्रस्तौ द्वौ त्रिवृत्पलम् ॥५०॥
दश तान्मोदकान् कुर्यादीश्वराणां विरेचनम् ।

पथ्येलादिना चतुर्थः ॥५०॥—

त्रिवृद्द्वैमवती श्यामा नीलिनी हस्तिपिप्पली ॥५१॥

समूला पिप्पली मुस्तमजमोदा दुरालभा ।

कार्ष्णिकं नागरपलं गुडस्य पलविंशतिम् ॥५२॥

चूर्णितं मोदकान् कुर्यादुदुम्बरफलोपमानम् ।

हिङ्गुसौवर्चलव्योपयवानोविडजीरकैः ॥५३॥

वचाजग्न्धात्रिफलाचव्यचित्रकधान्यकैः ।

मोदकान् वेष्टयेच्चूर्णितान् सतुम्बुरुदाडिमैः ॥५४॥

त्रिकवङ्गणहृद्वस्तिकोप्राशःग्रीहशूलिनाम् ।

हिकाकासारचिश्वासकफोदावर्तिनां शुभाः ॥५५॥

त्रिवृद्द्वैमवतीत्यादिना पञ्चमो मोदकः पूर्यते । वेष्टयेदिति

अवचूर्णयेत् ॥ ५१-५५ ॥

त्रिवृतां कौटजं बीजं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ।

क्षौद्रद्राक्षरसोपेतं वर्षास्त्रेद्विरेचनम् ॥५६॥

त्रिवृदुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचन्दनम् ।

द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याहसातलं जलदालये ॥५७॥

त्रिवृतां चित्रकं पाठामजाजीं सरलं वचाम् ।

खर्णक्षीरीं च हेमन्ते पिष्ट्वा तृष्णाम्बुना पिबेत् ॥५८॥

शर्करा त्रिवृता तुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ।

त्रिवृत्रयन्तिहपुषाः सातलां कटुरोहिणीम् ॥५९॥

खर्णक्षीरीं च संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेज्जलम् ।

एष सर्वेतुको योगः क्षिंधानां मलदोषहृत् ॥६०॥

त्रिवृच्छाणामा दुरालम्भा वत्सकं हस्तिपिप्पली ।

नीलिनी त्रिफला मुस्तं कटुका च सुचूर्णितम् ६१

सर्पिर्मांसरसोष्णाम्बुयुक्तं पाणितलं ततः ।

पिबेत् सुखंतमं हेतद्रक्षाणामपि शस्यते ॥६२॥

ज्यूषणं त्रिफला हिङ्गु कार्ष्णिकं त्रिवृतापलम् ।

सौवर्चलाधेकर्षं च पलाधं चाभ्रलवेतसात् ॥६३॥

तच्चूर्णं शर्करातुल्यं मद्येनास्त्रेण वा पिबेत् ।

गुल्मपाश्वर्तिनुत्सिद्धं जीर्णं चाद्याद्रसौदनम् ॥६४॥

त्रिवृतां कौटजमिलादिना षड्वृत्तविहितान् योगान् रूष्णाणा-

मपि शस्यते इत्यन्तेत्याह । सातला चर्मकशा । जलदालये

शरदि । हेमन्ते यद्यपि प्रबलशीतवाते विरेचनं निषिद्धं,

तथाऽपि व्याधिप्रयविहितं विरेचनमेतज्ज्ञेयम् । सर्वैर्तुकोयोगो

— १. “मेतच्छ्रेष्ठं विरेचनम्” इति पा० । २. “कासे” इति पा० ।

३. “पलकान् समान्” । त्रिवृतोऽष्टगुणं भागं इति पा० । ४. “श्रेष्ठं

विरेचनम्” इति पा० ।

१. “हिताः” इति पा० । २. “सम्बद्धीकारक्षौद्रं” इति पा० ।

३. “हपुषां” समानां श्यामां द्रवन्ती कटुरोहिणीम्” इति पा० ।

४. “पिबेदेतत्सर्वकालं” इति पा० ।

अनुको ऋतौ वसन्तादौ च ज्ञेयौ । त्रिवृच्छयामेलादिकोऽपि सर्वर्तुको योगः । त्र्युषणमित्यादिश्चर्णयोगो द्वितीयः ५६-६४ ॥
त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं सतलां व्योषसैन्धवम् ।
कृत्वा चूर्णं तु सप्ताहं भाग्यमामलकीरसे ॥ ६५ ॥
तद्योज्यं तर्पणे यूषे पिशिते रागयुक्तिषु ।

त्रिवृतां त्रिफलामित्यादिकस्तर्पणयोगः । एवं सर्वर्तुकयोगेन समं द्वौ तर्पणयोगौ भवतः ॥ ६५ ॥—

तुल्याम्लं त्रिवृतात्कल्कसिद्धं गुल्महरं घृतम् ॥ ६६ ॥
श्यामात्रिवृतायोर्मूलं पचेदामलकैः सह ।
जले तेन कषायेण पक्त्वा सर्पिः पिबेन्नरः ॥ ६७ ॥
श्यामात्रिवृत्कषायेण सिद्धं सर्पिः पिबेत्तथा ।
साधितं वा पयस्ताभ्यां सुखं तेन विरिच्यते ॥ ६८ ॥

तुल्याम्लमित्येकं घृतं, श्यामेलादि द्वितीयं, श्यामात्रिवृत्कषायेणेलादि तृतीयम् । साधितं चेलादिना क्षीरयोगमेकमाह । घृतेन क्षीरेण च घृतेन क्षीरेण वैकेन मिलित्वा चत्वारो घृताक्षीरैर्भवन्ति ॥ ६६-६८ ॥

त्रिवृत्सुष्टीस्तु सनखानद्यौ द्रोणेऽम्भसः पचेत् ।
पादशेषं कषायं तं पूतं गुडतुलायुतम् ॥ ६९ ॥
स्निग्धे स्थाप्यं घटे क्षौद्रपिप्पलीफलचित्रकैः ।
प्रलिप्ते मैथुना मासं जातं तन्मात्रया पिबेत् ॥ ७० ॥
श्रृङ्गणीपाण्डुरोगं गुल्मश्चयथुनाशनम् ।
सुरां वा त्रिवृतायोगकिष्णां तत्काथसंयुताम् ॥ ७१ ॥

त्रिवृत्सुष्टीनित्यादिना प्रथमा सुरा, सुरां वेलादिना द्वितीया, एवं द्वौ सुरायोगौ भवतः । त्रिवृद्योगयुक्तं किष्णं यस्यां सा तथा ॥ ६९-७१ ॥

यवैः श्यामात्रिवृत्काथस्त्रैः कुल्माषमम्भसा ।
आसुतं षडहं पळे जातं सौवीरकं पिबेत् ॥ ७२ ॥
शृङ्गान् वा सतुषाञ्जुद्धान् यवांस्तच्चूर्णसंयुतान् ।
आसुतानमम्भसा तद्वत् पिबेज्जातं तुषोदकम् ॥ ७३ ॥

यवैरेलादिना सौवीरकतुषोदके प्राह । एतौ द्वौ काजिकयोगौ । कुल्माष उल्लिख्यवपिष्टकम् । पळे इति धान्यादिराशौ । तच्चूर्णसंयुतानिति त्रिवृच्चूर्णसंयुतान् । तद्वदिति षडहं पळे स्थितान् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

तथा मदनकल्पोक्तान् षाडवादीन् पुण्यदश ।
त्रिवृच्चूर्णेन संयोज्य विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ ७४ ॥

तथेलादिना षाडवादियोगान् दशाह । दश षाडवादयो “बद-
रषाडवरगलेहमोदकोत्क्राकितर्पणशाकमांसरसयूषमयानां”
(क. अ. १) इति ग्रन्थेन मदनकल्पोक्ताः ॥ ७४ ॥

१ ‘निर्वृहेण तयोर्वृत्त्या’ इति पा० । २ ‘जले द्रोणे त्रिवृत्सुष्टी-
नद्यौ तु सनखान् पचेत्’ इति पा० । ३ ‘निधिना’ इति पा० ।
४ ‘त्रिवृताकिष्णां पिबेत्तत्काथसंयुतान्’ इति पा० । ५ ‘शृङ्गान्’
इति पा० ।

भवतश्चात्र—

त्वक्शरारात्रातकदाडिमैला-

सितोपलमाक्षिकमातुलुङ्गैः ।

मद्यैस्तथाऽम्लैश्च मनोनुकूलै-

र्युक्तानि देयानि विरेचनानि ॥ ७५ ॥

शीताम्बुना पीतवतश्च तस्य

सिञ्चेन्मुखं छर्दिविघातहेतोः ।

हृद्यांश्च मृत्पुष्पफलप्रवाला-

नम्लं च दद्यादुपजिघ्र्णार्थम् ॥ ७६ ॥

संप्रति दशोत्तरं योगशतमभिधाय वाग्नितनिरासार्थं कृत्वा-
येण समं विरेचनप्रयोगानाह—त्वक्शरेलादि ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

तत्र श्लोकाः—

एकोऽम्लादिभिरष्टौ च दश द्वौ सैन्धवादिभिः ।

मूत्रेऽष्टादश यंध्यां द्वौ जीवकादौ चतुर्दश ॥ ७७ ॥

क्षीरादौ सप्त लेहेऽष्टौ चत्वारः सितयाऽपि च ।

पानकादिषु पञ्चैव षडृतौ पञ्च मोदकाः ॥ ७८ ॥

चत्वारश्च घृते क्षीरे द्वौ चूर्णं तर्पणे तथा ।

द्वौ मद्ये काजिके द्वौ च दशान्ये षाडवादिषु ॥ ७९ ॥

श्यामायात्रिवृतायाश्च कल्पेऽसिन् समुदाहृतम् ।

शतं दशोत्तरं सिद्धं योगानां परमर्षिणा ॥ ८० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते

दृढबलसंपुरिते कल्पस्थाने श्यामात्रिवृ-

त्कल्पो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

एकोऽम्लादिभिरित्यादिसंग्रहो व्यक्तार्थः । यद्यां द्वाविति
‘यद्याहं विधिना’ इति जीवकादाविकः, मधुकैलादिना चापरः
॥ ७७-८० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामयुर्वेदवीपिकायां चर-

कतात्पर्यटीकायां कल्पस्थाने श्यामात्रिवृत्कल्पो

नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातश्चतुरङ्गलकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

श्यामात्रिवृत्कल्पानन्तरं मृदुविरेचनत्वशामान्याच्चतुरङ्गल-
कलोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

आरग्वधो राजशृङ्खः शम्पाकश्चतुरङ्गलः ।

प्रग्रहः कृतमालश्च कर्णिकारोऽवघातकः ॥ ३ ॥

व्यवहारार्थं पर्यायानाह—आरग्वध इत्यादि ॥ ३ ॥

१ ‘यद्याहं’ इति पा० ।

ज्वरहृद्भोगवातासृग्दावर्तादिरोगिषु ।
राजवृक्षोऽधिकं पथ्यो मृदुर्मधुरशीतलः ॥ ४ ॥
बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ।
योषो मृद्वनपायित्वाद्दिशेषाच्चतुरङ्गुलः ॥ ५ ॥

अधिकं पथ्य इति ज्वरादिषु विशेषेण विरेचनप्रयोगे
हितः ॥ ४ ॥ ५ ॥

फलकाले फलं तस्य ग्राह्यं परिणतं च यत् ।
तेषां गुणवतां भौरं सिकतासु निधापयेत् ॥ ६ ॥
सप्तरात्रात् समुद्भूत्य शोषयेदातपे भिषक् ।
ततो मज्जानमुद्भूत्य शुचौ भाण्डे निधापयेत् ॥ ७ ॥
फलकाले इति उचितफलकाले । तेषामिति फलानाम् ।
भारमिति भूरिद्रव्योपलक्षणम् । मज्जानमिति फलमज्जानम्
॥ ६ ॥ ७ ॥

द्राक्षारसयुतं दद्याद्वाहोदावर्तपीडिते ।
चतुर्वर्षमुखे बाले यावद्वादशवर्षिके ॥ ८ ॥
चतुरङ्गुलमज्जस्तु प्रसृतं वाऽथवाऽञ्जलिम् ।

द्राक्षेत्यादिः प्रथमो योगः । चतुर्वर्षमुखे बाले यावद्वादश-
वर्षिके इत्यनेनास्य प्रयोगस्य चतुर्वर्षादवर्गार्धं च द्वादशवर्षा-
दवस्यतया यौगिकत्वं निषेधयति ॥ ८ ॥—

सुरामण्डने संयुक्तमथवा कोलसीधुना ॥ ९ ॥
दधिमण्डने वा युक्तं रसेनामलकस्य वा ।
कृत्वा शीतकषायं तं पिबेत् सौवीरकेण वा ॥ १० ॥

सुरामण्डनेति द्वितीयः । अथवा कोलसीधुनेति तृतीयः ।
कोलकृतः सीधुः कोलसीधुः । सौवीरकेण वेत्यन्तेन योगत्रय-
मपरं व्यक्तम् ॥ ९ ॥ १० ॥

त्रिवृत्तो वा कषायेण मज्जः कल्कं तथा पिबेत् ।
तथा तिल्वकषायेण लवणक्षौद्रसंयुतम् ॥ ११ ॥

त्रिवृत्तो वा कषायेण मज्जः कल्कं तथा पिबेदिति सप्तमः ।
तथेत्यादिनाऽष्टमः । एतत्कल्ककषाययोर्द्वयं जतुकर्णोऽप्युक्त-
मेव—“त्रिवृद्विल्वकषायाभ्यां सक्षौद्रलवणौ द्वौ” इति । तेनात्र
पाठान्तरं न प्रमाणम् । संग्रहे च कश्चिदिति—“कषाये च त्रिवृत्तो
तिल्वकस्य च” इति ॥ ११ ॥

कषायेणथवा तस्य त्रिवृच्चूर्णं गुडान्वितम् ।
साधयित्वा शनैर्लेहं लेहयेन्मात्रया नरम् ॥ १२ ॥
कषायेणेत्यादिको लेहो नवमः ॥ १२ ॥

चतुरङ्गुलसिद्धाद्वा क्षीराद्यदुदियाकृतम् ।
मज्जः कल्केन धात्रीणां रसे तत्साधितं पिबेत् ॥ १३ ॥

१ ‘देवः’ इति पा० । २ ‘रेचनायै’ परिणतं फलं तस्याहरेद्रुधुः’
इति पा० । ३ ‘जार्त’ इति, ‘सार’ इति च पा० । ४ ‘सम्यक्’
इति पा० । ५ ‘वा’ इति पा० । ६ ‘त्रिवृन्मज्जोक्षतया कल्कं तत्क-
षायेण वा पिबेत्’ इति पा० । ७ ‘कषाये, योगद्रव्यम्’ इति पा० ।

चतुरङ्गुलेत्यादिना प्रथमं घृतम् । मज्ज इति चतुरङ्गुल-
मज्जः ॥ १३ ॥

तदेव दशमूलस्य कुलस्थानां यवस्य च ।
कषाये साधितं सर्पिः कल्कैः श्यामादिभिः पिबेत् ॥

तदेवेत्यादिना च द्वितीयं घृतम् । श्यामादिभिरेति मदन-
कल्पपठितैर्भवभिः ‘श्यामात्रिवृद्वन्ती०’ (क. अ. १) इत्या-
दिभिः ॥ १४ ॥

दन्तीकायेऽञ्जलिं मज्जः शम्पाकस्य गुडस्य च ।
दत्त्वा मासार्धमासस्थमरिष्टं पाययेत् च ॥ १५ ॥

दन्तीत्यादिनाऽरिष्टयोगमाह । गुडस्य चाञ्जलिमिति संबन्धः ।
मासार्धमासस्थमिति सार्धमासस्थम् ॥ १५ ॥

यस्य यत् पानमर्चं च हृद्यं स्वाहृद्यं वा कटु ।
लवणं वा भवेत्तेन युक्तं दद्याद्विरेचनम् ॥ १६ ॥

यस्य यदित्यादिनाऽनुक्तमपरापरसाधनं विधत्ते । हृद्येन हि
विरेचनयोगस्य त्रियता स्यात् । पानमर्चं चेति हृद्यमित्यादिभिः
प्रलेकं संबध्यते ॥ १६ ॥

तत्र श्लोकाः—

द्राक्षारसे सुरासीध्वोर्दधि चामलकीरसे ।
सौवीरके कषाये च त्रिवृत्तो तिल्वकस्य च ॥ १७ ॥
लेहेऽरिष्टे घृते द्वे च योगा द्वादश कीर्तिताः ।
चतुरङ्गुलकल्पोऽस्मिन् सुकुमाराः सुखोदयाः ॥ १८ ॥

इत्यग्निवेशाकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने चतुरङ्गुलकल्पो
नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

द्राक्षेत्यादिसंग्रहो व्यक्तः ॥ १७ ॥ १८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां
चरकतात्पर्यदीकायां कल्पस्थाने चतुरङ्गुल-
कल्पो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातस्तिल्वककल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

चतुरङ्गुलवतिल्वकस्थानपायित्वाचतुरङ्गुलकल्पानन्तरं तिल्व-
ककल्पोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

तिल्वकस्तु मतो लोभो बृहत्पत्रस्तिरीटकः ।
तस्य मूलत्वचं शुष्कामन्तर्बलकवर्जिताम् ॥ ३ ॥
चूर्णयेत्तु त्रिधा कृत्वा द्वौ भागौ श्रोतयेत्ततः ।
लोघस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ॥ ४ ॥

१ ‘पाययेद्भिषक्’ इति पा० । २ ‘पानमर्चं च’ इति पा० ।
३ ‘सौवीरकेऽथ त्रिवृत्तः कषाये तिल्वकस्य च’ इति, ‘सौवीरके
कषायाभ्यां तिल्वशम्पाकयोस्तथा’ इति च पा० ।

भागं तं दशमूलस्य पुनः काथेन भावयेत् ।
शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा ततै ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥

अन्तःकलकलवर्जितामिति तिल्वकल्यान्तवैलकलं कठिनं भवति,
तदर्थं तद्वर्जम् । श्रोतयेदिति वचनेन षड्गुणद्रवणैकविंशति-
वारान् स्नावयेदिति हेनं, मदनफलकल्पे एवंभूतस्यैव स्नावणस्य
दृष्टत्वात् । भावनाविधिश्च निरन्तरं व्याकृत एव ॥ ३-५ ॥
दधितकसुरामण्डमूर्ध्वैर्वदरीधुना ।

रसेनामलकानां वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥ ६ ॥

दधिमण्डेलादिना पिबेदित्यन्तेन पञ्च योगाः ॥ ६ ॥

मेषशृङ्गाभयाकृष्णाचित्रकैः सलिले शृते ।
मरुजान् सुनुयात्तच्च जातं सौवीरकं यदा ॥ ७ ॥
भवेदञ्जलिना तस्य लोभ्रकल्कं पिबेत् सदा ।

मेषशृङ्गीत्यादिना विशिष्टसौवीरकेण योग एकः । मरुजा
शृत्यवाः ॥ ७ ॥—

सुरां लोभ्रकषायेण जातां पक्षस्थितां पिबेत् ॥ ८ ॥
दन्तीचित्रकयोद्रोणे सलिलस्याढकं पृथक् ।
समुत्काथ्य गुडसैकां तुलां लोभ्रस्य चाञ्जलिम् ॥ ९ ॥
आवपेत्तत् परं पक्षान्मर्दपानां विरेचनम् ।

सुरामित्यादिना सुरायोगमाह । दन्तीत्यादिनैकमरिष्ट-
योगमाह । दन्तीचित्रकयोरौढकं पृथक् सलिलद्रोणे पचेत् ।
तिल्वकचूर्णमावापः ॥ ८ ॥ ९ ॥—

कम्पिल्लकषायेण दशकृत्वः सुभाविताम् ॥ १० ॥
मात्रां कम्पिल्लकस्यैव कषायेण पुनः पिबेत् ।

कम्पिल्लकेलादिना कम्पिल्लकयोगमाह । कम्पिल्लकः गुण्डा-
रोचनिका । मात्रामिति तिल्वकचूर्णमात्राम् ॥ १० ॥—

चतुरङ्गुलकल्पेन लेहोऽन्यः कार्य एव च ॥ ११ ॥
त्रिफलायाः कषायेण ससर्पिर्मधुपाणितः ।
लोभ्रचूर्णयुतः सिद्धो लेहः श्रेष्ठो विरेचने ॥ १२ ॥
तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः ।
सघृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठो विरेचने ॥ १३ ॥

चतुरङ्गुलेलादिना प्रथमो लेहः । चतुरङ्गुलकल्पेनिते “कषा-
येणाथवा तस्य” (क. स्था. अ. ८) इत्यादिनोक्तविधानेन ।
तेनात्र तिल्वककाथेन गुडान्वितत्रिवृषूर्णं पक्त्वा लेहः कर्तव्यः ।
त्रिफलाया इत्यादिना द्वितीयो लेहः । तिल्वकसेलादिना
तृतीयः ॥ ११-१३ ॥

अष्टाष्टौ त्रिवृतादीनां मुष्टीस्तु सनखान् पृथक् ।
द्रोणेऽपि साधयेत् पादशेषे प्रस्थं घृतात् पचेत् १४
पिष्टैस्तैरेव विस्वादेशैः समुत्रलवणैरथ ।
ततो मात्रां पिबेत् काले श्रेष्ठमेतद्विरेचनम् ॥ १५ ॥

१ ‘कषाये भावितं पुनः’ इति पा० । २ ‘स्निग्धस्निग्धे प्रदाप-
येत्’ इति पा० । ३ ‘दधिमण्डसुरामण्ड’ इति पा० । ४ ‘मध-
पानादि’ इति पा० । ५ ‘तिल्वकस्य कषायेण’ इति पा० । ६-७
‘श्रेष्ठं विरेचनम्’ इति पा० ।

लोभ्रकल्केन मूत्राम्ललवणैश्च पचेद्भूतम् ।
चतुरङ्गुलकल्पेन सर्पिणी द्वे च साधयेत् ॥ १६ ॥

अष्टाष्टौविलादिना प्रथमं घृतम् । सनखानिति विषयमान-
नखान् । अत्र त्रिवृदादिदृष्टीतलोभ्रस्य प्रधानत्वाद्भिगुणो भागो
भवति । उक्तं हि जतुकर्ण—“त्रिवृदादिभिर्गुणो लोभ्रकायः”
इति । समभावेन तु लोभ्रप्रयोगव्यस्य केन विशेषः स्यात्,
तस्माद् यथाव्याख्यातमेव साधु । लवणमप्यत्र पलांशमेव ।
लोभ्रेलादि द्वितीयं घृतम् । चतुरङ्गुलेलादिना घृतद्वयमतिदि-
श्यते । एवं घृतेन चत्वारो योगा भवन्ति । चतुरङ्गुलघृते च
“चतुरङ्गुलसिद्धात्” (क. स्था. अ. ८) इत्यादिना, तथा “तदेव
दशमूलस्य” (क. स्था. अ. ८) इत्यादिना प्रोक्ते हेतवः, तथा
च चतुरङ्गुलकल्पेन लोभ्रादिना द्वे लोभ्रघृते भवतः ॥ १४-१६ ॥

तत्र श्लोकौ—

पञ्च दध्यादिभिस्त्वेका सुरा सौवीरकेण च ।
एकोऽष्टिस्तथा योग एकः कम्पिल्लकेन च ॥ १७ ॥
लेहाख्यो घृतेनापि चत्वारः संप्रकीर्तिताः ।
योगास्ते लोभ्रमूलानां कल्पे षोडश दर्शिताः ॥ १८ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-
बलसंपूरिते कल्पस्थाने तिल्वककल्पो
नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

पञ्च दध्यादिभिरित्यादिसंग्रहो व्यक्तः ॥ १७ ॥ १८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामाधुनैर्वदरीपिकायां चरक-
तात्पर्यटीकायां कल्पस्थाने तिल्वककल्पो
नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातः सुधाकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

षोडशसंख्यप्रयोगाभिधायकतिल्वककल्पानन्तरं यथाक-
ममधिकसंख्याप्रयोगाभिधानकमार्द्धशतियोगाभिधायकसुधाक-
ल्पोऽभिधीयते; इतश्चानन्तरमतिरिक्तसंख्याभिधानकषणैव
ऊनचत्वारिंशत्प्रयोगाभिधायकसप्तलाशङ्किनीकल्पोऽभिधास्यते
॥ १ ॥ २ ॥

विरेचनानां सर्वेषां सुधा तीक्ष्णतमा मता ।
सङ्घातं हि भिनत्त्यागु दोषाणां कष्टविभ्रमा ॥ ३ ॥
तस्मान्नैषा मृदौ कोष्ठे प्रयोक्तव्या कदाचन ।
न दोषनिचये चाल्पे सति मार्गपरिक्रमे ॥ ४ ॥

विरेचनानामिति विरेचनद्रव्याणाम् । कष्टविभ्रमेति दुःखसा-
ध्यविभ्रमजनिका । तस्मादिति अतितीक्ष्णत्वात् कष्टविभ्रम-

१ ‘त्रिवृतादिदृष्टीते’ लोभ्रे लोभ्रस्य प्रधानत्वात् इति पा० ।
२ ‘चान्यपरिक्रमे’ इति पा० ।

त्वाच्च । सति मार्गपरिक्रम इति उपक्रममार्गान्तरे सति न
सुधा प्रयोक्तव्या, तेन गत्यन्तरासंभव एव सुधा प्रयोक्तव्येत्यर्थः
॥ ३ ॥ ४ ॥

पाण्डुरोगोदरे शुम्भे कुष्ठे दूषीविषादिते ।

श्वयथौ मधुमेहे च दोषविभ्रान्तचेतसि ॥ ५ ॥

रोगैरेवविधेर्ग्रस्तं ज्ञात्वा सप्राणमातुरम् ।

प्रयोजयेन्महावृक्षं सम्यक् स ह्यवचारितः ॥ ६ ॥

सद्यो हरति दोषाणां महान्तमपि संचयम् ।

पाण्डुरोगेलादी मधुमेहशब्देन प्रमेहा एवोच्यन्ते; विशि-
ष्टस्तु वातिकमधुमेहोऽसाध्य एव, तेन तं प्रति विरेचनोपदेशो-
ऽनर्थक एव स्यात्; मधुमेहशब्दश्च यथा प्रमेहमात्र एव वर्तते
तत् प्रतिपादितमेव प्रमेहपिकित्सते । दोषवृद्ध्या विभ्रान्तं चेतो
यस्मिन् तस्मिन् दोषविभ्रान्तचेतसि उन्मादे । सप्राणमिति
बलवन्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥—

द्विविधः स मतोऽल्पैश्च बहुभिश्चैव कण्टकैः ॥ ७ ॥

सुतीक्ष्णैः कण्टकैरल्पैः प्रचरो बहुकण्टकः ।

स नाक्षा सुगुडा नन्दा सुधा निक्षिपप्रजकः ॥ ८ ॥

दौ विपाट्याहरेत् क्षीरं शस्त्रेण मतिमान् भिषक् ।

द्विवर्षं वा त्रिवर्षं वा शिशिरान्ते विशेषतः ॥ ९ ॥

प्रचरो बहुकण्टक इति अनतितीक्ष्णतयाऽल्पकण्टकमहावृ-
क्षतः श्रेष्ठ इत्यर्थः । ताविति खल्वकण्टकबहुकण्टकौ महावृक्षौ ।
यद्यपि मदनकल्पे “शरदि त्वक्कन्दक्षीराणि” (क. स्था. अ. १)
इत्युक्तं, तथाऽपि सुधौया अत्र शिशिरान्ते क्षीरग्रहणमपवादरूपं
ज्ञेयम् । शिशिरस्य शेषा दिवसाः शिशिरान्ताः ॥ ७-९ ॥

बिल्वादीनां बृहत्या वा कण्टकार्यास्तथैकशः ।

कषायेण समानं तं कृत्वाऽङ्गारेषु शोषयेत् ॥ १० ॥

ततः कोलसमां मात्रां पिबेत् सौवीरकेण वा ।

तुषोदकेन कोलानां रसेनामलकस्य वा ॥ ११ ॥

सुरया दधिमण्डेन मातुलुङ्गरसेन वा ।

बिल्वादीनामिति बिल्वादिपञ्चमूलस्य । अङ्गारेषु शोषयेदिति
अङ्गारोपरिस्थितपात्रस्थं तत् सुधाक्षीरं बिल्वादीनामन्यतमस्य
कषायेण समानं शोषणेन कठिणं कुर्यात्; ततः कोलमात्रा
गुटिकाः कार्याः; ततः सौवीरकादीनामन्यतमेन पातव्या । एवं
सौवीरकादिभेदात् सप्त योगा भवन्ति; तथाऽत्र बिल्वादिकषा-
यस्य भेदेन भेदो न विवक्षितः ॥ १० ॥ ११ ॥—

सातलां काञ्चनक्षीरीं श्यामादीनि कटुजिर्कम् ॥ १२ ॥

१ ‘जुदति’ इति पा० । २ ‘तं’ इति पा० । ३ ‘सुधां प्राप्य’
इति पा० । ४ ‘कोलप्रमाणां गुटिकां पिबेत् सौवीरकेण ताम्’
इति पा० । ५ ‘कलत्रिकम्’ इति पा० ।

यथोपपत्तिं सताहं सुधाक्षीरेण भावयेत् ।

कोलमात्रां घृतेनातः पिबेन्मांसरसेन वा ॥ १३ ॥

सातलामिलादिना वातसाधनघृतमांसरसेभेदाद्योगद्वयमाह ।
सातला चर्मकशा । श्यामादिग्रहणेनैव सातलायामपि लघ्वायां
पृथक् सातलामिधानमेकयाऽपि सातलया कृतसुधाद्योगस्य
प्राधान्यख्यापनार्थम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

ज्यूषणं त्रिफलां दन्तीं चित्रकं त्रिवृतां तथा ।

सुकृक्षीरभावितां सम्यग्विदध्याहुडपानकम् ॥ १४ ॥

ज्यूषणमिलादिना पानकयोगमाह । गुडपानकमिति गुड-
संस्कृतपानकम् ॥ १४ ॥

त्रिवृतारग्वधं दन्तीं शङ्खिनीं सतलां समम् ।

गोमूत्रे रजनीं कृत्वा शोषयेदातपे ततः ॥ १५ ॥

सताहं भावयित्वैव सुकृक्षीरेणापरं पुनः ।

सताहं भावयेच्छुष्कं ततस्तेनापि भावितम् ॥ १६ ॥

गन्धमाह्वयं तदप्राप्य प्रावृत्य पटमेव च ।

सुखमाशु विरिचयन्ते मृदुकोष्ठा नराधिपाः ॥ १७ ॥

त्रिवृतेलादिना प्रेययोगमाह । गोमूत्रे रजनीं कृत्वेति
रजनीं व्याप्य गोमूत्रे स्थापयित्वा । पटमेवेति यथोक्तविधिभा-
वितं पटमावृत्त्यर्थः ॥ १५-१७ ॥

श्यामानित्रवृत्कषायेण सुकृक्षीरघृतफाणितैः ।

लेहं पैक्वा विरेकाथं लेहयेन्मात्रया नरम् ॥ १८ ॥

श्यामेलादिना लेहयोगमाह । मात्रयेति अनपायिमात्रया ॥ १८ ॥

पाययेत्तु सुधाक्षीरं यूपैर्मांससर्वैरुतैः ।

पाययेदित्यादिना पृथग्यूपमांसरसघृतैर्योगत्रयमाह ।—

भाविताञ्जुष्कमत्स्यान् वा मांसं वा भक्षयेन्नरः १९

भावितानित्यादिना शुष्कमत्स्यमांसयोगवाह ॥ १९ ॥

क्षीरेणामलकैः सर्पिश्चतुरङ्गुलवत् पचेत् ।

सुरां वा कारयेत् क्षीरे घृतं वा पूर्ववत् पचेत् ॥ २० ॥

क्षीरेणेत्यादिना एकं घृतम् । घृतं वेत्यादिना एकं वक्ष्यति ।

आमलकैश्चतुरङ्गुलवदिति वचनादामलकरसयुक्तं यच्चतुरङ्गुलकल्पे

“चतुरङ्गुलसिद्धाद्वा” (क. स्था. अ. ८) इत्यादिनोक्तं तस्य

विधानमतिदिशति । सुरां वा कारयेत् क्षीरे इति सुकृक्षीरभा-

वितमिलादिविधिना सुरां कुर्यात् । घृतं वा पूर्ववत् पचेदित्यत्र

पूर्ववदित्यनेन तिल्वकल्पे पूर्वं यत् “लोघ्रकल्केन” (क. स्था.

अ. ९) इत्यादिग्रन्थविहितं, तद्विधिरेव प्रत्यासज्जवादिदि-

श्यते ॥ २० ॥

तत्र श्लोकौ—

सौवीरकादिभिः सप्त सर्पिणा च रसेन च ।

पानकं त्रेयलेहौ च योगा यूप्यादिभिस्तथा ॥ २१ ॥

१ ‘निशि स्थितं गवां मूत्रे’ इति पा० । २ ‘समाप्राप्य’ इति

पा० । ३ ‘कृत्वा’ इति पा० ।

द्वौ शुक्लमत्स्यमांसाभ्यां सुरैका द्वे च सर्पिणी ।
महावृक्षस्य योगास्ते विंशतिः समुदाहृताः ॥ २२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते
हृदबलसंपूरिते कल्पस्थाने सुधाकल्पो
नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

सौवीरकेत्यादिः संग्रहो व्याकृत एव ॥ २१ ॥ २२ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामासुर्वेदरीपिकायां
चरकतात्पर्यटीकायां कल्पस्थाने सुधाकल्पो
नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः सप्तलाशङ्खिनीकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

सप्तला चर्मसाह्व च बहुकेनरसा च सा ।

शङ्खिनी तिकला चैवं यवतिकाऽक्षि(क्ष)पीडकः ३

पूर्वाध्यायोक्तसंबन्धादेव सप्तलाशङ्खिनीकल्पोऽभिधीयते ।
इह चाध्याये ये योगा अभिधीयन्ते ते सप्तला वा शङ्खिण्या
वा उभाभ्यां वा संपाद्यन्ते इयामात्रिद्वयगवत् ॥ १-३ ॥

ते गुल्मगरहद्रोगकुष्ठशोफोदरादिषु ।
विकासीतीक्ष्णरूक्षत्वाद्योज्ये श्लेष्माधिकेषु तु ॥४॥
नातिशुष्कं फलं ग्राह्यं शङ्खिण्या निस्तुपीकृतम् ।
सप्तलायाश्च मूलानि गृहीत्वा भाजने क्षिपेत् ॥ ५ ॥

ते गुल्मेत्यादि । ते सप्तलाशङ्खिन्यौ ॥ ४ ॥ ५ ॥

अक्षमात्रं तयोः पिण्डं प्रसञ्चालचणायुतम् ।

हृद्रोगे कफवैतोत्ये गुल्मे चैव प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥

प्रियालपीलुर्कर्कन्धुकोलाप्रातकदाडिमैः ।

द्राक्षापनसखर्जूरवदराम्लपरूषकैः ॥ ७ ॥

मैरेये दधिमण्डेऽम्ले सौवीरकतुषोदके ।

सीचौ चान्येष कल्पः स्यात् सुखं शीघ्रविरेचनः ॥८॥

अक्षमामिल्यादिना कल्कस्य प्रसञ्चालवणयुक्तस्य प्रियाल-
दिकषायेषु षोडशयोगा भवन्ति । अत्र यद्यपि मैरेयैक्षवौ न
कषायौ तथाऽपि बहुकषायान्तर्गतत्वात् कषायविवेकव्याप्तौ,
संग्रहे 'कषाया दश पद' इत्यनेन व्यपदिष्टौ । कषायशब्देन
कल्ककषायोऽभिप्रेतः । कर्कन्धूकोलवदरशब्देन त्रिप्रकारवदर-
ग्रहणम् ॥ ६-८ ॥

तैलं विदारिगन्धाद्यैः पयसि कथिते पचेत् ।

सप्तलाशङ्खिनीकल्के त्रिवृच्छयामार्धभागिके ॥ ९ ॥

दधिमण्डेन सन्धीय सिद्धं तत् पाययेत् च ।

शङ्खिनीचूर्णभागौ द्वौ तिलचूर्णस्य चापरः ॥ १० ॥

१ 'तिकका ठेया' इति, 'तिकनाला च' इति च पा० । २ 'हृद्रो-
गकफवातातै' इति पा० । ३ 'नीलीचूर्णस्य चापरः' इति पा० ।

हरीतकीकषायेण तैलं तत्पीडितं पिबेत् ।

अतसीसर्पपैरण्डकरञ्जेष्वेव संविधिः ॥ ११ ॥

तैलमिल्यादिना प्रथमतस्तैलयोगः । त्रिवृच्छयामार्धभागिके
इति सप्तलाशङ्खिनीकल्कयोरर्धभागान् त्रिवृच्छयामाकनो
देयः । शङ्खिनीत्यादिना पञ्चतैलयोगानाह, एवं षट्तैलयोगा
भवन्ति । तैलं तत्पीडितमिति शङ्खिनीचूर्णं तिलचूर्णं च हरीत-
कीकषायेण संधाय पीडितं तत् तैलं पिबेदिति । अतस्यादिवेष
संविधिरिति वचनेन तिलस्थानेऽतस्यादीनां प्रयोगं विधत्ते
॥ ९-११ ॥

शङ्खिनीसप्तलासिद्धात् क्षीराद्यदुदियाद्भुतम् ।

कल्कभागे तयोरेव त्रिवृच्छयामार्धसंयुते ॥ १२ ॥

क्षीरेणालोड्य संपेकं पिबेत्तच्च विरेचनम् ।

दन्तीद्रवन्त्योः कल्पोऽयमजशृङ्गाजगन्धयोः ॥ १३ ॥

क्षीरिण्या नीलिकायैश्च तथैव च करञ्जयोः ।

मसूरविदलायाश्च प्रत्यकूपर्ण्यास्तथैव च ॥ १४ ॥

द्विवर्गाधौशकल्केन तद्वत् साध्यं घृतं पुनः ।

शङ्खिनीसप्तलाघात्रीकषाये साध्येद्भुतम् ॥ १५ ॥

त्रिवृत्कल्पेन सर्पिश्च त्रयो लेहाश्च लोभ्रवत् ।

सुराकम्पिल्लयोर्योगः कार्यो लोभ्रवदेव च ॥ १६ ॥

शङ्खिनीसप्तलेखादि प्रथमं घृतम् । दन्तीद्रवन्त्योरिल्यादिना
द्विद्विद्रव्यकल्केन सप्तलाशङ्खिनीकल्काधौ पूर्वघृतवत्साकाश्च
पञ्चघृतयोगा अपरे । द्रवन्ती दन्तीभेदः । अजशृङ्गा विषाणिका ।
क्षीरिणी दुग्धिका । मसूरविदला इयामलता । प्रत्यकूपर्णी मूषि-
कपर्णी । द्विवर्गाधौशकल्केनेति दन्त्यादिद्विवर्गशङ्खिनीसप्तला-
र्धभागिकेन कल्केन । शङ्खिनीत्यादिना सप्तमं घृतं, त्रिवृत्क-
ल्केनेत्याद्यष्टमं घृतम् । अत्र त्वधिकृतत्वात् सप्तलाशङ्खिन्योर्द्वि-
गुणः कषायो विधीयते । लोभ्रवदिति लोभ्रकल्पवत् ; लोभ्र-
कल्पे यथा त्रयो लेहाः "चतुरङ्गलकल्पेन" (क. अ. ९) इत्या-
दिनोक्ताः, तेन लोभ्रस्थाने सप्तलाशङ्खिनीयोगः कर्तव्यः । तथा
सुरायोगः कम्पिल्लयोगश्च लोभ्रवदिति अत्रापि लोभ्रस्थाने सप्त-
लाशङ्खिनीप्रक्षेपः कर्तव्यः ॥ १२-१६ ॥

दन्तीद्रवन्त्योः कल्पेन सौवीरकतुषोदके ।

अजगन्धाजशृङ्गयोश्च तद्वत् स्यात् विरेचने ॥ १७ ॥

दन्तीद्रवन्त्योरिल्यादिना संधानचतुष्टयमाह । एतत् संधानच-
तुष्टयं पूर्वसुरायोगेन समं 'पञ्च मये' इति वचनेन संग्रहशब्दितं,
सौवीरकादीनां च मयशब्देनाभिधानमिहास्तत्त्वसामान्याज्ज्ञे-
यम् । दन्तीद्रवन्त्योः कल्पेनेति अनागतावेक्षणेन दन्तीद्रवन्ती-
कल्पे सौवीरकतुषोदके ये वक्तव्ये तद्विधानमिहाप्यतिदिशति ।
तत्र "अजगन्धाकषायेण सौवीरकतुषोदके" (क. स्था. अ. १२)

१ 'सन्धीय' इति पा० । २ 'विपचेत्' इति पा० । ३ 'स्यात्'

क्षीरिणीनीलिकयोः' इति पा० । ४ 'चापरं' इत्यत्र इति पा० ।

५ 'पूर्ववत्' इति पा० । ६ 'कार्ये स्यात्' इति पा० ।

इति वक्तव्यं, तेनेहाप्यजगन्धाकषाययुक्तसत्ताशङ्खिन्योः सौवी-
रकतुषोदके कर्तव्ये । अत्र “तथा दन्तीद्रवन्त्योश्च कषाये सज-
गन्धयोः । गोडः क्रायोऽजशृङ्गा च स वै सुखविरचनः”
(क. अ. १२) इत्यनेनोक्तस्य गोडारिष्टस्य दन्तीद्रवन्तीकल्पो-
क्तस्य विधानमतिदिशति ॥ १७ ॥

तत्र श्लोको—

कषाया दश षट् चैव षट् तैलेऽष्टौ च सर्पिषि ।
पञ्च मये त्रयो लेहा योगः कम्पिल्लके तथा ॥ १८ ॥
सत्ताशङ्खिनीभ्यां ते त्रिशदुक्ता नवाधिकाः ।
योगाः सिद्धाः समस्ताभ्यामेकदशोऽपि च ते हिताः
इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्रति
दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने सप्त-
लाशङ्खिनीकल्पो नामैका-
दशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

कषाया इत्यादिसंग्रहो व्याकृतः ॥ १८ ॥ १९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां
चरकतत्पर्यटीकायां कल्पस्थाने सत्ताशङ्खिनी-
कल्पो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो दन्तीद्रवन्तीकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पारिशेष्यात् दन्तीद्रवन्तीकल्पोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

दन्त्युदुम्बरपर्णी स्यान्निकुम्भोऽथ मुकूलकः ।
द्रवन्ती नामतश्चित्रा न्यग्रोधी मूषिकाह्वया ॥ ३ ॥
(तथा मूषिकपर्णी चाप्युपचित्रा च शम्बरी ।
प्रत्यङ्ग्रेणी सुतश्चेपी दन्ती र(च)ण्डा च कीर्तिताः॥)

तयोः पर्यायानाह—दन्तीत्यादि ॥ ३ ॥

तयोर्मूलानि संगृह्य स्थिराणि बहलानि च ।
हस्तिदन्तप्रकाराणि श्यावताम्राणि बुद्धिमान् ॥ ४ ॥

स्थिराणीति सारभूतानि । बहलानीति घनत्वकानि । हस्ति-
दन्तप्रकाराणीति अन्तर्पूर्वोपनितानि । श्यावताम्राणीति यथाक-
मेण दन्त्याः श्यावानि, द्रवन्त्यास्ताम्राणि ॥ ४ ॥

पिप्पलीमधुलितानि खेदयेन्मुकुशान्तरे ।
शोषयेदातपेऽय्स्कौ हतो शेषां विकाशिताम् ॥ ५ ॥

खेदयेन्मुकुशान्तर इति पिप्पलीमधुकलकाभ्यां परिलिप्य
कुशैः परिवेष्ट्य ततो मुदाबलितानि खेदयेत् । अग्निखेदातप-
शोषणफलमाह—अय्स्कौ हतो शेषां विकाशितामिति ।—
एषां दन्तीद्रवन्तीमूलानां विकाशितालक्षणं गुणं खेदोपशोषणा-

१ अयं श्लोकः कल्पस्थानके न प्रक्यते । २ शोषयेदातपेऽय्स्कौ
इति पा० ।

भ्यामभ्यर्कौ इतः; तेन नातिदोषाणि दन्तीद्रवन्तीमूलानि स्यु-
रिति भावः ॥ ५ ॥

तीक्ष्णोष्णाभ्याशुकारीणि विकाशीनि गुरुणि च ।
विलाययन्ति दोषौ द्वौ मारुतं कोपयन्ति च ॥ ६ ॥

तीक्ष्णोष्णानीत्यादिना तेषां गुणकथनम् । दोषौ द्वाविति
पित्तश्लेष्माणौ ॥ ६ ॥

दधितकसुरामण्डैः पिण्डमक्षसमं तयोः ।
प्रियालकोलबदरपीलुशीधुभिरेव च ॥ ७ ॥
पिबेद्दुल्मोदरी दोषैरभिविन्नश्च यो नरः ।
गोमृगाजरसैः पाण्डुः कृमिकोष्ठी भगन्दरी ॥ ८ ॥

तयोः कल्के कषाये च दशमूलरसायुते ।
कैश्यालजीविसर्पेषु दाहे च विपचेद्भुतम् ॥ ९ ॥

तैलं मेहे च गुल्मे च सोदावर्तं कफानिले ।
चतुःक्षेहं शक्नुच्छुक्रवातसङ्गानितार्तिषु ॥ १० ॥

रसे दन्त्यजशृङ्गयोश्च गुडक्षौद्रघृतान्वितः ।
लेहः सिद्धो विरेकायै दाहसंतापमेहनुत् ॥ ११ ॥

वाततर्षे ज्वरे पैते स्यात् स एवाजगन्धया ।
दन्तीद्रवन्त्योर्मूलानि पचेदामलकीरसे ॥ १२ ॥

त्रीस्तु तस्य कषायस्य भागौ द्वौ फाणितस्य च ।
तसे सर्पिषि तैले वा भर्जयेत्तत्र चावपेत् ॥ १३ ॥

कल्कं दन्तीद्रवन्त्योश्च श्यामादीनां च भागशः ।
तत्सिद्धं प्राशयेद्धै सुखं तेन विरिच्यते ॥ १४ ॥

दधीत्यादिना सप्तभिर्द्रव्यैः सप्तप्रयोगानाह । शीघृशब्दं
प्रियालादिभिश्चतुर्भिः पृथक् संबध्यते । अभिविन्न इति
आक्रान्तः । गोमृगाजरसैरित्यत्रापि ‘पिण्डमक्षसमं तयोः’ इत्य-
नुवर्तते । अत्रापि गवादिरसैर्बलिभिर्यः प्रयोगा भवन्ति । तयो-
रित्यादिना ज्ञीर क्षेहयोगानाह । अनयोः कल्ककषायेण दशमू-
लरसतुल्यभागेन घृतं पचेदिसर्पादिषु, तैलं तु पूर्ववन्मेहादिषु,
चतुःक्षेहं तु शक्नुच्छुक्रवातसंगादिषु । रसे इत्यादिना एको लेहः ।
वाततर्षे इत्यादिना द्वितीयः । स एवाजगन्धयेत्यनेन पूर्वोक्तलेहे
एवाजशृङ्गीस्थानेऽजगन्धादानं विशिष्टं ख्यापयति । दन्तीत्या-
दिना तृतीयो लेहः । भागश इति प्रत्येकभागग्रहणेन । एवमे-
तदन्तैः प्रयोगैराद्यः षोडशको भवेत् ॥ ७-१४ ॥

रसे च दशमूलस्य तथा वैभीतके रसे ।
हरीतकीरसे चैव लेहानेवं पचेत् पृथक् ॥ १५ ॥

तयोर्बिल्वसमं चूर्णं तद्रसेनेव भावितम् ।

असृष्टे विशि वातोत्थे गुल्मे चाम्मल्युतं शुभम् ॥ १६ ॥
पाटयित्वेक्षुकाण्डं वा कल्केनालिप्य चान्तरा ।

खेदयित्वा ततः खादेत् सुखं तेन विरिच्यते ॥ १७ ॥

१ ‘दोषैरभिविण्णश्च’ इति पा० । २ ‘विसर्पोलजिकश्वाह’ इति
पा० । ३ ‘देयः संतापमेहनुत्’ इति पा० । ४ ‘मिषक्’ इति पा० ।
५ ‘नरः’ इति पा० ।

मूलं दन्तीद्रवन्त्योश्च सह मुद्गैर्विपाचयेत् ।
 लाववर्तीरकाद्यैश्च ते रसाः स्युर्विरेचने ॥ १८ ॥
 तयोर्वाऽपि कषायेण यवागूं जाङ्गलं रसम् ।
 माषयूषं च संस्कृत्य दद्यात्तैश्च विरिच्यते ॥ १९ ॥
 रसे चेत्पादौ एवमिखनेन पूर्वोक्तेहृज्यमतिदिशति ।
 तयोरीत्यादिकश्चतुर्थः; तयोरिति दन्तीद्रवन्तीमूलयोः । अष्टे
 इति विवक्षे । पाटसिवेल्पादिना पञ्चमः । कल्केनालिप्य चान्त-
 रेति दन्तीद्रवन्तीकल्केन पाटितेक्षुकाण्डमध्ये आलिप्य । मूलं
 दन्तीत्यादिनाऽष्टौ कृताकृतरसानाह । अत्र लाववर्तीरकाद्यैः
 “लावो वर्तीरकश्चैव वर्तीकः सकपिञ्जलः । चकोरश्चोपचकश्च
 ककुभो रक्तचर्मकः” (सू. स्था. अ. २७) इति ग्रन्थेना-
 ष्ठाभ्यां; तेषां प्रत्येकयोगादष्टौ रसा भवन्ति । तयोर्वाऽपीत्या-
 दिना यवागूयाङ्गलरसयोगं माषयूषयोगं चाह । एवमेतैर्द्वैः
 पूर्वयोगैश्च मिलित्वा द्वितीयः षोडशको भवेत् ॥ १५-१९ ॥
 तत्कषायात्रयो भागा द्वौ सितायस्तथैव च ।
 एको गोधूमचूर्णानां कौर्ष्यं चोत्कारिका शुभा २०
 मोदको वाऽस्य कल्पेन कार्यस्तच्च विरेचनम् ।
 तयोश्चापि कषायेण मद्यान्यस्योपकल्पयेत् ॥ २१ ॥
 दन्तीकाथेन चालोड्य दन्तीतैलेन साधितान् ।
 गुडलावणिकान् भक्ष्यान् विविधान् भक्षयेन्नरः ॥ २२ ॥
 दन्तीं द्रवन्तीं मरिचं यवानीमुपकुञ्चिकाम् ।
 नागरं हेमदुग्धं च चित्रकं चेति चूर्णितम् ॥ २३ ॥
 सप्ताहं भावयेन्मूत्रेन गवां पाणितलं ततः ।
 पिबेद्वृत्तेन जीर्णं तु विरिक्तश्चापि तर्पणम् ॥ २४ ॥
 सर्वरोगहरं मुख्यं सर्वेष्वनुषु यौगिकम् ।
 चूर्णं तदनपायित्वाद्वाहलवृद्धेषु पूजितम् ॥ २५ ॥
 दुर्भेकाजीर्णपार्श्वार्तिगुल्मग्रीहोदरेषु च ।
 गण्डमालासु वैते च पाण्डुरोगे च शस्यते ॥ २६ ॥
 पलं चित्रकदन्त्योश्च हरीतक्याश्च विंशतिः ।
 त्रिवृत्पिप्पलिकर्षौ द्वौ गुडस्याष्टलेन तत् ॥ २७ ॥
 विनीय मोदकान् कुर्यादृशैकं भक्षयेत्ततः ।
 उष्णाम्बु च पिबेच्चानु दशमे दशमेऽह्नि च ॥ २८ ॥
 पते निष्परिहाराः स्युः सर्वरोगनिवर्हणाः ।
 ग्रहणीपाण्डुरोगार्शः कण्डूकोटानिलापहाः ॥ २९ ॥
 दन्तीद्विपलनिर्यूहो द्राक्षाधर्मस्थसाधितः ।
 विरेचनं पित्तकासे पाण्डुरोगे च शस्यते ॥ ३० ॥

- १ ‘लाववर्तीरकाभ्यां च’ इति पा० । २ ‘मांसं यूषांश्च’ इति
 पा० । ३ ‘कार्येषोत्कारिका’ इति पा० । ४ ‘कल्केन’ इति पा० ।
 ५ ‘दन्तीकषायैर्बलितान्’ इति पा० । ६ ‘चूर्णं’ इति पा० ।
 ७ ‘गण्डमालासुवाते च’ इति पा० । ८ ‘पिबेच्छेदपान्’ इति पा० ।
 ९ ‘द्राक्षाधर्मस्थसंयुतः’ इति पा० ।

दन्तीकल्कं समगुडं शीतचारियुतं पिबेत् ।
 विरेचनं मुख्यतमं कामलाहरमुत्तमम् ॥ ३१ ॥
 इयामादन्तीरसे गौडः पिप्पलीफलचित्रकैः ।
 लिंतेऽरिष्टोऽनिललेष्मग्रीहपाण्डूदरापहः ॥ ३२ ॥
 तथा दन्तीद्रवन्त्योश्च कषाये साजगन्धयोः ।
 गौडः कार्योऽऽजशृङ्गा वा सर्वे सुखविरेचनः ॥ ३३ ॥
 तच्चूर्णकाथमाषाम्बुकिण्वतोयसमुद्भवा ।
 मदिरा कफगुल्माल्पवह्निपार्श्वकटिग्रहे ॥ ३४ ॥
 अजगन्धाकषायेण सौवीरकतुषोदके ।
 सुराकम्पिल्लके योगौ लोघ्रवच्च तयोः स्मृतौ ॥ ३५ ॥

तत्कषायादित्यादिना उत्कारिकायोगं मोदकयोगं चाह ।
 तत्कषायादिति दन्तीद्रवन्तीकषायात् । मोदककरणेऽपि तत्कषा-
 यात्रयो भागा इत्यादिविधानमनुवर्तते । तयोश्चापि कषायेण
 मद्यानीति तृतीयः । दन्तीत्यादिना भक्ष्ययोगश्चतुर्थः । दन्तीं
 द्रवन्तीं मरिचमिल्यादिकः पञ्चमः । हेमदुग्धा खण्डिकी ।
 चूर्णितमिल्यन्तं पिबेदिति संबन्धः । पलमित्यादिकः षष्ठः ।
 हरीतक्याश्च विंशतिरिति आकृतमानेन । अयं योगस्तन्ना-
 न्तरे ‘अगस्त्यमोदक’ इति ख्यातः । दन्तीद्विपलेत्यादिकः सप्तमः ।
 अत्र दन्तीद्विपलद्राक्षाधर्मस्थयोः काथः कर्तव्यः । दन्तीकल्क-
 मित्यादिकोऽष्टमः । इयामेत्यादिको नवमः । गौड इति गुडशृङ्ग-
 तिकः । लिंते इत्यत्र ‘पटे’ इति शेषः । तथा दन्तीद्रवन्त्योश्चे-
 त्यादिको दशमः । तथेखनेन पूर्वयोगोक्तपिप्पल्यादिषट्पावलेप
 अतिदिश्यते । अजशृङ्गा वेत्यादिक एकादशः । तथा अज-
 शृङ्गा दन्तीद्रवन्त्योश्च कषाये गौडोऽरिष्टः कार्य इति संबन्धः ।
 तच्चूर्णत्यादिको द्वादशः । अत्र तयोर्दन्तीद्रवन्त्योश्चूर्णकाथान्यां
 तथा माषाम्बुना किण्वकरणपूर्वकं या सुरा कृता तस्य
 रोद्धवा मदिरा कर्तव्येति वाक्यार्थः । अजगन्धेत्यादिना योग-
 द्रयमाह । तत्राजगन्धाकषायेण दन्तीद्रवन्तीभ्यां सौवीरक-
 तुषोदके कर्तव्यः । सुरेत्यादिनाऽपरं योगद्रयमाह । लोघ्रवच्च
 तयोरिति यथा लोघ्रकल्पेषु “सुरा लोघ्रकषायेण” इत्यादिनां
 सुरा प्रोक्ता, तथा “कम्पिल्लकषायेण” (क. अ. ९) इत्यादिना
 कम्पिल्लकयोग उक्तः, तथा तयोरपि दन्तीद्रवन्त्योर्लोघ्रस्थाने
 प्रक्षेपात् सुरायोगः सौवीरकतुषोदकविधानेनैव कर्तव्यः । इति
 तृतीयः षोडशकः ॥ २०-३५ ॥

तत्र श्लोकाः—

(दध्यादिषु त्रयः पञ्च म्रियालाद्यैख्यो रसे ।
 स्नेहेषु वै त्रयो लेह्याः पट् चूर्णं त्वेक एव च ॥ ३६ ॥
 इक्षावेकस्तथा मुद्रमांसानां च रसाख्यः ।
 यवाग्वदौ त्रयश्चैव उक्त उत्कारिकाविधौ ॥ ३७ ॥
 एकश्च मोदकं मधे चैकस्तत्काथतैलके ।
 चूर्णमेकं पुनश्चैको मोदकः पञ्च चासवे ॥ ३८ ॥

१ ‘पतद्विरेचनं मुख्यं’ इति पा० । २ ‘रसे’ इति पा० ।

एकः सौवीरकेऽथैको योगः स्यात्तु तुपोदके ।

एका सुरैकः कमिष्ठे तथा पञ्च घृते स्मृताः ॥३९॥

दन्तीद्रवन्तीकल्पेऽस्मिन् प्रोक्ताः षोडशकाख्यः ।

नानाविधानां योगानां भक्तिदोषामयान्प्रति ॥ ४० ॥

दन्तीत्याद्यध्यायार्थसंग्रहो व्यक्त एव । भक्तिदोषामयान् प्रति उक्तानां नानाविधानां योगानां त्रयः षोडशकाः प्रोक्ता इति योजना । भक्तिः इच्छा ॥ ३६-४० ॥

त्रिशतं पञ्चपञ्चाशद्योगानां वमने स्मृतम् ।

द्वे शते नवकाः पञ्च योगानां तु विरेचने ॥ ४१ ॥

ऊर्ध्वानुलोमभागानामित्युक्तानि शतानि षट् ।

प्राधान्यतः समाश्रित्य द्रव्याणि दश पञ्च च ॥४२॥

संप्रति कल्पस्थानार्थसंग्रहमाह—त्रिशतमित्यादिना । त्रिशतं पञ्चपञ्चाशदिति पञ्चपञ्चाशद्योगाधिकं त्रिशतम् । प्राधान्यतः समाश्रित्येति प्राधान्येन मदनफलादीनि द्रवन्तीपर्यन्तानि पञ्च-दशद्रव्याणि योगव्यपदेशतयाऽऽश्रित्य ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

भवन्ति चात्र—

यद्धि येन प्रधानेन द्रव्यं समुपसृज्यते ।

तत्संज्ञकः स योगो भवतीति विनिश्चर्यः ॥ ४३ ॥

फलादीनां प्रधानानां गुणतयाः सुरादयः ।

ते हि तान्यनुवर्तन्ते मनुजेन्द्रमिवेतरे ॥ ४४ ॥

अथात्र वमनादियोगेषु द्रव्यान्तराणां सुरादीनामपि विच-मानत्वात् कथं मदनफलाद्याश्रयवत्त्वेनैवामी योगा व्यपदि-श्यन्त इत्याह—यद्धीत्यादि । यद्यपि मदनादिभिः सुरादिभिश्च मिलित्वैवामी योगाः क्रियन्ते, तथाऽपि फलादीनां प्राधान्यात् फलादीनां योगा एते इति व्यपदेशो भवति, न सुरादियोगा इति । गुणभूता इति अप्रधानभूताः । सुरादीनामप्राधान्य एव हेतुमाह—ते हि तान्यनुवर्तन्ते इति; सुरादयो हि मदना-दीनि वमनविरेचनप्रकारकार्यानुगुणतयाऽप्रतीघातेन चानुव-र्तन्ते ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

विरुद्धवीर्यमप्येषां प्रधानानामवाधकम् ।

अधिकं तुल्यवीर्यं हि क्रियासामर्थ्यमिष्यते ॥ ४५ ॥

ननु ये तावदनुगुणा मदनादीनां ते गुणभूता भवन्तु, विप-रीता ये दन्त्या उग्रताया मांसरसादयः, तथा एलदयो हृद्यताया वमनप्रतिकूला मदनादीनां ते कथं गुणभूता इत्याह—विरुद्धवीर्य-मप्येषां प्रधानानामवाधकमिति । विरुद्धवीर्यमपीति विरेचन-रूपकार्यप्राधाधिकतया गुणभूतमित्यर्थः । यदि हि विरुद्धवीर्यं

गुणभूतं न स्यात् तदा मदनादीनां कार्यं प्रतिहन्यात्; विरुद्ध-स्यापि च कार्याप्रतीघातोऽवश्यमवाधकत्वेनेति भावः । विप-रीतस्य कार्यावाधनरूपं साहाय्यमभिधायं तुल्यवीर्यस्य कार्य-माह—अधिकमित्यादि । ॥ ४५ ॥ तुल्यवीर्यं संयुक्तं सति क्रियासामर्थ्य-मधिकं भवतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इष्टवर्णरसस्पर्शगन्धार्थं प्रति चामयम् ।

अतो विरुद्धवीर्याणां प्रयोग इति निश्चितम् ॥ ४६ ॥

अथ तुल्यवीर्यं तावत् क्रियासामर्थ्याधिक्यकारकं, तेन तत्सं-योगोऽस्तु, विरुद्धवीर्यसंयोगास्तु किमर्थं क्रियन्त इत्याह—इष्टेयादि ।—इष्टवर्णत्वादिसंपत्त्यर्थम्; अतो मदनफलादेर्विरु-द्धवीर्याणां प्रयोगैस्तथा विरुद्धमयं च प्रति विरुद्धवीर्याणां प्रयोगो वमनविरेचनहर्तव्यमयविशेषे यौगिक इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

भूयश्चैषां बलाधानं कार्यं खरसभावेनः ।

सुभाषितं ह्यल्पमपि द्रव्यं स्याद्बहुकर्मकम् ॥ ४७ ॥

खरसैस्तुल्यवीर्यैर्वा तस्माद्रव्याणि भावयेत् ।

अथ मदनफलादीनां वीर्यैरुक्तपौदिके विधिमाह—भूयश्चैषा-मित्यादि । तुल्यवीर्यैर्वैति तुल्यवीर्यैः खरसैः काथैर्वा ॥ ४७ ॥—

अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मताम् ॥ ४८ ॥

कुर्वात् संयोगविश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः ।

तुल्यातुल्यवीर्यसंयोगादिकार्यमाह—अल्पस्यापीत्यादि । त-त्राल्पमात्रस्य समानवीर्यसंयोगान्महार्थत्वं भवति, तथा विरु-द्धवीर्यसंयोगाद् प्रभूतमात्रस्याल्पकर्मता कर्तव्या । इयं चाल्पकर्मकता प्रभूतमेषजस्य रीतिकारणकोष्ठव्याप्त्यादिप्रयोज-नात् क्रियते, तेन न निष्प्रयोजना । विश्लेषादन्यल्पस्य महा-र्थत्वं विरुद्धवीर्यविश्लेषाद्बोद्धव्यं; समाधिकविश्लेषात् प्रभूतस्या-ल्पकर्मता ज्ञेया । एवं संस्कारादपि समानसमानगुणान्महा-र्थत्वमल्पकर्मता वा युक्ता । अल्पस्यापि महार्थत्वं यथा स्निग्धेऽ-ल्पमात्रमपि शोधनं बहुदोषहरणया भवति, तद्विपर्ययेण प्रभू-तस्याल्पकर्मता उदाहरणीया ॥ ४८ ॥—

प्रदेशमात्रमेतावद्ब्रह्मव्यमिह षट्शतम् ॥ ४९ ॥

खबुद्धयैवं सहस्राणि कोटीर्वाऽपि प्रकल्पयेत् ।

बहुद्रव्यविकल्पत्वाद्योगैस्तस्य न विद्यते ॥ ५० ॥

संप्रति, उक्तप्रयोगषट्शतबीजेनानुक्तप्रयोगकल्पनं दर्शय-न्माह—प्रदेशेऽस्यादि । प्रदेश एकदेशः । अथ कस्माभिःशेषेण नैव योगा अभिधीयन्त इत्याह—बहुद्रव्येऽस्यादि । असंख्य-त्वाभिःशेषानभिधानमिति भावः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

तीक्ष्णमध्यसूक्ष्मं तु तेषां शृणुत लक्षणम् ।

सुखं क्षिप्रं महावेगमसक्तं यत् प्रवर्तते ॥ ५१ ॥

१ यत्तुल्योक्ततुल्यं हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते । २ 'व्याहृत एव' इति पा० । ३ 'संयोगो भवतीति विनिश्चितम्' इति पा० । ४ 'मदनफलादीनामवयवत्त्वेनैवामी' इति पा० । ५ 'अप्रधानीभूताः' इति पा० । ६ 'समानवीर्यं तुल्यं क्रियासामर्थ्यमिष्यते' इति पा० ।

१ 'महार्थत्वमभिधाय' इति पा० । २ 'क्रियासामर्थ्याधिक्यकार-रकं' इति पा० । ३-४ 'योगः' इति पा० । ५ 'द्रव्यसंख्या' इति पा० ।

नातिग्लानिकरं पायौ हृदये न च रुक्कर्म ।
अन्तराशयमक्षिष्वन् कृत्स्नं दोषं निरस्यति ॥ ५२ ॥
विवेचनं निरूहो वा तत्तीक्ष्णमिति निर्दिशेत् ।

अथ वमनविवेचनानां तदुपोद्घाताच्च निरूहणां तीक्ष्णम-
ध्यमुदाया लक्षणं कारणं चाह—तीक्ष्णस्यादि । सुखमिति
दुःखमकुर्वन् । असक्तमिति अप्रतिबद्धम् । नातिग्लानिकरं पाया-
विति विवेचनस्य निरूहस्य च, हृदये न च रुक्कर्ममिति तु वम-
नस्य लक्षणं ज्ञेयम् । अक्षिष्वन्निति अपीडयन् । विवेचनमिति
वमनं विवेचनं च; उक्तं हि—“उभयं हि शरीरदोषमलविवेचन-
द्विवेचनशब्दं लभते” (क. स्था. अ. १) इति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥—

जलाश्रिक्रीटैरस्पृष्टं देशकालगुणान्वितम् ॥ ५३ ॥

ईषन्मात्राधिकैर्युक्तं तुल्यवीर्यैः सुभाविताम् ।

स्नेहस्वेदोपपन्नस्य तीक्ष्णत्वं याति भेषजम् ॥ ५४ ॥

किञ्चिदेभिर्गुणैर्हानं पूर्वोक्तैर्मात्रया तथा ।

स्निग्धस्निग्धस्य वा सम्यङ्माध्यं भवति भेषजम् ५५

मन्दवीर्यं विरूक्षस्य हीनमात्रं तु भेषजम् ।

अतुल्यवीर्यैः संयुक्तं मृदु स्यान्मन्दवेगवत् ॥ ५६ ॥

जलाश्रीत्यादिना तीक्ष्णत्वे कारणमाह । देशकालगुणान्वित-
मिति अमुगुणदेशकालप्राप्तोत्कृष्टगुणवत् । स्नेहस्वेदोपप-
न्नेति स्निग्धस्निग्धस्य । किञ्चिदित्यादिना मध्यस्य वमनादेः
कारणलक्षणे आह । एभिर्गुणैरित्यनेन क्षित्रत्वादि जलाश्रिक्रीटा-
स्पृष्टत्वादि च प्रखलमृच्छते । मन्दवीर्यमित्यादिना मृदुतां
लक्षणं कारणं चाह । मन्दवेगवदिति लक्षणं, शेषं तु कार-
णम् ॥ ५३-५६ ॥

अकृत्स्नदोषहरणादशुद्धी ते बलीयसाम् ।

मध्यावरबलानां तु प्रयोज्ये सिद्धिमिच्छता ॥ ५७ ॥

तीक्ष्णादिशुद्धिविषयावधारणार्थमाह—अकृत्स्नेत्यादि । ते
मध्याल्पशुद्धी बलीयसां पुरुषाणां कृत्स्नदोषं यस्माच्च निहंरतः,
तस्मादशुद्धी । अकृत्स्नदोषहरणादिति हेतुवर्णनेन यदा बली-
यसोऽल्पदोषतया कृत्स्नदोषहरणकारिके मध्याल्पशुद्धी भवतः,
तदा सम्यक्शुद्धी एव ते इति सूचयति । मध्येत्यादि मध्यबले
मध्या, अवरबले तु मृद्री शुद्धिः प्रयोज्येति वार्थार्थः । तत्र
प्रयोज्यभाषया असम्यक्शुद्धी अपि बलापेक्षया कर्तव्ये, मध्या-
वरौ प्रति तयोः सम्यक्शुद्धिकर्तृत्वं भवतीति दर्शयति ॥ ५७ ॥

तीक्ष्णो मध्यो मृदुर्व्याधिः सर्वमध्याल्पलक्षणः ।

तीक्ष्णादीनि बलावेक्षी भेषजान्येषु योजयेत् ॥ ५८ ॥

व्याधितीक्ष्णत्वादिविभागो विदुष्यौ तीक्ष्णत्वादिविधानमाह
—तीक्ष्णो मध्य इत्यादि । सर्वमध्याल्पलक्षण इति यथासंख्यं
तीक्ष्णादिव्याधिलक्षणं; सर्वलक्षणः तीक्ष्णः, मध्यलक्षणः मध्यः,

अल्पलक्षणः मृदुर्व्याधिः । बलावेक्षीत्यनेन व्याधेस्तीक्ष्णत्वे
यदि बलं महद्भवति तदैव तीक्ष्णशोधनं कर्तव्यमिति दर्श-
यति ॥ ५८ ॥

देयं त्वनिर्हृते पूर्वं पीते पश्चात् पुनः पुनः ।

भेषजं वमनार्थं प्रायः आपित्तदर्शनात् ॥ ५९ ॥

वमने क्रियमाणेऽवस्थायविशेषकर्तव्यमाह—देयमित्यादि ।
एवं पीते वमने सति अनिर्हृते दोषे पश्चात् पुनः पुनर्वमनार्थं
भेषजं देयम् । आपित्तदर्शनादिति यावत् पित्तं न दृश्यते
तावत् पुनः पुनर्वमनं देयम् । वमनं हि पित्तान्ततया सम्प-
न्त्युक्तं भवति । उक्तं हि—“पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेकादर्थ”
(सि. स्था. अ. १) इति ॥ ५९ ॥

बलत्रैविध्यमालक्ष्यं दोषाणामातुरस्य च ।

पुनः प्रदद्याद्भेषजं सर्वेशो वा विवर्जयेत् ॥ ६० ॥

पुनः पुनर्भेषजप्रयोगस्यापवादविषयमुचितविषयं च दर्श-
यन्माह—बलेत्यादि । बलवति दोषे पुरुषेऽपि पुनः प्रयोज्यं
भेषज्यं, हीनबले दोषे पुरुषे च सर्वेशो वा भेषजं शोधनार्थं
विवर्जयेत्, शोधनं न कुर्यादित्यर्थः । वाशब्देन च मध्यम-
बले पुरुषे दोषे च न सर्वथा विवर्जनेनैवकारप्रयोगं शोधनस्य
दर्शयति ॥ ६० ॥

निर्हृते वाऽपि जीर्णे वा दोषनिर्हरणे बुधः ।

भेषजेऽन्यत्प्रयुज्जीत प्रार्थयन्सिद्धिमुत्तमाम् ॥ ६१ ॥

निर्हृते इत्यादौ दोषनिर्हरणे इति दोषनिर्हरणकप्रयोजने
भेषजे । निर्हृते इति दोषमनिर्हृत्यैव निर्गते । जीर्णे वेति येन
वमनमधिकृष्टैतदुच्यते, तेन वमनस्य पाककालाप्रतीक्षैवेति
‘अपक्वं वमनं’ इत्यादिना वक्तव्यम् । जीर्णसदृशता च वमनस्य
क्षोभाकर्तृतया पाकोन्मुखतया च ज्ञेया । अन्यत् प्रयुज्जीतेति
वमनार्थभेषजपानानन्तरं तदहरेव दद्यात् ॥ ६१ ॥

अपक्वं वमनं दोषं पच्यमानं विरेचनम् ।

निर्हरेद्दमनस्यातः पाकं न प्रतिपालयेत् ॥ ६२ ॥

वमनप्रयोगेण्यवगोचप्रतीकारार्थं भेषजान्तरप्रयोगे कर्तव्ये
पाककालाप्रतीक्षणं सोपपत्तिकमाह—अपक्वमित्यादि ॥ ६२ ॥

पीते प्रसंसने दोषाच्च निर्हृत्य जरां गते ।

वमिने चोपधे धीरः पाययेदोषं पुनः ॥ ६३ ॥

वमने आवश्यकं कर्तव्यमभिधाय विरेचनेऽप्याह—पीते
प्रसंसने इत्यादि । वमिने चोपधे इति विरेचनोपधमात्रे वमिने ।
पुनरिति तदहरेव ॥ ६३ ॥

दीप्ताग्निं बहुदोषं तु दृढस्नेहगुणं नरम् ।

दुःशुद्धं तदहर्भुक्तं श्वोभूते पाययेत् पुनः ॥ ६४ ॥

१ ‘बलं त्रिविध्यमालक्ष्यं’ इति पा० । २ ‘दोषान्’ इति पा० ।

३ ‘प्रसन्दने’ इति पा० ।

१ ‘भेषजं तेपु बलापेक्षी प्रयोजयेव’ इति पा० ।

च. सं. ८५

दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन यो नरः ।

विरिच्यते शनैर्भोज्यैर्भ्यस्तमनुसारयेत् ॥ ६५ ॥

विरिचनेन स्त्रोक्तदोषहरणे सति कर्तव्यमाह—वीर्याग्निमि-
त्यादि । दृढमेहदुग्धगुणमित्यनेन स्नेहलक्षणे गुणे देहे यदा दृढो
नास्ति तदाऽस्य भेषजं न दातव्यं, किंतु स्नेह एव तावत्
कर्तव्यः; असम्यक्क्षिपेहि हि पुनरपि क्रियमाणं विरेचनमस-
म्ययोगायैव भवति । दुःशुद्धमिति अयोगेनाविशुद्धम् । श्रोभूते,
दिनान्ते भूते, किंवा 'श्रो भूयः' इति पाठः । दोषपाकेनेति
पक्वदोषेऽविवक्षितत्वाद्बहुत्वाच्च शनैर्विरिच्यते । भोज्यैरिति अनु-
लोमनैः । अत्र च प्रवृत्तदोषेऽतियोगभयाच्च पुनर्विरिचनप्रयो-
गमनुजानीते ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

वमनैश्च विरेकैश्च विशुद्धस्याप्रमाणतः ।

भोजनान्तरपानाभ्यां दोषशेषं शमं नयेत् ॥ ६६ ॥

वमनविरिचनाभ्यां किंचिच्छेषीकृतदोषप्रतीकारार्थमाह—
वमनैश्चेत्यादि । अत्र बहुवचनं वेगबहुत्वापेक्षया । अप्रमाणत
इति न निःशेषेण । तत्र भोजनं पाचनं यवाग्न्यादिभोजनम् ।
अन्तरपानं कषायपानम् । ये तु 'प्रमाणतः' इति पठन्ति, ते
सम्यक्शुद्धावपि कोष्ठोपलेपकदोषप्रशमनार्थं भोजनान्तरपानं
व्याख्यायन्ति ॥ ६६ ॥

दुर्बलं शोधितं पूर्वमल्पदोषं च मानवम् ।

अपरिक्षातकोष्ठं च पाययेत्तौषधं मृदु ॥ ६७ ॥

मृदुशोषनोपपादनीयमाह—दुर्बलमित्यादि । शोधितं पूर्व-
मिति पूर्वशोधितस्य दुर्बलतया मृदु भेषजं देयं, तीक्ष्णेन हि
बलश्रंशोऽतियोगश्च स्यात् ॥ ६७ ॥

श्रेयो मृद्वसकृत्पीतमल्पबाधं निरत्ययम् ।

न चातितीक्ष्णं यत् क्षिप्रं जनयेत्प्राणसंशयम् ॥ ६८ ॥

मृदुभेषजप्रयोगोपपत्तिमाह—श्रेय इत्यादि । असकृत्पीत-
मिति असकृत्पीतमल्पबाधं भवतीत्यर्थः । श्रेय इति श्रेयस्त्वं
चास्यातिव्यापितकरतीक्ष्णपेक्षया श्रेयम् । न चातितीक्ष्णमिति
न चातितीक्ष्णं दुर्बलादीनां देयं; यस्मादतितीक्ष्णं दुर्बलादीन्
प्राप्य क्षिप्रं प्राणसंशयं जनयेत् ॥ ६८ ॥

दुर्बलोऽपि महादोषो विरेच्यो बहुदोऽल्पशः ।

मृदुभिर्भेषजैर्दौषा हन्युर्हैनमनिर्हताः ॥ ६९ ॥

दुर्बले बहुदोषे कर्तव्यमाह—दुर्बलोऽपीत्यादि । बहुदोऽल्पश
इति पुनः पुनः स्त्रोक्तमात्रया । एवंभूतानां महादोषनिर्हारेण
हेतुमाह—दोषा हन्युर्हैनमनिर्हता इति ॥ ६९ ॥

यत्शोर्ध्वं कफसंरुष्टं पीतं यात्यानुलोमिकम् ।

वमितं कवलैः शुद्धं लङ्घितं पाययेत्तु तम् ॥ ७० ॥

१ 'सुरभोज्यैः' इति पा० । २ 'अयोगेन शुद्धं' इति पा० ।
३ 'विशुद्धस्य प्रमाणतः । भोजनान्तरपानाभ्यां' इति पा० । ४ 'पूर्व-
मल्पशेषं' इति पा० ।

विरेकैऽल्पे चिरादोषे स्ववत्युष्णं पिबेज्जलम् ।

तेनाध्मानं तृषा च्छर्दिर्विवन्धश्चैव शाम्यति ॥ ७१ ॥

भेषजं दोषरुद्धं चेन्नोर्ध्वं नाधः प्रवर्तते ।

सोद्गारं साङ्गैरुलं च खेदं तत्रावचायेत् ॥ ७२ ॥

यत्सेसादावानुलोमिकं विरेचनमोषधमूर्ध्वं याति यस्य, तं
पाययेत् 'विरेचनमोषधम्' इति शेषः । कवलैः शुद्धमिति कवलैः
शोधितमुखकण्ठम् । तेनेति उष्णजलेन पीतेन ॥ ७०-७२ ॥

सुविरिके तु सोद्गारमाश्वेवोषधमुल्लिखेत् ।

अतिप्रवर्तनं जीर्णं सुशीतैः स्तम्भयेद्विषक् ॥ ७३ ॥

अतियोगशङ्कायां कर्तव्यमाह—सुविरिके इत्यादि । सुवि-
रिके इति सम्यक्प्रमाणेन निर्हृते इत्यर्थः । सोद्गारमिति उद्गार-
रेण पच्यमानावस्थाऽभिहिता । एतेन सम्यग्विरिचने भूतेऽपि
यदौषधं तिष्ठति तत्तद्दिने एवोल्लिखेत् । तस्याप्यौषधेकदेशस्या-
पच्यमानतया विरेचनातियोगः स्यादिति दर्शयति ॥ ७३ ॥

कदाचिच्छेष्मणा रुद्धं तिष्ठत्युरसि भेषजम् ।

क्षीणे श्लेष्मणि सायाह्ने रात्रौ वा तत्प्रवर्तते ॥ ७४ ॥

कदाचिदित्यादिना विरेचनस्याविकर्मत्वे हेतुमाह । अत्र
कर्तव्यं यद्यपि नोक्तं, तथाऽपि श्लेष्मणा निरोधं भेषजस्य गौर-
वादिभिरुपलभ्य रात्रिपर्यन्तं भेषजस्यायोगप्रवृत्तिरुपेक्षणीयेति
कर्तव्यमूहनीयम् । प्रवर्तते इति दोषसहितं भेषजं प्रवर्तते ॥ ७४ ॥

रूक्षानां हारयोर्जीर्णं विष्टभ्योर्ध्वं गतेऽपि वा ।

वायुना भेषजे त्वन्यत् सस्नेहलवणं पिबेत् ॥ ७५ ॥

रूक्षेसादावयोगाजीर्णं विष्टभ्य ऊर्ध्वं गते वा भेषजे अन्य-
द्विरिचनं सस्नेहलवणं दातव्यम् ॥ ७५ ॥

तृणमोहभ्रममूर्च्छायाः स्तुर्भ्युज्येति भेषजे ।

पित्तघ्नं खादु शीतं च भेषजं तत्र शस्यते ॥ ७६ ॥

तृणमोहेत्यादिना पित्तावृत्तभेषजस्य लक्षणं चिकित्सितं चाह ।
स्तुर्भ्युज्येतीति जीर्णयति भेषजे तुष्टादयो भवन्तीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

लालाहृद्भासविष्टम्भलोमहर्षाः कफावृते ।

भेषजं तत्र तीक्ष्णोष्णं कट्वादि कफनुद्धितम् ॥ ७७ ॥

लालेसादिना कफावृत्तभेषजस्य लक्षणं चिकित्सितं चाह ॥ ७७ ॥

सुक्षिप्तं क्रूरकोष्ठं च लङ्घयेद्विरेचितम् ।

तेनास्य ज्वेहजः श्लेष्मा सङ्गश्चैवोपशाम्यति ॥ ७८ ॥

सुक्षिप्तमित्यादौ अविरिचितमिति ईषद्विरिचितम् । ज्वेहज
इति ज्वेहप्रयोजनानितः श्लेष्मा । सङ्गः दोषसङ्गः । तेन लङ्घनेन

१ 'विवन्धेऽल्पं' इति पा० । २ 'सञ्चलं च' इति पा० ।
३ 'सुविरिक्तु' इति, 'सुविरिक्तस्य' इति च पा० । ४ 'अतिप्रवृत्तं
जीर्णं तु' इति पा० । ५ 'अपच्यमानावस्था' इति पा० । ६ 'विरे-
चनस्याविरिक्तत्वे' इति पा० । ७ 'विशुद्धानाहयोर्जीर्णं' इति पा० ।
८ 'स्तुर्भ्युज्येति विरेचने' इति पा० । ९ 'शीतहर्षाः' इति पा० ।

दोषपाकादेव प्रबलश्चेन्मोषशमो दोषसङ्गोपशमश्च क्रियत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

रूक्ष-बह्ननिल-कूरकोष्ठ-व्यायामशालिनाम् ।
दीप्ताग्नीनां च मैषज्यमविरेच्यैव जीर्यति ॥ ७९ ॥
तेभ्यो बस्ति पुरा दत्त्वा पश्चाद्द्याद्विरेचनम् ।
बस्तिप्रवर्तितं दोषं हरेच्छीघ्रं विरेचनम् ॥ ८० ॥

रूक्षादीनां विरेचनप्रयोगे क्रमविशेषं सोपपत्तिकमाह—
रूक्षेत्यादि । बस्ति पुरा दत्त्वैत्यत्र बस्तिशब्देन ज्ञेहबस्तिभि-
च्छन्ति, निरुहस्तु वातकोपकतया तथा निरुहानन्तरं विरेचनस्य
निषिद्धत्वादिह नेष्यते; उक्तं हि—“निरुहदानात् पवनाद्भयं
स्यात्” (सि. अ. १) इति, तथा “नरो विरेकस्तु निरुहदानं
विवर्जयेत् सप्तदिनामवश्यम् । शुद्धो निरुहेन विरेचनं तु”
(सि. अ. १) इति; किंतु बस्तिशब्देन निरुहः ज्ञेहबस्तिश्च
गृह्यते; निरुहस्य यद्वातकर्तृत्वमुक्तं तदेकस्यैव ज्ञेहबस्तिरहित-
स्याभ्यासात्, उत्सर्गस्तसु वातहनत्वं “बस्तिर्वातहराणां”
(सू. अ. २५) इत्यनेनैवोक्तम् । निरुहानन्तरं विरेचननिषेध-
स्त्वौत्सर्गिकः, तेन विशेषविधिना तस्यापवादो युज्यत एव; किंच,
इह बस्त्यनन्तरं द्याद्विरेचनं विधीयते तच्च बस्तिदानादूर्ध्वं सप्ता-
हानन्तरमेव भविष्यतीति न कश्चिद्विरोधः । प्रवर्तितमिति प्रवृ-
त्त्युन्मुखीकृतम् ॥ ७९ ॥ ८० ॥

रूक्षाशनाः कर्मनित्या ये नरा दीप्तपावकाः ।
तेषां दोषाः क्षयं यान्ति कर्मवातातपसिभिः ॥ ८१ ॥
विरुद्धाध्यशनाजीर्णदोषानपि सहन्ति ते ।
क्षेद्यास्ते मारुताद्रक्ष्या नाव्याधौ तान् विशोर्धयेत् ॥

रूक्षाशना इत्यादिना ज्ञेया अपि न व्याधिव्यतिरेकेण शोष-
नीया इत्याह । कर्मनित्या इति नित्यं व्यायामादिकर्मकराः ।
विरुद्धाध्यशनाजीर्णात् दोषान् सहन्तीति विरुद्धाशनादयो दोष-
रूपा न तेषां विकारं जनयन्तीत्यर्थः; विरुद्धाध्यशनादयश्च
दोषजनकतया दोषशब्देनोच्यन्ते । नाव्याधाविति अविद्यमान-
शोषनैकसाध्ये व्याधौ न तान् विशोधयेदिति; अन्यत्राप्यु-
क्तोऽयमर्थः—“अनीरितानां दोषाणामीरणं न प्रशस्यते । उप-
र्युपरि सक्तानामश्मनामिव तौदनम्” इति ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

नातिस्निग्धशरीराय दद्यात् ज्ञेहविरेचनम् ।
ज्ञेहोत्क्लिष्टशरीराय रूक्षं दद्याद्विरेचनम् ॥ ८३ ॥
एवं ज्ञात्वा विधिं धीरो देशकालप्रमाणवित् ।
विरेचनं विरेच्येभ्यः प्रयच्छन्नापराध्यति ॥ ८४ ॥

विभ्रंशो विषवद्यस्य सस्यग्योगो यथाऽस्मृतम् ।
कालेष्ववश्यं पेयं च तस्माच्चत्नात् प्रयोजयेत् ॥ ८५ ॥

उक्तं विधिमुपसंहराद्वाह—एवं ज्ञात्वेत्यादि । विरेच्येभ्य
इति विरेचनार्हभ्यः । विभ्रंश इत्यादौ यस्तेति शोषोपशमस्य ।
ननु विषतुल्यविभ्रंशमेतच्छोषनं तत्किमनेनाचरितेनेत्याह—

१ “व्यायामशालिनाम्” इति पा० । २ “बस्तिप्रचालितं” इति पा० ।

३ “वायुकोमक्षिभिल्लेषां यांति दोषाः क्षयं सदा” इति पा० । ४ “विरे-
चयेत्” इति पा० । ५ “घटनम्” इति पा० ।

कालेष्ववश्यं पेयं चेति; संशोधनसाध्याव्याधाववश्यं पेयम् ।
तेन, अवस्थाविशेषेऽवश्यकतैव्यतया न शोषनं परिहर्तुं पायत
इति भावः ॥ ८३-८५ ॥

द्रव्यप्रमाणं तु यदुक्तमस्ति-

न्मध्येषु तत् कोष्ठवयोबलेषु ।

तन्मूलालम्ब्य भवेद्विकल्पं

तेषां विकल्पोऽभ्यधिकोनभावः ॥ ८६ ॥

संप्रति यदेतच्छोधनस्य क्वचित् कर्मादिमानमुक्तं न तत्
सर्वेषुपुरुषविषयं, किंतु मध्येषु कोष्ठवयोबलेषु तन्मानं ज्ञेयमिति
दर्शयन्नाह—द्रव्येत्यादि । तन्मूलालम्ब्येति उक्तप्रमाणमतु-
क्तप्रमाणानुमानबीजं कृत्वा । विकल्पार्थमाह—तेषां विकल्पो-
ऽभ्यधिकोनभाव इति; भेषजप्रमाणस्याधिकभाव ऊनभावश्च
विकल्प इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

पङ्कध्वंस्यस्तु मरीचिः स्यात् षण्मरीच्यस्तु सर्वपः ।

अष्टौ ते सर्वपा रक्तास्तण्डुलश्चापि तद्वयम् ॥ ८७ ॥

धान्यमाषो भवेदेको धान्यमाषद्वयं यवः ।

अण्डिका ते तु चत्वारस्ताश्चतस्त्रस्तु माषकः ॥ ८८ ॥

हेमश्च धान्यकश्चोक्तो भवेच्छाणस्तु ते त्रयः ।

शाणौ द्वौ द्रूक्षूणं विद्यात् कोलं बदरमेव च ॥ ८९ ॥

विद्याद्वौ द्रूक्षूणौ कर्षं सुवर्णं चाक्षमेव च ।

विडालपदकं चैव पित्रुं पाणितलं तथा ॥ ९० ॥

तिन्दुकं च विजानीयात् कवलग्रहमेव च ।

द्वे सुवर्णं पलार्धं स्याच्छुक्रिरष्टमिका तथा ॥ ९१ ॥

द्वे पलार्धं पलं मुष्टिः प्रकुञ्चोऽथ चतुर्थिका ।

चिल्वं षोडशिका चात्र द्वे पले प्रसृतं विदुः ॥ ९२ ॥

अष्टमानं तु विज्ञेयं कुडवौ द्वौ तु मानिका ।

पलं चतुर्गुणं विद्यादक्षलं कुडवं तथा ॥ ९३ ॥

चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाटकम् ।

पात्रं तदेव विज्ञेयं कंसः प्रस्थाष्टकं तथा ॥ ९४ ॥

कंसश्चतुर्गुणो द्रोणश्चार्मेण नवर्णं च तत् ।

स एव कलशः ख्यातो घटमुन्मानमेव च ॥ ९५ ॥

द्रोणस्तु द्विगुणः शूर्पो विज्ञेयः कुम्भ एव च ।

गोणीं शूर्पद्वयं विद्यात् खारीं भारं तथैव च ॥ ९६ ॥

द्वाविंशतं विजानीयाद्वाहं शूर्पोणि बुद्धिमान् ।

तुलां शतपलं विद्यात् परिमाणविशारदः ॥ ९७ ॥

शुष्कद्रव्येष्विदं मानमेवमादि प्रकीर्तितम् ।

प्रमाणेषु द्वातात् सर्वशास्त्रव्यवहियमाणं प्रमाणं निरूपय-
न्नाह—पङ्कध्वंस्य इत्यादि । ध्वंशीं त्रसरेणुकं वदन्ति; अन्ये तु
ध्वंशीं घूलिमाहुः । अष्टौ ते सर्वपा रक्तास्तण्डुला इत्यत्र रक्ता
इति सर्वपाणां विशेषणम् । तद्वयं धान्यमाष इति तण्डुलद्वयं
धान्यमाषो भवेत् । ते तु चत्वार इति यवचत्वारः; अन्ये तु
माषाश्चत्वारः अण्डिका इति वदन्ति । त्रयो माषकाः शाणः ।
अत्र माने अष्टचत्वारिंशन्माषकमानं पलं भवति, तदेव दशर-

१ “तन्मूलालम्ब्य भवेद्विकल्पः” इति पा० ।

क्तिमानेन चतुःषष्टिमाषकपलेन तुल्यं भवति, यतश्चतुर्विंशति-
धान्यमाषैश्चरत्किंकास्तुल्या भवन्ति; ततश्च दशरत्किमानाश्च-
तुःषष्टिमाषकाश्चतुर्विंशतिधान्यमाषैर्गुणिताः षट्त्रिंशदधिकपञ्च-
दशशतधान्यमाषा एव भवन्ति; तेन दशरत्किञ्चतुःषष्टिधा-
न्यमाषपलमानेन सह द्वात्रिंशद्धान्यमाषप्रमाणष्टचत्वारिंशन्मा-
षकृतपलमानस्य तुल्यता । सुश्रुतेऽपि “तत्र द्वादश धान्य-
माषाः खणैर्माषकाः, ते च चतुःषष्टिः पलम्” (सु. वि. अ.) इति
व्यवस्थापितम् । तेन चतुःषष्टिमाषका द्वादशधान्यमाषैर्गुणिताः
सन्तोऽष्टषष्ठ्यधिकसप्तशतधान्यमाषा भवन्ति; एवं दृढबलैक-
मानादर्धेन सुश्रुतपलादिमानं भवति; एवं सुश्रुतेऽपि पञ्चरत्कि-
कमाषो भवति । दृढबलमानं मागधं, सुश्रुतेन कालिङ्गमिति
ब्रुवते । जतूकर्णे तु षडगुणको माषक उक्तः ॥८७-९७॥—
द्विगुणं तद्ब्रवेण्विष्टं तथा सद्योद्धतेषु च ॥ ९८ ॥
यद्वि मानं तुला प्रोक्ता पलं वा तत् प्रयोजयेत् ।
अनुके परिमाणे तु तुल्यं मानं प्रकीर्तितम् ॥ ९९ ॥
द्विगुणं तद्ब्रवेण्विष्टमिषादि । अत्र यद्यपि सामान्येनैव द्रवस्य
द्वैगुण्यमुक्तं, तथाऽपि तन्मान्तरदर्शनात् कुडवादावेव द्रवस्य
द्वैगुण्यम् । उक्तं हि—“रत्किंकादिषु मानेषु यावच्च कुडवो भवेत् ।
छुल्के द्रवादयोश्चैव तुल्यं मानं प्रकीर्तितम्” इति । जतूक-
र्णोऽप्युक्तं—“द्विगुणाः कुडवादयो द्रवाणाम्” इति । इहापि सुनि-
षण्णकचाङ्गेरीवृते “त्रिंशत्पलानि प्रत्योऽत्र विज्ञेयो द्विपलाधिकः
(नि. अ. १४)” इति वचनेन द्रवद्वैगुण्यं पारिभाषिकप्रत्ये
द्रवयताऽऽचार्येण रत्किंकादौ द्वैगुण्यपरिभाषाव्यभिचारः सूच्यत
इत्युपपादितमेव प्राक् । आर्द्रद्वैगुण्यं च तस्यैव भवति यस्य
द्रव्यस्य शुष्कस्य चार्द्रस्य चोपयोगः संभवति, यच्च निलमार्द्र-
मेनोपयुज्यते न तत्र द्वैगुण्यम् । उक्तं ह्यन्यत्र—“वासाकुडज-
कुष्माण्डशतपत्रीसहास्रताः । प्रसारण्यक्षगन्धा च शतपुष्पा-
सहाचराः ॥ निलमार्द्राः प्रयोक्तव्या न तेषां द्विगुणं भवेत्”
इति । अन्येषां च द्वैगुण्यं कृत्वा मानस्य वारद्वयग्रहणं कर्तव्य-
मिष्यर्थः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

द्रवकार्येऽपि चानुके सर्वत्र सलिलं स्मृतम् ।

यतश्च पादनिर्देशश्चतुर्भांगस्ततश्च सः ॥ १०० ॥

परिभाषान्तरमाह—द्रवकार्येऽपीत्यादि । ज्ञेहादिषाधने
द्रवसंपाद्ये यत्र द्रवं नोक्तं तत्र सलिलं देयमिष्यर्थः । यतश्च पाद-
निर्देशश्चतुर्भांगस्ततश्च स इति अस्यार्थो लोकत एव सिद्धः,
तथाऽपि स्पष्टार्थं पुनरभिधीयते ॥ १०० ॥

जलज्ञेहोषधानां तु प्रमाणं यत्र नेरितम् ।

तत्र स्वादौषधात् ज्ञेहः ज्ञेहाचोयं चतुर्गुणम् ॥ १०१ ॥

जलज्ञेहोषधानामित्यादौ औषधात् ज्ञेहश्चतुर्गुण इति कल्कात्
ज्ञेहश्चतुर्गुणः । ज्ञेहाचोयं चतुर्गुणमिति तोयशब्दस्य द्रवोपलक्ष-
णत्वाद्भवं चतुर्गुणमिष्यर्थः । यत्र तु विशिष्टं मानं जलादीनामुक्तं
तत्र तथैव कर्तव्यं, “निर्दिष्टे तत्तदेव तु” (सु. वि. अ. ३१)
इतिवचनात् ॥ १०१ ॥

१ ‘यत्र मानं तुल्यकार्यं तत्रैव संप्रयोजयेत्’ इति पा० । २ ‘नोदि-
तम्’ इति पा० ।

ज्ञेहपाकस्त्रिधा ज्ञेयो मुदुर्भध्यः खरस्तथा ।

तुल्ये कल्केन निर्यासे मधुजानां मुदुः स्मृतः ॥ १०२ ॥

संयाच इव निर्यासे मध्ये दूर्वा विमुञ्चति ।

शीर्यमाणे तु निर्यासे वर्तमाने खरस्तथा ॥ १०३ ॥

ज्ञेहपाकत्रैविध्यलक्षणमाह—ज्ञेहपाक इत्यादि । तुल्ये कल्केन
निर्यास इति प्रथमप्रक्षिप्तकल्कस्तुल्यतां गते पाक्तेन निर्यासे
सति । संयाच इवेति अत्र संयाचशब्देन समपुतमुदगोष्मकणि-
काकृतपिण्ड उच्यते । शीर्यमाणे इत्यादि खरपाकलक्षणम् ।
शीर्यमाणे इति अवसीदति । वर्तमाने अङ्गुलीपीडनाद्वर्तितं
गच्छति ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

खरोऽभ्यङ्गे स्मृतः पाको, मुदुर्नस्तः क्रियासु च ।

मध्यपाकं तु पानार्थं वस्तौ च विनियोजयेत् ॥ १०४ ॥

खरपाकादिविषयमाह—खर इत्यादि ॥ १०४ ॥

मानं च द्विविधं प्राहुः कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमेवं मानविदो विदुः ॥ १०५ ॥

कालिङ्गमिष्यादिकं श्लोकं केचित् पठन्ति, तं चानार्थं
वदन्ति ॥ १०५ ॥

तत्र श्लोकौ—

कल्पार्थः शोधनं संज्ञा पृथग्धेतुः प्रवर्तने ।

देशादीनां फलादीनां गुणा योगशतानि पट् ॥ १०६ ॥

विकल्पहेतुर्नामानि तीक्ष्णमध्याल्पलक्षणम् ।

विधिश्चावस्थिको मानं ज्ञेहपाकश्च दर्शितः ॥ १०७ ॥

इत्यश्विबेशकृते तच्चे चरकप्रतिस्संस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-

बलसंप्रतिरे कल्पस्थाने दन्तीद्रवन्तीकल्पो

नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

कल्पार्थं इत्यादिः स्थानार्थसंग्रहः । कल्पार्थः “कल्पार्थं
भेदार्थं” (क. अ. १) इत्यादिनोक्तः । शोधनसंज्ञा—“उभयं
वा शरीरमलविरचनान्” (क. अ. १) इत्यादिनोक्ता । पृथ-
ग्धेतुः प्रवर्तने इति “तत्रोष्णीतीक्ष्णविकाशी” (क. अ. १) इत्या-
दिनोक्तः । देशादीनां गुणाः “तत्र देशस्तु” (क. अ. १) इत्या-
दिनोक्ताः । फलादीनां गुणाः मदनफलादिकल्प एवेत्कोक्ताः । योग-
शतानि षड्विंशति “त्रिंशतं पञ्चपञ्चाशत्” इत्यादिनोक्तम् । विक-
ल्पहेतुः “उपनोगमुखाद्यै” (क. अ. १) इत्यादिना प्रथमा-
ध्याये प्रोक्तः । नामानि मदनफलादीनामेव, तानि च प्रत्यध्या-
यमुक्तानि । तीक्ष्णमध्याल्पलक्षणमिति “सुखं क्षिप्रं महावेगं”
(क. अ. १२) इत्यादिनोक्तम् । विधिश्चावस्थिकः “देवं
ह्यनिर्गते पूर्वं” (क. अ. १२) इत्यादिनोक्तः । शेषं सुग-
मम् ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरक-
तात्पर्यटीकायां कल्पस्थाने दन्तीद्रवन्तीकल्पो नाम

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

सप्तमं कल्पस्थानं समाप्तम् ।

सिद्धिस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः कल्पनासिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

कल्पस्थानानन्तरं पारिशेष्यादेव सिद्धिस्थानमभिधीयते । सिद्धेरभिधायकं स्थानं सिद्धिस्थानम् । सिद्धिशब्देन चेह वमनादीनां वमनाद्यसम्यग्योगजन्यानां व्यापदां भेषजस्य साध्यतारूपा सिद्धिरुच्यते, एवंभूतसिद्धिकारणाभिधायकतया चैतत् सिद्धिस्थानमुच्यते; किंवा कार्यकारणयोरभेदोपचारात् सिद्धिशब्देनेह सिद्धिकारणान्येव वमनादीन्युच्यन्ते, उक्तं हि—“सम्यक्प्रयोगं चैव कर्मणां व्यापनानां च व्यापत्साधनानि सिद्धिपूर्वदेक्ष्यामः” (सू. अ. ४) इति । न चैवं सिद्धिस्थानसंज्ञाव्युत्पत्त्या चित्सात्स्थानादीनामपि सिद्धिस्थानसंज्ञाप्रसक्तिकद्रावनीया, यत इयं संज्ञाऽत्रैव योगरूढ्या वर्तते नान्यत्र ॥ १ ॥ २ ॥

का कल्पना पञ्चसु कर्मसूक्ता,

क्रमश्च कः, किं च कृताकृतेषु ।

लिङ्गं तथैवातिकृत्येष्टु, संख्या

का, किं गुणः, केष्टु च कश्च बस्तिः ॥ ३ ॥

किं वर्जनीयं प्रतिकर्मकाले,

कृते कियान् वा परिहारकालः ।

प्रणीयमानश्च न याति केन,

केनैति शीघ्रं, सुचिराच्च बस्तिः ॥ ४ ॥

साध्या गदाः स्वैः शमनैश्च केचित्

कस्मात् प्रयुक्तैर्न शमं व्रजन्ति ।

प्रचोदितः शिष्यवरेण सम्य-

गित्यग्निवेशेन भिषग्वरिष्ठः ॥ ५ ॥

पुनर्वसुस्तत्रविवाह तस्यै

सर्वप्रजानां हितकाम्ययेदम् ॥

सिद्धिस्थानाभिधानेऽपि सकलसिद्धिस्थानापेक्षणीयपक्षकर्मकल्पनाद्यभिधायकतया प्राधान्यादादौ कल्पनासिद्धिरैवोच्यते । अत्र ‘का कल्पना’ इत्यादीन् शिष्यस्य द्वादशप्रश्नानभिनिवेश्य तान् यथाकर्म व्याचष्टे प्रश्नात्पुण्ययुक्तुद्विप्रकाशार्थम् । यदुक्तं भरद्वाजेन—“अप्रदुष्टेन भावेन प्रसजेनान्तरात्मना । शिष्येण सम्यक् पृष्टस्य गुरोर्बुद्धिः प्रकाशते” इति । अत्र ‘का कल्पना पञ्चसु कर्मसूक्ता’ इति प्रथमः प्रश्नः, ‘क्रमश्च कः’ इति द्वितीयः,

‘किं च कृताकृत्येष्टु लिङ्गं तथैवातिकृत्येष्टु’ इति तृतीयः, ‘संख्या का’ इति चतुर्थः, ‘किं गुणो बस्तिः’ इति पञ्चमः, ‘केष्टु च कश्च बस्तिः’ इति षष्ठः, ‘किं वर्जनीयं प्रतिकर्मकाले’ इति सप्तमः, ‘कृते कियान् वा परिहारकालः’ इत्यष्टमः, ‘प्रणीयमानश्च न याति केन बस्तिः’ इति नवमः, ‘केनैति शीघ्रं’ इति दशमः, ‘सुचिराच्च केनैति’ इत्येकादशः, ‘साध्याः’ इत्यादिको द्वादशः । साध्या इत्यादिप्रश्नस्य यद्यप्यवकाशो नास्ति, यतो हि नासाध्या गदाः प्रोक्तैर्न यथाकं क्रियमाणेन भेषजेन प्रशाम्यन्ति, तथाऽप्यसम्यग्भेषजे एव यथाकं भेषजाभिधानादयं प्रश्नो बोद्धव्यः ॥ ३-५ ॥—

व्यहारावरं सप्तदिनं परं तु

जिग्यो नरः स्वेदयितव्य उक्तः ॥ ६ ॥

नातः परं ज्ञेह नमादिशन्ति

सात्त्विकीभवेत् सप्तदिनात् परं तु ।

कल्पनाशब्देनेह पक्षकर्माङ्गकल्पनोच्यते, तेन पक्षकर्माङ्गेहेहस्वेद-प्रयोगमेव प्रागाह । व्यहारावरमित्यादि प्रथमप्रश्नस्योत्तरम् । व्यहारावरमिति व्यहेण व्यहं वा व्याप्य क्रियमाणज्ञेहनेन अवर्तं यथा भवतीति व्यहारावरं जिग्यः । सप्तदिनमिति सप्तदिनं व्याप्य जिग्यः । परमिति ज्ञेहप्रकर्षकालावधिना सप्तदिनं व्याप्य जिग्यः । ततश्च कालोत्कर्षात् क्रियमाणशोधनाङ्गेज्ञेहनपक्षे सप्तदिनं यावत् जिग्यः, कालाप्रकर्षपक्षे तु व्यहं जिग्यः संस्वेदयितव्य इत्यर्थः । उक्तसप्तदिनज्ञेहनकालानतिक्रमं सोपपत्तिकमाह—नातः परमित्यादि । अतः परमिति सप्तदिनात् परम् । कुतो नादिशन्तीत्याह—सात्त्विकीभवेदित्यादि । सप्तदिनात् परेण क्रियमाणज्ञेहः सप्तरात्रप्रयोगेण सात्त्विकीभूतत्वाच्च ज्ञेहनमधिकं शरीरे करोतीत्यर्थः; तेन यावन्मात्रज्ञेहप्रयोगेण सप्तदिनोपयुक्तेन ज्ञेहनं कृतं, सा मात्रा सात्त्विकीभूतैव; अधिकमात्रा या सात्त्विक्यतां न गता सा सप्तरात्रात् परेणापि कर्तव्यैव; वैद्यास्तु सप्तरात्रादजिग्येष्टु पुरुषे किञ्चिद्विभ्रामं कृत्वा पुनरधिकमात्रया ज्ञेहं प्रयुज्यते । एतच्च व्यहंज्ञेहनं सप्तरात्रज्ञेहनं च सृदकूरकोष्ठ-विषयभेदेन । यदुक्तं—“सृदकूरकोष्ठजिरात्रेण जिह्वस्यच्छोप-सेवया । जिह्वयति कूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः” (सू. अ. १३) इति । ननु यदि कूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण जिह्वयतीति व्यवस्था, तत् कथमिह ‘नातः परं ज्ञेहनमादिशन्ति’ इत्यनेन सप्तरात्रेणाप्यज्ञेहनमुच्यते; ब्रूमः—सत्यं, कूरकोष्ठः सप्तरात्रेणैव जिह्वयति, परं कूरकोष्ठतामपेक्ष्य कृतया ज्ञेहमात्रया जिह्वयति, यदा तु हीनमात्रा प्रयुज्यते, तदा सप्तरात्रेणापि न जिह्वयति ।

१ ‘साध्या यथाकं शमनैश्च केचित् कस्माद्वा न प्रशमं व्रजन्ति’ इति पा० । २ ‘इत्यग्निवेशो भिषजां वरिष्ठं पप्रच्छ तस्यै स च सर्वमाह’ इति पा० । ३ ‘युरोर्बुद्धिप्रकाशकः’ इति पा० ।

१ ‘इष्टः’ इति पा० । २ ‘सप्तदिनमप्युक्तेन ज्ञेहनं न कृतं’ इति पा० । ३ ‘परन्तु’ इति पा० ।

यत्तु तन्त्रान्तरे—“त्रिषङ्गनवरपत्रेण ज्ञेहपानं विधीयते” इत्यनेन सप्तरात्रादूर्ध्वमपि ज्ञेहनं विहितं, तदाचार्यानामिमतमेव; किंवा, सप्तरात्रादूर्ध्वमसात्मीभूताधिकमात्राप्रयोगाभिप्रायेण तदर्थनीयम् । अत्र च सप्तरात्रादूर्ध्वं ज्ञेहप्रयोगस्य निषेधात्, त्र्यह्यादयोऽपि प्रयोगस्य वा निषेधात्, सद्यः ज्ञेहप्रयोगेण कदिनेनापि ज्ञेहनमनुजानीत इति ब्रुवते । मध्यकोष्ठान्तरं प्रति ज्ञेह-नप्रकर्षकाले यद्यपि नोक्तः, तथाऽपि मध्यविषया पञ्चदिनेन मध्यकोष्ठस्य ज्ञेहनं ज्ञेयम् । यत्तु कैश्चित् “यदुकोष्ठं प्रति त्र्यह्या-दूर्ध्वं न ज्ञेहनं कर्तव्यं सात्मीभावादिति चार्थो लभ्यते” इति व्याख्यायते, तत्र नः प्रीणाति; यतः सात्मीभावः सर्व-दिननिर्वर्त्यतयैवाचार्येणोक्तः, तेनाल्पमात्राप्रयुक्तेन ज्ञेहेन त्र्यह्यायदि न ज्ञिह्यति यदुकोष्ठस्तदाधिकदिनान्यपि तत्र ज्ञेहः कर्तव्यः ॥ ६ ॥—

ज्ञेहोऽनिलं हन्ति मृदुकरोति
देहं मलानां विनिहन्ति सङ्गम् ॥ ७ ॥

संशोधनाज्ञेहफलमाह—ज्ञेहोऽनिलं हन्तीत्यादि ॥७॥

स्निग्धस्य सूक्ष्मेष्वयनेषु लीनं
स्वेदस्तु दोषं नयति द्रवत्वम् ।

ज्ञेहपूर्वैकस्वेदकमाह—स्निग्धस्यादि । सूक्ष्मेष्विति सू-क्ष्मेष्वपि ॥—

ग्राम्यौदकानूपरसैः समौसै-
रुत्क्लेशनीयः पयसा च वस्यः ॥ ८ ॥
रसैस्तथा जाङ्गलजैः सयूपैः
स्निग्धैः कफावृद्धिकरैर्विरेच्यः ।

संप्रति स्निग्धस्य वामनीयस्य वमनानुगुणं विरेचनीयस्य च विरेचनानुगुणं भोजनं पृथगाह—ग्राम्यौदकेत्यादि । रसैस्तथे-त्यादिना विरेचनीयस्याहारविधानम् । अत्र च उक्लेशनीय इति यदा संबन्धो भवेत्तदा उक्लेशनं पित्तस्यैव ज्ञेयं; किंवा ‘उक्लेशनीयः’ इति नानुवर्तते एव, तेन कफावृद्धिकरै रसैर्युक्थ ‘भोजनीयः’ इति शेषः । एतद्विरेचनार्थं प्रतिभोजनं त्र्यहं ज्ञेयं, वमनार्थं तु प्रतिभोजनमेकाहमेव; उक्तं हि—“ज्ञेहात् प्रस्कन्दनं जन्तुजिरात्रोपरतः पिबेत् । ज्ञेहवद्भवमुष्णं च त्र्यहं सुक्त्वा रसौदनम् ॥ एकाहोपरतस्त्र्यहं सुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिबेत्” (स. अ. १३) इति ॥ ८ ॥—

श्लेष्मोत्तरश्छर्दयति हृद्दुःखं
विरिच्यते मन्दकफस्तु सम्यक् ॥ ९ ॥
अधः कफेऽल्पे वमनं विरेच्ये-
द्विरेचनं वृद्धकफे तथोर्ध्वम् ।

वामनीयस्य श्लेष्मोत्तरत्वे कर्तव्ये विरेचनीयस्य चाल्पक-फत्वे संपाये उपपत्तिमाह—श्लेष्मोत्तर इत्यादि । उक्तविपर्यये हेतुमाह—अध इत्यादि । कफेऽल्पे सति वमनं पीतं वमनम-कृत्वैवाधो याति; वृद्धे कफे तु विरेचनं प्रयुक्तमूर्ध्वं याति, वम-नाय संपद्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥—

स्निग्धाय देयं वमनं यथोक्तं
वातस्य पेयादिरनुक्रमश्च ॥ १० ॥

स्निग्धस्य सुस्निघ्नतनोर्यथाव-
द्विरेचनं योग्यतमं प्रयोज्यम् ।

संप्रति क्रमश्च क इति प्रश्नोत्तरमाह—स्निग्धाय देयं वमनमिति; वमनपानदिनेऽभ्यङ्गेन स्निग्धाय वमनं देयमित्यर्थः, पानजनितज्ञेहस्तु पूर्वमेवोक्तत्वात् पुनरभिधानमर्हति; अन्ये तु ‘उपजातज्ञेहगुणार्थे’ इति वदन्ति । यथोक्तमिति मदनकल्पोक्त-विधिना देयम् । वमनानन्तरं कर्तव्यमाह—वातसेत्यादि । पेयादिः “पेयां विलेपी” इत्यादिना वक्ष्यमाणः । वमनक्रम-मभिधाय विरेचनक्रममाह—स्निग्धसेत्यादि । सुस्निघ्नतनोरिति सम्यक्सुस्निघ्नदेहस्य । अयं च विरेचनाज्ञः ज्ञेहस्वेदकमो वमनान-न्तरमाविरेचनेऽपि पेयादिकमोत्तरकालं कर्तव्यः; यदुक्तं—“विलेप्याः कफागतं चैनं पुनरेव ज्ञेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य विरेच-येत्” इति । ज्ञेहानन्तरं च यत्र्यहं विरेचनार्थं प्रतिभोजनं, तदुपक्रमाभिधानानुषङ्गप्रतिपादितमेवेति न पुनरिह प्रतिपाद्यते । यथावदिति कल्पस्थानोक्तविधिना । योग्यतममिति शरीर-दोषाद्यपेक्षया यद्विरेचनं योगिकं भवति तदेयम् ॥ १० ॥—

पेयां विलेपीमकृतं कृतं च
यूपं रसं त्रिद्विद्वैकशक्य ॥ ११ ॥

क्रमेण सेवेत विशुद्धकायः

प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ।

वमनविरेचनोत्तरभाविपेयादिक्रममाह—पेयां विलेपीमित्या-दि । यवागूः बहुसिक्थ्या । विलेपी विरलद्रवा । उक्तं हि—“सि-क्थके रहितो मण्डः, पेया सिक्थमस्मिता । यवागूर्बहुसिक्थ्या स्याद्विलेपी विरलद्रवा” इति । अत्र अकृतयूपः ज्ञेहलवणायसं-स्कृतः, कृतयूपः ज्ञेहलवणादिसंस्कृतः; एवं रसेऽपि कृताकृतव्य-वस्था । यदुक्तं सूत्रशास्त्रे—“अज्ञेहलवणं सर्वमकृतं कटुकैर्विना । विज्ञेयं लवणज्ञेहकटुकैः संस्कृतं कृतम्” इति । त्रिरिति अज्ञ-कालत्रयं व्याप्य, द्विरिति अञ्चकालद्वयम्, एकश इति एकाञ्चकालम्; एतच्च त्रिरित्यादि प्रलेकं पेयादिभिः संबध्यते । एतच्च त्रिरि-त्यादि पञ्चत्रयं प्रधानशुद्धिद्वाराद्यपेक्षया यथाक्रमं ज्ञेयम् । तेन, प्रधानशुद्धिशुद्धे प्रलेकं त्रिः पेयादि कर्तव्यं, तेनाञ्चकालत्रये पेया, ततः परेणाञ्चकालत्रये विलेपी, ततः परेणाञ्चकालत्रये कृताकृत-

१ ‘सप्तदिनाभि व्याप्य निर्वर्त्यता’ इति पा० । २ ‘समापैः’ इति पा० । ३ ‘स्निग्धः’ इति पा० । ४ ‘प्रसृष्ट’ इति पा० । ५ ‘विगच्छेत्’ इति पा० ।

१ ‘स्निग्धस्य च स्निघ्नवत्तत् कार्यं विरेचनं योग्यतमं तत्तथ । पेयां’ इति पा० । २ ‘विदध्यात्’ इति पा० । ३ ‘उपपानसेह-गुणाय’ इति पा० ।

यूषसहितमजं, ततोऽपि च परेण कृताकृतारसेनाजमजकालत्रये
 देयम्; एवं द्वादशभिरजकालैर्वसनदिनायाद्वात् प्रभृति सप्त-
 तत्रेण पेयादिक्रमैः । अयमेव क्रम उपकल्पनीयेऽपि—“ततः
 सायाहे लोहितशालितण्डुलानां” इत्यादिना, यावत् “द्वादशे
 चाजकाले” (सू. अ. १५) इत्यनेनोक्तं । अत्र यूषरसयोस्तु
 यद्यपि कालविभागो न प्रतिपादितस्तथाऽपि यूषकालत्रये रस-
 कालत्रये च प्रथममकृतस्य उत्तरकाले च कृतस्य यूषस्य, एवं
 रसस्यापि कालविभागः कथनीयः । एवं द्विःपेयादिक्रमस्तथा
 एकशश्च पेयादिक्रमो वर्णनीय इति । एककाले तु पेयादिक्रमे
 यद्यपि कृताकृतयूषरसयोः कालविभागो न प्राप्यते, तथाऽप्ये-
 कस्मिन्नेव काले लोकसंस्कारेण यूषरसयोस्तत्र कृताकृतत्वं
 ज्ञेयम् । प्रधानशुद्धे भूरिदोषगमनक्षोभादस्मिन्नायं संभवति,
 तेन तत्र पेयादिक्रमश्चिरं क्रियत इति ज्ञेयम् । प्रधानशुद्ध्यादि-
 लक्षणं चाग्रे वक्ष्यमाणम् ॥ ११ ॥—

यथाऽणुरस्तिस्तृणो गमयाद्यैः

संशुद्ध्यमाणो भवति क्रमेण ॥ १२ ॥

महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव

शुद्ध्यस्य पेयादिभिरन्तरग्निः ।

पेयादिक्रमस्य विशेषमनन्वीकृताभिर्दोषकत्वं दृष्टान्तेन दर्शय-
 ज्ञाह—यथेत्यादि ॥ १२ ॥—

जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगा-

श्रत्वार इष्टा वमने षडष्टौ ॥ १३ ॥

दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके

प्रस्थस्तथा द्वित्रिचतुर्गुणश्च ।

पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेका-

दर्धं कफान्तं च विरेकमाहुः ॥ १४ ॥

द्वित्रान् सविट्कान्पनीय वेगा-

न्मेयं विरेके वमने तु पीतम् ।

प्रधानशुद्ध्यादिलक्षणं ग्राह—जघन्येत्यादि । चतुर्भिर्वैर्यै-
 र्छोदधेनं वमनं तजघन्यं, यत्तु षड्विंशत्यन्मध्यं, यत्त्वष्टाभिस्तत्
 प्रवरम् । विरेके जघन्ये दश, मध्ये तु विरेचने द्विगुणा दश
 विंशदित्यर्थः, प्रवरे तु विरेचने त्रिगुणा दश विंशदित्यर्थः ।
 वेगसंख्याविभेदेन जघन्यादिभेदमभिधाया दोषमानभेदेनापि
 विरेचनस्य जघन्यमध्यप्रवरतां यथाक्रममाह—प्रस्थस्तथेत्यादि ।
 द्विगुणः प्रस्थो जघन्ये विरेचने, त्रिगुणश्च मध्यमे, चतुर्गुणस्तु
 प्रवरे । अत्र च प्रस्थशब्देन सार्धत्रयोदशपरिमाणमुच्यन्ते,
 उक्तं हि तन्त्रान्तरे—“वमने च विरेके च तथा शोणितमो-
 क्षणे । सार्धत्रयोदशपरि-प्रस्थमाहुर्मनीषिणः” इति । पित्तान्त-

मिष्टं वमनं विरेकादर्धमिति विरेके यन्मानं जघन्यमध्यप्रवर-
 विभागे प्रोक्तं यथाक्रमं तथा वमनेऽपि जघन्यमध्यप्रवरविभागे
 तदर्धं ज्ञेयं; परं तु यत् पित्तान्तत्वं वमनस्य, कफान्तत्वं
 विरेकस्य, तत् त्रिविधशुद्धावधौगतं ज्ञेयम् । यदा चतु-
 र्भिर्वैर्यैः प्रस्थमाने दोषे गते पित्तान्तत्वं सम्यग्बमनशुद्धिजल-
 क्षणमुपलभ्यते तदा जघन्या शुद्धिः, यदा च विरेके दशभिर्वैर्यै-
 र्द्विप्रस्थमानदोषगमने कफान्तत्वं विरेचनसम्यग्योगलक्षणमुप-
 लभ्यते तदा विरेचनस्य जघन्या शुद्धिर्भवति; एवं मध्यप्रवर-
 शुद्धावपि वमने पित्तान्तत्वं, विरेचने कफान्तत्वं, सम्यग्योग-
 लक्षणं ज्ञेयम् । वेगसंख्यादोषमानाभिधानानन्तरं सम्यक्शुद्धि-
 लैङ्गिकशुद्धेः पित्तान्तत्वादिलक्षणप्रतिपादनार्थमिहाभिधानं, तेन
 यदुच्यते—आन्तिकी, वैगिकी, मानिकी, लैङ्गिकी चेति चतु-
 र्विधा शुद्धिरिहोच्यते वमनविरेचनयोः, तदस्माकमसंमतमेव;
 किन्तु लैङ्गिकी चेका शुद्धिः । तत्र च पित्तान्तत्वं तथा ‘कफात्
 कफः’ इत्यादिप्रस्थवक्ष्यमाणं च लिङ्गं वमने, विरेचने च कफा-
 न्तत्वं तथा ‘लोतोविशुद्धीन्द्रिय’ इत्यादिप्रस्थवक्ष्यमाणं च लिङ्गं
 ज्ञेयम् । तेन यदत्र आपाढवर्मणा “सम्यग्विशुद्धिलिङ्गं लक्ष-
 णतोऽथ मानाच्च वेगाच्च दोषागमनाच्चोक्तं, किमिदं व्यस्तं समस्तं
 वा” इत्यादिनाऽऽक्षिप्तं, तदनभ्युपगमनिरस्तमेव । अन्येषां त्वत्र
 परिहारा विस्तरभयाच्च लिखिताः । जघन्यादिशुद्धिर्त्रैविध्यं चात्र
 जघन्यमध्योत्कृष्टदोषविषयतया व्यवस्थापनीयम् । जघन्यादिशु-
 द्धिलक्षणेऽपि यद्ग्रेण जघन्यादिशुद्धिलक्षणमभिधानं, तत् प्रायो-
 भावितया ज्ञेयम् । दोषमानभेदेन जघन्यादिमानभेदः पारमा-
 र्थिकः; तेन यत्र वमनेऽशुद्धिर्द्विप्रस्थदोषशुद्धिर्भवति तत्र
 प्रवरैव शुद्धिः, यत्र वमने षड्विरेच वैर्यैः सार्धप्रस्थदोषशुद्धिर्भ-
 वति तत्र मध्यैव शुद्धिः, यत्र च चतुर्भिरेपि वैर्यैरेकप्रस्थदोष-
 शुद्धिस्तत्र जघन्यशुद्धिरैव; एवं विरेचनेष्वप्युदाहार्यम् । पित्तप्र-
 वृत्तिरन्ते यस्मिन् तत् पित्तान्तम्, एवं कफान्तमपि व्याख्ये-
 यम् । तेन “कफात् कफः पित्तमयागिलब्ध” इत्यनेन यत्
 सम्यग्बमनलक्षणं वक्ष्यं, तथा “प्रातिश्च विट्पित्तकफानि-
 लानां” इत्यनेन च सम्यग्विरेचनलक्षणं यद्वक्ष्यं, तदनेन
 सहाविरुद्धं भवति । तत्र च यदन्तिगमनमन्ते वक्ष्यं
 तत् पित्तान्तस्य कफान्तस्य च सूचकतया ज्ञेयं; निःशेषकृते
 ह्याशयगते पित्ते कफे च वायुः केवलः सरति; तेन च
 केवलवायुसरणेन पित्तान्तता कफान्तता च ज्ञायते । ननु
 यदि “कफात् कफः” इत्यादिनैव ग्रन्थेनायमर्थोऽभिहित-
 स्तत् कथमिह पित्तान्तं च वमनं, कफान्तं च विरेकमा-
 हुरिति कृतं ? ब्रूमः—वेगसंख्यादोषमानभेदप्रतिपाद्यमानज-
 घन्यादिशुद्धिद्वये पित्तान्तत्वाद्यनुगतिप्रतिपादनार्थमिहाभिधा-
 नम्; एवं तद्वसनविरेचनसम्यग्योगलक्षणमभिधाने हि शिष्यस्य
 प्रबलदोषेऽपि पुरुषेऽयोगशुद्धावेव जघन्यशुद्धिगतजगमानो-
 दये सति अथ पित्तान्तत्वाद्यनुदये जघन्यशुद्धिग्रमः स्यात्

१ “कृताकृतयूषोरन्यतरेण सहितमजम्” इति पा० । २ शिवदा-
 ससेनेन “पेयाक्रमः समाप्यते, अत्रकालस्तुस्तरंगसिद्धः सार्यं प्रातश्च”
 इत्यधिकमाह । ३ “इत्यनेन” इति पा० । ४ “सर्वसहस्तथैव”
 इति पा० ।

एवमन्यदप्युदाहार्यम् । वमने च विरेके च यथा दोषमापन्नं कर्तव्यं तदाह—द्वित्रानिल्यादि । द्वित्रानिलव्यवस्थितभाषणेन मलभागस्याभेदात् दर्शयति; वमने तु पीतमिति वमने पीत-मौषधं वर्जयित्वा शेषो मेघः ॥ १३ ॥ १४ ॥—

**कमात् कफः पित्तमथानिलश्च
यस्यैति सम्यग्वसितः स इष्टः ॥ १५ ॥
हृत्पाश्वर्मूर्धैन्द्रियमार्गशुद्धौ
तथा लघुत्वैऽपि च लक्ष्यमाणे ।**

संप्रति 'किं च कृताकृतेषु' इत्यादिप्रश्नस्योत्तरं यथाक्रम-माह—कमादित्यादि । कमादित्यनेन वचनेन यथोक्तकमलङ्घ-मैन कफाद्यागमनं न सम्यग्योगलक्षणमिति दर्शयति; यतः कफादूर्ध्वं गतं यदा पित्तं भवति तदा तु पित्तागमनेऽपि सति न शुद्धिः, किंतु यदैवामाशयोभोगभागगतं पित्तं वमनमान-यति तदैव शुद्धिः, तत् पित्तानयनं च कफानयनानन्तरमेव भवति; एवं सम्यक्कृतविरेचनलक्षणेऽपि कमादितिपदस्यायोऽत्र व्याख्येयः ॥ १५ ॥—

**दुश्शर्दिते स्फोटककोटकण्डू-
हृत्स्वाविशुद्धिर्गुणात्रता च ॥ १६ ॥
दुश्शर्दिते इत्याद्योगकृतवमनलक्षणम् ॥ १६ ॥**

**तृष्णोहर्मूर्च्छानिलकोपनिद्रा-
बैलादिहानिर्वमनेऽपि च स्यात् ।**
तृष्णोहेत्याद्यतिकृतवमनलक्षणम् । अत्रादिशब्देन वर्णखरादि-प्रहणम् । निद्राहानिश्चात्रानिलकोपकृतैव ॥—

**स्रोतोविशुद्धीन्द्रियसंप्रसादौ
लघुत्वमूर्जोऽग्निरेनामयत्वम् ॥ १७ ॥
प्रातिश्च विट्पित्तकफानिलानां
सम्यग्विरक्तस्य भवेत् क्रमेण ।**

स्रोतोविशुद्धीत्यादि सम्यग्विरेचनलक्षणम् । ऊर्जोऽग्नि-रिति पट्टैरग्निः । अनामयत्वमिति विरेचनेत्येतद्वदोषजनितवि-कारव्यपगमः । प्रातिश्चेत्यादिप्रन्थार्थः स्थानान्तरे व्याख्यात एव ॥ १७ ॥—

**स्याच्छेषमपित्तानिलसंप्रकोपः
सादृस्तथाऽग्नेर्गुहता प्रतिश्या ॥ १८ ॥
तन्द्रा तथा च्छर्दिरोचकश्च
वातानुलोम्यं न च दुर्विरिके ।**

स्यादित्याद्योगकृतविरेकलक्षणम् । न च वातानुलोम्यमि-त्यर्थः ॥ १८ ॥—

१ 'तद्व पित्तागमनं च कफागमनानन्तरमेव भवति' इति पा० ।
२ 'कम्यतिहानिः' इति पा० । ३ 'ऊर्जोऽग्निरिति बलवदग्निः' इति पा० । ४ 'स्विदोऽवपनहियुक्तात्रता स्यात्' इति पा० । ५ 'न च वातानुलोम्यमिति वातविगम्य इत्यर्थः' इति शिवदाससेनः ।

**कफाक्षपित्तक्षयजानिलोत्थाः
सुत्यङ्गमर्दङ्कमवेपनाद्याः ॥ १९ ॥
निद्राबलाभावतमःप्रवेशाः
सोन्मादहिकाश्च विरेचितेऽपि ।**

कफाक्षेत्यादि विरेकातियोगलक्षणम् । क्षयशब्दः कफादिभिः प्रत्येकं संबध्यते ॥ १९ ॥—

**संसृष्टभक्तं नवमेऽहि सर्पि-
स्तं पाययेताप्यनुवासयेद्वा ॥ २० ॥
तैलाक्तगात्राय ततो निरुहं
द्याड्यहात्रातिशुभ्रक्षिताय ॥
प्रत्यागते धन्वरसेन भोज्यः
समीक्ष्य वा दोषवत्तं यथार्हम् ॥ २१ ॥
नरस्ततो निश्यनुवासनाहौं
नात्याशितः स्यादनुवासनीयः ।**

वमनविरेचनकल्पनाप्रस्तावागतसम्यग्योगादिलक्षणमभि-धाय बलिक्कल्पनामाह—संसृष्टभक्तमित्यादि । सप्तभिदितैः कृतसंसर्जनकमस्याष्टमे भुक्तुपुत्रुक्ख नवमेऽहि सर्पिःपानमनु-वासनं वा देयम्; अत्र विकल्पद्वये यदि वमनानन्तरं विरेचनं कर्तव्यं तदा नवमेऽहि सर्पिःपानम्, अथ विरेचनानन्तरं यथा बलिदैव्यस्तदाऽनुवासनं नवमेऽहि देयमिति व्यवस्था । वमना-नन्तरं नवमदिवसे सर्पिःपानं पूर्वं नोक्तं तेनेदानीं विरेचनानन्तर-करतैव्यनिरुहानुवासनसमानकालतया सर्पिःपानमपि दर्शितं, तेनैव निरुहाहता सर्पिःपानस्य कल्पनीया । नवमश्च दिवसोऽत्र शोधनदिनमारभ्यैव ज्ञेयः; उक्तं च जत्कर्णे—“शोधनानन्तरं नवमेऽहि लेहपानमनुवासनं वा” इति, तथा सुश्रुतेऽप्युक्तं—“विरेचनात् सप्तरात्रे गते जातबलाय च । कृताश्वायानुवास्याय सम्यग्देयोऽनुवासनः” (यु. वि. अ. ३७) इति । उत्तरबलि-चिकित्सिते च यः पेयादिकमानन्तरं रससंसर्जनकम उक्तः, स सर्वकर्मावसाने प्रकृतिभोजनगमनार्थं कर्तव्यः, न वमनविरेचन-कर्मपरिसमाप्तावेव, तेनेहाकृतरससंसर्गस्यैव नवमे दिने सर्पिःपा-नमनुवासनं चोपपन्नम् । यत्तु भद्रशौनके—“संसृष्टभक्तः सुमनाः लेहपीतो हृदानलः । संशुद्धः परतो मासादनुवासास्ततो नरः” इत्युक्तं, तत् प्रागनुवासनविषयं रोगविशेषविषयं वेति नैतदिरुद्धं भवति; बहूनि चात्र व्याख्यानानि टीकाकृतामङ्ग-रि-सैन्धवज्जेज्जेऽश्वरसेनादीनां सन्ति; अन्यैस्तु तद्या-ख्यानानि दोषोद्धारादेव निरस्तानि । तैलाक्तगात्रायेति वचनमभ्यङ्गेनापि लेहप्रयोगदर्शनार्थम् । सेदस्त्वत्र पञ्चकर्मपू-र्वतया विहितोऽनुक्तोऽप्यायायिव; यदुक्तं—“तान्युपस्थित-

१ 'प्रत्यागते मांस्तरसेन भोज्यः सायं च भुक्तोऽल्पमलोऽनुवासः' इति पा० । २ 'तेन निरुहाहता' इति पा० ।

दोषाणां स्नेहसेदोपपादनैः । पञ्चकर्माणि कुर्वीत” (सू. अ. २) इति । दद्याद्ब्रह्मादिति अनुवासनदिनादूर्ध्वं ब्रह्मात्, तेन यथावक्ष्यमाणक्रमेण एकाहाद् ब्रह्मादधिकान्ना स्नेहात्तदहर्वां निरूहो देवः । नातिबुभुक्षितयत्ननेन अतिबुभुक्षितस्य निरूहोऽतियोगा-योर्ध्वगमनाय च भवतीति सूचयति । तत्र धन्वर्सेन प्रतिभोजनं विरेचनवदग्निमान्द्याभावाद्बालवहत्वाच्च युक्तमेव; यदुक्तं भोजे—“आमस्तकाद्रिबुद्धस्य निरूहेण रसादिकम् । किमर्थं विहितं भोज्यं संसर्गश्च विरिचिवत् ॥ विरेकः पावकं हन्ति तदधिष्ठानसंज्ञवात् । न तु बस्तिस्तथा तस्माद्यथोच्यति पावकम्” इति । निरूह एव दोषाभिव्यक्त्यपेक्षया रसादिना पेयादिना वा भोजनं दर्शयन्नाह—समीक्ष्य वा दोषबलं यथाहमिति; बलमिति अभिव्यक्तम् । नरस्तत इत्यादिना निरूढस्यानुवासनमाह । निशील्यनेन निरूहानन्तरं तद्दिने क्रियमाणमनुवासनं निश्चय कर्तव्यमिति दर्शयति, न शीते वसन्ते च सद्योनिरूढस्य रात्रावेवानुवासनं न देयमिति । अन्ये तु निशील्यनेन तदहरेव निरूढाय सायमनुवासनं देयमिति दर्शयति, तेन यथावक्ष्यमाणविभागेन रात्रौ दिवा वा देयमित्याहुः । अनुवासनार्हं इति वचनेन यदि सामता मन्दो वा पावको भवति तदा तदहरेवानुवासनं न देयमिति सूचयति । अत एव जतूकर्णे द्वितीयदिवस एवानुवासनमुक्तं—“ततस्त्र्यहान्निरूहे व्युषिते भुक्त्वतोऽनुवासनम्” इति; हारीतेऽपि—“व्युष्टं रजन्यां प्रसमीक्ष्य तस्याद्बालबलं वाऽप्यनुवासनीयः” इत्युक्तम् । “सद्यो निरूहोऽनुवायः स्यात्” इति वचनं निरूहजनितवातक्षोभमुक्तपुष्पविषयम् ॥२०॥२१॥

शीते वसन्ते च दिवाऽनुवायो

रात्रौ शरद्रीष्मघनागमेषु ॥ २२ ॥

तानेव दोषान् परिरक्षता ये

स्नेहस्य पाने परिकीर्तिताः प्राक् ।

निशील्यनेन यन्निशासमीपेऽनुवासनं विहितं तदेव कालभेदेन भिन्नकालं दर्शयन्नाह—शीते इत्यादि । शीतशब्देन शिशिरहेमन्तयोरपि ग्रहणम् । दिवेति निशासमीपे दिवाभागे, रात्रावपि च दिनसमीपायां रात्रौ । दोषान् परिरक्षता दोषान् दृष्ट्वा, अनन्तरं च दोषवर्जनेन परिरक्षता; ये स्नेहस्य पाने परिकीर्तिताः स्नेहाध्याये—“स्नेहमाधिको दिवा शीते” (सू. अ. १३) इत्यादिना ग्रन्थेन, य एवाकालपीतस्नेहदोषा भवन्ति त एव यथोक्तकालविपर्ययकृतानुवासनेऽपि दोषा भवन्तीत्युक्तं भवति । स्नेहाध्याये यद्वातपित्ताधिकत्वादिविशेषेणापि रात्रौ दिवा च स्नेहपानं विहितं तदिहापि समानन्यायत्वादेकदेशाभिधानेनापरेकदेशानुमानाच्च ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

प्रत्यागते चाप्यनुवासनीये

दिवा प्रदेयं व्युषिताय भोज्यम् ॥ २३ ॥

१, मांसरसभोजनं इति पा० ।

च. सं. ६६

सायं च भोज्यं परतो ब्रूहे वा

त्र्यहेऽनुवास्योऽहनि पञ्चमे वा ।

त्र्यहे त्र्यहे वाऽप्येथ पञ्चमे वा

दद्याच्चिरुहादनुवासनं च ॥ २४ ॥

प्रत्यागते चेत्यादौ अनुवासनीये इति अनुवासनमेहे । व्युषितायेति निर्वाकरं रात्रिव्युषिताय दिवा भोज्यं देयं, यथा सायं च भोज्यं देयम् । अनुवासनानन्तरं पुनरनुवासनकालमाह—त्र्यहे वेत्यादि । अत्रापि त्र्यहपञ्चाहव्यवस्था पूर्ववत्; अयं चानुवासनकालो निरूहदिन एव दातव्यानुवासने परिज्ञेयः । अन्ये तु पठन्ति यत्—“परतो ब्रूहे वा त्र्यहेऽनुवास्योऽहनि पञ्चमे वा” इति; व्याख्यानयन्ति च—परतो ब्रूहे वा त्र्यहेऽनुवा-वास्योऽहनि पञ्चमे वेति; अत्र तु ब्रूहेऽनुवासनमतिप्रबल-वातस्य, अनतिप्रबलवातस्य त्र्यहे, पञ्चमे तु प्रबलकफपित्तलेयि व्यवस्था । द्वितीयदिनानुवासनं हारीतेऽप्युक्तं; वचनं हि—“दृष्ट्वाऽतिशुद्धं पवनस्य रूपं दिने दिने बस्तिमुदाहरति” इति; सुश्रुतेऽप्युक्तं—“रूक्षस्य बहुवातस्य स्नेहबस्तिं दिने दिने । दद्याद्विषस्ततोऽप्येधामभ्यावाधमवात्र्यहान्” (सु. चि. अ. ३७) इति । इहापि “रूक्षनित्यस्तु” इत्यादिना, “वातात्तश्च दिने दिने” (सि. अ. ४) इत्यन्तेन ब्रूहे दानं विधास्यति, तेन ‘ब्रूहे वा त्र्यहे वा’ इति पाठः साधुः; ‘ब्रूहश्चन्द्रेन चात्र दिनद्वयसंवन्धमात्रमुच्यते, न ब्रूहपूर्णं; तेन प्रथमदिवसदत्तानुवासनात् प्रभृति पूर्णं तृतीये दिवसेऽनुवासनं प्राप्नोति’ इति यदुच्यते, तन्निरस्तम्; एवं त्र्यहेऽपि तृतीयाहसंवन्ध एव विवक्षितो ज्ञेय इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

एकं तथा त्रीन् कफजे विकारे

पित्तात्मके पञ्च तु सप्त वाऽपि ।

वाते नवैकादश वा पुनर्वा

वस्तीनयुग्मान् कुशलो विदध्यात् ॥ २५ ॥

संप्रति दोषभेदेनानुवासननियममाह—एकं तथा त्रीन् इत्यादि । एतच्च ‘संख्याः कति’ इति प्रश्नस्योत्तरम्; अपरं संख्याप्रश्नस्योत्तरं ‘त्रिंशन्मताः कैर्मनु’ इत्यादिना भविष्यति । कफपित्तयोश्च यथप्यनुवासनं न विहितं, तथाऽपि वातानुगत-कफपित्तविषयतयैतद्बोद्धव्यम् । पुनर्वैद्यनेन वाते नव एकादश वा कुर्यात् । अयुग्मानित्यनेन द्विचतुःषडादिसंख्यया युग्मदानं निषेधयति, अयुग्मदानं प्रभावादेवात्रोपकारीति महर्षिवचना-द्वोष्यं, यथा—“युग्मेष्वहःखु पुत्रकामौ संवसेताम्” (शा. अ. ८) इति; उपपत्तिश्चात्रातिप्रसङ्गोऽस्तीति कथिताऽऽचार्येण । यत्तु—“त्रीन् पञ्च वाऽऽहुश्चतुरोऽथ षट् वा” इत्यादिना युग्म-वस्तिदानं वक्ष्यति, तन्निरुद्धाह्वयतां स्नेहनाथक्रियमाणानुवासन-

१, प्रत्यागते चाप्यनुषितस्य काले भोज्यं दिवा सायमतः परं तु त्र्यहे त्र्यहे वाऽप्यथ पञ्चमे वा दद्याच्चिरुहादनुवासनं तु इति पा० ।

२, ब्रूहे त्र्यहे वाऽप्यथ इति पा० । ३, कैर्मनु इति पा० ।

विषययुग्मवस्तिदानं ज्ञेयम्, इह तु प्रधानतया क्रियमाणानु-
वासनविषययुग्मदानमिति न विरोधः । एतेन, यदुक्तमाषाढ-
वर्मणा—“निरुहकार्यकारणमनुमतदानमस्मिन्नोक्तं निषिद्धपूर्व-
च, योगस्थान्ते क्रमादेकं तथा त्रीनित्यादीन् ज्ञेहान् प्राह” (?)
इति, तन्निरस्तं ज्ञेयम् । किंच, अयुग्मानिलयेन पुनर्वैत्येन च
यत्रानुवृत्त्याऽनुवासनं देयं तत्रायुग्मकं निरुहान्तरितं च कर्तव्य-
मित्यर्थः, तेन यथोक्तसङ्ख्याकाशिरुहान् दत्त्वा यथोक्तसङ्ख्याया
ज्ञेहो देयः । विषमसङ्ख्यापादानं तु मध्यविधयाऽपि ग्रहचतुर-
हादिप्राहकं भवति, तेनोत्तरत्र वक्ष्यमाणसंख्यानुवासनं न विरो-
धीति ब्रूते । जतूकर्णोऽप्युक्तं—“निरुहे व्युषिते भुक्त्वतोऽनु-
वासनं परं द्वितीयेऽहनि पक्वमे वा तथैकादशाहोऽपकर्षतो
द्वित्रिचतुरादि (?) वातादिपृच्यते” इति । २५ ॥

**नरो विरिक्तस्तु निरुहदानं
विचर्जयेत् सप्तदिनान्यवश्यम् ।**

शुद्धो निरुहेण विरेचनं च

तद्व्यस्य शून्यं विकसेच्छरीरम् ॥ २६ ॥

संप्रति निरुहविरेचनयोरन्तरेऽवश्यपरिहर्तव्यकालमाह—
नरो विरिक्तस्त्वित्यादि । अवश्यमिति वचनादेकाहसाध्योऽपि
व्याभाववश्यं सप्तदिनच्छेदः कर्तव्य इति दर्शयति । यद्यपि
विरेचनानन्तरं निषिद्ध एव निरुहः पक्वकर्मयोगायां सिद्धौ, तथा
निरुहस्य विरेचनं निषिद्धं, तथाऽपि तत्कालमेव स निषेधः;
तेन त्रिचतुरादिदिनेऽपि प्रसक्तिनिरासार्थमिदं वचनम् । यत्तु
विरेचनानन्तरं नवमेऽहयानुवासनकालादुत्तरकालमेव निरुह-
विधानं, तेनार्वाग्वस्तेः प्रसक्तिरपि न स्यादित्युच्यते; तथा,
यतोऽनुवासनशुद्धपक्षसंसर्जनक्रमस्येयं विधा, यदाऽवरशुद्धा
ग्रहेणैव पेयादिकमः समाप्यते, तदा चतुर्थदिनेऽनुवासनदा-
नात् पक्वमे घटे वा दिने निरुहः प्रसज्यते, अतस्तन्निरासार्थ-
मेतद्वचनम् । निरुहानन्तरं तु संसर्जनक्रमो नास्त्येव, तेन ग्रहं
ज्ञेहं दत्त्वा विरेचनप्रसक्तिरस्त्येव । सप्ताहादवर्कं सप्ताहं यावच्च
निरुहविरेचनवर्जने हेतुमाह—तद्व्यस्येत्यादि । विकसेदिति
हिंसात् । शून्यमिति पूर्वशोधनशून्यशरीरं पुनः शोधनादि-
सादिति भावः । यत्तु “आसैसाहाद्विरेको वा तत्तथापि निरु-
हणम्” इति तन्त्रान्तरे प्रोक्तं, तच्च संसर्गविषया क्रियमाणसं-
शोधनक्रमे ज्ञेयम् । तत्रापि च सप्ताहपूर्णे संसर्जनज्ञेहादीनाम-
नुमतविकल्पपरिहाराद् व्याख्येयम् ॥ २६ ॥

वस्तिर्वयःस्थापयिता सुखायु-

बलासिमेषास्वरवर्णकृच्छ्र ।

१ ‘यथोक्तसंख्यातनिरुहं’ इति, ‘यथोक्तसंख्यान्ते निरुहं’
इति च पा० । २ ‘विषमसंख्योपादानं द्वित्रचतुरादिहस्तरपि सङ्ख-
तिविषया परिग्रहार्थम्’ इति, ‘शुद्धसाधनदीकार्या श्रीकण्ठद्वयः ।
३ ‘आषाढाहः’ इति पा० । ४ ‘अपक्वमः’ इति पा० । ५ ‘सं-
सर्जनज्ञेहादीनामनुमतविकल्पपरिहारात्’ इति पा० ।

सर्वार्थकारी शिशुवृद्धयूनां

निरत्ययः सर्वगदापहश्च ॥ २७ ॥

विद्वैष्टेष्यपित्तानिलमूत्रकर्षी

दाह्यार्थवहः शुक्वलयप्रदश्च ॥

विश्वकृषितं दोषचयं निरस्य

सर्वान् विकारान् शमयेन्निरुहः ॥ २८ ॥

‘किंशुणो बलिः’ इतिप्रश्नोत्तरं—बलित्वयःस्थापयिते-
त्यादि । अयं चास्थापनगुणः, अनुवासनस्य तु ‘देहे निरुहेण’
हत्यादिना ग्रन्थेन गुणान् वक्ष्यति । वयः स्थापयतीति वयःस्था-
पयिता; वयःस्थापनत्वं चास्य द्योतःशुद्धिकरत्वात् । सर्वार्थका-
रीति स्थिरत्वापकर्षादिविरुद्धार्थस्यापि भेषजविशेषयोगात् ।
शिशुवृद्धयूनां निरत्यय इत्यनेन वयमविरेचनाभ्यामुत्कर्षं
उच्यते, ते हि शिशुवृद्धयोर्निषिद्धे । सर्वगदापहत्वं संशमनेन
ज्ञेयं, सर्वान् विकारान् शमयेदित्यनेन दोषसंशोधनद्वारा सर्व-
गदापहत्वमुच्यते इति न गौनरक्त्यं; किंवा सर्वान् विकारानिति
सर्वावस्थान् विकारानिति विशेषः ॥ २७ ॥ २८ ॥

देहे निरुहेण विशुद्धमार्गं

संस्नेहनं वर्णवलयप्रदं च ।

न तैलदानात् परमस्ति किञ्चि-

द्रव्यं विशेषेण समीरणात् ॥ २९ ॥

ज्ञेहेन रौक्ष्यं लघुनां गुरुत्वा-

दौष्ण्याच्च शैल्यं पवनस्य हत्वा ।

तैलं द्वात्वाशु मनःप्रसादं

धीर्यं बलं वर्णमथाग्निपुष्टिम् ॥ ३० ॥

मूले निषिक्तो हि यथा दुग्धः स्या-

बीलच्छदः कोमलपल्लवाग्र्यः ।

कोले महान् पुष्पफलप्रदश्च

तथा नरः स्यादनुवासनेन ॥ ३१ ॥

देहे हत्यादिनाऽनुवासनगुणमाह । निरुहेण विशुद्धमार्गं
इति वचनाशिरुहशोषित एव मार्गं संसर्जदनुवासनं यथोक्त-
गुणकर्तुं भवतीति दर्शयति । न तैलदानादित्यत्र तैलशब्देन
ज्ञेहोपलक्षणं केचिद्वृत्तमपि ग्राहयन्ति, किन्तु तैलमेवात्र वात-
हरप्रधानतया ब्रूते इति युक्तं परधामाः; तथा ह्यत्र दौष्ण्याच्छै-
लमित्युक्तम्, दौष्ण्यं च न सर्पिणीति; ज्ञेहा मज्जवर्जिता अनु-
वासनाधिकृता अप्यप्रधानत्वाच्चात्र घृतमनुमन्यते । परमस्ती-
त्यादौ द्रव्यमिति कारणं, तच्च कारणमनिलप्रशमनेन ज्ञेयम्;

१ ‘विद्वैष्टेष्यपित्तानिलमूत्रकर्षी स्थिरत्वकृत् शुक्लवलयप्रदश्च’ इति,
‘विरिक्तसंखेदानिलमूत्रकर्षी’ इति च पा० । २ ‘सर्वगदापह’ इति
मिलितसर्वदोषापहः; किंवा, वैदोषिकव्याधिहर इत्येवं व्याख्या;
अन्यथा व्याख्याने तु ‘रूक्षमपित्तानिलकर्षी’ इत्यनेन गौनर-
क्त्यम्’ इति शिवदत्तादिसु । ३ ‘नान्वासनात् किञ्चिद्विहासि-
कर्म परं विशेषेण समीरणात्’ इति पा० । ४ ‘ज्ञेहं’ इति पा० ।
५ ‘मथाग्नि पुष्टिम्’ इति पा० ।

‘नान्वासनात् किञ्चिदिहास्ति कर्म’ इति केचित् पठन्ति । तैल-
कृत्यमेव सकारणं व्याकरोति—हेहेनेत्यादि । तैलं चासुवासने
पक्वमेव ज्ञेयम्; अपक्वस्य तु “न चामं प्रणयेत् केहं स ह्यभि-
ष्यन्दयेद्भुदम्” (सि. अ. ४) इत्यनेन निषिद्धत्वात् । अथ
तैलानिलयोर्विपरीतगुणयोर्मेलके द्रव्यप्रभावतैलमेव वातं हन्ति,
न वाततैलम्; अणुत्वं शुणो यद्यपि तैले वाते चास्ति, तथाऽ-
पीह प्रभावाद्वातसूक्ष्मावयवसंबद्धं तैलं केहादिना वातं जयति,
तेन समानमप्यणुत्वमिह विरुद्धार्थकार्येवेति । तैलस्य यथोक्तका-
र्यकर्तृत्वे दृष्टान्तमाह—मूले इत्यादि । मूलदृष्टान्तेन चानुवा-
सनेन साक्षात्तर्पणीयस्य शुदस्य देहमूलत्वं दर्शयति, उक्तं हि
पराशरे—“सर्वं शुदं वारीरस्य सिरास्त्रज प्रतिष्ठिताः । सर्वं
वारीरं पुष्पन्ति मूर्धानं यावदाश्रिताः” इति; तथाऽनुवासनादपि
नरो बलवीर्याद्युपेतोऽप्यलवांश्च स्यादित्यर्थः ॥ २९-३१ ॥

स्तब्धाश्च ये सङ्कुचिताश्च येऽपि

ये पङ्क्तो येऽपि च भग्नरुग्णाः ।

येषां च शाखासु चरन्ति वाताः

शस्तो विशेषेण हि तेषु बस्तिः ॥ ३२ ॥

आध्मापने विप्रथिते पुरीषे

शूले च भक्तानभिनन्दने च ।

एवंप्रकाराश्च भवन्ति कुक्षौ

ये चामयास्तेषु च बस्तिरिष्टः ॥ ३३ ॥

याश्च स्त्रियो वार्तकृतोपसर्गा

गर्भे न गृह्णन्ति नृभिः समेताः ।

क्षीणेन्द्रिया ये च नराः कृशाश्च

बस्तिः प्रशस्तः परमं च तेषु ॥ ३४ ॥

सामान्येन निरुहानुवासनयोर्गुणमाह—स्तब्धाश्च ये इत्या-
दि । भग्ना इति भग्नैकायाः; रुग्णा इति सन्धिमुक्ताः । भक्ता-
नभिनन्दने अरोचके । वातकृतोपसर्गा इति वातकृतोप-
द्रवाः । क्षीणेन्द्रिया इति अतिक्षीणशुक्राः । अत्र शुद्धवातादिष्व-
नुवासनं, भक्तानभिनन्दनप्रकारेषु च निरुह इत्याद्यर्थोऽनुसर-
णीयः ॥ ३२-३४ ॥

उष्णाभिभूतेषु वदन्ति शीता-

ब्धीताभिभूतेषु तथा सुखोष्णान् ।

तत्प्रत्यनीकौषधसंप्रयुक्तान्

सर्वत्र वस्तीन् प्रविभज्य युञ्ज्यात् ॥ ३५ ॥

संप्रति केषु च कश्च बस्तिरिति प्रश्नसोत्तरम्—उष्णाभि-
भूतेष्वित्यादि । उष्णाभिभूते तथा शीताभिभूते इति वक्तव्ये,
येन ‘सर्वत्र’ इति करोति, तेन निग्धरुग्णगुहलघ्वभिभूतेऽपि
तद्विपरीतोषधसंपादितो बस्तिर्द्वय इति दर्शयति ॥ ३५ ॥

१ ‘वातसूक्ष्मावयवसंबन्धकारकं’ इति पा० । २ ‘आध्मापिते’ इति
पा० । ३ ‘वातकृतोपसर्गाद्र्भ’ इति पा० । ४ ‘तेषां च बस्तिः परमः
प्रदिष्टः’ इति पा० । ५ ‘शृङ्गकायाः’ इति पा० । ६ ‘दद्यात्’
इति पा० ।

न वृंहणीयान् विदधीत वस्तीन्

विशोधनीयेषु गदेषु वैद्यः ।

कुष्ठप्रमेहादिषु मेदुरेषु

नरेषु ये चापि विशोधनीयाः ॥ ३६ ॥

नित्यविशोधनीयगदानाह—कुष्ठप्रमेहादिष्वित्यादि । अत्र,
आदिशब्देनारोचकतन्त्राक्षीपदारीनां ग्रहणम् । मेदुरेष्विति
मेदखिषु ॥ ३६ ॥

क्षीणक्षतानां न विशोधनीया-

श्च शोषिणां नो भृशदुर्बलानाम् ।

न मूर्च्छितानां न विशोधितानां

येषां च दोषेषु निबद्धमायुः ॥ ३७ ॥

क्षीणक्षतानां नेति क्षीणा राजयक्षिमप्रभृतयो ज्ञेयाः । विशो-
धनीयानिति अपकर्षणकारकान् । येषां च दोषेषु निबद्धमायुरिति
ये संशोधनहरणमात्रेणैव प्राणाजहति ॥ ३७ ॥

शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा

मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्च ।

ये सन्ति तेषां न हि कश्चिदन्यो

वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥ ३८ ॥

विष्मूत्रपित्तादिर्मलाशयानां

विक्षेपसंघातकरः स यस्मात् ।

तस्यातिबुद्धस्य शमाय नान्य-

द्वस्ति विना भेषजमस्ति किञ्चित् ॥ ३९ ॥

तस्माच्चिकित्सार्थमिति ब्रुवन्ति

सर्वां चिकित्सामपि बस्तिमेके ।

बलेर्बहुविषयां स्तुतिमाचक्षणाः ‘किंशुणो बस्तिः’ इति
प्रशस्येवोत्तरं पुनराह—शाखागता इत्यादि । शाखाकोष्ठमर्मगतौ
इत्यनेन त्रिविधशाखादिरोगमार्गो गृहीतः; मर्मेशब्देन हि
मध्यमरोगमार्गोऽश्रयिणां सन्धिजानामपि साहचर्याद्ग्रहणम्;
इह मर्मोस्थिसन्धयो हि मध्यमो रोगमार्ग उक्तः । ऊर्ध्वसर्व-
शब्देन च ऊर्ध्वाधस्तिसर्यमेवादयुक्तोरोगमार्गत्रयग्रहणम् । सर्वा-
वयवाङ्गजशब्देन च प्रादेशिकसर्वाङ्गमेवादयुक्तग्रहणम् । वायोः
परमिति वायोः पैरो न कश्चित् श्रेष्ठ इति यावत् । एतेन यद्यपि
कफपित्ते अपि रोगकारणे भवतः, तथाऽपि वायुरेव श्रेष्ठ
इत्युच्यते । वायोः श्रेष्ठत्वं एव हेतुमाह—विष्मूत्रेत्यादि । पित्ता-
रीलत्रादिशब्देन कफस्य ग्रहणं, (न च मलशब्देन कफस्य
ग्रहणं,) मलशब्देन चेतुरधातुमलानां खमलादीनां च ग्रहणम् ।
आशयशब्देन मलव्यतिरिक्तप्रवादाशयानामाशयानां धातूनां च
ग्रहणम् । विक्षेपसंघातकर इति वियोगमेलककरः; एतेन,
यस्माद्वायुरेव दोषमलधातूनां संयोगविभागो करोति, तेन

१ ‘संशोधनहरणमात्रेणैव’ इति पा० । २ ‘मलजन्मानां विक्षे-
पसंघातकरः’ इति पा० । ३ ‘परेण’ इति पा० । ४ ‘अथ प्राज्ञो
हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते ।

दोषदूष्यविष्मलमेलकरूपनिखिलव्याधिकरणे वायुरेव प्रधानं भवतीति भावः । किंवा आशयशब्दः प्रत्येकं विडादिभिः संबध्यते, स्थानेन च स्थानिनो लभ्यन्ते, विडादिसंयोगविभागेनैव च सर्वव्याधिकरणपरिग्रहो भवति । भवत्वेवं वातस्य प्राधान्यमतः किमित्याह—तस्येत्यादि । शेषजमिति प्रधानं शेषजं, यदुक्तं—“वस्तिव्रीतहराणाम्” (सू. अ. २५) इति । अतो वस्तावर्धचिकित्सारूपता तथा सर्वचिकित्सारूपता च युक्ता ॥ ३८ ॥ ३९ ॥—

नाभिप्रदेशं कटिपार्श्वकुक्षिं

गत्वा शकृद्दोषचयं विलोड्य ॥ ४० ॥

संस्नेह्य कार्यं सपुरीषदोषः

सम्यक् सुखेनेति च यः स वैस्तिः ।

तत्र बस्तेः कृताकृतलक्षणानि क्रमेणाह—नाभीत्यादि । विलोड्येति संक्षोभ्य । संस्नेह्य वायमिति वीर्यरूपेण सारेण कार्यं व्याप्य, उक्तं हि—“वीर्येण वस्तिरादते दोषानापादमस्तकात्” (सु. चि. अ. ३५) इति । ज्ञेहशब्देन च सारोऽभिधीयते; यथा—“देहः ज्ञेहपरिश्चयात्” (चि. अ. ८) इति । सम्यगिति निरवशेषेण । सुखेनेति विकारमकुत्वा ॥ ४० ॥—

प्रसृष्टविण्मूत्रसमीरणवत्

रुच्यश्रिवृद्धाशयाद्यवा नि ॥ ४१ ॥

रोगोपशान्तिः प्रकृतिस्थता च

बलं च तत् स्यात् सुनिरुद्धलिङ्गम् ।

तादात्मिकवस्तिसम्यगयोगलक्षणमभिधायोत्तरकालभवंमाह—प्रसृष्टेत्यादि । ‘आशयलाघवानी’ इत्यत्र ‘आमयलाघवानी’ इति पाठे रोगोपशान्तिरित्यनन्तरं वाशब्दो ज्ञेयः, तेन रोगोपशान्तिरिह निरुद्धसाध्यविकाराणामुपशान्तिः ॥ ४१ ॥—

स्यात्तुक्लिरोहहृदवस्तिलिङ्गे

श्लोकः प्रतिश्रयायविकर्तिके च ॥ ४२ ॥

हृल्लासिका मासतमूत्रसङ्गः

श्वासो न सम्यक् च निरुहिते स्युः ।

स्यादित्यादि वस्त्रयोगलक्षणम् । न सम्यङ्निरुहिते इति अयोगेन निरुहिते ॥ ४२ ॥—

लिङ्गं यदेवातिविरेचितस्य

भवेत्तदेवातिनिरुहितस्य ॥ ४३ ॥

वस्त्रप्रतिश्लोगलक्षणमतिदेशेनाह—लिङ्गमित्यादि ॥ ४३ ॥

१ ‘निरुह्य’ इति, ‘विरोध्य’ इति च पा० । २ ‘नाभिप्रदेशं च कटिं च गत्वा कुक्षिं समालोड्य पुनश्च पृष्ठम्’ । संस्नेह्य कार्यं शिथिलांश्च कृत्वा दोषान् पुरीषं ग्रथितं विमथ्य ॥ स्वसक्त्वेनः सपुरीषदोषः प्रत्यगतो वस्तिरिति प्रशङ्का इति पा० । ३ ‘हृद्वदकुक्षिलिङ्गे’ इति पा० । ४ ‘निरुहितस्य’ इति पा० ।

प्रत्येत्यसक्तं सशकृच्च तैलं

रकादिबुद्धीन्द्रियसंप्रसादः ।

स्वप्नानुवृत्तिर्लघुता बलं च

सृष्टाश्च वेगाः स्वनुवासिते स्युः ॥ ४४ ॥

अनुवासनसम्यगयोगलक्षणमाह—प्रत्येत्यादि । असक्तमिति सक्तं विना । रकादयः धातवः । स्वप्नानुवृत्तिः निद्रानुवृत्तिः । सृष्टा इति अवस्थाः ॥ ४४ ॥

अधःशरीरोदरवाहुपृष्ठ-

पार्श्वेषु रुग्णक्षरं च गात्रम् ।

ग्रहश्च विण्मूत्रसमीरणान-

मसम्यगेतान्यनुवासितस्यै ॥ ४५ ॥

हृल्लासमोहकमसादमूर्च्छां

विकर्तिका चात्यनुवासितस्य ।

अध इत्याद्यनुवासनायोगलक्षणम् । रुग्णक्षरता चात्र शरीर-स्याज्ञेहनादेव । हृल्लासादि अतियोगलक्षणम् ॥ ४५ ॥—

यस्येह यामाननुवर्तते वीर्यं

ज्ञेहो नरः स्यात् स विशुद्धदेहः ॥ ४६ ॥

आश्वागतेऽन्यस्तु पुनर्विधेयः

ज्ञेहो न संस्नेहयति ह्यतिष्ठन् ।

उचितज्ञेहप्रत्यागमनकालमाह—संस्नेह्यादि । यामानिति ग्रहणम् । स विशुद्धदेह इति स अनुवासनप्रयोगसम्यग्योगान्-नुवासनव्यापितरहित इत्यर्थः । आश्वागते इति शीघ्रं प्रत्यागते, अन्यस्तु विधेय इति तदैवायः ज्ञेहो देयः । पुनः ज्ञेहदानोप-पत्तिमाह—ज्ञेहो न संस्नेहयति ह्यतिष्ठति ॥ ४६ ॥—

त्रिंशन्मताः कर्मै नु वस्तयो हि

कालस्ततोऽर्थेन ततश्च योगः ॥ ४७ ॥

सान्वांसना द्वादशैव निरुहाः

प्राक् ज्ञेह एकः परतश्च पञ्च ।

काले त्रयोऽन्ते पुरतस्तथैकः

ज्ञेहा निरुहान्तरिताश्च षट् स्युः ॥ ४८ ॥

योगे^१ निरुहास्त्रय एव देयाः

ज्ञेहाश्च पञ्चैव परादिमज्याः ।

संप्रति संख्याप्रश्नस्योत्तरविशेषमाह—त्रिंशदित्यादि । कर्मकालयोगसंज्ञा यथाक्रमं त्रिंशत्षोडशाष्टवस्तिमुदयेषु ज्ञेया । कालस्ततोऽर्थेनेत्यत्र अर्थशब्दो न सर्वप्रतिवचनः; तेन त्रिंश-

१ ‘वक्त्रादिबुद्धीन्द्रियसंप्रसादः’ इति पा० । २ ‘वर्चः’ इति पा० । ३ ‘अन्यनुवासिते स्युः’ इति पा० । ४ ‘कर्मक्ष’ इति पा० । ५ ‘काल-स्त्रयोऽन्ते’ इति पा० । ६ ‘योगो निरुहास्त्रय एव’ इति पा० । ७ ‘समविभागप्रतिवचनः’ इति पा० ।

द्वर्ध षोडश भवन्ति । सान्वसना इत्यादिना कर्मादीनां निरुहानु-
वासनविभागमाह । एकमनुवासनं दत्त्वा दीयन्त इति सान्व-
सनाः, एकमनुवासनेन प्रत्येकं योगाद् द्वादश निरुहाश्चतुर्विं-
शतिर्वस्तयो भवन्ति । प्रागिति आरम्भे । परत इति द्वादशानि-
रुहोत्तरकाले । निरुहान्तरिताश्च षट् स्युरिति निरुहेणान्तरी-
कृताः, एवं च द्वादश वस्तयः पूरणीयाः । पदैव परादिमध्या
इति पञ्च ज्ञेहा अन्ते मध्ये आदौ च येषां विभक्त्या तया;
अत्र चादौ ज्ञेहद्वयम्, अन्ते च ज्ञेहद्वयं, निरुहत्रयमध्ये चैक-
मनुवासनम्, एवं पञ्च ज्ञेहा भवन्ति । ये तु निरुहदिन एवा-
नुवासनं वदन्ति तन्मते आदावेक एव, अन्तेऽपि दिनान्तरे
एकः, एवं पञ्च भवन्ति; एवं कर्मकालयोरपि निरुहदिन एव
दिनान्तरे वाऽनुवासनं व्याख्येयम् । अत्र चैकज्ञेहान्तरितानां
निरुहाणां दाने वातक्षोभो नाशङ्कनीयः, कर्मादिषु निरुहा याप-
नावस्तिरूपा दीयन्ते, ते स्निग्धा एवेति कृत्वा न वातक्षोभका
भवन्ति । एते च कर्मादयो यद्यपि शास्त्रप्रदेशेषु न व्यवहि-
यन्ते, तथाऽपि तद्विषयव्यवहारार्थमेवेकं कर्मादिसंज्ञा, यथा यम-
कमहाच्छपानादिसंज्ञा; तेन कर्मादिसंज्ञायाः शास्त्रे व्यवहारा-
दर्शनात् कर्मादिप्रतिपादको ग्रन्थोऽनार्ष इति युज्यते, तद्वि-
स्तम् । कर्मादिसंज्ञा न तन्त्रान्तरेऽप्यस्ति । तथाहि जतुकर्णः—
“वस्तयस्त्रिंशत् षोडशाष्टौ च कर्मकालयोगाः; निरुहाः ज्ञेहान्त-
रिता द्वादश षट् त्रयः; एकज्ञेहारम्भाः पञ्चम्येकान्ताः” इति;
हारीतेऽपि—“त्रिंशत् कर्म बुधा वदन्ति” इत्याहुक्कम् ।
कर्मादीनां प्रयोगं केचिद्वातादिषु वदन्ति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥—

त्रीन् पञ्च वाऽऽहुश्चतुरोऽथ षड्वा
वातादिकानामनुवासनीयान् ॥ ४९ ॥
ज्ञेहान् प्रदायाशु भिषग्विदध्यात्
स्रोतोविशुद्ध्यर्थमतो निरुहान् ।

त्रीन् पञ्चेत्यादिना ज्ञेहानर्थमनुवासनमाह । अत्र ये ‘वाता-
दिकानां’ इति पठन्ति, तेषामादिशब्देन पित्तकफयोरपि
ग्रहणं; बहुवचनं तु तद्वृणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा वातस्य ग्रहणा-
द्बहुत्वसंख्यायोगादुपपन्नम् । यथोक्तं कुष्ठनिदाने—“वातादिषु
प्रष्टुषु” (नि. अ. ५) इति, तथा क्रियन्तःशिरसीयेऽपि
“वातादीनां रसादीनां” (सू. अ. १७) इति बहुत्वं निर्दि-
ष्टम् । अथे तु—“वाताधिकानां” इति पठन्ति । अत्र चतुर्णां
पण्णां च ज्ञेहानां युग्मरूपाणामपि दानमविरुद्धमेव, एतदनुवा-
सनस्य निरुहाज्ञतया ज्ञेहानर्थं क्रियमाणत्वात्; अयुग्मदानं तु
‘वस्तीनयुग्मान्’ इत्यनेन स्त्रप्रधानतयाऽनुवासनस्य विहितमिति
भिन्नविषयतया न विरोधः; यतः ज्ञेहान्प्रयोजनमनुवासनं
ज्ञेहे भूत एवायुग्मदानेन निवर्तनीयं; किंवा, अयुग्मा
तत्रैतो व्याख्यानेन संख्यैवोच्यते; तथाहि—त्रीन्, पञ्च,

त्रीन् चतुर इति सप्त, पञ्च चतुर इति नव, पञ्च षड्विंशकादश,
इति पञ्च विकल्पा इह विधीयन्ते । तन्त्रान्तरे ज्ञेहस्य युग्म-
दानमुक्तं, यथा—“क्षस्य बहुवातस्य त्रौ त्रीन् वाऽप्यनुवा-
सनाम् । दद्यात् स्निग्धवत्तुं शात्वा ततः पश्चान्निरुहयेत्”
(सु. वि. अ. ३७) इति । स्रोतःशब्देन विषद्वसिराऽभि-
हिता ॥ ४९ ॥—

विशुद्धदेहस्य ततः क्रमेण
स्निग्धं तल्लेदितमुक्तमाङ्गम् ॥ ५० ॥
विरेचयेच्चिद्विरेचैकशो वा
बलं समीक्ष्य त्रिविधं मलानाम् ।
उरःशिरोलाघवमिन्द्रियाच्छब्धं
स्रोतोविशुद्ध्यर्थं भवेद्विशुद्धे ॥ ५१ ॥
गलोपलेपः शिरसो गुरुत्वं
निग्रीवनं चाप्यथ पुर्वैरिक्ते ।
शिरोःशिराङ्गुश्रवणातिवदा-
वत्यर्थशुद्धे तिमिरं च पश्येत् ॥ ५२ ॥
स्यात्तर्पणं तत्र मृदु द्रवं च
स्निग्धस्य तीक्ष्णं तु पुनर्न योगे ।

संप्रति क्रमागतशिरोविरेचनस्य कल्पनामसम्यगयोगायोगा-
तियोगलक्षणं चाह—विशुद्धेत्यादि । विशुद्धदेहेत्येति एतच्च पञ्च-
कर्मेसंपादनीयत्वं विषयत्वं बुद्धिपूर्वकत्वं शिरोविरेचनस्योक्त्यते;
तेन वमनादिनाऽऽहुदेऽपि शिरोविरेचनैकसंपाद्य पुर्वेषां क्रमो
ज्ञेयः । स्निग्धमिति अभ्यङ्गशिरोबस्तिपानादिना । तल्लेदितमिति
हस्ततल्लेदितम् । चिद्विरेचैकश इति तद्दिन एव दोषाणामुक्त-
छत्वादिबलत्रैविध्यमपेक्ष्य यथायोग्यतया योज्यम् । इन्द्रिया-
च्छब्धमिति चक्षुरादीनां खविषये पादवत् । तिमिरं च पश्येदिति
तमोव्याप्तं सर्वं पश्येदित्यर्थः । तस्यातियोगायोगयोगक्षितिसत्तममु
वक्तव्यतयाऽनुपपन्नतामाह—स्यात्तर्पणमित्यादि । मृदु द्रवं चेत्सने-
नातियोगक्षितिसत्तम् । तीक्ष्णं तु पुनर्न योगे इति अयोगे शि-
रोविरेचनस्य पुनस्तीक्ष्णं शिरोविरेचनं देयम् ॥ ५०-५२ ॥—

इत्यातुरस्वस्थसुखः प्रयोगो
बलायुषोर्बुद्धिकृदात्मयज्ञः ॥ ५३ ॥

उक्तं पञ्चकर्मप्रयोगमुपसंहरति—इत्यातुरेत्यादि । आतुर-
स्वस्थसुख इति वचनेन आतुरे आमयस्यापहन्तृतया, स्वस्थे
च बलायुर्बुद्धिकर्तृतया यथोक्तपञ्चकर्मप्रयोगः सुखहेतुर्भवतीति
ज्ञेयम् । स्वस्थे च पञ्चकर्मप्रवृत्तिः “माधवप्रथमे मासि” (सू.
अ. ७) इत्यादिना सूत्रस्थाने श्रौतैव ज्ञेया ॥ ५३ ॥

कालस्तु वस्त्यादिषु याति यावां-
स्तावान् भवेद्विः परिहारकालः ।

१ ‘वाताधिकेन्यस्तनुवासनीयान्’ इति पा० । २ अनेकोद्देशे
सकृत्प्रवृत्तिसंप्रज्ञता ।

१ ‘विशुद्धकायस्य’ इति पा० । २ ‘उरःशिरोलाघवमिन्द्रियाणां’
इति पा० । ३ ‘क्षित्तामन्यवक्तव्यतया’ इति पा० । ४ ‘प्रयोगे’
इति पा० ।

‘कृते कियान् वा परिहारकालः’ इत्यस्योत्तरमाह—काल-
स्त्वित्यादि । तावान् भवेद्धिः परिहारकाल इति वस्त्यादिप्रयोगे
यावान् कालो व्याप्यते, ततः कालाद्विगुणं कालं यावत् परि-
हार्येवेनोक्तं परिहर्तव्यम् । अत्र आदिशब्देन वमनविरचनशि-
रोविरचनानां ग्रहणं, बस्तेस्त्वादौ व्युत्पादनेन प्राधान्यं
दृश्यते ॥—

अत्यासनस्थानवचांसि यानं
स्वप्नं दिवा मेयुनवेगरोधान् ॥ ५४ ॥
शीतोपचारात्पशोःकरोषां-
स्त्यजेदकालाहितभोजनं च ।

‘किं वर्जनीयं’ इति प्रश्नस्योत्तरम्—अत्यासनेत्यादि । आ-
सनम् उपविष्टावस्थानम् । स्थानम् ऊर्ध्वतया स्थानम् । यानं
रथाश्वानिना यानम् । एत आविष्कृततमा इहोक्ताः ; तेन क्रोधा-
तिनिन्दनादयो येऽप्युपकल्पनीयादौ वमनादिप्रयोगे निषिद्धा-
स्तोऽपि न सेव्या एव ॥ ५४ ॥—

बद्धे प्रणीते विषमं च नेत्रे
मागं तथाऽर्शःकफविद्धिबद्धे ॥ ५५ ॥
न याति वस्तिर्न सुखं निरेति
दोषावृत्तोऽल्पो यदि वाऽल्पवीर्यः ।

‘प्रणीयमानः’ इत्यादि प्रश्नस्योत्तरं—बद्धे इत्यादि । नेत्रे बद्धे
विषमं प्रणीते च गुदावयववृद्धत्वाच्च याति । तथा ‘न सुखं
निरेति’ इत्यादिना ‘धुचिराच्च केन’ इति प्रश्नस्योत्तरम् । न सुखं
निरेतीति विरेण दुःखं कृत्वा चागच्छतीत्यर्थः । दोषावृत्त इति
दोषेण बलीयसाऽवरुद्धः । अल्प इति अल्पमानः । अल्पवीर्यं
इति उष्णलवणाद्यभावात्सुदुर्वीर्यः ॥ ५५ ॥—

प्राप्ते तु वर्जोऽनिलमूत्रवेगे
वातेऽतिवृद्धेऽल्पबले गुदे वा ॥ ५६ ॥
अत्युष्णतीक्ष्णश्च सुदौ च कोष्ठे
प्रणीतमात्रः पुनरेति वस्तिः ।

प्राप्ते चेत्यनेन शीघ्रागमनहेतुमाह । वातेऽतिवृद्धे लेहो गुदे
वातेन प्रतिहतत्वाच्च याल्लाशयं, ततः शीघ्रमागच्छति ; अल्प-
बले गुदे ब्रेहं धारयितुं न शक्नोति पुरुषः, अल्पबलत्वं गुदस्य
संवरणीयवलीदौर्बल्यात् ॥ ५६ ॥—

मेदःकफाभ्यामनिलो निरुद्धः
शूलाङ्गमुत्तिश्वयथून् करोति ॥ ५७ ॥
क्रोहं तु युञ्जन्वुधस्तु तस्मै
संवर्धयत्येव हि तान् विकारान् ।
रोगास्तथाऽन्येऽप्यवितर्क्यमाणाः
परस्परैणावगृहीतमार्गाः ॥ ५८ ॥

संदूषिता धातुभिरेव चाच्यैः
स्वैर्भेषजैर्नोपशमं व्रजन्ति ।

‘साध्याः’ इत्यादि प्रश्नस्योत्तरं—मेदःकफाभ्यामित्यादि ।
मेदसा कफेन वेति मेदःकफाभ्याम् । अत्र शूलादीनिरीक्ष्य
शुद्धवातप्रान्त्या लेहं प्रयुक्ते, नावरणं जानाति, अत एव ‘अनुषः’
इति कृतम् । अन्यत्राप्युक्तं—“कृपिते मार्गसंरोधान्मेदसा
वा कफेन वा । अतिवृद्धेऽनिले नादौ शस्तं लेहेन वृंह-
णम्” इति । अवितर्क्यमाणा इति असम्यग्ज्ञायमानाः ।
असम्यग्ज्ञायमानत्वं एव हेतुमाह—परस्परैरेत्यादि । रोगश-
ब्देनात्र दोषोऽभिप्रेतः । परस्परेण प्रतिबद्धमार्गा अतो दुर्ग्रहा
भवन्ति, तथा धातुभिश्च रक्तादिभिः संदूषिताः संमूर्च्छिताः
सन्तो दुर्ज्ञेया भवन्ति, अविज्ञाताश्च स्वैर्भेषजैर्नोपशमं व्रजन्ति ;
स्वैर्भेषजैरिति मार्गावरोधादिकारणदोषवात्त्वन्तरनिरेपेक्षकैर-
दोषभेषजैः ; तद्धि तथाभूतानां भेषजं यौगिकं न भवत्येव,
अतोऽनुपशमो युक्त एव ; एवं च दोषाणां परस्परारवोधान् तथा
धातुसंमूर्च्छनविशेषां ध्यावगम्यैव व्याधौ प्रपञ्चोऽनुसरणीयः
॥ ५७ ॥ ५८ ॥—

सर्वे च रोगप्रशमाय कर्म
हीनानिमात्रं विपरीतकालम् ॥ ५९ ॥
मिथ्योपचाराच्च न तं विकारं
शान्तिं नयेत् पथ्यमपि प्रयुक्तम् ।

अथ विज्ञातेऽपि व्याधौ भिषजाऽसम्यक्प्रयोगादिनिर्वै-
मानेऽसिद्धिमाह—सर्वं चेत्यादि । विपरीतकालमिति अनुचि-
तकालकृतम् । मिथ्योपचाराच्चेति भेषजानां तथाऽकरणान्,
यथा—भेषजस्य सम्यक्परिणामे सति भोक्तव्यम् । यौगिकं
भेषजं तत् सम्यक् प्रयुक्तं सिध्यतीति सिद्धान्तः ॥ ५९ ॥—

तत्र श्लोकः—

प्रश्नानिमान् द्वादश पञ्चकर्मा-
ण्युद्दिश्य सिद्धाविह कल्पनायाम् ॥ ६० ॥
प्रजाहितायं भगवान् महार्थान्
सम्यग्जगदार्पितवरोऽविपुत्रः ।

इत्यश्विवेशकृते तच्चे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-
बलसंपूरिते सिद्धिस्थाने कल्पनासिद्धिर्नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

प्रश्नानित्यादिनाऽध्यायार्थं संगृह्णाति । संग्रहश्च व्यक्तः ॥ ६० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरक-
तात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने कल्पनासिद्धिर्नाम

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः पञ्चकर्म्यां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

कल्पनासिद्धौ ज्ञातपञ्चकर्मोपयोगस्य कर्मप्रवृत्तिनिवृत्तिविषय-
कजिज्ञासा भवत्यतस्तदुपदर्शनार्थं पञ्चकर्म्यासिद्धिरुच्यते ।
पञ्चकर्मप्रवृत्तिनिवृत्तिविषयज्ञानार्थमधिकृत्य कृता सिद्धिः पञ्च-
कर्म्यासिद्धिः ॥ १ ॥ २ ॥

येषां यस्मात् पञ्चकर्मोप्यग्निवेश न कारयेत् ।

येषां च कारयेत्तानि तत् सर्वं संप्रवक्ष्यते ॥ ३ ॥

येषामित्यादिनाऽध्यायार्थं सङ्कल्प्य प्रतिजानीते । पञ्चकर्मणि
येषां न कार्याणीत्यनेन व्यस्तानि समस्तानि च येषां न
कार्याणि, तानि पृथग्वक्ष्यन्ते ॥ ३ ॥

चण्डः साहसिको भीरुः क्रुतघ्नो व्यग्र एव च ।

सैद्राजभिषजां द्वेष्टा तद्विष्टः शोकपीडितः ॥ ४ ॥

यादृच्छिको मुमुर्षुश्च विहीनः करणैश्च यः ।

वैरी वैद्यविदग्धश्च अद्राहीनः सुराङ्कितः ॥ ५ ॥

भिषजामविधेयश्च नोपकम्या भिषग्विद ।

एतानुपचरन् वैद्यो बहून् दोषानवायुयात् ॥ ६ ॥

एभ्योऽन्ये समुपकम्या नराः सर्वैरुपकर्मैः ।

अवस्थां प्रविभज्यैषां वर्ज्यं कार्यं च वक्ष्यते ॥ ७ ॥

चण्ड इत्यादिना सकलपञ्चकर्मविषयानाह । यद्यपि च
विमाने जनपदोद्धृत्तनीये (नि. अ. ३) रोगमिषजिनीये (नि.
अ. ८) च अनपवादप्रतीकारादयोऽनुपकमणीयत्वेनोक्ता एव,
तथाऽपीह प्रकरणागतत्वात् पुनरुच्यन्ते । चण्डादिषु प्रवृत्ति-
भेषजस्याशक्त्यत्वात्प्रिष्यते; क्रुतघ्नादिषु चाधर्मवशादेव भेषजं
न सिध्यति, प्रत्युताभार्मिकप्रतिक्रियाऽधर्म एव भवतीति निवृ-
त्तिर्विधीयते । सतो राज्ञः भिषजश्च द्वेष्टीति सद्राजभिषजां द्वेष्टा,
किंवा सदिति राज्ञो भिषजश्च विशेषणम् । तद्विष्ट इति सदादि-
द्वेष्ट्यः । यादृच्छिकः नास्तिकः । विहीनः करणैरिति उपकरणैः ।
वैरी वैद्यापकारकः, वैद्यद्वेष्टा तु नापकारक इति विशेषः ।
वैद्यविदग्धः वैद्यमानी । भिषजामविधेय इति भिषजामना-
यत्ता । सर्वैरिति वमनादिभिरन्यैश्च संज्ञमानादिभिः । एषामिति
चण्डादिभ्यतिरिक्तानाम् ॥ ४-७ ॥

अवम्यास्तावत् क्षतक्षीणातिस्थूलातिक्लृशबाल-
वृद्धदुर्बलश्रान्तपिपासितशुधितकर्मभाराध्वहतोप-
वासमैथुनाध्ययनव्यायामचिन्ताप्रसक्तक्षामगर्भि-
णीसुकुमारसंवृतकोष्ठदुश्चर्दनोर्ध्वरक्तपित्तप्रसक्त-
छर्दिरूर्ध्ववातास्थापितानुवासितहृद्गोगोदावर्तमू-
त्राघातहृद्गुल्मोदराष्टीलाखरोपघाततिमिरशिरः-
शङ्खकणाक्षिशूलाताः ॥ ८ ॥

१ 'पञ्चकर्म्यासिद्धि' इति पा० । २ 'पञ्चकर्मप्रयोगस्य कर्मप्रवृ-
त्तिनिवृत्तिविषयजिज्ञासामधिकृत्य' इति पा० । ३ 'सदैवमृत्पतिद्वेष्टा'
इति पा० ।

तत्र क्षतस्य भूयः क्षणनाद्रकतिप्रवृत्तिः स्यात्,
क्षीणातिस्थूलक्लृशबालवृद्धदुर्बलानामौषधबलास-
हत्वात् प्राणोपरोधः, श्रान्तपिपासितशुधितानां च
तद्वत्, कर्मभाराध्वहतोपवासमैथुनाध्ययनव्या-
यामचिन्ताप्रसक्तक्षामाणां रौक्ष्याद्वातरक्तच्छेदक्ष-
तभयं स्यात्, गर्भिण्या गर्भव्यापदामगर्भप्रंश्राच्च
दारुणा रोगप्राप्तिः, सुकुमारस्य हृदयापकर्षणा-
दूर्ध्वमधो वा रुधिरातिप्रवृत्तिः, संवृतकोष्ठदुश्च-
र्दनयोरतिमात्रप्रवाहनाहोषाः समुत्किष्टा अन्तः-
कोष्ठे जनयन्त्यन्तर्विस्फर्पं स्तम्भं जाड्यं वैचित्त्यं
मरणं वा, ऊर्ध्वरक्तपित्तनिदानमुत्क्षिप्य प्राणान्
हरेद्रक्तं चातिप्रवर्तयेत्, प्रसक्तच्छर्दस्तद्वत्, ऊर्ध्व-
वातास्थापितानुवासितानामूर्ध्वं वातातिप्रवृत्तिः,
हृद्गोगिणो हृदयोपरोधः, उदावर्तनो घोरतर उदा-
वर्तः स्याच्छीघ्रतरहन्ता, मूत्राघातादिभिरातीनां
तीव्रतरशूलप्रादुर्भावः, तिमिरातीनां तिमिराति-
वृद्धिः, शिरःशूलादिषु शूलातिवृद्धिः; तस्मादेते न
वम्याः । सर्वेष्वपि तु खल्वेतेषु विषगरविरुद्धाजी-
र्णाभ्यवहारामकृतेष्वप्रतिषिद्धं शीघ्रतरकारित्वादे-
षामिति ॥ ९ ॥

संप्रत्युपकमणीयानामेव रोगादियोगकृतावस्थामेवेनाकर्तव्य-
पञ्चकर्मतां दर्शयन्नाह—अवम्यास्तावदित्यादि । अवम्यादौ
तावदितिपदं आरुप्रस्तुतोपदर्शनेनैव । प्रसक्तसब्दो मैथुनादिभिः
प्रत्येकं संबध्यते । संवृतकोष्ठः वायुनाऽऽपीकृतकोष्ठः, 'वायुव्यास-
कोष्ठः' इत्येके । तत्र क्षतसेलादिना यथोक्तवमनादाने हेतुमाह ।
प्राणोपरोधः मरणं, 'बलक्षयः' इत्यन्ये । श्रान्तादीनां विच्छे-
दघातेन प्राणोपरोधस्य पूर्वोपेक्षया हीनमात्रत्वं दर्शयति । वात-
रक्तच्छेदक्षतभयमित्यत्र रक्तच्छेदो रक्तमोक्षः । सुकुमारस्येति
युद्धचरीरस्य । हृदयापकर्षणादिति हृदयहिंसनात् । तद्वदिति
ऊर्ध्वरक्तपित्तनामित्यत्रोक्तो दोषः । अवम्यानामवस्थायां वम-
नमाह—सर्वेष्वपीत्यादि । यद्यपि चात्राध्यायान्ते सर्वेष्वेव
निर्दिष्टैर्वमस्थायां निषिद्धमपि वक्ष्यति, तथाऽपीह विधानेना-
त्रावर्ज्यं कर्तव्यं वमनमिति बोध्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

शेषास्तु वम्याः विशेषतस्तु पीनसकुष्ठनव-
ज्वरराजयक्ष्मकासश्वासगलग्रहगलगण्डश्लीपदमे-
हमन्दाग्निविरुद्धाजीर्णाविसृचिकालसकविषगर-
पीतदृष्टिदग्धविद्राघःशोणितपित्तप्रसेक(दुर्गन्धम)हृ-
द्धासारोचकाविपाकापच्यपस्मादोन्मादादितार-

१ 'हृदयविकर्षणात्' इति पा० । २ 'अन्तःकोष्ठे' विसर्पन्तः
स्तम्भं जाड्यं वैचित्त्यं मरणं वा जनयन्ति' इति पा० । ३ 'शीघ्रतर-
कारित्वाहोषाणाम्' इति पा० । ४ 'निषिद्धैर्वमस्थायां' इति पा० ।
५ 'विशेषतस्तु' इति कञ्चित्पुस्तके न पठ्यते । ६ 'दुर्गन्धम' इति
इत्थलिखितपुस्तके न पठ्यते ।

शोफपाण्डुरोगमुखपाकदुष्टस्तन्यादयः श्लेष्मव्या-
धयो विशेषेण महारोगाध्यायोक्ताश्च; एतेषु हि
वमनं प्रधानतममित्युक्तं केदारसेतुभेदे शाब्द्याद्य-
शोषदोषविनाशवत् ॥ १० ॥

शेषास्तु वम्या इत्यभिधायिपि पीनसादीन् पुनर्वमनविष-
यतया दर्शयन् तेषु विशेषेण वमनस्य योगिकतां दर्शयति;
एवमुत्तरत्रापि पुनर्विरेचनादिविषयोपदर्शने व्याख्येयम् । प्रधान-
तममित्यनेन महारोगाध्याये “केदारसेतुभेदे” (सू. अ. २०)
इत्यादिनैकदेशेनोक्तं प्राधान्यख्यापकं ग्रन्थं ग्राहयति; तेन यदुक्तं
तत्र—“वमनं खलु सर्वोपक्रमेभ्यः श्लेष्मणि प्रधानतमं मन्यन्ते
भिषजः, तज्जादित एवमाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं
श्लेष्ममूलमपकर्षति, तत्रावजिते श्लेष्मण्यपि शरीरान्तर्गताः
श्लेष्मविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथा-भिषे केदारसेतौ शालि-
षष्ठिकादीन्यभिष्यन्दमानान्यम्भसा प्रशोषमापद्यन्ते, तद्वत्”
(सू. अ. २०) इति ग्रन्थखण्डकं, तद्विह संवध्यते; एवं
विरेचनप्राधान्ये तथा वस्तिप्राधान्येऽपि यदिहैकदेशं महा-
रोगाध्यायोक्तप्राधान्यख्यापकग्रन्थखण्डकं वक्ष्यति, तत्र तद्व-
न्धाध्याहारेण योजनीयम् ॥ १० ॥

अविरेच्यास्तु सुभगक्षतगुदमुक्तनालाधोभागर-
क्षपितिविलङ्घितदुर्वैलेन्द्रियाल्पाग्निनिरुद्धकामादि-
व्याघ्राणिनवज्वरिमदाल्पतयाध्मातयाध्मातशल्यार्दिता-
भिहतातिस्निग्धरुक्षदारुणकोष्ठाः क्षतादयश्च गर्भि-
ण्यन्ताः ॥ ११ ॥

तत्र सुभगस्य सुकुमारोक्तो दोषः स्यात्, क्षतगु-
दस्य क्षते गुदे प्राणोपरोधकर्त्री रुजां जनयेत्,
मुक्तनालमतिप्रवृत्त्या हन्यात्, अधोभागरक्षपि-
त्तिनं तद्वत्, विलङ्घितदुर्वैलेन्द्रियाल्पाग्निनिरुद्धा
औषधवेगं न सहेरन्, कामादिव्यग्रमनसो न प्रव-
र्तते कृच्छ्रेण वा प्रवर्तमानमयोगदोषान् कुर्यात्,
अजीर्णिनं आमदोषः स्यात्, नवज्वरिणोऽपि विकार-
दोषान् न निर्हेरेद् वातमेव च कोपयेत्, मदाल-
यितस्य मद्यक्षीणे वेहे वायुः प्राणोपरोधं कुर्यात्,
आध्मातस्याधमतो वा पुरीषकोष्ठे निचितो वायु-
र्विसर्पन् सहसाऽऽनाहं तीव्रतरं मरणं वा जन-
येत्, शल्यार्दिताभिहतयोः क्षते वायुराग्नित्रो
जीवितं हिंस्यात्, अतिस्निग्धस्यातियोगमयं भवेत्,
रुक्षस्य वायुरङ्गप्रग्रहं कुर्यात्, दारुणकोष्ठस्य विरे-
चनोद्धता दोषां दृच्छूलपर्वभेदानाहाङ्गमर्दच्छर्दि-
मूर्च्छाङ्गमाञ्जनयित्वा प्राणान् हन्युः, क्षतादीनां
गर्भिण्यन्तानां छर्दनोक्तो दोषः स्यात्, तस्मादेते
न विरेच्याः ॥ १२ ॥

विरेचनाविषयमाह—अविरेच्यास्त्वित्यादि । सुभगक्षतगुद
इति सुभगगुदः, क्षतगुदश्च; अन्ये तु सुभगं सुखसंघर्षितमाहुः ।
मुक्तनालः असंघृतगुदः । क्षतादयश्च गर्भिण्यन्ता इति वमना-
विषयमव्यपठिताः । रुजां जनयेद् “विरेचनं” इति शेषः । अधो-
भागरक्षपितिनं तद्वदिति अतिप्रवृत्त्या हन्यादित्यर्थः । कामा-
दीत्यादावादिशब्देन शोक्कोषादीनां ग्रहणम् । अत्र चाप्रवृत्तिः
सोक्तप्रवृत्तिश्चायोग एव; उक्तं हि—“अयोगः प्रातिलोभ्येन न
चाल्पं वा प्रवर्तनम्” (सि. अ. ६) इति । अयोगदोषाश्च
विभ्रंशदिकास्तस्मादयो वक्ष्यमाणाः । आमदोष इति आमदोष-
निमित्तविसृचिकादिः । पुरीषकोष्ठ इति पुरीषावासक्तकोष्ठः ।
दुश्छर्दनोक्त इति प्राग्मनसोक्तदोषः स्यात् ॥ ११ ॥ १२ ॥

शेषास्तु विरेच्याः; विशेषतस्तु कुष्ठज्वरमे-
होच्चैरक्षपित्तिभगन्त्रोदराशौत्राग्नीहृद्यस्मादुदग-
लगण्डप्रतिक्षिप्तिविसृचिकासक्तमूत्राघातक्रिमिकोष्ठ-
विसर्पपाण्डुरोगशिरःपार्श्वशूलोदावर्तनैत्रास्यदाह-
हृद्रोगव्यङ्गनीलिकानेत्रनैत्रासिकालस्यस्त्रवणहलीमक-
श्वासकासकामलापच्यपसारोन्मादवातरकयोनि-
रेतोदोषतैमिर्यारोचकाविपाकच्छर्दिश्वयधूदरवि-
स्फोटकादयः पित्तव्याधयो विशेषेण महारोगां-
ध्यायोक्ताश्च; एतेषु हि विरेचने प्रधानतममित्युक्त-
मश्लुपशमेऽग्निगृहवत् ॥ १३ ॥

विशेषेण विरेच्यानाह—कुष्ठेत्यादि । विसृचिकायां विरेचन-
मुत्तरकालं शोषदोषहरणार्थं हेयम् ॥ १३ ॥

अनास्थाप्यास्तु—अजीर्ण्यतिस्निग्धपीतस्नेहोत्कि-
ष्टदोषाल्पाग्निनान्कृन्तातिदुर्वैलक्षुचृष्णाध्मातो-
त्किश्राभुक्तभक्तपीतोदकवमितविरिकृतनस्तःक-
र्मकुद्धभीतमत्तमूर्च्छितप्रसक्तच्छर्दिनिष्ट्रीविकाश्वा-
सकासदिकोवदच्छिद्रोदकोदराध्मातालसक्तविसृ-
चिकामप्रजातामातिसारमधुमेहकुष्ठार्ताः ॥ १४ ॥

तत्राजीर्ण्यतिस्निग्धपीतस्नेहानां दृष्योदरं मूर्च्छां
श्वयधुर्वा स्यात्, उत्किष्टदोषमन्मादयोरोचक-
स्तीव्रः, यान्कृन्तस्य क्षोभव्यापन्नो वस्तिराशु देहं
शोषयेत्, अतिदुर्वैलक्षुचृष्णाध्मातोनां पूर्वाको
दोषः स्यात्, अतिकुशस्य कार्श्यं पुनर्जनयेत्, भुक्त-
भक्तपीतोदकयोर्दृक्त्रिश्योर्ध्वमधो वा वायुर्वस्तिमु-
त्क्षिप्य क्षिप्रं घोरान् विकाराञ्जनयेत्, वमिनवि-
रिक्तयोस्तु रुक्षं शरीरं निरुहः क्षतं क्षार इव दहेत्,
कृतनस्तःकर्मणो विभ्रंशं भृशसंरुद्धस्रोतसः कुर्यात्,
कुद्धभीतोयोर्वस्तिरुध्वमुपगृह्वेत्, मत्तमूर्च्छितयो-

१ “नेत्रनासिकासश्रवणरोगगुदमेदुपाक” इति पा० । २ “अ-
ध्वमधो वा क्षिप्रं वस्तिपौराण” इति पा० । ३ “भृशं संनिवृद्धस्रोतसं”
इति पा० ।

१ “महारोगाध्याहारेण योजनीयम्” इति पा० । २ “आध्मातस्य
पुरीषप्रति कोष्ठे” इति पा० ।

भृशं विचलितायां संज्ञायां चित्तोपघाताद् व्यापत् स्यात्, प्रसक्तच्छर्दिर्निष्ठीविकाश्वासकालहिकार्तानामूर्ध्वोभूतो वायुरूध्वं वस्ति नयेत्, बद्धच्छिद्रोदकोदराध्मानार्तानां भृशतरमाध्याप्य वस्तिः प्राणान् हिंसात्, अलसकविसृक्चिकामप्रजातामातिसारिणामामकृतो दोषः स्यात्, मधुमेहकुष्ठिनोव्यथेः पुनर्वृद्धिः; तस्मादेते नास्थाप्याः ॥ १५ ॥

अनास्थाप्यानाह—अनास्थाप्यास्तिस्यादि । मधुमेहशब्देन सर्वप्रमेहग्रहणम् । दूष्योदरमिति सभिपातोदरम् । यानं रथादियानम् । दहेद् 'वस्तिः' इति शेषः । विभ्रंशमिलत्र 'इन्द्रियाणाम्' इति शेषः । ऊर्ध्वमुपप्लवेदिति मुखादिभिरुद्धच्छेत् । मत्तमूर्च्छितयोर्व्यापत् स्यादिति मद्मूर्च्छारूपा व्यापत् स्यादित्याहुः । बद्धोदरादान्धात्मानां वस्तिर्निषिध्यते; तेन "क्लिग्धाय बद्धोदरिणे" इत्यादिना यावच्च "निरुहं सानुवासनम्" (चि. अ. १३) इति ग्रन्थेन निरुहविधानमनिरुहं भवति; अन्ये तु उदराध्याय एव "बद्धोदरिणे" इत्यनेन सविबन्धोदरिविषयं निरुहं वर्णयन्ति, तेनात्र सामान्येन बद्धोदरे निरुहनिषेधो न विरुद्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥

शेषास्त्वास्थाप्याः; विशेषतस्तु सर्वाङ्गैकाङ्गकुक्षिरोगवातवर्चोमूत्रशुकसङ्गवर्णमांसरेतःक्षयदोषाध्मानाङ्गसुतिक्रिमिकोष्ठोदार्धतशुद्धातिसारपर्वभेदाभितापम्लीहगुल्मशूलहृद्रोगचतुर्गन्धरोन्मादज्वरत्रणशिरःकर्णशूलहृदयपाथर्वपृष्ठकटीग्रहवेपनाक्षेपकगौरवातिलाघवरजःक्षयार्तविषमग्निसिक्किजानुजह्वेरुगुल्फपाणिप्रपदयोनिबालकुलितस्तनान्तदन्तनखपौष्टिशूलशोषस्तम्भाच्चकूजपरिकर्तिकात्पलपसशब्दोपग्रन्थोत्थानादयो वातव्याधयो विशेषेण महारोगाध्यायोक्तश्च; एतेष्वस्थापनं प्रधानतममित्युक्तं वनस्पतिमूलच्छेदवत् ॥ १६ ॥

विशेषेणास्थाप्यानाह—सर्वाङ्गैत्यादि । स्किगादिभिः शूलशोषस्तम्भाः संबध्यन्ते ॥ १६ ॥

य एवानास्थाप्यास्त एवानुवासाः स्युः; विशेषतस्त्वभुक्तभक्तनवज्वरपाण्डुरोगकामलप्रमेहार्शःप्रतिश्यायारोचकमन्दाश्रिदुर्बलघ्नीहकफोदरोरुस्तम्भवर्चोभेदविषगरपीतपित्तकफाभिष्यन्दगुरुकोष्ठश्लेपदगलगण्डापचिक्रिमिकोष्ठिनः ॥ १७ ॥

तत्राभुक्तभक्तस्यानावृतमार्गत्वादूर्ध्वमतिवर्तते केहः, नवज्वरपाण्डुरोगकामलप्रमेहिणां दोषानुत्क्रियदोर्जनयेत्, अर्शसस्यार्शस्यभिष्यन्दाध्मानं कुर्यात्, आरोचकार्तस्यान्नगृह्णितं पुनर्हन्त्यात्, मन्दा-

श्रिदुर्बलयोर्मन्दतरमग्निं कुर्यात्, प्रतिश्यायघ्नीहादिमतां भृशमुत्क्रियदोषाणां भूय एव दोषं वर्धयेत्; तस्मादेते नानुवासाः ॥ १८ ॥

य एवास्थाप्यास्त एवानुवासाः; विशेषतस्तु रुक्षतीक्ष्णाग्रयः केवलवातरोगार्ताश्च; एतेषु हनुवासनं प्रधानतममित्युक्तं मूले दुमप्रसेकवत् ॥ १९ ॥

अनुवासनविषयोपदर्शने अनास्थाप्येषु भुक्तभक्तः पठितः, तद्युदासार्थमभुक्तभक्तोपादनम्; अनुवासनमभुक्तस्यानावृतत्वादूर्ध्वं याति, न तु निरुह इति विशेषः; अनुवासनं तु केहस्य सूक्ष्मतया विस्तरणशीलं सार्यं वीर्यते; तेन तावत्कालमोजनान्च्छून्यशरीरस्योर्ध्वं याति । अनुवासनं च "मूले च भक्तानभिनन्दने च" (सि. अ. १) इत्यनेन यद्यपि विहितं, तथाऽपीह भक्तानभिनन्दनहेत्वन्तर्भूतायामरुचौ तथिषेधो न विरुद्धः; अनभिनन्दनं ह्यश्रद्धामात्रं वातकृतम्, अरुचित्तु सर्वदा अनिच्छा; केवलवातरोगश्चाश्रद्धा, शुद्धवातरोग्युक्तोऽनुवासनाहः । निरुहप्राधान्यख्यापने वनस्पतिमूलच्छेदनवदित्यनेन महारोगाध्यायोक्तवस्तिप्राधान्यख्यापनग्रन्थोपदर्शनः, "यथा वनस्पतेर्मूले छिन्ने स्क्न्धश्चाखावरोद्वृक्षसुमफलपलाशादीनां नियतो विनाशस्तद्वत्" (सू. अ. २०) इति, मूले दुमप्रसेकवत्केलनेन कल्पनासिद्ध्युक्तं—"मूले निषिक्तो हि यथा दुमः स्यात्" (सि. अ. १) इत्यादियथोक्तानुवासनप्राधान्यख्यापनग्रन्थग्रहणं करोति ॥ १७-१९ ॥

अशिरोविरेचनाहोस्तु अजीर्णिभुक्तभक्तपीतलेहमद्यतोयपातुकामाः स्नातशिराः स्नातकामः क्षुचृष्णाश्रमार्तमत्तमूर्च्छितशस्त्रदण्डहतव्यवायव्यायाः मपानक्लान्तनवज्वरशोकाभितप्तविरिकानुवास्तगर्भिणीनवप्रतिश्यायाताः, अन्ततौ दुर्दिने चेति ॥ २० ॥

तत्राजीर्णिभुक्तभक्तयोर्दोष ऊर्ध्ववहानि स्नोतांस्यावृत्य कासश्वासच्छर्दिप्रतिश्यायजनयेत्, पीतलेहमद्यतोयपातुकामानां कृते च पिबतां मुखनासास्त्रावाक्ष्युपदेहतिमिरशिरोरोगजनयेत्, स्नातशिरसः कृते च स्नानैर्छिरसः प्रतिश्यायः, शुध्वार्तस्य वातप्रकोपः, तृष्णातेस्य पुनस्तृष्णाभिवृद्धिं मुखशोषं च, श्रमार्तमत्तमूर्च्छितानामास्थापनोक्तं दोषं जनयेत्, शूलदण्डहतयोस्तीव्रतरां हजं जनयेत्, व्यवायव्यायामपानक्लान्तानां शिरःस्कन्धनेत्रोरपीडनं, नवज्वरशोकाभितप्तयोर्दोषा नेत्रनाडीरुस्य तिमिरं ज्वरवृद्धिं च कुर्यात्, विरिक्तस्य वायुरिन्द्रियोपघातं कुर्यात्, अनुवास्तितस्य कफः शिरोगुल्फकण्डकिमिदोषजनयेत्, गर्भिण्या गर्भे

१ "बाह्वकुलितलांसदन्तपाथैस्त्रिशूलशोषः" इति पा० ।

२ "पीतकफाभिष्यन्दः" इति पा० ।

१ 'विसर्पणश्लेता' इति पा० । २ 'स्नातस्य प्रतिश्यायः' इति पा० ।

स्तम्भयेत् स काणः कुणिः पक्षहतः पीठसर्पा वा जायते, नवप्रतिश्यायार्तस्य स्रोतांसि व्यापादयेत्, अन्तौ दुर्दिने च शीतदोषान् पूतिनस्यं शिरोरोगं च जनयेत्, तस्मादेते न शिरोविरेचनाहोः ॥ २१ ॥

अशिरोविरेचनाहोनाह—अशिरोविरेचनाहो इत्यादि । पातु-
काम इति ज्ञेयादिपानकामः, पानक्रान्ते दिनान्तरेऽपि पानज-
व्याधिपीडितः । अन्तौ शीतग्रीष्मवर्षासु । दुर्दिने इति मेघा-
च्छादितेऽङ्घ्रि । कृते पिबतामिति शिरोविरेचने कृते ज्ञेयान्
पिबतामित्यर्थः । कुणिः कुञ्जितकैरः; पीठसर्पा पटुः । अन्तौ
दुर्दिने चेत्सादौ शीतदोषानिलयनेन शीतकाले वीर्यमानस्य दुर्दिने
च कृतस्य पूतिनांसाकर्तृत्वं, ग्रीष्मवर्षाकृतस्य तु शिरोरोगकर्तृ-
त्वम्; अन्ये तु, अन्तुदुर्दिनमित्यनेन अवार्पिकं दुर्दिनमाहुः
॥ २० ॥ २१ ॥

शेषास्त्वहोः, विशेषतस्तु शिरोदन्तमन्यास्तम्भ-
गलहनुग्रहपीनसगलशुण्डिकाशालूकशुकृतिमिर-
वर्मरोगव्यङ्गोपजिह्विकार्थवमेदकग्रीवास्कन्धांसा-
स्यानासिकाकर्णाक्षिमूर्धकपालशिरोरोगार्दितापत-
न्त्रकपतानकगलगण्डदन्तशूलहर्षचालाक्षिराज्य-
र्बुदस्वरेभेदवागग्रहग्रहद्वन्द्वतथानाद्य ऊर्ध्वजत्रुगताश्च
वातादिविकाराः परिपक्वाश्च; एतेषु शिरोविरेचनं
प्रधानतममित्युक्तं, तद्व्युत्पन्नमाङ्गमनुप्रविश्य मुञ्जा-
दीपिकामिवास्कां केवलं विकारकरं दोषमपक-
र्षति ॥ २२ ॥

शिरोदन्तेऽद्यादिना विशेषेण शिरोविरेचनाहोनाह । शिरो-
दन्तमन्याभिः स्तम्भशब्दः संवध्यते । पीनशोऽत्र पक्वप्रति-
श्यायः, तरुणे च प्रतिश्याये शिरोविरेकनिषेध इति न विरोधः ।
अपतन्त्रकः अपतानकभेद एव निःसंशः; उक्तं हि—“निःसंशः
सोऽपतन्त्रकः” (सि. अ. ९) इति । शूलहर्षचाला दन्तेन
संवध्यन्ते । अक्षिराजी नेत्रराजी, नेत्ररोगविशेषः । वातविका-
रेऽप्यत्र विरेचनं स्थानसंबन्धागतलेष्मवातहन्तृत्वेनैवोपपन्नम् ।
मुञ्जादीपिकामिवास्कांमिति मुञ्जाच्छरावयवायथा ईषिका शरिका
आस्का आकृष्यते मुञ्जातुपपातेन, तथा शरित् पको दोषो
हियत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रादुद्गारदन्तरेऽप्यात्यधिकेषु रोगेषु नाचनं
कुर्यात् कृत्रिमगुणोपधानात्; ग्रीष्मे पूर्वाह्णे, शीते
मध्याह्ने, वर्षास्वदुर्दिने चेति ॥ २३ ॥

अन्तौ शिरोविरेचनं निषिद्धम्, अवस्थावशेन तद्विधान-
माह—प्रादुडित्यादि । इतरेष्विति हेमन्तग्रीष्मवर्षासु । आत्ययि-
कैर्भित्तिवचनादनात्ययिकेषु गदेषु निषेधयति । आत्ययिकेऽपि
शीतदिप्रतीकारार्थमाह—कृत्रिमगुणोपधानादिति; कृत्रिमगुणो-
पधानं रोगभिषजितीयोक्तं कर्तव्यम् । ग्रीष्मादिष्वेव कालविशे-
षेणोष्णयादिप्रतिक्रियां दर्शयन्माह—ग्रीष्मे पूर्वाह्णे इत्यादि ॥ २३ ॥

१ ‘नहृकः’ इति पा० । २ ‘रामो नेत्ररोगविशेषः’ इति पा० ।

तत्र श्लोकाः—

इति पञ्चविधं कर्म विस्तरेण निर्दिशितम् ।
यैभ्यो यन्न हितं यस्मात् कर्म येभ्यश्च यद्विहितम् ॥ २४ ॥
न चैकान्तेन निर्दिष्टेऽप्यर्थेऽभिनिविशेदुधः ।
स्वयमप्यत्र वैद्येन तस्य बुद्धिमान भवेत् ॥ २५ ॥
उत्पद्येत हि साऽवस्था देशकालबलं प्रति ।
यस्यां कार्यमकार्यं स्यात् कर्म कार्यं च वर्जितम् २६
छर्दिहृद्रोगगुदमानां वमनं स्वे चिकित्सिते ।
अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टं कुष्ठिनां वस्तिकर्म च ॥ २७ ॥
तस्मात् सत्यपि निर्देशो कुर्याद्ब्रह्म स्वयं धिया ।
विना तर्केण या सिद्धिर्यदृच्छासिद्धिरिव सा ॥ २८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-
बलसंप्रतिरेके सिद्धिस्थाने पञ्चकर्मायसिद्धि-
नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अध्यायार्थसंग्रहमभिधाय वमनाद्यविषयत्वेन तथा वमना-
दिविषयत्वेन च प्रतिपादिते वमनादिनिवृत्तिप्रवृत्तिनिष्यं निषे-
धब्रह्म—न चैकान्तेनेत्यादि । अभिनिविशेदिति निष्यं
कुर्यात् । तत्पर्यमिति अनुक्तमप्यहनीयम् । बुद्धिमतेतिवचनेन
अबुद्धिमतामनुकोहं निषेधयति; उक्तं हि—“तस्माद्बुद्धिमता-
मूह्यपोहमितर्काः, अल्पबुद्धेस्तु यथोक्तानुगमनमेव श्रेयः”
(वि. अ. ८) इति । अथ किमर्थं यथोक्तानुगमनमेव श्रेय इति,
तथा किमर्थमेकान्ततावधारणं न कर्तव्यमित्याह—उत्पद्यते
हीत्यादि । देशकालबलं प्रतीति देशादिभेदकृतेत्यर्थः । कार्यम-
कार्यं स्यादिति कर्तव्यतयोजनकरणीयं स्यादिति, तथा वर्जितं च
यत् कर्म तत् कार्यं स्यादवस्थविशेषात् । निषिद्धस्यैवावस्था-
वैशात् क्रियमाणस्य वमनादेरुदाहरणमाह—छर्दिहृद्रोगेत्यादि ।
स्वे चिकित्सिते इति छर्दिचिकित्साध्याये । अवस्थां प्राप्य
निर्दिष्टमित्यनेन अवस्थाविशेष एव निषिद्धविधानमुत्सर्गोपवादत
इत्यविरोधं दर्शयति; एवमन्यत्राप्युपवादविषये वमनादिविधान-
मवस्थाविशेषपरतया समाधेयम् । न्यायोपपदितमुक्तं चार्थ-
सुपसंहरन्माह—तस्मादित्यादि । शास्त्रोपदेशे सत्यपि स्वबुद्धौ
शास्त्रानुगतयाऽनुक्तमपि कर्तव्यं; यदुक्तं—“प्रचरणमिव भिक्षु-
कस्य बीजमिव कर्षकस्य सूत्रं, बुद्धिमतामल्पमन्यल्पज्ञानाय
भवति” (वि. अ. ८) इति ॥ २४-२८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां
चरकतात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने पञ्चकर्माय-
सिद्धिनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१ ‘न चैतदेवं निर्दिष्टमेकान्तेन समाश्रयेत्’ इति पा० । २ ‘भि-
जजा’ इति पा० । ३ ‘स्यादकार्यं कार्यमेव च’ इति पा० । ४ ‘कु-
ह्यते’ इति पा० । ५ ‘यथोक्ताचरणमेव’ इति पा० । ६ ‘वसा-
विशेषे’ इति पा० ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो वंस्तिस्त्रीयां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानत्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये वमनादिप्रवृत्तिविषयादिकमभिधाय कल्पनासिद्धि-
कबस्तिरूपनायाः प्रपञ्चेनाभिधानार्थं वंस्तिस्त्रीया सिद्धि-
व्यते । वस्तिरितिकर्तव्यताभिधायकसूत्रमधिकृत्य कृता सिद्धि-
स्तिस्त्रीयसिद्धिः ॥ १ ॥ २ ॥

कृतक्षणं शैलवरस्य रम्ये

स्थितं धनेशायतनस्य पार्श्वे ।

महर्षिसङ्घैर्वृतमश्विवेशः

पुनर्वसुं प्राञ्जलिरन्वपृच्छत् ॥ ३ ॥

वस्तिर्नरेभ्यः किमपेक्ष्य दत्तः

स्यात् सिद्धिमात्रं किमयमस्य नेत्रम् ।

कीदृक्प्रमाणाकृति किङ्कुणं च

केभ्यश्च किंयोगनिगुणश्च वस्तिः ॥ ४ ॥

निरूहकल्पः प्रणिधानमात्रा

लेहस्य का वा शयने विधिः कः ।

के वस्तयः केषु हिता इतीदं

श्रुत्वोत्तरं प्राह वचो महर्षिः ॥ ५ ॥

धनेशायतनस्येति हिमालयस्य । वस्तिर्नरेभ्य इत्यादयो दश
प्रश्नाः । नेत्रं नलिका । किंयोगनिगुणश्च वस्तिरित्यत्र वस्तिः वस्ति-
पुटकः, योगिनिः प्रभवस्थानम् । लेहस्य वा केति अनुवासनस्य
का प्रणिधानमात्रा । अनुवासनस्य चात्र प्रपञ्चोऽभिधातव्यः,
तेनानुवासनस्य कल्पमात्रप्रश्नोऽत्र बोद्धव्यः, यदा तु 'लेहस्य
वा कः' इति पाठः, तदा लेहस्य निरूहदिनवीयमानस्य को
विधिरित्यर्थः, स चोत्तरप्रत्ययेन सङ्गतार्थ एव । के वस्तयः केषु
हिता इति केभ्यः पुरुषेभ्यः किंयोगनो हिता वस्तय
इत्यर्थः ॥ ३-५ ॥

समीक्ष्य दोषौघदेशकाल-

सात्त्याग्निस्त्वादिवचोबलानि ।

वस्तिः प्रयुक्तो नियतं गुणाय

स्यात् सर्वकर्माणि च सिद्धिमन्ति ॥ ६ ॥

समीक्ष्येत्यादि । अत्र दोषादयो ये दश परीक्षणीयाः प्रोक्ता-
स्तेष्वेव उपकल्पनीयोक्तदोषभेज्जायेकादशकस्य तथा रोगभि-
षजिजटीयोक्तदशपरीक्ष्यस्यावरोधो व्याख्येयः, अनुपावरोध-
श्चायं योगिव्यापत्तिक एवास्माभिरुक्तोऽनुसरणीयः । समीक्ष्येति
ज्ञानपूर्वकमपेक्ष्य । सर्वकर्माणि चेति वमनादीनि च दोषादीन-
पेक्ष्य प्रयुक्तानि गुणकराणि भवन्ति ॥ ६ ॥

१ 'वस्तिस्त्रीयसिद्धिः' इति पा० । २ 'वमनप्रवृत्तिविषयादिम-
भिधाय' इति पा० । ३ 'अनुवासनं चात्र प्रपञ्चेनाभिधातव्यं' इति
पा० । ४ 'अपेक्ष्य' इति पा० ।

सुवर्णरूप्यत्रयुताम्ररीति-

कांस्यास्थिशंखद्रुमवेणुदन्तैः ।

नलैर्विषाणैर्मणिभिश्च तैस्तै-

नैत्राणि कार्याणि सु(त्रि)कर्णिकानि ॥ ७ ॥

किमयमस्य नेत्रमित्यस्य प्रश्नोत्तरं—सुवर्णं लादि । त्रयु-
वर्णं, रीतिः पित्तलम् । विषाणैरिति महिषादिशृङ्गैः । सुकर्णिका-
नीति सुसमाहितकर्णिकानि; 'त्रिकर्णिकानि' इति केचित् पठन्ति,
त्रिकर्णिकत्वं चाग्रे वक्ष्यमाणम् ॥ ७ ॥

षड्द्वादशाष्टाङ्गुलसंमितानि

षड्विंशतिद्वादशवर्षजानाम् ।

स्युर्मुद्रकर्मन्धुसतीनवाहि-

च्छिद्राणि वर्याऽपिहितानि चैव ॥ ८ ॥

यथावचोऽङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां

मूलाग्रयोः स्युः परिणाहवन्ति ।

ऋजूनि गोपुच्छसमाकृतीनि

शृङ्खलानि च स्युर्गुडिकामुखानि ॥ ९ ॥

स्यात् कर्णिकैकाऽग्रचतुर्थभागे

मूलाधिते वस्तिनिबन्धने द्वे ।

'कीदृक्प्रमाणाकृति' इत्यस्योत्तरं—षड्विंशति । तत्र षडङ्गुल-
मेकवर्षात् प्रवृत्तिं यावत् षड्वर्षं, द्वादशवर्षाष्टाङ्गुलं नेत्रं भवति,
विंशतिवर्षस्य द्वादशाङ्गुलं नेत्रं भवति । अत्र स्युःकामाभिधानेन
षड्वर्षोद्वर्षोविंशतिवर्षोद्वर्षं च नेत्रमानविकल्पो नास्ति, षड्व-
र्षोद्वर्षं नेत्रमानविकल्पोऽस्तीति दर्शयति; तेन षड्वर्षोद्वर्षं प्रत्य-
क्षमङ्गुलवृत्तीयभागवृद्धिर्भवति, द्वादशाष्टाङ्गुलं प्रत्यक्षमङ्गुल-
वृद्धिः, एवमुक्तमानपूरणं भवति । सुश्रुते नेत्रमानभेद उक्तः,
स नातिविरोधकारितया उपेक्षणीय एव । उक्तं हि तत्र—
"सावत्सरिकाष्टाद्विंशवर्षाणां षडष्टद्वादशाङ्गुलं नेत्रं, षड्विंशतिवर्षा-
द्वर्षं द्वादशाङ्गुलम्" (सु. वि. अ. ३५) इति । सुद्रादिवाहि-
च्छिद्रत्वं यथासंख्यं षडद्वादशाष्टाङ्गुलनेत्रेषु हेयम् । कर्मन्धु-
शब्देनेह शूलवदरी खलया गृह्यते; उक्तं हि सुश्रुते—
"कोलास्थिमात्रच्छिद्रं" (सु. वि. अ. ३५) इति । बृहद्व-
रीर्ग्रहणे तु कनिष्ठाप्रमाणं तदग्रं नार्हति; केचिदेवं विरोधं
पश्यन्तो बदरास्थिमज्जानमिह कर्मन्धुशब्देन ग्राहयन्ति ।
सतीनः वतुलकलायः । वर्याऽपिहितानीति द्रव्यान्तरप्रवेशनिरा-
सार्थं वर्याऽपिहितमुखानि कर्तव्यानि । यथावय इति यस्मिन्
वैयसि नेत्रं विहितं, तद्वयःस्थस्यैवाङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां यथासंख्यं
मूलेऽग्रे च तुल्यपरिणाहं नेत्रं कर्तव्यम् । ऋजुनीत्यादिना नेत्र-
गुणानाह । शृङ्खलानीति अकर्मकाणि । गुडिकामुखानीत्यनेन वतु-

१ 'कांस्यायास्थिशङ्खद्रुमवेणुदन्तैः' इति पा० । २ 'नेत्राणि शृङ्गैर्-
मणिभिर्नलैश्च त्रिकर्णिकानि प्रवदन्ति तज्जायते' इति पा० । ३ 'नलैश्च'
इति पा० । ४ 'नदरास्थिग्रहणे' इति पा० । ५ 'वैयसि' इति पा० ।

लमुखतयाऽतीक्ष्णमुखतां दृशेयति । एका कर्णिकाऽप्रे कर्तव्या
नेत्रस्यान्तःप्रवेशानिरासार्थं, वस्तिनिबन्धने द्वे इति वस्तिनिबन्ध-
नप्रयोजनके द्वे ॥ ८ ॥ ९ ॥—

जारद्रवो माहिपहारिणौ वा
स्याच्छौकरो वस्तिरजस्य वाऽपि ॥ १० ॥
दृढस्तनुर्नष्टसिरो विगन्धः
कषायरक्तः सुमृदुः सुशुद्धः ।
गुणां वयो वीक्ष्य यथारूपं
नेत्रेषु योज्यस्तु सुबद्धसूत्रः ॥ ११ ॥

केभ्यश्च किंचियोगुणश्च वस्तिरित्यस्योत्तरं—जारद्रव इत्या-
दि—जारद्रवः दृढगोमवः । वस्तिरिति मूत्राशयपुटकम् ।
नष्टसिर इति समुच्चृत्तसिरासैन्यतः । विगतः पूतिगन्धो यस्य
स विगन्धः । कषायरक्त इति कषायभावनया रक्तकैतः ।
वयो वीक्ष्य यथामुखमिति वयोभेदेन यथोक्तेन यो वस्तिर्य-
स्योचितप्रमाणो भवति, स तस्य नेत्रे निबन्धनीयः । एतेन
‘केभ्यः को वस्तिः’ इत्यस्योत्तरं भवति ॥ १० ॥ ११ ॥

वस्तेरलाभे प्लवजो गलो वा
स्यादङ्कपादः सुघनः पटो वा ।

बल्यप्राप्तावनुकल्पविधिमाह—वस्तेरलाभे इत्यादि । प्लवज
इति प्रसेवकगलः पक्षी ‘डव’ इति ख्यातः । अङ्कपादः चर्मच-
टकः, तस्य चर्म प्राणं बल्यर्थम् ॥—

आस्थापनार्हं पुरुषं विधिज्ञः
समीक्ष्य पुण्येऽहनि शुक्लपक्षे ॥ १२ ॥
प्रशस्तनक्षत्रमुहूर्तयोरो
जीर्णान्धमेकाग्रमुपक्रमेत् ।

‘निरुहकल्पः’ इत्यादिप्रशस्योत्तरम्—आस्थापनार्हमित्यादि ।
शुक्लपक्षे इति शुक्लपक्षस्य सर्वारम्भेषु प्रशस्तत्वात्, हारीतेन
तु कृष्णपक्ष एवात्र विहितः; उक्तं हि—“कृष्णपक्षे कार्यं, ज-
न्मनि सर्वरोगा हताः सुहृता भवन्तीति वदन्ति शास्त्रज्ञाः; शुके
देवा जाताः, कृष्णेऽसुराश्च सर्वरोगाश्च; तस्माद्रोगनि किंसा कृष्णे
सदैव कर्तव्या” इति । एकाग्रमिति वस्तिप्रयोगैकमनसम्
॥ १२ ॥—

बलां शुद्धिं त्रिफलां सरास्त्रां
द्वे पञ्चमूले च पलोन्मितानि ॥ १३ ॥
अथौ फलान्यर्धतुलां च मांसा-
च्छागात् पचेदप्सु चतुर्थशेषम् ।

१ ‘सुबद्धः’ इति पा० । २ ‘अनुच्छृत्तसिरः’ इति पा० । ३ ‘कषा-
यरक्त इति विगन्धविकषायद्रव्यभावनया रजितः’ इति शिवदास-
सेनः । ४ ‘जीर्णान्धमेकाग्रमुपक्रमेत्’ इति पा० ।

पूतं यवानीफलविव्वकुष्ठ-
वचाशताह्लाधनपिप्पलीनाम् ॥ १४ ॥
कल्कैर्गुडक्षौद्रघृतैः सतैलै-
र्युतं सुखोष्णैस्तु पितृप्रमाणैः ।
गुडात् पलं द्विप्रस्तां तु मात्रां
क्षेदस्य युक्त्या मधु सैन्धवं च ॥ १५ ॥
प्रक्षिप्य वस्ती मथितं खजेन
सुबद्धमुच्छ्वास्य च निर्वेलीकम् ।
अङ्गुष्ठमग्न्येन मुलं पिधाय
नेत्राग्रसंस्थामपनीय वर्तिम् ॥ १६ ॥
तैलाक्तगात्रं कृतमूत्रविदूकं
नातिक्षुधार्तं शयने मनुष्यम् ।
संमेषथ्येवपन्नतशीर्षके वा
नात्युच्छिन्ने स्वास्तरणोपपन्ने ॥ १७ ॥
सव्येन पार्श्वेन सुलं शयानं
कृत्वयुदेहं स्वभुजोपधानम् ।
संक्षोच्य सव्येतरदस्य सक्थि
वामं प्रसार्य प्रणयेत्ततस्तम् ॥ १८ ॥
स्निग्धे गुदे नेत्रचतुर्थभागं
स्निग्धं शनैर्कृज्ज्वल पृष्ठवंशम् ।
अकम्पनावेपनलाघवादीन्
पाण्योर्गुणांश्चापि विदृश्यैस्तम् ॥ १९ ॥
प्रपीड्य चैकग्रहणेन दत्तं
नेत्रं शनैरेव ततोऽपकर्मन्तु ।

बैलाभिल्लादिना वस्तिविधानमाह । पलोन्मितत्वमिह त्रिफ-
लापञ्चमूल्योरपि प्रतिद्रव्यम् । फलानीति मदनफलानि, तानि
चाकूलेवाष्टाविह । अत्र बलीदीनामीषधानामौत्सर्गिककाथवि-
धिनाऽष्टमदनफलाधिकषट्पष्टिपलत्वं “कार्थः काथ्यसमः”
इतिवचनाद् बहुकाथो भवति; बलौ च पुटत्रयदानेऽपि प्रति-
पुटके दशपलकाथदानमित्यमात् त्रिस्तपलानि परमुपयुज्यन्ते,
शेषस्तु यथय पिप्पल्योजनस्तथाऽपि महर्षिवचनायावत्प्रमाणमुक्तं
तावतैव क्रियमाणः काथोऽत्र गुणवान् भवतीति, तेन न मीमां-
स्यमेतत्; उक्तं हि—“यथा कुर्वन्ति, स उपायः” (स. अ.
२६); इति किंवा, उपर्युक्तकाथ्यद्रव्यमानविभागोदाहरणार्थमे-
तदुक्तं, तेन तदनुसारेणोपयुक्तकाथसाधनयोग्यमानमेव काथ्यं
ग्रहीतव्यम् । यवान्यादीनां प्रलेकं प्रतिनिरुद्धं पितृभानलं; पितुः
कर्षः । क्षेदस्येति घृततैलस्य, उक्तत्वात् । एतच्च क्षेदमानं प्रकृ-

१ ‘मयुतैन्धवादि’ इति पा० । २ ‘वस्ति ततः सव्येकरे पिधाय’
इति पा० । ३ ‘समेषथ्येवपन्नतमस्तके वा’ इति पा० । ४ ‘निजु-
क्ष्य’ इति पा० । ५ ‘शनैर्गुडमुष्टवंशम्’ इति पा० । ६ ‘हि
दशैर्यसम्’ इति पा० । ७ ‘भागोदाहरणार्थं बलादिकं वस्तिमाह—
बलमित्यादि’ इति पा० । ८ ‘काथ्यात् काथः समो मतः’ इति पा० ।
९ ‘तथैव’ इति पा० । १० ‘उपयुक्तस्य’ इति पा० । ११ ‘पुनः-
कृत्वा’ इति पा० ।

तिस्थे पुरुषे वक्ष्यमाणव्यवस्थया ज्ञेयम् । 'युक्त्या मधुसैन्यध्वे च' इत्यनेन मधुसैन्यध्वयोः प्रकृत्यावपेक्षयाऽनियतं मानं दर्शयति; नकारो मांसरसक्षीरगोमूत्रादीनां चानियतं मानं दर्शयति; एषां च मानव्यवस्थामग्रे कषायमानप्रस्तावे दर्शयिष्यामः । उच्छ्वा-
स्येति उच्छ्वासनेन द्रव्याभिधातजनितवार्तनिर्गमस्मिच्छति । निर्व-
लीकमिति क्रियाविशेषणम् । नेत्राग्रसंस्थामिति प्रथमं द्रवनिर्गमा-
दिप्रतिषेधार्थं नलिकाग्रमुखदत्तां वर्तितम् । तैलाक्तमात्रमिति अभ्य-
ङ्गासहचर्यात् स्वेदोऽपि ज्ञेयः, तेनाभ्यक्तस्निग्धमित्यर्थः; उक्तं
छान्यत्र—“अनुवासितमास्थापयेदभ्यक्तस्निग्धशरीरम्” (सु. वि.
अ. ३८) इति । प्रस्तावागतशयनविधिमाह—शयने मनुष्य-
मित्यादि । समेऽथवेषन्नतशीर्षके वेति विकल्पद्वयमातुरेच्छया
कर्तव्यं; किंवा, उन्नतकटीदेशस्य पुरुषस्य समं, तुच्छकटीकस्यो-
न्नतशीर्षं शयनं विधेयम्, एवं हि तयोः सम्यग्बस्तिर्देहानुसारी
भवति । सव्येनेति वामेन; वामपार्श्वशयनप्रयोजनं 'वामाश्रये
हि' इत्यादिना वक्ष्यमाणम् । मनुष्यं यथोक्तसर्वगुणं कृत्वा तं
प्रणयेदिति संबन्धः । स्वभुजोपधानं यथा भवति तथा शयानम्;
उपधानं गण्डुः । सव्येतरद् दक्षिणम् । सक्थि जङ्घा । वामं
सक्थि प्रसार्य, तदुपरि दक्षिणं सक्थि सङ्कोच्य, विस्तृतसव्यस-
क्थिसंकुचितदक्षिणसकथील्यर्थः । स्निग्धे गुदे नेत्रचतुर्भुगमिति
कर्णिकावच्छिन्नं सर्वं चतुर्भुगमिति । अनु पृष्ठवंशमिति पृष्ठ-
वंशमनुगतं कृत्वा । अकम्पनेत्यादौ कम्पनं चलनं, वेपनं वेपथुः,
लाघवं शीघ्रक्रियता; आदिशब्देन बस्तिग्रहणपीडनादि शुद्धते ।
विदर्शयन्निह संपादयन् । प्रपीड्य चैकग्रहणेन दत्तमित्यनेन
विश्रम्य पुनः पीडनं वायुजनकं निषेधयति ॥ १३-१९ ॥—

तिर्यक् प्रणीते तु न याति धारा
गुदे व्रणः स्याच्चलिते तु नेत्रे ॥ २० ॥

दत्तः शनैर्नाशयमेति बस्तिः
कण्ठं प्रधावत्यतिपीडितश्च ।

शीतस्त्वतिस्तम्भकरो विदारं
मूर्च्छां च कुर्यादतिमात्रमुष्णः ॥ २१ ॥

स्निग्धोऽतिजाड्यं पवनं तु रुक्ष-
स्तन्वल्पमात्रालवणस्त्वयोगम् ।
करोति मात्राभ्यधिकोऽतियोगं
क्षामं तु सान्द्रः सुचिरेण चैति ॥ २२ ॥

दाहातिसारौ लवणोऽति कुर्या-
त्तस्मात् सुयुक्तं सममेव दद्यात् ।

तिर्यक्प्रणिधानादिदोषमाह—तिर्यगित्यादि । न याति धा-
रेति तिर्यक्प्रणिधाने सति गुदवलीरोधो भवति, तेन धारा न
याति । अतिसम्भकर इति बस्तिर्देहस्य स्खमं करोति । जाड्य-
मिति शरीरजडता । तन्वल्पमात्रालवणस्त्वयोगमिति तनुर्वा,
अल्पमात्रलवणो वा । सान्द्रः तनुविपरीतः, क्षामं पुरुषं कुर्यात् ।

लवणोऽतीति अतिमात्रलवणः । तस्मादिति यथोक्तविधानेऽपि
दोषनिदर्शनात् । सुयुक्तमिति तिर्यक्प्रणिधानादिरहितं, शीत-
त्वादिरहितं च ॥ २०-२२ ॥—

पूर्वं हि दद्यान्मधु सैन्यध्वं तु
स्नेहं विनिर्मथ्य ततोऽनु कल्कम् ॥ २३ ॥
विमथ्य संयोज्य पुनर्द्रवैस्त
वस्तौ निदध्यान्मथितं खजेन ।

'पूर्वं हि दद्याद्' इति ग्रन्थं केचिद्विद्वद्वाहः; तन्त्रान्तरेषु
त्वस्यार्थस्य दृष्टत्वाद्युक्त एवायं पाठः; उच्यते हि सुश्रुते—
“दत्त्वाऽऽदौ सैन्यध्वस्यासं मधुनश्च पलद्वयम् । पात्रे तलेन
समीयात्” (सु. वि. अ. ३८) इत्यादि । पुनर्द्रवैस्तमित्यत्र
द्रवशब्देन कायैस्य ग्रहणम् ॥ २३ ॥—

वामाश्रये हि ग्रहणीगुदे च
तत् पार्श्वसंस्थस्य सुखोपलब्धिः ॥ २४ ॥
लीयन्त एवं वलयश्च तस्मात्
सव्यं शयानोऽर्हति बस्तिदानम् ।

वामपार्श्वशयनं यदुक्तं तस्य प्रयोजनमाह—वामाश्रये
इत्यादि । वामाश्रये यस्माद् ग्रहणीगुदे, तेन वामपार्श्वमुत्तम
ग्रहणीगुदे प्रकृतित्ये भवतः, प्रकृतित्ये च गुदे गुदस्य बस्तिना
सम्यगुपलब्धाद् व्याप्तिर्भवति, तैसा वलयश्च लीना भवन्ति,
तेन सुखं बस्तिर्जायते, ग्रहणीगुदयोः प्रकृतिस्थतया च बस्ति-
व्याप्य सुखं ग्रहणी भावयतीति बोद्धव्यम् ॥ २४ ॥—

विद्वद्वातवेगो यदि चार्धदत्ते
निष्कृष्य मुके प्रणयेद्देशोर्षम् ॥ २५ ॥

उत्तानदेहश्च कृतोपधानः
स्याद्वीर्यमाप्नोति तथाऽस्य देहम् ।

विद्वत्तेत्यादौ निष्कृष्य मुके इति नलिकामाकृत्य विद्वत्त-
वेगो मुके । दत्ते तु वस्तौ उत्तानदेहः कृतोपधानश्च स्यात् ।
एतत्करणप्रयोजनमाह—वीर्यमाप्नोतीत्यादि ॥ २५ ॥—

एकोऽपकर्षयितुं स्वमार्गात्
पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ॥ २६ ॥

एकोऽपकर्षयतीत्यादि । एतद्वातादिभेदेन एकादिबस्तिदान-
विधानं; न तु त्रिदोषे प्रथमो वातं जयति, द्वितीयः पित्तं जयति,
तृतीयः कफमित्यादि व्याख्येयं; यतः, “स्निग्धोष्ण एकः पवने

१ 'निदध्याद्विषगमसक्तः' इति पा० । २ 'मधुनः प्रसृतद्वयम्'
इति पा० । ३ 'काथस्यान्यवहितस्य' इति पा० । ४ 'वामाश्रयोऽ-
ग्निर्ग्रहणी गुदं च' इति पा० । ५ 'वामाश्रयो यस्मादग्निर्ग्रहणीगुदे
च' इति पा० । ६ 'सम्यगुपलब्ध्या' इति पा० । ७ 'तथा द्रव-
मपि सुप्रसृतं भवति, तेन सुखं बस्तिर्जायते, ग्रहण्याः प्रकृतिस्थतया
बस्तिर्द्रव्यं सुखं ग्रहणी भावयतीति बोद्धव्यम्' इति पा० । ८ 'प्रण-
येत् शोषम्' इति पा० । ९ 'देहः' इति पा० ।

समाप्तः” इत्यादिना पवनादिभेदेनैव संख्यानियमं करिष्यति । एवं स्वमाग्नानिलमेको बस्तिरपकर्षति, पित्तं द्वितीयस्तु स्वमाग्निति पित्तं द्वावेव जयैतः, कफं त्रय एव जयन्तीति ज्ञेयं; स्वमाग्निति स्थानानात् । यद्यपि च बस्तिः पक्षाशयगतमेव दोषं जयतीत्युक्तं, तथाऽपि पित्तादिस्थानेऽपि विशेषबस्तिविधिसामर्थ्याद्दोषहरणमुच्यते; तेन, उत्सर्गतस्तद्गतदोषहरणं विशिष्टविधानेन च स्थानान्तरगतदोषहरणं भवति । अयमर्थो जतृकर्णोऽप्युच्यते—“बस्तिः कार्यः सकृद्वस्तिस्थानात्तथाऽनिलादिषु” इति । अत्र द्वितीयः पित्तमपकर्षति, तृतीयः कफमपकर्षतीत्युच्यते; तथाऽपि प्रथमद्वितीययोरपि पित्तकफापहत्वमस्येव, परं द्वितीयेन पित्तापहरणं, तृतीयेन च कफापहरणं स्थानप्रत्यासत्त्या क्रियत इति कृत्वा द्वितीयः पित्तं हरति, तृतीयः कफं हरतीति चोक्तम् । पित्तकफयोश्च यद्यपि सुखं चिकित्सितं बस्तिर्न भवति, तथाऽपि वातावरके वातानुबन्धे वा पित्ते कफे चैतद्विस्तारं ज्ञेयम्; उक्तं हि सुश्रुते—“बस्तिर्वाते च पित्ते च कफे रक्ते च शस्यते” (सु. वि. अ. ३५) इति ॥ २६ ॥

प्रत्यागते कोष्णजलावसिक्तः

शाल्यन्नमद्यात्तनुना रसेन ।

जीर्णं तु सायं लघु चाल्पमात्रं

मुक्तोऽनुवासः परिवृंहणार्थम् ॥ २७ ॥

निरुहपादांशसमेन तैले-

नाम्लानिलम्रौघसधितेन ।

दत्त्वा स्फिकौ पाणितलेन हन्यात्

क्षेहस्य शीघ्रागमरक्षणार्थम् ॥ २८ ॥

ईषच्च पादाङ्गुलियुग्ममौच्छे-

दुत्तानदेहस्य तलौ प्रमुज्यात् ।

क्षेहेन पाण्यङ्गुलिपिण्डिकाश्च

ये चास्य गात्रावयव रुग्णतः ॥ २९ ॥

तांश्चावमुद्गीत सुखं ततश्च

निद्रासुपासीत कृतोपधानः ।

शाल्यन्नमित्यादौ जीर्णं इति आस्थापनोपपेये कोष्ठस्य जीर्णं तनुमांसरसादिभोजनं चेह निरुहेण मनागुपहतस्य बन्धेः परि-

१ ‘पर्वं च मार्गेऽपि एको बस्तिरनिलमपकर्षति’ इति पा० ।

२ ‘जयत इत्यादि ज्ञेयम्’ इति पा० । ३ ‘बस्तिना पक्षाशयगत एव दोषो हियते’ इति पा० । ‘अनिलस्य पक्षाशयः स्थानं, तस्य च प्रत्यासत्त्यादेक एव पुटो युक्तः, पिच्छाशयस्थानस्यातिव्यवहितत्वाद्वितीयः, अमाशयस्यातिव्यवहितत्वात्तृतीयः’ इति श्रीकण्ठदत्तः ।

४ ‘अत्र द्वितीयः पित्तमपकर्षति तृतीयो वातकफमपकर्षतीत्युच्यते, अत्रापि प्रथमद्वितीययोः पित्तकफापहत्वमस्येव, परं द्वितीयेन तृतीयेन च वातकफापहत्वं स्थानप्रत्यासत्त्या क्रियत इति कृत्वा द्वितीयः पित्तं हरति, तृतीयः कफं हरतीति चोक्तम्’ इति पा० । ५ ‘ईषच्च पादाङ्गुल्युग्मं च कफं’ इति पा० ।

पालनार्थम् । पेयादिक्रमस्त्वत्र न क्रियते, विरेचनवदिहामस्याभावात्; अत एव सुश्रुते पेयादिक्रमं त्यक्त्वा रसादिक्रम उक्तः । परिवृंहणार्थमिच्छनेन लेखनार्थं क्रियमाणे निरुहे परिवृंहणार्थमनुवासनं तदहः कर्तव्यमिति दर्शयति । अत एव कल्पनासिद्धावपि—“नरस्तो नोऽनुवासनाहः” (सि. अ. १) इत्यनेन तदहरनुवासनस्यावश्यकत्वमुक्तं; जतृकर्णोऽप्युक्तं—“जीर्णं सायं कृतार्चं च पुष्कर्यमनुवासयेत्” इति । निरुहपादांशसमेन तैलेनेति निरुहपादप्रमाणेन, चतुर्विंशतिपदे निरुहे षट्पदेन क्षेहेनेत्यर्थः; इयं चोत्तमा मात्राऽनुवासनस्य; उक्तं ह्यन्यत्र—“उत्तमा षट्पदली प्रोक्ता मध्यमा त्रिपली भवेत् । कनीयसी सार्धपला त्रिधा मात्राऽनुवासने” इति; सुश्रुतेऽप्येतावन्मानमेव क्षेहस्यानुवासनमात्रावस्तिविभागेनानुवासने उक्तम् । क्षेहशीघ्रागमरक्षार्थं विधानमाह—ईषदित्यादि । तच्च पादाङ्गुल्योत्तानदेहस्य मात्राशतं स्थापनं कर्तव्यम् । निरुहे तु त्रिंशन्मात्राकालं यावदुत्तानस्य स्थापनं मन्यन्ते । पादाङ्गुलियुग्ममिति पर्वसन्धिः । औच्छेदिति आकषेत् । निद्रासुपासीतेति वचनं क्रियान्तरस्य निषेधार्थम् ॥ २७-२९ ॥—

भागाः कषायस्य तु पञ्च, पित्ते

क्षेहस्य षष्ठः प्रकृतौ स्थिते च ॥ ३० ॥

वाते विवृद्धे तु चतुर्थभागे,

मात्रा निरुहेषु कफेऽष्टभागाः ।

संप्रति त्रिविधो यो द्वादशप्रसृतो निरुहस्तस्य कषायक्षेहमात्रां निर्णयन्नाह—भागा इत्यादि । भागाः कषायस्य पथेल्यनेन सर्वत्रैव दोषे स्वस्थे च पुरुषे द्वादशप्रसृतभागरूपे निरुहे पञ्चभागाः कषायस्य भवन्ति, तेन पञ्च प्रसृताः कषायस्य । क्षेहस्य च दोषभेदेन स्वस्थे च मानभेदमाह—पित्ते इत्यादि । पित्ते क्षेहस्य षष्ठः, तथा प्रकृतौ स्थिते च पुरुषे स्वस्थे षष्ठ इत्यर्थः; तत्र षष्ठां पूरणः षष्ठः, तेन द्वादशप्रसृतस्य षष्ठो भागो द्विप्रसृतं भवति । क्षेहशब्देन दृष्टतैलादिग्रहणम् । वाते तु वृद्धे चतुर्थो भागः; क्षेहचतुर्थो भागः प्रसृतत्रयम् । अष्ट-भाग इति सार्धः प्रसृतः । अस्मिन्नर्थे हारीतः—“काथस्य पञ्चप्रसृता विभागाः, क्षेहस्य षष्ठो द्वाधिके तु पित्ते । स्वस्थे च तावत्, पथने चतुर्थः, कफेऽष्टमोऽत्यन्तगते(?) विकल्पः” इति । एषा क्षेहमात्रा हीनमात्रेऽपि निरुहे काथक्षेहयोरुक्तमात्रासुप्ताशारेण योजनीया; शेषाणां तु मधुकल्कसैन्धवनामिह मात्रानियमो नोक्तः, तेषामपि प्रकृत्यादिभेदेनानियतत्वात्; तेन मन्वादीनां प्रकृत्याद्यनुसारेण प्रसृतमानेन द्वादशप्रसृतत्वं पूर्णायम् । तत्र जतृकर्णेप्रत्ययात् सर्वत्र कल्कस्य पलद्वयं भवति ।

१ ‘तदहरनुवासनं सार्वत्रिकमुक्तं’ इति पा० । २ ‘कनीयस्य-सार्धपला’ इति पा० । ३ ‘औच्छेदिति प्रसारयेदित्यर्थः’ इति पा० ।

४ ‘नियमयन्नाह’ इति पा० ।

लकं हि तत्र—“चतुर्विंशतिके पुटके पेष्ण्याणां द्विपलं, किञ्चिच्च मधुसैन्धवात्, ज्ञेहो वक्ष्यमाणः, शेषं कषायस्य; वाते तैलपट्टपलं स्वस्थं च; चत्वारि पित्ते षट्स्य, कफे त्रीणि तैलस्य” इति; सैन्धवं तु कर्षप्रमाणमस्ति; यतः सुश्रुते—“सैन्धवाक्षं समादाय मधुनः प्रसृतद्वयम्” (सु. चि. अ. ३८) इत्यायुक्च; हारीते तु—“क्षौद्रं तु देयं प्रसृतप्रमाणं द्वितीयमाहुल्वणस्य चाक्षम्” इत्युक्तं; तेनानया दिशा सैन्धवमधुकल्पना। यथोक्तकषायज्ञेहकलकमधुसैन्धवापुरितांशपूरणं चावापेनैव कर्तव्यम्; आवापत्राजानुचोऽप्युत्तरत्र वक्ष्यमाणो वातादिभेदेन मांसरसक्षीरगोमूत्रादिको ज्ञेयः। वक्ष्यति हि—“क्षिरघोषा एकः पवने निरूहो, द्वौ खादुशीतो पयसा च पित्ते। त्रयः समूत्राः कटुकोष्णतीक्ष्णाः कफे निरूहान् परं विधेयाः” इति। हारीतेऽप्युक्तं—“ज्ञेहं गुहं मांसरसं पयश्च ह्यम्लानि मूत्राणि च सैन्धवं च। एतानि सर्वाण्यपि योजयीत निरूहयोगे मदनात् फलं च” इति। यत्तु तच्चान्तरे—द्वादशप्रसृतपूरणं प्रति प्रतिद्रव्यविभागेनोक्तं; यथा—“दत्त्वाऽऽदौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतद्वयम्। विनिर्मथ्य ततो दद्यात् ज्ञेहस्य प्रसृतत्रयम् ॥ एकीभूते ततः ज्ञेहे कल्कस्य प्रसृतं क्षिपेत्। संमुखिते कषायं तु चतुःप्रसृतसंमितम् ॥ वितरेच तद्वापामन्ते द्विप्रसृतोन्मितम् ॥ एवं सुकल्पितो बस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत्” (सु. चि. अ. ३८) इति; तद्वातविषयमेव, ज्ञेहस्य वातप्रलातः; किन्त्वत्र यच्चतुःप्रसृतं कषायस्य मन्थते, तैदस्सत्तन्नानुमतमेव। यत्त्वन्ते पठन्ति—“मधुज्ञेहकल्काख्यकषायावापतः कमात्। त्रीणि षट् द्वे दश त्रीणि पलान्यनिलरोगिणाम् ॥ पित्ते चत्वारि चत्वारि द्वे द्विषष्ठ चतुष्टयम् ॥ षट् त्रीणि द्वे दश त्रीणि कफे चापि निरूहणम्” इति; तदस्सत्तन्नानुगतत्वादनुमतमेव ॥ ३० ॥—

निरूहमात्रा प्रसृतार्धमाधे

वर्षे ततोऽर्धप्रसृताभिबृद्धिः ॥ ३१ ॥

आद्वादशात् स्यात् प्रसृताभिबृद्धि-

रष्टादशाद् द्वादशतः परं स्युः।

आसप्ततेस्तद्विहितं प्रमाण-

मतः परं षोडशवद्विधेयम् ॥ ३२ ॥

निरूहमात्रा प्रसृतप्रमाणा

बाले च वृद्धे च सृदुर्विशेषः।

इदानीं वयोभेदेन निरूहप्रमाणं दर्शयन्नाह—निरूहेत्यादि।

आद्ये वर्षे बालस्य पलमाने निरूहे काथादि यथोक्तमानानुसारेण कल्प्यम्; अर्धप्रसृताभिबृद्धिः ततः प्रतिवर्षं भवति; तेन द्वादशवर्षे षट्प्रसृतो बस्तिर्भवति; द्वादशाद् द्वावमष्टादशवर्षपर्यन्तं प्रतिवर्षं प्रसृतदृष्ट्या द्वादशप्रसृतपूरणं भवति; द्वादशतः परं

स्युः’ इत्यनेनाधिकप्रमाणवस्तिमानं महास्यचकरं कैश्चिदनुमतं निषेधयति; यथा हारीते एकीयमतं पठ्यते—“अर्थाढकं परमतमं प्रमाणम्” इति; तथा सुश्रुतेऽपि (?)—“द्वादशप्रसृतं केचित् त्रिंशत्प्रमाणयाऽपरं” इत्यादि। वस्तिमानं दर्शयितुमाह—आसप्ततेरित्यादि। आसप्ततेरिति द्वादशप्रसृतमानं सप्ततिं यावद्भवति। षोडशवदिति दशप्रसृतप्रमाणम्। बालवृद्धयोर्थोक्तप्रसृतमानविषयं दर्शयन् तत्रान्यं विशेषमाह—निरूहमात्रेत्यादि। बालवृद्धयोर्थोक्तैव निरूहमात्रा प्रसृतप्रमाणा कार्या, विशेषेण तयोर्वेस्तिर्दुः कार्यः। तीक्ष्णत्वमार्दवकरं च विधानं वक्ष्यति; यथा—“तीक्ष्णत्वं मूत्रपील्वमिलनक्षारसर्षपैः। प्रातःकालं विधातव्यं क्षीराद्यैर्मार्दवं तथा” (सि. अ. ७) इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥—

नात्युच्छ्रितं नाप्यतिनीचपादं

सपादपीडं शयनं प्रशस्तम् ॥ ३३ ॥

प्रधानसृद्धास्तरणोपपन्नं

प्राक्शरीर्षकं शुक्रपटोत्तरीयम्।

संप्रति ‘शयने विधिः कः’ इति प्रश्नस्योत्तरमाह—नात्युच्छ्रितमित्यादि। पूर्वं यः शयनविधिरुक्तः स तात्कालिकः, अयं तूत्तरकालिक इति विशेषः। प्रधानं मूहन्सृद्धा स्तारणं प्रधानसृद्धास्तरणं, तेनोपपन्नं युक्तम्। प्राक्शरीर्षकमिति “प्राच्यां दिशि स्थिता देवास्तत्पूजार्थं च प्राक्शिवाः” (सु. सू. अ. १९) इति वचनात् ॥ ३३ ॥—

भोज्यं पुनर्व्याधिभवेक्ष्य तैर्दत्तं

प्रकपयेद्यूपयोरसाद्यैः ॥ ३४ ॥

सर्वेषु विद्याद्विधिमेतमाद्यं

वक्ष्यामि बस्तीनत उत्तरीयान्।

यूषादि भोज्यविधानं यथाक्रमं कफे, पित्ते, वाते; किंवा, अग्नयेदि यथायोग्यतया व्याख्येयम्। यथोक्तविधानं वक्ष्यमाणविधिषु कर्तव्यतया दर्शयन्नाह—सर्वेष्वित्यादि। एतदाद्यमिति प्रधानम्, औत्सर्गिकमिति यावत्; तेन विशेषविधानेनापवादोऽप्यस्य भविष्यतीति सूचयति ॥ ३४ ॥—

द्विपञ्चमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः

सच्छागमांसस्य सपूर्येपेयः ॥ ३५ ॥

निस्नेहयुक्तः प्रवरो निरूहः

सर्वांलिनव्याधिहरः प्रदिष्टः।

स्थिरादिवर्गस्य बलापटोल-

त्रायन्तिकैरण्डयवैर्युतस्य ॥ ३६ ॥

१ ‘परमतं’ इति पा०। २ अस्यास्मि हस्तलिखितपुस्तके ‘तथाहि हारीते एकीयमतमप्यनुमतम्, ‘अप्रतिषिद्धं परमतमनुमतम्’ इति न्यायात्’ इत्यधिकं पठ्यते। ३ ‘दर्शयितुमेवायं’ इति पा०। ४ ‘सम्यक्’ इति पा०।

१ ‘तथाऽऽवापमन्ते’ इति पा०। २ ‘तदस्सत्तन्नानुगतत्वादनुमतमेव’ इति पा०। ३ ‘पित्ते चत्वारि द्वे पञ्च चतुष्टयपलानि हि’ इति पा०। ४ ‘आसप्ततेरुक्तमिदं’ इति पा०।

प्रस्थो रसाच्छागरसार्धयुक्तः

साध्यः पुनः प्रस्थसमस्तु यावत् ।

प्रियङ्गुकृष्णाघनकल्कयुक्तः

सत्तैलसर्पिर्मधुसैन्धवश्च ॥ ३७ ॥

स्याद्दीपनो मांसबलप्रदश्च

चक्षुर्वैलं चापि ददाति बन्तिः ।

एरण्डमूलं त्रिपलं पलाशौ

हस्वानि मूलानि च यानि पञ्च ॥ ३८ ॥

रास्नाश्वगन्धातिबलागुडूची-

पुनर्नवारग्वधदेवदारु ।

भागाः पलाशा मंदनाष्टयुक्ता

जलद्रिकंसे कथितेऽष्टशेषे ॥ ३९ ॥

पेप्याः शताह्वा हपुषा प्रियङ्गुः

सपिप्पलीकं मधुकं बलं च ।

रसाञ्जनं वत्सकबीजमुस्तं

भागाक्षमांश्च लवणांशयुक्तम् ॥ ४० ॥

समाक्षिकसैल्युतः समूत्रो

वस्तिर्नुणां दीपनलेखनीयः ।

जङ्घोरुपादत्रिकपृष्ठशूलं

कफावृत्तिं मारुतनिग्रहं च ॥ ४१ ॥

विण्मूत्रवातग्रहणं सशूल-

माभ्मानतामश्मरिशर्करे च ।

आनाहमशांश्रहणीप्रदोषा-

नेरण्डवस्तिः शमयेत् प्रयुक्तः ॥ ४२ ॥

चतुष्पले तैलघृतस्य भृष्टा-

च्छागाच्छतार्थो दधिदाडिमालः ।

रसः सपेप्यो बलमांसवर्ण-

रेतोश्लिष्टश्चाभ्यशिरोर्तिशस्तः ॥ ४३ ॥

जलद्रिकंसेऽष्टपलं पलाशात्

पक्ष्वा रसोऽर्धाढकमात्रशेषः ।

कल्कैर्वैचामागधिकापलाभ्यां

युक्तः शताह्वाद्विपलेन चापि ॥ ४४ ॥

ससैन्धवः क्षौद्रयुतः सत्तैलो

देयो निरूहो बलवर्णकारी ।

आनाहपार्श्वामययोनिदोषान्

गुल्मानुदावर्तरुजं च हन्यात् ॥ ४५ ॥

‘के वस्त्य’ इत्यादिप्रश्नोत्तरं—द्विपञ्चमूलसेत्यादि ।

१ ‘सद्यः’ इति पा० । २ ‘पलानि’ इति पा० । ३ ‘मंदनाष्टकं च’ इति पा० । ४ ‘वचा’ इति पा० । ५ ‘अक्षप्रमाणं’ इति पा० । ६ ‘श्लिष्टोऽनाहः’ इति पा० । ७ ‘वैचामागधिकापलाभ्यां’ इति पा० ।

अत्र मांसं दशमूलसमम् । रसः काथः । अम्लं काजिकादि । सपूर्वपेप्य इति बलाद्युक्तकल्कयुक्तः । त्रिनेहयुक्त इत्यनेन, मज्जपरित्यागं सर्ववस्तिस्निग्धं स्मारयति; उक्तं ह्यन्यत्र—“वि-
ह्वयस्त्रिविधः सेहो वस्त्यर्थं मज्जवर्जितः” इति । स्थिरादिवर्ग-
सेत्यादौ मधुसैन्धवे यद्यपि सामान्येनोक्तवस्तिविधानलब्धे,
तथाऽपि तैलादीनामत्राप्रकारार्थं पुनस्तयोर्बिधानं, किंवा
सामान्यविधिसंरक्षणार्थमत्राभिधानम्; एवमन्यत्रापि सामान्य-
विधिप्राप्तस्य पुनर्बिधानं व्याख्येयम् । एरण्डमूलमित्यादौ
पलाशा शटी । हस्वानि मूलानीति स्थिरादिविपञ्चमूलम् । कंस
आढकः । भागाक्षमात्रमिति भागेनाक्षमात्रम् । छागाच्छतार्थ
इति पञ्चाशत्पलो भवति । सपेप्य इति बलादिकस्य
कल्कयुक्तः ॥ ३५-४५ ॥

यष्ट्याह्वयस्याष्टपलेन सिद्धं

पयः शताह्वाफलपिप्पलीभिः ।

युक्तं ससर्पिर्मधु वातरक्त-

वैस्वर्यवीसर्पहितो निरूहः ॥ ४६ ॥

यष्ट्याहलोभ्राभयचन्दनैश्च

शृतं पयोऽर्घ्यं कमलोत्पलैश्च ।

सशर्करं क्षौद्रयुतं सुशीतं

पिचामयान् हन्ति सजीवनीयम् ॥ ४७ ॥

द्रिकापिंकाश्चन्दनपञ्चकार्थ-

यष्ट्याह्वरास्नातृपसारिवाश्च ।

सलोभ्रमज्जिष्ठमथाप्यनन्ता-

बलास्थिरादितृणपञ्चमूलम् ॥ ४८ ॥

तोये समुत्काध्य रसेन तेन

शृतं पयोऽर्धाढकमम्बुहीनम् ।

जीवन्तिमेदधिंशतावरीभि-

र्वीराद्रिकाकोलिकशेरुकाभिः ॥ ४९ ॥

सितोपलाजीवकपद्मरेणु-

प्रपौण्डरीकैः कमलोत्पलैश्च ।

लोभ्रात्मगुप्तामधुकैर्विदारी-

मुञ्जातकैः केशरचन्दनैश्च ॥ ५० ॥

पिष्टैर्धृतक्षौद्रयुतेर्निरूहं

ससैन्धवं शीतलमेव दद्यात् ।

प्रत्यागते धन्वरेसेन शालीन्

क्षीरेण वाऽद्यात् परिषिक्तमात्रः ॥ ५१ ॥

दाहातिसारप्रदरासपित्त-

हृत्पाण्डुरोगान् विषमज्वरं च ।

सगुल्ममूत्रग्रहकामलादीन्

सर्वामयान् पित्तकृताग्निहन्ति ॥ ५२ ॥

१ ‘यष्ट्याहमूलाष्टपलेन’ इति पा० । २ ‘सलोभ्रमज्जिष्ठमलो-
बासस्थिराशरादिद्वयपञ्चमूलम्’ इति पा० ।

द्राक्षादिकाश्मर्यमधूकसेव्यैः
ससारिवाचन्दनशीतपाक्यैः ।
पयः शृतं श्रावणिमुद्रपर्णी-
तुगात्मगुतामधुयष्टिकल्कैः ॥ ५३ ॥
गोधूमचूर्णैश्च तथाऽक्षमात्रैः
सक्षौद्रसर्पिर्मधुयष्टितैलैः ।
पथ्याविदारीधुरसैर्गुडेन
वस्ति युतं पित्तहरं विदध्यात् ॥ ५४ ॥
हृन्नाभिपार्श्वोत्तमदेहदाहे
दाहेऽन्तरस्थे च सक्कृच्छ्रमुत्रे ।
क्षीणे क्षते रेतसि चापि नष्टे
पैत्सेऽतिसारे च नृणां प्रशस्तः ॥ ५५ ॥

यथाह्वयसेत्यादिकाश्चत्वारः पित्ते, पूर्वं तूक्ताः पञ्च बाते । अत्र
पयःसाधनं क्षीरपाकपरिभाषयैव । यथाह्वलेप्रेत्यादिना जीव-
नीयमित्यन्तेनैको योगः । जीवनीयानामत्र कल्कः । सुशीतत्वमि-
हौत्सर्गिकं मृदुकोष्ठेष्वधिकं पित्तहितत्वात् ; अनया च दिशाऽप-
रपित्तहरवत्तावपि शीतत्वं ज्ञेयम् । द्विकार्षिकमित्यादौ अनन्ता
उत्पलसारिवा । तृणपञ्चमूलं—“शरेखदुर्भकाशानां शालीनां
मूलमेव च” (च. वि. अ. १ पा. १) इत्यादिनोकम् । अम्बु-
हीनमिति क्षीरावशेषपर्यन्तं श्यतम् । राजकशेरुः कशेरुरेव । ससै-
न्धवमिति ईषत्सैन्धवम् । ससारिवेत्यादौ शीतपाकी शीतली ।
मधुयष्टितैलं मधुयष्टिसाधितं तैलम् । उत्तमदेहः मत्स्यकम् ।
॥ ४६-५५ ॥

कोषातकारग्वधदेवदौ-
शाङ्गैर्मूर्वाकुटजाकपाठाः ।
पक्त्वा कुलत्थान् बृहतीं च तोये
रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः ॥ ५६ ॥
तान् सर्वपैलामदनैः सकुष्ठै-
रक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ।
फलाहृतैस्तस्य संमाक्षिकस्य
क्षारस्य तैलस्य च सार्पपस्य ॥ ५७ ॥
दद्यान्निरुहं कफरोगिणे ब्रो
मन्दाशये चाप्यशनद्विषे च ।
पटोलपथ्यामरदाहनिर्वा
सपिण्डीकैः कथितैर्जलेऽग्नौ ॥ ५८ ॥
द्विपञ्चमूले त्रिफलां सविद्यां
फलानि गोमूत्रयुतः कषायः ।

१ ‘तथा’ इति पा० । २ ‘हृन्नाभिपार्श्वोत्तमदेहदाहे’ इति पा० ।
३ ‘मृदुकोष्ठसंवाधकं’ इति, ‘मृदुकोष्ठत्ववाधकं’ इति च पा० ।
४ ‘देवदाहमूर्वाश्चर्दण्डकुटजाकपाठाः’ इति पा० । ५ ‘क्षौद्रस्य
तैलस्य फलाह्वयस्य’ इति पा० ।
च. सं. ८८

कलिङ्गपाठाफलमुस्तकल्कः
ससैन्धवः क्षारयुतः सतैलः ॥ ५९ ॥
निरुहमुख्यः कफजान् विकारान्
सपाण्डुरोगालसकामदोषान् ।
हन्यात्तथा मासुतमूत्रसङ्गं
वस्तेस्तथाऽऽटोपमथापि घोरम् ॥ ६० ॥
राल्नामृतैरण्डविडङ्गदार्वा-
सत्तच्छदोशीरसुराहनिम्बैः ।
शम्पाकभूनिम्बपटोलपाठा-
तिकाखुपर्णीदशमूलमुस्तैः ॥ ६१ ॥
त्रायन्तिकाशिग्रुफलत्रिकैश्च
काथः सपिण्डीतकतोयमूत्रः ।
यथाह्वरुष्णाफलनीशताहा-
रसाञ्जनश्वेतवचाविडङ्गैः ॥ ६२ ॥
कलिङ्गपाठाम्बुदसैन्धवैश्च
कल्कैः ससर्पिर्मधुतैलमिश्रः ।
अयं निरुहः किमिच्छमेह-
ग्रन्धोदराजीर्णकफातुरेभ्यः ॥ ६३ ॥
रुक्षौषधैरप्यपतपितेभ्य
एतेषु रोगेष्वपि सत्सु दत्तः ।
निहत्य वातं ज्वलनं प्रदीप्य
विजित्य रोगांश्च बलं करोति ॥ ६४ ॥

कोषातकेत्यादिकाश्चत्वारः कफे बल्यः । शाङ्गैश्च गुञ्जा ।
अत्र काथदशप्रसृतेन तथा कल्केन क्षौद्रादिना च यद्यपि मान-
मधिकं भवति, तथाऽप्येवमेव द्रव्यसंयोगं कृत्वा द्वादशप्रसृत
एव बलित्वेन, तदधिकमानस्य निषिद्धत्वात् । पटोलेत्यादौ
पटोलादिपिप्लवन्तैस्तोयैः साधयित्वा पूर्ववद् द्वितीयः, कफ-
रोगिणे द्विपञ्चमूल्यादिभिस्तृतीयः कर्तव्यः । क्षारः यवक्षारः ।
रालेत्यादौ शम्पाकः चतुरङ्गुलः । तिका कटुरोहिणी । अत्र
पिण्डीतकत्वाद्योऽप्यावैपकल्पो येन प्रविशति; पिण्डीतकः मद-
नः । रुक्षौषधैरसपतपितेभ्योऽप्येतेषु कुण्ठादिरोगेष्वयं दत्तो बलं
करोतीति योजना ॥ ५६-६४ ॥

पुनर्नवैरण्डबुधाश्मभेद-
वृश्चीरभूतीकबलापलाशाः ।
द्विपञ्चमूलं च पलांशिकानि
क्षुण्णानि धौतानि फलानि चाद्यौ ॥ ६५ ॥
विल्वं यवान् कोलकुलत्थधान्य-
फलानि चैव प्रसृतोन्मितानि ।

१ ‘मतीव घोरम्’ इति पा० । २ ‘अयवकल्पः’ इति पा० ।
३ ‘धत्तवृश्चीरबलापलाशाः’ इति पा० । ४ ‘फलानि’ इति पा० ।

पयोजलद्यादकचच्छृतं तत्
क्षीरावशेषं सितवस्त्रपूतम् ॥ ६६ ॥
वचाशताह्वामरदाककुष्ठ-
यष्ट्वाह्नसिद्धार्थकपिप्पलीनाम् ।
कल्केयवान्या मदनैश्च युक्तं
नात्युष्णशीतं गुडसैन्धवाकम् ॥ ६७ ॥
क्षौद्रस्य तैलस्य च सर्पिषश्च
तथैव युक्तं प्रसृतैस्त्रिभिश्च ।
दद्यान्निरुहं विधिना विविधः
स सर्वसंसर्गकृतामयघ्नः ॥ ६८ ॥

पुनर्नवेत्यादिकः सर्ववातादिसंसर्गविषयः । वृश्चोरः श्वेतपुन-
र्नवा । धान्यानि फलानि चेति धान्यफलानि । पयोजलद्याद-
कवदिति समजलक्षीरद्विप्रस्थयुक्तम् ॥ ६५-६८ ॥

स्निग्धोष्ण एकः पवने समांसो
द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पिप्पे ।
त्रयः समूचाः कटुकोष्णतीक्ष्णाः
कफे निरुहा न परं विधेयाः ॥ ६९ ॥

उक्तानां वातादिहरवस्तीनां संख्याकल्पनां विशिष्टां दर्शय-
न्नाह—स्निग्धोष्ण इत्यादि । एक इति एक एव पुटकः । पयसा
चेति पयोयुक्तौ । कटुकोष्णतीक्ष्णत्वं कफहरद्रव्ययोगादेव ज्ञेयम् ।
न परं विधेया इत्यनेन तन्त्रान्तरविहितं चतुर्थबस्तिदानमत्यर्थ-
शरीरहंसं निषेधयति; यथा सुश्रुते—“द्वितीयं वा तृतीयं वा
चतुर्थं वा यथाहृतः । सम्यक्कुरुलङ्घित्वं तु प्राप्ते बस्ति निवर्तयेत्”
(सु. नि. अ. ३२) इत्यनेनोक्तं चतुर्थदानमिति ॥ ६९ ॥

रसेन वाते प्रतिभोजनं स्यात्
क्षीरेण पिप्पे तु कफे च यूषैः ।
तथाऽनुवासेषु च बिल्वतैलं
स्याजीवनीयं फलसाधितं च ॥ ७० ॥
इतीदमुक्तं निखिलं यथाव-
द्वस्तिप्रदानस्य विधानमभ्यस्य ।
योऽधीत्य विद्वानिह बस्तिकर्म
करोति लोके लभते स सिद्धिम् ॥ ७१ ॥
इत्यग्निवेशशक्तते तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्कृतेऽप्राप्ते
द्वद्वलसंपूरिते सिद्धिस्थाने बस्तिस्त्रयीय-
सिद्धिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

सैप्रति वातादिभेदेन प्रतिभोजनं विशिष्टं तथाऽनुवासनं
वाह—रसेन वाते इत्यादि । प्रतिभोजनं निरुहामन्तरभोजनम् ।

१ ‘पयोजलद्यादकचच्छृतं’ इति, ‘पयोजलघातकचच्छृतं’ इति,
‘पयोजलघादकचोः श्रुतं’ इति च पा० । २ ‘बिल्व’ इति पा० ।
३ ‘प्रसुतित्रयेण’ इति पा० ।

वाते बिल्वतैलानुवासनं, पिप्पे जीवनीयसाधितं, कफे च मदन-
फलसाधितम् । अत्र बिल्वतैलादीनि वक्ष्यमाणानि व्याख्या-
नयन्ति; तेन ज्ञेहव्यापत्तिद्वौ यद् वक्ष्यति “दशमूलं” (सि.
अ. ४) इत्यादिना बिल्वतैलं, जीवनीयं च “जीवन्ती मदनं”
(सि. अ. ४) इत्यादिना वक्ष्यमाणयमकं, तथा “मदनैर्वा-
ऽम्लसंयुक्तः” (सि. अ. ४) इत्यादिना वक्ष्यमाणं मदनतैलं
ज्ञेयम् ॥ ७० ॥ ७१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तप्रणीतायामायुर्वेददीपिकायां चरक-
तात्पर्यदीकायां सिद्धिस्थाने बस्तिस्त्रयीयसिद्धि-
नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः ज्ञेहव्यापत्तिर्द्वि व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वसिद्धौ बिल्वतैलादीन्यभ्यङ्गसेवानुवासनार्थं निर्दिष्टानि,
तदभिधायिका चेयं सिद्धिरित्यनन्तरं ज्ञेहव्यापत्तिरुच्यते;
ज्ञेहानामानुवासनिकानां तद्यापदां च भेषजानामभिधायिका
सिद्धिः ॥ १ ॥ २ ॥

ज्ञेहवस्तीन्निबोधेमान् वातपित्तकफापहान् ।
मिथ्याप्रणिहितानां च व्यापदः सन्निकित्सिताः ३

अध्यायवक्तव्यमाह—ज्ञेहवस्तीनित्यादि । बस्तिप्रयोज्याः
ज्ञेहा एतच्छ्लोकमिहित्वा इत्यर्थः; प्रपञ्चानभिधेया ये त्वपरेऽत्रार्थाः
“ज्ञेहवस्ति निरुहं च” इत्यादिना वक्तव्याः, ते न प्रपञ्चवाच्या
इति तेन प्रतिज्ञाताः ॥ ३ ॥

दशमूलं बलां राक्षामश्वगन्धां पुनर्नवाम् ।
गुडच्यैरण्डभृतीकभार्गीवृषकरोहिषम् ॥ ४ ॥
शतावरीं सहचरं काकनासां पलांशिकम् ।
यवमापातसीकोलकुलस्थान् प्रसृतोन्मितात् ॥ ५ ॥
चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन च ।
तैलादकं संमक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ ६ ॥
अनुवासनमेतद्धि सर्वैवातविकारान्नुत् ।
आनूपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ॥ ७ ॥

दशमूलमित्यादौ भृतीकं कटुघ्नं यवानिका वा; काकनासा
वायसीफलम्, अन्ये तु वासाफलं ‘कायुयाद्विद्’ इति ख्यातं
द्रव्यान्तरमेवाहः । एतद् दशमूलस्थितविल्वेन बिल्वतैलमिति
वदन्ति ॥ ४-७ ॥

शताह्वयवविल्वाम्लैः सिद्धं तैलं समीरणे ।
सैन्धवेनाश्रिततेन तप्तं चानिलजुद्धतम् ॥ ८ ॥

१ ‘ज्ञेहव्यापत्तिर्द्वि’ इति पा० । २ ‘पूर्वाध्याये’ इति पा० ।
३ ‘पलोन्मितम्’ इति पा० । ४ ‘पञ्चेतैलादकं क्षीरं’ इति पा० ।

आमूपाणामित्यादौ तद्वद्विती पूर्वकाथेन संधिता । शताह्ने-
त्यादि योगान्तरम् । सैन्धवेनेत्यपि योगान्तरम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

जीवन्तीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलाम् ।
शताहर्षभकौ कृष्णां कानकासां शतावरीम् ॥ ९ ॥
खगुतां क्षीरकाकोलीं कर्कटाद्यां शटीं चचाम् ।
पिष्टा तैलं घृतं क्षीरे साधयेत्तच्चतुर्गुणे ॥ १० ॥
बृंहणं वातपित्तघ्नं बलशुक्राश्रिवर्धनम् ।
मूत्ररेतोरजोदोषान् हरेत्तदनुवासनम् ॥ ११ ॥
लाभतश्चन्दनाद्यैश्च पिष्टैः क्षीरचतुर्गुणम् ।
तैलपादं घृतं सिद्धं पित्तघ्नमनुवासनम् ॥ १२ ॥

जीवन्तीमित्यादिना यमकमनुवासनम् । एतयमकं पूर्वा-
ध्याये जीवनीयसंज्ञया व्यपदिष्टम् । लाभत इति यथालाभम् ।
चन्दनाद्यं उचरन्विक्रितितोक्तम् । तैलं पादं यस्मिन् तत् तैल-
पादम् ॥ ९-१२ ॥

सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्नां निचुलं वचाम् ।
ह्रीवेरं मधुकं भार्गीं देवदारु सकटफलम् ॥ १३ ॥
नागरं पुष्करं मेदां चविकां चित्रकं शटीम् ।
विडङ्गातिविषे श्यामां हरेणुं नीलिनीं स्थिराम् ॥ १४ ॥
विट्वाजमोदे कृष्णां च दन्तीं राक्षां च पेथयेत् ।
साध्यमेरण्डजं तैलं तैलं वा कफरोगनुत् ॥ १५ ॥
ब्रह्मोदावर्तगुल्मार्शः स्त्रीहेमहाढ्यमारुतान् ।
आनाहमश्मरीं चैव हन्यात्तदनुवासनात् ॥ १६ ॥
मदनैर्वाऽम्लसंयुक्तैर्वित्वाद्येन गणेन वा ।
तैलं कफहरैर्वाऽपि कफघ्नं कल्पयेद्विषक् ॥ १७ ॥

मदनैर्वाऽम्लसंयुक्तैरित्यत्र मदनस्य कल्कत्वं, काजिकादीना-
मप्लानां द्रवत्वम् । एतच्च मदनतैलमिति खयातम् । वित्वाद्यो
गणः दशमूलः, दशमूलं चात्र काथकल्काभ्यामपि देयम् । उक्तं
हि—“काथकल्कावनिर्देशे गणात्समात् समावपेत्” इति ।
कफहरैरिति पूर्वार्धाद्योक्तकफहरभेषजैः, किंवा त्रिकटुकपञ्चको-
लादिभिः ॥ १३-१७ ॥

विडङ्गैरण्डरजनीपटोलत्रिफलामृताः ।
जातीप्रवालनिर्गुण्डीदशमूलखुपर्णिकाः ॥ १८ ॥
निम्बपाठासहचरशम्पाकरवीरकाः ।
एषां काथेन विपचेत्तैलमेभिश्च कविकैः ॥ १९ ॥
फलवित्त्वविट्कुष्णारारक्षाभूनिम्बदारुभिः ।
सप्तपर्णवचोशीरदार्वाकुष्ठकलङ्गकैः ॥ २० ॥

१ ‘पुत्र्यं रेतोरजोदोषान् हरेत्तदनुवासनात्’ इति पा० । २ ‘तैल-
पादं’ इति पा० । ३ ‘बलाम्’ इति पा० ।

लतागौरीशताह्नाशिशटीचोरकपौष्करैः ।
तत् कुष्ठानि किमीन् मेहानर्शांश्च ग्रहणीगदम् ॥ २१ ॥
ह्रीवतां विषमाश्रित्वं मलं दोषत्रयं तथा ।
प्रयुक्तं प्रणुदत्याशु पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥ २२ ॥
व्याधिव्यायामकर्मध्वक्षीणबलनिरोजसाम् ।
क्षीणशुक्रस्य चातीव स्नेहवस्तिर्बलप्रदः ॥ २३ ॥
पादजङ्घोरेष्टृषांसकटीनां स्थिरतां पराम् ।
जनयेदप्रजानां च प्रजां स्त्रीणां तथा नृणाम् ॥ २४ ॥

विडङ्गैत्यादौ एभिश्च कविकैरिति वक्ष्यमाणैः । लता मजिष्ठा,
गौरी हरिद्रा । स्नेहवस्तिर्बलप्रद इति एतैस्तैलैः कृतः स्नेहवस्ति-
रित्यर्थः ॥ १८-२४ ॥

वातपित्तकफात्यन्तपुरीषैरावृतस्य च ।
अभुक् च प्रणीतस्य स्नेहवस्तेः षडापदः ॥ २५ ॥

वातपित्तैल्यादिना स्नेहवस्तेर्वापदः प्राह । एताश्च व्यापदो
मिथ्यायोगेन स्नेहस्य क्रियमाणा उच्यन्ते; प्रतिज्ञातं हि ‘मि-
थ्याप्रणिहितामां च व्यापद’ इति, तेन स्नेहायोगातिरोगजन्य-
व्यापदमिहानवसर एव; अनुवासनायोगातिरोगजन्याश्च
व्यापदः कल्पनासिद्धाविवोकाः; तद्वैषजं चातिस्नेहिते शोषन-
वस्तिः, अस्नेहिते पुनः स्नेहवस्तिदानमेव ज्ञेयम् । एतच्च
“तस्मात्तिलहः संज्ञेद्यो निरुद्धश्चानुवासितः” इत्यादिनोक्तत्वात्
प्रसङ्गेनेहोक्तम् ॥ २५ ॥

शीतोऽल्पो वाऽधिके वाते पित्तेऽत्युष्णः कफे मृदुः ।
अतिभुक् गुरुर्वर्चःसंचयेऽल्पबलस्तथा ॥ २६ ॥
दत्तस्तैरावृतः स्नेहो न यात्यभिभवौदपि ।
अभुक्ऽनावृतत्वाच्च यात्यूर्ध्वं तस्य लक्षणम् ॥ २७ ॥
अङ्गमर्दज्वराध्मानशीतस्तम्भोरुपीडनैः ।

पार्श्वरुवेष्टनैर्विधात् स्नेहं वातावृतं भिषक् ॥ २८ ॥

यथाक्रमं षड्व्यापदां हेतुमाह—शीत इत्यादि । गुरुरिति
गुरुरेत्युक्तः । वचःसंचयेऽल्पबल इति संचिते मले सति अल्प-
बलो वचःसंचयप्रवर्तनाक्षम इत्यर्थः । तैरावृत इति पदं प्रत्येकं
वातादिषु षड्व्यु योजनीयम् । अभिभवादपीति वातादिनाऽऽवृ-
तमार्गत्वाच्च याति; तथा तेन वातादिनोल्बणेनाभिभूतगुणत्वाच्च
न आयाति । अनावृत्तत्वादिति अनेनोष्णमार्गस्यापिहितत्वात् ।
तस्य लक्षणमिति यथाक्रमं वाताद्यावृतस्य लक्षणं वक्ष्यमाण-
मङ्गमदीदि । वेष्टनैरिति पार्श्ववेष्टनैरेव । एते च सम्भादयो वाता-
वृतस्नेहमहिर्नैव जायन्ते, तेन स्नेहप्रयोगात् पूर्वं न भवन्त्येव
॥ २६-२८ ॥

१ ‘लतायष्टीशताह्नाशिशटीसौराष्ट्रीपौष्करैः’ इति पा० । २ ‘प्रवा-
धनेनोक्तं’ इति, ‘प्रबन्धनेनोक्तं’ इति च पा० । ३ ‘न यात्यभिभवा-
दधः’ इति पा० । ४ ‘स्तम्भरक्तसदनाध्मानज्वरशूलज्वरमदनैः’ इति
पा० । ५ ‘गुष्ठानां युक्तः’ इति पा० ।

स्निग्धामल्लवणोष्णैस्तं राक्ष्मापीतद्रुतैलकैः ।
सौवीरकसुराकोलकुलत्थयवसाधितैः ॥ २९ ॥
निरूहैर्निर्हरेत् सम्यक् समूत्रैः पाञ्चमूलिकैः ।
ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुकेऽनुवासयेत् ॥ ३० ॥
दाहरागुत्तमाहोतमकज्वरदृषणैः ।
विद्यात् पितावृतं स्वादुतिकैस्तं बस्तिभिर्हरेत् ॥ ३१ ॥

राक्षसात्तैलं "राक्षसहस्तिर्युह" (वि. अ. २८) इत्यादिना
बिहितं वातव्याधायुक्म् । पीतद्रुतैलं च पीतद्रु-सौवीरकादि-
द्रवेषां साध्यमिति श्रुते । ताभ्यामिति राक्ष्मापीतद्रुतैलाभ्याम्
॥ २९-३१ ॥

तन्मूत्राशीतज्वरालस्यप्रसेकाश्चिगौरवैः ।
संमूर्च्छाङ्गानिर्बिचिच्छेभ्यः स्नेहमावृतम् ॥ ३२ ॥
कषायकटुतीक्ष्णोष्णैः सुरामूत्रोपसाधितैः ।
फलतैलयुतैः साम्लैर्वस्तिभित्तं विनिर्हरेत् ॥ ३३ ॥
फलतैलं पूर्वव्याहृतमेव हेयम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

छर्दिमूर्च्छाश्चिच्छेभ्यः निशूलनिद्राङ्गमर्दनैः ।
आमलिङ्गैः सदाहैस्तं विद्यादव्यशनावृतम् ॥ ३४ ॥

कटूनां लवणानां च कायैश्चूर्णैश्च पाचनम् ।
विरैको मृदुरन्नामविहिता च क्रिया हिता ॥ ३५ ॥
आमलिङ्गैरिति आमलक्ष्णैरालस्यादिभिः । आमविहिता
क्रियेति "आमं प्रष्टुमर्चामिभूतं पुनरुल्लेखेत्" (वि. अ. २)
इत्यादिना विहितानुवर्तयेत् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

निष्मूत्राणिस्तङ्गातिगुदवाग्भानहद्रहैः ।
स्नेहं विडावृतं शात्वा स्नेहसेदैः सर्वातिभिः ॥ ३६ ॥
श्यामाविद्यादिसिद्धैश्च निरूहैः सानुवासनैः ।
निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावर्तहरेण च ॥ ३७ ॥

स्नेहं विडावृतमित्यादौ वर्तिमिरिति फलवर्तिभिः, केचित्तु
'बस्तिभिः' इति पठन्ति । श्यामाविद्यादीनि च श्यामा च
विल्वादीनि दशमूलानि च श्यामाविल्वादीनि; किंवा, श्यामावी-
न्यप्यत्र कल्पोक्तानि नव शुद्धान्तैः; तैर्निरूहस्य तथाऽनुवासनस्य
च साधनमिह हेयम् । उदावर्तहरेणेति त्रिमर्मायोक्तोदावर्तवि-
कृतिस्तेन ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

अमुके शून्यपायी वा वेगात् स्नेहोऽतिपीडितः ।
धातव्यूर्ध्वं ततः कण्ठादूर्ध्वंभ्यः स्वेभ्यः पत्यपि ॥ ३८ ॥
मूत्रश्यामात्रिवृत्तिसोऽयकोलकुलत्थवान् ।
तत्सिद्धतैल इष्टोऽत्र निरूहः सानुवासनः ॥ ३९ ॥

१ 'राक्ष्मापीतद्रुतैलकैः' इति पा० । 'पीतद्रुत्र सरलः' इति
हन्तुः । २ 'अभिहितं' इति पा० । ३ 'पीतद्रुव्यसौवीरकादि-
द्रवेषां' इति पा० । ४ 'कषायमिति क्तवद्रुकैः' इति पा० । ५ 'छर्दि-
भ्यामल्लवणानिज्वरशूलङ्गमर्दनैः' इति पा० । ६ 'अलसीभूतं' इति
विधिपञ्चुक्षीये पाठः ।

कण्ठादागच्छतः स्तम्भकण्ठग्रहविरेचनैः ।
छर्दिभीभिः क्रियाभिश्च तस्य कार्यं निर्वर्तनम् ॥ ४० ॥

अमुके इत्यादिहेतुनायं स्नेहवस्त्रेऽर्ध्वगमनकारणं हेतुः; पूर्वं च
यद्यप्यभोजनदानमेव कारणं प्रतिश्रुतं, तथाऽप्येककार्यतया चि-
कित्सितसामान्याच्च शून्यपायुक्तापि पीडने आप्यत्र हेतुत्वोक्तैः;
शून्यपायुक्त्वं बाधोनिरोधकर्तृतया स्नेहमूर्ध्वं नयति । ऊर्ध्वंभ्यः
स्वेभ्य इति मुखनासादिभ्यः । एतीति निर्वर्च्छति । अपिशब्दा-
न्मुखादिनिर्गमनस्य कादाचित्कत्वं दर्शयति । तत्सिद्धतैल इति
मूत्रश्यामादिसाधितैरेन युक्तः । सानुवासन इति तत्सिद्धतैरेन
चानुवासनं देयम् । आगच्छत इति आगमनसमय एव स्तम्भादि
कर्तव्यम् । स्तम्भः व्यजनशीतजलसेकादिना; कण्ठग्रहः ऊर्ध्व-
गमनप्रतिषेधाय कण्ठपीडनम् । छर्दिभीः क्रियाः छर्दिश्चिकि-
त्सिते "मनोऽस्मिन्नाते तु मनोऽनुकूलः" इत्यादिना "सुख एव
जेतुम्" (वि. अ. २०) इत्यन्तेनोक्ता इहाभिप्रेता हेयाः
॥ ३८-४० ॥

यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहवस्त्रिनिःसृतः ।
सर्वोऽल्यो वाऽऽवृत्तो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विज्ञानता ॥

वातावाहृतस्नेहप्रवर्तनमभिधाय अप्रवर्तनीयस्नेहमाह—यस्य
नोपद्रवमिल्यादि । नोपद्रवं कुर्यादिति अनिःसृतोऽपि स्तम्भ-
गारीनूर्ध्वोक्ताच्च कुर्यात् । अल्यो वाऽऽवृत्त इति स्तोकनिःसृतः,
स्तोकश्च वृतः । वृत्स्यापि स्तम्भाद्युपद्रवाकरणे हेतुमाह—रौक्ष्या-
दिति । तदाऽल्यर्थरुक्षतया शरीरस्य तिष्ठन्नपि स्नेहो न व्याप-
दमावहतीत्यर्थः । उपेक्ष्य इति न तत्र यथोक्तवातावृतस्नेहवि-
कृता कर्तव्येत्यर्थः; अन्यत्राप्युक्तम्—"अहोरात्रादपि स्नेहः
प्रत्यागच्छन्न दृश्यति । कुर्याद्विस्तिगुणांश्चापि जीर्णस्त्वल्पगुणो
भवेत्" (सु. वि. अ. ३७) इति ॥ ४१ ॥

युक्तस्नेहं द्रवोष्णं च लघुपथ्योपसेवनम् ।
युक्तवान् मात्रया भोज्यमनुवास्यरुग्हाड्यहात् ॥ ४२ ॥
थान्यनागरसिद्धं हि तोयं दद्याद्विचक्षणः ।
व्युषिताय निशां कल्पमुष्णं वा केवलं जलम् ॥ ४३ ॥
स्नेहाजीर्णं जरयति स्लेष्माणं तद्धिनन्ति च ।
मारुतस्यानुलोम्यं च कुर्यादुष्णोदकं नृणाम् ॥ ४४ ॥
वमने च विरेके च निरूहैः सानुवासनैः ।
तत्सादुष्णोदकं देयं वातस्लेष्मोपशान्तये ॥ ४५ ॥

उत्पन्नव्यापत्प्रतीकारमभिधायव्यापानुवासनानुगुणं भोज-
नमाह—युक्तस्नेहमिल्यादि । युक्तस्नेहमिति अव्यापकस्नेहमिति
भावः । उपसेवनं भोजनम् । त्र्यहोदिति विधानं प्रायिकम् । धान्ये-
त्यादौ षड्विधविधानं तोयं साधनीयम् । कल्पमिति प्रभाते ।
स्नेहाजीर्णमिति स्नेहस्याजीर्णं कोष्ठोदलेपकमंशम् ॥ ४२-४५ ॥

१ 'सुगन्धिमालाग्रहणादिका इहोदन्तोपयुक्ताः' इति पा० ।
२ 'उपसेवनं व्यजनम्' इति पा० । ३ 'व्याहृदिविधानं' इति पा० ।

रूक्षनित्यस्तु दीप्ताग्निर्व्यामी मारुतामयी ।
वङ्गणश्रोण्युदावृत्तवाताश्चार्हा दिने दिने ॥ ४६ ॥
एषां चाशु जरां स्नेहो यात्यम्बु सिकताखिव ।
अतोऽन्येषां व्यहात् प्रायः स्नेहं पचति पावकः ॥ ४७ ॥

प्रत्यहाशुवासनीयानाह—रूक्षनित्यस्त्वित्यादि । वङ्गणश्रो-
णिगतश्च तथोदावृत्तश्च वातो येषां ते वङ्गणश्रोण्युदावृत्तवाताः ।
अर्हा इति अनुवासनार्हाः । उक्तं चान्यत्र—“रूक्षस्य बहुवा-
तस्य स्नेहवस्ति दिने दिने । दद्याद्वैद्यस्ततोऽन्येषामग्न्यावाधस-
याज्यहात्” (सु. चि. अ. ३७) इति । प्रत्यहदानव्यहदानोप-
पत्तिमाह—एषामित्यादि । व्यहात् स्नेहं पचतीति पक्वाशयोप-
लेपकं स्नेहं बहिर्निःसृतनोष्णया पचति; यद्यप्यत्राग्निनोष्पैस्थितेन
तादृशः संबन्धः स्नेहस्य नास्ति, तथाऽपि जाठरस्यैव विभिन्नि-
तैरवयवैस्तत्पाको वक्तव्यः । प्रायःशब्देन पश्चाद्वापकमपि दर्श-
यति, तेन पश्चाद्दानमप्यनुवासने मन्दार्घिं प्रति प्रागुक्तं ज्ञेयम्,
उक्तं हि—“परतत्त्वहे वा व्यहोऽनुवास्योऽहनि पञ्चमे वा”
(सि. अ. १) इति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

न त्वामं प्रणयेत् स्नेहं स ह्यभिष्यन्दयेद्दुदम् ।
सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥ ४८ ॥
न चैव गुदकण्ठाभ्यां दद्यात् स्नेहमनन्तरम् ।
उभयैस्मात् समं गच्छन् वातमग्निं च दूषयेत् ॥ ४९ ॥

आमसिति अपक्वम् । प्रणयेदिति अनुवासनं दद्यात् । साव-
शेषं कुर्वीतेति न निःशेषं दद्यात् । गुदकण्ठाभ्यामिति अनुवा-
सनपानाभ्याम् । अनन्तरमिति एककालम् । वातमग्निं च
दूषयेदिति अत्र वातदूषणमजीर्णजनकतया वातावरणाच्च
ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

स्नेहवस्ति निरूहं वा नैकमेवातिशीलयेत् ।
उत्कृष्टाग्निवधौ स्नेहाच्चिरुहात् पवनाद्भयम् ॥ ५० ॥
तस्माच्चिरुहः संस्नेह्यो निरूहश्चानुवासितः ।
स्नेहशोधनयुक्त्यैवं वस्तिर्कर्म त्रिदोषनुत् ॥ ५१ ॥

निरूहानुवासनयोः परस्परव्यवधानदाने दोषमाह—स्नेह-
वस्ति निरूहं वेत्यादि । एकमेवेति परस्परानन्तरितम् । उत्कृष्टाः
कफपित्तोत्कृष्टाः । निरूहात् पवनाद्भयमिति निरन्तरनिरूहेण
शरीरस्य शोषनातिथोगात् पवनाद्भयं भवति । निरूहः संस्नेह
इति निरूहेण स्रोतःसु शोधितेषु कफपित्तजये कृते स्नेहवस्तिर-
भ्यस्यः; तथाऽनुवासितश्च सम्यगनुवासेनेन हि स्निग्धः सन्नि-
रूह एव । एवं प्रयुज्यमानस्नेहनिरूहयोस्त्रिदोषहन्तृत्वं स्नेहेन
वातजयाच्चिरुहेण कफपित्तजयाद्भवतीत्याह—स्नेहशोधनेत्यादि ।
शोधनमिह निरूहोऽभिप्रेतः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

१ ‘०र्ध्वं व्याध्यामपीदितः’ इति पा० । २ ‘कोष्ठो ह्युपलेपकस्नेहः’
इति पा० । ३ ‘जठरस्य बहिर्निःसृतनैवोष्णया’ इति पा० ।
४ ‘संगतः स ह्युभयतो वातासी दूषयेत् समम्’ इति पा० ।
५ ‘स्नेहाः स्यात्’ इति पा० ।

कर्मव्यायामभाराध्वया(पा)नखीकर्षितेषु च ।
दुर्बले वातभजे च मात्रावस्तिः सदा मतः ॥ ५२ ॥
यथेष्टाहारचेष्टस्य सर्वकालं निरत्ययः ।
ह्रस्वायाः स्नेहमात्राया मात्रावस्तिः समो भवेत् ५३ ॥
वयं सुखोपचर्यं च सुखं सृष्टपुरीषकृत् ।
स्नेहमात्राविधानं हि बृंहणं वातरोगनुत् ॥ ५४ ॥

अनुवासनविशेषस्य मात्रावस्तेष्विषयं प्रमाणं गुणांश्च यथाक-
ममाह—कर्मत्यादि । कर्मात्रं कन्दुकचालनादि, व्यायामः धनु-
राकर्षणादिः । वातभजे वातेन पीडिते । सदेति प्रत्यहम् ।
ह्रस्वाया इति अर्धाहःपरिणमनीयायाः; उक्तं हि—“अहोरात्र-
महः कृत्स्नं दिनार्धं च प्रतीक्षते । उतमा मध्यमा ह्रस्वा स्नेह-
मात्रा जरां प्रति” (सु. अ. १३) इति । तत्रान्तरे स्नेहमा-
त्रात्रयं प्रमाणैरेवोक्तं; यथा—“षट्पली तु भवेज्येष्ठा, मध्यमा
त्रिपली भवेत् । कनीयसी सार्धपला त्रिधा मात्राऽनुवासने”
इति । सुश्रुतेनापि वस्तिप्रमाणमुक्तं; यथा—अनुवासने—“त-
स्यापि विकल्पोऽर्धोर्वमात्रावृष्टोऽपरिहायौ मात्रावस्तिः” (सु.
चि. अ. ३५) इति । अनेन च सार्धपलमानो मात्रावस्तिरुक्तो
भवति; तत्र हि षट्पलः स्नेहवस्तिरुक्तः, अनुवासनं तु त्रिपलम् ।
सुखोपचर्यमिति चेष्टाहारनियमाभावादिव ॥ ५२-५४ ॥

तत्र श्लोकौ—

वातादीनां शमायोक्तः प्रवराः स्नेहवस्तयः ।
तेषां चाक्षप्रयुक्तानां व्यापदः सच्चिकित्सिताः ॥ ५५ ॥
प्राग्भोज्यं स्नेहवस्तेष्वधुवं येऽर्हाख्यहाच्च ये
स्नेहवस्तिविधिश्चोक्तो मात्रावस्तिविधिस्तथा ॥ ५६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽग्राप्ते
दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने स्नेहव्याप-
त्तिस्तिद्धिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

संग्रहे भोज्यग्रहणेन धान्यानागरजलाद्यपि संग्राह्यम् । धुवं
येऽर्हा इति प्रत्यहमनुवासनीयाः । विधिश्चोक्तं इति ‘न त्वामं
प्रणयेत्’ इत्यादिप्रत्ययोक्तोऽर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामुर्वेददीपिकायां

चरकतात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने स्नेहव्यापत्ति-

दिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो नेत्रवस्तिव्यापत्तिसिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

१ ‘वातरुणे’ इति पा० । २ ‘कुहालप्रातनादि’ इति पा० ।
३ ‘नेत्रव्यापत्तिं सिद्धिं’ इति पा० ।

अथ नेत्राणि वर्त्तीश्च शृणु वर्ज्यानि कर्मसु ।

नेत्रस्याङ्गप्रणीतस्य व्यापदः सचिकित्सिताः ॥ ३ ॥

ब्रह्मव्यापत्तिस्त्रिभिधानप्रज्ञात् ब्रह्मदानसाधननलिकादि-
व्यापत्प्रतीकारार्था नेत्रवस्तिव्यापत्तिरुच्यते । नेत्रगता तथा
वस्तिपुटकगता च व्यापत् तथा नेत्रासम्यक्प्रणिधानजन्या च
या व्यापदस्तासां सिद्धिः; तेन नेत्रवस्तिव्यापत्तिरिति दुष्टनेत्र-
वस्तिपुटकयोश्च व्यापत्तिरिति तयोः सदोषत्वेन ज्ञात्वा परि-
वर्जनम् ॥ १-३ ॥

ह्रस्वं दीर्घं तनु स्थूलं जीर्णं क्षिथिलवन्धनम् ।

पार्श्वच्छिद्रं तथा वक्रमष्टौ नेत्राणि वर्जयेत् ॥ ४ ॥

अप्राप्त्यतिगतिक्षोभकर्षणक्षणनस्रवाः ।

गुदपीडा गतिर्जिह्वा तेषां दोषा यथाक्रमम् ॥ ५ ॥

तदेवाह—ह्रस्वमित्यादि । नेत्रदोषकथने अष्टावितिपदमनु-
क्तकर्मज्ञात्वादिदोषाणामत्रैवान्तर्भावोपदर्शनार्थम् । कैर्कशत्वस्य
जीर्णं कर्तृत्वसाम्यादग्रहणम् । एवमन्यत्रापि संख्यावचने
प्रयोजनमिह वर्णनीयम् । तनु कृमम् । अप्राप्त्यादि यथाक्रमं
ह्रस्वेनेत्रादिषु ज्ञेयम् । अतिगतिः दूरप्रवेशः । क्षोभः गुदप्रवि-
ष्टसेतस्ततो गमनम् । गुदपीडिति पार्श्वच्छिद्रनिर्गतेन वस्तिद्रवेण
योगाद्गुदपीडा । जिह्वेति कुटिला ॥ ४ ॥ ५ ॥

विषममांसलच्छिन्नस्थूलजालिकावातलाः ।

स्निग्धः क्लिन्नश्च तानष्टौ बस्तीन् कर्मसु वर्जयेत् ॥ ६ ॥

गतिवैषम्यवस्तिस्त्रयस्त्रयवदौर्ग्राह्यानिस्त्रवाः ।

फेनिलच्युत्यधार्थत्वं बस्तेः स्युर्वन्तिदोषतः ॥ ७ ॥

विषमः विषमसंस्थानः, स्थूलः अतिप्रमाणः, जालिकः सूक्ष्मा-
नेकच्छिद्रः, वातलः वातदुष्टः, स चात्र विहितस्नेहादेः फेनिल-
त्वादिना निश्चीयते । स्निग्धः अतिस्निग्धः । क्लिन्नः शीर्णविवयः ।
गतिवैषम्यादयो यथाक्रमं विषमादिष्वष्टौ दोषाः । विस्त्रवम्
आनगन्धता, दौर्ग्राह्यं दुर्ग्रहता, च्युतिः हस्ताङ्गशः, अधार्थत्वं
बस्तेरिति क्लिन्नावदि धारणायोग्यत्वं वस्तिपुटकस्य ॥ ६ ॥ ७ ॥

सवातातिद्रुतोत्तिक्षिततिर्यग्गुलुसकम्पिताः ।

अतिबाह्यममन्दतिवेगदोषाः प्रणेत्तुः ॥ ८ ॥

सवातेत्यादयः प्रणेतृदोषजनिताः प्रणेतृदोषा उच्यन्ते । तत्र
सवाताता अनुच्छ्वास्य बद्धे बस्ती तथा निःशेषं च दत्ते भवति ।
अतिद्रुतत्वमपि प्रणयने निर्गमनेन । उत्तिक्षितत्वम् ऊर्ध्वक्षितत्वम् ।
तिर्यगिति तिर्यक्प्रणिधानम् । गुलुत्वमिह पीडनदोषो यः पीड-
नविच्छेदं कृत्वा पुनः पीड्यते स ज्ञेयः । कम्पितत्वं नेत्रस्य ।
अतीति अतिप्रणयनं नेत्रस्य । बाह्यं गुदे न प्रविष्टमौषधम् ।

१ 'दोषाश्च सन्तिकित्सितान्' इति पा० । २ 'पार्श्वस्थितं' इति
पा० । ३ 'कर्मशोभ्यस्य' इति पा० । ४ 'कर्वन्त्यसाम्यात्' इति
पा० । ५ 'वै प्राश' इति पा० ।

मन्दत्वं च पकाशयाप्राप्तत्वम्, एतद्धि मन्दपीडनाद्भवति ।

अतिवेगः दूरप्रवेशाद्भवति, स चातिपीडनकृतः ॥ ८ ॥

अनुच्छ्वास्य च बद्धे वा दत्ते निःशेष एव वा ।

प्रविश्य कुंभितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ॥ ९ ॥

तत्राभ्यङ्गो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशानानि च ।

एतद्व्यापदां चिकित्सितानि प्रत्येकमाह—अनुच्छ्वासेत्यादि ।
एते चासुच्छ्वासनादयो यद्यपि पूर्वमेव निषिद्धाः "सुबद्धसु-
च्छ्वासा च निर्वलीक" (सि. अ. ३) इत्यादिनैव, तथाऽपि
प्रमादात्तथाप्रयोगे सति जातव्यापदां चिकित्साभिधानार्थमस्मिन्
प्रकरणे पुनरुक्ताः ॥ ९ ॥—

द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहस्रोत्तिक्षित एव वा ॥ १० ॥

स्यात् कटीगुदजङ्घातिवस्तिस्तम्भोरुवेदनाः ।

भोजनं तत्र वातघ्नं स्नेहाः स्वेदाः सबस्तयः ॥ ११ ॥

द्रुतमित्यादि । उत्तिक्षितमपि समानव्यापत्तिकरतायैकग्रन्थेनैव
पठ्यते । निष्कृष्टे सहसेति छेदः, उत्क्षेपस्त्वसहसाऽपि व्याप-
त्तिकर एव । बस्तेर्मूत्राशयस्य स्तम्भो वस्तिस्तम्भः । सबस्तय
इति वातरचस्त्वित्युक्ताः ॥ १० ॥ ११ ॥

तिर्यग्वल्यावृत्तद्वारे बद्धे वाऽपि न गच्छति ।

नेत्रे तद्वजु निष्कृष्य संशोध्य च प्रवेशयेत् ॥ १२ ॥

तिर्यक्प्रणिधानदोषेऽभिधातव्ये नलिकामुखरोधि द्रव्या-
न्तरं तत्समानव्यापत्तिकरत्वाद्बुध्यते । तिर्यग्वल्यावृत्तद्वारे बद्धे
वाऽपीति तिर्यक्प्रणिहिते नेत्रे वल्यावृत्तद्वारे सति तथा वस्ति-
द्रव्यगतसूत्रद्रव्यादिना विबद्धे नेत्रे वस्तिद्रव्यं न याति; तत्रैवं
तिर्यक्प्रणिहितं निष्कृष्य ऋजु प्रवेशयेत्, बद्धद्वारं च संशोध्य
प्रवेशयेदिति योज्यम् ॥ १२ ॥

पीड्यमानेऽन्तरा मुके गुदे प्रतिहतोऽनिलः ।

उरैःशिरोर्तिर्मूर्ध्वोश्च सदनं जनयेद्वली ॥ १३ ॥

वस्तिः स्यात्तत्र विल्वादिफलश्यामादिमूत्रवान् ।

स्यादाहो द्रव्युः शोफः कम्पनाभिहते गुदे ॥ १४ ॥

कपायमधुराः शीताः सेकास्तत्र सबस्तयः ।

अन्तरा मुके मध्ये विच्छेदे कृते । गुदे प्रतिहतोऽनिल इति
पीडनविच्छेदजनितो वायुर्गुदात् प्रस्थातः । विल्वादि दशमूलः,
श्यामादि श्यामात्रिष्टदादिविरेचनद्रव्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥—

अतिमात्रप्रणीतेन नेत्रेण क्षणनाह्वले ॥ १५ ॥

स्यात् सार्ति दाहनिस्तोदगुदवर्चःप्रवर्तनम् ।

तत्र सर्पिः पिच्छुः क्षीरं पिच्छावस्तिश्च शस्यते ॥ १६ ॥

अतिमात्रप्रणीतेनेति पुनः पुनः प्रणीतेन; अन्ये तु दुर्ग्रहे-

१ 'क्षुभितः' इति पा० । २ 'जङ्घोरुवस्तिस्तम्भोर्तिभेदनाय'
इति पा० । ३ 'उरःशिरोरुर्न सामूर्ध्वोश्च' इति पा० । 'आदाहो'
इति पा० । ४ 'दूरप्रवेशनं' इति पा० ।

शनमतिमात्रप्रणीतमाहुः; अतिप्रणयनं यद्यपि प्रथितकर्णिकाया
उपरि न भवति, तथाऽपि कर्णिकापीडया शुद्धपीडनादतिप्रवेशो
ज्ञेयः । पिच्छावस्तिः वक्ष्यमाणः ॥ १५ ॥ १६ ॥

न भावयति मन्दस्तु बाह्यस्त्वाशु निवर्तते ।
स्नेहस्तत्र पुनः सम्यक् प्रणयः सिद्धिर्निश्चिता ॥ १७ ॥
अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम् ।
तत्र वस्तिर्विरेकश्च गलपीडादि कर्म च ॥ १८ ॥

न भावयतीति पकाशयं न प्राप्नोति । अतिपीडने कोष्ठे वा
तिष्ठतीति पक्षः मन्दादतिपीडनाद्वातावरणाच्च ज्ञेयः; गलगमनं
तु तीव्रातिपीडनादनावरणाच्च भवति । इयं च व्यापत् पूर्व-
ध्याये आहारं विना दत्तानुवासनविषयतयोका, इह तु निरूह-
स्यानुवासनस्य चातिपीडनजन्यतया बोध्यत इति विशेषः । इह
वस्तिर्विरेको वा कोष्ठस्थेऽप्रवर्तमाने, कण्ठपीडनादि तु गलगते
ज्ञेयम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकः—

नेत्रवस्तिप्रणेतृणां दोषानेतान् समेषजान् ।
वेत्ति यस्तेन मतिमान् वस्तिकर्माणि कारयेत् ॥ १९ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-
बलसंपूरिते सिद्धिस्थाने नेत्रवस्तिव्यापत्सि-
द्धिर्नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

संग्रहे तेनेति यथोक्तमेषजामिज्ञमिषजा ॥ १९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तप्रणीतायामातुर्वेददीपिकायां चरक-
तात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने नेत्रवस्तिव्यापत्सिद्धिर्नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथाऽतो वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

व्यापत्सिद्धिर्निधानप्रसङ्गाद्भ्रमनविरेचनयोरपि व्यापत्सिद्धिरु-
च्यते, वस्तिव्यापत्सिद्धिस्तु वमनविरेचनपूर्वकत्वाद्भ्रसेः पश्चा-
दभिधीयते; तेन वस्तिव्यापत्सिद्धिर्निधानेन वस्तिरेह कर्मभ्यः
प्राधान्यमपि शोदितं; वस्तिप्राधान्यं “तस्माच्चिकित्सार्थमिति
ब्रुवन्ति सर्वा चिकित्सामपि वस्तिमेके” (वि. अ. १) इत्यने-
नोक्तम् । अत्र चानागतव्यापच्चिकित्सार्थत्वाद्भ्रमनविरेचनयोः
सम्यग्विध्यमिधानं, तेन नोत्सृजता वमनविरेचनविध्यमि-
धानस्य ॥ १ ॥ २ ॥

अथ शोधनयोः सम्यग्विधिर्मूर्ध्वानुलोमयोः ।

असम्यक्कृतयोश्चैव दोषान् वक्ष्यामि सौषधान् ॥ ३ ॥

अथेत्यादौ सम्यगिति विधिविशेषणम् । ऊर्ध्वानुलोमयोरिति
वमनविरेचनयोः । दोषानिति व्यापदः । शोधनयोश्च विधिर्य-
द्यपि कल्पनासिद्ध्युपकल्पनीयादौ तत्र तत्राभिहितः, तथाऽप्य-
नुकविशेषप्रतिपादनार्थमभिधानं, तत्प्रसङ्गाच्च तत्राप्युक्तोऽर्थ-
उच्यते, सर्वथाऽनुक्ताभिधानं ‘नातिशिनधानं विरेचयेद’ इत्यादि
ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

अत्युष्णवर्षशीता हि ग्रीष्मवर्षाहिमागमाः ।

तदन्तरे प्रावृडाद्यास्तेषां साधारणास्त्रयः ॥ ४ ॥

औत्सर्गिकं संशोधनयोग्यं कालं दर्शयन्नाह—अत्युष्ण-
स्यादि । अत्युष्णेत्यादि ग्रीष्मादिषु यथासंख्यं ज्ञेयम् । तदन्तरे
इति ग्रीष्मादीनां मध्ये । प्रावृडाया इति प्रावृद्दशरदसन्ताः ।
तेषां साधारणा इति उष्णवर्षशीतानां साधारणाः; अनुद्भूतो-
ष्णवर्षशीता इति यावत् ॥ ४ ॥

प्रावृद् शुचिनभौ ज्ञेयौ शरदूर्जसहौ पुनः ।

तपस्यश्च मधुश्चैव वसन्तः शोधनं प्रति ॥ ५ ॥

पैतानृतून् विकल्प्यैवं दद्यात् संशोधनं भिषक् ।
स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य व्याधौ व्याधिवशेन तु ॥ ६ ॥

प्रावृडशीर्ष मासविभागेन दर्शयन्नाह—प्रावृद् शुचिनभावि-
त्यादि । शुचिनभौ आषाढश्रावणौ । ऊर्जसहौ कार्तिकमार्गशीर्षौ ।
तपस्यः फाल्गुनः । मधु चैत्रः । शोधनं प्रतीति शोधने कर्तव्येऽर्थं
यथोक्तः प्रावृडादिऋतुविभागो भवति; स्वस्थवृत्तौ रसोत्पत्तौ
वा तस्याशितयोक्त एव वर्षाशरद्रेमन्तशिशिरवसन्तग्रीष्मरूपः
ऋतुकर्मो भवति । एतादृशमिति प्रावृडशीर्षदृत्तून् । विकल्प्यैवमिति
यथोक्तमासविभागेन व्यवस्थाप्य संशोधनं दद्यात् । एतदुक्तसं-
शोधनाऋतुकर्मविभागेनैव चरकसंस्कारेऽपि नवेगान्धार-
णीये “भाषणप्रथमे मासि” (सू. अ. ७) इत्यादिना ग्रन्थेन चैत्र-
श्रावणप्रहायणेषु वमनादिसंशोचनसुक्ते, तथा रोमभिषमिजतीये
(वि. अ. ८) च शिशिरं परिलज्ज्य प्रावृडादिनैव ऋतुकर्मः संशो-
धनाऋतुयोक्तः; तेन, रसबलोत्पादचिन्तायां स्वस्थवृत्तानुष्ठानेषु
च शिशिरादिकर्मो भवति, संशोधनव्यवस्थायां तु प्रावृडादिरिति
प्रावृडादिकर्मोऽयं संशोधनानुकूलतयाऽऽचार्येण कल्पितो न पार-
मार्थिकः । ये तु, प्रावृडादिकर्मं गङ्गाया दक्षिणे कूले, उत्तरेऽपि
शिशिरादिकर्मं वदन्ति, तन्मते “शोधनं प्रति” इति ग्रन्थोऽनु-
पपन्नः; तेन, “भूयो वर्षति पर्जन्यो गङ्गाया दक्षिणे जलम् ।
तेन वर्षाप्रावृडाख्यौ ऋतू तेषां प्रकल्पितौ” इत्यादिना ग्रन्थेन

१ ‘भन्तरेषु प्रावृडाया हेयाः साधारणास्त्रयः’ इति पा० ।

२ ‘पैतानृतून् विकल्प्यैवं दद्यात्’ इति, ‘पैतानृतून् विकल्प्याथ’
इति च पा० । ३ ‘प्रकल्पितौ’ इति पा० ।

१ ‘न वा वहति’ इति, ‘न च धावति’ इति च पा० । २ ‘चामा-
गतव्यापच्चिकित्सार्थमेव वमन’ इति पा० ।

यदि नाम देशभेदेनापि ऋतुकमः पारमार्थिकोऽभिधीयते,
तथाऽपि नासावाचार्यस्येहाभिमतः, प्रपञ्चितश्चायमर्थः सूत्रस्थान
एव । अर्थं च शोधनकालोपदेशोऽनाल्ययिके व्याधौ हेयः,
आल्ययिके तु ऊष्मादिप्रतिकारं कृत्वा अत्युष्णोऽपि काले संशो-
धनप्रवृत्तिर्नवत्येव, उक्तो ह्ययमर्थः रोगभिरभिजतीये—“आल्य-
यिके तु पुनः कर्मणि कामस्तु विकल्प्य कृत्रिमगुणोपधानेन”
(वि. अ. ८) इत्यादिना ग्रन्थेन ॥ ५ ॥ ६ ॥

कर्मणां वमनादीनामन्तरेष्वन्तरेषु च ।

क्षेहस्वेदो प्रयुञ्जीत स्नेहं चान्ते प्रयोजयेत् ॥ ७ ॥

कर्मणामित्यादौ अन्तरेष्विति वमनानन्तरं विरेचने कर्तव्ये
विरेचनानन्तरं वा वसौ कर्तव्ये स्नेहस्वेदौ यथोक्तविधानेन
पुनः कर्तव्यौ, न सक्तप्रयुक्तैरेव स्नेहस्वेदेन पक्वकर्माणि कर्त-
व्यानीत्यर्थः । स्नेहं चान्ते प्रयोजयेदिति संशोधनकर्मपरिस-
माप्ती संशोधनजनिताग्निरतिहरार्थं संशमनीयस्नेहं प्रयोजये-
दित्यर्थः ॥ ७ ॥

विसर्पपिडकाशोफकामलापाण्डुरोगिणः ।

अभिघातविषातंश्च नातिस्निग्धान् विरेचयेत् ॥ ८ ॥

नातिस्निग्धानिति अनतिस्निग्धकफायुः नरान् ॥ ८ ॥

नातिस्निग्धशरीराय दद्यात् स्नेहविरेचनम् ।

स्नेहोत्कृष्टशरीराय रूक्षं दद्याद्विरेचनम् ॥ ९ ॥

अवश्यकर्तव्ये विरेचने सति अतिस्निग्धशक्तिस्थयोः सम्य-
भ्योगकारकं विरेचनं दर्शयन्नाह—नातीत्यादि । स्नेहविरेचनमिति
स्निग्धं विरेचनमित्यर्थः । अनतिस्निग्धे स्नेहविरेचनमनतिस्निग्ध-
त्वेन क्रियमाणविरेचनयोगोपप्रतिषेधार्थम् ; अतिस्निग्धस्य स्नेह-
विरेचनं स्नेहनप्रकर्षादतिवेगं गच्छन् प्रचलितानपि दोषान्
निहन्तुं न शक्नोति, दोषास्तु तेन विरेचनेन स्वस्थानात् प्रच्या-
विता भूयः क्षोतःसु लीयन्ते, तत्प्रतिषेधार्थं रूक्षं विरेचनं सम्य-
भ्योगकारकं दद्यादित्यसाधयः ॥ ९ ॥

स्नेहस्वेदोपपन्नेन जीर्णे मात्रावदौषधम् ।

एकाग्रमनसा पीतं सम्यग्योगाय कल्पते ॥ १० ॥

सम्यग्योगकारिकां संशोधनसामग्रीमाह—स्नेहस्वेदोपपन्नेन-
त्यादि । मात्रावदिति ‘अल्पमात्रं महावेगं’ इत्यादिना वक्ष्यमा-
णमल्पमात्रावत्त्वं हेयम् । एकाग्रमनसेति संशोधनकचित्तेन,
कामादित्यग्रमनसो हि वेगविघातादयोगः स्यात् ॥ १० ॥

स्निग्धात् मात्राद्यथा तोयमयत्नेन प्रणुद्यते ।

कफादयः प्रणुद्यन्ते स्निग्धाहेहातयौषधैः ॥ ११ ॥

आर्द्रं काष्ठं यथा वह्निर्विष्यन्दयति सर्वतः ।

तथा स्निग्धस्य वै दोषान् स्वेदो विष्यन्दयेत् स्थिरान्

१ ‘मन्तरे चान्तरे पुनः’ इति पा० । २ ‘कुष्ठवीसर्पपिडका-
कामलापाण्डुरोगिणः’ इति पा० । ३ ‘दद्याद्द्रव्यं विरेचनम्’ इति
पा० । ४ ‘अतिस्निग्धे चातिभोगः शक्यते, तत्प्रतिषेधार्थं रूक्षविरे-
चनम्’ इति पा० ।

क्षिष्टं वासो यथोत्कृष्टमलः संशोध्यतेऽम्भसा ।
स्नेहस्वेदस्तथोत्कृष्टमलः शोध्यते शोधनैर्मलः ॥ १३ ॥

स्नेहस्वेदयोः फलं ‘स्निग्धात् मात्रात्’ इत्यादिना भूरिदृष्टा-
न्तेन दर्शयन् स्नेहस्वेदयोरेववक्ष्यतेत्युक्तां सूचयति । अयत्नेनेति
अल्पयासेन । प्रणुद्यन्ते इति आकृष्यन्ते । विष्यन्दयति सर्वतः
इति सर्वतः स्थितं द्रवमाकषेति । अग्निहृष्टान्तेन स्निग्धमात्रस्य
सम्यग्दोषहरणमुच्यते, तृतीयदृष्टान्तेन तु स्नेहस्वेदयोर्मिलितयोः
फलमुच्यते । क्षिष्टमिति स्थानम् । उत्कृष्टयेति क्षाराग्निसंब-
न्धात् ससुक्तेयम् ॥ ११-१३ ॥

अजीर्णे वर्धते ग्लानिर्विवन्धश्चापि जायते ।

पीतं संशोधनं चैव विपरीतं प्रवर्तते ॥ १४ ॥

शोधनसम्यग्योगसामग्र्यभिधाने प्रोक्तस्नेहस्वेदयोः फलम-
भिधाय, कमागतस्य जीर्णे पीतमित्यस्य विपर्यये दोषमाह—
अजीर्णे वर्धते ग्लानिरिति; अजीर्णवस्थायां पीते शोधने सति
ग्लानिर्मेहती भवति । विपरीतं प्रवर्तते इति वमनमथो याति,
विरेचनं चोर्षं याति ॥ १४ ॥

अल्पमात्रं महावेगं बहुदोषहरं सुखम् ।

लघुपाकं सुखास्वादं ग्रीणं व्याधिनाशनम् ॥ १५ ॥

अधिकारि च व्यापत्तौ नातिग्लानिकरं च यत् ।

गन्धवर्णरसोपेतं विद्यान्मात्रावदौषधम् ॥ १६ ॥

मात्रावदिति यदुक्तं तद्विद्वगिति—अल्पमात्रमित्यादि ।
अल्पमात्रं महावेगमिति अल्पमात्रत्वे सत्यपि प्रशस्तमहावेगम् ।
अधिकारीति व्यापत्तावपि इन्द्रियकारकारि । मात्रावदिति प्रशस्त-
मात्रावत् । यद्यपि च सुखास्वादो दोषाः मात्रायाः फलं न भवन्ति,
तथाऽपीह मात्रायाः प्रशस्तत्वेन द्रव्यसंस्कारादिविशेषाधीना
अपि ते गृह्यन्ते; सुखाद्याश्रयद्रव्यगतत्वमपि हि मात्रायाः
प्राशस्त्यमिदं; किंवा, एवम्भूते एव संशोधने एतन्मात्रावत्त्वं
परिभाषितं हेयम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

विधूय मानसान् दोषान् कामादीनश्चभोदयान् ।

एकाग्रमनसा पीतं सम्यग्योगाय कल्पते ॥ १७ ॥

एकाग्रमनसेति यदुक्तं तद्विद्वगिति—विधूयेत्यादि ॥ १७ ॥

नरः श्वो वमनं पाता भुञ्जीत कफवर्धनम् ।

सुजरं द्रवभूयिष्ठं, लघ्वशीतं विरेचनम् ॥ १८ ॥

उत्कृष्टाल्पकफत्वेन क्षिप्तं दोषाः स्ववन्ति हि ।

वमनविरेचनयोः पूर्वदिने यथा भोक्तव्यं तदाह—नरं
इत्यादि । एतत् प्रायुक्तमपि प्रकरणवशाद्विद्वेषाभिधित्यसाऽभि-
धीयते । पातेति पातुकामः । द्रवभूयिष्ठमिति च्छेदः । विरेचनं
पाता लघु अशीतं च भुञ्जीतेति संबन्धः । एवम्भूत-

१ ‘क्षारोत्कृष्टे यथा वस्त्रे मलः शुभ्रति वारिणा । स्नेहस्वेदस्त-
थोत्कृष्टो दोषः शुद्धयति शोधनैः’ इति पा० । २ ‘कामक्रोधमथ-
दिकान्’ इति पा० ।

भोजनोपपत्तिमाह—उत्क्रिष्टेत्यादि । उत्क्रिष्टात्पकफत्वेनेति वमनं प्रति उत्क्रिष्टकफत्वेन, विरेचनं प्रति त्वल्पकफत्वेनेति विभागः ॥ १८ ॥—

पीतौषधस्य तु भिषक् शुद्धिलिङ्गानि लक्षयेत् ॥१९॥

ऊर्ध्वं कफानुगे पित्ते विट्पित्तेऽनुकफे त्वधः ।

हृतदोषं वदेत् कार्यदौर्बल्ये चेत् सलाघवे ॥ २० ॥

वमनविरेचनयोः शुद्धिलिङ्गानि यद्यपि प्रागुक्ताणि, तथाऽपीह शेषौषधमलादिविशेषाभिधानार्थं पुनः पीतौषधस्यादिना तान्यभिधत्ते । कफानुगे पित्ते ऊर्ध्वहृतदोषं वदेत्, विट्पित्ते चाऽनुकफे दृश्यमानेऽधोहृतदोषं वदेदिति योजना; एतत् कफान्तत्वं विरेचनस्य, वमनस्य च पित्तान्तत्वं पूर्वमेव व्याहृतम् । एतत् पित्तान्तत्वं कफान्तत्वं वाऽसम्यक्शुद्धेऽपि दोषस्यानुपूर्वाऽवस्थानाद्भवतीति कृत्वा लक्षणान्तराण्यपि एतयोः साहचर्येणाह—कार्यदौर्बल्ये चेत् सलाघवे इति ॥ १९ ॥ २० ॥

वामयेतु ततः शेषमौषधं न त्वलाघवे ।

सैमित्येऽनिलसङ्गे च निरुद्धारेऽपि वामयेत् ॥२१॥

आलाघवात्तनुत्वाच्च कफस्यापत् परं भवेत् ।

विरेचनयोगे साधशेष एवौषधे शुद्धिलक्षणदर्शने सति कर्तव्यमाह—वामयेतु ततः शेषमौषधमिति; शुद्धिलक्षणे जाते शेषमौषधमुपलभ्य विरेचनतियोगप्रतिषेधार्थं वामयेदित्यर्थः । न त्वलाघवे इत्यनेन लाघवव्यतिरिक्तशेषशुद्धिलक्षणदर्शने सत्यपि न विरेचनशेषौषधमिति कर्तव्या । वमनौषधप्रयोगे कर्तव्यमाह—सैमित्ये इत्यादि । वमनौषधप्रयोगे यावत् सैमित्यानिलसङ्गौ वर्तते, तावन्निरुद्धारेऽपि भेषजे सति वमनं कारयितव्यम् । एतद्वमनावधिमाह—आलाघवात्तनुत्वाच्च कफस्येति । प्रमादाद्वाधवतनुत्वयोः परतः क्रियमाणवमनस्य दोषमाह—आपत् परं भवेदिति; आपदिति अतियोगलक्षणा । अन्ये तु, सैमित्ये इत्यादिनाऽपि विरेचनौषधस्यैवावस्थिकं वमनमुच्यते इत्याहः ॥ २१ ॥—

वसिते वर्धते वह्निः शमं दोषा ब्रजन्ति हि ॥ २२ ॥

वसितं लङ्घयेत् सम्यग्जीर्णलिङ्गान्यलक्षयन् ।

तानि दृष्ट्वा तु पेयादिक्रमं कुर्याच्च लङ्घनम् ॥ २३ ॥

यथोक्तवमनफलमाह—वसिते वर्धते इत्यादिना । सम्यग्जीर्णलिङ्गान्यलक्षयन्निति संशोधनभेषजस्य वक्ष्यमाणसम्यग्जीर्णलिङ्गान्यलक्षयन् । तानिपि जीर्णौषधलिङ्गानि ॥ २२ ॥ २३ ॥

संशोधनाभ्यां शुद्धस्य हृतदोषस्य देहिनः ।

यैत्याग्निर्मन्दतां तस्मात् क्रमं पेयादिमाचरेत् ॥२४॥

शुद्धस्य पेयादिक्रमोपपत्तिमाह—संशोधनाभ्यामित्यादि । यद्यपि निरुद्धस्याप्यग्निमान्यं भवति, तथाऽपि निरुद्धस्य तादृग-

ग्निमान्यं न भवति येन पेयादिक्रमः क्रियते, अतो निरुद्धव्युदासार्थं संशोधनाभ्यामिति द्विवचनं कृतम् । या तु सम्यग्विरेक्तलक्षणे—“ऊर्ध्वोऽग्निः” (सि. अ. १) इत्यनेनाग्निवृद्धिरूपा, सा च विरेचनौषधक्षोभातिसङ्गात् कृताऽग्निमान्यापेक्षयाऽग्निवृद्धिः; तेनेह आत्यग्निर्मन्दतामिति वचनेन समं न विरोधः ॥ २४ ॥

कफपित्ते विशुद्धेऽल्पं मद्यपे वातपैत्तिके ।

तर्पणादिक्रमं कुर्यात् पेयाऽभिम्यन्दयेद्धि तान् ॥२५॥

तर्पणादिविषयमाह—कफपित्ते इत्यादि । विशुद्धेऽल्पमिति असम्यग्विशुद्धे । तर्पणादिक्रमे च पेयायाः स्थाने स्वच्छतर्पणं, विलेप्याः स्थाने च घनतर्पणं देयम् ॥ २५ ॥

अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुच्छृण्वोर्जो मनस्विता ।

लघुत्वमिन्द्रियोद्धारशुद्धिर्जीर्णौषधाकृतिः ॥ २६ ॥

कुम्भो दाहोऽङ्गसदनं भ्रमो मूर्च्छा शिरोरुजा ।

अरतिर्वलहानिश्च सावशेषौषधाकृतिः ॥ २७ ॥

जीर्णौषधलिङ्गान्याह—अनुलोम इत्यादि । ऊर्जः बलम् । इन्द्रियशुद्धिः इन्द्रियपाटवम् । उद्धारस्य चोषधगन्धादिविरहितमेव शुद्धिः ॥ २६ ॥ २७ ॥

अकालेऽल्पातिमात्रं च पुराणं न च भावितम् ।

असम्यक्संस्कृतं चैव व्यापद्येतौषधं द्रुतम् ॥ २८ ॥

यादृशमौषधं व्यापद्यते तदाह—अकाले इत्यादि । अल्पं वा अतिमात्रं वाऽल्पातिमात्रम् । न च भावितमिति खरसैस्तुल्यवीर्यैर्वाऽभावितम् ॥ २८ ॥

आध्मानं परिकर्तिश्च स्नावो हृद्वात्रयोर्ग्रहः ।

जीवादानं सविश्रंशः स्रग्भः सोपद्रवः कुम्भः ॥२९॥

अयोगादतियोगाच्च दृशेता व्यापदो मताः ।

प्रेथ्यभेषज्यवैद्यानां वैगुण्यादातुरस्य च ॥ ३० ॥

संशोधनायोगादतियोगजन्या आविष्कृता व्यापदः प्राहुः—आध्मानमित्यादि । (आध्मानादयश्चामी नावश्यमयोगातियो-गान्ते भवन्ति, तेनोपद्रवभूतत्वात् पृथगुक्ताः ।) एता व्यापदः प्रेथ्यादिवैगुण्यादुत्पन्ना अयोगादतियोगाच्च भवन्तीति वाक्यार्थः । तत्राध्मानमयोगाद्भवति, परिकर्तिका त्वतियोगात्, स्नावोऽयोगात्, हृद्ग्रहोऽप्ययोगादेव, तथाऽङ्गसदोऽयोगाच्च भवति, जीवादानमतियोगात्, विश्रंशस्तु गुदग्रंश-संश्रांश-कण्ठादिलक्षण-ग्रंशभेदाद्विषयो वक्तव्यः; गुदग्रंश-संश्रांशवतियोगजन्यौ, शेषस्तु विश्रंशोऽयोगजन्यः; उपद्रवोऽप्ययोगजन्य एव, कुम्भोऽप्ययोगजः । एतेषां चायोगातियोगजन्यत्वविभाग उत्तरग्रन्थे स्फुटो भविष्यति । यद्यपि चायोगातियोगमिथ्यायोगास्तत्र तत्र कारणत्वेनोक्ताः, तथाऽपीह वमनविरेचनयोर्मिथ्यायोगं नेच्छति;

१ ‘विरेचनौषधजन्याशयक्षोभकृतादिमान्यापेक्षयौर्ध्वोर्ध्ववृद्धिः’

इति शिवदाससेनः । २ ‘दाहोऽङ्गसदनं भ्रमो मूर्च्छा शिरोरुजा’

इति पा० । ३ अयं पाठः कनिष्ठसूत्रे न पठ्यते ।

१ ‘ऊर्ध्वकृतदोषं’ इति पा० । २ ‘अधःकृतदोषं’ इति पा० ।

३ ‘लङ्घितस्य च’ इति पा० । ४ ‘यास्यतिरिजुतां’ इति पा० ।

च. सं. ८९

यतो दोषाणां चतुर्विधैव प्रवृत्तिर्भवति, यत्—अतिप्रवृत्तिः, असम्यक्प्रवृत्तिर्वा, अप्रवृत्तिः, अल्पप्रवृत्तिर्वा; तन्नायप्रवृत्त्यल्पप्रवृत्ती अयोग्यगृहीते एव; याऽपि चात्र प्रातिलोभ्येन प्रवृत्तिः, साऽपि दोषस्यापेक्षितस्याप्रवर्तकत्वाद्योग्यगृहीततैव; वक्ष्यति हि—“अयोगः प्रातिलोभ्येन न चाल्पं वा प्रवर्तनम्” इति ॥२९॥३०॥

योगः सम्यक्प्रवृत्तिः स्यादतियोगोऽतिवर्तनम् ।

अयोगः प्रातिलोभ्येन न चाल्पं वा प्रवर्तनम् ॥३१॥

श्लेष्मोत्क्रिष्टेन दुर्गन्धमद्वयमिति वा बहु ।

विरचनमजीर्णं च पीतमूर्ध्वं प्रवर्तते ॥ ३२ ॥

क्षुधार्तमृदुकोष्ठभ्यां स्वल्पोत्क्रिष्टकफेन वा ।

तीक्ष्णं पीतं स्थितं क्षुधं वमनं स्याद्विरचनम् ॥३३॥

प्रातिलोभ्येन दोषाणां हरणाच्चे ह्यस्तृप्तश्चः ।

अयोगसंज्ञे, कृच्छ्रेण याति दोषो नवाऽल्पशः ॥३४॥

योगातियोगायोगस्वरूपमाह—योग इत्यादि । अतिवर्तनमिति संशोध्यतिरिक्तप्रवर्तनम् । प्रातिलोभ्येनेति वमनस्य विरेचनेन, विरेचनस्य वमनेन प्रवर्तनम्; एतच्च प्रातिलोभ्यप्रवर्तनं प्रायो विवक्षितदोषाप्रवर्तकतयैवायोगनिक्षिप्तम् । न चाल्पं वा प्रवर्तनमिति सर्वथाऽप्रवर्तनमल्पं वा प्रवर्तनमिति । स्थितमिति क्षयितं ऊर्ध्वं गच्छेत् । एतप्रातिलोभ्यप्रवृत्त्या यथाऽयोगत्वं तदाह—प्रातिलोभ्येनेत्यादि । प्रातिलोभ्येनाकृत्स्नहरणात् अयोगसंज्ञे ते इति योज्यम् । प्रातिलोभ्यहरणेऽकृत्स्नदोषहरणमेव दर्शयिष्याह—कृच्छ्रेणेत्यादि । प्रातिलोभ्यहरणे कृत्स्नो दोषो न याति, अल्पशो वा यासीति भावः; तेनाकृत्स्नदोषहरणं प्रति-लोभ्यहरणे उपपन्नमिति भावः । ‘कृच्छ्रेण यदागच्छति चाल्पशः’ इति पाठे, यच्छब्दो हेतौ; पूर्वत्र पाठे वा शब्दो हेतौ ॥ ३१-३४ ॥

पीतौषधो न शुद्धश्चेज्जीर्णं तस्मिन् पुनः पिबेत् ।

औषधं न त्वजीर्णोऽन्यद्भयं स्यादतियोगतः ॥ ३५ ॥

कोष्ठस्य गुरुतां ज्ञात्वा लघुत्वं बलमेव च ।

अयोगे मृदु वा दद्यादौषधं तीक्ष्णमेव वा ॥ ३६ ॥

आध्मानवीनामयोगातियोगो कारणत्वेनोक्तौ, तेन कारणयोरयोगातियोगयोः प्रथमं हेतुलिङ्गचिकित्सिताणि ग्राह—पीतौषध इत्यादि । जीर्णं इति औषधे जीर्णं । पुनः पिबेदिति तदहरैव । भयं स्यादतियोगत इति पूर्वाजीर्णौषधनवीनौषधाभ्याम-तियोगः स्यात् । मृदु वा दद्यादित्यादौ गुरुकोष्ठे बलवति तीक्ष्णं, लघुकोष्ठे दुर्बले च मृदु दद्यादिति व्यवस्था ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

वमनं न तु दुर्बलं दुष्कोष्ठं न विरेचनम् ।

पाययैतौषधं भूयो हन्यात् पीतं पुनर्हि तौ ॥ ३७ ॥

१ ‘यदा गच्छति चाल्पशः’ इति, ‘नवा गच्छति चाल्पशः’

इति च पा० । २ ‘स्थितं’ इति पा० । ३ ‘दुर्बलं मृदुकोष्ठे’ इति पा० ।

पुनर्वमनविरचनादानविषयौ ग्राह—वमनं न त्वित्यादि । पुनः पीतं तु हन्यादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

अग्निग्धस्निग्धेहस्य रुक्षस्यानवमौषधम् ।

दोषानुत्क्रिष्ट्य निर्हर्तुमशक्तं जनयेद्गदान् ॥ ३८ ॥

विभ्रंशं श्वयथुं हिकां तमसो दर्शनं भ्रशर्म ।

पिण्डकोद्वेष्टनं कण्डूमूर्खैः सार्दं विवर्णताम् ॥३९॥

लोकप्रवृत्तिरूपमयोगं कारणभेदेनाह—अग्निग्धेत्यादि । अग्निग्धस्येति असम्यक्स्निग्धस्य । रुक्षस्येति न मनागपि स्निग्धस्य । अनवमिति जीर्णतया मन्दवीर्यम् । निर्हर्तुमिति निःशेषेण हर्तुम् । विभ्रंशमिति विपरीतप्रवृत्तिसामर्थ्यम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

स्निग्धस्निग्धस्य चात्यल्पं दीप्ताग्नेर्जीर्णमौषधम् ।

शीतैर्वा स्तब्धमामे वा दोषानुत्क्रिष्ट्य नाहरेत् ॥४०॥

तानेव जनयेद्भोगानयोगः सर्व एव सः ।

विज्ञाय मतिमांस्त्रयथोक्तां कारयेत् क्रियाम् ॥४१॥

तं तैललघुणाभ्यक्तं स्निग्धं प्रस्तरसङ्करैः ।

पाययेत् पुनर्जीर्णं समुच्चैर्वा निरुहयेत् ॥ ४२ ॥

निरुद्धं च रसैर्धातुभोजयित्वाऽनुवासयेत् ।

फलमागधिकादारुसिद्धतैलेन मात्रया ॥ ४३ ॥

स्निग्धं वातहरैः श्लेहैः पुनस्तीक्ष्णेन शोषयेत् ।

न चातितीक्ष्णेन ततो ह्यतियोगस्तु जायते ॥ ४४ ॥

अपरमयोगमाह—स्निग्धस्निग्धस्य चेत्यादि । जीर्णमिति अल्पत्वादीप्तामित्राच्च जीर्णम् । आमै इति अपक्वे दोषे, ‘पीतं’ इति शेषः । एतेऽत्रायोगलक्षणत्रयेण ये प्रतिपादिता गदा न ते भिन्नसामग्रीजन्या भिन्नचिकित्सा वा, तेन न पूर्वमयोगजन्य-व्यापतिप्रस्तावे पठिताः । एवमतियोगलक्षणतया वक्ष्यमाणदे-व्यपि वाच्यम् । यथोक्तमिति ‘पीतौषधो न शुद्धश्चेत्’ इत्यादि-नोक्तं; किंवाऽत्र ‘तं तैलं’ इत्यादिप्रत्ययेनोक्तम् । पाययेतेति संशो-धनं पाययेत् । धान्वैरिति धन्वमृगपक्षिमांसरसैः ॥ ४०-४४ ॥

अतितीक्ष्णं क्षुधार्तस्य मृदुकोष्ठस्य भेषजम् ।

हृत्वाऽऽशु विट्पित्तकफान् धातुन्विस्वावेद्भवान् ॥

बलस्वरक्ष्यं दाहं कण्ठशोषं भ्रमं तृषाम् ।

कुर्याच्च मधुरैस्तत्र शेषमौषधमुल्लिखेत् ॥ ४६ ॥

वमने तु विरेकः स्याद्विरैके वमनं पुनः ।

परिपेकावगाहाद्यैः सुशीतैः स्तम्भयेच्च तत् ॥ ४७ ॥

कषायमधुरैः शीतैरन्नपानौषधैस्तथा ।

रक्तपित्तातिसारमैदांहज्वरहरैरपि ॥ ४८ ॥

अञ्जनं चन्दनोशीरमज्जासूक्ष्मार्करोदकम् ।

लाजचूर्णैः पिबेन्मन्थमतियोगहरं परम् ॥ ४९ ॥

१ ‘पुनः पीतं भूयो हन्यादित्यर्थः’ इति पा० । २ ‘तृषां’ इति पा० ।

३ ‘कुमं’ इति पा० । ४ ‘मृदु’ इति पा० ।

शुक्लामिवां वटादीनां सिद्धां पेयां समाश्लिकाम् ।
वर्चःसां ग्राहिकैः सिद्धं क्षीरं भोज्यं च दापयेत् ॥ ५० ॥
जाङ्गलैर्वा रसैर्भोज्यं पिच्छावस्तिष्ठ शस्यते ।
मधुरैरनुवास्यश्च सिद्धेन क्षीरसर्पिषा ॥ ५१ ॥

अतियोगस्य हेत्वादिकमाह—अतितीक्ष्णमित्यादि । इयं च सामग्री विरेचनातियोगस्यैव घटते; यतो मृदुकोष्ठे बुभुक्षिते च विट्पित्तकफहरणक्रमेण च सैर्वातियुज्यते; वमनातियोग-सामग्री चानेनोदाहरणेनोक्षेया; किंवा, अतितीक्ष्णमिति पदेनैव वमनस्याप्यतितीक्ष्णत्वमतियोगकारणमुक्तं, विट्पित्तकफहरणं यथायोग्यतया क्रमेण विरेचने वमने च बोद्धव्यम् । शेषसौष-धमुल्लिखेदिति तादात्विकी चिकित्सा । मृद्वितिपदं वमनेन विरे-चनेन च संबध्यते । वटादीनामिति न्यप्रोथोदुम्बराश्वत्थकपी-तनानाम् । वर्चःसंग्राहिकाः बहुविरेचनशताश्रित्योक्ताः त्रि-य-ज्वरनन्तादयः ॥ ४५-५१ ॥

वमनस्यातियोगे तु शीताम्बुपरिषेचितः ।
पिबेत् कैफहरैर्मथ्य सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ ५२ ॥
सोद्गारायां भृशं वम्यं मूर्च्छायां धान्यमुस्तयोः ।
समधूकाञ्जनं चूर्णं लेहयेन्मधुसंयुतम् ॥ ५३ ॥
वमतोऽन्तःप्रविष्टायां जिह्वायां कवलप्रहाराः ।
स्निग्धाम्ललवणैर्हवैर्युषक्षीरसैर्हिताः ॥ ५४ ॥
फलान्यम्लानि खादेयुस्तस्य चान्येऽग्रतो नराः ।
निःसृतां तु तिलद्राक्षाकल्कलितां प्रवेशयेत् ॥ ५५ ॥
वैगम्रहानिलरोगेषु घृतमांसोपसाधिताम् ।
यवागूं तनुकां दद्यात् स्नेहलेहै च बुद्धिमान् ॥ ५६ ॥

पुरतोऽम्लफलखादनं मुखसावणेन जिह्वास्त्वधत्वं हेतुम् ।
अतियोगे निःसृतामिति जिह्वाविशेषणम् ॥ ५२-५६ ॥

वमितश्च विरिक्तश्च मन्दाग्निश्च विलङ्घितः ।
अग्निप्राणविवृद्धर्थं क्रमं पेयादिकं भजेत् ॥ ५७ ॥

अतियोगेऽपि यथा पेयादिकमो भवति तदाह—वमितश्चे-त्यादि । अतिहरणादतिवमितोऽतिविरिक्तश्चेति बोद्धव्यम् ॥ ५७ ॥

बहुदोषस्य रुक्षस्य हीनाग्नेरल्पमौषधम् ।
सोदावर्तस्य चोत्किंश्च दोषान्माग्रांश्चिरुध्य च ॥ ५८ ॥
भृशमाध्मापेयन्नाग्निं पृष्ठपाश्वंशिरोरुजम् ।
श्वासविण्मूत्रवातानां सङ्गं कुयीक्ष दाहणम् ॥ ५९ ॥
अभ्यङ्गस्वेदवर्त्यादि सनिरुहानुवासनम् ।
उदावर्तहरं सर्वं कर्माध्मातस्य शस्यते ॥ ६० ॥

अयोगातियोगयोरौष्मानादिव्यापदां यथाक्रमं हेतुलिङ्घि-कित्सादि निर्दिशचाह—बहुदोषस्येत्यादि । एताश्च व्यापदो नावश्यमतियोगायोगयोर्भवन्ति, उपद्रवभूतत्वात्; अत एवोप-कल्पनीये—“अतियोगायोगनिमित्तानिमानुपद्रवान् विधात्—“आध्मानं परिकर्तिका” (सू. अ. १५) इत्यादिना ग्रन्थेन एता दश व्यापदः प्रतिपादिताः ॥ ५८-६० ॥

स्निग्धेन गुरुकोष्ठेन सामे बलवदौषधम् ।
क्षामेण मृदुकोष्ठेन श्रान्तेनाल्पबलेन वा ॥ ६१ ॥
पीतं गत्वा गुदं साममाशु दोषं निरस्य च ।
तीव्रशूलं सपिच्छास्त्रां करोति परिकर्तिका ॥ ६२ ॥
लङ्घनं पाचनं सामे रुक्षोष्णं लघुभोजनम् ।
बृंहणीयो विधिः सर्वैः क्षामस्य मधुरस्तथा ॥ ६३ ॥

परिकर्तिकांमाह—स्निग्धेनेत्यादि । पीतं गत्वा गुदमित्यादि विरेचनातियोगजन्यपरिकर्तिकायां सङ्गतं, न वमनातियोगज-न्यपरिकर्तिकायाम्; उपकल्पनीये च साक्षाद्वमनायोगातियोग-जन्यतयैवाध्मानादय उक्ताः, तेनानुक्तोऽपि वमनव्यापसौ परिकर्तौऽनेनोदाहरणेन कल्पनीयः; तन्त्रान्तरेऽप्युक्तं—“या तु परिकर्तिका विरेचने, तद्वमने कण्ठकर्षणं; योऽधःपरित्वावो विरेचने, स वमने कफप्रसेकः” (सु. वि. अ. ३४) इति; तद-नया दिशा आध्मानादीनि वमनविरेचनयोरयोगातियोगजन्य-तया व्याख्यातान्तीत्येकः । आशु दोषं निरस्येति वमनातियोग-जन्येयं व्यापत् । अत्र लङ्घनादिक्रिया अतियोगे सत्यप्यामयाच-नाय हेत्वा । क्षामेण मृदुकोष्ठेनेत्यादिसंग्राहितस्य क्षामपुरुष-प्रभवस्य लङ्घनपाचनयुगपकान्तमेव ॥ ६१-६३ ॥

आमे जीर्णंऽनुबन्धश्चेत् क्षाराम्लं लघु शस्यते ।
पुष्पकासीसमिश्रं वा क्षारेण लवणेन वा ॥ ६४ ॥
सदाडिमरसं सर्पिः पिबेद्वातेऽधिके सति ।
दध्यम्लं भोजने पाने संयुक्तं दाडिमत्वचा ॥ ६५ ॥
देवदारुतिलानां वा कल्कमुष्णाम्बुना पिबेत् ।
अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षकदन्तैर्वा शृतं पयः ॥ ६६ ॥
कषायमधुरं शीतं पिच्छावस्तिष्ठमथापि वा ।
यष्टीमधुकसिद्धं वा स्नेहवस्ति प्रदापयेत् ॥ ६७ ॥

आमावस्थाकर्तव्यमाह—आमे जीर्णं इत्यादि । क्षाराम्लं लघु शस्यत इति अतीसारे यदुक्तं—“चात्रेरीकोलदध्यम्ल-नागरक्षारसंयुतम् । घृतं” (वि. अ. १९) इति; लघुमात्रं च शस्यत इति ज्ञेयम् । पुष्पकासीसमिलज पुष्पशब्देन केचित् सांग्राहिकानि वातकीकुसुमादीनि ग्राहयन्ति ॥ ६४-६७ ॥
अल्पं तु बहुदोषस्य दोषमुत्किंश्च भेषजम् ।
अल्पाल्पं स्त्रावयेत् कण्डूं शोफं कुष्ठानि गौरवम् ६८

१ 'तदेवातियुज्यते' इति पा० । २ 'फलरसैर्मथ' इति पा० ।
३ 'वाग्राहानिलरोगेषु' इति पा० । ४ 'तन्वीं दद्यात्वाग्रां च' इति पा० । ५ 'हन्त्यात्' इति पा० । ६ 'पेयादिमाचरेत्' इति पा० ।

१ 'उपद्रवभूतत्वात्' इति पा० । २ 'दोषनं' इति पा० ।
३ 'अतिविरेचनयोरयोगातियोगजन्य' इति, 'उदेनोदाहरणेन' इति च पा० ।
४ 'दध्यं भोजनं' इति पा० । ५ 'वस्ति' इति पा० ।

कुर्याच्चान्नबलोक्तेः शसैमित्याहचिपाण्डुताः ।
परिस्त्रावः स, तं दोषं शमयेद्दामयेदपि ॥ ६९ ॥
क्षेहितं वा पुनस्तीक्ष्णं पाययेत् विरेचनम् ।
शुद्धे चूर्णासवारिष्टान् संस्कृतांश्च प्रदापयेत् ॥ ७० ॥

अल्पमित्यादिना परिस्त्रावमाह । शमयेद्दामयेदपीत्यादौ
अल्पदोषे शमनं, बहुदोषे ऊर्ध्वगतदोषे तु वमनमिति व्यवस्था ।
वामयेदपीत्यत्रापि क्षेहितं पुनरिति संबध्यते । चूर्णासवारिष्टा
ग्रहणशक्तिस्तादिषु ज्ञेयाः ॥ ६८-७० ॥

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहान्माहतादयः ।
कुपिता हृदयं गत्वा घोरं कुर्वन्ति हृद्ग्रहम् ॥ ७१ ॥
सं हिक्काकासपाश्चात्तैर्न्यलालाक्षिविभ्रमैः ।
जिह्वां खादति निःसंज्ञो दन्तान् कटिकटिपापयन् ७२
न गच्छेद्विभ्रमं तत्र वामयेदाशु तं भिषक् ।
मधुरैः पित्तमूर्च्छातं कटुभिः कफमूर्च्छितम् ॥ ७३ ॥
पाचनीयेस्ततश्चास्य दोषशेषं विपाचयेत् ।
कायाग्निं च बलं चास्य कैमेणोत्थापयेत्ततः ॥ ७४ ॥
पवनेनातिवमतो हृदयं यस्य पीड्यते ।
तस्यै क्षिण्णाम्ललवणं दद्यात् पित्तकफेऽन्यथा ॥ ७५ ॥

पीतौषधस्येयादिना हृद्ग्रहमाह । न गच्छेद्विभ्रमं तत्रेति हृद्-
हृपीडितोऽयं भ्रियमाणो वाऽयमिति भ्रान्तिं न गच्छेदित्यर्थः ।
वमनं चात्र मूर्च्छिते दुःशक्तप्रयोगं, तेन मूर्च्छार्त्तम् एव वमनं
कारिणित्वं; किंवा मूर्च्छायांमप्यनुकूलप्रवेशादिना वमनं कार-
यितव्यम् । पित्तमूर्च्छातंमिति पित्तप्रबलदोषजनितमूर्च्छातंम् ।
अतिवमत इति वमनायातिप्रवाहणं कुर्वतः । पित्तकफेऽन्यथेति
पित्ते कफे वा हृदयपीडाकरे क्षिण्णाम्ललवणविपरीतं रूक्षतिक-
कटुकादिकर्म कुर्यात् ॥ ७१-७५ ॥

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहेण कफेन वा ।
रूढोऽस्ति वा विशुद्धस्य गृह्णात्यङ्गानि मास्तः ॥ ७६ ॥
स्तम्भवेपथुनिस्तोदसादोद्वेष्टनमन्यतैः ।
तत्र वातहरं सर्वं ज्ञेयस्वेदादि कारयेत् ॥ ७७ ॥

पीतौषधस्येयादिना अन्नग्रहणमयोगजमभित्योगजं चाह ।
कफेन वा रूढो दोषः पुनरङ्गानि निगृह्णाति; शुद्धस्य वा मास्तः
कुपितोऽङ्गानि प्रतिगृह्णाति स्तम्भादिभिः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

अतितीक्ष्णं सुदौ कोष्ठे लघुदोषस्य भेषजम् ।
दोषान् हृत्वा विनिर्मथ्य जीवं हरति शोणितम् ७८

१ 'हिक्कापाशेरुजाकार्ये' इति पा० । २ 'क्रमेणाभिप्रवर्धयेत्'
इति पा० । ३ 'रूढोऽस्ति विशुद्धस्य' इति पा० । ४ 'शस्यते'
इति पा० ।

तेनान्नं मिश्रितं दद्याद्वायसाय शुनेऽपि वा ।
भुङ्क्ते तच्चेद्वेदजीवं न भुङ्क्ते पित्तमादिशेत् ॥ ७९ ॥
शुद्धं वा भावितं वस्त्रमावानं कोष्णवारिणा ।
प्रक्षालितं विवर्णं स्यात् पित्ते शुद्धं तु शोणितम् ॥ ८० ॥
तृष्णामूर्च्छामदातस्य कुर्यादामरणात् क्रियाम् ।
तस्य पित्तहरीं सर्वमभित्योगे च या हित्वा ॥ ८१ ॥
मृगगोमहिषाजानां सद्यस्कं जीवतामसृक् ।
पिबेज्जीवाभिसन्धानं जीवं तच्छाशु गच्छति ॥ ८२ ॥
तदेव दर्भमुदितं रक्तं वर्त्ति प्रदापयेत् ।
इयामाकाशमयंबदरीदूर्वाशीरैः शृतं पयः ॥ ८३ ॥
घृतमण्डाज्जनयुतं शीतं वर्त्ति प्रदापयेत् ।
पित्च्छावर्त्ति सुशीतं वा घृतमण्डानुवासनम् ॥ ८४ ॥

अतितीक्ष्णमित्यादिना जीवादानमाह । लघुदोषस्येति खल्प-
दोषस्य । विनिर्मथ्येति शोणितमेव क्षोभयित्वा । जीवमिति जीव-
नहेतुषारूपं शोणितम् । शोणितं किञ्चिद्रक्तपित्तक्षोभाद्भू-
वति, किञ्चिच्च जीवशोणितं भवति; तद्विशेषपरिष्कार्यमाह—
तेनान्नमित्यादि । पित्तमादिशेदिति शोणितगतं पित्तमादिशेद्
रक्तपित्तमिति यावत् । आतानमिति शुष्कम् । पित्ते इति रक्तपित्ते
सति क्षालितं वलं विवर्णं भवति, जीवशोणिते तु सति शुद्धं
वलं भवति । परीक्षा च चिकित्साभेदाद्यर्थमेव; रक्तपित्ते रक्तपि-
त्तहरी क्रिया, जीवशोणितं तु दृष्ट्वा 'तृष्णामूर्च्छामदातस्य' इत्या-
दिनोक्ता कर्तव्या । अतियोगे च या हितेति अत्रैव 'परिषेकाव-
गाहायैः सुशीतैः स्तम्भयेच्च तम्' इत्यादिनोक्ता ज्ञेया । जीवं
तच्छाशु गच्छतीति असृक्प्रभावादाश्वेव शोणितरूपतां याति
सद्यस्कमसृक् । इयामेयादौ इयामा प्रियङ्गुः ॥ ७८-८४ ॥

गुदं भ्रष्टं कषायैश्च स्तम्भयित्वा प्रवेशयेत् ।
सामगान्धर्वशब्दांश्च संज्ञानाशेऽस्य कारयेत् ॥ ८५ ॥
यदा विरेचनं पीतं विडन्तमवतिष्ठते ।
वमनं भेषजान्तं वा दोषानुत्किञ्च नावहेत् ॥ ८५ ॥
तदा कुर्वन्ति कण्ड्वादीन् दोषाः प्रकुपिता गदान् ।
स विभ्रंशो मतस्तत्र स्याद्यथाव्याधि भेषजम् ॥ ८७ ॥

गुदं भ्रष्टमित्यादिना गुदभ्रंशरूपं विभ्रंशमाह । कषायैरिति
कषायरसैः । सामेत्यादिना संज्ञाविभ्रंशरूपविभ्रंशचिकित्सामाह ।
साम सान्त्वनम् । गान्धर्वशब्दो गीतम् । एतौ च विभ्रंशा-
वतियोगजन्यौ । यदेत्यादिना तृतीयमयोगजन्यविभ्रंशमाह ।
विडन्तमवतिष्ठत इति मलमात्रमपह्लावतिष्ठते । भेषजान्त-
मिति भेषजमात्रं वमनेनावतिष्ठते । नावहेदिति नापहरति ।
एतद्व्यापदश्च विभ्रंशसंज्ञा पारिभाषिकी । यथाव्याधिभेषज-
मिति कण्ड्वादिविपरीतं भेषजम् ॥ ८५-८७ ॥

१ 'पित्तं शुद्धं तु शोणितम्' इति पा० । २ 'मता' इति पा० ।
३ 'पाययेताशु सन्धानं जीवो जीवेन गच्छति' इति पा० । ४ 'क्षो-
दयित्वा' इति पा० ।

पीतं स्निग्धेन सस्नेहं तदोषैर्मादवाहृतम् ।
न बाहयति दोषांस्तु स्वस्थानात् सम्भयेच्च्युतात् ८८
वातसङ्गगुदस्तम्भशूलैः क्षरति चाल्पशः ।
तीक्ष्णं वस्ति विरेकं वा सोऽहो लङ्घितपाचितः ८९

पीतं स्निग्धेनेलादिना स्तम्भमाह । मादवाहृतमिति भेषजस्य
श्रुतया दोषैर्वृतम् । स्वस्थानाच्च्युतात् स्तम्भयेदिति योज-
नीयम् । सोऽहं इति लङ्घनपाचनानन्तरं तीक्ष्णं वस्ति विरेकं
वा तीक्ष्णमर्हतीत्यर्थः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

रूक्षं विरेचनं पीतं रूक्षेणाल्पबलेन वा ।
मास्तं कोपयित्वाऽऽशु कुर्याद्दोराणुपद्रवान् ॥९०॥
स्तम्भशूलानि घोराणि सर्वगात्रेषु मुह्यतः ।
क्षेहस्वेदादिकस्तत्र कार्यां वातहरो विधिः ॥ ९१ ॥

रूक्षमित्यादिना उपद्रवानाह । यद्यप्याध्मानादयोऽप्यमी उप-
द्रवा एव, तथाऽपि तेषां संज्ञान्तरेणैव गृहीतत्वाच्छूलादय एव
उपद्रवशब्दाभिहिताः । शूलादयश्चामी प्रधानान्युत्तरकालमावि-
त्वात्तु उपद्रवरूपा अप्युपद्रवशब्देनोच्यन्ते; यथा—“धूसः कुर्या-
दुपद्रवान्” (सू. अ. ५) इति; किंवा, अयोगारूपस्य व्याधे-
रमी उपद्रवा इति ज्ञेयम् ॥ ९० ॥ ९१ ॥

स्निग्धस्य मृदुकोष्ठस्य मृदुत्किंश्वर्यौषधं कफम् ।
पित्तं वातं च संरुध्य सतन्द्रागौरवं क्लमम् ॥ ९२ ॥
दौर्बल्यं चाङ्गसादं च कुर्यादशु तदुल्लिखेत् ।
लङ्घनं पाचनं चात्र स्निग्धं तीक्ष्णं च शोधनम् ॥ ९३ ॥

स्निग्धस्येलादिना क्लममाह । कफं पित्तं चोत्किंश्वर्यं वातं च
ताभ्यामेव संरुध्य भेषजं तन्द्रादियुक्तं क्लमं कुर्यात् । तदुल्लिखे-
दिति तद् भेषजं कफपित्तं चोत्किंश्वर्यमित्यर्थः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

तत्र श्लोको—
इत्येता व्यापदः प्रोक्ताः सरूपाः सचिकित्सिताः ।
वमनस्य विरेकस्य कृतस्याकुशलैर्नृणाम् ॥ ९४ ॥
पैता विज्ञाय मतिमानवस्थाश्चैव तत्त्वतः ।
दद्यात् संशोधनं सम्यगारोग्यार्थं नृणां सदा ॥ ९५ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-
बलसंप्रति सिद्धिस्थाने वमनविरेचनव्याप-
त्सिद्धिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इत्येता इत्यादिना अध्यायार्थसंग्रहं दर्शयित्वा व्यापदुत्पाद-
हेतुमाह । दद्यात् संशोधनं सम्यगिति तथा संशोधनं दद्याद्
यथा व्यापदो नोत्पद्यन्त एवेत्यर्थः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामुर्वेदवीपीकार्यां चरक-
तात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने वमनविरेचनव्यापत्सिद्धि-
(संशोधनव्यापत्सिद्धि) नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो वस्तिव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

वमनविरेचनानन्तरमाविद्याद्बलेः संशोधनव्यापत्सिद्धेरन-
न्तरं वस्तिव्यापत्सिद्धिरुच्यते; अत्र वस्तिशब्दो निरूढ एव
वर्तते, तथापदमेवात्र वक्तव्यत्वात् ॥ १ ॥ २ ॥

धीधैर्यौदार्यगाम्भीर्यक्षमादमत्तपोनिधिम् ।
पुनर्वसुं शिष्यगणः पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ ३ ॥
काः कति व्यापदो वस्तेः किंसमुत्थानलक्षणाः ।
का चिकित्सा इति प्रश्नाच्छ्रुत्वा तानब्रवीद्गुरुः ॥ ४ ॥
नातियोगौ क्लमाध्माने हिका हृत्प्रातिरुध्वता ।
प्रवाहिका शिरोज्ञातिः परिकर्तः परिस्त्रवः ॥ ५ ॥

द्वादश व्यापदो बस्तेरसम्यगयोगसंभवाः ।
आसामेकैकशो रूपं चिकित्सां च निबोधत ॥ ६ ॥

काः कतीत्यादि पञ्च प्रश्नाः । नातियोगावित्यादिना आद्यप्र-
श्नस्योत्तरम् । नातियोगाविति अयोगातियोगौ । एतद्वादशव्या-
पदां च विवरण एव स्फुटार्थो भविष्यति । असम्यगयोगसंभवा
इति निरूढस्यायोगातियोगमिथ्यायोगरूपासम्यगयोगसंभवाः ।
अनेन च समुत्थानप्रश्नस्य सामान्यकारणमाधानेनोत्तरं दत्तं
भवति । अत्र बस्तिप्रयोगस्यासम्यगयोगेन निरूढकार्यदोषह-
रणस्यातियोगायोगौ व्यापत्तिरूपौ जन्व्येते, क्लमादयोऽपि नाति-
योगायोगजाता एव विशिष्टहेतुलक्षणचिकित्सिततया इहापि
पृथगुच्यन्ते, यथा संशोधने आध्मानादयोऽयोगातियोगजाता
अपि पृथगुक्ताः । केचित् ‘नातियोगात् क्लमाध्माने’ इत्यादि,
तथा ‘दशैता व्यापदो वस्तेः’ इत्यादि पठन्ति; तत्र पूर्वार्था-
योक्तव्याख्यानादर्थो नैर्यः; किन्तु पूर्वं एव पाठो निर्व्यूहः ।
आसामित्यादौ रूपशब्देनैव प्रति प्रति वक्ष्यमाणहेतुविशेषोऽव-
रूढो ज्ञेयः, येन हेतुरपि हि व्यासगमकतया रूपमेव ॥ ३-६ ॥

गुरुकोष्ठेऽनिलप्राये रूक्षे वातोल्बणेऽपि वा ।
शीतोऽर्द्धलवणस्नेहद्रवमात्रो घनोऽपि वा ॥ ७ ॥
वस्तिः संशोभ्य तं दोषं दुर्वलत्वादनिर्हरन् ।
करोति गुरुकोष्ठत्वं वातमूत्रशकृद्गहम् ॥ ८ ॥
नाभिवस्तिरुजं दाहं हृल्लेपं श्वयथुं गुदे ।
कण्डूगण्डानि वैवर्ण्यमरुचिं वह्निमार्दवम् ॥ ९ ॥
तत्रोष्णायाः प्रमथ्यायाः पानं स्वेदाः पृथग्विधाः ।
फलवर्त्योऽथवा कालं ज्ञात्वा शस्तं विरेचनम् ॥ १० ॥

१ ‘काले’ इति पा० । २ ‘विरेचनस्याकुशलैर्दशस्य वमनस्य च’
इति पा० । ३ ‘धीमान् विज्ञाय तात्सादावस्थाश्चैव तत्त्वतः’ इति
पा० । ४ ‘कुर्वाण’ इति पा० । ५ ‘सम्यगारोग्यार्थ’ इति पा० ।

१ ‘परिकर्तः’ इति पा० । २ ‘अर्थ उन्नयः’ इति पा० ।

३ ‘शीतोऽप्यल्बेहलवणद्रव्यमात्रः’ इति पा० ।

विव्वमूलत्रिवृद्वाख्यवकोलकुलत्थवान् ।

सुरादिमूत्रवान् वस्तिः सप्राक्पेष्यस्तमानयेत् ११

गुरुकोष्ठे इति कूरकोष्ठे मलपूर्णकोष्ठे वा । अल्पवाद्ये मात्रान्तैः प्रत्येकं संबध्यते । उष्णायाः प्रमथ्याया इति अतीसारोक्तप्रमथ्यानां या प्रमथ्या उष्णा तस्याः प्रयोगः; प्रमथ्येति प्राचनकपायस्यायुर्वेदसमयसिद्धसंज्ञेति प्रतिपादितमेवातीसारः । कालं ज्ञात्वेति विरेचनयोगयावस्यां ज्ञात्वा । सुरादिमूत्रवानित्यत्र आदिशब्देन सौवीरकतुषोदकादीनां ग्रहणम् । सप्राक्पेष्य इति वस्तिपुत्रीयोक्तबलादिबस्त्युक्तकल्कयुक्तः । तमानयेदिति अयोगकारकं विबद्धं वस्तिं हरति ॥ ४-११ ॥

स्निग्धस्त्रिजेऽतितीक्ष्णोष्णो मृदुकोष्ठेऽतियुज्यते ।
तस्य लिङ्गं चिकित्सा च शोधनाभ्यां समा भवेत् १२
पृश्निपर्णी स्थिरां पद्मं काश्मर्यं मेधुकं बलाम् ।
पिष्ट्वा द्राक्षां मधूकं च क्षीरे तण्डुलधावने ॥ १३ ॥
द्राक्षायाः पक्वलोष्ठस्य प्रसादे मधुकस्य च ।
विनीय सघृतं वस्तिं दद्याद्दोहेऽतियोगजे ॥ १४ ॥

अयोगमभिधायातियोगमाह—स्निग्धस्त्रिजे इत्यादि । अतियुज्यते इति अतियोगकारको भवति । शोधनाभ्यां समा भवेदिति वमनविरेचनातियोगोक्तलिङ्गचिकित्साभ्यां समा भवेत् । वस्त्यतियोगजे दोहे विशिष्टचिकित्सासाह—पृश्निपर्णीमित्यादि । अत्र क्षीरादिषु पक्षध्रुवेषु कल्कस्य विलयनम् । द्राक्षादिप्रसादाः शीतकपायविधिकृता ज्ञेयाः ॥ १२-१४ ॥

आमशेषे निरुहेण मृदुना दोष ईरितः ।
मौर्गं रुणद्धि वातस्य हन्यसिं मूर्च्छयत्यपि ॥ १५ ॥
कुर्मं विर्दाहं हृच्छूलं मोहवेष्टनगौरवम् ।
कुर्यात् खेदैर्विरुक्षैस्तं पाचनेश्चाप्युपाचरेत् ॥ १६ ॥
पिप्पलीकतृणोशीरदारुमूर्वाशृतं जलम् ।
पिबेत् सौवर्चलोन्मिश्रं दीपनं हृदिशोधनम् ॥ १७ ॥
वचानागरशट्वेला दधिमण्डेन मूर्च्छिताः ।
पेयाः प्रसन्नया वा स्युरतिरेक्षणासवेन वा ॥ १८ ॥
दारु त्रिकैटुकं पथ्यां पलाशं चित्रकं शटीम् ।
पिष्ट्वा कुष्ठं च मूत्रेण पिबेत् क्षारांश्च दीपनान् ॥ १९ ॥
वस्तिमस्य विदप्याच्च समूर्धं दाशमूलिकम् ।
समूत्रमथवा व्यक्तलवणं माधुतैलिकम् ॥ २० ॥

आमशेषे इत्यादिना क्रममाह । आमशेषे सति दत्तेन निरुहेण दोष ईरित इति योज्यम् । दोषशब्देन चात्र पित्तकफावा-

१ 'सुरामूत्रादिना' इति पा० । २ 'मधुकोपलम्' इति पा० ।
३ 'द्राक्षातियोगिने' इति पा० । ४ 'आमदोषे' इति पा० ।
५ 'मूर्च्छयत्यपि' मार्गं रुणद्धि इति सति च' इति पा० । ६ 'सदाह' इति पा० । ७ 'त्रिकण्डकं' इति पा० ।

मसहिती मार्गोवरकायुच्येते । मूर्च्छयतीति मार्गोवरोधात् कोपयति । मार्गं रुणद्धीति देहे क्षोतांसि रुणद्धि । ये तु, दोषशब्देनेह कफमात्रं ग्राहयन्ति, तन्मते सदाहत्वं क्रमस्याप्यनुपपन्नम् । वचेत्यादौ मूर्च्छिता इति आलोडिताः । क्षारांश्च दीपनानिति ग्रहणीचिकित्साद्युक्तम् । दाशमूलिकमिति "द्विपञ्चमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः" (सि. अ. ३) इत्यादिनोक्तः; किंवा दशमूलकाद्युक्तम् । माधुतैलिकः वक्ष्यमाणः ॥ १५-२० ॥

अल्पवीर्यो महादोषे रूक्षे कूराशये कृतः ।
वस्तिदोषावृत्तो रुद्धमार्गं रुन्ध्यात् समीरणम् २१
स विमार्गोऽनिलः कुर्यादध्मानं मर्मपीडनम् ।
विदाहं गुरुकोष्ठस्य मुष्कवह्मणवेदनम् ॥ २२ ॥
रुणद्धि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति ।
श्यामाफलादिभिः कुष्ठकृष्णालवणसर्पैः ॥ २३ ॥
धूममाषवचाकिण्वक्षारचूर्णगुडैः कृताम् ।
कराङ्गुष्ठनिभां वर्ति यवमध्यां निधापयेत् ॥ २४ ॥
अभ्यक्तस्त्रिगात्रस्य तैलाक्तां स्नेहिते गुदे ।
अथवा लवणागारधूमसिद्धार्थकैः कृताम् ॥ २५ ॥
विव्वादिना निरूहः स्यात् पीलुसर्षपमूत्रवान् ।
सरलामरदाहभ्यां सिद्धं चैवानुवासनम् ॥ २६ ॥

अल्पवीर्य इत्यादिना आध्मानमाह । रुद्धमार्ग इति निवारितायोमार्गः; स चानिलं रुणद्धि, अनिलश्च रुद्धमार्गतया आध्मानं करोतीति । मर्मपीडनमित्याध्मानविशेषणम् । रुणद्धि हृदयं शूलैरिति शूलैर्हृदयं व्याप्नोति । श्यामाफलादिभिरिति श्यामादिभिर्नवमिः, फलादिभिश्च षड्भिः कल्पस्थानोक्तैः । धूमशब्देनेह गृहधूमग्रहणम् । गुडश्चात्र तावन्मात्रो भवति यावता वर्तिः कर्तुं युज्यते । कराङ्गुष्ठेयत्र करग्रहणं पादाङ्गुष्ठनिषेधार्थम् । अथवेत्यादिनोक्तद्वितीयवर्तावपि वर्तित्वसंपर्ययं गुडो देयः । विव्वादिभिश्च निरूह इति "विव्वमूलत्रिवृद्वाख्यवकोलकुलत्थवान्" इत्यादिनोक्तः । सरलेत्यादौ सिद्धमित्यत्र 'तैलं' इति शेषः ॥ २१-२६ ॥

मृदुकोष्ठेऽबले वस्तिरतितीक्ष्णोऽतिनिर्हरन् ।
कुर्याद्विकां, हितं तस्मै हिकाग्रं वृंहणं च यत् ॥ २७ ॥
बलास्थिरादिकाश्मर्यत्रिफलागुडसैन्धवैः ।
सप्रसन्नारनालाम्लैस्तैलं पक्त्वाऽनुवासयेत् ॥ २८ ॥
कृष्णालवणयोरक्षं पिबेदुष्णाम्बुना युतम् ।
धूमलेहरसक्षीरस्वेदाश्चात्र च वातनुत् ॥ २९ ॥

मुद्रित्यादिना हिकामाह । अतिनिर्हरन्ति अतियोगेन दोषा-
निर्हरन् । हिकाग्रमिति हिकाचिकित्सोक्तं भेषजम् । हिकायां च

१ 'वस्तिदोषावृत्तस्तुर्वमधो रुन्ध्यात्' इति पा० । २ 'प्रवेशयेत्' इति पा० । ३ 'गुडस्यात्र वृषकं पलम्' इति पा० । ४ 'उष्णा-
म्बुनाऽक्षः पिप्पल्या हितो लवणसंयुतः' इति पा० ।

यद्यपि “प्रसक्तच्छदिनिघ्नोविकाकासश्चासहिकातानामूर्ध्वभूतो वायुरुर्ध्वं वस्ति नयेत्” (सि. अ. २) इत्यनेन वस्तिर्निषिद्धः, तथाऽपीह विशिष्टहिकायामनुवासनस्य हितत्वात्, “बलास्थिरादि” इत्यादिकोक्तमनुवासनमनवयम् । वातनुदिति पदं लिङ्गविपरिणामेन धूमादिभिश्च संबध्यते; तेन वातहितानामेवात्र धूमादीनां प्रयोगः ॥ २७-२९ ॥

अतितीक्ष्णः सवातो वा न वा सम्यक् प्रपीडितः ।
घट्टयेद्बुद्धयं वस्तिस्तत्र काशकुशोत्कटैः ॥ ३० ॥
स्यात् साम्ललवणस्कन्धकरीरवद्रीफलैः ।
श्रुतैर्वस्तिर्हितः सिद्धं वातघ्नैश्चानुवासनम् ॥ ३१ ॥

अतितीक्ष्ण इत्यादिना हृत्प्राप्तिमाह । सवातत्वं वस्तेर्निःशेषदानादिना ज्ञेयम् । असम्यक्पीडितत्वमेव हृत्प्राप्तिजनकतया ज्ञेयम् । लवणस्कन्धः रोगभिषजितीयोक्तः । वातघ्नैरिति दशमूलदिभिः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

वातमूत्रपुरीषाणां दत्ते वेगाभिगृह्यतः ।
अति वा पीडितो वस्तिर्मुखेनायाति वेगवान् ॥ ३२ ॥
मूर्च्छाविकारं तस्यादौ दृष्ट्वा शीताम्बुना मुखम् ।
सिञ्चेत् पाश्वेर्दरं चाधः प्रमुज्याद्बीजयेच्च तम् ३३
केशेष्वालभ्य चाकाशे धुनुयाद्वासयेच्च तम् ।
गोखराध्वगजैः सिंहे राजप्रेत्यैस्तथोरगैः ॥ ३४ ॥
उल्काभिरेवमन्यैश्च भीतैस्याधः प्रवर्तते ।
वल्गपाणिग्रहैः कण्ठं रुन्ध्यान्न म्रियते यथा ॥ ३५ ॥
प्राणोदाननिरोधाद्धि प्रसिद्धतरमार्गवान् ।
अपानः पवनो वस्तिं तमाश्वेवापकर्षति ॥ ३६ ॥
ततः क्रमुककल्काक्षं पाययेताम्लसंयुतम् ।
औष्ण्यात्तैक्ष्यात् सरत्वाच्च वस्तिं सोऽस्यानुलोमयेत् ।
पकाशयस्थिते स्त्रिणे निरुहो दाशमूलिकः ।
यवकोलकुलतैश्च विधेयो मूत्रसाधितः ॥ ३८ ॥
बिस्वादिपञ्चमूलेन सिद्धो वस्तिहरः स्थिते ।
शिरःस्थे नावने धूमः प्रच्छाद्यं सर्षपैः शिरः ॥ ३९ ॥

वातमूत्रेत्यादिनोर्ध्वतामाह । दत्ते इति बन्धौ दत्ते । तस्योर्ध्वं गच्छतो बस्तेर्मूर्च्छारूपं विकारं दृष्ट्वा मुखसेचनादि कर्तव्यम् । आकाशे धुनुयादिति निरवलम्बं धुनुयात् । त्रासयेच्च गोखरादिभिरिति ज्ञेयम् । एवमन्यैरिति अनुकैरपि त्रासनप्रकारैः । कण्ठावरोधो यथा कर्तव्यस्तदाह—न म्रियते यथेति । कण्ठोपरोधप्रयोजनमाह—प्राणोदाननिरोधाद्धि प्रसिद्धतरमार्गवानित्यादि । कण्ठप्रग्रहेण प्राणोदाननिरोधात् प्रसिद्धतरमार्गवानपानो भवति, गुदप्रवर्तनस्वरूपो भवतीत्यर्थः; ततश्च वस्ति-

मूर्ध्वक्षितमथो नयति; प्राणोदाननिरोधेन तु प्राणोदानाभ्यां पीडितोऽपानः स्वमार्गगामी भवतीति ज्ञेयम् । केचित्तु ‘यावत् प्राणोपरोधाद्धि’ इति पठन्ति, तत्र प्राणोपरोधं यावत् कण्ठपीडनं कर्तव्यमित्यर्थः । क्रमुकं पूगफलम् । शिरःस्थ इति बस्तेकदेशे शिरसि स्थिते सति । प्रच्छाद्यमिति आलेपनीयम् । ॥ ३२-३९ ॥

स्निग्धस्त्रिणे महादोषे वस्तिर्मुद्गुरूपभेषजः ।
उत्किड्यात्पत्रं हरेहोषं जनयेच्च प्रवाहिकाम् ॥ ४० ॥
स वस्तिपायुशोफेन जङ्घोदसदनेन वा ।

निरुद्धमास्तो जन्तुरभीक्ष्णं संप्रवाहते ॥ ४१ ॥
खेदाभ्यङ्गाच्चिरुहश्च शोधनीयानुलोमिकान् ।

विदध्यालङ्घयित्वा तु वृत्तिं कुर्वाद्भिरिक्कवत् ॥ ४२ ॥

स्निग्धस्त्रिणेत्यादिना प्रवाहिकामाह । प्रवाहिकामतीसारोक्तलक्षणासुकां जनयति । शोधनीयानुलोमिकानित्यत्र शोधनीयानिति त्रिभुवदशिशोधनद्रव्ययुक्तान्; आनुलोमिकानिति अनुलोमनक्षीरेच्छुरसयुक्तान् । वृत्तिमिति पेयादिकम् ॥ ४०-४२ ॥

दुर्बले क्रूरकोष्ठे च तीव्रदोषे तनुर्मुहुः ।
शीतोऽल्पश्चावृतो दोषैर्वस्तिस्तद्विहतोऽनिलः ॥ ४३ ॥

मार्गैर्गात्राणि सन्धावन्मूर्ध्वं मूर्ध्नि विहन्त्ये ।
ग्रीवां मन्ये च दृष्ट्वाति शिरः कण्ठं भिनत्ति च ॥ ४४ ॥

बाधिर्यं कर्णनादं च पीनसं नेत्रविभ्रमम् ।
कुर्यादभ्यञ्जनं तैललवणेन यथाविधि ॥ ४५ ॥

युज्यात् प्रथमनैर्नैर्दुर्मैरैस्य विरेचयेत् ।
तीक्ष्णानुलोमिकेनाथ स्निग्धं भुक्तेऽनुवासयेत् ॥ ४६ ॥

दुर्बले इत्यादिना शिरोर्तमाह । तनुः अधनः । तद्विहत इति निरुद्धवस्तिप्रकोपितः । ऊर्ध्वं मूर्ध्नि विहन्त्ये इति ऊर्ध्वमनुसरन् मूर्ध्नि विहन्त्ये; ये तु ‘ऊर्ध्वं विधावति’ इति पठन्ति, तन्मते उपर्युपरि धावतीत्यर्थः । अस्य विरेचयेदिति अत्र ‘शिरः’ इति शेषः, ‘अनु विरेचयेत्’ इति वा पाठः । तीक्ष्णानुलोमिकेऽन्ते भुक्ते सति अनुवासयेदिति योज्यम्; किंवा तीक्ष्णानुलोमिकेनैवानुवासनं साध्यमित्यर्थः ॥ ४३-४६ ॥

क्षेहैस्वेदैरनापाद्य गुरुस्तीक्ष्णोऽतिमात्रया ।
यस्य वस्तिः प्रयुज्येत सोऽतिमात्रं प्रवर्तयेत् ॥ ४७ ॥

सुतेषु तस्य दोषेषु निरुद्धस्यातिमात्रशः ।
स्तब्धोदावृतकोष्ठस्य वायुः संप्रतिहन्त्ये ॥ ४८ ॥

१ ‘मार्गैर्गात्राण्यनुसरन्मूर्ध्वं मूर्ध्नि विधावति’ इति पा० । २ ‘मूर्ध्व-
न्युपाहितः’ इति पा० । ३ ‘संस्तम्भ’ इति पा० । ४ ‘तैललवणेन-
वगाहयेत्’ इति पा० । ५ ‘दुर्मैरास्यविरेचनैः’ इति पा० । ६ ‘विरे-
चनैर्निरुद्धैश्च वस्तिभिक्षानुलोमिकैः’ इति पा० । ७ ‘सुस्निग्धस्त्रि-
भ्रदेहस्य यस्य वस्तिर्विधीयते । अतितीक्ष्णो गुरुश्चैव’ इति, ‘विरे-
चनैर्निरुद्धैश्च वस्तिभिक्षानुलोमिकैः । अतितीक्ष्णो गुरुश्चैव’
इति च पा० ।

१ ‘चाकेशे धुनुयाद्वासयेद्भूशः’ इति पा० । २ ‘वस्तिं तस्या-
नयेदधः’ इति पा० । ३ ‘प्रसिद्धतरमार्गः’ इति पा० ।

विलोमनसमुद्भूतो रजयज्ञानि देहिनः ।
 गोत्रवेष्टनस्तीक्ष्णभेदस्फुरणजम्भणः ॥ ४९ ॥
 तं तैललवणाभ्यक्तं सेचयेदुष्णवारिणा ।
 परपण्डपत्रनिष्कायैः प्रस्तरैश्चोपपादयेत् ॥ ५० ॥
 यैवान् कुलस्थान् कोलाग्निं पञ्चमूले तथोभये ।
 जलाढकद्वये पक्वा पादशेषेण तेन च ॥ ५१ ॥
 कुर्यात् सविवृतैर्लोष्णलवणेन निरूहणम् ।
 तं निरूढं समाश्वस्तं द्रोण्यां समवगाहयेत् ॥ ५२ ॥
 ततो भुक्वतस्तस्य कारयेदनुवासनम् ।
 यष्टीमभुक्तैलेन विवृतैलेन वा भिषेक ॥ ५३ ॥
 श्लेहसेदैरित्यादिना अत्रार्तिमाह । अनापायेति श्लेहसेदैः
 शरीरं नोपपाय । सोऽस्तिमात्रं प्रवर्तयेत् 'दोषान्' इति शेषः ।
 ततः स्तब्धोदावृतकोष्ठस्य रुजं करोति । भुक्वतो यद्यप्यनु-
 वासनं सर्वत्र भवति, तथाऽपि भुक्वत इति वचनेन भोजना-
 नन्तरमेवानुवासनं दर्शयति ॥ ४७-५३ ॥
 मृदुकोष्ठाल्पदोषस्य रूक्षस्तीक्ष्णोऽस्तिमात्रवान् ।
 वस्तिर्दोषाविरस्याजुं जनयेत् परिकर्तृकाम् ॥ ५४ ॥
 त्रिकवङ्गणवस्तीनां तोदं नाभेरधो रुजम् ।
 विबन्धोऽल्पाल्पमस्तुत्रं वस्तिनिलैर्खनाद्भवेत् ॥ ५५ ॥
 स्वादुरीतौषधैस्तत्र पय इह्वादिभिः शृतम् ।
 यष्ट्याह्नतिलकल्काभ्यां वस्तिः स्यात् क्षीरभोजिनः ॥
 ससर्जरसयष्ट्याह्नजिज्ञीन्कीकदमाञ्जनम् ।
 विनीय दुग्धे वस्तिः स्यात् व्यक्ताम्लमृदुभोजिनः ॥

मृद्वित्यादिना परिकर्तिकामाह । वस्तिनिलैर्खनादिति वायुना
 च तीक्ष्णेन वस्तिकर्षणात् । व्यक्ताम्ल इति वस्तिविशेषणम्
 ॥ ५४-५७ ॥

पित्तरोगोऽम्ल उष्णो वा तीक्ष्णो वा लवणोऽथवा ।
 वस्तिर्लिखति पायुं तु क्षिणोति विदहत्यपि ॥ ५८ ॥
 स विदग्धः स्ववत्यर्थं पित्तं चानेकवर्णवत् ।
 सार्यते वैद्वेगेन मोहं गच्छति चासकृत् ॥ ५९ ॥
 आर्द्रशाल्मलिवृन्तेस्तु क्षुण्णैराजं पयः शृतम् ।
 सर्पिषा योजितं शीतं वस्तिमसौ प्रदापयेत् ॥ ६० ॥

१ 'रक्तोदकम्पसंक्षामसादवेषपञ्चजम्भणः' इति पा० । २ 'यव-
 कोष्ठकुलस्थानां पञ्चमूलेदपस्य च । जलद्रोणे समुत्काश्य कपायं
 सैन्यवेन तम् ॥ विवृतैलेन संयोज्य वस्तिं दणादिकारवित् । तं
 निरूढसमाश्वस्तं' इति पा० । ३ 'श्लेहसेदैरनापायः पुरस्तीक्ष्णोऽ-
 स्तिमात्रवान् । वस्य वस्तिः प्रयुज्येत नातिमानं स युज्यते । स्तब्धो-
 दावृतकोष्ठस्य रुजः स्रोतःसु मार्गतः । प्रपन्नोऽक्षर्यं कुथोतं तैल-
 वणावितम् । उष्णानुप्रस्तरकायैः सेदैः समुपपादयेत् ॥ सविवृत-
 तैललवणो निरूढस्तस्य शस्यते । तैलवणाह्नित्वस्य कारयेदनुवास-
 नम्' इति पा० । ४ 'वस्तिर्दोषाविरह्याजुः' इति पा० । ५ 'ऽम्लसमु-
 स्थानं मुदनिर्लेखनं' इति पा० । ६ 'पित्तरक्तं' इति पा० । ७ 'वद्वेषा
 धातिर्देगेन' इति पा० ।

वटादिपल्लवेष्वेव कल्पो यवतिलेषु च ।
 सुवर्चलोपोदिकयोः कर्बुदारे च शस्यते ॥ ६१ ॥
 गुदे सेकाः प्रदेहाश्च शीताः स्युर्मधुराश्च ये ।
 रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥ ६२ ॥

पित्तरोगे इत्यादिना परिसावमाह । क्षिणोतीति हिनस्ति ।
 एष कल्प इति आर्द्रशाल्मलीवृन्तोक्षीरसंस्कारकल्पः । सुवर्च-
 लमिति सुनिषण्णकमाहुः । कर्बुदारेः काञ्चनारः ॥ ५८-६२ ॥
 तीक्ष्णत्वं मूत्रपील्वग्निलवणक्षारसर्वेषु ।
 प्रातःकालं विधातव्यं क्षीराद्यैर्मोदवं तथा ॥ ६३ ॥

संप्रति तत्र तत्र वस्तीनां मृदुत्वं तीक्ष्णत्वं च विहितं; तेन
 तद्विज्ञानार्थं मार्दवतीक्ष्णत्वकारकद्रव्यगणमाह—तीक्ष्णत्वमि-
 त्यादि । पीडः औत्तरपथिकं फलं; पीडस्थाने केचिद् विल्वं
 पठन्ति । प्रातःकालमिति उक्तावस्थम् ॥ ६३ ॥
 आपादतलमूर्धस्थान् दोषान् पकाशये स्थितः ।
 वीर्येण वस्तिरादत्ते खस्योऽर्को भूरसानिव ॥ ६४ ॥

वस्तिप्रभावमाह—आपादेत्यादि । पकाशये स्थित इति पका-
 शयगत एव । आदत्ते वीर्येणैति शक्त्या स्वभावसंबन्धया । एवं-
 भूतवीर्यं बलावेव; तेन पाचनादिप्रयोगाणां न वस्तित्वददेहैव
 सकलदेहगतदोषमिजेतुवं भवति । खस्य इति आकाशगतः ।
 सुश्रुते तुर्क—'वीर्येण वस्तिरादत्ते दोषान्नापादमस्तकात् ।
 पकाशयस्थोऽम्बररगो भूमेरर्को रसानिव' (सु. वि. अ. ३५)
 इति ॥ ६४ ॥

यद्वत् कुसुम्भसंमिश्रात्तोयाद्रागं हरेत् पटः ।
 तद्वद्ब्रवीकृताह्वाचिरूहे निहरेन्मलान् ॥ ६५ ॥

संप्रति वस्तेः शरीरे मलससादसहितेऽपि यथा मलांशमा-
 न्हारकत्वं भवति, तदुद्घान्तेन दर्शयन्नाह—यद्वदित्यादि । ब्रवी-
 कृतादिति श्लेहसेदाभ्यां विलायितात् । मलानिति दोषान् पुरीषं
 च ॥ ६५ ॥

तत्र श्लोकः—

इत्येता व्यापदः प्रोक्ता वस्तेः साकृतिभेषजाः ।
 बुद्ध्वा कात्स्न्येन तान् वस्तीन्निपुञ्जनापराध्यति ॥ ६६ ॥

इत्येता इत्यादिसंग्रहः । यस्मादेता व्यापदो वस्तिदुष्प्रयोग-
 जन्या भवन्ति, तस्मात् कात्स्न्येन वस्तीन् बुद्ध्वा निपुञ्जनापरा-
 ध्यति, वस्तिव्यापदं नासादयतीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तच्चे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-
 बलसंपूरिते सिद्धिस्थाने वस्तिव्यापत्सि-
 द्धिर्नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरक-
 तात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने वस्तिव्यापत्सिद्धि-
 नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातः प्रास्तयोगीनां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

संप्रति बस्तिव्यापत्रशमकबस्त्वभिधायकतयैव प्रास्तयोगीया सिद्धिरुच्यते । प्रस्तोपलक्षिता ये योगाः तानिष्ठस्य कृता सिद्धिः; तेन प्रेस्तालक्षिता अप्यत्र योगा वक्तव्या एव ॥ १ ॥ २ ॥

अथेमान् सुकुमाराणां निरुहान् स्नेहनान् सृदून् ।
कर्मणा विवृतानां च वक्ष्यामि प्रस्तैः पृथक् ॥ ३ ॥

इमामिति अग्रे वक्ष्यमाणान् । तेनाध्यायशेषवक्तव्यानां नावश्यं प्रस्तोपलक्षितविधानम् । सुकुमाराणामिति तन्वादिगुणसंबद्धं भवति ॥ ३ ॥

क्षीरादौ प्रस्तौ कार्यौ मधुतैलघृतावयवः ।
खजेन मथितो बस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥ ४ ॥
एकैकः प्रस्तस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषाम् ।
बिल्वादिमूलकाथादौ कौलत्थादौ स वातनुत् ॥ ५ ॥
पञ्चमूलरसात् पञ्च द्वौ तैलात् क्षौद्रसर्पिषोः ।
एकैकः प्रस्तो बस्तिः स्नेहनीयोऽनिलापहः ॥ ६ ॥

प्रस्तं पलद्वयम् । मधुतैलघृतावयव इति मिलितात् । अत्र च यथोक्तैरेव द्रव्यैर्बस्तिर्दध्यः; तेन नेतरबस्तिन्यायेनानुकल्लादिकल्पना; यत्र नियतमानद्रव्यविभागेन बस्त्वभिधानं, तत्र सामान्यबस्तिद्रव्यमानानवकाशः; यत्र त्वेकदेशकथनं, तत्र निरुहयोगितयोक्तद्रव्यमानाधिकारः; सैन्धवप्रवेशस्त्वस्याज्य एव । बिल्वादिमूलं दशमूलम् । स वातनुदिति स बस्तिर्वातं हन्तीति ॥ ४-६ ॥

सैन्धवार्धाक्ष एकैकः क्षौद्रतैलपयोघृतात् ।
प्रस्तो हपुषाकर्षो निरुहः शुक्रकृत् परम् ॥ ७ ॥
हपुषाकर्षः ॥ ७ ॥

पटोलनिम्बभूनिम्बरास्त्रासतच्छद्माभसः ।
चत्वारः प्रस्ता एको घृतात् सर्पपकलितः ॥ ८ ॥
निरुहः पञ्चतिकोऽयं मेहान्मिथ्यन्दुकुष्ठनुत् ।

पटोलेसादौ अभसः इति काथात् । सर्पपकलित इति अत्र यद्यपि कल्कमानं नोक्तं, तथाऽपि द्वादशप्रस्तो निरुहे द्विपलकल्कस्य विहितत्वादिह पञ्चप्रस्तो तदनुसारतः षड्भागोनं पलं भवति; एवमन्यत्राप्यनुकमानकल्कव्यवस्था ॥ ८ ॥—

विडङ्गत्रिफलाशिष्टुफलमुस्ताखुपर्णिजात् ॥ ९ ॥

कर्षायात् प्रस्ताः पञ्च तैलादेको विमथ्य तान् ।
विडङ्गपिप्पलीकल्को निरुहः किमिनाशनः ॥ १० ॥

विडङ्गैसादौ फलं मदनफलम् । आखुपर्णी दन्ती ॥ ९ ॥ १० ॥

पयस्येक्षुस्थिरारास्त्राविदारौक्षौद्रसर्पिषाम् ।
एकैकः प्रस्तो बस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वकृत् ॥ ११ ॥
चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिपण्डाम्लकाजिकात् ।
प्रस्ताः सर्पैः कल्कैर्विड्सङ्गानाहमेदनः ॥ १२ ॥

पयस्येसादौ यद्यपि पयसावीनां काथो न श्रूयते, तथाऽपि द्रवान्तरैः सममेकैकप्रस्तविधानात् प्रत्येकं पयसादिकाथस्य प्रस्तमानत्वम् । वृषत्वकृदिति शुक्रवृद्धिदृत् ॥ ११ ॥ १२ ॥

श्वदंष्ट्रामभिदेरपण्डरसात्तैलात् सुरासवात् ।
प्रस्ताः पञ्च यष्ट्यादिकौन्तीमागधिकासिताः ॥ १३ ॥
कैलकः स्यान्मूत्रकृच्छ्रे तु सानाहे बस्तिरुत्तमः ।
एते सलवणाः कोष्ठा निरुहाः प्रस्तैर्नवः ॥ १४ ॥

श्वदंष्ट्रासादौ श्वदंष्ट्रादिद्रव्यत्रयकाथस्य प्रत्येकं प्रस्तमानत्वम्, एवं तैलसुरासवप्रस्ताभ्यां सह पञ्चप्रस्ताः पूर्णीयाः; सुराकृत आसवः सुरासवः ॥ १३ ॥ १४ ॥

सृदुस्तित्तजडीभूते तीक्ष्णोऽन्यो बस्तिरिष्यते ।
तीक्ष्णैर्विकर्षिते स्वादु प्रत्यास्थापनमिष्यते ॥ १५ ॥

एतदुक्तसृदुबस्तिप्रयोगानामन्ते कर्तव्यमाह—सृद्विलादि । स्वादु प्रत्यास्थापनमिष्यत इत्यत्र स्वादु द्राक्षादिद्रव्यकृतम् । केचित्तदहरेव प्रत्यास्थापनमिच्छन्ति । आस्थापनं लक्ष्यीकृत्य वीर्यत इति प्रत्यास्थापनम् ॥ १५ ॥

वातोपसृष्टसोष्णैः स्युर्गुदंदाहादयो यदि ।
द्राक्षाम्बुना त्रिवृत्कल्कं दद्यादोषानुलोमनम् ॥ १६ ॥
तद्धि पित्तशुद्धातात् हृत्वा दाहादिकाजयेत् ।

शुद्धश्चापि पिबेच्छीतां यवागूं शर्करायुताम् ॥ १७ ॥
वातोपसृष्टसोष्णादौ उष्णैरिति बस्तिविशेषणम् । दाहादयो दाहमोहपृष्ठादयो वातपित्तजन्याः । द्राक्षाम्बुना त्रिवृत्सानस्य दाहादिकारके पिते वाते च हितत्वं दर्शयन्माह—तदीत्यादि ॥ १६ ॥ १७ ॥

अथवाऽतिविरिकः स्यात् क्षीणविक्रः स भक्षयेत् ।
माषयूषेण कुल्माषान् पिबेन्मध्वथवां सुराम् ॥ १८ ॥
कुल्माषा इति अर्धस्त्रिचयवादिर्मेया भक्ष्याः ॥ १८ ॥

१ 'कर्षायाः' इति पा० । २ 'पिष्टे' इति पा० । ३ 'कल्को' बस्तिखु सानाहे मूत्रकृच्छ्रे परो मतः इति पा० । ४ 'प्रत्यास्थापनमेव वा' इति पा० । ५ 'गंदा दाहादयो यदि' इति पा० । ६ 'पिबेच्छीयन्' यवा' इति पा० । ७ 'अर्धस्त्रिचयवादिपिष्टमयाः' इति पा० ।

१ 'प्रास्तयोगीकी' इति पा० । २ 'प्रस्तोपलक्षिताः' इति पा० ।

३ 'शोभमाना' इति पा० । ४ 'प्रस्तौ हपुषाक्षौद्रानिरुहः' इति पा० ।

५ 'मोहाभिष्यन्दुकुष्ठनुत्' इति पा० ।

सौमं चेत् कुणपं शूलैरुपविशेदरोचकी ।

स घनातिविषाकुष्ठनतदारुवचाः पिबेत् ॥ १९ ॥

बस्तिमिथ्याप्रयोगोदीरितानामतीसारभेदानां चिकित्सित-
माह—सामं चेदित्यादि । सामं यथा सौतं तथोपविशेदिति;
तेन मलदिव्यतिरिक्ताममात्रोपवेशरूपोऽयमतीसारः केवलम-
शुद्धातरकपित्तकफजन्त्यानामिह षण्णामतीसारणां वक्तव्यानां
प्रथम उक्तो भवति । कुणपमिति शवगन्धम् । शूलैः 'युक्त'
इति शेषः । घनं मुस्तकम् ॥ १९ ॥

शुद्धातमस्कु पित्तं कफं वा योऽतिसार्यते ।

पैकं, तत्र स्ववर्गीयैर्वस्तिः श्रेष्ठं भिषग्जितम् ॥ २० ॥

केवलशुद्धादिजन्यांस्त्रातिसारानाह—शुद्धातमित्यादि ।
पकमिति निरामम् । आमशब्देनेहामिदं बालादिविषकाहाररस
एव कोष्ठोपलेपक आमो गृह्यते; यदुक्तमन्यत्र—“आमाश-
यस्थः कायामेदौर्बल्यादविषाचितः । आद्य आहारधातुर्यः स
आम इति संज्ञितः” इति । स्ववर्गीयैरिति पुरीषसंग्रहणवातघ्न-
शोणितास्थापनपित्तकफहरभेषजवर्गैः; किंवा उत्तरत्र प्रत्येकं
शुद्धादिवक्ष्यमाणभेषजैः ॥ २० ॥

षण्णामेषां द्विसंसर्गात् त्रिशद्वेदा भवन्ति तु ।

केवलैः सह षट्त्रिंशद्विद्यात् सोपद्रवानपि ॥ २१ ॥

अतीसारभेदानाह—षण्णामित्यादि । एषामिति एतदभिहि-
तानाम् । अन्ये तु बस्तिविघ्नशजाः षट्संख्या भवन्तीति
वदन्ति; पूर्वव्याख्यानमेव यावु ॥ २१ ॥

शूलप्रवाहिकाध्मानपरिकर्त्यरुचिज्वरान् ।

तृणोष्णादाहमूर्च्छादींश्चैषां विद्यादुपद्रवान् ॥ २२ ॥

उपद्रवानेषामाह—शूलेत्यादि ॥ २२ ॥

तत्रामेऽन्तरपानं स्यात् व्योषाम्ललवणैर्युतम् ।

पाचनं शक्यते बस्तिरामे हि प्रतिषिध्यते ॥ २३ ॥

यथोक्तातीसारेषु चिकित्सामाह—तत्रामे इत्यादि । अन्तर-
पानं पाचनमाहः । पाचनमित्यनेन चेह पूर्व 'स घनातिविषा'
इत्याद्युक्तं पाचनं गृह्यते । व्योषाम्ललवणैर्युतमिति व्योषाम्ल-
लवणयोगेन कृतम् ॥ २३ ॥

वातघ्नैर्ग्राहिवर्गीयैर्वस्तिः शक्यति शक्यते ।

वातघ्नैरित्यादौ वातघ्नं दशमूलं; ग्राहिवर्गश्च षड्विरेचनशता-
भित्तयोक्त एव । अत्र जतूकर्णः—“शक्यति शोफघ्नग्राहिभि-
र्वस्तिः” इत्याह; शोफघ्नं च दशमूलमेव ॥—

स्वादम्ललवणैः शस्तः स्नेहवस्तिः समीरणे ॥ २४ ॥

१ 'सामं चेदतिसार्यते' इति शूलैरुचकी' इति पा० । २ 'भवति'
इति पा० । ३ 'पकस्तत्र' इति पा० । ४ 'तत्रामे वमनं कार्य'
इति पा० ।

स्वादम्ललवणैः शस्तः स्नेहवस्तिरिति स्वादम्ललवणद्रव्यसा-
धितस्नेहकृतमनुवासनमित्यर्थः । समीरणे इति केवलवाताती-
सारैः ॥ २४ ॥

रक्ते रक्तेन, पित्ते तु कषायस्वादुत्तिककैः ।

सार्यमाणे कफे वस्तिः कषायकटुत्तिककैः ॥ २५ ॥

रक्ते रक्तेनेति सरक्तेऽतीसार्यमाणे रक्तेन बस्तिर्दयः । पित्ते
त्विति पित्तेऽतीसार्यमाणे कषायादिकृतो बस्तिरेव ॥ २५ ॥

शकृता वायुना वाऽऽमे तेन वर्चस्यथानिले ।

संस्त्रेऽन्तरपानं स्याद् व्योषाम्ललवणैर्युतम् ॥ २६ ॥

पित्तेनामेऽसृजा वाऽपि तयोरामेन वा पुनः ।

संस्त्रयोर्भवेत् पानं सव्योषस्वादुत्तिककम् ॥ २७ ॥

तथाऽऽमे कफसंस्त्रे कषायव्योषत्तिककम् ।

आमेन तु कफे व्योषकषायलवणैर्युतम् ॥ २८ ॥

वातेन विशि पित्ते वा विद्विपित्तभ्यां तथाऽनिले ।

मधुराम्लकषायः स्यात् संस्त्रे वस्तिरुत्तमः ॥ २९ ॥

शकृच्छोणितयोः पित्तशकृतो रक्तपित्तयोः ।

वस्तिरन्योन्यसंसर्गे कषायस्वादुत्तिककः ॥ ३० ॥

कफेन विशि पित्ते वा कफे विद्विपित्तशोणितैः ।

व्योषत्तिककषायः स्यात् संस्त्रे वस्तिरुत्तमः ॥ ३१ ॥

स्याद्वस्तिव्योषत्तिकाम्लः संस्त्रे वायुना कफे ।

मधुरव्योषत्तिकस्तु रक्ते कफविमूर्च्छिते ॥ ३२ ॥

मारुते कफसंस्त्रे व्योषाम्ललवणो भवेत् ।

वस्तिर्वातेन पित्ते तु कार्यः स्वादम्लत्तिककः ॥ ३३ ॥

संसर्गे चिकित्सामाह—शकृतेत्यादि । शकृताऽऽमे प्रधाने
संस्त्रे, तथा वायुना वाऽऽमे संस्त्रे; तेनेत्यामेनाप्रधानेन वर्चसि
अनिले च द्रव्यं संस्त्रे, अत्र तेनेति पूर्वव्याख्येयम् । अत्र
संस्त्रेषु तृतीयानिर्दिष्टमल्पमानतयाऽप्रधानं, सप्तमिनिर्दिष्टं बहु-
मानत्वाद् प्रधानं ज्ञेयम् । तयोरिति पित्तासृजोः । संस्त्रशोणिते
एकमानेन युक्तयोः । कफे व्योषकषायलवणैर्युतमित्यन्तं यावत्
'अन्तरपानं' इत्यनुवर्तते । वातेन विशिष्यादौ मधुराम्लकषायो
वस्तिरिति मधुरादिव्यकथायादिकृतो वस्तिर्दय इत्यर्थः ।
शकृच्छोणितयोरित्यादौ अन्योन्यसंसर्गे सति शकृता शोणिते
शोणितेन वा शकृति संस्त्रे; एवं पित्तशकृतो रक्तपित्तयोश्च
द्विविधः संसर्गो व्याख्येयः । विद्विपित्तशोणितैरिति प्रत्येकं
विजादिभिः कफे संस्त्रे । कफविमूर्च्छिते इति कफेनाप्रधानेन
संस्त्रे इत्यर्थः ॥ २६-३३ ॥

त्रिचतुःपञ्चसंसर्गानेवमेव विकल्पयेत् ।

युक्तिश्चैषातिसारोका सर्वरोगेष्वपि स्मृता ॥ ३४ ॥

१ 'विद्विपित्तैः' इति पा० । २ 'रक्ते' इति पा० । ३ 'अनिलेन'
इति पा० । ४ 'संसर्गेषु' इति पा० ।

अनुकसंसर्गचिकित्सां सूत्रयज्ञाह—त्रिचतुरित्यादि । त्रिच-
तुःपञ्चसंसर्गानिति आमादीनां त्रिक-चतुष्क-पञ्चकरूपान् संस-
र्गान् । एवमेव विकल्पयेदिति प्रधानादिभेदकेन विकल्पयेत्,
तथा भेषजमपि तेषां यथोक्तभेषजानुसारेण कल्पयेदित्यर्थः ।
एते च भेदा लिख्यमाना अतिबहुप्रभेदतया ग्रन्थगौरवमापाद-
यन्ति, ख्यं च बुद्धिमता सुकरविभागा एवेति न लिख्यन्ते ।
एवमादिसंसर्गकृतं रोगभेदमन्यत्रापि बुद्ध्या कर्तव्यतयाऽतिदि-
ज्ञाह—सर्वरोगेष्वपि स्थूतेति । इयं व्यवस्था सर्वरोगेष्वेव
ग्रथासंभवमाचार्यानुमतेल्यर्थः । तत्र ग्रहणीगदे यत्र तु षड-
प्यामादयः संभवन्ति, तत्रैवं संसर्गाः प्रकल्प्यन्ते; यत्र च त्रयो
दोषाः संभवन्ति, शोणितेन वा समं चत्वारः, तत्र तेषामेव
परस्परसंसर्गो भेषजविभागार्थं कल्पनीयः ॥ ३४ ॥

युगपत् षड्सं षण्णां संसर्गे पाचनं भवेत् ।
निरामाणां तु पञ्चानां बस्तिः पाडुसिको मतः ॥ ३५ ॥

आमादिषट्कसमुदयरूपसंसर्गं कार्यमाह—युगपदित्यादि ।
युगपदिति एकदेव मिलितानां षण्णामिति यावत् । षड्समिति
मिलितषड्सकृतम् । निरामाणांमिति आमवर्जितानां शकुदादीनां
पञ्चानाम् । पाडुसिक इति षड्समेककेन कृतः ॥ ३५ ॥

उदुम्बरशलाहूनि जम्बवाघ्रोदुम्बरत्वचः ।
शङ्ख सर्जरसं लाक्षां कर्दमं च पलाशिकम् ॥ ३६ ॥
पिष्ट्वा तैः सर्पिषः प्रस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ।
अतीसारेषु सर्वेषु पेयमेतद्यथाबलम् ॥ ३७ ॥
कच्छुराधातकीबिल्बसमङ्गारकशालिभिः ।
मसुराश्वत्थगुग्गुलैश्च यवागुः स्याज्जले शृतैः ॥ ३८ ॥
बालोदुम्बरकटुकसमङ्गाप्लक्षपल्लवैः ।

मसुरधातकीपुष्पबलाभिश्च तथा भवेत् ॥ ३९ ॥
स्थिरादीनां बलादीनामिष्वादीनामथापि वा ।
कायेषु समसुराणां यवाग्वः स्युः पृथक् पृथक् ४०
कच्छुरामूलशाल्यादितण्डुलैरुपसाधिताः ।
दधितकारनालाम्लक्ष्मीरेष्विधुरसेऽपि वा ॥ ४१ ॥
शीताः सशर्कराक्षौद्राः सर्वातीसारनाशनाः ।
ससर्पिर्मरिचाजाज्यो मधुरा लवणाः शिवाः ॥ ४२ ॥

सर्वातीसारसाधारणं भेषजमाह—उदुम्बरैत्यादि । ‘रकशा-
लिभिः’ इत्यत्र ‘रकमूलिभिः’ इति पाठे ‘रकमूली रकैरण्डम्’
इत्यपरे । जले शृतैरिति षड्विधानेन जले शृतैः । बालोदुम्ब-
रम् उदुम्बरशलाहू । भवेदिति यवागुर्भवेत् । इष्वादीनामिति
तृणपत्रमूलपठितानां शरवर्जितानामिक्षुककुशकाशशालिमूला-

नाम् । शाल्यादितण्डुलैरिति रकशालिकलमादितण्डुलैः । दध्या-
दिभिरत्र जलस्थानीयेयवागुः साधनीया ॥ ३६-४२ ॥

भवन्ति चात्र श्लोकाः—

स्निग्धाम्ललवणमधुरं पानं बस्तिश्च मारुते कोष्णः ।
शीतं तिक्तकषायं मधुरं पित्ते च रक्ते च ॥ ४३ ॥
तिक्तोष्णकषायकटु श्लेष्मणि संप्राहि वातमुच्छकृति
पाचनमामे पानं पिच्छासृग्वस्त्यो रक्ते ॥ ४४ ॥
अतिसारं प्रत्युक्तं मिश्रं द्रन्द्वादियोगजेष्वपि च ।
तत्रोद्रेकविशेषाहोषेषूपक्रमः कार्यः ॥ ४५ ॥

प्रपञ्चोक्तं भेषजं संप्रहणाभिदधाति—भवन्ति चात्रैत्यादि ।
पानमिति पाचनपानम् । बस्तिश्चेति स्निग्धाम्ललवणमधुर एव
बस्तिः । मारुते इति मारुतातिसारे; एवमन्यत्रापि पित्ते इत्यादौ
पित्तादिजातिसारे इति ज्ञेयम् । संप्राहि वातदुल्लघ्न ‘भेषजं’
इति शेषः; तच्च भेषजं यथोक्तवस्त्यादिरूपमेव । पाचनमामे
पानमिति पाचनधनातिविषादिद्रव्यकृतं पानमित्यर्थः । पिच्छा-
वस्त्योऽसृग्वस्त्यश्चेति पिच्छासृग्वस्त्यः । उक्तमिति साक्षा-
दतिदेशेन च त्रिकसंसर्गं प्रोक्तम् । मिश्रमिति एतदेव प्रत्येकं
मिश्रीकृतम् । द्रन्द्वादियोगजेष्विति त्रिचतुष्कादिसंसर्गजैऽति-
सारे । तत्रोद्रेकादिविशेषादिति संसर्ग एव बलाबलविशेषादुप-
क्रमस्यापि विशेषो भवति । एतदेव बलापेक्षं बहुदुर्बलाऽप्रत्य-
नीकं बल्लेकभेषजमिति शेषः (१) ॥ ४३-४५ ॥

तत्र श्लोकः—

प्रासृतिकाः सव्याप-

क्रिया निरूहास्तथाऽतिसारहिताः ।

रसैकलपघृतयवाग्व-

श्लोका गुरुणा प्रस्तुतसिद्धौ ॥ ४६ ॥

प्रासृतिका इत्याध्यायार्थसंग्रहः । सव्यापत्क्रिया इति व्याप-
दश्च मृदुबलिकृतजात्यादिका उक्ताः, तथा क्रियाश्च तासानेव
व्यापदासुक्ताः । निरूहाश्चातिसारचिकित्सिते श्लोकाः । रसक-
ल्पधातीसारेषु रसोद्देशचिकित्सया कृतः । घृतं चोदुम्बरैत्यादि-
नोक्तम् ॥ ४६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राते

दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने प्रास्तैर्यो-

गीयसिद्धिर्नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तप्रणीतायाम्बुदेवीपिकायां

चरकतापर्थदीकायां सिद्धिस्थाने प्रास्तयोगीय-

सिद्धिर्नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

१ ‘भिषजा योगभेदार्थं’ इति पा० । २ ‘पित्ते’ इति पा० ।

३ ‘वदोदुम्बर’ इति पा० । ४ ‘वदादीनां’ इति पा० ।

१ ‘द्रन्द्वाभ्येष्वपि च’ इति पा० । २ ‘रसैकलपघृतयवाग्वः’
इति पा० । ३ ‘प्रास्तयोगीय’ इति पा० ।

नवमोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिमर्मीयां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

प्राप्तद्योगीयानन्तरं त्रिमर्मीया सिद्धिरुच्यते, त्रिमर्मजरोगा-
श्रयिव्यापदां बस्तिरूपचिकित्सोपदर्शनार्थः व्यापप्रतीकारानन्तरं
बस्तिप्रयोगाधिकारश्च पूर्वार्थायादनुवर्तते; किंवा, बस्तिव्याप-
चिकित्सा पूर्वार्थायादिकृता, बस्तिव्यापादाश्च त्रिमर्मजा अपि
रोगा भवन्ति, तेन तेषां ज्ञानपूर्वकचिकित्सोपदर्शनार्थं त्रिम-
र्मीयसिद्धिरुच्यते । एतदध्यायवक्तव्याश्च गदात्रिमर्मीयचिकि-
त्सितोऽध्यायविस्तरभयाजोकाः, त इह प्रतिपाद्यन्ते । अत्रापि
मर्मशब्देन मर्मगता गदा उच्यन्ते, तानाधिकृता सिद्धित्रिमर्मी-
यसिद्धिः ॥ १ ॥ २ ॥

सप्तोत्तरं मर्मशतमस्मिच्छरीरे स्कन्धशाखास-
माश्रितमग्निवेशः । तेषामन्यतमपीडायां समधिका
पीडा भवति, चेतनानिबन्धवैशेष्यात् । तत्र शाखा-
श्रितेभ्यो मर्मभ्यः स्कन्धाश्रितानि गरीयांसि,
शाखानां तदाश्रितत्वात्; स्कन्धाश्रितेभ्योऽपि हृद्-
स्तिशिरांसि, तन्मूलत्वाच्छरीरस्य ॥ ३ ॥

सप्तोत्तरं मर्मशतमिति शरीरसंख्यामिहितं; तच्च मांससि-
रास्त्वस्थिसन्निधु निविष्टम् । स्कन्धशब्देनानन्तरपरिरुच्यते;
शाखाशब्देन चेह शाखेव शाखेति कृत्वा बाहुद्वयं जङ्घाद्वयं
नोच्यते; नेह शाखाशब्देन रक्षादिधातूनां ग्रहणं, रक्षादिधा-
तूनां स्कन्धेऽपि विद्यमानत्वात् । तत्र शाखाश्रितानि चतुश्चत्वा-
रिंशन्मर्माणि, शेषं स्कन्धाश्रितम् । यदुक्तं सुश्रुते—“तेषामे-
कादशैकस्मिन् सन्निधु भवन्ति, एतेनेतरसन्निधु बाहु च व्याख्या-
तौ; उदरोरसोढादश, चतुर्दश पृष्ठे, प्रीणां प्रत्यूर्ध्वं सप्तत्रिंशत्”
(सु. शा. अ. ६) इति; एतेषां च मर्मणां प्रत्येकं विभाग उक्तः
सुश्रुते एव “तलहृदय” (सु. शा. अ. ६) इत्यादिना प्रपञ्च-
तोऽनुसरणीयः । सप्तोत्तरशतमर्मेषामन्यतममर्मशरीरदेशविलक्षणं
धर्ममाह—तेषामित्यादि । चेतनानिबन्धवैशेष्यादिति यस्मा-
न्मर्मसु चेतनाधातुर्विशेषेण निबद्ध इत्यर्थः; चेतनानिबन्धश्च
मर्मखल्लङ्घ्य एव मर्मपीडया विशेषपीडादर्शनादुद्गीयते ।
शाखानां तदाश्रितत्वादिति यस्माच्छाखा अपि स्कन्धाश्रिताः,
तेन स्कन्धाश्रितशाखाश्रितेभ्यः साक्षात् स्कन्धाश्रितं मर्म
गरीयो भवतीत्यर्थः; स्कन्धाश्रितत्वं च शाखानां स्कन्धोपधा-
तेन तदुपधातात्, तथा स्कन्धनिबन्धनैव रसादिना तत्त्वोप-
णात्; किंच स्कन्धाश्रितान्येव मर्माणि सद्यःप्राणहराणि, न
शाखाश्रयाणि; तेन च स्कन्धस्य प्राणान्यम् । यदुक्तं सुश्रुते—

१ “पूर्वाध्यायेऽप्यनुवर्तते” इति पा० । २ “तानधिकृत्य कृता”
इति पा० ।

“शृङ्गाटकाप्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठशिरोमुदम् । हृदयं बस्तिनाभी
च ग्रन्थि सद्यो हतानि वै” (सु. शा. अ. ६) इति । हृद्-
स्तिशिरांसि गरीयांसीति संबन्धः । एतद्वरीयस्य हेतुमाह—
तन्मूलत्वाच्छरीरस्येति ।—तन्मूलत्वादिति तदाश्रितत्वात्,
तथा च हृदयाश्रितत्वं शरीरस्य तत्र हृदये दश धमन्यः
इत्यादिना ‘नाभ्यामरा इव’ इत्यन्तेन दर्शयिष्यति । यद्यपि
च मर्मन्तराण्यपि विशेषेण प्राणाश्रयाण्युक्तानि; यथा—
‘दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः । शङ्खौ मर्मत्रयं
कण्ठो रक्तं शुक्रौजसी मुदम्” (सु. अ. २९) इत्यनेन,
तथाऽपि शङ्खादीनि न शरीराश्रयभूतानि यथा हृदयादीनि;
तेन प्राणायतनत्वे समानेऽप्युक्तशरीराश्रयत्वविशेषादिह हृदया-
दीनामेव प्राणान्युच्यते; किंच, प्राणाश्रयत्वमपि यथा हृदया-
दीनां न तथा शङ्खादीनाम्; उक्तं हि—“सप्तोत्तरं मर्मशतं
यदुक्तं शरीरसंख्यामधिकृत्य तेषु । मर्माणि वस्तिं हृदयं शिरश्च
प्रधानभूतान्युपयो वदन्ति ॥ प्राणाश्रयान् तानपि पीडयन्तो
वातादयोऽसूनपि पीडयन्ति” (सु. शा. अ. ६) इति । अन्ये
तु शङ्खादिप्राणाश्रयाणां हृदयादिष्वेव सामीप्यादन्तर्भावं दर्श-
यन्ति, तच्चाभ्युपगम्यते ॥ ३ ॥

तत्र हृदये दश धमन्यः प्राणापानौ मनो बुद्धिश्चे-
तना महाभूतानि च नाभ्यामरा इव प्रतिष्ठितानि,
शिरसि इन्द्रियाणि इन्द्रियप्राणवहानि च स्त्रोतांसि
सूर्यमिव गभस्तयः संश्रितानि, वस्तिस्तु स्थूलगु-
दमुष्कसेवनीशुक्रमूर्त्रवाहिनीनां नाडी(ली)नां मध्ये
मूत्रधारोऽभ्युवहानां सर्वस्त्रोतसामुद्धिरावपगानां
प्रतिष्ठा, बहुभिश्च तन्मूलैर्मर्मसङ्घैः स्त्रोतोभिर्ग-
गनमिव दिनकरकैरैर्व्याप्तमिदं शरीरम् ॥ ४ ॥

तेषां त्रयाणामन्यतमस्यापि भेदादाश्वेव शरीर-
भेदः स्यात्, आश्रयनाशादाश्रितस्यापि विनाशः;
तदुपधातास्तु घोरतरव्याधिप्रादुर्भावः; तस्मा-
देतानि विशेषेण रक्ष्याणि बाह्याभिधादातादि-
भ्यश्च ॥ ५ ॥

दश धमन्य इति ओजोवहा दश धमन्यः, “अथै दश
महामूलाः समासक्ताः” (सु. अ. ३०) इत्यादिना अथैदश-
महामूल्ये प्रतिपादिताः । प्राणापानाविति उच्छ्वाससन्निधासौ,
केचित्तु प्राणापानौ यथोक्तावेव वातौ प्राहुः; तत्रापानो
यद्यपि मेहश्रोण्याद्याभ्य एवेत्याहुः, तथाऽपि हृदयाव्यतिरि-
क्तावुविधापित्वाद्बुद्ध्याश्रित इत्युच्यते । मनः अन्तःकरणम् ।
बुद्धिः महच्छब्दाभिलष्या । चेतना बुद्धिब्रुतिभेदः । महाभूता-

१ “हृदि” इति पा० । २ “प्राणोदानौ” इति पा० । ३ “मूत्र-
वहानां” इति पा० । ४ “प्रतिष्ठितः” इति पा० । ५ “तदुपधातायु”
इति पा० । ६ “हृदयाथैस्य व्यतिरेकानुविधापित्वात्” इति पा० ।

नीति आत्मसंबन्धानि सूक्ष्ममहाभूतानि । एतत् सर्वं सांख्यदर्शने व्यवस्थापितं शरीरे च व्युत्पादितमनुसरणीयम् । प्रदेशान्तरे चोक्तं—“षडङ्गमज्ञं विज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थपञ्चकम् । आत्मा च सगुणश्चेतश्चिन्त्यं च हृदि संस्थितम्” (सू. अ. ३०) इति; तेषां एतच्छ्लोकोक्ताः, अधिकार्यानां च प्रोक्तोच्चेवावरोधो व्याख्येयः; किंवा इह श्लाघोद्गारेणाभिधानम् । यथा हृदये दश धमन्यादीन्याश्रितानि, तद्वृष्टान्तेन दर्शयति—नाभ्यामरा इव प्रतिष्ठितानीति; नाभिः चक्रनाभिः, अराः चक्रनेत्रसम्यक्काष्ठानि, यथा—चक्रनाभ्यां संबद्धा अरास्तदुपघातादुपहन्यन्ते, तन्मूलत्वेन तत्संबन्धा भवन्ति, एवं धमन्यादयोऽपीत्यर्थः । ‘नाभ्यामपरा’ इति वा पाठः, तेन गर्भनाभ्यामपरा इवेत्यर्थः (अरा इव अपरेति व्याख्यानयन्ति) । एतेन प्रदेशान्तरवर्तिनामपि धमन्यादीनां हृदयाश्रितत्वं सिद्धमिति भावः । शिरस आश्रयत्वमाह—शिरसीत्यादि । इन्द्रियप्राणवहानि स्रोतांसि यद्यपि प्रदेशान्तरेऽपि भवन्ति, तथाऽपि शिरसि विशेषेणैवैतानि प्रबद्धानीति सूर्यमेव गभस्तस्य इति दृष्टान्तेन दर्शयति । शिरआश्रयत्वं च यथोक्तस्रोतसां तदुपघातेन विशिष्टोपघातदर्शनादुच्यते । वस्तेः शरीराश्रयत्वमाह—वस्तिस्त्वित्यादि । स्थूलगुदादिमध्यस्थितत्वप्रतिपादनेनास्य स्थूलगुदादीनां वस्त्वाश्रयत्वं दर्शयति । अम्बुवहानां स्रोतसां प्रतिष्ठेति स्थानमित्यर्थः, उदधिर्यथाऽऽपगानां पूर्णीयस्थानं, तथा वस्तिरप्यम्बुवहस्रोतसां विश्रामस्थानम् । तन्मूलैरेति तत्संबद्धैर्ममैसंज्ञकैः; नहि स्रोतसां ममैत्वमस्ति; किंवा स्रोतोममैसंबन्धेन सिराममेषां ग्रहणं; किंवा ममैसंबन्धानि ममैपोषकाणि वा स्रोतांसि ममैसंज्ञकानि स्रोतांसि । आश्रयनाशादाश्रितस्य नाश इति आश्रयनाशादाश्रितस्य नाशो यस्माद्धवति, तस्माद्धृदयादीनामन्यतमस्य नाशाच्छरीरनाशो भवतीति युक्तम् । शरीरस्य हृदयाश्रितत्वं शरीरागम्यकप्रधान-दशधमन्याद्याश्रयत्वेनैव ज्ञेयम् । उपघातादिति किञ्चिद्वैकृतात् ॥ ४ ॥ ५ ॥

तत्र हृद्यभिहते कासश्वासावलक्ष्यकण्ठशोषकू-
माकर्षणजिह्वानिर्गममुखतालुशोषापसारोन्मादप्र-
लापचित्तनाशादयः स्युः; शिरस्यभिहते मन्यास्त-
म्भादित्तचक्षुर्विभ्रममोहोद्वेष्टेनचैष्टानाशकासश्वा-
सहनुग्रहमूकगद्गदत्वाक्षिणीमीलनगण्डस्पन्दनजृ-
म्भणलालास्रावस्वरहानिवदनजिह्वात्वादीनि; वस्तौ
तु वातमूत्रवचोनिग्रहवृङ्खणमेहनवस्तिशूलकुण्ड-
लोदावर्तगुल्मानिलोष्ठीलोपस्तम्भनाभिमुक्षिगुद-
श्रोणिग्रहादयः; वाताद्युपसृष्टानां त्वेषां लिङ्गानि
चिकित्सिते सक्त्याविधीन्युक्तानि ॥ ६ ॥

१ ‘मूलेन’ वा’ इति पा० । २ अयं पाठो हस्तलिखितपुस्तके
न पश्यते । ३ ‘अमन्ति’ इति पा० । ४ ‘हृदयाद्याश्रितत्वं’ इति
पा० । ५ ‘गुल्मग्रहानिल’ इति पा० ।

हृदयाद्यभिघातभवान् व्याधीन् क्रमेणाह—तत्रेत्यादि ।
क्लोमापकर्षणं क्लोमापकर्षणाकारा वेदना । वेष्टनं शिरसि वेष्टना-
कारा वेदना । कुण्डलं वस्तौ कुण्डलरूपा वेदना । उपस्तम्भः
वस्तेरेव । चिकित्सिते इति निमर्मायचिकित्सिते । सक्त्या-
याविधीनीति सक्चिकित्सितविधानानि ॥ ६ ॥

किंत्वेतानि विशेषतोऽनिलाद्रक्ष्याणि, अनिलो
हि पित्तकफसमुदीरणे हेतुः प्राणमूलं च, स वस्ति-
कर्मसाध्यतमः, तस्मान्न वस्तिंसमं किञ्चित् कर्म
मर्मपरिपालनमस्ति । तत्र प्रास्थापनस्कन्धान्
विमाने द्वौ चानुवासनस्कन्धाविह च विहितान्
वस्तीन् बुद्ध्या विचार्य महामर्मपरिपालनार्थं प्रयो-
जयेद्वातव्याधिक्रित्सां च ॥ ७ ॥

मर्मपरिपालने वस्तेः प्राधान्यं सोपपत्तिकमाह—किंत्वेता-
नीत्यादि । यस्मात् पित्तकफयोर्द्वयोरक्रिययोरीरणेऽनिल एव
हेतुः, तेन कफपित्तजेषु विकारे वायुर्निमित्तं, वातजविकार-
रेऽपि वायुः स्वतन्त्र एव कारणम्, अतः सर्वविकारेषु मर्माणि
रक्षयता तत्कारणादनिलादेव मर्माणि रक्षणीयानि । तथा
प्राणमूलं चेति जीवितहेतुश्चाविकृतो वायुः, विकृतश्च प्राणोप-
घातकः; तेन मर्माण्यपि प्राणरक्षार्थं वाताद्रक्ष्याणि । वस्ति-
साध्यतम इति इतरचिकित्सापेक्षया वस्तिना साध्यतमः उक्तं
हि—“वस्तिर्वातहरणम्” (सू. अ. २५) इति । द्वौ
चानुवासनस्कन्धाविह रोगभिषगिजतीये “अनुवासनं तु स्नेह
एव, स द्विविधः—स्वावरो जङ्गमश्च” (वि. अ. ८) इत्य-
नेनोक्तौ द्वावनुवासनस्कन्धौ ज्ञेयौ । इहेति सिद्धिस्थाने । बुद्ध्या
विचार्येति दोषोपघादीनि दश बुद्ध्या विचार्य, वातव्याधिवि-
क्रित्सां च बुद्ध्या विचार्य प्रयोजयेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

भूर्यश्च हृद्युपसृष्टे हिङ्गुचूर्णं लवणानामन्यतमचू-
र्णसंयुक्तं मातुलुङ्गस्य रसेनान्येन वाऽम्लेन हृद्येन
वा पाययेत्, स्थिरादिपञ्चमूलीरसः सशर्करः पा-
नार्थं, विषादिपञ्चमूलरससिद्धा च यवागूः, हृद्रो-
गविहितं च कर्म; मूर्ध्नि तु वातोपसृष्टेऽप्यङ्गुलै-
नोपनाहन्नेहोपाननस्तः कर्मावपीडनधूमादीनि; वस्तौ
तु कुम्भीस्वेदः, वर्तयः, श्यामादिभिर्गोमूत्रसिद्धो
निरूहः, विषादिभिश्च सुरासिद्धः, शरकाशेधुद-
भर्गोक्षुरकमूलशृतक्षीरैश्च त्रुप्तसर्वहरकाश्वावीज-
यवर्षभकवृद्धिकल्कितो निरूहः, पीतदारुसिद्धतै-
लेनानुवासनं, तैलकं च सर्पिर्विरेकार्थं, शता-

१ ‘सूर्यश्च हृद्युपसृष्टे वातेन हिङ्गुचूर्णलवणानामन्यतमचूर्णसं-
युक्तां येषां मातुलुङ्गरसेनान्येन वाऽम्लेन हृद्येन वा पाययेत्’ इति
पा० । २ ‘मातुलुङ्गरसेनान्येन’ वा विषादिस्थिरादिपञ्चमूलरस-
सिद्धा यवागूः’ इति पा० । ३ ‘शृतक्षीरं च’ इति पा० ।

वरीगोक्षुरकवृहतीकण्टकारिकागुडचीपुनर्वचोशी-
रमधुकदिसारिवालोभ्रश्रेयसीकुशकाशमूलकपाय-
क्षीरचतुर्गुणं बलावृषभकखराभ्योपकुञ्चिकाव-
त्सकरत्रुसैर्वाखीजक्षितिवारकमधुकचचाशतपु-
ष्पादमभेदकवर्षाभूमदनफलकल्कसिद्धं तैलमुत्तर-
वस्तिनिरुहो वा शुद्धस्निग्धस्निग्धस्य वस्तिशूलमूत्र-
विकारहर इति ॥ ८ ॥

विशेषेण भर्मभेदचिकित्सितमाह—भूयश्चेत्यादि । हयुप-
सृष्टे 'वातेन' इति शेषः । लवणानामिति निर्धारणे षष्ठी ।
अन्य एव अन्यतमः, यथा—श्रेष्ठतम इति । हृदयेनेति मनोऽ-
नुकूलेन; यद् द्वेष्यरसस्य हृदहिततयाऽहृदयत्वं, तन्मनोऽनु-
कूलमेव । हृद्गोविहितं च कर्मेति त्रिमर्मीयचिकित्सिते ।
धृमावीनीति आदिशब्देन परिषेकोपनाहृदिप्रहणम् । वस्तौ
विति 'प्रदुष्टे वातेन' इति प्रकरणाज्ज्ञेयं; पित्तकफदुष्टो वा वायुरेव
प्रधानमिति प्रागेव प्रतिपादितं; तेन कफपित्तदुष्टिरपि लभ्यते ।
वर्तय इति फलवर्तयः । श्यामादिभिरिति "श्यामानिवृच्चतुर-
कुलतिलकमहावृक्षसप्तलशङ्खिनीदन्तीद्रवन्तीनाम्" (वि. अ.
८) इत्यादिना प्रागुक्तः श्यामादिः । विल्वादिभिरिति बृहत्पत्र-
मूलं; किंवा "विल्वमूलनिवृद्धाश्वयककुलकूलरथवान्" (सि. अ.
७) इत्यनेनोक्तो विल्वादिसंज्ञः । शारादिमूलश्वतकीरहृदुपा-
दिकरकोऽपरः । खराश्वा अजमोहः । पीतदारुसिद्धतैलेन सा-
धितमनुवासनं यस्मिन्निरुहे स तथा । केचित् सु सलसाराकृष्ट-
तैलं पीतदारुसिद्धतैलमाहुः । तैलकसर्पिः तिलककल्पोक्तम् ।
शतावरीत्यादौ द्विसारिवेति अनन्तमूलद्रव्यामे । श्रेयसी राज्ञा ।
उपकुञ्चिका कृष्णजीरकम् । शितिवारकः शालिञ्जः । अदमभे-
दकः पाषाणभेदकः । उत्तरवस्तिरिति वक्ष्यमाणोत्तरवस्ति-
वैनाहेय इत्यर्थः । निरुहः निरुहस्थाने देय इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भवन्ति चात्र श्लोकाः—

हृदये मूर्ध्नि वस्तौ च नृणां प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।
तस्मात्तेषां सदा यत्नं कुर्वीत परिपालने ॥ ९ ॥
आवाधवर्जनं नित्यं स्वस्थवृत्तानुवर्तनम् ।
उत्पन्नार्तिविघातश्च मर्मणां परिपालनम् ॥ १० ॥

गद्योक्तमर्थं श्लोकेन दर्शयन्नधिकमप्याह किञ्चित्—हृदये
इत्यादिना । आवाधवर्जनमिति मर्मोपघातकहेतुवर्जनम् ।
स्वस्थवृत्तानुवर्तनं च हृदयादिषोषकतयैव पालकं भवति । उत्प-
न्नार्तिविघात इति उत्पन्नमर्मरोगप्रतीकारः ॥ ९ ॥ १० ॥

अत ऊर्ध्वे विकारा ये त्रिमर्मीयं चिकित्सिते ।
न प्रोक्ता मर्मजास्तेषां काश्चिद्रक्षयामि सौषधान् ॥

१ 'मर्मभेदादिचिकित्सितमाह' इति पा० । २ 'विधानाज्ज्ञेयः'
इति पा० । ३ 'पलात ऊर्ध्वेति परिपालनम्' इति पा० ।

मर्मपरिपालकवस्तिकथनप्रसङ्गादनुक्तमर्मगतरोगान् सवि-
कित्सितान् दर्शयन्नाह—अत ऊर्ध्वमित्यादि ॥ ११ ॥

कुक्षः स्त्रैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रपद्यते ।
पीडयन् हृदयं गत्वा शिरः शङ्खौ च पीडयन् ॥ १२ ॥
धनुर्वैद्यमयेद्वात्राप्याक्षिपेन्मोहयेत्तथा ।
(नमयेच्चाक्षिपेच्चाङ्गान्युच्छ्वासं निरुणद्धि च ॥)

कृच्छ्रेण चाप्युच्छ्वाससि त्स्वधाक्षोऽथ निमीलकैः ॥
कपोत इव कूजेच्च निःसंज्ञः सोऽपतन्नकः ।
दृष्टिं संस्तम्भ्य संज्ञां च हत्वा कण्ठेन कूजति ॥ १३ ॥
हृदि सुके नरः स्वास्थ्यं याति मोहं वृते पुनः ।
वायुना दारुणं प्राहुरेके तमपतन्नकम् ॥ १४ ॥

हृद्गोमपतन्नकमाह—कुक्ष इत्यादि । स्थानादूर्ध्वमिति वा-
तस्थानापेक्षया यदूर्ध्वम् । स्वधाक्षोऽथ निमीलन इति स्वधाक्षो
वा भवति निर्गलित्वाक्षो वा भवति । निःसंज्ञ इति व्याधिवेग-
काले दृष्टिं संस्तम्भ्य संज्ञां च हत्वा कण्ठेन कूजति, निःसंज्ञश्च
भवति । मोहं वृते पुनरिति हृदये वृते पुनर्वायुना मोहं याति;
वायुनेति कफयुक्तेन; एके तमपतन्नकमेवापतन्नकमाहुः । अत्र
जत्कर्णः—'वातकफाभ्यां हृष्टिरः शङ्खपीडनानमनाङ्गेष्वप-
प्रमोहाद्विस्तम्भानिमीलनकृच्छ्रोच्छ्वासकूजनान्यपतन्नकः' इति ।
किंवा अपतन्नकं द्विविधं गणयन्ति—वातात्, कफाच्च;
तत्र 'निःसंज्ञः सोऽपतन्नकः' इत्यनेन कफज उच्यते; 'वायुना
दारुणं प्राहुः' इत्यनेन वायुना जनितमपतन्नकमेवापतन्न-
कमाहुः । तस्य दारुणत्वं दारुणवातात्तत्त्वादिना व्याख्यायेयम् ।
तथैव सुश्रुते वातव्याध्यापतन्नकः पठितः ॥ १२-१५ ॥

श्वसनं कफवाताभ्यां रुद्धं तस्य विमोक्षयेत् ।
तीक्ष्णैः प्रथमैः संज्ञां तासु मुक्तासु विन्दति ॥ १६ ॥
मरिचं शिशुवीजानि विडङ्गं च फणिञ्जकम् ।

एतानि सूक्ष्मचूर्णानि दद्याच्छीर्षविरेचनम् ॥ १७ ॥
तुम्बुरूपयभया हिङ्गु पौष्करं लवणत्रयम् ।
यवकाथाम्बुना पेयं हृद्गहे चापतन्नके ॥ १८ ॥
हिङ्गुवल्ग्वेतसं शुण्ठीं ससौवर्चलदाडिमम् ।
पिबेद्वातकफघ्नं च कर्म हृद्गोनुद्धितम् ॥ १९ ॥

शोधना वस्तयस्तीक्ष्णान् हितास्तस्य कृत्स्नशिरः ।
सौवर्चलाभयाव्योषैः सिद्धं तस्मै घृतं हितम् ॥ २० ॥

तास्मिन् चेतनाबहासु धमनीषु । यवकाथाम्बुनेति यवैः
पडङ्गविधाना श्वतपानीयेन । हृद्गोनुद्धितं वातकफघ्नं यत् कर्म

१ अयमर्थकोको वस्तुलिखितपुस्तके न पठ्यते । २ 'उच्छ्वाससि
च कृच्छ्रेण स्वांधाक्षोऽथानिमीलनः' इति पा० । ३ 'वातकफाच्च'
इति पा० । ४ 'वातिकः' इति पा० । ५ 'श्वसनः कफवाताभ्यां
रुद्धस्तं च' इति पा० । ६ 'हिङ्गु तुम्बुर पथ्या च' इति पा० ।
७ 'हृत्पाथालैपतन्नके' इति पा० । ८ 'शोधने' इति पा० ।

तद्विमतपतत्रके । शोधना इत्यादौ 'कृत्स्नशः शोधना न हिताः'
इति वचनेन शोधनार्थस्तोकनिरुद्धानं, भूरिशोधननिरुद्धाने तु
वातक्षोभः स्यादिति भावः ॥ १६-२० ॥

मधुरस्निग्धगुर्वचसेवनाच्चित्तनाच्छ्रमात् ।
शोकाद्र्याप्यनुषङ्गाच्च वायुनोदीरितः कफः ॥ २१ ॥
यदाऽसौ समवस्कन्द्य हृदयं हृदयाश्रयान् ।
समावृणोति शानार्दींस्तदा तन्द्रोपजायते ॥ २२ ॥
हृदये व्याकुलीभावो वाक्चेष्टेन्द्रियगौरवम् ।
मनोबुद्ध्यप्रसादश्च तन्द्राया लक्षणं मतम् ॥ २३ ॥
कफघ्नं तत्र कर्तव्यं शोधनं शमनानि च ।
व्यायामो रक्तमोक्षश्च भोज्यं च कटुतिक्तकम् ॥ २४ ॥

मधुरस्निग्धेलादिना तन्द्रालक्षणं चिकित्सितं च केचित्
पठन्ति ॥ २१-२४ ॥

मूत्रौकसादो जठरं कृच्छ्रमुत्सङ्गसंक्षयौ ।
मूत्रातीतोऽनिलाष्टीला वातबस्त्युष्णमारुतौ ॥ २५ ॥
वातकुण्डलिका ग्रन्थिर्विद्वातो बस्तिकुण्डलम् ।
त्रयोदशैते मूत्रस्य दोषास्तांलिङ्गतः शृणु ॥ २६ ॥

हृद्रोगमभिधाय बस्तिरोगानाह—मूत्रौकसाद इत्यादि । एते
च मूत्रदोषा मूत्रकृच्छ्राद्विज्ञा एवेति त्रिमयी एव प्रतिपादि-
तम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

पित्तं कफो द्रवपि वा बस्तौ संहन्यते यदा ।
मारुतेन तदा मूत्रं रक्तं पीतं घनं सृजेत् ॥ २७ ॥
सदाहं श्वेतसान्द्रं वा सर्वैर्वा लक्षणैर्युतम् ।
मूत्रौकसादं तं विद्यात् पित्तश्लेष्महरैर्जयेत् ॥ २८ ॥
पित्तं कफ इत्यादिना मूत्रौकसादमाह । अयं च वातकफ-
पित्तवात-त्रिदोषैर्जन्यत इत्युक्तं भवति । संहन्यते इति संहते
रक्तापीतवर्णता पित्तेन, श्वेतवर्णता कफेन, कफपित्तलक्षणता
कफपित्ताभ्यां, वायुस्तु सर्वाङ्गगत एव । अत्र वायोरावरणकृत
एव कोपः ; तेन पित्तकफयोरेव चिकित्सायां 'पित्तश्लेष्महरै-
र्जयेत्' इत्यनेन, वायोस्त्वावरणजयादेव जयो भवतीति भावः
॥ २७ ॥ २८ ॥

विधारणात् प्रतिहतं वातोदावर्तितं यदा ।
पूरयत्युदरं मूत्रं तदा तदनिमित्तकम् ॥ २९ ॥
अपक्विमूत्रविट्सङ्गैस्तमूत्रजठरं वदेत् ।
मूत्रवैरेचनीं तत्र चिकित्सां संप्रयोजयेत् ॥ ३० ॥
हिङ्गुद्विरुत्तरं चूर्णं त्रिमयीं प्रकीर्तितम् ।
हृन्म्यान्मूत्रोदरानाहमाभ्मानं गुदमेढ्रयोः ॥ ३१ ॥

१ '०युर्वल' इति पा० । २ '०ज्यात' इति पा० । ३ 'मू-
त्रैकसादो' इति पा० । ४ 'द्रवं वाऽपि' इति पा० । ५ 'मूत्रैकसादं'
इति पा० । ६ 'हृन्म्यान्मूत्रादिसंवातं व्याधिं च गुदमेढ्रयोः' इति पा० ।

अनिमित्तरुग्निगति थलक्ष्यमाणनिमित्तकम् । मूत्रवैरेचनीमिति
मूत्रविरेचनीयदशकप्रयोगरूपम् । हिङ्गुद्विरुत्तरं तु "द्विरुत्तरं
हिङ्गुवचा" (चि. अ. २६) इत्यादिनोक्तं, हिङ्गुद्विरुत्तरं
यस्मिन् तद्विङ्गुद्विरुत्तरम् ॥ २९-३१ ॥

मूत्रितस्य व्याघ्रात्सु रेतो वातोद्धतं च्युतम् ।
पूर्वं मूत्रस्य पश्चाद्वा स्रवेत् कृच्छ्रं तदुच्यते ॥ ३२ ॥
खवैगुण्यानिलाक्षेपैः किञ्चिन्मूत्रं च तिष्ठति ।
मणिसन्धौ स्रवेत् पश्चात्तदरुग्वाऽथ चातिरुक् ३३
मूत्रोत्सङ्गः स विच्छिन्नमुच्छेषगुरुक्षेपकः ।
वाताकृतिर्भवेद्वातान्मूत्रे शुष्यति संक्षयः ॥ ३४ ॥
चिरं धारयते मूत्रं त्वरया न प्रवर्तते ।
मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥ ३५ ॥
आध्मापयन् बस्तिगुदं रुक्मा वायुश्चलोन्नताम् ।
कुर्यात्तीव्रार्तिमष्टीलां मूत्रविष्मार्गरोधिनीम् ॥ ३६ ॥
मूत्रं धारयतो बस्तौ वायुः कुद्धो विधारणात् ।
मूत्रोधातिकाण्डमिर्वातबस्तिः स उच्यते ॥ ३७ ॥
उष्मणा सोष्मकं मूत्रं शोषयन् रक्तपीतकम् ।
उष्णवातः सृजेत् कृच्छ्राद्वस्त्युपस्थार्तिदाहवान् ३८
गतिस्झादुदावृत्तः स मूत्रस्थानमार्गयोः ।
मूत्रस्य विगुणो वायुर्भक्ष्याविद्वकुण्डली ॥ ३९ ॥
मूत्रं विहतं संस्तम्भमङ्गगौरववेष्टनैः ।
तीव्ररुद्धमूत्रविट्सङ्गैर्वातकुण्डलिकेति सा ॥ ४० ॥
रक्तं वातकफाहुष्टं बस्तिद्वारे सुदारुणम् ।
ग्रन्थि कुर्यात् स कृच्छ्रेण सृजेन्मूत्रं तदावृत्तम् ॥ ४१ ॥
अमरीसमशूलं तं रक्तग्रन्थिं प्रचक्षते ।
रुक्षदुर्बलयोर्वीतेनोदावृत्तं शक्यदा ॥ ४२ ॥
मूत्रस्रोतोः प्रपद्येत विट्संसृष्टं तदा नरः ।
विङ्गन्धं मूत्रयेत् कृच्छ्राद्विद्वातं विनिर्दिशेत् ॥ ४३ ॥
दुताध्वलङ्गनायासादभिघातात् प्रपीडनात् ।
स्वस्थानाद्वस्तिरुद्धः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत् ॥ ४४ ॥
शूलस्पन्दनदाहातो विन्दुं विन्दुं स्रवत्यपि ।
पीडितस्तु सृजेद्द्वारां संस्तम्भोद्विष्टनार्तिमान् ॥ ४५ ॥
बस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमम् ।
पवनप्रबलं प्रायो दुर्निवारमवुद्धिमिः ॥ ४६ ॥
तस्मिन् पिचान्विते दाहः शूलं मूत्रविषणता ।
श्लेष्मणा गौरवं शोफः स्निग्धं मूत्रं घनं सितम् ४७
श्लेष्मरुद्धविलो बस्तिः पित्तोदीर्णो न सिध्यति ।
अविभ्रान्तविलः साध्यो न तु यः कुण्डलीकृतः ४८
स्याद्वस्तौ कुण्डलीभूते हृन्मोहः श्वास एव च ।

१ 'तच्छेषगुरुक्षेपकः' इति पा० । २ 'मूत्रमाध्मापयत्येव' इति
इति पा० । ३ 'चावृते' इति पा० । ४ 'वृणोहः' इति पा० ।

मृत्रितस्येति मूत्रवेगगतस्य, मूत्रवेगयुक्तस्येति यावत् ।
 च्युतमिति स्थानान्च्युतम् । वातोद्धतमिति वातविक्षिप्तम् । एत-
 द्दक्षणांतरयुक्तमेव कृच्छ्रः, मूत्रकृच्छ्रमित्येव, मित्रद्वय-
 त्वात् । विधिदिति स्तोकम् । उच्छ्वेदगुरुशोफ इति प्रवृद्धमृत्रा-
 वशेषेण स्थितेन गुरुशोफ इति । वाताकृतिरित्यादि संशयल-
 क्षणम् । वाताकृतिरिति वातलक्षणयुक्तः । विधारणदिति मूत्र-
 वेगरोधात् । ऊष्मणेति पित्तोष्मणा । शोषयति ऊष्मणा
 सहितो वात एव मूत्रं शोषयन् । गतिसज्ञादिखादिना वातकु-
 ण्डलिकामाह । मूत्रस्य गतिसज्ञादुदावृत्तो वायुर्गूत्रस्थानमार्गयो-
 र्भ्रमस्याविद्धकुण्डली मूत्रयति; भ्रमः प्रतिहतः, व्याविद्धः क्वी,
 कुण्डलीति आवर्तमानतया स्थितः; ईदृशं वायोरुपस्थानं मूत्र-
 मार्गं एव भवति । वातकुण्डलिकालक्षणमाह—संस्तम्भेत्यादि ।
 भ्रमः भ्रंजाकारवेदना । रक्तं ग्रन्थिं कुर्यात् वातकारभ्यां दुष्ट-
 मिति योज्यम् । विद्युक्तो विघातो विद्विषातोः । इताच्चेत्या-
 दिना बलिकुण्डलमाह । उद्धत इति परावृत्तमुखः । पीडित
 इति हस्तादिभिः । श्लेष्मद्विबलो बस्तिर्न सिध्यति, तथा पित्तो-
 दीर्घश्च न सिध्यति । अविग्रान्तविल इति अरुद्धद्वारः । कुण्ड-
 लीकृत इति वृत्तीकृतः । वृत्तीकृतस्यैव लक्षणान्याह—स्याद्वि-
 स्तावित्यादि ॥ ३२-४८ ॥—

दोषाधिक्यमवेक्ष्यैतान् मूत्रकृच्छ्रहरैर्जयेत् ॥ ४९ ॥
 बस्तिमुत्तरवर्त्ति च सर्वेषामेव दापयेत् ।

चिकित्सामाह—दोषाधिक्यमित्यादि । मूत्रकृच्छ्रहरैः प्रयो-
 गैर्दोषाधिक्यमवेक्ष्य प्रयुक्तैर्जयेदित्यर्थः ॥ ४९ ॥—

पुष्पनेत्रं तु हैमं स्याच्छृङ्खणमौत्तरवस्तिकम् ॥ ५० ॥
 जात्यश्वहनवृत्तेन समं गोपुच्छसंस्थितम् ।
 रौप्यं वा सर्वपच्छिद्रं द्विकर्णं द्वादशाङ्गुलम् ॥ ५१ ॥
 तेनाजबस्तियुक्तेन ज्ञेहस्यार्धपलं नयेत् ।
 यथावयोविशेषेण ज्ञेहमात्रां विकल्प्य वा ॥ ५२ ॥
 स्नातस्य युक्तभक्तस्य रसेन पयसाऽपि वा ।
 स्रष्टृषिण्मूत्रवेगस्य पीठे जानुसमे मृदौ ॥ ५३ ॥
 क्रजोः सुखोपविष्टस्य हृष्टे मेद्रे घृताकया ।
 शालाकयाऽन्विष्य गतिं यद्यप्रतिहता व्रजेत् ॥ ५४ ॥
 ततः शोफः प्रमाणेन पुष्पनेत्रं प्रवेशयेत् ।
 युद्धवन्मूत्रमार्गेण प्रणयेदनु सेवनीम् ॥ ५५ ॥
 हिंसाद्विगतं बस्तिमूत्रे ज्ञेहो न गच्छति ।
 सुखं प्रपीड्य निष्कर्ष्य निष्कर्षेत्रमेव च ॥ ५६ ॥
 प्रत्यागते द्वितीयं च तृतीयं च प्रदापयेत् ।
 अनामच्छुषिष्यसु रजनीष्युपितस्य च ॥ ५७ ॥

१ 'संश्लेषलक्षणम्' इति पा० । २ 'जातीपुष्पस्य वृत्तेन' इति
 पा० । ३ 'विषद्वयचौपुष्पस्य' इति पा० । ४ 'हिंसाद्विगतं'
 इति पा० ।

उत्तरवर्त्ति दापयेदित्युक्तं, तत् उत्तरवर्त्तिविधिमाह—पुष्प-
 नेत्रमित्यादि । पुष्पनेत्रमित्युत्तरवर्त्तिनेत्रस्य संज्ञा; उत्तरवर्त्ति-
 संज्ञा उत्तरमार्गीयमानतया, किंवा श्रेष्ठगुणतया उत्तरवर्त्तिः ।
 जात्यश्वहनवृत्तेन सममिति जातेरश्वहनस्य च पुष्पयोर्वृत्तेनाप्ये-
 समम्; उक्तं हि हारीते—“कुन्दस्य वृत्तप्रतिमं तथाऽ-
 श्वे” इति; अश्वहनः करवीरः । सर्वपच्छिद्रमिति सर्षपवाहि-
 च्छिद्रम् । द्विकर्णकमिति नेत्रे बस्तिबन्धनार्थमेकतः कर्णिका,
 अपराऽप्ये शोफः प्रमाणवद्द्व्यङ्गुलदौ कर्णिका कर्तव्या । “त्रिकर्णि-
 कम्” इति वा पाठः । यथावयोविशेषेण ज्ञेहमात्रां विकल्प्य चेति
 यथोक्तज्ञेहः पञ्चविंशतिवर्षस्य, तत्तत्स्वर्गवयस्योभेदविकल्पेनाप-
 कषेः कर्तव्यः; उक्तं हि सुश्रुते—“ज्ञेहप्रमाणं परमं प्रकुञ्च-
 श्चात्र कीर्तितः । पञ्चविंशतिवर्षाणामर्वाचुद्विकल्पितम्”
 (सु. नि. अ. ३७) इति । हृष्टे इति स्वब्धे, यद्यप्रतिहता
 व्रजेच्छलाका, तत्र पुष्पनेत्रं शोफः प्रमाणसमं प्रवेशनीयम् ।
 शालाकया प्रथममन्वेष्टेण मार्गविज्ञानार्थम् । युद्धवदिति युद्धे यथा
 नेत्राकम्पनादिगुणयुक्तं प्रवेक्ष्यते तथा मेद्रेऽपि । अतिगतं लिङ्ग-
 प्रमाणान्तिरेकप्रविष्टं नेत्रं बस्ति हिंसात् । ऊने इति लिङ्गमान-
 स्तोकप्रविष्टे ॥ ५०-५७ ॥

पिप्पलीलवणागारधूमापामार्गसंप्रैः ।
 वार्ताकुरसनिर्गुण्डीशम्पाकैः ससहाचरैः ॥ ५८ ॥
 मूत्राम्लपिष्टैः सगुडैर्वर्ति कृत्वा प्रवेशयेत् ।
 अत्रे तु सर्वपाकारां पञ्चार्धं माषसंमिताम् ॥ ५९ ॥
 नेत्रदीर्घां घृताभ्यक्तां सुकुमारामभङ्गराम् ।
 नेत्रवन्मूत्रनाड्यां तु पायौ चाङ्गुष्ठसंमिताम् ॥ ६० ॥
 ज्ञेहे प्रत्यागते ताभ्यामानुवासनिको विधिः ।
 परिहारश्च सव्यापत् ससम्यग्दत्तलक्षणः ॥ ६१ ॥

पिप्पलीत्यादिना व्युषितेऽप्यनामगच्छतः ज्ञेहस्य प्रवर्तिकां
 वर्तिमाह । इयं च वर्तिर्गुडपाकेन कठिना कर्तव्या यथा शङ्ख-
 भवति । पञ्चार्धं इति मूले; अङ्गुष्ठसंज्ञिभासिति पायौ ज्ञेहप्र-
 वृत्त्यर्थं रीयमानाऽङ्गुष्ठसमाना कर्तव्या । ताभ्यामिति मेद्रे-
 दाभ्यां दत्तवर्तिभ्याम् । उत्तरवर्त्तिरेकानुवासनवत् सेव्यपरिहार-
 व्यापत्सम्यग्दत्तलक्षणान्यतिदिशवाह—आनुवाचनिको विधि-
 रित्यादि ॥ ५८-६१ ॥

स्त्रीणामार्तवकाले तु प्रतिकर्मं तदाचरेत् ।
 गर्भासना सुखं ज्ञेहं तदाऽऽदत्ते ह्यपावृता ॥ ६२ ॥
 गर्भं योनिस्तदा शीघ्रं जिते यद्वाति मारुते ।
 वस्तिजेषु विकारेषु योनिविघ्नं शजेषु च ॥ ६३ ॥
 योनिश्लेष्षु तीव्रेषु योनिव्यापत्सखग्दरे ।

१ 'पूर्णैः' इति पा० । २ अयमर्थकोको हस्तालिखितपुस्तके
 न पश्यते ।

अप्रस्रवति मूत्रे च बिन्दुं बिन्दुं स्रवत्यपि ॥ ६४ ॥
विदध्यादुत्तरं वस्ति यथास्त्रीषधसंस्कृतम् ।

आर्तवकाले त्रैत्सरिगिकैर्योक्तं स्त्रीणामुत्तरवस्तिदानमातृव-
काले विधत्ते । आर्तवकालदाने हेतुमाह—गर्भासनेत्यादि ।
गर्भासना गर्भशय्या, गर्भाशय इत्यर्थः । अन्ये तु योनिमाहुः ।
आदत्त इति सम्यग् गृह्णाति । अपाद्वृतेति अपगतसञ्चितरजो-
रूपावर्णा ॥ ६२-६४ ॥—

पुष्पनेत्रप्रमाणं तु प्रमदानां दशाङ्गुलम् ॥ ६५ ॥
मूत्रस्रोतःपरीणाहं मुद्रस्रोतोऽनुवाहि च ।
अपत्यमार्गे नारीणां विषेयं चतुरङ्गुलम् ॥ ६६ ॥
झङ्गुलं मूत्रमार्गं तु बालायास्त्वेकमङ्गुलम् ।
उत्तानायाः शयानायाः सम्यक् सङ्कोच्य सकथिनी ॥
अथास्याः प्रणयेन्नेत्रमनुवशगतं सुखम् ।
द्विस्त्रिंशत्पुरिति स्नेहानहोरात्रेण योजयेत् ॥ ६८ ॥
वैस्तौ, वस्तौ प्रणीते च वर्तिः पीनतरा भवेत् ।
त्रिरात्रं कर्म कुर्वीत स्नेहमात्रां विवर्धयेत् ॥ ६९ ॥
अनेनैव विधानेन कर्म कुर्यात् पुनरुपहृत् ।

पुष्पनेत्रप्रमाणं त्रिव्यादि । मुद्रस्रोतोऽनुवाहीति मुद्रवह-
निष्ठम् । अपत्यमार्गे विषेयं चतुरङ्गुलमिति अपत्यमार्गे स्नेहवि-
तव्ये चतुरङ्गुलप्रवेशनं प्राप्तयौवनागमेव नारीणां कर्तव्यं,
मूत्रमार्गे तु स्नेहवितव्ये झङ्गुलप्रवेशनं प्राप्तयौवनागमेव नारीणां
कर्तव्यम् । बालायाः स्वल्पप्रमाणतया एकाङ्गुलप्रवेशनमेव
मूत्रमार्गप्रयोगार्थं कर्तव्यं; बालानां त्वल्पमार्गे न वीर्यत एव,
तासामपत्यमार्गस्यावृत्तत्वात् । वर्तिः पीनतरा भवेदिति स्नेहप्र-
त्यागमनार्था वर्तिः पीनतरा कर्तव्या । स्नेहमात्रा चात्र “स्नेहस्य
प्रसृतं चात्र खाङ्गुलीमूलसंमितम्” (सु. चि. अ. ३७) इत्य-
नेन सुश्रुतोक्ता ह्येया ॥ ६५-६९ ॥—

अतः शिरोविकाराणां कश्चिद्भेदः प्रवक्ष्यते ॥ ७० ॥
रक्तपित्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः ।
तीव्ररुग्दाहरागं हि शोफं कुर्वन्ति दाहणम् ॥ ७१ ॥
स शिरो विषवद्भेगी निरुध्याशु गलं तथा ।
त्रिरात्राजीवितं हन्ति शङ्खको नामै नामतः ॥ ७२ ॥
परं त्र्यहाजीवति चेत् प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ।
शिरोविरेकसेकादि सर्वं वीर्यसंपुञ्च यत् ॥ ७३ ॥

१ ‘यथास्त्रीषधमिश्रितम्’ इति पा० । २ ‘त्रैत्सरिगिकालोक्तं’
इति, ‘त्रैत्सरिगिकं नोक्तं’ इति च पा० । ३ ‘मुद्रस्रोतोऽनुवाहि च’
इति पा० । ४ ‘वस्ति वस्तौ प्रणीते च वर्तिश्चानन्तरा भवेत्’ इति
पा० । ५ ‘चतुरङ्गुलप्रवेशनमन्तः कर्तव्यम्’ इति पा० । ६ ‘शङ्ख-
कोऽपिनिभः क्षिप्रं विनाशयति मानवम्’ इति पा० । ७ ‘नामतः
परम्’ इति पा० । ८ ‘जीवेन्नहं चेन्नैरुष्यं प्रत्याख्याय समाचरेत्’
इति पा० ।

कमगतिशिरोविकारज्ञानार्थं त्रिमर्सीयाविस्तृतान् वक्तुमाह—
अत इत्यादि । दाहण इति आशुकारी । परं त्र्यहाजीवतीत्यादिकः
प्रभावोऽयं शङ्खकस्य । प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियामित्यनेन उत्पन्न-
मात्र एव प्रत्याख्यायपूर्विका चिकित्सा कर्तव्याऽस्य ॥ ७०-७३ ॥
रूक्षात्यध्यशनात् पूर्ववातावय्यायमैयुधैः ।
वेगसंघारणायासव्यायामैः कुपितोऽनिलः ॥ ७४ ॥
केवलः सकफो वाऽर्थं गृहीत्वा शिरसस्ततः ।
मन्याभूशङ्खकर्णाक्षिललाटाधैऽतिवेदनाम् ॥ ७५ ॥
शस्त्रारणिनिर्मां कुर्यात्तीव्रां सोऽर्धावभेदकः ।
नयनं वाऽथवा श्रोत्रमतिवृद्धो विनाशयेत् ॥ ७६ ॥
चतुःस्नेहोत्तमा मात्रा शिरःकायविरेचनम् ।
नाडीखेदो घृतं जीर्णं वस्तिकर्मानुवासनम् ॥ ७७ ॥
उपनाहः शिरोवस्तिर्दहनं चात्र शस्यते ।
प्रतिश्याये शिरोरोगे यच्चोद्दिष्टं चिकित्सितम् ॥ ७८ ॥

रूक्षेलादिनाऽर्धावभेदकमाह । अवश्यायः हिमः । शस्त्रारणि-
निर्भामिति शङ्खच्छेदारणिमन्थननिर्भाम्; अरणिः अश्रुत्याप-
नकाष्ठं; किंवा अरणिना कारणेनाग्निरेवात्र लक्ष्यते । चतुःस्ने-
हस्योत्तमा मात्रा; उत्तमा च मात्रा अहोरात्रपरिणमनीया ।
जीर्णं दशवर्षस्थितं घृतम् । उपनाहं केचिच्छिरोवस्तिभेदमाहुः,
यो मात्सिष्क उच्यते; तन्त्रान्तरे हि मात्सिष्क उपनाहः शिरो-
वस्तिप्रकार उक्तः—“मात्सिष्केऽष्टाङ्गुलं षष्ठं वस्तौ तु द्वादशा-
ङ्गुलम्” इत्यादिना; शिरोवस्तिविधानं शालाक्ये हेतुं; यथा—
“द्वादशाङ्गुलवस्तिर्जीर्णं चर्मपटं शिरःसमम् । आकर्ण्यबन्धनस्थाने
ललाटे वल्लवेष्टिते ॥ चेलवेणिकया बद्धा मापकत्वेन लेपयेत् ।
ततो यथाव्याधिश्चतं स्नेहं कोष्णं निवेशयेत् ॥ ऊर्ध्वं केशध्रुवो
यावदङ्गुलं धारयेच्च तम् । आवकनासिकाक्षेदाद्दृष्ट्या षड्माता-
दिषु ॥ मात्रा सहस्राप्यरुजे ह्येकं स्कन्धादि मदयेत् । युष्मन्ने-
हस्य परमं ससाहं तस्य सेवनम्” इति; तथा “आशिरोव्यायतं
चर्मं कृत्वाऽष्टाङ्गुलमुच्छ्रितम् । तेनावेष्ट्य शिरोऽधस्तान्मात्रं
कल्केन लेपयेत् ॥ निश्चलस्योपविष्टस्य तैलेः कोष्णेः प्रयुज्येत् ।
धारयेदाहजः शान्त्यै यामं यामार्धमेव वा ॥ शिरोवस्तिर्ज-
लेष शिरोरोगं मरुद्वन्म” इत्यादि । दहनं वाऽस्येति तन्त्रा-
न्तरप्रत्ययाद् बृहत्तललाटाशङ्खप्रदेशेषु शरकाण्डादिना दहनं
हेयम् । यच्चोद्दिष्टं चिकित्सितमिति तच्चात्र शस्यते इति
शोध्यम् ॥ ७४-७८ ॥

सन्धारणादजीर्णार्धैर्मत्सिष्कं रक्तमाहती ।
दुष्टौ दूषयतस्तच्च दुष्टं ताभ्यां विमूर्च्छितम् ॥ ७९ ॥
सूर्यादयेऽशुसंतापाद्भवं विष्यन्ते शनैः ।

१ ‘रूक्षाशनाध्यशनात् प्राग्वातस्य च सेवनाहं’ इति पा० ।
२ ‘वाऽपि गृहीत्वाऽर्धं शिरो बली’ इति पा० । ३ ‘व्रकं विष्यन्-
वेष्टनेः’ इति पा० ।

ततो दिने शिरःशूलं दिनवृद्ध्या विवर्धते ॥ ८० ॥
 दिनक्षये ततः स्थाने मस्तिष्के संप्रशाम्यति ।
 सूर्यावर्तः स तत्र स्यात् सर्पिर्यैत्तरभक्तिकम् ॥ ८१ ॥
 शिरःकायविरेकौ च मूर्ध्ना त्रिंशद्देहधारणम् ।
 जाङ्गलैरुपनाह्य घृतक्षीरैश्च सेचनम् ॥ ८२ ॥
 बर्हितचिरिखावादिशृत्क्षीरोत्थितं घृतम् ।
 स्यान्नावनं जीवनीयक्षीराष्टगुणसाधितम् ॥ ८३ ॥

मस्तिष्कं शिरःस्थो मज्जा । इवमिति इवं सत् । विध्य-
 न्दते इति च्यवते । एतच्च सूर्यावर्तस्य रूपं दोषद्वययोर्विकृ-
 तिविषमममवायाद्भवति ; तेन नान्यविकार एवभूतो भवति ।
 तथा वेदना सूर्यतापे एवास्य वर्धते नाशितापे, इत्येतदपि
 प्रभावकृतमेव ज्ञेयम् । त्रिंशद्देहधारणमिति पाठात् तैलघृतवसा-
 धारणं वदन्ति । लावाद्यो विकिरा अग्रपात्रोक्ताः ॥ ७९-८३ ॥

(उपैवासातिशोकातिरूक्षशीताल्पभोजनैः ।)
 दुष्टा दोषास्त्रयो मन्यौपश्चाद्वादासु वेदनाम् ॥ ८४ ॥
 तीर्मां कुर्वन्ति सौ चाक्षिभूशङ्खेष्वचतिष्ठते ।
 स्पन्दनं गण्डपाथ्वस्य नेत्रोर्गो हनुग्रहम् ॥ ८५ ॥
 सोऽनन्तवातस्तं हन्यात् सिरार्कावर्तनाशनैः ।
 वातो रूक्षादिभिः कुद्धः शिरःकम्पमुदीरयेत् ॥ ८६ ॥
 तत्रामृतावलाराक्षामहाश्वेताश्वगन्धकैः ।
 क्षेहस्वेदादि वातघ्नं शस्तं नस्यं च तर्पणम् ॥ ८७ ॥

मन्या ग्रीवासिराद्वयं, वाटा ग्रीवायाः पश्चाद्भागः, पश्चात्
 पृष्ठम् । सा चाक्षिभूशङ्खेष्वचतिष्ठत इति शङ्खादीन् व्याप्य
 स्थिरा भवति । अनन्तवातमेनं तन्त्रान्तरे अन्यतोवातमाहुः ।
 सिरार्कावर्तनाशनैरिति सिराव्यधैः, सूर्यावर्तनाशनैश्च भेषजैः
 ॥ ८४-८७ ॥

नस्तःकर्म च कुर्वीत शिरोरोगेषु शास्त्रविद् ।
 द्वारं हि शिरसो नासा तेन तद् व्याप्य हन्ति तान् ८८

नस्तःकर्म चेति सर्वशिरोरोगसाधारणं चिकित्सितम् ।
 शिरोरोगेषु नस्तःकर्मकरणे हेतुमाह—द्वारं, हीलादि । तेन
 नासारूपेण मार्गेण । तदिति नस्तो दत्तनौषधम् । व्याप्येति
 शिरो व्याप्य । तानिति शिरोगदान् ॥ ८८ ॥

नावनं चाधपीडश्च ध्मापनं धूम एव च ।
 प्रतिमर्शश्च विज्ञेयं नस्तःकर्म तु पञ्चधा ॥ ८९ ॥

१ 'तु क्षेहधारणम्' इति पा० । २ 'नावनम्' इति पा० ।
 ३ 'शिरोरोगं मज्जा' इति पा० । ४ अयं पाठो हस्तलिखितपुस्तके न
 पठ्यते । ५ 'मन्यां पश्चाद्वादासु' इति पा० । ६ 'नासाक्षिभू-
 शेष्वचतिष्ठते' इति पा० ।

क्षेहनं शोधनं चैव द्विविधं नावनं स्मृतम् ।
 शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीडो द्विधा मर्तः ॥ ९० ॥
 चूर्णस्याध्मापनं तद्धि देहैःस्रोतोविशोधनम् ।
 विज्ञेयस्त्रिविधो धूमः प्रागुक्तः शमनादिकः ॥ ९१ ॥
 प्रतिमर्शो भवेत् क्षेहो निर्दोष उभयार्थकृतः ।
 एवं तद्वेचनं कर्म तर्पणं शमनं त्रिधा ॥ ९२ ॥

शिरोरोगप्रस्तावागतानवश्यकव्यनस्तःकर्मभेदानाह—
 नावनमित्यादि । नावनादयश्चिकित्सास्थानोक्ताः । अत्र सुश्रुते
 धूमं वज्रयित्वा पञ्चविधं नस्तःकर्मोक्तं—“तद्विविधमपि
 पञ्चविधविकल्पः तद्यथा—नस्यं, शिरोविरेचनं, प्रतिमर्शः, अव-
 पीडः, प्रथमनं च” (चि. अ. ४०) । इति ; इह तु नावन-
 शब्देनैव शिरोविरेचनमपि गृहीतं ; यदुक्तं—“क्षेहनं शोधनं
 चैव नावनं द्विविधं स्मृतम्” इति ; तेन सुश्रुतोक्तोऽप्यर्थो गृहीतः
 एव । शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीड इत्यत्र संशमनमप्यवपी-
 डस्य कर्मच्छन्ति, तच्च स्तम्भने एवान्तर्भावनीयम् । अवपीड्य
 यत्र कल्कादीनि दीयन्ते इत्यवपीडः ; अनेन शिरोविरेचनार्थं
 दीयमानसैन्यवपिप्ल्यादिकल्काप्यवरोधः । ध्मापनं तद्धि
 देहस्रोतोविशोधनमिति वचनाद् ध्मापनं शिरोविरेचनप्रयोजनं
 कमेवेति दर्शयति । शमनादिक इत्यत्र शमनशब्देन प्रायो-
 गिकं गृह्णाति, तेन प्रायोगिकैर्हि कवैरेचनिकधूमानां नासादी-
 यमानानामिह ग्रहणं, मुखपेयस्य धूमो न नस्यम् । उभया-
 र्थकृदिति क्षेहनविरेचनार्थकृतः । प्रतिमर्शश्चक्षणमत्र “नस्तः
 क्षेहाकुलं दद्यात्” इत्यादिना वक्ष्यमाणम् । उक्तपञ्चविधनस्तः-
 कर्मणश्चैविध्यमाह—एवमित्यादि । कर्मेति नस्तःकर्म । शमनेन
 स्तम्भनस्यापि ग्रहणं ; तर्पणे क्षेहनस्यावरोधः ; अन्ये ये केचित्
 प्रभेदास्तन्त्रान्तरे प्रतिपादितास्तोऽप्यत्रैवान्तर्भवन्ति ॥ ८९-९२ ॥

स्तम्भसुतिगुरुत्वाद्याः श्लेष्मिका ये शिरोरोगदाः ।
 शिरोविरेचनं तेषु नस्तःकर्म प्रशस्यते ॥ ९३ ॥
 ये च वातात्मका रोगाः शिरःकम्पादितादयः ।
 शिरसस्तर्पणं तेषु नस्तःकर्म प्रशस्यते ॥ ९४ ॥
 रक्तपित्तादिरोगेषु शमनं नस्यमिष्यते ।
 ध्मापनं धूमपानं च तथा योग्येषु शस्यते ॥ ९५ ॥
 (दोषादिकं समीक्ष्यैव भिषक् सम्यक् च कारयेत्)

विरेचनादिकर्मत्रयस्य विषयमाह—स्तम्भेत्यादि । तर्पण-
 मिति क्षेहेन तर्पणम् । तथा योग्येषु शस्यत इति ध्मापनधूम-
 योग्येषु शस्यते ; तत्र धूमयोग्याः सूत्रस्थाने प्रतिपादिताः,
 ध्मापनयोग्यास्तु ध्मापनगुणकथने “देहस्रोतोविशोधनम्” इति-
 पदेन येऽभिन्यासापसारादयः शोधनीयस्रोतस्य उक्तोक्तं ज्ञेयाः
 ॥ ९३-९५ ॥

१ 'च सः' इति पा० । २ 'देहैःस्रोतोविशोधनम्' इति पा० ।
 ३ 'प्रचक्षते' इति पा० । ४ 'कारयेत्' इति पा० । ५ अयं पाठो
 हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते ।

फलादिभेषजं प्रोक्तं शिरसो यद्विरेचनम् ॥ ९६ ॥
तर्चूर्णं कल्पयेत्तेन पचेत् स्नेहं विरेचनम् ।
यदुक्तं मधुरस्कन्धे भेषजं तेन तर्पणम् ॥ ९७ ॥
साधयित्वा भिषक् स्नेहं नस्तः कुर्याद्विधानवित् ।

शिरोविरेचनचूर्णं विधिं चाह—फलादीत्यादि । फलादिभेषजमिति रोगभिषग्विजतीयोक्तं फलपत्रमूलकन्दपुष्पानिर्वास-
त्वग्मेदात् सप्तविधमुक्तं शिरोविरेचनद्रव्यम् । चूर्णं कल्पयेदिति
प्रथमनार्थमवपीडनार्थं च चूर्णं कल्पयेत् । मधुरस्कन्धोऽपि
रोगभिषग्विजतीय एवोक्तः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥—

प्राक्सूर्यं मध्यसूर्यं वा प्राकृतवायव्यकस्य च ॥ ९८ ॥

उत्तानस्य शयानस्य शयने स्थास्यते सुखम् ।
प्रलम्बशिरसः किञ्चित् किञ्चित् पादोन्नतस्य च ९९
दद्यान्नासापुटे स्नेहं तर्पणं बुद्धिमानं भिषक् ।

अनवाकृशिरसो नस्यं न शिरः प्रतिपद्यते ॥ १०० ॥
अत्यवाकृशिरसो नस्यं मस्तुलुङ्गेऽवतिष्ठति ।

अत एव शयानस्य शुद्ध्यर्थं स्वेदयेच्छिरः ॥ १०१ ॥

संस्वेद्य नासामुग्रम्य धामेनाङ्गुष्ठपर्वणा ।

हस्तेन दक्षिणेनाथ कुर्यादुभयतः समम् ॥ १०२ ॥

प्रणाड्या पिचुना वाऽपि नस्तः स्नेहं यथाविधि ।

कृते च स्वेदयेद्भूय आकर्षेच्च पुनः पुनः ॥ १०३ ॥

तं स्नेहं श्लेष्मणा सांक्तं तथा स्नेहो न तिष्ठति ।

स्वेदेनोत्क्षेपितः श्लेष्मा नस्तः कर्मण्युपस्थितः ॥ १०४ ॥

भूयः स्नेहस्य शैत्येन शिरसि स्थाप्यते ततः ।

श्रोत्रमन्यागलाद्येषु विकाराय स कल्पते ॥ १०५ ॥

ततो नस्तः कृते धूमं पिबेत् कफविनाशनम् ।

हिताश्रमुद्धिवातोष्णसेवी स्यान्नियतेन्द्रियः ॥ १०६ ॥

विधिरेवोऽवपीडस्य कार्यः प्रध्मापनस्य तु ।

तत् पंडङ्गुलया नाड्या धमेच्चूर्णं मुखेन तु ॥ १०७ ॥

विरिक्तशिरसं तूर्णं पाययित्वाऽम्बु मोजयेत् ।

लघु त्रिष्वविरुद्धं च निवातस्थमतन्द्रितः ॥ १०८ ॥

विरेकशुद्धो दोषस्य कोपनं यस्य सेवेत ।

स दोषो विचरत्सत्र करोति स्वाय गदान् बहून् १०९

यथासं विहितां तेषु क्रियां कुर्याद्विचक्षणः ।

अकालकृतजातानां रोगाणामनुरूपतः ॥ ११० ॥

नस्तः कर्मविधिमाह—प्राक्सूर्यं इत्यादि । शीघ्रे प्राक्सूर्ये

शीते तु मध्यसूर्ये इति व्यवस्था । प्राकृतवायव्यकस्य चेति

प्राकृतवायव्यकरणीयमलविसर्गादिकस्य । एवं शयानसेति किञ्चि-
द्वनंतशिरस्कृतया शयानस्य । कुर्यादुभयतः सममिति
उभयनासापुटेनापि तुल्यं दद्यात् । प्रणाडी नस्यदाननलिका ।
यथाविधीति प्रमाणद्विदोषरहितम् । कृतनस्यस्य धूसपानोप-
पत्तिवर्णनपूर्वकं धूसपानमाह—स्वेदनेत्यादि । प्रध्मापनस्य
चोक्तो श्लेष्मत्वा वक्ष्यमाणश्च “पंडङ्गुलया” इत्यादिना । विरि-
क्तशिरसमित्यादि सर्वविरेचनसाधारणम् । त्रिविधं वातादिषु ।
विरेकशुद्ध इति शिरोविरेकशुद्धः । यस्य दोषस्य कोपनं सेवते
इति योज्यम् । अकालकृतजातानां रोगाणामनुरूपत इति अका-
लकृतशिरोविरेचनजातानां रोगाणामनुरूपतश्चिकित्सां कुर्यादि-
त्यर्थः ॥ ९८—११० ॥

अजीर्णे भोजने भुक्ते तोये पीतेऽथ बुद्धिने ।

प्रतिश्याये नवे स्नाते स्नेहपानेऽनुवासने ॥ १११ ॥

नावनं स्नेहानं रोगान् करोति श्लेष्मिकान् बहून् ।

तत्र श्लेष्महरः सर्वस्तीक्ष्णोष्णादिविधिर्हितः ॥ ११२ ॥

क्षामे विरेचिते गर्भे व्यायामाभिहते तृषि ।

वातो रूक्षेण नस्येन क्रुद्धः स्वाजनयेत्प्रदान् ॥ ११३ ॥

तत्र वातहरः सर्वो विधिः स्नेहनवृंहणः ।

स्वेदादिः, स्याद्वृत्तं क्षीरं गर्भिण्यास्तु विशेषतः ११४

ज्वरशोकासितित्तानां तिमिरं मध्यपस्य तु ।

रूक्षैः शीताज्जनैलेपैः पुटपाकैश्च सार्धयेत् ॥ ११५ ॥

नावनं स्नेहनमिति स्नेहनार्थं नस्यम् । स्वेदादिरिति च्छेदः ।

घृतं क्षीरमिति गर्भिण्या वातजयार्थं गर्भपुष्टये च । ज्वरेत्यादि ।

ज्वरादित्तानां स्नेहनं नावनं तिमिरं कुर्यात्, तथा मध्यपस्य

तिमिरं कुर्यात् । अत्र चिकित्सामाह—रूक्षैरित्यादि । शीताजनं

क्षोतोजनं वनति; किंवा तित्तरव्यकृतमजनं शीताजनं; यदुक्तं

शालाफले—“लेखनं रोपणं चैव प्रसादनमथापि च । तिकेन

रोपणं कार्यं, मधुरेण प्रसादनम् ॥ कटुम्लक्षणाद्यैश्च लेखनं

कारयेद्बुधः । शैलाजिर्वापयेत्तिको रौक्ष्याद्रोपयति इतम्”

इति । रूक्षैरित्यजनादिभिः संवध्यते । लेपः नयनालेपः; पुटपा-

कः अक्षितर्पणविकारहरलेखनः क्षमनो वा ह्येयः; पुटपाको हि

शालाक्ये स्नेहन-लेखन-प्रसादनमेदात् त्रिविध उक्तः; तद्विधि-

वेधान्याधिकारात् प्रसूतितः ॥ १११—११५ ॥

स्नेहनं शोधनं चैव द्विविधं नावनं मतम् ।

प्रतिमर्शस्तु नस्यार्थं करोति न च दोषवान् ॥ ११६ ॥

नस्तः स्नेहाङ्गुलिं दद्यात् प्रातर्निशि च सर्वदा ।

न चोच्छिद्धदोषाणां प्रतिमर्शः स दार्ढ्यकृत ११७

१ ‘अजीर्णे भुक्ते च तोयपीतेऽथ बुद्धिने’ इति पा० ।

२ ‘क्षामे स्नेहपीतेऽनुवासिते’ इति पा० । ३ ‘जीर्णे’ इति पा० ।

४ ‘शोषयेत्’ इति पा० । ५ ‘वदनलेपः’ इति पा० । ६ ‘नस्य-

मुच्यते’ इति पा० ।

१ ‘सार्धं यथा’ इति पा० । २ ‘नस्तः कर्मण्युदः स्मितः’ इति पा० ।

३ ‘इयावते पुनः’ इति पा० । ४ ‘कफविशोषनम्’ पा० । ५ ‘पंड-

ङ्गुलयाऽथवा’ पा० । ६ ‘ततः’ इति पा० ।

प्रतिमर्शस्य नावनसंपाद्योभयकर्मदर्शनार्थं नावनकर्म प्रागुक्तमनूयते—लेहनमिलादि । अन्ये, सर्वनस्तःकर्मणामेवैतत् कर्मद्वयमनूयते, तत्र च लेहनशमनस्य प्रागुक्तस्यावरोध इति वदन्ति । तस्याथमिति लेहनं शोधनं च । न च दोषवानिति न व्यापत्तिमान् । प्रतिमर्शविधिमाह—नस्त इत्यादि । लेहाङ्गुलिमिति लेहपुरितामङ्गुलिम् । सर्वैवेति सर्वतुषु । दार्ढ्यकृदिति शिरःकपालादिदार्ढ्यकृतम् । अयं प्रतिमर्शः खल्पलेहप्रमाणोऽनुच्छिद्ब्रूयन् सर्वकालिको ज्ञेयः, यस्तु भूरिजेहमात्रो नासौ सार्वकालिकः । यदुक्तम्—“द्वेषदुच्छिद्ब्रूनात् लेहो यावान् वक्तुं प्रपद्यते । नस्तो निषिकं तं विधात् । प्रतिमर्शं प्रमाणतः” इति; तथा “प्रतिमर्शं तु न पिबेत् कण्ठास्त्रावभयाक्षरः । यावत् लेहो त्रजेदास्यं तत्प्रमाणं च तस्य तु” इति ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

तत्र श्लोकौ—

प्रीणि यस्मात् प्रधानानि मर्माण्यभिहतेषु च ।

तेषु लिङ्गं चिकित्सां च रोगमेदाश्च सौषधाः ११८॥

विधिरुत्तरवस्तेश्च नस्तःकर्मविधिस्तथा ।

सव्यापद्वेषजं सिद्धौ मर्माख्यायां प्रकीर्तितम् ॥ ११९॥

इत्यग्निवेशकृते तत्रे चरकप्रतिस्फुटेऽप्राप्ते दृढ-

बलसंपूरिते सिद्धिस्थाने त्रिमर्मीयसि-

द्धिर्नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

प्रीणीत्यादिप्रसंगे व्याख्येयः ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चर-

कतात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने त्रिमर्मीयसिद्धिर्नाम

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो वस्तिर्सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

त्रिमर्मीयायां बहुरोगप्रतिपादनाद्बहुरोगहितवस्तिप्रतिपादनार्थं वस्तिर्सिद्धिरुच्यते । अत्रैव वस्तिशब्देन सिद्धबलस्यो वक्ष्यमाणो अभिप्रेताः ॥ १ ॥ २ ॥

सिद्धानां वस्तीनां शस्तानां तेषु तेषु रोगेषु ।

शृण्वग्निवेश ! गदतः सिद्धिं सिद्धिप्रदां भिषजाम् ३

सिद्धानामिति प्रसिद्धफलानाम् । तेषु तेष्विति वक्ष्यमाणवा-
तगदादिषु । सिद्धिमिति वस्तिनिष्णादिकां, किंवा वस्त्वसिधाय-
कप्रपञ्चम् ॥ ३ ॥

बलदोषकालरोगप्रकृतीः प्रविभज्य योजिताः सम्यक्
स्त्रैः स्त्रैरौषधैर्वा स्नानं स्नानं रोगान्नियच्छन्ति ॥ ४॥

कर्मान्यद्बलस्तिस्रं न विद्यते शीघ्रसुखविशोदित्वात् ।
आश्वपतर्पणतर्पणयोगाच्च निरत्ययत्वाच्च ॥ ५ ॥

वस्तेरिति कर्तव्यतां गुणांश्च प्रतिपादनोपबक्ष्यज्ञभूतानाह—
बलदोषेत्यादि । अत्र च बलदौ यथाप्रधानमिह दृहीते सर्वपरी-
क्षावरोधो व्याख्येयः; “परीक्ष्य दोषौषधं” (सि. अ. ३) इत्या-
दिनोक्तोऽप्ययमर्थः पुनः प्रकरणवशादुच्यते । स्त्रैः स्त्रैरौषध-
वैरिति यथाव्याधिप्रतिपादितैरौषधैः । स्नानं स्नानिति तत्तद्वस्ति-
विषेयौषधप्रशमनीयान् । आश्वपतर्पणतर्पणयोगादिति अपतर्प-
णार्थप्रयुक्तो बस्तिरन्यापतर्पणमेव ज्ञेयः शीघ्रमपतर्पणं करोति;
एवं तर्पणद्वययुक्तोऽपि बस्तिः शीघ्रमितरतर्पणपक्षेया तर्पणं
करोति ॥ ४ ॥ ५ ॥

सत्यपि दोषहरत्वे कटुतीक्ष्णोष्णादि भेषजादानात् ।

दुःखोद्गारोत्क्षेपशाहचत्वकोष्ठका विरेके स्युः ॥ ६॥

अविरेच्यै शिशुवृद्धौ तावत्प्राप्तप्रहीनधातुबलौ ।

आस्थापनमेव तयोः सर्वार्थकुरुत्तमं कर्म ॥ ७ ॥

बलवर्णहर्षमार्दवगात्रस्नेहाङ्गानां ददात्याशु ।

बल्लेषक्षया शोधनान्तरेण दोषहरणे दोषमाह—सत्यपी-
त्यादि । कटुकादिभेषजैर्विरेकदानाहुः खं चोद्गारोत्क्षेपशाह-
चत्वं च कोष्ठकाश्चेते सर्वे भवन्ति; तत्र दुःखं कटुकादिना
रसेनोद्गारादेव भवति; एते दोषा वस्ती न संभवन्तीति भावः ।
विरेकशब्देन वमनविरेकावपि ग्राह्यौ; किंवा वमनं वस्तिना
सममख्यन्तभिन्नविषयत्वादेव नोदाहृतं, विरेकस्तु पक्वाशय-
स्थेऽपि दोषे वस्तिविषये भवतीति कृत्वा विरेकमेव प्रति वस्तेः
प्राधान्यमिहोच्यते । अविरेकादिविषये वस्तेर्जैमिकतया प्राधा-
न्यमाह—अविरेच्यावित्यादि । तावित्यादौ यथासंख्यं व्याख्ये-
यम्—अप्राप्तधातुरप्राप्तबलश्च बालः, प्रहीनधातुः प्रहीनबलश्च
वृद्धः, एमम्भूतवाचाविरेच्याचेतौ । सर्वार्थकृदिति निरत्ययो-
पहरणवृंहणादिकृत् ॥ ६ ॥ ७ ॥—

अनुवासनं निरुहश्चोत्तरवस्तिश्च स त्रिविधः ॥ ८ ॥

शाखावातार्तानां सकृज्जितस्तन्धमग्ररूपणानाम् ।

विट्सङ्गाभ्यानाश्चपिरक्तिरुगादिषु च शस्तः ॥ ९ ॥

उष्णार्तानां शीताच्छीतार्तानां तथा सुखोष्णांश्च ।

तद्योग्यौषधयुक्तान् वस्तीन् संतर्क्य विनियुज्यात् १०

वस्तेर्भेदानाह—अनुवासनमित्यादि । तद्योग्यौषधयुक्तानिति
उष्णातिहरणं शीतातिहरणं वा औषधेन कल्पितान् ॥ ८-१० ॥

वस्तीन् वृंहणीयान् दद्याद् व्याधिषु विरोधनीयेषु ।

मेदस्विनो विशोधा येऽपि नराः कुष्ठमेहार्ताः ॥ ११ ॥

न क्षीणक्षतदुर्बलमूर्च्छितकृशशुष्कदेहानाम् ।

युञ्जान्निशोधनीयान् दोषनिबद्धायुषो ये च ॥ १२ ॥

१ ‘समीक्ष्य’ इति पा० । २ ‘स्तब्धभस्त्रसन्धीनाम्’ इति पा० ।

३ ‘सर्वेव’ इति पा० । ४ ‘व्याधिषु युञ्जान्निशोधनीयेषु’ इति पा० ।

१ ‘तान् तान्’ इति पा० ।

विशोधनीयान् व्याधीनुदाहरति—भेदस्निन इत्यादि ।
विशोषायां येऽपीति भूतिदोषत्वेन ये शोधनाहो इत्यर्थः । दोष-
निबद्धायुष इति दोषे मलादिरूपे देहस्थे निबद्धमायुष्यां शोष्य-
तिदुर्बलप्रसूतीनां ते तथा; उक्तं हि—“शोषी मुञ्चति गात्राणि
पुरीषसंक्षानादपि । अवैलापेक्षिणीं मात्रां किं पुनर्यो विरिच्यते”
(वि. अ. ८) इति ॥ ११ ॥ १२ ॥

वाजीकरणेऽसृक्पित्तयोश्च मधुघृतपयोयुक्ताः ।
श्लाप्ताः सतैलमूत्रारजालर्लेवणाश्च कफवाते ॥ १३ ॥
युष्माद्वाप्यानि बस्तिष्मलं मूत्रं पयः सुरां काथान् ।
अविरोधाद्वातानां रसयोनित्वाच्च जलमुष्णम् ॥ १४ ॥

कार्यविशेषापेक्षया वस्तीनां संस्कारविशेषानाह—वाजीक-
रणे इत्यादि । मधुप्रक्षेपे वस्तीं पुरीषसामान्यविधानलब्धोऽप्य-
धिकमात्रया प्रक्षेपार्थमवश्यप्रक्षेपार्थं चेह्योच्यते । अविरोधाद्वा-
तानामिति पूर्वेण संबध्यते, तेन यस्मिन् संस्कारे अम्लादिषु
मध्ये यद्वातुविरोधि न भवति तदर्थं, यत्तु धातुविरोधि भवति
न तदर्थं; व्याधितप्रकृत्यविरुद्धं यद् यस्या भवति तत् तस्य
देयमित्यर्थः । रसयोनित्वाच्च जलमुष्णमिति जलं यस्माद्रस-
योनिः, तेन तदुष्णं सत् सर्ववस्तिगततरसस्य पोषणार्थं सर्व-
वस्तिषु देयम्; एतच्च जलं वस्तिषु साक्षात् प्रक्षेपादर्शनात्
कल्कादिपेषणे विनियोज्यं; किंवा अत्र तद्वन्नप्रामाण्यादेव ज्ञेयं;
किंवा जलशब्दोऽयं द्रवोपलक्षणः, तेनाम्लादिद्रवदानस्यैवैयसु-
पपत्तिः । रसयोनित्वं द्रवसंबन्धादेवाम्लादीनिमासुपपन्नम् । अन्ये
तु जलमुष्णं प्रतिनियतमेव, चूर्णवस्त्वावेवेच्छन्ति, चूर्णवस्तिश्च
यः केवलद्रवेण दीयते, तस्मात्तरं दुष्कृतं यथा—“राक्षावचावि-
ल्वशताह्वयैलापूतीककृष्णाफलदारुलङ्घैः । सत्तैलमाम्लोष्ण-
जलः सतैलः शूलघ्न इष्टः खलु चूर्णवस्तिः” इति ॥ १३ ॥ १४ ॥

सुरदारुशताह्वैलाकुष्ठमधुकपिप्पलीमधुस्नेहाः ।
ऊर्ध्वानुलोमभागाः ससर्षपाः शर्करा लवणम् ॥ १५ ॥
आवापा वस्तीनामतः प्रयोज्यानि येषु यानि स्युः ।
युक्तानि सह कपायैस्तान्युत्तरतः प्रवक्ष्यामि ॥ १६ ॥

चिरजातकटिनबलेषु
व्याधिषु तीक्ष्णा विपर्यये मृदवः ।
सप्रतिवापकपाया

योज्यास्त्वनुवासननिरुहाः ॥ १७ ॥

सुरदारुव्यादिना वस्तिषु दोषापेक्षया व्यस्तसमस्तविधया
प्रक्षेप्यानाह । आवापा वस्तीनामिति वस्तिष्वावाप्या इत्यर्थः ।
यानिपि कषाययुक्तानि । चिरजातकटिनबलेषु तीक्ष्णा इति

अत्रोक्ततीक्ष्णद्रव्ययोगेन तीक्ष्णाः । विपर्यये चेति अचिरजाते
अकटिनबले च । अनुवासननिरुहा इति अनुवासने कषाययोगः
श्लेहसाधनार्थमेव, आवापस्त्वनुवासनेऽपि शताह्वरीनां कर्तव्य
एव; यदुक्तमन्यत्र—“पिप्पलीं मदनं कुष्ठं शताह्वां मधुकं वचाम् ।
योजयेन्मात्रया पिष्ट्वा आवापमनुवासने” इति ॥ १५-१७ ॥

अर्धश्लोकैरतः सिद्धान् नानाव्याधिषु संवेशाः ।
वस्तीन् वीर्यसमैर्भागीर्यैर्याहलोडनाच्छुणु ॥ १८ ॥
विल्वोऽग्निमन्थः श्योनाकः काशमर्यः पाटलिस्तथा ।
शालपर्णी पृथिपर्णी बृहत्सौ वर्धमानकः ॥ १९ ॥
यवाः कुलथाः कोलानि स्थिरा चेति त्रयोऽनिले ।
शस्यन्ते सचतुःश्लेहाः पिशितस्य रसान्विताः ॥ २० ॥
नलवज्जुलवानीरशतपत्राणि शैबलम् ।
मज्जिष्ठा सारिवाऽनन्ता पयस्या मधुयष्टिका ॥ २१ ॥
चन्दनं पद्मकोशीरं तुल्लं ते पौष्टिके त्रयः ।
सशर्कराक्षौद्रघृताः सक्षीरा वस्त्यो हिताः ॥ २२ ॥
अर्कस्तथैव चालर्कं एकाष्टीला पुनर्नवा ।
हरिद्रा त्रिफला मुस्तं पीतदारु कुटन्नटम् ॥ २३ ॥
पिप्पल्यश्चित्रकश्चेति त्रयस्ते श्लेष्मरोगिणुं ।
सक्षारक्षौद्रोगोमूत्रा नातिश्लेहान्विता हिताः ॥ २४ ॥

पूर्वं सिद्धानां वस्तीनामित्यादिना प्रतिज्ञातार्थात् वस्तीनाह—
अर्धश्लोकैरित्यादि । व्याधिष्विल्वत्र व्याधिशब्दो दोषेऽपि वर्त-
नीयः । बहुश इति एकैकस्मिन् व्याधौ दोषे च बहुश इत्यर्थः ।
वीर्यसमैर्भागीर्येति अन्योन्यायुपहतसामर्थ्यैर्ब्रह्मभोगैः । वर्धमा-
नक एरण्डः । पिशितस्य रसान्विता इति प्रक्षिप्तमांसरसाः ।
बज्जुलः वेतसः, वानीरः तद्भेदः । तुल्लः पुष्पागः । अलर्कः
मन्दारः । एकाष्टीला पाठा । कुटन्नटं कैवर्तमुस्तकम्, अन्ये तगर-
माहुः ॥ १८-२४ ॥

फलजीमूतकेङ्काकुधामार्गवकवत्सकाः ।
श्यामा च त्रिफला चैव स्थिरा दन्ती द्रवन्त्यपि २५
प्रकीर्या चोदकीर्या च नीलिनी क्षीरिणी तथा ।
ससला शङ्खिनी लोभं फलं कम्पिलकस्य च ॥ २६ ॥
चत्वारो मूत्रसिद्धास्ते पकाशयविशोधनाः ।
(व्यस्तैरपि समस्तैश्च चतुर्योगा उदाहृताः ॥ २७ ॥)

श्वेदः कृतवेधनः । द्रवन्ती दन्तीभेदः । प्रकीर्या करजः ।
नीलिनी नीलनुहा, “नीलाञ्जनिका” इत्यन्ये ॥ २५-२७ ॥

१ ‘अवलापेक्षिकां मात्रां’ इति पा० । २ ‘लवणाः कषाहृते वाते’
इति पा० । ३ ‘अत्रादिषु मध्ये’ इति पा० । ४ ‘आवापे वस्तीना-
मतः प्रयोज्यानि तेषु तानि स्युः’ इति पा० ।

१ ‘वर्गशः’ इति पा० । २ ‘कफरोगिणाश्च’ इति पा० । ३ ‘धा-
मार्गदेववत्सकाः’ इति पा० । ४ ‘विद्रुता’ इति पा० । ५ ‘अय-
मर्धेक्षोने हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते’ इति पा० ।

काकोली क्षीरकाकोली मुद्रपर्णी शतावरी ।

विदारी मधुयष्ट्याह्वा शृङ्गाटकशेरुके ॥ २८ ॥

आत्मगुप्ताफलं माषाः सगोधूमा यवास्तथा ।

जलैजानूपजं मांसमित्येते शुक्रमांसलाः ॥ २९ ॥

एते शुक्रमांसला इत्यत्र एते इति चत्वारः पूर्वोक्ताः ॥ २८ ॥ २९ ॥

जीवन्ती चाग्निमन्थश्च घातकी पुष्पवत्सकौ ।

प्रग्रहः खदिरः कुष्ठं शमी पिण्डीतको यवाः ॥ ३० ॥

प्रियङ्गु रक्तमूली च तरुणी स्वर्णयूथिका ।

वटाद्याः किंशुकं लोभ्रमिति सांग्राहिका मताः ॥ ३१ ॥

पिण्डीतकः मदनः । रक्तमूली समज्ञा । तरुणी आरामतरुणी, नवमालिका वा ॥ ३० ॥ ३१ ॥

परिखावे शृतं क्षीरं सवृक्षीरपुनर्नवम् ।

आखुपर्णिकया वाऽपि तण्डुलीयकयुक्तया ॥ ३२ ॥

तण्डुलीयकयुक्तयेत्यन्तेन परिखावे द्वावुक्तौ ॥ ३२ ॥

कालङ्कृतककण्डेशुद्धर्मपोटगलेक्षुभिः ।

दाहघ्नः सघृतक्षीरो द्वितीयश्चोत्पलादिभिः ॥ ३३ ॥

काण्डेशुः बृहद्विष्णुः पोटगलः होमगलः । उत्पलादिभिरिति उत्पलाद्यो नलिनसौगन्धिकदायो जलजाः पुष्पविशेषाः ॥ ३३ ॥

कर्बुदापादकीर्तनपिबुलैः क्षीरसाधितैः ।

वस्तिः प्रदेयो भिषजा शीतः समधुशर्करः ॥ ३४ ॥

परिकर्तं तथा घृतैः श्रीपर्णिकोविदारजैः ।

(देयो वस्तिः सुवैद्यैस्तु यथावद्विदितैः क्रियैः ॥ ३५ ॥)

ऋषुदारः काञ्चनारः, विदुलो वेतसः । कोविदारजैरित्यन्तेन द्वितीयः परिकर्तं ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

वैस्तिः शाल्मलिघृतानां क्षीरसिद्धौ घृतान्वितः ।

हितः प्रवाहणे तद्वद्वैः शाल्मलिकस्य च ॥ ३६ ॥

वैष्ठेः शाल्मलिकस्य चेत्यन्तेन द्वितीयः प्रवाहणे ॥ ३६ ॥

अश्वारोहिकाकाकनासारजकशेरुकैः ।

सिद्धाः क्षीरेऽस्तियोगे स्युः क्षौद्राञ्जनघृतैर्युताः ॥ ३७ ॥

न्यग्रोधाद्यैश्चतुर्भिश्च तेनैव विधिना परः ।

अश्वारोहिका अश्वगन्धा, अश्वकर्णः, इक्षुरको वा; जन्तु-कर्णदेशेनात्तु अश्वारोहकः अश्वकर्णः । न्यग्रोधायाश्चवारः न्यग्रोपोदुम्बराश्चत्यह्वाः । तेनैव विधिनेति पूर्वयोगविधिना । एतौ द्वावस्तियोगे ॥ ३७ ॥ —

१ 'पृष्ठपर्णी' इति पा० । २ 'जाङ्गलानूपजं' इति पा० । ३ 'मांसमिति शुक्रविवर्धनाः' इति पा० । ४ 'पयः शृतं परिखावे' इति पा० । ५ 'वर्मपोटेषुवालिभिः' इति पा० । ६ 'अयमप्यैश्वर्यो' इत्यल्लिखित-पुस्तके न पश्यते । ७ 'मुष्टिः' इति पा० ।

बृहती क्षीरकाकोली पृश्निपर्णी शतावरी ॥ ३८ ॥

काश्मर्यवदरीदूर्वास्तयोक्षीरप्रियङ्गवः ।

जीवादाने शृतौ क्षीरे द्वौ घृताञ्जनसंयुतौ ॥ ३९ ॥

वस्ती प्रदेयौ भिषजा शीतौ समधुशर्करौ ।

गोऽव्यजामहिषीक्षीरैर्जीवनीययुतैस्तथा ॥ ४० ॥

शशौणदक्षमार्जारमहिषाव्यजशोणितैः ।

सद्यस्कैर्मृदितैर्वस्तिर्जीवादाने प्रशस्यते ॥ ४१ ॥

मधुकमधुकद्राक्षादूर्वाकाश्मर्यचन्दनैः ।

तेनैव विधिना वस्तिर्देयः सक्षौद्रशर्करः ॥ ४२ ॥

जीवादाने इति जीवशोणितप्रवृत्तौ । गोऽव्यजेत्यादिना जीवादाने प्रशस्यते इत्यन्तेन जीवादाने तृतीयो वस्तिरुच्यते । अयं च यद्यपि श्लोकार्थाविहितो वस्तिः, तथाऽपि श्लोकावैरिति प्रतिज्ञा भूरिप्रयोगाणां श्लोकार्थविहितत्वेन हेया; किंवा अत्रापि गोऽव्यजेत्यादिनाऽर्थश्लोकविहित एव व्यवस्थितः; पूर्वार्धेन तु तस्येतिकर्तव्यतोच्यते; इतिकर्तव्यताभिधानं च श्लोकार्थादतिरेकेणापि भवतीति योगान्तरैरेवपि दृष्टम् ॥ ३८-४२ ॥

मज्जिष्ठासारिवानन्तापयस्यामधुकैस्तथा ।

शर्कराचन्दनद्राक्षामधुधानीफलोत्पलैः ।

रक्तपित्ते, प्रमेहे तु कषायः सोमवल्कजः ॥ ४३ ॥

रक्तपित्ते इति च्छेदः । एतौ द्वौ मिलित्वा संग्रहे पठितौ 'द्वौ रक्तपित्ते' इत्यनेन । सोमवल्कः विटखदिरः ॥ ४३ ॥

गुल्मातिसारोदावर्तस्तम्भसङ्कुचितादिषु ।

सर्वाङ्गैकाङ्गोरोगेषु रोगेणैवंविधेषु च ॥ ४४ ॥

यथास्त्रैरिषयैः सिद्धान् वस्तीन् दद्याद्विचक्षणैः ।

पूर्वोक्तेन विधानेन कुर्वन् योगान् पृथग्विधान् ॥ ४५ ॥

अनुक्तवस्तिरूपनाथमाह—गुल्मातिसारेखादि । यथास्त्रैरिषयैरिति यथास्त्रव्याधिप्रत्यक्षीकैर्मैपजैः । कुर्याद्योगान् पृथग्विधानिति यथोक्तविधिना द्रव्यावापादिना योगान् यथोचितान् गुल्मादिकल्पनीयान् वस्तिषु कुर्यात् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

तत्र श्लोकाः—

त्रिकास्त्रयोऽनिलादीनां चतुष्काश्चापरे त्रयः ।

पकाशयविशुद्ध्यर्थं वृज्याः सांग्राहिकास्तथा ॥ ४६ ॥

परिखावे तथा दाहे परिकर्तं प्रवाहणे ।

सातियोगे मतौ द्वौ द्वौ जीवादाने तथा त्रयः ॥ ४७ ॥

द्वौ रक्तपित्ते मेहे च एकत्रिंशच्च सप्त ते ।

सुलभास्त्रौषधक्षेष्टा बस्त्यो गुणवत्समाः ॥ ४८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-बलसंपूरिते सिद्धिस्थाने वस्तिसिद्धिर्नाम दशमोद्देश्यायः ॥ १० ॥

त्रिकाक्षय इत्यादिः संग्रहो व्यक्त एव । अल्पौषधकृशा इति
अल्पौषधा अल्पकृशाश्च ॥ ४६-४८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेदवीपिकायां सिद्धिस्थाने बस्तिस्तिर्नाम
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः फलमात्रासिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वसिद्धिषु फलान्याचार्येण प्रयोगेषु विहितानि, तेन तेषां
फलानां गुणावधारणार्थं तथाऽनुकूलगजादिबस्तिमानोपदर्शनार्थं
च फलमात्रासिद्धिरुच्यते । गजादिबस्तिविधानकथनं यद्यप्य-
प्रसृतं, तथाऽपि गजादिष्वपि औगिकतया बस्तरेव प्रतिपाद्यते
मात्राऽत्र; तेन फलादीनां तथा गजादिबस्तिमात्रायाश्च प्रति-
पादिका सिद्धिः फलमात्रासिद्धिः ॥ १ ॥ २ ॥

भगवन्तमुदारसत्त्वधी-

श्रुतिविज्ञानसमृद्धमत्रिजम् ।

फलबस्तिवरत्ननिश्चये

सविवादा मुनयोऽभ्युपागमन् ॥ ३ ॥

भृगुकौशिककाप्यशौनकाः

सपुलस्त्यासितगौतमादयः ।

कतमत् प्रवरं फलादिषु

स्मृतमास्थापनयोजनास्ति ॥ ४ ॥

कफपित्तहरं वरं फले-

ष्वथ जीमूतकमाह शौनकः ।

मृदुवीर्यतयाऽभिनत्ति तच्छ-

कृदित्याह नृपोऽथ वामकः ॥ ५ ॥

कटुतुल्यममन्यतोत्तमं

वमने दोषसमीरणं च तत् ।

तैदृष्यमशैत्यतीक्ष्णता-

कटुरौक्ष्यादिति शौतमोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥

कफपित्तनिवहणं परं

स च धामार्गवमित्यमन्यत ।

तदमन्यत वातलं पुन-

र्वडिशो ग्लानिकरं थलापहम् ॥ ७ ॥

कुटजं प्रशाशंस चोत्तमं

न बलघ्नं कफपित्तहारि च ।

अतिविजलमौषधैर्भागिकं

पचनक्षोभि च काप्य आह तत् ॥ ८ ॥

कृतवैधनमाह वातलं

कफपित्तं प्रबलं हरेदिति ।

तदसाध्विति भद्रशौनकः

कटुकं चातिबलघ्नमित्यपि ॥ ९ ॥

इति तद्वचनानि हेतुभिः

सुविचित्राणि निशाम्य बुद्धिमान् ।

प्रशाशंस फलेषु निश्चयं

परमं चात्रिसुतोऽब्रवीदित् ॥ १० ॥

फलदोषगुणान् सरस्वती

प्रति सर्वैरपि सम्यगीरिता ।

न तु किञ्चिदोषनिर्गुणं

गुणभूयस्त्वमतो विचिन्त्यते ॥ ११ ॥

इह कुष्ठहिता गरागरी

हितमिष्टाकु तु मेहिने मतम् ।

कुटजस्य फलं हृदामये

प्रवरं कोठफलं च पाण्डुषु ॥ १२ ॥

उदरे कृतवैधनं हितं,

मदनं सर्वैर्गदाविरोधि तु ।

मधुरं सकषायतिककं

तदरुक्षं सकटूष्णविजलम् ॥ १३ ॥

कफपित्तहृदाशुकारि चा-

प्यनपायं पवनानुलोमि च ।

फलनाम विशेषतस्त्वतो

लभतेऽन्येषु फलेषु सत्त्वपि ॥ १४ ॥

फलादीनां बस्तियोगेषु गुणान् प्रतिपादयितुं पूर्ववृत्तमिति हा-
समाह—भगवन्तमित्यादि । इतिहासश्च संहिताप्रसंगतया ग्रन्थे
पूज्यतोपदर्शनार्थं च क्रियत एव । फलादीनां बस्तो वरत्वं फल-
बस्तिवरत्वं, तस्य निश्चये अवधारणे । फलादिष्विति मदनजी-
मूतकादिषु । कल्पे जीमूतके यद्यपि पित्तदोषहरत्वमुक्तं, तथाऽ-
पीह वचनात् कफपित्तहरत्वमस्य प्राधान्यादुक्तव्यते । मृदुवीर्य-
तयाऽभिनत्तीति नालार्थं भिनति । दोषसमीरणमिति बस्तिना
दोषहारकम् । कृतवैधनमित्यादौ आशु कफपित्तं हरेदिति
योज्यम् । इहर्षिविवादकथनेन जीमूतफलादीनां गुणदोषाश्च
कथिता भवन्तीति तात्पर्यं ज्ञेयम् । प्रशाशंसेत्यादि । फलेषु
जीमूतकादिषु । फलदोषगुणान् प्रतीतिं लक्ष्यीकृत्य । सरस्वतीति
वाक् । अदोषनिर्गुणमिति दोषवदेव गुणवदेव वा न किञ्चिदि-
त्यर्थः । तेन सत्यपि स्तोकरदोषसंबन्धे यद्वृणभूयिष्ठं तद्विह रोग-
प्रशमप्रयोगेषु सावैरौगिकम् । सर्वैर्गदाविरोधीति पचनं मद-
नस्य सावैरौगिकत्वं ब्रूते । आशुशरीरो आशुदोषनिर्हरण-
कारि । अतो लभत इति फलेषु प्रकर्षत्वादेव मदनफलं फल-
मित्युच्यते, न जीमूतकादिफलम् ॥ ३-१४ ॥

गुरुणेति वचस्युदाहृते
 मुनिसङ्केन च पूजिते ततः ।
 प्रणिपत्य मुदा समन्वितः
 सहितः शिष्यगणोऽनुपृष्टवान् ॥ १५ ॥
 सर्वकर्मगुणकृद्गुरुणोक्तो
 बस्तिरुर्ध्वमथ नैति नाभितः ।
 नाभ्यधो गुदमतः स शरीरात्
 सर्वतः कथमपोहति दोषान् ॥ १६ ॥
 तद्वरप्रवीदिदं शरीरं
 तन्मयतेऽनिलः सङ्गविघातात् ।
 केवल एव दोषसहितो वा
 खाशयगः प्रकोपमुपयाति ॥ १७ ॥
 तं पवनं सपित्तकफविक्रं
 शुद्धिकरोऽनुलोमयति बस्तिः ।
 सर्वशरीरगश्च गदसंघ-
 स्तत्प्रशमात् प्रशान्तिमुपयाति ॥ १८ ॥

सर्वकर्मगुणकृदिति सर्वकर्मणां वमनादीनां गुणं दोषहरणा-
 दिकं करोतीति सर्वकर्मगुणकृदः किंवा सर्वकर्माणि लङ्घनबृंह-
 णादीनि, गुणांश्च बलाभ्यादीन् करोति । नाभ्यधो गुदमिति
 प्रजति । तन्मयते धारयते । विघातादिति प्रकोपकहेतुनाऽसंभ-
 न्यात् (१) । खाशयगः खाशय एव प्रायः प्रकोपं प्रजति; यस्तु
 प्रदेशान्तरे वातप्रकोपः स तन्मूल एवेति भावः । तत्प्रशमात्
 प्रशान्तिमुपयाति पक्वाशयस्थवातमूलप्रशमाद्वस्तिना कृतात्त-
 न्मूलानुबन्धाः शेषस्थानगतविकाराः प्रशाम्यन्ति । एतच्च 'वन-
 स्पतिमूलच्छेदवत्' इत्यादिदृष्टान्तेन प्राक् प्रतिपादितमेव । एतेन
 बस्तिना मूलविजयादेशान्तर्गततन्मूलविकारजयो यः कियते
 स उक्तः । यत्तु बस्तेर्वीर्यमापादमस्त्यकं प्रसरति तच्च वीर्यं सर्वै-
 विकाराज् हन्तीति प्रागुक्तमेव ज्ञेयम् । इह तु, वीर्यमपिहितं
 कृत्वेव शिष्यप्रश्नानुगुणमेवोत्तरं दत्तमिति ज्ञेयम् ॥ १५-१८ ॥

अर्थाधिगम्यार्थमखण्डितं धिया
 गँजोद्भूतोश्वाव्यजकर्म रोगनुत् ।

अपृच्छदेनं स च बस्तिमग्रवी-

द्विधिं च तस्याह पुनः प्रचोदितः ॥ १९ ॥

आजोरणौ सौम्य गजोद्भूतोः कृते

गवाश्चयोर्वैस्तिमुशन्ति माहिषम् ।

अजाविकानां तु जरद्रवोद्भवं

वदन्ति बस्तिं तदुपायचिन्तकाः ॥ २० ॥

१ 'तथा' इति पा० । २ 'रोगान्' इति पा० । ३ 'सर्ववि-
 धानात्' इति पा० । ४ 'शेषविकाराः' इति पा० । ५ 'अर्थाधि-
 गम्यार्थमखण्डिकाभिधो' इति, 'अर्थाधिगम्याजमुण्डिकाधिपो' इति
 च पा० । ६ 'गजोद्भूतोश्वाव्यजबस्तिकर्म' इति पा० ।

अरत्तिमद्यादशषोडशाङ्गुलं
 तथैव नेत्रे हि दंशाङ्गुलं कमात् ।
 गजोद्भूतोश्वाव्यजबस्तिसंघौ
 चतुर्थभागोपनयं हितं वदेत् ॥ २१ ॥
 प्रैस्थस्त्वजाव्योर्हि निरूहमात्रा
 गवादिषु द्वित्रिगुणं यथाबलम् ।
 निरूहमुष्ट्यं तथाऽऽढकद्वयं
 गजस्य वृद्धिस्त्वनुवासनेऽष्टमः ॥ २२ ॥

अर्थाधिगम्येत्यादौ गजादीनां कर्माष्टुच्छदिति योज्यम् ।
 रोगनुदिति कर्मविशेषणं, तेन कर्म रोगनुदिति रोगहरणे श्रेष्ठं
 चिकित्सितमित्यर्थः । बस्तिमग्रवीदिति गजादीनां रोगहरणे
 श्रेष्ठं बस्तिमेवाग्रवीत्; तदनन्तरं तस्य बस्तेर्विधिः पुनः शिष्येण
 पृष्ट आजोरणेत्यादिना प्राहेति योजना । उरणः मेषः ।
 बस्तिमिति पुटकम् । जरद्रवः वृद्धद्रवः । तदुपायचिन्तका
 इति गजादिबस्तिसाधने दत्तचित्तकाः । अरत्तिः हस्तः ।
 कमादिति यथाक्रमं गजादिषु अरत्त्यादि नेत्रप्रमाणम् । चतुर्थ-
 भागोपनयमिति नेत्रचतुर्थभागप्रवेशकम् । गवादिष्विति गोप्र-
 कारेषु; गोमहिषाश्वाणां ग्रहणाद्बहुवचनं साधु । गजस्य तु वृद्धि-
 रिति व्याढकद्वयेन द्रोण इत्यर्थः । अनुवासनेऽष्टममिति यथो-
 क्ताजादिनिरूहमानादजादीनामनुवासनेऽष्टमः स्नेहभागो देयः
 ॥ १९-२२ ॥

कलिङ्गकुष्ठे मधुकं च पिप्पली

वचा शताह्वा मदनं रसाञ्जनम् ।

हितानि सर्वेषु गुडः ससैन्धवो

द्विपञ्चमूलं च विकल्पना त्वियम् ॥ २३ ॥

गजेऽधिकाऽश्वत्थवटाश्वकणिकाः

सखादिरप्रग्रहशालतालजाः ।

तथा च पण्यौ धवशिषुपाटली-

मधुकसाराः सनिकुम्भचित्रकाः ॥ २४ ॥

पलाशभूतीकसुराह्नोहिणी-

कषाय उक्तस्त्वधिको गवां हितः ।

पलाशदन्तीसुरदाहकचूण-

द्रवन्त्य उक्तास्तुरगस्य चाधिकाः ॥ २५ ॥

खरोद्भूयोः पीलुकरीखादिराः

शैम्याकविल्वादिगणस्य च च्छदाः ।

अजाविकानां त्रिफलापरूपकं

कपित्थकर्कन्धु सविल्वकोलजम् ॥ २६ ॥

विकल्पना त्वियमिति विशेषकल्पना गजेऽधिका वक्ष्यमाणा ।
 तालजं तालफलम् । तथैवेत्यादिना गवां हितमुच्यते ॥ २३-२६ ॥

१ 'सदशाङ्गुलं' इति पा० । २ 'चतुर्थभागो कृतकार्णिकं वदेत्'
 इति पा० । ३ 'अजाविषु प्रत्यमितं निरूहणे खरादिषु द्वित्रिगुणं
 गवाश्चयोः । निरूह उष्ट्यं भवेद्विराजको गजस्य तु द्विर्धनुवासनेऽ-
 ष्टमः' इति; 'अजाविषु प्रत्यमुशन्ति तद्विदः' इति च पा० ।
 ४ 'शमीश्च विल्वादिगणस्य' इति पा० ।

अथाग्निवेशः सततातुरान् नरान्
हितं च पप्रच्छ गुरुस्तदाह च ।
सदाऽऽतुराः श्रोत्रियराजसेवका-
स्तथैव वक्ष्या सह पण्यजीविभिः ॥ २७ ॥

अथ बस्तिविषयान् सदातुरान् दर्शयन्नाह—अथाग्निवेश
इत्यादि । हितं चेति सदातुराणां हितम् । पण्यजीविनः
वणिजः ॥ २७ ॥

द्विजो हि वेदाध्ययनव्रताह्निक-
क्रियादिभिर्देहहितं न चेष्टते ।
नृपोपसेवी नृपचित्तरक्षणात्
पैरानुरोधाद्बहुचिन्तनाद्भयात् ॥ २८ ॥
नृचित्तवर्तिन्युपचारतत्परा
मृजामि(वि)भूषानिरता पणाङ्गना ।
सदासनादत्यनुबन्धविक्रय-
क्रयादिलोभादि पण्यजीविनः ॥ २९ ॥
सदैव ते ह्यागतवेगानिग्रहं
समाचरन्ते न च कालभोजनम् ।
अकालनिर्हाराविहारसेविनो
भवन्ति येऽन्येऽपि सदाऽऽतुराश्च ते ॥ ३० ॥

स्योक्तानां सदातुरवे हेतुमाह—द्विजो हीत्यादि । देह-
हितं न चेष्टते इति पण्यजीविन इत्यन्तं यावदुत्तर्तनीयम् ।
परानुरोधादिति नृपानुजीविपुरुषान्तरानुरोधात् । उपचारतत्प-
रेति पुरुषोपचारतत्परा । मृजा शरीरमार्जनम् । पणाङ्गना
वेद्येत्यर्थः । अत्यनुबन्धविक्रयक्रयादिलोभादिति निरन्तरानु-
बद्धक्रयविक्रयदर्शोभात् । अन्यानपि सदातुरानाह—अकाले-
त्यादि । निर्हारः मलादिनिर्गमः ॥ २८-३० ॥

समीरणं वेगविधारणोद्धतं
विवन्धसर्वाङ्गरुजाकरं भिषक् ।
समीक्ष्य तेषां फलवर्तिमादितः
सुकल्पितां स्नेहवर्ती प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥
पुनर्नैवरण्डनिकुम्भचित्रकान्
सदेवदारुचित्रुतानिदिग्धिकान् ।
महान्ति मूलानि च पञ्च यानि
विपाच्य मूत्रे दधिमस्तुसंयुते ॥ ३२ ॥
सतैलसर्पिलवणैश्च पञ्चभि-
र्विमूर्छितं बस्तिमथ प्रयोजयेत् ।
निरुहितं धन्वरसेन भोजितं
निकुम्भतैलेन ततोऽनुवासयेत् ॥ ३३ ॥

बलां सरास्नां फलविल्वचित्रकान्
द्विपञ्चमूलं कृतमालकात् फलम् ।
यवान् कुलत्थांश्च पचेज्जलाढके
रसः स पेय्येस्तु कलिङ्गकादिभिः ॥ ३४ ॥
सैतैलसर्पिर्गुडसैन्धवो हितः
सदातुराणां बलवर्णवर्धनः ।
तथाऽनुवास्ये मधुकेन साधितं
फलेन विल्वेन शताह्वयाऽपि वा ॥ ३५ ॥
सजीवनीयस्तु रसोऽनुवासने
निरुहणे चालवणः शिशोर्हितः ।
न चान्यदाश्वङ्गबलाभिवर्धनं
निरुहवस्तेः शिशुवृद्धयोः परम् ॥ ३६ ॥

पुनर्नवैसादिर्निरुहः । निकुम्भा दन्ती । महान्ति मूलानि
पथेति विल्वादिपञ्चमूलानि । निकुम्भतैलेनेति निकुम्भकायक-
ल्कसिद्धेन तैलेन । बलामिलादो कलिङ्गकादिभिरिति “कलिङ्गकु-
ष्ठमधुकविल्व” इत्यादिनेहोक्तैः । फलेन विल्वेन शताह्वयाऽपि-
वेति तैलत्रयमातुवासनिकम् । सजीवनीयस्तु रसोऽनुवासन-
इति जीवनीयकषायसाधितः स्नेहोऽनुवासने कर्तव्यः । तथा
निरुहणे जीवनीयसोऽलवणः शिशोः कर्तव्यः । अनुवासन-
मपि जीवनीयसाधितं शिशोरेव । न चान्यदित्यादिना बालवृ-
द्धयौगिकलं वक्षेराह । परमिति श्रेष्ठम् ॥ ३१-३६ ॥

तत्र श्लोकः—

फलकर्म बस्तिचरता नेत्रं यद्वस्त्यो गवादीनाम् ।
सततातुराश्च दिष्टाः फलमात्रायां हितं चैषाम् ॥ ३७ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-
बलसंपूरिते सिद्धिस्थाने फलमात्रासिद्धि-
नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

फलकर्मैत्यादिसंग्रहो व्यक्तः ॥ ३७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामातुर्वेददीपिकायां चर-
कतात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने फलमात्रासिद्धिर्नामै-
कादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथात उत्तरबस्तिसिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पारिशेष्यादेवोत्तरबस्तिसिद्धिरभिधीयते । उत्तराणां श्रेष्ठानां
वस्तीनां सिद्धिरुत्तरबस्तिसिद्धिः ॥ १ ॥ २ ॥

१ ‘कृतमालकादफलम्’ इति, ‘कृतमालकात्फले’ इति च पा० ।

२ ‘सैतैलसर्पिर्गुडसैन्धवः’ इति पा० ।

१ ‘हितैश्च’ इति पा० । २ ‘शिष्याध्ययन’ इति पा० ।

३ ‘सेवते’ इति पा० । ४ ‘पुरोनिरोधात्’ इति पा० । ५ ‘समार-

भन्ते’ इति, ‘समाश्रयन्ते’ इति च पा० ।

च. सं. ९२

अथ खल्वानुरं वैद्यः संशुद्धं वमनादिभिः ।

दुर्बलं कृशमल्पान्नि मुक्तसंधानबन्धनम् ॥ ३ ॥

निर्हृतानिलविण्मूत्रकफपित्तं कृशाशयम् ।

शून्यदेहं प्रतीकारासहिष्णुं परिपालयेत् ॥ ४ ॥

यथाऽण्डं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथैवं च ।

गोपाल इव दण्डी गाः सर्वस्वादपचारतः ॥ ५ ॥

वक्ष्यमाणवस्तीनां विषयं मिथोपैचारजनितव्याधिसमूहं दर्शयितुं सम्यगुपचारमेव तावदाह—अथ खल्वित्यादि । वमनादिभिरिति वमनविरचननिरुहशिरोविरचनेनैः; किंतु निरुहशिरोविरचनयोर्न सर्वं वक्ष्यमाणं पेयादि संबध्यते, तेनायं क्रम एतयोर्न भवति । मुक्तसंधानबन्धनमिति मुक्तसंधिवन्धनम् । कृशाशयमिति दोषशून्यामाशयम् । प्रतीकारासहिष्णुमिति उच्चैर्भाष्यादिक्रियाक्षमं; किंवा वमनादिप्रयोगासहिष्णुम् । परिपालयेत् सर्वस्वादपचारत इति संबन्धः । तरुणाण्डादिदृष्टान्तत्रयाभिधानं कस्यचित् किञ्चित् प्रसिद्धं भविष्यतीत्यभिप्रायेण ॥ ३-५ ॥

अग्निर्बुध्क्षणाथं तु पूर्वं पेयादिना भिषक् ।

रसोत्तरेणोपचरेत् क्रमेण क्रमकोविदः ॥ ६ ॥

स्निग्धाम्लखादुद्वह्यानि ततोऽम्ललवणौ रसौ ।

खादुतिकौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततः ॥ ७ ॥

अन्योऽन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः ।

व्यत्यासादुपयोगेन प्रकृतिं गमयेद्विषक् ॥ ८ ॥

रसोत्तरेणोपचरेदित्यत्र रसः मांससरूप उत्तरे यस्मिन् तेन पेयादिना रसोत्तरेण क्रमेण; किंवा वमनविरचनयोरन्तरे पेयादिना क्रमेणोपचरेत्, निरुहे तु रसोत्तरेणेति व्यवस्था । तत्र च निरुहे स्तोकाग्रिमन्थापेक्षया रसादिवर क्रमो भवतीति प्रतिपादितमेव प्राक्; किंवा रसाभ्यासक्रम उत्तरकालं यस्मिन् तेन पेयादिना रसोत्तरेण । रसाभ्यासक्रममेवाह—स्निग्धाम्लखादुद्वह्यानीत्यादि । पेयाक्रमोत्तरकालं यदा विरेचनादिक्रान्तिरं न कर्तव्यं तदा संशोधनमूलशरीरस्य प्रकृतिभोजनार्थं बलाप्यायनार्थं चार्थं रसाभ्यासक्रमो ज्ञेयः; अन्ये तु पेयादिक्रमे एव रससंस्कारार्थं स्निग्धाम्लसिद्धादिक्रमं वर्णयन्ति । अत्र चाम्लखादु प्रथमं पकाशयस्थितवातप्रशमनाद्योपयुज्यते, तथाऽम्ललवणौ तदूर्ध्वस्थितामिर्बुध्क्षणाथं, ततः पित्तप्रशमनार्थं खादुतिकौ, ततः पित्तोर्ध्वस्थितकफप्रशमनार्थं कषायकटुकौ, इत्येष क्रमः । अत्रापि च यौ रसौ प्रत्यनीकभूतौ तावैव मिश्रिताउपयुज्येते । एषां चतुर्णां रसमुन्मांसासुप्रयोगः पेयादिक्रमे एव । एवं द्वादशाक्षकालैः सर्वैरसभोजनं प्राप्तिरुक्तमविधया ज्ञेया । अन्योन्येत्यादि । अन्योन्यप्रत्यनीकानामिति परस्परमभिभावकानाम् । व्यत्यासादुपयो-

जयेदिति एकं युग्ममुपयुज्यापरस्य युग्मस्योपयोगः । प्रकृतिं गमयेदिति प्रकृतिभोजनं गमयेत् । प्रकारान्तरे रसाभ्यासे प्राह—स्निग्धरूक्षयोरिति । स्निग्धरसमुपयुज्य रूक्षो योज्यः, रूक्षं वोपयुज्य स्निग्ध इत्यनेन क्रमेण प्रकृतिभोजनं गमयेदित्यर्थः । स्निग्धरूक्षौ चान्नोदाहरणार्थमुपात्तौ, तेन गुह्यत्वादि-युग्मरसव्यत्यासाभ्यासोऽप्यत्र बोद्धव्यः । किंवा कषायकटुकौ तत इत्यनेन युग्मरसाभ्यास उपदर्शितः, अन्योन्यप्रत्यनीकानामित्यादिना तु प्रत्येकं प्रत्यनीकानामन्योन्यव्यत्यासेनाभ्यास उच्यते ॥ ६-८ ॥

सर्वैश्वर्यमो ह्यसंसर्गो रतियुक्तः स्थिरन्द्रियः ।

बलवान् सत्त्वस्वप्नो विज्ञेयः प्रकृति गतः ॥ ९ ॥

पेयादिक्रमरसाभ्यासाभ्यासुपपादितस्वास्थ्यस्य पुंसो लक्षणमाह—सर्वैश्वर्यम इत्यादि । सर्वैश्वर्य इति सर्वैरसाभ्यासक्षमः । असंसर्ग इति असक्तवेगः; किंवा 'निरासङ्ग' इति पाठः, निरासङ्गः प्रतिनिवतविषयापराहतः सर्वचेष्टाक्षमः ॥ ९ ॥

एतां प्रकृतिमप्राप्तः सर्ववर्ज्यानि वर्जयेत् ।

महादोषकराण्यष्टाविमानि तु विशेषतः ॥ १० ॥

उच्चैर्भाष्यं रथक्षोभमविचङ्क्रमणासने ।

अजीर्णाहितभोज्ये च दिवास्वप्नं समैथुनम् ॥ ११ ॥

तज्जा देहोर्ध्वसर्वाधोमध्यपीडामदोषजाः ।

श्लेष्मजाः क्षयजाश्चैव व्याधयः स्युर्यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

तज्जा इत्यादि यथाक्रमं उच्चैर्भाष्यादिना देहोर्ध्वपीडादयो ज्ञेयाः । उच्चैर्भाष्यादूर्ध्वदेहे पीडा, रथक्षोभात् सर्वदेहपीडा, अतिचङ्क्रमणादधः पीडा, अलासनादेहमध्यपीडा, अजीर्णभोजनेनामजाः, अहितभोजनेन दोषजाः, दिवास्वप्नेन श्लेष्मजाः, मैथुनेन क्षयजा इति ॥ १०-१२ ॥

तेषां विस्तरतो लिङ्गमैकैकस्य च भेषजम् ।

यथावत्संप्रवक्ष्यामि सिद्धान् बर्त्तीश्च थापनान् ॥ १३ ॥

तत्रोच्चैर्भाष्यातिभाष्याभ्यां शिरस्तापशङ्ककर्ण-निस्तोदक्षोत्रोपरोधमुखतालुकण्ठशोषतैर्मिर्यमिपा-साज्वरतमकहनुप्रहमन्यास्तम्भनिष्टीर्वनोरःपार्श्व-शूलस्वरभेदहिकाभ्यासादयः स्युः (१);

रथक्षोभात् संधिपूर्वशैथिल्यहनुनासाकर्णशिरः-शूलतोदकुक्षिक्षोभाटोपात्रकूजनाभानहृदयेन्द्रि-योपरोधसिकृपापार्श्ववंक्षणवृषणकटीपृष्ठवेदनासं-घिस्कन्धग्रीवादीर्बल्याङ्गाभितापपादशोफप्रस्वाप-हर्षणादयः (२);

१ 'कृतक्रमः' इति, 'सर्वैश्वर्यमो ह्यसंसर्गो' इति, 'बलवान् वर्ण-वान् सर्वरतिः सङ्गः स्थिरन्द्रियः' । प्रसन्नानां सर्वसहो विज्ञेयः प्रकृतिज्ञतः' इति च पा० । २ 'सर्वैश्वर्यम इति सर्वचेष्टाक्षमः' इति पा० । ३ 'निष्ठीवन्नशिरःपार्श्वशूलः' इति पा० । ४ 'सविश्वस-न्बहसुप्रहृवी' इति पा० ॥

१ 'तत्रैव त्व' इति पा० । २ 'स्निग्धोपचारजन्यविश्रमं' इति पा० ।

अतिचङ्क्रमणात् पादजङ्घोरुजानुवङ्क्षणश्रोणीपृष्ठ-
शूलसन्धिसादनित्तोदपिण्डिकोद्रेष्टनाङ्गमर्दासा-
भितापसिराधमनीहर्षश्वासकासादयः (३);

अत्यासनाद्रथक्षोभजाः स्फिकपाश्व्वङ्क्षणवृषण-
कटीपृष्ठवेदनादयः (४);

अजीर्णीध्यशानाभ्यां तु मुखशोषाभ्मानशूलनि-
स्तोदपिपासागात्रसादच्छर्द्यतीसारमूर्च्छाज्वरप्र-
वाहणामविषादयः (५);

विषमाहिताशानाभ्यामनन्नाभिलाषदौर्बल्यवैव-
र्ण्यकण्डूपासागात्रावसादवातादिप्रकोपजाश्च ग्रह-
ण्यशौविकारादयः (६);

दिवास्त्रमादरोचकाविपाकाग्निनाशस्तैमित्यपा-
ण्डुत्वकण्डूपासादाहच्छर्द्दमर्दहृत्स्तम्भजाण्यत-
न्द्रानिद्राप्रसङ्गग्रन्थिजन्मदौर्बल्यरक्तमूत्राक्षिता-
तालुलेपाः (७);

व्यायादाशुबलनाशोरुसादशिरोबस्तिगुदमेद-
वंक्षणे रुजानुजङ्घापादशूलहृदयस्फन्दननेत्रपीडाङ्ग-
शैथिल्यशुक्रमार्गशोणितागमनकासश्वासशोणित-
ष्टीवनस्त्रावसादकटीदौर्बल्यैकाङ्गसर्वोङ्ग-रोगमु-
ष्कश्चयथुवातवर्चामूत्रसङ्कशुकविसर्गजाज्ववेपथु-
वाधिर्यविषादादयः स्युः; अवलुप्यत इव गुदः, तां-
ज्यत इव मेढूम, अवसीदतीव मनो, वेपते हृदयं,
पीड्यन्ते सन्धयः, तमः प्रवेक्ष्यत इव च (८);

इत्येवमेभिरष्टभिरपचारैरेते प्रादुर्भवन्त्युप-
द्रवाः ॥ १४ ॥

अत्रोच्चैर्भाष्यदिको ग्रन्थः प्रायो व्यक्त एव । अतिभाषितस्या-
सूत्रितस्योच्चैर्भाष्येण समानत्वादुदाहरणम् । पिण्डिकोद्रेष्टनं जङ्घा-
पिण्डिकयोस्तेष्टनाकारा वेदना । सिराधमनीहर्षः सिराधमन्यो-
रुच्छूल(न)त्वम् । रथक्षोभजा इत्युक्ते सन्धिशैथिल्यादीनामपि
प्रसक्तिः सादतस्त्रासिरासार्थमाह—स्फिकपाश्व्वङ्क्षणवृषणकटी-
पृष्ठवेदनादयः स्मृतिरिति । अजीर्णीध्यशानाभ्यामित्यत्र अजीर्णांश-
नस्यामजविकारकर्तृत्वादध्यशानस्यासूत्रितस्योपादानम् । एवम-
हिताशनजविकारसमानविकारकारिष्वादिषमाशनस्यास्यसूत्रित-
स्योपादानम् । अवलुप्यत इव लिखत इव ॥ १३ ॥ १४ ॥

तेषां सिद्धिः—तत्रोच्चैर्भाष्यातिभाष्यजानामभ्यङ्ग-
स्वेदोपनाहधूमनस्योपरिभक्तस्नेहापानरसक्षीरादि-
व्रीतहरः सर्वो विधिमीनं च (१);

रथक्षोभातिचङ्क्रमणत्यासनजानां स्नेहस्वेदादि-
वातहरं कर्म सर्वे निदानवर्जनं च (२);

१ 'वंक्षणे रुक्तम्भवृषणजानुजङ्घा' इति पा० । २ 'ताम्यतीव'
इति पा० ।

अजीर्णीध्यशानजानां निरवशेषतश्छर्दनं रुक्षः स्ने-
दो लङ्घनीयपाचनीयदीपनीयौषधोपाचारणं च (३);
विषमाहिताशनजानां यथास्वं दोषहराः क्रियाः (४);

दिवास्त्रप्रजानां धूमपानलङ्घनवमनशिरोविरेच-
नव्यायामरुक्षशानारिष्टदीपनीयौषधोपायोगः प्रवर्ष-
णोन्मर्दनपरिपेचनादिश्च स्लेष्महरः सर्वो विधिः (५);

मैथुनजानां जीवनीयसिद्धयोः क्षीरसर्पिषोरुप-
योगः, तथा वातहराः स्वेदाभ्यङ्गोपनाहा वृष्याश्वा-
हाराः स्नेहाः स्नेहविधयो यापनावस्त्योऽनुवासनं
च; मूत्रवैकृतबस्तिश्लेष्मेषु चोत्तरबस्तिर्विदारीगन्धा-
दिगणजीवनीयक्षीरसंसिद्धं तैलं स्यात् ॥ १५ ॥

तेषां सिद्धिरिति तेषामुक्तविकाराणां साधनं भेषजमित्यर्थः ।
निरवशेषतश्छर्दनमिति अजीर्णीयस्य निरवशेषतश्छर्दनम् ।
मूत्रवैकृतस्यादि यदा मैथुनान्मूत्रवैकृतादि भवति तदा विदारि-
गन्धादिजीवनीयगणभ्यां काथकलीकृताभ्यां सक्षीरं तैलं सा-
धयित्वोत्तरबस्तिर्दयः ॥ १५ ॥

यापनाश्च वस्तयः सर्वकालं देयाः; तातुपदेक्ष्या-
मः—मुस्तोशीरबलारग्वधरास्त्रामजिष्ठाकटुरोहिणी-
त्रायमाणापुनर्नवाविभीतकगुडूचीस्थिरादिपञ्चमू-
लानि पलिकानि खण्डशः कृत्तान्यष्टौ च मदनफ-
लानि प्रक्षाल्य जलाढके परिक्षाथ्य पादशेषो रसः
क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तः पुनः शृतः क्षीरावशेषः पाद-
जाङ्गलरसस्तुल्यमधुघृतः शतकुसुमामधुकुटुज-
फलरसाज्जनप्रियङ्गुकल्कीकृतः ससेन्धवः सुखोष्णो
वस्तिः शुक्रमांसबलजननः क्षतक्षीणकासगुल्मशूल-
विषमज्वरग्रन्थ (वर्ध्म) कुण्डलोदावर्तकुक्षिशूलमूत्र-
कृच्छ्रासुप्रजोविसर्पप्रवाहिकाशिरोरुजानानूरुजङ्घा-
वस्तिप्रहाश्मर्युन्मादार्शः प्रमेहाभ्मानवातरक्तपित्त-
स्लेष्मव्याधिहरः सद्यो बलजननो रसायनश्चेति (१);

परण्डमूलपलाशात् षट्पलं शालिपर्णीपृश्निपर्णी
बृहती कण्टकारिका गोशुरको रक्षाऽश्वगन्धा
गुडूची वर्षाभूरारग्वधो देवदार्विति पलिकानि
खण्डशः कृत्तानि फलानि चाष्टौ प्रक्षाल्य जलाढके
क्षीरपादे पचेत् । पादशेषं कषायं पूतं शतकुसुमं कु-
ष्ठसुस्तपिप्लीहपुषाविल्ववचवत्सकफलरसाज्जन-
प्रियङ्गुयवानि प्रक्षेपकलिकतं मधुघृततैलसैन्धवयुक्तं
सुखोष्णं निरुहमेकं द्रो घ्नन् वा दद्यात् । सर्वेषां
प्रशस्तो विशेषतो ललितकुसुमारखीविहारक्षीण-
क्षतस्थविरचिरार्शसामपत्यकामानां च (२);

१ 'स्वेदो धूमपानं' इति पा० । २ 'स्नेहाः' इति हस्तलिखित-
पुस्तके न पठ्यते । ३ 'मूत्रकृच्छ्रवसिष्मेषु' इति पा० । ४ 'शत-
कुसुमादिकलिकतं' इति पा० । ५ चिराशो मूत्रकृच्छ्रोवत्सकफल-
दावर्तग्रहणीदोषाधमरीणां हिरोऽपत्यकामानां च' इति पा० ।

तद्वत् सहचरबलादर्भमूलसारिवासिद्धेन प-
यसा (३);

तथा बृहतीकण्टकारीशतीवरीच्छिन्नरहाशु-
तेन पयसा मधुकमदनपिप्पलीकल्कितेन पूर्वव-
द्वस्ति (४);

तथा बलातिबलाविदारीशालिपर्णीपृश्निपर्णीबृ-
हतीकण्टकारिकादर्भमूलपरुषककाश्मर्यविवल-
यवसिद्धेन पयसा मधुकमदनकल्कितेन मधुघृत-
सौवर्चलयुक्तेन कासज्वरगुल्महृद्वादिदंतीमधक्लि-
ष्टानां सद्योबलजननो रसायनश्च (५);

बलातिबलारास्त्रारग्वधमदनविवलगुडूचीपुनर्न-
वैरुषाश्वगन्धासहचरलाशदेवदारुद्विपञ्चमूला-
नि पलिकानि यवकोलकुलत्थद्विप्रसृतं शुष्कमूल-
कानां च जलद्रोणसिद्धं निरुहप्रमाणावशेषं कषायं
पूरं मधुकमदनशतपुष्पाकुष्ठपिप्पलीवचावत्सकफ-
लरसाञ्जनप्रियङ्गुयवानीकल्कीकृतं गुडघृततैलक्षौ-
द्रक्षीरमांसरसाम्लकाजिकसैन्धवयुक्तं सुखोष्णं
वस्ति दद्याच्छुक्रमूत्रवर्चःसङ्केऽनिलजे गुल्महृद्रो-
गाभ्मान्नप्रप्राश्वर्षपृष्ठकटीग्रहसंज्ञानाशबलक्षयेषु
च (६);

हृष्याश्चकुडवो द्विगुणार्धधुण्णयवः क्षीरोदक-
सिद्धः क्षीरशोषो मधुघृततैललवणयुक्तः सर्वाङ्ग-
विस्तृतावरकसकविष्मूत्रखीखेदितहितो वातहरो
बुद्धिमेधाग्निबलजननश्च (७);

ह्रस्वपञ्चमूलीकषायः क्षीरोदकसिद्धः पिप्पली-
मधुकमदनकल्कीकृतः सगुडघृततैललवणः क्षीण-
विषमज्वरकशितस्य वस्ति (८);

बलातिबलापामार्गाम्गुसाष्टपलार्धधुण्णयवा-
ञ्जलिकषायः सगुडघृततैललवणयुक्तः पूर्ववद्वस्ति;

स्थविरदुर्वैलक्षीणशुक्ररुषिराणां पथ्यतमः (९);

बलामधुकविदारीदर्भमूलपञ्चमूलीकषायैः कषाय-
माजेन पयसा पक्त्वा मधुकमदनकल्कितं समधु-
घृतसैन्धवं ज्वरातंभ्यो वस्ति दद्यात् (१०);

शालिपर्णीपृश्निपर्णीगोक्षुरकमूलकाश्मर्यपरुषक-
खर्जूरफलमधुकपुष्पैरजाक्षीरजलप्रस्थाभ्यां सिद्धः

कषायः पिप्पलीमधुकोत्पलकल्कितः सघृतसैन्धवः
क्षीणोन्मिषविषमज्वरकशितस्य वस्ति शस्तः (११);

स्थिरादिपञ्चमूलीपञ्चपलेन शालिपष्टिकयवगो-
धूममाषपञ्चप्रसलेन लागं पयः घृतं पादशोषं कुकु-

टाण्डरससममधुघृतशर्करासैन्धवसौवर्चलयुक्तो
वस्तिवृष्यतमो बलवर्णजननश्च । इति यापना

वस्त्यो द्वादश ॥ १६ ॥

कल्पश्रेष्ठ शिखिगोनर्दहंससारसाण्डरसेषु
स्यात् ॥ १७ ॥

प्रतिज्ञातान् यापनवस्तीनाह—यापनाश्वेयादि । सर्वकाले
देया इत्यनेन पूर्वनिरुहणामसावकालिकत्वं दर्शयति; एतेषां
च सर्वस्मिन् काले दानमविरुद्धम् । आयुषो यापनं वीर्यकाला-
नुवर्तनं कुर्वन्तीति यापना वस्त्यः । सुस्तेत्यादौ खण्डत्रयः कृत्वा-
नीति खण्डं खण्डं कृतानि । पादजाङ्गलरस इति यथोक्तक्षीर-
कृतकायपादिकजाङ्गलरस इत्यर्थः । तुल्यं मधुना घृतं यास्मिन्
स तुल्यमधुघृतः; एतेन पूर्वं वस्ती यथानियमितज्ञेहमानेन
यावद् घृतं देयं भवति तावन्मानं मध्यप्यत्र देयम् । अस्मिन्
वस्ती पूर्वोक्तवस्तिमानविभागोनैव वस्तिः कल्पयितव्यः । अत्र
क्षीरं कषायस्थाने भवति । शतकुडुमा शतपुष्पा । ससैन्धव-
मिति ईषत्सैन्धवम् । एरण्डमूलेयादिर्द्वितीयः । तद्वत् सहचरे-
त्यादिकस्तृतीयः । तद्वदिति पूर्ववद्वस्तिविधानेन । तथा बृहती-
त्यादिकश्चतुर्थः । अत्र च वस्ती फलश्रुतिर्नास्ति, सामान्येन
'इत्येते वस्त्यः ज्ञेयाश्चेता' इत्यादिना वक्ष्यमाणा फलश्रुति-
र्हेया । बलातिबलाविदारीत्यादिकः पञ्चमः । बलातिबलारास्त्रि-
त्यादिकः षष्ठः । शुष्कमूलकाणां चेत्यत्र 'द्विप्रसृतं' इत्यनुवर्तते ।
निरुहप्रमाणशेषं कषायमिति निरुहपुटकत्रययोगयप्रमाणं कषा-
यम्; एवं पुटकत्रयदेयाः पञ्चकषायप्रसृताः स्थाप्या भवि-
ष्यन्ति । क्वापपरिमाषयैव कर्तव्योऽत्र च कायः । निरुहप्रमा-
णशेषं कषायं मधुकमदनदिना युक्तं सिद्धं वस्ति दद्यादिति
योजनीयम् । हृष्येत्यादिकः सप्तमः । स्तिमिताः शुष्काः पुनः
कण्डिताः क्षुण्णा लघ्नन्ते । पूर्वपठितं सुसादिकमत्र प्रदेशे
काश्मीराः पठन्ति । ह्रस्वपञ्चमूलीत्यादिकोऽष्टमः । बलातिबला-
पामार्गोत्यादिको नवमः । बलामधुकैत्यादिको दशमः । अत्र
बलादिकषायस्य पुनराजेन पयसा पाकात् क्षीरशोषः पाकः
कर्तव्यः । शालिपर्णीत्यादिक एकादशः । स्थिरैत्यादिको
द्वादशः । एरका होगलः । कल्पश्वेयादिना आतिदिशिकाञ्ज-
योऽभिधीयन्ते ॥ १६ ॥ १७ ॥

सत्तिचिः समयूरः सराजहंसः पञ्चमूलीपयः-
सिद्धः शतपुष्पामधुकरास्त्राकुटजमदनफलपिप्पली-
कल्को घृततैलगुडसैन्धवयुक्तो वस्तिवैलवर्णशुक्र-
जननो रसायनश्च (१);

द्विपञ्चमूलीकुङ्कुटरससिद्धं पयः पादशोषं पिप्प-
लीमधुकरास्त्रामदनकल्कं शर्करामधुघृतयुक्तं स्त्री-
प्वतिकामानां बलजननो वस्तिः (२);

मैयूरमपिचपक्षपादास्यान् स्थिरादिभिः पलिकैः
सजले पयसि पक्त्वा क्षीरशोषं मदनपिप्पलीविदा-
रीशतकुसुमामधुकल्कीकृतं मधुघृतसैन्धवयुक्तं
वस्ति दद्यात् स्त्रीप्वतिप्रसक्तक्षीणोन्मिषभ्यो बलव-
र्णकरम् (३);

कल्पक्षैष विष्किरप्रतुदप्रसहाम्बुचरेषु स्यात्, अक्षीरो रोहितादिषु च मत्स्येषु (४);

गोधानकुलमार्जारमूषिकशालकमांसानां दशपलान् भागान् सपञ्चमूलान् पयसि पक्त्वा तत्पयः पिप्पलीफलकल्कसैन्धवसौवर्चलशर्करामधुघृततैलयुक्तो बस्तिर्व्यो रसायनः क्षीणक्षतस्य सन्धानकरो मथितोरस्करथगजहयभग्नवातबलासकप्रभृत्युदावर्तवातसकमूत्रवर्चश्शुक्राणां हिततमश्च (५);

कूर्मादीनामन्यतमपिशितसिद्धं पयो गोघृणनागहयनक्रहंसकुट्टाण्डरसमधुघृतशर्करासैन्धवेक्षुरात्मगुप्ताफलकल्कसंस्पृष्टो बस्तिर्वृद्धानामपि बलजननः (६);

कर्कटकरसश्चटकाण्डरसयुक्तः समधुघृतशर्करो बस्तिः, इत्येते बस्तयः परमवृष्याः उच्चटकेक्षुरात्मगुप्ताशूतक्षीरप्रतिभोजनानुपानात् स्त्रीशतगामिनं नरं कुर्युः (७);

गोवृषवस्तवराहवृषणकर्कटचटकसिद्धं क्षीरमुच्चटकेक्षुरात्मगुप्तामधुघृतसैन्धवयुक्तः किञ्चिल्लयणितो बस्तिः (८);

दशमूलमयूरहंसकुट्टकायात् पञ्चप्रसृतं तैलघृतवसामज्जचतुष्प्रसृतयुक्तं शतपुष्पास्तहपुषाकल्कीकृतः सलवणो बस्तिः पादशुक्रफोक्साजुजङ्घात्रिकचङ्गणवस्तिवृषणानिलरोगहरः (९);

मृगविष्किरानूपविलेशयानामेतैनैव कल्पेन बस्तयो देयाः (१०);

मधुघृतद्विप्रसृतस्तुल्योष्णोदकः शतपुष्पार्धपलः सैन्धवार्धाक्षयुक्तो बस्तिर्वृष्यतमो मूत्रकृच्छ्रपित्तवातहरः (११);

सद्योघृततैलवसामज्जचतुष्प्रसृतं हृपुषार्धपलं सैन्धवार्धाक्षयुक्तो बस्तिर्वृष्यतमो मूत्रकृच्छ्रपित्तवाधिहरो रसायनः (१२);

मधुतैलं चतुःप्रसृतं शतपुष्पार्धपलं सैन्धवार्धाक्षयुक्तो बस्तिर्दीपनो वृंहणो बलवर्णकरो निरुपद्रवो वृष्यतमो रसायनः किमिकुष्ठोदावर्तगुल्माशोत्रध्नीहमेहहरः (१३);

तद्वन्मधुघृताभ्यां पयस्तुल्यो बस्तिः पूर्वकल्केन बलवर्णकरो वृष्यतमो निरुपद्रवो बस्तिस्तेदुपाकरिकर्तिका मूत्रकृच्छ्रपित्तवाधिहरो रसायनश्च (१४);

तद्वन्मधुघृताभ्यां मांसरसतुल्यो मुस्ताक्षयुक्तः

पूर्वैवद्वस्तिर्वातबलासपादहर्षगुल्मत्रिकोदजानूरुनिकुञ्चनवस्तिवृषणमेद्वत्रिकपृष्ठशूलहरः (१५);

सुरासौवीरककुलत्थमांसरसमधुघृततैलसप्तप्रसृतो मुस्ताशताह्लाकिकतः सलवणो बस्तिः सर्ववातरोगहरः (१६);

द्विपञ्चमूलत्रिफलाबिल्वमदनफलकपायो गोमूत्रसिद्धः कुटजमदनफलमुस्तापाठाकिकतः सैन्धवयावशुकक्षौद्रतैलयुक्तो बस्तिः स्तेष्मव्याधिबस्त्यादोपवार्तशुकसङ्क्रपाण्डुरोगाजीर्णविसृचिकालसकेषु देय इति ॥ १८ ॥

सतिगिरिरेखादिक एकैकयोगेन वक्ष्यमाणानेकोनविंशतो बस्तीनां मध्ये त्रयोदशः । द्विपञ्चमूलाद्यादिकश्चतुर्दशः । मयूरमपितपक्षेयादिकः पञ्चदशः । कल्पक्षैष इत्यादिनाऽऽतिदेशिकं पञ्चदशाधिकं शतमाह । तत्र विष्किरैः “लावो वर्तीकक्षैव” इत्यादिनोक्तैस्तथा “वर्तीको वर्तीका” (सू. अ. २७) इत्यादिनोक्तैर्विंशतियोगा भवन्ति । मयूरश्चात्र विष्किरपठितोऽपि पूर्वोक्तत्वाद्ब्रह्म गम्यते; प्रतुदश्च “शतपत्र” (सू. अ. २७) इत्यादिनोक्तैर्विंशद्भवन्ति; तथा प्रसहैश्च “गोक्षराश्वतर” (सू. अ. २७) इत्यादिनोक्तैरेकोनविंशतः; अम्बुचराश्च हंसदयः सप्तविंशतिरूक्ताः, एतैः सप्तविंशतिर्भवन्ति; रोहितादिभिर्मत्स्यैर्नैव; एवं पञ्चदशोत्तरं शतं भवति । अक्षीर इति रोहितादिषु संबध्यते । गोधानकुलेत्यादिभिः प्रत्येकं गणनीयेषु षोडशः । कूर्मादीनामन्यतमेत्यादिकः सप्तदशः । अत्र कूर्मकर्कटादय एकादश पठिताः । तत्र यः प्रायः कूर्मेण कियते स प्रत्येकं गणनायां प्रविशति । कर्कटादिभिस्त्वादियग्रहणार्थं त्रैविंशतं दश बस्तयो भवन्ति ते आतिदेशिका ज्ञेयाः । गोवृषवस्तादिरष्टादशः । गोवृषः पुंवृषः । कर्कटादिरैकोनविंशतितमः । इत्येते बस्तय इत्यनेन कूर्मादीनामन्यतममित्यादिप्रत्येकोका बस्तयः प्रत्यक्षमुच्यन्ते । उच्चटकेत्यादि उच्चटा खनामकृताया, इक्षुरकः कोकिलाक्षः । दशमूलाद्यादिको विंशतितमः । मृगविष्किरेत्यादिना आतिदेशिका ऊनपण्डियोंनाः । तत्र मृगैः “पयतः शरभो रामः” (सू. अ. २७) इत्यादिनोक्तैः सप्तदश, सप्तदशभिर्विष्किरैश्च सप्तदश, लावादिभिश्च मयूरकुट्टवर्जितैर्लान्वितैश्च ऊनविंशतिः, आनूपैश्च समरादिभिर्नैव, विलेशयैः श्वेतस्यामचतुर्दशदिभिश्चतुर्दश । मधुघृतेत्यादिक एकविंशतितमः । सद्योघृततैलस्यादिको द्वाविंशतितमः । मधुतैलमित्यादिकस्योविंशतितमः । तद्वन्मधुघृताभ्यामित्यादिकश्चतुर्विंशतितमः । एतदन्ताः षट् प्रयोगा उक्ता मधुतैलप्रधानत्वान्माधुतैलिका ज्ञेयाः । द्विपञ्चमूलाद्यादिकं केचिन्न पठन्ति, स च संख्यातिरेकादस्तिस्त्रीयसिद्धिपठितत्वाच्चेह न पठनीय इति च वदन्ति ॥ १८ ॥

अत ऊर्ध्वं वृष्यतमान् ज्ञेहान् वक्ष्यामः ।—

शतावरीगुडचीक्षुविदार्यामलकद्राक्षाक्षार्जराणां

यन्त्रपीडितानां रसप्रस्थं पृथगेकैकं तद्बद्धतैलगो-
महिष्याक्षीराणां द्वौ द्वौ दद्यात्, जीवकर्षभकमे-
दामहामेदात्वक्षीरीशृङ्गाटकमधूलिका मधुकोच-
ट्रापिप्पली पुष्करणीजीनीलोत्पलकदम्बपुष्पपुण्डरी-
ककेशरकल्पां प्रुषततरक्षुमांसकुङ्कुटचटकचकोर-
मत्ताक्षवर्हिजीवजीवकुलिङ्गहंसाण्डरसवसामजा-
देश्च प्रस्थं दत्त्वा साधयेत् । ब्रह्मघोषशङ्खपटहमेरी-
निनादैः सिद्धं सितच्छत्रकृतच्छायं गजस्कन्धमा-
रोपयेद्भगवन्तं वृषध्वजमभिपूज्य, तं ज्ञेहं त्रिभाग-
माक्षिकं मङ्गलाशीःस्तुतिदेवताचर्चनैर्वर्त्तिं गमयेत् ।
नृणां स्त्रीविहारिणां नष्टरेतसां क्षतक्षीणविषमज्व-
रानां व्यापन्नयोनीनां वन्ध्यानां रक्तगुल्मिनीनां
मृतापत्यानामनार्तवानां च स्त्रीणां क्षीपमांसरधि-
राणां पथ्यतमं रसायनमुत्तमं वलीपलितनाशनं
विद्यात् (१) ;

ज्ञेहवस्त्रियार्थं ज्ञेहत्रयं दर्शयन्नाह—अत ऊर्ध्वमित्यादि ।
मत्ताक्षः कोकिलः । जीवजीवः विषदर्शनमृत्युः । पुष्कराक्षः हंस-
विशेषः । ब्रह्मघोषः वेदध्वनिः । एते च ब्रह्मघोषादयोऽहद्वारा
उपकारका रक्षःप्रभृतिवीर्यपहरणार्थं कियन्ते ॥ (१) ॥

बलागोशुरकरास्त्राश्वगन्धाशतावरीसहचराणां
शतं शतमापोथ्य जलद्रोणशते प्रसाध्यं, तस्मिन्
जलद्रोणावशेषे रसे वल्गुपूते विदार्यामलकखरस-
योर्वेत्तमहिषवराहवृषकुङ्कुटवर्हिहंसकारण्डवसार-
साण्डरसानां घृततैलयोर्ध्वैकैकं प्रस्थमष्टौ प्रस्थान्
क्षीरस्य दत्त्वा चन्दनमधुकमधूलिकात्वक्क्षीरीविस-
मृणालनीलोत्पलपटोलात्मगुप्ताक्षपाकितालमस्तक-
खर्जूरशुद्धीकातामलकीकण्टकारीजीवकर्षभकक्षु-
द्रसहामहासहाशतावरीमेदापिप्पलीहीवेरवकूपत्र-
कल्पांश्च दत्त्वा साधयेत् । ब्रह्मघोषादिना विधिना
सिद्धं वर्त्ति दद्यात् । तेन स्त्रीशतं गच्छेत् ; न
चात्रास्ते विहारारयन्त्रणा काचित् । एष वृष्यो
बल्यो बृंहण आयुष्यो वलीपलितनुत् क्षतक्षीणनष्ट-
शुकविषमज्वरानां व्यापन्नयोनीनां च पथ्य-
तमः (२) ;

बलेत्यादिकं द्वितीयं तैलम् ॥ (२) ॥

सहचरपलशतमुदकद्रोणचतुष्टये एक्त्वा द्रोण-
शेषे रसे सुपूते विदारीशुरसप्रस्थाभ्यामष्टगुणक्षीरं
घृततैलप्रस्थं बलामधुकमधुकचन्दनमधूलिकासा-
रिवामेदामहामेदाकाकोलीक्षीरकाकोलीपयसागु-
रुमजिष्टाव्याघ्रनखशरीसहचरसहस्रवीर्यवराङ्ग-

१ 'रक्तपित्ता' इति पा० ।

लोभ्राणामक्षमावैर्द्विगुणशर्करैः कल्कैः साधयेत् ।
ब्रह्मघोषादिना विधिना सिद्धं वर्त्ति दद्यात् । एष
सर्वरोगहरो रसायनो ललितानां श्रेष्ठोऽन्तःपुर-
चारिणीनां क्षतक्षयवातपित्तवेदनाश्वासकासहर-
खिभागमाक्षिको वलीपलितनुद्वर्णरूपबलमांसशु-
क्रवर्धनः (३) ;

इत्येते रसायनाः ज्ञेहवस्तयः सति विभवे शत-
पाकाः सहस्रपाका वा कार्या वीर्यबलाधानार्थ-
मिति ॥ १९ ॥

सहचरपलशतमित्यादिकः ज्ञेहस्तृतीयः । सहस्रवीर्य
द्वर्षा । वराङ्गं पुडवत्क् । शतपाकाः सहस्रपाकाश्चैत्र
ज्ञेहापेक्षया शतगुणेन सहस्रगुणेन वा द्रवेण एकदैव पाकं
मन्यन्ते केचित् ॥ १९ ॥

भवन्ति चात्र—

इत्येते वस्तयः ज्ञेहाश्चोक्ता यापनसंज्ञिताः ।
खस्थानामातुराणां च वृद्धानां चाविरोधिनः ॥२०॥
अतिव्यवायशीलानां शुक्रमांसबलप्रदाः ।
सर्वरोगप्रशमनाः सर्वेष्वनुषु यौगिकाः ॥ २१ ॥
नारीणामप्रजातानां नराणां चाप्यप्युदाः ।
उभयार्थकरा दृष्टाः ज्ञेहवस्तिनिरुहयोः ॥ २२ ॥

उभयार्थकरा दृष्टा इति ज्ञेहवस्तिनिरुहयोरपि साध्यमर्थं
ज्ञेहनं शोधनं च कुर्वत इति भावः ॥ २०-२२ ॥

व्यायामो मैथुनं मद्यं मधूनि शिशिरांस्तु च ।
संभोजनं रथक्षोभो वस्तिज्वेतेषु गर्हितम् ॥ २३ ॥
यापनवस्तिषु वर्जनीयमाह—व्यायाम इत्यादि ॥ २३ ॥

तत्र श्लोकैः—

शिखिगोनर्दहंसाण्डैर्दक्षवद्वस्तयखयः ।
विंशतिर्विंकिरैर्विंशतप्रदुदैः प्रसहैर्नव ॥ २४ ॥
विंशतिश्च तथा सप्तविंशतिश्चांस्तुचारिभिः ।
नव मत्स्यादिभिश्चैव शिखिकल्पेन वस्तयः ॥ २५ ॥
दश कर्कटकाद्यैश्च कूर्मकल्केन वस्तयः ।
मृगैः सप्तदशैकोनविंशतिर्विंकिरैर्दश ॥ २६ ॥
आनूपैर्दक्षशिखिवद्भूराद्यैश्च चतुर्दश ।
एकोनत्रिंशदित्येते सह ज्ञेहैः समासतः ॥ २७ ॥
प्रोक्ता विस्तरशो भिन्ना द्वे शते षोडशोत्तरे ।
एते माक्षिकसंयुक्ताः कुर्वन्त्यतिवृषं नरम् ॥ २८ ॥
नातियोगं न वाऽयोगं स्तम्भितास्ते च कुर्वते ।

१ 'तत्र श्लोकैः' इति कविरुत्तरं न पठ्यते । २ 'नैव' इति
पा० । ३ 'कुर्वन्त्यतिवृषं' इति पा० ।

शिखिगोनर्दलादिना उक्तवस्तिप्रसंगं करोति । संप्रहार्थश्च पूर्वमेव व्याहृतः । एकोनत्रिंशदिलेते इति प्रत्येकं निर्दिष्टा वस्तयः स्नेहः सममेकोनत्रिंशद्भवन्तीत्यर्थः । समाहारसंख्यामाह—द्वे शते षोडशोत्तरे इति । तच्च यथाऽस्माभिर्याख्यातं तथा व्यक्तमेव पूर्णं । अतिवृषमिति शुक्रोपचयवन्तम् । स्तम्भिताश्चेति मधुना स्तम्भिताः ॥ २४-२८ ॥—

मृदुत्वाच्च निवर्तन्ते यस्य स्वेते प्रयोजिताः ॥ २९ ॥
समृच्चैर्वस्तिमस्तीक्ष्णैरास्थायः क्षिप्रमेव सः ।

यापनावस्थप्रवृत्तौ कर्तव्यमाह—मृदुत्वादित्यादि ॥ २९ ॥—

शोफाग्निनाशपाण्डुत्वशूलार्शःपरिकर्तिकाः ॥ ३० ॥
स्युज्वैरश्वातिसारश्च यापनात्यर्थसेवनात् ।

यापनावस्थतिप्रयोगे दोषमाह—शोफेत्यादि ॥ ३० ॥—

अरिष्टद्विरीरसीध्वाद्या तत्रेष्टा दीपनी क्रिया ॥ ३१ ॥
युक्त्या तस्मान्निषेवेत यापनाच्च प्रसङ्गतः ।

इत्युच्चैर्भाष्यपूर्वाणां व्यापदः सच्चिकित्सिताः ॥ ३२ ॥
विस्तरेण पृथक् प्रोक्तास्तेभ्यो रक्षेत्रं सदा ।

एतच्छोफादिषु चिकित्सामाह—अरिष्टेत्यादि । तस्मादिति यापनात्यर्थप्रयोगे शोधादिदर्शनात् । न प्रसङ्गत इति न अभ्यासतः सेवेत । तेभ्यो रक्षेदिति उच्चैर्भाष्यादिजन्यव्यापदो रक्षेत् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥—

कर्मणां वमनादीनामसम्यकरणापदाम् ॥ ३३ ॥

यत्रोक्तं साधनं स्थाने सिद्धिस्थानं तदुच्यते ।

संप्रति सिद्धिस्थानशब्दस्य निश्चितं दर्शयन् सिद्धिस्थानाभिधेयं वाक्यार्थं संयुह्यमाह—कर्मणामित्यादि । असम्यकरणापदामिति वमनादीनामसम्यक्प्रयोगे जनितानामापदाः वमनादिव्यापत्प्रतिकारश्च सिद्धिस्थानार्थः प्रधानतयोरपदर्शितः तेन वमनादिकल्पनाद्यभिधानमपि अनागतवमनादिव्यापशिषेयप्रयोजनकं सिद्धिस्थाने युक्तमेव ॥ ३३ ॥—

इत्यध्यायशतं विंशान्त्रेयमुनिवाङ्मयम् ॥ ३४ ॥

हितार्थं प्राणिनां प्रोक्तमग्निवेशेन धीमता ।

सिद्धिस्थानं सामान्यं क्लृप्तं तन्मृगसुसंहरति—इत्यध्यायेत्यादि । आत्रेयमुनिवाङ्मयमिति अनुकृतात्रेयवचनमयम् ॥ ३४ ॥—
दीर्घमायुर्यशः स्वास्थ्यं त्रिवर्गं चापि पुष्कलम् ॥ ३५ ॥
सिद्धिं चानुत्तमां लोके प्राप्नोति विधिना पठन् ।

एतत्तन्त्राध्ययने फलमाह—दीर्घमायुरेत्यादि । त्रिवर्गमिति धर्मार्थकामान् । पुष्कलमिति मोक्षं; किंवा पुष्कलमिति त्रिवर्गविशेषणम् । सिद्धिमिति चिकित्साप्रयोगाद्यानिष्पादकत्वम् । विधिना पठञ्चिती रोगभिषग्विजतीयोक्तं पाठ-

विधिना । एतत्संविशामध्यायशतं पठतः दीर्घायुर्लभायश्च एवंभूतपाठजनितधर्मवशादेव तथा पाठजनितशास्त्रावबोधपूर्वकशास्त्रावुद्योगाच्च भवन्ति ॥ ३५ ॥—

विस्तारयति लेशोक्तं संक्षिपत्यतिविस्तारम् ॥ ३६ ॥

संस्कृतां कुरुते तच्च पुराणं च पुनर्नवम् ।

अतस्तत्रोत्तममिदं चरकेणातिबुद्धिना ॥ ३७ ॥

संस्कृतं तत्त्वसंपूर्णं त्रिभागेनोपलक्ष्यते ।

तच्छङ्करं भूतपतिं संप्रसाद्य समापयत् ॥ ३८ ॥

अखण्डार्थं दृढबलो जातः पञ्चनदे पुरे ।

कृत्वा बहुभ्यस्तन्त्रेभ्यो विशेषोच्छशिलोच्चयम् ॥ ३९ ॥

सप्तदशौषधाध्यायसिद्धिकल्पैरपूरयत् ।

इदमन्यूनशब्दार्थं तन्त्रदोषविवाजितम् ॥ ४० ॥

पद्विंशता विचित्राभिर्भूषितं तन्त्रयुक्तिभिः ।

एतच्छास्त्रसंस्कारोपपत्त्युपदर्शनपूर्वकं शास्त्रस्य संस्कारकौ चरकदृढबलो दर्शयन्नाह दृढबलः—विस्तारयतीत्यादि । यस्माच्छास्त्रे प्रथममतिविस्तारतया कचिच्छेदोक्त्या च प्रतिपादितेषु न सम्यगर्थव्यगमः, तेन तदतिविस्तारलेशोक्तदोषनिरासार्थं संस्कृतां युज्यते, अतः तत्रोत्तममिदं चरकेण संस्कृतम् । पूर्वग्रन्थस्य चातीव विस्तारवादिना तन्त्राभिधानं पूर्वश्रोतृजनाभिप्रायादेव बोध्यम्; इदानींतनश्रोतृपुरुषाभिप्रायेण तु संस्कृतं संस्कारो ज्ञेयः । उक्तं च—“संक्षेपोक्तमतिदृढं विस्तारोक्तं न शुभं । संक्षेपविस्तारो हित्वा संक्षुब्धच्छास्त्रमादितः” इति । पुराणं च पुनर्नवमिति विस्तारसंक्षेपादिना पुनर्नवं कुरुते । चरकसंस्कारापूर्णीतां दर्शयन् दृढबल आह—तत्त्वित्यादि । तृतीयो भागत्रिभागः । त्रिभागासंपूर्णता चेयमदूरान्तरतयोक्ता, तेन दृढबलप्रतिपादितैकचत्वारिंशदध्यायानां न सर्विशाध्यायशतत्रिंशतानां युज्यते इति नोद्भावनीयम् । आत्मनः पञ्चनदपुरभवत्वेन श्रेष्ठप्रदेशमवर्त्तं दर्शयति । आत्मनः संस्कारे तन्त्रान्तरानीतायेन संस्कारं दर्शयन्नाह—कृत्वा बहुभ्य इत्यादि । तन्त्रेभ्यः सुश्रुतविशेषादितन्त्रेभ्यः । विशेषस्य चरकोक्तार्थदतिरिक्तरूपस्य उच्छशिलरूप उच्चयो विशेषोच्छशिलोच्चयः; तमन्यतन्त्रेभ्यः कृत्वा सप्तदशौषधाध्यायसिद्धिकल्पैरिदमन्यूनशब्दार्थं तन्त्रदोषविवाजितं पद्विंशतन्त्रयुक्तिभिर्भूषितमपूरयद्दृढबल इति योजना । तत्र भूमिपतितानामनूनां धान्यादिबीजानां शोधन्या संहरणमुच्छः; प्रविरलस्य तु कणिशादिरूपतया पतितस्य चयनं शिलः । एतेन तन्त्रेषु यत्सारभूतं तन्त्ररकाचार्यैः संशुद्धं; मया तु उर्वरेति परिशिष्टं कृत्वा पुरितमिति दर्शयति । अन्यूनशब्दमन्यूनार्थं चेति अन्यूनशब्दार्थम् । तन्त्रदोषास्तदुद्देशं “पुनरुक्तं दुष्प्रणीतसूत्रसंग्रहसंकर्म” (वि. अ. ८) इत्यादिना रोगभिषग्विजतीयोक्तास्तैर्विवाजितम् ।

१ तन्त्रदोषास्तु यद्यपि रोगभिषग्विजतीयोक्तास्तैर्विवाजितम्, परं ‘अपुनरुक्तदोष’ इत्यादिना तृतीये चले ये चतुर्दश तन्त्रगुणा उक्तास्तैर्विवाजितम् । पर्ययेण पुनरुक्तदोषश्चतुर्दश तन्त्रदोषा ज्ञेयाः ।

तन्त्रयुक्तिमिरिति वक्ष्यमाणतन्त्रयुक्तिभिः । विचित्राभिरिति विचित्रार्थन्याययुक्तामिस्तन्त्रयुक्तिभिः ॥ ३६-४० ॥—

तत्राधिकरणं योगो हेत्वर्थोऽर्थः पदस्य च ॥ ४१ ॥
प्रदेशोद्देशनिर्देशावाक्यशेषोऽपि प्रयोजनम् ।
उपदेशापदेशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः ॥ ४२ ॥
प्रसङ्गाकान्तनैकाकान्ताः सापवर्गो विपर्ययः ।
पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः ॥ ४३ ॥
अतीतानागतवैशाल्यसंज्ञासमुच्चयाः ।
निर्देशनं निर्वचनं संनियोगो विकल्पनम् ॥ ४४ ॥
प्रत्युत्सारस्तथोद्धारः संभवस्तन्त्रयुक्तयः ।

तन्त्रयुक्तोद्धारः—तत्रेत्यादि । अधिकरणं नाम यमर्थमधि-
कृत्य प्रवर्तते कर्ता; यथा—“विघ्नभूता यदा रोगा” (सू. अ. १)
इत्यादि । अत्र रोगादिकमधिकृत्यायुर्वेदो महर्षिभिः कृत इति
‘रोगाः’ इत्यधिकरणम् । योगो नाम योजना व्यस्तानां पदानामे-
कीकरणम् । उदाहरणं तावद्यथा—प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिग-
मनानि; तत्र प्रतिज्ञा—मातृजन्मायं गर्भः, हेतुः—मातरमन्तरेण
गर्भोऽनुपपत्तेः, दृष्टान्तः—कूटागारः, उपनयः—यथा नानाद्रव्यस-
मुदायात् कूटागारस्यथा गर्भनिर्वर्तनं, तस्मान्मातृजन्मायमित्येषां
प्रतिज्ञायोगः; एवमन्येऽपि योगार्था व्याख्येयाः । हेत्वर्थो नाम
यदन्त्राभिहितमन्यत्रोपपद्यते; यथा—“समानगुणाभ्यासो हि
धातूनां वृद्धिकारणम्” (सू. अ. १२) इति वातमधिकृत्योक्तं,
तत्र वातस्येति वक्तव्ये यदयं समानशब्दं धातूनामिति करोति,
तेन यथा वायोऽस्त्वया रसादीनामपि समानगुणाभ्यासो वृद्धि-
कारणमिति गम्यते । पदार्थो नाम पदस्य पदयोः पदानां
त्राऽर्थः पदार्थः । तत्र द्रव्यमितिपदेन खादयश्चेतनापष्टा
उच्यन्ते; पदयोरर्थो नाम यथा—‘आयुषो वेद’ इति पदयोर-
नुबोधकं तन्त्रमित्यर्थः; उदाहरणम्—‘उदाहार्यः । प्रदेशो
नाम यद्वहुत्वादर्थस्य काल्पन्यनामिधातुमशक्यमेकदेशेनाभिधी-
यते; यथा—“अनुपपन्नैकदेशोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः” (सू.
अ. २७) इत्यादि । उद्देशो नाम संक्षेपाभिधानः; यथा—“हेतु-
लिङ्गौषधज्ञानं” (सू. अ. १), अनेन सर्वायुर्वेदाभिषेयोद्देशः ।
निर्देशो नाम संख्येयौक्तस्य विवरणः; यथा—हेतुलिङ्गौषधस्य पुनः
प्रपञ्चनं—“सर्वेश सर्वभावानां” इत्यादिना “इत्युक्तं कारणम्”
(सू. अ. १) इत्यन्तेन कारणप्रपञ्चनमित्यादि । वाक्यशेषो
नाम यल्लघुवार्थमाचार्येण वाक्येषु पदमहन्तं गम्यमानतया
पूर्वते; यथा “प्रवृत्तिहेतुभावानां” (सू. अ. १६) इत्यत्र ‘अस्ति’
इति पदं पूर्वते, तथा “जातुल्लै रतैः” इत्यत्र मांसशब्दः
पूर्वते । वाक्येषु चैत एव पदाः शेषाः कियन्ते, येऽनिवे-
शिता अपि प्रतीयन्ते । प्रयोजनं नाम यदर्थं कामयमानः
प्रवर्तते; यथा—“धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्”;

(सू. अ. १) । उपदेशो नामासातुशासनः; यथा—“ब्रह्ममप्य-
प्रयुजीत ततः स्वेदमनन्तरम्” (सू. अ. १३) इत्यादि । अप-
देशो नाम अत्यतिज्ञातार्थसाधनाय हेतुवचनः; यथा—“वाताय
जलाद्देशं देशात् कालं स्वभावतः । विद्यादुष्परिहार्यत्वात्
(वि. अ. ३) इत्यादि, तत्र प्रतिज्ञातार्थस्य हेतुवचनं—दुष्-
परिहार्यत्वादिति । अतिदेशो नाम यत्किंचिदेव प्रकाशयार्थमुक्ता-
र्थसाधनायैव एवमन्यदपि प्रत्येतव्यमिति परिभाष्यते; यथा—
“यच्चान्यदपि किञ्चित् सादनुकमिह पूजितम् । वृत्तं तदपि
चात्रेयः सदैवाभ्यनुमन्यते” (सू. अ. ८) इति । अर्थाप-
नो नाम यदकीर्तितमर्थोदापद्यते साऽर्थोपपत्तिः; यथा—नक्तं दधि
जननिषेधः, अथोद्दिवा मुञ्जीतेत्यापद्यते । निर्णयो नाम वि-
रितस्यार्थस्य व्यवस्थापनः; यथा—चतुष्पदभेषजत्वादि निषा-
कृत्याऽभिधीयते—“यदुक्तं षोडशकलं पूर्वाध्याये भेषजं तद्युक्ति-
युक्तमलमारोग्यम्” (सू. अ. १०) इति । प्रसंगो नाम पूर्वा-
भिहितस्यार्थस्य प्रकरणागतत्वादिना पुनरभिधानः; यथा—
“तत्रातिप्रभावात् दृश्यानामितान्नदर्शनमतिशयः” (सू. अ.
११) एवमाद्यभिधाय, पुनः “अत्युग्रशब्दं श्रवणाच्छ्रवणात्
सर्वेशो न च” (शा. अ. १) इत्यादिना पूर्वोक्त एवावर्त्तनाऽभि-
धीयते । एकांतो नाम यदवधारणेनोच्यते; यथा—निजः शरी-
रदोषोत्थः, त्रिवृद्धिरचयतीत्यादि । अनेकान्तो नाम अन्यतरप-
क्षानवधारणः; यथा—“ये ह्यातुः केवलद्वेषजाद्वेति भ्रियन्ते,
न च ते सर्व एव भेषजोपपन्नाः समुत्पिष्टेरन्” (सू. अ. १०)
इत्यादि । अपवर्गो नाम साकल्येनोद्दिष्टस्यैकदेशापकर्षणः; यथा—
“न पशुष्वितान्माददीतान्त्र्य मांसहरितकल्लुष्कशाककम्भ-
क्ष्येभ्यः” (सू. अ. ८) इति । अत्र हि सामान्येन पशुष्वितभ-
क्षणनिषेधं कृत्वा मांसदेः पशुष्वितस्यापि भक्षणमपकृत्य विधी-
यते । विपर्ययो नाम अपकृष्टात् प्रतीगोदाहरणः; यथा—“निदा-
नोक्तान्यस्य नोपशेरेते विपरीतानि चोपशेरेते” (नि. अ. ३)
इति । पूर्वपक्षो नाम प्रतिज्ञातार्थसंक्षेपकं वाक्यं; यथा—
“मत्स्याज पयसाऽभ्यवहरेत्” इति प्रतिज्ञातस्यार्थस्य “सर्वानेव
मत्स्याज पयसाऽभ्यवहरेत्तन्त्र्य चिल्विसात्” (सू. अ. २६)
इति । विधानं नाम सूत्रकारश्च विधाय वर्णयति; यथा—“मला-
यनानि बाध्यन्ते दुष्टमैत्राधिकैर्गैलेः” इत्यत्र दुष्टिश्चन्देन मलानां
हीनत्वमधिकत्वमाचार्यैरुद्धीतमाचार्यो वर्णयति—“मलद्वयं दुष्क-
तया लाघवाभ्यन्मलसंशयम् । मलायनानां दुष्येत संगोत्सर्गादतीव
च” (सू. अ. ७) इति; केचित्तु प्रकरणात्पूर्वार्थोऽभिधानं
विधानमाहुः, यथा—रसवर्धनसामेदोऽथिमज्जुकृष्णानुत्पाद-
कमानुरोधेनाभिधानम् । अनुमतं नाम एकीयमतस्यानिवारणे-
नानुमनः; यथा—“गर्भशालस्य जरयुःप्रातनं कर्म संशमन-
मित्येकं” (शा. अ. ८) इत्याद्येकीयमतं प्रतिपाद्याप्रतिषेधाद-
नुमन्यते । व्याख्यानं नाम यत् सर्वैरुद्धाविषमं व्याकियते; यथा—
“प्रथमे मासि संसृष्टितः सर्वधातुकल्लुषीकृतः स्वेदभूतो भवत्
व्यक्तविग्रहः” (शा. अ. ४) इत्यादिनाऽस्मदाद्यविदितातथ्या-
करणम् । संशयो नाम विशेषाकाङ्क्षानिधौतीतोभयविषयज्ञानः;

यथा—“मातरं पितरं चैके मन्यन्ते जन्मकारणम् । स्वभावं पर-
मेमोषं यहच्छां चापरे जनाः” (सू. अ. ११) इत्यादिनोक्तः
अर्थः । अतीतावेक्षणं नाम यदतीतमेवोच्यते; यथा—“सा
तच्च शयनं ज्वरं संशयमस्यपि” (चि. अ. ३) इत्यत्र
प्राध्यायविहितकुट्यादिकमतीतमेवोच्यते । अनागतवेक्षणं नाम
अनागतं विधिं प्रमाणीकृत्यार्थसाधनं; यथा—“अथवा
कृत्वापिषाः” इत्याद्यनागततावेक्षणेनोच्यते । स्वसंज्ञा नाम
तन्त्रकारैर्व्यवहारार्थं संज्ञा क्रियते; यथा—जेन्ताकहोलाका-
का संज्ञा । ऊहां नाम यदनिबद्धं ग्रन्थे प्रज्ञया तत्कथित्वेनोप-
पत्तेः; यथा—“परिसंख्यातमपि यद्यद्व्यमयौगिकं मन्येत
प्रकर्षयेत्” (वि. अ. ८) इति । समुच्चयो नाम यदिदं
चेति कृत्वा विधीयते; यथा—“वर्णश्च खरश्च” (इ. अ.
१) इत्यादि । निदर्शनं नाम—मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्यविषयो
ग्रन्थः; यथा—“विज्ञातममृतं यथा” (सू. अ. १) इत्यादि ।
निर्वचनं नाम पण्डितबुद्धिगम्यो दृष्टान्तः; यथा—“ज्ञानेते नित्य-
स्येव कालस्यात्ययकारणम्” (सू. अ. १६) इति । निदर्श-
ननिर्वचनयोरयं विशेषः—यन्निदर्शनं मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्य-
विषयं, निर्वचनं तु पण्डितबुद्धिवैयर्थ्यमेव; किंवा निर्वचनं
नेहक्तिः—यथा—“विविधं सर्पति यतो विषयस्तेन संज्ञितः”
(चि. अ. २१) इत्यादि । नित्यो गो नाम अवश्यानुष्ठेयतया
विधानं; यथा—“न त्वया खेदमूर्च्छांपरीतेनापि पिण्डकैषा
विमोक्तव्या” (सू. अ. १४) इत्यादि । विकल्पः पाक्षिकाभि-
धानं; यथा—“सारोदकं वाऽथ कुशोदकं वा” (चि. अ. ६)
इत्यादि । प्रत्युत्सारो नाम उपपत्त्या परमतनिवारणं; यथा वार्यो-
विदः प्राह—“रसजानि तु भूतानि रजसा व्याधयः स्मृताः”
(सू. अ. २५) इत्यादि, हिरण्याक्षो निषेधयति—“न ह्यात्मा
जसः स्मृतः” इत्यादि । उद्धारो नाम परपक्षवृत्तं कृत्वा
प्रपक्षोद्धरणं; यथा—“येषामेव हि भावानां संपत् संजनयेन्न-
म् । तेषामेव हि भावानां विपद्याधीनुदीरयेत्” (सू. अ.
५) इत्यादिना स्वपक्षोद्धरणम् । संभवो नाम यद्यसिद्धुपप-
त्तिः स तस्य संभवः; यथा—मुखे पिबुव्यन्ननीलिकादयः संभव-
नीलादि । इत्येताः षट्प्रश्नतन्त्रयुक्तयो व्याहृताः । **भट्टार-
रिचन्द्रेण** तन्त्राश्वतसस्तन्त्रयुक्तयः परिप्रश्न-व्याकरण-व्यु-
त्क्रान्ताभिधान-हेत्वाख्या व्याहृताः; ताश्च तन्त्रेऽपठितत्वादेता-
नामर्तमावनीयाः । तत्र परिप्रश्न उद्देशोऽन्तर्भवति, व्याकरणं
व्याख्याने, व्युत्क्रान्ताभिधानं निर्देशप्रमेदः, हेतुशब्देन
नि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणान्युक्तानि तानि हेतावन्तर्भवन्ति ।
ख्या पञ्चदशप्रकारा, सप्तविधा कल्पना, एकविंशतिरर्थो-
पपत्त्याः, सप्तदश ताच्छीलानि, चतुर्दश च तन्त्रदोषा भवन्ति,

तदुत्तरतश्च प्रतिपादितत्वाच्चेह विलिखिता आचार्येण (१)
॥ ४१-४४ ॥

तन्त्रे समासव्यासोके भवन्त्येता हि कृत्स्नशः ॥४५॥
एकदेशेन दृश्यन्ते समासाभिहिते तथा ।

संप्रति तन्त्रयुक्तीरुद्दिश्य तासां तन्त्रे एवानुसरणमाह—तन्त्रे
समासव्यासोके इत्यादि । समासाभिहिते इत्यनेन अतिसंक्षिप्ते
तन्त्रे नावश्यं सर्वोक्तान्त्रयुक्तयो भवन्तीति दर्शयति; किंवा समा-
साभिहिते एकदेशेन दृश्यन्ते इति संबन्धः ॥ ४५ ॥—

यथाऽम्बुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेदमनो यथा ॥ ४६ ॥
प्रबोधनप्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः ।

तन्त्रयुक्तीनां कार्यं दृष्टान्तेन दर्शयन्माह—यथेत्यादि ।
यथाऽम्बुजवनस्य संकुचितस्य विस्तारकोऽकैस्तथा तन्त्रे संकुचि-
तस्यार्थप्रदेशस्य विस्तारकास्तन्त्रयुक्तयः; प्रबोधनाद्विस्तारका
भवन्तीत्येकदृष्टान्तेन दर्शयति; वीपदृष्टान्तेन तु यथा वीपः संत-
मेव तमसा पिहितं प्रकाशयति तथा हेत्वादिकास्तन्त्रयुक्तयः संत-
मर्थं गूढं प्रकाशयन्तीति दर्शयति । एतदेवार्थद्वयं तन्त्रयुक्तीनां
संपादयामिष्योक्तं—प्रबोधनप्रकाशार्था इति ॥ ४६ ॥—

एकस्मिन्नपि यस्येह शास्त्रे लब्धास्पदा भवति ॥४७॥
स शास्त्रमन्यदप्याशु शुक्तिज्ञत्वात् प्रमुष्यते ।

अधीयानोऽपि शास्त्राणि तन्त्रयुक्त्या विना भिषक्
नाधिगच्छति शास्त्रार्थानर्थान् भाग्यक्षये यथा ४८
सम्यक्शास्त्राभ्यासफलमाह—एकस्मिन्नपीत्यादि ॥४७॥४८॥

दुर्गृहीतं क्षिणोत्येव शास्त्रं शस्त्रमिवावधुम् ।
सुगृहीतं तदेव श्च शास्त्रं शस्त्रं च रक्षति ॥ ४९ ॥

(तस्मादेताः प्रवक्ष्यन्ते विस्तरेणोत्तरे पुनः ।
तत्त्वज्ञानार्थमस्यैव तन्त्रस्य गुणदोषतः) ॥ ५० ॥

शास्त्रे दुर्ज्ञानसम्यक्ज्ञानयोर्दोषगुणानाह—दुर्गृहीतमित्यादि ।
दुर्गृहीतं शास्त्रं यथाऽऽत्मन एव करच्छेदादिकमापादयति, तथा
दुर्गृहीतं शास्त्रं मिथ्याभेषजप्रयोगादात्मनोऽपि व्यापदमाव-
हति; यथा वा शास्त्रं सुगृहीतं तत्करादिभ्यो रक्षां करोति,
तथा सुगृहीतं शास्त्रमात्मन आधुरस्य च रक्षामापादयतीति ।
तस्मादेता इत्यादिकं श्लोकमुत्तरे तन्त्रे तन्त्रयुक्तिव्याकरणे प्रति-
पादकं पठन्ति, तं चानार्थं वृद्धा वदन्ति, अभिवेशतश्च उत्तर-
तन्त्रस्यैवानार्थत्वात् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

इदमखिलमधीत्य सम्यगर्थान्
विमृशति योऽविमनाः प्रयोगनित्यः ।

स मनुजसुखजीवितप्रदाता
भवति धृतिस्मृतिबुद्धिधर्मवृद्धः ॥ ५१ ॥

तन्त्राध्ययनफलमाह—इदमखिलमित्यादि । अविमना इति
तन्त्रार्थविचलितमनाः । प्रयोगनित्य इति नित्यं चिकित्सा कर्त-
व्यतया यस्य सः । सुखस्य जीवितस्य च प्रदाता; किंवा सुखरूपस्य
जीवितस्य प्रदाता सुखजीवितप्रदाता । धृत्यादीति उपपत्तिः
धृतिस्मृतिबुद्धिधर्मो यस्य स धृतिस्मृतिबुद्धिधर्मवृद्धः ॥ ५१ ॥

१ ‘तन्त्रयुक्तयविचक्षणः’ इति पा० ।

(यस्य द्वादशसाहस्री हृदि तिष्ठति संहिता ।
 सोऽर्थः स विचारश्चिकित्साकुशलश्च सः ॥५२॥
 रोगांस्तेषां चिकित्सां च स किमर्थं न बुध्यते ।
 चिकित्सा वह्निवेशस्य सुस्थातुरहितं प्रति ॥ ५३ ॥
 यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्कचित् ।
 अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ॥ ५४ ॥
 सिद्धिस्थानेऽष्टमे प्राप्ते तस्मिन् दृढबलेन तु ।
 सिद्धिस्थानं खलिरुद्धयर्थं समासेन समापितम् ॥५५॥)
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽष्टमे दृढब-
 लसंपूरिते सिद्धिस्थाने उत्तरवस्ति सिद्धिर्नाम
 द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

यस्य द्वादशसाहस्रीत्यादिश्लोकत्रयं केचित् पठन्ति; तच्चाप्र-
 स्तुतमिति ॥ ५२-५५ ॥

गौडाधिनाथरसवल्लिकारिपात्र-

नारायणस्य तनयः सुनयोऽन्तरङ्गात् ।

भानोरजु प्रथितलोभ्रवलीकुलीनः

श्रीचक्रपाणिनिह कर्तृपदाधिकारी ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरक-

तात्पर्यदीकायां सिद्धिस्थाने उत्तरवस्ति सिद्धि-

र्नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

समाप्तमिदं चरकतन्त्रम् ।